

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Harvard Divinity School

ANDOVER-HARVARD THEOLOGICAL
LIBRARY

MDCCCCX

CAMBRIDGE, MASSACHUSETTS

Gift of

Dr. Charles Pickering

Dec. 20, 1879

Migne, Jacques Paul.
PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS

SIVE

BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRÆ, UNIFORMIS, COMMODA, OECONOMICA,

**OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM SCRIPTORUMQUE
ECCLESIASTICORUM**

**QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD USQUE INNOCENTII III TEMPORA
FLORUERUNT;**

**RECUSIO CHRONOLOGICA OMNIUM QUÆ
EXISTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER DUODECIM
PRIORA ECCLESIE SÆCULA;**

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM
DILIGENTER CASTIGATA;

DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS LECTIONIBUSQUE VARIANTIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA;
OMNIBUS OPERIBUS NON NISI POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS,
DETECTIS, AUCTA;

IN OMNIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS, SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTI
SUBSEQUENTIBUS, DONATA;

CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM
DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA;

OPERIBUS CUM DUBIIS TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM
ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA;

DUOBUS INDICIBUS GENERALIBUS LOCUPLETATA: ALTERO SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID
UNUSQUISQUE PATRUM IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT UNO INTUITU CONSPICIATUR; ALTERO
SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBVIUM QUINAM PATRES ET IN
QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ
TEXTUS COMMENTATI SINT.

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR: CHARACTERUM NITIDITAS,
CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS
TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO OPERIS DECURSU CONSTANTER
SIMILIS, PRETII EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA,
SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, PRIMUM
AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS AD OMNES ETATES, LOCOS, LINGUAS
FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES PRIMA

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIE LATINÆ
A TERTULLIANO AD GREGORIUM MAGNUM.

ACCURANTE J.-P. MIGNE. *Cursuum Completorum* IN SINGULOS SCIENTIÆ
ECCLESIASTICÆ RAMOS, EDITORE.

TOMUS PRIMUS.

— ❧ —

PARISIIS, EXCUDERAT MIGNE,
IN VIA DICTA: D'AMBOISE, PRÈS LA BARRIÈRE D'ENFER,
OU PETIT-MONTROUGE.

BR
60
.M4
t.1
cop.1

ff 125
Capt. J. J. Jones
Dec 20, 1971

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS
TERTULLIANI

PRESBYTERI CARTHAGINIENSIS

OPERA OMNIA

CUM

SELECTIS PRÆCEDENTIUM EDITIONUM LECTIONIBUS
VARIORUMQUE COMMENTARIIS.

PARS PRIMA.

LIBRI AB AUCTORE NONDUM MONTANISTA SCRIPTI, INTER QUOS INTEGER
DE ORATIONE LIBER EX RECENSIONE MURATORII.

ACCEDUNT PLURES DIVERSI ARGUMENTI DISSERTATIONES JAC. PAMELII, DD. NICOL. LE NOURRY,
GOTHOFR. LUMPER, JOH. A. NOESSELT, LAUR. MOSHEIM, NEC NON ET PERPETUUS
SIGBERTI HAVERCAMPI IN. APOLOGETICUM COMMENTARIUS.

TOMUS PRIMUS.

PARISIIS

EXCUDERAT MIGNE,

IN VIA DICTA : D'AMBOISE, PRÈS LA BARRIÈRE D'ENFER,

OU PETIT-MONTROUX.

1844.

CONSPECTUS TOTIUS OPERIS.

OPERA OMNIA Q. FLORENTIS S. TERTULLIANI,

IN DUAS PARTES DUOSQUE TOMOS DISTINCTA.

Pars prima

Opera a Tertulliano catholico scripta continens,

Pars secunda

Opera a Tertulliano montanista scripta continens

Quibus præmittitur liber de Præscriptionibus adversus hæreticos.

SERIES PRIMA.

LIBRI APOLOGETICI.

Apologeticus pro Christianis.
Dissertatio Mosheim in Apol.
Libri duo ad Nationes.
De Testimonio animæ.
Ad Martyres.
De Spectaculis.
De Idololatria.
Accedit ad Scapulam liber.
Dissertatio D. Le Nourry in
Apologet. libr. II ad Nat.
et libr. ad Scapulam.

SERIES SECUNDA.

LIBRI POLEMICI.

De Oratione.
De Baptismo.
De Pœnitentia.
De Patientia.
Ad Uxorem libri duo.
De Cultu Fœminarum libr. II.

SERIES PRIMA.

LIBRI DOGMATICI.

De Corona Militis.
De Fuga in Persecutione.
Adversus Gnosticos Scorpiace
Adversus Praxeam.
Adversus Hermogenem.
Adversus Marcionem libri V.
Adversus Valentinianos.
Adversus Judæos.
De Anima.
De Carne Christi.
De Resurrectione Carnis.

SERIES SECUNDA.

LIBRI MORALES.

De velandis Virginibus.
De Exhortatione Castitatis.
De Monogamia.
De Jeuniis.
De Pudicitia.
De Pallio.

APPENDIX AD OMNIA OPERA

APPENDIX PRIMA. — Carmina. — Adversus Marcionem lib. V. — Ad Senatorem. — Genesis. — Sodoma. — De Jona et Ninive. — De Ligno vitæ.

APPENDIX II. — Le fragment inédit.

APPENDIX III et IV. — Les fragments d'ouvrages traduits en grec ou perdus.

APPENDIX V. — Les notes sur le traité du Baptême et de la Pénitence, avec la Dissertation *intercalaris* placée entre les deux traités.

Indices.

ELENCHUS RERUM

QUÆ IN HOC VOLUME CONTINENTUR.

Præfatio in Tertullianum.

Vita Q. S. F. Tertulliani, carthaginensis presbyteri, auctore Jac. Pamelio.

Dissertatio de vera ætate ac doctrina scriptorum quæ supersunt Q. S. Tertulliani, auctoribus D. Gothofredo Lumper et Joh. A. Noesselt.

Paradoxa Tertulliani, cum antidoto Jacobi Pamelii.

Proverbiales formulæ toto opere hoc Tertullianico contentæ, auctoribus B. Rhenano et A. Hoyo Eru-gensi.

Apologeticus adversus gentes.

Joh. Laurent. Mosheim de ætate Apologetici Tertul-liani, initioque persecutionis Severi disquisitio.

Ad Nationes libri duo.

De Testimonio Animæ liber adversus gentes.

Liber ad Martyres.

Liber de Spectaculis.

Liber de Idololatria.

Liber ad Scapulam.

Dissertatio in Q. Septimii Florentis Tertulliani Apo-logeticum, duos ad Nationes libros et unum ad Scapulam, auctore D. Nicol. L. Nourry, presbytero et monacho ordinis S. Benedicti, e congregatione S. Mauri.

Liber de Oratione, cum notis Panciroli et Muratorii, variorumque.

Liber de Baptismo.

Liber de Pœnitentia.

Liber de Patientia.

Libri ad Uxorem duo.

Libri de Cultu fœminarum duo.

PRÆFATIO.

OMNES latinæ linguæ Patres; scriptoresque ecclesiasticos iterum, favente Deo, almaque Virgine Deipara, in lucem emittendos aggressuri; cum tanto causæ christianæ testium agmini, quis potissimum præiret antesignanus, perpensa temporum, rerum, operum ratione, quæreremus; adfuisset quidem in promptu, e primis Ecclesiæ incunabulis, melioris notæ vir ac sanctioris ominis nomen; præstantior vero pondere ingenii ac doctrinarum copia nemo, præter hunc nostrum QUINTUM SEPTIMIUM FLORENTIEM TERTULLIANUM.

Laudandum quidem ingenium, damnanda vero hæresis, ac sane lugenda longioris tanti viri vitæ pars ultima, majorque, in fœdos errores impensa. At cum altera pars et melior in fidei certamina strenue fuerit erogata, huic igitur, attentis saltem temporum ratione ac ætatis jure, primas habere partes indulgeatur. Hunc merito suum occidentalis Ecclesia sibi vindicet primum assertorem. Hujuscæ proinde magni nominis umbra ac patrocinio defensa, exoritur et crescat nova hæc omnium, quibus adolevit Catholica Traditio, testimoniorum series integra, ex omnibus magnis, minimisque concinnanda scriptis, quæ ab Apostolorum ætate ad ultimos Patres in orbe christiano, fidei tuendæ causa, prodire et supersunt; cuncta jam edita iterum editura; deficientibus de die in diem aut raro occurrentibus veterum libris sufficienda; diu a multis enixe desiderata; jamdudum nuntiata; sero, quo providius, inchoata: ardua quippe res et tantæ molis; indefesso tandem molimine, perpetuaque opera, adsit modo bonus dexterque Deus, finem ad usque ultimum perducenda.

Nobis vero talia auspicantibus felix faustumque sit, illud primis infixum vestigiis relegere, illud a Tertulliano misce lapso ediscere, nullum nempe fidei serendæ aut servandæ unquam fuisse necessarium feracissimi ingenii subsidium, nec ut firmum stet et inconcussum Ecclesiæ fundamentum, suffulciendam esse ab hominum imbecilli manu et caduca, hanc columnam ac firmamentum veritatis (1). Enim aliud fundamentum nemo potest ponere, præter id quod positum est, quod est CHRISTUS JESUS (2). Firmum fundamentum Dei stat, habens signaculum hoc: cognovit Dominus qui sunt ejus, et discedat ab iniquitate omnis qui nominat nomen Domini (3).

Ea est interea hujuscæ qui primus occurrit testis varia ac dubia indoles, ut nonnulla de recto illius

A usu ac vera auctoritate præfari non supererit. Ali enim alia quæ de eodem disserenda sunt pro virili in istius operis decursu dicent:

Præbit nempe PAMELIUS Septimianus annales per quatuor et viginti fastus consulares contexturus.

Subinde quæ cujuslibet libri occasio, ætas, auctoritas, quot sint et quandonam sive ante, sive post susceptum ab auctore montanismum conscripti, diserte disputabunt Joh. Aug. NOESSELT et D. Gothofredus LUMPER.

Tum Tertulliani Paradoxa, cum eorum antidoto, iterata ejusdem Pamelii opera recensentur.

Una succedent B. RHENANUS simul et ANDREAS HOYUS Brugensis, in explicandis quæ frequentiores usurpat Tertullianus Proverbiales formulas, unde lux non minima in toto opere suffunditur.

Deinde rara admodum ac pererudita in libros Apologeticos dissertatione D. NICOL. LE NOURRY ardua quæque Septimianæ doctrinæ momenta quam uberius et plenius exponet.

Interim subnectitur brevis et luculenta LAUR. MOSHEMI de ætate Apologetici, initioque persecutionis Severianæ disquisitio.

Interea decurrit integerrimus Tertulliani textus præcedentium editionum Rhenanæ, Pamelianæ, Franckianæ, Rigaltianæ, Parisiensium, Venetæ, Halensis, Wiceburgensis variis lectionibus illustratus, multorum præterea nempe JUNII, LATINII, WOUVERII, SALMASII, CIACCONII, SCALIGERI, SEMLERI, RITTERII, LEOPOLDI correctionibus castigatus, nec non et adornatus amplissimis RHEINANI, PAMELII, PANCIROLII, LACERDÆ, ALBASPINÆI, HAVERCAMP, MURATORI, D. CORBINIANI THOMÆ et variorum commentariis.

His tot et talium virorum cura peractis ad cumulum, ut ita dicam, accedet copiosissimus Tertullianæ latinitatis index, præcipua CH. GODOFRED. SCHUTZII opera digestus.

Unde jam nemo non videt quam exigua novis editoribus provincia remaneat, et quam sit nihil propemodum de suo penu addendum, nisi forte iis dicenda sint tum quæ supra suscipienda decrevimus, de Tertulliani usu et auctoritate, nec etiam in iis sibi met omnino relictis, eximia nempe et breviori

D occurrente de eodem argumento dissertatiuncula D. Corbiniani Thomæ; tum quænam fuerint ad usque tempora nostra præcipui in literarum orbe in Tertullianum impensi labores, quos iterum a doctiss. Ceillerio, Lumper, Schram et Schœnnemann, diligenter investigatos accepturi sumus; tum demum coronidis instar, uberius in hoc proœmio supererit

(Une.)

(1) I Tim. III, 15.

(2) I Cor. III, 11.

(3) II Tim. II, 19.

indigare quonam rerum ordine, librorum serie, A dissertationum accessione, lectionum collatarum varietate, commentariorum ubertate ac delectu, appendicum et indicum culmine hæc nova editio sit ab aliis discernenda.

ARTICULUS PRIMUS.

DE AUCTORITATE TERTULLIANI.

Auctoritas in eo qui *potestatem habens* alios docet, recte a duplici capite deducitur, nempe tum ab ipsius scientiæ æstimatione, tum ab ejusdem veracitatis fiducia.

Uni et soli Deo summa auctoritas est, quippe cui soli summa sit veritas in cognoscendo, et summa in dicendo veracitas.

Quælibet alia eo major evadit auctoritas, quo propior ad illam accedit et perfectior ejusdem particeps efficitur.

Hinc nobis Catholicis nulla sub sole major, imo maxima in cælo et in terra, nec alia ac Dei ipsius est, Ecclesiæ docentis potestas, quæ *verbo virtutis Dei* (1), in quo sunt omnes thesauri sapientiæ et scientiæ absconditi (1), quæ infallibili nec unquam ad consummationem sæculi deficienda Spiritus Sancti assistentia, nititur, regitur ac confirmatur.

Porro omnibus Catholicis qui sese Ecclesiæ legitimos filios probare student, necesse esse docet B. Vincentius Lirinensis, ut sanctorum Patrum fidei inhæreant, adglutinentur, immoriantur (2). Eam vero, consentiente tota Traditione, legem ad assensum Patribus præstandum ponit, ut quidquid non unum aut duos tantum, sed omnes pariter uno eodemque consensu aperte, frequenter, perseveranter tenuisse, scripsisse, docuisse cognoveris, id tibi quoque intelligas absque ulla dubitatione credendum.

Patribus vero sigillatim sumptis nulla alia competit auctoritas, nisi privata, ex variis dignoscenda iudiciis, quorum alia unicuique sunt quasi propria, alia vero deforis desumpta.

In iis autem ipsis consideranda sunt sive quæ ad intellectum recte institutum, sive quæ ad sanam voluntatem pertinent; hinc nimirum eorum ingenii vis, doctrinarum ubertas, loquendi modus ac consuetudo, unde tuto credi potest quod non decipiantur; illinc autem morum probitas, vitæque sanctitas, qua omnis depellitur suspicio an decipiant aut decipere velint.

Ad hæc quasi intrinseca auctoritatis signa accedunt tum diversæ temporum, locorum, dignitatum, cæteræque in quibus auctores scripserunt circumstantiæ, tum potissimum tanti pretii iudicium quo Ecclesia scriptores quosdam titulo tacito vel solemnî, speciali vel specialissimo probat et dijudicat.

No vero amoveantur aut respuantur scriptores quotquot ecclesiastici, qui summos ac legitimos sanctitatis apices nondum fuerint adepti, nec rectum fidei tramitem indeclinabili pede triverint; cum enim

aliquandiu saltem in orthodoxæ fidei gremio constiterint, idcirco omnem illis fidem abrogare nec par nec fas est: quinimo in quibus cum Catholicis conspirant, in iis eo major penes ipsos fiducia est, quod hinc et inde collusionem fieri et amice conjurari nemo sanus existimabit.

His catholicis rei Patristicæ positis criteriis, nunc deveniendum est ad propositum nostrum; nunc æqualance ac firma æstimandus est QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS TERTULLIANUS, tot vetustarum disciplinarum peritissimus; philosophica, historica, juridica, oratoria ac poetica eruditione potens; multa susceptam ante fidem forensi laude florens; florentior et accepta fide, utpote totius Christianorum causæ, coram imperatoribus, in orbis Romani foro, defensor et patronus; æræ a Christo Domino secundæ ac Apostolorum proximæ præco; primus Ecclesiæ Latine testis et vindex, imo unus cujus vindiciæ ad nos pervenerint; insignes Africanæ fidei primitiæ; virorum apostolicorum alumnus; magister et ipse martyrum, pontificum et doctorum; Romæ ad sacra proventus, Carthagini in presbyterii albo adscriptus; arcanorum scientissimus; omnium suæ ætatis hæreticorum debellator, imo Montani eversor egregius; et tamen (utinam absit!) montanista, hæreticus, hæreseosque caput emortuum, Ecclesiæ tandem jam non homo!...

Cui cum tot succedere vices, multiplex ejus esse debet æstimatio, aliæque evadit prout aliam ipso tantum a se diversus induit personam. Ac ante omnia in eo, haud secus ac in cæteris Ecclesiæ doctoribus, nonnullius est pretii eruditionem profanam a sacra suppellectili, scriptorem privatum ab auctore catholico vel montanista, rem mere literariam aut historicam a causa dogmatica discernere.

At quid causæ esset cur in hoc operis mere patristici procemio ac primo lumine diu in Septimii profana laude morarer? Paucis igitur absolvam qualis sit rhetor, grammaticus, dialecticus, seu formæ excultor literariæ, qualisve sit philosophus, philologus, antiquitatum indagator, historiarum tenax, juris peritus, omni scientiarum genere exercitissimus.

Porro quid de ipsis dicendi, disserendi et argumentandi genere sentiendum sit, paulo infra habes eleganter et diserte a doctiss. D. Lumper explicatum (1). Pauca tantum addere juvat, ne delicatissimus lector ac politioris minervæ studiosior salebris Tertullianæ latinitatis offendat et hæreat. Primus fere omnium Tertullianus dogmata traditurus ac mysteria hucusque latio sermoni prorsus ignota, proinde novas intrudere formulas ac inaudita vocabula, saltem alio sensu usurpata potuit, imo et debuit. Nascebatur ac propemodum in cunis vagiebat latinitas illa ecclesiastica, quæ suos ab initio habuit modos; suas sive in soluto sermone, sive in rhythmico modulo leges, apprime tractandis cælestibus sacramentis accommodatas, habuit, sanxit, ac servavit. Quibus autem efformandis ac per ora hominum evulgandis haud exigua est Tertulliani laus mirum in modum profuisse;

(1) Hebr. I, 3.

(2) Col. II, 3.

(3) Vincent. Lirin. *Commonit.* II, 20.

(4) Vid. *infr.*, t. I, col. 89 — 96.

quippe ejus ingenium demirati, ac loquelam ipsam, A Scripturæ sacræ disseruerit, ex variis tamen ejus arduam licet et asperam, imitati, singuli post eum ac præsertim plures quos peperit Africana Ecclesia, clarissimorum virorum in his tempestatibus feracissima, duce Cypriano, sui, ut ait, magistri merentissimi cultore assiduo, se suamque orationem ad Tertulliani dictionem certatim effluerunt.

Haud abs re erit obiter animadvertere quemdam defectum subiisse, post ejus a recta fide discessum, Tertulliani ingenium. In libris, ultima, ut videtur, ætate sua in facie montanismi exaratis, aut asperior sit et inæqualior, impotenti abreptus loquendi prurigne, ac inquieta pugnacitate; aut obscuriori sententia, velut de industria, sese obvolvitur, nec nisi per intricata loquitur ænigmata; quæ præsertim vitia in libro *de Pallio*, et *adversus Valentinianos* quasi digito palpanda occurrunt.

Eandem in pejus mutationem forsitan reperire est, cum, vel oblita incomptæ inconcinneque dictionis asperitate, rem penitus ac sententiarum viscera intraspicias. Illa Apologetici, Præscriptionum, librorumque de Oratione, Baptismo ac Pœnitentia majestas ac grandis eloquentia, interdum acerrima ac laconica brevitate temperata, in inconditam ac diffluentem facundiam, obvia quæque, vel insulsa, jactitantem, nec scurrilitatem aut petulantiores jocos aspernantem dilabitur.

Sed cum hæc, ut dixi, ad profanam critice potius quam ad dogmaticam Tertulliani auctoritatem faciunt, huc demum vela damus, haud alio, nisi inviti, jam abripiendi.

Per eruditionem sacram, inquit Walchius (1), intelligimus illam quæ versatur in rebus non a natura patefactis ac humana facultate cognoscendis, sed divinitus manifestis ac sanctissimo codice (cui et veneranda accedit Traditio catholica), comprehensis. Notitia harum rerum variis constat disciplinis, nempe Theologia Exegetica, Dogmatica, Polemica, Moralis, Symbolica, Catechetica, Homiletica, una cum Historia Ecclesiastica.

Porro cum his fere omnibus titulis commendatur Tertullianus, hinc præcipua desumenda sunt propria ipsi ac peculiaris auctoritatis signa.

Tertullianus, ut a Verbo Dei initium faciamus, illius interpretationi, ac Exegeticæ scientiæ suam affert symbolam minime aspernam. Sive enim catholicus, sive montanista, semper docuit Scripturam veteris novique Testamenti inspiratam fuisse (2). Nec minus Scripturæ plenitudinem quam ejus divinitatem adorat (3): nec eam adorando traditionem aufert, imo et ad eam, seu ad Apostolos et discipulos Domini referendam esse Scripturæ interpretationem aperte declarat (4). Quamvis nullibi ex professo de canone

operum locis colligi potest, libros sacros nostra ætate a pseudocriticis e numero canonicorum ejectos, inter sacros divinitusque inspiratos ab eo connumerari (1).

At susdeque vertitur Tertulliani exegetici auctoritas, modo fides sit ejus editori novissimo, ac procacissimo obtrectatori, J. Salom. Semlero, qui, præfracta fronte, asseruit hunc scriptorem oculis suis manibusque nunquam usurpasse græcum ullum codicem Evangeliorum aut Epistolarum, aliorumve sacrorum Bibliorum, nec unquam græcos codices, utpote adulteratos, adhibere voluisse; — hunc eundem, græcorum codicum libentissime nescium, latinos libros corripisse et auxisse glossis sententiisque interpolatis, adhucdum superstitibus, quarum primus et solus auctor certus est ille Tertullianus (2). Sed quænam, amabo, fides huic innovandi prurigni adeo petulanti, ut idem audeat profiteri latinos omnes scriptores nunquam in hisce primis sæculis libros græcos consuluisse, omnes una conjurasse ut novas glossas invitis Græcorum codicibus, suis libris ex consulto insererent; ejus vero latinæ translationis prima initia et recentia rudimenta ab ipsius Tertulliani tempore, nisi ab ipsomet oriri? Sed quid ea commemorem, dum in hac eadem dissertatione Tertulliani obtrectator eo audaciæ devenerit, ut, discussis tam longi temporis tenebris, ita enim habet, ipse adeo novus ac præposterus homo, inauditam ab omni retro antiquitate deprehenderit quamdam conjuratorum tam græcorum quam latinorum, Romæ degentium, societatem, ex cujus officina clam prodiero multa Tertulliani, nonnulla Clementis Alexandrini, omnia Irenæi opera, plane supposititia et spuria? Hæc quæ cum primum prodierint, portentis similia merito habita fuere atque ab ipsis Germaniæ viris doctissimis impetita ac profligata (3), satis est, ut reprobata derideantur, exposuisse (4).

Magna autem assurgit dogmatica Tertulliani catholici auctoritas; nec interdum montanistæ aspernanda. Triplicem enim quo usi fuere patres in exponenda fide modum, nempe tum symbolicum, quo gravissima fidei dogmata, connexa paucis, continuo recitantur; tum polemicum, ad refellendos Gentiles, Judæos, aut hæreticos accommodatum; tum discursivum seu catecheticum, qui pro christianorum fidelium usu, modo unum, modo alterum explicat doctrinæ punctum, mirum in modum idem Noster comprehendit.

(1) Cf. Gottefr. Lumper. *Hist. Theol. Critic. de vita, scriptis atque doctr. SS. PP.* t. VII, c. 6, art. 1, p. 242 et sqq.

(2) *Dissert. de varia et incert. indole hor. libr. ad opp. Tertull. ed. Halæ Magdeburg. rurs. recusa 1828, t. V. pp. 476-515.*

(3) Cf. Joh. Dan. Schumann *Obs. in veterib. Eccles. scriptor. spec. III et IV sæcul. de interpolation. quibusdam Codici N. T. Tertulliano perperam afflictis conjectura.* Hannov. 1776, 1777, 4°. — G. W. Fr. Walchii *de authentia libr. Irenæi contra J. Sal. Seml. in novv. commentt. societ. regię Goetting. T. V, part. II, p. 3.*

(4) Cf. quæ infra obiter perstringuntur t. I, col. 55, 56 in not.; t. II, col. 548, 549, 551, 552, 554, 558, 565, 594.

(1) *Bibl. Patristic. edit. nov. Ien. 1831, c. 7, § 46.*

(2) Cf. I *de Cultu fœmin.* cap. 3, t. I, col. 4307. *De Resurrectione Carnis*, cap. 22, t. II, col. 823. *Lib. III Adv. Marc.* cap. 6, col. 325. *Lib. V, cap. 7, col. 485. Lib. de Anima*, cap. 2, col. 648.

(3) *Lib. contr. Hermog.* c. 22, t. II, col. 217.

(4) *Scorpiat. c. 12, t. II, col. 149.*

Nam tres fidei formulas habet, unam eamque brevior in libro *de Virginibus velandis* (1), alteram longior in *Præscriptionibus Hæreticorum* (2), tertiam et recentior in *lib. adversus Praxeam* (3).

Primus inter Latinos, quoslibet nascentis Ecclesiæ hostes polemicis et apologeticis scriptis aggressus est. Adversus enim gentes scripsit septem quos inscripsimus *Apologeticos libros*, nempe duos libros *ad Nationes*, et *Apologeticum* magnum, hunc ad præsidēs, illos ad plebem directos; item, *de Testimonio animæ*, seu *Apologetici* caput 17 uberius tractatum; et *librum ad Scapulam*, quo de injusta ac crudeli persecutione conqueritur et Christianorum virtutes laudibus effert: quibus accedunt, *ad Martyres* apologia de martyrii gloria, ad Christianos *de Spectaculis* ethnicoz fugiendis dehortatio, ad omnes sive Christi sive deorum cultores *de Idololatria* et grandi hujus criminis gravitate.

Justini philosophi, Irenæi martyris et aliorum quorum nomina ipse præ se fert, vestigia insecutus, Judæis Messiam a prophetis prædictum advenisse demonstrat (4); omnesque hæreticos, tum generatim in *Præscriptionibus*, ne ipso quidem Montano excepto, jugulat, tum speciatim, singulari quasi certamine, confodit. Hinc enim inconditam Gnosticorum catervam decies exagitat, vincit et contundit (5), nec hanc aciem, ut videtur, nisi hoste fuso fugatoque, vel emeritis veteranusque miles, deseruit. Praxeam insuper, qui Deum unum, sed non trinum, asserebat, nec non et Montanum, ad quem miserabiliter defecit, oppugnavit in hoc elegantiori ac pulchello *de Pœnitentia* libello: sophistarum demum insulsa philosophomina *de Anima*, explodit. Hoc indefesso labore ac perpetuo certamine, decertavit Tertullianus: cumque, ætate provector ac vulnere insanabili afflicto, in Montani partes descisisset, necdum nihil ab impetu remitteret, acrius sese ad prælia accinxit ac sibi dixisse visus est: Væ mihi si non dimicavero!

Primus iterum hic latinis auribus dedit auscultandum ac luculento sermone concinnatum de re dogmatica in specie distincta tractatum. Adeo vero in hisce dogmatibus seorsim sumptis, excelluit, ut, ausim dicere, decurrentibus in immensum annis, nihil adhucdum prodiisse qui Tertulliani libros *de Oratione*, *de Baptismo*, *de Pœnitentia*, *de Patientia*, cæterosque quos dogmaticos inscribendos censuimus, superasse merito existimetur.

Interea laud inficias ibo vel optima Tertulliani scripta hinc et inde plurimo sphalmate laborare, multa labe venenosa foedari. Quæ cum optimo et salutari antidoto aliquatenus sanata, videas velim, ex

A opera veterum editorum iterum recensita, ad frontem hujusce tomi affixa.

Altera manet integrior, nec satis celebranda Tertulliani laus, moralis nempe ac parœnetica, ex multis ejus desumenda libris, ad mores christianos pertinentibus. Quorum duplex est series: prior ante susceptum ab auctore montanismum, posterior ab eo jam montanista descripta. Porro in utraque ad vivum exprimitur vitæ christianæ speculum sive in ejus fonte perenni, oratione privata et publica (1), sive in ejus fluentis uberrimis, sacramentis nempe (2), sive in ipsius actibus communibus (3) aut præstantissimis (4), sive in ritibus liturgicis qui ei externam formam efficiunt (5), sive in vitandis ubi periclitatur anima christiana mundi, carnise illecebris (6), aut suscipiendis unde B ea reviviscit operibus (7), aut obeunda qua glorificatur martyrii cruenta palæstra (8). Equidem in his tractandis frequentius ultra limites legitimos abripitur rigidior montanistæ asperitas; at caute errori latenti in nostris libris provisum est. Præterea nonnisi effervescentis ingenii, ad magna excitantis ac communem hominum modum excedentis, impetus plerumque notandus est.

Habeas igitur velim TERTULLIANUM ex suis tantummodo scriptis ac solo peculiari penu commendatum. Commendant eum præterea hæc prisca quibus scribebat tempora, primus inter Afros, inter Latinos primus post Pontifices Romanos, qui agnitus saltem sit et servatus; fausta docentium et discipulorum tempora, cum in novo Christianorum semine ferveret calidior C Christi et martyrum sanguis, cum adhucdum *Apostolorum vox sonaret ac repræsentaretur facies*, cum *authenticæ eorum literæ palam recitarentur* (9). Commendant eum et urbs patria ac Ecclesia cujus primus fuit, quem noverimus, sacerdos; Carthago, ut æmula Roma victrix, sic a fide devicta, ut a Petro Roma, sic a Petri discipulis acquisita; nova, si vis, at suorum infantium jam felix mater et exultans; quam modo nobiles partus orbi renuntiarunt, tum Martyres Scyllitani, tum Perpetuæ, Felicitatis et sociorum agmen, quorum Septimius noster fuit cœvus, imo, ut quibusdam placet, testis et encomiastes (10). Ecclesia hæc diu sanctitate florens et doctrina virorum sibi a Tertulliano continuo succedentium, haud secus ac si hic Noster eorum ingenia excitaverit, manus ad prælium docuerit, ordines ad aciem instruxerit, eisque novum, veluti belli tesseram, indiderit, efflueritque eloquium, in toto deinceps occidentali orbe christiano evulgandum. Commendant eum et viri sanctissimi quibuscum simul deguit, aut conversatus est, aut necessitate,

(1) Cap. 1, t. II, col. 888.

(2) Cap. 13, t. II, col. 26.

(3) Cap. 2, t. II, col. 156.

(4) Cf. G. H. Scharffenberg comment. *Academic. de Justino, Tertulliano et Cypriano adv. Judæos disput. Lund. Goth. 1820, in-4°.*

(5) In libr. *Scorpiac.*, *adv. Gnosticos*, *adv. Hermogen.*, *adv. Marcion. V*; — *adversus Valentinianos*; — *de Carne Christi*; — *de Resurrectione carnis*.

(1) *Lib. de Oratione.*

(2) *Lib. de Baptismo, de Pœnitentia, de Eucharist., lib. de Coron. Milit., de Matrimon., lib. ad Uxor.*

(3) *De Patientia, de Cultu sæminar.*

(4) *De Virg. vel.*

(5) *De Orat.*

(6) *De Spectac.*

(7) *De Pœnitent., de Jejun.*

(8) *Ad Martyr., Scorpi.*

(9) *De Præscript. cap. 36, t. II, col. 49.*

(10) Cf. *Dissert. J. A. Noesselt, infra, t. I, col. 85, sqq.*

studiorumve similium commercio junctus, Irenæus quem venerabundus meminit, Caiusque Hippolytusque, ejusdem Irenæi discipuli, Clemens Alexandrinus coævus, Origenesque quem Romæ fortasse obvium habuit, summi demum episcoporum Episcopi, qui integerrimam ipsi instillavere doctrinam, quam totam Romæ cum sanguine suo Apostoli profuderunt (1). Commendant eum et sexcenti quos præ oculis habuit auctores cujuslibet generis, sacri et profani, historici, philosophi, poetæ, juris omniumque disciplinarum periti, quorum volumina nocturna manu versavit et diurna, ac in omnibus suis tabellis præfixit testimonia. Commendant cum et posteri, sive ab ipso proximi, sive novissimi, tum congeneres ejus africani, quorum dux D. Cyprianus, Septimii libros petiturus, dicere consuevit: Da magistrum (2); tum nostrates, quorum præco Cl. Bossuetius Meldensis, quoties Tertullianum excitat, in has voces aut similia: *Magnum virum, virum gravem, auctoritate, pondere potentem*, erumpere videtur.

Magnum igitur QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI nomen: at quanto majus, ni velut fulgur, de cælo cecidisset ille Africanæ Ecclesiæ Lucifer, qui mane oriebatur; nisi in terram corruisset, qui vulnerabat gentes; nisi dixisset in corde suo: *Ascendam super altitudinem nubium* (3)! Ut enim Satan, ita hic fulgure superbix dejectus, cecidit, semelque lapsus, an surrexerit, nemo vel audet percunctari. De Salomone quæritur; de Origene disputatur; de Tertulliano siletur. Diuturno tamen senio contabuit, nec ei defuit longum pœnitendi spatium. Mansisse vero misere pervicacem, ac velut uno ictu quo ruit delirantem ad usque octogesimum ferme ætatis suæ annum, imo per quadraginta et amplius annos, stetisse infensa in Ecclesiam ira ferocem, ac tela vel deficiente manu minitantem, ultima ejus scripta nimium suadent et revincunt.

Equis ergo inscrutabilia Dei judicia non reformidet, non horreat? Quis ad hunc finem cessurum fore tam faustum TERTULLIANI initium existimasset? Dato sub ineuntis sæculi ortum Apologetico, habitisque cæteris pro causa christiana concionibus, confirmatis inde confessoribus aut ad lauream martyribus evectis, defervente persecutionum æstu ac respirante paululum Ecclesia, tandem quadraginta ferme annis ad pacem composita, jam novus rerum ordo oriebatur et jucundior temporum facies; jam, suspensis auribus, sive gentes, sive Christiani, evangelizantibus pacem, evangelizantibus bona assentabantur. Quod autem in Galliis Irenæus, in Ægypto Clemens, in Latio Hippolytus, hoc in Africa, hoc in toto Occidente Tertullianus videbatur acturus: adeo ut, devicta plebe, devincerentur et nobiles sapientesque, et ab imo ad summum ædificaretur Ecclesia coudereturque orbis christianus. Hæcerat, ni fallor, egregia pars cui destinabatur Tertullianus. Quid plura? cecidit, ad infernum detractus, in profundum laci (4). Hoc erat ergo in investigabili

A Dei decreto, ut hæc nova tot vulneribus adolescens Ecclesia, Judæis tandem, Ethnicis, Gnosticis triumphatis, se huic offensionis lapidi impingeret, ac dum tanti animi subsidio recreari mereretur; eundem lapsum amitteret, infensum sustineret, reluctantem ac per quadraginta annos in matris suæ gremium insultantem lugeret. Nec jam quærendum est, ut multis placuit, an plus Ecclesiæ profuerit quam nocuerit, magis vero an sibi ad vitam, necne profuerit. *Ecclesiæ homo non est*, ille tot laboribus defunctus, tot certaminibus redux! Utinam vero melius confidamus his piis identidem per opera ejus respersis precibus, ac votum ejus adimpleamus, cum diceret catechumenis: *Igitur, benedicti, quos gratia Dei exspectat, cum de illo sanctissimo lavacro novi natalis ascenditis, et primas manus apud Matrem cum fratribus aperitis, petite de Patre, petite de Domino, peculia, gratias, distributiones charismatum, subjiciente: Petite et accipietis, inquit. Quæsisitis enim, et invenistis; pulsastis, et apertum est vobis. Tantum oro, ut, cum petitis, etiam TERTULLIANI peccatoris memineritis* (1).

ARTICULUS II.

DE USU TERTULLIANI.

Quod modo ad dignoscendam veram TERTULLIANI auctoritatem, hoc ad rectum antiquissimi hujus Patris usum acrius omnino judicium requiri arbitramur. Iterum igitur debet in ejus scriptis considerari tum auctoris nunc catholici, nunc montanistæ conditio, tum librorum doctrina aut eruditio, utraque vero aut sacra, aut profana. Sacra ejusdem doctrina ad fidei

(1) *De Baptismo*, cap. 20, ultima verba. Ea est judiciorum de viris summis non raro varietas, ut cum ad cælum usque extolluntur ab his, ab illis depri-mantur ad imum. Ita fere accidit Tertulliano nostro; sicut enim non desunt illius contemptores, ita vendices et laudatores nactus est plurimos, eosque perquam liberales. Fuere quibus omnia ejus opera quæ supersunt in montanismo scripta videntur; dum alii eum ad sceleratam Montani communionem delapsum esse negant. Quin non defuere qui Tertullianum celebrant a martyrio, quod sub Decio sustinuisse dicitur. De his et aliis ad Tertulliani historiam, auctoritatemque pertinentibus cf. Magdeburg. cent. III, cap. 12;—Joach. Zentgravi *Exercitatio, de lapsu Tertull. ad Montanistas*, Argent. 1704, 4°;—Timanni Gessellii *Hist. sac. et Eccles. N. T.* p. 299; Petri Alixii *Diss. de vita et scriptis Tertulliani*, Paris. 1680, 8°;—De la Motte, *Hist. de Tertull. et d'Origène*, Lugd. 1701, in-8°;—Nicol. Le Nourry, *dissert. in Tertull. Apolog. libb. ad Nat. et lib. ad Scap. infra, t. I, col. 705, sqq.*—Joh. W. Hopfmann *Diss. Q. S. F. Tertulliani quæ supersunt omnia in montanismo scripta videri*, Vitemb. 1738, in-4°;—J. A. Noessel, *Dissert. III, de vera ætate ac doctrina scriptorum quæ supersunt Q. Sept. Fl. Tertulliani*, Hal. 1757;—eiusd. *tres commentat. ad hist. eccles. pertinentes*, Hal. 1817;—Jos. Ant. Cantova *de Septimio et S. Epiphanio dissert. II*, Mediol. 1783, 8°;—H. Chr. Baltenstedt *Tertullians Geistesfähigkeiten. Religions Kenntnisse und theologie, III commentt.*, Helmst., 1785, in-8°;—Aug. Neander *Antignostikus, Geist des Tertullian. und einleit. in dessen Schriften.*, Berol. 1825;—Fr. Münster *Primordia Ecclesiæ Africanæ*, Havn. 1829, in-4°;—C. Jos. He-lese, *Tertullian als Apologet. in Drey et all. Tübinger Theolog. Quartal—schrift. an. 1838*;—J. A. Moehler. *Patrologie oder christliche Literaturgeschichte, herausgegeben von D. F. X. Reithmagn.*, Regensb. 1840.

(1) *Præscript.*, c. 36, t. II, col. 49.

(2) S. Hieronym. *De Script. Eccles.*

(3) *Is.*, XIV, 12, 14.

(4) *Is.*, XIV, 15.

dogmata, eruditio vero ad ea quæ tunc in Ecclesia A
agi solebant, seu ad res disciplinæ referenda est.

Ne in immensum hæc prævia monita crescant, non nostrum est hæc sigillatim decurrere, nec ad amussim omnia ab eo recte aut proterve dicta recensere, quæ sive ad exegesim sacram, sive ad dogmaticam, moralemve theologiam, sive ad ritus moresve Ecclesiæ, temporumque ac opinionum historiam spectant.

Nonnulla tantum præcipua doctrinæ Tertullianæ capita, gravissimaque ejusdem errata, summatim indigitanda sunt, ac excitanda insigniora ejus operum loca, quæ potissimum in exegetico, dogmatico, morali, liturgico et ascetico usu veniunt, quo ad ea plenius introspectienda sese alacrior accingat quisquis rei patristicæ studet, ac præsertim junioribus theologiæ et patrologiæ candidatis tutior expeditiorque via pateat. B

Ante omnia illud plena voce prædicat TERTULLIANUS, totum fidei christianæ ædificium in firmissima veritate historica, ac veneranda traditionis auctoritate subsistere. Hæc sunt enim ineluctabilia facta, quibus, velut ænea catena ac aurea, tota res christiana pendet: Deus Pater mittit Filium suum in hunc mundum, ut Ecclesiam christianam ædificet. Jesus Christus ad hunc eundem finem mittit Apostolos suos, et docet illos veritates omnes quæ huic ædificationi fundamentum suppediunt et incrementum. Apostoli acceptam a Domino doctrinam tradunt omnibus ad quas mittuntur Ecclesiis. Ecclesiæ istæ tenent firmissime illam Apostolorum doctrinam, ac cæteris communicant, quæ Apostolorum neminem viderunt. Et omnes istæ Ecclesiæ, invicem coadunatæ, unum idemque corpus in unitate ejusdem doctrinæ, ejusdemque fidei constituunt. Quis porro Ecclesiam hanc, columnam immobilem veritatis, deseret, ut amplectatur sectas ab eadem sejunctas? Hoc est celeberrimum Tertullianæ præscriptionis argumentum, palmare telum totius polemicæ christianæ, pulcherrimum sane ac invictissimum quod usquam inter disceptantes fuerit usurpatum.

Itaque, inquit magnus ille vir, tot ac tantæ Ecclesiæ, una est illa ab Apostolis prima, ex qua omnes (Præscr. c. 20).—Apostolos Domini habemus auctores, qui nec ipsi quicquam ex suo arbitrio, quod inducerent, elegerunt; sed acceptam a Christo disciplinam fideliter nationibus assignaverunt (Ibid., cap. 6).—Nulla jam gens Dei extranea est, in omnem terram, et in terminos orbis Evangelio coruscante (De Anima, c. 49). Innocentiam a Deo edocti, et perfecte eam novimus, ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter custodimus, ut ab incontestabili dispectore mandatam (Apolog., c. 45). Nec dispectore tamen deficiet hæc secta quam tunc magis ædificari scias, cum cædi videtur (ad Scap., c. 5). Plures efficiuntur, quoties mactimur a vobis: semen est sanguis Christianorum (Apolog., cap. 49, t. I, col. 555 A.).

At memento claves ejus hic Dominum Petro, et per cum Ecclesiæ reliquisse (Scorp., c. 10). Habes Romam, unde nobis quoque auctoritas præsto est. Ista quam felix Ecclesia, cui totam doctrinam Apostoli cum sanguine suo profuderunt! (Præscript., cap. 36, t. II, col. 49).

Hæc ergo Ecclesia una, apostolica, catholica, sancta, immortalis ac visibilis, seu Romana, cui jus competit docendi omnes gentes, suam ab uno fonte, verbo Dei nempe, sive scripto, sive tradito, doctrinam accipit. Porro ad eam jure proprio pertinet tum traditiones dignoscere, confirmare et sancire, tum Scripturas earumque inspirationem, interpretationem et canonem statuere. Ubi enim apparuerit esse veritatem et disciplinæ et fidei christianæ, illic erit veritas Scripturarum et expositionum, et omnium traditionum christianarum (Lib. de Præscript., cap. 19, t. II, col. 31).

Pauca addere est iis quæ antea de Scripturarum inspiratione, plenitudine adoranda, apostolica interpretatione ac legitimo canone, ex Tertulliano diximus; tantummodo, cum debere esse librorum sacrorum usum, ut hæretici, parabolis abutentes, non effingant ipsas materias doctrinarum, nec igitur ad eas provocetur, nec in his constituitur certamen, in quibus aut nulla, aut incerta victoria est, aut par incertæ (Præscr. 19, t. II, col. 31): examinandum in primis esse cujus sint Scripturæ, a quo, et per quos, et quando, et quibus sit tradita disciplina, qua fiunt Christiani; Deum permisisse, imo voluisse eo modo dispositas Scripturas, ut hæreticis materias subministrarent, qui sine Scripturis esse non possunt (Ibid. cap. 39, col. 53). Præterea in Tertulliano notatu dignus atque percelebris habetur locus de Apostolorum literis authenticis, in quem viri perdocti varia commenti sunt (Ibid. 36, col. 49) (1). Nec omittenda quæ passim disserit tum de LXX Interpretum versione (2), tum de antiquissimis Bibliorum latinis translationibus, jam nunc in Occidente vulgatis, majorique, eademve ac græcorum codicum auctoritate receptis.

His autem positis Ecclesiæ fundamentis, idem ut obiter subvertat caducas hæreticorum ædificationes, nunc eorum in verbo Dei facinora ac Scripturarum cædes exprobrat, nunc hæresim et idololatram et præfanam philosophiam parum inter se differre ostendit, nunc hæreseos characteres a vera Ecclesia alienos omnino describit (Advers. Marcion., lib. V, cap. 17; lib. IV, cap. 19 de Præscript., cap. 7, 17, 37, 40, 41, 44); omnesque uno præscriptionis argumento sive præsentis sive futuras, ipsumque Montanismum ac Tertullianismum insanabili vulnere confodit et opprimit.

Nec tantummodo, ut voluit in recenti opere Neander (3), in Gnosticos, imo et in omnes hæreticos, ne novissimis quidem protestantium sectis exceptis, in-

(1) Vide Pamel. nott. ad loc. citat. Hug. Grotii tract. de veritate Christi. Relig. lib. III. notat.; Dodwel. dissert., t. I, § 41; Richard. Simon. Hist. crit. du N. T. ch. 4, p. 40; Nathan. Lardner. Glaubwürdigkeit der Evangelischen Geschichte, part. II, cap. 27. § 8, p. 501-508. Lump. De vita et scriptis Tertulliani, in Hist. Theol. crit. litt. SS. PP. t. VII, p. 257-262.

(2) Cf. Christ. Cellarii Dissert. XIII. de LXX Interpretib.;—Simon de Magistris, Dissert. subjunctas editioni Septuagintavirali version. Daniel. ex codice Chigiano; Lump. loc. citat. p. 666. et sqq. Adisius infra D. Le Nourry Dissertat. c. 6, art. 2, 3, p. 787 et sqq.

(3) Antignostikus. Geist. des Tertullian. a. e. i.

victæ valet id genus argumentandi. Eadem enim præ se ferunt errorum capita neoterici ac veteres hæretici; ab unitate ac auctoritate Ecclesiæ apostolicæ deficiunt; sprete traditione, ad Scripturas solas provocant; canonem pro libitu explicant ac disjiciunt; nec novarum sectarum antesignani plura ac olim sive Marcio sive Valentino signa legitimæ ac divinæ auctoritatis exhibent; nec ante nec post eos successionis apostolicæ vestigium volamve habent; præterea eorum doctrinas respuunt simul et Ecclesia Romana, et omnes in orbe terrarum, sive apud Græcos, sive apud Asiaticos Ecclesiæ (1).

Subinde, ut ad Tertullianum redeamus, recitanda foret una ex tribus fidei formulis, quas Septimius libris inseruit, aut saltem conferenda, nisi premerent procemii angustia, cum fidei symbolis quos Irenæus, B Gregoriusque Thaumaturgus et alii edidere.

Paucis agemus cum Septimio de Deo ejusque attributis, cum uberrimam ac copiosissimam disserat. D. Le Nourry, infra damus; huc igitur velim adeas ac videas quonam sextuplici argumento Deus esse probetur a Tertulliano (cap. 7, art. 1, col. 804 et sqq.); quonam sensu dicatur hominibus cognitus, quamvis sit invisibilis, incomprehensibilis, inæstimabilis; quæ hujus veri Dei et vivi scientia, sapientia et æternitas (col. 809 et sqq.); quid sibi vult vox illa Septimii toties agitata, Deum corpus esse, etsi Deus spiritus est (col. 811 et sqq.) (2). Item luculenter asserit Tertullianus Deum non esse nisi bonum (Scorp. 5); æque ac Dei bonitatem, ejus tuetur justitiam contra Marcionem (lib. II, c. 11), etsi dicat C bonitatem esse Deo ingentiam, justitiam vero accidentem, seu quoad effectum, accommodatam creaturæ, peccato posteriore (Ibid.): hinc Deum ex nihilo omnia creavisse, nec æternam esse materiam, adversus Hermogenem egregie contendit (Cotr. Hermog., cap. 49 et sqq.).

¶ Perspicue adeo ac exacte loquitur Tertullianus de Trinitate divinarum Personarum et earum consubstantialitate, ut nihil amplius desiderari queat: distinguit quippe clarissime, æque ac nostri ævi theologi et doctores, tres divinas personas, et de qualibet earum prædicat actualement existentiam in unitate unius ejusdemque naturæ; ex quibus sane constituitur catholica Ecclesiæ doctrina circa hoc mysterium. (Cf. lib. adv. Hermog. cap. 45, t. II, col. 237. Adv. D Præeam, cap. 2, col. 156; cap. 3, col. 157; cap. 4, col. 159; cap. 8, col. 159; cap. 11, col. 166; cap. 12, col. 167; cap. 13, col. 168; cap. 26, col. 188; cap. 50, col. 195; cap. 31, col. 196.)

De Filii vero divinitate, generatione, consubstantialitate, filiatione, æternitate, de Christo Deo et homino prophetarum vaticiniis prænuntiato, in Judæa carne induto ac conversato, mortuo, ad vitam regresso ac in cœlis assumpto, iterum remitte-

(1) Vid. J. A. Mochler *Patrolog. oder christliche Literaturgeschichte*, t. II, p. 354, vers. gallic. Paris. 1843.

(2) Cf. Nat. Alex. *Hist. eccl. sæc. II, art. VIII, t. III. — Cantova in dissert. de Septimii et Epiphani anthropolatrio*. Mediol. 1773, in-8°.

ad eximium opus D. Le Nourry (inf. cap. 9, col. 853-867), qui egregie contundit perveracem Marcionis, Apellis, aliorumque gnosticorum adinventiones.

Idem adamussim ea quæ de angelis et dæmonibus habet Tertullianus, explicat ibid., cap. 10, col. 868-891.

Tertullianus, de homine disserens variis suis in scriptis, primo tradit hominem facturam esse Dei creatoris, constare ex duabus substantiis, corpore ac anima, ad similitudinem Filii et Spiritus factum opus, et imaginem Dei, totius universitatis possessorem esse, atque in hoc ab ipso Deo exstructum fuisse, ut Dominus esse posset, dum sit a Domino (lib. IV. adv. Marc., cap. 37; lib. V, cap. 17; adv. Præeam, cap. 12; de Spect., cap. 2; de Resurrect. carnis, cap. 5, 6).

Tertullianus, etsi quibusdam, carptim ejus scripta libantibus, videatur de homine et anima duriori ac pinguiori minerva philosophari, si penitus mens ejus introspectiatur, merito ardua ac subtilissima anthropologiæ ac psychologiæ arcana acutissimo obtutu penetrasse æstimabitur (1).

Platonis enim instar, partem animæ distinguit duplicem, unam quidem intelligentem ac sapientiæ sedem, alteram vero cæcam et intelligentiæ expertam (λογικὸν et ἀλογον); animam autem a spiritu distingui, sensu gnostico, negat: Si separas spiritum et animam, separa et opera; agant in discreto aliquid ambo, seorsum anima, seorsum spiritus; anima sine spiritu vivat, spiritus sine anima spiret... Ergo duo non erunt, quæ dividi non possunt (De Anima, cap. 10, t. II, col. 663).

Cum anima idem sit ac spiritus, necessario sequitur animæ proprietates easdem esse ac proprietates spiritus; hinc animam esse simplicem, a corpore separatam: tam duas res quam diversas; nec proinde impingendum est in id quod et ab eo appelletur corporalis et effigiata, seu in specie et re subsistens; aliunde confutetur eam Dei statu natam, naturam christianam, substantiam simplicem, liberam arbitrii, rationalem, immortalem, non ex gratia, ut omnes ferme veteres, sed ex natura sua; eam vero post præsentem hanc vitam, vel dolere apud inferos, vel gaudere in cœlis (Ibid., cap. 58). Etsi alio loco doceat animam, ante universalem resurrectionem nec puniri, nec gaudere; insuper quædam peccata post mortem illico nobis luenda fore sub expectatione resurrectionis.

Carnem ipsam hominis mirum in modum glorificat Tertullianus, nec quemquam forsitan ex patribus reperias qui de ea insigniora dixerit. Quodcumque, inquit, limus exprimebatur, Christus cogitabatur homo futurus... Ita limus ille jam tunc induens imaginem Christi futuri in carne, non tantum Dei opus erat, sed et pignus (De Resurr. Carn. c. 6, t. II, col. 802).

Rursus eandem carnem a peccato recreatam et cum anima rediviva resurgentem, his adumbrat delineamentis: Cum anima Deo allegitur, ipsa (caro) est, quæ efficit, ut anima allegi possit. Scilicet caro

(1) Vide hæc luculenter exposita in opere jam laudato J. A. Mochler. *Patrolog.* t. II, p. 361, vers. gall.

abluitur, ut anima emaculetur. Caro ungitur, ut anima consecratur. Caro signatur, ut et anima muniat. Caro manus impositione adumbratur, ut et anima spiritu illuminetur. Caro corpore et sanguine Christi vescitur, ut et anima de Deo saginetur (De Resurr. Carn. 8). Sequitur animam nubentem spiritu caro, ut dotale mancipium, et jam non animæ famula, sed spiritus. O beatum connubium, si non admiserit adulterium! (De Anima, 41) Carnis demum cum Christo ovantis triumphum splendide describit: *Hic (Jesus Christus)... carnis quoque depositum servat in semetipso, arrhabonem summæ totius. Quemadmodum enim nobis arrhabonem spiritus reliquit, ita et a nobis arrhabonem carnis accepit, et vexit in cælum pignus totius summæ illuc quandoque redigendæ. Securi estote, caro et sanguis; usurpastis et cælum et regnum Dei in Christo* (De Resurrect. Carn. c. 51, t. II, col. 869).

Nec in hoc animæ integræ et innocuæ, quam in lapsæ ac maculatæ statu describendo infelicio. Originale peccatum admittit, docetque egregie quomodo quam late et primigenia labes serpsit ac omnes infecerit: *Anima hominis velut surculus quidam ex matrice Adam in propaginem deducta et genitalibus sæminæ foveis commendata, cum omni sua paratura pullulabit, etc.* (De Anim. 19). *Satanam pronuntias... per quem homo a primordio circumventus ut præceptum Dei excederet, et propterea in mortem datus, exinde totum genus de suo semine infectum, suæ etiam damnationis traducem fecit* (De Testim. Anim. 3, t. I, col. 618).

Audiamus nunc eundem Christi ortum in terris quasi novo cantico concinentem: *Nove nasci debebat novæ nativitatis dedicator... Hæc est nativitas nova, dum homo nascitur in Deo, in quo homine Deus natus est, carne antiqui seminis suscepta, sine semine antiquo, ut illam novo semine, id est spiritualiter, reformaret exclusis antiquitatis sordibus expiatam* (De Carne Christi, c. 17, t. II, col. 781).

Tertulliano apparuit humanitas et benignitas Salvatoris in carne, verbum caro factum, tanquam omnium fidei mysteriorum principium et finis, novæ creationis fastigium et fundamentum, unicum mundi orientis meditullium, unde omnia in nos bona derivantur, quo cuncta quæ Deum religant et homines, remeant et connectantur. Hinc Septimii vehemens et acrior impetus quo in admirationem Verbi incarnati rapitur, quo cujuslibet hoc magnum pietatis sacramentum vel leviter impugnantis impios ausus carpit et retundit: quo insanire videtur, præ nimio in Christum natum et passum stupore: *Sed jam hic, inquit Marcioni, responde, interfector veritatis; nonne vere crucifixus est Deus? nonne vere mortuus, ut vere crucifixus? nonne vere resuscitatus?... Parce unicæ spei totius orbis. Quid destruis necessarium dedecus fidei? Quodcumque Deo indignum est, mihi expedit. Salvus sum, si non confundar de Domino meo. Qui mei, inquit, confusus fuerit, confundar et ego ejus. Alias non invenio materias confusionis, quæ me per contemptum ruboris probent bene impudentem et feliciter stultum. Natus est Dei Filius, non*

pudet, quia pudendum est. Et mortuus est Dei Filius. Prorsus credibile est, quia ineptum est; et sepultus, resurrexit. Certum est, quia impossibile (De Carn. Chr., cap. 5, t. II, col. 763).

Hæc satis sunt, ut quantum in exponenda fide dogmatica prodesse possit Tertullianus innoscat. Alia perplura sunt dogmata quæ, ab eo eadem ubertate asserta ac uberius a doctissimo D. Le Nourry commenta, habes in hujusce toni decursu iterum in lucem prolata.

Quam egregie recteque Septimius intellexerit veram sinceramque operosæ et practicæ fidei nostræ notionem, nihil magis nobis ostendit quam amplissima disciplinæ liturgicæ descriptio, confertaque veterum rituum copia, in omnibus ejus scriptis diffusa. Cum maximi pretii sint quæ hanc primorum sæculorum disciplinam atque consuetudines exhibent, singula afferemus quam accurate liturgica documenta, quæ in Septimii scriptis memorantur.

Et ut a baptismo ordiamur, vetustus hic doctor tradit primo loco laboriosa opera ante baptismum suscipienda, crebras orationes, jejunia, geniculationes et pervigilias, cum confessione saltem occulta omnium retro peccatorum; deinde quæ ad collationem baptismi pertineant, trinam immersionem, et trium sanctissimæ Trinitatis personarum invocationem, postremo quæ subsequantur, nempe unctionem post lavacrum, impositionem manuum et, ut pluribus merito visum est, collationem Spiritus Sancti per confirmationis sacramentum, imo et Eucharistiæ participationem (Cf. lib. de Baptismo).

Tertullianus peculiarem tractatum de Pœnitentia concinnavit, pulchrum adeo ac elegantem, ut eum nonnulli ausi sint ipsi perperam abjudicare; in quo omnes Pœnitentiæ ante vel post baptismum publice privatimve poractæ ritus affectusque apprimè describit, uti aliquatenus videre est paulo infra, ubi de exomologesi, quæ cum provolvitur hominem, magis relevat; cum squalidum facit, magis mundatum reddit; cum accusat, excusat; cum condemnat, absolvit. (De Pœnit. c. 9, t. I, col. 1244.)

De Eucharistia disserens Tertullianus tradit Christianos summo mane convenire consuevisse ad mysterium hoc celebrandum; laicos de præsidentium manu sacramentum sumpsisse; in propriis manibus accepisse; in proprias domos intulisse, ut jejuni, sub una specie participarent; recens baptizatos sive infantes, sive adultos, eodem beneficio donatos fuisse.

Hierarchiam Ecclesiasticam a laicis distinctam, variis instructam ordinibus, quibus sua sunt munia, suæque propria nomina, apud hæreticos disturbatam aut penitus extinctam, inconcussam vero et ab Apostolis ad usque novissima tempora perenni successione apud Catholicos servatam, Tertullianus passim proficitur, ac præsertim in aureo illo de Præscriptionibus libro, quem forte adhuc catholicus conscripsit, jam vero montanista edidit, in quo hæreticos sui temporis suggillat, quod ordinationes eorum temerariæ, leves, inconstantes, quippe cum alius hodie

episcopus, cras alius : hodie *Diaconus*, qui cras *Lector* ; hodie *Presbyter*, qui cras laicus. (Ibid., c. 41, t. II, col. 56, 57.)

Matrimonium, cum Apostolo vocat magnum sacramentum ; at *juxta mœchiam et fornicationem docet reputari conjunctiones occultas, nec prius apud Ecclesiam professas, nec ab episcopo, presbyteris et diaconis monogamis postulatas* (De Pudicit., c. 4, t. II, col. 987). Cuique illud notum : *Unde sufficiamus ad enarrandam felicitatem ejus matrimonii, quod Ecclesia conciliat et confirmat oblatio et obsignat benedictio, angeli renuntiant, Pater rato habet?* (Ad Ux. l. II, c. 9, t. I, col. 1502).

Hæc demum de prece sive privata, sive publica, de sacris synaxibus, ac Dominica cœna Tertullianus habet : Christiani orabant, cœlum suspicientes, expansis manibus, in Christi cruci affixi modum ac formam, capite nudo, vultu voceque demissa, ad orientem conversi ; ante orationem manus abluere, penulam deponere, plerumque soliti ; alii inter orandum assidentes, alii sub conspectu Dei, angelo adhuc orationis stante, stare et ipsis reverentius æstimantes ; alternis demum Psalmorum cantibus et hymnis sese recreantes, ac post precem osculum pacis non subtrahentes ; sine monitore, qui voce præiret, sed de pectore atque intimo cordis affectu deprecantes ; die solis cum lætitia convenientes ; tum sacrorum librorum lectioni vacantes ; scripta simul Prophetarum, commentariaque Apostolorum recitantes ; admonitionem præsentis audientes ; tum castigationes et censuram divinam excipientes, a communicatione orationis et conventus et omnis sancti commercii delinquentibus relegatis. Episcopi his synaxibus præsidebant, et eorum auctoritate, presbyteri et diaconi, probati electi, seniores nuncupati ; a quibus nec de aliorum manu, in tempore victus, etiam antelucanis cœtibus, Eucharistiæ sacramentum sive sumendum, sive reservandum, ut domi sumerent, excipiebant. Erant et præter diem solis, jejuniorum et stationum dies, quibus prolixius orabant, genua flectentes cum reliquo humilitatis more, ad aram diutius, accepto corpore Domini, stantes. Erant et horæ diei solemniores, nempe tertia, sexta, nona, præter legitimas orationes quæ ingressu lucis et noctis debebantur, cibum et lavacrum præire solebant, vigiliisque noctis interdicebant ; cæterum nihil omnino præscriptum est, nisi omni in tempore et loco orare. Nihil vero celebrius quam cum cœna sit quæ *Agape* dicitur ; non prius discumbitur quam oratio ad Deum prægustetur ; editur, quantum esurientes frugique capiunt ; bibitur, quantum pudicis utile est. Post cœnam, aqua ad manus abluendas porrigitur, lumina ad usque lucem diei accendebantur ; tum remota mensa, unusquisque ad hymnum aliquem, aut desumptum ex Scriptura sancta, aut de proprio ingenio elicitum, in totius consensu et coronæ medio canendum, provocatur : tum precibus grates Deo referuntur, et inde disceditur ad eandem curam modestiæ et pudicitæ, qui non tam cœnam cœnaverint, quam disciplinam. Hanc *hostiam* de corde devotam, fide pastam, veritate cu-

ratam, innocentia integram, castitate mundam, agape coronatam, cum pompa operum bonorum, inter psalmos et hymnos deductam ad Dei altare, omnia a Deo impetraturam, Christiani mactabant.

Strictius ac festino pede ejusnam sit usus Tertulliani in re morali et ascetica, ut promissimus, carpinus. Illico ac primo explorandum foret quinam qualesve fuerint Christianorum mores. *Ea disciplina patientiæ divinæ agere nos*, inquit Noster, *satis manifestum esse vobis potest, cum tanta hominum multitudo, pars pene major civitatis cujusque, in silentio et modestia agimus, singuli forte noti magis quam omnes ; nec aliunde noscibiles, quam de emendatione vitiorum* (Ad Scapul., cap. 2, t. I, col. 700).

Jam vero quanta Christianorum charitas quæ vel ethnicos in admirationem rapit : *Vide, inquit, ut invicem se diligant, et ut pro alterutro mori sint parati ! Ipsi enim ethnici ad occidendum alterutrum paratiores* (Apolog. 39, t. I, col. 471). Quanta conjugum christianorum castitas, et cœlibum multorum integritas, et virginum innocentia ! *Quid enim insigne præferimus, nisi primam sapientiam, qua frivola humanæ manus opera non adoramus ; abstinentiam, qua ab alieno temperamus ; pudicitiam, quam nec oculis contaminamus ; misericordiam, qua super indigentes flectimur ; ipsam veritatem, qua offendimus ; ipsam libertatem, pro qua mori novimus* (lib. I ad Nation., c. 4, t. I, col. 961). Quinam inauditum est quam invictæ Tertullianus cum Christianorum moribus conferat philosophorum præstantissima exempla modestiæ, æquanimitatis, fidei, simplicitatis (Apolog., cap. 46) ? Cæteras inter Christianorum virtutes maxime emicuit tam sedula quam dura jejuniorum observantia, qua non minus quam aliis virtutibus ab ethnicis discrepabant. Nec iis satis fuit non solum publicis in calamitatibus, sed aliis etiam diebus tam severa austeraque jejuniorum observatione iram Dei placare, *sed in sacco etiam*, ait Tertullianus, *et cinere volutantes, invidia cœlum tundimus* (Apolog., cap. 40). Huc referenda forent pulcherrima quæ in libris specialibus concinnavit Noster de oratione, de patientiæ virtute, de vano mulierum cultu et ornamento, de illicita spectaculorum frequentia, de idololatricis et variis ejusdem speciebus, de martyrii præ omnibus excellentiori magnanimitate.

His, coronidis instar, adnectantur selecta ex Tertulliani operibus ascetica documenta.

Christianus Deum timet, non homines. — « Nos, qui sub Deo omnium speculatore dispungimur, qui quæ æternam ab eo poenam providemus, merito soli innocentæ occurrimus, et pro scientiæ plenitudine, et pro latebrarum difficultate, et pro magnitudine cruciatus, non diuturni, verum sempiterni, cum timentes, quem timere debebit et ipse, qui timentes judicat : Deum, non proconsulem timentes (In Apolog., cap. 45, t. I, col. 500). »

Deus ad poenitentiam impellit. — « Bonum est poenitere, an non ? Quid revolvis ? Deus præcipit. At enim ille non præcipit tantum, sed etiam hortatur. Invitat præmio salutem ; jurans, etiam vivo dicens, cupit credi

sibi. O beatos nos, quorum causa Deus jurat! O miserissimos, si nec juranti Domino credimus. (*Lib. de Pœnit., cap. 4, t. I, col. 1233*). »

Peccatorem ad se revertentem Deus benigne suscipit. — « Quis ille nobis intelligendus Pater? Deus scilicet, tam Pater nemo; tam pius nemo. Is ergo te filium suum, etsi acceptum ab eo prodegeris, etsi nudus redieris, recipiet, quia redisti: magisque de regressu tuo, quam de alterius sobrietate lætabitur. Sed si pœniteat ex animo.... si porcos, immundum relinquo pecus, si patrem repetas vel offensum, *Deliqui*, dicens, *Pater, nec dignus ego jam vocari tuus*. Tantum relevat confessio delictorum, quantum dissimulatio exaggerat. Confessio enim satisfactionis consilium est, dissimulatio contumaciæ (*Ibidem, cap. 8, t. I, col. 1243*). »

Exomologesis prosternendi et humiliandi hominis disciplina est, conversationem injungens misericordiae illicem. De ipso quoque habitu atque victu mandat, sacco et cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum mœroribus dejicere, illa quæ peccavit, tristi tractatione mutare; cæterum pastum et potum pura nosse, non ventris scilicet, sed animæ causa: plerumque vero jejuniis preces alere, ingemiscere, lachrymari, et mugire dies noctesque ad Dominum Deum tuum, presbyteris advolvi, et charis Dei adgeniculari, omnibus fratribus legationes deprecationis suæ injungere (*Ibidem, c. 9, t. I, col. 1242*). »

Ridenda pœnitentia, quæ delictas non abjicit. — « Adjicito ad sumptum, conquirito altitium enormem saginam, defæcato senectutem vini: cumque quis interrogavit cuiam ea largiaris; deliqui, dicito, in Deum, et periclitior in æternum perire. Itaque nunc pendeo et inaceror et exrucior, ut Deum reconciliem mihi, quem delinquendo læsi (*Ibid., cap. 11, col. 1246*). »

Christiano mundus est instar carceris. — « Si recogitemus ipsum magis mundum carcerem esse, exiisse vos e carcere, quam in carcerem introisse, intelligemus. Majores tenebras habet mundus, quæ hominum præcordia exæcant; graviores catenas induit mundus, quæ ipsas animas hominum constringunt; pejores immunditiæ expirat mundus, libidines hominum. Plures postremo mundus reos continet, scilicet universum hominum genus. Judicia denique non proconsulis, sed Dei sustinet (*Lib. ad Martyr., cap. 2, t. II, col. 622*). »

Exemplo Christi contemnendæ divitiæ. — « Omnipene in loco de contemnendo sæculo Scripturis dominicis commonetur. Nec major ad pecuniæ contemptum exhortatio subjacet, quam quod ipse Dominus in nullis divitiis invenitur; semper pauperes justificat, divites prædamnat. Ita detrimentum patientiæ fastidium opulentiæ præministravit: demonstrans per abjectiones divitiarum, læsuras quoque earum computandas non esse (*Lib. de Patient., cap. 7, t. I, col. 1260*). »

Cur de morte amicorum non dolendum. — « Cum constet de resurrectione mortuorum, vacat dolor mentis, vacat et impatiencia doloris. Cur ergo doleas, si perlisce non credis? Profectio est, quam putas mortem. Non est lugendus, qui antecedit, sed plane desideran-

A dus. Id quoque desiderium patientiæ temperandum. Cur enim immoderate feras ablisce, quem mox subsequeris? Cæterum impatientia in hujusmodi et spei nostræ male ominatur, et fidem prævaricatur. Et Christum lædimus, cum evocatos quosque ab illo, quasi miserandos, non æquanimiter accipimus (*Ibidem, cap. 9, col. 1264*). »

Patientiæ encomia. — « Satis idoneus patientiæ sequester Deus. Si injuriam deposueris penes eum, ultor est; si damnum, restitutor est; si dolorem, medicus est; si mortem, resuscitator est. Quantum patientiæ licet, ut Deum habeat debitorem? nec immerito; omnia enim placita ejus tuetur, omnibus mandatis ejus intervenit. Fidem munit, pacem gubernat, dilectionem adjuvat, humilitatem instruit, pœnitentiam B expectat, exomologesim adsignat, carnem regit, spiritum servat, linguam frænât, manum continet, tentationes inculcat, scandala pellit, martyria consummat, pauperem consolatur, divitem temperat, infirmum non extendit, valentem non consumit, fidelem delectat, gentilem invitat, servum Domino, Dominum Deo commendat, scæminam exornat, virum approbat; amatur in puero, laudatur in juvene, suspicitur in sene; in omni sexu, in omni ætate formosa est (*Ibidem, cap. 15, col. 1270*). »

Adversus spectacula et theatra. — « Impudicitiam omnem amoliri jubemur. Hoc igitur modo etiam a theatro separamur, quod est privatum consistorium impudiciæ, ubi nihil probatur, quam quod alibi non probatur (*Lib. de Spect., cap. 17, t. I, col. 649*). »

Scenici semper infames. — « Arcent scenicos honoribus omnibus simul et ornamentis... Quanta confessio est malæ rei, cujus auctores quam acceptissimi sine nota non sunt! » (*Ibid., cap. 22, col. 654*). »

Comædiis Christianis vetitum interesse. — « An illo recogitabit eo tempore de Deo, posito illic, ubi nihil est de Deo?... Pudicitiam ediscet, attonitus in mimos? imo in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret, quam ipse ille mulierum et virorum accuratior cultus, ipsa consensio, ipsa in favoribus aut conspiratio aut dissensio, inter se de commercio scintillas libidinum conflabellant. Nemo denique in spectaculo ineundo prius cogitat, nisi videri et videre.... Avertat Deus a suis tantam voluptatis exitiosæ cupiditatem (*Ibid., cap. 25, col. 656*). »

Veræ Christianorum voluptates in hoc sæculo. — « Jam nunc si putas delectamenti exigere spatium hoc, cur tam ingratus es, ut tot et tales voluptates a Deo contributas tibi satis non habeas, neque recognoscas? Quid enim jucundius, quam Dei Patris et Domini reconciliatio? quam veritatis revelatio? quam errorum recognitio? quam tantorum retro criminum venia? Quæ major voluptas, quam fastidium ipsius voluptatis, quam sæculi totius contemptus, quam vera libertas, quam conscientia integra, quam vita sufficiens, quam mortis timor nullus? » (*Ibid., cap. 29, col. 659*). »

Mali sacerdotes Judæis peiores. — « Proh scelus! Sacerdotes Judæi Christo manus intulerunt; isti impij sacer-

dotes quotidie corpus ejus lacesunt. O manus præcidendæ! Viderint an jam persimilitudinem dictum sit : *Si te manus tua scandalizat, amputa eam.* Quæ magis amputanda, quam in quibus Domini corpus scandalizatur ! » (*Lib. de Idololatria, cap. 7, t. I, col. 669.*)
Mulier christiana hominibus placere negligit, imo horret. — « Perfectæ, id est christianæ pudicæ, appetitionem sui non tantum non appetendam, sed etiam exsecrandam vobis sciatis : primo, quod non de integra conscientia venit studium placendi per decorem, quem naturaliter invitatore libidinis scimus. Quid igitur in te excitas malum istud ? quid invitas, cujus te profliteris extraneam ? tum quod tentationibus vianit aperire non debemus, quæ nonnunquam (quod Deus a suis abigat) instando perficiunt; certe vel spiritu scandalum permovent (*De Cultu Fœm. lib. II, cap. 2, t. I, col. 1517.*) »

Fucus adhibere, quale crimen. — « Non supergrediendum in ornando corpore ultra, quam quod simplices et sufficientes munditiæ concupiscunt, ultra quam Domino placere; in illum enim delinquant, quæ cutem medicaminibus unguunt, genas rubore maculant... Displicet illis nimirum plastica Dei : in ipsis redarguunt, reprehendunt artificem omnium. Reprehendunt enim cum emendant, cum adjuiciunt, utique ab adversario artificis sumentes addimenta ista, id est diabolo. » (*Ibid., cap. 5, col. 1327.*)

Imago mulieris christianæ. — « Profectum jam vos, medicamentis et ornamentis exstructæ apostolorum.... caput maritis subjicite, et satis ornatæ eritis; manus lanis occupate, pedes domi figite, et plus quam in auro placebunt. Vestite vos serico probitatis, bisserino sanctitatis, purpura pudicitæ. Taliter pigmentatæ, Deum habebitis amatorem (*Ibid., cap. 13.*) »

Christianus voluptates mundi fugere debet. — « Tu peregrinus mundi hujus, civis supernæ Hierusalem.... Nihil tibi cum gaudiis sæculi, imo contrarium debes. Sæculum enim gaudebit, vos vero lugebitis. Et felices ait lugentes.... Omnia imaginaria in sæculo et nihil veri (*Lib. de Corona militis, cap. 15, t. II, col. 96.*) »

Adversus veritatem nulla præscriptio. — « Veritati nemo præscribere potest; non spatium temporum, non patrocinia personarum, non privilegium regionum. Ex his enim fere consuetudo initium ab aliqua ignorantia vel simplicitate sortita, in usum per successionem corroboratur, et ita adversus veritatem vindicatur. Sed Dominus noster Christus veritatem se, non consuetudinem cognominavit (*Lib. de Virginibus veland., cap. 1, t. II, col. 889.*) »

Non ex personis fides probanda, sed personæ ex fide. — « Non ex personis probamus fidem, sed ex fide personas; nemo sapiens est, nisi fidelis : nemo major, nisi Christianus : nemo autem christianus, nisi qui ad finem usque perseveraverit (*De Præscript. advers. Hæret. cap. 3, t. II, col. 15.*) »

Non alia quærenda scientia, quam Jesu Christi. — « Nobis curiositate opus non est post Christum Jesum, nec inquisitione post Evangelium. Cum credimus, nihil desideramus ultra credere. Ille enim prius

A credimus, non esse, quod ultra credere debeamus (*Ibid., cap. 17, t. II, col. 20.*) »

De Clericorum continentia. « Quanti igitur et quantæ in ecclesiasticis ordinibus de continentia censentur, qui Deo nubere maluerunt, qui carnis suæ honorem instituerunt, quique se jam illius pudoris filios dicaverunt, occidentes in se concupiscentiam libidinis et totum illud quod intra paradisum non potuit admitti..... Inde apud nos plenius atque instructius præscribitur unius esse matrimonii oportere qui adleguntur in ordinem sacerdotalem (*De Exhort. Cast. t. II, c. 7, col. 922, c. 13, col. 930.*) »

Homo imago Dei per liberum arbitrium. — « Non facie homo ad uniformem Dei expressus est; sed in ea substantia quam ab ipso Deo traxit, id est animæ, ad formam Dei respondentis et arbitrii sui libertate et potestate signatus est. Hunc statum ejus confirmavit etiam ipsa lex. Non enim poneretur lex ei qui non haberet obsequium debitum legi in sua potestate : nec rursus comminatio mortis transgressioni adscriberetur, si non et contemptus legis in arbitrii libertatem homini deputaretur... Sed et alias quale erat, ut totius mundi possidens homo, non in primis animi sui passione regnaret, aliorum dominus, sui famulus (*Lib. II, advers. Marcion., cap. 5, 6, t. II, col. 290, 291.*) »

Deus amandus ut Pater, timendus ut Dominus. — « Justitia Dei plenitudo est divinitatis ipsius, exhibens Deum perfectum, et patrem et dominum : patrem, clementia; dominum, disciplina; patrem, potestate blanda; dominum, severa; patrem, diligendum pie; dominum, timendum necessarie : diligendum, quia malit pœnitentiam peccatoris, quam mortem; et timendum, quia nolit peccatores sui jam non pœnitentes. Ideo lex utrumque diffinit : *Diliges Deum, et timebis Deum.* Aliud obsecutori proposuit, aliud exorbitatori. Ad omnia occurrit tibi Deus, idem percutiens, sed et sanans, mortificans, sed et vivificans; humilians, sed et sublimans; condens mala, sed et pacem faciens (*Ibid., cap. 13 et 14, col. 300, 301.*) »

Hucusque bonum esse ac perutilem Tertulliani usum ex omnibus quæ de ejus doctrina congersimus enixe probare volumus videmus; jam vero crimini nobis merito foret, si ad pravam usum præcavendum nihil consilii adderemus. At, quemadmodum quantum prodesse queat ejus doctrina statuimus, ita ex ejus erroribus inferendum est quam nocere possint, quam acri judicio ejus scripta secernenda sint. Porro alia communia habet paradoxa cum Montanistis, alia vero adeo sibi propria ut heresiarcha inde evaserit, ac horum errorum assecclas Tertullianistas, ex auctore nuncupatos, protulerit.

Certum indubitatumque est Tertullianum non solum erroribus ac deliramentis Montanistarum subscripsisse, verum etiam eadem ardentissime propinasse. Istiusmodi sunt omnia quibus suum Paraclitum passim et procaciter venditat; quibus secundas nuptias non solum damnat, sed insuper enormitatem vocat omni crimine majorem; quibus illicitum esse, urgente persecutionis æstu, tum fugere, tum sese pecunia

redimere docet. At refugit animus referre injurias quas evomit doctor ille protervus contra Dei Ecclesiam; quibus Catholicos impetit, quos passim appellat *Psychicos*, id est animales homines ac carnales. Eisdem arguit quod, agapes celebrando, ventri indulgerent et impudiciis operam darent, confessoresque in carcere detentos ad intemperantiam compellerent. Præcipuos habes Tertulliani montanistæ errores, e quibus ansam arripuit ipse prodendi odium suum, animumque erga Catholicos infensissimum.

Pervenimus ad errores qui Tertulliano hæresiarchæ proprii sunt ac peculiare; ac ne in immensum protrahamur, ad Pameli, Rigaltii, cæterorumque commentatorum notas infra subjiciendas, hæc minutatim pensanda remittimus. Notabilia promere sufficiat. B Ac primo loco, virginem Deiparam virginitatem in partu amisisse audet profiteri. Tum de anima, etsi nonnulla benigne explicanda censemus, multa nullo pacto excusanda remanent, uti, exempli causa, quæ solemniora et omni modo corpulentæ debita, ea quoque adesse animæ, ipsam ex proprio sexu distingui, vel masculino scilicet vel fœminino; trinam, sicuti et corpora, per longum, latum et profundum, dimensionem habere; corporis humani speciem ac figuram præ se ferre; non esse qualitatis inanis et vacuæ, sed quæ teneri possit, aerei coloris ac lucidam. Notabiliter insuper errat Tertullianus, cum docet Ecclesiam ibi etiam haberi, ubi sunt duo vel tres, licet laici: *ubi tres, Ecclesia est, licet laici!* horribilis sane propositio, ex qua su- C nestiora bene multa pro Ecclesia consequuntur.

Silentio prætereo alios errores quos non solus ipse propugnavit, sed et alii ex vetustioribus, cæteroquin in re nondum ab Ecclesia definita: ex gratia, rebaptizandos esse ab hæreticis baptizatos: item eo refertur opinio millenariorum, et descriptio paradisi quem in Apologet. cap. 47, appellat locum divinæ amœnitatis, recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, et inaceria quadam igneæ zonæ a notitia orbis communis segregatum. Quibus addendum venit quod habet de angelis apostatis, qui filias hominum cognoverunt (1).

Illud autem portentum æquare videtur, inquit auctor quidam vitæ Tertulliani, virum hunc scilicet, sublimi ingenio donatum, fidem conciliare potuisse D hujusmodi erroribus, ob visiones mulierum quibus æque ac sancti Spiritus revelationibus omnimodam fidem præstabat.

Hinc cum prælaudato auctore concludendum est (2) jam nos a Tertulliano lapsos admoneri quam lubrica res sit hominum intellectus, de se nimium præsumens, sibi uni omnia tribuens, nimiumque credens, nec

(1) Hæc et alia Tertulliani paradoxa infra reperies cum antidoto Pameli, et alibi aliis commentatorum notis sanata; ab erroribus quibusdam peperam ipsi imputatis Tertullianum vindicat Lump. *Biblioth. histor. critica PP.*, t. VII, e. 44, p. 709 sqq.

(2) Corbiniani Thomæ dissert. final., op. cit., p. 492.

aliorum, maximeque ipsius Ecclesiæ respiciens auctoritatem! quam cito privati cujuslibet ingenium subverti queat! quam pronus ejusdem in errores lapsus! quam vere de Tertulliano in sui Commonitorii cap. 18, pronuntiaverit B. Vincentius Lirinensis: *Tertullianus catholici dogmatis, id est universalis ac vetustæ fidei parum tenax, ac disertior multo quam felicior, mutata deinceps sententia, fecit ad extremum quod de eo beatus confessor Hilarius quodam loco scribit: Sequenti, inquit, errore detruxit scriptis probabilibus auctoritatem.*

ARTICULUS III.

DE LITERARIIS TERTULLIANI ANNALIBUS.

Modo perpensa, utut fieri licuit, Tertulliani multiplici auctoritate, atque datis, quæ ausi sumus ac potiora duximus, de recto ejusdem usu consiliis, jam ex hoc ordine rerum minime declinare videmus, cum quinam fuerint in eo virorum doctorum impensi labores, sive ad codices transcribendos, sive ad editiones proferendas, sive ad textum in recentibus linguis transferendum, sive ad quædam rei Tertullianæ puncta sigillatim enucleanda, in decursu sæculorum, singulis volventibus annis, recensere summatim aggrediamur. Nihil enim magis ostendit quam tot virorum in eundem auctorem operosa ac indefessa æmulatio, quanti Tertullianum fecerit omnis retro antiquitas ac recensior eruditio, quanta fuerit ejus auctoritas, qualive diligentia ac prudentia quisque ejus scriptis usus fuerit. Præhabitis eadem in re studiis, ac præsertim Car. Traugott Gottlob Schoenemann rara admodum Bibliotheca historico-literaria, libentius, pro more nostro ac jure, utentes, primo de codicibus manuscriptis, quorum notitia ad usque nos pervenerit, pauca libabimus; tum editionum, versionum ac commentationum amplam seriem ad singulos annos, quantum licuerit, referemus (1).

§ I. DE CODICIBUS TERTULLIANI.

Post antiquissima Cypriani, Lactantii, Hilarii, Eusebii, Rufini, Hieronymi, Augustini, Vincentii Lirinensis, de Tertulliani libris, ingenio, auctoritate testimonia, nulla subinde per plura sæcula remanent ejus vestigia, obrutusque videtur sub celeberrimo Gelasii papæ decreto, qui indistincta ejus opera inter apocrypha amandavit. Excitus tandem ex iis apocryphorum tenebris, rursus in lucem prodit circa fausta Caroli Magni tempora, cum ex immani barbarorum colluvie emersa renascerentur studia literarum. Quæ imprimis florere Lugduni, in vetusta eruditionis ac eloquentiæ Gallicæ sede, nec parum fuisse archiepiscopi lugdunenses, Leidradus inter quos et Agobardus, memorantur. Porro Tertullianum præ omnibus in deliciis habuisse Agobardus existimandus est, quippe cujus exstant plures manuscripti codices nomen ejus præ se ferentes. Hinc igitur:

(1) Quæ doctissimæ Schoenemanni notitiæ addenda censuimus, hæc uncinis præfigenda, curavimus, cætera novis tantum titulis, aut alio distinctissimus ordine.

Sæculo nono.

« I. Inter ann. 814 et 840. I. *Codex Agobardi* prior, membranac., literis uncialibus minusculis elegantibus ac nitidis exaratus, 204 fol. in-4° compactus, vetustate nimia lacer ac diuturno odore marginum corrosus ac lancinatus, extat in Biblioth. reg. sub num. 1622. Jam prope manibus absque periculo tractari non poterat, cum nuper eximius ille codex tandem recenti opera resarcitus est, nec salvis tamen pluribus foliorum frustulis pellucidis, in quibus aliquot emicabant grammata quæ nunc, margine deficiente, vel obstante opaco linimine, extinguuntur. In 2° folio, sub titulo recentiori manu ac literis quadratis inscripto, hæc vetusto caractere leguntur: LIBER OBLATUS AD ALTARE S. STEPHANI EX VOTO AGOARDI EPI. In eod. fol. verso, HIC SUNT TERTULLIANI LIB. XXIII. Sequitur index iste: AD NATIONES LIB. I. IT. AD NATIONES LIB. II. DE PRÆSCRIPTIONE HERETICORUM LIBER I, DE SCORPIACE: DE TESTIMONIO ANIMÆ — DE CORONA — DE SPECTACULIS LIS (sic) DE IDOLOLATRIA LA (sic) — DE CENSU ANIMÆ — DE ORATIONE — DE CULTU FEMINARUM — IT. DE CULTU FEMINARUM — AD UXOREM — IT. AD UXOREM — DE EXHORTATIONE CASTITATIS — DE SPE FIDELIUM — DE PARADISO — DE VIRGINIBUS VELANDIS — DE CARNE ET ANIMA. In altera columna ejusdem folii: DE CARNE XPI DE PATIENTIA — DE PAENITENTIA — DE ANIMÆ SUMMISSIONE — DE SUPERSTITIONE SÆCULI — LEGE IN XPOIHY. Porro deficit codex in libro de *Carnæ Christi*, ad hæc capituli X verba: item cum præsumant non carnis sed animæ nostræ. — Nihil extat de sequentibus libris, nec ullum verbum, de quatuor præcedentibus in indice memoratis. In operimento membranaceo ac rubro, aureis lineis et literis distincto, legitur: JACOB. GOTHOFREDUS. I. C. DOMO PARIENSIS REGIÆ PARIORUM BIBLIOTHECÆ. Illic enim insignis est codex quem primus tractavit Gothofredus, e quo primus duos ad *Nationes* libros edidit, quemque his editis regiæ bibliothecæ dono dicavit.

« II. *Codex Agobardinus*, a superiori diversus, in Biblioth. Lugduno-Batava, ab Haverkampio laudatus, sed non descriptus. Vide infra Haverc. præfatione ad *Apologetic.* col. 250 sqq.

Sæculo decimo.

« III. Circa ann. 900. *Codex Claudii Puteani*, caractere pulcherrimo, elegantibus uncialib. 80 fol. in forma 4° compactus, asservatus in biblioth. regia, olim n° 5971, nunc 1623 notatus, solum *Apologetic.* libr. continens, quem in manibus habuere ac consolvere D. Nic. Le Nourry et Rigalt.

Sæculo undecimo.

« IV. Circa ann. 1000. *Codex Petri Pithæi*, ex caracterum forma a D. Nicol. Le Nourry et aliis VV. DD. undecimo sæculo adscriptus, olim ex Pithæi schedis RR. Patrum Oratorii Jesu collegio Trecensi dono datus, nunc in biblioth. urbis Montispezzulani asservatus, membranac., in-f°, omnia Tertulliani opera con-

A tinet. Cf. Hænel. catalog. p. 245. Eo usus est ad suam editionem Rigaltius.

« V. Eod. tempore, *Codex Harlæus* characteris elegantia haud Puteano detrior, neque centum annis recentior, judice D. Le Nourry, qui cum accepit ab Achille Harlæo, Parisiensis senatus præside, in eoque bonas et malas deprehendit lectiones.

« VI. Eod. temp. *Codex Augustæ-Taurinensis*, cui se offendisse testatur Mabillonius in *Itiner. Italic.* t. I, p. 8.

« VII. Eod. temp. *Codex Colbertinus* prior, quem, jubente abbate Colbertino, a Carolo Duchesne, accepit D. Le Nourry, cui ab annis circiter 700 visus est exaratus.

Sæculo duodecimo.

« VIII. Infra ann. 1050. *Codex Morbacensis* in cujus fine manu recentiore scribitur: *Orate pro domno abbate Morbacensi*, qui alius non est ac Bartholomæus de Andelo, anno 1455 monasterio præfectus. Varias ejus lectiones sedulo D. Nic. le Nourry decerpserat cumque 600 vel 700. abhinc annis scriptum ducebat.

Sæculo decimo-tertio.

« IX. *Codex Colbertinus* recentior, delatus ex urbe Tutelensi anno 1687 a D. Stephano Baluzio, notatus in Colbert. bibl. n° 5271, olim in Regia 3973, nunc 1689, haud 400 annis recentior judicio D. Le Nourry. Continet in priori parte Didymi de *Spiritu S. tractatum*, D. Cypriani *epp. et opp.*, et posteriori parte *Apologeticum* Tertulliani.

Sæculo decimo quarto.

« Ab annis 1462 ad 1500 saltem referendi sunt codices quos in uberrima Hirsaugiensis abbatie bibliotheca vidit J. Trithemius, ac meminit libro de *Script. ecclesiast.*, ubi de Tertulliano. Ibidem memoratur adhuc extare *liber de Exstasi*, qui desideratur.

« Anno 1481, pridie idus januarii scribebat *Angelus Politianus* de Tertulliano epistolam haud secus ac si ejus libros, quotquot etiamnum habemus, in manibus habuisset.

« X. Ad annum 1492 prodiit *codex biblioth. regiæ Parisiensis*, olim num. 4313-3. nunc n. 2616 præ se ferens, haud amplo volum. 50 fol. membranac. constans, nitida ac eleganti characterum recentium forma, ad usum equitis cujusdam Bartholomæi Chalci, archigrammatei ducalis Mediolan., transcriptus ab Hieronymo Waradeo; textus optimæ notæ, licet recentior. Post varias rerum ac dominorum vices, ut constat ex notis primo folio affixis, penes Antonium Faur sub num. 178 fuit.

« Sæculo XV adscribuntur *Tertulliani quædam declamationes*, quas in catalogo biblioth. Middlehill sub n. 2377 reperit Hænel ac inseruit in sua mss. biblioth.

Codices ætatis incertæ.

« XI. *Codex vetus* ignotus unde *Apologeticus* primum exscriptus est.

« XII, XIII. *Hirsugiensis* et *Paterniacensis* primi A et insunt indicia, quæ attentum observatorem adverte-
fuerunt ex quibus, Tertullianus, Rhenano obstetri-
cante, prodiit. » Etiam nunc servantur in urbe Schlett-
stadt, ex ipsamet B. Rhenani biblioth., Tertulliani
scripta quædam mss. membranac. Cf. Hænel. p. 437.

XIV, XV. *Gorziensis* et *Fuldensis*, quem posthac
Fr. Modius diligentius excussit, plurimum Ter-
tulliano emendando profuerunt.

XVI. *Gagnæi Codicem*, ex quo pleniorē Tertullia-
num dedit, ignoramus.

XVII. *Britannicus cænobii Masburiensis* a Joh. Le-
londo cum Gelenio communicatus, plane egregius;
qui usquedum non habebantur libros Tertull. præ-
buit, aliis contra qui jam exstabant, carens.

XVIII, XXIV. *Codices Pameli*; tres Vaticanī car-
dinal. Sirlet jussu in usum ejus collati, duo monas-
teriorum S. Amañdi et S. Bayonis in Belgio; unus
Anglicanus, qui penes Joh. Clementem fuit.

XXV. *Codex Bongarsii*, quo usus est Heraclidus.

XXVI. *Codex quem Salmasius* ad librum *de Pallio*
perpoliendum adhibuisse professus est.

XXVII, XXVIII. *Codices* duo membranacei in bi-
bliotheca Lugduno-Batava n. 324, 376 existentes,
quibus liber *de Pallio* comprehenditur, ac usus est
Havercampius.

Insuper variantes lectiones, quas e variis libris
mss. F. Ursinus collegerat, notemus, quas post
Wouwerium Rigaltius in usum vocavit.

« XXIX. *Codex Vaticanus*, continens cum chronico
V. Bedæ multa alia e quibus fragmentum Tertul-
liani *de execrandis Diis*, primo editum ann. 1630 C
a J. M. Suaresio, bibliothecæ Vatic. custos, nec jam
abhinc recusum, iterum in hac nostra editione datum
T. II, col. 414. *Codex* ille, inquit Suaresius, literis
longobardicis scriptum ante septingentos vel octo-
gentos annos scriptus videtur.

« XXX. *Codex Ambrosianus*, e quo Muratorius eruit
ultimam partem tractatus *de oratione*, vetustus qui-
dem, eodem judice, at nullibi ab eo descriptus, nec
ulli affixus ætati. »

Perperam Tertulliani nomine inscribuntur duo co-
dices Parisienses, quorum alius in biblioth. regia
num. 1656, alter in bibl. S.-Genovef. num. 694 asser-
vatur, neuter vero vel minimum Tertulliani habet
vestigium.

§ II. DE SINGULIS EDITIONIBUS, VERSIONIBUS, AC VA-
RIORUM IN TERTULLIANO COMMENTATIONIBUS.

Sæculo decimo-quinto.

1483.

Q. Septimii Florentis Apologeticus adversus gen-
tes. Impressum *Venetis per Bernardinum Benaliū*.
s. a. nota. fol. Characterē eleganti gaudet, literis ini-
tialibus minio adpictis. Singulatim quidem hic Ter-
tulliani libellus in bibliotheca Regio-acad. Goett. exstat
et memoratur in biblioth. Pinelliana t. I Patr. Lat.
n. 683. Sed, ni fallor, ad Lactantianam editionem
ab eodem Bern. de Benaliis factam et a Fabricio com-
memoratam pertinet; quam, quia forte rarior sit,
nolim continuo cum Bunemannō in dubium vocare,

tere possunt in hujus libelli habitu veluti capitum ta-
bula ipsum præcedens, quæ sic exscripta est, ut fere
in reliquis Tert. Apologetici cum Lactantio editioni-
bus exscribi solet, in dimidia fere parte paginæ se-
cundæ folii primi; tum ipsius anni notæ defectus,
vix obuius in hujus loci et typographi editionibus, de-
inde quod post subscriptionem subjicitur: *Sermo de*
vita æterna (1), qui pariter cum sequentibus Lactantii
edit. quæ Tertulliani Apologeticum adjunctum hab-
ent, plerumque prodiit. Possunt hæc saltem exci-
tare VV. DD. ut curiosius de his, ubi licet, dispi-
ciant.

1493.

Mediolani per Uldericum Scinzinzeler. fol. Q Septi-
mii Flor. Tertulliani Apologeticus adv. gentes. Cat.
Bibl. Pinell. p. lat. 682, tom. I.

1494.

*Venetis, cura et expensis nobilis viri Domini Octa-
viani Scoti Modociensis*, 1494, quinto idus octobris per
Bouctum Locatellum: Q. Sept. Tertulliani Apologe-
ticus, cum Lactantio.

1500.

Parisiis, ap. Jo. Petit. 4°. Tertulliani Apologeticus,
cum Lactantio, si conjecturæ fidere licet.

Sæculo decimo sexto.

1501 — 1600.

Cum Lactantio iterum iterumque prodiit Tertul-
liani Apologeticon: 1502, *Venet.* fol.; 1509, *Venet.*
fol.; 1509, *Paris.* 4°; 1511, *Venet.* fol.; 1513, *Pa-
ris.* 4°; *Florent.* 8°, ap. *Phil. Junt.* Juntinæ exempla
seorsum etiam reperias. Vid. Cat. Bibl. Pinell. PP.
lat., n. 684.

1515.

Venetis in ædibus Aldi et Andreæ soceri, mense
aprili 1515. In fronte: TERTULLIANUS. Præmittuntur
præter Jo. Bapt. Egnatii Ven. ad Gasp. Contarenū
Patricium Venet. et philosophum præcipuum epist.
dedicatoriam, Hieronymi vita Tertulliani, et capi-
tum tabula.

1521.

ED. PRINCEPS BASILEENSIS I. Operum Tertul-
liani, *Bas. apud Froben.* fol. « Opera Q. Septimii Floren-
tis Tertulliani, inter latinos Ecclesiæ scriptores primi,
sine quorum lectione nullum diem intermittebat olim
divus Cyprianus, per BEATUM RHENANUM Seletsta-
diensem e tenebris eruta atque a situ pro virili vindi-
cata, adjectis singulorum librorum argumentis et ali-
cubi conjecturis, quibus vetustissimus auctor nonnihil
illustratur. Quorum catalogum proxima pagina repe-
ries. Floruit sub Cæs. Severo Pertinace et Antonino
Caracalla, valde vicinus apostolorum temporibus,
circa annum a Christo passo 160. Quare boni consu-
lenda sunt hujus scripta, si alicubi varient a receptis
horum temporum dogmatis, cum omnes synodos an-
tecesserit, apostolicis illis exceptis, quarum in Actis

(1) Ad verbum inscriptus: *Item sermo de vita æter-
na, capit. 47.*

Lucas commemorat. Gaude, lector, et hunc tibi ra- A
rum ac novum thesaurum para, ac vale. » In calce, fo-
lio ante indicem proximo : *Basileæ apud Jo. Frobenium* : mense Julio. An. 1521. Opera quæ in hoc
volumine continentur, quorum catalogum pagina ti-
tuli adversa præbet, hæc sunt : *de Patientia liber* ; *de*
Carne Christi ; *de Resurrectione carnis* ; *de Præscrip-*
tione hæreticorum ; *Adversus omnes hæreses* ; *Adversus*
Judæos ; *Adversus Marcionem libri V* ; *Adversus Her-*
mogenem ; *Adversus Valentinianos* ; *Adversus Praxeam* ;
de Corona militis ; *Ad Martyres* ; *de Pœnitentia* ; *de*
Virginibus velandis ; *de Habitu muliebri* ; *de Cultu sæ-*
minarum ; *ad Uxorem suam libri II* ; *de Fuga in persæ-*
cutione ; *ad Scapulam* ; *de Exhortatione castitatis* ; *de*
Monogamia ; *de Pallio* ; *Apologeticus adversus gentes*.

Ceperat edendi Tertullianum consilium Rhenanus, B
cum forte in codicem vetustum Paterniaci (Pæterlin-
gen) cœnobii Transjurani incidisset, mox adjutus
etiam codice Hirsaugiensi (Hirschau). Utrumque ta-
men tam corruptum et mendis plenum, simul scri-
pturam utrobique tam similem deprehendit, ut alter
ab altero descriptus videretur, et ni semel vixdum
inscripti libri, dum Frobenii præla vacarent, typis
excudi cœpti essent, omnino ab opere destitutum se
fuisse affirmat. Secutus ergo in profligando labore
hoc est, ut *quando loca mendosa deprehenderet, et non*
subvenirent exemplaria, sciens religiose esse tractanda
auctorum scripta non secus ac res sacras, nihil muta-
ret, sed conjecturas, quæ tum in mentem forte vene-
bant, in marginibus adjiceret, quarum nonnullæ, in-
quit, nec mihi multum arrident, verum cupiebam lecto-
rem dubitaturum adjuvare. Quod si non ubique successit,
non est idcirco damnandus conatus. » Pergit : « Utinam
mihi copia fuisset exemplaris quod in Gorziensi cœno-
bio servatur, id abest ad tertium milliarium ab urbe
Mediomatricum, et item ejus quod apud Fuldam exstat
vel ejus quod esse Romæ ferunt. Sed spatiis iniqui
temporis exclusi, non potuimus ea nancisci. Quamquam
vereor nihil nostris esse emendatiora, quando codices
quibus uti sumus, Hirsaugensis et Paterniacensis, tam
constantiter per omnia consentiebant, ex diversis allati
bibliothecis, et non uno tempore descripti. Sed hujus
conferendi laborem aliis commitemus. »

Præter argumenta, singulis libris una eum annota-
tinneculis præmissa, præfixit Rhenanus vitam Ter-
tulliani, itemque disputationem, sub nomine admo-
nitionis ad lectorem de quibusdam Tertulliani dogmatis ;
subjunguntur vero Definitiones ecclesiasticorum dog-
matum, posthac Gennadio adscriptæ, et index denique
dictionum sententiarumque ac dogmatum. Inscriptis
opæ principi Stanislao Turzo, Episcopo Olomutzensi.
Ab artificio typographico hæc editio est satis insignis,
tum charactere magno et nitido, tum figuris vel
emblematicis, vel mythologicis et historicis ligno
impressis, quæ partim margines tituli, itemque pri-
mæ dedicationis, et deinde ipsius textus paginam
primam cingunt, partim literis initialibus majoribus
accesserunt.

1523. 1528. (1) 1536.

Bas. ap. Froben. f. repetitiones primæ.

1539.

ED. BASILEENSIS II. *Basileæ. f.* Opera Q. Septimii
Florentis Tertulliani Carthaginensis, inter latinos
Ecclesiæ scriptores primi, sine quorum lectione
nullum diem intermittebat olim divus Cyprianus, per
Beatum Rhenanum Seletstadiensem e tenebris eruta,
atque a situ pro virili vindicata, adjectis singulorum
librorum argumentis, et nullibi non conjecturis, ac
nuper collatione Gorziensis exemplaris ex Medio-
matriçibus oblata, non solum longe emendatiora facta,
verum etiam pro re nata novis ac retextis annotatio-
nibus exposita illustrataque. Quorum catalogum
proxima pagina reperies. Floruit sub Cess. Severo
Pertinace, et Antonino Caracalla, valde vicinus
apostolorum temporibus, circa annum a Christo
passo 160. BASILEÆ 1539. MENSE MARTIO. De hac
secunda editione, audiamus, quæ ipse Rhenanus literis
præfixis, datis Seletstadii sub cal. mart. 1539,
scribit : « Iterum damus Tertullianum, sed emenda-
torem, quam antehac. Cujus rei causa, quod colla-
tionem ejus codicis, qui Gorziæ in Mediomatricibus
asservatur diligentia ac dexteritate Huberti Custi-
nei —adjuvante Dominico Florentino sodali peractam,
cura jurisconsulti D. Claudii Cautiunculæ Ferdinandi
Cæsaris a consilio, tandem nacti sumus. Nec vero
tantum profuit illa, quamquam multum profuit,
quantum momenti attulit ad exactiorem castigationem,
quod deprehendimus subinde græcissare Septimum
C figuris et constructionibus græcis utentem. Apparet
sane nostrum auctorem in lectione Græcorum veterum
qui plurimi id temporis et soli inter sacros interpretes,
habebantur assidue versatum, ut imbibitam et im-
pressam memoriæ Græcorum dialecton etiam la-
tine scribens interoblivisci nequiret. Nos hujusmodi
tropos indicavimus, et quidem sæpe crassius, modo
apertius ; nam voluimus adjuvare studiosos. Jam
dedit retexendarum annotationum ansam collationis
istius opportunitas, ubi lectio posterior a priore non-
numquam evariat. Hoc quoniam erat indicandum,
aliam etiam expositionem mutata verba desiderabant.
Non licuit adesse Basilea dum editur opus. Verum
Sigismundus Gelenius, homo magni in literis judicii,
et eruditione summa præditus, in recognoscendo
D opere vicariam operam in officina præstitit, qui
merita laude non est fraudandus. » — Hanc novæ
editionis præfationem excipiunt *Proverbia* aut *Pro-*
verbii speciem referentia, quibus passim in scriptis
suis utitur Sept. Tertullianus a vulgo maximam par-
tem descripta, tum repetita ex priori editione epistola
nuncupatoria et vita Tertulliani. *Admonitio* de qui-
busdam Tertulliani dogmatis ad calcem recessit, defi-
nitiones eccles. dogmatum penitus omissæ sunt.
Index novus et prorsus alius est. Ad margines textus
dicta et sententiæ insigniores diligenter notatæ.

(1) In Cat. Bibl. Mus. Britt., t. II, laudantur :
Opera — cum annot. B. Rhenani et Fr. Junii ! Bas.
1528 f. inepte ! SCHOENEMANN.

Adnotationibus ad libr. *adv. Valentinianos* accessit A chartarum ac typorum elegantia inter nitidissimas tabula ligno impressa, doctrinam eorum in effigie sistens. Tandem qui singularem libellum superiori editione constituerat, tractatus *Adversus omnes hæreticos*, tanquam particula perperam avulsa libro de Præscriptionibus hic ad corpus suum rediit (1).

1545.

ED. PARISIENSIS I. — *Parisiis* fol. per GAGNÆUM. Accesserunt Gagnæi opera XI (2) libri Tertulliani : de Trinitate lib. I, de Animæ testimonio lib. I, de Anima lib. I, de Spectaculis lib. I, de Baptismo lib. I, contra Gnosticos Scorpiacum lib. I, de Idololatria lib. I, de Pudicitia lib. I, de Jejunio adversus Psychicos lib. I, de Cibis Judaicis epistola, de Oratione lib. I; ex quibus de Trinitate et de Cibis Judaicis posthac Novatiano vindicati sunt. Unde vero Gagnæus nactus sit hos libros, cum ipsius editionem oculis usurpare non contigerit, dicere non habeo, nec reperire quidem potui quemquam, qui hujus editionis notitiam dare operæ duxisset; in Cat. Bibl. Thottianæ t. I, p. I, p. 62, hoc anno et loco, forma item maxima memoratas invenio editiones duas, unam *Tertulliani opera ex recogn. Beati Rhenani*, ap. *Carolus Guillard*, alteram per eundem ap. *Hugonem et hæredes Æmonis a Porta*. Utra harum Gagnæi sit, an utraque nescio.

1550.

ED. BASILEENSIS III. Basileæ. fol. « Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthaginiensis Presbyteri, auctoris antiquissimi ac doctissimi scripta, et plura quam ante, et diligentius per industriam bene literatorum aliquot ad complures veteres et Gallicanis Germanicisque bibliothecis conquisitos recognita codices, in quibus præcipuus fuit unus longe incorruptissimus in ultimam usque petitus Britanniam : non omissis accuratis Beati Rhenani annotationibus. Catalogum autem aperiet versa pagina. Accessit et index copiosior, Bas. 1550. In fine : BASILÆ APUD HIER. FROBEN. ET NIC. EPISCOPUM, ANNO 1550, MENSE MARTIO. » Curavit hanc editionem Sigismundus Gelenius, cujus jam in Rhenani secunda partes laudavimus. Exhibet præter libros superioribus editi. Basileensibus vulgatos eos quoque, quos Parisiensis recens produxerat, sed e codice Britannico, in quo singuli isti libri exstabant, ex antehac editis tamen modo illi tres : de Resurrectione carnis, de Præscriptionibus *adv. hæret.* et de Monogamia, reperiebantur. — Præterea Apologetico accessit commentarius *Fran. Zephyrini Florentini*, nunc primum editus. Repetita etiam hic invenies Rhenani epistolam nuncupatoriam, vitam Tertulliani ac proverbia et admonitionem de dogmatibus. A

(1) Omnibus Catholicis innotescat necesse est Rhenani animadversiones censoria Inquisitionis Hispanæ virgula notatas fuisse et Romæ a S. Pio Papa V librorum prohibitorum indici inscriptas, propter liberiores hujusce editionis animadversiones super Ecclesiæ leges, ritus et institutiones. Edd.

(2) XV numerat Pamelius in Ep. dedic. ed. 1579. ad Pont. Ed. præfixa; perperam. Schoenemann.

A chartarum ac typorum elegantia inter nitidissimas numerari debet hæc editio. In Bibliotheca Baluziana hujus exemplaris Apologeticus cum cod. ms. collatus erat.

1561.

Parisiis, apud *Andr. Wechelum*. 4°. Q. Sept. Flor. Tertulliani liber de Præscriptionibus adversus hæreticos, cum scholiis *Jo. Quintini Medui*.

1562.

ED. BASILEENSIS IV. — *Basileæ*. fol. Repetitio editionis a. 1550. In fine : *Bas. in off. Frob. per Hier. Frob. et Nic. Episcopium, mense septembri*.

1562.

« VERSIO GALLICA I. Tractat. Tertulliani *De Præscriptionibus hæreticor.* per Aubertum de Macere, evulgata Parisiis. »

1563.

« VERSIO GALLICA I. Lib. *De Corona Militis* per eundem, ibid. »

1566.

ED. BASILEO-PARISIENSIS. *Parisiis apud Andream Parvum* (1), sub intersignio Liliæ aureæ, via ad *D. Jacobum*. Accurata Gelenianæ repetitio. Tomis duobus 8°. In fine cujusque : *Par. excudebat Andreas Wechelus*. 1566. Index Gelenianus (ab *J. G.* confectus quid sibi velit, nescio) ad tomi cujusque contenta est reformatus.

1572.

« VERSIO GERMANICA I. Q. S. F. Tertulliani certæ, justæ et necessariæ Præscriptiones adversus omnes hæreses in germanicum idioma a *Laurent. Alberto Franco* translata. et excus. *Dilingæ*. »

1579.

ED. PAMELIANA—ANTVERPIENSIS I. fol. « Q. Septimii Flor. Tertulliani Carthaginiensis presbyteri opera, quæ hactenus reperiri potuerunt omnia. Jam postremum, ad exemplaria manuscripta collatione facta, quam accuratissime recognita, aliquot etiam libris auctiora; nunc primum in capita, et certo ordine habita, quanto fieri potuit temporum ratione, in quinque tomos distincta, cum Jacobi Pamelii Brugensis, theologi, archidiaconi Audomaropolitani, argumentis et adnotationibus toti operi interjectis; quibus tum loci obscuriores explicantur, tum quidquid ad antiquitatem ecclesiasticam spectat, illustratur. Ab eodem Pamelio recens adjecta Tertulliani vita, Scripturarum citatarum index locupletissimus, aliæque Prolegomena. » Adjutus est auctor novæ hujus recensioneis, *Jacobus Pamelius (a Pamele)*, imprimis (tribus mss. membranaceis codicibus Vaticanis, cardinalis Sirlleti, Bibl. tum Vaticanæ præfecti, cura jussuque codici excuso comparatis. Habebat etiam libros mss. monasteriorum *S. Amandi* ac *S. Bavonis* et Anglicum codicem, qui penes *Jo. Clementem* anglum erat; nec non Latini Latini Italii et *Jo. Harrisii* Angli, ab ipsis cum eo communicatas conjecturas variorumque denique homi-

(1) Male hæc ap. *Robert. Steph.* produsse Sandio dicitur. Schoen.

num doctorum varias observationes Quibus admini- A
culis tantum sane profecit, ut loca innumera casti-
gasse, liulea supplesse, quædam etiam superflua,
quæ ex margine in contextum irrepserant, non injuria
rescidisse sibi videretur. Primum etiam in capita
libros omnes distinxit, argumentaque nova ad capi-
tum distinctionem comparata et ipsius Tertulliani
verbis conscripta addidit. Deinde totum opus in
quinque tomos partitum est: quorum primo conti-
nentur libri adversus Gentes et Judæos; secundo
Paraenetica; tertio scripta adversus Hæreses; quarto
Poemata cum Fragmentis operum, quæ desiderantur;
quinto denique ea quæ adversus Ecclesiam scripsit,
et aliena quædam; librorum in singulis partibus eo-
dem quo conscripti putantur, ordine habito. Admoni-
tionem etiam de Tertulliani dogmatibus seu erroribus B
ea quam Rhenanus conscripserat, longe luculentio-
rem et ordine alphabetico confectam cum Antidoto,
ut vocat, edidit (a). Ordo vero contentorum hic est:
1° Dedicatio ad Pontif. Max. Gregorium XIII, data
Duaci ipsa Exaltationis Crucis die 1579; 2° Dedicatio
altera ad Philippum II Hisp. regem script. ib. eod.
14 septembr.; 3° Indices librorum quovis tomo con-
tentorum et auctorum codicumque, qui Tertulliano
castigando usui fuere, notitia; tum 4° vita Ter-
tulliani per Pamelium, et 5° Paradoxa Tertulliani
cum antidoto Pamelii; 6° Tertulliani jurisconsulti
romani legum rescripta; tandem 7° Indices in Ter-
tullianum, cum locor., tum aliorum auctor. ab eo
citator., tum rerum.— Qui quarto tomo comprehen-
duntur, li'ros poeticos et fragmenta seu indicia po- C
tius librorum deperditorum apud alios auctores aut
ipsum Tertullianum obvia primus hic Pamelius ope-
ribus Tertull. inseruit. Ad poemata quod attinet,
in libris adversus Marcionem et carmine de Judicio
Domini Tertulliano vindicandis, Ge. Fabricii (in
poetis christianis), in carmine de Sodoma vero
Sixti Senensis (Bibl. Sanct. lib. IV) auctoritatem
sequebatur; Genesis autem et ad *scntorem* quæ cum
Sodoma carmine Cypriano olim asseruerat, propter
orationis similitudinem, Tertulliano nunc demum ad-
judicavit et denno recensuit. Hæc excipiunt Græcorum
operum fragmenta: ad amicum philosophum de
Nuptiarum angustiis seu de Virginitate; de Fato; de
mundis et immundis Animalibus; de Circumcisione;
de vestibus Aaron: de Trinitate; de censu Animæ D
adversus Hermogenem; adversus Appelletianos; de
Paradiso; de Spe fideliū; de Ecstasi lib. sex; ad-
versus Apollonium; Aliorum aliquot et falso inscripto-
rum. T. V. continentur: de Exhortatione Castitatis;
de Monogamia; de Fuga in persecutione, ad Fabium:
de Jejuniiis adversus Psychicos; de Pudicitia; Nova-
tiani de Trinitate; ejusdem de Cibis judaicis; ejusd.
epistolarum de vera Circumcisione et vero Sabbato
notiæ.

(a) Prima quidem editio Pamelii ad manus non est,
neque typographus et Bibliopolas, apud quos prodiit,
indagare potuimus, sed desumpta hæc sunt ex ed. Par.
1598, cui quæ insuper accessere, suo loco commemo-
rantur. SCHOENEM.

TERTULLIANI I.

1580.

ED. BARRÆANA.—*Parisiis apud Mich. Julianum ad
mont. divi Hilarii sub insigni stellæ coronatæ.* «Opera Ter-
tulliani et Arnobii quotquot ab interitu vindicari sum-
morum virorum industria potuerunt, cum veterum
exemplarium tum recentiorum collatione restituta, lo-
cis Scripturæ aucta et illustrata commentariis, quæ alias
auctoribus subobscuris et difficillimis non medio-
crem lucem asserre poterunt. Omnia studio et labore
Renati Laurentii de la Barre. Additis indicibus fidissi-
mis et amplissimis. » La fine: « Excebat Petrus Le
Voirrier, regius in Mathematicis Typographus, Anno
sal. hum. M. D. LXXX. mense Junio. » (a) Primus
Laurentius Barraeus id egit, ut, quæ passim in
scriptis variis VV. DD. imprimis Beroaldus, Alciatus,
Crinitus, Turnebus, Vertranus, Hotomannus, Cujacius,
Scaliger ad emendandum explicandumve Ter-
tullianum contulissent, conquireret, et excerpta una
cum suis adnotationibus Rhenani commentariis allineret;
ubi vero illi deficerent, in libris scilicet post
Rhenanum additis, de suo proferret: in eo tamen
lectoribus molestus, quod sua nusquam a Rhenani
aliorumve distingueret. Rhenani epistolam nuncupa-
toriam itemque admonitionem de quibusdam Ter-
tulliani dogmatis repeti curavit, vitam Tertulliani de
suo addidit, præterea amplum præfixit auctorum, quo-
rum fide annotat. conscriptæ sunt, catalogum. Num-
cupavit hanc editionem præceptoris suo De La Bigne
Th. D. Quod externam faciem spectat, admodum
nitida est editio, adornataque sat's commode annota-
tionibus sub textu dispositis diversis quoque typis
expressis.

1582.

VERSIO GERMANICA I. Libri *De Patientia* a Luc.
Maio, Smalkatae, in 8°.

1583.

ED. PAMELIANA-PARIENSIS I. — *Parisiis* sub scuto
Basiliensi sol. Pameliana recusa. Huic demum edi-
tioni accessisse videntur: (b) *Proverbiales Formulæ
Operis Tertullianici contentæ*, brevibus scholiis illus-
trate per Andream Hoyum Brugensem, cui hanc
curam ipse Pamelius injunxerat, ut præfixa Hoyi ad
Pamelium epistola, data apud Atrebatas Kal. Januar.
1583, nos docet. (c) Utrum vero et ejusdem Hoyi in
Tertullianum Pamelii op. restitutum Epigramma,
quo singulorum librorum, qui hoc quinquepartito
opere continentur argumenta ex ordine indican-
tur, hac demum editione accesserit, an olim jam
fuerit vulgatum, nescio. Hujus exemplaris apolo-
geticus cum cod. MS. collatus exstabat in Bibl. Balu-
ziana.

1584.

ED. PAMELIANA - ANTVERPIENSIS II. *Antverp. apud*

(a) Inter repetitiones Pamelianas sine editoris no-
mine Caveus laudat; perperam. SCHOENEM.

(b) Sandius edit. Parisiensem hujus anni cum No-
tis Rhenani et Junii P. laudat; qua fide, affirmare non
ausim.

(c) Scilicet ex edit. 1598. Paris. mihi in his judi-
candum fuit, ut semel jam professus sum. SCHOENEM.

(Deux.)

Plantin. fol. eadem repetita; in Cat. Bibl. Leidens. (Lugd. Bat. 716.) scribitur: Tertulliani Op. ex emend. Jac. Pamellii cum coll. codicis MS. Agobardi per Jo. Mercerium. Antverp. 1584. f. 1585.

ED. PAMELIANA PARISIENSIS II.—*Parisiis, ap. Mich. Somnium. f. Q. Sept. Flor. Tertulliani opera omnia, ad exemplaria MSS. collatione recognita, aliquot etiam libris auctiora, ex editione et cum annotationibus Jacobi Pamellii: accedunt ejusdem Tertulliani vita, aliaque prolegomena. Cat. de la Bibl. du Roy. T. I. p. 363. Non succurrit jamjam, ubi laudata inveniunt Tertulliani opera cum not. Jac. Pamellii Paris. apud Mich. Somnium. 1548. quod hinc constat errorem esse typographicum.*

1594.

« VERSIO GALLICA II. Lib. De Corona Militis per Florimundum Remond (Louis Richeome) Burdig. » 1595.

Lugduni Batavor. ex off. Plantiniana. 4. (Sic in Cat. Bibl. Leidensis) et 8. (Cat. de la Bibl. du Roi. p. 364. t. I.) Q. Sept. Flor. Tertulliani Liber de Pallio, ex editione et cum notis Francisci Junii.

1596.

ED. HEIDELBERGENSIS. I.—*Heidelb. ap. Commelinum, f. a Rhenano, Pamelio, Junio emendata. Laudant Sandius, du Pin, et Cave.*

1597.

ED. PAMELIANA-FRANECKERÆ I.—*Franeckeræ C. excudebat Æg. Radæus ord. Frisiae typ. Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthag. Presbyteri, auctoris antiquissimi quæ adhuc reperiri potuerunt omnia: ex editione Jacobi Pamellii Brugensis. Quibus seorsim additæ sunt annotationes Beati Rhenani Seletstadiensis, auctæ censura inquisitionis Hispanicæ: (a) itemque castigationes ac notæ perspicuæ et breves FRANCISCI JUNII Biturigis, tum ex MSS. fide, et Latini Latini Viterbiensis, aliorumque symbolis comportatæ, tum conjecturis gravissimis atque lectissimis accuratæ. Communes præterea indices accesserunt locorum Scripturæ sacræ, aliorum auctorum itemque verborum et rerum locupletissimus. Pamellii textum atque ordinem Junius religiosissime servavit, nisi quod tomo quarto fragmenta et indicia deperditorum librorum penitus omisit. Annotationes item Pamellii omnino absunt. (b) Post textum seorsim primum ipsius Junii, deinde Rhenani animadversiones subjectæ sunt. Ac istæ quidem, quibus etiam Junii, ad Ordines Belgii F. dedicatio; data Lugd. Bat. a. d. Kalend. Martias 1597, cum vita Tertulliani ab ipso recens descripta præfigitur (de Pamelio enim iudicat non vitam eum Tertulliani, sed curiosam illius*

(a) In Catalogo libr. expurgator. Madriti 1584, jussu Card. Gasp. Quiroga Archiep. Toletani. gen. inquis. Hisp. edito. SCHOENEM.

(b) Perperam laudatur a Fabricio — cum notis Rhenani, Pamellii et Fr. Junii. (*Dev. SS. pro Ver. Rel. Chr. p. 213.*) SCHOENEM.

A temporis historiam contexere voluisse). Hæc in fronte gerunt: ad Q. S. Fl. Tertulliani opera quæ extant omnia castigationes et notæ, quam maxime in tam vetustum et gravem scriptorem fieri potuit, perspicuæ et breves (c). In quibus tum omnes ferme omnium sæculi nostri doctissimorum hominum lectiones, emendationes, interpretationesque necessariæ ex MSS. fide et conjecturis probabilibus adunantur et adscribuntur suis auctoribus; iis etiam expressis, quæ non visæ sunt plane rejicuntur: tum ex collatione exemplarium loci quam plurimi ad veritatem rerum proprietatemque verborum de penitissimæ antiquitatis tenebris proferuntur suppleti, correcti, illustrati atque confirmati. Post Rhenani annotationes accessit *variantium lectionum in librum Apologeticum et adversus Judæos* indiculus, quas ex MSS. membranarum præsertim MS. Fuldensis collatione Franciscus Modius Brugensis olim observaverat, et posteaquam diu apud M. Velsorum Augustanum delituerant, ab eo cum Gasp. Schoppio Franco, tum juvene, communicatæ erant, qui Junio tandem eas transmiserat. Laudat imprimis Junius, multas Pamellii emendationes Fuldensis MS. auctoritate esse firmatas. Collatio quidem ipsa ad ed. Barræi 1580, Paris. (a) facta erat nec mutata a Junio, sed paginarum tantum novæ editionis sunt adscriptæ. In Bibl. Leidensi extant duo h. e. exemplaria, unum manu Josephi Scaligeri notatum, alterum cui a Dominico Baudio adscriptæ sunt castigationes Josephi Scaligeri ex autographo (b).

1597.

ED. PAMELIANA-GENEVENSIS I.—*Genevæ cum not. Pamellii (Sand. Du Pin, Cave).*

1598.

ED. PAMELIANA-PARISIENSIS III.—*Parisiis apud Laurentium Somnium via Jacobæ in Circino aureo. M. D. XCVIII. Vide titulum ed. 1579, cui hic insuper addita: « Accessere et loci ex conjectura LATINI LATINI Viterbiensis restituti, et erudita in lib. de Pallio JOANNIS MERCERII Antecessoris Bituricensis Commentaria. Catalogum totius operis inveniet lector post epistolas dedicatorias; et in singulis tomis præfatiunculas de librorum ordine. » — Lat. Latini emendationes f. conjecturæ post edit. Pamell. a. 1585. conscriptæ (Præfatio ipsius d. Romæ Kal. Novemb. M. D. LXXXIII.) et seorsim editæ erant Romæ 1584, per Francisc. Zannetum et repetitæ postea sunt accuratius a C. Macro in Latini Bibl. Sacr. et Prof. p. 191. Codices quidem non habebat, utebatur tamen codicum ab aliis laudatorum varietate;*

(a) Quæ breves et perspicuæ ipso Junio visæ sunt animadversiones, eadem et Scaligero castigatione dignissimæ, et Schoenemann meræ hariolationes habitæ sunt. « Doctissimus Gretserus edidit vindicationem quorundam locorum Tertullianicorum a Francisci Junii Calvinistæ depravationibus. In opp. Gretz. t. V, pars V, p. 505, edit. Ratisbon. 1735. f. » EDD.

(b) Hanc editionem Renatum Laurentium Lutetiæ Parisior. 1580, Barræo auctore edidisse Junius scribit. Tu vide suo loco a nobis dicta. SCHOENEM.

in-unt quoque et P. Ciaconii Toletani quædam partim A ex ingenio, partim ex Cod. Vaticano. Cæterum typorum et chartæ nitore admodum hæc eruditis commendatur.

1599.

ED. PAMELIANA-HEIDELBERGENSIS II. — *Heidelb. apud Commelin. f. Repetita Pameliana Du Pin.*

1599.

Coloniæ apud Arnold. Mylium. 12. Q. Sept. Flor. Tertullianus liber de præscriptionibus adversus Hæreticos, ex ed. et cum annotationibus Jacobi Pamelii.

1599.

« VERSIO GALLICA II. Iterum edita lib. *De Corona* per eumd. Florimund. Ad calcem tract. ejusdem de Antichristo et Antipapissa Johanna. »

SÆCULO XVII. 1601 — 1700.

1600.

Parisiis per Ambros. Drouart. 8. Tertulliani liber de Pallio cum interpretatione gallica et notis latinis Edm. Richerii. (Cat. de la Biblioth. du Roy. p. 364.)

1601.

ED. PAMELIANA-HEIDELBERGENSIS III. — *Heidelbergæ. f. c. notis Pamelii. Sand. Cave. Eamd. hoc anno Genevæ prodiisse Dupinius adnotavit.*

1601.

Coloniæ Agripp. in-12. Tres gravissimi perpetuæ Catholicæ fidei constantiæ testes. Tertullianus de præscriptionibus. Vincentius Lirinensis adversus profanas omnium hæreseon novationes. Edmundi Campiani oblatus certaminis in causa Fidei rationes decem. Catal. Bibl. Regalis Carthusiæ S. Martini. Neapoli 1764. f.

1602.

« In librum de *Præscriptionibus* notas edidit Justus Calvinus in libro *Moguntia* edito sub hoc titulo: *Præscriptionum adversus hæreticos perpetuarum tractatus sex.* »

1603.

« Theodori Petreii confessio Tertullianica et Cypriana in IV libr. digesta. Paris., in-8°. »

1603.

*Francos. 8. Jo. a Wower. Emendationes Epidicticæ ad Q. S. Fl. Tertulliani opera. « Jo. a Wower lectori: Totus hic libellus non tam in speciem, quam usum paratus emendationes promittit, quibus Tertulliani opera infinitis mendis liberantur, eas exemplo veterum Epidicticas inscripsi; quia specimen et proxi-
ma majoris operis; cui me, quam primum per rerum mearum varietatem licebit, accingam. Beneficium tamen illarum, ne quid erres, non tam mihi, quam Fulvio Ursino, eruditissimo viro, debes; ex ipsius enim libro, qui in Bibliotheca Vaticana asservatur, ea excerpti, et ne fides mea apud te dubia istius libri usum mihi concessit doct. vir Dominicus Raynaldus, ejusdem Bibl. præf., cujus erga me humanitatem et singulare studium nunquam*

A satis prædicabo. Quanquam valde voluissem diutius apud me delituisse, donec illis ab ingenio nostro decentior cultus accessisset. Sed jam sponte currentem incitavit nescio quis clamor, ut hæc publicare festinarem, quo satisfaceret curiositati illorum, qui pati non poterant, hunc exilem et fugientem gloriolæ splendorem ad me pertingere. »

1605.

Cracoviæ, in off. Andr. Petriconii. Q. Sept. Flor. Tertulliani de Præscriptionibus adversus omnes hæreticos liber, distinctus in capita et brevibus notationibus, ex Jacobi Pamelii commentariis illustratus.

1607.

ED. PAMELIANA-FRANECKERÆ III. — *Franeckeræ f. B repetita ed. a. 1597. Sand. Genevæ f. c. not. Pamelii. Du Pin.*

1608.

ED. PAMELIANA-PARISIENSIS IV. — *Puris. f. repetitio Pamelianæ, Paris. 1598. Sand. Fabr. Cave. Cat. Bibl. Barber. Mus. Britt.*

1609.

ED. PAMELIANA-ANTVERPIENSIS III. — *Apud Commelin. f. Repetitio Pamelianæ. Antv. 1583. Fabric.*

1610.

ED. PAMELIANA-PARISIENSIS V. — *Parisiis. f. eadem laudante Oudino p. 218. T. I. Comment. de SS. Rom.*

1612.

C *Francofurti ad Moenum, typis Richterianis. Joannis a Wower emendationes epidicticæ ad Q. Sept. Flor. Tertulliani opera. Cat. de la Bibl. du Roy. p. 365.*

1612.

« VERSIO GALLICA II. Tract. *Præscriptionum*, Brosseo interprete, Paris. in-8°. »

1613.

Lutetiæ Parisiorum. Ex off. Plantiniana, apud Hadrian. Perier, via Jacobea. Q. Septimii Flor. Tertulliani Apologeticus. Desiderius Heraldus ex antiquis libris emendavit, commentario libro illustravit, et duos digressionum libros, quibus ejusdem Tertulliani et aliorum scriptorum plurima loca qua emendantur, qua explicantur et illustrantur, adjecit. M. Minucii Felicis Octavius. Desiderius Heraldus MS. Reg. ope emendavit et notas addidit (Minucii F. libro peculiaris tamen titulus præfigitur, quem suo loco vide). In emendando hoc Tertulliani libro usus est Heraldus duobus codd. MSS. altero Puteani patris per filios tamen ipsi communicato, altero Jacobi Bongarsii. Illum etsi jam olim adhibuerat Jacobus Pamelius, tamen aliorum librorum præsidio destitutus, non spicilegium, sed messem integram Heraldus reliquisse videbatur. Præter codices istos adhibuit etiam librum Cujacii manu notatum, quem Bongarsii cura nactus erat; unde, quæ ex re esse viderentur laudato auctoris nomine deprompsit. « In Commentario nostro, » inquit, « hoc temperamentum sequi stu-

duimus, ut neque ea quæ mediocriter eruditissimis clara sunt, illustraremus, id est, soli accenderemus facem, neque ea quæ homines, alioquin eruditissimos, sed aliis scientiis occupatos morari possint, prorsus inexplicite omitteremus. Libri istius ea mixtura est, ut non modo ad humanioris eruditionis studiosos, sed ad theologos præcipue et iureconsultos adeo ipsos ejus lectio pertineat; argumentum autem, et quæ in eo disputantur, ea sunt, ut omnium qui a sæculi fermento sibi cavere volunt, manibus libellus hic versari debeat. Hæc igitur fecerunt, ut nonnulla quæ absque causa hac forent, prorsus omissem, quandoque attigerim, sed attigerim tantum, et quantum ad lucem satis esset. Sed et quia morem istum inolevisse videmus, ut dictionis aut ritus alicujus et moris veteris occasione homines paulo longius excurrant sæpissime, et multa tractent, quæ ad scriptorem, quem præ manibus habent illustrandum, faciant plane nihil; et consuetudini satis faceremus, et incommoda tamen, quæ inde sequuntur, effugeremus, placuit ea quæ erant præter τὸ ἔργον in alios libros rejicere; quibus ideo *Digressionum* nomen dedimus. Atque eorum priore, quæ ad humaniorem literaturam pertinebant, complexi sumus; posteriore quæ ad rituum ecclesiasticorum illustrationem. » Epistola dedicatoria ad Nic. Brulardum, Franciæ Cancellarium, propter temporum istorum casus lectu digna. Data est Lutetiæ Paris. a. d. Kal. Decembr. 1613. Hujus libri exemplo, quod Bibl. Regia Ac. possidet, varietas lectionis Codicis MS. Baliol. Oxon. adscripta est.

1614.

Parisiis apud Jo. Libertum. 8°. Q. Sept. Flor. Tertulliani liber de Pallio, ex editione et cum interpretatione notisque criticis et historicis Theodori Marcilii. *Cat. de la Bibl. du Roy*. T. I. p. 364. n. b. n. 462. Ibid. n. 465. et *Cat. d'une Bibl. à Utr.* 776. T. I. p. 557. sic quoque laudatur: *Satyra de pallio* c. interpretatione familiari sive glossaria et notationibus reliquis Theodori Marcilii.

1616.

ED. PAMELIANA-PARISIENSIS VI. — Paris. f. Pameliana Paris. repetita. Sand. Cave.

1617.

ED. PAMELIANA-COLONIÆ I. — Colonia Agripp. fol. apud Antonium Hierat. eadem ac superior. Sand. D. Fab. Cave. Mus. Brit.

1620.

« IERM. RATHMANI *Theosophia* priscorum patrum Tertulliani et Cypriani fidei antiquæ et vitæ vere christianæ certa et salutaria tradens documenta, e monumentis eorum propriis reddita et recitata verbis. »

1622.

« In libr. de Præscriptionibus notas edidit Albaspinus annexas ipsius observationum Ecclesiasticar. libb. II. Paris., 1622. Helmstad., 1672. »

1622.

Lutetiæ Parisiorum, sumpt. b. Hier. Drouart via

A Jacobæ, sub scuto solari. Q. Sept. Flor. Tertulliani liber de Pallio. Claudius Salmasius recensuit, explicavit, notis illustravit. Notarum liber titulo peculiari gaudet. Ac de his satis quidem constat; id modo notare juvat, præter veteres editiones cod. manu exaratum satis vetustum et optimæ notæ inspersisse Salmasium ejusque scripturam (quæ cum prima et secunda Rhenani in omnibus fere consentiret) ubique fideliter expressam exhibuisse. Dedicavit librum editor patri Benigno Salmasio in sup. Divionensi curia regio consiliario. Contra hanc Salmasii editionem eodem a. Rhedonis ap. Ivonem Halceum typographum juratum prodiiit ANTONII KERKOEII *Aremorici* (Dionys. Petavii ex S. I.) animadversorum liber ad Claudii Salmasii notas in Tertullianum de Pallio. Cui opposita confutatio animadversorum Antonii Kerkoeii ad Claudii Salmasii notas in Tertullianum de Pallio, auctore Francisco Franco I. C. Middelburgi 1623, et cum mox iterum prodisset: Antonii Kerkoeii *Aremorici* Mastigophorus secundus, sive Elenchi confutationis, quam Claudius Salmasius sub e mentito nomine Animadversis Kerkoeianis opposuit, Pars secunda, Parisiis 1623, responsum est eodem anno, Parisiis *Refutatione* utriusque Elenchi Cerco Petaviavi, auctore Francisco Franco I. C. et contra denuo emissus: *Mastigophorus tertius* f. *Elenchi confutationis Salmasianæ* Pars III, ibid. eod. a. Ad Tertullianum ex hac conviciorum mutuorum colluvie parum fructus redundavit.

1624-1630.

C « EDITIO LA CERDÆ IMPERFECTA. Q. Sept. Flor. Tertulliani presb. Carthag. opera, argumentis, explicationibus, et notis illustrata, auctore J. LUD. DE LA CERDA Soc. Jesu, cum indice locupletissimo, Parisiis, sumptibus Mich. Somii, via Jacobæ, sub scuto basileensi, tom. I, ann. 1624; t. II, ann. 1630. Quorum prior libros sexdecim complectitur, eos scilicet ordine, de Pallio lib. I; *Apologetic.* lib. II; de *Testimonio Animæ*, lib. III; *Ad Scapulam*, lib. IV; de *Pœnitent.* lib. V; de *Orat.* lib. VI; *ad Martyras* lib. VII; de *Patient.* lib. VIII; de *Spectaculis*, lib. IX; de *Idololatria*, lib. X; de *habitu muliebr.*, lib. XI; de *Cultu fœminar.*, lib. XII; *ad Uxorem*, lib. XIII et XIV; de *Coron. militis*, lib. XV; de *Veland. Virgin.*, lib. XVI. Nihil de editoris opera, nec de Tertulliano prævium occurrit; præmittitur tantum epistola nuncupatoria Clariss. Heroi D. Ant. de la Cerdæ, Atanconis, Poci, Olmillo-rum toparchæ, Piozii ejusque arcis despotæ, Mœcenati ac fratri suo amantissimo. 1º tomo altera præfigitur dedicatio Excell. Dynast. Gaspari de Guzman, Comiti de Olivares, etc.; quæ litteræ unice in laudibus patronorum ita occupantur, ut vix semel Tertulliani nomen in iis appelletur. In 1º tom. quinque, libri seqq. continentur: De *Præscriptionibus adversus hæreticos* lib. I. De *Baptismo adversus Quintillam* lib. II. De *Anima* lib. III. De *Carne Christi adversus hæreses* quatuor lib. IV. De *Resurrectione Carnis* lib. V. Cæteri Tertulliani libri desiderantur, dolendumque est imperfectam remansisse hanc editionem

iniquo supercilio plerumque despectam. In utroque tom. edito textus capitibus a Pamela editione acceptis, nec non et quam plurimis sectionibus distinguitur. Cuique libro præmittitur breve argumentum nimis jejunum; singulis vero capitibus titulus, summarii iustar, locupletior: singulis autem sectionibus subicitur explicatio in qua textus *παρρησιαστικὸς* evoluitur, completoque capite subeunt amplissimæ notæ, eo uberiores quo amplius crescit opus, in verborum et orationis illustratione plurimæ, pauciores in rerum ac dogmatum indagatione, in utroque parumper prolixæ, neutiquam vero omnino superflue. Ad calcem tom. I. adduntur in libr. de Pallio exercitationes in quibus Salmasii liber ad strictos iudicis apices deferatur, in quibusdam probatur, in multis damnatur, in omnibus doctissime pensatur. Hæc laudare juvat quibus concludit Rev. Auctor: « Mihi sæpe contigit præ meditati ejus lectiones, gaudere, quod Scripturam sacram ita integram habeamus et in corruptam, ut nemini sit dubitandi locus, quod nisi esset, et Salmasio vel alteri traderetur, quot commutarent, delerent, transferrent, cum in uno Tertulliano ita sint variae circa litteram lectiones. — Raro in biblioth. refertissimis occurrunt duo isti Laceræ tom. rarius secundo primus sociatur. Unde multas ineunte adisserunt mendas fabricatores catalogorum biblioth., imo et patristicæ bibliograph. auctores peritissimi. Sic enim in cat. biblioth. Barberinæ t. I et II. ad ann. 1621 referuntur. Sic falso asserunt Oudin, comm. de Script. Eccl. t. I, p. 218, Tertull. opera omnia, et Fabricius in del. s. s. de vera relig. christ. p. 213, plerumque duobus voluminibus a. 1624 et totidem iterata via a. 1630 produsse. De Oudini errore jam admonuit Ittig. hist. eccles. II sæcul. p. 69 et de errore Fabricii Schoenemann. Bibl. Patr. latin. t. I, p. 36. » Sic doctiss. Schoenemann, errorum istius modi rigidus exactor, erravit et ipse in describendo quem non viderat tom. I, in quo XIII libros tantum contineri, haud ita firmus asserit.

1623.

EDITIO PRINCERS libror. ad Nationes.

Genevæ, ap. Petr. et Jac. Chouet, in-4°. Q. Sept. Flor. Tertulliani libri duo ad Nationes, ad exemplar Agobardi, Lugdunensis episcopi, cum notis, labore et studio Jacobi Gothofredi. — Ipsa hæc editio ad manus non est. De cod. qui Agobardi dicitur, antiquissimo sane et horum librorum quidem haud dubie unico, quem fidei suæ diligentiaque testem Regiæ Bibl. Parisiensis postea donavit editor, Rigaltius in proxima Tertulliani editione scribit, paginas complures adeo fœde fuisse vetustatis injuria, seu potius barbarorum incuria corrosas corruptasque, ut lacunæ sæpenumero etiam in sua editione occurrant, de quibus sine codicis integrioris ope explendis prorsus desperat. Sunt autem, pergit, et præter lacunas, alia quæ ipsius antiquarii manus haud raro peccavit, quorum certe nonnulla conjecturis nostris emendari videntur. Sed iis tamen absque veteris scripturæ vestigiis male credi non diffitemur, neque id nobis permi-

sinus, nisi locis admodum paucis, nunquam suppressa libri veteris scriptura. Dicitur nonnunquam hæc editio a. 1624 facta; unde utriusque anni notam diversis exemplaribus inscriptam esse suspicamur. Utrum vero et quomodo ab hac Genevensi editione diversa sit, quæ eodem anno (1625) Aureliopoli impressa circumfertur, dicere non ausim. Hujus ed. exemplari in Bibl. Leidensi quædam sunt adscripta a Salmasio. 1626.

Lugd. f. Tertull. de Pallio cum comm. de la Cerdà. 1628, 1629 (a).

Lutetiæ, typis Rob. Stephani apud viduam Olivarii Varennæi. 8°. Q. Sept. Flor. Tertulliani libri IX. ex codice MS. Agobardi in Bibl. Reg. obvio emendati et observationibus illustrati. — Nic. Rigaltius, cujus nomen hic siletur, horum opusculorum editione futuris suis egregiis de Tertulliano meritis præcludere voluit. Sunt autem libelli isti novem sequentes: de Oratione; ad Uxorem l. 2: de Cultu fœminarum l. 2; (b) de Exhortatione Castitatis; de Corona; de Præscriptione hæreticorum et Scorpiace. Codex Agobardi libros XXIV complexus fuerat, nempe, præter novem illos, etiam librum I et II ad Nationes, nec non de Testimonio animæ, de Spectaculis, de Idololatria, de Censu animæ, de Carne Christi: et quæ hodie Tertulliani scripta desideramus, de Spe fidelium, de Paradiso, de Animæ submissione et de Superstitione sæculi. Inscriptis hæc Tertulliani Rigaltius Card. Armando duci Richelieu.

1630.

C « Fragmentum ex libris Tertulliani de execrandis gentium Diis, erutum e Biblioth. Vaticana, studio Joseph. Mar. Suarezii. Rom., 1630. Paris., eod. ann. 8°. » 1632.

« Joh. Crojus specimen conjecturarum in quædam loca Origenis, Irenæi, Tertulliani, et Epiphani edidit Oxon. in-8°. »

1634.

ED. RIGALTIANA I. *Lutetiæ, sumptibus Mathurini Du Puis, via Jacobæa, sub signo Coronæ*. f. « Q. Sept. Flor. Tertulliani Opera ad vetustissimorum exemplarium fidem locis quam plurimis emendata, Nicolai Rigaltii I. C. observationibus et notis illustrata. Cum indice glossario styli Africani. » — Quid nova hac omnium Tert. operum recensione, quæ et nunc etiam principatum tenet, effecerit, aut efficere saltem voluerit Rigaltius, ipsius puto verbis, etiamsi paulo plenioribus, audire sit pretium. « Tertulliani, » in-

(a) In Cat. de la B. du R. p. 364. titulus ita concipitur: « Tert. libri IX. seu tractatus varii locis quam plurimis emendati, ex bibliotheca regia editi, ex recensione et cum observationibus Nicolai Rigaltii, 1628. » Anni nota sic quoque diversimode passim exscribitur, ut in exemplaribus sic eam reperiri necesse sit. Diserte enim in editione Opp. Tert. Rigaltiana a. 1641, dedicatio Rigaltii ad ducem Richelium ex novem libror. editione a. MDCXXIX. repeti dicitur. SCHOENEM.

(b) Nempe libellos de Habitu muliebri et Cultu fœminarum codicis laudati auctoritate in unum duorum librorum tractatum redegit. SCHOENEM.

quit, « scripta legentibus », etiam haud mediocriter litteratis, occurrunt difficultia non pauca sermonis et scripturæ. Nam sermonis quidem Africani superbia doctrinam ferme omnium dote præstans lectores sibi posecebat ad nutum attentissime sagaces. Posteaquam vero in longe alios incidit, mutari cœpit, a quibus non potuit capi et spurias dictiones pro legitimis, adulteræ manus inverecundia sparsit. Scripturæ autem nativæ ruina, auctoris verbis semel interceptis, ut obtrito corpore, sensum una quasi ipsum et mentem profligavit. Sic pessimi correctores emendatissima perdidere. Nam quis esset querelarum modus? aut quid in tantæ calamitatis casu tam veteri non desperandum? Hæc pestis Homerum jampridem ita persuaserat, ut Arato quærenti: « ubi locorum haberetur Iliadis pristinae copia? » Timarchi filius Timon cum respondisset: quærendam esse in exemplaribus antiquis, addiderit: sed nondum correctis. Dira natio tam fœde Septimii nostri libros adeo quoque jampridem vexavit, ut jam falsi vetustas longi temporis præscriptionem obstruat veritati. Quod si veterum librorum appelles fidem, etiam veterum librorum fide falsissimæ lectiones adferuntur. Nam sunt et libri veteres depravatissime correcti; neque ulla spes reducendæ unquam veritatis, nisi tam veteres nanciscantur, ut sint omni correctorum antiquitate vetustiores. Ætas avorum laudabiles Rhenani operas vidit, tribus editionibus elaboratas. Cujus viri fidei, iudicio, eruditioni, diligentiae, si partium studia meliorum exemplarium commercia non invidissent, is precul dubio præstitisset, quod istam nobis hodie operam valde levaret. Sequens ætas Fulvium Ursinum tulit, qui codices inspexerat longe meliores Rhenanianis, contentus excerptas inde lectiones editionis Pamelianæ marginibus adnotasse, sed ne possessoribus quidem exemplarium nominatis, Fulvianæ lectiones, in librum ampliss. doctissimique Tolosatium Archiepiscopi Car. Monchalli ex autographo transfusæ, nobis hoc etiam profuerunt, ut earum editioni, *Epidicticis Wowerii Notis accuratæ*, fides etiam apud austeriores constare debeat; imo et Schoppianis illis ex Fuldensi et Vaticano in Apologeticum et adversus Judæos excerptis ab Junio publicatis. Quorum certe fidem eo magis refert ubique testatissimam, quod et multa sunt et præclara nobis inde notata, quæ huic editioni plurimum tribuant lucis et ornamenti. Hæc erit apud posteros ætatis nostræ gloriæ. Cui decus accedit ingens comperto tandem codice, quem ex voto Agobardi episcopi Lugdunensis ad S. Stephani altare oblatum fuisse legimus. Hunc certe librum ad exemplaria illa nondum correctæ descriptum fuisse, probabunt ejus ope restituta nitore pristino quam plurima, quæ singula indicare tædii sane fuisset molestissimi, pretii vero nullius; nam hæc ipsa Tertullianus avide recepit, et sua, quæ male avulsa fuerant, tam bene hodie cohererent, ut avelli unquam potuisse non credas. Itaque summas recuperatorum colligi sat erit, ut inde constet, quid præstare simus parati. Sic tamen, ut notabilia tandem comprehendantur: minutioribus nec

tamen spernendis, scrupulose calculorum diligentiae relictis, ut sit olim ingens cumuli summa. Observationes adjecimus illustrandis aliquot locis obscurioribus, prisci moris jam longa oblivione deleti, aut eruditionis alicujus reconditæ vestigiis indagandis. In quo, si nonnulla paulo licentius posita aut disquisita censeantur, ut sunt illa fortasse de criminum occultorum castigatione, deque forma Dominici vultus ac de lucernis per diem accensis, ea sic accipi debent, tanquam Septimianis opinionibus despiciendis animadversa; minime autem arguendis catholicorum sententiis aut improbandis Patrum Septimio posteriorum decretis (a). Imo sententias et decreta ipsa patrum in Ecclesia receptissimorum semper opposuimus Tertulliano, ut qui Africanis istis velut B salebris offenduntur, statim habeant quo referre pedem tuto possint. Notas etiam intexuimus variarum lectionum ambiguitati pensandæ, veritati explorandæ, conjecturis nonnunquam explicandis aut confirmandis. Denique Africani styli glossas complurium inter sese locorum comparatione concinnavimus, interpretandi ratione certissima. Glossas diximus Græco vocabulo, quo Fabius tradidit linguæ secretioris voces minus usitatas significari. Porro breviores Observationes ac Notas plerisque haud satisfacturas scimus, nec propterea culpam deprecamur. Afer iste lectorem non admittit nisi jam eruditum. » Hæc Rigaltius in disputatione, inscripta: *de Tertulliano et ejus scriptis deque variis eorum editionibus, et quid hac nostra præstetur, quæ una cum* C *epistola dedicatoria ad Armandum Duc. Richelium ex ed. IX librorum a. MDXXXIX (sic) textui præmittitur. Hanc testimonia rett. de Tertulliano subsequuntur, et series Tertulliani operum quæ hoc volumine continentur. Item ex quibus quæque et quoties sint codicibus notabiliter emendata. Id quod ad minimum quater, ad summum ducenties quinquagies (in Apologetico) in plerisque trigesies, vigesies, septuagies, sed et octies centies, centies trigesies, interdum omnibus fere clausulis factum dicitur. Liber de Pallio, scribit, emendatur omnibus fere lineis, juxta ed. doctissimi Salmasii ad vetusta exemplaria accuratissimam præterquam sex aut septem locis. Textum excipit Index Scripturarum sacrarum; tum sub juncta sub titulo incerti auctoris carmina Tertulliano olim adscribi solita, adversus Marcionem l. V de Judicio Domini Genesis, Sodoma; denique Index rerum memorabilium. Observationum libellus peculiari titulo gaudet,*

(a) His verbis excusat Rigaltius liberiores opiniones quas in annotationibus suis aliquoties inseruit cum in Cyprianum, tum in Tertullianum; verum nescio utrum eo satisfactum fuerit omnibus; fatendum est enim, quædam esse loca in quibus satis testatur se ex sua potius quam auctoris mente loqui et in quibus etiam aberrat a re, ut annotationes scribat aliquando hodierno Ecclesiæ usui parum consentaneas. Hæc Dupinius et paulo post: Illi (Rigaltio) exprobratur quod conjecturis fuerit audacior nec satis adcuratus ad Auctorem suum antiquis manuscriptoris recognoscendum et tandem suas, aut aliorum contextui conjecturas nulla manuscriptorum nixu auctoritate. Epp.

cique accessit *Index glossarum Tertulliani* egregio A consilio et judicio confectus. Elegantia et nitore typorum, si quidem prima ed. non inferior sit secundæ, quam coram intuemur, admodum commendatur hæc editio, cui bibliopœ honestate haud exiguus utilitatis cumulus accessit editis plurimorum Vv. Dd. in Tertull. adnotationibus singulari volumine tituloque comprehensis: *Jacobi Pamelii Brug. Theol. etc. Argumenta et Annotationes in Q. Sep. Fl. Tertulliani opera, quibus adjectæ sunt annotationes diversorum. Omnia textui editionis V. Cl. NICOLAI RIGALTII I. C. respondentia. Par. sumpt. Math. du Puis, via Jac. sub signo Coronæ. 1655.* Præter ea quæ Pamelius in Tertullianum composuit adnotationes, argumenta, vitam et cet. quæ longe majorem voluminis partem (usque ad p. 781.) occupant, exhibentur hic *Latini Latini* conjecturæ et emendationes, *Jo. Merceri* adnotationes, *Edm. Richerii*, *Theodori Marcelli*, *Joannis a Wower* et *Gabrielis Albospini Aureliani*. Episc. notæ et emendationes. Quibus omnibus accomodatus est index apprime utilis, Quod in titulo ponitur, hæc adnotationes textui Rigaltiano respondere, numeris paginarum in margine observationum adnotatis effectum est, ita tamen ut liber de pallio et Apologeticus, qui in Rigaltianis plane alii facti comparent, ad Pamelianam recensionem denuo excuderentur. Volumen hoc notarum seorsim venit in Catalogis quam plurimis ex. c. In *Catal. Bibl. Totitanæ, Bodleianæ, Firmianæ et D'Estrées, T. I.*

1636.

« *VERSIO GALICA I. Apologetici*, studio Ludovic. Gyrii, Paris. in-12°. »

1636.

« *HERM. BATHMANI Theosophia* sub hac nova inscriptione: Theologia speculativa et practica ex patribus ab insigni quodam theologo collecta et publici juris facta. Witemberg. »

1639.

« *VERSIO HISPANICA I. Libror. Tertulliani De Patientia, de testimonio animæ, ad Scapulam, etc.* cura Josephi Pellecier, Barcellonæ. »

1639.

« *PAGANINI GAUDENTII Salebræ Tertullianicæ cum ejusdem comparatione dogmatum Origenis cum philosophia Platonis.* Flor., in-4°. »

1639.

« *VERSIO HISPANICA Libror. de Patientia, de Testimonio animæ, ad Scapulam, etc.*, cura Josephi Pellecier, Barcellonæ. »

1640.

« *VERSIO GALICA I. libror. de oratione.* Paris., 12°. — *De Patientia, ibid. 12.* auctore *Hobierio.* »

1640.

« *VERSIO GALICA II. Libro De Pallio* cura Titrevilli, Paris. »

1641.

Lutet. Paris. c. insigni magnæ navis. Fol. Tomi II. Q. Sept. Flor. Tert. opera, argumentis, explicationibus, notis illustrata, auct. *Jo. Lud. de la Cerdæ.* (Vid. Ed. prim.)

1641.

ED. RIGALTIANA II. *Lutetiæ, sumpt. Math. Du Puis* etc. f. *Observationibus et Notis atque etiam Glossario auctor,* cujus exemplum cum frequent. coll. Codd. MSS. impr. Agobardini in Bibl. Baluz. extabat. Post hanc repetitam esse Rigaltianam Parisiis, 1644, 46, 50 et 58. Oudinus affirmat.

1644.

« *PAGANINI GAUDENTII opuscula tria, quorum ultimum de philosophicis opinionibus veterum Ecclesiæ Patrum, multa de Tertulliano quærit.* Pisis., in-4°. »

1644.

« *VERS. HISP. II Matriti.* f. *Tertulliani liber de Patientia cum commentis Orij.* Cat. Bibl. Pinell. T. I. n. 89. »

1644.

« *VERSIO HISPANICA II. Libr. ad Scapulam, interprete Pet. Manero, Cæsar August.* »

1645.

II. *VERSIO GALICA.* Librum de Pœnitentia cum aliis Patrum de hac materia tractatibus gallice verit Antonius Arnaldus et Paris. evulg. inter ejus opp., t. XXVIII, edit. Paris., 1779.

1646.

« *VERSIO GALICA II. Apologetici studio Ludov. Gyrii, in-12.* »

1646 — 48 — 50 (a).

Parisiis ap. Mich. Solg. via Jacobæa sub signo Phœnicis. fol. Tomi III. *Tertullianus redivivus, scoliis et observationibus illustratus. In quo utriusque juris forma ad originem suam recensetur. Et Avitæ pietatis Amatoribus inquirendi norma præscribitur.* Auctore P. Georgio, Ambianate, Minorita Capucino, Parisiis apud suos Professore Theologo. Facete Rigaltius grande hoc Capucini opus respiciens in præfatione notis in Cypr. præmissa scribit: Quod ad Tertullianum attinet, vix est, ut redivivus unquam ab ullo mortalium dici queat, qui jam sit horrendis vel grandium commentariorum sarcinis obrutus et contritus. — Antequam autem ad ipsa Tertulliani opera accedat scoliis suis et observationibus illustranda, præmittit vindicias Tertullianicas, quarum prima parte de Tertulliani patria, educatione, studiis aliisque ad vitam ejus naturalem spectantibus agit. In secunda parte inter alia disquiritur, quibus motivis ad Christianam fidem adductus fuerit? an statim a conversione baptismo initiatus fuerit? an et uxorem ad fidem traxerit? an Ecclesiæ Doctor, an Sacerdos, an Monachus, an Martyr fuerit? Tertia vindiciarum pars de Tertulliani doctrina ejusque scriptis tam apologeticis quam polemicis et paræneticis agit. Ita autem de doctrina ejus se agere profitetur, ut ejus

(a) Ita jam Ceillier p. 526. T. II, et *Cat. Bibl. Chigianæ* v. Ambianas. Sed variant in annorum indicio VV. DD. Fabric. (Del. p. 215.) 1646 et 48, Dupinius 1648 et 50, profert; quare utrumque se ipsi placuit. Male Sandius quasi repetitam a. 1650 hanc editionem laudat, nisi negligentius hoc scripserit, cum diversas editiones significare vellet factas, a. 1648. P. Georgii et a. 1650, aliam Rigaltianæ sc. repetitionem. SCHOENEM.

errores in bonam partem interpretari nitatur. Hæc A et plura super hac editione *Ittigius* in *Hist. Eccl. Sec. II*, p. 71 sq.

1650.

Lond. 8. Tertulliani opuscula varia. — inter Franc. Rous Mella Patrum pag. 293 — 468. *Cat. Buneau.* 1651.

« Tertulliani opp. poetica edidit *Andreas Rivinus* ac post *Pamelium*, *Junium Barthium* breves notas addidit, *Goth.*, 8. »

1655.

« *HERM. RATHMANI Theosophia* ter edita sub novo nomine: *Medulla Patrum*, hoc est Consensus harmoniacus Patrum fidei antiquæ et vitæ vere Christianæ, certis per locos theologicos porismatibus consiguatus, certa et salutaria contra adversarios quosvis tradens documenta. In fine additur *Theologia Practica* e Tertulliani et Cypriani propriis verbis confirmata et luci exposita est a M. Herm.: *Rathmanno.* *Wittemberg.* »

1656.

Lugd. Bat. ex off. Jo. Maire. 8. Q. Sept. Fl. Tertulliani liber de Pallio. *Claudius Salmasius* ante mortem recensuit, explicavit, notis illustravit. Accedit vera ad vivum ejusdem effigies.

1657.

(*Argentorati.* 8. Tertulliani opera, opera *Boeclerii.*) Ita *Sindius*. *Oudinus* contra *hujus loci et anni repetitionem Rigaltianæ* forma non indicata commemorat.

1658.

Parisiis ap. Jac. Dallin sub signo S. Stephani et Thomam Joly sub signo scuti Hollandiæ, via Jacobæ: fol. Tomi III. Tertulliani *Omniloquium Alphabetico Rationale Tripartitum*, sive Tertulliani opera omnia in novum ordinem, hactenus intentatum et facilem, omnibus utriusque fori Oratoribus, Regum humanarum divinarumque Professoribus ac Scrip- toribus utilem, disposita, exposita, illustrata opera fratris *Caroli Moreau Augustiniani* Ordinis Eremitarum Communis. *Bituricens.* *Conventus Regine Margarite*, in suburbis S. Germani Paris. Quid novi præstiterit Author in hoc opere, summam Theologie scholasticæ, Positivæ et Moralis ex Scriptura S. Patribus et Tertulliano et Augustino maxime excerptæ, complectente, sequens pagina indicabit. — Titulos II et III Volupinis haud minus prolixos omitimus, et si summam rerum, quas de novo contulit Author ad illustrationem Tertulliani pag. altera Tomi primi exhibita, descriptam dederimus, satis cuique de ingenio editoris constabit. Ita vero hæc sonat:

« Opus hoc novum tripartitum tribus tomis absolvitur. Primus hic tres partes complectitur. Prima quidem omnes libros Tertulliani, in ordinem alphabetico digestos, profert, supplens quatuor defectus notabiles, in omnibus hactenus editionibus prætermis- sos, in præfatione præmittenda notatos. (a)

(a) Quales? equidem nec dicto loco reperire potui, nec e speciali-ori, ad quem inde remittit lectores, præfatione certior factus sum: quoniam vero in

Secunda, pacifice, et absque contentiosa controversia, tacito etiam adversarii cujuscumque nomine nudo veritatis, et pietatis S. Patri Augustino, debita: nec non totius operis ex ejus sententiis lectissimis contexti ab omni æmulationis injuria tutandi respectu, diluit, Alphabetum errorum perperam imputatorum Augustino, Tertulliani in omnibus sanis illustratori, in perversis correctori. Ubi tota ejus doctrina, maxime vero de Prædestinatione, gratia, et libero Arbitrio, non privata unius auctoris, sed Catholica, et ad S. Scripturæ, Patrum, Conciliorum, SS. Pontificum et Tridentinæ quam maxime Synodi et Constitutionis Innocentii X. in quinque Propositis. Censura, regulas, exacte reducta; et per 27 quæstiones curiose discussa, orthodoxa prorsus esse convincitur.

B Tertia pars erroneas, hæreticas, durioresque sententias Tertulliani a sana ejus doctrina separatas, ordine pariter alphabetico contextas evolvit, explicat et Catholica S. P. Augustini doctrina dissolvit. Cum gemino secundæ et tertiæ partis proprio indice; altero locorum selectioris scripturæ ibidem explicatæ, altero rerum notabiliorum. *Secundus et Tertius Tomus* patiuntur omnia sana ejusdem Tertulliani Opera in locos communes ordine novo et hactenus intentato, non tantum alphabetico, sed etiam rationali exactissime distincta, brevibus scholiis ad singula quæque obscura, ad literam exposita, et ubique per selectiores ex *Medulla S. Scripturæ, Conciliorum, Patrum, et S. Augustini præsertim*, nullibi prætermis- si, aliorum item probatissimorum auctorum cujusque C disciplinæ locos illustrata. Cum triplice indice locupletissimo in fine tomii tertii collocando; quidem Scripturæ sacræ explicatæ ter millies et amplius locis, rerum ac verborum, concionum. De Operis inscriptione (a), dispositione, utilitate, soliditate, curiositate et intanta rerum diversarum abundantia, conjunctaque brevitate perspicua: nec non Tabellæ Emblematicæ fronti operis impositæ expositione, (b) Synopsi quoque vitæ Tertulliani et Augustini, deque symbolicis eorum,

ista hujus editionis virtutes ad sex imprimis capita refert (et tribus quidem reliquis carere diserte affirmat, nec quartam eis concedere videtur), scil.: quod textu sit emendatior, Scripturæ S. loca in ipso textu diverso caractere sint discretæ, ad marginem non capita solum libri SS. a Tertull. laudati sed versus etiam singuli ad originale denuo collati, adscripti, Argumenta, quibus aliæ editæ laborent, libris præfixa plana et brevia — hæc ipsa defectuum nomine declarasse Morellum suorum sane bonorum cognitione satis beatum, puto. SCHOENEM.

(a) *Omniloquium*, inquit, hoc opus inscripsi: tum quod nullam prorsus in eo sententiam vel lineam ex hoc solo opere, magnam in omni causa dicendi, Tertulliani prætermiserim: tum quod scribendive copiam cuicumque oratori, scriptorique prospexerim. SCHOEN.

(b) Adriserant Parisienses imagines Augustini (cucullati) et Tertulliani (c. Pallio) ære impressas et titulo operis generali præfixas cum subscriptione: *Duo in Africa ingenii monstra totiusque Doctrinæ et Eloquentiæ Genii de palma certantes. — Cuchinius ipsi insultasse*, Morellus inquit. Hinc vero incumbere sibi existimat Tertulliano conformari et sicut ille pro Pallio suo, pro Augustini *Bardocucullo et sacco apologeticum* scribere. SCHOENEM.

ac dissymbolicis proprietatibus et Elogiis: de usu tandem et praxi totius Operis habet, quam attente examinet Lector, ut sibi necessariam, Præfationem generalem, post nuncupatoriam epistolam immediate subsequentem. » Restat, ut ad illa, quæ in textu præstitisse proficitur, paulisper animadvertamus; sed et hic verbis ipsius defungi licebit. Ita vero pollicetur in textu innumera etiam in emendationibus editionibus menda correxisse; virgularum, punctorum, accentuum defectus, intellectum obscurissimi authoris obnubilantes suppluisse; cacographias quam plurimas emendasse; ut si Typographi cura Autographi purgatissimi sollicitudini responderit, et correctori rigilantissimo paruerit, nihil futurum sit, quod in hoc textu censoris oculos, severissimi licet, arguendum ostendat. Jam hæc satis erunt, nec tamen nimia, ut spero, pro raritate molis hujus chartaceæ. Inscriptum opus Pomponio de Bellicore Equiti, et supremi senatus Parisiensis principi.

1662.

ED. PAMELIANA-ROTHOMAGENSIS I^a. Rothomagi. f. Q. S. Fl. Tertulliani opera omnia, etc., cum Jac. Pam. argg. et annotatt., Latini Latini conjecturis, etc., repetita. Ed. 1597.

1662.

« Le Génie de Tertullien, par de Fayolle. Paris, in-4°. »

1664.

ED. PAMELIO RIGALTIANA PRIORII.—*Lutetiæ Parisiorum, impensis societatis typographicæ librorum officii ecclesiastici*. Q. Sept. Flor. Tertulliani Opera ad vetustissimorum exemplarium fidem sedulo emendata, diligentia Nic. Rigaltii I. C. cum ejusdem adnotationibus integris et variorum commentariis, seorsim antea editis, Ph. Priorii argumenta et Notas in libros omnes de novo adjecit et Dissertationem apprime utilem concinnavit. Accedunt Novatiani tractatus, de Trinitate et Cibis judaicis, cum Notis, ut in Editione Pamelii. Textus est Rigaltianæ secundæ, cujus etiam notæ omnes, tum quas ad calcem apposuerat, tum et, quæ ad notas in Cyprinum erant adjectæ, præterea vero Jac. Pamelii adnotationes selectæ, B. Rhemani, Franc. Zephyrii, Gabrielis Albaspinæi, Ludovici de la Cerda doctiores observationes, tum Salmasii in L. de Pallio potiores, nec non Mercerii, Wowerii aliorumque illustrationes et correctiones, denique ipsius Philippi le Prieur, qui curam hujus editionis gessit, notæ et argumenta in libros omnes accesserunt. Consilium, quo societatem sibi institutam esse bibliopole fatentur, ut latinos Patres ac veteres SS. Ecclesiasticos eruditorum hominum lucubratione illustratos ederent, successu caruisse dolendum est. Nam hæc editio profecto tum ordine et distributione notarum, quæ textui characterem minori columnis sociis subjiciuntur, tum chartarum et typorum nitore omnium literatorum plausum meruit. Priorii Notæ parvi quidem pretii sunt, laudanda tamen, quam adornandæ editioni præstitit, diligentia. Novatiani tractatus ex recensione Pameliana et ejusdem tantum

A notis illustrati habentur. Præter ea, quæ Pamelianis edit. præmittuntur, vita nempe Tertulliani a Pamelio conscripta, Paradoxa illius cum antidoto, proverbiales formulæ toto opere contentæ, ex Rigaltiana accessit *judicium* de Tertulliano, etc., et series operum a Rigaltio instituta, tum recens Priorii diss. qua Tertulliani vita, opiniones et errores expenduntur.

1664.

« Herm. Rathmanni Theosophiæ edit. quarta novo inscripta titulo: *Aurifodina Patrum theologica*, tum *speculativa*, tum *practica*, certis per locos theologicos porismatibus consignata; certa ac salutaria contra adversarios quosvis tradens documenta, a multis jamdudum desiderata; jam nunc vero ab insigniori quodam et de Ecclesia Christi quam meritissimo theologo publici juris facta. An ob lucum emptoribus faciendum, an ob gravem exortam in Germania controversiam Rathmannianam, excogitata fuerit hæc titulorum varietas, delictumque auctoris nomen, haud liquet nec quemquam nunc ignorare piget. »

1665.

« VERSIO GALLICA libror. de Pallio, de Patientia et exhortatione ad martyres, interprete Mannesiero. »

1673.

« Librum *Ad martyres* gallice interpretatus est Paul. Colomesius, Rupell., in-8°. »

1675.

Bruxellis, 4. Tert. liber de præscriptionibus contra hæreticos c. schol., et notis Christiani Lupi.

1675.

C ED. PAMELIO-RIGALTIANA PRIORII II.—*Lutetiæ Parisior. ap. Petr. le Petit*, sub signo Crucis aureæ, *Edmundum Coulerot* sub s. boni Pastoris et *Carolus Augot* sub s. Leonis aurei, in via Jacobea. Repetita a. 1664, a pluribus mendis quæ in præcedentem irreperant expurgata. Accessit Carmen de Jona et Ninive.

1675.

« DE LA MOTTE. Histoire de Tertullien et d'Origène. Paris., 1675. — Lugd., 1702, in-8°. »

1680.

« PETRI ALLIXII de Tertulliani vita et scriptis. Paris., in-8°. »

1680.

D « NATALIS ALEXANDRI dissert. de Doctrina Tertulliani et de sacramento confirmationis, in ejusd. Hist. Eccl. V. et N. Test., t. III. sæc. II. art. VIII, p. 293. Venet. 1778. »

1682.

« Carmen de Jona et Ninive, cum animadv. Jurret, Barthii, Gronovii, ad calcem Paullini Petricorii, editum a Chr. Daumio. Lips., in-8°. »

1682.

« VERSIO GERMANICA I. lib. ad scapulam, interprete Abrah. Hinckelmanno. Luncb., 1682, in-12, ab eodem vers., libr. ad martyres, in-12. »

1683.

« VERSIO GALLICA III. Tract. de Præscript., interprete D. Heberto, qui et tractatus de velandis virginibus, de habitu ornatuque seminarum gallice vertit. Paris. »

1686.

Cantabrigiæ, ex off. Jo. Hayer imp. Henr. Dickinson et Rich. Green. 12. Q. S. Fl. Tert. Apologeticus et ad Scapulam liber, accessit M. Minucii Felicis Octavius. — Apologeticus ad edit. Heraldii, capit. argumentis ex ed. Lacerdæ additis, liber ad Scapulam ad ejusdem La Cerdæ ed. exscripti sunt.

1695.

ED. PAMELIO-RIGALTIANA PRIORII III. — Repetita est h. a. editio Rigaltio-Prioriana (Ceillier).

1699.

(« E. SAL. CYPRIANI Diatriba academica qua expenditur illud Tertulliani : *Hæreticorum Patriarcha Philosophi*, in-4°. Helmst. »

SÆCULO XVIII.

1701.

ED. VENETA I. — *Venetii*. f. Q. S. Fl. T. op. c. variorum notis selectis ad voluminis calcem. — *Fabricius* (Del. p. 215) ex *Pfaffii Orig. jur. Eccl.* p. 244, non admodum emendatam esse narrat.

1701.

(« SAL. CYPRIANI Commentat. de Doctrina Tertulliani Evangelica inter ejusd. dissert. varii argumenti. Coburg. »

1702.

(« JOH. CROYI. conjectur. in quædam loca Tertull. Oxon., in-fol. »

1702.

Amsterd. chez Thom. Lombrail, 8. Apologétique de Tertullien, ou Défense des Chrétiens contre les accusations des Gentils, traduite en français par *Louis Giry*, avec le texte latin à côté; édition augmentée d'une Dissert. critique touchant Tertullien et ses ouvrages. — Versio hæc Ludovici Giry (in Senatu regio Paris. advocati, 1665), ab anno inde 1636, aliquoties prodiiit absque textu latino.

1703.

(« Anonymi Dissertatio, quæ ut verum genuinumque Tertulliani opus vindicatur catalogus hærescon libro præscriptionum subjectus. — *Mémoires de Trévoux*, fév. 1703, p. 133 (auctore P. Tournemine?) »

1704.

(« JO. JOACH. ZENTGRAV. Exercit. de Lapsu Tertulliani ad Montanistas, Argent. in-4°. »

1705.

(« ADAM RECHENBERGH Dissert., an *Hæreticorum Patriarchæ Philosophi* ex illo Tertulliani advers. *Hermogeneni*, cap. VIII. Lips., in-4°. »

1708.

Venetii, 4, sex tomis, *Tertullianus prædicans* per *Michaelem Vivien*. — *Fabricius* mentionem facere de eo dicit. — *Ephémérides Paris.* (*Journal des Sav.*), 1708, Febr., p. 408. Sed nullam ibi libri mentionem invenire potui.

1710.

(« VERSIO ANGLICA I. Tertulliani, simul et *Justini ac Minucii felicis Apologett.* et *Vincentii Lirinensis* commonitorii, cum prolegomenis ac notis, auctore *Reevio*. Lond., II in 8°.

A

1711.

(« J. HENNINGI BOHMERI *Dissertationes Juris ecclesiastici antiqui ad Plinium Secundum et Tertullianum*. Lips., in-8°. »

1713.

Patavii, 4. *Tertulliani liber de Oratione* completus cum notis *Guid. Panciroli* et *Ludovici Antonii Muratorii*. — In *Muratorii Anecdotis*, t. II, p. 4. 56. Ex *Codice Biblioth. Ambrosianæ Mediolani*. *Notas Guidonis Panciroli* jurisconsulti olim celeberrimi *Regienses*, ex *Comm. plenioribus* in omnia T. opera in bibliotheca P. Joh. Bapt. Cattanei, *Franciscani*, tum latentibus, ut. salivam popularibus suis moveret ad delicias istas tamdiu neglectas in lucem proferendas edidit.

B

1714.

(« LAUR. BRORSON de *Infantariis* apud *Tertullianum* ad *Nationes*, Lib. I, cap. II, Hafn., in-4°. »

1714-1715.

(« Versio gallica II *Apologetici* cura *Vassoulti*, cum notis. *Paris.*, in-4°, apud *Colombat*, bis edita anno 1714 et seq. In utraque præmittitur egregia de christ. Relig. *Apologetis* ac in spec. de *Tertulliano*; notæ haud contemnendæ, præsertim historicæ. »

1715.

Tertulliani poemata inter opp. vet. poetar. latinor. edita cur. *Mich. Maittaire*. Lond. 2. in-f°

1715.

(« D. NICOL. LE NOURRY Dissert. in *Tertull. Apologetic.* duos ad nationes libr. et unum ad *Scapulam* in apparatu ad *Biblioth. Max.* PP. II, p. 1574-1590. *Paris.*, in-fol. »

1715.

(« AUGUSTI HEUMANII *Emendatio libri Tertulliani de Præscriptionibus*, in actis *Eruditor. Lipsiens.* anno 1715, p. 299-305. »

1717.

(« Anonymi expositio de : *Caligata militiâ* in libr. de idololatria, cap. XIX (nouveau recueil des pièces fugitives de l'abbé *Archimbaud*, t. IV, p. 116-119. *Paris.*). »

1718.

Lugduni Bat. apud Isaac Severinum. Q. S. Fl. T. Carth. Præsb. *Apologeticus* ad *Codices MStos* et editiones veteres summa cura recognitus, castigatus, emendatus, ut et perpetuo *Commentario*, in quo non modo variorum auctorum, sed et plura S. *Scripturæ* loca strictius vel uberius explicantur, elucidantur, et illustrantur, studio et industria *Sigeberti Havercampi* V. D. ministri, qui præter *Argumenta capitum*, indices etiam locupletissimos tres adjecit; cum figuris et numerorum typis (præfixa etiam effigie *Tertulliani* cum epigrammate). — Præstantissima hujus libri *Tertulliani* editio. Quippe editori antiquarum rerum cognitione abundantissimo et curiosissimo simul obtigerat apparatus valde locuples. Etenim, præter editiones fere omnes, adhibuit *Codices Membran. Biblioth. Lugd. Bat.*, duos, quorum alter, p. 324, alter,

p. 376. Cat. Bibl. Lugd. B. memoratur, tum *variantes Lectiones Codicis Fuldensis* a Modio exscriptas et cum editione Junii, a. 1597, primum vulgatas, ex isto autem tempore nulli fere nisi Gothofredo cognitatas et a Nic Rigaltio demum in usum vocatas, sed ita ut quæ ipsi placuerint inde desumpserit, neque ullam reliquarum, quæ satis multæ erant, in notis suis mentionem fecerit, quare satis secundum Havercampio spicilegium superesset; præterea *Collationem Codicis Agobardini*, diversi ab illo, ex quo magna scriptorum reliquorum Tertulliani pars olim fuit excitata, sed notæ satis bonæ et nulli ante ipsum editorum Tert. inspecti. Collatio vero facta a Josia Mercero (Agobardi), 1625, ad exemplar ed. Pamelianæ extat in Bibl. Lugd. B. p. 71; eandem a Paulo Colomesio ad oram ed. Rigaltianæ descriptam possidebat Franc. Fabricius, Lugdunus Theologus, qui Havercampii usus illam cessit. Quoniam autem aliquantum jam operæ processerant, antequam ea subministraretur, priorem IX capp. diversitas, ut et integra MS. membr. secundi L. B. collatio, quæ opusculo jam ad extremum progressu obvenerat, *addendorum loco præmissæ* sunt. Nactus erat insuper Jos. Scaligeri *aliquot conjecturas* edit. Junii adscriptas, aliasque *emendationes ex vestitis Codd.* ejusdem editionis exemplari a Petro Scriverio adjectas. His tamen copiis Havercampius Rigaltianum textum confirmavit magis quam novam recensionem procudit in explicandis vero verbis illustrandisque, quæ ad historiam, ritus et religiones antiquas pertinent, insigni doctrina, eaque cum judicio temperata, est versatus, illud imprimis detexisse gaudet, quod bis idem hoc scriptum hic illic paullum in verbis et oratione immutatum Tert. in publicum emisit. Promittit et reliquos; quos adversus Gentes variis titulis composuit Tertullianus, libros, notulis et aliorum illustratos, in his libros ad Nationes innumeris locis emendatos, una cum Prolegomenis eruditis, in quibus omnino de vita et scriptis ejus uberius disputaturus sit: quæ cur lucem non adspexerint ignoramus. Nummi et alia ære expressa, pro more, quem tunc ad unum omnes eruditi sequebantur, ornatui potius quam usui sunt. Ab illis vero ducta dedicationis occasio ad Gualterum Blockium gazophylacii ornatissimi possessorem.

1719.

« Anonymi adnotationes in librum de Oratione Tertul. — (Mémoires de Trévoux, ann. 1719, p. 1202. — Journal des savants, ann. 1719, déc., p. 663.) »

1721.

« LAUR. MAGALOTTI lettera sopra un passo di Tertulliano (in lettere scientifiche ed erudite del conte Magalotti, p. 192-198. Firenze, in-4°.) »

1722.

« VERSIO ANGLICA I. libr. *Præscription.*, cura Joseph Berty, cum notis. Oxon., in-12. »

1722.

« ARN. GREVE Tertulliani Testimonium de *Απολογία* Christo a Tiberio decreta defensum. Vitemb., in 4°. »

1722.

« CHRPH. AHEUMANNI Epistolæ quibus emendantur atque illustrantur caput I et II Apologetici in ejus Pœcile, t. I, p. 23-33, 197-212. Halæ, in-8°. »

1724.

« JOH. LAUR. MOSHEIM Comment. chronolog. hist. de ætate Apologetici Tertulliani et initio persecutionis christianorum sub Severo. Helmst., in-4°, et in ejus dissert. ad Histor. eccles. pertinent. t. I. »

1729.

« VERSIO GALLICA IV, tract. de Præscription. prodit. Paris. in-12 (Journal des savants, t. LXXXVIII, p. 499). V. Versio. cod. anno proditisse memorant Ephemerides trivultianæ, mense mart. »

1729.

« Locus in Tertulliani libro de Præscriptionibus advers. Hær.. cap. XLIX. Joh. Harduini cura, interpretatus (Mémoires de Trévoux, an. 1729, m. mai, p. 842). »

1730.

« D. REMIG. CELLERII O. S. B. Hist. générale des aut. ecclésiast., etc., t. II. »

1733.

« Anonymi observationes in Tertullianum et Cyprianum in Miscell. observat. in auct., vol. III, t. I. Amstelodam., in-8°, p. 43-54. »

1733.

« IV. VERSIO GALLICA libr. ad martyres edita a Caubere. Paris, in 8°. »

1735.

« JOH. HENR. BLUMEMBACH de Senatusconsulto Q. Septimio Florento Presbytero et jureconsulto Tertullianis liber, Lipsiæ, in-4°. »

1738.

« JOH. WUILL. HOFMANNI dissertatio Q. Septimii Flor. Tertulliani, quæ supersunt, omnia in Montanismo Scripta videri, Vitembergæ, in-4°. »

1739.

« CHRPH. A. HEUMANNI observationes criticæ ad posteriora Apologetici capita in Miscell. Groning., t. II, fasc. 3, p. 479-485. »

1741.

« CHR. LOERERI Progr. librum Tertulliani de Pœnitentia ipsi vindicans. Altenb. 1741. »

1743.

« JUST. CAR. WIESENHAUER Disputatio de Jure consulto et Q. Sept. Flor. Tertulliani. Hildesiar. »

1744.

ED. VENETA II. — *Venetis, typis Gasparis Gerardi. f. Q. S. Fl. Tert. Opera.* — Recusa Priorii editio, vide tit. ed. 1675; in hac vero novissima editione Veneta additur Sigeberti Havercampi Commentarius in Apologeticum. — Splendidum artis opus. Notæ textui subjiciuntur. Apologeticus c. comm. Havercampi a mendis quibusdam expurgato, ut ibi additur, peculiari titulo ornatus est adjectaque in calce Jo. Laur. Mosheimii Disquisitio chronologico-critica de vera ætate apolog. a Tertulliano conscripti; initioque persecutionis Severi: inscripta viro clariss. Sigeb. Haver-

campo. — Dolendum est tot operarum vitii hanc editionem esse maculatam.

1744.

« J. MART. CHLADEN de Stationibus vet. Christianorum. Commentarius ad illustr. maxime Tertullianum comparatus, Lips. 1744. »

1752.

« D. CORBINIANI THOMÆ. O. S. B. observationes et notæ in tractatum de *Præscriptionibus*. Salisburg, in 8°. »

1753.

« J. E. IMM. WALCH de *Apostolorum literis authenticis* a Tertulliano commemoratis. Jen. 4. »

1755.

« D. CORBINIANI THOMÆ. O. S. B. observationes et notæ in libr. Tertulliani de Baptismo et Pœnitentia, B. Salisburg, in-8°. »

1756.

« VERSIO ITALICA 1. Tertulliani opera omnia catholica et moralia italico sermone reddita a domina Selvatica Bargini, nobili Pisana, habentur typis edita Romæ apud Nicolaum et Marcum Pagliarini. Nonnulla alia opera, scilicet *adversus Judæos*; de *Præscriptionibus*; *contra Hermogenem*, ab eadem illustri scœmina in italicum sermonem translata, edenda promittuntur: num autem edita sint, ignoro. In Florentinis literariis foliis legitur a Cl. V. Bottari italico sermone reddita ea opuscula quorum versionem D. Bargini omiserat (*Lumper* ex Argelato et Patonio de Volgarizatori bibliotheca). »

1756.

« J. GE. GERET Pr. in quemdam Tertulliani de terrarum motibus locum. Onold., in-4°. »

1757.

« JOH. AUG. NOESSELT Dissert. de vera ætate ac doctrina scriptorum quæ supersunt Q. Septimii Flor. Tertulliani, Halæ. Ejusd. III, diss. ad Hist. Eccl. pertin. 1817. »

1758—59.

« AUG. HEUMANNI appendix ad varias annotationes in Tertullianum, cum analysi accuratiore libri de *Præscriptionibus* in act. Eruditor. lipsiens. Supplem., t. VI., sect. 5. »

1758.

« CHR. W. FRANC. WALCH de Pompis Satanæ ad Tertull. de spectaculis, Gotting., in-4°. »

1759.

« C. GE. SAM. BERNHOLD Progr. Tertulliani Apologeticus ab iniquiore reprehensione vindicatus. Erlang., in-4°. »

1762.

« JO. DAN. VAN HOVEN. spec. annot. ad Tertull. in Musæum critic. II, 26. »

1764.

« C. A. BEGER Ep. quo sensu Tertullianus Deum dixerit corpus, Lipsiæ, in-4°. »

1766.

« FR. WERNSDORF de veste Palmata ad Tertulliani Apologet., c. 50. Wittemb., in-4°. »

1769-76.

ED. HALENSIS 1. — *Halæ ap. Salam, ap. Jo. Chr. Hendel.*, 6 voll., Q. S. Fl. Tert. Opera recensuit JO. SALOMO SEMLER. — Ab initio seorsim *quinguelibri adversus Marcionem* prodierunt, quibus tanquam tomo primo reliqui, quatuor voluminibus, sunt adjecti, sextus indices cum glossario Tertulliani præbet. Editionem librorum adversus Marcionem haud quidem alia de causa aggressus erat Semlerus, quam ut Academicis studiis libro præ aliis Tertulliani insigni et forma descriptioneque facto parabiliore inserviret, nec operum edendorum consilium rationem semel initam mutavit. Textum reduxit Rhenanianum, editionis primæ, sed suo partim ingenio, partim suffragantibus editt. reliquis emendatum, varietate in dubiis, rarius conjecturis subscriptis. Ad manus erant præter Rhenani primam, Parisiensis Gagnæi, an 1566, in-8. Pameliana 1597. Franekerana Franc. Junii ejusdem loc. et com. Rigaltii prima cum Veneta novissima, præterea *Lat. Latini* Bibl. sacra et prof. et Wowerii Notæ Epidicticæ, an. 1603, tom. II, complectitur plerasque scriptiones polemicas: de *præscriptionibus hæret. adversus Hermogenem, Valentinianos, Praxeas, Judæos, contra gnosticos adv. psychicos*, t. III, exhibet libr. de *velandis virginibus, de habitu muliebri, de cultu scæminarum, ad uxorem* I, II, de *exhortatione castitatis, de monogamia, de fuga in persecutione, ad Scapulam, de Resurrectione carnis, de carne Christi*; tom. IV, de *oratione* integrum ex cod. Ambros. supplementis a Muratorio in *Anecd. propositis, de Testimonio animæ, de Pœnitentia, ad Martyres, de Patientia, de Spectaculis, de Idolotratia, de Baptismo, de Anima, de Corona militis, de Pudicitia*, tom. V, *Apologeticum, ad Nationes* I, II, de *Pallio* cum I Semleri Dissert. in *Tert. de varia et incerta ejus librorum indole*; Sextus denique cum præfatione Semleri *Indices locorum S. S. in Tert. opp. occurrentium, rerum et sententiarum memorabilium, latinitatis Tertullianæ*, qui perpetui commentarii vicem sustinere possit. A tomo inde quarto omnem editionis curam gessit, præfatus etiam est Christ. Godofred. Schützius, Celeb. nunc Acad. Iencens. litt. hum. et Eloqu. Professor, qui cum jam superioribus voluminibus operam in colligenda lectionum varietate navasset et hic ab incepto nihil descivit, nisi quod potiores tantum eligendas varietates lectionis censeret, inutilibus, quo etiam Franc. Junii hariolationum partem refert, omissis. Ubi Rhenani ed. deficeret, Pamelianam secutus antiquam ubique lectionem, nisi, cum omnino ferri non posse videretur, expressit. In libris vol. V, comprehensis *Apologeticum* ex Havercampi, de *Pallio* ex Salmasii emendatione, libros ad *Nationes* ex Rigaltii Auctoritate proposuit. Utinam vero cum reliquis Cl. Semleri in Tertull. dissertationibus, novæ luci facem præferentibus, et ista, quam Schützius promiserat historiam operum et editt. Tertulliani, accessisset! — Non curiose satis Censor Goett. huic editioni propriam esse inquit *descriptionem librorum per capita*, quippe quæ a Pamelii inde temporibus semper obtinuit.

1770.

« J. CHR. WERNSDORF Progr. de Ecclesiâ, Columbæ domo simplici, ad loc. Tertulliani advers. Valentinianos, cap. III, Helmst., in-4°. »

1772.

« H. A. ZEIBICH Progr. de Tertulliani sententia de Columba in Christum devolante, Geræ, in-4°. »

1774.

« ENGELB. KLUPPFEL. Mens Tertulliani de indissolubilitate matrimonii in infidelitate contracti conjugè alterutro ad fidem Christi confesso. Frib., in-4°. »

1776.

« CHR. F. ROSSLER Bibliothek d. Kirchenväter in Übersetzungen u. auszügen, a. 1. f., t. III. Lips. »

1776—77.

« Jo. DANIEL. SCHUMANN Obs. in veterib. Ecclesiæ Scriptoribus sæc. III et IV de interpolationibus quibusdam codicis, N. T. Tertulliano perperam afflictis conjectura. Hannov. in-4°. »

1780.

ED. WIRCEBURGENSIS. *Wirceburgi in off. libr. Staheliana: Q. S. F. Tertulliani opera omnia*, t. I, II, etiam sub tit.: *Opera omnia SS. PP. latinorum*, vol. I, II. Editor celeb. OBERTHUR secutus est editionem Halensem, sed ita ut compararet editionem Pamelianam, Paris, 1608, recusam et variantes illius lectiones partim in calce subjiceret, partim, raro tamen et circumspecte, illam emendaret. Quod fecit in volumine secundo, ut ipse fatetur paullo liberius, substituendo, vel ex Parisina editione, vel ex varietatibus lectionum ab Halensi editore collectis, hinc inde vel voculas alias, vel, rarius tamen, integras etiam sententias. Præterea ordinem librorum chronologicum ex Noesselti auctoritate adoptavit, hac tamen cautela, ut libros contra Marcionem, non aliis interjectos, prout viri illius Chronologia exigebat, sed conjunctos una serie, seque immediate excipientes publicaret. Addidit etiam Carmina Tertulliano olim tribui solita, contra Marcionem scilicet, *de judicio Domini*, *de Genesi*, *de Sodoma*, *de Ligno vitæ*, a Pamelio prætermissum, et *ad senatorem*.

1780.

« In Collect. Poetar. Vett., edit. Pisauris, t. V, Prodicunt carmina omnia Tertulliano ascripta. »

1780.

« CHR. COD. SCHUTZ explicatio loci Tertulliani (de Præscriptionibus XVI-XVII), de eversione stomachi aut cerebri ex congressione scripturarum. Jen., in-8°. »

1780.

« VERSIO ANGLICA I. Tertulliani libri. ad Scapulam op. D. DALRYMPLE. Edimb. »

1781.

« D. P. DOMIN. SCHRAM o. s. b. analysis opp. Tertulliani in suo magno opere, t. III. »

1783.

« Jos. ANT. CANTOVA de Septimio et S. Epiphanio dissert. II° Theol. critic. in quibus anthropomorphismo neutrum laborasse ostenditur. Mediol., in-8°. »

A

1781.

« CHR. COD. SCHUTZ Progr. de Regula fidei apud Tertullianum. Jen. »

1781.

In Assisi 8. Osservazioni sopra l'Analisi de libro delle prescrizione di Tertulliano. — Præcedit eum versione italica textus latinus Pamellii ex ed. Franckerana, 1597 (mendose scriptum 1697), et Variantibus LL. Rigaltii ad Venetam, 1744, Liber ille, ad quem hæc observationes spectant, prodierat Ticini, 1783, 8°, de utroque *Oelrichsius* noster, ut puto, lectores monebit.

1785.

« H. CHR. BALLENSTEDT. Tertullians Geistes fähigkeiten, Religions Kenntnisse u. Theologie. E. Vershuc. in-8°, Abhadll. Helmst. in 8°. »

B

1790.

« C. CHR. BIRCH dissert. quosdam ex Q. Sept. Fl. Tertulliani collectos atque illustratos locos theologicos sistens. Havn. in-4°. »

1791.

« J. G. ARN. OELRICHS commentarii de Scriptoribus Ecclesiæ latinæ priorum VI Sæculorum, cura Arn. Herm. H. Heeren, in-8°. »

1792.

« VERSIO HISPANICA *Apologetæ* Religionis christianæ antiquæ, interprete Em. Ximenes de Urieta, Madrid. in-4°. »

1792—97.

« CH. TROGGOTT. GOTLIEB SCHOENEMANN in Biblioth. historico-literaria PP. latinor., t. I, p. 2-53. »

1797.

« VERSIO GERMANICA apologetici sub titulo: Des Q. Sept. Flör. Tertullianus vertheidigung D. Christl. Sache gegen d. heiden. a. d. L. Francof., in-8°. auct. J. F. Kleuker. »

1799.

« D. GOTTFRED. LUMPER O. S. B. histor. Theol. de vita, scriptis atque doctrina SS. PP., t. VI, de vita et scriptis Tertulliani. »

SÆCULO XIX.

1803-1820.

« JON. MATTH. SCHROECKHII Christl. Kirchengesch. Lips. XXXV, d. 3, 317. »

1820.

« G. H. SCHARFENBERG. comment. acad. de D Justino, Tertulliano et Cypriano adv. Judæos disputantibus. Lund. Goth. 4°. »

1821.

Tertull. opp. Mediol. (J. A. Moëaler., ex opere posthumo Patrologie oder christliche litteraergeschichte II.)

1822.

« VERSIO GALLICA IV. Apologet. Tertulliani, interprete D. Meunier, prior. S. Martini in campis in suburbio cabillonensi, optimæ notæ ac majoris famæ digna, diu post. auct. obitum edita. »

1823.

« J. A. COENEN Commentat. de Tertulliano, Christianorum et Relig. Christ. advers. gentes Apolo-

geta — in *Annal. Acad. Rheno-traject. Ann. 1823-1824.* »

1825.

« A. NEANDER Antignostikus, Geist des Tertullianus und Einleitung in dessen Schriften, mit archæologischen und dogmenhistorischen Untersuchungen. Berl., in-8°. »

1825.

« VERSIO GALLICA V. Apologet. et Præscription. adv. hæret. interprete de Gourcy, Paris, in-8°, accuratis argumentis, exiguis ac paucioribus in textum, frequentioribus in lectiones varias notis adornata. »

1827.

« Tertulliani Apologetici edit. nov. cum varr. Lectt. JOS. IGN. RITTER. Eberfeld, in-8°. »

1827.

« A. RDPH. GEBSER Biblioth. lat. Veterum Poetar. Christianor. Jenæ. Præter primum tomum nihil ulterius prodit. »

1827.

« VERSIO GALLICA VI. Apologetici Tertull. auct. J. FR. ALLARD human. liter. olim professor. nec hujus conditionis immemore, sive in prævia dissert. de laudibus Tertulliani, quem Tullio et Demosthene longe eloquentia præstantiorem habet; sive in notis ad calcem rejectis, quas, Septimii plerumque oblitus, in quoslibet obvios novatores pugnaciter immittit. »

1827-1829.

« ED. HALLENSIS II. *Hulæ Magdeburgicæ* apud Joh. Christ. Hendei, iterum prodit in tom. VI, ed. Semler. Vid. supra. »

1829.

« FR. MUNTER Primordia Ecclesiæ Africanæ, Havniæ, in-4°, p. 128. »

1829.

« In collectione selecta SS. Ecclesiæ Patrum complectente exquisitissima eorum opp. cura A. B. Cail-lau et M. N. S. Guillon, prodire libri Tertulliani, fere omnes exceptis tantum sex partim editis, nempe de Anima, de Fuga in pers., de Pudicitia, de Jejunio, de Exhortat. castit. de Monogamia. tom. VI, VII. »

1832.

« VERSIO GALLICA I. Libri de *Testimonio animæ*, qui et ipse cæteris Tertull. scriptis elegantia præstantior laud imparem nactus est primum interpretem, in *Annal. Philosophiæ Christianæ*, ann. 1832, mense Junio, fascic. 24, ubi interpretis anonymi nomen, iniquo jure lectoribus absconditum, merito deinceps in indice detegitur, D. nempe MELCH. DU LAC DE MONTVERT. »

1834.

Tertulliani libri de Præscriptionibus adv. hæret. de Baptismo, de Pœnitentia, de Oratione, seorsim editi sunt, præmissa præfatione germanica, sumptibus ac typis Aloys. Attenkover, 1834, in-8°.

1838.

C. JOS. HESELE *Tertullian als Apologet.* in Drey et all. *Tubinger Theolog. quartals Schrift.* — P. I, p. 30.

1839.

Bibliotheca PP. ecclesiasticorum latin. selecta, ad

optimorum libror. fidem edita, curante E. G. Gersdorf. in medium posuit ac publici juris fecit libros Tertull. fere omnes, in duas classes distinctos, et suos tom. scilicet 1° *Libr. Apologeticos*, ad Martyres, de Spectacul. de Idolol. Apologet. ad Nat. lib. II, de Testim. Anim. de Corona mil. de Fuga in persec. Scorpice, ad Scapul. 2° *Libr. ad ritus et mores Christianor. pertinentes* de Orat., de Patient., de Baptismo, de Pœnit., ad Ux. lib. II, de Cultu fœm. lib. II, de Exhort. cast., de Monog., de Pudicit., de Jejunio, de Virginib. veland., de Pallio. — Prodiit hæc editio selecta Lips. 1839. 2. tom. in-12, recens. E. F. LEOPOLD. Phil. D. A. M. in gymn. Annaberg. Præcept. ordin. Laudanda sane et recensio, ob textus castitatem, et editio ob chartar. et typor. nitorem, nullo vero commentario, lectionum tantum varietate adornata.

1839.

« E. F. LEOPOLD Ueber die Ursachen der verdorbenen Latinität bei den Schriftstellern nach dem Zeitalter d. K. Augustus, hauptsächlich bei den Kirchenvätern, mit besonderer Berücksichtigung des Tertullian *inserta* V. S. V. Ilgenii Zeitschrift. f. d. histor. Theol., vol. VIII, p. 1 e. sqq. Lips. »

1842.

« Novissimam ac amplissimam, quæ hactenus prodierit, Tertulliani operum fere universorum versionem Gallicam nuperrime edidit D. De Genoude, in sua chrestomathia Patristica, cui titulus: les Pères de l'Eglise traduits en français, t. XII, Paris, in 8°. Hujus autem versionis, quæ duos et viginti præcipuos Tertulliani libros continet, auctor est H. DENAIN de Septimii nostri studiosis bene meritis, notarum tamen omnino expers, et omnis commentarii mole expeditus, elegans potiusquam fidiissimus interpres, qui africanæ loquelæ asperitatem splendenti ornavit sermone; egregiaque interdum et ad vivum expressa interpretatione recreavit. »

1843.

His igitur deductis per multa retro sæcula literariis Tertulliani annalibus finem qualemcumque imponet hæc nova PARISIENSIS EDITIO, quam post tot aliorum et tantorum labores ideo confidenter aggredimur, quod nihil nisi alienum ac mutuatum præstamus. Ut enim ex iis quæ hactenus opera Tertulliani elucidarunt nihil duximus omittendum; ita nihil novi, vel inauditi adserendum libenter profiteamur. Equidem in hoc nostro, quodcumque sit, opere describendo lectorem diu morari noluimus; quænam tamen huic editioni accesserint additamenta, qualisve textus recensio potior habeatur, undenam petierimus perpetuos commentarios, paulo fusius dicendi animus est ac necessitas incumbit.

ARTICULUS IV.

De nova editione Parisiensi.

Coalescit hæc editio postea ex tribus partibus scorcim ordinandis ac describendis, nempe tum ex prolegomenis quibusdam, tum ex plurimis appendicibus

inter quas hinc et inde decurrit integer Tertulliani textus, varietate lectionum ac multo commentario illustratus.

In primo limine conservare ac typis inamandare religioni duximus TERTULLIANI VITAM PER VICINTI ET QUATUOR ANNOS a Pamelio concinnatam, brevibus tantum hic illic perspersis annotationibus, ac sedulo recensenda consularium fastuum serie, in præcedentibus editionibus mire disturbata, truncatis, inauditisve nominibus horrida, nec etiam nunc purgata labe quadam perpetua, unius nempe anni anterioritate, quæ e vetusta consularium Fastuum chronotaxi in Pamelianam recensionem inoffenso pede transmissa, hinc absque magno rerum tumultu ejici nequisset.

In his igitur Pamelianis annalibus manent plura imperfecta, hiulca, conjectanea, erronea; quibus resarciendis necessarium subsidium præstat eruditissima J. Aug. Noesselt DISSERTATIO DE VERA ETATE AC DOCTRINA SCRIPTORUM QUÆ SUPERSUNT Q. SEPTIMI TERTULLIANI, ex *historia theolog. critica de vita, scriptis ac doctrina SS. Patrum* D. Lumper excerpta; quorum opus commune ut libenter edimus, lectoribus pergratum fore rati, ita penes utrumque stare nonnullas eorum subdubias opiniones contestamur.

Quæ subinde occurrunt TERTULLIANI PARADOXA cum antido Pamelii, PROVERBIALESQUE FORMULÆ q. Beato Rhenano et Andrea Hoyo Brugensi explanatæ, eas ut in cæteris, sic et in nostra editione habes, nec inficias ibimus nos potius præscriptioni cuidam ac priorum editionum exemplo, quam patenti commodo locum fecisse.

Data deinde Apologetica, iterum et quæ de propria ejus etate ac specialius de Severianæ persecutionis initio disquisivit J. Laur Mosheim, ab editione Veneta secunda detraximus.

At nihil plenius, integrius et amplius usquam de Tertulliano elaboratum est, quam quod publici juris fecit in suo tantæ molis ac doctrinæ Apparatu D. NICOL. LE NOURRY monachus Bened. e congreg. S. Maur.; qui tres quidem libros tantum indagaturus, inde laxatis velis, in altissimam totius Tertulliani doctrinam invehitur, loca scopulis, offendiculisve invia confidenter inquiri ac tuto illustrat, suum tanto doctori fidelissimum restituit sensum, suam in multis criminibus falso imputatis causam vindicat, verâ indigitat, errores increpat, conspuat spuria, verosimilia conjicit, nec ulli audaciori sîgmento, vel favente optimi editoris auctoritate, tetricus censor et asper indulget. Porro eo alacrius in lucem iterum proferemus, quo rarius, et quæstus difficilior est amplissimum illud rel patristicæ trium priorum sæculorum armarium.

Hæc sunt quæ utiliora duximus prævia Tertulliani nostri limina ac pene dicam Propylea. Quæ cum pertransieris, tutiori pede penetralibus ipsis succedes. Quo jam te mecum pervenisse videaris velim, ut, ædificii præcipui tantisper oblitus, continuo remotissimas inuisimas appendiculas. Quinque ergo reperies in calce repositas, coronidis instar, diversi argumenti appendices. Quarum prima habet CARMINA sive genuina, sive supposititia, quæ Tertulliani nomine circumferuntur, exiguo quidem, utpote exigui momenti, commentario illustrata. Secunda autem fragmentum quoddam exhibet diu per multa sæcula in codicibus vaticanis obrutum, tandem annum circa 1630 a Joh. Maria Suarezio, biblioth. vatic. custode, editum, iterumque a duobus sæculis oblitum obrutum aut despectum. Tertia autem nonnulla deprehendit quæ græco ore Septimius dixit, transtulit, aut exaravit, atticismi forsân peritior quam latinæ urbanitatis. Quarta demum quæ penitus amissa desiderantur opera recenset, aut eorum spicas decerpit, aut spuria rescant. Tandem Quinta suppeditat eximias D. CORBINIANI THOMÆ ANNOTATIONES in duobus Septimii de Baptismo et Pœnitentia libris, opimas sane ac uberrima substantia confertas, paulo tardius nobis transmissas quam ut suo loco succedant, tempore tamen sat opportuno, ut egregium operi pene absoluto finem imponant ac

A effusas nobis incumbat agere grates benevolentissimo V. J. B. Malou, professori Theol. Dogmaticæ in Univers. Lovaniensi et ejusdem Acad. Biblioth., cujus ope ac comitate hæc grati accepimus munuscula, quibus et tu, candide lector, grato similiter animo utere, amato, et fruiere.

Nunc tandem redeuntibus ad operum Tertulliani corpus, tria iterum secernenda occurrunt: textus nempe, variæ lectiones, et commentarii. Porro integerrimam, castissimamque textus recensionem propalare enixe cupientes, præeuntibus VV. CC. Lumpero, Schoenemann, Walchio, qui omnium optimam duxerunt Edition. Pamelio-Rigaltianam Priori, ann. 1664, hunc habuimus editionis novæ fontem pene omnem et unicum; nec tamen accuratam cæterarum editionum collationem negligentes, septem præcipuas, nempe Rhenani, Pamelii, Rigaltii, Parisiensem, Venetam, Halensem et Stabelianam continuis manibus, nostra dum oriretur, habuimus. Quibus accessit, pro omnibus in ea editis libris, splendida ac recentissima recensio, studio E. P. Leopoldi Lipsiæ data, ut bibliothecæ Patrum, curante E. G. Gersdorf, insereretur.

Quinimo eas fere omnes Tertulliani recensiones cum Priorii textu representandas curavimus: continuos enim subnexuimus variantium lectionum indiculos, ex optimis codicibus, editisve voluminibus quam diligentissime collectos. Hinc si manu tantummodo obvia quælibet folia evolvas, hinc inde velim excitatos videas codices Agobardinos, Lugduno-batavos, Fuldenses, Vaticanos Pamelianos, Ambrosianos, Wouwerianos, Latinianos, Gelesianos, ac identidem passim editiones Rhenani, Pamelii, Rigaltii, Franeckeræ, Parisiorum, Venetam, Halensem, Wicburgensem, Lipsiensem, Leopoldi, etc. Erunt fortasse qui longa nostra in his perlegendis fastidia deignati, mirabuntur ac forte dolebunt nosmet in delicatulas ac molestas tricas misere impegisse ac lectores perperam adduxisse. Erunt autem et alii plures et aequiores, qui cum audiendus sit post tot sæcula rediivus Tertullianus, vesana librariorum ac correctorum recentium licentia miris modis disturbatus, nihil esse inane ac insulsum ex iis vel minimis quæ tanti viri vocem puram putam elicere queant, nobiscum merito arbitrabuntur. Atqui rem paulo attentius consideranti sæpe sæpius illud accidet, ni fallor, quod ei ex vocula quadam, in lectionibus variantibus timide rejecta, lux amplior forsân quam ex abundantiori nota suboriat.

Quibus nihilominus adminiculis necesse erat addantur doctissima ac felicissima interpretum et commentatorum ad Tertullianum explicandum tentamina. Nec solas nec omnes Parisiensis notas usurpavimus; onissis nonnullis quibus vel plerumque brevissima lectione varia suppletum est, vel quibus obnubilatur recta fides catholica, alias ex iisdem fontibus ac Priorii, nempe præcipue e Pamelii uberrima copia hausimus. Quam frequentius licuit, speciales quorundam librorum adnotationes, pleniores plerumque ac penitus auctoris sensum introspectientes, præ omnibus colligendas duximus. Hinc præter animadversiones Corbiniani Thomæ in libr. Baptismi et Pœnitentiæ modo laudatas, magnam partem perpetui in Apologeticam Havercampi commentarii, remota sedulo indigesta quadam classicorum auctorum professoria et hæretica ructatione, accepimus. Hinc in arduo Patii libro acutissimi Salmasii proverbiales elucubrationes transcribendas curavimus. Hinc primi post Muratorium, egregias ejus ac Panciroli notas in Oratoris librum dimidia parte adauctum ex ejusdem rarissimis Anecdotis deprompsimus. Hinc demum excitata a Semlerio in D. Irenæum, aliosque Patres lite impia de eorum scriptorum origine, palmare ejus argumentum susdeque vertendum fore arbitrati sumus, dummodo, attentis hinc et inde Tertulliani et Irenæi locis similibus sole clarius ostenderimus non solum opera Irenæi græca sed et eorum veterem latinam interpretationem.

nem Tertulliano præluxisse ac proinde temporibus A

his prævisse. Hæc igitur erunt diversa hujus editionis hinc illinc accepta membra. Quanam vero ratione in corpus coeant, ac inter se connectantur, paucis remanet præfandum. Mirum est quotuplici rerum ordine et librorum serie unaquæque Tertulliani editio divisa aut potius disjecta fuerit. Alii tempora pro libitu suo metientes ac statuantes, ordinem chronologicum assequi studuerunt. Hoc in animis sibi præcepisse videntur La Cerdæ, et Oberthuri. Alii, ut Rhenanus et Rigaltius, veterum codicum indices qualiscunque in eorum instruenda editione duces habuere. Alii nec temporum, nec codicum habito ratione, vel utraque permixta, Pamellii exemplo, rerum quadam Theologica synthesi deductarum ordinem assumpsere. Alii denum, et præ cæteris omnium novissimus J. S. Semlerus, nihil sibi proposuisse videntur nisi omnia Septimii sive catholici sive Montanistæ scripta ita ex industria miscere ac confundere, ut promiscue ab uno ad ultimum una eademque Montanistica farragine fœdari censeantur. Nobis igitur etsi religio summa futura sit veterum editionum ordinem in usu acceptum, omni ope conservare, nunc in hoc multarum sibi obstrepentium Tertulliani editionum tumultu, necesse fuit novam seriem, partim chronologicam, partim systematicam, componere. Hinc in duas dividendos esse partes Septimii tractatus abunde suadet vita ejus duplex, altera fide integra, altera hæresi contaminata. Hinc duos distinguere est tomos, quorum prior continet scripta ab Auctore adhuc catholico, posterior scripta post susceptum ab eodem Montanismum exarata. Rursus, cum in utraque vitæ ejus vice idem modo adversarios suos perstringat, modo suos ad bonos mores excitet, pars utraque operum ad duplex generale caput reducenda venit. Hinc in prima parte series prior LIBRORUM APOLOGETICORUM, nempe APOLOGETICI, LIBRORUM AD NATIONES, DE TESTIMONIO ANIMÆ, AD MARTYRES, DE SPECTACULIS, DE IDOLOLATRIA, quibus, appendicis instar, libellum auctoris Montanistæ AD SCAPULAM, ob rerum connexionem subjunximus, quippe in iis omnibus libris Tertullianus causæ christianæ patronum se proficitur ac gentes, gentiliæque insectatur. Posterior vero ejusdem partis series libros exhibet Tertulliani catholici DOGMATICOS, in quibus totus est in exponendis ritibus, ac disciplinis Christianorum, nempe DE ORATIONE LIB. I., DE BAPTISMO LIB. I, unum DE PœNITENTIA, DUOS AD UXOREM, de CULTU FOEMINARUM DUOS; hunc vero ordinem, quisquis cum tempo-

ram calculis infra in dissert. D. Luperi perpensis conferet, jam etiam minime ab ordine chronologico nos recessisse deprehendet.

Tertullianus, suscepto montanismo, sibi aliquo modo constitit; nunc enim in aciem, ut antea, cum orationibus adversariis congregitur, nunc forensi studio quasi detentus de ritibus ac moribus concione habet. Hinc secundæ operum partis series: prior coeuit ex innumera POLEMICORUM LIBRORUM mole, nimirum DE CORONA MILITIS, DE FUGA IN PERSECUTIONE, ADVERSUS PSYCHICOS, ADVERSUS GNOTICOS SCORPIACE, ADVERSUS PRAXEAM, ADVERSUS HEBNOGENEM, ADVERSUS MARCIONEM, ADVERSUS VALENTINIANOS, ADVERSUS JUDEOS, DE ANIMA ADVERSUS PHILOSOPHOS, DE CARNE CHRISTI ADVERSUS QUATUOR HÆRESES, DE RESURRECTIONE CARNIS ADVERSUS MARCIONISTAS, ALIOSQUE GNOTICOS. Item sedato interdum illo impugnandi fervido ardu, animos recreasse voluisse videtur cum posterioris seriei LIBROS MORALES descripsit, DE VELANDIS VIRGINIBUS, DE EXHORTATIONE CASTITATIS, DE MONOGAMIA, DE JEJUNIIS, DE PUDICITIA, DE PALLIO. Exat adhuc insigne Tertulliani opus, imo maximum ac celeberrimum, LIBER nempe PRÆSCRIPTIONUM ADVERSUS HÆRETICOS OMNES, de ejus ætate acriter, ut infra videre est, inter eruditos disceptatur: quorum lites cum non nobis sit componere, mediam inter utramque contendentiū aciem stationem elegimus, mediumque huic libro locum adscripsimus, nempe, inter orthodoxi Tertulliani et ejusdem montanistæ opera, in fronte posterioris tomi, ut duodecim polemicis libris præfulgeat ac velut antesignanus præeat.

Quæ cum utrumque tandem exposita fuerint, penitus explicata tota mente nostra tum de Tertulliani auctoritate vera ac recto usu, tum de instituti nostri origine, subsidiis ac ratione, finem demum prælaud facientes, diximus. — Deum vero iterum iterumque, ut inchoantes, ita et absolventes opus, enixe rogamus, deprecamurque, aulamque simul Deiparam virginem, angelorum hominumque matrem ac delicias, cunctamque triumphantis Ecclesiæ splendentem coronam, eo ipso die quo manum de tabula tulimus, cælorum, terrarumque ambitu festive concelebratam in patrociniū ac tutelam advocamus, obtestamurque ut hæc novissima diutini operis primordia, Deo optimo maximo accepta sint, Ecclesiæ matri haud ingrata, quam pluribus utilia, nobisque in æternum profutura.

Scribebatur Paris., Kal. Nov., anno M. D. CCC. XLIII.

VITA Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI

CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI;

AUCTORE JACOBO PAMELIO,

QUÆ EJUS ÆTATIS VIGINTI QUATUOR ANNORUM HISTORIAM CONTINET.

§ 1. *Exponitur prævia controversia duplex.* — 1. TERTULLIANI vitam Deo auspice descripturis, qui (quod memoratu dignum est) sub Afro Romano Pontifice S. Victore, Imperatore item Afro sibi cognomine Septimio Severo, Afer et ipse floruit; duæ occurrunt controversiæ, eæque difficillimæ. Prior, de Tertullo Consule, TERTULLIANO nostro, Tertyliano JC. et S. Tertullino Martyre, e quibus quatuor hallucinatione quadam unum conficere quidam conati sunt. Altera, de tempore et ætate Auctoris, qua fidei Sacramentis novus Christi Tyro initiatus est.

2. *Ac primo, de Tertullo consule, TERTULLIANO nostro, B Tertyliano JC. et S. Tertullino Martyre.* — Ad priorem quod attinet, imprimis fefellit Rhenanum corrupta lectio apud Regimonem, quæ castiganda etiam apud Hermannum Contractum in Chronicis, ut pro Tertullino Martyre, quem recensent Martyrologia ex Actis passionis S. Stephani Papæ pridie Nonas Augusti, TERTULLIANUM legerit. Deinde non minus hallucinati sunt hæcenus, qui Tertullum Romanum Consulem cum Jureconsulto Tertyliano confundunt, occasione Senatusconsulti Tertulliani, ad quod complura Rescripta sunt edita, quæ recitantur D. L. 38. T. 17. et Cod. L. 6. T. 55 (1). Neque enim reperiri poterit aliquis Consul Tertullianus, seu Tertylianus, sed Q. Flavius Tertellus cum Licinio Sacerdote anno U. C. DCCCXC. ad cujus relationem jam antea, imperante Hadriano Augusto, dictum Senatusconsultum publicatum est. Uipote quum D, dicto Titulo lib. 21. D. Pius decreverit, in quadam facti specie cessare Senatusconsultum Tertullianum, quod proinde eo constat esse antiquius; Tertylianus vero JC. sicuti mox latius, sub Alexandro Imperatore multis post annis claruit, cum aliis plerisque Papiniani discipulis, qui Juri dicundo operam dedere, cujus Constitutiones ex Libris Quæstionum et Libro singulari de Castrensi peculio, ne quid hic desit, post Vitam hanc, Auctoris nostri subjecimus. Quæ solæ quum supersint; nec quisquam alius librorum aliorum ab hoc

A Tertyliano editorum meminerit, falsus videtur Conradus Gesnerus, dum illi præterea adscribit legum Rescripta ex Libris, de Senatusconsultis, ac ad SC. Libonianum et Orphitianum. Atque in his satis consentiunt Doctiores. Verum an idem sit ille Tertylianus cum nostro hoc TERTULLIANO, adhuc sub judice lis est, præsertim id asserentibus quibusdam magni nominis et eruditionis JC. Nos certe, salvo saniori judicio, diversum censemus, tum quod ille juxta veriore ex Pandectis Florentinis lectionem, teste Augustino Justiniano, ubique Tertylianus vocetur, noster vero TERTULLIANUS, tum quod etiam Francisc. Balduinus datis ad me litteris stylum, et orationem dissimilem confessus sit, tum denique, quod tempora non satis conveniant. Si enim cum Bernardino Rutilio Tertylianus suos edidisse Libros dicamus sub Imperio Hadriani et Antonini, quum Hadrianus Imp. obierit an. U. C. DCCCLXXX. et Severus Imp. sub quo noster TERTULLIANUS, primum cœperit imperare anno U. C. DCCCXCV. et sic intercesserint anni LV. oportebit hunc fuisse ætate quinquagenario majorem, quum ex JC. Christianus factus est, maxime si responsa illa illi attribuiamus, quæ non nisi in auctoritate magna constituti dare solent JC. cujus tamen contrarium ex S. Hieronymo constat, qui media illum ætate, quum antea diu Presbyter fuisset, ad hæresim scribit defecisse. Sin vero, juxta alios (quorum supra secuti sumus sententiam) sub Alexandro Imp. cum cæteris JC. quorum responsa in Pandectas relata sunt, jam luce clarius est, eundem non esse. Nam noster TERTULLIANUS ante Alexandrum annis plus minus xxx. Christi fidem amplexus, eo tempore si adhuc superstes fuerit, in hæresi volutabatur. Neque vero argumenta contra sentientium tanti sunt ponderis, ut in partes suas me potuerint pertrahere. Quod enim Ulpianus (qui locus fortassis occasionem huic dedit controversiæ) D. L. 38. T. 17. ad SC. Tertullianum lib. 1. Rescripti meminit Imperatoris et D. Patris (id est Antonini et Severi) ad Tertullianum quemdam; imprimis aut Junius, aut Ovinus juxta MS. cod. Tertullianus ille prænominatur, quum noster Q. SEPTIMIUS TERTULLIANUS appelletur, deinde Pandectæ Florentinæ Tertullum legunt, fortassis eundem, qui etiam d. c. tus

(Deur.)

(1) Vid. ad calcem illius dissertationis Pannelli Responsa Tertyliani JC. quæ extant in libr. Digestor. Cf. Joh. Blumembach de Senatusconsulto Q. Septimio Flor. presbytero et Jureconsulto Tertullianis lib. Lips., 1733. in-4°. — Just. C. Wiesenbauer disput. de Jureconsulto et Q. Sept. Flor. Tertullianus, Hildes. 1743. 4. Maian. lib. IV. epist. II. Valent. 1733, in-4°. Edd.

nem Tertulliano præluxisse ac proinde temporibus A suis prævisse.

Hæc igitur erunt diversa hujus editionis hinc illinc accepta membra. Quanquam vero ratione in corpus coeant, ac inter se connectantur, paucis remanet præfandum. Mirum est quotuplici rerum ordine et librorum serie unaquæque Tertulliani editio divisa aut potius disiecta fuerit. Alii tempora pro libitu suo metientes ac statucentes, ordinem chronologicum assuequi studuerunt. Hoc in animis sibi præcepisse videntur La Cerda, et Oberthür. Alii, ut Rhenanus et Rigaltius, vetustorum codicum indices qualescumque in eorum instruenda editione duces habuere. Alii nec temporum, nec codicum habita ratione, vel utraque permixta, Pamelii exemplo, rerum quadam Theologica synthesi deductarum ordinem assumpsere. Alii denum, et præ cæteris omnium novissimus J. S. Semlerus, nihil sibi proposuisse videntur nisi omnia Septimii sive catholici sive Montanistæ scripta ita ex industria miscere ac confundere, ut promiscue ab uno ad ultimum una eademque Montanistica farragine sædari censeantur. Nobis igitur etsi religio summa futura sit veterum editionum ordinem in usu acceptum, omni ope conservare, nunc in hoc multarum sibi obstrepentium Tertulliani editionum tumultu, necesse fuit novam seriem, partim chronologicam, partim systematicam, componere. Hinc in duas dividendos esse partes Septimii tractatus abunde suadet vita ejus duplex, altera fide integra, altera hæresi contaminata. Hinc duos distinguere est tomos, quorum prior continet scripta ab Auctore adhuc catholico, posterior scripta post susceptum ab eodem Montanismum exarata. Rursus, cum in utraque vitæ ejus vice idem modo adversarios suos perstringat, modo suos ad bonos mores excitet, pars utraque operum ad duplex generale caput reducenda venit. Hinc in prima parte series prior LIBRORUM APOLOGETICORUM, nempe APOLOGETICI, LIBRORUM AD NATIONES, DE TESTIMONIO ANIMÆ, AD MARTYRES, DE SPECTACULIS, DE IDOLOLATRIA, quibus, appendicis instar, libellum auctoris Montanistæ AD SCAPULAM, ob rerum connexionem subjunximus, quippe in iis omnibus libris Tertullianus causæ christianæ patronum se proficitur ac gentes, gentiliæque insectatur. Posterior vero ejusdem partis series libros exhibet Tertulliani catholici DOGMATICOS, in quibus totus est in exponendis ritibus, ac disciplinis Christianorum, nempe DE ORATIONE LIB. I., de BAPTISMO LIB. I, unum DE POENITENTIA, DUOS AD UXOREM, de CULTU FOEMINARUM DUOS; hunc vero ordinem, quisquis cum tempo-

rum calculis infra in dissert. D. Lumperi perpensis conferet, jam etiam minime ab ordine chronologico nos recessisse deprehendet.

Tertullianus, suscepto montanismo, sibi aliquo modo constitit; nunc enim in aciem, ut antea, cum orantibus adversariis congregitur, nunc forensi studio quasi detentus de ritibus ac moribus concionem habet. Hinc secundæ operum partis series: prior coaluit ex innumera POLEMICORUM LIBRORUM mole, nimirum DE CORONA MILITIS, DE FUGA IN PERSECUTIONE, ADVERSUS PSYCHICOS, ADVERSUS GNOSTICOS SCORPIACÆ, ADVERSUS PRAXEAM, ADVERSUS HERMOGENEM, ADVERSUS MARCIONEM, ADVERSUS VALENTINIANOS, ADVERSUS JUDEOS, DE ANIMA ADVERSUS PHILOSOPHOS, DE CARNE CHRISTI ADVERSUS QUATUOR HERESES, DE RESURRECTIONE CARNIS ADVERSUS MARCIONISTAS, ALIOSQUE GNOSTICOS. Item sedato interdum illo impugnandi fervido arstu, animos recreasse voluisse videtur cum posterioris seriei LIBROS MORALES descripsit, DE VELANDIS VIRGINIBUS, DE EXHORTATIONE CASTITATIS, DE MONOGAMIA, DE JEJUNIIS, DE PUDICITIA, DE PALLIO. Exat adhuc insigne Tertulliani opus, imo maximum ac celeberrimum, LIBER NEMPE PRÆSCRIPTIONUM ADVERSUS HÆRETICOS OMNES, de cujus ætate acriter, ut infra videre est, inter eruditos disceptatur; quorum lites cum non nobis sit componere, mediam inter utramque contendentium aciem stationem elegimus, mediumque huic libro locum adscripsimus, nempe, inter orthodoxi Tertulliani et ejusdem montanistæ opera, in fronte posterioris tomi, ut duodecim polemicis libris præfulgeat ac velut antesignanus præeat.

Quæ cum utrumque tandem exposita fuerint, penitus explicata tota mente nostra tum de Tertulliani auctoritate vera ac recto usu, tum de instituti nostri origine, subsidiis ac ratione, finem denum præfandi facientes, diximus. — Deum vero iterum iterumque, ut inclinant, ita et absolventes opus, enixe rogamus, deprecamurque, aliamque simul Deiparam virginem, *angelorum hominumque matrem ac delicias*, cunctamque triumphantis Ecclesiæ splendentem coronam, eo ipso die quo manum de tabula tulimus, caelorum, terrarumque ambitu festive concelebratam in patrocinium ac tutelam advocamus, obtestamurque ut hæc novissima diutini operis primordia, Deo optimo maximo accepta sint, Ecclesiæ matri laud ingrata, quam pluribus utilis, nobisque in æternum profutura.

Scribebatur Paris., Kal. Nov., anno M. D. CCC. XLIII.

VITA Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI CARTHAGINIENSIS PRESBYTERI;

AUCTORE JACOBO PAMELIO,

QUÆ EJUS ÆTATIS VIGINTI QUATUOR ANNORUM HISTORIAM CONTINET.

§ 1. *Exponitur prævia controversia duplex.*—1. TERTULLIANI vitam Deo auspice descripturis, qui (quod memoratu dignum est) sub Afro Romano Pontifice S. Victore, Imperatore item Afro sibi cognomine Septimio Severo, Afer et ipse floruit; duæ occurrunt controversiæ, æque difficillimæ. Prior, de Tertullo Consule, TERTULLIANO nostro, Tertyliano JC. et S. Tertullino Martyre, e quibus quatuor hallucinatione quadam unum conficere quidam conati sunt. Altera, de tempore et ætate Auctoris, qua fidei Sacramentis novus Christi Tyro initiatus est.

2. *Ac primo, de Tertullo consule, TERTULLIANO nostro, Tertyliano JC. et S. Tertullino Martyre.*—Ad priorem quod attinet, imprimis fefellit Rhenanum corrupta lectio apud Reginonem, quæ castiganda etiam apud Hermannum Contractum in Chronicis, ut pro Tertullino Martyre, quem recensent Martyrologia ex Actis passionis S. Stephani Papæ pridie Nonas Augusti, TERTULLIANUM legerit. Deinde non minus hallucinati sunt hæcenus, qui Tertullum Romanum Consulem cum Jureconsulto Tertyliano confundunt, occasione Senatusconsulti Tertyliani, ad quod complura Rescripta sunt edita, quæ recitantur D. L. 38. T. 17. et Cod. L. 6. T. 55 (1). Neque enim reperiri poterit aliquis Consul Tertullianus, seu Tertylianus, sed Q. Flavius Tertellus cum Licinio Sacerdote anno U. C. DCCCCX. ad cujus relationem jam antea, imperante Hadriano Augusto, dictum Senatusconsultum publicatum est. Uipote quum D. dicto Titulo lib. 21. D. Pius decreverit, in quadam facti specie cessare Senatusconsultum Tertullianum, quod proinde eo constat esse antiquius; Tertylianus vero JC. sicuti mox latius, sub Alexandro Imperatore multis post annis claruit, cum aliis plerisque Papiniani discipulis, qui Juri dicundo operam dedere, cujus Constitutiones ex Libris Quæstionum et Libro singulari de Castrensi peculio, ne quid hic desit, post Vitam hanc, Auctoris nostri subjecimus. Quæ solæ quum supersint; nec quisquam alius librorum aliorum ab hoc

A Tertyliano editorum meminerit, falsus videtur Conradus Gesnerus, dum illi præterea adscribit legum Rescripta ex Libris, de Senatusconsultis, ac ad SC. Libonianum et Orphitianum. Atque in his satis consentiunt Doctiores. Verum an idem sit ille Tertylianus cum nostro hoc TERTULLIANO, adhuc sub judice lis est, præsertim id asserentibus quibusdam magni nominis et eruditionis JC. Nos certe, salvo saniori judicio, diversum censemus, tum quod ille juxta anteriorem ex Pandectis Florentinis lectionem, teste Augustino Justiniano, ubique Tertylianus vocetur, noster vero TERTULLIANUS, tum quod etiam Francisc. Balduinus datis ad me litteris stylum, et orationem dissimilem confessus sit, tum denique, quod tempora non satis conveniant. Si enim cum Bernardino Rutilio Tertylianus suos edidisse Libros dicamus sub Imperio Hadriani et Antonini, quum Hadrianus Imp. obierit an. U. C. DCCCLXXXX. et Severus Imp. sub quo noster TERTULLIANUS, primum cœperit imperare anno U. C. DCCCCXLV. et sic intercesserint anni LV. oportebit hunc fuisse ætate quinquagenario majorem, quum ex JC. Christianus factus est, maxime si responsa illa illi attribuiamus, quæ nomen in auctoritate magna constitui dare solent JC. cujus tamen contrarium ex S. Hieronymo constat, qui media illum ætate, quum antea diu Presbyter fuisset, ad hæresim scribit defecisse. Sin vero, juxta alios (quorum supra secuti sumus sententiam) sub Alexandro Imp. cum cæteris JC. quorum responsa in Pandectas relata sunt, jam luce clarius est, eundem non esse. Nam noster TERTULLIANUS ante Alexandrum annis plus minus xxx. Christi fidem amplexus, eo tempore si adhuc supersies fuerit, in hæresi volutabatur. Neque vero argumenta contra sententiam tanti sunt ponderis, ut in partes suas me potuerint pertrahere. Quod enim Ulpianus (qui locus fortassis occasionem huic dedit controversiæ) D. L. 38. T. 17. ad SC. Tertullianum lib. 1. Rescripti meminit Imperatoris et D. Patris (id est Antonini et Severi) ad Tertullianum quemdam; imprimis aut Junius, aut Ovinus juxta MS. cod. Tertullianus ille prænominatur, quum noster Q. SEPTIMIUS TERTULLIANUS appelletur, deinde Pandectæ Florentinæ Tertullum legunt, fortassis eundem, qui etiam dictus (Deuz.)

(1) Vid. ad calcem illius dissertationis Pamelii Responsa Tertyliani JC. quæ extant in libr. Digestor. Cf. Joh. Blumebach de Senatusconsulto Q. Septimio Flor. presbytero et Jureconsulto Tertullianis lib. Lips., 1733. in-4°.—Just. C. Wiesenbauer disput. de Jureconsulto et Q. Sept. Flor. Tertulliano, Hildes. 1745. 4. Maian. lib. IV. epist. II. Valent. 1733, in-4°. Epp.

Q. Flavius Tertullus, cum T. Flavio Clemente Consulatum gessit anno Severi III. Altera vero ratio, quae potissimum niuntur illi, quod Juris verborum retinentissimus atque adeo JC. Romanus fuerit, vel Eusebio teste, noster TERTULLIANUS, non magis convincit, quam si dicamus, Cæciliū Oratorem quem introducit secum colloquentem in suo Octavio Minutius Felix, eundem esse cum Cæcilio Cypriano nostro, quod uterque Oratoriam exerceverit. Aut (quod ad institutum facit magis) si Septimium Severum Imp. eundem esse existimemus cum Septimio altero Severo, quod uterque Afer et Historicus fuerit, quorum ille suam, hic Alexandri Imp. vitam conscripsit. Aut denique, si Septimium illum cuius versus extant apud Crinitum in Jani laudes, aut Quintum Septimium Romanum, qui Dycis Cretensis de bello Trojano Libros sex Latinos fecit confundamus cum nostro SEPTIMIO TERTULLIANO, quod ambo et Afri et Poetae fuerint. Ad quorum fortassis distinctionem, Auctor noster, Q. SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI CARTHAGINIENSIS appellationes Libris præfixit suis (1), non contentus duabus illis SEPTIMI TERTULLIANI, quemadmodum reliqui post eum scriptores Afri, Minutius Felix, Cæcilius Cyprianus, Lactantius Firmianus, Marius Victorinus, et Aurelius Augustinus.

§ II. De tempore quo ad fidem conversus est TERTULLIANUS noster. — 3. Porro (quod ad alteram pertinet controversiam) de tempore quo ad fidem conversus est TERTULLIANUS noster, major multo se difficultas offert. Quosdam qui claruisse putant circa annum Christi nati CLX. fefellit illud Auctoris Lib. de Monogamia, annis circiter CLX. exinde productis (de Monog. III.); verum illi quomodo computandi sint a passo Christo, an potius ab ætate qua Apostolus Paulus Epistolam scripsit ad Corinthios primam, infra latius ad annum Domini CCXIII. Multo itaque rectius Eusebius, Ven. Beda, Freculphus Lexoviensis, Martinus Polonus, Conradus a Lichtenaw Abb. Urspergensis, Vincentius Bellocacensis, Hermanus Contractus, et Trithemius, circa annum plus minus Christi nati CC. TERTULLIANUM claruisse scribunt. Atqui de anno, quo Christo nomen dederit, silent omnes præter ipsum TERTULLIANUM, sed verbis longe obscurissimis. Illud quidem perspicuum est, statim a baptismo conscriptum ab eo Librum de Pallio, ea nempe occasione, quod, quum pro more Christiano Toga dimissa Pallium indutus esset, ami-

cus quispiam objecit: *Ita a Toga ad Pallium? Cui inter cætera respondet: At ego jam illi etiam divinæ sectæ ac disciplinæ commercium conféro. Gaude Pallium et exulta, melior jam te Philosophia dignata est, ex quo Christianum vestire cæpiati* (Lib. de Pall. c. 5. Ibid. c. 6. Ibid. c. 3.). Verum non perinde intelligi potest, quid sibi velint ejusdem Libri verba: *Sed vanum jam antiquitas, quando curricula nostra coram. Quantum reformavit orbis sæculum istud? Quantum urbium aut produxit aut auxit aut reddidit præsentis Imperii triplex virtus, Deo tot Augustis in unum favente! Quot census transcripti! Quot populi repugnati! Quot ordines illustrati! Quot barbari exclusi! Revera orbis cultissimum hujus Imperii rus est, eradicated omni aconito hostilitatis et cacto et rubo subdola familiaritatis, consitum et amœnam super Alcinoi pometum et Midæ rosetum.* Id quidem Rhenanus, Magdeburgenses, alique eum secuti ita interpretantur; ut per *Triplex Imperii virtutem*, intelligant Severum Augustum, et Pescennium Nigrum, ac Claudium Albinum Cæsares, quorum illi ab exercitibus in Pannoniis et Oriente, hic in Gallia Cæsar dictus est. Sed ipse sibi contradicit Rhenanus, quum fatetur invito Severo id factum de Pescennio, et utrumque ab illo hostem judicatum, et e vivis sublatum postea. Non poterit igitur in tanta trium Cæsarum simultate accommodari illud: *Deo tot Augustis in unum favente*, multo vero minus illud: *eradicated omni aconito hostilitatis.* Imo quum illa trium Cæsarum variis in Provinciis delectio contigerit statim initio Imperii Severi, minime convenire potest cum verbis sequentibus: *Quot census transcripti! etc. quot barbari exclusi!* Quorum postremum majorem scrupulum injicit, quod inde constat, non nisi post *exclusos barbaros* hunc librum conscriptum, id est, post devictos Arabas, Parthos et Adiabenos. Quod itaque, in Argumento et Annotationibus nostris, ad annum fere quintum retulimus Imperii Severi, ad annum tertium potius applicari oportere postea deprehendimus, quum anno quarto a Severo defecere Albinus cœperit, et anno quinto interfectus sit. Itaque Imperantibus tunc una Severo Augusto, Antonino ejus filio, et dicto Albino, pacato jam Imperio, utpote devictis jam ac occisis, et Juliano, qui occiso Pertinace illud invaserat, et Pescennio Nigro.

4. Et vero de Albino Imperii consorte consentiunt omnes. Nam juxta Fastos Consulares, statim post acceptos omnes Imperii titulos, D. CLAUDIUS ALBINUS AB IMP. CÆS. L. SEPTIMIO SEVERO AUG. CÆSAR APPELLATUS EST: et anno sequenti Consulatum iniiit Severus cum Albino, qui jam inde etiam SEPTIMIUS dictus est, quantum apparet, in Severi gratiam. Qui eo etiam honore illum prosecutus est ut nummos ejus imagine (teste Spartiano) insigniri jussit, qui etiamnum (1) extant cum inscriptionibus tam Græcis quam Latinis apud Generosos Dominos Marcum et Gnidonem Laurinos Watrefleti Toparchas, cum aliis compluribus, quorum infra fiet mentio. E quibus pro-

(1) Sic præter libros mstos. jam Angelus Politianus auctorem nostrum signavit lib. IV. epist. V. de Nominibus. Sic ipsemet auctor noster, de *Virginibus velandis*, c. ultimo: *Hæc cum bona pace legentibus utilitatem consuetudini præponentibus, pax et gratia a Domino nostro Jesu redundet, cum SEPTIMIO TERTULLIANO cujus hoc opusculum est.* Similis est clausula lib. de *exhortatione castitatis*. Memento in orationibus tuis TERTULLIANI exhortantis. Ita edit. Paris. Frank. Veneta. Rigaltius autem ultima hæc verba omisit; hinc ab alia manu fuisse adjecta, nullo tamen favente msto, tum Salom. Semler, tum E. F. Leopold visum est prorsus indubium. Cf. Lumper. hist. theol. crit. SS. PP. pars VI. cap. I. art. I. not. b.

(1) Scilicet circa annum 1379, quo primum edita fuit a Pamelio Vita hæc Tertulliani.

nostra sententia faciunt, jam post occisum Nigrum A publicati isti: IMP. CÆS. D. CLAUDIO SEPT. ALB. COS. II. MONETA AUG. CS. VICT. AUG. aut MINERVÆ PACIFERÆ SÆCULO FOECUNDO; aut denique: FELICITAS; quæ omnia pertinere videntur ad illud, *eradicato omni aconito hostilitatis*.

5. De Antonino autem Severi filio, quod etiam jam inde Cæsaris titulo insignitus fuerit, duo sunt quæ conjecturam confirmant nostram, tum lex 1. de inofficioso Testamento Cod. 1. 3. quam rescripserunt Severus et Antoninus Kal. Julis Falcone et Claro Coss. quorum Consulatus incidit in 1. annum Severi; tum hæc numismatis inscriptio: IMP. INVICTI PII AUGG. (cum Severi effigie et Antonini adhuc pueri imberbis) VICTORIA PARTHICA MAXIMA.

Quæ adeo referri potest ad illud: *quot barbari exclusi!* sicut et ista: L. SEPT. SEV. PERT. AUG. IMP. II. ARAB. PAR. ADIAB. COS. II. PP. SC. Maxime consentiente Spartiano in hæc verba post Nigri cædem: *Deinde circa Arabiam plura gessit, Parthis etiam in deditionem reductis, necnon et Adiabenis, qui omnes cum Pescennio senserant. Atque ob hoc reversus, Arabicus, Parthicus, Adiabenicus, appellatus est, sed triumphum respuit, ne videretur de civili triumphare victoria.* Insuper et Eusebio (seu potius B. Hieronymo, qui multa ad Latinos pertinentia Chronicis ipsius interseruit) qui bellum Judaicum, Samariticumque ac Parthicum cædi Albini præponit; quemadmodum etiam Orosius, Joannes Zonaras, et Hugo Floriacensis. Nec obstat, quod Herodianus dilatum adhuc scribat bellum Parthicum, tum quod

fidēs major haberi debeat Latino quam Græco scriptori, qui nullum historię ordinem observavit, tum quod Spartianus postmodum iterum profectum scribat in Arabas, Parthos, et Adiabenos, et bello contra eos confecto triumphum egisse, eundem nempe de quo infra anno Severi x. Præsertim, quum extent et Marmorum et Nummorum inscriptiones, in quibus his Parthicus nuncupatur. Altera anni xi. ejusdem in Arcu Septimii Romæ: IMP. CÆS. L. SEPT. M. F. SEVERO. PIO. PERT. AUG. P. P. PART. ARAB. PART. ADIAB. PONT. MAXI. TRIB. POTES. XI. COS. III. PROCOS. ET IMP. CÆS. M. AUREL. L. F. ANTONINO AUG. PIO FELICI. TRIB. POT. VI. COS. PROCOS. P. P. OPTIMIS FORTISSIMISQ. PRINCIPIBUS. INSIGNIBUS EORUM VIRTUTIBUS

DOMI FORISQ. S. P. Q. R. Anni xv. altera: L. SEP. SEV. AUG. IMP. XII. PART. ARAB. PART. ADIAB. AA. X. PROPECTIO. AUG. quantum apparet, in Britanniam. Quarum priori partim etiam explicatur illud: *quot populi repugnati!* Quemadmodum et illud: *quot ordines illustrati!* de Ordinibus nempe seu Legionibus Militaribus, per inscriptiones annorum Seve. ii. iii. ac iv. istas: IMP. CÆS. L. SEV. etc. TRIB. POT. II. IMP. IV. COS. II. PROCOS. P. P. Ordo CLUS. et: VIRG. DIAN. SACR. PRO SALUTE IMP. L. SEPT. SEV. etc. TRIB. POT. III. IMP. V. Ordo CLUS. ac: IMP. CÆS. etc. IMP. VIII. TRIB. POT. IV. LEG. VII. CLUS. Historiam nihilominus

nostram auspicabimur a primo Severi anno, et TERTULLIANI jam Christiani ab anno illius tertio, dummodo quædam præmiserimus de ejus appellationibus Q. SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI CARTHAGINIENSIS, et proinde de ipsius gente, familia, stirpe, parentibus, patria, institutione, studiis et scriptis adolescentiæ, vitæ statu, et ætate, quum Severus Imperium iniit.

§ III. *De ejus prænomine, nomine, cognomine et agnomine.* — 6. Porro Q. (quod auctori nostro tribuerunt jam olim Vincentius Bellovacensis, Trithemius, Politianus, et MS. eod.) Prænomen esse, norunt Antiquarii omnes, fortassis quod quinto loco natus esset, utpote quum Prænomen aut ab eventu, aut ab avis, proavis, seu atavis fere usurpari a Romanis soleant (in quorum locum hodie successerunt propria cujusque nomina) quale est et illud: QUINTA SEPTIMIA, quod inter prænomena feminarum ab Onuphrio recensetur. SEPTIMI, gentis est appellatio, quæ apud Romanos primum Regia, deinde plebeia, postremo Consularis fuit et Patritia. Imprimis enim invenitur: SEPTIMIUS MESIUS ÆQUICOLARUM REX, inde in variis Marmorum inscriptionibus, partim inter Epigrammata antiquæ Urbis, partim in Orthographia Aldi Manutii, feminarum appellationes: SEPTIMIA ANNA, FL. HORATIA SEPTIMIA OCTAVILLA, SEPT. FELICISSIMA EURESIA, SEPT. SECUNDA, SEPT. EXORTA, et Ordinis Militaris virorum (quæ ad institutum magis faciunt) T. SEPTIMUS FELICISIMUS COHORTIS II. et L. FLAVIUS L. F. SEPTIMIUS AFER OCTAVIANUS C. V. TURM. II. EQUIT. ROM. X. VIR ST. LITIBUS JUDICANDIS; et L. SEPTIMIUS ANTIGONUS MIL. COH. VI. PR. et T. SEPTIMIUS C. F. SER. TIVIA TR. MIL. denique L. SEPTIMIUS SEVERIANUS, et SEPT. CARITO V. P. Consularium denique virorum sub Julio Cæsare Augusto P. SEPTIMIUS, Trajano Cæsare SEPTIMIUS AGNIDINUS V. C., AGENS PER HISPANIAS V. C. P. T. VICESACRA COGNOSCENS, sub Marco Imp. SEPTIMIUS SEVERUS, sub Imper. Vero L. SEPTIMIUS SEVERUS, M. SEPTIMI GETÆ F. postmodum Imperator, sub ipso illo Severo D. CLAUDIUS SEPTIMIUS ALBINUS, cum illo, uti supradiximus, Cæs. appellatus, P. SEPTIMIUS M. F. GETA illius frater, Q. SEPTIMIUS PLAUTIANUS Antonini filii ipsius socer, et (mirum de Antonino ejus filio majore natu, quod SEPTIMI appellationem prætermiserit.) P. SEPTIMIUS SEVERI AUG. F. GETA IMP. CÆS. AUG. De quorum gente an fuerit, etiam ipse Afer Auctor noster non ita constat, ipse interim sibi ipse, lib. de vel. Virg., cap. ult., num. 140, his verbis id nominis tribuit: *Pax et gratia a Domino nostro Jesu redundet, cum SEPTIMIO TERTULLIANO, cujus hoc opusculum est; hinc, et a Lactantio Instit. divin. l. 5. c. 4. et a B. Hieron. 188. Epist. ad Fabiolam, SEPTIMIUS TERTULLIANUS appellatur; quibus etiam consentiunt Trithemius, Politianus, et MS. excusique hactenus codices omnes. FLORENTIS cognomen, familiam quidem certam*

gentis Septimiae significat, sed quæ apud Romanos fuit incognita; attribuitur tamen auctori non modo in excusis, sed et MS. cod. ac jam olim a Trithemio et Politiano. TERTULLIANI nomine præter alios qui illius mentionem faciunt scriptores omnes, non modo verbis jam citatis, sed etiam hisce seipsum appellat, *Tantum oro ut, quum petitis, etiam TERTULLIANI peccatoris memineritis, et, Memento in orationibus tuis TERTULLIANI ad hæc exhortantis.* Quod videtur derivatum a Tertullo, sicuti Octaviani ab Octavio, et Septimii a Septimio, et stirpem significare familiæ Florentum. De qua fortassis est quæ extat Montuui ad S. Mauritium, ac Mediolani ad S. Victorem porta Vercellensi hæc inscriptio: C. SARTORIUS L. F. OVF. TERTULLIANUS VETERANUS LEG. XI. CURATOR CIVIUM ROMANORUM MOGONTIACI, seu MUNGOTIARH. Hoc saltem constat ex Eusebii Chronico et B. Hieron. Cat. Scriptorum Eccles. TERTULLIANUM nostrum Afrum fuisse centurionis Proconsularis filium; quod etiam affirmant B. Isidorus, Ven. Beda, Nicephorus, Freculphus Lexoviensis, Marianus Scotus, Ado, et Vincentius Bellovacensis.

§ IV. *Cujus fuerit, qualisque ejus institutio, litterarum peritia ac scientiarum?* — 7. Patriam Carthaginem indicat agnomen CARTHAGINIENSIS: in quo etiam illi consentiunt, quum dicunt *Provincia Africa, Civitatis Carthaginensis*, sicuti et B. Optatus Milevitanus lib. 1. adv. Parmenianum, et nominatim Nicephorus, quum Carthagine in Africa ortum scribit. Quid? quod ipse Auctor id satis superque indicet (1) initio Libri de Pallio: *Principes (inquit) semper Africa, viri Carthaginenses vetustate nobiles, novitate felices... Tamen et vobis habitus aliter olim... Vobis vero post injuriæ beneficium..., post Gracchi obsecra omnia..., post trinas Pompeii aras, et longas Cæsaris moras: ubi mœnia Statilius Taurus imposuit, solemnia Sentius Saturninus enarravit, quum concordia juvat, Toga oblata est... Pallium tamen generaliter vestram, immemores etiam, denotatis. Equidem haud miror præ documento superiore. Num et Arietem illa dicitur Carthago, studiis asperrima belli, prima omnium armasse. Quum tamen ultimarent tempora patriæ (en patriam Carthaginem vocat) et Aries jam Romanus in muros quondam suos auderet, stupere illico Carthaginenses ut novum extraneum ingenium. Tantum ævi longinqua valet mutare vetustas. Sic denique nec Pallium agnoscitur. Hæc paulo prolixius, ob opinionem*

A Vadiani, qui in Charta Palestinæ patriam illi assignat Municipium quoddam juxta Aras Phileorum fratrum.

8. Atqui TERTULLIANI qualis felix fuerit institutio, Libri ejus adversus Gentes testantur, qui (B. Hieron. teste Epist. ad Magnum) cunctam sæculi continent disciplinam, e quibus vel solis constat omnes illum Auctores evolvisse, Historicos, Poetas, Grammaticos; de Jureconsultis vero res notior est quam ut probatione sit opus, de Medicis et Philosophis idipsum ex libro de Anima colligere est. Quorum omnium Catalogum in suas classes distributum reperiet Lector inter Indices nostros, tam Græcorum quam Latinorum. Hinc a Lactantio dicitur in omni genere litterarum peritus, ab Eusebio legum et rerum Romanarum peritia clarus, a B. Hier. acris et vehementis ingenii vir quo nihil eruditius, nihil acutius, a B. Augustino disertissimus, qui buccis sonantibus orationem inflaverit, a Nicephoro eloquentia admodum pollens, acris et ingeniosus admodum. Quæ omnia latius nullo prosequitur Vincentius Lirinensis: « Hic (inquit) apud Latinos nostrorum omnium facile princeps judicandus. Quid enim hoc viro doctius? quid in divinis atque humanis rebus exercitatus? Nempe omnem Philosophiam, et cunctas philosophorum sectas, auctores assertoresque sectarum, omnesque eorum disciplinas, omnem historiarum et studiorum varietatem mira quadam mentis capacitate complexus est. Ingenio vero nonne tam gravi et vehementi excelluit, uti nihil sibi pene ad expugnandum proposuerit, quod non aut acumine irruerit, aut pondere illiserit? Jam porro orationis suæ laudes quis exequi valeat? Quæ tanta nescio qua rationum densitate conserta est, ut ad consensum sui, quos suadere non potuerit, impellat, cujus quot pene verba, tot sententiæ sunt, quot sensus, tot victoriæ... Quanquam interitæ experientia ipsa convicti fateamur necesse sit, quod de eo scribit Lactantius, parum esse facilem, minus comptum, et multum obscurum, et juxta B. Hieronymum, crebrum quidem in sententiis, sed difficilem in eloquendo, ut non mirum sit, stylum ejus et aliorum etiam Afrorum facile potuisse discerni a Nepotiano (uti in Vita ejus testatur idem B. Hieronymus), Minutii Felicis dico, B. Cypriani, Arnobii, Lactantii, Victorini. Obscuritatis vero styli præcipuam causam annotavit alicubi Rhenanus, quod ex Græcorum Auctorum assidua lectione adeo Græcas loquendi formulas imbibere, ut etiam Latine scribens, illarum oblivisci nequiret. Et vero scripsisse eum quædam in adolescentia, atque adeo ante fidem Christi susceptam, idem B. Hieronymus locuples testis est. Nam « est (inquit lib. 1. adv. Jovin.) hujus loci nuptiarum angustias describere, et quasi in communibus locis Rhetorico exultare sermone. Certe et TERTULLIANUS, quum adhuc esset adolescens, lusit in hac materia. » Cujus libri argumentum et titulum idem Epist. 22. ad Eustoch. recenset: « Si tibi placet (inquit) scire, quot molestiis virgo libera, quot uxor astricta sit, legas TERTULLIANUM AD AMICUM PHILOSOPHUM. » Quo fit ut castitatem, quum toto vitæ tempore

(1) Scripsisse videtur Eusebius Tertullianum fuisse Romanum et nobilem, Hist. Eccl. lib. II, cap. 2. Ταῖς Τερτυλλιανῶς τοῖς Περσικοῖς νόμοις ἀγιστῶντος, ἀντὶ τοῦ εἶναι Ἰουδαῖος, καὶ τὸν μέγιστον ἐστὶν Πέρσης λατρεῖν. Quod tradit Tertullianum Romanum legum fuisse peritum, quosdam ad credendum induxit, eum auctorem fuisse Jurisconsultum, et revera quidam est Jurisconsultus ejusdem nominis; at constat alium esse a nostro Tertulliano, nec tradit Eusebius fuisse Jurisconsultum, sed legum Romanarum peritum. Quod de ejus Patria et nobilitate subjicit Eusebius, defendi nequit, ni de Romanis Scriptoribus capiat, et sensus sit, Tertullianum unum fuisse ex Clarissimis Latinis auctoribus. Rufinus hoc sensu hunc Eusebii locum accepit vertendo, inter nostros Scriptores admodum clarus.

usque adeo commendatam habuit, etiam jam inde ab illo observatam censeamus. Atque adeo non tam suo quam aliorum nomine, exempli gratia, dictum intelligimus illius Auctoris : « *Ego me scio neque alia carne adulteria commisisse, neque nunc alia carne ad continentiam eniti. Lib. de Resur. car. cap. 59.* »

§ V. De ejus conversatione in gentilismo, de conjugio. 9. Conjugium tamen iniisse TERTULLIANUM ex Libris duobus ad Uxorem perspicuum est : fortassis quod nondum sublatae essent Papia, Poppaea et Julia leges, quae liberos suscipi cogeant (uti ipse fatetur) et caelibes et orbos velabant ex testamento solidum c. pere ; de quibus per Severum Imp. sublati infra latius. Quarum legum constitutio praescribens matrimonii certam aetatem, utpote juxta Platonem anni xxv, nostram confirmat conjecturam, quod ante fidem matrimonium contraxerit, quanquam tamen liberorum ejus nulla uspiam mentio. Scribitur autem a Tribemio apud Carthaginem aliquot annis Rhetoricam gloriose docuisse ; postea et Oratorem fuisse seu causarum Advocatum mox comprobabimus. Jureconsultum etiam fuisse constat ex variis quibus utitur phrasibus et J.C. vocibus. Fortassis Romae praeceptore usus est Serbilio Scaevola, et studiorum collega Severo Imp. et Aemilio Papiniano : aetate tamen minor Severo, qui natus fuit anno Domini cxlvi, ut quadragenarius fuerit initio Imperii illius. Inde enim ad finem usque Imperii ipsius et filii ejus Antonini Caracallae, sub quibus Auctor floruit, anni efficiuntur xxiv. aut circiter ; et sic simul constituuntur lxiii. aetatis TERTULLIANI, a quo anno (quem climactericum vocant Medici) decrepita aetas, ad quam usque vixit, exordiri solet. Pro quo facit quod B. Hieron. et Nicephorus post mediam aetatem in haeresim Montani lapsam scribunt, nempe nostra quidem sententia circa annum aetatis ejus quinquagesimum tertium, anno Severi xv. toto ante obitum decennio. Verum de his plus satis. Jam ad Historiam pergamus annorum illorum xxiv.

Anno J. C. cxciv.

10. Anno igitur Domini cxciv, C. SOSIO FALCONE et C. JULIO ERUTIO CLARO COSS. S. Victoris, F. Felicis Afri, Romani Pontificis an. viii. Imp. Cæs. L. Septimii M. F. Afri, P. Pertinacis Augusti anno i. TERTULLIANUS adhuc ethnicus causarum patronum agebat Carthagine ; quod comprobatur his ipsius verbis quae sub Pallii persona de se scripsit jam Christianus factus : *Ego, inquit, nihil foro, nihil campo, nihil curiae debeo, nihil officio advigilo, nulla rostra praecoecupo, nulla praetoria observo, cancellos non adoro, subsellia non contundo, Jura non conturbo, causas non elatro. Plus togae laesere Remp. quam loricae (De Pall. c. 5.).* Certe ethnicum se fuisse ipse fatetur, agens de judicio extremo, vita et igne aeternis, et suscitatione defunctorum : *Hæc, inquit, et nos risimus aliquando, de vestris fuimus. Fiunt, non*

nascuntur Christiani (1). Apud auctorem vero quaedam ad annum hunc pertinentia reperire est. Imprimis de cæde Imper. P. Helvii, P. F. Pertinacis occisi v. Kal. April. illud Apologetici : *Unde qui saucibus exprimentis palæstricam exercent ? Unde qui armati palatium irrumpunt, omnibus Sigeriis atque Partheniis audaciores ? De Romanis, ni fallor (Apol. c. 35.), utpote qui in foribus palatii ab armatis Prætorianis militibus interfectus sit, factione Læti præfecti prætorio ejusdem, cujus jussu Commodus Imper. non multo ante Narcisso athleta, cum quo ille solebat in palæstrica exerceri, strangulatus fuerat. Deinde de Imper. Cæs. Pescennio Nigro, qui occiso jussu Senatus Imper. Cæsar. M. Didio M. F. Commodo Severo Juliano Augusto, exante diem Kalendas Maias Imperium invaserat, illud ejusdem loci : *Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide nihil hosticum (adversus Cæsarem) de ipso Senatu, de equite, de castris, de palatiis ipsis spirant. Unde Cassii et Nigri ?* Quorum prius ad Avidium Cassium refertur, qui ex familia Cassiorum C. Julii Cæs. interfectorum, et Antonino Pio et Marco ac Vero Imp. principatus extorquere conatus fuit ; alterum ad Nigri conspirationem adversus Severum Imp. *Jam et solemnia Cæsarum* (qualia etiam Kalend. Junii in auguratione nova Severi, qui antea Idibus Maii ab exercitu Imperator dictus fuerat, celebrata sunt) ibidem in hæc verba describit : *Cur die læto non laureis postes obumbramus, nec lucernis diem infringimus ?* et paulo post : *Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem convenio ; an alicui Cæsari suo parcat illa lingua Romana ? Testis est Tiberis, et scholæ bestiarum. Jam si pectoribus ad translucendum quandam specularem materiam natura obduxisset, cujus non præcordia insculpta apparent novi ac novi Cæsaris scenam Congiario dividendo præstidentis etiam illa hora, qua acclamant : De nostris annis tibi Jupiter augeat annos ?* Hoc enim indicant Herodianus l. 2. inter cætera scribens Milites Prætorianos relictis armis pomparum habitu laureatos processisse ; et Spartianus ac Fasti Consulares, dum 30. postquam in urbem venerat die, exante diem Kal. Jul. profectum scribunt Severum in Orientem contra Nigrum tyrannum, datis prius plebi Congiario, et Donativo Militibus ; denique et hæc numismatis inscriptio : IMP. CÆS. L. SEPT. SEV. PERT. AUG. COS. LIBERALITAS AUG. quo pertinet etiam quod præternittitur : *Focos et thoros in publicum educere,**

(1) Ipsemet suis diserte testatur Tertullianus verbis se una cum gentium superstitionibus libidini inservisse. in libro de Resurrect. cap. 59. : *Ego me scio, neque alia carne adulteria commisisse, neque nunc alia carne ad continentiam eniti* : quo etiam tempore spectaculis delectabatur, de quibus, malo, inquit (Tert., de Spect. c. 19.), non implere, quam meminisse, id est, pauca de iisdem dicere, quam eorum, quæ vidi, meminisse ; ac libro de poenitentia se omnium peccatorum maximum fuisse fatetur, lapsisque poenitentiam suadens, ait (Idem de Poenitent. c. 4. et c. 12.) : *eam tu peccator mei similis (imo me minor, ego enim præstantiam in deliciis meam agnosco) poenitentiam ita invade, ita amplexare, ut naufragus alicui tabulae fidens. Cap. vero 12, de vita in vitiis transacta : Quid ego ultra de istis (id est, de poenitentia), peccator omnium notarum cum sim, nec ulli rei nisi poenitentiae natum.*

ricatim epulari, civitatem tabernæ habitu obole facere, vino lutum cogere. Ad hunc præterea annum pertinere censemur illud lib. ad Scapulam: *Ipsæ etiam Severus pater Antonini Christianorum memor fuit. Nam et Proculum Christianam, qui Torpacion cognominabatur, Euhodiam procuratorem, qui eum per oleum aliquando curaverat, requisivit, et in palatio suo habuit usque ad mortem. ejus: quem et Antoninus optime noverat Christiano lacte educatus (L. ad Scap. c. 4.).* Nam morbum illi gravem contigisse initio Imperii, ex *Amio* Lampr. vel inde patet, quod quum filii sui id ætatis non haberent ut imperare possent, Severum id in animo habuisse scripserit, ut, si quid sibi forte humanitus accidisset, Nigro Pescennius et Claudius Albinus succederent; quorum ille occisus fuit anno sequenti. Et quum (sicut infra latius) anno ipsius 4. Antoninus annum agens 15. Cæs. Aug. appellatus sit, oportebit huc referre quod de illius scribit educatione Auctor. Cui simile est illud de illo Spartiani: « Si quando feris obiectos damnatos vidit, flevit, aut oculos avertit. Septennis puer, quum collusorem suum puerum ob Judaicam religionem gravius verberatum audisset, neque patrem suum, neque patrem pueri, neque auctorem verberum diu respexit. » Christiano vero lacte educatum, ex eo confirmatur, quod Lugduni natus sit, ubi vigeat fides Christiana.

Anno Domini cxcv.

11. IMP. CÆS. L. SEP. SEV. PERT. AVG. II. ET D. CLAUDIO SEPT. ALBINO CÆS. II. COSS. anno 9. S. Victoris Rom. Pont. et ipsius Severi II. adhuc Carthaginæ causarum fuisse advocatum TERTUL. verisimile est. Ad hunc autem annum referri debet illud ipsius lib. ad Scapulam: *Sic et circa Majestatem Imperatoris infamamur, tamen nunquam Albiniani nec Nigriani vel Cassiani inveniri potuerunt Christiani; sed iidem ipsi qui per Genios eorum in pridie usque iuraverant, qui pro salute eorum hostias et fecerant et voverant, hostes eorum sunt reperti (Ad Scap. 2.).* Hoc enim anno Imper. Cæs. C. Pescennius Nigro Justus August. occisus est apud Cyzicum, sive Isicum juxta Herodianum, quo facto mox Severus eos Senatores occidit qui Nigri partes secuti fuerant et cum Nigro militaverant Ducum aut Tribunorum nomine, aliosque omnes exceptis Militibus, quos impunitate proposita recepit; Antiochenis privilegia, et Neapolitanis jus civitatis eadem de causa ademit. Aliquot deinde Barbarorum Reges (juxta Onuphrium), qui Nigro fuerant auxilio, a Severo victi sunt; quare ipse IMP. II. III. et IIII. appellatus est: quos omnes Nigrianos Auctor noster appellat. Quod postremum confirmat nostram sent. de Arabibus, Parthis et Adiabenis hoc anno devictis; atque adeo huc pertinent inscriptiones Nummorum et Marmorum antiquæ supra citatæ; et proinde illud Auctoris: *barbari exclusi (De Pall. c. 2.).* Et vero Constitutiones his Coss. editæ titulo Severi et Antonini Augg. datæ v. Kal. Martii, xi. Kal. Maii, Nonis Julii vi. Kal. Oct. et xi. Kal. Novemb. confirmant quod supra diximus de An-

tonino Imp. consorte ab initio; quæ extant Cod. Lib. 8. T. 14. l. 1. l. 6. T. 2, l. 2. lib. 2. Tit. 1. l. 2. lib. 2. T. 24. l. 1. et lib. 8. T. 16. l. 1. Ad hunc annum pertinere censemur, cujus ex Eusebio supra meminimus, bellum Judaicum et Samariticum, de quo etiam Freculphus Lexoviensis, unde et Judaicum (cognomen) ei oblatum fuisse. Quo videtur ex parte respicere Auctor de Judæis agens: *Dispersi (inquit), palabundi, et cæli et soli sui extorres vagantur per orbem, sine homine, sine Deo Rege, quibus nec advenarum jure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur (Apolog. c. 21.).* Unde conjicio belli illius occasionem, quod Judæam vellent repetere, quia illis ab Hadriano Imp. interdictum fuerat. Huc etiam referendum quod scribit Niceph. Eccl. hist. l. 5, cap. 2. *Severi imperii initio satis bono loco res nostræ fuere, in diesque fidei professio augmenta sua cepit, eorum quos recensuimus Ecclesiasticorum doctorum scriptis atque doctrinis eam provehentibus, idque in maximis quibusque potissimum urbibus, nimirum Alexandriæ, Antiochiæ, Eliæ, et per Palæstinam omnem, Ephesi, Cæsareæ, et Occidentem versus, Thessalonice, Athenis, Corinthi, in Galliis, et Romæ maxime. Universæ enim multitudines et domus totæ ad fidem accedebant, quidvis facere et pati paratæ, quam ut quidquam contra religionem nostram agerent aut novarent.* Qua occasione etiam recensendi hic veniunt, quorum tum ille, tum Eusebius, meminerunt; hujus ætatis Ecclesiastici scriptores, maxime quum ipsorum scriptis et doctrinis haud dubie acceptam debeat suam conversionem Auctor noster. Apud Alexandriam Demetrius Episcopus 12. ac Presbyteri Panthenus et ejus discipulus Clemens Alexand. Antiochiæ 9. Episc. Serapio, Hierosolymorum 34. Gordius, Cæsareæ Palæstinæ Theophilus, Ephesus Polycrates, Ponticus Palmas, Berillus et Bachilus Corinthii, in Africa Carthaginæ Agrippinus, Lugduni Galliarum S. Irenæus, Romæ denique S. Victor Pont. Atque adeo hinc confirmatur nostra ex MS. cod. lectio apud Auct. *Quales ergo Leges istæ, quas adversum nos soli exercent impii, injusti, turpes, truces, vani, dementes; quas nullus Pius, nullus Verus impressit? (Ibid. c. 5.)* nempe usque ad id temporis quo Apologeticum edidit.

Anno Domini cxcvi.

D. § VI. *Quandouam, quare occasione ac quibus momentis Christianus evaserit.* — 12. Q. FLAVIO TERTULLO SCAPULA et T. FLAVIO CLEMENTE COSS. S. Victoris Rom. Pont. anno x. et Severi III. TERTULLIANUS fidei Christianæ, mea quidem sententia, nomen dedit (1), Imperio jam prorsus pacato, cum Severo im-

(1) Hanc Jac. Pamelii sententiam Petrus Allixius in dissert. de Tertull. vita et script. Paris 1680. et Tillemontius, mémoires, t. III. art. 2, p. 87. rejiciunt. Quidam, ut refert Cl. P. Berti, Dissert. Hist. rom. 2. sæcul. 3. dissert. 4. § 2. p. 413. ad fidem christianam conversum putant circa ea tempora, quibus scripsit librum de Pallio, post annum scilicet 208. Sed plura extant Tertulliani opera antea conscripta quæ nostram ab eo professam fidem exhibent. Ad annum 196 Tertulliani conversionem refert Fabricius, ad annum 170 Oudin, ad annum 185 Caveus, hæc tamen et solis conjecturis innixi. Vide Lumper, *ibid.* Ebd.

perantibus Antonino ejus filio et Claud. Albino Cæsaribus, quod adeo *Triplex Imperium* vocat verbis supra citatis, quo Lectorem remittimus; complura enim illic reperiuntur quæ ad hunc annum pertinent. Id tamen non initio, sed sub hujus anni finem: *eradicato jam omni acorito hostilitatis* (*Ad Scap. c. 3; Apolog. c. 23*), utpote post excidium Byzantinam, quæ urbs, Herodiano, Zonara et Michaelē Glyca testibus, post triennii obsidionem, cœptam anno 1. Severi, adhuc vivente Nigro, tandem fame capta est, et libertate omni adempta Perinthiis (qui multa a Nigro passi fuerant), adjudicata est, etiam mœnibus eversis, in vici formam redacta. Cujus etiam Auct. meminit: *Cælius, inquit, Lapella in exitu Byzantino, Christiani gaudete, exclamavit* (*Ibid. c. 19.*). Occasionem suæ conversionis ipse, quantum apparet, indicat ex testimonio alienius Dei qui a Christianis adjuratus dæmonem se confitebatur (*Ibid., c. 20*). *Hæc testimonia* (inquit) *Deorum vestrarum Christianos facere consueverunt, quam plurimum illis credendo, in Christo Domino credimus. Ipsi litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostræ fidem iedificant* (1). Neque tamen inde solummodo, sed et ex fide scripturarum sacrarum, quarum fidem dii suo testimonio approbant. Maxime quod illarum auctoritatem (vel ipso teste jam Christiano) summa antiquitas vindicaret, utpote quum: *omnes substantias, omnesque materias, origines, ordines, venas veterani cujusque styli, gentes etiam plerasque et urbes, insignes historiarum causas et memoriarum, ipsas denique effigies litterarum, indices custodesque rerum; ipsos Deos, ipsa templa et oracula et sacra unius Prophetæ Moysei scrinium seculis aliquot antevertit. Quom etiam illarum Majestatem divinam prædictionum veritis comprobaret. Quidquid enim, inquit, agitur, prænuntiabatur. Quod terræ vorant urbes, quod invulsa maria fraudant, quod æterna atque interna bella dilaniant, quod regnis regna compulsi, quod fames et lues, et locales quæque clades, et frequentis plerumque mortium vastant, et quod etiam officia temporum et elementorum munia exorbitant, quod et monstria et portentia, naturalium forma turbatur, providenter scripta sunt* (Nempe *Matth. 23*). *Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur.* De quibus omnibus latius et

(1) Quam oraculi responso tribuit Pamelius Tertulliani conversionem, eam visioni Georgius Ambianensis, uterque fabulam subodoratur. Ex ipsius auctoris testimonio tres præcipuas lubet eruere hujusce rei causas, nempe 1° invictam martyrum in crudelissimis tormentis constantiam. Quisque, inquit, tantam tolerantiam spectans, ut aliquo scrupulo percussus, et inquirere accenditur, quid sit in causa, et ubi cognoverit veritatem et ipse statim sequitur. Liber *ad Scap. c. 1.* cap. ultim. 2° Potestatem eorundem stupendam in demones eorumque simulacra et oracula. *Quid isto opere manifestius? quid hac probatione fidelius? simplicitas veritatis in medio est: etiam de corporibus nostro imperio excedunt inriti et dolentes et vobis præsentibus erubescens.* *Apolog. c. XXIII.* 3° Metum judiciorum divinarum. *Ad istam disciplinam, ait in libro de Anima II. n. et prædicti iudicii transvolamus.* Quibus et addas velim, quæ supra in l'arcello, auctoritatem scripturarum, divinamque prædictionum majestatem veritate comprobata, imo et imperii calamitates eo magis servientes quo vesanior in christianam immunitas grassaretur, ac demum rerum vi graves non secus ac verborum acumine Apologeticis sermones a pluribus quæ Ecclesiæ tempestate florebat doctoribus evulgatos.

Edd.

A 1. de Pallio c. 2, et ejusdem Apolog. cap. 40, quo et ad Annotat. nostras Lectorem remittimus.

13. Hic duntaxat addemus, alludere illum inter cætera ad *luem* maximam Romæ et in multis Provinciis, ac terræ motum quo corruit Smyrna urbs Asiæ, quæ recenset Euseb. in Chronicis sub Marco et Vero Impp. et fulmen quod sub Commodo in Capitolium ruens Bibliothecam inflammavit, et bella ejus ætatis civilia, quorum jam meminimus. Item ad *famem*, de qua l. ad Scap. in hæc verba, (*L. ad Scap. c. 3.*): *Sicut et sub Ilaritano præside, quum de arcis sepulturarum nostrarum acclamasset: Arcæ non sint, arcæ ipsorum non fuerunt; messes enim suas non egerunt.* Denique ad *portentum*, de quo ibidem: *Nam et sol ille in conventu Uticensi, extincto pene lumine adeo* B *portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate et domicilio.* (*L. de testim. animæ cap. 1.*). Et vero, scripta quoque multorum a Christo Patrum adv. Gentes conversioni causam dedisse sentimus, ad quæ alludit alibi: *Nonnulli, inquit, quibus de pristina litteratura, et curiositatis labor, et memoriæ tenor perseveraverit, opuscula penes nos condiderunt, commemorantes et contestificantes in suggillationem et originem et traditionem et sententiarum argumenta per quæ recognosci possit, nihil nos aut novum, aut portentosum, suscepisse, de quo non etiam communes litteræ ad suffragium nobis patrocinentur, si quid aut erroris ejecimus, aut aquitalis admisimus.* (*L. adv. Valent. c. 5.*). Inter quos commemorandi Quadratus, Aristides, Anaxagoras, Melito, Theophilus Antiochenus, Apollinarius, Tatianus, Clemens Alexand. et Apollonius Senator, denique ab Auct. alicubi citati *Justinus Philosophus et Martyr, Miltiades Eccles. Sophista, et Irenæus omnium doctrinarum curiosissimus explorator.* Quibus omnibus evolvendis et ante et post fidem susceptam ipsum allaborasse, vel ex Apolog. patet, in quo subinde illos ad verbum fere imitatur. His omnibus adminiculis ad Christi fidem conversus et jam initiatus, quum pallium Christianum indutus (sicuti antea etiam attigimus) inconstantia notaretur ab amico, quod a *Toga* transisset ad *Pallium*, Orationem habuit Carthagine (quam LIB. DE PAL. inscripsit), qua et Pallii vetustatem, simplicitatem, facilitatem, libertatem sine cura, Philosophicam gravitatem et sanctitatem commendat; et D vitio sibi dari non debere variis exemplis ostendit, quod habitum verterit. Qua occasione et libidinum varia genera, quibus natura mutetur, et Matronarum cultum indecentem insectatur, et fori Judicum et militum vitia, tum ambitioni et gula cauterem adigit. Atqui his Coss. data Constitutio Severi et Antonini v. Idus Martias, quæ extat D. Lib. 9, Tom. 1. lib. 1. iterum confirmat nostram sententiam de Antonino filio Imperii consorte.

Anno Domini cxcvii.

§ VII. Unde suam hauserit omnimodam disciplinam christianæ scientiam. — 14. C. DOMITIO DEXTRO II. ET L. VALERIO MESSALA THRASEA PRISCO COSS.

S. Victoris Papæ Romani anno II. et Severi IV. TERTULLIANUS jam Christianus quibus se occupationibus totum dederit, scripta ejus, de quibus postea, vult satis suo confirmant testimonio. Ex quibus imprimis constat ita versatum fuisse in sacrarum lectione litterarum, ita memoriæ omnia et singula scripturarum loca commendasse, ut vel unica periodo subinde complura complexus sit; sicuti ex Scripturarum Indice nostro, collatione cum Auctore facta, facile est deprehendere. In illis autem citandis editionem sequitur ubique 70. Interpr. quod ad Vetus Instrumentum attinet, quod per *Esdras* (vel ipso teste) constat restauratum (*L. de Hab. mul. c. 3. Apolog. c. 18*), idque non in Pentateucho Moysi duntaxat, aliisque libris historicis, sed et in Prophetarum vaticiniis: Quos enim (inquit) diximus prædicatores, *Prophetæ de officio præfandi dicuntur. Voces eorum, itemque virtutes, quas ad fidem Divinitatis edebant, in thesauris litterarum manent, nec istæ nunc latent. Ptolemæorum eruditiss. (quem Philadelphum supernominant) et omnis litteraturæ sagacissimus, quum studio Bibliothec. Pisiæstratum (ut opinor) æmularetur; inter cætera memoriarum, quibus aut vetustas, aut curiositas aliqua ad famam patrocinabatur, eæ suggestu Demetrii Phalerii Grammaticorum tunc probatissimi, cui præfecturam mandaverat, libros a Judæis quoque postulavit, proprias scilicet atque vernaculas Litteras, quas soli habebant. Ex ipsis enim et ad ipsos semper Prophetæ peroraverant, scilicet ad domesticam Dei gentem ex patrium gratia. Hebræi retro, qui nunc Judæi. Igitur et litteræ Hebrææ, et eloquium. Sed ne notitia vacaret, hoc quoque Ptolemæo a Judæis subscriptum est, Septuaginta duobus Interpr. indutiis; quos Menedemus quoque philosophus, Providentiæ vindex de sententiæ communionem suspexit. Affirmavit hæc vobis etiam Aristæus. Ita in Græcum stylum ex aperto monumenta reliquit. Hodie apud Serapæum Ptolemæi Bibliothecæ cum ipsis Hebraicis Litteris exhibentur. Quæ paulo prolixius citavimus, adversus eos qui auctoritatem 70. Interp. elevare non verentur (1). In Novo vero Testamento non tam Latinis Translatis, quam Græcis veteribus codicibus usum Auctorem, Græce doctissimum, ex versione ejus peculiari, ab aliis omnibus multum subinde diversa, manifestum sit; quam adeo discrepantiam in gratiam Professorum sacrarum Litterarum ubique annotavimus. Quam jam olim etiam indicavit B. Ambr. sive quisquis Auctor est Comment. in Epist. Pauli ad c. 5. Rom. « Constat (inquit) quosdam Latinos olim de ve-*

(1) Dissertationem de varietet incerta Indole librorum Tertulliani Joh. Salomo Semler, vir tantisper consilii auxilium ac tritæ viæ non nihil impatiens, ad calcem suæ editionis in lucem protulit, ac imprimis videre est quo animi impetu hæc statuere audeat, nempe Tertullianum nec adhibuisse Græcos codices, nec adhibere voluisse; totum vero in eo esse ut suam latinam cuilibet extraneæ lectionem anteponat, quasi Græci libri isio jam tempore fuerint per hæreticos depravati; eoque facilius id in latinorum mente hæsisse, libris neupe latinis accedere præcipuam præstantiam; potiore vetustatem, quod exemplaria latina antiquius sua prima habeant initia et recentia rudimenta; imo et superesse varias novas interpretationes et glossas quarum primus et certus auctor est Tertullianus, ab illoque in omnes

teribus Græcis translatis codicibus, quos incorruptos simplicitas temporum servavit et probat. Postquam autem discordia animis dissidentibus et hæreticis perturbantibus torquere quæstiones cœperunt, multa immutata sunt ad sensum humanum, ut hoc contineretur in litteris, quod homini videretur. Unde et ipsi Græci diversos codices habent. Illud autem verum arbitror, quando et ratio, et historia, et auctoritas observabatur. Nam hodie quæ in Latinis reprehenduntur codicibus, sic inveniuntur a veteribus posita, TERTULLIANO, Victorino, et Cypriano. Hactenus ille. At qui versabatur præterea noctu diuque Auctor noster in perscrutandis non modo quos supra adduximus Apologiarum pro fide Christiana Auctoribus, sed et aliis haud dubie Scriptoribus Ecclesiasticis, præter Apollonium Senatorem et B. Victorem Græcis omnibus; Philonem dico, Josephum (quem vocat *Antiquitatum Judaicarum vernaculum vindicem*) (*Apolog. c. 19. l. de Præsc. adr. hæret. c. 32. l. adv. Valent. c. 5. carm. adv. Marc. c. 9. l. de Præsc. adv. hæret. c. 38. l. 1. Apolog. c. 35.*), Appionem et Hegesippum, Judæos, Clementem Romanum, ac S. Polycarpum (quorum illum Romanorum a Petro, hunc a Joanne Smyrncorum Episcopos ordinales agnoscit), S. Ignatium Antiochenum, S. Dionysium Areopag. Galliarum, Papiam Hierapolitanum Episcopos; Agrippam Castorem, Dionysium Corinthiorum, Plinitum ac Philippum Cretenses Episcopos; Musanum, Modestum, Panthenum Alexandrinum, Rhodonem Asianum, Serapionem et Proculum quemdam, quem vocat *eloquentiæ Christianæ dignitatem*, de quo postea latius; Sextum denique Appionem, Candidum, Arabianum, Maximum, et Heraclitum. Quibus adjicio primos illos cæteros. Pont. Röm. in Petri cathedra successores, quorum extant Decretales, quorumque cum Lino et Cleto Auctor meminit, Anacleum, Evaristum, Alexandrum, Sixtum, Telesphorum, Hyginum, Pium, Anicetum, Soterem item (quem. quod occasio sese non offerret, prætermisit) et Eleutherum, quem *Benedictum* nuncupat. Quos omnes Græce scripsisse, ex eodem stylo Latino, qui interpretis ejusdem videtur, censeo; ut pote, qui melius Græce noverint, sicut etiam S. Iren. quam Latine. Quo sit, ut (vel Rhenano annotante) nemo mirari debeat Græcam Auctoris loquendi consuetudinem, quum etiam si qui in Latinam linguam translati essent, mollet ex fontibus bibere (quod aiunt) quam ex lacunis. Atqui hoc primum anno quidam scribunt Idib. Maii die Natalitio Imperii a Severo Imp. appellatum Cæsarem Aug. filium ejus Antoninum apud Viminatium, priusquam in bellum contra Albinum proficisceretur. Verumtamen etiam ab initio Augustum olim fuisse nuncupatum, codices latinos dimanuavisse. Ut ut sit, sedulo cavendum est a duplici quem sibi proponit auctor iste scopo, vulgatum nempe sacrarum librorum lectionem diffamare, prætereaque asserere ex una eademque officina quosdam proditiis veterum libros, Irenæi videlicet, aut Clementis, nec jam satis esse causæ cur eos diversis auctoribus, utpote ab uno confectos, dividere amplius perseveremus. Vid. Tertull. opera recens. Semler, Halæ, 1838, t. V, p. 185-211. Epp.

patet ex Rescriptis præcedentium annorum nomine A Severi et Antonini Augg. Conspirationis interim Albinus adversus Severum hoc anno factæ meminit etiam Auctor in hæc verba, *Unde Cassi, Nigri, et Albini.*

Anno Domini cxcviii.

§ VIII. *Quandonam, et in qua rerum tempestate carmina quædam libaverit.* — 15. T. SEXTIO LATERO ET M. MARIO M. F. CUSPIO RUFINO COSS. S. Victoris Rom. Pontif. anno 12. Severi Imp. v. TERTULLIANUM verisimile est memorie exercendæ gratia conscripsisse Carmine GENESIM ET SODOMAM, imo mea sententia integram sacrorum Bibliorum Vêteris Testamenti historiam; ut pote quum et prius illorum mutilum sit, et ex initio posterioris satis videatur etiam descripsisse orbis universi diluvium; atque adeo etiam Carmen illud AD SENATOREM EX CHRISTIANA FIDE AD IDOLORUM SERVITUTEM REVERSUM, et libros quinque ADVER. MARC. carmine, ac DE JUDICIO DOMINI librum. Hoc vero anno ad xi. Kal. Martias Imp. Cæs. D. Claudius Septimius Albinus Augustus prælio ab Imp. Severo victus et occisus est, idque apud Lugdunum; quæ quod illum antea recepisset (Herodiano teste) et direpta et incensa est; in qua expeditione, uti ex variis Inscript. constat, Imp. viii. ix. et x. appellatus est. Quo jamjam expugnato, omnes imprimis Galliarum, Hispaniarum, Britanniarumque procures qui illum juerant, deinde Romam reversus amicos ejus undique conquisitos, et inter eos Senatores 40. Severus interfici jussit, tum et eos omnes qui in Pertinacem conspiraverant: Quos adeo Auctor *Albinianos* appellat verbis supracitatis. Ad ann. Domini 195. et per aliquot annos perdurasse hanc illorum inquisitionem significat: *Sed et qui nunc*, inquit, *scelestorum partium socii aut plausores quotidie revelantur, post vindemiam parricidarum racematio superstes*; nempe, quantum apparet, ad triumphum usque Parthicum, atque adeo novum Severi annum, quemadmodum ibi latius. Alibi etiam ad Senatores occisos alludit: *Nemo non*, inquit, *etiam hominis causa pati potest quod in causa Dei pati dubitat. Ad hoc quidem vel præsentia nobis tempora documenta sint; quantæ, qualesque personæ inopinato, Natalibus et Dignitatibus et Corporibus, et ætatibus suis exitus referunt, hominis causa: aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab adversariis ejus si pro eo steterint.* (Ad. Sc. c. 2. Apolog. c. 55. l. ad. Marc. cap. ult.) Fuit autem dictorum consulum alter Lateranus tantopere amicus Severo Imp. ut illi magnificentissimas ædes Romæ ædificaverit, quas etiamnum Palatium Lateranense appellamus, quem postea scribit B. Hierony. Epitaphio Fabiolæ, Cæsariano obtruncatum gladio, fortassis Antonini Caracallæ, qui in plerosque amicos patris sui animadvertit. Atqui cum his Coss. scripta sit Epist. ii. S. Victoris Rom. Pont. ad Afros Episcopos data Kal. Septemb. et Epist. S. Eleutherii Decessoris ejus. v. Id. Julii Materno et Bradua Coss. necessario hunc annum, non præcedentem xii. Pon-

tif. ejus designavimus, maxime quod B. Damasius in Pont. sedisse Victorem scribat a Consulatu Commodi v. et Glabronis (quibus Coss. xiii. Kal. Aug. data est prior ejus Epist. ad. Theoph. Alexand.), usque ad Lateranum et Rufinum. A Kal. autem Junii dicti consulatus, quo die creatus Pont. usque ad v. Kal. Augusti anni sequentis, conficiuntur anni 12. mensis 1. dies 28. Is dicta 2. Epist. discrepantiam Afrorum in Sacramentis increpans, mihi videtur ad celebritatem diei Paschæ alludere (quam Epistola priori die Dominica celebrari debere, juxta quod et prædecessores sui statuerunt, mandaverat, quæcumque incidet a xiv. Luna primi mensis, usque ad xxi. in quo fortassis initio Afri quidam cum Polycrate Asiano contrariam sequebantur consuetudinem, quamquam postea in unum consenserint. Nam de Blasto hæretico quartodecimano, sic Auctor: *Est præterea his omnibus etiam Blastus accedens, qui latenter Judæismum vult introducere; Pascha enim dicit non aliter custodiendum, nisi secundum legem Moysi 14. mensis. Quis autem nesciat, quoniam Evangelica gratia evacuetur, si ad legem Christum redigit?* (L. de Præsc. adv. hæ. c. 55, hæ. 22. l. de Jejun. c. 14. lb. c. 15.) Ad eandem observationem pertinet illud ejusdem: *Pascha celebramus annuo circulo, mense 1;* atque adeo etiam illud: *Aguntur præterea per Græcias illas certis in locis Concilia ex universis Ecclesiis.* Id enim etsi generatim loquatur, existimamus potissimum intelligi de Conciliis paulo ante celebratis Palestinæ a Theophylo Cæsariensi, Ponti a Palma, Corinthio a Bachylo, et Ecclesiarum apud Osroenum, Alexandrinum quoque a Theophilo, denique Asiano, in quo scribit Niceph. hist. Eccl. l. 4. c. ult. Patres dictam sententiam B. Victoris Concil. Romani secutos esse, cui etiam consentit Concil. Galliarum sub Irenæo.

Anno Domini cxcix.

§ IX. *De libris adversus Judæos in lucem editis.* — 16. T. HATVRIOT F. SATURNIO, ET C. ANNIO APP. F. TREBONIANO GALLO COSS. S. Zephyrini Papæ Romæ i. ac Severi Imp. vi. videtur nobis contigisse discrepatio illa TERTULLIANI cum Judæo quodam, cujus occasione scripsisse se significat librum ADVER. JUDÆOS. Proxime accidit, inquit, (l. ad. Jud. c. 1.), *disputatio habita est Christiano et Proselyto Judæo. Alternis vicibus contentioso sive uterque diem in vespere traxerunt. Obstrepentibus etiam quibusdam spectantibus, singulorum nullo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo, quod per centum disputationis minus plene potuit elucidari, inspicere curiosius, et lectionis stylo quæstiones retractatas terminare.* In quo inter cætera annotandum venit, quod de dilatatione fidei per universum pene orbem jam ab ea ætate pulchre deducit. In quem enim, inquit, alium universæ gentes crediderunt, nisi Christum qui jam venit?... Parthi, Medi, Elamitæ, etc. (ibid., c. 7.), sicuti legitur Act. 2. et cæteræ gentes, ut jam Getulorum varietates, et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini, et Galliarum diversæ nationes,

et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita, et Sarmatarum, et Dacorum et Germanorum, et Scytharum, et abditarum multarum gentium, et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum, et quæ enumerare minus possumus; in quibus omnibus locis Christi nomen qui jam venit regnat? Est et illud de finibus Imperii Rom. tum temporis memoria dignum: Germani adhuc usque limites transgredi non sinuntur. Britanniae intra Oceani ambitum conclusae sunt. Mauro-rum gens, et Getulorum barbaries a Romanis obsidentur, ne regionum suarum fines excedant. Quid de Romanis dicam, qui de legionum suarum praesidiis Imperium suum nuntiant, nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt? Quod ipsum attingit de Germanis Herodianus, hist. l. 2. dum Severum electum dicit per exercitus omnes, qui pro ripis Danubii Rhenique coercendis barbaris excubantes Rom. tuebantur Imp. Et vero hunc annum 1. collocamus Pontif. S. Habundii Zephyrini Habundii F. natione Romani, quod defuncto S. Victore, postquam sedes vacasset diebus 12. ipse creatus fuerit 4. Idus Augusti, his ipsis Coss. vel Damaso teste, qui sedisse eum scribit temporibus Severi et Antonini, a Consulatui Saturnini et Galli, usque ad Praesentem et Extricatum Consules. Quomodo interim non dum incepta persecutione Christianorum quinta inter Martyres S. Victor collocetur, difficultate non caret, quæ et Eusebium et alios Chronographos movit, ut in annum 8. et 9. aut. 10. Severi ejus Pontificatum protendant. Verum dicta mea et S. Damasi de utriusque temporibus sententia confirmatur per Epist. Decret. Zephyrini datas his ipsis Saturnino et Gallo Coss. priorem 12. Kal. Octob. posteriorem 7. Idus Novemb. et in primitiva Eccl. non fuit insolitum persecutionem a populo Rom. aut praefectis Urbis initium sumere. Quid? quod de hoc tempore id disertis verbis Auctor asserit: Sed et clarissimas, inquit, feminas et clarissimos viros Severus sciens hujus sectae esse, non modo non laesit, verum et testimonio exornavit, et populo parenti in os palam restitit (Ad Scap. c. 4. Apol. c. 1. 2.). Atqui ante annum sequentem oportet latam fuisse legem Divorum Severi et Antonini, ne quis absens puniatur, cujus sit mentio lib. 1. ff. de Requir. reis; nam ad eam haud dubie alludit in hæc verba Auctor; Quid hic, inquit, Legibus deperit in suo regno dominantibus, si audiat? An hoc magis gloriabitur potestas earum, si inaudiam damnabunt veritatem? et rursus: quando nec liceat infensos et inauditos omnino damnari.

Anno Domini cc.

§ X. De Apologetico, Testimonio animæ et Fate, adversus gentes, ac de TERTULLIANI sacerdotio, librisque inde obortis de Pœnitentia, de Oratione, de Circumcisione, de Vestibus Aaron, de Mundis et immundis animalibus, de Trinitate, de Baptismo. — 17. P. CORNELIO ANULLINO II. ET M. AUFIDIO. M. F. FRONTONE COSS. S. Zephyrini Rom. Pont. anno II. Severi Imp. VII. quum, Imp. cum filiis suis Antonino et Geta ante discessum suum declaratis Cæsaribus Augustis.

A et Imperat. Congiario iterum populo dato et Donativo militibus, in secundum bellum Arabicum, Parthicum et Adiabenicum profecto (de quo supra latius) Antistites Romani Sacrorumque Pont. religionem Christianam initio sumpto a S. Victore Pont. persequi pergerent, TERTULLIANUS ad imitationem aliorum qui ante se id fecerant, et praesertim B. Justinii Mart. APOLOGETICUM PRO CHRISTIANIS Romam misit, in quo, vel Lactantio teste, plene hanc causam peroravit. Jam ante tamen discessum suum multas Leges a Severo et emendatas et publicatas vel ipse auctor indicat: Nonne, inquit, et vos quotidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis, totam illam veterem et æqualem sylvam Legum novis Principum Rescriptorum et Edictorum securibus truncatis et cæditis? Nonne vanissimas Papias Leges (ubi alludit ad Legem Papiam Poppæam, ita dictam a suis latribus M. Papio M. F. M. N. Mutilo et Q. Poppæo Q. F. Q. N. Secundino Goss.), quæ ante liberos suscipi cogunt, quam Juliae matrimonium contrahi, post tantæ auctoritatis senectutem, heri Severus constantissimus Cæsarum exclusit? (Apol. c. 4.). Quæ dictarum legum abolitio quomodo Severo possit attribui et tamen postea Constantino Imper. tribuatur, latius in Annotat. ad hunc locum nostris tractavimus; in quibus si placeat conjectura nostra de l. l. D. de Stupro et adult. qua definitur etiam in sponsa stuprum et adulterium accusari et vindicari posse, oportebit eam Legem his Coss. latam fuisse. Et vero pro bello secundo Parthico nondum completo (quod his Coss. Cassiodorum etiam inceptum tradit) facit Auctor, dum inter hostes Imper. Romani enumerat Mauros et Marcomannos, ipsosque Parthos (Ibid. c. 37.). Iterum vero Christianæ fidei dilatacionem his verbis celebrat: hostes sumus, et vestra omnia complevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa; tribus, decurias, palatium, Senatium, Forum; et paulo ante, quod anno præcedenti diximus de populari persecutione confirmat: Quoties, inquit, etiam præteritos a vobis, suo jure nos inimicum vulgus invadit lapidibus et incendiis? Ipsis Bacchanalium furtis, nec mortuis parcunt Christianis, quin istos de requie sepulturae, de asylo quodam mortis, jam alios, jam nec totos, avellant, dissecant, distrahant (Ib. c. 57.). Eodem pertinet illud: nec ulli magis depostulatores Christianorum quam vulgus, et toties citata ab Auct. popularis vox illa: Christianos ad leonem. Complura sunt alia in Apologetico memorata digna; sed ne hic prolixiores simus, ad Annotat. nostras Lectorem remittimus. Hic dentaxat addemus occasionem persecutionis ortam ex falsis calumniis, quas pulcherrime refutat, potissimum tribus infanticidiis, sanguinis humani pabuli, et incesti: Dicimur, inquit, acceleratissimi de sacram. infanticidii, et pabulo inde, et post convivium incesto; quod eversores luminum canes, lenones scilicet tenebrarum, tum et libidinum impiarum inverecundiam procurent (Ibid., c. 7.).

Anno Domini ccc.

18. TI. CLAUDIO SEVERO (non autem severo Imp.

iii. ut quidam non recte) ET C. AUFIDIO VICTORINO A sive Agrippa episcopo, cujus meminit sub M. Aurel. COSS. S. Zephyrini Papæ Romani ANNO III. Severi VIII: quanquam Imperatore absente adhuc in expeditione Parthica et Adiabénica, Arabibus et Persarum Rege Abagaro in deditioe anno præcedenti receptis, persecutio Christianorum Romæ aliquantulum cessare videretur, fortassis Apologetici sui adminiculo; videns tamen TERTULLIANUS et se et alios Scriptores Apologiis suis pro Christianis nihil aut parum profecisse ad conversionem Gentium; alio genere scripti eòs aggressus, ab ipsa anima adhuc clinica adversus idola testimonium flagitat; atque adeo librum DE TESTIMONIO ANIMÆ inscripsit. In quo urget illas vulgi voces: *Quod Deus dederit; Si Deus voluerit; Benedicat te Deus; Deus videt omnia; Deo commendo; Deus reddet; et, Deus inter nos iudicabit.* Fit mihi multum verisimile hoc etiam anno conscriptum librum DE FATO, cuius fragmentum unicum extat, et tamen ab ipso Auctore commemoratur in hæc verba: *Potestates enimvero præsumunt: secundum nos quidem, inquit, Dominus Deus, et Diabolus amulus; secundum communem autem opinionem et providentia, et Fatum, et necessitas, et arbitrii libertas.* Nam hæc et Philosophi distinguunt, et nos secundum fidem disserenda suo jam novimus titulo. Atqui in hunc annum etiam rejicimus statum vitæ novum Auctoris, quo in Presbyterorum ordinem (1) allectus sit, fortassis ab Agrippino Carthaginiensi episcopo (2). Eum enim alium fuisse ab Agrippino

imper. Eusebius et Niceph. sub M. Anton. Philospho Imper. Zonaras, sub Antonino Vero Uspersensis fautores, qui ibi apud Episcopum illas Ecclesias Asiæ commendatum ibant; quos inter haud dubie hic Tertullianus ipse fuit; et hæresin intulit (jam Tertullianus putat Romanam Ecclesiam ipsam in hæresin incidisse; itaque ab illa ipse secessit). Paracletum arguit, et patrem crucifixit. » Addit luculenter paulo post: « Et nos quidem postea agnitio Paracleti atque defensio disjuncta a Psychicis » Hic, ut opinamur, non obscure indicat Tertullianus, quod antea cum istis Romanis in conjunctione ecclesiastica vixerit, quos hic nominat *Psychicos*. Ex isto igitur loco potuit Hieronymus ad historiam instar reperire *invidia et contumeliis Clericorum romanæ Ecclesiæ factum esse*, ut Tertullianus ad Montanistas ipse transierit; nec enim ulla species historiæ accuratioris apud alios scriptores superest, quæ persuadeat nobis *Hieronymum* talia aliunde accepisse. Illud expellere, fugare, significat non obscure, *contumelia* affectum fuisse ecclesiasticum, seu loco atque ordine sacro, Presbyteri scilicet, hunc scriptorem motum atque dejectionem, a romanis Clericis, sic mitius loquitur Hieronymus; ab ipso enim Episcopo Romano id factum esse, Clericorum studiis inprobris, facile intelligimus (a). Forte hanc causam postea licet diligentius excutere.

Hieronymum per Ecclesiæ Presbyterum, intelligere romanæ Ecclesiæ Presbyterum, vel ex Eusebii illa narratione, Lib. 2. Cap. 2. satis certum est. Ita enim ille de Tertulliano scribit: fuisse eum τὸν πάλαιον τῶν Ρώμης λατρεῖν. Sed et clarissime ipse Tertullianus scribit, Romæ se vixisse (b): « Gemmarum quoque nobilitatem vidimus Romæ, de fastidio Parthorum et Medorum cæterorumque gentilium suorum coram matronis erubescens. » Lubet addere hoc loco alias sententias, quæ id comprobant, Tertullianum in Ecclesia Romana vixisse Clericum. Huc maxime pertinet ille locus (Tertullian. De Præscript. Cap. 50.): « Ubi tunc Marcion, Ponticus Naucerus, Stoicæ studiosus? ubi tunc Valentinus, Platonice sectator? Nam constat neque adeo olim fuisse illos Antonini fere principatu, et in catholicam primo doctrinam credidisse apud Ecclesiam Romanensem; donec sub Episcopatu Eleutheri Benedicti, ob inquietam semper eorum curiositatem, qua fratres quoque vitabant, semel et iterum ejecti. Marcion quidem cum ducentis sestertiliis suis, quæ Ecclesiæ intulerat, novissime in perpetuum discidium relegati, venena doctrinarum suarum disseminarunt. Postmodum Marcion poenitentiam confessus, cum conditioni datæ sibi occurrir, ita pacem recepturus, si cæteros quoque, quos perditioni erudisset, Ecclesiæ (scil. Romanæ) restitueret, morte præventus est. » Hic satis patet, eum, qui hæc tam accurate sciret, fuisse Romæ ipsum; fuisse inter Clericos, qui rebus istis sic gestis interfuerant. Nempe si adhuc Romæ fuisset, cum hunc librum scripsit, illam sententiam, apud Ecclesiam Romanensem non sic perscripsisset, quasi ipse non sit apud istam Ecclesiam; fuit igitur jam Roma expulsus, et vixit in Africa. Id clarius patet ex capite 36. hujus ejusdem Libri: « Percurre Ecclesias apostolicas — proxima est Achaia. Habes Corinthum — si autem Italiam adjaees, habes Romam; unde nobis quoque auctoritas præsto est. Nempe Africanos describit, latina lingua utentes. — Ista Ecclesia (Romana) — videamus, quid didicerit, quid docuerit, cum Africanis quoque Ecclesiis confesseretur. » Hic est longe clarissimum, scriptorem jam in Africa versari, cum hæc scribit; eum igitur antea oportet Romæ fuisse, in ista Ecclesia Romanensi, inter Clericos; neque enim scire istas ecclesiasticas interiores res atque historias potuerant alii, quam Clerici. Hujus generis sunt et plurima alia, romana, historica et politica, quæ hominem Romæ multum versatum inter alios Clericos facile produunt. Hæc Semlerus pro Presbyteratu Tertulliani Romano. Dupinius, Schroeckius oppositam propugnant sententiam. Sed, ut mihi videtur, nec horum criticorum sat firma; siquidem unice innititur testimonio Prædestinati auctoris, cuius apud plerosque emunctioris maris criticos, propter innumeratos errores, vix ulla est auctoritas. Verum nostra parum interest, an Romæ vel Carthaginis, vel ut mavult Cl. Jo. Georg. Walchius (Jo. Georg. Walch. Hist. Eccl. Sect. II. Cap. I, pag. 645.), nullius certæ Ecclesiæ fuerit Presbyter.

(a) Cum Hieronymus istam *Catalogum* scripserit serius, istam in Romanos clericos sententiam, sine veræ historiæ luce, ipse scripsisse videtur, ut se ulciseretur ab eis, quorum maligna judicia, post Damiani mortem, ipse expertus fuerat.

(b) De cultu feminar. libr. 1. cap. 6. Hislocis jam usus est Ceillier (Histoire générale des auteurs ecclésiastiques, Tome 2. pag. 376) contra Prædestinatam, qui Tertullianum adversus Montanistas scripsisse dicit, presbyterum Carthaginensem.

(1) In Tertulliani eadem scriptis nullus est locus, ex quo concludi possit, eum in Ecclesia catholica fuisse Presbyterum. Locum quidem proferunt ex lib. de anima cap. 9, ubi auctor de sorore quadam in extasim rapti, ac prophettare solita, loquitur. Ex quo loco elici, quanquam opere, posset, Tertullianum prædicasse (quod utique tunc non nisi Episcoporum, aut saltem Presbyterorum fuerat) in Ecclesia, sed non nisi Montanistarum, in qua nimirum facile id juris erat, prophetiæ dona jactantibus, et Tertulliano maxime, quippe in cuius viri, alias celebratissimi, nomen ferme tota Ecclesiæ illius auctoritas jam incubuerat. Verum D. Hieronymus Tertulliano Presbyterale munus ita asseverat, ut nullus sit amplius dubitandi locus super.

(2) Hic porro Tertullianus cum divinis humanisque litteris aptissime excelleret, Presbyter deinde est ordinatus, Romanæ an Carthaginensis Ecclesiæ, inter se veteres dissident, neque recentiores critici conveniunt; post Ceillierum (Rem. Ceillier. t. 2. Hist. génér. des auteurs, p. 376.) Semlerus communem hæc defendit opinionem, quod scilicet Romæ sit allectus inter Presbyteros sequentibus ex rationum momentis (Semler. tom. 5. opp. Tertull. dissert. 1. in Tertull. § 2. pag. 223-227): Tertullianus, ut scribit Hieronymus, usque ad median ætatem Presbyter Ecclesiæ (Africanæ? an vero Romanæ? Romanæ? putamus, ut statim pluribus illustrabimus) permansit; postea vero *invidia et contumeliis Clericorum Romanæ Ecclesiæ* (scilicet impetitus, atque ab ista Ecclesia expulsus), ad Montani dogma delapsus est, etc. Hæc narratio Hieronymi videri omnino potest historiam insi non ignotam involvere, etsi verbosius atque accuratius eam describere noluit. Nisi quidem putemus talia Hieronymum ipsum conjecturis reperire, ex variis horum scriptorum locis; ut e libro contra Praxeam, ab initio, et quibus sententiis videri possit, quod Tertullianus Romæ et ipse tum fuerit, cum Praxeam Romam ex Asia veniens de Montanistis talia episcopo Romano narravit, ut hic statuerit, esse e re Romanæ Societatis ecclesiasticæ, si nihil commercii porro cum Montanistis continetur. Scribit certe Tertullianus (Tertull. contra Praxeam. cap. 1.): « Episcopum Romanum, agnoscentem jam prophetiam Montani. Priscæ, Maximillæ, et ex ea agnitione pacem Ecclesiis Asiæ, et Phrygiæ inferentem, falsas de ipsi prophetis et Ecclesiis eorum asseverando, et præcessorum ejus auctoritates defendendo, coegit et litteras pacis revocare jam emissas et a proposito recipiendo charismatum concessare. Ita duo negotia diaboli Praxeam Romæ procuravit: prophetiam expulsi (i. e. Montani

Abbas; inde mihi videtur, quod B. Cyprianus Epist. A 70 ad Januar. ex antecessoribus suis Agrippinum fuisse significet, et B. Augustinus lib. 2. contra Donatum cap. 7. ipsum B. Cypriani prædecessorem nuncupet. Maxime cum alia esset ab Africa Ægypti provincia, in qua Alexandrinus ille episcopatum agebat, et B. Cypr. Epist. 71. ad Quintum scribat Agrippinum bonæ memoriæ virum cum suis coepiscopis (quos etiam antecessores suos nuncupat Epist. 70.), decretum de hæreticis baptizandis fecisse. Et vero statim accepto sacerdotio continuasse Auctorem a matrimonii usu pari consensu cum sua conjuge, mihi sit verisimile ex consuetudine Ecclesiæ latinæ, jam inde a decreto S. Clementis PP. maxime cum propendere eo videantur hæc ejus ad Uxorem verba : *Ne me putes propter carnis tuæ integritatem mihi reservandam de contumeliæ dolore suspectum, insinuare jam hinc tibi viduitatis consilium ; item : Tempus, inquit, in collecto est ; superest ut qui matrimonia habent, tanquam non habentes agant. Quod si habentes, obliterare debent quod habent, quanto magis non habentes ?* (Ad Uxor. c. 1. c. 5. et 6.) Certe id multis eo tempore fuisse usitatum ibidem indicat : *Quot enim sunt, inquit, qui statim a lavacro carnem suam obsignant ? Quot item, qui consensu pariter inter se matrimonii debitum tollunt ? Voluntariis spadonibus, pro cupiditate celesti, salvo matrimonio, abstinentia toleratur* (De Bapt. c. 15. l. 1. ad Scap. c. 3.) (1). Jam vero Presbyter factus, potestatis sibi concessæ et de absolvendis Pœnitentibus, et de sacrificiis offerendis haud immemor, libris de PœNITENTIA ET DE ORATIONE conscripsit, quibus et pœnitendi modum tum Catechumenis, tum Christianis Lapsis, et quos ritus servare debeant in sacrificio fideles, præscribit. Possunt etiam in hunc annum rejici scripta, quorum B. Hieron. meminit hodie desiderata : DE CIRCUMCISIONE, DE VESTIBUS AARON, DE MUNDIS ET IMMUNDIS ANIMALIBUS; denique de TRINITATE; fortassis etiam liber DE BAPTISMO græcus; utpote qui videatur conscriptus post Concilium Agrippini. Nam ejusdem fuisse argumenti Auctor indicat : *Sed circa hæreticos sane, inquit, quid custodiendum sit, digne quis retractet. Ad nos enim editum est. Hæretici autem nullum habent consortium nostræ disciplinæ, etc. Sed de isto plenius jam in Græco digestum est.* Verum de hoc et Agrippini, et ipsius Paradoxo

(1) Tertulliani Matrimonium supra dubitationem positum est. Rem conciliunt, uti jam diximus, libri ejus ad uxorem, usque ad hanc ætatem conservati. An autem Sacerdotali munere fungeretur eo tempore, quo ad continentiam in viduitate servandam iis libris uxorem hortatus est, inter se scriptores dissident. A maritali autem officio eum tunc omnino non abhorruisse, hæc verba indicant : *Facultatem continentiae, quantum possumus, diligamus : quam primum obtulerit, inbibamus, ut quod in Matrimonio non valuimus, in viduitate sectemur* (l. 1. ad Uxorem, c. 7.). Et sane non Axisset : *quod in matrimonio non valuimus*, si perpetuam in eo continentiam sibi injunxissent, ut bene observat Cl. Samuel Basnagius (Annal. politico-eccles., t. II. p. 215.). Quare continentiae vinculis, tunc temporis Presbyteros nondum adstrictos fuisse, nonnulli contendunt : sed quamvis id verum esset, quod adhuc non constat; inaniter tamen Tertulliani exemplo cum Dallao Novatores triumpharent, catholicæ Ecclesiæ insultantes, quod Sacerdotibus continentiam præcipiat. Nam cum moribus magis, et usu, quam legibus continentiae disciplina inducta fuerit, uno, aut altero ejus ætatis exemplo nullatenus impugnatur.

inter Prolegomena latius. Porro hoc anno etiam oportet contigisse, quod scripsit lib. ad Scapulam anno seq. *Cæterum et imbre anni præteriti, quid commeruerit genus humanum apparuit ; cataclysmum scilicet et retro fuisse propter incredulitates et iniquitates hominum. Fortassis et illud : Et ignes qui super mœnia Carthagini proxime pependerunt per noctem, quid minati sint, sciunt qui viderunt, et pristina tonitrua quid sonarint, sciunt qui obdurerunt. Omnia hæc signa sunt imminenti iræ Dei, quam necesse est, quoquo modo possumus, ut et annuntiemus et prædicemus, et deprecemur localem esse. Universalem enim et supremam suo tempore sentient, qui exempla ejus aliter interpretantur.*

Anno Domini ccc.

§ XI. De aliis bona fide scriptis ad Scapulam, ad martyras, de Patientiâ, de Præscriptionibus adversus hæreticos. — 19. L. ANNIO FABIANO, ET M. NONIO M. F. MUTIANO COSS. S. Zephyrini Pontificis Romani anno m. Severi Imper. ix. quum Scapula vir Consularis Ordinis, Præses Carthagini, et proinde Africæ Proconsul, nondum adhuc decreta ab Imperatore persecutione, imo fortassis Romæ prohibita, crudelius tamen cæteris Carthagine grassaretur in Christianos, librum ad SCAPULAM scripsit TERTULLIANUS (Ad Scap. c. 2. Ibid. c. 3. Ibid. c. 4.). In quo imprimis benevolentiam captat a Christianorum innocentia, et non solum oratione, sed et sacrificiis suis pro salute Imperatoris, ex quo jam Presbyterum fuisse constat. Deinde sanguinis Christiani effusioni imputat portenta ejus temporis et exitium Byzantinum, quorum ante mentionem fecimus, et exempla punitionis affert, tum Valgii Saturnini, Hilariani, et ipsius Scapulæ in Africa; tum Claudii Herminiani in Cappadocia, Persecutorum fidei Christianæ. Post hæc hortatur ad dissimulationem ab hujusmodi causis, exemplis tum Severi et Antonini Imp. supra adductis, M. Aurel. Imp. in expeditione Germanica; tum Præsidentum et Proconsulum Servilii Prudentis sub Antonino Vero Imp. Vespronii Candidi sub Imp. Commodi, Cincii Severi, qui postmodum a Severo Imp. interfectus est, Apri quoque et Arij Antonini (hic a Lampridio Arius, ab aliis Brusius Præses appellatur) qui sub Anton. Imper. Consules fuerunt. Denique conqueritur quod, quum a primordio mandatum sit gladio tenus animadverſi, et id observaretur a Præsidentibus Legionis et Mauritanie, jussu ipsius Scapulæ etiam cremarentur Christiani. Quo pertinet et illud Apolog. Sarmentitios et Semaxios appellatis, quia ad stipitem dimidii axis revincti sarmentorum ambitu exurimur. Ubi etiam recenset illud damnationis genus, quod ad Lenonem damnata fuit Christ. potius quam ad leonem (Apol. cap. ult.). Idem libro AD MARTYRAS in carcere constitutos, quem eadem tempestate conscripsit, præter gladium et summam ignium poenam, addit etiam : *trucem rabiem bestiarum, et omne carnificis ingenium in tormentis* (Lib. ad Mart. c. 4.). Ubi etiam meminit consuetudinis, qua

pacem in Ecclesia non habentes, ut pote lapsi, a Martyribus in carcere exorare consueverunt (c. 1.), quam etsi sub finem vitæ jam hæreticus non probet, in Ecclesia permansit usque ad B. Cypriani tempora, juxta quod tractavimus in Vita illius latius. Eadem omnia Martyrum supplicia repetit libro DE PATIENTIA (L. de Patient. c. 13. l. ad Scap. c. 3., l. de hæ. mult. c. 7.), quem etiam hujus persecutionis occasione conscripsit. Ubi fugam quoque in persecutione patientiæ bono imputat, atque adeo nondum Montanistis addictus fuit, ex quorum sententia librum de Fuga in persecutione contrarium postea, sed frustra scripsit. Et vero sub Scapula damnatum fuisse ad bestias S. Manilium Adrumeticum, disertis verbis attestatur Auctor. Porro Romæ hoc anno fuisse Auctorem ex illis verbis apparet: Gemmarum quoque nobilitatem vidimus Romæ, de fastidio Parthorum et Medorum, cæterorumque gentilium suorum coram matronis erubescientem, nisi quod nec ad ostensionem fere habentur. Latent in singulis smaragdi, et cylindros vaginæ suæ solus gladius sub sinu novit, et in peronibus uniones emergere de luto cupiunt. Quod factum interpretamur in triumpho Severi Imper. de quo in Fastos Consulares hujus anni sic relatum invenimus: IMP. CÆS. L. SEPTIMIUS M. F. SEVERUS, PIUS, PERT. AUG. ARABICUS, ADIABENICUS, PARTHICUS, MAXIMUS, PONT. MAX. TRIB. POT. VIII. COS. II. P. P. PROCOS. IMP. XI. ET IMP. CÆS. M. AURELIUS, SEV. AUG. F. ANTONINUS, PIUS FELIX, AUG. TRIB. POT. III. COS. DESIGNATUS IMP. UNA DE ARABIBUS, PARTHEIS, ADIBENEIS Q. ET REGE ARTABANO, TRIUMPHARUNT. Cujus triumphii etiam meminerrunt Spartianus et Herodianus. Facit pro hac nostra sententia, quod etiam morem in Triumphis usitatum describat Auctor tanquam testis oculatus: *Hominem, inquit, se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru, admonetur. Suggestur enim ei a tergo: Respice post te, hominem te memento* (L. Apol. c. 35.).

Anno Domini cciii.

20. IMP. CÆS. L. SEPT. M. F. ARAB. ADIAB. PART. III. ET IMP. CÆS. M. AUREL. SEV. AVG. F. ANTONIN. AVG. COS. Sancti Zephyrini Papæ Romani anno iv. ipsius Severi Imper. x. aut certe præcedenti, jam grassantibus non solum antiquis, sed et recentioribus aliquot hæresibus vel in ipsa Africa, edidit TERTULLIANUS verè aureum illud opus DE PRÆSCRIPT. ADVERS. HÆRETICOS, utpote quod ante alios omnes scriptum ejusdem argumenti libros, ex his Auctoris verbis constat: *Sed nunc quidem generaliter actum est a nobis adversus hæreseis omneis, certis et justis et necessariis præscriptionibus repellendas a collatione scripturarum. De reliquo, si Dei gratia auxverit, etiam specialiter quibusdam respondebimus, (L. de Præscr. adv. hæ. c. 45. n. 293 et 294.)* In eo sub finem Catalogum hæreticorum recenset, qui ad id temporis Ecclesiam dilacerarunt, Beatum Irenæum

imitatus, quanquam ordine temporum non satis observato, quem nos adeo, quantum fieri potuit, expressimus. Imprimis Judaismi 1. hæreticorum genera quatuor, *Dositheum Samaritanum, Sadducæos, Phariseos et Herodianos*. Deinde eos 2. qui ex Evangelio hæretici esse voluerunt (C. 46. hæ. 1. 2. 5. 10. et 11), in universum numero xxv. *Simonem Magum, Menandrum, Nicolaum, Cerinthum et Ebionem* (C. 46. hæ. 3. et 4. et cap. 47. hæ. 6. 7. 8. et c. 48. hæ. 6.), qui sub Apostolis suas sparserunt hæreseis, atque adeo sub Tiberio, Claudio, Nerone, et Trajano. Item 3. *Saturninum et Basilidem, Ophitas, Caineos, Sethoitas, et Carpocratem*, sub Apostolorum discipulis usque ad Hadrianum Imperatorem. 4. *Valentinum* deinceps, ejusque assecclas *Ptolomæum ac Secundum, Heracleonem, et Marcum ac Colorbasum*, quorum coryphæum illum in Catholicam primo doctrinam apud Romanenses credidisse sub Hygino Papa, Antonini fere Principatu tradit Auctor, et sub Episcopatu Eleutheri ob inquietam semper curiositatem, una cum Marcione semel et iterum ejectum esse ab Ecclesia (Ibid. c. 30. c. 49. hæ. 12. 13. 14. 50. hæ. 13. Ibid. c. 51. hæ. 16. 17. 18. et 19. 6. Ibid. c. 52. hæ. 20. 7. Ib. hæ. 21. c. 53. hæ. 22. 23. 24. ac 25. 9. Ib. c. 3. 10. Ib. c. 30. de Spect. c. 27. Ibid. l. de Idol. c. 25.); sectatores vero ejus sub Piis Pont. et Imper. 5. *Cerdonem* deinde ejusque discentem *Marcionem*, illiusque ex discipulis magistros *Lucanum et Appellem*, quorum prior cum Valentino cœpit, Marcion et alii sub Aniceto, Sotere, et Eleuthero, Imperantibus Pio et Aurelio. 6. *Tatianum* post hæc, quem etiam scholam suam erexisse scribit Clemens Alexand. sub annum xii. Antonini Pii. Quid? quod *Cataphrygas* quoque, in quorum hæresim postea incautus incidit, hæreticos nominatim appellet, 7. *quorum quidam dicuntur xatà Proclum* (de quo infra latius), alii secundum *Æschinem*, quibus non modo hæresim, sed et blasphemiam impingit, qua in Apostolis dicebant Spiritum sanctum fuisse; *Paracletum non fuisse, et Paracletum plura, meliora atque majora in Montano dixisse, quam Christum in Evangelio protulisse*, de cujus temporibus mox latius 8. *Blastum* denique, de quo supra; *Theodotum Byzantium ac Theodotum Coriariæ Melchisedechianum* sub S. Victore Pontifice, et Commodio Imperatore, et *Praxeam* de quo postea, ac *Victorium* qui illius hæresin corroborare conatus est. Fit eodem lib. etiam mentio ex Apost. Paulo aliorum hæreticorum, nempe 9. *Phygelli et Hermogenis, Hymenæi et Phileti*. Item 10. *Nigidii, nescio cujus, et Hermogenis*. Sed de hoc quoque paulo post latius. Porro ad eodem anno indictam persecutionem Christianorum a Severo Imp. alludit Auctor in hæc verba de Amphitheatro loquens: 12. *Illic quotidiani in nos leones expostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde tentationes emittuntur. Item illud: Scire volunt scilicet tempus persecutionis, et locum tribunalis, et personam præsidis. Aliaque complura in lib. quos infra recensebimus. Hic duntaxat probavimus, non in annum vii. aut xi. sed in*

hunc potius x. imperii Severi annum referendum A dictæ persecutionis initium. Imprimis B. Hieron. Cat. Script. Eccles. in Origene et post eum Sophronius ac Nicephorus Græcus scribunt, x. Severi Perlinacis anno adversus Christianos persecutione comota, Leonidem ipsius Patrem, Christi martyrio coronatum; ille vero inter primos martyras recensetur ab Eusebio hist. Eccles. lib. 5. qui Alexandriæ, ubi maxime persecutio abundat, passi sunt. Deinde Judas ad hunc usque annum Chronographiam perduxit; quod instare putaret adventum Antichristi ob hanc persecutionem gravissimam. Denique disertis verbis Spartianus significat, non nisi post Consulatum cum filio in Syria initum (qui in hunc annum incidit) Alexandriam profectum, peregrinatione ea suscepta propter religionem Dei Serapidis: in quo (inquit) itinere, Judæos fieri sub gravi poena vetuit; idem etiam de Christianis sanxit. Qua persecutione passi sunt quam plurimi martyres Alexandriæ sub Læto præfecto; ac in Ægypto, Libya et Thebaide sub Aquila tyranno, in Galliis denique SS. Irenæus, Andeolus, Benignus, Andochianus, et Tyrsus. Porro ad hunc annum referunt plerique inscriptionem illam: M. AGRIPPA L. F. COS. III. FECIT, IMP. CÆS. M. AUR. ANTON. COS. PANTHEON. VETUSTATE CORRUPTUM CUM OMNI CULTU RESTITUERUNT. Quod nunc adducendum putavimus ad memoriam Ecclesiæ.

Anno Domini cciv.

§ XII. De Baptismo adversus Quintillam. — 21. P. C SEPTIMIO M. F. GETA, ET L. SEPTIMIO PLAUTIANO II. COSS. S. Zephyrini Pontificis Romani anno v. Severi Imper. xi. etsi persecutione jam vigente, non tamen destitit TERTULLIANUS a scribendis adversus hæreseis libris. Inter quos primo loco collocandum censemus DE BAPTISMO ADVERSUS QUINTILLAM, utpote quem scriptum constat antequam aliquo modo ad hæresim propendere cœpisset, ex eo quod factionis fuerit Montanistarum Quintilla, a qua dictos Quintillianos ex Epiphanio illic deduximus. An aliud quid adversus Montanum ipsum scripserit Auctor, non æque probari potest, sed verisimile sit, tum ex illius B. Augustini verbia lib. de hæres: « Ad Cataphrygas transiit, quos ante destruxit, » tum maxime ex Niceph. lib. 4. cap. 34. qui tradit Auctorem ad statam mediamque ætatem in Ecclesia Catholica Presbyterum plura adversus Montani dogma conscripsisse, postea vero in illius delapsum errorem, plures rursus libros pro illo composuisse. Qui quum Montani hæreseos historiam lib. ejusdem c. 18. 20. 22. 23. 24. et 25. late tractet, ex Apollinari Hierapolitano, Rhodone, Miltiade, Serapione et Apollonio, qui adversus illum scriptis suis disputarent, secutus Euseb. lib. 5. cap. 3. 4. 14. 15. 16. 17. et 18. nos (præter ea quæ ad lib. de Præscript. advers. hæret. annotavimus) eam, uti promissis satisfaciamus, in compendium hic redigendam putavimus (Lib. de Baptis. n. 2.).

Excursus fit in Montaniam quem scriptis primo accessit TERTULLIANUS. — 22. Pagus quidam esse dicitur in Mysia Phrygiæ, quæ nuncupatur Ardabam, ubi ferunt quemdam Montanum nomine (Lib. de Præscr. adv. hæres. c. 52. hæres. 21), qui nuper ad fidem venerat, Grato tum Proconsule Asiæ, primum insatiabili quadam animi cupiditate in primatu ambiendo incensum, simul atque aditum diabolo ad se patefecerat, spiritu quodam maligno abreptum, et de repente furore et mentis insaniam exagitatum, peregrinas quasdam voces fundere, et contra quam Ecclesiæ consuetudo ex traditione et successionem Apostolorum derivata postulabat prophetare cœpisse. Quas etsi adulterinas voces quidam agnoscentes, ne deinceps ita garriret, increparent, inter quos Episcopi Zoticus Comanæ sive Ostrenus, et Julianus Apameæ, et Martyres quoque Gajus et Alexander cum illo sensu ejusque insanis vatibus Maximilla et Priscilla, quas antea meretrices eodem spiritu demon impleverat, ad extremum usque spiritum communicare recusarent: pauci tamen ex Phrygibus illi cœperunt adhærere, et Theodotus ille, de quo supra, ejus commentitiæ Prophetiæ quasi procuratorem suscepit. Qui inde in Galatiam, Pontum et Asiam, progressi, etiam Alexandrum quemdam sibi adjunxerunt convivio familiariter a Maximilla excipi solitum, Alcibiadem quemdam et Themisionem, qui falso se confessores et Martyras Christi jactabant. Idque (vel B. Hieron. cum illis consentiente) sub Imperio M. Aurelii Imperatoris initio Pontificatus S. Eleutherii. Nam ad hunc ex Galliis litteras tulerat B. Irenæus, a Lugdunensibus cum litteris S. Attali, aliorumque Martyrum tum adhuc carcere conclusorum, in Asiam et Phrygiam missus, uti judicium Ecclesiæ Gallicanæ de Pseudopropheta illorum eo perferret. Idem etiam, mea quidem sententia, Romanus Episcopus litteras pacis, prædecessorum suorum auctoritate nixus, illis recusavit (Tom. 3. lib. ad Præscam. c. 1.). An ad hoc cooperatus fuerit Praxeas tunc adhuc Catholicus, penes auctorem fides esto. Certe non solum Romæ et in Galliis Episcopi, sed etiam qui Asiam incolebant sæpenumero et multis in locis in unum convenientes, Prophetiam illorum falsam explorarunt, detestabilem ostenderunt, et Montanistas communione privarunt. Et vero Montanus insanæque ejus prophetides in Judæa mortem suspensio interierunt, non Martyrio; et Alexander ille Ephesi ab Æmilio Frontino Proconsule propter latrocinia in judicio condemnatus, quum falso se Martyrem prætexisset, ne a suis quidem, qui latro, receptus est. Denique Theodotus ille sublimis in cælum a dæmone elatus, Simonis Magi instar, de repente præceps delapsus, ita misere vitam finiit. Atqui de erroribus Montani, in quos postea Auctor incidit, inter paradoxa ejus latius. Porro hoc anno ante Kalendas Junias, ad quas incipiebat annus xi. Severi censeo accidisse quod scribit Auctor: Agonas istos, contentiosa solemnia et superstitiosa certamina Græcarum et religionum et voluptatum quantæ gratia

istud sæculum celebret, etiam Africæ liquit. Adhuc A Carthaginem singulæ civitates gratulando inquietant donatam Pythico agone post stadii senectutem (*Ibid. lib. ad Gnost. c. 6.*). Nam eo pertinere videtur illa nummi vetus inscriptio: SEVER. PIUS AUG. PONT. MAX. TRIB. POT. X. sive: ANTON. PIUS, una ex parte, et ex altera: INDULGENTIA AUG. SC. IN CARTHAGINE; item et Græca illa: ΑΥ. ΚΑΙ ΖΕΟΥΑΡΟΣ ΠΕΡΤ. ΚΑΡΤΑΓ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΟΣ; utpote qua significetur institutos ludos illos Carthagine a Severo et Antonino Impp.

Anno Domini ccv.

§ XIII. De quibusdam sublestæ fidei libris, de Spectaculis, de Idololatria, de Habitu muliebri et de cultu feminarum, duobus ad Uxorem, adversus B Apelletianos, adversus Hermogenem, de Materia Deo coæterna, de Censu animæ ex eadem materia, adversus Valentinianos, de Anima, de Spe fidelium. — 25. I. FABIO M. F. SEPTIMIANO II. ET M. ANNIO M. F. LIBONE COSS. S. Zephyrini Papæ Romani anno vi. Severi Imper. xii. partim occasione dicti Pythici agonis, aliorumque certaminum Carthagine exhibiturum, partim quod jam indicti essent Ludi Seculares Romæ, ad quos per præcones convocare solebant omnes, utpote qui nec spectati nec spectandi iterum forent, ut Christianos ab ea protectione deterreret, scripsit TERTULL. et Græce et Latine insignem illum librum DE SPECTACULIS (*Lib. de Spect. n. 1 et deinceps.*), quo pulcherrime deducit, quidquid ad 4. Spectaculorum genera pertinet, ab C Idololatria suam habere originem, atque adeo Christianis interdicta. Certe hoc anno octavorum Ludorum secularium a Severo celebratorum non modo meminerunt Censorius lib. de Die natali, et Dion et Herodianus, quorum hic eos vidisse se scribit, sed etiam, testibus Fastis Consularibus: LUDI SÆCULARES OCTAVI EX. SC. FACTI, et invenitur hæc nummi inscriptio: M. AUR. ANTONINUS PIUS AUG. SÆCULARIA SACRA SC. Existimant etiam Arcum Severi triumphalem, qui etiamnum extat, ea occasione hoc anno erectum, Politianus et Onuphrius, cujus inscriptionem habes supra, quorum uterque latissime et originem et omnes ritus Sæcularium Ludorum prosequitur. Et vero tam late de omnibus Ludorum Spectaculis in illis exhiberi solitis Auctor tractat, ut alio Commentario Lectori curioso non sit opus, maxime si consulat et Annotationes nostras. Eodem pene tempore conscriptum constat librum DE IDOLOLATRIA, utpote in quo et hujus libri ac persecutionis meminerit (*Lib. 2. de Idol. c. 13. n. 164, lib. 1. ad Uxor. c. 7. n. 44. l. 2. ad Uxor. c. 1.*), et Solemnia Cæstrum ad Idololatriam pertinere astruit, sicuti etiam multa alia, in quibus directe consistit Idolorum cultus. In eumdem quoque annum referimus libros, DE HABITU MULIEBRI et DE CULTU FEMINARUM, quorum priori nimium ornatum, posteriori magis capilli et cutis curam superfluum reprehendit. Videntur eodem anno etiam conscripti

libri AD UXOREM duo. Nam quum priori a nuptiis secundis tantum debortetur, et posteriori saltem nuptias cum Gentilibus interdicat, apparet eos conscriptos ante hæresin Auctoris, fortassis Romæ, quo frequenter discurrere solet saltem ad absentem, et quantum apparet a valetudinario, quippe qui priorem admonitionem tanquam jam moriturus Legatum ac Fidei commissum nuncupet.

ANNO DOMINI CCVI.

24. IMP. CÆS. M. AUR. BASSIANO SEV. AUG. F. ANTONINO AUG. II. ET P. SEPT. SEV. AUG. F. GETA COSS. S. Zephyrini Romani Pontificis vii. Severi Imper. xiii. quum hæreses variæ grassarentur in Africa ad scribendum adversus eos serio se contulit. Inter quos primus occurrit liber ADVERSUS APELLETIANOS, etsi hodie desideratus, id est, Apellis discipuli Marcionis sectatores, de quibus Auctor: Adhuc, inquit, in seculo supersunt, qui meminerint eorum, etiam proprii discentes et successores ipsorum; ne posteriores negare possint. Eodem anno conscriptos putamus libros ADVERSUS HERMOGENEM duos, DE MATERIA DEO COÆTERNA unum, DE CENSU ANIMÆ EX EADEM MATERIA alterum. Qui quo tempore disseminare suas hæreseis cœperit, non ita constat; attamen ex parte id significare videtur B Hieron. Catal. Script. Eccles. dum contra Hæresin Hermogenis primum scripsisse tradit Theophilum Antiochenum. Qui, etsi sub Imper. Vero floruerit, eidem tamen supervixisse, ex ejus lib. 3, ad Autoly- cum comprobatur, ubi annos et mundi, et Romani Consulatus, et Cæsarum usque ad obitum Veri Imper. computat. Proinde sub Commodus potius Imper. errores illum suos sparsisse censemus; qui tamen ætate Auctoris adhuc vixerit, vel eo teste in hæc verba: Hos (inquit de Marcione, Valentino, et Apelle loquens jam mortuis) ut insigniores et frequentiores adulteros veritatis nominamus. Cæterum Nigidius, nescio quis, et Hermogenes, et multi alii, adhuc ambulant subvertentes vias Domini (*L. de Præscr. adv. hæ. c. 30.*). Et vero in Africa Hermogenem floruisse testis est Philastrius lib. de Hæres. cui auctor addit tanquam Magistrum aliquem Nigidium. Quum etiam superessent adhuc Valentinianorum hæreticorum examina, ducibus præter primos illos supra adductos Theotimo, D Axionico, Alexandro et Prodicto, B Irenæum imitatus ad verbum pene, LIBRUM conscripsit ADVERSUS VALENTINIANOS. De prioribus sic Auctor: Multum circu imagines Legis Theotimus operatus est. Ita nuncquam Valentinus: et tamen Valentiniani, qui per Valentinum. Solus ad hodiernum Antiochiæ Axionicus memoriam Valentini integra custodia regularum ejus consolatur (*T. 3. l. ad Valent. c. 4. n. 32. 33. ac 34. Ibid. l. de carit. Christi c. 15. n. 127. Ibid. c. 16. n. 131.*). De tertio in hæc verba: Nam, ut penes quemdam ex Valentini factione legi, primo non putant terrenam et humanam Christi substantiam informatam (*lb. c. 17. Tom. 3. l. adv. Gnost. c. ul.*). De quo vero loquatur subjicit: Insuper argumentandi libidine ac

forma ingenii hæretici locum sibi fecit Alexander ille. A Et rursum : Sed remisso Alexandro cum suis syllogismis (Ibid. l. adv. Prax. c. 3. Ibid. l. de Præs. adv. hæ. c. 21.). Denique de postremo duo concurrunt loci : unus : Quod si jam tunc Prodicus aut Valentinus adisteret ; alter : Quum alius Deus infertur adversus creatorem, tunc male quum plures, secundum Valentinus et Prodicos (Ib. l. adv. Valent. c. 5. Ibid. lib. de Præs. ad hæ. c. 3. Ibid. c. 52. hæ. 52. n. 327. lib. de Anima cap. 55). Neque enim ibi legi posse Proclus, quod erat in excusis codicibus, præterquam quod suo loco comprobaverimus, vel eo convincitur quod Proculus seu Proculus non Valentinianus fuerit, sed Montanista, a quo dicti *πρόκλος* Proclum quidam Montani sectatores ; quum antea adhuc Catholicus adversus Valentinum scripserit. Et vero quum vocet illum Auctor virginis senectæ et Christianæ eloquentiæ dignitatem, videmur nobis attigisse primum quod aint lapidem offensionis, in quem ipse iniegit, dum partibus Montani favere cœpit ; seductus, quantum apparet, admiratione quadam tum virginis senectæ Proculi, quem tunc senem fuisse oportuit, utpote vel eodem teste contemporalem hæresiarcharum Valentinianorum, tum eloquentiæ Christianæ, quam in scriptis ejus deprehendit : parum memor miser ille, quid antea scripsisset, fortassis hujus tanti viri occasione : Solent, inquit, miriones isti etiam de quibusdam personis ab hæresi captis ædificari in ruinam : Quare illa, vel ille, fidelissimi, prudentissimi et usitatissimi in Ecclesia, in illam partem transierunt ? Quis hoc dicens, non ipse sibi respondet : neque prudentes, C neque fideles, neque usitatos æstimandos, quos hæreses potuerint immutare ? Quid igitur, si Episcopus, si Diaconus, si vidua, si virgo, si Doctor, si etiam Martyr lapsus a regula fuerit, ideo hæreses veritatem videbuntur obtinere ? Ex personis probemus fidem, an ex fide personam ? Alioqui certe non est verisimile in tam absurdam hæresin lapsum iri Auctorem, nisi ex tali quapiani occasione, fortassis etiam ex frequentatione ipsius familiari, dum subinde Romam inviseret ; nam Romæ Proclum habitasse postea deducemus, maxime quum antea blasphemiam dixerit, Paracletum quem Christus promisit, in Montano primum apparuisse, et tamen in sequentibus scriptis non vereatur illi nomen Paracleti frequenter ascribere.

Anno Domini ccvii.

25. NUMMIO SENECIO ALBINO ET FULVIO ÆMILIANO COSS. S. Zephirini Papæ Romani viii. Severi Imp. xiv. plerique passas scribunt Perpetuam et Felicitatem, idque juxta Ven. Bedam die natali Severi, quem assignant Martyrologia Usuardi et Romanum Nonis Martiis, illis præterea annuumerantia Revocatum, Saturninum et Secundiolum, simul passos in Mauritania civitate Thuburbitanorum. Quum autem Perpetuæ fortissimæ Martyris eo libro meminerit Auctor, oportet non ante scriptum fuisse librum DE ANIMA, quem scripsit ADVERSUS PHILOSOPHOS ET HÆRETICOS. In quo etiam alludit ad librum DE PARADISO. Quem conjici-

mus conscriptum fuisse occasione eorum, quæ vidisse scribit S. Perpetuam in paradiso. Et vero uti in hac Christianorum per Africam quoque persecutione animos fidelibus adderet, censemus eodem pene tempore scriptum librum DE SPE FIDELIUM. Quamquam interim verissimum comperiamus illud Proverbii, quod Error unus alium trahat, utpote quum paradoxon sit utriusque libri illius argumentum, et laud paucas præterea reperire sit opiniones non satis sanas in dicto libro de Anima, de quibus inter Paradoxa Auctoris cum Antidoto latius. Hoc unum hic addimus, scriptum illum librum, DE OMNI STATU ANIMÆ, vel ipso teste, qui adeo etiam Commentarium animæ nuncupat, utpote in quo tractetur quidquid olim a Philosophis et ab hæreticis de Anima tractatum fuit, ut neque Philosophis neque Theologis alio hodie commentario sit opus.

Anno Domini ccviii.

§ XIV. De libris Montanismam jam redolentibus, de Carne Christi adversus IV. hæreses, de Resurrectione carnis, adversus Marcionem V, de Corona Militis, Scorpium adversus Gnosticos, adversus Praxeam.—26. S. Zephirini Romani Pontificis ix. Severi Imp. xv. M. FLAVIO M. F. M. N. AFRO ET Q. ALLIOFABIO CATULINO MAXIMO COSS. scriptum fuisse a TERTULLIANO librum primum adversus Marcionem ex hisce verbis constat. At nunc quale est ut Dominus a xn. Tiberii Cæsaris revelatus sit, substantia vero ad xv. jam Severi Imperatoris annum nulla comperta sū ? (L. de Resur. car. c. 2. cap. 45. l. c. adv. Mar. 1. 45. To. 3. lib. de car. Christi, c. 7.) Atque adeo hoc tempore simul editos fuisse oportet libros DE CARNE CHRISTI ADVERSUS IV. HÆRESES DE RESURRECTIONE CARNIS, ET ADVERSUS MARCIONEM quinque (Lib. de Res. car. c. 2. Lib. 5. ad. Marc. c. 10. n. 150. l. de Cor. milit. c. ult.), utpote eodem scripto tempore. Nam sicut etiam alibi diximus, libro de Carne Christi citatur liber quartus adversus Marcionem, libro de Resurrectione carnis ii. et iii. adv. Marc. et l. i. adv. Marc. allegatur liber de Resurrect. carnis, quo fit ut existimem primum scriptos adversus Marcionem quatuor ; intermedios deinde duos illos ; et postremo adversus Marcionem quintum. Porro si hoc anno, uti Onuphrius tradit, celebrata sint Decennalix Antonini Imper. Severi filii, fortassis præoccupata anno integro ob discesum in bellum Britannicum, quem Cassiodorus his Coss. accidisse scribit ; hoc etiam anno scriptus est LIBER DE CORONA MILITIS ; sin anno sequenti (quod mihi magis fit verisimile ex illa nummi inscriptione ANTONINUS PIUS AUG. COS. III. VOTA SOLUTA DEO) utrumque contigerit, illuc referre poterit Lector, dummodo nobiscum sentiat, ante expeditionem Britannicam. Ad quam pertinet etiam inscriptio supra posita, cum effigie Equitis manu jaculum tenentis : PROPECTIO AUGG. nam utrumque filium secum duxit Severus, a quo quum P. Septimius Geta anno primum sequenti Imper. Cæs. Aug. sit appellatus et Tribunitiam potestatem acceperit, sicuti Fasti ha-

bent Consulares, confirmatur dicta nostra conjectura. Conciliari quidem possunt inscriptiones et fasti consulares cum Onuphrio et altera quadam Inscriptione ubi appellatur Antoninus Aug. Trib. Pot. x. Cos. 111. desig. ut dicatur cœptus ejus annus x. his Coss. ad Kal. Maias, et finitus anno sequenti Kal. Maiis : sed nos ad annum sequentem referre maluimus, ne hic prolixiores simus.

Anno Domini ccix.

27. S. Zephyrini Papæ Romani x. Severi Imper. xvi. Imp. CÆS. M. AUREL. SEVERI AUG. F. ANTONINO AUG. III. ET P. SEPTIMIO SEVER. AUG. F. GETA COSS. Post celebrata Decennalia Antonini Romæ a TERTULLIANO scriptum censemur librum DE CORONA MILITIS. Romæ enim scriptum apparet ex verbis illis : *Erubescite Romani commilitones ejus*, et ad Decennalia videtur referendum illud libri frontispicium : *Proxime facta est LIBERALITAS Præstantissimorum IMPERATORUM*; cui subijcienda putavimus quæ sequuntur, eo quod occasionem scripti hujus libri indicent, utpote in quo, contraquam alii mussitabant, Christianis coronæ usum interdictum deducit. *Expungebantur*, inquit, *in castris Milites laureati. Adhibetur quidam illic magis Dei Miles; solus libero capite, coronamento in manu otioso. Singuli designare, eludere eminus, infrendere cominus. Murmur tribuno desertur, et persona jam ex ordine accesserat. Statim tribunus: Cur [inquit] tam diversus habitu? Negavit ille cum cæteris sibi licere. Causas exposulatus, Christianus sum, respondit. Suffragia exinde, et res ampliata, et reus ad Præfectos. Ibidem penulas posuit, speculatoriam de pedibus absolvit, gladium reddidit* (nam militaria omnia insignia in exauratione militum exui solere, vel ex Herodianò lib. 2. manifestum est, initio Imperii Severi). *Et nunc russatis sanguinis sui spe, donativum Christi in carcere expectat, Exinde sententiæ super illo, nescio an Christianorum (non enim aliæ ethnicorum), ut de abrupto et præcipiti et mori cupido, qui de habitu interrogatus Nomini negotium fecerit. Nec vero omittendum illud: Plane superest, ut etiam martyria recusare meditentur. Mussitant denique tam bonam et longam sibi pacem periclitari. Nec dubito quosdam scripturas emigrare, sarcinas expedire, fugæ accingi de civitate in civitatem. Novi et pastores eorum in pace leones, in prælio cervos. Sed de quæstionibus confessionum alibi docebimus. Denotat enim ibi aut librum de Fuga in persecutione, aut quod magis placeat, SCORPIACON ADVERSUS GNOSTICOS. (Lib. adv. Gnost. et c. 1), nempe Prodicum Scorpionum et alios Valentinianos Martyriorum refragatores, qui jam in Africam irrumpere cœperant: (de quibus videat Lector Annot. nostras) [Ibid. c. 1.]. Fortassis etiam Romæ scriptum. In eo enim et de quæstionibus confessionum, id est, quod confiteri Christum necesse sit, latissime deducit, et persecutionem omnium gravissimam, quæ dicta occasione post longam pacem (utpote quum Romæ et in Africa ad id temporis pauci leguntur sub Severo passi martyres) recruduisse videtur, his verbis des-*

TERTULLIANI I.

A cribat : *In præsentiarum est medius ardor, ipsa canicula persecutionis ab isto scilicet Cynocephalo* (ubi aut Severum Imperatorem, aut potius urbis Romæ præfectum in absentia illius jam in Britanniam profecti, intelligit); *alios ignis, alios gladius, alios bestię Christianos probaverunt, aliis fustibus insuper et unguis degustato martyrio, in carcere esuriunt. Porro Severum propterea absentem in Britannia diximus, quod expeditionis Britannicæ hoc anno, uti antea probavimus, factæ meminerint Euseb. in Chronic. Oros. lib. 7. cap. 11. Paulus Diaconus lib. 8. cap. 1. ante eos Spartianus, Herodianus, et Dio in Severo. Nondum enim Britanniam Romanis paruisse ad id usque temporis, etiam ipse verbis his supra citatis indicat: et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita* (l. adv. Jud. c. 7), utpote Lucio Britanniarum Rege paulo ante ope S. Eleutheri Papæ ad fidem converso, item etiam illis : *Britanniæ intra Oceani fines conclusæ sunt.*

Anno Domini ccx.

28. S. Zephyrini Romani Pontificis xi. Severi Imper. xvii. M. AURELIO CLAUDIO M. F. POMPEIANO, ET LOLLIANO AVITO COSS. Romæ adhuc existens TERTULLIANUS, scripsisse mihi videtur librum DE VELANDIS VIRGINIBUS, quem Græcæ quoque scriptum esse his fatetur verbis : *Proprium jam negotium passus meæ opinionis, Latine quoque ostendam virgines nostras velari oportere. (Lib. de Vel. virg. c. 1)*. De quo argumento anno sequenti latius. Scripsisse etiam verisimile est paulo post, jam Carthaginem reversum, librum ADVERSUS PRAXEAN, de quo Auctor : *Iste, inquit, primus ex Asia hoc genus perversitatis intulit Romæ; homo et alias inquietus, insuper et de jactatione Martyrii inflatus ob solum et simplex et breve carceris lædium. Fructicaverant avenæ Praxeane hic quoque (nempe in Africa) superseminatæ, tractu dehinc per quem Deus voluit (quantum apparet, Zephyrinum Papam, utpote de quo tale qui tradat B. Opt. Milevit. l. 1. contra Parmenian.), etiam evulsæ videbantur. Denique caverat pristinum doctor de emendatione sua, et manet chiographum apud Psychicos, apud quos tunc res gesta est, exinde silentium. Avenæ vero illæ ubique tunc semen excusserant. Ita aliquandiu per hypocrisin subdola vivacitate latitavit, et nunc denno erupit* (adv. Prax., c. 1.). Ex quibus verbis satis patet, et revocasse suam hæresin aliquando Praxean disputatione alienjus emendatum, sed iterum relapsum denno erupisse, et dum hic liber scriberetur, adhuc supervixisse. Quanquam interim, si verum sit quod addit de Montani prophetia ejus ope expulsa, quandoquidem illum floruisse constat sub S. Eleuthero Papa, oporteat jam senem fuisse Praxean. Nos certe vixdum in eo quod dictum est, Auctori fidem adhibendam putamus; tum quod S. Pacianus hæc vera scribat de hæreticis cataphrygibus : « Et primum hi pluribus nituntur Auctoribus; nam puta Græcus Blastus ipsorum est; Theodotus quoque et Praxeas vestros aliquando docuerunt: » tum, quod ipse Au-

(Trois.)

etior, præterquam quod illis subiungat tanquam discipulos *Blasium, et Theodotum, et Praxean*, cum *Victorino*, illis qui secundum *Æschinem* pronuntiabantur eandem hæresin attribuit, et hoc libro impugnat.

Anno Domini ccxi.

§ XV. *Ejus defectionis tempus et causa.* — 29. S. Zophirini Papæ Romani XII. Severi XVIII. M. ACILIO M. F. M. N. FAUSTINO. ET C. CÆSONIO. C. F. TRIARIO RUFINO COSS. completum fuit, quod scribunt post Auctores supracitados Cassiodorus in Chronico, et Ven. Beda histor. Eccles. lib. 1. cap. 5. de Severo, quod vallum crebris turribus circumtatum in Britannia, per centum et amplius millia passuum de mari ad mare perduxerit, ut partem provincie graviss. præliis receptam a cæteris faceret securiorem, pro qua facti etiam lex Severi et Antonini Augg. Eboraci lata hoc Consulatu Non. Maii, quæ extat Cod. lib. 3. Tit. 32. lib. 1. Certe tunc primum leguntur Inscriptiones quibus appellatur Severus BRITANNICUS MAX. TRIB. POT. XVIII. ac Antoninus BRITANN. TRIB. POT. XIII. IMP. H. COS. III. denique et illa: P. SEPT. GETA PIUS AUG. BRIT. TRIB. POT. III. COS. H. uno ex latere, et ex adversa parte: VICTORIÆ BRITAN. Uipote quum tertius fuerit duntaxat iste annus, ex quo Geta Tribunitiam potestatem cum cæteris Imperii insignibus acceperat. Porro hoc fere anno contigisse censemus, quod de TERTULLIANO scribunt B. Hieron. Sophronius Catal. Scriptor. Eccl. ac Niceph. lib. 4. cap. 12. ac 34. quum usque ad mediam ætatem in Eccl. Catholica presbyter permansit, ad Montani dogma delapsum. Verumtamen magna est difficultas, quomodo scribat B. Hieron. id factum invidia et contumeliis Clericorum Rom. Eccl. ac Sophronius: *ῥῶτον καὶ προσωλαχιστοῖς τῶν κληρικῶν τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίας*, et interpres Nicephori: « propter Cleri Romani invidiam; » præsertim quum de eo nusquam conqueratur Auctor etiam in lib. adver. Ecclesiam scriptis, maxime quum causam illam reticens Vincentius Lirinensis, etsi B. Hieron. posterior, non aliud dicat, quam TERTULLIANUM Catholici dogmatis et vetustæ fidei parum tenacem, ac disertio-rem multo quam feliciorē, mutata sententia in errorem delapsum, magnam fuisse in Ecclesia tentationem. Quem imitatur Abbas Trithemius.

30. Est quidam qui invidiæ [causam] fuisse putet Auctori eloquentiam. Rhenani conjecturam, quantumvis suspectam, sequuntur etiam Catholici quidam, quisuspiciantur illum quom initio favere cepisset hæresi Montani, statim Ecclesiæ communione privatum prius quam se totum dederet, quare commotus ille prorsus in Montani partes transierit. Verum non video quomodo Excommunicationem Ecclesiasticam, quam Auctor divinam censuram et futuri iudicii præiudicium appellat (Apolog. c. 39.), B. vero Hieron. Epist. ad Heliod. « ante diem iudicii iudicium quo eiectus de Ecclesia rabido dæmonis ore discerpitur, » non solum invidiæ

(quam pro zelo etiam in sanctis agnosci idem B. Hieronymus Epist. ad Damas. de prodigo et frugi illis), sed et contumeliarum nomenclaturā ipse traduceret. Nos itaque, si quid in re incerta divinare liceat, conijcimus Tertullianum, post obitum Agrippini, in obtinendo Episcopatu Carthaginiensi repulsam passum fortassis invidia Clericorum quorundam Ecclesiæ Romanæ, a quibus proinde etiam contumeliis affectus, ad partes Montani desciverit. Certe fomitem illis invidiæ administrare potuerunt loci aliquot in libris præcedentibus: quibus tacito quorundam Clericorum, fortassis Romanorum, vitia reprobant, non aliter atque postmodum BB. Hieronymo et Paulino accidit eadem de causa (L. de Spect. c. 25.); Imprimis de frequentatione spectaculorum: Sed Tragæde, inquit, vociferante, exclamaciones illæ (nempè aliquis de Clero) alienius Propheta retinebat. Inter effeminationis modos, Psalms secum comminiscatur; et quum athletæ agent, ille dicturus est separandum non esse; poterit et de misericordia mœneri defusus in moribus urrorem et spongias retiorum. Avertis Deus a suis tantum voluptatis exitioem cupiditatem. (Quæ est enim, de Ecclesia Dei in Ecclesiam diaboli tendere? de celo (quod aiunt) in cœnum? illas manus quæ ad Dominum extuleris, postmodum laudando hystriem defatigare? ex ore quo Amen in sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere? uis aliam, aliis omnino dicere, nisi Deo Christo? I. de Idol. c. 7. (L. de Cor. milit. 1.). Item illud in Artifices Idolorum: Tota, inquit, die ad hanc partem solus fidei parabit ingemens Christianum ab Idolis in Ecclesiam venire, his manibus adorare, quæ foris adterens Deum adorantur, manus adinovere corpori Domini, quæ dæmonia corpora conserunt. Nec hoc sufficit. Parum sit, si alii manibus accipiant quod contaminant, ad ipsos tradant aliis quod contaminaverunt. Alleguntur in ordinem Ecclesiasticum Artifices Idolorum. Proh scelus! Semel Judæi manus Christo intulerunt, isti quædida corpora ejus laceant. O manus præscindende! Rursum illud de Pastoribus in persecutione fugientibus: Plane superest ut etiam martyria recusare mediatus, qui Prophetias ejusdem Spiritus sancti respuit: novi et Pastores etiam eorum in pace leones, in prælio cervos. Denique de velandis Virginibus: Illam conmatudinem quæ virgines negat, dum ostendit, nemo probasset, nisi aliqui tales quales virgines ipsæ. Tales enim oculi volent virginem visam, quales habet virgo quæ videri volat. Invicem se eadem oculorum genera desiderant. Ejusdem libidinis est videri et videre (Ibid. l. de Veland. virg. cap. 2.). Auctor commentarii S. Ambrosio acscripti in Epist. Pauli videtur interpretari invidiam illam, quasi fuisset ipsius Auctoris in Clerum Romanum. Sic enim, inquit, Per invidiam charitatem corrumpentes, scientiam ad nihilum deduxerunt. Nam et Tertullianus et Novatianus non parvæ scientiæ fuerant; sed quia per zelum charitatis fœdera perhiderunt, in schisma versi, ad perditionem sui hæreses creaverunt. Ex quibus verbis fit etiam verisimillor mea conjectura ex eo,

quod ob repulsam Episcopatus Rom. in schisma et A
hæresim inciderit Novatianus. Porro si excom-
municatus fuerat iustissimis profecto de causis, etiam
fortassis in absentem eam tulit sententiam B. Zo-
phyrius Pontifex. Primum enim in lib. omnibus
scriptis citra 14. imperii Severi Annum, *Paracleti*
novæ prophetiæ frequenter, *Spiritus sancti* etiam
Montani verbis jam citatis meminit, sicuti etiam mu-
lieris *Prophetidis* subinde, modo *Priscillam*, modo *Ma-*
ximillam significans; et similiter de *Exasi* habet non
paucæ, locis citatis inter Paradoxa Auctoris (L. ad
Prax. c. 1). Deinde *Psychicos* quoque, id est ani-
males appellare capit Catholicos, tum advers. Mare-
tum advers. *Praxean*, sicuti etiam ibi latius. Postre-
mo omnia illa simul conjungens lib. adv. Praxean,
Romanum Episcopum, quantum apparet, *Elautherium* B
calumpniatur, tanquam qui agnoscens jam *Prophetas*
Montani, *Priscæ et Maximillæ*, ex ea *agnitione pacem*
Ecclesiæ Asiæ et Phrygiæ inferre paratus fuerit, nisi
Praxean falsa (perperam inquit) *de ipsius Prophetis et*
Ecclesiis eorum asseverando, coegisset *litteras pacis re-*
vocare jam emissas, et a proposito recipiendorum *cha-*
rismatum concessare. Et insuper *diaboli negotium pro-*
curasse dicit, qui *prophetiam expulit*, et *paracletum*
fugavit. Certe ipse Auctor Excommunicationem in hæ-
reticos approbat non uno in loco (*Scorp. adv.*
Guast. c. 1.).

Anno Domini ccxii.

§ XVI. De ultimis Tertulliani montanistæ libris,
de Fuga in persecutione, de Exhortatione castitatis,
de Monogamia, de Jejuniis adversus Psychicos, de Pu-
dicitia, de Extasi, adversus Apollonium Septimum. —
31. S. Zephyrini Papæ Romani xiii. M. Aurelii Anto-
nini Bassiani Pii Felicis Augusti Britannici Germa-
nici Imperii i. Q. EPIDIO L. F. RUFO LOLLIANO
GENTIANO, ET POMPONIO BASSO COSS. conscrip-
tum censemus TERTULLIANI librum DE FUGA
IN PERSECUTIONE. Idque ante decessum Imper.
L. Sept. Severi Pertin. Augusti qui eo anno pridie No-
nas Febr. Eboraci morore magis quam morbo mor-
tuus est (in hoc adeo punitus a Deo juxta Orsimum
lib. 7. cap. n.) nondum elapso anno Imperii sui 18.
ut pote quam ab Idibus Maiis anni Domini 194. ad
dictum usque hujus anni diem computantur, duntaxat
anni 17. menses 8. dies 21; quo sit ut hunc anni. i.
Anton. faciamus, aut saltem ante reditum Antonin D
ex Britannis cum fratre suo P. Sept. Getæ Felicis Au-
gusto Britannico Imperii consorte, adhuc durante
persecutione (L. ad Scap. c. 4.), quam ipse [utpote lacta
Christiano imbutus, sicuti supra ex Auctore diximus]
vel Severo Sulpitio teste (*Sacræ Hist. lib. 2*), cessare
fecerit, utpote qui scribat ab obitu Severi ad Decium
usque pacem Ecclesiis fuisse, præterquam quod a
Maximino in Episcopos sævitum fuerit; quam adeo
longam pacem appellat B. Cyprian. lib. de Lapsis.
Quoniam interim edicta Severi adhuc aliquandiu
viguisse ex his Auctoris verbis videantur: *Nisi forte*
in Senatusconsulta et Principum mandata collisionibus

opposita delinquimus. (L. de Jejuniis. c. 13. l. de
Fuga in persec. c. 5.) Hunc quam contra Eccle-
siam scriptum asserant, ubi supra, B. Hieronymus,
Sophropius et Nicophorus, verisimile sit *Fabium* illum
Romanum fuisse Presbyterum: Certe quod aliquo mi-
nisterio Ecclesiastico functus, colligere est ex verbis
illis: *Sed quum ipsi Auctores, id est, Diaconi, Pres-*
byteri et Episcopi, fugiunt, quomodo laicus intelligere
poterit? Quibus interim quando (contraquam sentit
Auctor) fugere liceat, in Annotationibus nostris la-
tius. Meminit in eo etiam *Rutilii sanctissimi Martyris*;
porro et sub Severo haud dubie referri debet, quod
scribunt Euseb. et Nicophor. de Origenis prima per-
secutione maxima apud Alexandriam, antequam sese
ipse castraret. Atqui ad intellectum Auctoris facit,
ubi dicit: *Maledictum esse ante adventum Deum Cæ-*
sarem unucupare (i. Apolog. c. 34.); id quod late re-
censet Herod. lib. tertio de ritu observato in rela-
tione Severi Imper. post mortem in Divos per filios
Romæ facta, postquam cineres ex Britannia secum
allati in urna alabastrina juxta illum, aut ærea juxta
Spartianum, in sepulcrum Antonini sunt illati. His
præterea prætereundum non putavimus, quod quum
pridie Non. Februar. perierit Severus, castigari de-
beret leges dñæ Codicis, altera lib. 6. Tit. 45. l. 1.
ut legatur v. Kal. Februarii, pro, Januarii: altera
ejusdem l. Tit. 37, lib. 3. ubi soli Antonino Aug.
ascribitur, non Severo et Anton. Augg. utpote
quum lata sit. vi. Kal. Maii, diu post illius obitum,
maxime quum extet lex Antonini salvis Kalend.
Maiis lata, et aliæ plures his Coss. latæ.

Anno Domini ccxiii.

32. S. Zephyrini Romani Pontificis xiv. Antonini
Imper. ii. M. POMPONIO M. F. ASPRO II ET ASPRO
COSS. sive duobus Aspris, quibus Coss. Leges Anto-
nini varis datæ leguntur (quorum seniore cumdem
illam censemus de quo supra ad annum ccii), solus
Antoninus (testibus Herodiano et Spartiano), fratre
Getæ ad pectus suæ matris interfecto postquam impe-
ravit annum unum, dies 21. ac repulso in septizonio
(quod a septem zonis cæli ita dictum Severus, vel
Euseb. teste, ædificaverat ac in Divos relato), impe-
rium usurpavit. Insuper et alios plurimos, quantum-
vis patri sibi que antea carissimos, neci tradi jussit,
inter quos commemorandi veniunt Papinianus ille,
ejus ac Juliani et Tertylliani JC. præceptor, Juris
Asylum cognominatus a Spartiano, et Sammonicus
Serenus, cujus libros plurimos extare ille scribit,
Gordiani postea Cæsaris pædagogus. In hunc annum
referimus librum TERTULLIANI DE EXHORTA-
TIONE CASTITATIS, utpote quem Nicophorus, lib.
quarto, capite 54, inter eos recenset, qui contra Ec-
clesiam catholicam conscripti sunt, et in quo eo de-
mentis videtur venisse, ut apud tres etiam laicos, ut-
pote Montanum et insanas ejus Prophetides Priscam
et Maximillam, esse Ecclesiam existimet, quemad-
modum latius idipsum alibi inculcat (Lib. de Exhor.
castit. c. 7. Lib. de pudic. c. 21.): Huic etiam anno ap-

plicamus disputationem illam Cuius Scriptoris Ecclesiastici adversus Proclum, cuius meminerunt Euseb. lib. sexto, capite decimo quarto : Beatus Hieronymus, in Catal. scr. eccl., et latius in hæc verba Niceph. loco jam citato : « Floruit, inquit, sub Zephyrino Romæ Episcopo Caius, Antonino Severi filio imperante. » Is adversus Proclum Montani propugnatorem dissertationem copiosissimam habuit et composuit, temerariæ audaciæ, quod novam introduxerit Prophetiam, illum redarguens et confutans. Quam quidem nos aliquando existimavimus ansam dedisse Auctori ad Montani partes desciendi ; quod verisimile sit in *Proclum* hac disputatione convictum, nec re-ipiscentem, a Zephyrino Excommunicationem latam fuisse, et omnes ejus asserclas, inter quos haud dubie Auctor, utpote Montanistarum *κατὰ Proclum* sectator, non eorum qui secundum Æschinem dicebantur, contra quos egit libro adversus Praxean. Verum jam antea illum deficere cœpisse, imo contra Ecclesiam scripsisse, ex superioribus manifestum sit. Fortassis etiam hoc tempore contigit Origenis discipuli Clementis Alexandrini et Ammonii Romana sub Zephyrino profectio, cuius meminerunt Eusebius et Nicephorus, quorum ille lib. 6. cap. 12. causam illius eam scribit, quod in optatis illi esset antiquissimam illam Ecclesiam invisere. Quo tempore etiam alii Ecclesiastici scriptores ab illis enumerantur, Berillus Arabiæ Bostrenus, Hippolytus juxta quosdam Portuensis, Alexander primum Cappadociæ, deinde Hierosolymorum Episcopus, quibus interserit B. Hier. etiam Minutium Felicem, qui Apologeticum Auctoris per multa imitatus est.

Anno Domini ccx v.

33. S. Zephyrini Papæ Romani xv. Antonini Imper. III. IMP. CÆS. M. AUREL. DIVI SEVERI. F. ANTONINO AUG. BRITAN. GERMAN. III. ET P. CÆLIO P. F. BALBINO II. COSS. ipse Antoninus Imp. Trib. potest. xvi. de Britannis triumphavit. Quo anno a TERTULL. scriptum existimamus etiam adversus Ecclesiam librum DE MONOGAMIA. In eo inter cætera sic legitur : *Quum magis nunc tempus in collecto factum sit, annis circiter clx exinde productis* (L. de Monog. c. 3.). Quos qui a Passione Domini computandos voluerit, tota via aberrare ex superioribus plus satis manifestum est, etiam si, juxta erroneum calculum Auctoris a passo Christo usque ad devastationem Hierosolymorum anni duntaxat computarentur 23, quos alii enumerant 25; quia usque ad annum præsentem non solum 160, sed producti essent 188. Sunt etiam qui ab Apostolis hunc computum ineant, eo quod præmittatur : *post Apostolos*; in qua sententia et nos sumus, quum Annotationes nostras in eum scriberemus locum. Verum SS. Petrus et Paulus primum passi sunt anno Neronis ultimo, qui in annum incidit Christi 69, a quo adhuc non nisi computantur anni 146. et S. Joannes Evangelista vixit ad Trajanum usque, mortuus primum anno circiter 100, unde non plures sunt anni quam 144. Propius accedunt qui ab Apostoli Pauli ætate computant annos illos circiter

A elx, quorum sententiæ accedimus : sed quia ille primum martyrio affectus fuit cum Apostolo Petro (uti jam dictum est), censemus ab eo tempore numerandos quo Epistolam scripsit priorem ad Corinthios, ab anno nempe Domini circiter LIV. Imprimis enim scriptam Epistolam utramque ad Corinthios, postquam ab ipso ad fidem essent conversi, ex eisdem sit manifestum ; quæ conversio contigisse putatur anno Domini 51, quum ibi hæsit ad annum et menses sex. Deinde si Ephesi scripta sit (sicuti quidam et rectius habent Græci codices) ex historiis Peregrinationis Pauli satis patet dicto anno, qui incidit in duodecimum Claudii Imperatoris, Ephesi illum habitasse. Sive ex Philippis (quod plures præ se ferunt et Latini et Græci codices), certe anno 55. Per Philippos iter fecisse, postquam Epheso discesserat, sub festum Paschæ, testantur Acta Apostolorum capite vigesimo. Et vero sic intelligi debere Auctorem, vel ex illis dictis verbis colligitur quæ legerat fere 1. Cor. VII, 29 : *Quum nunc tempus in collecto factum sit*. Atqui in hunc annum hoc incidere, non in xv Severi (uti quidam etiam viri eruditi conjecturam faciunt), ex eo perspicuum est, quod ille idem sit cum anno Domini ccviii, ad quem proinde ab eo quem diximus, non nisi anni clv. confluentur, nec ulterius extendi possunt, quod anno primum 51. fidei catholicæ initiati fuerint Corinthii. Porro fuit hic annus nobilitatis Consulatu trium Imperatorii Ordinis virorum; nam præter Antoninum et Balbinum, qui quartus ab illo imperavit cum Pupieno, etiam suffectus fuit ex Kalend. Martii M. ANTON. M. F. GORDIANUS, qui postea Imperat. Cæs. Aug. appellatus, a Balbino interfectus fuit, sicuti rursum ex Kalend. Martii P. Helvius D. Pertinacis F. P. N. Pertinax paulo post occisus ab Antonino.

Anno Domini ccxv.

34. S. Zephyrini Romani Pontificis xvi. Antonini Imper. IV. SILIO MESSALA ET Q. AQUILIO SABINO COSS. Imperator ex expeditione Gallica, cuius Spartianus meminit, Romam reversus, a vestis talaris genere inde allatæ, quam plebi distribuit, ut eo vestitu sese saluaret, Caracalla nuncupatus est. Hoc fere anno scriptum censemus a TERTULLIANO etiam adversus Ecclesiam librum DE JEJUNIIS ADVERSUS PSYCHICOS (L. de Jejun. c. 1. Ibid. c. 13. Ibid. c. 16.). Ex quo imprimis sit verisimile, cum *Proclo* reliquisque Montanistis post dictam disputationem, etiam Tertullianum a Papa Zephyrino excommunicatum fuisse, ex verbis inquam illis : *Dum quaquæ ex parte anathema audiamus, qui aliter annuntiamus*. Deinde varia tum fuisse celebrata per Græcias concilia, ita testatur : *Aguntur præterea per Græcias illas certis in locis Concilia ex universis Ecclesiis, per quæ et aliora quæque in commune tractantur, et ipsa repræsentatio totius nominis Christiani magna veneratione celebratur. Conventus autem illi stationibus prius et jejunationibus operati*. Quæ maxime contra Montanistas convenisse, vel inde mihi colligere videor, quod etiam in Episcopos quosdam ea hæresis canceris in morem serpere cœpisse videatur, ex his Auctoris

verbis : *Hæc erunt exempla, et populo, et episcopis etiam Spiritualibus*; nam spirituales Montani as-eclias Psychicis (ita Catholicos calumniose appellat) opponit (*Ibid. c. 15.*). Porro si vera sit lectio apud beatum Hieronymum Epistola quinquagesima quarta ad Marcellam de Montanistis, quod illi tres in anno Quadragesimas facerent, quasi tres passi essent Salvatores; incipit ab illis nonnihil dissentire Auctor in duarum duntaxat observatione, sicuti ex his verbis, etiam juxta MS. cod. manifestum sit : *Duas, inquis, in anno hebdomadas Xerophagiarum, nec totas, exceptis Sabbatis et Dominicis, offerimus Deo, abstinentes ab iis, quæ non rejicimus, sed differimus.* Verum de hoc latius in Annotationibus nostris.

Anno Domini ccxvi.

35. Sancti Zephyrini Romani Pontificis xvii. Antonini Imper. V. AIMILO LÆTO (quem paulo post ab Antonino interfectum scribit Spartianus) ET ANICIO CEREBALI COSS. eo ipso quo Antoninus in expeditione Germanica (teste Spartiano) juxta Rhetias multos barbaros interfecit, inde potissimum GERMANICUS appellatus, putatur scripsisse TERTULLIANUS librum DE PUDICITIA (*Lib. de Pudicit. c. 7. et cap. 10.*). In quo sententiam sancti Damasi in Pontificali de vasis vitreis ad sacrificium ordinatis a sancto Zephyrino, confirmant hæc illius verba : *Cui ille si forte patrocinabitur Pastor, quem in calice depingis*; maxime quod sequitur : *At ego ejus Pastoris scripturam haurio qui frangi non potest*; frangi enim facillime possunt calices vitrei, quos etiam depingi tum solitos esse, hinc sit manifestum. Illic etiam in hoc a Montanistis dissentit, quod quum, teste B. Hieron. Epist. supracitata, Montanus sensisset non posse renovari per pœnitentiam Lapsos, atque adeo illum cum Novatiano conjungat; Auctor duntaxat mœchis et fornicatoribus (utsi perperam, et contraquam antea scripserat libro de Pœnit.) pacem Ecclesiæ neget, oppugnans ex proposito illud Zephyrini (quem Pontificem Maximum etiam jam hæreticus et Episcopum Episcoporum appellat) : *Ego et mœchiæ et fornicationis delicta pœnitentia functis dimitto* (*Lib. de Pudic. c. 1.*). Atque hoc est mea quidem sententia quod de illo scribit B. August. lib. de Hæres., postmodum abs Cataphrygibus divisum sua conventicula propagasse, fortassis quod jam defunctis illis qui *κατά Προκλιν* (cujus ipse sectator) dicebantur, obtinerent palmam illi qui secundum Æschinem. Utpote contra quos tacite scripserit librum adversus Praxeum de Patre et Filio non eisdem. Dissensisse etiam illum annotavimus de duabus duntaxat Quadragesimis. Quare falluntur, qui ex eo loco colligunt eum ad catholicam Ecclesiam rediisse, maxime quum B. August. causam hæres. duplicem assignat, tum quia transiens ad Cataphrygas cœpit secundas nuptias damnare, tum quia sua conventicula propagavit.

Anno Domini ccxvii.

36. Sancti Zephyrini Papæ Romani xviii. et Antonini vi. Q. AQUILIO SABINO. II (ad quem Ulpianus Libros 51. Digestorum scripsit) ET SEXT. AURELIO.

A P. F. ANULLINO COS. censemus scriptos TERTULLIANI LIBROS SEX DE ECSTASI, et ADVERSUS APOLLONIUM SEPTIMUM (*Inter fragmenta*), quos etiam adversus Ecclesiam scriptos testantur B. Hieronymus, Sophron. et Nicephor. Nec obstat quod Apollonium collocet Beatus Hieronymus Catal. Script. Eccles. ante Auctorem, quia, quod alias facere solet, nullius imperatoris ascribit tempora. Euseb. quoque Eccles. histor. lib. 5. cap. 17. et post eum Nicephorus, eum inter eos quidem recenset qui adversus Montanum scriperunt, sed aliquandiu postea conscriptum satis indicant illa verba : « Porro Apollonius scriptor Ecclesiasticus, quum ea quæ Cataphrygum Hæresis nominata est adhuc in Phrygia vigere videretur, Librum separatim ad patronos ejusdem confutandos conscripsit. Deinde convincit illud ejusdem : Idem iste Apollonius in eodem Libro commemorat, quod quadragesimus jam annus, in quo quidem ad hoc opus scribendum se contulit, agebatur, ex quo Montanus conflictam et commentitiam prophetiam incoeperit. » Atqui ab initio pontificatus sancti Eleutherii, quo Montanus hæresim sparsit suam, uti supradictum est, ad hunc usque intercedunt anni xlii. Sedit enim Eleutherius post consulatum Cethegi et Clari (utpote creatus pridie Idus Maii, quum exstet illis consulibus Epistola Decretalis sancti Soteris Papæ data x. Calend. Junii) usque ad Maternum et Pradam consules, defunctus vii. Cal. Junii, id est ab anno Domini clxxii. usque ad annum clxxxvi. per annos xiv, dies xiii Sanctus Victor, ut supra dictum est, annos xii; mensem i, dies xxviii; cum Sancti Zephyrini xviii fient anni xlii.

Anno Domini ccxviii.

§ XVII. Quonam ultimo tempore floruerit. — 37. S. Zephyrini Papæ Romani xix. Antonini vii. utriusque ultimo, BRUTTIUS PRÆSENTE ET MESSIO EXTRICATO COSS. nos etiam historiæ nostræ Tertullianicæ finem imponimus. Non quod certo velimus asserere postea non supervixisse TERTULLIANUM, quem Trithemius scribit vixisse usque ad senectam et senium, sed quod saltem a scribendo destiterit. Sentiebamus aliquando, quum in illum Annotationes scriberemus, Librum de Jejuniis, sub S. Calixto papa editum fuisse, quod Jejuniis meminere citra illos dies quibus ablatus est sponsus (*Lib. de Jejuniis. c. 15. n. 78. ibid. c. 4.*), id est extra quadragesimam, existimantes alludi ad jejunia iv. Temporum ab illo instituta. Sed ubi penitus inspicimus, potest referri aut ad id quod sequitur : *Et stationum semijeiunia interponentes* (nempe feriæ quartæ et sextæ ad horam usque nonam) *et interdum pane et aqua victitantes*, aut ad jejuniium Sabbati, quod Romæ celebrabatur ex statuto, non in Africa (cujus etiam paulo post meminit) aut ad jejunia Pœnitentium etiam Catechumenorum, de quibus ipse in hæc verba ante hæresim : *Ingressuros baptismum, orationibus crebris, jejuniis et geniculationibus et pervigiis orare oportet* (*Lib. de Baptis. c. 20.*), aut denique ad jejunia in Vigiliis Festivitatum Ecclesiasticarum. Atque adeo placet B. Hieronymi, Sophronii et Nicephori sententia qui non sub Macrino aut Heliogabalo, sed sub Severo principe

et Antonino Caracalla floruisse et scripsisse testantur haec auctores nostrum; maxime quum sub S. Zephyrino Pontifice omnes illum claruisse scribant, non sub Callisto; præter unum aliquem neotericum, qui tamen eum jam antea sub Adriano Cæsare eundem fecerat eum Tertuliano JC. Porro postremum fuisse hunc annum Antonini Caracallæ Imp. non sequentem (uti Cassiodorus habet), patet ex Fastis Consularibus emendatioribus, in quibus sic scribitur: « Hoc anno ad vi. Idus April. IMP. CÆS. M. Aurelius Divi Severi filius Antoninus Augustus Britannicus Germanicus occisus est (*Apolog. cap. 13.*). Quum enim (inquit Spartianus) vellet iterum Parthis bellum inferre atque hybernare Edessæ, atque inde Carras Luni Dei gratia (de quo, quod insuper addit, ad intellectum facit Auctoris, qui alicubi *Masculam* Lunam ridet) venisset, die Natalis sui ipsius Megalensibus, insidiis a Macrino Præf. Præf. postis, qui postea invasit Imperium, interemptus est, ab eodem tamen in Deos relatus, et templo ei ædificato, et Saliis additis. » Confirmatur hæc mea sententia, quod nulla extant leges Antonino et Advento Coss. sed Antonini Aug. titulo duæ Præsente et Exiricato Coss. altera lib. ix. Cod. data viii. Kal. Mart. altera lib. vii. Tit. 38. lib. 3. ex Kal. Martiis paulo ante obitum. Imperavit præinde a pridie Nonas Febr. anni Domini cccxii. usque ad dictum diem, annos vii. menses ii. dies iv. Atqui S. Zephyrino Papæ, quem et S. Damasus et alii omnes his consulibus vitam finisse scribunt, non possunt plures anni tribui quam xix. et dies xvi. quod a iv. Idus Augusti anni Domini cxxxix. usque ad vii. Kal. Septemb., quo defunctus est, totidem computentur. Quem quum Ecclesia inter Martyres celebret, oportet, ut absente jam Antonino, iterum per Pontifices Idolorum excitata fuerit Romæ, et fortassis a Macrino continuata (qui proinde etiam post annum, mensem i. dies aliquot, a Deo cæde punitus est) Christianorum persecutio, sed quia localis duntaxat, non computata ab historicis.

Ac finit. — 38. Cæterum etiam hic adiciendum pro historiæ veritate, frustra quosdam illum denum ad Catholicam fidem rediisse opinari. Nam imprimis id ex S. Augustino colligi non posse ad annum abhinc secundum ostendimus. Deinde inter Martyras minime computandum TERTULLIANUM, sed Tertulinum, supra in ipsis auspiciis annotavimus (*Lib. de Pœnit. in calce Argumenti et suis quibusque locis*). Denique S. Pacianus ad Sympronianum contra Novatianos nihil pro eis facit: « Tertullianus, inquit, post hæresin (etiam addendum censuimus) vester est: nam multa inde sumpsistis. Ipsum Epistola sua, et ea ipsa quam Catholicus edidit, audies confitentem, posse Ecclesiam peccata dimittere. » Neque enim loquitur de epistola,

quam post hæresin, sed quam antea adhuc Catholicus ediderat, nempe lib. de Pœnitentia, ex quo multa ipsum descripsisse alibi annotavimus. Certe si ita creditum fuisset, non tantopere hæresin huius boni viri deplorasset S. Vincentius Lirinensis, cujus interim verba Antidoti loco, ne quis forte ex eo scandalizetur, addenda putavimus: « Fuit iste quoque (alludens ad Origenem, de quo similia scripserat, qui a fine imperii Severi ad Decium usque supervixit) in Ecclesia magna tentatio. Sed de hoc nolo plura dicere: hoc tantum commemorabo, quod contra Mosis præceptum, exurgentes in Ecclesia novellas Montani furias et insana illa insanarum mulierum novitii dogmatis somnia veras prophetias asseverando, meruit ut de se quoque et scripturis suis diceretur: *Si surrexerit in medio tui propheta, etc. non audies verba prophete illius. Quare? Quia, inquit, tentat vos Dominus Deus vester, utrum diligatis eum, an non.* His igitur tot ac tantis cæterisque ejusmodi ecclesiasticorum exemplorum mollibus, evidenter advertere, ac secundum Deuteronomii leges luce clarius intelligere debemus, quod si quando aliquis ecclesiasticus magister aberraverit, ad tentationem nostram id fieri providentia divina patiat, utrum diligamus Deum, an non, in toto corde et in tota anima nostra. »

§ XVIII. *De Tertullianistis.* — 39. Denique coronidis vice, non prætereandum, quod ex B. August. didicimus, durasse adhuc ad sua usque tempora TERTULLIANISTAS Hæreticos, et tum primum in Catholicam Ecclesiam transisse. Quibus etiam magis, quam ipsi Tertulliano, censemus imputandam absurdissimam illam hæresim qua dicebant animas hominum pessimas post mortem in dæmonas converti, maxime quum ætate primum Augustini post Donatistas et Jovinianistas collocentur Tertullianistæ, qui id senserint, tum ab ipso, tum a S. Isidoro, Honorio Augustodunensi, Rhabano et Gratiano in Catalogis hæreticorum: « Tertullianistæ (inquit ille ad Quodvultdeum, lib. de Hæres.) a Tertulliano, cujus leguntur opuscula multa eloquentissime scripta, usque ad nostrum tempus paulatim deficientes, in extremis reliquiis durare non potuerunt (sic enim castigamus) in urbe Carthaginiensi. Me enim ibi posito ante aliquot annos, quod etiam te meminisse arbitror, omni ex parte consumpti sunt. Paucissimi etiam qui remanserunt, in Catholicam transierunt; suamque Basilicam, quæ nunc etiam notissima est, Catholicæ tradiderunt. » Quod utinam illorum exemplo, jam quoque in nostro Belgio (1) fatiscientes nostræ tempestatis hæretici, propediem faciant, Deo auxiliante, cui honor, potestas et gloria, in sæcula sæculorum. Amen.

(1) Hæc de coævis et concivibus pius præsul.

TERTYLIANI JC. ROMANI RESPONSA QUÆ IN LIBRIS DIGESTORUM EXTANT.

EX LIB. I. QUESTIONUM OCTO.

D. Lib. i. Tit. 3. de Leg. Senatusque cons. l. 27.

Ideo, quia antiquiores leges ad posteriores trahi,

usitatum est semper, quasi hoc legibus inesse credi oportet, ut ad eas quoque personas et ad eas res pertineant, quæ quandoque similes erunt.

D. L. 29. Tit. 3. de acquir. vel amitt. hæred. lib. 82. A juxta MS. cod. Bald.

Si servus ejus qui capere non potest, hæres instituitur, et antequam jussu Domini adeat hæreditatem, manentissus alienatusque sit, et nihil in fraudem legis factum sit, ipse admittitur ad hæreditatem. Sed et si partem capere tantum possit Dominus ejus, eadem dicenda sunt de parte quam ille capere non potest. Nihil enim interest, de universo quærat quod capere non possit, an de portione.

D. L. 41. Tit. 2. acquir. vel amitt. possess. l. 23.

Si aliquam rem possideam, et eandem postea conducam; an amittam possessionem? Multum refert in his quid agatur. Primum enim refert, utrum sciam me possidere, an ignorem, et utrum quasi non meam rem conducam, an quasi meam. Et sciens meam esse, utrum quasi proprietatis respectu, an possessionis tantum. Nam et si rem meam tu possideas, et ego etiam a te possessionem ejus rei, vel stipuler, utilis erit et emptio et stipulatio, et sequitur ut et precarium, et conductio, specialiter possessionis solius conducende, vel precario rogande animus interveniat.

EX LIBRO SINGULARI DE CASTRENSI PECULIO.

D. Lib. 29. Tit. 1. De Testam. mil. l. 23.

Idem cisi paterfamilias miles de Castrensibus rebus duntaxat testatus arrogandum se dedit: si vero missus jam hoc fecerit, non valet testamentum.

Ibidem, leg. 33.

Si filius familias miles fecisset testamentum more militiæ, deinde post mortem patris posthumus ei nasceretur, nique rumpitur ejus testamentum. Verum si perseverasset in ea voluntate, ut vellet adhuc illud testamentum valere, valiturum illud, quasi rursum aliud factum: si modo militaret adhuc eo tempore quo nasceretur illi posthumus. Sed si filius familias

miles fecisset testamentum, deinde postea vivo eo, et adhuc avo quoque superstite, nasceretur ei posthumus, non rumpitur ejus testamentum, quia cum id quod nasceretur, in potestate ejus non perveniret; non videtur suus hæres agnosci, ac ne avo quidem suo hunc nepotem posthumum, cum vivo filio nasceretur, suum hæredem protinus adnasci. Et ideo nec avi testamentum rumpi, quoniam licet in potestate avi protinus esse inciperet; tamen antecederet cum filius. Secundum quæ si filius familias miles testamentum fecerit, et omiserit posthumum per errorem, quem non volebat adhæredatum, deinde posthumus post mortem avi vivo adhuc filio, id est patre suo, natus fuerit; omnimodo rumpet illius testamentum. Sed si quidem pagano jam illo facto natus sit, nec convalescet ruptum. Si vero militante adhuc natus fuerit, rumpitur. Deinde si voluerit ratum illud esse pater, convalescet sic, quasi denovo factum. Sed et si vivo avo nascatur posthumus, hic non rumpet continuo patris testamentum. Si supervixerit post mortem avi vivo adhuc patre, rumpet; quod novus illi nunc primum hæres adnascitur. Ita tamen, ut nunquam possit duorum simul testamenta rumpere, et avi, et patris.

D. L. 49. Tit. 17. De castr. pecul. l. 4.

Miles præcipue habere debet quæ tantis secum in castra concedente patre. Actionem, persecutionemque castrensium rerum semper filius etiam invito patre habet. Si paterfamilias militiam vel post missionem arrogandum se præbuerit: videndum erit, ne huic quoque permissa intelligatur earum rerum administratio, quas ante arrogationem in castris acquisierit: quamvis constitutiones principales de his loquantur, qui ab initio quum essent filii familias, militaverint, quod admittendum est.

Dissertatio

DE VERA ÆTATE AC DOCTRINA SCRIPTORUM QUÆ SUPERSUNT Q. SEPT. TERTULLIANI (1).

CONSPECTUS DISSERTATIONIS.

ARTICULUS I.

De Tertulliani ingenio, style et estimatione. 69

ARTICULUS II.

De libris Tertulliani, quorum et ætas, et orthodoxia

(1) Auctore P. Gottefrido Lumper, monacho benedictino imperialis monasterii ad S. Georgium Hercyniæ Silvæ, p. t. Villingæ priore. Hæc dissertatio accipitur ex tom. VI. operis cui titulus: *Historia theologico-critica de vita, scriptis atque doctrina sanctorum patrum, aliorumque scriptorum ecclesiasticorum trium priorum sæculorum ex virorum doctissimorum literariis monumentis collecta*

D constant. 96

§ 1. — Ratio Instituti 161

§ 2. — Quæstiones quædam universo proponuntur. 97

§ 3. — Quonam anno Tertullianus ad montanistas defecerit? Utrum, his relictis, se de novo ad orthodoxos receperit? 98

§ 4. — Quomodo Tertullianus montanizans a Montanista discerni possit. Et hujus discriminis vindiciæ adversus Hoffmannum. 99

- § 5. — Prima classis librorum, qui sunt tempore prioris vexationis christianorum sub Severo Augusto scripti. 101
- § 6. — De ipsa hac vexatione disputatur, ita ut demonstretur, talem exitisse ante Severi edictum, quam in rem propositis Moshemii argumentis alia nova adjiciuntur, et initium cepisse A. P. C. N. CXCVII. *Ibid.*
- § 7. — Quæ causæ hujus prioris vexationis. 104
- § 8. — Initium vexationis christian. ex an. quo periit Albinus demonstratur; hunc vero an. CXCVII. interfectum esse probatur primo ex ordine belli quod Severus cum Pescennio Nigro gessit. Obiter quædam notæ in nummis Severi explicantur, et Moshemii rationes emendantur. 105 B
- § 9. — Albinum anno CXCVII. interfectum fuisse probatur secundo a tempore expugnati Byzantii. 108
- § 10. — Probatur tertio, ex anno, quo Caracallus Cæsaris dignitatem e Scto accepit. 109
- § 11. — E loco quodam Tertulliani ad Scapulam, qui cum alio Spartiani confertur, ostenditur anno CXCVII. initium cepisse priorem hanc vexationem christianorum. *Ibid.*
- § 12. — Idem demonstratur ulterius ex ætate Apologetici Tertulliani, cæterorumque librorum qui cum antecesserunt. 110
- § 13. — Ætas ipsa librorum hujus generis definitur, ita ut liber ad Martyres an. CXCVII. sit exaratus; Hoffmanni conjecturæ exploduntur. 111
- § 14. — Liber de Spectaculis an. CXCVIII. conscriptus. Dubitationes Tillemontii, Hoffmanni et Dupinii solvuntur. 113
- § 15. — Liber de Idololatria eidem anno asseritur. Tillemontii et Hoffmanni conjecturæ dispelluntur. 115
- § 16. — Apologeticus an. CXCVIII. compositus demonstratur. 117
- § 17. — Libri duo ad nationes anno CXCVIII. scripti. 120
- § 18. — Liber de testimonio animæ eidem anno asseritur. 121

ARTICULUS III.

De libris Tertulliani quorum et ætas et Montanismus constat. 122.

- § 1. — Liber de Corona an. CCI. docetur conscriptus. *Ibid.*
- § 2. — Secus sentientium opiniones examinantur, et imprimis Hoffmanni et Orsii, qui illum anno CXCVIII. tribuerunt, et Pagii, qui eum assignaverat an. CCII. 126
- § 3. — Baronii argumenta convelluntur pro anno CXCVIII. 129
- § 4. — Denique Pamelii et Allixii, qui librum hunc coniecerant in annum CCIX. decreta exploduntur. 130

- A § 5. — Liber uterque de Cultu feminarum simul editus ostenditur contra Pamelium et Tillemontium. 130
- § 6. — Anno quidem CCI. aut CCII. 132
- § 7. — Liber de Fuga in persecutione vindicatur anno CCII. *Ibid.*
- § 8. — Examinatur popularis sententia de libro Scorpiace libris Tertulliani ad Marcionem posteriore, deque ejus adversus hunc libris deperditis disputatur. 133
- § 9. — Scorpiacen anno CCIV scriptam esse conficitur. 135
- § 10. — Libri V qui supersunt adversus Marcionem, quorum primus refertur ad annum CCVII. aut CCVIII. cæteros dubiæ ætatis esse docetur. 136
- § 11. Tillemontii contraria opinio castigatur. 137
- § 12. Liber de Pallio. Disputatur de triplici præsentis Imperii virtute, et inquiritur in annum quo Geta dignitatem Augusti suscepit. 139
- § 13. — Dubia redditur Basnagii et Walchii sententia, qui an. CCXI. hunc librum editum esse voluerunt, et an. CCVIII. libellus asseritur. 141
- § 14. — Librum ad Scapulam sub initium Imperii Antonini Caracalli, an. CCXI. prodisse probatur. 143

ARTICULUS IV.

De libris Tertulliani, quorum vel ætas, vel doctrina, vel utraque, latet. 144

1. — Tertia classis librorum Tertulliani, quos, quamvis incerte ætatis sint, tamen constat scriptos ante ejus defectionem fuisse. *Ibid.*
- § 2. — Liber de Oratione ante defectionem scriptus. *Ibid.*
- § 3. — Liber de Baptismo a Tertulliano catholico exaratus. Confutantur argumenta dissentientium. 148
- § 4. — Pamelius et Dupinius castigantur. Puritas libri a Montanismo demonstratur. 152
- § 5. — Libri II ad uxorem ante lapsum Tertulliani exarati. 156

ARTICULUS V.

Quarta classis librorum, quorum nonnisi Montanismus patet. 157

- § 1. — Liber de Patientia. *Ibid.*
- § 2. — Liber de velandis Virginibus, qui est facile librorum Montanisticorum primus. 159
- § 3. — Liber de Exhortatione castitatis. 160
- § 4. — Liber de Monogamia, Jeuniis et Pudicitia. 161
- § 5. — Libri adversus Hermogenem, Praxeam et de Anima. 162
- § 6. — Libri adversus Valentinianos, et de Præscriptionibus, Carne Christi, et Resurrectione. 164

ARTICULUS VI.

Quinta classis, librorum quorum nec ætas, nec doctrina certa est.	168
§ 1. — Liber de Pœnitentia.	<i>Ibid.</i>
§ 2. — Liber adversus Judæos.	170
§ 3. — De Actis Perpetuæ et Felicitatis, horumque Montanismo.	171

A § 4. — De Montanistis Artotyritis.	174
§ 5. — Whistoni argumenta pro Tertulliano Auctore horum actorum expenduntur.	176
§ 6. — Usus universæ hujus Disputationis exemplis ex Historia christiana ductis demonstratur.	177

ARTICULUS I.

De Tertulliani ingenio, stylo, et existimatione.

Multum valuisse *Tertullianum* litteris, earumque scientia, commentationes, quas edidit, luculenter declarant. Judice *Dupinio*, acris et acuti erat ingenii, et non satis accurati et recti. Plus splendoris sæpe ejus inest ratiociniis quam solidi. Afficit, et perstringit potius novis et inusitatis elocutionibus, quam vi rationum convincit. Res affectatæ sunt, et interdum aliquanto inflatæ. Lepore quidem grandi, at parum genuino eas exprimit. Præter modum sæpe loquitur: in omnibus fere effervescit et effertur. Figuris et hyperbolis scatet. Multa scientia et eruditione repletus erat, qua apposite admodum utebatur. In *Satyræ* excellabat: ejus urbani sales, et mordaces erant. Adversarios dextre impugnabat, et eos rationum inter se cohærentium multitudine obruebat. Denique ni ratiociniis persuadet, consensum saltem extorquet splendida ratione dicendi. Ejus oratio laconica, dictiones validæ, et in ejus scriptis totidem verba, totidem fere sententiæ. Non immerito tamen in iis tria carpit *Lactantius* vitia non contemnenda. *Tertullianus*, inquit, plurima erat literaturæ peritus, verum in loquendo parum facilis, parum comptus, et multum obscurus (*Lactant. lib. V. Institut. Divinar., cap. I.*). Tria hæc quidem styli vitia apud plerosque Auctores Africanos occurrunt, exceptis tamen *Minutio*, *Cypriano* et *Lactantio*, qui ab Africanorum stylo recesserant: *Cypriano* tamen adhuc aliquid est reliqui. Verum summo gradu apud *Tertullianum*; et nullius Scriptoris stylus illius auctoris stylo durior est, minus comptus, et obscurior. Singula ejus opera illis laborant vitiis, alia plus, alia minus. Clarior et liquidior est, sed minus elegans in libris Polemicis, obscurior et durior in locis communibus, ut in libro de *Pallio*, quod unum est ex antiquitatis operibus obscurissimis. Liber de *Pœnitentia* omnium est elegantissimus. Ejus opera pulcherrima et utilissima sunt *Apologeticus*, *Præscriptiones*, libri de *Pœnitentia*, *Baptismo*, *Oratione*, et *Hortationes ad Patientiam*, et *Martyrium*. Hæc *Dupinius* (*Ell. Dupin. Biblioth. des Auteurs, tom. I. p. 165. vers. latin. Coloniae, 1703.*). Sed audiendus quoque *Joan. Cavens*, qui cum prædicta *Lactantii* verba recitasset, mox sua hanc in sententiam subdit: *Habet tamen Tertulliani stylus majestatem quamdam tibi propriam, et grandem eloquentiam, sale et acumine plurimum conditam, quæ simul legis ingenium exercet, et*

animum suaviter delectat (*Cave, Hist. litterar., tom. I. pag. 92. edit. Basileensis.*).

Ex supra dictis (prosequitur *Dupinius*) non est difficile judicare, quis fuerit *Tertulliani* Character. Verum æque non est facile asserere, utrum laude, quam vituperio sit dignior; nam primo si de eo judicatur, prout Ecclesiæ inservit, difficile dictu est, an ei magis nocuerit, quam profuerit. Inde enim ejus doctrinam contra plures hæreticos fortiter propugnavit, in quibusdam operibus capita non levia ejus discipline tuitus est, et denique mores pulchræ passim docuit; at hinc præterquam quod semper multis infectus fuit erroribus, Ecclesiæ disciplinam discrete impugnavit, postquam ab ea descivit. Si deinde de eo judicatur ex ejus ingenio, tanto pollet et bono et malo, ut quod prævaleat, difficile dictu sit. Tandem si ex ejus stylo, nescitur an laudandus grandiloquio et stupendus, aut vitii vituperandus. Ita sententiis semper dissident, et etiamnum non mediocriter Viri variant in judiciis, quæ de hoc Auctore ferunt: quo ad credendum inducor in eo, quod bonum est, laudare satius esse, et quod malum fuit, vituperare, quam de eo absolutum ferre judicium, quod nunquam non mille disputationibus esset obnoxium.

En tibi quadam tum Antiquorum, tum Recentiorum de *Tertulliano* judicia. *Cyprianus*, Auctore *Hieronymo*, qui id acceperat a Presbytero quodam, qui id a *Cypriani* scriba didicerat, nonnihil ejus operum quotidie legere solitus erat, et ejus rogando librum, aiebat: *Date mihi Præceptorem meum* (*Hieronym., de Scriptor. Eccles., cap. 53.*). Revera enim eum imitatus est, et ab eo non pauca desumpsit. Pleraque etiam suorum operum eodem, quo *Tertullianus* institutus composuit, ut suum de *Idololatria* librum ad instar *Apologetici*: Libros de *Disciplina*, et *Habitu muliebri*, de *Zelo*, et *Livore*, de *Oratione Dominica*, de *Opere et Eleemosynis*, ad imitationem *Tertulliani*. *Eusebius* tradit de *Tertulliano*, eum unum ex eruditissimis latinis Scriptoribus fuisse, et in singulis Ecclesiis clarissimum (*Euseb., Hist. Eccl., l. II. c. 2.*). De eo-judicium fert *Lactantius* a nobis allatum, quod ejus non admodum cedit honori. *Hilarius* in suo in *Matthæum* commentario scribit, errorem in quem lapsus est, ejus librorum auctoritatem elevasse, qui erant aliqua approbatione digni. De eo nonnunquam honorifice loquitur *Hieronymus*, ut in *Catalogo*, ubi loci eum dicit acris et vehementis ingenii Virum; et in sua ad *Magnum* Epistola, tradit eruditione et subtilitate omnes ei auctores inferiores esse; sed alibi ejus errores increpat, et vitia. In sua contra *Ruffinum* Apo-

logia, ait : *Ejus ingenium laudo, hæreses damno* : et contra Helvidium, respondet Hæretico Tertulliani auctoritatem apponenti : *De Tertulliano dico, Ecclesiæ hominem non esse. Tertulliani stylium laudat Augustinus, et ejus ubique damnat errores, in libro de Genesi ad litteram tradit Tertullianum acri ingenio nonnunquam veritatem perspexisse, nec potuisse quin eam aliquando vel contra mentem suam poneret. Tertullianum ita suis pingit coloribus Vincentius Lirinensis : Tertulliani quoque, inquit, eadem est ratio ; nam sicut ille (nempe Origenes) apud Græcos, ita hic apud Latinos, nostrorum omnium facile princeps judicandus est. Quid enim hoc viro doctius ? quid in divinis, atque humanis rebus exercitatus ? nempe omnem philosophiam, et cunctas philosophorum sectas, auctores, adversariosque sectarum, omnesque eorum disciplinas, omnem historiarum, et studiorum varietatem, mira quadam mentis capacitate complexus est. Ingenio vero nonne tam gravi, ac vehementi excelluit, ut nihil sibi pene ad expugnandum proposuerit, quod non acumine irruerit, aut pondere eliserit ? Jam porro orationis suæ laudes, qui exequi valeat ? quæ tanta, nescio qua rationum necessitate conferta est, ut ad consensum sui, quos suadere non potuerit, impellat ; cujus quot pene verba, tot sententiæ sunt, quot sensus, tot victoriæ. Sciunt hæc Marciones, Apelles, Praxeæ, Hermogenes, Judæi, Gentiles, Gnostici, cæterique ; quorum ille blasphemias multis, ac magnis voluminum suorum molibus, velut quibusdam fulminibus evertit. Et tamen hic quoque post hæc omnia, hic inquam Tertullianus, Catholicis dogmatis, id est, universalis ac velut fidei parum tenax, ac disertior multo, quam felicior, mutata deinceps sententia, fecit ad extremum quod de eo beatus confessor Hilarius quodam loco scribit : Sequenti, inquit, errore detraxit scriptis probabilibus auctoritatem (1). Trithemii, Rhenani, Politiani, Pamellii, Rigaltii, et cæterorum recentiorum judicia silentio prætermitto, qui a singulis consuli possunt, et duorum Nostratum Gallorum auctorum judicio finem facio, qui uterque Tertullianum, sed varie pinxit. Prior est clarus Balzacius in Epistola ad Rigaltium 2. lib. 5. Tertullianum, inquit, expecto, quem in lucem emittis, ut me patientiam, quam tradit, edoceat.... Cum eo auctore in gratiam redissem tua præfatione, si eum fuisset odio persecutus, et si ejus dictione dura, et ejus sæculi vitii ab eo legendo fuisset deteritius. Verum jam diu est, quod eum magni facio, et quamvis spinis sit obsitus et tristis, mihi non videtur injucundus. In ejus scriptis nigrum illud, de quo vetus poeta canit, mihi occurrit lumen, et ejus æque me juvat obscuritas, ac nitentis ebeni et sabrefacti. Ita semper sensi, ut Africanæ formæ, licet a nostris abtundant, tamen sua non carent amabilitate, et ut non paucas Italas obscuravit Sophonisbe, sic ejusdem regionis ingentia cum sua extera placent eloquentia, et huic plures Ciceronis imitatores postponam. Delicatisimis fateamur, et quidem stylium esse ferreum, at nobis quoque fateantur, ex hoc ferro eximia eum arma cudiisse,*

ac Christianæ Religionis cum honorem, tum innocentiam propugnasse : Valentianos acriter persecutum fuisse, et Marcionem penitus confodisse. Posterior est P. Malebranchius Investigationis veritatis auctor Lib. II. cap. 3. Tertullianus, inquit, procul dubio, vir omni doctrina excultus erat, at plus memoris, quam judicio pollebat. Acri magis et vasto ingenio, quam acri et vasta mente. Denique dubitari nequit, quin fanaticus fuerit eo sensu quo supra explicui, et quin omnia propemodum fanaticis propria et fuerint. Eo quod Montani ejusque vatium visiones veneratus fuerit, evincitur quod debili judicio fuerit. Acies illa ingenti, impetus de levibus afflatus, mentem effrænatam non obscure denotant ; quot in ejus hyperbolis et figuris motus abnormes ? quot rationes splendide ac magnificæ, quæ suo duntaxat splendore probant, et perstruunt solum mentem stupefaciendo atque perstringendo. Deinde demonstrare conatur hanc veram illius esse imaginem, quædam exscribendo ex libro de Pallio, quo existimavit opere id apposite evinci posse.

Si hanc, quam ex Viris doctis dedimus, Tertulliani imaginem spectemus, quæri cum nonnullis potest, plus ne profuerit nocuerine Religioni et Ecclesiæ ? majorane damna intulerit Ecclesiæ, an vero commoda ? plusne vñperio, an laude dignus sit censendus Tertullianus ? Ut varia hæc de re doctorum judicia sunt, ita quidpiam determinare oppido difficile est, ac delicatum. Judice tamen elegantissimo Schroeckhio (1), si ejus (Tertulliani scilicet) scripta interrogemos, in ejus fere favorem licet respondere. Montani enim errores, quorum Patronum agebat, non admodum Ecclesiam oppugnabant, multo minus Christianæ religionis fundamenta evertebant, sed ex fervore potius quodam pietatis nimio, rationis discussionem plerumque adijciente, oriebantur ; imo et in his defendendis a Fide catholica, symboloque Apostolico nihil, aut certe non multum discedebat. Quid ergo Montanistæ appellatio plus illius famæ noceat, quam affa veterum Patrum errata auctoribus suis ? Inter Sectarios meliorem quidem Viæ suæ partem egit, non habet tamen Ecclesia ea ætate Virum, quem huic cruditione, et meritis comparet. Imo non parum profuisse catholicis Tertullianum etiam Montanistam arbitror, non solum quod suis invectivis eorum in agendo prudentiam acueret, sed quod eos commendatis tanto ardore severioris Ethicæ principii ab usibus allegoricis in exponenda Scriptura sacra, et ingeniosis circa Fidem quæstionibus inter eos hinc inde agitatibus ad res longe utiliores avocaret. Nec vero quæ scriptoris hujus sunt vitia (hæc enim non potuit non prodere, qui in alienis detegendis refutandisque tanta fuit inclementia versatus) Virtutes ejus adeo conspicuas obscurant. Scripta ejus plena indicibus fervidi profundique animi, suo se genio distinguunt ; modo animus vehementer assurgit, modo quadam velut ægritudine demittitur, et anxie serpit, propriis inventis et cogitatibus abundans, raro sedatus, in

(1) Vincent Lirinens. Commonitor., cap. XVIII.

(1) Jo. Math. Schroeckh. Hist. Eccles. Theodæ script., tom. III. p. mihi 521

exultando quoque subtristis. Apparatus eruditionis, A quam ubertim, apteque suis inspersit locis, multiplex non sine legentium sapore atque emolumento imaginandi vis, ampla atque prognata inde ingenii ubertas se undique per exquisitas cogitationes, acutas sententias, imagines vivacissimas, per festivos sales, et mordaces cavillationes, omneque dictionis genus diffundunt; his facultatibus raptim et turbate multoties agitatæ iudicium non semel cespitat; unde ejus argumenta splendoris ac speciosi multum, ponderis vero et solidi sæpe parum habent. In rebus etiam minimis exardescit. Præter facilitatem quibusque narrationibus assentiendi, haud infrequenter res variato majores contemplatur aut fingit, lectorem potius ipso abreptus secum rapit, quam ratione in suas partes invitat. Sæpius quam res nude docenda aut probanda postulabat, calamistris et cincinnis delectatur. Multa etiam durius et significantius, quam intelligi voluerit, dicit. Græcam philosophiam apprime callebat; ab ejus tamen usu non tantum ordo, quo velut hæresum matrem inter Christianos condemnabat, sed et indole animi, tardam et ab adamatis evagationibus liberam cogitationem abhorrentis, abstinuit, unde et minus frequenter, minusque feliciter, quam ejus capacitas ferebat, philosophabatur. His tamen haud impeditus fuit, quo minus Christiani nominis et Religionis eximius adversus Gentes Apologeta evaderet. In suis scriptis, si paucas quasdam sibi peculiare sententias, neque gravioris momenti, ac præsertim decantata Montani dogmata excipias, puram passim cum gravitate Fidem Catholicam, absque artificiosis explicationibus, et comparandi formulis, quas nonnulli Doctorum lucusque adhibere conati fuere, proponit. In morum doctrina, ubi tam frequenter in rigorem deflectit, quanto severior, tanto sæpe præstantior. Sui namque Religionis promovendæ ardore legentium animos succendit, et generosos in actus inflammatur. Quæstiones autem, et assertiones Morales tanta vi ac gratia pertractat ut erranti facile ignoscas, frequens in sacrarum litterarum usu, nec indoctis earundem interpres, sed parum ingenuus, suarum utpote opinionum ex iisdem eliciendarum plus æquo studiosus. In falsis doctoribus et Christianæ doctrinæ corruptioribus reprimendis acerrimas Athleta, qui eosdem impetu animi impetu, capitali odio, diceris et opprobriis homine liberali parum dignis, percutus est. Ad eos fortiter atque omni ex parte debellandos, insuetis utitur argumentandi telis, quæ tamen pleraque non incassum emissa, graviter vulnerant. Stylus ejus duritiem plusquam Africanam, et si accurate velis dicere, Tertullianeam redolet. In verbis amplitudini et vi cogitatum respondentibus ubique Auctoris singulare studium apparet. Ideæ ideis, vocabula vocabulis condensantur, ut e dictionis obscuritate non nisi rare perpicuitas, et duntaxat velat fulgur e tenebris resplendet. Voces obsoletæ, aut nove confictæ, aut affectuæ, constructiones verborum asperæ, abusiones varis, stylus inæqualiter fluens, condensa brevis, amplexus metaphors, frigida sententiæ, et antitheses

ac lusus verborum inanes Tertullianum ubique produnt. Quæ sedeat sententia in mente Tertulliani, verbis quidem exprimit, sed obscuris adeo, ut conjectando potius, quam probe perspicendo eruatur: rarius dubitæ, quas ad se manifestandum selegit, phrases plene penetrantur; non immortito in hoc carpendus, quod studiose cogitatus suos tenebris ac verborum involucris contexerit. Verum Œdipi labores haud rane inanes erunt, qui solertius styli hujus ænigmata pervestigavit. Dubitæ, quam suis scriptis aspergit Auctor, lucem compensat copia et ubertate veritatum quas sollicito scrutatori detegit. O quam jucundus erit conatus antiquitatis studioso hæc scripta meditati, ex cumulo verborum operose coacto ad peniliorem rerum cognitionem pertingere, et non raro in unico prope verbo acutius investigato præclaras veritates relegere! Quantopere abluat Tertullianus a Scriptoribus non paucis, qui torrida sua dicendi methode, verborum nonnisi profluvia fundent, et cæcæ nuces lectoribus ad fastidium usque pertrahunt. Quot interea Auctor noster difficultatibus acies, cultoribusque suis lectionem reddit impeditam, tot ammonitionibus e contra sunt ejusdem libri referti, et varietate ac selectu sententiarum ac veritatum utiles magis atque jucundi. Præter enim Eruditionis reconditis thesauros, invenies in ejus scriptis Fidei Christianæ, disciplinæ Ecclesiasticæ, caeremoniarum in cultu divino usitatarum, impetuumque a sectis hæreticis in doctrinam catholicam factorum, ac hæreticorum sui ævi opinionum enarrationem adeo ingenuam, perspicuam, et jucundam, quædam frustra illa ætate ab aliis expectaveris. Nec est, quod confusionem Montaniam (proprie suæ opinionis) et Catholicismi, ut ita dicam, metas, qui multorum est scrupulus, nam illum in paucis, rebusque levioribus professus est, nec suæ opiniones a communi sententia discernendi media nos deficient. Parum accuratam esse aiunt nonnulli ejus de Gnosticorum erroribus ob Orientalis Philosophiæ ignorantiam recensionem; sed id non satis ingenuè creditur. Is, qui tanta diligentia et acumine in horum scriptis erat versatus; is, quæ nemo uberius illorum errores discusserat, is horum ignorasse originem credatur? Atqui absurda illorum opamenta ex Philosophia Græcica unice derivat, concedendum ergo potius, hunc fontem non fuisse duntaxat philosophiam Orientalem. Præterea Tertullianus latinitatis Ecclesiasticæ seu sermonis in publicis Ecclesiæ negotiis usitati auctor fuit, in quo cum veteris Latii vocabulis et sententiis novæ et a Christianis dogmatibus, Personis, et Consuetudinibus desumptæ notiones junguntur, licet ab orthodoxis sæpe communioni non fuerit annuotatas, ejus tamen ingenium, stylumque passim commendabant, quemque inter Occidentales illi æquarent, habebant nomen. Non multo post Cyprianus, inter Episcopos celeberrimus, se suamque orationem penitus ad hujus dictionem effinxit, quod et ceteri minus aperte tentarunt. Montani autem factione paulatim deficiente, periculum quoque ex illius lectione sensim evanescere

cœpit, maxime ob commoda quæ inde hauriri poterant plane singularia. Commentationes et interpretationes ejus in sacras litteras illustria sunt monumenta ad historiam Theologiæ Biblicæ, Exegeseque sacram; sed non sine difficultate dirimitur quæstio, quantum ille usus sit interpretatione latina illo tempore jam existente. Numerus et varietas operum Tertulliani sane postulat, ut illa certum in ordinem aut classes redacta perpendantur; sic relate ad res quas continent, seu ratione argumenti quod pertractant, illius scripta in tres classes distinguere possunt. Prima complectitur ea, quæ adversus Ethnicos et Judæos, juratos Religionis hostes, scripta fuere, qualia sunt, c. c., *Apologeticus, libri II. ad Nationes, liber de animæ Testimonio, ad Scapulam, et adversus Judæos*. Secunda quæ contra Hæreticos, puta liber de *Præ-* B *scriptione Hæreticorum, adversus Praxeam, Hermogenem, Valentinianos, Marcionem, de Carne Christi contra Apellem, Marcionem et Valentinum, de carnis Resurrectione contra Sadducæos et Hæreticos Resurrectionem negantes. Scorpice contra Gnosticos, liber de Anima contra Philosophorum et Hæreticorum sententias. Tertia vero, quæ cum disciplinam, tum mores spectant; in hac classe primus locus debetur libro de Baptismo, cujus pars prior dogma adversus Gajanitas de Baptismi necessitate ac efficacia demonstrat; posterior disciplinam describit. Liber de Pœnitentia primus est eorum qui mere ad Ecclesiasticam disciplinam spectant. Liber de Oratione partim de moribus, partim de disciplina agit. Huc spectant etiam Tractatus de Idololatria, de Corona, de Fuga, de Pallio, de Spectaculis, de Cultu et habitu Feminarum, de Velandis Virginibus, de Patientia, ad Martyras, ad Uxorem. Habita vero ratione ad Criticem ac Chronologiam quinque Operum classes statuendas esse capite sequenti docebinus. Notanda denique etiam veniunt Tertulliani opera contra Ecclesiam scripta pro Montanistis, hujus generis numero quatuor habentur, nimirum liber de Pudicitia, de Monogamia, Exhortatio ad castitatem, et Tractatus de jejuniis.*

De tempore atque ordine, quo in exarandis commentationibus suis usus est Tertullianus, multa ab Eruditissimis Viris disputantur; nec licet item hanc ita decidere, ut omnia fiant plana atque accurata. Præter alios, operas suas ad id contulerunt, ut librorum, quos Tertullianus composuit, et reliquit, ætates indagarent, ex Protestantibus Samuel Basnagius (Sam. Basnag., *Annal. politico Ecclesiast.*, tom. II. p. 215.) et Petrus Allixius (Petr. Alix., *Dissertat. de Vita et Scriptis Tertulliani*, cap. IV, seqq., pag. 28.), cujus Chronologiam proxime ad veritatem accedere judicat Guil. Caveus (Guil. Cave., *Hist. litterar.*, tom. I. p. 92.) et ipse ordinem, ab eo designatum, in enumerandis his libris præcipue sequitur, ita tamen, ut in nonnullis ab illo dissentiat. Ex Catholicis Sebastianus le Nain, Tillemontius (Tillemont, *Mémoires*, tom. III. p. 300. et suiv., édit. de Bruxell., 1752.), Elies Dupinus (Ell. Dupin, *Bibliothèque des auteurs*, tom. I.) et Remi Ceillier (Remi Ceillier, *Hist. géu. des Auteurs*,

tom. II. chap. 28.) ad investigandam ejus librorum ætatem vires suas et studium impenderunt. Sed nemo felicius, indice Cl. Jo. Matth. Schroeckhio, hoc munere functus est, quam Cl. Jo. Augustus Noessel Theologiæ Doctor et Professor publicus Ordinarius in Academia Halensi edita disputatione anno 1757. *De vera ætate ac doctrina scriptorum quæ supersunt Q. Septimii Tertulliani*, atque emendatius reimpressa Halle Magdeburgicæ anno 1768. quam tum ob suam præstantiam, tum ob raritatem (integro enim fere anno Bibliopolas passim litteris pro ea mihi comparanda, adhortatus, tandem multa industria exemplar nactus sum) litteratorum haud ingratis hic subjiciendam statuit.

ARTICULUS II.

De libris Tertulliani, quorum et ætas et Orthodoxia constant.

§ 1. — Ratio instituti.

Postquam, depulsis superioris barbariei tenebris, bonis artibus atque disciplinis pristina elegantia restituta fuit, cœperuntque prodeuntibus annis omnia litterarum genera majori lumine collustrari: non defuerunt magno et excellenti ingenio viri, qui nec arte longa, nec maximis difficultatibus deterriti, quidquid industriæ poterat impendi, ad illustrandam cœtus Christiani historiam contulerunt. Nàmque hi, ut erant in ea sententia, absque veterum scriptorum severa lectione, neque litterarum elegantia, neque arti bene accurateque sentiendi, neque ipsis sanctionibus disciplinis satis posse consuli; ita maxime ex- C cutiendos credebant eos, quorum lectione perspexerant ipsius doctrinæ disciplinæque Christianorum intelligentiam plurimum adjuvari posse. Sed, ut ipsorum temporum, ita etiam opinionum est quædam vicissitudo: hæc ex antiquitate sapiendi ratio paulatim apud nos adduci cœpit in contemptum, maxime cum extiterint, qui propterea quod solo sensu communi, a patribus velut hereditate relicto, virum doctum credebant effici, modo is esset adstrictus subtilitatis geometricæ legibus, instituerunt Theologiæ tirocinia ipsa pro Theologia habere, et, contenti scientia sua tam parva, contemnere eos, quorum studia aut nullam habent novitatis formam, aut acerrimam ingenii contentionem laboremque requirunt operosum. Unde factum est, ut hodie plerisque sordcat omne id, quod habet aliquam notam antiquitatis, et quæ ad sacram litterarum, veterum familiæ Christianæ doctorum et historiæ Christianæ intelligentiam pertinent, ea doctoribus umbraticis, quam sagacioribus videantur digniora.

Hæc sæpius mente agitantibus nobis, dolentibusque cum iis, qui bonam mentem amant, temporum nostrorum infelicitatem, visum est, horum æmulari diligentiam potius, quam exterorum obscuram sapientiam. Ex quo igitur cœpius cogitare de eo, quo possemus consequi, ut aliquid consecremus ad aliorum utilitatem; religioni nobis duximus, viam sequi popu-

larem, quæ sensim ducet nostros homines ad barbariem pristinam, repetendaque putavimus antiquitatis studia, quæ cum operæ, in divinis litteris diligentius colendis a nobis collocata, majorem aliquam habeant conjunctionem. Propterea, cum, quoad licebat, etiam ad antiquiorum Ecclesiæ Doctorum libros assidue tractandus animus adjunxissem meum: dignus mihi in primis Tertullianus videbatur, cujus scripta accurata lectione persequerer. Namque dubito fere, an quis in antiquitate universa sit eorum, e quibus doctrina moresque veterum Christianorum possunt intelligi, qui cum maximo ingenio majorem conjunxerit rerum divinarum humanarumque scientiam, majoremque in commentando subtilitatem (1). Sed ejus quidem scriptoris. usum in veterum Christianorum institutis cognoscendis maxime impedit dubitatio, sitne quis ejus liber tum scriptus, cum in Montanistarum partes discessisset, vel ante hanc defectionem a puriori Ecclesia? quæ quidem quæstio vehementer exercuit doctorum hominum ingenia, movitque eos ad intelligendam librorum ejus ætatem, ut haberemus certam viam e Tertulliano intelligendi, quid veteres Christiani senserint, quidque minus? Sed dolendum est sane, horum alios, eosque præstantissimos viros, non nisi unum alterumve libellum sumpsisse sibi, alios leviter opus susceptum tractasse, alios præjudicatis opinionibus a vero aberrasse, quod credo consecuturos fuisse, si nudam veritatem nudi expeditive fuissent secuti. Quare cum legissem istius scriptoris libros atque relegissem, et observarem, esse adhuc in iis, quæ, ad librorum ætatem scriptorisque doctrinam pertinentia, disputari utiliter possent, ab aliis non commemorata, ac plerorumque librorum ætatem accuratius posse constitui: consilium cepi benevolo doctorum virorum judicio subijciendi ea quæ sumpta e libris Tertulliani ipsis, cum scriptorum veterum libris aliisque antiquitatum monumentis collata ad demonstrandam eam facere posse videbantur. Quam quidem disputationem ita institui, ut, præmissis quibusdam, quæ universe dicenda sunt, primum commentemur de libris iis, quorum et ætas constat et scriptoris doctrina, deinde in eos inquiramus, qui quidem non habent certas ætatis notas, sed Montanismi tamen convinci possunt, vel ab ista suspitione liberari; denique eos, quorum ætas non majorem habet claritatem, quam indoctæ doctrinæ, caudie diligenterque excutiamus.

§ 2. — Quæstiones quædam universe proponuntur.

Hæc vero disputatio universa ut occupatur duabus rebus, ætate librorum ac Montanismo: sic duplicem habet difficultatem non parvam, propterea, quod nec ubivis doctrinæ modus certa quadam via ac ratione

(1) Ne quid forte videamur dedisse partium studio, unius Jo. Dall'i testimonium adjicimus, quod propter nimiam hujus viri in doctores antiquioris Ecclesiæ acerbiteriam, hic non potest esse suspectum. Is vero Tertullianum vocat scriptorem ad miraculum eruditum, acutum, diligentem, copiosum, testem denique rerum sui ævi Ecclesiasticarum locupletissimum (de cultibus religiosis latinorum, lib. I, cap. XI. p. 50).

A reperiri potest, nec sunt ubique ætatis librorum certissima indicia. Nam si disputatur de eo, utrum sit aliquis Tertulliani libellus ante scriptus, quam defecerit ad Montanistarum familiam, an postea: ea res duobus modis intelligitur: vel ex ipsa libri ætate, vel ex iis, quæ in quovis libro continentur, Montanistarum doctrinis. Sed ista superior ratio triplicem habet dubitationem. Nam horum librorum alii tam non ostendunt quædam hujus rei vestigia, ut ætas eorum plane sit desperanda; alii nil nobis relinquunt, nisi ut descendamus ad rationem conjecturalem, denique alii dant quidem suspicionem certam ejus libri ætatem intelligendi, sed hoc nimirum est dubium, utrum ista tempestate jam Tertullianus fecerit ab Ecclesia secessionem, aut eodem, unde discesserat, redierit. B Contra altera ætatem definiendi ratio, præterea quod non occurrit ubivis, dubitantes relinquunt lectores, sitne jam facta Tertulliani disjunctio ita, ut se receperit ad disciplinam Montani, an minus, sed in uno alterove cum ea communiter erraverit, nec tamen jam tum miserit orthodoxæ Ecclesiæ nuntium? Enimvero, sicut in ejusmodi loco, ubi vel nulla est vel dubia ejus ætatis suspicio, alias, indicata ratione dubitandi, veterum illud: *Non liquet*, interponemus, alias conjecturarum nostrarum rationem reddemus probabilem: sic, ut de locis reliquis singulis universe dicamus, tria attingemus brevissime. Primum disputabimus de anno, quo ad Montanistas Tertullianus defecerit (erit enim hoc, unde constitui possit ætas eorum librorum, quorum non doctrina quidem, sed C ætas patet); deinde videbimus, utrum Tertullianus nunquam ad saniolem mentem redierit, sed manserit partibus Montani perpetuo addictus: postremo admonitiones quasdam universas proponemus, e quibus quis intelligere possit, an sint e Tertulliani libris nonnulli Tertulliano orthodoxo quidem, sed ad Montanismum inclinanti, aut isti omnes, qui eorum errorum dant suspicionem, Tertulliano jam plane alienato adjudicandi.

§ 3. — Quonam anno Tertullianus ad Montanistas defecerit? Utrum, his relictis, se denuo ad orthodoxos receperit.

Quonam vero anno contigisse dicamus istam Tertulliani defectionem? Hoc quidem nec potest ex ipsius nec ex alius cujusdam scriptoris testimonio percipi; neque Hieronymus eo quod dicit (*In libro de Viris illustribus, cap. 53. in Jo. Alb. Fabricii Bibliotheca Ecclesiastica, p. 125.*) Tertullianum usque ad mediam ætatem, Ecclesiæ Presbyterum mansisse, justam dat viam ejus rei inveniendæ, quoniam, quando natus mortuusve sit Tertullianus, quamve ætatem attigerit, non satis constat. Sed est aliqua hujus rei reperiendæ ratio sita in libris iis, quorum, qui se excipiunt temporis ordine, alii nulla habent Montanismi vestigia, alii haud pauca. Atqui nos ostendemus suo loco, nullos esse eorum, qui librum de Corona militis antecesserunt, in quibus iste de animæ testimonio ultimus est, e quibus quædam Montanismi significatio eluceat,

sed ejus rei prima esse vestigia in libello de Corona militis. Porro planum faciemus, hunc A. CCI. mandatum fuisse litteris, cum liber de Testimonio animæ sit fere versus finem A. CXCI. compositus; unde haud difficile erit intellectui, *Tertullianum* anno fere P. C. N. CC. se Montanistarum partibus adiunxisse. At majori sane difficultati obnoxia est altera quæstio: utrum, susceptis semel Montanistarum erroribus, nunquam *Tertullianus* se ad pristinum cælum recuperit? Cujus tamen quæstionis affirmandæ nulla est idonea ratio. Nam ea erat isti homini austera et supra modum rigido insita animi imbecillitas, ut, quo severiora essent, quæ ad vitam moresque pertinerent, eo magis ista adamaret, crederetque tanto magis probata fore Deo et consentientia cum christianorum perfectione. Atque, ut volent ii, qui atra bile vexantur, tenaciores esse eorum omnium, quæ nutrimenta sunt tristitia, eorumque opiniones cum annis neva capere incrementa: ita est parum credibile, *Tertullianum* istas opiniones deposuisse, istamque reliquisse palæstram, in qua videbat operam se posse omnibus ejus generis exercitationibus dare. Accedit ad hoc non omnium modo, qui de rebus ad eum pertinentibus commentati sunt, silentium de eo, quod ad religionem pristinam redlerit, sed ipsa etiam *Augustini* professio (*De hæresibus*, cap. 86.) omniumque consensus, qui ejus auctoritatem in doctrinis prolandis admittere noluerunt, quoniam ad perverse sentientium partes se contulisset. Neque eum sententia nostra pugnant libri ii, quos eum ultmo fere loco scripsisse ostendemus, qui pene omnes aliquas habent maculas errorum Montanisticorum aspersas. Sit igitur hæc ea in re præceptio, ut omnes isti libri existimentur ab ipso post discessionem suam elaborati, quos apparet post alios fuisse compositos, qui istorum errorum possunt haud dubieconvinci.

§ 4. — Quomodo *Tertullianus* Montanizans a Montanista discerni possit? Et hujus discriminis vindiciæ adversus *Hoffmannum*.

At sunt permulti e *Tertulliani* libris, quorum ætas cum curiosorum acumen subterfugiat, nulla habent, nisi quædam errorum Montanisticorum vestigia sibi impressa, e quibus vix tamen potest judicari, quosnam librus ante, quosnam post defectionem suam ad Montanistas conscripserit. Unde factum est, ut, qui ista subtilius quærent, *Tertullianum* Montanistam a Montanizante distinguendum esse haud inepte dicerent. Sed aliter visum est Jo. Guil. Hoffmanno, doctissimo olim in Academia Vitebergensi Historiæ doctori, qui, cum in ea esset sententia, ut crederet omnia *Tertulliani*, quæ supersunt, in Montanismo scripta fuisse, hoc sibi demonstrandum dissertatione singulari sumpserat (Vitebergæ 1759.). Is quidem pulchre perspicuus, si ista subtilitas admitteretur, demonstrationem suam aliquid esse detrimenti capturam, negavit hoc admitti discrimen posse. « Carere enim hoc, ait, (§ IV. p. 17.) finibus certis, nec minus ambiguum esse vultum Montanizantis et Montanistæ, quam ejus, qui agrotare incipit, et agro-

« tantis. » Ego vero vehementer dubito, quod, quid sibi volint, qui ita loquuntur, *Hoffmannus* intellexerit, aut intelligere voluerit. « Libros enim *Tertulliani* « Montanizantis, adjicit (p. 18.), forte esse eos, qui « quidem *Montani* dogmatibus infecti sunt, sed recte « sentientes non exagitant; *Montanistæ* vero, qui « hæresim non solum continent, verum etiam contra « catholicos defendunt. » Sed nobis iisque qui ita loquuntur, quod ego quidem sciam, omnibus, is dicitur *porro*, qui quidem errores cum Montanistis communes vel omnes habet vel aliquos, sed ita tamen, ut, aperta eorumdem sacrorum cum sua Ecclesia communione, nondum se contulerit ad ejusdem societatis sacra, quacum in nonnullis doctrinis consentit; cum Montanista sit, qui utrumque fecerit. At ista quidem *Hoffmannus* certis carere dicit finibus. Sit ita sane. Sit vultus *Tertulliani* Montanistæ ac *porro* ambiguum admodum. Quid ergo est? Nimirum non potest ex vultu *Tertulliani* judicari, fuerit is jam morbo lecto affixus, an leviter tactus quodam ejus impetu. Et id volebamus quidem, non posse ex levibus quibusdam signis errorum *Tertulliano* cum Montanistis communium tute conjici, quod jam ipsa Montanistarum sacra susceperit. Neque tamen id ita intellectum volumus, quasi spurium esset, aut suspectum omne argumentum, quod ducitur a doctrinis Montanistarum in hoc, illove libro *Tertulliani* obviis ad Montanismum istis libris asserendum. Sunt enim ista in re fines et quasi termini, quibus utendum arbitror, ne de *Tertulliani* Montanismo, ex ejus libris cognoscendo, parum aut nimium philosophari videamur. Primam igitur legem ejus rei judicandæ hæc volumus esse, ut ejusmodi liber habeatur in eorum numero, quos, familia Montanistarum jam adscriptus, composuerit, in quo occurrit nomen *Psychicorum*. Erat enim hoc veluti symbolum, quo socios orthodoxæ Ecclesiæ a suæ sectæ hominibus, quos spiritales dicit, distingueret (*V. Tertullianum, de Monogamia, cap. I, edit. Nic. Rigaltii II. p. 673. R.*); atque videtur tum fere confictum, cum eos, qui rigidam *Montani* disciplinam non recipiebant, oppugnare inciperet. Neque id occurrit in ullo libro alio, quem temporis aut ipsius doctrinæ ratio ostendunt ante ejus defectionem conscriptum fuisse. Itaque non est dubitandum, quin sint isti libri, qui hoc nomen continent, omnes post acceptum Montanismum exarati. Alter canon hic est: omnis liber *Tertulliani* ex *Montani* officina exisse putetur, qui doctrinas tractat non quidem Montanistarum proprias, sed tamen *Paracleti* cujusdam auctoritate confirmatas. Namque hic erat capitalis Montanistarum error, quod *Paracletum* jactarent suo tempore venisse talem, qui et dux esset ad veritatem omnem, et nova rerum divinarum scientia auditores suos imbueret ita, ut cognoscere, quæ palefacta nulli essent antiquioris memoriæ homini, et ad maximam perfectionem nunc aspirare possent (*V. eundem in libro de volandis virginibus, cap. I. et libro IV. adversus Marcionem, c. 22. p. 537. C.*). Atque hujus *Paracleti* agnitionem se, ait, sejunxisse ab Ecclesia (*Adversus*

Præsum. cap. I. p. 634. D.); neque hunc sibi errorem persuaderi unquam passus sunt orthodoxæ Ecclesiæ socii, quoniam hic principalis erat doctrina eorum, qui Montanum, tanquam magistrum, sectabantur; quamvis cæteri errores Montanistarum omnes, ex aliqua parte, vel ipso hujus controversiæ tempore, vel paulo post, recepti fuerint a nonnullis antiquæ Ecclesiæ sodalibus. Sed quemadmodum diximus, nonquam deposuisse Tertullianum errores eos, quos semel in schola Montanistarum didicerat, id sponte sequitur, quod jam fere diximus, ejusdem generis esse libros Tertulliani, in quibus alios, haud dubie Montanistarum scitis infectos, excitavit. Atque his regulis addi possent aliæ, quæ libros Montanismi certissime arguunt, qualis est diserta ipsius Tertulliani professio; sed sunt istæ ita fere comparatæ, ut disputatione non egent, aut non sint certissimæ fidei. Quod si vero extiterit tale quid in quodam libro Tertulliani, quod posset referri ad unam regularum istarum; absque erroris periculo licet existimare, eum fuisse tum editum, cum jam inimicitias cum orthodoxa Ecclesia Tertullianus suscepisset. Sed jam ad libros ipsos veniamus.

§ 5. — *Prima classis librorum, qui sunt tempore prioris vexationis Christianorum sub Severo Augusto scripti.*

Ex his primum pertractandos promisimus eos, quorum nec ætas nec doctrina dubia admodum esset; in quibus sunt primo loco ponendi, quos scriptos esse constat eo tempore, quo calamitatibus multis Christiani, regnante Severo Aug., propter doctrinam affligebantur a Deorum cultoribus. Quorum ætas cum rite haud queat definiri, nisi figatur illud quasi punctum temporis, quo coepit est adversus Christianos sævitia; id agamus necesse est, ut, quoniam hæc tempore contigerit, perspicuum omnibus fiat. Sed ista vexatio quoniam his extitit, primum quidem ante, deinde post leges Severi Christianis inimicas: observando didicimus, annum a Christo nato ducentesimum libros Tertulliani dividere quasi in duas classes, quarum altera complectitur hos, qui sunt ab eo orthodoxo, altera eos, qui sunt ab eo Montanista perfecti. Nobis itaque cum sit propositum primum dispicere de eo genere librorum Tertulliani, quorum ætas satis liquido constet, ita in hoc tractando versabimur, ut demonstremus, jam ante Severi edictum Christianos fuisse propter doctrinam vexatos, deinde, paucis quibusdam de ipsa hujus prioris tempestatis ratione aspersis, in annum, quo ista afflictio initium cepit, accurate inquiremus.

§ 6. — *De ipsa hac vexatione disputatur ita, ut demonstretur talem exitum ante Severi edictum; quam in rem propositio Moshemii argumentis alia nova adjunguntur, et initium cepisse A. P. C. N. CXCVII.*

Curpa, cur erraverint multi in definienda eorum librorum Tertulliani ætate, qui tempore vexationis Severianæ scripti sunt, in eo est haud dubie, quod

A non viderint, et ante Severi legem, qua suscipiendam Christianorum religionem vetuit, Deorum cultores vexasse Christianos. Ita enim factum est, ut, cum inter omnes constaret, anno demum P. C. N. CCII, hanc legem a Severo latam esse, libri isti omnes post istum annum inepte ponerentur. Atque fuerunt identidem nonnulli, qui hoc quidem cum libris ipsis pugnare perspicere; sed neque hi veritatem attigerunt propterea quod antiqua harum rerum monumenta nec candido, nec prudenter, tanquam duces, secuti fuerant. Itaque maximis laudibus dignus est vir immortalis memoriæ Jo. Laurentius Mosheimius i. maxapitns qui, postquam eo, quo erat, acuminis, animique eandem suum, inquisiverat in hanc rem diligentius, istum errorem exquisitissimis argumentis exposuit (1). Atque hic tantus vir effecit diligentia sua, ut nobis in demonstranda hac re multis laborandum non sit. Quam ob rem ne careant tamen ii, quibus datum non est perlegere ipsam elegantissimam dissertationem, gravissimis argumentis, quibus calamitates Christianorum tempore ante Severi edictum antegresso asseruit, ea veluti in compendio recitabimus, quibus assensum omnino, iisque adjiciemus duo alia, quæ ad confirmanda ea aliquid habere videntur firmitatis. Atque is primum duxit ab eo, quod ipse Tertullianus in *Apologetico*, et maxime in universa illa de legibus disputatione, tot signa ediderit, quibus nondum legibus contra Christianos Severum pugnasse indicat, ut nullus plane dubitandi locus supersit. Alterum: ex libro ad *Martyres*, c. 4. in quo commemorat Tertullianus supplicia, quibus Albini amicos affecerat Severus, quod factum esse A. P. C. N. CXCVI. aut, quod mallem CXCVII. rectissime Mosheimius monuit. Tertium ipsi obtulerunt Clementis Alexandrini verba (Strom. L. II. Ed. Colon. p. 414. B.), quibus constat jam tum tormentis exagitari Christianos, cum Stromatum libros componeret, quod fecit fere eodem, quo diximus, tempore. Quartum dedit ætas, in quam gravissima supplicia a Scillitanis Martyribus sumpta incidunt, Claudio iterum consule, qui cum C. Aufidio Victorino fasces A. P. N. C. CC. tenuit; quibus denique argumentis aliquid auctoritatis arbitratur ex ipso Orasii ac Fraculphi testimonio accedere. Atque nos non sumus ii, qui ista quidem ad rem demonstrandam non sufficere arbitramur, ea enim omnia putamus rem extra omnem dubitationem ponere. Placuit tamen, ne quid videamur prætermisisse, quod ad rem confirmandam facere quodam modo posset, duo alia argumenta, quæ, quamvis minora esse Mosheimianis facile patimur, non tamen omnino rejicienda esse videntur. Unum est hoc, quod Ælius Spartianus de

(1) In *Commentatione de ætate Apologetici Tertulliani et initio persecutionis Christianorum sub Severo*, quæ inserta est vol. I. Dissertationum ejus ad historiam eccles. pertinentium, pag. 1. seqq. Daturum etiam se promiserat vitam Tertulliani librorumque ejus Chronologiam accuratorem ea, quam tradidit Allixius (v. *Thesaurum Epistolicum Lacrozium*, tom. I. p. 281.); sed id consilium postea ipsi eripuerunt graviores sanctorum muneris curæ, ut fatetur in addendis ad vol. I. *Diss. Hist. Eccl.*, p. 752.

Caracallo dicit (in *Vita Antonini Caracalli*, cap. I.): A ipsum, quod *Tertullianus* dicit, plebem exagitasse septennis puer, cum collusorem suum puerum, ob Judaicam Religionem, gravius verberatum audiisset, neque patrem suum, neque patrem pueri, vel auctores verberum diu respexit. Ex quo loco apparet, quod pater pueri istius non ipse homo propter Judaicam religionem castigaverit, sed quod ipse *Severus* puerum iusserit ab aliis castigari. Nam qui potuisset *Caracallus* succensere patri *Severo*, nisi is ipse hoc voluisset fieri? Itaque aliquis datur locus suspicioni, jam tum, cum *Caracallus* septem esset annorum, vi pugnatum esse adversus Christianos; quamvis anno demum P. C. N. CCII. *Severus* leges contra horum Judæorumque religionem tulerit. Ad septimum annum egit *Caracallus* anno a nato Suspensore nostro CXCIV. quod est facile demonstratu. Norunt enim omnes, mortuum esse *Severum* A. CCXI. cui succedens *Caracallus* interfectus est, cum supra VI. annos regnasset (*Dionem Cassium Hist. Roman.*, lib. LXXVII. edit. Reimari, vol. II. p. 1314.), A. CCXVII. Is vero cum diem supremum obiret, annum attigerat 29. quo numero detracto summæ annorum ejus, emergit annus CLXXXVIII. quo natus sit oportet; unde consequitur, *Caracallum* A. CXCIV. septimum annum egisse, quo tempore longe posterius est *Severi* edictum. Neque puto quemquam fore, qui nobis opponat, longe diversam esse Christianæ ac Judaicæ religionis rationem, nec posse demonstrari, Christianos fuisse a Deorum cultoribus vexatos, quoniam castigati fuerint, qui se Judaicæ religioni addixerant. Nam qui ita sentiunt, eos necesse est fingere, quod vulgus etiam Christianos jam satis a Judæis distinxerit (ab hoc enim dicimus istum tumultum fuisse excitatum). Hoc vero discrimen cum ante illud tempus, quo *Severus* Imperio potiretur, ne ab iis quidem sit observatum, qui nosse utraque religionem optime poterant, nec sciam, unde probare quispiam possit, eos *Severi* tempore magis perspicaces fuisse quam ante, numquid concitatum multitudinem sub *Severi* imperio id quidem curasse aut distinxisse satis putabimus? Sed si maxime dubium potest illud, tamen apparet adesse exempla odii gentilium in eos qui erant a Deorum cultu alieni ipsumque *Severum* non plane ab odio isto abhorruisse. Quod si *Severus* id fecit in pueris, quibus condonare solemus sæpissime, quæ adultis nequaquam conceduntur; vix dubito, quin præsidēs avaritia plebisque tumultu eo adducti fuerint, ut gravius in Christianos animadverterent. Alterum argumentum desumam ex libro, quem *Tertullianus* scripsit ad *Scapulam* (Cap. 4. p. 87 D.): *Clarissimas feminas*, inquit, et *Clarissimos viros Severus*, sciens hujus sectæ (sc. Christianorum) esse, non modo non læsit, verum et testimonio exornavit, et populo furenti in nos palam restitit. *Severus* dici non potest populo furenti in Christianos palam restitisse, cum jam edictum contra Christianos constitueret. Namque id quominus credamus, impedit durus et quasi ferreus *Severi* animus, a quo certe is impetrare non potuit, ut legem semel latam rescidisset. Et hoc

ipsum, quod *Tertullianus* dicit, plebem exagitasse Christianos, et invito quidem *Severo*, nonne demonstrat, id factum non esse *Severi* legibus? Habemus igitur et hic non obscurum testimonium de eo, quod ante ejus edictum Christiani maximis calamitatibus afflicti fuerint.

§ 7. — Quæ causæ hujus prioris vexationis?

At nunc discutiendus est alter iste locus de tempore, quo prior hæc tempestas contigit; si prius edixero, quænam causæ hujus facinoris vulgi adversus Christianos videantur fuisse. Atque hoc cum de omni contra Christianos facto a plebe tumultu constat, eam his, tanquam publicis generis humani hostibus, omne calamitatis a Diis inmissæ genus tribuisse: tum illud nimirum patet ex *Tertulliani* scriptis, hoc fuisse in causa, ut nunc Christianos maxime insequeretur (Cf. *Apologet.*, c. 40. ad nationes, lib. I. c. 9. etc.). Enimvero, quæ *Severum* inter et *Nigrum* intercedebat, maximarum rerum æmulatione, non solum videtur quibusdam displicuisse, qui non *Severum*, sed *Nigrum* contra *Didium Julianum Aug.* postulaverant (V. *Herodianum*, lib. II. c. 8. III. c. 5. *Spartianum*, in *vita Nigri*, c. 2.); sed illud etiam, quod adversus *Albinum* suscepit bellum, omnium animos vehementer concitavit (V. *Dionem* apud *Xiphilinum*, l. LXXV. c. 4. p. 1258. B.). Itaque, cum prostrato utroque, *Severus* omnes eos extinguere pararet quos noverat a partibus *Nigri Albinique* stetisse, optima se offerebat plebi occasio Christianos, tanquam rei publicæ ac Imperatoris hostes, violandi. Atque hi homines sibi videbantur hoc eo rectius exequi posse, cum Christianos ipsis etiam Diis infestos crederent, de quibus eo bene mereri posse putabant, postquam Dii ipsis hæc quasi otia fecerant. Et ipsam hanc opinionem Christiani vulgo persuadebant eo magis, quod plane nec ludis ac celebrationibus, propter reportatam *Severi* ab hostibus victoriam institutis, vellent interesse (V. *Tertull.*, de *Spectaculis*, c. 4. et alibi), nec jurare per Principis genium (Idem in *Apologet.* c. 32. et libro I. ad nationes, c. 17.). nec Diis pro salute ejus supplicare (Id. *Apolog.*, c. 40. 29. seqq.). Eo ipso autem tumultu vulgus facite eodem poterat adigere Præsides, qui non admodum alieni efant ipsi ab hoc crudelitatis genere. Namque hi eam sibi legem, veluti per manus traditam, præscripserunt, ut, qui semel in jus vocati essent Christiani, nisi a sacris suis discederent, nequaquam dimitterentur (*Eusebium*, *Hist. eccles.*, lib. V. c. 21. edit. Reading., p. 240.); cujus rei testem habemus ipsum *Tertullianum*, qui, eam ob causam, de recte interpretandis his legibus ex instituto adversus eos disputavit (In *Apolog.*, c. 4. seq.) Atque istam quidem Christianos vexandi occasionem eo libentius arripiebant quæstuosi Præsides, quo certius eam viderent fisco suo laud exiguum emolumentum esse allaturam. Quod me non finxisse scio ex *Rutilii Martiris* exemplo (Apud *Tertull.*, de *Fuga in persecutione*, cap. 5. p. 693. A.), quem suspicor raptum esse in judicium

cum nondum *Severi*, sed antiquis legibus iudicium A fieret (1). Eo enim adducebantur multi Christianorum, qui opibus vitæque suæ timebant, ut, quod alia declinare via non poterant, periculum, oblata pecunia averruncarent. Quas sævitæ Præsidum vulgiquæ causas si mente complectimur; erit sane, ut sciamus tempus, quo orta est hæc prior tempestas, quando, quo anno hæc speciosa Christianos lædendi occasio extiterit, demonstravimus.

§ 8. — *Initium vexationis Christian. ex anno quo perit Albinus demonstratur, hunc vero a. CXC VII. interfectum esse probatur primo ex ordine belli, quod Severus cum Pescennio Nigro gessit. Obiit quædam notæ in nummis Severi explicantur, et Moshemii rationes emendantur.*

Ad hunc vero investigandum primum ipsis utamur B his, quas enumeravimus, calamitatum causis. Illud enim, quod quasi ansas vulgo dabat ad impugnandam Christianorum familiam, erat *Severi* studium conqui- rendi omnes eos, quos cum *Nigro* aut *Albino* adversus se stetisses comperat. Quod quoniam factum est, cum, *Albino* extincto, Romam victor rediisset (tum enim gravissima in eos supplicia constituit [V. Dionem, l. LXXV. c. 7. p. 1262. D. Herodianum, l. III. c. 8. et Spartianum, in *Severo*, c. 12. 13.]) operæ pretium est videre, quonam anno *Albinus* cum vita imperium deposuerit. Atque in isto definiendo tantum operæ curæque jam positum esse videmus a *Moshemio* (in diss. laudata § XX. seqq.), ut pene isti labori possemus supersedere, nisi quædam essent in promptu, quæ dici posse contra viderentur. Itaque cum hic se offerat occasio in dubitationem vocandi opinionem quamdam popularem, atque ipsa res postulet, ut paulo aliter rationes subducantur: servato ipso argumentorum genere, quod adhibuit est a summo viro, candide disputabimus quæ consentanea sunt veritati ipsi, et quanam in re sentiamus diversa, salva pictate in tantum virum, cuius nomen nobis etiam est post mortem venerabile, adjecta dissentienti ratione infra notabimus. Cum ad imperium venisset *Severus*, videretque *Pescennium Nigrum* in Syria copias parare, quibus se sibi opponeret, primum, ne ex utraque parte premeretur, *Albinum* Britannici exercitus ducem fecit, eique et nummos decrevit, et alia honoris monumenta. Posthac, lecto per Italiam milite et classe exornata, elapso fere mense Junio (2) A. CXCIII. contra *Nigrum* profectus

(1) Nempe hic liber scriptus est eo tempore, quo graviores calamitates Christianis expectandæ erant a Deorum cultoribus (Coll. cap. 1.) b. e. ut postea dicitur, cum edictum *Severi* in lucem prodidisset, timentique Christiani de securitate sua. Sed istum libellum cum *Tertullianus* componeret, jam traditus erat *Rutilius*, qui primum aliquoties salutem petierat fuga, postea nummis sibi pacem comparaverat, sed de novo captus ad supplicium rediit. Quod ergo necesse est factum esse ante iniquam *Severi* legem, et novum dat argumentum ejus quod diximus, Christianos sub *Severo* ante eam capitis damnatos fuisse.

(2) Namque incipiente Junio A. CXCIII. Romam *Severus* venit; quod patet tum, cum dies LXVI. quos imperio *Didi Juliani* Dio (lib. LXXIII. c. ult., p. 1210.), aut II. menses ac 5. dies, quos ei *Spartianus* (in *Juliano*, c. 9.) tribuit, numeremus, incipiendo a V. Kalend. aprilis, h. e. XXVIII. Martii, quo die interfectum esse *Pertinacem* *Julius Capitolinus* (in vita *Pertinacis*, c. 15.) refert. Apparet,

TERTULLIANI I.

est. Hic cum *Severi* duces A. CXCIV. manum cum *Nigri* militibus conservassent, apud *Cyzicum* superiores fuerunt. Eadem fortuna usi sunt anno sequenti, cum pugnatum esset in *Nicææ* ac *Cii* angustiis. Postremo, anno fere CXCVI. cum *Severianis*, casu Castello in Tauro occupato, in Ciliciam irrupissent, vincitur *Nigri* exercitus apud *Portas Cilicias*, neque ita multo post ipse *Pescennius* interficitur. Sed hic ego quosdam miraturos suspicor, quid sit, quod me commoverit, ut calculos hic plane diversos ab aliis ponerem, cum sint, qui ultimam hanc pugnam A. P. C. N. CXCIV. factam existiment, universi. Quam ob rem mea referre putô, ut recta argumenta producantur, quibus evinci possit, rationes a nobis rectissime fuisse subductas. Primum igitur vellem observari cognomen Imperatoris III. IV. V. VI. VII. VIII. quod datum esse *Severo* in nummis perspicitur. Hoc eum exornatum necesse est intra tempus, quod ab exordio imperii ejus effluxit ad illud, quo superavit *Albinum*, quia eum legitimus, cum imperium susciperet, in nummis Imperatorem II. (Vide *Vailantii* numismata Imp. Rom. Tom. II. Ed. 3. Paris. p. 238.), victo autem *Albino*, Imperatorem IX. appellatum. (Apud *Mediobarbum* in Imp. Rom. numism. ad 2. 197. Ed. *Mediol.* 1730. p. 271.) Enimvero, cum nomine Imperatoris, quod numeris distinctum in nummis reperitur, tum Romanorum Augusti exornati fuerint, cum quid in bello eo nomine dignum gessissent (de ea re V. *Dionis Cassii Rom. Hist.*, lib. XL. c. 44. p. 372.): age! videamus, quo referendum sit hoc intra illud tempus sexies repetitum cognomen Imperatoris. Nempe in isto temporis spatio ter legimus *Severum* a *Nigri* militibus victoriam reportasse, tresque gentes Osroenorum, Adiabonorum et Arabum subjecisse Romanorum potestati. Igitur cum hos, jam devicto *Pescennio*, subegerit, referamus cognomen Imperatoris VI. VII. VIII. ad victos hos populos (1), ac nomen Imperatoris III. propter prælium *Cyzicenum*, IV. ob pugnam in *Nicææ* ac *Cii* angustiis, V. denique ob *Nigrum* apud *Portas Cilicias* prostratum, *Severo* decretum esse dicamus. Jam dispiciamus, cui tandem numero *Trib. Pot.* adjiciantur singulæ nominis Imperatorii notæ: nam, si eum cognoverimus, sponte se offeret is annus, cui quævis pugna assignanda est (2). Atqui cognomen Imp.

inde non minus, *Severum* fere die Junii 2. summi Imperii clavum sumpsisse, ex quo die deducendos simul esse *Tribunitiæ* potestatis terminos non demonstrabo pluribus, quoniam id quidem facere memini C. G. *Schwarzium*, elegantissimum virum, in diss. de numeranda *tribunitiæ potestate Augustorum Cæsarumque Rom.* Obs. IV. Quæ cum ita sint, haud obscure est tempus, quo *Severus* Roma profectus est, si quidem recte commemoravit *Spartianus* (in vita *Severi*, c. 8.) eum Romam intra XXX. dies, quam eo venerat, reliquisse.

(1) In nummis a *Mediobarbo* ad a. 196. excitatis, p. 270. Cognomen Imp. VI. et VII. conjungitur cum *Tr. Pot.* III. et nomine *Parth. Arab. Parth. Adiab.* aliisque signis victoriæ. Pariter Imp. VIII. p. 271. cum victoria *Parthica* et *Tr. P.* IV. ac cum iisdem, tituloque *Arabici, Adiabeni*, in inscriptione apud *Muratorium*, in novo thesauro vet. inscript., tom. I. p. 244. legitur.

(2) Sed forsitan quispiam dixerit, hos nummos non eo excusos fuisse tempore, quo *Severus* victor ex pugnis cum *Nigro* rediit, sed postea demum, ipsumque *Spartianum* in

(Quatre.)

III. quod diximus signum esse victoriæ Cyzicensis, A § 9. — *Albinum A. CXCVII. interfectum fuisse, probatur secundo a tempore expugnati Byzantii.*

Alterum nec mediocre telum ad hanc rem exequendam existimari debet tempus, quo expugnatum Byzantium est. Namque hoc *Dio* ait L. LXXIV. c. 14. p. 1254. occupatum esse a Severi militibus, cum is in Mesopotamia commoraretur, h. e. postquam *Nigrum* superaverat, ac prius quam pergeret adversus *Albinum*. Atqui Byzantinos fame demum in deditionem redactos esse, cum tres integros annos fuissent in obsidione, idem *Dio* memorizæ prodidit Lib. cit. c. 11. p. 1252.; quare cognoscemus annum, quo *Severus* in Mesopotamia versatus est, cum viderimus, quando ista obsidio exordium sumpserit. Sed ejus initium conjunctum arbitror cum initio ipsius expeditionis *Severi* contra *Pescennium* A. CXCVIII. quod intelligi potest ex eo, quod vix est credibile, *Severum*, cum *Nigro* occurreret, a tergo relicturnum fuisse fortissimam urbem, quam ipsi *Nigri* milites tenebant, et quo adversis rebus se recepturi fuissent; idemque cum re ipsa optime consentit. Fac scilicet mense fere Septembri A. CXCVIII. *Severum* hujus oppugnationis initium per milites fecisse (Roma enim, Junio pene præterlapso, discesserat § VIII. n. y.); incidet sane expugnatio ipsa, si post triennium integrum facta est, in Septembrem A. CXCVI., quo tempore *Severum* in Mesopotamia fuisse apparet ex iis, quæ in superioribus dicta sunt. Quam ob rem non est necesse, ut a nativa potestate verborum ἔπι δλον, τριετη χρόνον recedamus, quod se a *Tillemontio* adduci passus est *Moshemius* ὁ μακροπτενης, cujus interpretatio, ni fallor, vi quidem verborum non facit satis. Itaque cum mense fere Septembri in Mesopotamia versatus fuerit *Severus*, nisi A. CXCVI. jam in finem inclinato in Galliam venire non potuit. Neque vero postea quam in Mesopotamia *Severus* fuerat, usquam legimus eum contra *Osroenos*, *Adiabenos*, *Arabesque* fuisse profectum; hos enim, teste *Dione* l. LXXV. c. 3. p. 1257. cum *Nisibi*, in urbe Mesopotamiæ, *Severus* otium sibi daret, *Laternus Candidus* atque *Lælus*, *Severi* duces, subegerunt. Unde efficitur, famam de seditione *Albini* ad *Severum* in Mesopotamiam fuisse allatam. Enimvero non abhorret, *Severum*, qui celeritate consilii imprimis utebatur, statim devicto *Nigro* misisse, qui *Albino*, occasione allatarum litterarum, insidias facerent, et hæc quidem repente detectæ sunt: quocirca magis apparet, fere Anno CXCVI. vertente *Severum* in Galliam concessisse (1).

vita *Severi*, c. 9. significare, quod *Severus* non nisi post alterum prælium in angustiis Cil et Nicææ ad senatum hac de re scripserit. Sed præterea, quod *Spartianus* discrepat aliquantum in narranda hac re a cæteris, iisque primariis scriptoribus, nec nisi de prima alteraque pugna loquitur in isto loco; negari vix potest, quoniam cognomen Imp. III. IV. V. cum diverso plane Trib. Pot. numero conjungitur, hoc Trib. Pot. signo indicari annos eos, quibus ipsam ab hostibus victoriam ter reportavit.

(1) Atque hic nos non audeamus plura ex ordine rerum gestarum, quas commemoravimus, deducere, sed postea dabimus. Judicari autem ex dictis potest de eo, quod placuit *Moshemio* τὴ μακροπτενή (in laud., diss. § 21.) A. CXCV. perisse *Nigrum* A. CXCV.; legatos in Galliam ad interficiendum *Albinum* a *Severo* missos, et hoc anno prope exeunte insidias eorum deprehensas fuisse; quo facto A. CXCVI. citissime in Galliam *Severus* venisset. Vix crediderim (nam de tempore præliorum jam dixi, quid sit sen-

tiendum) Legatos istos integro fere anno acquievisse, antequam litteras *Albino* tradidissent, et, cum A. CXCV. prope exeunte demum detectæ hæc fuissent insidie, *Severum*, qui currenti similior quam proficiscenti recte dicitur a *Moshemio*, vel integrum fere annum CXCVI. otio transigisse, vel *Albino* tantum concessisse temporis, ut vires colligeret; cum ad veritatem sit multo propensius, si quis dicat, quod A. CXCVI. prope vertente *Severus* profectus sit adversus *Albinum*, neque multum temporis prætermiserit, quo bello dimicare cum *Albino* potuisset.

(1) Aliam viam ingressus est *Moshemius*, § 22. Namque A. CXCVI. inquit expugnatam esse Byzantinorum urbem; hanc vero, *Herodian*, teste lib. III. c. 6. nondum fuisse in potestatem Imperatoris redactam, cum *Albino* occurreret; igitur eum esse contra *Albinum* anno CXCVI. profectum. Quod argumentum, haud nego, esse majorem

§ 10. — *Probatum tertio, ex anno, quo Caracallus Cæsaris dignitatem a SCto accepit.*

Sed ista quidem ut nondum dant certam viam accurate cognoscendi annum *Albino* fatalem, propterea quod nondum apparet quandiu ista de summa imperii dimicatio duraverit, magis, opinor, nobis scrupulum eximet tempus dignitatis *Cæsareæ Caracallo* collatae, ex quo efficietur, *Albinum* A. CXC VII. periisse (1). Sunt enim antiquitatis monumenta quædam, qualia *Paginus* (In critica *Annalium Eccles. Cæsaris Card. Baronii*. Sec. II. ad a. c. CXC VII. num. 2. Edit. Paris. 1689. p. 88.), exque *Gulherio Mosheimius* attulit in diss. lat. § XXXI. in quibus *Laterano* et *Rufino* Coss. *Caracallus Cæsar* ex SC. *Destinatus* vocatur. At illo cognomine quamvis jam *Caracallus* a patre tum exornatus fuisset, cum *Severus* adversus *Albinum* proficisceretur (V. *Spartianum* in *Severo*. c. 10.); istud tamen nusquam reperimus a senatu confirmatum esse prius, quam victor *Severus* Romam, prostrato *Albino*, rediisset; cum enim *Severum* legimus *Cæsarem Bassianum filium suum Antoninum appellari iussisse* (ap. *Spart.* L. c. 14.). At enim *Lateranum* et *Rufinum* consules fuisse A. p. N. C. CXC VII. docent fasti universi; itaque sit hoc, *Albinum* eodem anno (et XI. quidem *Calend. Mart.* quemadmodum habet *Spartianus*. L. c. c. II.) cum vita imperium amisisse. Quæ cum ita sint, patet quod efficiendum promissimus, ex hac occasione plebi ad christianos vexandos post *Albini* interitum nata, istas priores Christianorum calamitates A. CXC VII. initium cepisse.

§ 11. — *E loco quodam Tertulliani ad Scapulam, qui cum alio Spartiani confertur, ostenditur a. CXC VII. initium cepisse priorem hanc vexationem Christianorum.*

Accedimus ad alterum argumentum, ex quo infirmam istius tumultus a plebe excitati definire volebamus, locum istum quidem superius § 6. productum e libro *Tertulliani* ad *Scapulam*, in quo *Severus* dicitur, « Clarissimas feminas clarissimosque viros sectæ christianæ non modo non læsisse, verum et exornasse testimonio, populoque in christianos furenti restituisse. » Quod cum *Severus* non fecerit eo tempore, quo jam edictum opposuerat religioni christianorum, quemadmodum ibi disputavimus; assignandos est ei rei annus, quo *Severus* nondum hac lege

viam meo habiturum, nisi *Herodiani* verba pegerent cum iis, quæ tradita sunt a *Dione Cassio*, qui *Severum* ait nuntium de capto *Byzantio* in *Mesopotamia* accepisse. Atque is merito audiendus est, et repudianda *Herodiani* auctoritas, quod jam egregie monuit V. C. H. S. *Reimarus* in not. ad *Dion. Cass.*, p. 1232. § 70. et 1233. § 1.

(1) Ut sumus ad hanc rem efficiendam dignitate *Caracalli Cæsareæ*, cum *Mosheimius* maluerit ad eam rem dignitatem *Augusti Caracallo* collata adhibere. Sed istius *Christiani* Viri partes deserere hic satius est visum. Nam, p. 66. *Caracalla*, inquit, *Augusti* dignitate ornatus est eo anno, qui prælium *Lugdunense* est consecutus. Itaque cum constet, eum hanc A. CXC VIII. accepisse, *Albinus* A. CXC VII. occubuit. Huius argumenti, dubito fere, an superior propositio ex omnibus, quos habemus, scriptoribus sit manifesta, nisi eadem esse censeatur cum altera de ejus dignitate *Augusti* A. CXC VIII. suscepta, quæ couvenit cum omnibus ejus rei significandæ monumentis.

molustus fuerat. Neque is tali modo clarissimis quibusdam hujus familiæ hominibus tum videtur gratificari voluisse, cum, victo *Albino*, bellum *Parthis* alisque *Orientis* gentibus intulisset, a quo perfecto non rediit prius, quam hoc idem edictum adversus christianos promulgasset. Namque tum quidem tot erat bellis cum fortissimis nationibus implicatus, ut credi vix possit, eam de istiusmodi rebus cogitasse. Sed verba etiam *Tertulliani* sunt ea, ut facile appareat, *Severum* non has quidem, sed alias tamen feminas, virosque clarissimos eo tempore læsisse, a quibus is christianos cupiebat discerni. Atque ego non video, ad quale tempus possit vis istis illata referri, nisi ad id, quo *interfectos Spartianus* refert (in *Sev.* c. 12.) innumeros *Albini* partium viros, inter quos multi principes civitatis, multæ feminæ illustres fuerant: propterea, quod ista in re inter hos scriptores est vel in verbis quædam similitudo. Ego vero vix dubito, quin *Severus* horum christianorum quasi tutelam suscepit, eosque ornaverit testimonio tali, quo doceret, eos non esse ex amicis *Albini*, ne populus, causam Imperatoris prætendens, hos christianæ religioni ad dictos insequeretur, raperetque in iudicium, quibus, nisi quod christiani essent, aliud nihil vitio verti poterat. Verum igitur sit illud, statim post mortem *Albini* et ante *Severi* profectionem contra *Parthos*, i. e. A. CXC VII. populum christianos vi aggressum fuisse.

§ 12. — *Idem demonstratur ulterius ex ætate Apologetici Tertulliani, cæterorumque librorum, qui eum antecesserunt.*

Denique et hoc non leve est argumentum nostræ sententiæ, quod appareat, *Apologeticum Tertulliani* non posse litteris mandatum esse, nisi ante illas leges *Sæcæri*; de qua re nemo dubitare potest, qui cogitate hunc libellum tractavit. Sed poterit ex iis, quæ postea disputabimus, nullo negotio intelligi, istam defensionem veterum christianorum ætate inferiorem esse libris ejus ad martyres, de spectaculis, atque de idololatria. Vicissimque me spero ita effecturum, quod istæ religionis christianæ vindictæ scriptæ sint sub initium A. CXC VIII., ut nemo vel mediocri in his iudicio præditus de ista re dubitare possit. Quare tum apparebit, libros de *Spectaculis* atque de *idololatria* nulli alii anno posse assignari, nisi A. CXC VIII. Enimvero *Tertullianus* martyres proprio libello ad constantiam concordiamque hortatus est prius, quam se accingeret ad scribendos hos duos, quos diximus, libros. Itaque necesse est dicere, librum ad martyres fere A. CXC VII. in lucem editum fuisse. Quæ una res nostram sententiam de anno, quo hæc superior vexatio christianorum incepit, ponit extra omnem dubitationem. Namque hi, quibus librum obtulit, jam fuerunt propter religionem christianam in vincula coniecti, martyresque isti designati argumento sunt, tum Deorum cultores vin christianis intulisse. Sed obiter hæc fere; nunc plura de libris his ipsis dabimus.

§ 13. — *Ætas ipsa librorum hujus generis definitur A. CXC VII. sit exaratus. Hoffmanni conjecturæ exploduntur.*

Est igitur inter hujus generis libros is primus, quem *Tertullianus ad Martyres* perscripsit. Cujus libri argumentum ipsum jam tum susceptas adversus christianos inimicitias demonstrat; est enim *designatis Martyribus* dicatum (coll. c. I.); modo constituendum est id, fuerintne isti ante, an post *Severi* edictum in carcerem conjecti; atque illud mihi magis placet pluribus de causis. Primum, quoniam christiano non *Imperatoris*, sed *Proconsulis* judicia sustinere dicit c. 2. Quod quidem, hand nego, dici etiam a *Tertulliano* potuisse, si *Præsides* adhibiti fuerint ab Imperatore legibus contra christianos dimicante, propterea quod *Præsides* eas exquebantur in provinciis: sed tamen ex eo primum oritur haud inepta suspicio, ipsa hac violentia eo tempore *Præsides* magis usos fuisse, quam ipsum *Augustum*. At si istud argumentandi genus videatur in utramque partem posse disputari, hanc controversiam dirimit hand dubie id, quod est ad calcem nostri libelli, ubi: *ad hoc quidem*, inquit, (patiendum in causa Dei) *vel præsentia nobis tempora documenta sint, quantæ qualesque personæ inopinatos natalibus et dignitatibus et corporibus et ætatibus suis exitus referunt, hominis causa; aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab adversariis ejus, si pro eo steterint*; quod pertinere ad tempus, quo ab æmulis imperii *Severus* tutum redderet orbem Romanum, nullo modo dubitari potest. Nam cum sublatus e medio esset *Albinus*, tum maxime *Severum* animadvertisse in hos, qui steterant a *Nigri Albinive* partibus, tantum ignorant ii, qui loca superius adducta haud intellexere. Ex quo non minus licet cognoscere, quo modo potuerit *Tertullianus* dicere (c. 2.) hos *designatos martyres*, quibus, nostrum libellum componendo, aliquod asserre allevamentum voluit, *non participare solemnes nationum dies, neque cædi spectaculorum clamoribus*. Quanquam enim me non prorsus præterit, ludos etiam editos fuisse eo tempore, quo superior *Severus* a Parthis cæterisque barbaris rediisset; facit tamen hoc ipsum argumentum, quod ad erigendos martyrum animos petit a viris clarissimis, qui idem experti erant fatum, ut ludos intelligamus eos, quos editos novimus propter victoriam a *Nigro*, magis etiam ab *Albino* reportatam. Cæterum ego non dubito primum locum nostro libello vindicare inter eos, quorum ætas certa quadam ratione cernitur, propterea quod *Tertullianus* non modo commemorat mutuam candidatorum Imperii adversus partis contrariæ socios violentiam, quam rem dici non potest extitisse, nisi eodem anno quo periit *Albinus*, h. e. A. CXC VII.; sed etiam mentionem injicit calamitatum, quas subire christiani, tanquam earum, quæ nunc quidem initium ceperint; cæterique omnes libri, quibus scribendis occasionem hæc temporum perturbatio dedit, chris-

tianos ostendunt jam multis cruciatibus tormentisque exagitatos. Neque ego nunc vereor, ne hunc libellum in numerum eorum referant nonnulli, quos *Tertullianus* composuit, cum ab amicitia orthodoxæ Ecclesiæ se removisset; ipsa enim libelli ætas id quidem non permittit, si verum est id quod diximus alias, § 3, *Tertullianum* huic ante A. CC. bellum non intulisse. Qua in re videmus *Hoffmannum* a nobis, ut solet, dissentientem, sed ad opinionem suam confirmandam usum argumento tali, ex quo magis appareat id quod nos contra volebamus (diss. cit. § 10.), videlicet martyres istos, ad quos est oratio *Tertulliani* directa, existimat partim orthodoxos fuisse, partim Montanistas; idque effecisse, ut dissensio nata sit inter eos, quam ex animis tollere conatur *Tertullianus* sub libri initium. Sed ad uniendo eos opus erat hortatore, inquit *Hoffmannus*, qui utrique parti bene cuperet, qualis erat *Tertullianus* Montanista, et in catholicos quidem sæpe peracerbus, neque tamen eos ita ut hæreticos perosus. Audio. Sed ut utraque pars inimicitias deponat, certe non requiritur ut is qui pacem conciliare studet, utrique dissentientium faveat. Illud nimirum necesse est potius, ut dissidentes inter se, cum eo qui pacem conciliat concordent. Planius dicam. Constat ex scriptore nescio quo, cujus verba habet *Eusebius* II. E. V. c. 16. p. 232. edit. Cantabrig. *Readingii*, eos, qui puriori Ecclesiæ addicti erant, adeo contempnisset Montanistas, ut, si casu conjecti cum ipsis fuerint in vincula, semper a Montanistis dissenserint, atque detrectaverint eorum societatem. Idem vero non potest de Montanistis dici, cum ejus rei nec ulla exstent vestigia, quin potius ipse *Tertullianus*, etiam in libris iis quos popularis Ecclesiæ doctrinis opposuit, *Psychicos* ab hæreticis subtiliter distinguat; nec ad ullam rem, quæ credendum a christianis regulam attingerent, discordes esse Montanistas et orthodoxos confirmet. Fac igitur, tum jam *Tertullianum* secessionem fecisse ab orthodoxorum decretis, cum librum conscriberet; potuine bona cum spe tentare pacem inter dissidentes captivos restaurandam? Non admodum puto. Abhorruisset enim fere a consuetudine eorum inter captivos qui orthodoxæ Ecclesiæ se socios dicebant, sequi præcepta hominis, cujus sectam detestabantur vehementius. Contra ea, si tanquam civis purioris Ecclesiæ hæc scripsisse dicitur *Tertullianus*; istud certe odium dici non potest impedimento fuisse, quominus et Montanistæ ea, quibus moniti essent, amice accepturi fuissent. Imo vix mihi persuadeo, *Tertullianum* ad pacem martyribus commendandam usurum fuisse hoc argumento Cap. I, quod, si paci cum aliis studerent, possent forte aliquando et aliis pacem conferre; cum sciant omnes, qui ejus librum de pudicitia legerint (c. 22), quam acerbe de isto more dandi pacis libellos judicaverit. Denique exemplo hominis auctorati, quod est in nostro libello c. 5. non minus, quam in primo ad nationes libro c. 18., non est, quod diu immoremur. Sit sane

librum nostrum recentiorem esse illo, quis dicit ea de causa nostrum esse Montanismi suspectum, nisi jam certo constet id, quod falsitatis postea convincemus, libros ad nationes fuisse a Tertulliano confectos, postquam cum Montanistis familiaritatem contraxerat? Præterea si Hoffmannus sibi licere putavit, ut nostrum libellum posteriorem esse istis libris diceret; nobis pari jure licet, hos posteriores existinare nostro; idque eo magis, quo certius est, hunc sub vexationis initium, illos in ipso quasi perturbationis æstu prodiisse.

§ 14. — *Liber de Spectaculis A. CXCVIII. conscriptus. Dubitationes Tillemontii, Hoffmanni et Dupinii solvuntur.*

Eadem tempestate, dubium non est, quin Tertullianus librum de Spectaculis ediderit. Ad quod efficiendum nisi uteremur alio argumento, quam hoc, quod illum librum excitaverit in eo quem de idololatria scripsit cap. 13, perfacile esset intelligere, hunc ut minimum A. CXCVIII. luci publicæ expositum fuisse, cum Tertullianus illum eodem fere anno cum christianis communicaverit. Sed docet ipsum ejus in hoc libro conscribendo consilium evertendi istam opinionem, quod christianis liceret interesse Spectaculis, maxime tum edita Spectacula fuisse, quæ contempta a christianis tanquam expedito mortis genere, Deorum cultores dicebant (de Spect. c. 1). Quæ quidem valde dubito, an de aliis capi Spectaculis possint, quam de iis, quæ propter Severi reditum victoriamque ab Albino reportatam, non Romæ solum, sed per provincias etiam (coll. c. 7.) edita esse leguntur; qualia isto tempore habet Spartianus in Severo c. 14. Namque si Tertullianum ludos commemorare videmus (c. 16.) de natalibus et solemnibus regum et publicis prosperitatibus, eumque dicere, nullos a cultu Deorum immunes esse, sub quocumque demum nomine et titulo ederentur; id nempe quod diximus suspicamur, maxime inducti eo quod præsidis dicat (c. 30.) persecutores dominici nominis, sævioribus, quam ipsi contra christianos sævierint, flammis insultantibus olim liquescentes; et alio quodam loco (c. 26.) quod in christianos quotidiani leones expositentur, ac decernantur persecutiones. Igitur jam tum Præsides vexabant Christi cultores; quibus pertinaciam in rejicienda Spectaculorum voluptate objici usu venerat (c. 1.). Enimvero diximus § 7. in causis violandi christianos eam fuisse habitam, quod hi sibi religioni ducerent venire ad ludos, ipsamque hanc sævitiam adversus eos jam A. CXCVII. extitisse: quam ob rem ullum fore dubitamus, qui alio quam hoc aut sequenti anno scriptum esse de Spectaculis librum judicet. Atque ego non ignoro multos fuisse in ea opinione, quasi Tertullianus nostro in libello respexisset potius ludos sæculares, quorum memoriam tot nummis novimus celebratam, et ipse ad hanc sententiam inclinavit Tillemontius, accuratissimus, si a ratione chronologica discesseris, harum rerum interpretes (Mémoires pour

A servir à l'Histoire Ecclésiastique des six premiers siècles, tom. III. edit. Paris. 1701. in-4°. p. 210.). Sed isti opinioni, quo minus calculum adjiciamus, impedit primum hoc, quod Tertullianus præsidis dicat auctores calamitatum in christianos, ut abhorrens videatur ab ista cautione ac studio Tertulliani removendi a christianis omnem suspicionem neglectæ pietatis adversus Imperatorem. Itaque hac ipsa cautione alias Tertulliano ubivis adhibita, quam hic abesse videmus, adducimur in eam sententiam ut credamus, tempore editi hujus libelli nondum sceleris istius adversus christianos participem fuisse Severum, qualis tamen fuit A. CCIV. cum ludi isti sæculares ederentur. Deinde efficeretur ipsa hac dissentientium opinione, hunc librum scriptum esse a Tertulliano, cum transisset ad partes Montanistarum; quod longe secus est, ut mox videbitur, ac repudiatur ab ipsis his qui secus existimant. Neque vero aliorum, quam fere ad hujus anni CXCVIII. initium, hunc librum referri par est, quoniam ante Maium anni præcedentis, vix credibile est, Severum Romam rediisse, cum sint post pugnam Lugdunensem (§ 10.) multa adhuc ab ipso composita (Vid. Herodiani Hist., l. III. c. 8. ed. Boecleri): unde fit, ut nec libellus ad martyres, qui nostro est superior, nisi ad illius anni finem, scriptus possit dici. Cui si addamus id, quod suo loco docebimus, librum de Idololatria posteriorem esse eo de Spectaculis, et eodem anno compositum; hæc nostra de ætate libri de Spectaculis sententia inde necessario intelligetur. Atque hæc eadem libri ætas demonstrat satis, non posse eum haberi in numero eorum, quos addictus sectæ Montanistarum Tertullianus conscripsit; huic enim adjunxisse se eum A. P. C. N. CC. supra disputavimus; neque ulla est ipsi libro impressa nota imbuti Montanistarum erroribus animi. At hic tamen libellus libro de Corona posterior est, quem nemo Montanismi signa habere negat. Ita fere Hoffmannus in diss. laud. § 7.; a quo si rationem ejus rei postulamus, nostrum prodiisse librum respondet, « cum pax Ecclesiæ non quidem Severi edictis, sed clamoribus populi et Præsidis auctoritate sublata esset. » At eodem illo argumento adductus, cum animum appelleret ad scribendum librum de Spectaculis, Tertullianum plane existimo orthodoxæ familiæ sodalem fuisse. Namque vim argumenti contrarii universam in eo esse video quod in isto libro de Corona, c. 1. Tertullianus bonam longamque pacem christianis adhuc fuisse dicat; cui quid respondendum sit, postea dabitur commodior dicendi locus. Sed istud a veritate alienum est, quod de Spectaculis liber scriptus sit post librum de Corona; cujus rei testem habemus ipsum Tertullianum plane contrarium, qui in isto de Corona libello cap. 6. huic materiæ, inquit, propter suaviludios nostros, græco quoque stylo satisfacimus; loquimur autem de Spectaculis, quæ ducta putat e diaboli disciplina. Et hoc ipsum jam Allixium commovit, ut nostrum de Spectaculis librum antiquiorem eo esse decerneret; cujus argumenti vim Hoffmannus vult frangere, quod de græco libello sermonem esse

pronunciat, negatque, idem de latino propter rationes a se adductas sentiendum esse. Atque ego non inficior, *Tertullianum* de eo libro fuisse locutum, quem de *Spectaculis* olim græce composuisset; sed neque illud potest esse obscurum, ante istum græcum, latine etiam cum commentatum esse de eodem argumento. Nonne enim is, qui de *Spectaculis* græce quoque se dixisse fatetur, idem hoc voluisse concedendus est, se olim alia etiam lingua istud argumentum tractasse? de rationibus autem *Hoffmanni* in contrariam partem allatis, jam monui me postea dicturum. Neque est audiendus *Dupinius*, qui hunc quidem librum cum eo qui est de *Idololatria*, circiter A. CCII. aut CCIII. scriptum esse opinatur a *Tertulliano* jam ad errores Montanistarum proclivi (dans la nouvelle Bibliothèque des auteurs ecclésiastiques, édit. de Paris, 1693. in-4°. t. I. p. 91. et 108. not. 1.). Quam in re deceptum eum esse suspicor natah *Getae Caesaris*, cujus memini mentionem fieri in *Actis Perpetue et Felicitatis*, quæ quidem creduntur ex anno mortem subiisse. Hunc vero natalem putat a *Tertulliano* in libro de *Idololatria* indicatum, cujus rei, saltem in eo loco quem excitavit, nullum est vestigium, ac, si esset, id nimis cederet in disceptationem, intellexeritne *Tertullianus* natalem imperii an vitæ *Getae Caesaris*? sit igitur stabile, hunc de *Spectaculis* librum editum fero fuisse sub A. CXCVIII. initium.

§ 15. — *Liber de Idololatria eidem anno asseritur. Tillemantii et Hoffmanni conjecturæ dispelluntur.*

Hunc excipit de *Idololatria* libellus. Quem cum *Tertullianus* scriberet, erant sâne Romani occupati in eo, quo ostenderent lætitiâ summam de temporum istorum felicitate, eaque de causa ipsas januas suas laureis exornaverant et multis locernis (coll. c. 15.). Id vero in honorem Imperatoris factum esse, demonstrat omnis disputatio, quam subijcit *Tertullianus* super ista quæstione: an pietas imperatori debita requiratur, ut christiani, ad declarandum de *Cæsaris* salute gaudium, se Deorum cultoribus adjungant vario lætitiæ apparatu? Hæc, si quis quæsierit, ad quænam tempora spectent, nullus ego dubito dicere: ad varia lætitiæ signa, quibus quasi *Severo*, e bello cum ammalis imperii reduci, Romani applaudebant. Namque ter legimus apud scriptores veteres talismodi quid factum sub *Severi* imperio; primum A. CXCVIII. cum *Severus*, regnum occupaturus, Romam, interfecto *Juliano*, intrasset (*Dio* apud *Xiphilinum* L. LXXIV. c. 2. p. 1242. C.); postea, cum victor ex Gallia redisset, *Albino* prostrato (*Herodian.* l. III. c. 8. *Spartian.*, in *Severo* c. 12.); denique in decennialibus imperii sui, cum reverteretur ex Oriente (*Dio.* l. LXXVI. c. 4. p. 1272. et *Herod.*, l. III. c. 10.); quod omne genus multis confirmari numeris potest. Atque primum illud haud potest a *Tertulliano* significari. Namque, ut hoc non dicam, si adhuc fuisset imperii æmulus, quem plurimi optabant, qualis *Niger* erat post mortem *Juliani*, vix negligentiam in ostendenda adversus novum *Cæsarem* impietate obijci potuisse christianis

A (quod tamen factum apparet ex omni *Tertulliani* sermone); provocat certe *Tertullianus* ad suum de *Spectaculis* librum, quem diximus demum A. CXCVIII. scriptum fuisse. Neque vero quis debet hære in eo, quod non de græco hujus argumenti libro, sed de latino loquatur; nam nostrum libellum cum scripserit latine, haud dubito quin, si græcum de *Spectaculis* librum veluisset denotare, illum designaturus adjecto quodam verbo fuisset; atque nos jam diximus a græco posse ad latinum jam scriptum absque errore argumentari. Neque etiam postrema sententia videtur admittenda, quæ istam publicam lætitiâ transferre vult in decennialia *Severi*. Nolo nunc disputare de eo, quod pugnet cum hac opinione ipsa hujus libri ὁρθόδοξα, quam ei postea vindicabimus; sed est tamen aliquis suspicioni locus, eo tempore in christianos adhuc magistratus fuisse collatos. Namque istam quæstionem quatenus ejusmodi officium progredi deberet in suscipienda religiosa aliqua consuetudine quæ ad Deorum cultum paulisper accederet, dubito an tractasset *Tertullianus*, si quidem tum christiani admissi ad magistratus non essent. Sed quidem haud nego, me subdubitare, quod amplius communicata cum christianis fuerint officia publica, eum jam *Severus* edictum de religione christianorum non recipienda tulisset. Restat igitur altorum quod diximus celebrationum genus, quod post *Severi* ex Gallia reditum extitisse perspicuum est. Cujus sententiæ novum aliquod argumentum, nec istud profecto contemnendum, peti potest ex eo, quod *Tertullianus* isto, quo librum hunc scripsit, tempore Astrologis nuper admodum Urbem et Italiam interdictam esse commemorat. c. 9. Quod quando sit factum, ex *Spartiano* non minus discere licet, quam ex ipso *Tertulliano*. Primum, audiamus nostrum: *Apolog.* c. 55. *Sed et qui nunc, inquit, a scelerum partium socii aut plausores quotidie reventantur, ... quam recentissimis laureis postes præstruebant? Quam elatissimis et clarissimis lucernis vestibula nubilabant? ... Non ut gaudia publica celebrarent, sed ut vota propria jam edicerent in aliena solemnitate, ... nomen principis in corde mutantes. Eadem officia dependunt, et qui Astrologos et Aruspices et Augures et Magos de Cæsarium capite consultant.* Sed in hoc Apologeticum loco hæc gaudii publici signa edita olim a sceleratis fuisse *Tertullianus* dicit, quæ in libro nostro nunc fieri plausissime iudicat. Est igitur iste de *Idololatria* libellus ante Apologeticum scriptus, adeoque ante initium A. CXCVIII. ut postea apparebit. Ego vero haud inepte auspicari videor mihi, pulsos Roma Italiaque Astrologos tum fuisse, cum a multis de salute *Cæsaris* fissent consulti. Atque hi, qui tale quid sciscitanti erant ex Magis, captis damnabantur eo tempore fere, quo *Severus* proficiscebatur adversus Parthos, h. e. A. CXCVIII. Quod intelligitur e loco quodam *Spartiani* in vit. Sev. c. 18. quem, quoniam non satis est excusatus ab alio, hic subijcio: *Postquam Severus Parthicum bellum suscepit, trajecto exercitu a Brundisio, continuo litigare venit in Syriam, Parthosque submovit.*

*Sed postea in Syriam rediit, ita ut se pararet ac bellum Parthis inferret. Inter hæc Pescennianus reliquias, Plantiano auctore, persequatur. — Multos etiam, quasi Chaldaeos aut vates de sua salute consuluisse, interemit, præcipue suspectos unumquemque idoneum imperio. Istum locum si conferamus cum eo quem modo ex Tertulliano recitavimus, apparet utrumque scriptorem, cum loquatur de reliquiis adversariorum Severi perquisitis, ipsam etiam tempus, quo ista contigerint, definire: quod secus est in enarrando altero de adhibitis in consilium Astrologis. Sed quemadmodum illud nobis dat viam certam inveniendi veram ætatem Apologetici; ita hoc quidem nos docet, eos qui Magos de salute Caesaris percunctati fuerant, fere eodem tempore fuisse extinctos; ex quo saltem intelligitur id quod volebamus, nostro in libro Tertullianum de altero celebrationum genere sub Severo fuisse locutum. Quanquam, si velimus istam rem querere subtilius, et adhibere legem, e qua ordinem in rebus gestis narrandis a Spartiano plerumque observatum judicandum esse experimento didicimus (quam longum est hic luculentius exponere); cognoscere licebit, quod ista supplicia eorum, qui Magis usi sunt ad intelligenda imperii Severi fata, non necessario posteriora habenda sint suppliciiis constitutis in amicos Nigri superstites. Itaque cum hæc extiterint A. CXCVIII, ut dicemus suo loco, illa haud inepte assignari possunt anno præcedenti. Quæ cum ita sint, patet ad Annum CXCVIII. librum de Idololatria pertinere. Atque hic ego non puto necesse esse, ut respondeatur ad ea, quæ voluit Tillenontius, hunc librum scriptum esse a Tertulliano postquam ipse novæ alicujus sectæ auctor extitisset. Quod abque ratione omni defenditur, et est ab Hoffmanno confutatum diss. cit. § 8. p. 31., qui argumentis, e quibus eruenda est libri ætas, nobiscum fere consentit, ita tamen, ut a Tertulliano Montanista illum existimet scriptum. Quæ quidem opinio stare non potest, si verum est id quod superius probatum dedimus, non nisi A. CC. eum se contulisse ad disciplinam Montani. Neque ad eam asserendam bene Hoffmannus adhibuit locum Tertulliani ipsius (de Idol. c. 22.): *Muti dicunt, nemo se debet promulgare*; quem vult indicasse, quod fuerit jam tum inter Montanistas et orthodoxos quaestio agitata de fuga in persecutione. Nempe ipsa series orationis de omni negatione fidei sermonem esse docet, neque de fuga unice; et ex antiquissima veterum christianorum historia, veluti ex Ignatii ac Polycarpi exemplo, apparet, diversas inter ipsos prioris doctrinæ christianos ea de re fuisse sententias. Sed ortam hanc orthodoxos inter et Montanistas disputationem ex facto militis qui coronam lauream repudiavit, adeoque hunc librum post eum qui est de Corona scriptum esse, id vero est bariolari, non probare; quale genus argumentandi debet ab omni disputatione alienissimum esse.*

§ 16. — *Apologeticus A. CXCIIX compositus demonstratur.*

Sequitur elegantissimus Apologeticus, quem libro-

rum Tertulliani et doctrina et candore præstantissimum audeo dicere. Cujus ætas tametsi copiose disputata sit ab omnibus, qui cæteros etiam libros non tetigere, maxime a Mosheimio, elegantissimo viro, cui hoc in genere primus debentur; tamen post istam messem licet spicas quasdam colligere, atque, prætermisissis iis quæ doctissime sunt dicta ab eo, brevissime quam possumus, veluti per gradus ascendendo, quæ ista de re dicenda habemus, exponere. Primum igitur nemini, qui fuit in eo libro tractando cum cura aliqua versatus, potest esse obscurum, isto tempore nondum fuisse legem Severi contra christianos emissam. Namque, hunc librum offerendo Præsidibus, quis credet Tertullianum ab iis expectare potuisse, ut iram adversus christianos conceptam non mitigarent solum, sed plane deponerent, dimitterentque eos innocentes? si tamen Præsidibus agendum fuisset secundum Severi leges, a quibus nec licebat vel latum unguem recedere; præsertim cum constaret, quanta acerbitate usus olim fuisset adversus eos, quos intellexerat officio judicis haud bene delinctos (v. Spartianum in Sev. c. 8.). Neque vero mirum cui videri debet, si Præsides cum plebe soli injuriosi fuerunt in christianos, quam ob rem non ad Caesarem ipsum Tertullianus provocaverit, neque christianis sese receperint in ejus tutelam. Etenim si christiani, occasione eorum qui propter Nigri Albinique amicitiam plectebantur, auctore Plantiano, omne calamitatum genus sustinuerunt; talis ad Caesarem provocatio, propter summam Plantiani, Prætorio Præfecti, auctoritatem locum non fuisset habitura; ne tum quidem, si facta esset ad ipsum Plantianum, impotentissimum crudelissimumque hominem. Præterea quomodo, si vel maxime Plantianus auctor tanti sceleris in christianos non fuerit, quomodo, inquam, a Severo, infante et aurum et eadem hominum innocentium ac seditionis suspectorum concupiscente, impetrari auxilium potuisset adversus plebis furiosæ impetus? Quam verendum erat potius, cum nondum publicas cum christianis inimicitias suscepisset, admonitum libellis christianorum, eo progressurum fuisse, ut etiam mala, auctoritate sua Præsidentum furorem confirmando, auget? Hac igitur re constituta, dicere necesse est sane, quod Apologetico scribendo occasionem dederit facta a plebe christianorum perturbatio. Atque quorundam locorum Tertulliani (1) vis ita est manifesta, ut absonum plane sit, aliud ibi quid, quam eam rem querere. Unde fit, ut neque dici Tertullianus possit hanc christianorum defensionem tradidisse Præsidibus, nisi cum annus CXCVII. suam jam summam complevisset; propterea quod horum motuum origines isti anno idoneis argumentis vindicavimus. Itaque nec opus est isto loco (Apolog. c. 35.)

(1) Apol., c. 37. Quoties suo jure nos inimicum vulgus invadit lapidibus et incendiis? Ipsi Bacchanalium furiis nec mortuis parcunt christianis, quin illos de requie sepulcrum avellant, dissecant, distrahant. Et c. 36. Nulli magis depositatores christianorum quam vulgus. Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide; nihil hosticum de ipse sanata, de eruite, de castris, de palatiis ipsis spirat.

quo inter hostes imperii *Cassios*, *Nigros Albinos* *A* *que Tertullianus* retulit, ad asserendam Apologetici ætatem nece *Albiniana* posteriorem; continet tamen is ipse locus vestigia quædam non admodum obscura, quibus insistentes ætatem quam Apologetico constituius tribuere, accuratius invenire possumus. Nihil jam de congiariis ab Imperatore populo datis; nihil de die solemni Principis omni lautitiarum apparatu celebrato; nihil de votis pro Imperatoris salute susceptis dicemus: sunt enim hæc, vel non apta satis ad rem exequendam, vel a *Moshemio* jam elegantissime disputata. Unum locum excutiamus, et eum quidem superius in medium productum (§ 15); propterea quod et is rem planissime conficit, et movet nos, ut ab istius doctissimi viri sententia paululum deflectamus. Ait igitur *Tertullianus*, *scelerarum partium socios aut plausores, post vindemiam parricidarum racemationem superstitem, quotidie revelari*; ait etiam, *quosdam Astrologos, Augures, Magos de Cæsarium capite consuluisse*. Eadem conjunxit *Spartianus*, effecitque ista similitudo, quæ utriusque scriptoris loca excitata intercedit, ut utrumque eadem plane tempora respexisse dicerem. Sed quoniam nec *Tertullianus* consultationem *Magorum* plane refert in eadem illa tempora, in quæ reliquias amicorum *Nigri* perquisitas, nec *Spartianus*, ubi tempus diserte non definit, ordinem rerum accuratissime sequitur; sit, ut nunc mittamus ea, quæ de consultis magis apud utrumque leguntur. At alterum sequamur iudicium temporis, quo scriptus est *Apologeticus*, videlicet istud studium *Plautiani*, protrahendi omnes eos, quos suspectos dicebat aversæ a *Severo* voluntatis. Hos, *Spartianus* ait, persecutum esse *Plautianum* interea, cum *Severus* Parthos adortus fuisset, rediissetque in Syriam, ut se pararet ad bellum Parthis majori cum vi inferendum. Enimvero credibile est, *Severum* fere post medium A. CXCVIII, fuisse adversus Parthos profectum (1); quorum impetus cum aliquantulum repressisset, in Syriam rediit forte, ut ibi hiemem transigeret. Ubi cum pararet ea, quæ necessaria videbantur ad Parthos bello persequendos, *Plautianus* investigavit eos, quos superstites noverat e *Nigri* amicis; quod igitur fere factum est sub anni CXCLX. initium. Quare nullus ego dubito, quin sententia *Moshemii*, qua A. CXCVIII. medio hunc librum exaratum esse existimat, relinquenda sit ista in re, propterea quod tum modo adversus Parthos profectus est *Severus*, atque *Tertullianus* non de extinctis *Albini*, sed *Nigri* amicis loquitur, qui erant adhuc post *Albinianos* superstites. Sed neque tempore, isto quod diximus, posteriori facta esse videtur hæc inimicorum *Severi* pervestigatio; hoc enim pugnaret cum eo, quod jam A. CC. *Tertullianus* Montanistarum partibus accessit, scripsitque ante hanc factam ab Ecclesia secessionem libros *ad Nationes* et *de Testimonio ani-*

mæ, qui ne minimam quidem dant Montanismi suspicionem, et sunt Apologetico superiores; quod de libro *super animæ testimonio* haud dubium est, ac *de libris ad nationes* probabile admodum. Neque nunc credo fore qui putent *Tertullianum* tum Montanistam fuisse, cum Apologeticum componeret. Etenim nisi mavelint fingere cum *Havercampo* V. C. (in præfat. ad editionem Apologet. Tertull.) *Tertullianum* bis hanc Apologiam paululum immutatam edidisse, argumentis nostris cedant necesse est, quibus eam superiorem esse *Severi* edicto probavimus. Atque ego opinionem *Havercampi* non probo, cum lectiones quædam textus hujus libri discrepantes istam rem non conficiant satis; iniquique ex *Eusebio* quidem H. E. L. II. cap. 2. constet, quod *Tertulliani* Apologia latine scripta sit, posteaque græce conversa, sed quod bis edita sit, et immutata quidem, nullo modo. Quod si igitur concedant, Apologeticum *Severi* edicto esse antiquiorem; eos profecto oportet contra nos, si possint, certioribus argumentis pugnare, quam iis, quibus sententiam a *Moshemio* demonstratam *Hoffmannus* impugnavit, quæ nihil firmitatis habere egregie commonstravit *Moshemius* in Addendis ad vol. I diss. suarum Hist. Eccles. p. 741.-48. Atque nos ipsi alteri *Hoffmanni* argumento suo loco respondebimus, alterum vero monemus cum ipsa *Hoffmanni* sententia pugnare (lubet enim hos *Moshemianæ* responsioni adjicere). Nam si vera sunt etiam, quæ de cultu *Serapidis* Romæ per *Severum* restituto *Hoffmannus* dicit, facta esse ea tum demum, cum *Ægyptum*, devictis Parthis, peragrasset, h. e. A. CCII; concidit id, quod antea decreverat, ante *Severi* edictum scriptum Apologeticum esse; quoniam ante A. CCIII. Romam *Severus* non rediit, et tamen A. CCII. edictum adversus christianos promulgatum fuisse, nemo unus vocare in controversiam potest.

§ 17. — *Libri duo ad Nationes anno CXCLX. scripti.*

Narrat in Apologetico suo *Tertullianus* (cap. 16) proxime fuisse quemdam, qui imaginem togatam, auribus instructam asininis, altero pede ungulatam, addita inscriptione, *Deus christianorum onchoetes*, proposuerit. Idem nuper factum esse refert in priore *ad Nationes* libro c. 14.; quod argumento esse potest, eodem fere tempore cum Apologetico utrumque *ad Nationes* librum editum fuisse, atque ita, ni fallor, ut post eum hi lucem viderint. Utrumque inquam; verba enim, quibus librum posteriorem orditur, statim eum priori subjectum ostendunt post Apologeticum: tum quoniam illud proxime videtur brevius temporis spatium designare, quam nuper; tum, quoniam verisimilius est si quis dicat *Tertullianum* primum Præsides compellasse, quorum auctoritas major esset animusque tractabilior, quam populi. Atque sunt præter hæc non pauca, quibus eorum ætas multo superior edicto *Severi* intelligi possit; a quibus enumerandis me nunc quidem contineo, sed utor tamen ad hanc rem duobus

(1) *Profectio Augusti* conjungitur apud *Mediobarbum* ad a. c. 199. p. 172. et apud *Vaillantium* in num. Imp., vol. I. p. 113. cum Tr. P. VI. quæ desit A. CXCLX. medio. Sed apud illam p. 273. alius nummus habet *Severi* Tr. P. VI. cum cognomine Par. Ar. Ad. signisque victoriæ aliis.

argumentis. Unum est, quod isti libri sint populo in primis destinati; alterum, quod victoriam a *Nigro* atque *Albino* tanquam non ita multo ante reportatam significant. Nuspian Præsides alloquitur, ut fecit in Apologetico, sed unice populum, a quo memini *Tertullianum* alicubi etiam (v. c. L. I. c. 3.) diserte Præsides distinxisse. Deinceps hos, ait, quibus dicavit istos libros, accusasse christianos (L. I. c. 20.); quod quidem convenire video in Præsides, tamen multo magis refertur ad plebem. Denique ipsum cognomen *Nationum*, quod est in horum librorum epigraphe, manifestum est a *Tertulliano* inditum esse iis, qui dediti erant cultui deorum; hic vero proprie plebem superstitiosam designat haud dubie, propterea quod pene eadem, quæ disputata sunt in hoc utroque libello, jam Præsides consideranda proposuit in Apologetico. Sed nuperæ stragis *Nigri Albinique* mentionem injicit hoc modo, ut *Syriam* cadaverum odoribus spirare, *Galliasque* adhuc *Rhodano* suo non lavare dicat; quod quid sibi vult aliud quam hoc, vix finem bello *Severi* cum *Nigro* atque *Albino* fuisse impositum? Quæ quidem omnia, istos ad *Nationes* libros non post edictum *Severi* editos fuisse, sed ante, luculenter ostendunt, possuntque edocere omnes, non præter rem hos libros comites datos a nobis fuisse Apologetico *Tertulliani*, quippe quos ea de causa oportet scriptos esse, cum jam dimidia pars A. CXCLX. fuisset conversa. Ex quo apparet simul, ipsorum auctorem tum nondum abiisse in Montanistarum sententiam, siquidem id demum A. CC. contigit, neque inveniuntur in libris istis, quæ suspicionem Montanismi movere aliquantum possunt. At unum hoc mihi animadversione dignum videtur in *Hoffmanni* argumentis, qui eidem similitudini insistens, quæ argumentum Apologetici horumque librorum intercedit, pronuntiat in contrariam partem non bene. Namque ea ejus opinio, quæ in hoc versatur, quod libri ad *Nationes* cum libello de Testimonio animæ non differant ab Apologetico, nisi prolixitate, eandemque defensionem, quam *Tertullianus* in Apologetico velut in pugnum compresserat, aliquanto latius explicant; ea vero nec recte se habet omnino, nec est ad rem efficiendam satis idonea. De ipsius argumenti conclusione nihil attinet dicere; est enim hoc satis disputatum a nobis, et adhuc quibusdam in locis disputabitur. Et quamvis in Apologetico fere similia tradat *Tertullianus* eorum, quæ fuerunt in libris ad *Nationes* exposita; multa tamen sunt in isto, quæ in his prorsus non exstant, et vicissim in his, quæ frustra in Apologetico quaeruntur. Quod qui perspicere plenius velit, eum ad universum librum posteriorem remittimus, quod versatur in explodendis gentilium Diis: ubi si discesseris ab ultimis libri sectionibus, nihil reperies, quod sit in Apologetico tractatum.

§ 18. — *Liber de testimonio animæ eidem anno asseritur.*

Stat mihi eadem sententia de eo libello, quem *Tertullianus* de Testimonio animæ conscripsit. Hunc equidem non nego æqualem esse libris ad *Nationes*.

A Sed dubito, an recte ab *Hoffmanno* L. c., p. 34. dicatur altera quasi pars esse commentarii, quem in Apologetico *Tertullianus* ediderit, cum libri ad *Nationes* priorem effecerint. Namque ista verba Apologetici c. 17. vultis ex animæ ipsius testimonio comprobemus? quæ ansam *Hoffmanno* ita sentiendi dedere, non ita comparata videntur mihi, ut possint lectores omnes ad hujus opinionis veritatem agnoscendam adducere, cum eodem illo loco *Tertullianus* et demonstrare se posse unum Deum ex ejus operibus dicat; de qua re tamen nusquam eum memini ex instituto disputare, saltem in libro tali, qui sit eodem tempore cum Apologetico scriptus. Certius hunc librum Apologetico æqualem esse verba docent ea, quibus in sectione quinta p. 81. utitur *Tertullianus*: *Divinæ scripturæ quæ pence nos vel Judæos sunt, multo sæcularibus litteris non modica tantum ætate aliqua antecedunt, ut loco suo edocuimus.* Hoc vero ubinam docuit, nisi in Apologetico? cap. 18. seqq. Quem cum sub initium A. CXCLX., eos vero ad *Nationes* paulo post composuerit, anno isto pene expleto nostrum libellum edidisse censendus est. Neque id abhorret ab eo quod sibi in libello *Tertullianus* exequendum sumpsit, ut æmuli persecutoresque christianorum veritatis et erroris in se et iniquitatis in eos revincerentur (c. I.). Sed in alium, eumque posteriorem eo, quem diximus, annum conjiciendum hunc librum non puto. Etenim præterea, quod nulla in isto libro significatio Montanismi appareat, haud inepte quis dixerit, hunc veluti appendicem esse Apologetico librisque ad *Nationes* adjectum; quoniam in eo disputata est paulo amplius doctrina christiana. Neque ullus ejus generis liber adversus ineptum Deorum cultum est a *Tertulliano* compositus, qui posset alii tempori vindicari, quam huic, quo ipsa violentia in christianos requirebat demonstrationem summæ injustitiæ conspicuæ in superstitione ferro flammisque propaganda.

ARTICULUS III.

De libris Tertulliani, quorum et ætas et Montanismus constat.

§ 1. — *Liber de Corona Anno CCI. docetur conscriptus.*

In superiore disputationis parte satis expositum esse putamus de libris iis, quorum ætas et puritas doctrinæ certo quodam modo effici posse videbantur. Nunc sequitur alter locus, qui pertractabit eos, quorum ætas non minus constat, quam id, quod sint a *Tertulliano* tum editi, cum ad *Montani* disciplinam se, relicta vetere, contulisset. Inter quos primum locum tenet liber *de Corona*, in cujus ætatem ut inquiremus paulo plenius, operæ videtur pretium esse eo magis, quo certius hic veluti παράκλησις est, ad quod exigendi sunt ceteri omnes libri, si illud veniat in controversiam, utrum sint ante *Tertulliani* defectionem scripti, nec ne. Qua de re cum videamus doctos homines variis inter se dissidere sententiis, quibus impedire magis veritatem inveniendam quam expedire; candide dicemus, quæ veri similia videntur nobis, ac una utemur eaque prima libri sectione, e qua erui potest et ipsa Scriptoris doctrina, et tempus,

quo istum librum in publicum protulit. Atque illam cuius licet intelligere ex ista disputatione universa de fugiendis iis, quæ vel minimam suspicionem cultus commentitorum Deorum excitare possent; ubi disserentem audiet *Tertullianum*, non eum quidem placidum, modestum, atque cedentem, sed austerum, sed vehementem, sed ira adversus secus sentientes mirabiliter incensum, ut fere solent ii, qui modo ad disciplinam aliquam progressi, plurimum sibi sapere videntur. Alterius enim sectæ pastores dum ait esse in pace leones, in prælio cervos, eosque respuisse *Spiritus sancti prophetias*; apparet sane *Montani* discipulum hic loqui, non communis Ecclesiæ sodalem. Namque his verbis et alius se gregis esse proficitur ac ii, quorum doctores impugnatur, et quid suum adversus eos animum concitaverit, perspicue indicat, nimirum illud, quod secum eadem *Paracleti* Montanistarum decreta non fuissent secuti. Hanc eandem libri sectionem iis verbis orditur, quæ fontis instar sunt, e quo omnis laurienda est ætatis notitia. Ita vero ille: *Proxime facta est liberalitas præstantissimorum Imperatorum; expungebantur in castris milites laureati. Adhibetur quidam illic magis Dei miles -- solus libero capite, coronamento in manu otioso. -- Murrur tribuno defertur. Statim tribunus: Cur, inquit, tam diversus habitus? Negavit ille sibi cum cæteris licere. Causas exposculatus: Christianus sum, respondit. Huius militis factum cum cæteri christiani improbarent, existimantes, eo tam bonam et longam pacem periclitari, contra nititur illud summis laudibus efferens *Tertullianus*. Atque in isto loco primum videmus ab eo liberalitatem Imperatorum nuperrime factam commemorari, quos dubito an quis alios fuisse dixerit, quam *Severum* et *Caracallum*, utrumque Augustum. At enim in superioribus *Caracallum* dicebamus dignitate Augusti tum fuisse ornatum, cum *Severus* iter in Orientem adversus Parthos pararet, quo fere abiit post dimidiam partem Anni CXCVIII. conversam; et postea ostendemus, pacem, quam hic adduci in periculum nonnulli credebant, esse eam, qua fruebantur christiani nondum *Severi* lege publica exagitati, quam latam esse A. CCII. constat inter omnes. Hunc igitur librum scriptum oportet esse in intervallo eo, quod ab anno sexto *Severi* ad nonum effluxit. In quo temporis spatio tres observavi annos Imperatorum liberalitate notatos: primum paulo antequam *Severus* proficisceretur in Orientem A. CXCVIII. (1). Alterum annum CCI. cum is militibus suis, propterea quod *Caracallum* Augustum, *Getam* Cæsarem, dixerant, *Ctesiphontem* spoliandam tradidisset (2); tertium A. CCII. cum *Severus* et *Caracallus* iter *Ægyptiacum* meditarentur (3). Horum*

aunorum primum statim hic intelligendum non esse defendo. Etenim disputari potest, utrum hoc gladiatorium munus et congiarium, quod habet *Spartianus*, idem sit ac illud, quod datum a *Severo* fuisse populo *Herodianus* refert (Lib. III. c. 8. ed. Boec, p. 145.) eo tempore, quo ab *Albino* victo Romam redierat. Neque enim obijci debet id, *Spartianum* alio loco (in Sev. c. 12.) idem, quod statim post reditum *Severus* edidit, commemorasse. Namque, ut *Spartianum* non dicam eadem sæpius tanquam diversa repetere, is quidem eo in loco non loquitur de donativo concessio militibus, sed de eo, quod *Severus* militibus tantum stipendiorum, quantum uero Principum, dederit. Quod si igitur idem congiarium utroque respexit, sane intelligitur non idem voluisse *Tertullianum*, cum anno demum CXCVIII. a Senatu dignitas Augusti in *Caracallum* collata. Verum si detur id etiam, aliud congiarium ab *Herodiano*, a *Spartiano* aliud intelligi; tamen quod ex hoc primo loco excitavimus, non potest ad locum *Tertulliani* referri eam ob causam, quia ipsi de congiario non nisi populo dato editisque spectaculis, *Tertulliano* autem de re plane alia militibus in castris concessa est dictum. Sed neque illa postrema sententia admitenda est, ut ista liberalitas, finito in Oriente bello, in Syria contigerit A. CCII. post susceptum ab utroque Augusto consulatum. Qui enim ejus rei solus mentionem injicit *Ælius Spartianus*, datum esse, ait, militibus cumulatius stipendium, quod dubito an donativum dici possit, quale *Tertullianus* significare videtur. Ac si vel maxime sint, qui malint in isto loco *Spartiani* donativum intelligere, eos spero non penitus contempturos sententiam meam, qua liberalitatem a *Tertulliano* expositam credo eam attingere, de qua *Spartianum* locutum esse dixi, dum ea referebat, quæ acciderant post occupatam *Ctesiphontem*. Quæ ita cum circumspicimus, non omnia solum, si contentio quedam et comparatio fiat, bene se habere, sed explicari etiam egregie alterum posse ex altero animadvertimus. Nam primum isto tempore duces fuisse Augustos neminem præterire potest; erat enim *Caracallus* jam ante expeditionem Parthicam A. CXCVIII. et nunc a militibus etiam particeps imperii dictus. Deinde donativum militibus datum *Spartianus* commemorat, unde illa liberalitas Imperatorum in castris intelligitur. Denique sub initium hujus anni CCI. nondum erat lex quedam a *Severo* promulgata, quæ omnes a religione christianorum arceret, quorum familiam mox turbatam esse ea apparebit. Sed hoc donativum fuisse sub initium A. CCI. militibus distributum, id vero cum habeat aliquam dubitationem, quomodo calculi subducendi sint, brevier exponemus. Principio velimus animadverti, quod alio quodam loco disputavimus (supra § 16. col. 119. not.) *Severum*, expleta priori parte anni CXCVIII. in Orientem fuisse profectum. Huic bello adversus Parthos suscepto finem fere imposuit occupata *Ctesiphonte*. Nam, quod postea demum *Dio Cassius Severum* refert bis frustra *Atram* impugnasse; in eo, si recto dixit, *Severus* non videtur multum temporis consump-

(1) *Spartianus* in *Severo*, c. 14.: «Profectus ad bellum Parthicum est, edito gladiatorio munere, et congiario populo dato.»

(2) Idem, c. 16.: «Harum appellationum causa donativum militibus largissimum dedit, concessa omni præda oppidi Parthici, quod milites quærebant.»

(3) Id., ibid.: «Post hoc (cum filium majorem consulem secum designasset), dato stipendio cumulatius militibus, Alexandriam petiit.»

cisae, cum altera eoque vehementissima hujus urbis oppugnatione viginti diebus confecta (Dio. l. LXXV. c. 13. p. 1265.), eamque statim secutum iter Severi in Palaestinam atque Aegyptum. Sed quoque modo hoc accipiat, Ctesiphontem hiemali prepe tempore captam esse *Spartianus* confirmat in Sev. c. 16. Hoc dici non potest accidisse A. CXCVIII.; quomodo enim, si dicamus etiam *Severum* statim post susceptam a *Caracallo* Augusti dignitatem Roma abiisse, quomodo, inquam, tempore tam brevi tantum iter in ultimas quasi regiones perficere, classem exornare, peragrarer Armeniam, Seleuciam, Babylonemque capere, atque vastare Arabiam potuisset? Neque vero id magis anno sequenti contigisse credibile est. Etenim post captam Ctesiphontem, Atramque his obsessam, *Severus* venit in Syriam, ubi postea fauces imperii suscepit. Sed cum cum filio A. CCII. hos habuisse, norunt, qui fastos consuluerunt universi; itaque dicendum erit, per tres fere aut duos annos nihil egisse *Severum* in bello adversus ceteros persequendo: quod prorsus abhorret. Restat igitur, ut captam a *Severo* Ctesiphontem A. CC. fore veritatem dicamus, cujus occupationem cum statim exceperit Augusti dignitas in *Caracallum* a militibus collata, ac donativum iis ea de causa concessum; hoc certe non alio tempore, nisi sub anni CC. finem aut sequentis initium contigit. Quae quidem res egregie confirmatur is antiquitatum monumentis, quae utriusque rei memoriam nobis tradiderunt. Etenim, ut a victoria Parthica exordiar, non *Eusebius* solum, cujus forte quidam stare nolent iudicio, hanc victoriam a Parthis, Adiabenis, Arabibusque reportatam transfert in A. CC. (*Chronic.* l. II. ad h. a. Edit. Scaligeri, p. 172.). Sed fasti etiam (apud Pamelium in vita *Tertull.* p. 18. H.) et nummi (apud *Mediebarthum* ad a. c. 201. p. 274.) cognomen *Parthici Maximi Severi* Tr. P. VIII. sustinenti tribuunt, quam progredi a medio anni CC. ad anni sequentis mediam partem, nemo ignorat. Deinceps in *Caracallum* Augusti, in *Getaem* Caesaris dignitatem a militibus collatam esse A. CCI. ex *Spartiano* intelligitur quodam modo, qui hoc ait factum esse, cum *Caracallus* annum XVI. ageret (l. c. c. 16.); quem eo anno egit haud dubie, ut apparet ex his quae de ejus natali alias disputavimus (§ 6.). Ac hujus quidem auctoritas si forte repudianda videtur propterea, quod in definienda *Caracalli* aetate sibi ipso non constat satis; hunc certe scrupulum eximit elegantissimus nummus thesauri olim *Schwartzburgici*, nunc *Gothani*, quem memoriae hujus rei conservandae destinatum fuisse, dubitari non potest (1). Ejus altera pars caput *Severi* laurea cinctum offert addita inscriptione: *Severus Aug. Part. Max. P. M. Tr. P. IX.* altera nudum

A Getae, et *Caracalli* laureatum caput, quod hunc quidem Augustum, illum Caesarem fuisse indicat, cum epigraphe: *Aeternit. Imperi.* Nempe eo non solum confirmatur id, quod *Spartianus* de tempore hujus ab iis susceptae dignitatis tradidit, sed haec etiam sequuntur, quae antea diximus, eam rem Anno CCI. extitisse, siquidem eo anno *Trib. Pot. IX. Severus* auscepit. Sed redeamus ad librum de *Corona*. Hujus locum supra excussum dicimus intelligi optime posse, si admittatur sententia ea, quam nobis probasse satis videmur. Namque ex ea intelligi maxime potest, qui factum sit, ut milites laureati incederent; quod nemo mirari debet, qui milites etiam triumphantes cinctos coronis fuisse novit, quale quid hic fuisse facile perspicitur. Nam et nunc subacti pene erant omnes, adversus quos *Severus* exercitum duxerat, in primis Parthorum bellicosissima natio, et ipse *Severus*, cum propter articulare morbum agere triumphum de Parthis non posset, de Judaeis tamen eum agendum filio, ac Parthici compensandi gratia militibus forte signa triumphantium concessit. Quae si teneamus, simul illud aperitur, quo modo nunc turbandae pacis suspicio christianis potuerit oboriri. Jam enim prostrati erant hostes Imperatoris omnes, ipsaeque *Severi* jam otiosi asperitas minabatur severitatem summam, quam, districtus adhuc gravioribus negotiis, non potuerat sequi. Et isti inflammandae maxime idoneum videbatur militis exemplum, quem eo, quod coronam repudiasset, parricidium commisisse, hostemque Caesaris publicum extitisse, suo more Deorum cultores arbitrabantur.

§ 2. — Secus sententiarum opiniones examinantur, et imprimis Hoffmanni et Orsii, qui illum A. CXCVIII. tribuerant, et Pagii, qui cum assignaverat A. CCII.

At, cum his argumentis inductus, librum de *Corona* A. CCI. scriptum esse contendam, video plerumque contradicere, quamvis in diversas plane partes pronuntient. Namque Orsius, familiae Dominicanae doctissimus monachus, ejusque adstipulator *Hoffmannus* A. CXCVIII. *Baronius* A. CXCIX. *Pagius* A. CCII. *Pamelius* et *Allixius* A. CCX. postremo *Tillemontius* imperante *Maximino* A. CCXXXV. eum editum fuisse opinatur. Sed isti, si a *Tertulliano* discesseris, omnes ad unum errarunt in eo, quod aliud donativum militibus a *Severo* datum intellexerint, quam quod debeat intelligi. Quocirca superaddere possemus iis confutandis, dum, quale donativum hic fuerit a *Tertulliano* indicatum, docuimus. At quoniam ex istius libelli tempore pendet plurimorum ejus librorum chronologia, facitque ista secus sententiarum confutatio plurimum ad confirmandam nostram sententiam, age! eas opiniones brevissime examinemus. Atque hic de opinione *Tillemontii* nihil attinet dicere propterea, quod tota ista res satis tractata videtur ab *Hoffmanno* (In diss. de *Tertulliani* omnibus in *Montanismo* scriptis, § 6. p. 26. seqq.), et plane sequitur illam haeresim, quae neque A.

(1) Eam cum erudito orbe communicavit Polycarpus Tentzelius in diss. Jo. Andr. Schmidii praesidio habita, ubi selecta numismata aurea, argentea et aerea maximi moduli ex gemaphysico Amstadio Schwartzburgico explicat; pag. 22. seqq. Aliam inscriptionem, in qua nomina trium imperum cum anno Tr. P. IX. Severi et Tr. P. IV. Caracalli coniunguntur, habet Scaliger in animadvers. Euseb., pag. 228.

CXCIX. neque paulo post *Tertullianum* vult ad Montanistas transiisse, quod alio loco disputavimus. Et in ista quidem parte disputationis rectius versatus est *Hoffmannus*, quam tum, cum suam ipse opinionem protulit. Vult enim hunc librum eo tempore fuisse conscriptum, cum pax christianorum ne a Præsidibus quidem, nedum edicto *Augusti* labefactata fuerit, et anno quidem P. C. N. CXCVIII.; quorum illud effici credit eo, quod *Tertullianus* christianos referat credidisse, pacem imprudenti militis, quem hic defendit, facto turbatum iri; hoc vero potentissimis ait ab *Orsio* demonstratum argumentis esse. Quæ cum adhiberentur ab *Hoffmanno*, ut labefactaret *Moshemii* τοῦ μακαρίτου sententiam de vera ætate *Apologetici*; hic quidem (in addendis ad vol. I. diss. suarum in *Hist. Eccl. pertinentium*, p. 741. seqq.), concedit, istam rem rite ab *Orsio* fuisse expositam; sed negat, id recte proferri, quod non simul pace uti christiani potuerint, et ab hostibus tamen suis variis injuriis affici. Atque ego tametsi *Orsio* non assentiar, potiusque refellam postea, sapienter tamen *Moshemium* pronuntiasse agnosco, ubi res christianorum dixit, cum alijs in provinciis urbilusque tranquillæ fuerint, in alijs sæpenumero a Præsidibus turbatas, et talem rei christianæ faciem tempore scripti hujus libri revera fuisse. Pulchre enim id potest intelligi e libro *Tertulliani* ad *Scapulam*; quem editum esse impetrante *Caracallo* plurimi eorum confitentur, qui quidquam in isto genere tentarunt; et apparebit id quidem ex iis, quæ postea docebimus. Jam isto ex libro quis non videt, maximis tum calamitatibus expositos christianos fuisse? Et nemo tamen unus est inter scriptores veteres, qui christianos sub *Caracallo* vexatos esse tradat. Unde hoc? Nimirum quia pace tum fruebantur nullo *Augusti* edicto turbata; sed a Præsidum tamen crudelitate non vacabant ubivis. Tum vero se ita rem habuisse omnino, cum in litteras referret *Tertullianus* istas de *Corona* opiniones, videri optime potest, si admittantur ea, quæ nos quidem sentimus de istius libri ætate. Contigit enim hoc facinus militis in Oriente, forte in Parthia etiam, ubi ante *Severi* edictum christianos exagitatos fuisse non legimus uspiam; sed, quæ a *Tertulliano* enarrata sunt in *Apologetico* cæterisque ejus generis libris, in Africa potissimum exstiteri, unde cæteri in Oriente christiani plane vereri poterant, ne pace propter facinus militis privarentur. Sed influent in animos forsitan potentius *Orsii* argumenta; itaque quænam quantaque ista sint, videbimus. Sunt vero excursionis *Orsianæ* tres loci, quibus rem istam descripsit (1). Primum monet, hunc librum A. CXCVIII. assignari debere, reperitque liberalitatis *Severi* apud veteres scriptores vestigia; deinde occurrit *Pagio*, qui A. CCL. scriptum hunc librum existimaverat; tum ostendit, quæ adductæ sunt a *Tertulliano*, hujus liberalitatis *περιτοκίαι*:

A omnes cum rebus A. CXCVIII. gestis egregie convenire, sed pugnare cum quocumque anno alio. Igitur et nos sequemur doctissimi viri vestigia, quoniam veremur, ne misceamus ea, quæ jam ab eo permixta sunt satis, ac per singulos locos, quænam recte dixerit, quænam secus, adjecto breviori argumentorum *Pagianorum* examine, indicabimus. In loco isto primo, qui est de numero liberalitatis *Severi* *Augusti*, quinquies ab eo donatos milites esse, nescio an satis recte, dicit, siquidem aliquot nummi septies eam commemorant (V. *Vaillantii numismata Imp. Rom.*, tom. II. p. 234.); sed potest id salva re controversa concedi. Neque tamen in eo *Orsius* sibi constat ipse, quod *Tertullianum* de donativo Anni CXCVIII. locutum esse judicet (pag. 104.), et postea eum tamen dicat de quarta liberalitate a se indicata dixisse (p. 106.). Est enim ista quarta, ut ipse monuit, hæc eadem plane, quæ occupatam *Ctesiphontem* secuta est. Alterum locum, quem dedit opinioni *Pagii* examinandæ, non repudiamus per se, sed sunt tamen in ista disputatione, quæ omnino admitti non debent. Etenim id primum inepte dicit: *Tertullianum* de urbanis militibus loqui, quibus ad custodiam Urbis fuissent ad portam *Viminatam* castra prætoria; cuius rei ne adest ulla quidem significatio, et extra *Romam* tempore belli, quis dubitet, castra *Severum* habuisse? Deinceps, quod nostræ sententiæ maxime contrarium videmus, liberalitatem omnem dicit pacis tempore postque reditum e bello editam fuisse; qua de re *Spanhemius*, quem obiter citavit, nihil prorsus habet. C Istud vero ego si de congiariis dici posse concedam, de donativis, quale hoc erat haud dubie, vehementer equidem dubito. Imo ipsa post captam *Ctesiphontem* edita liberalitas, admissa ab *Orsio*, num ullo modo per verba *Spartiani* alia intelligi potest, quam quæ extra *Romam* in bello edita fuerit? Postremo in responsione ad alterum *Pagii* argumentum, male argumentatur, dari ejus opinionem non posse propterea, quod christiani vel pacem a Præsidibus vel ab Imperatore turbendam timuissent; e quibus nec illud defendi posse, quia jam A. CCL. vexati fuissent christiani, neque hoc etiam, fuisse enim eo anno *Severum* absentem et occupatissimum. Quod posterius oppido leve est. Nam et militibus donativa extra *Romam* data sunt, et isto anno CCL. bello *Orientali* finem *Severus* imposuit. Sed nihil, fateor, tribuendum est *Pagii* argumentis (1). *Caracalli* enim *quinquennialia*, quorum causa editam vult liberalitatem *Tertulliano* commemoratam, ad A. CCLII. pertinent, ubi quis nescit jam christianos fuisse propter *Severi* edictum omni scelere laceratos? Tum vero in altero argumento et hoc perperam dicitur, cæptas esse istas inimicitias a militibus, ut *Diocletiani* tempore, atque omnis ista sententia defenditur propter eam opinionem, quod res christianorum ante decimum *Severi* annum nondum fuissent turbatæ; quod est supra satis confutatum. Tertius denique disputationis *Orsianæ*

(1) In diss. hist., qua ostenditur, catholicam Ecclesiam tribus prioribus seculis capitalium criminum reis pacem et absolutionem nequitiam denegasse; sect. II. cap. 3. Digressione 2. p. 104. 113. Ea producit *Mediolani*, 1750. 4.

(1) Ea proposuit in *Critica Annalium Baronii* ad a. c. CXCLX. n. 3. p. m. 91. 92.

locus, in quo verba *Tertulliani* nullum annum præter *CXCVIII.* attingere posse defendit, non est æquiore *Jove* tractatus. Etenim quod istam liberalitatem *Severi* existisse ante expeditionem parthicam putat, id vero habet aliquam ambiguitatem. Nam si ista bis edita est, primum *A. CXCVII.* post reditum *Severi*, quam memoriæ prodidit *Herodianus*, deinde *A. CXCVIII.* ante bellum adversus Parthos susceptum, qualem *Spartianus* tradidit; hæc, uti diximus, nullo modo potest intelligi, nec videtur intellecta ab *Orsio*, qui ad eam rem confirmandam *Herodianum* citavit; illa vero ad rem nihil facit omnino propterea, quod eo anno nondum erat *Augusti* dignitas in *Caracallum* collata. Sed in iis locis, quos ex *Tertulliani Apologetico* c. 55. libroque ad *Scapulam* c. 4. attulit, non est, quod multis versemur. Sunt enim isti a nobis eodem anno *CXCVIII.* ac sequenti vindicati, absque ullo causæ nostræ detrimento, cæteraque, dum donativa extra Romam distributa esse novimus, sua sponte concidunt.

§ 3. — *Baronii argumenta convelluntur pro A. CXCIX.*

Restant de anno scripti hujus libelli decreta *Baronii* atque *Pamelii* ita comparata, ut convelli nullo negotio possint. Namque *Baronius* (V. ejus *Annales Ecclesiast.* ad a. CCI. tom. II. ed. Col. 1609. pag. 299.) ut probaret, eum librum exaratum esse *A. CCI.* antequam *Severus* proficisceretur in Orientem, h. e., ut nos loqui rectius solemus, *A. CXCIX.*, nummum excitat, cujus altera pars *Severum* cum Tr. P. XI., altera liberalitatem V. habet, additque multo etiam asseverantius: hunc nummum ad res nostras, de quibus acturi sumus, pertinere certo scias. Quod mihi videtur eo planissime modo dictum, quo olim *Pythagoræ*, cum ex iis quæreretur, quare ita quid esset, illud suum ipse dixit interponere solebant; nihil est enim ab eo *Baronii* effato veritate disjunctius. Nam cum clare tradat, annum Tr. P. *Severi* septimum eo anno initium sumpsisse, et tamen nummum excitet cum Tr. P. XI. qui plane ad *A. CCIV.* aut, si magis cum ipso *Baronio*, ad An. CCVI. referendus est; nonne repugnantia loquitur? Ac de altero ejus argumento quid dicam? quod duxit ab eo, quod ante hanc expeditionem Parthicam nullæ, post eam multæ calamitates christianorum exstiterint. In quo peccavit dupliciter; primum, quod eas ante fuisse negaverit, quam profectus sit *Severus* adversus Parthos, deinde quod librum de *Corona* eo de *Spectaculis* posteriore esse non cogitaverit. Atque illud confutavimus suo loco; hoc vero uti nemo negare potest, nisi cui tenebræ sint vero meridie (est enim et hoc satis disputatum); ita de vexatione christianorum, lege *Severi* antiquiore, non potest sermo esse in eo de *Corona*, ubi christiani dicuntur istas calamitates tanquam venturas extimescere; cum tempore eo, quo *Tertullianus* in chartam coniecit librum de *Spectaculis*, jam ad christianos impetum suum Deorum cultores convertissent. Quare ex ipsius *Baronii*

A mente, librum de *Corona* ad decimum *Severi* annum referri oportebit.

§ 4. — Denique *Pamelii* et *Allixii*, qui librum hunc conjectant in *A. CCIX.* Decreta exploduntur.

Ad *Allixium* venio, doctissimum virum, quem miror tam docilem se præbuisse ad *Pamelii* sententiam, quo dubito, an quis magis contra auspicia ad definiendam scriptorum *Tertulliani* ætatem accesserit? Atque isti *Pamelio*, quoniam liberalitatis mentionem *Tertullianus* injicit, libellus ad *A. CCIX.* atque ad decennalia *Anthoni* plane referendus videtur (*In vita Tertulliani, præmissa ejus operibus a Pamelio*, Colon. 1617. editis. p. 22. E.). Sed ejus quidem liberalitatem in istis decennialibus existisse, non probat *Pamelius*, sed plane fingit ad libidinem. Tamen alio quodam loco (*In notis ad hunc librum*, pag. 210. n. 1.) ad nummum provocat dicis causa, eumque hujus argumenti: *Imp. Cæs. L. Sept. Sev. Pert. Aug. Liberalitas Augg. SC.* Hic primum mihi quis dicat, ubinam sint decennialium notæ? Deinde cum ego non ignorem, *Severum* et *Caracallum* militibus populoque communiter aliud dedisse in decennialibus; nunquid plura his congiaria non sunt aut donativa edita? Nemo vero id quidem absque temeritate aut ignorantia dixerit. Imo, siquidem *Pamelius* ausus est aliis obtrudere annum CCVIII. absque omni ratione idonea; nobis vicissim non potest vitio verti, si annum CCI. intelligamus; hoc enim anno et liberalitas edita est, et ab *Augustis* etiam. At quamvis omnino turpiter se ipse dederit, tamen *Allixius* (*In rarissima diss. de Tertulliani vita et scriptis*, cap. VI. p. 49.) secessit in ejus sententiam; nam in libro de *Corona*, inquit, excitatur libellus de *spectaculis*, qui scriptus est *A. CCIV.* Id vero inepte dictum esse a *Pamelio*, quem unum sequitur, facile intelliget, qui cumque secum reputaverit ea, quæ supra de isto libello pronuntiavimus; neque, si verum hoc esset, maxime de eo super *Spectaculis*, causam esse perspicimus, quapropter liber de *Corona* ad *A. CCVIII.* non ad alium referri deberet. Neque ad eam rem defendendam rectius adhibuit errores *Montanistarum* in libro de *Corona* occurrentes. Quos equidem isti libro non nego inesse; sed eo argumento id posse effici quod debeat, hoc vero nunquam percipietur, nisi ab iis, qui demum eo anno *Tertullianum* putant ad *Montanistas* transiisse.

§ 5. — Liber uterque de Cultu seminarum simul editus ostenditur contra *Pamelium* et *Tillemontium*.

Sed satis diu nos tenuit de libro super *Corona* instituto; itaque nobis est properandum ad alios quosdam libros, et eos quidem, quos *Tertullianus* de Cultu seminarum composuit. Atque hic non videtur a suscipienda disputatione alienum, paucis præmonere, qualis fuerit olim horum librorum inscriptio, atque dispicere, fuerintne posterior libellus cum altero a *Tertulliano* eodem tempore editus. Videlicet qui ante *Nic. Rigaltium* libros *Tertulliani* ediderunt, hi alterum de *Habitu muliebri* dicebant, alterum de

Cultu feminarum. Sed iste *Rigaltius*, cum potius esset vetustissimo illo codice *Agobardi*, primas auen est, utrumque de *Cultu feminarum* inscribere. Itaque et nos nulli debitamus, hos libros non disjunctos unquam fuisse, sed unicum quasi effecisse volumen, non ista solum codicis *Agobardini* auctoritate moti, sed etiam propterea, quod ipsa horum librorum ratio argumentumque suadeat, posteriorem non ita multo post priorem a *Tertulliano* editum fuisse. Quod enim *Pamelius*, qui inscriptionem alias receptam sequebatur, vix potuit concoquere, quod, cum *Tertullianus* cultum ab ornatu in priori libro subtiliter distinxisset, tamen in posteriori, de cultu feminarum appellato, ornatum mulieris pertractarit; ea quidem difficultas, sublata inscriptione utriusque libri diversa, ac argumento ejus studiose cognito, mirum in modum evanescit. Ut enim *Tertullianus* habitum feminae cultu et ornatu effici dixerat, superioris istius generis exempla putat mundum muliebrem, aurum, argentum, gemmas, vestes, et quæ sunt generis ejusdem; posterioris vero curam capilli et cutis et earum partium corporis, quæ, ut ait, oculos trahunt. Atqui in priori libro aurum, argentum (cap. 4.), gemmas (c. 5.), vestes pertractat (c. 7.); in posteriori de observanda pudicitia in cultus et ornatus institutione agit universe (cap. 1-5.), deinceps de colore ornamentoque capillorum, omnemque librum finit monitis quibusdam de ornatu pudicitiae adverso. Quare eum in illo de cultu, in hoc de ornatu feminarum egisse, ac tanquam partes utrosque unum librum constituisse clarum est. Nam quod *Tillemontius* ait (*Mémoires pour servir à l'Hist. ecclési.*, tom. III. p. 662. not. 12.) manifestum esse, quod isti duo libri separati fuerint, nec referri unns ad alterum ullo modo possit, id vero facilius dicitur quam probatur, et ne refelli quidem debet; est enim ignorantis. Atque etiam alia est istius sententiae nostrae probatio; nam in posteriori libro impendentium christianis malorum haud dubiam mentionem injicit, quorum in priori nulla est significatio. Jam si ærumna tum fuissent affecti, quomodo *Tertullianus* abstinisset a commemoranda ea, ut feminis christianis luxum dissuaderet, cum eo argumento alias frequenter utatur? Sed cum prior iste libellus posterior sit eo de *Spectaculis*, quod deinceps apparebit; dicat mihi quis, utrum in illo quoquam anno, qui effluxit ab eo, quo scriptum de *Spectaculis* librum diximus ad annum CCII., quo coepit sunt adversus christianos inimicitiae, pace christiani usi fuerint, nisi forte A. CCI. aut CCII. Namque a reditu *Severi* ex Gallia ad annum CCI. fuisse christianos maxime vexatos, et ordo librorum docet a nobis in superiori hujus disputationis parte constitutus, et historia martyrum Scillitanorum (V. sup. § 6.). Itaque cum fere post partem anni CCII. priorem editum fuerit *Severi* edictum, ut suo loco docebimus, vix potest prior de *Cultu feminarum* libellus editus alio tempore dici, nisi eo fere, quo in lucem posterior ejus argumenti liber prodit.

§ 6. — Anno quidem CCI. aut CCII.

Quorsum hæc omnia? Nimirum ut intelligatur, si tempus scripti alterutrius libri constat, utriusque ætatem reperiri. Quam ob rem ut certissimam sequamur ejus temporis significationem in libris ipsis; utemur calamitatibus, quibus tum expositos fuisse christianos *Tertullianus* ait, quasque tempore eo, quo alterum de *feminarum cultu* libellum componeret, fere initium sumpsisse verba docent (L. II. c. 13.): *Tempora christianis semper, et nunc vel maxime, non auro, sed ferro transiguntur. Stola martyriorum præparantur.* Quæ quidem intelligi de superiore christianorum vexatione a plebe facta nequeunt, propterea, quod in priore hujus argumenti libro ad librum de *Spectaculis* provocat (c. 7.). Namque ego mihi persuadere haud possum, *Tertullianum* voluisse, hunc excitando, græcum similis argumenti librum significare, quoniam et latinum græco antiquiorem esse ostendimus (§ 14.), et ista *Tertulliani* admonitio, qua quid a Deo esse possit pronuntiat, tametsi ejus rei abusus Deum non habeat auctorem, in latino de *Spectaculis* libro omnino occurrit (cap. 2.). Enimvero cum de *Spectaculis* scriberet, jamdudum summis malis affligebantur christiani, de quibus ne verbo quidem in isto priori de *Cultu feminarum* libro loquitur, et tempore posterioris libelli denuo imminabant, quare nec ad priorem sub *Severo* vexationem referri hi libri ullo modo possunt, sed ad annum potius P.C.N. CCI. aut II.; prouti quis velit mala christianorum tum orta, vel impendentia credere. Neque vero est, quod *Tillemontium* audiamus opinantem (L. c. p. 240. Art. VI.), demum post annum CCIII. editum esse librum priorem, posteriorem vero multo ante, et anno quidem CXCVII. Nam in eo loco, quem excitavit (1), æque potest *Tertullianus* priorem *Severi* ex Parthia reditum aut legationem quamdam Parthorum habuisse in animo, quam illam de Parthis victoriam posteriorem. Quod vero causam aliquam esse dicit credendi, istum librum, quem nos posteriorem dicimus, multo ante esse scriptum, quam alterum ediderit; de eo, quoniam *Tillemontio* non placuit ejus opinionis rationem reddere, nobis vicissim placet tamdiu dubitare, quoad ejus generis aliquid productum ab alio quodam viderimus.

§ 7. — Liber de Fuga in persecutione vindicatur A. CCII.

Eidem tempori suam quoque originem debet liber de *Fuga in persecutione*. Quod argumentum jam in illo de *Corona* alias disputandum promiserat (cap. 1.): cujus loci verba tametsi ad *Scorpiacem* potius nonnulli referenda putaverint, est tamen jamalis observatum, quod intelligi hæc quidem non possit propterea, quod eam hæreticis, sed illam de *Fuga* commentationem timiditati eorum opposuit, qui erant

(1) Lib. I. c. 6. Gemmarum quoque nobilitatem vidimus Romæ de fastidio Parthorum et Medorum, cæterorumque gentium suorum coram matronis erubescerentem.

socii orthodoxæ Ecclesiæ. Igitur apparet, libellum de Fuga denum post A CCI. a *Tertulliano* editum fuisse. Atque ego nullus dubito eum librum anno sequenti vindicare. Equidem ista lenitate ac modestia *Tertulliani* non utar, quæ notari meretur in libro, in quo quæstionem ponit, quæ Montanistas separabat a puriori Ecclesia, quibus tamen eum tum fuisse addictum nemo dubitabit (1); dicere enim quis posset, *Tertullianum*, cum ad eum ista perscriberet, qui stabat a partibus orthodoxorum, se quidem temperasse a verbis durioribus? Sane gravius aliquod argumentum positum est in eo quod, cum nostrum libellum ederet, jam cœpisse quædam adversus christianos flagitia dixerit. Ita enim orditur: *Quæsiati proxime, Fabi frater, fugiendum necne sit in persecutione, quod nescio quid annuntiaretur.* Et paulo post: *hanc mutetiam et tua consultatio commendavit et conditio temporum suo jam nomine injunxit. Quanto enim frequentiores imminet persecutiones, tanto examinatio procuranda est, quomodo eas accipere fides debeat.* Denique: *Hæc palæ illa, quæ et nunc dominicam aream purgat, Ecclesias scilicet, confusum acervum fidelium eventitans, frumentum martyrum, et palæas negatorum.* Sed quænam hic intelligenda sit christianæ familiæ vexatio, neminem fugere potest, qui superiorem illam A. CXCVII., posteriorem A. CCII. contigisse, nostrum vero libellum post opiniones Montanistarum a *Tertulliano* susceptas scriptum esse animadverterit. Igitur ad finem fere A. CCII. editam esse hanc de Fuga disputationem dicimus maxime propterea, quod anno incipiente *Severus* adhuc fuerit in Syria versatus; unde vix dici potest ante confectam mediam ejus anni partem suam adversus christianos legem tulisse.

§ 8. — *Examinatur popularis sententia de libro Scorpiace libris Tertulliani ad Marcionem posteriore, deque ejus adversus hunc libris deperditis disputatur.*

Nunc accedimus ad *Tertulliani Scorpiacen*, quam quidem anno CCIV. asserere ejusque sententiæ rationem reddere decrevimus. Quod opus cum aggrediamur, non dubitamus fore plerosque, qui istam sententiam nostram minime audiendam esse dicant. Etenim stat fere omnibus, quos ista de re novimus disputantes, *Scorpiace Tertulliani* esse perscriptam post editos denum libros, qui adversus *Marcionem* nostro adhuc tempore habentur. Idque videntur sibi ut præscriptum et quasi imperatum defendere eam ob causam, quod in quinta *Scorpiace* sectione Marcionitas ait didicisse a se, Deum suum esse bonum, quam rem certe in primo alteroque contra *Marcionem* libro ex instituto disputavit. Atque ego non ignoro, libros adversus *Marcionem*, primum saltem, A. CCVII. aut CCVIII. editum a *Tertulliano* fuisse, ideoque et

A veritati consentaneum videri illud, quod *Scorpiacen* anno denum CCVIII. aut postea ediderit. Sed cum semper requiram, quid sit in quaque re maxime probabile, hoc in argumento quanta vis insit, placeat quodam modo expendere. Cum *Tertullianus* adversus *Marcionem* librum primum, quem superstitem habemus, componeret, jam quidem ipsi se scribendo his opposuerat, sed unam harum commentationum, cum postea plenior de ea re disputationem instituisset, rescidit, alteram amisit fraude ejusdam, qui eam descriptam cum aliis communicaverat. Hujus damni resarciendi causa eos nunc adversus *Marcionem* libros superstites elaboravit, et primum quidem anno *Severi Imp. XV.*, ut ipse fatetur in eo libro (c. 15.) in quo de iis, quæ modo diximus, exposuit (c. 1.). Quæ cum animo cogitem, dubium profecto videtur, utrum *Tertullianus* in libro, quem *Scorpiacen* appellavit, eos respexerit adversus eum libros, qui ad ætatem nostram non pervenerunt, an eos potius, quos superstites esse novimus; erant enim filii ejusdem argumenti. Jam ego non dispo, quid sit ex his eligendum; quod apparebit suo loco; sed id quidem manifestum esse omnes vident, quod dubia sit ista argumentandi ratio eorum, qui secus sentiant, et parum præsidii inveniat in argumento eo, quod ex facta ista commemoratione posset ad librum anno CCVIII. aut sequentibus vindicandum duci. Neque obstat, quominus ista de re dubitemus, *Hoffmanni* responsio, qua *Tillemontium* hic prudenter hæsitantem excepit. « Primum, inquit, diss. cit. § 14. p. 44. opusculum, et exile, ipse suppressit, alterum invito *Tertulliano*, cum adhuc røde nec satis exasciatum esset, fraude alterius vulgatum, nec a *Septimio* agnitum est; tertium non extat. Jam cum vix verisimile sit, provocasse *Tertullianum* ad eam controversiæ marcionitiæ tractationem, quam ipse suppressit vel nunquam agnovit, superest, ut intelligantur libri, qui nunc in manibus nostris sunt. » Atque hic quidem non lubet multis notare ea, quæ de altera istius argumenti commentatione *Hoffmannus* non satis accurate disputat, quasi ea, cum ederetur, nec satis elaborata fuerit, nec a *Septimio* agnita. Hoc certe non capio, quomodo possit id e *Tertulliani* verbis intelligi, qui hanc quoque, inquit, *nondum exemplariis suffectam* (h. e., nondum pluribus codicibus descriptam), *sed uno tantum* (quod is abstulit) *fraude tunc fratris, dehinc apostatæ amisi, qui forte descripserat quædam mendosissime et exhibuit frequentie.* Omnia nunc ab *Hoffmanno* tametsi recte dicta dederim; tamen, si in ejus argumento ea sumpta sunt, quæ denum concludi debebant, omne illud argumentum nihil efficere nemo negabit. Igitur si ista opinione de libris, qui supersunt, adversus *Marcionem*, *Scorpiace* superioribus, ante volumus adstricti teneri, quam quid hac in re rectissimum sit judicavimus, haud verisimile id esse fateor, quod *Tertullianus* aliquem librum suppressum vel agnitum nunquam, in *Scorpiace* laudaverit. Sed istud fac nondum esse exploratum, ut est vere, adeoque forte ante illos scriptam *Scorpiacen* esse; citare primum alterumque

(1) Argumento esse potest Paracleti Montanistarum commemoratio, quem dici non recipi ab iis, ad quos irater ille pertinebat, cui librum inscripsit (c. 1.); spiritus præterea effatus ad testimonium citat (cap. 9.) quod cum in sacro codice non occurrat, haud dubie spiritus Montanistici est; de quo etiam, e. 1. et c. 14. loquitur.

volumen contra *Marcionem*, nunc amissum quidem, satis commode potuit; primum enim opusculum, ut ait ipse *Tertullianus*, demum *pleniore postea compositione rescidit*, et citari id quidem poterat, cum accuratiori oratione nondum hæc persecutus fuisset. Quam ob rem in isto *Hoffmanni* argumento vel ea jam tanquam vera sumuntur, quæ plane sunt in controversia, vel relinquuntur in medio potius. Quod si illud est, sane ejus argumentum redit in orbem; sin hoc, nostra quidem sententia non est inferior *Hoffmanniana*. Sed, remota hac difficultate, quæ fraudi nobis esse poterat, scriptæ *Scorpiace* ætatem nunc age definiamus.

§ 9. — *Scorpiacen A. CCIV. scriptam esse conficitur.*

Cum *Tertullianus*, quæ de martyrii dignitate disputare in ista *Scorpiace* volebat, in litteras referret; erant deorum cultores in christianis funditus delendis occupati; quod universum docet argumentum hujus libelli iis hæreticis oppositi, qui, cum *fides æstuar*et, et *Ecclesia de figura rubi exureretur*, suscipere propter religionem mala turpe putabant (c. 1.). Hujusmodi mala jam oportet atrocissima fuisse, ut verba *Tertulliani* ostendunt, quæ in eadem sectione subjicit: *Et nunc præsentia rerum est me diu ardor, ipsa canicula persecutionis, ab ipso scilicet cynocephalo. Alios ignis, alios gladius, alios bestię christianos probaverunt, etc.* Atque hic nullum est dubium, quin intelligenda sit vexatio ea, quæ post *Severi* edictum exardescerat; siquidem hunc librum post illum de *Fuga in persecutione* composuit. Namque *Tertullianum* nusquam legimus probantem, quod tales propter religionem calamitates Deum auctorem agnoscat, nisi in isto de *Fuga* libello, ejusque in primis tertia sectione; qua tamen de re se jam fuisse olim commentatum ait in quarta *Scorpiace* sectione. Sed, ut de ætate hujus libri pressius dicam, prorsus eum existimo prodiisse A. CCIV. Ubi primum mihi hoc argumento est, quod, cum *Eusebius* II. E. VI. c. 2. Ed. Cantabrig. p. 257. calamitates a *Severo* summa vi christianis illatas esse dixisset, et ita quidem, ut multi jam Antichristi adventum appropinquantem putarent; neque is ipse, neque quis alius scriptorum veterum alia mala litteris consignaverit, præter ea, quæ anno *Severi* decimo, sub *Læto*, Africæ præside, christianis contigerunt, et anno sequenti auctore *Aquila*, Præsidi ejusdem provincie (Euseb. I. c. c. 3. p. 261.). Nam quod hæc eo anno extiterint, ipse *Eusebius* docet, qui *Origenem* tum Catechumenis instituendis præfectum fuisse confirmat, dum *Aquila* se incremento christianæ religionis ejus assecclas lædendo opponebat, eumque XVIII. annorum fuisse, cum eum XVII. ætatis annum egisse dixisset eo tempore, quo pater ejus *Leonides* morti traderetur (c. 2. p. 258.), quod factum est anno decimo *Severi*. Jam si qui tamen pergunt opinari, nostrum libellum scriptum esse A. CCVIII.; dicant mihi tamen, quonam jure ei anno calamitates maximas christianorum possint asserere, quarum nulla tamen apud veteres scriptores exstat memoria? Quo

A loco libet admirari tot doctissimorum virorum levitatem, qui, cum semel inbibissent opinionem de *Scorpiace* libris nostris contra *Marcionem* posteriore, oblitii sunt ejus, quod nihil sit in historia turpius, quam temere credere. Nam si ego duas sententias ferri videam, alteram opinabilem, sed nullo veterum scriptorum testimonio efficiendam, alteram ita comparatam, ut præ se ferat hoc veritatis præsidium; quidni, relicta illa, hanc sequerer? Atqui hoc præsto est argumentum, idque premendum etiam atque etiam, siquidem postea ostenderimus, librum *Tertulliani de Pallio* esse in annum CCVIII. conjiciendum. Namque in eo (c. I.) gaudeo vos, inquit, *Carthaginenses, tam prosperos temporum, cum ita vacat, ac juvat, habitus denotare. Pacis hæc et annonæ otia, ab imperio et a cælo bene est.* Ubi quo modo *Tertullianus* potuisset temporis prosperitatem commemorare, aut ad res nullius plane momenti, quales sunt istæ de pallio nugæ, descendere ob pacis otia, si gravissimæ tum fuissent christianorum calamitates, quales eas in *Scorpiace* depingit? Itaque quam alii fere quinquennio tardius putarunt scriptam *Scorpiacen*, prius utique prodiisse arbitror, quam istæ, quæ supersunt, adversus *Marcionem* disputationes, et anno quidem CCIII. aut CCIV.; cujus *Eusebius* testem rectissimum habemus, qui nusquam id quidem dicit omnino, sed, uti vidimus, quæ dicit, idem fere ostendunt. Ubi mihi quidem magis placet iste posterior annus, propter ludos, quos nuper admodum editos *Tertullianus* dicit (1). Quod si quis navelit editos credere in decennialibus *Severi* et *Caracalli* quinquennialibus, non repugnabo admodum; quoniam id satis est a *Spanhemio*, viro in his litteris probato sane et maxime nobili, evictum (2). Pythia alibi quoque quam Delphis, nec in unius *Apollinis* Pythii honorem, sed Imperatorum etiam acta fuisse. Tamen ego alterum prætulerim propterea, quod ludi Pythii sint in Græcia quovis tertio anno Olympiados editi, ipseque tertius Olympiados CCXLV. annus incidat in annum P. C. N. CCIV. Atque sic nulla vis inferitur verbis *Tertulliani*, quæ quidem, si li ludi editi Carthagine dicuntur, ubi Carthago ipsa præmio non poterat donari, non satis bene videntur cohærere.

§ 10. — *Libri V. qui supersunt adversus Marcionem, quorum primus refertur ad A. CCVII. aut CCVIII. cæteros dubiæ ætatis esse docetur.*

Præter hunc *Tertulliani* librum supersunt ex iis, qui scripti sunt, cum jam ab orthodoxis degenerasset, adversus *Marcionem* libri V. quos dubium non est argui Montanisticorum errorum posse. Etenim, si maxime dubia videretur ipsius *Tertulliani* professio (lib. IV. c. 22.), qua suos dicit et Psychi-

(1) Cap. 6. Agonas istos, contentiosa solemnia et superstitiosa certamina Græcorum et religionum et voluptatum, quanta gratia sæculum celebret, etiam Africæ licuit. Adhuc Carthaginem singulæ civitates gratulando inquietant, donatum Pythico agone post stadii senectutem.

(2) In Epist. I. ad Andr. Morellum, quæ est adjecta hujus specimini universæ rei nummarie antiquæ, in Ed. Lips., pag. 12. seq.

cos in loco de Ecstasi dissentire; neque quis visorum A rationem habere velit, quibus ista decreta, ait, confirmata fuisse (l. III. c. 24. V. c. 8.); quoniam omnes isti contra Marcionem libri non sunt uno tempore editi: tamen in libro ejus argumenti primo Montani disciplinam et suam dicit, et se decreta sua de fugiendis repetitis nuptiis auctore Paracletio defendentem (c. 29.); ac ipsa temporis ratio docet eum librum scriptum esse, postquam a partibus Montanistarum jam esse coeperat. De quo altero loco, quem disputandum sumpsimus, cum dubitare ne in mentem quidem venerit multis eorum, qui in definienda librorum Tertulliani ætate laborarunt, et ab aliis multa perperam dicta sint, subtilius videmur nobis, re sæpius cogitata, disputare debere. Atque ut de libro primo primum dicamus, nemo est qui ejus ætatem controversam esse dicat. Recte quidem et satis bene; est enim aperta ejus rei et capitalis Tertulliani professio (l. I. c. 15.) qui anno decimo quinto Severi hunc librum a se compositum fatetur. Sed cum de cæterorum ætate nihil dicant, ipso silentio eos declarant eju- dem ætatis esse. Quod longe secus est. Nam ex verbis iis, quibus finem libro primo Tertullianus imposuit (1), haud obscure colligitur, eum esse separatim editum, cæteros diverso tempore exaratos. Etsi autem non audemus dicere, an alterum, tertium et quartum seorsum aut conjunctim, ac quoniam tempore scripserit, id tamen dubio carere confirmamus, quod quintum librum Tertullianus non eodem cum reliquis tempore ediderit. Est enim liber de Resurrectione recentior eo, quem de Carne Christi composuit (de Resurrect., c. 2), in quo (de Carne Christi, cap. 7), locum excitat ex libro adversus Marcionem quarto, de quo postea dicemus. Enimvero in quinto Antimarcionis libro, c. 10. ad eum remittit, quem de Resurrectione scripserat; unde Tertullianum patet alio tempore, quam quo quartum edidit, quintum in lucem protulisse. Pariter in primo Antimarcionis, c. 1., opus de Præscriptione hæreticorum se confecturum aliquando pollicetur; sed in libro de Carne Christi tale jam dicit a se scriptum fuisse, c. 2.; igitur et hoc ostendit, primum non esse eodem partu cum cæteris omnibus editum. Quæ cum ita sint, certe quidem confirmamus, primum adversus Marcionem librum A. P. C. N. CCVII. aut, si mavis, CCVIII. prodixisse, cum XV. Severi annus in utrumque incidat, D sed de cæteris, quando sint scripti, dici nihil posse, nisi hoc, quod quintum reliquis æquale non sit.

§ 11.—Tillemontii contraria opinio castigatur.

At quod verebatur fore, ut quale in loco de Scorpiace diximus, libros contra Marcionem ibi citatos non eos esse, quos habemus superstites, sed alios abrogatos quasi, et dudum amissos, tale etiam his argumentis nostris nonnulli objiciant, id fere factum videmus a Tillemontio (*Mémoires pour servir à l'hist. Eccl.*,

(1) Si cui minus quid videmur egisse, speret reservationem suo tempore, sicut et ipsarum Scripturarum examinationem, quibus Marcion utitur.

tom. III. p. 666. not. 19.), qui istam rem pugnacissime defendit. Oportet igitur et ea, quæ pro nostris responderi possunt, in medium proferri, et discuti ea quæ in illam partem Tillemontius disputavit; sed utraque brevissime, et ita quidem, ut quæ apertio firmavimus ipsius Tertulliani testimonio, ea nunc plane mittamus. Itaque hoc unum disputari potest: utrum Tertullianus in libro de Carne Christi quartum contra Marcionem librum citaverit, quem adhuc superstitem habemus? quod prorsus existimo, primum, quoniam in illo libro Marcionis codicem sacrum examinavit, et ibi (lib. IV. c. 19.) reperitur omnino id, quod in eo de Carne Christi tetigit; deinde quod, cum librum primum adhuc superstitem Marcioni opponeret, librum de Præscriptione hæreticorum nondum ediderat. Hic tamen uti jam prodierat in publicum, cum Tertullianus de Carne Christi commentaretur, quod modo probavimus, ita necesse est sane, ut tum quoque primus inter superstites contra Marcionem libellus jam editus fuerit. Enimvero cum hunc scriberet, duo illa opuscula, quibus olim Marcionem impugnavit, resciderat amiseratque Tertullianus; quocirca apparet, eum in libro de Carne Christi remittere lectores non potuisse. Sed Tillemontium tamen contra disputantem audiamus. I. primo hos Tertulliani: Scorpiacen, de Carne Christi, de Anima et de Resurrectione libros ait superiores dici posse libris qui supersunt adversus Marcionem, hujusque nominis in iis citatos esse eos qui dudum periire. Ac de Scorpiace ego non repugno; est enim illa quæstio satis tractata: sed de cæteris non assentior. Nam de libro qui de Carne Christi inscribitur, modo diximus, quid sit sentiendum, cui si quis resistere velit, eum audiemus. Atque cum hoc ostendimus, simul illud aperiebatur, a libro de Resurrectione (qui eo est haud dubie recentior), quod Tillemontius contra volebat, remotissimum esse. Denique quod animus hominis non aliunde agitur, in libro de Anima, c. 21, ait se Marcionem docuisse. Atque ista de re cum multa dixerit in altero, qui superest, adversus eum libro, c. 6. seqq., non absurdum est dicere, quod hunc in illo respexerit; nec tamen mordicus id quidem tenebimus, qui usi non sumus istius libri testimonio. Altera dubitatio etiam puerilis est. In loco eo, quem e libro de Carne Christi ad testimonium citavimus, Tertullianus illum librum contra Marcionem, quem appellavit, libellum dixit; itaque quartum inter superstites non voluit laudare, qui non libellus sit, sed magnum volumen. Inepta conclusio! quasi vero Tertullianus omne opus contra Marcionem non opusculum dixisset, lib. I. c. 1. c. 31. II. c. 1. etc., aut quasi is dici libellus non posset, qui partem majoris operis constituit. At eo modo dicendum est, Tertullianum opus nondum perfectum citasse! Hoccine vero et potuit tanto viro scrupulum injicere, qui millies in commentariis suis ipsos libros suos nunquam absolutos antestatus est? Eodemque modo Tertullianum egisse quis negabit, si quidem nostras nostri argumenti vindicias legerit? Denique dicit Tertullianum de loco, quo sancti viri contineantur a

morte ad ultimi iudicii diem, alia in libro *de Anima*, A c. 55, deque *Resurrectione*, c. 43., alia in *Antimarcione* IV, c. 34., tradere. Audio. Sed numquid isti libri pugnant in iis locis, quos se ait in disputatione adversus *Marcionem* pertractasse? Hoc vero nec *Tillemontius* unquam probavit, nec quisquam, si in aliis ad causam propriam non pertinentibus a se *Tertullianus* defecerit, dicet admitti talem conclusionem posse.

§ 12. — *Liber de Pallio. Disputatur de triplici præsentis Imperii virtute, et inquiritur in annum quo Geta dignitatem Augusti suscepit.*

Jam nobis libellum *de Pallio* tractandum sumamus, obscurum illum quidem et satis confusum, sed magna tamen omnis antiquitatis scientia refertum. De cujus ætate cum sint tot discrepantes virorum doctissimorum sententiæ, id agamus necesse est, ut vel eas candide examinemus, vel nostram proponamus. Existit autem hic primo loco quædam quæstio facile expedienda, quænam sit ista præsentis imperii triplex virtus, Deo tot Augustis in unum favente, cui *Tertullianus* tribuit eorum temporum felicitatem (1). Namque alii (Jac. Gutherius, *de Officiis domus Augustæ*, edit. Lips. p. 277.) his unum *Severum* indicatum volunt propterea, quod tres illos imperii æmulos *Julianum*, *Nigrum* et *Albinum* superaverat; alii cum *Nigro* et *Albino* *Severum* (*Centuriatores Magdeburgici*, cent. III. p. 244.); alii *Albinum*, *Severum* et *Antoninum* (*Pamelius, in vita Tertull.*, p. 10. D. 14. F.); denique alii *Severum* cum duobus filiis *Bassiano* *Getaque* intelligunt. Sed trium priorum opinionum nullam probo. Nam ea *Gutherii* opinatio contorta est et perinepta, ut pene nesciam, an quis unquam tam aperte et perversa et falsa secutus sit. Non tangam id quidem, bonum virom non vidisse triplicem illam virtutem præsentis imperii, Deumque dici tot Augustis fuisse in unum, hos etiam multas urbes produxisse, auxisse, reddidisse; quod dicat mihi quis, an de *Juliano*, *Nigro* et *Albino* affirmari queat, maxime tum, cum jam essent interempti? Nec dicam, quam male adhibita sint *Herodiani* verba, lib. III. c. 7., qui *Severum* miratur *ἐκ ἀνδρῶν τρεῖς καθελόντα βασιλεὺς ἢ δὴ κρατοῦντας*; sunt enim hæc jam a *Bœclero* satis disputata (*In annot. ad Herod.* p. 420.). Hoc unum lubet examinare, quod ad rem nostram imprimis pertinet, utrum *Geta*, vivo *Severo*, nunquam sit factus *Augustus*. Quod cum velit *Gutherius*, primum *Geta* *Severi* fratrem a *Geta Cæsare*, *Severi* filio, non quidem, ut par erat, distinguit. Nam cum *Spartianus*, in Sev. c. 10. *Severum* dicit filium suum *Bassianum* *Cæsarem* appellasse, ut fratrem suum *Geta* a spe imperii, quam ipse conceperat, submoveret, nonne consentaneum est, eum de *Geta*, *Severi* fratre, fuisse locutum? Deinde quod in multis codicis titulis nomina *Severi* et *Antonini* Augustorum reperiantur, sed

Getae nunquam, hoc vero ad rem nihil facit omnino; ab eo enim tempore, quo *Geta* dignitatem Augusti suscepit, ut postea docebitur, semper fuit patris in bello comes, in quo, quod de legibus ad rem publicam spectantibus cogitare non potuerit, nemo mirari debet. Id vero nullo modo ferendum est, quod *Geta* *patre* vivente, *Augustum* appellatum esse neget, nummisque utatur ad hoc efficiendum, in quibus *Getae* Tr. P. II. legitur. Nam cum ipse adjiciat, *Geta* *patre*, mortuo *patre*, cum fratre non nisi X. menses, XV. dies regnasse; necesse est sane ut *Geta* ante patris mortem *Augustus* sit appellatus. Altera opinio doctissimorum virorum, qui *Magdeburgi* historię sacre centurias composuerunt, *Severum* cum *Nigro* *Albinoque* statuit fuisse illam triplicem virtutem, et recte, ut cum *Tillemontio* loquar, erroris conviatur, eo quod fontem malorum imperii Romani sentem constituit, unde manaverit tanta felicitas imperii, de qua *Tertullianus* loquitur. Ac de *Pamello* meliora sentiam, a cujus causa veritas plerumque remotissima est? qui *Albinum*, quem omnes norunt propter dignitatem Augusti sibi negatam adversus *Severum* inimicitias suscepisse (V. *Dios. Cassium*, l. LXXV. c. 4. p. 1258.), etiam *Augustum* dicere potuit, et *Caracallum* ejus in imperio socium, cui domum, interfecto jam dudum *Albino*, honores Augusti concessi sunt? Quem si jocantem hæc affirmasse cum *Scaligero* dicam, parum dicam; tot tenebras veritati offudit. Igitur hoc unum restat, ut triplicem istam virtutem *Severum* cum filiis, jam Augustis, C putemus; in quibus Deus dici potest in unum fuisse, ut verbo *Septimiano* utamur, cum unus, si recte velimus loqui, *Severus* regnaverit, cæteri duo nomine magis quam re Augusti fuerint. Unde, si teneamus quoniam anno *Geta* ad Augusti dignitatem evectus sit, hæc non magis ad cognitionem intelligentiamque ætatis conveniant. Enimvero *Dodwellus* scite, ut alia multa, monuit (*Prælect. Camden* XIX. § 21. p. 621. sq.), multisque comprobavit exemplis, Romanorum Imperatores curasse, ut *Trib. Pot.* aliorum suorum a quinquaginta aut decem annis Imperii numeraretur. Sed A. CCVIII. quis nescit quindeccennialia *Severi* et *Caracalli* decennialia existisse? Quocirca vix quinquam dubitare potest quia eodem anno in *Geta* *Augusti* dignitas collata fuerit, et D quid impedit quominus pro more Imperatorum rom. idem eodem die etiam *Geta* contigisse, quo olim *Severo* et *Caracallo*, dicamus? Ac ista res si forte dubia videri posset propterea, quod vel id citius potuisset accidere, vel quod unam hanc regulam Imperatores non fuissent ubivis secuti, quamvis id quidem verisimile in *Severo* non sit, qui artis Chaldaeorum studiosissimus fastos dies diligenter tenebat, nummi tamen hoc ponunt extra omnem dubitationem. Nam si ad numerum *Trib. Pot.* *Getae* attendimus, quibus anni hujus dignitatis possunt accuratissime effici, iste quidem ultra quantum in *Geta* nummis non progreditur. Sed *Geta* summum cum *Caracallo* principium ad menseni fere Februarii

(1) Cap. 2. Quantum urbium aut produxit aut auxit aut reddidit præsentis imperii triplex virtus, Deo tot Augustis in unum favente, quot census transcripti!

Anni CCXII. tenuit (1); igitur numerus quatuor Trib. A. Pot. Getæ medio A. CCXI. merito debet assignari; a quo si regrediamur numerando, efficitur sane, Getam post confectam dimidiam partem A. CCVIII. suscepisse dignitatem Augusti; unde apparet et hoc, librum *Tertulliani de Pallio* medio ejus anni esse recentiorum.

§ 13. — *Dubia redditur Basnagii et Walchii sententia, qui A. CCXI. hunc librum editum esse voluerunt, et A. CCVIII. libellus asseritur.*

Sed cum accuratior anni ejus, quo scriptus hic liber est, ratio postuletur, qui ista subtilius disserunt, abeunt, quantum video, in eam sententiam, ut in annum CCXI. eum conjiciendum arbitrentur. Nihil enim cæteros moramur, qui versus finem imperii Severi hoc opus exaratum, magis universe pronuntiant. Sed qui magis eam rem ad subtilitatem chronologicam exegerunt, Sam. Basnagius (*In Annalibus politico-ecclesiasticis*, tom. II. p. 217.) et, qui illum sequitur, Ven. Gœttingensium Walchius (*In Antiquitatibus pallii philosophici veterum christianorum*, p. 227. sq.), hi, inquam, eo, quo diximus, anno scriptum hunc librum esse decernunt; sunt enim quædam ejus anni similitudines cum rebus quarum hic *Tertullianus* mentionem injecit. Verum, ista re diligenter examinata, mihi animus magis inclinavit in eam sententiam, quod iste libellus sit fere ad annum CCVIII. compositus. Quam ob rem, pace venerandi viri, quem spero facile veniam daturum esse homini ingenuo, verumque sine ulla contentione invenire volenti, ea explicabo brevissime quæ me movent, ut de veritate ejus sententiæ subdubitem, quæque ad eam, quam obiri vellem, commendandam facere aliquo modo videntur. Videlicet ista secus sententiam opinio universa efficitur similitudine eorum quæ *Tertullianus* habet, cum iis quæ scimus isto anno CCXI. contigisse. Sed istud quidem argumentum tamen non videatur repudiandum per se, non tamen multum, opinor, firmitatis habet, si eadem similitudo eorum quæ a *Tertulliano* dicta sunt, intercedit cum iis, quæ existerunt A. CCVIII., et amittit vim probandi omnem, si possit ostendi A. CCXI. plane diversa accidisse ab iis quæ in libro nostro memoriæ prodidit. Quod utrumque hic ita se prorsus habet. Nam, ut de hoc dicam primo loco, cum nostrum libellum litteris mandaret *Tertullianus*, Africa jam vacabat a terræ motibus (c. 2.); pacis erant et annonæ otia, ab imperio et a cælo bene erat (c. 1.). Sed eo tempore quo ad *Scapulam* perscripsit ea quibus animum ejus revocaret a crudelitate adversus Christianos, quod fere factum est A. CCXI., ut postea docuimus, jam ante annum imbris, igne, tonitribus, defectu solis aliisque perterriti erant Africani. Quæ omnia cum *Tertullianus* defendat poenarum instar fuisse deorum cultoribus propterea, quod tot mise-

rarum in christianos incendia excitaverant, necesse est sane, istam horum vexationem jam usque ab integro anno ductam fuisse. Age igitur sæc. A. CCXI. scriptum esse de *Pallio* libellum, nonne *Tertullianus* pugnantia loquitur, qui eidem tempori et summam prosperitatem et calamitates gravissimas tribuit? Atque hic ego non inficior, dici forsitan posse quod, his calamitatibus aliquantisper remissis, quæta quasi ac tranquilla interjecta intervalla fuerint. Sed cum veteris historiæ monumenta nihil prorsus prodiderint, ex quo ista res possit quodam modo intelligi, numquid ista fingere liceret, ut opularem opinionem quæ pene videtur ad exitum adducta? Fuerint interim istæ calamitates ad tempus dispersæ; tamenne summas adversus christianos injurias etiam intermissas dicamus? Etiam dices; prospera enim tempora quæ potuissent exstitisse, nisi et hæc aliquantum destis- sent? At ego qui *Tertullianum* didici hostes in omnes quasi latebras persecutum, usumque vel levissima re ad convincendos erroris ac flagitii eos qui erant rebus christianorum adversi; hunc ego *Tertullianum* putaremne adversus eos disputaturum modo eo, ut, quemadmodum injurias adversariorum in christianos secutæ fuissent summæ calamitates, ita vicissim felicissima tempora excepisse eorum in hos benevolentiam diceret? Atque aliud adhuc in promptu est. Nam cum *Tertullianus* istum de *Pallio* libellum componeret, pacis otia erant, et revera orbis cultissimum rus imperii, concultus et amænus super Alcinoi pometum et Midæ rosetum (c. 2.). Id vero quonam modo? Eradicato omni aconito hostilitatis. Sit itaque hic liber scriptus initio A. CCXI.; nam sub Februarii initium inter vivos esse Severus desiit, et desiit etiam « triplex imperii virtus. » At isto tempore bellum adversus Britannos nondum erat absolutum, nec unquam postea fuit, vivo Severo, sed eo mortuo demum Antoninus pacem cum Britannis iniit (V. *Herodianum*, l. III. c. 15. p. 173.). Isto igitur anno cum certe nec fuerint pacis otia, nec orbis cultissimum rus imperii, commodior locus videtur huic libro assignari debere, et annus quidem CCVIII. in finem inclinatus, præsertim quoniam cum eo optime concordant ea omnia, quæ *Tertullianus* hic tradidit. Namque si requiris triplicem præsentis imperii virtutem, sane jam modo *Geta* Augusti dignitatem sumpserat; si *Carthaginenses* novitate felices, eos jam dudum nummi prodiderunt (1); si cactum et rubum subdolæ familiaritatis, *Plautianus* familiarissimus Severo jam erat A. CCIV. e medio sublatus (V. *Tillemont, Hist. des Empereurs*, l. c. p. 413. sq.); si spem Campaniæ deustæ de montibus suis (c. 2.), illud *Dio*

(1) Hoc ut multis confirmemus, non ita necesse est; satis enim ea opera functus est *Tillemontius* in opere citato: *Histoire des empereurs*, tom. II. p. I. éd. de Bruxell., p. 183. et dans les notes p. 391.

(1) V. Spanhemium in immortalis operis de præstantia et usu numismatum, diss. XII, vol. II. p. 443. qui istos nummos Severi et Antonini, in quibus est Felix Karthago, ad jus nummos eudendi urbi huic restauratæ datum pertinere dicit. Quam ipsam rem, aut cognatam certe, si respiciant il nummi creberrimi, qui laudant *Indulgentiam Augg. in Carthaq.* (ita enim mihi videtur), hoc fere exstitit A. CCIV. aut V., quia in quibusdam cum ea re Tr. P. VI. Caracalli conjungitur. Certe editi sunt ante scriptum libellum de *Pallio*; nusquam enim in iis *Getæ*, sed Severi tantum et Caracalli nomen reperitur.

Cassius (lib. LXXVI. c. 2. p. 1272.), tempore eo quo *Plantianus* periit, plane quidem commemoravit; si denique *eradicatum omne aconitum hostilitatis ac pacis otia*, erant ista sane prius, quam *Severus* in Britanniam proficiscebatur. Sed *exclusi* ubinam tandem sunt *barbari*? Ii quidem nondum eo tempore muro Britannico, sed tamen ab imperii Romani finibus ipsis legionum Romanarum præsiidiis arcebantur, et ipse *Tertullianus* cum loquatur de multis barbaris, quidnam est causæ cur solos Britannos intelligamus? Itaque cum A. CCVIII. exstiterint omnia ea quæ commemorata a *Tertulliano* fuere; cum nullus alius possit excitari, cui aliquo majori jure eadem possent asseri; cum ipsa denique recens dignitatis *Geta* memoria videatur occasionem *Tertulliano* præbuisse, ut ejus mentionem faceret: parum videtur a certitudine abesse id, quod diximus, librum *de Pallio* ad A. CCVIII. pertinere.

§ 14. — *Librum ad Scapulam sub initium Imperii Antonini Caracalli, A. CCXI. prodiisse probatur.*

Ultimus liber hujus generis, et forte credo omnium *Tertulliani*, est is quem scripsit ad *Scapulam*, *Africæ* Præsidem; cujus adversus christianos crudelitas sine dubio post *Severi* Imperatoris edictum exstitit. Fuit enim *Hilarianus*, cujus in nostro libello mentionem *Tertullianus* injicit, *Africæ* Præses eo tempore, quo *Felicitas ac Perpetua* cum sociis suis morti traditæ sunt, quam post leges a *Severo* latas accidisse omnes confitentur. Atque ex iis ipsis, quibus *Scapulam* arguit summæ injustitiæ, existimans (cap. 4) potuisse cum officio jurisdictionis suæ fungi, et humanitatis tamen meminisse, cum nihil amplius mandetur, quam nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta revocare; ex iis verbis, inquam, laud obscure colligitur, tum exstitisse leges quasdam *Severi*, christianis inimicas. Istæ enim antequam editæ erant, Præsidesque agebant earum duntaxat auctoritate, quibus olim Imperatores exagitaverant christianos, adversus vim earum *Tertullianus* vehementer in Apologetico disputat. Leve hoc quidem videbitur, neque proprio quodam argumento egeret, nisi *Pamelius* (In vita *Tertull.* p. 13. C.) A. CXCIV. hunc librum assignandum putasset; qui quam leviter disputaverit, ipsa verba docent quibus se ait inductum ut ita sentiret, si quidem *Tertullianus* et *Albinianos* numeravit in hostibus Imperatoris (cap. 2.). Jani si verum est id, has calamitates, quibus *Scapula* christianos insectatus est, posteriores esse *Severi* lege; non minus ea intelliguntur regnante quidem *Severo* non contigisse, quod tamen video placuisse quibusdam. Nani in eo loco (*De Pallio*, c. 4.), ubi *Tertullianus* *Severum* dicit, patrem *Antonini*, christianorum memorem fuisse, ipsumque *Antoninum*, lacte christiano educatum, novisse *Procurum*, dicat mihi quis, cur *Severum* patrem *Antonini* appellaverit, quod ad rem sane non pertinebat, aut cur ipsum *Antoninum* ad testimonium citaverit, nisi hæc hoc regnante scripta sint. Neque vero ea de re dubitandum est propterea,

A quod nullos christianorum cruciatus sub *Caracallo* reperimus ab aliis scriptoribus traditos, aut quod etiam ii *Caracalli* tempore possunt esse posteriores. Etenim, quod isti nemini alii commemorati sint, ejus est haud dubie ratio aliqua in eo, quod illi nec diu, nec nisi in *Africa* extiterint. Namque *Tertullianus* nunc quidem a Præside legionis et *Mauritanie* dicit familiam christianorum impugnari, *Scapulamque* petit, ut saltem *Carthagini* parcat et provincie, *Arriique Antonini* exemplum imitetur, qui in *Asia* olim christianos avocasset potius a cruciatibus, quam ad supplicia pertraxisset. Eos autem nec fuisse *Caracalli* tempore posteriores eo efficitur, quod *Hieronymus* (*De viris illustribus*, c. 73. ed. *Fabric.* p. 126.) *Tertullianum* ultra *Antonini* tempora non vixisse dicat, nullæ præterea usque ad *Decium* adversus omnis generis christianos inimicitie reperiantur (1), et quod cum *Caracalli* temporibus hæc, quæ tradita sunt in nostro libello, optime consentiant. Tametsi enim non sit certissime exploratum, quo anno hæc christianorum defensio elaborata sit, tamen ratione quadam probabili, ut est in tali re, primo imperii *Antoniniani* anno vindicari ea posse videtur. Namque illum solis defectum quem *Tertullianus* ait anno superiori exstitisse (c. 3.). *Antoninus Lalovera* asseruit A. CCX. (2). Cui quamvis *Tillemontius* resistat eo, quod *Tertullianus* solem dixerit non potuisse hoc ex ordinario deliquio pati, cum fuerit in suo hypsomate positus, tamen hunc *Septimii* argumentandi modum, qui omnia novit sæpius inepta satis in rem suam convertere, jam dudum derisit harum rerum peritissimus *Scaliger* (*In animadvers. ad Eusebii Chronicon*, p. 10.). Deinde cum nullam unquam legem *Caracallus* tulerit adversus christianos, oportet profecto has calamitates iis a *Scapula* inflictas reliquias *Severianæ* crudelitatis fuisse, quæ tum penitus extinctæ videntur, cum *Caracallus*, imperium sibi confirmaturus, in exilium missos revocasset (*V. Dionem Cassium*, lib. LXXVII. c. 3.). Quod cum fecerit paulo post, quam *Geta* fratrem sub initium A. CCXII. sustulerat, non inepte id quidem dicimus: *Scapulam* A. CCXI. adversus christianos egisse.

ARTICULUS IV.

De libris Tertulliani, quorum vel ætas, vel doctrina, vel utraque latet.

§ 1. — *Tertia classis librorum Tertulliani, quos, quamvis incertæ ætatis sunt, tamen constat, scriptos ante ejus defectionem fuisse.*

Tertia hæc disputatio finem faciet exercitationum, quas instituimus, *Septimianarum*; in quibus cum hactenus pertractati sint isti libri, quorum et ætas et doctrina poterat certa quadam via et ratione demonstrari, nunc oportet subjici cæteros, qui ætatem suam

(1) Hoc satis adversus *Scaligerum* aliosque defendit *Sam. Basnagius*, l. c. p. 218. n. 11.

(2) In epist. ad Jo. Bessonum quam edidit *Petr. Possinus* in notis ad *Acta Perpetuæ et Felicitatis*, in *Ruinartii Actis primorum martyrum sinceris*, Ed. *Amstelodam.*, p. 119.

non satis definite produunt, sed doctrina tamen non A est admodum obscura, nisi in quibusdam paucis, qui ancipitem habere formam videntur. Itaque primum illos excitabimus ætate majores, qui *Tertullianum* ostendunt nondum plane Montanistarum partibus addictum; deinde eos, quibus notæ Montanismi non sunt leviter impressæ; postremo hos, qui lectorem dimittunt dubitantem, fuerint *Tertullianus* tum, cum illos præscriberet, a communi Ecclesia sejunctus, necne? Cui triplici librorum Septimianorum generi cum dicamus ætatem asseri non satis certe posse, non volumus id quidem, prorsus ignorari ætatem cuius tribuendam (erit enim etiam, quod probabiliter de hac disputari possit), sed accurate ipsum annum scriptorum librorum definiri posse, id quidem audeamus negare propterea, quod nullæ in iis sunt significationes certæ, quæ vindicari certo quodam ac definito anno possint. Sed ad propositum veniamus.

§ 2. — *Liber de Oratione ante defectionem scriptus et anno 196. vel 197. editus.*

Primi generis haud dubie dici potest liber de *Oratione*, qui, nisi vehementer fallor, primus est omnium *Tertulliani*, qui ætatem tulerunt, in quoque omnium consensu, si ab *Hoffmanno* discesseris (*Dissertat. citat.* § 11. p. 37. sq.) cujus intererat omnia *Tertulliani* scripta ad eum Montanistam referre, in libris castioris doctrinæ numeratur. Atque si forte suspecta est fides *Hilarii Pictaviensis*, qui scriptum hunc libellum ante *Tertulliani* defectionem non obscure significat; tamen in libro ipso tot sunt notæ sententiarum diversarum ab iis, quas postea in scriptis, erroribus Montanistarum infectis, defendit, ut libri istius doctrina nemini sit ad reperendum difficilis, qui comparare utrorumque sententias velit. Nam primum quantæ hic (1) sunt laudes operis *Hermæ*, quod *Pastor* inscribitur, cum consuetudinem considendi finita oratione observatam ab *Hermæ* non secum pugnare ostendit, quod fere *Scripturam*, ac (ne illud fere cui-dam invidiam nostræ sententiæ moveat) postea *Scripturam* appellat? quod tametsi non sic ceperim cum *Muratorio* (*loc. cit. not. 3. p. 31.*) aliisque, quasi *Tertullianus Hermæ* libros referat in libris N. T. canonicis (loquitur enim ex more magis adversariorum quam suo); tamen non contemnit *Hermæ* auctoritatem, sed sibi conciliat, longe secus atque in libro de *Pudicitia*, c. 10. et 20., in quo non modo *Hermæ* effata repudiat, sed spurium illud omnibus consentientibus scriptum appellat et illum *mæchorum Pastorem*. Quod miror argumentum miratum in *Allixio* fuisse *Hoffmannum* existimantem, non exagitasse *Tertullianum* in nostro libello *Hermæ Pastorem* propterea, quod sibi *Hermæ* auctoritas non tantum obstitisset quam tum, cum exararet librum de *Pudicitia*, quare nec fuisset necesse ut ejus pretium elevaret. Nam etiamsi non negemus magis adversariam fuisse *Hermæ* aucto-

ritatem *Tertulliano* in rebus iis, quarum mentio est injecta in libello de *Pudicitia*, ejus tamen de *Hermæ* judicium in nostro de *Oratione* libro non solum multum est mitius, sed ita comparatum etiam, ut ipse *Hermæ* auctoritatem non universe contempsisse videatur. Ac illud fere *Scriptura*, quod vim hujus argumenti minuere *Hoffmannus* arbitratur, satis est ab eo inepte explicatum sic, ut temere dicere voluerit *Tertull.* nomen *Pastoris Hermæ* libello imponi, cum illud nomen nullo modo mereatur; nam illud fere *Scriptura* certe est ita intelligendum, *Hermiani* libelli auctoritatem fere eandem, quam sacrorum librorum putari; quod ipsum ex eo patet, quod eum postea prorsus *Scripturam* dicat, neque sic eum, ut opinor, appellasset, si tam ipsi contemptus *Hermas* fuisset, quam erat tempore conscripti de *Pudicitia* libri. Sed sunt hic etiam alia *Tertulliani* dicta multum discrepantia ab iis quæ in libris Montanisticis proposuit, quæ ostendunt clarissime tum longe aliam fuisse *Tertulliani* disciplinam quam postea. Videlicet sectione 18. (p. 35. Murat.) cum disputat adversus eos, qui, dum se cibo abstinebant, nec alios solebant osculo excipere, non ait, nisi *die Paschæ, quo communis et quasi publica jejuniæ religio est*, jure osculum cæteris negari debere; quod ostendit profecto *Tertullianum* tum ex illa societate sacra fuisse, quæ nullum diem publica et communi abstinencia a cibo celebrat præter eum, quo Christus mortuus erat; nam *Dies Paschæ* est is, qui erat memoriæ Jesu interempti consecratus (1). Enimvero christiani veteres *Tertulliani* tempore non nisi hunc diem communiter inedia celebrabant propterea, quod tum aiobant sponsum fuisse ablatum; et tamen *Tertullianus* in libro de *Jejuniis*, c. 2., qui est haud dubie e numero Montanisticorum suorum, multum vituperat hanc consuetudinem, unum hunc diem communi jejuniarum religione celebrandi; estque satis clarum Montanistas plures alios dies præter diem Christi emortualem celebrasse. Unde elicitor illud: *Tertullianum* cum hunc de *Oratione* librum componeret, nondum in partes Montanistarum secessisse. Quod novo potest argumento ducto ex utroque libello confirmari, quorum si quis loca alio potest modo in concordiam redigere, quam eo, quo diximus, ducto a diversa *Tertulliani* disciplina tempore utriusque conscripti libelli, cum audiemus. Nam cum in eo de *Oratione* c. 25. descendisset ad disputationem de tempore precum Deo offerendarum, bonum id quidem esse inquit, quasdam certas et fixas quasi horas precibus destinari, tertiam scilicet, et sextam et nonam ab Apostolis quoque observatam; sed id quidem fieri, adjicit, *sine ullius observationis præcepto*, neque lege præceptas esse alias præter *legitimas orationes*, h. e. eas: quæ sub ortum lucis noctisque pronuntiantur. Et c. 23. extr.: *De temporibus*, inquit, *orationis nihil omnino præscriptum est, nisi plane omni in tempore et loco orare*. Sed ille in libello de *Jejuniis* peracerbe exagitat orthodoxæ Ecclesiæ addictos

(1) C. 16. Edit. Lud. Ant. Muratorii, qua utimur, qui nostrum libellum antea mutilum e Bibliothecæ Ambrosianæ codice integrum edidit in *Anecdota latinitatis*, tom. III, p. 9. sq.

(1) Vid., exempli causa, *adversus Judæos*, libr., c. 10.

(c. 2.) propter eam causam, quod abstinendum esse a libris orthodoxis nomen fidelium negasse. Jam cum dicebant a cibo ex arbitrio, non ex interio novæ disciplinæ pro temporibus et causis unicuique, et orationes etiam fere hora nona concluderent de Patri exemplo; additque disertè, c. 10., salva plane indifferentiæ semper et ubique et omni tempore orandi, tamen tres istas horas solemniores fuisse in orationibus divinis; et cap. 13. ad ipsam provocat legeri a *Paraclete* datam, qua hanc Montanistarum consuetudinem confirmasset. Quibus omnibus evincitur haud dubie, aliam prorsus *Tertulliani* sententiam fuisse, cum de *Oratione* librum componeret. Denique, ut alia omittam multa, id mihi videtur magno argumento esse ad asserendam libro nostro ἀποδοξία, quod nullam in hoc libro, cum de Jejunis ac stationibus crebrius disserat, injiciat mentionem xerophagiarum, quas tanto cum setvore in libro de *Jejunis*, cap. 3. 5. seqq., defendit; cujus omissionis dubito an ulla alia ratio reddi possit, quam ea, quod tempore scripti libelli nostri isti Ecclesiæ addictus fuerit, quæ xerophagias (ut ait in libro de *Jejunis*, c. 2.) novum dicebat affectati affecti nomen esse et proximum ethnicæ superstitionis. Hæc omnia mihi multo videntur magis audienda, quam quæ *Hoffmannus* ad vindicandam opinionem suam profert, quibus alia non nullius auctoritatis nos etiam ipsi possemus, si necesse esset, addere. Similissima scilicet esse ait ea, quæ hic c. 22. de virginibus velandis præcipiat, eorum quæ ab eo in libro hujus argumenti defenduntur: quod longe secus est. Nam tametsi in utroque libro velit ut virginibus obtegatur velo, non ipse tamen iste consensus librorum, ex eadem disciplina prodixisse utrumque, demonstrat; sed, si quis utriusque loca accurate contulerit, magnus erit a se *Tertulliani* dissensus, qui nostram multo magis quam *Hoffmanni* sententiam confirmat. In libro de *Virg. velandis* vehementer et ex ipsa imprimis lege Montanistarum hanc consuetudinem defendit, sed in nostro de *Orat.* libello, c. 22. p. 43., non tenendam jubet hanc consuetudinem, legemque adeo virginibus quoque injicientem velamentum ait excusari posse; atque in principiis illius disputationis, c. 21., quasi incertum retractandum esse illud, quod promiscue observetur per Ecclesias, velarine debeant virginibus an non? Leve igitur est istud viri docti argumentum, potuissetque ille rectius ad testimonium sententiæ suæ citare cap. 6., ubi cum rogationem quartam orationis dominicæ non proprie, sed tropice de sacra cœna esse intelligendam dixerat, Sed et quia, adjicit, carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest fieri et spiritalis disciplinæ, ubi spiritalis disciplina aliquam dat Montanistici scriptoris suspicionem, qui spiritalis se, cæteros Psychicos appellabant. Sed potuit *Tertullianus* sub spiritalibus etiam quosvis probos homines et christianos intelligere, quod mihi magis placet propterea, quod hos non ita multo post interpretatur per fideles, eosque non orthodoxis v. Psychicis opponit, sed nationibus, h. e. non credentibus in Jesum; neque usquam reperi *Tertullianum* vel in ipsis Montanisticis

libris orthodoxis nomen fidelium negasse. Jam cum hunc librum ex his esse constet, qui castigatorem doctrinam continent, quemcumque illi locum in hujus modi *Septimianis* scriptis dederis, idem est. Nobis, quibus ex eo nulla se vel levis suspicio errorum Montanistarum obtulit, optimum videtur, eum inprimis hujus generis collocare.

§ 3. — Liber de Baptismo a *Tertulliano* catholico exaratus. Consultantur argumenta dissentientium.

At dicere quænam doctrina asserenda sit libro de *Baptismo*, majori est eum difficultate conjunctum. Equidem non ignoro omnes sic sentire, quasi sit hujus libri ἀποδοξία extra omnem dubitationem posita, leviter, ut in cæteris, repugnante *Hoffmanno*; sed in ea re miranda venit multorum doctorum hominum levitas, qui libros alios, quorum argumentum certam habet puritatis significationem, *Tertulliano* Montanistæ tribuerint, et hunc tuto excemerint e numero horum librorum, cujus tamen loci, si vel præcipuas Montanistarum in eo vel orthodoxorum sententias requisiveris, tam sunt obscuri, ut, inquisitis omnibus, vix quo se vertat animus videat. Sed ut, quantum fieri possit, dicamus tamen quænam in libro nostro doctrina vel ad has vel ad illas magis inclinata regnet, primum placet examinare locos qui huic libro suspicionem Montanismi consiciunt, deinde eos qui sunt in contrariam partem, rarius licet, propositi. Atque, ut omittamus ea quæ subdubitanis objecit *Baronius*, satis ille ab *Allixio* confutatus (in *Vit. Tert.* p. 29. sqq.), *Hoffmannus* in illam superiorem partem hæc excitat argumenta. Primum quod in libro de *Baptismo* *Tertullianus* dictis utatur similibus eorum quæ in eo de *Pudicitia* defenderat, ita ut exagitet eos qui sibi sumebant potestatem dandi veniam delictorum, quæ uni tamen Deo competeret. Cujus rei, ni fallor, significationem in illis verbis reperit: neque peccatum dimittit, neque spiritum indulget, nisi Deus solus; quæ quomodo nonnisi a scriptore disciplinæ Montani dedito pronuntiari potuerint, non perspicio. Nam neque illud sodales orthodoxæ Ecclesiæ negabant, neque de ea re erat eos inter et Montanistas disputatio; sed illi orthodoxi, quamvis nonnisi Deo potestatem remittendorum peccatorum assignarent, negandam tamen pacem iis qui propter peccata fuorant e societate sacra cjecti, non putabant, siquidem illi se vitam emendaturos pollicerentur. Postea hunc librum vir doctus ait ad calamitatum christianis a Deorum cultoribus immissarum plena tempora pertinere; quæ est levis profecto conjectura. Nam c. 16. libri nostri, quem locum ille antestatur: est nobis etiam secundum lavacrum, sanguinis scilicet, nullo modo tum præsens periculum ostendit. Quod si commemoratum etiam a *Tertulliano* fuisset, non propterea hic liber ad scripta Montani erroribus referta abjici posset; sunt enim multa *Tertulliani* scripta (ut diss. I. docebamus), æqualia his calamitatibus, ante *Tertulliani* defectionem composita. Sed neque ipso ille dicendi modus, quo *Tertullianus* cruciatus aliquem

veluti baptismum appellat, statim Montanistam pro-
dit, nisi velimus dicere *Origenem* quoque et alios, *A*
quorum loca habet *Dodwellus* (*Dissert. Cyprian. XIII.*
quæ est de secundo martyrii baptismo, imprimis § 2.),
qui nunquam accusati Montanismi fuere, propter
eam rem Montanistarum addictos societati haberi de-
bere (1). Denique quod non obscure *Tertullianum*
eodem in loco significare *Hoffmannus* dicit injuria
Montanistas fuisse e societate communis Ecclesiæ
proscriptos, cum iis cæterisque christianis unus Deus,
unum baptisma, una denique in cælis Ecclesia, cum
cæteris autem hæreticis nulla societas sit (c. 15.),
illud certe argumentum opinioni ejus nihil firmamenti
affert. Nam *Tertullianus* de consensu Montanistarum
cum orthodoxis in ista doctrina ne verbum quidem
habet, sed illam christianorum fidem opponit *Cuicorum*
hæresi, hosque spurios esse christianos ex eo
docet, quod adempta ipsis cum cæteris christianis com-
munio fuerit. Ac si, quæ ille putat, vera essent, tam

(1) At dicere quis posset, illos, qui post *Tertullianum*
vixerint, christianos scriptores, cum summa existimatio
eorum orta esset, qui vel morte vel cruciatibus susceptis
Christum confessi publice erant, ut alla plura, hanc quo-
que dicendi consuetudinem a Montanistis sumpsisse; ne-
que ergo horum loca esse idonea ad liberandum hunc
sermonem a Montanismi suspitione, præsertim cum is pri-
mus in *Tertulliano* aliorumque Montanistarum scriptis,
veluti in *Actis Perpetuæ* et *Felicitatis* (§ 22.), appareat.
Quam forte suspitionem pellam alia suspitione, si ostendero,
ipsam jam Marcionem eandem dicendi consuetudinem
habuisse. Nempe *Epiphanius*, hæres. XLII. § 3. edit. Co-
lon., p. 304, tres ait baptismos defensores a Marcione fuisse
(οὗ μόνον καὶ αὐτὸς ἐν λόγοις διδόνται, ἀλλὰ καὶ ἑκὼς τριῶν λόγων). In
quo narrando etsi damus vera esse falsis ab *Epiphanio*
permixta, tanquam cum dicat: Marcionem triplicem bap-
tismum excogitasse, ut se a flagitio cum virgine commisso
purgaret (quod est, ut multi ostenderunt, mera calumnia);
etiam cum dicat dedisse Marcionem triplicem baptismum,
quod cum argumento ad hunc baptismum triplicem confir-
mandum, ut postea patebit, nullo modo consentit; neque
tamen hoc *Epiphanius* testimonium universe contemnendum
arbitror. Erit igitur operæ pretium, ut quisnam is fuerit
triplex Marcionis baptismus, breviter ostendam. I. Multa
sunt in disciplina Marcionis similia disciplinæ Manichææ,
quem Manetem constat suos in *Auditores* et *Electos* distin-
xisse; quare haud scio an Marcionitis non possit eadem
distributio assignari, cum *Tertull.* advers. Marc., lib. V.
c. 7. videatur indicare, non nisi sanctioribus ex suis
Marcionem nuptiarum licentiam negasse, his verbis:
Marcion totum concubitus aufert Fidelibus, viderint enim
catechumeni ejus; in quibus potuit catechumenos appel-
lare minus perfectos modo eo, quo *Epiphanius* aliique
hoc nomen etiam adhibent de auditoribus Manichæo-
rum; neque credibile est, Marcionem in universum omnes
nuptias sustulisse apud suos, cum, quemadmodum constat,
nuptiarum auctorem non Deum malum, sed medium illum
pularit, quem *justum* nuncupabat. Ex quo II. non inepte
potest cum Bellosobrio conjici (*Histoire du Manichéisme*,
t. II. p. 123.) unum Marcionis baptismum in omnes colla-
tum, altero initiatos fuisse interioris admissionis Marcioni-
tas; imprimis quia *Epiphanius* disertè adjicit: *ἐκ τριῶν δίδονται*
(scilicet λόγων) καὶ αὐτὸς τὸ βουλομένην, quod pignaret cum
omnibus super ea re locis *Tertulliani*, qui nuptiis se abdi-
care debuisse cunctos ait, qui tingi sacro lavacro a Marcio-
nitis voluissent (lib. IV. adv. Marc. c. 11. lib. I. c. 29. etc.)
nisi duplicem hunc baptismum admitteremus. At nunc III.
restat dicere, qualem baptismum tertium Marcion credide-
rit, in qua re nostra proprie causa versatur; quem quo-
modo oporteat intelligi, clarissime docet argumentum, quo
Marcionem *Epiphanius* ait triplicem baptismum confir-
masse, ductum e loco illo apud *Lucam* (c. XII. 50.), ubi
haud dubie de supplicio suo deque aliquo sibi adhuc im-
minente baptismo Christus loquitur: quod allatum quoque
a cæteris ad defendendum alterum martyrii baptismum
videmus. Qua re motus sine ulla dubitatione sic statuo,
eum supplicii christianorum ad exemplum Jesu Christi
susceptis etiam nomen baptismi cujusdam indidisse,

se non defenderet *Tertull.* ab injuria Montanistis illata,
ut potius se Montanistasque hæreticos esse fuisset
confessus. Nam in illo ipso capite 15. hæreticos
ait extraneos (h. e. non christianos) testari ip-
sam ademptionem communicationis. Igitur si *Tertullianus*
significasset in hoc loco, orthodoxos ex Ecclesia pro-
jecisse Montanistas, se certe suosque hæreticos dixisset,
quod prorsus abhorret. Atque hic alii occur-
ramus necesse est difficultati propositæ ab *Allixio*
adversus receptam de doctrina in hoc libro regnante
sententiam (*Diss. de Tertulliani vita et scriptis*, c. 4, p.
33.) qui suspicari nos posse dicit, *Tertulliani* mentem
jam tum ad *Montani* disciplinam inclinatam fuisse, quod
et christiani pisciculi et Christus PISCIS (ΙΧΘΥΣ)
dictus ab eo fuerit, quæ nomina essent hausta e li-
bris *sybillinis*, ab aliquo Montanista vel ipso etiam
Montano exaratis; et c. 20. aliquam charismatum
mentionem injecerit, quod Montanismum redolere
videretur, imprimis cum conferuntur ea cum iis quæ
sunt c. 29. libri de *Spectaculis* tradita. Sed bene ille
fecit, quod hanc ipsam suspitionem non nimis subti-
lem et acutam putaverit. Nam etsi dederimus esse
etiam eos libros, qui nunc sub nomine *Sybillinorum*
jactantur, vel a *Montano* vel ab aliquo ejus discipulo
confictos, quos tamen magis vellem *Gnostico* cuidam
asserere, *Tertullianum* etiam inde hoc nomen Piscis
Christo datum hausisse; tamen ex eo argumento non
magis suspectus Montanismi *Tertullianus* haberi pos-
set, cum hunc composuisset librum, quam *Justinus*
martyr, *Clemens Alexandrinus*, *Origenes*, aliique,
C qui sæpius libros quosdam *sybillinos* ad testimonium
citant. Atque si isti libri generatim existerent ipso
hoc tempore, quis est qui possit præstare non fuisse
eos postea adulteratos, ut eam, quam nunc habent,
formam receperint? Quod est verendum imprimis
in acrostichide libri octavi: *Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ υἱὸς σώ-
τηρ*, unde ipsum hoc *ἰχθύς*, cognomen sumptum vulgus
existimat. Neque enim illa prius est a quoquam vete-
rum proposita, quam a *Constantino M.* (in oratione
ad Sanctorum cælum, c. 18.) cui, vel ex eo, quod *Vir-
gilium* eecinisse de *Jesu Christi* nativitate dicat (c. 19.
seqq.), patet, quam nullo negotio verba dari ab ho-
minibus religionem fingentibus potuerint (1). Atque

(1) Mirum fortasse videbitur doctissimum Auctorem no-
strum ac veteris disciplinæ scientissimum, hæcere quasi
anxium in propalata via, incertumque dubitare *christi-
anismo* an *Montanistis* peculiarior esset notissima tessera
ΙΧΘΥΣ, quin et asseverare a veterum nemine, Magnam ante
Constantinum eandem *symbolicam acrostichidem* fuisse pro-
positam. Multa ex adverso occurrunt dicenda, quæ, usque
ad librum, de Baptismo deventum fuerit, satius est
opportuno loco disserenda differre. Nunc nonnulla tantum
carptim et accinctus prælibare lubet.

Enimvero ad primum satis superque innumera respon-
dent monumenta, sufficientia prorsus et indubie vetustatis,
ac vere christiana manu data dedicataque; in quibus emi-
cat quidem præfata tessera, sive scalpri incisa, sive ære
fusa aut ebore cælata, sive delineata coloribus aut li-
teris expressa, carminibusve adornata cæteris, ut ple-
rumque fit, immixta signis scilicet, unde puram putam
fidei sanioris integritatem indigitaveris: hinc piscis sepe
sæpius cum columba depictus (Airinghi, t. I. 580. t. II.
258); aut anchoræ connexus *Christive* monogrammati, quod,
ut quis que novit, diu ante constantinianum labarum vulgari
usu fuit acceptum, (Boldett. 370. 366 453. Airinghi, I. 520. II.
327. 620. Bottari, III. 19). Nunc demum ad orantium pedes,

ut omnia quæ velit susceperim, ne ipsa quidem hæc, quæ sunt in hoc viri docti argumento collecta, consistere et secum consentire possunt. Antiquissimi scriptorum christianorum, quod *Guillelmus Beveregius* (*In codice canonum Ecclesiæ primitivæ*, lib. I. cap. 14. § 4. sqq.) et *Guill. Whistonus* (1) multis docent, hos, quos appellant, libros *Sibyllinos* antiquissimos confitentur; ex quo necessaria consecutione efficitur, multum eos diversos fuisse ab his qui horum nomen nostro tempore mentiuntur, qui ipsi adversario videntur sæculo P. C. N. secundo compositi. Quid? idem ille, de quo quærimus, *Tertullianus*, cum tempore eo quo proxime aberat a defectione sua, in libror. *ad Nationes* c. 12. antiquissima dicit *Sibyllæ* effata; potuitne igitur ille libros *Sibyllinos* a *Montano* vel aliquo gregis istius profectos putare? Neque vero quidquam probat alterum illud, quod de charismate *Allizius* subjicit, cujus me fateor non satis dilucidam citato c. 20. memoriam invenire; ac si inveniatur, tam profecto non sequeretur librum *de Baptismo* ex officina *Tertulliani* montanistæ fuisse egressum, quam illud dici de libro *super Spectaculis* non potest, qui est haud dubie, ut alibi ostendebam, ante ejus defectionem exaratus. Ac ne quid prætereamus silentio, quo posset quis aliquo modo huic opinioni adversæ libro nostro *de Baptismo* veritatem conciliare, fortasse possit excitare c. 20. hujus libelli, in quo inagmam *Tertullianus* ait esse utilitatem abstinentiæ a cibis ad evitandas peccati sollicitationes; quod videri posset consentiens cum laudibus inedix iis quas decantavit in libro *de Jeuniis*. Magis etiam illud est suspectum, cum cap. 8. extr. dicat: *Igni destinatur homo qui post baptismum delicta restaurat.*

nunc ad latera Boni Pastoris adpositus (Bold., 575. Bolt., pl. XXXV. Videsis et cf. Costadoni dissertazione sopra i pesce come simbolo de primi cristiani; Raccolta d'opuscoli scientifici da Calogera, t. XLI. 1749. — Lupi dissert. ad Severæ Epitaphium, Pauormi, 1751. p. 105. 136. 145. 153. 165. 183. — Fabretti, Inscript. antiq., lib. VIII, p. 569. n. 124-128; p. 590, n. 107, — Münster, Sinnbilder und Kunstvorstellungen der alten Christen. — Thiersch, Jahres-Berichte der Königlich Bayerischen Akademie der Wissen'schaften. München. 1829.)

Constantino autem magno longe antiquiorem esse *Sibyllini* acrostichii usum, nec pauciora nec sublestæ fidei faciunt scripta, sculptave testimonia. Imo mirare quanta ab ætate apostolica ad usque tempora nostra assurgat ea de re testium turba, qui quasi manum dant nonnullis primæ hominum ætatis traditionibus, undeque diffusus, ac in medio temporum, orta jam Ecclesia, in ipsius gremio, renovatis ac reviviscentibus; donec, pace per orbem composita, piscis ac columba, cæteraque quotquot floruerint in abditio signa vel sigla symbolica palam in lucem prodierint. Nunc ergo de ixorox acrostichide ad quosdam sit tantumdem satis referre Patres, nempe *Clementem Alexandr.* in quatuor locis. t. I, p. 260. 312; p. 289, p. 787. Potter Nostrummet. *Tertullianum de Baptismo, de Resurrectione, de Spectaculis*, ut infra fusiis erit occasio dicendi. Nec etiam addere pigeat ex marmoreis vetustis duas recentior effusæ inscriptiones publicique juris factas, unam nempe cura D. *Raoul Rochette*, Mémoires de l'académie royale des inscript., t. XIII, p. 98, et D. *Thiersch*, loco citato. — Alteram e vetustissimo prope urbem *Eduensem* cæmeterio *sancti Petri a via strata* erutam, ac typis mandatam in opere cui titulus: *Annales de philosophie chrétienne*, t. XIX. Præterea cf. Costadoni, § 25-27, 30, 35; Secchi, epigramma greco cristiano de' primi seculi trovata preso l' antica Agostodonno, Roma 1840. — Franz, Christliches Denkmal von Antien erkloft, Berlin, 1841. Edd.

(1) In libro suorum facili optatio: a vindicator of the *Sibylline oracles*, Projos. 10, p. 36, sq.

At neque hoc utrumque decretum abhorruit a disciplina recte sentientium sic, ut proprium esset Montanistarum. Nam in illo quidem superiori, quod admitti non potuerit nihil est, etiamsi aliis in locis *Tertullianus* nimium huic abstinentiæ tribuat, et hoc vel ab ipsis quibusdam orthodoxæ Ecclesiæ addictis quamvis inepto sensu defensum est, ut postea docebitur, vel dici commode potuit de iis, qui post baptismum ad vitam impiam delati, de ea emendanda non cogitant.

§ 4. — *Pamelius et Dupinius castigantur. Puritas libri a montanismo demonstratur.*

Sed age audiamus etiam eos longe plures qui de *Baptismo* librum scriptum ante *Tertulliani* secessionem uno ore confitentur. In quibus ineptus est error eorum, tanquam *Pamelii*, qui, præeunte quodam modo *Epiphanio* (*Hæc.* 42, n. 1. 2.), *Quintillam* eam, quæ hujus libri conscribendi occasionem dedit, ex disciplina Montanistarum putant fuisse, cui feminæ cum se etiam contumeliis opposuerit *Tertullianus*, sequeretur eum tum, cum hunc librum perscriberet, adhuc a partibus Ecclesiæ prioris stetisse. Quod argumentum omnem certe rem conficeret, nisi levissimus in exponendis Hæreticorum opinionibus homo *Epiphanius* etiam hic more suo errori se dedisset. Nam et *Caianorum* sectæ hanc mulierem addictam fuisse ait ipse *Tertullianus*, c. 1., quorum et decreta et mores multum discrepant a Montanistarum disciplina, et nunquam repudiatum baptismum a Montanistis legimus, sed defensum etiam a *Tertulliano* montanista multis in locis, ut *de Pudicitia*, c. 19. Sed sunt alia duo argumenta apud *Dupinium* (*Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques*, tom. I. p. 91.), quibus hunc librum in indicem scriptorum emendationis doctrinæ infert; alterum quod nulli sint huic libro errores Montanistarum aspersi, alterum quod dicat potestatem conferendi baptismi non nisi episcoporum esse, nefas etiam esse, si quis illam mulieribus concedat; quæ verba *Tertulliani* illi videntur contraria Montanistarum disciplinæ. At illud superius eludero quivis facile potest eo, quod dicat non esse hunc librum oppositum orthodoxæ Ecclesiæ doctrinis, unde nec admirationem haberet hoc, quod *Tertullianus* hic nullum ab illa Ecclesia dissensum profiteatur, quod nec in aliis fecit, in quibus sibi non pugnandum cum *psychicis* esse videbat, veluti in libro *de Pallio* aliisque supra pertractatis. Sed in altero *Dupinii* argumento falsa veris sunt mixta. Itaque, quæ recte ex eo pro integra hujus libri doctrina deponi possint, postea disputabimus, et unum hic animadvertemus viri docti errorem. Videlicet Montanistas suspicatur feminis potestatem publice docendi dedisse, quam cum iis adinat licentiam *Tertull.* in nostro libello, hunc putat e numero non montanisticorum esse. In quo haud dubie errat, et contra niteremur hoc loco ex ipsis *Tertulliani* scriptis montanismo infectis, e. c. e libro *de Velandis virginibus*, c. 9. nisi eam disputationem occupasset *Cl. V. Theophilus Wernsdorfius* (*In*

Commentat. de Montanistis sæc. 2. vulgo creditis hæreticis, Gedani. 1751. § 19.). Quam ob rem exponamus oportet illud, quod nos commoveat, ut de libro nostro magis in honestiorem, quam pejorem partem pronuntiandum esse putemus. Hujus judicii duplex est causa. Primum cum quæstionem tractat de iis, quibus jus sit baptismi conferendi (c. 17.) illam potestatem summam habere ait sacerdotem, qui est Episcopus, dehinc Presbyteros et Diaconos, non tamen sine Episcopi auctoritate propter Ecclesiæ honorem. Alioquin etiam, pergit, laicis jus est, — sed cum ea majoribus competant, ne sibi assumant dicatum Episcopis officium Episcopatus. Unde hæc consequuntur, Tertullianum librum nostrum scripsisse tum, cum versaretur in aliquo cœtu sacro, qui et Episcopos summos esse putabat rerum sacrarum moderatores, et laicis non nisi summa in necessitate versantibus jus concedebat aliquem sacro lavacro abluendi. Sed in Montanistarum conventiculis longe alia videtur consuetudo obtinuisse. Nam etsi non negem, iis etiam suos et Presbyteros fuisse et Diaconos, tamen alium in eorum doctoribus collocandis ordinem observatum fuisse, testis est Hieronymus (*Epistola ad Marcellam, quæ est 27. edit. Jo. Martianæ, tom. IV. part. II. p. 65.*): qui apud nos, inquit, Apostolorum locum Episcopi tenent, apud eos Episcopus tertius est. Habent enim primos de Pepuza Patriarchas, secundos quos appellant Cenonas, atque ita in tertium, i. e., pene ultimum locum Episcopi devolvuntur. Quam si quis dicere velit consuetudinem Montanistarum ab Hieronymo fictam esse, vel Tertulliani ævo recentiorem, neque quid movere Hieronymum potuisset video, ut talia fingeret, quæ magno crimini dari Montanistis non poterant, neque abhorret aliquo modo, qui ipsi se suis vel doctrinis vel institutis a communi Ecclesia sejunxerant, eos etiam ordinem sacerdotum diversum a communi consuetudine constituisse, præsertim cum jam ipse Montanus Pepuzam Phrygiæ oppidum Hierosolymam appellasset (V. Eusebii *Hist. Ecclesiasticam*, lib. V. c. 18.). Atque ecce mihi quantum in nostro libello honorem Episcopis asserat, cum omnem tingendi aqua sacra potestatem ab iis deducat, et ipsius Ecclesiæ honorem cum horum dignitate conjunctissimum tradat. Sed in libro de *Pudicitia*, tam vehementi illo in consuetudinem orthodoxæ Ecclesiæ, quam salse obsecro, perstringit (c. 1.) Pontificem scilicet maximum Episcopumque Episcoporum, ejusque edictum peremptorium! quam nihil dat tanto viro, ut ait hic, a quo dignitas Ecclesiæ pendebat! Ac si quis putat, quod ego non diffiteor, Tertullianum in illo libro magnam animi permotionem ad causam attulisse, alium dabo e libro de *Exhortatione castitatis* haud dubie Montanistico locum, qui longe majorem, ut mihi videtur, laicis tribuit baptismi conferendi licentiam, quam eam, qualem nostro in libro defenderat, ut jam video magnum virum, quem honoris causa nuncupo, Justum Henningium Bæhmerum acute monuisse (*Diss. IX. Juris Ecclesiast. antiqui, § 5.*). Ubi cum neque sacerdotibus V. T. neque chris-

tianæ Ecclesiæ sacerdotibus repetitas permissas esse nuptias Tertullianus dixisset, neque illas ait suscipi a laicis debere, quoniam et ipsi sacerdotes a Christo constituti fuissent, quare illi etiam offerendi tingendique haberent potestatem et sacerdotes sibi soli essent. Quod tametsi non dicat fieri debere, nisi ubi non sit ecclesiastici ordinis consensus, tamen neque mentionem auctoritatis Episcoporum vel cæterorum doctorum publicorum injicit, ut sit in nostro libro, neque hanc laicorum potestatem ex officiorum jurisque vicissitudine, ut hic (1), deducit, sed plane ex mystico omnium christianorum sacerdotio; unde magna, ni fallor, duci suspicio potest, aliam plane disciplinam Tertulliani, scribentis hos erroribus Montani infectos libros fuisse, quam ejus, cum animum ad nostrum scribendum adjungeret. Atque ut illud magis confirmem proponam hic aliquam conjecturam meam, non quasi ipse me putarem errare in ea non posse, sed ut offeram iis quorum hac de re potest esse judicium, quod videant, valeantne quidquam ad causam nostram viris doctis probandam. Nempe c. 17. libri nostri confutat Tertullianus argumentum illud, quod, quibuscum pugnabat, homines solebant ex actis quibusdam Pauli sumere, ut feminis potestatem publice docendi vindicarent. Hæc ego Pauli Acta si, quamvis fuerint quemque auctorem habuerint, ostendere potuero, tum mihi quidem Tertullianus vix videtur ea spernere potuisse, si hunc de baptismo librum jam disciplinæ Montanistarum deditus scripsisset. Atque hæc ego Acta ea fuisse suspicor, quæ apud veteres sub nomine Actorum Pauli et Theclæ extitisse novimus, non quidem eo habitu ac forma, qualem habent edita illa a Jo. Ernesto Græbio (*In spicilegio SS. Patrum et Hæreticorum*, tom. I. sec. 1. p. 95. sq.), sunt enim hæc haud dubie temporibus prodeuntibus adulterata: sed sunt in illis tamen Græbianis quædam quasi veteræ aut fragmenta eorum Theclæ Actorum, quæ veteribus celebrata fuerunt, veluti p. 115. is locus, ubi Paulus Theclæ potestatem imponit doctrinam Christi aliis publice tradendi. Quæ ipsa res, opinor, ostendit, Tertullianum in loco excitato hæc Acta Theclæ habuisse ob oculos posita propterea, quod mentionem injicit scripti ejusdam commentitii, quod Pauli apostoli nomen mentiebatur, in quo concessa erat feminis hæc docendi licentia; id quod magis postea confirmabimus. Sed si quæretur quis fuerit is qui sub Pauli apostoli nomine fluxerit hæc acta spuria, tum ego nullus dubito Leucium hæreticum, quem vulgo Manichæum non recte putant, horum Actorum, quæ Tertullianus affert, scriptorem extitisse. Cur ita censeam breviter exponendum videtur. Primum negari non potest Leucium ut aliorum Apostolorum, sic etiam Pauli quædam Acta fluxisse, quod Photius testatur (*In Bibliotheca*, sect. 111. p. m. 156.), qui talia sæpius tractaverat. Deinde Leucium non Manichæorum, sed Docetarum vel Encratitarum disci-

(1) Ita enim de baptismo, c. 16. Laicis etiam jus est baptismum dandi; quod enim ex aqua accipitur, ex aqua dari potest.

plinæ deditum fuisse, præclare probavit vir egregie doctus maximeque limatus *Isaacus Bellosobrius*, (*Beausobre, histoire critique de Maniché et du Manichéisme*, lib. II. c. 2. § 2. sq.) quorum capitalis error continebatur in contemnendis nuptiis; et Actorum universorum *Pauli et Theclæ* hic finis est, ut vitam sine nuptiis summis laudibus efferant, multa item sunt alia sub Apostolorum nomine a *Leucio* ad illum errorem per ipsam Apostolorum doctrinam et usum confirmandum conficta. Porro multis argumentis *Bellosobrius*, l. c., docuit, *Leucium* jam sæc. II. exstitisse, et *Epiphanius* (*Hæc* l. 6. p. 427.) *Leucium* clarissimo appellat *Joannis apostoli* discipulum. Itaque et tempore *Tertulliani* exstiterunt hæc Acta *Pauli*, quæ *Leucium* auctorem habuisse diximus, et est admodum verisimile, *Tertullianum* non alia nisi *Leucii* Acta indicare voluisse; nam horum Actorum scriptorem ait fuisse Presbyterum, qui fraudis in ea re convictus de loco fuerit, h. e. de manere sacro dejectus. Cui si quis addiderit *Hieronymum* (*In catal. scriptorum eccles.*, c. 7. p. 104.), qui diserte ait, *Tertullianum* dixisse hunc Presbyterum apud *Joannem* convictum et remotum a manere publico fuisse propter fraudem commissam; profecto videbit scriptorem Actorum *Pauli et Theclæ* auctoritati *Joannis apostoli* fuisse subjectum, quod dici de *Leucio*, ut modo ostendi, optime potest. Denique mihi peropportune cecidit, ut hujus rei etiam in *Philastrio* (*De Hæresibus*, c. 55. edit. Fabricii p. 112.) aliquam significationem reperire in loco eo, ubi de *Seleuco* hæretico ejusque doctrina disserit. Nempe consentitur omnes *Seleucum* hæreticum et *Leucium* nostrum eosdem esse. Jam ecce mihi quæro, quid de *Seleuco* suisque *Philastrius*? *Baptismo*, inquit, non utuntur propter verbum hoc, quod dixit *Joa. Baptista*: *Ipse vos baptizabit in spiritu et igne*. Nihil similis hoc esse potest illorum errorum, quos *Tertullianus* in libro de *Baptismo* confutat. Negabant hæretici, adversus quos ibi disputat, sacro lavacro tingendos christianos esse, atque is ipse dicta *Joannis* de baptismo per spiritum et ignem suæ sententiæ conciliat; quare, quid est probabilius quam adversarios *Tertulliani* a sententia *Leucii* stetisse, qui, teste *Philastrio*, idem prorsus dixerat, Nemo mihi occurrat? *Seleucum* v. *Leucium*, de quo *Philastrius* loquitur, *Manichæum* fuisse atque diversum a *Leucio* *Joa. apostoli* discipulo; *Philastrium* etiam hominem nullius pretii esse, unde existeret: quod fidei hujus male ambulanti credere nos non oporteat. Namque istud discrimen fictum esse, ac nullum, satis adversus *Fabricium Bellosobrium*, loc. cit. § 3, defendit, et *Philastrium* non quidem ignoro nugatorem esse in plerisque, etiam in enarrandis ipsis *Seleuci* erroribus, qui certe *Leucio* *Joa. discipulo* tribui non omnes possunt; sed in nugis illis *Philastrianis* quis nulla dicere audeat veritatis semina latere? Sit igitur hoc constitutum, *Tertullianum* in libro nostro, cum Acta *Pauli* rejiceret, scriptum aliquod repudiasset, quod Actum erat a *Leucio*, qui justitiam vitæ sine nuptiis transactæ omni modo defendebat. Jam placet provocare ad *Pacianum* Episcopum *Barino-*

nensem sæc. IV. qui (*Epist. I. ad Sympronianum Novatianum, edita in Biblioth. maxima PP. Lugdunensi*, tom. IV. p. 305. G.): *Phryges*, h. est, *Montanistæ*, inquit, *se animatos a Leucio mentiuntur*. Neque illud testimonium videtur a vero aberrare, propterea quod certum est *Montanistas* eodem modo atque *Encratistas*, e quorum disciplina *Leucius* erat, nimium tribuisse iis qui abhorrebant a nuptiis. Unde hoc effici posse credo: *Tertullianum*, siquidem librum nostrum inter *Montani* discipulos constitutus scripsisset, cautius fuisse locuturum de libro tali, qui *Leucium* auctorem habebat, neque illum fraudis accusaturum, cum is ipse cum *Montanistis* sentiret. Quod si quis contra dicat, elabi nobis illam causam, propterea quod non satis constet, ignoraverintne *Tertullianus* horum Actorum parentem (quod vix credibile est in tam curioso universæ antiquitatis exploratore), dabo illud, si ita placet; hoc tamen mihi quisque vicissim dederit, nisi quis contrariam sententiam docuerit, satis hanc suspicionem impedire debere, quo minus hunc *Tertulliani* librum ad genus eorum librorum abjiciamus, quos post secessionem ab orthodoxis factam composuit.

§ 5. — *Libri II. ad Uxorem ante lapsum Tertulliani cesarati.*

Venio nunc ad libros quos *Uxori suæ Tertullianus* inscripsit, qui quod sint conjunctim editi, dubitari non patitur libri posterioris principium (1). In quibus libris tametsi sint quæ videantur erroribus *Montanistarum* consentanea, tamen ego hos assim potius in numero eorum collocare quos ante hanc defectionem perscripsit. Quod mihi primum videtur confirmari eo, quod nusquam suum *Paracletum Tertullianus* jactat in rebus iis, in quibus multum auctoritatis hujus effata habitura fuissent. Namque, ut hoc utar, cap. 7. lib. I. extrem., ubi satius esse disputat fugere secundas nuptias, nullum excitat *Paracletum*, quem locum nunquam præterniuit in libris qui e *Montanistarum* disciplina prodire; sed unam adhibet auctoritatem disciplinæ Ecclesiæ et *Apostoli* legem, qua qui bis (2)

(1) Proxime tibi... quid femine sanctæ, sectandum sit proscutus sum.

(2) Perspicue, nisi fallor, hic locus, et alter ille e libro de *Exhort. castit.* c. 7. excitatus, ut alia multa non tangam, docet, antiquam christianorum Ecclesiam verba *Pauli I. Tim. III. 3.* de Episcopo *qui seipsum et uxorem sicut seipsum* sic cepisse, ut *Paulus* de secundis doctorum nuptiis dixerit. Nam in illo *Tertulliani* loco, cum interdictas has sacerdotibus *V. T.* dixisset: *Christo*, inquit, *servabatur sicut in cæteris, ita in isto quoque, legis plenitudo*. Inde igitur apud nos plenius atque instructius præscribitur, utius matrimonii esse oportere, qui allegantur in ordinem sacerdotalem. Usque adeo quosdam memini digamos loco dejectos. Ubi neque vult illis de sacerdotibus intelligi, qui præter uxorem etiam meretrice quadam utebantur, ut videbatur *Heumanno* in *Erklärung des N. T. part. IX. p. 179.* neque more *Montanistarum* loquitur. Nam contra illam *Heumanni* interpretationem pugnat universum *Tertulliani* consilium, qui clare dicit de castrula licentia sæpius nubendi, et c. 6. de duplici Dei dispositione, una illa: *crecite et multiplicamini*, altera: *Tempus jam in collecto est*, etc., qua Deus abolefecit priorem. Neque commemorat sententiam *Montanistis* propriam, sed illis atque Catholicis communem. Nam primum in locis similibus libri de *Monogamia*, c. 11. convincit adversarios iniquitatis repetitarum nuptiarum sic, ut eos tale matrimonium postulare dicat ab iis quibus non liceat tale habere, ab Episcopo monogamo, a presbyteris et Diaconis ejusdem Sacramenti, a viduis etiam, et laicis, et ab Apostolo interdictas argumentatur nuptias, propterea quod totum ordinem Ecclesiæ, h. e., sacerdotes de

matrimonium contraxerant, ait ab officio publico sejungi; quæ verba haud scio, an non sint minus accommodata scriptori Montanistico quam ei, qui doctrinas Ecclesiæ rectius sentientis sequebatur. Deinde in eadem sectione uxorem, si denuo societatem conjugalem inierit, non ait male facere, adjicitque e mente *Pauli apostoli* non quidem non honestas esse secundas nuptias, sed tamen eas sollicitudinem non levem calamitatesque inducere. Neque lib. II. c. 1. ab continentiam a novo matrimonio aliunde commendat, nisi ex eo, quod ea majorem afferat utilitatem. Quod est nimis lenitatis in scriptore Montanistico, cujus disciplina omnes secundas nuptias in loco summorum vitiorum habebat. Denique libro II. uxori suæ permittit novam post obitum suum conjunctionem ineundam, neque illud alia severiori lege, nisi ut nubat christiano, dicitque c. 1. difficilem rerum facilem esse veniam. Sed Montanistæ quo modo excipiebant eos qui ad nuptias redierant? *Digamos*, inquit *Tertullianus*, de *Pudicit.* c. 1. extrem., *foris sistimus, eundem limitem mœchis quoque et fornicatoribus figimus,— non amplius ab Ecclesia publicationem dedecoris relataris.* Scilicet hoc est facilem veniam dare. Jam haud difficile est ad judicandum num possint ista tam clara, quæ causam a nobis propositam adjuvant, loca convelli aliqua tali similitudine dictorum quorundam, quæ sunt in istis libris, cum iis quæ severior *Montani* disciplina in aliis *Tertulliano* persuasit. Illud vero unum, quod habet *Hoffmannus*, l. c. § 12., argumentum, quod libri isti scripti sint cum quæstio de *Fuga* in periculo propter religionem agitata fuisset, eaque salutem petere quemquam debere *Tertullianus* cum Montanistis negasset; hoc illud unum adeo nos non movet, ut eamus in ejus sententiam, ut ab ea magis retrahat. Nam ille ipse locus, quem promittit e lib. I. c. 3.: *Etiā in persecutionibus melius est ex permissu fugere de oppido, quam deprehensum et distortum negare*; ille satis docet *Tertullianum* non omnem fugam in tali tempestate non legitimam existimasse; eum igitur confirmat tempore eo quo hos composuit libros, cum Montanistis minus, quam cæteris sensisse.

ARTICULUS V.

Quarta classis librorum, quorum non nisi Montanismus patet.

§ 1. — *Liber de Patientia, an. 200 vel 201 scriptus*

Quam ob rem etiam hos eximamus e librorum monogamis disponat. Quæ omnia ostendunt, Catholicos secundas sacerdotum nuptias repudiasse, cum ex eorum sententiis colligat, nec laicis hujusmodi nuptias concedi posse. Ac c. 12. planissime sic ait catholicos argumentatos: *Solos qui sunt in clero monogamiae jugo adstrinxit; ergo id non omnibus præscribit.* Deinde hanc constitutionem, qua sublatae sint secundæ nuptiæ, non *Paracleti*, sed *Christo* tribuit, et adhibet Apostoli verba, qui plenius atque instructius (quam in V. Test.) præscripsit: *unius matrimonii esse oportere, qui allegantur in ordinem sacerdotalem.* Tum statim addit: *usque adeo veniunt Digamos loco dejectos.* Quod de catholicis oportet intelligi, nam Montanistæ ne laicum quidem secundarum nuptiarum reum fuissent. In nostro vero loco sic loquitur: *Quantum detrahunt fidei, quantum obstreperunt sanctitati nuptiæ secundæ, disciplina Ecclesiæ et præscriptio Apostoli declarat, eam digamos non sinit præsidere, cum viduam adlegi in ordinem, nisi viduam, non concedit.*

A Montanisticorum numero, et qui eo rectius referri debeant, videamus. In quibus non dubito aureum de *Patientia* librum primo loco ponere. Nam etsi *Tillemontius* (*Mémoires pour servir à l'histoire Ecclesiastique*, tom. III. p. 262.) hunc velit iis adjungere, qui superiores sunt defectione *Tertulliani* ad Montanistas, propterea, quod et fugam in publicis christianorum propter religionem calamitatibus non spernit, et magnam modestiam adhibet; tamen illa nequaquam idonea ad hanc rem confirmandam arbitror. Nam de modestia ea non video quare uti *Tertullianus* non etiam post susceptam in orthodoxos inimicitiam potuisset, neque enim ea propria est virtus recte sentientium; et illi alteri ne sua quidem veritas constet. Etenim in eo loco, e quo potestatem fugiendi a *Tertulliano* concessam excitare conatur (c. 13.) fuga illa nullo modo conceditur, sed ipsam patientiam affirmatur firmitatem humanæ imbecillitatis præstare, ignem etiam et crucem et bestias et gladium ipsa constantia vinci. Atqui sunt etiam in hoc quamvis præclaro libello plura, quæ animum *Tertulliani* Montanistarum erroribus non leviter tinctum ostendunt, suntque ibi omnes fere Montanistarum errores propositi. Ac significatio illa quidem *Paracleti* subobscura est, nonnulla tamen in hoc loco, c. 1, ad capiendam et præstandam ea, sola gratia divinæ inspirationis operatur. Porro præstantia nuptiarum non repetitarum ita fere proponitur c. 13.: *Patientia sanctitati quoque procurat continentiam carnis; hæc, et viduam tenet, et virginem assignat, et voluntarium spadonem ad regna cæli levat.* Secundas item nuptias adulterii nomine traducit c. 12. Inedixit ex arbitrio susceptæ maxima laus ex h. l. cernitur c. 13.: *Afflictio carnis hostia Domino placatoria per humiliationis sacrificium, quum sordes cum angustia victus Domino libat contenta simplici pabulo puroque aquæ potu, quum jejunia conjungit, quum cineri et sacco inolescit.* De fuga jam dixi. Negata denique semotis a Societate sacra peccatoribus venia nonne est in his verbis c. 12. ubi omnem peccatorum spem non in venia ab Ecclesiæ sodalibus obtinenda ponit, sed in salute ea, quam christiani horum emendationem expectantes vel exoptarent vel exorarent; præter quod a collegio sacro Montanistarum expectandum nihil erat (vide de *Pudicitia* c. 1. extr.). Qui Montanistarum errores, quamvis non possint nisi per quædam veluti involucra in hoc libro perspicui; tamen ex eo nihil efficitur, nisi quod hic libellus sit ex eo tempore, quo illa *Tertulliani* contentio in defendendis Montanistarum sciliis vel nondum exarserat, vel restincta aliquo modo erat. *Ætas* igitur hujus libelli non satis certa est. Quod imminente jam christianis periculo scriptus sit, non admodum dubitem, etenim aliqua hujus sententiæ non inepta ratio in ipso libri argumento querenda. At vero scripseritne illum *Tertullianus* inter metus *Scapulæ* adversus christianos, imperante *Caracalla*, excitatos, quod *Allixio* placuit, an sub initium calamitatum publicarum sub *Severo Aug.*, quo tempore et ille

de *Fuga* in persecutione placidus ille non minus et A mitigatus commentarius prodiit, id nemo facile dixerit: quare ad alium transeamus.

§ 2. — *Liber de velandis Virginibus, qui est facile librorum Montanisticorum primus.*

Est is de velandis Virginibus liber, quem ad primos errorum Montani plenos pertinere non admodum dubito. Nam de illo nos hæsitare non sinit creberrima *Paracleti* novæque ejus disciplinæ commemoratio; ut ne necesse quidem sit vel libri istius similitudinem cum iis de *Cultu feminarum*, qui sunt e Montanistarum disciplina, vel obscuriorem unius conjugii (c. 3.) defensionem referre. Quid enim illa significatio revelationum, quibus, ut ait ille c. 17., Dominus velaminis spatia metatus est? Quid novitas correctionis, quam legē fidei (in Symbolo apostolico comprehensa) manente, cætera disciplinæ et conversationis, operante et proficiente usque in finem gratia Dei, admittant (c. 1.)? Quid ille *Paracletus*, quem miserit Dominus, ut paulatim dirigeretur et ad perfectum perduceretur disciplina (*ibid.*)? Quid enarratio ætatum disciplinæ christianæ, in quibus justitia denu per *Paracletum* componenda sit in maturitatem? Quid, inquam, hæc omnia aliud, quam *Tertullianum* Montani discipulum testantur? Sed neque illud magis obscurum est, primum hunc fere fœtum esse quem conjunctus cum Montanistis ediderit. Namque, ut ab hoc ordiar, nullus fere est inter omnes ejus Montanisticos liber, in quo majorem vim adhibeat ad defendendam disciplinam Montanistarum a culpa novitatis, quam is de quo quaeritur, imprimis sect. 1. 2.; quod certe dat locum suspicandi non inepte *Tertullianum* hunc, quam primum se Montanistis adjunxerat, composuisse, ut crimen a se novarum rerum removeret. Nec in ullo alio magis videtur *Paracletum* ejusque disciplinæ divinam originem defendere, nisi in hoc ipso; quam non modo agnitionem *Paracleti*, sed defensionem cum alibi (adv. *Praxeam*, c. 1.) dicat se disjunctisse a *Psychicis*, facile est intellectu, nostrum librum, in quo vehementer eum quidem defendit, inter primordia temporis ab ipso apud Montanistas acti exaratum fuisse. Atque illud confirmari multis argumentis non probabilitate destitutis potest. Primo sub isto ipso tempore scripti sunt libri de *Cultu feminarum*, ut alio loco disputabamus, isti vero ejusdem prope sunt cum nostro argumenti. Deinde, cum haberet occasionem satis opportunam invchendi severius in orthodoxæ Ecclesiæ addictorum, nonnullorum saltem, in velandis Virginibus consuetudinem contrariam suæ, tamen hic multo modestius disputat, quam in aliis qui sunt orthodoxis oppositi, quod, nisi quod vellemus admittatur, conceptu difficile esse quisque dicet, qui vehementissimam *Tertulliani* in defendendo Montanismo animi commotionem aliunde intellexit. Denique, tametsi multum profuisset causæ, cujus in libro nostro defensionem suscepit, si calamitatum publicarum et periculo-

rum, quibus christiani a Deorum cultoribus objiciebantur, inentionem injecisset, ipse etiam *Tertullianus*, qui nihil solet omittere causæ suæ proficium, cum illud argumentum in libris de *Cultu feminarum* nostri similibus adhibuerit, tamen hic ne uno quidem verbo eas ait exstitisse. Qua ex re colligi potest, eum scriptum esse tum, cum talibus malis non essent christiani oppressi. Atqui cum eum dixerimus compositum esse postquam *Tertullianus* se Montanistis adjunxerat, apparet nostrum librum non posse antiquiorem esse anno CC., quoniam *Tertullianum* alibi docebamur eo anno ad Montanistas transiisse; neque multo posteriore etiam, cum anno CCII. calamitates a Severo excitatæ jam ceperint initium. Sed eum librum nolumus inter illos referre, quorum ætas certissime B constaret propterea, quod conjectando magis quam adhibitis certissimis argumentis, ejus potuerunt natales constitui.

§ 3. — *Liber de Exhortatione Castitatis anno 201. exaratus.*

Neque vero ita multo post scripti videntur libri ii, quibus domesticas Montanistarum doctrinās a contemptu et impetu contrariæ partis vindicare studuit, quales sunt de *Exhortatione castitatis*, de *Monogamia*, de *Jejuniis*, deque *Pudicitia* commentationes. Quas esse omnes plenas errorum Montani, nemo est qui dubitet; et eas hoc fere tempore, h. e. sub initiis Montanismi *Septimii* prodixisse, dubitari vix magis potest. Quod utrumque, singulos hos libros percurrendo, breviter docebimus, ne hæc nostræ scriptio- C nis pars, quamvis ab aliis etiam tractata, desiderari videatur. Sunt vero isti, si quid video, eodem ordine editi, quo eos enarravimus; ita ut horum primus videri possit is, qui est de *Exhortatione castitatis*. Qui quidem non refertur ab *Hieronymo* (Catal. scriptor. Eccl. c. 53.) in numero librorum quos ad defendenda Montani scita *Tertullianus* composuerit; sunt etiam in hoc libro quæ rem non satis excultienti persuadere possent, nondum tum de illa disciplina eum fuisse: sed ea quidem sunt leviora. Nam quod *Hieronymus* in indice horum librorum nostrum non habeat, hujus rei potest hæc ratio esse, quod non voluerit enumerare nisi libros eos, quos opponendi orthodoxis consilium *Tertulliano* fuit, is vero de *Exhortatione castitatis* liber non iis oppositus est, sed scriptus ad docendum fratrem nescio quem, quem non tam confutare de nuptiis repetendis cogitantem voluit, quam ad omittendas istas adhortari. Præterea non equidem inficior, satis hic modestiæ et plus esse quam in cæteris, qui doctrinam aliquam Montanistarum disputant, ipsum etiam *Tertullianum* in hoc libro suadere magis et utile honestumque dicere unum conjugium, quam perfectam intermittendarum secundarum nuptiarum necessitatem defendere; unde colligere quis posset, eum inclinasse forte, sed nec tum se applicasse ad partes Montanistarum, quemadmodum et illud in libris ad *Uxorem* superius diximus. At ista modestia

facilitasque ejus apparet etiam in aliis libris haud dubie tempore eo scriptis, quo jam se disciplinæ *Montani* dediderat, et admiranda non nimis est in libro tali, qui est instar epistolæ suavis, in qua solemus uti summissiori placidaque dictione, ac scriptus videtur non ad aliquem Montanistarum, qui severiore disciplina delectabatur, sed ad quemdam de Ecclesia orthodoxorum hominem. Cujus rei non obscura est in principiis libri significatio, ubi fratrem illum ait sine dubio *de exitu singularitatis* (h. e. de restaurandis nuptiis) *cogitare*; quod haud scio, an non cadat in eum qui cum Montanistis non legitimis putabat secundas nuptias. Neque ego ignoro scrupulum *Tillemontii* (l. c. p. 202.), qui et magnam sibi fingit inter hunc et *de Monogamia* commentarium dissimilitudinem, quæ nulla fere est recte attendenti, et præteritam silentio *Montani* memoriam miratur. At ne appellem illum locum, quem non expressum in libris nostris *Rigaltius* (in not. ad h. l. p. 114.) restituit, in quo summæ *Priscillæ*, vatis Montanisticæ, laudes continentur, non fuisset prudentiæ ei laudare *Montanum*, qui repudiare ejus disciplinam videbatur. Sed si qua est etiam alia dubitatio, omni illi opponi potest, non solum summa, etiam ad verba, similitudo cum libro *de Monogamia*, quem fere libri nostri posses dicere *παράκλησις*; sed quoque id, quod est c. 6: *Deus in primordio sementem generis emisit indultis conjugiorum habentis, donec mundus repleretur, donec novæ disciplinæ materia proficeret; nunc vero sub extremitatibus temporum compressit quod eniserat, et revocavit quod indulserat.* Neque vero est a veritate magis alienum, librum nostrum fere primum dicere eorum, quorum ipsum argumentum versatur in defendendis Montanistarum erroribus. Nam *de Monogamia* librum non possumus eodem, cum nostro, tempore scriptum existimare propterea quod, uti dicebamus, est prorsus ejusdem argumenti. Deinde nostrum videtur *Tertullianus* prius scripsisse, quam illum, qui, si jam exstisset, cum se ad nostrum scribendum accingeret, nostri scribendi nulla necessitas fuisset, sed fratrem illum potuisset ad commentarium *de Monogamia* tanquam a publice editam disputationem remittere. Sed nostrum si prius scriptum esse arbitremur, non poterat is commendari *Psychicis*; siquidem non publice erat, sed privato alicui propositus. Denique ostendemus postea, librum *de Monogamia* esse fere sub initium calamitatum ab ipso Severo A. CCII. excitatarum scriptum, ceterosque *Psychicis* consulto oppositos posteriores esse eo *de Monogamia*; itaque necesse est credere, nostrum *de Exhortatione castitatis* librum illos ætate fere superare.

§ 4. — *Libri de Monogamia, Jejuniis et Pudicitia, ann. 203 scripti.*

Devolvitur ergo oratio nostra ad illum *de Monogamia* librum: in quo cum ubivis *Psychicos* redarguat, *Paracletum* auctorem suum (c. 4. init. cap. 14. cæt.) cum nova prophetia decantet, suosque crepet spiri-

tuales, ita propter agnitionem charismatum appellatos, denique in impugnandis secundis nuptiis consumat universum, non necesse est multis hunc librum asserere Montanisticis. Sed paulum juvat in tempus scripti hujus commentarii inquirere. Cum illum locum *Pauli* quo ab continentiam a nuptiis suadet propter injuriam illius temporis, quo subjecti christiani erant periculorum perpetuitati, *Tertullianus* ad causam suam contorsisset, *magis nunc*, addit, *tempus in collecto est* (c. 3.), neque his ipsis verbis obscure significat magnam tempestatem calamitatum tum, cum de monogamia scriberet, in christianos irruisse. Quod etiam si quis diceret etiam dici a *Tertulliano* potuisse nulla adhuc calamitate publica in christianos existente, illud tamen multo est probabilius propterea quod admodum credibile est, *Tertullianum* statim sub initium suscepti Montanismi animum ad hujus disciplinæ doctrinam defendendam appulisse. Id si verum sit, incidit profecto hic liber in ea tempora, quibus jam ignis calamitatum publicarum inter christianos exarserat. Hoc igitur loco dum requiratur qualis vexatio christianorum intelligenda sit, demonstrari ista nullo negotio potest. Nam post *Tertulliani* ad Montanistas secessionem ea repente exstitit rerum perturbatio, quam *Severus Aug.* edicto suo concitaverat. Atque hæc cum cæpta. A. CCII. fere post annum CCIV. desierit, scriptique sint post librum nostrum libri *de Jejuniis*, deque *Pudicitia*, non librum nostrum abhorret in annum fere CCIII. conjicere. Neque vero vereor huic subungere illum *de Jejuniis* librum, quem posteriorem esse libro *de Monogamia* et alteram veluti disputationis adversus *Psychicos* partem, initium istius libri satis ostendit, ipsumque illud docet non ita multo post illum editum a *Tertulliano* fuisse. Est igitur is quoque in publica quadam vexatione expositus, quam significare hinc inde, veluti in extrema libri parte, videtur; nec potest vindicari a Montanismi suspitione, non modo propter illam libri ætatem, sed propter *Paracleti* etiam defensionem, c. 10. c. 11. c. 13. et bellum *Psychicis* publice in hoc libro indictum. Post hunc una restat commentatio *Psychicis* studio opposita, ea videlicet, est *de quæ Pudicitia* instituta. Quam esse contra adversarios Montanistarum scriptam nemo unquam dubitavit, nec dubitare quis potest propterea quod ipse illud *Tertull.* seque alienum a societate *Psychicorum* profitetur. c. 1. c. 6. c. 10. e. 16. et cæt.) Suntque multa vel libro ipsi impressa (c. 22.) vel aliunde certa signa, qualia *Orsius* (*In dias. de pace et absolut. capitalium criminum a catholica Ecclesia tribus prioribus sæculis non denegata*, (c. 4. digress. 3. p. 120. sq.) produxit, quæ non admodum recentiore hunc librum calamitatibus a Severo christianorum familiæ inflictis, annum igitur natalem hujus libri fere CCIV. aut sequentem ostendunt.

§ 5. — *Libri adversus Præzeam, Hermogenem, et de Anima, anno 204. vel 205. editi.*

Hos nondum fere libros contra Ecclesiam ortho-

doxam confecerat, cum alii se generi disputationum adversus hæreticos dederet. Namque horum doctrinas libris statim sibi subjectis *Tertullianum* exagittasse, non abhorret a vero, quoniam ipsi hi libri eandem fere ætatem magna sub *Severo* calamitate christianorum paulo posteriorem produunt; et si quis conjecturæ dandus est locus, non inepte quis *Tertullianum* concentum cum vera Ecclesia suum in rebus ad fidem pertinentibus ipsis his doctrinis adversus hæreticos defendendis confirmare voluisse diceret. Ac in his libris nulla videtur antiquior disputatio illa quæ est adversus *Praxeum*; nam et videtur paulo ante librum contra *Valentinianos* conscripta, nusquam enim in hoc *Antipraxæa*, quamvis sæpenumero *Valentinianos* commemoret, ad librum *Valentinianis* oppositum provocat, quem morem alias, id quod omnibus ipsum legentibus constat, tenere solet *Tertullianus*; et quod videtur ad ea, quæ diximus, confirmanda accommodatius, *Praxeas* is erat hæreticus, quem *Montanistæ* sibi longe molestissimum putare debebant, quoniam is ipse, præterquam quod errorem doctrinæ de Triade sanctissima adversum disseminaverat, persuaserat etiam Pontifici Romano, quem viri docti satis bene *Victorem* fuisse existimant, ut jam paratam *Montanistis* pacem refringeret (vid. c. 1.). Neque ergo difficile est credere, initium disputationum suarum *Tertullianum* a velitatione cum *Praxæa* fecisse. Quam nemo negabit a *Tertulliano* *Montanista* fuisse susceptam; ipsum enim nomen *Psychicorum* (c. 1.), ipse *Paracletus*, in quo se melius de veritate mysterii de summa maxima Triade edoctum profutetur (c. 2. c. 8, etc.), ipsa denique professio agnitionem *Paracleti* et defensionem sejunxisse se a *Psychicis*, ponunt illud supra omnem dubitationem. Sed de ipsa hujus libri ætate nos non audemus asseveranter pronuntiare, quamvis, si ista adversus *Praxeum* disputatio prima est inter concertationes cum hæreticis, atque hæc secutæ sunt statim libros orthodoxæ Ecclesiæ oppositos, anno fere CCIV. aut V. assignari non male possit. Hanc excepisse librum adversus *Hermogenem* non dubitarim dicere, est enim iste antiquior libro de *Anima* et illo adversus *Valentinianos*, ut postea docebitur, qui cum compositi sint fere transactis furoribus *Severianis*, eidem cum *Antipraxæa* anno tribuendus videtur noster libellus, quem a *Montanista Tertulliano* profectum esse peracerba in repetitis ab *Hermogene* nuptias oratio (c. 1.) non obscure declarat. Huic veluti appendicem adjecit, quod initium libri et multa alia loca docent, librum de *Anima* refertum somniis innumerabilibus, qui habet laud dubias *Montanismi* notas (1); sed fuerintne eodem fere cum libro adversus *Hermogenem* anno, an post annum demum CCVIII. scriptus, illud vero cadere in disputationem potest. Nam c. 2. Inesse, ait, nobis τὸ ἀντιρροῦτον naturaliter jam et *Marcioni* ostendimus; quæ disputatio in libro, qui

exstat, adversus *Marcionem* secundo, c. 6., occurrit; sed potest etiam a *Tertulliano* unus librorum contra *Marcionem* deperditorum intelligi. Si illud statueris, erit de *Anima* scriptio posterior anno CCVIII.; sin hoc, potest etiam ante illum annum collocari. Quorum sententiarum mihi magis posterior probatur: nam ut appendices librorum, qualis est noster libellus, magis moris est statim, non longo post tempore, iis subjicere, sic et eodem modo in *Scorpiace* amissos jam libros adversus *Marcionem* excitat, et erit ordo librorum *Tertulliani*, si ista admittatur sententia, multo concinnior. Etenim in ista *Scorpiace*, quam probavimus anno CCIV. scriptam fuisse, hæreticos, Gnosticos et *Valentinianos* queritur impugnare supplicia sponte a christianis propter religionem suscepta (c. 1. c. 4. 3.). Sed in libro de *Anima*, c. 55, multa disputat de gloria martyrum, et huic libro, ut postea apparebit, statim subjecit adversus *Valentinianos* librum, in quo, c. 30. init., impugnatum ait a *Valentinianis* martyrii necessitatem. Itaque satis videtur veritati consentaneum, nostrum de *Anima* et adversus *Valentinianos* librum non multo post *Scorpiacen* anno fere CCV. fuisse conscriptum.

§ 6. — Libri adversus *Valentinianos* et de *Præscriptionibus*, *Carne Christi* et *Resurrectione*, post ann. 203 scripti.

Ordo igitur librorum postulat, ut nunc de hac *Valentinianorum* reprehensione dicamus. Et vero illa delectione *Tertulliani* ad *Montanistas* inferior: quod quidem dicta huic disputationi aspersa non plantissime docent; nihil est enim in hoc libello doctrinarum, quod non potuisset etiam ab orthodoxo proficisci; sed tamen id apparet dupliciter. Primum quod jam se dicat, c. 16., extrem., cum *Hermogene* de eodem atque cum *Valentinianis* argumento congressum fuisse, quæ *Antihermogeniana* disputatio est a nobis modo *Montanistico* scriptori asserta; deinde quod vehementer optat, c. 5. extr., ut sibi daretur assequi *Proculum* in omni opere, quem et *virginis senectæ* et *christianæ eloquentiæ dignitatem* appellat. Hunc *Proculum* ego non dubito *Proculum* illum *Montanistam* fuisse, cujus exstat apud *Eusebium*, l. VI. H. E. c. 20. memoria, cum propter laudem virginitalis ejus, quam D tanquam præclaram in eo virtutem *Tertullianus* colaudat, tum propterea, quod ipsum nostrum nuncupat, distinctum hoc nomine ab iis quos modo laudaverat, *Justino Martyre*, *Miltiade* (*Ecclesiarum sophista*, ut ait forte incensus odio hujus viri, qui [ut refert *Eusebius*, l. c. lib. V. 17.] etiam se *Montanistis* opposuerat), atque *Irenæo*, scriptoribus orthodoxæ Ecclesiæ. Sed ipsam hujus libri ætatem si quis subtilius percunctatur, satis videtur consentaneum dicere, eum esse non ita multo post sopitam quodam modo crudelitatem in christianos exaratum. Nam et confessionem veritatis christianæ sub potestatibus istius sæculi et apud tribunalia præsidum (quam urget c. 30.) defendere non admodum necesse erat, nisi tum vel ipsum illud calamitosum tempus, vel

(1) E. c. cum c. 53. et 58. *Paracleti* monita et testimonium excitat, ibidemque et c. 9. dicit suos *Spiritualia charismata agnoscere, ac post Joannem quoque Prophetiam meruisse consequi.*

eius viva memoria exstisset, et est, ut modo dicebamus, hic liber eodem fere cum *Scorpiace* tempore scriptus postquam furor Severi restinctus fuerat, ut historia hujus temporis docet. Itaque placet ad librum *de Præscriptionibus hæreticorum* progredi, quem huic subjicere non dubitamus; quidquid etiam in contrariam partem *Tillemontius* (*L. c. part. III. p. 203. et not. 6. in Tertullian. p. 656.*) et *Whistonus* (*In scripto: The true origin of the Sabellian and Athanasian Doctrines of the Trinity, p. 3. sq.*) disputaverint. Nam libro I. *adversus Marcionem*, c. 1., se aliquando exaraturum promittit disputationem *de Præscriptione* adversus hæreticos, e quo hoc necessaria conclusione elicitur, demum post annum CCVHI. nostrum librum luci fuisse expositum. Atque illud ipsum, neque tempore eo, quo librum nostrum perscriberet, vacuum a Montanistarum erroribus fuisse animum Tertulliani clarissime ostendit, ut non dicam horum errorum vestigia non obscura esse in hoc libro, veluti c. 40., ubi, cum doceat, etiam malignum genium æmulari institutiones divinas: *quid quod, inquit, et summum Pontificem in unis nuptiis statuit, habet et virgines, habet et continentes*; et quæ sunt generis ejusdem. Sed age aperiamus ea capita, unde omnis ad hanc causam disputatio ab iis qui contra sentiunt ductur. Ac primum aiunt, locum a nobis e libro *adversus Marcionem* excitatum significare etiam posse librum jam scriptum; *Whistonus* etiam aliud exemplum ponit hujus loquendi modi, nec necessarium in re omnibus nota, nec ullo modo aptum, e lib. V. c. 19. Sed illud defendi non satis potest. Nam quotiescumque *Tertullianus* aliquem librum jam a se compositum profert, nunquam futurum adhibet loquendi genus, sed ubique præteritum, atque eodem, opinor, modo præteriti temporis flexionem usurpaturus fuisset *Tertullianus*, ut fecit de hoc libro alibi (*In libro de Carne Christi, c. 2.*), si illum jam a se compositum voluisset dicere. Neque vero illud minus est contortum, cum locum ex *Antimarcione Tillemontius* putat remanere potuisse e libris iis, quos ante hoc, quod exstat, opus *adversus Marcionem* jam contra eum scripserat. Nam et illud mera conjectura est nullo modo probabilis propterea, quod *Tertullianus*, cum se ad scribendos nostros *adversus Marcionem* libros accingeret, unam illi oppositam disputationem rescissam, alteram amissam confirmat; et istud argumentum *Tillemontii* in se etiam ineptum est. Quod vero dicit librum *de Carne Christi* esse priorem libris nostris *adversus Marcionem*, hunc vero posteriorem libro *de hæreticorum Præscriptione*, ea non conor attingere; est enim ea de re satis supra disputatum, unde intelligatur, primum nostrum librum *Antimarcionis*, de quo hic quaerimus, non esse cum cæteris editum, nec ullo modo illo *de Carne Christi* posteriorem. Sed in fine libri *de Præscriptione Tertullianus*: *nunc quidem generaliter, inquit, actum est a nobis adversus hæreses omnes, certis et justis et necessariis præscriptionibus repellendus a collatione Scripturarum. De reliquo ... etiam specialiter quibusdam respondebi-*

*mus. Audio. Quid ergo est? omnes sunt Tertulliani adversus hæreticos libri posteriores eo qui est de Præscriptione? At istum locum Tertullianus, ut mihi videtur, non recte cepit. Nam in eo loco non generatim in hoc libro Tertullianus ait se hæreticos confutasse, sed addit, se id fecisse universe certis et justis et necessariis præscriptionibus. Itaque in aliis libris non se pollicetur separatim confutaturum hæreticorum singulorum doctrinam, sed ostensurum se, singulos etiam hæreticos eorumque scita, ætate doctrinis recte sentientium cedere. At denuo Whistonus, l. c. p. 4: Antiquior est is de Præscriptione Commentarius Apologetico Tertulliani. Quamobrem obsecro? Expedite, inquit in Apolog. c. 47., præscribimus adulteris nostris, illam esse regulam veritatis, quæ veniat a Christo, transmissa per comites ipsius, quibus aliquando posteriores diversi isti commentatores probabuntur. Acutum vero hominem, qui cum de præscriptione audit, etiam librum super ea re scriptum videt! Et ea quidem oppugnatio ad ætatem hujus libri magis pertinebat; cætera, quibus se adactos eo dicunt, ut hunc librum e numero Montanisticorum proscriberent, hæc sunt: Primum Whistonus adjectum libro nostro libellum, qui hæreticos ortos in familia christianorum recenset, objicit, in quo planissime *οἱ κατὰ ἑρῆμους* hæretici condemnantur; quod esset argumentum nullo modo eludendum, si, quod probandum suscipit Whistonus, hic libellus vindicari Tertulliano posset. Sed quid pro sententia hodie a viris doctis prorsus prodigata disputet, audiamus tamen. Idem est, ait, in hoc, quod in scriptis Tertulliani, dicendi genus. Quomodo tandem? Græca sæpius verba libelli latinis miscet; loquitur eo modo, quo Africani solent, horrido illo et pene barbaro; acutis persequitur hæreticos conclusionibus; multa etiam ex *Irenæo* sumit; denique hæreticos narrat a Tertulliano commemoratos, etiam eos, quos unus ille habet, veluti Ebionem et Praxeam. At si, qui hunc libellum scripsit, Afer genere sui, vel Tertullianum descripsit? Nihil ad hæc Whistonus. Progrediamur ergo. Clarissime Augustinus de Hæres. n. 86.: Tertullianus transiit ad Phrygas, quos antea destruxerat. Ubinam tandem? Nusquam, ait Whistonus, tam ample quam in hac appendice. Certe audiam, unde hæc Whistonus didicerit. Hieronymus adversus Luciferianos ex hoc, de quo quaerimus, libello, multa, tanquam ex antiquo scripto sumit, itemque Epiphanius. Sit ita sane, descripserint igitur multa. Ergo hic libellus magnam habet antiquitatem. Habet profecto, etiam Tertulliano forte æqualem; an eum etiam parentem habeat, id nondum video a Whistone planum his testimoniis factum. Deinde, abhorrrere arbitrantur quod Tertullianus separatus a communi Ecclesia scripserit librum tam bellum, tam fortem ad exagitandos omnes, qui se erroribus ab Ecclesia separassent: ac, etiamsi tanta vis inest veritati, ut etiam invitis se conspiciendam defendendamque præbeat, ipse quoque Tertullianus sæpius in libris haud dubie in Montanismo conscriptis præscriptioni adversus hæreticos insistat,*

tamen tanto cum consilio et amplitudine nusquam hoc telo eum fuisse usum animadvertere jubent. Quæ disputatio est magis, quam decet, arguta. Nam Montanista, ipse etiam *Tertullianus*, id quod constat, (v. de Jejun, c. 1. de Virg. vel. c. 2.), nunquam se alienos in doctrinis ad fidem pertinentibus ab orthodoxis professi sunt, neque *Tertullianus* usquam *Psychicos* ponit in numero hæreticorum, sed ab iis planissime distinguit (e. g. in lib. de Monog. sub init.). Modo emendatam aiebant et perductam ad perfectionem disciplinam suam, neque in rebus, quæ sub fidem cadunt, de quibus dissensio unice hæreticos constituit, se discrepantes a doctrina Christi et Apostolorum confirmabant. Itaque nihil mirari attinet, quod ex ætate recentiori doctrinarum ab hæreticis defensorum argumentum ad eos impugnandos duxerit. Alterum vero illud *Tillemontii* nihil est. Etenim etsi auspicam quod hic consilio, sed in cæteris libris obiter, de hac regula doctrinarum judicandarum *Tertullianus* disputaverit, tamen illam non obscure, sed plane satis, proponit in libris adversus hæreticos, et ad illam rem ex instituto disputandam librum nostrum destinaverat, alioque modo confutat in cæteris hæreticorum ineptias. Atque hæc ipsa possunt etiam opponi alii cuidam adversariorum argumento, non levi illi quidem, sed ita forti, ut pene nos videri posset pertrahere in adversarias partes posse, sed a *Tillemontio*, quod miror, non satis illustrato. Videlicet summum in doctrinis apostolicarum Ecclesiarum cum suis consensum, sed vehementem ab hæreticis dissensum proponit cap. 36.; et quod longe majus est, vehementer, c. 21., exagitat hæreticos, propterea quod consueverant dicere, non omnia Apostolos sciase, quod ipse illis videbatur *Jesus Christus* dixisse apud *Joannem* verbis his: *Multa vobis a me dicenda restant, sed suscipere ea nondum potestis*. Illos postea retundit verbis Christi iis, quæ superioribus subiecerat: *Cum venerit ille Spiritus, is vos ad omne id, quod verum est, cognoscendum perducet*; unde effici posse putat omnia fuisse edoctos Apostolos; nam ipsos illos Spiritum a *Christo* postea omnino accepisse ait ex Actis Apostolorum haud dubie constare. Atqui hæc cogitanti cuidam, et apud se reputanti scita Montanistarum, qui, fere ad eundem illum locum *Joannis* posteriorem provocantes, *Paracleti* disciplinam perfectiorem quoque disciplina *Christi* et *Apostolorum* defendebant, videreturne igitur illi *Tertullianus* tam clare adversus ipsos Montanistas sententiam dicere, ut dubitari de *ὑποδοξία* hujus libri non posset? Non equidem puto. Nam, etsi hic locus magnam habeat rationem, potuit tamen proferri etiam ab eo qui stabat a Montanistarum partibus. Etenim, uti diximus, nusquam *Tertullianus* ullum admittit inter Montanistas et orthodoxos Apostolorum sectatores dissensum de iis esse, quæ fide accipiendi sunt; et quod nullius veræ doctrinæ expertes fuisse Apostolos defendit, illud dari a quovis Montanistarum poterat. Sed emendatiorem demum per *Paracletum* disciplinam, doctrinas etiam non no-

vas, sed magis confirmatas veteres christianorum propugnabant; imo ipsos ritus, quos recentius inductos apud *Montani* sectatores rectius sentientes clamabant, ut probet e sacris litteris, ipsorum etiam Apostolorum vel consuetudine vel præceptis, multis in locis *Tertullianus* laborat. Sed ii hæretici adversus quos *Tertulliani* instituta est in libro de *Præscriptione* disputatio, multarum Christi doctrinarum vel rudes Apostolos dictitabant fuisse, vel *Christum* non omnia omnibus tradidisse, ut *Noster* ait in ipso hoc, quem tractamus, loco. Quam ob rem cum locus is, de quo disputamus, a Montanista non minus potuerit adhiberi, quam a socio Ecclesiæ recte sentientis, hoc quarritur, ultra sit sententiâ vel interpretatio ad veritatem propensior? ubi ego non multum dubito quin ipsum hunc librum dicam a *Tertulliano* Montanista proficisci. Nam primum, sunt libri *Septimiani* et disciplina Montanistarum ducti, in quibus illi instat præscriptioni in causa hæreticorum, nec ullo modo, quod usu ipsi venit de libris omnibus suis, ad quod remittere lectores poterat, suum de *Præscriptione hæreticorum* opus antestatur, veluti in libro *adversus Praxeam*, c. 2., *adversus Hermogenem* c. 1. Deinde, si is esset loci superius tractati e libro nostro sensus qualem *Tillemontius* fingit, non admodum credibile est *Tertullianum* potuisse post scriptum hunc librum ad Montanistas delabi, qui tam dilucide sententiam adversus *Montani* scholam dixerat, vel hunc librum, in quo *Montani* molitiones tanto impetu damnati fuerant, etiam in libris, quos tantumquam Montanista exaravit, ut in lib. de *Carne Christi* c. 2. extr. laudare. Neque vero mirari quis debet, *Tertullianum* tam se adjunxisse defensionem doctrinarum in christianorum Ecclesiis susceptarum in libro quem tempore defectionis suæ ab his Ecclesiis scripserat; tum enim jam ipso tempore restinctus aliquo modo erat ille *Tertulliani* in secus sentientes orthodoxæ Ecclesiæ socios furor, seque, placato paulisper animo, in hæreticos converterat, unde major cum recte sentientibus consensus et mitior de iis sententia exstitit (1).

ARTICULUS VI.

Quinta classis librorum, quorum nec ætas nec doctrina certa est.

§ 1. — Liber de Pœnitentia.

Jam de libris, qui sunt de *Carne Christi*, deque *carnis Resurrectione*, non est quod multa dicamus, cum hunc eo posteriorem esse illius libri in hoc excitatio satis

(1) Ardua sane, si qua fuerit, ac angustis intricata videtur hæc de *Præscriptionum* tempore controversia: quam rursus in hujus operis decursu in promptu erit aliquatenus exagitare, nostramque, etsi nobis non liceat tantas componere lites, sententiam qualemcumque explicare. Nunc autem id obiter tantum dicere juvat, nec jam videlicet displicuisse quam subodoratur *Tillemontius* opinionem, qua librum hunc, equidem ante *Tertulliani* defectionem, cum adhuc sana fide floreret, ac forsâ dum Romæ agens traditiones apostolicas penitus introsplere, concepit fuisse ac inceptum, nec tamen nisi post libros in *Marcionem*, hærente jam auctore in montanismi fœce, in lucem edium arbitraremur. Ebd.

doceat (c. 2,), ac ille demum post librum *de hæreticorum Præscriptione* compositus sit, quod eodem modo apparet (*Vid. art. 4, § 6*); at certus horum librorum annus non constat. Restant igitur ii libri, quorum nulla, ut mihi videtur, ratio vel ætatis vel doctrinæ trādi potest (is enim erat tertius nostræ scriptionis locus), de quibus cum alii, qui eam rem a se perfectam putarunt, decrevisse sibi visi sint cum aliqua certitudine, quæcumque in istam rem disputarunt, ea nos, quibus magis placet in hac causa verecundius loqui, oportet paululum postremo loco excutere. Est hujus generis liber *de Pænitentia*, quem *Tertulliani* esse adeo negabat *Erasmus*, probatus in hac re a *Dallæo* aliquando, etiam ab *Hoffmanno*, maxime propter styli dissimilitudinem in hoc cæterisque *Tertulliani* libris; quam ego, fateor, deprehendere non satis queo, etiamsi hic non tam appareat impeditum illud et concisum dicendi genus, quod regnat in cæteris. Neque enim tanta est, quanta putatur, hæc dissimilitudo, sed eadem fracta et interrupta dictio hic exstat, quæ est in aliis mitigatæ paulisper dictionis libris veluti in iis, qui sunt *de Patientia*, *deque Fuga in persecutione*. Sit igitur hic liber *Septimii* nostri, sed eum cum scriberet, cujusnam sectæ fuerit, dicere non audeo. At hic intercedunt fere omnes, certissimumque esse aiunt, cum orthodoxis tum *Tertullianum* sensisse, namque et cum cœtui sacro potestatem concedere delicta condonandi iis qui gravius peccassent, quam prorsus destruxisset in libro *de Pudicitia*, et in illo libro ipsum illum profiteri, se nunc confutare velle librum quem olim, hæresi communis Ecclesiæ addictus pro hac potestate scripsisset. In qua universa disputatione multo sapientior mihi videtur *Hoffmannus*, quam in cæteris. Namque l. c. § XIII pulchre monet is, longe diversam esse quæstionem in libro *de Pænitentia* propositam ab ea, quam *Tertullianus* in commentario *super Pudicitia* posuit, atque etiam Montanistas omne illud potuisse defendere quod est in libro *de Pænitentia* propositum. Videlicet non super ea re erat orthodoxos inter et Montanistas quæstio: possentne ii, qui ad impuritatem pristinam gravius delictis rediissent, interposita pænitentia, veniam malefactorum a Deo impetrare, quod neutri, ne Montanistæ quidem, negabant, quos potius constat ipsam *ἔξουσιον* a reis postulasse, sed eam quidem non ita, ut impetraret, qui peccaverat, veniam ab Ecclesia et conjunctionis cum illa restitutionem, sed ut incitarentur prohi ad supplicandum Deo, ut huic peccatori tandem aliquando veniam concederet; sed illud quærebatur potius, liceretne Ecclesiam usurpare potestatem, quæ se non destitutam etiam ipsa sentiret, recipiendi se junctos a societate sua peccatores in amicitiam veterem et communionem sacrorum; quod Montanistæ ita negabant fieri debere, sed orthodoxi ita posse fieri aiebant. Hanc igitur licentiam usurpatam ab orthodoxis *Tertullianus* in libro eo, qui est *de Pudicitia*, vehementer salseque exagitat, sed in libro *de Pænitentia* neque confirmat, neque impugnât etiam, sed de illa venia loquitur, ad quam etiam iis qui immersi

TERTULLIANI I.

essent gravissimis flagitiis, apud Deum, si ad bonam mentem rediissent, aditus non esset impeditus. Ex quo etiam illud efficitur, non revocare *Tertullianum* in libro *de Pudicitia* id, quod in singulari libello orthodoxorum olim sententiæ addictus scripsisset, sed nihil nunc fatetur, nisi se aliter sentire de ista venia a cœtu sacro concedenda, quam olim inter orthodoxos non quidem scripsisset, sed sensisset tamen. Quid ergo est? *Tertullianum*ne putaremus hunc librum in montanismo scripsisse? Neque hoc audeo dicere. Nam etsi peccatoribus ad pristinam eamque perversam vitam redeuntibus non nisi unam eamque ultimam spem veniæ apud Deum impetrandæ polliceri videatur c. 8, tamen et in ea re nihil docet, quod proprium fuisse legamus Montanistarum, sed quod etiam ab aliis orthodoxorum vehementer propugnatum esse inveniamus (*Vide Hermæ, Pastorem Mandato 4, in Fabricii Apocryphis N, t. T. III, p. 845, sq., et loca ibi a Fabricio citata*), nullam spem esse salutis iis qui post susceptum baptismum iterum gravius et ad jacturam veræ pietatis peccassent, quod pessimam baptismi differendi consuetudinem in Ecclesiam postea intulit; et quæ durius locutus esse videri poterat, ipse his verbis subjectis mitigat: *Verum non statim succidendus ac subruendus est animus desperatione*. Quare ad quam vel ætatem vel doctrinam hic liber referendus sit, cum aliæ rei dirimendæ in hoc libro significationes non exstent, me quidem prorsus nescire profiteor.

§ 2. — Liber adversus Judæos.

Atque etiam illud non me fateri pudet de libro quem *adversus Judæos* conscripsit, in quo nihil est, quod *Montani* ineptias saperet: sed neque illud admirationem habet; nulla enim fere exstitit *Tertulliano* in hoc libro talium commemorandarum opportunitas. Quare illud est videndum, utrumne ibi aliqua reperitur temporis significatio. Et ea est quidem subobscura in duobus locis: Prima c. 7 in quo *Britannorum inaccessa Romanis loca commemorat*, et paulo post eos *Oceani sui ambitu conclusos*. Quæ res quidem *Baronium* (*Annal. Ecclesiast., ad an. 212.*), *Alfizium*, aliosque deduxit ineam opinionem, ut crederent post victorias *Severi* a *Britannis* reportatas scriptum hunc librum esse, et ita anno fere CCIX; quod ego non dixerim; nam quomodo tum tandem loca *Britannorum* dici inaccessa potuissent, quorum sibi adiutum *Romani* fecerant; et qui potuisset *Tertullianus* dicere: *Trans istas gentes Romanos porrigere regni sui vires non posse*, cum illud ipsum inter *Britannos* fecissent. Nimis profecto clare confirmat *Herodianus* (*Hist., lib. III, c. 14, p. m. 170*), *Severum* non modo *Galam* in iis *Britannorum* regionibus reliquisse, quæ imperio *Romanorum* subjectæ erant, sed *Severum* quoque, pergit, latius se profudisse. Neque vero murus a *Severo* in *Britannia* exstructus, qui *Baronium* cæterosque decepit, is est, quo *Tertullianus* significat conclusos finibus suis *Britannos* fuisse, neque enim muro, sed intra *Oceani ambitum conclusos Britannos* (*Six.*)

planissime dicit. Sed ista demum, quæ de Britannis A cæteri scriptores tradiderunt, sunt in expeditione Severi adversus eos facta, quam constat fuisse anno CCVIII. susceptam. Prior igitur hic *Tertulliani* liber exstitit, et multo prior quidem, si quid video, recteque *Tertullianus* altero in loco disputavit, qui est c. 13. Neque enim tempore scripti hujus libri cuiquam Judæorum permissus erat aditus ad Bethlehæmum aut agrum circumjacentem, aut Hierosolymam. Enimvero constat, Severum multas rogasse Judæis amicas leges, quas in compendio recitavit *Jacobus Basnagius* (*Hist. des Juifs*, t. VIII, p. 49, seq.), ac ista jura *Spartianus* (*In Vita Severi*, c. 16) ait fundata ipsis esse tum, cum *Severus*, capta Ctesiphonte, in Ægyptum proficisceretur, h. e. an. fere CCII. Itaque non est credibile, cum multa ipsis jura concesserit, B amplius quemquam prohibuisse ab aditu vel Hierosolymorum vel cujusquam alius in Palæstina loci, nec dici potest exilium Judæorum vel *Tertulliani* adversus Judæos librum demum post illum annum exstitisse, sed antea magis. In qua sententia confirmari videor loco aliquo *Tertulliani* ex *Apologetico*, c. 21, ubi præter alia Judæis narrat ne advenarum quidem jure concedi, ut terram patriam saltem vestigio salutarent. Quod etiamsi falsum sit de universo Palæstinæ tractu, e quo non videntur Judæi ne per *Adrianum* quidem ejecti, quod multis locis scriptorum veterum imprimis docuit *Jo. Massonus* (*In collect. histor. ad op. Aristidis ed. a Sam. Jebbio*, § 6, n. 8); tamen *Tertullianum* ita oportuit existimasse in *Apologetico*. Unde cæteris, quæ diximus, assumptis, ejusdem C fere ætatis esse librum adversus Judæos colligi quodam modo potest. Sed cum neque annus hujus libri accurate possit definiri, neque perspicuum sit, senserintne jam tum *Tertullianus* cum Montanistis, placuit etiam hunc librum iis adjungere, quorum nec ætas nec doctrina appareat; et collectis omnibus iis quæ hactenus proposita sunt, ita fere ordinem librorum *Tertulliani* constituere.

Ante suscept.
montanism.
De Oratione.
Ad Martyres.
De Spectaculis.
De Idololatria.
Apologeticum.
De Testim. animæ.
Lib. 2 ad nationes.
De Baptismo.
Lib. 2 ad uxorem.
(adversus Judæos)

In Montanismo.
De Corona.
De Virg. velandis.
De Cultu feminar.
De Fuga in persecut.
De Exhort. castitatis.
De Monogamia.
De Jejunis.
De Pudicitia.
Advers. Praxeam.
Adv. Hermog.
De Anima.

Scorpiacen.
Adv. Valentin.
Adv. Marcion. I. I.
De Præscript. hæretic.
II, III, IV, advers. Marc.
De carne Christi.
De Resurrectione.
Lib. V, adv. Marc.
De Pallio.
(De Patientia.)
Ad Scapulam.
(De Pœnitentia.)

§ 3.—De Actis *Perpetuæ* et *Felicitatis*, harumque montanismo.

Atque hic possemus finem facere disputationis nostræ; neque enim cætera *Tertulliani* scripta, quæ vel perperam sunt ipsi adscripta, vel non exstant, excutere nobis est propositum. Sed in animum venit quædam de Actis illis SS. *Perpetuæ* et *Felicitatis* dicere, quæ sunt, qui etiam *Tertulliano* tribuerint. In quibus unum illum *Whistonum* impugnare placet, quod omnem operam delit, ut hæc Acta *Tertulliano* asse-

reret (*In the sacred history of the Jewish and christian church*, part. II, vol. 6, pag. 477-78). Atque is SS. illas martyres non quidem arbitratur e disciplina Montanistarum fuisse, quod quibusdam placuit, veluti *Samueli Basnagio* (*Annalib. Polit. Eccles.*, tom. II, pag. 224, qs.); sed hæc qui collegit, cum plane putat non montanistam modo, sed et *Tertullianum* fuisse. Qua de re nobis sedet contraria sententia. Nam primum multa sunt in ipsis, quos *Perpetua* reliquit, commentariis, quæ haud dubie eam ostendunt e Montanistarum familia fuisse. Idque jam occupavit *Basnagius*, sed nactus est, qui contradiceret, *Josephum Augustinum Orsium*, qui, quamvis cum, qui acta ista collegit, montanistam exi-timet, tamen strenue in defendenda harum martyrum fide laborat (*In diss. Apologet. pro SS. Perpetuæ, Felicitatis et sociorum martyrum orthodoxia, adversus Sam. Basnagium, Florent.*, 1728, in-4°); cujus argumenta nemini mihi olim legenti rem istam non persuadere, sed plurima continere ab hac disputatione prorsus aliena. Sed nunc quidem non est ad manus; itaque unum *Whistonum* persequamur. Ille ne litteram quidem quæ montanismum sapiat ait esse in his *Perpetuæ* et *Saturi* commentariis, e quibus pene ista Acta composita sunt; quod quam a veritate abhorreat postea docebimus; deinde hoc unum sufficere ad omnem litem componendam putat, quod *Tertullianus* primus fuerit qui errores Montanistarum in Africam tempore fere eo, quo supplicia ab his martyribus sumpta sunt, induceret: quare cum vix in Africam hæc scita fuissent delata eo tempore, non posse dici homines litterarum rudes longe remotos a Carthagine, quales isti fuerunt, jam istam disciplinam suscepisse. In quo sermone non unus error reperitur. Primum hoc sumit sibi haud dubie, quod isti martyres mortem subierint *Tuburbii*, cujus urbis scio mentionem injectam esse in spuris horum Actorum exemplis, et est quoque ejus nomen a *Whistone* expressum, sed et per meliora ἀπορχα et argumentis *Valesii ac Ruinartii* (*In not. ad Acta martyrum*, pag. 90, 91, ed. *Amstel.*) satis expostum. Quare si eos, ut illi viri docuerunt, Carthagine interemptos credamus, facile accipere hi notitiam errorum Montanistarum potuissent, cum *Tertullianum* Carthagine vixisse D omnes norint. Unde vero *Whistonus* docebit *Tertullianum* primum fuisse, qui in Africa hos errores et tempore fere suppliciorum ab his martyribus sumptorum sparserit? Et si hæc etiam dederim, quid, obsecro, incredibile est errores a *Tertulliano* in Africa disseminatos, quos ante annum CCV, jam scriptis defenderat (huic enim anno mortem SS. Martyrum *Whistonus* adjunxit), perceptos ab his martyribus fuisse, imprimis cum plurimi ad societatem *Montani* accedentes, expertes litterarum fuerint, et ita horum martyrum similes. Ac multo magis abhorret id, quod nihil sit somniorum *Montani* commentariis ipsius *Perpetuæ*, et *Saturi* aspersum. Nam primum magna est suspicio humani sensus in ipsis speciebus his hominibus objectis. Etenim *Perpetua* non modo sta-

tim cum baptismo se profitetur dotem futurorum A prænuntiandorum accepisse (1); sed ita etiam fidenter de ea dote loquitur, ut pro arbitrio futura præsagire et vel ab ipsis inferni suppliciis mortuos liberare posset (2). Quam postremam arrogantiam non excusiam nunc quidem, sed vehementer tamen dubito, an temporibus iis, in quæ ætas *Perpetuæ* incidit, h. e. sæculo P. N. C. secundo labenti, illa miraculorum facultas et quasi immanens virtus, quæ Apostolis Ecclesiæque Apostolicæ data erat, recte tribul debeat. Cujus sententiæ, ut brevitali locus detur, duas proponam rationes. Una hæc est, quod doceri nullo modo possit, quemquam, si ab Apostolis discesseris, vel accepisse talem facultatem, nisi manibus eorum sibi impositis, vel illam communicare iterum cum alijs potuisse; contra, qui in contrariam partem disputari possint, plures sunt et satis illustres loci. *Petrus* et *Joannem Apostolos*, ut hoc utar, quare tandem a cæteris missos esse Samariam (Act. VIII, 14, sq.), quare manibus impositis virtutem efficiendorum miraculorum distribuisse novis christianis dicas, cum ipse jam *Philippus Evangelista* multis miraculis Samaritæ celebritatem esset consecutus? quare Christiani Ephesini (Act. XIX, 2, sq.) ad quos primus nunc *Paulus Apostolus* accesserat, neque accepisse *Spiritum S.*, neque etiam scire quid hoc rei esset, potuissent dicere, nisi ita, quemadmodum dicebamus, fuisset? Quod si ita est, neminem affirmare audeo sub finem sæc. II. fuisse christianorum qui hujusmodi facultate splenderet; neque enim tum, qui ab Apostolis eam potuissent accipere in vivis versabantur. Altera ratio in loco Eph. IV, 7, sq., continetur. Etenim cum *Paulus* multa superius disputasset, quibus iis etiam qui adhuc fuerant cultum deorum recuti, eandem cum Judæis partem vindicaret gratiamque divinam, ut dissentientes inter Christianos judæos ac gentiles in concordiam redigeret; postea animadvertens, facultates ad miracula multum ad alendam utrorumque discordiam facere, et quod ipse hæc pro arbitrio Christi sapientissime sint distributæ, et quem finem habeant, et quod non existuræ sint nisi ad certum tempus, perspicue confirmat. Quo in loco quin intelligendæ sint non communes omnibus christianis cæque spirituales facultates, sed quorum-

dam christianorum ad propria miracula producenda idoneæ, nemo, opinor, dubitabit, qui vel hæc cum iis contulerit, quæ sunt ab Apostolo Rom. XII, 3, 8, et ad I Cor. XII, sq., disputata. Atque illas addit *Paulus V, 13*, ad Ephes. IV, V, 13-14, datas esse μέχρι καταρτίσθωμεν οἱ πάντες, εἰς τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως, καὶ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ νείου τοῦ θεοῦ, εἰς ἑνδρά τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ χριστοῦ. κ. τ. λ.; unde efficitur eo tempore extinctas has facultates fuisse, quo cum ii, qui e Judæis, tum qui e Gentilibus christiani facti erant, (οἱ πάντες) in iisdem rebus credendis agnoscendoque uno illo Filio Dei consensissent, et universa ex utrisque collecta societas christianorum (quæ hic, ducta a tabernaculo Mosaico, repleto illo divino splendore, similitudine, πληρῶμα τοῦ χριστοῦ coll. c. I, 22, 23, dicitur) ad virilem quasi ætatem perducta, non se jactandam amplius fraudibus doctorum Ἰουδαϊζόντων permetteret. Sed istud tempus non ita multo post Apostolorum omnium obitum, aut sub mediam fere sæc. II partem existitisse suspicor. Etenim ut *Adrianus* Judæis Hierosolyma cultumque ibi publice celebrandum interdixerat, christianos, quorum animi adhuc ad Judæorum religionem fuerant inclinati, paucis exceptis, *Sulpitius Severus* (Hist. sacra, lib. II, c. 31), et hunc errorem abjecisse, et *Marcum* e gentilibus episcopum Hierosolymitanum creasse, quorum haud dubie exemplum cæteri ejusdem generis imitati fuere; neque enim post hæc disruptam christianorum societatem pristinis de observanda lege Mosaica dissidiis unquam deprehendimus. Nam etsi quis obverterit *Cerinthianorum*, *Ebionitarum*, *Nazaræorum* et *Elcesaitarum* familias, tamen qui his, transacta priori sæc. II parte, se adjungerent, paucissimi fuere, neque existere ullo tempore tanta christianorum concordia potest, ut nulli int prorsus, qui dissensum a cæteris profiteantur (1).

§ 4. — De Montanistis Artolyritis.

Est porro, quæ magnam moverat suspicionem montanismi *Perpetuæ* visio ea, e qua se illa fatetur instantem sibi violentam mortem intellexisse (Sect. 4). Nempe illi in visione offertur a quodam pastore buccella casei; edit illa, et qui adstant universi Amen dicunt. Quid hoc est? Nempe significatio necis violentæ. Quomodo hoc sequitur: casei particula, et

(1) Acta *Perpet. et Felicit.*, in *Ruinarti* Actis martyrum sinceris. Ed. Amst., p. 95. § 3. In ipso spatio paucorum dierum baptizati sumus. Mihi autem spiritus dictavit: nihil aliud petendum in aqua, nisi sufferentiam carnis.

(2) Ibid., p. 94, § 4: Dixit mihi frater meus: Domina soror, jam in magna dignitate es, et tanta, ut postules visionem, et ostendatur tibi, an passio sit, an commet. tus? i. e. an futurum sit, ut mortis periculum effugas? V. Hostenii not. ad h. l. ibid., p. 106, qui bene observat locum Tertulliani, in quo sorores a Domino commemorat dignationem i. e. gratiam singularem, quotiescumque desiderant, consequi. Pergit illa: Et ego, quæ me sciebam fabulari cum Domino, cujus beneficia tanta experta eram, fidenter repro-misi ei dicens: Crastina die tibi renuntiabo... Deinde p. 96, § 7, profecta est ipsi vox et nominavit Dinocratem, fratrem jam mortuum, et cognovit se statim dignam esse et pro eo petere debere.... continuo ipsa nocte ostensum est ei in oramine: periclitari mortuum Dinocratem. Sed § 8, crebras post preces intellexit translatum esse de pœna. Tantam vim ne preces quidem Apostolorum, aut cujusvis magni legati Dei unquam legimus habuisse.

(1) Istam infaustam sane, tantisque martyribus ingratam, Valesii et Basnagii sententiam, quam male refricat hic auctor noster, strenue fusam fugatamque habet in peremptoria Jos. Aug. Orsi postea S. R. E. cardinalis dissertatione apologetica pro SS. *Perpetuæ*, *Felicitatis* et SS. *M.M. orthodoxia*, Flor. 1728, in qua hæc imprimis statuuntur: 1º constare ex gravissimis testimoniis cultum fuisse SS. martyribus nostris ab omni ævo in ecclesia præstitum; 2º etiamsi e fontibus montanistarum dimanarint acta SS. martyrum, nihil inde in ipsis præjudicii suboriri; 3º nihil reapse in ijsismet actis occurrere quod Montani officinam redolect, aut quod cum genuinis cæterorum martyrum actis non apprime consonet; 4º eas demum esse martyrum nostrorum virtutes, eos visionum fructus, vaticiniorum eventus, miraculorum, doctrinæ, totiusque considerationis caracteres, ut pateat illos fuisse spiritu divino afflatos et a montanistarum institutis a toto caelo alienos; quæ videre est infra in III tom. hujusce Biblioth. ubi de SS. *Perpetuæ* et SS. actis cum variorum veterum et recentiorum notis loco suo edendis. Eod.

Amen, et violentum mortis genus? Mihi, si quid A video, non videntur ea conjuncta aliquo modo, nisi hanc e Montanistarum familia virginem fuisse dicam; quippe quos, aliquos certe, *Epiphanius* (*hær.* 49, § 2) aliique dicunt in sacra cœna (in agapis forte volebant dicere homines non nimis accurati) caseum adhibuisse. Jam vero usu venerat inter christianos, ut qui adessent ex multitudine *Amen* adderent in sacro epulo, id quod e *Justino Martyre* (*In Apolog. mag.* c. 85 et 87, ed. *Grabii*, p. 125, 131, 132), et distribui solebat etiam illud in carcere iis qui morti erant destinati. Omnia igitur perpicua sunt, si ista virgo e *Montani* disciplina fuisse putatur; si negatur, explicari nullo modo, ut mihi videtur, possunt (1).

(1) Sunt, quæ ex hac *Perpetuæ* fabula occurrunt non sine magna ratione adversus ea quæ dixi disputanda, et adhibita etiam multo cum ingenio a laudatissimo historiæ Montanistarum scriptore, *Theoph. Wernsdorffo*, § 18, quibus breviter placet et modeste respondere. Atque mihi non contemnenda omnino videntur, quæ veterum nonnulli de adhibito a Montanistis in sacris epulis caseo tradunt, unde nomen *Ariotyritarum* traxerunt. Nam etiamsi illud inepte de modo sacræ Cœnæ apud eos dicatur, longeque illud præclarior etiam a viro docto ad agapas Montanistarum et oblationes referatur, nostra tamen causa nihil postulat magis, nisi ut usus casei his eorum agapis vindicaretur. Quod fieri facile potest non modo propterea, quod nulla alia reddi ratio potest originis tam ridiculæ culpæ atque cognominis, sed quod etiam constat, Montanistas xerophagiarum studiosissimos fuisse, unde nec lauta fuisse eorum sacra convivia facile intelligitur; eoque cibo tenui, qualis caseus erat, *Perpetuam* quoque cæterosque martyres in carcere etiam, cum veluti agapas haberent, usos fuisse, non magis dubitabit qui, quam miserabilis sors eorum in vinculis fuerit, ex Actis illis didicerit. Sed quod illam rem adhibuerimus ad efficiendum horum martyrum, imprimis *Perpetuæ*, Montanismum, convelli videtur iis, quæ vir doctiss. l. c. attulit; primum *Augustini* ac *Tertulliani* auctoritate, quorum alter illam *Perpetuæ* visionem laudavit, alter non commemoravit in lib. de Anima. Quorum neutrum, opinor, admirationem habet. *Tertullianus* enim, dubitari potest, num hanc ipsam, de qua quæritur, visionem significaverit: cum a *Perpetua* non nisi martyres in paradiso visos fuisse dicat, cujus rei quis forte mentionem in nostra visione desideravit; neque is ad causam suam, quæ unice in asserenda solis martyribus ante ultimum iudicii diem perfecta felicitate versatur, apte congrueretque a *Perpetua* sumptum caseum commemoraturus fuisse. *Augustinum* vero, qui in laudibus *Perpetuæ* totus est, alioque modo traditam illi casei buccellam interpretatur, cum vero quis hanc rem tamen laudasse mirabitur? Sed alterum gravius est; *Augustinus* illam casei buccellam signum putat fuisse dulcedinis felicitatis *Perpetuæ*, istamque interpretationem persuasit viro cl., qui omnem illam significationem mortis violentæ quærere videtur in scala illa spinis, gladiis, aliisque munita, per quam ascendendum *Perpetuæ* erat; caseus vero cur adhibitus sit ad sempiternam felicitatem adumbrandam, rationem dicit in lege persequendæ metaphoræ, ductæ ab imagine *Pastoris*, fuisse. At ego, si nulla alia, nisi hæc, fuisset sumptionis casei significatio, quærerem quid esset, quod *Perpetuæ* caseus a Pastore mulgente fuisset oblatus, non aliquid potius lactis, quod esset ad felicitatem cœlestis Chanaan, melle quasi et lacte fluentis, adumbrandam multo accommodatius? Deinde dicat mihi quis, quare *Perpetua* hoc commemorat obiectum menti suæ, quod istam casei buccellam acceperit junctis manibus (ex more in cœna sacra apud veteres christianos recepto) et universi circumstantes *Amen* dixerint, cujus an ullam rationem dare possit quisquam dubito, nisi quis causæ nostræ faveat. Denique si ista casei sumptio aliquid in regno cœlesti *Perpetuæ* eventurum significat, et cœnam forte adumbrat Agni, descriptam in Apocalyp. si Joannis, ex qua fere omnes sunt istæ visiones in Actis laudatis desumptæ, Montanistam si dixerit *Perpetuam*, multo faciliorem habet cogitationem, quam ob rem ad hoc significandum casei buccella tradita illi fuerit, cum caseo, uti diximus, Montanistæ in Agapis uterentur; at si illum caseum non aliquid cœlestis dicit respicere, sed conjunctum quidvis aliud cum morte violenta *Perpetuæ*, explicari istud visum e cœna libera potest, quam Acta illa

§ 5. — *Whiston*i argumenta pro *Tertulliano* auctore horum Actorum expenduntur.

Sed ad alterum veniamus, quod est in eo positum: fueritne is, qui hæc Acta collegit, vel scriptor e Montanistarum secta, vel idem ipse *Tertullianus* quod utrumque *Whistono* placet; recte quidem, si de illo quæritur; si de ipso *Tertulliano*, longe secus. Illud igitur superius plane *Whistono* assentior propterea, quod et ille scriptor (in præfatione) prophetias ait se et visiones novas agnoscere et honorare, unde se et fatetur nova hæc documenta martyrum et revelationum adjecisse, seque (Sect. 26), quoniam permiserit et permittendo voluerit Spiritus S. ordinem istius muneris (h. e. pugnam martyrum cum bestiis in theatro) conscribi, hæc composuisse jactitat; quod haud scio an non alium quam montanisticum scriptorem prodatur, hanc præcipue ob causam, quod orthodoxi non solebant magni æstimare Montanistarum martyres, et ita multo minus, ut supplicia ipsorum atque constantiam, etiam cum visionibus, quas contemnebant profecto, in litteras referrent. At quod est caput hujus disputationis, *Tertullianum* eum ipsum scriptorem fuisse, non dabo *Whistoni* argumentis, quæ sunt ab eo latius proposita hoc modo: Primum hæc Acta sunt, ut præfatio docet, non ita multo post ipsum hoc factum composita; deinde, exarata latine, tum, ab homine Africano, cujus rei est non leve in horrido Afrorum dicendi genere hic adhibito documentum; itemque multa adsunt verba familiaria illa quidem *Tertulliano* (quod pluribus exemplis probant *Holstenianæ* ad hæc Acta notæ); postremo, scriptor fuit haud dubie e schola *Montani*, quam primus hoc fere, quo isti martyres interempti sunt, tempore *Tertullianus* in Africa propagavit; necesse est igitur *Tertulliani* etiam hæc Acta esse. Quæ omnia nihil, si quid video, docent, nisi *Tertullianum* esse posse eum, cui collecti hi commentarii debeantur, at eum istos etiam condidisse, illud *Whistonus* non est istis argumentis adsecutus. Et sunt profecto in his quæ, cum ficta sint ad libidinem, vel plus efficiant quam velit, nihil efficiant. Nam et illud commentitium est, uti diximus, *Tertullianum* primum Montanismi in Africa disseminati fuisse auctorem; et verba *Tertulliani* cum his Actis communia, non sunt ex ejus quidem proprio dicendi genere, sed ex Africano. Etenim si plura verba quæ sunt in *Tertulliani* consuetudine loquendi ostenderent, ipsum *Tertullianum* tale scriptum composuisse, certe necesse esset, etiam ipsius *Perpetuæ* *Saturique* commentarios non ab ipsis, sed a *Tertulliano* fuisse compositos; multa enim sunt, ut *Holstenianæ* observationes docent, vocabula in illis ipsis commentariis quæ in *Tertulliani* etiam scriptis reperias. Atque occurri etiam suspicionibus *Whistonianis* potest argumentis contrariis. Nam in libro de Anima, c. 55, *Tertullianus* quamdam *Perpetuæ* visionem in his Actis narratam commemorat, assertque ad comprobendam aliquam doctrinam;

(Sect. 8) referunt martyres, pridie quam supplicia sustinerent, tanquam agapen sumpsisse.

sed ne verbum est quidem ibi, quo se scriptorem horum Actorum significaret, quod haud dubito quin, uti solet, facturus esset, si ipse scriptor hujus historię exstisset. Deinde nihil, ut mihi videtur, quemquam oportet scripta *Tertulliani* modumque dicendi cognovisse, qui dicere ausit, genus dicendi illud, quod est in fine horum commentariorum, simul esso ejus, quod aliis in scriptis *Tertulliani* deprehenditur. Itaque eximenda sunt ista Acta e libris *Tertulliani*, nec necesse est igitur de ipsa eorum ætate disputare.

§ 6. — *Usus universæ hujus Disputationis exemplis ex historia christiana ductis demonstratur.*

Atque, dum nos finem scribendi facimus, non dubitamus fore, quibus omnis hæc opera, disputandis his rebus impensa, levis maleque collocata videatur. Sunt enim qui vel contemnendam putent omnem disputationem quæ versatur in rebus parum certis et exsanguibus quodam modo, vel eas res quarum usus se non prima quasi fronte offert, sed perreconditus est, omni utilitate destitutas pronuntient. Quibus occurrere possemus magnorum virorum exemplis, quibus in hoc genere disputationum versari turpe non fuit visum, et præclaris vener. *Ernestii* verbis, qui profecto, si quis alius, scit quantum sit pretium cuivis disciplinæ statuendum, atque (in *Prolus. de usu chalcographiæ*, p. 5) de singulis artibus ita judicandum censet, ut earum dignitatem et præstantiam, non tam utilitatis magnitudine et necessitate, quam inveniendi exercendique difficultate metiamur, neque quantum quæque prosit, sed quanti quæque sit, ponderemus; nisi vero quia magis et necessarium est et utile panes pinai, quam tabulas pingi, propterea pictorum opificium arti pictoriæ præferendum putamus. Atque ego in enucleandis rebus subobscuris multo rectius industriam ponendam esse arbitror, quam in pervagatis aliis, quamvis ex quidem magis videantur ad usum communem accommodatæ; cum in his parum vel nihil sit quod effugerit multorum diligentiam, in illis semper sit quod disputari amplius possit. In rebus vero iis quæ non certæ sunt, sed probabiliter constituendæ, longe major est ad impetrandam intelligendi scribendique facultatem usus, quam in certis et quasi necessariis, propterea, quod illæ multas habent veluti formas, et cogitari ac disputari in utramque partem possunt, quod magnam habere vim ad impetrandam ipsam intelligendi subtilitatem dudum est rectissimeque a veteribus traditum. Sed quid ego universa conquiram, cum et operam dederim, ut ipsi causæ, quantum fieri poterat, aliena, nec tamen a proposito nimis sejuncta, interponerem, quibus aliquantum satietati similium rerum mederer, et uti liceat exemplis, quibus declaretur, ea quæ dedimus, quanquam leviora forte, tamen esse necessaria, si quis majoris momenti locos velit ex historia sacra excutere. In quibus ponendis non is ego sum, qui velim viros doctos reprehendere, sed pauca, quæ non multum quærenti occurrunt, afferam, ut usus tamen hujus disputationis quodam modo intelligatur. Dispu-

tant, ut ab hoc ordiar, viri docti quid causæ fuerit ut se Montanistis *Tertullianus* adjungeret, in quibus multi audiendum *Hieronymum* putant, qui odio doctorum Ecclesiæ Romanæ ait incensum eum valedixisse communi Ecclesiæ; quod, ut alia præteream, vix est credibile, propterea, quod magnis laudibus *Romanam Ecclesiam* in libro *de Præscript.*, montanistico illo, uti diximus, persequitur (c. 36.); nec in eo *adversus Præream*, c. 1, ubi vehementer eum, adulterantem illam Ecclesiam erroribus, insectatur, quidquam contumeliarum in ipsam hanc Ecclesiam ejusve Episcopum projicit. In historia deinde Montanistarum quot civilia peccata, quot argumenta emendari potuissent, si qui ante defectionem *Tertulliani*, quique postea libri scripti fuerint, accuratius fuisset constitutum? sunt, ut hoc utar, qui in flagitiis Montani ridiculum et muliebre oculos, capillos aliaque ornandi studium posuere, ducti rebus iis quas Apollonius apud Euseb., H. E. V. 18, memoriæ prodidit; cuius verba, si quid video, hanc rem nullo modo confirmant, estque ab omnibus in eo peccatum, quod prophetam ibi commemoratum Montanum esse crediderint, cum Apollonii verba de vitiis universe intelligenda sint, quæ a vitiis, quorum multos Montanistæ jactabant, abesse deberent. Sed potest illa calumnia etiam retundi severioribus illis *Tertulliani*, in libris *de Virg. vel. Cultuque femin.*, dictis adversus nimium muliebris elegantiae studium. Porro Epiphanius, hæc. 49, sect. 14. Montanistas dicit inter orandum manum ori admovisse, unde *Tuscodrugorum* nomen meruissent; quam culpam Wernsdorffius, vir clarissimus, l. c., § 21, confutare vult loco quodam *Tertulliani* e libro *de Orat.*, c. 13, ubi non esse modestiæ ait manus inter preces sublimius efferre: qui locus e libro, a *Tertulliano* recte adhuc sentiente conscripto, nullam vim ad depellendam culpam habet, ut non dicam Epiphanium hoc non nisi de quibusdam montanistis referre. Præterea disputationes *Tillemontii* aliorumque de calamitatibus Christianorum sub Severo, quam confusæ sunt eæ, omnesque earum loci quam perturbate ac præpostero ordine positi, hanc unam ob causam, quod qui flagrante priore, imperante Severo, vexatione, cum eadem cum orthodoxis sentiret *Tertullianus*, quique sub posteriore, cum ab iis se sejunxisset, scripti sint, libros non recte distinxerit. Denique nihil est disputatione nostra efficacius ad convellenda Whistonii somnia quæ in libro superius citato (*the true origin of the Sabellian and Athanasian doctrines of the Trinity*, Lond. 1720, in-8°) proposuit, in quo Sabellianorum et, ut eos vocat, Athanasianorum de sanctissima Triade scita inventa per Simonem Magum ac per Montanistas resuscitata fingit, atque propterea *Tertulliani* ea in re sententiam triplicem fuisse conatur docere e triplici librorum genere qui essent ab eo exarati, cum vel recte sensisset, vel inclinasset ad Montani errores, vel imbutus iis omnino fuisset. Ubi in quovis librorum genere tales libros refert qui plane alii librorum generi a nobis asserti fuere, quo ipso omnis Whistoniana disputatio ad nihilum redigi-

tur. Sed est tandem aliquando desinendum, ne nimii in his rebus videamur; et committendus noster libellus doctorum hominum iudicio, quod tanto magis æquum rogamus nobis, quo magis vel ipsa rerum

A disputatarum natura, vel, quibus oppressi in iis proponendis fuimus, labores alii, effecerunt ut non potuerimus accuratoria tradere.

PARADOXA TERTULLIANI,

CUM ANTIDOTO

JACOBI PAMELII.

1. De angelis desertoribus qui duxerunt filias hominum. Tom. II. lib. de Idolol. c. 9. n. 47. Libro de Habitu mulieb. cap. 1. num. 17. lib. de Cultu femin. c. 10, num. 56, et l. de Velandis Virgin. c. 7, num. 52. Item tom. III. lib. V. adv. Marc. cap. 18. num. 291. (Juxta edit. Pamelii, Antwerp., 1579; Paris., 1583.)

Hujus Paradoxi Tertullianus primus auctor non est, neque postremus; sed, sicuti partim adnotavimus ad lib. de Habitu virg., ubi maxime ex proposito illud tractat, ante eum Joseph. Antiquit. lib. I, S. Justinus Mart. Apolog. utraque, Athenag. in Apol., Clemens Alexand. lib. III et V. Stromat post eum Lactant. lib. II. Institut. divin. cap. 15., S. Cyprian. lib. de Disc. et Hab. virg. num. 54., Euseb. lib. V. Evang. Præpar., et Method. serm. de Resurrect. Causam erroris dedit, quod LXX editio Græca velus, quam illi secuti sunt, post Philonem legeret: *οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ*, et Latina Italica, vel SS. Ambros. August. Procopio testibus, *Angeli Dei*, pro eo quod postea lectum invenitur *et υἱοὶ τοῦ Θεοῦ*, et Latine, *filii Dei*, quam utramque agnoverunt suo tempore S. August. et Procopius. Verum pulchre eam sententiam per absurditatem refutat S. Chrysost. hom. 22. in Genesin, asserens nusquam alibi in Scripturis (nempe juxta editionem LXX quam solam noverat) vocari angelos filios Dei, item S. Ambros. lib. de Noe et Arca, cap. 4., S. August. qu. 3. in Gen. et latins lib. XV. de Civit. Dei, cap. 15.; S. Epiphani. Epit. divin. dogmat. et Procopius in Comment. quorum Chrysost. et August. etiam auctoritatem libri Enoch, quo niti videtur Tertullianus, impugnant. Qui omnes et angelos et filios Dei, posteros Seth, utpote Dei cultores, interpretantur, sicuti etiam B. Hieron. lib. de Tradit. Hebr. in Genesin; denique ven. Beda, Rhabanus noster et Haymo Com. in Gen. scribentes et in Scripturis sacris frequenter angelorum nomine viros fideles et justos appellari. Quid, quod Philastrius lib. de Hæres. cap. 108. inter hæreseis recenset eos qui asserunt angelos miscuisse se cum feminis ante diluvium, et inde natos esse gigantes?

2. De angelorum apparitionibus in vera humana carne. Tom. III, lib. III. adv. Marc. cap. 9. num. 61. ac cap. 11, num. 72.

Videntur quidem tale quid sonare verba illa Tertul-

liani: *Dehinc scito, nec illud concedi tibi, quod putativa fuerit angelis caro, sed veræ et solidæ substantiæ humanæ*. Sed in aliis libris eodem conscriptis tempore ita seipsum explicat sicuti adnotavimus ad lib. de Carne Christi, cap. 6, num. 60. ut nihil certi ea de re vulerit asserere, alioqui enim sibi videbitur contrarius. *Constat, inquit ibi, angelos carnem propriam non gestasse, utpote natura substantiæ spiritalis, et si corporis alicujus, sui tamen generis, in carnem autem humanam transfigurabilis ad tempus, ut videri et congregari cum hominibus possint*. Et apertius lib. de Resurrect. carn., c. 62: *Quia et angeli, inquit, aliquando tanquam homines fuerunt, edendo et bibendo et pedes lavacro porrigendo; humanam enim superficiem induerant, salva intacta substantia propria*. Hoc sufficere ubique visum est Auctori, quod dogmati Apellis non consentiret, qui ex aerea substantia angelos creatos dicebat, ut ne videretur illi et in hoc consentire, quod Christi corpus ex æthere materia originem haberet suam. Atqui qualia corpora, et unde assumpta ab angelis fuerint, etiam hodie controversum est apud Magistrum Sententiarum, lib. II. dist. 8. § 4: nos loco jam citato cum S. Bernardo de hoc sententiam nostram suspendere malimus quam certi quid definire. An autem senserit Auctor, quod illi quidam impingunt, *corporeos esse angelos et dæmonas*, non immerito dubitare licet. Maxime quum auctor, etsi videatur hic sui generis corpus angelis tribuere, tamen faciat eos *substantiæ spiritalis*, sicuti etiam non semel in Apologético, et nominatim c. 22. spiritales vires et angelis et dæmonibus attribuit, et spiritus vocat. Magis tamen recepta est, mihi que placet eorum sententia, qui incorporeos faciunt, inter quos veniunt commemorandi SS. Dionys. Areop. c. 2. Cœlest. Hierarch., Athanas. de Commun. Essent. Patris et Filii et Spiritus sancti Chrysost. homil. 22. in Gen. Cyrill. libro 4, in Joann. capite.

3. De anima primi hominis ex materia Dei. tom. III. lib. IV. adv. Marc. c. 38. num. 611.

Huc quidem pertinere videntur illa auctoris verba explicantis illud Luc. XX. *Reddite quæ sunt Dei Deo: Hominem igitur reddi jubet Creatori, in cujus imagine et similitudine et nomine et materia expressus est*. Qui locus fortassis in causa fuit uti sic scribat de illo

Gennad. lib. de Dogmat. Eccles.: Nihil ex Trinitatis essentia ad creaturarum naturam credamus deductum, ut Plato et Tertullianus. Verum quum S. August. qui toties deducit animam non posse partem Dei dici, nihil tale illi attribuat, ego etiam a tam absurda hæresi ipsum purgandum existimo. Atque adeo nihil illum aliud voluisse dicere quam quod ex afflatu Dei sit animæ origo, juxta illud Gen. II: *Et flavit Deus flatum vitæ in faciem hominis, et factus est homo in animam vivam*, sicuti frequentissime ipse inculcat, maxime vero lib. de Anima c. 11. Quo loco, sicuti etiam lib. de Bapt., c. 5. nu. 43, eam interpretationem consentire ostendimus cum SS. Iren., Prudentio, Chrysost., August. et Theodoro. Quorum iste: Nomine flatus, inquit, non intelligimus partem aliquam essentiae divinæ secundum Cerdonis et Marcionis rabiem, sed animæ naturam per id denotari, quod anima spiritus sit rationalis et intellectualis. Quæ verba mihi etiam aliam conjecturam faciunt, loqui Auctorem non ex sua, sed ex Marcionis sententia, præsertim quum ex Fragmentis lib. de Censu Animæ adv. Hermog., constet, sensisse illum animam longe Deo inferiorem, utpote passibilem, etsi immortalem. Et vero etiam repetendum, quod utrobique adnotavimus recte censuisse S. Aug. libro de hæres., quod Philastrius multas hæreses recensuerit quæ hæreses non sunt, qualis est non hæresis, sed Catholica Patrum sententia, *Flatum*, seu spiraculum vitæ de anima rationali interpretatur.

4. De Animabus posterorum Adæ ex (traduce, Tom. III. C lib. de Anima cap. 9. num. 123. cap. 19. num. 256. cap. 22. num. 294. et integris capitibus. 27 et 36.

Paradoxon istud Tertulliano adscribunt Rufinus Apolog. pro Origene, et S. Hieron. libro. II. et III. Apolog. adv. eundem, quorum ille nihil definiendum putat, hic satis dubie loquitur, quanquam magis sentire videatur esse damnatam sententiam. Nam tum maxime Apolog. ad Pamach., adversus Errores Joann. Hieros. disertis verbis dicit, Ecclesiasticam esse sententiam Deum novas quotidie animas corporibus jam conceptis infundere, allegans ad id Scripturas Joan. V, Zach., XII, Psal. XXXII, quanquam interim epist. 99. quæ est ad Marcellinum et Anapsychiam, mitius loquatur, et illud quidem sibi videri scribat, sed ad S. Augustinum remittit utpote nihil volens certi definire, quod illum legisset dubiam adhuc suspendere sententiam: alludens ad Epist. illius ad se scriptas, et 157. ad Oplatum de origine animarum, in qua Tertullianum non tam damnat quod ex traduce, quam quod corporeas animas faceret, de quo Paradoxo paulo post latius. Nam et illi, inquit, qui animas ex illa una propagari asserunt, quam Deus primo homini dedit, atque ita eas ex parentibus trahi dicunt, si Tertulliani opinionem sequantur, profecto eas non spiritus, sed corpora esse contendunt, et corpulentis seminibus exoriri. Quo perversius quid dici potest? Neque hoc Tertullianum somniasse mirandum

est, qui etiam ipsum creatorem Deum, non esse nisi corpus opinatur. Sed de illo quoque Paradoxo infra ex eodem Augustino latius. Gennadius autem lib. Eccles. Dogmat. [quem vel hinc patet S. August. non esse], enarrata Origenis sententia, et jam dicta, ut dicit, Luciferianorum Cyrilli, et aliquorum Latinorum (inter quos haud dubie Tertullianus), definit, formato jam corpore animam a Deo creari et infundi. Nec aliter auctor Dialogi de Animarum origine inter SS. Hieron. et August. Nos tamen nihil tanquam fidei docere maluimus, quandoquidem et Ecclesia tot jam inde celebratis Conciliis nihil expresse, quod quidem sciam, definitum reliquerit. Sufficiet autem quædam in Annotationibus adjecisse, quibus tum S. Hieron. sententiam nihil magis probari significavimus, tum ad argumenta Tertulliani absurda, qui sentit ex corpulentis seminibus animam exoriri, ex S. August. et Lactantio paucis respondimus.

5. De animæ sexu. Ibid. cap. 36.

Hoc quidem colligit Tertull. ex prædicto paradoxo. Si enim anima simul seminatur cum corpore, videtur illud consequi; sed disertis verbis contrariam definiunt sententiam S. Cyrill. Hieros. Cathec. 4. et S. August. lib. I. de Anim. et ejus origine ad Vincentium cap. 8. Hujus verba quædam adduximus in annotat. nostris, quo Lectorem remittimus. Ille sic habet: Omnes Animæ tam virorum quam mulierum pulchræ et similes sunt, sed membra tantum corporis discrimen faciunt.

6. Animam peccatricem potius quam carnem. Tom. III. lib. de Anima I, integro cap. 40. et c. 58. num. 650. et lib. V. adv. Marc. c. 10. num. 165.

Ad istud Paradoxum in hæc verba alludit, et eadem opera confutat Petrus Lombardus, verbis etiam a nobis illic citatis lib. II. Sentent. cap. 31. Putaverunt, inquit, quidam secundum Animam trahi originale peccatum, non solum secundum carnem, quia non solum carnem, sed et animam ex traduce arbitrati sunt. Ideoque sicut de corrupta carne caro seminatur, ita etiam de Anima peccatrice Animam peccatricem corruptione originali infectam a gignentibus trahi. Hoc autem, inquit, fides Catholica respuit, et tanquam veritati adversum damnat, quæ non Animas, sed carnem solam ex traduce esse admittit. Allegavimus ibidem num. 455. pro contraria sententia SS. Ambros. et August. locos ab eodem Lombardo citatos.

7. De Anima corporea. Tom. I. Apolog. c. 48. num. 608. ac 609. et Tom. III. lib. de Anima, integris capitibus 5. 6. 7. 8. 9. 22. 36. 37. libro de Carne Christi, cap. 11. num. 98. lib. de Resurr. carnis c. 17. num. 131. cap. 45. num. 320. et c. 55. nu. 381. lib. 5. adv. Marc. c. 10. num. 158. et c. 15. num. 248. Quod proinde proprie spiritus non sit, ibid. lib. de Anim. cap. 11. et Tom. 4. in Fragmentis lib. de Censu animæ adversus Hermogenem.

Paradoxon istud Auctori impingunt SS. August.

libro X. de Gen. ad litt., duobus ultimis capitibus, et libro de Hæres., et Fulgent. libro II. de fide ad Petrum. Sed non tam quod corpoream faciat (quod aliquo sensu commode in Hilario, Cassiano, et Hieronymo adscripto Commentario in Job, quidam interpretantur) atque quod effigiatam et coloratam dicat, ille arguit. Sic enim loco priori: Denique Tertullianus, inquit, quia corpus esse animam credidit, non ob aliud fecit, nisi quod eam incorpoream cogitare non potuit, et ideo timuit ne nihil esset, si corpus non esset. Qui sane, quanquam acutus est, interdum contra opinionem suam visa veritate superatur. Quum enim animæ colorem daret æereum ac lucidum, ventum est ad sensus quibus eam membratim quasi corpus instituere conatus est, et ait: *Hic erit homo interior, alius exterior, dupliciter unus, habens et ille oculos et aures suas, quibus populus Deum videre et audire debuerat, habens et cæteros artus, per quos in cogitationibus utitur, et in somnis fungitur.* Ecce quibus auribus et quibus oculis debuit audire et videre Deum populus, quibus anima in somnis fungitur, quum si ipsum Tertullianum quicumque videret in somnis, nunquam se diceret ab eo visum, et cum eo locutum, quem vicissim ipse non vidisset. Postremo si anima seipsam videt in somnis, quum jacentibus utique uno in loco membris corporis sui, ipsa per varias imagines evagatur, quas videt, quis eam vidit aliquando in somnis ærei coloris ac lucidi, nisi forte ut cætera, quæ similiter falso videt? Nam et hoc potest videre, sed absit, ut eam talem, quum evigilaverit, credat; alioquin quando se aliter viderit, quod magis crebrum est, aut mutata erit anima ejus, aut nec tunc animæ videtur substantia, sed imago corporis incorporea, quæ miro modo sicut in cogitatione formatur. Quis enim Æthiops non pene semper se nigrum videt in somnis; aut si in alio colore se vidit, non magis miratus est, si fuit cum illo memoria; æreo tamen colore ac lucido nescio utrum se unquam vidisset, si nunquam istum legisset vel audisset. Quid quod ducuntur homines talibus visis, et de Scripturis nobis volunt præscribere tale aliquid esse non animam, sed ipsum Deum, qualis figuraliter Sanctorum spiritibus demonstratus est, qualis etiam in sermone allegorico ponitur. Similia quippe sunt illa visa talibus dictis, sic errant, constituentes in corde suo simulacra vanæ opinionis, nec intelligentes ita Sanctos de suis visis talibus judicare, qualiter judicant, si talia divinitus in figuris dicta legerent vel audirent, sicut septem spicæ, et septem boves, septem anni sunt, sicut linteum quatuor lineis alligatum, velut discus plenus variis animalibus, orbis terrarum est cum omnibus gentibus; sic etiam cætera, et multo magis quæ de rebus incorporeis, corporalibus significantur, non rebus, sed imaginibus. Et item sequenti capite: Noluit tamen Tertullianus animam crescere substantia sicut corpus; asserens etiam timoris sui causam, ne etiam decrescere substantia dicatur, inquit, atque ta et defectura credatur; et tamen quia per corpus eam localiter tendit, non invenit exitum nec emen-

torum ejus, quam vult de semine exiguo æquari corporis quantitati, et ait: *Sed vis ejus, in qua naturalia peculia consita retinentur, salvo substantiæ modulo, quo a primordio inflata est, paulatim cum carne producit in membris.* Hoc forte non intelligeremus, nisi adhibita similitudine eorum quæ videmus, planum faceret quod dicebat. *Constituere, inquit, certum pondus auri, vel argenti rudem adhuc massam, collectus habitus, est illi, et futuro interim minor, tamen continens intra lineam moduli totum, quod natura est auri vel argenti; dehinc quum in laminam massa laxatur, major efficitur initio suo, per dilatationem ponderis certi, non per adjectionem, dum extenditur, non dum augetur. Etsi sic quoque augetur, dum extenditur; licet enim habitu augeri, cum statu non licet. Tunc et splendor ipse provehitur auri vel argenti, qui prius fuerat quidem et in massa, sed obscurior, non tamen nullus. Tunc et alii atque habitus accedunt pro facilitate materiæ, qua duxerit eam qui agit, nihil conferens modulo nisi effigiem. Ita et animæ crementa reputanda, non substantiva, sed provocativa. Quis hunc crederet cum isto corde tam disertum esse potuisse? sed tremenda ista sunt, non ridenda; ad hoc enim nunquam cogeretur, si aliquid cogitare posset quod et sit, et corpus non sit. Quid autem absurdius quam putare massam cujuspiam metalli ex aliqua parte crescere posse dum tunditur, nisi decrescat ex altera, vel augeri latitudine, nisi crassitudine minuat? Aut ullum esse corpus manente naturæ suæ quantitate, quod undique crescat nisi rareseat? Quomodo igitur implebit anima ex illa stilla seminis magnitudinem corporis quod animat, si et ipsa corpus est, cujus substantia nullo accessu crescat? quomodo, inquam, implebit carnem quam vivificat, nisi tantum rarior fuerit, quanto gravius quod animaverit? Timuit videlicet, ne deficeret etiam minuendo si cresceret, et non timuit ut deficeret rarendo, quum non cresceret. Sed quid amplius immorer, quando et sermo pergit in prolixiorem modum, quam patitur terminandi necessitas, et sententia mea jam satis sit nota vel quid certum teneam, vel unde adhuc dubitem, et quare dubitem. Loco item posteriori: *Animam dicit immortalē quidem, sed eam effigiatum corpus esse contendit.* Itaque S. Augustinus. Nos etiam Annotationibus nostris in cap. 6. et ex S. Gregorio et Nysseno et Nazianzeno, ac Claudiano, de Statu animæ, argumenta Platoniorum de anima incorporea confirmavimus; et in cap. 7. ac partim 8. argumenta ipsius Auctoris, vel ex Scripturis quædam, non concludere, ex SS. Justino Mart. Gregorio Nysseno, August. Epiphano, et dicto Claudiano ostendimus, et c. 9. n. 109. et 110. citavimus contra animæ effigiem, et Platonem, et Clementem Alexandrinum. Deinde c. 11. allegavimus locum Auctoris lib. de Pœnitent. c. 3. n. 12. ubi contrarium antea senserat, animam vocans spiritum, *Dei afflatu consummatum.* Neque vero ex Scripturis Isaiæ XLIII. et LVII. quas ibi pro se citat, concludi potest animam, spiritum in aliis Scripturis non vocari. Ceterum quo sensu corpus pos-*

sit dici anima, sese explicat libro adversus Hermogenem, cap. 35. num. 124. in hæc verba : *Ut concedam, inquit, aliquid esse incorporale de substantiis duntaxat, quum ipsa substantia corpus sit rei cujusque.* Videtur itaque ad id absurditatis de anima aciei et lucidi coloris fuisse seductus, per falsas quasdam revelationes cujusdam montanisticæ feminæ, non quidem Priscillæ aut Maximillæ [uti aliquando existimavimus], quæ jamdudum antea suspensio perierant, sed cujusdam earum discipulæ, sicuti patet ex dicto libro de Anima, cap. 9. num. 111. Idipsum Paradoxon attribuit alicubi Origeni S. Hieron. atque adeo etiam ad illius opera hoc Antidotum usui esse poterit.

8. Animam nihil pati posse sine corpore. *Tom. I. Apolog. c. 48. num. 609. libro de Testim. anim. cap. 4. num. 14.*

Magdeburgenses Centuriatores non inter Paradoxa, sed inter dogmata fidei illud collocant, et ex Tertuliani jam dicto loco confirmant, sed frustra. Ipse enim Auctor, quasi retractans quod initio fidei non satis caute pronuntiaverat, postea de fide Catholica melius institutus, libro de Anima, integro cap. ult., late et pulchre deducit : *Animas pati interim apud inferos, id est, usque ad judicium extremum, ubi inter cætera : Quid ergo fiet in tempore isto? Dormiemus? At enim animæ nec in viventibus dormiunt. Jam vero quam iniquissimum etiam apud inferos, si et nocentibus adhuc illis bene est? Nonne et de suo sufficit sibi ad titulum passionis? quotiens illæso corpore anima sola torquetur bile, ira, lædio plerumque nec sibi noto? Adeo novit et apud inferos anima dolere sine carne, quia et in carne illæsa, si volet, dolet. Hoc si ex arbitrio suo in vita, quanto magis ex judicio Dei post mortem? Nam et solos cogitatus et nudas voluntates censura divina persequitur. Ergo propter hoc congruentissimum est, animam, licet non expectata carne, puniri, quod non sociata carne commisit. In summa, quam carcerem illum, quod Evangelium demonstrat (Matth. V) inferos intelligimus, et novissimum quadrantem, modicum quodque delictum illic luendum interpretamur; nemo dubitabit, animam aliquid pensare apud inferos.* Id ipsum etiam inculcat libro de Resurrectione carnis, cap. 17, num. 155 ac 154. Ad quod caput etiam adduximus similia testimonia Auctoris quæst. et respons. inter opera S. Justinii Mart., Lactantii et S. Augustini, et indicavimus eam esse conformem Patrum sententiam.

9. Animam Sanctorum in sinu Abraham, seu Paradiso, sive sub altari, seu loco non cœlesti, sed tamen inferis superiori, foveri et gaudere, ad diem usque judicii Domini. *Tom. I. Apolog. cap. 47. num. 601. Tom. III. libro de Anim. capite 7. num. 94. 95. 96. 97. cap. 9. n. 124. capite 55. n. 66. 58. 610. 611. cap. 56. n. 622. ac cap. ult. n. 644. lib. de Resurrectione car. cap. 17. num. 152. 151. libro III. advers. Marc. capite 54 num. 548. 549. 550. 551. et Scorp. adv. Gnost. capite 12. num. 95. Tom. 4. libro de*

Judic. Domini cap. 11. num. 15. et in Fragment. libro de Parad. Denique tom. V. Novatiani lib. de Trinit. cap. 1. num. 10.

Huic Paradoxo non solum apud Tertull. et Novatianum, sed etiam apud alios veteres occasionem dederunt, tum Lazari sive historia sive parabola, (*Luc., XVI*) quem vidit dives in sinu Abraham, tum visio S. Joan. Apostoli Apocal. VI. qua vidit animas Martyrum sub altari indutas stolis albis, quibus dictum est ut requiescerent, donec impleatur numerus conservorum suorum, tum denique illud Christi ad latronem (*Luc., XXIV*), *Hodie mecum eris in paradiso.* Nunc enim, quum viderent distinguendum esse statum animarum sine corpore usque ad futurum judicium, a statu perfectiori animarum cum corporibus post resurrectionem universalem, dictis *sinu Abraham, quietis placidæ sub altari, et paradisi* appellationibus nuncuparunt : quemadmodum statum illum secundum, contrario, *cœlestem sinum, altare superius, et cœlestem portum.* Non vero, quod sentirent animas sanctorum tantisper carere divini intuitus gloria, sicuti hodie Anabaptistæ et Cornelius Agrippa eorum assecla, ut pote qui legissent apud Apostolum (*Philipp. I*) : *Desiderium habeo dissolvi, et esse cum Christo.* Item illud (*II. Cor. V*) : *Bonam voluntatem habemus peregrinari a corpore, et præsentem esse ad Dominum.* Et illud de ipsa Dei visione : *Nunc videmus per speculum in ænigmate, tunc autem facie ad faciem.* Certe ipse auctor suam sententiam indicare videtur in hæc verba dict. lib. de Anima, cap. 56. num. 622 : *Usquequo perfectum illud repromittitur ad angelicæ plenitudinis mensuram temperatum.* Si quis interim apud eum sit loquens, aut alios Patres, qui hanc commodam interpretationem non recipiat, meminerit Lector, hunc errorem non officere eruditioni et pietati tam illustrium Scriptorum, quum Ecclesia illorum temporibus nihil adhuc certi de hoc articulo credendum statuisset. Sed circa Synodum OEcumenicam Florentinam, quæ post primam damnationem factam Epist. Decretalibus Innocentii III. et Benedicti XII. id definivit, aliter sentire non licet. Illius adversus errores Armenorum hæc sunt verba : *Definimus illorum animas qui post baptismum susceptum nullam omnino peccati maculam incurrerunt, illas etiam, quæ post contractam peccati maculam vel in suis corporibus, vel eisdem exutæ corporibus, prout superius dictum est, sunt purgatae, in cœlum mox recipi, et intueri clare ipsum Dominum trinum et unum, sicuti est, pro meritorum tamen diversitate alium alio perfectius : illorum autem animas, qui in actuali mortali peccato, vel solo originali decedunt, cæcis tamen disparibus, puniendas. Quid? quod dicta Scripturarum loca pro alia non faciant sententia, si diligentius inspiciantur, Primum enim etsi Lazarum et alios Patres Veteris Testamenti in sinu Abraham, et latronem ibidem, sive in paradiso aliquandiu fuisse, satis in confesso sit : tamen inde per Christum in cœlum sunt deducti, juxta illud Psalm. LXVII. et Ephes. IV ; As-*

cendens Christus in altum captivam duxit captivitatem : id est, vel ipso Apostolo interprete : super omnes cœlos. Deinde loco illo citato (*Apoc. VI.*) S. Augustinus stolas interpretatur albas, *Serm. 4. de Solem. Sanct.*, mercedem baptismi, præmium Martyrii, et gaudium cœlestis patriæ : allegans ad hoc verba sequentia (*Apoc. 7.*) : Stabunt ante thronum in conspectu Agni, amicti stolis albis, et palmæ in manibus eorum ; unde concludit : Stant in conspectu Agni ante thronum Dei coronati, nulla illic ratione a contemplanda ejus gloria separandi. Nos itaque locos similes et Cypriani et ejusdem S. Augustini, ac SS. Ambrosii et Chrysost. (apud quos etiam loca quædam obscura reperiuntur) citavimus in *Annotat. nostris ad Epist. S. Cypriani 16. num. 19.* Annotavit etiam aliquot pro nobis loca Feu-ardentius in S. Irenæo, contra quam alii sentiunt, *lib. I. cap. 2. num. 3. et alibi.* Si quis plura desideret, videat *Sixt. Senens. Bibl. Sanctæ libro 6. Annot. 264. et 345.* Hinc interim addemus, quod Auctor, ubi *lib. de Anim. cap. 55. Solis Martyribus patere paradisum* dicit, quum alibi *omnium Sanctorum commune receptaculum* vocet : sic explicet B. Cyprianus ejus discipulus, *Epist. 32. ad Antonin.* : Aliud est ad veniam stare, aliud ad gloriam pervenire, aliud missum in carcerem non exire inde donec solvat novissimum quadrantem, aliud statim fidei et virtutis accipere mercedem ; aliud pro peccatis longo dolore cruciatum emundari et purgari diu igne, aliud peccata passione purgasse ; aliud denique pendere in die judicii ad sententiam Domini, aliud statim a Domino coronari. Quod ipsum facere ad confirmandam traditionem Ecclesiæ de Purgatorio, ibidem annotavimus *num. 59. et ad Tertulliani lib. de Anima capit. 55. num. 611.* Cæterum Auctori, qui *omnes animas etiam fidelium priorum sequestrari* vul usque ad diem judicii, prorsus contraria est illa B. August. affirmatio, *lib. 20. de Civit. Dei* : Jam inde quo sanguis Christi antiquos sanctos ex inferis eruit, deinceps boni fideles, effuso illo pretio redempti prorsus inferos nesciunt.

10. Animarum Mortuorum omnem exhibitionem incorporalem præstigiis esse. *Tom. III. libro de Anim. capite 57. num. 643.*

Prima quidem facie videtur istud Paradoxon, sed agit Tertullian. ex instituto contra *Simonis Magi* discipulos hæreticos, qui etiam *Prophetarum animas ab inferis movere se spondebant*, quod non nisi mendacio in anima *Samuelis Pythonico spiritui* licuisse, (*I. Reg. XVIII.*) ipse sentit : sed *transfiguratum Satanam angelum lucis* : de quo etiam alios Patres quosdam dubitasse ibidem adnotavimus *num. 638.* Deinde seipsum explicat adjiciens : *nulli animæ inferos patere*, idque adprobans ex dictis Abrahæ ad divitem (*Luc. XVI.*). Quum interim fateatur *quasdam animas in corpora Dei virtute posse revocari*, quidni et ex peculiari Dei privilegio extra corpus etiam exhiberi ? maxime quum (de quo etiam ibi, *num. 643.*) exemplum habeamus in *Libris Machabæorum* de apparitione Oniæ

A sacerdotis et *Hieremiæ Prophetæ.* Ut ut sit, S. Augustinus pulchre hac de re sic scripsit libro de Cura pro mort., c. 10. 11. 15, ac 16 : Narrantur visa quædam, feruntur mortui nonnulli vel in somnis, vel alio quocumque modo apparuisse viventibus, atque ubi eorum corpora jacerent inhumata nescientibus, locis demonstratis admonuisse, ut sibi sepultura quæ defuerat, præberetur. Hæc si falsa esse responderimus contra quorundam scripta fidelium (utpote, exempli gratia, S. Ambrosii *Serm. de Inventione corporum SS. Gervasii et Protasii*, et S. Luciani de Inventione corporis Sancti Stephani Protomartyris, et aliorum) et contra eorum sensus qui talia sibi accidisse confirmant, impudenter venire videbimur. Angelicis igitur operationibus fieri, inquit, crediderim, sive permittatur desuper, sive jubeatur. Id autem aliquando utiliter fit, sive ad vivorum qualecumque solatium, sive ut his admonitionibus generi humano sepultura commendetur humanitas. Deinde post multis in utramque partem productis argumentis, sic concludit : Mitti quoque ad vivos aliquos ex mortuis, sicut e contrario Paulus ex vivis in paradisum raptus est, divina Scriptura testatur. Nam Samuel Propheta defunctus vivo Sauli Regi futura prædixit (quamvis nonnulli, inter quos, uti jam dixi, Auctor noster, non ipsum fuisse, qui potuisset magicis artibus evocari, sed aliquem spiritum tam malis operibus congruentem illius existiment similitudinem figurasse), quum liber Ecclesiasticus, quem Jesus filius Sirach scripsisse traditur, et propter eloquii nonnullam similitudinem Salomonis (etiam ab ipso Tertulliano alicubi) pronuntiat, contineat in laude Patrum (c. XLVI.) quod Samuel etiam mortuus prophetaverit. Sed si huic lib. ex Hebræorum, quia in eo non est, Canone contradicitur, quid de Mose dicturi sumus, qui certe et in Deuteronomio mortuus, et in Evangelio cum Helia, qui mortuus non est (*Math. XVII.*), legitur apparuisse viventibus ? Hinc et illa solvitur quæstio quonam modo Martyres, ipsis beneficiis quæ dantur orantibus indicant se interesse rebus humanis, si nesciunt mortui quid agant vivi. Non enim solis beneficiorum effectibus, verum etiam ipsis hominum aspectibus, Confessorem apparuisse Felicem (quod ipsum etiam S. Paulinus attestatur Carmine in Felicem), quum a Barbaris Nola oppugnaretur, audivimus, non incertis rumoribus, sed testibus certis. Verum ista divinitus exhibentur, longe aliter quam sese habet usitatus ordo, singulis creaturarum generibus attributus. Quæquam ista quæstio, inquit, vires intelligentiæ meæ vincat, quemadmodum opitulenter Martyres his quos per eos certum est adjuvari. Res hæc altior est quam ut a me possit attingi, et abstrusior quam ut a me valeat perscrutari ; et ideo quid horum duorum sit, an vero fortassis utrumque, ut aliquando ista fiant per ipsam præsentiam Martyrum, aliquando per angelos suscipientes personam Martyrum, definire non audeo : mallet a scientibus ista perquirere, quæ ipsa in compendium contraxit auctor libri de Spiritu et Anima, cap. 26, exstantis inter opera B. Augustini.

11. Animos hominum pessimos post mortem in Dæmonas verti. S. August., libro de hæres., ad Quodvultdeum.

Istud paradoxum non tam Tertullianotribuendum quam Tertullianistis, supra adnotavimus ad finem Vitæ Auctoris, quod illis id nominatim attribuant B. Isidorus, Honorius, Rhabanus et Gratianus, in Hæreticorum Catalogis. Quo fit, ut etiam apud B. Augustin. censeamus legi debere *dicunt* et paulo post *credunt*, pro *dicit* et *credit*: maxime cum nihil tale reperire sit in scriptis Tertulliani, neque illi uspiam, sed Origeni adscribat Beati Hieronymi Epist. 59. ad Avitum, et lib. II. adv. Ruffin. Ea vero tam absurda est, ut non alia confutatione opus habeat, quam quod hæresis nomine damnata sit, tum a scriptoribus jam dictis, tum a Sexta Synodo, etsi paulo obscurius, in Origene et ejus complicitibus, Act. 14, Epist. Sophron. Patriarchæ Hierosolym. Orta quippe ex Platoni schola, qui vel Auctore teste, lib. de Anima, capit. 23. 24. et 28. aiebat animas hinc in caros abire unde venerant, et rursus luc redire. Cui nimirum quid tribuebant Origenes et hæretici reliqui, ut verissimum sit quod non semel Auctor repetit, *Patriarchas hæreticorum esse Philosophos*. Imo quod eadem ratione sequeretur bonos homines in angelos converti, expresse negat ipse. Sic enim lib. adv. Valent. cap. 32. num. 362: *Et tamen illuc habeo devertere, ubi post excessum omnino non nubitur, ubi superindui potius quam despoliari, ubi etsi despolior sexui meo, depulor angelis, non angelus aut angela*. Denique I. de Anima cap. 56. C. num. 622. non angelorum substantiam hominibus pollicetur, sed *perfectum illud ad angelicæ plenitudinis mensuram temperatum*. Deinde lib. de Resur. carn. c. 62. num. 428: *Denique, inquit, non dixit, Erunt angeli, ne homines negaret, sed, Tanquam angeli, ut homines denegaret. Non abstulit substantiam cui similitudinem attribuit*. Quare satis mirari nequeo (sicuti etiam adnotavi ad lib. III. adv. Marc. cap. 9. num. 68.) Guidonem Carmelitam lib. de Hæres. cap. 36. Tertulliano utramque hanc hæresim adscribere, quas rectius Philastrius lib. de Hæres., cap. 36. inter innotatas sine auctore certo collocat.

12. De baptizandis hæreticis, eo quod apud illos omnia veritati extranea et contraria. Tom. III. lib. de Præscript. adv. hæret. c. 12. nu. 78. ac. 80. et lib. de Baptis. c. 15. n. 106. Tom. 4. inter fragmenta lib. de Baptis. Græci, Tom. 5. lib. de Pudic. cap. 19. num. 162.

De hoc Agrippini Carthaginensis, aliorumque Coepiscoporum, et Tertulliani, ac postmodum S. Cypriani, aliorumque Africæ et Cappadociæ Episcoporum Paradoxo, ne hic sim prolixior, videat Lector Adnotat. nostras in Epist. S. Cypriani LXX. ad Januarium, LXXI. ad Quintum, LXXII. ad Stephanum, LXXIII. ad Jubaianum, LXXIV. ad Pompeium, et LXXVI. ad Magnum; item Concilium Carthaginense sub ipso celebratum; et Vitam ejusdem ad annos Domini 252. ac 256; item Firmiliani ad Cypr. Epistolam inter

A ejus Opera LXXV; denique adnotat. nostras in Tertull. ad fragmenta lib. de Baptis. et in Vita ejusdem etiam nostra ad annum Domini 201. Quibus adjicio non mirum cuiquam debere videri, si Agrippinus cum suis Coepiscopis tale decretum de baptizandis iis, qui ex hæresi ad Catholicam revertebantur, ediderit, et Tertull. scripto Græce jam dicto libro adprobaverit. Nam plerique usque ad id temporis hæretici, aut non eundem Christum confitebantur, atque adeo ipi Regula fidei ab Apostolis tradita (quam posteriores Patres ad hunc usque diem Symbolum fidei vocant) non conveniebant, quum tamen solemne semper fuerit, *obsignare* (ut loquitur Auctor) *fidem in Patre, et Filio, et Spiritu Sancto, adjecta necessario Ecclésiæ mentione*, sicuti latius videre est, Adnot. nostris ad lib. de Baptis. num. 2. inter. Baptismi cæremonias, et cap. 6. n. 45. 46. ac 47. Certe eodem modo interpretatur Carolus Bovius Apost. canonem 47. et 5. Clement. Romani Constit. Apost. lib. 6. cap. 15. Hinc et Synodus Nicæna 1. Can. 19. et ejusdem ætatis Synod. Laodicensis C. 8. et Concil. Arclat. 2. Can. 47. Paulianistas et Cataphrygas baptizari debere definit, quibus addit Synod. II. Constantinopolitana Can. 7. Eunomianos, Sabellianos et Galatas hæreticos; Synodus denique VI. in Trullo celebrata, Manichæos, Valentinianos, Marcionistas et similes. Atqui tempore Tertulliani potissimum florebant *Hermogeniani* (quos eadem cum Praxeianistis sensisse tradit S. August. lib. de Hæres. cap. 41. 44. et 45.), *Praxeani*, *Cataphryges*, *Valentiniani*, *Marcionitæ*, et ejus assectæ *Apelletiani*, denique et *Quintillianistæ*, contra quos ex professo latinum librum, ex quo fragmenta libri græci desumpta sunt, quæ de Baptis. Auctor conscripsit. De illis verum est illud Auctoris lib. de Præsc. adv. hæret.: *Apud illos omnia extranea et contraria nostræ veritati, et illud lib. de Baptis.: Non idem Deus est nobis et illis, nec idem Christus, ideo nec baptismus, quia non idem*. Quod satis constat de Hermogenianis, Praxeianis, Cataphrygibus, et Quintillianistis, qui aut unicam agnoscebant in Deitate personam, aut Patripassiani fuerunt. De Marcionitis, Valentinianis, et Apelletianis, vel ipse August. dubitat, lib. III. de Baptist., cap. 15. an verbis Evangelicis in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti baptizaverint, eo quod et de Deo et de Christo male senserint. Quare et nobis (sicuti de Paulianis scribit B. August.) credere licet eos regulam baptismatis non tenuisse, et (juxta quod loquuntur 2. et 6. Synodis) in unam duntaxat mersionem baptizasse. Quanquam interim S. Augustinus, lib. 6. de Bapt. cap. 25, etiam illum pro vero baptismo agnoscat, cujus precibus quædam inseruntur contra catholicam fidem, dummodo verbis evangelicis consecratur. Atque adeo ad similia S. Cypriani verba, qualia auctoris, eo quod in genere ea alligavit contra hæreticos omnes, Antidotum asferre solet libris septem de Baptismo contra Donatistas, qui omnium hæreticorum baptismis impugnabant. Imprimis ad id quod dictum est: *baptismus unus esse, et hæreticorum baptismum veritatis non esse*, quod habet lib. de Pudic.

lib. II. c. 3. respondet et S. Aug., lib. 5. c. 24. et 29. A lib. 6. cap. 8. 9. 12. 13. Ad illud : *Nemo inde strui potest unde destruitur : Nemo ab eo illuminatur, a quo contenebratur*, lib. 4. cap. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. sicuti etiam ad illa supradicta : *Non idem Deus est nobis et illis, nec idem Christus*, ibid. et lib. 5. cap. 26. Ad illud : *Apud hæreticos extranea aut adversaria veritati omnia*, lib. 6. cap. 40. Ad illud denique : *Baptismum, quum rite non habeant, nec possunt accipere, quia non habent*, lib. 7. cap. 29. 33. 35. et 47. Cæterum hoc unum hic repetendum, quod fateatur non senex Augustinus, neque Agrippinum, neque Cyprianum cum suis emissuros fuisse Decretum tam generale adversus hæreticorum baptismum, si aliquid aliquo Concilio plenario definitum fuisset, sicuti postea, exceptis solis Paulianistis, a Nicæno generali 1. uti jam dictum est.

13. De Christo Dei Spiritu. *Tom. I. Apolog. cap. 21. num. 314. Tom. II lib. de Orat. cap. 1. num. 2. Tom. III. advers. Marc. lib. 1. cap. 19. num. 127. lib. III. cap. 6. num. 38. 39. ac cap. 16. lib. 4. cap. 21. num. 314. et lib. advers. Prax. cap. 26. num. 155.*

De hac phrasi veterum, verba S. Hieron. adnotavimus in cap. IV. Epist. ad Gal. et Epist. ad Pammach. et Ocean. de erroribus Origenis, in librum S. Cypriani de Idol. vanitate, num. 71. Multi, inquit, per imperitiam Scripturarum (quod et Firmianus in octavo ad Demet. Epistolarum libro facit), asserunt Spiritum Sanctum sæpe Patrem, sæpe Filium nominari. Quod usque adeo verum est, ut præter Lactantium eandem sit reperire apud Auctores Librorum de Montib. Sina et Sion, et adv. Jud. qui insecuti sunt Christum in operibus S. Cyp. nostris. Eodem hæc dubie pertinet, quod toties *Christum Dei spiritum* appellet Tertull. idque eodem sensu quo Deus spiritus vocatur Joan. III. et I Joan. IV. Alioqui distinctas ab eo, sicuti ab aliis etiam Veteribus, tres in divinitate personas, Patrem, Filium, et Spiritum Sanctum constat ex eodem lib. adv. Prax. cap. 2. num. 24. cap. 4. num. 40. c. 8. n. 90. c. 9. n. 61. c. 13. n. 75. ac 78. et illo ipso c. 26. n. 158. c. 30. n. 183. denique c. 30. n. 182. Quibus locis illud longe apertissimum, quum *Spiritum Sanctum* vocat, *tertium numen divinitatis, et tertium nomen majestatis*.

14. De Christo revelato per prædicationem anno D Tiberii Cæsaris 12., passo anno ejusdem 15. *Tom. I. lib. adv. Jud. c. 8. n. 82. et tom. III. l. 1. adv. Marc. c. 15. n. 102.*

Quamquam varient in priori loco exemplaria Tertulliani, tamen cum ejus fuisse sententiam asserit Euseb., in Chronic., et ex posteriori loco patet; imo et ex priori, eodem c., n. 92. ubi *Passionem Domini* collocat Coss. *Rubellio Geminio et Rufio seu Fusio Geminio*, quorum consulatus incidit in annum 15. Tiberii. In quo illum sunt imitati Jul. African., lib. de Tempor., apud S. Hier. Comm. in Daniele, Lact., I. IV. c. 10; Paul. Oros. I. VII. c. 10. Atqui quum id sit contra expressa Evangelii verba Luc. III. ubi anno 15. Imperii Tiberii Cæsaris baptizatus legitur, fateri

oportet humanitus hic aliquid Auctori illisque contigisse. Quare rectius Clem. Alexandr., sub finem lib. I. Strom., Euseb. in Chron., Jornand. in Annal. Honor. Beda, Nicephor. in Chron. anno Tiberii 18. passum Christum scribunt, ætatis nempe suæ 33. jam incepto. De consulatu quo passio Christi contigit, non ita conveniunt omnes. S. Aug. lib. XVIII. de Civit. Dei, c. ult., et Severus Sulpitius Hist. sacræ lib. II. fortassis auctoritate ducti Tertulliani, non examinatis Fastis Consularibus, sub duobus Geminis collocant, sicuti etiam suprascripti loco priori Auctores. Recentiores aliquot, qui Dominum anno ætatis 34. passum scribunt, Consules assignant Galbam et Syl-lam, qui anno Tiberii 19. consulatum gesserunt. Verum Evangelio magis conformis est eorum sententia, et nominatim Cassiodori castigioris, qui annum passionis assignant Consulibus Cn. Domitio L. F. L. Ahenobarbo et A. Vitellio P. F. Q., cum quibus consentiunt adeo omnes supranominati, qui anno Tiberii 18. passum Christum scribunt. Qui plura desiderat, videat Paulum Midelburgensem, Episcopum Forosempronianum libris 33. de anno et die Passionis Domini. Hoc unum adjiciam, quod habet S. Aug., I. II. de Doctrina Christ.: Ignorantia consulatus quo natus est Dominus, vel quo passus est, nonnullos coegit errare, ut putarent quadraginta sex annorum ætate passum Dominum, quia per tot annos ædificatum est templum, quod imaginem Dominici corporis habeat. Ubi fortassis tacite significat S. Irenæum, lib. II, cap. 39. et 40. qui nititur probare passum Christum anno fere quinquagesimo, et saltem post quadagesimum ætatis annum, ex illo Joan. VIII : Quinquaginta annos nondum habes. Et vero ignorantiam illam consulatus contigisse verisimile est variis Fastorum Consularium exemplaribus. Quorum quosdam citans, prorsus alios quam hodie exstant, Epiphan., hæc. 51. Salvatorem passum scribit Vinnicio Cassioque Coss., quorum consulatus incidit duntaxat in 15. annum Tiberii juxta castigiores Fastos. Facit pro eodem liber ille Consulatum ms. in quo adnotavit Cuspinian. in Cassiod. Consules collocari duos Geminos anno 18. Tiberii.

15. De Deo corporeo, quod nihil incorporale sit. *Tom. II. lib. de Pœnit., c. 3. n. 12. Tom. III. lib. adv. Heremog. cap. 35. num. 124. lib. de Carne Christi. cap. 2. num. 97 ac 98. lib. II. adv. Marc. cap. 16. num. 100. et apertissime lib. adv. Praxean cap. 7. num. 54.*

Hunc errorem Tertulliano adscripserunt jam olim S. August. locis mox citandis, S. Fulgent. lib. II, de fid. ad Petr. et Gennad. I. de Dogmat. Eccl. Verum S. August. eum excensat his verbis lib. X. de Gen. ad litt. cap. ult.: Timens ne nihil esset, si corpus non esset, nec de Deo valuit aliter sapere. Qui saue quamquam (sic enim lego, pro : quoniam) acutus est, interdum contra opinionem suam visa veritate superatur. Quid enim verius dicere potuit, quam id quod ait quodam in loco (nempe I. de Anima, cap. 7, 98.): *Omne corporeale passibile est?* De-buit ergo mutare sententiam, qua alibi dixerat (nempe

I. ad Prax.) etiam *Deum corpus esse*. Neque enim arbitror cum ita desipuisse, ut etiam Dei naturam passibilem crederet, ut jam Christus, non in carne tantum, neque in carne et anima, sed in ipso Verbo, per quod facta sunt omnia, passibilis et commutabilis esse credatur, quod absit a corde christiano. Et rursum ibidem verbis etiam supra citatis: Sed tremenda sunt ista, non ridenda. Ad hæc enim nunquam cogere-
 retur, si aliquid cogitare posset, quod et sit, et corpus non sit. Rursum lib. de hæres. ad Quodvultid., hæc. 86. ipsum etiam Deum corporeum esse dicit, licet non effigiatum (ubi alludere videtur ad lib. II, adv. Marc.). Nec tamen hinc hæreticus creditur factus. Posset enim quoquo modo putari, ipsam naturam substantiamque divinam corpus vocare, non tale corpus, cujus partes aliæ majores, aliæ minores, valeant vel debeant cogitari, qualia sunt omnia, quæ proprie dicimus corpora (quāvis de anima tale aliquid sentiat), sed potuit, ut dixi, propterea putari *Corpus Deum* dicere, quia non est nihil, non est inñitas, non est corporis vel animæ qualitas, sed ubique talis, et per locorum spatia nulla partitus, in sua tamen natura atque substantia immutabiliter permanet. Certe ipse Auctor satis se explicat. Sic enim I. adv. Hermog.: *Ut concedam esse aliquid incorporeale, de substantiis duntaxat; quum ipsa substantia corpus sit rei cujusque*, et lib. de Anima, cap. 7, n. 96: *Nihil enim, si non corpus*. Item lib. de Carne Christi: *Quum autem sit, habeat necesse est aliquid, per quod est. Si habet aliquid per quod est, hoc erit corpus ejus. Omne quod est, corpus est sui generis; nihil est incorporeale, nisi quod non est*. Denique lib. II adversus Marcionem: *Nam et dextram, inquit, et oculos et pedes Dei legimus, ne ideo tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur. Quanta erit diversitas divini corporis et humani sub eisdem nominibus membrorum, etc.* Ceterum *Deum incorporeum* docent cæteri Patres omnes, et inter hæreses collocant contrarium affirmare, sicut patet ex Philastrio, S. August., Epiphano., Theodoro, Damasceno, Isidoro, Rhabano in Catalogis hæretic. quum Audianorum sive Anthropomorphitarum faciunt mentionem.

16. De Dei ira. Tom. I. lib. de Testim. Anim. cap. 2. num. 7. Tom. III. lib. de Anim. cap. 16. num. 211. Advers. Marc. lib. I. cap. 26. num. 181. lib. 2. cap. 10. num. 94. lib. 4. cap. 15. num. 195 et cap. 31. num. 507.

Prima quidem facie videtur Tertullianus *Deo* attribueri iram dictis locis, sed ubique fere vindictam, seu ultionem Dei interpretatur. Et vero id inculcare eum oportuit toties, non solum contra Gentes, sicuti primo loco, sed maxime adv. Marcion. qui *Deum assererat bonum* duntaxat, non vero vindicem aut judicem. Quo fit ut latissime adversus illum disputet, et contrarium ex Scripturis ostendat, illis usus subinde, quæ iræ Dei, atque adeo vindictæ mentionem faciunt, maxime I. adv. Marc. c. 25. 26. 27. et 28. I. II. c. 11. 12. 13. 14. 15 et 16. Est quidem locus unus, ubi

A *motus animi* in Deo videtur agnoscere, sed præterquam quod ibidem, *æmulari, irasci*, interpretatur, *dannare, vexare*, postremo omnium loco se magis explicat, quum *moveri Deum*, et *motus in Deo*, pro ira accipit. Denique prorsus seipsum explicat dicto c. 16, I. II. in hæc verba: *Sive ira, sive æmulatio, sive ævilita, debita hæc omnia sunt severitati, sicut severitas debitum est justitiæ*. Deinde quum objecisset verba Marcionis: *Si Deus irascitur et æmulatur, et extollitur, et exacerbatur, ergo et corrumpetur, ergo et morietur*. Scite admodum respondet: *Stultissimi qui de humanis divina prædicant, ut quoniam in homine corruptioris conditionis habentur hujusmodi passiones, idcirco et in Deo ejusdem status existimentur. Discerne substantias et suos eis distribue sensus, tam diversos, quam substantiæ exigunt, licet vocabulis communicare videantur. Nam et dexteram, et oculos, et pedes Dei legimus; nec ideo tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur*.

17. Ecclesiam esse in tribus, etiam laicis. Tom. V. lib. de Exhortat. castit. cap. 7. num. 40 et lib. de Pudic. cap. 21. num. 191.

Non male Tertull. lib. de Pœnitent., c. 10, n. 60, dixerat, utpote ante omnem hæresim: *in uno et altero Ecclesia est*, utpote qui ibi alluderet ad illud (Matth. XVIII): *Ubi sunt duo vel tres congregati in nomine meo ibi sum in medio eorum; quum præmisisset paulo prius: Dic Ecclesiæ. Quod tamen de præfectis Ecclesiæ Episcopis, non vero de laicis interpretantur veteres omnes, ipse quoque eodem loco loquens de sacerdotibus, quibus fiebat exomologesis. Prorsus etiam catholicum est illud I. de Baptism., cap. 6, num. 47: *Ubi tres, id est, Pater, et Filius, et Spiritus Sanctus, ibi Ecclesia, quia trium corpus est*. Verum ad hæresim pertinet, sicut etiam in Vita ejus adnotavimus, illud lib. de Exhort. castit.: *Sed et ubi tres, Ecclesia est, licet laici. Unusquisque enim de fide sua vivit*. Maxime quum iisdem fere verbis idipsum repetat I. de Pudicit.; ex quo loco colligitur eo venisse eum demestrie, uti existimaverit Ecclesiam fuisse in tribus, nempe Montano, Prisca et Maximilla: quo pertinet quod ibi præterea negat, *Ecclesiam esse numerum Episcoporum*. Verum late contrarium deduximus Aduot. nostris in locum priorem, vel ex ipso Tertulliano adhuc catholico, uti etiam adversus Magdeburgenses, qui inde colligebant Ecclesiam esse in paucis. Si quis plura desideret, perlegat libros, quotquot scripsit S. August. contra Donatistas, qui Scripturas tum Veteris, tum Novi Testamenti undequaque concessit, quibus constat non in uno solo terrarum loco, utpote Africa, Ecclesiam esse, sed toto orbe terrarum dispersam, juxta et vaticinia Prophetarum et Apostolorum testimonia sole clariora: quo Lectorem remittimus, ne hic prolixiores simus. Hoc unum addemus, ad eandem ejus hæresim pertinere, quod ait tom. II, lib. de Coron. milit., cap. 4, num. 47: *An non putas omni fidei licere concipere et constituere, duntaxat quod Deo congruat?**

18. De Ecstasi sive amentia, sive spiritu Prophetico, Montani et insanarum Vatum Priscillæ et Maximillæ, et similium. *Tom. II. lib. de Virgin. veland. c. 1. n. 12. Tom. III. l. de Anima. c. 9. n. 111. c. 45. n. 488. c. 47. n. 543. lib. de Resurrect. carn. c. 11. n. 98. ac c. ult. n. 436. Adv. Marc. lib. IV. c. 22. num. 325 et lib. V. cap. 8, num. 135 ac 136, lib. ad Prax. c. 1. num. 7. 8. ac 10. et cap. 15. num. 93, ac cap. 30. num. 183. Denique in Fragmentis librorum septem de Ecstasi.*

Istam hæresim Tertulliano jam olim impeggerunt S. Pacjanus, S. Hieron. et Nicephorus locis citatis ad Fragmenta librorum ejus *De Ecstasi*, tom. IV, ubi ex eodem Hieron. et Epiph. ostendimus *Ecstasin in Adamo* (Gen. II), fuisse *profundum soporem*, non mentis evictionem, et *ecstasin in Apostolis* (Matth. XVIII ac Luc. IX) *Petro, Joanne, ac Jacobo*, neque amentiam fuisse, sed admirationis ecstasin, neque etiam cum prophetia aliqua conjunctam. Deinde ex Apostolo (I Cor. XIV. quantumvis contrarium Auctor eliciat, addita perpetram clausula : *in ecstasi* constare spiritum Prophetarum Prophetis subjectum esse, utpote quum (juxta Hieron. verba ibi citata, et Origen. Hom. 6. in Ezechielem) prophetia visio vocetur, quam adeo intelligebant Prophetæ, propterea Videntes appellati, non vero ut amentes inviti loquebantur, aut sine mente sonum dabant. Unde colligere est revera amentiam fuisse, non *Prophetiam*, in Montano et ejus pseudoprophetis, atque adeo Deo disponente factum esse, ut vel hac appellatione sibi ipsi contradiceret Auctor. Id ipsum pulchre ante illos adversus Montanum deduxit Apollinarius Hierapolitanus Episcopus apud Euseb. lib. 5. cap. 15. scribens illos spiritu quodam maligno abreptos, derepente furore et mentis insaniam (quam *ecstasin* vocabant) exagitatos, peregrinas quasdam voces fundere, et contraquam Ecclesiæ consuetudo, cum traditione, tum successione antiquitus ab Apostolorum temporibus eousque derivata postulabat, prophetare scilicet cœpisse. Citat ille (apud Euseb. c. seqq.) et Miltiadis librum adversus eundem, in quo ostendit, minime credi oportere, quemquam *Prophetam* furore percitum *prophetare* solere. Neque enim (uti ex illo citat) quemquam Veteris aut Novi Testamenti *Prophetam* allegare poterunt, qui insano spiritu (per *ecstasin*) ad hunc modum fuerint aliquando exagitati. Neque de Agabo, neque de Juda, neque de Sila, neque de Philippi filius (Act. XI. 15. 21.) neque de Ammia ex Philadelphia, neque de Quadrato (cujus meminit Hier. Catal. Script. Eccles.), neque de aliis quibusvis præterea, quod vesano ipsorum more illa ex parte aliquando prophetaverint, omnino gloriari poterunt. Quorum nomina propterea sese recensuisse postmodum indicat, quod jaclitarent, mulieres illas Montani illis omnibus in prophetiæ munus proximo successisse, non aliter atque (teste Hieron. loco jam citato) in libris *septem de Ecstasi*, quorum septimum scripsit adversus Apollonium Tertullianus, in confirmationem ejusdem illarum pseudoprophetiæ scripsit,

A *Melitonem suorum prophetam putatum*, ut ita tacite successione quamdam prophetiæ tanquam veræ insinuaret. Denique Apollonius libro suo adversus Cataphrygas (uti legitur apud Euseb. ejusdem l. c. 17) testatur Zoticum Episcopum Comanæ, quum Pepuzam adventasset, ibi Maximilla prophetare se simulante, insanum in illa spiritum deprehendisse. Similiter Serapion (ibidem c. 18.), Antiochenus Episcopus, Beatum Sotam in Anchialo voluisse Priscillæ dæmonem ejicere, sed veteratarios illos hypocritas neutiquam permisisse. Cæterum nihil pro Auctore facit, quod lib. V, adv. Marc. *Prophetandi jus etiam mulieres habere* contendat, ex eo quod I. Cor. XI. Apostolus *Mulierem etiam prophetanti velamen imponat*: quia non veram prophetiam, sed mentis amentiam fuisse in insanis illis vatibus Priscilla et Maximilla jam probatum est: ut taceam quod illa impugnet ipse adhuc catholicus, lib. de Præser. adv. hæret. XLI. in hæc verba: *Ipsæ mulieres hæreticæ quam procaces: quæ audeant docere, contendere, exorcismos agere, curationes repromittere, forsitan et tingere*, sicut latius ibi deduximus, num. 260. 261. 262. ac 263. ad Lib. de Bapt. adv. *Quintillam*, etiam montanicæ factionis foeminam, num. 2.

19. Filium Dei Christum, semper visum ab hominibus, in vera, etsi non nata carne. *Tom. I. lib. adv. Jud. cap. 9. n. 114. 115. Tom. III. lib. de Carne Christi c. 6, n. 58. adv. Marc. lib. II. c. 27, n. 187. lib. III. cap. 6. num. 39, cap. 9. num. 65. lib. V. cap. 19, n. 296, lib. adv. Prax. cap. 14, n. 86. 87, cap. 16, num. 96. 98. 100. 101. et tom. IV. lib. V. adv. Marc. carn. cap. 5. num. 8.*

Non illud Paradoxum videtur, quod scribit Tertullianus, *Filium Dei*, non Patrem, quoties id in Scripturis legitur, *visum vel auditum ab hominibus*, nempe quum apparuit Adamo, Gen. III; Noe, Gen. IX; Abraham, Gen. XII. XVII. XVIII; Loth, Gen. XIX; Agar, Gen. XXII; Jacob, Gen. XXIX. XXXII. XXXV. et Moysi, Exod. III et sequ. XXXII ac XXXIII. quum id desumpserit ad verbum fere ex S. Justino Mart., Dialogo adv. Tryphonem, et partim ex S. Iren. lib. III. cap. 6 ac lib. IV. cap. 23. et eos sequantur Novatianus lib. de Trinit. cap. 25. 26. 27, B. Cyprian. lib. II. Testim. adv. Jud. cap. 5 et 6, ex iis locis comprobantes, Christum non hominem solum aut angelum, sed et Deum fuisse appellatum: nec aliter S. Ambr. Præfat. in Lucam, S. Epiph. in Ancoratu, Prudentius adv. Anthropomorphitas, et Arnob. in Psal. CIV. Quo videntur adducti tum verbis illis *Deum Patrem* (sicut legit Auctor) *nemo videbit unquam, et vivet*. Exod. XXXIII. ac similibus, Joan. VI non quia Patrem quis vidit, nisi qui a Deo est: et e contrario illis Christi, Joan. VIII. *Abraham exsultavit ut videret diem meum, vidit et gavisus est*. Quanquam interim S. August. lib. III. advers. Maxim. cap. 26. et lib. II de Trinit. cap. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16 ac 17, maluerit asserere, Deum Patrem et totam Trinitatem visum dictis locis per subjectas creaturas, ut ne consentiret Maximino Arriano, cui non sufficit dictas apparitio-

nes de Christo interpretari, sed inde colligere nitebatur Christum per divinitatis suæ substantiam visibus humanis apparuisse, a qua hæresi procul certe abfuit Auctor, quantumlibet eam quidem illi impingant. At illud Paradoxum est, et Tertulliano peculiare quod aliquot locis dicat, *visum Christum in carne vera, et solida, etsi non nata*, idque zelo non secundum scientiam, uti tanto magis probaret, adversus Marcionem, aliosque ejus asseclas, *carnem Christi*, quam postea ex virgine accepit, non phantasticam fuisse, sed veram ac solidam, si jam olim ante in carne vera visus diceretur. Alioqui certe lib. contra Praxean. S. Justinus Mart. sententiam secutus, qui eas apparitiones figuratas fuisse affirmat, seipsum explicat: *Dicimus enim* (inquit priori loco) *et Filium suo nomine eatenus invisibilem* (quod tamen negabat Maximinus) *qua sermo; visibilem autem fuisse ante carnem eo modo quo dicit ad Aaron et Mariam* (Num. XII.): *Et si fuerit propheta in vobis, in visione cognoscat illi, et in somnio loquar illi*. Et post allegata verba illa Exod. III: *Os ad os loquar illi in specie*, subiungit: *Igitur quum Moysi servat conspectum suum et colloquium facie ad faciem in futurum* (nam hoc postea adimpletum est in montis secessu, sicut legimus in Evangelio, Luc. IX. visum cum illo Moysen colloquentem) *apparet retro semper in speculo, et ænigmatè, et visione et somno Deum, id est Filium Dei, visum tam prophetis et Patriarchis, quam et ipsi adhuc Moysi*. Nec absimiliter loco posteriori: *Ipse enim et ad humana semper colloquia descendit, ab Adam usque ad Patriarchas et Prophetas, in visione, in somno, in speculo, in ænigmatè*. Cæterum S. Augustino locis jam citatis magis placet, ut dictis visionibus Christus quidem fuerit figuratus, sed per angelos figura duntaxat Deum apparuisse, id probans ex Scripturis, Osee XII, ubi angelum fuisse dicitur, qui cum Jacob colloctatus est, et Hebr. XIII, quum dicuntur quidam nescientes angelos recepisse hospitio. Quibus adjicere licet, quod Deum, quem sibi in rubo et in Sina apparuisse Moses dixit, hunc ipsum S. Stephanus, Act. VII. angelum fuisse testatur.

20. De Fuga in persecutione non licita. *Tom. II. lib. I ad Uxor. cap. 3. n. 17. lib. de Cor. milit. cap. 1. num. 18. et tom. V. libro integro ejus argumenti.*

Hunc Tertulliani errorem, quem late deducit lib. de Fuga in persecutione, conscripto juxta S. Hieron. Sophron. et Nicéphor. adv. Ecclesiam, tam late confutavimus nostris in illum Adnotationibus, ut non multis hic sit opus. Vide ibidem, quod ad calcem argumenti subjecimus, antidotum ex ipso auctore adhuc catholico, tom. II. lib. de Patient. cap. 13. num. 88. S. Cypriani locis aliquot; S. Athanasii Apologia pro sua fuga, et S. August. Epist. 180. ad Ilonoratum: e quibus etiam ad singula pene argumenta contraria respondimus: maxime cap. 4. num. 33. cap. 5. num. 39. cap. 6, num. 43. 47 ac 49, cap. 7. num. 54, cap. 8. n. 55. 57 ac 58, cap. 9. num. 60. et cap. 18. num. 73. Verba Auctoris citata sunt ista: *Carnis patientia in persecutionibus præliatur. Si fuga urget,*

incommoda fugæ caro militat; si et carcer præveniat, est in illa paupertate lucis, patientia mundi. Quid, quod ex dicti libri cap. 11, videtur potissimum fugam improbare. *Præpositorum Ecclesiæ, utpote quibus* (etiam juxta S. Athanas. Epist. ad Dracontium, et locum citatum S. August.) *fugere non licet, nisi grege fugiente, aut Præpositum non desiderante*, id est, non indigente ejus opera; quum personalis est, ut sic loquamur, Episcoporum aut Pastorum persecutio? Quo casu etiam illis fugere licere, et multorum exemplis, et ex Scripturis late deducit S. Athanas. dicta sua Apolog. ad quam Lectorem, ne hic prolixiores simus, remittimus. Neque quidquam pro Auctore facit, quod invitet Christus ad passionem contrariam fugæ. *Qui me confusus fuerit, et ego confundar eum,* (Marc. VI) quantumvis Scorp. advers. Gnosticos inde colligere videatur *Martyria præcepta esse*: quia æque præceptum esse Tertullianus agnoscit illud: *Quum cæperint persequi vos, fugite de civitate in civitatem*: quia neutrum præceptum videtur, nisi secundum personas, tempora et causas, hoc quidem tempore persecutionis ob fidem Christi, iis quibus per animarum curam abesse licet: illud vero, si apprehensi fuerimus, vel in ipsa fuga. Præterquam etiam quod utrumque apud Math. eodem capite contineatur, oportet sanam accipiat interpretationem, ne sibi Evangelista contrarius videatur.

21. De Job, quod filiis ei non restitutis, voluntariam orbitatem sit passus. *Tom. II, lib. de Patient. cap. 14, num. 98.*

In exemplaribus libri Job, quæ viderat Tertullianus, desideratum fuisse videtur, quod de filiis septem et filiabus tribus ei restitutis legitur in Hebræis, Chaldæis, Græcis et Latinis exemplaribus: atque hinc factum opinor, uti peculiare istud, quod apud neminem Veterum reperire potui, Paradoxon sit secutus. Certe pluribus id improbare superfluum foret, quum ejusdem fere ætatis Origenes, Homil. 6 in Ezechiel. illud legisse se significet, et post eum Patres omnes, tam veteres, quam mediæ ætatis, et recentiores. Quibus Auctor consentiret, si duntaxat dixisset, *Job reliqua quæ amiserat, reduplicata possedisse, exceptis filiis*, utpote quos septem duntaxat recepit, atque adeo totidem quot antea. Id propterea interpretantur Philippus Presbyter, S. Gregorius Papa, Beda, et Rupertus Comment. in Job, quod septem priores filii adhuc vivere censerentur apud Deum.

22. De Maria Virgine, quod communi lege patefacti corporis Christum peperit. *Tom. III. lib. de Carne Christi, cap. 4. num. 31, cap. 20. num. 155, cap. 23. num. 174 ac 175. Advers. Marc. lib. III. cap. 11. num. 78, lib. IV. cap. 21. num. 311, et lib. V. cap. 19. num. 304.*

Tale quid Tertullianum scripsisse satis manifestum est, sicut etiam Origenem, hom. 14 in Lucam, et S. Ambros. in eundem. Verum possunt intelligi, juxta quod interpretatur S. Thomas Aquinas alicubi, de tali

patefactione uteri, quæ claustra virginitatis non violaverit, sicuti etiam nos adnotavimus ad illud Luc. II, pro se citatum ab Auctore: *Omne masculinum adaperiens vulvam*, ad dict. lib. de Carne Christi num. 175, adductis ad hoc testimonio Græci cujusdam interpretis, et S. Hieron. qui agnoscunt Christum nondum apertam vulvam virginalem aperuisse supernaturaliter, et clausulam naturaliter servasse, juxta Ezechielis vaticinium, de porta Orientali clausa, per quam solus Pontifex egreditur, quæ nihilominus semper clausa permanet. Quo pertinet etiam S. Ambros. comparatio, Epist. 81 ubi scribit, Christum sic exisse de utero Virginis, sicut aquæ fluxerunt de petra, denique illud Auctoris loco secundo citato dicti libri: *Quid fuerit novitatis in Christo ex Virgine nascendi palam est, scilicet hoc solummodo quod ex virgine*; significans ibidem, et aliis locis hic citatis, se illud usque adeo ursisse, ut *verum* probaret partum Christi ex Virgine, contra Marcionem, qui phantasticum dicebat. Postmodum interim, ubi satis fuit ea hæresis confutata, maluerunt Patres definire, Virginem Deiparam clauso utero incorruptibiliter peperisse.

23. De Maria virgine semel nuptura post partum. *Tom. II. lib. de Veland. virg. c. 6. n. 48. Tom. III. lib. de Carne Christi c. 23. n. 174. et tom. V. lib. de Monog. cap. 8. nu. 55.*

Satis quidem obscure in hanc hæresim impingere videtur Auctor, ita ut aliquo modo sanum sensum possint ejus verba recipere; verum quandoquidem S. Hieronym., quum illum pro se citasset hæreticus Helvidius, non neget illum tale quid scripsisse, neque ego ab ea ipsum excusandum putavi. Respondere sufficeret id, quod B. Hieron. de Tertulliano: Non aliud dico, quam hominem Ecclesiæ non fuisse. Verum quia seductum fuisse verisimile est iisdem, quibus Helvidium, Evangelistarum verbis, Matth. XII. Luc. VIII. Joan. VII. *de fratribus Domini*, quos *vere fratres*, uti et *vere matrem* fuisse Christi, jam dict. lib. de Carne Christi cap. 7. num. 67 asserit, uti carnis Christi veritatem tanto comprobaret magis, aliquid de ejus phrasis intellectu adjiciendum est. Origenes, Hilarius, Euthymius, et Theophyl. in Matthæum, Euseb. lib. II. hist. Eccl. c. 1. S. Epiphani. lib. III. Ianaarii adversus Antidicomarianitas, S. Ambros. et Œcum. in Comm. c. 2 ad Galat., *fratres Domini* putant appellari filios Joseph ex Maria Cleophae fratris sui vidua, ex qua liberos sex sustulerit, utpote Jacobum Joseph, Simonem, Judam et fratres ejus. Idque (vel teste Origene) juxta Evangelium quod Petri aut Jacobi titulum habebat. Verum rectius S. Hieron., in Comm. Quidam *fratres Domini* de alia uxore Joseph filios suspicantur, sequentes deliramenta apocryphorum, et a quadam Escha muliercula confingentes. Nos autem, inquit, sicut in libro, quem adversus Helvidium scripsimus, continetur, *fratres Domini*, non filios Joseph, sed consobrinos Salvatoris, intelligimus, Mariæ liberos materteræ Domini, quæ esse dicitur

A mater Jacobi Minoris, et Joseph, et Judæ, quos in Evangelio *fratres Domini* legimus appellatos; fratres enim consobrinos dici, omnis Scriptura demonstrat. Ubi alludit tum ad Scripturas de Loth fratre Abraham, Gen. XIII, tum ad Matth. c. XVII ubi juxta crucem adstitisse dicitur Maria Jacobi, et Jose seu Joseph mater: quod de matre Domini non posse intelligi recte adnotavit Euthymius. Cæterum vide definitionem Ecclesiasticam hac de re apud S. Fulgentium, lib. de Fide ad Petrum inter opera B. Augustini.

24. De mille annis post resurrectionem corporum. *Lib. de Resurr. carn. cap. 25, num. 203. advers. Marc. lib. I. cap. 29. nu. 203. lib. III. cap. 24. n. 191 et seq. lib. IV. cap. 29. num. 471. et tom. IV. in Fragment. libri de Spe fidelium.*

B Quid Tertullianus hac de re senserit, satis arbitrari deduxisse me I. IV ad Fragmenta lib. de Spe fidelium, ex ipsis ejus verbis, nempe, *in terra quidem regnum Christi nobis repromissum ante cælum post primam resurrectionem*, sed tamen ita, *ut in eo reficiantur sancti omnium spiritualium bonorum copia*. Quam etsi erroneam, utcumque tolerabilem tamen fatetur B. August., I. XX de Civit. Dei, quantum opinor, quod eam etiam sit reperire apud S. Irenæum, I. V. de hæres., c. 32. 33. 34. 35 ac S. Justinum Martyrem, Dialogo adv. Tryphonem et Melitonem, qui in hoc sunt imitati, vel S. Hier. auctore, Papiam. Quibus assentiantur etiam Apollinaris, qui frustra libros Dionysii Alexandrini contra Nepotem nixus fuit impugnare; C Lactant. I. II, c. 13 ac I. VII, c. 21; Victorinus in Apocalypsin, antequam a S. Hieron. emendaretur; et, eodem teste, Severus in Gallo Dialogo de Vita S. Martini. Quanquam etiam illis imputet (uti et Tertulliano, sed, quantum apparet, non recte) Gennad. lib. de Dogmat. Eccl., potius et cibi deliciis fructu-rossanctos. Alioqui certe, longe diversam patet fuisse Cerinthi, Marci ac Nepotis hæresim, de quibus ipse ibidem, et Euseb., I. III. c. 22 ac I. VI. c. 20. post eum, et Nicephorus alicubi, aliorumque Chiliarum seu Milliariorum, adversum quos agit S. Epiph., hæc. 76. Utpote qui (sicuti et hodierni quidam Anabaptistæ) in illo etiam nuptiarum copulam, imo Cerinthus et Marcus omnia libidinum genera exspectabant, et uti D S. Hier. asserit, juxta Judæorum *δευτεράριε* circumcisionis injuriam, instaurationem templi, taurorum et arietum victimas, otium Sabbati, et cunctarum gentium servitutem, atque adeo bella, exercitus, triumphos, superatorum neces, mortemque centenarii peccatoris. Porro quum omnibus iis imposuerit illud Apocalypseo S. Joannis Apostoli (nam illi adscribunt omnes illi) c. XX, *Hæc est resurrectio prima*, beatus est sanctus, qui habet partem in resurrectione prima, in his erunt sacerdotes Domini et Christi, *et regnabunt cum illo mille annis*, de ejus loci intellectu aliquid hic adjiciendum est. B. Hier. Præf. in I. XVIII. Isai., Apocalypsin, non juxta litteram, sicuti a Judaizantibus, sed spiritualiter, ut scripta est, edisserendam dicit, quod ipsum disertis verbis facit Comm.

MS. Victorini in Apoca se emendato, Dionysium opinor Alexandrinum secutus, dictis advers. Nepotem libris S. August. Apertius lib. de Civit. Dei II. c. 7. 8. 9. *primam resurrectionem* interpretatur animarum resurrectionem, etiam in Scripturis agnitam, secundam corporum, et mille annos, aut tempus gratiæ, quæ remanebit ad sæculi finem, eo loquendi genere, quo pars significatur a toto, aut pro annis omnibus hujus sæculi, ut perfecto numero notetur ipsa temporis plenitudo. Quem sequuntur Ambrosio adscriptus Commentarius, Primasius, Andreas, ac Beda Comm. in Apocalypsin. Neque etiam pro illis facit quod legitur Apoc. XXI. *de Civitate Jerusalem descendente in terram novam*. Quia ipse Apostolus Joannes indicat se loqui de Jerusalem non terrena, quum addit: Et templum non vidi in ea (quod tamen aliqui ipsorum, uti supradictum est, etiam restitutum iri sentiebant): Dominus enim Deus omnipotens templum illius est et agnus. Proinde de Ecclesia rectius Patres alii interpretantur, et militat in hoc sæculo, cujus fundamenta duodecim Apostoli, et in cælis postmodum regnante. Sic uti etiam illud Gal. IV. *de Jerusalem libera, quæ est mater nostra*; ubi repugnantia est in ipso adjecto: *quæ sursum est*, quæ etiam est in illo Philipp. III. *nostrum in cælis est*, proinde non in terris, ut mirum sit hæc pro dicta sententia ab Auctore nostro citari. Magis videbantur pro illo militare quæ habentur Isai. LXV. et LXVI. ac Hierem. XVI. ac XXXI. denique Ezechiel. XX. XXVII. XXVIII. *de restitutione Judææ* (ad quæ his tantum verbis Auctor alludit), quæ nominatim citantur, partim a sancto Irenæo, partim a sancto Justino martyre; verum pulchre in Commentariis suis Hieronymus allegorice de Ecclesia Christum confitente, ejusque mysteriis illa omnia interpretatur, ubique irridens mille annorum illas fabulas, quo lectorem compendii gratia remittimus. Facilius est responsio ad Scripturas Gen. XIII. ac XV. quas (Irenæum imitatus) pro se citat Auctor, *de prima et secunda promissione Abrahamæ semini facta, prius in multitudinem arenæ, deinde ad instar quoque stellarum, quasi terrenæ et cælestis dispositionis auspicio*, quia primam promissionem impletam constat multiplicatione filiorum Israel in terra Chananæorum, sive Palestina: secundam vero interpretatur Apostolus Paulus de gentium Ecclesia, Rom. IX. et Gal. III. quo modo etiam utramque hanc promissionem distinxit Rhabanus noster Comment. in Genes. nec minus facilis ad illud Genes. XXVII. ubi ad Jacob. cujus figuram Christianos ex gentibus gestare novimus, *prima promissio est cælestis rosis, secunda terræ opimitatis*, quia illam benedictionem tanquam terrenam interpretantur vel ipse Jacob verbis suis ad Esau postmodum prolatis, ubi dixit: Frumento, et vino, et oleo, stabili vitam: et, si allegorice velimus accipere, Procopius in Comment. de cælesti rore interpretatur, qui instillat piorum animis, et de terræ pinguedinibus, quæ habet accipiens semen, idque centupliciter redditur. Denique facilissima ad illud Luc. XII. *Quæritis primum regnum Dei, et reliqua adjicientur vobis*:

TERTULLIANI. I.

quia loqui Christum de hac vita, non illa futura post resurrectionem, initium ejus Christi sermonis manifestum facit: Ideo dico vobis: *Nolite curam agere animæ de victu et corpori de vestitu*. Cæterum partim ex Platone Dialog. de Rep. et in Phædro, desumptum hunc Millenariorum errorem, annotavimus ad I. de Anima c. 30. n. 376. ubi quum pro fabulis habeat Auctor, mirum est quod postea in eundem impegerit: sed, sicuti satis deducit S. Hieron. Papiam, Melitonem, et alios supradictos Auctores, et maxime S. Irenæum secutus est.

25. De Nuptiis secundis damnatis tanquam stupris. Tom. II. lib. I. ad Uxor. cap. 1. num. 11. et lib. de Veland. Virgin. cap. 10. num. 84. ac cap. 11. num. 98. Tom. III. lib. adv. Hermog. cap. 11. num. 7. Lib. de Resur. carn. cap. 8. num. 82. ac lib. adv. Marc. cap. 15. num. 245. denique tom. V. integris libris de Exhort. castit. et de Monogamia, ac lib. de Pudic. cap. 1. num. 15.

In hanc hæresim Montanisticam paulatim delapsus est Tertullianus. Primum, castitatis amore, librum scripsit ad Uxorem de unitis nuptiis, in quo quidem ab illis dehortatur, sed tanquam stupra non improbat: imo quum lib. II. ad Uxor. si nubere velint, *saltem in Domino nubere debere, id est, Christiano*, late deducit; non omnino tunc damnassee videtur secundas nuptias. Quamquam interim omni errore non careant hi libri duo. Imprimis quum I. I. c. 1. n. 11. *secundas nuptias confusionem*, et cap. 4. n. 25. *contumeliam*, et c. 5. n. 34. *detestabiles*, et alibi quoque *spurcas*, et, *dedecus voluptuosum* appellat, quales sunt etiam loci illi jam citati lib. de veland. Virgin. *De secundis enim nuptiis*, his locis locutum fuisse, non de primis, vel hæc S. August. I. I. de bono viduitatis convincunt, quæ etiam antidoti loco hic afferunt: Non quia, inquit, inuuptiarum bonum honestum dixit Apostolus, ideo putare debemus turpe esse vinculum conjugale, alioquin etiam primas nuptias condemnabimus, quas nec Cataphrygas nec Novatiani, nec disertissimus eorum adstipulator Tertullianus, turpes ausus est dicere. Deinceps I. adv. Hermog. errorem suum magis aperit his verbis: *Legem Dei in libidinem defendi*, ac, *totus adulter, et prædicationis et carnis; nubentium contagio fætat*. Denique libris de Exhortatione castit. et de Monog. Montanum secutus, non solum *stupra et adulteria et mæchiam* appellat *secundas nuptias*: sed etiam variis argumentis id probare nititur; sed frustra, sicuti ex antidoto Annotationum nostrarum in utrumque, lectori perspicuum esse poterit, quo, ne hic prolixiores simus, lectorem remittimus. Ubi subinde pro catholica de *nuptiis secundis non prohibitis* sententia, citavimus B. Hier. Epist. de Monogam. ad Ageruchiam, vulg. Gerontiam, de Viduitate ad Salvinum ac ad Pammachium, S. Aug. I. de bono Viduitatis, ac I. II. contra adv. legis et Prophetarum, S. Epiphani. adv. Montanum hæres. 59. et adv. Catharos, et Commentarios veterum super Epistolas Pauli Rom. VII. 1. Cor. 7. et I. Cor. V. Qui (Sept.)

bus licebit addere et illud B. Hieron. 54. Epist. ad A. Marcel. (qui alioqui videtur subinde iis iniquior), pro *secundis nuptiis*: Nos secundas nuptias non tam appetimus quam concedimus, Paulo iubente, ut viduæ adolescentulæ nubant, illi (nempe Montani sectatores) in tantum putant scelerata conjugia iterata, ut quicumque hoc fecerit adulter habeatur. Item illud in Epist. ad Titum etiam a nobis alibi citatum: Scripsit et Tertullianus librum de *Monogamia* hæreticum, quem Apostolo contraire, nemo qui Apostolum legèrit, ignorabit. Item illud S. August. hæ. 126. lib. de Hæres. : Ideo Tertullianus factus hæreticus, quia transiens ad Cataphrygas, quos ante destruxerat, cœpit etiam *secundas nuptias* contra apostolicam doctrinam *tanquam stupra* dammare.

26. De Paraclete Montano. Tom. II. Lib. de veland. Virg. cap. 1. num. 6. Tom. III. I. de Anima, c. 51. num. 613. ac 58. num. 652. Lib. de Resurr. carn. cap. 11. num. 98. et cap. ult. num. ult. Adv. Marc. lib. I. cap. 29. num. 203. ac lib. V. cap. 15. num. 247. et lib. adv. Prax. cap. 1. num. 11. cap. 2. num. 22. cap. 8. num. 59. cap. 13. n. 78. Tom. V. lib. de Monogamia, cap. 2. integro, et non semel in aliis libris sequ. de Fuga in persecutione, de Jejunii et Pudicitia.

Adversus hanc hæresim longe absurdissimam sufficere possunt ipsa Tertulliani verba ante hæresim, I. de Præscript. adv. hæret. cap. 52. hæresi 21. n. 327. ubi blasphemiam appellat, eorum qui Cataphryges dicebantur, hæreticorum, quia in Apostolis quidem dicebant Spiritum Sanctum fuisse, Paracletum non fuisse, et quia dicebant Paracletum in Montano plura dixisse, quam Christum in Evangelium protulisse. Et tamen miser, forte ab illis seductus, quod secundas nuptias detestarentur, tot locis jam citatis Paracletum vocat Montanum, et subinde verba illius Paracleti titulo citat. Imo detorquet ad suam hanc hæresim illud Joan. 16: *Adhuc multa habeo loqui vobis; sed non potestis portare modo. Cum venerit ille Spiritus veritatis, docebit vos omnem veritatem, et quæ ventura sunt annuntiabit vobis.* Quod ipsum tamen catholice interpretatur dicto lib. de Præscript. adv. hæret. c. 8. n. 62. de Apostolis loquens: *Consecuturi mox Spiritum Sanctum Paracletum, qui illos deducturus esset in omnem veritatem, et rursus: nationibus destinati Apostoli, ipsi quoque doctorem consecuturi erant Paracletum.* Ubi pro eisdem habet, Spiritum Sanctum, et Paracletum, quum perperam illi distinguerent (uti vel ex ipso Tertulliano dictum est) Spiritum sanctum, et Paracletum: et illud ipse contextus Evangelistæ convincat, atque adeo sic locum illum interpretantur veteres omnes, ex professo vero adv. hanc hæresim S. Aug. tractatibus tribus in Evangelium Joannis: quo lectorem compendii gratia remittimus.

27. De Pœnitentia mœchis neganda. Tom. V. integro libro de Pudicitia.

Sicut in Vita Auctoris annotavimus, quum omnino

pœnitentiam omnem tollerent Montanus et ejus sectatores Cataphryges (vel B. Hieronymo teste Epist. non semel citata ad Marcellam, et S. Paciano Tract. adversus Novatianos), in hoc ab iis dissentit Tertullianus, quod solis mœchis eam negandam senserit, fortassis primum seductus ab illis suæ ætatis Episcopis, qui, S. Cypriano teste lib. de Lapsis, dandam mœchis pœnitentiam non putarunt. Verum præterquam quod ex Scripturis ille ibidem contrariam sententiam comprobet, de omnium peccatorum veniæ potestate in Ecclesia, Auctor adhuc catholicus Tom. II. lib. de Pœnitentia, quem ibidem ille imitatur disertis verbis: *Pœnitentiam de omnibus delictis necessariam* deducit. Atque hoc est, quod dicit libro de Pudicit. cap. 1. num. 9. *adversus meæ quoque sententiæ retro penes illos societatem*, et haud absimiliter verbis etiam alibi non semel citatis S. Pacianus ad Novatianos verba faciens: Tertullianus post hæresim vester est, nam multa inde sumpsistis. Ipsum Epistola sua, et ea quam catholicis edidit, audies confitentem: *posse Ecclesiam peccata dimittere.* Item et S. Hieronymus dum dicit Tertullianum in libro quem de pudicitia adversus Pœnitentiam scripsit, sententiam veterem nova opinione dissolvere, in hoc sæcutum insanas et blasphemias fœminas suas. Quibus addere licebit lectori scripta illa veterum omnia de Pœnitentia, quorum a nobis facta est mentio. Tom. II. dict. lib. de Pœnitent. cap. 1. et quæ a nobis dicta sunt, tum ad illum librum, tum ad alterum illum de Pud. ubi ad singula Auctoris in contrarium argumenta plerumque ex Paciano respondimus, adducta ad id præterea Scripturarum aliquot explicatione sæpe ex ipso Tertulliano. Citavimus etiam ad cap. 9. num. 72 et 73. S. Hieron. Epist. ad Damas. de duobus filiis, ubi ex professo contra Auctorem agit, et inter cætera etiam defendit, publicanos fuisse, non ethnicos, quod ille volebat, sed Judæos, idque exemplis, Matth. ex circumcissione Apostoli, publicanorum a Joanne baptizatorum, et publicani orantis in templo, Luc. V. VII. ac XVIII. qui si ethnici fuissent, cum illis Christus non habuisset convivium, ne legem solveret, neque hic in templum admissus fuisset. Et vero quoties id in Christo denotabant, quod cum publicanis cœtum communicaret, fere simul conjunguntur peccatores et publicani: atque adeo quod cum ethnicis convivaretur, non reprehendebatur, sed quia cum peccatoribus. Quo pertinet Pharisei murmuratio, Luc. VII. de Peccatrice fœmina, in qua pœnitentiam agnoscit et veniam ipse Tertul. lib. IV. adv. Marc. cap. 18. num. 265. quam tamen ethnicam, nusquam Auctor audet dicere, quia ejus castellum Hierosolymis vicinum fuisse constat, Joan. XI. Neque pro auctore quidquam facit illud: *Non erit vectigal pendens ex filiis Israel*: quia, etiamsi non deberent pendere vectigal, antequam, Deo sic disponente, Romanis subiecti essent; quanquam odiosum fuisse publicanorum exercitium satis constet et infame, tamen sine peccato etiam potuisset exerceri, videtur ex illis Joannis Baptistæ ad illos verbis (Luc. III.): Nihil amplius

quam constitutum est vobis. facitis, sive uti ex Græco vertitur, *exigatis*. De cæteris dictas Annotationes nostras consulat studiosus Lector.

28. De Psychicis, quo nomine Catholicis calumniam fecit. *Tom. III. Adv. Marc. lib. IV. c. 22. num. 323. advers. Prax. cap. 1. num. 17. Tom. V. lib. de Monogam. cap. 1. num. 4 et 5. ac cap. 11. num. 80. 87. 88. et cap. 16. nu. 120. lib. de Jejun. adv. Psychicos integro, et lib. de Pudicitia, cap. 1. num. 8. cap. 6. num. 47. cap. 10. num. 83. et cap. 21. num. 180.*

Psychicos, animales intelligi, satis comprobavimus, vel ex Apost. 1. Cor. II. ad initium lib. de Jejun. advers. Psychicos. num. 2; quod nomen jam in hæresin lapsus, catholicis impingit, suos Montanistas e contrario *spiritaes*, quod spiritum Paracletum Montanum sequerentur, nuncupans; illis calumniam faciens quasi prorsus animales, *passivitate*, id est, licentiam vitæ sequerentur, utpote ad secundas nuptias transeuntes, martyria fuga vitantes, et jejunia Montanistica improbant. Verum miser non animadvertit, Montanum animale vitam gessi-se, utpote quum scorta essent Priscilla et Maximilla, quæ, relictis maritis, Montanum sequebantur, et eam assecle martyria Christo negato evaserint; et si quid passi sint, ob latrocinia ante acta id toleraverint; denique etsi tres Quadragesimas (de quo mox latius) celebrarent, tamen reliquo anni tempore genio indulgebant. Neque tamen novum id hæreticis, ut catholicos *Psychicorum* nomine appellarent, seque spirituales; nam id ipsum ridet auctor in Valentianis lib. contra Valent. c. 29 et 30. S. Irenæum secutus: quod post hos etiam scripsit B. Epiphanius. I. de Hæres.

29. De Quadragesimis duabus. *Tom. V. lib. de Jejunio advers. Psychicos, in earum defensionem conscripto, maxime cap. 15. num. 90.*

Quum Montanistæ tres observarent quotannis plenas septem septimanarum Quadragesimas, in hoc ab illis dissensus videtur Tertullianus, quum separata ab illis cepit habere conventicula, quod duas duntaxat, sic enim ille: *Quantula est apud nos interdictio ciborum? duas in anno hebdomadas Xerophagiarum, nec totas, exceptis scilicet Sabbatis et Dominicis, offerimus Deo*. Neque tamen propterea illi hæretici censendi sunt. Nam Amalarius lib. I. de divinis Offi. cap. 36. et lib. IV. cap. 37. describit piorum quorundam Jejunia, qui tres Quadragesimas observarent: unam ante Pascha, juxta traditionem Apostolicam, alteram ex devotione ante S. Joannis aut potius post Pentecosten, tertiam vero ante Nativitatem Domini; nec absimiliter secundam Quadragesimam pro Pœnitentibus recenset Micrologus noster lib. de Observa. Eccles. cap. 35. quæ etiam hodie quibusdam Monachis in usu est. Quo pertinet et illud S. Hieron. Epist. ad Lucin. Beticum, ab Amalario citatum: Utinam omni tempore jejunare possimus, quod in Actibus Apostolorum diebus Pentecostes, et

die Dominico Paulum Apostolum, et cum eo credentes fecisse legimus; item jejunia illa strictissima priscorum monachorum, tam ab illo quam a Theodoro et Nicephoro late descripta. Verum hoc pro hæresi in Montanistis damnatum est, quod necessitatem observandi has Quadragesimas, seu tres, seu duas usque adeo urgerent, ut vel eo nomine catholicos *Psychicorum*, id est, sienti jam dictum est, animalium hominum appellatione calumniarentur, quod secum eas observare nollent. Atque hoc est quod Epist. 54. ad Marcell. adv. Montanum urget S. Hieron. Nos (inquit) unam Quadragesimam, secundum traditionem Apostolorum, tempore nobis congruo jejunamus, illi tres in anno faciunt Quadragesimas, quasi tres passi sint Salvatores, non quod et per totum annum, excepta Pentecoste, jejunare non liceat, sed quod aliud sit, necessitate, aliud voluntate munus offerre. Hinc et Eusebius (juxta emendatiorem ex Græco translationem, antea corruptam a quibusdam, uti in universum Jejunia Ecclesiastica tanquam Montanica damnaverint) lib. V. Eccl. hist. cap. 17. Theodor. hæret. fabul. lib. III. de Montanistis, et Nicephorus lib. IV. hist. Eccl. c. 22. Montanum novas Jejuniorum leges præter Ecclesiæ consuetudinem introduxisse et sanxisse scribunt.

30. De Repudio christianis licito, ita ut alteram ducant, adulterii causa. *Tom. II. lib. II. ad Uxor. cap. 1. num. 4. Tom. III. lib. IV. adv. Marc. cap. 34. num. 537.*

Videtur quidem prima facie tale quid Tertullianus sentire, quum divortium comparat excessui mariti, uti magis probet post hunc non licere alteri nubere, sicuti non licet post divortium nisi adulterii causa. Verum sese explicat tom. V. lib. de Monog. cap. 9. num. 70. et cap. 11. num. 89. Priori quidem loco, de repudiata uxore sic loquitur: *ut in totum sive per nuptias, sive vulgo, alterius viri admissio, adulterium pronuntietur a Deo; et mox clarius, per mortem utique, non per repudium facta solutione, quia repudiatis non permetteret Apostolus nubere adversus pristinum præceptum*. Valeant itaque Erasmus et ejus assecle qui pro se auctorem perperam citant. Certe contrarium jam definitum est Concilii Trident. sess. 34. can. 9.

31. Circa Trinitatem. *Tom. I. Tertull. Apolog. cap. 21. n. 340. et lib. advers. Hermogen. c. 3. n. 15. I. advers. Prax. c. 3. n. 29. c. 3. n. 34. c. 4. n. 39. c. 8. n. 53. 59 et 60. c. 9. n. 62. ac 63. Item tom. V. Novatian. I. de Trinit. c. 11. n. 56. c. 23. n. 98. c. 24. n. 106. et c. 31. n. 141.*

De Trinitatis fide, id est, trium Personarum, Patris, et Filii, et Spiritus Sancti, sed unius essentia, non dubitasse Tertullianum, ex compluribus ejus locis manifestius est quam ut probatione sit opus, maxime toto libro ejus argumenti, imo et tituli juxta editionem nostram adversus Praxean, ubi adversus illam ejusque sectatores Montanistas, qui secundum Æschinem dicebantur, non modo probat eum

dem non posse dici Patrem et Filium, sed etiam disertis verbis asserit: *Regulam fidei quæ ab initio Evangelii decurrit unitatem in Trinitatem disponere: Patrem, Filium, et Spiritum Sanctum.* Nec aliter Novatianus, libro de Trinitate, *Regulam fidei* proponit, c. 4. 3. ac 29. *qua credamus in Deum Patrem et Dominum omnipotentem, rerum omnium perfectissimum creatorem, et in Filium Dei Jesum Christum Dominum Deum nostrum, et etiam in Spiritum Sanctum.* Verum dum illis Paradoxa circa Trinitatem ascribimus, hoc solum volumus, subinde ipsos, utpote ante omnem de Trinitate hæresim, obscure loqui in hac materia; et ut ne quis inde fortassis occasionem sui erroris aut hæreseos accipiat, quomodo sano intellectu tales loci explicari possint, adjicimus, omittentes jam primum Rhenani calumnias in scholasticos theologos, quas habet illa sua ad lectorem admonitione de quibusdam Tertulliani dogmatis: maxime quod calumniam faciat ipsi quoque Tertulliano, tum in locis quibusdam corruptis, aut male intellectis, de quibus mox latius, tum in eo quod falso illi hæresim adscribat putantur in Eucharistia corpus Christi tantum esse in figura, a qua illum vindicavimus Annot. nostris in lib. IV. adv. Marc. cap. 40. n. 662. tum quod inter dogmata sive Paradoxa ponat, quæ ille pulcherrime non solum de poenitentia publica, sed etiam de confessione secreta, vel ipso fatente, late deducit in libro de Poenitentia, de quo etiam dubitare non est veritus an Tertulliani esset, quum tamen S. Pacianus ex illo multa descripserit. Quo magis miror, non solum retentam fuisse in postrema anni 1580. editione parisiensi dictam illam admonitionem integram, sed præterea universos errores Rhenani hæresim plerumque sapientes, sine addito antidoto: usque adeo ut catholicis lector mihi monendus sit, non minus illas illi cavendas annotationes, etsi subinde omissio Rhenani nomine, quam eas quæ per Pium IV. et V. romanos pontifices interdictæ sunt in editionibus prioribus, donec repurgatæ fuerint. Verum ad rem veniamus. Primum ubi sic loquitur Tertullianus in Apolog. et adv. Praxean: *Tres sunt non statu, sed gradu, nec substantia, sed forma; nec potestate, sed specie; unius autem substantiæ, et unius status, et unius potestatis; quia unus Deus, ex quo et gradus isti et formæ et species; vocat statum, quod scholastici, et ipse quoque substantiam; gradum, quod illi notionem; formam, quod illi proprietates; speciem, quod illi habendi modum.* Deinde illud lib. adv. Hermog: *Fuit tempus, quum delictum et filius non fuit, ex zelo secundum scientiam dictum est vehementius, ut ostenderet materiam non esse æternam; volens per hoc significare duntaxat, quod habet S. Hilarius lib. XII de Trinit., solum Patrem æternum, Filium autem illi coæternum esse, ut omitam quod ibidem ad similia verba, quæ sibi ex persona Ariani proponit respondeat: Hoc humanum sensum et intelligentiam excedere mundi, non hoc capere rationem humanæ intelligentiæ, sed prudentiæ fidelis professio em esse. Seipsum autem explicat eodem sensu*

Auctor lib. adv. Prax. c. 5. n. 43. et seq. et totius cap. 6. ac 7. Deinceps his verbis eod. lib. adv. Prax. *Filio et Spiritu Sancto secundum et tertium sortis locum, tam consortibus substantiæ Patris: id vult quod dicunt scholastici, duabus emanationibus productos Filium et Spiritum Sanctum a Patre improducto; aut Filium esse secundam personam, et tertiam Spiritum Sanctum, sicuti postea non semel loquitur. Verum perperam illi impingit ibidem Rhenanus, quasi Filium et Spiritum Sanctum appellet membra, præiora, et instrumenta, quum ea verba referantur potius ad angelos, alienos a substantia Patris, qui tamen monarchiam Dei non evertunt. Similiter quum Spiritum Sanctum tertium gradum dicit, gradum intelligit originem. Quod rursum lib. adv. Prax. *προβολή* non solum Spiritui Sancto, sed etiam Filio ex Patre attribuit, malunt ita distinguere SS. Hilarius ac August. libris de Trinit. et alii Patres posteriores, ut generationem Filio, processionem attribuant Spiritui Sancto. Quod ibidem eam interpretatur *prolationem rei alterius ex altera*, intelligit personas realiter non essentialiter disjunctas, sequitur enim: *quia prolatum dicimus Filium a Patre, sed non separatim.* Commode etiam sunt interpretandæ propositiones illæ: *Omnis origo parens est, et omne quod ex origine profertur, progenies est; item: Trinitas per connexos et consertos gradus a Patre decurrens.* Jam vero ibi: *Pater est tota substantia, Filius vero derivatio totius et portio: totum accipit pro pleno seu plenitudine, non aliter atque scholastici doctores, dum dicunt: Pater plenitudinem deitatis possidet, in primo signo originis, quia a se eam habet: Filius in secundo signo originis, quia ab uno per generationem communicatam a Patre; Spiritus Sanctus in tertio signo, quia a duobus per spirationem eandem numero essentiam accipit. Atque hoc est quod aliis verbis postea auctor extulit: Ex uno Patre omnia, quæ in Deo per substantiæ unitatem, et in unitate Trinitas unius substantiæ. Item: unitas in semetipsa derivans Trinitatem, non destruitur ab illa, sed administrans; ut tota substantia sit idem quod una substantia indivisa in tribus. Denique videtur Filius ab Auctore appellari portio, quia nec Pater, nec Spiritus Sanctus est, tametsi, unus Deus sint tres personæ, et non Filius, qui Pater, nec Pater qui Spiritus Sanctus. Quum vero dicit ibidem: *Patrem majorem esse Filio, intelligi debet, non quoad deitatem quæ sit minor in eo, sed quatenus (sicuti indicant verba sequentia) a Patre generato genitus. Atqui quanquam hic satis obscure dicatur: Ipsum quod Pater et Filius dicuntur, nonne aliud pro alio est?* pulchre seipsum explicat postea, ita ut cum scholasticis in eo consentiat, quod *alius dicatur Pater, alius Filius, alius Spiritus Sanctus, sed non aliud*, eo quod non sint idem Pater, Filius et Spiritus Sanctus, et tamen ejusdem substantiæ. Si quæ præterea sunt alia dicto lib. adv. Praxean, quæ durius aut obscurius dicta sint, meminerit lector totum hunc librum caute legi et commode intelligi debere. Ad Novatiani redeamus librum de Trinitate. Imprimis quod habet**

c. 11. divinitate sermonis in ipsa concretione permixta, A
etsi quid tale inveniat jam dicto lib. adv. Praxean,
intelligi debere de permixtione unionis, non vero
permixtione naturarum divinæ et humanæ, ibi anno-
tavimus n. 56. id comprobantes ex aliis pluribus ejus
libri locis. Est fides recta (juxta Athanasii Symbo-
lum) ut credamus et confiteamur quod unus sit Chris-
tus; non conversione divinitatis in carnem, sed
assumptione humanitatis in Deum, unus omnino non
confusione substantiæ, sed unitate personæ. Deinde
illud ibidem: *Ante quem nihil præter Patrem*, eodem
intellectu accipiendum, quo id quod supra addu-
ximus ex Tertul. lib. advers. Ilermog. juxta quod
annotavimus ad eundem lib. cap. 31. num. 144. Nec B

aliter quam jam diximus, quod ibidem *minorem Pa-
tre* dicit *ut Filium*. Cautè etiam debet legi illud, quod
videatur non aliam *unitatem Patris et Filii* interpre-
tari quam *societatis concordiam*, afferens perperam
ad hoc locum, I. Cor. III. pro sua sententia; quia
catholica fides et Scripturæ etiam veritatem essen-
tiæ agnoscunt in Patre et Filio. Denique quod de
Spiritu sancto non videatur consentire catholicæ Pa-
trum traditioni ex Scripturis, factum putamus, non
quod negaret Spiritum Sanctum æqualem Patri et
Filio; sed nondum re definita, obscurius solent
loqui Patres veteres ob materiæ summam obscurita-
tem, ita tamen ut commodum aliquem sensum pa-
tiantur.

PROVERBIALES FORMULÆ TOTO OPERE

HOC TERTULLIANICO CONTENTÆ, BREVIBUS SCHOLIIS ILLUSTRATÆ,
AUCTORIBUS BEATO RIENANO ET AND. HOYO BRUGENSI.

1. Abiit jam, et reverti debet. *Tom. I. lib. de Testim.
Animæ, cap. 4. num. 22.*

• Proverbii hujus, quod Teutonis Gallisque etiam
usitatum, usum ipse Tertul. fusissime explicat: ut,
abisse hominem, sit, e corpore excessisse animam,
atque ita inter vivos esse desiisse. Sic Græci uti his ver-
bis solent, *ὄχθησαι, κατόλχηνθαι, ἀπέρχουσαι, ὑποχέουσαι*,
hoc est mori: quæ omnia abitum excessumque signi-
ficant. In dictiuncula *jam*, quæ longum spatium innuit,
tota Proverbii vis videtur consistere. Tanta vis
fuit veritatis de resurrectione et immortalitate ani-
mæ, ut ea ex hominum animis, ne in tantis quidem
vanarum opinionum tenebris, a majoribus veluti per
manus tradita, potuerit evelli, sed trito usitatoque
proverbio sit frequentata, de iis qui jamdudum essent
defuncti; quasi præsumerent, hoc est præciperent,
et anticiparent animis, corporum resurrectionem,
sive animorum qui excesserant, ad sua corpora re-
ditum, *ἀναστρέφειν, ἀνάστασιν*, hoc est, *Reverti, ἐπανασ-
τρέφειν, ἡ ἀναστροφὴ*.

2. Abruptum amplissimum salire. *Tom. III. lib. V.
adv. Marc. cap. 14. num. 231.*

Salire, pro transilire vel saltu transmittere. Ut sit
omnino, aut verba saltem intermedia præmittere. Ab
iis sumptum qui malunt compendium facere itineris,
saltu, quam dispendium commodiore ambulatione.
Sic, « Maximum campum levissimo saltu transvolas, »
Scaliger ad Cardanum. Explicat se mox Tertullianus:
Ademisti tanta de Scripturis, hoc est, intercidisti,
rejecisti et abruptisti, ut lacuna in librorum con-
textu permagnæ exsistat. Lib. V. adv. eundem.
*Quantas joveas in Epistola fecerit, auferendo quæ
voluit*. Virg. libro. IV:

His medium dictis sermonem abrupisti.

3. Acie figere. *Tom. I. lib. de Pall. cap. 4. n. 84.*

Est acute, intentis et quasi defixis in rem oculis
intueri, *ἀκρότερος ὄρεται*. Virgil.

. Oculos horrenda in Virgine fixus.

Ut qui vestibus a naturæ moderatione alienis, homi-
nesque transversos de recto statu agentibus induti,
palam conspiciendos se, aut potius deridendos præ-
bent, omnium oculos in se convertere velle videan-
tur. Ut tamen hujusmodi inspectio, sive spectatio,
quam captant, cum probro contumeliæque eorumdem
gestantium, sit conjuncta, ut non laudi, sed vitio ver-
tat. Huic subjungitur: *Digito destinare, Natu tradere*.
De quibus infra.

4. Acies macheræ exerta. *Tom. V. lib. de Pudicit.
cap. 14. num. 115.*

Quum quasi plenæ juris, auctoritatis et potestatis
habenæ effunduntur in aperta objurgatione. Apud
Virgil. « Ense incluso ibat. » Cui contrarium est illud
Cic. I. in Catil. « At nos vigesimum jam diem patimur
hebescere aciem horum auctoritatis. Habemus enim
Sen. Cons., verumtamen inclusum in tabulis, tan-
quam gladium in vagina reconditum. » Sic in Apio:
Dentes exerti ad vulnera infligenda acuti et erum-
pentes.

5. Nihil ad Andromacham. *ibid. cap. 8. n. 65.*

Alludere videtur ad veteris alicujus tragici fabu-
lam, nomine *Andromachæ* inscriptam. Et ex Tertull.
colligere est, nihil aliud isthoc proverbio significari,
quam hisce: Nihil ad versum, nihil ad Bacchum, *οὐδὲν
πρὸς θεόν, ἀπροσδιόνυσον*, hoc est, aliena a re. Nam hære-
ticos cum histrionibus comparat. Ii allegoricos gestus
accommodantes canticis, alia longe a præsentī et fa-
bula et scena exprimunt (ut videatur ad græca pro-
verbia respexisse, *ἐκτὸς χοροῦ ὀρχηστῆσαι*, vel ad τὸ ἀπὸ

χεισθαι (extra chorum saltare, et desaltare); illi, hæretici scilicet, easdem parabolas quo volunt tribuunt, non quo habent aptissime excludunt.

6. Ad scammam producere. Tom. II. lib. ad Martyras, cap. 3. num. 44.

RHENANUS. Locus certaminis in quo congregiuntur athletæ *στάμνα* Græcis dicitur quod is fossa cingi solet, *παρὰ τὸ σάπτειν*. Hinc proverbialiter dictum D. Hieron. de *scammate* et loco certaminis egredi; pro eo quod est: A proposito digredi, sive lineas transilire. Sic enim apud illum legendum, scribentem adversus errores Joannis Hieros. ad Pammachium. Quum ergo ista quærantur, inquit, cur tu, omissis super quibus pugna est, de *scammate* et loco certaminis egredieris, in peregrinis et longe alienis disputationibus immoraris? Porro seipsum exponit, quum addit: Et loco certaminis. Et, enim idem valet, quod: id est. Non omittebam, valde signanter loqui Tertull. Nam athletæ et gladiatores produci dicuntur in spectaculis ab ipsis munerariis qui ludos edunt. Sic mox: ut ad stadium tribunalis bene exercitati incommotis omnibus producatur. Ex sententia Tertull. est in theatrum, arēnam, locum publicum certaminis adducere, ostentandi periclitandique artem, vires, gratia, et præmium, sive *βραβεῖον* auferendi, in arēnam descendere. Paulus Leopard. lib. I. Miscell. cap. 22. vocis significatum explicat: et *scamma* Erasmi et Cælii refutat. B. Ambros. lib. I. Offic. « Adhuc athletæ in *scammate* sunt, » etiam proverbialiter, quasi dicat: Equanum de præmio certatur, et palma dubia est.

7. Ad quod venimus, hoc age. Tom. III. lib. IV. advers. Marc. cap. 7. num. 65.

In sacris imperari solitum silentium, his verbis: Favete linguis; et Græce, *εἴπα πᾶς ἑστὸς λαός*, eadem de causa clamari solitum: *Hoc age*. Idque Plutarchus in Numa dicere videtur: *ὡς ἔχουσιν τε μέχρι νῦν διακρίζοντες, ὅταν ἄρχων πρὸς ὀρίσιν ἢ θυσίαις διατρέβη, βῶσιν ὡς ἄγε*. Muret. Variar. Lect. 15. lib. Proverbium igitur erit, quo ad rem institutam attentum aliquem esse jubemus ut in eam unam tota mente incumbat, ut nec verbis aliqd usurpet, nec in animo secum cogitet.

8. Ex ære collatio. Tom. III. lib. adv. Valent. cap. 12. num. 136.

RHENANUS. Quamquam hic symbolæ et collationis sit mentio, (nam Tertull. conferunt, inquit, in medium, et mox, unum omnes bonum conferebant. Item Irenæus: Unumquemque, inquit, eo quod habebat in se optimum florentissimumque conferentes, collationem faciesse. Rursum mox: Et secundi Christi, quem Sotero dicunt, ex collatione composita fabricatio) nihilominus, quando vel exemplaria constanter habent: ære collatio, video non tam collatio legi posse, quod omnibus obvium est, quam *collocatio*, pro ære mutatio et alieno; quod in unum conferentes boni viri, et apud amicum negotiationi intentum

A collocantes, sic illum quum ornant, tum adjuvant, prius ab eo caventes. Unde fortassis vulgo Afrorum usitatum id temporis proverbium, ut ære *collocatio* aliquid fieri diceretur, aut dives quispiam esse jactaretur, qui propriis opibus non polleteret, sed commodatitiis et alienis. Sane apud Irenæum alio loco de hoc ipso Sotere legitur: In eum disponentibus velut florem suum, ut *collocatitium*, sit hic deposititium. Idem sensus erit, si *collatio* legas, aut certe non magnopere diversus. Equidem apud veteres multa fiebant ære *collato*; quibus operibus inscribebantur hæ notæ: *ÆRE COL.* Ad quem morem fortassis hic respexit Tertullianus. Stips collatio quæ in pauperum usus erogatur; et *collatio* sive collecta, quæ et indictio, pensationis pecuniariæ genus est, et *σύνβολον*, collatio in cœnæ apparatus sive pecuniaria, sive penuria. Unde *Cæna collatio* sodalium aut contubernium accubatio, ubi suas quisque afferunt epulas, *ἐρανος*, proverbium in eos conveniet qui per se nihil valent, sed toti alienis nixi sunt opibus, quibus subtractis corruant, et fide fortuneque fiant expertes. Divites in ære alieno, uti Horatius dixit: Meo sum pauper in ære.

9. Æsopi graculus. Ibid. cap. 12. num. 139.

RHENANUS. De hoc exstat Apologus inter eos qui Æsopo vulgo tribuuntur. Unde Græcis natum proverbium: *Ἀἰσώπιος κόκοις*, id est, *Æsopicus graculus*. Dicto solitum in eos, qui aliena pro suis ostentant. Horat. 3. Epist. lib. I:

Quid mihi Celsus agit? monitus, multumque monendus
Privatas ut quærat opes, et tangere vitet
Scripta, palatinus quæcumque recepit Apollo.
Ne, si forte suas repetitum venerit olim
Grex avium plumas, moveat cornicula risum
Furtivis nudata coloribus.

Gabriæ *μυθολόγου τὸ ἐπιμήδιον* ad sententiam Tertull. est plane accommodatum.

Ἄλλοις τοῖς περισσὸν χρησιμεύουσιν
Ὥχι καλοῖς ὀρίσιν ὑπερβῆναι
Πρῶτον δὲ δῶρον ἢ χελιδὼν ἥρπαιε.
Μεθ' ἣν ἀπαντες εἴτα γυμνὸς εὐρέθη.
Ἐπιμήδιον τὸ ἐξ ἱράνου κάλλος διαλύεται.

Quod sic vertimus:

Dum jactat alienis amicta plumulis
Præstare volucres cæteras cornicula;
Hirundo primum deripit munus suum,
Exinde reliquæ, et nuda tandem cernitur.

10. De Æsopi puteo Asinus. Tom. III. lib. IV. advers. Marc. cap. 33. num. 349.

Ut subaudiantur verba: *modo venis, modo apparuisti*. In eum qui aliunde incognitus, nullaque celebritate nominis præclarus, et quasi ex angulo modo advenit; qui latuit, sive ut verbo Horatiano utar, sefellit haecenas, quique subito magnum quid et præclarum audeat jactare, imo auctoritatem et gratiam, cum fama sibi vindicare. Quum Apologus inter Æsopicos hic non exstet, futile esset aliquid hic ex conjectura asserre, unde eorum sit proverbium, quidquid alii nugentur *περί τῆς τοῦ θεοῦ παράκλυσως*.

11. *Agila media, seu Aginæ æquilibrio ferri. Tom. A III. lib. advers. Hermog. cap. 41. num. 142. et Tom. V. lib. de Pudic. cap. 9. num. 73.*

In lib. de Pudicit: *Non enim admittetur exemplorum adæquatio, licet in agina congruentissima, si fuerit salutis nocentissima.* Si, ut ait Rhenan. ex Festo, *Agina* est foramen illud in quo inseritur scapus trutinæ, hoc est, in quo agitur sive vertitur trutina, et tum in media *agina* consistere trutina dicitur, quoties accidit æquipondium, ut neutra pars propendeat: idem erit cum *Ansa* (quantum ad Proverbii usum), quæ est *ἀεὶς*, in quo examen vertitur, sive in cujus meditullio lingula obversatur, et huc illuc nutat, dum lancibus æquatis respondent summo puncto, hoc est, neutro inclinet, sed æquo momento discrimen partiatur. Usus proverbii esse poterit in eos qui neutrarum partium sunt, sic ut neque hos, neque illos offendant. In eos qui virtutes amplectuntur, quæ mediocritates sunt quædam inter extrema vitia constitutæ. In iudices integros, et similia. Videantur Annot. Pamelii.

12. *Alexandro sublimior. Tom. I. Apolog. cap. 11. num. 173.*

In clati excelsique animi homines. Decantatissima animi in *Alexandro* Magno altitudo, quæ in dietis juxta ac factis enituit. Qui nihil sibi quod ipse perficeret, a patre relinqui, puer doluerit; qui in Olympiis stadium decurrere, nisi cum antagonistis regibus, recusavit; qui asiaticum regnum dispertiri cum Dario, rebus integris, noluerit; qui quum ab Anaxagora innumerabiles esse mundos audisset, illacrymarit, qui nedum unus dominus esset factus.

13. *Amazona audacior. Tom. III. lib. I. advers. Marc. cap. 1. num. 14.*

Amazones, vel Amazonæ, singulare omnium sæculorum exemplar, inquit Justin. lib. II. Quarum audaciæ plus quam virilis plena facinora, bella, expeditiones commemorantur. At quoniam audacia in muliebri sexu cum impudentia plerumque est conjuncta, proverbium in eos conveniet, qui impudenter sunt audaces et temerarii. Videantur annot. Pamelii.

14. *Aries in nos temperatur, quo quassatur caro. Tom. III. lib. de Resurr. car. cap. 5. num. 43.*

Aries, trabs funibus tensa, suspensa, cujus caput ferro vestitur, ut durissimam, arietis instar, frontem videatur habere, et more etiam arietis retro ducitur, ut majore impetu seriat, aubruatque muros. Hinc verbum *temperari*, quod in apparatu et libratione in ictus destinata, arte opus esset et certa temperatura. Subjungit Tertullianus verbum *quassatur*. Virgil. Pulsabant ariete muros, Labat ariete crebro janua, Arietas in portas. Cicero, Aries murum percussit. Proverbialiter dici poterit, pro eo quod validum argumentum nobis objicitur, quod difficile sit dissolvere. Aperta vi oppugnamur. Ut arietes et cuniculi in argumentis, inter se opponantur.

15. *Aristide justior. Tom. I. Apolog. cap. 11. num. 173.*

Tam celebris apud Græcos, et præsertim Athenienses, justitia et æquitas *Aristidis*, ut τὸν δίκαιον cognomentum meruerit. Tanta non legum modo, sed æqui boni etiam fuit in homine observantia; ut hoc solo nomine in exilium ab improbis sit ejectus, et diversis studiis cum Themistocle Remp. administrarit.

16. *Aspis a vipera venenum mutuatur. Tom. III. lib. III. adv. Marc. cap. 8. n. 53.*

De *Aspide* sic Plin. lib. VIII, cap. 23. Colla *aspidum* intumescere nullo ictus remedio præterquam si confestim partes contactæ amputentur: tam præsentaneum scilicet est venenum. De *vipera*, eodem lib. cap. 29. Serpentum *vipera*, sola terra dicitur condita, ceteræ arborum aut saxorum cavis. Sed Aristot. lib. V. de Natura animal. contra tradit *viperam* sub petris sese condere, reliquas serpentes in terra abdi; omnes secessus tempore veneno orbe dormiunt. Lib. 7. cap. 2. ait qui montem Athon incolant, *viperinis* carnibus ali. Quod certe argumentum est veneni minus efficientis. Proverbio igitur isto significabitur pestilentissimum a minus malo ad nequitiam edoceri.

17. *Attaliæ divitiæ. Tom. V. lib. de Jejun. cap. 15. num. 93.*

Si *Attaliæ* legatur, nihil difficultatis; notæ *Attali*, Regis Pergameni, *divitiæ*, quæ pop. Rom. ex hereditate adierit. De quo Horat. in Odis:

Non opes neque *Attali*
Ignotus hæres regiam occupavi.

Et *Attalicis* conditionibus. Ut magnificæ et supervacaneæ illæ *divitiæ* atque deliciæ, pani opponantur; hoc est simplicissimo victui. Sin *Attellanæ*, personatæ illæ in cultu et vestibus lautitiæ intelliguntur. Nam *Attellanis* (ex *Atella* Campaniæ oppido) histrionibus celeberrimis, hoc jus concessum erat, ut Personam in scena deponere non cogerentur. Unde fabulam personatæ pro *Attellanis* κατ' ἔξοχον. Dicitur in vestitum supervacaneum, et ad luxum ostentationemque comparatum.

18. *A toga ad pallium. Tom. I, lib. de Pallio cap. 5. n. 94. et cap. 6. n. 116.*

RHENANUS. *Pallium* Græcorum erat et philosophorum. Hoc etiam Romani, *toga* rejecta, amiciebantur. Hinc illud admirantis vulgi dicerium de potentioribus ad christianam religionem transgressis, *A toga ad Pallium*. Unde motus Tertull. ut scriberet pro *Pallio* librum. Ammian. Marcell. de Juliano. Aug. Namque in pace, inquit, ejus mensuram tenuitas erat recte noscentibus admiranda, velut ad *pallium* mox reversuri.

19. *Cæcus a cæco in eandem deductus foveam. Tom. III, lib. III, adv. Marc. c. 7. n. 44.*

Proverbium vel ipsi Servatori usitatum, Luc XVI. quoties indoctus indoctum docere conatur, vel imprudens imprudenti dare consilium, atque ita in eosdem errores, aut pravas opiniones secum præci-

pitat. Tertullian. sic interpretatur. Ab eodem rationem errorum et ducatum mutuari.

20. Cæcus in petram offendit. *Tom. III. lib. V. adv. Marc. cap. 7. num. 119.*

Tertullianus allegorice de Marcione qui, errorum pravitate excæcatus, male de Christo (petra spiritali) sentiret. Non absimile : Impingere in scopulum, lib. de Trinitate, cap. 28. *Duobus istis locis, quibusdam effossis luminibus orbatus, totus in doctrinæ suæ cæcitate superatus.* Usurpabitur in eum quem opinionum perversitas ad absurda quæque præcipientem agit.

21. Cædere cominus. *Tom. III, lib. II. adv. Marc. c. ult. num. 203. et lib. III. c. 5, n. 14.*

Cominus cællere, cominus dimicare, *συστάδην μάχεσθαι, καὶ ἐγγύθεν*; cui contrarium, *πρόρωθεν, διὰ δοράτων ἢ βέλων*. Translatum a bello, in quo nunc conserti pugnant gladiis, et conserere, sive conferre manus dicuntur, nunc machinis aut etiam amentis procul tela in hostem torquentes. Utemur eo, quum significare voverimus nos rem propius, seu de propinquo velle expendere, agitare, argumenta ex rei ipsius natura, non extrinsecus assumpta, ad infirmendam alicujus sententiam afferre.

22. De calcaria ad carbonariam. *Tom. III, lib. de Carne Christi, cap. 6. num. 52.*

RHENANUS. Calcaria taberna est, ubi calx asservatur aut venditur. Sic carbonaria a carbonibus. Usus erit, quum res sordida aut molesta, æque sordida aut molesta mutatur. Et elegans proverbium est, quoties de impuro loco ad nihilo puriorem nos recipimus; quum ex uno malo in aliud diversum incidimus. Postquam Tertullianus Marcionis respondisset impurissimæ hæresi, ad Apellis æque impuri confutationem sese accingit. Non absimile : E Scylla in Charybdim; e fumo in flammam. Nisi quod illo Proverbio quædam malorum diversitas, et quasi repugnantia significari videatur, uti calx et carbones, ratione contrariorum colorum repugnant. Sumptumque est ab iis, quibus sordes odiosæ, neque facile vestitum contaminari sibi patiuntur, quod fuligo utrumque efficit.

23. Campis suis diffundere. *Tom. V, lib. de Trinitate, cap. 6. num. 26.*

Hæc inter se opponit Novatianus, *Intra hæc corporis nostri lineamenta modum aut figuram divinæ majestatis includere; et suis illam interminatæ magnitudinis campis sine ullo fine diffundere.* Nota sunt patentia æquora camporum et immensitates, in propria vocis significatione. Et illud Virgil.:

Equites Messapus in armis,
Et cum fratre Coras, latis diffundite campis.

Κατὰ τὴν μεταφορὰν hæc : Rhetorum campi; In aliquo campo Oratorem versari; Ex ingenti quodam immensoque campo in exiguum gyrum Oratorem compellere; et, Hæc latissimum dicendi campum rhetori

A solent aperire. Ex quibus et hujus et sequentis proverbii usus patet.

24. Campus susus et latus aperitur. *Ibid. cap. 28. num. 127.*

Cui contrarium, non habere satis magnum campum in quo versetur, apud Cicéronem. Novatianus etiam alibi eodem libro : *Hæc breviter sint nobis dicta et strictim posita, et non longa disputatione porrecta. Latius enim potuerunt porrigi, et propensiore disputatione produci.*

25. Capitis supercilio loqui. *Tom. III. lib. adv. Hermog. cap. 27. n. 91.*

In superciliis notatur fastus, qua parte aut negamus aut annuimus. Haud dubie mutuatus ab Homero illud B est Tertull. Iliad. α. Thetis ad Jovem :

Ἡμεῖς δὲ μοι ὑπόσχου, καὶ κατένευσον.
Haud dubitanda mihi promitte atque annue.

Respondet Jupiter :

Εἰ δ' ἄγε τοι κεφαλὴ κατανείσομαι, ὅρα πακοῖδης;
Τούτο γὰρ ἐξ ἡλίου γε μετ' ἀθανάτοισι μέγιστον
Ἴκωμαι· οὐ γὰρ ἐμὸν πάλιν ἄρρετον, οὐδ' ἀπατήλιον,
Οὐδ' ἀτελεύτητον γ' ὅ, τι κεν κεφαλὴ κατανείσω.
Ἢ, καὶ κινάησιν ἐν' ὀφρύσι νεῖος Κρονίων.

Id est,

Annutabo tibi capite, ut bene fida quiescas;
Hoc si quidem magnum est diis cum immortalibus a me
Judicium, neque enim revocabile mi, neque fallax,
Quodque tibi capite annutabo, neque imperfectum.
Dicta superciliis Saturnius annuit atris.

Unde Plinius, lib. I. epist. ad Octavianum Rufum :
Vide in quo me fastigio collocaris, quum mihi C idem potestatis, idemque regni dederis, quod Homerus Jovi,

Υἱὸς δ' ἑτέρον μὲν ἴδμεν πατὴρ, ἑτέρον δ' ἀνένυσεν.
Unum concessit voto pater, annuit unum.

Nam ego quoque simili nutu ac renutu respondere voto tuo possum. Iluc pertinere non temere existimem : Censorium supercilium, quasi qui supercilio solo vel damnet, vel probet, quod alii tetricam severitatem interpretantur.

26. Catharticum dare. *Tom. I. lib. de Pallio, cap. 5. num. 111.*

Καθαριστὴν ἢ καθαρτήριον φάρμακον, ἢ κάθαρις, medicamentum ventrisfluum, sive quod alvum dejicit. Hinc ὑπὸ ἡλίου dictum Hippocrati. Explicat se Tertull. Sermone me suasisi medicamine sapientissimo : ex græco Senario :

Λόγῳ μ' ἐπιστοῦς φάρμακον σοφιστάτης.

Καθαριστὴν est lustrare et expiare, ad quod alludit Horat. lib. I. epist. 1. loquens de vitiis animi :

Sunt verba et voces, quibus hunc lenire dolorem
Possis, et morbi magnam depellere partem. Et,
... sunt certa piacula, quæ te
Ter pure lecto potuerunt recreare libello.

Huc pertinet, Ellethoro purgare, et similia.

27. Catone sapientior et gravior. *Tom. I. Apolog. cap. 11. num. 173.*

Catum Sabini acutum dixerunt, unde Catonum nomen. Hujus autem Catonis, apud Tertull. primi et Censorii, elatum habes apud Plinium lib. VII. cap. 27.

et apud Ciceron. lib. de Amic. ubi de Catone Lælius : Aut enim nemo, aut si quisquam, ille sapiens fuit. Et in lib. de Sepect. qui Catonis hujus nomine inscribitur.

28. Caucasus abruptior. Tom. I. lib. I. adv. Marc. cap. 1. num. 15.

Caucasus, mons Scythiæ vastissimus, cujus, ut ait Plin. lib. VI. cap. 5. juga in colchica Ponti regione ad Rhipæos montes torquentur, altero latere in Euxinum et Marotim deversa, altero in Caspium et Hyrcanum mare, variis nominibus. Virgil. IV. Æneid. :

Duris genuit te cautibus horrens
Caucasus, Hyrcanæque, etc.

Quibus verbis abruptum explicatur. In hominem agrestem, et durum, intractabilem et inhospitalem.

29. Cerebrum vel cor non habere. Tom. III. lib. IV. adv. Marc. cap. 10. num. 118.

In hominis cerebro, spirituum vitalium receptaculo, suprema et quasi regia rationis potestas; in corde totus ipse vitæ fons et sapientiæ sedes. Hinc vecordes et insipidi, cerebro cordeque vacui dicuntur. Atque adeo ipsa corporis vitia, si vel cerebro vel cordi sint affinita, mentem quoque et actionem labefaciunt. Notus Æsopi apologus de vulpe caput larvæ admirante, ὡς οἷα κεφαλὴ, καὶ ἐγκέφαλον οὐκ ἔχει· πρὸς τοῖς κατὰ τὴν ψυχὴν ἀνορίστοις. O quale caput! et cerebrum non habet.

30. Cervi in prælio. Tom. II. lib. de Coron. milit. cap. 1. num. 18.

RHENAXUS. Proverbialem figuram sapit, natum ut apparet, ex illo Chabriæ apophthegmate, qui dixit, Formidabiliorem esse cervorum exercitum duce leone, quam leonum duce cerdo. Meminit Plot. Cervus est simplex et notæ timiditatis animal, cujus omne in fuga præsidium, quum sit perniciosissimum. Hinc cervini viri dicuntur quum fugæ magis quam viribus fidant, quique formidolosi sunt. Quibus Mavors, ut ait Virgil. lib. II., ventosa in lingua pedibusque fugacibus. Et apud Hom. Iliad. α Achilles Agamemnoni timiditatem in congressibus præliorum exprobat :

Ὀνόθεσις, πρὸς ὅμους ἔχει, πρῶτον ἰδόντο;
Ebræe, cervinum cor habens, oculosque caninos.

31. Chrysippus ad elleborum. Tom. III. lib. de Anima, cap. 6. num. 89.

Chrysippus, Cleanthis discipulus, homo acerrimo ingenio, de quo versiculus,

Εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν ᾖ Στόα . . .
Nisi fuit Chrysippus, aut fuit Stoa.

Refert Val. Max. lib. VIII. cap. 7. Carneadem cum Chrysippo disputaturum, elleboro se ante purgare solitum, ad exprimendum ingenium suum attentius, et illius refellendum acrius. Idem A. Gel. lib. XVII. cap. 15. Carneades Academicus scripturus adversus Stoici Zenonis libros, superiora corporis elleboro candido purgavit. Et cap. ubi ellebori effcientem et duplex genus explicat. Et Plin. lib. XXV. c. 5. idem Carneadi attribuit, et ellebori naturam describit. Tertull. ipsi Chrysippo tribuere videtur. Sententias

A suas non intelligendo, valetudinis corruptelam suspicari. Quod Valerius de Chrysippo eodem capite scribit : Cujus studium in tractandis ingenii sui monumentis tantum operis laborisque sustinuit, ut ad ea quæ scripsit, penitus cognoscenda, longa vita sit opus. Et ut Cic. de eodem : Quædam, inquit, proponebat, quæ ne ipse quidem potuit dissolvere. At Lucianus fabulatur in II. verar. Narrat. lib. Non licuisse Chrysippo in beatorum insulam immigrare, nisi quartum jam sumpto elleboro. Alludens huc, quod ter in vita bibisse memoratur. Hinc elleborum bibere, edere, eoque se purgare jubentur, qui mentis capitisque vitia sibi levare velint.

32. De cælo supervenit. Tom. I. Apolog. cap. 10. num. 162.

B Videantur Annotationes Pamelii. Explicat Tertullianus in ignotos, et vel ex inopinato apparentes; qui et cœlites et cælo delapsi, vel e cælo cecidisse dicebantur, οὐρανοπεταῖς. Illud sumptum videri potest a scenis Tragicis, in quibus fere, ἀπὸ τῆς μηχανῆς θεός. Est enim machina supra scenam locus, unde ex improviso Deus aliquis apparebat.

33. De cælo in cœnum. Tom. II. lib. de Spect. cap. 25. num. 189.

Tertul. De Ecclesia Dei, In diaboli Ecclesiam tendere. Et lib. de Coron. milit. De castris in castra tenebrarum nomen deferre. Elegantiam affectavit Tertull. ex τῆς παρανομασίας : ut sit luci tenebras, vitæ mortem præferre. Quum ab honestissimis actionibus studiisque, ad flagitia, ad vanas turpesque exercitationes deflectimus.

34. Cæna æstiva post assum. Tom. III. lib. de Anima, cap. 32. num. 387.

Videtur innuere Tertullianus in cœnis æstivis post assum, hoc est, carnes assas, nihil præterea forculorum importari solitum, ita ut finis cœnæ fuerit assum. Ut Empedocles in ardenti Ætna probe assus, in nullum aliud corpus est mutatus, atque ideo finis fuit metensomatoseos. Quid si huc alludat? Græcis, qui ova cum turdis et leporinis carnibus ac mellitis placentis, secundas mensas dabant, mos iste fuit, ut in fine cœnæ linguas igne torridas post sermones, degustandas darent. Quare, finitum aliquid esse, D nihil esse reliqui, Proverbio significabitur.

35. De Curio suo ludere. Tom. I. lib. de Pallio, cap. 3. num. 49.

A Chamæleonte tractum, qui toto corpore reddit colorem quemcumque proximum attigerit, præter rubrum et album. Itaque adagium patet in hominem versipellem, inconstantem ac pro tempore in omnem habitum sese vertentem. Cui simile, Proteo mutabilior.

36. Cræso et Crasso copiosior. Tom. I. Apolog. cap. 11. num. 173.

Cræsi, Lydorum regis, opulentia apud Græcos in Proverbium abiit, qui Cyro Persæ bellum facere ausus. M. Crasso apud Roman. divitis cognomentum

additum qui in agris suis sestertium .xvices mille possedit, et neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere possit suis fructibus, dixisse memorat Cicer. in Paradox.

37. Cubito pellere. *Tom. III. lib. de Anima, cap. 55. num. 605.*

Si quid perperam dictum aut improbius reprehendimus, in latus proximi, cujus dicta non probamus, cubitum impellere solemus, et procul a nobis, quasi abhorrentes, detestationis causa, arcere. Horat. lib. I. Epist. 6 :

Mercemur servum, qui dictet nomina, lævum
Qui fodiat latus.

Intelligit servum a memoria, sive nomenclatorem. Ubi fodere latus, est manu vel pungere, vel tundere, quod sit monendi, suggerendi, et impellendi gratia. Erit igitur, aspernari et respuere homines tam prava opinione imbutos.

38. Cuneo extrudere. *Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 21. num. 150.*

Hoc cuneo veritatis omnis extruditur hæresis. Cuneus, ferreum vel ligneum instrumentum quo, ut ait Virgilius, scindebatur fissile lignum; a cujus forma *Cuneus* in acie pedites conferti, qui juncti cum acie, primo angustius, deinde latius procedunt, et adversariorum ordines rumpunt, quia a pluribus in unum locum tela mittuntur. Quibus opponitur ordinario, quem forficem vocant, quæ lectissimis militibus confertis, in V. litteræ formam componitur, et illum *cuneum* excipit, atque ex utraque parte concludit. Quo facto, aciem non potest crumpere. Ex priore significato sunt illa : Malo nodo, malus quærendus *cuneus*; a sectoribus roborum, pro, Malum malo retundere, et clavum clavo pellere. Ad quæ hic alludere videtur Tertull. In sequentibus ludere videtur altero significato.

39. Cuneo occurrere. *Tom. III. lib. de Resurr. carn. cap. 2. num. 18.*

Sumptum a re militari. Virgil. :

Agmina densentur cuneis..... Et, omnes
Dant *cuneum*, densaque ad muros mole feruntur. Et,
Qua globus ille virum densissimus urgot.

Eritque valida confertaque alicujus rationibus argumenta opponere.

40. Cuneum primum congressionis armat. *Tom. III. lib. adv. Valent. cap. 3. num. 24.*

Cui subjungit Tertullianus, *Detectorem conscientie illorum, primam hanc victoriam auspicamur*. Sic Antecursores, equites præmissi, solent detegere hostiles copias, insidias, et numerum. Et prima victoria quasi omen est pugnæ. Omnia translata a conflictu martio prælii, ad disputationem, quod est certamen litterarium.

41. Demosthene eloquentior. *Tom. I. Apolog. cap. 2. num. 173.*

Nihil *Demosthenis* oratoria vi clarius, inquit Valer. Max. lib. IV, cap. 3 et cap. 7, lib. VIII. *Demosthenes*, cujus

A commemorato nomine, maximæ eloquentiæ consummatio audientis animo oboritur. Quincil. lib. IX. ejusdem commemorat elogium.

42. Digiti nutu loqui. *Tom. III. lib. adv. Hermog. cap. 27. num. 91.*

In Apolog. cum digitorum supputatoriis gesticulis. Priscis usitata supputandi ratio, quæ fiebat digitorum flexu. A Vener. Beda loquela digitorum, sive per gestum digitorum, dicitur. Alexand. ab Alexand. lib. I. cap. 14. Veteres gestu manus, modo dextræ, modo sinistræ, et digitorum depressione aut circumflexione, sæpe annos dinumerarunt, etc. Ad quem morem alludit Tertull. quin addit : *nutu accommodato; altius tollens, et quasi retro jactans*. Usurpatur in hominem plus nimio sibi sumentem, et pro arbitrato suo, quod lubet, statuentem.

43. Digito destinare. *Tom. I. lib. de Pallio capite, num. 84.*

Tertullianus lib. de veland. Virg. *dum digitis demonstrantium titillatur*. Est potentis, digitis denotari et monstrari. Horat. Od. 3. lib. 4 :

Quod monstror digito prætereuntium,
Romanæ fidicen lyrae.

Et lib. Ep. Od. 4. explicat nostrum proverbium ex Tertull. sententia,

Videsne sacram metiente te viam
Cum bis ter ulnarum toga,
Ut ora vertat et huc euntium
Liberrima indignatio?

C 44. Dimicare ad certum. *Tom. III. lib. III. adv. Marc. cap. 5. num. 14.*

Solent gladiatores et pugiles inter se congressuri, antequam ad manus ictusque veniant, quoddam quasi præludii specimen edere, et, ut B. Paulus ait, aerem verberare. Virgil. lib. V :

Talis prima Dares caput altum in prælia tollit,
Ostenditque humeros latos, alternaque jactat
Brachia protendeus, et verberat ictibus auras.

Tum postmodo,

Immiscentque manus manibus pugnamque lacessunt.

Et lib. 12 :

Ventosque lacessit
Ictibus, et sparsa ad pugnam proludit arena.

Potest et videri sumptum a jaculatoribus, qui scopum, ad quem colliment, sibi proponunt. Iluc pertinet B. Pauli illud, I. Cor. IX. Ego igitur sic curro, non quasi in incertum; sic pugno, non quasi aerem verberans.

45. Dimicare comius. *Ibidem. Vide Cedere cominus, superius.*

46. Epictarisma post fabulam. *Tom. III. lib. adv. Valent. cap. 33. num. 367.*

RHENANUS. Quum fabulæ recensebantur olim publice, ad demulcendos spectatorum animos, qui tædio longæ narrationis jam languebant in fine, priusquam dimitterentur, citharædus aliquis prodibat. Solent et ante et post justam fabulam quædam cani in odeo a re arena, ad auditorum fastidia dispellenda duntaxat.

Unde illa proœmium, quasi præcentio, *πρὸς τῆς οἴμου*, ante cantum ordinarium, quod rhetores per translationem suæ orationis *exordium* dixerunt. In poesi, prologus, et contra, epilogus. In tibiarum incentione, Proaulion. Poterit dici, corollarium vani alicujus cepti, aut commentum additum.

47. Favos post fella gustare. *Tom. II. lib. de Cor. mil. cap. 14. num. 196.*

RHENANUS. Proverbii speciem habet, de eo vulgo dici solitum qui, toleratis adversis, lætioribus tandem rebus potitur. Huc faciunt illa: Ex tempestate in portum, Post agonem corona. Vulgare: Ab atro pano ad candidum; Virtutis radices amaræ, fructus suavissimi.

48. Fibulam laxare seu relaxare. *Tom. II. lib. de Cor. milit. cap. 11. num. 144.*

RHENANUS. Proverbialiter dictum, pro aperire fenestram, et ansam dare delictis; quæ et ipsa proverbii schema habent. Huic opponitur quod idem lib. de Monogamia dixit: *fibulam imponere*, quod est, compescere et cohibere. Natum videtur a *fibula* cinguli, qua vestis fluxa adstringitur, vel adstricta remittitur. Virgil.:

Aurea purpuream subnectit fibula vestem.

Sed quoniam ad carnis lubricas voluptates plerumque Tertullianus refert, referri poterit ad *fibulam* adstringentem, qua olim adolescentulis in venerem prurientibus pronisque partes genitales trajiciebant, quod *infibulare* vocabant. Cujus rei ratio est apud Corn. Celsum, mentio apud Martialem, Juvenalem, ut in eos dicatur qui, ruptis pudoris repagulis, in libidinem præcipientes feruntur, et dissoluti in omne licentiæ genus.

49. Filum tenuissimum pendente vestigio aggredi. *fortassis, ingredi. Tom. V. lib. de Pudicit. cap. 10. num. 83.*

Tertullianus sese explicat, et a *funambulis* hoc locutionis genus, translatum significat, dum præmittit: *funambule pudicitiae*. *Funambuli*, *νευροβάται*, et *εχυνοβάται*, per extensum funem incedebant, cujusmodi incessus in imperitis periculo lapsus non carebat; et hinc *vestigio pendente* (nam in aere pendere videntur) opponit: *In gradu totum esse, in solido esse*. In eam ergo competet, qui rem periculo plenam aggrediuntur. Ovid., de casuum humanorum varietate:

Omnia sunt hominum tenui pendencia filo.

50. Fossam determinare. *Tom. III. lib. de Præscript. adv. hæret. cap. 10. num. 68.*

RHENANUS. Ultra quam transilire non liceat: metaphorica locutio. Vallum castrorum consuevit, vel ex cespite aggesta humo, vel ducta ingenti fossa, quam cum munitionibus nemo transcenderet, communiri, intra quam milites continebantur, vel huc pertinet, quod supra de Scammate dictum est. Erit igitur, certas alicui leges esse præstitutas, quibus nefas sit recedere. Græcis non absimile, *ὕπερ τὰ ὑκαταμμένα πηδῶν*, ultra fossam salire.

51. Fluctus utrumque te involvunt. *Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 7. num. 50.*

A tempestate maris, et decumanis fluctibus; ad argumenta utrimque adversarium capientia; Nam et dilemmate utitur Tertullianus. Quasi dicat; Non est effugio locus, utrimque sive ex utraque argumenti parte constrictus et irretitus teneris. Potest et usurpari in eum qui geminis et ancipitibus malis circumcluditur. Virgil.:

Vario curarum fluctuat æstu.

52. Frenare. *Tom. V. lib. I. de Pudicit. cap. 16. num. 156.*

Tertullianus, *Tenebitur frenandis continentiae conjugis*. Usitatissima ab equis Metaphora. Virgil.:

Justitiaque dedit gentes frenare superbas.

Horat.:

Hunc (animum) frenis, hunc tu compesce catenis;

Hoc est, coercere et comprimere animi perturbationes. Cui opponere ex Tertulliano *fibulam laxare vel relaxare carni*. Cicero, alicui frenos furios injicere et alicujus furorem frenare.

53. Frenatos relaxare, vel laxare. *Tom. V. lib. de Pudicit. cap. 2. num. 22. et Frenos restringere. Ibidem.*

Contraria sunt. Virgil. lib. I. *Æneid.*:

Qui fœdere certo

Et premere et laxas sciret dare jussus habenas.

Cicero: Alter *frenis* eget, alter *calcaribus*. Tertullianus ad disciplinam transtulit, ut significet, vel nimia indulgentia, vel immodica severitate, in disciplinæ observatione uti.

54. Fronte sua proponi. *Tom. V. lib. de Monog. cap. 12. num. 400.*

RHENANUS. Quod libere et aperte debeat proponi, non coacte et recte. Vera *Fronte* apud Cic. pro C. Rabir. ex animo et citra fucum facere quid vel dicere, et contra: mendaci fronte et vultu, per simulationem. Hinc illud: *Fronti* nulla fides. *Frons* enim et oculi declarant maxime affectum animi. Et apud Terentium: Vultum fingere, est componere ad simulandum vel dissimulandum aliquid. Opinor tamen verisimilius ad hoc respexisse Proverbii Auctores. Quum in *fronte* pudori sit sedes (unde perfrectæ frontis hominem), quum quid ab honestate non discrepans, quodque non temere vertat pudori, vel facinus vel dicimus: nostra *fronte* id nos facere vel dicere, possumus usurpare. Quum si quid contra vel turpe vel indecorum faciendum sit, aliena *fronte*, sive per subornatos, id faciamus dicamusque, et nostro parco minus pudori.

55. Qui fugiebat, rursus præliabitur. *Tom. V. de Fuga in persecutione, cap. 10. num. 72.*

RHENANUS. Demosthenes olim fugiens ex prælio Chæronensi, in quo succubuerunt Athenienses adversus Philippum Macedonum Regem pugnantes, fœdam eam fugam, ob abjectum clypeum exprobrantibus solitus est hoc versiculo respondere: *Ἄνθρωπος ὁ φεύγων*

πάλιν μαχήσεται, hoc est : Vir qui fugit, rursum capes-
set prælia. Tertullianus paulo ante hæc opponit : *Stare*
immobiles præcipit utique nec fugam, mobiles, et ac-
cinctos in fugam, an in accursum Evangelii? Hastam
abjicere, et Græcis *ρίψαντες οὐ ἀσπίδα ποδῶν, ἀπὸ τοῦ*
ρίπτειν καὶ ἀποβάλλειν τὴν ἀσπίδα : Proverb. pro diffidere
causæ, vel causæ defensionem deserere. Tertull.
Proverbio (quod a Græcis profectum) moneri possumus,
non protinus despondere animum, si quid infelicius
successerit, et quum hac non successit, ut ait
Comicus, alia aggredi via.

56. Funem contentionis ducere. *Tom. III. lib. IV. adv.*

Marc. cap. 4. num. 28.

Frequens est apud bonos auctores, *Ducere funem*,
quod sumptum μεταφορικῶς a comica saltatione, quam B
κρόδακι et *χορδοκισμὸν* appellant. Terent. Adelph. Tu
inter eos restim dictitans saltitabis; et apud Aristoph.
νετέλαι? οὐδὲ κρόδακι ἔλκυσσεν. In quibus choreis qui
præsulor est, et moderator, *funem ducit*, quem alii,
apprehenso fune, præcunte sequuntur. Hinc apud
Cic. familiam *ducere* est, esse principem et auctorem
alicujus sectæ, et Horat. de Pecunia, epist. 1 :

Totum digna sequi potius, quam ducere funem.

Sed quid hæc ad contentionem et certamen? Ad
pertinacem opinionum defensionem? Alludere igitur
videtur ad aliud lusus genus, in quo forte *funem* me-
dium utraque pars in diversa obnitens ac se pertra-
here nitetur, et alteris extorquere. Qua in re pro-
positum erat victoriæ præmium : quod non paucis
locis a pueris observatur hodie, quem *funem* conten-
tionis vel contentiosum a partium contentione (ut C
Kybal Flandri) in lusu pilæ palmariæ, quum luditur
datatim appellat Tertull. qui addit : *pari hinc inde*
nisu fluctante; fortasse : fluctantem sub funem.

57. Fune contentioso diem ad vesperam ducere.

Tom. I. lib. adv. Jud. cap. 1. num. 1. et tom. III.
lib. de Resurr. carnis. cap. 34. num. 254.

Vel in vesperam trahere. Cui addit Tertull. *alternis*
vicibus, ut supra : *pari hinc inde nisu*. Cic. 2. epist.
I. lib. Famil. Hac controversia usque ad noctem
ducta : et 2. epist. IV. lib. ad Attic. Quum ad Clodium
ventum est, cupit diem consumere. Plinius : Actionem
meam, ut prælia nox dirimit, et : Dixit in noctem,
atque etiam illatis lucernis. Apud Roman. quum quid
difficili, vel in diem diffindi vellent intercessores,
dicendo diem ducebant, ne quid eo die ipso a Senatu
decerneretur : dicebanturque diem extrahere, tempus
trahere et prolatare consultationes, apud Salust. Ita-
que significabitur contentionis diuturnæ pertinacia.
In lib. de Resurr. carn. *contentioso fune deducere*, est,
argumentis prolixis perplexisque rem agitare.

58. Funem contentiosum alterno ductu in diversa
distendere. *Tom. V. lib. de Pudic. cap. 2.*
num. 22.

Præter ea quæ supra allata sunt, hoc proverbio
admoneor, *Ductarium funem* dici, qui per orbiculos
trochleæ (quæ est machina tractatoria, cum aëro

A ligneove orbiculo qui circum axiculum versatur,
sive rotula striata quam *Caterol* et *Moufle* Belgæ ap-
pellant) trajicitur. Qua Machina utimur in oneribus,
fascibus, saccis frumentariis in altum attollendis, et
per fenestras immittendis. Qui funis dicitur contra
demitti. Virg. :

Demissum lapsi per funem.

Æterno ductu, ut supra, *Alternis vicibus, pari nisu*
hinc inde. Idemque significabit : Utrumque magna
cum pertinacia rem disputando agitare.

59. Funem longum attrahere. *Tom. II. lib. de veland.*

Virg. cap. 14. num. 115.

Notum est illud B. Gregorii Moralibus : Oritur ex
suggestione cogitatio, ex cogitatione affectio, ex affe-
ctione delectatio, ex delectatione consensus, etc.
usque ad certam damnationem. Quæ est longa illa et
horrenda peccatorum catena. Qui funes atque compe-
des, quibus constrictum hominem Satanas non solum
in omne genus malorum, sed etiam in tartaream abys-
sum præcipitat. Apud profanos auctores : *Catena*
negotiorum, Catenati labores. Pind. *δυσπέρων χοῖνιόν*
μεριμνών.

60. Glacie fragilior. *Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 1.*
num. 14.

Aliis, *Gelu fragilior*. De homine inconstante et fœ-
difrago. Nam fragile opponitur firmo et stabili. Fragi-
litas in glacie caussa est, partium, excreto calore,
quod conjungendi vinculum est, raritas.

61. Gradu cedere, de gradu cedere, sive paulisper de-
cedere. *Tom. III. lib. de Præsc. adv. hæc. cap. 9.*
num. 64. et lib. V. adv. Marc. c. 16. num. 256.
ac. Tom. V. lib. de Pudic. c. 7. num. 53.

Omnes metaphoræ ab athletis sumptæ jam con-
gredientibus, sive gradum, pedem, manum congre-
dientibus. Lib. de Præscript. adv. hæc. *Cedo nunc*
sponde de gradu isto. Quod est, Non impulsus, nec
argumentis evictus, de jure meo concedo : hoc dono
adversario, quod defendere mihi sit proclive, et ad
firmiores rationes recurro.

62. Gradu eodem occurrere. *Tom. III. lib. IV. adv.*
Marc. cap. 29. num. 492.

Sumptum a gladiatoribus, qui cum antagonista
decertaturi gradum figunt, et ictus declinandi caussa
cedentes, iterum procedunt, et eodem gradu consi-
stunt, obviam euntes renituntur. Erit, eodem argu-
mento et telo uti.

63. Gradu excludere, expellere, de gradu pellere.
Tom. III. lib. de Anim. cap. 6. num. 82. et lib. I.
Adv. Marc. cap. 13. num. 71. ac lib. IV. adv. Marc.
cap. 9. num. 104.

Libro de anima : *Hujus definitionis gradum exclu-*
sero; hoc est, Ostendero definitionem consistere non
posse, neque rem, definitionem cum ea retro com-
meare, quod est vitium in rei definiendæ ratione
primarium. *Cum Deo hoc gradu expellimus*, hoc est,
quum Deo hanc potestatem, prærogativam, vim

creandi adimimus. *Te gradu pellam*, hoc est, convincam te falsi, et tuas rationes infirmabo. Hæc omnia a collectatoribus sumpta, significant adversarium confutare, et in certamine disputationis superare.

64. De gradu dejici, aut moveri. *Tom. III. lib. de Resurr. carnis, c. 2. num. 18.*

Apud Cicer. lib. I. *Offic. De gradu dejici*, est animo consternari, et velut a statu mentis demoveri, nec presentis animi uti consilio. Huc pertinent, Moveri loco, Deturbari gradu. Cui contraria : Reponi in gradum, et Restitui in locum. Tertull., *Dejectus vel motus de gradu ejus spei*, hoc est, qui jam spem abjecit, in qua innitebatur, alienis persuasionibus inductus.

65. Gradum alium inire. *Tom. III. lib. IV. adv. Marc. cap. 6. num. 52.*

Est alia aggredi via, et novum inire certamen, vel saltem novo modo, vel, re una jam improbata et labefactata, ad alterius eversionem sese accingere.

66. Gradum conferre. *Tom. I. lib. adv. Jud., cap. 2. num. 6 et cap. 7. num. 27. et lib. III. adv. Marc. cap. 2. num. 4.*

Militaris phrasis : ut illa, Collato pede præliari ; conferre manum vel pedem ; conferre gradum cum hoste. Κατάρχεσθαι τῆς μάχης, Auspicari certamen disputationis : Ad rem propius accedere, Hoc ἐγγύς τοῦτος, cominus congressi.

67. Gradum dirigere. *Tom. III. lib. IV. adv. Marc. cap. 37. num. 601.*

Est aliquo referre vim ingenii, ad aliquid expendendum se comparare.

68. Gradum figere. *Tom. II. lib. de veland. Virg. c. 4. n. 86. et Tom. III. lib. IV. adv. Marc. cap. 2. n. 18. lib. V. adv. Marc. cap. 10. num. 154. lib. advers. Praxeam. cap. 8. num. 56. et cap. 22. num. 135. Tom. V. lib. de Jejun. cap. 11. num. 71.*

RHENANUS. Translatio ab athleticis in certamine ingredientibus, sermo proverbialis. Consistere cum constantia, et apud Tertull. tot locis est sententiam semel conceptam acriter defendere, in eaque persistere : aut premere argumentum suum, ut loquitur Cicero : vel in unius rei diligenti pensatione immorari, et nullis uti excursionibus a re alienis.

69. Gradum in acie figere. *Tom. V. lib. de Fuga in persecut. cap. 11. num. 80.*

Apud Virgilium frequens, State viri, adhortantis ut ex fuga sistant, unde Jovis Statoris nomen. Et Æneid., lib. 10 :

Fidite ne pedibus : ferro rumpenda per hostes
Est via.

Proverbial. argumentis adversariorum non moveri, pertinaciter in sententia persistere, suam causam acriter defendere. Lib. de Jejun. *State in isto gradu, si potestis.*

70. Gradum movere. *Tom. V. lib. de Jejun. cap. 13. num. 78.*

Tertullianus sic interpretatur : *Movistis gradum exce-*

dendo traditionem, quum quæ non sunt constituta, obitis. Est igitur recedere ab instituto, sive a præscripta norma, cedere adversario victum. Virgil., lib. II :

Retroque pedem cum voce repressit.

71. Gradum obstruere. *Tom. I. Apolog. cap. 27, n. 424. Tom. II. lib. de veland. Virg. cap. 15. n. 120. Tom. III. lib. de Præscript. adv. hæc. cap. 15. n. 99. et lib. de Resurr. carn. cap. 48. n. 344.*

Hunc igitur gradum potissimum obstruimus, non admittendi eos ad ullam de Scripturis disputationem, hoc est : Hoc primum opponimus, a congressu removemus. In Apolog. *Provocati ad sacrificandum obstruimus gradum perfidiæ* (al. pro fide) *conscientiæ nostræ*, hoc est, Antevertimus, ne perfidia irrepat mentibus nostris. Cicero : obstruere perfugia improborum. Lib. de Resurrect. carn., *ut quod adversarii in prima statim acie obstruunt, in ultima congressione prosterneremus.*

72. Gradum sustinere. *Tom. III. lib. I. advers. Marc. cap. 1. num. 23.*

Qui oppugnantur, dicuntur vim et impressionem hostilem sustinere, sive sufferre. Hinc proverbialiter, pro, Suscipere alicujus rei defensionem ; sive sustinere. Tertullianus sic transtulit ad litterariam disputationem : *Alius libellus hunc gradum sustinebit adversus hæreticos.*

73. Gradum unum insistere. *Tom. III. lib. Scorp. adv. Gnost. cap. 8. num. 52.*

Addit Tertullianus, et explicat se : *In hoc solum C provocamus. Insistere*, et referre pedem, et longius procedere, contraria sunt. Cicero : *Insistere*, in aliquo statu est commorari. Proverb. ab instituta disputatione non egredi, et in unius rei disquisitionem incumbere.

74. Gradus hic stabit. *Tom. III. lib. de Anima, cap. num. 83.*

Tertullianus. *Sed nec hic gradus stabit*, hoc est : Hæc ratio, hæc definitio, hoc argumentum firmum non erit neque consistet ; facile poterit refelli et infirmari : Affirmate, hoc ego defendendum adversus omnes rationes suscipiam ; hujus pronuntiati veritatem propugnabo.

75. Ad gradum præsentem occurrere. *Tom. III. lib. I. advers. Marcion. cap. 19. num. 125.*

Cicero : Consiliis alicujus *occurrere atque obsistere*. Tertulliano est, argumentum pro re nata, eludere responso et contraria ratione.

76. De gradu primo præcludere. *Tom. III. lib. III. adv. Marc. cap. 5. n. 14.*

Adjungit Tertullian. *Adhuc et quasi de longinquo*, cui statim oppositum subjungit : *Ad certum et cominus dimicare*, quæ supra explicata huc faciunt. Solent gladiatores, ante justum cum antagonista certamen, ostentandæ artis et oblectandi spectantis causa præcludere, ut apud Virgilium Acestes :

Ostentans artem pariter, arcumque sonantem.

Est igitur levia et quasi ludicra asferre argumenta et

imbecilliora, initio, antequam ipsum robur argumentorum depromatur.

77. In gradu esse. *Tom. V. lib. de Pudicit. 6. 10. num. 83.*

In uno argumento insistere. Cui opponit Tertull. *pergere*. Quod interpretari possumus, Ex sumptionibus sive pronuntiatis complexionem elicere, et ad rei probandæ summam pervenire. *In gradu totus esse*, ille dici potest, qui proponit quidem, sed nihil concludit. Qui sorite, sive argumentatione acervali utens initiis immoratur, longeque abest ab extremo conclusionis.

78. In gradu deducere. *Ibid. cap. 21. num. 183.*

Ad novam rei disquisitionem se comparare; una explicata, ad aliud progredi.

79. In gradum rursum. *Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 9. num. 155.*

Quum ab instituto per digressionem, sive *ἐκβασι*, abrepti abductique longius, eodem unde divertimus regredimur, et eandem rem denuo agitamur expendimusque.

80. In gradu ipso provocare. *Tom. III. lib. V. advers. Marc. cap. 1. num. 12.*

Sumptum a provocantibus ad pugnam, qui quum gradum institerint, adversarium opperiantur et intentato telo laessunt. Significat itaque, caput rei aggredi, et rem altius non repetere neque longè arcessere, sed ea super quibus pugna est, initio inquirere, ab eorumque inquisitione non recedere.

81. Habenis effusis. *Tom. V. Epist. de cibis Judaicis, cap. 4. num. 14.*

Habena lora sunt, quæ freno utrimque alligantur ad equum regendum. Hinc illæ Metaphoræ: laxissimas habenas dare ancilicæ. Cic. Virgilius, lib. V:

Spumantique addit

Frena feris, manibusque omnes effundit habenas. (*Proprie lib. XII.*)

Nullo discrimine cædem

Suscitat, itarumque omnes effundit habenas. (*Translate.*)

Et Orator dicitur in peroratione totos eloquentiæ aperire fontes, et omnes affectuum habenas effundere. Contrarium est: Injicere habenas, pro, Compescere, et impetum sistere. *Habenas effundere*, dare, laxare, Græcis δοῦναι χαλινούς πᾶσαν ἀπέναι, ἢ δὴν ἐρπέναι τὴν ἵππον, pro, Nimiū indulgere, nimiamque permittere libertatem. *Habenis effusis*, est licentissime, liberime et intemperatissime, vel immodice. Idem Novatianus, lib. de Trinitate: *Indulgentiæ suæ sinus largos profudit*; et: *Sub jugo enim naturalis legis omnibus data, alia quasi frenis revocata retrahuntur, alia quasi effusis habenis excitata impelluntur.*

82. Hamaxobio instabilior. *Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 1. num. 12.*

Videantur Annot. Pamelii. Historicis et Poetis celebrati Hamaxobii, vel Hamaxobitæ, Sarmatæ gens. Quos sic describit Horat., lib. III. Od. 24:

Campestres melius Scythæ,
Quorum plaustra vagas rite trahunt domos,
Vivunt, et rigidi Getae,

Immetata quibus jugera liberas
Fruges, et Cererem ferunt,
Nec cultura placet longior annua.

Ergo non modo in eum dicetur, qui sedes subinde mutat, et fabulam undecumque motoriam agit: sed qui versatili est animi sententia inconstans.

83. Hieme frigidior. *Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 1. num. 14.*

Verba, judicia, homines frigere dicuntur Ciceroni; et: In re frigidissima calere, in ferventissima frigere, opponit metaphoricæ; et: Lentus in dicendo, et pene frigidus, de homine insulso, tardi stupidique ingenii; ut Calidus, de alacri et excitato animo. Et: Calida consilia, est, præcipitia et temeraria.

84. Hypobrychium irrespirabile. *Tom. II. lib. de Idolol. cap. ult. num. 170.*

Videantur Annotat. Pamelii: ὑποβρύχιον, τὸ ὑπὸ τοῦ κυμάτων καλυπτόμενον, quod fluctibus est obiectum. Homer. Odyss.:

Τὸν δ' ὑποβρύχια θῆκε πάλιν χρόνον.

ubi ὑποβρύχια Poet. pro ὑποβρύχιον, τὸν καταδεδυκέναι εἰς τὸ ὕδωρ, qui sub aqua subit. Hæc fere Paul. Leop., I. VIII. Miscell., c. 25. Sed quum Tertull. dicat: *Inenarrabile excussis profundum, inextricabile impactis naufragium, irrespirabile devoratis hypobrychium*, videtur locum significare, inum scilicet maris fundum, in quem et excussi natandi imperiti et impacti, nec tabulis nec scopulis adhærescentes deferantur. Significabit ergo Proverb. Extremum periculum, ut omnis salutis emergendique e malis spes adempta sit.

85. In alium ictum considerare. *Tom. III. Scorp. adv. Gnostic., cap. 5, num. 35.*

Occursum est huic plagæ, in alium ictum considerare, etc. Alii longe aliter distinguunt. A gladiatoribus sumpsum. Cicero., I. Catil. Quot ego tuas petitiones, ita conjectas ut vitari posse non viderentur, parva quadam declinatione, et ut aiunt, corpore effugi; et Virgil., lib. V de Pugil.:

Nunc hos, nunc illos aditus, omnemque pererrat
Arte locum, et variis assultibus irritus urget:
Ostendit dextram insurgens Entellus, et alte
Extulit, ille ictum venientem a vertice velox
Prævidit, celerique elapsus corpore cessit.

Ut sit: uno argumento refutato, alius infirmationem, inquirere, et rationem secum inire qua improbari possit.

86. Istro fallacior. *Tom. III. lib. I. advers. Marc. cap. 1. num. 15.*

Videantur Annotat. Pamelii. Quis ab histrice animante hoc sumpsum dicat? Istriæ regionis incolæ, non Istri aut Ilistri, sed Istrii dicuntur: quibus quis fallaciam tribuat, non reperio. Reliquum est igitur, ut Ister fluvius, alio nomine Danubius, huic proverbio locum fecerit. Quum Tertull. Marcioni tot titulos honorificasque appellationes a locis, gentibus, Ponto, Patriæ vicinis, et rebus eidem peculiaribus, assignet. Dicetur autem, fallax Ister, vel propter sinuosos flexus (ut Mæander), unde a poetis retortus et sinuatus dici-

tur, vel propter ostiorum multitudinem (inter quæ A
unum est pseudostoma, quasi falsum vel fallax ostium)
quæ fallat in instituto cursu navigantes, vel quod sub-
bita inundatione plerumque accolæ inopinato oppri-
mat, Tibul. :

Fallax quoque testis,
Pannonius qui Istri accola,

Auson.:

Et fontem latius ignotum annalibus Histri.

(adspirat namque) Ignotum, quia fallit et latet.

87. Jugum excutere; et : Cervicem a jugo excusare.

Tom. V. lib. de Pudic. cap. 10. 12. num. 81. et 95.

Jugum, quod boves induunt cum trahunt aratrum
vel currum. Cicer. Bœum cervicem natæ ad jugum.
Metaphoricæ servitutem aut onus grave significat. B
Hinc illa : sub jugum mittere. Jugum deicere a cervi-
cibus, est : liberare violenta dominatione, gravi onere
servitutis. Contrar. apud Virgil. XII :

Ni frenum accipere, et victi parere fatentur.

Tertull., lib. de Idol. Vinculum et jugum nobis relaxavit,
et lib. de Pudic. Operum juga rejecta sunt, non disci-
plinarum.

88. Lamie turres. Tom. III. lib. advers. Valent. c. 3.
num. 23.

De Lamiis multa Politianus in Præfatione in Dialect.
et Brassicanus ejus commentator, Hadrian. Junius
Adagio 34. Cent. 2. et Cæl. Rhodrig. c. 5. l. XXIX.
ubi de Menippi Lycii amica, in conjugem jamjam ad-
sciscenda, post multa ait quidam philosophus : Bella C
hæc sponsa una est τῶν ἑμπουσίων, ἃς λαμίας τε καὶ μορμολυγίας οἱ πολλοὶ νοοῦναι εἶναι, hoc est : ex Empusis, quas et
Lamias et Mormolycias plerique putant. Turres autem
commemorant. Tertull. quod ingentem specum ad
rupis radices insedissee fabulantur Lamiam in Libyæ
locis reginam. Dicitur igitur de rebus in speciem for-
midabilibus, in quibus nihil insit periculi. Nomina ad
terrorem inventa, fabulæ aniles.

89. Latere hoc defendit. Tom. III. lib. de Resurr.
carn. cap. 2. num. 21.

In acie, hoc est, exercitu ad pugnam procincto hæc
fuere : frons, tergum, duo latera, quæ et alæ et cor-
nua dicebantur. Tectum latus, de iis qui armis et
præsidio muniti sunt ; apertum de iis qui periculo ex-
positi. Terent. Hauton. :

Triumpho, si licet me latere tecto abscedere :

hoc est, sic ut nihil mihi accersam periculi. Cesar.,
lib. II. bell. Gall. Quæ res et latius unum castrorum
ripis fluminis muniēbat, et : Totis fere castris a fronte,
et a sinistra parte nudatis, et : quorum pars aperto
latere legiones circumvenire. Nennius in Miscellades
(si rite memini) et eum secutus Muret. in Terent. a
gladiatoribus sumptum volunt, quibus si minus plagam
ἀνταλῆ possint infligere, satis honorificum est, latere
tecto, id est, integros illæsosque abire. Dicebantur
præterea : latus apertum præbere, quum icum non
declinarent, sed lictori mortique se gratis obicerent.
Latere hoc defendi igitur est, his iisdemque argumen-

tis, rationibus, probationibusque constabiliari ; quo
verbo, uti et militari, muniri, eodem loco utitur Ter.

90. Ex latere utroque. Tom. V. lib. de Trinit., cap.
26, num. 112.

Verba Jureconsultis frequentia. Ulpian., lib. III.
Dig. tit. de procurat. Ut ex utroque latere quasi actor
habeatur. Et Justin., lib. V. Cod. Juris. inquit, Au-
ctorēs ex utroque latere magnum habuere certamen.
Tertull. Ex utroque latere nos veritas in istam concludit
sententiam, id est : utrimque, et ex utrimque argu-
menti parte.

91. Quoquo latere velis. Tom. III. lib. IV. adv. Marc.
cap. 31. num. 544.

Idem cum superiore : ex utroque latere, quod Tertull.
de declarat : Hæbes nuptiarum quoque velis latere prospe-
ctorem, hoc est : quancumque in partem te veritas.

92. Quo laterum. Tom. V. lib. de Jej. cap. 11.
num. 72.

Utra parte argumenti ; qua ratione, quam in par-
tem ? Et hic utitur verbo confirmatum, ut ad latus
tectum, in exercitu vel gladiatore, referatur.

93. Leones in pace ; vide supra : Cervi in prælio.
Tom. II. lib. de Cor. milit. cap. 1. num. 18.

Convenit in eos qui præpostere se gerunt : ubi res
postulat audaciam et virtutem, ibi timidi ; feroces,
ubi nihil ferocitate opus. Livius. In otio tumultuosi,
in bello segnes. Synesius : ἐν μὲν εἰρήνῃ θρασεῖς, ἐν δὲ
πολέμῳ δειλοί, in pacē feroces, in bello formidolosi.

94. In limine occurrere. Tom. V. lib. de Monog.,
cap. 8, num. 52.

In ipso operis disputationisque ingressu sese of-
ferre.

95. De limine offendere. Tom. III. lib. adv. Valent.,
cap. 3, num. 22.

RHENANUS. Proverbium de his qui initio rei, quam
agendam susceperant, peccant. Simile illi : Canthe-
rius in porta. Cum hoc conveniunt : In portu impin-
gere : In limine delicere. Virgil. :

Cur indecores in limine primo
Deficimus ?.....

pro, in ipso operis negotiique suscepti primordio
peccare. Ab iis translaturum, qui ex ædibus egressori
in limine pedem offendunt. Offendisse autem limen,
laciniam ad id adhæsisse, vel prolapsus cecidissee,
ostenta fuere inauspicata et mali ominis, passim apud
poetas. Ovidius :

Dicitur offenso procubuisse pede.

96. Lineas agere. Tom. III. lib. de anima, cap. 43.
num. 480.

Humani vel maxime initii ac finis lineas quotidie
agere. Proverbia a lineis ducta, quæ consequuntur,
partim a Geometria, quæ lineis omnia perficit, partim
a curriculis et palæstris, quorum spatia certis lineis
includebantur : partim a pictoribus, qui penicillo li-
neas ducere solent priusquam umbram sine colore co-
lorare incipiant, translata sunt. Hoc autem primum

Tertull. ducere videtur vel ab initio et sine spatiorum in Dromone, vel a pictura, quum addit : *Manum fidei porrigens facilius adjuvandæ per imagines et parabolas, sicut sermonum ita et rerum.* Deinde : *proponit igitur tibi, quasi ob oculos subjicit in pictura : Etiam per imaginem mortis.*

97. Lineas aliquas præducere, ad quas erit dimicandum. *Tom. III. lib. adv. Marc, cap. 5. n. 14.*

Hoc sumptum ab iis qui duello, sive singulari certamine congregiuntur; vel ab iis qui in stadio decurrunt, pro : certam materiæ legem præfinire.

98. Lincis certis determinare. *Tom. I. lib. advers. Judæos, cap. 2. num. 6.*

Addit Tertullian. *summam questionis ipsius.* Ab iisdem certantium lineis, intra quas decertaturi consistunt. In lib de Pudicit. *Eumdem limitem liminis fingimus.* Ubi *limen* est linea, ut apud Virgil. *limenque relinquunt.* Certos terminos certasque leges præstitueret institutæ disputationi.

99. Lincis claudere. *Tom. III. lib. I. advers. Marc, cap. 7. num. 51.*

Quamquam tota materia de duobus Deis dimicaretur, his interim lineis eam clausimus, intra nos congregiemur. Est igitur stata quædam argumenta præfinire intra quæ ceu cancellos quosdam coerceatur liberior orationis evagatio.

100. Lincis deducere. *Ibid. cap. 25.*

Cicero : Huc caussa deducitur. Rem de huc deduxi, id est in hunc statum, locum adduxi. Tertull. *Quod attinet ad bonitatis questionem, his lineis deduximus eam minime Deo adæquari, hoc est : intra hos terminos tractavimus.*

101. Lineas certas præducere in unam congressionis speciem. *Tom. III. Scorp. adv. Gnost., c. 4. n. 32.*

Præcedit apud Tertull. *Nos alibi de Deo dimicantes.* Certas leges sibi præscribere quas intra de una eademque re decurrat disputatio.

102. Linea extrema. *Tom. III. lib. adv. Hermogen., cap. 3. num. 19. et cap. 38. num. 132. 133. et lib. adv. Prax., cap. 16. num. 100.*

RHENANUS : In spatiis olim, in quibus cursus publice fiebat, initium et finis lineis notabatur. Hinc quidquid postremum est, *extrema linea*, Proverbialiter dici cœpit. Ergo quum Tertull. Hermogenem hic vocat non *intelligentium extremam lineam*, imperitissimum accipe. Horatius Epistolam ad Quintum sic claudit :

Mors ultima linea rerum est.

Hæc etiam Turneb. *Advers. lib. XII. cap. 10.* Ubi similem Terent. locum explicat, et calx dicebatur quod scilicet calce et creta notaretur. Ultra autem calcem nihil superest quo cursus tendatur. Atqui quum Deus universitatis, I. *advers. Prax., Extrema linea* dicitur, alludere potius videtur auctor ad illud Apoc., I. et XXII. Ego sum α et ω , sive principium et finis. Lib., *advers. Hermogen. Si determinatur, habet lineam ex-*

tremam ; quam quantum proprie pictor, agnoscis finem esse omni rei cuius linea extrema est. Apud Terentium *extrema linea* amare, est impensissime $\eta \delta \epsilon \rho \alpha \gamma \rho \alpha \mu \mu \eta$ summa linea et extremus terminus, ut ibi summus amor significetur. Quomodo Eurip. cum extremum terminum malorum et miseriarum intelligeret, $\epsilon \tau \alpha \kappa \rho \iota \nu \eta \chi \omicron \mu \epsilon \nu \gamma \rho \alpha \mu \mu \eta \nu \tau \omicron \nu \kappa \alpha \lambda \epsilon \iota \nu$ dixit. Non tamen inopie apud Terent. intellexeris *extremam lineam* in amore, ipsum rei amatæ aut concupitæ adspectum, quasi longis lineis, hoc est, de longinquo amare. Erasmus Hermogenem, *extremam lineam* a Tertulliano appellari autumat, quasi extremum et postremum sui temporis hæreticorum, qui ætate Tertulliani superasset.

103. Ad lineam dimicare. *Tom. V. lib. de Pudicit., cap. 6. num. 59.*

Ad hanc jam *lineam* dimicabit nostra congressio. Deinde explicat se : *Præscribam tamen tibi formam necesse est, ne ad vetera manum emittas, ne in terga respicias.* Est itaque in disputando a re proposita non evagari.

104. A lineis excedere. *Tom. III. lib. adv. Hermogen., cap. 39. num. 137.*

Ab instituto et proposito aberrare, quæ translatio videtur sumpta ab iis, qui lineis non insistentes, excidunt, aut excedunt, hoc est, ultra lineam pedem inter dimidicandum efferunt.

105. Ultra lineam. *Ibid.*

Ultra præstitutum disputationis limitem.

106. Linea una est. *Tom. III. Scorp. adv. Gnost., cap. 11, num. 84.*

Unus est scopus, ad quem totius disputationis summa est dirigenda.

107. Ad lineam unam congressionis dirigere. *Tom. III. lib. de Carne Christi, cap. 17, num. 135.*

In re una insistere, et eam allatis utrimque rationibus disputare, ut supra : *Eodem gradu dimicare.*

108. Lineæ insistere. *Tom. III. lib. IV. adv. Marc., cap. 17. num. 250.*

Cui superius contrarium est : *A lineis excedere.* Est, in instituto permanere, neque evagari. Quia, ut ait Turneb., sic interdum collato pede pugnabatur, ut lineæ ductæ pedem semper oporteret insistere, nec inde referri.

109. Lineis eisdem dimicare. *Tom. III. lib. V. adv. Marc. cap. 1. num. 12.*

Intra certa argumentorum septa permanere, sive intra eosdem fines in disputando versari.

110. Ad lineas rursum. *Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 9. num. 55.*

Hoc est, ad propositum atque institutum post digressionem sive $\pi \alpha \rho \iota \sigma \tau \alpha \iota \nu$ reverti. Sumptum ab iis, qui quum a lineis jam exciderint, rursum gradum colligunt. Vide supra : *In gradum rursum.*

111. In lineas easdem gradum colligere. *Tom. III. lib. de Anima, cap. 26. num. 345.*

B. Hieron., in Dialog. adv. Lucifer.: in gradum rursum ac lineas regredere. A 117. Per lineam eandem serram reciprocare. Tom.

II. lib. de Coron. milit. c. 3. num. 28.

112. Intra lineam extremam includere. Tom. III. lib. adv. Hermogen., cap. 38. num. 134.

Hoc sumptum videtur magis a Geometris, quorum tractatio est de quantitate, loco, superficie, et linea. Loquitur de Materia Tertull. quam Hermogenes corpore infinitam faciebat, et locum tamen ei adscribebat, quo ambiret, hoc est, *extrema linea* includeretur. Significabit igitur Proverbium, si placet, certis limitibus aliquid comprehendere et finire.

113. Lineas ducere. Tom. III. lib. de Anima, cap. 36, num. 132.

Græcis ἀγεῖν ἢ γράφειν γραμμὰν. Et linearis pictura, ἢ γραφὴς. Hinc illud: *Primas lineas ducere*, eleganti metaphora a pictoribus, pro eo quod est, umbram tantum alicujus rei exhibere, atque obiter quod intelligi cupias delineare. Ducit et primas lineas, qui formulam exordiendi negotii præscribit. Et mittere lineam, pro: Rem tantum adumbrare, et conjecturis quibusdam investigandam proponere. Siquidem ex linearum ductu justum etiam picturæ artificium discimus. Unde versiculus:

Linea quæ veterem longe fateatur Apellem.

Plinius, lib. XXXV, c. 10, meminit linearum Apellis. Solent enim pictores, uti etiam Rhen. annotavit, penicillo lineas ducere, priusquam umbram sine colore colorare incipiant.

114. Lineas rectas ducere. Tom. III. lib. adv. Herm., cap. 36. num. 126.

Adaptat hæc Proverbia, a pictoria arte deducta, Hermogeni, qui ante hæresim pictoriam exercuerat: *Nisi quod si tam rectas lineas ducis Hermogenes, quam ratio ista, pictor te bardior non est.* Referri potest ad eum qui officium suum probe facit; qui ab honestatis præceptis non discedit; qui suæ artis peritus est. Cui opponatur etiam: *a lineis excidere.*

115. Lineamenta ductare. Tom. III. lib. de Resur. car., num. 35.

Cicero: *Aspersa temere pigmenta in tabella, oris lineamenta effingere possunt.* Græcis sunt περιγράφειν et εὐκταγράφειν. Item Cic. in Orat. ad Brut. Numerus quasi quandam palestram et extrema lineamenta orationi attulit, hoc est, venustatem ad ostentationem adhibitam, et extremam quasi inanum. Tertullianus: *Exprimere* interpretatur, *lineas ducere.* Rem scilicet clarius ob oculos proponere et demonstrare.

116. A Lineis excidere. Tom. III. lib. adv. Hermog., cap. 39. num. 137.

Præter superiorem interpretationem ab athletis ductam, pictoribus hoc potius in Hermogenem antea pictorem refert. Pictores namque a lineis penicillo deductis excidentes, ultra lineam picturam protendunt suam, ut sit: exorbitare ab instituto, vel etiam, ab officio discedere, et falli atque errare.

TERTULLIANI. I.

Rhenanus: Habet Proverbii speciem de inutili et vano labore. Metaphora sumpta a sectoribus lignorum: qui sic ducant serram, ut aut non dimittant, aut in eadem tantum linea perseverent, nihil agent, vel certe non multum agent. Innuit Tert. inutilem laborem circa unam eandemque rem, ut ii qui in eodem argumento inmodici sunt, et velut cupressum simulant. Hæc eodem spectant: Eadem semper oberrare corda: Eandem incudem noctu dique tundere. Apud Virg. Argute lamina serræ, innuit reciprocationem. Sic fullones dicuntur: *Argutari pedibus*, hoc est, alterno et reciproco pede exculcare et lavare pannos.

118. Lucifugæ. Tom. III. lib. de Resurrect. car., c. 47. num. 341.

Lucifuga et *Lucifugus*, infame nomen. Homo nimium naturæ contrarius et præposterus, luce dormit, noctu vigilat, quem Jureconsulti appellant vespertilionem, quod exacto jam diei curriculo, sub noctem, vespertilionis in morem prorepat. Græce λυχνόβιος, quibusdam Tenebrio, quasi amans tenebrarum. Cicero in Catil. Dormientes appellat, quum vigilantibus opponit. Tertul. *Lucifugæ scripturarum*, qui in summa scriptorum claritate, et in iis, ut verbis Tertull. utar, *quæ vel ipsius solis radio scriptæ clarent*, impingunt, et ut dicitur, in sole caligant.

C 119. Lucernam meridie circumferre. Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 1. num. 19.

Proverbialiter idem significabit quod, lucernam adhibere vel accendere in meridie, quod est, facere aliquid non suo tempore, vel: in re clara obscuritatem aucupari. Natum a Diogene, qui accensa lucerna meridie hominem quærebat.

120. Luminibus effosis orbatus. Tom. V. lib. de Trinit., cap. 28. num. 127.

Virgil., lib. III. de Polyp.

Luminis effossi fluidum lavit inde cruorem.

Et paulo superius: Cui lumen ademptum, et: Telo lumen terebramus. Vide supra: *Cæcus in petram offendit.* Adjungit Novatianus per Epexegesin. *Totus sit in doctrinæ suæ cæcitate superatus.* Ut proverbialiter de eo dici possit, qui doctrinarum vel errorum pravitate excecatus est, et cui nihil sanæ mentis intelligentiæ sit reliquum. Vel ad Novatiani sententiam propius: cui nihil subterfugii restat, quo argumentis victus recurat, nihilque secum potest dispicere, quo errorem tueatur.

121. A lumine exorbitare caligine. Tom. V. lib. de Pudic. cap. 8. num. 59.

Ab orbita, quod est vestigium decurrentis in via rotæ, est verbum *exorbitare*, quasi a via deflectere, præ errorum cæcitate veram doctrinam, quæ per se lucet, non posse perspicere. Lib. ad. Gnost. *Ab illo (Deo) in idololatria exorbitaverunt.*

(Huit.)

122. *Malum foras. Tom. III. lib. adv. Valent. c. 10. A*
num. 119.

Detestantis et abhorrentis vox, et malum infortuniumque deprecantis. Virgil. II.

Quod di prius omen in ipsum

Convertant.... et :

Di meliora piis, erroremque hostibus illum.

Di prohibete minas, Di talem avertite casum.

Solet apud veteres in Vestibus adium statui Hercules ἀετλακός, hoc est, malorum depulsor, et adscribi interdum, boni ominis causa, μηδὲν κακὸν εἶναι τῷ, nihil mali ingrediatur. A sacris præterea mali profanique homines sacrificorum voce solebant arceri. Virgil.

procul hinc, procul este profani.

Theoc. in idil.

Ἄσσω σπονδοῖσι, θέας δ' ἐπιβόησι βέλαι.

Hoc est

Expertis cantabo, fores operite profani.

123. *Manu injecta detinere. Tom. III. lib. 1. adv.*
Marc. cap. 6. num. 44.

Injicere manum, proprie antiquo verbo Juris, est quoties nulla Judicis expectata auctoritate rem nobis debitam, aut etiam nostram vindicamus, et Dominus in prædium beneficiarium manum injicere consuevit. *Injicitur* autem manus in aliquem ejusque bona mercæve, quum inde abire vel moveri auctoritate aliqua sive edicto vetantur. Sic recipere manus injectionem, est retinere facultatem reprehendendæ rei alienatæ. Virg.

Injecere manum Parææ,

id est, morti destinantur. Explicat se Tertul. Porro et hic eadem regula summi magni patrocinabitur nobis, utpote quæ totum statum vindicet divinitatis.

124. *Manum porrigere. Tom. III. lib. de Anima, cap.*

23. n. 408. et lib. de Resurrect. car. cap. 53. num.

382. ac libro IV. advers. Marc. cap. 41. num. 677.

Satis vulgatum, pro : Auxilio esse. Cicero in Orat. post reddit.: Qui mihi primus afflicto et jacenti consulari fidem dextramque porrexit. Sic Deus dicitur a Tertull. *manum porrigere fidei*, hoc est, confirmare, et in sua firmitate conservare. Virg., lib. III.

Dat dextram, atque animum præsentis pignore firmat.

Manuum porrectione etiam alienæ sententiæ comprobatio fuit significata, quæ Græcis, χειροτονία, τὸ χειροτονεῖν.

125. *Manum tradere. Tom. V. lib. de Pud. cap. 15.*
num. 126.

Pro eodem cum superiore usurpat. Virgilius, I. VIII.

Acceptique manu, dextramque amplexus inhaesit.

Tradere de manu in manum, Cicer., est dedere et commendare.

126. *Manus dare. Tom. V. lib. de Trinit. cap. 11.*
num. 55.

Cicero in Amicit. Ad extremum det manus, vinique se patiat. Virgil.

Neque enim ipse manus feritate dedisset.

Est igitur se victum agnoscere, et adversario cedere.

Nam qui se victori dedunt ne interimantur, ultro manus ad vincula offerunt. Virg. etiam Tendere, et Protendere dixit lib. XII.

Ille humilis supplexque oculos, dextramque precantem Protendens, et vicisti, et victum tendere palmas Ausonii videre....

127. *Inter manus tenere, Ibid. cap. 1. nu. 95.*

Est certum quid habere, ob oculos quasi propositum habere. Sic dicimus : Victoriæ in manibus tenere. Vir.

Cætera qua rerum jaceant perculsa ruina,
Ante oculos interque manus sunt omnia vestra.

Quasi dicat : Narratione non egent, omnibus patent claraque sunt.

B 128. *Mappa missa. Tom. III. lib. adv. Valent. cap. 36.*
num. 381.

Hoc est, veluti signo quopiam dato. Alludit Tertul. ad morem Circencibus Romæ Ludis receptum, quo mappa Tragœdis usitata a Prætoribus dimittebatur in signum aurigationis et certaminis auspiciandi. Quem morem attingit Juven. Sat. II.

Interea Megalesiacæ spectacula mappæ
Idæum solenne colunt.... Et Martialis.

Cretalam (al. ceream) præter cum vellet mittere mappam;

Et Sueton. in Nerone : Aliquo liberto mittente mappam. Vide Adnot. Pamellii ad lib. de Spect. cap. 16. num. 143. Tom. II.

129. *Massageta inhumanior. Tom. III. lib. 1. adv.*
Marc. cap. 1. num. 13.

C

Videantur Adnot. Pamellii. Schytarum natio trans mare, Hyrcanum, Alani, Abasgi, et Augi postea dicti, et ab Hebræis Magogi, hospitibus infestissimi, neque cum vicinis populis diuturna amicitiae fœdera, neque fidem possunt servare. Lac equorum sanguine mixtum bibunt; præterea tam prodigiosæ immanisque naturæ, ut senio confectos in frusta cadere, illorumque carnibus cum pecudinis admixtis pasci consueverint. Hinc nobile illud inhumanitatis nomen.

130. Μη θεωράχων. Tom. 1 l. ad. Scap. c. 4. n. 22.

Noli cum Deo bellare. Cicero in l. de Senect.: Quid est enim aliud Gigantum more bellare cum Diis, nisi naturæ repugnare? Hinc, θεωράχοι. Dei hostes vel qui Deo obdulantur. Tractum videtur a notissima Gigantium in Jove belli gerantium fabula. Usurpari poterit, ubi quis viribus suis fretus temere res non tentandas molitur, et uti admoneamus infelicitate credere, quæcumque adversus divina humanaque jura per vim instituuntur. Horat. in Od.

Quid æternis minorem
Consiliis animam fatigas?

Virgil.

Crede Deo.... et :

Heu nihil inivitis fas quemquam fidere Divis.

Bis in Act. Apost. μη θεωράχουµεν.... θεωράχοι εὐρίθνηται. Plato ejusmodi homines, e. Titanum genere, dixit.

131. *Micas infarcire. Tom. III. lib. de Anima, cap. 6.*
num. 85.

Ex contentione Platonis et Aristotelis, quam instituit Tertull. aliquid poterit elici. Plato varius, mul-

tiplex et copiosus, singulari eloquentia et suavitate orationis, in cuius Dialogis locutio, etsi absit a versu, tamen quod incitatus feratur, et clarissimis verborum luminibus utatur, potius Poëta putanda, quam Comico Poëtarum. Aristoteles brevitate dicendi præstitit, vel potius siccitatem quamdam tenuitatemque in dicendo, hoc est, orationem angustam, pressam et concisam (quæ in Platone est ampla, copiosa, redundans) adamavit. Hinc illa : *Mula aqua* de eloquio Platonis, et : *Mica* de minutiloquio Aristotelis, Proverbialiter accipi possunt. Ut hoc quidem genus orationis siccum, et cui nihil temere detrahi possit, illud autem redundans, et ex quo si quid demas mutesve, de sententia nihil detraxeris. Nihilominus *Micas infarcire*, interpretari etiam poterimus, Tenuiter et cum parcitate quid distribuere, ut : *mulsam aquam infundere*, largiter et benigne.

152. Mulsam aquam infundere. *Ibid.*

Aqua mulsa, ὕδρμηλι, ἢ μελικρατον, aqua melle mixta. Ut alludat non solum ad copiosam, sed ad melliam sive melleam in Platone eloquentiam. *Lib. de Anim.* de eodem Platone, ob mella facundia. Quum contra quod siccum est, facillime frictur, et in micas minutatim dissolvatur. Eodem faciunt verba : *Infundere*, et : *Infarcire*. Fortasse et *Micas infarcire*, cum Tulliano, præmansum in os inserere, conveniet, quod est : rem in docendo nimis enucleare, minusque frustulatum tradere, et orasse explicare, græce : Μικρολογεῖν, λεπτολογεῖν, sive ut Cicero ad C. Attic. περὶ μικρὰ σπουδάζειν, quod est, cura minutula anxium esse.

153. Mulum de asino pungere. *Tom. III. lib. adv. Valent. cap. 19. num. 237.*

Muli, quos asini et equæ generant, unde ἡμιονοί, quasi dimidiati asini, a patribus. Hinnuli, vel potius ex Columella sententia, Hinni, a patris equi hinnitu, equo et asina geniti. Gigni, cum equa muli coitu nati. Hinc proverbium : ex asini mulique, id est : dimidiati asini; ex etymologia græca, similitudine, quando exemplar et res affectas non multum sunt discreta, vel quando ineptie ineptiis representantur, vel mendacia mendaciis astruuntur. Cujusmodi farinæ et illa : Non tam ovum ovo simile, armenti ejusdem, Cum Bytho Bæchiis.

154. Narem contrahere. *Tom. III. lib. 1. adv. Marc. cap. 13. num. 71.*

In naso irrisiois sedes. Hinc nasuti, et nasum habere, irrisores dicuntur, Plin. lib. XI. c. 37. Nasum novi mores subdole irrisioni dicavere. Hor.

Naso aduncum suspendere.

Martial.

Et pueri nasum rhinocerotis habent,

Pers.

Rides, ait, et nimis uncis
Naribus indulges.

Et Græci μυκτηρίζειν, ἀπὸ τοῦ μυκτηρός, a naso irridere. Ex naribus etiam iudicium iracundiæ, uti

A animantes quædam iram narium flatu produnt. Theoc. in Thyrsi :

Καὶ οἱ δὲ δρυμὰ γόλᾳ ποτὶ πρὶ ἀδύχῃται.
Aspera ei semper sedet ira in naribus.

Unde corrugare et contrahere nares dicuntur, qui offendantur. Horat.

Ne sordida mappa
Corruget nares.

155. Naso agere. *Tom. III. lib. adv. Marc. cap. 25. num. 178.*

Cicer. Ridiculo scommaticeque dieterio lædere.

156. Naso deridere. *Tom. V. lib. de Pudic. cap. 8. num. 18.*

B. Paulus ad Gal. 6. Θεὸς οὐ μυκτηρίζεται, id est, non irridetur, non agitur naso, μύζειν enim apud Græcos, id est, missare vel mussare, non aliud fere signat, quam labiis oclusis sonum naribus elicere unde μυκτηρ. Sonus autem μυγμή, irrisioi plerumque dicatus, atque hinc, qui citra reprehensionis morsum agit, ἀμύγμων dicitur, Homero passim ἀμύμων. Addit Tertull. adulantium, ut significari videatur postica sanaa, quæ est clancularia et tota irrisio a gestu ridentium aliquem a tergo sive occipitio, ut sit : obtrudere palpum Deo.

157. Naufragium inextricabile. *Tom. II. lib. de Idolol. cap. ult. num. 169.*

Græcis : ναυάγιον ἀρυκτον, quod vitari non potest. Qui in scopulos impingunt navemque frangunt, sese extricare sive expedire a periculo non possunt. Virg. de Labyrintho, inextricabilis error. Vide Hypobrychium.

158. Navigare inter scopulos et sinus, per vada et freta. *Ibid. 168.*

Est, versari in ancipiti periculo. Nam scopuli, hoc est, montes saxei, sive rupes e mari eminentes, et quandoque sub aquæ æquore lucentes, et Sinus, littora incurva mare amplectentia, et vada, minus profunda maris loca, et undarum brevibus infesta, et freta, maris angustia, ubi quasi æstu fervescit mare, navigantibus et insidiosa et periculosa sunt. Lib. 1. advers. Marc. *Das Symplegudas naufragii sui.*

159. Nubilo obscurior. *Tom. III. lib. 1. advers. Marc. cap. 1. num. 14.*

Videantur Adnot. Pamelli de Cimmeriis tenebris, quæ in idem incidunt proverbium. Nubilum, nubes densior sive crassamentum exhalationum, aquæ gignendæ fecundam vim habens. Unde cælum nebulosum seu nubilum. Nebulas vel Nubilum offundere, est obscurare. Sed quum Tertull. ad mores Marcionis alludat, tristitia et recondita animi severitas significabitur, ut apud Comicum Græcum διασκεδᾶν τὸ ὄρος τοῦ μετώπου, discutere frontis nubilum, quod est tristitia abigere, lætumque vultum inducere. Et supercilium nubilum ὀφρύς εὐναρχίς, pro tristitia. Horat. Deme supercilio nubem. Virg.

Sed frons læta parum, et dejecto lumina vultu : et :
Sed nox ultra caput tristit circumvolat umbra.

140. Nutu tradere. (nisi traducere quis malit.) *Tom. A 144. In partem unam incumbere. Tom. V. lib. de Trinit. cap. 25. num. 102.*

I. lib. de Pall. cap. 4. num. 84.

Vide: *Acie figere, et digito destinare*. Est deridentium et improbantium aliquid clanculum inter se, quod palam facere non sit impune vel decens: quum neque coniectis in hominem remve oculis, neque potentis digitis id facere licet: tum clanculario saltem ac nutu demonstrari potest.

141. Oculis clausis. *Tom. I. lib. de Pall. cap. 2. num. 20. Apolog. cap. 5. n. 36. Tom. III. lib. de Resurr. carnis, cap. 51. num. 361.*

Si subaudias verbum, liquet, res est clarissima, luce meridiana clarior, ut nolens volensque quivis vel videre possit vel intelligere. Si subaudias Agere quid, est abrupte, temere, sine discrimine facere. Ut impingunt in odium nominis Christiani *clausis oculis*, et cecitate odii in naufragium, qui rei veritatem neque explorant neque explorare laborant, sed affectibus suis iniquissime indulgent; et juxta Terent.

Neque jus neque bonum atque æquum sciunt.
Melius, pejus, prosit, nihil vident, nisi quod lubet.

B. August. Quid tandem vis, nisi cæcitas et vanitas animi cogit hominem clausis, ut dicitur, oculis, tantum in alterum jacere, quod cum in eum jecerit, continuo redeat? B. Hieronym. More Andabatarum in tenebris gladium ventilant, et: Melius est tamen *clausis* (quod dicitur) *oculis* Andabatarum more pugnare, quam directa spicula clypeo non repellere veritatis. Et B. Basil. *νυκτομαχίαν* dixit, nocturnam pugnam, in eos qui nullo judicio insectantur aliquid.

142. Oculis Homericis. *Tom. I. lib. de Pall. cap. 2. num. 20.*

Videantur Adnot. Pamelii. Idem cum superiore. *Homerus*, antea Melesigenes dictus, a cecitate [nam ab incunte a late luminibus captus proditur *τῷ ὀφθαλμῷ* nomen sortitus est. Unde illa omnium admiratio, omnium rerum humanarum simulacra expressa nobis ante oculos constitui potuisse ab eo qui nunquam ea oculis usurparat.

143. Palos Terminales figere. *Tom. V. lib. de Jejun. cap. 11, num. 72.*

Terminalis lapis, et aliquando *palus*, qui in agrorum finibus ponitur, et ut Virgil. de Saxo:

Campo qui forte jacebat
Limes agro positus, litem ut discerneret arvis.

Et in Georg.

Nec signare quidem, aut partiri limite campum
Fas erat.

Palos autem loco lapidum aut saxorum poni consuevisse indicat nomen, *Palen*, Flandris pro agrorum terminis usitatum. Vel alludit Tertull. ad dromonem sive stadium equestre; ubi terminus erat ubi peracto cursu quiescebant, et meta, *palus* erat acuminatus in stadii fine positus, circa quem girabant cursum. Est igitur, *palos terminales figere*, intra angustos et certos fines aliquem concludere, ne quid vel entet, vel possit, vel imperium exerceat ulterius.

Sumptum a militia, ubi in dextrum vel sinistrum latus sive cornu sive partem majore impetu et pertinacia conversa undique signa inferentibus adversariis incumbitur. Quibus dejectis et loco summotis proclivis sit victoria, Cæsa. 2. Bel. Gal. Cæsar ad dextrum cornu profectus ubi suos urgeri, etc. His verbis se explicat Auctor lib. de Trinit. *Inclinaverant, trahere, superare*, quæ a militia ducta sunt.

145. Pepone magis insulsus. *Tom. III. lib. de Anima cap. 32, num. 387.*

Πίπωνες molles et faciles dicuntur, metaphora a maturis fructibus ducta; vel etiam a cucumeribus, B qui *pepones* quod mollescant, et, simul atque maturuerint, flaccescant, appellantur. Inde illa: *μαλακώτερος πίπωνες σῦκου*, mollior sicut natura; *πικραιτέρως μύρων*, maturior moris. Et convivium proverbiale per translationem, *πίκωνες, τούστιον ἀπαλοι καὶ ἀσθενείας*. Est et interdum blanda et amica vox, *ὦ πίπων, τούτιον, προσήλιστατε, ἢ, προσήνιστατε*, a maturis placidis moribus, vel quod *τὰ πίπωνα* hoc est mollia maturaque amemus omnes.

146. Peponem cordis loco habere. *Tom. III. lib. IV. adv. Marc. cap. 40. n. 666.*

Videantur hoc loco adnotat. Pamelii, et Feculentii ad illud B. Irenæi lib. 4, cap. 3, num. 10. *O pepones* Sophistæ vituperabiles, et non viri: quod ex C Homer. Iliad β. desumptum est.

ὦ πίπωνες, καὶ τὰ ὀλέγγα, ἀχαίτες, οὐκ ἐν' ἀχαιοί

id est:

O molles, mala probra, et Acheides, haud enim Achivi,

Quod Virgil. imitatus:

O vere Phrygiæ, neque enim Phryges.

Significat itaque proverbium: excordem esse, vel corde esse insulso. In corde enim privariæ animi vires. Hinc cordati, quibus cor recte affectum est et robustum. Excordes, quibus *peponia* instar, molle, flaccidum, minime virile. Vide supra: *Cerebrum vel cor non habere, et, Cervi in prælio.*

147. Personam agere. *Tom. III. lib. III. adv. Marc. cap. 11. num. 77.*

Vide infra: *Scenam decurrere. Persona*, pro munere sive partibus. Cicer. Has partes lenitatis semper egi, illam gravitatis *personam* non appetivi. Ab histrionum persona. *Personam* gerere, lueri, sustinere, agere, ab histrionicis auctoribus.

148. Physcone impurior. *Tom. I. lib. de Pall. cap. 4, num. 79.*

De homine qui se in omne luxus libidinisque genus ingurgitat. Fuit enim Ptolemæus *Physcon*. 8. *Ægypti* Rex, qui quum Cyrenæ imperaret fratri Evergetæ defuncto successit, qui supra belluinam libidine et

crudelitatem (quæ facinora commemorat Justin. lib. A 83) sagina ventris, et corporis vultusque deformitate bellæ quam homini similior. Quæ sœditas in eo pelucidæ vestis subtilitate, quasi de industria, sive potius ex intemperantia augebatur, infame *Physconia* nomen ex re tulit, quasi ventricosi et aquarioli, propter abdominis studium. *φύσων* enim ὁ γαστρὸς ἡ πύλξις, ἀπὸ τῆς φύσεως, quod est, intestinum crassum. Cui et Persius ait:

Pinguis aqualiculus propenso sesquipede exstat.

149. Plagæ occurrere. *Tom. III. Scorp. advers. Gnost. cap. 5. num. 35.*

Sumptum a gladiatoribus, qui vel adversarii petitionem corporis declinatione effugiunt, vel parmula excipiunt, ut sit frustra conatus. Vide supra: *In B alium ictum considerare*, B. Hieron. contra Jovin. Quasi de loco videmur cedere, et adversario ferendi occasionem dare. Et: directa spicula clypeo refellere veritatis.

150. Plaudere in sinum. *Tom. V. lib. de Pudic. cap. 9. num. 42.*

Si qua vobis exempla in sinum plaudent, hoc est, tam grata vobis accidant, quæ informatam in animis vestris opinionem videantur confirmare, ut inde tacitam apud vos voluptatem sentiat, vestroque affectui indulgeatis. Apud Homer. *ἐν θυμῷ χαίρειν*. Tib. *In tacito gaudere sinu.*

151. Plaudere parti. *Ibidem, cap. 16. num. 160.*

Legitur apud. Tertull. *diversæ parti supplaudere*, C vel *subplaudere*, quasi suffragari et subscribere aliorum sententiæ. Ab iis qui pedibus strepitum edunt, vel manuum complosione approbant. Cicero: Pedem nemo in illo iudicio supplaussit.

152. Polycrate felicior. *Tom. I. Apolog. cap. 11. num. 173.*

Polycrates, Sami Tyrannus, aureus fortunæ fœtus, cui ad nutum voluntatemque omnia fluxerunt. Sed qui tamen prosperum ad invidiam usque vitæ cursum miserabili exitu in Mycalensis montis vertice cruce suffixus conclusit. Val. Max. lib. 6. cap. 11.

153. Pompeio sublimior. *Ibidem.*

Pompeii elogium habes apud Cicer. Orat. pro Leg. Manil.; Apud Plin. lib. VII. toto cap. 26, a quo ait non modo Alexandri Magni rerum splendorem æquat, sed etiam Herculis prope ac Liberi. Cognomentum Magni cum Alexandro commune, communem quoque sublimitatis titulum dedit.

154. In ponti æstu medio hæcere. *Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 7. num. 50.*

Virgilius lib. V.

Saxis in procurrentibus hæsit. Et:

In scopulo luctantem brevibusque vadis.

Et lib. X.

Indicta vadis dorso dum pendet iniquo,

Quæ, uti Tertullianicum, Proverbialiter accipi possunt. Contrarium erit ex eodem lib.

Labitur alta secans, fluctuque æstuque secundo.

Æstus autem aliquando accipitur pro ipsa maris crescentis decrescentisque commotione, hoc est, accessu sive incremento, vel recessu sive reciprocatatione. Aliquando pro arena illa instabili, quæ absorbet et haurit omnia. Virgil.

Furit æstus arenis.... Et
Æstu miscentur arenæ

Similia illa: Hæcere in iisdem scopulis, in aqua, in vado, in salebra. Metaphoræ a navigantibus ductæ, qui vado illisa navi cursum institutum tenere non possunt. Sic dum navis æstu reciproco huc et illuc impellitur, neque progredi potest, ut significetur proverb. Se non extricare aut expedire, non satisfacere argumento, sed eodem relabi. Vide: *Fluctus utrinque.*

155. In præruptum imponere. *Tom. III. lib. IV. adv. Marc. cap. 37. num. 607.*

Præruptum, substantive, ut abruptum quidquid altum et præceps, saxa *prærupta*, et mons *præruptus*, altus. Plin. Græcis τὸ ἀπὸ κρημνῶν, unde proclive præcipitium. Explicat se Tertullianus: *Sciens præceps ituros homines, ipse illos in præruptum imposuit*: ut sit: aperto periculo exponere, nec satis providere, ne quid mali contingat, ut si homini avaro et furi pecuniæ administratio committatur, adolescenti libidinoso pudicitia virginum.

156. Profundum inenarrabile. *Tom. II. lib. de Idol. cap. ult. num. 169.*

Qui navi excussi in maris profundum delabuntur, natatione vix unquam emergunt de periculo ineluctabili. Vide *Hypobrychium*, et: *Naufragium*. Contrarium erit illud Virgil. lib. V.

Fundo vix tandem redditus imo est.

et lib. 6.

Adnabam terræ, et iam tuta tenebam.

157. Ad regulas perducere. *Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 22. num. 153.*

Regula, alias norma, est instrumentum fabrilis quo structuræ longitudinem, an respondeat, exigunt fabri, et utitur Tertull. verbo fabrilis, ad examinandam Dei bonitatem. Hinc illa: *Regula* rectior, Amussi exactior, ad perpendicularum et amussim. Rem diligenter expendere, ut omnibus suis partibus numerisque absolute tractetur.

158. Sardanapalo mollior. *Tom. I. lib. de Pall. cap. 4. num. 79.*

Sardanapalus postremus Assyriorum Rex, vir muliere corruptior, inquit Just. lib. 1, qui inter scortorum greges inventus, purpuram colo nere, et muliebri habitu, cum mollitia corporis et oculorum lascivia omnes fœminas anteiret, pensa inter virgines partiri, adeo ut ejus cognomen ob insignem molliem in proverbium abierit apud Græcos et Latinos.

159. Scenam decurrere et desaltare. *Tom. III. lib. III. adv. Marc. cap. 11, num. 7.*

Scena, proprie fons theatri, locus nimirum Acto-

rum, obstructus peripelasmatis, e quo in proscenium acturi histriones prodibant. Frequenter pro ipsa fabula, Tragoedia, aut comoedia. Virgil.

Scenis agnatus Orestes;

id est, Tragoediis celebratus et frequenter actus. Morat.

Quam non adstricto percurrat pulpita socio.

Pulpita pro scena, hoc est, quam inconditas et male aptas conscribat comedias. Erit igitur *decurrere secum*, porficere ejus rei, quae instituta erat, summam. Cicero: Quae abs te breviter de arte decursa sunt. *Decurrere scenam phantasmatis* Tertull. est, omnino et absolute probare carnem Christi phantasma tantum fuisse, et in eo probando haerere. Sic Cael. ad Cicer. lib. 8. *Scena* totius rei, hoc est, id in quo tota res vertitur, et consumi debet. Lib. advers. Valentin. appellat Tertull. *desultoriam virtutem*, instabilem et male firmam et motoriam, et inde: *desultorii homines*, a desultoribus equitibus proprie etiam usurpat, uti *decurrere*, ut *desaltare*, sit saltu mimico representare. Nam in *scena*, orchestra chori propria est, sicuti *scena* histrionum, in qua mimi solebant suas actiones exhibere. ἀρχαῖος, ars saltandi, et ipsa saltatio, ut alludat ad utroque utroque verbo, et ad comicos histriones, et ad mimos, et ab iisdem diversas trahat metaphoras.

160. Scalpellum immergere. Tom. I. lib. de Pall. cap. 11. num. 173.

Scalpellus, vel *scalpellum*, est scalprum chirurgicum, *πτερόμαχον*. Nescio an etiam *scalpella*, ut pistilla Plauto, pro pistillo, vulgo lanceola, a chirurgis tractum. Nam voce *acerbitati*, videtur cholericus humoris in Vedio abundantia significari. Cicer. pro Sest. Non ea est medicina, quum sanæ parti corporis *scalpellum* adhibetur. Solent chirurgi immerso *scalpello* venam incidere, et humorem redolentem elicere. Usus erit proverbii in morborum anhiu medicina, uti et ea quae consequuntur apud Tertull. *Catharticum dare*.

161. Scipione justior, et militarior. Tom. I. Apolog. cap. 11. num. 173.

Plinius, lib. 7, num. 27. Cato primus tres summas in nomine res prestitisse existimatus est: Optimus orator, Imperator, Senator; quae mihi omnia etiam si non prius, attamen clarius fulsisse in Scipione Æmiliano videntur. Ejusdem laus apud Cicer. lib. de Amicit. Justitia et bonitas in altero Scipione Nasica, commendatur. Utrumque tamen et justitiae et militaris scientiae studium Scipioni minori sive Æmiliano attribuit Lælius apud Cicer. lib. eodem. Major, sive Africanus, utraque etiam laude excelluit.

162. Scythia tetrior. Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 1. num. 11.

Vide adnotat. Pamelii. Gens *scythica* omni memoria, et omnium fere gentium scriptorumque existimatione ad bella et ad immanitatem magis, quam ad ullum humanitatis studium nata.

A 163. Sylvam caedere et truncare. Tom. I. Apolog. cap. 4. num. 50. et 51. et lib. de Præscript. adv. haer. cap. 37. num. 222.

Quo jure sylvam meam caedis, quae a jure civili transfertur omnia; hoc est: quid in meam possessionem irruis? in meam messem falcem immittis? Apolog. *Totam itam veterem et squallentem sylvam legum, novis principatum rescriptorum et edictorum securibus truncatis et caeditis*. Sylva Latinis, uti et Græcis ὕλη, metaphorice, pro copia et materia. Cicero: Omnis ubertas et quasi sylva dicendi et: Rerum et sententiarum *sylva*. Hoc autem proverbium sumptum ab arboribus, quae vel putantur ne sylvescant sarmentis, et in omnes partes nimiae fundantur, vel radicibus una cum trunco exciduntur.

B 164. Sylvam caedere, eradicare, et excaudicare. Tom. V. lib. de Pudico cap. 16. num. 135.

Quantum securi omnem sylvam libidinum caadat, et eradicet et excaudicet. Addit, *Ne quidquam de recidivo fruticare permittat*. Est penitus aliquid abolere, idemque cum superiore. Nam truncus est stipes ipse ramis et frondibus exutus. Caudex cum frondibus. Itaque truncare, et *excaudicare*, eadem.

165. Sylvam ingentem commovere. Tom. V. lib. de Trinit. cap. 16. n. 81.

Sylvam scripturarum commovere circa aliquid. Multa excutere, et undique argumenta desumere, lato campo evagari.

C 166. Quanta sylva. Tom. III. lib. de Anim. cap. 2. num. 30.

Quae vis? quae copia? quam ampla lateque patens materia?

167. Socrate sapientior. Tom. I. Apolog. cap. 11. num. 137.

Non modo hominum existimatione, sed Pythiam Apollinis oraculo sapientissimus judicatus *Socrates*, et cunctis praelatus proditur. Plin. lib. 7. cap. 31. Cicer. lib. de Amicit.

268. Solis pectines. Tom. III. lib. adv. Valent. cap. 3. num. 24.

In *pectinibus*, quibus comas vel discriminamus vel pectimus, radii densi et rari, a solarium radiorum similitudine, dicuntur; et reciproca metaphora: *pectines solis*, quod omnem in partem radios, quasi crenula instar pectinis intercisos emittat. Unde apud Lucret. *Tetra diei*, quasi missiles, telorum in morem, radii. Et *ἡ δὲ τοῦ ἡλίου ὁπλίστη*, Sol. At cum his verbis, puerorum terculamenta, uti et, *Lamiae turres*, significantur, consueverunt fortasse putrices, vel puerilem ejulatum compecere, vel obstinatam, dum caput sibi pecti non ferunt, contumaciam, hisce verbis infringere, dum *pectines solis*, veluti strigiles, ad se afferri imperant.

169. Solis radio scriptum. Tom. III. lib. de Resurr. carn. cap. 47. num. 341.

Pro perspicuo, et eo quod claret. Nam quae maxime constant, maximeque in confessa sunt, ea sole cla-

riora dicimus. Hinc illa : In sole caligare ; adversus solem loqui. Lib. de Pudicit. cap. 7. *Quibus exquirendis non lucernæ spiculo lumine, sed totius solis lancea opus est.*

170. In solido esse. *Tom. V. lib. de Pudicit. c. 10. num. 83.*

Securum esse, et bene firmum, munitumque. Cui opponit : *Pendente vestigio ingredi, et : In gradu totum esse, Decuti de tenore.* Huic similia : Duabus ancoris fultum esse. In vado esse. Virg. lib. II.

Multos alterna revisens
Lusit, et in solido rursus fortuna locavit.

171. Ad speculum respondere. *Ibidem. c. 8. num. 64. lib. IV. adv. Marc. cap. 31. num. 511.*

Adversus speculum-parabolæ, dixisse videtur pro sensu anagogico, sive ipsa anagoge, qui est sensus scripturarum, parabolarum, oraculorum mysticus et reconditus ; quique interius et quasi sub cortice latet. Sic *ad speculum respondere* (uti in rebus fabrilibus, ad regulam, amussim, perpendicularum) erit omnia ea, quæ parabola proponuntur, posse accommodari iis, quæ eadem significantur. Et, ut loquitur Tertullianus, *exempla peræquare.*

172. Spongia Marcionis. *Tom. III. lib. V. adv. Marc. cap. 4. num. 43.*

Usus spongiæ plectoribus in colore delendo ; quod patet ex Plin., lib. 35. cap. 10. de Pictorib. et de Protogene. Absternerat sæpius, mutaveratque penicillum, postremo, spongiam eam impegit, invisio loco tabuke. Auson. in Epist. quadam : Fuco tuæ emendationis adjecto impingas spongiam, quæ imperfectum opus equi male spumantis absolvat. Usus etiam in extergendis mensis numulariorum, præcipueque abacis, in quibus scribebant, et inducta spongia corrigebant. Et in palimpsestis, hoc est tabellis membranise deletitiis, in quibus stylo graphiario exarare solemus. Hinc Augustus, Ajacem Tragædiam, quam conscriptam a se dederat, in spongiam decubuisse dicebat, ad exemplum Ajacis, qui in ferrum incubuerat. Aristides in Orat. quadam οὐδὲν δὲ τῆς Στρησιχόρου παλινωδίας, ἀλλὰ σπόγγος λίσσεται, nihil opus fuerit Stesichori palinodia sive recantatione, sed spongia medebitur. Sic quum Marcion, quos vellet, sacræ Scripturæ libros deleret (quod declaratum est supra : *Abruptum amplissimum salire* ; et hoc loco statim subiungit : quæ abstulit, quæ servavit), spongiam Marcionis appellavit, audaciam illam in expungendis Libris, et censoria temeritate intercidendis.

173. Sportulam furunculus capiat. *Tom. III. lib. III. adv. Marc. cap. 16. n. 111.*

Sportula, a sportulis sparteis, nummorum receptaculis dicta, donarium, sive potius obsonium, quod divites Rom. saluatoribus dabant, ipsi secreto cœnantes. Cui opposita Recta cœna, quam civiliores clientibus saluatoribus suis legitimum convivium exhiberent, quæ olim pauperibus tantum dabatur, postea divites etiam sportulam captare et exposcere

A cœperunt. Qui vero quum cliens non esset, nec ordinarius saluator, alii sese ingerebat, et sportulam accipere ignotus contendebat, furunculus hoc loco dicitur. In eum conveniet qui falso sibi quid vindicat, ut deus Marcionis nomen Christi.

174. Stipulam quis in alieno oculo facilius perspicit, quam in suo trabem. *Tom. I. Apolog. cap. 39. num. 510.*

Proverbium Evangelicum, Matth. 5. et Luc. 6. quo philanthia notatur eorum, qui aliorum vel minimis vitiiis offenduntur, suis et maximis blandiuntur ; κάρρος, stipula Tertullian. vulgatæ editionis interpreti : festuca. Horat.

Qui ne tuberibus propriis offendet amicum
Postulat, ignoscat verrucis illius æquum est.

B Et aliud Proverb. Pustulas alienas, ulceribus scatenas.

175. Sub sinu et tunica. *Tom. V. lib. de Fug. in persecut. cap. 12. num. 89.*

Addit Tertull. ut furtivo, et opponit : coram toto mundo. Quidquid propatulo non sit, sed insidiosè et clam, remotis arbitris, et aliena conscientia, sub sinu fieri dicitur. Sic : In sinum conferre, vertere, id est, in privatum commodum referre. Et Plinio Scaurus dicitur rapinarum provincialium sinus, qui in suæ avaritiæ voraginem omnia converteret. In sinu gaudere, est gaudium suum in vulgus non edere, nec palam facere.

176. Sylla felicior. *Tom. I. Apologet. 11. num. 173.*

C Huic Syllæ felicitatis ostentum datum est fulmine, ut ait Plin. lib. II. cap. 54. Unus hominum, inquit idem Plinius, lib. VII. cap. 44. ad hoc ævi, felix sibi cognomen asseruit. Quam temeritatem cum stultitia conjunctam eodem loco refellit.

177. Tanti vitreum, quanti margaritum ? *Tom. II. lib. adv. Marc. cap. 4. num. 58.*

Istud non solum legitur apud Tertull. sed etiam apud B. Hieronym. Quo dicto summa rerum inæqualitas significabitur. Margaritarum, alias unionum, summum inter gemmas pretium. Vitrum vilissimum, quod tamen margaritam mentiri potest, et imperitis imponere, explicat se Tertull. et hæc inter se confert, *Terrenam gloriam, gloriam cælestem, præmium laudis humanæ, divinam mercedem.*

178. Tempus omnia revelat. *Tom. I. Apolog. cap. 7. num. 107.*

Seneca : Veritatem dies aperit. Horat.

Quidquid sub terra est in apricum proferet ætas,
Defodiet, condetque nitentia.

χρόνος πάντων βασιαντής, tempus omnia explorat. Et Sophocli χρόνος dicitur πάνθ' ὁρᾶν καὶ ἀκούειν καὶ πάντα ἀναπτύσσειν, omnia videre et audire, etiam in apertum prolaturum. Atque hinc Veritas Temporis filia apte dicitur, quæ temporis progressu, quum aliquandiu delituerit, in lucem emergat. Hinc illud : ἄγε δὲ πρὸς τὸ ἀλλεῖν χρόνος. At veritatem tempus in lucem eruit.

179. Terræ filii. *Ibidem* cap. 10. num. 162.

Videantur adnot. Pamellii. *Terræ Filios* (inquit Tertull.) *vulgus vocat, quorum genus incertum est, γῆγενες*, et inde gigantes, quasi e terra nati. Apud Juvenal. Fraterculus gigantum, pro ignoto. Persius: Progenies terræ. Vide supra: *De cælo supervenit*.

180. Terram gravem imprecari. *Tom. I. lib. de Testim. animæ. cap. 4. num. 21.*

Solebant antiqui, ut ex omnibus fere patet latinis Poetis, manibus ejus, cujus memoriam, ut Tertull. ait, *cum alicujus offensæ morsu facerent*, et maledicere vellent, *terram gravem imprecari*; ejus vero cui gratiam deberent, ossibus et cineribus refrigerium comprecari. Et mense præsertim Februario duodecim continentes dies, pro impetranda mortuorum manibus quiete, populus lustrationes et piacula faciebat. Hinc illa:

Molliter ossa cubent,.....
Et cinerem tellus non onerosa promat.
Ossa quæta precor tuta requiescere in urna,
Et sit humus cineri non onerosa tuo.

181. Thales in puteum. *Tom. III. lib. de Anim. cap. 6. num. 89.*

Vide hoc proverbium tractatum a Platone in Theæteto. De iis qui nec pro pedibus prospiciunt. *Thales* e septem Græciæ sapientibus unus et primus, dum celestia intentius contemplantur, in foveam incidit. Hinc a vetula sive ab ancilla irrisus.

182. Themistocle sublimior. *Tom. I. Apolog. cap. 2. num. 173.*

Militarem illum appellat Tertull. Hinc legendum videtur *militarior*, vel militiæ aut militaris artis peritior. Ipsius autem adolescentis gloria emicuit bello Medico, pugna Marathonica, sub auspiciis Miltiadis. Deinde aliquot annis post dux Atheniensium, adversus Xerxis navales copias ad Salaminem memorabili cum laude conflixit.

183. Titulum dispungere. *Tom. V. lib. de Monog. cap. 8. num. 55.*

Dispungere rationes apud Jureconsultos est computum, ut vulgo loquimur, examinare, sive, ut Papiam. describit, conferre accepta et data, et alibi: percontari, examinare, describere rationes, pro eo quod est *dispungere*. Aliud est expungere, quod est punctis circumducere et tollere, et quasi rem connectam eximere e codice. Utitur Tertull. metaphora a ratiocinatoribus ducta, et a censoribus, qui in tabulas referunt nomina et titulos eorum qui profitentur. Si proverbialiter usurpare placet, erit: rationem vel causam idoneam sit an contra, expendere; vel dijudicare idoneus sit quis ad munus aliquod obeundum et suis dotibus effatim instructus. Lib. IV. advers. Marc. *Crentorem* vocat *judicem* et *dispunctorem* meritorum. Lib. V. *dispunctionem boni atque mali operis*. Lib. de Patient. *Omnis injuria quum patientiam offenderit, eodem exitu dispungetur, quo telum in petra libratum et obusum*, hoc est: evanescet et irri-

A tus erit conatus, uti evanescent ea quæ delentur sive dispunguntur, pro expunguntur.

184. Titulum incidete. *Tom. III. lib. I. adv. Marc. cap. 9. num. 57.*

Incidere est notare aliquid in monumentis rerum gestarum. Cicero: *Incidere* elogium (aliis, et Mureto imprimis elogium) in sepulcro, in æs, in marmore. Plin. de Pomp. Magno, cap. 26. lib. VII. commemorat titulos victoriarum et triumphorum notatos. Quem ad morem allusit Tertull. ut sit, publico cognomento honestare vel infamare, et elogio nobilitare.

185. Tullio eloquentior. *Tom. I. Apolog. cap. 11. num. 17.*

M. *Tullii* elogium habes lib. VII. nu. 50. apud Plin. ubi eum vocat *facundia* Latinarumque litterarum parentem. Quintil. lib. IX. Instit. In quem, ait, copiam Platonis, vim Demosthenis, suavitatem Isocratis fuisse transfusam.

186. Vanitatem vanitate depellere. *Tom. III. lib. IV. adv. Marc. cap. 30. n. 496.*

Est artem arte, mendacium mendacio eludere. Frivolum argumentum, et ad rem non accommodatum, frivolo et alieno infringere et refellere. Illa persimilia: Cum vulpe vulpinari, cum Cretensi cretizare.

187. Venas deducere. *Tom. V. lib. de Trinit. 1. cap. 2. num. 131.*

Translatio ducta a fontibus, unde rivi et quasi venæ aquarum deducuntur. Hinc illa: Divite vel tenui vena, quod fontium alii angustiore vena manant, alii majore, ut flumen efficiant; vel etiam a metallis, quorum venæ, ut genere, ita copia interdum differunt. Quintil. Plenior canali fluunt. Et poetæ venas ab Homero tanquam Poeseos fonte, duxisse dicuntur.

188. Via eadem sursum et deorsum. *Tom. III. lib. II. adv. Marc. cap. 28. n. 195.*

Hoc proverbium Heraclito usurpatum, transferre videtur Tertull. ad suam argumentandi rationem. Nam eo faciunt: Supra, et infra sc. Hæc quidem ad dignitatem, illa sursum ac deorsum ad locum spectantia. Hoc enim vere est adversus Marcionem antitheseis æmulas facere, quæ non solum in sententiis, si ignoravit, omnino non scivit, sed in vocabulis, quæ dixi, consistant. Heraclitus usurparit forte in Psychicis disciplinis hoc obscurius dictum; quum Sursum ac deorsum in loci ratione sint ex numero eorum quæ dicuntur *ἄρξ* et *τε*, sive relata. Cicero: *Ferri sursum* rectis lineis, et *deorsum* ad lineam. Atque ita Tertull. argumentationem suam, *τὸ αὐτὸν* Heracliti axiomate probat.

189. Viva voce. *Tom. III. lib. de Præscript. adv. hæret. cap. 21. num. 128.*

Huic statim opponitur, *per Epistolas*, subintell. prædicando. *Viva vox*, quasi vivida atque efficax ab ipso pronuntiantis ore, percepta, in qua nativa et genuina elucescit gratia, et actio cum motu, quæ in orationis est vita, inherescit. Quæ omnia a scriptura,

quæ veram vivamque vocem tantum imitatur, sunt A 190. Umbram sine lumine colorare. *Tom. III. lib. adv. sejuncta.* Quinet. Actio orationis quasi vita est, rerum inventio ossium instar est: ordo nervos imitatur, elocutio carnem, cutem et colorem refert; memoria spiritus vice fungitur. Quibus omnibus accedit pronuntiatio, velut motus quidam vitalis. Nullum enim certius argumentum vitæ, quam motus; unde flumina viva, a motu. B. Hieron. in Præfat. Gen. Habet nescio quid latentis energię *viva vox.* Huic opponit, ut dixi, Tertull. *per Epistolam prædicare.* Et aliis: Muli magistri, quæ sunt scripta eorum, qui eruditi ingenii monumenta posteritati litteris mandata reliquerunt, quasi vocis et vitæ expertes.

Hermog. Ap. 2. num 12.

Ab arte pictoria, quam Hermogenes exercuerat, tractum. Prima picturæ initia (inquit Plin.) *umbra* hominis lineis circumducta, quæ linearis dicta, secunda singulis coloribus, et monochromatos appellata. Itaque prima sine ullo colore fuit, adeo ut quos pingerent, adscribere esset institutum. Deinde lineæ colorari cœptæ testa trita. Cujusmodi picturæ in arte tectonica par est *ἡχογραφία*, quæ est aræ jacens efformatio et superficialiaria descriptio, futuri operis specimen exhibens: Detorquebitur ad sermonis, argumenti, rei demonstratæ obscuritatem.

ARGUMENTA CAPITUM PROUT IN MSS. CONCIPIUNTUR,

NAM COPIOSIORA ET ACCURATIORA NOS SINGULIS CAPITIBUS PRÆFIXIMUS.

CAPUT I. De iniquitate judicandi.

- II. Contra Inquisitionem.
- III. De Nominis exprobratione.
- IV. De Legibus.
- V. Contra Idola.
- VI. De Legibus neglectis.
- VII. De Infanticidio et Fama Incestus.
- VIII. De Fama Incerti.
- IX. De Sceleribus Gentilium.
- X. De non colendo Idolo.
- XI. De hominibus post mortem in Divinitatem allectis.

CAP. XII. Contra Deorum Simulacra.

- XIII. De irreverentia erga Deos.
- XIV. De Sacrificando.
- XV. De Fubulis et Mimis Deorumque sæliti-
tibus.

CAP. XVI. De Capite Asinino et cæteris insignibus, quæ Christiani dicebantur colere.

CAP. XVII. De Deo.

- XVIII. De Prophetis et Scripturis Dominicis.
- XIX. De Moyse Propheta.
- XX. De Statu Temporum.
- XXI. De Christianis et Judæis, Christo et Om-
nipotente.

CAP. XXII. De Dæmonum natura.

- XXIII. De Phantasmatibus magicis et dæmo-
niacis.

CAP. XXIV. De Varietate Deorum.

B — XXV. De Religiositate Romanorum.

- XXVI. De Regno Dei
- XXVII. De Spiritu Dæmoniaco.
- XXVIII. De Regno Imperatorum.
- XXIX. An possint prodesse Idola.
- XXX. De Precibus Christianorum.
- XXXI. De Oratione pro inimicis, pro Imperio
et potestate Imperatorum.

CAP. XXXII. De non jurando per Genium Cæsaris.

- XXXIII. Pro Imperatore.
- XXXIV. Pro Augusto Imperatore.
- XXXV. De Solemnibus Cæsarum.
- XXXVI. De Æqualitate omnium personarum.
- XXXVII. Ne malum contra malum.
- XXXVIII. De Cætu.
- XXXIX. De disciplina Christianorum.
- XL. Contra Ethnicam rationem.
- XLI. Quod Deus spernitur et statuæ adorantur.
- XLII. Quod Infructuosos dicunt.

C — XLIII. De Lenocinio.

- XLIV. De Custodiis Ethnicorum.
- XLV. De Innocentia Christianorum.
- XLVI. De Christianis et Philosophis.
- XLVII. Quod Philosophi et Poetæ sua ex Lge
Dei desumpserint.

CAP. XLVIII. De Resurrectione Corporis.

- XLIX. De Tolerandis Christianis.
- L. Præstantia doctrinæ Christianæ.

LECTORI CANDIDO

S. P. D. SIGEBERTUS HAVERCAMPUS.

Sæpè Africa novi aliquid. Illa, solitudine horrida, D ferarum alitrix, scholas bestiarum, Romanorumque olim mœnura, mille, diversa horrois specie roborisque am- plitudine, dilavit animalibus. Illa in sanctissima Mar- tyrum corpora, spectante læta Romuli plebe, spectato- ribus non dissimilia Lybica immisit monstra. Fuit eadem Africa, quæ non vulpes solum, doli plenum

genus, triste malum vis, protuberantibus primum in Ecclesia Christiana vitibus, procreavit; sed et metuen- dos dentibus apros, vineta ipsa effodientes, horre dum rugientes leones, inmitesque ursos subministra: . At vero sicut ad temperandam Urbis Æternæ, quæ falso nomine sibi blandiebatur Roma, lætitiā, Afri præ- sertim efflagitabantur venatores, qui, viribus valentes,

frustrandique bestiarum morsibus artifices, impetum A earum eluderent, ipsasque conficerent; sic etiam satis magnum æterna vere Dei veri Civitas contra Valentianuos, Gnosticos, Arianos, similiaque Naturæ portenta, genitum ex eadem sibi Africa vidit præsidium. Quid enim Augustini ego subtilitatem et eruditionem laudem? mellisquam Lactantii eloquentiam probem? Arnobii doctam curiositatem persequar? Undique in Cypriani scriptis relucens pietatem, quam ipse sanguine suo signavit, suspiciam? Quid denique, qui uno etiam libello multum veræ gloriæ meruit, Minucii admirer rotundum et lenesfluens eloquium! Unus instar omnium est TERTULLIANUS, in quo multum sibi placet Augustinus; Omnis generis litterarum peritiam agnoscit Lactantius; Quem sequendum sibi proponit Arnobius; Magistrum, quoties libros ejus poscit, vocat Cyprianus; in suo denique Dialogo, qui velut contractum ex vasto Apologetici hujus pelugo sinus est curvamen, tantum non transcribit Minutius. De quo quidem TERTULLIANO, quid Veteres et Recentes Auctores non sine laudum cumulo senserint, quamvis hic exscribere mihi non sit propositum, tamen non possum, quin pauca delibem. Et Veterum quidem perhonorifica testimonia hisce contraxit Vincentius Lirinensis, quinti seculi, cui illum Cangius, assignat, non ipsacundus scriptor. Ille, inquit, apud Latinos nostrorum omnium facile princeps judicandus. Quid enim hoc viro doctius? Quid in Divinis atque Humadis Rebus exercitatus? Nempe omnem Philosophiam et cunctas Philosophorum Sectas, auctores assertoresque Sectarum, omnesque eorum disciplinas, omnem historiarum et studiorum varietatem mira quadam mentis capacitate complexus est. Ingenio vero nonne tam gravi et vehementi excelluit, uti nihil sibi pene ad expugnandum proposuerit, quod non aut acumine irruperit, aut pondere illiserit? Jam porro orationis suæ laudes quis exequi valeat? Quæ tanta, nescio qua, rationum densitate conserta est, ut ad consensum sui, quos suadere non potuerit, impellat: cujus quot pene verba, tot sententiæ sunt, quot sensus, tot victoriæ. Ex Recentioribus quidem, Illustris Nobilitatis Josephus Scaligero sublimius et perfectius in omni genere doctrinæ et Scientiarum non novit Orbis eruditus. Vide itaque quantum sit a laudato laudari. Verba ejus sunt in Primis Scaligeranis pag. 96. « TERTULLIANUS semper in

manibus habendus accuratè legendus est, tum propter Linguae Romanæ proprietatem, tum propter disciplinarum ac litterarum omnium cognitionem; Fuit enim doctor omnisfusus et argutus, qui illotis manibus tractandus non est, nec obiter legendus, ubique enim remoratur lectorem. TERTULLIANUS certe excellentissimus auctor est in omnibus. Exstant etiam doctissimi et accuratissimi Lipsii litteræ, lib. iv. Ep. ix. ad Jacobum Pamelium, in hunc sensum. « Audio te, clariissime Pamelii, in emendando TERTULLIANO esse. Major, an melior a te res suscepta, nescio. Scriptorem plenum antiquæ et reconditæ doctrinæ corrigere arduum; eandem correctum dari, non solum vestra Theologorum interest, sed nostra omnium, qui litteras

Græcas Romanasque tractamus. « Merito itaque nobili litterato, et diffusæ eruditionis Barthio audit PATER ERUDITIONUM, lib. Adversar. xiii. Cap. xvi. Apud quem lib. xix. Cap. 1. hæc etiam legi possunt. « Scriptorum, quantum ad nos venit, eruditior nemo est, exque quo plura condiscere possis, quam TERTULLIANUS, « Nullus in eo apex est non cum cura positus, ut, quo pacto alii inopia, hic abundantia litterarum peccare nonnunquam videatur. » Quibus merito adjungendum Thomæ Campanellæ testimonium, viri cujus ingenii vehementiam et judicii acrimoniam sæpe sum admiratus. Ille in Libello de Libris Propriis et Recta Ratione Studendi Cap. ix. Edit: Crenianæ pag. 216. ubi victis et vitia Scriptorum quorundam, qui Theologica tractant, enumeravit, ita in hoc Nostro Auctore finit.

TERTULLIANUS denique ut Theologorum Magister, plus probat duobus verbis, quam cæteri mille argumens: gravis, arduus, acer, efficax, brevis, concinnus: philosophicæ grammaticæ, non autem civilis cultor, et suo africanismo homines velut ad peregrinas merces alliciens.

Quid igitur mirum, si tantus Auctor non tantum tam insignes laudatores, sed et omnium Gentium invenerit Commentatores. Cum TERTULLIANI enim novine consecrata Æternitati, ex omni statu et disciplina, manebant nomina RHENANORUM, PAMELIORUM, JUNIORUM, DE LA CERDARUM, HERALDORUM, GOTHOFREDORUM, SALMASIORUM, RIGALTIORUM. Ut jam taceam ZEPHYROS, BARREOS, GAGNEOS, LATINIOS, GELENOS, MERCERIOS, WOUWERIOS, aliamque satis numerosam eruditorum turbam, qui hujus Auctoris studium publicis ingenii sui monumentis testatum posteris voluerunt. Et ex his quidem plurimi cuncta nobis TERTULLIANI Opera elucidationibus suis exornata dederunt. Inter quos primus RHENANUS, (cui et hunc et plurimos alios Auctores in lucem protractos grata debet posteritas) bis terve repetitis editionibus, GELENUM BARREUMQUE habuit secutores, PAMELIUM dehinc JUNIUMQUE, et egregiæ doctrinæ LUDOVICUM DE LA CERDA. Post quos, ut et quemdam GEORGIUM AMBINATEM, qui operosi sui Omniloquii trium voluminum hiatu nihil dignum præstitit, tantum non ex mortuis redivivum retraxit notæ doctrinæ vir NICOLAUS RIGALTII. Cujus editiones sæpissime Parisienses sub prælum revocarunt, PHILIPPI PRIORII auspiciis, sed ipsius Rigaltii inquinatiores multo, ut sæpius a Nobis in hoc uno libello est ostensum. Per partes vero iverunt reliqui, vel Emendationes Notulasque ab Auctoris opere separatim editas reliquerunt. Quos inter eminet industria DESIDERII HERALDI, qui in hunc APOLOGETICUM, cui et Nobis animæ et cogitationes primum applicare libuit, Commentarium variæ eruditionis plenum, Digressionumque libros sane doctos condidit; sed et scriptum hoc jam olim FRANCISCUS ZEPHYRUS Paraphrasi quadam utcumque illustraverat, et ALDUS Baptistæ Egnatii secutus curam, ediderat separatim ad calcem Lactantii, Anno MDXV. et MDXXV. Quem tamen præoccupaverat Joannes Tacuinus, qui itidem Lactantio annexerat illum Venetiis, anno MDIX.

Et tamen post tot tantosque viros in publicum prodire

sum usus, non ut studium meum diligentiamque vindicarem, aut ex reprehensione florilegisque aliorum, quod detestor et odi, mihi laudis corollam texerem, sed ut Theologus Theologo TERTULLIANO, Theologisque nostris meam qualemcumque navarem operam; Ut ad Auctoris, omnium elogio, Græcarum Romanarumque antiquitatum et disciplinarum peritissimi, intellectum subministrarem, si quid se mihi, dum illum forte sub manibus tero, in utriusque Linguae Scriptoribus, quod ad hoc ejus Scriptum faceret, obtulit; quorum quidem lectione et versatione non inficior me a teneris valde fuisse delectatum raptumque; Benique, ut illi, si quis alius, posset tot medicos, corruptissimum adhuc et pessimum affecto, medicinam aliquam facerem. Quod ultimum, cum haud ignotum mihi esset, quam sit difficile, in hoc præsertim Auctore, vel ex his Magni Scaligeri verbis in Scaligeranis pag. 47. « Beza aliquid fecerat in Tertullianum, sed bene fecit, quod non edidit: difficile est aliquid in illum Auctorem edere sine MSS. cæpi et circumspicere subsidii illud genus, quo certe eruditi carere non possunt, nec arceri debent. » Nec tamen mihi excurrendum putabam Augustam Taurinorum usque, ubi sexcentorum annorum ætatem referentem hujus APOLOGETICI Codicem offendisse se testatur Mabilionius in Itinerario Italico, pag. 8. Consulant Membranas istas, quibus licet esse tam beatas. Nobis vero sese obtulit insignis Codex Membranaceus, in quo præter hunc libellum plurima TERTULLIANI scripta continentur. Occupat ille secundum inter MSS. instructissimæ bibliothecæ Lugduno-Bataræ locum, ibique, pag. 324. recensetur. Quem sicut valde veterem asserere non audent, tamen ex optimo et vetustissimo esse derivatum, nobis conferentibus liquido constituisse, et cum Fuldensi aliisque optimis in multis convenire, asseveramus.

Non enim puto usquam terrarum aliquos exstare Codices hujus APOLOGETICI, qui cum illo, qui quondam in Bibliothecâ Fuldensi fuit, singularitate et præstantia comparari possit. Hujus Codicis Lectiones Variantes ad exemplar quod Michael Julianus (non vero ut JUNIUS, qui illam editionem, quæ hinc a nobis etiam accurate est recensita, non inspicit, scribit, RENATUS LAURENTIUS) Lutetiæ Parisiorum Anno MDLXXX. RENATO LAURENTIO BARRÆO auctore edidit, adscripserat Franciscus Modius Brugensis, vir diligentissimus doctissimusque; quæ cum postea in Gasparis Scioppij manus pervenis-
sent, ab illo ad JUNIUM sunt transmissæ. Sed quoniam tota jam adornata esset ejus editio, ab illo ad calcem TERTULLIANARUM suarum notarum fuit rejecta. Quod vero mihi maxime semper mirum est visum, nec DE LA CERDA, nec ipse HERALDUS oculos in hanc tam nobilem Collationem coniecerunt, latuitque post illas JUNII Notas, nulli fere nisi GOTHOFREDO cognita. Donec acris vir doctrinæ NICOLAUS RIGALTIVS illis in emendatore sua prioribus editione usus est, sed ita, ut quæ ipsi placuerint, inde desumpserit, neque ullam reliquarum, quæ satis multæ erant, in Notis suis mentionem fecerit. Itaque et nobis satis sæcundum ex illa ipsa Collatione reliquit Spicilegium, cujus Lectiones ubique fideliter, prout fide dignissimus excerptit Modius, in Notis nos-

tris repræsentavimus. Accessit insuper accurata Codicis Agobardini Collatio, non quidem illius, ex quo tantum non ex inferis excitata jam leguntur reliqua TERTULLIANI scripta, et in quo solo et unico, depravatissimi hinc hactenus duo ad Nationes libri inveniuntur; sed tamen notæ satis bonæ, nullisque hactenus, quod et de Codice Lugduno-Batavo dictum sit, editoribus TERTULLIANI inspecto. Diversos esse duos istos Codices Agobardinos tribus mihi argumentis persuadeo. Primo, quod RIGALTIVS, qui quamplurimos Tertulliani libros ex MS. antiquissimo Agobardino ante octingentos, et quod excurrit, annos scripto, emendavit, singulisque libris prænotavit, ex quo libro et quot locis emendaverit, ante APOLOGETICI libellum hujus Codicis non meminerit. Secundo, quod in accuratissima Agobardini istius antiquissimi MS. Collatione, quam juxta Pamelianam Editionem sua manu instituit, Agobardi, non ipse adscripsit, Anno 1625. JOSIAS MERCERIUS, non vero JOANNES MERCERIUS, ut impressum in Bibliotheca, pag. 71. nisi plane fallat me memoria, qui illo libro sæpissime sum usus, APOLOGETICI oræ nullis notis conspersæ sint. Visitur autem hodieque is liber in Bibliotheca Lugduno-Batava, p. 71. Tertio præcipue, quod JACOBUS GOTHOFREDUS, Librorum Ad Nationes editor, qui ipse insignis hujus Thesauri, antequam Regia Gallorum Bibliothecæ inferretur, fuit possessor, ubi in Præfatione librorum Ad Nationes diligenter catalogum contexit illorum Librorum, qui Codice isto comprehendantur, APOLOGETICUM illis non annumeret. Hæc vero Collatio alterius Agobardini Codicis, quam Nos jam damus itidem a JOSIE MERCERI, qui a JOANNE MERCERIO, qui Antecessor Bituricensis fuit, et Notas in Tertulliani librum de Pallio conscripsit, et multum ante vixit, distinguitur, diligentia profecta est. Testatur id manus PAULI COLOMESII, qui hæc oræ Rigaltianæ editionis alteraverat. « In margine hujus voluminis habes JOSIE MERCERI Notas et Varias Lectiones e Codice Agobardino ab eodem erutas Descripsit Soudleje, prope Windoram in Edibus Vossianis PAULUS COLOMESIUS, Anno MDCLXX. » Hujus libri mentionem iniecerat mihi FRANCISCUS FABRICIUS, SS. Theologiæ in Academia Lugduno-Batava Doctor et Professor celeberrimus, seque eum possidere dixerat, petenti dein proferri jussit, et pro singulari sua humanitate copiam ejus fecit. Sed jam operæ ad finem usque Cap. XI. erant progressæ, quare postulare mihi res visa fuit, ut priorum undecim Capitulum Collatio Addendis insereretur. Par ratio habenda fuit alterius MS. Membranacei, qui recensetur in Bibliotheca Lugd. Bat. pag. 376. cum Cypriani aliorumque scriptis colligatus. Fugerat is liber primo diligentiam Nostram, sed tamen nuperrime a Nobis diligentissime collatus est, iisdemque Addendis Variæ ejus Lectiones insertæ sunt. Codex erat sane præstans, et licet scriptionis ratione prioribus Lugd. Bat. Membris minus nitidus, vetustate tamen et accurate superans. Usus sum præterea JUNII Editione, cui JOSEPHUS SCALIGER conjecturas nonnullas adscripserat, quæ debito honore nomini tanti viri ubique sunt redditæ; ut et ejusdem editionis exemplari, cui PETRUS SCAIVERIUS emendationes nonnullas ex Co

dicibus vetustis adjecerat, quod mihi dudum ex Bibliotheca almeloveniana in ejus distractione comparaveram. Refferri forsitan debent ad Codices Jesuitæ docti et amici Scriverii, Heriberti Rosveidi. Ad illum certe pertinent hæc, quæ libro suo olim præfixit doctissimus SCRIVERIUS: « Heribertus Rosvey epistola anno MDGIII. sexto « Maii ad me scripta: Nactus sum nuper duo exemplaria MScripta APOLOGETICI TERTULLIANEI, quæ « mire conspirant, et veteres lectiones tuentur contra « Criticorum acumen. Sane miratus sum magnum Scæ « ligerum, quod Gomphosin nobis in TERTULLIANO ex- « cogitarit, plausibili quidem conjectura, sed minime « necessaria, etc. » Nec plus apparet ibidem, Præter hanc MStorum Codicum accessionem, quotquot hactenus exierunt TERTULLIANI Operum, vel APOLOGETICI hujus editiones, diligenter acquisivi, contuli, et in quo variarent annotavi; ut novo imparatum me ad tantum Auctorem, et tam nobile ejus Scriptum, quale in primis hic APOLOGETICUS, accessisse dicturus sit. Quid vero præstiterim æqui lectoris erit judicare, qui sicubi lapsus fuero, quod et maximis ante me Viris in hoc ipso opusculo sæpissime accidit, et in isto scribendi genere evitare non potest, facile, ut puto, condonabit.

Supersunt adhuc quædam dicenda mihi, quæ pertineant ad vitam TERTULLIANI, mores, opiniones, non omnes in omnibus cum orthodoxa Ecclesia consentientes, tempus quo APOLOGETICUM hunc scripserit, quibus tunc partibus, et an Montani fuerit addictus, et cur huic APOLOGETICO quasi antebulones fecerit duos Ad Nationes Libros, Justinii Martyris scilicet, ut mihi observatum est, exemplo; sed hæc partim uberius ab aliis pertractata sunt, partim in ipso hoc Commentario perstringuntur, partim etiam proferentur a nobis in Prolegomenis ad reliquos, quos adversus Gentes variis titulis composuit libros, quod brevi jam si Deo humanarum rerum arbitro placuerit, Notis Nostris aliorumque illustratos, edere est animus. Et sane non mediocrem in illis diligentiam a Nobis positam esse, vel inde patet,

A quod ex duobus parvis Ad Nationes Libellis, non quæsitâ sed ultro oblata occasione, in hoc Nostro Commentario plus viginti mendas sustulerimus, in quibus, quoniam nullum a MSS. unico tantum superstite, superest subsidium, ingenio fuit indulgendum.

Id tamen seiri velim; magnam non modo curam in hoc APOLOGETICO a TERTULLIANO adhibitam, sed et his idem hoc Scriptum, hic illic paulum in verbis et oratione immutatum, ab illo in publicum emissum esse, quod Lectori evidenter, ut putamus, apparebit, si conferat, quæ a nobis afferuntur paginis 292. b. 313, a. 409. b., et præsertim 439, a. b. Nec id mirum videri debet, etiamsi nullus ante nos observaverit, cum idem et Lucretio et Lucano accidisse in promptu sit ostendere; adeoque non immerito Hugo ille Grotius idem judicium de Lucano ferat lib. VI. versu 187. agnoscatque in multis Auctoribus id observari posse Conradus Rittershusius, in Commentario ad Oppianum, cujus verba inde excerpta exhibentur a Gaspere Scioppio De Arte Critica pag. 87. invictis denique argumentis evicerit magnus Salmasius in Notis ad Achillem Tatium.

Et hæc quidem hactenus, quæ si tibi placuerint, benigne Lector, spondemus, indesinenter operam nostram usui tuo profuturam, nam et multa habemus inchoata, semiperfecta, absoluta etiam, quæ non parco excutimus sinu, dum animus et otium suppetit, et dum

— integer ævi

Sanguis inest, solidæque suo stant robore vires.

C Namque ut sobrie præcipit Syracusani dulcis Musa Theocriti, Idyll. XIV. versu ultimo:

— ποιεῖν τι δὲ δὲ γένυ χλαρόν.

Dabam ex Museo meo, in pago Stad aan 't Harlingvliet, in Insula Overflakke, ipsis Calendis Junii, Anno MDCCXVIII.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS
TERTULLIANI

OPERUM PARS PRIMA,
IN QUÀ CONTINENTUR

LIBRI ANTE SUSCEPTUM AB AUCTORE MONTANISMUM SCRIPTI.

Series prima.

LIBRI APOLOGETICI.

APOLOGETICUS ADVERSUS GENTES.

AD NATIONES libri II.

DE TESTIMONIO ANIMÆ.

AD MARTYRES.

DE SPECTACULIS.

DE IDOLOLATRIA.

LIBER AD SCAPULAM,

APPENDICIS INSTAR.

APOLOGETICUS

ADVERSUS GENTES PRO CHRISTIANIS.

TOTIUS OPERIS ARGUMENTUM.

Imperante Septimio Severo, et cum Antonino filio res Romanas administrante, Tertullianus, veræ religionis ardore flagrans, illius ulpote sacris initiatus, moleste, pro eo ac debuit, patiebatur religionem, quæ efferre sese quodammodo cœperat, opprimi, sub initium persecutionis quintæ, qua sæviēte, insones passim Christiani, nulla sexus aut ætatis habita ratione, inauditis ante illam diem supplicii cruciabantur. Pro summa qua tunc pollebat facundia, Christianorum patrocinium suscepit, quorum adeo deplorata erat conditio, ut indicta causa, et solius nominis præiudicio damnarentur. Communi malo ac publico occurrere, et erumpentem in dies tempestatem, quantum in se erat, compescere, partes suas duxit, missaque hanc ob causam ad antistites romanos apologia, effrænatos aduersariorum impetus fregit tantisper ac debilitavit. Eo quippe vigore eaque eruditione causam egit, ut si rationibus et veritate disceptandum fuisset, gentiles

A omnes redeisset ad incitas. Justini martyr et Aristidis vestigia premere poterat, verum ita eloquentiam est imitatus, ut et dicendi caractere, et argumentorum pondere ac doctrinæ varietate, utrumque superasse videatur.

CAPUT PRIMUM.

ARGUMENTUM.— Cum sub Severo negatum esset Christianis in iudicio se defendere, scriptum hoc præsidibus Romani imperii obtulit auctor, ostendens hoc capite iniquam istam iudicandi formulam, per quam defensio negatur insonitibus, et veritas absconditur; cum interim tot tantique, qui quotidie ad hanc sectam transeant, illam aliqua consideratione dignam faciant, qui sæpe omnes, remoti ab aliqua perversitatis culpæ, ostendant sese longe alium affectum induisse, quam istum qui in maleficiis semperprehenditur.

Si non licet vobis, Romani imperii antistites (a),

CAP. I. — (a) Imperii antistites. Antistites vero ap-

in aperto et edito ipso (1) fere vertice (a) civitatis præsentibus ad iudicandum, palam dispicere (2) et coram examinare quid sit liquido in causa Christianorum; si (3) ad hanc solam speciem (b) auctoritas (c) vestra de iustitiæ diligentia in publico aut timet aut erubescit inquirere; si denique, quod proxime accidit, domesticis (d) iudiciis (4) nimis operata (5) (e) sectæ huius infestatio (f) obstruit viam (6) defensionis, liceat veritati vel occulta (g) via tacitarum literarum ad aures vestras pervenire. Nihil (7) illa de causa sua deprecatur (8), quia nec de conditione miratur.

A Scit se peregrinam (h) in ferris agere, inter extraneos facile inimicos invenire, cæterum genus, sedem (i), spem, gratiam, dignitatem in cælis habere. Unum gestit interdum, ne ignorata damnetur. Quid hinc (9) deperit (k) legibus in suo regno dominantibus, si audiat? Ad hoc magis gloriabitur potestas earum, quod etiam auditam (10) damnabunt veritatem? Cæterum, inauditam si damnent, præter invdiam iniquitatis etiam suspicionem merebuntur aliqujus conscientie, nolentes audire, quod auditum damnare non possint. Hanc itaque primam causam

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et in ipso loco *Paris*. Et edito, in ipso *Rigalt*.
 (2) Describere *Barr. MS. L. B.* Despicere. *Rhenan. Jun.*
 (3) Sed ad hanc *alii*.
 (4) Ita *Herald. Rigalt. Haverc.* Indiciis *cod. F. velt editio de G.*
 (5) Onerata *Paris*. Animis *M. F.*
 (6) Ita *Pamelius, La Cerdia, Rhen.* Viam *del. Jun. Herald.*

Rig. Haverc. ex MS. os defensionis *MS. F.*

(7) Nilus de causa *Junius*.

(8) Deprecaretur *Rhen. Paris.*

(9) Hic *Paris. Venet.*

B (10) Quod etiam *Rhen. La Cerd. Pamel.* Quod inauditam *cod. Pulem. Jacob. Bongars. et Hugol.* Quo etiam auditam *Herald. Rigalt. Havercamp.* scribere malui: at... eorum quod veritatem.

COMMENTARIUS.

pellat, inquit Franciscus Zephyrus (in suis quæ nostris conjunximus scholiis), ipsos pontifices, quorum auctoritas rem sacram, cæremonias, omnem denique religionem administrabat, in quibus interpretandis summa Reip. versabatur, unde et principes publici consilii a Cicerone appellantur et deorum immortalium antistites. Atque inter eos etiam ipsos imperatores fuisse constat ex inscriptionibus antiquis, in quibus Pontifices Maximi vocantur. PAMELIUS.

(a) In ipso fere vertice civitatis præsentibus ad iudicandum. Capitolium significat. Et Chalcidius in *Tim.* Plat. rationem dicit suam obtinere sedem in capite, tamquam totius corporis Capitolio. RIGALTII.

(b) Ad hanc solam speciem. Quoniam deplorata videtur causa Christianorum, propter præjudicia et varia decreta, adeo ut nemo pro iisdem loqui non reformidet, sicque aperto patrocinio indigeant, nobis saltem privatim pro Christianis disceptare concedatur, datisque ad vos literis, doloris nostri testibus et amoris, linguis subsidium aliquot reservate. LE PRIEUR.

(c) Auctoritas vestra. Per auctoritatem intelligit actum summum administrationis, summam in administrando imperio potentiam atque auctoritatem. Itaque auctoritas est institutoris, dispensatoris, procuratoris. Ut ergo isti indigent auctoritate summa, ita de præsidibus istis, inquit, auctoritatem esse illorum, neminem timere et erubescere, quominus tuto possint iudicare. LA CERDA.

(d) Proxime accidit, domesticis iudiciis. Innuit recentem historiam sævitæ quorundam ex iis quos imperii Romani antistites vocat, qui scilicet domestico iudicio in liberos aut servos suos, eo quod Christianorum sectæ nomen dedissent, aliquid atrocis statuerant, quasi inde contracta asperitate, allatis domo præjudiciis, ad ipsa tribumalia causis Christianorum iudicandis infestiores accederent. LAC.

(e) Operata. Hellenice et Virgilius, I Georgic., *Letis operatus in herbis*. Dicit autem ethnicos conatos ab iis qui familiariter cum Christianis versabantur, a famulis, inquam, et ancillis investigare crimina, de quibus vulgo infamabantur, nihilque unquam deprehensum esse. LAC.

(f) Sectæ huius infestatio. Eodem sensu Chalcidius in *Tim.* Plat. sectam sanctiorem dixit, ex Hebræa Christianam significans. Quod quidem, inquit, verum esse testatur eminens quædam doctrina sectæ sanctioris. LAC.

(g) Occulta via tacitarum literarum. Similiter de eadem hac re loquitur in lib. ad *Scapulam*, cap. 1:

Necesse est vel hoc modo erumpere ad proponenda vobis ea quæ palam non vultis audire. Et huic affine illud Martialis in Præfatione lib. XI *Epigr.*: *Video quare tragædi epistolam accipiant, quibus pro se loqui non licet.* HAVERCAMPUS.

(h) Sic se peregrinam in terris. Prosper Aquitanus in lib. *Epigramm.*, ubi exprimit illud Augustini: *Omnis qui ad supernam pertinet civitatem, peregrinus est mundi; et dum temporali utitur vita, in patria vivit aliena; ita canit:*

C Cælestem ad patriam, Christo redimente, vocatus,
 Vitam labentis temporis hospes agit:
 Dumque ad promissum requiem non per sua tendit,
 Mundanæ patitur multa pericla viæ:
 Quæ nunc obsessa adversis, nunc plena secundis,
 Aut frangit trepidos, obligat aut dubios:
 Inter quos laqueos currentem ad gaudia vitæ,
 Non capiet mundus cui via Christus erit.

HAVERC.

(i) Sedem. Id est patriam; quam quærit, quam curat, exoptat. Anaxagoras philosophus summus, cum rei publicæ et privatæ valde esset negligens, compellatus a quodam hoc modo: Nullane tibi patriæ cura est? respondit, *ἡμοὶ γὰρ καὶ σπέρμα, μὴλα τῆς πατρίδος, διέξας τὸν οὐρανόν*, i. e. *Mihi vero patriæ cura, et quidem summa est; digitum in cælum intendens* Narrat Diogenes in Vita ejus. Chrysost. Homel. de SS. Bernice et Prosdoce: *At mulieres alta tranquillitate fruebantur: siquidem undique illas spes futurorum muniebat, quoniam et peregre cum degerent, peregre non debebant: veram enim patriam fidem habebant; civitatem propriam habebant confessionem, et cum optima spe alerentur, nullis rebus præsentibus affiebantur, futuras namque solum spectabant.* Adeo cum Græcorum omnium liberrimo Diogene gloriari poterant. *ἔχειν πατρίδα ἀδόξαν καὶ πέναν ἀνάσσειν τῇ τύχῃ*, i. e. *Habere se patriam, contemptum gloriæ et paupertatem, quæ in potestatem fortunæ nunquam sint celsura.* HAV.

(k) Deperit legibus. Rarum verbum, et quod vix apud alios invenias. Est tamen apud Lucretium, quem studiose legit noster Septimius. Is., lib. XI, 296:

Nam neque adaugescit quidquam neque deperit inde.

Quod si quædam testimonia collegerit Festus, ea perierunt, truncatumque hoc solum nobis reliquit epitomator ejus Paulus, *deperire significat valde perire.* HAV.

apud vos collocamus (a), iniquitatem (1) odii erga nomen Christianorum. Quam iniquitatem idem titulus et onerat et revincit, qui videtur excusare, ignorantia scilicet. Quid enim iniquius, quam ut oderint homines, quod ignorant etiamsi res mereretur odium? Tunc etenim meretur (2), cum cognoscitur, an mereatur. Vacante autem meriti notitia, unde odii iustitia defenditur quæ non de eventu, sed de conscientia probanda est? Cum ergo propterea oderint (3) homines (4), quia ignorant, quale sit quod oderunt, cur non liceat ejusmodi illud esse, quod non debeant

A odisse? Ita utrumque ex alterutro redarguimus, et ignorare illos, dum oderunt, et injuste odisse, dum ignorant. Testimonium ignorantia est, quæ iniquitatem, dum (5) excusat, condemnat; cum omnes, qui retro oderant, quia ignorabant quale esset quod oderant, simul ut (6) desinunt ignorare, cessent (7) et odisse. Ex his flunt Christiani, utique de comperto et incipiunt odisse quod fuerant, et profiteri quod oderant; et sunt tanti (b), quanti et denotamur (8). Obsessam vociferantur civitatem (c), in agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Iniquitatis. Rigalt. Semler. Leopold. Haver. odium Pamel. Barr.

(2) Mereretur. Pamel. Fran. Semler.

(3) Fatentur. Paris.

(4) Performamur. Rhen. Herald. Rigalt. Haver. Præformantur. Pamel. Barr.

(5) Voxerunt murall scribi ex MSS. Quis negat tamen quod vere malum est quos capit defendere.

(6) Pamelius, Semler, aliis christianis vero quid simile? Rhen. in edit. christianis v. quid simile? Cod. Lugd. B. christianorum, sed recte statuit Havercamp. cod. fuld. scripturam restituendam esse, nec repugnant quæ sequuntur.

(7) Naturam mali. Rhen. Barr. Semler. Leopold.

B (8) Denotantur Paris. Barr. Rhen. Herald. Lacerd. Gangnæus-Gelenius.

COMMENTARIUS.

(a) Quam potiore sequimur præ aliis lectionem, inquit de Gourey, ea sane præ aliis nitide, obvioque sensu sonat et egregio. Collocare causam apud iudices, idem est enim ac diem coram iudice dicere, rem sigillatim explicare, minime vero rei causam asserre. Nec totus eo loci est Tertullianus in assignandis odii in Christianis causis, quin potius præcipua eorum causæ capita recenseat. Summæ esse injuriæ eos damnare in hoc primo capite asserere aggreditur. Ineunte vero postea capite IV jam quinam sit genuinus ibidem sensus ipsemet aperte patefacit cum ait: « Atque adeo quasi præfatus hæc ad suggillandum odii erga nos publici iniquitatem, etc. » Edd.

b Et sunt tanti. Perinde ac si dixisset, Tanta est eorum multitudo, quanta vos non præterit, sed iudicatis ac deplurimum multa proclamatione dolentes sub prætextu iustitiæ, et quasi accepto detrimento obsideri orbem hæc Christiana religione, et ad hoc nomen omnes homines confugere, ut merito de Ecclesia Iloratantium illud decantari posset: *Merges profundo, pulchrior evenit.* PAM.

c Obsessam vociferantur civitatem, etc.), Barr. Civitatem obsessam vocif. Ex multitudine hominum undique ad veritatem confluentium probare conatur Septimius non tam iniquam Christianorum esse religionem ac illi suspicarentur, ad quam ubique et ab omni sexu et conditione tantus fieret concursus, adeoque non vulgus tantum instabile, sed et viri claritate natalium et existimatione insignes ad illam sectam transirent. Infra cap. 111. Bonus vir Caius Seius, tantum quod Christianus, et ibidem: *Ego Lucium sapientem virum repente factum christianum demoror.* Illud pati non poterant tenebris Gentilium addicti, unde vel Taciti illa indignatio, lib. xv. Annal. cap. xlv. *Repressaque in præsens (supplicio scil. Christi a Pontio Pilato necati) exitiabilis superstitio rursus erumpebat, non modo per Judæam originem ejus mali, sed per urbem etiam, quo cuncta undique atrocita aut pudenda confluunt celebranturque, loquitur de tempore Neronis. Plinius, lib. x. epist. 97. Multi enim omnis ætatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam, vocantur in periculum, et vocabuntur. Neque enim civitates tantum, sed vicos etiam, atque agros superstitio istius contagio pervagata est. Hinc Rutilii, qui Honorii temporibus floruit, in Itinerario versu 395, amarolentum illud:*

Atque utinam nunquam Judæa subacta fuisset

Pompeii bellis imperioque Titi.

Latius excise gentis contagia serpent,

Viktioresque suos nato victa premit.

Illi enim utriusque religionis ignari Judæos et Christianos confundebant. Unde Dion in Domitiano dicit ipsum Clementem et Domitianum, necessarios suos, illum capitis supplicio, hanc deportationem in insulam Paulatariam punisse, *εἰς τὰ τῶν Ἱουδαίων καὶ Χριστιανῶν.* i. e. *prolapsos in ritus: Judæorum erant vero Christiani.* Idem de Nerva successore tyranni refert voluisse illum quidemquam *ὅτι ἀρεσίας εἰς τοὺς Ἰουδαίους κατὰ τὴν νόμον.* i. e. neque contemptus Deorum, neque Judaici ritus crimine in posterum accusare. Sulpitius Severus, lib. 11. Hist. sacræ: *Qua tempestate Hadrianus existimans se Christianam fidem loci injuria precepturum, in templo ac loco Dominicæ passionis signacula constituit. Et quia Christiani ex Judæis potissimum putabantur (namque tunc Hierosolymæ non nisi ex circumcissione habebat Ecclesia sacerdotem) militum cohortem custodias in perpetuum agitare jussit, quæ Judæos omnes Hierosolymæ aditu arceret. Quod quidem Christianæ fidei proficiebat, quia tum pene omnes Christum Deum sub legis observatione credunt. Nimirum id Domino ordinante dispositum, ut legis servitus a libertate fidei atque Ecclesie tolleretur. Unde forsitan nec Arrianus illos discernit Dissert. Epictet. 11. 9. ubi laxat illos qui philosophi personam sumunt: cum revera non sint. Τὸ εὖ, inquit, στοικὸς λέγει: σκευτὸν: τί ἐξαπατᾷ τοὺς πολλοὺς; τί ὑποκρίνεται ἰουδαῖος ὢν, Ἕλληνας; οὐχ ὁρᾷ; πῶς ἑκάστος λέγεται ἰουδαῖος; πῶς σόρος; πῶς ἀγρῦπτος; καὶ δεῖν τινὰ ἐπαμφοτερίζοντα ἰδῶμεν, εἰσβάμεν λέγειν. Οὐκ ἔστιν ἰουδαῖος, ἀλλ' ὑποκρίνεται. δεῖν δὲ ἀκλαβὴ τὸ πάθος, τὸ τοῦ βεβαρμένου, τότε καὶ ἔστι τὸ δεῖν, καὶ καλεῖται ἰουδαῖος. i. e. Quid appellas te Stoicum? quare decipis et fallis tam multos? quom ob causam vis haberi inter Græcos, cum nullo Judæo? an nescis quam ob causam quis habeatur pro Judæo, pro Syro, pro Ægyptio? At quando conspexerimus aliquem incertarum partium, atque accipite fide, dicere solemus: Judæus non est, sed simulat. Quum autem affectum induit baptizati et inter sectatores adsciti, tum revera est et appellatur Judæus. Quamvis etiam Judæorum proselyti non incogniti illi fuerint ex furore illo quem Phariseis adscribit Christus, Matth. xxiii. 15. Elegans vero verbum usurpat ἐπαμφοτερίζειν, quod notat ita ad utramque partem propendere, ut quo pertineat nescias. Aristoteles de Anima, lib. 11. 8. *ἐπὶ δὲ τῶν ζῴων ἐπαμφοτερίζει τὴν φύσιν, τὰ τε ἀνθρώπων καὶ τοῖς τετραπόδεσιν, οἷον πῖθηκος.* i. e. Similis vero, quod controversa sit inter bipedes et quadrupedes,*

ætatem, conditionem, etiam dignitatem (a) transgredi A hoc (b) ipso modo ad æstimationem alicujus latentis ad hoc nomen quasi detrimento mœrent. Nec tamen (1) boni promovent animos; non licet rectius sus-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Latentis Paris.

COMMENTARIUS.

quod quidem ad formam attinet, ideo nec caudam habet, nec nates: videlicet, ut bipes cauda vacat: ut quadrupes natibus. Et in pulchro puero venuste expressit Ausonius epigr. c. v.

Dum dubitat Natura marem faceretne puellam:
Factus eo pulcher pene puella puer.

Et in simili argumento de Cyge Cnidio Horat. Carm. 11. v. 21.

Quem si puellarum insereres choro,
Mire sagaces falleret hospites,
Discrimen obscurum, solutis
Criaibus, ambiguoque vultu.

Sed ut unde digressus sum redeam, procul dubio de Christianis loquitur fragmentum illud Senecæ, quod nobis servavit Augustinus in lib. de Civitate Dei vi. 11. De illis sane Judæis cum loqueretur, ait: Cum interim usque eo sceleratissima gentis consuetudo convuluit, ut per omnes jam terras recepta sit. Victi victoribus leges dederunt. En cui commercium litterarum cum Paulo fabulantur! Quem loquum eo libentius adduxi ut quæ ibi sequuntur emendem. Illi tamen, inquit verbis Senecæ Augustinus, causas ritus sui novērunt, major pars populi facit, quod cur faciat ignoret. Ita habent libri optimi literis Longobardicis exarati, quorum collationem servo, non et major pars, ut passim legitur. quamvis enim in illo suo qualicumque scripto, quod jam deperditum est, superstitionem istam odiosam sibi damnet Seneca, fatetur tamen illos ritus sui causam nosse, cum major pars populi, Romani nempe, cujus vecordiam et ignaviam ibidem taxabat, ignoret cur faciat id quod facit. Et sane præter MSS. auctoritates evincunt id præcedentia apud auctorem verba: *Subjecit plane sententiam, qua significaret, quid de illorum sacramentorum ratione sentiret. Atque enim, illi tamen, etc. Facit huc etiam Suetonii locus in Domitiano, cap. xii. Præter cæteros Judaicus fuscus acerbissime actus est, ad quem deferbantur, qui velut professi Judaicam intra urbem viverent vitam, vel dissimulata origine imposita genti tributa non pendissent. Interfuisse me adolescentulum memini, quum a procuratore, frequentissimoque concilio inspicere nonagenarius senex an circumciscus esset. Vides circumcisionis discrimine opus fuisse et ut dignoscerentur. Imo adeo nullum discrimen inter has sectas facit Ælius Spartianus ut in principio vitæ Caracallæ de eo scribat: *Septennis puer, quum collusorem suum puerum, ob Judaicam religionem gravius verberatum audisset, neque patrem suum, neque patrem pueri, vel auctores verberum diu respexit. Unde et Lampridius de Alexandro Severo Imperatore. Clamabatque sæpius quod a quibusdam sive Judæis sive Christianis audiret, et tenebat; idque per præonem, quum aliquem emendaret, dici jubebat: Quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris. Quem eundem Imperatorem Christianum inter Deos referre et templum illi exstruere voluisse narrat, sed prohibitum ab iis, qui consulentes sacra, repererant omnes christianos futuros, si id optato evenisset et templum reliqua deserenda: De multitudine Christianorum adi etiam infra apud Auctorem nostrum cap. xxxvii. et quæ ibi notantur. Hav.**

a Et jam dignitatem) Recte ita Rigalt. et MS. Lugd. Bat. Alii etiam. quomodo MS. Fuld. Xiphilinus in epitome Dionis de crudelitate Domitiani. Καὶ τῷ αὐτῷ ἔπει ἄλλους τε πολλοὺς, καὶ τὸν Φάβιον Κλήμιντα, ὑπατεύοντα, καὶ περ ἀνέφικον ὄντα, καὶ γυναῖκα καὶ αὐτῇ συγγίνῃ αὐτοῦ Φαβίαν Δομιτίαν ἔχοντα, κατίσταζεν ὁ Δομιτιανός, ἐπὶ τῇ δὲ ἀμφοῖν ἐγκλησίᾳ ἀθέτητος, ὑπ' ἧς καὶ ἄλλοι ἐς τὰ τῶν ἰουδαίων ἦθη ἐξοικέλλοντες πολλοὶ κατεδικάσθησαν. ἢ δὲ Δομιτίλλα ὑπερπρίσθη μόνον εἰς Πανδατερίαν. i. e. Eodem

anno Domitianus cum alios multos, tum vero Fabium Clementem Consulem [etsi patruelis ejus erat, et Flavianam Domitillam Domitiani consanguineam uxorem habebat] morte affecit, illato ambobus crimine atheismi [ita enim Christiana religio vocabatur quæ Deos iridebat] Cujus rei causa multi, qui in mores Judæorum transierant, damnati sunt: quorum pars occisa est, pars spoliata facultatibus: Domitilla tantummodo in Pandatariam relegata est. Nota etiam hic Judæos et Christianos confundi, et repone pro φάβιον φλάβιον, ut expresse dicitur a Suetonio in Domit. c. xv. nec alias patruelis principis esse potuit nisi ex gente Flavia non Fabia. Uxor ejus videtur hoc nomen adepta in honorem matris Domitiani, quæ ita vocabatur et cum cognomine filia mature perijt. Addit ibidem Xiphilini, virum clarissimum Glabriorem ob idem crimen periisse. Τὸν δὲ δὴ Γλαβρίωνα τὸν μετὰ τοῦ Τραϊάνου ἔρχεσθαι, κατηγορηθῆναι τὰ τε ἄλλα καὶ οἷα οἱ πολλοὶ, καὶ ὅτι καὶ θεοῖς ἐμάχετο ἀπείταται. i. e. Glabriorem quoque, qui cum Trajano magistratum gesserat, accusatum præter cætera superioris criminis, etiam cum bestiis quando pugnasset, interfici jussit. obiectus enim fuerat ab illo leoni ferocissimo, quem opo Dei et virtute sua confecerat. Singularis quoque est inscriptio quæ reperitur in cœmeterio D. Agnetis via Noncentana, referente Aringio Romæ Subtterra. lib. 111. cap. 22. p. 340.

SIC PREMIA SERVAS VESPASIANE DIRE
CIVITAS VBI GLORIE TUE AUTORI
PREMIATUS ES MORTE GAUDENTI LETARE
PROMISIT ISTE DAT KRISTUS OMNIA TIBI
QUI ALIUM PARAVIT THEATRUM IN CELO.

Refert Aringius ad Domitianum qui Gaudentio architecto theatri ædificandi curam commiserat, eique, cum alia, tum civitatem dopo daturum promiserat; hunc autem re perfecta, cum velut Christianus delatus esset ad principem, martyrium putat pro mercede sortitum esse. Quam conjecturam impugnât Reinesius in inscript. p. 955. legens VE. PASIANI. DIRE. CIVILITAS. UBI. ut sit interjectio minantis et detestantis, et refert ad Antonium Bassianum Caracallam, qui sextæ persecutionis auctor fuit. negatque Vespasiani nomine insignitum unquam Domitianum, quod tamen probant, quæ citat Hieronymus Barbarus ad Plinii Præfat. monumenta prisce æris, in quibus ita scriptum est, IMP. CÆS. DOMITIANUS VESP. AUG. GERM. JOVI VICTORI. Unde dubium ad quem referri debeat illud nomen in rarissimo magni æris nummo apud Patinum in Thes. p. 148. ubi ab una parte superbissimi amphitheatri structura, ab altera figura spoliis insidens, cum ramo olivæ, et hac inscriptione DIVO AUG. DIVI VESP. F. VESPASIAN. Etenim ad Titum referri potest, ut sit Vespasiano, et ad Domitianum qui id memoriæ fratris tribuerit; quamvis ad priorem potius pertinere arbitretur; cum aliter nomen imperatoris non exprimitur. Cuicunque Imperatori tribuenda sint verba, satis obscure certe theatri structura intelligitur per illa GLORIE TUE AUTORI ex oppositione theatri in cælo. Quod si ad Domitianum referas, malum secundo versu legere CIVILITAS UBI GLORIE TUE AUTORIS.

ita enim de illo Suetonius, cap. XVIII. Commendari se verecundia oris adeo sentiebat, ut apud Senatum sic quondam jactaverit, Usque adhuc certe animum meum probastis et vultum. Vox ALIUM quoque offendit me in ultimo versu male forsan descripta pro AGION. i. e. Sanctorum. Hav.

c Nec tamen hoc etc.) Acer ad inquirendum stimulus, tot ac tales homines ad sectam illam tran-

picari, non libet (1) propius experiri. Hic tantum humana (2) curiositas torpescit, amant ignorare, cum alii gaudeant cognovisse. Quanto magis hos Anacharsis denotasset imprudentes de prudentibus judicantes, quam immuscos (3) de musicis (a)! Malunt nescire (b), quia jam oderunt; adeo quod nesciunt, præjudicant (4) id esse, quod, si sciant, odisse non poterant (5); quando si nullum odii debitum deprehendatur, optimum utique sit desinere

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Libet Paris. licet... libet Rig.
(2) Rhen.: Hic t. urbana, al. Sic t. urbana.
(3) Non muscos Paris.
(4) Præjudicandi esse Rig.
(5) Poterunt Jm.

A injuste odisse; si vero de merito constet, non modo nihil odii detrahatur (c), sed amplius acquiratur ad perseverantiam, etiam justitiæ ipsius auctoritate. Sed non ideo, inquit (6), bonum, quia multos convertit (d). Quanti enim ad malum (e) præformantur (7), quanti transfugæ in perversum? Quis negat (8)? Tamen quod vere malum est, ne ipsi quidem, quos rapit, defendere pro bono audent. Omne malum aut timore aut pudore natura perfudit (f).

- (6) Inquiunt Jm.
(7) Rhen., Herald., Rigalt. et Haverc. e codd. Pall., Bong. et Lugd. performantur; cod. Fuld. reformantur; Pamel. et Barræus: præformantur.
(8) Wouwer. mavult scribi ex MS. Quis negat tamen quod vere malum est..... quos capit defendere.

COMMENTARIUS.

sire. quare augetur ignorantiae crimen, quod non hisce exemplis ad penitus inquirendum moveatur, non enim ut vulgus, cujus aures et oculi sæpe testes mali sunt, ut ait Publius, ita et qui sapere existimantur et in bonis quod perdant habent, tam repente transirent, nisi occultum et ignotum quoddam antea bonam sese ipsis obtulisset. Infra cap. ult. *Ille ipsa obstinatio quam exprobratis magistra est. Quis enim non contemplatione ejus concutitur ad inquirendum quid intus in re sit? quis non ubi requisivit accedit? ubi accessit, pati exoptat?*

(a) Anacharsis. Laertius in ejus vita: *Θαυμάζειν δὲ ἔφη πᾶς τοῖς ἑλλήσιν ἀγνοῖσθαι μὲν οἱ τεχνίται, καὶ κρίνουσι δὲ οἱ μὴ τεχνίται*, hoc est, interprete Rhenano: *Mirari autem se dixit, quomodo apud Græcos, artifices quidam certarent, verum judicarent qui non essent artifices.* PAM.

(b) Malunt nescire. Causam ostendit cur in illis exemplum aliorum et curiositas humana non ultra progrediantur, quia malunt nescire, etc. Minucius p. 31. *ut ante incipiant homines odisse quam nosse: ne cognitos aut imitari possint, aut damnare non possint.* Quo facit et illud Senecæ Epist. XXIX. de quodam Marcellino: *Raro ad nos venit, non alia ex causa, quam quia verum audire timet, a quo periculo jam abest: nulli enim nisi audituro dicendum est.* HAV.

(c) Odii detrahatur. Ms. Fuld. legit odio detrahatur. Non dissimile valde est argumentum, quo utitur Prometheus ad Jovem, apud Lucianum, vinculis solvi et a Caucasos liberari cupiens. *Οὐ γὰρ ἀγνοήσεις αὐτίς ἔσθαι ὁ Καύκασος ἔστιν. οὐδ' ἀπορήσεις δεσμῶν ἢ τι τεχνήσων ἀλιεῖσθαι.* i. e. Non enim ignoras rursus ubi Caucasus est? neque indigebis vinculis, si quo modo versutias agens deprehendar. Fictusque ille latro apud Apuleium in Asino lib. vii. præsertim vobis, si sententia hæc mea displicuerit, liceat rursus ad asinum redire. Sensus est, cognosci utique debere causam Christianorum, quæ si insons, illi tamen eam odisse si velint possunt, quamvis bene meritis non insidiari debere ille apud Curtium ait lib. vi. 10. *sin secus accidat in criminis examinatione, justa odii causa est, ut quæ etiam justitiæ auctoritate nuntiatur.* Idem Curtius vi. 11. in fine: *Itaque anceps questio fuit: dum inficiatus est facinus, crudeliter torqueri videbatur, post confessionem, Philotas ne amicorum quidem misericordiam meruit.* HAV.

(d) Quia multos convertit Hanc superius causam in prærogativam suam traxerat Auctor, tot omnis generis, sexus, locorum, ad Christianos transire: sed quia juxta Publii illud verf. 148.

Est turba semper argumentum pessimi,
ideo diluit hanc objectionem egregie in sequentibus ex virtute Christianorum. Dixerat ante quoque, non tantum omnem sexum, sed et dignitatem ad hoc nomen transgredi, facilem inde quoque viam defensionis monstrante eodem Publio versu 489.

Non qua multis placeas, sed qualibus, stude (HAV.).

(e) Admatum præformantur. Editio Barræi et Pamelii

TERTULLIANI I.

B præformantur, quasi illos respiciat quos Cebes ex poculo Erroris et Ignorantiæ ab Impostura propinata largius haurire dicit, atque ita ad malum præformari, quum ii quos Tertullianus vocat *transfugas*, sint qui ibidem ab Opinionibus, Voluptatibus, etc. in transversum a recta via rapiuntur. Sed ipse Cebes dignus est cujus verba adscribantur. *Ὅρα, inquit ibi monstrator tabulæ, παρὰ τὴν πύλην θρόνον τοῦτον, καθ' ὃν εἰσπορεύεται ὁ ὄχλος, ἐφ' οὗ κἀθηται γυνὴ πεπλάσμενη τῷ ἥθει, καὶ πῖθάνῃ φαινομένη, καὶ ἐν τῇ χειρὶ ἔχουσα ποτήριόν τι; Ὅρα. Ἀλλὰ τίς ἐστιν αὕτη, ἔφη. Ἀπάτη καλεῖται, φησὶν, ἡ πάντας τοὺς ἀνθρώπους πλανῶσα. Εἴτα τί πράττει αὕτη; Τοὺς εἰσπορευομένους εἰς τὸν βίον ποτίζει τῇ ἑαυτῆς δυνάμει. Τοῦτο δὲ τί ἐστὶ τὸ ποτόν; Πλάτη, ἔφη. καὶ ἡ γνοία. Εἴτα τί; Πιόντες τοῦτο, πορεύονται εἰς τὸν βίον. Πότερον οὐ πάντες πίνουσι τὸν πλάνον, ἢ οὐ; Ἄντες πίνουσιν ἔφη. ἄλλ' οἱ μὲν πλεον, οἱ δὲ ἥττον. Επὶ δὲ οὐχ' ὅρα; ἔδον τῆς πύλης πληθὺς τι γυναικῶν, ἑταιρῶν παντοδαπὰς μορφὰς ἔχουσάν; Ὅρα. Αὐταὶ τοίνυν, Δόξα καὶ Ἐπιθυμία, καὶ ἡδοναὶ καλοῦνται. Ὅταν οὖν εἰσπορεύεται ὁ ὄχλος, ἀναπηδῶσιν αὐτὰ, καὶ πλεκόνται πρὸς ἑαυτοὺς, εἴτα ἀπάγουσι. Ποῦ δὲ ἀπάγουσιν αὐτοὺς; Αἱ μὲν εἰς τὸ σώζεσθαι, ἔφη, αἱ δὲ εἰς τὸ ἀπόλλυσθαι διὰ τὴν Ἀπάτην, i. e. *Videsne, inquit, iuxta portam solum positum, qua turba ingreditur, cui mulier insidet, ficto vultu, argutaque specie, et manu poculum quoddam tenens? Video, inquam, sed quæ illa est? Impostura, inquit, quæ omnes homines deducit. Et quid agit illa? iis qui in vitam ingrediuntur, facultatem suam propinat. Quæ vero est illa potio? Error, inquit, et ignorantia. Quid tum? Hoc potia veniunt in vitam. Num ergo omnes Errorem bibunt? Omnes bibunt, inquit; sed alii plus, alii minus. Nonne præterea intra portam vides turbam quandam mulierum præditarum varii meretricum formis? Video. Hæ ergo opinioniones, cupiditates et voluptates appellantur, turbaque ingrediente exilientes, amplectuntur singulos, atque abducunt. Quo vero abducunt eos? Aliæ ad salutem, inquit, aliæ ad interitum ob imposturam.* Sequitur ibidem: *Οἱ δὲ διὰ τὴν ἀγνοίαν, καὶ τὸν πλάνον, ὃν πεπλάσκει παρὰ τῆς Ἀπάτης, οὐχ εὐρίσκουσι ποτὶς ἐστὶν ἡ ἀληθινὴ ὁδὸς ἢ ἐν τῷ βίῳ, ἀλλὰ πλανῶνται.* i. e. *Illi vero propter ignorantiam et errorem, quem apud imposturam hauserunt, veram degendæ vitæ viam non inveniunt: sed temere oberrant.* Et hanc quidem tabulam veteres sapientes sæpe respiciunt, ita ut Paulo Apostolo haud incognitam fuisse appareat cum aliis in lucis, tum Ephes. iv. 22. *Τὸ παλαιὸν ἄνθρωπον τὸν φθειρόμενον διὰ τὰς ἐπιθυμίας τῆς Ἀπάτης.* Hinc illud Lucretii lib. ii, 9.*

Despicere unde queas alios, passinique videre Errare, atque viam palantes querere vitæ.

Quomodo lectio hæc præformantur auget sensum apud Tertull. nostrum, cum non tantum multi a bona via quam ingressi sunt avocentur ab opinionibus, etc. sed etiam plerique nimis poti de impostura poculo tota via vel a principio aberrant. HAV.

(f) Natura perfudit. MS. Lugd. Bat. perfundit. Ele-
(Neuf.)

Denique malefici gestiunt latere (a), [déviant appa- A condemnati (1) mœrent; dinumerant in semetip-
tere, trepidant deprehensi, negant accusati, ne sos (c), mentis malæ impetus (2) vel fato (d) vel
torti (b) quidem facile aut semper consistitur; certe astris (e) impulant; nolunt enim suum esse, quod

LECTIONES VARIANTES.

(1) Dammati Semler. Condemnati Paris. et alii.

(2) Cod. Fuld.: mentis ignariam.

COMMENTARIUS.

gans est huius verbi usus, translatus a rebus liqui-
dis, in quo, ut sæpe, secutus est Latinissimum auc-
torem Lucretium. Ille lib. iv. 80 :

Tam magis hæc intus perfusa lepore
Omnia confident, correpta luce diei.
Idem describens vim mortis lib. eodem, versu 921 :
Namque jaceret
Æterno corpus perfusum frigore lethi.

Quia vero turbatur ita mens affectibus, non raro
foras ostendit monstri quid intus alat. Sallustius de
Boccho Mauritanix rege, dubitante an Sullam Ju-
gurthæ, Jugurthamne Sullæ traderet, cap. cxiii. B
Maurus adhibitis amicis, ac statim immutata volun-
tate, remotis cæteris, dicitur secum ipse multa agita-
visse, vultu corporis pariter atque animo varius : quæ
scilicet tacente ipso occulta oris patefecisse. lege pec-
toris ex MS. magistri quondam mei Petri Francii.
Hav.

(a) Gestiunt latere. Prout pulchre preces illorum de-
scribit Horatius lib. Epist. i, xvi, 60.

Pulera Laverna,
Da mihi fallere; da justo sanctoque videri :
Noctem peccatis, et fraudibus objice nubem.

Impii poetæ Lucretii pii versus sunt v. 1153. in im-
probos :

Nec facile est placidam, ac pacatam degere vitam,
Qui violat factis communia fœdera pactis.
Etsi fallit enim Divum genus humanumque :
Perpetuo tamen id fore clari diffidere debet.

Quare salubre illud Ciceronis consilium : Satis per- C
suasum esse debet, si omnes Deos hominesque celare
possimus, nihil tamen aures, nihil injuste, nihil libidi-
nose, nihil incontinententer esse faciendum. Hav.

(b) Ne torti quidem. Idem scelus ibidem apud Apu-
leium revallescente prorsus astutia, constantissime ne-
gare et accersere mendacii medicum non desit. Et paulo
post, evidentius etiam convicto nec rota vel equuleus,
more Græcorum tormentis ejus apparatus jam deerant :
sed obfirmata mira præsumptione, nullis verberibus ac
ne ipso quidem succubuit igni. Cicero Partit. Orat. c.
L. ubi torturam dissuadet : Alii autem, inquit, aut
natura corporis, aut consuetudine dolendi, aut metu
supplicii, aut mortis, vim tormentorum pertulerunt.
Hav.

(c) Dinumerant in semetipsos. Id est, recolunt collus-
trant et recensent intus semetipsos, hoc est, acta sua,
vere semetipsos scrutantur. Numerare enim est recen-
sere, teste Virg., IV Georg.

Atque chaos densos divum numerabat amores.

Quod si penitus explices dinumerant, esse poterit, æs-
timant se; nam qui numeratur et censetur, in pretio
aliquo est et censu. Lac.

(d) Vel fato. Primum objectum, in quod homo
culpam a se removens conficit. Zeno Stoicus olim
servum, in furto deprehensum, cum castigaret, at-
que ille se purgans reclamaret, *fatale mihi erat fu-
rari*, tangens doctrinam magistri, ille non inscite, et
cædi καὶ ἀσφύσαι inquit. Illa enim natura hominis; objur-
gamus quotidie fatum, dicit Seneca in præstantissima
illa epist. xciii. Idem de Provid. c. v. ex illorum
mente : Quare tamen Deus tam iniquus in distribu-
tione Fati fuit, ut bonis viris pauperiæ, vulnera, et
acerba funera adscriberet? Idque ex disciplina Aristot-
elis, ut docet nos Theodoretus in pulcherrimo li-
bello, qui inscribitur, Græcarum affectionum cura-
tio, vel, Evangelicæ veritatis ex Græca Philosophia
cognitio. p. edit. Sylburg. 86. Adde Lucianum Dia-

log. xxv. cujus oratio cum minus sit religiosa, suc-
cedat illi Prosper Aquitanus, cujus verba sunt : Fati
enim opinio vana est, et de falsitate concepta; præde-
stinationis autem fides multa sanctorum auctoritate
Scripturarum munita est : cui nullo modo fas est ea, quæ
ab hominibus male aguntur, adscribi : qui in proclivita-
tem cadendi non ex conditione Dei, sed ex primi patris
prævaricatione venerunt. in responsionib. ad capitula
Gallorum c. l. et ibid. Prædestinationem Dei nullus
Catholicus negat : fatalem aut necessitatem, multi,
etiam non christiani, refutant. Ipse enim Tertullianus de
Anima c. xx. Super hæc si et alia quæ præsumit potes-
tates : enim vero præsumit. Secundum nos quidem Do-
minus Deus, et Diabolus amulus, secundum communem
autem opinionem et Providentia et Fatum et Necessitas
et arbitrii Libertas. Nam hæc et Philosophi distinguunt,
et nos secundum fidem disserenda suo jam novimus ti-
tulo. sapienter itaque ad Auctoris mentem magnus ille
Homerus Odys. A. versu 32. apud quem Jupiter.

ὦ νόστοι, οἷόν τι μοι ὁδοῖς ἄποστοι εἰς κοινῶτα.
ἔξ ἡμῶν γὰρ ποῦν καὶ ἐμῶνται οἱ δὲ καὶ ἐμῶν
Σοφῶν ἀνασφάλισον ὑπὲρ πόρον ἀγῆν ἱγνοῦν.

Va Proh, quam nunc homines injuste Numine culpant !
Ex nobis namque esse mala ajunt : at sibi ipsi.
Nequitia propria, præter Fatum, mala gignunt Hav.

(e) Vel astris. Significat vanam eorum opinionem,
qui vitæ suæ casus prosperos et adversos ab astris
dependere credebant, quæ ars Genethliaca dicebatur
vulgo, de qua etiamnum exstat vetustissimum car-
men Mnethonis Egyptii, cuius Apotelesmatica pri-
mus luce donavit et ab interitu vindicavit præceptor
meus, vir summus, Jacobus Gronovius : multa quoque
apud Manilium Fulgentium et alios in hanc rem pas-
sim legas. Merito autem pro ridiculo habitum hoc a
Christianis, melius edocis, quorum passim scripta
perstringunt vanissimum hanc opinionem. Noster do-
lulolatria c. ix. De astrologis ne loquendum quidem
est. Sed quoniam quidam istis diebus provocavit, desen-
dens sibi peracerrantiam professionis istius, paucis utar.
Non allego, quod idala honoret, quorum nomina celo
inscripsit, quibus omnem Dei potestatem addidit : quod
propterea homines non putant Deum requirendam,
præsumentes stellarum non immutabili arbitrio agi, etc.
quos ibidem ex Suetonio Urbe et Italia expulso quon-
dam narrat. Valerius Maximus lib. i. c. 4. C. Corne-
lius Hispanus prætor peregrinus M. Popilio Lænatæ,
Cn. Calpurnio consulibus edicto Chaldaeos intra deci-
mum diem abire ex Urbe, atque Italia jussit : levibus
D et ineptis ingenis fallaci viderum interpretatione, quæ-
stuosum mendacis suis caliginem inficientes. Eximii ex
veteribus Theologi, Prosperi Aquitani, versus ad
hanc vanitatem pertinentes adscribendos duxi, sunt
autem ex aureo poemate de Providentia Dei.

Sed, quo te præceps rapit orbita? vis bonus esse
Absque labore tuo? credis hoc cedere posse,
Si tibi mutantur nata sidera, quorum
Te pravum decursus agit, quid vana vetustas
Perfugia erroris Chaldaei quæris in astris?
Quamvis sollicitis adeas cœlestis curis,
Et penitus causas rerum scrutaris apertas,
Non renuit mage nosse Deum, quam cuique elemento
Naturam dederit : qua pontum lege moveri
Jusserit : aut teneris quam vim conserverit auris :
Sidereosque ignes in quæ momenta creavit.
Qui cum sincerus sit fons æquique bonique,
Immitem jussis legem præscripsit iniquis,
Si prius ipse hominum mores constrinxerat astris.
Namque adversa sibi sunt hæc, nimiumque repugnant,
Exigere insontes actus : delictaque poenis
Afficere, et cunctos eadem ad promissa vocare :

malum agnoscunt. Christianos vero, nihil simile (1); A neminem pudet (2), neminem pœnitet, nisi plane (3) retro non fuisse. Si denotatur, gloriatur; atcosatur; non defendit; interrogatus (2) vel vitro constitetur; damnatus gratias agit. Quid hoc mali est (3) quod naturalia (c) mali (4) non habet, timorem, pudorem, tergiversationem, pœnitentiam, deplorationem? Quid hoc mali est (5), cujus reus gaudet? cuius accusatio rotunda est, et pœna felicitas (6)? Non potes dementiam dicere, qui revinceris ignorare.

CAPUT II.

Jam vero, si at maleficos tractare velint Christianos, oportuit saltem eodem modo in Jure cum utrisque agi, nec facultas quocunque modo se defendendi, illis abnegari; cum crimen ex circumstantiis vel dilui, vel

LECTIONES VARIANTES.

(1) Pamel., Semler., all.: Christianus v. quid simile? Rhenanus in ed. I. Christianis v. quid s. Cod. Lugd. B. Christianorum v. q. s. sed recte statuit Havercampus cod. Fuld. scripturam restituendam esse; nec repugnant quæ sequuntur.

(2) Interrogatur Paris.

probari soleat. Imo ostendit vel inde Sectæ hujus innocentiam, quod olim Trajanus inquiri eos prohibuerit, licet oblatos damari voluerit, cujus videt censuram sibi ipsi contrariam, pergitque, cum in illa explodenda, tum in reprehendis pervertis judicum, in emendandis Christianis, actibus, simul in causam hujus mali inquirens, quod illos cum nullo Nomine Christianorum facit præitari.

Si certum est denique nos nocentissimos esse, cur a vobis ipsis aliter tractamur, quam pares nostri, id est ceteri nocentes? cum ejusdem (7) noxæ eadem tractatio deberet intervenire. Quodcumque dicimur (8), cum alii dicuntur (d), et proprio ore et mercenaria advocatiōe (e) utuntur ad innocentie suæ commendationem. Respondendi, altercandi (f) facultas patet, quando nec liceat indefensos

COMMENTARIUS.

Contra autem natis violentum affigere sidus, Quod nec velle homini cedat, nec posse, sed omnes Desuper ignaros et virtus ducat et error. Ergo aut æthereis nullum est jus ignibus in nos. Aut si quid nostri retinent, amittere possunt.

Ubi versu septimo scribendum puto, exigente sensu, opertas. Gregorius Nazianzenus Orat. xxxix. in sancta lumina. Οὐδὲ πᾶσις ὁρατὴ ἐστὶν. id est: magorum sacrificandi facultas, atque ex fibularum incisione præscientia; nec Chaldaeorum astrologia et nativitatum observatio res nostras eodem cum sideribus motu volvens, cum tamen nec quid ipsimet sint, aut futuri sint cognoscere queant. ubi consulendus Scoliastræ Nicetas p. 601. Hav.

(a) Neminem pudet n. p. Plinius in celebratissima ista epist. Interrogavi ipsos, an essent christiani; confitentes iterum ac tertio interrogavi, supplicium minatus: perseverantes duci jussi. Neque enim dubitabam, qualecunque esset quod faterentur: perverciaciam certe, et inflexibilem obstinationem debere puniri. Quam potius animi constantiam præ se fert noster etiam Tertullianus. in libro ad Scapulam c. 1. Nos quidem neque expavescimus, neque pertinescimus ea, quæ ab ignorantibus passimur: cum ad hanc sectam utique suscepta conditione ejus pacti generimus, ut etiam animas nostras auctorati in has pugnas accedamus, ea quæ Deus reprimittit, consequi optantes, et ea quæ diversæ vitæ comminatur, pati timentes. Denique cum omni sævitia vestra concertamus, etiam ultro erumpentes: magisque damnati, quam absoluti gaudeamus. Hav.

(b) Nisi plane retro non fuisse. Tantum abest, ut omnino morerentur non ante et olim tales factos esse. Ita Lucretius dixit de plano. pro certe vel omnino, 1, 412.

Hoc libi de plano possum promittere, Memmi. Hav.

(c) Naturalia mali. Ita MS. Fuld. et Pamelius, quem sequitur Junius, et Rigaltius. alii MSS. Barr. et Rhen. habent naturam mali, quam lectionem malit Scriverius, non ego. Noster enim ita singulare naturale usurpavit, C. XLI. de anima. Malum igitur animæ, præter quod ex obventu spiritus nequam superstruitur, ex originis vitio antecedit, naturale quodammodo. Nam, ut diximus, naturæ corruptio alia natura est, habens suum Deum et patrem, ipsum scilicet corruptionis auctorem: ut tamen insit et bonum animæ, illud principale, illud divinum atque germanum, et

proprie naturæ. MS. L. B. natura alia mali n. A. Hav.

(d) Cum alii dicuntur. Sensus est, cum alii rei accusantur ejus criminis, quod nobis imponitur, qualecunque id sit, datur illis proprio ore, etc. Hav.

(e) Et mercenaria advocatiōe utuntur. Barr. mercenarii. Cic. lib. vii. Ep. ii. hoc consilii dederim, ut a singulis interrogibus bius advocatiōes posuissent. vide Suetoniam in Controv. in proemio et in lusu de morte Claudi. MS. Fuld. et proprio et mercenario ore, et advocatiōe utuntur. Est enim advocatiō id quod jam consultatio dicitur. Cic. ad Trebat. lib. vii. Ep. 13. In re militari multo est cautior, quam in advocatiōibus. et iii. Verr. c. 12 p. Quo sæpe numero senatus convocatur, quo maximarum rerum quotidie advocatiōes fiunt. Triplex itaque præsidium reis, vel in eloquentia sua, nam ut Publius 71.

Qui pro innocente dicit, satis est eloquens.

Suetonius de censura Claudi c. xvi. Nec quemquam nisi sua voce, utcumque quis posset, ac sine patrono, rationem vitæ passus est reddere. Diogenes Laertius de Aristippo narrat objurgatum illum, quod in causa propria rhetorem conduxisset, respondisse, et coquum conducere solere dum cœnam faceret; vel in lingua advocati conducta, cujus

maestos
Defensura reos vocem facundia mittit,

ut de Pisone auctor panegyrici ad eum, qui nec Ovidius nec Lucanus, sed alius quispiam non ineptus poeta, ut alias ostendam; vel denique in advocatiōe, quum instruitur reus argumentis, quibus causam suam defendat. Talis mercenarius Tertullius Act. xxiv, 1. cum Paulus proprio ore se defenderet. Hav.

(f) Respondendi, altercandi. Quod semper fere in judiciis Romanorum obtinebat, eratque [ut veteres testantur] in istis altercationibus mordacis joci mirus artifex Tullius Cicero. Apuleius hæc quoque ita conjunxit lib. x. Aurei Asini: Quibus autem verbis accusator invenerit, quibus rebus diluerit reus, ac prorsus orationes altercationesque, neque absens ipse apud præsepium scire, neque ad vos, quæ ignoravi, possum enuntiare. Nemo vero melius describit quam ipse Quintilianus, qui ex professo de hac arte agit Inst. Orat. vi, 5. Neque alia dicuntur in altercatione, quam sc. in oratiōe ipsa, sed aliter, aut interrogando, aut respon-

et inauditos omnino damnari (a). Sed Christianis solis nihil permittitur loqui, quod causam purget, quod veritatem defendat, quod iudicem non faciat injustum (b). Sed illud solum exspectatur (1) (c) quod odio publico necessarium est, confessio nominis, non examinatio criminis: quando si de (2) aliquo nocente cognoscitis, non statim confesso eo nomen homicidæ, vel sacrilegi, vel incesti, vel publici hostis (ut de nostris (3) elogiis (4) (d) loquar) contenti sitis ad pronuntiandum, nisi et consequentia exi-

gatis, qualitatem facti, numerum, locum (5), modum, tempus, consocios, socios. De nobis nihil tale, cum æque extorqueri oporteret, quodcumque falso jactatur, quot quisque jam infanticidia degustasset, quot incesta contenebrasset (6), qui coci, qui canes affuissent. O quanta illius præsidis gloria, si eruisset (7) aliquem, qui centum jam infantes comedisset! Atquin invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim Secundus (e) cum provinciam regeret, damnatis quibusdam Christianis, quibusdam

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Spectatur corrigit Avercamp.
(2) Alio Semler.
(3) Semler alique: vestris.
(4) De nostris eclogiis Parisin.

- (5) Numerum abest Par. Rig.
(6) Rhenanus in ed. I. et Gelenius: concelebrasset.
(7) Invenisset Parisin.

COMMENTARIUS.

dendo. Et paulo post: Ita in iis causis [quæ sunt frequentissimæ] quæ vel solis extra artem probationibus, vel mistis continentur, asperissima in hac parte dimicatio est, nec alibi dixeris magis microne pugnari. Nam et firmissima quæque memorie iudicis inculcanda sunt, et præstandum quicquid in actione promissimus, et repellenda mendacia. Nusquam est denique qui cognoscit interior. Nec immerito quidam, quanquam in dicendo mediocres, hac tamen altercandi præstantia meruerunt nomen patronorum. ostenditque ibidem non cuiusvis esse, ibi: Opus est igitur in primis ingenio veloci ac mobili, animo præsentis et acri. Non enim cogitandum, sed dicendum statim est, et prope sub conatu adversarii, manus erigenda. Rodolphus Agricola, omnis litteraturæ secularis accensus vindex, jactavit olim lib. iii. de Invent. Dislect. c. xv. et ii. c. xii. habere se M. Fabii Altercationum librum unum cuius fidem in hoc suspectam habuit Petrus Pithæus, si tamen vera, fuit ejusmodi opus [hodie enim nusquam, quod scio, invenire est] quale controversiæ Senecæ, et forte eadem; vel declamationum hodie etiam Quintiliani inscriptarum libellus, eo titulo insignitus fuit. Hav.

(a) Quando nec liceat etc. Apud Livium Titus Quintius clamat, reum capitis indemnatum indicta causa non debere violari. Ita tamen cum christianis actum. Vide. c. xxxi. Admittitis enim probare, quodcumque defendimus. Ironice. Hav.

(b) Iudicem non faciat injustum. Eleganter dictum, sic supra c. i. Cæterum inauditam si damnent, præter invidiam iniquitatis, etiam suspicionem merebuntur aliquis conscientie, nolentes audire quod auditum damnare non possint. Alexander apud Curtium vii. 2. Nisi quæ delata essent excussissem; valde dissimulatio mea suspecta esse potuisset. Ipse quoque

Se damnat iudex, innocentem qui opprimit.

Publius vers. 602. Hav.

(c) Exspectatur. Meliori sensu, ut puto, legas spectatur. simile mendum obsedit codices Augustini de Civitate Dei, lib. vi. c. 10. Doctus Archimimus, senex jam, decrepitis, quotidie in Capitolio Minum agebat, quasi Dii libenter exspectarent, quem illi homines deriserant. ubi ita lego: quasi Dii libenter spectarent, quem illi forte olim, homines, etc. sed neque sic sanus locus: lege itaque ultima ex collatione optimi codicis MS. litteris Longobardicis exarati, Bibliothecæ Fuldensis, quæ penes me est, quem illis homines deriserant, sc. spectare, erat enim jam decrepitis, hæc verissima est lectio. Apud Virgil. lib. ii, 102. Sinon:

si omnes uno ordine habetis Achivos

Idque audire sat est.

Illud vult dicere Tertullianus, non curam gerere legum iudices, ut illæ observentur, sed vulgi amantis

et recordis, ne illud irritetur, hinc in principio Apolog. hujus, si non licet vobis, Antistites: odium enim contra christianos erat publicum. Sane Pontii Pilati similes iudices hic mihi contemplari videor, et fateberis, si conseras Joh. xix. 12. Hav.

(d) Nostris eclogiis. Recte idem: non, vestris, hæc enim eclogia erant christianorum, ut satis ex sequentibus apparebit. Gaudet autem sæpius Tertull. hanc vocem repetere eo significato, quem in re judiciaria obtinebat; moris enim erat, ut nominibus damnatorum adjiceretur brevis quædam scriptura, seu titulus demonstrans, cujus potissimum criminis rei essent, quod clari-sime apparet ex Suetonio in Callig. c. 27. custodiarum seriem recognoscens, nullius inspecto elogio, stans, tantummodo intra porticum medium, a calvo ad calvum duci imperavit. Et insigni loco apud Vulcatium Gallicanum in Vita Avidii Cassii: Vides multis opus esse gladius, multis eclogis, ut in antiquum statum publica forma reddatur. Et optime Spartianus de Severo: In qua legatione, quum quidam municipum suorum Lepitanus, præcedentibus fascibus, ut antiquum contubernalem ipse plebeius complexus esset, iustibus enim sub elogio ejusdem præconis cecidit, Legatum P. R. homo plebeius temere amplecti noli. Hinc Noster intelligendus, cum scribit ad Scipulam c. iv. Pudens etiam missum ad se christianum, in elogio concussionis ejus intellecta, dimisit, scisso eodem elogio, sine excusatore negans se auditurum hominem. Et de Corona militis c. v. Omne autem quod contra naturam est, monstri meretur notam omnes penes, penes nos vero etiam elogium sacrilegii, in Deum naturæ dominum et auctorem; de Anima c. xvii. Imo jam ne ipsis quidem causis adscribendum est fallacie elogium. Hav.

(e) Plinius enim secundus. Magni istius naturæ Indigatoris ex sorore nepos, omnibus jam satis notus, cujus etiamnum exstant tersi et elegantes epistolarum libri x. quorum ultimus rescripta quoque Trajani Caesaris continet, in quibus et divinus, ut vocabat Scaliger, ad Imperatorem Trajanum Panegyricus. Hujus epist. 97. lib. x. et Trajani responsum ep. 91. dignissimæ sunt legi et non tantum ad hanc veteris Christianismi notitiam memoriter tenende. Nam eas legisse suo tempore Hieronymum notat Scaliger in laboribus Eusebianis. Orosius lib. vii. Histor. c. 8. de Trajano: In persequendis christianis errore deceptus tertius a Nerone cum passim repertos cogi ad sacrificandum idolis, ac detrectantes interfici præcepisset plurimique interficerentur; Plinii Secundi, qui inter cæteros iudices persecutor datus erat, relatu admonitus eos homines præter confessionem Christi honestaque conventicula nihil contrarium Romanis legibus facere, fiducia sane innocentis confessionis nemini mortem gravem ac formidolosam videri, rescriptis illico levioribus temperavit edictum. Hieronymi verba ex Eusebio et Tertulliano conflata sunt in Chronico suo Eusebiano

gradu pulsus (a), ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cætero ageret, consuluit tunc (1) Trajanum Imperatorem, allegans præter obstinationem non sacrificandi, nihil aliud se de sacramentis (2) eorum comperisse, quam cætus antelucanos (b) ad canendum (c) Christo ut (3) Deo et ad confederandam (4) disciplinam, homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam, et cætera scelera prohibentes. Tunc Trajanus rescripsit, hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere. O sententiam necessitate confusam! Negat inquirendos ut innocentes, et mandat puniendos (5) ut nocentes. Parcit et sævit, dissimulat et animadvertit. Quid temetipsum (6) censura circumvenis? si damnas, cur non et (7) inquiris? si non inquiris, cur non et absolvis? Latronibus vestigandis (8) per universas provincias militaris statio soriluit; in reos majestatis et publicos hostes omnis homo miles est, ad socios, ad consocios usque inquisitio extenditur. Solum Christianum inquiri non licet, offerri licet, quasi aliud esset actura inquisitio, quam oblationem (9). Damnatis

A ergo oblatum; quem nemo voluit requisitum, qui, puto, jam non ideo meruit poenam, quia nocens est, sed quia, non requirendus, inventus est (10). Itaque nec in illo ex forma malorum judicandorum agitis erga nos, quod cæteris negantibus adhibetis tormenta ad confitendum, solis Christianis ad negandum; cum, si malum esset, nos quidem negaremus, vos vero confiteri tormentis compelleretis. Neque enim ideo putaretis non (11) requirenda (d) questionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, qui hodie de confesso homicida, scientes homicidium quid sit, nihilominus ordinem extorquetis admissi: quo perversius, cum præsumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione B (12) cogitis tormentis de confessione decedere, ut negantes nomen pariter utique negemus et scelera, de quibus ex confessione nominis præsumperatis. Sed, opinor, non vultis nos perire, quos pessimos creditis. Sic enim soletis dicere homicidæ (13); (14) Nega (e): laniari (f) jubere sacrilegum, si confiteri perseveraverit. Si non ita agitis circa

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tunc abest Paris.
(2) *Herulds e MS. et Haverc. e cod. Fuld. sacramentis; Semler all.: sacris. Cf. Plinii epp. 10, 96.*
(3) Ita cod. Fuld.; Rhen. et Ch. et Deo; alii: Ch et deo.
(4) Conferendam Paris.
(5) Puniri Paris.
(6) *It ouw., Rig. et Haverc. temetipsam.*

- (7) Et abest Fran.
(8) Investigandis Paris.
(9) Oblatio Semler.
(10) Est abest altis.
(11) Non putaretis requirenda Rig.
(12) De confesso Latin.
(13) Homicidas Fran.
(14) Negare Fran.

COMMENTARIUS.

ad annum mundi xxcxii. Plinius Secundus, cum quandam provinciam regeret, et in magistratu suo plurimos christianorum interfecisset, multitudine eorum perterritus, quæsiuit de Traiano, quid facto opus esset, nuntians ei præter obstinationem non sacrificandi, et antelucanos cætus ad canendum cuidam Christo ut Deo, nihil apud eos reperiri, præterea ad confederandam disciplinam vetari ab his homicidia, furta, adulteria, latrocinia, et his similia. Ad quæ commotus Trajanus rescripsit: hoc genus quidem inquirendos non esse, oblatos vero puniri oportere. Tertullianus refert in Apologetico. Hav.

(a) Quibusdam gradu pulsus. Ex iis sc. qui ex honestiore ordine ad istam sectam inclinabant, nam ad hoc nomen omnis conditio, etiam dignitas transgredebatur, ut supra dixit. Quod cum Severi etiam temporibus accideret, principis ejus clementiam et justitiam prædicat Tertull. noster ad Scapulam c. iv. Sed et clarissimas feminas et clarissimos viros Severus sciens hujus sectæ esse, non modo non læsit, verum et testimonio exornavit, et populo furenti in eos palam resutit. Hav.

(b) Cætus antelucanos. De cætu est quod notes, solitam dari vocem hanc rebus sacris. Hinc Meursius illud Constantini Manassæ in annalibus:

Ὁμοῦ καὶ τὰς ἀντιπολιτευτικὰς ἀνδρῶν θεωροῦντες.

ita reddit: nam hi religiosorum hominum cætu coacto Dionysius Exiguus hanc vocem dat interpretans in Vita S. Pachonii: Monachorum cætibz aggregabat. Lac.

(c) Ad canendum. Pium exercitium, de quo et ad Uxorem lib. ii. c. 9. Non furtiva signatio, non trepida gratulatio, non muta benedictio: sonant inter duos Psalmi et Hymni, et mutuo provocant, quis melius Deo suo canet, scribe caniet vel canat. et exhortat. ad Castitatem. c. x. Si orationem facit ad Dominum, prope est cælo. Si Scripturæ incumbit, totus illic est. Si Psalmum canit, placet sibi. Hav.

(d) Ideo non putaretis. La Cerda sic legit: Neque enim ideo non putatis requirenda questionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione. Qui hodie, de confesso homicida, scientes homicidium quod sit, n. o. q. admissi? addita nota interrogationis et explicans qui per quomodo. Affinis huic valde est locus in lib. Ad Nat. ii. cap. 13. quem in gratiam JCIorum illustrabo, et emendabo. Scriptura male per injuriam temporis habita hæc est. Quomodo..... de fugitivo palam factum solemus et operam ejus percon..... abusu nundinare: Summi viri Rig. et Gothofredus attingere non sunt ausi. Supple meo periculo et scribe: Quomodo, quando de fugitivo palam factum, solemus et operam ejus percontando abusu nundinare. Nullus dubitabit, qui locum inspexerit. Ut enim nos JCI, inquit, male nimis inquirendo agimus, modum patranda fugæ docentes, ita et poeta fabulis suis de Diis. Dixit supra hoc eodem capite: Quando si de aliquo nocente cognoscitis, non statim confesso eo nomen homicidæ, vel sacrilegi, vel incesti, etc., contenti sitis ad pronuntiandum, nisi et consequentia exigatis, qualitatem facti, locum, modum, etc. Hav.

(e) Sic enim soletis dicere homicidæ, Nega. Laniari jub. sacr. Qui torquendo christiano præsidebat, dicere solebat, Nega te esse christianum: quasi suggereret per quod evadere ille posset. Idem Christianum confitentem torqueri nihilominus jubebat: cum tamen frustra torqueatur qui confitetur. Itaque perversam et absurdam judiciorum formam carpit Tertullianus; Nempe, inquit, sic soletis dicere homicidæ confitenti, Nega te esse homicidam: nempe sacrilego fatenti se sacrilegum admoveri jubetis tormenta. Ipse Tertullianus lib. I. ad nationes: sane cæteros ad hoc tenditis et excarnificatis, ut negent esse quod esse dicuntur, etc. Hic vero in sequentibus legendum videtur: Si non ita agitis circa nocentes. Pam.

(f) Laniari. Tormentis nempe, qualibus Philotas apud Curtium vi. ii. Sed postquam intumescens corpus

nocentes, ergo vos innocentissimos judicatis, cum quasi innocuissimos non vultis in ea confessione perseverare, quam necessitate, non justitia dampnandam a vobis sciatis. Vociferatur homo: Christianus sum. Quod est dicit; tu vis audire quod non est. Veritatis extorquendæ præsidēs, de nobis solis mendacium elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quod queris, an sim; quid me torques in perversum? confiteor, et torques; quid faceres, si negarem? Nam aliis negantibus non facile fidem accommodatis; vobis, si negaverimus, statim creditis. Suspecta sit vobis (1) ista perversitas, ne qua vis lateat in oc-

A culto (a), quæ vos adversus formam, adversus naturam judicandi, contra ipsas quoque leges ministret (2) (b). Nisi enim fallor, leges malos erui (c) jubent, non abscondi; confessos damnari (d) præscribunt, non absolvi. Hoc senatus consulta, hoc principum mandata definiunt, hoc imperium, cujus ministri estis. Civilis, non tyrannica dominatio (3) [vestra] est. Apud tyrannos enim tormenta etiam pro pœna adhibentur; apud vos soli quæstioni temperantur (e). Vestram illis servate legem usque ad confessionem; et si (4) confessione præveniantur, vacabunt. Sententia opus est; debito (f)

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Barraeus*: sit nobis, *Pamel. et Semler*: sit nobis, *cæteri omnes*: sit vobis; *legendum* fortasse: sit in vobis.
(2) *Iufestet Wouwer*.

(3) *Definiunt*. Hoc... dominatio est *Rigalt*.

(4) *At. ad conf. necessariam*; et jam si conf., etc.

COMMENTARIUS.

utoribus, flagellorum iohne nudis ossibus incusso ferro non poterat; qui pro eo quod noster laniari, dixit lacerari. Per ultimos deinde cruciatus, ut pole damnuatus, et inimicis in gratiam regis torquentibus laceratur. Proprium hoc verbum in gladiatoribus, unde acclamatio Senatus de cadavere Commodi apud Lampridium: *Hostis patriæ, parricida, gladiator, in spoliario lanietur*. Sensus Tertulliani unice tetigit Heraklus qui hic est: Vos scilicet in quæstione habenda admonetis homicidam, ut neget homicidium; ita si confitetur, cuius rei gratia quæstionem habetis, tamen, quasi confessum nondum, torquetis. Id certe leges prohibent, nec vos facitis; nobiscum itaque si nocentes sumus, agite ut cum nocentibus: loqui per ironiam patet. Fuld. legit *laniari debere*. In cæteris MS. Lugd. Bat. *Barraei* edit. et Her. et Rig. consentit, quomodo etiam Junius legit, sed male interpretatur. Pama. la Cerda et Rhenan. pessime legunt, *quos pessimos creditis* (sic enim soletis dicere) *homicidas*. Negatis laniari jubere sacrilegum, etc.; quasi ita medium suggererent quo evadorent, et tale quid hic innuere vellet Tertullianus, quale respicit in libro ad Scapulam c. iv. Quamvis autem [i. e. quot] præsidēs et constantiores et crudeliores, dissimulaverunt ab huiusmodi causis? ut Cincius Severus, qui Thistri ipso dedit remedium quomodo responderent christianis, ut dimitti possent. Ubi non placet crudeliores, corrigo: et *idem moliores*, qui lapsus ex literarum ductu facile liquere potest. Talem ipsum Augustum, sed ex misericordia iniustum, descripsit nobis Suetonius in Vita ejus xxxiii. Dicit autem *jus non diligentia modo summa sed et lenitate*; siquidem manifesti parricidii reum, ne culeo insuereetur, quod non nisi confessi afficiuntur hac pœna, ita fertur interrogasse: *Patrem tuum non occidisti?* Sed et hic loci acutum Septimii adverte, et vocera tyrannorum propriam, ut Gallieni in vindicanda seditione vel ad senum et infantum internecionem; *lancera*: occide, concide. apud Trebellium Pollionem. Hav.

(a) *Ne qua vis lateat in occulto*. Satanam intelligit. Pariter Laetantius Instit. Divin. ii. 1. *Quantum istud ex causa fieri putemus? nisi esse aliquam perversam potestatem, quæ veritatis sit super inimica*, etc. Noster infra vocat rationem æmula operationis. Hav.

(b) *Quæ vos contra ipsas quoque leges ministretis*. Hoc est, *Quæ contra ipsas leges vestro ministerio utatur*. PAM.

(c) *Erui jubent*. Amat hoc verbum Tertullianus in disquisitione judiciaria de maleficis. Supra: *o quantum illius prædictis gloria, si eruisset aliquem qui centum jam infantes comedisset*. Et infra c. vii. *dicimur tamen semper, nec vos, quod tam diu dicimur eruiere cruciatu*. Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruisitis. Hav.

(d) *Confessos damnari*. Ex vetustissima lege. Sal-

B hist. Catil. l. ii. de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum supplicium sumendum Curtius supra. adde Suetonii locum mox adductum inde illud Matth. xxvi. 63. *Ὁτι δὲ ἀσφύγηται τὸ ἐνι χροῖας ἔχοντες παρρησίαν*; nam ut recte Publius vers. 473.

Nisi vindices delicta improbitatem, adjuvas.

et eodem teste vers. 642.

Qui culpæ ignoscit uni, suadet pluribus.

imo vers. 99.

Bonis nocet quisquis pepercit malis.

denique vers. 215.

Felix improbitas, optimorum est calamitas.

Tertull. Ad Scap. cap. iv. *Quid enim amplius tibi mandatur, quam nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta revocare?* Nam ut idem De Spectac. cap. xix. *Bonum est cum puniuntur nocentes*. Hav.

C (e) Ultra confessionem itaque quæstio non procedit. Cicero Orat. pro Milone cap. LVII. *Quid opus est tortore? quid queris? occiderint? occidit. Jure, an injuria? nihil ad tortorem*. Facti enim in equale quæstio est, juris in judicio. Commendatur interim hic nobis consuequendo mitia et humana imperii Romani; quam laudans Livius lib. i. cap. 18. ubi crudele Metti Fuffeti proditoris supplicium descripsit, addit: *Primum ultimunque illud supplicium apud Romanos exempli parum memoria legum humanarum fuit. In aliis gloriari licet, nulli gentium miliores placuisse penas*. Ut vero noster dixit *quæstioni temperare*, ita Sallustius etiam videtur locutus esse, dum dicit *victoria temperare*, neque enim illud, ut fit vulgo, explicare ausim, quasi esset scriptum *obtemperare*, prout pejoris notæ codices nonnulli exhibent. Locus est Catil. cap. xi. *Igitur ii milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere*. Quippe secundæ res sapientium animos fatigant. Ne illi, corruptis moribus, *victoria temperarent*, i. e. tantum abest, ut æquissimi illi et perditii moderentur victoriæ, non ut victores, sed ut latrones grassatoresque se gerentes. Hav.

D (f) *Expungendus est*. Hoc verbum et Tertulliano proprium. Adv. Judæos c. iv. *Sequitur itaque, ut quantum circumcissionis carnalis, et legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur, ita sabbati quoque observatio temporalis fuisse demonstretur*. Significat apud illum passim *explere, perficere*. hic vero eandem significationem habet, quam apud Persium Sat. ii. vers. 12.

Pupillamve utinam, quem proxime hæres
Impello, expungam! Namque est scabiosus, et acri
Bile tumet!

ubi vetus Scholiastes notat *tractum a militibus, qui*

nocens expungendus (1) (a) est, non eximendus (b). Denique illum nemo gestit absolvere (2), non licet hoc velle; ideo nec cogitur quisquam negare. Christianum, hominem omnium scelerum reum (c) deorum, imperatorum, legum, morum, naturæ totius inimicum existimas, et cogis negare, ut absolveris, quem non poteris absolvere, nisi negaverit (3). Prævaricaris in leges (d). Vis ergo neget se nocentem, ut eum facias innocentem, et quidem invitum jam, nec de præterito reum. Unde ista perversitas? ut etiam illud nup̄ recogitetis, sponte confesso magis credendum esse, quam per vim neganti; vel ne compulsus negare, non ex (e) fide negarit; et absolutus ibidem post tribunal de vestra videat æmulatione, iterum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Expugnandus Pärisin. Rhenan.
 (2) Vobis addit Wouwer.
 (3) Ita Wouwer.
 (4) Alii, inter Christianos.
 (5) Sentiunt alii: in nos aliter disponitis (Rhen. dis-

A Christianus (4). Cum igitur in omnibus nos aliter disponatis, quam ceteros nocentes (5), id unum cõtendendo, ut de eo nomine excludamur (excludimur enim, si facimus, quæ faciunt non Christiani), intelligere potestis non scelus aliquod in causa esse, sed nomen, quod quedam ratio æmulæ operationis insequitur, hoc primum agens (6), ut homines nolint scire pro certo, quod se nescire pro certo sciunt. Ideo et credunt de nobis quæ non probantur, et nolunt inquiri, ne probentur non esse, quæ malunt credi esse, ut nomen illius æmulæ rationis (7) inimicum, præsumptis, non probatis criminibus, de sua sola confessione damnetur. Ideo torquemur contentes, et punimur perseverantes, et absolvimur

B ponatis), quam in cæt. Sed tuenda est scriptura cod. Fuld. respondet enim voc. disponere gr. διατίθεσθαι.

- (6) Agentes Paris.
 (7) Emulationis Franeq.

COMMENTARIUS.

expuncti dicuntur, dum foras a militia emittuntur. Item metaphora a bello, in quo, cadente qui primus est, succurritur alius. Itaque expungi est deleri, de medio conferri. Adde notam Rigaltii, qui recte docet a rationibus desumptum. Hav.

(a) Debito Pænæ nocens expungendus est. Noxii quique debent pœnas. Damnati dicuntur servi pœnæ: supplicio sumpto, dedisse pœnas intelliguntur. Itaque in peragenda cognitione, exactor pœnarum de tabella seu matricula, damnati cujusque nomen cum elogio seu causa citatum, simul supplicio sumpto expungebat. Sic peracta cognitione, damnatorum omnium nomina in catalogo cernebantur expuncta, et debito pœnæ nocentes expuncti. Ric.

(b) Non eximendus. Alexander Severus, referente Lampridio in Vita ejus, præfectis suis semper detulit, asserens eum, qui mereatur injuriam pati, ab imperatore damnandum esse, non dimittendum. Graviter quoque Pythagoras; seu quis alius apud Stob. Serm. XLIV. Καὶ οὐ γὰρ ἀξίον, etc. i. e. Damnandi, non absolvendi sunt, qui aliquid dignum exitio, aut vinculis, aliare pœna committunt. Si quis vero temere absolverit, lucri aut voluptionis gratia, injuste facit: et injustitiam ei cordi esse necessarium est. Usus est verbo eximere Tertull. perinde ut et Livius, apud quem Papirius, de Quinto Fabio, Maximo postea, ita insit: non noxæ eximitur Q. Fabius; sed noxæ damnatus donatur Populo Romano. Horat. II. Carin. II. 21.

Redditum Cyri solio Phraaten
 Dissidens plebi, numero beato-
 Rum exiit Virtus. Hav.

(c) Omnium scelerum reum. De quibus omnibus insigniter eos purgat Tertull. In hoc Apolog. naturæ inimicos vocat, quia infanticida, incesti, infructuosi negotiis, ut putabant. Ita de Dolabella, quondam amico sibi, Cicero ait Philipp. XI. cap. 10. se neque nunc fortasse alienum ab eo fore, nisi super alia multa scelera denique naturæ et humanitati inventus esset inimicus. Imperatorum, quoniam crimen perduellionis et læsæ majestatis illis intentabatur. Genus hominum superstitionis noxæ ac maleficæ appellat Sueton. cap. XVI. Ut tales persecuti fuere principes impii. Velus inscriptio ex Diocletiani et Maximiani ævo apud Gruter. p. 280. SUPERSTITIONE CHRIST. UBIQ. DELETA. Unde et eorumdem apud Baronium in Annal. et Spanhem. in lib. De Usu et Præst. Num. Diocletiani et Maximiani Imp. inscriptio, NOMINE CHRISTIANO-RUM DELETO, QUI REIP. EVERTERANT. Legum et

morum, quia festivitates publicas et idolorum cultum negligebant. Tacitus xv. Annal. 44. Igitur primi correpti qui fitebantur, haud perinde in crimine incendi, quam odio humani generis convicti sunt. Hoc odium unde illis ut crimen fuerit objectum, quare hostes publici dicebantur, discas ex Tertull. Cap. XXXV. Pone comma post christianum. Hav.

(d) Prævaricaris in leges. Ita leges V. C. quem consultuit Scriverius, non male. Festus, Prævaricatores a prætergrediendo sunt vocati. Itaque prævaricari leges est prætergredi. Asconius Pedianus in libello, qui est inter veteres Grammaticos, Rejiciens malos et retinens bonos, verus accusator intelligitur. Qui vero contra facit, ut sit impedimento cæteris, antequam tegat, de hoc intelligitur, quod prævaricator. quare sensum Tertull. optime illustrant. Pro vis ergo Cod. Fuld. mox vis ut neget. Barrovi editio delet jam. Hav.

(e) Non ex fide negarit. Falso simulavit se non christianum, supplicando diis, quos corde abneget. Trajanus Imperator ad Plinium epist. XVIII. Ita tamen, ut qui negaverit se Christianum esse, idque re ipsa manifestum fecerit, id est supplicando diis nostris, quamvis suspectus in præteritum fuerit, veniam ex poenitentia impetret. Nec gentiles tantum ita christianos Deum suum abnegare persuadere conati sunt, ut latius approbit, sed et invidia est perversa Ossensorum hæresis, quam ob hoc crimen in jus vocat Epiphanius lib. I. hæres. 49. ὁνομαστας καὶ διδάσκαλοι, etc. Hypocritas autem docet, dicens non esse peccatum, etiam si simulacra ipsos adorare contingat, persecutionis tempore instante, si solum in conscientia non adorent: et si tantum confiteantur in ore, non autem in corde. Talis Hippolytus apud Euripidem, cujus execranda vox:

ὁ γὰρ ὁ δὲ ἀνθρώπος ὁ δὲ πρὸς ἀνθρώπους.

quod vertit Grotius in Excerpt. p. 214.

Jurata lingua est, mente juravi nihil.

Sed improbum hoc consilium. Vere Tertull. et ex meliori mente De Idol. cap. XIII. Cur enim lateas, cum ignorantia alterius tuam conscientiam contamines. Non sis ignoraris quod sis christianus (ita scribe) tentaris? Et contra conscientiam alterius agis, tanquam non christianus? Enimvero etsi simulaveris, tentatus additus es. Hav.

(e) Non ex fide negarit. Notanda unico hujus viri, proprietates; est enim in jure, non ego, medium quiddam inter negantem, et vere affirmantem. Ideo illam tradit christiano, non neganti ex animo. Lac.

negantes, quia nominis praelium est. Denique quid de tabella (a) recitatis illum Christianum, cur non et homicidam? Si (1) homicida Christianus, cur non incestus? vel quodcunque aliud nos esse creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus scelerum pronuntiare (b)? Christianus si nullius (2) criminis reus est, nomen valde infestum, si solius nominis crimen est (3).

CAP. III.

Odii eorum cæcitatem ostendit, qui quos vituperant eo ipso elogio laudare coguntur, sed qui tam sunt efferrati, ut malint uxorem familiamque probis onustam pati, quam Christianam, id est emendatam. Cum itaque nudum illud Nomen tantas concitet rixas, inquit in illud, quod nusquam spernendum, vel perperam ab illis pronuntiatum, amabile quid continet, et id commune habet cum reliquis Sectis, quod Nomen ab Auctore mutuetur, cum tamen nunquam Secta quædam ob Nomen solum persequatur. At Christiani, et quoad Sectam, et quoad Nomen probi, justi, ob Nominis tantum odium, inauditi, incogniti condemnantur.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et addit Wouwer.
 (2) Nominis addit Paris. nomen est Rig.
 (3) Hæc est lect. vulg.; Rhen. si nullius criminis nominis reus est, valde infestum, etc. Cod. Fuld. Chr. si nullius criminis nomen est, valde ineptum; codd. Pul. et Bong. incestum, codd. Agobardi et Lugd. ineptum incestus) si sol. nom. crimen est. Recepi hanc lect. Haverc. additis in fine verbis: valde infestum, eumque secutus est Ios. Ign. Rüter.
 (4) Rigalt. et Haverc. e cod. Fuld. Ego miror Luc., etc.; C

COMMENTARIUS.

(a) Quid de tabella. Olim, inquit Rhenanus, sententia animadversionis capitalis de tabella recitabatur. Quod confirmatur ex vita D. Cypriani per Pontium et Paulum Diaconum. Pam.

(b) Ipsis nominibus scelerum. Cicero de Legibus II. Legum leges voce proponam. Cum autem reliqui nocentes suum in tabella habent elogium, sacrilegi, homicidæ, etc., cur Christiani, inquit, quos et istorum et omnium criminum reos habetis, soli isto tantum nomine, nullo addito crimine, proponuntur? hinc istud nomen ut peculiaris illius titulus noxæ occurrit in elegantissimo Auctoris loco c. XLIV. Vestros enim contestamur actus, qui quotidie iudicandis custodiis præsidetis, qui sententias elogia dispungitis: tot a vobis nocentes parvis criminum elogiis recensentur. Quis illic sicarius? quis manticularius? quis sacrilegus, aut corruptor aut lavantium prædo? quis ex illis etiam Christianus adscribitur? aut cum Christiani suo titulo offeruntur, quis ex illis etiam talis quales tot nocentes? Post pronuntiare notam interrogationis ponunt Pam. et Rhenan. Rigalt. vero Barr. Fuld. et Herald punctum. Utrumque rectum, sed posteriori modo cum ironia proferri debet, quasi scripsisset, In nobis solis scilicet. Hav.

(c) Caius Seius. Verba sunt Jureconsultis frequentissima, ubi exempli gratia, aliquid inculcare volunt de personis in genere. Lac.

(d) Tantum quod. Familiaris Auctori nostro locutio: Suetonius quoque in Nerone c. vi. de tempore natiuitatis ejus: tantum quod ex oriente sole, pæne ut radiis priusquam terra contingeretur. Sensus est Neronem interceptisse radios solares, qui prius ipsum quam terram luce sua perfuderunt: sumpsit, ut plura, ab Lucretio. Ille lib. II. 220.

tantum quod nomen mutatum dicere possis.

Veteres excusi habent hic sed malus tantum quod,

Quid? quod ita plerique clausis oculis in odium ejus impingunt, ut bonum alicui testimonium ferentes admisceant nominis exprobrationem: Bonus vir Caius Seius (c), tantum quod (d) Christianus. Item alius: Ego miror (4) Lucium sapientem virum repente factum Christianum. Nemo retractat: Nonne ideo bonus Caius, et prudens Lucius (5), quia Christianus? aut ideo Christianus, quia prudens et bonus? Laudant quæ sciunt, vituperant quæ ignorant, et id quod sciunt, eo quod ignorant, corrumpunt; cum sit justius occulta de manifestis præjudicare, quam manifesta de occultis prædamnare. Alii, quos retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos (e) noverant, ex ipso denotant (f), quo laudant (6); cæcitate odii in suffragium impingunt. Quæ mulier! quam lasciva, quam festiva! Qui juvenis! quam lascivus, quam amasius! Facti sunt Christiani. Ita nomen emendationis imputatur. Nonnulli etiam de utilitatibus suis cum odio isto paciscentur, contenti injuria, dum ne domi habeant, quod oderunt. Uxorem jam (7) pudicam (g) maritus jam non zelotypus ejecit, filium jam subjectum pater retro patiens abdi-

ceteri: Ego Lucium... Chr. de fero, quod v. in plurimis codd. non magis desideratur, quam v. miror. Sed cf. ad Nat. c. 4. Hæc Leop.

(5) Codd. plerique: Lucius & Lutius s. Lusius; codd. Ursini et Scriverii: lascivus.

(6) Wouwer ex vet. lib. sic legit: ex ipso quo denotant laudant; c. o. i. s. i. Quod mulier, quod lasciva, quod festiva. Quod juvenis, quod lascivus, quod amasius, facti sunt Christiani.

(7) Jam abest Paris.

quod putidum nulli meliores libri MSS. agnoscunt, et Salmasius, Rigalt. la Cerda et Scaliger delent. Tantum quod idem quod græcis πλὴν ὅτοι vel πλὴν ὅτι. Synesius, citante Stephano πλὴν ὅτοι καὶ ὅτι. Sic quoque Aristophanes Nubibus dixit πλὴν ὅτι. Hav.

(e) Vagos, viles, improbos. Vagos ob libidinem, viles ob copiam sui vilifaciam, improbos ob mores malos: vagos istos per ambularem expressit Adrianus Caesar in illo ad Florum epigr. apud Spartian.

Ego nolo Florus esse,
 Ambulare, per tabernas,
 Latitare per popinas,
 Calices pati rotundos.

(f) Ex ipso denotant, etc. Pamelius et Rig. legunt: ex ipso denotant, quo laudant, cæcitate odii in suffragium impingunt. Quæ mulier! quam lasciva! quam festiva! Qui juvenis! qui Lucius! Rigalt. quam lascivus! quam amasius, facti sunt Christiani. MS. Fuld. ex hoc ipso denotant, quo laudant, cæcitate odii, in suffragium enarrantes, quæ mulier, quam lasciva, quam festiva! qui juvenis, quam Lusius, quam amasius, etc. Rhenan. ex ipso denotant, collaudant c. o. MS. quem consuluit Scriverius: ex ipso quo denotant, laudant, al. collaudant, et mox, quod mulier, quod lasciva, quod festiva, quod juvenis, quod lascivus, quod amasius, etc., apprehensum illo. Scaliger denique ex ingenio corripbat rotundius, eo ipso quo denotant, laudant. Diogenes Laertius pariter de Aristophane et Comicis dicit illos, dum Socratem traducere et vituperare conantur, eo ipso laudare. Verba ejus sunt in Socratis vita: οἱ λαλοῦντες αὐτοῦς, δὲ ὡς σέβουσιν ἐπαίνουσιν αὐτὸν διὰ τῶν σιωμμάτων, i. e. comici tamen imprudentes, hunc dum vituperant, laudant. Spectant ad sequentia illa Nostri ad Scap. cap. II. nec aliunde noscibiles quam de emendatione vitiorum pristinorum. Hav.

(g) Jam pudicam. Rhen. et MS. Lugd. B. uxorē

cavit, servum jam fidelem dominus olim mitis ab oculis relegavit : ut quisque hoc nomine emendatur offendit. Tanti non est bonum, quanti est odium (1) Christianorum. Nunc igitur, si nominis odium est, quis nominum reatus? Quæ accusatio vocabulorum, nisi si aut barbarum sonat aliqua vox nominis, aut infaustum, aut maledicum, aut impudicum? Christianus vero (a), quantum interpretatio est, de unctione deducitur. Sed et (2) cum perperam Chrestianus pronuntiatur a vobis (nam nec nominis certa (3) est notitia penes vos), de suavitate vel benignitate compositum est. Oditur ergo in hominibus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Jam addit Paris.
(2) Et abest Paris.

- (3) Certa abest Par.
(4) Probavit Paris.

COMMENTARIUS.

judicam. Ita lib. Ad Scap. cap. m. Claudius Hermianus indigne fert uxorem suam ad hanc sectam transisse. Fiebat id prava presumptione, quæ patere potest ex sacrilegis Apuleii verbis As. Aur. lib. ix. Tunc spreitis atque calcatis Divinis Numinibus, in vicem certæ religionis, mentis sacrilega presumptione Dei, quem prædicaret unicum, confictis observationibus vacuis, fallens omnes homines, et miserum maritum decipiens, matutino mero et continuo stupro corpus manciparat. Loquitur ibi de matutinis Christianorum conventibus, sacris illis et innocuis, sed a Gentilibus mandacis et calumniis oneratis. Omnia vero hæc per hyphen juxta antiquitatis morem sunt scribenda jam-judicam retro-patens, jam-fidelis, olim-mitis. ut apud Virgil. Eccl. l.

Namque erit ille mihi semper. Deus,
et Georg. III. 92. de nobili equo, qui ut Ennius senio confectus, quiescit.

Hunc quoque tibi aut morbo gravis, aut jam segnior annis
Defecit, abde domo nec-turpi ignosce senectæ.
In cujus interpretatione turpiter se dat Gifanius in indice Lucretiano, qui ipse quoque l. 425.

Unde sibi exortam semper-florentis Homeri
Commemorat speciem.

nec alio modo Publius, vers. 731.

Suum sequitur lumen semper innocentia.

Quomodo acclamatio Senatus apud Vopiscum, probo Imperatori facta, accipi etiam debet : *Probe Auguste, dii te servant. Olim-dignus, et fortis, et justus*, etc. Denique ille dominus olim-mitis est Terentio afro *Aeri semper-lenitas*. Quod non observatum et infra, ut suo loco dicetur, elegantiam auctori nostro abstulit, et nitorem Lucano magnifico Poetæ, qui lib. ix. 458. ita legendus :

Evolvam busto jam-numen gentibus Isim Hav.

(a) Chrestianus. Ita viri Docti docuerunt jam olim hanc appellationem fuisse immutatam, et novissime elegantem doctumque de hac immutatione libellum edidit Groningæ Michael Rossal. Nota sunt, quæ protulerunt Suetonius et Tacitus. Ille in Claudio c. xxv. *Judeos, impulsore Chresto assidue tumultuantes, Roma expulsi.* Dubitat Orosius an et Christiani sint expulsi : *Ne magis*, inquit lib. vii. cap. 4. Suetonius movet, qui utram contra Christum tumultuantem Judæos coerceri et comprimere jusserit, an etiam Christianos simul, velut cognatæ religionis homines vulnerit expelli, nequaquam discernitur. Causa tumultus (ut vocat Suetonius) fuit compulsio inter hos et illos, dum venisse Christum negant Judæi, affirmant Christiani. Sed Orosius frustra dubitat : huc est enim referendum edictum Claudii Act. xviii. 2. διὰ τὸ διατεταχέναι Κλαύδιον χωρίζεσθαι πάντα; τοὺς Ἰουδαίους ἐκ τῆς πόλεως. Tacitus iterum Annal. xv. 44. quos per flagitia in visos vulgus Christianos appellabat. Auctor nominis Chrestus, etc. Lucianus denique in Philopatrīdo aperte Χρῆστον appellat. Imo idem Lucianus ita blas-

phemo ore latrat in Philopatr. p. 1003. εἰ τοῦτοι γε Χρῆστος καὶ ἐν Ἰθαίαι, siquidem et inter gentes Chrestus fuerit. Nec mirum hanc appellationem apud Gentiles invaluisse, cum plurimos Chrestos apud illos sit invenire, nullos vero Christos. Libet etiam aliquos apponere. Apud Appianum in Mithridaticis non longe a principio memoratur Socrætes quidam cognomine Chrestus, quem Bithyniæ regno imposuit Mithridates, Ponti rex, expulso Nicomede. Imo et Chrestus quidam memoratur Aurelio Victori in Annibaliano : *conspiravere aliquanti militares in ejus necem, auctoribus Chresto et Marcellino, simulque Magnentio.* Exstantque Martialis epigrammata in Chrestum quemdam lib. vii. 54. et ix. 28. ut et in Chrestillum, lib. xi. 91. Fit et Chrestæ mentio in Inscript. antiqua quæ est in vineis Vall.

Hoc, virtus, fatigue decus, et amabile nomen,
Dote pudicitæ, celebrata laboribus actis
Vitæ Chrestæ jacet condita nunc tumulo.

C Fulgentius quoque in libello, quem composuit de Sermone Prisco, in voce *injuges boves*, meminit cujusdam Manilii Chrestii, quem librum de Deorum hymnis scripsisse ait, ibidemque fragmentum inde adducit. Ausonius denique eleganter in significatione vocabuli lusit epigr. xxxix.

Χρῆστος, Ἀκύνδυνος, αὐτὸν ἀδελφοί, αὐτὰρ δὲ τίνα.
Moribus aumbo malis nomina falsa gerunt.
Οὐδὲ οὐτος χρεστος, οὐδὲ, οὐτος ἀκύνδυνος ἵστω.
Una potest ambos littera corrigere.
Ἄλυσιν Χρῆστος ἔλγ, καὶ Ἀκύνδυνος ἔλγ' ἀκόλλωθ,
Κύνδυνος hic fiet, frater Ἀχρηστος, erit.

et epigr. XL.

Germani fratres sunt : Chrestos, Acindynos alter.
Falsum nomen utrique, sed ut verum sit utrique,
Alpha suum Christo det, Acindynos ipse sine alpha
Permaneant : verum nomen uterque geret.

Male in edit. Rig. est aut Christianus. Quamvis et ms. L. B. perperam Christianus. In eodem ms. quantum interpretatione pro interpretatione est. Rhen. Sed cum perperam christianus. l'AV.

(b) At enim secta oditur, etc. Et hic et passim apud Auct. nostrum secta, ut Græcorum αἵρεσις, in bonum accipitur partem, quod semel monuisse sufficiat. pari modo ut Act. xxvi. 5. Apostolus Paulus κατὰ τὴν ἀρεθιστάτην αἵρεσιν τῆς ἡμετέρας θρησκείας ἐξῆρα παριστάτος. Hunc vero locum paulo amplius noster c. XLVI. Cur ergo, quibus comparatur de disciplina, proinde illis non adæquamur ad licentiam impunitatenque disciplinæ? vel cur et illi ut pares nostri non urgentur ad officia, quæ nos non obeantes, periclitamur? etc. Itaque Donatus proprium locutum esse Terentium in Phormione l. II.

Sectari, in ludum docere et reducere,
docet, annotans : Bene cavillatus est et joculariter in adolescentem, cui ætas ad sectandos philosophos apta erat. Hav.

(c) Apicio. Notissimo helluone. Exstant etiamnum de

reatu sectæ et auctoris. Ideoque ante odium nominis A competebat prius de auctore sectam recognoscere, vel auctorem de secta. At nunc (a) utriusque inquisitione et agnitione neglecta nomen detinetur, nomen expugnatur, et ignota sectam, ignotum et auctorem vox sola prædamnat, quia pominantur, non quia revincuntur.

CAPUT IV

Præparat jam se ad defensionem criminum quibus Christiani onerabantur. Sed, cum vel post justissimam defensionem tamen violentia legis obsequium exigit, artificiose et valide ostendit, leges, ut condi, ita reprobare et mutari posse, imo debere nonnunquam, nec id sine exemplo; cum scilicet vel crudelitas, vel injustitas sint deprehensæ. Lex enim justa esse cottigitur, postquam in valorem ejus inquisitio facta est; improba vero, non jam lex, sed tyrannis invenitur.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quæ Paris.

(2) Ita Mss. Biblioth. regie. 2616 — quæ palam adinve-

Atque adeo quasi præfatus hæc ad suggillandam (b) odii erga nos publici iniquitatem, jam de causa innocentie consistam (c), nec tantum refutabo quæ nobis obijciuntur, sed etiam in ipsos retorquebo qui (1) obijciunt; ut ex hoc quoque sciant omnes in Christianis non esse quæ in se non nesciunt esse (d), simul uti erubescant accusantes, non dico pessimi optimos, sed jam, ut volunt, compares (e) suos. Respondebimus ad singula quæ in occulto admittere dicimur, quæ illos palam admittere insepimus (2), in quibus scelesti, in quibus vani, in quibus dampnandi, in quibus irridendi deputamur (f). Sed quoniam, cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum obstruitur (g) auctoritas adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum (h) esse post leges, aut ingratis necessitas obsequii præferatur veritati: de legibus prius curram (3) vobiscum ut cum tutoribus legum. Jam

nirentur. Rig.

(3) Consistam Rig.

COMMENTARIUS.

Re Culinaria libri Apici, non hujus [ita etiam falsum habemus Macrum de herbis aliosque], sed qui, quod facit ad confirmationem sententiae Auctoris nostri, ad istius palatum et ex ipsius sententia sunt conscripti. Hujus vero non tantum meminit in libro de Pallio c. v. Taceo Neronem, et Apicios, et Rufos. Sed et Adv. Psychicos c. xii. Quid ergo cessatis Paracletum, quem in Montano negatis, in Apicio credere? unde condimenta Apiciania in lib. de Anima c. xxiii. Nonne illa anima plus solatii quam supplicii relatura est? quod funus inter coquos pretiosissimos invenit, quod condimentis Apicianis et Lurconianis humatur, quod mensis Ciceronianis infertur, quod laucibus splendidissimis Syllanis offertur; etc. Pro æque modici Barr. et L. B. et Rh. atque: Herald, neque, sed mælius MS. Fuld. Rig. et Pam. æque. Hav.

(a) Nomen detinetur. Non assentior De la Cerdæ Junioque legentibus denotatur. Nomen enim solum in jus rapi ostendit, et quasi maleficum et parricidam collo inserta catena irahi, ut depinxit nobis Bessum interfectorem Darii a Spitamene adductum Curtius vii. 5. Hav.

(b) Ad suggillandam. Id est convincendam non tantum, sed turpitudinem, livorem et vibicem inurendam, ut publice ostentui sit. Ita suggillationem dicit cap. xi. suggillatio est in corbo vestra justitia. Minus recte MS. I. B. et conjectura Junii item ex MSS. sigillandam. Eodem modo licet invenias in Fabulis Esopieis Anonymi apud Neveletum Fab. xvi. de Leone jam sene,

Sævit asellus iners et frontem calce sigillat.

id est notat. Hav.

(c) Consistam. Amat ita loqui Tertullianus. Sic de Idol. c. xiii. De hoc quidem primo consistam; et in Apol. c. XLVI. Constitimus ut opinor adversus omnium criminum intentionem, quæ Christianorum sanguinem flagitat. Est autem genus loquendi tractum ab athletic et gladiatoribus, qui pedem in arena figunt, ne facile supplantari vel dejici possint. In re quoque militari, cum jam ad manus est veniendum, subsistere, vel consistere agmen, dicitur. Lucretius eodem modo lib. vi 454. ubi rationem reddit, quomodo nubes condensentur et cælum obscuretur.

Hæc faciunt primum parvas consistere nubes.

et paulo post:

Propterea quia cum consistant nubila primum, vel denique a judiciis translaturum. Psalmi I. vers. ult.

ideo peccator non consistet in judicio, neque improbus in cælu justorum. Hav.

(d) In se non nesciunt esse. Ut sciant adversarii nostri nos non tantum immunes esse istorum sceclorum, sed illos ipsos illa palam perpetrare, si verum inspicere velint. Ita vero ex Coll. Mod. Rigalt. alii, in se nesciunt esse. Hav.

(e) Compares. Ideo compares i. e. similes, qui Christianis illa obijciunt, falso quamvis, quæ ipsi revera faciunt. Acer autem Tertull. est in perstringendis falso scummate Gentilibus. Ita quod cum hoc loco valde congruit c. xvi. Sed et qui crucis nos religiosos putat, consecrans erit noster. Utitur rursus Auctor hac voce compar pro pari lib. de Orat. c. x. Nemo adversarium recipit, nemo nisi comparem suum admittit. Et adv. Marcionem I. I. c. xvi. Alia membra fortia, alia infirma: alia honesta, alia inhonesta: alia gemina, alia unica: alia comparia, alia disparia. Hav.

(f) Deputamur. Id est valde putamur, ducimur, illud enim de in compositione auget. Alias deputari Auctori nostro est detruncare. Sic exhort. ad Castit. c. vi. Erat Vetus dispositio, quæ in Evangelio Novo deputatur; in quo, etc., securis ad radicem arboris posita est. Hav.

(g) Legum obstruitur auctoritas. Pam. et Rhen. adstruatur, quod minus elegans. MS. L. B. obstruatur, quod necesse non est. Dicit autem eleganter obsitui leges defensionem, ut molem invictam, quam fas non sit veritati percurrere, est enim inde desumpta similitudo, ita apud Lucanum lib. II. versu 495.

Obstruitis campos fluviisque arcere paratis:

et 601:

Sed molibus undas

Obstruit, et latum defectis rupibus æquor.

Et planius etiam noster c. i. obstruit defensionem, simili locutione. Ut hunc locum imitatus sit Lactantius Instit. Div. II. 20. Nunc vero major nobis ac difficilius cum philosophis proposita luctatio est, quorum summa doctrina et eloquentia, quasi moles aliqua mihi opponitur. Hav.

(h) Nihil dicatur retractandum. Quasi dicat, Vana defensio; aut enim respondebit iudex, nihil contra leges fieri debere, illasque reformari non licere, ideoque inauditum, ut lex jubet, ablegabit, aut si defensionem audiat pronus etiam, facilis, imo convictus, velit nolit, sibi tamen dicet legibus obtemperandum. Vocibus retractare et ingratis vel ingratius, Gr. ἀποστρέφω, sæpe utitur Auctor. adv. Hermogenem

primum (1) quam dure definitis dicendo : Non licet esse vos! Et hoc sine ullo retractatu humaniore præscribitis; vim profitemini et iniquam ex arce dominationem (a) (2), si ideo negatis licere, quia vultis, non quia debuit non licere. Quod si quia non debet, ideo non vultis licere, sine dubio id non debet licere, quod male fit (3), et utique hoc ipsa præjudicatur licere, quod bene fit. Si bonum invenero esse, quod lex tua prohibuit, nonne ex illo præjudicio prohibere me non potest (4), quod si malum esset, jure prohiberet? Si lex tua erravit, puto, ab homine concepta est; neque enim de coelo ruit (b). Miramini hominem

LECTIONES VARIANTES.

(1) At. cum dure; Rhem., Fr. Junius et Wouwer : quam dure; Havercamp. cum jure.
(2) Ex arce Paris. Rig.
(3) Quod male fit delet Paris.
(4) Sic. cod. Lugd., Herald. et Semler.; Gelenius : prohibuit nomen, ex illo prohibere me non potest; Rigalt. et Haverc. : n. e. i. præjudicio prohibere eam non posse.

aut (5) errare potuisse in lege condenda, aut resistisse (6) in reprobanda? Nonne (7) et ipsius Lycurgi leges a Lacedæmonis emendatæ, tantum auctori suo doloris incusserunt, ut in secessu (c) inedia de semetipso judicaret? Nonne et vos (d) quotidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis totam illam veterem et squalentem silvam legum novis principalium rescriptorum (e) et edictorum securibus truncatis (8) et cæditis? Nonne vanissimas Papias (f) leges, quæ ante liberos suscipi cogunt, quam Julis (9) matrimonium (g) contrahi,

(5) Aut delet Paris.
(6) Recepisse se Paris.
(7) Non enim Rig.
(8) Pamel., Heraldus aliiq. : truncatis; Scaliger et Scriv. : runcatis; Rigalt. rustatis; Haverc. runcatis.
(9) Wouwer. e MS. quam Julis permittunt mat. etc.

COMMENTARIUS.

c. xvi. Igitur in præstructione hujus articuli, et alibi forsitan retractandi, equidem definitio, etc., statim, hoc sine ullo retractatu humaniore præscribitis. Infra in Apolog. c. xvi. ingratis resistimus. Adde Plautum, Terentium, Lucretium denique, qui tum alibi, tum lib. 111. vers. 1082 quasi hunc nostrum judicem describat: Effugere haud potis est, ingratis hæret et angit. Hav. (a) Iniquam ex arce dominationem. Phædrus, Arcem tyrannus occupat Pisistratus. Juvenalis, X, Nullus ephēbum

Deformem sæva castravit in arce tyrannus. Rig. (b) De coelo ruit. Διωτερις, ut notant Interpr. Evidenter vero tangit et irridet ancilia Romanorum, et Trojæ originis Encadrum Palladium; ex quorum imitatione illud, quod legimus in Act. Ap. xix, 35. de urbe Epheso ædificata : τῆς μητρὸς θεᾶς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Διωτεροῦς. Nymphæ quoque Egeriæ cum Numa Pompilio colloquium sugillare pariter videtur. Hav.

(c) Ut in secessu, etc. Quod verum Plutarchus affirmat, sed propter aliam causam, cum nempe, quasi denuo ad Oraculum profecturus, Lacedæmonios obstinisset jurejurando leges suas incorruptas ad reditum servaturos, quæ ut semper immutæ manerent, nunquam rediit, sed in Crissa inedia mortem sibi conscivit. Post vero multas alias leges legibus Lycurgi adjectas fuisse demonstrat idem Cragius III. 1.

(d) Nonne et vos, etc. Ab exteris ad ipsos Rom. transitionem facit, quos quotidie docet veteres abrogare, corrigere, novas superinducere et sancire leges. Huc faciunt quæ legas apud Auctorem nostrum exhort. ad Castitatem c. vi. Puto autem humanam constitutionem atque decretum postea pristinis prævalere. Notum etiam est S. C. Orfitianum, factum Orfito et Vetto Coss. de quo intelligendus Hieronymus ad a. CLXXIX. Imperatores multis multa largiti sunt : et pecuniam, quæ fisco debebatur, provinciis concedentes tabulas delictorum in medio Romanæ urbis foro incendi fecerunt : ac ne quid [ita lege] bonitatis deesset, duras quasque leges novis constitutionibus temperarunt.

(e) Principalium rescriptorum. Rursum Jureconsultorum pluribus. D., l. I, de Orig. jur., l. II, de qua Zephyrus : Rescripta principalia, mandata principis dicebantur, quibus sponte sua precibus exoratus imperator, alicui private personæ vel communitati aliquid aut concedebat, aut exlegebat, quæ ex eo nomen traxerunt, quia [ut Tacitus scribit] moris fuit Principem quemquam presentem scripto adire, quæ scripta libelli supplices a Martiale dicuntur, nostra tempestate supplicationes. Pam.

(f) Vanissimas Papias Leges. Ad quas in deorum etiam generatione lepide alludit, lib. II. cap. 12. Erant unde calibes diu et orbi, antequam mariti et pa-

rentes? Quum vero clarissimus et doctiss. Gothofredus in Notis suis ad finem cap. 6. lib. II. Ad Nat. scribat in hunc modum Severum Imp. legibus Papiis derogasse, non etiam eas abrogasse, quod, inquit, falso plerisque traditum alibi jam refutare memini, gratam positurum me operam putavi, si maximi viri notam ex commentariis ad legem Juliam de Maritandis Ordinibus hic insererem. Ita scribit ad cap. xxiii. Legis Julis et Papiæ, « Orbitatis pœnis conjuges non tenebantur, si vir nondum annorum viginti quinque, uxor nondum viginti essent : Aliquando (ait Ulpianus de L. Papiæ fragm. tit. xvi. in princip. agens) vir et uxor inter se solidum capere possunt, veluti si uterque vel alteruter eorum nondum ejus ætatis sit, quæ liberos exigit, id est, si vir minor annorum viginti quinque sit, aut uxor annorum viginti. Ac ne quis dubitare deinceps possit ætatem certe lege Papiæ suscipiendis liberis definitam, Tertullianus cum Ulpiano collatus Apologetici iv. faciet : Nonne vanissimas, etc. Suscipiendis igitur liberis ea, quam dixi, ætas Lege Papiæ præfixa fuit. Verum laxior a Severo constituta, nempe illa, quam Ulpianus ait. Et ad nuptiarum contrahendarum ætatem id Sozomenus de L. Julia et Papiæ agens lib. I. cap. 9. errore transtulit. Νόμος, inquit, ἢ Ρωμαίοις παλαιός, ἀπὸ εἰκοτὶ καὶ πέντε ἐτῶν, τοῦ τῶν ἀξιοῦσθαι κόλῳ τῶν ἀγᾶμων μὴ τοιοῦτοις, dicere debuit Sozomenus ἀπὸ τῶν seu ἀπαιδᾶς, non ἀγᾶμων. Definita itaque Lege Papiæ suscipiendis liberis ætas fuit ; nempe vigesimus quintus annus in masculo, vigesimus in fœmina : intra quam ætatem leges Julis antea ne quidem matrimonium contrahi cocebant, ut superiori loco Tertullianus docet. A qua autem ætate matrimonium Leges Julis contrahi, vel Papiæ liberos suscipere coegerint, dici liquido non potest. Proinde tertium quod in Tertulliani verbis dubium hæret, quidnam videlicet sit illud, quod Severum Leges Papias, quæ premature liberos suscipi cocebant, exclusisse scribit, sensum hunc habet perspicuum [qui tamen vel sagacissimos hactenus fugit] : Severum videlicet laxiorem ad suscipiendos liberos ætatem, quam Lex Papiæ fecerat, indulsisse, definitisse, reducto (ut puto) Legum juliarum jure. Et ita quidem tria, quæ superiore Tertulliani loco non cæteris tantum, sed et Apologetici Scoliastris doctissimis, incomperta fuerunt hactenus, accipienda censeo. Hav.

(g) Julis matrimonium contrahi. La Cerda et Scriv. ex Wouwer. Coll. addi volunt permittunt, perperam; sensus enim est, Legem Papiam coegisse liberos suscipere ante illud tempus, quo matrimonium et

reatu sectæ et auctoris. Ideoque ante odium nominis A competeat prius de auctore sectam recognoscere, vel auctorem de secta. At nunc (a) utriusque inquisitione et agnitione neglecta nomen detinetur, nomen expugnatur, et ignota sectam, ignotum et auctorem vox sola prædamnat, quia nominantur, non quia revincuntur.

CAPUT IV

Præparat jam se ad defensionem criminum quibus Christiani onerabantur. Sed, cum vel post justissimam defensionem tamen violentia legis obsequium exigit, artificiose et valide ostendit, leges, ut condi, ita reprobari et mutari posse, imo debere nunquam, nec id sine exemplo; cum scilicet vel crudelas, vel injustas sint deprehensæ. Lex enim justa esse colligitur, postquam in valorem ejus inquisitio facta est; improba vero, non jam lex, sed tyrannis invenitur.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quæ Paris.

(2) Ita Mss. Biblioth. reg. 2616 — quæ palam adinve-

Atque adeo quasi præfatus hæc ad suggillandam (b) odii erga nos publici iniquitatem, jam de causa innocentiae consistam (c), nec tantum refutabo quæ nobis obijciuntur, sed etiam in ipsos retorquebo qui (1) obijciunt; ut ex hoc quoque sciant omnes in Christianis non esse quæ in se non nesciunt esse (d), simul uti erubescant accusantes, non dico pessimi optimos, sed jam, ut volunt, compares (e) suos. Respondemus ad singula quæ in occulto admittere dicimur, quæ illos palam admittentes inepimus (2), in quibus scelesti, in quibus vani, in quibus dampnandi, in quibus irridendi deputamur (f). Sed quoniam, cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum obstruitur (g) auctoritas adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum (h) esse post leges, aut ingratissimas necessitas obsequii præferatur veritati: de legibus prius curram (3) vobiscum ut cum tutoribus legum. Jam

nirentur. Rig.

(3) Consistam Rig.

COMMENTARIUS.

Re Culinaria libri Apici, non hujus [ita etiam falsum habemus Macrum de herbis aliosque], sed qui, quod facit ad confirmationem sententiæ Auctoris nostri, ad istius palatum et ex ipsius sententia sunt conscripti. Hujus vero non tantum meminit in libro de Pallio c. v. Taceo Neronem, et Apicios, et Rufos. Sed et Adv. Psychicos c. xii. Quid ergo cessatis Paracletum, quem in Montano negatis, in Apicio credere? unde condimenta Apiciania in lib. de Anima c. xxxiii. Nonne illa anima plus solatii quam supplicii relatura est? quod funus inter coquos pretiosissimos invenit, quod condimentis Apicianis et Lurconianis humatur, quod mensis Ciceronianis inferitur, quod lancibus splendidissimis Syllanis offertur; etc. Pro æque modici Barr. et L. B. et Rh. atque: Herald, neque, sed melius MS. Fuld. Rig. et Pam. æque. Hav.

(a) Nomen detinetur. Non assentior De la Cerdæ Junioque legentibus denotatur. Nomen enim solum in jus rapi ostendit, et quasi maleficum et parricidam collo inserta catena trahi, ut depinxit vobis Bessum interfectorem Darii a Spitamene adductum Curtius vii. 5. Hav.

(b) Ad suggillandam. Id est convincendam non tantum, sed turpitudinem, livorem et vibicem inurendam, ut publice ostentui sit. Ita suggillationem dicit cap. xi. suggillatio est in corbo vestra justitia. Minus recte MS. I. B. et conjectura Junii item ex MSS. sigillandam. Eodem modo licet invenias in Fabulis Æsopiciis Anonymi apud Neveletum Fab. xvi. de Leone jam sene,

Sæviti asellus iners et frontem calce sigillat.

id est notat. Hav.

(c) Consistam. Amat ita loqui Tertullianus. Sic de Idol. c. xiii. De hoc quidem primo consistam; et in Apol. c. XLVI. Constitimus ut opinor adversus omnium criminum intentionem, quæ Christianorum sanguinem flagitat. Est autem genus loquendi tractum ab athletic et gladiatoribus, qui pedem in arena agunt, ne facile supplantari vel deici possint. In re quoque militari, cum jam ad manus est veniendum, subsistere, vel consistere agmen, dicitur. Lucretius eodem modo lib. vi 454. ubi rationem reddit, quomodo nubes condensentur et cælum obscuretur.

Hæc faciunt primum parvas consistere nubes.

et paulo post:

Propterea quia cum consistant nubila primum. vel denique a judiciis translatus. I. salmo I. vers. ult.

ideo peccator non consistet in judicio, neque improbus in cætu justorum. Hav.

(d) In se non nesciunt esse. Ut sciant adversarii nostri nos non tantum immunes esse istorum scelestorum, sed illos ipsos illa palam perpetrare, si verum inspicere velint. Ita vero ex Coll. Mod. Rigalt. alii, in se nesciunt esse. Hav.

(e) Compares. Ideo compares i. e. similes, qui Christianis illa obijciunt, falso quamvis, quæ ipsi revera faciunt. Acer autem Tertull. est in perstringendis falso socrumate Gentilibus. Ita quod cum hoc loco valde congruit c. xvi. Sed et qui crucis nos religiosos putat, consecrans erit noster. Utilitur rursus Auctor hac voce compar pro pari lib. de Orat. c. x. Nemo adversarium recipit, nemo nisi comparem suum admittit. Et adv. Marcionem I. I. c. xvi. Alia membra fortia, alia infirma: alia honesta, alia inhonesta: alia gemina, alia unica: alia comparia, alia disparia. Hav.

(f) Deputamur. Id est valde putamur, ducimur, illud enim de in compositione auget. Alias deputari Auctori nostro est detruncare. Sic exhort. ad Castit. c. vi. Erat Vetus dispositio, quæ in Evangelio Novo deputatur; in quo, etc., securis ad radicem arboris posita est. Hav.

(g) Legum obstruitur auctoritas. Pam. et Rhen. adstruitur, quod minus elegans. MS. L. B. obstruitur, quod necesse non est. Dicit autem eleganter obsrui leges defensionem, ut molem invictam, quam fas non sit veritati percurrere, est enim inde desumpta similitudo, ita apud Lucanum lib. II. versu 493.

Obstruitis campos fluviisque arcere paratis:

et 601:

Sed molibus undas

Obstruit, et latum defectus rupibus æquor.

Et planius etiam noster c. i. obstruit defensionem, simili locutione. Ut hunc locum imitatus sit Lactantius Instit. Div. II. 20. Nunc verò major nobis ac difficilior cum philosophis proposita luctatio est, quorum summa doctrina et eloquentia, quasi moles aliqua mihi opponitur. Hav.

(h) Nihil dicatur retractandum. Quasi dicat, Vana defensio; aut enim respondebit iudex, nihil contra leges fieri debere, illasque reformari non licere, ideoque inauditum, ut lex jubet, ablegabit, aut si defensionem audiat pronus etiam, facilis, imo convictus, velit nolit, sibi tamen dicit legibus obtemperandum. Vocibus retractare et ingratissimas vel ingratis, Gr. ἀνεπίστα, sæpe utitur Auctor. adv. Hermogenea

primum (1) quam dure definitis dicendo : Non liceat esse vos! Et hoc sine ullo retractatu humaniore præscribitis; vim profitemini et iniquam ex arce dominationem (a) (2), si ideo negatis licere, quia vultis, non quia debuit non licere. Quod si quia non debet, ideo non vultis licere, sine dubio id non debet licere, quod male fit (3), et utique hoc ipsa præjudicatur licere, quod bene fit. Si bonum invenero esse, quod lex tua prohibuit, nonne ex illo præjudicio prohibere me non potest (4), quod si malum esset, jure prohiberet? Si lex tua erravit, puto, ab homine concepta est; neque enim de cælo ruit (b). Miramini hominem

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Al. cum dure; Rhem. Fr. Junius et Wouwer*: quam dure; *Havercamp. cum jure.*

(2) *Ex arce Paris. Rig.*

(3) *Quod male fit delet Paris.*

(4) *Sic. cod. Lugd., Herald. et Semler.; Gelenius*: prohibuit nomen, ex illo prohibere me non potest; *Rigalt. et Haverc.*: n. e. i. præjudicio prohibere eam non posse.

(5) *Aut delet Paris.*

(6) *Recepisse se Paris.*

(7) *Non enim Rig.*

(8) *Pamel., Heraldus atque*: truncatis; *Scalliger et Scrivener*: runcatis; *Rigalt.* rustatis; *Haverc.* ruscatis.

(9) *Wouwer. e MS.* quam Juliae permittunt matris etc.

COMMENTARIUS.

c. xvi. Igitur in præstructione hujus articuli, et alibi forsitan retractandi, equidem definitio, etc., statim, hoc sine ullo retractatu humaniore præscribitis. Infra in Apolog. c. xvi. ingratissimam. Adde Plautum, Terentium, Lucretium denique, qui tum alibi, tum lib. 111. vers. 1082 quasi hunc nostrum judicem describat:

Effugere haud potis est, ingratis hæret et angit. Hav. (a) *Iniquam ex arce dominationem.* Phædrus, Arcem tyrannus occupat Pisistratus. Juvenalis, X, Nullus ephēbum

Deformem sæva castravit in arce tyrannus. Rig.

(b) *De cælo ruit.* Διογενής, ut notant Interpr. Evidenter vero tangit et irridet ancilia Romanorum, et Trojæ originis Encadarum Palladium; ex quorum imitatione illud, quod legimus in Act. Ap. xix, 35. de urbe Epheso ædificata: τῆς μεγάλης θεᾶς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Διογενούς. Nymphæ quoque Egeriæ cum Numa Pompilio colloquium sigillare pariter videtur. Hav.

(c) *Ut in recessu, etc.* Quod verum Plutarchus affirmat, sed propter aliam causam, cum nempe, quasi denuo ad Oraculum profecturus, Lacedæmonios obstrinxisset jurejurando leges suas incorruptas ad reditum servaturos, quæ ut semper immotæ manerent, nunquam rediit, sed in Crissa inedia mortem sibi conscivit. Post vero multas alias leges legibus Lycurgi adjectas fuisse demonstrat idem Cragius III. 1.

(d) *Nonne et vos, etc.* Ab exteris ad ipsos Rom. transitionem facit, quos quotidie docet veteres abrogare, corrigere, novas superinducere et sancire leges. Huc faciunt quæ legas apud Auctorem nostrum exhort. ad Castitatem c. vi. Puto autem humanam constitutionem atque decretum postea pristinis prævalere. Notum etiam est S. C. Orfitianum, factum Orfito et Vetto Coss. de quo intelligendus Hieronymus ad a. CLXXIX. Imperatoris multis multa largiti sunt: et pecuniam, quæ fisco debebatur, provinciis concedentes tabulas debitorum in medio Romanæ urbis foro incendi fecerunt: ac ne quid [ita lege] bonitatis deesset, duras quasque leges novis constitutionibus temperarunt.

(e) *Principalium rescriptorum.* Rursum Jureconsultorum phrasis. D., l. I. de Orig. jur., l. II. de qua Zephyrus: Rescripta principalia, mandata principis dicebantur, quibus sponte sua precibus exoratus imperator, alicui private personæ vel communitati aliquid aut concedebat, aut exeluebat, quæ ex eo nomen traxerunt, quia [ut Tacitus scribit] moris fuit Principem quemquam presentem scripto adire, quæ scripta libelli supplices a Martiale dicuntur, nostra tempestate supplicationes. Pam.

(f) *Vanissimas Papias Leges.* Ad quas in deorum etiam generatione lepide alludit, lib. II. cap. 12. *Errant nunc cælitibus dii et orbi, antequam mariti et pa-*

aut (5) errare potuisse in lege condenda, aut resistisse (6) in reprobanda? Nonne (7) et ipsius Lycurgi leges a Lacedæmonis emendatæ, tantum auctori suo doloris incusserunt, ut in secessu (c) inedia de semetipso judicaret? Nonne et vos (d) quotidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis totam illam veterem et squalentem silvam legum novis principalium rescriptorum (e) et edictorum securibus truncatis (8) et cæditis? Nonne vanissimas Papias (f) leges, quæ ante liberos suscipi cogunt, quam Juliae (9) matrimonium (g) contrahi,

rentes? Quum vero clarissimus et doctiss. Gothofredus in Notis suis ad finem cap. 6. lib. II. Ad Nat. scribat in hunc modum Severum Imp. legibus Papiis derogasse, non etiam eas abrogasse, quod, inquit, falso plerisque traditum alibi jam refutare monui, gratam positurum me operam putavi, si maximi viri notam ex commentariis ad legem Juliam de Maritandis Ordinibus hic insererem. Ita scribit ad cap. xxiii. Legis Juliae et Papiæ. « Orbitatis poenis conjuges non tenebantur, si vir nondum annorum viginti quinque, uxor nondum viginti essent: Aliquando (ait Ulpianus de L. Papiæ fragm. tit. xvi. in princip. agens) vir et uxor inter se solidum capere possunt, veluti si uterque vel alteruter eorum nondum ejus ætatis sit, quæ liberos exigit, id est, si vir minor annorum viginti quinque sit, aut uxor annorum viginti. Ac ne quis dubitare deinceps possit ætatem certe lege Papiæ suscipiendis liberis definitam, Tertullianus cum Ulpiano collatus Apologetici iv. faciet: Nonne vanissimas, etc. Suscipiendis igitur liberis ea, quam dixi, ætas Lege Papiæ præfixa fuit. Verum laxior a Severo constituta, nempe illa, quam Ulpianus ait. Et ad nuptiarum contrahendarum ætatem id Sozomenus de L. Julia et Papiæ agens lib. I. cap. 9. errore transtulit. Νόμος, inquit, ἢ Ρωμαίοις παλαιός, ἀπὸ εἰκοσι καὶ πέντε ἐτῶν, τοῦ τῶν ἀγίουσθαι κολουῶν τοῦ ἀγῶνους μὴ τοιοῦτοις, dicere debuit Sozomenus ἀρχαίους seu ἀπαρχαίς, non ἀγῶνους. Definita itaque Lege Papiæ suscipiendis liberis ætas fuit; nempe vigesimus quintus annus in masculo, vigesimus in fœmina: intra quam ætatem leges Juliae antea ne quidem matrimonium contrahi cogebant, ut superiori loco Tertullianus docet. A qua autem ætate matrimonium Leges Juliae contrahi, vel Papiæ liberos suscipere coegerint, dici liquido non potest. Proinde tertium quod in Tertulliani verbis dubium hæret, quidnam videlicet sit illud, quod Severum Leges Papias, quæ premature liberos suscipi cogebant, exclusisse scribit, sensum hunc habet perspicuum [qui tamen vel sagacissimos hactenus fugit]: Severum videlicet laxiorem ad suscipiendos liberos ætatem, quam Lex Papiæ fecerat, indulsisse, definitisse, reducto (ut puto) Legum juliarum jure. Et ita quidem tria, quæ superiore Tertulliani loco non cæteris tantum, sed et Apologetici Scoliastris doctissimis, incomperta fuerunt hactenus, accipienda censeo. Hav.

(g) *Julia matrimonium contrahi.* La Cerda et Scrivener. ex Wouw. Coll. addi volunt permittunt, perperam; sensus enim est, Legem Papiam coegisse liberos suscipere ante illud tempus, quo matrimonium et

post tantæ auctoritatis (a) senectutem heri Severus A constantissimus (b) principum exclusit? Sed et judi-
catos retro in partes secari (c) a creditoribus leges
erant; consensu tamen publico crudelitas postea
crasa est et in pudoris notam capitis pœna con-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Proscriptio Rig.

(2) Repugnandæ Paris.

COMMENTARIUS.

congressus nuptialis jam ante desponsatis indicabatur per Legem Juliam, adeoque illam rogasse orbitatis pœnas τοῖς ἀρτίστοις, ante illud tempus, quo hæc pœnas cælibatus irrogabat τοῖς ἀγέμοις: quas Leges Papias ideo vanissimas potuit appellare, cum præsertim Christiani jam tum finem sæculi expectarent. Scilicet cum mature sponsalia fierent inter Romanos, annos aliquot indulserat Lex Julia, antequam necessario nuptiæ et congressus fierent, cum interim desponsati fruerentur jure maritorum. At per Legem Papiam coacti fuerunt maturius dare operam liberis, cujus rei longior vacatio dabatur per Legem Juliam. Quod bene est tenendum, cum hic rursus respiciat in lib. de Monogamia c. xci. Aliud est si et apud Christum legibus Julius agi credunt, et existimant cælibes et orbos ex testamento Dei solidum non posse capere. Adde de hisce legibus Lipsium ad Tacitum Annal. iii. 25. HAV.

(a) Tantæ auctoritatis senectutem. Cicero de Legibus l. 21. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus ex iis sacratisque legibus: et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paulo antiquiora, quam hic sermo est. Arnobius similiter inveteratas religiones dixit in princip. libri primi.

(b) Constantissimus principum. Quem hoc elogio, ut arbitror, ornavit quia ille ipse est, in quo laudat in lib. ad Scapulam c. iv. hæc animi virtutem, quam Horatius in constanti sibi requirit, cum dicit:

Justum et tenacem propositi virum
Non civium ardor prava jubentium...
Mente quatit Solida.

Et elegantissimus locus est apud Ælium Lampridium quo nullus melius hoc auctoris dictum illustrare potest. Ille de Alexandro Imperatore Mammææ filio, cui Severi cognomen fuit, ita disserit: ob ingentem vigorem animi et mirandam singularemque constantiam contra militum insolentiam, Severi nomen a militibus eidem inditum est, quod illi ingentem in præsentia reverentiam, magnam apud posteros gloriam peperit, quum eo accessisset, ut de animi virtute nomen acceperit. De nostro Severo Victor: Acer ingenio, ad omnia quæ intendisset in finem perseverans. Benevolentia quo inclinasset mirabili ac perpetua; ad quærendum diligens, ad largiendum liberalis; in amicis inimicisque pariter vehemens. Quod vero ex Spartiano adducit Rigalt. id non tam ad laudem quam infamiam et crudelitatem Severi pertinet; ita enim locus integer: damnabantur autem plerique, cur jocati essent, alii cur tacuissent, alii cur pleraque figurate dixissent, ut esset Imperator, vere nominis sui, vere Pertinax, vere Severus. Capitolinus quoque de Macrino: Nam et Severum se Pertinacem vulnerat nuncupari: quæ duo illi asperitatis nomina videbantur. At nomen, in quo alii asperitatem notarunt, ab aliis virtuti animi dari potuit. HAV.

(c) Retro in partes secari. Vocem retro i. e. ante, olim, ex MS. Fuld. inseruit Rigaltius. Extra crepidam nostram est, definire, an olim revera tam crudele exemplum fuerit exhibitum, an vero ipse homo venundatus et quod ex illo redibat, inter creditores fuerit dissectum. Præter nobilem Jctum, qui singulari capite de hac lege agit, videri etiam potest Salmasius de Usuris p. 544. Noster natura austerus severiori adhæsit sententiæ. Itaque hinc rursus eundem illustro et explico, cum scribit in lib. De patientia cap. vii. Jam qui minutum sibi aliquid aut furto, aut vi, aut etiam ignavia, non constanter sustinere constituit: nescio an facile, vel ex animo, ipse rei suæ

A versa (d); bonorum adhibita proscriptione (1) suffundere maluit hominis sanguinem, quam effundere. Quot adhuc vobis repurgandæ (2) leges latent (e), quas neque annorum numerus (f), neque conditorum dignitas commendat, sed æquitas sola? et ideo cum

manum inferre posset in causa eleemosynæ. Quis enim ab alio secari omnino non sustinens, ipse ferrum in corpore suo ducit? Admonet me nobilis hic locus, ut ex eo illustrem id quod legitur apud Matthæum, c. xxiv. 51. et Luc. xii. 46. καὶ διχοτομήσει αὐτὸν καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ μετὰ τοῦ ὑποκρίτου θύσει: ubi omnino ad corporis ex hac lege supplicium respici puto, quamvis inde ad spirituale sensum transferri posse non negem, adeoque ad hanc legem alludi; quod supplicium certe gravius, quam vel dimensum ejus diurnum minuere, ut vult Beza, cumque a reliquis separare, aut etiam flagellis cedere et dilacerare, quod habet Casaubonus ad Suetonii Aug. c. xiii. qui ibidem legem ipsam (quod et hic facit Junius) ex notissimo Gellii loco affert, sed tantum ut doceat dissectari homines jam olim fuisse in usu, non ut inde locum S. S. illustret, quem alter, ut puto, ita nondum explicuit. Servus hic perfidus apud Evangelistas quis alius, quam bonorum domini sui, quibus illum absente se præfecerat decoctor? patet, quia absente illo ἀρχὴν ἔδωκεν τε καὶ πάλιν μετὰ τῶν μεθόντων, et ex vinolentia in violentiam versus, conservos suos, qui recta monebant τῶν πταιν. Quid inde nisi grande æs alienum domino suo contrahere potuit? Jam vero, regresso domino, vel rigidissimæ legis pœnam mereri potuit ille famæ bonorumque domini sui prodigus. Si quoque hæc ad mentem solam transferri debent, cur non elegantissimo verbo διχοτομήσει (ita vero scripsisse dicere non ausim) usi sunt? quod formare poterant a διχοτομοῦ quod notum est apud Lexicographos. Denique si quo modo ab antiquitate adjuvari possem, lubens ea quæ sequuntur ita explicarem καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ μετὰ τοῦ ὑποκρίτου θύσει, i. e. dissectas ejus partes [ut hodieque fit in Anglia] in illo loco suspendet, ubi facinorosorum et ex lege dissectorum hypocritarum,

Qui Curios simulant et Bacchanalia vivunt,

adeoque creditores suis ære emungunt, corpore sepeliuntur. Prout servus ille apud Plautum de cruce, consueto servorum supplicio, in quo pater, avus, abavus, tritavus sepulti erant jocabatur, certe pro rostris cæsa cervix dextraque Ciceronis pependit, ibidemque capita proscriptorum; ut et aliis in locis, proponebantur: mos ex Appiano præcipue satis notus. Scio hoc postremum tamen aliter posse accipi, sed nec hæc contemnenda videntur; ita enim de ipso Severo noster: Sed et clarissimas scæmnas et clarissimos viros Severus sciens hujus sectæ esse, non modo non læsit, verum et testimonio exornavit, et populo furenti in os palam restitit. HAV.

(d) Et in pudoris notam capitis pœna conversa est. Totum hoc abest a MS. Lugd. Bat. nec vacat suspitione. Redolet enim nescio quid alienæ manus, in alieno opere male sedula.

(e) Suffundere maluit hominis sanguinem quam effundere. Optatus, lib. II. Frudentes sanguinem, non corporis, sed pudoris. At quis alius pudoris sanguis, quam corporis? Gregorius Bæticus, sive quis alius auctor libri de Fide adversus Arianos: Impudens eorum frons illa, quæ est sine signo Domini, crebris testimoniorum lapidibus elidenda est, ut si non caro illorum effundit errorem multis effossa vulneribus, tamen vel pudor suffusione sanguinis erubescat. Rig.

(f) Quas neque annorum numerus. Tò quas, non ad leges repurgandas referri debet præcise, sed generaliter ad leges: Quasi diceret: Leges, neque annorum numerus, neque conditorum dignitas commendat, sed

iniquæ recognoscuntur, merito damnantur, licet damnent (1). Quomodo iniquas dicimus? imo, si nomen puniunt, etiam stultas. Si vero facta, cur (2) in nobis de solo nomine puniunt facta, quæ in aliis de admissio, non de nomine probata defendunt (3)? Incestus sum, cur non requirunt? infanticida, cur non extorquent? in deos, in Cæsares aliquid committo, cur non audior (4), qui habeo quo purger (5)? Nulla lex vetat discuti quod prohibet admitti; quia neque iudex juste ulciscitur, nisi cognoscat admissum esse quod non licet; neque civis fideliter legi obsequitur, ignorans, quale sit, quod ulciscitur. Nulla lex sibi soli conscientiam justitiæ suæ debet, sed eis, a quibus obsequium expectat. Cæterum suspecta lex est, quæ probari se non vult, improba autem, si non probata dominetur.

CAPUT V.

Inquiri in ejusmodi legum originem, et occasione Alburni, quem Æmilius in Deorum numerum referri volebat, ostendit, per illas divinitatem hominum pla-

cito subjectam. Inde Tiberii de Christo sententiam pronuntiat, senatusque refragationem: ostendit nultos, nisi Neronem, illique simillimos, nomen christianum affixisse, cum contra M. Aurelius, miraculo etiam monitus, cum illo Verus, et ante illos Vespasianus, Trajanus, Hadrianus, Pius, christianos esse passim sint. Concludit denique, illos, ut a bonis probatos, a malis afflictos, bonos, non malos, ex similitudine morum, putari debere.

Ut (6) de origine aliquid retractemus ejusmodi legum vetus erat decretum (a), ne qui deus ab imperatore consecraretur (b), nisi a senatu probatus. (c) (7). Scit (8) M. Æmilius de deo suo Alburno. Facit et hoc ad causam nostram, quod apud vos de humano arbitratu divinitas pensatur. Nisi homini Deus placuerit, Deus non erit (d); homo jam Deo propitius esse debet. Tiberius ergo, cujus tempore nomen christianum in sæculum introivit, annuntiatum sibi ex Syria Palæstina, quod illic veritatem illius divinitatis revelaverat (9), detulit ad senatum (e)

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Damnentur Paris.
(2) In nobis addit *Wauver*.
(3) *Wouwer. et Rigalt.*: probanda definiunt, *Haverc.*: probanda defendunt, *Heraldus*: probata defendunt.
(4) Cur non audior, si quid habeo, *Wouw*.
(5) Purgem Par.
(6) At Par.

- (7) Probaretur Par.
(8) *Heraldus et Haverc.* Scit; *Pamel. et Seml.*: Ut; *Rhen.*: Ut — Alburno fecit; *Gangnæus*: Ut — Alburno facit. Et etc.
(9) *Heraldus*: annuntiatum — quæ — revelarat; *Rig. et Haverc.*: annuntiatio — quæ — revelant.

COMMENTARIUS.

pietas sola. Ideoque apud Livium, lib. XXXIV. L. Valerius trib. pl. leges dicit alias esse mortales, alias æternas: Ex his legibus quæ non in tempus aliquod, sed perpetua utilitatis causa in æternum latæ sunt, nullam abrogari debere fateor, nisi quam aut usus arguit, aut status aliquis reipublice inutilem fecit: sic quas tempora aliqua desiderant leges, mortales ut ita dicam, et temporibus ipsis mutabiles esse video. *Idem.*

(a) *Ne qui Deus ab Imperatore consecraretur nisi a senatu probatus.* Ejusdem sensus est quod in fragmentis Ulpiani legimus, Deos hæredes institui non posse, præter eos, quos senatusconsulto, constitutionibus principum instituere concessum est. *RIGALT.*

Vetus decretum. Habes legem ipsam apud Ciceronem n. de Legib. SEPARATIM NEMO HABESSIT DEOS. NEVE NOVOS: SED NE ADVENAS, NISI PUBLICÆ ADCISCITOS, PRIVATIM COLUNTO.

(b) *Ab imperatore.* Infra exemplum ponit in Tiberio, ipsum Christum in deorum numerum inferre conato. *Hav.*

(c) *Nisi a Senatu probatus.* Et hanc illorum stultitiam eleganter taxat Prudentius lib. I. in Symmachum versu 223.

Vera ratus, quæcumque fiant auctore Senatu,
Contulit ad simulacra fidem, dominosque putavit
Ætheris, horridico qui stant ex ordine vultu.

Illic Alcides, etc. Rhen. probaretur. De auctoritate Senatus et Imperatorum postea consensu in recipiendo aliquo inter Deos consule Petrum Fabrum lib. III. Semestrium cap. 1. Exstat apud Dionem Cassium elegans locus de fanis Serapidis demolitis, quia privato consilio exstructa erant. Protulimus illum ad finem, cap. 6. *Hav.*

(d) *Nisi homini Deus, etc.* Elegans illud, cui par quod habet c. xiii. Nam ut supra perstrinximus, status Dei cujusque in Senatus estimatione pendeat. Deus non erat, quem homo consultus noluisse, et nolendo damnasset. Copiose Lactantius Instit. Div. I. 15. Quis enim tam demens, qui consensu, et placito innumerabilium

stultorum, aperiri cælum mortuis arbitretur? aut aliquod quod ipse non habeat, dare alteri posse? apud Romanos Deus Julius, quia hoc scelerato homini placuit Antonio: Deus Quirinus, quia hoc pastoribus visum est: cum alter germani fratris exstiterit, alter patriæ parricida: quod si Consul non fuisset Antonius. C. Cæsar pro suis in Rempublicam meritis, etiam defuncti hominis honore caruisset. *Hav.*

(e) *Tiberius.* Totum hoc descripsit Eusebius et Historia sue Ecclesiasticæ II. 2. inseruit, cujus verba Græca citat Junius, prout ex Tertulliano se vertisse testatur Eusebius, qui hæc ante illa est præfatus: *Interea cum per omnem jam locum, etc.* Inprimis vero memorabile illud, quod legimus apud Ælium Lampridium in Vita Alexandri Severi, ita de illo: *Christo templum facere voluit, eumque inter Deos recipere.* Quod et Adrianus cogitasse fertur, qui templum in omnibus civitatibus sine simulacris jussu ferri: quæ hodie idcirco quia non habent numina, dicuntur Adriani, quæ ille ad hoc parasse dicebatur: sed prohibitus est ab iis, qui consulentes sacra, repperant omnes Christianos futuros, si id optato evenisset, et templa reliqua deserenda. Imo idem Severus, quum Christiani quemdam locum qui publicus fuerat, occupassent, contra popinarii dicerent, sibi eum deberi, rescipsit, melius esse ut quæcumque illic Deus colatur, quam popinariis dedatur. Narrat idem Lampridius. Sed de Tiberio nostro operæ pretium est conferre Tanaquillum Fabrum tomo II. Epist. XII, qui multis evincere conatur deceptum esse Tertullianum, veritatemque hujus rei elevat. Argumentis quatuor utitur: quod historia ex libro supposito sit hausta, Actis Pilati scilicet. Quod religionis curam nullam gesserit Tiberius, unde Suetonio dicitur circa Deos ac religiones negligentior; quod Senatus Romanus sub Tiberio ad vilissimam adulationem prolapsus, ne hiscere quidem contra Principem ausus fuisset; quod ex chronologia pateat, Christianum nomen eo tempore vix notum Romæ fuisse. Quibus addo infensum potius Tiberium ut Judæo, ita et Christiano nomini fuisse, ut clare patet ex Sueton. cap. 36: *Externas caeremonias, Ægyptios, Judaicosque*

cum prerogativa suffragii sui. (a). Sena-
toribus christianorum. Consulite commentarios ves-
tros; quia non ipse probaverat, respuit; Cæsar in
sententia mansit, comminatus, periculum accusa-

toribus christianorum. Consulite commentarios ves-
tros; illic reperietis primum Neronem (b) in hanc
sectam cum maxime Romæ orientem (c) Cæsariano

COMMENTARIUS.

ritus compercutit. Judæorum juventutem per speciem
sacramenti in provincias gravius cæpi distribuit, reli-
quos gentis ejusdem, vel similia sectantes Urbe submovit,
sub pœna perpetuæ servitutis, nisi obtemperassent. Hic
per similia sectantes nulli nisi Christiani intelligi pos-
sunt. Si vero aliquando curiosior Tiberius, privatus
adhuc Rhodi agens, Diogenem, Grammaticum, disputa-
re Sabbatis solitum, ut narrat Sueton. cap. 32,
audire fuit avidus, huic de Christo opinioni nihil [ut
quidem putabat Torrentius] conferre potest. Contra-
rium enim docet Suetonius. Et sane creduli nimis fue-
runt et simplices prisca illi Patres, qui oblata quæ-
cumque avidè arripientes plumbeis sæpe gladiis pu-
gnarunt. Hav.

Hæc audacior subinde ac præter solitam vi repen-
tina altercandi in veteres Patres abreptus, Haver-
campius intendere non dubitavit. Quoniam amabo ju-
re? Sub lectore iudice lis esto.

Porro multa sunt ac præclara Veterum, nec jam
ulla sane credulitate vel simplicitate nimia, plumbeo-
ve gladio despicabilem testimonia, quibus hæc a Ti-
berio ad Senatum de morte stupenda Christi relatio
confirmatur. Exstat enim veris testis in memoria ho-
minum primus S. Justinus martyr in Apologia ad Im-
peratores prima, Romæ et propemodum ante fores
Curia data, oculis subjecta hostium sedula invidia
audientium, quibus hanc facillimam redarguendi ac in
falsum revocandi ansam dare non potuit tantus exi-
miæque rerum notitia Auctor commendatus. Testis est
ab ipso secundus nec impar hic noster Tertullianus,
accuratus ex omnium confesso rerum veterum in-
dicator, ac præfate traditionis adeo peculiariter
certior, ut semel et iterum idem in scriptis quam lati-
sime divulgandis, invidia quam infensissima legendis
conscripterit (cf. S. Justin Apol. 1. n. 35. Tertull.
apologet. v. id. XXI.). Testes præterea habuimus sibi
continuo succedentes, aliumque suum singulis sæ-
culis calculum adjicientes, Eusebium nempe Cæsa-
riensem, S. Joannem Chrysostomum, Orosium Au-
gustini disciplina edoctum, Gregorium nostrum Tu-
ronensem, tum Cedrenium, Nicephorumque, cæte-
rosque inferioris ævi permultos. (Cf. Euseb. Hist.
eccles. lib. V. c. 2. S. Jo. Chrys. hom. 26. Ep. II. ad
Cor. et alios vet. collatos apud Nat. Alex. sect. I. c. IV.
et J. C. Otton. I. de S. Justin. scriptis et doctrina, p. 110.
not. 45.). — Imo ipsimet suffragantur gentium scripto-
res, Plinius nempe cum ex illius epistola ad Trajanum
constat id præsidibus moris fuisse quæcumque in pro-
vincia sua acciderant memoranda ad imperatorem de-
ferre; tum Suetonium, a quo Tiberium, licet circa Deos
ac religionem negligentem, fuisse nihilominus au-
diendi Judæos Christianosve disputantes avidum accepi-
mus; tum demum Lampridium ab ipso Havercampio
laudatum, nec obscure innotentem quam sollicite plures
Cæsares, quæ Christianis interessent, investigaverint. —
Nec insuper arduum est quælibet præfata Tanaquilli
Fabri Havercampique argumenta rescindere. Nam ad
primum, subinde occurrit, id hanc Tertulliani senten-
tiam, nullam erui ex eminentis Pontii Pilati actis quæ
circumferuntur, imo vero ab instrumentis Senatus pu-
blicis ac diurnis depromi: quod sane tam audacter,
nisi habuisset penitus in compertum, afferre non
sustinuisset. — Satis ad secundum, prælaudatis mo-
do auctoribus paganis, factum fuisse videtur et insu-
per ex eodem Suetonio novimus, nihil, vel imperante
Tiberio, accidisse sive parvum sive magnum, ut pu-
blicis, privatisve rebus, quod non fuerit ad Senatum
continuo relatum. Ad tertium, meminere velim jam
Tiberium, secus licet consulente senatu ac deprecante,
respuisse templa, foraque Divina quæ nemini proin-

de, ipso superstite, a Senatu conferri par erat.

Nihil vero eo loci facere chronologiam liquet, cum
de ipso Christo in Judæa passo et coram tot testibus
redivivo, minime vero de nomine Christianorum
serius ociosus nuncupato agitur. — Nec demum de
grato infensive Tiberii inquirendum est animo,
dummodo et re ipsa constat varium fuisse, ad nova
insolitaque pronum, nec proinde a stupenda rerum
in Judæa gestarum relatione arrectis auribus audienda
alienum.

An vero, inquit Doctissimus Mansi, scripta hæc
Pilati ad Tiberium modo supersint, incertum. Neque
enim Pseudo Illegisippus qui litteras Pilati ad Tiberium
recitat in sua epitome libri Josephi de bello Judaico
tam asserta auctoritas est ut a nobis fidem extor-
queat. Multo vero incertissimum si forte supersint inter
multa et varia id generis scripta et ex mss. vetustis
codicibus evulgata, genuinum quid sit, quidve spurium.
Horum actorum exempla plura collegit Jo. Albert. Fa-
brius in codice apocrypho Nov. Testament. part. I,
p. 298 et part. IV, p. 436. Aliud ego ab his fabri-
cians plane diversum (quantum fugienti oculo inspi-
cere potui) ductussum in vetustissimo codice sæculi
VIII, quod, Deo dante, cum per otium licebit mihi,
describam et in anecdotis quæ meditor, suo tempore
evulgabo. Ebd.

(a) Cum prerogativa suffragii sui. Sane quam miran-
dum [si verum] in hoc principe, qui omnia ex Sena-
tus auctoritate facere velle videretur, simulandi mirus
artifex, ut passim describit Tacitus III. et IV. Annal.
cujusque sententia in simili casu de libris Sibyllinis
prævaluit. Relatum inde ad Patres a Quintiliano Tri-
buno plebi de libro Sibyllæ, quem Caninius Gallus
Quindecim vir recipi inter cæteros ejusdem vatis, et ea
de re Senatusconsultum postularat. Quo per discessio-
nem facto, misit litteras Cæsar modice Tribunum incre-
pans, ignarum antiqui moris ob juveniam. Gallo expro-
brabat, quod scientiæ, ceremoniarumque vetus, incerto
auctore, ante sententiam collegii, non ut assolet, lecto
per magistros æstimatoque carmine, apud infrequentem
Senatum egisset. VI. Annal. 12. Tertulliano adheret.
Christoph. Cellarius Dissert. XIV. Hav.

(b) Primum Neronem. Et hæc quoque ad verbum
descripsit Eusebius et in Commentarios suos de Hist.
Eccles. contulit, ut notavit Junius, addito insigni de
auctore nostro testimonio, qui postquam omnibus
flagitiis infamem Neronem ostendit, ita orditur: *Hic
igitur omnibus decet, ut ipse primus ex Imperatoribus
romanis etiam in ipsum Deum impietatis arma conver-
teret, sicut Tertullianus vir scriptorum nobilissimus, re-
fert, dicens: Consulite, etc.* Hieronymus in Chronico
Eusebiano. *Primus Nero super omnia scelera sua etiam
persecutionem inter Christianos facit.* Noster quoque
iterum c. XV. adv. Gnosticos: *Vitas Cæsarem legimus;
orientem fidem Romæ primus Nero cruentavit.* Inde in-
telligit istud Orosii, qui ubi lib. VII. cap. 8. de per-
secutione sub Trajano facta verba fecit, addit: *Ve-
runtamen continuo Romæ aurea domus a Nerone tot
privatis publicisque rebus impensis condita, repente
conflagravit incendio: ut intelligeret missa etiam ab alio
persecutio in ipsis potissime monumentis, a quo primum
exorta esset, atque in ipso auctore puniri.* fecit vero
amoliendæ invidiæ causa quam incensa Roma conflag-
rari sibi videbat. Hav.

(c) Cum maxime Romæ. MS. Fuld. maxime Romæ.
Rhen. et Pam. tum maxime Romæ, id est tempore Ne-
ronis. Non placet; sensus est, non alibi magis, quam
Romæ hanc sectam suos sectatores invenisse: quod in-
nuere videtur Tacitus XV. Annal. 44. *Repressa in
præsens exitiabilis superstitio rursus erumpebat, non*

gladio (a) ferocissime. Sed tali dedicatore (b) damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest, non nisi grande (c) aliquod bonum a Nerone damnatum. Tentaverat et Domitianus, portio (1) Neronis (2) (d) de crudelitate (3); sed qua (4) et homo (e), facile cœptum (5) repressit,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Prænomine Ner. Paris.
(2) Præmonitu Neronis Wouw.
(3) Eandem crudelitatem Wouw.
(4) Quia Paris. quid? Wouwer.

A restitutus etiam quos relegaverat (f). Tales semper nobis insecutores (6), injusti, impii, turpes, quos et ipsi damnare consueverat, et a quibus damnatos restituere soliti estis. Cæterum de tot exinde principibus [usque (7)] ad hodiernum divinum humanumque sapientibus (g), edite aliquem debellatorem (h) Chris-

COMMENTARIUS.

modo per Judæam originem ejus mali; sed per Urbem etiam: quo cuncta undique atrocitas atque pudenda conflunt, cit. branturque. II. V.

(a) *Cæsariano gladio.* Certe gladius hoc loco pro omni instrumento accipitur, quo mors infertur. Nani non dubium quin Tertullianus loquatur, cum respectu ad Petrum et Paulum: atqui Petrus non gladio vitam finit. LAC.

(b) *Tali dedicatore damnationis nostræ.* Dixit dedicatorem auctorem institutorem primum. Ita pœnitentiam dedicaverit, i. e. primus instituit, lib. de Pœnit., c. 2. et in hoc apolog., cap. 12. in patibulo primum corpus Dei vestri dedicatur, id est inchoatur. Ad Septimii nostri verba respexit Sulpitius Severus, cum scribit in Historia Sacra lib. II. Pauli deductionem Romam factam Nerone imperante: qui non dicam Regum, sed omnium hominum et vel inhumanum bestiarum sordidissimus, dignus exstitit, qui persecutionem in Christianos primus inciperet. Et mox: His primus Christianum nomen tollere aggressus est: quique ab improbis quasi exprobrantes aspiciuntur: namque eo tempore divina apud Urbem religio invaluerat. II. V.

(c) *Non nisi grande.* Qui nihil laudabat, nisi grande malum. Suetonius de eo c. XXIX. Ex nonnullis compari, persuasissimum habuisse eum, neminem pudicum, aut ulla corporis parte purum esse: verum plerosque dissimulare vitium, et calliditate obtegere: ideoque professus apud se obscenitatem, cætera quoque concessisse delicta. Imo de quo portentoso recens nato, ominosa vox Domitii patris excepta est, inter gratulationes amicorum negantis, quidquam ex se et Agrippina, nisi detestabile, et malo publico nasci potuisse, ut narrat idem ibid. cap. 6. II. V.

(d) *De crudelitate.* Hæc vera est et germana lectio, quam confirmat noster c. XI. Quot tamen potiores viros apud inferos reliquistis: aliquem de sapientia Socratem, de justitia Aristidem, de militia Themistoclem, de sublimitate Alexandrum, de felicitate Polycratem, de eloquentia Demosthenem, et aliis locis. Haud vero frustra addidit de crudelitate, in illa enim se ostendit portionem Neronis, in reliquis vitis magis homo, ut mox subjicit. Naturam hanc ejus evidenter docet in illo niscarni captandarum Horario. Suetonius cap. 3. qui etiam cap. 10. ita de eo loquitur. Sed neque inclementiæ, neque in abstinentiæ tenore permansit: et tamen aliquanto celerius ad sævitiam descendit quam ad cupiditatem. Et cap. 11. Erat autem non solum magnæ sed et callidæ inopinatiæque sævitie, etc. H. V.

(e) *Quæ et homo.* Hæc est optima lectio quam editi et MSS. meliores agnoscunt, etiam L. B. cum in Fuld. sit quia homo et apud Rhen. quia et homo, minus sincere. Hanc enim scripturam confirmat ipse in lra cap. 30. Sciunt quis illis dederit imperium, sciunt qua homines. Petron. nam et homo sum. Vult dicere Tertullianus Domitianum, qui non instar Neronis omnem plane humanitatem exuerat, tandem mutasse sententiam. H. V.

(f) *Restitutus etiam quos relegaverat.* Ex Egesippo (ex quo noster) pariter et Tertullianus repetit; hæc Eusebius Hist. eccl. III. 20. Ad hæc Domitianus, cum

neque in eis quicquam criminis inveniret, et utilitatem eorum cum maxime contemneret, abire eos libere jubet. Sed et persecutionem, quam adversum Ecclesias agitari jussisset, datis rursus compescuit edictis: Hæc quidem Egesippus. Cujus verba reconquirit post Eusebium Zonaras atque Nicephorus, scribentes Domitianum κατὰ παύσαι διὰ προτάγματος τὸν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας διωγμὸν i. e. edicto edito Ecclesiæ persecutionem repressisse. Inter hos relegatos quoque Eusebius et ex illo Hieronymus narrant Flaviam Domitillam Flavii Clementis Consulis ex sorore neptem in insulam Pontiam relegatam, quia se Christianam testata sit. ad annum MMCCX. de quo Flavio Clemente et ipso a Christi sacris hard alieno, patriuli vero Imperatoris nos plura ad c. XL. n. At Nervæ rectius tribuit Orosius lib. VII. cap. 7. Hic primo edicto suo cunctos exiles revocavit. Unde et Joannes Apostolus hac generali indulgentia liberatus Ephesum rediit. Et Xiphilinus in Nervæ: ὁ Νερὸς τὸν ἐκ τῆς ἀποστολῆς ἐκ τῆς ἀποστολῆς ἀπέστειλε, καὶ τοὺς πρὸς τὸν Νερὸν κατὰ τῆς ἀποστολῆς ἐκ τῆς ἀποστολῆς ἀπέστειλε, i. e. Nervæ eos, qui rei facti erant impietatis (intelligit Christianos, ut supra ex Dione alicubi notamus) absoluit, exulesque restituit. Cum itaque constet non Domitianum, sævum illum et sanguinarium, sed mitissimum senem Nervam Cocceium revocasse relegatos, non immerito summus Scaliger in N. ad. Euseb. p. 203. Tertulliani hoc τὰ μὲν μνημονίων notat, aut illorum quos sequitur: a qua culpa doctissimum Patrem liberabis, si cum Codice Vaticano totum hoc expungas. Si vero mihi aliquid deferendum, scripsit potius auctor restituitis; non, restituitis: quod sequentia confirmant: a quibus damnatos restituere soliti estis. Ut ita dicat Domitianum non ad finem usque æque acriter Christianos esse persecutum; imo Pop. Rom. postea reditu exulibus indulgisse. Res certe clara esset, si ita in MSS. exstaret, sed Nervæ bonus facile cœptum repressit, restituit etiam quos relegaverat. Ille certe laudatissimus Princeps fuit, qui cuncta in melius mutavit, placidus et mitissimus appellatus a Martiale lib. VIII. ep. 70.

Quanta quies placidi, tanta est facundia Nervæ, et XII. 6.

Contigit Ausonie procerum mitissimus aulae Nervæ, licet toto nunc Helicone frui.

Expresse bonus Nervæ dicitur Symmacho l. 13. Ad quæ felicia tempora aspirat mente idem poeta, dum in casu columbæ quæ delapsa erat in sinum Arcullæ inter alia hæc ludit lib. VIII. 32.

Si meliora piæ fas est sperare sorori,
Et dominum mundi flectere vota valent.
Hæc a Sardois tibi forsitan exulis oris,
Fratre reversuro, nuntia venit avis. H. V.

(g) *Divinum humanumque sapientibus.* Summa laus, quam Josepho quoque Jacobi Patriarchæ filio ausus est tribuere Trogius Pompeius, nobilissimus scriptor, si ejus sunt verba, quæ leguntur apud Justinum, XXXVI. 2. Nam et prodigiorum sagacissimus erat, et somniorum primus intelligentiam condidit, nihilque divini juris humanique ei incognitum videbatur. H. V.

(h) *Debellatorem.* Ex opposito protectorem ostendit quid per debellatorem intelligi velit, non scil. extinctorem, sed aggressorem, persecutorem. Eodem vero

tionum. At nos e contrario edimus protectorem, si litteræ (a) M. Aurelii gravissimi imperatoris requirantur, quibus (1) illam germanicam sitim (b) christianorum forte militum precationibus impetrato imbri discussam contestatur. Qui sicut non palam (c) ab ejusmodi hominibus poenam dimovit, ita alio modo

palam dispersit (d), adjecta etiam (e) accusatoribus damnatione, et quidem tetriore. Quales ergo leges istæ, quas adversus nos soli exsequuntur impii (2), injusti, turpes, truces, vani (3), dementes? quas Trajanus ex parte frustratus est vetando inquiri christianos, quas nullus Adrianus (f), quanquam curiositatum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Illam abest Paris.*
(2) *Exsequuntur Haverc.*

- (5) *Varii Paris. truces abest Haverc.*

COMMENTARIUS.

ordine hos a Tertulliano nominatos Imperatores collocat Theodoretus, nisi quod contrario censu hos omnes persecutores Ecclesiæ vocet, quam tamen debellare et exstinguere nequiverint. Convenient autem, si dicas id, quod res est, tecte quidem omnes, non vero aperta vi, ut Nero, ut Domitianus, fuisse grassatos. Is itaque p. 126. *Τὸν δὲ ἀλλοτρίαν τὴν καὶ τὴν ἑαυτοῦ, etc., i. e. At leges quas nostri piscatores et publicani, quasque sutor tentoriorum tulerunt ac promulgarunt, non Caius, non Claudius dissolvere potuerunt, nec qui eis successit Nero. hic enim tametsi duos optimos legislatores sua immanitate prostraverit; Petrum namque ac Paulum interfici jussit; at certe, quas illi promulgarunt leges, minime sustulit. Non denique Vespasianus, non Titus, non Domitianus; quanquam multis ac variis machinationibus eas oppugnare contenderit, multos enim de medio sustulit, qui se legibus illis addixerant, omne tormentorum genus contra eos intendens. Trajanus insuper atque Adrianus, magno se apparatu contra eas leges instruxerunt. Ac Trajanus quidem Persarum potentatum dissolvit, Armeniosque Romanorum fræno subiecit; Scythicas præterea nationes compulsi sceptris suis parere; piscatorum tamen nostrique sutoris leges abolere non potuit. Adrianus vero, urbem Judæorum, a quibus crucifixus est Christus, totam diruit et evertit; at eos, qui in Christum crediderunt, abducere a Christi servitute non potuit. Hav.*

(a) *Litteræ M. Aurelii.* Hieronymus ad ann. Christianæ æræ CLXXIV. Imperator Antoninus multis adversum se nascentibus bellis sæpe ipse intererat, sæpe duces nobillissimos destinebat, in quibus semel Pertinaci, et exercitui, qui cum eo in Quadorum regione pugnabat, siti oppresso, pluvia divinitus missa est: quum e contrario Germanos et Sarmatas fulmina persequerentur, et plurimos eorum interficerent. Exstant litteræ M. Aurelii gravissimi Imperatoris, quibus illam Germanicam sitim Christianorum forte militum precationibus impetrato imbri discussam testatur. Ad quem locum omnino videndus Scaliger, et judicium ejus de suppositis quæ hujus Imperatoris nomine ad finem Apologetici Justinii circumferuntur. p. 222 et 223. qui et hunc Orosii locum adducit: *Exstare etiam nunc apud plerosque litteræ Imperatoris Antonini ubi invocatione nominis Christi, per milites Christianos et sitim illam depulsam, et collatam fatetur fuisse victoriam.* Hav.

(b) *Germanicam sitim.* Inimicum exercitui malum, quod tamen sæpe contingit, Curtius non uno loco, Lucanus lib. IX. de exercitu Catonis in desertis Libyæ, apud quem Afranius et Petreius in Hispania ob idem infortunium castra tradere victori Cesari coacti sunt, ut latius poeta exequitur lib. IV. Germanicæ hujus sitis, cum Marcus adversus Marcomannos copias duceret, meministi rursus Auctor in lib. ad Scapulam c. 4. *Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione Christianorum militum orationibus ad Deum factis, imbres in siti illa impetravit. Quomodo non geniculationibus et jejunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsæ; Tunc et populus acclamant Deo Deorum, et qui solus potens, in Jovis nomine Deo nostro testimonium reddidit. Invidentes tamen gloriæ Christianorum gentiles, ab illis hoc decus amoliri conati sunt. Itaque moribus sanctis Aurelii ipsius tribuit in Vita ejus Capitolinus: Fulmen de cælo precibus suis contra hostium machinamentum extorsit, suis pluvia*

impetrata, quum siti laborarent. Huc pertinet Jupiter ille Pluvius, cujus iconem ex Columna Antoniana dedimus et de quo propædium singularum Dissertationem prælo subjiciemus, quam confer, si placet (iconem hunc passim editum videas velim nempe apud Baron. J. Hav.

(c) *Non palam.* Marcus Aurelius et conscientia suæ satisfacere et legibus nihil detrudere voluit. Itaque ne accusarentur facile, crucem delatoribus constituit, cum tamen accusatos et convictos, fidemque abnuere recusantes per leges mors certa maneret. Pesime itaque id non sustulerunt nonnulli, ut Rhen. Huic rei valde affine est, quod occurrit in libro Esther. cap. VIII. 8. II. in perditissimo Judæorum statu et felici exitu periculi, ut et Daniel. III. 29. Hav.

(d) *Dispersit.* Id est frustratus est, annihilavit, in ventos disjecit. Hav.

(e) *Adjecta etiam.* Exstat hujus Imperatoris rescriptum ad Asianos apud Euseb. in lib. IV. Hist. Eccl. cap. 13. quod quonia non longinsculum, inde petant studiosi, in fine hæc habentur: *Quod si quis persistit hujus modi hominibus absque ullo crimine movere negotia, ille quidem qui delatus pro hoc nomine fuerit, absolvatur, etiamsi probetur id esse quod ei obijcitur, Christianus. Is autem qui crimen obtulit, reus poenæ ipsius, quam obijcit, existat.* Adde epistolam Adriani, quæ mox representabitur. In illo Rescripto vero Aurelii falso ponitur absolutio Christiani. Ille enim non absolvebatur, si constanter fidem defenderet, sed necebat, ut patet exemplo Apollonii apud eundem Eusebium Hist. Eccl. v. 21. et videre est apud Heraldum, at non facile accusabatur, metiente delatore certissimam poenam. Sed in istis Rescriptis multa fraus dominatur. Itaque, ut Plinii utar verbis ex insigni illo Pamegryco Trajano dicto: *At tu, Cæsar, quam pulchrum spectaculum nobis exhibuisti, cum contigit desuper intueri delatorum supina ora retortasque cervices. Agnoscebamus et fruebamur, cum velut piacularis publicæ sollicitudinis victimæ, supra sanguinem noxiorum ad lenta supplicia gravioresque poenas ducerentur, etc.* Verius hic princeps quam apud Sueton. in Cal. cap. 16. perditus ille negavit se delatoribus aures habere. Nam ut pulchre apud eundem Domitianus, sed nondum efferatus, cap. 9. *Princeps, qui delatorem non castigat, irritat. De quibus vere asseruit Tacitus esse genus hominum publico exitio repertum, et poenis quidem nunquam satis coercitum.* Annal. IV, 30. Hav.

(f) *Nullus Adrianus.* Hunc post Vespasianum collocat Modiana Collatio, approbante Junio. Non vero sunt divellendi, qui ab antiquitate, ut insigne bonorum par, semper fuerunt conjuncti. Gregorius Nazianzenus invectiva secunda in Julianum ait, illum Trajanos illos et Adrianos sibi proposuisse, quorum pariter et cautio in periculis vitandis et animi magnitudo in contemnendis admirationi esse solebat. *πρὸς τοὺς, inquit, Ἀδριανὸν ἐκείνου, καὶ τοὺς Ἀδριανούς. οὐκ ἦσαν τῆς ἀνδρείας, τὸ ἀρχαῖες ἰθὺνμάζοντο.* Et ita passim junguntur. Metius Falconius Nicomachus in oratione ad Tacitum, Imperatorem electum: *Imitare Nervas, Trajanos, Adrianos, apud Flavium Vopiscum in Vita Tacit. de quo et in Floriani Vita de Probo: vir Aureliano, Trajano, Adriano, Antoninis, Alexandro, Claudioque præferendus. Imo si Lampridio fides a sa-*

omnium explorator (a), nullus Vespasianus, quanquam A Judæorum debellator, nullus Pius, nullus Verus (1) impressit (b). Facilius (2) utique pessimi ab optimis quibusque, ut ab æmulis, quam a suis sociis cradicandi judicarentur.

CAPUT VI.

ARGUMENTUM. — *Quin ipsos illos legum et antiqui creatores quam longissime a paternis institutis describisse, ostendit: Utpote prodigos, sumptuosos, voluptuarios, immodestos, superbos, vinosos, conjugii osores factos: qui nec in ipsis religionibus veterum decreta servarint, sed peregrinas religiones Romam advezerint, damnatasque restituerint: qui in omnibus novitati*

(1) Severus. Paris.

(2) Itaque Seml.

(3) Herald., Rig., Haverc.: cultores; codd. Fuld.,

LECTIONES VARIANTES.

B Agob. et Lugd.: ultores.

(4) Illo Parisin.

(5) Quomodo Jim.

COMMENTARIUS.

cris Christi non omnino abhorruit Adrianus; ut alibi in hoc Commentario ostendimus, qui et idem cum optimis principibus, ut Noster, conjungit in Heliogabalo: *compensationem sibi lector diligens faciet, quum legerit Augustum, Vespasianum, Titum, Trajanum, Adrianum, Pium, Marcum, contra hos prodigiosos tyrannos*. Rursusque Flavius Vopiscus inter acclamationes a Senatu Tacito datas et hanc numerat: *Et Trajanus ad imperium senex venit: et Adrianus ad imperium senex venit: et Antoninus ad imperium senex venit*. Sextus Aurelius Victor denique in Cocceio Nerva: *Quid enim Nerva prudentius aut moderatius? quid Trajano divinius? quid præstantius Adriano? Quod quidem et famæ literatissimi principis vellicata a nonnullis, et lectioni Tertulliani veræ fuit dandum.* C

Hav.

(a) *Curiositatum omnium explorator*. Quale studium in Bruto quoque laudat Appianus in extremo l. IV, *ὁ μὲν Κάσσιος*, etc. Cassius quidem in unum bellum intentus, sicut gladiator in adversarium, nihil spectabat aliud: Brutus vero, ubicunque erat, visendarum rerum et audiendi sui cupidus, quippe qui et Philosophiam liberaliter attigerat. Quæ certe curiositas Adriani observatur ab Epiphanio, in libello de Mensuris et Ponderibus, qui ubi de itineribus ejus in Syriam, Phœnicem et Palestinam agit, illum *ἀνδρᾶ φιλοτροπῶν* vocat. Hac voce utitur Auctor rerum lib. de Testim. Animæ cap. 1. Nonnulli, quibus de pristina literatura et curiositatis labor et memoriæ tenor perseveravit. Glossæ MSS. quibus usus Barthius Advers. XIX, 1. Curiosus, Facilis, dicax, facetus, docilis, urbanus. quæ cuncta Adrianus. Si vero talis Adrianus, exploratam quoque habuit Christianorum religionem, quam non persequendo tacitus collaudavit. Imo si fides Orosio, aliisque lib. VII. 13. *per Quadratum discipulum Apostolorum et Aristidem Atheniensem, virum fide sapientiaque plenum, et per Granium legatum* (de quo supra) *libris de Christiana religione compositis instructus atque eruditus præcepit per epistolam, ad Minucium Fundanum Proconsulem Asiæ datam, ut nemini liceret Christianos sine objectu criminis aut probatione damnare*. Hav.

(b) *Impressit*. A re militari desumptum, ubi impressionem facere dicuntur cohortes, cum in hostium aciem procurrant, eamque turbant. Loca apud historicos, et præcipue Casarem, sunt obvia. Hav.

CAP. VI. — (c) *Nunc religiosissimi*. Postquam leges ipsas ostendit pro utilitate et commo publico corrigi, mutari, deleri, pergit, ut doceat, eas ipsas, quæ laudandæ sint, male passim observari, adeoque illos ipso contra illas leges, quas tantopere crepent, peccare. Illud religiosissimi ironice pronuntiandum est, quomodo cap. ix. *religiosissimam urbem Æneadarum*

TERTULLIANI I.

studentes, magis quam ipsi christiani, Deos suos neglexerint; quod ultimum cum latius alibi sit exsecuturus, in fine se præparat ad diluendas occultorum facinorum objectiones falsas.

Nunc religiosissimi (c) legum et paternorum institutorum protectores (d) et cultores (3) respondeant velim de sua fide et honore et obsequio erga majorem consulta, si a nullo desciverunt, si in nullo (4) exorbitaverunt (e), si non necessaria et aptissima quæque disciplinæ obliteraverunt. Quoniam (5) illæ leges (f) abierunt sumptum et ambitionem comprimentes, quæ centum æra non amplius in cœnam subscribi jubebant, nec amplius quam unam inferri (g)

vocat Romam.

(d) Nonnulli ut MS. Fuld. legunt *ultores*, et in MS. L. B. est *ut ultores*, quod dicit exsecutores penarum quas lex minatur. Ita ipsa lex *ulcisci* dicitur, id est punire: *nesciens quid sit quod ulciscitur lex*; atque ita videre maleficum et ultore oculo observare. Publius Syrus versu 348.

Lex videt iratum, iratus legem non videt.

(e) *Exorbitaverunt*. Commodum occurrit mihi, quod est in Plauti Trinummio iv. 3. 30.

Mores leges perduxerunt jam in potestatem suam, Magis qui sunt obnoxiosi quam parentes liberis. Eæ miseræ etiam ad parietem sunt fixæ clavis ferreis, Ubi malos mores affigi nimio fuerat æquius.

Qui idem nimis lepide calidæ comparat, mox frigidæ, Curcul. iv. ii. 25.

Quasi aquam ferventem frigidam esse, ita vos putatis leges.

Sensus est: leges cum primum feruntur, ut ferventem aquam timeri, post ut eandem aquam frigere, et absque noxa transgredi. *Exorbitaverunt* vero, id est a recta via deflexerunt. Ita rursus cap. ix. *per quod exorbitare eos vultis*. et cap. xvi. *exorbitantes et ipsi a Judaico more*. et libro de Pallio cap. v. *si quid exorbitavit, reformato*. et passim. Fuit scilicet tempus, quo Florus diceret lib. ii. cap. 19. *Hactenus Populus Romanus pulcher, egregius, pius, sanctus, atque magnificus*. Rhen. *exorbitarunt*.

(f) *Quoniam illæ leges*. Alludit ad leges sumptuarias, et de ambitu, quas partim retractasse, partim ex integro sanxisse Augustum Imp. testis est Suetonius in Octavio, cap. 31. Ex quibus de Licinia sive centussi satis apte Zephyrus in sua paraphrasi, sicut et de Censoria, quæ ex censura Fabricii Licinii, juxta Valer. Max., lib. ii. cap. 4. decem argenti libras Senatori duntaxat concedebat, et ea qua spectacula interdicta sunt, ac de dignitatum ingenuorumque insignibus, ut pluribus non sit opus, quod ad eas 4. leges attinet. Pam.

(g) *Unam inferri gallinam*. Cum postea nec phœnicopteris sua raritas, nec psittacis imitandi ars verba nostra, nec pavoni sua pulchritudo quidquam profuerit. Quid mirum itaque, si veteribus et sanctis viris indigna romano imperio visa est Metelli luxuria? quam taxat Sallust. apud Macrob. ii. Sermon. 9. *epulæ vero exquisitissimæ; neque per omnem modo provinciam, sed trans maria ex Mauritania volucrum et ferarum incognita antea plura genera*. Ubi et pontificis vetus cœna vituperatur, recenseturque inter multa gulæ irritamenta gallina, altilis. Videndus Suetonius de in-

(Dix.)

gallinam, et eam non saginatam (a); quæ patri-
cium (b), quod decem pondo argenti habuisset, pro
magno titulo ambitionis senatu summovebant; quæ
theatra stuprandis (c) moribus orientia statim de-

Astruebant (d); quæ (f) dignitatum (e) et honestorum
natalium insignia non temere, nec impune usurpari
sinebant? Video enim et centenarias cœnas (f), a
centenis jam sestertiis dicendas, et in lances (g)

LECTIONES VARIANTES.

(t) *Dignitatem Paris.*

COMMENTARIUS.

glorie Caesarum quorundam. Martialis etiam. lib. xiii.
Epigr. 70.

Miraris quoties gemmantis explicat alas,
Et potes hunc sævo tradere, dure, coquo.

Et Publius Syrus in magnificis illis apud Petronium
versibus :

Tuo palato clausus pavo pascitur,
Plumato amictus auro Babylonico.
Gallina tibi Numidica, tibi gallus spado.
Ciconia etiam grata, peregrina, hospita,
Pietatis cultrix, gracilipes, crotalis tria,
Avis exul hiemis, titulus tepidi temporis,
Nequitiae nidum in cacabo fecit tuo.

(a) *Non saginatam.* Cujus gulæ primus artifex Aufi-
dius Lurco. Noster de Pallio cap. v. qua Aufidius
Lurco primus sagina corpora villavit, et coactis ali-
mentis in adulterinum provexit saporem. Itaque Martia-
lis lib. xiii. ep. 62.

Pascitur et dulci facilis gallina farina,
Pascitur et tenebris. Ingeniosa gula est.

Docent rem Varro et Collumello. Joannes etiam Sa-
risberiensis in Policratico, sive de Nugis Curialium,
Varronis ista considerans, de temporum suorum in-
continentia addit: *Nihil autem eorum luxuriam jam habet
notam, sed est civilitatis insigne, quicquid incivilem
est gulæ.* Dicitur vero Caius Annius Fannius Ropæ
lege prohibuisse. Temporibus vero Caesarum pro-
munere habitum est; unde Vetus Inscriptio Romæ in
Via Appia, quam produxit Reinesius. p. 554.

CINNAMVS
TI. CÆSARIS
AVIVM FARTOR
C. SVLPICIO NYMPHALI
FILIO FECIT.

Et apud Gruterum DLXXX. 15. cognoscitur Antigon-
us Drusi Cæsaris AVIVM FARTOR. Imo ad privatos
hunc luxum transiisse docemur ibidem apud Reine-
sium xxxiii. 11. ubi L. Vavi Ambibuli memoratur
AVIARIVS ALTILIARIVS.

(b) *Quæ Patricium.* Refert Valer. Max. Censorem
Fabricium, Senatu movisse Cornelium Ruffinum, duo-
bus consulatibus et dictatura speciosissima functum,
quod tanquam malo exemplo luxuriosus, decem pon-
do vasa argentea comparasset: ad hoc exemplum
adspirat Tertullianus. Lac.

(c) *Theatra stuprandis moribus orientia.* Unde consi-
torium impudicitie vocat lib. de Spectac. cap. xvi. et
cap. x. sacrarium Veneris. In quæ spurca, sæva, villia
voluptatis genera acriter declamarunt scriptores
Christiani. Salvianus: *In theatris nihil bonum reatu
vacat, quia et concupiscentiis animus et auditu aures, et
aspectu oculi polluuntur.* Cyprianus Ep. 11. Ad Dona-
tum: *Deinde morum quanta labe? quæ probrorum fo-
menta? quæ alimenta vitiorum? histrionis gestibus in-
quinari.* Joannes Chrysostomus in Cap. Matthæi x.
Hom. xxxix. *Malefici autem nonne a theatralibus ludis
mali constituntur? Nam ut universum populum ad hæc
possint inflare, ut tripudiantes suas consequantur
voluptates, ut modestas mulieres meretricibus commixtas
corrumpant, ad tantum maleficii genus perveniunt; ut
nec ab ossibus quidem mortuorum absterneant.* Quid di-
cam, quod ad diabolicas has sodalitates innumeras multi
consumunt pecunias? quid de lascivia; quid de aliis ma-
lis? Animadvertis te illum esse, qui universam vitam
hominum evertis, cum ad hæc cæteros trahis, non me
qui hujusmodi omnes ludos omittendos censeo. Revera
enim pestis hæc et interius bene morata Reipublicæ,
ut bene notat Zosimus in Theodosio: tantum, inquit,

complures in Urbe mimi ridiculorum, et quidquid ad
obscenitatem et flagitiosam dissolutamque musicam per-
tinet, ac tantum ad corruptelam præcipitavit, ideo in
Repub. quod essent, qui horum dementia imitarentur.
Facinus enim illos, quos inquinat, æquat, et parent
noxam contrahunt aures et linguæ secundum Lactan-
tium, scilicet ut definiit Apuleius lib. ult. Miles. Quod
facere vetitum est, idem et adspicere vetitum est. Pec-
care videlicet et peccato favere perinde est. Ideo noster
Tertull. qui in lib. de Spect. eodem facinore obstric-
tur in lib. Ad Martyr. cap. 11. *Non vides alienos Deos,
non imaginibus eorum incurris, non solennes nationum
dies ipsa commixtione participas, non nidioribus spurcis
verberaris, non clamoribus spectaculorum, atrocitate
vel furore, vel impudicitia celebrantium cæderis: non in
loca libidinum publicarum oculi tui impingunt: vacas a
scandalis, a tentationibus, a recordationibus malis.* Quæ
ipsa ante oculos habuit Chrysost. cum dixit Hom. LXII.
ad Pop. Antioch. *In theatro autem omnia contraria,
risus, ineptitudo, diabolicus fastus, effusio, temporis im-
pendium, et superflua diuturnoconsumptio, malæ cupidita-
tis inductio, adulterii meditatio, fornicationis gymna-
sium, intemperantiæ schola, turpitudinis exhortatio, risus
materia, inhonestatis exempla.* Hav.

(d) *Statim destruebant.* Tertull. de Spect. cap. x. *Hæc
denique modo id genus operis in sæculo evasit. Nam
sæpe censors renascentia cum maxime theatra destrue-
bant, moribus consulentes, quorum scilicet periculum in-
gens de lascivia providebatur; ut jam hinc ethnicis in tes-
timonium cedat sententia ipsorum nobiscum faciens, et
nobis in exaggerationem disciplinæ etiam humanæ præ-
rogativa. Itaque Pompeius Magnus, solo theatro suo
minor, cum illam arcem omnium turpitudinum extru-
xisset, veritus quandoque memoriæ suæ censoriam ani-
madversionem, Veneris ædem superposuit, et ad dedi-
cationem edicto populum vocans, non theatrum, sed
Veneris templum nuncupavit, cui subjecimus, inquit,
gradus spectaculorum: ita damnatum et damnandum
opus templi titulo prætexuit, et disciplinam superatatione
delusi.* Et Augustinus de Civ. Dei, n. 13. laudans
veterem Romam, addit: *Illas theatralis artes diu vir-
tus romana non noverat, quæ etsi ad oblectamentum
voluptatis humanæ quærerentur, et vitio morum irrepe-
rent humanorum. Qui sibi eas exhiberi petiverunt. Quid
igitur fecerunt Christiani? Audi Joannem Chrysosto-
mum in cap. Matth. x. Hom. 39. Diruemus igitur om-
nium loca ludorum, inquit? Utinam jam diruta essent,
quamvis, quantum ad nos attinet, jam pridem desolata
jacent. Nihil tamen facere horum vos jubeo, quippe
cum ædificiorum magnificentia permanere possit, et
ludi et tripudia omnino cessare: quod majori vobis laudi
erit, quam si cuncta funditus everteretis.* Hav.

(e) *Quæ dignitatum.* Erant enim apud veteres Roma-
nos, non modo ingenuorum, quæ enumerat Zephyr.
sed etiam consularia, senatoria, quæstoria, et eque-
stris insignia, de quibus late tractat Pet. Faber præ-
ses Tolosanus Semestr., lib. II, cap. 6. ac 22. usque
ad 129, et præsertim de annulis aureis, quos jam a
tempore Augusti libertinis concedi cæptos tradit.
PAM.

(f) *Centenarias cœnas.* Sumptuosissimas, ut in quibus
tot sestertia quam olim æra consumebantur. Ita vero
in lib. De Corona Militis rosas centum folia habentes
vocat centenarias cap. xiv. *centenariis quoque rosis ex
horto Midæ lectis.* Ita in lib. de Pallio *centenarium
pondus.* Adde Salm. de Fœp. Trapez. p. 641. Hav.

(g) *In lances.* Cujus luxuriæ meminit cap. v. de

(parum est (1) [enim] si senatorum et (2) non libertinorum (a) vel adhuc flagra rumpentium) (b) argentaria metalla producta. Video et theatra nec singula satis esse, nec nuda (c). Nam ne vel hieme voluptas impudica frigeret, primi Lacedæmonii (d) odium penulæ (e) ludis (3) excogitaverunt. Video et inter matronas atque prostibulas nullum de habitu

A discrimen relictum. Circa feminas quidem etiam illa majorum instituta ceciderunt, quæ modestiæ, quæ sobrietati patrocinabantur, cum aurum nulla (4) norat (f), præter unico digito (5), quem sponsus oppignerasset pronubo annulo; cum mulieres usque adeo a vino (6) abstinerent (g) ut matronam ob resi-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Etiam *Jun.*
(2) Et delet *Jun.*
(3) *Sic Rig. et Hav. e cod. Fuld.; Her., Seml. aliique:* Lacedæmonii penulam, etc.; *Rhen.* penulam nudis, etc.

(4) *Rhenanus:* cum aurum nullâ membra norant præter unicum digitum, quem, etc.
(5) Unicum digito *Par.*
(6) Abstinerent *Par.*

COMMENTARIUS.

Pallio: item quas lances centenarii ponderis Sulla molitur! et de Anima cap. xxxiii. quod laucibus splendidissimis Sullanis effertur. Imò Maximini Imperatoris temporibus celebratissimam istiusmodi lancem adhuc superfuisset dicit Trebellius Pollio in familia Censorinorum vel Pisonum, ubi de Calphurnia Titi tyranni uxore agit: Hæc uniones Cleopatranas habuisse perhibetur: hæc lancem centum librarum argenti, cuius plerique poetæ meminerunt, in qua majorum ejus expressa ostenditur historia. Sed maxime tangit animum Juvenalis acre ingenium, graphice describentis lancem vel pathnam potius Domitiani, ingentis rhombi capacem. Is Sat. iv. 130.

Quidnam igitur censes? conciditur? Absit ab illo Dedecus hoc, Montanus ait. Testæ alta paretur, Quæ tenui muro s'altius colligat orbem. Debetur magnus patinæ subitusque Prometheus. Argillam atque rotam citius properate: sed ex hoc Tempore jam, Cæsar, siguli tua castra sequantur.

Hic est rhombus ille, ad quem alludit Martialis lib. xiii. ep. 81.

Quamvis lata gerat patella rhombum - Rhombus latior est tamen patella. Hav.

(a) *Libertinorum.* Inter quos excelluerunt Pompeiani et Claudiani. De Pallio cap. v. Vereor sane ne parva sit iste trutina, cum Drusillanus, æquidem servus Claudii, quinquenariam promulsidem edificat, supra scriptis fortasse mensis necessariam, cui si officina exstructa est, debuit et triclinium. Rhen. legit parum est enim, addito enim.

(b) *Vel adhuc flagra rumpentium.* Nuperam admodum servitutem significat, in quorum tergis vestigia recentia exsistent disruptorum in cædendo flagellorum. Quos lepide hesternos Quirites vocat Persius Sat. iii. 106.

At illum

Hesterni capite induto subire Quirites.

Ubi vetus Scoliastræ: Hesterni: a defuncto pridie manumissi, liberti et cives Romani facti. Quia vero hic cibus fere atque potus erat miserimæ conditionis hominibus, inde servi dicti plagipatidæ et flagitribæ Plauto Mostell. ii. 9, et Pseud. i. ii. 5. Idem apud Juvenalem Sat. vi. versu 378.

Hic frangit ferulas, rubet ille flagello.

De mulieribus quoque servorum amore captis Chrysis ancilla Circes ad Eumolpum apud Petronium: Vide-rint matronæ, quæ flagellorum vestigia osculantur. Sed imprimis luculentus est locus apud Eunapium in Vita Edesii, ubi irridet anxiam illam veterum Christianorum curam in sanctorum mortuorum reliquiis sibi conquirendis, pag. 65. *Li namque, inquit, condita et saluta eorum capita, qui ob scelerum multitudinem a iudicibus extremo supplicio fuerant affecti, pro Divis ostendebant: his genua submitlebant, eos in Deorum numerum receptabant, ad illorum sepulcra pulvere sordibusque conspurcati: in his nonnulli martyres, diaconi alii, et legati arbitrique precum apud Deos nominabantur.* ἀδράποδα δεδοικυῖν καὶ καὶ μάλιστα καταδάπανον, καὶ τὰς τῆς μοχθηρίας ἀπειλὰς ἐν τοῖς εἰδώλοις φέρονται

ὁλλ' ὅπως ἡ γὰρ γίρει τοὺς τοὺς θεοὺς. i. e. cum fuerint servituti infida et flagris pessime subacta, et quæ cicatrices scelerum ac nequitiae vestigia corporibus circumferrent: ejusmodi tamen Deos fert tellus. Hav.

(c) *Nec nuda.* Ut plurimum theatra sine tecto et nuda fuere: quare velis et carbasii tegi necesse fuit, ad arcendum vel frigus, vel calorem. Lac.

(d) *Primi Lacedæmonii odium penulæ ludis excogitaverunt.* Lacedæmonii dura et bellica gens, ad militares potius expeditiones etiam hieme obeundas, quam ad ludos aut theatra, penulas graves ac præ pondere odiosas excogitassent. Itaque Tertullianus ridendo dicit, *Nam ne vel hieme voluptas impudica frigeret, primi Lacedæmonii odium penulæ ludis excogitaverunt.* Odium penulæ, ut initio libri de Corona, *Gravissimas penulas posuit, revelari auspicatus.* Etiam gausapinas illas ponderosas fuisse, innuunt illa Martialis XIII. 145. *Lemma Penulæ gausapine.* Is mihi candor inest, villorum gratia tanta est; Ut me vel media sumere messe velis. Ric.

(e) *Odium penulæ.* Cum ironia pronuntianda hæc omnia, habent enim cuncta suam emphasisim. Hanc vero lectionem primus ex præstantissimo MS. Fuld. revocavit Rigalt. reliqui enim omnes et editi penulam, nonnulli etiam penulam nudis ut MS. L. B. et Rhen. ridicule. Eleganter odium penulæ etiam dicit per penula odiosa, et quia gravis materia crassa et pondere, et quia nova Romanis moribus. Tempore Augusti nondum invaluisse ostendit Suetonius, ubi de Claudio cap. 11. *Ob hanc eandem valetudinem et gladiatorio munere, quod simul cum fratre memoriæ patris edebat, palliolatus novo more præsedet.* De usu penulæ hoc Martialis xiv. 137.

Amphitheatrales nos commendamus ad usus, Cum tegit algentes nostra lacerna togas.

(f) *Aurum nulla norat.* Atqui pronubus ille annulus ex ferro erat, ut docet Plinius xxx. 1. hocce igno-ravit Tertullianus, an pro ævi sui more locutus est? ut putat Kippingius Antiq. Rom. iv. 2. an potius male intellexerunt Plinium, qui non de annulo pronubo est locutus, sed de symbolo frugalitatis et modestiæ, qua ad veteres illas horridasque Sabinas sponsa seu nova nupta revocaretur. Rhenani editiones ita legunt, *cum aurum nulla membra norant præter unicum digitum, quem, etc.*

(g) *A vino abstinerentur.* Ita reposui ex MS. Fuld. cui lectioni succinit MS. L. B. in quo ut et apud Herald. *vino abstinerentur.* Quomodo etiam Rigalt. sed non in omnibus editionibus: memini enim me in aliqua Prioriana invenisse *vino abstinerent*, quomodo passim reliquæ editiones. Sed optime Fuldanus, ita enim Theodorus Priscianus medicus et archiater lib. ii. cap. 40. *ab omnibus carnis sibi et multum nutrientibus abstinendi sunt, ab odoribus bonis vel thymianatibus, ab aspectu vel commotione pulchrarum penitus figurarum, ut neque laugendi neque visendi eis copia præbeat.* Annovit novitatem hanc passivorum Tertullianus, ut clare in lib. Ad Nat. i. 12. in marmor, in lutum, vel æs, vel quodcumque placuit Deum fieri, transmigratur. Hoc etiam libro cap. ix. sed et nunc in occulto perævera-

gnatos (a) cellæ vinariæ loculos sui inedia necariat. A Sub Romulo vero quæ vinum attigerat, impune a Mecenio (b) marito trucidata est (1). Idcirco et oscula propinquis (2) offerre necessitas erat, ut spiritu judicarentur (3). Ubi est illa felicitas matrimoniorum de moribus utique prosperata, qua per annos (c) ferme sexcentos ab Urbe condita nulla repudium do-

mus scripsit? At nunc in sceminis præ auro (d) nullum leve est membrum; præ vino nullum liberum est osculum (e); repudium vero jam et votum est, quasi matrimonii fructus (f). Etiam circa ipsos deos vestros quæ prospecte (4) decreverant patres vestri, iidem vos obsequentissimi rescidistis. Liberum patrem cum mysteriis (5) suis consules senatus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Est Paris.
(2) Etiam add. Fran.
(3) Indicarentur Fr.

- (4) Rhen.: perspecte. Rig., Hav., Seml.: prospecte, cod. Fuld. specte.
(5) Suis delet Parisin.

COMMENTARIUS.

tur hoc sacrum facinus. Ita et abstinere aliquos dixerunt. Martial. lib. ix. ep. 87.

Languidior noster si quando Paulus. Athini est, Non se convivas abstinet ille suos.

(a) *Resignatos*. Id est apertos. effractus. Sera enim non tantum, sed et sigillo muniebant cellas in quibus vina atque esculenta condebant, quo de more elegantem lusum legere est alicubi de Pyrrhonio philosopho, qui cum obsignata janua clavem et annulum per foramen intus jacere solitus esset, servus ejus hoc more observato, semper inde quantum libebat rapiebat, rejecto intus annulo, mira interim arte deludens herum, qui secundum suæ sectæ opinionem nihil pro certo credere tenebatur. Utilitur hoc verbo Adv. Marcion. cap. xxviii. *signat igitur hominem nunquam apud se resignatum*.

(b) *Mecenio marito*. Egnatio Metello adscribit et fuste necasse narrat Valerius Maximus vi. iii. 9. Sed Mecennio constanter Plinius lib. xiv. cap. 13. et quidem Egnatio vindicat, quem fuste etiam uxorem interfecisse narrat, ut, quum de uno eodemque homine hisce tribus sermo sit, videatur Plinio magis et Tertulliano adhaerendum, vitiatosque esse MSS. Valerii, prout hic in MS. L. B. in Tertull. legitur *Mecennio*, pariter mendose. At quid si illud Clodii succurrisset, in ipsam Deam Fatuam, sive Bonam Deam, quod notavit nobis Lactantius Inst. Div. 1. 22. *Sextus Clodius in eo libro, quem Græce scripsit, refert Fami hanc uxorem fuisse; quæ quia contra morem decusque regium clam vini ollam ebiberat, et ebria facta erat, virgis myrtæis a viro usque ad mortem cæsa: postea vero cum eum facri sui pœniteret, et desiderium ejus ferre non posset, divinum illi honorem detulisse, idcirco in sacris ejus obvolutam vini amphoram poni*. MS. L. B. a *Mecennio marito*; Barr. *Mecennio*. Attigit exemplum hoc Varro in lib. de Vita Pop. Rom. ut hoc docet fragmentum: *Quantopere abstinentiæ mulieres voluerint esse, vel ex uno exemplo potest videri*.

(c) *Qua per annos*. Carbilus Spurius primus uxorem suam ob sterilitatem dimisit, cum per 520. annos ab Urbe condita inauditum illud fuisset. LE Pr.

(d) *Præ auro nullum leve est membrum*. Ut appareat quasi triumphata aliqua Zenobia, quæ in pompam Romæ producebatur ita ut ornamentorum onere laboraret, prout de illa scribit Trebellius Pollio, utique sæpe totum patrimonium majorum, minimis corporis partibus gestet. Splendide Tertullianus describit de Hab. Muliebri cap. ix. *Salutis et insulas tenera cervix fert. Graciles aurium cutes kalendarij expendant, et sinistra per singulos digitos de saccis singulis ludit. Hæ sunt vires ambitionis, tantarum usurarum substantiam uno et muliebri corpusculo bajulare*. Hisce itaque rebus cum obnoxius sit mulierum animus, ita in illas invehitur Cato apud Livium lib. xxxiv. *Quid honestum dictu saltem seditioni præstenditur muliebri? ut auro et purpura fulgeamus inquit, et mox: ne ullus modus sumptibus nec luxuriæ sit*. In quibus idem ferendum censet ibidem L. Valerius: *Munditiæ, et ornatus, et cultus, hæc seminarum insignia sunt: his gaudent et gloriantur, hunc mundum muliebrem appellantur ma-*

jores nostri. Irridet nimias Gregorius Nazianz. Adv. mulieres, nihil venustatis accedere affirmans, quod Manus ac pedes aureo vinculo constringant, servilique gloria fruuntur. Docente Paulo i. ad Timoth. ii. 9. *cultum sceminarum spectabilem esse ἐν καταστολῇ κοσμητῶ, μετὰ αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ποικίλιν ἐκνυτῆς, μὴ ἐν πλῆγμασιν, ἢ χρυσῶ, ἢ μαργαρίταις*. Unde, ut christianis præsertim indecora, execratur illa ornamenta Zeno Martyr, Serm. ii. de Avar. *Ancilla Christi falsum idolum respuit? Mihi crede, in te colis, cujus ornatum, cujus imaginem non deponit*. Ad Ecclesiam Dei opere vario totum inaurata corpus, execrabili metallo procedis onusta, ubique delicata, sub molibus fortis (ita corripo pro eo quod in meo est molibus, id enim sequentia satis evincunt) *deque ipso cultus vigore in oratione non flecteris: non manus tendis: tumidum monilibus pectus prosternere dedignaris: sane cervicem curvas non religione, sed pondere, quando ἱεροῦδεῖναι facies, quæ plus pro ornatus, quam pro salute sollicita? Et tamen vecordia hæc viros quoque incessit*. prout Micyllus de se apud Lucianum in Galio p. 245. *ἐγὼ δὲ, τῇ ἐσθῆτι τὴν ἐκείνου ἔχων, καὶ δακτύλων βαρεῖς, ὄντων, ἐκκαὶδεκά ἡμέρας, τῶν δακτύλων. i. e. Me interim illius veste amictum, annulosque graves, circiter sexdecim digitis insertos, gerentem. Imo annuli eudenter leviores et graviores, æstivi et hyemales*.

(e) *Præ vino nullum liberum est osculum*. Quod quam turpe in muliere eloquentissime exequitur Chrysostomus Hom. xxvii. ad cap. xiii. Act. Apostol. *Nihil scædus muliere quæ in deliciis agit, nihil turpius ea quæ ebria est: obscuratur illi flos visus, turbatur serenitas et puritas oculorum, quasi nube quadum radiis solaribus succedente*. Opus illiberale ac servile, et omni ignobilitate plenum. Quam insuavis est mulier vinum spirans, quod olet ac corruptum est, dum erectat carnum corruptarum humorem, gravata et excitari non valens, rubicunda quam opus, plena oscitatione et magna nebula. Quæ totidem verbis invenias in excerpta inde familiæ LIV. ad Pop. Antioch. Vere certe Valerius Maximus vi. iii. 9. *Et sane quæcunque scæmina vini usum immoderate appetit, omnibus et virtutibus janua claudit, et deliciis aperit*. Nam Luciano etiam auctore de Dea Syria p. 892. *Ἄμα δὲ οἶνον, etc., i. e. Pariter cum vino ingrediente et loquendi fiducia accedit: nec admodum turpe est non impetrasse, sed eorum quæ aguntur singula oblivioni traduntur*.

(f) *Repudium vero jam*. Mirum ni ad illa Senecæ aspiraverit lib. iii. De Benefic. c. 16. *Nunquid jam ulla repudio erubescit, postquam illustres quædam ac nobiles scæminæ, non Consulatum numero, sed maritorum annos suos computant, et exeunt matrimonii caussa, nubunt repudiis*.

Sic sunt octo mariti,

Quinque per autumnos.

inquit Juvenalis vi. 20. Imo judicio Martialis vi. 7.

Toties quæ nubit, adultera lege est.
Offendor mœcha simpliciter minus.

Sed ita apud gentes olim

Lusus erat sacre connubia fallere tædæ.

auctoritate non modo urbe, sed universa Italia elimi-
verant. Serapidem et Isidem et Harpocratem (a) cum
suo Cynocephalo (b), Capitolio prohibitos (c) [inferri],
id est curia deorum pulsos, Piso et Gabinius consules,
non utique christiani, eversis (d) etiam aris eorum
abdicaverant, turpium et otiosarum superstitionum
vitia cohibentes. His vos restitutis (e) summam
majestatem contulistis. Ubi religio, ubi veneratio
majoribus debita a vobis? Habitu, victu, instructu
(f), sensu (g); ipso denique sermone proavis
renuntiastis Laudatis semper antiquitatem, et (2)
nove de die vivitis. Per quod ostenditur, dum a bo-
nis majorum institutis deceditis, ea vos retinere et
custodire, quæ non debuistis, cum quæ debuistis non
custodistis (3). Ipsum adhuc quod videmini fide-
lissime tueri a patribus traditum, in quo principaliter B
reus transgressionis Christianos destinatis, studium

A dico deorum colendorum, de quo maxime erravit
(4) antiquitas, licet Serapidi (g) jam-Romano aras
restruxeritis, licet Baccho jam-Italico furias vestras
immolaritis, suo loco ostendam proinde despici
(5) et negligi et destrui a vobis adversus majorum
auctoritatem. Nunc enim ad illam occultorum faci-
norum infamiam respondebo, ut viam mihi ad mani-
festiora purgem (6).

CAPUT VII.

ARGUMENTUM. — Itaque provocat illos, ut quos gravis-
simorum criminum reos putant, infanticidas, puero-
rum voratores, incestos denique, probent, neque famæ,
cujus origo sæpe mendax, et rumor incertus, am-
plius inconsiderate credant.

Dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidi-
ii, et pabulo (7) inde (8) (h), et post convivium

LECTIONES-VARIANTES.

(1) Sic libri mss. omnes, Rig. : censu ; et addit Pa-
ris.

(2) Antiquos, sed Rig.

(3) Custoditis Haverc.

(4) Curavit Jun.

(5) Perinde Paris.

(6) Ut viam mihi ad manifestiora purgem Jun. ex MS.
Haverc. — Ita e codd. locum restituerunt Herald., Rig.,
Hav. all. Edd. vet. : ut jam inde ad manifestiora pergam.

(7) De Jun.

(8) Rhén. : pabulo crudæ.

COMMENTARIUS.

ut est apud Martialis. vi, 2. At ut vere aureus noster
Publius versu 425.

Mulier quæ multis nubit, multis non placet.

(a) Serapidem et Isidem et Harpocratem. Prius illud
et delent MS. Fuld. et editio Barræi. Hæc peregrina
numina conjuncta hoc modo apparent in geminis apud
Gorlaum tom. II. num. 468, et 470. Et duo priora
ibidem num. 466.

(b) Cynocephalo. Qui passim in geminis, marmori-
bus et nummis adjungitur Isidi.

(c) Capitolio prohibitos inferri. Templis extra po-
mœria positis. Dio Cassius lib. XL. καὶ ὅτι γὰρ, etc., i. e.
Ubi ea sententia obtinuit, ut publice jam coli inciperent,
extra pomœrium eos deos collocaverunt. Unde de Se-
rapid. Avienus apud Macrobius lib. I. cap. 7. agere a
vobis admissum audio. Inferri vero deest in lib. Ad
Nat. I. 10. ut et hic in MS. Fuld. et abesse potest.
Omnino vide hic Gothofredi notam ad lib. Ad Na-
tiones.

(d) Eversis etiam aris eorum. Quod plus semel acci-
dit. Dio Cassius loco memorato : τοὺς γὰρ ναοὺς αὐτῶν,
etc., i. e. Eorum divorum sana, quæ privatim nonnulli
extruxerant, senatus demoliri jussit, quod eos non ma-
gnopere inter numina numerabat. Idem lib. XLII. ἔδοξε
γὰρ αὐτῶν, etc., i. e. Itaque aruspices omnia templa Isidis
Serapidisque demoliri jusserunt. Valerius Max. I. III. 3.
L. Æmilius Paulus Consul, cum Senatus Isidis et Se-
rapidis sana diruenda censuisset, eaque nemo opificum
attingere auderet : posita prætextu securim arripuit,
templique ejus foribus affixit.

(e) His vos restitutis. Meminit Augustinus. de Civ. Dei
II, 14. Certe vel Priapo vel alicui Cynocephalo : pos-
tremo vel Febri, quæ Romani numina partim peregrina
repperunt, partim sua propria sacraverunt. Factum id
temporibus Cæsaris, ut notat Dio lib. XLVII. καὶ νεὼν
τῶν τε Σεράπιδος, καὶ τῆς Ἰσίδος ἐφύλαττο ; i. e. templum
Serapidi Isidique decreverunt. Multa ibi nefaria Ovid.
de Arte I. 77.

Neu fuge Niliacæ Memphis sacra juvenacæ,
Multas illa facit, quod fuit ipsa Jovi.

Et III. 635.

Cum sedeat Phariæ sistris operata juvenacæ,
Quoque sui comites ire vetentur, eat.

Indignabundus itaque Lucanus VII. 83. ad Ægyptum :

Nos in templa tuam Romana recepimus Isim :
Semideosque canes, et sistra jumentia luctus :
Et quem tu plangeas hominem testaris Osirim.

ubi secundo versu potius legerim, semicanesque deos.
Nescio an Ovidius de Pane,

Semideusque caper, semicaperque Deus.

C De Minotauro certe II. de Arte Amandi, 24.

Dædalus ut clausit conceptum crimine matris
Semibovemque virum, semivirumque bovem.

(f) Instructu. Intelligit splendidum apparatus et in-
strumentum domesticum invidiosum. Isidorus Orig.
v. 25. Instructum, quod per instrumentum efficitur : ut
baculus, codex, tabula. Barræus et Rhén. et instructu.

(g) Serapidi jam-Romano. Ita restituendus est nati-
vus antiquitatis splendor Auctori nostro, quod et
supra docui : lege mox, ut editum, jam-Italico. Ele-
ganter Lucanus lib. I. 65. ad Neronem :

Sed mihi jam-Numen :

et lib. IX. 158. ferox Pompeius patrios ulturus cine-
res, minatur in hæc verba :

Evolvam busto Numen-jam Gentibus Isim ;

ita enim hi loci sunt corrigendi et passim multi alii
eodem modo apud omnes veteres scriptores. Seneca
quoque Tragicus in Hercule furente versu 2. semper-
alienum Jovem. Huc spectat, quod de Adriano refert
in Vita ejus Spartianus : sacra Romana diligentissime
curavit : peregrina contempsit. Contra ac idem de Bas-
siano Caracallo, in Vita ejus : Sacra Isidis Romani de-
portavit, et templa ubique magnifica eidem decæ fecit.
Sacra etiam majore reverentia celebravit, quam ante ce-
lebrabantur. In quo quidem mihi mirum videtur, quem-
admodum sacra Isidis primum per hunc Romanum ve-
nisse dicantur, quum Antoninus Commodus ita ea cele-
braverit, ut et Anubin portaret, et pausa cederet : nisi
forte iste addidit celebritati, non eam primum inexit. Et
Lampridius item de Alexandro Severo : Isin et Sera-
pim decenter ornavit additis signis et deliacis, et omni-
bus mysticis.

CAP. VII. — (h) Et pabulo inde. In quibusdam libris
legitur, Et pabulo crudæ. quasi objectum fuerit christia-
nis, erudas infantis jugulati carnes pabulo fuisse, quod
quidem significare videtur ipse Tertullianus lib. I. ad
Nationes, cum ait : Quis unquam tamen semeso puero su

incesto, quod eversores (a) luminum canes, lenones A scilicet, tenebrarum et libidinum impiarum (1) inverecundia (b) procurent (2). Dicimur tamen semper, nec vos quod tam diu dicimur eruere curatis. Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruitis. De vestra vobis dissimulatione praescribitur, non esse, quod nec ipsi audetis eruere. Longe aliud munus carnifici in Christianos imperatis, non ut dicant quae faciunt, sed ut negent (c) quod sunt. Census (d) istius disciplinae, ut jam edidimus, a Tiberio est. Cum odio sui coepit veritas, simul atque apparuit, inimica esse (e). Tot hostes ejus, quot

extranei, et quidem proprii (3) ex aemulatione Judaei, ex concussione milites (f), ex natura ipsi etiam domestici nostri (g). Quotidie obsidemur, quotidie prodimur, in ipsis plurimum caetibus et congregationibus nostris opprimimur. Quis unquam taliter vagienti infanti supervenit? Quis cruenta, ut invenerat, Cyclopum et Sirenum (4) ora (h) judici reservavit (5)? Quis vel in uxoribus aliqua immunda (6) vestigia deprehendit? Quis talia facinora, cum invenisset, celavit, aut vendidit (i) ipsos trahens homines (7). Si semper latemus, quando proditum est quod admittimus? Imo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rigalt. e Ms. emendavit*: tenebras, tum et libidinum impiarum inverecundiam procurent. — Impiarum delet Jun.

(2) Tenebras, tum et libidinum imp. inverecundiam p. *Wauwer. Haverc.* B

(3) Proprie par.

(4) Sirenarum Paris.

(5) *Codd. Agob. et Lugd.* iudicium reservavit; *Her., Rig. et Hav.* iudici reservavit; *Rhen.* iudicium reservavit; *Gangnarus et Seml.* iudici reservavit.

(6) *Forte*: aliqua unquam *Haverc.*

(7) *Vendens Paris.*

COMMENTARIUS.

pervenit? Nunc tamen tantum de sanguinis pabulo, et pane quo sanguinis iurulentia colligatur, nec inter illa quae subjungit patris sacrorum dictata, de crudis carnibus vorandis quicquam: nec ibidem etiam, in illo ad Nationes; sed panis qui in sanguine infringitur, et sanguis in quo panis satiatur. Imo ad convincendos Christianos produci debuisset aut non solum infantarios, sed et coquos. Producerentur, inquit, infantarii et coqui, ipsi canes pronubi; emendata res esset. *Ric.*

(a) *Eversores luminum canes.* Quibus putabant annexa candelabra, quae, saltu illis in objecta ossa se proripientibus, evertabantur. Vide cap. sequens. Apud posterioris aevi christianos legimus candelas projectas et extinctas in excommunicationibus, prout multis illustrat Dom. Du Cange in gloss. medicae et inf. Latinitatis. Sed hunc morem Tertulliani aevi non puto fuisse in usu.

(b) *Inverecundiam procurent.* Lucianus in *Lapithis*: ἀλλὰ πολλὰ ἀπαρχῶν, καὶ δυνὰ ἐν τῷ σκότειν, etc., i. e. et multa ac gravia in tenebris commissa sunt. Et cum tandem aliquis lucernam afferret, deprehensus est Alcidas (erat vero ille philosophus Cynicus) quidem iibicinae vestem attollens, et per vim cum ea congredi properans.

(c) *Ut negent quod sunt.* Atqui, inquit, Tertullianus, ne obijciatis, confessos turpitudinem suam damnari Christianos; adeo illud falsum est, ut cogatis tormentis negare hoc nomen, quod si sceleris participes, omnibus modis extorquenda erat ejus confessio. Cyprianus Septimii magistri sui vestigiis insistens ad Demetrianum p. 256. Torquentur rei, qui se negant crimine, quo accusantur, teneri, ut facinoris veritas, quae indice voce non promitur, dolore corporis exprimitur. Nunc vero, cum sponte profitear ac clamen, et crebris ac repetitis identidem vocibus christianum me esse contester, quid tormenta adhibes contenti. Torqueri debui, si negarem. *Hav.*

(d) *Census istius d. Origo, aemulatio, professio, et sic saepe Noster.* Lege c. v.

(e) *Cum odio sui, etc.* Sensus est: veritas, simul atque apparuit, coepit cum odio sui et inimica fuit. Odio itaque non tantum habent, sed ut hostes etiam persequuntur. Junius ita distinguit, a Tiberio est cum odio sui; Coll. Mod. cum odio sui coepit simul veritas atque inimica est. *Barræus*, coepit veritas: simul atque apparuit esse. *Membranzæ Lugd. Bat.* a Tiberio; delet *ri* est. Cum odio sui coepit simul veritas, atque apparuit inimica est. *Lego* Cum odio suo coepit veritas: simul atque apparuit, inimica est; i. e. quamprimum apparuit. Potest et sic distingui cum odio sui coepit sc. disciplina veritas simul atque apparuit, inimica est.

(f) *Ex concussione milites.* Qui gratum se facere arbitrati imperatoribus suis commilitones suos tradunt, produnt, et deferunt. Ita rursus *concussoris* vocabulo utitur de Fuga in persequ. c. x. i. Quid enim dicit ille concussor? Da mihi pecuniam. Certe ne eum tradat. Et ibid. c. xiii. dum scias verisimile non esse, ut concussores nostri in amicitiam redacti per mammonam, recipiant tunc nos in tabernacula aeterna. Item ut hic concussionis, ad Scapulam c. iv. Pudens etiam missum ad se christianum, in elogio concussione ejus intellecta, dimisit, scisso eodem elogio. Florus quoque lib. iii. in epiton belli Jugurthini: Atqui non leviter se Numidia concussit. Et Flavius Vopiscus in Tacito imp. Hac oratione et Tacitus ipse vehementer est motus, et totus Scenatorius ordo concussus. Imo ipse Sallustius Catil. c. xxii. quod factum primo popularis conjurationis concusserat. Ita aemulatione pro odio est usus, ut supra declaratum. Pro quot extranei, Mod. Coll. habet tot extr. manifesto vitio. *Hav.*

(g) *Ex natura.* Naturali similitudine, quae illis nobiscum est, ut ait Zephyrus. Nam certe servus erepta libertate iratus domino passim et malevolo in illum animo concipitur. *Naturale est enim et odisse, quem timeas, et quem metueris infestare, si possis*, inquit Minucius Felix p. 31. edit. Ouzellianæ. Quod ante illum olim dixerat Seneca iv. De benef. 19. *Nec quisquam amat quos timet.* Videri potest respexisse ad illud Servatoris nostri effatum, quo sortem Evangelii ostendit, Matth. x. 36. Καὶ ἕχθροι τοῦ ἀδελφοῦ οἱ οὐκ ἀγαποῦν αὐτόν. Pertinent huc etiam verba Chrysostomi, Homilia de SS. Bernice et Prosdoce, quas ipse pater una cum uxore sua illarum matre Domnina prodidit. Verba ejus sunt: Duplex enim erat hoc bellum (loquitur de statu Ecclesiae): unum quidem intus, alterum vero foris exortum; hoc a domesticis, illud ab hostibus; unum ab alienis, a familiaribus, illud alterum, etc.

(h) *Reservavit.* Ita MS. Putean. et Coll. Mod. quam veram esse lectionem docent illa praecedentia: cruenta ut invenerat; quamvis et *reservavit*, quod *Barræus* et *Pamelius* et la Cerda habent, omnino non dampnum; significare enim potest ferinum illum hominis belluae similis rictum, dentium ordine quasi sera clausum, vi diffractum et apertum, quomodo nondum ad stomachum missae particulae carnis humanae in ore deprehendantur. Cyclopibus Sirenas junxit, quoniam et mares et feminas hoc scelere confederari inter christianos putabat. Mendose apud *Rhen.* iudicium pro iudicii.

(i) *Quis talia facinora cum invenisset celavit aut vendidit.* Quaesitores criminum facinora vendere dicuntur, qui scelera vestigando deprehensa pretio corrupti non deferunt ad tribunalia. Quis autem credat faci-

reis non utique, cum vel ex forma (a) omnibus mysteriis (1) silentii fides debeat. Samothracia (b) et Eleusinia (c) reticentur: quanto magis talia, quæ prodita interim (2) etiam humanam animadversionem provocabunt, dum divina servatur (3)? Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Et unde extraneis notitia? cum semper etiam piæ (4) initiationes (d) arceant profanos et ab arbitris (5) caveant, nisi si impii minus metuunt? natura famæ omnibus nota est. Vestrum est:

Fama (6) malum, quo non aliud velocius ullum.

Cur malum fama (7)? quia velox? quia index? an quia plurimum mendax? quæ ne tunc quidem, cum aliquid veri affert, sine mendacii vitio est, detrahens, adjiciens, demutans de veritate. Quid? quod ea illi conditio est, ut non nisi cum mentitur perseveret, et tamdiu vivit, quamdiu non probat. Siquidem ubi

A probavit, cessat esse, et quasi officio nuntiandi functa, rem tradit, et exinde res tenetur, res nominatur. Nec quisquam dicit, verbi gratia: *Hoc Romæ aiunt factum*; aut: *Fama est illum provinciam sortitum*; sed: *Sortitus ille provinciam*, et: *Hoc factum est Romæ* (8). Fama, nomen incerti, locum non habet, ubi certum est. An vero famæ credat, nisi inconsideratus? Qui est sapiens, non credit incerto (9). Omnium est (10) æstimare (11) (e), quantumcumque illa (12) ambitione diffusa sit, quantumcumque asseveratione constructa. Quod ab uno aliquando principe exorta sit, necesse est exinde in traduces linguarum (f) et aurium serpat. Et ita modici seminis vitium cætera rumoris obscurat (13), ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacium seminaverit, quod sæpe sit aut ingenio æmulationis, aut arbitrio suspicionis, aut non nova, sed ingenita quibusdam mentiendi voluptate. Bene autem, quod omnia tempus revelat (g) tes-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Omnium mysterium *Semler*.

(2) Interiment, jam *Paris*.

(3) Servantur *Fran*.

(4) Impie *Fran*.

(5) Et arbitros *Fran*.

(6) N. f. o. nota est vestrum. Est fama m. — *Paris*.

(7) Famæ malum. *Semler*.

(8) Fama est, hoc Romæ factum *Paris*.

(9) Ita hunc locum emendavit *Haverc.*; alii quia sapiens non credit incerto.

(10) Erit *Rig*.

(11) Existimare *Par*.

(12) Illa delet *Par*.

(13) Obscurat *Paris*.

COMMENTARIUS.

norosos potuisse facinora sua redimere, cum ipsi quotidie ad Proconsulem pertraherentur? *PAM.* — Aut vendidit, ipsos trahens homines. Interpretes silent, vel præter *Rigalt.* turbantur varie et æstuant, ut *Heraldus*, cuius notam, ut sæpe, snam fecit *La Cerda*. Sensus tamen est simplicissimus. Dicit *Tertullianus*, *Quis talia facinora, cum invenisset, celavit aut vendidit?* scilicet non homines, ut absurde in explicatione, quam notis suis præire fecit *La Cerda*, sed ita facinora illa accepto pretio celans, ipsos trahens homines? i. e. cum tamen reos ipsos eorum in iudicium raperet? Pro invenerat alii habent invenisset. *Minucius* huc respiciens: *Nec intelligebamus ab his fabulas istas semper ventilari, et nunquam vel investigari vel probari, nec tanto tempore aliquem existere, qui proderet, non tantum facti veniam, verum etiam iudicii gratiam consecuturum.* *Rhen.* ipsos vendens homines. *Hav.*

(a) Cum vel ex forma. *MS. L. Bat.* exhibet, cum vetus ex forma, ut referatur ad id quod sequitur, fides. *Julius Firmicus Astron. lib. vii, in Præf.*: Cum ignotis hominibus *Orpheus* sacrorum cæremonias aperiret, nihil aliud ab iis quos initiabat, in primo vestibulo, nisi iurjurandi necessitatem, et cum terribili quadam auctoritate religionis exigit, ne profanis auribus inventæ ac compositæ religionis secreta proderentur. Sed et *Pluto Timæum* perpetuo apud se frequenter continuit, ne secretarum disputationum veneranda commenta imperitis aliquando intimaret, patiuntur enim hæc omnia iacturam, cum perditis et desperatis animis ingeruntur. Apud *Pythagoreos* noster *Porphyrus* religiosa epulante animum nostrum silentium consecravit. *Hav.*

(b) Samothracia. « In Samothrace insula, inquit *Zeph.*, initiationes quædam fuisse dicuntur, ad remedia nonnullarum periclitationum, ubi et *Corybantum* mysteria et *Hecates* sacra celebrabantur, cui canes ad antrum *Zerinthum* immolabant. » *PAM.*

(c) Eleusinia reticentur. Nihil notum magis, præsertim postquam *Meursii* Eleusinia notiora facta sunt, qui de hoc silentio pluribus c. xx, quo de fonte omnes potant. Hinc tritum illud *Horatii* in, *Od. 2*:

Vetabo qui Cereris sacrum
Vulgarit arcana, sub hisdem

Sit trabibus fragilem mecum
Solvat phaselum.

Noster vero pudori adscribit, detegens eorum nuditatem ad *Valentin. c. 1*: Nam et illa Eleusinia, hæres et ipsa Atticæ superstitionis, quod tacent, pudor est. *Hav.* — Patres fere omnes de hisce sacris meminerunt. Erant autem sacra *Cereri* et *Proserpinæ* dicata, quæ a *Musæo* instituta fuerunt, et celebrari solita in pago quodam Attidis qui Eleusis dicebatur.

Le Pr.

(d) Piæ initiationes. Ita *Rigalt.* ex *MS. Fuld.* et ante illum *Heraldus* et *La Cerda*, ipseque *Tertull.* *Ad Nat. 1, 7*, et os sit ferreum, cor plumbeum, cui non probetur. Legebatur impiæ in. Cum vero, inquit, piæ initiationes, i. e. quæ piæ et sacrosanctæ habentur apud vos, extraneos arceant, an non multo magis impiis id facere convenit, metu legis etiam territis? in extremo *Coll. Mod. legit, nisi impii, deleta tō si*, non recte; nam et sic supra eleganter est locutus *cap. iii. nisi si aut barbaram sonat aliqua vox nominis, aut infustum*: ubi etiam tō si redundat, quemadmodum in loco quem ex *Ovidii Metam. lib. V, 20*, adduxit ibi *La Cerda*,

Nisi si crudells idipsum
Exigis, ut pereat.

Item alio ex *Plinio*, qui ibidem videri potest. Mox in *MS. Fuld. nisi si inconsideratus. Hav.*

(e) Omnium est æstimare, etc. Id teneri vult, quantumvis magno apparatu dispersa sit fama, quantumvis adseveretur palam, unum tamen tantum habere auctorem, nec omnes illos magis curandos, quam si unus loquatur, imo dilatando, immutando, abjiciendo, addendo, veritas amittitur. *Hav.*

(f) Traduces linguarum. Ita eleganter illam appellat, quam *Hebræi* vocabant alteram linguam, hinc tradux incesti, c. 1, et de *Præscript. adv. Hæret.*, c. xxxii, discipuli et successores *Apostolorum* traduces vocantur eorum quos ab *Apostolis* in episcopatum constitutos, apostolici seminis traduces habent.

(g) Tempus omnia revelat, testibus etiam proverbiis vestris. *Agellius*, lib. XII, cap. 2. Alius quidam veterum poetarum, cujus nomen mihi nunc memoriæ non

tibus etiam vestris proverbiiis atque sententiis, ex dispositione naturæ, quæ ita ordinavit, ut nihil diu lateat, etiam quod fama non distulit. Merito igitur fama tamdiu conscia sola est scelerum Christianorum (a). Hanc indicem adversus nos profertis, quæ, quod aliquando jactavit tantoque temporis spatio in opinionem corroboravit, usque adhuc probare non valuit.

CAPUT VIII.

ARGUMENTUM. — *Nec falsa tantum, sed, ut contra naturæ fidem, haud credenda ostendit, idque oratione vehementi. Tollit dein objectiones, quasi recentes Christiani per ignorantiam et imposturam seducantur, nec postea metu pænæ proclamare ausint; cum e contrario tales sint, qui mortem pudendis anteferant.*

Ut fidem naturæ ipsius appellem (b) adversus eos qui talia credenda esse præsumunt, ecce proponimus horum facinorum mercedem; vitam æternam repromittunt. Credite interim. De hoc enim quæro,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Specta Paris.
(2) Piaculum enim nisi incestum feceris vel admiseris conjic. Havercamp.

an et qui credideris, tanti habeas ad eam tali conscientia pervenire. Veni, demerge ferrum (c) in infantem nullius inimicum, nullius reum, omnium filium (d); vel si aliorum officium est, tu modo assiste morienti homini antequam vixit (e); fugientem animam novam expecta (f); excipe rudem sanguinem, eo panem tuum satia, vescere libenter. Interea discumbens dinumera loca, ubi mater, ubi soror; nota diligenter, ut, quum tenebræ ceciderint caninæ, non erres. Piaculum enim admiseris, nisi incestum feceris (2). Talia initiatus et consignatus vivis in ævum. Cupio respondeas, si tanti æternitas, aut si non, ideo nec credenda. Etiam si credideris, nego te velle; etiam si volueris, nego te posse. Cur ergo alii possint, si vos non potestis? Cur non possitis, si alii possunt? Alia nos (3), opinor, natura; (4) cynopæne (f) aut sciapodes (g)? Alii ordines dentium (h), alii ad incestam libidinem nervi? Qui ista credis de homine, potes et facere. Homo es et ipse, quod et Christianus. Qui non potes facere, non

B

C

D

COMMENTARIUS.

est, Veritatem Temporis filiam esse dixit. Et sunt in eam sententiam versus Sophoclis.

Πρὸς πάντα κρύπτει μὲν, ὡς ἀπὸ τοῦ ὅρου
καὶ πάντ' ἀποκρύπτει, πάντ' ἀπαρτίσσει χρόνος. Rig.

(a) Christianorum. Sequuntur loco hæc: Quid dicitur semper est, quia quod est, desinit dici. Suppeditat vero solum MS. Fuld.; adscripsit Scioppius, argute dictum et ungue Tertulliani dignum. Rigalt. præterit, La Cerda improbat, et fatetur sensum se non capere, qui hic potest esse, illud esse semper quod dicitur, i. e. Christianos semper pro impiis haberi, quia dicuntur; quod vero est, non dici, sed esse. Sed est insigne sophisma. Ut apud Aristophanem in Ranis, Act. v. sc. 1, ubi Euripidem captat Æschylus:

ΕΥ. Εἴτ' ἴπιναι αὐτὸς ἀδελφάτος ἔσσοιαν.

ΑΙ. Μὰ τὸν Δι' οὐ θέλον παῖσσι.

EU. Postea hominum repente fuit inserrimus.

ÆS. Non per Jovem: nam haud umquam miser esse desit.

Loquuntur de Œdipo. Præterquam quod sensus hic sit nimis contortus. Itaque, post aliquam cogitationis moram, intrepide pronuntio pertinere hæc ad illa quæ superius hoc cap. reperiuntur: Et tam diu vivit, quam diu non probat. Hav.

CAP. VIII. — (b) Ut fidem naturæ ipsius appellem. Postquam rumori vano et sæpissime falso non esse credendum demonstravit, conatur ex ipsa hominis natura docere id quod illis ut crimen imponitur in nullum hominem cadere posse. Hav.

(c) Veni, demerge ferrum. Hanc quasi legem christianismi proponit, qua initiandus ejus sacris præformatur; demergere ferrum dixit respectu vulnerum, quæ acubus fieri arbitrabantur in infantem per farris superficiei impressis. Hav.

(d) Omnium filium. Ex communi incerto natum. Disce ex Epiphania de Gnosticis, Hæresi xxvi: ἔν δὲ καὶ πολλὰ ἡ τῆς αὐτῶν, etc. Si vero etiam quis præoccupatus fuerit, ut immitat dejectionem defluxus naturalis, et prægnans facta fuerit mulier, quid gravius ac horribilius designent tales, audi; detractum enim sætum quocumque tandem tempore id adgressi fuerint, accipiunt, et in mortuario quodam pistido tundunt, et admixto melle et pipere, et aliis quibusdam aromatis et unguentis, ad averterendam nauseam, sic congregati omnes, porcorum ac canum horum sodales, participes fiunt contusi pueri, atque sic humanæ carnis esu peracto,

deinceps preces fundunt ad Deum. Quod non illud est nobis, inquit, a principe concupiscentia, sed collegimus delictum fratris. Hav.

(e) Morienti homini antequam vixit. Crebra tela, acuta, instat, urget. Lucanus quoque II, 109:

Crimine quo parvi cadem potuere mereri?
Sed satis est jam posse mori.

In marmore antiquo, ubi anus et pueruli defletur funus; hæc est clausula:

Vix lucem vidisse satis, qui vivere posset.
Vivere quæ nollet, vix potuisse mori.

Nec longe abit dira Jobi imprecatio, X, 18 et 19: Ex utero cur me protulisti? utinam animam efflasset, nec oculus me vidisset! essem quasi non fuisset, ex utero matris migrasset ad sepulcrum. Hav.

(f) Cynopæne. Magno consensu libri veteres. Cynopæne: pro Cynopæne, id est Cynopesne. Cynopes Tertulliano Cynopæ, ut Sirenæ p. 308, A, et Amazonæ t. II, advers. Marc. I. IV. Cynopes autem sive Cynopæ, sunt Cynocephali, homines caninis capitibus, de quibus ex Indicis Ctesia Plinius, lib. VII, cap. 2: atque his subjungit etiam Sciapodas. Habet autem Tertullianus a Plinio non pauca. Augustinus quoque, lib. XVI de Civitate Dei, cap. 8, Sciapodas recenset, et mox Cynocephalos. Notandum obiter, quod idem Augustinus tradidit hujusmodi hominum, vel quasi hominum genera, in maxima platea Carthagini, multis picta fuisse, ex libris, ut ipse ait, de prompta vel ut curiosioris historiæ. Rig.

(g) Sciapodes. Plinius lib. VII, cap. 2: eosdem Sciapodes vocari, quod in majore æstu humi jacentes supini umbra se pedum protegant. Æsychius: Σκιάποδες οἱ ἐν Λιβύῃ πλατεῖς ἔχοντες τοὺς πόδας καὶ ποιοῦσι σκιάν αὐτοῖς ἐν τῷ καύματι. Sciapodes populi in Libya, habentes latas pedum plantas, et iis umbram sibi in calore facientes. De iisdem Stephanus Bysantinus: Σκιάποδες, ἕνους Αἰθιοπικόν, ὡς Ἑκαταίος ἐν περιήγησι Αἰγύπτου; Sciapodes, gens Ethiopica, ut Hecateus in periegesi Egypti. Hav.

(h) Alii ordines dentium. Quasi dracones Cadmæii. Ovid. Metam. lib. III, in princip.:

Triplici stant ordine dentes.

Idem vero dicit quod Solinus c. LII, de capite canino præditis: Megasthenes per diversos Indiæ montes esse scribit nationes capitibus caninis, armatas unguibus, amictas vestitu tergorum, ad sermonem humanum nul-

debes credere. Homo est enim et Christianus, et quod A
et tu. Sed ignorantibus subicitur et imponitur. Ni-
hil enim tale de Christianis asseverari sciebant, ob-
servandum utique sibi et omni vigilantia investigan-
dum. Atquin volentibus initiari moris est, opinor,
prius patrem illum sacrorum (a) adire, quæ præpa-
randa sint describere (b). Tum ille: infans tibi neces-
sarius, adhuc tener, qui nesciat mortem, qui sub cul-
tro tuo rideat; item panis, quo sanguinis jurulentiam
colligas (1); præterea candelabra et lucernæ,
et canes aliqui et offulæ, quæ illos ad eversionem lu-
minum extendant (c), ante omnia cum matre et so-
rore tua venire debebis. Quid, si noluerint, vel nullæ
fuerint? Quid denique singulares christiani? Non erit,
opinor, legitimus christianus, nisi frater aut filius. B
Quid nunc, et si ista omnia ignaris præparantur? Certe
postea cognoscunt, et sustinent et ignoscunt. Timent
plecti, qui si proclomant, defendi merebuntur,
qui etiam ultro perire malint, quam sub tali conscien-
tia vivere. Age nunc timeant, cur etiam perseverant?
Sequitur enim, ne ultra velis id te esse, quod si prius
scisses, non fuisses.

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rhen., Barroius et cod. Agob.* virulentiam.

COMMENTARIUS.

la voce, sed latratibus tantum sonantes, asperis ricti-
bus. Ita enim Solinum scripsisse contendo, non ut
emendat Salmasius, rictibus, sunt enim alia catellis
Melitensibus, alia Molossis ora. Clarissime Lucretius
v. 1062.

Inritata canum cum primum magna Molossum
Mollia ricta fremunt, duos nudantia dantis:
Longe alio sonitu rabie districta minantur:
Et quum jam latrant, et vocibus omnia complent.

Mollia ricta Lucretio dicuntur respectu cutis et car-
nis quæ ora Molossorum tegunt, si tangas sunt
mollissimæ, at *asperis rictibus* Solinus respectu
dentium. In eodem loco apud Solinum, ubi vir ma-
ximus valde anxie versatur, non dubito, quin sit le-
gendum: *amicis vestitu tigrum vel pantherarum*, id
est enim, quod Plinius dicit *ferarum pelles*.

(a) *Patrem illum sacrorum.* Qui *ἱεραρχος* dicebatur;
de quo multa scitu digna vide in aureolo Meursii li-
bello Eleus. c. xiii. In libro ad Nat. 1. 7. ad Magistrum
sacrorum vel Patrem adire.

(b) *Describere.* Ex libris nempe ritualibus, qui con-
tinebantur lapidibus duobus quam aptissime coag-
mentatis, quod *πίτραμα* appellabant, ut discere est
itidem ex Eleusinis Meursii c. x. Pausanias Arcadicis
p. m. Ed. Wech. 249. ubi agitur de Pheneatis, quibus
omnia cum Atheniensibus communia: *Φεναταὶ δὲ καὶ
Ἀθηναῖοι ἴσταν ἐπὶ Ἐλευσινίαι*, etc., i. e.: *Est apud Phe-
neatas etiam Cereris cognomento Eleusiniæ sanum; cui
initia eodem ritu, quo apud Eleusinem peraguntur,
cum ipsi tamen ea sacra apud se primum instituta autu-
ment.* Et statim: *Prope sanum Eleusiniæ, lapides emi-
nent prægrandes duo, alter apte alteri impositus: Pe-
tronia vocant eos lapides, ubi anniversarii sacri, quæ
majora nominant initia, dies appropinquant, disjun-
gunt, atque inde litteras educunt, quibus pompæ ritus,
et quæ fieri oportet omnia consignata sunt. Eum com-
mentarium cum sacrificiis audientibus recitandum cu-
rarent, ea ipsa nocte in pristinam sedem reponunt.*

(a) Mirum quantum facillimis in rebus desident quando-
que commentatores, cum rictus asperi nihil sint aliud quam
ingratus quidam ridendi modus vel parum liberalis oris
contractio, et vestitus tergorum idem sonus ac pellium. Edd.

CAPUT IX.

ARGUMENTUM. — At vero cuncta illa crimina, quæ falso
Christianis obijciuntur, vera in Gentibus accusatori-
bus deprehendi; apud illos sacrificia humana, et olim
in aperto, et nunc in occulto committi; homicidia læ-
tis in theatro oculis spectari; infanticidia quotidie ab-
jecto, necato etiam partu, vel abortu coacto perpetrari;
sanguinem quoque gladiatorum recens necatorum sitiri;
humanum pubulum de scrinis quæri; imo in seipso
invicem incendi: Christianos contra, ab omni cruore,
animalium etiam, abhorre; apud illos incestum quo-
tidie committi, cum, per scortationem vagam et gnato-
rum abjectionem, liberi etiam a parentibus ignoren-
tur; quæ cuncta a Christianis, utpote castis, conti-
nentibus, veneris etiam licitæ (prout nonnulli apud
illos) expertibus, longissime abesse; neque hæc de
Christianis ab ullis credi posse, nisi qui credant,
et ipsi illa faciant, et ex se de aliis judicent.

Hæc quo magis refutaverim, a vobis fieri osten-
dam (d) partim in aperto, partim in occulto, per quod
forsitan et de nobis credidistis. Infantes penes Afri-
cam (e) Saturno immolabantur palam usque ad pro-
consulatum (f) Tiberii, qui ipsos sacerdotes in eis-

(c) *Extendebant.* Cogitabam primo *incendant*; sed
omnino ita scripsit Tertullianus. *Extendi* enim dicit
canes, quum in pedes se conijcientes, spe præda in-
ternodia corporis laxant et spiras extendunt, signifi-
cat enim mensuram corporis canini, quæ in motu di-
latatur. Clarissime Ovidius *Metamorph.* lib. xii. vers.
476. de Latreo Centauro a Carne intersecto.

Jactanti talia Cœneus
Extentum cursu missa latus eruit hasta,
Qua vir equo commissus erat.

CAP. IX. — (d) *A vobis fieri ostendam.* Porphyrius
apud Theodoret. p. 108. et 109. Cræc. Aff. cur *ἔβρι-
ος, πρὸς, ἐν, πῶς*, etc. *Maclabatur* enim, inquit, xvi.
kalend. Novembris homo apud Rhodios in honorem Sa-
turni: quod, cum perditu servatum fuisset, in consuetudi-
nem abiit, quemadmodum enim ex iis, qui publica sententia
damnati essent ad capitale supplicium, adusque Saturna-
lia vivum asservabant: addit ibidem alios populos, qui
in infandum hunc ritum consenserunt. Imo notat Lac-
tantius Inst. div. 1. 43. in Historia sacra Eunii olim
fuisse scriptum: *Saturnum et Opem, cæterosque tunc
homines, humanam carnem solitos esitare; verum pri-
mum Jovem leges hominibus moresque condentem, edic-
to prohibuisse, ne liceret eo cibo vesci. Itaque cuius est
pudoris, quin imo inverecundiae, cuius quod agere te
videas, in eo alterum reprehendere? Maledicti et crimi-
nis loco dare ea, quæ in te possint reciprocata vicissitu-
dine retorqueri? ut loquitur Arnobius lib. ii. Ilav.*

(e) *Infantes penes Africam.* Testimonia Veterum si
quis deideret, adeat Elmenhorstium et alios ad illud
Minucii p. 34. Merito in nonnullis Africæ partibus in-
fantes immolabantur, blanditiis et osculo comprimente
vagitu, ne flebilis hostia immoletur. Et Plutarchus
in Apophthegmat. narrat Gelonem tyrannum victis
Carthaginiensibus ad Himeram coegisse inscribere fœ-
deribus, quod essarent immolare filios Saturno. Ilav.

(f) *Proconsulatum Tiberii.* Nodum, qui eruditos mul-
tum torserat, solvisse vel scidisse potius Scaligerum,
testatur Heraldus in Notis. Et sane digna legi est Epi-
stola ejus ad Casaub. LXVI. ubi disputat a Propre-
tore vel Proconsule Tiberii (qui et sacrificia cruenta
Gallorum, teste Plinio, sustulerat) et hæc sublata

dem arboribus templi sui obumbratricibus (a) scelerum votivis crucibus (1) (b) exposuit, teste militia patriæ nostræ (c) quæ id ipsum munus illi proconsuli functa est. Sed et nunc in occulto (d) perseverat hoc sacrum facinus. Non soli vos contemnunt Christiani, (e) nec ullum scelus in perpetuum eradicatur, aut mores suos aliquis deus mutat. Cum propriis filiis Sa-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Vivos addit. Haverc. e cod. Fuld.
(2) Vocem in rebus sacris solemnem habent codd. Pul., Bong., Fuld., Lugd., edd. Rhen., Pam. et Seml.,

A turnus non pepercit, extraneis utique non parcendo perseverabat, quos quidem ipsi parentes sui offerebant, et libentes respondebant (2) (f), et infantibus blandiebantur, ne lacrymantes immolarentur (g). Et tamen multum homicidio parricidium differt. Major ætas apud Gallos Mercurio prosecabatur (3) (h). Re-

- exponebant. Sed in cod. Agob. et in altero Lugd. desunt voces: et libentes resp. et inf. blandiebantur.
(3) Prosecatur. Rig. Semler.

COMMENTARIUS.

esse. Quod ut verum puto, tamen non possum illustr. viri emendationem probare, usque ad Proconsulem Tiberii; ita enim legit, licet operæ expresse-
runt Proconsulatum, contra sententiam ejus. Peccavit enim in Genium Tertulliani, qui omnino Proconsulatum voluit, sed ita, ut illo Proconsulem exprimeret, quemadmodum in hoc libro sæpe locutus est, ut cum dixit naufragiis pro ipsis naufragis, cap. 39. et ministeriis alibi pro ministris. Hav.

(a) Arboribus templi sui obumbratricibus scelorum. Arbores dicit tenebris suis obscurasse scelera templi et sacrorum, quæ ita ut cap. vii. de canibus dixit fuerint tenebrarum. Unde apparet vetustissimus mos templa arboribus obumbrare, et propter horrorem religionis, et ad ventorum vim arcendam, ut sit hodie. Prout vero sua cuique Deo dicata erat arbor, ita illa Dei sui templum obumbrabat. Virgil. ii. Æneid. 713. Æneas ait ad suos:

Est urbe egressis tumulus templumque vetustum.
Desertæ cæteris, juxtaque antiqua cupressus;
ubi docte notat Servius poetam funebrem arborem bene ante templum Deæ lugentis induxisse. Cujus antiquitatis nobile monumentum exhibet sculptura gemmæ, quæ spectanda proponitur Dacyl. Gori. tom. ii. num. 521. ubi sacra, et ad latus arbor, statimque a nobis ad notam decimam representabitur. Ut vero noster dicit iisdem arboribus, ita de obscena ejusdem libidine Seneca verba faciens Nat. Quæst. lib. i. cap. 17. de monstro illo dicit, ad speculum suum immolandus fuit. Et Nazianzenus de illis, qui christianas exenteratas et hordeo fartas porcis objiciebant, dignos qui ipsi Dæmones suos pascere. Locum ipsum vide infra ad illa: crudiantur adhuc; hoc cap. Pam. comma post scelorum neglexit. Hav.

(b) Votivis crucibus vivos exposuit. Vocem vivos ex Cod. Fuld. apposui, quam sane non debuerat ita negligere Rigaltius. Votivas cruces cum eodem Rigaltio ita explico: Tiberium istum ex votivis arboribus votivas fecisse cruces, in quibus scelerati isti sacerdotes pulchre pendebant, tanquam anathemata ex voto. Narrat Lucianus sacrificii quemdam ritum, qui hinc non longe ab in Dea Syria p. 910. Δένδρα μεγάλα ἐκκοψάντες, etc. Magnas arbores excisas in atrio collocant: postea adductas capras, oves, aliasque vivas pecudes, ex arboribus sc. illis suspendunt: inter quæ sunt etiam aves, vestes, et aurea argenteaque opera. Ac postquam omnia perfecte composuerunt, et simulacra deorum circa arbores tulerunt, pyram accendunt, et omnia repente cremantur. Hav.

(c) Militia patriæ nostræ. Quoniam Tertullian. patre centurione proconsulari fuit prognatus, suspicari quis possit reponi debere patris nostri, quomodo certe præ se ferre dicitur Cod. Fuld. Sed cum ille Tiberii Imperatoris tempora attingere non potuerit, diversus ab isto proconsul quidem Tiberius foret statuendus, de quo hic loqueretur, quod non puto. Mox idem Cod. quæ ad ipsum manus. id est apud ipsum, vide indicem; cum vero mox sequatur illi hic: locum non potest habere. Solebant vero Proconsules majoresque magistratus per centuriones vel tribunos talia exsequi. In simili fere casu luculentum exstat testimonium

apud Prosperum Aquitanicum De Promiss. et Prædict. Dei, parte iii. cap. 38. Sub Constantio et Augusta Placidia; quorum nunc filius Valentinus pius et christianus imperat, Urso insistente tribuno, omnia illa ad solum usque perducta, agrum reliquit in sepulturam scilicet mortuorum: ipsamque viam sine memoria sui nunc Vandatica manus evertit. Hav.

(d) In occulto perseveratur. Pueruli ejusmodi oblatio super pateram, quam Pythia sacerdos tenet, ante oculos ponitur in sculptura gemmæ hujus, quam produxit olim Leonard. Augustinus, tom. i. num. 107. ubi simile Apollini sacrificium apud Cretenses, exhibitum fuisse docetur. Vid. tab. 1. n° 1. Hav.

(e) Non soli vos c. C. Sensus est, non solos Christianos religioni suæ, spretis idolis adhærere; cum etiam occulta illa Saturni sacrificia licet eradicata publice et prohibita, apud quosdam durent. Hav.

(f) Libentes respondebant. Vox nota in sacris, quæque in optimis MSS. Herald. Fuld. L. B. invenitur male Barr. et Rhen. et Pam. Exponebant significat votum misellorum istorum parentum. Plutarchus in lib. de Superstitione, in fine, ubi taxat hunc Carthaginiensium morem, Empedoclis hos profert versus:

Μορφήν δ' ἀλλάξαντα πατὴρ, φίλον υἱὸν εἰσάγει,
Ἰσάζει ἐπαιγόμενος μὲν τὰ νήπιος, ἀλλ' εἰδότες, ἀδελφὲς, καὶ γυναικόντας αὐτοὶ τὰ αὐτῶν τέκνα καθαρῶς. Hav.

(g) Ne lacrymantes immolarentur. Notum est id in sacrificiis maxime quæsitum, ne reluctantes immolarentur. Generosa itaque ad tyrannum vox Romani martyris, quam refert Chrysost. Hom. de S. Romano in fine: Cervicem meas incide, nec aram commacula: habes victimam voluntariam, cur captivum taurum colligas reluctantem? Et ipse Tertullianus ad Scap. cap. ii. Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil præstabitis Diis vestris: ab invititis enim sacrificia non desiderabant, nisi contentiosi sunt. Adde infra. cap. xxviii.

(h) Mercurio prosecabatur. Et de hoc satis interpretes ad Minucium. Ita vero edidit Rigalt. ex Coll. Mod. Prosecta in sacrificando dicebantur exta, quæ aris dabantur ex fibris pecudum dissecta, teste Nonio, prociem extorum Varro dixit apud eundem, et hinc prosecare pro sacrificando Deo offerre apud Nostrium passim, ita enim c. XLVI. de Socrate: Æsculapio tamen gallinaceum prosecari jam in fine jubebat. Quomodo et c. xxiii. alia vis pronuntiatur in eo, qui genitalia vel lacertos, alia qui sibi gulam prosecat. Firmant lectionem Modianam illa Suetonii in Claudio. c. xxv. Druidarum religionem apud Gallos diræ immanitatis, et tantum civibus sub Augusto interdictam penitus aboluit. Nam certe desiisse testatur etiam Pomponius Mela lib. iii. c. 2. Aliquando adeo immanes Galli, ut hominem gratissimam Diis victimam crederent: manent vestigia feritatis jam abolitæ, atque ut ab ultimis cædibus temperant, ita nihilominus ubi devotas altaribus admove, delibant. Unde etiam Gallogræci ab his orti, et ritus cum nomine retinentes, apud Justinum xxvi. 2. in auspicia pugnae hostias cædunt: quarum extis cum magna cædes, interitusque omnium prædice-

mitto Tauricos (a) fabulas theatris suis. Ecce in illa religioſissima urbe Æneadarum piorum (b) est Jupiter quidam (c), quem ludis suis humano proluunt sanguine. Sed bestiarum (d), inquit. Hoc, opinor, minus quam hominis. An hoc (t) turpius, quod mali hominis? Certe tamen de homicidio funditur. O Jovem Christianum et solum patris filium (e) de crudelitate! Sed quoniam de infanticidio nihil interest, sacro

A an arbitrio perpetretor (licet parricidium homicidio (2) intersit) convertat ad populum. Quot vultis ex his circumstantibus et in Christianorum sanguinem hiantibus, ex ipsis etiam vobis justissimis et severissimis in nos præsidiis apud conscientias pulsem, qui natos sibi liberos enecent (f)? Siquidem et de genere necis differt (3) utique crudelius (g) in qua spiritum extorquetis, aut frigori et fami et canibus (h) exponi-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Forte ut hoc Haverc.

(2) Sic ed. Rhen., Her., Seml.; cod. Agob. homicidium parricidio. Rig. et Hav. licet de parricidio intersit. Sed tota sententia videtur non a Tertull. profecta esse.

(3) Haverc. e collatione Modiana: Si quid et de genere necis? Differt. Utique, etc. Quam scripturam servato eodem ordine verborum Semlerus quoque prætulit ceterorum librorum auctoritati.

COMMENTARIUS.

tur, non in timorem, sed in furorem versi, sperantesque Deorum minas expiari cæde suorum posse, conjuges et liberos suos trucidant. Ante legebatur, proſecant. Hav.

(a) Tauricas fabulas. Iluc pertinet ille scriptus et in tergo, necdum finitus Orestes. De his sat multa ad Minucium. Nec carpere cessat Lucian, in Dial. Junonis et Latonæ et Apoll. et Bacchi. Hav.

(b) Æneadarum piorum. Ita eos vocat ratione auctoris generis et originis (qui nullibi non hac commendatione apud Poetam introducit), sed ut simul impietatem illorum sub tali nomine flagellet. Imitatur autem Lucret. qui ita lib. vi. 1277. Atheniensium populum pium vocat, sed absque ironia:

Nec mos ille sepulturæ remanebat in urbe,
Ut plus hic populus semper consuerebat humari.

(c) Jupiter quidam. Postremam vocem non agnoscit MS. L. B. Intelligit vero Latiarem, de quo satis multa alii. Insignem vero Cypriani locum producit in notis suis doctissimus vir Desiderius Heraldus. videsis plura apud Minucianos interpretes. Et revera id olim in more fuisse docet pluribus Scaliger ad Eusebium p. 56. et qui ex Plinio docet, quando ab hac crudelitate sit temperatum, in cuius sacrificii locum sanguis deinde bestiarii successit effusus. Prudentius vers. 379. lib. i. Contra. Symm.

Respice terrifici scelerata sacra Ditis,
Cui cædit infausta sūs gladiator arena,
Heu male lustratæ Phlegetonia victima Romæ!

Quidni igitur usurpemus illa Senecæ in extremo Octaviae vers. 978.

Urbe est nostra mitior Aulis,
Et Taurorum barbara tellus.
Hospitis illic cæde litatur
Numen superum: civis gaudet
Romæ cruore.

(d) Sed Bestiarum. Bestiariorum, Ed. Barraci. Ii sunt qui cum bestiis congredebantur in arena, sive nocentes, sive inopia illorum, alii cum immanibus feris comparati. Hisce ultimum cœnantibus liberaliter apponebatur mensa. Apol. c. XLII. Non in publico liberalibus discumbo, quod bestiariis suprema cœnantibus mos est.

(e) O Jovem christianum et solum patris filium de crud. Objiciebant Christianis initia quædam sacramento infanticidii cruenta, quasi Deus ac Dominus noster sanguine gauderet, homicidioque coleretur. Quod Tertullianus primo falsissimum esse ostendit, deinde crimen ipsum in accusatores retorquet. Etenim Saturno suo infantes immolari, ipsumque adeo propriis filiis non pepercisſe, unico Jove patris impii dentibus erepto fuga. Sed et Jovem Romæ quoque humano sanguine coli. Unde colligit, jocaturque exclaimando, O Jovem christianum, qui scilicet humano sanguine placari velit ut Christus: nam hoc de Christo fama calumniosissime vulgaverat; et, solum patris filium, quasi hoc sit etiam Jovi commune cum Christo, et quemadmodum Christum unigenitum Patris

B filium christiana fide credimus, sic et Jupiter solus et unicus Saturni filius habeatur. Utrumque autem de crudelitate. Jupiter christianus, quia Christo sanguine humano litari mentiebantur, ut Jovi suo Latiali. Jupiter solus Patris filius, quia solus patri superstes, ceteris ab Saturno illo manduco crudelissime devoratis. Rig.

(f) Natos sibi liberos enecent. O crudele, o inhumanum facinus, in infantes ferrum stringere, nullius inimicos, nullius reos, qui vel ad hostes sub cultro rideant! et tamen nihil magis tritum apud illos. Unde admiratio simul et locus Gerimanorum apud Tacitum c. xix. Numerum liberorum finire, aut quemquam ex agnatis necare, flagitium habetur. Graviterque impietatem istam taxat Lactant. lib. vi. 20. Ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet, ut recentes natos liccat oblidere: quæ vel maxima est impietas. Ad vitam enim Deus inspirat animas, non ad mortem. Verum homines, ne quod sit facinus, quo manus suas non polluant, rudibus adhuc, et simplicibus animi abnegant lucem non a se datam. Clare vero Barr. et hinc MS. Fuld. præferunt enecent.

(g) Siquid et de genere necis, etc., Ita Coll. Modiana, omnino melius quam alii, siquidem et de genere necis differt, utique, etc. Cum utique quocumque modo perpetratum sit parricidium et homicidium, tamen si et necis genus consideres, aliud alio est crudelius; ferum quod cito assumit hominem, quodque ideo majores natu, occidentes se eligunt, lenius mortis genus est quin longa in aquis jactatio, aut frigore fameve consumptio, aut denique viva vivo sepeliri corpora busto, ut loquitur Lucretius. In sequentibus nonnullæ editiones legunt: Spiritum extorquetis, aut frigori et f. et c. e. ferro enim mori etas q. m. optavit. Ita vero distinguo: et siquid et de genere necis? differt. Utique crudelius in aqua, etc. Hav.

(h) Frigori et fami et canibus exponitis. Lactant. l. v. Qui natos ex se pueros aut strangulant, aut si nimium pii fuerint, exponunt. iterum vi. 20. Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere? Non possunt innocentes existimari, qui viscera sua in prædā canibus objiciunt: et quantum in ipsis est, crudelius necant, quam si strangulassent. Itaque merito de Saturno lib. ii. Ad Nat. cap. 12. Itaque filios virili sex devorabat: melius ipse, quam lupi, si exponeret. Notandum vero dignum est, quod observavi in lectione Isidori, apud quem hæc Tertullianæ inveniuntur, sed more suo auctores, unde profecerit, nomine abscondito, et verbis paulum inversis. Is itaque de panis in legibus constitutis. lib. v. c. 27. In ipso quoque genere necis differt. Crudelius est enim in aqua spiritum torquenti extinguere: ignibus uri, frigore et fame necari, canibus et bestiis exponi. Nam ferro mori, ætas quoque major optavit, additque aliunde, gladius enim sine graviore cruciatu compendiosa morte vitam finire novit. Pertinet hæc fragmentum illud Sallustii ex lib. Histor. Sin vis obſistat, ferro quam fame æquius perituros, quam Pompeius ibidem mortem vocat omnium miserrimam. lib. iii. Hav.

tis; ferro enim mori (a) ætas quoque maior optaverit. (b) Nobis vero, homicidio semel interdicto, etiam conceptum utero (c), dum adhuc sanguis in hominem delibatur (d), dissolvere non licet. Homicidii festinatio est prohibere nasci; nec refert natam quis eripiat

LECTIONES VARIANTES.

(1) Edd. omnes: legite necubi rel. sit (cod. Ago. et Lugd. est), præter unum Scriverium, qui recte habet: nuncubi. Verba uncis inclusa, quæ desunt in Rhenani ed.,

A animam, an nascentem disturbet: homo est (e), et qui est futurus; etiam fructus omnis jam in semine est. (f) De sanguinis pabulo (g) et eiusmodi tragicis ferculis legite, nuncubi relatum sit (1), [est apud Herodotum, opinor] (2) defusum (h) brachiis san-

nescio an debeantur manus librarii male sedulæ. Ritur autem istum Scytharum describit Herodot. 4, 70.

(2) Diffusum Seml.

COMMENTARIUS.

(a) Ferro enim mori. Unde Æneæ illa indignatio apud Virgilium lib. 1, 150.

O Danaum fortissime gentis

Tydidæ, mene Iliacis occumbere campis

Non potuisse! tuaque animam hanc effundere dextra!

Mortem hanc ferro inventam, Romanam appellatam, quasi fortem et virilem collige ex istis Martialis, lib. 1, 79. de Festo, qui laborabat faucium morbo. Hav.

(b) Semel interdicto. Elegans hujus vocis, sed non ita passim notus, multa loca apud bonos auctores corrupti, ita hic ante meliores MSS, semper legebatur; et apud Lucretium in simul hodieque est mutatum, apud quem a bene multis illum aliquando mendis, quæ adhuc resident, vindicaturi ex MSS. Vossianis Biblioth. Lug. B. reponimus ita:

Admistum quoniam semel est in rebus.

et ego ante jam ita correxeram, adductus loco Lucani viii. 707. ubi de Pompeio.

Simul impulit illum

Dilata Fortuna manu, pulsatur arenis,

Carpitur in scopulis, hausto per vulnera fluctu

Ludibrium pelagi.

Noster denique rursus c. x. Sequetur ut eadem ratione pro aliis non sacrificemus, quia nec pro nobismet ipsis, semel deos non colendo. Hav.

(c) Conceptum utero. Accepta potatione ad abortum. Juvenalis Sat. vi. 594. quem vide. Ovidius idem abominatur lib. ii. etc. ut et versu 29. Fit itaque in formæ lenocinium et scortis est familiare. Hinc Prosper Aquitan. De Prom. et Predict. lib. ii. cap. 15. ut sit jam uxor, quæ paulo ante fuerat meretrix, habeatque filios, quæ studebat filios non habere, nec jam libidini, sed suscipiendæ servituti proli. At vero nulla mulier, ut bene Augustinus, potationes ad abortum accipiat, nec conceptos aut natos occidat. Quæ mortiferas potiones accipit, ut non concipiat, quantoscumque parere potuisset, tantorum homicidiorum est rea: est vero tantorum, tot, tam multorum, ut sæpe apud Nostrum etiam. Res sane medicis prohibita. Theodorus Priscianus in Victorium libro iii. Abortum dare nulli unquam fas est: ut enim Hippocratis testatur oratio, tam duri reatus conscientia medicorum innocens officium non debet maculare. Imo lege prohibita: Paulus 1. Si quis aliquid. §. Qui abortionis. §. ne pœnis. Qui abortionis aut amatorum poculum dant, etsi dolo non faciant, tamen quia mali exempli res est, humiliores in metallum, honestiores in insulam, amissa bonorum parte, relegantur. Quod si eo mulier aut homo perierit, summo supplicio afficiuntur. Similis lex Mosis Exodi xxi, 22. Codex Fuld. legit conceptum uterum, notatque Scioppius ex jure phrasin esse. Hav.

(d) In hominem delibatur. Deliberatur Jun. male, alia: editiones melius delibatur. Delibari in hominem dicitur sanguis, dum ex præstantissimo hominis succo embryo nutritur. Lucretius.

Floriferis ut apes in salibus omnia libant.

Estque id ipsum quod Jobus c. x. vers. 13. Nonne sicut lac misisti me, et caseum me coagulasti! Theodoret. p. 78. quo alludit rex David Ps. cxxxix. 15. nonne occultatum est os meum in abdito, et artificiose acupictus sum in iniis partibus terræ? Rigaltius tamen ex MS. Puteano edidit deliberatur, quod et ego feci ex

L. B. et non est improbandum. Lucem haud parvam accipit ex notissimo Ausonii disticho:

Dum dubitat Natura marem faceretne puellam,

Factus es, o pulcher, pene puella, puer.

Sed omnium instar elegantissimus ille Varronis locus sit de Origine humana apud Censorinum de Die Natali cap. ix. ex sententia Pythagoræ. Quæ quidem fragmenta, reconditæ antiquitatis plena, emendata auctaque et notis illustrata, adjecto omnium verborum vocabulario, ad editionem habemus parata. Sed ipse Varro: numeros, qui in unoquoque partu aliquid adferunt mutationis, dum aut semen in sanguinem; aut sanguis in carnem, aut caro in hominis figuram convertitur. Denique ipse rursus Tertullianus lib. iv. Adv. Marcionem cap. 21. non decem mensium cruciatu deliberatus. Ita et ibi enim meliores MSS. pro quo alii delibatus. Sensus est, dum deliberat Natura in utero, velitne conceptum semen commixtumque in hominem formare, an sinere ut effluat, naturalemque patiatu abortum. Hav.

(e) Homo est et qui est futurus. Martialis lib. ix. ep. 42.

Ipsam crede tibi naturam dicere verum.

Istud quod digitis, Pontice, perdis, homo est.

Licet enim Jctis partus nondum editus nondum homo dicatur, recte tamen Paulus §. de statu hominum testatur, qui in utero est, perinde ac si in rebus humanis esset, custodiri. Quomodo enim prius a Jctis dicatur, patet ex collatione verborum Papiniani ad Legem Falcidiam Dig. xxxv. tir. 2. §. 9. In Falcida placuit, ut fructus postea percepti, qui maturi mortis tempore fuerunt, augeant hereditatis æstimationem fundi nomine, qui videtur illo in tempore fuisse pretiosior. Circa ventrem ancilla nulla temporis admissa distinctio est, nec immerito, quia partus nondum editus, homo non recte fuisse dicitur. Sermo est de legato et hereditatibus. Pecus appellat informe illud nondum hominem Tertull. lib. de Anima cap. 25. et membrana sætum involvens ἀμνός, quasi pellem agnelli dicas, veteribus nuncupata fuit. Itaque nec audiendus est Aristoteles, qui nimiam civium multitudinem in una civitate dissuasurus, semen vult corrumpi et abortivum reddi, antequam homo possit nominari. Verba ejus sunt lib. vii. Politicorum cap. 16.

(f) Etiam fructus omnis, jam in semine est. De Zenone Stoico Theodoret. p. 73. τὸν γὰρ τοὶ ἀνθρώπων σπορόν, ὅρὸν ὄντα καὶ μετέχοντα πνεύματος, τῆς ψυχῆς ἔρσην εἶναι μῆρος τε καὶ ἀπόσπασμα. Genitale siquidem hominis semen, quod humore ac spiritu præditum esse cernitur, partem esse animæ, quamdamque veluti abscissionem putavit. Impiæ itaque Platonis leges apud eundem p. 131. ὅταν δὲ αἱ γυναῖκες, etc. Ubi autem viri et mulieres gignendi tempus excesserint, liberos eos sinemus conversari ut velint; hoc solum præmonentes, ne quem amplius conceptum sætum in lucem edant: si quis autem institutum hoc ita violarit, ut sætum ad partum perducat, ita eum denique exponat, ut omni prorsus alimonia careat. Alii, et fructus o. jam in s. e. Rhen. et fructus hominis.

(g) De sanguinis pabulo. Retorquet in adversarios crimen de pabulo crudæ et sanguinis haustu; de quo more multa congesserunt Interpretes Minuciani.

(h) Defusum brachiis sanguinem. Vide Lydii Synagmæ sacrum de Re Mil. p. 203. et notas ad Minu-

guinem ex alterutro degustatum nationes quasdam A
foederi comparasse. Nescio quid et sub Catilina (a)
tale degustatum est. Aiunt et apud quosdam gentiles
Scytharum defunctum quemque a suis comedi (b).
Longe excurro. Hodie istic (1) Bellonæ sacratos
sanguis (2) de femore proscisso parmula (3) (c)
exceptus et suis datus signat (4). Item illi, qui mu-
nere in arena noxiorum jugulatorum (5) (d) sangui-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Et hic Wouw.
(2) Sacratum Wouw. Succatus Barr.
(3) In palmulam Fran.
(4) Cod. Lugd. Hodie istic Bellonæ sacratos sanguis de
fem. proscisso in palmulam exceptus et sui datus signat.
Cod. Fuld. Hodie i. B. secatur s. de f. pr. palmula excep-
tus et usui datus signat. Cod. Put. et Bong. exceptus et
sui datus signat. Rhen.: parmula.

(5) Rigulatorum Cod. Fuld. Forte : vigilatorum Ha-
verc.
(6) Auferunt Par.
(7) Conculcando Paris.
(8) Jacuit Paris. Cervus ille se glad. sanguine jactavit
Haverc.
(9) Trucidantibus Jun. Tuditantibus vel truditantibus
Havercamp.

COMMENTARIUS.

cium. Athenæus Carmanorum morem narrat lib. II. B Ipse denique Tertullian. *Rigere et pallere post lava-
solitos illos mutuum sanguinem in computationibus
propinare firmandæ amicitiae. In Cod. Fuld. est alter-
utro. MS. L. B. et Pam. diffusum.*

(a) *Nescio quid et. Addit hoc tale Coll. Mod. et recte
dubitantis more expressit Auctor, quoniam nec ipse
Sallustius asseverat, sed ut rumorem punit. Fuere ea
tempestate, qui dicerent, Catilinam, etc. ubi videndus
doctissimus Putschius. Simile contigisse fertur sub
tyranno Magnentio.*

(b) *A suis comedi. Adv. Marcionem lib. I. Parentum
cadavera cum pecudibus cæsa convivio convorant. Qui
non ita decesserint, ut escatiles fuerint, maledicta mors
est. Similis Massagetarum ingluvies. Hieron. adversus
Jovian. II. Massigæ miserissimos putant, qui
agrotatione moriantur, et parentes cognatos, propin-
quos, cum ad senectam venerint, jugulatos devorant : et
et non agnoscant Edit. Barræna.*

(c) *Parmula exceptus. Ita Rhenan. editio, et recte,
quid enim illud quod omnes alii substitunt palmula?
an vola manus, an palmæ arboris lignum? Rem ip-
sam, ipsum sacrum, in ipso actu Bellonarium vide
ad aram Deæ in sculptura gemmæ hujus insignis, in
Dactyl. Gorleana tom. II. num. 664. et hic pag. 91.
ubi velim notes clypeolum vel parmulam aræ innixam
et ad sanguinis exceptionem destinatam. Sed et pal-
mulam adhibitam in his sacris patet ex notabili hæc
gemmæ sculptura, quam produxit doctiss. Leon. Au-
gustin. I. 174. ubi nudus talis Bellonarius conspicit-
ur, qui latus ferro sibi, quod sinistra gerit, fodit,
cruore qui de femore proscisso labitur, dextram plen-
am ante Bellonæ signum sublevans. Sed accuratius
intuenti diversus hujus sacri ritus apparet, et ut san-
guinis esus in prima, ita devotio in secundæ gemmæ
sculptura.*

(d) *Jugulatorum. Rigulatorum Cod. Fuld. pro in om-
nibus aliis est jugulatorum. Probat Scioppius et de
fascia explicat, qua obvolvebant vulnus sanguinem-
que sistebant. Itaque Nonium in partes adducit in
voce rica. Posset et Festum. Is : rica et riculæ vocan-
tur parva vicina, ut palliola ad usum capitis facta.
Granius quidem ait esse muliebrem cingulum capitis, quo
pro vittæ Flaminicæ redimatur. Et Isidorum XIX. 31.
Rigula est mitra virginalis capitis; non enim placet re-
peditio illa jugulatorum et mox jugulo. Quid si ex
vestigis MS. lectionis facias rigidulorum, ut innuat
gladiatores noxiosæ jam ex disciplina jugulum præbe-
re fortiter jussos, ex vulnere pallere et rigere, qui
status corporis animæ fugam comitatur. Adrianus
Cæsar inoribundus apud Spartianum in Vita ejus, hos
versus effudit :*

Animula vagula, blandula,
Hospes, comesque corporis,
Quæ nunc abibis in loca
Pallidula, rigida, nudula,
Nec, ut soles, dabis jocos.

(e) *Comitali morbo. Minucius : Ipsum credo Jovem
Saturni filium comitalem morbum hominis sanguine,
id est, morbo graviore, sanare. Ubi Wonwærius ex
Scribonio Largo medico notat c. XII. ex jecinore gla-
diatoris jugulati particulam aliquam novies datam con-
sumant. Nota quoque historia Faustinae Antonini
Philosophi Imperatoris uxoris, cui gladiatorem amanti
C in remedium amoris sanguis ipsius occisi oblatus est,
ut narrat Julius Capitolinus. Hav.*

(f) *Ferinis obsoniis cenant. Totum locum adumbravit
Minucius, p. 34. Non dissimiles et qui de arena de-
vorant illitas cruore, vel membris hominis et viscere sagi-
natis. Quos quomodo notabit Ovidius, apud quem
brutorum etiam esum dissuadentis Pythagoræ oratio
est Metam. lib. XV. vers. 88.*

Hæc quantum scelus est, in viscera viscera condi,
Congestoque avidum pinguescere corpore corpus,
Alteriusque animantem animantis vivere letho!

(g) *Colluctando. MS. Fuld. conluctando. Barr. luc-
tando. At vero Rhenan. et MS. Lugd. Bat. legunt
conculcando, quod magis rectum puto, ut magis prop-
rium apris. Itaque ex natura illorum loquitur Chris-
tus Matth. VII. 6. μήποτε κατακατήσονται αὐτοὺς ἐν τοῖς
ποσὶν αὐτῶν. Hav.*

(h) *In gladiatoris sanguine jacuit. Ita MS. L. B. et
editiones Rhen. et Rigaltii. At vero Barr. et Herald.
Pameliisque jactavit : quomodo fere MS. Fuld. seu
Coll. Mod. sanguinem jactavit. Puto reponi debere :
cervus ille se glad. sanguine lactavit. Cæcil. apud No-
nium in lactare : Quid proluviem, quæ voluptas; quæ
te lactat largitas? i. e. mulcet, delectat, afficit, vel
in g. s. lactavit. Cicero ibid. Malevolentia lactans malo
alieno, et hoc verissimum. Si enim jactavit vel jacuit
tantum, detracta pelle cruenta nihil sceleris remanet;
nec humani sanguinis vestigium, sed si hauserit cruo-
rem, jam alia res est. Non ingratum fore judico hic
inserere, quare Aegyptii a quibusdam dicantur suilla
abstinuisse. Aelianus in libro de Animalib. X. c. 16.
ingluviem suam vel ab esu humanæ carnis non absti-
nentium notat. Il ὅς καὶ τῶν ἰδίων τέκνων, etc., i. e. Suil-
lum pecus tantopere explendo abdomini deditum est, ut
ne propriis quidem suis fetibus parcat, neque helluatio-
nem suam ab humano corpore abstineat. Quæ causa est,
cur hujusmodi animal, ut impurum, detestabile et vo-
racissimum, apud Aegyptios in summo odio habeatur.*

proinde (1) ab homine caro pasta (a) de homine. A viscera sepulto. Denique inter testamenta Christianorum botulos (d) etiam cruore distentos admove-
tis, certissimi (5) scilicet, illicitum esse penes illos, per quod exorbitare eos vultis. Porro quale est, ut quos sanguinem pecoris horrere confiditis, humano inhiare (6) credatis, nisi forte suaviorem eum experti? Quem quidem et ipsum proinde examinatore Christianorum adhiberi ut foculum, ut acerram (e) oportebat. Proinde (7) enim probarentur sanguinem humanum appetendo, quemadmodum sacrificium respuendo (f); alioquin necandi (g) si gustassent (8),

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deinde *Paris*.
- (2) Qua *Juv*.
- (3) A spurcitia *Paris*.
- (4) Quo modo *Fran.* quoque *MS. L. Bat.*
- (5) Certissimi — Porro abest *Paris*.

- (6) Inhiare legit *Wouwerius ad Minucium p. 39*.
- (7) Perinde *Par*.
- (8) Sic *Her., Wouw., Rig., Hav. e MS.; Cod. Fuld. negandi (Pamel. aliique : negandi) si non gustassent, qu. si immolassent.*

COMMENTARIUS.

Oratio Septimii nostri ita intelligi debet: Animalia ista, quorum carnes vos avide devoratis, priusquam in arena a bestiariis strata sunt, multos ante adversariorum occiderunt, ita aper cruorem, quem e vulneribus elicuit, dum conculcat semimortuum hominem, detersit et hausit; cervus potum defessus sitiens avide ingurgitavit, ursus hominem ipsum intra viscera sua etiam sepehvit. Martialis 1, ep. 44.

Ponatur tibi nullus aper post talia facta;
Sed tu ponaris, cui Charidemus, apro.

Tertull. de Spectac. cap. xii. nisi et feris humana corpora dissiparentur. Et cap. xxi. idem in amphitheatro, derosa et dissipata, et in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis desuper incubat.

(a) Pasta de homine. Uitur et hac locutione Prudentius contra Symm. l. vers. 383. increpans voluptatem oculorum in cædibus gladiatorum:

Quid sanguine pasta voluptas.

Intellige ex illis Senecæ Nat. Quæst. ii, 3. Pars est nostri, manus, ossa, nervi, oculi: materia, succus retenti cibi, iustus in partes. Hav.

(b) Futurum sanguinem lambunt. Epiphanius de Gnosticis, Hæresis xxvi. Οἱ δὲ τάλαντες, μέγιντες ἀλλήλοις, καὶ ὡς ἐπὶ ἀληθείας αἰσχρονομαίειν τὰ παρὰ τοῖς αὐτοῖς αἰσχρὰ πραττόμενα, κατὰ τὸν ἁγίου Ἀπόστολον, καὶ τὰ παρ' αὐτοῖς γινόμενα αἰσχρὸν ἔστι καὶ λέγειν: ὅμως οὐκ αἰσχροῦ λέγειν, ἃ αὐτοὶ ποιεῖν οὐκ αἰσχρονοῦνται, ἵνα κατὰ πάντα τρόπον φρίξιν ἐργάζεσθαι τοῖς ἀκοῦσι τὰ παρ' αὐτῶν γινόμενα αἰσχροπράγματα. μετὰ γὰρ τὸ μετῆναι πάθει πορνείας, προσεπιπύοντες ἀκατείνοντες τὴν ἐκείνων βλασφημίαν εἰς οὐρανὸν, δέχεται μὴ τὸ γυναικίον καὶ ὁ ἀνὴρ τὴν ῥύσιν τὴν ἀπὸ τοῦ ἁρμόνης εἰς ἰδίαν αὐτῶν χειρὸς, etc., καὶ οὕτως αὐτὸ ἐθελοῦσι, μεταλαμβάνοντες τὴν ἐκείνων ἀκαθαρσίαν, καὶ φασι: Τοῦτ' ἔστι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Supra: homo est, et qui est futurus, et fructus omnis jam in semine est. Hav.

(c) Sanguinem in epulis esculentis. Multis hæc illustravit Elmenhorstius ad Minucii locum, hinc explicans illud Act. xv, 27. quod nos superius aliter exposuimus. Ibidem docet sequiores christianos in totum nonnunquam carnibus abstinuisse ex hoc Prudentiano Cathemer.

Absit enim procul illa fames, etc.
Cædibus ut pecudum libeat
Sanguineas lacerare dapes.
Sint fera gentibus indomitis
Prandia de nece quadrupedum,
Nos oleris coma, nos siliqua
Fæta legumine multimodo
Paverit innocuis epulis.

unde Blandina apud Euseb. Hist. Eccl. v, 1. Ruffini verbis: Multum erratis, o viri, quod putatis infantum visceribus vesci eos, qui ne mutorum quidem animalium carnibus nutuntur. Nota vero illud, epulis esculentis, Mi-

nucius edulium dicit, quæ significant lautiores epulas, quibus nonnunquam pro temporis ratione Christiani se invitabant, qui itaque ne in deliciis quidem suis sanguine vel bestiarum vescerentur, quomodo humanum ingurgitarent? Clementiæ hinc quoque laudem apud Romanos sibi peperit Domitianus, sed initio imperii, proferens Virgilii versum:

Impia quam cæsis gens est epulata juvenis.

adeo ut edicere destinaverit, ne boves immolarentur, prout in Vita ejus c. ix. narrat Suetonius. Scripsit libellum de hac re Evanthius Abbas, scriptor pius et velustus. Hav.

(d) Botulos etiam cruore distentos. De his omnino videndus Leo Imperator in Constitutione LVIII. quæ botulorum et omnino sanguinis esum vetat. Jamque Homeri tempore hoc genus edulii notum fuit, ut patet ex Odys. Σ. vers. 44 et 117. Ut vero Græci γαστήρας et γαστριμάργους appellarent belluones, quod loco citato latius exsequitur Eustathius, ita etiam Noster tales botulos vocat adversus Psychicos c. 4. exteriores et interiores botuli Psychicorum. Lego vero hic ex Modiana collatione efficacius: in tormenta christianorum botulos etiam cruore, etc.; quo enim vexarent miseros, botulos in os infarciebant, habentes exploratum, sanguine omnino abstinere. Hav.

(e) Ut foculum, ut acerram. Quibus nonnunquam vitam suam redimebant, qui eam animam cariorem habebant. Adv. Marc. i, 27. Quid non et in persecutionibus statim oblata acerra animam negatione lucraris? MS. L. B. transponit, adhiberi oportebat ut foculum, ut acerram. Pietatem meram spirant illa, quæ Ausonii carmina inter leguntur. Sunt in Parechasi:

Nec thus cremandum postulo,
Nec liba crusti mellei:
Foculumque vivi cespitis
Vanis relinquo altaribus.

(f) Quemadmodum sacrificium. Præterlerim lectionem MS. Fuld. appetendo christiani, qui sacrificium respuendo. Sensus est, iis qui recusatione sacrificii probantur christiani, magis illius sectæ probarentur esu sanguinis, quod illis solemne. Sed hanc et multas alias ejus Codicis lectiones prætermisit Rigaltius. Hav.

(g) Necandi si gustassent. Hanc lectionem præferunt Herald. Wouwerius et Rigalt. ad quam aspirat MS. Fuld. in quo necandi si non gustassent. Sed et altera non infirmo tibicine nixa est, negandi si non gustassent, quemadmodum si immolassent; quam receperunt Pam. et la Cerda et Junius, et ante illos Barreus et Gelenius, tutatur etiam MS. Lugd. Bat. Negandi scilicet christiani, qui sanguinem non appetent, æque ut nunc qui sacrificant. Priorem lectionem ita explico, tum demum morte puniri debere ut patratores infanticidii et humani sanguinis appetentes, si degu-

quemadmodum si non immolassent. Et utique non decisset (a) vobis ir auditione custodiarum et damnatione sanguis humanus. Proinde incesti qui magis, quam quos ipse Jupiter docuit (b) ? Persas eum suis matribus misceri Ctesias refert. Sed et Macedones suspecti, quia quum primum Œdipum tragœdiam audissent, ridentes incesti dolorem, ἡλαυνε, dicebant, εἰς τὴν μητέρα (1) (c). Jam nunc recogitate, quantum liceat erroribus ad incesta miscenda, suppeditante materias passivitate (d) luxuriæ (2). Imprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua prætereunte misericordia (3) extranea (e), vel adoptandos melio-

LECTIONES VARIANTES.

(1) In codd. μίμνηε, ἔμνηε, ἔμνηε vel ἔμνηε dic. εἰς τὴν μητέρα; Gothofredus in lib. ad Nat. I, 18. ἡλαυνε dic. τὴν μητέρα, et illa Hav., Seml., Ritt. Sed v. εἰς non est delendum.

(2) Rhen.: suppeditare materias passim invitante luxuria.

ribus parentibus (f) emancipatis. Alienati generis necesse est quandoque memoriam dissipari; et semel error impeerit, exinde jam tradux proficiet incesti, serpente genere cum scelere. Tunc deinde quocumque in loco, domi, peregre, trans freta, comes est libido, cujus ubique saltus facile possunt alicubi ignaris (3) filios pangere vel ex aliqua seminis portione (4); ut ita (5) sparsum genus per commercia humana concurrat in memorias suas, neque eas coitus incesti sanguinis agnoscat. Nos ab isto (g) eventu diligentissima et fidelissima castitas sepsit, quantumque ab stupris et ab omni post matri-

(3) Matre extranea Paris; misericordiæ extraneæ Fran.
(4) Rig. et Hav. pangere, velut ex al. sem. sparsione, etc.

(5) Ut aspersione France.

COMMENTARIUS.

stando fidem fecerint, quemadmodum sacrificare negantes, interficiuntur. Hav.

(a) Non deesset vobis. Tacitam diluit objectionem, unde iste sanguis petatur; quasi homicidium vel ob id, vel venarum incisio necessaria essent, cum semper apud illos æstaret noxiis carcer, et quotidie hominum, vel christianorum, sanguis funderetur. Hav.

(b) Ipse Jupiter docuit. Seneca in Apocolocynt. de Claudio: Illum Deum ab Jove? quem, quantum quidem in illo fuit, damnavit incesti. L. Silanum enim generum suum occidit. Oro per quod? Sororem festivissimam omnium puellarum, quam omnes Venerem vocarent, maluit Junonem vocare. Ita interpungo, et explico: potestne ille fieri Deus Jovialis, ut ita dicam (locutio est ut apud Lucretium Ceres ab Iaccho, id est Iacchi mater, et apud Tertullianum sepius de prudentia, de justitia, etc.) qui Jovem incesti damnavit in Silano, quem occidit, quantam sororem suam Juniam Calvianam, ut Jupiter Junonem, id est, pro uxore habere dicebatur. Et quemadmodum Noster non Persarum adjungit exemplum, ita lepide Lucianus Jovem dicit uxores quidem complures duxisse alias, sed postremo loco Junonem germanam suam, idque juxta Persarum et Assyriorum institutum. Verba ejus sunt in Dialogo de Sacrificiis, Ἐγὼ μὲν πολλὰς μὲν ἑλλας, ὑπὸ τὴν δὲ, τὴν Ἥραν τὴν ἀδελφὴν, κατὰ τοὺς Περσῶν τοῦτο, καὶ Ἀσσυρίων νόμους. Hav.

(c) ἡλαυνε dicebant τὴν μητέρα. Cum locus hic in MSS. hujus Apologetici varie sit conceptus, ridiculos multos fœtus eruditi commentatores inde extraxerunt, prout in illorum notis videri potest. Scriptura codicum quidem illa est. Barræus μίμνηε dicebant, etc. Aldus et MS. Bongars. ἔμνηε. Rhen. alique ἔμνηε vel ἔμνηε dicebant εἰς τὴν μητέρα, alii aliter. Tandem Rigalt. finxit suum ἡλαυνε dicebant εἰς τὴν μητέρα, quasi ad Œdipum ut ducem et regem clamassent, age duc in matrem, ut orbem vel castellum expugnaturus; eandemque lectionem contra MS. Agobardini fidem in lib. Ad Nat. I. cap. 16. intrusit. Priorius denique, cum de suo etiam afferre aliquid vellet, nihilque haberet, suffragatus est conjecturam Heraldi, omnium pessimam, ἔμνηε, i. e. incestavit, tam oscitabundus, ut velut MSS. lectionem nobis obtruderet, quorum ille ne uno quidem unquam usus videtur. Illa sola vera lectio est, quam suppeditat liber Ad nationes, quamque ibi probavit Gothofredus: Atque exinde alter ad alterum, clauone ten materia, dicebatur. Id est si veritas, agitavit matrem, prout verbum illud passim de equorum agitatione et incitatione sumitur. Confirmaturque MS. Fuld. in quo τὸ εἰς non invenias; nam Lugd. Bat. hic nihil sani, dolore, dicebant epala. Nec potuisse aliter dicere Macedones patet inde, quia conversi alter ad alterum ita locuti sunt, non ad trage-

dum sive Œdipum ipsum conversi, ut putavit Rigaltius. Scilicet illi, qui tanto cachinno spectaculum trucidati oculos Œdipi exceperant, improbam hanc causam derisus sui assessoribus suis in eodem theatro dederunt. Huc spectare possit illud Minucii, Memoriarum et tragœdiarum vestrarum incestis gloriantur, quas vos libenter et legitis et auditis. In Fuld. MS. erat ἐλάττω αἰεabant μητέρα. Hav.

(d) Passivitate luxuriæ. Ita appellat Venerem istam erroneam et passim per licita et illicita vagam. Quomodo cum sæpe, tum etiam vox illa occurrit lib. Adv. Hermogenem cap. XLI. Hæc inquit non est, hæc turbulentia et passivitas non est, sed moderatio et modestia. Male itaque Rhen. suppeditare materias passim invitante luxuria. Græcis εἰλαπύτης, unde εἰλαπύτη πρόβατα, passales oves. vide Scaligerum ad Manilium p. 68. Hav.

(e) Misericordia extranea. Ita passim libri MSS. longe melius quam editi quidam misericordiæ extraneæ, aut Rhenani matre extranea: quomodo etiam Barræus. Eleganter Paulus JCus, citante Wouw. ad Minuc. Necare videtur non tantum is qui partum præfocat, sed et is qui publicis locis misericordiæ causa exponit, quam ipse non habet. Non possum quin Lactantii locum adducam, sed ita ut emendatio legatur. I. VI. 20. ut vulgati libri habent. Quis dubitet, quin impius sit, qui alienæ misericordiæ locum non tribuit? quin etiam si contingat ei quod voluit, ut alatur, addixit certe sanguinem suum, vel ad servitutem, vel ad lupanar. Nihil minus dicit, quam quod videtur velle, in meo certe exemplari. Repone, qui alienæ misericordiæ locum, non suæ tribuunt, ei exigunt quæ ibi sequuntur. Extraneam talem misericordiam videre licet Charicleæ evonisse apud Heliodorum Æthiop. lib. II. p. 118. edit: Commel. Sed nos de crudelitate hac plura in initio hujus capituli, quibus addi potest Kippingius lib. I. cap. I. p. 13. novæ editionis. Hav.

(f) Adoptandos melioribus parentibus. Qui alienos liberos amore paterno complectantur, quos parentes ipsi ablegando a se odisse professi sunt. Interim tamen laudibus apud Scriptores hic adoptandi mos non caruit. Notabilis locus est apud Philonem Judæum in initio libelli de Agricultura, quem vide. Hav.

(g) Nos ab isto. Pulcherrimum christianæ continentie encomium. Minucius p. 85. At nos pudorem non facie, sed mente præstamus, unus matrimonii vinculo libenter inhæremus; cupiditatem procreandi aut unam scimus, aut nullam. Et mox ibid. Tantum denique abest incesti cupido, ut nonnullis rubori sit etiam pudica conjunctio. Sed maxime huc facit locus Origenis contra Celsum lib. I. quem quum me docuerit Elmenhorstius, religio est nomen ejus relicere. Οἱ δ' ἐν αἰσῶνι ἐνὶ δόξῃ εἰσὶν οὐκ ἐκ φύσεως, etc., id est: Cæterum, homines idiotæ ab illis pro nihilo habitis, ut stulti et il-

monium excessu, tantum et ab incesti casu tuti sumus. Quidam multo securiores totam vim hujus erroris virgine continentia depellunt, senes pueri. Hæc in vobis esse si consideraretis, proinde in Christianis non esse perspiceretur. Idem oculi renuntiassent utrumque. Sed caritatis duæ species facile concurrunt, ut qui non vident quæ sunt, videre videantur quæ non sunt. Sic per omnia ostendam. Nunc de manifestioribus dicam (1).

CAPUT X.

ARGUMENTUM.—*Progreditur jam ad crimen irreligiositatis, atque Christianos Deorum cultum recusare, quia Dii non sunt, colendi, si Divinitas eorum demonstrari possit. Provocat itaque ad conscientiam Gentilium, quæ negare non potest omnes illos Deos homines olim fuisse, quod jam unius Saturni exemplo liquido demonstrat.*

(a) Deos, inquit, non colitis, et pro imperatoribus sacrificia non impenditis. Sequitur ut eadem ratione pro aliis non sacrificemus, quia nec pro no-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Vv. Sic per omnia ostendam *desunt in ed. Rhenani, et quæ sequuntur* : Nunc de manifestioribus dicam, c. X. *adscripta. Rig. de Hav.* Nunc et manifestis.

(2) Desperet Paris.

(3) Recuset Paris.

COMMENTARIUS.

liberales, si modo committant se in fidem Dei, et doctrinam Jesu recipient, tantum absunt ab omni lascivia, spurcitia, turpitudine libidinum, ut in morem perfectorum sacerdotum ab omni coitu abhorrentium, nulli eorum in totum caste pureque vivant, alieni a congressu mulierum etiam legitimo. Mox a Rhen. abest et fidelissima. Hav.

CAP. X. — (a) Deos, inquit, non colitis. Passim apud Arnob. ut lib. I. Ergone impiæ religionis sumus apud vos rei, et quod caput rerum et columnen venerabilibus adimus obsequiis (ut convicio utamur vestro) infausti et athei nuncupamur. Lib. V. Audere vos dicere ex his atheum, irreligiosum, sacrilegum, qui Deos esse, omnino aut negant, aut dubitent. Et lib. VI. In hac enim consuestis parte invidias nobis tumultuosissimas concitare, appellare nos atheos, et quod minimum tribuamus Diis. Vide plura apud Interpretes Arnobianos. Hav.

(b) Sacrilegii. Convicium quod confestim christianis ingerebatur, supra c. II. quando de aliquo nocente cognoscitis, etc.; et ibid. Iamini jubere sacrilegum, si confiteri perseveraverit. et ad Scapulam c. II. Tamen nos, quos sacrilegos existimatis, nec in furto unquam deprehendistis, nedum in sacrilegio. Imo solita populi erat acclamatio in deprecandis innocentium suppliciis, *Tolle sacrilegos.* Rufinus ex Eusebio Eccl. Hist. IV. *Judex ad Polycarpum* : habeo ætatis tuæ reverentiam, et parce ultimæ senectuti tuæ, jura fortunam Cæsaris, gens de prioribus pœnitentiam, et conclamam etiam tu : *Tolle sacrilegos.* Ibidem, de morto Polycarpi : Cum ex hujus tam insignis morte stuporem cepisset astantis populi multitudo et totius christianorum gentis mirari virtutem de contemnenda morte cœpissent, conclamant omnes : *Tolle sacrilegos.* Ex quorum comparatione lucem capere possunt, quæ de Judæorum in Servatorem clamore legimus apud Lucam XXIII. 18. *Ἀντὶ τούτου δὲ παμπληθεὶς λέγοντες* : Ἄγε αὐτόν. Quod idem in Paulo accidit Act. XXI. 36. *Ἡκολούθει γὰρ τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ κράζον* : αἶρε αὐτόν, et multo magis XXII. 22. *Ἀγε ἀπὸ τῆς γῆς τὸν ταῦτόν* : οὐ γὰρ καθήκει αὐτόν ζῆν. Hav.

(c) Colere desinimus. Egregia oratio resipiscentiæ, cui par audax libertas Subrii Flavii Tribuni, conspirationis in Neronem convicti, apud Tacit. XV. Ann.

A bis ipsis, semel deos non colendo. Itaque sacrilegii (b) et majestatis rei convenimur. Summa hæc causa, imo tota est, et utique digna cognosci, si non præsumptio aut iniquitas judicet, altera quæ desperat, (2) altera quæ recusat (3) veritatem. Deos vestros colere desinimus (c); ex quo illos non esse cognoscimus. Hoc igitur exigere debetis, ut probemus non esse illos deos, et idcirco non colendos, quia tunc demum coli debuissent, si dii fuissent. Tunc et Christiani puniendi, si quos non colerent, quia putarent non esse, constaret, illos deos esse. Sed nobis inquit, dii sunt. Appellamus et provocamus a vobis ipsis ad conscientiam vestram, illa nos judicet, illa nos condemnet, si poterit negare omnes istos deos vestros homines fuisse (d). Sed et ipsa inficias si iterit, de suis antiquitatum instrumentis revincetur, de quibus eos didicit, testimonium perhibentibus ad hodiernum et civitatibus, in quibus nati sunt (e), et regionibus, in quibus aliquid operati vestigia reliquerunt, in quibus etiam sepulti (f) demonstrantur. Nec ego per sin-

67. qui interrogatus a Nerone, quibus causis ad oblivionem sacramenti processisset : *Oderam te. Inquit, nec quisquam tibi fidelior militum fuit, dum amari meruisti; odisse cœpi, postquam parricida matris et uxoris, auriga, histrio et incendiarius existitisti.* Hav.

(d) *Homines fuisse.* Hæc habet Tullius Tuscul. I. 12.

C *Quid totum prope cælum, ne plures persequar, nonne humano genere completum est? Si vero scrutari vetera et ex his ea quæ scriptores Græciæ prodiderunt eruerer, ipsi illi majorum gentium dii qui habentur, hinc a nobis profecti in cælum reperiuntur. Quære quorum demonstrantur sepulchra in Græcia : reminiscere quoniam es initiatus quæ traduntur mysteriis, tum denique quam hoc late patent intelliges. Hæc similiter de diis Egyptiorum, ceterorumque populorum tradit Diodorus Sicul. lib. I, p. 17 : Περὶ μὲν οὖν τῶν ἐν οὐρανῷ θεῶν, καὶ γίνεσθαι ἀέδριον ἐσχηκότων τοσαῦτα λεγούσιν Ἀθηναῖοι. Ἄλλοις δὲ ἐκ τούτων ἐπιγίνομαι γίνεσθαι παρὰ ὑπάρχοντας μὲν θνητοὺς, διὰ δὲ οὐκ ἐστὶν καὶ κοινὴν ἀνθρώπων εὐρησέσθαι τετυχηκότας τῆς ἀθανασίας. ὁ δὲ οὖν καὶ βασιλεὺς γινώσκειν κατὰ τὴν Ἀθήνην. Μεθρημηνευσμένοι δ' αὐτῶν τινὰς μὲν ὁμοῦν ὄντας ὑπάρχειν τοῖς οὐρανίοις, τινὰς δὲ ἰδίᾳ ἐσχηκότας προσσηρότας, ἡλιόεντας, καὶ Κρόνον, καὶ Ἑῖρα, ἔτι δὲ καὶ Διὰ τὸν ὑπὸ τινὶν ἄμμορα προταγμένον.*

Hæc autem de diis qui in cælo sunt et quorum æternum est genus Egyptii commemorant. Ex iis aiunt et terra ortos, mortalesque primum fuisse, tunc ob ingenium collataque omnibus hominibus beneficia immortalitatem adeptos; quorum nonnullos in Egypto reges extitisse; quorumdam nomina vel ita mutata fuisse, ut cum cælestibus voce consimiles fierent, vel ad priorem normam servata, absque mutatione, videlicet Solis, Saturnique et Rææ ac ipsiusmet Jovis quem quidam Ammonem appellarunt. Edd.

(e) *In quibus nati sunt.* Non tantum Apollo, Diana, Bacchus, Hercules, alii, sed Jupiter ipse Divum patet atque hominum, æternus rex, de cujus ipse noster natali solo c. XXV. solita irrisione. Sed non statim et Jupiter Cretam suam romanis fascibus concuti sinneret, oblitus antrum illud Idæum et æra Corybantia, et jucundissimum illic nutricis suæ odorem. Hav.

(f) *Sepulti demonstrantur.* Hinc illud infra c. XII. *In insulas relegamur? Solet et insulis aliquis deus vester aut nasci, aut mori.* Jovis certe incunabula quis nescit

gulos decurrant, tot ac tantos (a), novos, veteres, barbaros (b), Græcos, Romanos, peregrinos, captivos, (c) adoptivos, proprios, communes, inasculos, feminas, rusticos, urbanos, nauticos, militares; otiosum est etiam titulos persequi, ut colligam in compendium (d), et hoc non quo cognoscatis, sed recognoscatis; certe enim oblitos agitis. Ante Saturnum deus penes vos nemo est, ab illo census totius vel potioris vel notioris divinitatis. Itaque quod de origine constiterit, id de posteritate conveniet. Saturnum itaque, si quantum (1) litteræ docent, neque Diodorus Græcus, aut

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Cod. Lugd.* si quantum; *cæteri*: quantum; *atque in altera periodi parte pro eo, quod Gelenius aliique substituerant*: si quæras rer. arg., *e* *codd. Herald. et Rig.*

Thallus, neque Cassius Severus, aut Cornelius Nepos, neque ullus commentator ejusmodi antiquitatum aliud quam hominem promulgaverunt; si quantum rerum argumenta, nusquam invenio fideliora, quam apud ipsam Italiam, in qua (e) Saturnus post multas expeditiones postque Attica hospitio consedit, exceptus a Jano, vel Jano, ut Salii volunt. Mons, quem incoluerat (f), Saturnus dictus; civitas, quam depalaverat, Saturnia usque nunc est; tota denique Italia, post Ænotriam, (g) Saturnia cognominabatur (2). Ab ipso primum tabulæ et imagine signatus numus (h), et inde ærario

restituerunt: si quantum rer. argumenta, etc.

(2) *Rhen. et Gelen.*: Mons quem coluerat Saturnus dictus, civitas quam debellaverat Saturnia cognominabatur.

COMMENTARIUS.

et illum
Vagitum, in Creta quondam occultasse feruntur.
quem olim Curetes, quum

Armati in numerum pulsarent æribus æra,
Ne Saturnus eum malis mandaret adeptus,
Æternumque daret matri sub pectore volnus,

ut cecinit Lucret. lib. II. vers. 633. Epiphanius adde in lib. Anoratus aliquanto ante finem: *Ὁ δὲ μῦθος οὕτως ὁλίγοις ἐστὶ δῆλον, ἐν Κρήτῃ γὰρ τῇ νήσῳ, ἐν τῇ θραὶ τῷ λεγόμενῳ Λασιῳ, ὧς δι' αὐτοῦ δακτυλοδεικτεῖται*, id est: Cujus monumentum non paucis notum est, in Creta enim insula, in monte Lasio appellato, usque huc digito ostenditur. Quod indignatus Callimachus, veterem tamen famam confirmat hymno I. vers. 8. Hav.

(a) *Tot ac tantos*, etc. De his ex professo agit Augustinus de Civ. Dei lib. III. c. 42. Sub hoc tot Deorum præsidio, quos numerare quis potest? indigenas et alienigenas, cælestes, terrestres, infernos, marinos, fontanos, fluviales, et ut Varro dicit, certos atque incertos, in omnibusque generibus Deorum, sicut in animalibus, mares et fœminas, ubi etiam forte melius legas, tot ac tanto, quomodo ex Cod. MS. ad exemplar Augustini mei, ab ipso Vive, ut pulo, est adscriptum. Minucius Felix quoque p. 6. Dum undique hospites Deos quæruni, et suos faciunt: dum aras exstruunt etiam ignotis numinibus. Hav.

(b) *Barbaros, Græcos*. Antisthenes Thraciam matrem et inde irrisus a Græcis, dixisse fertur, *καὶ ἡ μήτηρ τῶν Θραῶν, Φρυγία ἐστίν*. i. e. Et Deorum mater Phrygia est. Theophrastus in Vita ejus. Hav.

(c) *Captivos*. Quod ut turpe quum amovere a se vellent miseri, prius evocare conabantur, obsessaque urbe aliqua transferre in se favorem Deorum tutelarum. Notat Servius ad illud Virgil. II. Æneid. 354.

Excessere omnes, adytis arisque relictis
Di, quibus imperium hoc steterat.

Quia, inquit, ante expugnationem evocabantur ab hostibus numina, propter vitanda sacrilegia. Et ex illo Macrobius III. 9. ut cum obsiderent urbem hostium eamque jam capi posse confiderent, certo carmine evocarent tutelares Deos: quod aut aliter urbem capi posse non crederent, aut si posset, nefas æstimarent Deos habere captivos. Quo refero consilium forsitan Balaci et Bileami, Numeror. XXIII. 3. 23. Notabile illud est Livii lib. V. cap. 22. quod vide. At quid confidere poterant cæci gentiles istis Diis, qui impotentes erant sua defendere, ut infra ostendit Auctor; quare etiam parat consilio Philoteæ Alexander apud Curtium V. 2. cum jam in eo esset, ut sacram Diis mensam, qua vesci solitus Darius, et e re nata pro scabello sibi in regia sede altiore substratam, subduci juberet, monitus his verbis: *Μῖνιμὲν γὰρ ταῦτα ἔσθῃς, ἀλλὰ μὴν οὐκ ἐπὶ τῷ πεδίῳ ἐσθῇς*. Quare in dubio est, utrum Philoteæ ut tropæum de hoste victo, an vero divinæ

B existimationis ergo et opis, arcam fœderis in templo Dagonis Dei sui collocarint, de quo I. Sam. c. V. Certe non levia de Israelitarum Deo sensisse, constat ex vers. 7. c. IV et 6. cap. VI. Gravissime vero tulit Deus, quos vicerant, et populorum quos eradicarant, in numina sua recipere, ut patet ex II. Reg. XVI, 3, et XVII. 7. 8. Hav.

(d) *Colligam in compendium*. Notetur locutio Hincmari Rhemensis arch. qui in epist. ait, *ut cuncta breviter cingulo perstringamus*; unde allucet locutionem istam breviter perstringere, usitatam Latinis auctoribus, sumptam a re vestiaria, et præsertim a cingulo. Unde hic Tertullianus signate, *colligam in compendium*, quasi vestes cingulo, ne diffuant. Neque a vestibus abijt locutio Senecæ ep. 76. *ut in arcum quæ dicta sunt, contraham*. Lac.

(e) *In quo Saturnus*. Prudentius in Symmachum lib. I. vers. 42. hic inspicendus, ubi incipit.

Num melius Saturnus avos rexisset Latinos
Creditor? edictis qui talibus informavit
Agrestes animos, et barbara corda virorum. Hav.

(f) *Mons quem incoluerat*. Hunc locum videtur desumpsisse ex Varrone I. IV. de lingua latina, citatum etiam a D. August. I. VII. de Civ. Dei cap. 2. *Mons*, inquit, in quo Capitolium est, ante Tarpeia dictus est. Hunc antea montem Saturnium appellatum prodiderunt, et ab eolatis Saturniam terram, ut etiam Ennius appellat. Antiquum oppidum in hoc fuisse Saturnium scribitur. Ejus vestigia etiam nunc manent tria; quod Saturni fanum in faucibus, quod Saturnia porta quam Junius scribit, quam nunc vocant Pandanum, quod post ædem Saturni, in ædificiorum legibus, parietes postici, muri, sunt scripti. In quem locum affert Scaliger ipsos Ennii et similes Maronis versus de Janiculo. PAM.

(g) *Ænotriam*. Italia dicta est Ænotria ἡ πρὸ οἴνου, a vino, non ab aliquo rege hujus nominis: quæ opinio consentit cum Aristotele lib. VII. Politic. et cum Strabone lib. VI. qui nulla facta Ænotorii mentione, illam indigitant. Lac.

(h) *Imaginem signatus numus*. Isidorus Orig. I. XVI. c. 17. Postea a Saturno æreus nummus inventus est. Ipse enim signari nummos et scribi constituit. Propterea et ærarium Saturno a gentilibus consecratum est, vide plura apud Elmenhorst. in N. ad Min. ut et apud Lipsii excerpta, quæ novæ editioni Kippingianæ adjecta sunt p. 597. et grande litterarum decus, suæque Germaniæ verum hodie splendorem Jo. Alb. Fabricius in Bibliographia Antiquaria p. 523. Non est vero reticendum, quod ita exhibeat Collatio MSS. Fuld. et *imagine et signatus nummus*. unde conjece-ram, scriptum forte, et *imagines*, et *signatus nummus*. Minucius certe, qui gnavigator nostrum descripsit, tantum habet nummos signare, ut et reliqui. Quum vero alii de putatione arborum, de coronis, de navigiis ad- dant, potuit Noster inventum statuariæ et sculptoriæ

præsides. Tamen si homo Saturnus, utique ex homine, et quia ab homine non utique de cœlo et terra. Sed cujus parentes ignoti erant, facile fuit eorum filium dici, quorum et omnes possumus videri (a). Quis enim non cœlum et terram matrem et patrem venerationis et honoris gratia appellet, vel ex consuetudine humana, qua ignoti vel ex inopinato apparentes de cœlo supervenisse dicuntur? Proinde Saturno repentino (1) (b) ubique cœlitem contigit dici. Nam et terræ filius vulgus vocat, quorum genus incertum est. Taceo quod ita rudes tunc (2) homines agebant, ut cujuslibet novi viri aspectu quasi divino (c) commoverentur, quum hodie jam politi, quos ante paucos dies luctu publico mortuos (d) sint confessi, in deos consecrent. Satis jam de Saturno, licet paucis. Etiam Jovem ostendemus tam

A hominem (e) quam ex homine, et deinceps totum generis examen tam mortale quam seminis sui par.

CAPUT XI.

ARGUMENTUM.—*At cum post mortem homines ob meritorum præstantiam in Deos adlecti dicantur, inquit hoc capite in causas quæ hoc exegerint: quæ quidem respectu summi Dei inveniri nequeunt, cum ille aliorum ope non indigeat: respectu ipsorum, vel vanæ sunt, vel tales, ut mereantur potius ob illas cum maleficiis in innum tartarum detrudi, ubi collocarunt eos viros, qui et inventis, et meritis illos longe superarunt.*

Et quoniam, sicut illos homines fuisse non audetis negare, ita post mortem deos factos institutis asseverare, causas quæ hoc exegerint retractemus. Imprimis quidem necesse est concedatis esse B aliquem (f) sublimiorem Deum et mancipem (g)

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ita Her. et Hav. e codd.; Wouw. : Saturno de repentino adventu.

(2) odd. Fuld. tunc.; cf. ad Nat. II, 12. Cæteri adhuc.

COMMENTARIUS.

artis Saturno adscribere, quum ante simulacra rudi et informi palo constant. Hav.

(a) *Quorum et omnes possumus videri.* Hinc patet quomodo locus, qui luxatus est in lib. II. Ad Nat. cap. XII, sit restituendus, ibi : *sed cui parentes.... quibusdam facile fuit illam Deorum filium dici, quorum poss.... videri.* supplerunt per ignoti, et possunt vel possumus omnes, recte. Sed et *de Deorum* prima littera minui oportebat. Sequitur et ibi enim, *quis enim Cœlum et Terram*, etc. Hav.

(b) *Repentino ubique.* Ita MS. L.B. Herald. et Rigalt. Intruserunt alii minus recte vocem *adventu*. Itaque nec illud Wouwerianum probandum de *repentino adventu* utique. Dicit enim de Saturno Tertull. id quod de subornato falsoque Agrippa Tacitus II. Annal. 39. *relinquebat famam, aut præveniebat.* Notat similiter Laertius in Empedoclis Vita, a Selimuntis illum repentina sua apparitione divinos honores impetrasse. Sed et qui pro desperato ab aliis relictus est locus lib. II. Ad Nat. cap. XIII. una opera sanabo. Ibi de eodem Summo: *Proinde... semper eg... repentino ubique inolevit Cœlitem dici.* Scripserat Tertullianus, *Proinde Saturno semper egeno et repentino.* Ille enim pulsus regno a Jove filio, dicitur ibidem plurimas terras peragrasse; quare illum mendico, qui nusquam diu manet, assimilat. Hav.

(c) *Quasi divino.* Apud Justinum v. 4. Athenienses Alcibiadem cum victore exercitu subito sibi redditum mirantur : in hunc oculos civitas universa, in hunc suspensa ora convertit : hunc quasi de cœlo missum, et ut ipsam Victoriā contuentur. Lactantius loco supra memorato : *Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur, sic argumentatus est : Saturnum, cum fugatus esset a filio in Italiamque venisset, Cœli filium dictum : quod soleamus eos quorum virtutem miremur, aut eos, qui repentine advenerint, de cœlo cecidisse dicere.* Hinc illud vulgatum :—

Tertius de cœlo cecidit Cato.

Nec jam mirum amplius, cur Paulum et Barnabam, Mercurium esse Jovemque, et cœlites descendisse putaverint Lystrenses Act. Apost. XIV. 12. quomodo ibidem XXVII. 6. Paulum nihil a vipera læsum Deum crediderunt Melitenses, et barbari et insulani. Hav.

(d) *Luctu publico mortuos.* Codex Fuld. postrema ita incipit: *humatos mortuos*, quod referri possit ad morem descriptorum qui ita variam lectionem invenientes utramque connectentes reponabant; nisi malis ita ascribere : *mortuos et humatos.* Videre facile licet, quod

acri aceto Caesarum consecratio et adoratio hic a Tertulliano perfunditur, non enim mortui tantum, sed et conclamati, sed et sepulti. Possis etiam legere *humane mortuos*, i. e. more hominum, quibus opposuerit *in deos consecrent.* Similis irrisio peregrinorum numinum, quorum cultus Romæ invatuerat, apud Lucanum lib. VIII. versu 833.

Et quem tu plangens hominem testaris Osirim.

Male mox Rhen. ostendimus. Hav.

(e) *Tam hominem*, etc. Sanchoniathon, vetustissimus scriptor, apud Theodoret. Serm. III. p. 42. Saturnum fuisse hominem, Ream mulierem, Saturni conjugem tradit, qui Jovem et Junonem filios procreavit, quique omnes, ob beneficia collata, postea ab Phœnicibus pro Diis sunt habiti. Totam quoque Jovis genealogiam cum ex sacris libris Enai retulisset Lactantius, ita concludit lib. I. c. 14. *Hæc (ut scripta sunt) Jovis fratrumque ejus stirps, atque cognatio, in hunc motum ex sacra scripture tradita est.* Hav.

CAP. XI.—(f) *Sublimiorem Deum.* Qui non tantum sit Ἀρχαῖος, ut de Jano Herodotus lib. I. cap. 16. sed et Ἀντοκράτωρ, ut in nummo, quem ad cap. XXXIV. proferamus, vocatur Caius respectu scil. ad Solem et Lunam, qui θεοὶ ἀντοκράτορες vocantur apud Philonem de Monarch. lib. I. p. 812. adeoque *Deorum Deus*, ut Macrobio rursus Janus vocatur, lib. I. cap. 9. Ἀρχαῖος γὰρ καὶ θεὸς θεῶν, quomodo Hierocles in Aur. Carm. describit summum Deum, *Creatorem solum Deum, quem Deum Deorum dixerit aliquis, et Deum summum et optimum.* τοῦ Ἀρχαίου γὰρ μόνον θεὸν θεῶν ἀντίστοιχον, καὶ θεὸν ὑπαρῶν καὶ ἔστιν. Hav.

(g) *Mancipem.* Qualem intelligere dat Luctatius vel Lactantius Statii Scoliaſtes ad lib. IV. Thebaid. cum scribit : *Infiniti autem Philosophorum, Magorum, Persæ item confirmant, revera esse præter hos Deos cognitos qui coluntur in templis, alium principem, et maxime Deum, cæterorum Numinum ordinatorem.* Tertull. rursus lib. De Spectac. c. X. *Quæ vero voce et modis et organis et lyriæ transiguntur, Apollines et Musas et Minervas et Mercurios mancipes habent.* Hav.—*Mancipem* quemdam divinitatis, Quasi magnarium quemdam divinitatis negotiatorem. Mancipes Asconius interpretatur Principes publicanorum Redemptores. Sic apud Auctores juris, Mancipes Viarum, Salinarum, etc. Sic et Tertullianus lib. de Idololatria dixit, *Mancipes idolorum.* Ric.—*Mancipem quemdam.* Venuste, inquit Rhenanus, *mancipem divinitatis vocat Deum illum superiorem, ac potiorē, qui reliquis divinitatem communicavit, sicuti Sutrinius*

quemdam (a) divinitatis, qui ex hominibus deos fecerit. Nam neque sibi illi potuissent sumero divinitatem (b), quam non habebant, nec alius præstare eam non habentibus, nisi qui proprie possidebat (1). Cæterum si nemo esset, qui deos faceret, frustra præsumitis deos factos auferendo factorem. Certe quidem si ipsi se facere potuissent, nunquam homines fuissent, possidentes apud se scilicet melioris conditionis potestatem. Igitur si est qui faciat deos, revertor ad causas examinandas faciendorum ex hominibus deorum, nec ullas invenio, nisi si (2) ministeria (c) et auxilia officiis divinis desideravit ille magnus Deus. Primo indignum est, ut alicujus opera indigeret, et quidem mortui, quum dignius ab initio deum aliquem fecisset, qui mortui erat operam desideraturus. Sed nec operæ locum video. Totum enim hoc mundi corpus sive innatum et infectum secundum Pythagoram, sive natum et factum secundum Platonem, semel utique in ista (3) constructione dispositum et

A instructum et ordinatum cum omnis rationis gubernaculo inventum est. Imperfectum (d) non potuit esse, quod perfecit omnia. Nihil Saturnum et Saturniam gentem exspectabat. Vani erant homines, nisi certi (e) sint, a primordio et pluvias de cælo ruisse (f), et sidera radiasse, et lumina floruisse, et tonitrua mugisse et ipsum Jovem, quæ in manu ejus pontis, fulmina timuisse (4); item omnem (g) frugera ante Liberum et Cererem et Minervam, imo ante ullum aliquem principem hominem (h) de terra exuberasse, quia nihil continendo et sustinendo homini prospectum post hominem potuit inferri. Denique invenisse dicuntur necessaria ista vitæ, non instituisse. Quod autem invenitur (i), fuit; et quod fuit, non ejus deputabitur, qui invenit, sed ejus qui instituit: erat enim, antequam inveniretur. Cæterum si propterea Liberus, quod vitem demonstravit, male cum Lucullo (j) actum est, qui primus (k) cerasa ex Ponto Italiam promulgavit, quod non est propterea consecra-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Possidebant *Paris*.
(2) *Mysteria Paris*.

- (3) In ipsa dispositione *Haverc*.
(4) In *Rhed.* et *Gel.* desunt vv. et ipsum — timuisse.

COMMENTARIUS.

magistrum Plinius mancipem vocat, et in qualibet re qui summi sunt, mancipes dicuntur. *PAM.*

(a) *Quemdam*. Ed. *Barr. quidem*. ut et *MS. L. B. Hav.*
(b) *Sumero divinitatem*. *Infra c. XXII. æmulantur divinitatem, dum furantur divinationem*. ubi vide quæ notamus. *Hav.*

(c) *Nisi si ministeria*. Adverte Tertullianum dilemma conficere. Idcirco magnus Deus adiutorem sibi postulavit, vel quia indigeret auxilio et ministerio alicujus, sine quo non posset hæc machina mundi fieri: vel quia hoc petebant merita alicujus Dei. Non primum, quia nullus locus merito attollendi in cælum, cum sint multa merita supprimendi ad Tartarum, et hæc vis tota hujus capitis. *LAC.*

(d) *Imperfectum non potuit esse*. Docet la Cerda hæc non de Deo isto mancipe, sed mundo esse accipiendam, quo facto seu creato omnia erant consummata; id itaque imperfectum censi non potest, quod perfecit omnia, i. e. quod finem omni creaturæ de novo faciendæ dedit, neque ulla ejus pars Saturnum aut alios exspectabat, a quibus ut diis crearetur, jam in initio sui perfecta; cui explicationi et ego assentior: nam istam abunde exigunt illa quæ præcedunt, *sed nec operæ locum video*, et quæ mox sequuntur jam, *a primordio et pluvias de cælo ruisse*, etc. *Hav.*

(e) *Nisi certi sint, a primordio*, etc., *Manilius lib. I. cap. 5.*

Jam tum cum Graiæ verterunt Pergama gentes,
Arcios et Orion adversis frontibus ibant.
Hæc contenta suos in vertice flectere gyros,
Ille ex diverso vertentem surgere contra
Obvius, et toto semper decurrere mundo.

Semel scilicet posuit Deus ordinem rerum, qui cum mundo constitutus et observari coeptus, durabit cum illo, Hippodamus Pythagor. in fragmento, quod superest nobis, de Felicitate: *Δις γὰρ μὴ ἦ ὁ κόσμος, οὐδ' ἂν ὁ ἥλιος ἦν, οὐδ' ἂν ὁ σελήνη, οὐδ' οἱ πλανήταις ἀστέρες οὐδ' οἱ ἀπλανείς. Οὗτος δὲ γὰρ τοῦ κόσμου, καὶ τούτων ἡ καὶ σὺν τούτοις.* i. e. *Si enim mundus non esset, nec sol, nec luna, nec vel fixæ vel errantes exstarent stellæ: Postquam vero mundus est, horum quoque singula cernuntur*. *Hav.*

(f) *Lumina floruisse*. Lucretium, ut sæpe alias, est imitatus. is lib. IV. vers. 451. *Hav.*

(g) *Item omnem frugem*. Aut alludit ad ætatem Saturni, quem scribit Macrobius in Latio primum agriculturam docuisse, et vini quoque usum demonstrasse,

Servius in *VIII. Æneid. Virg.* Aut certe ad historiam Geneseos ubi c. III. dicitur emissus Adam de paradiso voluptatis ut operaretur terram, et cap. 2. Abel pastor ovium fuisse dicitur et Cain agricola, cui consentiens Josephus. I. antiq. Jud. *PAM.*

(h) *Hominem*. Coll. *Mod. hominum*. Non probo; sed breviter locum explicabo. Omne etiam frugum genus, inquit, debuit ex terra provenire, ante Bacchum, Cererem, Minervam. imo etiam ante primum hominem, quicumque ille fuerit, quia nihil, quo homini, ut in vita perduraret, prospiceretur, postquam jam fuit homo, creari potuit vel debuit.

(i) *Quod autem invenitur, fuit*. Nimis premit Septimius etymon ejus quod inventum dicitur. Nam in ista disputatione, inventum, idem est quod comumentum, et inventor's artium dicuntur, qui primi excogitaverunt artes, et machinas: verbi gratia arandæ telluris, panis pinsendi, coquendi: vitis pastinandæ, propagandæ: vini faciendæ, condendi, servandique, et cætera hujusmodi ad vitam necessaria, sive utilia et jucunda. *RIC.*

(j) *Male cum Lucullo*. Non minus lepide quam vere idipsum D. Hieronymus ad Marcellam [Plin. *hand* dubie secutus lib. XV. *Natur. hist. c. 25.*] : *Accepinus, inquit, et canistrum cerasis refertum talibus et iam virginali verecundia rubentibus, ut ea nunc Lucullo delata existimarem*. Siquidem hoc genus pomi, Ponto et Armenia (bello nempe Mithridatico, an. v. D. c. 680.) subjugatis, de Cerasante primus Romam pertulit, unde et de patria, arbor nomen accepit. *Ostensor et inventor*, a Puteani libro absunt. *PAM.*

(k) *Qui primus cerasa ex Ponto*. *MS. Fuld. legit, qui primus Romanis e. e. P. quod cum non poterat tolerari, ob id quod mox sequitur, Italiam, plausum non invenit*. Forsitan scripsit, *qui primus Romanus cerasa*, etc. quomodo Lucretius, quem exprimit sæpe, locutus est quondam de magnifico poeta Ennio, qui primus Romanorum laurum meruit lib. I. versu 418.

Ennius ut noster cecinit qui primus amœno
Detulit ex Heliconæ perenni fronde corollam;

i. e. primus nostrum; sic *primus Romanus* est primus Romanorum. Idem Lucretius lib. V. vers. 37.

Quo neque noster adit quisquam, neque barbarus audet.

Pompeio tribuitur hoc ipsum ab ipso nostro Tertul-

tus, ut novæ frugis auctor, quia inventor et ostensor. Quamobrem si ab initio et instructa et certis exercendorum officiorum suorum rationibus dispensata universitas constituit, vacat ex hac parte caussa allegandæ humanitatis in divinitatem, quia quas illis stationes et potestates distribuistis, tam fuerunt ab initio, quam et fuissent, etiamsi deos istos non creassetis. Sed convertimini ad causam aliam, respondentes collationem (a) divinitatis meritorum remunerandorum fuisse rationem. Et hinc concedetis, opinor, illum Deum deificum justitia præcellere, qui neq̃ temere, nec indigne nec prodige tantum præmium dispensarit. Volo igitur merita recensere (1), an ejusmodi sint, ut illos in cælum extulerint, et non potius in imum tartarum demerserint, quem carcerein poenarum infernarum cum multis affirmatis. Illuc enim abstrudi (b) solent impii quique in parentes, et in sorores incesti, et maritarum adulteri, et virginum raptores et puerorum contaminatores, et qui sæviunt,

et qui occidunt, et qui furantur, et qui decipiunt, et quicumque similes sunt alicujus dei vestri, quem (c) neminem (2) integrum a crimine aut vitio probare poteritis, nisi hominem negaveritis. Atquin ut illos homines fuisse non potestis negare, etiam istæ notæ accedunt, quæ nec deos postea factos credi permittunt. Si enim talibus vos puniendis præsidetis, si conmercium, colloquium, convictum malorum et turpium probi quique respuitis, horum autem pares Deus ille majestatis suæ consortio ascivit, quid ergo damnatis, quorum collegas (d) adoratis? Suggillatio (e) est in cælo (3) vestra justitia. Deos (4) facite (f) criminiosissimos quosque (g), ut placeatis diis vestris. Illorum est honor consecratio coequalium. Sed ut omittam hujus indignitatis retractatum (h), probi et integri et boni fuerint. Quot tamen potiores viros apud inferos reliquistis? aliquem de sapientia Socratem (i), de justitia Aristidem (j), de militia Them-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Vultis Rig.

(2) Rhen. et Gelen.: Quem hominem negaveritis?

(3) Cod. Fuld. et Hav. : in cælum.

(4) Deos facitis Seml.

COMMENTARIUS.

liano in lib. Ad. Nat. II. 16. *Cerasium Cn. Pompeius de Ponto primus Italiæ provulgavit*. Hav.

(a) Collationem divinitatis meritorum remunerandorum fuisse rationem. Plinius libro II. Illic est vetustissimus referendi bene merentibus gratiam mos, ut tales numinibus adscribantur. Rig.

(b) Abstrudi solent impii, etc. Enumerat ibi pariter hos Lucianus in Necromantia : *ἐτίμωδες δὲ, inquit, ἀποστειρόν, etc., i. e. Ex altera vero parte adducebantur ordine multi longa catena vincti, qui dicebantur adulteri, lenones, publicani, adulatores, sycophantæ, atque istiusmodi turbæ quidvis in vita turbantium. Respicit noster Tertullianus satis evidentem majestatem Virgilianam, quæ in describendo poenarum infernalium loco, inter alia, hæc edisserit : lib. VI, vers. 608. 614. et 621, 24 Vide.*

(c) Quem neminem. Non debuit hanc lectionem sollicitare Latinus, nec depravatam alii laudare. Latinissime enim locutus est Afer noster, et plane ut Suetonius de Nerone c. xxxix. in Vita ejus : *Ex nonnullis comperi, persuasissimum habuisse eum, neminem hominem pudicum, aut ulla corporis parte purum esse ; verum plerosque dissimulare vitium, et calliditate obtegere.* Eodem modo supra dixit cap. x. *Ante Saturnum Deus penes vos nemo est.* Quod vero Ed. Aldina habet et Rhen. *hominem*, quasi novum hic Tertulliani argumentum incipiat, probare non possum, nec enim cum interrogandi signo, ut facit Barreus, est scribendus locus, apud quem frustra quæras illa verba : *atquin ut homines illos fuisse non potestis negare.* Hav.

(d) Collegas. Ut infra : *nil aliud deprehendo, quam materias sorores esse vasculorum, instrumentorumque communium.* Psellus ad Nazianz. p. 1084. *Quonam pacto derideam tales cultus ? idolorum sc. et simulacrorum, et subsannabo eos qui talia colunt ? et qui attribuant cultus et honores creaturæ et materiei : si ipse adorem conservos, et quæ nihil vel parum distant ab his, qui apud illos habentur Dii.* Loquitur de figmento circa Filium Dei, ut creaturarum primum. Hav.

(e) Suggillatio est in c. j. v. Ita coll. Mod. quam probissimam expertam passim sequor. Alii omnes, pari fere sensu, in cælo. Non abludit hinc illud ex lib. II. Ad Nat. cap. 7 *sepulcris Regum vestrorum cælum infamatis.* Ceterum elegans est locus, et plenus acriscommate. Cum enim maleficos, adulteros, homicidas, fures, juste in terris puniant, non vident eodem

judicio se Deos suos, quos in cælis collocarunt, damnare, quorum certe nullum esse probat, quod et passim constabat apud omnes, quin sit incestus, adulter, fur, homicida, virginum et puerorum raptor atque corruptor ; quare quum pares Deorum suorum atque in sceleribus collegas puniant, hoc certe contumeliam ab illis deputabunt Dii sui, ut loquitur in fine c. XIII. Hav.

(f) Deos facite, etc. Ut unda undam, sic telum telum apud Nostrum excipit. Quasi jam patronus impietati factus, defendet eam, quo certe auxilio vel defensore non gaudeat. Par sarcasmus, quem invenies c. xiii. *Sed digne Imperatoribus defunctis honorem divinitatis dicatis, quibus et viventibus eum addicatis, accepto ferent Dii vestri, imo gratulabuntur, quod pares eis fiant domini sui.* Pessime vero editio Pamelii exhibet *Deos facitis*. Diis enim, cur non ex vinctis pessimos nocentes Deos facitis, hoc facto rem gratam Diis vestris præstabit, par enim pari gaudet. Recte itaque scribunt *facite* Membri. L. B. Herald. La Cerda, Rigal. Rhenan. et reliqui. Hav.

(g) Criminiosissimos quosque. Arnobius lib. v. Si contemtor aliquis Numinum, et sacrilegi pectoris inhumanitate furiosus, intendisset animum maledicere Diis vestris : *auderet in eos quidquam gravius dicere, quam ista prodit historia, quam, velut quiddam mirabile, commentarii contulistis in formulam ? ac ne illam ris temporis, et vetustatis obsolefaceret longitudo, perpetuitatis honorem mactastis.* Quid est enim de Diis in ea positum, quidve conscriptum, quod non, si in hominem dixeris pudibundis moribus, et disciplinis horridioribus educatum, et contumeliæ reus sis, et injuriæ, et offensionis odium simultatibus subeas inexpressibilibus comparatum ? Hav.

(h) Potiores viros apud inferos reliquistis. Libera prater vox Diogenis, qui rogantibus Atheniensibus ut initiaretur, atque dicentibus, quod apud inferos ii qui initiati sunt, præsidet, *ῥεῖοται, ἔρη, τι Ἀγγελίας μὲν καὶ Ἐπαμεινώνδας ἐν τῷ βορβόρῳ διαέχουσιν, εὐτίματι δὲ τινε; μεμνημένοι ἐν ταῖς μακάρων ὑπότοις ἐσονται ;* i. e. *Peridiculum*, respondit, siquidem Agesilaus et Epaminondas in cæno degent, viles autem quique initiati in beatorum insulis erunt. Hav.

(i) Socratem. Cui recte inter sapientes primas partes assignat, ab ipso Apolline sapientissimus mortaliū dicto. Hav.

(j) Aristidem. Cujus tanta in tolerandis adversis pa-

stoclem (a), de sublimitate Alexandrum (b), de felicitate Polycratem (c). de copia Cræsum (d), de eloquentia Demosthenem (e)? Quis ex illis diis vestris gravior et sapientior Catone (f), justior et militior Scipione (g)? quis sublimior Pompeio (h), felicior Sylla (i), copiosior Crasso, eloquentior Tullio (j)? Quanto dignius istos deos ille assumendos expectasset, præscius utique potiorum? Properavit, opinor, et cælum semel clusit, et nunc utique melioribus apud inferos mussitantibus (k) erubescit.

CAPUT XII.

ARGUMENTUM. — Jam porro ostendit, Numina illa nihil esse, nisi inania mortuorum nomina, quorum simulacra, respectu materiæ fabricæque, maxime contemni mereantur, ut adeo in solatium sint

ipsis Christianis, qui propter illa puniuntur. Ut enim Dii fiant, crucibus, velut Christiani, figurantur, ascitis edolantur, truncantur denique. Leonibus etiam cinguntur, et in lapidinis habitant, atque ex insulis proveniunt. Quæ sicut ipsi non sentiunt, ita nec honores, qui ipsis fiunt. Non itaque magis dammandi Christiani, qui illos respuunt, quam ipse olim Seneca, qui similiter inanes superstitiones improbavit: Ridiculos enim esse Deos, qui injuriæ vilissimarum etiam bestiarum pateant, imo qui, cum non sint, nec illis qui sunt benefacere, nec ab illis lædi possunt.

Cesso jam de istis, ut qui sciam me ex ipsa veritate demonstraturum quid non sint, quum ostendero quid sint. Quantum igitur de diis vestris, nomina

COMMENTARIUS.

tientia, ut cum suffragia comportarentur, quibus ille in exsilium mitteretur, ignoto cuidam ignotus ipse petenti, ut nomen Aristidis illiterato sibi in calculo scriberet, parnerit, nihil aliud causanti, quam non placere sibi nimis justum audire Aristidem. Cujus tanta integritas, ut post reditum ab exsilio, quum semper maximis in Rep. muneribus functus esset, in re tenui defunctus, publice sit elatus et filiabus de publico dos sit data. Laudatus hoc nomine cum ab aliis, tum a Nazianzeno in carm. Cygneis. O sæculi felicitatem. Hav.

(a) *De milita Themistoclem*. Themistoclis gloria emicuit bello Medico, pugna Marathonica, sub auspiciis Miltiadis, et mox ipse aliquot annis post, dux Atheniensium, adversus Xerxis navales copias ad Salaminiam memorabili cum laude conflixit. Lac.

(b) *Alexandrum*. Cujus μεγαλοφυχία omnem paginam apud Arrianum et Curtium implet. Hav.

(c) *Polycratem*. Non is pari passu ambulat, in fine vite ab omni fortuna deturbatus, et misere in cruce necatus, felicitas tamen nomen vindicavit illi nimia Fortune indulgentia, et a pisce reportatus abjectus in mare annulus. Hav.

(d) *De copia Cræsum*. Miror hæc in Ed. Juniana non comparere, cum etiam Aldus agnoscat, ubi perperam Crassum ponitur. Delubra vero Deorum Lydia hujus auro dilata opulentiam ejus ostenderunt. Omisit quoque Rhenanus. Hav.

(e) *Demosthenem*. Cujus volubilis lingue fulmina attonita stupuit Græcia. Hav.

(f) *Catone*. Illo, qui de cælo cecidisse dicebatur, qui bonus esse quam videri malebat. Hav.

(g) *Scipione*. In quo duas istas virtutes conjungit, quemque Aristidi et Themistocli opponit, quantis viris! et certe in laude militiæ omnibus ab Luciano anteponitur, uno Alexandro excepto, in jucunda ista altercatione Annibalis et Alexandri, inter Dialogos Mortuorum, qui etiam in recensione imperatorum romanorum primas obtinet apud Theodoret. Ad Græcos p. 121. Οὗχοι Ῥωμαίων περιφανέστατοι στρατηγοί, ὁ Σκιπίων ὁ πρῶτος, etc. i. e. Non Romanorum præclarissimi imperatores, Scipionum major, etc. Etiam justilogium meruit Scipionis nomen insigni isto facto, quo de præda virginem omnium formosissimam intactam sponso suo restituit. Historiam narrat Livius lib. xxvi. in fine, et Valerius Maximus lib. iv. cap. iii. Factum hoc (nam Tertullianus Scipiones, omnes sui simillimos, confundit, ut et Catones duos) etiamnum loquitur insignis raritate clypeus antiquus, cujus clypeon nunc passim est notum, et ut alibi sic in Bibl. Lugd. Bat. pendet. Hav.

(h) *Pompeio*. Magno illo, factorum omnium dicto-

rumque Alexandri æmulo. Testis Sallustius in fragm. quæ de iii. Hist. libro supersunt. Sed Pompeius a prima adolescentia, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, factu, consultaque ejus quidem æmulus erat. Hav.

(i) *Syllæ*. Inde cognomine Felix appellatus, et quod raro sanguinariis contingit, placida morte ablatus, nam,

Sine cæde et vulnere pauci
Descendunt reges, et sicca morte tyranni.

Lucanus de illo lib. ii, vers. 221.

Hisne salus rerum? Felix his Sulla vocari?
His meruit tumulum medio sibi tollere campo?

(j) *Tullio*. Juvenal. Sat. x. vers. 114.

Eloquium ac famam Demosthenis aut Ciceronis
Incipit optare, etc.

(k) *Mussitantibus*. Scribendum forte *musinantibus*, quod propius accedit ad scripturam MS. L. B. et Aldinam, quæ est *musinantibus*. Ut vero docet Isidorus Orig. lib. xii. c. 1. *musino* est animal natum ex capra et ariete; unde hoc verbum formari potuit, atque ita satirice dicit fortes illas animas, apud inferos coniscare, et quasi arietes; cornibus ob illatam injuriam minitari, concursuras, si copia detur, cum inferioribus sibi diis cælestibus. Respexit puto, ut sæpe illa Luciani in Bis Accus. p. 309 ubi Mercurius ad Patrem Jovem: Πάντα ἀγανακτοῦσιν, ὦ πάτερ, καὶ σχητλιάζουσιν. καὶ ἐς τὸ παντὲρ μὲν οὐ τοιμῶσι λέγειν, ὑπογυγίζουσι δὲ συγκαυροῦντε; i. e. Valde indignantur, pater, et animo iniquo ferunt; nec palam profiteri audent, sed apud se submurmurant inclinati. Vel certo illud Senecæ in lepidissimo illo de Claudii Apotheosi lusu? *Nuntiantur Jovi venisse quemdam bonæ staturæ, bene canum, nescio quid illum minari: assidue enim caput movere*. Si vero tutior cui vetus videatur lectio, sciat pari modo mussitare suum fabricasse Tertullianum, quo μύσσειν Homerus Iliad. Δ

αὐ δὲ τὴ μύσσειν Ἀθηναίη τε καὶ Ἥρη.

et mussare hinc Lucretius lib. ii, vers. 658.

Sed quia multa sibi vident contraria mussant.

et lib. vi, vers. 1177.

Mussabat tacito medicina dolore.

nec Virg. imitari puduit. is Æn. xii.

Mussat rex ipse Latinus.

mussare itaque valet hic non audere hiscere, ne quod quidem proferre audere, ut ex Varrone recte vir Græce Latineque doctissimus Dionysius Lambinus.

solummodo video quorundam veterum (a) mortuorum, et fabulas audio, et sacra de fabulis recognosco; quantum autem de simulacris ipsis, nihil aliud deprehendo, quam materias (f) (b) sorores esse vasculorum instrumentorumque communium, vel ex hisdem vasculis et instrumentis quasi fatum consecratione mutantes, licentia artis transfigurante, et quidem contumeliosissime et in ipso opere sacrilege, ut revera nobis maxime, qui propter deos ipsos plecti-

A mur, solatium poenarum esse possit, quod eadem et ipsi patiuntur, ut fiant. Crucibus et stipitibus (c) impositis christianos: quod simulacrum non prius argilla deformat cruci et stipiti (d) superstructa? In patibulo primum corpus dei vestri dedicatur (e). Ungulis deraditis (f) latera christianorum; at in deos vestros per omnia membra validius incumbunt asciae, et runcinae, et scobinae (g). Cervices ponimus (h): ante plumbum et glutinum et gomphos (i) sine ca-

LECTIONES VARIANTES.

(l) *Her. et Rig.* : materias sorores, *Haverc.* ex uno cod.

Ald. : matres sorores, *Seml.* : matre sorores.

COMMENTARIUS.

CAP. XII.—(a) *Veterum mortuorum.* Similiter Lactantius Inst. div. lib. II. c. 2. et ideo simulacra constituunt, quæ quia mortuorum sunt imagines, similia mortuis sunt, omnimodum sensu carent. Et apud eundem B versus Sibyllini l. c. 41.

Δαίμονες ἀνύμους, νεκρῶν αἰδῶν καμόντων,
ὃν Κρήτη καὶ Ἰχθυα τάρους ἡ δύσμορος Ἰσθμῶν.

i. e. *Dæmones inanimes, cadaverum simulacra mortuorum, quorum creatura in deos mutabantur contrita et pistillo aliquo contusa, unde materia soror hoc est*

συγγενής, atque ut habetur apud Georgium Palaniam: ἀδελφὰ πᾶσι, καὶ ὁμόχροα, καὶ τῆς αὐτῆς καραμίας. LE PR.

(b) *Materias sorores esse.* Ex eadem quippe materia et dii et vasa domestica fingi solebant, atque etiam quæ vasa prius fuerant in deos mutabantur contrita et pistillo aliquo contusa, unde materia soror hoc est *συγγενής*, atque ut habetur apud Georgium Palaniam: ἀδελφὰ πᾶσι, καὶ ὁμόχροα, καὶ τῆς αὐτῆς καραμίας. LE PR.

(c) *Crucibus et stipitibus.* Pulchre deducit iisdem suppliciis affici ab illis deos suos, quibus in Christianos animadvertent, quæ erant cruce, stipites, ungulae, capitis poena, bestiae, ignes, et in metalla relegatio. Imitatur autem etiam hic per omnia Tertullianum Minucius, distinguens inter simulacra; ut in ligneum competat suspendi, cædi, dolari, runcinare, construi; in æreum vel argenteum condari, fundi, plumbari, tundi malleis, et incudibus figurari; in lapideum denique cædi, sculpti, levigari et rigi. Atqui illud argilla deformat cruci et stipiti superstructa, ita explicat Josephus Scaliger in Festum, ut alludat auctor ad derivationem stipitis a plastæ, quæ proprie crux est cui argillam imponunt plastæ. PAM.

(d) *Cruci et Stipiti.* Plastæ enim cum simulacrum aliquod deformare velint, necesse habent erectum ponere stipitem, cui corpus circumstruatur, et lignum transversum, ut brachia formentur. Totum hoc argumentum Minucius quoque similiter exsequitur p. 26. Quod si in animum quis inducat, tormentis quibus, et quibus machinis simulacrum omne formetur, erubescet iurare se materiem, ab artifice, ut Deum faceret, illam. Deus enim ligneus, rogi fortasse, vel infelicis stipitis portio, suspenditur, ceditur, dolatur, runcinatur, et Deus æreus vel argenteus, de immundo vasculo, ut sæpius facimus Ægyptio regi, conflatur; tunditur malleis, et incudibus figuratur: et lapideus cæditur, scalpitur, et ab impurato homine levigatur. Ubi vide Elmenhorst. Arnobius lib. VI. Fornacibus incocta figulinis, ex incudibus et malleis; tormis rasa, descobinata limis; serris, perforaculis, ascis, secta, dolata, effossa; tebrarum excavata vertigine, runcinarum levigata de planis. Hav.

(e) *Dei vestri dedicatur.* Sic supra Neronem dixit dedicatorem damnationis Christianorum, accipiens dedicare pro incipere, in quo illum imitatur etiam D. Cyprianus, ep., 33. PAM.

(f) *Ungulis deraditis.* Ita malim cum M^S. Fuld. quam deraditis. Chrysostomus Hom. de S. Romano martyre, Tanquam enim belluæ quædam inimanes corpus ejus circumcidentes carnifices latera effodiebant, carnem dera-

debant, ossa denudabant, viscera ipsa interiora pervadebant. Hæc vero poenarum genera recenset etiam Theodoret. adv. Græcos Serm. VIII. p. 412. Καὶ οὐχ ἀπλῶς ἐπεισεν, etc., id est: Neque vero tenuem ut superimmutantem, etc. fecerunt, sed adeo profundius nimiam radiribus, ut magna hominum multitudo pro hisce retinendis doctrinis mortem libentissime abstinerit, eaque inficari volentibus, non linguas ad defensionem objecerit, sed flagris humeros, sed lampadibus latera ferreisque ungulis, et cervices gladiis supposuerit, tympanis ac fiduculis extenta fuerit, palis infixa constiterit, ab immanibus se feris laniari conspexerit, vivique sunt inflammati. Unde patet, stipitibus imponere, hic esse crudelissimum illud supplicii genus, quo inferiora hominis acuto palo in terra erecto imponuntur, ita ut fere per humeros et ad cervicem emineat, hoc Græcis erat ἀνασπινδύλαισθαι, quod Hesychius exponit ἀνασπινδύλαισθαι, in festucam tolli. Idem, σπινδαλῆμος vel σπινδαλῆμος, σπινδαλῆμος, i. e. festuca. Seneca quoque inter terribilem suppliciorum apparatus recenset Ep. XIV. Ingens alterius mali pompa est, ferrum circa se et ignes habens, et catenas, et turban ferarum, quam in viscera immittat humana. Cogita hoc loco carcerem, et cruces, et equuleos, et uncum, et adnatum per medium hominem, qui per os emergat, stipitem, et distracta in diversam actis curribus membra; illam tunicam alimentis ignium et illitam et intentam; et Consol. ad Marciam c. XX. Video istic crucis non antius quidem generis, sed aliter ab aliis fabricatas, alii capite conversos in terram suspendere, alii per obscena stipitem egerunt, alii brachia patibulo explicuerunt; et refro molliissimos effeminati Mæcenatis venere apud eundem Ep. CI.

Vita dum superest, bene est.

Hanc mihi, vel acuta

Si sedeam cruce, sustineo.

Græci recentiores προπαλῶντες dixerunt. Hujus etiam supplicii meminist Procopius lib. III. Belli Gothici. Hav.

(g) *Scobinae.* Et hæc instrumenta erant ad poliorem ornatum, Glossarium Κοσμητήριον, scoba dicebant enim ita pro scopa, et hinc scobina, et verbum scobere. Guido II. prior Cartusienis, qui obiit a. 1188, et editus est a Chiffetio in statutis ejusdem ordinis c. XX. § 2. Habeat itaque Martha laudabile quidem, sed tamen non sine sollicitudine et perturbatione ministerium: nec sororem sollicite Christi vestigiis inhaerentem, et quoniam ipse est Deus, vacando videntem, spiritum suum scobentem, suamque orationem in sinum suum convergentem. Hav.

(h) *Cervices ponimus.* Respicit morem veterum cum, ut hodieque in Anglia, securi percutiebantur decollandi: nam apud antiquissimos, ut Lucanus lib. VIII.

Nondum artis erat caput ense rotare.

Quæ mortis conditio honoratior visa est postea, ut patet ex indignatione Bassiani apud Spartianum in Vita Getæ: Ut et Papianus ipse securi percussus sit, improbatum Bassiano, quod non gladio res peracta sit. Hav.

(i) *Gomphos.* Scaliger ad oram libri sui emendavit ita: Cervices ponimus ante plumbum: glutinum et gomphosis capiti sunt Diis vestris: hancque proponit in no-

pite (a) sunt dii vestri. Ad bestias impellimur, certe quas Libero (b), et Cybele, et Cœlesti (1) applicatis. Ignibus urimur : hoc et illi a prima quidem massa (c). In metalla damnatur (d) : inde censentur (e) dii vestri. In insulas relegamur (f) : solet et in insulis aliquis

A deus vester aut nasci aut mori (g). Si per hæc constat divinitas aliqua, ergo qui puniuntur consecrantur, et numina erunt dicenda supplicia. Sed plane non sentiunt (h) has injurias et contumelias suæ fabricationis dii vestri, sicut nec obsequia. O impie

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rhen. et Seml.* : Cereri.

COMMENTARIUS.

tis ad Manilium p. 509, adeo sibi placens, ut cum encomio repetat in notis ad Euseb. p. 226. Sed fallitur vir illustriss. Ita enim, ut editi Rben. Jun. la Cerdæ et Rig. et omnes, scribendum est; sensus est simplex et elegans. Quod et in ora codicis mei notavit P. Scriverius, scribens : « Scaliger ad Manilium, *Cervices*, etc. Improbat Epistola ad me sua Heribertus Roswey a. 1602, et in libello edito a. 1607. *Cervices*, etc. Ita distinguendum videtur, quæ minima mutatio est. « Rogo, utique cum sic optimo sensu legatur, quid « fluctus in simpulo excitamus ? Hactenus ille. » Tria vero, quæ circa capita Deorum, quæ statuis imponebantur, fiant, recenset Tertullianus, *plumbum, sondeerzel vel soldardzel nobis*, quod et a *solidare*, quod in aureis, argenteis, stanneis, plumbeis fiebat simulacris; *glutinum*, quod in ligneis et ex argilla confectis, gomphos, quod in colossis, ubi caput cervicibus, quod quidem ob longitudinem prospectus non ita incurreret in oculos, clavis ferreis affligebatur, vel plumbeis binis aut ternis, ut hodieque est videre Romæ in antiquissimis statuis, teste Scaligero ad Euseb. vers. 226. Quo respicit Jeremias propheta, cum de illis dicit x. 4. *affigunt gomphis et malleis, ne fasscant*, confer Isaiam cap. XLI, 7. Modum vero conjungendi per glutinum et plumbum, plus uno in loco docet insignis artifex Pomponius Gauricus, in eleganti libello de sculptura seu statuaria, qui, post repetitam bis terre editionem, novissime accessit Vitruvio. Glossarium Gr. Lat. II. Steph. ἑρμῆς, ἑρμῆς, *Compages, Sudia*. Insignis locus est in Actis S. Thyrsi n. 21, de simulacris : *Quia ipsa magis teguntur gomphis ferreis, et plumbo et saxo*. Coll. Mod. *Glutini et correptos* nescio quid sibi velit. Aldus et Herald. ita, sed male distinguunt, c. p. a. *plumbum, et glutinum*, etc. Hav.

(a) *Sine capite*. Demere enim solebant caput alicujus dei, ut aliud imponerent, ita Vespasianus caput Neronis colosso ejus ademito et caput Solis habens septem radios imposuit, quo rursus dempto sacrilegium caput inpositum Commodus, ut narrat Spartianus in Vita ejus. Apud Suetonium in Tiberio cap. LVIII. *Statua quidem Augusti caput dempserat, ut alterius imponeret*. Ubi summus Casaubonus notat frequens illud apud Rhodios fuisse, de quorum statuis urbani homines dicere sint soliti, eas esse histronibus similes, adducitque hunc Dionis Chrysostomi in Rhodiaca oratione locum : ὁπερ γὰρ ἑμῶν ἑκαστον ἄλλοτ' ἄλλον εἰσένειμι, καὶ τοὺς ἀνδρῶν αὐτοῦ ἄλλοτε ἄλλα λαμβάνειν πρόσωπα, καὶ μικροῦ δὲ τοῦ ὑποκρινομένου τράναι, Et apposite ad hunc locum citat Scaliger loco supra notato illum Hieronymi in cap. III. Habacuci : *Si quando tyrannus detruncatur, imagines quoque ejus deponuntur, et statua : et cultum tantummodo commutato, ablatoque capite, ejus qui vicerit facies superponitur; ut manente corpore, capitibus præcisus, caput aliud commutetur*. Quamdiu igitur caput dei commutetur, est sine capite, imo a prima fabrica, antequam vel plumbo, vel glutino, vel gomphis, caput humeris et cervicibus aptetur. Hav.

(b) *Libero et Cybele*. Bacchi enim currum tigrides et lynces trahunt, de Cybele vero Lucret. lib. II, vers. 600.

Hanc veteres Grajorum docti cecinerunt poetæ Sedibus in curru bijugos agitare leones.

Apparet res ex Boissardi tabula Antiq. III, 47. Grut. Thes. I, 27, et nummis præclaris, quos olim in Thesaurio suo vulgavit Patinus p. 82 et 158, sed nota quod ibi quadrijugi appareant leones. Nomen Cœlesti

apud Asios, tutelare Carthaginis numen : et hodieque in nummis Severi et Caracallæ, qui ex Africa oriundi visitur currenti insidens leoni, dextra fulmen, læva sceptrum tenens, caput cincta diademate, prout etiam representatur in gemma cornal. Dactyliothecæ Goleo Gronov. n. 566, quæ sculptura notari debet, quoniam in nummis pro fulmine crotalum suspicabatur Antonius Augustinus. Hujus deæ etiam duobus leonibus cinctæ statua valde memorabilis occurrit apud Boissard. Antiq. IV, pag. 95, quæ eadem conspicienda præbetur in Thesaurio Gruteri, novæ editionis tom. I, p. 86. Plura de hac dea ad cap. XXIV. Male alie Edit. Cereri.

(c) *A prima*. Certe dum rudis adhuc materia de monte effossa igni colliquatur, non tantum quum formis infunditur. Hav.

(d) *In metalla damnatur*. Hoc quidem queritur Hilarius contra Constantium Augustum, qui ipsos adhuc episcopos huic operi damnavit. Verba ejus : *Jussos a te Episcopos, quos condemnare nullus audebat, etiam nunc Ecclesiasticis frontibus scriptos metallicæ damnationis titulos recensere*. Et Lucifer Calaritanus Episcopus lib. I. pro Athanasio ad eundem Constantium. Lac.

(e) *Dii vestri*. Sunt enim vel ex metallo quædam, vel saxo, vel marmore. Lucianus de Sacrificiis : ὁμοῦς δ' εἶναι τοὺς πεποιημένους, etc., i. e. *Attamen qui templa ingreditur, non jam arbitrantur, se videre, vel ebur ab Indis advectum, vel e Thracum venis effossum aurum : verum ipsum Saturni Rheæque filium a Phidia in terram hospitem adductum*. Noster infra cap. XXIX, de statuis Deorum : *Puto autem et hæ ipsæ materiæ de metallis Cæsarum veniunt*. Hav.

(f) *In insulas*. Ita Fuld. et Rig. sed Ald. in *insula*; Herald. in *insulis*. Alii mox aliquis, non pro more Nostris. Solebant olim damnatis quibusdam igni et aqua interdiceri, quo modo, nemine necessaria hæc vitæ præbere auso, peribant misere. Successit in hujus crudelitatis locum relegatio in insulam, sive, ut loquuntur Jcti, *deportatio*, sterilem plerumque, utpote ibidem necessariis ad vitam rebus deficientibus plerisque : non dissimilis valde poena. Lege II. Digest. de Poenis : *deportatio in locum aquæ et ignis interdictionis successit*. Lege I. Cod. de Repudiis si Matrimonium quidem deportatione, vel aqua et ignis interdictione non solvitur. Tacitus de Cassio Severo IV. Annal. 21. *bonis exutus, interdictio igni atque aqua, saxo Seriphio consenuit*. Hav.

(g) *Aut nasci aut mori*. In Delo Apollo et Diana, in Samo, ad Imbrasum fluvium Juno, sub vitice planta, prout patet ex singularissimo apud Seguin. nummo p. 171, in Creta ipse Jupiter supra c. x. et infra c. XXV. Sed non statim Jupiter Cretam suam Romanis fascibus, etc. Lactantius quoque Inst. Div. lib. I. c. II. *Ætate pessumata, in Creta, vitam commutavit, et ad deos abiit. Eumque curetes filii sui curaverunt, decoraveruntque eum*. Et sepulcrum ejus est in Creta in oppido Gnosso : et dicitur Vestam hanc urbem creavisse, In qua sepulcro ejus est inscriptum, ὁ Ζεὺς τοῦ Κρήνου, id est Latine, *Jupiter Saturni*. Quamobrem etiam Cretæ urbs Ierapyrna in signum nati atque educati Jovis, aquilæ typum in nummis signavit, ut videre est apud Patin. in Thes. p. 22. et Spanh. de Usu et Pr. N. p. 475. qui etiam inde ex Tristano Jovis ΚΡΗΤΑ-ΡΕΝΟΥΣ meminit. Hav.

(h) *Non sentiunt*. Jeremias in libro Barachi cap. VI. 25. *neque sentiebant cum funderentur*. Ridicula

voces, o sacrilega convicia! infrendite, inspumate! A
 iidem estis, qui Senecam (a) aliquem pluribus et ama-
 rioribus de vestra superstitione perorantem repre-
 hendistis (1). Igitur si statuas et imagines frigidās
 mortuorum suorum simillimas non adoramus, quas
 milvi (b) et mures et araneæ intelligunt, nonne lau-
 dem magis, quam poenam, mercebatur repudium agniti
 erroris? Possumus enim videri lædere eos, quos certi
 sumus omnino non esse? Quod non est, nihil ab ullo
 patitur, quia non est (2).

CAPUT XIII.

ARGUMENTUM. — Si tamen hæc numina censi velint,
 colere utique oportebat, non spernere, quod tamen
 passim facere illos ostendit, cum singuli plures colant,
 cum divinitas ab humano pendeat arbitrio, cum simul
 lacra eorum, ut domestica instrumenta pignerentur,
 venditentur, nec privata tantum, sed et publica, ut adeo
 majestas quæstuararia efficiatur: mortuis quoque id
 honoris quod diis habeatur, qui tanto dignius scilicet
 imperatoribus etiamnum viventibus tribuitur, quoniam

LECTIONES VARIANTES.

(1) Herald. e codd. Pat. et Borg. : quam pluribus et
 amarioribus — reprehendistis. Wouwer. e codd. Pithæi
 et F. Ursini : non reprehendistis. Cod. Lugd., ed. Rhen.
 et Ald. : plur. et a maioribus — reprehendistis vel repre-
 henditis. Cod. Fuld. : perorantem probetis. Rig. et Ha-

et ipsi deos faciunt; at certe meretricibus, cinædis,
 similibusque publicæ libidinis victimis, non sine inasi-
 gni deorum contumelia, licet si ipsi nihilo nobiliores
 sint, addici potest.

Sed nobis dii sunt, inquit. Et quomodo vos e
 contrario impii et sacrilegi et irreligiosi erga deos
 vestros deprehendimini, qui quos præsumitis esse,
 negligatis, quos timetis, destruat, quos etiam vindic-
 atis, illudatis? Recognoscite, si mentiar. Primo
 quidem, cum alii alios colitis, utique quos non colitis
 offenditis (c). Prælatio alterius sine contumelia alte-
 rius non potest procedere, quia nec electio sine
 reprobatione. Jam ergo contemnitis quos reprobatis,
 quos reprobando offendere non timetis. Nam ut
 supra perstrinximus (3), status dei cuiusque in sena-
 tus æstimatione pendeat. Deus non erat, quem homo
 consultus noluisse et nolendo damnasset. Domesticos
 deos (d), quos lares dicitis, domestica potestate tra-
 ctatis pignerando, venditando, demutando aliquando
 in cacabulum (e) de Saturno (4), aliquando in trullam
 de Minerva, ut quisque contritus atque contusus est,

veac. : aliquem — peror. probatis.

(2) Ab eo patitur qui non est, Semler.

(3) præstruximus, Seml.

(4) In edd. Rhen. et Gelenii desunt vv. aliquando in cac-
 de Saturno. codd. Fuld. et Lugd. : cacabulum.

COMMENTARIUS.

æque, sed alio sensu, de Baccho vapulante Æacus
 apud Aristophanem in Ranis Act. II. sc. VI.

Ἐπερ θεός γάρ ἐστιν, οὐκ αἰσθησάται, i. e. Si enim
 deus est, nihil plagarum sentiet. Hav.

(a) Iidem estis qui Senecam aliquem pluribus et amario-
 ribus de vestra superstitione perorantem probatis. In li-
 bris scilicet quos de superstitione Romanorum compos-
 uerunt, qui libri citantur ab Augustino lib. VI. de Civ.
 Dei. Dixit autem Septimius, aliquem Senecam, ut
 alibi passim, aliqua Dido, aliquis Licianus, aliquis
 Lazarus. Itaque non est quod movere nos debeat au-
 thoritas codicis Pithæani quem laudavit Nic. Faber
 præfatione ad Senecam editum Lutetiae M.D. LXXXVII.
 Credo quia tunc temporis, cum editio illa Senecæ
 prodiret, adhuc in Tertulliano legebatur, pluribus
 et maioribus perorantem reprehendistis; quæ scriptura
 vitio non carebat. In vetustissimo exemplari biblio-
 thecæ Puteanæ disertissime scriptum legimus, Idem
 estis qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus per-
 orantem reprehendistis; ommissa perperam in postre-
 mis istis dictione, quam servavit Pithæanus, eoque
 sane præstat. In Fuld. legitur probatis. Rig. — Qui
 Senecam aliquem. Seneca volumen scripsit de super-
 stitione gentilium cuius meminit Aurelius Augustinus.
 RHEANUS. — Senecam aliquem. Exstat huius de super-
 stitione fragmentum, quod affert Lipsius lib.
 II. Elect. cap. 48. et sumpsit ex August. lib. VI. de
 Civit. Dei cap. 40. Lac.

(b) Quas milvi, et mures, et araneæ intelligunt. Hoc
 est, Sciunt non esse deos; sed æra, vel saxa, vel
 ligna. In iis ergo nidulantur. Immo hæc ipsa quæ pro
 diis colitis, inquinare omni contumelia non venter-
 tur. Nempe id sibi per ipsos impune fore intelligunt.
 Huc pertinet lepida illa Priapi Horatiani dejeratio,
 Mentior at si quid, merdis caput inquiner albis
 Corvorum. Rig.

— Milvus, et mures, et araneæ. Clemens Alex., Ar-
 nobius, alique vetustissimi christianæ religio-
 nis defensores, deorum apud gentiles stultitiam
 arguebant ex incuria et sordibus quibus scatebant,
 cum mures in iis nidularentur, et araneæ telas ex-
 tenderent. Sicque romanus ille imperator qui senio-
 rum opera decem millium pondo aranearum coegeo-

rat, satis significavit, quantum in idolis squaloris
 resideret, quandoquidem araneæ in ipsis habitare
 solerent. Le PR.

CAP. XIII. — (c) Non colitis, offenditis. Quorum ita-
 que iram miseri et vindictam expectare habebant. Cur-
 tius de Alexandro in nece Clitii. VIII. c. 2. Scrutantemque,
 num ira deorum ad tantum nefas actus esset, subit,
 anniversarium sacrum Libero patri non esse redditum
 statulo tempore, itaque inter vinum et epulas cæde
 commissa, iram dei fuisse manifestam. Quæ eadem
 cum narrasset Arrianus lib. IV. p. 163. edit. Gronov.
 prudenter, ut philosophus, addit: Ἐπεὶ οὐδ' αὐτὸς
 ἀνορετὴν ἢ ἐς μὴν τοῦ θεοῦ, μᾶλλον ἢ τῇ αὐτοῦ κακότητι,
 ἀπαρίσθαι τῇ συμφορᾷ. Siquidem non ingratum ei
 erat, casum illum ad iram numinis potius quam ad
 suum maleficium referri. Igens itaque admiratio vir-
 tutis C. Fabii Dorsonis apud Livium lib. V. c. 46.
 qui Capitolio a Gallis obsessio sacrificium genti suæ
 in colle Quirinali solemne, per medias hostium sta-
 tiones vadens peregit. Sed vanos hos metus non
 immerito ridet Lactantius lib. XI. c. 17. Quoties au-
 tem pericula impendent, ob aliquam ineptiam et levem
 causam se profitentur iratos: sicut Juno Varroni, quod
 formosum puerum in templo Jovis ad exuvias tenendas
 collocarat: et ob hanc causam Romanum nomen apud
 Cannas pene deletum est. Cum etiam satis ridicule
 apud Lucianum in Philospende æreus aliquis Hippo-
 crates neglecto soleum sacrificio omnes pixides et
 cuncta medicamenta perturbet, ut narratur ibi
 pag. 485. Pro procedere MS. Fuld. mox habet esse. Hav.

(d) Domesticos deos. Quomodo Lares etiam appellat
 Hieronymus in Isaia cap. LVIII. Nullus fuerit locus,
 qui non idololatriæ sordibus inquinetur, sed in tantum,
 ut post fores domorum idola ponerent, quos domes-
 ticos appellant Lares, et tam publice quam privatim
 animalium suorum sanguinem funderent. Vide III.
 Cuperum in Inscript. et Marmorib. Antiq. Homeri
 Apotheosi subnexis p. 279. ubi de Sylvano, Phæbo,
 et Jove ipso domestico erudite disserit, et hoc Auc-
 toris in partes vocat. Hav.

(e) Cacabulum. Ita manifeste Membr. Fuld. et
 Lugd. Bat. non cacabulum. Quæ vox etiamsi notione

dum diu colitur, ut quisque (1) dominus (a) sanctionem expertus est domesticam necessitatem. Publicos æque publico jure fœdatis, quos in hastario (b) vectigales habetis. Sic Capitolium, sic olitorium (c) forum petitur; sub eadem voce præconis, sub eadem hasta (d), sub eadem annotatione quæstoris divinitas addicta

A conducitur. Sed enim agri tributo onusti viliores, hominum capita stipendio censa ignobiliora; nam hæc (2) sunt notæ captivitatis. Dii vero qui magis tributarii, magis sancti; imo qui magis sancti, magis tributarii. Majestas quæstuararia efficitur. Circuit cauponas (e) religio mendicans (f). Exigitur mercedem (g)

LECTIONES VARIANTES.

(1) Dominum, Paris, Deum, Hav.

(2) Hæc Paris.

COMMENTARIUS.

spæra passim non occurrat, ultro tamen patet adhibita esse cum altera voce *trulla*, ut instrumenta, quibus ventris et vesicæ onus excipiat, notet, ut vero deos in vasa immundis usibus destinata commutari dicit noster, ita et Minucius inde illos ipsos derivat [p. 26. *Deus æreus vel argenteus de immundo vasculo, ut sæpius factum Ægyptio regi, constat.* Horum certe sorores esse elegans doceat locus ab Elmenhorstio adductus Philonis de Vita Contemplat. p. 610. *ὅτι τὰ ἀδελφὰ μύρη καὶ συγγενῇ λουτροφόροι γυναικες καὶ ποδὺν ἄντρα, καὶ ἄλλα ἀπὸ τῶν ἀτιμωτέων, ἃ πρὸς τὰς ἐν οὐδὲν χρεῖας ὑπηρετεῖ μᾶλλον, ἢ τὰς ἐν πόλει; i. e. quorum [sc. simulacrorum] cognatæ partes versæ sunt in serias et pelluâs, cæteraque vasa sordida adhibenda secretis usibus.* Desunt hæc in Rhemana. Hav.

(a) *Ut quisque Deum* Ita ex MS. Fuld. Rigaltius. At Latinus, Rhen. Aldus, Pamelius unius malunt, ut vel et (prout Aldus) *quisque dominum sanctionem expertus est domesticam necessitatem.* Quod quamvis bonum et aptum faciat sensum, longe tamen Fuldensem scripturam præfero. Viderat et Scalig. qui *Dominum* emendat. Ait enim revera illos cognoscere nihil sibi boni a diis istis accedere, qui majori vi subjecti sunt, necessitati nempe domesticæ. Itaque Martialis ad Priapum suum VIII. 40.

Non horti neque palmitis beati,
Sed rari nemoris, Priape, custos,
Ex quo natus es, et potes renasci,
Furaces moneo manus repellas,
Et sylvam domini focis reserves.
Si defecerit hoc, et ipse lignum es.

Hæc facit et Diagoræ illud scomma apud Epiphanium in libro Ancoratus, qui in penuria ligni Herculem suum ligneum excussit, et per ludibrium ad ipsum dixit: Age Hercules, decimum tertium laborem subiturus adesto, obsonium nobis cocturus. Et sane, inquit Epiph. acceptum ipsum in scandulas fudit, peridens proprium Deum, velut qui nullus esset, et appositio illi prandio, illudens pascebat. In Græca. mibi. p. 512. *Ὅτι δαούσιν γὰρ διαγόρον*, etc., Aldus habet, et *quisque dominum*. Pamelius, Herald. et la Cerda, et *quisque domini sanctionem e. d. n.* Sed forsitan olim ita scriptum, ut *quisque Dominus-Deum* etc. Hav.

(b) *Quos in hastario vectigales habetis.* Ipse lib. i. ad Nationes dixerat. Quos in hastarium regessistis. Hastarium igitur est Liber hastarius, seu Tabularium et Regestum vectigaliorum, quæ sub hasta et voce præconis quinquennio quoque addici redemptoribus solebant. Sic foricæ conducebantur: sic forum olitorium, et alia hujusmodi publica; nam et Serapea et Capitolia eodem jure proscripita. Denique sub eadem hasta Capitolium et Olitorium addicebatur petenti redemptiori. Sed quid transibat ad redemptorem ea additione? Hoc videlicet, ut olitorio foro in quinquennium addicto, ex mercimoniis quæ inibi toto eo tempore proponerentur, certas stipes cogeret; similiter, Capitolio conducto, exigeret mercedes pro iis quæ notat ipse Tertullianus lib. i. ad Nationes, cap. 40, pro solo templi, pro aditu sacri, pro stipitibus, pro ostiis. Ric.

(c) *Sic Olitorium.* Ita recte Rigaltius, cui adstipulatur MS. L. B. et lib. ad Nat. et edit. Aldina, alii, si *Capitolium, si Olitorium.* Totum hunc locum male perceptum ab Interpretibus, qui multis insudant, ut sensum idoneum eliciant, solus recte explicavit Nicolaus Rigaltius, quem vide. Atqui Tertullianus hic non de venditione deorum vel statuarum ex præda et manubiis hostium partarum agit, ut somniat la Cerda, sed de conductione seu locatione, unde vectigal fisci publici augebatur. Scilicet non attenderunt viri docti eximiam antiquitatis notitiam nobis hic indagari. Nam ut ubique omnia Romæ statuarum erant plena, ita ut quasi alter populus esset, adeoque non immerito ille apud Petronium dicat: *utique nostra regio tam præsentibus plena est numinibus, ut facilius possis deum quam hominem invenire*; totique deorum ædes, ut et hic potuisset exclamare Græculus ille, *Audite templa*; ita Capitolium illius maxime ornatum erat, quod a publicanis conducebatur, ut pro aditu sacri, pro solo templi et similibus, unde gratis deos non licere nosse ait, ædituis et custodibus ingens proveniret emolumentum. Eodem itaque modo ut olitorium forum, ubi olera vendebant, petebatur, etiam Capitolium et templa sacra maxime licitabantur ab aliis in commodum suum et publicum. Hav.

(d) *Sub eadem hasta.* De hastarum et auctionum origine ac ritu videri possunt Alexander Ab Alexandro 114. 16. et Junius Rabinus, cujus liber ex Editione Parisiensi A. 1554. 4. insertus est tomo V. Thes. Græviani. Conferri cum his debent verba ex lib. Ad Nat. 1. 10. quæ totum hoc unice illustrant. Jam primum quos in hastarium regessistis, publicanis subditatis, omni quinquennio inter vectigalia vestra proscriptos additis: sic Serapeum, sic Capitolium petitur, addicitur, conducitur Divinitas sub eadem voce præconis, eadem exactione quæstoris. Ubi egregie etiam ante Rigaltium, quæcumque huc pertinent; docuit doctissimus JClus Gothofredus, ostenditque in quinquennium a publicanis fuisse conductum. Hav.

(e) *Circuit cauponas.* Gentilium turpissimum lucrum arguit, apud quos sacerdotes Cybeles stipem ostiatium exigebant, unde sat. 8. Juvenalis:

Inter carnifices, et fabros sandapilarum,
Et resupinati cessantia tympana Galli. Lx Pr.

(f) *Religio mendicans.* Coll. Mod. religio m. Lucræti non sine aculeo lib. II. vers. 624.

Ergo, cum primum magnas invecta per urbes
Munificat tacita mortales muta salute,
Ære atque argento sternunt iter omne viarum,
Largifica stipe ditantes.

Noster rursus c. XLII. *non enim sufficimus, et hominibus, et diis vestris mendicantibus opem ferre.* Minucius p. 26. *mendicantes vicatim deos ducunt*; ubi vide Interpretes. Hunc tamen locum intelligi debere non de circumforaneis sacerdotibus et ostiatim mendicante religione, sed de invitatione publica ad locationem, abunde ostenditur in lib. Ad Nat. 1. 10. *Negotiatio religione proscribitur, sanctitas locationem mendicat.* Fallitur itaque Pamelius. Hav.

(g) *Exigitur mercedem.* Quam publicanis pendero

pro solo templi, pro aditu sacri (a); non licet deos nosse gratis, venales sunt. Quid omnino ad honorandos eos facitis, quod non etiam mortuis vestris conferatis? ardes proinde, aras proinde (1). Idem habitus et insignia in statu. Ut ætas, ut ars, ut negotium mortui fuit, ita deus est. Quo differt ab epulo Jovis silicernium (b), a simpulo (2) (c) obba, ab haruspice pollinctor? nam et haruspex mortuis apparet (d). Sed digne imperatoribus defunctis honorem divinitatis dicatis, quibus et viventibus eum addicatis (3). Accepto ferent dii vestri, imo gratulabuntur, quod pares eis fiant domini sui (e). Sed quum Larentinam (4), publicum scortum, velim saltem Laidem aut Phrynen, inter Junones et Cereres ac Dianas adoratis; quum Simonem Magum statua (f) et inscri-

ptione sancti dei inauguratis; quum de pædagogis (5) aulicis nescio quem (6) synodi (g) deum facitis: licet non nobiliores dii veteres, tamen contumeliam a vobis deputabunt, hoc et aliis licuisse, quod solis antiquitas contulit (7).

CAPUT XIV.

ARGUMENTUM. — *Obiter inde avaritia in victimis probis offerendis taxata, Homerum reliquosque vates aggreditur, docetque quam turpia doctores hi de diis loquantur, qui tamen ut exemplar linguæ et morum juventuti proponuntur: Tragicos item et Comicos, imo et Philosophos, quorum princeps Socrates, cum Diogene et Varrone, deos irrisit, destruxit.*

Nolo (8) et ritus vestros recensere; non dico

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Ædes perinde aras. Paris.*
 (2) *Rhen. et Gelen.*: simpvium.
 (3) *Adjectis, Paris.*
 (4) *Rhen., Ald., Scaliger*: Larentiam. Cf. *Minutii Fel. Oct. c. 25.*

- (5) aut *addit Paris.*
 (6) *Cinædum, Semler.*
 (7) *Hav. e cod. Fuld.*: quod soli ab antiquitate præceperant. *Rig.*: perceperant.
 (8) *Codd. excepto Lugd. omnes*: Volo; *illam Lugd.*

COMMENTARIUS.

necesse erat, nam de locatione ut apparet ex lib. Ad Nat. 1. 10. *Majestas constituitur in quæstum: negotiatio religione proscribitur, sanctitas locationem mendicat: exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri, pro stipibus, pro hostiis, venditis totam divinitatem, non licet eam gratis coli: plus denique publicanis refigitur, quam sacerdotibus.* Pro sacri Cod. Fuld. legit *sacrarum*, et pro honorandos ibidem in honorandos. Hav.

(a) *Pro aditu sacri.* Quid itaque mirum, si et Judæi annuam pensionem dare coacti fuerint pro loco in quo sacra sua transigebant? Vide infra cap. XVIII. ad illud: *vegetigalis liber* scilicet, ut Juvenal. Sat. III. 15.

Omnis enim populo mercedem pendere jussa est Arbor, et ejectis mendicat sylvæ camænis.

Mendicat poeta dicit, ut Noster supra, *circuit cauponas religio mendicans.* Hav.

(b) *Ab epulo Jovis, etc.* Epulum cœna est Jovi jam grandi deo sacra, silicernium proprie erat convivium funebre senibus exhibitum. Simpulum vel simpvium vas erat quo in sacrificiis vinum libabatur, obba vero erat vasis ventricosi genus, quo diis manibus libabatur. LE PR.

(c) *A simpulo obba.* Diligenter de hisce egerunt Interpretes. Nihil differre ait epulum Jovis jam natu grandis a funebri senum convivio, nec vasa et utensilia in utroque, nec ministeria, quæ cuncta suo nomine appellat. Dicebant vero *simpulum* et *simpvium*, quomodo est apud Rhenanum. Inde forsitan diversa, quod hoc ex ligno esset, illud fictile. Nonius: *simpvium est vas ligneum.* Festus: *simpulum vas parvum non dissimile cyatho, quo vinum in sacrificiis libabatur.* Apuleius: *Ly hodiernum populus romanus Diis immortalibus simpulo et catino fictili sacrificat.* Plurima congestit Kippingius Antiq. Rom. p. 209. novæ editionis. De *Silicernio* vide Donatum ad Terent. Adelph. p. 299. Hav.

(d) *Apparet.* Hinc patet quomodo hoc verbum debeat accipi in lib. II. Ad Nat. c. 5. quem locum una opera emendabo: cui (deo) apparere videatur universa negotiatio mundalis proveniens ad humani generis utilitatem, et... onem. Supplet Gotofredus seu accessionem? ego vero et læsionem? Docent id quæ præcedunt, quæ sequuntur. Hav.

(e) *Domini sui.* Admirabiliter! Ipsi enim jam in numinum ordinem rediguntur, qui ante et diis imperabant, et faciebant deos. Manilius lib. IV. de Aug.

Jam facit ipse Deos, mittitque ad sidera nomen Majus, et Augusto crescit sub principe cœlum,

ob consecrationem divi Julii; quem hinc formatorem puparum ridens appellat imperator idem et philosophus Julianus in Cæsariis, quod quemadmodum plastæ nymphas, ita ille deos formaret. Impia quoque, sed diis talibus digna Neronis vox apud Senecam in Octavia vers. 450.

Stulte verebor, ipse cum faciam Deos.

Claud. boletum innuens. Ald. pro *fer. hab. ferrent.* Hav.

(f) Eadem statuum commemorat S. Justinus, Apol. I. 26. etiam c. 56., eumque præter Eusebium secuti sunt Irenæus adv. hæres. I. c. 23. §. 1. p. 99. ed. Massuet. — Coll. Clement. Recogn. II. c. 9. — Cyrill. Hieros. Catech. VI. c. 14. — Alios. Hujus rei narrationem defendere conati sunt Thiribius, Maranus (Præfat. p. III. p. LXXXVI. sq.), Braunius et præ cæteris Fogginius (De romano D. Petri itinere et episcopatu. Florent. 1741. 4. p. 247. sq.). — Contra dixerunt Grabius, van Dale (De oraculis vet. ethnicorum ed. 2 Amstelod. 1700. 4. p. 579. sq.), Simson (I. c. p. 36. sq.) aliique permulti.

— Anno 1574. lapis, statuæ olim basis, in insula Tiberina e ruderibus effossus est (vid. Baron. Annal. ad. ann. 44. tom. I. Colon. 1624. p. 363. sq.; coll. Montefalcon. Diarium italic. etc. p. 268.) hæc notatus inscriptione: *Semoni sanco Deo Fidio sacrum*, etc. (apud Gruter. inscript. antiq. totius orbis Rom. ed. Græv. tom. I. p. xcvi. n. 5.). Hic Semo dici etiam poterat Simo, ut scpe Mercurius, Camina, Gimina al. Sancus (vel Sangus, ut apud Gruter. I. c. n. 6., et Sanctus, ut Ovid. Fast. VI. 213. sq.) Sabinorum erat Deus (cf. Ovid. I. c. 217 et Lactant. Instit. divin. I. c. 15. ed. Le Brun et Dufresn. tom. I.) qui pactis et fœderibus præerat, a sanciendo dictus; quapropter etiam Deus Fidius (Ovid. I. c. 213. et Gruter. II. cc.) appellabatur, a fide. Edd.

(g) *Sinodi Deum.* Vel hinc præstantia MS. L. B. apparet, qui sicut antiquus non est, tamen ex optimo exemplari derivatus apparet. In eo plane erat *sinodi*, ut in Fuld. antiquiore scriptura *Cinohthi*. Male omnes præter Rigalt. edunt *cinædum*. Alludit, non ad Romanorum Consentes deos seu *συμβουλεύοντες* et Græcorum *Πρόδρομος*, sed ad illos superioris ordinis et dignationis, qui *συρδοποι* dicebantur. Inscriptio vetus satis superque rem docet, et lectionem confirmat:

ANTINOΩ
 CYNΘPONΩ TΩN
 EN AΓΓHTO ΘEON
 M. OYAIHOΣ AΘOAAONIOΣ
 ΠPOΦHTHΣ HAY.

quales sitis in sacrificando, cum enecta (a) et tabidosa et scabiosa quæque mactatis; cum de opimis et integris supervacua (b) quæque truncatis capitula et ungulas (c), quæ domi quoque pueris vel canibus desti-

nassetis; cum de decima Herculis (d) nec tertiam partem in aram ejus impositis (1). Laudo magis sapientiam, quod de perduto (e) aliquid eripitis (2). Sed conversus ad litteras vestras, quibus informamini ad

LECTIONES VARIANTES.

scripturam. Nolo Haverc. auctore probarunt Sander et Riller.

- (1) Laudaboo Seml.
(2) Deripitis Jun.

COMMENTARIUS.

CAP. XIV. — (a) *Enecta*. Tantum deorum contemptum notat, ut vel pessimas diis victimas offerrent, vel pessimas et spernendas partes, cum ex lege et ritu antiquo optima quæque diis donari conveniret. Quæ de re multa collegit Hieron. Magius Miscell. lib. IV. cap. 4. et alii. Debebat enim esse

Victima labe carens et præstantissima forma, ut indignatur Pythagoras apud Ovid. Metam. XV. 130. Diligenter itaque inquirebant popæ et sacrificuli, victimam a capite ad calcem perscrutantes. Lucianus in sacrif. καὶ πολὺ γε πρότερον ἐξετάσαντες ἐκ ἐντέλης εἴη ἢ καὶ μὴ δὲ τῶν ἀχρήστων τι κατασφάττωσι; i. e. Multoque ante explorant, num legitima sit, et sacris idonea: ne quid forte mactent ex his, quæ religio repudiat. Unde in Passione S. Victoris Massil. quam MS. exstare docet Du Cange Bib. Vaticana, ubi in Glossario tom. III. explicat verbum *Occare*, ita martyrem alloquitur gentilis:

Surge deosque voca, sumensque per occiput occa
De grege quidquid ames.

Quæ victima ita lecta et justa appellabatur *mystica*. Tibullus lib. I. Eleg. II.

At nobis ærata, Lares, depellite tela.
Hostia erit plena mystica porcus hara.

Indignatur itaque Pan apud Lucianum in Bis Accus. p. 515. vetulum hircum sibi offerri. Verba ejus sunt: θρω, δὲ δις ἡ τρίς τοῦ ἐπευ; ἀνέστης, ἐπιλεξάμενος τράπον λόγον; θύουσι μοι, πολλὰς τῆς κινέθρας ἀπέχοντα; i. e. Sed tamen bis terve quotannis ascendentes, segregato ab hoc hircu aliquo colesato, multum grave olenti, mihi sacrificant. Et magis ipse Jupiter frustratus hecatombis quas promiserat Mnesitheus diis, si navem suam Capharci scopulis eriperent, at ille ἐλατίζοντα θεὸς ἐπέειπεν, ἀλατρώοντα μόνον κατέβηκεν, γέροντα λακίονον, ἡδὴ καὶ χορυσσόντα, i. e. Sedecim diis epulum præbens, gallum unicum immolavit, eumque senem, et gravedine jam laborantem. Infra cap. XXX. Nec sanguinem reprobi bovis mori optantis. Imo vero Deo apud Israelitas nihil nisi omnibus partibus absolutum offerri decebat: unde justa indignatio Malachi. I. 8. cum cum qui ad sacrificandum adducitis, non videtur vobis malum, eumque claudum quid morbidumne affertis, nec illud vobis malum videtur. Quo spectat illud quod dicit in eos Chrysostomus, qui elemosinas ex rapto tribuunt, in cap. XXVI. Matth. Hom. LXXXVI. Si enim accusabantur, qui claudicantes offerebant hostias, cum tu pejora facias, quomodo veniam impetrabis? Quod obtinuisse etiam temporibus paganismi, apud avaros certe, est colligere, cum supra, tum ex simili loco Athenæi lib. XII. cap. 15. p. 531. ubi Hermippus ita Bacchum alloquitur:

ὦν οἱ γὰρ πένοντες
ἀνάγκη σοι θύουσιν εἴη πόλιν
ἀνταρτίδου λατύνοντα καὶ θορυμνέντους;

i. e. Nunc vero pauperculi tibi mutilas sacrificant bucclas, Leotrepheide ac Thanmantide exiliores. Scribunt quoque fabulatores inde infandum Pasiphaeæ amorem in taurum esse natum, quod Minos maritus, quum pulcherrimum taurum Jovi patri vovisset, ipso armentis prefecto, alium immolaverit. Hæc.

(b) *Supervacua quæque*. Huc spectat fabella elegans Æsopica inter veras illas, quas Neveletus vulgavit,

non Planudeas, num. XLVII. nbi viator Mercurio dimidium rei inveniundæ vovet, inventaque pera cariotarum et amygdalarum plena, comedit eas, τὰ δὲ τῶν ροιόλων ὄστα, καὶ τὰ τῶν ἀμυγδαλῶν καλύρη ἐπὶ τινος ἀνθρώπου βώμου, φήσας; ἀπέρχου, ὃ Ἑρμῆ, τὴν εὐχὴν τοῦ γὰρ εὐρηθέντος τὰ ἐκτός; καὶ ἐντός; πρὸς σε διανεμήμηναι; B i. e. Sed cariotarum ossa et amygdularum cortices super altari quodam imposuit, inquit: Habes, ὃ Mercuri, votum; nam rei inventæ exteriora et interiora tecum partior. Notatque Adfubulatio dictum in avaros καὶ τοὺς Θεοὺς διὰ πλεονεξίας κατασφάττοντας, i. e. qui ipsos Deos ob cupiditatem fallunt. Hæc.

(c) *Capitula et ungulas*. Capitulum pro parvo capite etiam Plauto usitatum in Curcul. et Terentio in Eunuc. et ipsi Tertulliano lib. de Pallio. Elegantissime autem, ut ante me annotavit Josephus Scaliger, circumloquitur, quæ Festus et antiqui vocant ahleguina, id est partes quæ diis porrigebantur. PAM.

(d) *Decima Herculis*. Infrac. XXXIX. Herculanarum decimarum sumptus tabularii supputabunt; ubi vide Junium. Patet vero hinc decimam lucri partem Herculi vovisse, ut et festivo ex joco servi Plautini Getæ in Truculento Act. II. sc. VII. vers. 10. qui ex illa sportula, quam ad meretricem ferri jusserat dominus, sibi quoque benefaciebat.

Nam jam de hoc obsonio, de mina una deminui
Modo quinque nummos: mihi detraxi partem Hercu-
[laneam.]

Sed et ad hunc pertinet inscriptio Reatina apud Gruterum p. XCVI. num. 7. sub Semonis Sanci nomine, quæ talis est. SANCO. FIDIO. SEMOPATRI. DE. DECUMA. VICTOR. TIBEL. LVCIVS. MVMIVS. DONVM. MORIBVS. ANTIQVEIS. PRO. VSVRA. HOC. DARE. SEMPER. VISVM ANIMO. SVO. PERFECIT. TVA. OPE. ROGANS. TE. COGENDEI. DISSOLVENDEI. TV. VT. FACILIA. FAXSEIS. PERFICIASQ. DECVMAM. VT. FACIAT. VERÆ. RATIONIS. PROQVE. HOC. ADQVE. ALIEIS. DONIS. DES. DIGNA. MERENTI.

Sumptuosus certe Deus, qui tam grandi dispendio colti necesse habebat. Quam in rem elegantissimi simul et veracissimi versus sunt Antipatri Anthologiae libro I.

Ἑρμῆος Ἑρμῆας ὃ ποιμὴν, ἢ δὲ γέλασεν
καίρων, καὶ θρωπὸν σπανόμενος μέλει.
ἄλλ' οὐχ Ἑρμῆλῆς; ὅνα δὲ κτεῖον, ἢ παχὺν ἄρα
Αἰεὶ, καὶ πάντως ἢ θύος ἐλάγεται.
Ἄλλὰ λίκους εἰργεῖ; Τι δὲ τὸ κτεῖον, εἰ τὸ φυλάττειν
ὀύλουται, εἴτε λίκους, εἴθ' ὑπὸ τοῦ ῥυλαστος.

Versus Græcos hoc modo eleganter Josephus Scaliger Latinis fecit:

Mercurius, pueri, minimo placabilis, illo
Lacte, vel agresti melle litatus erit.
Non sis Alcides: aries aut agnus opimus
Poscitur, aut aliquo de grege lecta pecus.
Dicis, at ille lupos arcet, quasi referat, autrum
Custos, anne rapax perdat ovile lupo. Hæc.

e *De perduto*. Idem ille Plautinus servus istis verbis qui præcedunt, increpans heri stultitiam:

Domini quidquid habet, verritur tibi, quandoquidem ipsius
[perditum se it,
Secreto hercle equidem illum adjutabo, neque mea
[quidem]

prudentialiam et ad liberalia officia, quanta invenio ludibria! deos inter se propter Trojanos et Achivos ut gladiatorum paria congressos depugnasse; Venerem humana sagitta sauciatam, quod filium suum Ænean pene interfectum ab eodem Diomede rapere vellet (1); Martem tredecim meisibus in vinculis pene consumptum; Jovem, neeamdem vim a cæteris cœlitibus experiretur, opera ejusdam monstri liberatum, et nunc flentem Sarpedonis casum, nunc fœde suban-

tem in sororem sub commemoratione non ita dilectarum jampridem amicarum (a)! Exinde quis non poeta ex auctoritate principis sui dedecorator invenitur deorum? Ille Apollinem Admeto regi pascendis pecoribus addicit (b), ille Neptuni structorias operas Laomedonti locat. Est et illis de lyricis (Pindarum dico) (c), qui Æsculapium canit avaritiæ merito, qua medicinam nocenter exercebat (d), fulmine vindicatum (2). Malus Jupiter, si fulmen illius est (e), impius

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Cod. Fuld.*: cum filium suum Æneam, ne interimeretur rapere voluisset. *Quæ Scripturæ diversitas morit Rigaltium, ut hæc verba prorsus deleret. Hæc habet Mscr.*

codex Bibl. Reg. Paris. 2616.

(2) *Rig. et Hav. e cod. Fuld.*: iudicatum (i. e. punitum).

COMMENTARIUS.

Opera numquam nihilominus propere, quam potest [peribit.

et qui pone sequuntur.

Nam hoc assimile est, quasi de fluvio qui aquam derivat sibi, Nisi derivetur; tamen omnis ea aqua abeat in mare, Nam hoc in mare abijt, misereque perit sine omni bona [gratia.

Huc quoque spectant Lactantii verba in lib. II, cap. 4. *His aurum et argentum consecrant, quæ tam non habent, qui accipiunt, quam qui illa donarunt, ubi et Dionysii sacrilegi verba adverte. Hi Dii scilicet sunt ex illis mortuis, de quibus sapiens ille Mimius, Publum dico versu 608.*

Mortuo munus qui mittit, nil dat illi, adimit sibi.

Non injucunda igitur altercatio Carionis cum Mercurio apud Aristoph. in Plaut. Act. v. sc. 1.

EP. Καὶ μὴν ὅτι τε τὸ σκαίρον τοῦ δεσπότου Ὑπλίου, ἐγὼ σὶ λανθάνειν ἵπποισιν αἶλ.

KA. Ἐγὼ δὲ μετὶ τούτων αὐτὸς, ὡ τοιγαυτίαι,

ἔσαν γὰρ ἐν σοὶ νεώτερος αὐτοῦ περικμημένος.

EP. Ἐπειτα τοῦτον γ' αὐτὸς ἐν κατήσθαις.

KA. Οὐ γὰρ μετὰ τὰς τὰς πλεῖστας κληῖδας ἵπποι,

ὅσους τε λαμβάνειν πανουργήσας ἐγὼ.

MER. At tu cum vasculum aliquod surripes hero,

Faciebam ego, ne quis te in furio deprehenderet.

CA. Hoc ideo faciebas, perforator parietum,

Quod sperares te furti participem fore.

Nam panis mellitus eo cedebat tibi.

MER. Sed cum panem tute ipse edebas postea.

CA. Recte, neque enim tu eorumdem mecum verberum.

Fiebas particeps, sicuti deprehenderer

Aliquid committens flagitium.

Et eandem ob causam Diogenes ἀγαθὸν τὸν δοῦλον, οὐ λαβροπαροῦντας ὁρῶντας τοὺς δεσπότας, μηδὲν ἀρπάξαι τὸν ἐπιδομῶν, i. e., servos mirabatur, qui, quum edaces dominos cernerent, nihil deriperent ciborum, et narrat Laertius. Hav.

(a) *Non ita dilectarum amicarum.* Ita malim cum optimo Fuldano codice, quam cum aliis omnibus: *non ita dilectarum jampridem amicarum.* Siquidem istum in vetitum nisum et negatum a natura situm ipsa abunde Juno norat, quapropter nonnunquam se Jovi sub pellicis specie substituisse narrat Philostrate., p. 911, ἰδὲν αὐτὸν τότε ἦλθες, ὅτε αὐτὸ συνέστει λάβρα, τὴν γὰρ οἰδεύσας τίθειαι εἰς κλεπὴν μοιχείας. Et satis bella excusatio amorum Ælii suæ Vero videbatur apud Spartian., c. v. cum diceret ad uxorem: *Patere me per alias exercere cupiditates meas; uxor enim dignitatis nomen est, non voluptatis.* Sed locus, quem respexit auctor, et cum illo Minucius, est apud Homerum Iliad., Ξ. vers. 314, ubi Jupiter Trojano bello intentus, revocatus vero inde blanditiis uxoris, acrem stimulum Veneris prodit, longamque amicarum seriem pertexit, non unquam erga illas ita, ut tunc erga Junonem affectus. Unde expressius etiam ad Homerum et lectionem nostram in lib. Ad Nat., I, 10, aut luxuriantem cum Junone fœdissime inducit, commendato libidinis desiderio per commemorationem et enumerationem amicarum. De Marte suo Venus apud Martialem in epi-

B thalamio Hiantidis et Stellæ, lib. VI, 21.

Possis hunc locum ita etiam reformare, *non ita dilectarum quidem amicarum, vel, non ita dilectarum haud pridem amicarum.* Quod stultitiam illius Jovis magis arguit, ut qui Jmonis suæ recentia foderet vulnera. Hav.

(b) *Addicit.* Propria prætoris vox in peculium aliqujus servitutemque quemquam detrudentis, quod in obaratis et mancipiis fieri solebat. Livius de provocatione Appii Claudii post scelus intentatum in Virginiam: *Rapique in vincula egentem jure libertatis, qui liberum corpus in servitutem addixisset*, lib. III, c. 56, supra: *Divinitas addicta conducitur*; de venditionibus et locationibus. Vocem regi delet Cod. Fuld. Hav.

(c) *Quia medicinam nocenter exercebat.* Etenim fabulantur, Æsculapium adversus Fata, hoc est, adversus voluntatem Jovis, mortuos quosdam, ingenti pretio captum, ad vitam revocasse. *Ἀνδρα ἐκ θανάτου κομίσασαι Πηδὲ ἐάλασσα.* Pindarus Pyth. od. III. αὐτὸς καλ. 7. Ric.

C *d Nocenter.* Quia ne secundum Platonem ex Pindaro avarum senem sanitati restituit, et secundum alios deorum jura violavit, mortuos ad vitam revocando? Innuit certe malam famam Theodoret., Sermon. VIII, p. 114, scribens: *Καὶ ὁ κεραυνὸς δὲ, καὶ ὁ γενόμενος ἐμπρηστὴς, δηλοῖ τῆς φύσεως τὸ ἐπικτητὸν, i. e. Illud vero incussum fulmen, illaque inaequali combustio, haud penitus sinceræ vitæ impollutique ingenii argumenta sunt.* An potius, secundum lepidam istam Nostri in lib. II, Ad Nat., cap. 14, notam, *quæ quidem ille vivos ad mortem, non mortuos ad vitam, prævaricatione venalis medicina agebat*, quod casu matris Epidaurii illustrat, quam dici eodem casu obisse, merito jure, *quæ tam malam bestiam ediderat?* Hav.

(e) *Si fulmen illius est.* Egregie. Nam non tantum ante Jovem fuere fulmina, quæ ipse homo timuit, sed et alii dii gestabant, vel saltem a pictoribus et poetis illis tribuuntur. Ita passim Juno Cælestis Africæ præses occurrit in numinis et sculpturis dextra fulmen tenens, ut supra observabamus, et clypeus Alcibiadis notatur cæclatura Cupidinis fulmen vibrantis. Athenæus, lib. XII, c. I, p. 534. *Ἀσπίδα γὰρ εἶχεν ἐκ χρυσοῦ καὶ ἄλλαντος πεποιημένην, ἐπ' ἧς ἦν ἐπικτητὸν Ἐρως κεραυνὸν ἡγχιληνός, i. e. Itaque scutum ex ebore et auro confectum ille habuit, et pro eo in insigni, Cupidinem, qui fulmen vibraret cubito elato, ita enim explicandus locus, quem male vertit interpres, qui ultis fulmen amplexeretur.* Inde de nece Ajacis minoris Valerius Flaccus Argon., lib. I, vers. 372.

Et tortum non a Jove fulmen Oileus

Qui gemet, Eubolcas nato stridente per undas.

a Pallade enim fuit interfectus, ut ostendit indignabundæ Junonis oratio apud Virgil., lib. I, vers. 43.

Pallasne exurere classem

Argivum, atque ipsos potuit submergere ponto,

Unius ob noxam et furias Ajacis Oilei?

Ipsa Jovis rapidum jaculata e nubibus ignem.

et quæ sequuntur, ubi omgino videndus Servius, qui

in nepotem, invidus in artificem. Hæc neque vera A prodi (a), neque falsa confingi (b) apud religiosissimos oportebat. Nec tragici quidem aut comici parcant, ut non æumnas vel errores domus alicujus dei præferantur (1). Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui in contumeliam deorum quercum et hircum et ca-

nem (c) dejerabat. Sed propterea damnatus est Socra- tes, quia deos destruebat (d). Plane olim, id est sem- per, veritas odio est. Tamen cur. penitentia senten- tiæ (e) Athenienses et criminatores Socratis postea afflixerint (2) (f), et imaginem ejus auream in tem-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Præ se ferant Paris. præferant Jun. et — præferantur Haverc.

(2) Cod. Fuld. Tamen cum poenitet sententiæ Athe-

nienses, ut criminatores Socr. efflixerint, et — rescissa- damnatione test. Socr. reddiderunt.

COMMENTARIUS.

ex Varrone quatuor Deos fulmina sua vibrasse docet, quum ostendat etiam, cur nonnunquam non suum sed Jovis fulmen adhibuerint. Quare etiam fulmen vibrans occurrit Pallas in nummo Antigoni Tutoris, quem exhibet Spanhemius de Us. et Præst. Num., p. 376, illaque clarius Patin. in Thes., p. 26, et Noctua illi idem officium, quod aquila Jovi præstat, unguibus fulmen tenens, ut in aliis nummis videri potest. Exhibetur ab eodem Hercules fulmine armatus, in nummo Herenni, p. 593. Et apud me in veteris gemmæ ectypo olere vecta fulmen quatit Ceres sinistra, dextra spicas gerens. Atque ex illa Thuscorum disciplina Lucretius, lib. VI, vers. 386 :

Quod si Jupiter, atque alii fulgentia Divi
Terrifico quatunt sonitu coelestia templa,
Et jaciunt ignes, quo quoique est cumque voluntas.

Quæ quidem fulmina colore distare ex Acrone ad Horatium docet Nanmus Alenar., Miscell., iii, 3. Minatur certe Juno quoque magnum malum Argon- nautis apud Val. Flaccum, lib. I, versu 114 :

Iubrem ego, et tenebras, sævumque tridentem
Jamjam ego, et inviti torsissem conjugis ignem.

Seneca, Nat. Qu., lib. II, cap. 43. Quare ergo id ful- men quod solus Jupiter mittit (MS. Lugd. B.t., anti- quissimus legit, quare id solum fulmen, quod Jupiter mittit) placabile est : perniciosum id de quo deliberavit, et quod aliis quoque Diis auctoribus misit? Quia Jovem, id est, Regem prodesse etiam solum oportet (Recte ita- que apud Nostrum, malus Jupiter, si fulmen illius est) nocere non, nisi cum pluribus visum est. Denique Arno- bius, lib. III, ex Plinio docet Novensiles, secundum Manilium Deos novem esse, quibus solis Jupiter potes- tatem jaciendi sui permisit fulminis. Ibid. Quod sibi sunt, quos Cincius prædicat, Manilius dicere reperietur fulsum, qui alieni fulminis jaculatores sub istius voca- minis appellatione concludit. Malum hunc Jovem, ni- hiloque Saturno patre meliorem, p. rro dicit impium in nepotem, Jovis enim filius Apollo, Apollinis Æs- culapius. Oraculum infanti datum apud Ovidium Me- tam., l. II, versu 646.

Animas tibi reddere ademptas

Fas erit; idque semel Diis indignantibus ausus,
Posse dare hoc iterum flamma prohibere avita.
Equæ Deo corpus fies exsangue, Deusque,
Qui modo corpus eras, et bis tua fata novabis. Hav.

(a) Vera prodi. Coll. Mod. vero proinde. Graviter Æs- chylus apud Aristophanem in Ranis, Act. IV, sc. 2, in altercatione cum Euripide, ibi Euripides :

Πότερον δ' οὐκ ὄντα λόγον τοιοῦτον περὶ τῆς Φαίδρας συνέγραψας;
Αἰ. Μὲν Αἰ', ἀλλ' ὄντα. ἀλλ' ἀποσπάρκων χρεὶ τὸ ποινὴν γὰρ ποιητῆ.
Καὶ μὴ παρήκων, μηδὲ διδάσκων. τοῖς μὲν γὰρ παιδαγωγῶσι.
Ὅστι διδάσκουσιν, ὅστις πρᾶτται, τοῖς δ' ἡβῶσι ποιηταί.
Quid? egone primus de Phædra scripsi hæc quasi nova,
[o Æschyle? dic dum.

ÆS. Imo trita : sed hæc quæ sunt mala, decet occul-

Non producere, non condocesfacere : non pueris solet

Dictare magister : adultis instillant præcepta poetæ.

Hav.

(b) Confingi. Lactant., lib. I, cap. 19, Sed homines ingeniosi hanc secum habebunt fortasse rationem, quia

Deus fulminari non potest, apparet non esse factum. Imo vero quia factum est, apparet hominem fuisse. No- tatur Chrysippus apud Laertium, ut qui in Physiolo- gicis sæda de Junone et Jove sinxerit. Δις ἡρατοῦ γὰρ (πρᾶσι) ταύτην ἀναπλάττει ἱστορίαν, εἰ καὶ ἐπαίει ὡς φυσί- κην, χαμαιτύπας μᾶλλον πρίπουσα ἢ Θεοῦ, i. e. Turpis- simam enim (atiunt) hanc fingit historiam, etsi ut natu- ralem laudat; lustris tamen magis convenientem quam Diis. Hav.

(c) Quercum et hircum et canem. Hujus exemplo Ze- no per capparim jurabat, ait Laertius. De hisce jura- mentis agit Lydius de Juram., cap. III, § 23, 21. Quoniam vero in MS. Fuld., media vox abest, suspi- catur Rigalt. ex sono præcedentis querquum vitiatas auri- bus irrepsisse. Sed docte notavit Heraldus ex Scolia- ste Aristophanis etiam per hircum dejerasse, imo per anserem et alia quercumque, ut fusc idem observat. Faciebat vero id docere volens per Deos non esse jurandum. Nos quoniam nihil habemus, quod addamus diligentia Heraldine, nostra enim proferre volumus, non aliena, symbolum damus ex gemmis Gorlæanis, tom. II, num. 305, 306, 307, 313, 316, 317, 322, 323, ubi conspici possunt capita an- seris aquilæ, canis galli, arietis sive hirci, equi, et folium quercus; sunt ibidem, ubi proboscis ele- phantina occurrit. Hav.

(d) Deos destruebat. Ita de Platone judicat Theodo- retus, Serm., p. III, p. 50, eum non ausum totam idolorum fabricam tollere, metu populi Atheniensis, sed jussisse ne ex alia materia quam ligno vel saxo fierent, quam putaret contemptui obnoxiam facile vi- litem suum populo persuasuram. Lactantius quoque de omnibus poetis, lib. I, c. 12 : Metuebant enim ma- lum, si contra publicam persuasionem faterentur, quod erat verum. Et de Cicerone inprimis, lib. II, c. 3 : Intelligebat Cicero falsa esse, quæ homines adorarent. Nam cum multa dixisset, quæ ad eversionem religionum valerent, ait tamen non esse ea vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat. Ubi egregie de Christianis ille Cicero in Marcum Tul- lium invehitur plenis eloquentiæ velis, dicens inter alia : Sed nimirum Socratis carcerem times : ideoque patrocinium veritatis suscipere non audes. At mortem, ut sapiens, contemnere debuisti, et quæ sequuntur. D Hav.

(e) Penitentia sententia. Diogenes Laertius in Vita ejus : Αθηναῖοι δ' εὐθύς μετῴρωσε, ὥστε κλεισθαι καὶ πα- λαιστράς καὶ γυμνάσια, i. e. Atheniensibus statim tanta ejus facti penitentia incessit, ut palæstras et gymnasia clauderent. Hav.

(f) Afflixerint. Laertius, ibid. : καὶ τοὺς μὲν ἐρυγὰ- δαυσαν, Μελίτου δὲ θάνατον κατέγνωσαν. Ἀνυτὸν τε ἐπίθου- μέσαντα αὐθιμὲρόν ἐξεκίρουν ἡρακλεῶται, i. e., ut alios quidem exilio, Melitum vero morte damnarent, Anytum ipsa die, dum peregre esset, Heracleotæ terminarunt. Ad hanc opinionem de mortuo Socrate apud judices ipsos alludit Phædrus, nominis et famæ ambitiosus, lib. III, fab. 9.

Cujus non fugio mortem, si famam assequar,
Et cedo invidiæ, dummodo absolvar cinis.

In MS. Fuld. ita scribebatur : Poenitet sententiæ Athe- nienses, ut criminatores Socratis postea efflixerint, et

plo (a) collocarint, rescissa damnatio testimonium A centos Joves, sive Jupiteres (d) dicendum, sine Socrati reddidit. Sed et Diogenes nescio quid (b) in capiti (e) introducit (1). Herculem ludit, et Romanus (c) Cynicus Varro tre-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Introduxit Paris.

COMMENTARIUS.

imaginem ejus auream in templo collocarint, rescissa damnatione testimonium Socrati reddiderunt, et sic usurpatur effligendi verbum, lib. IV., Adv. Marc., c. 12, addit Scioppius. Criminatores hi Socratis rursus apud Gortæum eodem tomo occurrunt nobis, modo dependentes a vultu Socratis et Palladis, num. 301, modo aliter, num. 350, fueruntque Anytus, Melitus et Lycon. de statua aurea quæ sequuntur, alias copiosius. Locus hic ob angustiam non patitur. Hav.

(a) In templo. Suspecta quodammodo lectio. Narrat quidem Flavius Vopiscus Tacitum imperatorem statum argenteam divo Aureliano in templo Solis dedicare voluisse, itemque divorum templum fieri jussisse, in quo essent statuæ principum bonorum. Sed ista erant numina Romanorum quibus et hostiæ et vota fiebant. Laertius dicit fuisse statuam τοιοῦτον erectam, publico ædificio ut notat Casaubonus ex Polluce, in quo ut putat, τὰ πομπικά, i. e., pompæum choragiam asservabantur. Unde etiam forsitan pretiosiores imagines conditas ibi festis diebus proferri poterunt ad solemnitate amplificantur. Scripsit itaque ex templo Tertullianus, quod probo ex Laertio, qui dicit pœnitentia correptos Athenienses εὐδοκῶν, mox atque inde publicum luctum indixisse, accusatores perdidisse, Socratem statua honorasse. Sed et in templis Deorum statuas illustrium virorum esse erectas docet Leonino Gorgiæ bonos iste in templo Apollinis Pythii habitus, prout sane statuæ illustrium mulierum etiam in loco aliquo numini cuidam dedicato excubabantur. Ita testamento suo non tantum voluit Theophrastus ut Aristotelis imago in simili sacrario reponeretur. In Vita ejus Diogenes Laert., ἐπειτα τὴν Ἀριστοτέλους εἰκόνα τεθεῖναι εἰς τὸ ἱερὸν. Sed idem ipse Aristoteles de matris suæ statuâ fieri voluit, ut in Vita ejus eidem scriptor : καὶ τὴν τῆς μητρὸς τῆς ἡμετέρας τῇ Ἀθηναίᾳ ἀναθεῖναι εἰς Νεμεῶν, i. e., matris quoque nostræ sc. statuam Cereri quæ in Nemea est dicari volo. Adde quæ de Calphurnia modo diximus. Hav.

(b) Diogenes nescio quid. Respicit Laertii illud in Vita ejus, quo gloriabatur Diogenes Herculis vitam vivere, μηδὲν ἐλευθερίας προκρίνων, πάντα τῶν σέρων εἶναι δεῖναι, i. e., nihil libertate ducere præstantius, et omnia sapientium esse prædicans. Dicit autem nescio quid, quia ultima illa subobscurè vim et injurias Herculis innuebant, quas imitabantur illi Cynici, vi capientes si quis petentibus negaret, nec baculo aliter quam Hercules clava utentes, ut passim videri potest apud Lucianum. Quomodo apud illum in Vitarum Auctione interrogatus a mercatore Diogenes, quem imitaretur? Herculem respondit. Sic de Hercule legimus apud Latantium loco quem non longe hinc producemus, Hercules, solita violentia usus, quia unum accipere non potuit utrumque sustulit: Imo hunc conditorem sectæ suæ gloriabantur. Lepidissima est confabulatio Diogenis et Herculis inter Dialogos Mortuorum Samocensis Luciani. Ubi Herculi illudit Cynicus : q. Vide, et quæ sequuntur facta sane. Itaque nihil mirum si inter tot Herculis effliges, juvenis, senis, barbati, imberbis, etiam Cynici locum habeat, cujus nudum, squalidum, barba capilloque hirsutum caput ex veteri gemma profert nobilissimus antiquarius Leon. Augustin. in Gemm. Antiq., p. I, N. 6. Hav.

(c) Romanus Cynicus. Ita dictus ob Satyras Menippeas, quas conscripsit, quarum fragmenta collegit et notis illustravit Ausonius Popma, Autus Gellius Noct. Att., lib. II, c. 18 : Ex quibus ille Menippus fuit, cujus libros M. Varro in Satiris æmulatus est : quas alii Cynicas, ipse appellat Menippeas. Ipse inde Menip-

peus dictus a Symmacho in epistola quam primus edidit et correxit Lud. Carrio Emendat., l. II, c. 14 : Studium quidem Menippes Varronis imitatoris, sed vincis ingenium, et ab Arnobio, lib. VI, Varro ut dicit Menippus, non ut dicit Menippeis, ex ejusdem emendatione, c. 17. Hav.

Romanus Cynicus. Libere inquit Rhenanus, Varro locutus est de diis gentium, id quod vel ea sententia satis arguat, quæ citari solet de exstispiciis : Non solum otiosos, sed sordidissimos Deos, si in jecorum et viscerum sterquilinio sua occulerunt consilia, hominibus ab insanis sacerdotibus manifestanda. Idem Satyras suas Menippeas a Cynico cognominavit. PAM.

(d) Jupiteres. Vide Priscianum. Nam Jovis non est genitivus τοῦ Jupiter, sed antiqui nominativi Jovis, ut passim videre est ex exemplis poetarum apud Grammaticos. Unde Varro diserte, lib. VII, de L. L. Nunc in consuetudine aliter dicere, pro Jovis, Jupiter : pro bovis et bus, bos : pro struis, strues. Jupiter vero est quasi juvenis pater, ut Marspiter et rectos modo casus habet secundum eundem. De quo videri potest Ger. Joh. Vossius ille pansophus in addendis ad lib. II, c. 8, de Analogia, MS. Lugd. Bat. legit Japitros dicendos. Fuld., Jupiteros. Hav.

(e) Capiti. Locus difficilis, tanto magis, quia nec vola nec vestigium ejus apud Varronem, cujus pleraque et longe optima intercederunt, quorum naufragas tabulas collegerunt Riccobonus, Stephanus, Popma, nos etiam in iis operam aliquam posuimus. C Junius ex Festo aliquid offert, sed in quo acquiescere non possim. Qui non immerito inde deridetur a la Cerda, cujus la Cerdæ nota est, sine capiti, id est, minuti capite, quorum nec conditionem nec familiam, nec civitatem commemorat, quibus triplex diminutio capitis exprimitur. Hæc ille, Oblique vero etiam Varro taxavit, ut ego quidem puto, Deum Stoicum, mundum, rotundum, globosum, Seneca, Epist. XCVI, si rotundam illis, qualem Deo dederint formam. Idem in ridicula illa Apocolocyntosi, quam sine cachinno lego nunquam, de Claudio : Qualem Deum istum fieri velis? Stoicum. Quomodo potest rotundus esse (ut ait Varro) sine capite sine præputio? Est aliquid in eo Stoici Dei : jam video, nec cor, nec caput habet. Prout autem nonnulli innumerabiles dixerunt mundos, ita Varro trecentos Deos sive Jupiteres introduxit, in illo scripto quod ambo, et Seneca et Tertullianus, respexisse videntur. Est adhuc quæ morari nos potest lectio Cod. Ad Nat., 1-10, ubi est inducit, qui, nisi usurparit pro introducit, videtur notari expunctio horum Deorum, qui ut la Cerda ait diminuti sint capite, quasi ibi examinarit Varro soliditatem et valorem Divinitatis cujusque Jupiteris inveneritque trecentos, quos ab illo nomine excluserit, quod si placet et hic scribi debuerat inducit. Favit huic conjecturæ, quod in eodem libro legitur, cap. XII, de multitudine Deorum. Tot enim familie, tot nationes census bona fide quærent, ut discipuli et distinguere describere non possint. Imo ita clare hoc loco etiam MS. Fuld., ut vix dubitationi locus sit. Aldinus præfert capidibus. At vero Capis ut notat Festus Pompeius, erat poculi genus, dictum a capiando. Nonius Marcellus jungit cum armillo, apud quem Varro de Vita P. R., lib. I, Etiam nunc copula, quæ vocant capulas, ac capides, quod est copuli genus, item armillum, quod est urceoli genus vinarii. Ut vero armillum inde dictum, quod armo, id est, humero portetur, ut Festus, ita capis vasculum minoris formæ, quod manu capi tollique posset, Varro de L. L. lib.

CAPUT XV.

ARGUMENTUM.—*Demonstrat porro, quam indecore Deorum facta et nomina, ad oculorum et aurium voluptatem, ab ipsis in scenicis voluptatibus infectantur, ut divinitus plaudente populo constupretur; ut et quam crudeliter in cavea et ludis theatralibus adhibeantur, ubi vilissime majestas illa tractatur; denique quam irreverenter Dii ab ipsis habeantur, dum coram illis libidinem suam explent. Qualis quidem religio cultores*

LECTIONES VARIANTES.

(1) Rideatis abest Paris.

(2) Rhen. : latera; sed cf. Ad Nat. I, 10.

COMMENTARIUS.

IV : *Et minores, capides, a capiendo; quod ansatae, ut prehendi possint, id est capi. Harum figuras in vaseis sacreis ligneas et fictiles antiquas etiam nunc videmus. Cum lituis conjungit etiam Livius, lib. X, c. 7, de habitu Pontificis loquens, si conspiciatur cum capide ac lituo; capite velato victimam cadat, auguriumve ex arce capiat. Apparet itaque fuisse instrumentum ad sacra pertinens, nam et armillum, teste Festo, vas vinarium in sacris. Quasi alicubi in Satyris Menippeis ingentem hanc Jupiterum phalangem introduxisset irrisam quia nullus sacer ornatus circa illos apparebat. Sed ego lectioni MS. Fuld. et libri ad Nat. potius acquiesco. Adde quod hic de abolitione divinitatis agatur quæ non magis apte potest exprimi, quam per verbum induci. HAV.*

CAP. XV.—(a) *Lentulorum. De Pallio, c. IV, meritoque Mimographo Lentulo in Catinensibus commemoratus. Hujus etiam Hieronymus meminit non semel. HAV.*

(b) *Hostiliorum. Nobilissima inter Romanos familia, et quorum nomina nonnulla nobis reliqua fecit antiquitas. Primus est Hostius Hostilius, qui cum Romulo contra Sabinos pugnavit, memoratus Livio, lib. I. Meminit et Hostilianarum actionum Cicero, lib. I, de Oratore, c. 243, et C. Hostilii Mancini, ibid., c. 238. Apud Reinesium quoque occurrunt, C. Hostilius, qui cum C. Popilio Lenate legatus in Syriam est missus ad Syriæ et Ægypti regnum bellum componendum. Inscript. IV, 8, et L. Hostilius Fortunatus, cum filia Hostilia Januaria, XII, 43. Apud eundem, XVI, 24.*

C. HOSTILIO. C. F. FRUGIONI
C. HOSTILIO. C. F. NEPOTI.

Et rursus, XVII. 154. *HOSTILIAE ATTILIDI. Quis vero hic Hostilius mihi non liquet et Mimi una cum ipsis inscriptionibus dudum perierunt, Hostius vocatur in lib. ad Nationes. De Hostii ejusdam libidine Seneca, N. II, 1. 16. HAV.*

(c) *Mimos an Deos vestros. Lactant., lib. V. cap. 21. Num pejus? quam iidem ipsi, qui, cum Deos se colere dicant, tamen eos publice turpiterque derident: de quibus etiam per minos agi, cum risu et voluptate patiuntur? qualis hæc religio, aut quanta majestas putanda est, quæ adoratur in templis, illuditur in theatris. Tertull., de Spectac., cap. XXVII. Illic nomen Dei blasphematur. HAV.*

(d) *Strophis. Patet quid per hanc vocem intelligat Auctor, conjungens illam cum jocis. Dicit enim proprie callidam in fallendo versutiam, Martialis de mœcha, XI, 8.*

Jam strophæ talis abit.

a verbo *στροφή*, cui affine est nostrum proverbium de re callide surrepta, *gits donker groen verwen*, Nam certe quod de strophis et antistrophis in carmine lyrico notat la Cérda, hic in mimo innui vix quidem puto. Cum potius a subjecta materia genus ludi tam strophæ quam mimus appellatum fuisse videatur. Hieronymus, Apol. II, adv. Rutin. *Et quasi mimum Philistionis vel Lentuli ac Marulli stropham eleganti ser-*

A *suos stultos, insanos, osoros vero cordatos et sapientes ostendit.*

Caetera lasciviæ ingenia etiam voluptatibus vestris, per deorum dedecus operantur. Dispicite Lentulorum (a) et Hostiliorum (b) venustates, utrum mimos (c) an deos vestros in jocis et strophis (d) rideatis (1) : *Mœchum Anubim* (e), et *Masculum Lunam* (f), et *Dianam flagellatam* (g), et *Jovis mortui testamentum recitatum*, et *Tres Hercules* (h) famelicos irrisos. Sed et histrionum litteræ (i) (2)

mone confictam. Fuit enim ille Marullus insignis Mimographus, cujus exstat dictum hoc ad parasitum gulosum: Tu Heclorem imitaris, ab illo nunquam recedis, ludentis in duplici significatione Illi, qua et urbem et intestinum denotat. Refert Servius ad Virgil., Eclog. VII. 26, et Æneid. VII. 499. Notat passim id quod vulgo dicitur raillerie, een loop je. Utitur hac voce rursus in lib. de Anima, c. XXVII, deridens Panthoidem Pythagoram: Nam qui talem commentus est stropham, etc., ut adv. Marcion., lib. III, c. 10: Quanto dignus necessitas fidem, quam stropham administrasset? Hieronymus quoque contra Rufin.: Vis scire totas argutiarum tuarum strophas, vel specularum insidias? Et hinc voces illæ apud Papian: Strophus, tortus, fraudator, Strophæ, nequitia, fraus. Stropharius, impostor, fraudator. Cod. Agobard., initio strophis. HAV.

(e) *Mœchum Anubim. Idem est Dens Anubis et Cynocephalus, unde Virg. dixit, et latrator Anubis. Et utriusque forma colebatur Mercurius, sunt autem istæ inscriptiones fabularum. Itaque Anubis mæchus edebatur, sicut Luna masculus, etc. Lac.*

(f) *Masculam Lunam. Ita omnes MSS. et editi. Meursius Lunum mavult, quo non opus est. Quæ vero de notitia hujus Numinis et cultu dici possunt, ex lapidibus, nummis, aliisque veteribus monumentis collecta, dabimus in Dissertatione peculiari, de Deo Luno et Diis Hermaphroditis. HAV.*

(g) *Dianam flagellatam. Istud agnomen, inquit la Cérda invenit poeta in contumeliam Dianæ. Ego potius puto titulum seu inscriptionem mimi fuisse, ideoque ut reliquas litteras majusculis efferendos. HAV.*

(h) *Hercules famelicus. Quidquid fuerit, jam ignotum, non absimile tamen illud videtur, quod legere est apud Lactantium, lib. I, c. 21, ubi sacrorum Herculis, quæ apud Lindum, oppidum Rhodi, maledictis et execrationibus celebrantur, hanc ex Gentium scriptis rationem narrat: Hercules quum eo delatus esset, famemque pateretur, aratorem quendam aspexit operantem: ab eoque petere cepit, ut sibi unum bovem venderet. Enimvero ille negavit fieri posse: quia spes sua omnis colendæ terræ, duobus illis jumentis niteretur. Hercules, solita violentia usus, quia unum accipere non potuit, utrumque sustulit. At ille infelix, cum boves suos mactari videret, injuriam suam maledictis ultus est: quod homini eleganti et urbano gratissimum fuit. Nam dum comitibus suis epulas apparat, dumque alienos boves devorat, illum sibi amarissime conviciantem cum risu et cachinnis audiebat. Sed postquam Herculi divinos honores ad admirationem virtutis deferri placuit, a civibus ei ara posita est, quam de facto *βοδύριοι*, id est, bovis jugum nominavit. Ad quam duo juncti boves immolarentur, sicut illi, quos abstulerat aratori, eumque ipsum sibi constituit sacerdotem, ac præcepit ut iisdem maledictis semper in celebrandis sacrificiis uteretur, quod negaret se unquam epulatum esse jucundius. Hæc vero minorum inscriptiones de Jove et Hercule a Codice MS. Fuldano aberant. HAV.*

(i) *Histrionum litteræ. Adumbravit omnia hæc Ar-*

omnem foeditatem (a) eorum designant. Luget A Sol filium jactatum (b) de cœlo, latantibus vobis, et Cybele (c) (1) pastorem suspirat (d) fastidiosum (e), non erubescit vobis. Et sustinetis Jovis elogia (f) cantari, et Junonem (g), Venerem,

Minervam a pastore judicari. Quid, quod imago dei vestri ignominiosum caput (h) et famosum vestit? quod corpus impurum et ad istam artem effeminatione (i) productum Minervam aliquam vel Herculem repræsentat? Nonne violatur majestas et divinitas

LECTIONES VARIANTES.

(2) Et Cybele post.— non erubescit vobis *abest Paris.*

COMMENTARIUS.

nobis in fine libri V. Sed poetis tantummodo licere voluistis indignas de Diis fabulas, et flagitiosa ludibria comminisci. Quid pantomimi vestri, quid histriones, quid illa mimorum atque exoleti generis multitudo? Nonne ad usum quæstus sui abutuntur Diis vestris, et lenocinia voluptatum ex injuriis attrahunt contumeliisque divini? Notanda est lectio Rhenani latera, ut ad effeminationem productum corpus et famosam laterum inflexionem respiciat; in lib. tamen ad Nat., I, 10, leges, ut hic, histrionicas litteras.

(a) Foeditatem eorum. Amores, adulteria, rixas, et similia. Huc pertinet, quod ibidem apud Arnobium sequitur: Quod nefarium esset auditu, gentis illa genitrix Marcæ, regnatoris et populi procreatrix amans saltatur Venus et per affectus omnes meretricia vitiiis impudica exprimitur imitatione bacchari. Hav.

(b) Jactatum. Cod. Fuld. habet detractum de cœlo, quasi rideret Septimius modum etiam quo fulminatio Phaethontis figurabatur, qui machina aliqua ut in curru sublimis sursum erat evectus, ita rursus alii detraheretur et sic in terram præcipitaretur. Reliqui vero, ut et Agobard, jactatum. Hav.

(c) Cybele. Eodem tenore Arnobius ibidem: Saltatur et magna sacris compta cum insulis Mater: et contra decus ætatis illa Pessinuntia a Dindymene, in bubulci unius amplexu flagitiosa fingitur appetitione gestire. Quibus ridendi materiam præbuit Deorum ille subannator Lucianus, et quo et hoc et complura alia mutatum esse Septimium nostrum agnosco. Is ita loquentem inducit Venerem ad Cupidinem suum in Deorum dialogis: Ἀλλὰ σὺ, ὦ τολμήροτα, etc., i. e. Verum etiam, tu audacissime, ipsam Rheam, jam animum, totque Deorum matrem, ad pusionis amorem compulsisti, et ad Phrygii illius adolescentis desiderium. Eaque jam a te acta est in insaniam, junctisque leonibus, et assumptis Corybantibus, quippe qui ipsi quoque furore quodam affluti sunt, sursum ac deorsum per Idam oberrant: Hæc quidem propter Attidem ejulans, etc. Hav.

(d) Pastorem suspirat. Quod nobis eleganter ante oculos ponitur in gemma pulcherrima, quæ notanda venit habitu Endymionis pastoralis, tomo Dact. Gori. II. 498. Describit vero in insigni impostore Alexandro Lucianus in Pseudomante. Καὶ ὁ μὲν καθεύδων ὄρεται, etc., i. e. Cum hic dormiens scilicet in medio jaceret: descenderet autem in eum e lecti fastigio, tanquam e cœlo, Lunæ vicem agens, Rutilia quædam formosissima cujusdam e Cæsareæ domus præfecti uxor, quæ nimirum ut amabat Alexandrum, ita vicissim ab illo amabatur. Ad sub oculis perditissimi illius mariti tum complexus agebantur, tum oscula, idque in propatulo. Quod nisi complures fuissent tædæ, forsitan nonnulli et eorum, quæ fieri solent infra sinum, paratum fuisset. Ita vero dictum est hoc pastorem suspirat, id est desiderat, ut suspirat amorem in Diris, quæ Valerio Catoni assignantur, ibi:

Invideo vobis agri, formosæque prata:
Hoc formosa magis, mea quod formosa puella
Est vobis. Tacite vestrum suspirat amorem;

ut recte ibi observavit Lindenbrogius, nisi quod malim ex Manutii editione,

Tacite et vestrum suspirat amorem.

Longe vero aliud Lucani vi, 370.

Nec tenues ventos suspirat Anauros. Hav.

(e) Fastidiosum. Spernentem amores suos. Virgil. in fine Eclogæ II.

Invenies alium, si te hic fastidit, Alexin.

Ita enim non Alexis legi debere, nota quoque Servii indicat. Alium Alexim, alium puerum formosissimum, qui te minime spernat. Hav.

(f) Jovis elogia. Quæ vox supra a me explicata est. Arnobius loco sæpius memorato: Quin et ille in fabulis maximus ipse regnator poli, sine ulla numinis majestatisque formidine, adulterorum agere introducit partes; atque ut fallere castitatem alienarum possit familias matrum, ora immutare pellacia, et in species conjugum subditivi corporis simulatione succedere. Jovis itaque elogia sunt hi tituli: Jupiter Amphitryo, aurum vel imber aureus, pulvis vel cygnus, taurus, et quæ sunt plures furtivorum amorum ejus species. Imo recenset elogia hæc Arnobius iterum lib. VII. Ponit animos Jupiter, si Amphitryo fuerit actus pronuntiatusque Plautinus? Aut si Europa, si Leda, Ganymedes fuerit saltatus, aut Danae, motum compescet irarum? quodque ad suspirantem Attin Cybelem attinet, ibidem ait: Tranquillior, lenior, mater magna efficitur, is Atydis conspexerit priscam refrigerari ab histrionibus fabulum? (Id.)

(g) Junonem. Vide hoc judicium inter Samosatensis Luciani Dialogos. Ipsa Venus hinc occurrit ut victrix aureum ostentans malum, idque gaudendi similis inspicies. Dact. Gori. tom. II. num. 24. 77. 79. 166. 272. et in nummis Plautilla et Faustinae. Verum ipsa judicii sceua clarissime apparet ex ectypo hoc veteris gemmæ et nummo quem olim protulit Morellius. (Vid. ad Ilug. tom. frontem.)

(h) Imago dei vestri ignominiosissimum caput et famosum vestit. Hæc verba, totum histrionis caput, ipsius Dei quem repræsentabat, persona convestitum fuisse significant, quod apertissime me declarat Gabius Bassas apud Gellium, cap. 7. lib. V. Nam caput, inquit, et os cooperimento personæ tectum undique, utique tantum vocis emittendæ via pervium, et videmus in antiquis Comico exemplaribus personam in hanc omnino formam depictas. Boethius lib. de duabus Christi Nat. ubi de personæ vocabulo. Quod si acutatur antepenultima, inquit, apertissime a sono dicta videbitur. Ideirco autem a sono, quia concivitate ipsa major necesse est volvatur sonus. Ric. — Ignominiosissimum caput, et famosum vestit. Respicit scenicum apparatus et inprimis larvas quibus caput suum inserebant histriones. Illæ enim non tantum Socratem aliosque repræsentabant, ut videri potest in gemmi Gori. t. II. n. 203. 311. 509. 539. sed et ipsorum Deorum facies. Ita larva Panos spectabilis est ibidem n. 505. Ad hunc ritum etiam respicit eloquens ille Gregorius Nazianzenus Orat. Adv. Mulieres: ubi docet indignum esse honestis mulieribus furo faciem tingere. Ignominiosum legit Cod. Agobard. et pro quid, ipsum. Hav.

(i) Artem effeminatione prod. Pariter Hieronymus ad Marcellam tom. I. ep. 8. In theatralibus scenis idem histrio nunc Herculem robustus ostendit, nunc mollis in Venerem frangitur. Quem locum ut et alios Cypriani, Lactantii, Augustini adducit Elmenhorstius

constupratur (a) plaudentibus vobis? Plane religio-
siores estis in cavea, ubi super sanguinem humanum,
super inquinamenta poenarum proinde saltant dii
vestri, argumenta et historias noxiis ministrantes,
nisi quod et ipsos deos vestros sæpe noxii (b) in-
duunt? Vidimus aliquando castratum Atyen (c), illum

A deum ex Pessinunte; et qui vivus ardebat, Herculem
(d) induerat. Risimus et inter ludicras meridianorum
(e) crudelitates Mercurium mortuos cauterio (f) exa-
minantem. Vidimus et Jovis fratrem gladiatorum
cadavera cum malleo deducentem (g). Singula ista
quæque adhuc investigare quis possit? Si honorem

COMMENTARIUS.

ad illud Arnobii lib. vii. in *fœmineas mollitudines*
enervantes se viros. Coll. Mod. arcem vitiose. Scri-
ptura in MS. L. B. compendiosa videbatur velle
scenicam artem. Hav.

(a) *Plaudentibus vobis*. Ita edidit Rig. ex MS. Fuld.
ita et Cod. Agobard. Antea legebatur *laudentibus*
vobis. Exprimit hoc ita Arnob. l. iv. *Sedent et in spec-*
taculis publicis sacerdotum omnia magistratuumque
collegia, Pontifices Maximi, et Maximi curiones: sed-
ent Quindecimviri laureati, et quæ sequuntur. Cy-
prianus etiam: *Homo fractus omnibus membris, et vir*
ultra muliebrem molliem dissolutus, cui ars sit verba
manibus expedire, et propter unum nescio quem, nec
virum nec fœminam, commovetur civitas tota, ut desal-
tentur fabulosæ autiquitatum libidines. Hav.

(b) *Noxii induunt*. Vult dicere noxios illos ex more
Romanorum non tantum personas Deorum sustinere,
sed sæpe etiam in poenam ad vivum repræsentare
id quod de Diis istis fingitur, castrari, comburi.
Iluc facit illud Martialis [quem vide lib. i. 5. 7. xi.
x. 25.]

Non falsa pendens in cruce Laureolus.

Ausonius etiam alludit illuc Epist. xxxiii.

Deceptæ felix casus se miscuit arti.

Histrion saltavit qui Capaneæ ruit,

Idem qui Nioben saltavit saxeus, ut tum

Spectator veram crediderit Nioben.

In Canace visus multo felicior ipsa:

Quod non hic gladio viscera dissecuit.

(c) *Illum Deum ex Pessinunte*. Ubi primo divinitatem
adeptus est, et corpus ejus est consecratum. Histo-
riam vel fabulam vide apud Arnob. lib. v. Cod. Fuld.
Deum vestrum e Pessinunte. Rhen. Allen. Hav.

(d) *Herculem*. Arnob. lib. iv. *Nec non et illa proles*
Jovis a Sophocle in Trachiniis Hercules pestiferi tegmi-
nis circumretitus indagine miserabiliter edere inducitur
ejulatus, violentia doloris frangi, atque in ultimam ta-
beam diffuentium viscerum maceratione consumi. Idem
lib. vii. *Indignatio relanguescet Alcideæ, si tragædia*
Sophoclis, cui Trachiniæ nomen est, Euripidis aut Her-
cules actitetur? Merito itaque irrisus a Lactantio lib.
i. c. 9. *Hunc homines Deum putant. Sed Philoctetes*
ejus hæres non putavit, qui facem supposuit arso, qui
artus suos et nervos cremari ac dissolvi vidit, qui ossa
ejus ac cineres in Oeta monte sepelivit. Itaque false
irridetur ab Æsculapio in Dialogis apud Lucian. et
frustratur priori loco, ut serius mortuus. Lucianus
ipse ita Æsculapium inducit: *Εὖ λέγεις, etc.*, i. e.
Recte dicis, quoniam et inuisiones tuas curavi, quando
paulo ante ascendisti ad nos semiustulatus, corpore
utrimque corrupto et perditio, et a tunica ista, et post
etiam a flamma. Litem dirimit Jupiter jubens priori
loco accumbere Æsculapio non ut prius Deum fac-
tum; sed ut πρότερον ἀποθανόντα. Hav.

(e) *Meridianorum crudelitates*. Non erat hi legitimi
gladiatores, sed fere ii qui ex spectaculo matutino et
bestiariis reliqui facti erant, quibus, quanvis bestias
evasissent, tamen missio non dabatur, inter se enim
committebantur post prandium ad internecionem
nudi ad mortem concursuri, nefandum humanis ocu-
lis spectaculum, meritoque a Seneca exagitatum. De
his vide Lipsium in egregio illo opusculo, quod in-
scripsit Serm. Saturnal. l. ii. c. 15. et Leonard.
Angustin. in Gemm. Antiq. tom. i. N. 167. et 168.
ubi tales exhibere putat. Ex hoc vero unico Tertul-
liani loco possumus colligere, quod si vel nulli vel
pauci ex matutinis depugnatoribus superfuissent, talia

in cadaveribus etiam fuisse perpetrata. Hav.

(f) *Mercurium mortuos cauterio examinantem*. Jovis
fratrem cadavera cum malleo deducentem. Et Mercu-
rio et Diti, seu Plutoni, virgami tribuunt Poetæ. Ani-
mas autem ille deducebat; iste cadavera. Itaque per
jocum et risum, qui Mercurium induerat, mortuos
explorabat virga ferrea candenti, hoc illi cauterium,
excitandis animarum reliquiis, languentibus fortean
et pigris. Qui vero Plutonem, cum virga quidem
incedebat, sed armata malleo, quo facilius contun-
deret, si quid animæ latentis in illis gladiatorum a
pugna recentium cadaveribus inter eundum forte re-
bellaret. Malleum et clavam Græci *πάσσον*, vocant et
μάστιγας, etc. Ric.

Cauterio examinantem. Quæ partes Mercurio da-
bantur, quia illius erat defunctorum animas ad tristia
tartara mittere, quod dogma ut Pythagoricum etiam,
sed restrictius, recenset Laertius in Vita ejus: *Τὸν δὲ*
Ἑρμῆν, ταμίαν εἶναι τῶν ψυχῶν καὶ διὰ τοῦτο Πομπία λέγεσ-
θαι, καὶ Πελοπόν, καὶ Χρόνιον, ἐπειδὴ περ οὗτος εἰσπύμπει, etc.,
i. e. *Mercurium porro animarum quæstorem esse, atque*
ideo Ductorem dici, Janitorem et Terrenum, quod is ex
corporibus, et ex terra, et mari animas immittat, et pur-
as quidem atque purgatas in excelsum ducat, impuras
vero illis ne appropinquare quidem, neque invicem sibi ip-
sais, cæterum vinciri a Furiis insolubilibus noxiis. Plu-
rimi vero omnium animarum curam Mercurio dica-
runt. Lepidum exstat Epigramma lib. 2. Anthol. Ni-
carchi in Zopyrum medicum, enumerat enim animas
aliquot quas ille sub tristia tartara misit, nihilque mi-
rum dicit, quoniam ut Mercurius caduceo et talaribus
instructus, eos quos curandos suscepit, ad inferos de-
ducit:

Κηρύκειον γὰρ ἔχων ἔλδινον, καὶ κλιστὰ πέλδρα,
ὡς Ἑρμῆς κατὰ τοὺς θεραπευομένους.

At vero quoniam

Corpora viva nefas Stygia vectare carina,

Mercurius prius cauterio an recte essent mortui exa-
minare introducebatur. Aldus *cauterio*. Hav.

(g) *Jovis fratrem*. Illustrat hunc locum lib. Ad Nat. i.
10, ubi ita concepitur. *Quod Dis Pater, Jovis frater*
gladiatorum exequias cum malleo deducit, quod Mer-
curius, in calvitio pennatulus, in caduceo ignitulus, cor-
pora examinata jam mortemve simultantia e cauterio
probat. Unde patet extrematatem caducei ignitum et
candentem huic crudelitati inservisse: ut et recto
deducere esse retinendum contra Junium qui vult di-
ducere, quod et probabat Scaliger. Et hinc intelligi
potest clausula illa mimi et gestus histrionis, demon-
strato senatu, illud pronuntiantis apud Sueton. in Ne-
rone cap. 39. *Orcus vobis ducit pedes*. Licet enim di-
duceret forsitan illa cadavera Pluto contundendo virga
sua malleata, tamen prius pedibus arrepta deduce-
bat. Credo scenam ideo repræsentatam, quia finge-
bant nihil nostri nisi tenues umbras quasdam et simu-
lacula.

Modis pallestia miris.

permanere ad Orcum. Jam vero Pluto cum malleo fuit
introducitur, qui tam diu nitida et saginata ista gla-
diatorum corpora, præsertim si animæ quid a caute-
rio Mercurii fuisset excitatum et latentis spiritus ap-
pareret, tunderet, atque, ut aurifabri metalla, didu-
ceret, donec nihil nisi trama figuræ, ut cum Persio
loquar, reliquum esset, quod expedit Plutonium
suum regnum subire posset. Vir Doctus qui locum
hunc corrigere vult in operosissimo Antiq. Rom.

(Douze.)

inquietant divinitatis, si majestatis vestigia obsole-
tant (1), de contemptu ntique censentur, tam eorum
qui ejusmodi factitant, quam eorum quibus factitant.
Sed ludicra ista sunt. Cæterum si adjiciam, quæ non
minus conscientiæ omnium recognoscent, in templis
adulteria (a) componi, inter aras lenocinia tractari,
in ipsis plerumque ædituorum et sacerdotum taber-
naculis, sub hisdem vittis et apicibus et purpuris,
lure flagrante libidinem expungi (b): nescio, plusne
de vobis dii vestri, quam de Christianis querantur.
Certe sacrilegi de vestris semper apprehenduntur.
Christiani enim templa nec interdiu norunt; spolia-
rent forsitan ea et ipsi, si et ipsi ea adorarent. Quid
ergo colunt, qui talia non colunt? Jam quidem intel-
ligi subjacet veritatis esse cultores, qui mendacii non
sint: nec errare amplius in eo, in quo errasse se
recognoscendo cessaverint. Hoc prius capite, et om-
nem hinc sacramenti nostri ordinem haurite, reper-
cussis ante tamen opinionibus falsis.

CAPUT XVI.

ARGUMENTUM. — *Ostendimus jam, quem Deum, et quo-
modo illum colant Christiani, antea accingit se ad
convellendas opiniones de isto cultu falsas: de capite*

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rig. et Hav. e cod. Fuld.*: majestatis fastigium ad-
solent, uti etiam scriptum est in lib. I. ad Nat. cap. 10.
extr.

(2) *Rhen., Ald., Barreus, Gangæus*: Nam qui-
dam, etc.; *Gelen., Fr. Junius, la Cæda*: jam ut quidam;
Hæverc. et Rig.: Nam et quidam (ed. a. 1754. Nam et qui-
dem). *Hæverc.* Nam, ut quidam somniasitis, caput — no-
strum, hanc — ejusmodi inseruit. *Fr. Junius*: Judaismo

scilicet asinino, de cruce, de sobe, de facto isto
Numine biforni, quod inscribatur ONOKOITIS.
Hæc omnia non sine risu morsuque diluit, inque illos
ipsos accusatores magis quadrare ostendit. quo pacto
sibi viam ad demonstrationem religionis nostræ purgat.

Nam, ut quidam, somniasitis caput asininum esse
deum nostrum (c). Hanc Cornelius Tacitus suspi-
cionem ejusmodi inseruit (2). Is enim in quinta
Historiarum suarum bellum Judaicum exorsus ab
origine gentis, etiam de ipsa tam origine, quam de
nomine et religione gentis quæ voluit argumentatus
(3), Judæos refert (4) Ægypto expeditos (d),
sive, ut putavit, extorres (5), in vastis Arabiæ
locis aquarum egentissimis, cum siti macerarentur,
onagris, qui forte de pastu potum petitori aestima-
bantur, indicibus fontis usos ob eam gratiam consi-
milis bestiæ superficiem consecrasse. Atque ita inde,
opinor, præsumptum, nos quoque ut judicæ reli-
gionis (6) propinquos, eidem simulacro initiari. At
enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum
loquacissimus (e), in eadem historia refert Cnæum
Pompeium, cum Hierusalem cepisset, propterea que
templum adisset speculandis judicæ religionis arca-

inseruit. Sed antiquiorem verborum distinctionem retinui-
mus, quo facto v. hanc non delendum est, ut voluerunt
Heinrichus et Ritter, sed in sevit pro inseruit scri-
bendum.

(3) Argutus Jun.

(4) Infert Paris.

(5) Exterminatos Hævercamp.

(6) Religionis abest Parisin.

COMMENTARIUS.

Lexico, infelicem adhibet medicinam, quoniam non
contulit Tertulliani Librum ad Nationes, nec constanti
MSS. lectioni attendit. Hav.

(a) In templis. Expressit hoc quoque Minucius p. 28.
Ubi autem magis a sacerdotibus, quam inter aras et de-
lubra conducuntur stupra, tractantur lenocinia, adulteria
meditantur? frequentius denique in ædituorum cellulis,
quam in ipsis lupanaribus flagrans libido defungitur. Vi-
de ibi Elmenhorstium, et notis ejus adde hoc Ovidii
lib. 1. de Arte amandi versu 77.

Nec fuge Niliacæ Memphisica sacra Juvencæ.
Multas illa facit, quod fuit ipsa Jovi.

Scilicet ut idem ait lib. III. 635.

Cum sedent Phariæ sistris operata Juvencæ?

Quoque sui comites ire vetentur, eat?

Cum fuget a templis oculis bona Diva virorum?

Præterquam si quos illa venire jubet.

Nota vero orationis gradationem a templis ad aras, ab
aris ad tabernacula ædituorum, inde ad ipsum sacrum
habitum sacriæ administrationem, dum data puris
quasi manibus thura ardent in foculo. Nota est histo-
ria Clodii, qui uxorem Cæsaris in sacris Bonæ Dæ
vitavit, nec dissimile factum, propter quod Dei ira
contra familiam Eli accusa est, narratur I. Samuelis
II. 22. Hav.

(b) Libidinem expungi, i. e. perfici, consummari. De
Tiberio Suetonius in Vita ejus c. XLIV. Fertur etiam
in sacrificando quondam captus facie ministri, acerram
præferentis, nequisse abstinere, quin poenæ vixdum re
divina peracta, ibidem statim seductum constupraret,
simulque fratrem ejus tibicinem. Hav.

CAP. XV. — (c) Caput asininum. Præclara et docte
congesta videri hoc loco apud interpretes Taciti pos-
sunt quibus addendus Lydius de Re Milit. lib. II.

in fine capitis secundi. Pro ejusmodi Cod. Fuld. hu-
jusmodi. Hav.

(d) Ægypto expeditos. In libro ad Nationes scrip-
serat, Judæos refert in expeditione, etc.; et in Glossis,
Expeditio dicitur ἔξοδο; εἰς πόλεμον In aliis, ἔξοδο; ἐκ-
δημητικῇ στρατιᾷ. Hic tamen expeditos Ægypto Ju-
dæos dicit, quasi de tristic Ægyptiorum jugo libe-
ratos: non extortes aut exules, ut putavit Tacitus.
Ric.

(e) Mendaciorum loquacissimus. Quod non mirum ubi
de Judæis agit, cum omnes, quotquot sunt, in ista
historia cœciverint, et eadem erroris chorda ober-
raverint, lege Tacitum et Justinum, et ridebis. In
caussa erat nos Judæorum, de quibus ipse Tacitus V.
Histor. c. 5. Sed adversus omnes alios hostile odium.
Separati epulis, discreti cubilibus. Liberius Juvenalis
Sat. XIV. versu 101.

Romanas autem soliti contemnere leges,
Judaicum ediscunt, et servant, ac metuunt jus;
Tradidit arcaeo quodcumque volumine Moses,
Non monstrare vias, eadem nisi sacra colenti:
Quæsitum ad fontem solos deducere verpos.

Quare ridiculum et intolerabile illud quod la Cæda
Tacito afflinxit, quasi in multiloquium ejus dixerit
Sidonius:

Qua pompa Tacitus, nunquam sine fine loquendus:

ubi quum Varroni, Sallustio, Plauto conjungatur, vel
cæco appareat laudes ejus contineri, et legendum:
sine laude loquendus. Quanquam de omnibus scripto-
ribus ita pronuntiat Vopiscus in Aureliano. Nemo
scriptorum, quantum ad historiam pertinet, non est ali-
quid mentitus, in quo Livius, in quo Sallustius, in quo
Cornelius Tacitus, in quo denique Trogus, manifestis
erroribus convincuntur. Inter quos Tacitum quidem
ab utriusque Vopisci et Tertulliani calumnia acriter,

nis, nullum illie reperisse simulacrum (a). Et utique si id colebatur, quod aliqua effigie repræsentabatur, nusquam magis quam in sacrario suo exhiberetur, eo magis, quia nec verebatur (1) extraneos arbitros (2) quanquam vana cultura. Solis enim sacerdotibus adire licitum (b), et conspectus cæterorum velo oppanso interdicebatur (6). Vos tamen non negabitis, et jumenta omnia et totos cantherios cum sua Epona (4) (c) coli a vobis. Hoc forsitan improbamur (3), quod inter cultores omnium pecudum bestiarumque, asinarii tantum sumus. Sed et qui crucis nos

religiosos putat (6), consecrandus (d) noster erit. Cum lignum aliquod propitiatur, viderit habitus, dum materię qualitas eadem sit; viderit forma, dum id ipsum dei corpus sit. Et tamen quanto distinguitur a crucis stipite Pallas (e) Attica, et Ceres (f) Pharia (7), quę sine effigie rudi palo et informi ligno prostat (8)? Pars crucis est omne robur, quod erecta statione (g) defigitur; nos, si forte, integrum et totum deum colimus. Diximus originem deorum vestrorum a plasticis de cruce induci (h). Sed et Vic-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Veretur *Jun.*
- (2) Arbitros *abest Par.*
- (3) Oppanso *Paris; alii, oppanso* intercedebatur.
- (4) *Rhen. alitque* : Hippona; *cf. ad Natl. I, 11.*
- (5) Improbandum *se Semler.*

- (6) Consecratus Paris. Consecratus Wouw. Jun.
(7) Rhen., Her. et Senter. : farrea; Rig. et Hav. Pharia, nam in codd. Faria, Fariam, Farina.
(8) Prostat Paris.

COMMENTARIUS.

large, et ex professo defendit eloquentissimus Muretus Oper. tom. I. Orat. 14. Recte vero idem Cerda observat argutiam nostri cum Tacitum illum ut loquacissimum et lingue minimæ continentis denotet, secus ac ipsum nomen præ se fert. IIav.

(a) *Nullum illuc reperisse simulacrum. Quod verum est vel ipsa cecitate teste. Unquamne quis gentiliū majus de Mose et judaica religione, primisque illorum institutoribus ausus est proferre testimonium quam hoc est? δίκαιοι πρὸ πάντων καὶ θεοσεβῆς ὡς ἄλλῳθῶς ὄντες, justi et vere religiosi.* Verba sunt Strabonis, ex libro ejus XVI. Cujus testimonium de Mose et cultu Numinis ibidem præcedit, in hunc modum : *Μωσῆς γάρ, etc., i. e. Nam Moses unus ex Ægyptiis sacerdotibus, cum partem quandam regionis haberet, ac moleste ferret præsentem statum, inde huc commigravit, multis eum comitantibus, quibus divina cordi erant. Affirmabat enim docebatque, Ægyptios non recte sentire, qui bestiarum ac pecorum inuignes deo tribuerant, itemque Afros, nec Græcos, qui Diis hominum naturam affingerent. Id vero solum esse Deum, quod nos et terram et mare continet, quod cælum et mundum et rerum omnium naturam appellamus, cujus profecto imaginem nemo sanæ mentis alicujus earum rerum quæ penes nos sunt similem audere effingere. Proinde omni simulacrorum effictione repudiata, dignum ei templum ac delubrum statuendum, ac sine aliqua figura colendum.* ΠΑΥ.

(b) *Solis enim sacerdotibus*. Notanda sunt quæ de Simili Orientali templo et sacrorum ritu scribit Lucianus in Dialogo de Syria Dea p. 901. in quo cum sanctius conclave atque interiore thalamum esse narravit, addit hæc: Εἰς μὲν οὖν τὸν μέγαν νηὸν πάντες εἰσέρχονται, εἰς δὲ τὸν θάλαμον οἱ ἱερεῖς μόνον. οὐ μὲν τοι πάντες ἱερεῖς, ἀλλὰ τοὶ μέλιστα ἀγχιθεοὶ τὲ εἰσι, καὶ τοῖσι πᾶσι εἰς τὸ ἱερὸν μίκτηρα δεσπαινέι; i. e. Itaque in magnam ædem ingrediuntur omnes: in thalamum soli sacerdotes, nec tamen omnes, sed qui ad Deum proxime accedunt, et quibus omnis in templum cura impenditur.

HAV.

(c) *Cum sua Epona*. Sic habent veteres membranæ, non solum Tertulliani, sed etiam Minucii Felicis, et Apulei; sic et lapides antiqui; denique apud Juvenalem legimus — *jurat Solam Eponam et facies olida ad præsepia pictas*. Hæc tam fatua vulgus induxit, simul et vocabula prave indidit. Illud obiter dixerim, in Minucio legendum videri. *Vos et totos asinos in stabulis cum vestra bella Epona consecratis*. In cod. Reg. Bib. vetustiss. legitur, *Cum vestra vel Epona. Ric.* — Legunt nonnulli *Hippona*, sic apud Minutium; censerem tamen cum Rigaltio legendum *Eponam*, est autem inquit Juvenanis scholiastes, *dea mulionum*. Id omne ex Plutarcho patet, in parallelis, καὶ ἄνθρωποι Εἰποναι· ὅτι δὲ ἡ ὁσὶ; πρὸς τοὺς ποιοῦμεν ἵππων. **LE XI.**

B (d) *Consecraneus*. Non male emendat Junius, *con-*
sacraneus. Ita enim clare scriptum fuit in lib. Ad
Nat.; ita aliquot inscriptiones apud Gruterum, ut 48.
6. 867. 5. SACRANEA DEÆ CERERIS. Ita quoque
Capitolini locus est legendus *consecranei*, non *con-*
cranei, ubi Maximini verba ad milites refert. Denique
ut recte emendat vir illustris Car. du Fresne, Ano-
nymus Barenst in Chron. an. 1048. *Rebellavit*
Tornikei cum Makedonis, et Botazzi consecraneo suo
perrexit Constantinopolim, ut faceret se Imperatorem.
Pro *consecraneo*. Ed. Ald. noster erit. Rhén. *consecta-*
neus. HAV.

(c) *Pallas Attica*. Quæ Græcis Ἀθηναῖη. Sed quam hac forma prostitisse nemo hactenus docere potuit, certe interpretes Septimii nostri ignorare se profitentur. Puto autem innui illam, quæ a Græcis Ἐργάνη dicta est, ejus simulacrum ex lapide quadrato (quales fere lapides, ut in Atheniensium Mercurii videre est, rudiores in longitudinem aliquam desinebant) memorat solus Pausanias, insignis Græcicarum antiquitatum, vindex, in Arcadiciis, hisce verbis: Εἰσι δὲ ὑποκαταθέντι ὀλίγοι θεοὶ παρεχόμενοι δὲ καὶ οὗτοι στήματα τετραγώνων. Ἐργάται δὲ ἔστιν αὐτοῖς ἐκκλησίαι, Ἀθηναὶ τε Ἐργάνη, καὶ Ἀπόλλων Ἀργυεὺς, i. e. Pausillum descendentibus Dii se ostendunt et quadratis lapidibus, cognominantur vero Ergatai, seu Operarii: Minerva Ergane, et Aggeus Apollo. Illa ipsa, cuius meminit Plutarchus περὶ Τύχης, ubi nescio cujus iambi:

ΒΑΤ' εἰς ὁδὸν δὴ, παῖς ὁ χεῖρ' ἀνέλας
Οἱ τὴν Διὸς γοργόνων Ἐργάνην στατοῖς
Διανοῖσι προστρέψασθε :

i. e. *Procedite vos turba operaria qui manibus victum
quæritis qui Deam Gorgoniam Ergamen canistris colitis.*
Et subjungit : τὴν γὰρ Εργάνην καὶ τὴν Ἀθηνᾶν αἱ τέχναι
πάρειδρον ἔχουσιν. *Ergamen enim, quæ et Minerva est,*
D *artes patronam sortitæ sunt.* ΠΑΥ.

(f) *Ceres Pharia*. Quamvis contemnenda sunt, quæ nonnulli afferunt ex *Æliano* et nummis pro *Cerere Farrea*, quibuscum facit *Meursius*, tamen altera lectio melior longe, vel inde quod confirmetur ab optimo *MS. Fuld.* nec *Minucius* aliam agnoscat, nec ipse denique *Tertullianus* in libro ad *Nationes* i. *Quod si de hoc differentia intersedit, quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica, et Ceres Pharia, qua sine forma, rudi palo, et solo staticulo ligni informis dedicatur, quæ postrema ita lege cum magno Saluasio ad Solin. p. 94. MS. L. B. Farina, ut dubium sit an voluerit Fariam dicere an Farinaceam. Ilav.*

(g) *Erecla statione defigitur*. Adv. Judæos cap. x. vel xi. *Nam et in antenna navis, quæ crucis pars est, extremitates cornua vocantur. unicornis autem medio stipata palus.* НАВ.

(h) *Aplastis de cruce.* Lectio Mod. Coll. in cruce, potest etiam comma poni post *vestrorum*. Diximus Deo-

torias adoratis (a), cum in tropæis cruces intestina A bus diis (c) præponit. Omnes illi imaginum suggestus sint tropæorum (1). Religio Romanorum tota cas- in (d) signis (2) monilia crucum (e) sunt. Siphara- trentis signa veneratur (b), signa jurat, signa omni-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Haverc. emend.* cum in eis cruces int. sed tr. *Sed maluerim singula vocabula ita transponere, ut legatur:*

Sed et vict. ador. in tropæis, cum cruces int. sint trop. (2) In signis *emendat Lips. Ep. Qu. V, 15.*

COMMENTARIUS.

rum vestrorum origine supra, inquit; et quam habent originem? a plastis de cruce induci, ibi: quod simulacrum non prius argilla deformat cruce et stipiti superstructa? in patibulo primum corpus Dei vestri dedicatur. c. xii. ubi vide quæ notavimus. Sed vulgata is bona quæ dicit, Deos vestros diximus, cum formantur a plastis, de cruce incipere. Ad Nat. i. 12. *plasta autem lignum crucis in primo statuit, quoniam ipsi quoque corpori nostro tacita et secreta linea crucis situs est.* Ibidem: Si igitur in genere Deorum crucem originem colitis, Ald. a plaustris, pessime. Scaliger emendat didicimus. Hav.

(a) Sed et Victorias adoratis. Quod certe ridiculum, cum ita venerantur arma victorum hostium. Et tamen ut rem indubiam ponit in lib. Ad Nat. i. 12. *Ad manifesta jam, ita lege, non at. Victorias, ut numina, et quidem angustiora quanto lætiora, veneramini: Contignatione quid melius extollant, cruces erunt intestina, quodammodo tropæum.* Victoria ipsius signum una cum tropæis aliquando in nummis conspiciuntur, ut in nummis Hostilii et Aurelii, aliorumque. Hav.

(b) Signa veneratur. Sequitur in Coll. Mod. *signa adorant.* Vocat ideo Tacitus propria legionum Numina. lib. i. Annalium c. 19. Quin non ornabant tantum, de quo mox Auctor, sed ut Deorum imagines inungebant etiam. Quod ut barbarum et molle detestatur Plinius Hist. Nat. lib. xiii. c. 3. *Maxime tamen mirum est, hanc gratiam penetrasse et in castra. Aquilæ certe ac signa, pulverulenta illa et custodiis horrida: inunguntur festis diebus: utinamque dicere possemus, quis primus instituit.* Ita est, nimirum hac mercede corruptæ terrarum orbem devicere aquilæ. Hunc ritum, ut notum sane, cum multis demonstrent Interpretes, tum docet insignis locus Sozomeni Eccl. Hist. i. i. c. 4. ubi de Labaro *Σημεῖον δὲ τοῦτο τιμωτάτον, καθότι αἱ τοῦ βασιλέως ἡγεσθαι, καὶ προσκυνεῖσθαι νενομιστοὶ κατὰ ἑρασιωτῶν.* i. e. Hoc signum venerabile maxime, quia et principem antecedere, et adorari etiam a militibus solebat. Videndus Lipsius ad Tacitum qui de cultu, religione et forma eorum agit lib. iv. de Re Mil. Rom. cap. 3. 5. 9. et Causum Tom. x. A. R. p. 1528. Unde aquila insistentis aræ vel fulmini occurrit inter duo signa apud Gortæum ii. 44. et i. 161. et 122. et notabili cultu apud Seguin p. 109. de quo mox. Hav.

(c) Omnibus Diis. Nihil aliud innuit Auctor, quam milites facilius sacra omnia et profana polluerent, quam militare sacramentum fallere. Eodem modo infra c. xxvii. Citius denique apud vos per omnes Deos, quam per unum Genium Cæsaris pejeratur. Lælius ad Scipionem apud Livium lib. xxxvi. in certamine de corona murali inter Q. Trebellium et Sex. Digitum: Stare hinc Legionarios milites, hinc classicos, per omnes Deos paratos jurare magis quæ velint, quam quæ sciant vera esse, et obstringere perjurio non se solum suumque caput, sed signa militaria et aquilas sacramentique religionem. Vocem signa hic neglexit Rhenanus. Hav.

(d) In signis. Palmaria hæc est emendatio Lipsii Epist. Quæst. i. v. ep. 15. quam omnino inspicias velim. Antea inepte legabatur insignes. Sed insignis illa Coll. Mod. quoque in signis, quod tamen editiones Rigaltii neglexerunt. Hav.

(e) Monilia crucum. Pulcherrimus est locus Greg. Nazienzei Orat. i. In Julianum: *Τοιμὴ δὲ ἤδη καὶ κατὰ τοῦ μεγάλου συνθήματος, etc.* i. e. Quin eo quoque audaciæ prorupit, ut adversus magnam illud vexillum præceps ferretur. Loquitur de labro, cruce insignito, de quo Prudentius contra Symmachum i. 48.

Christus purpureum gemmato textus in auro
Signabat labarum: clypeorum insignia Christus
Scripserat.

Quod simul cum cruce magnifice et cum insigni pompa exercitum ducit, in sublimē evectum, quod laborum solvendorum vim habet, ab eoque apud Latinos nomen trahit, principatumque, ut ita dicam, in reliqua omnia vexilla tenet, tam quæ Imperatorum imaginibus, atque expassis texturis in varis tinctionibus litterarumque picturis illustrantur quasque gestiunt, quam quæ horrendis draconum hiatibus super summas hastas elatis involantia ac per tractum contextis squammis distinctos ventilata, jucundissimum simul et formidolosum spectaculum oculis præbent. Hinc venuste intelligas quare pulchritudini Sponsæ horrorem signorum militarium addat Salomon Cant. vi. 10. Imo quod Tertullianus hic ait, *monilia crucum*, est sane dictum pulchre, et quod Sacras Litteras etiam juvare potest. *Suggestus* imaginum vocat Noster parvas sive clypeolos qui in orbem signis appendebantur, ita aut multa essent gradationes, altiores depressioresve, velut tabulata et circuitus in turribus visuntur, in illis depictæ erant imagines imperatorum qui consecrati et inter divos relati erant, vel etiamnum adhuc imperabant, ut ex Lipsiano loco de Vitellii imagine liquet, nam hoc etiam incunctis aureis et argenteis fiebat, ut passim adhuc ex inarmoribus et picturis et gemmis, etc., videre est. Adeoque magnifica et regia est illa computatio, quæ in elaboratissimo Salomonis Epithalamio occurrit cap. iv. 4. *Sicut turris Davidis collum tuum, ædificata ad propugnandum, mille clypei protenduntur ab ea, omnes parvæ heroum.* Ita enim locus iste verti debet, ubi mire errant interpretes. Non enim teretem tantum rotundamque altitudinem in collo amata suæ laudat, sed in hac comparatione ab ornatu etiam describit et commendat, quod nempe sicut turris Davidis, cum stant undique validi protectores in transtris, per orbem fulgentibus clypeis cincta nitet, ita pretiosa monilia ingens decus nativæ pulchritudini addant. Qualis apud Lucanum *formam fucata nocentem*, lib. x. versu 140.

Plena Maris Rubri spoliis, colloque comisque
Divitias Cleopatra gerit, cultuque laborat.

Non itidem Catonis Marcia, cujus

Baltheus haud fluxus gemmis adstrinxit amictus,
Colla monile decens,

apud eund. lib. ii. 362. Eadem opera, dum aliud ago, explicabo superioris Cantic. c. vii. 5. *Caput tuum super te, ut mons Carmelus, lemniscus comæ tuæ purpureus, rex ligatus est in ejus suggestis;* ita Latine dicas. Græci vocant, *πλοκάμους*. Hesychius exponit, *κοινῶς τῶν τριχῶν πλεγμαίων*, i. e. *cincinnos capillorum, qui digitis crispantur.* Quomodo Juno sese ornat Jovem illectura in anorem sui apud Homerum Iliad. 5. versu 176.

ἰδὲ χαίτας
Πεπλεγμένη, χειρὶ πλοκάμους ἐκλεψε φαινοίς,

i. e. et pectens crines, manibus cincinnos disposuit pulchros. Ita Noster imaginum suggestus. Hisce locos Statii et Juvenalis possis addere, notos omnibus. Non perinde ille Nazianzeni, qui Invectivam suam in mulieres ita orditur: *Cavete, o mulieres, ne caput vestrum nothitis et adulterinis crinibus, tanquam turribus quibusdam munitis, mollia colla e scopulis delicate ostentantes;* scripsimus vero *crucum non crucium, secuti MSS. Fuld. et L. B. et lib. Ad Nationes. Suggestus vero illi*

(1) illa vexillorum et cantabrorum (a) stolæ crucum (b) sunt. Laudo diligentiam, goluistis nudas et incultas cruces consecrare. Alii plane humanius et verisimilius Solem credunt deum nostrum (c). Ad

A Persas, si (2) forte, deputabimur (licet solem non in linteo (d) depictum adoremus) habentes ipsum ubique (3) in suo clypeo (e). Denique inde suspicio, quod innotuerit nos ad orientis regionem (f)

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rhen.* : Sypara illa vex. et candelaborum, etc.

(2) *Sic. Paris.*

(3) Utique *V. C.*

COMMENTARIUS.

imaginum ut monialia crucum egregie apparent, in nummo Tiberii quem vulgavit clariss. Seguinus inter Select. Num. p. 109. quemque modo, ubi de aquila sermo erat exhibuimus. Cui simillimi duo, quorum alter Germanici Cæsaris est, occurrunt apud Illustr. Spanh. de Usu et Pr. Num. p. 120. Imo ab his diversus apud eundem p. 558. in denario Gentis Valeriæ.

Hav.

(a) *Cantabrorum.* Ita et Minucius, et Noster rursus ad Nationes, quare frustra litigant Viri docti, mutando vel in *candes labarorum*, ut Scaliger, vel *cantabrorum*, vel *candelaborum*, vel *labarorum*, ut alii et Barr. et Aldus, cum fuerit vexilli genus cujus nominis origo ignota est, quæ forsitan ad Persas, Romanos vel Hispanos non magis referri potest, quam ad ipsos Afros, qui quoniam multa cum Hebræis communia vocabula habuerunt, vocem habuerunt forsitan similem Persico *Kanath* vel Hebr. *Kendes*, quæque magis hisce cantabris appropinquaverit. Inveni quoque apud posteriores inter vexilliferos recenseri *cantabrios*, ut docet me Dom. du Cange ex l. 2. C. Th. de Collegiat. *Sypara* passim editiones, sed recte Rig. *Sypharant* Cod. Fuld. et Agobard. quod et vult L.B. ubi *Sifara. Id.*

(b) *Stolæ crucum sunt.* Quod belle oculis sese exhibet in nummis quibusdam, qui passim inveniri inter Arschothanos possunt, Augusti aureus, ubi egregie crucis apparet figura, Argenteus Maxentii, ubi aquilæ figura stolæ intexta conspicitur. Constantis item argenteus ipsam labari sed christiani et sacro nomine insignitam ostendit formam. *Id.*

(c) *Deum nostrum.* Juvenal. de Judæis, quos cum christianis confundebat :

Nihil præter nubes et cœli numen adorant.

Unde Noster infra cap. xxiv. *Colat alius Deum, alius Jovem, alius ad cœlum supplices manus tendat : alius ad aram fidei, alius, si hoc putatis, nubes numeret orans, alius lacunaria.* Hav.

(d) *In linteo depictum.* De cultu Solis apud Persas multa Interpretes, quibus digna addi sunt quæ collegit ampliss. Brissonius in libello de Regno Persarum lib. ii. c. i. Pro diverso vero cultu diversus habitus depicti Solis erat, quod disco ex memorabili loco Flavii Vopisci in Vita Aureliani, cui inter alia et hoc prodigium futuri imperii obvenisse observat : *Datus est ei præterea, quum Legatus ad Persas isset, qualis solet Imperatoribus dari a Rege Persarum, in qua insculptus erat Sol eo habitu quo colebatur in templo in quo mater ejus fuerat sacerdos.* Itaque verba in *linteo depictum*, non tantum de vexillis Persarum accipio, sed de quibuscumque tabulis et lino in quibus Numen illud depictum intra templi sui mœnia ab illis colebatur. Apud Ægyptios certe varia forma Sol pingebatur, infans, puer, juvenis, vir, senex, ut notat Macrobius lib. i. Sat. xviii. Cujus verba sunt : *Hæ autem ætatum diversitates ad Solem referuntur, ut parvulus videatur hiemali solstitio qualem Ægyptii proferunt ex ægypto die certa : quod tunc brevissimo die veluti parvus et infans videatur : exinde autem procedentibus augmentis æquinoccio vernali similiter atque adolescentis adipiscitur vires, figuræque juvenis ornatur. Postea statuitur ejus ætas plenissima effigie barbæ solstitio æstivo ; quo tempore summum sui consequitur augmentum. Exinde per deminutiones dierum veluti senescenti quarta forma Deus figuratur.* Sed et Pæones Solem colere Maximus Tyrius scribit Ora. l. xxxviii. Solisque simu-

lacrum apud illos esse discum brevem perticæ supra longissimæ affixum. Quod ipsum in Trajani Decii aureo nummo exhiberi suspicatus est Hemelarius, illo scil. cui inscribitur PANNONIÆ. Hav.

(e) *Ubique in suo clypeo.* Locus notabilis, quemque cum priores interpretes non intellexissent la Cerdæ primus recte non ad Persas, sed ad ipsos christianos pertinere demonstravit. Sed et a nobis lucem accipere non dedignabitur. Nam in illo assentiri doctissimis viris la Cerdæ et Rigaltio non possum, quod per voces in *clypeo suo* ipsum solis orbem, quasi clypeum Dei, ut vocat Ovid. Metam. xv. 192. intelligit : nam cœlum hic intelligi debet, in cuius orbe præter lunam stellasque minores, insignis Sol eminere. Quot ipsum cœlum, quasi dimidia sua parte clypei imaginem referens poetico artificio clypeo Achillis insculpens Homerus, solem etiam in eo non neglexit. Versus ejus sunt Il. 2. versu 483.

Ἐν μὲν γὰρ τῷ ἐκείνῳ, ἐν δ' οὐρανῷ, ἐν δὲ θάλασσῃ
Ἡλιὸν τ' ἀδύμαντα, σιδήρῳ τε κληθῆναι,
Ἐν δὲ τὰ τεύχεα πάντα τὰ τοῖς τ' οὐρανὸς ἱστεινόμενα.

i. e. *In eo quidem (scito Vulcanus) terram effinxit, et cœlum, et mare, solemque indefessum, lunamque plenam, syderaque omnia, quibus cœlum coronatum est. Et quæ sequuntur, in compendium collecta ab Ovidio Metam. xiii. versu 110.*

Nec clypeus vasti cœlatus imagine mundi.

C Jam tibi *clypei* vocabulo cœlum occurrit in antiquissimis illis Ennii versibus ex Iphigenia Enripidis, quos reliquit nobis latinissimus Varro in melio fere lib. vi. de L. L.

Quid nocti videtur! In altisono
Cœli clupei temo superat
Stellas, cogens sublime etiam
Atque etiam noctis iter.

Hic multam noctem ostendere vult a temonis motu, inquit Varro. Quare suspiciendi veniunt hi duo nummi Trajani et Alexandri Imperatorum, in quibus Sol et Luna cum duodecim zodiaci signis in clypeo quasi cœli insculpti apparent. Denique hinc patet, non *utique*, quod vult Wouffverius, sequiturque in editione sua Rigaltius, sed *ubique* quomodo cum alii MSS. tum etiam Agobard. exhibet, legendum esse. Quia inquit Septimius, non illum solem in tabella aliqua suspicimus manu hominis depictum, sed ipsum Dei digitum, in suo loco, et ubique terrarum, quoniam ubique lucet. Imo *ubique*, inquam, legendum est, quod ipsa Luciani verba docere possunt; quem quidem ego deprehendi mirabiliter Septimio nostro in multis placuisse, impietatem et blasphemias excludo. Ille itaque de Dea Syria p. 90. hanc rationem reddit, cur ibi aliis Diis effigiat Solis et Lunæ imagines non reperiantur : *Αἴτιοναί, ἰνὸν κί, τοῖσι μὲν ἄλλοις θεοῖσι, θεοὶ ἐμμεναι ἔδονα ποιεῖσθαι : οὐ γὰρ σπέρμα ἐρρανεῖα πάντι τὰ εἶδεα. Ἡέλιος δὲ, καὶ σιληναὶη πάμπαν ἐκέρχεται, καὶ σπείας πάντες ὁρροῦσι, πολὺ οὖν αἰτὴν ἔκαστου γίνεσθαι, τοῖσι ἐν τῷ ἡέρι φαίνονται :* i. e. *Cæteris quidem diis fas esse aiunt simulacra facere, quorum species non sunt omnibus conspicuæ. Sol autem et Luna plane sunt manifesti, illosque nemo non videt. Quorsum igitur eorum cum in aere apparent effigiem effinxissem?* De cælatura clypeorum præter ea quæ in digressionibus ad hunc auctorem Heraldus habet, videri potest promissuscondus antiquitatis et omnis litteraturæ elegantioris liber Jo. Alberti Fabricii, qui inscribitur Bibliographia Antiquaria p. 562. Hav.

(f) *Ad orientis regionem.* Exstat de hoc ritu singula-

precari. Sed et plerique vestrum affectatione aliquando et cœlestia adorandi ad solis ortum labia vibratis (a). Æque si diem solis lætitiæ indulgemus, alia longe ratione quam de religione solis (b), secundo loco ab eis sumus (c), qui diem Saturni otio et victui (d) decernunt, exorbitantes et ipsi a Judaico

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quidam *Par.*

(2) *Infrustrandus la Cerda.*

(3) *Rhen., Her., Gangnæus* : Ononychites ; codd. Bong.

COMMENTARIUS.

ris disputatio Jac. Thomasi Lipsiæ edita 1670. Vide-
rique possunt Cosmas Indopleustes v. p. 202. Menar-
dus et alii, quos citat Jo. Alb. Fabricius Bibliogr. An-
tiquæ. pag. 361. Quod vero Gentiles etiam ad cœlum
susceperint, et orientem versus precati fuerint, cum
alii multi, tum docere potest Kippingius, p. 178 et
180. Hav.

(a) *Labia vibratis.* Tacito murmure. Horat. Epist. 1.
16. 60.

Jane pater, clare, clare cum dixit, Apollo,
Labra movet, metuens audiri, pulchra Laverna,
Da mihi fallere, etc.

Sed satis multa la Cerda, ut et de Persis Brouerius
de Adorat. Vet. P. 195. et 199. diligens vir et erudi-
tus. Hav.

(b) *De religione solis.* Ita restitue, non religione S.
idque auctoritate optimi Fuldensis, de religione ut su-
pra de justitia, de sapientia et sæpissime apud Nos-
trum pro propter sapientiam, vel ob justitiam. Non
vero gravati sunt christiani hoc nomen mutuatum li-
cet ab Ethnicis, in istius diei appellatione retinere,
quoniam, ut Ambrosius scribit Serm. LXI. in ea die
Salvator veluti Sol oriens, discussis inferiorum tenebris,
luce resurrectionis emicuit. Hav.

(c) *Secundo loco.* Dicit septimius nos solem, ut
Persæ faciunt, colere evinci non posse inde, quod
status precantis Christiani ad orientem sit conversus
(quod obtinebat in prima Ecclesia, quia Soli orienti
comparatur Christus, Malach. iv. 2. inde etiam supre-
ma die appariturus in judicio, ut putabant). Nec inde,
quod is dies qui festus est nobis, soli sit sacratus
apud gentes. Quod forsitan stulte suspicarentur, quo-
modo in jocularium erratum Tacitus incidit de Saturno
cogitans Hist. v. c. 4. Alii honorem eum Saturno hu-
beri, seu principia religionis tradentibus Idæis, quos
cum Saturno pulsos, et conditores gentis accepimus;
seu quod e septem sideribus, quis mortales reguntur, al-
tissimo orbe et præcipua potentia stella Saturni feratur:
ac pleraque cœlestium, vim suam et cursum septimos per
numeros conficiant. Quod vero, jam sequitur, secundo
loco ab eis sumus, qui diem Saturni, etc. Id etiam egre-
gie sale satyrico aspersum est. Tangit enim, non Ju-
dæos, ut passim sibi persuaserunt Interpretes, sed
ipsos hic gentiles, qui ita a majorum institutis dege-
neraverant, ut nulla gens esset, quorum ritus non
decerpta aliqua portione suos fecissent, ut pulcre de-
monstrat Gothofredus in notis suis pereruditus ad
Tertulliani librum Ad Nat. quem virum sane doctum
non pluris passim fieri indignor. Operæ pretium erit
apponere hic locum ex lib. Ad Nat. quia inde hic Nos-
ter intelligi debet. Ibi lib. i cap. xiii. Vos certe estis
quis etiam in laticulis septem dierum solem recepistis,
ex diebus ipsorum prælegistis, quo die lavacrum
subtrahatis, aut in vespem differatis, aut otium et
prandium curetis : Quod quidem facitis exorbitantes et
ipsi a vestris ad alienas religiones : Judæi enim festi,
Sabbata et cœna pura, et Judaici ritus lucernarum, et
jejunia cum azymis, et orationes littorales quæ utique
aliena sunt a Diis vestris. Quare, ut ab excessu rever-
tar, qui Solem et diem ejus nobis exprobratis, agnoscite
vicinitatem : non longe a Saturno et Sabbatis vestris su-
mus. Quod itaque ibi dicit agnoscite vicinitatem, etc., id

(e) more, quem ignorant. Sed nova jam dei nostri
in ista civitate proxime editio publicata est, ex quo
(1) quidam in frustrandis (2) bestiis mercenarius
noxius (f) picturam proposuit cum ejusmodi inscri-
ptione : DEUS CHRISTIANORUM ONOKOITHS (g) (3).

LECTIONES VARIANTES.

et Lugd. : Onochotasis ; cod. Vatic. : Onochorsites ; codd.
Agob., Put. Fuld. et Lugd. alter : Onochotius ; Rig. : Ono-
choetes ; Hav. : Onokoitis.

COMMENTARIUS.

hoc loco ita exprimi secundo loco ab eis sumus. Nam quod
ad lectionem MS. Agobardini attinet, in quo Ebreis
legitur, illam probare non possum, nec ulli, speciosa
licet primo intuitu, ut puto, placebit. Hav.

(d) *Otio et victui.* Hoc quidem vitio Judæis daba-
tur a gentibus, quomodo certe violasse sua sacra tan-
quam sibi non Deo vacarent, sæpe ille summus eorum
Legislator per Prophetas suos est questus. Juvenalis
Sat. v. versu 106.

Sed pater in causa : cui septima quæque fuit lux
Ignava, et partem vitæ non attigit ullam.

Ex eodem forte Tacitus Hist. v. 4. Septimo die otium
placuisse ferunt ; quia is finem laborum tulerit, dein
blandiente inertia septimum quoque annum ignaviae da-
tum. Sed hic ad gentes ipsos pertinet ad quos refe-
renda et illa Persii Sat. v. versu 18.

At cum

Herodis venere dies, unctaque fenestra
Dispositæ pinguem nebulam vomere lucernæ,
Portantes violas, rubrumque amplexa catinum
Cauda natat thynni, tumet alba fidelia vino.

Nam certe ipsi gentiles aliquot dies, quasi ex Ju-
daico ritu otio transigebant, nihil nisi victum curan-
tes, Id in lib. Ad Nat. dixit, quo die lavacrum subtra-
hatis, aut in vespem differatis, aut otium et prandium
curetis. Seneca, Josephus contra Apionem et Clemens
Alexandrinus idem tradunt. Hav.

(e) *A Judaico more.* Depravatum censet locum Go-
thofredus, vultque illud a deleri. Non assentior. Hic
enim sensus est : Quid cavillari nos gaudetis, quasi
diem solis hilari et voluptate diffuentes transigamus,
pedem vestrum premimus, non longe absumus a vo-
bis, vos enim ipsi diem Saturni qui nostrum præcedit,
a Judæis, quos non intelligitis, recepto more, lætiori
gulæ et inertiae dicatis, ita a majorum moribus et
institutis, peregrinos ritus invehni noluerunt, non tan-
tum discedentes, sed et exorbitantes a vero Judæorum
scopo, qui quietem illa die, non inertiam exigit. Nam,
ut est in lib. Ad Nat. Judæi isti dies sunt festi, sabbata
et cœna pura, et Judaici ritus lucernarum, et jejunia
cum azymis, et orationes littorales, quæ utique aliena sunt
a Diis vestris. Hav.

(f) *Mercenarius noxius.* Nec Gothofredi placet in-
terpretatio, nec Rigaltii, multo minus aliorum. Pri-
mus noxium pro obnoxio capit. Secundus non bona
fide ait versatum, quia toties dentes bestiarum elu-
serat, ideoque noxium. At quid simplicius quam in-
telligere talem, qui cum nullam habuisset necessita-
tem pugnandi cum bestiis, inter noxios illis non ad-
dictus, tamen lucelli cupiditate, mercede pacta, ipso
se laniste tradiderat. Pugnam cum bestiis vero ele-
ganter frustrationem dicit, quoniam audacis illius ar-
tis maxima pars erat impetum bestiarum eludere.
Noxii Cod. Agobard. quasi ad Gentes pertineat, quos
noxios vocet, quod non puto. Hav.

(g) *DEUS CHRISTIANORUM ONOKOITHS.* Mon-
strum hoc vario deformarunt monstra lectionum.
Nonnullæ editiones onochotitis, quod Baptista Pius
emendat, in ononychites reformans, placuitque id
Barreæ, Pamelio aliisque. Hariolatur tamen adhuc
ononychotitis, ab asino, ungue et aure sic dictum, vel
ononychotitis Annot. Post c. xix. Juvius ex MS. Vatic.

Is erat auribus asininis (a) altero pede ungulatus (b) librum gestans, et togatus. Risimus et nomen et formam. Sed illi debebant (1) adorare statim

A biforme numen (2), quia et canino et leonino capite commistos (c), et de capro et de ariete cornutos (d), et a lumbis lircos, et a cruribus (e) ser-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Debuerant *Haverc.*

(2) Nomen *Paris.*

COMMENTARIUS.

mauvult *Onocorsites*. Denique Rigaltius edidit *Deus christianorum Onochoetes*. *Is erat*, etc. Qui quoque in notis *onocoitis* explicat quasi ex asino et homine conceptum, optime. Itaque in textum recepinus. Vult enim illam lectionem clare MS. Lugd. Bat. in quo legi *Onochoitissis erat*. Et Aldin in quo *Onochoitis erat*, ut et ipse præstans Codex Agobard. in quo clare *Onochoitis*. *Is erat*, etc. Denique MS. Fuld. qui male tamen ita distinguit: **DEUS CHRISTIANORUM Onochoites is erat**. Unde putaret forsitan quis vocem *Onochoites* non pertinere ad inscriptionem ipsam a scurra inditam, sed esse explicationem quam ipse Tertullianus adjungat, eam quoniam Græce uno vocabulo apte expresserat, ob Latini sermonis egestatem pluribus circumscribere coactus, nisi mox adderet, *Risimus et nomen et formam*. Verbum tamen *ονοχοιτης*, quod Latinis, ut mos olim descriptoribus, representabatur, nusquam illo sensu apud græcos scriptores invenias ut solum ex asino et alio animali conceptum notet, sed quidem concumbentem asino, ut *παπαχοιτης* dicitur qui uxori suæ concumbit, et *ἀποχοιτης* vel *ἀχοιτης* quæ marito latus legit, sed invenitur tamen simile apud LXX. Interpretes, qui voce *χοιτης* pro prole, sæpius usi sunt, unde explicat Grotius locum Pauli ad Romanos c. ix. versu 10. Ἀλλὰ καὶ Πέλεικα ἐξ ἑνὸς χοιτῆν ἔχουσα ἰσαὰκ τοῦ πατρὸς ἡμῶν. Qui ipse locus nondum satis perspectus mihi videtur: illud enim ἐξ ἑνὸς non refero ad Isaacum, ut fit passim, absurdum enim in tam casta conjugē Rebecca peregrinam opem cogitare, sed ad congressum maritalē, ipsum concubitum; et certe inde augetur vis argumentationis Apostolicæ qui de sterili hactenus Rebecca agens, notat illam uno congressu gemellos in utero concepisse, ut omnem superfœtationem excludat, de qua agit Hippocrates in libro de Diæta et quam Medicorum filii norunt. Imo multo magis ut ostendat Jacobum et Esavum uno utero progressos, uno eodemque tempore conceptos et editos, dissimillimam tamen fortunam apud Deum invenisse. Adeo verissimum illud Persii est sano sensu receptum Sat. vi. versu 18.

Geminis horoscope varo

Producis genio.

Præterea vox *ἰσαὰκ* non referenda est ad ἐξ ἑνὸς, sed ad *Πέλεικα*, ut ita comma ponatur ante et *ἰσαὰκ*, quasi esset scriptum *Πέλεικα, ἰσαὰκ τοῦ πατρὸς ἡμῶν ἐξ ἑνὸς χοιτῆν ἔχουσα*, i. e. *Rebecca, uxor patris nostri Isaac ex una congressione prolem* [quam binam laudat in sequentibus] *quum suscepisset*. Hunc itaque Deum fictum ex habitu corporis quasi *ονοχοιτην* denotavit scurra Judæus, turpi quasi mœcha progenitum, qualis ferina libido apud Juvenalem Sat. vi. versu 330.

Si nihil est, servis incurritur, abstuleris spem
Servorum, veniet conductus aquarius, hic si
Quæritur, et desunt homines: mora nulla per ipsam,
Quo minus imposito clunem submittat asello.

Tale quid in Pasiphaes fabula ad vivum representata spectasse ausos Romanorum oculos, sub impurissimis belluis Nerone et Domitiano, auctores Sueton. cap. xu. Martialis. l. 5. Hav.

(a) *Auribus asininis*. Unde Petronius in epigrammate:

Judæus licet et porcino numen adoret,
Et cilli summās advocet auricularas.

Ita emendavit Pithæus pro *καλλὸς* *θως* apud Hezychium. Hominem fere talem describit Martialis Epigr. vi. 39.

Hunc vero acuto capite, et auribus longis,

Quæ sic moventur, ut solent asellorum,
Quis morionis filium neget Gurthæ?

Sunt insignes duo loci apud Epiphanium contra Gnosticos l. i. hæresi 26. *ἡσὶ δὲ τὸν Σαβαώθ οἱ μὲν, θένου μορφήν ἔχουσιν, οἱ δὲ χοίρου.* i. e. *Deum Sabaoth alii asini formam, alii porci habere dicunt.* Et paulo post: *Ἐκ τοῦ τοῦ γὰρ ἡσὶ τὸν Ζαχαρίας, etc.*, i. e. *Ex hac enim causa inquit Zacharium occisum in templo, quoniam visionem vidit, et ex timore volens narrare visionem, oris obturationem pertulit. Vidit enim, inquit, in hora suffitus saceret, hominem quemdam stantem, asini formam habentem, et quum egressus esset, ac dicere vellet: vobis! quem adoratis? obturavit ipsius os ille qui visus est ab ipso in templo, ut loqui non posset. Quum vero aperiret os suum ut loqueretur, tunc revelavit ipsis, et occiderunt ipsum.* Hav.

(b) *Altero pede angulatus*. Cur non utroque, prout in auriculis? mixturam hominis enim reliquum corpus docere potuit. An respexit Empusam? Fuit enim spectrum Hecates meridianæ hoc nomine, altero pede ut homo incedens, altero ut asinus. Docent Philostratus lib. ii. et iv. De Vita Apollonii Tyanæi. Scholiastes Apollonii Rhodii ad lib. iii. Argonaut. Etiam Aristophanes in Ranis, ubi Xanthus et Bacchus ad Inferos descendunt. Act. i. Sc. vi. καὶ βοῶντων θάτερον, i. e. *alterum crura asininum*, ubi doctus Scholiastes spectrum illud explicans inde vocari dicit *δυόκων*; i. e. *altero pede asinum*. Idem Scholiastes appellat *δυοκελίδες* crura asinino ad Concionat. non longe a fine. Ipsam illam Empusam conspicer ex Aristophanis descriptione inter Gemmas Gori. Dact. tom. ii. n. 41, quam, ut puto, hactenus Viri Docti ibi denotari non intellexerunt. Hav.

(c) *Commixtos*. Quod captavit olim jam Porphyrius in subtilissimo scripto suo de Abstin. ab Animal. lib. IV. docens quodlibet animal cum homine olim assumptum ad simulacrorum compositionem, veluti cum humano corpori facies avis cujuscumque, aut leonis jungeretur, atque inde nefas tale quid edere, aut manducare. Hav.

(d) *Ariete cornutos*. Lucan. lib. IX. de Jove Lybico

Stat cœtior illic

Jupiter, ut memorant, sed non aut fulmina vibrans
Aut similis nostro, sed tortis cornibus Ammon;

ita lege ex optimi MS. emendatione. Reliqui sunt Panes, Satyri, Cynocephali, Mithræ. Adde Spanhemium de Usu et Præst. Num. p. 349. Hav.

(e) *A cruribus serpentes*. An innuit Palladis crimen Vulcani filium Erichthonium? de quo multa Lactantius l. 1. c. 17. cuique *apportectum draconem* affligit Ovid. Met. 11. 563. Quem per serpentem ad pedes Minervæ Phidiacæ innui putat Pausanias. Cui ob originis sublimitatem et factorum claritatem templa et ære signaque erecta fuerint, quamvis de illo nihil legisse memini, ut Deo culto. Tamen id fieri potuit, cum etiam Euripides noiet in ejus honorem mansisse morem Atheniensibus mulierculis, ubi regnavit, ut parvulos aureis serpentibus orneant. Verba ejus sunt in Ione:

ὅθεν Ἐρεχθίδης καὶ
Νόμος τίς ἐστιν, ὅρσιον χρυσόδατος
Τρίκων τίνα.

Hunc sculptura quadam innui apud Gori. Dact. tom. ii. n. 489. putant nonnulli. sed magister meus Gronovius, vir summus, rectius ad gigantem serpentipedem pertinere docuit. An potius innuit Serapim? cujus caput est in postico Antonini Pii, corpore serpentino cum multis spiris, quibus spicam involvit

pentēs, et planta (a) vel tergo alites (b) deos receperunt. Hæc ex abundanti, ne quid rumoris irrepercussum (1) quasi de conscientia præterissemus. Quæ omnia, conversi jam (2) ad demonstrationem religionis nostræ, repurgavimus (3).

CAPUT XVII.

ARGUMENTUM. — *Deum verum, qui omnia fecit, cujus, et naturam describit, Christianos colere asserit: hujus notitiam et agnitionem naturaliter homini insitam docet, ita ut magnitudinem ejus, bonitatem, benignitatem, auxilium et justitiam non ignoret, inque cælis agere, non in terra, credat.*

Quod colimus [nos] (4), Deus unus est; qui totam molem istam cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum, verbo, quo jussit, ratione, qua disposuit, virtute, qua potuit, de nihilo expressit, in ornamentum majestatis suæ: unde et Græci nomen mundo *κόσμον* accommodaverunt. Invisibilis est (5), etsi videatur; incomprehensibilis, etsi per gratiam representetur; inæstimabilis, etsi hu-

manis (6) sensibus (c) æstimetur; ideo (7) verus et tantus est. Cæterum quod videri communiter, quod comprehendi, quod æstimari potest (d), minus est et oculis quibus occupatur, et manibus quibus contaminatur, et sensibus quibus invenitur. Quod vero immensum est, soli sibi notum est. Hoc est quod Deum æstimari facit, dum æstimari non capit (c). Ita (8) eum vis magnitudinis et notum hominibus objicit et ignotum. Et hæc (9) est summa delicti (f) nolentium recognoscere, quem ignorare non possunt. Vultis ex operibus ipsius tot ac talibus, quibus continemur, quibus (10) sustinemur, quibus oblectamur, etiam quibus exterremur, vultis ex animæ ipsius testimonio comprobemus? Quæ licet carcere corporis pressa, licet institutionibus pravis (g) circumscripta, licet libidinibus ac concupiscentiis evigorata, licet falsis diis exancillata (11), cum tamen respiscit, ut ex crapula, ut ex somno (h), ut ex aliqua valetudine, et sanitatem suam (12) patitur (i), DEUM nominat, hoc solo nomine, quia proprio

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Impercussum Paris.
- (2) Conversari jam Jun.
- (3) Repurgabimus Paris.
- (4) Nos abest Paris.
- (5) Et si Paris.
- (6) Sensibilis Paris.

- (7) Adeo Fran.
- (8) Subjicit Sum.
- (9) Est delet Paris.
- (10) Quibus sustinemur abest Paris.
- (11) Exancillata Jun.
- (12) Et add. Paris.

COMMENTARIUS.

recensente Montfauconio in Diario Italico p. 443. An vero draconem illum cum humano capite? qualem depictum in nummo quodam Amphipolitarum, vidisse se memorat Ill. Spanhem. de Usu et Pr. N. p. 174. quemque ibidem p. 181. in Nicomedie nummo sub Caracalla signato a Tristano vulgatum docet: eundem scilicet quem describit Lucianus in Pseudomanti, et cujus jam a tempore Antoninorum magna sub Glauconis nomine, divinitatis, apud imperitum vulgus, fama erat. Cui fere cuncta applicari possint, nullum aliud Numen video quam Mithræ, de quo Deo egit singulari opere Ph. a Turre. Etiam apud Gortæum in Abraxeis semper fere anguibus comitatur, capite etiam leonino ut videre est. Eminent vero icones, quas publicavit et contemplatus est antiquitatis studiosissimus Bernh. de Montfaucon in Diario Ital. p. 198. Hav.

(a) A planta. Mercurium innuit Cyllenium illum, qui

pedibus talaria necit
Aurea, quæ sublimem alis, sive æquora supra,
Seu terram rapido pariter cum flamine portant;

Apud Virg. IV. Æn. versu 244. Id.

(b) Tergo alites. Cupidinem intelligit et agmen Amorini, ipse *πτερύεις ὅσον θρῆς*, sicut pennipolens avis circumvolat, describente matre apud Moschum Etyl. 1. Horum omnium plenior notitiam dabit spectatæ eruditionis vir Math. Broeuerius qui de Diis Alatis syntagma promisit in præfatione ad libellum de Adorationibus Veterum. Id.

CAP. XVII. — (c) Humanis sensibus. Tacitus V. Hist. *Judæi mente sola, unumque Numen intelligunt. Profanos, qui Deum imagines, mortalibus materiis, in species hominum effingant.* Facit huc locus. Pauli ad Ephesiosc. V. versu 17. *Διὰ τοῦτο μὴ γίνεσθε ἄρρητοι, ἀλλὰ συνίετε τί τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου.* Hav.

(d) Minus est. Pulcherrima oratio, qua docemur nolle nimis altum sapere, cum sibi arcanorum suorum solus conscius sit Deus, nobis ex iis quæ revelavit et secundum ea (Taciti verbis utar) gloria obsequii sola relicta sit. Imo inde gloriam futuri ævi præstantiamque perfectioris naturæ nostræ deducit Apostolorum

coryphæus, quod plenior et perspicacior Dei notitia nobis sit seposita. Ita enim ille I. ad Corinth. XIII. 12. *Βλέπομεν γὰρ ἀρτί δι' ὀφθαλμοῦ ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἀρτί γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγινώσκω καθὼς καὶ ἐπεγνώσθη.* Hav.

(e) Capit. Ita græcissat Noster sæpe. De Spect. c. III. *Generaliter dictum intelligamus, cum quid etiam specialiter interpretari capit.* Adv. Marc. I. V. c. 10. *animale dici capit. capit est ἐνδέχεται* ut recte la Cerda. Hav.

(f) Summa delicti. *Ἀνακεφαλαιώσεις*, redactio in summam, breve compendium, ita potius explico, quam ut alii, summum delictum. Hav.

(g) Institutionibus pravis. Multa bona docte Interpretes congresserunt ad hanc capitis partem; sed omnino animadvertendum est nihil tam ab Nostro spectari, quam pulcherrimam illam Gebetis tabellam, ubi hæ prave Institutiones, quibus homo circumscribitur, i. e. fallitur, sunt *Δόξαι, Opiniones*, et *ψευδοποιεῖαι*, falsi nominis eruditio. Poetæ, Oratores, Dialectici, Musici et quicumque ibi recensentur. Libidines et concupiscentiæ ibi *ἐπιθυμίαι, καὶ ἡδοναί, Cupiditates et Voluptates* appellantur. Tandem ex crapula resipiunt ii, quibus in afflictis rebus forte *Μετάνοια, Pœnitentia* sit obviam, quæ illis comites dans alias Opiniones et Cupiditates *εἰς τὴν Ἀληθείαν Παιδαίειν*, ad Veram eruditionem perducit. Quem libellum cum hisce conferre, si quis dignetur, operæ non pœnitebit. Statim Aldus et concup. non vero ac; sed non est tanti. Hav.

(h) Ex somno. Prosper Sentent. lib. ex Augustino c. CCXY. Sic sunt, qui colunt idola, quomodo qui in somnis vident vana. Si autem evigilet anima ipsorum, intelligit a quo facta sit, et non colit quod ipsa fecit. Idem Lucianus in Bis Accus. p. 323. *Καὶ ὥσπερ ἐξ ὕπνου βαλὼς ἀνεγερόμενος, etc.*, i. e. Ac velut e profundo somno experrectus, cum se aspicebat quo pacto esset affectus, tum vitam anteactam damnabat, et rubor ille ex temulentia coortus deflorescebat, evanescebatque: ipse autem præ pudore eorum quæ fecerat, erubescerebat. Hav.

(i) Et sanitatem suam patitur. Mirabar potitur

Dei veri : DEUS MAGNUS, DEUS BONUS, et QUOD DEUS A DEDERIT, omnium vox est. Judicem quoque contestatur illum, DEUS VIDET, et DEO COMMENDO, et DEUS MIHI REDDET. O testimonium animæ naturaliter christianæ (a)! Denique pronuntians hæc, non ad Capitolium, sed ad cælum respicit. Novit enim sedem Dei vivi; ab illo, et inde descendit.

CAPUT XVIII.

ARGUMENTUM.— *Istum Deum, non contentum insita sui hominibus notitia, aberrantes verbo et scriptura docere voluisse ostendit: itaque prophetas misisse Spiritu divino inundatos, qui populum suum de se suoque cultu et potentia edocerent. Hæc, quoniam prærogativa erat Judæorum, hebraicum requirebant linguam; sed quoniam jussu Ptolemæi in græcam linguam monumenta ita versa erant, facile adiri posse, tanta quidem veritatis vi coruscantia, ut qui legerit vel audierit, etiam credere cogatur.*

Sed quo plenius et impressius tam ipsum dispositiones ejus et voluntates adiremus, instrumentum adjecit litteraturæ, si qui velit de Deo inquirere, et inquisito invenire, et invento credere, et credito

deservire. Viros enim justitia et innocentia dignos deum nosse et ostendere a primordio in sæculum emisit spiritu divino inundatos, quo prædicarent Deum unicum esse, qui universa condiderit, qui hominem de humo struxerit; hic enim est (1) verus Prometheus; qui sæculum certis temporum dispositionibus et exitibus ordinaverit; exinde qui signa (b) majestatis suæ judicantis ediderit per imbres, per ignes (c); qui demerendo sibi disciplinas determinaverit, quas ignoratis aut deseritis (d); sed et observantibus (2) præmia destinavit, ut qui (3) producto ævo isto judicaturus sit suos cultores in vitæ æternæ retributionem, profanos in ignem æque perpetuum et jugem, suscitatis omnibus ab initio defunctis, et reformatis et recensitis, (e) ad utriusque meriti dispunctionem. Hæc et nos risimus aliquando. De vestris fuimus (f); sunt, non nascuntur christiani (g). Quos diximus (4) prædicatores, prophete de officio præfandi (5) vocantur. Voces eorum itemque virtutes (h), quas ad fidem divinitatis edebant, in thesauris litterarum manent, nec istæ nunc latent. Ptolemæorum eruditissimus (i), quem

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Non est *Franeq.*
(2) Observationibus *Paris.*
(3) Producto *Fran.*

- (4) Dicimus *Jun.*
(5) Prophetandi *Paris.*

COMMENTARIUS.

Rigaltio in editionibus placuisse, sed postea vidi Priorii esse, quod forsitan habet a Latinio, sed patitur etiam Codex L. Btt. et editi omnes. Pro et mavult dum Latinus, Fuld. MS. delet. Pati vero et de re læta et adversa dicitur, ut Græcum, quod imitari voluit, πάσχει. Suam hic emphasi non caret, sed est ut contrario et tristiori sensu in notissimo illo dictum,

Quisque suos patimur manes,

apud Virgil. lib. VI. In Codice Agobard. est *paschitur*, quod probare non possum. Hav.

(a) *Naturaliter Christianæ.* De Testim. Animæ c. 1. Sed non eam te advoco (animam) quæ scholis formata, bibliothecis exercitata, academiis et porticibus Atticis partiam sapientiam ructus. Te simplicem et rudem et impolitam, et idioticam compello, qualem habent, qui te solum habent etc.

CAP. XVIII. — (b) *Exinde qui signa.* Locus varie ab doctis interpretibus sollicitatus, prout apud Wouwerium, La Cerdam, aliosque videre est. Pamelius, MS. Lugd. Bat. Agob. Herald. et denique Rhenanum, *Exinde quæ signa majestatis suæ judicantis ediderit p. i.*, etc.; quomodo etiam Ald. nisi quod is habet *indicanis*. Rigalt. melius, *Exinde qui s. m. s. judicantis ediderit. Barr. majestati suæ vindicandæ*, quod sequitur Wouwerius. Optimus Fuldanus : *majestatis suæ ediderit, judicando ediderit.* Unde apparet lectionem eam voluisse : *Exinde qui signa majestatis suæ ediderit, judicando per imbres*, etc. Forsitan legendum, *Exinde qui signa majestati suæ vindicandæ ediderit, judicando per imbres*, etc. Dicit hic *exinde*, etc., quod cap. XIX. et mox *ultricem iniquitatis illius ævi vim cataclysmi.* Hav.

(c) *Per imbres.* Respicit judicium primi mundi, et pœnam Sodomæ: quæ duo plane ita conjunguntur etiam a Petro, Epist. II. 2. 5. 6. καὶ ἀρχαίου κόσμου ὅσα ἐπέλαστο, ἀλλ' ὁ γένος Νῶε δικαιοσύνης κήρυκα ἐρύλαξε, κατακλυσμὸν κόσμου ἀσεβῶν ἐπέλαξε. Καὶ πόλεις Σοδὼμων καὶ Γομόρρας τεράσας καταστροφῇ κατέκρινεν, ὑπόδειγμα μέλλοντων ἀσεβῶν τιθεμένης. Hav.

(d) *Quas ignoratis aut.* Rectissime ita Rigalt. Per-

peram alii, *quæ ignoratis et deseritis*, vel *quibus ignoratis aut deseritis*. Aut enim ignorarunt gentes disciplinas has, ut verbum Dei Judæis suis traditum, aut deseruerunt; illas scilicet non tantum, quas ex mundi opificio et mirabili rerum omnium ordine colligere debuerant, prout hinc argumentatur Apostolus Paulus Act. XVII. 27. collato c. XIV. 16. 17. quod Moses Israeli inculcat. I. V. c. 17. 49. docens prærogativam ipsorum, quos sibi per se ipsum docendos assumpserat Deus, reliquis populis cælum, solem, lunam, stellas distribuens, ut ita per longas demum ambages ruditer tantum notitiam Deitatis ejusdam haberent; sed et, quod hic præcipue respicit, jam sibi etiam per Novi Testamenti indulgentiam oblatas. Hav.

(e) *Recensitis.* Cod. Fuld. *recensis*. Quod sequitur *dispungere a re numinaria est sumptum*, tabulisque accepti et expensi. Unde et illa locutio Apoc. III. 5. μὴ ἐξελθῶ τὸ βιβλίον αὐτοῦ ἐκ τῆς βίβλου τῆς ζωῆς. Hav.

(f) *De vestris fuimus.* Diogenes Laërtius de Diogene Cynico. Ille exprobranti sibi, quod aliquando falso pecuniam signasset, ἴδ' ἔπειτα, inquit, χρόνος ἐκείνος δὲ ἤμην ἐγὼ τοιοῦτος ὅποιος εἶναι οὐκ ὀπίσθ' ἔγωγε, i. e. *tempus fuit quum talis eram, qualis tu modo: qualis autem ego modo sum, nunquam tu eris.* Hav.

(g) *Fiunt, non nascuntur.* De Anima c. 4. Fieri enim, non nasci soles christiana. Nam christianos non facit generatio, sed regeneratio, secundum Augustin. I. III. de peccat. Mer. et Rem. c. 9. scilicet aliter ac poetæ, qui nascuntur, non fiunt. Exstat ad dictum hoc Tertulliani commentariolus Matth. Zimmermanni Lipsiæ 1662. 4. Hav.

(h) *Virtutes.* De moribus intelligunt interpretes, cum potius miracula per illos edita, quæ passim virtutes in S. S. audiunt, innuantur. Mox pro ad fidem ed. Ald. Herald. et Rhen. *ad finem*, male. Hav.

(i) *Ptolemæorum eruditissimus.* Hæc si vera scriptura est, quomodo hactenus omnes editiones præ se ferunt, innuere vult totam Ptolemæorum gentem studiis valde fuisse deditam: quomodo omnis etiam Cæsarum stirps a Julio descendens satis litterata fuisse traditur. Et certe non tantum imperii formator

Philadelphum supernominant, et omnis litteraturæ sagacissimus (a), cum studio bibliothecarum (b) Pisistratum opinor, æmuleretur, inter cætera memoriarum, quibus aut vetustas aut curiositas aliqua ad famam patrocinebatur, ex suggestu (c) Demetrii Phalerei (d) grammaticorum tunc probatissimi, cui præfecturam mandaverat, libros (e) a Judæis quoque postulavit, proprias (f) [scilicet] atque vernaculas litteras, quas soli habebant. Ex ipsis enim et ad ipsos semper prophetæ peroraverant, scilicet ad

A domesticam Dei gentem ex patrum gratia. Hebræi retro, qui nunc Judæi; igitur et litteræ Hebrææ, et eloquium. Sed ne notitia vacaret, hoc quoque Ptolemæo a Judæis subscriptum est, septuaginta et duobus interpretibus indultis, quos Menedemus quoque philosophus providentiæ vindex (o) de sententiæ communionem suscepit. Affirmavit hæc vobis etiam Aristæas. Ita in Græcum stylium ex aperto (g) monumenta reliquit. Hodie apud Serapæum (h) Ptolemæi bibliothecæ cum ipsis Hebraicis (h) litteris exhiben-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Scilicet delet Jun. Haverc.

(2) Exaperto Haverc. exaperta coni Sciopp.

COMMENTARIUS.

Ptolemæus Lagi, etiam Regis et Imperatoris sui Alexandri res gestas litteris consignavit, unde profecisse se Arrianus testatur, sed in qua nomen regum defecit vel fœmina Cleopatra cognitione linguarum strenue fuit inbuta. Aliam tamen lectionem suppeditat codex Fuld. *Ptolemæus [quem Philadelphum supernominant] eruditissimus rex et omnis, etc.*, ita Scioppius corrigit quod ibi vitiosum *rexit omni*. Hujus fuit præceptor Sitrato philosophus, donatus ab eo LXXX. talentis. Diogenes Laertius in Vita Sratonis.

Hav.

(a) *Sagacissimus*. Hoc epiphonemate ex vero illud ornatum, innuens quasi canem venaticum omnes angulos bibliothecarum, quæ in Græcia et alibi exstabant, perscrutasse, ingentemque inde prædam asportasse. Athenæus quoque de illo lib. XII. p. 536. *παίδειας, εἰ τις ἄλλος, καὶ αὐτὸς ἐπιμεληθεὶς*; i. e. *litteraturæ, si quis alius, studiosissimus*. Qui eundem summo elogio. *πάντ' ἀριστον*, i. e. *undiquaque optimum*, lib. V. cap. 5. et lib. XII. *πάντων σεμνότερον γινόμενοι τῶν δυναστῶν*, i. e. *omnium principum gravissimum appellat*. Eundem virtutibus regis supra omnes ætatis suæ superiorumque sæculorum principes nobilem, prædicat Philo Judæus lib. II. de Vita Mosis. Hav.

(b) *Studio bibliothecarum*. Quas pater ejus Lagides comportare Alexandriam cœperat. Persuasus ab Aristotele vel instituto ejus motus Strabo lib. XIII. *Ὁ Ἀριστοτέλης, πρῶτος ἂν ὦν ἵσμεν, συναγαγὼν βιβλία, καὶ διδάξας τοὺς ἐν Ἀλεξάνδρῃ Βασιλέως Βιβλιοθήκης συντάξεν*, i. e. *Aristoteles primus omnium, qui nobis sunt noti, Bibliothecam composuit, idque Ægypti reges facere docuit*. Ægyptiorum vero studium, ut omnis sapientiæ avidum, ita etiam Bibliothecarum, commendat lib. II. cap. 49. Diodorus Siculus, ubi narrat Osymandiam antiquissimum Ægyptiorum Regem, præter monumenta alia condidisse Bibliothecam, super cujus limen præscribi jussit *ΠΥΧΝΟΣ ΙΑΤΡΕΙΟΝ*, i. e., ut Lipsius vertit, *ANIMI OFFICINA MEDICA*. Ptolemæorum vero uterque Lagides et Philadelphus, ille cum Berenice, hic cum Arsinoe sorore eadem et conjuge, veteribus nummis aureis, quos Spanhemius publicavit, se conspiciendos præbeant.

Exhibet hos in lib. præstantissimo de Usu et Præst. Num. p. 406. et ante illum tertium item Sequin. in Sel. Num. p. 47. sed quod illud Spanh. male verti putat *Deorum Fratrum*, in eo fallitur: ita enim distincte nobili-loco Tertull. lib. II. ad Nat. cap. 43. *Incesto jam junctos Opem et Saturnum fratres recepistis*. Mox Cod. Agobard. æmulatur. Hav.

(c) *Ex suggestu Demetrii*. Disertis verbis hoc habent etiam Josephus, et ante illum ni fallor Aristæas locis supra citatis. Vives in D. Aug. de Civ. Dei, addit, Demetrium hunc Athenis antea maximis dignitatibus functum, civium invidia pulsum a Ptolemæo fuisse susceptum, et bibliothecæ præfectum, quod ex Diogene Laertio sumpsit in Vita ejusdem Demetrii, ubi librum ab eo etiam conscriptum dicit qui Ptolemæus inscribatur, et alterum de Rhetorica, qui fortassis

occasionem dedit Tertulliano, ut vocet eum *Grammaticorum tunc probatissimum*, quem interim tanquam Antiquitatum scriptorem citat infra cap. seq.

PAMEL.

(d) *Demetrii Phalerei*. De insigni hoc viro omnino inspicere merentur notæ Eusebianæ maximi cruditorum Josephi Scaligeri p. 153. qui ibidem putat jejune nimis hoc nomine de illo locutum Tertull. cum tamen tempore illius in summa laude vocabulum illud poneretur, ut nobilem illam criticam significaret, qua de scriptis veterum judicamus. Itaque maxime proprie locutus est: unde Donatus lib. II. *litteratum* explicat. Melius Scaliger, falsam docet esse hanc opinionem, quoniam ab hoc Philadelpho statim ut regnare incœpit relegatus est, quippe Patri ejus auctor fuerat transferendi jus regium in filium alia matre natum. Itaque in exilio morsu aspidis periit. Sed studium suum patri Lagidæ præstare potuit et in nomine fuisse erratum. De hoc viro elegantissimi Mureti testimonium nobis sit instar omnium. Ille Orat. XXIII. ait: « Trecentas sexaginta Demetrio Phalereo statuas æreas populus Atheniensis anno uno eoque non toto posuerat: quibus omnibus ipse Demetrius superstes fuit. At quæ ipse sibi monumenta ingenii ac doctrinæ magnitudine exstruxerat, ea et multis post ipsum sæculis vixerunt; et, cum postea densa quædam et opaca nox omnem prope disciplinarum lucem extinxisset, ex oculis erepta, incredibile desiderium sui in omnium cruditorum animis reliquerunt. » Hav.

(e) *LIBROS a Judæis postulavit*. Josephus lib. XII. *τὰ τῆς Ἰουδαίων νομοθεσίας βιβλία*. Ac deinceps semper hos libros vocat *Νόμον*, ut ab illis Septuaginta nihil præter Pentateuchum allatum, aut in Græcam linguam translatum fuisse videatur. Hilarius quoque Prologo in Psal. ait Septuaginta senioribus a rege Ptolemæo transferendæ ex Hebræo in Græcum sermonem totius Legis curam mandatam fuisse. At Clemens Alex. Strom. I. conversas ab illis in Latinum sermonem fuisse refert *τὰς γραφὰς, τὰς τοῦ νόμου καὶ τὰς προφητείας*. Irenæus quoque Apostolos tradit, ac deinceps horum sectatores prophetica omnia ita annuntiavisse quemadmodum seniorum interpretatio continet. Et tamen ab Apostolis citata quædam ex prophetis Hieronymus notavit, quæ in illa Septuaginta interpretum versione non reperiuntur; qua de re gravis est viri illius doctissimi querela, Præfationibus in Pentateuchum et Tradit. Heb. Ric.

(f) *Providentiæ vindex*. Nimirum divinam ex his Dei providentiam intuens, quod omnes in eandem sententiam convenissent: quod certe non fuisset mirum, nisi separatim eandem Scripturam essent interpretati. Itaque separatim fuerunt Septuaginta interpretes: id quod tradit Irenæus lib. III. c. 25. Lac.

(g) *Hodie apud Serapæum*. Locus hic aut est Serapides templum, de quo Theodoritus lib. V. cap. 22. aut locus Serapidis templo et Alexandriæ vicinus, in quo Ptolemæi asservatur bibliotheca. Le PR.

(h) *Ipsis Hebraicis*. Unde patet biglosson fuisse hoc

tur (1). Sed et Judæi palam (a) lectitant; vectigalis libertas (b) vulgo aditur sabbatis omnibus. Qui audierit, inveniet Deum; qui etiam studuerit intelligere, cogetur et credere.

CAPUT XIX.

ARGUMENTUM.—Hujus Dei veram cognitionem, scriptis proditam, antiquiorem omni litteratura sæculari ostendit, imo omnibus illorum diis ipsis, utpote qui postea in deorum numerum sint relati. Cum enim Moses ipso Inacho ætate fere par sit, Danaum igitur, bellum Trojanum, Homerum, et siquid antiquum audit, longe post se relinquit: quod, si velit, se ex chronologis confirmare posse, satis superque ostendit.

Primam igitur instrumentis istis (2) auctoritatem summa antiquitas vindicat (3). Apud vos

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Litteris abest cod. fuld.
(2) Isis abest Paris.

- B (3) Vindicat Jun.
(4) Finem fran.

COMMENTARIUS.

monumentum, quamvis fere sola Græca interpretatione Judæi Alexandrini postea ut et alii fuerint contenti. Adde Scaligeri notam Eusebianam p. 134. ed. optimæ. Cod. Fuld. delet vocem *litteris*, cui facile accedo. Delet et MS. L. Batav. imo et Agobard. qui in super inducit cum ipsis. Hav.

(a) Sed et Judæi palam. Quoniam longa via erat ad Serapidis templum in Ægypto, docet propiore, publicam, cuique opportunam. Unde patet Carthagine etiam et alibi, persoluta annua pensione, libere synagogas suas frequentasse Judæos. Romæ certe et in Italia mansionem suam redimere debuisse puto, cum singuli etiam ex imperio Titi διδραχμον Jovi Capitolino inferrent, gravius etiam et durius a Domitiano habiti, lenius a Nerva, ut docet ejus nummus inscriptus FISC. IUDAICI. CALYMNIA SYBLATA. apud Clariss. Patm. in Thesaur. p. 155. Hav.

(b) Vectigalis libertas. Ita recte distinguunt Aldus et Rigalt. Alii: vectigalis libertas vulgo [La Cerda vulgi] aditur, sabbatis omnibus. Vide quæ notat Is. Casaub. ad Sueton. Domitian. c. 12. Nos addimus Juvenalem Sat. III, 13.

Nunc sacri fontis nemus et delubra locantur
Judæis.

Ut vere in simili fere conquestus fuerit Jeremias in Thren. v. 4. *aquam nostram mercede bibimus: et lignum nostrum pretio nobis venit.* Hav.

CAP. XIX. — (c) Nobile hoc fragmentum pertinet ad initium cap. xix; mox enim post illa *fidem de temporibus adserere*, totum hoc, quantumcumque est in præstantissimo Codice Fuldano, illoque solo adhibetur, qui et in aliis, ut sæpe nobis notatum, multum a reliquis MSS. discedit. Primus Franciscus Modius Brugensis, vir eruditione et studio undique veteres libros MSS. conquirendi clarus, illo Codice accurate collato, et id observavit; quam collationem postea nactus Gaspar Scioppius, vir in latinis apprime doctus, cum Francisco Junio, hic illic emendatunculis suis adjectis, communicavit. Sed cum jam ad finem Junii labor (qui hinc multo melior in hoc Tertulliani scripto potuisset emergere) esset perductus, ad calcem libri tota collatio illa rejecta est. Quod vero jure mireris, qui Junium secuti sunt, Heraldus, La Cerda, atque adeo ipse Rigaltius, optime de nostro Auctore meriti, nullam plane hujus Fragmenti mentionem fecerunt, ut Parisienses taceam, qui toties hunc Auctorem nobis dederunt. Ego vero arbitror omnino hæc omnia ab ipsius Tertulliani manu esse, sed quæ in secunda Apologetici sui editione poliverit, mutaverit, quod et nobis alibi in hoc libello, scilicet p. 295 et 315, observatum est. Quoniam vero et hæc exstare et legi credideram intererat, hic representare volumus. Hav.

A quoque religionis est instar, fidem (4) de temporibus asserere.

(Quæ sequuntur uncis inclusa primus e cod. Fuldensi Havercampus publici juris fecit, sed alteri scriptoris recognitioni tribuens sub finem editionis suæ exprimenda curavit).

(c) [Primus (d) enim propheta Moyses, qui mundi conditionem (e) et generis humani pullulationem et mox ultricem iniquitatis (f) illius ævi vim cataclysmi de præterito (g) exorsus est, pervaticinationem usque ad suam ætatem et deinceps per res suas (h) futurorum imagines edidit, penes quem et temporum ordo digestus ab initio supputationem sæculi (i) præstitit: superior inveniatur annis circiter trecentis, quam ille antiquissimus penes vos Danaus in Argo transvenisset (j);

- B (3) Vindicat Jun.
(4) Finem fran.

Non desunt qui genuinum esse illud fragmentum negant. Seniler ab editione sua expunxit. Auctor recentis apud Gallos versionis Apologetici, D. Allard, multa verba potius in eo respuendo, quam argumenta suppeditat: nobis vero quibus cuncta veterum auctorum fragmenta vel dubia servare religio est, illud ex editione accurata Leopoldi edendum accepimus. Edd.

(d) Primus enim. Non quidem in numero eorum, qui futura prævaticinationum, sed qui, ut alibi loquitur, mansuræ in perpetuum veritatis famæ scriptis patrocinati sunt. Nota græcam *Prophetes* vocem hic retentam. (Sequentes notæ unius sunt Havercampi.)

(e) Conditionem. Hæc voce passim utitur pro creatione et creatura. De Corona Militis cap. vi. *Quæris, an conditioni ejus fruendæ natura nobis debeat præire, ne illa rapiamur, qua Dei æmulus universam conditionem certis usibus homini mancipatam, cum ipso homine corrumpit.* Mox in MS. pullatione vitiose pro pullulationem.

(f) Ultricem iniquitatis. Cap. xxviii. *judicando per imbres, per ignes.*

(g) De præterito. Ea veri vatis laus, secundum Homerum, nosse et præsentia, et futura, et præterita. Is, de Calchante, Iliad. A. 80.

ὅς ἔδει τὰ τ' ἰόντα, τὰ τ' ἱσθόμενα πρό τ' ἰόντα.

Quæ in se conjungit Apollo apud Ovid. lib. i. Metam. versu 17.

Per me quod eritque, fuitque,
Estque, patet.

Et in Proteo Virgil. iv. Georg. versu 392.

Novit namque omnia vates,

Quæ sint, quæ fuerint, quæ mox ventura trahantur.

Ille quoque ratione tripodem Phœbo dedicatum notans, quia secundum tria tempora vaticinatur, præsens, præteritum, futurum. Suidas in illa voce: Τρίπους, κατὰ τοὺς τρεῖς χρόνους μακτυνόμενος, ἐκαστῶτα, παρεληλυθότα καὶ μέλλοντα. Tria itaque hæc in Mose plenissime conjunguntur.

(h) Per res suas. Puto corrigendum esse *verissimas*.

(i) Supputationem sæculi. Quum penes vetustissimos gentium ultra Danaum et Agamemnona ascendere non liceat, Græci Olympiadas, Romani conditæ Urbis annos numerent. Itaque prudenter opinionem de æternitate mundi refellit Lucretius lib. v. versu 327.

Cur supra bellum Thebanum et funera Trojæ,
Non alias alii quoque res cecinere poetæ?
Quo tot facta virum toties cecidere? nequæ usquam
Æternis famæ monumentis iusita florent?

(j) Transvenisset. Legendum videtur *transvenit, et*.

Trojano denique (a) praelio ad mille annos ante est, unde et ipso Saturno. Secundum enim historiam Thalli (b), qua relatum est bellum Assyriorum et Saturnum Titanorum regem (c) cum Jove dimicasse, ostenditur bellum (d) CCCXX. et duobus annis Iliacum exitium (e) antecessisse. Per hunc Moysen etiam illa lex propria Judæis a Deo missa est. Deinceps multa (f) et alii prophetæ vetustiores litteris vestris. Nam et qui ultimo cecinit, aut aliquantulo præcucurrit, aut certe concurrat ætate sapientiæ auctoribus, etiam latoribus legis. Cyri enim et Darii regno fuit Zacharias, quo in tempore Thales physicorum princeps, sciscitanti Cræso (2) (g) nihil certum de Divinitate respondit, turbatus scilicet vocibus prophetarum, Solon eidem regi finem longæ vitæ intuendum prædicavit non aliter, quam Prophetæ (3) (h); adeo respici potest, tam jura vestra quam studia de lege (i) deque divina doctrina concepisse. Quod prius est, hoc sit

A semen (j) necesse est. Inde quædam nobiscum vel prope nos habetis. De sophia amor ejus philosophia vocitatus est, de prophetia affectatio ejus (k) poetica vaticinationem deputavit (l). Gloriæ homines (m), si quid invenerant, ut proprium (n) facerent, adulteraverunt; etiam fructibus a semine degenerare contigit (o). Multis adhuc de vetustate modis consistere (p) divinarum litterarum, si non major auctoritas illis ad fidem de veritatis suæ viribus, quam ætatis annalibus suppetisset. Quid enim potentius patrocinabitur testimonio earum, nisi dispunctio (q) quotidiana sæculi totius, cum dispositiones (4) regnorum (r), cum casus urbium, cum exitus gentium, cum status temporum ita omnibus respondent, quem admodum ante millia annorum (s) prænuntiabantur? Unde et spes nostra, quam ridetis, animatur, et fiducia, quam præsumptionem (t) vocatis, corroboratur. Idonea est (u) enim recognitio præterito-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Haverc. cont. multi; sed verbum aliquod excidisse veri similis est.*

(2) *Cod. Ms. Cyro.*

(3) *Ps. XXXIX. 5.*

(4) *Cod. cum dispositione regnorum, etc.*

COMMENTARIUS.

(a) *Trojano denique.* Ita modo male in MS. nos pro vos.

(b) *Thalli.* Celebris Chronographi, quem utinam haberemus! Hujus bis adhuc mentionem facit, in medio hujus capitis xix. et supra cap. x. Cave autem putes confecisse historiam belli Assyrii, cum tantum mentio ejus necessario in ipsius Chronico debuerit fieri, et ad certum aliquod tempus restringi.

(c) *Regem.* Pulsus enim a Jove regno et sceptris, ope Titanum, quorum ducem fecit Thallus, recuperare regnum conatus est, victusque profugit in Italiam. Vide Fabulatores. Male in MS. est reges.

(d) *Bellum.* Videtur excidisse vox istud, vel mutandum in illum, ut ita ad Saturnum ipsum referatur.

(e) *Exitium.* Ita manifeste reponendum pro eo, quod in MS. est exitum.

(f) *Multa.* Melius forte *multi*; vel innuit, quemadmodum Moses varia prædixit futura, ita et reliquos illo posteriores prophetas similia multa præmonstrasse.

(g) *Cræso.* Vitiose, quod et Scioppius notavit in MS. est Cyro.

(h) *Quam prophetæ.* Davidis respicit votum Ps. xxxix. 5. *Domine, fac mihi cognitum finem meum, quæque sit mensura dierum meorum, ut sciam ego quam sim caducus.* Dixit vero *Prophetæ* illa figura, qua cap. xxi. *Proculi solent*, quum et propheta unus, et unus dixerit Proculus.

(i) *Studia. de lege.* Et leges, inquit, quas vobis condidit, et rationem studiorum, quibus sapiens audivit, a Divinis litteris mutuatus est. Harum enim aliqua saltem cognitione imbutos Thaletem et Solonem affirmare Noster videtur, dum mundana et quæ terrenorum oculos perstringunt desipientes, veram scrutari virtutem voluisse videntur.

(j) *Sit semen.* Theodoretus Græcar. Aff. Cur. p. 6. *ἡτοι ἐὰν αὐτοῖς, etc. i. e. Aiunt vero philosophos illos in Ægypto, non ab ipsis solum Ægyptiis, sed Hebræis quoque præceptoribus, Dei veri doctrinam cognitionemque percepisse.* Quod idem fere de Platone reliquisque philosophis scribit idem, p. 31. et seqq.

(k) *Affectatio ejus.* Emulatio, assimilatio. *Affectant veritatem, et affectando corrumpunt.* De iisdem cap. xlvii.

(l) *Deputavit.* Arcessivit, sed ita, ut ramum vi ab arbore avulsum, qui deficiente succo arescit, unde mox dicit *adulteraverunt.* Exhort. ad Casti. cap. vi. *Erat vetus dispositio, quæ in Evangelio novo deputatur.*

(m) *Gloriæ homines.* Philosophi præcipue, de quibus eleganter Cicero pro Archia cap. xxvi. *Ipsi illi philosophi, etiam in illis libellis, quos de contemnenda gloria scribunt, nomen suum inscribunt: in eo ipso, in quo prædicationem nobilitatemque despiciunt, prædicari se ac nominari volunt.* Noster etiam infra, cap. xlvii. *Mimice Philosophi affectant veritatem, et affectando corrumpunt, ut qui gloriam captant.* Vide ibidem in hunc sensum multo plura.

(n) *Ut proprium.* Addendo, detrahendo, immutando. C. Horatius de Arte Poet. versu 47.

Dixeris egægie, notum si callida verbum
Reddiderit junctura novum.

Sed ubi in ipsa hoc sit veritate et perfectione, naturæ ejus deperit.

(o) *Contigit.* Forte *contingit*, sed tamen nihil muto.

(p) *Consisterem.* Eadem loquendi formula cap. iv. *Jam de causa innocentiae consistam, et alibi.* Sensus idem est ac si scripisset, *multis adhuc consistere modis de vetustate Divinarum litterarum, si non etc.*

(q) *Dispunctio.* Sæpius hac voce a rationibus desumpta utitur, cap. xviii. *Ad utriusque meriti dispunctionem.* de Testim. Animæ cap. iv. *Afferimus te manere post vitæ dispunctionem;* et de Anima. cap. xxxiii. *Cum, si quod judicium animas manet, gravius debeat credi in dispunctione vitæ quam in administratione.* Adde et Iudicem nostrum. Est itaque *dispunctio quotidiana sæculi* ille mundi status et exitus rerum, qui quotidie veritatem prædictionis ipso eventu implet, ut in sequentibus ipse latius persequitur.

(r) *Dispositione regnorum.* Ita reformandus est locus corruptus nisi *dispunctio quotidiana sæculi totius? Cum dispositiones regnorum, cum casus urbium, etc.* Sunt enim *dispositiones regnorum* mutationes et successiones eorum, de quibus libere disponit manceps regnorum et Rex regum: *Usque fateare, Altissimum dominari supra regna hominum, illaque dare cuicumque velit.* minæ sunt Danielis iv. 24. ad Nebucadnezarem. Ipsi Imperatores sciunt, quis illis dederit Imperium, infra cap. xxx.

(s) *Millia annorum.* Nota locutionem, qualis apud Apuleium ardua montium, et infinita alia apud alios scriptores.

(t) *Præsumptionem.* Dum secta quædam hominis placito innitens creditur christianismus, de quo egit cap. xlvii.

(u) *Idonea est.* Scilicet tot jam videmus impleta, quæ

rum ad disponendam fiduciam futurorum: eadem voces (a) prædicaverunt utramque partem (b), eadem litteræ notaverunt. Unum est tempus (c) apud illas, quod apud nos separari videtur. Ita omnia quæ supersunt improbata (1) sunt (d) nobis, quia cum illis, quæ probata sunt, tunc futuris prædicantur. Habetis, quod sciam (e), et vos Sibyllam, quatenus appellatione ita vera vates dei veri passim super cæteros, qui vaticinari videbantur, usurpata est, sicut vestræ Sibyllæ nomen de veritate mentitæ, quemadmodum et dei vestri (2).]

Omnes itaque substantias, omnesque materias, ori-

gines, ordines, venas veterani cujusque styli vestri, gentes etiam plerasque et urbes insignes, historiarum canas (3), et memoriarum, ipsas denique effigies (f) litterarum, indices custodesque rerum, et (puto adhuc minus dicimus) ipsos inquam deos vestros, ipsa templa et oracula et sacra unius interim prophetæ scrinium (g) sæculis vincit, in quo videtur thesaurus collocatus totius Judaici sacramenti, et inde (4) etiam nostri. Si quem audistis interim Moysen, Argivo Inacho pariter ætate est; quadringentis pene (h) annis, nam et septem minus, Danaum, et ipsum

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Scoppius*: jam probata, *Haverc.* in probato. *sed legendum statuo*: quæ supersunt improbata, probata sunt nobis, etc.

(2) *Cod. Ms.* Habetis, quod sciam, et nos Sibyllam, quatenus appellatio ista — dei nostri. *Haverc. locum ita restituit*: Habemus, quod sciam, et nos Sibyllam, quatenus appellatio ista veræ vatis dei veri passim super cæteras, quæ vaticinari videbantur, usu probata est. Sciunt vestræ

B Sibyllæ, nomen de veritate mentitæ, quemadmodum et dei vestri.

(3) *Rhen. et Gangn.* historias et causas memoriarum, etc.; *Ald.* historiarum et causas canas ipsas et mem.; *Herald.* historiarum causas et memoriarum; *cod. Fuld.* historiarum et arcana memoriarum; *codd. Pul. et Lugd.* historiarum et canas memoriarum.

(4) Proinde v. c.

COMMENTARIUS.

per Prophetias Deus prædixit, ergo et quæ restant implementum accipient.

(a) *Voces.* Vivæ, illaque, addit quæ dixerunt, non effluxerunt, sed et scriptis consignata sunt.

(b) *Utramque partem.* Et quod jam est impletum, et quod adhuc implebitur.

(c) *Unum est tempus.* Ita intellige, id quod nobis separatim et per diversos temporum tractus occurrit, id Prophetis Spiritus Sanctus uno obtuto et actu representavit. Imo ut apud Deum præsentia, futura nihil in cognitione differunt, ita nec apud illos a Deo inspiratos et illuminatos.

(d) *Improbata sunt.* Manifesto vitiosum, correxit itaque Scoppius jam probata sunt. Sed melius ad mentem Scipimii et litterarum ductum, silgas in probato sunt, id est, probantur facile. Est vero in eo, ut demonstret, futurum tempus quasi unum et præsens Prophetis apparuisse, quod quidem nobis est diversum, quia partem tantum ex eventu probare possumus, pars probanda ex futuris restat: Sic, inquit, et id, quod jam est impletum, quodque implendum superest, in ipso olim prædictionis tempore, ut futurum considerari debuit, quia nihil adhuc tunc impletum erat. Cujus parti priori quoniam respondit eventus, inde etiam futurorum certitudinem in promptu et probato habemus.

(e) *Habetis, quod sciam.* Totus hic locus mirifice est corruptus, nec ullum sanum sensum admittit, imo quater medicina indiget. Restituo ita: *Habemus, quod sciam, et nos Sibyllam, quatenus appellatio ista veræ vatis Dei veri, passim super cæteras, quæ vaticinari videbantur, usu probata est. Sciunt vestræ sibyllæ, nomen de veritate mentitæ, quemadmodum et dii vestri.* Ita supra cap. v. *Scit M. Æmilii de deo suo Alburno.* Intelligit vero Chaldaeam vel Erythræam, quam sæpe laudat Lactantius, alique Patres credulitate nimia decipi faciles. De Sibyllis videri possunt, præter Suidam, Jo. Alb. Fabricius Bibl. Gr. tom. i. p. 167. Petitus, van Dalen, alique. Testatur etiam Somlerus in Bibliotheca Gesneriana, recondi Romæ in Bib. Vaticana xiv. libros Sibyllæ, diversos forte a *Hypsodia* illa quam habemus. Memoratur ibidem hoc titulo volumen. Ex τῶν προφητικῶν, Συβύλλης λόγος. ὁ μύθος τοῦ Ἰδ. Exstat etiam de Sibyllis oratio humanissimi doctissimique Jensii. Pergit jam Cod. Fuld. Ita: *Omnes itaque substantiæ, etc., quæ cap. xix videri possunt.*

(f) *Effigies litterarum indices.* Non inventionem litterarum tantum innuit, quam versutus ille Cadmus ex

Phœnicia in Græciam attulit, cui populo hanc famam constans vindicat opinio, unde apud Lucanum lib. III, 220.

Phœnices primi, famæ si creditur, ausi
Mansuram rudibus vocem signare figuris.

Qualesve in Alcumenæ sepulcro inventas tradit Plutarchus in lib. de Socratis Genio, vetustissimas, quas vocat τοὺς τύπους seu formas illius grammaticæ, quam Proteo regnante didicit Hercules. sed et litterarum usum sculptis et effigiatis animalibus sensum animi efferebant. Porphyrius, qui et Malchus, in Vita Pythagoræ, p. 15. novæ edit. refert illum linguam Ægyptiorum perdidicisse, triplexque litterarum genus, epistolicum scilicet, hieroglyphicum et symbolicum. τῶν μὲν κοινολογουμένων κατὰ μέμνησιν, τῶν δὲ ἀλληγορουμένων κατὰ τινὰς αἰνιγµαίους; i. e. Quorum illud propriam et communem loquendi consuetudinem imitatur; reliqua per allegorias, sub quibusdam anigmatum involucris, sensum exprimunt. Rursus Lucanus:

Nondum flumineas Memphis contexere biblos
Noverat: et saxis tantum, volucresque, feræque,
Sculptaque servabant magicas animalia linguas.

Servabant, Nostro custodes rerum inde dictæ. Vocabantur hieroglyphica, de quibus singularem composuit libellum Orus, illustratus a Jo. Mercero et aliis. Quo in studio inter omnes emicat industria Laurentii Pignorii. Hav.

(g) *Scrinium.* Quomodo Prudentium etiam locutum ostendit La Cerda. Inepta scriptio et insulsa apud Persium Sat. 1. versu 106.

Nec pluteum cædit, nec demorsos sapit ungues.

Ipse Horatius ut Noster pro scriptione i. lib. Sat. 1. 120.

Ne me Crispini scrinia lippī
Compilasse putes, verbum non amplius addam.

Cod. Agob. ita legit, *intus interim prophetæ scrinium sæcula vincit.* Hav.

(h) *Quadringentis.* Ita etiam Cod. Fuld. per litteras exprimens, ut passim. cccc. et hæc sine distinctione superioribus connectens. Aldus legit, *octingentis pene annis ante Urbem conditam, centum septuaginta Danaum, ipsum apud vos vetustissimum, prævenit.* Quæ profecto laud absurda sunt. Quocumque enim modo computum inieris, Moses et Danaus per quadringentos annos a se invicem discedere non possunt. Et apte Urbis Ro-

apud vos vetustissimum, prævenit (1), mille (2) A et qui istos aut probat aut revincit (6), judæus Josephus antiquitatum Judaicarum vernaculus vindex (e). Græcorum etiam censuales (f) conferendi, et quæ quando sint gesta, ut concatenationes temporum aperiantur, per quæ luceant annalium numeri. Peregrinandum est in historias et litteras orbis. Et tamen quas partem (7) jam probationis intulimus, quum per quæ probari possint, aspersimus. Verum differre præstat, ne vel minus persequamur festinando, vel diutius evagemur persequendo.

Caput. XX.

ARGUMENTUM.—Sed omissa antiquitate, quæ errare potest, divinitatem Sacræ Scripturæ ostendit, exitu rerum comprobata: quæcumque enim sunt, jam in illa prædicta inveniuntur, ut adeo necesse sit credere quæ adhuc restant futura, quoniam et in illa comprehensa et prædicta sunt.

Plus jam offerimus pro ista dilatione, majestatis

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rhen. Ganqn. et Aldus*: Siquidem audistis interim Moysen, Argivo Inacho parem ætate (par est ætate, *Frank.*) octingentis pene annis ante Urbem conditam, nam et centum septuaginta Danaum ipsum apud vos vetustissimum prævenit, trecentos circiter cladem Priami antecedit (2) Trecentos. v. c.

COMMENTARIUS.

næ mentionem facit tam antiquæ. Quare cum nec ipse Moses Inachi ætate vixerit, sed aliquanto post, ut constat, ita ex Cod. Fuld. distinguo: *Argivo Inacho pariter est ætate quodringentis pene annis. Jam cum Aldina editione, Octingentis ante Urbem conditam. Centum septuaginta Danaum, etc. Condidit enim Inachus regnum Argivum circa annum 2093. natus Moses anno 2373. Israellem ex Ægypto eduxit anno 2450. Hav.*

(a) *Mille circiter. Ald. trecentos circiter.* quod melius cum Chronologis convenit, utpote factam anno 2767. Hav.

(b) *Possent etiam dicere quingentis. Cod. Fuld. dicere etiam. Vocem amplius delei Aldus. Eodem vero modo, cum alii, tum etiam Theodoretus argumentatur. Is Græc. Aff. Cur. Serm. II, p. 29. Et τοὺν τούτων μὲν, etc., i. e. Cum ergo, ut Porphyrius inquit, Moses hisce poetis (Orpheo, Lino, Musæo, Thamyri, Philammon) sit mille annis antiquior, hi vero poetarum sint antiquissimi (post eos enim et Homerus et Hesiodus nati sunt, qui et Thaletem et alios philosophos multis annorum spatiis præcesserunt), cumque sit Thales, auditoresque Thaletis, vetustior insecutis philosophis: cur non quæso, his omnibus relictis, ad Moysen, oceanum theologiæ, transimus, a quo, ut poetice dicam, fluvii omnes et maria omnia derivantur? Vides eandem de Thalete, quæ supra in fragmento, mentionem. Hav.*

(c) *Non retrorsiores. Meursius retrorsiores.* Nam veteres dicebant retrorsus a. um. unde in usu permansit substantivum neutrum, ut vocant grammatici adverbialiter usurpatum, retrorsum. Sicut ἀπὸ τοῦ prorsus a. um. prorsum. Hæc ille. Sed et prosum ἀπὸ τοῦ prorsum dicebant. Sic posset et retrorsum pro retrorsum dici. Sane Varro prosis lectis dixit. Ita ad oram libri mei Scriverius. Sed tamen cum Junio et La Cerda malim deducere a retro quod passim apud Nostrum occurrit, ut inde etiam deduxerit suum retrorsior, qui magis retro, i. e. vetustior, antiquior est. Hinc considerandum relinquo, an non potius τὰ non cum Junio, La Cerda, et Rheano, sit delendum; ut ita non dicat extremisimos prophetarum non esse posteriores sapientibus eorum et legiferis, sed vero vetustiores. Supra in fragmento in princip. hujus cap. Deinceps multa et alii

(5) Et si Paris.

(4) Alioquin Jun. ex MS.

(5) Hieronymus Fran.

(6) Et Apion et Thallus, et (si qui istos probat aut revincit) Judæus Jun. ex MS.

(7) Patrem Jun.

prophetæ, vetustiores litteris vestris. Nam et qui ultimum cecinit, etc., ibi qui vetustiores hic dicuntur retrorsiores. Hav.

(d) *Ironus. Quomodo, sive Hieronymus legendum esse docuit princeps omnis litteraturæ Joseph. Scaliger in prolegomenis ad lib. de Emend. Temp. p. 38. et in Fragmentis eidem operi annexis, p. 26. Estque is ipse Hiram, memoratus in historia Sacra (nam et Εἰραμος veteri cuidam Scriptori appellatus est) II. Chron. II. 3. dignissimus amicitia David et Salomonis, quibus non minus ob divitias quam sapientiæ studium amabilis fuisse videtur, posteritati etiam scriptis eruditionem suam testatur. Hav.—Ironus Phœnix. In Menandri Ephesii fragmentis a Scaligero editis, ubi de regib. Tyri: Τελευτήσαντος δὲ Ἀβελίου διαδέχεται βασιλεὺς ὁ υἱὸς αὐτοῦ Εἰραμος. Ric.*

f *Vernaculus vindex. Cave Gorionidem cogites. Vernaculus vindex Josephus, sive ut Scaliger et Cod. Fuld. Josippus a Tertulliano dicitur, quoniam ipse Judæus Judæorum suorum origines et bella cum Romanis, græce licet, descripsit. Quod imitatum Hieronymum docet Scaliger ad Euseb. p. 186. Josephus autem vernaculus scriptor. et apud eundem Paulam et Eustochiam ad Marcellum: Denique etiam Josephum, qui vernaculus est scriptor, et apud eundem Paulam et Eustochium ad Marcellum: Denique etiam Josephum, qui vernaculus est scriptor Judæorum. De Judæorum instrumento supra cap. XVII proprias scilicet atque vernaculas. Ita genus Trojanum vernaculum deæ Cybeles appellatur c. 25. Græci dixerunt δαίμων. De Procræsis Sophista celebri Eunapius Sardinianus, p. 109. Προκρησία δὲ ὁ Πόντος ὅλης καὶ τῆς ἡλικίας πρόσκαιρα τοῦ ἐμπεδοκλέους ἀνέπεμπον, ὥστε οἰκιστὴν ἀγαθὸν τὸν ἄνθρωπον θεωροῦντες; i. e. Procræsis vero Pontus universus ac finitimæ gentes discipulos submisere, virum illum tanquam vernaculum bonum admirantes. Ubi recte in interpretatione addit Junius et apud se natum. Noster etiam rursus c. xxxv. Romanos appellat vernaculum septem collium plebem. Codex Agob. ita locum effert: et si quis istos approbat, etc.; sed postea correctum et scriptum, reprobat. Hav.*

(f) *Censuales. Videtur innuere illos qui diaria et annales et acta publica confecerunt, quos vocabulo sui ævi appellat, ut notant interpretes. Hav.*

tem Scripturarum, si non vetustatem (1); divinas probamus, si dubitatur antiquas (2). Nec (3) hoc tardius aut aliunde discendum: coram sunt, quæ docebant, mædus, et sæculum, et exitus. Quidquid agitur, prænnuntiabatur; quidquid videtur, audiebatur. Quod terræ vorant urbes, quod insulas maria fraudant; quod externa atque interna bella dilaniant;

A quod regnis regna compulsant; quod fames et lues et locales quæque clades (a) et frequentiae pleraque montium (4) vastant; quod humiles sublimitate, sublimes humilitate mutantur; quod justitia rarefcit, iniquitas increbrescit, bonarum omnium disciplinarum cura torpescit; quod etiam officia temporum (c)

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Vetustate Paris.
(2) Antiquitas Paris.
(3) Ne Paris.
(4) Rhenan. in ed. I. frequentium (in ed. II. et Barræus:

efferventium) plerumque montium, Herald. et cod. Lugd. frequentiae plerumque montium; Gelen. frequentiae pleraque mortuae; Gangnæus: Frequentiae plerumque montium; Wouw., Rig. et Hav. frequentiae pleraque montium.

COMMENTARIUS.

CAP. XX. — (a) *Locales quæque clades.* Tales ut puto regiones intelligit quæ aeris et paludum inclementia infames, multos mortalium, præsertim illis B terris non assuetos, tollunt.

Quod latus mundi, nebulae, malusque Jupiter urget.

verbis Horat. lib. I. Carm. Od. XXII. Martialis:

Medio in Tibure Sardinia est,

demonstrans vel in saluberrimis locis mortem inveniri posse, nam

A morte homines semper tantumdem absomus.

secundum Publum, versu f. Neque neglexit hoc disertissimus nature indagator Lucretius, qui ubi demonstravit locos pestilente spiritu avibus et quadrupedibus infestos, docet idem in hominibus obtinere lib. VI, versu 769.

Principio hoc dico, quod dixi sæpe quoque ante, In terra quofusque modi rerum esse figuras: Multa, homini quæ sunt vitalia: multaque morbos Incutere, et mortem quæ possunt ac celerare.

Intelligi possunt etiam terræ motus, montium eructationes, fluminum inundationes et similia. Hav.

(b) *Frequentiae pleraque montium.* Intelligit feras bestias frequentes in montibus illorumque incolae, ut leones, ursos, etc., ut recte Wouw. et Rigalt. Nam cum semper Africa feris abundaverit, ita ut Numidas dicat Strabo lib. II. οὐ δύναμεινους γενομένην, διὰ τὸ πλῆθος τῶν θηρίων τὸ καλῶν, antiquitus agrum colere non potuisse propter ferarum multitudinem. Ita magis adhuc desertæ factæ sunt regiones illæ assiduus bellorum compulsionibus, feræque inde multiplicatæ late stragem dederunt. Aliæ editiones, Geleniana frequentiae pleraque mortuæ. Aldina frequentium plerumque montium. Barr. efferventium plerumque montium. quomodo Rhenan. in edit. secunda, nam in prima frequentium edidit. Quæ lectio si plausibilis alicui videtur, ita correctam malim: et efferventiae plerumque montium. Certe c. XL. ubi latius omnia hæc exsequitur: Sed nec Tuscia jam tunc atque Campania de Christianis querebatur, quum Volsinios de cælo, Pompeios de suo monte perdidit ignis. Quare et ipse non valde repugno, sed ut aliam præferam in causa est, quod in conclusione dicat providentiæ scripta sunt. Innuens ita omnia ista quæ hodie contingant, quæque enumerat jam, in sacris litteris ante prædicta esse. At ubi ardentis montes ultricem Dei flammam eructantes inquiramus? non certe in Apocalypsi VIII. 8. ubi magnus ille mons ardens igne in mare dejectus. Nec ps. LXXXIII. 15. Velut ignis desertum urit, et velut flamma montes accendit. Ibi enim de arboribus locus est, quæ vento in montibus agitate, aliquando ignem concipiunt. Testis Lucretius lib. I, 896.

At sæpe in magnis fit montibus, inquis, ut altis Arboribus vicina cacumina summa terantur Inter se, validis facere id cogentibus austris. Monet fulserunt flammae flore coorte.

Idem Ib. V. 1095.

Et ramosa tamen cum ventis pulsa vacillans,

Æstuat in ramos incumbens arboris arbor. Exprimatur validis extritus viribus ignis, Et micat interdum flammæ fervidus ardor.

Et antiquior illo Thucydides. Is lib. II. Ἡδὴ γὰρ ἐν ὅρει οὐκ ἐν τριβέλει ὑπ' ἀνέμων πρὸς αὐτὸν ἀπὸ ταύτοματου πύρ καὶ πλόγα ὑπ' αὐτοῦ ἀνέκε. i. e. Jam enim in montibus sylva a ventis invicem contrita, sponte sua ex se ignem et flammam sursum extulit. Quem locum et lamb. ibidem et Casaub. adducit ad Sueton. Tiberium c. 6. ubi Tiberius itinere nocturno, discrimen vitæ adit: flamma repente e sylvis undique exorta, adeoque omnem comitatum circumplexa, ut Livie pars vestis et capilli amburerentur. Locus est et Jes. XXXIV. 9. sed ad terram Chanaan pertinens, terra eorum in picem ardentem conversa erit. Ut et Dent. XXXII. 22. Ignis accensus est in ira mea, et ardebit in infima inferni, terramque cum relictibus suis vorabit, et fundamenta montium inflammabit. Sed hic quidem locutiones ab ardentibus montibus sumuntur; sed ad terram Chanaan pertinent, quam velut ambustam hodie sterilitate Strabo et alii scriptores docent. Euseb. in Demonst. Evang. lib. VI, c. 7. ad verba ps. CVII, 34. hæc notat: Ἄ καὶ νόστις ἀναδραμὼν, etc., e. i. Quæ quidem plane cognita habebis, si percurreris illam Judaicæ gentis antiquitus celebratam Hierusalem, ejusque gloriam, ac divinæ fragis provenitum: eorum utique sanctorum hominum, Dei que amicorum, qui in ea vixerint, quam utique in præsentem omnibus his rebus privatam spoliatamque invenies. Nam post Christi adventum facta est vere infructuosa, et sine aqua, et omnino deserta, et ut ait Propheta, in salu-ginem, a militia inhabitantium eam. Nisi forte respiciat Auctor ad illa quæ Babeli minatur Jeremias c. LI. 25. ponam te in montem ignis, i. e. convertam te in montem ardentem. At mihi dubium non est, quin respexerit Auctor ad locum Ezech. v. 17. ita omnia hæc illic enumerantur, et ipsa quidem ad Judæos spectantia, sed illustrior locus nullus ad manum erat, quo multiplex Dei vindicta per plagas suas in hostes nominis sui quoscunque exprimeretur, Frequentiae plerumque montium præferunt MS. Fuld. et Agob. editiones Heraldii et Pawellii, sed frustra, cum hic singularia recenseantur, ut sunt fames, lues, bestiae, etc. Hav.

(c) *Officia temporum.* Cum nec vcr, nec æstas, nec autumnus officio suo satis fungantur in producendis frugibus, quæ latiores olim evenire solitæ sint, iisquæ vel nimii imbres, vel solis æstus noceant. De Deo Tertull. in lib. De Patientia cap. II. qui temporum officia, elementorum servitium, totius genituræ tributa dignis simul et indignis patitur occurrere. Insignis locus est apud Flavianum Vegetium lib. I. de Re militari. Disserit ibi de mundi interitu, et inter alia ita scribit: Utque de Italia loquar, plurimæ in ea partes sunt, quæ olim a frequentissimis populis habitabantur, nunc autem ferme desertæ videntur. Plurimæ item quas veterum Romanorum temporibus pauci admodum incolebant, ita sunt immutæ, ut nihil supra. Quod et aliis omnibus orbis partibus fieri non est ambigendum. Proinde si aerem plerumque, qui olim saluberrimus erat, nostris temporibus

et elementorum munia exorbitant (a); quod et mon-
tris et portentis naturalium forma turbatur, providen-
ter scripta sunt (1). Dum patimur, leguntur; dum
recognoscimus, probantur. Idoneum, opinor, testimo-
nium divinitatis veritas (2) divinationis. Illic igitur
apud nos futurorum quoque fides tuta est, jam
scilicet probatorum, quia cum illis, quæ quotidie pro-
bantur, prædicebantur. Eadem (3) voces sonant,
eadem litteræ notant, idem spiritus pulsant, unum
tempus est divinationi futura præfanti apud homines,
si forte distinguitur dum expungitur, dum ex futuro
(4) præsens, dehinc ex præsentis præteritum depu-
tatur. Quid delinquimus, oro vos, futura quoque cre-
dentes, qui jam didicimus illis per duos gradus credere?

CAPUT XXI.

ARGUMENTUM.— *Hoc insigni capite plenissima propina-
tur Christi, Dei Filii, historia, qui, prout ad salutem
animarum debet cognosci, late et nervose describitur.
Ostenditur interim, quid Judæis evenerit, dum in illo*

A. *verbi Divini implementum agnoscere noluerint: cujus
sane divinitate percepta, falsæ religioni renuntiare
debet, cum etiam ab ipsis malignis spiritibus, quibus
imperat, testimonium aliquando potentiae suæ exigit.*

21. Sed quoniam edidimus, antiquissimis Judæorum
instrumentis sectam istam esse suffultam, quam ali-
quanto novellam (b), ut Tiberiani temporis (c), ple-
rique sciunt, profitentibus (5) nobis (d) quoque;
fortasse an hoc nomine de statu ejus retractetur (e),
quasi sub umbraculo insignissimæ religionis, certe
licitæ (6), aliquid propriæ præsumptionis abscon-
dat, vel quia præter ætatem neque de victus exceptio-
nibus, neque de solemnitatibus dierum, neque de
ipso signaculo corporis, neque de consortio nominis
cum Judæis agimus, quod utique oporteret, si eidem
Deo manciparemur? Sed et vulgus jam scit Christum,
hominem utique aliquem, qualem Judæi judicaverunt,
quo facilius quis nos hominis cultores existimaverit
(7 f). Verum neque de Christo erubescimus, quum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Providentiæ Semler.
- (2) Veritatem Paris.
- (3) Eadem eadem. Jun.
- (4) Futura Paris.

- (5) Vobis Fran.
- (6) Certe licentiæ Fran.
- (7) Qui — existimaverint alii Jun.
- (8) Ut quos Haverc.

COMMENTARIUM.

*pestilentem videmus, cur non multas regiones, quæ diu
bellica gloria celebratæ sunt, immutata aeris, qui a
cæli statu qualitatem sumit, conditione, in hominum
virtute degenerasse affirmabimus? Hujus rei causam
ruenti sæculo adscribit Lucretius dum terram quasi
effloctam parentem considerari vult. Versus ejus sunt
lib. II, 1149.*

Jamque adeo affecta est ætas, effloctaque tellus
Vix animalia parva creat; quæ cuncta creavit
Sæcla, deditque ferarum ingentia corpora partu.

Ita lege cum MSS. Voss. Bib. L. B. Quomodo plane
etiam Sallustius Cat. c. LIII. de Rep. Rom. *ac veluti
effloctæ parentum, multis tempestatibus haud sane
quisquam Romæ virtute magnus fuit.* Idem Lucret.
cum agricolæ querelas induxisset versu 1170. ita
concludit,

Nec tenet, omnia paulatim tabescere; et ire
Ad scopulum, spatio ætati defessa vetusto.

Et hic scribe ex eleganti istorum MSS. correctione
ad caput, i. e. ad sepulturam. Hav.

(a) *Exorbitant.* Barr. et Ald. *exorbitantur.* Adum-
bravit hæc omnia pulcre Prosper Aquitanus libro
Epigramm.

Non idem status est agris, non urbibus ullis,
Omniaque in finem præcipitata ruunt.
Ferro, peste, fame, vinclis, algore, calore,
Mille nodis miseris mors rapit una homines.
Undique bella fremunt, hominis furor excitat, armis
Incumbunt reges regibus innumeris.
Impia confuso sævit discordia mundo;
Pax abiit terris, ultima quæque vides. Hav.

CAP. XXI. — (b) *Aliquanto novellam.* Per aliam le-
ctionem, quæ in Cod. Fuld. est, alius sensus huic loco
datur, ibi legitur, *quam scient aliquando*, ut ad Judæos
referatur. Puto verius ex sequenti sciunt hic illam vo-
cem duplicatam esse. Secundum Fuld. MS. sensus, qui
sese hic alius aperire videtur, ille est: Ipsi illi Judæi
scient aliquando hanc sectam, i. e. intelligent et
approbabant, in nostra castra sese conjicientes,
secundum dictum Osæ III. 5. tum quum scient et
cognoscent ipsum, Jerem. xxxi. 34. clamantes: *Deus*

mi, nos Israel tuus novimus te. Os. viii. 2. Alii legunt,
Barræus quidem et Ald. et Herald. et Rhen. *quam
aliquando novellam.* La Cerda *quam aliquando novellam*,
ut et MS. L. B. et Agobard. et Pamelius et Rigalt.
Hav.

(c) *Tiberiani temporis.* Ita clare MSS. Agobard. et
L. B. ita Pam. et Rig. et Rhen. qui cum non distin-
guant post temporis, videntur intelligere de scripto-
ribus Tiberiani temporis, quod hic falsum est. Dicit
enim plerosque introgressum novæ hujus sectæ in
orbem scire factum tempore Tiberii, fortassis itaque
putaturos novam hanc præsumptionem sub illa vetus-
tate sua roborata Judæorum religione, ut post Ajacis
alicujus clypeum, latere velle. Alii legebant, *ut
Tiberii temporibus*, quod cum sine sensu, additum fuit
in Fuld. *ortam*, ita: ut *Tiberianis temporibus ortam*.
In editione Prioriana Rig. ex postrennis vitiose legitur
Tiberini. Supra cap. v. *Tiberius ergo, cujus tempore
nomen christianum in sæculum introivit.* Hav.

(d) *Nobis quoque.* Ita Rig. Ald. Jun. Alii *vobis*, ut
Pam. quod vitiosum est, id enim Judæis et Gentibus
facile concedimus, novam esse sectam, sed tamen
antiquissimis vel ipsorum Judæorum instrumentis
suffultam, quæ disciplinam Deo gratam non tollit,
sed illuminat, sed reformat. La Cerda, *nostris*.

(e) *Retractetur.* Cum vero de statu ejus retractari
dicit, puto innui malignitatem et invidiam qua judica-
bant de religione. *Retractare* enim apud Nostrum
quidem passim significat diligenter tractare et reco-
gnoscere, sed quoniam ille qui lippus ipse recta alio-
rum aspicere non vult, obreccationis ergo diligenter
inquit, sicubi faculam invidiæ et maledictiæ
accendere possit, ideo hic pro *carpere* accipio. Quo-
modo fere utitur in libro de Jejuniis c. xv. certe in
malam partem: *Aquin ad Romanos scribens, vos nunc
compungit retractatores hujus officii; i. e. detractato-
res, inobedientes, irrisores.* Hav.

(f) *Quis nos.* Aldinum exemplar qui nos h. c. *existi-
maverint.* Verus sensus est, vel inde humano ingenio
tantum rationis debuisse indulgeri, ut si congruum et
simile alicujus veri fingere et mentiri illi voluissent,
humanam saltem speciem Dei Christianorum anxis-
sent, non ferinam, monstrosam, ut fecerant in Ono-

sub nomine ejus deputari et damnari juvat, ne-
que de deo aliter præsумimus. Necesse est igitur
pauca (1) dicamus de Christo ut Deo (2). Tantum
Judæis erat apud Deum gratia, ubi et insignis justitia
et fides (3) originalium auctorum, unde illis et ge-
neris magnitudo et regni sublimitas floruit (a) et tanta
felicitas, ut Dei vocibus, quibus edocebantur, de pro-
merendo Deo, et non offendendo, præmonerentur (4).
Sed quanta deliquerint (5) (b), fiducia patrum inflati
[ad delirandum] (6), derivantes (7) a disciplina
in profanum modum, etsi ipsi non confiterentur,
probaret exitus hodiernus ipsorum. Dispersi, pala-

bundi, et cœli et soli sui extorres, vagantur per orbem
sine (c) homine, sine Deo rege (8), quibus nec ad-
venarum jure terram patriam saltem vestigio salutare
(d) conceditur. Cum hæc illis sanctæ voces (e) præ-
minarentur, eædem fere semper omnes ingerebant
fore, uti sub extimis curriculum sæculi ex omni jam
gente, et populo et loco cultores sibi allegaret Deus
multo fideliores, in quos gratiam transferret, et
pleniorum quidem ob disciplinæ auctoris capacitatem
(9). [Venit igitur, qui ad reformandam et illuminan-
dam eam venturus a Deo prænuntiabatur, Christus ille

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Voc. dicamus recepimus auctoritate cod. Fuld.*
(2) *Ut de Deo totum Fran.*
(3) *Rig. et Hav.* ob insignem justitiam et fidem, etc.
(4) *cod. Fuld. et t. fel. de Dei vocibus affuit, quibus docebantur, et promerendo Deo et non off. præmonerentur.*
(5) *Dereliquerint Fran.*
(6) *W. ad delirandum, quæ Hav. e cod. Fuld. recepit, deleuit Rigaltius. Rhen. et Herald. ad declinandum.*

- B (7) *Derivantes: ita cod. Lugd. et edd. pleræque; Gelen. declinantes, Rig. et Jum. e cod. Urs. deviantes.*
(8) *Sealiger emend. sine nomine, sine Deo rege: cod. Lugd. II. sine homine (Lug. I. sine honore), sine Deo, sine rege.*
(9) *Ita h. locum emend. Fr. Junius, vulgo scriptum: transferret, pl. qu. ob disc. auctoris (cod. Görz.: altioris, cod. Put. auctoris) capacitatem.*

COMMENTARIUS.

choite, de quo paulo superius egit, quasi ex gente
Centaurorum, Chimærarum, Sphingum hybrida quis
a nobis coleretur. In quo certe egissent ut Judæi olim,
qui Deum ipsum, Jesum nostrum, nihil nisi nudum
hominem putaverunt. Prout certe egerunt etiam illi
inter gentes, qui Christianos accusarunt ut cultores
hominis suspensi. Hav.

(a) *Regni sublimitas floruit.* Similia Justinii historici
illa, licet ab errante profecta: Semperque exinde hic
mos apud Judæos fuit ut eodem, reges et sacerdotes
haberent: quorum justitia religione permixta, incredibile
quantum coaluere. Ut et Strabonis libro xvi. Οἱ
δὲ διαδεξάμενοι, χρόνους μὲν τινὰς ἐν τοῖς αὐτοῖς διακρίνον
δικαιοπραγοῦντες, καὶ θεοσεβεῖς ὡς ἀληθῆς ὄντες; i. e. Suc-
cessores (Mosis) aliquandiu in iisdem institutis perman-
sere, justii et vere religiosi. Illa itaque vere fuit
Judæorum gloria, quam falso sibi assignabant Romani
pro merito religiositatis diligentissime in tantum subli-
mitatis elatos, infra cap. xxv. Hav.

(b) *Deliquerint.* Omnes libri, quos ego et Pamelius
vidimus, habent dereliquerunt vel dereliquerint. Rigal-
tius tamen et Scaliger, et vetustæ editiones, ut et
Rhen. et Aldi deliquerint. Nec temere. Est enim a
delinquere, unde seniores formarunt delinquentiam
pro delicto, Paschasius Radbertus in Epitaph. Walæ
l. 1. c. 28. Et in glossario Papiæ Deliquio exponitur
obfictio. Hav.

(c) *Sine homine.* Acute Scaliger, qui in libro suo
ad marginem emendavit sine nomine. sine Deo rege.
Puto illum ita interpretari voluisse Osee illa iii. 4.
Nam diebus multis desiderabit Israelitæ sine rege, sine
principe. Etsi enim rex non sit, potest tamen nomen
imperii esse, quale Judicum post Mosen, et Princi-
pum temporibus Esdræ: Imperatorum, quum Maccabæi
maurtxissent in oppressores Judæorum. Tamen a
vulgata non discedo, quæ vehementer est, nec enim
jam Deum regem habent, quem olim jam spreverunt
ad exemplum gentium hominem sibi regem quærentes
et visibile regnum, in quo αἰδὼς, τυράννου αἴτιον oculis
blandiretur, i. Sam. viii. 5. Nec hominem ipsum,
cujus aspectu contra fortuita casuum corroborarentur,
quomodo Tacitum fere alicubi loqui puto. Scaligera-
nam tamen conjecturam adjuvat, sensumque adauget
M. L. B. in quo sine homine, sine Deo, sine Rege.
Cum lectio sic placet, ita corrigenda est, sine Nomine,

sine Rege, sine Deo; id est, nec jam Resp., nec
Regnum, nec Theocratia. Hav.

(d) *Vestigio salutare.* Legem horrendi carminis præ-
scripsit Adrianus victor. Hieronymus in Chron. Euseb.
MMCL. ex quo tempore etiam introeundi eis Jerosolymam
licentia ablata. Eusebius ex Aristone Pellæo. Τὸ πᾶν
τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, etc., i. e. Omnis hæc natio jam ex illo
ab omni regione finitima Hierosolymorum penitus arce-
batur, cum sanctione divinæ legis, tum maxime consti-
tutionibus et decretis Adriani, ita ut ne de excelsiore
quidem prospectu eminens eis saltem paternum solum
prophanis obtutibus liceret inspicere; l. iv. Hist. Eccl.
c. 6. Plura ex Justino Martyre, Hilario. Hieronymo
et aliis profert summus Scaliger in Animadv. Euseb.
p. 216. edit. opt. Hav.

(e) *Præminarentur.* Deuteron. xxxii. 26. Ps. LIX. 12.
Circumerrare fac per potentiam tuam. Et præsertim
versu 15. ganniant ut canis et circumerrent civitatem.
Quod certe ex hoc loco quomodo implementum
acceperit, jam nemini dubium esse potest. Quando-
quidem præsertim ad præfiguratum Davidis regno et
casibus Messie regnum veri theoldgi oculus respicere
debet. Inspice et Es. i. 7. Ezech. v. 10. Osee iii.
10. et x. 3. Amos ix. 9. Theodoretus Gr. Aff. Cur.
p. 163. Καὶ ὡς εἰς ἀνάσταν τῶν οὐρανῶν, etc., i. e. Fore
etiam ut Judæi, qui se crucis ligno affixuri erant, patrio
solo extorres, per universum terræ orbem dispergerentur.
Agedum itaque videamus, an hæc prædictio ad eventum
pervenerit. Ac de Judæis quidem vos dubituros non
puto. Patria enim urbe expulsi jam sunt, alioque terra-
rum commigrarunt; et quæ sequuntur. Ipse Tertullia-
nus in egregio Ad Judæos libro, cap. xi. Nam et pro
istis meritis vestris cladem vestram futuram Ezechiel
nuntiat: et non solum in isto sæculo quæ jam evenit,
sed in die tribulationis quæ subsequetur. Et clarissime
cap. xiii. Et alio loco sic per Prophetam dicitur (est
Jes. xxxiii. 17.) Regem cum claritate videbitis, id est
Christum facientem virtutes in gloria Dei Patris, et
oculi vestri videbunt terram de longinquo: quod vobis
pro meritis vestris post expugnationem Hierusalem,
prohibitis ingredi in terram vestram, de longinquo eam
oculis tantum videre permissum est. Ibidem: Quæ cum
ita commisissent, nec intellexissent Christum in tempore
sue visitationis inventiendum, facta est terra eorum de-
serta, et civitates eorum igni exustæ. Hieronymus loco
supra allato, primum Dei nutu, sicut propheta vaticinati

(Treize.)

Filius dei] (4). Hujus igitur gratiæ disciplinæque arbitet et magister, illuminator atque deductor (a) generis humani, Filius Dei annuntiabatur, non quidem ita genitus, ut erubescat de filii nomine (b) aut de patris

A semine; non de sororis incesto (c), nec de stupro filiae aut conjugis alienæ (d) deum patrem passus est, equum autem, aut cornutum, (e) aut plumatum amato-rem (f), aut in aurum conversum (g) (2) : Jovis enim

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Uncis inclusa delent Rig. et Haverc.*

(2) *Aut in auro conversum Danaidis Fran.*

COMMENTARIUS.

sunt, deinde Romanis interdictionibus. Et ibi inspicit Scaligerum. Hav.

(a) *Deductor.* Quem Græci hoc sensu δαδούχον, Litteræ Sacra ἀρχὴν vocarent. Dicebatur enim ita proprie in sacris Eleusiniis ille qui facem manu tenens alios præibat atque viam illuminans deducebat, ut docet Eustath. ad Hom. II. A. versum 279. Apud Arrianum ad Epictetum I. m. c. 21. aliquis Deorum contemptor : Οὐκ ἔμελλε ἐστὶ καὶ ἐν Ἐλευσίνι, ἰδοὺ καὶ ἐνθάδε· ἐκεῖ ἱερουργεῖς, καὶ ἐγὼ ποιῶν ἱερουργεῖν· ἐκεῖ κήρυξ, καὶ ἐγὼ κήρυκα καταστήσω· ἐκεῖ δαδούχος, καὶ ἐγὼ δαδούχος; i. e. *Des est, et quidem in Eleusiniis, etiam apud nos est : illic antistes est sacrorum, et ego efficiam ut hic sit : illic præco, et ego constituam hic præconem : illic facem ferens, et ego daduchus.* ἀρχὴν τῆς ζωῆς Jesum appellat Petrus Act. iii. 15. Quæ sequuntur *Filius Dei* delet MS. L. B. ut et Agohard. Hav.

(b) *De filii nomine.* Ita repone cum Cod. Fuld. *Vulgatè in filii nomine.* Quantumvis enim gloriarentur apud poetas veteres illi heroes Deos patres et proavos jactantes, debebant tamen post caudæ explicationem cum pavone pedes luteolos et scabris aspicientes, revera de origine sua, quæ non alia quam stuprum vel adulterium esse posset, confundi. Neque decorum hic neglexit ut mirabilis doctrinæ sic summi artificii poeta Virgilius. Qui quum de origine Æneæ sui merito erubesceret, adulterium specioso nomine conjugii velat, apud quem Helenus lib. 114. versu 475. ita senem Trojanum affatur :

Conjugio Anchisa Veneris dignate superbo.

Atque ita suis ipse verbis sub persona Didonis in Ænea peccantis lib. iv. 472.

Conjugium vocat, hoc prætextit nomine culpam.

De patris semine. Videtur idem dicere, cum tamen minime sit idem. De modo enim progenerationis jam loquitur, quæ monstrosa et pudenda in illis erat : amplexu draconis, insultu tauri, hirci, arietis, crissatione oloris, et quæ sunt similia. Unde patet lectionem, quæ est in Cod. Fuldano ex glossa marginali esse, *de patris semine, sicut de concubitu tauri*, ex apta tamen et docta interpretatione. Respexisse simul videri potest ad Caeli et Saturni historiam, sed quasi per transeuntem. Hav.

(c) *Sororis incesto.* Junonis, cum et filiz Veneri se miscuerit; Proserpinæ item vocatus apud inferos Pluto, cui Jovi nomen apud superos. Imo nec matre Rhæa abstinnisse creditur. Theodoret. Gr. Aff. Cur p. 43. Οὐ γὰρ δὴ μόνον τὴν ἀδελφὴν, etc., i. e. *Neque enim tantum sororem, sed matrem quoque ac filias sibi uxores adjunxit : præterque has ipsas, innumeras prope et mulieres et Deas stupri commercio vitiauit.* Unde isti justa indignatione hanc ferinam cogitationum rabiem, p. 55. Οἱ δὲ τὰς ἐφ' ἑαυτῶν, etc., i. e. *Si qui vero in adulteria inciderunt, necessariis tamen ac consanguineis sœminis pepercerunt.* Quod si quis inventus est qui sororis amoribus captus fuerit, ut in matrem debacchatus non est, neque in filiam insanivit : sed humanæ naturæ ac dignitatis eam rationem habuit quam debebat, neque induit brutorum animalium fatuitatem. Et mox, Οὐτὸς δὲ, δὲ Θάη, etc., i. e. *Iste vero, quem Homerus hominum patr. in Deorumque appellavit, Junonem quidem germanam sororem sibi uxorem fecit. Ipsi etiam Rhææ, quam et Deonam et Demetram (id est Cererem) vocant, quanquam ea sibi mater esset, actus furore libidinis, admixtus est : Phersephattamque (i. e. Proserpinam) ex eo gentiam stupro, uxorem duxit; factus filius*

suæ vir. Merito itaque Noster c. ix. *Proinde incesti qui magis, quam quos ipse Jupiter docuit?* Hav.

(d) *Conjugis.* Cod. Fuld. *de conjugis*, mendose. Ille enim omnium mulierum vir. Epiphani. πατρὸς γυναικὸς ἀνὴρ, ut de Cæsare Suetonius.

(e) *Cornutum.* Idem ibidem in lib. Ancoratus : Πηλεΐδην μὲν γὰρ φθελει, δι' ἣν ἦν τράχος γενόμενος· τράχος μὲν εἶμυι, ἐγένετο δὲ τὸ ἀκρατοῦ τῆς τοῦ γυναικὸς παραπλοῆς; i. e. *Penelopen enim corrupit, propter ipsam hircus factus. Hircus autem ut puto factus est ob similitudinem acuminatæ implexæque barbæ.* Ita enim locus iste verti et intelligi debet. Præsertim taurus. Ibidem : Καὶ πρὸς Πασίφαην δὲ ταῦρος ἐγένετο, ἀπαύτως καὶ πρὸς Εὐρώπην. Et erga Pasiphaen taurus factus est, similiter erga Europam. Unde etiam hic referri meretur Nummus Gortynæ in insula Creta urbis, quem produxit et illustravit Clariss. Patinus in Thesouro suo p. 21. Sedet ab una parte Europa virginitalis florem raptum lugens in platano vel sub umbra ejus, ab altera Jupiter raptor lascivientis forma tauri conspicitur. Plinius lib. 12. cap. 10. *Est Gortiniæ in insula Creta juxta fontem platanus una insignis utriusque linguae monumentis, nunquam folia dimittens, statimque et Græciæ fabulositas superfluit, Jovem sub ea cum Europa concubuisse, Vectam tauro puella n. et eleganter depictam exhibet etiam in gemma Leon.* Augustinus tom. 1. tab. 185. et in Getæ Nummo a Byzantiis percusso rursus Patinus in suo vere Thesouro p. 192. Sidoniorum pariter Nummus apud Spanh. de U. et Pr. N. p. 780. Suavissimum est epigramma Moschi huc respiciens, et cur non addam? Inscriptio, αἰς Ἐρωτα ἀποκριθῆναι.

Ἀερπιδία θεὸς καὶ τὸς, βορῆτιν εἰς τοὺς ῥόβον
Οὐλὸς ἔως τῶν ῥιν δ' αἰετὶ καταμάδην.
Καὶ τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν ταύρων,
ἔσκαψεν ἀποὺς ἀβύσσου ἀπορρόχον.
Ἐπεὶ δ' ἀνὰ βίβλιν αἰετὶ δι' ἡρῶν ἀρούρας,
Μὴ σε, τὸν Εὐρώπης βοῦν ὑπ' ἄστρον βάλω.

I. e. *Fæc deposita et arca, boum agitatricem accepit virgum perniciosus Amor.* Pendebat autem illi pera ab humeris : et juncto laborum patienti sub jugum collo taurorum seminavit Cereris sulcum frugiferum : Dixit autem sursum aspicens ipsi Jovi : Combure arva, ne te Europæ bovem aratro subdam. Ita vulgo vertunt. Sed elegantior usus est dictionis μή σε. significat enim nō ego te sc. rursus a. s. cum diphthongo. Perperam quoque in edit. Ald. et Brod. legitur βορῆτιν et πλῆστον.

(f) *Aut plumatum.* Quum cygnus esset factus ob Ledam. De Spectac. cap. viii. *De cygno Jove non erubescunt.* Furta illa Jovis passim nobis exhibent Gemmæ antiquæ. Ledæ quidem concubitus, Gortheus 1. 26. et Leon. Augustinus II. 19. marmorque Musei Justinianæi.

(g) *In aurum conversum.* Ald. Pamp. et aliæ Edit. in auro c. Sed ita Rig. et la Cerda. Vocem quæ sequebatur Danaidis expunxi cum Rig. et Rheu; est enim a glossa, quales plures hoc cap. Et cur ipsam Panæon potius auro conjugat, quam plumæ Ledam, cornibus Penelopen, Pasiphaen, aut Europam. Ald. legit, et ista sunt numina vestra. Epiphanius eodem loco : Πρὸς Δανάην δὲ χρυσὸς ἐγένετο, etc., i. e. *Erga Danaen vero aurum fiebat, ut virginem castam thalamo inclusam corrumpere.* At ille aurum fieri nunquam potuit, sed præstigiator fuit, et per auri largitionem virginem decepit. Et apud Ledam rursus cygnus factus est, inflammationem fervoris voluptatis suæ significans;

ista sunt numina (1) vestri (a). Cæterum Dei Filius nullam de impudicitia (b) (2) habet matrem, etiam quam videtur habere (c) non nupserat. Sed prius substantiam edisseram, (3) et ita nativitalis qualitas intelligitur. Jam ediximus Deum universitatem hanc

A mundi Verbo et Ratione et Virtute molitum. Apud vatos quoque sapientes (d) ΔΟΓΩΝ, id est Sermone atque Rationem, constat artificem videri universitatis. Hunc enim Zeno (e) determinat facitatorum, qui cuncta in dispositione formaverit, eundem et fatum

LECTIONES VARIANTES.

(1) Nomina vestri MS. et nomina vestra V. C.

(2) *Rhen., Lut., Pam. et Hav.* de pudicitia, quam scripturam

ram defendit etiam Rigalt.

(3) Et abest Paris.

COMMENTARIUS.

ἀναπυρόμεναι enim est accendi cupiditate rei alicujus. Theodoret. p. 51. Καὶ τῇ Ἀφροδίτῃ εἶδαι κύκλου μεγάλου, καὶ μέντοι καὶ εἰς τὸν Δαναῶνα κόλπον χρυσῶν διέκυν παρήμεναι. *Leda vero conserium in cygni specie, Danaeque in sinu adinstar auri illapsam.* Parmenio epigrammaticarius lib. vii. Anthol.

Εἰς Δαναὸν ἱερέσσαν, Ὀλύμπου, χρυσῶς, ἵν' αὖ τῆς
ὡς ἑσπέρης πεσέσθῃ, καὶ τρεῖς, ὡς Κρονίδης.

Id est ex versione Petreii Tiaræ.

In Danaen aurum fluxisti Jupiter, ut ne Fulmine terres, sed caperes pretio.

Quare idem poeta sibi eandem viam querendam putat in versiculis, qui proxime sequuntur, quosque ego superioribus connectendos puto. Sunt autem hi :

Ὁ Ζεὺς τὴν Δαναὸν χρυσῶν, καὶ τὴν δὲ εἰς χρυσόν.
Μαίονα γὰρ δοῦναι τοῦ Διὸς οὐ δύναμαι.

Auro te placem, elium sic Jupiter ipse
[Et tibi quid possum reddere plus] Danaen.

Jam scilicet olim, vel Horatio in ipsa hac fabula teste L. m. Carm. Od. xvi. 12.

Aurum per medios ire satellites,
Et pererrare amat saxa, potentius
Ictu fulmineo. Hav.

(a) Jovis enim ista sunt numina vestri. Hæc quidem lectio verissima mihi videtur, quam representavi ex Cod. MS. Lugd. Bat. Scriverius in MSS. non longe hinc abeuntem invenit Jovis enim ista sunt nomina vestri. Ita c. viii. de Spect. : Animadvertite, Christiane, quot nomina immunda possederint circum. Quam lectionem si quis præferre velit, nolim repugnare, est enim acerbo sale plena. Sed alteri et vehementia, varia et MSS. et editorum lectio magis blanditur; Barr. Jovis, et ista sunt numina vestra. Quomodo etiam Aldus. Pam. et Herald. et Rhen. et Cod. Agob. Jovis ista sunt, et numina vestra. Satis concinne Cod. Fuld. ista sunt humana vestri. Rigalt. denique edidit quidem Jovis enim ista sunt numina vestri. Sed tamen in Notis legendum putat, Jovis enim ista sunt omnia vestri. Minus valide.

(b) Cæterum Dei filius nullam de impudicitia habet matrem. Quod Latinus et Pamelius in quibusdam exemplaribus scriptum esse testantur: Nullam de pudicitia habet matrem, rectum est, nec debuit mutari. Dei filius hominis noster non ex ullis nuptiis est natus, ne quidem justis aut legitimis. Itaque non habet de pudicitia matrem. Nempe, Maria virgo facta mater ejus non alicujus matrimonii nexu, quamlibet pudici, sed solo verbo Dei. Vulgo tamen Dominus noster habebatur filius Josephi et Mariæ. Unde ait Tertullianus, Etiam quam videtur habere matrem, ea mater non nupserat. Ric. — De pudicitia. Recte adstruit in Notis hanc lectionem Rigalt. præter enim rationes ab eo allatas, confirmatus Rhenani editione. Vult itaque dicere non tantum esse impuro et illicito concubitu non esse natum Jesum nostrum, sed ne quidem ex puro licitoque matrimonio susceptum, Spiritus scilicet sui vi et divinæ naturæ capacitate, quæ sibi domicilium inter homines extruxit, et humanæ originis fermentationem in utero virginali concepit. Qui non intellexerunt, substituerunt de impudicitia. Judæi amen pudicitiam ejus ausi sunt oppugnare, ut patet ex lib. De Spectac. cap. ult. Ille est ille (dicam) fabri aut ques-

tuaræ filius. Quomodo emendavit Rigaltius, quem tamen reprehendere audeat Priorius, cum la Cerda eligens vulgatum *questuarii*; quod quid est aliud, quam post inventas fruges glandibus vesci? Non Rigaltius enim ita tantum in Agobardino exemplari invenit, sed et Josias Mercerus annotavit ad librum suum quem cum isto codice diligentissime contulit, qui liber in Bibl. Lugd. Bat. hodie asservatur. Hav.

(c) Non nupserat. Pessime Barr. et Ald. nupserat. Licet enim Matth. i. 19. Josephus dicatur ἀνὴρ αὐτῆς sciendum est id per prolepsin fieri, quomodo Choræbus apud Virg. l. ii. Æneid. 344.

Gener auxilium Priamo Phrygiusque ferebat :
Infelix, qui non sponsæ præcepta furentis
Audierat.

Vocatur jam gener, cum desponsata illi tantum esset Cassandra. Idem ut Silanus Claudii gener vocatur, cum desponsata ipsi esset Oclavia apud Sueton. in Claud. c. x. xvii. Mariam ipsam acerbam adhuc et nondum nubilem plenius annis fuisse vel inde colligi potest, quod cum potuisset respondere angelo οὐκ ἔχω ἀνδρα, quomodo Christo respondebatur a Samaritana ista muliere Joh. iv. 7. maluit dicere ἀνδρα οὐ γινώσκω, vel ipsa ætate partum abnuente. Judæi enim non tantum conjugii vinculo, ut omnibus notum impuberes destinabantur, sed vel apud Romanos exemplum dare potuit Caesar, quæ dimissa Cossutia, quæ, familia equestri, sed admodum dives, prætextato desponsata fuerat, Corneliam Cinæ iv. Cos. filiam, duxit uxorem, teste Sueton. c. 4.

(d) Sapientes Δόγων. Præter, quos nominat, Plutarchus et Numenius, Plotinus et ipse Plato. Theodoret. Gr. Aff. Cur. p. 96. Plotini verbis: Οὐτὼ δὲ ἐξ ἑνὸς νοῦ καὶ τοῦ ἀπ' αὐτοῦ λόγου ἀνέστη τὸδε τὸ πᾶν καὶ διάστη : i. e. Ita igitur ex una Mente, utque ex Verbo, quod ab ea prodiiit, omne hoc emerit secretumque est. Et rursus p. 39. ubi Trinitatis S. S. veritatem ex libris Veteris Testam. vindicavit prorsus egregie, hæc etiam profert: Ἀδελφοὶ τοῖς τὴν Πλάτωνα, etc., i. e. Plotinus itaque ac Numenius, explicantur Platonis mentem, tria inquirunt a Platone posita fuisse, quæ sint supertemporalia et æterna; ipsum videlicet bonum, mentemque, et hujus universi animam. Vocat enim BONUM, quem nos dicimus PATREM; MENTEM vero seu Intellectum, quem nos FILIUM VERBUMQUE appellamus; POTENTIAM vero quæ animet omnia et vivificet, ANIMAM vocat; eam ipsam videlicet, quam SPIRITUM SANCTUM Litteræ Sacræ appellant. Sed et Numenii de Platone dictum exstat apud Hesychium Illustrium Milesium, qui hæc nota illum perstrinxit ὡς ἐκ τῶν Μωσαικῶν βιβλίων τὰ περὶ Θεοῦ καὶ κόσμου ἀποτυλίχσαν; i. e. quod veluti plagio subriperit e Mosaicis libris quæ de Deo et mundo prodidit; quare ab eodem vocatus fuit Moses Atticis. Τὶ γὰρ ἐστὶ Πλάτων, ἢ Μωσῆς ἑκταλῶν; quid enim aliud est Plato, quam Moses Atticis? Vide Illustrium in Vita philosophi Pythagorici Numenii. Plura ibidem profert testimonia.

(e) Hunc enim Zeno determinat acitatorum. Zenonem aliquid præterea dixisse, ex Laertio discimus. Nempe, Duo esse omnium principia, Creatorem et Materiam, τὸ πᾶν καὶ τὸ πάσχον. Et Materiam quidem esse qualitatis expertem substantiam. Creatorem vero, τὸν ἐν αὐτῷ λόγον τοῦ θεοῦ γὰρ διὰ τὰ ἀείδον καὶ πάσκει ταύτης δημιουργεῖται ἕκαστα. Rig.

vocari, et deum et animum Jovis (a), et necessitatem omnium rerum, Hæc Cleanthes in spiritum congerit, quem permentorem universitatis affirmat. Et nos etiam Sermoni atque Rationi itemque Virtuti, per quæ omnia molitum Deum ediximus, propriam substantiam spiritum (1) inscribimus, cui et Sermo insit pronuntianti, et Ratio adsit disponenti, et virtus præsit perficienti. Hunc ex Deo prolatum didicimus, et prolatione generate substantiæ. Nam et Deus spiritus. Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio (2), quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur. Ita de Spiritu Spiritus, et de Deo Deus (3), ut lumen de lumine accensum. Manet integra et indefecta materiæ matrix, etsi plures (4) inde traduces qualitatium mutueris (5). Ita et (6) quod de Deo profectum est, Deus est, et Dei Filius, et unus ambo. Ita et de Spiritu Spiritus, et de Deo Deus modulo alterum, non numero (b), gradu, non statu (7) fecit, et a matrice non recessit, sed excessit. Iste igitur Dei radius, ut retro semper prædicabatur (8), delapsus in virginem quamdam, et in utero ejus caro figuratus (9), nascitur Homo Deo mistus. Caro spiritu instructa (10) nutritur, adolescit, affatur, docet, operatur, et Christus est. Recipite interim hanc fabulam, similis est vestris, dum ostendimus quomodo Christus probetur. Sciebant et qui penes vos ejusmodi fabulas æmulas ad destructionem veritatis istiusmodi præministraverunt (11). Sciebant et Judæi venturum esse

A Christum, scilicet quibus prophetæ loquebantur. Nam et nunc adventum ejus expectant, nec alia magis inter nos et illos compulsatio est, quam quod jam venisse non credunt. Duobus enim adventibus ejus significatis: primo, qui jam expunctus est in humilitate conditionis humanæ; secundo, qui concludendo sæculo imminet in sublimitate divinitatis exsertæ: primum non intelligendo, secundum, quem manifestus prædicatum (12) sperant, unum existimaverunt. Ne enim intelligerent pristinum, credituri si intellexissent, et consecuturi salutem si credidissent, meritum fuit delictum eorum (13). Ipsi legunt ita scriptum mulctatos se sapientia et intelligentia et oculorum et aurium fruge. Quem igitur solummodo hominem (14) præsumpserant de humilitate, sequebatur uti magum æstimarent de potestate, cum ille verbo dæmonia de hominibus excuteret, cæcos reluminaret (15), leprosos purgaret, paralyticos restringeret, mortuos denique verbo redderet vitæ, elementa ipsa faniularet (c), compescens procellas et freta ingrediens, ostendens se esse AORON Dei, id est verbum illud primordiale (16) primogenitum, virtute et ratione comitatum, et spiritu fultum (17), eundem qui verbo omnia, et faceret, et (18) fecisset. Ad doctrinam vero ejus, qua (19) revincebantur magistri primoresque Judæorum, ita exasperabantur, maxime quod ad eum ingens multitudo defleceret (20), ut postremo oblatum Pontio Pilato Syriam tunc ex parte (21) Romana (22) (d) procuranti (e), violentia suffragiorum in crucem (23) dedi sibi extorse-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Spiritus Paris.
- (2) Exit Jun.
- (3) Ita de sp. — Deus desunt in cod. Fuld. et ed. Rhen.
- (4) In Par.
- (5) Codd. Fuld. et Pamel. qualitatibus; Lugd. II. traduces qualitates.
- (6) Et abest Paris.
- (7) Non gradu sed statu Paris. Modulo alterum, numerum gradu, non statu Fran.
- (8) Prædicabatur cod. vet. Scriverii.
- (9) Figuratus Jun. Haerc.; quamdam et in utero ejus caro figuratur cod. Fuld.; figurata Semler.
- (10) Structa MS. Fuld.
- (11) Sic locum restituerunt Scriver., Rig. et Haverc.; antea leg. probetur et qui — præministraverint.
- (12) Gelen.; prædicatum.
- (13) Rhen. in ed. I., Ald., Pamel., Barræus, Gang.:

- C merium fuit delictorum.
- (14) Solum hominem modo Seml.
- (15) Illuminaret Paris.
- (16) Cod. Fuld. ostendens se esse filium et itum olim a Deo prædicatum, et ad omnium salutem natum verbum Dei illud, etc., et omittit verbis: eundem qui — fecisset.
- (17) Rhen., Her., Gangn.: instructum, cod. Lugd. suffultum.
- (18) Istam pte. eundem — fecisset delet Rigaltius; Havercampius autem tuetur sic reformatam: eundem qui omnia et faceret et fecisset.
- (19) Quia Par.
- (20) Conflueret cod. Fuld.
- (21) Plebe MS. Lugd. Bat.
- (22) Cod. Lugd. ex plebe Romana, Fuld. ex parte Romanam.
- (23) Ita cod. Fuld.; alii: in cr. Jesum dedi.

COMMENTARIUS.

(a) Eundem et fatum vocari et Deum et animum Jovis. Eadem verba apud Lactantium. Laertius autem Zenonis sententiam sic retulit, ἐν τῇ εἰς θεὸν καὶ νοῦν, εἰς ἀρμήνην, καὶ ἀτα. Ric.

(b) Modulo alterum, non numero. Alius a Filio Pater est, qua Pater, non qua Deus. Alius a Patre filius est, qua filius, non qua de Deo Deus. Alius a Patre et Filio Spiritus, qua Spiritus, non qua cum Deo Patre et Filio Deus est. Nam cum sit unus a Patre et Filio Spiritus, uno spiritu, una substantia Pater et Filius et Spiritus unum sunt, quod unum Deus est. Ric. — Modulo alterum. Sic adversus Praxeam, pag. 640. Non tamen diversitate alium filium a Patre, sed distributione; nec divisione alium, sed distinctione, quia non sit idem Pater et Filius, vel modulo alius ab alio. Et pag. 645. Visibilem vero Filium agnoscimus, pro modulo derivationis. Itaque modus et modulus est certarum rerum secundum sui generis rationes dispositio, ordinatio, æconomia. Idem.

(c) Famularet. Cum usum verbi non intelligerent, substituerunt in Cod. Aldino et Agobard. famularent. Voluit Noster exprimere græcū διουλοῦν, quod est in servitutem redigere, et ita alios etiam locutos notant interpretes.

(d) Ex parte Romana. MS. L. B. ex plebe Romana. Quasi innuat plebeiam Pontiorum fuisse gentem. Fuld. vero ex parte Romanam, quasi vellet Romanorum provinciis annumerari in Syria Comagenen et Judæam, ntpote suis dynastiis et regulis subjectas. Erat vero illud solitum Romanis istis temporibus, ut sese turbidis rebus populorum et regum dissidiis immiscerent, quo potentiores qui nutu suo Remp. regerant et pedum pulsu exercitus colligerent, ex rapiis ditescerent et regna ac potestates, quibus vellent, donarent. Quomodo illi obnoxii patronis suis ne hiscere quidem contra audebant.

(e) Procuranti. Tacitus de nece Christi Annal. XV. 44. Qui Tiberio imperitante, per Procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat. Hieron. in Chron.

rint. Prædixerat et ipse ita facturos. Parum hoc, si non ei prophetae retro. Et tamen suffixus spiritum (1) cum verbo sponte dimisit, prævento carnificis officio (a). Eodem momento dies, medium (b) (2) orbem signante sole, subducta est. Deliquium (c) utique putaverunt, qui id quoque super Christo prædicatum non scierunt; [ratione non deprehensa, negaverunt] (3); et tamen eum mundi casum relatum in arcanis (4) vestris habetis. Tunc Judæi detractam et sepulcro conditum magna etiam militaris custodiæ (5) diligentia circumsederunt (6), ne, quia prædixerat tertia die resurrecturum se a morte, discipuli furto amoliti cadaver fallerent suspectos. Sed ecco die tertia (7) concussa repente terra, et mole revoluta, quæ obstruxe-

rat sepulcrum, et custodia pavore disjecta, nullis apparentibus discipulis, nihil in sepulcro repertum est, præterquam exuviae sepulti. (8) Nihilominus tamen primores, quorum intererat, et scelus divulgare, et populum vectigalem et famularem sibi a fide (9) revocare, subreptum a discipulis facilitaverunt. Nam nec ille se in vulgus eduxit, ne impii errore liberarentur, ut et fides, non mediocri præmio destinata, difficultate constaret. Cum discipulis autem quibusdam apud Galileam Judææ regionem ad quadraginta dies egit, docens eos quæ docerent. Dehinc ordinatis eis ad officium prædicandi per orbem, circumfusa nube in cælum est ereptus (10), multo verius quam apud vos asseverare, de Romulo (11) Proculi (d) solent. Ea

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Edd. ante Rigalium et Hav.* : prophetae retro etiam. B Tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit iustitia. Nam spiritum, etc. *Vv. multa.* — Nam in cod. Fuld. desunt. *Rig. emend.* Et tandem suff.

(2) *Mediam Semi.*

(3) *Vv. Uncis inclusa in solo cod. Fuld. addita leguntur.*

(4) *Ita Rig. et Hav. e cod. Fuld.; cæteri :* In archivis.

(5) *Militari manu custodiæ Franeq. Parisin.*

(6) *Circumseperunt MS. Agobard.*

(7) *Sed ad diem tertiam MS. Fuld.*

(8) *Præter exuvias sepulturæ cod. Fuld.*

(9) *Ad fidem Franeq.*

(10) *Receptus Fram.*

(11) *Cod. Fuld. Rig. et Hav. Romulis.*

COMMENTARIUS.

Euseb. numi. MXXII. Pilatus procurator Judææ a Tiberio mittitur. Quæ quoniam mirum in modum passim turbentur a quibusdam, sciendum, Vitellium, virum consularem, fuisse tum temporis præsidem totius Syriæ, sed habuisse suos procuratores, qui fere erant equites Rom. quos vel in minores provincias, vel in regna sociorum mittebat, ut ibi administrarent res Pop. Rom. sive in exigendis tributis, et pactis cum Rom. foederibus servandis, sive in universum inspicendi, ne quid detrimenti Resp. caperet. Sic inter illos Judæam sortitus est partem Syriæ Pontius Pilatus ut eam procuraret.

Hav.

(a) *Prævento carnificis officio.* Duo loca apponere libet hæc maxime illustrantia, Suetonii unum, Senecæ alterum. In Vita Tiberii c. LXI. *Mori volentibus vis adhibita vivendi. Nam mortem adeo leve supplicium putabat, ut cum audisset unum ex eis, Carnalium nomine, anticipasse eam, exclamaverit, Carnalius me evasit.* Seneca ad Marciam c. XXII. de patre ejus C. Cerialio Cordo, sub eodem principe inedia mori certo, ne reus periret. Accusatores, Sejano auctore, ad eum Consulum tribunalia : queruntur mori Cordum, interpellantes quod coegerant. Adeo illis Cordus videbatur effugere. Magna res erat in questione, an morte rei prohiberentur. Dum deliberatur, dum accusatores iterum adeunt, ille se absolverat.

(b) *Dies, medium.* Confirmat ipse Tertullianus Adv. Judæos c. X. *Nam quod in passione ejus accidit, ut media Et dies tenebresseret. Amos propheta annuntiat, dicens : erit, inquit, in die illa, dicit Dominus, occidet sol media die, tenebrescet super terram dies luminis.* Ibidem : *ut prophetiae adimpleretur, properavit dies vesperam facere.* Idem hinc explicat Hierem. II. 12. *Expavit cælum super isto. Et quomodo et quando expavit ? Indubitae, quando passus est Christus. Et horruit, inquit, plurimum nimis, et sol media die tenebravit. Et quando horruit nimis, nisi in passione Christi ? Simile miraculum annotat in lib. Ad Scapulam cap. III. Nam et sol ille in conventu Uticensi extincto pene lumine, adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate et domicilio. Dixit orbem signante sole, i. e. occultante lumen suum et obsignante. Nam signare antiqui dixerunt pro obsignare et occultare. Nonius, *signatam integram virginem vetustas voluit dicere.* Unde illud Cantic. IV. 12. *signatigius clausa es, fons obsignatus.* Imo de ipsa luce cælestium globorum, exstat hæc locutio apud Jobum IX. 7. *de Deo qui Soli dat jus a sua, nec oriur, signat-**

que stellas. Cujus ego loci hic respici puto locutionem.

(c) *Deliquium utique putaverunt.* Phlegon nempe et Thallus, insignes chronologi, quorum prioris nomine et studio Adrianus Caesar, vir multiscius, usus creditur in suis publicandis. Testimonia nota sunt, et digna quæ legantur apud Eusebium Chron. p. 202. De quibus testimoniis et hujus rei miraculo omnino videri debet, ibidem plures locos adducens, illustris Scaliger p. 186. et De Emend. Temporum p. 561. Cui addi potest Bynæus lib. III. c. 8. de Morte I. C. Hav.

(d) *De Romulis proculis.* Ita Rig. ex Cod. Fuld. nota locutio. Alii *de Romulo Proculi.* Augustin. de Civ. Dei I. III. c. 15. ostendit ex Ciccone illam inter Deos Romuli receptionem creditam esse magis quam factam. Nec mirum cum etiam sepulcrum ejus exstiterit, si Varroni fides. Porphy. ad Horat. Epod. lib. ad carmen, quod incipit *Altera jam teritur.* hoc notat, nam Varro post rostra fuisse sepulcrum Romuli dicit. Itaque vere Augustin. *Viderint quidam scriptores etiam, qui eum propter ferocitatem a Senatu discerptum esse dixerunt, subornatumque nescio quem Julium Proculum, qui cum sibi apparuisse diceret, eumque per se populo mandasse Romano, ut inter numina coleretur, eoque modo populum, qui contra Senatum intumescere cœperat repressum atque sedatum.* Nam certe precatio satis divinitatem obtinuisse docet Aurel. Victor in Epir. in Marco Anton. *Et quod de Romulo ægre creditum est, omnes pari sensu præsumperunt, Marcum cælo receptum esse.* Et huc forsitan referri potest seminudus ille juvenis, qui apud Bellorium in Adm. Rom. Antiq. Vestigiis tab. 36. Faustinae Marci, habitu Dianæ Luciferæ, cælo inferri, intentis oculis admiratur, nisi potius ex habitu et diademate, quo caput ornatur, Deus Genius sit æstimandus : tanta scilicet gloriæ vecordia homines incesserat. Suetonius de Augusti anima cap. c. *Nec defuit vir prætorius, qui se effigiem cremati euntem in cælum vidisse jurasset.* Sed audi Tertull. de Spectat. cap. ult. de pœna inferni : *spectans tot ac tantos Reges, qui in cælum recepti nuntiabantur, cum ipso Jove et istis suis testibus in imis tenebris congeniscentes.* Verius de triumphatore mortis Jesu nostro illud usurpamus, quod non nisi adulatorie Valerius Maximus de Julio Cesare dicere potuit IV. 5. *In hunc modum non homines expirant, sed dii immortales sedes suas repetunt.* Alludere puto Tertullianum cum dicit Ad Nat. I. 10. *coram populo non pejeraret contemplator cælitis in cælum recepti.* Sed hic locus monet me medicinæ quæ summe indiget illo ca-

omnia super Christo Pilatus, et ipse jam pro sua A conscientia christianus (a), Cæsari tum Tiberio nuntiavit. Sed et Cæsares credidissent super Christo, si aut Cæsares non essent sæculo necessarii (b), aut si et christiani potuissent esse cæsares (c). Discipuli quoque diffusi per orbem, ex præcepto magistri Dei parcerent, qui et ipsi a Judæis insequentibus multa perpassi, unique pro fiducia veritatis libenter, Romæ postremo per Neronis sævitiam, sanguinem christianum seminauerunt. Sed monstrabimus (1) vobis idoneos testes Christi, ipsos illos quos adoratis. Multum est, si eos adhibeam ut credatis Christianis, propter quos non creditis Christianis (2). Interim hic est ordo nostræ institutionis, hunc edidimus (3) et sectæ et nominis censum cum suo auctore. Nemo jam infamiam incutiat, nemo aliud existimet, quia nec fas (4) est ulli de sua religione mentiri. Ex eo enim, quod aliud a se coli dicit, quam colit, negat quod colit, et culturam et honorem (5) in alterum transfert, et transferendo jam non colit quod negavit. Dicimus, et palam dicimus, et vobis torquentibus lacerati et cruenti vociferamur: Deum colimus per Christum. Illum hominem putate, per eum et in eo se cognosci vult Deus et coli. Ut autem Judæis respondeam, et ipsi Deum per [hominem] (6) Moysen colere didicerunt; ut Græcis occurram, Orpheus Pieriæ, Musæus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Demonstrabimus Semler.
 (2) Adhibeam, ut credatis christiani Fran.
 (3) Edidimus Fran.
 (4) Nefas al.
 (5) In cod. Fuld. desunt vv. et culturam. In cod. Agob. C

COMMENTARIUS.

pite libellus iste. Legitur ibi: *Quis istam contumeliam excuset, quæ ut aut mortuos cum Deis deputet; quem locum minus sanum pronuntiat recte Gothofredus, medicinam non adhibet. Rigaltius nihil notat, nihil mutat; unam dele litterulam, verissima emergit lectio, scribendo utut mortuos, i. e. quocumque more tandem mortui fuerint, ut scil. scævus iste Romulus, qui dissipatis membris ne integer quidem tumulum invenit. Vide plura apud interpretes et Elmenhorst. ad Minuc. p. 56. Hav.*

(a) *Conscientia christianus.* Cui cum conscientia dicaret injuste accusatum Christum, nullam vel minimam noxam in illo inveniri posse, coactum non voluntarium se ad puniendum accessisse, ubi nullum erat delictum, necesse habuit, ut ipsi vivo, ita memorie ejus favere. *Christianus* itaque Pilatus dicitur nostro, plane ut per jocum Livium Augustus Pompeianum appellare solebat, quod exstat in præclara defensione Cremutii Cordi apud Tacitum IV. Annal. 34. *Titus Livius, eloquentiæ ac fidei præclarus imprimis, Gn. Pompeium tantis laudibus tulit, ut Pompeianum eum Augustus appellaret: neque id amicitia eorum offecit. Libet itaque exclamare ad Pontium, ut Noster ad Trajanum c. II. O sententiam necessitate confusam! et: Quid temetipsam censura circumvenis? si damnas, cur inquiris? si inquiris, cur non et absolvis? ut paulum infectam. Hav.*

(b) *Si aut Cæsares non essent sæculo necessarii.* Hoc est, Imperio Romano, quod tamdiu duraturum dicebant quamdiu sæculum. Ex illo videlicet Pauli, *Tantum qui tenet, teneat.* Fl. Vopiscus de Aureliano, hic finis, inquit, Aureliano fuit, principi necessario magis quam bono. Ric.

(c) *Aut si et christiani potuissent esse Cæsares.* Longe aliæ nientes christianorum fuere sub Constan-

Athenis, Melampus Argis, Trophonius Bœotiae initiationibus homines obligaverunt; ut ad vos quoque dominatores gentium aspiciam, homo fuit Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus oneravit. Licuerit et Christo commentari divinitatem rem propriam; non qui rupices (d) et adhuc feros homines multitudine tot numinum demerendorum attonitos efficiendo ad humanitatem temperaret, quod Numa; sed qui jam expolitos et ipsa urbanitate deceptos in agnitionem veritatis ocularet (e). Quærite ergo, si vera sit ista divinitas Christi. Si ea est, qua cognita ad bonum quis reformetur (7), sequitur, ut falsa renuntiatur quævis alia contraria comperta; imprimis illa omni ratione (8), quæ delitescens sub nominibus et imaginibus mortuorum, quibusdam signis, et miraculis, et oraculis fidem divinitatis operatur.

CAPUT XXII.

ARGUMENTUM.—*Explicat jam dæmonum naturam, quorum notitiam a Philosophis et Poetis etiam instillatam docet, inde illorum spirituales substantias edisserit, atque inde elicit modum agendi in homines, ut noceant, ostenditurque illud fallacis suis solum agere, ut relicto Deo vero falsæ religioni creduli mortales mancipientur.*

Atque adeo dicimus, esse substantias quasdam

in honorem. *Utrumque videtur ab interprete adjectum esse.*

(6) Cod. Fuld. et Hav. per Moysen.

(7) Reformatur Semler.

(8) Omni rationi comperta-illa omni rationi. conj. Hav.

tino, quem et sæculi præsidem, et christianum esse potuisse dixerunt, et quantis non ingenii Græci viribus probaverunt! Sub eo certe christianarum rerum adhuc ignaro hæretici catholicis insultabant hujusmodi convicio, Quid christianis cum regibus? aut quid episcopis cum palatio? Optatus, lib. I. Ric.

(d) *Rupices* vocat homines rusticos et incultos a Græco *ῥῦπας* et *ῥῦπος*. De Pallio c. IV. *Ille apud rupicem et sylvicolam et monstrum eruditorem scrupula schola eruditus.* Ibid. *rupices* in urbanis, scurras in forensibus, paganos in militaribus: Et de Anima c. VI. *Quid autem facient tot ac tantæ animæ rupicum et varronum, quibus alimenta sapientiæ desunt?* Ita locum lege, non barbarorum. Respexit enim versum Lucilii, Varronum ac rupicum squarrosa incondita rostra.

(e) *Ocularet.* *Εἰσαγγάσσει* inquit Scaliger, quem omnino vide ad Manilium p. 118. Videtur Noster vocem *oculare* usurpare, quasi significaret visum reddere, quomodo apud Nostrum de Pœnit. c. XII. *Hirundo, si excæcaverit pullos, novit illos oculare rursus de sua chelidonia.* Quod transcripsit Pacianus in Parænesi ad Pœnitent. *Excæcatus hirundo pullos novit oculare de sua chelidonia.* Adeoque accepisse ita videtur Cyprianus ille Nostri lector et admirator assiduus. Is de Idolorum et vanitate: *Ut homines ab errore tenebrarum ad viam lucis adducerent, cæcos et ignaros ad agnitionem veritatis ocularent.* Differt enim ab *inoculare* quod est petitiu a cultura arborum, quæ sub ipsa voce hac *oculeeren* cuius nota est. *Oculus* enim illis est tuberculus ille, ex quo ramuli germinare debent. Cato de Re Rust. c. VI. *Ibi oculos arundinis pedes ternos, alium ab alio serunt.* Ipse Tertullian. lib. de Anima. c. XIX. *Aut unde mæx illis et frutices inoculantur, et folia formantur, et germina inflantur.* Hav.

spiritalis; nec nomen novum est. Sciunt dæmonas Philosophi, Socrate ipso ad dæmoniarbitrium expectante. Quidni? cum et ipsi dæmonium adhæsisse a pueritia dicatur, dehortatorium plane a bono (a). Dæmonas sciunt Poetæ, etiam vulgus indoctum in usum maledicti frequentat, nam et Satanam (4), principem huius mali generis, proinde de propria conscientia animæ, eadem execramenti voce pronuntiat (b). Angelos quoque etiam Plato non negavit, Utriusque nominis testes vel magi asserunt (2) (c). Sed quomodo de angelis (d) quibusdam sua sponte corruptis corruptior gens dæmonum (e) evaserit damnata a Deo cum generis auctoribus, et cum eo quem diximus principem (f), apud litteras sanctas ordine cognoscitur (3). Nunc de operatione eorum satis erit exponere. Operatio eorum est hominis eversio :

A sic malitia spiritalis a primordio auspicata est in hominis exitium. Itaque corporibus quidem, et valetudines infligunt (g), et aliquos casus acerbos, animæ vero repentinos et extraordinarios per vim excessus. Suppetit illis ad utramque substantiam hominis ad eundam mira (4) subtilitas et tenuitas sua. Multum spiritalibus viribus licet, ut invisibiles et insensibiles in effectu potius quam in actu suo appareant : si poma, si fruges nescio quod auræ latens vitium in flore præcipitat, in germine exanimat, in pubertate convulnerat, ac si cæca ratione tentatus aër pestilentes haustus suos offundit : eadem igitur obscuritate contagionis aspiratio dæmonum et angelorum mentis quoque corruptelas agit furoribus et amentis sædis, aut sævis libidinibus cum erroribus variis ; quorum

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Woun. a ms. et Rig.* Dæmonas; cæteri : Omnes. *Hav. et alii :* frequentat Satanam. *Sed* v. nam et, *quæ* in *codd. Gorz. et Lugd. leguntur, nec supervacua nec ejicienda.*

(2) *Sic cod. Fuld. ; Rhen., Pam. aliiq. :* vel magos as-

serunt ; *cod. Put. vel magi adsunt, quod receperunt Rig., Hav., Seml.*

(3) *Ordo Semler.*

(4) *Mira abest Fran. Rig.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXII.—(a) *Dehortatorium. Plane a bono.* Ubique antea sic legebatur et distinguebatur, dicatur. *Dehortatorium plane a bono omnes sciunt poetæ.* Sed recte emendavit Rig. posuitque post *dicatur* comma, nos etiam post *dehortatorium* punctum. Iste enim genius seu dæmon Socratis celebrabatur ut dehortatorius si quid mali ipsi iniret vel occurreret, imo ridens inquit Tertullianus a bono se, ipsum avertens. Itaque sic distingo, *dicatur dehortatorium. Plane, a bono, i. e. imo habuit dæmonium, sed quod illum a bono dehortaretur. Ita* *re plane passim, et lib. Ad Nat. l. 10. Plane, quoniam illis cælum patet, i. e. imo, recte. Itaque ut bene Lactant. l. 1. c. 14. Sed ipsi cum sint perditores hominum, custodes tamen se videri volunt, ut ipsi colantur et Deus non colatur.* Possis ita etiam interpungere locum, *dicatur dehortatorium. Plane a bono.* Sed quomodocumque fiat distinctio, nullus alius potest esse sensus, quam ille quem nos dedimus. Mala certe distinctione deceptus a vero aberrat Casp. Barthius, qui contemplatus est hæc verba in libro Adv. LV. cap. 5. vulgus legi, *dehortatorium a bono Orfei sciunt poetæ*; ut ita innuantur illa carmina et hymni, qui hodieque exstant istius nominis inscripti, et satis sunt vetusti. De Demonio vero Socratis locuti sapientiores Ethnici, nihil aliud intellexerunt nisi providum ejus animum et perspicacem in futuris rebus. Hinc *δαίμων* *ἐκάρτων ἢ φύχης* cuius animus dæmon dicitur a Xenocrate Philosopho apud Aristotelem II. Topicorum, qui ibidem *δαίμονα* appellat eum cui bonus mens contigisset. Socratica etiam sapientia habebat Euripides apud Thronem p. 60. Progymin. *τὸν νόον ἡμῶν ἐκάρτων* *δαίμων* dixit, mentem suam dæmonem cuique. *Hav.*

(b) *Nam et Satanam execramenti voce pronuntiat.* Quid? Satanæ vocabulum Romani unquam usurpavere in maledictis aut execrationibus? Neutiquam sane. Sed malorum dæmonum principem Satanam pronuntiavere, pronuntiando, *Malum.* Ric. — Sensus verborum mihi hic videtur : Vulgus quoque jam indoctum pro maledicto frequentat Satanam auctorem huius generis, dæmoniorum; scil. unde post generis distinctionem cum optimis posui. Cum vero conscientiam animæ hic advocet, latius persequi necesse habuit in libello de Testimonio Animæ : cap. III. quæ quidem ejus verba ex hoc loco lucem capiunt. Sunt vero ista : *Dæmonium vocas hominem aut immunditia, aut malitia, aut insolentia, aut quacumque macula, quam nos dæmoniis deputamus, aut ad*

necessitatem odii importunum. Satanam denique in omni aversatione, et aspernatione, et detestatione pronuntias, quem nos dicimus malitiæ angelum, etc. Ut enim absolute *malus* Christianis pro Dæmone et Satana, ita hic Tertulliano *Sanas et Dæmonum* pro malo. *Hav.*

(c) *Utriusque nominis testes esse, vel Magi adsunt.* Hæc omnino est scriptura codicis antiqui Puteanorum, quam esse pulo veriorē ista Fuldensi, *vel magi asserunt.* Ait Septimius, etiam hominibus ab Dei civitate alienis haud ignota esse vocabula, Dæmonum et angelorum. Dæmonas, inquit, sciunt philosophi, sciunt poetæ : Angelos quoque etiam Plato non negat. Deinde addit, Utriusque nominis testes esse vel Magi adsunt. Hoc est, adsunt testes ; adsunt testificari ; adsunt testimonio dicundo, nempe esse et Dæmonas et Angelos. Ipse pag. seq. Magos habere dicit invitorum Angelorum et Dæmonum assistentem sibi potestatem. Ric.

(d) *De angelis.* In stulta ista opinione fuit quoque Tertull. ut putarit ex commistione angelorum cum hominibus natos dæmonas, male intellecto Gen. VI. 2. Itaque rursus De Idolol. cap. IX. *Angelos illos esse desertores Dei, amatores fornicarum.* Lactantius quoque lib. II. c. 15. *Itaque illos cum hominibus commorantes, dominator ille terræ fallacissimas consuetudine ipsi paulatim ad vitia pellexit, et mulierum congressibus inquinavit, etc.* Sed prudentior Augustinus, quem vide de Civ. Dei I. XV. c. 25.

(e) *Gens dæmonum.* Lactant. ibid. *Qui autem sunt ex his procreati, quia neque angeli neque homines fuerunt, sed medium quamdam naturam gerentes, non sunt ad inferos recepti, sicut nec in cælum parentes eorum.*

(f) *Et cum eo quem d. p. Cod. Fuld. et quem diximus principem aut l. sanctas ordo cognoscitur.* Lactant. rursus : *Illi sunt immundi spiritus, malorum, quæ geruntur auctores, quorum idem diabolus est princeps. unde Trismegistus illum δαίμοναρχον vocat.*

(g) *Et valetudines infligunt.* Videtur mihi spectare ad ministros publicos, qui puniunt homines, qui infligunt verbera, qui homines excarnificant. Quemadmodum Joannes Chrysostomus orat. de diabolo tentatore vocat diabolum ipsū δαίμονα *καρνίου*, q. d. *carnificem incorporeum.* Et huc ille confert illud Dei ad diabolum *ἄφαί τῆς σαρκὸς αὐτοῦ* : *tange carnem ejus.* Id est constituo te ad infligenda vulnera publicum carnificem. Lac.

ptis hominum mentibus commendat, ut et sibi pabula propria nidoris (a) et sanguinis procuret simulacris et imaginibus oblata, et quæ illis accuratio pascua est, hominem a cogitatu veræ divinitatis avertant præstigiis falsæ divinationis (1). Quas et ipsas quomodo operentur, expediam. Omnis spiritus ales est. hoc angeli et dæmones. Igitur momento ubique sunt: totus orbis illis locus unus est (2); quid ubique geratur, tam facile sciunt (b), quam enuntiant (3). Ve-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Codd. plerique*: a cogitatu; vel: e cogitatu, *Rig.* a recogitatu, *Hav.* recogitatu. *Ante v. hominem inseruit Rhen.* qua, *Herald.*: quam ut, *Rig.*: nisi ut, *addito post divinationis interrogandi signo.*

A locitas divinitas creditur, quia substantia ignoratur. Sic et auctores interdum videri volunt eorum quæ annuntiant: et sunt plane malorum nonnunquam, bonorum tamen nunquam. Dispositiones etiam Dei, et tunc prophetis concionantibus exceperunt (4), et nunc lectionibus resonantibus carpunt. Ita et hinc sumentes quasdam temporum sortes, æmulantur divinitatem dum furantur divinationem (c). In oraculis autem quo ingenio ambiguitates temperent in eventus (d), sciunt Cræsi,

(2) ubi *Hav.*

(3) Annuntiant. *Jun. ex Mss.*

(4) Nunc excerpunt *Fran.*

COMMENTARIUS.

(a) *Nidoris et sanguinis. procuret* Permulta hic docte et industrie congesse interpretes, quibus addi possunt, quæ ad similes Minucii et Arnobii locos notata sunt. Credebant enim stulti illi mirifice Deos suos isto nidore delectari, adeoque quod sibi nobisque pædor, ad illis nectar esse. Hinc apud Homerum haud ingratus Trojanis Jupiter liberalitatem eorum commendat *Iliad.* Δ. versu 48.

Οὐ γὰρ μοι ποτε βοῶδες ἰδέετο δασυὲς ἴσθη,
Δοῖβ' ἢ τε, κνίσσης τί.

i. e. non enim mihi unquam ara carebat convivio pari, libationeque nidoreque. Quam stultitiam cum sæpe Lucianus, tum insigniter taxat Theodoretus *Serm.* VII. p. 104. quem ut inspicias suadeo. Σφόδρα γὰρ αὐτοὺς χαλπεῖν, etc. Quo sensu Tertullianus ad Martyr. cap. II. non nidoribus spurcis verberaris. Theodoretus rursus ibidem p. 110. ex verbis Socratis ostendit, nullus quidem rei Deum indignum esse, nihilque habere aliud ejusmodi hostias præter fumum, ac putorem quidem multo gravissimum: κακίου δὲ πλεον οὐδὲν ἔχουσιν αἱ τοιαῦται θυσίαι, καὶ κακίου δυοσμίας μεστόν. Et tamen mirifice appetere hunc nidorem putabant Deos suos. Unde Nonnus in *Orat.* Nazianz. II. in *Julian.* p. 818. Dæmones omnes sacrificiorum nidoribus gaudentes, figuratores sunt, præsertim autem hoc nomine sugillatur Mercurius. Unde et δηλαφάνων dicitur, quasi δῆλον κρέας, i. e. carnes persequens. Itaque miseri isti Dii misere esuriebant, nullis sacrificiis oblati. Mercurius ille apud Aristophanem in *Pluto Act.* I. Sc. I. 21.

Καὶ τῶν μὲν ἄλλων μοι θεῶν ἦσαν μέλει.
Ἐγὼ δ' ἀπόλωλα καὶ πέντε μύραι.

I. e. De reliquis diis minus anxie laboro: sed quantum ad me attinet, fame confectus perii. Idemque veretur Jupiter apud Lucian. in *Menippo* p. 302. et apud eundem in *Bis Accus.* p. 307 ἀλλ' ἄστ, etc. i. e. Sed templa coronis carebant, sine nidore erunt plateæ, sine libamentis crateres, frigidæque passim aræ, denique sine sacrificiis, ac victimis omnia, multaque fames futura. Rursus lepide Aristophanes. in *Avibus ἀντιστ.* κώλ. IB. versu 32. ubi Promethæus: Ἀπόλωλεν ὁ Ζεὺς, etc. Ἀπὸν θυγῶν. PR. Perit Jupiter. Pl. quam diu est quod perii? PR. Ex quo vos habitatis aerem. Sacrificat enim nullus, hominum quidquam amplius Diis, neque nidor a cruribus ascendit ad nos ab illo tempore: sed quanquam festis Cereris jejunamus absque sacrificiis. Quare cum ipsi Judæi ad stultam hanc opinionem transiissent, increpat illos Deus *Ps.* L. 13. *Jes.* 4. II. *Jerem.* VI. 20. *Amos* V. 22. et aliis in locis. Scilicet, non eget Deus, conditor universitatis, odoris aut sanguinis alicujus. Hæc enim dæmoniorum pabula sunt, ut recte Noster ad *Scap.* c. II. Nam quid stultius, quid infirmius, quam sacrificiorum cruentorum et holocaustorum nidorosorum a Deo exatio? ejusdem verbis *Contra Marc.* I. V. c. 5. Quomodo igitur colendus? Ita ut alio sensu ad idololatrias *Tertull.* de *Idol.* c. V. *Colis* autem non spiritu vilissimi nidoris alicujus, sed

B tuo proprio, nec anima pecudis impensa, sed anima tua.

Hav.

(b) *Tam facile sciunt, quam enuntiant.* *Cod. Fuld.* et *Lugd. Bat.* annuntiant, sed id mox dicit. Pertinet huc elegans jocus Luciani qui inscribitur *Navigium*. ubi inter stultos istos optatores postremus Gygis optat anulum, quo induto a nullo possit conspici, atque ita inter alia inquit: *Et quod omnium suavissimum fuerit, uno eodemque die annuntiare Babylonem possem, quisnam in Olympiis vicisset: et si forte in Syria pransus essem, cenare in Italia.* Et quorsum hæc? addit paulo post, *Ac Deus videret cæteris: καὶ θεὸς ἰδοὺν τοῖς ἑλλοίς.* *Hav.*

(c) *Furantur divinationem.* Rapiunt. Satis apposite ad vim verbi hujus Vincentius Belvacensis, scriptor ætate sua non contemnendus: *Homo cum in honore esset non intellexit: quia contra veritatem semetipsum illuminantem intumuit: nam pingui cervice armatus adversus Deum erecto collo cucurrit: et dum ipsam Divinitatem rapere voluit: impetu suo frustratus et elusus, iniquitatis suæ pondere quodam ad semetipsum proruit.* Ita ille in vastis illis voluminibus, quæ inscripsit *Speculum Quadruparlitum*, in *Spec. Doctr.* lib. II. cap. 1. Quomodo eleganter etiam de Servatore nostro sed contrario et vero sensu locutus est *Paulus* in *Epist.* ad *Philipp.* c. II. 6. *Οὐ ἐν μαργῇ θεοῦ ὑπάρχων, οὐχ ἀρπαγμὸν ἠγήσατο τὸ εἶναι ἰσὰ θεοῦ, negans illum æmulari divinitatem, quia quidquid vellet ex suo posset sumere. Ita tyranni vel imperatores vitio creati rapere imperium dicebantur apud Romanos. Et pulchre quadrat locus *Æli Lampridii* in *Alexandro Severo: Non enim aut gravitatis senatus congruebat omnia simul deferre, aut bono principi rapitum ire tot simul dignitates.* Quo refero et illud *Vopisci* in *Taciti Vita: Tunc odio præsentium, exercitus, qui creare imperatorem rapitum solebat, ad senatum litteras misit, petens, ut ex ordine suo principem legeret.* Pulchreque obtegit *Severi Afri* ambitionem specioso titulo *Ausonius* in *Cæsarib.* ep. xx.*

Di bene, quod spoliis Didius non gaudet opimis,

Et cito perjurio præmia adempta seni.

Tuque Severe pater, titulum ne horresce novantis,
Non rapit imperium vis tua, sed recipit.

Sic quoque Christum cælos, cælosque illum redeptisse non rapuisse possumus dicere. Petrus certe *Act.* III. 21. *Ὁν δεῖ οὐρανὸν μὲν δεῖξασθαι ἀκρι χρέων ἀποκαταστάσεως πάντων.* Pro dum *MS.* L. B. mavult *Dei* male.

Hav.

(d) *Ambiguitates temperent in eventus.* Lactant. II. 15. *Et ideo solem responsa in ambiguos exitus temperare.* ex *Nostro* Quare eventum. quod habet *Cod. Fuld.* non proba, quamvis ita etiam in *MS.* L. B. invenerim. Theodoret. p. 193. *Lucian.* in *Dialogo Junonis et Latonæ* *Ὁ δὲ Ἀπόλλων προσποιεῖται, etc.* i. e. *Apollo autem simulat quidem omnia scire sese, et jaculari et cythara canere, et medicum esse, et vaticinari. Et erectis vaticinandi tabernis hic in Delphis, illic in Claro et*

sciunt Pyrrhi. Cæterum testudinem decoqui cum carnibus pecudis (a) Pythius eo modo renuntiavit, quo supra diximus; momento apud Lydiam fuerat (b). Habent de incolatu aeris et de vicinia siderum et de commercio nubium (c) cælestes sapere paraturas, ut et pluvias, quas jam sentiunt, repromittant. Venefici (1) plane et circa curas valetudinum. Lædunt enim primo (d), dehinc remedia præcipiunt ad miraculum nova, sive contraria, post quæ desinunt lædere (e), et curasse creduntur. Quid ergo de cæteris ingeniis vel etiam viribus fallaciæ spiritualis edisserant, phantasmata Castorum, et aquam cribro gestatam, et na-

vem cingulo promotam (f), et barbam tactu irrufatam (g), ut numina lapides crederentur, et Deus verus non quæreretur (2)?

CAPUT XXIII.

ARGUMENTUM. — *Quantumvis vera magna sit dæmonum potentia, majori, Christi nempe, subjici docet; quare etiam de illa ipsi Christiani triumphant, quum scilicet immundos spiritus virtute ejus, vel invitos, ejiciunt. Qui dum imperio Christi obsequium præstant, suam ipsi divinitatem abnuunt, ejusque solam agnoscunt.*

Porro si et magi phantasmata edunt (h), et jam

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cod. Fuld. Venefici; cæteri: Benefici.

(20) Cod. Fuld.: non qua effecerint, unde Haverc. sus-

B picatus est, veram esse scripturam: non quæreretur, effecerunt.

COMMENTARIUS.

Dydymis, decipit consulentes se, obliqua et in utramque partem quæstionis propositæ inflexa respondendo, ne videlicet erroris possit convinci. Et in Auct. Vitarum ad Heraclitum mercator. *Ἀλτὺμαχα λῆγαι*, etc., i. e. *Heus tu ænigmata loqueris, an griphos componis? plane enim tanquam Apollo, nihil explicas.* Et ad Apollinem ipsum scite Momus in Jove Tragædo, *Τούτο μὲν ὀρθῶς εἰρήξας*, etc., i. e. *Equidem hoc recte dixisti, Apollo, collaudatis iis qui in orationibus perspicuitate utuntur, quanquam tu hoc ipsum in promendis atque reddendis oraculis non admodum usurpare soles, ancipitia et ambiguitate intricata multa in medium secure projiciens, adeo ut audientes alio ad interpretandum oracula opus habeant Pythio.* Sunt apud Arnobium, Minucium, alios, multa similia. Nec ipse Lucian. in Pseudomanti neglexit. Hav.

(a) Carnibus pecudis. Cod. Fuld. *carnibus pecoris*, et mox pro *sternat* idem fuerant. Mox MS. L. Bat. pro *renuntiavit*, *denuntiavit*. Nec hoc irridere neglexit Lucianus, apud quem rursus Momus ad Apollinem in Jove Tragædo p. 212. *Ἄγας, μόνον ἀπαρῆδαι*, etc., i. e. *Dic, sed perspicua tantum oratione, Apollo, quæ neque patrono neque interprete indigant. Etenim non ovilla carnes, aut testudo coquitur in Lydia, sed probe scis qua de re sit consultatio.* Hav.

(b) Momento apud Lydiam. Ac si dicat eo momento quo testudo a Cræso decoquebatur, in Lydia fuerat, quod in Pyrrhus renuntiabat. Atqui sicuti annotat in sua paraphrasi Zephyrus *habent*, etc. *Sapere paraturas.* Græca dicendi figura est, quam nostri etiam non refugiunt, ut, habeo multa dicere, id est possum. Et Cicero ad Lentulum: De Alexandrina re causaque regia, tantum habeo me polliceri, me tibi absenti, etc. *Paratura* vero nomen nondum memini apud alios legisse, ex analogia tamen eadem dicitur qua scisura, commissura, et a Plinio *divisura* dictum est, et *volatura* pro volatu, quod non minus novum videri potest. P. Am.

(c) Habent de incolatu aeris. Notarunt alii phrasin *habent sapere*. Possunt, inquit, incolentes et mansionem habentes in aere, sideribus vicini, et nubibus assueti, scire constitutionem aeris, adeoque pluvias, siccitatem, pestilentiam, famem prædicere. Ita enim dæmones istos quasi araneas in aere pendentes concipiebant. Lactant. ii. 15. *Qui autem sunt ex his procreati, quia neque angeli, neque homines fuerunt, sed mediam quandam naturam gerentes, non sunt ad inferos recepti, sicut nec in cælum parentes eorum.* Ita duo genera dæmonum facta sunt, unum cæleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum quæ geruntur auctores, quorum idem Diabolus est princeps. De Pythagoræ opinione Diog. Laert. in Vita ejus. *Ἐπὶ ταῖς πάντα τῶν ἀέρας ψυχῶν ἐμπλεοῦν καὶ τοὺς δαιμόνας τε καὶ ἡρώας νομίζεσθαι*; i. e. *quin totum aera plenum esse animis, easque et demones et heroes existimari.* Quod ille quidem ex Chaldæorum disciplina

hausit, de quibus idem Diogenes in Proœmio. *Ἀσπερere enim αἱτ εἰδῶτων πλήρη εἶναι τὸν ἀέρα, κατὰ ἀπόβροχον ὑπὸ ἀναδυμιάσεως ελαφρομετῶν τὰς θύσαι τῶν θεῶδερχων*; i. e. *plenum esse dæmonibus aera, qui tenuiter, ac veluti ex evaporatione cernentium oculis insuant.* Hav.

(d) Lædunt enim primo. Supra: *Corporibus et valetudines instigunt*, etc. Atque ipse Pythagoras non negat. *Ἰπὸ τούτων*, inquit, *πέμπουσθαι ἀνθρώποις τοὺς τε δαιμόνας, καὶ τὰ σημεῖα, νόσους τε καὶ θύμιας καὶ οὐ μόνον ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ προβάτοις, καὶ τοῖς ἄλλοις κτήνεσι*; i. e. *Ab his immitti hominibus somnia, signaque, morbos etiam et sanitates: nec solum hominibus, sed pecudibus et jumentis.* In Vita ejus apud Diog. Laertium. MS. L. B. primum. Hav.

(e) Post quæ desinunt lædere. Adhibitis scilicet illis remediis novis et inusitatis. Sed Rhen. et Aldus legunt, *sive contraria: Postquam desinunt*, etc., id est quando jam non amplius lædunt videri volunt benefici et sospitatores. Hunc locum respexit sæculo suo egregie doctus Jo. Saresheriensis, Episcopus, qui ita scriptum reliquit de avi sui pre-byteris et purpuratis in libro quem inscripsit Policriticum, lib. VI. cap. 24. *Nocent sæpius, et in eo Dæmones imitantur, quod tunc prodesse putantur cum nocere desistunt.* Vixit is scriptor sæculo undecimo. Hav.

(f) Et navem cingulo promotam. Relatum ab Herodiano est lib. i. hist. Navigium quo Pessinuntia Dea Tiberi advehebatur, subito divina quadam vi substituisse, nec inde ullis viribus moveri potuisse, donec astitit sacerdos Vestalis (ipse non nominat, sed dictam Claudiam Ovidius in fastis canit, et scribit Livius lib. 29.) Ea cum argueretur virginitatem polluisse, damnationemque metueret, petiit a populo, ut iudicium de se Deæ Pessinuntia committerent. Quo impetrato, clare Deam precata est, ut si se esse intemeratam Dea sciret, navem progredi juberet. Quo dicto zonam recinxit, et navigio illigavit, quod statim ducentem manu virginem consecutum est. Lactantius lib. 2. cap. 7. Lac.

(g) Barbam tactu irrufatam. Nota hæc sunt omnia ex historicis et commentarioribus, de nuntiis victoriae Macedonicæ, virginibus Vestalibus, Tucia et Claudia, et Domitio Ænobarbo, quem respiciens Martialis scribit lib. VIII. Ep. 52.

Tonsorem puerum, sed arte talem,
Qualis nec Thalamus fuit Neronis,
Drusorum cui contingere barbæ.

Fuit enim Nero ex gente Domitia et familia Ænobarborum: vide Suetonium in Vita ejus cap. 1. et sequer matrem vero Agrippinam Drusos attigit. Hav.

CAP. XXIII. — (h) Magi phantasmata edunt. Quidquid illi faciunt id faciunt potestate dæmonum sibi ministrantium, quanto itaque facilius simile perpetrare ipsis dæmonibus in propria causa operantibus? Apuleius de

defunctorum infamant (1) animas (a); si pueros in eloquium oraculi elidunt (2) (b), si multa miracula circulatoriis praeſtigiis ludunt, si et somnia immittunt habentes semel invitorum angelorum et daemonum assistentem (c) sibi potestatem, per quos et caprae et mensae divinare (d) consueverunt; quanto magis illa potestas de suo arbitrio et pro suo negotio studeat totis viribus operari, quod alienae praestat negotiationi? Aut si eadem et angeli et daemones operantur,

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Inclamant Franeg.*

(2) *Ita codd. Fuld., Lugd. et Herald. edd. Rig., Hav., Seml. et Ritteri. Reliqui omnes: inclamant — eliciunt.*

(3) *Sic cod. Fuld., caeteri: quam utique superiorem —*

credendum est.

(4) *Wouwer. e ms. et Haverc. distinguit; codd. Fuld. distinguit, opinor, ut in templis, etc. Latinus et Rigali. aestimetis, caeteri: existimetis.*

COMMENTARIUS.

illis: Horum de numero curant singuli, ut est cuique tributa provincia, vel somniis confirmandis, vel extis fissiculandis, vel praepetibus gubernandis, vel valibus inspirandis, vel fulminibus jaculandis, caeterisque adeo, per quae futura praenoscimus. Hav.

(a) *Defunctorum infamant animas.* Pulcherrima lectio quam ex Cod. Fuld. representavit Rig. laudante etiam Junio. Ego cum ipsam in MS. L. B. quoque deprehendi, ut et Herald. in suis. Ipse Ad Nation. 1. 5. qui superficie vocabuli infamant veritatem. et h. 7. sepulcris Regum vestrorum caelum infamatis. Nec cum Pam. aliisque inclamant malle. Illud enim est infamare animas defunctorum, quando fortium et praestantium virorum umbræ ad libitum impurissimae veneficae excitantur, vel excitari simulantur; nam nihil sunt nisi meræ nbgæ et fallaciae. Hinc justa fingitur indignatio Samuelis Saulum increpantis, cur commovisset me, excitari me faciens? I. Sam. XXVIII. 45. Apud Eunapium Sardonianum legas in Vita Aedesii, Jamblicum, Apollinem exciente quodam Aegypto, coque apparente, attonitis viso praesentibus, dixisse: *Desinite, sodales mei, mirari; est enim gladiatoris, qui singulari certamine interit, spectrum.* Nec plausibilior merces a maga Thessala proponitur excitato cadaveri in gratiam Sexti Pompeii, quam nulli unquam simili infamationi obnoxium fore, apud Lucan. 1. VI. 762.

Dic, inquit Thessala, magna!

Quod jubeo mercede nihili: nam vera locutum
Immunem toto mundi praestabimus aeo
Artibus Haenouiis: tali tua membra sepulcro,
Talibus exuram Stygio cum carmine sylvis,
Ut nullos cantata magos exaudiet umbra.
Sit tanti vixisse iterum: nec verba, nec herbae
Audebunt longæ somnum tibi solvere lethæ
A me morte data.

(b) *In eloquium oraculi elidunt.* Et haec Junii Cod. Fuld. MSS. Herald. L. B. et Rig. lectio est, verissima; alii eliciunt. Junius de sacrificiis puerorum, quæ divinatio *προφρηται* vel praedominantia dicebatur. Vide Elmenhorst. ad Gennad. p. 195 et 210. et Bonifacium lib. VIII. Hist. Ludicra cap. 21. La Cerda, Herald. et Rig. ad vaticinantis morem ut corrueret referunt. Utrumque verum. Lucan., ibid. versu 554. in magiae cultu agnoscit.

Nec refugit cædes, vivum si sacra cruorem,
Extaque funerae poscunt trepidantia mensæ.

Efficax itaque oratio qua Deos Inferos debitum suum agnoscere vult maga versu 707.

Si nunquam hæc carmina fibris

Humanis jejuna cano, si pectora plena
Sape dedi, et lavi calido prosecta cerebro:

Si quis, qui vestris caput extaque luncibus infans
Imposuit, victurus erat, parete precauti.

Posterior tamen hoc loco magis convenire puto quomodo apud eundem poetam lib. 1. 695. matrona Romana vaticinari desinens

Lasso jacuit deserta furore.

A quæ et dii vestri; ubi est ergo præcellentia divinitatis, quæ utique superior omni potestate credenda est (3)? Non ergo dignius praesumetur, ipsos esse qui se deos faciant, cum eadem edant quæ faciant deos credi, quam pares angelis et daemonibus deos esse? Locorum differentia distinguitur, opinor, ut a templis deos aestimetis (e) (4), quos alibi deos non dicitis; ut aliter dementire (f) videatur, qui sacras turres (g) pervolat, aliter qui tecta viciniae transilit; et alia vis

B lege ex MSS. deserta furore. Elidere vero est spiritum suffocare. Lactantius seu Luciatius Placidus in Epitoma Metam. Ovid. lib. VII. cap. 2. ut *Aesonem senectute elisum in adolescentiam reduceret.* Flavius Vopiscus tensis membris fieri dicit in Floriano: *Fanaticus quidam in templo Sylvani tensis membris exclamavit.* Hav.

(c) *Assistentem s. p. De Chaldaeis Diog. Laert. in Proemio: Αἰσίου τε καὶ πανταχὺ καὶ πρῶφρηται καὶ αὐτοῖς Θεοὺς ἐμφανίζεσθαι λέγοντα;* i. e. Divinationem præterea prædictionemque exercere, sibi Deos apparere asserentes. Hav.

(d) *Caprae et mensae.* Capras primum oraculum fecisse Delphiis scribit Diodorus lib. 16. mensae etiam ad eandem divinationem ascitæ sunt a gentilibus, et opera daemonum locute. Virg. 2. Aeneid.

Huc undique Troia gaza

Iacensis erepta aulys, mensæque deorum

(e) *Distinguit opinor: ut a templis.* Ita præclare ex MS. Wouwerius, probante La Cerda. Ita etiam MS. Fuldanum, nisi quod ibi in templis. Rig. non secutum miror. Collatio Scriveriana non multum abijt, *distinguit* [ut opinor] a templis. quomodo reponendum esset. I. d. distinguit ut opinor, a templis Deos existimatis, etc. Possis etiam legere *distingui opinor.* Sed Wouwerianam ob sequentia magis probo. Vulgati *distinguitur* (opinor) ut a t. Minucii, p. 30, locus est, quem huic conferunt: *Hi sunt et farentes, quos in publicum videtis excurrere, vates et ipsi absque templo, sic insanunt,* etc. Quæ locum Heraldus non intellexit, quod dum latetur, depravat, legens: *vates et ipsi ipso in templo.* Error inde quod male distinxerit. Sed procul dubio respexit Tertullianus (quem passim sequitur Minucius) facetum Luciani sui jocum, apud quem in Jove Tragedo miser Apollo provocatus a Momo, ut quoniam summus haberetur vates, jam tum in concilio Deorum prædiceret quisnam ex Sophistis de Diis et Deorum cultu disputantibus victor foret, nihil habet quod respondeat, quam ridiculum illud: *Πᾶς, ὦ Μόμη, δυνατόν ποιεῖν ταῦτα, μήτε τρίποδες ἢ κατὰ παράνομον, μήτε θυμιαμάτων, ἢ πυρρῆς πανταχῆς, οἷα ἡ Καταλὶα ἐστίν;* i. e. *Qui hoc ullo pacto fieri possit, Mome, neque praesente nobis tripode, neque thymiamatis, nec fonte augurali, qualis est Castalia.* Hav.

(f) *Dementire.* Ita ex Cod. Fuld. Rig. quod et Pam. et alii amplexi sunt. Ita ego in MS. L. inveni. Barr. et Ald. Rh. *dementare*, Gloss. Lat. Gr. *dementat ἐγστραφέν. ιδιωτικῶς.* Unde apud posteriores Latinos *dementatus* et *dementator* pro mente alienato, et illo qui mentem alicujus pervertit. Videtur enim magis significare vim alteri illatam. *Dementire* est insanire. De Anima, c. XVIII. *Nam cum et dementi homo, dementi anima.* Imo ipse Lucretius, III. 464.

Quin etiam morbis in corporis avius errat

Sape animus, dementit enim delirique fatur.

Ita omnes fere MSS. etiam Voff. Lugd. Bat. nec debuit tentare Lambinus substituenlo *dementat.* Hav.

(g) *Qui sacras turres, etc.* Huc refero saltum e saxo

pronuntiatur in eo qui genitalia vel lacertos, alia in eo qui sibi gloriā prosequat. Compar exitus furoris, et una ratio est instigationis. Sed hactenus verba, jam hinc demonstratio rei ipsius, qua ostendemus unam esse utriusque nominis qualitatem. Edatur hic aliquis sub tribunalibus vestris, quem dæmone agi constet. Jussus a quolibet christiano loqui spiritus ille, tam se dæmonem confitebitur de vero, quam alibi deum de falso. Æque producat aliquis ex iis, qui de Deo pati existimantur, qui aris inhalantes numen de nidore concipiunt, qui ructando curantur (1), qui anhelando (a) profantur. Ista ipsa Virgo Cœlestis (b) pluviarum pollicitatrix, iste ipse Æsculapius medicinarum demonstrator alia die moriturus (c) Socordio et Thanaio et Asclepiodoto vitæ sumministrator: nisi se dæmones confessi fuerint, christiano mentiri non audentes, ibidem illius christiani procacissimi sanguinem fundite. Quid isto opere manifestius? quid hac probatione fidelius? simplicitas veritatis in medio est; virtus illi sua assistit; nihil suspicari licebit. Magia aut aliqua ejusmodi fallacia fieri dicetis (2), si oculi vestri et aures permiserint vobis. Quid autem inniti potest adversus id, quod ostenditur nuda sinceritate? Si altera parte (3) vere dei sunt, cur sese dæmonia mentiuntur? an ut nobis obsequantur? Jam

A ergo subjecta est Christianis divinitas vestra; nec utique divinitas deputanda est, quæ subdita est homini, et si quid ad dedecus facit, æmulis suis. Si altera parte dæmones sunt vel angeli, cur se alibi pro diis agere respondent? Nam sicut illi, qui dii habentur (4), dæmones se dicere noluissent, si vere dii essent, scilicet, ne de maiestate se deponerent: ita et isti, quos directo dæmones nostis, non auderent alibi pro diis agere, si aliqui omnino dii essent, quorum nominibus utuntur; vererentur enim abuti maiestate superiorum (5) sine dubio et timendorum. Adeo nulla est divinitas ista quam tenetis, quia si esset, neque a dæmonibus affectaretur (6), neque a diis negaretur. Cum ergo utraque pars concurrat in confessionem, deos esse negans, agnoscite unum genus esse, id est dæmonas. Verum utrobique (7) jam deos quaerite; quos enim præsumpseratis, dæmonas esse cognoscitis. Eadem vero opera nostra ab eisdem diis vestris non tantum hoc detegentibus, quod neque ipsi dii (8) sint neque ulli alii, (9) etiam illud in continentibus cognoscitis, qui sit vere deus, et an ille, et an unicuique, quem christiani profiteamur, et an ita credendus colendusque, ut fides, ut disciplina disposita est Christianorum. Dicent ibidem: equis ille Christus cum sua fabula?

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ita codd. omnes; Riq. emend. conatur, Hav. curvantur, Nescio an scribendum sit: occupantur vel occurrant.

(2) Rhen. aliique: licebit, magica — fieri. Dictis non stetit, si, etc. Riq. et Hav. receperunt scripturam cod. Fuld.; cod. Bongarsii: magia — fieri dictis. Non dicetis, si, etc., codd. Pui., Lugd. et Agob. fieri dicetis. Non dicetis, si, etc.

(3) MS. Lugd. Bal. naturæ, unde Haverc. suspicatur natura vel, vere natura.

C (4) Dicitur.

(5) Maiestatem superiorem Fran.; maiestate superiore Paris.

(6) Rhenam. aliique: affectaretur in confessione, etc., quæ duo vv. interpretationis causa adscripta deleverunt Riq. et Hav.

(7) Fr. Junius, Hav., Seml. et Ritt. distinguunt: dæmonas, verum, utrobique. Jam Deos, etc.

(8) Sunt Parisin.

(9) Sed add. Par.

COMMENTARIUS.

Leucadis prope delubrum Apollinis, quo ab amore liberari crediti sunt amatores, quasi non idem quodvis saxum præstaret mortem pro vita retribuens. Ovidius in Sapphus epist.

Hanc legem locus ille tenet: pete protinus altam
Leucada, nec saxo desiluisse time.

Nec multum differt stultitia Heliogabali, de quo Lampridius: Paraverat igitur funes blatta et serico et cocco intortos, quibus si necesse esset laqueo vitam finiret. Paraverat et gladios aureos, quibus se occideret, si aliqua vis urgeret. Paraverat et in cerauneis et hyacinthis et in amaragdis venena, quibus se interimeret si quid gravius immineret. Fecerat et altissimam turrim, substratis aureis gemmatisque ante tabulis, ex qua se præcipitaret, dicens, etiam mortem suam pretiosam esse debere et ad speciem luxuriæ, ut diceretur nemo sic periisse.

Hav.

(a) Anhelando profantur. Id non fiebat sine confusio-
voci et valentissime simo anhelitu. Lucan., v. 148.

Sub pectore ficta quieto
Verba refert, nullo confuse murmure vocis
Instinctum sacro mentem testata furore.

Et mox:

Non rupta trementi
Verba sono, non vox antri complere capacis
Sufficiens spatium, etc.

Addē versum 170 et sequentes. Sed non possunt hæc melius disci quam ex Donati nota ad Terentii Phormionem IV, scena IV, ad illa: Interdixit ariolus. Ibi

vetustissimus ille et optimus Interpres: *Hariolus est, qui divina mente vaticinatur. Dictus hariolus, quasi fariolus, a satis et a fando, quum F pro H, et item H pro F in multis locutionibus ponatur. An quod imitantur aspirationem in exhalando? nam halitus solent excludere velut mortalem animam, ut divinam recipiant, unde et vocem ejusmodi dabant, quæ est O E, quod OE sonus exhalandi vim præstat.* Hav.

(b) *Virgo Cœlestis.* Intelligit Junonem, Cærthaginiensium Numen primarium, de quo nos supra ad cap. XII, et præclare etiam disputat la Cerda ad cap. sequens, docens virginem illam appehari, et non absurde pluviarum hic mentionem conjungi, quæ ex aere descendunt. Hinc certe Orpheus in hymno ad illam:

Ὀρφεὺς μὲν διαρρῶν, ἀνέμῳ προφί, παντογένη.

Nimborum mater, ventorumque omnigenitrix.

At Junonem Virginem fabulosa antiquitas haud contemnit, testis mihi Pausanias in Corinthiacis in fine: Καὶ πηγή Κόραθος καλουμένη ἐνταῦθα τὴν Ἥραν ποιεῖν Ἀργεῖοι κατὰ λόγον δομένον παρθένον γίνεσθαι· οὗτος μὲν δὲ στίχῳ ἐκ τελευτῆς τὴν ἀγορεύει τῇ Ἥρᾳ, λόγος τῶν ἀπαρχήτων ἐστίν, i. e. Et fons cui nomen Canathus. In eo fonte vulgo apud Argivos proditum, Junonem, ubi quotannis laverit, denuo virginem fieri. Manavit hic sermo ab arcanis initiis, quæ Junoni solenni ritu fiunt. Cod. Ald. vox cœlestis pessime, ut et Rhen. vis cœlestis. Hav.

(c) *Alia die moriturus.* Ita præclare restituit Riq. ex MS. Fuld. qui habet alia die moriturus, ut et MSS. Herald. in quibus morituris. Ridet enim istam vitæ

ei homo communis conditionis, si magus, si post mortem (1) de sepulcro a discipulis subreptus, si nunc denique penes inferos, si non in cœlis potius (2), et inde venturus cum totius mundi motu, cum horrore orbis, cum planctu omnium, sed non Christianorum (3), ut Dei Virtus et Dei Spiritus et Sermo et Sapientia et Ratio et Dei Filius. Quodcumque ridetis, rideant et illi vobiscum; negent Christum omnem ab ævo animam restituto corpore iudicaturum. Dicant hoc pro tribunali, si forte, Minoen et Rhadamanthum (a) secundum consensum (4) Platonis et poetarum esse sortitos; suæ saltem ignominie et damnationis notam refutent: renuant se immundos spiritus esse, quod vel ex pabulis eorum sanguine et fumo et putidis rogis pecorum (b) et impuratissimis linguis ipsorum vatium intelligi debuit; renuant (5) ob malitiam prædamnatos se in eundem iudicii diem cum omnibus cultoribus et operatoribus (6) suis. Atqui omnis hæc nostra in illos dominatio et potestas de nominatione Christi valet (c), et de commemoratione eorum, quæ sibi a Deo per arbitrum Christum imminuentia expectant. Christum timentes in Deo, et Deum in Christo, subjiuntur servis Dei et Christi. Ita de contactu deque afflatu nostro contemplatione et repræsentatione ignis illius correpti, etiam de corporibus nostro imperio excedunt inviti et dolentes, et vobis præsentibus erubescunt. Credite illis, cum verum (7) de se loquuntur, qui mentientibus creditis. Nemo ad suum dedecus mentitur, quin potius ad honorem. Magis fides (8) prona est adversus semetipsos confitentes, quam pro semetipsis negantes. Hæc denique testimonia deorum vestrorum christianos facere consueve-

runt, quia plurimum illis credendo Christo domino credimus (9). Ipsi litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostræ fidentiam ædificant. At colitis illos, quod sciam, etiam de sanguine christianorum. Nollent itaque vos tam fructuosos, tam officiosos sibi amittere, vel ne a vobis quandoque christianis (10) fugerent, (d) si illis sub christiano, volente vobis veritatem probare, mentiri liceret.

CAPUT XXIV.

ARGUMENTUM. — *Falsum itaque esse crimen irreligiositatis, et ad Romanos potius quam Christianos pertinere, quos vel ex hac subiectione demonum pateat, majorem illis et sublimiorem Deum colere; adeoque vel libertatem saltem religionis illis esse relinquendam, quæ cum aliis deur, tum nec ipsis Ægyptiis negetur. Sed apud illos quidvis coli licere præter Deum verum.*

Omnis ista confessio illorum, qua se deos negant esse, quaque non alium deum respondent præter unum, cui nos mancipamur, satis idonea est ad depellendum crimen læsæ publicæ et maxime romanæ religionis (e) (11). Si enim non sunt dei pro certo, nec religio pro certo est; si religio non est, quia nec Dei pro certo, nec nos pro certo rei sumus læsæ religionis. At e contrario in vos exprobatio resultabit (12), qui mendacium colentes, veram religionem veri dei non modo negligendo, quin insuper expugnando (13), in verum (14) committitis crimen veræ irreligiositatis. Nunc, ut constaret illos deos esse, nonne conceditis de æstimatione communi aliquem esse sublimiorem et potentiorum velut principem mundi, perfectæ potentie (15) et majestatis? Nam et sic plerique disponunt divinitatem, ut imperium summæ dominationis esse penes unum, officia ejus penes multos velint; ut

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Crucem *Haverc.*
- (2) Ocius *Semi.*
- (3) Si non *Fran.*
- (4) Sensum *Paris.*
- (5) Renuncient *Fran. Rig.*
- (6) Codd. Put. et Lugd., Rhen., Ald. et Fr. Junius: operationibus.
- (7) Verum *abesti Parsin.*
- (8) Plena *la Cerda*, proxima *Haverc.*
- (9) In Christo dominum *mauvlt Wouwer.*

- (10) Quandoque christianis fugentur *Franeq.* fugarentur *Wouwer. e Cod.*
- (11) Sic *Haverc.* ex auctoritate *cod. Fuld.*; ceteri: læsæ maxime R. rel.
- (12) Resultavit, *Fran.* reista resultabit *V. Cod. Fuld.*
- (13) Oppugando *Jun.*
- (14) Ita *cod. Fuld., Rig. et Hav.*; *cod. Lugd.*: in vero; ceteri omnes: in Deum.
- (15) Peritiæ *Fran.*

COMMENTARIUS.

largitionem, quæ tamen paulo post cum morte foret commutanda. *Vulg. alias demorituris.* Aldus tamen *alia demorituris*, ut et L. B. et Agob. ut pateat *ea die* excidisse. Sallustius Sullam in periculis imperterritum hoc modo argumentari ad Volocem facit, in Bello Jug. cap. CVI. *Etiam si certa pestis adesset, mansurum potius, quam proditis quos ducebat, turpi fuga incerta, ac forsitan paulo post morbo interitura vitæ parceret.*

Hav.

(a) *Minoen et Radamanthum.* Poetis in hoc consentire Platonem in hæc verba recenset D. Just. Martyr. Apol. 2. Plato, inquit, Radamanthum et Minoen item injustos ad se venientes plexurum esse docuit, nos autem idipsum factum iri dicimus, sed a Christo. Addit. orat. pro Christianis Athenagoras: Nos autem sive Minos sive Radamanthis sit sive aliquis eorum pater, ne cum quidem ipsum effugiturum esse iudicium Dei dicimus. PAM.

(b) *Putidis rogis pecorum.* Veterum contumeliis oneratos demonas notum est. Sulpitius de S. Martino. *Quid hic, inquit, aistas, cruenta bestia? Nihil in me, funeste, reperies.* Lac.

(c) *Omnis hæc nostra in illos dominatio, et potestas de nominatione Christi valet.* Notabilis est in hac sententiam Irenæi locus, lib. II. cap. 5. Domini nostri nomini, inquit, subjecta sunt omnia. Et propter hoc Judei usque nunc hac ipsa advocacye demonas effugant. PAM.

(d) *Si illis.* Sensus obscurior, sed tamen hic est: credite illis, cum adjurati a nobis verum dicunt; si enim liceret illis mentiri, quando homo Christianus veritatem vobis probare vult, facerent certe; ne vos tam fructuosos sibi amitterent, imo ne a vobis ipsis, olim forte Christianis, ab aliqua possessione sua turbarentur. Hav.

CAP. XXIV. — (e) *Læsæ publicæ et maximæ Rom. r.* Mirum non advertisse hanc lectionem Rigaltium aliosve, sed edidisse læsæ maxime Rom. r. Tria enim diluit: crimen primo læsæ religionis, quam Gentes passim observant, tum imprimis Romanæ, quæ certe distabat a cynocephalis et inquinamentis Ægyptiorum, licet nonnunquam etiam Romæ receptis. Tertio titulum læsæ augustioris majestatis Cæsaris sc. de quo c. XXVIII, cui et Gentium et Romanorum Dij subjecti. Debemus

Plato Jovem magnum (a) in cœlo comitatum exercitu describit deorum pariter et dæmonum. Itaque oportere et procurantes et præfectos et præsidēs pariter suscipi (1). Et tamen quod facinus admittit, qui magis ad Cæsarem promerendum et operam et spem suam transfert, nec appellationem dei ita ut imperatoris in alio quam principe constitetur, cum capitale esse judicetur alium præter Cæsarem et dicere et audire? Colat alius Deum, alius Jovem, alius ad cœlum (b) supplices manus tendat, alius ad aram Fidei, alius, si hoc putatis, nubes numeret orans (c),

alius lacunaria (d), alius suam animam (e) deo suo voveat, alius hirci (f). Videte enim ne et hoc ad irreligiositatis elogium concurrat (2), adimere libertatem religionis et interdicare optionem divinitatis, ut non liceat mihi colere quem velim, sed cogar colere quem nolim. Nemo se ab invito colli volet (3), ne homo quidem; atque adeo et Ægyptiis permissa est tam vanæ superstitionis potestas, avibus et bestiis consecrandis, et capite damnandis qui aliquem hujusmodi deum occiderint. Unicuique etiam provinciae et civitati suus deus est, ut Syriae Atagartis (g), ut Arabiæ

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Rhen. alique suscipi.*
(2) *Excurrat MS. L. B.*

B (3) *Vellet Fran.*

COMMENTARIUS.

hanc et plurimas lectiones Cod. Fuld. in quo *læse publice et maximæ R. r.* Sed notum in MSS., compluribus diphthongos non ita accurate notari. HAV.

(a) *Plato.* Quem respicere puto Lucianum in Icaromenippo p. 277. Οἱ δὲ ἑμπαλεῖν ἐπιδαψιλεύμενοι, πολλοὺς τε αὐτοὺς ἀπέραινον, καὶ διελθόμενοι, τὸν μὲν τινα πρῶτον διὰ τὸν ἐπικάλουν, τοὺς δὲ τὰ δευτέρα, καὶ τρίτα ἑνερμον τῆς δευτέρας; i. e. *E diverso alii liberaliores, multos deos faciebant; quibus divis, hunc quidem primum deum nuncupabant: illis secundas aut tertias divinitatis partes tribuebant.* Quos ad triginta millia multiplicavit Hesiodus:

Τὸς γὰρ μύριοι αἰὼν ἐπὶ χθονὶ ποικυλοῖσι
ἄβαντοι Ζηνὸς φίλωνι θυγατρὶ ἀνδρόντων.

Ut non immerito certos atque incertos prodiderit Varro, et ex illo Prosper Aquit. Prom. et Prædict. III, 38. At quorsum illi? cum jam Socrates pronuntiaverit non indigere Deum nec eorum olivæς λαιτοργίας, propriis cuiusque officiis, ut ex ipso Platone notavit Theodoretus, Gr. Alf. Cur. p. 110. HAV. — *Plato Jovem Magnum.* Hunc Platonis locum sic recenset Athenag. Magnus ille dux in cœlo Jupiter, voluerem reperis currum [quæ ipsa verba citat orat. ad gent. D. Just.] exornans, orans, et curans omnia. Hunc autem consequitur exercitus Deorum atque Dæmonum. Illud vero, inquit, non ad eum qui Saturni filius esse dicitur, pertinet Jovem; nomine namque ipso conditor rerum universarum designatur: Declarat id ipse Plato. Nam cum non [sic lego] haberet aliud quo eum significanter appellaret, vulgari et usitato, minime autem proprio Dei nomine; evidentioris designationis gratia est usus; adjecta insuper verbo *Magnum*, ut discerneret cœlestem a terreno, ingentium genito. Paucis idem repetitur ab Arnobio lib. 1. adv. gentes, vel ex appellatione qua Jupiter D. Opt. Max. dicitur et habetur. PAM.

(b) *Ad cœlum.* Demonax apud Lucianum, invitatus ab amico adesset illi ad sanum Æsculapii pro filii salute oraturo, πάνυ, ἔφη, κωρὸν ἦν τὸν Ασκληπιῶν, εἰ μὴ δύναιται κάμναι ἡμῶν εὐχομένων ἀκούειν. *Valde surdum deum narras, inquit, si etiam hic nos non audiat.* HAV.

(c) *Alius nubes numeret orans.* Christiani plerumque conveniebant in areis, ibique orantes cœlum suspiciebant absque aris, absque statuis; eos igitur ethnici deridebant, quasi nubes orando numerarent, idcirco Tertullianus absurditatem absurditate alia refellit. Nos, inquit, nubes numeramus, vos lacunaria templorum nempe, sive Capitoliorum. Sic ipse 1. pag. 57. Cœlum apud Capitolium quæritis, nubila de laquearibus expectatis. PAM.

(d) *Alius lacunaria.* Pertinet ad gentiles, apud quos decorata erant templorum laquearia. Vide Lips. lib. III, de Magn. Rom. cap. 5. Meurs. de Luxu cap. XII, et Rycq. de Capitolio p. 200, et in quos repercutit id quod christianis et Judæis objiciebant nubes numerare. Ipsi enim illi sacrificantes in Capitolio manibus non tantum sursum levatis, sed et pedum digitis in-

sistentes arrecti stabant, quasi lacunaria numerarent. Martialis de Æthonte l. XII, ep. 78.

Multis dum precibus Jovem salutat,
Stans summos resupinus usque in ungues,
Æthon in Capitolio pendit. HAV.

(e) *Alius suam animam.* Prosper in lib. Epigr.

Quid voveat Domino, quisquis bene corde volutat,
Ipsam se totum præparet et voveat,
Major enim offerri nequit hostia mentis in ara,
Nec Christi ex templo suavior exit odor.

Expressit illud Augustini: *Quisquis bene cogitat, quid Deo voveat, et quæ vota persolvat, se ipsum voveat et reddat. Hoc exigitur, hoc jubetur: imago Cæsaris reddatur Cæsari: imago Dei reddatur Deo.* At vero, ut pulchre Philo Judæus ait in libello, Quod Deter. Pot. Insidi, etc. Παράνεται καὶ οὗτος πρὸς ἀσέβειαν ὁδοῦ, etc.; i. e. *Aberravit ille a vita pietatis, in ceremoniis sanctitatem collocans, et dona dans ei, qui his non capitur, nec unquam alia accipit, et adulans ei, cui palpari non potest, quia cultu vero delectatur, cum anima solum et unicuique sacrificium offert, nempe veritatem: adulterium autem aversatur, quales sunt ostentationes opum externarum.* HAV.

(f) *Alius hirci.* Fuld. *alius hircum.* Respicit sacrificia. De Idolol. c. vi, sed alio sensu: *Colis autem non spiritu vilissimi nidoris alicujus, sed tuo proprio: nec anima pecudis impensa, sed anima tua.* Solebat autem hircus vel caper cum Pani, tum Baccho immolari. Notus in vastantem vineas Domitianum versiculus apud Suetonium cap. xiv.

Κῆρ με πάρος ἐπὶ βίβαν, ὅπως ἐπὶ καρποφορίῳ,
Ὅσσον ἐπὶ στείλῃ Καίσαρι θυομένη,

Quasi dicas latine:

Rode, caper, vitem, tamen hinc cum stabis ad aram,
In tua quod fundi cornua possit, erit.

Gemma rem declarant, quarum una ex Choulis, altera ex Gorkæo mutuata. Dact. I, 21.

(g) *Syriæ Atagartis.* Ita restitui ex Cod. Fuld. optimo, qui habet *Adargatis*. Cui lectioni accedit testimonium ex lib. II. ad Nation. c. 8. *Quanti sunt qui norunt visum vel auditum et Argatim [leg. Atargatim] Syrorum: Cœlestem Afrorum, ut recte ibidem, et ex illo hunc locum emendat Gothofredus.* Varia enim nomina sortita erat hæc Dea. Strabo in fine lib. XVI. Αἱ δὲ τῶν ὀνομάτων μεταπτώσεις, καὶ μάλιστα τῶν βαρβαρικῶν πολλὰ καὶ ὡς τὸν Δαρδανὸν Δαρειὸν ἐκάλεσαν, τὸν δὲ Φάρζριν Παρύσατον, Αταργατὴν δὲ τὴν Ἀθάραν [Ἀθάραν corrigit Casaub. ad Athenæi lib. VIII, c. 8]. Δαρκετὸ δὲ αὐτὴν Κτηστίας καλεῖ; i. e. *Nominum enim mutationes permultæ sunt, præsertim Barbarorum, quemadmodum Dariacem Darium, Pharzirin vero Parysatim, Atargatam Atharam dixerunt: quam Ctesias Derceto vocavit. Vocatur et Derceto, seu Dercetis ab Ovid. Metam. IV. 45. et Plinio Nat. Hist. v. 13. et apud Hyginum mater Semiramidis nomine hoc vocatur Fab. CCXXIII, quem fecit Semiramis Dercetis filia.* Illa vero Deo Atar-

sium Visidianus, Æsculanorum (a) Ancharia, Volsiniensium Nortia (b), Oriculanorum Valentia, Sutrinorum Hostia (c), Faliscorum in honorem patris (d) Curis, unde accepit cognomen, Juno. Sed nos soli arceam a religionis proprietate. Lædimus Romanos, nec romani habemur, quia non Romanorum deum colimus. Bene, quod omnium Deus est, cujus velimus aut nolimus omnes sumus. Sed apud vos quodvis colere jus est, præter verum Deum, quasi non hic magis omnium sit Deus, cujus omnes sumus.

CAPUT XXV.

ARGUMENTUM.—Immerito itaque magnitudinem Imperii Romanorum in tam immensum auctam pro merito religiositatis illorum in deos censerit, qui id illis conferre potuerint, adeoque soli dii sint. Cum tamen illi et ridiculi, et pudendi, vel etiam peregrini sint, qui (quod multo cum sale prosequitur) sua potius contra Romanos tutati fuissent, si qua illis visinisset. Nonnullos quoque eorum deos reges fuisse dicit, quo tempore

tamen homines, et illi ipsi reges, sine diis non fuerint: olim etiam paupere cultu dii haberentur; ut adeo non Romani ob Religiositatem magni, sed ob magnitudinem religiosi facti appareant. Quinimo non religiosos habendos, qui religiones lædendo facti sint magni, quandoquidem cum populis etiam Deos eorum devicerint, illorumque templa vastarint, statuas dejecerint, sacra aboleverint; quum etiam illi populi non minus religiosi in Deos suos fuerint, qui tamen a Romanis devicti, in illorum imperii summam conflati sunt.

Satis mihi quidem videor probasse de falsa et vera divinitate, cum demonstravi, quemadmodum probatio consistat, non modo disputationibus nec argumentationibus, sed ipsorum etiam testimoniis, quos deos creditis, ut nihil jam ad hanc causam sit retrahendum. Quoniam tamen Romani nominis proprio mentio occurrit, non omitam congressionem, quam provocat illa præsumptio dicentium Romanos pro merito religiositatis (e) diligentissimæ in tantum su-

COMMENTARIUS.

(a) Æsculanorum. Nonnulli ut Rigalt. legunt *Asculanorum*. Sed aliter lib. Ad Nat. Ald. Herald. Rhen. et MS. L. B. Repone *Fæsulorum*, ex emend. Reinesii. Fuit enim *Ancharia* seu *Ancaria* locale Etrusci hujus populi Numen, qui imaginem seu signum ejus colebat. Quod clarissime patet ex inscriptione inventa Fæsulis antiquo Etruriae oppido, quæ collapsam vestustate seu alio causa imaginem Deæ civis nobilis privato sumptu restitutam dicit:

L. MAGILIUS L. F. PAVLLI
NVS VARISCUS. III. VIR
SIGNVM ANCHARIÆ
SVA PEC. RESTITV.
L. D. D. D.

publicavit Reines. in Inscript. I. II, Inscr. 23. Hujus Deæ numine afflatus, ejusve ministros fuisse appellatos *Ancarios* putat Turnebus Advers. I. XVII, c. 24. Hav.

(b) Volsiniensium Nortia. Ita malui scribere cum Cod. L. B. ut et Fuld. ad stipulante MSS. Agob. *Norsia*. Put. *Norcia*, et clarius ipso Tertull. ad Nation. *Vulsiniensium Nortia*, quam ut Barr. Ald. Her. et Rig. *Nursia*. ut Pam. Rhen. Jun. et la Cerda *Nersia*. MSS. codices apud Livium et Juvenalem variant in *Nursia*, *Nortia* et *Nurscia*, sed clare inscriptio vetus Florentiæ reperta quam protulit Reinesius I. 131. *Nortiam* appellat:

MAGNÆ DEÆ
NORTIÆ.

Hoc certe peculiare numen Volsiniensium fuisse docet Livius, apud quem Cincius memorat in ejus templo *clavos indices numeri annorum fixos*. Et Juvenalis Sat. X.

Idem populus, si Nortia Tusco
Favisset, si oppressa foret secunda senectus
Principis, hac ipsa Sejanum diceret hora
Augustum;

ut observavit Lipsius ad IV. Annal. Taciti, qui Sejanum genitum Vulsiniæ tradit. Hav.

(c) Sutrinorum Hostia. Expressi scripturam Cod. Fuldani. Sunt etiam nomina quædam tutelarum dearum Deorumque satis ignota nobis, quale hoc. Quomodo ipsa Juno Lucina forsitan appellata fuit. Nam quidam secundum Isidorum lib. VIII, c. 11. Junonem dicunt quasi *janonem*, i. e. januam, pro purgationibus feminarum, eo quod quasi portas matrum natorum pandat, id est nubentium maritis. Corrige: naturæ vel natis pandat et nubentium maritis. Sic Hostiaria vel Hostia vel simili vocabulo appellari potuit, quamvis id affirmare non audeam. Vulgati Sutrinorum Nortia. Sed ego non uto Volsi-

nensium Nursciam, Sutrinorum Nortiam fuisse Deam cum variæ apud omnes auctores MSS. lectiones ostendant satis eandem deam, nominis vero variam fuisse pronuntiationem. Hav.

(d) In honorem Patris Curis et a. c. J. Ita et hæc ipsa antiquitate fere obruta ex MSS. restituerunt Jun. et Rig. ita etiam Cod. Agob. Junius ex Put. legit, in honore patris Curis, et a. c. J. Sed melius adhuc forsitan MS. Lugd. Bat. qui in his nominibus eximiam bonitatem suam ostendit. In eo ita scriptum inveni, *Faliscorum in honore Patris Cnris et accepit cognomen Juno*. Passim enim in hoc scripto confundunt librarii in honorem et in honore. Apud illos quoque Curis pronuntiatum credo, quomodo et in textu scripsit Rigalt. licet in Notis edatur Curis. Nisi velis ita explicare cum Junio, apud Faliscos Juno honorem habet Patris Curis, imo et cognomen inde accepit. Rig. etiam Cod. Fuld. adjutus est, qui habet, in honorem patris Chumis, et a. c. J. Vulgati omnes: in honore est pater Curis, unde a. c. J. Sed satis patet Tertullianum innuere Junonem Faliscorum in honorem successisse Patris Curis [quo Jupiter nomine dictus putatur ut Curetum princeps] et simile nomen adeptam. Puto ego vocatam fuisse *Curitim*, quod clare docet Festus, quamvis aliam denominationis rationem addat carnifex ejus Paulus Diaconus. Is in lit. C. *Curitim Junonem appellabant, quia eandem ferre hastam putabant*. De diis tutelaribus et topicis consule etiam Jo. Alb. Fabric. Sciagr. p. 256. Hav.

CAP. XXV.—(a) *Religiositatis diligentissime*. Ita recte Rig. et alii ex MSS. etiam L. B. sic. Nonnulli ut et editi quidam r. *diligentissime*. Fuld. etiam *religiosis*, quasi ita ad Deos potius referri debeat, qui in primis Reip. Rom. curam gesserint. In lib. ad Nat. II, cap. 17. qui cum Augustino de Civitate Dei, IV. et Cypriano de Idolorum Vanitate conferri cum hoc capite debet, est quod officiis religionum meruerint dominatum orbis. Ipse hic mox repetit religiositatis meritis deputare. De religiositate Romanorum hac et ob hanc favorem, ut putabant Deorum, exstat luculentum Ciceronis testimonium Orat. XXX de Haruspiciu Resp. cap. 19. *Etenim quis est tam vecors, qui aut, cum suspexerit in cælum, Deos esse non sentiat, et ea, quæ tanta mente fiunt, ut vix quisquam arte ulla ordinem rerum ac vicissitudinem persequi possit, casu fieri putet? aut, cum Deos esse intellexerit, non intelligat, eorum numine hoc tantum imperium esse natum, et auctum et retentum? Quam volumus licet, P. C. ipsi nos amenus: tamen nec numero Hispanos, nec robore Gal-*

blimitatis clatos, ut orbem occuparint (a), et adeo A deos esse, ut præter cæteros floreant, qui illis officium præter cæteros faciant. Scilicet ista merces Romanis a diis (1) pro gratia expensa est, Sterculius, et Mutunus (2), et Larentina provexit imperium. Peregri-

nos enim deos non putem extraneæ genti magis fau- tum (b) voluisse quam suæ, et patrium solum, in quo nati, adulti, nobilitati, sepultique sunt, transfretanis dedisse. Viderit Cybele, si urbem romanam ut memo- riam Trojani generis adamavit, vernaculi sui scilicet

LECTIONES VARIANTES.

(1) Fr. Jun. Rig. et Hav. a Rom. diis; Cod. Fuld. Scil. ista merces Romano nomini a deis prærogativa exp. est.

(2) Al. Sterculus, Stercotius — Mutinus, Mucunius.

COMMENTARIUS.

los, nec calliditate Pœnos, nec artibus Græcos, nec de- nique hoc ipso hujus gentis ac terræ domestico nativo- que sensu, Italos ipsos ac Latinos, sed pietate, ac reli- gione atque hac una sapientia, quod Deorum immor- talium numine omnia regi gubernarique perspeximus, omnes gentes nationesque superavimus. Hæc ut orator Cicero: Polybius vero superstitionem magis, ut erat, appellavit, addita politica hac excursionem, lib. VI, cap. 54, quam Latinam dedisse sufficiat. Sed, inquit, nulla re æque præstare cæteris populis Romanos arbi- tror, ac opinione illa quam de Diis habent. Atque adeo, quæ res apud reliquos mortales vitio vertitur, ea ipsa continere Rom. Remp. mihi videtur: superstitionem dico. Nam, quod merito multi mirentur, usque eo apud hos superstitio in majus est exaggerata, et cum in privatam hominum vitam, tum in publica consilia est inducta, ut non queat magis, quod equidem multitudinis causa fa- ctum ab illis existimo. Enimvero si ex solis sapientibus constitui possit Respublica, esset fortasse totum illud genus non necessarium: nunc quum omnis multitudo sit levis, plena illicitarum cupiditatum, ira æstuet præ- cipiti, et ad vim iracundia impellatur; hoc restat, ut terroribus nec manifestis, et ejusmodi terribilibus fig- mentis vulgus cohibeatur. Aliter vera constat religio, quæ non metu poenæ tanquam amore boni Deum colens ultro Numen habet propitium. Hinc Moses Deuteron. IV. 6. 7. 8. vel hostes prædicare facit Israeli felicitatem, ut dicant. *Hic ipse populus sapiens vere et ma- gnus est.* Scilicet, ut ipse addit, *Quis magnus adeo populus, cui tam propinqui Dii sunt, etc.* Disputant itaque licet de successu rerum ex religiositate Judæi, R. Lipman. in lib. N. 122. p. 158. et R. Albo cap. XXV. Orat. III. Sopher Ikkar. p. 14. ex vers. Geneb. vere magnus est populus Dei dominator orbis, quoniam subjiciantur necesse est omnia regna Do- mino, cujus sceptrum ex Sione missum Moabitum populorum limites filiosque Sethi debellat. *Hic tanta deorum illa turba certorum atque incertorum, quos Varro prodiit, illi etiam procures et electi dii cum ipso rege suo Jove fulmina vibrante, consilio potentiaque, ut eorum cultores ferunt, metuendi, armisque terribiles, hic hic aliquid, si non pro mundo, saltem pro se oportebat agere: ne scilicet unus eos perderet crucifixus. Peritisse vero et nos novimus, et David propheta confirmat, dicens: Perit memoria eorum cum strepitu, et Dominus in æternum manet.* Verba sunt Prosperi Aquitani de Prom. et Præd. lib. III, cap. 38. Itaque de Romanis recte Noster infra h. c. *Sed quam vanum est, fastidium Romani nominis religiositatis meritis deputare.* Refutat idem in fine cap. Certe non potest fidei convenire, ut religionis meritis excrevisse videantur, qui ut suggestimus, religionem aut laudendo creverunt, aut crescendo læserunt. Hav.

a Ut orbem occuparint. Propter istam suam scilicet religiositatem. Huc refert Havercampius elegantem sculpturam, ubi Æneadam genitrix inter victicia Romanorum suorum signa conspicitur comitata Diis, Jove, Neptuno, Vulcano et Mercurio, qui illi imperium orbis terrarum confirmare videntur.

Notanda quoque venit antiqua hæc inscriptio, quam memorant Gruterus p. 83. num. 45. et Boissardus part. III. Antiq. Rom. tab. 120. SEculo. FELICI. PHILIAS. SACFROS. ISIDI. SALUTARIS. CON- SECRATIO. PONTIFICIS. VOTIS. ANNUANT DII.

ROMANÆ. REIP. ARCANAQUE. URBIS. PRÆSI- DIA. ANNUANT. QUORUM. NUTU. ROMANO. IM- PERIO. REGNA. CESSERE. Et hinc est, quod in operosa illa epistola quam pro Ara Victoriæ dedi- canda ad Imperatores Valent, Theod. et Arcad. scrip- sit Symmachus, ita loquens introducatur Roma: *Hic cultus in leges meas orbem redegit.* At vero haud ita credulus Plutarchus, vicissitudini rerum adscribit et Fortunæ imputat. Itaque lib. I, cap. 4. *Quod enim operis nostri proprium est, nostroque tempore miran- dum accidit, hoc illud est: quod sicut prope universas totius quæ habitatur orbis, in unam partem inclinavit, atque omnia ad unum eundemque scopum vergere cogit: ita et nos scriptione hac sub unum quasi conspec- tum lectoribus ponimus, quoniam se modo ad operis hujus universi consummationem ipsa se Fortuna gesserit.* Cum potius studia belli et pacis illos in tam alto fastigio locarint, morumque integritas, ut disputat Augustinus lib. V. de Civ. Dei cap. 1. Immo sanctius et verius judicat Prudentius Deum barbaros per illos emoluisse, omnesque populos uno illo Romanæ ditio- nis vinculo illigasse, ut simul Christo Domino, la- pidi sine manuum opera abscisso, subjicerentur, fas- tusque illorum ab illo contereretur. Notandi sunt versus ejus in S. Laurentii Passione a versu 419. et deinceps, ut et hi contra Symmachum lib. II. 582.

Vis dicam, quæ causa tuos, Romane, labores In tantum extulerit? queis gloria fontibus aucta Sic cluat, impositis ut mundum frænct habemus? Discordes linguas populos, et dissosa cultu Regna volens sociare Deus, subjungit uni. Imperio, quidquid tractabile moribus esset, Concordique iugo retinacula mollia ferro Constituit, quo corda hominum conjuncta teneret Religionis amor, nec enim sit copula Christo Digna, nisi implicitas adiciet mens unica gentes. Hav.

(b) Magis fautum. Digna adscribi sunt, quæ Pom- ponius Lætus ex veteribus observavit in Rom. Hist. Compendio cap. de Magn. Imp. Rom. in fine. (b) Punico secundo M. Marcellus, devictis Syracusis, ostendit opes, et signa intulit et Deorum simulacra: in quo reprehensus est a Q. Fabio Maximo, quod relinquere debuisset Deos suis iratos, ut ipse prius fecerat de Tarentinis. Verum invaluit consuetudo Marcelli. Nam longe antea capitis Veis, M. Furius Camillus Veientanam Junonem intulit urbi. Et ad id certa interrogationis formula utebantur, ut ex Livio patet, qui l. v. c. 22. *Quum jam humanæ opes egestæ ex Veis essent, amoliri tum Deum dona ipsos- que Deos, sed clementiam magis quam rapientium modo, cœpere; namque delecti ex omni exercitu juvenes, pure lotis corporibus, candida veste, quibus deportanda Ro- manam Regina Juno assignata erat, venerabundi tem- plum inire, primo religiose admoventes manus. Deinde cum quidam seu spiritu divino tactus, seu juvenili joco, Visne Romani ire, Juno? annuisse cæteri Deam concla- maverunt: inde fabulæ adjectum est, vocem quoque di- centis: Velle, audiam.* Quod quamvis hic joco vel di- vinitus factum putet, tamen ex lib. 1. colligi potest pro ritu etiam obtinuisse, quod enim c. 17. ubi agitur de Deo Termino qui ipsi Jovi cedere noluit, dicit *aves in Termini fano non addixere*, id in Epitome sim- plicius. *Terminus et Juventas non addixere.* Unde col- ligere quis possit ipsas Numinum effliges rogatas

adversus Achivorum arma protecti, si ad ultores (1) transire prospexit (a), quos sciebat Græciam Phrygiæ debellatricem subacturos. Itaque majestatis suæ in urbem collatæ grande documentum nostræ etiam ætati proposuit, cum Marco Aurelio apud Sirmium reipublicæ exempto, die decimo sexto Kalendarum Aprilium, Archigallus (b) ille sanctissimus, die nono Kalend. earumdem, quo sanguinem impurum, lacertos

A quoque castrando libabat, pro salute imperatoris Marci jam intercepti (2) solita æque imperia mandavit (c). O nuntios tardos, o somnificosa diplomata (d), quorum vitio excessum imperatoris non ante Cybele cognovit, ne deam talem riderent Christiani. Sed non statim et Jupiter Cretam suam Romanis (3) fascibus (e) concuti sineret, oblitus antrum illud Idæum, et æra Corybantia (f), et jucundissimum illic nutricis suæ

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ad eos ultra, *Fræn.*
(2) Interempti, *Seml.*

- (3) Facibus, *Seml.*

COMMENTARIUS.

fuisse an cedere vellent, ex auguriis vero de responsis ariolatam.

(a) *Ad ultores.* Ita Jun. ex MS. Put. Herald. ex suis. Rig. ex Fuld. qui Cod. mox transferre pro transire. Pam. ad eos ultra, ut et La Cérda. Barr. ultro ad eos, Ald. Rh. MS. L. B. et Agob. adulteros. Sensus est, recte fecisse Cybelen cum cultu suo ad Romanos transiens, quod sciverit forte inde ultores illi prodituros. At quomodo tam seram prospicere temporis fortunam potuit, quæ paucos dies in fano Aurelii discernere non potuit? Hic loci sensus est. Subjugando vero Græciam ulti sunt Romani excidium illi; semperque hæc incunabula gentis suæ in summo habuerunt honore. Id patet ex Taciti Ann. l. xii. c. 59. et doctis ibidem animadversionibus Justi Lipsii. Late etiam in hoc campo exspatiatur Lucanus sub persona Cæsaris in fine lib. ix. Impiumque Fimbriæ factum notat Appianus, quo reliquias miserandi nominis ullo Agamemnone crudelius vastavit vir cognatus, cum a Sylla ipso in gratiam urbs accepta esset. Verba ejus sunt de Bellis Mithridaticis: Ἰλίοις δὲ πολιορκουμένοις, etc., i. e. *Ilenses autem oppugnati ab eo (Fimbria) confugerunt ad Syllam: qui cum se venturum promississet, denunciassetque Fimbriæ abstinere a suis dedititiis, laudavit ille jam reversos in Pop. Rom. amicitiam, nihilominus petebat ut se quoque hominem romanum reciperent: cavillatus nescio quid in cognationem jactatam ab Ilensibus: tandem inrumpens interfecit omnes obvios, et concremavit omnia.* HAV.

(b) *Archigallus.* De Resurr. c. xvi. vel Archigalli, vel gladiatoris aut carnificis spiritu infectum. Inscriptio vetus apud Grut. p. 308. C. CAMERIUS. CRESCENS. ARCHIGALLVS. MATRIS. DEVM MAGNÆ. IDEÆ. ET. ATTIS. POPVLI. ROMANI. Ita dicitur Cybeles cyncedorum princeps. Mox impurissimus legit Cod. Fuld. ex glossa, quæ rē sanctissimum voluit interpretari. Virgil.

Quid non mortalia pectora cogis
Auri sacra fames?

(c) *Solita æque imperia mandavit.* An archigallus iste solito more deam rogavit seu jussit tueri Marci valetudinem? Puto nondum satis indagatam antiquitatem in hisce latere, ut quemadmodum in Eleusiniis fuit ἄρχων, qui rex erat seu præfectus mysteriis, Hesychio Βασίλειος, ἄρχων τῆς Διὸς ἱερῶν προνοῶν, cui, ut subjecti imperio ejus, adungebantur οἱ ἑταίροι καὶ ἱεροποιοί, de quibus Pollux viii. 8. 3. et 26. et præclare Meursius in Eleusiniis c. xv; ita etiam hic in Cybeles ministerio talis gallorum rex seu archigallus innuitur qui suos habeat sacrificulos et minores gallos, quibus itidem imperaverit vota facere et lacertos secare pro Aurelii salute. HAV.

(d) *O somnificosa diplomata.* Miror quid Pamellium impulerit ut ad magica metaphorice dæmonum diplomata confugerit. Simpliciter enim intelliguntur nuntii publici et diplomata publica, quibus irascitur quasi Tertullianus quod non citius ad Cybelen et archigallum ejus perrexerint. Multo minus huc faciunt oracula quæ idem somniant, et locus Macrobii, quem non intellegit, lib. i. Saturnal. *Consultunt hunc deum et ab-*

sentis missis diplomatibus consignatis, rescribitque ordine ad ea, quæ consultatione abdita continentur. Id enim vult Macrobius quod fuse in Pseudomanti narrat Lucianus. Solebant enim codicillos obsignatos mittere ad oracula, quos integros, ut putabant, una cum responso dei ad interrogata in scripto isto recipiebant. Sed fraus erat inera, arte enim cera avellabatur rursusque imponebatur sine læsione impressi signi, quomodo facile ad interrogata responderi poterat. Id observans Lucianus, missaque obsignatione accuratiore, quæ sine evidenti fractura dissolvi non poterat, ridicula semper et aliena ad interrogata responsa accepit. HAV.

(e) *Romanis fascibus illam.* Ita recte Heraldus in Notis, declaratque ex Afro Hebræos imitante sermone, adducitque similem Apuleii locum. Sed ipse Virgilius majestatem quandam in hac voce cognovit, elegantiae causa adhibens ubi superflua aliis videretur. Itaque is Æneid. lib. x. versu 707.

Ac velut ille canum morsu de montibus altis
Actus aper;

et lib. xi.

Ac velut ille, prius quam tela inimica sequantur,
Continuo in montes sese avius abdidit altos
Occiso pastore lupus.

et lib. xii.

Saucius ille gravi venantium vulnere pectus
Tum demum movet arma leo.

Quod etiam posteriores poetas Statium, Valerium Flaccum, Claudianum imitato abunde docet elegantissimus Guilh. Canterus Nov. Lection. iii. 26. Quid multa? ecce tibi Tertulliani locum omni exceptione majorem ex lib. Ad Nat. ii. 4. *Quod si nomen istud proprium Divinitatis et simplex; nec interpretatorum in illo Deo.* Nec audiendus hic Aldus aut Jun. aut Scalliger, aut Rig. qui, *Romanis fascibus concuti*, aut Pam. qui, *Romanis facibus illum concuti*. Creta a Metello fuit domita: Lucan. lib. iii. versu 163. de Cæsare rapiente fiscum P. Rom.

Victorique dedit Minoia Creta Metello.

Causa belli satis impia, ipso patente Floro iii. 7. *Creticum bellum, si vera volumus noscere, nos fecimus sola vincendi nobilem insulam cupiditate. Favisse Mithridati videbatur; hoc placuit armis vindicare.* Unde satis vere ipse Mithridates in Epist. ad Arcacem, quæ integra servata est nobis inter fragmenta Sallustii iv. *Histor. Nam quid ego me appellem, et mox: Cretenses solos omnium liberos ea tempestate, et regem Ptolemæum?* MS. L. B. *facibus concuti*. HAV.

(f) *Æra Corybantia.* Nota satis ex Lucretio et aliis. Ovidius apud Lactant. i. 21.

Pars clypeos sudibus, galeas pars tundit inanes,
Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.

Ubi quæ plura videri possunt egregie ex duobus his nummis illustrantur, quorum alter Trajani, alter Maximini est, quos vulgavit præstantissimus Seguin. in S. N. p. 416. 186. Ibi Curetes seu Corybantes pulsant clypeos ne incurvatæ parturitensque Rhex gemitus vel nati Jovis vagitus a Saturno exaudiri possint. Præ-

(Quatorze.)

odorem(a). Nonne omni Capitolio tumulum illum suum præposuisset, ut ea potius orbi terra (b) præcelleret, quæ cineres Jovis texit (c)? Vellet Juno (d) Punicam urbem posthabita Samo dilectam ab Æneadarum utique genere deleri? Quod si

Hic illius arma,
Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,
Si qua fata sinant, jam tum tenditque fovetque.
(VIRG. ÆN. l. 16. seqq.)

LECTIONES VARIANTES.

(1) Prostratissimæ, Hav.

clare vero ibi non gladii tantum, sed et sudas apparent. Tertium item Maximini exhibet Patinus in Theodoro p. 123.

(a) *Jucundissimum illic n. s. o.* Apud eundem Germanicus in Arateis :

Ille putatur
Nutrix esse Jovis, si vere Jupiter infans
Ubera Creteæ multis fidissima capræ.

Fuit enim aliquando quum mundus esset sub Jove nondum barbato, et ipse cupriuo lacte educaretur. Hinc illum in nummis et gemmis puerum et juvenem aliquando conspicimus et capella sua comitatum, eo-que refero sculpturas ex Goriæ tom. II. num. 495. ubi pro meritis illis cælo nutricem infert. et n. 405. ubi capella est tantum ut in Philippi nummo argenteo, et tom. I. num. 189. ubi ludibundus insidet plane ut in Valeriani nummo argenteo. Jupiter juvenis occurrat inter nummos Commodi, et imberbis simulacrum recenset Pausanias Elincor. lib. V. Ἐστὶ δὲ καὶ Ἀλλοῖς Ζεὺς; οὐκ ἔχων παρμόνια, est et ibidem alius Jupiter sed imberbis. Juvat hic una defendere vulgatam lib. ad Nat. I. 10. lectionem, quam frustra omnes sollicitant, substituendo, *quam per illum Jovem*, quum legatur recte in MS. quod unicum superest *parvulum Jovem*, non tantum præjudicio parvuli Jovis qui omni antiquitati notus est et hic in Apol. etiam saepius a Septimio subsannatur, sed et ipsius loci in lib. Ad Nat. ubi parvulus Jupiter Caesaris opponitur. Atque juramentum solemne erat per Genium Caesaris jurare, ut constat ex Apologetico, qui quidem Genii passim ut pueruli expressi etiam nunc in marmoribus videntur, unde patet collatio Jovis parvuli et Genii Caesaris. Si tamen ibi nomen angustum Caesaris seti mortui seu vivi intelligitur, æque sibi constat lectio: quid enim parvulus Jupiter ad magnum Caesarem? Multa adhuc in isto libello mihi notanda et emendanda sunt. Ita ibidem paulum supra, *quantum perjuria apud vos, quod unusquisque purus est*. Qui fluctus in simpulo excitari avari, consulat interpretes Gothofredum et Rigaltium, enim unica literula immutata integram auctoris manum representet. Legimus itaque, *tanquam*, etc. Quid igitur de tali deo sperandum, qui ætatis rudimenta inter caprarios posuit? Pulchre Jesus ille Siracides xxxviii. 26. 27. *Quam ab illo expectes sapientiam qui stivam tenet, qui gloriatur in stimulo quo boves impellit, et educatur in operibus illorum loquitur-que de juvenis? Cor suum componet sulcos ut faciat, et vigilabit armentis pascendis*. Noster more suo pingit, respiciens forte Theocriti versus Idyll. viii. 76. ubi bubulcus Daphnis vitulorum suorum basiis dignus :

Ἄδεις ἂν φωνὴ τῶν κτήρεων, ἀδὲ τὸ πνεῦμα,
Ἄδεις δὲ καὶ ὁ μόσχος παύεται, ἀδὲ δὲ καὶ βοῦς.

i. e. *Dulcis vox est vitulæ, dulcis spiritus: suaviter mugit et vitulus, et vacca suaviter*. Hav.

(b) *Orbi terra*. Ita Barr. Pam. Rhen. et Rigaltius, magis commode, quam *orbi terræ*, quomodo Aldus Herald. MSS. Fuld. et L. B. Certe apud Seguntum in elegantissimo Select. Num. libro p. 144. superbissimo titulo Creta ἢ τὸν appellatur, id est *terra terrarum*, ut vocem illam dividit et explicat nobilis Antiquarius. Signatus vero isto nummus ab una parte Tiberium,

A *Misera illa conjux Jovis et soror adversus fata non valuit plane :*

Fato stat Jupiter ipse (e).

Nec tantum tamen honoris Romani dicaverunt satis (f) deditibus sibi Carthaginem adversus destinatum votumque Junonis, quantum prostitutissimæ (1) lupæ Larentinæ. Plures deos vestros regnasse certum est. Igitur si conferendi imperii tenent potestatem, cum

COMMENTARIUS.

ab altera Augustum exhibens, sub Stratego Cornelio Lupo. Hav.

(c) *Cineres Jovis texit*. Neminem, opinor, latet floruisse in ultimis Ethnicæ vetustatis temporibus philosophum quemdam, Siculum, ut putatur, Evhemerum nempe, cæcum veluti apostolicæ prædicationis antesignanum, qui aniles labescentis ultro mythologiæ fabulas acriter exagitaverit, dum, inquit Lactantius, *res gestas Jovis, et cæterorum qui dii putantur, collegit, historiarumque contextit ex titulis et inscriptionibus sacris, quæ in antiquissimis templis habebantur* (Inst. lib. I. c. 11). Cum autem ætatis nostræ mythographi ac symbolici quisque pantheista nihil non moveat ut susdeque verat sententiam Evhemerianam, non nullius operæ pretium erit, eo loci, id saltem quod de Jove homine in Creta insula mortuo nec non et sepulto docet, plenius confirmare. Cui licet adversatus opinionioni, eam tamen Callimachus vel in vitis patrocinatur, his carminibus Jovi dicatis :

Κρήτης δὲ θεοῦται· τὸν γὰρ τάρον, ὃ Ἄνδρ, οὐτο
Κρήτης τεταρταρο· οὐ δ' οὐδέναι.

Porphyrius, in Vita Pythagoræ, cap. xvii, testatur hanc Cretensium opinionem ipsammet philosophum ratam habuisse, multaque libamina sparsisse carmen-que huic tumelo inscribendum curavisse Εἰς τὸ ἱδαιὸν κελόβμενον ἄντρον κατέβηκε ... καθύπερθε τῆς Διὸς, τὸν τε σκορ-νόμενον αὐτὸς κατ' ἑτοῦ θρόνου ἐβέβατο, ἐκτραπὼν δ' ἐκ-χάραξεν ἐπὶ τῆς πέτρης, ἐκτρέψας· ἠΥΘΑΙΡΗΣ ΤΩ ΔΙΙ, οὐ δ' ἀρχη.

Ἄδεις θανόν καίτοι ζῶν, ὃν ἄνδρ κατέβηκεν.

Edo.

(d) *Vellet Juno* Cod. Fuld. *vellet et Juno*. recte. Ita supra, *Sed non statim et Jupiter*. Lactant. lib. II. c. 17. *Nam Juno audere non poterat, aut Carthaginem defendere, ubi arma ejus et currus fuit, aut Romanis nocere: quia progeniem Trojanam a sanguine duci*

Audierat, Tyrias olim quæ verteret arces. (Hav.)

(e) *Fato stat Jupiter ipse*. Theodoret. Græc. Aff. Cur. p. 85. de Jove et Homero: *Καὶ γὰρ τοῦτον δ' κορυβαίος τὸν τῶν θεῶν κορυβαίον διασφύρμενον διέκρινεν, ὡς ἰσχυρῶς τῷ παιδὶ μὴ δυνάμενον, etc.*, i. e. *Quando et princeps poetarum deorum principem flebiliter introducit conquerentem, quod filium ulcisci non possit; eo quod Clothoræ filio inferior sit, eaque dissolvere quidem velit, sed ab Atropo et Lachesi prohibeatur; eamque ob rem, lamentis, fleibus, ululatuque permulto verba commisceat. Idem et Neptunum inquit velle quidem ultionem sumere de Cephalemiorum duce, qui Polyphemo oculum eruit, haud tamen potuisse Fatum superare, quandoquidem Fato jam decretum erat, Ulysssem Laertiæ filium ad Ithacæ patriam rediturum esse. In illam sententiam infinita dicax Lucianus. Herald. Fato S. J. esse. Hav.*

(f) *Fatis Romani dicaverunt*. Ita transponit Rig. Alii. R. de satis. Respicit vero Spanhemius hunc locum, cum concludit ex verbis Procopii quæ adducit, fuisse erectum his deabus Romæ templum, sed post Tertulliani tempora, forte a Diocletiano, cujus nummum singularem explicat, cum singulari item inscriptione. Exhibentur ibi tres mulieres vestite facibus armatæ, cum inscriptione FATIS VICTRICIBUS; victa scilicet et debellata extinctaque Christianorum gente. Conspici potest in nunquam laudando satis opere de Usu et Pr. Num. p. 838.

ipsi regnarent, a quibus acceperant eam gratiam? A perstitiosa, nondum tamen aut simulacris aut templis quem coluerat Saturnus et Jupiter? aliquem opinor Sterculium [sed Romæ postea] (a), cum indigenis suis (1). Etiam si qui non regnarunt, tamen regnabatur ab aliis nondum cultoribus suis, ut qui nondum dii habebantur. Ergo aliorum est regnum dare, quia regnabatur multo ante quam isti dii inciderentur. Sed quam vanum est fastigium Romani nominis religiosi-
tatis meritis deputare, cum post imperium sive adhuc regnum [auctis jam rebus] religio profecerit (2). Nam etsi a Numa concepta est curiositas su-

res divina apud Romanos constabat; frugi religio et pauperes ritus, et nulla capitolia certantia cœlo, sed temeraria de cespite altaria, et vasa adhuc Samia (b), et nidor ex illis, et Deus ipse nusquam. Nondum enim tunc ingenia Græcorum (c) atque Tuscorum (d) fingendis simulacris urbem inundaverant. Ergo non ante religiosi Romani, quam magni; ideoque non ob hoc magni, quia religiosi. Atqui quomodo ob religionem magni, quibus magnitudo de irreligiositate (e) (3) provenit? Ni fallor enim, omne regnum vel im-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Suis abest Haverc.

(2) Adhuc regnum religio profecerit? Age jam rebus

religio profecerit Fran.

(3) De religiositate Fran. De vera irreligiositate Jun.

COMMENTARIUS.

(a) *Sed Romæ postea cum indigenis.* Mira perturbatio et varietas in editis et MSS Lugd Bat. et Agob. *sed postea Romanam cum indignis suis.* Fuld *sed postea apud Romanos cum inditamentis suis.* Heraldus et Rigalt. silent, et aliud agit La Cerda, cum in paraphrasi sua, quam editioni subjunxit, nescio quid de aboriginibus, quorum nonnulli regnaverint, nonnulli non profert, legens: *sed Romæ postea cum indigenis suis etiam si qui non regnarunt, tamen, etc.* Aldus habet, *sed Romanam postea cum indigenis cultoribus suis.* Pam. et Rhen. *sed Romæ postea cum indigenis suis.* Herald. et Rig. *sed Romæ postea cum indigenis.* MS. Cod. Fuld. lectioni adscripserat Scioppius, *indumentis*; lego *indigitamentis*, id est libris pontificalibus stis qui Sterculo serviant: salse dictum. Glossarium *Indigitamenta*, Βελτα λεπτύρα. Ita libri et interpretes, quorum tanta varietas abunde docet jam olim locum fuisse corruptum. Quid igitur sentiam quæris? Delenda illa *sed Romæ postea* et in morboniani releganda. Quis enim non videt ex glossa irrepsisse? Scilicet ita legendum *judico aliquem opinor Sterculium cum indigenis suis*; vel potius, si non frustra *inditamentis* suppediat MS. Fuld. quod vanum haud reor, hoc modo: *aliquem opinor Sterculium cum indigenis et inditamentis suis.* In eo falsi fuerunt interpretes, quod *et indigenis* ad Romanos, non vero, ut debet, ad Sterculum retulerint. Sunt enim *indigenæ* illi qui una cum Sterculo vernaculi et proprii Romanorum dii, ut Mutunus, Tutunus et similes. Hos *indigenas* appellare voluit, ea forma qua Ovid. vi, Met. 330:

Naladom Faunijque foret tamen ara rogabam,
Indigenæve Dei.

Jam vero glossator aliquis, observans hos Romæ demum cultos longe postquam Jupiter a suis in deorum numerum relatus sit, annotavit cultum illum Sterculo Romæ postea præstitum; ineptiores alii ut a Tertulliano profectum receperunt in contextum. Hav.

(b) *Vasa adhuc Samia.* Cicero lib. iii de Nat. Deorum: *Docbo meliora me didicisse de colendis diis immortalibus, jure pontificio et more majorum, capedunculis quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola orationcula dicit Lælius, quam rationibus Stoicorum. Cujus Lælianæ orationis mentio etiam occurrit inter fragmenta Ciceronis de Rep. l. vi. Exstat oratio Lælii, quam omnes habemus in manibus, quam sympina pontificum diis immortalibus gratia sint, Samiaque, ut is scribit, capedines; ut emendavit Hadr. Junius. Vasa Samia sunt testæ fictiles. Imo usque ad devictam Asiam, quæ opes simul et luxum intulit, ipsa etiam deorum simulacra lignea tantum Romanis vel fictilia, fuisse deserte testatur Plinius Nat. Hist. xxxiv. 7: *Mirumque mihi videtur, cum ætætarum origo tam vetus in Italia sit, lignea potius aut fictilia deorum simulacra in delubris dicata usque ad devictam Asiam, unde luxuria.**

B De vasis Samiis Tibullus lib. i. Eleg. 1:

Adsitis, Divi, nec vos e paupere mensa
Dona, nec e parvis spernite siccilibus.

Illustrat hoc Noster vetus ille nec vetus minus proverbialis versiculus:

Doen de kelken waren van hout,
Doen waren de priesters van goud.
Maar nu de kelken zyn van goud
Nu zo zyn de priesters van hout.

Postquam scilicet munda balnea inventa sunt, spurciores sunt qui lavant, ut jam olim Seneca Epist. xxv. Sed proverbiale illud desumptum observavi ex dicto Bonificii (episc. et mart.), quod exstat Decret. parte iii. de Consecrat. distinct. i. can. 44. Cum inquit, *lignis uteremur calicibus, aureos sacerdotes habebamus. Nunc aureos habemus calices, ligneos sacerdotes.* Johannes Saresberiensis, in *Polycratico* lib. vi. cap. 24, acerrime sæculum suum increpat. Ibi de sacerdotibus et presbyteris et alia et hæc: *Sedent in ea Scribæ et Pharisei, ponentes onera importabilia in humeris hominum, quæ digito non contingunt. Dominantur in clero, nec forma sunt gregi, qui recto calle pergit ad vitam (forte pergit et quæ); pretiosam suppellectilem congerunt, auro et argento onerant mensas, sibi etiam ab avaritia nimis parci. Nam pauper aut nullus aut rarus admittitur, quem interdum non tam Christus, quam vana gloria introducit. Concutiunt Ecclesiam, lites excitant, collidunt clerum et populum, laboribus et miseriis afflictorum nequaquam computantur, Ecclesiarum lætantur spoliis, et quæstum omnem repulant pietatem, etc.* Ibidem paulo post: *Præterea omnes arguunt, quod ruentibus et collabentibus ecclesiis, quas patrum construxit devotio, altaribus quoque incultis, palatia exstruit, et ipse non modo purpuratus, sed et deauratus incedit. Palatia splendent sacerdotum, et in manibus eorum Christi sordidatur Ecclesia.* Hæc ille. Hav.

(c) *Nondum enim ingenia Græcorum atque Tuscor., fingendis simulacris.* Priscos Romanos plusquam annos 470 sine simulacro Deos coluisse Varro tradidit. Quod si adhuc, inquit, mansisset, castius dii observarentur. Ejus sententiæ suæ testem adhibet inter cætera etiam gentem Judæam. Nec dubitat, inquit Augustinus IV de Civ. Dei, eum locum ita concludere, ut dicat eos qui primi simulacra deorum populis posuerunt, civitatibus suis et metum dempsisse, et errorem addidisse, prudenter existimans deos facile posse simulacrorum stoliditate contemni. Pam.

(d) *Tuscorum.* A quibus in sacris multa mutuati sunt Romani. Noster de Spectac. c. 5. *Igitur in Hetruria inter cæteros ritus superstitionum suarum spectacula quoque religionis nomine instituunt. Inde Romani arcessitos artifices mutantur, tempus, enuntiationem.* Plinius etiam de simulacris Hist. Nat. lib. xxxiv. 7: *Signa quoque Tuscanica per terras dispersa, quæ in Hetruria fastidita non est dubium.* Hav.

(e) *De irreligiositate.* Ita MS. L. B. Rig. Ald. He-

perium bellis gurgitur et victoriis propagatur. Porro bella et victoriæ captis et eversis plurimum urbibus constant. Id negotium sine deorum injuria (a) non est. Eadem strages mœnium et templorum, paræ cædes civium et sacerdotum, nec dissimiles rapinæ sacrarum divitiarum et profanarum. Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot trophæa; tot de diis, quot de gentibus triumphus; tot manubiæ, quot manent adhuc simulacra captivorum deorum. Et ab hostibus ergo suis sustinent adorari, et illis imperium sine fine decernunt, quorum magis injurias quam adulationes (1) remunerasse debuerant. Sed qui nihil sentiunt, tam impune læduntur, quam frustra coluntur. Certe non potest fidei convenire, ut religionis meritis excrevisse videantur, qui, ut suggestimus, religionem aut lædendo creverunt, aut crescendo læserunt. Etiam illi, quorum regna conflata sunt in imperii Romani summam, cum ea amitterent, sine religionibus non fuerunt.

CAPUT XXVI.

ARGUMENTUM. — Deum potius solum regnare, de imperiis, urbibus, hominibus, temporibus ipsis, ut de suo, disponere; qui etiam, ante cognitam Romanam, Babyloniam, Ægyptiam, Assyriam dominationem dedegit: Judæis ipsis etiam incolume diu regnum præstitit, destruentibus etiam omnes illos deos, quos Romani Gentisque ut datores regnorum suspiciunt.

Videte igitur ne ille regna dispenset (b), cujus est et orbis qui regnatur, et homo ipse qui regnat; ne

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Adulationes Paris.
- (2) Ante omnia nec tempus cod. L. B. Agob.
- (3) Qui sæculum cod. Fuld.
- (4) Genus humanum Rhen. Paris. Gens hominum cod. Lugd.
- (5) Discipulis suis Rhen.
- (6) Codd. omnes extrueretur; Rhen. et Rig. extrueret. Nescio quoniam scribendum sit: tanto ambitu Capitolium ex-

COMMENTARIUS.

rald. La Cerda ita omnino scribendum. Alii de religiositate. Cod. Pith. etiam deperat irreligiositate, pro quo forte melius substituas revera de irr. Mithridates in epistola ad Arsacem, lib. iv. Hist. Sallustii, Romanos negat, quicquam a principio, nisi raptum habere, domum, conjuges, agros, imperium.; quibus non humana ulla, neque divina obstant, quin sacros, apicos, praecluxtaque sitos, inopes potentesque trahant excidantque; omniaque non serva, et maxime regna, hostilia ducant.

Hav.

(a) Deorum injuria. Livius de Marcello Syracusæ debellatore et destructore lib. xxv, c. 40: Ornamenta urbis, signa tabulasque, quibus abundavit Syracusæ, Romani dixerat. Hostium quidem illa spolia, et parva belli jure: cæterum inde primum initium mirandi Græcarum artium opera, licentiæque hinc sacra profanæque omnia vulgo spoliandi, sacrum est, quæ postremo in Romanos deos, templum id ipsum primum, quod a Marcello eximie ornatum est, vertit. Viscebantur enim ab externis ad portam Copenam dedicata a Marcello templa, propter excellentiam ejus generis ornamenta, quorum peregrina pars comparet. Ita enim videtur legendum, non videtur enim, etc. Vide de eodem Marcello Plutarchum. Hav.

CAP. XXVI. — (b) Regna dispenset. Quod et ipsi Imperatores intellexisse se agnoverunt in tot nummis inscriptis PROVIDENTIA DEORUM, ut patet ex illis

ille vices dominationum ipsis temporibus in sæculo ordinavit, qui ante omne tempus fuit (2) et sæculum (3) (c) corpus temporum fecit; ne ille civitates extollat aut deprimat. Sub quo fuit aliquando sine civitatibus genus hominum (4)? Quid erratis? prior est quibusdam diis suis (5) silvestris Roma; ante regnavit quam tantum ambitum Capitolii extrueret (6). Regnaverunt et Babylonii ante pontifices (d), et Medi ante quindecim viros, et Ægyptii ante Salios, et Assyrii ante Luperpos, et Amazones ante virgines Vestales. Postremo, si Romanæ religiones regna præstant, numquam retro Judæa regnasset despectrix communium (7) istarum divinitatum, cujus et deum victimis, et templum donis, et gentem sacerdotibus aliquamdiu Romani (8) honorastis, numquam dominationi ejus, si non ultimo deliquisset in Christum (9).

CAPUT XXVII.

ARGUMENTUM. — Satis itaque confutasse se putat crimen læsæ Divinitatis, quæ, quia non est, nihil pati potest. Illam sibi demereri nolle Christianos ait, thure vitam redimentes, quod sciant diaboli hoc esse consilium, æmuli sui et invidi, qui, licet de Christi potentia illis subjectus sit, pro odio tamen et perfidia, pænalis servitutis more veniunt, et numquam magis ab illis, quam cruenta pro fide morte detriumphatur.

Satis hæc adversus intentionem læsæ (10) religionis ac divinitatis, quo non videamur lædere eam, quam ostendimus non esse. Igitur, provocati ad sacri-

C strueretur Leap.

- (7) Omnium Jun.
- (8) V. Romani delevit Rig. Wamwer e ms. aliquando, o Romani, hon.
- (9) Sic leg. in codd. Fuld. et Agob.; in cæteris: si Deo non deliquisset, ultimo in Christum.
- (10) Vv. religionis ac Hæres. addidit e cod. Fuld.

Pertinacis, Severi, Balbini Pupien, Appreliani etiam et Antonini Pii. Ut inde etiam in nummo Severi, quem vulgavit Tristanus, legatur Jupiter Imperator, quasi illi soli hoc nomen competeret. Hav.

(c) Qui sæculum. Ita malo cum Fuld. Cod quam cum aliis et sæculum. Zephyrus intelligit de ætate illa incerta, in qua nec prius nec posterius dignoscebatur, in ordinem vicesque redacta. De mundo tamen navult Heraldus, ille enim est corpus temporum, a cujus creatione ævum, annos menses, dies numeramus; ultra quem vices temporum distinguere non possumus, sed ipsa est æternitas, ipse Deus sibi et tempus et omnia invenitur. Potest etiam simpliciter sæculum pro corpore centum annorum capi. — Hav. Et sæculum corpus temporum fecit. Corpus temporum est collectio seu comprehensio complurium annorum, aut sæculorum. Sic corpus Homeri, omnia scripta Homeri, l. Libror. de leg. III. Augustinus dixit ordinem sæculorum a Deo conditum tamquam pulcherrimum carmen, ex quibusdam etiam quasi antitholis honestatum. Cap. 18: lib. XI. de Civ. Dei. Lac.

(d) Babylonii ante pontifices. Dicti, inquit Varro, de Ling. lat. lib. IV, ut Q. Scævola pontifex maximus dicebat, a posse et facere. Pontifices ego a ponte arbitror: nam ab iis Sublucius pons factus est primum, et restitutus sæpe, quod eo sacra et us et cis Tiberim fiant. Pam.

ficandum, obstruimus gradum pro fide (a) conscientiae nostrae, qua certi sumus, ad quos ista perveniant officia sub imaginum prostitutione et humanorum nominum consecratione. Sed quidam dementiam existimant, quod cum possimus et sacrificare in praesenti, et illæsi abire manente apud animum proposito, obstinationem saluti præferamus. Datis scilicet consilium, quo vobis abutamur; sed agnoscimus, unde talia suggerantur, quis totum hoc agitet, et quomodo nunc astutia suadendi nunc duritia sæviendi ad constantiam nostram deiciendam operetur. Ille scilicet spiritus dæmoniæ et angelicæ paraturæ, qui noster ob divortium æmulus et ob Dei gratiam invidus, de mentibus vestris adversus nos præliatur, occulta inspiratione, modulatis et subornatis ad omnem, quam in primordio exorsi sumus, et judicandi perversitatem et sæviendi iniquitatem. Nam licet subjecta

sit nobis tota vis dæmonum et ejusmodi spirituum (1) ut nequam tamen servi metui nonnunquam contumaciam (2) miscent, et lædere gestiunt quos alias verentur: odium enim etiam timor (3) inspirat (b), præterquam quod (4) desperata conditio eorum ex prædammatione (c) solatium reputat fruendæ interim malignitatis de pœnæ mora. Et tamen apprehensi subiguntur et conditioni suæ succidunt (5), et quos de longinquo oppugnant, de proximo obsecrant. Itaque dum vice (6) rebellantium ergastulorum (d) sive carcerum, vel metallorum, vel hoc genus pœnalis servitutis (e) erumpunt adversus nos, in quorum potestate sunt, certi et impares se esse et hoc magis perditos (7) ingratis resistimus ut æquales, et repugnamus perseverantes in eo quod oppugnant, et illos nunquam magis detriumphamus (e), quam quum pro fidei obstinatione damnatur.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Spiritus, *Paris. Rig.*
 (2) Metum nonnunquam contumaciæ, *cod. Fuld.*
 (3) Ita *Havercamp. et Fuld. reliqui spirat.*
 (4) Præterquam et, *Fran.*, præterque et, *Rig.*

- (5) Succinunt, *Paris.*
 (6) Repugnantium et *add. Haverc. Fuld.*
 (7) Perditos, *Fran. Paris. L.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXVII.—(a) *Pro Fide.* Non contemnenda est lectio *Cod. L. B. perfidia*, cui assentitur editio *Rhenani et MS. Agob.* ut ita innuat Tertullianus nolle Christianos illud querere effugium, ut hostias tantum mactent, carnes sacrificiorum comedant, thura accendant, absque inquirendo qua illud occasione fiat, quia perfidiam ita redderent conscientiam suam, cui perfidiæ, i. e., persuasioni malæ obviam ire et omnes introitus in corda sua ocludere debent. Tunc illud qua, quod sequitur et nunc ad fidem refertur, habet relationem ad ipsam conscientiam, quasi scripsisset, per quam certi sumus. Conferri possunt, quæ disputat Paulus de esu *εὐδοκίαν* i. Cor. viii. 1. 8. 10. *Hav.*

(b) *Timor inspirat.* Ita repositi ex *Fuld.*; non enim spirat, ut alii, i. e.: audet præ se ferre odium apertum obnoxia servitus, sed inspirat illi odium, quia quem metuit, non diligit. Ennius apud Cic. ii. Off. quem metuunt oderunt: quem quisque odit perisse expedit. Huc pertinet tyrannicum illud:

Oderint dum metuant.

Quod exagitans Seneca i. Clem. 12. scribit: *Nam et invisus est, quia timetur, et timeri vult quia invisus est.* Scilicet.

Necesse est multos timeat, quem multi timent, pronunciant *Publio Syro*, vers 433. *Hav.*

(c) *Ex prædammatione, solatium.* Adv. Marcionem lib. ii. c. 10. *Quem tamen et prædammatione testatus est, ab institutionis forma libidine propria conceptæ ultro malitiæ exorbitasse.* Sensus est, immundos spiritus scientes reservari se ad pœnam in diem Judicii, solatium querunt pœnarum in ipsa illa mora temporis, ut interim sese expleant omnigena bonorum afflictione et fruuntur malignitate sua. Nam

Solamen miseris socios habuisse malorum.

Et hinc invidiosa illa oratio Possini ad Prolemæum de Pompejo profugo apud Lucanum, viii. 504.

querit

Cum qua gente cadat.

Apud Lucianum in Dial. De Syria Dea p. 897. dicunt nonnulli *ὅς ἡ ἑρην φιλοῦσα Κορυδαῖον, πολλοὶ τὴν τορτὴν ἀπὸ τῶν ἑκαλλῶν, ὅπως μὴ μόνος ἀπὸ τῆ ἀναδρατῆς λυτῶντο; i. e. Junonem cum amaret Combabum, multos ad se castrandum impulisse, ne solus ille lugeret, quod eviratus esset. Castraverat enim sese. Ita multa sane per diversas terras agit ille qui suæ perditionis socios querit.*

inquit Prosper Aquitanus de Promiss. et Prædict. Dei dimid. Temp. cap. vi. *Hav.*

(d) *Ergastulorum.* Non dubium quin loquatur cum respectu ad Romanas historias, in quibus tritum est, serviles homines sæpe revelasse: videndus Plutarchus in Vita Crassi, ubi conspirant homines *εὐπειθῆτες* *vincti*. Ponit autem ergastula pro hominibus vinctis in ergastulis, sicut postea metalla pro hominibus damnatis ad metalla. *LAC.*

(e) *Pœnalis servitutis.* Quibus servi affligi solent. Unde inter nefaria Cæii Caligulae facinora numerat Sueton. c. xxvii. *Multos honesti ordinis, deformatos prius stigmatum notis, ad metalla, aut ad viarum munitiones, aut ad bestias condemnavit; erant enim servorum passim talia.* Unde ille apud Plaut. Pœn. iv. ii. 5. Ita me Dii ament, vel in latuniis, vel in pistrino mavelim

Agere ætatem, præpeditus latera forti ferro mea.

Et minax Hegio Caput. iii. v. 64.

Ducite

Ubi ponderosas crassas capiat compedes.
 Inde ibis porro in latomias lapidarias:
 Ibi quom alii octonos effodient,
 Nisi cotidianus sesquiquos confeceris,
 Sexcentoplago nomen indetur tibi.

Ex quo loco pulchre etiam pensum diurnum lapicidarum colligi potest. Molestissimum ibidem laborem expertus testatur Tyndarus v. iv. 1.

Vidi ego multa sæpe picta, quæ Acherunti flerent Crucimenta; verum enimvero nulla adæque est Acheruns,

Atque ubi ego fui in lapicidinis.

Hæc pœnarum genera recensentur ab Nostro etiam infra c. xlii. *De vestris semper æstuat carcer: de vestris semper metalla suspirant: de vestris semper bestiae saginantur: de vestris semper nunerarii noxiorum greges pascunt.* At vero, etiam qui damnantur in ludum, quale est, ut de leviori delicto in homicidas emendatione proficiant, inquit lib. de Spectac. Nota vero metalla etiam significare venas lapidum. Lucanus iv. 303.

Tunc exhausta super multo sudore juventus Extrahitur duris silicem lassata metallis.

et vi. 34.

Ingentes cautes avulsaque saxa metallis. *Hav.*

(f) *Nunquam magis detriumphamus.* Prosper Epigr. Quod plerumque mali in sanctos sævire solentur.

CAPUT XXVIII.

ARGUMENTUM. — *Hinc, postquam paucis ostendit iniquitatem coactæ religionis, qualis vis Numini probari non potest, cui (vel ex illorum sententia) libens animus addici debet, pergit ad secundum titulum læsæ, et quidem majoris, Divinitatis : siquidem illi Numen viventium Imperatorum præ omnibus Diis suis, mortuis scilicet venerari sint soliti; deprehendunturque ita irreligiosi erga Deos suos, quos præ Cæsaribus suis contemnere et perjuriis polluere non desistant.*

Quoniam autem facile iniquum videretur (1), liberos homines invitos urgeri ad sacrificandum (nam et alias divinæ rei faciendæ libens animus indicitur):

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Videtur, *Fran.*
- (2) Inducitur, *Rhen. Paris.*
- (3) Qui, *Seml.*
- (4) Informati, *Paris.*
- (5) Calidior *Haverc. e cod. Fuld.*

COMMENTARIUS.

Quodque bonis pravi sæpe nocere queunt.
Hosque Dei nutu non fit, qui corda suorum
His etiam bellis glorificanda probat.
Crescent virtutum palmas, crescantque coronæ
Mutantur mundi prælia pace Dei.

CAP. XXVIII. — (a) *Ex qua velit frontē. Quem itaque tuto subsannabo, nec videbit me.*

O Jane, a tergo quem nulla ciconia piasit,
Nec manus auriculas imitata est mobilis albas,
Nec linguæ, quantum sitiit canis appula, tantæ;

apud Persium Sat. 1. 5. Qui Janus in ridicula illa Claudii Apocolocyntosi, quam lusit Seneca, vocatur *Homo quantumvis vaser, qui semper videt* *ἄμα πρόσω καὶ ὀπίσω*. Quem itaque bilinguem inducit Statius Sylv. iv. 2. 15. Consulat. Domitiani :

Levat ecce supinas

Hinc atque inde manus, geminaque hac voce profatur.

Hoc loco *et* expungit Fuld. : unde fortasse vera conjectura Junii et quia velit fronte. *Hav.*

(b) *Calidior timiditate.* Ita expresse legitur in Cod. Fuld. adstipulante etiam Aldino, cum in aliis legatur locumque passim occupavit vox *calidior*. Quæ hic minus apta videtur; vult enim exprimere auctor ferorem et zelum religionis quem prætendebant gentiles, quemque ostendit ardentiorum multo circa Imperatores, qui homines tantum, quam Deos ipsos quos credebant immortales. Et sicut *calidam* timiditatem appellat Tertull. assentationem illam quæ sub religionis et honoris specie multis ineptis verbis fit Cæsari, ita Lucretius quoque amicam ejus lingua nunquam silet, sed verbosas nugas semper et ubique profundit, aptissimo verbo vocat *flagrantem*. lib. iv. 1159.

At flagrans, odiosa, loquacula, *λαμπρόν* fit.

Facile itaque Diis suis superinduxit Asia Romam et Cæsarem, quibus templa crexit adhuc dum in nummis conspicua, titulo ROM. ET AVG. COM. ASI. Consule proferentem illos Patinum in Thes. p. 48 et 52. Cod. L. B. *majori et calidiori*. *Hav.*

(c) *De Olympo Jovem.* Ita eleganter loquitur, cum potuisset dicere *Jovem Olympium*. Sed voluit imitari Lucretium suum, qui ita mammosam Cererem appellavit *ab Iaccho*, pro Iacchi vel Bacchi amicam, vel, ut notat Salmas, ad dedicat. statuæ Regillæ p. 36. Iacchi matrem qui frater fuerit Proserpinæ. Locus poetæ est iv. 1162.

At gemina et mammosa, Ceres est ipsa ab Iaccho.

A (2) certe ineptum existimaretur, si quis ab alio cogatur ad honorem deorum, quos ultro sui egressa placare deberet, ne præ manu esset jure libertatis dicere : Nolo mihi Jovem propitium; tu, quis (3) est me conveniat Janus (a) iratus ex qua velit fronte; quid tibi mecum est? Formati estis (4) ab iisdem utique spiritibus, ut nos pro salute imperatoris sacrificare cogatis, et imposita est tam vobis necessitas cogendi, quam nobis obligatio periclitandi. Ventum est igitur ad secundum titulum læsæ augustioris majestatis, siquidem majore formidine et calidior (5) timiditate (b) Cæsarem observatis, quam ipsum de Olympo Jovem, (c) et merito (d) si sciatis. Quis enim ex viventibus non quolibet mortuo tuo potior (e) (6)? Sed nec hoc vos ratione

B (6) *Wouwer. e ms. et Scalig.* mortuo potior? *Haverc.* : Quid enim? (ex conject. *Rigalt.*) ex viventibus quilibet non quoniam mortuo potior? *Herald.* ex viv. non quilibet mortuo potior? *Pamel. alique* : ex viv. non quilibet mortuo potior?

Quo respiciens Arnob. lib. iii. *Avet animus, atque ardet in chalcidicis illis magnis, atque in palatiis cæli deosque deasque conspiciere intactis corporibus atque nudis* : Ab Iaccho Cererem [musa ut prædicat Lucretii] *mammosam*. etc. *Hav.*

(d) Et merito. Voculam et delet L. B. Ald. Barr. et Rhen. ed. prima : *etiam* legunt, Scilicet ut Juvenalis Sat. v. 132. ille deus erat, qui prodesset.

Quadringenta tibi si quis deus, aut similis dis,
Et melior fati donaret homuncio.

Ille *ὑπερανίστατος* cuius præsens erat auxilium. Hinc Valerii Maximi adulatorium, illud in prologo ad Tiberium, quem diis præponit, *quod*, inquit, *cætera Divinitus opinione colligitur, tua præsentī fide, paterno aviloque sideri pur videtur*. Quid miremur itaque Ovidii votum, ubi loquitur de Augusto?

Ut mihi Di faveant, deus est manifestior ipsis. *Hav.*

(e) *Quilibet non omni m. p.* Expressi Cod. Fuld. lectionem. pro qua Rig. mavult *quilibet non mortuo potior*? Quomodo et representant Membranæ L. B. *Herald. non quilibet*. Wouw. ex MS. et Scaliger præferunt *non quolibet mortuo p.* Pam. denique et alii, *non quilibet m. p.* Puto tamen scripsisse Nostrum, *nonne omni mortuo potior*? Est vero dictum proverbia-liter, pulchreque extulit sapientissimus rex Salomo in libro cui titulus Eccles. ix. 4. *Canis vivus mortuo leone potior*. Cum enim mortuus nihil sentiat, lepide non seputero, sed sibi vivo vident sentientique dona exhiberi vult iste in Anthologia lib. ii. c. xlvii. ep. 3.

Μὴ μύρα, μὴ στεφάνους λήθιναις στεφανοῖς χορεύου,
Μηδὲ τὸ πῦρ φλέγειν· εἰς κένον ἡ διαπόνη.
Ζῶντι μοι, εἰς τοὺς θάλας, χάρισται· τίττην δὲ μεθύσκων
Πηλὸν ποίησαις, καὶ οὐχ ὁ θανάτων τίτται.

Quod præter alios venuste ita transtulit Buchananus.

Nemo meas cumulet violis fragrantibus umbras,
Nec mihi pyramidum mole sepulcra locet.
Si quis amat, vivo larguin se præstet amico,
Talibus officiis dum locus esse potest.
Verum ubi consumptos Lachesis mihi finiet annos,
Vel fracta incultis horreat urna rubis.

Et pressius paulo Opsopœus.

Marmoreas statuas noli redimire coronis,
Grata nec in flammis fundere vina velis.
Viventis, siquid placitum est, largire sodali;
Pertundens cinerem, reddis amice lutum.
Qua tibi re saltem sumptus perduntur inanes,
Et mihi defuncto nullus habetur honos.

Quod argumentum Anaxarchus sophista etiam non neglexit apud Arrianum de Exped. Alex. p. 165.

facilis potius quam respectu præsentaneæ (1) (a) potestatis, addo et in isto irreligiosi erga deos vestros (2) deprehendimini, qui plus (3) timoris humano dominio dicatis. Citius denique apud vos per omnes deos, quam per unum genium Cæsaris pejeratur.

CAPUT XXIX.

ARGUMENTUM. — *Neque mirari id oportere, quum ipsi illi Dii Cæsarem Dominum agnoscant, qui illos exhibitis suis salvos præstet, non quem ipsi numine suo incolumentem servant, experti illum et iratum et benevolum. Non itaque irreligiosos haberi debere Christianos Cæsarique inimicos, qui illum rebus suis non subjiciant,*

(1) Præsentaneæ, Paris.

(2) Deprehendimini, Fran.

(3) Cum plus, Fran., Paris., Rig.

(4) Imperatoribus, Fran., Rig.

sed magis illos, qui salutem Cæsaris suamque non solum a Diis talibus exspectent, qui dare non possunt, sed et illos persequantur, qui a vero Numine illam et petere sciant et impetrare.

Constet igitur prius, si isti, quibus sacrificatur, salutem imperatori (4) vel cuilibet homini impertiri possunt, et ita nos crimini (5) addicite. Si angeli aut dæmones substantia peissimi spiritus beneficium aliquod operantur, si perdit conservant, si dampnati liberant, si denique (quod (6) in conscientia vestra est) mortui vivos (b) tuentur: jam utique suas primo statuas et imagines et ædes tuerentur (c) (7), quæ, opi-

LECTIONES VARIANTES.

(5) Majestatis, add. Fran.

(6) In add. Fran.

(7) Vindicarent, cod. Fuld.

B

COMMENTARIUS.

lib. iv. cum contenderet vivo Alexandro divinum honorem esse præstandum. Καὶ γὰρ, αἰχβάτ, οὐδὲ ἐκείνους εἶναι ἀμύλοισι, οὐδὲ ἀπελθόντα γε ἐξ ἀνθρώπων ὡς θεοὶ τιμίζονται, πῶς δὲ δικαιότερον ζῶντα γεραιρεῖν ἢ περ τελευτῶντα, ἐς οὐδὲν θ. εἰος τῷ τιμωμένῳ; i. e. Neque enim dubium esse, quin postquam e vivis excessisset, ut deum culturi essent, multo igitur satius esse, vivo illi honores divinos conferre quam mortuo, quum nulla ad eum cultus utilitas esset perventura. Verissime itaque Publius Syrus Mimus versu 808.

Mortuo munus qui mittit, nil dat illi, adimit sibi. Imo omnium mortuorum parva ratio habetur, unde Muesilochus ille Plautinus jussus a Pistoclero Bacch. iv. iii. 16. bonum habere animum, respondit:

Unde habeam? mortuus pluris pretii est, quam ego sum.

Itaque ut mortuo leoni insultant lepores, non aliter Megapenthes ille a servulo suo, jam mortuus, impune contemnitur, cæditur, conspuitur. Vide Lucianum in Tyranno. Pro vos, in sequentibus, vobis habet Cod. Agob. Hav.

(a) *Repræsentaneæ potestatis.* Aldus et Rhén. præserunt *præsentaneæ*, quasi alterum illud vel minus sit latinum vel hoc loco sit inconveniens, quomodo in MSS. suis exstare etiam testatur Heraldus, qui tamen recte veterem et optimorum codicum lectionem adstruit. Est enim *repræsentaneæ potestas* hic illa, quæ divinam repræsentat et sustinet in terris vicem, quam non ratione illa quod Dei vicem præstet, sed sui ipsius respectu, quasi in se divina sit, illas erigere ait Tertullianus, utpote quæ etiam patris erat repræsentare pœnas, id est, confectum exigere, essetque ideo tinenda magis quam illa miserorum deorum, qui fato obnoxii inultos dolores cum Junone sæpe flere coguntur, vel si fulmen emittant tandem et sero, nonnunquam aberrantes a sepro alienos a culpa transverberare putabantur, quum viderent, quomodo ex Epicurea Lucretii mente II. 4102. totum Jovis ipsius

Sæpe nocentis

Præterit, exanimatque indignos inque merentis.

Quem locum imitatus est Lucianus cum in Jove Consultato Cynicum ita loquentem facit, altercantem cum Jove: Τὸ δὲ ποτὲ τοῦ ἐποπούλου, etc. i. e. Qui fit tandem, ut omisiss tot sacrilegis, Intronibus, flagitiosis, violentis, perjuris, quercum aliquam plerumque, aut lapidem, aut navis insontis velum fulmine petatis, interdum etiam frugi ac sanctum viutorem? Nec in Nat. Quæst. neglexit Seneca. libi cap. xlii. Utrum enim, inquit, cum emisit ignes, quibus innoxia capita percuteret, scelerata transiret, aut noluit justius mittere, aut non successit? Quare ita quoque interpretatur lax eruditionis Is. Casobonus illud Suetonii in Claudii.

c. xxxiv. pœnasque parricidarum repræsentabat, i. e. sine dilatione exigabat. Quo nomine Claudium vituperat Suetonius, quod et sæculo suo talem inustam notam vellet ut sustineret presens avide spectare, aliter ac Augustus imperii formatur, de quo idem c. xxiii. in Vita ejus: Dixit autem jus non diffinita modo summa, sed et lenitate: siquidem manifesti parricidii reum, ne culeo inaneretur, quod non nisi confessi afficiuntur hac pœna, ita fertur interrogasse: Certe tu patrem tuum non occidisti. Qui Casaub. quoque Valerii Maximi vi. 5. locum adducit de Charonda Thurio, qui cum tulisset legem ne quis ferro accinctus in concione adesset, ipse inprovidus peccans suæ legis ultor se interfecit. Cumque liceret culpam vel dissimulare, vel errore defendere: pœnam tamen repræsentare maluit, ne qua fraus justitiæ fieret. De Augusto Sueton. cap. ult. Quam summam repræsentari jussit, nam et confiscatam semper repositamque habuerat: loquitur de testamento ejus. Idemque de Nerone cap. v. Sed et in prætura mercede palmarum aurigarios fraudaverit. Notatus est hæc et sororis joco, querentibus dominis factionum, repræsentandu præmia in posterum sanxit. Hav.

C

CAP. XXIX. — (a) *Mortui vivos.* Insignis sarcasmus Lucretiano par, qui de matre deum Cybele simile pronunciare non dubitat lib. ii. 625.

Ergo cum primum magnas invecta per urbeis

Munificat tacita mortaleis muta salute;

quid enim lapis informis, mutus, homini præstare potest? Hav.

(c) *Imagines et ædes tuerentur.* Fuld. Cod. legit *vindicarent*, quasi nolit cum aliis repetere *tuerentur*, ubi modo dixit *tuentur*. Tantum vero abest, illas ut tueantur miseri dii isti, ut potius illis ipsis non parcant, nec a fulmine vel suo vindicare possint, cum semel ex manibus sit elapsum: testis Lucretius lib. vi. 416.

D

Postremo cur sancta Deum delubra suasque
Discutit infesto præclaras fulmine sedes,
Et benefacta Deum frangit simulacra, suisque
Demit imaginibus violento volnere honorem?

Idem lib. ii. 4100.

Tum fulmina mittat, et ædes

Sæpe suas disturbet.

De quo queritur ille apud Aristophanem τὴ Νεφέλ. quod cum perjuros petere deberet Jupiter, illos negligeret,

Ἄλλα τὸν αὐτοῦ νῦν βάλλει, καὶ θύοντες ἄρπον Ἀθηναῖον.

Sed templum potius suum et promontarium Athenarum Sunium peteret. Quem quoque romanæ religioni non magis favissee testis est M. Tullius libro de Consulatu:

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo

nor Cæsarum milites excubiis suis (1) salva præstant (a). Puto autem, hæ ipsæ materiæ de metallis Cæsarum veniunt, et tota templa de nutu Cæsaris constant (b). Multi denique dii habuerunt Cæsarem iratum. Facit ad caussam, si et propitium, cum illis aliquid (2) aut liberalitatis aut privilegii, confert. Ita qui sunt in Cæsaris potestate, cuius et toti sunt, quomodo habebunt salutem Cæsaris in potestate, ut eam præstare posse videantur, quam facilius ipsi a Cæsare consequuntur (3)? Ideo ergo (4) committimus in maiestatem imperatorum, quia illos non subijcimus rebus suis; quia non ludimus de officio salutis

A eorum, qui eam non putamus in manibus esse plumbatis (c). Sed vos religiosi (5), qui eam queritis ubi non est, petitis a quibus dari non potest, præterito eo in cuius est potestate. Insuper eos debellatis, qui eam sciunt petere, qui etiam possint (6) impetrare, dum sciunt petere.

CAPUT XXX.

ARGUMENTUM.— *Solos enim Christianos pro Imperatore Deum verum, Deum vivum invocare, illum Deum, quem naturaliter, et se majorem novit ipse Imperator, cui cuncta debet, a quo exspectat. Ab hoc illos, quæ Imperatori, orbi, sibi tuta sint, pie, vere, recte petere et impe-*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Suis, *abest Paris.*
(2) Si et propitius illis aliquid, *leg. Parisin.*
(3) Consequantur, *cod. Lugd.*

- (4) Enim, *cod. Fuldens.*
(5) Irreligiosi, *Fran.*
(6) Possint, *Fran.*

B

COMMENTARIUS.

Ipse suas arces atque inclyta templa petivit,
Et Capitulinis injectis sedibus ignem.

Quod cum sæpissime accidisse veterum testimonia declarent, tum Apollini etiam accidisse, et quidem penarum vice, quando Babylæ martyris cineres logo moveri vellet, auctor est Theodoret. Aff. Græc. Cur. p. 142. Καὶ ὁ Δαφναῖος ἀπόλλων τὸν ἡμέτερον παρασκευάσας μετατεθῆναι νεκρὸν, οὐρανὸν ἐδίξατο τὸν σκηπτὸν. Quin hominibus etiam obnoxii sunt, non tantum quando capta urbe ab hostibus eadem strages muros et templa, eadem rapina sacra et profana involvit, sed cum perfossor aliquis, fur vel prædo ipsa simulacra et deorum ornamenta aufert. Notat Diogenes Laërtius Demetrium quendam philosophum Ixionem cognominatum, quoniam injuria affecerat Junonem, quæ qualis fuerit docet Hesychius Milesius. Δημήτριος τις ἑταῖρος Ἰξίων ἐπελθὼν, διότι λεκίδας χρυσᾶς κλέπτων τοῦ δὲ Δαφνονόρου τῆς ἱεῖρας ἀγάματος ἐπαρέσθη; i. e. Demetrius alter, cognomen Ixion dictus, quod deprehensus fuerit furto subduxisse bracteas aureas ab Alexandrinæ Junonis simulacro. Rogatque Menippum Jupiter an comprehensi essent qui Dodonæum templum sacrilegio spoliassent. Apud Lucianum p. 294. in Icaromenippo. Scilicet ut vere Baruchus, cap. vi. 56. Neque contra fures, neque prædones tutari seipsum possunt lignei, argentei, aureique dii. Quomodo ipsi sacerdotes deæ Syriæ in furto deprehenduntur apud Lucianum in Asino p. 154. occultantes phialam auream, ex delubro raptum donarium, in sinu deæ suæ. Irridetque Solon apud Lucianum Cræsum aureos lateres Apollini destinantem, in Charonte, aliis scilicet paratam et optimam prædam. Lepide Cynicus ad Jovem apud Lucian., in Dial. cui nomen Jup. Confutatus: Ἐὼ γὰρ λέγειν, etc., i. e. Omitto vos perinde atque nos latrocinius et sacrilegiis compilari a sacrilegis, et ex ditissimis pauperrimos momento temporis evadere, multi enim vestrum ex auro argentove constati sunt. Expertus Apollo: quem idem Lucian. misere denudatum prostituit in Jove Tragædo, ubi ita Mercurius: Καὶ γὰρ καὶ τὸν ἀπόλλων οὐ αὐτὸς πολὺχρυσον, etc., i. e. Sed enim ille ipse, Homerus sc., auri multi et opum possessorem Apollinem dixit: quem tamen in extremis sedentem videbis, direpta ipsi a latronibus corona, et surreptis citharæ verticillis. Quæ quidem indubie ex Varrone desumpta sunt, cuius fragmentum ex Satyris Menippeis huc specians exhibet nobis Arnob. lib. vi. Ubi denique Apollo divinus, cum a piratis maritimisque prædonibus et spoliatus ita est, et incensus, ut ex tot auri ponderibus, quæ infinita congererant sæcula, ne unum quidem habuerit scripulum, quod hirundinibus hospitibus ostenderet. Sed illud superest, ut miseri verbis etiam contumeliosis rideantur, prout affatim in Dionysio Siculo latrone illo eorum ostendit Lactantius lib. ii.

c. 4. concludens: In eo igitur quia homines sacrilegia vindicare non poterant, oportuit deos ipsos sui vindices esse. Id vero factum non est, nec in Dionysio illo nec in aliis, secure ideo Jovem allatrate Cynisco apud Lucianum rursus, sibi nihil ab ipso metuere prædicans: ἐπεὶ οὐδ' αὐτὸς, etc., i. e. quoniam neque illos ipsos sacrilegos puniri video: sed plurimum manus vestras effugiant. Quæ omnia pulchre exsequitur Prosper Aquitanicus De Promiss. et Prædict. lib. iii. c. 58. ostendens nullam vim cunctis Gentium Diis inesse ut auctoritatem suam contra unum filium hominis Christum crucifixum tueantur. Verba ejus sunt. Hic tanta deorum illa turba certorum atque incertorum, quos Varro producit, illi etiam procures et electi dii, cum ipso rege suo Jove fulmina vibrantes consilio potentiaque, ut eorum cultores serunt, metiendi, armisque terribiles, hic hic aliquid, si non pro mundo, saltem pro se oportebat agere, ne scilicet unus eos perderet crucifixus. Perisse vero et nos novimus, et David propheta confirmat, dicens: perit memoria eorum cum strepitu, et Dominus in æternum manet. HAV.

(a) Excubiis suis salva præstant. Vocem suis non agnoscunt Ald. et Rhénanus. Hinc interim discas licet, pretiosiora simulacra manu nullum fuisse custodita, quod et pulcherrime discas ex loco Justinii Martyris a La Cerda allato: sed est alter Lactantii; is lib. ii. c. 4. de hisce statuis ita disserit: Adorant ergo mortalia, ut a mortalibus facta: frangi enim, cremari possunt ac perire. Nam et tectis vetustate labentibus sæpe comminui solent, et consumpta incendio dilabuntur in cinerem: et plerumque [nisi sua illis magnitudo subveniret, aut custodia diligens sepeverit] in prædam furibus cedunt; quod certe accidit Priapo isti marmoreo apud Martial. vi. 72. Adeoque de omnibus istis nugis exclamare libet istud Firmici de Palladio in libello de Erroribus profan. Gentium: Incensa est Troja a Græcis, a Gallis Roma, et ex utroque incendio Palladium reservatum est. Sed reservatum non propriis virtutibus, sed humano præsidio, ab utroque enim loco homines liberant; et translatum est, ne humano flagraret incendio. HAV.

(b) Tota templa de nutu C. De Caligula Sueton. c. xxii. Datque negotio, ut simulacra numinum, religione et arte præclara, inter quæ Olympici Jovis, apportarentur e Græcia, quibus capite dempto suum imponerent, partem palatii ad forum usque promovit, atque adde Castoris et Pollucis in vestibulum transfigurata, consistens sæpe inter fratres deos medium se adorandum adcunctibus exhibebat.

(c) Plumbatis. Plumbatæ manus sunt fulcro quodam plumbi ferruminatæ, ne facile delaberentur vel dehiscerent, ut recte interpretes. Id in incurvatione brachiorum et manuum extensione præcipue requirebatur. HAV.

trare, aliter ac Gentium vota sunt, gravissimæ oratione ostendit. Tales in ipso supplicationis gestu mactent, inquit, animam Deum pro Imperatore ambientem extorqueant, veritatem et Dei devotionem, irreligiositatem, si possint, deponent.

Nos enim pro salute imperatorum (a) Deum invocamus æternum, Deum verum (1), Deum vivum, quem et ipsi imperatores propitium sibi præter cæteros malunt. Sciunt, quis illis dederit imperium (b); sciunt, qua (2) homines, quis et animam (3); sentiunt, eum Deum esse solum, in cuius solius potestate sunt, a quo sunt secundi, post quem primi, ante omnes et super omnes deos. Quidni (4)? cum super

LECTIONES VARIANTES.

(1) Et, addit. Paris.

(2) Quis, Paris.

(3) Animus, Paris.

(4) Quidni? cum — homines, abest Paris.

(5) In cod. Fuld. et Rhenani edit. desiderantur vv.

B Quidni — homines. Cod. Lugd. I. et Gelen.: deos homines qui, etc. Aldus: Qui dñi cum, etc. — Loco voce. vivunt et Hav. e. cod. Fuld. viventes.

(6) Cælo — imponat, abest Paris.

(7) Sursum, e cod. Fuld. add. Haverc.

COMMENTARIUS.

(a) CAP. XXX. — Pro salute Imperatorum. Ad Scapulam c. n. Ita nos magis oramus pro salute imperatoris, ab eodem postulantes, qui præstare potest. Et sane memorabilis huic rei confirmandæ est sculptura geminæ, cuius ectypum in Ludovici Chaluci Dactyliotheca MS. quæ est S. Genovefæ Parisiensis exstare testatur Dom. Du Cange in Dissertat. de inferioris ævi numismatibus p. 20. Huic geminæ insculptum est Christi monogramma cum A. et Ω. ad latera, et hisce in circuitu characteribus, SAL. DO. N. ALEX. FIL. LUCE; i. e. ut explicant, *Salus Domini nostri Alexandri filii Mammaræ lucet*. Qualis monogrammati inscriptio in nummis Constantii et Decentii etiam invenitur. Dubitat tamen illustriss. Du Cange an tempore Alexandri istius sculpta fuerit, quoniam fucum facit illi vox *Domini nostri*, quæ tamen sensu communi non vice Dei dicta, ut loquitur Noster c. xxxiv. sumi potest. Sed ego gemmam istam potius referendam puto ad aliquem Alexium ex Imperatoribus Constantinopolitanis, ut sit *Salus Domini nostri Alexii filii Manuelis lucet*. Quin pro salute Cæsaris non alium quam ipsum Jovem summum sibi deum invocabant gentiles. Martialis vii. 59. adulatorie admodum:

Tarpeia venerandæ rector aulae,
Quem salvo duce credimus tonantem,
Cum votis sibi quisque te fatiget,
Et poscat dare, quæ Dii potestis:
Nil pro me, mihi, Jupiter, potenti
Ne succensus, velut superbo.
Te pro Cæsare debeo rogare:
Pro me debeo Cæsarem rogare.

Itaque gemma vel ad Alexium referri debet, vel possessor ejus fuit homo christianus jam sub Alexandro Severo. Hav.

(b) Dederit imperium. Quod nequeunt Dii falsi, qui ut ait Jeremias in libro Baruchii cap. vi. 33. *Regem throno imponere vel dejicere nequeant*. Plinius quoque significanter in Panegyrico ad Trajanum: Ac, si adhuc dubium fuisset forte casuque rectores terris an aliquo numine darentur, principem tamen nostrum liqueret divinitus constitutum. Nos enim occulta potestate factorum, sed ab Jove ipso coram ac palam repertus, electus est. Hav.

(c) Cælum debellet Imperator. Pari modo Callisthenes procedit argumentatione apud Curtium lib viii. c. 5. ubi scdam Cleonis adulationem de Alexandro vivo ut deo colendo refutat: *Potentiam tuam experiri libet? Fac aliquem regem, si deum potes facere: facilius est imperium dare quam cælum*. Pro valere se Rhen. et valere. Hav.

A omnes homines (5), qui utique vivunt et mortuis assistant. Recogitant, quousque vires imperii sui valeant, et ita Deum intelligunt; adversus quem valere non possunt, per eum valere se cognoscunt. Cælum denique debellet (c) imperator, cælum captivum triumpho suo invehat (d), cælo mittat excubias, cælo vectigalia imponat (6). Non potest; ideo magnus est, quia cælo minor est. Illius enim est ipse, cujus et cælum est et omnis creatura. Inde est imperator, unde est et homo antequam imperator; inde potestas illi, unde et spiritus. Illuc (7) suspicientes Christiani manibus expansis (e) quia innocuis, capite nu-

(d) Triumpho suo invehat. Notus mos antiquus, captiarum urbium picturas, memorabiles etiam pugnas et victorias depictas in thesis circumferri a triumphantibus solitas. Huc alludit Tertullianus. Rhen. Codex sex sequentes voces non agnoscebat. Hav.

(e) Illuc suspicientes Christiani manibus expansis. Aptissime ad hunc christianum sensum ritumque Triphon Luciani: *ἡμῖς δὲ τὸν ἐν Ἀθήναις Ἀγνώστον ἐρευνῶντες καὶ προσκυνήσαντες, χεῖρας εἰς οὐρανὸν ἐκτείναντες, τοῦτο εὐχαριστήσομεν*. Cæterum etiam ethnicos manibus expansis adorasse discimus ex Lucetii versu lib. V.

Nec procumbere humi prostratum, et pandere palmas
Ante deum delubra.

Ric. — Illuc sursum suspicientes. Qui ipse habitus in cælum erectus mundi contemptum indicat. Pulchre Clemens Alexandrinus l. vii. Strom. p. 231. E. In cælum erigimur, una cum verbo corpus a terra abducere conantes, erectam et elevatam animam desiderio meliorum cogimus in sancta progredi magno animo carnis vinculum despicientes. Mauricius Senonensis, de Missa. quem Bibliographia: ux annexuit sæpius laudatus Jo. Alb. Fabricius versu 60. de turba in Sacro stante, etc.

Ut sis attentus, patiens, erectus in hostem,
Et caput, et baculus et status ipse docet.
Quippe caput retegens attente audire moneris;
Parcere, cum baculum rejicis, instrueris.
Stans, discis quoniam stantes pugnare solemus,
Quod te pugna gravis sub vigili hoste manet.

Joh. Chrysostomus in Ps. cxxix. de Elia: Si vis autem eum etiam rectum videre stantem in oratione, vide eum rursus extensum in cælum, et ita extensum ut etiam ignem e cælo dejiceret. Scilicet erecto corpore spiritus incurvatur, nec pallii sed cordis scissionem postulat Deus. Hinc Hieronymus lib. ii. in ep. ad Eph. c. 3. Sicut externa genuflexio edificat simplices, sic veram geniculationem esse docemus in animo, quia multi corporale flectentes genu, animæ nequaquam poplite curvaverunt; et contra alii erecto Deum corpore deprecantes, magis se animo curvaverunt. Hav. Manibus expansis. Quod cum in omni vitæ discrimine homini proprium notet Apuleius in versione Aristotelis de Mundo, tum præsertim Dei servus, qui ab illo et vitam et salutem exspectat, manus ad cælum Denique simul cum corde tollere jubetur a Jeremia Threnor. iii. 41. De hoc ritu videri merentur Joh. Philoponus ad Hexæmeron p. 43. Joach. Hildebrandus qui tres operosos libros de precibus Christianorum veterum edidit lib. ii. cap. 9. Joh. Pricæus, Claud. Espenceus ad i. Timoth. 2. Barth. Advers.

do (a), quia non erubescimus, denique sine monitore (b), quia de pectore oramus. Precantes sumus omnes semper pro omnibus imperatoribus, vitam illis prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum, et quaecumque hominis et Caesaris vota sunt. Hæc ab alio orare non possum, quam a quo scio (1) me consecuturum, quoniam et ipse est qui

A solus præstat, et ego sum cui impetrare debetur, famulus ejus, qui eum solum observo, qui propter (2) disciplinam ejus occidit (3), qui ei offero opinam et majorem hostiam (c), quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam. Non grana thuris (d) unius assis (e), Arabicæ arboris lacrymas (f) nec duas meri gut-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Sciam, Paris.
(2) Rhen., Gel., Gangnæus: eum solum; cæteri: solus.
In aq. Hav. e cod. Fuld. pro disciplina. vv. qui propter

disc. e. occidit non leguntur in edd. Rhen. Aldi, Heraldii et cod. Lugd. II.

(3) Qui — occidit, abest Paris.

COMMENTARIUS.

III. 2. Hoornbeek Niscell. p. 297. Adam Rechemberg. in N. T. et Hist. Eccles. pag. 145. Brouerius de Miedek eleganti libello de Adorationibus cap. xxi. Et tandem, cujus de hoc argumento exstat singularis dissertatio Adamus iterum Rechenbergius Lipsiæ A. 1688. edita. Hav.

(a) Nudo. Non ut gentiles velato. Consule interpretes, Heraldum et la Cerdam. Fuld. Cod. nudato. Consule et hic laudatum Brouerium p. 144. et Calvoerium Tom. II. Ritualis Ecclesiastici p. 555. Hav.

(b) Sine monitore. Apud Ethnicos monitor præbat preces, ac de scripto quidem, ne quid verborum præteriretur, aut præposterum diceretur; rursusque alius custos erat, qui attenderet; alius qui faveri linguis juberet. Plinius cap. 2, lib. XXVIII. Rig. — Monitore. Addi potest notis Interpretum Plautus in Mostell.

Ad legionem cum stant adminiculum
Et dabunt aliquem cognatum suum.

tales enim monitores romanis adolescentibus anno stipendii primo additos docet Servius, et apud Val. Flaccum Iphiclus adest Argaunotis lib. 1. 475. non ut pugnet,

monitus sed tradat ut acres,
Magnorumque viros qui laudibus urat avorum.

qui *μυήματα* Græcis dicebantur ut decuit Meursius ad Cassandram Lycophronis p. 158. Ita in Sacris Monitores erant qui formulam precum insusurrabant, quique præbant formulam precum, sive meditatam carmen. Aristander apud Curtium lib. IV. cap. XIII. in candida veste, verbenas manu præferens, capite velato præbat præces regi. Plinius hujus religiosi ritus multa persequitur lib. XXVIII. cap. 2. cui adde Alexandrum ab Alex. Genial. Dier. II. 14. et IV. 47. meliorique (sato dignissimum Barnabam Brissonium lib. de Formul. I, p. 61. Formula talis necessaria certe, in tot notis ignotisque nominibus, quorum appellatione Deos suos delectari arbitrabantur, quam *βαπτὸλογία* appellat Servator noster, monitor melioris formulæ, Matth. VI. 7. 9. cujus S. Spiritus nobiscum et pro nobis ineffabilibus orat gemitibus. Hav.

(c) Qui ei offero opinam et majorem. Cum locum hunc detorqueant Magdeburgenses adversus sacrificium altaris, requirebat de eo tractatum latiore; sed remittimus lectorem ad lib. ad Scapulum, infra: quem etiam perperam pro se allegant: quippe qui nominatim voce *sacrificamus* ibidem utitur. Pam. — Hostiæ aliæ majores, aliæ facientes dicebantur. De majoribus, id est, maximis est locus Ciceronis 2. Orat. in Rullum. *Erunt hostiæ majores in foro constitutæ*. Porro majores hostiæ sive victimæ (sic enim licenter omnes vocant) erant tauri, nec enim nunc discrimen illud inter oves et tauros constituo. Lac.

(d) Non grana thuris. Frustra esset qui locum hunc usui Ecclesiæ adversari diceret, quæ in sacrificiis thure utitur. Adhibetur quippe ex traditione et institutione apostolica. Can. 3. Apost. id habet *μή ἄρον δὲ ἱεροῦ προσάγεσθαι τι ἕτερον πρὸς τὸ θυσιάζειν, ἢ εὐχαρισ-*

εἰς τὴν λυχνίαν, καὶ θυμίαμα, τῇ καιρῷ τῆς ἁγίας προσφορᾶς LE PR.

(e) Unius assis. Videlicet exigui pretii. Habatur enim vix tantum, quantum duo tresve digiti comprehendere possent. Lactant. v. 19. ex mente Gentilium. Nam cruciari atque interfici malle, quam thura tribus digitis comprehensa in focum jactare; tam ineptum videtur, quam in periculo vitæ alterius animam magis quam suam curare. Hieronymus quoque in Epist. ad Heliodorum: *Non est in eo tantum servitus idoli, si quis duobus digitulis thura compressa in bustum aræ jaciatur, etc.* Lactant. rursus 1. 20. *Colunt enim thure, ac summis digitis, quæ sensibus intimis colore debuerunt.* Quos itaque digitos liberus a fasciis in sacrificando voluit esse Numa Rex apud Liv. 1. 21. *Manusque ad digitos usque involuta rem divinam facere.* Pertinet et huc locus Curtii lib. VIII. c. 5. ubi Cleo adulator Alexandro divinum honorem vivo etiamnum haberi vult: quibus uno modo referri gratia possent, si quem intelligerent Deum esse, confiterentur, exigua thuris impensa tanta beneficia pensaturi. Irridet et more suo Lucianus, non tantum in Asino p. 122. ubi maga *χρόνους δύο λαβοῦσα, τὸν μὲν λιβανωτὸν, τῷ πυρὶ τοῦ λυχνίου ἐπιθήκει; i. e. acceptis duobus granis, thuris igni lucernæ imposuit.* Sed præsertim in Jove Tragædo p. 200 ubi de sordibus Menesitheii queritur Jupiter, qui vetulum gallum immolaverat. Præterea quatuor thuris grana, carie obsita, ita ut prunis exstingerentur, neque summis tantillum naribus odorem præberet fumus. Porphyrii quoque et Ovidii locos adducit Doctissimus Brodæus Miscell. lib. v. cap. 8. quæ Lampadis sui tomo II. inseruit Janus Gruterus. Alexander Magnus ille, imprimis ab inepte ætate magnifica Deos coluisse dicitur. Itaque Sacro quodam libera manu thura injiciens flammis, a Leonida, parco et severo viro, ita fuit correptus: *Sic adolebis, quum regiones subegeris, ubi hæc nascuntur.* Cujus vocis memor? quum postea victor Arabia esset potitus, grandem odorum vim Leonidæ misisse dicitur, cum hoc elogio: *ne posthac in Deorum honoribus restrictior esse velles, quos intelligerent dona hilariter oblata tam larga manu rependere.* Narrant historiam Plutarchus in Alex. c. XLIV. et Apophth. XXXVII. Plin. XII. 14. 17. Denique marmora et nummi rem ante oculos ponunt, ut apud Choulum videre licet in marmore Romano antiquo, quod adducit et exhibet in libro de Religione Veterum Rom. eo in loco ubi de vestibus Sacerdotum xylinis agit, et in nummo Lucillæ Augustæ, ubi illa habitu Pietatis læva acerram tenet, dextra thuris mittit, *trinis digitis flore capto*, ut apud Plinium lib. XXIV. c. 10. emendat Scaliger Epist. XVIII. illum Ovidii locum adducens,

Et digitis tria thura tribus sub limine ponit.

Eadem Pietatis facies, idem habitus in L. Ælii nummo cernitur, nisi quod ibi læva etiam pateram teneat. Hav.

(f) Arabicæ arboris lacrymas. Barr. Rhen. Herald. et ipse Rigalt. scribunt non Arabicæ a. I. quomodo et L. B. Sed minus recte, delet enim Fuld. et Pam.

tas (a), nec sanguinem reprobi bovis (1) mori optantis, A et post omnia inquinamenta etiam conscientiam spurcam : ut mirer, cum hostiæ probantur (2) penes vos a vitiosissimis sacerdotibus, cur præcordia potius victimarum, quam ipsorum sacrificantium examinentur (3). Sic itaque nos ad deum expansos ungulæ fodiunt, cruces suspendant, ignes lambant (4), gladii guttura detrupeant, bestię insiliant; paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis (c) Christiani. Hoc agite, boni præsides, extorquete animam Deo supplicantiem pro Imperatore. Hic erit crimen, ubi veritas est Dei et devotio (4).

CAPUT XXXI.

ARGUMENTUM. — *Idagiā christianis si in dubium vocent, in promptu esse ostendit Sacras Scripturas, quæ nec Gentibus variis ex casibus ignotæ sint : ex quibus patere possit, ibidem Christianis injungi, pro Regibus, Principibus Potestatibus et publica tranquillitate orare.*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Hominis, *Fran.*
 (2) Probrator, *Paris.*
 (3) Examinantur *marvik Jun., Haverc.*
 (4) Ita *cod. Fuld.*; alii : veritas et Dei devotio est. *Totum sententiam* : Hic erit — devotio, *delevit Rigalt.*
 (3) Evadendum, *Paris.*
 (6) Vim, *abest Paris.*

Quod et naturæ consensaneum, quia turbata Republica ipsi etiam Christiani inquietantur.

Adulati nunc sumus imperatori; et mentiti vota, quæ diximus, ad evadendam (5) scilicet vim (6). Plane (7) proficit ista fallacia. Admittitis enim nos probare quodcumque defendimus. Qui ergo putaveris (8) nihil nos de salute Cæsarum curare, inspicite dei voces, litteras nostras, quas neque ipsi suppressimus et plerique casus ad extraneos transferunt. Scito ex illis, præceptum esse nobis (9) ad redundantiam benignitatis, etiam pro inimicis Deum orare, et persecutoribus nostris bona precari. Qui magis inimici et persecutores Christianorum, quam de quorum majestate convenimur in crimen? Sed etiam nominatim atque manifeste : *Orate, inquit, pro regibus, et pro principibus, et potestatibus, ut omnia (d) tranquilla sint vobis.* Cum enim (10) concutitur imperium, concussis etiam cæteris membris ejus, utique et nos, licet extranei a turbis (11), in aliquo loco casus invenimur.

- (7) Tamen, *cod. Fuld.*
 (8) Putas, *Fran., Paris.*
 (9) Scio ex illis præceptum esse nobis, *Fran., Paris., Rig.*
 (10) Tranquilla sint. Vobiscum, *Fran., Paris.*
 (11) Ita legitur in *cod. Fuld.* et in *edd. Rig. et Hav., reliquæ omnes* : a turbis æstimemur.

COMMENTARIUS.

Grana ista thuris dicit Arabicæ arboris lacrymas, namque ut Plinius copiose disserit N. Hist. xii. 14. De arbore Arabum thurifera : Mitti semel anno solebat, minore occasione vendendi. Jam questus alteram vindemiam affert. Prior atque naturalis vindemia circa canis ortum, flagrantissimo æstu, incidentibus quæ maxime videatur esse prægnans, tenuissimisque tendi cortex. Lazatur hic plaga non adimitur. Inde prosilit spuma pinguis. Hæc concreta densatur, ubi loci natura poscat tegete palmea excipiente, aliubi area circumpavita. Purius illo modo, sed hoc ponderosius. Quod in arbore hæsit, ferro depeccitur. Ideo corticosum. Arnobius quoque lib. vii. Sed tamen, o pietas! quantus iste est honor, aut qualis, qui ex ignis odore conficitur, et resina ex arboribus comparatur? Vide et quæ sequuntur ibidem. Sic omnis humor ab arboribus distillans lacryma vocatur, præsertim qui ex vite. Idem Plin. liq. xxxiii. in proœmio : Lacryma vitium, quæ veluti gruni est, lepras et lichenas et psoras nitro ante præparatas sanat. Aldina editio legit non a radice arboris lacrymas, quasi vero succus ille a radicibus defluere. Usurp vero quem thura Christianis præstabant vide infra ad cap. xlii. Hav.

(a) *Quas meri guttas.* Præter morem illum, quem ex Arabia notavit Herald. referri etiam potest ad illum, quo poculum vipi hausierunt, id quod erat residuum in fundo Diis libantes, pavimento allidebant. Quod illustrari potest ex Tacito lib. xvi. Annal. cap. ult. ubi Thrasen moriturus porrectus utriusque brachii venit, postquam cruorem effudit, humum super spargens, propius vocato quæstore, Libemus, in mil. Jovi Liberatori. Id Græci dicebant καταβιβζειν et ipsam plausum καταβιβζειν. Xenophon de Theramene uno ex triginta Tyrannis, qui Critiæ jussu interfectus est, Hist. Gr. lib. ii. Καὶ ἐνταυθα ἀποθνήσκων ἀναβιβζόμενος τὸ κόνιον πῖσι, τὸ λεπτόμεινον ἐπὶ τὰ ἀποκοτταρίσματα εἰπὼν αὐτῷ. Κρίτις τοῦτ' ἐστὶν τῷ καλῷ. i. e. Tandem quum mortem obire cogeretur, ac cicutam biberet : proditum est id, quod reliquum erat in poculo, sic ipsum ejecisse, ut resonaret, simulque didicisse : Hoc sibi pulcher ille Critiæ habeat. Apud Plautum in Curcul. Act. i.

Scena ii.

Venus de paulo paululum hoc tibi dabo, inquit amator. Quoniam vero hic cum thure jungitur, magis id innui videtur quod ait Virg. lib. iv. Georg. 584.

Ter liquido ardentem perfudit nectare Vestam. Suetopius lib. vii. c. 18. Nihil invenit præter tepidam iu ara favillam, atratumque juxta senem in catino vitreo thus tenentem, et in calice fictili merum. Hic ritus quam fuerit antiquus patet ex Jothami illo Judic. ix. 13. ubi vitis regnum oblatum repudiat, dicens : Num dereliquam vultum meum, quod lavificat Deum et homines? Hav.

(b) *Ignes lambant.* Corpus circumvoluti adurant. Virg. ii. Æneid. 684. de lulo :

Lambere flamma comas et circum tempora pasci.

Unde transtulit Persius in Prologo :

quorum imagines lambunt
 Hederæ sequaces.

Quomodo ignis edax etiam dicitur Virgilio eodem lib. versu 758.

(d) *Illicet ignis edax summa ad fastigia vento
 Volvitur.*

Apud Lucretium lib. ii.

Subsiliunt ignes ad tecta domorum,
 Et celeri flamma degustant tigna trabesque.

(c) *Habitus otantis Christiani.* Hunc habitum mire describit Eusebius in vita Constantini lib. IV. cap. 13. Lac.

CAP. XXXI. — (d) *Ut omnia.* Idem et omnia. Respicit vero locus Pauli ad Röm. xiii. 1. Tit. iii. 1. Petri i. n. 13. et præsertim Pauli i. Tim. ii. 2. Magistratus scilicet Parentes nostri sunt, amandi si boni, ferendi si mali. Prosper Aquitan.

Reddendum est, quicquid mundi bene postulat ordo, Propositumque piæ non violat fidei. Mhibus et sanctis nulla est spernenda potestas : Equum servire est regibus et dominis, Ut Christi famulis ad verum prosit honorem, Dilexisse bonos et tolerasse malos. Hav.

CAPUT XXXII.

ARGUMENTUM. — *Adhuc ostendit salutem Imperatoris et Imperii Christianis cordi esse, scientibus horrenda orbi imminere, Romanum Imperium esse desierit, ipsamque adeo clausuram sæculi duratione ejus retardari. Sed et qui per salutem Cæsaris jurent, omnibus Geniis augustiorem, non esse cogendos, ut per ejus Genium jurent, defendit, utpote qui Genios, id est, Dæmonas adjutando lædere, non dejerando honorare consueverint.*

Est et alia major necessitas nobis orandi pro Imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque romanis, qui (1) vim maximam universo orbi imminentem, ipsamque clausulam (2) sæculi (a) acerbitates horrendas comminantem Romani imperii comæatu (b) scimus retardari. Ita quæ nolumus expectari, ea dum precamur differri, Romanæ diuturnitati favemus. Sed et juramus (c), sicut non per genios Cæsaris, ita per salutem (d) eorum, quæ est augustior omnibus geniis. Nescitis genios dæmonas dici, et inde diminutiva voce dæmonia? Nos judicium dei suspicimus in imperatoribus, qui gentibus illos præfecit. Id in eis scimus esse, quod Deus voluit, ideoque et salvum volumus esse (3), quod Deus voluit (4), et pro magno id juramento habemus. Cæterum dæmo-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quod, *Fran. Paris.*
 (2) Clausuram, *Paris.*
 (3) Esse abest *cod. Fuld.*
 (4) Vv. ideoque — voluit *Pamel. e codd. et Rigalt. ex Fuld. recepit; in reliquis libris et scriptis et ead. deside-*

COMMENTARIUS.

CAP. XXXII. — (a) *Clausulam sæculi acerbitates horrendas comminantem Romani imperii comæatu scimus retardari.* Paulus cum ad Ecclesiam Thessalonicensium scriberet non venturum diem Domini priusquam Imperium Romanum defecisset, rem ævo illo abominatissimam verbis quæsitissimis obscuravit. Eodem consilio Tertullianus hoc ad proceres Romanos Apologetico rem eandem significaturus tam ingeniose colores obduxit, ut etiam placere potuerit. Et consimili schemate ad Scapulam procons. Christianus, inquit, nullius est hostis, nedum Imperatoris: quem sciens a Deo suo constitui, necesse est ut et ipsum diligat, et revereatur, et honoret, et salvum velit cum toto Romano Imperio, quousque sæculum stabit, tamdiu enim stabit. At, jampridem Romana res abiit pessum, et comæavit Imperii Romani pompa: venit defectio: et sublatum est de medio quod obstarè dicebatur, et tamen durasse mundum legimus, et stare sæculum sentimus. Quid? vanam esse dicimus Pauli sententiam? Apostoli tanti tamque eximie a Domino selecti! Abisit. Nam et verissimam credimus, et jam olim disjecti Romanorum imperii rudera calcamus. Quid ergo? jampridem quoque advenisse dicimus hominem peccati? hominem perditionis? ejus mysterium etiam tunc Paulo scribente agitabatur. Venisse inquam jampridem, sed nostrum illud pridem in quæ tempora proferatur si quærimus, nihil agimus, imo satis impie quærimus. Objecit Dominus curiositati nubem, adorandam nobis, non submovendam. Sufficiat inveni quod aperit Petrus, unum diem apud Dominum perinde esse ut annos mille, et mille annos, ut diem unum, Venerit homo ille nequissimus, sive hominum nequissimorum numerus, et jam anni supra millesimum surgant. Quid anni mille, millibus centies centenis in immensam æternitatem continuandis comparati? Si quid hac in re temporis etiam humana cogitatione brevissimi promiserant sibi veteres, bene

A nas, id est genios, adjurare consuevimus, ut illos de hominibus exigamus, non dejerare, ut illis honorem divinitatis conferamus.

CAPUT XXXIII.

ARGUMENTUM. — *Imo necessario illos Imperatorem suspicere, utpote quem a Deo suo sibi datum sciant, adeoque vere suum ducant. Quem si Deum non vocent, quia mentiri illumve deridere nolunt, id faciant, quia ipse Deo subjectus, sub illo imperat, cujus etiam intersit Deo cedere, quique ut id faciat in triumpho invidioso honore admonetur, tanta coruscans gloria ut revocari, ne falso se Deum existimet, necesse habeat.*

Sed quid ego amplius de religione atque pietate christianis in imperatorem? quem necesse est suspiciamus ut eum, quem dominus noster elegerit (5). Et merito dixerim, noster est magis Cæsar, ut a nostro Deo constitutus. Itaque et in eo (6) plus ego illi operor in salutem, non solum quod eam ab eo postulo, qui (7) potest præstare, aut quod talis postulo, qui merear impetrare, sed etiam quod temperans majestatem Cæsaris infra deum magis illum commendo deo, cui soli subijcio. Subijcio autem, cui non adæquo. Non enim deum Imperatorem dicam, vel quia

rantur.

- (5) Elegit *Semler.*
 (6) Wouwer. e ms. et in eo; *Rhen., Ald., Gangnæus:* ut in eo, cæteri: ut meo.
 (7) Siquidem non solum ab eo postulo eam qui *Fran.*

C ac sapienter fuerint decepti. Et bene fallimur, si secundum illos quoque sic decipimur, ut simus ad diem illum velut semper instantissimum vigiles, quem solus Pater novit, ut pendula expectatione sollicitudo fidei probetur. Ric.

(b) *Romani Imp. comæatu.* De Imperii Romani diuturnitate loquitur tanquam de spatio temporis quo triumphus pompa traducitur. Sic lib. de Penit. p. 143. Delinquendi comæatum dixit, tempus quod peccando ducunt catechumeni inter. agnitam Fidei veritatem et obsignationem baptismi; quasi delictorum agnitioni transvehendo. Ric.

(c) *Sed et Juramus.* Quamvis sibi omni juramento interdictum esse agnoscerent Christiani, præ cæteri tamen cavebant, ne per genios aut fortunam Principis jurarent. unde in celeberrimo B. Polycarpi martyrio, apud Eusebium lib. iv. proconsul cum ei dixisset, *ἔμωσον τὴν Καίσαρος τύχην*, respondit constantissime Beatus martyr: *εἰ κενὸςδεξίς, ἔσται, ἵνα ὑμῶν τὴν Καίσαρος τύχην, ὡς λέγεις προσωποῦμενος ἀποσὶν θεοῦ εἶμι, μετὰ παύσεως ἀκούω· Χριστιανός εἰμι.* LE PR.

(d) *Per salutem eorum.* Elegans est locus apud Epicteti enarratorem Arrianum lib. i. c. 14. *τοῦτο θεὸς ἔδει καὶ ὑμᾶς δυνάμει θρόνον οἶον οἱ στρατιῶται τῷ καίσαρι. Ἄλλ' ἔκείνοι μὴ τὴν μισθοφορίαν λαμβάνοντες ἀπὸ τοῦ πένοντος προτιμῶσιν τὴν τοῦ Καίσαρος σωτηρίαν.* I. c. Etenim par erat vos etiam Deo obstrictos esse jurejurando, quemadmodum milites sunt Cæsari. At vero illi stipendium capientes jurant, Cæsaris salutem omnibus rebus anteferre. Formulam ipsam exhibet Sueton. in Calig. c. xv. de sororibus auctor fuit, ut omnibus Sacramentis adiceretur: NEQUE. ME. LIBEROSQUE. MEOS. CARIORES. HABEBO. QUAM. CAIVM. ET. SORORES. EIVS. Unde patet militare fuisse Sacramentum adeoque etiam Christianis licitum. HAV.

mentiri nescio (a), vel quia illum deridere non audeo (b), vel quia nec ipse se deum vult dici (c). Si homo sit, interest hominis deo cedere; satis habeat appellari imperator. Grande et hoc nomen est, quod a deo traditur. Negat illum imperatorem, qui deum dicit. Nisi homo sit, non est imperator. Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru admonetur. Suggestitur enim ei a (d) tergo: Respice post te (e), hominem memento te. Et utique hoc magis gaudet tanta se gloria coruscare, ut illi admonitio conditionis suæ sit necessaria. [Minor erat, si tunc deus diceretur, quia non vere diceretur (1).] Major est qui revocatur, ne se deum existimet.

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Hæc sententia, quæ in ed. Ald. deest, non dubitat B Haverc., quin sit a librario quodam illata.*

COMMENTARIUS.

(a) CAP. XXXIII.—*Mentiri nescio.* Prout Christianus sibi Terentianum illud usurpare potest, *mentiri non est meum*, et Septimius indicare vult, ad assentationem se non esse natum, neque posse *ridiculus esse, neque plagas perpeti*, ut apud eundem ille Eunuch. ii. 2. Juvenalis Sat. iii. versu 41.

Quid Romæ faciam? mentiri nescio, librum
Si malus est, nequeo laudare.

Splendidum certe Ovidii mendacium nihil tamen Domino suo profuturum tale exstat. lib. iv. de Ponto Eleg. ix.

Nec pietas ignota mea est, videt hospita terra
In nostra sacrum Cæsaris esse domo.
Stant pariter natusque pius conjuxque sacerdos,
Numina jam facto non leviora Deo.

Innuat Augustum et Liviam sibi vivo Numina viva,
nec minore honore quam ipse Divus Julius culta.

Hav.

(b) *Deridere non audeo.* Tam enim hoc absurdum, ut ipse hoc pæto fiam ridiculus et illum simul et palam et intus deridere videar. Justa itaque addubitatione Apellis tragoedi quid Caligula responderet, de quo Sueton. cap. xxxiii. *Inter varios jocos, cum assistens simulacro Jovis Appellem Tragædum consulisset, uter illi major videretur, cunctantem flagellis discidit.* Quod sibi similiter ne occideret arguto responso avertit Vitellius, apud Dionem Cassium lib. lxx. *καὶ πῶς τοῦ Γαίου συγγίγνατο τὴν τῆς αὐτοῦ, etc.*, id est, *Aliquando Caius rem sibi esse cum Luna dixit, percontatusque est Vitellium, vidissetne se cum dea congressi: tum Vitellius, oculis in terram demissis, tremens, exiguumque quid sonans: solis, inquit, domine, vobis diis licet invicem videre.* Quam locutionem inveni expressam esse vel potius transumptam a Martiale lib. vii. 60. ubi Domitianum cum Jove comparat his verbis:

Cum votis sibi quisque te fatiget,
Et poscat dare, quæ Dii potestis.

Sic enim recte Paris. editio Colinaei et aliæ, pro quo Hadrianus Junius potestas. Sed et idem Catigula pro metu crudelitatis ejus, hæres a quibusdam testimonio appellatus, derisores vocabat, quod post nuncupationem vivere perseverarent, et multis venenatis mactas misit. Sueton. in Vita ejus c. xxxviii. Hav.

(c) *Nec ipse se Deum.* Ad quam dementia cum aspirasset stultus Caligula merito a saturo derisus est. Namque ut narrat idem Dio eodem lib. (nec locum adscribere piget) *καὶ πῶς τις αὐτὸν γαλέτης ἰδὼν ἀντὶ τοῦ βίματος ὑψηλοῦ ἐν Διδε εἶδει χρηματίζοντα, etc.* l. c. Forte quadam accidit, ut Gallus quidam eum pro æstimo tribunali sub specie Jovis jus dantem videret, inquit æstimum solberetur; cum Caius vocatum percontatus est, quidnam ipsi videretur? respondit ille [*verba enim ipsa ponam*] magnus stultus. Idque impune tulit,

CAPUT XXXIV.

ARGUMENTUM. — *Quin et Augustum ipsum Domini tyranni cum nomen abhorruisse, quod et vice Dei dictum, Divinæ Dominationis suggillatio sit, communi more et a Christianis, dici possit. Pater Patria vero qui vocetur, Dominum appellari non debere, multo minus Deum, quod rebellis est in Deum, maledictum in Cæsarem, qui apud Romanos post mortem, denum Deus soleat fieri.*

Augustus imperii formator (f), ne dominum quidem dici se volebat; et hoc enim dei est cognomen. Dicam plane imperatorem dominum, sed more communi, sed quando non cogor, ut dominum dei

quod esset sutor: nam in hujusmodi hominibus vulgari-
bus quam iis qui dignitate aliqua præstant, libertas dicendi facilius toleratur. Vocula se tollit L. B. quasi foret legendum *Deus*.

Hav.

(d) *Suggestitur enim.* Præter La Cerdam et alios, vide quæ habet magnus Casaubonus ad Sueton. August. c. xci.

(e) *Respice post te.* Barr. legit *Respice te*. L. B. vero *Respice post*, quæ forsā vera lectio, brevitas enim talibus monitis amatur. Duo vero memorantur monita: *Hominem memento te: et Respice post te.* Quo ultimo non id innui puto quod Zonaras existimat. tom. ii. *Annal. retro videre jubens: quo monebat, ut reliquæ vitæ cursum provideret, nec eo honore elatus superbi- ret.* Sed potius forsā oblique intueri rotarum mobilitatem juberi, quomodo ut rotam fors omnia verset, ut quondam Sesostirim felicissimum Egypti regem docuisse traditur unus ex captis regibus, qui currum ejus aureum trahebant. Vel magis ut intuitu servi, qui eodem vehabatur curru post illum, disceret et se re male gesta ab hostibus sub jugum mitti posse adeoque agnoscere illud Publii versu 792.

Heu quam miserum est, discere servire ubi dominari
[doctus est!]

Servus enim publicus eodem cum triumphatore vehabatur curru, qui ne otiosus videretur auream ejus coronam, satis magni ponderis, manu sustinebat, ut docet Plinius lib. xxxiii. cap. i. *Et cum corona ex auro Hetrusca sustineretur a tergo, annulus tamen in digito ferreus erat, æque triumphantis et servi fortasse coronam sustentis.* Quem carnificem nimis comice appellat Isidorus Orig. lib. xvii. cap. 3. *Quod vero a carnifice contingebatur, id erat indicio, ut ad tantum fastigium evecli mediocritatis humanæ commonerentur.* Factam etiam hæc ad invidiam deprecandam, quam nimis felicitatis vindicem credebant antiqui, recte docuerunt V. D. et nobilis in primis locus est apud Livium lib. v. c. 2. ubi captis Veis precatur Camillus, ut si cui deorum hominumque nimia sua fortuna Pop. Rom. videretur, ut eam invidiam lenire suo privato incommodo, quam minime publico Romani Pop. liceret. Appositæque Callisthenes prohibens decretum de Alexandro Deo faciendo apud Curt. viii. 5. inquit, *Neu rebus felicissime gestis invidiam tali adulatione contraheres.* Et mox ibidem: *Dii propitii sine invidia, quæ Cleo dixit, audierint, eodemque cursu, fluxere res, ire patiantur.* Apud Sueton. hinc Augustus stipem petiisse narratur. Hav.

CAP. XXXIV.—(f) *Augustus imperii formator.* Nemo nescit Augustum imperatorem, ut refert Suetonius domini nomen repudiassæ atque exhorruisse, cunque mimus in ludis publicis dominum eum, appellas: et id adeo moleste tulit, ut sequenti die, hanc sibi tribui appellationem edicto prohibuit. Le Pr.

perium bellis *guaritur* et victoriis *propagatur*. Porro bella et victoriæ captis et eversis plurimum urbibus constant. Id negotium sine deorum injuria (a) non est. Eadem strages ænium et templorum, paræ cædes civium et sacerdotum, nec dissimiles rapinæ sacrarum divitiarum et profanarum. Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot Ispthæa; tot de diis, quot de gentibus triumphus; tot manubiz, quot manent adhuc simulacra captivorum deorum. Et ab hostibus ergo suis sustinent adorari, et illis imperium sine fine decernunt, quorum magis injurias quam adulaciones (4) remunerasse debuerant. Sed qui nihil sentiunt, tam impune læduntur, quam frustra coluntur. Certe non potest fidei convenire, ut religionis meritis excrevisse videantur, qui, ut suggestimus, religionem aut lædendo creverunt, aut crescendo læserunt. Etiam illi, quorum regna confata sunt in imperii Romani summam, cum ea amitterent, sine religionibus non fuerunt.

CAPUT XXVI.

ARGUMENTUM. — Deum potius solum regnare, de imperiis, urbibus, hominibus, temporibus ipsis, ut de suo, disponere; qui etiam, ante cognitam Romam, Babylonis, Ægyptiis, Assyriis dominationem deduxit: Judeis ipsis etiam incolume diu regnum præstiterit, destruentibus etiam omnes illos deos, quos Romani Gentesque ut datores regnorum suspiciunt.

Videte igitur ne ille regna dispenset (b), cujus est et orbis qui regnatur, et homo ipse qui regnat; ne

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Adulaciones Paris.
- (2) Ante omnia nec tempus cod. L. B. Agob.
- (3) Qui sæculum cod. Fuld.
- (4) Genus humanum Rheq. Paris. Gens hominum cod. Lugd.
- (5) Discipulis suis Rhen.
- (6) Codd. omnes extrueretur; Rhen. et Rig. extrueret. Nescio quoniam scribendum sit: tanto ambitu Capitolium ex-

ille vices dominationum ipsis temporibus in sæculo ordinari, qui ante omne tempus fuit (2) et sæculum (3) (c) corpus temporum fecit; ne ille civitates extollerat aut deprimat. Sub quo fuit aliquando sine civitatibus genus hominum (4)? Quid erratis? prior est quibusdam diis suis (5) silvestris Roma; ante regnavit quam tantum ambitum Capitolii extrueret (6). Regnaverunt et Babylonii ante pontifices (d), et Medi ante quindecimvros, et Ægyptii ante Salios, et Assyrii ante Lupercos, et Amazones ante virgines Vestales. Postremo, si Romanæ religiones regna præstant, numquam retro Judæa regnasset despectrix communium (7) istarum divinitatum, cujus et deum victimis, et templum donis, et gentem læderibus aliquamdiu Romani (8) honorastis, numquam dominaturi ejus, si non ultimo deliquisset in Christum (9).

CAPUT XXVII.

ARGUMENTUM. — Satis itaque confutasse se putat crimen læsæ Divinitatis, quæ, quia non est, nihil pati potest. Illam sibi damneri nolle Christianos ait, thure vitam redimentes, quod sciant diaboli hoc esse consilium, æmuli qui et invidi, qui, licet de Christi potentia illis subjectus sit, pro odio læmæ et perfidia, pœnalis servitutis more veniatur, et nunquam magis ab illis, quam cruenta pro fide morte detriumphatur.

Satis hæc adversus intentionem læsæ (10) religionis ac divinitatis, quo non videamur lædere eam, quam ostendimus non esse. Igitur, provocati ad sacri-

C strueretur Leap.

- (7) Omnium Jun.
- (8) V. Romani delebit Rig. Wanver e ms. aliquando, o Romani, hon.
- (9) Sic leg. in codd. Fuld. et Agob.; in cæteris: si Deo non deliquisset, ultimo in Christum.
- (10) Fv. religionis ac Hæverc. addidit e cod. Fuld.

COMMENTARIUS.

rald. La Cerda ita omnino scribendum. Alii de religiositate. Cod. Pith. etiam de vera irreligiositate, pro quo forte melius substituas revera de irr. Mithridates in epistola ad Arsacem, lib. IV. Hist. Sallustii, Romanos negat quicquam a principio, nisi raptum habere, domum, conjuges, agros, imperium; quibus non humana ulla, neque divina obstant, quin sacros, amicos, procul juxtaque sitos, inopes potentesque trahant excidantque; omniaque non serva, et maxime regna, hostilia ducant. Hav.

(a) Deorum injuria. Livius de Marcello Syracusæ debellatore et destructore lib. XXV, c. 40: Ornamenta urbis, signa tabulasque, quibus abundant Syracusæ, Romam duxerit. Hostium quidem illa spolia, et parva belli jure: cæterum inde primum initium mirandi Græcarum artium opera, licentiæque hinc sacra profanaque omnia vulgo spoliandi, factum est, qua postremo in Romanos deos, templum idipsum primum, quod a Marcello eximie ornatum est, vertit. Visebantur enim ab externis ad portam Capenam dedicata, a Marcello templa, propter excellentiam ejus generis ornamenta, quorum perexigua pars comparet. Ita enim videtur legendum, non videtur enim, etc. Vide de eodem Marcello Plutarchum. Hav.

CAP. XXVI. — (b) Regna dispenset. Quod et ipsi imperatores intellexisse se agnoverunt in tot nummis inscriptis PROVIDENTIA DEORUM, ut patet ex illis

Pertinacis, Severi, Balbini Pupienii, Apreliani etiam et Antonini Pii. Ut inde etiam in nummo Severi, quem vulgavit Tristanus, legatur Jupiter Imperator, quasi illi soli hoc nomen competeret. Hav.

(c) Qui sæculum. Ita malo cum Fuld. Cod. quam cum aliis et sæculum. Zephyrus intelligit de ætate illa incerta, in qua nec prius nec posterius dignoscebatur, in ordinem vicesque redacta. De mundo tamen mavult Heraldus, ille enim est corpus temporum, a cujus creatione ævum, annos menses, dies numeramus; ultra quem vices temporum distinguere non possumus, sed ipsa est æternitas, ipse Deus sibi et tempus et omnia invenitur. Potest etiam simpliciter sæculum pro corpore centum annorum capi. — Hav. Et sæculum corpus temporum fecit. Corpus temporum est collectio seu comprehensio complurium annorum, aut sæculorum. Sic corpus Homeri, omnia scripta Homeri, I. Libror. de leg. III. Augustinus dixit ordinem sæculorum a Deo conditum tanquam pulcherimum carmen, ex quibusdam etiam quasi antithetis honestatum. Cap. 18: lib. XI. de Civ. Dei. Lac.

(d) Babylonii ante pontifices. Dicti, inquit Varro, de Ling. lat. lib. IV, ut Q. Scævola pontifex maximus dicebat, a posse et facere. Pontifices ego a ponte arbitror: nam ab iis Sublucius pons factus est primum, et restitutus sæpe, quod eo sacra et uis et cis Tiberim fiant. Pam.

ficandum, obstruimus gradum pro fide (a) conscientiae nostrae, qua certi sumus, ad quos ista perveniant officia sub imaginum prostitutione et humanorum nominum consecratione. Sed quidam dementiam existimant, quod cum possimus et sacrificare in praesenti, et illasi abire manente apud animum proposito, obstinationem salutis praeframus. Datis scilicet consilium, quo vobis abutamur; sed agnoscimus, unde talia suggerantur, quis totum hoc agitet, et quomodo nunc astutia suadendi nunc duritia saeviendi ad constantiam nostram deiciendam operetur. Ille scilicet spiritus daemoniacae et angelicae paraturae, qui noster ob divortium æmulus et ob Dei gratiam invidus, de mentibus vestris adversus nos præliatur, occulta inspiratione, modulatis et subornatis ad omnem, quam in primordio exorsi sumus, et iudicandi perversitatem et saeviendi iniquitatem. Nam licet subjecta

A sit nobis tota vis daemonum et ejusmodi spirituum (1) ut nequam tamen servi metui nonnunquam contumaciam (2) miscent, et lædere gestiunt quos alias verentur: odium enim etiam timor (3) inspirat (b), præterquam quod (4) desperata conditio eorum ex prædamnatione (c) solatium reputat fruendae interim malignitatis de poenae mora. Et tamen apprehensi subiguntur et conditioni suae succidunt (5), et quos de longinquo oppugnant, de proximo obsecrant. Itaque dum vice (6) rebellantium ergastulorum (d) sive carcerum, vel metallorum, vel hoc genus poenalis servitutis (e) erumpunt adversus nos, in quorum potestate sunt, certi et impares se esse et hoc magis perditos (7) ingratum resistimus ut æquales, et repugnamus perseverantes in eo quod oppugnant, et illos nunquam magis detriumphamus (e), quam quum pro fidei obstinatione damnatur.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Spiritus, *Paris. Rig.*
 (2) Metum nonnunquam contumaciae, *cod. Fuld.*
 (3) Ita *Havercamp. et Fuld. reliqui spirat.*
 (4) Præterquam et, *Fran.*, præterque et, *Rig.*

- (5) Succidunt, *Paris.*
 (6) Repugnantium et add. *Haverc. Fuld.*
 (7) Perditos, *Fran. Paris. L.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXVII.—(a) *Pro Fide.* Non contemnenda est lectio *Cod. L. B. perfidia*, cui assentitur editio *Rhenani et MS. Agob.* ut ita innuat *Tertullianus* nolle Christianos illud querere effugium, ut hostias tantum mactent, carnes sacrificiorum comedant, thura accendant, absque inferendo qua illud occasione fiat, quia perfidiam ita redderent conscientiam suam, cui perfidia, i. e., persuasioni malae obviam ire et omnes introitus in corda sua occludere debent. Tunc illud qua, quod sequitur et nunc ad fidem refertur, habet relationem ad ipsam conscientiam, quasi scripsisset, per quam certi sumus. Conferri possunt, quæ disputat *Paulus de esu ciborum* 1. Cor. viii. 1. 8. 10. *Hav.*

(b) *Timor inspirat.* Ita reposui ex *Fuld.*; non enim spirat, ut alii, i. e.: audet præ se ferre odium apertum obnoxia servitus, sed inspirat illi odium, quia quem metuit, non diligit. *Ennius* apud *Cic.* ii. Off. quem metuunt oderunt: quem quisque odit perisse expedit. Huc pertinet tyrannicum illud:

Oderint dum metuant.

Quod exagitans *Seneca* i. Clem. 12. scribit: *Nam et invisus est, quia timetur, et timeri vult quia invisus est.* Scilicet.

Necesse est multos timeat, quem multi timent, pronunciant *Publio Syro*, vers 435. *Hav.*

(c) *Ex prædamnatione, solatium.* Adv. *Marcionem* lib. ii. c. 10. *Quem tamen et prædamnando testatus est, ab institutionis forma libidine propria conceptæ ultro malitiæ exorbitasse.* Sensus est, immundos spiritus scientes reservari se ad poenam in diem Judicii, solatium querunt poenarum in ipsa illa mora temporis, ut interim sese expleant omnigena bonorum afflictione et fruuntur malignitate sua. Nam

Solamen miseris socios habuisse malorum.

Et hinc invidiosa illa oratio *Possini* ad *Prolemæum* de *Ponpejo* profugo apud *Lucanum*, viii. 504.

querit

Com qua gente cadat.

Apud *Lucianum* in *Dial. De Syria* Dea p. 897. dicunt nonnulli ὅς ἡ ἄρῃ φιλοῦσα Κομβάβον, πολλοῖσι τῇν τομῇ ἐπὶ νόον ἰθαλλῶν, ὅπως μὴ μόνος ἐπὶ τῇ ἀναδρετῇ λυπόιτο; i. e. *Junonem cum amaret Combabum, multos ad se castrandum impulsisse, ne solus ille lugeret, quod eviratus esset.* Castraverat enim sese. Ita multa sane per diversas terras agit ille qui suæ perditionis socios querit.

inquit *Prosper Aquitanus* de *Promiss. et Prædict. Dei* dimid. Temp. cap. vi. *Hav.*

(d) *Ergastulorum.* Non dubium quin loquatur cum respectu ad Romanas historias, in quibus tritum est, serviles homines sæpe revelasse: videndus *Plutarchus* in *Vita Crassi*, ubi conspirant homines *supra scriptos vincti*. Ponit autem ergastula pro hominibus vinctis in ergastulis, sicut postea metalla pro hominibus damnatis ad metalla. *Lac.*

(e) *Poenalis servitutis.* Quibus servi afflicti solent. Unde inter nefaria *Caii Caligulae* facinora numerat *Sueton.* c. xxvii. *Multos honesti ordinis, deformatos prius stigmatum notis, ad metalla, aut ad viarum munitiones, aut ad bestias condemnavit;* erant enim servorum passim talia. Unde ille apud *Plaut.* *Poen.* iv. ii. 5.

Ita me Dii ament, vel in latuniis, vel in pistrino mavelim

Agere ætatem, præpeditus latera forti ferro mea.

Et minax *Hegio* *Caput.* iii. v. 64.

Ducite

Ubi ponderosas crassas capiat compedes.

Inde ibis porro in latomias lapidarias:

Ibi quom alii octonos effodient,

Nisi cotidianus sesquiopus confeceris,

Sexcentoplago nomen indetur tibi.

Ex quo loco pulchre etiam pensum diurnum lapidarium colligi potest. Molestissimum ibidem laborem expertus testatur *Tyndarus* v. iv. 1.

Vidi ego multa sæpe picta, quæ *Acherunti* fierent Cruciamenta; verum enimvero nulla adæque est *Acheruns*,

Atque ubi ego fui in lapididinis.

Hæc poenarum genera recensentur ab *Nostro* etiam infra c. xlv. *De vestris semper æstuat carcer: de vestris semper metalla suspirant: de vestris semper bestiae saginantur: de vestris semper munerarii noxiorum greges pascunt.* At vero, etiam qui damnantur in ludum, quale est, ut de leviori delicto in homicidas emendatione proficiant, inquit lib. de Spectac. Nota vero metalla etiam significare venas lapidum. *Lucanus* iv. 303.

Tunc exhausta super multo sudore juventus Extrahitur duris silicem lassata metallis.

et vi. 34.

Ingentes cautes avulsaque saxa metallis. *Hav.*

(f) *Nunquam magis detriumphamus.* *Prosper Epigr.* Quod plerumque mali in sanctos saevire solentur.

CAPUT XXVIII.

ARGUMENTUM. — *Hinc, postquam paucis ostendit iniquitatem coactæ religionis, qualis vis Numini probari non potest, cui (vel ex illorum sententia) libens animus addici debet, pergit ad secundum titulum læsæ, et quidem majoris, Divinitatis: siquidem illi Numen viventium Imperatorum præ omnibus Diis suis, mortuis scilicet venerari sint soliti; deprehendunturque ita irreligiosi erga Deos suos, quos præ Cæsaribus suis contemnere et perjurii polluere non desistant.*

Quoniam autem facile iniquum videretur (1), liberos homines invitos urgeri ad sacrificandum (nam et alias diviniæ rei faciendæ libens animus indicitur):

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Videtur, *Fran.*
 (2) Inducitur, *Rhen. Paris.*
 (3) Qui, *Semi.*
 (4) Informati, *Paris.*
 (5) Calidior *Haverc. e cod. Fuld.*

A (2) certa ineptum existimaretur, si quis ab alio cogere-
 retur ad honorem deorum, quos ultro sui equæssa placare deberet, ne præ manu esset iure libertatis dicere: Nolo mihi Jovem propitium; tu, quis (3) est me conveniat Janus (a) iratus ex qua velit fronte; quid tibi mecum est? Formati estis (4) ab iisdem utique spiritibus, ut nos pro salute imperatoris sacrificare cogatis, et imposita est tam vobis necessitas cogendi, quam nobis obligatio periclitandi. Ventum est igitur ad secundum titulum læsæ augustioris majestatis, siquidem majore formidine et callidior (5) timiditate (b) Cæsarem observatis, quam ipsum de Olympo Jovem, (c) et merito (d) si sciatis. Quis enim ex viventibus non quolibet mortuo tuo potior (e) (6)? Sed nec hoc vos ratione

B (6) *Wouwer. e ms. et Scalig.* mortuo potior? *Haverc.* : Quid enim? (ex conject. *Rigalt.*) ex viventibus quilibet non quippi mortuo potior? *Herald.* ex viv. non quilibet mortuo potior? *Pamel. aliique* : ex viv. non quilibet mortuo potior?

COMMENTARIUS.

Quodque bonis pravi sæpe nocere queunt.
 Hosque Dei nutu non fit, qui corda suorum
 His etiam bellis glorificanda probat.
 Crescunt virtutum palmae, crescuntque coronæ
 Mutantur mundi prælia pace Dei.

CAP. XXVIII. — (a) *Ex qua velit fronte.* Quem itaque tuto subsannabo, nec videbit me.

Q Jane, a tergo quem nulla ciconia pinsit,
 Nec manus auriculas initata est mobilis albas,
 Nec linguae, quantum sitiit canis appula, tantæ;

apud Persium Sat. i. 5. Qui Janus in ridicula illa Claudii Apocolocyntosi, quam lusit Seneca, vocatur *Homo quantumvis vaser, qui semper videt* ἄμα πρόσω καὶ ὀπίσω. Quem itaque bilinguem inducit Statius Sylv. iv. 2. 15. Consulat. Domitiani:

Levat ecce supinas

Hinc atque inde manus, geminaque hac voce profatur.

Hoc loco *τὰ* ex expungit Fuld.: unde fortasse vera conjectura Junii et quia velit fronte. *Hav.*

(b) *Calidior timide.* Ita expresse legitur in Cod. Fuld. adstipulante etiam Aldino, cum in aliis legatur locumque passim occupavit vox *calidior*. Quæ hic minus apta videtur; vult enim exprimere auctor fervorem et zelum religionis quem pretendebant gentiles, quemque ostendit ardentiorum multo circa Imperatores, qui homines tantum, quam Deos ipsos quos credebant immortales. Et sicut *calidam* timiditatem appellat Tertull. assentationem illam quæ sub religionis et honoris specie multis ineptis verbis fit Cæsari, ita Lucretius quoque amicam ejus lingua nunquam silet, sed verbosas nugæ semper et ubique profundit, aptissimo verbo vocat *flagrantem*. lib. iv. 1159.

At flagrans, odiosa, loquacula, λαμπρόν fit.

Facile itaque Diis suis superinduxit Asia Romam et Cæsarem, quibus templa erexit adhuc in nummis conspicua, titulo ROM. ET AVG. COM. ASI. Consule proferentem illos Patinum in Thes. p. 48 et 52. Cod. L. B. *majori et callidiori*. *Hav.*

(c) *De Olympo Jovem.* Ita eleganter loquitur, cum potuisset dicere *Jovem Olympium*. Sed voluit imitari Lucretium suum, qui ita mammosam Cererem appellavit ab Iaccho, pro Iacchi vel Bacchi amicam, vel, ut notat Salmas, ad dedicat. statuæ Regillæ p. 56. Iacchi matrem qui frater fuerit Proserpinæ. Locus poetæ est iv. 1162.

At gemina et mammosa, Ceres est ipsa ab Iaccho.

Quo respiciens Arnob. lib. iii. *Avet animus, atque ardet in chalcidicis illis magnis, atque in palatii cæli deosque deasque conspiciere intactis corporibus atque nudis: Ab Iaccho Cererem [musa ut prædicat Lucretii] mammosam.* etc. *Hav.*

(d) *Et merito.* Voculam et delet L. B. Ald. Bærr. et *Rhen.* ed. prima: *etiam* legunt, Scilicet ut Juvenalis Sat. v. 152. ille deus erat, qui prodesset.

Quadringenta tibi si quis deus, aut similis dis,
 Et melior fatis donaret homuncio.

Ille *ἀντιπαύλατος* cuius præsens erat auxilium. Hinc Valerii Maximi adulatorium, illud in prologo ad Tiberium, quem diis præponit, quod, inquit, *cætera Divinitus opinione colligitur, tua præsentis fide, paterno avitoque sideri par videtur.* Quid miremur itaque Ovidii votum, ubi loquitur de Augusto?

Ut mihi Di faveant, deus est manifestior ipsis. *Hav.*

(e) *Quilibet non omni m. p.* Expressi Cod. Fuld. lectionem. pro qua Rig. mavult *quilibet non mortuo potior?* Quomodo et representant Membranzæ L. B. *Herald. non quilibet.* Wouw. ex MS. et Scaliger præferunt *non quolibet mortuo p.* Pam. denique et alii, *non quilibet m. p.* Puto tamen scripsisse Nostrum, *nonne omni mortuo potior?* Est vero dictum proverbialiter, pulchreque extulit sapientissimus rex Salomo in libro cui titulus Eccles. ix. 4. *Canis vivus mortuo leone potior.* Cum enim mortuus nihil sentiat, lepide non seputero, sed sibi vivo videntur sentientique dona exhiberi vult iste in *Anthologia* lib. ii. c. XLVII. ep. 3.

Μὴ μῦρα, μὴ στεφάνους λιβάνος στεφάνος χαρίτου,
 Μῆδὲ τὸ πῦρ φλέγῃ· εἰς κενὸν ἡ δαπάνη.
 Ζῶντι μὲν, εἰς θάλασσαν, χάριται· τῆρρον δὲ μέδουσιν
 Πῦλόν πολεμῶν, ὃ οὐκ ὁ θάνατος τιμᾷ.

Quod præter alios venuste ita transtulit Buchananus.

Nemo meas cumulet violis fragrantibus umbras,

Nec mihi pyramidum mole sepulcra locet.

Si quis amat, vivo largum se præstet amico,

Talibus officiis dum lucet esse potest.

Verum ubi consumptos Lachesis mihi finiet annos,

Vel fracta inculcis horreat urna rubis.

Et pressius paulo Opsopæus.

Marmoreas statuas noli redimire coronis,

Grata nec in flammis fundere vina velis.

Viventi, siquid placitum est, largire sodali;

Perfundens cinerem, reddis amice lutum.

Qua tibi re saltem sumptus perduntur inanes,

Et mihi defuncto nullus habetur honos.

Quod argumentum Anaxarchus sophista etiam non neglexit apud Arrianum de Exped. Alex. p. 165.

facitis potius quam respectu præsantanæ (1) (a) potestatis, adde et in isto irreligiosi erga deos vestros (2) deprehendimini, qui plus (3) timoris humano dominio dicatis. Citius denique apud vos per omnes deos, quam per unum genium Cæsaris pejeratur.

CAPUT XXIX.

ARGUMENTUM. — Neque mirari id oportere, quum ipsi illi Dii Cæsarem Dominum agnoscant, qui illos exequiis suis salvos præstat, non quem ipsi numine suo incolumem servant, experti illum et iratum et benevolum. Non itaque irreligiosos haberi debere Christianos Cæsarique inimicos, qui illum rebus suis non subijciunt,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Præsantanæ, Paris.

(2) Deprehendimini, Fran.

(3) Cum plus, Fran., Paris., Rig.

(4) Imperatoribus, Fran., Rig.

(5) Majestatis, add. Fran.

(6) In add. Fran.

(7) Vindicarent, cod. Fuld.

B

COMMENTARIUS.

lib. iv. cum contenderet vivo Alexandro divinum honorem esse præstandum. Καὶ γὰρ, αἰεβας, εὐδαίμονες εἶναι ἀμύλογοι, οὗτοι ἀπελθόντες γε ἐξ ἀνθρώπων ὡς θεοὶ τιμωσονται, πῶς δὲ διακρίνοντες ζῶντα γερᾶναι ἕπερ τελευτῶντα, ἐς οὐδὲν ὅριος τῷ τιμωμῶν; i. e. Neque enim dubium esse, quin postquam e vivis excessisset, ut deum culturi essent, multo igitur satius esse, vivo illi honores divinos conferre quam mortuo, quum nulla ad eum cultus utilitas esset perventura. Verissime itaque Publius Syrus Mimis versu 808.

Mortuo munus qui mitti, nil dat illi, adimit sibi. Imo omnium mortuorum parva ratio habetur, unde Mnesilochus ille Plautinus jussus a Pistoclero Bacch. iv. m. 16. bonum habere animum, respondit :

Unde habeam? mortuus pluris pretii est, quam ego sum.

Itaque ut mortuo leoni insultant lepores, non aliter Megapenthes ille a servulo suo, jam mortuus, impune contemnitur, cæditur, conspurcatur. Vide Lucianum in Tyranno. Pro vos, in sequentibus, vobis habet Cod. Agob. Hav.

(a) *Repræsentanæ potestatis*. Aldus et Rhen. præferunt *præsantanæ*, quasi alterum illud vel minus sit latinum vel hoc loco sit inconveniens, quomodo in MSS. suis exsistere etiam testatur Heraldus, qui tamen recte viderem et optimorum codicum lectionem adstruit. Est enim *repræsentanæ potestas* hic illa, quæ divinam repræsentat et sustinet in terris vicem, quam non ratione illa quod Dei vicem præstat, sed sui ipsius respectu, quasi in se divina sit, illos onere ait Tertullianus, in potestate quæ etiam potis erat repræsentare pœnas, id est, confectum exigere, essetque ideo tinenda magis quam illa miserorum deorum, qui fato obnoxii inultos dolores cum Junone sæpe flere coguntur, vel si fulmen emittant tandem et sero, nonnunquam aberrantes a scopo alienos a culpa transverberare putabantur, quum viderent, quomodo ex Epicurea Lucretii mente II. 1102. tam Jovis ipsius

Sæpe nocenteis

Præterit, exanimatque indignos inque merenteis.

Quem locum imitatus est Lucianus cum in Jove Confutato Cynicum ita loquentem facit, altercantem cum Jove : Τί δὲ ποτε τοὺς ἱεροδόλους, etc. i. e. Qui fit tandem, ut omissis tot sacrilegis, latronibus, flagitiosis, violentis, perjuris, quercum aliquam plerumque, aut lapidem, aut navis insonitis velum fulmine petatis, interdum etiam frugi ac sanctum viatorem? Nec in Nat. Quæst. neglexit Seneca. libi cap. xlii. Utrum enim, inquit, cum emisit ignes, quibus innoxia capita percuteret, scelerata transiret, aut noluit justius mittere, aut non successit? Quare ita quoque interpretatur fax eruditionis Is. Casobonus illud Suetonii in Claudi.

set magis illos, qui salutem Cæsaris suamque non solum a Diis talibus exspectent, qui dare non possunt, sed et illos persequantur, qui a vero Numine illam et petere sciant et impetrare.

Constet igitur prius, si isti, quibus sacrificatur, salutem imperatori (4) vel cuilibet homini imperari possunt, et ita nos crimini (5) addicite. Si angeli aut dæmones substantia pessimi spiritus beneficium aliquod operantur, si perditii conservant, si damnati liberant, si denique (quod (6) in conscientia vestra est) mortui vivos (b) tuerentur : jam utique suas primos statuas et imagines et ædes tuerentur (c) (7), quæ, opi-

c. xxxiv. pœnasque parrioidarum repræsentabat, i. e. sine dilatione exigebat. Qua nomine Claudium vituperat Suetonius, quod et sæculo suo talem inustam notam vellet et susinere præsens avidæ spectare, aliter ac Augustus imperii formator, de quo idem c. xxiii. in Vita ejus : Dixit autem jus non diligentia modo summa, sed et lenitate : siquidem manifesti parriidii reum, ne culleo inasseretur, quod non nisi confessi afficiuntur hac pœna, ita fertur interrogasse : Certe tu patrem tuum non occidisti. Qui Casaub. quoque Valerii Maximi vi. 5. locum adducit de Charonda Thurio, qui cum tulisset legem ne quis ferro accinctus in concione adesset, ipse improvidus peccans suæ legis ultor se interfecit. Cuiusque liceret culpam vel dissimulare, vel errore defendere : pœnam tamen repræsentare maluit, ne qua fraus justitiæ fieret. De Augusto Sueton. cap. xli. Quam summam repræsentari jussit, nam et confiscatam semper repositamque habuerat : loquitur de testamento ejus. Idemque de Nerone cap. v. Sed et in prætura mercede palmarum aurigarios fraudaverit. Notatus est hæc et sororis joco, quærentibus dominis factionum, repræsentandu præmia in posterum sanxit. Hav.

CAP. XXIX.—(a) *Mortuis vivos*. Insignis sarcasmus Lucretiano par, qui de matre deum Cybele simile pronunciare non dubitat lib. ii. 625.

Ergo cum primum magnas in vecta per urbis Muniat tacita mortaleis muta salute ;

quid enim lapsi informis, mutus, homini præstare potest? Hav.

(c) *Imagines et ædes tuerentur*. Fuld. Cod. legit *vindicarent*, quasi nolit cum aliis repetere *tuerentur*, ubi modo dixit *tuerentur*. Tantum vero abest, illas ut tueantur miseri dii isti, ut potius illis ipsis non parcant, nec a fulmine vel suo vindicare possint, cum semel ex manibus sit elapsa : testis Lucretius lib. vi. 416.

Postremo cur sancta Deum delubra suasque
Discutit infesto præclaras fulmine sedes,
Et benefacta Deum frangit simulacra, suisque
Demit imaginibus violento volnere honorem?

Idem lib. ii. 1100.

Tum fulmina mittit, et ædes

Sæpe suas disturbet.

De quo queritur ille apud Aristophanem τὸ Νεφέλ. quod cum perjuros petere deberet Jupiter, illos negligeret,

Ἀλλὰ τὸν αὐτοῦ νεῖον βάλλει, καὶ ζώνων ἄρον Ἀθηνῶν.

Sed templum potius suum et promontarium Athenarum Sinium peteret. Quem quoque romanæ religioni non magis favisse testis est M. Tullius libro de Consulatu :

Nam pater ahtouans stellanti nixus Olympo

nor Cæsarum milites excubiis suis (1) salva præstant (a). Puto autem, hæ ipsæ materiæ de metallis Cæsarum veniunt, et tota templa de nutu Cæsaris constant (b). Multi denique dii habuerunt Cæsarem iratum. Facit ad caussam, si et propitium, cum illis aliquid (2) aut liberalitatis aut privilegii, confert. Ita qui sunt in Cæsaris potestate, cuius et toti sunt, quomodo habebunt salutem Cæsaris in potestate, ut eam præstare posse videantur, quam facilius ipsi a Cæsare consequuntur (3)? Ideo ergo (4) committimus in maiestatem imperatorum, quia illos non subijcimus rebus suis; quia non ludimus de officio salutis

A eorum, qui eam non putamus in manibus esse plumbatis (c). Sed vos religiosi (5), qui eam queritis ubi non est, petitis a quibus dari non potest, præterito eo in cuius est potestate. Insuper eos debellatis, qui eam sciunt petere, qui etiam possint (6) impetrare, dum sciunt petere.

CAPUT XXX.

ARGUMENTUM.— *Solos enim Christianos pro Imperatore Deum verum, Deum vivum invocare, illum Deum, quem naturaliter, et se majorem novit ipse Imperator, cui cuncta debet, a quo expectat. Ab hoc illos, quæ Imperatori, orbi, sibi tuta sint, pie, vere, recte petere et impe-*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Suis, *abest Paris.*
(2) Si et propitius illis aliquid, *leg. Parisin.*
(3) Consequantur, *cod. Lugd.*

- (4) Enim, *cod. Fuldens.*
(5) Irreligiosi, *fran.*
(6) Possint, *fran.*

B

COMMENTARIUS.

Ipse suas arces atque inclyta templa petivit,
Et Capitolinis iniecit sedibus ignem.

Quod cum sæpissime accidisse veterum testimonia declarent, tum Apollini etiam accidisse, et quidem poenarum vice, quando Babylæ martyris cineres logo moveri vellet, auctor est Theodoret. Aff. Græc. Cur. p. 142. Καὶ ὁ Δαρνείας ἀπὸ τῶν τῶν ἡμετέρων παρασκευάσας μετατεθῆναι νεκρὸν, οὐρανὸν δὲ ἰδέσθαι τὸν σκηπτὸν. Quin hominibus etiam obnoxii sunt, non tantum quando capta urbe ab hostibus eadem strages muros et templa, eadem rapina sacra et profana involvit, sed cum perfossor aliquis, fur vel prædo ipsa simulacra et deorum ornamenta aufert. Notat Diogenes Laertius Demetrium quendam philosophum Ixionem cognominatum, quoniam injuria affecerat Junonem, quæ qualis fuerit docet Hesychius Milesius. Δημήτριος τις ἑταῖρος Ἰξίων ἐπαλχθή, διότι λευκάς χρυσᾶς κλέπτων τοῦ δὲ Ἀλεξανδρινῆς τῆς ἱερᾶς ἀγάλματος ἐπαλχθή; i. e. Demetrius alter, cognomen Ixion dictus, quod deprehensus fuerit furto subduxisse bracteas aureas ab Alexandrinæ Junonis simulacro. Rogatque Menippum Jupiter an comprehensi essent qui Dodonæum templum sacrilegio spoliassent. Apud Lucianum p. 294. in Icaromenippo. Scilicet ut vere Baruchus, cap. vi. 56. Neque contra fures, neque prædones tutari seipsum possunt lignei, argentei, aureique dii. Quomodo ipsi sacerdotes deæ Syriæ in furto deprehenduntur apud Lucianum in Asino p. 154. occultantes phialam auream, ex delubro raptum donarium, in sinu deæ suæ. Irridetque Solon apud Lucianum Cræsum aureos lateres Apollini destinantes, in Charonte, aliis scilicet paratam et optimam prædam. Lepide Cynicus ad Jovem apud Lucian., in Dial. cui nomen Jup. Confutatus: Ἐὼ γὰρ λέγειν, etc., i. e. Omitto vos perinde atque nos latrocinius et sacrilegiis compilari a sacrilegis, et ex ditissimis pauperrimos momento temporis evadere, multi enim vestrum ex auro argentove confuti sunt. Expertus Apollo: quem idem Lucian. misere denudatum prostituit in Jove Tragædo, ubi ita Mercurius: Καὶ γὰρ καὶ τὸν ἀπὸ τῶν οὐρανῶν πολὺ χρυσόν, etc., i. e. Sed enim ille ipse, Homerus sc., auri multi et opum possessorem Apollinem dixit: quem tamen in extremis sedentem videbis, direpta ipsi a latronibus corona, et surreptis citharæ verticillis. Quæ quidem indubie ex Varrone desumpta sunt, cuius fragmentum ex Satyris Menippeis huc spectans exhibet nobis Arnob. lib. vi. Ubi denique Apollo divinus, cum a piratis maritimisque prædonibus et spoliatus ita est, et incensus, ut ex tot auri ponderibus, quæ infinita congererant sæcula, ne unum quidem habuerit scripulum, quod hirundinibus hospitibus ostenderet. Sed illud superest, ut miseri verbis etiam conuinculis rideantur, prout affatim in Dionysio Siculo latrone illo eorum ostendit Lactantius lib. ii.

c. 4. concludens: In eo igitur quia homines sacrilegia vindicare non poterant, oportuit deos ipsos sui vindices esse. Id vero factum non est, nec in Dionysio illo nec in aliis, secure ideo Jovem allatrante Cynisco apud Lucianum rursus, sibi nihil ab ipso metuere prædicans: ἐπεὶ οὐδ' αὐτοῖς, etc., i. e. quoniam neque illos ipsos sacrilegos puniri video: sed plurimum manus vestras effugiunt. Quæ omnia pulchre exsequitur Prosper Aquitanicus De Promiss. et Prædict. lib. iii. c. 58. ostendens nullam vim cunctis Gentium Diis inesse ut auctoritatem suam contra unum filium hominis Christum crucifixum tueantur. Verba ejus sunt. Hic tanta deorum illa turba certorum atque incertorum, quos Varro producit, illi etiam proceres et electi dii, cum ipso rege suo Jove fulmina vibrantes consilio potentiaque, ut eorum cultores serunt, metiendi, armisque terribiles, hic hic aliquid, si non pro mundo, saltem pro se oportebat agere, ne scilicet unus eos perderet crucifixus. Perisse vero et nos novimus, et David propheta confirmat, dicens: perit memoria eorum cum strepitu, et Dominus in æternum manet. HAV.

(a) Excubiis suis salva præstant. Vocem suis non agnoscunt Ald. et Rhenanus. Hinc interim discas licet, pretiosiora simulacra manu militum fuisse custodita, quod et pulcherrime discas ex loco Justinii Martyris a La Cerda allato: sed est alter Lactantii; is lib. ii. c. 4. de hisce statuistis ita disserit: Adorant ergo mortalia, ut a mortalibus facta: frangi enim, cremari possunt ac perire. Nam et tectis vetustate labentibus sæpe committi solent, quod certe accidit Priapo isti marmoreo apud Martial. vi. 72. Addeoque de omnibus istis nugis exclamare libet istud Firmici de Palladio in libello de Errore profan. Gentium: Incensa est Troja a Græciis, a Gallis Roma, et ex utroque incendio Palladium reservatum est. Sed reservatum non propriis virtutibus, sed humano præsidio, ab utroque enim loco homines liberant; et translatum est, ne humano flagraret incendio. HAV.

(b) Tota templa de nutu C. De Caligula Sueton. c. xxii. Datoque negotio, ut simulacra numinum, religione et arte præclara, inter quæ Olympici Jovis, apportarentur e Græciis, quibus capite dempto suum imponerent, partem palatii ad forum usque promovit, atque ade Castoris et Pollucis in vestibulum transfigurata, consistens sæpe inter fratres deos medium se adorandum aducentibus exhibebat.

(c) Plumbatis. Plumbatæ manus sunt fulcro quodam plumbi ferruminatæ, ne facile delaberentur vel dehiscerent, ut recte interpretes. Id in incurvatione brachiorum et manuum extensione præcipue requirebatur. HAV.

trare, aliter ac Gentium vota sunt, gravissimæ oratione ostendit. Tales in ipso supplicationis gestu mactent, inquit, animam Deum pro Imperatore ambientem extorqueant, veritatem et Dei devotionem, irreligiositatem, si possint, deponent.

Nos enim pro salute imperatorum (a) Deum invocamus æternum, Deum verum (1), Deum vivum, quem et ipsi imperatores propitium sibi præter cæteros malunt. Sciunt, quis illis dederit imperium (b); sciunt, qua (2) homines, quis et animam (3); sentiunt, eum Deum esse solum, in cuius solius potestate sunt, a quo sunt secundi, post quem primi, ante omnes et super omnes deos. Quidni (4)? cum super

LECTIONES VARIANTES.

(1) Et, addit. Paris.

(2) Quis, Paris.

(3) Animus, Paris.

(4) Quidni? cum — homines, abest Paris.

(5) In cod. Fuld. et Rhenani edit. desiderantur vv.

A omnes homines (5), qui utique vivunt et mortuis assistant. Recogitant, quousque vires imperii sui valeant, et ita Deum intelligunt; adversus quem valere non possunt, per eum valere se cognoscunt. Cælum denique debellet (c) imperator, cælum captivum triumpho suo invehat (d), cælo mittat excubias, cælo vectigalia imponat (6). Non potest; ideo magnus est, quia cælo minor est. Illius enim est ipse, cuius et cælum est et omnis creatura. Inde est imperator, unde est et homo antequam imperator; inde potestas illi, unde et spiritus. Illuc (7) suspicientes Christiani manibus expansis (e) quia innocuis, capite nu-

COMMENTARIUS.

(a) CAP. XXX. — Pro salute Imperatorum. Ad Scapulam c. n. Ita nos magis oramus pro salute imperatoris, ab eodem postulantes, qui præstare potest. Et sane memorabilis huic rei confirmandæ est sculptura gemmæ, cuius ectypum in Ludovici Chaluci Dactyliotheca MS. quæ est S. Genovefæ Parisiensis exstare testatur Dom. Du Cange in Dissertat. de inferioris ævi numismatibus p. 20. Huic gemmæ insculptum est Christi monogramma cum A. et Ω. ad latera, et hisce in circuitu characteribus, SAL. DO. N. ALEX. FIL. LUCE; i. e. ut explicant, Salus Domini nostri Alexandri filii Manuæ lucet. Qualis monogrammatiss inscriptio in nummis Constantii et Decentii etiam invenitur. Dubitat tamen illustriss. Du Cange an tempore Alexandri istius sculpta fuerit, quoniam fucum facit illi vox Domini nostri, quæ tamen sensu communii non vice Dei dicta, ut loquitur Noster c. xxxiv. sumi potest. Sed ego gemmam istam potius referendam puto ad aliquem Alexium ex Imperatoribus Constantinopolitanis, ut sit Salus Domini nostri Alexii filii Manuelis lucet. Quin pro salute Cæsaris non alium quam ipsum Jovem summum sibi deum invocabant gentiles. Martialis vii. 59. adulatorie admodum:

Tarpeiz venerandæ rector aulæ,
Quem salvo duce credimus tonantem,
Cum votis sibi quisque te fatiget,
Et poscat dare, quæ Dii potestis:
Nil pro me, mihi, Jupiter, potenti
Ne succensueris, velut superbo.
Te pro Cæsare debeo rogare:
Pro me debeo Cæsarem rogare.

Haque gemma vel ad Alexium referri debet, vel possessor ejus fuit homo christianus jam sub Alexandro Severo. Hav.

(b) Dederit imperium. Quod nequeunt Dii falsi, qui ut ait Jeremias in libro Baruchii cap. vi. 33. Regem throno imponere vel dejicere nequeunt. Plinius quoque significanter in Panegyrico ad Trajanum: Ac, si adhuc dubium fuisset forte casuque rectores terris an aliquo numine darentur, principem tamen nostrum liqueret divinitus constitutum. Non enim occulta potestate factorum, sed ab Jove ipso coram ac palam repertus, electus est. Hav.

(c) Cælum debellet Imperator. Pari modo Callisthenis procedit argumentatio apud Curtium lib. viii. c. 5. ubi scdam Cleonis adulationem de Alexandro vivo ut deo colendo refutat: Potentiam tuam experiri libet? Fac aliquem regem, si deum potes facere: facilius est imperium dare quam cælum. Pro valere se Rhen. se valere. Hav.

B Quidni — homines. Cod. Lugd. I. et Gelen.: deos [homines qui, etc. Aldus: Qui diu cum, etc. — Loco voce. vivunt et Hav. e. cod. Fuld. viventes.

(6) Cælo — imponat, abest Paris.

(7) Sursum, e cod. Fuld. add. Haverc.

(d) Triumpho suo invehat. Notus mos antiquus, captiarum urbium picturas, memorabiles etiam pugnas et victorias depictas in thensis circumferri a triumphantibus solitas. Huc alludit Tertullianus. Rhen. Codex sex sequentes voces non agnoscebat.

Hav.

(e) Illuc suspicientes Christiani manibus expansis. Aptissime ad hunc christianum sensum ritumque Triphon Luciani: ἡμῖς δὲ τὸν ἐν Ἀθήναις Ἀγνώστον ἐρευνῶντες καὶ προσκυνήσαντες, χεῖρας εἰς οὐρανὸν ἐκτείναντες, τοῦτω εὐχαριστήσομεν. Cæterum etiam ethnicos manibus expansis adorasse discimus ex Lucretii versu lib. V.

Nec procumbere humi prostratum, et pandere palmas
Ante deum delubra.

C Ric. — Illuc sursum suspicientes. Qui ipse habitus in cælum erectus mundi contemptum indicat. Pulchre Clemens Alexandrinus l. vii. Strom. p. 231. E. In cælum erigimur, una cum verbo corpus a terra abducere conantes, erectam et elevatam animam desiderio meliorum cogimus in sancta progredi magno animo carnis vinculum despicientes. Mauricius Senonensis, de Missa. quem Bibliographiæ uxor annexuit sæpius laudatus Jo. Alb. Fabricius versu 60. de turba in Sacro stante, etc.

Ut sis attentus, patiens, erectus in hostem,
Et caput, et baculus et status ipse docet.
Quippe caput retegens attente audire moneris;
Parcere, cum baculum rejicis, instrueris.
Stans, discis quoniam stantes pugnare solemus,
Quod te pugna gravis sub vigili hoste manet.

Joh. Chrysostomus in Ps. cxxix. de Elia: Si vis autem eum etiam rectum videre stantem in oratione, vide eum rursus extensum in cælum, et ita extensum ut etiam ignem e cælo dejiceret. Scilicet erecto corpore spiritus incurvatur, nec pallii sed cordis scissionem postulat Deus. Hinc Hieronymus lib. ii. in ep. ad Eph. c. 3. Sicut externa genuflexio ædificat simplices, sic veram geniculationem esse docemus in animo, quia multi corporale flectentes genu, animæ nequaquam poplite curvaverunt: et contra alii erecto Deum corpore deprecantes, magis se animo curvaverunt. Hav. Manibus expansis. Quod cum in omni vitæ discrimine homini proprium notet Apuleius in versione Aristotelis de Mundo, tum præsertim Dei servus, qui ab illo et vitam et salutem exspectat, manus ad cælum Deumque simul cum corde tollere jubetur a Jeremia Threnor. iii. 41. De hoc ritu videri merentur Joh. Philoponus ad Hexaemeron p. 43. Joach. Hildebrandus qui tres operosos libros de precibus Christianorum veterum edidit lib. ii. cap. 9. Joh. Pricæus, Claud. Spenceus ad 1. Timoth. 2. Barth. Advers.

do (a), quia non erubescimus, denique sine monitore (b), quia de pectore oramus. Precantes sumus omnes semper pro omnibus imperatoribus, vitam illis prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum, et quaecumque hominis et Caesaris vota sunt. Hæc ab alio orare non possum, quam a quo scio (f) me consecuturum, quoniam et ipse est qui

A solus præstat, et ego sum cui impetrare debetur, famulus ejus, qui eum solum observo, qui propter (2) disciplinam ejus occido (3), qui ei offero opimam et majorem hostiam (c), quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam. Non grana thuris (d) unius assis (e), Arabicæ arboris lacrymas (f) pec duas meri gut-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Sciam, Paris.
(2) Rhen., Gel., Gangneus : enim solum; cæteri : solus. In sqq. Hav. e cod. Fuld. pro disciplina. vv. qui propter

disc. e. occido non leguntur in edd. Rhen. Aldi, Heraldii et cod. Lugd. II.

(3) Qui — occido, abest Paris.

COMMENTARIUS.

III. 2. Hoornbeek Niscell. p. 297. Adam Rechemberg. in N. T. et Hist. Eccles. pag. 445. Brouerius de Midek eleganti libello de Adorationibus cap. XXI. Et tandem, cujus de hoc argumento exstat singularis dissertatio Adamus iterum Recheubergius lipsiæ A. 1688. edita. Hav.

(a) Nudo. Non ut gentiles velato. Consule interpretes, Heraldum et la Cerdam. Fuld. Cod. nudato. Consule et hic laudatum Brouerium p. 144. et Calvoerium Tom. II. Ritualis Ecclesiastici p. 555. Hav.

(b) Sine monitore. Apud Ethnicos monitor præibat præces, ac de scripto quidem, ne quid verborum præteriretur, aut præposterum diceretur; rursusque alius custos erat, qui attenderet; alius qui faveri linguis juberet. Plinius cap. 2, lib. XXVIII. Ris. — Monitore. Addi potest notis Interpretum Plautus in Mostell.

Ad legionem cum stant adminiculum
Ei dabunt aliquem cognatum suum.

tales enim monitores romanis adolescentibus anno stipendii primo additos docet Servius, et apud Val. Flaccum Iphiclus adest Argæontis lib. I. 475. non ut pugnet,

monitus sed tradat ut acres,
Magnorumque viros qui laudibus urat avorum.

qui *μυήματα* Græcis dicebantur ut dequit Moursius ad Cassandram Lycophronis p. 158. Ita in Sacris Monitores erant qui formulam precum insusurrabant, quique præbant formulam precum, sive meditatam carmen. Aristander apud Curium lib. IV. cap. XIII. in candida veste, verbenas manu præferens, capite velato præibat præces regi. Plinius hujus religiosi ritus multa persequitur lib. XXVIII. cap. 2. cui adde Alexandrum ab Alex. Genial. Dier. II. 14. et IV. 47. meliorique fatis dignissimum Barnabam Brissonium lib. de Formulis, I. p. 64. Formula talis necessaria certe, in tot notis ignotisque nominibus, quorum appellatione Deos suos delectari arbitrabantur, quam *πατρόλογον* appellat Servator noster, monitor melioris formulæ, Matth. VI. 7. 9. cujus S. Spiritus nobiscum et pro nobis ineffabilibus orat gemitibus. Hav.

(c) Qui ei offero opimam et majorem. Cum locum hunc detorqueant Magdeburgenses adversus sacrificium altaris, requirebat de eo tractatum latiore; sed remittimus lectorem ad lib. ad Scapulum, infra: quem etiam perperam pro se allegant: quippe qui nominatim voce *sacrificamus* ibidem utitur. Pam. — Hostiæ aliæ majores, aliæ lactentes dicebantur. De majoribus, id est, maximis est locus Ciceronis 2. Orat. in Ruillum. *Erunt hostiæ majores in foro constitutæ*. Porro majores hostiæ sive victimæ (sic enim licenter omnes vocant) erant tauri, nec enim nunc discrimen illud inter oves et tauros constituo. Lac.

(d) Non grana thuris. Frustra esset qui locum hunc usui Ecclesiæ adversari diceret, quæ in sacrificiis thure utitur. Adhibetur quippe ex traditione et institutione apostolica. Can. 3. Apost. id habet *μή ἔξὼν δὲ ἔστω προσάγεσθαι τι ἑτερον πρὸς τὸ θυσιάζειν*, ἢ ἑλαιον

εἰς τὴν λυχνίαν, καὶ θυμίαμα, τῷ καιρῷ τῆς ἁγίας προσφορᾶς LE PR.

(e) *Unius assis*. Videlicet exigui pretii. Dabatur enim vix tantum, quantum duo tresve digiti comprehendere possent. Lactant. v. 19. ex mente Gentilium. Nam cruciari atque interfici malle, quam thura tribus digitis comprehensa in focum jactare; tam ineptum videtur, quam in periculo vitæ alterius animam magis quam suam curare. Hieronymus quoque in Epist. ad Heliodorum: *Non est in eo tantum servitus idoli, si quis duobus digitulis thura compressa in bustum aræ jacial, etc.* Lactant. rursus I. 20. *Colunt enim thure, ac summis digitis, quæ sensibus intimis colore debuerunt.* Quos itaque digitos liberus a fasciis in sacrificando voluit esse Numa Rex apud Liv. I. 21. *Manuque ad digitos usque involuta rem divinam facere.* Pertinet et huc locus Curtii lib. VIII. c. 5. ubi Cleo adulator Alexandro divinum honorem vivo etiamnum haberi vult: quibus uno modo referri gratia possent, si quem intelligerent Deum esse, confiterentur, exigua thuris impensa tanta beneficia pensaturi. Irridet et more suo Lucianus, non tantum in Asino p. 122. ubi *μὰ τὸν ἑὸν θεὸν δύο λαβοῦσα, τὸν μὲν λαβοῦσάν, τῷ περὶ τοῦ λύχνου ἐπιθήκη*; i. e. acceptis duobus granis, thus igni lucernæ imposuit. Sed præsertim in Jove Tragædo p. 200 ubi de sordibus Menesithe queritur Jupiter, qui vetulum gallum immolaverat. Præterea quatuor thuris grana, carie obsita, ita ut prunis extinguerentur, neque summis tantillum naribus odorem præberet fumus. Porphyrii quoque et Ovidii locos adducit Doctissimus Brodæus Miscell. lib. V. cap. 8. quæ Lampadis sui tomo II. inseruit Janus Gruterus. Alexander Magnus ille, imprimis ab ineunte ætate magnifice Deos coluisse dicitur. Itaque Sacro quodam libera manu thura injiciens flammis, a Leonida, pareo et severo viro, ita fuit correptus: *Sic adolebis, quum regiones subegeris, ubi hæc nascuntur.* Cujus vocis memor? quum postea victor Arabia esset potitus, grandem odorum vim Leonidæ misisse dicitur, cum hoc elogio: *ne posthac in Deorum honoribus restrictior esse vellet, quos intelligeret dona hilariter oblata tam larga manu rependere.* Narrat historiam Plutarchus in Alex. c. XLIV. et Apophth. XXXVII. Plin. XU. 14. 17.

Denique marmora et nummi rem ante oculos ponunt, ut apud Choulum videre licet in marmore Romano antiquo, quod adducit et exhibet in libro de Religione Veterum Rom. eo in loco ubi de vestibus Sacerdotum xylinis agit, et in nummo Lucillæ Augustæ, ubi illa habitu Pietatis læva acerram tenet, dextra thus mittit, *trinis digitis flore capto*, ut apud Plinium lib. XXIV. c. 10. emendat Scaliger Epist. XVII. illum Ovidii locum adducens,

Et digitis tria thura tribus sub limine ponit.

Eadem Pietatis facies, idem habitus in L. Ælii nummo cernitur, nisi quod ibi læva etiam pateram tenent. Hav.

(f) *Arabicæ arboris lacrymas*. Barr. Rhen. Herald. et ipse Rigalt. scribunt non Arabicæ a. I. quomodo et L. B. Sed minus recte, dicit enim Fuld. et Pam.

tas (a), nec sanguinem reprobis bovis (1) mori optantis, A et post omnia inquinamenta etiam conscientiam spurcam : ut miser, cum hostiæ probantur (2) penes vos a vitiosissimis sacerdotibus, cur præcordia potius victimarum, quam ipsorum sacrificantium examinentur (3). Sic itaque nos ad deum expansos ungulæ fodiunt, crucis suspendant, ignes lambant (4), gladii guttura detrucent, bestiæ insiliant; paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis (c) Christiani. Hoc agite, boni præsidēs, extorquete animam Deo supplicantem pro Imperatore. Hic erit crimen, ubi veritas est Dei et devotio (4).

CAPUT XXXI.

ARGUMENTUM. — Idagiā christianis si in dubium vocent, B in promptu esse ostendit Sacras Scripturas, quæ nos Gentibus variis ex casibus ignotæ sint : ex quibus patere possit, ibidem Christianis injungi, pro Regibus, Principibus Potestatibus et publica tranquillitate orare.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Hominis, *Fran.*
 (2) Probenar, *Paris.*
 (3) Examineatur mavult *Jun., Haverc.*
 (4) Ita *cod. Fuld.*; alii: veritas et Dei devotio est. *Totum sententiam*: Hic erit — devotio, *delevit Rigalt.*
 (5) Evadendum, *Paris.*
 (6) Vim, *abest Paris.*

Quod et naturæ consensaneum, quia turbata Republica ipsi etiam Christiani inquietantur.

Adulati nunc sumus imperatori; et mentiti vota, quæ diximus, ad evadendam (5) scilicet vim (6). Plane (7) proficit ista fallacia. Admittitis enim nos probare quodcumque defendimus. Qui ergo putaveris (8) nihil nos de salute Cæsarum curare, inspicite dei voces, litteras nostras, quas neque ipsi suppressimus et plerique casus ad extraneos transferunt. Scito ex illis, præceptum esse nobis (9) ad redundantiam benignitatis, etiam pro inimicis Deum orare, et persecutoribus nostris bona precari. Qui magis inimici et persecutores Christianorum, quam de quorum majestate convenimur in crimen? Sed etiam nominatim atque manifesto: *Orate, inquit, pro regibus, et pro principibus, et potestatibus, ut omnia (d) tranquilla sint vobis.* Cum enim (10) concutitur imperium, concussis etiam cæteris membris ejus, utique et nos, licet extranei a turbis (11), in aliquo loco casus invenimur.

- (7) Tamen, *cod. Fuld.*
 (8) Putas, *Fran., Paris.*
 (9) Scio ex illis præceptum esse nobis, *Fran., Paris., Rig.*
 (10) Tranquilla sint. Vobiscum, *Fran., Paris.*
 (11) Ita legitur in *cod. Fuld. et in edd. Rig. et Hav., reliquæ omnes*: a turbis æstimemur.

COMMENTARIUS.

Grana ista thuris dicit Arabicæ arboris lacrymas, namque ut Plinius copiose disserit N. Hist. xii. 14. De arbore Arabum thurifera: Mitti semel anno solebat, minore occasione vendendi. Jam quæstus alteram vindemiam affert. Prior atque naturalis vindemia circa canis ortum, flagrantissimo æstu, incidentibus quæ maxime videatur esse prægnans, tenuissimisque tendi cortex. Lazatur hic plaga non admittit. Inde prosiliit spuma pinguis. Hæc concreta densatur, ubi loci natura poscat tegete palmea excipiente, aliubi area circumpavita. Purius illo modo, sed hoc ponderosius. Quod in arbore hæsit, ferro depercutitur. Ideo corticosum. Arnobius quoque lib. vii. Sed tamen, o pietas! quantus iste est honor, aut qualis, qui ex ignis odore conficitur, et resina ex arboribus comparatur? Vide et quæ sequuntur ibidem. Sic omnis humor ab arboribus distillans lacryma vocatur, præsertim qui ex vite. Idem Plin. liq. xxxiii. in præmio: Lacryma vitium, quæ soluti grumi est, lepras et lichenas et psoras nitro ante præparatas sanat. Aldina editio legit non a radice arboris lacrymas, quasi vero succus ille a radicibus deflueret. Usuum vero quem thura Christianis præstabant vide infra ad cap. xlii. Hav.

(a) Quæ mari guttas. Præter morem illum, quem ex Arabia notavit Herald. referri etiam potest ad illam, quæ poculum vini haurientes, id quod erat residuum in fundo Diis libantes, pavimento allidebant. Quod illustrari potest ex Tacito lib. xvi. Annal. cap. vii. ubi Thrasæ moriturus porrectis utriusque brachii venis, postquam cruorem effudit, humum super spargens, propius vocato quæstore, Libemus, inquit, Jovi Liberatori. Id Græci dicebant καταβιβέν et ipsum plautum καταβιβέν. Xenophon de Theramene uno ex triginta Tyrannis, qui Criticæ jussu interfectus est, Hist. Gr. lib. ii. Καὶ ἐπὶ γὰρ ἀποθνήσκον ἀναδυσόμενος τὸ πῶλον (πῆ), τὸ λειψόμενον ἔρατα ἀποκοτταρίσασα ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ. Criticæ τοῦτ' ἔστιν τὸ καλῶ. i. e. Tandem quum mortuum obire cogeretur, ac cicutam biberet: proditum est id, quod reliquum erat in poculo, sic ipsum ejecisse, ut resonaret, simulque dixisse: Hoc sibi pulcher ille Criticæ habeat. Apud Plautum in Curcul. Act. i.

Scena ii.

Venus de paulo paululum hoc tibi dabo, inquit amator. Quoniam vero hic cum thure jungitur, magis id innui videtur quod ait Virg. lib. iv. Georg. 584.

Ter liquido ardentem perfudit nectare Vestam. Suetonius lib. vii. c. 18. Nihil invenit præter tepidam in ara favillam, atramentumque juxta senem in catino vitreo thus tenentem, et in calice fictili merum. Hic ritus quam fuerit antiquus patet ex Jothami illo Judic. ix. 13. ubi vitis regnum oblatum repudiat, dicens: Num dereliquam unustum meum, quod latificat Deum et homines? Hav.

(b) Ignis lambant. Corpus circumvoluti adurant. Virg. ii. Æneid. 684. de lulo:

Lambere flamma comas et circum tempora pasci.

Unde transtulit Persius in Prologo:

quorum imagines lambunt

Hederæ sequaces.

Quomodo ignis edax etiam dicitur Virgilio eodem lib. versu 758.

D Illicet ignis edax summa ad fastigia vento Volvitur.

Apud Lucretium lib. ii.

Subsiliunt ignes ad tecta domorum,
 Et celeri flamma degustant ligna trabesque.

(c) Habitus otantis Christiani. Hunc habitum mire describit Eusebius in vita Constantini lib. IV. cap. 13. Lac.

CAP. XXXI. — (d) Ut omnia. Idem et omnia. Respicit vero locos Pauli ad Rôm. xiii. i. Tit. iii. i. Petri i. ii. 13. et præsertim Pauli i. Tim. ii. 2. Magistratus scilicet Parentes nostri sunt, amandi si boni, ferendi si mali. Prosper Aquitan.

Reddendum est, quicquid mundi bene postulat ordo, Propositumque piæ non violat fidei.

Milibus et sanctis nulla est spernenda potestas:

Æquum servire est regibus et dominis,

Ut Christi famulis ad verum prosit honorum,
 Dilixisse bonos et tolerasse malos. Hav.

CAPUT XXXII.

ARGUMENTUM. — *Adhuc ostendit salutem Imperatoris et Imperii Christianis cordi esse, scientibus horrenda orbi imminere, Romanum Imperium esse desierit, ipsamque adeo clausuram sæculi duratione ejus retardari. Sed et qui per salutem Cæsaris jurent, omnibus Geniis augustinem, non esse cogendos, ut per ejus Genium jurent, defendit, utpote qui Genios, id est, Dæmonas adiuvando lædere, non dejerando honorare consueverint.*

Est et alia major necessitas nobis orandi pro Imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque romanis, qui (1) vim maximam universo orbi imminuentem, ipsamque clausulam (2) sæculi (a) acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu (b) scimus retardari. Ita quæ nolumus experiri, ea dum precamur differri, Romanæ diuturnitati favemus. Sed et juramus (c), sicut non per genios Cæsarium, ita per salutem (d) eorum, quæ est augustior omnibus geniis. Nescitis genios dæmonas dici, et inde diminutiva voce dæmonia? Nos judicium dei suspicimus in imperatoribus, qui gentibus illos præfecit. Id in eis scimus esse, quod Deus voluit, ideoque et salvum volumus esse (3), quod Deus voluit (4), et pro magno id juramento habemus. Cæterum dæmo-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quod, *Fran. Paris.*
 (2) Clausuram, *Paris.*
 (3) Esse abest *cod. Fuld.*
 (4) *Vu. ideoque — voluit Pamel. e codd. et Rigalt. ex Fuld. recepit; in reliquis libris et scriptis et edd. deside-*

COMMENTARIUS.

CAP. XXXII. — (a) *Clausulam sæculi acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu scimus retardari.* Paulus cum ad Ecclesiam Thessalonicensem scriberet non venturum diem Domini priusquam Imperium Romanum defecisset, rem ævo illo abominatissimam verbis quesitissimis obscuravit. Eodem consilio Tertullianus hoc ad proceres Romanos Apologetico rem eandem significatur tam ingeniose colores obduxit, ut etiam placere potuerit. Et consimili schemate ad Scapulam procons. Christianus, inquit, nullius est hostis, nedum Imperatoris: quem sciens a Deo suo constitui, necesse est ut et ipsum diligit, et revereatur, et honoret, et salvum velit cum toto Romano Imperio, quousque sæculum stabit, tandiu enim stabit. At, jampridem Romana res abiit pessum, et comeavit Imperii Romani pompa: venit defectio: et sublatus est de medio quod obstarè dicebatur, et tamen durasse mundum legimus, et stare sæculum sentimus. Quid? vanam esse dicimus Pauli sententiam? Apostoli tanti tamque eximie a Domino selecti! Absit. Nam et verissimam credimus, et jam olim disjecti Romanorum imperii rudera calcamus. Quid ergo? jampridem quoque advenisse dicimus hominem peccati? hominem perditionis? cujus mysterium etiam tunc Paulo scribente agitabatur. Venisse inquam jampridem, sed nostrum illud pridem in quæ tempora proferatur si querimus, nihil agimus, imo satis impie querimus. Objecti Dominus curiositati nubem, adorandam nobis, non submovendam. Sufficiat intueri quod aperit Petrus, unum diem apud Dominum perinde esse ut annos mille, et mille annos, ut diem unum, Venerit homo ille nequissimus, sive hominum nequissimorum numerus, et jam anni supra millesimum surgant. Quid anni mille, millibus centies centenis in immensam æternitatem continuandis comparati? Si quid hac in re temporis etiam humana cogitatione brevissimi promiscramus sibi veteres, bene

A nas, id est genios, adjurare consuevimus, ut illos de hominibus exigamus, non dejerare, ut illis honorem divinitatis conferamus.

CAPUT XXXIII.

ARGUMENTUM. — *Imo necessario illos Imperatorem suspicere, utpote quem a Deo suo sibi datum scient, adeoque vere suum ducant. Quem si Deum non vocent, quia mentiri illumve deridere nolunt, id faciant, quia ipse Deo subjectus, sub illo imperat, cujus etiam intersit Deo cedere, quique ut id faciat in triumphi invidioso honore admoneatur, tanta coruscans gloria ut revocari, ne falso se Deum existimet, necesse habeat.*

Sed quid ego amplius de religione atque pietate christiana in imperatorem? quem necesse est suspicimus ut eum, quem dominus noster elegerit (5). Et merito dixerim, noster est magis Cæsar, ut a nostro Deo constitutus. Itaque et in eo (6) plus ego illi operor in salutem, non solum quod eam ab eo postulo, qui (7) potest præstare, aut quod talis postulo, qui merear impetrare, sed etiam quod temperans maiestatem Cæsaris infra deum magis illum commendo deo, cui soli subijcio. Subijcio autem, cui non adæquo. Non enim deum Imperatorem dicam, vel quia

rantur.

- (5) Elegit *Semler.*
 (6) *Wouwer. e ms. et in eo; Rhen., Ald., Gangneus:* ut in eo, cæteri: ut meo.
 (7) Siquidem non solum ab eo postulo eam qui *Fran.*

C ac sapienter fuerint decepti. Et bene fallimur, si secundum illos quoque sic decipiuntur, ut simus ad diem illum velut semper instantissimum vigiles, quem solus Pater novit, ut pendula expectatione sollicitudo fidei probetur. Ric.

(b) *Romani Imp. commeatu.* De Imperii Romani diuturnitate loquitur tanquam de spatio temporis quo triumphi pompa traducitur. Sic lib. de Pœnit. p. 143. Delinquendi commeatum dixit, tempus quod peccando ducunt catechumeni inter. agnitam Fidei veritatem et obsignationem baptismi; quasi delictorum agmini transvehendo. Ric.

(c) *Sed et Juramus.* Quamvis sibi omni juramento interdictum esse agnoscerent Christiani, præ cæteri tamen cavebant, ne per genios aut fortunam Principis jurarent. unde in celeberrimo B. Polycarpi martyrio, apud Eusebium lib. iv. proconsul cum ei dixisset, *ἄποσον τὴν Καίσαρος τύχην*, respondit constantissime *Beatus martyr: εἰ κενόδοξοις, φησὶν, ἵνα ὁμῶς τὴν Καίσαρος τύχην, ὡς λέγεις προσποιούμενος ἀποσῶν δοῦναι εἶμι, μετὰ καθήκειας ἀνομιᾶς Χριστιανός εἰμι.* LE PR.

(d) *Per salutem eorum.* Elegans est locus apud Epicteti enarratorem Arrianum lib. i. c. 14. *τοῦτο καὶ εἶναι καὶ ὑμᾶς ὁρῶντες ὅταν οἱ στρατιῶται τῇ καίσαρι. Ἀλλ' ἐκείνοι μὲν τὴν μισθοφορίαν λαμβάνοντες ὁμιλοῦσι πάντων προτιμῶν τὴν τοῦ Καίσαρος σωτηρίαν, I. c. Etenim par erat vos etiam Deo obstrictos esse jurejurando, quemadmodum milites sunt Cæsari. At vero illi stipendium capientes jurant, Cæsaris salutem omnibus rebus anteferre. Formulam ipsam exhibet Sueton. in Calig. c. xv. de sororibus auctor fuit, ut omnibus Sacramentis adiceretur: NEQUE. ME. LIBEROSQUE. MEOS. CARIORES. HABEO. QUAM. CAIVM. ET. SORORES. EIVS. Unde patet militare fuisse Sacramentum adeoque etiam Christianis licitum. HAV.*

mentiri nescio (a), vel quia illum deridere non audeo (b), vel quia nec ipse se deum vult dici (c). Si homo sit, interest hominis deo cedere; satis habeat appellari imperator. Grande et hoc nomen est, quod a deo traditur. Negat illum imperatorem, qui deum dicit. Nisi homo sit, non est imperator. Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru admonetur. Suggestitur enim ei a (d) tergo: Respice post te (e), hominem memento te. Et utique hoc magis gaudet tanta se gloria coruscare, ut illi admonitio conditionis suae sit necessaria. [Minor erat, si tunc deus diceretur, quia non vere diceretur (f).] Major est qui revocatur, ne se deum existimet.

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Hæc sententia, quæ in ed. Ald. deest, non dubitat B Haverc., quin sit a librario quodam illata.*

COMMENTARIUS.

(a) CAP. XXXIII.—*Mentiri nescio.* Prout Christianus sibi Terentianum illud usurpare potest, *mentiri non est meum*, et Septimius indicare vult, ad assentationem se non esse natum, neque posse *ridiculus esse, neque plagas perpeti*, ut apud eundem ille Eunuch. ii. 2. Juvenalis Sat. iii. versu 41.

Quid Romæ faciam? mentiri nescio, librum
Si malus est, nequeo laudare.

Splendidum certe Ovidii mendacium nihil tamen Domino suo profuturum tale exstat. lib. iv. de Ponto Eleg. ix.

Nec pietas ignota mea est, videt hospita terra
In nostra sacrum Cæsaris esse domo.
Stant pariter natusque pius conjuxque sacerdos,
Numina jam facto non leviora Deo.

Innuat Augustum et Liviam sibi vivo Numina viva,
nec minore honore quam ipse Divus Julius culta.
Hav.

(b) *Deridere non audeo.* Tam enim hoc absurdum, ut ipse hoc pacto fiam ridiculus et illum simul et palam et intus deridere videar. Justa itaque addubitatio Apellii tragœdi quid Caligulae responderet, de quo Sueton. cap. xxxiii. *Inter varios jocos, cum assistens simulacro Jovis Appellem Tragœdum consulisset, uter illi major videretur, cunctantem flagellis discidit.* Quod sibi similiter ne occideret arguto responso avertit Vitellium, apud Dionem Cassium lib. lxx. *καὶ πῶς τοῦ Γαίου συγγενῆς τε τῇ αἰσῶν, etc.*, id est, *Aliquando Caius rem sibi esse cum Luna dixit, percontatusque est Vitellium, vidissetne se cum dea congressi: tum Vitellius, oculis in terram demissis, tremens, exiguumque quid sonans: solis, inquit, domine, vobis diis licet invicem videre.* Quam locutionem inveni expressam esse vel potius transumptam a Martiale lib. vii. 60. ubi Domitianum cum Jove comparat his verbis:

Cum votis sibi quisque te fatiget,
Et poscat dare, quæ Dii potestas.

Sic enim recte Paris. editio Collinæ et aliæ, pro quo Hadrianus Junius potestas. Sed et idem Catigula præ metu crudelitatis ejus, hæres a quibusdam testimonio appellatus, derisores vocabat, quod post nuncupationem vivere persequerentur, et multis venenatis mactas misit. Sueton. in Vita ejus c. xxxviii. Hav.

(c) *Nec ipse se Deum.* Ad quam dementia cum aspirasset stultus Caligula merito a satore derisus est. Namque ut narrat idem Dio eodem lib. (nec locum adscribere piget) *καὶ πῶς τις ἀνὴρ γαλάτης ἰδὼν αὐτὸν τοῦ θεοῦ βίματος ὑψηλοῦ ἐν διαδοῖς εἶδει χρηματίζοντα, etc.* L. c. Forte quidam accidit, ut Gallus quidam eum pro atheniense tribunali sub specie Jovis jus dantem videret, in quo cachinnum solveretur; cum Caius vocatum percontatus est, quidnam ipsi videretur? respondit ille [verba enim ipsa ponam]: magnus stultus. Idque impune tulit,

CAPUT XXXIV.

ARGUMENTUM. — *Quin et Augustum ipsum Domini tyranni cum nomen abhorruisse, quod et vice Dei dictum, Divinæ Dominationis suggillatio sit, communi more et a Christianis, dici possit. Pater Patria vero qui vocetur, Dominum appellari non debere, multo minus Deum, quod rebellis est in Deum, maledictum in Cæsarem, qui apud Romanos post mortem, denuum Deus soleat fieri.*

Augustus imperii formator (f), nō dominum quidem dici se volebat; et hoc enim dei est cognomen. Dicam plane imperatorem dominum, sed more communi, sed quando non cogor, ut dominum dei

quod esset sutor: nam in hujusmodi hominibus vulgaribus quam iis qui dignitate aliqua præstant, libertas dicendi facilius toleratur. Vocula se tollit L. B. quasi foret legendum Deus.
Hav.

(d) *Suggestitur enim.* Præter La Cerdam et alios, vide quæ habet magnus Casaubonus ad Sueton. August. c. xci.

(e) *Respice post te.* Barr. legit *Respice te*. L. B. vero *Respice post*, quæ forsā vera lectio, brevitatis enim talibus monitis amatur. Duo vero memorantur monita: *Hominem memento te: et Respice post te.* Quo ultimo non id innui puto quod Zonaras existimat. tom. ii. Annal. retro videre jubens: quo monebat, ut reliquæ vitæ cursum provideret, nec eo honore elatus superbi-ret. Sed potius forsā oblique intueri rotarum mobilitatem juberi, quomodo ut rotam fors omnia verset, ut quondam Sesostri felicitissimum C. Egypti regem docuisse traditur unus ex captis regibus, qui currum ejus aureum trahebant. Vel magis ut intuitu servi, qui eodem vehabatur curru post illum, disceret et se re male gesta ab hostibus sub jugum mitti posse adeoque agnoscere illud Publīi versu 792.

Heu quam miserum est, discere servire ubi dominari
[doctus est!]

Servus enim publicus eodem cum triumphatore vehabatur curru, qui ne otiosus videretur auream ejus coronam, satis magni ponderis, manu sustinebat, ut docet Plinius lib. xxxii. cap. i. *Et cum corona ex auro Etrusca sustineretur a tergo, annulus tamen in digito ferreus erat, æque triumphantis et servi fortasse coronam sustinentis.* Quem carnificem nimis comice appellat Isidorus Orig. lib. xvii. cap. 3. Quod vero a carnifice contingebatur, id erat indicio, ut ad tantum fastigium evecti mediocritatis humanæ commonerentur. Factum etiam hæc ad invidiam deprecandam, quam nimis felicitatis vindicem credebant antiqui, recte docuerunt V. D. et nobilis in primis locus est apud Livium lib. v. c. 2. ubi captis Veis precatur Camillus, ut si cui deorum hominumque nimia sua fortuna Pop. Rom. videretur, ut eam invidiam lenire suo privato incommodo, quam minimo publico Romani Pop. liceret. Appositæque Callisthenes prohibens decretum de Alexandro Deo faciendo apud Curt. viii. 5. inquit, *Neu rebus felicissime gestis invidiam tali adulatione contraheres.* Et mox ibidem: *Dii propitii sine invidia, quæ Cleo dixit, audierint, eodemque cursu, fluxere res, ire patiantur.* Apud Sueton. hinc Augustus stipem petisse narratur. Hav.

CAP. XXXIV.—(f) *Augustus imperii formator.* Nemo nescit Augustum imperatorem, ut refert Suetonius domini nomen repudiasset atque exhorruisset, cumque nimis in ludis publicis dominum eum, appellasset, id adeo moleste tulit, ut sequenti die, hanc sibi tribui appellationem edicto prohibuit. LE PR.

vice dicam. Cæterum liber sum illi; dominus enim A meus unus est, Deus omnipotens et æternus, idem qui et ipsius. Qui pater patriæ est, quomodo dominus est. Sed est gratius (1) nomen pietatis, quam potestatis; etiam familiæ magis patres, quam domini vocantur. Tanto (2) abest, ut imperator deus debeat (a) dici, quod non potest credi non modo turpissima, sed et (3) perniciose adulatione; tanquam si habens imperatorem, alterum appelles, nonne maximam et inexorabilem (4) offensam contrahes ejus, quem habuisti, etiam ipsi imendam, quem appellasti? Esto religiosus in deum, qui vis illum propitium Imperatori. Desine alium Deum colere vel credere, atque ita et hunc deum dicere, cui deo (b) opus est. Si non de mendacio erubescit adulatio ejusmodi, hominem deum appellans, timeat saltem de infuusto. Maledictum est ante apotheosin (c) deum Cæsarem nuncupare (5).

CAPUT XXXV.

ARGUMENTUM.—Non itaque recte publicos hostes Christianos dici, quod cætera in Imperatores religiosi, solemnia

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sic cod. Lugd. II. et ed. Ald.; alii: Sed et gr. est, etc., s. sed et gr. nomen est, etc., s. sed et gr. nomen, etc.
 (2) Autem addit Frm.
 (3) Nisi non per. Eran.
 (4) Inexplicabilem, cod. Agobard.
 (5) Codd. Agob., Lugd. uterque, et ed. Pamel. nuncupari. In cod. Fuld. hæc vv. sequuntur: Scio te isto nomine

illorum conscientia potius quam lascivia celebrent, observantes illa modeste, verecunde, pudice, pie; aliter ac ipsi Romani inter quos non plebs tantum Cæsarem sæpe convitiis discindat, novum atque novum in dies, lucelli causa, idque in ipso congiario dividendo exoptet, sed ipsi Senatores, Equites, Primores Urbis Castrorumque, vitæ Cæsaris immineant, et cum Cassiis, Nigris, Albinisque conspirent, grandi interim lætitiarum apparatu ad eruptionem usque prodicionem suam tegentes. Nullos in his inveniri Christianos, qui nec Astrologos de salute Cæsarem consulant, quod fieri non potest, nisi rerum novarum cupiditate, a qua illi omnino abhorrent.

Propterea igitur publici hostes Christiani, quia imperatoribus neque vanos neque mentientes neque temerarios honores dicant, quia veræ religionis homines etiam solemnia eorum, conscientia potius quam lascivia celebrant. Grande videlicet officium, focos et toros in publicum educere, vicatim epulari, civitatem tabernæ habitu abolere (6), vino lutum cogere (d) catervatim cursitare ad injurias, ad impu-

male velle et male abominari, ut vivente adhuc imperatore Deum appelles, quod nomen illi mortuum accidit. (Hav. corr. mortuo accedit.)

(6) Rhen., Gelen. et Scaliger: obole facere; pro habitu Hav. scribere maluit habitu. Cod. Fuld.: civitatem in tabernæ habitum demutare.

COMMENTARIUS.

(a) Deus debeat dici. Quod nomen vivos sibi usurpasse Aurelium et Carum docet Spanhemius de Us. Præst. Num. p. 418. 419. productis etiam ipsis nummis, in quibus legitur: DEO ET DOMINO NATO AVRELIANO AVG. ET DEO ET DOMINO CARO AVG. Imo præter Domitianum et Caius id affectavit, ut patet ex singulari ejus nummo, quem profert Spanh. p. 417. Cum ipsa Ægyptiorum gens adulationi et servituti nata, reges adhuc superstites Deorum quidem honoribus coluerit, sed sine Dei appellatione, quod honoris soli Dario Xerxis patri concessum narrat Diodorus lib. I. Hav.

(b) Deo. Fuld. Deis. Elegans locus est apud Arrian. in Exp. Alex. M. l. iv. p. 166. ubi inter alia argumenta quibus adorationem Regis dissuadet Callisthenes et hoc vel maxime est: Οὐδὲν, inquit, οὐδὲ ἀλλεγανδρος, etc., i. e. Neque enim pateretur Alexander privatum aliquem regios honores electione suffragiisque illegitimis usurpare. Multo itaque justius deos indignatos, si quis mortalium divinos honores sibi arroget, aut ab aliis delatos sustineat. Hav.

(c) Maledictum est. Omnino egregia sunt quæ hoc capite affert Herald. tum præsertim hic, ubi ex Tacito docet verum loci sensum, ubi Lipsius etiam hunc Tertulliani locum in partes advocare non neglexit. Ego ne aliorum scriinia compilem, addam quæ ex Arriano et Curtio aliisque observavi. Ibi, apud Arrian. lib. iv. p. 165. edit. Præceptoris mei (quo gloriatur) Jac. Gronovii, Anaxarchus adulatus Alexandro, Græcis persuadere conatur ut Persarum more Deum tanquam colant. Dicit itaque: Καὶ γὰρ οὐδὲ θεῶν εἶναι ἀμύμονον, ὅτι ἀπειθόντα γὰρ ἐξ ἀνθρώπων, ὡς θεῶν τιμῆς οὐκ ἔστιν ὁ δὲ δεικνύοντες ζῶντα γὰρ ἀπειθεῖν ἵππερ τελευτήσαντα, ὡς οὐδὲν ὁρεῖται τῶν τιμωμένων. i. e. Neque enim dubium esse, quia postquam e vivis excessisset, ut deum culturi essent. Multo igitur satius esse, vivo illi divinos honores deferre quam mortuo, quum nulla ad eum cultus utilitas esset perventura. Quibus cum sapienter respondet ibidem Callisthenes, tum Curtius eundem in hunc modum

disserentem facit lib. viii. c. 5. Nullum esse eundem et diuturnum et præcoccum fructum; cælestesque honores non dare te Regi, sed auferre. Intervallum enim opus est, ut credatur Deus, semperque hunc gratiam magnis viris posteris reddunt. Ego autem seram immortalitatem precor Regi, ut vita diuturna sit, et æterna majestas. Hominem consequitur aliquando, nunquam comitatur divinitas. Herculem modo et Patrem Liberum consecratæ immortalitatis exempla referebas. Crediane illos unius convivi decreto deos factos? prius ab oculis mortalium amolita nutura est, quam in cælum fama perveheret, Cæsarem Apotheosin satis aperte deridet Plinius Hist. Nat. lib. vii. cap. 55. ubi contra immortalitatem animæ multa garrit, scribens: Alias sensum inferis dando, et manes colendo, deumque faciendo qui jam etiam homo esse desierit. Quem opponas licet impie adulationi Valerii Maximi, qui ita ad Tiberium in Prolog. — Deos enim reliquos, Cæsares dedimus. Cod. Fuld. habet male traditum ante vitiose. Hav.

D CAP. XXXV. — (d) Vino lutum cogere. Nec hoc intellexerunt librarii. Demutarunt itaque in vinulentum cogere, ut est in Cod. L. B. vel in vinulentiam facere, prout exhibet Cod. Fuld. Est vero vinum lutum cogere, humum multo vino conspergere et inebriare, protervæ luxusque signum. Tangitque Horatius avaram notans, de quo Publius Syrus ait versu 59.

Avarus, nisi cum moritur, nil recte facit.

Ita enim Flaccus l. i. Odar xiv.

Absumet hæres Cæcuba dignior
 Servata centum clavibus: et mero
 Tinget pavementum superbam
 Pontificum potiore cœnis.

Cicero quoque Philipp. ii. Personabant omnia vocabis ebriorum, natabant pavimenta vino, madebant parietes. Et is quidem mihi loci hujus sensus videtur, quod enim la Cërda refert ad novitum morem vini fontes faciendi, vereor ut antiquis etiam in usu fuisse,

dentias, ad libidinis illecebras. Siccine exprimitur A publicum gaudium per dedecus publicum? Hæccine solennes dies principum decent (a), quæ alios dies non decent? Qui observant disciplinam de Cæsaris respectu, hi eam propter Cæsarem deserent (1), et malorum morum licentia pietas erit, occasio luxuriæ religio deputabitur? O nos merito damnandos! Cur enim vota et gaudia Cæsarium casti et sobrii et probi expungimus? cur die læto non laurois postes obumbramus (2) (b) nec lucernis diem infringimus? Honesta res est solemnitate publica exigente induere (3) domui tuæ habitum alicujus novi lupanaris. Velim ta-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Deserunt? *Fran.*

(2) Adumbramus, *Paris.*

(3) Inducere, *Paris.*

COMMENTARIUS.

possit probare. Fuit etiam Veneris festum, in quo B ad templum Deæ multum vini effunderetur; cuius institui Aeneam auctorem laudat Plutarchus. Quæst. Rom. xlv. additque effusionis rationem: ἡ καὶ τοῦτο συμβολὴν ἐστὶ τοῦ χρεῖν νύκτωρ εὐχεσθῆναι, ἀλλὰ μὴ μεθύον-
τας, ὡς τῶν θεῶν μᾶλλον τοῖς ἐχθροῖς χαίροντων τὸν πολλὸν ἀκρατοῦ, ἢ τοῖς πίνουσιν. Illo enim significatur sobrie, non vero temulente festa celebranda esse, effusione vini multo magis gaudenlibus diis, quam hominum vinolentia. Quod et huic mori fors an ortum dedit. Id Græci dicerent πηλὸν ποιεῖν ut ille, qui vivo sibi tribui optabat id, quod mortuis sit frustra, in Anthol. lib. n. c. xl. ep. 3.

Ἐστὶ μὴ ἀπὸ θαλάσσης, χάρις αὖτις: τίς γάρ τις δὲ μεθύοντων, πηλὸν ποιεῖται, καὶ οὗτος ὁ θεὸς τίς αὖτις.

i. e. Viventi mihi, si quid voles exhibe, cinerem vero inebrians, latum coges, mortuus vero non honoratur. HAV.

(a) Principum decent. Mire hic in MSS. turbatur, nam ubi Pam. et alii: Hæccine solennes dies principum decent, quæ alios dies non decent? Fuldaus mirifice: Hæc in solennes dici principum decernuntque alios dies non decet. Quæ manifesto vitiosa Novum sensum præbet MS. L. B. Hæccine solennes dies principum dicent, quæ alios non dicent; pro quo ultimo legendum decent. Principium dicere est omen de reliquis subministrare, fiebant enim hæc vota præcipue Calendis Januariis, ut sic ad totum annum extenderentur. Tacitus lib. iv. Annal. Cæsar solennia incipientis anni Calendas Januarias epistola precatus, cui loco geminum ex Caio Jcto citat La Cerda. Legiturque apud Dionem lib. lxx. pag. 742. ed. Steph. in principatu Caii Caligulæ prima anni die Machabæm quemdam ærvm ad pulvinar Jovis Capitolini ascendisse, ibique multa et dira vaticinatum, catellum quem secum attulerat, ac post se ipsum occidisse. Quod profecto futuri temporis dirum erat principium et præsagium, quando Caius, qui ut bonus medicus valnera Rom. Reip. a Tiberio inflicta debuerat sanare, significabatur et Rempubl. perditurus, et ipse cruenta nece periturus. Eratque ita ille dies titulus anni, ut cum Petronio loquar, apud quem avis ciconia est titulus tepidi temporis. Dicebaturque Imperator aperire annum. Statius iv. Sylv. Carm. i. 2. de Domitiano:

Insignemque aperit Germanicus annum.
et ibidem versu 20:

Sic annos intrare decet.

De quo ritu consuli potest eruditus Joh. Petri Bellorii Commentariolus De Novi Anni Auspiciis ad singularem Antonini Pii Nummum, inscriptionem S. P. Q. R. A. N. F. OPTIMO PRINCIPI. PLO. i. e. annum novum, faustum, felicem. Editus est primum Romæ, inde ad calcem Select. Numism. Car. Carpegna,

men in hac quoque religione secundæ majestatis, de qua in secundum sacrilegium convenimur Christiani, non celebrando vobiscum solemnia Cæsarium, quo more celebrari nec modestia nec verecundia nec pudicitia permittunt, sed occasio voluptatis magis quam digna ratio persuasit, fidem et veritatem vestram demonstrare; ne forte et isthic deteriores Christianis deprehendantur, qui nos nolunt Romanos haberi, sed hostes principum Romanorum. Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collum plebem convenio, an alicui Cæsari suo parcat illa lingua Romana (c)?

Amst. apud Wetstenium. Lectionem tamen mutare non sum ausus MS. Agob. q. alios non d. delecto dies. HAV.

(b) Laureis postes obumbramus. Rhenan adumbramus. minus recte. Tacitus conjuratione in caput Neronis detecta scribit lib. xv. Annal. c. 17. Sed compleri interim urbs funeribus, Capitolium victimis: alius filio, fratre alius, aut propinquo, aut amico interfectis, agere gratias Deis, ornare lauru domum, genua ipsius advolvi et dextram osculis fatigare. Noster de Idol. c. xv. Si autem eorum sunt quæ tu ostiis adorentur, ad eos et lucernæ et laureæ pertinebunt. Idolo feceris, quidquid ostio feceris. Commendat hoc nomine laurum Plinius Hist. Nat. xvi. 30. Laurus triumphis proprie dicatur, vel gratissima domibus janitrix Cæsarium Pontificumque: quæ sola et domos exornat, et ante limina excubat. In votis quoque Deos placandi gratia incantationibus operam dantes, laurum postibus applicabant, ut patet ex Diogenis Laertii in Bionem Borysthentem epigrammate, qui in morbo

ῥάμνοντα καὶ κλάδον δάφνης
ἐπὶ τὴν θύραν ἵδμεν.

I. c. rhamnumque et lauri ramum januæ imposuit. HAV.

(c) Parcat illa lingua Romana. Quod cum a vulgo et fæce hominum, qui nec in fama quod inquinant, nec in re quod amittant habent, facile sit expectandum, tum scurræ isti satis docent apud Trebellium Pollionem in Gallieno, qui uniuscujusque vultum mira inhiatione rimantes, Patrem principis querere se dicebant. Is autem erat Valerianus a Persis captus, quos ridicule Gallienus neglecta vindicta genitoris in Pompea tradebat. Nullus descripsit accuratius quam iste qui Cæsarium ritus pari qua vixerunt ipsi libertate litteris commisit Suetonius Tranquillus. in Nerone c. xxxix. Transeuntem eum Isidorus Cynicus in publico clara voce corripuerat, quod Nauplii mala bene cantaret, sua bona male diserneret. Ibidem: Datis Atellanarum histrio in cantico quodam ὑλαίνε πᾶσι, ὑλαίνε μὲν, ita demonstraverat, ut bibentem natantemque faceret, exitum Caii Claudii Agrippinæque significans; et in novissima clausula,

Orcus vobis ducit pedes,
Senatum gestu notarot.

Ubi famosissimos etiam versus in illum propositos adducit, sicut et ante Claudius et post Domitianus passim idem passi sunt. Sed et optimus Imperatorum Vespasianus ipse urbanus satis dicacitatem istius linguæ non evasit, qui cum esset vultu adducto nitentis i. e. cacaturientis, velleque ab urbano quodam facetæ linguæ, ut et in se aliquid diceret, andire debuit, dico cum ventrem exonerare desicis. Imo vel in funere ipsius ovis ex more mimi adhiberentur, mortuo parci non potuit, quin ut notat Sueton. c. xix. Favo archimi-

Testis est Tiberis (a), et scholæ bestiarum (b). A Jam si pectoribus ad translucendum (c) quamdam specularē materiam natura obduxisset, cujus non præcordia insculpta apparerent (1) novi ac novi Cæsaris scenam congiario (d) dividendo præsentis (7)? etiam illa hora qua acclamant :

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Pamel. et Herald.* : apparerent, *Fr. Junius e cod. Pul.* apparent, *cæteri* : apparerent. *Porro Gelen., Wouw., Gang.* : scena ; *Cod. Fuld.* insculpta pareret novum ac novum Cæsarem. Scena conceario dividendo præsen-

De nostris annis tibi Jupiter augeat annos.

Hæc Christianus tam enuntiare non novit, quam de novo Cæsare optare. Sed vulgus, inquis. Ut vulgus, tamen Romani, nec ulli magis depopulatores (2) Christianorum, quam vulgus. Plane cæteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide; nihil hosticum de

tem, e. i. h. quo reclamat. *Scriven.* : apparerent hac novi Cæsaris scena.

(31) *Cod. Fuld.* depopulatores.

COMMENTARIUS.

mus personam ejus ferens, imitansque ut est mos, facta ac dicta vivi, interrogatis palam procuratoribus quanti sumus et pompa constaret : ut audivit H. S. centies, exclamarit, Centum sibi sestertia durent, ac se vel in Tiberim projicerent. Ubi scurra iste videtur mihi respexisse ad illud Vespasiani dictum factumque quod idem Sueton. narrat c. xxiii. Nuntiantibus legatis, decretum ei publice non mediocri summæ statuum colosseam : jussit, ut continuo ponerent, cavam manum ostentans, et paratam basim dicens. Hav.

(a) *Testis et Tiberis.* MS. Fuld. et Herald. est pro et. Vir Clariss. Gothofredus in Notis ad lib. Ad Nat. i. 17. refert hoc ad domum Tiberianam seu palatium Cæsarium. Sed olim ut puto fluvii ripæ vulgus adhabebat, potentiores montes occupabant, tui ab inundationibus. Cum itaque de plebe loquatur, nihil commodius, quam habitationis locum indigitare potuit. Gallus interpretes Giry nescio de qua Tybridis statua somniat, les placards que l'on attache à la statue du Tibre. Denique tertium quid innuere videtur MS. L. B. ibi, *Testis et Vesta, Tiberis, et scholæ bestiarum*, voluit forte et statuae, in lib. cum Ad Nat. de statutis etiam loquitur. Hav.

(b) *Scholæ bestiarum.* Rig. Schola. Nonnulli ut et *Scrivenerius bestiarii* Scholæ bestiarum videtur vocare studium illud Romanorum, quo ad bestiarum pugnas et venationum spectacula tanquam ad scholam conveniebant. Ibi multa oris licentia, ut in cunctis spectaculis, vel innuit locum ubi damnati ad bestias exercerantur, ibi maledictus locus, nihil enim atrocius morte illa, metui poterat. Damnat theatra hoc etiam titulo Chrysost. Hom. i. ad Es. vi. i. An ex contumeliis, convitiis, scommatibusque, quibus spectatores ejusmodi rerum se mutuo conspergunt? Hav.

(c) *Jam si pectoribus.* MS. Fuld. hoc modo lectionem format, jam si pect. humanis ad transducendum quoddam specularē materiam n. o. Unde *Scrivenerius* in ora libri mei, et Meursius in Exerc. Crit. ex Juvenale et aliis quoddam specularē emendant. c. Ego potius insistens vestigiis lectionis MS. lego, jam si pectoribus humanis ad translucendum quoddam specularē materiam, etc. Nam vox humanis ex Fuld. adlenda videtur, et tō quoddam quoddam significat tempus illud quo homo formam accepit, quam omnes posteris servant. Illud scilicet dudum Momus reprehenderat, volueratque Socrates fenestratum hominis pectus, ne occultiores delitescerent sensus. Ex cujus philosophia bilingues homines optabat Euripides, ita ut sonus veræ et falsæ culcumque proderetur : In Hippol. enim vers. 925. Theseus ita loquitur :

Θεὸς, χεῖν προτοκοῖς τῶν φίλων ταπεινὸν
 Σαρπὶς τὴν κλειδίαν, καὶ διαγνώσων φρεσίν,
 ὅστις τ' ἀληθὲς ἴσται, ὅστις μὴ φίλος.
 Δίωσας δὲ φωνὰς πάντας ἀδελφείους ἔχων,
 Τῶν μὲν δυνάμει, τῶν δ' ὅπως ἐγγύθεν,
 ὥς ἢ προνοῶσα τ' εἰδὼς ἐκρήγγετο
 Πρὸς τῆς θυμίας, κοῖνῃ δὲ φανερὰ μεθεῖ.

I. e. Heu ! oportebat hominibus notam amicorum manifestant aliquam esse, et dijudicationem mentis, quisnam verus sit amicus, et quis non ; et omnes homines duplicem vocem habere : unam quidem veracem, alteram vero pro re nata obviā, ut quæ cogitaret injusta

argueretur ex veriloquia, neque jam deciperemur. Jam enim ejus tempore vel Spartani tales erant, ut ait in Andromacha :

Ἢ μὴ γινώσκεις ἄλλῃ μὲν,
 Πάσηςθ' ὑπονοῦντες δ' ἄλλ' ἀνεπίστατον' εἶπ.

Quod quasi interpretes ita noster Publius extulit versu 265.

Homo semper in os fert aliud, aliud cogitat Dixitque more suo breviter et fortiter Sallust. Cat. c. Aliud clausum in pectore, aliud lingua propitum habere. Quandoquidem aliquando sub hominum effigie [Senecæ verba sunt] latet ferinus animus, imo feris lævior et immanior.

(a) *Congiarium dividendo.* Congiarium est munus ac summa pecuniæ, qua Imperator populum universum afficiebat ; et donativum quo milites. Si quando vero in congiario aliquid præter pecuniam dabatur, apponebatur. Lac.

(c) *De nostris annis.* Occasionem qua verisimile est hanc acclamationem usurpatam, pulchre inquit Heraldus, quodque sæpius versu concepta fuerint ejusmodi acroamata illustrare potest id quod in Caligula c. VI. notat Sueton. Germanico pristinae sanitati restituto ut putabatur ab universo populo fuisse acclamatum :

Salva, Roma, salva patria, salvus est Germanicus, est enim integer trochaicus. Et aperte testatur Corippus in carmine quod in laudem Imperatoris Justinii scripsit lib. ii. versu 317.

Disponunt cantus, modulos et vocibus addant. ubi exprimere voluit illud Suetonii in Caligula c. XVI. nobilisque pueris ac puellis, carmine modulato, laudes virtutes ejus canentibus. Qui idem princeps imperii initio ut optimi Germanici filius, tantam de se spem et amorem excitaverat, ut ubi in adversam valetudinem incidit, non defuerint, qui depugnatos se armis pro salute ægri, quique capita sua proposito titulo voverent, ibid. c. XIV. quos postea crudelis ille tyrannus votum explere cœgit c. XXVII. Vehemens vero amoris iste æstus, quo pro alio mori quis cupit, ipsi ut vita prorogetur, tantoque sceleratius, vel in talibus verbis mortem ejus optare. Hoc plerumque amatoribus in ore erat, unde pulchre Horatius lib. iii Carm. ix. 9.

Me nunc Tresse Chlos regit,
 Dulces docta modos, et citharæ sciens :
 Pro qua non metuum mori,
 Si parcent animæ fata superstiti.

cui pulchrius respondet Lydia :

Me torret face mutua
 Thurini Calais filius Ornithi,
 Pro quo bis patiar mori,
 Si parcent puero fata superstiti.

Et apud Plautum, Asin. iii. 3. 18. amicæ conquerent
 Cur tu obsecro immerito meo me mortis dedere optas,
 dat responsum amans juvenis :

Ego te ? quam si intelligam deficere vita, jam ipse Vitam meam tibi largiar, et de mea ad tuam addam.

Quod tamen merito magis illi usurpent, inter quos non malis interruptam querimoniam fraud citius extrema die copulam amor solvit, ut facit lugens iste Titi Cæsaris libertus Arimetus :

ipso senatu, de equite, de castris, de palatiis ipsis spirat (1). Unde Cassii, et Nigri et Albini (a)? unde qui inter duas laurus (b) obsident Cæsarem? unde qui faucibus (2) ejus exprimendis palæstricam exercent? unde qui armati palatium irrumpunt, omnibus (c) Sigeriis (3) atque Partheniis audaciores? De Romanis, nisi fallor, id est de non-Christianis. Atque adeo

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Sic emend. Rig. et Hav. ; reliqui omnes : spirant.*
(2) *Rhen. et Aldus : fascibus.*

- (3) *Gel., Gangn., Herald. : Stephanis ; codd. s. omni-
bus Sigeriis, s. omn. tot. Sig. Cf. Mart. epigr. 4, 78.*

COMMENTARIUS.

Si pensare animas? sinerent crudelia fata,
Et posset redimi morte aliena salus:
Quantulacumque meæ debentur tempora vitæ,
Pensassem pro te, cara Homonœa, libens,
Exstat inscriptio Romæ in cardinalis Cœlii hortis, re-
fertque illam Gruterus et alii in inscript. Multi vero
Codices editi, ut Ald. Rhen. MSS. ut Fuld. et L. B. B. habent:

De nostris annis augeat tibi Jupiter annos.

(a) *Unde Cassii.* Pariter in lib. 1. ad Nat. c. 17. *Agnos-
cimus sane Romanam in Cæsares fidem! Nulla unquam
conjunctio erupit, nullus in Senatu vel in palatiis ipsis
sanguinis (leg. sanguis) Cæsaris notam fixit! Nulla in
Provinciis affectata majestas? Adhuc Syriæ cadaverum
odoribus spirant: adhuc Galliæ Rhodano suo non la-
vant. Et huc spectant illa quæ adducit in lib. Ad
Martyr. c. VI. Ad hoc quidem vel præsentia nobis tem-
pora documenta sint, quantæ qualesque personæ inopi-
natos natalibus, et dignitatibus, et corporibus, et ætati-
bus suis, exitus referant, hominis causa: aut ab ipso,
si contra eum fecerint, aut ab adversariis ejus, si pro eo
steterint.* Hav.

(b) *Inter duas laurus.* Innuit lauretum, quo seces-
serat Commodus aeris salubrioris gratia, cum in Ur-
be pestilentia grassaretur. Historiam narrat Herodia-
nus lib. 1. Pub. Victor. regione Urbis XIII. meminit
Laureti majoris et Laureti minoris. Erant duo luci.
Et in vetustis martyrologiis legitur, III. Id. Aug. *Romæ
inter duas lauros Tiburtii martyris* Chronicon
Alexandrinum, ubi de Valentiniani Imp. nece, *ἐπὶ τῶν
ἐν Πύργῳ μέσων δύο δαφνῶν.* Sic et apud Livium, lib. 1. Locus
injer duos locos. RIG.

(c) *Sigeriis.* Male multi V. D. hoc mutarunt in *Step-
hanis*, cum non tantum omnes libri MSS. consentiant
in illo, sed etiam Xiphilinus inter conjuratos in Domi-
tiani caput clare Sigerium numeret; Martialis quoque
cum Parthenio conjungat lib. IV. epist. 88.

Et sacro decies repetis palatia clivo,
Sigeriosque meros Partheniosque sonas.

ut recte notavit Gothofredus ad lib. 1. Ad Nat. c. 17.
Illi enim intimæ admissionis erant apud Domitianum.
ut docet Xiphilinus, et viri magnæ auctoritatis, maxi-
misque a Cæsare beneficiis affecti, quare illos maluit
nominare Tertullianus, quam ignobilem Stephanum,
qui roboris causa tantum ad interficiendum tyrannum
immissus est. Unde etiam Hadr. Junio assentior cor-
rigeat apud Martial. in Apophoretis ep. C. LXXXII.
Sigillum Sigeri facile. malo ibi tamen Sigerii, pro
Ciberii. Cæterum cum Fr. Junio facile persuadeo mihi
Sigerium hunc germanum fuisse, cum constet, inter
illos Batavis in principis custodia maxime locum fuisse.
Imo vel frisium fuisse suspicio, apud quos vel finiti-
mos Groninganos non tantum crebra adhue sunt
composita ista nomina. Sigefridus, Sigebertus, sed
etiamnum nobilissima vetus est familia Sigerorum vel
Sigeriorum Sigers. Cum vero in omnibus fere MSS.
exstat *tot Sigeriis*, unde depravatum in L. B. *tot Siginis*,
si non pro omnibus ut varia lectio substituta fuit,
præter nominatos istos duos etiam quoscumque alios
intendit, qui simili scelere majestatem principis vio-
larunt. Hav.

(d) *Sacra faciebant pro S. I.]* Omnino huc pertinet

TERTULLIANI. I.

A omnes illi sub ipsa usque impietatis eruptione et sacra
faciebant (d) pro salute Imperatoris, et genium ejus
dejerabant, alii foris (e); alii intus, et utique publi-
corum hostium nomen Christianis dabant. Sed et qui
nunc scelestorum partium socii aut plausores (f) quoti-
die revelantur, post vindemiam parricidarum racematio
superstes, quam recentissimis et ramossimis laureis

elegans Luciani Dialogus, qui inscribitur Tyrannus.
ibi Clothoni de fictis amicis suis respondet Megapen-
thes: *Καὶ μὲν σπενδόντες ἐν τοῖς συμπότοις* etc. i. e.
Atque si quando in convitiis ex more vinum libarent,
magna voce omnia mihi bona precabantur, adeo ut si
feri posset, unusquisque eorum etiam pro me mortem
subire paratus esset. In summa, per nihil aliud quam
per nomen meum jurabant. Cui Clotho rursus: *τοὶ
γαρὺ παρ' ἐνὶ αὐτῶν* etc. i. e. Propterea ex cæna, quam
heri cum quodam eorum cepisti, statim mortem oppeti-
isti. Qui idem de hæredipetis similiter in Dial. Mort.
Plut. et Merc. ubi ostendit votum esse illorum ut cito
senex dives moriatur. Quod tamen, inquit, omnium
scelestissimum est, interea cum talia precantur, tamen
observant et colunt manifeste utique illum. Ac quæ
ægroitante illo apud se consultant, nemo ignorat; attamen
sacrificuturos sese promittunt, si convalescat denuo.
Hav.

(e) *Alii foris.* Inserviat hoc illustrando et emendendo
libro Ad Nat. 11. cap. undec. ubi post hiatum legitur...
*Parcite, Dei impudentes, luctantibus sponis nemo inter-
venit, quorum votum est foris quædentes erubescunt.*
Lacunam priorem non tangit Gothofredus, postero-
rem supplet per illi, et *τὰ foris* explicat de illis qui
foris lætitiæ nuptiali operantur. Perperam. Ita res-
titue: *Humano pudori parcite, Dei impudentes, etc. ipsi,
quorum votum est, etc.* Dicit enim illos ipsos, qui gau-
dium illud nuptiale animo præsumunt et tacite gau-
dent, ad prætextata tamen verba fascivosque jocos
foris rubore suffundi, quomodo de virginata illa apud
Theocritum puella Idyll. XXVII. 68.

*ἢ μὲν, διεγρομένη διέσπρεξε μέλας νεφέλην,
ὄρμασεν αἰθέραν, κρηδὶ δὲ οἱ ἱόντων ἰάνθη*

i. e. Ipsaque cum surrexisset, ibat ad oves pascendas,
oculis pudore suffusis; cor autem illi intus gestiebat.
Hav.

(f) *Plausores.* i. e. fautores, auxiliares, vel certo
idem optantes. De Pœnit. c. X. *Quid consortes casuum
tuorum et plausores fugis?* ita lege, non ut plausores.
ibi enim de amore Christianorum mutuo, et sacra-
mento quod omnes Christo diximus, agitur. Et satis
crudeliter medicinam exercuisse Severum, multum-
que in eo naturæ periisse, quod vetat Publius Syrus,
editionis nostræ versu 365.

Mala est medicina ubi aliquid natura perit.

Item versu 247.

Graviora quædam sunt remedia periculis.

Satis testari potest sapiens consilium Geta: filii, fratre
Bassiano vita et imperio dignior. Adscribam verba
Spartiani in vita ejus, aigna enim sunt cognosci:
*Hujus illud pueri fertur insigne, quod quum vellet par-
tium diversarum viros Severus occidere, et inter suos
diceret, hostes vobis eripio. consentiretque adeo usque
Bassianus, ut eorum etiam liberos, si sibi consuleret,
diceret occidendos, Geta interrogasse fertur, quantus
esset interficiendorum numerus, cumque dixisset
pater, ille interrogavit: Isti habent parentes, habent
propinquos? quum responsum esset, habere complures:
Plures ergo in civitate tristes erunt quam læti, quod
vicimus. Et obinisset, addit ibidem Spart., ejus sen-
tentia, nisi Plautianus præfectus vel Juvenalis institis-*

(Quinze.)

(1) postes praestruebant (a) ? quam elatissimis (b) et clarissimis lucernis vestibula enubilabant ? quam cultissimis et superbissimis toris (c) forum sibi dividebant ? non ut gaudia publica celebrarent, sed ut vota propria jam edicerent (2) et in aliena solemnitate exemplum atque imaginem spei suae inaugurarent, nomen principis in corde mutant (3). Eadem officia dependunt et qui astrologos et aruspices et augures et magos de Caesarum capite consultant, quas artes ut ab Angelis desertoribus proditas et a Deo interdictas ne suis quidem caussis adhibent Christiani. Cui autem opus est perscrutari super Caesaris salute, nisi a quo aliquid adversus illam cogitatur vel optatur, aut post illam speratur (4) et sustinetur ? Non enim ea mente de caris consultitur, qua de dominis. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinis, aliter servitutis.

CAPUT XXXVI.

Hostes igitur haberi posse, qui hostile nihil adversus Romanum vel Imperium vel Imperatorem spirent, imo qui quod Imperatori sunt, etiam sint aliis, quibus male velle, male cogitare non liceat de aliis, multo minus de Imperatore, qui ad tale fastigium a Deo eversus est.

Si haec ita sunt, ut hostes deprehendantur, qui Romani vocabantur, cur nos, qui hostes existimamur, Romani negamur (5) ? non possumus et Romani

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Hav. e cod. Fuld.* nubilabant ; *Rig. et Jun. e cod. C. Puf.* nebulabant. In *cod. Lugd.* desunt vv. quam elat. enubilabant.

(2) *Rig. et Hav.* edicerent in al. sol., et exemplum cet. *Al.* ediscerent ; *cod. Lugd. II.* edisserent, ne in al. sol. let exemplum cet.

(3) *Rhen. et Gel.* imitantes, *cod. Lugd.* invitantes.

(4) Separatur, *Hav.*

esse, et hostes non esse (6), cum hostes reperiuntur qui Romani habebantur. Adeo pietas (d) et religio et fides imperatoribus dedita non in huiusmodi officiis consistit, quibus et hostilitas magis ad velamentum sui potest fungi, sed in iis mioribus, quibus civilitas in imperatorem tam vere (7), quam circa omnes necesse habet (8) exhiberi. Neque enim haec opera bonae mentis solis imperatoribus debentur a nobis. Nullum bonum sub exceptione personarum administramus, quia nobis praestamus, qui non ab homine aut laudis, aut praemii expensum captamus : sed a Deo exactore et remuneratore indifferentis benignitatis. Idem sumus imperatoribus, qui et vicinis nostris. (9) Male enim velle, male facere, male dicere, male cogitare de quoquam ex aequo vetamur. Quodcumque non licet in imperatorem, id nec in quemquam, quod in neminem, eo forsitan magis nec in ipsum, qui per Deum tantus est.

CAPUT XXXVII.

A quibus Christianis nihil mali expectandum hinc patere possit, utpote apud quos malum malo compensare non liceat, quod si vellent, iniqua odia et contumelias ulturi, facillime possent, et ob ingentem numerum, quo brevi tempore orbis impletus est, et ob mortis contemptum, quam etiam in tormentis pro Fide praestent : sive id agere mallet per incendia, sive per bella, sive denique per meram discessionem vastaturi Rempublicam. At nunc etiam benefactores inimicorum factos, a Daemonum incursibus illos liberare, quos tamen generis, quam erroris humani hostes vocare mauerint.

(5) Negemur, *Par.*

(6) *Pamel. alique* : et Romani non esse et hostes esse.

(7) Hanc lectionem restituit *Wouw. e Ms.*, cui assensum *Rig.*, *Hav.* alique ; *edd. priores* : quibus divinitas imperat, tam vere, quam cet. *Hav. autem et Ritter* transposuerunt vv. civilitas tam vere in imp., quam cet.

(8) Necesse habet *abest. Par.*

(9) Ex ipso quia et vicinis nostris corrigi *Haverc.*

COMMENTARIUS.

sunt spe proscriptionum ex quibus ditati sunt. In vocibus vero *sed et qui*, id est expungit *Ald.* et mox in *Fuld.* pro *superstes* mendosa scriptura habet *superest*, ut et *L. B.* pro *quam* semper *qui. Hav.*

(a) *Recentissimis.* Nota morem antiquum, recentes maxime lauros adhibere tantamque earum vim et magnitudinem, ut quasi aditus januarum praestrueretur.

(b) *Elatissimis.* Intelligo de serie lucernarum et suggestu, ut Noster supra locutus est, quomodo quasi tabulatis aliquot in vestibulis vel postibus lucernarum istarum series aedificata fuisse videtur.

(c) *Cultissimis et superbissimis toris.* *Scrivenerius* ex *V. C.* notat *tantris*, ut ad sacrificia respiciat, quod non placet, sumi enim debet ut in principio huius cap. *Grande videlicet officium focus et torus in publicum educere.* ubi vide *Herald.* Dicit autem *dividebant*, captantes sc. commodissimum optimumque locum, quasi odiores quidam aut tabernarij. Superbiam vero et cultum tororum seu lecticarum nemo melius describit *Martiale. Is. lib. 11. epig. 16.*

Zoilus aegrotat, faciunt hanc stragula febrem.
Si fuerit salvus, coccina quid facient ?

Quid torus a Nilo, quid siadone tinctus olenti ?

Ostendit stultas quid nisi morbus opes ?

Quid tibi cum medicis ? dimitte machaonas omnes.

Vis fieri sanus ? stragula sume mea.

Qui idem nos docet tempus diei, quo scona ista dissolvatur torique domum reducebantur lib. IV. ep. 8.

Imperat extractos frangere nona toros.

post illam horam enim non facile probus quis per plateas grassabatur, sed domum se ad coenam et studia recipiebat, meretrices vero lupanar tunc aperire solitae erant, inde *nonariae* dictae *Persio* in *lineat. 1.*

Si Cynico barbam petularis nonaria vellat. *Hav.*

(d) *In corde mutant.* *Imitantes Rhen. L. B. invitantes.* neutrum placet. Illustrat vero hoc admodum calumnia *Valerii Omuli* qua *M. Antonini* matrem apud *Anton.* Pium onerabat. Narrat *Julius Capitolinus* in vita *M. Antonini Philosophi* : *Erat autem in summis obsequiis patris Marcus, quamvis non deessent, qui aliqua adversum eum insurrerant, et praeter ceteris Valerius Omulus : qui quum Lucillam matrem Marci in viridario venerantem simulacrum Apollinis vidisset, insurravit : Illa nunc rogat, ut diem tuum claudas, et filius imperet.* *Hav.*

(e) *Et qui astrologos.* Attingit hoc crimen *Tertullianus*, quia sub Severo multi propter astrologos perire. *Spartianus* in Severo. *Lac.*

(f) *Adeo pietas et religio.* Haec nunc refutavit illos ex propria ipsorum opinione : nunc clare ait pietatem, et religionem, et fidem debitam Imperatoribus non

Si inimicos, ut supra diximus, jubemur dilligere, quem habemus (1) odisse? Item si (2) læsi vicem referre prohibemur, nec de facto pares simus, quem possumus lædere? Nam de isto ipsi recognoscite. Quoties enim in Christianos desævitis, partim animis propriis, partim legibus obsequentes? Quoties etiam præteritis (3) vobis suo jure nos inimicum vulgus invadit lapidibus (a) et incendiis? Ipsi Bacchanalium furiis (b) nec mortuis parcunt Christianis, quin illos de requie sepulturæ (c), de asylo quodam mortis, jam alios, jam nec totos avellant, dissecant, distrahant. Quid tamen unquam denotastis (4) de tam

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Habebimus, Paris.
 (2) Idem ad. Cod. Fuld.
 (3) Præteritis a vobis, Paris.
 (4) Denotatis, Fran.
 (5) Repensati, Fran.
 (6) Facidulus con. Haverc.

(7) Ita Cod. Fuldens. Rigalt., etc. in largitatem ultionis.

(8) Divina sacra Fran.

(9) Exsortes, Paris.

B (10) Ita Herald. e ms. Put., Ald., Rig., Hav., Jun., La Cerdà; cæteri: externi.

COMMENTARIUS.

esse positam in his officiis et rebus quibus velatur, tegitur, dissimulatur hostilitas, ut faciunt gentiles. qui cum dicant palam se Romanos, clam tamen insidiantur. Lac.

(a) Lapidibus et incendiis. Tale supplicium vulgo familiare est, confer Joh. VIII. 59. X. 31. XI. 8. Luc. XX. 6. Act. V. 26. XIV. 19. Hoc modo Eusebius antistes Samosatensis interfectus fuit ab ariana muliere, tegula in caput ejus coniecta. De quo facto Nazianz. Orat. XI. Adv. Ar. et de seipso: ὃν ἐκ τῆς ὑπεροφῆς ἀχθῆναι λίθοις ἐδιδακτο μεσοῦσης ἡμέρας, ἐν μέσῳ πόλεως. i. e. Quem ab exilio reductum lapidibus excepistis, ipsa in meridie, mediaque in urbe. Apud Petonium. Ex his qui in porticibus spatiantur, lapides in Eumolpum recitantem miserunt. Ibidem: Itaque non miror si te populus lapidibus prosequitur. Imo vel imagines Imperatorum Deorumque et ipsa templa a rabido vulgo lapidabantur, ut in morte Germanici docet Suetonius in Calig. cap. V. Insigne exemplum in Numidico, quem Carthaginiensibus presbyteris commendat, furiarum harum utroque genere proponit Cyprianus lib. IV. ep. 10. Qui hortatu suo copiosum martyrum numerum lapidibus et flammis necutum ante se misit; quique uxorem adhærentem lateri suo concrematam simul cum cæteris (vel conservatam magis dixerim) lætus aspexit. Ipse semistulatus et lapidibus obrutus, et pro mortuo derelictus, dum postmodum filia, sollicito pietatis obsequio, cadaver patris inquirat, semianimis inventus, et rescussatus et extractus a comitibus, quos ipse præmiserat, remansit invitus. Hav.

(b) Ipsi Bacchanalium furiis: Alludit ad descriptionem Bacchi, quem postea, inquit B. Just. Mart. lib. de Monarch. furem vocat. De Bacchi vero sacris, quam turpia, quam furiis plena, videat lector de August. lib. VII, de Civ., Dei cap. 21. et ibi annotat. vivis. Pam.

(c) De requie sepulturæ. Atqui idem mox fere dicit in de asylo quodam mortis, nam ut templa Deorum sanctos et inviolatos præstabant eos qui in illa confugerant, vitam illis servantes, ita mors et sepulcrum cadaveribus nihil nisi requiem præstare possunt. Præferri itaque posset lectio Cod. Fuld. de reliquiis sepulturæ, nisi idem diceret mox quoque in jam alios, jam nec totos. Graviter itaque taxat Arianos Nazianz. loco adducto, quod nuda sanctorum corpora feris obfecissent, prohibuissentque mortuos sepeliri: τίνας ἰσχυρί, ἡπαρτάμεν θῆρας ὄντων σώματα; ἃς τινες τὴν ἀκαθάρτητον φύσιν δημοσιεύσαντες. id est, Quasnam feras in corpora sanctorum immisimus? Quod quidam fecerunt, qui naturam humanam publicarunt et prostituerunt. Et mox: Quibusnam crimini datum est a nobis, quod mortuos sepelissent, quos etiam ipsæ bestię suis

sent reveritæ? Certe, ut idem in laudem Heronis Orat. XXXIII, sepultura ne impiis quidem et facinorosis hominibus negari debet. Hav.

(d) De requie sepulturæ. Locus insignis adversus nostræ tempestatis donatistarum assecclas hæreticos, qui sepulta christianorum, imo regum corpora effoderunt, cum tamen asylo mortis sepultura recte a Tertulliano vocetur. Et certe gravissimæ pœnæ in sepulcrorum violatores, vel ab ipsis ethnicis, imperatoribus, jam olim statuta sunt. Pam.

(e) Vindices accultos. Prout nunc, vindictam Deo committentes. An fautores subdolos adversarum partium intelligit? cum alias etiam vindices occulti possint dici illi qui, cum defectu virum ulcisci se in presenti prohibentur, opportunum tempus vindictæ capiant, quomodo inculcat Theognis versu 362.

Εὐ κούρῃς τὸν ἐχθρὸν. ὅταν δ' ὀργισθῇς ἴδῃς,
 τίς αὖτις, πρόπρην μὴδὲν ὀλέμενος.

id est, Bene demulce inimicum, postquam vero sub potestatem venerit, ultionem sume de eo, nullam admittens excusationem. Et acutum illud docet Publii Syri Mimi versu 156.

De inimico ne loquaris male, sed cogites.

ad quem locum videri possunt, quæ ex posthumis Jani Gruteri observationibus publico dedimus. Politiæ tamen hoc gentiles decet, non christianos. Humane scilicet Sophocles Ajacis Flag. versu 747.

Οὐ' ἐχθρὸς ἦσαν ἐς τοσοῦτ' ἐχθρῶτος,
 ὃς καὶ φίλον αὐτῷ.

id est, Quam hostis essem ita odio eram habendus, ut qui rursus amicus fieri possem. Hav.

(f) Vestra omnia implevimus. Rapidus Evangelii cursus et potens sceptrum fortitudinis suæ quod ex Sione misit Dominus cito æternas orbis portas et fores ætatas perfregit. Cujus illustre testimonium jam vel secundo post Christum natum sæculo potere est tum ex hoc loco, tum cap. primo. Obsessum vociferantur, etc. Ad Scap. etiam cap. 11. Cum tanta hominum multitudo, pars pene major civitatis cujusque, in silentio et modestia agimus, singuli forte noti magis quam omnes. et cap. v. Quid facies de tantis millibus hominum, tot viris ac fœminis, omnis sexus. omnis ætatis, omnis dignitatis, offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quantis gladiis opus erit? quid ipsa Carthago passura est decimanda a te, cum propinquos, cum contubernales suos illic unusquisque cognoverit, cum viderit illic fortasse, et tui ordinis viros et matronas, et principales quasque personas, et amicorum tuorum vel propinquos vel amicos? Ad Nation. 1. 8. Verum recogitate, ne quos tertium genus dicitis, principem locum obtineant, siquidem non ulla gens non christiana: itaque quæcumque

mnicipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium; senatum, forum; sola vobis reliquimus templa. Possumus dinumerare (a) exercitus vestros: unius provinciae plures erunt (1). Cui bello non idonei, non prompti fuissetus, etiam impares copiis, qui tam libenter trucidamur (b), si non apud istam disciplinam magis occidi liceret, quam occidere? Potuimus et inermes, nec rebelles, sed tantummodo discordes, solius divortii invidia adversus vos dimicasse. Si enim tanta vis hominum in aliquem orbis remoti sinum abruptissemus a vobis, suffudisset [pudore] (2) utique dominationem vestram tot qualiumcumque amissio civium, imo etiam et ipsa destitutione punisset. Procul dubio expavissetis ad solitudinem vestram, ad silentium rerum et stuporem quemdam quasi mortui orbis (3); quaesissetis quibus imperaretis. Plures hostes quam cives vobis remansissent. Nunc enim pauciores hostes habetis praeter multitudinem christianorum, pene omnium civitatum (4) pene omnes cives christianos habendo. Sed hostes maluitis vocare generis humani. (5) Quis autem vos ab illis occultis et usquequaque vastantibus mentes et valetudines vestras hostibus raperet? a demoniorum incursibus dico, quae de vobis sine praemio, sine mercede depellimus. Suffecisset hoc solum nostrae

A ultioni, quod vacua exinde possessio immundis spiritibus pateretis. (6) Porro nec tanti praesidii compensationem cogitantes, non modo non molestum vobis genus, verum etiam necessarium, hostes judicare maluitis: qui sumus plane, non generis humani tamen, sed potius erroris.

CAPUT XXXVIII.

Quae quum ita sint, tolerari, ut Sectam aliquam, quae nihil mali operetur debere, non enim metuendum, ne tales ad illicitas factiones coeant, qui loca factionum vitent, qui dudum renuntiare didicerint spectaculis, circo, theatro, arenae, xysto, unde crudeles, insani, lascivi, vani, turbulenti, et ob id ad conspirandum apti redire soleant homines. Si igitur christiani alias eligant voluptates, easque innoxii, turbas non debere, cum gentibus etiam suas quieti relinquant.

B Proinde, nec paulo lenius, inter licitas factiones sectam istam deputari oportebat, a qua nihil tale committitur, quale de illicitis factionibus timeri solet. Nisi fallor enim, prohibendarum factionum causa de providentia constat modestiae publicae (7), ne civitas in partes scinderetur, quae res facile comitia, concilia, curias, conciones, spectacula etiam æmulis studiorum compulsationibus (c) inquietaret, cum jam et in

LECTIONES VARIANTES.

(1) Vv. Possumus — erunt ex uno cod. Fuld. recepit Hav., qui voc. Christiani excidisse arbitratus est.

(2) V. pudore rec. Hav. e cod. Fuld.; Luqd. diffudisset utique.

(3) Sic Rig. et Hav. ex auctoritate cod. Fuld.; codd. Put. et Bong. quasi mortui, urbes quæ. ; Pamel. quasi mortuae urbis, quaesissetis, quibus in ea imperassetis; Rhen.

Ald. et Gagn. : quasi mortuae urbis reliquias quæ. etc.

(4) Ita Haverc.; codd. omnes civium. Rig. delevit vv. pene omnium — generis humani, quibus alii addunt : potius quam erroris humani.

(5) Potius quam erroris humani add. Fran. Par. Rig.

(6) Pateret, Fran. Paris.

(7) Pamel. alique : ac modestia publica.

COMMENTARIUS.

gens prima, nihilominus christiana. Adversus Judæos quoque c. vii, ubi exposuit: illud ex Act. Apost. ii. 9. — 11. subjungit, ut jam Getulorum varietates, et Maurorum multi fines; Hispaniarum omnes termini, et Galliarum diversae nationes, et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita; et Sarmatarum, et Dacorum, et Germanorum, et Scytharum, et abditarum multarum gentium, et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum, et quæ enumerare minus possumus? In quibus omnibus locis Christi nomen, qui jam venit, regnat: utpote ante quem omnium civitatum portæ sunt apertæ, et cui nullæ sunt clausæ; ante quem serræ ferreæ sunt comminutæ, et valvæ æreæ sunt apertæ. Quamquam et ista spiritualiter sint intelligenda, quo præcordia singulorum variis modis a diabolo obsessu, fide Christi sunt reserata: attamen perspicue sunt adimpleta, utpote in quibus omnibus locis populus nominis Dei inhabitet. Et ad eosdem c. xii. Aspice universas nationes de voragine erroris humani exinde emergentes ad Dominum Deum creatorem, et ad Deum Christum ejus. Et si audes, nega prophetatum; statim tibi promissio Patris occurrat in Psalmis, dicens: etc. De Corona denique militis c. xii: et apud Barbaros enim Christus. Vociferaturque impostor ille apud Lucianum in Pseudom. impiis et christianis impleri Pontum. Hav.

(a) Possumus dinumerare exercitus vestros: unius provinciae plures erunt. Totum hoc in solo Fuldensi invenitur, et tamen plane Tertull. sapit. Scimus, inquit, quot exercitus hodie Romani alant, quis illorum justus sit numerus at tanta christianorum multitudo est, ut vel una provincia majores copias de iis instruere possit. Pulchre his sequentia respondent.

Præterisse alios, et inprimis Rigaltium, vix fero. Arbitror tamen excidisse vocem Christiani. Hav.

(b) Tam libenter trucidamur. Nam ut vere Publius Syrus Mimus versu 259.

Heu quam est timendus, qui mori tutum putat.

Ut enim idem versu 422.

Mortem ubi contempnas, omnes viceris metus.

Ex eodem fonte illud Senecæ ad Helvid. c. xiii. Ex quo pectore mortis metum ejeceris, in id nullius rei timor audebit intrare.

quos ille timorum
Maximus haud urget lethi metus, inde ruendi
In ferrum mens prona viris, animalque capaces
Mortis;

D de Druidis ut canit magnus Lucani spiritus lib. i. ubi pro capaces lego rapaces. præcipiunt quasi mortem suam. Hav.

(c) Æmulis studiorum comp. Prout factiones illæ retiariorum et parmariorum venetorum, et prasinorum, et similes ex suetonio præcipue et aliis Scripto-ribus notæ sunt, de quibus Lipsius in Saturnalibus lib. ii. c. 24. Alluditque Chrysost. Hom. ad Esai. vi. 1. ubi velat compulsationes in Ecclesia. Neque prohibemus vocem laudis, sed vocem absurditatis et inconditam, ac mutuas inter vos contentiones, manus incassum temereque sublatis in aerem, pedes supplantantes, indecoros effæminatosque mores, qui sunt illorum, qui in theatris ac circensibus ludis versantur, ludicra et deliciæ. Illinc nobis perniciose invehuntur exempla, illinc irreligiosæ vulgaresque voces, illinc manuum ineptæ gestulationes, contentiones, concertationes, mores instabiles,

quæstu habere cœpissent venalem et mercenariam (a) homines violentiæ suæ operam (1). At enim nobis ab omni gloriæ et dignitatis ardore frigentibus (b) nulla est necessitas cœtus, nec ulla magis res aliena, quam publica. Unam omnium rempublicam agnoscimus (c),

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Corrigit Haverc.* vilem et mercenariam omnes violentiæ suæ operam.

(2) *Præsumimus, Latin.* præferimus, *Paris.*

COMMENTARIUS.

atque insulsi incompotitque clamores. Itaque tota civitas, ut vulgus in spectaculis, scinderetur in partes. Ibidem: *Ex innumeris contentioneibus, ex temere factis dejectionibus male loquentium, etc.* HAV.

(a) *Venalem et mercenariam homines.* Pro venalem MS. L. B. ostendit *vellent*, Fuld. vero delet vocem *homines*. Sed legendum puto, cum jam et in quæstu habere cœpissent vilem et mercenariam omnes violentiæ suæ operam; ut dicat omnis ordinis et conditionis homines per factiones impulsos, se suaque periculo et interiectioni exponere. Is enim miserrimus Reip. status est, quando avaritia fidem, probitatem, cæterasque artes bonas subvertit, pro his superbiam, crudelitatem, Deos negligere, omnia venalia habere edocuit; ut recte observat Sallustius Cat. cap. x. Quando jam non amicitia incitatur quæ in ex re, sed ex commodo æstimantur. ut docet ibidem. HAV.

(b) *Ab omni gloriæ et dignitatis ardore.* Eleganter ardorem vocavit gloriæ cupiditatem, quæ homines quasi urit, unde verba inflammare et similia Poetis. Ita Iphiclus Argonautis additus apud Val. Flaccum lib. l. 75, non ut laboret:

Monitus sed tradat ut acres,
Magnorumque viros qui laudibus urat avorum.

Quum itaque proprio vocabulo Christianos ab illo ardore frigere dicit, ex Philosophiæ penetralibus ostendit illos esse viros sapientes, ducentes non esse administrandam sibi corruptis moribus Remp. Videntur vero hæc adumbrata ex Platone, cujus locum multo pulcherrimum huc pertinentem vide infra cap. xlvii. ad illa: et necessario appetunt. Sallustius etiam de se ipso in Cat. c. iii. *Ac pie cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem, quæ cæteros, fama, atque invidiu vexabat.* Fuld. legit. gloria, Ald. vero delet *et ab*. HAV.

(c) *Unam omnium rempublicam.* Et hoc ex sapientum definitione, quibus totus mundus domus est et patria ubique. Non absudum hinc illa Joannis Chrysostomi de sancto Luciano; is, quæstione per tormenta habita, interrogatus, ποῦ εἰ πατριδὸς; Χριστιανὸς εἰμι, φησι. Τί ἔστι πατριδὸς; Χριστιανὸς εἰμι. Τίνας προγόνους; ὁ δὲ πρὸς ἅπαντα ἔλεγε, ὅτι Χριστιανὸς εἰμι. id est, Quæ tibi patria est? Christianus sum, inquit. Quam artem proferis? Christianus sum. Quibus majoribus? Ille vero ad omniū dicebat, audis, quod sum Christianus? Ita Aristippus εἰπὼν, ὅτι πατρίδα τὸν κόσμον αἰεὶabat, et D sublimior illo Cratēs Thebanus in Tragœd.

Οὐχ εἰς πόλιν μοι πατρίς, οὐδὲ μὴ οὐσίᾳ,
Πόλις δὲ κόσμος καὶ πόλις καὶ πόλις
Ἰσοῦς καὶ ἰσοῦς καὶ ἰσοῦς.

id est, Nec pro patria mihi turris una nec casa est, sed universæ arces terræ et domus paratam nobis mansionem et concubulum præbent. Scilicet ut Aristophanes in Pluto v. i.

Πατρίς γὰρ ὅτι πᾶς τὸν ἐν πᾶσι εἰς δὲ.

id est, patria illi cuique sua est, ubi bene est. Scripsi locum cum Rigaltio, consentiente MS. L. B. nam Ald. et alii omnes. Barr. et Rben. et alii cognoscimus. Cod. vero L. B. ita totum locum exhibet. Nobis, etc. frigentibus nulla magis res aliena quam publicam unam omnium rempublicam agnoscimus mundum. Ut autem hic vocat mundum unam omnium rempublicam, sic cap. seq. naturam matrem unam omnium. HAV.

A mundum. Æque spectaculis vestris (d) in tantum renuntiamus, in quantum originibus eorum, quas scimus de superstitione conceptas, cum et ipsis rebus, de quibus transiguntur, prætersumus (2) (e). Nihil est nobis dictu, visu, auditu (f) cum insania cir-

(d) *Æque spectaculis.* Junius vocem æque annecti voluit prioribus, et post illam punctum poni. Inique. Si enim quid mutandum, præstaret legere *Æqui spectaculis vestris*, sc. sumus, quod cum iis quæ sequuntur conciliari potest. Sed vetus lectio omnino sana est. Ut enim foro et curiæ renuntiabant Christiani, quia laudis et gloriæ cupidi non erant, ita etiam spectaculis, quoniam et de idololatria nata erant et humana divinaque jura fœdabant. Membræ Fuld. legunt, *Atque adeo.* Nec immerito spectaculis renuntiabant Christiani, qui ipsi mundo spectaculum facti cum Paulo 1. Cor. iv. 9. abunde spectaculorum in verbo Dei habent. Prosperum Aquitanicum audiamus Prom. et Prædict. Dei de gloria Sancti. in Peroratione. *Si spectandi voluptas est, inquit, habes hic aurigam spiritulem Christum, Heliam, qui curru igneo usque ad metas pervectus est cæli, currusque Pharaonis demersos in profundo. In munere habes Danielem sanctum, leonem non ferro sed oratione vincentem; ursosque vexantes eos, qui Heliseum prophetam contumeliis lacecerant. Habes quoque in sancto spectaculo non mimicas turpitudines, sed Christo sacratas virgines. Habes cabalistarum loco Rebeccæ geminos mystice ludentes. Habes David coram arca saltantem, et nudatum in passione Christum, coram servis et ancillis suis, illa ipsa sua historia exhibentem. Habes postremo fletus planctusque Hieremiæ decantatos, non arte tragica, sed prophetica. Adde Nostrum lib. de Spect. c. xxix.* HAV.

(e) *De quibus transiguntur, prætersumus.* Hæc est constans lectio omnium MSS. quam editiones veteres Barræi, Aldi et Rhenani depravarant in *exiguntur* (vel *transiguntur*) *præterimus*. Restituerant veram Pam. et alii. Sed ubi illi posuerant cum et ipsis rebus. Ald. cum ipsis rebus edidit. Rigalt. qui ipsis rebus ec. contra MSS. tamen. Eleganter autem dicit Tertullianus Christianos præteresse illis ipsis rebus de quibus spectacula transiguntur, id est, quæ eorum est materia, sc. furor, libido, crudelitas, quoniam hisce renuntiarunt Christiani facit, adeoque illis amplius non vivunt, sed mortui sunt, ut loquitur Petrus Epist. i. c. 11. 24. et Paulus etiam Rom. vi. 2. et Coloss. iii. 7; imo nulli sunt rebus mundanis, quomodo apposite Deum quem sibi fingunt Epicurei neminem humanis rebus vocat c. XLVII. HAV.

(f) *Quia et ipsis rebus de quibus transiguntur, prætersumus.* Præteresse dicit, ut superesse. Prætersumus igitur iis rebus, quas præterimus ac prætermittimus, et a quibus valde alieni sumus: videlicet ab insania circi, impudicitia theatri, etc. et M. Cato Præterire dixit, quod vulgo spernere, contemnere. Eorum rationes, inquit, ivi præter. Sic enim habent exemplaria Pliniane ad Vespasianum præfationis, ubi verba illa Catonis citantur, sub finem. Ric.

(g) *Nihil est nobis, visu, auditu.* Cod. Fuld. *Nihil enim.* Reliqui *nihil est.* sed Rig. *et est* delevit, recte forte, at in illo quod etiam exulare jubet cum Rhemano illa dictu, visu, auditu, sequi non ausim, imo nolo. Omnes enim MSS. agnoscunt, editiones omnes aliæ, denique sensui non repugnant; dictu enim respicit clamores incoaditos factorum, qui cum inter se de illis aurigis qui sibi placebant, certarent et tumultuarentur, tum acclamationibus suas quique

ci(a) cum impudicitia theatri (b), cum atrocitate arenæ A
(c) cum vanitate xysti (d). Licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem (1). Quo vos offendimus, si alias præstimus voluptates? Si oblectari novisse (2) notumus, nostra infuria est, si forte, non vestra. Sed reprobamus quæ placent vobis, nec vos nostra delectant.

CAPUT XXXIX.

Ut itaque gentes de præiudicio suo recedant, liberatè illis christianæ factionis (ut appellabant) disciplinam communicat, nobis veteris Ecclesiæ statum tantum non ante oculos ponit : quomodo scilicet soliti sint in unum coire, ad quem, pro quibus, quidve precari, monita Scripturæ et voces dirigere, censuram morum exercere, conventum ordinare, elemosynas colligere, istas distribuere in usum sepulture, aut ad alendos B
egenos, orphanos, senes emeritos, aut ad refocillandos

LECTIONES VARIANTES.

(1) Hæc. vv. in edd. ante Rig. in fine demum capituli leguntur ita scripta : Sed licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem, id est animi æquitatem et ampla negotia. Sed hoc loco ea in solo cod. Fuld. posita sunt additis his : id est animæ æquitatem. Herald. scribere maluit : Scilicet licuit Epicureis, etc. Wouw. ex suo cod. hanc protulit Scripturam : Sed licuit Ep. al. dec. vol. veritatem, deprecari vel deprecari id est animi æquitatem et a publicis negotiis requiem.

(2) Rhenanus et Gelenius : si oblectari nolumus ; cod. Fuld. si oblectare novissime nolumus. Nescio an scriben-

naufragos, vel ob fidem in metella, insulas, carceres relegatos. Quam tantam affectionem omni labe carere docet, verumque amoris titulum mereri, qui apud gentes non nisi impurus sit et simulatus : apud hos convivia esse opipara, sumptuosa, libidinosa, infamia ; apud Christianos, sobria, modica, casta, pia. Talem igitur societatem non factionem vocandam, sed curiam.

Edam jam nunc ego ipsa negotia christianæ factionis, ut qui (3) mala refutaverim, bona ostendam. Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinæ divinitate (4) et spei fœdere. Coimus in cœtum et congregationem, ut ad Deum (5), quasi manu facta, precationibus ambiamus. Hæc vis Deo grata est. Oramus etiam pro imperatoribus, pro ministeriis (6) eorum ac potestatibus (7), pro statu sæculi (8), pro eorum quiete, pro mora finis. Cogimur (9) ad littera-

dum sit : si oblectare nos vanissime (cf. de iudic. 1.) nolumus.

(3) Quo minus, Cod. Fuld.

(4) Veritate, Paris. unitate, Fram.

(5) Coimus ad Deum, Rig.

(6) Orantes add. Fram. Par.

(7) Ministris, Fram. Par.

(8) Cod. pro statu desunt in codd. Lugd. et in edd. Gel. Hav., Senil. et Rig.

(9) Coimus Paris.

COMMENTARIUS.

factiones adhortabantur. Unde famosus ille auriga Scorpis appellatur a Martiale

Clamosi gloria circi.

Visu ad impudicos gestus et nuditates theatri et xysti, auditu ad arenam pertinet, cum certe humanum non sit gemitus cadentem et a feris disceptantium ululatum cum voluptate auribus haurire. Hav.

(a) Insania circi. Ubi inconditos clamores jaci, cum alii, tum Chrysost. docuit loco supra allato. In arena etiam obtinuisse docet Tertull. ad Mart. c. 4. Verumtamen et gladiatores perfectissimos non tantum magistri et præpositi sui, sed etiam idiotæ, et supervacue quique adhortantur de longinquo, ut sæpe de ipso populo dictata suggesta profuerint. Hav.

(b) Impudicitia theatri. Quod alibi vocat suo nomine consistorium libidinis et impudicitie. Ubi et argumenta fabularum, et personæ, et verba, et omnia obscena, turpia, indigna auditu et aspectu boni viri sunt. Itaque acriter passim in illa cum atis invehitur Chrysost. Ita enim in Ep. ad Cor. 1. cap. iv. Hom. xiii. Theatra congregant et meretricum choros illuc inducentes, et pueros scortantes, et qui injuria ipsam efficiunt naturam ; totum populum in loco superiore faciunt considerare, sic civitatem recreantes. Et ad Matth. cap. xi. Hom. 37. Cuncta enim simpliciter quæ ibi sunt turpissima sunt, verba, vestitus, tonsura, incessus, voces, cantus, modulationes, oculorum eversiones ac motus, tibie, fistulae, et ipsa fabularum argumenta, omnia, inquam, turpi lascivia plena sunt. etc. quas ob res non cæcinnis disfluere sedentes, sed lacrymis gemere ac dolore oportet. Graviter itaque increpat christianos nefanda hæc spectare ausos, Hom. vii. in cap. Matth. ii. Nam et cum eum videris (Christum), ita cum relinquis, ut post illum curras ad theatra, ac minum potius et videre et audire desideres. Christum quidem in spiritali situ præsepio derelinquis, properas vero jacentem in scena spectare meretricem. Et mox : At vero ex hac mensa spiritalium fons emanat bonorum, et hanc tu statim relinquens curris ad theatrum, ut natantes fœminas et sexum illum publicis ocu-

lis intuearis expositum. Et ibidem : Tu vero relinquis hujus sanguinis fontem cæcennique reverendum, et ad diabolicum istum fontem festinus accurras, ut scilicet aspectus meretricem natantem, et naufragiam animæ patiaris, qua quippe illa pelagus quoddam est immane luxuriæ, quo non corpora submergantur, sed naufragum infertur animabus. Nam illa quidem in mediis, aquis nuda ludit natare, tu vero de sublimi spectans gradu, in libidinis profunda demergers. Vide et quæ ibidem longe plura in hanc sententiam sequuntur. Rursus idem Hom. de Davide et Sante : Non metuis, non expavescis, dum oculis, quibus illic lectum, qui est in orchestra, aspectas, ubi detestandæ adulterii fabulæ peraguntur, iidem hanc sacram mensam intueris, ubi tremenda peraguntur mysteria? Dum iidem auribus audis et scortum obscene loquens, et Prophetam Apostolumque ad arcanam Scripturæ introducentem? Denique Hom. Quod omnia vitia orig. ab ignavia ducant : Quo tempore alii quidem, quam nos hæc ex hoc loco disseremus, in theatris otiose diaboli pompam spectantur : et quidem meretricias cantilenas illi tum audierunt : vos vero jucundissima doctrina spiritali vocastis. Et illi quidem impurissimis diaboli escis vescabantur : Vos vero unguento spiritali delibuti estis. Unde recte Cyrillus Hierosol. Mystag. sive Catech. 1. cap. 4. explicaturus pompam diaboli cui in baptismo renuntiavimus, ait esse διαπορνείας καὶ ἐκπορνείας, κοινωρίαν καὶ πάσαν τοιοῦτην παραδιδόντα.

(c) Atrocitate arenæ. Ubi nihil aliud agitur, quam ut deposita humanitate rabidæ feræ fiant homines. Itaque et hic prodeat Chrysost. Hom. xiii. in Epist. Ad Cor. 1. iv. Quid opus est dicere fraudes et imposturas, quæ sunt in equorum curriculum, et quæ in pugnis ferrarum. Sunt enim illa omnia plena stuporis et amentie. Docent assidue habere populum immiseri-cordem, sævum, et inhumanum, et exercent ad videndum homines discerpi ac dilaniari, effluere sanguinem, et ferarum crudelitatem omnia confundere.

(d) Vanitate xysti. Idem Chrysost. Hom. in Ps. cxviii. Non debetis, filii Ecclesiæ, depravari in vanitatibus spectaculorum. De his ludis scripsere Bulengerus,

rum divinarum commemorationem (a), si quid præsentium temporum qualitas aut præmonere cogit aut recognoscere. Certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam præceptorum nihilominus in compulsationibus (1) densamus; ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina (b). Nam et iudicatur magnò cum pondere, ut apud certos de Dei conspectu, summumque futuri iudicii præiudicium est, si quis ita deliquerit, ut a communicatione orationis (c) et conventus et omnis sancti commercii relegatur, Præsident probati quique (d) seniores, honorem istum non pre-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In compulsationibus *cod. Fuld. Haverc.*
 (2) Ita *cod. Put. et all., Rhen., Her. de oneraria, Pam. de ordinaria, Rig. et Hav. de honoraria (i. e. inhonesta).*
 (3) *Congregat Parisin.*
 (4) Et si modo velit *abest Parisin.*
 (5) *Opponit Paris.*
 (6) Vv. et si modo velit desunt in *ed. Rhen., Ald.,*

tio (e) sed testimonio adepti: neque enim pretio ulla res Dei constat. Etiam si quod arcæ genus est, non de honoraria (2) (f) summa, quasi redemptæ religionis congregatur (3); modicam unusquisque stipem menstrua die, vel quum velit, et si modo velit (4) (g) et si modo possit, apponit (5): nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non epulis (6) nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed agentis alendis humanisque, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis (7), jamque domesticis senibus (h) (8), item naufragis (9), et si qui in metallis, et si qui in insu-

COMMENTARIUS.

Panvinus, Vellerus, Faber et innumeri alii. Pertinetque ad illam, de qua modo, arenæ atrocitatem elegans Demonaetis philosophi dictum ad Athenienses, quod narrat Lucianus in Vita ejus. Consultabant Athenienses de spectaculo gladiatorum instituendo ad imitationem Corinthiorum. Ibi sanam hanc vocem edidit Philosophus *Μή πρότερον ταῦτα, ὡς Ἀθηναῖοι φησίζετε, ἀν μὴ τοῦ ἔλκειν τὸν βωμον κατέλιντε*, id est, *Ne prius, o Athenienses, hæc decernatis, quam subvertatis aram Misericordia.*

(a) *Coinimus ad litterarum divinarum commemorationem.* La Cerda habet *cogimur*, id est convenimus, ut ibi explicat. Eadem ferme habet Justinus martyr Apolog. 2. Quæ omnia, tum Justinus, tum Tertullianus citantur a Stephano Duranto, lib. 2. de ritibus Ecclesiæ, cap. 18. Le Pr.

CAP. XXXIX. — a In compulsationibus. MS. Fuldensis hæc lectio longe melior est, quam aliorum *inculcationibus*. Et hoc enim quam maxime ad divinitatem disciplinæ Christianæ facit, etiam in persecutionibus et assultibus improborum (ita enim usurpat *compulsare* et *compulsionem*), nihil de fide, spe, fiducia, præceptis Domini discedere. Est itaque præceptorum, eorum quæ præcepit nobis Dominus. Si cui tamen magis placeat *inculcationibus*, ita cum Salmasio de Trapez. Fœnore p. 464. explicet: Non satis habemus fidem canendo ad Deum pascere, et spem erigere, fiduciamque in illo firmare, quibus omnibus nos in eum serio credere testamur; sed et præcepta inculcamus, quæ non faciendâ et faciendâ demonstrant, de quibus supra cap. I. Sed hæc omnia in lectione nostra includuntur. Hav.

(b) *Censura divina.* Locus insignis adversus contemptores excommunicationis Ecclesiasticæ a Christo institutæ, et a primis apostolorum temporibus usitatæ. Pam.

(c) *Ut a communicatione orationis.* Vere gravis et rigida fuit disciplina veterum Christianorum, qua vel prorsus a communione sanctorum graves peccatores rejiciebant, vel statuebant onerosas delictorum penas. Sic Tertullianus tempore vix, et si modo, mœchis, homicidis, idololâtris publica poenitentia concedebatur, ut patet ex lib. de Pudicitia, c. V; et late exsequuntur qui de poenitentia et poenis clericorum ex professo egerunt Jo. Morinus in doctissimo libro de sacramento Poenitentia, et Gabriel Albaspinæus, vir omnis antiquitatis ecclesiasticæ scientissimus, in Observationibus Ecclesiasticis. Poenitentia vero gradus erat *fletus*, cum a limine et omni tecto Ecclesiæ summotus peccator ante fores templi flens et sordidatus fideles ingredientiens pensaret, orarent pro se,

Gelen. et Gangn. In sqq. *cod. Lugd. et si vel possit, cod Agob. et si modo vel possit. Scribendum videtur: vel cum velit, vel si modo possit, cæteris deletis.*

(7) Quippe non epulis inite *cod. Fuld.*

(8) Rhen., Gel., Ald., Gangn. ætateque domitis senibus;

Hav. e *cod. Fuld. add. : jam otiosis.*

(9) Naufragiis *Haverc. cod. Fuld.*

ut scandalum ab Ecclesia Dei summoeretur. Secundus *Auditio*, quum inter catechumenos in aditu templi stare permittebantur. Tertius *Substratio*, quando ingredi liceret, sed ita ut retro ambonem sese prosternerent et cum catechumenis rursus abirent. Quibus peractis certo temporis spatio, quod pro magnitudine scandali erat definitum, admittebantur ad *ἑορτασιν*, sive *Consistentiam*, quando una cum fidelibus stabant orantes. Nondum vero ad sacram cœnam accedere licebat, sed tum demum, cum plane Ecclesiæ reconciliati iudicarentur. Hav.

(d) *Præsident probati quique.* Illastre testimonium Alexandri Severi apud Spartianum, qui eodem modo præpositos provinciis eligi volebat, dicens : *Grave esse, quum id christianis et Judæi facerent in prædicandis sacerdotibus qui ordinandi sunt, non fieri in provincialium rectoribus, quibus et fortanæ hominum committerentur et capita.* Hav.

(e) *Non pretio.* Quo nec Deus egeat, et dignissimi honore passim excludantur. De illo Lucianus in Jove Confutato p. 183. *ὥστε οὐχ ὅπως ἀπὸ θεοῦ ἀπαίτεται τὸ μισθὸν ἐπὶ τῇ πανουργίᾳ*, id est *quare non video, quamobrem et mercedem exigatis propter vaticinium.* De hoc Lex Theodosiani Cod. I. de Rectorib. Provincial. Constantiniana : *Non sit venale iudicis velum, non ingressus redempti, non infame licitationibus secretarium, non visio ipsa præsidii cum pretio.* Hav.

(f) *Non de honoraria summa congregatur.* Sic omnino legitur in vetustissimo codice. In nostris, inquit, conventibus congregatur summa, quæ non sit tamen de honestamento religioni, nec ideo venalis aut redempta dici debet religio nostra. Ric.

(g) *Si modo possit. Si modo velit.* Justinus : *οὐκ ἐμποροῦντες δὲ καὶ οἱ βουλευμένοι κατὰ προαίρεσιν ἑαυτοὺς τὴν ἑαυτοῦ ὁ βούληται δίδωσι.* LE PR.

(h) *Re ac parentibus destitutis.* Suetonii dictio est, in vita Neronis : senatorum nobilissimo cuique, sed a re familiari destituto, annua salaria constituit. Ric.

(i) *Jamque domesticis senibus.* Hæc est vetus lectio optimorum MSS. et edit. pro quo alii, ut Aldini et Rhen. ponere maluerunt *ætateque domitis*, quod non perinde probò. Scribo hæc per hyphen, ut illa apud Virgil. Georg. III. 92. de equo generoso, jam vetulo :

Hunc quoque, ubi aut morbo gravis, aut jam senior annis,

Deficit, abde domo, nec turpi ignosce senectæ.

quod optime contra Canterum et alios adsruit elegantissimus Andr. Schottus Obs. Hum. lib. II. c. 51. Si vero malis cum Junio simpliciter intelligere de fidei domesticis ex Epist. ad Galat. VI. 10. ad manum est Justinus locus, qui sic lib. II. c. 10. Arta-

ci (a) cum impudicitia theatri (b), cum atrocitate arenæ A
(c) cum vanitate xysti (d). Licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem (1). Quo vos offendimus, si alias præsumimus voluptates? Si oblectari novisse (2) notumus, nostra iniuria est, si forte, non vestra. Sed reprobamus quæ placent vobis, nec vos nostra delectant.

CAPUT XXXIX.

Ut itaque gentes de præiudicio suo recedant, liberatiter illis christianæ factionis (ut appellabant) disciplinam communicat, nobis veteris Ecclesiæ statum tantum non ante oculos ponit : quomodo scilicet soliti sint in unum coire, ad quem, pro quibus, quidve precari, monita Scripturæ et voces dirigere, censuram morum exercere, conventum ordinare, elemosynas colligere, istas distribuere in usum sepulture, aut ad alendos B
egenos, orphanos, senes emeritos, aut ad refocillandos

LECTIONES VARIANTES.

(1) Hæc. vv. in edd. ante Rig. in fine demum capitulis leguntur ita scripta : Sed licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem, id est animi æquitatem et ampla negotia. Sed hoc loco ea in solo cod. Fuld. posita sunt additis his : id est animæ æquitatem. Herald. scribere maluit : Scilicet licuit Epicureis, etc. Wouw. ex suo cod. hanc protulit Scripturam : Sed licuit Ep. al. dec. vol. veritatem, æquitatem vel æquitatem id est animi æquitatem et a publicis negotiis requiem.

(2) Rhenanus et Gelenius : si oblectari nolumus ; cod. Fuld. si oblectare novissime nolumus. Nescio an scriben-

naufragos, vel ob fidem in metella, insulas, carceres relegatos. Quam tantam affectionem omni labe carere docet, verumque amoris titulum mereri, qui apud gentes non nisi impurus sit et simulatus : apud hos convivia esse opipara, sumptuosa, libidinosa, infamia ; apud Christianos, sobria, modica, casta, pia. Talem igitur societatem non factionem vocandam, sed curiam.

Edam jam nunc ego ipsa negotia christianæ factionis, ut qui (3) mala refutaverim, bona ostendam. Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinæ divinitate (4) et spei fœdere. Coimus in cœtum et congregationem, ut ad Deum (5), quasi manu facta, precationibus ambiamus. Hæc vis Deo grata est. Oramus etiam pro imperatoribus, pro ministeriis (6) eorum ac potestatibus (7), pro statu sæculi (8), pro eorum quiete, pro mora finis. Cogimur (9) ad littera-

dum sit : si oblectare nos vanissime (cl. de iudic. 1.) nolumus.

(3) Quo minus, Cod. Fald.

(4) Veritate, Paris. unitate, Frm.

(5) Coimus ad Deum, Rig.

(6) Orantes add. Frm. Par.

(7) Ministris, Frm. Par.

(8) Cod. pro statu desunt in codd. Lugd. et in edd. Gel. Hav., Seml. et Rig.

(9) Coimus Paris.

COMMENTARIUS.

factiones adhortabantur. Unde famosus ille auriga Scorpis appellatur a Martiale

Clamosi gloria circi.

Visu ad impudicos gestus et nuditates theatri et xysti, auditu ad arenam pertinet, cum certe huiusmodi non sit gemitus cadentium et a leris disceptantium ululatum cum voluptate auribus haurire. Hav.

(a) Insania circi. Ubi inconditos clamores jaci, cum alii, tum Chrysost. docuit loco supra allato. In arena etiam obtinuisse docet Tertull. ad Mart. c. 1. Verumtamen et gladiatores perfectissimos non tantum magistri et præpositi sui, sed etiam idiotæ, et supervacue quique adhortantur de longinquo, ut sæpe de ipso populo dictata suggesta profuerint. Hav.

(b) Impudicitia theatri. Quod alibi vocat suo nomine consistorium libidinis et impudicitie. Ubi et argumenta fabularum, et personæ, et verba, et omnia obscœna, turpia, indigna auditu et aspectu boni viri sunt. Itaque acriter passim in illa cum atis invehitur Chrysost. Ita enim in Ep. ad Cor. 1. cap. iv. Hom. xiii. Theatra congregant et meretricum choros illuc inducentes, et pueros scortantes, et qui injuria ipsam efficiunt naturam ; totum populum in loco superiore faciunt considerare, sic civitatem recreantes. Et ad Matth. cap. xi. Hom. 37. Cuncta enim simpliciter quæ ibi sunt turpissima sunt, verba, vestitus, tonsura, incessus, voces, cantus, modulationes, oculorum eversiones ac motus, tibie, fistulae, et ipsa fabularum argumenta, omnia, inquam, turpi lascivia plena sunt. etc. quas ob res non cæcinnis disfluere sedentes, sed lacrymis gemere ac dolore oportet. Graviter itaque increpat christianos nefanda hæc spectare ausos, Hom. vii. in cap. Matth. ii. Nam et cum eum videris (Christum), ita cum relinquis, ut post illum curras ad theatra, ac minus potius et videre et audire desideres. Christum quidem in spirituali situ præsepio derelinquis, propterea vero jacentem in scena spectare meretricem. Et mox : At vero ex hac mensa spiritualium fons emanat bonorum, et hanc tu statim relinquens curris ad theatrum, ut natantes fœminas et sexum illum publicis ocu-

lis intuearis expositum. Et ibidem : Tu vero relinquis hujus sanguinis fontem cæcennemque reverendum, et ad diabolicum istum fontem festinus accurras, ut scilicet species meretricem natantem, et naufragium animæ putiaris, qua quippe illa pelagus quoddam est immane luxuriæ, quo non corpora submerguntur, sed naufragum inferitur animabus. Nam illa quidem in mediis aquis nuda ludit natare, ta vero de sublimi spectans gradu, in libidinis profunda demergitis. Vide et quæ ibidem longe plura in hanc sententiam sequuntur. Rursus idem Hom. de Davide et Sanle : Non metuis, non expavescis, dum oculis, quibus illic lectum, qui est in orchestra, aspectas, ubi detestandæ adulterii fabulæ peraguntur, iidem hanc sacram mensam intueris, ubi tremenda peraguntur mysteria? Dum iidem auribus audis et scortum obscœne loquens, et Prophetam Apostolumque ad arcanam Scripturæ introducentem? Denique Hom. Quod omnia vitia orig. ab ignavia ducant : Quo tempore alii quidem, quam nos hæc ex hoc loco disseremus, in theatris otiose diaboli pompam spectantur : et quidem meretricias cantilenas illi tum audierunt : vos vero iucundissima doctrina spirituali vocastis. Et illi quidem impurissimis diaboli escis vescabantur : Vos vero unguento spirituali delibuti estis. Unde recte Cyrillus Hierosol. Mystag. sive Catech. j. cap. 4. explicaturus pompam diaboli cui in baptismo renuntiavimus, ait esse διαπορνείας καὶ ἡποδομίας, ἀννηγορίας καὶ πάσας τοιαύτης παραδούρας.

(c) Atrocitate arenæ. Ubi nihil aliud agitur, quam ut deposita humanitate rabide feræ fiant homines. Itaque et hic prodeat Chrysost. Hom. xiii. in Epist. ad Cor. 1. iv. Quid opus est dicere fraudes et imposturas, quæ sunt in equorum curriculum, et quæ in pugnis ferrarum. Sunt enim illa omnia plena stuporis et amentie. Docent assidue habere populum immiseri-cordem, sævum, et inhumanum, et exercent ad videndum homines discerpi ac dilaniari, effluere sanguinem, et ferarum crudelitatem omnia confundere.

(d) Vanitate xysti. Idem Chrysost. Hom. in Ps. cxviii. Non debetis, filii Ecclesiæ, depravari in vanitatibus spectaculorum. De his ludis scripsere Bulengerus,

rum divinarum commemorationem (a), si quid presentium temporum qualitas aut præmonere cogit aut recognoscere. Certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam præceptorum nihilominus in compulsationibus (1) densamus; ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina (b). Nam et iudicatur magnò cum pondere, ut apud certos de Dei conspectu, summumque futuri iudicii præiudicium est, si quis ita deliquerit, ut a communicatione orationis (c) et conventus et omnis sancti commercii relegatur, Præsident probati quique (d) seniores, honorem istum non pre-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In compulsationibus *cod. Fuld. Haverc.*
 (2) Ita *cod. Put. et all., Rhen., Her. de oneraria, Pam. de ordinaria, Rig. et Hav. de honoraria (i. e. inhonesta).*
 (3) Congregat *Purisin.*
 (4) Et si modo velit *abest Parisin.*
 (5) Opponit *Paris.*
 (6) Vv. et si modo velit desunt in *ed. Rhen., Ald.,*

A tio (e) sed testimonio adepti; neque enim pretio ullares Dei constat. Etiam si quod arcæ genus est, non de honoraria (2) (f) summa, quæ redemptæ religionis congregatur (3); modicam unusquisque stipem menstrua die, vel quum velit, et si modo velit (4) (g) et si modo possit, apponit (5): nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non epulis (6) nec potaculis, nec ingratissimis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis humanis, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis (7), jamque domesticis senibus (h) (8), item naufragis (9), et si qui in metallis, et si qui in insu-

COMMENTARIUS.

Panvinus, Vellerus, Faber et innumeri alii. Pertinetque ad illam, de qua modo, arenæ atrocitatem elegans Demonactis philosophi dictum ad Athenienses, quod narrat Lucianus in Vita ejus. Consultabant Athenienses de spectaculo gladiatorum instituendo ad imitationem Corinthiorum. Ibi sanam hanc vocem edidit Philosophus *Μὴ πρότερον ταῦτα, ὃ Ἀθηναῖσι φηγεῖσθε, ἂν μὴ τοῦ ἔλθου τὸν βῶμον κατέλητε*, id est, *Ne prius, o Athenienses, hæc decernatis, quam subvertatis aram Misericordia.*

(a) *Cominus ad litterarum divinarum commemorationem.* La Cerda habet *cogimur*, id est convenimus, ut ibi explicat. Eadem ferme habet Justinus martyr Apolog. 2. Quæ omnia, tum Justinus, tum Tertullianus citantur a Stephano Duranto, lib. 2. de ritibus Ecclesiæ, cap. 48. *LE PR.*

CAP. XXXIX. — a *In compulsationibus.* MS. Fuldenensis hæc lectio longe melior est, quam aliorum *in culationibus*. Et hoc enim quam maxime ad divinitatem disciplinæ Christianæ facit, etiam in persecutionibus et assultibus improborum (ita enim usurpat *compulsare* et *compulsionem*), nihil de fide, spe, fiducia, præceptis Domini discedere. Est itaque præceptorum, eorum quæ præcepit nobis Dominus. Si cui tamen magis placeat *in culationibus*, ita cum Salmasio de Trapez. Fœnore p. 464. explicet: Non satis habemus fidem canendo ad Deum pascere, et spem erigere, fiduciamque in illo figere, quibus omnibus nos in eum serio credere testamur; sed et præcepta inculcamus, quæ non facienda, et facienda demonstrant, de quibus supra cap. I. Sed hæc omnia in lectione nostra includuntur. *HAV.*

(b) *Censura divina.* Locus insignis adversus contemptores excommunicationis Ecclesiasticæ a Christo institutæ, et a primis apostolorum temporibus usitatæ. *PAM.*

(c) *Ut a communicatione orationis.* Vere gravis et rigida fuit disciplina veterum Christianorum, qua vel prorsus a communione sanctorum graves peccatores rejiciebant, vel statuebant onerosas delictorum poenas. Sic Tertullianus tempore vix, et si modo, mœchis, homicidis, idololâtris publica poenitentia concedebatur, ut patet ex lib. de Pudicitia, c. V; et late exsequuntur qui de poenitentia et poenis clericorum ex professo egerunt Jo. Morinus in doctissimo libro de sacramento Poenitentiae, et Gabriel Albaspinæus, vir omnis antiquitatis ecclesiasticæ scientissimus, in Observationibus Ecclesiasticis. Poenitentia vero gradus erant *fleus*, cum a limine et omni tecto Ecclesiæ summotus peccator ante fores templi flens et sordidatus fideles ingredientiens pensaret, orarent pro se,

Gelen. et Gangn. In sqq. *cod. Lugd. et si vel possit, cod. Agob. et si modo vel possit. Scribendum videtur: vel cum velit, vel si modo possit, cæteris deletis.*

(7) Quippe non epulis inde *cod. Fuld.*

(8) *Rhen., Gel., Ald., Gangn. ætateque domitis senibus; Hav. e cod. Fuld. add.: jam otiosis.*

(9) Naufragiis *Haverc. cod. Fuld.*

ut scandalum ab Ecclesia Dei summo veretur. Secundus *Auditio*, quum inter catechumenos in aditu templi stare permittebantur. Tertius *Substratio*, quando ingredi liceret, sed ita ut retro ambonem sese prosternerent et cum catechumenis rursus abirent. Quibus peractis certo temporis spatio, quod pro magnitudine scandali erat definitum, admittentur ad *Σύστασις*, sive *Consistentiam*, quando una cum fidelibus stabant orantes. Nondum vero ad sacram cenam accedere licebat, sed tum demum, cum plane Ecclesiæ reconciliati judicarentur. *HAV.*

(d) *Præsident probati quique.* Illustre testimonium Alexandri Severi apud Spartianum, qui eodem modo prapropositos provinciis eligi volebat, dicens: *Grave esse, quum id christianis et Judæi facerent in prædicandis sacerdotibus qui ordinandi sunt, non fieri in provincialium rectoribus, quibus et fortanæ hominum committerentur et capita.* *HAV.*

(e) *Non pretio.* Quo nec Deus egeat, et dignissimi honore passim excludantur. De illo Lucianus in Jove Confutato p. 183. *ὥστε οὐχ ὅπως ἀνθ' ἐπὶ ἀπαίτησε τὸν μισθὸν ἐπὶ τῇ μαντικῇ*, id est *quare non video, quamobrem et mercedem exigatis propter vaticinium.* De hoc Lex Theodosiani Cod. I. de Rectorib. Provincialium. Constantiniana: *Non sit venale iudicis vetum, non ingressus redempti, non infame licitationibus secretarium, non visio ipsa præsidii cum pretio.* *HAV.*

(f) *Non de honoraria summa congregatur.* Sic omnino legitur in vetustissimo codice. In nostris, inquit, conventibus congregatur summa, quæ non sit tamen de honestamento religioni, nec ideo venalis aut redempta dici debet religio nostra. *RIG.*

(g) *Si modo possit. Si modo velit.* Justinus: *οὐδ' ὁποῦντες δὲ καὶ οἱ βουλευμένοι κατὰ προαίρεσιν ἑαστος τὴν ἑαυτοῦ δόξιν δίδωσι.* *LE PR.*

(h) *Re ac parentibus destitutis.* Suetonii dictio est, in vita Neronis: senatorum nobilissimo cuique, sed a re familiari destituto, annua salaria constituit. *RIG.*

(i) *Jamque domesticis senibus.* Hæc est vetus lectio optimorum MSS. et edit. pro quo alii, ut Aldini et Rhen. ponere maluerunt *ætateque domitis*, quod non perinde probo. Scribo hæc per hyphen, ut illa apud Virgil. Georg. III. 92. de equo generoso, jam vetulo:

Hunc quoque, ubi aut morbo gravis, aut jam senior annis,

Deficit, abde domo, nec turpi ignosce senectæ.

quod optime contra Canterum et alios adstruit elegantissimus Andr. Schottus Obs. Hum. lib. II. c. 54. Si vero malis cum Junio simpliciter intelligere de fidei domesticis ex Epist. ad Galat. VI. 10. ad manum est Justinus locus, qui sic lib. II. c. 40. Arta-

lis, vel in custodiis (a), duntaxat ex causa Dei sec-
tæ (1) alumni confessionis suæ flunt. Sed ejusmodi
vel maxime dilectionis operatio notam nobis inurit
penes quosdam. Vide, inquit, ut invicem se dili-
gant (b) : ipsi enim invicem oderunt ; et ut pro alterutro
mori sint parati : ipsi enim ad occidendum alterutrum
paratiores (2) erunt. Sed et quod fratrum (c) appel-
latione censemur (3), non alias, opinor, infamant,
quam, quod apud ipsos omne sanguinis nomen de af-
fectione simulatum est. Fratres autem etiam ves-
tri sumus, jure naturæ matris unius, etsi vos parum
homines, quia mali fratres. At quanto dignius fratres
et dicuntur et habentur (d), qui unum patrem Deum
agnoverunt, qui unum Spiritum biberunt (e) sancti-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Conflictatur add. cod. Fuld.

(2) Erunt delet Semler.

(3) Ita cod. Fuld. et edd. Rig. atque Hau. ; alii : sed et

B quod fratres nos vocamus, non alias, opinor, insanunt
(Her. infamant quam, etc.

(4) Exspiraverunt Paris. Jun.

COMMENTARIUS.

phernem patrum Artamenis et Xerxis de regno Per-
sorum contemptum vocat domesticum judicem, ut
et Noster c. l. domesticis iudiciis. Sed ego non accedo.
Hav.

(a) Vel in custodiis. Libro ad Martyras c. II. Ipsam
interim conversationem sæculi et carceris comparemus,
si non plus in carcere spiritus acquirit, quam caro amit-
tit ; imo et quæ justa sunt, caro non amittit, per curam
Ecclesiæ et agapen fratrum. Ex præcepto Christi apud
Matth. XXV. 43. 44. Itaque Noster rursus hoc no-
mine commendat opusculum suum Ad Martyras cap. I.
Inter carnis alimenta, benedicti martyres designati, quæ
vobis et domina mater Ecclesia de uberibus suis, et sin-
guli fratres de opibus suis propriis in carcerem submi-
nistrant, capite aliquid et a nobis, quod faciat ad spiritum
C quoque educandum. Hav.

(b) Vide, inquit, ut se invicem diligant. Dixerat
Christus de caritate, quam tantopere commendavit ;
ignem veni mittere in mundum, et quid volo, nisi ut
ardeat ? Ardenti igitur amoris effectus erat certissi-
mus apud vere christianos, quod ita se invicem ama-
rent ut esset alter pro altero mori paratissimus. Le Pr.

(c) Fratres et dicuntur et habentur, qui unum Patrem
Deum agnoverunt. Christus Dei Filius voluit esse quod
homo est, ut homo posset esse quod Christus est, hoc
est, Dei filius. Communem igitur habent Christiani
patrem in Christo Deum, et coheredes sumus Chri-
sti ; hæredes autem Dei, licet viventis. Est enim illic
viventis hæreditas, ubi mortui vivunt, et moritur ne-
mo. Hoc divinæ adoptionis sacramento, regni candi-
datos paterni, fratres appellari voluit Christus, ut fra-
terni consortii mysterio caritatem sancirèt : Ambitio-
sum vero patris nomen, quo sensu Pharisei vindica-
bant, usurpari vetuit, ne sanctissimam fraternitatem
D inæqualitas ulla premeret, neve aliqua divinitatis
æmulatione, prisco generis humani vitio, Patris æterni
majestas violaretur. Illiusce tamen disciplinæ regula
humanos affectus minime rescidit, quum illa sit a
Deo instituta, quo magis, non quo minus caritas ad-
mittatur. Itaque et Apostulus Onesimum se genuisse
ait in vinculis, et appellatione filii commendat Phi-
lemioni suo. Cujus certe appellationis est ad patrem
relatio. Ric.

(d) At quanto dignius fratres. De præscript. adv. Hæ-
ret. c. XX. Communicatio pacis, et appellatio fraterni-
tatis, et contessatio hospitalitatis, quæ jura non alia
ratio regit, quam ejusdem sacramenti una traditio. Et
ad Uxorem lib. II. c. 9. Quale jugum fidelium duorum
unius spei, unius voti, unius disciplinæ, ejusdem servi-
tutis ? Ambo fratres, ambo conservi, nulla spiritus car-
nis discretio. Hinc jam olim Christiani, ut conjun-
ctionem illam animorum et fratrum affectum

A tatis, qui de uno utero ignorantia ejusdem ad unam
lucem expaverunt (f) veritatis (4). Sed eo fortasse
minus legitimi existimamur, quia nulla de nostra fra-
ternitate tragœdia (g) exclamat, vel quia ex substantia
familiari fratres sumus, quæ penes vos fere dirimit
fraternitatem. Itaque qui animo animaque miscemur,
nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia
indiscreta sunt apud nos, præter uxores : in isto loco
consortium solvimus, in quo solo cæteri homines con-
sortium exercent, qui non amicorum solummodo ma-
trimonia usurpant, sed et sua amicis patientissime
subministrant, ex illa, credo, majorum et sapientissi-
morum disciplina, Græci Socratis et Romani Cato-
nis (h), qui uxores suas amicis communicaverunt,

ostenderent, soliti osculo se mutuo excipere. Testis
præter alios Chrysostomus in Epist. II. ad Corinthh.
Homilia XXX. Ob id enim nobis datum est osculum,
ut charitatis igniculus ac fomes sit, ut affectum inflam-
met, ut hac ratione nos ipsos mutuo amemus, velut fra-
tres invicem se amant, patresque vicissim filios : imo
etiam multo vehementius, illa enim naturæ sunt ; hæc
gratiæ. Cod. Fuld. habet quando nunc. Scribendum, si
ista lectio placet, quanto nunc. Hav.

(e) Spiritum biberunt sanctitatis, ad lucem expaverunt
veritatis. Bibere spiritum et pascere lucem dicit, usi-
tatissimo Christianis schemate, quo solebant vitæ
mortalis etiam vocabulis uti, tanquam figuris æternæ
Velus Epigramma de Empedocle : οὐκ ἔστι πῦρ καὶ ἀνθρώπων
δουλοῦτο, καὶ πλε τὸ ζῆν. Ric.

(f) Expaverunt. Pulcherrima metaphora, sicut enim
illis, qui in tenebris fuerunt diutius, si subito solem
immittas, oculi nictare et quasi expavescere solent,
sic illi quoque qui ex carcere tenebrarum, mortis et
peccati, ad lucem veritatis et Evangelii pertrahun-
tur, affliguntur corde et toti tremunt, ut contigit
Sergio Paulo illustri viro Act. XIV. 12. et ipsi Apo-
stolo Paulo, ubi ad fidem est vocatus in mirabili ista
visione, quæ narratur Act. IX. 6. Quare frustra
Ald. legit expiraverint. et Barr. et Rhen. cum Junio
expiraverunt. Melius quoque Cod. L. B. et Rig. ex
Fuld. expaverunt quam Pam. et Herald. et La Cerda
expaverint. Cod. Agob. pervenerunt, quod ex glossa
est. Hav.

(g) Tragœdia exclamat. Respicit Atridas et fratres
Thebanos, quæ materiæ quomodo vulgo placuerint
disci etiam potest ex c. IX. Unde ob frequentem tra-
gœdiæ repetitionem poetis dicitur

Scenis agitata Orestes.

Longe alio spectat quod legitur apud Minucium p. 36.
Nec fratres vos nisi sane ad patricidium recognoscitis.
Hav.

(h) Romani Catonis. Qui Hortensio tradidit Marciam
suam et post fata ejusdem resumpsit. Cujus Marcia
insignem hanc orationem ad virum exhibet Lucanus
lib. II. 538.

Dum sanguis inerat, dum vis materna, peregi
Jussa, Caio, et geminos excepi foeta maritos,
Visceribus lassis partuque exhausta revertor,
Jam nulli tradenda viro ;

et quæ sequuntur. Totam historiam narrat in vita
Catonis Plutarchus. Prius autem Hortensius Porciam
Catonis filiam Bibuli uxorem sed jam duorum libero-
rum matrem a Catone petierat ὡς περ εὐμενὴ χάρις
x. τ. λ. id est, tanquam secundum agrum ad sobo-
lem procreandam. De qua cum ille responderet in sua
non esse potestate quam quærebat, ipsam Catonis

quas in matrimonium duxerant liberorum caussa et alibi creandorum (a), nescio quidem an invitas; quid enim (1) de castitate curarent, quam mariti tam facile donaverant? O sapientiæ Atticæ, o Romanæ gravitatis exemplum! Leno est (2) philosophus et censor (b). Quid ergo mirum, si tanta caritas convivatur (3) (c)? Nam et cœnulas nostras, præterquam sceleris infames, ut prodigas quoque (4) suggillatis. De nobis scilicet Diogenis dictum est: Megarenses (d) obsonant quasi crastina die morituri, ædificant vero quasi nunquam morituri (5). Sed stipulam quis in alie-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Enim *Abest Paris*.
 (2) Lenones *Havercamp*.
 (3) Convivatur *Franceq. Cod. Fuld.* convivatur; *cod. Agob.* violatur, *alii*: convivatur.
 (4) Quoque *Abest. Parisin*.
 (5) *Pro*. ædificant morituri *desunt in codd. Agob. et Lugd. et in edd. Rhen., Aldi, Gel., Barr., Gangn.*

no oculo facilius perspicit, quam in suo trabem. Tot tribubus et curiis et decuriis ructantibus accecit aër (6) (e). Saliis (f) cœnaturis creditor erit necessarius. Herculænarum decimarum et polluctorum (7) sump- tus tabularii (8) supputabant. Apaturiis, Dionysiis, mysteriis Atticis (g) coquorum delectus indicentur. Ad fumum cœnæ Serapiacæ sparteoli (h) excitabuntur. De solo triclinio Christianorum retractatur, Cœna nostra de nomine rationem sui (9) ostendit; id vocatur, quod dilectio penes Græcos est (10) (i). Quantiscumque sumptibus constet, lucrum est pietatis

VARIANTES.

- (6) *Acrescet Jun.*
 (7) *Et abest Paris.*
 (8) *Stabularii Parisin. Codd. Agob., Lugd., et ed. Rhen.: B stabularii.*
 (9) *Suam Paris.*
 (10) *Sic scriptum exstat in cod. Lugd.; cod. Fuld.* id vocatum quo, etc.; *ceteri* vocatur enim ἐγάπη, id quod dilectio penes Gr. est.

COMMENTARIUS.

Marcianus poposcit et accepit. Simile narrant Diogenes Laertius et Hesychius Illustris de Menedemo et Asclepiade philosophis. Menedemum duxisse matrem, Asclepiadem filiam, et quum defuncta esset uxor Asclepiadis, Menedemi cepisse conjugem, illumque, quod Reipub. præset, aliam duxisse nobilem et locupletem; nihilominus, quoniam communis erat illis domus, rei familiaris administrationem priori uxori permisisse. De Socrate vide mox ad illud, *Lenones* etc. *Hav.*

(a) *Et alibi creandorum.* Prout in Amphitryone Plautus ait uxorem usurariam præbere, idem esse ac si agrum sterilem fodiendum locos. *Hav.*

(b) Confundit Catones, ut supra Scipiones. Apud Lucian. in lepidissimo illo Dialogo, qui inscribitur *Lapithæ Zenothemidi Cleodemus* objicit: Ἄλλ' οὐ μαστρωπὸς ἐστὶ τῆς ἐμαυτοῦ γυναῖκος ὥσπερ εἶ σύ, id est *alque ego uxoris meæ leno non sum, ut tu.* Socratem ut puto tangens, cujus Xanthippe altera uxor communior fuisse perhibetur. Imo Platonici dogmatis auctorem Socratem facit idem Lucianus in *Vitarum Auctione*, ubi illud mercatori ut præcipuum dogma suum proponit, quodque ad uxorem spectet: Δοκεῖ μηδεμίαν αὐτῶν μηδενος εἶναι μόνου, παντὶ δὲ μετέπειν τῷ βουλευμένῳ τοῦ γαμοῦ; id est, *Videtur mihi nullam debere cujusquam esse propriam, verum unanquamque passim debere accedere ad eam qui eam appellat.* Quod platonice etiam philosophus satis ridicule in *Lapithis* proponit.

(c) *Convivatur.* Optimam hanc lectionem ex *Fuldensi MS.* resituit Rigaltius, et ante illum recte etiam Scalliger in ora libri et Junius docuerant ad sequentia pertinere. Illustrari potest ex *Suetonio* in *Augusto* cap. LXX. ubi de illius incontinentia: Cœna quoque ejus secretior in fabulis fuit, quæ vulgo δωδεκάθεος vocabatur: in qua Deorum dearumque habitu discubuisse convivas, et ipsum pro Apolline ornatum, non Antonii modo epistolæ singulorum nomini amarissime, annu- meratis exprobrant, sed et sine auctore notissimi versus:

Cum primum istorum conducit mensa chorægum,
 Sexque deos vidit Mallia sexque deas.
 Impia dum Cæsar Phoebi mendacia ludit,
 Dum nova divorum cenat adulteria,
 Omnia se a terris tunc numina declinarunt,
 Fugit et auratos Jupiter ipse thronos. *Hav.*

(d) *Megarenses.* De Agrigentinis hoc Empedoclem usurpasse in illo testatur Laertius his verbis: Ἀγραγενῶν τρωπῶναι μὲν, ὥς αὐρίον ἀποθανόντων. οὐκίας δὲ πειρασμένους, ὥς πάντα τὸν χρόνον βιωσάμενοι. Inter cetera vero Diogenis Cynici hoc recenset, dixisse il-

lum ad τὸν πολυτελὲς ὀφεισόμενον, αὐτοῦ δὲ μοι τίνας ἔσονται, εἰ ἄρρηκται. id est, *Nate, mihi haud longævus eris: innuere volens pro hunc cito morituum, cum omnia obliguisset.*

Quare et inter Aristotelis cata dicta idem scriptor recenset, homines plerosque ita parcos esse, ac si semper victuri essent; alios tam prodigos, ac si continuo morituri. Τοὺς μὲν, οὕτω πεῖθεσθαι ὥς ἀεὶ ζήσονται, τοὺς δὲ, οὕτως ἀναλίσκειν ὥς αὐτίκα τεθνησκάμενους. *Hav.*

(e) *Accecit aër.* Sidon. Apollinaris libr. iii. epist. 12. *Alarum specubus hircosis atque ascecentibus latera captiva circumvallatus.* Cicero in *Orat.* in *L. Pisonem* cap. xiii. *Paulisper stetimus in illo ganearum tuarum nidore atque fumo: unde tu nos cum improbissime respondendo, tum turpiissime eructando ejecisti.* Quod præ multitudine hominum in theatris et spectaculis accidere notant scriptores. Ita Eunapius Sardiannus in *Ædesio Constantinum Magnum* notat undique incolas Constantinopolim traduxisse πρὸς τοὺς ἐν τοῖς θεάτροις χρίτους παραβλῦσθαι κρηπῆλης ἀνθρώπων id est, *ad circumstantes in theatro a temulentis et crapulam rejectantibus plausus.* Unde et Noster de *Spectac.* cap. xxvii. *Non ergo fugies sedilia hostium Christi, illam cathedram pestilentiarum, ipsumque aërem, qui desuper incubat, scelestis vocibus constupratum?* *Hav.*

(f) *Saliis.* Qui lautissimum habebant epulum Caletidis Martiis in festo anciliorum. Vide *Ovidium*, *Horatium* et alios. Magnificas ejusmodi cœnas enumerat *Macrobius Saturn.* ii. 9.

(g) *Mysteriis Atticis.* Sacra Eleusinia intelligit, unde patet et ibi sumptuosas fuisse cœnas, quod ad *Meursium*, qui singularem de illis sacris libellum conscripsit, observari potest. *Hav.*

(h) *Sparteoli.* Qui hi sint, primus docuit *Casaub.* ad *Augustum Suetonii* c. xxx. adducens veteris Scholiastæ locum ad illud *Juvenalis*.

Dispositis prædives hamis vigilare cohortem
 Servorum noctu Lucinus jubet,

qui ibidem notat dictum per translationem disciplinæ militaris *Sparteolorum* Romæ, quorum cohortes in tutelam urbis cum hamis et cum aqua vigiliis curare consueverunt vicinis, ubi *Pithæus* legit causa ignis pro vicinis, ego malim viciniis: Inquirat ibidem *Casaubonus* de origine nominis, putatque ita dictos quia crebro funes gestabant, vel a tunicis calceisvæ sparteis: cum possint ita potius videri dicti a vasis sparteis pice illitis ad continendam aquam, *brandemmers*, quibus fuerint instructi. Vocantur hi etiam *matricarii*. Scholiastes *Juliani Antecessoris* in *Const.* xxiii. c. 88. Ubi etiam hamorum usum docet. *Matricarii* dicuntur illi quos videmus ad incendia currentes, et portantes spongas cum ferramentis, et alia ferramenta pe- que possint de pariete in parietem transire, et ita incendium extinguere. Adde *Wouwerium* ad *Sidon.* Apollinarem lib. vi. epist. 8 *Hav.*

(i) *Id vocatur quod d. p. G.* Sic edidit *Rigalt.* per-

nomine facere sumptum, siquidem inopes quosque (1) A affectant ad gloriam (a) famulandæ (2) libertatis sub refrigerio isto juvamus, non qua penes vos parasiti auctoramento ventris (b) inter contumelias (c) sagi-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quoque *Seml.*(2) Famulare libertatem *Jun. cf. c. 21.*

COMMENTARIUS.

suasus lectione Fuld. quæ ita, nisi quod vitio scriptoris in ea vocatum quo. Sed integra exstat in MS. L. B. Depravata apud Aldum vocatur ἀγάπη etc. apud alios: vocatus enim, id ἀγάπη quod dilectio penes Græcos est. Nomen enim hic, non ponere, sed circumscribere voluit. Frequens vero huius mentio in libris Christianorum. Ipse Tertull. de Baptismo c. ix. Cum de agape docet [Christus], aquæ calicem fratri oblatum inter opera dilectionis probat. Et advers. Psychicos c. xvii. Apud te agape in caccabis servet, fides in culinis calet, spes in ferculis jacet. Videsis de his Agapis præter La Cerdam, Wouvvver. ad Minuc. p. 41. et Elmenhorst. ibid. p. 91. Photium et Balsamonem ad Canonem n. Concilii Gangrensis, Justellum et Beveregium ad Canonem Nicæn. iii. Trull. v. Anciran. xix. Gangrensis iv. Nicæni secundi xviii. et xx. Bodwellum Dissertat. Cyprianic. Valesium ad Eusebium p. 157. Suicerum in ἀγαπητοί, ἀδελφοί, συνεισαχτός, et præcipue, qui insigni elegio decoratur apud Fabricium [qui hosce recenset] in nunquam fatis laudato libro, Bibliographia Antiquaria p. 587, Lud. Antonium Muratorium in Anecdotis Græcis p. 185. 218. seq. Has Agapas etiam cum Philotesiis veterum singulari cura contulit Joh. Fronto Academia parisiensis cancellarius in Epist. Selectis, Leodii Ebutonium 1674. 12. editis, epist. 1. Tandem vero fuerunt abrogatæ, cum, ut vulgo fit, jam in luxum degenerarent, unde videtur Nazianzenus in Præceptis ad Virgines eas hortari illas similesque cœnas vitare. Ita enim ille in isto carmine versu 166.

Πολλὰ μὲν συνάγειται ὁμόφρονται ἀλλήλοισι
Πινύματι, καὶ φέας ἔλδεν, σπανυμένην τὴν γε σμηνήν,
Τὴν ἀγάπην καλλίσουσι, ὑπερθεὶν αὐτὰρ ἔπειτα
Ἐκπαθείης καὶ σάραξας ἄντων πόθον ἱγρὺς λούσας.
Ἡ κύρ, ἥ πυρὸς σημήνισα λυγρὰ δίδουσι.
Εἰ τοι μὴ δὲ πυρὸς σημήνισα, ἀλλὰ τάχιστα
Πλῆξῃς εἰσπρόσωντας. ἱτοιμότεροι δὲ τι πάντες
Εἰς κακίην τελλόμενοι, πόθος δ' οὐκ ἀργυρὸς ὀδεύει.

Id est.

Sæpe animis et mente pares collegit in unum,
Et lucis speciem præ se tulit, atque decorum
Cognomentum agapes subit: mox callidus omnem
Ex animo ad carnes vicinas fecit amorem,
Et flammam aut flammæ tristissima signa reliquit,
Utque etiam flamma non signa impresserit ulla:
At celer ipsa tamen lethalis pectus eorum
Vulnere concuties, in te qui lumina torquent.
Ad vitium siquidem ferimur proclivius omnes,
Non secus ac per prona solet rapidissimus amnis.

Improbavit etiam Augustinus tollique optavit Epist. lxiv. Hav.

(a) Affectant ad gloriam. Ut ille Gnatho apud Terentium sectam volens instituere ut, quemadmodum philosophi platonici, etc., sic parasiti gnathonici appellarentur. Adde Luciani Parasitum, in quo dialogo miris artem illam laudibus effert. Nec minus Diodorus Sinopensis in Epiclero apud Athenæum p. 729.

Βούληται δέδεικται σπερθε
ὅς σμηνὸν ἐστὶ τοῦτο νομισμαμένον,
Καὶ τὴν θεὸν εὐρημα, τὰς δ' ἄλλας τέχνας
Οὐδεὶς θεῶν κατέδειξαν, ἀλλ' ἄνδρες σοφοί.
Τὸ γὰρ παρασιτεῖν εὖρον ὁ Ζεὺς ὁ Φίλιος,
Ὁ τῶν θεῶν μέγιστος ὁμολογουμένως.

Id est, Aperte probare volo venerandum, legitimum, atque divinum hoc inventum esse; aliarum vero artium nullam a diis repertam, sed a viris omnes sapientibus. Parasitari primus cepit Philus Juxta, omnium consensu inter cœlites maximus, et quæ sequuntur. Affectant, id est valde appetunt. sic dixerunt Latini. Virg. iv. Georg.

Viamque affectat Olympo.

Cicero pro Roscio Amerino, quod iter affectet videtis. Hav.

(b) Famulandæ libertatis. Qui, liberi nati cum sint, servilia patiuntur. Imo qui tales fumos culinæ suæ conducunt illiberalibus et sceticis assimilantur a Chrysost. ad Matth. c. xiv. Homilia 49. gravissima ista oratione: Quid, inquit, amarius, responde, quam ad imaginem Dei factum pugnâ laceßere, et ab hac proximi contumelia jucunditate affici? An non pudet spectaculum ex domo tua facere convivio hominum repleta, et scenicos imitari, cum ingenuus vir et generosus esse videaris? — Idem aureum illud os eodem in loco: Quod si uberioris fructus ab iis capere volueris, jube, cum tibi est otium, divinus ab iis legi scripturas: libentius in his tibi morem gerent, quibus tam tu quam illi honestiores efficiuntur, quam in illis gnathonicis, quibus una omnes dehonestantur, tu quasi contumelior et tenuentius, illi quasi miseri ac ventri servientes. Nam qui ad contumeliam aliquos nutriendi, gravius quid facit, quam si occiderit: qui vero ad luctum et laudem, is magis prodest, quam si a morte liberaret. Utitur vero verbo arcæ proprio, illud enim erat gladiatorum auctoramentum, seu ad id sese obligabant, ari, vinciri, secari. Sic quoque parasiti ventri auctorati subibant hanc conditionem, alapis, sandalio, patellis cædi, conspui, et omni contumelia affici. Longe aliud Christianorum sacramentum, de quo Tertull. Ad Scapul. c. 1. Nos quidem neque expavescimus, neque pertimescimus ea quæ ab ignorantibus patimur, cum ad hanc sectam, utique suscepta conditione ejus pacti venerimus, ut etiam animas nostras auctorati in has pugnas cedamus. Rursus Chrysost. de parasitis contra Gentiles in Vita Babytæ: Nam qui opulentiores inter illos sunt, in ordinem parasitorum cogunt eos, qui ob ignaviam fame pereunt, quos ipsos tanquam canes ad mensas suas nutritiunt, eorumque impudentes ventres iniquarum cœnarum reliquiis differant, iisdem pro animi arbitrio abutentes. Hav.

(c) Inter contumelias saginandi. Qualem eleganter se describit talis ecurra in Aristophanis versibus apud Athenæum lib. vi. p. 238.

Προσβαίνειν πρὸς οἰκλὰν δαί; κριός.
Ἀναβῆναι τε πρὸς αἰμάκινον; Καπανεύς.
Υπομένειν πληγὰς; ἄκμων καὶ κόνδυλος.

Id est, Ad ædes si est progrediendam, sum aries: si ascendendum in scalas, Capanæus: si tolerandæ plagæ, incus atque nodus. Ibidem Timacles ut sapientem laudat:

Ὅρῃν ἀνενεγκεῖν ἀγαθὸς· ἂν σκύπτης, γελᾷ.

Id est, Iram coerces prudenter; etiam ludibrio si habes, ridet. Quorum auctoramentum vide ibidem p. 289. in versibus Diodori:

Ὡς ἐπειδὴ προσεργοί
Παρανίδα καὶ σπαρὸν σιταῖον καταργῶν,
Ἰὰ καὶ πόδ' ἱσάσαν αὐτὸν φρεσὶν αἰνῶναι,
Ἐπειδὴν δ' ἀποκορῇ μετὰ τινος κατὰλειμος,
Τότῃ προσάγων τὴν βίαν δαί οὐτὸν φράσσει,
Πόθεν τὸ θυμὸν αὐτοῦ λαμβάνεις;

Id est. quibus in faciem si quis ructet radícula thorata aut siluro putri, rosam ipsam et violas dicent pransam esse: aut cum quodam accumbens, si pepederit, admotis naribus vult eum sic alloqui: unde suffitum hanc accepisti? Sed sapientius tales delicias aversatur sanatus Chrysost. ad Matt. xvi. Hom. 49. Cogita, orō, quot quantasque res tibi gnathones conficiunt? quod

nandi, sed quæ penes Deum (a) major est contemplatio mediocrium. Si honesta caussa est convivii, reliquum ordinem disciplinæ æstimate, qui sit (1) de religionis officio: nihil villitatis, nihil immodestiæ admittit (2); non prius discumbitur, quam oratio ad Deum prægustetur (b); editur quantum esurientes capiunt; bibitur quantum pudicis est utile. Ita saturantur, ut qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse; ita fabulantur, ut qui sciant dominum audire. Post aquam manualet (5) et lumina, ut quisque de scripturarum sanctis vel de proprio ingenio potest (c) provocatur in medium Deo canere hinc probatur quomodo biberit. Neque oratio convivium dirimit (d). Inde disceditur non in catervas cæсионum (e) neque in classes discursionum, nec in eruptiones lasciviarum, sed ad eandem curam modestiæ et pudicitiae ut qui non tam cœnam cœnaverint, quam disciplinam. Hæc coitio christianorum merito sane illicita,

A si illicitis pari merito damnanda, [si non dissimilis damnandis (4),] si quis de ea queritur eo titulo, quo de factionibus querela est. In cuius perniciem aliquando convenimus? Hoc sumus congregati, quod et dispersi; hoc universi, quod et singuli; neminem lædentes (f), neminem contristantes. Quum prohi, quum boni coeunt, quum pii, quum casti congregantur, non est factio dicenda, sed curia (g).

CAPUT XL.

Factiosos potius esse illos, qui benemeritis insidiati, publica mala christianis imputent, cum et ante secutam hanc majora et tertiora etiam orbem quassaverint, illa vero exorta, minora levioraque esse ceperint, utpotæ quæ precibus suis meritis Numinis pœnas depellat, licet illi temere deos colentes veri Dei benignitatem idolis adscribant.

40. At e contrario illis nomen factionis (5) ac

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Disciplinæ de causa æstimate quid sit *Frsm.*
 (2) Admittitur *Paris.*
 (3) Aquam manualet *Jun.*
 (4) Vv. unctis inclusi ex uno cod. Fuld. addiderunt *Rig.*

et Hav.; sed illis receptis Haverc. post damnandis recte inseruisset factiosa vel factio.

(5) Factionem *Par.*

COMMENTARIUS.

emolumentum tibi aut domui tuæ afferunt? Prandium, inquit, suavius reddunt: quomodo suave quicquam facere possint, qui palmis cæduntur, qui turpissime loquuntur? Hav.

(a) Sed quæ penes Deum. Non itaque, inquit, ingratias voratrinis dona Dei dispensamus, sed, quod illi acceptius scimus, egenis alendis. Pulchre Chrys. loco sæpius memorato: Hæc a me dicta, non quia prohibeam illis alimenta ministrari, sed quia hac de causa nollem præstari. Ex misericordia enim, non ex contumelia originem alimonia trahit: miseresce, non derideas, nutriasque quia inops est; nutrias, quia Christum in ipso nutris, non quia diabolicis verbis cachinnum movet, et summ obruit vitam. Hav.

(b) Oratio ad Deum prægustetur. Quod si etiam Gentiles, prout docet nos arianus ad Epicteti lib. iii. c. 21. οὐδὲ σκεῖπον ἐλλοῦς, εἰ μὴ τὴν ἀήμετην ἐπὶ καλεσάμενος, non serunt agros nisi prius invocata Cere, quanto magis non decet agri ipsum fructum perecepturos Domini Dei benedictionem expostulare? Idque rursus ipsos gentiles non neglexisse testatur Quintilianus Declaratione ccc. Adisti mensam, ad quam cum venire cœpinus deos invocamus. Et Christianorum igitur veri Dei verbo et invocatione cibus sanctificatur, 1. Tim. iv. 5. Namque ut pie Chrysost. Ad Pop. Antioch. Hom. lxxix. Mensa ab oratione sumens initium, et in orationem desinens, nunquam deficiet, sed fonte largius omnia nobis afferet bona: ne tantum itaque prætermittamus emolumentum. Nota vero vocem prægustetur, qua spiritualet cibum innuit orationem. Hav.

(c) Vel de proprio ingenio. Quod de hymnis et canticis interpretor, ab eruditioribus convivii compositionis, prius vero de psalmis in Ecclesia publice receptis. Et huc referendum duco insignem locum in Epist. Pauli et Ephesios. cap. v. 19. λαλοῦντες ἑαυτοῖς ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, ᾄδοντες καὶ ψάλλοντες ἐν τῇ καρδίᾳ ὑμῶν τῇ κυρίῳ. Hav.

(d) Oratio convivium dirimit. Rursus ibidem versu 20. ὁμοῦ ᾄδοντες πάντοτε ὑπὲρ πάντων ἐν ὀνόματι τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῇ θεῷ καὶ πατρὶ, ut adeo hæc respexisse etiam Teri. videatur Chrysostomus etiam loco memorato: Opus est itaque nos, et mensam petentes, et desistentes, Deo gratias agere. Ad hoc enim paratus, nunquam in christialet decideret aut insolentiam; nunquam crapu-

la dirumpetur: sed orationis expectationem pro fræno sensibus habens impositam, cum debita modestia ex omnibus appositis sumet, et multa quidem animam, multa etiam benedictione corpus implebit. Et mox: Absurdum est enim, servos quidem nostros, si quam appositorum partem a nobis accipiant, et gratias agere nobis, et cum benedictione recedere, nos autem tot bonis potientes, nec tantum honoris Deo rependere. Hav.

(e) Non in catervas cæсионum. Πληκτισμῶν, inquit Scaliger. Illius petulantiae meminit Suetonius in Nerone cap. xxiv. Siquidem redeuntibus a cœna verberare, ac repugnantes vulnerare cloacisque demergere assueverat. Et in Othone c. ii. Ferebatur et vagari noctibus solitus, atque invalidum quemque obviorum vel potentulum corripere; ac distento sago impositum in sublime jactare. Hav.

(f) Neminem contristantes. Verbis scilicet procacibus, ut faciebant Cynici, qui vel in reges latrabant, ut infra. Huc facit inscriptio sepulchralis apud Gruterum Menophili poetæ, in qua inter alia hoc legitur,

Nulli tristis eram, nulli convicia dixi:

quod ad maledicos poetas et veterem comœdiam respicit.

(g) Sed curia. Elegantissime, estque imitatus Lucanum, certe paria quæ ille protulit. Sic enim apud eum in pulcherrima oratione graviter Lentulus cum in Epiro inter Pompeianos de summa rerum consuleretur lib. vi. versu 27.

Tarpeia sede perusta
 Gallorum facibus, Veiosque habitat ante Camillo,
 Illic Roma fuit.

Ante jam versu 10. ipse Lucanus locum illum curiam vocaverat,

Secretaque verum
 Hospes in externis audit curia tectis.

addit,

Nam quis castra voces tot strictas jure secures?
 Tot fœces?

Non dissimile quid est apud Chrysost. xlix. in cap. xiv. Matthæi, ubi quum adhortatus esset populum non parasitos ad mensas, sed pauperes potius Dei servos alere, sic inquit: Ita domus tibi non spectaculum sed ecclesia fiet, Hav.

commodandum est, qui in odium bonorum conspiciant, qui adversum sanguinem innocentium conclamant (1), prætexentes sane ad odii defensionem illam quoque vanitatem, quod existimeant omnis publicæ cladis, omnis popularis incommodi christianos esse in causa (2). Si Tiberis ascendit in mœnia (3), (a) si Nilus non ascendit (b) in arva, si cœlum

A stetit, (c) si terra movit, (d) si fames, si lues, statim (4) CHRISTIANOS AD LEONEM. (e) Tantos ad unum? Oro vos, ante Tiberium, id est ante Christi adventum, quantæ clades orbem et urbem ceciderunt? Legimus Hieran, (f) Anaphen (5) et Delon et Rhodon et Co (g) (6) insulas multis cum millibus hominum pessum abiisse. Memorat et Plato majore

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Clamant Paris.
(2) Causam Semler.
(3) Pro in mœnia quod omnes, Rig. habet ad mœnia.

- (4) Acclamatur addit Jun.
(5) Hieropolim Fran.
(6) Con Par.

COMMENTARIUS.

(a) Si Tiberis ascendit in mœnia. Fuit veteribus genus quoddam superstitionis, ut putarent omnes ipsos adversum quid vaticinari, cum inundarent aquarum mole. Tacit, lib. I. Annal. et lib. I. Tit. Valer. Max. lib. I. cap. 6. Plutarch. in Camillo, Livius, lib. V. B. LAC.

(b) Nilus non ascendit in arva. Fuld. rura. Quid mirum putasse a malitia Christianorum provenire posse, cum etiam crediderint vi magica inhiberi. Lucanus de saga Thessala, lib. vi. 474.

Nilum non extulit æstas.

Hav.

(c) Si cœlum stetit. Stupet dixit lib. de Jejuniiis, quomodo de lingua, cum illam innotam tenemus, dicitur stupere lib. Ad Nat. I. 8. Stupente lingua. estque id ipsum quod æris et ferri appellatione et assimilatione exprimitur Levitic. xxvi. 19. et Deuter. xxviii. 23. Nos similiter dicimus 't voer staat zo vast als een muur. in diuturno vel ardore vel gelu, cum non solvitur in imbres. Ita fere Virgilius dixit stare cœlum, quando aspectus solis et pelluciditas fluidi æris præ pulvere multitudine admittitur. Ita enim Aeneid. xii. 407.

Jam pulvere cœlum
Stare vident. (Hav.)

(d) Terra movit. Quod cum Asiæ multas inclitas urbes evertit, tum etiam Italiam semper misere vexavit. Unde in ipsa etiam Roma in monte Tarpeio inventi fuerunt putei usque ad planum urbis solum excavati, ad sedandos terræ motus, ut putat antiquitatis omnis peritissimus Bernard. de Montfaucon, describens eos in Diario Italico cap. xiii. Hav.

(e) Christianos ad leonem. Solemnis formula, de qua egit etiam Ferrarius in erudito libro de veterum Accl. et Plausu lib. vii. c. 18. Et quidem duo in hac immanitate observari possunt, vel quod ad palum alligati bestiis in miserrimæ mortis expectatione objicerentur, prout exemplis et icone ostendit Lipsius de Cruce lib. iii. c. undec. quibus addo locum Theodoretæ Gr. Aff. Cnt. c. viii. p. 112. καὶ μὲν τοὶ καὶ ἀποκρίνεται, καὶ οἱ παρ' ὀφθαλμοῦ ἰδεῖν θορυβητοὺς τὰ σέματα, id est Palis infixæ constitit, ab inmanibus se feris laniari conspexerit. Potest tamen ibi melius supplicii duplex modus indicari, de quo supra c. xii. ad stipitibus impositis christianos. Vel quod damnarentur ad bestias, ut cum illis depugnarent. Sic Glabrio vir consularis leoni obiectus a Domitiano victor evasit. Xiphilius: οὗτος ὑπερβόρως αὐτὸν εἰς τὸν Ἀλφειὸν, etc. id est: Nam quum eum Consulem in Albanum vocasset ad juvenalia, coegissetque immanem leonem expugnare, Glabrio non solum a leone læsus non est, sed etiam eum egregie confecit, quem christianum fuisse ibidem indicat et nos ex illo etiam docuimus cap. 1. ad illa etiam dignitatem ad hoc nomen transgredi. Hav.

(f) Ante Christi adventum. Similis itaque fuit querela gentilium qualis olim Judæorum idololatrarum apud Jerem. xlv. 18. Ab illo enim tempore, ex quo cessavimus Reginæ Cæli sacrificare et thymiamata of-

ferre, indigi fuimus omnium, ferroque et fame consumpti sumus. Adeoque usurpabant illud, quod alio sensu dicit August. in Ps. xxxiii. Quamdiu ista patiemur quotidie pejora et pejora? Apud parentes nostros fuerunt dies meliores. Cui recte respondet. O si interrogares ipsos parentes tuos, similiter tibi de parentibus murmurent: Fuerunt beati patres nostri: nos miseri sumus, malos dies habemus. Bene Hieronymus in cap. vii. Eccles. Ne dicas: meliora tempora fuisse quam nunc sunt; virtutes viventium faciunt dies bonos, vitia malos. Id enim insitum hominibus antiqua novis, presentibus præterita conferre docet Lucretius lib. ii. 1163.

Jamque caput quassans grandis suspirat arator,
Cerebrius incassum magnum cecidisse laborem:
Et cum tempora temporibus præsentia confert
Præteritis, laudat fortunas sæpe parentis.

ubi sequentes versus satis deplorati

Tristis item vetulæ vitis sator æqua fatigat;
Temporis incusat nomen, seclumque fatigat,

ita sunt restituendi:

Tristis item vetulæ vitis sator atque fatiscæ
Temporis incusat nomen sædumque fatigat.

C Sic membrana Vossianæ, nunc Lugd. Bat. nisi quod ibi fatiscit, fatigat sædum. id est criminatur et convitiis incessit ut sædum. Lege ibi in postremo libri versu ex iisdem membranarum ad caput, id est ad sepulturam et interitum, pro ad scopulum. Hav.

(g) Hieran, Anaphen. Ex sola vera vexati hujus loci scriptura videtur, vel prout etiam doctissimus vir Jacobus Gothofredus emendat ad libros Ad Nationes Hieran, Nean, Anaphen, quod enim substituunt editiones Pamelii, Rhen. et La Cerdæ Hierapolim, Bartræi, Hieropolim aperte falsum est, cum recenseat Tertull. illa quæ ante non quæ post natum et prædicatum Christum evenerunt. Sic enim in lib. ad Nat. loco adducto: Etatis nostræ nondum anni trecenti, quantæ clades ante in spatium supra universum orbem etc. ubi ridicule Priorius supinitatem suam ostendit restringendo clades illas ad tempus Christianorum eorumque afflictiones, qui corrigendo sequentia in Heria Anaphe et Delos Gothofredi emendationem bona fide suam facit. MS. Lugd. Bat. Hierancipæam quomodo fere etiam nonnulli alii codices, ex quorum lectione conjectit Junius Hierem cepiam, advocato in partes Plinio lib. V. N. II. c. 31. Sed expresse, prout edit Rigaltius, codex Aldinus Hierennapean, quomodo, quod plus est, MS. unicus, in quo libri ad Nationes, ibi plane etiam exprimit. MS. Put. Hierennapean, Agobard. Hierantnapæam. Bongarf., Iherannapeam. Ut sola vera sit lectio illa, quam expressimus. Codex. Fuld. Hierannanda penes. ad quod in ora libri mei Scrivenerius ex conjectura adscripserat: Legimus innarranda pene, Delon et Rhodon etc. qui ex lib. ad Nat. satis refutatur ab ipso Tertull. is in lib. Ad Nat. I. c. 9. Ubi tunc Christiani, cum Hierennape, et Delphos etc. lege Hiera, Anaphe vel Napea, ut facit etiam Salmasus ad Solinum p. 102. et ante illum Gothofredus. Hav. — Heria, Anaphesque duæ videntur esse maris Ionici insulæ inter Sporadas recensitæ, quarum prior

rem Asiæ et Africæ terram Atlantico mari creptam. A Sed et mare Corinthium (a) terræ (b) motus ebit, et vis undarum Lucaniam Italiæ abscissam (c) in Sicilia nomen relegavit. Hæc utique non sine injuria incolentium accidere potuerunt. Ubi vero tunc, non dicam deorum vestrorum contemptores christiani, sed ipsi dii vestri, cum totum orbem cataclysmus abolevit, vel ut Plato putavit, campestre solum-

modo? Posteriores enim illos clade diluvii contestantur ipsæ urbes, in quibus nati mortuique (1) sunt, etiam quas condiderunt; neque enim alias in hodiernum (2) manerent, nisi et ipsæ postumæ cladis illius. Nondum judæum ab Ægypto examen Palæstina suscepit, nec jam illic christianæ sectæ origo consederat, (d) quum regiones affines (3) ejus Sodoma et Gomorra (e) igneus imber exussit. Olet

LECTIONES VARIANTES.

(1) Morarique Cod. Fuld.

(2) Alias hodiernum Rig. Haverc.

(3) Ac fines Semler.

COMMENTARIUS.

nunc nominatur *Μακρὴ καυερὴ* seu *Magna insula concementa*, posterior vero dicitur *Nanfio*, ambæque ex igneo monte submarino crevisse ac susdeque multoties versæ fuisse creduntur. Cf. Commentat. D. Salles in actis academ. Inscript. et litter. Paris. tom. B III. Edd.

(a) Et Co. Sic recte reposuit Rigalt. ut et Salmasius, quem omnino vide loco supra memorato Pam. aliique Coon. Ald. et Rhen. Con. sed aperte etiam Lugd. Bat. Cho. Poterant et plures urbes addi, quarum interitum recenset Lueretius in luculentis istis versibus quos de origine et natura terræ motus exhibet lib. VI. ubi inter alia versu 583.

In Tyria Sidone quod accidit, et fuit Ægis
In Peloponneso, quas exitus hic animai,
Disturbat urbes, et terræ motus obortus!
Multaque præterea ceciderunt moenia magni
Motibus in terris, et multæ per mare pessum
Subsedere suis pariter cum civibus urbes.

HAV.

(b) *Mare Corinthium terræ motus ebit.* Levi brachio transeunt interpretes, quasi nihil hic obscuri, ambigui aut corrupti. Solus Junius aliquid suspicatus emendat *terræ motu*. Satis infeliciter, non enim aqua terram, sed terra aquam bibit, cum præterea non addatur quid mare Corinthium ebiberit terræ motu. Et sane quidem et prima fronte innuere videtur Tertullianus non terram aliquam maris inundatione abruptam, sed mare ipsum in imo fundo per terræ motum hiato facto absorptum, quod adhuc magis videtur innuere Ad Nationes lib. I, c. 9. his verbis, *Cum terræ motu mare Corinthium ereptum est*. prout sane in ipsa Peloponneso quod mare Corinthium seu sinus Corinthicus alluit accidisse simile quid fluvio Inacho innuit Lucianus ille et Charonte sub extremo sub persona Mercurii: *ἀποθνῄσκουσι γὰρ αἱ πόλεις ὥσπερ ἄνθρωποι, καὶ τὸ παραδοξότερον, καὶ ποταμοὶ δλοῖ. Ἰνάχου οὖν οὐδὲ τῆρος ἐν Ἀργεὶ ἐπὶ καταλείπεται*. i. e. *Urbes enim, o portus, perinde ac homines emoriuntur. et quod longe mirabilis, solidi etiam fluvii, ita ut Inachi ipsius in Argo ne monumentum quidem reliquum appareat. Quem quidem ipsum æque ut Alpheim per immensos terræ meatus absorptum alibi emergere jam olim multi putabant, quos recenset et refellit Strabo lib. VI. fere in medio. Sed accuratius locum pensitati videtur hic idem iudicari, quod Strabo idem narrat lib. VIII. sub finem. εἰσέρχεται γὰρ ὑπὸ σεισμῷ τὸ πῦλον κατελκυσται καὶ αὐτὸν καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἑλικωνίου Ποσειδῶνος*, i. e. *Terræ motu enim elatum mare et Helicem obruit, et Templum Neptuni Heliconii*. Ovidius Met. lib. XE.

Si quæras Helicen et Buran, Achaidas urbes
Invenies sub aquis, et adhuc ostendere nautæ
Inclinata solent cum moenibus oppida mersis.

Et hæc Corinthio mari adjacebant, Helice quidem XII. Studiis a mari dissita et biennio ante Leutricam pugnam absorpta, ut Strabo refert. Causa ruinæ fuit itaque terræ motus et inundatio, et ita quidem ut in loca rupta et quassata motu terræ, quo ipso etiam vicinum mare agitabatur, irruerit aqua, ibique excavata alveis permanserit. hinc jam intelligitur quomo-

do terræ motus i. e. terra mota 'ebiberit' mare Corinthium. Magis proprie legas *imbibit*. Sed *ebibit* validius est. Lugd. Bar. præ se fert *abibit*, quasi foret legendum *sed et in mare Corinthium terræ motus abivit*. Totam hanc rerum mutationem elegantissimo carmine exprimit Ovidius loco modo memorato, quomodo urbes terræque ab aquis, fluvii a terris absorbeantur, totumque hic reponi meretur.

Vidi ego quod quondam fuerat solidissima tellus
Esse fretum, vidi factas ex æquore terras,
Et procul a pelago conchæ jacuere marinæ,
Et vetus inventa est in montibus anchora summis,
Quodque fuit campus, vallem decursus aquarum
Fecit, et eluvie mons est deductus in æquor,
Equæ paludosa siccis humi aret arenis,
Quæque sitim tulerant, stagnata paludibus hument,
Hic fontes natura novos emisit, et illic
Clansit, et antiquis tam multa tremoribus orbis
Flumina prosiunt, aut exsiccata residunt.
Sic ubi terreno Lycus est epotus hiatus.
Exsistit procul hinc, alioque renascitur ore.

vide ibidem quæ sequuntur est locus longior sed admodum venustus. HAV.

(c) *Italiæ abscissam*. Vocem *Italiæ* cum MSS. Heraldinis delet Fuldanus retinent L. Bat. et alii. Rhen. et Herald *abscissam*. Meminerunt Strabo, Mela et omnes Geographi. etiam Sallustius in Fragu. Historiarum num. 297. *Italiam conjunctam Sicilia constat fuisse: sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est aquis, aut propter angustiam scissum*. HAV.

(d) *Origo consederat*. Et hic persistens in metaphora maxime proprie loquitur. Solent enim novelli foetus apum quum ex alvearibus crumpunt in proximo arborem ejusque ramum vel si desit aliud quid altum eligere, cui se applicent, cuique insideant, unde a perito hujus rei in nova alvearia verruntur constipanturque, sicque augetur res familiaris domino. Id indicare voluit summus ille omnis elegantiae cultor Virgilius, si satis percepissent interpretes versus ejus ex lib. Georg. IV, 20.

Palmaque vestibulum, aut ingens oleaster obumbret:
Ut cum prima novi ducent examina reges
Vere suo, ludetque favis emissa juvenus,
Vicinis invitet decedere ripa calori,
Obviaque hospitibus teneat frondentibus arbos.

Adde Claudianum de Raptu Proserpinæ lib. II. 119.

Credat examina fundi

Hyblæum raptura thymum, cum cerea reges
Castra movent, fagique cava demissus ab alvo
Mellifer electis exercitis obstrepit herbis.

Et hinc illustrari potest locus in lib. IV. Mosis c. XXII, 5, ubi de Israelitarum immensa multitudine quasi de examine apum loquitur Rex Moabitarum: *Ecce gens prodiit ex Ægypto, ecce prospectum terræ obtexit considetque mihi e regione*. Egyptii etiam et Assyrii supra Judæam venturi apum vel muscarum examini comparantur Jes. VII, 18, 10. HAV.

(e) *Sodoma et Gomorra igneus imber exussit*. De Pallio c. 11. ex lectione Salmasi. *Aspice ad Palestinam, quæ Jordanes amnis finium arbor, vastitas ingens, et orba regio, et frustra ager: at urbes retro, et populi frequentes et solus audiebat: Dehinc ut Deus*

adhuc incendio terra, (a) et si qua (b) illic arborum A cinerescunt (c). Sed nec Tuscia jam tunc atque Campania conantur, (1) oculis tenus, cæterum contacta de Christianis querebatur, quum Volsi-

LECIONES VARIANTES.

(1) *Rhen., Latin., Gangnæus* : oriantur; et in *sqq. codd.* *Fuld., Agob. et Lugd.* cineres sunt.

COMMENTARIUS.

ceusor est, impietas ignium meruit imbres. Hactenus Sodoma, et nulla Gomorra, et cinis omnia, et propinquitas maris juxta cum solo mortuum ivit. Et ex carmine non Sodoma inscribitur, et ea nonnullis assignatur Cypriano, similis locus a la Cerda citatur, sed corruptus, itaque hic medicinam accipiat:

Tunc Loth ingreditur Segor, simul exoritur sol,
Ultimus ille quidem, in Sodomamque incendia feryens
Inferi; nam totus radios armaverat igni.
Æmula subsequitur caligo includere lucem
Cœptans, atque globos confuso intexere cælo;
Fumantes coeunt nubes, novus irruit imber,
Sulfura cum flammis flagrantibus, æstuat æther.

Sic locus ille hactenus circumfertur. Restitue ex optimo MS.

Ultimus ille quidem Sodomis, jam incendia fervent.
Iratus toto radios armaverat igni.
Æmula subsequitur caligo includere lucem
Liventesque globos confuso intexere cælo;
Fumantes coeunt nubes, novus irruit imber,
Sulfura cum flammis, flagrat chaos, æstuat æther.

Meminerunt Tacitus V. Histor. Strabo lib. XIV. et alii. Chrysostomus aureo ore ignitum imbrem non uno in loco describit. Sed hæc pluribus aliquando suo loco. Hav.

(a) *Olet adhuc incendio terra.* Res verissima et Divinæ vindictæ vivum semper exemplum. Neque enim ipse lacus Asphaltites seu mare Mortuum pestilentem halitum efflat, sed et lapides ruinarum reliqui igni admoti ardent gravissimamque odorem exhalant. Testantur omnia itineraria. Martinus a Baumgarten. Peregrin. lib. II, c. 12. afferit. « ibi esse odorem terræ, faciem tristem et quasi tartaream, saporis aquæ salissimum, et felica amaritudine stypticum. Borchardus : mare Mortuum semper est fumans et tenebrosum, sicut os inferni. Oculis meis vidi simul cum aliis pluribus sociis terriberrimum et malum vaporem ex mari Mortuo fumantem. Salicgniacus etiam et alii. » De sapore aquæ Illustrissimus princeps Radzivilius, ipse expertus, Ep. II, p. 96. « Aquam valde spissam et fetentem habet, quæ guttatim degustata, prout a nobis factum, linguam atrociter mordet, et caput gravi pestiferoque odore vehementer inficit. » De lapidibus quod dixi, insigne exstat testimonium apud Jo. J. Ammanum Itin. P. II, p. 131. qui quoniam Germanice scripsit conversa ejus verba in Latinum apposui. « Interim, inquit, lapides comportabant Arabes, ut et nostram nonnulli, avulsos rupibus, sive hic illic temere jacentes, incedebantque illos parva flammula, qui quidem ardent inflammanturque ut lignum, excitato denso fumo, sed ita olent sulphure et pice ut propius manere non diu possis. Quo magis vero Mare Rubrum accedas, eo acrius illo modo lapides ardent, Sunt etiam rupes hæc lapidesque facie alba valde, quasi conspersæ cineribus albis atque constæ. Confracti intus cinerei luridique apparent. Sed neque toti igne consumuntur; at vero pice et sulphure consumpti, aliquanto quam ante minores manent, suntque toti nigri, et sponte sua extinguuntur, neque tunc amplius ardent, ut ipse probavi, qui inde etiam modicum lapidis frustum attuli. Dicebantque Arabes rupes illas lapidesque circa mare Rubrum, ad horæ iter, nec usquam alibi hanc naturam habere, quod non est credibile neque verisimile. Ipse id tantum expertus sum ibi, ubi aresonæ sint rupes olere quidem graviter lapides, non vero ardere. Hav.

(b) *Si qua illic arborum poma conantur.* Hæc est vera lectio, quam Heraldus etiam cum Pamelio, la

Cerda, Aldo, et Rigaltio ex Cod. Fuldano, denique etiam MSS. Lugd. Bat. et Agob. comprobant. Ut adeo non debeat dicere Junius Latinum recte ex Vatic. et codd. omnibus reposuisse *poma oriantur*, quod Pamelius epunxerat. ineptum enim est tam *oriantur*, quod etiam Barræus et Rheanus, quam *cooriantur*, quod vult Mursius. Denique ipse Tertullianus non aliter amat. Infra c. 47. *dum nostra conantur*, ubi Wouffverius et Rigalt. legentes *contaminantur* locum non sanant, qui est integer, sed contaminant, quomodo etiam aliis in locis auctor loquitur. Gronovius Pater in Observ. ad script. Eccl. c. 22. emendat *conatur* ea quasi esse si aliqua arborum conatur. Quamquam, inquit, idem census vulgato, modo pronomen accipias genere neutro, numero plurali. Hæc ille, nec repugno. Videtur alias tam ad poma quam ad arbores referri posse, ut si qua ut supra satis ostensum, tantundem sit ac si quo modo, ut *atiqua* apud Virgilium pro aliquo modo. quod dicit mox *contacta*, huc videtur etiam ducere. Potest etiam distingui, et sique *illic arborum poma, conantur oculis tenui*. vel *qua illic arborum poma*, c. etc. Denique hic quoque carmen quod inscribitur Sodoma est emaculandum, ibi vulgo:

Semperempta etiam si qua illic jugera, lætas
Autumni conantur opes, facile optima sese
Promittunt oculis, pira, persica, et omnia mala,
Donec carpuntur; nam protinus indice tactum
Solvitur in cinerem, sit vana favillaque pomum.

lege longe elegantius hoc modo,

Donec carpuntur, nam protinus indici tactu
Solvitur in cinerem vacui fallacia pomi.

ita emendamus partim ex præstantissimis membranis, partim ex ingenio; nam in illis erat *indice tactu*, pro quo reposuimus *indici* pro *indicis* id est contactu digitu, nota licentia ex antiquis poetis, ex quibus Lucetium noster diligentissime legit. Sed totum illud poematum, sane pulchrum, aliquando, si Deo placeat, quasi ex tenebris redivivum dabimus. Adverte interim etiam hic *conantur* inculcari, adeoque omnem alium conatum esse irritum. Hav.

(c) *Contacta cinerescunt.* MSS. Agob. et Fuld. *cinerescunt.* sed illud melius, dicit enim in Sodoma.

Solvitur in cinerem.

Affirmant id ex veteribus Josephus, Tacitus, Solinus, Augustinus. Adde Itineraria. Mart. a Baumgarten testatur littus arundinibus putridisque arboribus plenum. Siligniacus etiam affirmat arbores circumcirca crescentes, sed quæ pestifero maris afflatu nil esui aptum producere possint. Videas enim poma visu decora, intus plena cinere ac favilla. Borchardus etiam scribit § 39. « Sub Engaddi juxta littus maris Mortui arbores quidem sunt pulcherrimæ, sed fructus earum, cum discerpitur, intrinsecus favilla et cinere plenus invenitur. » Hegesippus eo amplius lib. IV. Excid. Hierosol. memorat pulcherrimas visu arbores, quæ læta specie *edendi generant spectantibus cupiditatem; si capias, fatiscunt et resolvuntur in cinerem, fumumque excitant, quasi adhuc ardant.* Sed sive facta hæc sive temporis spatio immutata sint, nullas amplius superesse scribit princeps Radzivilius. Digna tamen sunt Ammanni supra laudati verba quæ Latio donentur. Visas sibi arbores et dari omnino in via Hierichuntina memorat, sed diversa a priori descriptione specie. En tibi verba ejus. « In via, inquit, nonnulla arborea etiam offendimus, sive potius frutices, late expansis copiosis ramis, aculeatas valde, ut apud nos fere spinera, pulcherrimas et lætissimas appendet fructus, aspectu ut minora poma quibus paradisis nomen est, rubicunda,

nios (a) de cælo (b), Tarpeios (1) de suo monte perfudit (2) ignis. Nemo adhuc Romæ Deum verum adorabat, cum Annibal apud Cannas (c) Romanos annulos, cædes suas, modio metiebatur. Omnes dii vestri ab omnibus colebantur, cum ipsum (3) Capitolium Senones (d) occupaverunt. Et bene, quod si quid adversi accidit urbibus, eadem clades templorum quæ et mœnium fuerunt, ut jam hoc revincam, non a deis evenire, quia et ipsis evenit. Semper humana gens male de Deo meruit: primo (4) quidem ut inoffensiva (5) ejus, quem cum intelligeret ex parte (e), non solum non requisivit timendum, sed et alios sibi citius commenta est (6) quos coleret; dehinc quod non inquirendo innoceptæ magistrum, et nocentia

A judicem et exactorem, omnibus vitis et criminibus inolevit. (7) Cæterum si requisisset, (sequeretur, (8) ut) cognosceret (9) et recognosceret (10) requisitum, et recognitum observaret, et observatum magis propitium experiretur quam iratum. Eundem ergo nunc (f) quoque scire debet iratum, quem et retro semper, priusquam Christiani nominarentur. Cujus bonis utebatur ante editis, quam deos sibi fingeret, cur non ab eo etiam mala intelligit evenire, cujus bona esse non sensit? Illius rea est, cujus et ingrata. Et tamen si pristinas clades comparemus, leviora nunc accidunt, ex quo christianos a Deo orbis accepit. Ex eo enim et innocentia sæculi iniquitates temperavit, et deprecatores Dei (g) esse

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Atque *Seml. del. Jam tunc.*
 (2) Tarpeios *Gothofredus reposuit ex lib. 1, ad natl. c. 9; in codd. mss. legitur Pompeios.*
 (3) Profudit *Paris.*
 (4) Ad addit *Jun.*
 (5) In officia *Paris.*
 (6) Quemcumque *Paris.*
 (7) Ita *cod. Fuld.; vulgo legebatur*: non requisivit, sed

- B alios insuper sibi commentata est, quos coleret; *Herald. codd. commenta quos coleret, Ald. commentaret deletis quæ sequuntur.*
 (8) Involvit *Paris.*
 (9) Sequebatur *Jun.*
 (10) Sequeretur ut cognosceret *abest Paris.*
 (11) Et recognosceret *delet Jun.*

COMMENTARIUS.

valde spectabilia. Avulsi nonnulla, ut comederem, erant vero prorsus illepidi gustu et insuavia, intus plena albis granis, ut sunt grana promorunt nostrorum. Quoniam vero pleni fructibus essent hi frutices, nonnulla inde poma mecum tuli. Erant vero in illis nonnulla arida et nigricantia, confractaque cinerescebant et dispergebantur ut favilla; cum vero recentia decerpuntur, non sunt ita, verum tempore arescunt ut alii fructus. Hæc ille, unde apparet poma illa si diutius arboribus immorentur corrumpi hoc modo, ut tactu solvantur in cineres. Hav.

(a) *Vulsinius.* Plinius Nat. Hist. II, 52. *Volsinii* oppidum *Thuscorum* opulentissimum totum concrematum est fulmine. *Volsinius* scribunt plurimi sed *Ald.* et *Rig. Vulsinius.* L. B. *Ulsineos.* superscriptum *Ulsimios.* *Vulgata Scriptura* etiam in lib. *Ad Nationes.* Hav.

(b) *Tarpeios.* Scripti omnes ut et editi habent *Pompeios.* Cum vero jam in eo sit auctor ut clades quæ universo orbi non tantum sed Italix etiam acciderent antequam christianum nomen innotesceret, merito queri potest quomodo clades, quæ sub Nerone demum contigit, huc referatur. Et sane in lib. *MS. ad Nationes* non *Pompeios* sed *Trapeios* exstare notavit *Gothofredus*, qui etiam idem nomen hoc loco reponendum monet. *Tarpe* enim Italix fuit urbs testante epitomatore *Stephani*, quem si haberemus integrum, forsitan hanc cladem, certe plura de urbe illa novissemus. Id malo quam cum *Gatallero*, theologo vere docto, memorix lapsus in *Tertulliano* agnoscere, quem virum vide ad similem *Antonini* philosophi et Imperatoris locum lib. IV, § 48. ubi multa collegit, quæ ad hæc et superiora spectant, quæque exscribere non docet. Puto autem oppidum illud fuisse in Campania, delectumque tali casu, id quod ex ævo suo exstantibus adhuc scriptoribus nosse potuit *Tertullianus*. Non enim is qui ad nationes *Tarpeios* nominavit tam cito sui oblitus videtur. Constat enim libellum istum ante *Apologeticum* scriptum, et quasi deformationem ejus esse. In lib. de *Pallio*, ubi etiam *Pompeii* nominantur, alia est ratio; non explicuit enim ibi quæ ante Christi tempora contigisse erat necesse, sed quæ magis vulgo nota erant collegit. Unde perperam hoc loco idem exstare voluerunt. Hav.

(c) *Annibal apud Cannas.* Hanc describunt pugnam, *D. Augustinus* lib. 3. de civit. Dei cap. 16. et *Gregorius* lib. 4. hist. cap. 16. et post eum *Paulus Dia-*

conus, et in *D. Aug. L. Vives.* Contigit ea clades anno ab c. vv. cc. xl. *Æmilio* Paulo et *P. Ter. Varrone* coss. *PAM.*—Nihil magis obvium apud scriptores quam pugna *Cannensis* in qua *L. Æmilius* Paulus tum Consul occubuit, atque cum eo desiderata fuerunt quadraginta quinque Romanorum milia, tantaque fuit strages, ut *Annibal* victor cladis magnitudinem, annulorum numero metiretur, quorum tres fuisse modios aiunt nonnulli. *Livius* unicum fuisse asseverat, in quo adhuc difficulter illi assentior, neque enim tantus erat equitum Rom. occisorum numerus, ut annulorum unus esse potuerit modius; nisi audiamus *Plinium* qui lib. 39. promiscuum fuisse ait annulorum usum tum equitibus tum plebeis, bello *Punico* secundo. *LE PR.*

(d) *Cum ipsum Capitolium.* Etiam hanc cladem gentibus obijciunt *D. August.* lib. 2. de civ. Dei cap. 22. et *Oros.* lib. 2. cap. 19. quorum ille interim Capitolium quo minus caperetur anseres impedivisse scribit: hic obsidione nonclusam quidem in monte Capitolino universam reliquam juventutem, sed mille libris auri discessionis pretium pactos romanos. Oportet itaque, ut occupare, hic accipiat ab Auctore pro prevenire, sive non opinantem opprimere phrasi *Plautina* qui dixit in *Rudente*, occupas præloqui. *PAM.*

(e) *Intelligeret ex parte.* Theologia illa naturali, quum duce conscientia etiam rerum creatarum omnium contemplatione exandificare potuerant. *Rom. I. 19. II. 14. 15. Job. XII. 7. 8. 9. 10. Actor. XVII. 27. XIV. 17.* et alibi, idque eis τὸ εἶναι αὐτοὺς ἀναπολογητοὺς, *Rom. I. 20.* Hinc *Noster*, magistro naturæ, anima discipulæ. Quidquid aut illa edocuit, aut ista perdidit; a Deo traditum est, magistro scilicet ipsius magistræ. Dicit et alibi. Præmisit Deus naturam ministræ, subjuncturus prophetiam. *Vitiose* *Rhen.* in officia ejus quæcumque. Vox quem deest, in ed. la *Cerdæ.* Hav.

(f) *Eundem ergo nunc.* *Salvianus* lib. IV. de Prov. Del. Nihil mirum si deteriores quotidie patimur. Nam quotidie deteriores sumus, et nova quotidie mala facimus, et vetera non relinquimus: surgunt recentia crimina, nec repudiantur antiqua. quis ergo est causationis locus? quamlibet aspera et adversa patimur, minora patimur quam meremur. Pro ergo in *L. B.* est igitur, prout etiam in *MSS. Heraldinis.* Hav.

(g) *Deprecatores Dei.* Ex quo, inquit, vobis servis

cœperunt. Denique cum ab imbris æstiva hiberna A suspendunt (a) et annus in cura est, vos quidem, quotidie pastis statinique pransuri, balneis et cauponis et lupanaribus operati, (1) aquilicia (b) Jovi immolatis, nudipedalia populo denuntiatis, cœlum apud Capitolium quæritis, nubila de laquearibus exspectatis, aversi ab ipso et deo et cœlo. Nos vero jejuniis aridi et omni continentia expressi, (c) ab omni vitæ fruge dilati, in sacco et cinere volutantes, invidia cœlum tundimus, Deum tangimus, et (2) cum misericordiam extorserimus, Jupiter honoratur a vobis, Deus negligitur. (3)

CAPUT XLI.

ARGUMENTUM. — Imo malorum, quæ eveniunt quotidie, illos ipsos in causa esse, qui spreto Deo statuas adorant. Si enim dii illorum vere Dii essent, non et cultores suos Christianorum poenis involverent : at cum et bonis et malis, ille qui vere Deus est, mala immit-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Operantibus Reg.
(2) Forte angimus Haverc.
(3) Vv. a vobis, Deus negligitur in solo cod. Fuld. leguntur.

tat, his in poenam, illis in admonitione esse : qui non ante æterni iudicii rigorem interutrosque discrimen statuet; quod si pertinaciter Diis suis illa adscribi velint, propterea quod Christianos esse patiantur, sequitur, injustos, ingratos tales Deos esse, qui cultores suos una cum irrisoribus plecti velint.

Vos igitur importuni (d) rebus humanis, vos reipublicorum incommodorum, vos malorum illices semper, apud quos Deus spernitur, statuæ adorantur. Utique enim credibilis haberi debet, eum irasci qui negligatur, (e) quam qui coluntur : (4) aut nã (5) illi iniquissimi, si propter Christianos etiam cultores suos lædunt, (f) quos separare deberent a meritis Christianorum. Hoc, inquit, et in Deum B vestrum percutere est, qui et ipse patitur (6) propter profanos etiam cultores suos lædi. Admittite prius dispositiones ejus, et non retorquebitis. Qui

COMMENTARIUS.

injustitiæ et omnis mali, orti sunt qui vicem peccatorum vel deprecatorum apud Deum agant. Hic verus sensus est, unde passim apud Plautum aliosque servis applicantur, etiam in hoc Terentiano Heautontimo. Act. V, sc. 2.

Nec tu aram tibi,
Nec peccatorem pararis.

Talis deprecator Abraham Sodomæis, etiam decem C illi si inventi fuissent. Genes. XVIII, 32. Hav.

(a) *Æstiva hyberna suspendunt.* Sententia est, cum non pluit neque æstivo, neque hiemali tempore. Puer sic capiat. Cum æstiva aut hyberna suspendunt abstinentque ab imbris. Annus veteribus in duas tantum partes divisus erat, videlicet in hyemem et æstatem; hinc est ut frequenter has duas partes pro anno sumant auctores, non ver, non autumnum. Lac.

(b) *Aquilicia Jovis immolatis.* Aquilicia, inquit Rhennus, dicta ab aquis eliciendis, quod fiebat in magna civitate. Aquilices, sive Aquileges, scrutandorum fontium artifices, ab elicibus dicti qui sunt capita fontium et scaturigines. Nudi pedalia autem nuncupat, quod nudis pedibus juberetur in publicis supplicationibus pluviam invocare populus. Pam.

(c) *Omni continentia expressi.* Ut qui non cum Ammone Davidico præ negata voluptate arent et macerantur II. Sam. XIII, 4. sed quos zelus domus Dei consumit. Quod ibidem ita Nazianzenus persequitur : τοὺς διὰ τὴν νίκην αἰσιν ἀθανάτους, τοὺς διὰ λύσιν θεῶν συνημμένους, τοὺς ἐξ ὁπῶθεν καὶ μετὰ τοῦ θεοῦ καὶ ἀπαθείας ἔρωτος, id est propter mortificationem immortales, propter solutionem Deo conjunctos, cupiditate alienos, et divino libidineque vacuo amore correptos. Idemque, candorem Deo gratum virginibus commendaturus, scribit in Orat. Adv. Mulieres ambitiosius ornatas : Nempē ut pulchritudini tuæ pallorem adsciscas, Christianique laboribus intabescas, atque et precibus et lacrymis, et diurnis nocturnisque pervigiis teipsam maceres. Talis magnus Athanasius, quem, in facinore Arianorum, respiciens, idem, ita perorat in Orat. XI. Adv. Arian. et de ipso : Quibus meretrices induxi, propemodum carne sanguineque carentibus? Et ipse Christus loco allato versu 23. Adeo ut umbra, cum evanescit. Quos denique, ut nobis idem est proverbium, secundum illud Aristophanis in Pluto IV. 4.

Αὐτὸ δευτέρου μὲν οὐν ἐπὶ τῷ γ' ἐν διαλέκτοις.

per medium annuum facile pertraxeris. Adeo ut secundum illud Persianum quod hinc intelligi potest Sat. VI, 73. dici possit,

Mihi tramæ figuræ
Sic reliqua, ast illi tremat omento popa venter.

Occurrunt tales sed famæ negotiatores tantum hypocritæ isti pharisæi apud Matthæum, c. VI, 16. Ἀπελθόντες γὰρ τὰ πρόσθια αὐτῶν, inquit Servator. Aldus legit adpersi. sed male. Hav.

(d) *Importunis rebus humanis* Id est calamitosi, incommodi, propter quos pace publica orbis caret. Virgilius XI, Æneid. 305.

Bellum importunum cives cum gente Deorum,
Invictisque viris gerimus.

ubi Servius importunum explicat, ubi nullum refugium est, quod caret portu id est quiete, ubi nullus est portus. Hav.

(e) *Eum irasci qui negligatur.* Ex ipsa gentilium opinione, unde necem Cliti ad Deorum iras referenti Alexandro, subit, anniversarum sacrificium Libero Patri non esse redditum statuo tempore. Itaque inter vinum et æpulas cæde commissa, iram Dei fuisse manifestam. Quæ eadem narrat Arianus IV, 9. Et satis ridicula exstat narratio apud lepidum istum Samosatensem, Lucianum, qui simile de Hippocratis statua narrat in Dialogo qui inscribitur Philopseudes. ibi Atigonius medicus : Κάποι, ὦ Εὐκράτης, ἱπποκράτης ἐστὶ χαλκός, etc., id est. Et mihi, o Eucrates, inquit, est Hippocrates æreus, magnitudine ferme cubitali, qui dumtaxat exstincta lucerna, totam domum in orbem ambit, strepens et pyxides evertens, et pharmaca commiscens, et ostium subvertens, imprimis si sacrificium differamas, quod eis quotannis facimus. Hav.

(f) *Etiam cultores suos lædunt* Quod est iniquissimum, cum secundum tritum illud Icturum, lib. V. Dig. de poenis satius sit nocentem impunitum dimittere, quam innocentem damnare. Polybius etiam lib. V. Οὐ γὰρ ἐκ ἀπολατὰς δαί καὶ ἀφανισμῶ τοῖς ἀγνώμοσι πόλεμας etc. Bonorum virorum est etiam cum minus probis non internecinum bellum gerere, sed hactenus ut delicta sarciantur atque emendentur : neque insonles cum sonitibus una poena involvere, sed insonitum causa etiam sonitibus parcere. Qualis ad Deum etiam est argumentatio Abrahami Genes. XVIII. 23. Quanto magis igitur Dii isti ridiculi, qui cultores suos una cum hostibus perdunt,

enim semel æternum iudicium destinavit (a) post sæculi finem, non præcipitat (b) discretionem, quæ est conditio iudicii, ante sæculi finem. Æqualis est interim super omne hominum genus et indulgens et increpans; (1) communia voluit esse et commoda profanis et incommoda suis, ut pari consortio omnes et lenitatem ejus et severitatem experiremur. Quia hæc ita didicimus (2) apud ipsum, diligimus lenitatem, metuemus severitatem, vos contra utramque despicitis: et sequitur, ut omnes sæculi plagæ nobis, si forte, in admonitionem, vobis in castigationem a Deo obveniant. Atquin nos nullo modo lædimur: imprimis quia nihil nostra refert in hoc ævo, nisi de eo quam celeriter excedere; dehinc, quia si quid adversi indigitur, vestris id meritis (3) deputatur. (c) Sed etsi aliqua nos quoque perstringunt ut vobis cohærentes, lætamur magis recognitione divinarum prædicationum, confirmantium scilicet fiduciam et fidem spei nostræ. Si vero ab eis quos colitis omnia vobis mala eveniunt nostri causa, quid colere per-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Increpans *Fran. Paris. Rig. incessens cod. Fuld.*
 (2) *Cod. Fuld.* qui autem discimus; *codd. Lugd., Gorg. et ed. Panel.* quia (*Gelen.* qui) æquitatem didicimus, etc.
 (3) Vestris id meritis *Jun.*
 (4) Confirmatus ut agnoscentes, *cod. Fuld.*

COMMENTARIUS.

adeoque illorum vindicta secundum Lucretium II, 1103:

Sæpe nocentes
Præterit, exanimatque indignos inque merentes.

Nam ut recte apud Publum Syrum, versu 836:

Ridiculum est, odio nocentis perdere innocentiam.

ubi vide plura, quæ huc spectant. Hav.

(a) Qui enim semel æternum iudicium. Sensus est, Deum, qui semel constituit in æternum iudicare tunc cum sæculi finis advenit, non præoccupare ante illud tempus discretionem inter bonos et malos, in qua iudicium partim consistet. ideoque communi post conditio iudicii, non debet negligi, ut in plurimis editionibus factum est. Vocis *semel* elegantiam et usum supra docuimus. Hav.

(b) Præcipitat discretionem. Maxime propria et elegans locutio, est enim illud quod alias præcipere et præoccupare dicunt. Lucanus II, 106:

Non senis extremum piguit vergentibus annis
Præcipitasse diem.

ubi præcepisse quod habet MS. magis est interpretatio quam vera lectio. Apud eundem enim Pompeius VII, 352:

Si socero dare regna meo, mundumque pararent,
Præcipitare meam fatis potuere senectam.

i. e. Dii me morte potuerunt præoccupare ante hanc canitiem.

Rursus idem poeta ejusdem libri versu 51:

Sua quisque ac publica fata

Præcipitare cupit.

Denique lib. V, 795:

Præcipitantque suos luctus

Cum scilicet nondum esset conelamatum. Hav.

(c) Vestris id meritis deputatur. Sic MS. Fuldensis, nam alii id non agnoscunt, quod negligere nolui, suo enim loco ponitur. Frustra vero Zephyrus, Junius et La Cerda præferunt nostris id m. d. contra consensum omnium MSS. Hisce enim non commovemur. inquit, primo quia non curamus de hoc sæculo sine corpore nostro male an bene. secundo, quia magnum habemus solatium quod nobis bona conscientia præstat, vos esse in causa tantæ Dei iræ, qui illum

A severatis tam ingratos, tam injustos, qui magis vos in dolorem Christianorum juvare et asserere debuerant (5)?

CAPUT XLII.

ARGUMENTUM.—Nec minus perperam christianos infructuosos negotiis appellari, qui cum illis et de illis vivant, qui opera sua et artes misceant, qui una navigent, militent, mercentur: qui si in ceremoniis quibusdam differant, spectaculis renuntient, thure non supplicent, stipes templis non jacent, tamen et homines et cives sint, et illam qualemcumque jacturam facile compensent, cum aliis utilitatibus, tum, non ut illi, publica vectigalia, defraudando, sed ex fide debitum dependendo.

B 42. Sed alio quoque (6) injuriarum titulo postulatur, et infructuosi in negotiis (d) dicimur. Quo pacto homines vobiscum degentes (e), ejusdem victus, habitus, instructus, ejusdem ad vitam necessitatis? Neque enim Brachmanæ (f) aut Indorum

(5) In vet. libris excepto Fuldensi omnibus addita leguntur vv. quos separare deberent a meritis christianorum, quæ incipit delevit Rigaltius.

(6) Adhuc, *cod. Fuld.*

C negligitis, non vero nos qui illum soli colimus et observamus, illique omnibus vestris hecatombis majorem et magis opimam offerimus hostiam, illam quam mandavit ipse, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de Spiritu Sancto profectam, quæ fere Tertulliani verba sunt supra cap. XXX. tertio, quia magis in religionis nostræ divinitate confirmamur, cum videmus quotidie impleri illa quæ jam olim prædicta legimus. Hav.

(d) Infructuosi in negotiis dicimur. Itaque hinc est proculdubio, quod illustrem virum Flavium Clementem, Flavii Sabini, Imperatoris Vespasiani fratris, filium, contemptissimæ inertiae vocet Suetonius Tranquillus, christianæ sectæ satis iniquus, ubi illum a Domitiano patre occisum narrat in Domit. c. XV. quod recte monuit ibidem etiam Torrentius. Ethnico illi apud Minucium p. 8. latebrosa et lucifugæ natio, in publicum muta, in angulis garrula. Rhen. hic et Cod. L. Bat. legunt. infructuosi in negotio. Fuld. vero infructuosi negotiis. quomodo fere infra cap. XLVI. quod usui jam et de commercio innotuit. Herald. Barr. Ald. Pam. La Cerda, etiam Rigalt. legunt in negotiis. Tacitus illis odium humani generis impingit XV. Annal. 44. Dicebantur vero infructuosi respectu ad nomen, D quo christiani id est fructuosi esse magis conveniebat. Hav.

(e) Vobiscum degentes, etc. Huc pertinent illa in lib. de Idololatr. c. XIV. Licet convivere cum ethnicis, commori non licet. Convivamus communibus: conletemur ex communione naturæ, non superstitionis. Paris animæ sumus, non disciplinæ: compossessores mundi, non erroris. Et ibidem cap. XVI. Circa officia vero privatarum et communium solemnitatum, ut togæ puræ, ut sponsalium, ut nuptialium, ut nominalium, nullum putem periculum observari de statu idololatriæ quæ intervenit. Hav.

(f) Brachmanæ. Theodoretus Gr. Aff. Cur. p. 172. Καὶ Βραχμῶν ἱστοροῦσιν ἑταροὶ ἐν ταῖς οἰαῖς δέχουσι, ἐβλῶντες τὸ σῶμα καλῶς ποιεῖν, id est: Alii quoque narrant historici Brachmanas in silvis agere, corpus frondibus vestientes. Ibi arborum pomis Plinius et Theophrastus vicissasse docent, ex quorum descriptione patet,

(Seize.)

gymnosophistæ sumus, sylvicolæ et (a) exules vi-
tæ. Meminimus gratiam nos debere Deo Domino
Creatori; (1) nullum fructum operum ejus repudia-
mus; plane temperamus, ne ultra modum aut per-
peram utamur. Itaque non sine foro, non sine ma-
cello, non sine balneis, tabernis, officinis, stabulis,
nundinis vestris, cæterisque commerciis (b) cohabi-
tamus in hoc sæculo. Navigamus et nos vobiscum et
militamus, et rusticamur, et mercamur, proinde
miscemus artes, operas nostras publicamus usui
vestro. Quomodo infructuosi videamur negotiis ves-

LECTIONES

(1) Domino Deo creatori *Fran. Paris.*

(2) Non labor diluculo *Fran.*

(3) Ita *cod. Fuld.*; reliqui omnes: Non labor diluculo
Sat. — lavo et honesta hora, etc.

tris, eum quibus et de quibus vivimus, non scio.
Sed si (c) cæremonias tuas non frequento, attamen
et illa die homo sum. Non lavo sub noctem (2) (d)
Saturnilibus, ne et noctem et diem perdam; attamen
lavo (e) et debita hora et salubri, (3) quæ mihi et
calorem et sanguinem servet; rigere et pallere post
lavacrum mortuus possum. Non in publico Liberali-
bus discumbo, quod bestiaris (f) supremam (4)
cænantibus mos est; attamen ubi ubi de copiis tuis
cæno. (5) Non eme capiti coronam (g). Quid tua
interest, emptis nihilominus floribus quomodo utar?

VARIANTES.

(4) *Sic Rig. et Hav.*; al. suprema, al. sub primam.

(5) In *codd. Agob. et Lugd.* post cæno interrogandi si-
gnum legitur; sed forte post ubi v. excludit discumbo.

COMMENTARIUS.

fructum fuisse illum, quem appellamus *cocos noctem*. B
Theophrasti locum adducit Salmasius ad Solinum p.
210. ut emendat simul. *ἔστι δὲ καὶ ἕτερον δένδρον, καὶ
τῷ μεγέθει μέγα, καὶ ἡδύκαρπον θαυμαστός, καὶ μεγάλου καρ-
πῷ, καὶ χρῶνται τῷ ὄσπρῳ οἱ ἄνθρωποι καὶ ἀπεχόμενοι,*
i. e. Est est alia admirabili proceritate arbor magnos
fructus eosque valde dulces proferens, vitantur illis sa-
pientes Indorum, qui communibus cibis abstinent, ubi
corrigit vir maximus οὐκ ἀπεχόμενοι id est non vitantur
sed illa correctione opus non est: οἱ ἀπεχόμενοι enim
plane hoc loco illos significat, quos eodem sensu et
simillimo vocabulo naziræos dicunt Hebræi, quorum
vivendi modum cum ritu Gymnosophistarum in multis
conveniebat. Hav.

(a) *Exules vitæ.* Elegantiam loci hujus corruptipit
Junius perversa distinctione. Vocat enim Tertullianus
illos *exules vitæ* perinde ut Deum illum otiosum Epi-
cureum neminem humanis rebus dixit infra cap. XLVII.
Ita Publico nostro impatientis brumæ ciconia vocatur,
avis exul hyemis apud Petronium. et infantes illi a
Psammethico in secreto seorsum a commercio homi-
num nutriti describuntur ut in totum exules vocis hu-
manæ. in lib. Tertull. ad Nat. I. 8. Hav.

(b) *Cæterisque commerciis.* Tolerabiliore igitur
Christiani vel ipsis philosophorum sectis, quorum
stultam tamen sapientiam non tolerabant tantum,
sed et admirabantur. Lucianus notat illos in Demo-
nacte, quem doctrina Socratem, frugalitate Diogenem
referre dixit, sed humana non canina et ambitiosa,
ὁ παραχαράττων, inquit, τὰ ἐκ τῆς διαίτης, ὡς θαυμά-
ζοντο etc. Non tamen ambitiose adulterabat ea quæ ad
victum pertinebant, admirationis popularis emerenda
gratia, utque ii quibuscum conversaretur in eum con-
jectos haberent oculos. Verum communi cum aliis vivendi
ratione utebatur, ne tantillum quidem philosophico susti-
nere infectus, et cum aliis junctam consuetudinem exercebat,
et communibus reipublicæ legibus non gravatim parebat.
Hav.

(c) *Sed si cæremonias tuas non frequento.* Quarum
quidem illas, quæ ad Idolorum cultum pertinebant,
prorsus abnequebant Christiani. Ad martyras c. 11.
Non sollemnes Nationum dies ipsa commixtione partici-
pias. Et de Idololatria c. XIII. De hoc quidem primo
constat, an cum ipsis quoque nationibus commu-
nicare in hujusmodi servus Dei debeat, sive habitu,
sive victu, sive instructu, vel quo alio genere lætitiæ
earum. Ibi non agit de communibus negotiis quibus
infructuosi non erant Christiani, ut patet ex principio
hujus capituli, sed de illis quæ ad superstitiones per-
tinebant; nam sequitur paulo post: Sunt quidam dies
numerum, quæ apud alios honoris titulum, apud alios
mercedis debitum expungunt. Nunc ergo, inquis, reci-
piam meum, vel rependam alienum: si hunc morem
sibi homines de superstitione consecraverunt, tu extra-
neus ab omni eorum vanitate, quid participas idolothya-
ta sollemnia, quasi tibi quoque præscriptum sit de die,

quo minus id quod homini debes, vel tibi homine debe-
tur, citra diei observationem tuas vel recipias. *Cod. Fuld.*
legit etsi cæremonias. *Lugd. Bat. sed sincerimonias,*
quasi legi debeat sincerimonias, id est illas quas aliæ
nationes vobiscum celebrant. Hav.

(d) *Non lavo sub noctem.* Legebat, la Cerda, Non
lavor sub noctem Saturnalib. mense Decembri per
quinque aut septem dies celebrabatur Saturnalia.
Erat autem Gentilium superstitio, ut diem illum celo-
brari religiose crederent, si a diluculo inchoarent.
LE PR.

(e) *Attamen lavo.* Cum Saturnalia inciderent in tem-
pus frigidissimum anni, fiebat ut necessario salus in
periculum vocaretur, si multo mane fieret lotio. Inde
commode post exercitationem adhibebatur lotio in
balneo. Lac.

(f) *Bestiariis.* Notavit La Cerda Græcis hos dici
παράβολος id est projectæ audaciæ. Recte; nam et Apu-
leius loco quem citat Heraldus notat ut perditæ secu-
ritatis. Adde etiam apud Latinos dictos parabolarios.
Julius Firmicus. lib. VIII. Matheseos. Nati sub sidere
canticulæ erunt venatores, arenarii, parabolarii, et qui
sub conspectu populi in caveis cum feris pugnet. Quem
locum frustra sollicitat Beroaldus in Notis ad Apule-
ium legendo pyrobolarii. Erat vero vox παραβάλλειν in
usu de esca bestiis objecta, prout exemplis adductis
confirmat Henr. Stephanus, et apud Athenæum παρα-
βάλλειν ζωῆς est objectus bestis. Idem Stephanus παρα-
βάλλεσθαι exponit, projecta audacia adire periculum.
Homerus Iliad. I.

ἄλ' ἐπὶ φερρὶ παραβάλλομενος κολοπιζέειν.

id est semper animam meam projiciens ad pugnandum.
Hinc illustrari potest phrasîs Hebræorum animam
suam in manu sua ponere I. Sam. XXVIII. 21. ubi
maga periculum vitæ suæ se adisse præ-entissimum
confitetur. confer verbum 9. Et bene significationis
hujus originem in voce παράβολος inde deducit Lexi-
cographus, quod qui eminente et projecta quadam
audacia facinus aliquod aggreditur, is perinde facere
videatur, ac si quis ultra metas omnes jaculetur.
Cujus significationis vis pariter est in παραβάλλειν apud
Polybium lib. II. c. 13. ubi de Philopœmene narra-
tur quod viderit mercenarios suos fugere et hostem
nimis avidum prælii locum superasse, adeo ut is de-
sertus appareret, quod certe erat temerarium maxi-
me. Verba ejus sunt: ἅμα τὸ παραπαρεῖν τοὺς διάκον-
τας καὶ τὸν τόπον γενέσθαι ἱερῶν. Quod idem verbum
cum unice in N. I. Hebr. VI. 6. occurrit, inde
etiam significationem suam mutuari debet, ut signifi-
cet projectam illam Indorum audaciam, qui Jesum,
Messiam, Evangelii donatorem, et regni Dei in mundo
admirabilem progressum videntes, agnoscentesque,
tamen ad pravas suas et carnales opiniones relabun-
tur. Hav.

(g) *Capiti coronam.* Quod argumentum fuscè tractat
in libello quem inscripsit De Corona Militis. Vide

puto gratius (a) (esse) (1) liberis et solutis et undique vagis; sed etsi in coronam coactis, nos coronam naribus novimus, viderint qui per capillum odorantur. (b) Spectaculis non convenimus; quæ tamen apud illos cœtus venditantur (c) si desideravero, libentius de suis locis sumam. (2) (3) Thura plane non emimus; si Arabiæ querantur (d), scient (3) Sabæi pluris et carioris suas merces christianis sepeliendis profligari (e), quam diis fumigandis. Certe, inquit, templorum vectigalia quotidie deco-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Esse abest cod. Fuld. Rig. Haverc.*
(2) *Cod. Fuld. et Lugd., Rhen. et Pomel. liberius. Cod. Fuld. de suis de propriis locis sumam, in qua script. interpretis vestigia salis sunt aperta; al. sumere, al. sumantur,*

quant, stipes quotusquisque jam jactat (f). Non (enim) sufficimus et hominibus et diis vestris mendicantibus opem ferre, nec putamus aliis quam potentibus impertiendum. Denique porrigat manum Jupiter et accipiat (g), cum interim plus nostra misericordia insumit vicatim, quam vestra religio templum. Sed cætera vectigalia gratias Christianis agent ex fide dependentibus debitum, qua alieno fraudando abstinemus, ut, si incatur quantum publico (4) pereat fraude et mendacio vestrarum pro-

al. sumatur, al. sumo.

(3) *Sciart' Fran. Paris.*

(4) *Cod. Fuld. et Hav. publico; cæteri: vectigalibus.*

COMMENTARIUS.

etiam interpretes Minucianos, et Sirmondum ad Sidon. lib. I. epist. 1. et Joach. Jo. Maderum de coronis. qui exstat in tom. VIII. Ant. Rom. Grævii. Alios christianorum flores et coronam ex iis suaviorem agnoscit Nazianz. Orat. II. In Julian. Ἐξω καὶ ἀνθη, inquit, πᾶντων λαπρῶν ἐκχέκτιστα τε καὶ μονιμώτερα, etc. i. e. Flores quoque habeo, vernis omnibus floridiores et fragrantiores, agri illius pleni, quo Dominus sacris et suaviter olentibus pastoribus et doctoribus, purisque et eximius plebei ordinis hominibus benedixit. His coronari ac triumphare cupio, postquam bonum certamen certavero. Hav.

(a) *Puto gratius liberis.* Sic ex Fuld. Rigalt. Alii *gratius esse.* Nolo itaque ingratam molem capiti imponere, inquit. Fuisse enim has corollas satis aliquando grandes et ponderosas docet Lucretius lib. III.

Et inumbrant ora coronis.

et Horat. lib. I. Carm. IV.

Nunc decet aut viridi nitidum caput impedire myrto,
Aut flore, terræ quem ferunt solutæ. Hav.

(b) *Qui per capillum odorantur.* Diogenes Laertius de Diogene Cynico: τῶν μύρων τοὺς πόδας ἀλεψάμενος ἐπὶ ἀπὸ μὲν τῆς κεφαλῆς εἰς τὸν ἄκρα ἀπέναντι τὸ μύρον, ἀπὸ δὲ τῶν ποδῶν εἰς τὸν ὀρθρῶν. i. e. Unguento inungens pedes, dicit, a capite quidem in aerem ascendere unguentum, sed a pedibus in olfactum. Hav.

(c) *Apud illos cœtus venditantur.* Hinc patet nundinatores illuc loci confluere solitos, quod maxime est proprium, quia maxima hominum turba illis captabatur. Hanc occasionem negligere Christianos querantur Gentiles, cum tamen nullum ipsis inde detrimentum, cum necessaria vitæ ex solitis officinis et tabernis peti possent. Hav.

(d) *Si Arabiæ queruntur.* Quæ queri non poterant, nam et thure Christiani utebantur, ubi res exigeret. De Corona Militis cap. X. et si me odor alicujus loci offenderit, Arabiæ aliquid incendio, sed non eodem ritu, nec eodem habitu, nec eodem apparatu, quo agitur apud idola. Hav.

(e) *Christianis sepeliendis.* Hi enim quo certam suam de resurrectione spem testarentur, quæ collatione sementis in terram projecti ibique computrescentis illustratur a Paulo-I. Corinth. 15. noluerunt funera sua cremari: illamque funerum curam inter causas incrementi istius sectæ enumerat Julianus Imperator Epist. XLIX. Imo etiam aromatibus condierunt, quod hinc patere potest, de quo post La Cerdam ex illo et aliis more suo multa corrasit Ouzelius ad Minucium p. 63. De medicato funere ex professo agunt Petrus Beffortius lib. II. Obs: c. XLVII. et in tribus libris de Admirabili Oper. Antiq. Præstantia, qui inveniuntur tom. VIII. Thesauri Gronoviani. Item Athanasius Kircherius in Œdipo. Josephus Lauzonius de Polliniferis et Balsamatione apud veteres, et alii, Hav.

(f) *Stipes quotusquisque jam jactat.* Prudentius lib. II. in Symm. versu 909.

Ultima legati defleta dolore querela est:
Palladiis quod farra focus, vel quod stipis ipsis
Virginibus, castisque choris alimenta negentur:
Vestales solitis fraudentur sumptibus ignes.

Vide quæ supra observabamus cap. XIII. ad illa: circuit cauponas religio mendicans. Solebant præterea et aliis diis aliaque occasione stipes dari. Sic cum deposita prætexta virilem togam sumerent Romani, divæ Juventæ in æde ejus pro felici incremento solvebatur nummus argenteus, ut testatur Dionysius Halicarnass., lib. IV. Magistris suis Minervæ, hoc nomine quasi deæ consecratam stipem, dabant discipuli, quod improbat Noster de Idolatria c. X. Ipsam primam novi discipuli stipem Minervæ et honori et nomini consecrat, ut etsi non prophanatus alicui idolo, verbo tennus de Idolothyto esse dicatur, pro idololatra vitetur. Hav.

(g) *Porrigit manum Jupiter.* Cavam scilicet, ut mendici solent. Balsamo in Photii Nonocanonem: Τῶς αἰτοῦντος; καὶ λαμβάνοντος ἔργῳ; ἱσταται ὁ Χριστὸς, σὺν τῷ λαῶνι τούτῳ τὴν χεῖρα. i. e. *Potentis accipientem proxime adstat Christus, cum illo cavam manum porrigens.* De quo more omnino inspicenda est doctissimi Casauboni nota ad Suetonii c. XCI. ubi narratur Augustus ne Nemesin nimia fortuna irritaret, ex nocturno visu stipem quotannis die certo emendicasse a populo, cavam manum asses porrigentibus præbens. Ubi idem vir doctus multis probat rapacitatis et avaritiæ hanc notam fuisse, cum honestiores cavato sinu pecunias exciperent. Sic extensa chlamyde vel veste donativum congiarium non manu excipientes belle representant nummi Titi Vespasiani, Domitiani et aliorum. Eadem facies est nummi Hadriani cum inscriptione LOCUPLETATORI ORBIS TERRARUM. Lepidam quoque de Vespasiano historiam in vita ejus cap. XXIII. narrat Suetonius: Nuntiantibus legatis, decretam ei publice non mediocri summa statuum colosseam: jussit ut continuo ponerent, cavam manum ostentans, et paratam basin dicens. Scribit hinc Seneca ad Lucilium suum in præfat. ad lib. VI. Nat. Quæst. Adjice nunc invictum muneribus animum, et in tanto avaritiæ certamine nunquam suppositam manum lucro. Taxatque amicæ avaritiæ Tibullus:

Ille cava pretium flagitat usque manu.

Negabantque Diogenes apud Laertium δὲν τῆς χεῖρας αἰτῆ τοὺς φίλους ἐκτελεῖν συγχεκαμμένοις τοῖς δακτύλοις. i. e. *manus ad amicos digitis extendi debere incurvatis.* Graphice vero Jovem ipsum et deos suos ita descripsit Aristophanes, ubi negat quidquam dare se velle Philodolus, aut in medium conferre, cum accipere tantum sit consuetus. In Concionatricib.

Καὶ γὰρ οἱ θεοί,
Γίνοιτο δ' ἀπὸ τῶν χειρῶν ἐς καὶ δακτύλους,

sessionum, facile ratio haberi possit, unius speciei A vobis quoque vero Deo preces sternant, quia forte querela (1) (a) compensata pro commodo cæterarum rationum. (2) non creditis (4), sed a quibus nihil timere possitis.

CAPUT XLIII.

Qui tamen vere de illis conqueri possunt, esse lenones, perductores, sicarios, venenarios, magos, similesque, quibus infructuosos esse magnus sit fructus. Sed et hoc damnum meliori lucro permutari: cum et ab illis dæmonia excutiant, et pro illis Deum venerentur, nullisque, ut tales, rebus novis in exitium Reipublicæ student.

43. Plane confitebor, quinam, si forte, vere de sterilitate Christianorum conqueri possint. (3) Primi erunt lenones, perductores, aquarioli (& b), tum sicarii, venenarii, magi, item harioli (c), haruspices, B mathematici. His infructuosos esse magnus fructus est. Et tamen quodcumque dispendium est rei vestræ per hanc sectam, cum aliquo utique præsidio (d) compensari potest. Quanti habetis, non dico qui jam de vobis dæmonia excutiant, non dico jam qui pro

CAPUT XLIV.

Recogitandum itaque merito, quantum Respublica capiat detrimentum ex cædē tot hominum, et innocentium et bene meritorum: id patere posse ex quotidianis custodiarum actis et elogiis; neminem illic inter tot nocentes maleficum simul et christianum inveniri.

44. At enim illud detrimentum reipublicæ, tam grande quam verum, nemo circumspicit, illam injuriam civitatis nullus expendit, quum tot justi impendimur (e), quum tot innocentes erogamur. Vestros enim jam contestamur actus, qui quotidie iudicandis custodiis præsidetis, qui sententiis elogia dispan- gitis (f). Tot (5) a vobis nocentes variis criminum elogiis recensentur; quis illic sicarius, quis manticularius (g), quis sacrilegus (h), aut corruptor (i), aut lavantium prædo (j), idem etiam christianus adscribitur? aut cum christiani suo titulo offeruntur,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cod. Fuld. compensatio pro cæterarum rationum securitate.

(2) Sic locum auctoritate codd. restituit Heraldus; olim leg. Plane confitebor qui conquerentur. Nam si qui forte — possint (al. possunt, al. possent).

(3) Cod. Fuld. harioli, Lugd. egarioli, cod. Scriv. mœcharioli.

(4) Vv. quia forte non creditis, desunt in cod. Fuld. delevitque Rig. in ed. sua.

(5) Quoi cod. Fuld.

COMMENTARIUS.

ὅταν γὰρ εὐχέλεια δίδωται τῶν κατὰ
ἐκείνους ἐκτελέσωνται τὰς κατὰ τὴν
οὐκ ἐκ τῶν δεινῶν, ἀλλ' ὅταν τὴν ἀφαιρέσει.

l. e. Quippe ita et Dii faciunt. Quod disci potest vel ex C manibus simulacrorum: nam cum precamur ut bona nobis elargiantur, stant illa porrigentes manum supinam, non quasi datura quidquam, sed ut accipiant. Hav.

(a) Unius speciei querela compensata pro commodo. c. v. Sensus est tantam esse fidem Christianorum in solvendis illis quæ iusta et vectigalium publicorum et reipublicæ nomine imponuntur, ut exiguum damnum quod templorum vectigalia ab illis non cultoribus suis capiunt, facile contemni debeat, illis ipsis qui de hoc christianorum crimine conqueruntur, quotidie multo plura sacrilegia committentibus, cum omnibus modis vectigalia publica defraudare lucro habent. Fuld. Codex hic legit unius speciei querela compensatio pro cæterarum rationum securitate. Voces unius speciei in L. B. non comparent. Hav.

(b) Aquarioli. Lenonum famuli ex Festo dicebantur aquarii, nomen adepti ab aqua petenda ad balneum necessaria. Aquarioli autem ut annotavit Turnebus advers. lib. 4. cap. 12. per diminutionem ad contemptum, tanquam omnium vilissimi dicuntur. Pam.

(c) Harioli. Dicti vel a satis et fando, quasi Farioli, vel ab halando: Nam halitu solent mortalem animam excludere sive exhalare, ut divinam recipiant, unde et vocem, ut notat Donatus ad Terentii Phormionem, ejusmodi dabant, quæ est OE, qui sonus exhalandi vim præstat. Notabis autem in viris hoc esse nomen sive hariolos sive fanaticos voces; in feminis autem veratrices, quod divinandi scientia vere profiteantur. Lac.

(d) Cum aliquo utique præsidio. Præsidium hic significat lucrum, bona, peculium. Auctor Queroli, qui nonnullis Plauti editionibus adungi solet. Ergone manibus meis præsidium paternum, ut efferrent de domo? Ilud. Pures mihi ac prædones cui bono? ut si quid tibi spei aut præsidii est, totum conferant. Rursus: Præsidium abstulisti, et cineres abdidi. Et apud inferioris ævi scriptores passim. Hav.

(e) Tot justi impendimur. Est metaphora sumpta ab expensis rei domesticæ. Loquitur sic in lib. De Spectaculis c. XIX. ut tam creduliter impendantur. Rursus de Idolol. c. VI. nec anima pecudis impensa, sed anima tua. Vitiose in editionibus Rigalt. Priorianis typographi posuerunt impendimur. Hav.

(f) Qui sententiis elogia dispangitis. Victorum singulorum nomina, ætas, forma, crimen (quæ omnia elogia vocabantur) iudicibus in tabellis exarata offerebantur: quando illi pro cujusque elogio pœnam ejus temperabant. Hinc cum aliquando Cato Caligulæ oblata custodiarum elogia primum in ista serie ultimique calvos notassent, stultus ille Princeps in re maxime seria, ubi nulla longa nimis poterat esse deliberatio, jocatus, nullius inspecto elogio, stans, tantummodo intra porticum mediam, a calvo ad calvum duci imperavit. Suetonius in vita ejus, cap. XXVII. Hav.

(g) Manticularius. Vocis significatio ex Festo nota est, ut significet furem qui bulgas scrutetur. Sed etiam Glossæ Lat. Gr. mantican exponunt πῑρρῶν. unde monachi illi qui pera instructi ambulabant, appellabantur manticulati. Matthæus Paris. qui vixit anno 1248. ut peregrinaret ille monachus manticulatus. Hav.

(h) Sacrilegus. Qui templorum spoliata ornamenta et donaria, unde illa custodiis sepiebantur. Supra cap. XXIX. Hav.

(i) Corruptor. Quomodo vox hæc intelligi debeat patet c. XLVII. Lego partem sententiæ Atticæ in Socratem: Corruptor adolescentium pronuntiatur. Hav.

(j) Lavantium prædo. Quorum sæpe mentio apud veteres. Plautus Rudente Act. II. Scena III. 51.

Qui it lavatum

In balneis, ibi cum sedulo sua vestimenta servat, Tamen surripuntur: quippe qui quem illorum observet falsus est:

Fur facile, quem observet, videt: custos, qui fur sit, nescit.

Apuleius As. Aur. lib. IX. Enim vero vos bonæ frugi latrones inter furta parva atque servilia, timidula per

quis ex illis etiam talis, quales tot nocentes? De A vestris semper æstuat (a) carcer, de vestris semper metalla suspirant (b), de vestris semper bestię saginantur (c), de vestris semper munerarii noxiorem greges pascunt (d). Nemo illic christianus, nisi hoc tantum (1), aut si et aliud, jam non christianus (e).

CAP. XLV:

Quorum quidem innocentia, non ex timore hominis,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Nisi plane tantum christianus. *Fran. Paris.*

(2) Ita cod. Agob., Pagn., Jun., Rig., Hav. Sed cod. Fuld. ab intemibili deo doctore præceptam. *Barræus*: ab

sed ex reverentia Dei provenire, cujus dictatione perfectissimas leges nacti, didicerint omni malo, vel a prima origine, occurrere, sanctos se et inviolatos Deo judici reservantes.

45. Nos ergo soli innocentes. Quid mirum, si necesse est? Enimvero necesse est. Innocentiam a Deo edocti, et perfecte eam novimus ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter custodimus, ut (2) ab incon-

incomptibili dispensatore mandatam. *Aldus*: ut ab inacceptibili dispensatore mandatum. *Rhen. et Herald.*: ab incontentibili dispensatore mandatam.

COMMENTARIUS.

balneas et aniles cellulas reptantes scrutariam facitis. Catullus Ep. XXX.

O furum optime balneariorum,
Vibenni pater, et cinæde fili.

Diogenes Cynicus apud Lærtium: ἰδὼν ἱματιοκλέπτην ἐν τῷ βαλανεῖο, ἔπ' ἀλειμμάτων ἢ ἐπ' ἄλλο ἱμάτιον; id est: videns vestimentorum furem in balneis, Num inquit ad angustulatum, an vero ad aliud vestimentum? Noster de Idol. c. V. Credo et fures balnearios munibus suis vivere, et De Fuga in Persec. cap. XIII. inter tabernarios et lanios et fures balnearum et aleones et lenones. Gloss. Fur balnearius. βαλανεοκλέπτης. Et huc forsitan illud Aristophanis spectat in Ranis Act. IV. Sc. II.

καὶ ἄλλοι, τινὰ λαποδυστήσι.

i. e. et egressus aliquem vestitus spoliare. Quomodo apud Petronium inducitur juvenis nudus, qui vestimenta perdiderat. Pretiosioresque ornatum depreliat etiam inde Chrysostomus De Virginitate, quoniam et in balneis præsto sint et in templis mulieres, quæ illum fuerunt. Cogebantur itaque lautiores secum adducere servulos, qui servarent vestes, Martialis. XII. 70.

Lintea ferret pro variis cum vernula nuper,
Et supra togulam lusca sederet anus.

Ovidius lib. III. de Arte Amandi versu 539.

Cum, custode foris tunicam servante puellæ,
Certent furtivos balnea multa focos.

Quibus vix miseris, minus sedulo si custodientibus aliquid esset ablatum. Hinc servus ille Petronianus cap. XXX. Dispoliatius procubuit ante pedes, et rogare cepit ut se pœnæ eriperemus: nec magnum esse peccatum suum propter quod periclitaretur. S. ducta enim vestimenta sibi dispensatoris in balneo, vix fuissent X. HS. ubi addit notam Wouwerii. Deponerentur hæ vestes in apodyterio, furtumque capite puniebatur, ut constat ex libris Jctorum. Rationem dat Aristoteles, cujus locum, quoniam leviter tantum indicat Junius, non gravatore integrum adscribere. Is in Problem. Sectione XXIX. num. 14. in hunc modum discribit. διὰ τί ποτε ἐὰν μὲν τις ἐκ βαλανεῖου κλέβῃ etc. i. e. Cur qui ex balneis furatus est, aut ex palæstra, aut ex foro, aut aliquo ejusmodi loco, morte mulcatur: qui autem ex domo privata, furti pretium duplum persolvit? Et respondet: ὅτι ἐν μὲν ταῖς οἰκίαις, φυλάττει etc. i. e. An quia in domibus rem custodire melius possumus? nam et paries firmus et clavis est, et familiaribus res domesticæ curæ omnibus sunt, ut tuto servantur. At in balneis, cæterisque publicis locis facilius quique facinoris perpetratio est: nil enim ad custodiam satis, qui sua potuerit, habet præter oculos. Itaque facultas datur furandi, etiam si aspectum paulisper devertit. Quam ob rem legislator ratus sua ipsos custodire satis non posse, legem adhibuit, minitantem acerrime, vitam futuram nominari, qui furtum publicis locis commiserit. Pergit deinde: ἐν δὲ εἰς μὲν τὴν οἰκίαν, etc. i. e. Item in domo penes dominum ipsum est, quem velit recipere, et cui minus credat, cavere. At ei qui in balneis quicquam possit, prohibere neminem licet, nec ingredi, nec ingressum vestem suam ibi deponere, unde subrepturus sit, sed

prout libitum est, eodem in loco subrepturi et amissuri amica promiscue jacent. Unde recto concludit gravissimam esse pœnam debere quæ manus furaces illo R in loco coerceat. Hav.

(a) Semper æstuat carcer. Ex nostro Minucius p. 40. denique de vestro numero semper carcer exæstuat. Tertull. Ad Mart. cap. I. Domus quidem Diaboli est et carcer, in qua familiam suam continet. Et ibidem c. II. dicit expirat, quod hic æstuat. Triste illic expirat, sed vos odor estis suavitatis. Nota hic electa in singulis verba et summam Auctoris curam. Hav.

(b) Metalla suspirant. Admodum proprie loquitur. gravis enim iste labor, et ubi præ lassitudine crebra ducuntur suspiria. Describitur pœna ista a Plauto Poenul. IV. II. 8. Captiv. III. V. 65. et præsertim V. IV. 1.

Vidi ego multa sæpe picta, quæ Acherunti fierent Cruciantia; verum enimvero nulla adæque est Acheruns, Atque ubi ego fui in lapidicinis. Illic ibi demum est locus Ubi labore lassitudo omni 'st exigunda ex corpore.

C Et sic agricolas duro labore fatigatos etiam suspirare facit Lucretius, cujus sunt versus lib. II. 1163.

Jamque caput quassans grandis suspirat arator
Crebrius incassum magnum cecidisse laborem. Hav.

(c) Bestiæ saginantur. Pro semper Fuld. habet etiam prave. Loquitur de illis qui ob delicta bestiis vel obijciuntur, vel cum illis pugnare jubebantur. Insignis crudelitas Caligulae et inhumanitas notatur a Suetonio lib. IV. c. 27. Cum ad saginam ferarum muneris præparatarum carius pecudes compararentur, ex noxiis laniandos annotavit. Sed christiani etiam ad metalla damnati, bestiis objecti. Respondeo, non semper, habuerunt enim sapius pacem sub Imperatoribus. Non eo elogio, etiam objecti, quo sicarii, manticularii et similes. Hav.

(d) De vestris semper munerarii noxiorem greges pascunt. De vestris, quos supra dixit sacrilegos. Hinc Quintilianus in Gladiatore: Morabar inter sacrilegos, incendiarios, et qua gladiatoribus una laus est, homicidas. Dixit greges, quoniam dementia editorum aliquando aliquid millia parium producebat. Huic loco illustrando maxime inserviunt illa Plutarchi in Crasso, ubi Spartacum gladiatorem, qui gravissimum illud bellum Romanis excitavit, cum sociis effregisse ludum Lentuli narrat. Verba ejus sunt, Αὐτοῦτος τινος Βαριάτου μονομάχους ἐν Καπυῇ τρέφοιτο etc. i. e. Lentulus quidam, cognomento Butialis, magnam gladiatorum familiam Capuæ nutrebat, quorum maxima pars ex Galatia et Thracia erant oriundi, non ob aliquod perpetratum ab ipsis scelus, sed tantum propter emptoris impetatem necessario gladiatorum exercere coacti. Hav.

(e) Jam non christianus. Sic Ald. et Fuld. et Agobard. Rigaltiusque. Alii transponunt non jam. Infra cap. XLVI. Sed dicit aliquis, etiam de nostris excedere quosdam a regula disciplinæ: desinunt tum christiani haberi penes nos. Minucius p. 40. Christia-

temptibili dispectore mandatam. Vobis autem humana æstimatio (1) innocentiam tradidit, humana item dominatio imperavit; inde nec plenæ nec adeo timendæ estis disciplinæ ad innocentiam veritatem. Quanta est prudentia hominis ad demonstrandum quid vere bonum (2)? quanta auctoritas ad exigendum? tam illa falli facilis, quam ista contemni. Atque adeo quid plenius dictum est: non occides, an vero: ne irascaris quidem? Quid perfectius prohibere adulterium, an etiam ab oculorum solitaria concupiscentia arcere? Quid eruditius (a) de maleficio, an et de maleloquio interdiceret? Quid instructius, injuriam non permittere, an nec vicem injuriæ sinere (b)? dum tamen sciatis ipsas quoque leges vestras, quæ videntur ad innocentiam pergere, de divina lege ut antiquiore formam (3) mutuatas. Diximus jam de Mosis ætate. Sed quanta auctoritas legum humanarum, quum illas et (4) evadere homini contingat, et ple-rumque in admissis delitescere (5), et aliquando contemnere ex voluntate (6) vel necessitate delinquendi (c), recogitata etiam (7) brevitate supplicii cuiuslibet, non tamen ultra mortem remansuri? Sic

A et Epicurus (d) omnem cruciatum (e) doloremque depretiat, modicum quidem contemptibilem pronuntiando, magnum vero non diuturnum. Enimvero nos qui sub Deo omnium speculatore dispungimur, quique æternam ab eo penam providemus, merito soli innocentiam occurrimus, et pro scientiæ plenitudine, et pro latebrarum difficultate, et pro magnitudine cruciatu, non diuturni, verum sempiterni, eum timentes, quem timere debet et ipse qui timentes judicat, Deum, non proconsulem timentes.

CAPUT XLVI.

Occurrit porro illis, qui non de Deo Christianos sapere, sed ut Philosophiæ genus, fidem et spem illorum æstiment, paria in utrisque virtutum genera ponderantes: quibus ostendit, quantum nomen illud philosophorum infra christianum subsidat, dum illi inveniantur veritatis ignari et omnium scelerum rei, hi Deum intelligunt, et ab omni malitia, vel ipsis stupentibus inimicis, quam longissime sint remoti.

46. Constitimus (f), ut opinor, adversus omnium criminum intentionem (8), quæ Christianorum sanguinem flagitat. Ostendimus totum statum nostrum, et

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Cod. Fuld.* humana doctrina; in *sq. Rhen.* et *Ald.* hum. damnatio.

(2) *Tanta* e. p. h. a. d. qui vere bonum *Fran. Paris.*

(3) *Antiquiore* ferme. *Ald.* ut antiquiore forma *Rhenan.* ut antiquioris formæ *Fran.* ut antiquiores formas *MS. Ludg.*

(4) *Illas* etsi *Fran.* *illas* etiam *Jun.*

(5) *Delitesceret* *Fran.* *delitescenti. Seml.*

(6) *Involuntate. Seml.*

(7) *Pro addit. Seml.*

(8) *Intentionem Seml.*

COMMENTARIUS.

nus ibi nullus, nisi aut reus suæ religionis, aut profugus. Scribi debet per hyphen, ut cap. II. iterum-christianus. quomodo etiam tantum-christianus. *Hav.*

(a) *Quid eruditius?* Non satis ille eruditur ad virtutem, cui tantum interdicitur maleficio, nisi indicatur maleloquium. Clarius: Rudis adhuc in virtute erit, qui tantum abstinere a maleficio: nam debet etiam a maleloquio. Similiter expende sequentia: ut quis instructus sit in virtute, non solum ei abstinendum est ab injuria, sed ab umbra quidem injuriæ, et ab re omni quæ habeat vicissitudinem injuriæ. *Lac.*

(b) *An nec vicem injuriæ.* Hoc est, injuriam non inferre, sed nec referre. Sic libro adversus Marcionem II. *Vicem prohibet Deus.* et lib. 4. *Christus etiam vicem injuriæ cohibet.* *Ric.* — *Vicem injuriæ sinere.* Elegantissime loquitur ita pro injuriam rependere. *Virgilius* II. *Æneid.* versu 452.

Testor, in occasu vestro, nec tela nec ullas Vitavisse vices Danaum.

ubi nugatur *Servius.* vices enim quas se non vitavisse jurat, non sunt pugnandi vicissitudines, ut ipse explicat, sed vulnera et cades, quas sicut ipse Danaus inflixerat ita si fata fuissent ut caderet, ipse etiam perpeti pugnando non recusaverat. *Hav.*

(c) *Contemnere ex involuntate vel necessitate delinquendi.* Ego Rigaltium sequor et explico humanarum legum præ divinis nullam esse auctoritatem, quod tripliciter ostenditur; primo, quia penam sæpe datur evadere; secundo, quia lex sæpe illum non videt, adeoque scelus ejus in abdito est; tertio, quia contemnitur aliquando vis illarum, dum prætexitur peccatum involuntarium ei ad quod vi et necessitate sunt coacti. Quod in divinis longe aliter se habet. Et hisce jam quarto addet supplicii breviter mortemque adeo timendam, cum in divinis se in immensum ævum poena extendat. Adde Rigaltium, qui illustrat exemplis. *Hav.* — *Ex involuntate vel necessitate delin-*

quenti. Involuntate, hoc est, Casu. Cujus delicti exemplum proponit Marcianus, I. XI. De poenis: cum in venando telum in feram missum, hominem interfecit; necessitate, cum aliter vitam suam tueri non posset. Fingamus igitur Sempronium in venando telum in feram misisse: eo telo, non feram, sed inimicum forte transeuntem interfecisse. Gaudebit Sempronius de prospero sibi errore; quod eo casu vitam inimico suo ademerit impune. Sed impune quidem, apud Cæsarem, non apud Christum. Etenim ictum, initio ac destinatione involuntarium, acceptione aut ratiabitione sua voluntarium fecit. Idem erit dicendum, si Titius furiosus, cujus ante furem testamento hæres scriptus fuerat, irruentem in se, cum aliter vitam suam tueri non posset, interfecit. Gaudebit in sinu suo quod testatori mutandæ per intervalla dilucida voluntatis facultatem sustulerit, eoque gaudio apud Christum volens occidit, quem nolens et necessitate coactus interfecisse videtur apud Cæsarem, cognitione Christi potentiore ac perfectiore multo quam Cæsaris. *Ric.*

(d) *Sic et Epicurus.* Cujus sententiam luculentissimis versibus describens Lucretius errorem ejus magnitudine ingenii sui adauxit et multiplicavit, præsertim lib. III. qui caute et præmunito pectore est legendus. Ibi:

Seire licet nobis nihil esse in morte timendum,
Nec miserum fieri, qui non est, posse, neque hilum
Differre, an nullo fuerit jam tempore natus,
Mortalem vitam mors qui immortalis ademit. *Hav.*

(e) *Cruciatum doloremque depretiat.* Vox ista auream latinitatem non sapit, videtur ex usu et more Tertulliani usurpata, hac utitur adhuc lib. 4. adv. Marcionem. Usi sunt etiam Sidonius Apollinaris in Burgo, depretiata suas turpant pigmenta figuras. item epist. 10. lib. 2. et Symmachus epist. 41. lib. 8. *La Pa.*

(f) *Constitimus ut opinor.* Arte militari deductum, ubi firmiter stantes, locum quem ceperant tuebantur.

quibus modis probare possimus ita esse, sicut ostendimus, ex fide scilicet et antiquitate divinarum litterarum, item ex confessione spiritualium (1) potestatum. Quis nos (2) revincere audebit, non arte verborum, sed eadem forma, qua probationem constituimus de veritate? (3) Sed dum unicuique manifestatur veritas nostra, interim incredulitas, dum de bono sectæ hujus obducitur, quod usui jam (4) et de commercio innotuit, non utique divinum negotium existimat, sed magis philosophiæ genus. Eadem, inquit, et philosophi monent et profitentur: innocentiam, justitiam, patientiam, sobrietatem, pudicitiam. Cur

A ergo quibus comparatur de disciplina, proinde illis non adæquatur ad licentiam impunitatemque disciplinæ? vel cur et illi ut pares nostri non urgentur ad officia, quæ nos non obeuntes periclitamur (5)? Quis enim philosophum sacrificare, aut dejerare, aut lucernas meridie vanas (a) prostituere compellit? (6) Quin imo et deos vestros palam destruunt (b), et superstitiones vestras commentariis quoque accusant, laudantibus vobis. Plerique etiam in principes latrant (c) sustententibus vobis. Et facilius statuis et salariis (7 d) remunerantur, quam ad bestias pronuntiantur. Sed merito; philosophi enim non christiani

LECTIONES VARIANTES.

(1) Spiritualium Rig.
(2) Existat qui nos Cod. Fuld. Haverc.
(3) Cod. Fuld. et Hav. : Existat qui nos revincere audebit; non de veritate audebit reniti, *quam scripturam et Rig. probavit ejctæ voce existat. In sqq. deletur idem vo.* dam u. m. v. nostra.

(4) Usu jam Rig.
(5) Cod. Fuld. non proinde adæquatur diligentia et impunitate disciplinæ? vel cur et illud pares nostri non urgentur, etc.
(6) Proferre Fran. Paris.
(7) Salutaris Franeg.

COMMENTARIUS.

Sic supra cap. iv. notavimus Nostrum arpius uti formulis inde desumptis, ibique hujus verbi usum docuimus. Barr. et MS. L. B. constituitur. non probo. sed cum Fuld. et reliquis scribo constituitur. Affine est illud de Spectac. cap. xiii. Satis, opinor, impluvimus ordinem, quos et quibus modis etc. Hav.

(a) Lucernas meridie vanas. Respicit ad illud quod dixit cap. xxv. nec lucernis diem infringimus, ne quis Diogenis factum innui putet, de quo Adv. Marc. lib. 1. c. 1. Nam illa canicula Diogenes hominem invenire cupiebat, lucernam meridie circumferens. Hav.

(b) Deos vestros palam destruunt. Quod cum in omnibus opusculis intendat Lucianus, tum præsertim in Jove Tragedo. Ast ille totus ex irrisione factus. Quid veteres philosophi? De Speu-ippo in lib. de Nat. Deorum 1. Cicero: Censuit vim quamdam esse, qua omnia reguntur, eamque animalem, volens evellere ex animis cognitionem Deorum. Sed quid ipse Cicero de diis suis censuerit optime patet ex censore ejus Lactantio. Is lib. ii. Div. Inst. c. 3. Intelligebat Cicero falsa esse, quæ homines adorarent. Nam cum nulla discisset, quæ ad eversionem religionum valeret, ait tamen, non esse illa vulgo disputanda, ne susceptis publice religionis disputatio talis extinguat. Hav.

(c) In principes latrant. Quod gloriosum sibi imprimis Cynici putabant. Transcuntem Neronem clara voce corripuit Isidorus Cynicus, Quod, ut narrat Sueton. lib. vi. Nauplii mala bene cantitaret, sua bona male disponeret. Callisthenem liberæ nimis linguæ sati sui olim admonerat Aristoteles apud Laertium:

Ἀνθρώπος δὲ μοι τίς ποτε ἴσται, ὃ ἀπορίσκει.

i. e. Qualia mi loqueris, vereor sis, nate, superstes. Nec Amarcho impune cessit asper spiritus, qui egregio convivio ab Alexandro exceptus et de cæna interrogatus, respondisse fortur: Πάντα πολυτέλεις. ἔδει δὲ λατρεῖν κατὰ τὴν οὐράνιον τινὸς παρατέλλεσθαι. ἀπορίσκειν ἀπὸ τοῦ Νουκρίοντα. i. e. magnifice cuncta. Verum oportere jam caput satrapæ ejusdem apponi. Nicomachodemum intuens. Horum omnium princeps facile Diogenes qui tyranno consulenti e ejusmodi ære statuarum fundi præstaret, ausus est respondere, Quo Hermodius et Aristogiton fusi sunt. Erant vero hi tyrannicidia: et ob id -tatis decorati. Canticula appetatur inde a Tertull. lib. Adv. Marcionem, c. 1. Cujus ad Alexandrum dictæ quasi liberum admirabantur manelli, meritum autem sibi diderit et carpit Chrysostomus in lib. Adv. Gentes, seu de S. Babyla. Verba sunt: Dices, magnum vero philosophus orationis libertatem apud regem præ se tulit. Videamus ergo quæ sit egregia illa libertas, num etiam ea dolii præ-

ligiis vanior sit. quoniam igitur illa? Proficiscenti cum exercitu adversus Persas Macedoni, eidenique philosophum magna instantia hortanti, diceret, si qua re indigeret: Nulla, ille inquit, nisi quod regem rogavi, sibi a solo ne obstatet, acciderat enim tum jam ut philosophus a solis radiis calefieret. Itaque sic in hanc stultitiam invehitur: Hic non vos ipsos pudore suffundetis? Non oculos frontemque contegetis! Non hinc facessentes terra vos obruetis, ob ea ipsa vobis placentes, ob quæ pudore suffundi oportebat? Quanto enim præstiterat, veste aliqua sumpta, eaque crassiuscula ad opus ali-quod se traducere, neque non a rege quidpiam, quod usui foret potere, quam lacero indutum pallio sedentem ad solis radios calefieri, parvorum lactentiumque puerorum more, quos nurrices lotos, atque inunctos ibi collosant, ubi tum philosophus idem sedebat, infelicis amiculum gratiam flagitans. Quo spectat sapiens Elihu consilium apud Jobum xxxiv, 18. Regi quis diceret, Vis Belial es, principibusque, Estis impii? Scilicet, ὁ πολλὸς τῆς πραγμάτων δὲ τριβώνιον etc. id est haud enim magni est negotii, tritam vestem induere, et peram collo suspendere, et baculum in manu habere, et vociferari, imo potius rudere aut latrare omnibusque maledicere. ut ait Lucianus in Fugitivis. qui ibidem aliquanto post de iisdem canibus: Οὐ τὸ πρὶν χράσιμος etc. id est quod vero in canibus natura optimum est, veluti custodia, aut heri amor, aut memoria, id nequaquam imitantur: sed latratu, gulæ, rapinæ libidinis, adulationi blandimentis et mensis diligentem operam dant. Quibus ibidem Homericum illud παραδοῖ: Hæc enim leges in quas jurant. Idem Lucian. in Vitarum auctione: ὃ δὲ μέλιον δὲ προσελθὼν, ταῦτά σοι etc. i. Hæc vero ante omnia tibi adesse necesse est: impudentem te esse oportet et audacem, et omnibus sine delectu, tam regibus quam privatis maledicere, ita enim fiet ut omnes in te oculos conjiciant, teque sortem esse existiment. Barbara quoque vox, et absonus sonitus tibi sit, quique canino plane similis existat. Vide quæ ibi sequuntur. Hav.

(d) Statuis et salarii. Ita legunt Aldus, Rhen. Herald. Junius Cod. Agob. La Cerdæ et Rigaltius. Quæ quidem salaria lauta fuerunt satis, ut potest colligi ex Luciano, Is in Eunuchis: Συντάσσεται μὲν, ὁ Ὁμήριος, ὡς ὁδοῦ, ἐν βασιλείᾳ μισθοφορᾷ τῇ etc. Quæ Latine ita sonant: Scis Pamphile salarium, idque neuliquam exiguum ab imperatore fuisse constitutum singulis philosophorum generibus: puta stoicis, platonis, epicureis, cumque his etiam peripateticis; ita ut unicuique sectæ præmium esset æquale. Cæterum demortuo ex hisce quoque, alius aliquis in ejus locum subrogandus est, qui sit optimatum calculis probatus. Porro præmium illud. neque leve erat quidpiam, ut ait poeta,

cognominantur. Nomen hoc philosophorum dæmonia non fugat. Quidni, quum secundum deos philosophi dæmonas deputent (1)? Socratis vox est: si dæmonium permittat. Idem et quum aliquid de veritate sapiebat, deos negans, Æsculapio (a) tamen gallinaecum prosecari jam in fine jubebat (b) credo ob honorem patris ejus, quia Socratem Apollo sapientissi-

mum omnium cecinit. O Apollinem inconsideratum! Sapientiæ testimonium reddidit ei viro, qui negabat deos esse. In quantum odium (2) flagrat veritas, in tantum qui eam ex fide præstat offendit; qui autem adulterat et affectat, hoc maxime nomine gratiam pangit apud insectatores veritatis, (qua et illusores et contemptores (3). Mimice (c) philosophi affectant ve-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Deputant, *Franeq.*

(2) Odio, *Franeq. Paris.*

(3) *Pv. uncis inclusa et sq. mimice deleuit Rig. Cod.*

Lugd. quam inclusores et corruptores, al. qua illusores et corruptores.

COMMENTARIUS.

nec ludicrum, verum singulos in annos decies mille nummum, quos accipiunt uti doceant juventutem. Ibidem aliquando post: καὶ πρὸς ταῖς μυριάς, ἥς καὶ παρὰ βασιλέως ἀποτίσθαι i. e. neque indignum videatur decem illis drachmarum millibus, quæ forent ab Imperatore capienda. MS. vero L. Bat. solaris, quod jam olim in mentem venisse Lipsio testatur La Cerdæ et explicat de vectigalibus, pro arduis in solo Reip. structis. Quomodo repetitur apud Eunapium Sardinum ille in Proæresio Julianus Imperator doctis hominibus agros tributarios et vectigales adjudicasse, ut immunes essent onerum. Εὐνάπει μὲν, inquit, γὰρ ὁ βασιλεὺς τὴν γῆν τοῖς Ἑλλήσιν εἰς τὸν φόρον, ὅπως βαρύνοντο. Sed quomodo philosophi possunt dici solaris remunerari, id est vectigalibus seu loci tributo, cum liberantur a necessitate solvendi? id enim innuere La Cerdæ puto. Explico itaque solaris de apricis illis locis, ubi ditiores se calefaciebant et uncti siccabant in sole, illa signis ornabant, itaque recte statuis jungit solaris. Possis etiam legere larariis. Capitulinus in Anton. Philos. Tantum autem honoris magistris suis detulit, ut imagines eorum aureas in larario haberet. Lampridius de Alexandro Severo: in larario suo, in quo et divos principes, sed optimos electos, et animas sanctiores, in quibus et Appollonium, et quantum scriptor suorum temporum dicit, Christum, Abraham, et Orpheum, et hujusmodi Deos habebat, et majorem effigies. Erat scilicet duplex lararium viris principibus: primum, in quo divi; secundum, in quo viri docti et magni. Idem scriptor et ibidem paulo post: Virgilium autem Platonem poetarum vocabat, ejusque imaginem cum Ciceronis simulacro, in secundo larario habuit, ubi et Achillis et magnorum virorum. Alexandrum vero Magnum inter Divos et Optimos in larario majore consecravit. Vopiscus in Florianus inter omnia quæ Taciti mortem præcesserunt: In larario Dii omnes seu terræ motu, seu casu aliquo conciderunt. Pamelius legit salutaris. cui adscripsit Scaliger ἀσφαλὲς. Noster inferri c. ult. Et tamen illis omnibus et statuas defunditis et imagines inscribitis, et titulos inciditis.

(a) Æsculapio tamen Gallinaceum prosecari jam in fine jubebat. An docere nos hoc voluit gemma ista quam protulit magister mens Jacobus Gronovius tom. II. Dacyl. Gorleaneæ 229. ubi senex, ipse forsitan Socrates, nam frons calva satis est, super aram immolat gallinaceum? Adde Thesaurum Palat. 202. Etiam frequenter in Abraxis in Chiffletio collatis et a Gronovio Gorleaneis gemmis insertis gallinacel aliquum cum Socratica facie invenitur. Confer tom. II. num. 316. 317. Apparet apud Choulum singulari ornato Æsculapius, ubi præter serpentem baculo involutum, conspiciendus venit deus corona radiata, ut Apollinis filius; icuncula quam sinistra tenet, filia Hygieia est, sicut gallus ad pedes mirifice cum Gorleano schemate Tertulliani nostri locum illustrat.

(b) Jam in fine jubebat. Narrat Pleno in Phædone in fine, de Socrate, epoto jam veneno, illa: καὶ ἐκκαλύψαμενος, ἐνικαλύπτο γὰρ, εἶπεν· ὁ δὲ τελευτῶν ἔρθε· ἔσπετο ὡς Κρίτων, ἔρη, τῇ Ἀσκληπείᾳ δεικνύμεν ἀλεκτρούνα· ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ, καὶ μὴ ἀμύχουσα. i. e. Et jam obvolutus, caput

enim obvolverat, quod quidem ultimum ejus effatum fuit. O Crito, inquit, gallum debemus Æsculapio. Vos persolvite, neque negligite. Unde Lucianus mortuum dicit ne gallo quidem Æsculapio persoluto: ἐπεὶ ἀθλιός τοῦ κοινού, καὶ δὲ τὸν ἀλεκτρούνα τῷ Ἀσκληπείᾳ ἀποτίδουσι, ut verba ejus sunt in Bis Accusato. Inquit in dicti hujus rationem Theodoretus Gr. Aff. Cur. p. 109. et scribit: ἐν δὲ οἷμαι καὶ Σωκράτην, etc. i. e. Ego autem puto et Socratem, Sophronisci filium immolari gallum jussisse, ut illatum crimen refelleret; quippe quem Anytus et Melius ut esse Deos abnegantem detulerant. Cum hoc, tum alia Socratis Tertullianus rid. in lib. De anima cap. I. Quod si idcirco sapientissimus Socrates secundum Pythii quoque dæmonis suffragium, scilicet negotium navantis socio suo, quanto dignior atque constantiæ christianæ, atque sapientiæ assertio, cuius afflatui tota vis dæmonum cedit? Hæc sapientia de schola Cæli deos quidem sæculi negare liberior, quæ nullum Æsculapio gallinaceum reddi jubens prævaricetur, nec nova inferens dæmonium, sed vetera depellens; nec adolescentiam vitians, sed omni bono pudoris informans, ideoque non unius urbis, sed universi orbis iniquam sententiam sustinens pro nomine veritatis, tanto scilicet operosioris, quanto plenioris, et ut mortem non de poculo per habitum jucunditatis absorbeat, sed de patibulo et vivicomburio per omne ingenium crudelitatis exhaustiat, interea in isto tenebrosiore carcere sæculi inter suos Cebetas et suos Phædonas, si quid de anima examinandum est, ad Dei regulas dirigit. De gallinaceo tangit etiam in lib. De Corona Militis cap. X. Nam et ego mihi gallinaceum macto, non minus quam Æsculapio Socrates. Vehe. nenter vero Theodoretus dum causam socratici gallinacii Apollini immolandi scrutatur, errat. Nam Tertullianus Noster, qui scire potuit, ad causam suam detorsit. Solebant vero gallum vel gallinaceum illi qui ex morbo se receperant Æsculapio immolare, quod apparet ex sculptura gemmæ Gorleaneæ. Quare illi etiam in Choulia notabili admodum gallus adjunctus inter cetera ornamenta quæ ita descripsit Sextus Pompeius Festus in voce Insula. In insula Æsculapio facta ædes fuit, quod ægroti a medicis aqua maxime sustententur. Ejusdem esse tutela draconum, quod vigilantissimum sit animal, quæ res ad tuendam valetudinem ægroti maxime apta est. Canes adhibentur ejus templo, quod is uberibus canis sit nutritus. Bacillum habet nodosum, quod difficultatem significat artis. Laureæ coronatur, quod ea arbor plurimorum sit remedium. Huc gallinæ immolantur. Certe quare illi gallum immolari voluerit Socrates patet, utpote qui jam convalesceret primum, ad meliorem vitam ex caduca hac et morbida emigraturus, inimicorum existimatione punitus, suo iudicio finitus. Ut eleganter de Theramene Val. Maximus lib. III. cap. II. II. v.

(c) Mimice. Vitiose in Fuld. inimici. Agob. inimicæ. In Lugd. Bat. descriptor assequi non poterat, solam litteram M. ponens, et spatium vacuum. Taxat tales Philo Judæus in lib. Quod Deter. Pot. infid. his verbis. Περιπατεῖ δὲ οἱ εὐριστάς τε πλείους χρῆσθαι ταῖς ἐν αὐτοῖς δύναμει, etc. i. e. Solent enim plerique omnes sophi-

COMMENTARIUS.

stæ adversarias habere suasset ipsorum facultates, dum verba eorum cogitationibus, et consilia verbis resistunt, haud ullo consensu intercedente. Declinunt enim aures nostras disserendo, quam socialis res sit iustitia, quantum omnibus conferat temperantia, quantopere probetur fortitudo, quam ingens capiatur ex pietate utilitas, quam salubres virtutes reliquæ: e contra injustitiam esse rem impacatam, intemperantiam morbiferam, impietatem nefariam, reliquam malitiam perniciosam: et tamen contraria dictis suis sapere non desinunt; sed post decantatas laudes prudentiæ, temperantiæ, iustitiæ, pietatisque, tum maxime desipiunt, lasciviant, injuste impieque se gerunt: et ut verbo dicam, deprehenduntur omne fas jusque confundere ac subvertere. Noster vero apposite dicit philosophos minimum agere, quum alii videantur foris alii sint intus, adeoque aliquando detectis vitis ridiculi fiant. Luciani accommoda illud in Gallo: Εἴτ' ἐπειδὴν πῖσων ὁμοιοὶ μάλιστα παύονται τοῖς τραγικοῖς ὑποκριταῖς, etc. i. e. Qui ubi conciderint, persimiles esse videntur tragicis histrionibus. Nam multi, ut videre est, quoad Cecropes sunt, aut Sisyphi, aut Telephi, diademata gestant, eburneisque capulis gladios, comanque ventilatam, et chlamydem auro intertextam. Quod si quis, qualia plerumque accidunt illorum, impingens media in scena cadat, risum profecto movet spectatoribus: videlicet persona una cum ipso diademate contrita, vero autem actoris capite cruentato, cruribusque magna ex parte renudatis, ut jumi interioris amictus panni quam sint miseri fiat conspicuum: ac coturnorum quos pedibus induxerunt appareat deformitas, cum pedis modo non respondeant. Qui idem cum sæpius tum lepide irridet in Dialogis Mortuorum. Charontis et Mercurii. Ibi deposito mimo, cuncta philosophi ridicula apparent. Sed ipsum audiamus Lucianum, apud quem Mercurius ad barbatulum illum: Κατάθου σὺ τὸ σχῆμα πρῶτον εἴτα καὶ ταυτὰ πάντα. Ὁ Ζεὺς, δὲν μὲν τὴν ἀλαζονείαν κομίζεις, δὲν δὲ ἀμαθίαν, καὶ ἔριν, καὶ κενόδοξιαν, etc. i. e. Depone tu hunc habitum primum, deinde hæc quoque omnia. O Jupiter, quantam ille arrogantiam, quantam inscitiam, et quantum contentionum et inanitis gloriæ, quantum questionum dubiarum, quantum spinosarum disputationum et cogitationum perplexarum circumfert! Imo quam multos vanos labores; et deliramenta non pauca, quantas item nugas et quantam curiositatem. Sed per Jovem aurum etiam hoc, et voluptatem, et impudentiam, iracundiam, delicias et mollietatem secum habet: neque enim latent me ista, etiamsi studiose celas. Verum abjice mendacia etiam et superbiam, et opinionem illam qua existimas te omnibus istis ingrediari, quæ quinquere mis accipiet? Post hæc amputata barba et abraso supercilio etiam adulationis admittitur: Ἐν ἑστὶ τὸ βραύτατον ὑπὸ μάλης ἔχει. Τί, ὦ Μένιππε; Κοῦ αὐτεῖαν ὦ Ἐρμῆ, πολλὰ ἐν τῇ βίῳ χρησιμεύσαντα ἀντὶ, i. e. Unum quiddam adhuc gravissimum gestat sub alia. Merc. Quid, Menippe? Men. Adulationem, Mercuri, quæ illi dum viveret multum profuit. Ubi idem paulo post pueriliter plorans, causam rogatus cum respondisset idem plorare quod animam immortalem putaverit, irridetur a Menippo, qui dicit mentiri illum et veras doloris causas profert. Scilicet ὅτι μεμάρτε δειπνήσει πολυτελεῖ, δέσπιναι, etc. i. e. Quia non amplius tam opiparas cænas habebit, neque noctu exiens, clam omnibus circumvoluto palliolo capiti, ordine omnia accedet scorta, nec mane, decepta adolescentibus sua sapientia, pecuniam accipiet: hæc sunt, quæ illi dolent. Describit eorum mores etiam in Bis Accus. p. 228. Εἴσα γὰρ οἶμαι, etc. i. e. Videbat enim, opinor, eos, qui de tolerandis ac perferendis laboribus multa commemorare solent, privatim autem voluptatem colunt, eo usque juveniliter se jactare, domi autem secundum voluntatis præcepta vitam degere: erubescens quidem si deprehendantur aliquid de firmitate remittere, suamque professionem prodece. Idem in fugitivis: Ἀπὲν,

γὰρ ἐν τοῖς συμποσίοις, δρῶσι, etc. i. e. Quæ vero in conviviis agunt, utque inebriantur, longum esset recensere. Et hæc faciunt, quomodo putas, dum ipsi ebrietatem, adulteria, luxuriam et avaritiam deprehendunt. Nihil igitur invenies inter se magis contrarium, quam ipsorum dicta factaque. Addit: Οἶον κολλᾶσθαι μίσαν φασί, etc. i. e. Quale illud, assentationem sibi odiosam esse dicunt, cum illa Gnathonidem et Struthiam superare possint, et alios vera loqui hortantur, cum ipsi ne linguam quidem movere queant, quin mentiantur. Voluptas omnibus verbo tenus est invisæ, hostis Epicurus: sed reipsa quidvis ob eam faciunt. Iræ præterea vehementia, levissimarumque rerum perturbatio, nec non iræ facilitate nuper natos infantulos superant. Non parvum igitur risum spectatoribus movent, quum quavis de causa bilis ipsis effervescent, lividoque colore cernuntur, impudentiam et animi impotentiam aspectu præ se ferentes. Os vero spuma, vel veneno potius, est refertum. Puto esse reponendum τὸν Στρυβίαν utrumque fuisse, non mulierem. Pergit, nam et illa valde ridicula, hoc modo: Μὴ σὺνι δέσθι τὸ γόος, etc. i. e. Ne sis ibi, quum sæda illa illuvies effunditur: Aurum aut argentum, hercle, possidere nolo: sufficit obolus, quo lupinus emam: nam potum sors seu rivus præbebit. At paulo post non obolos vel drachmas paucas, sed totas postulant divitias: adeo ut mercator quispiam tanto onere impleri posset, quantum illis ad questum philosophia confert. Inde postquam ad satietatem corrasere, et victum comparavere, abjecta illa infelici lacerna, agros nonnunquam, mollesque vestes, et crinitos pueros, totasque domos emunt, Cratetis peræ, Antisthenis lacernæ, ac Diogenis dolio longum vale dicentes. Describit eosdem egregie quoque in Necromantia, Theodoretus quoque Socratis vitam acriter taxat in Gr. Aff. Cur. p. 174. ubi inter alia dicit: Κοὶ ὁ Σωκράτης δὲ, etc. i. e. Socrates quoque suadelas omnes atque illecebras cavere non jubet, ut esurientes non comedimus, neque sitientes bibamus: pulchriorum quoque oscula et obtutus vitare penitus jubet; utpote quæ pejus et scorpionibus et phalangis venenum insundant. Sed mera verba hæc sunt, rebus factisque carentia. Ibidem enim ostendit Socratem gymnasia assidue obisse, ut oculos flagitioso conspectu pasceret, inter pocula defessis aliis pernoctasse, et quæ multo plura sequuntur, descripta ex vetustis auctoribus, qui jam perierunt Aristoxeno et Porphyrio. Est et alicubi apud Appianum de philosophis in hunc sensum locus perquam insignis sed qui jam non succurrit. Apud Laertium quoque Diogenes reprehendebat eos, qui justos quidem, quod pecunias contemnebant, laudabant: pecuniosos vero imitari satagebant. Nec ipse adeo optimus imperator simul et philosophus Marcus evitare calumniatores potuit, quin similem illi labem adspargerent. Julius Capitolinus: Dederunt ei vitio quod et fictus fuisset, nec tam simplex quam videretur, aut quam vel Pius vel Verus fuisset. Martialis denique in cinadum philosophiæ studium simulantem, lib. IX. epigr. 77.

Democritos, Zenonas, inexplicitosque Platonas, Quidquid et hirsutis squalit imaginibus, Sic quasi Pythagoræ loqueris successor et hæres: Præpendet mento nec tibi barba minor. Sed, quod et hircosis serum est, et turpe pilosis, In molli rigidum clune libenter habes. Tu qui sectarum causas et poudera nosti, Dic mihi, præcidi, Pannice, dogma quod est.

Adeo verum est vetus illud: illum qui proficit in litteris et deficit in moribus, plus deficere quam proficere. Apud Lucianum in Lapidibus post ridiculam philosophorum pugnam recte concludit ille, qui sic loquitur: Ἐν ὅτῳ δὲ ταῦτα ἐγίνετο, etc. i. e. Dum autem hæc fiebant, Philo, varia volebant in animo: eratque illud in promptu, nullum esse operæ pretium si quis disciplinas perdiscat, ni simul et vitæ rationes ad id quod optimum est, componat: cum viderem illos

ritatem et affectando corrumpunt, ut qui gloriam captant (a) : Christiani eam necessario appetunt et integre præstant, ut qui salutis suæ eurent. Adeo neque de scientia (f) neque de disciplina, ut putatis,

æquamur. Quid enim Thales ille princeps physicorum (c) sciscitanti Cræso de divinitate certum (d) renuntiavit, commeatus deliberandi (e) sæpe frustratus? Deum quilibet opifex (f) christianus et invenit et

LECTIONES VARIANTES.

(1) Conscientia *Fran. Paris.*

(2) Adæquamur *MS. L. Bat.*

COMMENTARIUS.

qui verbis alios antecellerent, quam ridiculos factis ipsis sese exhiberent. Qualis publico edicto vere philosophos Athenis pronuntiatur Zeno apud Laertium, utpote ἐν ἀρετῇ καὶ σωφροσύνῃ παράρρημα, πρὸς τὰ βέλτιστα παράδειγμα τῶν ἰδίων βίων ἰδεῖς ἄπαντες. Qui quum ad ea que sunt optima intendat, vitam suam verbis ac doctrinæ suæ consentaneum exemplar omnibus proponens. Narratque Eunapius in Proœm. Porphyrium et Sotionem undecumque collegisse historiam et vitas eorum τῶν φιλοσόφων ἀνάγων, qui vere philosophati essent. Damnatque merito illos philosophos Epictetus ἐν τοῦ πράττειν, μίχρη τοῦ λέγειν, i. e. sine factis dictorum tenuis. *Ilav.*

(a) Ut qui gloriam captant. Unde nostro philosophus gloriæ animal. De Anima cap. I. Et De Pœnitentia cap. I. Philosophi quidem, qui alicujus sapientiæ animalia deputantur. Alii legunt, sapientiæ animalis. Verum sapientem descripsit Plato lib. XI. Reip. ἐνδρα ἀκλόουν καὶ γενναῖον, κατ' ἀλογύλον, οὐ δοκεῖν, ἀλλ' εἶναι ἀγαθὸν ἰδόντα, etc. i. e. virum simplicem et generosum, qui ut ait Æschylus, esse quidem bonus appetat, minime autem videri. Illud enim videri velle, prorsus tollendum censeo. Nam si iustus hominibus videatur, honores illum et munera insequentur. Incertum itaque erit, utrum is præmiorum et dignitatum causa sit talis. Talis vir a Sallustio describitur Cato, qui esse, quam videri bonus malebat ita, quo minus gloriam petebat, eo magis illam assequebatur. In Catil. cap. LIV. Sed negat in quemquam melius quam christianum cadere posse Theodoretus. Is Græc. Aff. Cur. Sermon. XII. p. 170. postquam adduxit illa Platonis verba, subiungit : Καὶ ταῦτα δὲ ὁσαύτως, etc. i. e. Hæc autem et athletis nostris maxime congruunt. Neque enim quæ recte faciunt fortiterque depugnant, Antisthenis, Diogenis, et Cratetis modo, inanis gloriæ causa faciunt : sed honestatis solius habita ratione. *Ilav.*

(b) Et necessario appetunt. Non gloriam, sed veritatem. Et edidit Rigalt. reliqui eam. Cod. L. B. delet. Dicit necessario appetere, quoniam aliter finem spei suæ, salutem animarum, consequi non possunt illi, quibus impetrare debetur, famuli Dei, qui est veritas, qui illum soli observant, ut loquitur fere cap. XXX. Itaque non possunt non necessario appetere veritatem et appetitam præstare integre. Ut adeo illorum sit studium præstare id quod Scipioni Æmiliano tribuit Velleius Paterculus lib. II. qui nihil in vita nisi laudandum, aut fecit, aut dixit, aut sensit; illam virtutis perfectionem ambire, quam describit in Theæteto Plato, cujus verba sunt : Διγινώσκον δὲ περὶ τῶν κορυφαίων, etc. i. e. Loquamur itaque de summis philosophis, quis enim de iis loqui curat, qui aberrant a legibus institutisque philosophiæ? Hi vero qui summi sunt, neque viam norunt quæ ad forum ducit, neque ubi iudicium senatusve sit, aliunde publicis civitatis consessus. Leges præterea et decreta, seu verbis ferantur, seu scripta sint, neque audiunt hi, neque inspicunt. Studii vero populi, suffragiaque creandis magistratibus collata, cætus alios et conventicula, et convivia lascivisque cum tibiicinis comessationes, ne per somnium quidem sibi observari velint. Neque vero etiam novit si quis malus est homo in civitate, neque si quid olim peccatum est ab antiquis vel viris vel multiribus : imo autem magis hæc ignorat, quam quod dici solet, quod quæ congiis mare constet. Verum et hæc omnia ignorare se nescit. Neque enim his abstinere rebus ea gratia ut laudetur, atque ut hominibus placeat. Solum

itaque illius corpus in civitate versatur, mens autem illius, hæc omnia parvi faciens, ac veluti sint nulla contemnens, evolat in partes omnes, ut ait Pindarus, tum inferna terræ loca, tum et summa dimetiens, nihilque secius ad astra cæli se tollens, omnemque naturam scrutabunda perlustrans. Talem vero philosophiam, hosque summos sapientes non nisi apud vere sapientes, christianos, inveniri optime docet Theodoret. Gr. Aff. Cur. Sermon. XII. p. 169. qui ubi hæc Platonis recitavit, illa de suo subjicit : Ἐν δὲ τοῖσις ὁ Πλάτων τῶν τῶν ἡμετέρων φιλοσόφων ἐξωγράφει πολιτείαν οὐ γὰρ ἐπὶ τις παρ' ἡμῶν τοιοῦτος ὄντο. i. e. His autem verbis Plato nostratium philosophorum, id est christianorum hominum vitam effinxit. Neque enim apud priores illos Græcos philosophos talem ferme invenias vitam. Quorum deinde hypocrisin describit. *Ilav.*

(c) Princeps physicorum. Quod elogium ipsi tribuunt hi versus, quos narrat statuae ejus adscriptos Diogenes Laertius in Vita Thaletis; sunt autem hi :

Τὸν δὲ Θάλην Μίλῆτος Ἰᾶς θέρμας, ἀνέδειξεν
Ἀστρολόγῳ πάντων προσβύταν σοφία.

Quos ita vertunt :

Hunc quæ nutrit Milesia terra Thaletem,
Astrologum primi nominis ipsa tulit.

Dicitur autem illic antiquissimus. Et de illo multa ibi, et apud Herodotum et alios. De illo Cicero, Acad. Quæst. lib. IV. cap. 118 : Thales, unus e septem, cui sex reliquos concessisse primas ferunt. Sic emendat Scaliger pro consensisse primos. *Ilav.*

(d) De Divinitate certum. Quousque tamen pervenire natura duce potuerit, est legere apud Laertium, ibi ejus est sententia : Προσβύτατον τῶν ὄντων, Θεός, ἀγνώστον γὰρ. i. e. antiquissimum eorum omnium quæ sunt Deus : ingenuus enim. Quæ totidem verbis repetit Stobæus Eclog. Physic. lib. I. cap. I. Θάλης ἠρωτῶντις τί προσβύτατον τῶν ὄντων, ἀπεκρίνατο, Θεός, ἀγνώστον γὰρ, i. e. Thales interrogatus, quid omnium esse antiquissimum : Deus, respondit, nam ingenuus est. Idem apud Laert. interrogatus τί τὸ Θεῖον, quid est Deus, respondit : Τὸ μὲν ἀρχὴν ἔχον μὲν τέλει, quod principio et fine caret. Quid alii statuerint ex Melissi exemplo patet, de quo Laert. et Hesychius : ἀλλὰ καὶ περὶ Θεῶν εἴρεται, μὴ δὲ ὁ ἀπορρίπτεται, μὴ γὰρ εἴρη γινώσκον ἀνθρώπων. i. e. De diis nihil definiendum dicebat, neque enim illorum manifestam esse cognitionem. *Ilav.*

(e) Commeatus deliberandi. Proprie apud Romanos commeatum petere erat postulare veniam a principe vel imperatore, ut propter necessariam aliquam causam ab urbe vel exercitu discedere et abesse liceret. Sueton. in Caligula cap. XXIX. Prætorium virum, ex secessu Anticyræ, quem valetudinis causa petierat, propagari sibi commeatum sæpius desiderantem, cum mandasset interim, adjecit : Necessarium esse sanguinis missionem cui tam diu non prodesset elleborum. Inde ad omnem et dilationem translatum est. *Ilav.*

(f) Quilibet opifex. Ita fere de Chrysanthio suo in Vita ejus admirator Sophistarum Eunapius Sardianus. Ὡς ἰδοὺ κορυφαῖος καὶ τοῖς Θεοῖς τὸ ἔργον περιφανές, ὡς καὶ ἰδοὺν κατὰ βαναυβὸς διακρίνεται τὰ σημεῖα, i. e. Vixit est ita manifeste cum Diis communicare, ut idiota quisvis et sedentarius artifex e plebe, iudicium de prodigiis facile dare posset. *Ilav.*

ostendit et exinde totam, quod in Deo (1) quaeritur, re quoque assignat; licet Plato (a) affirmet facilitatorem universitatis neque inveniri facilem, et inventum enarrari (b) in omnes difficilem. Cæterum si de pudicitia provocemus (2) (c), lego partem sententiæ Atticæ in Socratem corruptorem adolescentium (3) pronun-

tiam (d). Sexum nec femineum mutat Christianus (4). Novi et Phrynen meretricem Diogenis supra recubantis ardori (5) subantem (e). Audio et quendam Speusippum de Platonis schola in adulterio periisse (f). Christianus uxori suæ soli masculus nascitur. Democritus excæcando semetipsum (g), quod

LECTIONES VARIANTES.

- (1) A Deo. *Seml.*
 (2) Provochemur *Rhen. Rig.*
 (3) *Rig. et Hav. auctoritate cod. Fuld.* Socratem: corruptor adul. pronuntiatur; cæteri: corruptorem adul. pro-

nuntiatam aut pronuntiatum.

(4) Christianus ad sexum nec femine mutat *cod. Fuld. et edd. Rig. et Hav.*

(5) Ardorem *Fran. Paris.*

COMMENTARIUS.

(a) *Licet Plato affirmet.* In Timæo: p. 28. C. ed. Steph. *Τὸν μὲν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦτο τοῦ παντός, εὐρεῖν τε ἔργον, καὶ εὐρεῖν αὖτις εἰς πάντας ἀδύνατον ἔχειν.* i. e. Chalcidio interprete, *Opificem, genitoremque universitatis, tam invenire difficile, quam inventum impossibile digne profari.* Vide plurima testimonia apud Elmenhorst. p. 44. ad illa Minucii p. 21. *Platonem itaque in Timæo Deus est ipso suo nomine mundi parens, artifex animæ, cælestium terrenorumque fabricator; quem et invenire difficile, præ nimia et incredibili potestate, et cum inveneris, in publicum dicere impossibile præstat.* Cod. L. B. *re quoque affirmat: licet Plato assignet etc.* Hav.

(b) *Enarrari in omnes.* Exstat epistola Thaletis ad Phericidem apud Laertium, in qua non vult ipsum palam apud omnes hac de re disserere. Sic incipit: *Πυθαγόρας σε πρῶτον ἰδὼν μέλειν,* etc. i. e. Audio te primum Ionem de rebus divinis apud Græcos palam disserere parare. Verum justiore fortasse sententia inter amicos ea quæ scripseris, leges, quam passim quibuscumque permittes nullo illis emolumento futura. Minucius etiam de Christianis, post illa Platonis adducta: *Eadem et illa fere quæ nostra sunt.* Nam et Deum novimus, et parentem omnium dicimus, et nunquam publice nisi interrogati prædicamus. Quod capientium secundum illa Servatoris verba Matth., VII, 6. *Μὴ δότε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ, μήτε βάλῃτε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ὑποπόδητον τῶν χοίρων.* Atque inde illustrandum obstatum ejusdem silentium et in aula Cajaphæ et in conspectu Pilati, quibus de Deitate et Regno suo non nisi adjuratus et rite interrogatus respondit, Matth., XXVI, 63. et XXVII, 11, 14. Hav.

(c) *Si de pudicitia provocemus.* Quoniam in principio hujus cap. dixerat philosophos eadem et monere et profiteri, innocentiam, justitiam, patientiam, sobrietatem, pudicitiam, singula jam refellit, servata orationis suæ numerositate, dum dicit: *de pudicitia provocemus, et de probitate defendam, et de modestia cætem, et de æquanimirate congrediar, et de fide comparem, denique de simplicitate consistam.* Pamelius et alii hic legunt *provocemus*, sed *Rhen. et Rigalt. emendant provocemur.* Quod minus cum reliquis convenit. Melius legas *provocem.* Qualis vero philosophorum continentia? audi Lucianum in Fugitivis: *Οὐ γὰρ μάλα σπουδαῖοι,* etc. i. e. sed hi cum admodum casti et severi extrinsecus et publice appareant, si puerum nacti fuerint formosum, aut speciosam mulierem, aut speraverint, melius est tacere quæ faciunt. Nonnulli vero suorum etiam hospitum uxores corruptentes adducunt, ut Trojanus ille Paris, credo et ipsa philosophi expientes. Chrysostomum etiam Orat. de S. Babyla. At temperans. inquis, fuit continentemque vitam egit Sinopenis ille, ut qui etiam legitimis nuptiis non sustinuerit. Sed addit, obscuro, temperantiæ ac continentię illius modum. Tu vero nequaquam ades, qui libentius temperantiæ laudes illi detraxeris, quam temperantiæ ejus modum prodideris, adeo certe ille infamis, ac magno dedecore plenus. Percurrerem hoc loco et cæterorum nugis, stultum ac vanum studium, denique turpitudinem: ubi enim, quæso, utile est, seminis humani gustu non temperare? id quod facit Stagirites; quale commodum cum matribus ac

sororibus misceri? quod quidem philosophus Stoæ præfectus lege sanxit. Percurrerem etiam Academicæ principem, illiusque discipulum: item et eos, de quibus major est admiratio, his quos nominavi obsceniores fuisse demonstrarem: obscænum quoque puerorum amorem ab illis in honestatis et philosophiæ partem annumeratum, omni relecta allegoria denudarem, nisi tum nobis ad alia properantibus oratio longior hac ratione fieret, tum omnium illorum ritus, uno a nobis detecto, satis superque redargueretur. Hav.

(d) *Corruptor adolescentium pronuntiatur.* Hæc est præstantissimi Cod. Fuld. lectio, quam recepit Rigalt. nam alii minus venuste, *lego partem sententiæ Atticæ in Socratem corruptorem adolescentium pronuntiatum.* Lugd. B. legit. *pronuntiatum.* De Socrate etiam Noster lib. de Anima c. 1. *adolescens* etiam Vitarum Autione, et in Eunucho, in dialogis etiam Meretricis Dial. X, Theodoretus Gr. Aff. Cur. p. 174 et 175. Non desuere tamen qui philosophum hoc crimine absolvent, illumque dilexissit pulchres dicant, quoniam ex venusto membrorum et oris habitu virtutem animi et generosam indolem venabatur, quo etiam inclinat Nonnus in expositione ad Nazianzen Orat. XLVIII, quæ est in Julianum secunda. Huc pertinet gemma quæ est in tom. II, Dact. Gori. n. 314, ut quibusdam placet. Hav.

(e) *Phrynen Diogenis super recubantis ardori subantem.* Inter epulas Cynico cynice morigeram. Lac.

(f) *In adulterio periisse.* Falsum hoc, si scriptoribus qui adhuc exstant fides: Itaque sic scribit ad Eusebium p. 125, Josephus Scaliger, hoc loco in Tertulliano aut *μνημονικὸν σφάλμα* esse, aut, ait, impostor est qui illi hoc persuasis. Mortuus est enim valde senex *ἔξ ἀδελφῶν.* Non dissimilis tamen mors aliorum quos enumerat Plinius Hist. Nat. lib. VII, c. 43. Cornelius Gallus prætorius et T. Haterius eques Romanus in Venere obiere. Et Valerius Maximus, lib. IX, cap. XII. Fortis hujus mors, illorum perridicula. Cornelius enim Gallus prætorius, et T. Haterius eques Rom. inter usum Veneris absumpti sunt. Qui idem sapienter pro more suo addit hæc: *Quamquam quorsum attinet eorum cavillari fata quos non libido sua, sed fragilitatis humanæ ratio abstulit!* Fine namque vitæ nostræ variis et occultis causis exposito, interdum quædam immerentia supremi fuit titulum occupant: cum magis in tempus mortis incident, quam ipsam mortem accersant. Speusippus tamen *ἡδονῶν ἔργων*, voluptatibus deditus, est Laertio. Hav.

(g) *Democritus excæcando semetipsum.* Vincentius Bellovacensis in Speculo Doctrinali lib. V, cap. 98. Tertullianus quoque refert Democritum philosophum excæcasse seipsum: eo quod mulieres aspicere sine concupiscentia non valebat. Et rursus cap. CLXXV. Unde de Democrito philosopho refert Agellius in libro Noctium Atticarum, quod natione Abderites fuerit et ditissimus: qui omne patrimonium suum relinquens suis civibus, Athenas profectus est et ibi oculis sibi eruit: tanquam scilicet impedimento bonorum studiorum, ut vegetiores cogitationes haberet. Liberius tamen dicit

mulieres sine concupiscentia aspicere non posset, et A doleret si non esset potitus, incontinentiam emendatione profitetur. At christianus salvis oculis feminam videt, animo adversus libidinem caecus est. Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus Diogenes superbos Platonis toros alia superbia deculcat (a). Christianus nec in pauperem superbit. Si de modestia certem, ecce Pythagoras apud Thurios (b), Zeno apud Prienenses tyrannidem affectant: Christianus vero nec aedilitatem (c). Si de animi aequitate

LECTIONES VARIANTES.

(f) Forte thoro Haver.

COMMENTARIUS.

eum oculos sibi eruisse, ne videret bene esse malis civibus. Tertullianus dicit, quod ideo excæcarit seipsum, quia mulieres sine concupiscentia aspicere non poterat. Addit de suo: porro merito sibi oculos eruit, qui magicas tenebras oculis humanis invenit. Hav.

(a) Diogenes superbos etc. Hieronymus Contra Jovinian. Plato cum dives esset, et toros ejus Diogenes lutatis pedibus conculcavit, ut posset vocare philosophiæ, elegit Academiam, villam ab urbe procul, non solum desertam, sed etiam pestilentem; ut cura et assiduitate morborum libidinis impetus frangeretur, unde et plures ejus discipuli oculos sibi effoderunt. Pro deculcat Fuld.

(b) Pythagoras apud Thurios. Sic Rig. Herald. Rh. et Ald. nonnulli Thyrios. De morte Pythagoræ cum variz opiniones, tum et illa fuit vi adversariorum dum dominationem affectat crematum. vide Laertium et Athenagoram. Arnobius lib. 1. Pythagoras Samius suspitione dominationis injusta rivus concrematus in fano est. Lego iniusta, vel iniusta. Hav.

(c) Christianis vero nec aedilitatem. Ibidem apud Aldum male Chr. vere nec civitatem. Aedilitatem vero non tenere nominat, ut ad quam et plebi pateret aditus, et ad quam videntur pertinuisse munera non ampla valde, ut vici magistratus et similia. Martialis de ridiculo Oracilii fastu et æmulatione, lib. 1. epigr. 79.

Consul Torquatus, vici fuit ille magister,
Nec minor in tanto visus honore sibi. Hav.

(d) Anaxagoras depositum hospitibus denegavit. Rectissime ita Cod. Fuldensis, cujus collationem a Fr. Modio factam et Scioppio descriptam notis suis subjunxerat Junius. Qua cum uti potuissent Heraldus et La Cerdæ, illam inspicere passim neglexerunt, edentes cum aliis hostibus, quod præ hoc nostro absurdum valde est. Rigaltius, qui solus præclara illa collatione in editione sua, uti novit, sic transposuit denegavit hospitibus; quod illud, nescio. Tangit Aristoteles hujus delicti iniquitatem Problem. Sect. xxix. qu. 2. et cur sit gravior quam negare mutuum, πρὸς γὰρ τῇ ζημίᾳ, καὶ τὴν εἰσὶν παραβαίνει. i. e. præter damnum enim, fides negligitur. et ὁ μὲν οὖν ἔδωκε ὡς φίλῳ, ὁ δὲ ἀπεστέρησεν ὡς ἐχθρῷ. hic enim rem suam credidit tanquam amico, ille denegat tanquam inimico Lucianus de Hermodoro Epicureo simile narrat in Icaromenippo: Καὶ γὰρ αὐτὸν κἀκείνους ἑώρων, Ἐρμόδωρον μὲν τὸν Ἐπικουρείον, χεῖλον ἔνεκα δραχμῶν ἐπιπροχύοντα. i. e. Nam inter eos quidem videbam Epicureum Hermodorum ob nulle drachmas pejerantem. Sed de Anaxagora nihil legitur, nec Interpretes quidquam afferunt. Non dubito tamen quin ad illum pertineant illa Luciani itidem in Lapithis, ita Tertulliani nostri verbis respondent ad amissum, etiam amplius docentes in discipulo suo scelus hoc perpetratum. Ibi Cleodemus: Οὐδὲ τοῦ ξένου μαθητοῦ λαβὼν τοῦρδιον παρακαταθήκας ἀπειτα ὅμοια κατὰ τῆς Παλλιδος μὲν εἰληνέται. i. e. Neque hospitii discipuli, accepto viatico quod deposuerat, postea per Palludem, a me non acceptum dejeravi. Vide Ezechielum cap. xviii. 12. et Laertium in Pittaco et Platone. Hav.

A congradiar, Lycurgus ἀποκατρίρησιν optavit, quod leges ejus Lacones emendassent: Christianus etiam damnatus gratias agit. Si de fide comparem, Anaxagoras (d) depositum hospitibus denegavit: Christianus etiam extra fidelis vocatur. Si de simplicitate consitam, Aristoteles familiarem suum Hermiam turpiter loco (f) excedere fecit (e): Christianus nec inimicum suum lædit. Idem Aristoteles tam turpiter Alexandro regendo potius adulatur (f), quam Plato

(e) Hermiam turpiter loco excedere fecit. Adducit ex Laertio La Cerdæ Aristippi narrationem, Aristotelem ab Hermia concubinam ejus accepisse, sed huc vix pertinere ipse fatetur. Potuisset alioquin huc respexisse Lucianus, certe allusisse; dum scribit in Lapithis Σὺ δὲ, τὸν Σωστράτου γυναῖκα τοῦ μαθητοῦ ἡμοχέουσαι, ὡς Κλεόδημα. Tu vero, Cleodeme, Sostrati discipuli tui uxorem stuprasti. Hunc vero Hermiam intimum in Aristotelis amicitia locum obtinuisse, patet ex Athenæo in cujus lib. xv. cap. 16. philosophus ut impius accusatur, quoniam isti Hermiæ divinum tribuisset honorem, memoriam ejus, ut deorum, hymno celebrans, sed defendens Aristotelem Athenæus demonstrat non hymnum sed scholion esse, ipsumque carmen subjicit, ubi ad virtutem sermo est, et de Hermia, quem Herculi, Achilli et Ajaci comparat, illa exstant:

Σὺς δ' ἔκ' ἐκ' ἑλίου μορφέας
καὶ Ἀτρεΐδης ἑταίρος
ἥλιον χήρῳσι στήθεας.
Τὸν γὰρ αἰδύμιον ἔργου,
Ἀθανάτων τέ μιν αὐξήσουσι Μόρσαι
Μνημοσύνης θυγατέρας,
αὐτὸς ἔστιν, αἶψας αὐξήσουσι
Φύλιν τε γένος βαβυλῆας.

i. e. Ob amabilem formam tuam se privavit lumine solis alumnus Aternæ. Quem actis rebus clarum et celebrem sempiterna laude Musæ decorabunt, Mnemosynes ac Jovis Hospitalis filie venerationem extolles, firmæque amicitie præmia. Ibidem citantur illa Aristotelis: Οὐ γὰρ ἂν ποτε Ἐρμῆα θύειν ὡς ἀθανάτου προαιρούμενος, ὡς Θνητῷ μύθημα κατασκευάζον, καὶ ἀθανάτιζεν τῶν φύσει βουλιόμενος ἐπιταγῶν καὶ τιμῶν ἐκασμῆσται. i. e. Hermiæ, ut immortalis, cum ego sacrificare non deliberrarem, sepulcrum, ut mortali, extruxi: immortalem vero famam ejus reddere cupiens, funebri commendatione atque laudatione eum cohonestavi. Sed est in MS. L. B. monstrum aliquod lectionis Herimantra putriculo excedere fecit. sensum assequi nondum potui. An potius legendum? Hermiam turpiter thoro excedere fecit. Quod confirmat Laertius. Hav.

(f) Alexandro regendo potius. Idem Codex regi, sed male. Debuerat potius, inquit, ferocem ejus adolescentiam regere freno modestiæ, magister ejus, quam ut aulicus ipsi assentiri et dementioni animi augere. Sed hujus in sapientibus sæculi adulationis insigne nobis exemplum præbet Arrianus de Exped. Alex. lib. iv. cap. ix. p. 164. edit. Gron. Ibi indignante si-bique irascente Alexandro ob infandam Cliti eadem dicit ille Arrianus: Εἰς δὲ οἱ λέγουσιν Ἀλέξανδρον τὸν σεριστὴν ἔλθειν etc. i. e. Sunt qui scribant, Anaxarchum sophistam consolandi ejus causa arcessitum, ad eum venisse. quinque cubantem atque suspirantem offendisset, ardentem dixisse, Ignorare ipsum cur veteres sapientes Justitiam Jovi assidentem fecerint; nimirum quia quidquid a Jove decernitur, id juste factum esse censeari debeat: oportere igitur, quæ a magno rege fierent, justa existimari, primum quidem ab ipso rege, deinde a cæteris mortalibus. Atque hoc quidam dicto tunc nonnihil solatii Alexandro attulisse. Sed ipse præ-

Dionysio ventris gratia venditur (a). Aristippus in purpura sub magna gravitatis superficie nepotatur (b), et Hippias, dum civitati insidias disponit, occiditur (c). Hoc pro suis omni atrocitate dissipatis nemo unquam christianus tentavit. Sed dicet aliquis, etiam de nostris excedere quosdam a regula disciplinæ; desinunt tum christiani haberi penes nos, philosophi vero illi

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cod. Lugd., Ald., Rig. et Hav.: Adeo quid; scribendum foretasse, Atque adeo quid, etc.

(2) Edd. ante Rigaltium omnes: vitæ, cod. Fuld. et salutis vitæ.

(3) Füll. Rig. excepta omnia: et rerum. Sed s. deorum,

COMMENTARIUS.

clare addit: Καὶ τὸν δὲ μέγα ὡς ἐν τῇ φημι ἐξίτησθαι Ἀλεξάνδρου, etc. i. e. Ego vero majoris errati quam prioris auctorem Alexandro Anaxarchum fuisse censeo, si illum viri sapientis sententiam esse statuit; Non oportere nimirum regem summo studio delectuque habito iusta agere; sed quidquid aut qualecumque sit quod rex faciat, iustum censi debere. Cui culpræ quam affinem fecerint Aristotelem, patet ex ista cum hoc Anaxacho collatione apud Lucianum in Parasito: Εὐδριπιδὲς μὲν γὰρ, ὅτι Ἀρχίδαμῳ μαχρὶ τοῦ θανάτου παρίστανται, καὶ Ἀναξαρχὸς Ἀλεξάνδρου, πάντως ἐπίσταται. Καὶ Ἀριστοτέλης δὲ τῆς παρασιτικῆς ἡρῆατο μόνον, ὥσπερ καὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν. i. e. Quod autem Euripides apud Archelaum ad mortem usque, Anaxarchus apud Alexandrum egit parasitum, plane compertum habes. Cæterum Aristoteles parasiticam orsus est solum, ut fecit in reliquis artibus. Mordebat philosophum, quod omnia scire et docere cupiens, in nullo perfecte excelluerit. Qui idem tamen aulicas callens artes cognatum suum Callisthenem frustra monuit, temperaret ferociam animi, ne sibi fatum maturaret, Alexandro congredi nesciens, ut supra docuimus. Hav.

(a) Quam Plato Dionysio etc. Sensus est, nec alius esse potest: tam turpiter gratiam Alexandri capiat Aristoteles, quam lautitias et cœnas Dionysii Plato. Itaque recte La Cerda et Rigalt. jugulaverunt veterem lectionem, licet in omnibus sit MSS. et editis, Plato a Dionysio. Lucianus in Parasito: ὁ δὲ Πλάτων, ὡς οὐ γινώσκων, etc. i. e. Vester quoque generosissimus ille Plato, in Siciliam hac de causa venit. Ubi cum paucos dies apud regem esset parasitus, quia ad eam erat inhabilis, excidit. Rursus repetitis Athenis postquam vehemens studium adhibuisset, seque adornasset, secunda navigatione Siciliam perivit: ubi paucos dies cenatus, iterum præ imperitia excidit. Ilque complures affirmasse scriptis ait. Notatque ob hanc causam Nazianz. II. in Jul. Cognitumque ex Laertio est, quid Diogeni Plato inusurraverit, Platonique Diogenes responderit. Hav.

(b) Aristippus in purpura etc. Huius luxuriæ multi meminerunt. Nazianzenus in Carm. Cygn. et alii. Vitam descripsit copiose Laertius. Sed et Lucianus illud philosophorum flagellum lepide denotavit. In Vitærum itaque Auctione: JUP. Alium accersæ, Cyrenæum illumpurpura amictum et coronatum. MERCUR. Agite, animum advertite omnes. Res sumptuosa est quæque ditiſſimis indiget. Vita hæc est jucunda, vita ter beata. Quis cupit delicias? quis emet mollissimum? MERCAT. Accede tu, et dic quid noris, emam enim te si utilis fueris. MERC. Ne obturba, o bone, neque interroga ipsum, ebrius enim est, itaque non poteris tibi respondere, lingua, ut vides, titubans. MERCATOR. Quis mentis compos emat tam corruptum et immodestum mancipium? quoque tot unguenta olet, quam vero gressu lubrico et ratione carente incedit. Sed utique, MERCURI, dic, quibus artibus præditus sit, aut quæ tractare soleat. MERCUR. In summa, convivator est et comipolor egregius; quin ad exercendas impudicas et lascivas saltationes, una cum tibicina admodum ido-

cum talibus factis in nomine et in honore sapientiæ perseverant apud vos. Quid adeo (1) simile philosophus et christianus, Græciæ discipulus et Cœli, famæ negotiator et salutis (2), verborum et factorum operator, rerum (3) ædificator et destructor, interpolator erroris et integrator veritatis, furator ejus et custos (4).

ut conjecit A. Neander, s. idolorum scripsisse videtur Tertull.

(4) Edd. ante Rigaltium: destr., amicus et inimicus erroris, veritatis interpolator et integrator et expressor, et furator ejus et custos?

neus esset amatori cuidam et perditio hero. Quod ad Jalia attinet, parandorum bellariorum est gnarus, et in adorandis eduliis exercitatissimus. Brevis, voluptatis artifex est: institutus enim est Athenis, atque Siciliæ tyrannus servivit, quibus magno in pretio fuit. Idem de eodem in Parasito: Καὶ οὗτος μέντοι κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, etc. i. e. Et ille per id ætatis Syracusis versatus est, parasitando apud Dionysium, apud quem parasitorum omnium maxime probabatur, ut qui ad hanc artem præ cæteris singulari præditus esset industria: adeo ut quotidie coquos ad eum mitteret Dionysius, ut ex ipso discerent. Hic quidem videtur digne hanc artem excoluisse. Itaque in Bis Accusato digladiantes de illo inducit Virtutem et Voluptatem seu Mollitiem. Ibi Virtus: Ἐμὸς γὰρ ἐστὶν ἁριστεύσας, ὡς δηλοῦσιν οἱ λόγοι καὶ τὰ ἔργα. i. e. Meus est Aristippus, quod quidem sermones ejus et opera ostendunt. Respondet Mollities: Οὐ μνηστὴρ, ἀλλ' ἡμᾶς τὴν Τρυφὴν ἔμαθ' ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἔστιν ὁρᾶν ἀπὸ τῶν σεράνων, καὶ τῆς πορφυρεῖος, καὶ τῶν. i. e. Minime, sed me (prius loqui decet) quæ sum Mollities. Meus enim est homo ille, ut videre est ex coronis, purpura et unguentis. Ibi tum Justitia iudex: Μὴ φιλονεικῆτε, etc. i. e. Ne contendite: differetur enim et hæc causa eo usque, dum Jupiter de Dionysio sententiam feret. Hoc enim illi videtur ad simile: adeo ut si Voluptas vicerit, Aristippum quoque Mollities habitura sit: si contra Stoa, hic Virtuti adjudicetur. Et hæc quidem animi ex hilarandi causa dicta sunt; sed serio ab Epiphania appellatur γαυρίμαχος καὶ φιλήδονος. i. e. gulæ et voluptatibus deditus, contra Hæresin LXXX. Unde sic Lactantius Div. Inst. lib. III. c. 8 Aristippo ne respondendum quidem duco, quem in corporis voluptatem semper intuentem, nihilque aliud, quam ventri et Veneri servientem, nemini dubium est hominem non fuisse. Sic enim vixit, ut nihil inter eum pecudemque distaret, nisi unicum, quod loquebatur. Hav.

(c) Hippias. Fuit tali nomine philosophus cujus ut omnium disciplinarum non tantum. sed et artium peritissimi meminit Cicero lib. III. De Oratore. Laudes etiam copiose prosequitur Xenophon Memorab. lib. IV. et Lucianus in Hypia. Sed de hoc nihil tale legitur. An igitur confudit hunc cum Hippia, qui Pisistrati fuit filius? de quo Cicero scribit ad Atticum. Nefarius Hippias, Pisistrati filius, qui in Marathoniam pugna occidit, arma contra patriam ferens. Rem quoque narrat Justinus lib. II. cap. 9. Fuit tamen hoc magis apertum bellum quam dispositæ urbi insidiæ. Vel igitur Hippias ille Eleus a quibusdam scriptoribus, quos Septimo videre contigit, urbi suæ insidias struens, hoc modo periit, vel alius quispiam intelligitur cujus nomen est corruptum. Et certe testantur in MS. Fuld. existisse Xchthias, et ipse in Cod. Lugd. Bat. observavi Jethichias. Potuit itaque fuisse aliquis e Pythagoræ sectatoribus, qui plerique illius criminis rei interierunt. Jamblico sane memoratur inter illos quidem Euthicles Regi-nensis cap. XXXVI. quod nomen lectionibus MSS. valde est affine, potuitque ab aliis scribi Euthichias, et hinc corrupti in Jethichias. Hav.

CAPUT XLVII.

ARGUMENTUM. Imo, si quid sanum vel veritati simile in scriptis philosophorum invenitur, id totum ab antiquiore lege Dei, quam incorruptam Christiani habeant, mutuatum, sed ita ut pro captu et voluntate sua quilibet eorum id corruerit et mutaverit, quod itaque nullam paritatem inter utrosque inferat, sed magis ostendat, diversas illorum sectas ab unica veritate, quam de antiquiore forma possident Christiani, in infinitos errores procidisse.

47. Adhuc enim mihi (1) proficit antiquitas præstructa divinæ literaturæ (a), quo facile credatur thesaurum cam fuisse posteriori cuique sapientiæ. Et si non onus jam voluminis temperarem, etiam excurerem in hanc quoque probationem. Quis poetarum, quis sophistarum, qui non de prophetarum fonte

A potaverit? Inde igitur philosophi sitim ingenti sui rigaverunt; nam quia quedam de nostris habent, ea propter nos comparant illis (2). Inde, opinor, et a quibusdam philosophia legibus (3) quoque ejecta est, a Thebanis dico (b), a Spartiatis et Argivis. Dum ad nostra conantur (4) (c) et homines gloriæ (d), ut diximus, et eloquentiæ solius libidinosi, si quid in sanctis (5) offenderunt digestis, exinde regestum (6) pro instituto curiositatis ad propria verterunt (7), neque satis credentes divina esse, quo minus interpolarent, neque satis intelligentes, ut adhuc tunc subnubila (8), etiam ipsis Judæis obumbrata, quorum propria videbantur. Nam et si qua simplicitas erat veritatis, eo magis scrupulositas humana fidem aspernata nutabat (9) (e), per quod in incertum miscuerunt etiam quod invenerant certum. Inventum enim solummodo Deum non ut invenerant (f) disputaverunt, ut de

LECTIONES VARIANTES.

(1) Fulgo: Antiquior omnibus ni fallor? Adhuc, etc. Rhen., Gargn., Her.: Ant. omn. veritas [ni fallor] et hoc mihi, etc. Gelen. custos antiquior omnibus ni fallor? et hoc m. etc. Sed recte vocc. ista ab hoc loco aliena deleverunt Rigalt. all.

(2) Ita hæc verba, quæ deleverat Rigalt., e cod. Fuld. restituit Hav., cæteri: ut quæ de nostris habent, ea nos comparent illis.

(3) Legibus addidit Haverc. e Cod. Fuld.

(4) Dum nostra conantur Franeq. dum nostra contaminantur Rhen. Wouwer. nam ad nostra contaminantur Rig.

(5) Scripturis intrusus in rel. exprimit Rig.

(6) Vv. exinde regestum Rig. inseruit auctoritate cod. Fuld.

(7) Opera add. Fran.

(8) Sublimia, Rhen.

(9) Nutabat, Rhenan.

COMMENTARIUS.

(a) Antiquitas præstructa Divinæ literaturæ. Etiam hic inquit instituto meo servit summa Divinæ Scripturæ antiquitas, cujus scriptoribus etiam vetustissimos vestros posthumare aliquot sæculis supra cap. xix. ostendimus. Ex illis scilicet si quid vero sapiant philosophi vestri sua omnia hauerunt, sed dum ingenii sui modulo metiuntur multifariam deturparunt. Hav.

(b) A Thebanis. Hæc quum sit scriptio Fuld. et Lugl. Bat. MSS. pari consensu, non dubito quin voluerit sic exprimere Tertull. licet alii habeant a Thebanis. Fuld. etiam mox et ab Spartanis, et Argæis, ubi alii Spartiatis, et Argivis. Imo ipsis Athenis aliquando exulare coacti sunt philosophi, quum decreto Sophocles filii Amphiclidæ omnibus schola interdicta est, nisi quos senatus et plebs probasset. Testis Diogenes Laërtius in vita Theophrasti, non longe a principio. Ibi de Theophrasto: Τοιοῦτος δὲ ὁ, ὅπως ἀπεδείκται etc. i. e. Quum tamen esset huiusmodi, secessit ad tempus et ipse ut philosophi reliqui. Quippe Sophocles Amphiclidæ filius legem tulerat, uti ne quis philosophorum præset scholæ, nisi id senatus aut plebs decrevisset; qui secus faceret, capitale esset. Sed additur ibidem: Ἀλλὰ αὐτοῖς ἐπαχθήσονται εἰς νότον etc. i. e. Verum sequenti anno denuo reversi sunt, quum a Philone Sophocles dies dictus esset. Quo tempore Athenienses ea lege abrogata, Sophoclem talentis quinque mulctarant, decreveruntque philosophis reditum. Ubi Casaubonus illa Atheniensi profert Desipnosoph. lib. xiii. καὶ Σοφοκλῆς, ὅστις ἐνπλοῦνται ἐξιδάσκει πάντας φιλοσόφους τῆς Ἀττικῆς. i. e. Et Sophocles, cujus decreto omnes philosophi Athenis sunt ejecti. Sed in Italiam transire si velis, ipsa urbe Roma pulsos videas, nam ipsa JCI verba etiamnum exstant apud Gellium Noct. Attic. lib. xv. c. xi. et Suetonium de Claris Rhetoribus in principio. Huc respicit Seneca, quum sæculi sui mores taxat in Consolat. Ad Helviam c. x. Apicius nostra memoria vixit, qui in ea urbe, ex qua aliquando philosophi velut corruptores juventutis abire jussi sunt, scientiam popinæ professus, disciplina sua sæculum infecti. Hav.

(c) Dum ad nostra conatur. Viri docti dum hæc prioribus annectere volunt, varie turbant sensum.

Putant Tertull. velle dicere philosophiam ejectam a quibusdam civitatibus, dum philosophi simile Christianorum dogmatibus somniant, quod jam semel dixit. Simplex itaque et verus sensus hic est: Philosophi, homines et gloriæ et eloquentiæ solius studiosi, dum aliquid de nostro sapere volunt, Sacram Scripturam et cognitionem Dei corrumpunt. Itaque post Argivis punctum est ponendum, et sensus planus est. Editio Aldina legebat dum a vestra conantur, errore solito. Cod. Agob. dum a nostra conantur et b. g. etc. viam ita aperiens ad rectam distinctionem. Wouwer. et Rhen. dum nostra contaminantur. Unde Rigalt. dum ad nostra contaminantur. quomodo ex v. c. laudat in ora libri mei et amplectitur Scriberius. Pam. et La Cerdæ dum nostra conantur. Rectius MSS. Putteani Fuld. Herald. etiam Lugd. Bat. dum ad nostra conantur. Sic fere cap. xl. et si quæ illis arborum poma conantur oculis tenus. Hav.

(d) Homines gloriæ, etc. Philosophus est animal gloriæ, venaleque rumorum inancipium, inquit Tertull. alibi, Augustinus ep. 56. Inanis gloriæ mancipia, sicque passim apud Patres et veteres sophistarum tumor suggillatur qui κλεπταὶ σοφῆς dicitur a philosophorum Homero. Le Pr.

(e) Nutabat. Veteres editiones Barr. Ald. Rhen. Herald. Pam. Cod. etiam L. B. mutabat. quod discedens a Junio, defendit etiam in notis La Cerdæ. Ast Junius recte emendavit nutabat; nec aliter MSS. Fuld. Agob. et ipse Rigaltius. Philosophi illi solius gloriæ et eloquentiæ libidinosi, sicut obnubila illis atque oblecta non intellexerunt, ita illis quæ per se satis clara erant fidere non sunt ausi, assueti sophisticis nugis et philosophicis involueris, itaque omnia miscuerunt. Eleganter in lib. Ad Nat. n. 2. Nam et alius veritatis simplicitas per scrupulositatem plerumque fide nutat. Hav.

(f) Non ut invenerant. Sensus subobscurus hic est. Illi aliquam Dei cognitionem ex sacris Scripturis haurientes, non, quod debuerant, secundum illas Deum docuerunt, nec ad illas populum relegaverunt, sed quasi sua opera Divinitatem perscrutati essent, gloriam captaverunt, nec in ipsa Dei cognitione valide inter se consentientes, dum alii, etc. in quo a veritate

qualitate et de natura ejus et de sede disceptent (a), Alii incorporealem asseverant, alii corporealem (b), qua platonici, qua et stoici (1); alii ex atomis, alii ex numeris (2) qua Epicurus et Pythagoras, alii ex igne, qua Heraclito visum est; et Platonici quidem curantem rerum; contra Epicurei otiosum (c) et inexter-

citum (d), et ut ita dixerim, neminem humanis rebus (3); positum vero extra mundum (e) Stoici, qui singuli modo extrinsecus torqueat molem hanc, intra mundum Platonici, qui gubernatoris exemplo, intra illud maneat, quod regat. Si et de ipso mundo natus innatusve sit, decessurus mansurusve sit variant (f);

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ut tam platonici quam stoici *Fran. Paris.*

(2) Sicut *Fran. Paris.*

(3) Immunem ab humanis rebus *Wouwer.*

COMMENTARIUS.

aberrare se docent, quæ est simplex et unica. Nescio qui factum ut ab Edit. Rig. qua u tor, totum hoc ab sit, contra omnes MSS. Hav.

(a) *De sede disceptent.* Quem nonnulli hoc modo ubique esse statuunt, ut simul omnia pars sint Divinitatis. In qua impia opinione fuit Lucanus, Lib. ix. 589.

Estque Dei sedes, ubi terra, et pontus, et aer,
Et cælum et virtus. Superos quid quærimus ultra?
Jupiter est quocumque vides, quocumque movetur.

De Deo Epicureorum Cic. lib. i. De Nat. Deorum. cap. ciii. Verum sit sane, ut vultis, *Deus, effigies hominis, et imago.* Quod ejus est domicilium? quæ sedes? qui locus? Deinde ubi dixit etiam cunctis animalibus suum esse locum, ubi degit, pergit cap. civ. *Quæro igitur vester deus primum ubi habitat?* Idem lib. ii. de iisdem ita pergit, *Deorum quos perlucidos et perstatiles induxit sedem esse, tanquam inter duos ludos, sic inter duos mundos, propter metum ruinarum.* Hav.

(b) *Alii incorporealem asseverant, alii corporealem.* Lucianus loco adducto: *Ἐτι δὲ, οἱ μὲν, ἀσώματον τι, καὶ ἀμωρον ἔχοντες εἶναι τὸ θεῖον. Οἱ δὲ, ὡς περὶ σώματος αὐτοῦ διανοοῦντο.* i. e. *Ad hæc alii incorporeum quiddam atque informe putabant esse Numen. Alii corporis esse imaginabantur.* Hav.

(c) *Contra Epicurei otiosum.* Describente naturam istius ridiculæ divinitatis Epicureo Lucretio lib. i. 57. et ii. 646.

Omnis enim Divum per se natura necesse est
Immortali ævo summa cum pace fruatur,
Semota a nostris rebus, sejunctaque longe.
Nam privata dolore omni, privata periculis;
Ipsa suis, tollens opibus, nihil indiga nostri,
Nec bene promeritis capitur, nec tangitur ira.

Quales dii non potuerunt non risum excutere cordatis
et sapientibus viris. Unde Cicero lib. ii. de Nat. Deorum: *Nihil curare Deos, nec sui, nec alieni, sed monogrammos et nihil agentes.* Seneca quoque in lepidissima illa Apocolocyntosi de Claudio agens, *Modo die nobis, qualem Deum istum fieri velis: Ἐπιχουρείος θεός non potest esse, οὐτε αὐτοῦ πρῶγμα ἔχει, οὐτε ἄλλοις σπίζει.* quod interpretatur Cicero lib. i. de Nat. Deorum. *Quod æternum beatumque sit, id nec habere ipsum negotii quicquam, nec exhibere alteri.* Omnium denique optime dicax Lucianus, cuius verba sunt in Icaromenippo: *Εἶτα καὶ προσεῖν τῶν κατ' ἡμᾶς πραγμάτων οὐκ ἔστιν ἄξιον οἱ θεοί, ἀλλὰ θεοὶ τινες, οἱ τῆς συμπόσης ἐπιμελείας αὐτοῦς ἀρίστες, ὥστε ἡμᾶς εὐδαιμονίας ἀπολεῖν τῶν λαιουργῶν τοὺς γογγυσίτας, οὐδὲν γὰρ δεῖ μὴ τοῖς κομικοῖς δορυφορῆμασιν δοικόντας αὐτοῦς εἰσάγουσιν.* i. e. *Deinde non omnes existimabant, res mortalium curæ Diis esse: ætæram erant nonnulli, qui ipsos omni cura liberantes (et nos senio confectos a ministeriis dimittere consueverant) nihilo aliusmodi eos inducerent, quam cujusmodi personæ in comædiis induci solent. Aptè assimilat deorum personæ κομικοῖς, quoniam mutæ personæ erant, in quibus nulla oratio aut insignior actus in scena infusebatur.* Hav.

(d) *Et inexteritum.* MSS. Fuld. et L. B. et inexteritum. Manet tales illud Hilarii Pictaviensis in Ps. lxxv. *Porro qui curam humanæ conversationis Deo auferat, cognoscat æterni regni Deum judicem.* Hav.

(e) *Positum vero extra mundum stoici.* Quæsitum quidem fuit inter philosophos, *Deus sedens opus suum spectet, an tractet? utrumne extrinsecus illi circumfusum sit, an toti inditus? immortalis sit mundus, an inter caduca, et ad tempus nata, numerandus.* Verba sunt Senecæ de Vita Beata cap. xxxi, quæ, ut ibidem plura, ad caput hoc spectant; sed locatio illa Dei extra mundum, non Stoicorum, sed Epicureorum placitis adscribi debet. Nam ex illorum quidem mente luculentam hanc Dei descriptionem dat Seneca in Præfat. ad Quæst. Natural. *Solus est omnia, opus suum et extra et intra tenet.* Hi vero miseri nugatores Deum extra mundum ejecerunt. Seneca lib. iv. De Beneficiis cap. 19. *Tu denique, Epicure, Deum internem facis; omnia illi tela, omnem detrazisti potentiam, et ne cuiquam metuendus esset, projecisti ipsum extra metam.* ut ibidem pro metam recte corrigat magnus Interpres, conferens cum his locis ex lib. vii. ejusdem libri *Alius Diis objicit negligentiam nostri, alius illos extra mundum suam projicit.* et Epist. xc. *Non de ea philosophia loquor quæ civem extra patriam posuit, extra mundum Deos.* Ubi ergo? nescio in quibus intermundis, ad quos facete respicit Cicero lib. ii. de Divinat. Deorum, *quos perlucidos et perstatiles induxit, sedem esse tanquam inter duos ludos, sic inter duos mundos, propter metum ruinarum.* Sed operæ pretium est, ut lectorem ablegam ad Justi Lipsii Physiolog. Stoicor. lib. i cap. ult. seu 21. ubi locum hunc Tertulliani taxat et pluribus testimoniis Stoicos defendit. Nescio an ad hanc philosophorum opinionem respexerit Lucianus, an Christianos potius notare voluerit, cum sacrilega hæc deblaterat in Icaromenippo p. 276. edit. Benedict. *Οὗς καὶ μάλιστα ἰθαύμαζον διὰ μὲν τινὰ τεχνίτην τῶν θῶν ἐπιστάτας, οὐ προτιθέντας δὲ οὐτε θῶν ἑμῶν, οὐτε θῶν ἐστῶς ἐκαστὰ ἔτεταλτο, i. e. Quos equidem cum primis admirabam: quod cum Deum quemdam rerum omnium opificem constituissem, non etiam illud adderent, vel unde in esset profectus, neque ubi consisteret, cum singula fabricaretur.*

(f) *Gubernatoris exemplo intra illud maneat quod regat.* Boetius lib. iii. metro 9. huc respiciens: *O qui perpetua mundum ratione gubernas
Terrarum cælique sator.*

et clarius lib. iv. metro 6.

Sedet interea conditor altus,
Rerumque regeas flecitur habenas.

Rex, dominus, fons et origo,
Lex et sapiens arbiter æqui.

Et quæ motu concitat ire
Sistit retrahens, ac vaga firmat,

Nam nisi rectos revocans intus
Plexos iterum cogat in orbem,

Quæ nunc stabilis continet ordo,
Dissepta suo fonte fatiscant.

(g) *Sic et de ipso mundo, natus innatusve sit, decessurus mansurusve sit.* Vide Senecam loco modo cita to. Præter philosophos multos mundum æternum, sine principioque carentem putavit insignis poeta Manilius lib. i. Astron.

Hæc æterna manet, divisque simillima forma.
Cui neque principium est usquam, nec finis in ipso:
Sed similis toto remanet, perque omnia par est.

Idem, ibidem:

sic et de animæ statu, quam alii divinam et æternam, alii dissolubilem contendunt: ut quis sensit, ita et intulit aut reformavit. Nec mirum, si vetus instrumentum ingenia philosophorum interverterunt. Ex horum semine et nostram hanc novitiolam (a) paraturam (b) viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias adulteraverunt, et de una via obliquos multos tramites et inexplicabiles (1) sciderunt. Quod ideo suggererim, ne cui nota varietas sectæ hujus in hoc quoque nos philosophis adæquare videatur, et ex varietate defensionum (c) indicet veritatem (2). Expedit autem præscribimus adulteris nostris illam esse regulam veritatis, quæ veniat a Christo, transmissa per comites ipsius, quibus aliquanto posteriores diversi isti commentatores probabuntur. Omnia adversus veritatem de ipsa veritate constructa sunt, operantibus æmulationem istam (d) spiritibus erroris. Ab his adulteria (3) hujusmodi salutaris disciplinæ subornata (4); ab his quædam etiam fabulæ immissæ, quæ de similitudine (5) fidem infirmarent veritatis, vel eam sibi potius evincerent (6), ut quis ideo non putet Christianis credendum, quia nec poetis, nec philosophis, vel ideo magis Poetis et Philosophis existimet credendum, quia non christianis. Itaque et ridemur Deum prædicantes judicaturum. Sic enim et

A poetæ et philosophi tribunal apud inferos ponunt. Si gehennam comminemur, quæ est ignis arcani subterraneus ad pœnam thesaurus, proinde decachinnamur. Sic enim et Pyriphlegethon (7) apud mortuos amnis est. Et si paradisum nominemus (e), locum divinæ amœnitatis recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, maceria quadam igneæ illius zonæ a notitia orbis communis segregatum, Elysii campi fidem occupaverunt. Unde hæc, oro vos, philosophis aut poetis tam consimilia? non nisi de nostris sacramentis: si de nostris sacramentis, ut de prioribus, ergo fideliora sunt nostra, magisque credenda, quorum imagines quoque fidem nveniunt; si de suis sensibus, jam ergo sacramenta nostra imagines posteriorum habebuntur, quod rerum forma non sustinet; nunquam enim corpus umbra aut veritatem imago præcedit.

CAPUT XLVIII.

ARGUMENTUM.—*Mirum quoque, quod Philosophis incredibilia docentibus credant, magis credibilia apud Christianos damnent; quod luculenter admodum exsequitur in resurrectione et restauratione carnis seu corporis humani, opposita brutæ Læberii Pythagoræque animarum metempsychosi.*

Age jam, si quis philosophus affirmet, ut ait Labe-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Multos et inexplicabiles tramites, *Seml.*
(2) *Sic Her., Pam., la Cerda, Rig., Hav., Ald. et Rhen.:* ut ex veritate defensionum vindicet veritatem. *Wouw.* vanitatem, *cod. Fuld.* defectionem vindicet veritatis.
(3) Adulteriis, *Haverc. e cod. Lugd.*

(4) Subornata, *Fran. Paris.*
(5) Dissimilitudine, *Fran. Paris.*
(6) *Rhen., Ald., Herald.* vel etiam si possent evincerent, *cod. Fuld.* vel eadem sibi potius fidem raperent.
(7) Ad mortuos, *Haverc. e cod. Fuld.*

COMMENTARIUS.

At manet incolumis mundus, suaque omnia versat,
Quæ nec longa dies auget, minuitque senectus,
Nec motus puncto currit, cursusque fatigat.
Idem semper erit, quoniam semper fuit idem.
Non aliam videre patres, aliumve nepotes
Aspicient.

Sed præter Sophocleni, ejus memorabile excerptum habes in collectione Grotiana, quæ inscribitur Excerpta ex Tr.g. et Com. Gr. p. 145. Lucanum lib. 1. versu 72. Ovidium aliosque, excellentissimis et argumentis et versibus ortum aliquando mendum et perituum olim invicto demonstravit Lucretius lib. v. versu 94.

Horum naturam triplicem, tria corpora Memmi,
Tres species tam dissimiles, tria talia texta,
Una dies dabit exitio: multosque per annos
Sustentata ruet moles et machina mundi.

Vide quæ ibidem sequuntur. Sed hic sibi etiam non deluit Lucianus, quin risum ex hac philosophorum rixa captaret. in Icaromenippo p. 276. edit. Bened. *Πρῶτον μὲν γὰρ αὐτοῖς ἡ περὶ τοῦ κόσμου, etc.* i. e. Primum enim varia est de mundo sententia: siquidem aliis non genitus, nec interiturus esse videtur: alii et ejus opificem, et fabricandi modum ausi sunt dicere. Prorsus impia sunt quæ ibidem sequuntur. In eodem Dialogo p. 273. *Ὁ γὰρ εἶχον εὐρεῖν οὐδ' ὅπως ἔγενετο, οὐτε τὸν δημιουργόν, οὐτε ὅπῃ, οὐδ' ὅτε τὸ τέλος ἔσται αὐτοῦ, i. e. Neque enim invenire poteram, neque quo pacto, neque quo opifice factus fuisset, neque quod esset illius vel initium vel finis.*

(a) Hanc novitiolam paraturam. Novum instrumentum. *Ric.*

(b) Novitiolam paraturam. Novellam sectam christianorum alibi vocat: est enim ab Tiberio, cujus ævo explicari coepit hæc lex. *Lac.*

(c) Et ex varietate defensionum judicet veritatem. Sic

legitur passim hic locus, tamen, si quis alius, male affectus. Quæ enim in illo vel mica sani sensus? Cum videant veritatem, exponit La Cerda, a multis diverso tramite defendi. Itane, vir doctus, Marcionitæ, Gnostici, Valentini et similia hominum purgamenta veritatem aliquo modo defendunt? Non potest ineptius. Videamus itaque quid libri editi et MS. suppeditent. Aldus, ut ex veritate defensionum vindicet veritatem. Rhen. ut ex veritate defensionum vindicet veritatem. Herald. Pam. la Cerda, et ex varietate defensionum judicet veritatem. Sed La Cerda in notis cum Wouw. legit vanitatem. MS. L. B. conspirat cum Herald. nisi quod præferat cum Rhenano [quod et facit Cod. Agob.] vindicet. Optimus denique Fuld. hanc lectionem exhibet defectionem vindicet veritatis, adscripsit Junius. quæ lectio est rectissima. Ego huic quoque acquiesco, nam optimus est sensus: ne quis, inquit, arguat nos a veritate, quæ una est, defecisse, cum tam multæ et diversæ inter nos sint sententiæ, quod abnuat Tertullianus, quia illi qui nobiscum dissentiant nostri non amplius jam sunt, sed adulteri ex schola nostra ejecti. vide cap. XLVI. in fine.

(d) Operantibus æmulationem istam spiritibus erroris. Augustin. de Trinit. lib. III. cap. 10. Diabolus animas decipias illasque præcipitasse, quum polliceretur purgationem animæ, per eas quas ταλαρα appellant transfigurando se in angelum lucis, per multiformem machinationem, in signis et prodigiis mendacii. Quomodo vero varia Ecclesiæ Dei arcana miseris gentilibus obtinebraverit antiquus serpens, omnino videri debet doctissima Casauboni opera in Exercit. ad Annal. Baron. Exercit. XVI cap. 43. et ejusdem nota ad Persii Sat. v. versum 129.

(e) Et si Paradisum nominemus. In eo fuit error Tertullianus, ut sanctorum animas ad diem ultimi Judicii in Paradiso servari crediderit. *Le Pa.*

rius (a) de sententia Pythagoræ, hominem fieri ex A mulo, colubram (1) (b) ex muliere, et in eam opinio- nem omnia argumenta eloqui virtute detorsit (2), nonne consensum (3) movebit et fidem infiget etiam ab animalibus abstinendi? proptereaque persuasum quis hoc habeat, ne forte bubulam de aliquo proavo suo obsonet (c). At enim christianus, si de homine hominem ipsumque de Caio Caium (d) reducem repro- mittat, statim illic vesica queritur (4) (e), lapidibus magis, nec saltem cæstibus (5) (f) a populo exige-

tur. Quasi non, quæcumque ratio præest (g) ani- marum humanarum in corpora reciprocanda- rum, ipsa exigat illas in eadem corpora revocari; quia hoc sit revocari, esse quod fuerant. Nam si non id sunt quod fuerant, id est, humanum et id ipsum corpus indutæ, jam non ipsæ erunt quæ fuerant. Porro, quæ jam non erunt ipsæ, quomodo redisse di- centur? Aut aliud factæ non erunt ipsæ (h), aut ma- nentes ipsæ non erunt aliunde (6). Multis etiam jocis et otio (7) opus erit, si velimus ad hanc partem lasci-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Colubrum, *Fran.*
 (2) Distorsit *Seml.*
 (3) Sensum *Ald. Rhen.*
 (4) Statim illic vesica queritur *addit Hav. e cod. Fuld.*
 (5) Cæstibus *Fran.*
 (6) Ita *Hav. e cod. Fuld.* In prioribus *edd.* locus ita erat descriptus: Si quæcumque ratio præest animarum huma- narum reciprocandarum in corpora, cur non in eandem sub-

stantiam redeant, cum hoc sit restitui, id esse quod fuerat? Jam non ipsæ sunt, quæ fuerant, quia non potuerunt esse quod non erant, nisi desinant esse quod non erant, nisi desinant esse quod fuerant. *Ex hac quoque scripturæ diversitate conj. Hav., Apologeticum a Tertull. bis editum esse.*

(7) Sic *Wouw. e ms. et Rig., Pamel. aliique*: jocis ex otio, *Gel.*: jocis et otio, *Hav.* jocis ex otio.

COMMENTARIUS.

CAP. XLVIII.—(a) *Ut ait Laberius.* Poeta fuit mi- nographus ejus meminit etiam Auctor lib. de Pallio cap. 4, et Macrobius Saturnal. lib. II, ac Gellius lib. XI, cap. 9. de quo plura apud Crinitum in Decio Labe- rio. Alludit ad eundem Minutius his verbis: *Mimi officio digna ista sententia est.* Atqui locum ipsum Labe- rii his verbis expressit idem Crinitus de Honestat. disci- pli. lib. II, cap. 3.

Et audio mala multa etiam ex bonis,
 Per illud, ut nos olim mutant philosophi,
 Et nunc de mulo hominem, de muliere colubrum,
 Faciant, et ex diversis diversa alia. *Pam.*

(b) *Colubram ex muliere.* Recte sic Junius et Ri- galt. etiam Cod. Agobard. alii *colubrum*. Sed veteres illi femininum magis amarunt, quod hic in muliere etiam aptius. Lucilius satyrographus apud Nonium Marcellum:

Jam disrumpetur medius jam ut Marsu colubras
 Disrumpit cantu.

Turpilius ibidem: *Arripuit colubram mordicus*; et Var- ro Eumenidibus:

Quid dubitatis, utrum nunc sitis cerecopithecii,
 An colubræ, an beluæ? an de albi cibus labus Athenis?
 Quo in loco forsitan et ipse irridet pythagoricum
 dogma, nam ut fragmenta docent, in illa satyræ parte,
 super cenam de philosophis sermo fuit. Quod patet
 evidentius si, cum populari meo Ausonio Pupnia, ul-
 tima ista manifesto corrupta ad græcas litteras retra-
 has, locumque sic restituas:

An colubræ, an beluæ in æquali quibus λόγος ἀνθρώπων
 ut de cristatis gallis sit sermo, pythagoricis etiam
 apud Lucianum in Micyllo philosophis. *Hav.*

(c) *Ne forte bubulam de aliquo proavo suo obsonet.* Satis ridicule dictum, potuissetque, si carmen condi- disset, ita efferre:

Cumque boum dabitis cæsorum membra palato,
 Mandere vos vestros scite et sentite parentes.

Ubi tamen melius forsitan legas *sentire*; Ovidii sunt versus, sed ad præsentem rem accommodati, cum ille scripserit, non parentes, sed colonos (Lib. XV. Met., versu 141). Sed eum ibidem ipse in hunc modum apposite fatur Pythagoras versu 173:

Hæc ne pietas sit victa cupidine ventris,
 Parcite [vaticinor] cognatas cæde nefanda
 Interbare animas, ne sanguines sanguis alatur. *Hav.*

(d) *De Caio Caium reducem reprovittat.* Caius juris- consultus adhibetur in exemplum ad res singulas. *Approvittare* autem est nuda pollicitatione cautio- nem promittere, non satisfacto. Alias habet signifi- cationem, vide Schardium. *Pam.*

(e) *Statim illic vesica queritur.* Apparet hic, sed et *proavum* alibi, bonitas Codicis Fuldensis, absque quo *ne per somnium* quidem excogitari hoc potuisset. In *codicibus* certe editionibus et MSS. aliis frustra quæ- ras: locus sic concipitur in istis membranæ, *redu-*

cem reprovittat, statim illic vesica queritur, et lapidi- bus etc. Adscripsit collationi, sive Modius is, sive Scioppius, sive Junius: legendum *vesica queritur*; id est quasi ventis distenditur cruciaturque pectus illo- rum vehementissime. Hactenus ille. Sed mihi prover- bium hoc videtur desumptum a puerulis, qui mingendi necessitatem ultra ferre non possunt, vesica lotio impleta, adeoque sæpe virgam metuentes exclamant. Sic illi audita hac Christianorum oratione, statim egrediuntur auditorio, quasi mingendi necessitas ur- geret. Rigaltius transiit, nec ullo in notulis indicio relicto. Non assimile nobis est proverbium de re in- grata: *Men xeu er de koude pis van krygen.* *Hav.*

(f) *Nec saltim cæstibus.* Veteres membranæ, *Cæstibus.* Omnino legendum, *Cæstibus*, et scite admo- dum cæstus dixit, pugnos vilis plebeculæ callosos. C habuitque in mente illud Juvenalis:

... et pugnis concisus adorat,

Ut liceat paucis cum dentibus inde reverti. (Sat. 3.)

Ait igitur Septimius: Si christianus aliquis in turba forte, ad populum verba faciens, de re- surrectione corporum sermonem habeat, de qua Caio aut Sempronio ipsum Caium et Sempronium resurrecturos asserat, is bene a populo secum agi putabit, si pugnis tantum, et non magis lapidibus exigatur. Ipse Tertullianus ad Marcionem lib. IV, pag. 568, lapidationem dixit popularibus cæstibus, et inermi tumultui familiarem. Et lib. II, ad Nat., lapi- dem, telum esse ait vulgare atque caninum. *Rig.*

(g) *Quæcumque ratio præest.* Ita explico: quasi non omnis argumentorum vis, quibus præstruit et de- fenditur reciprocatio animarum humanarum et in alia corpora transmigratio, magis etiam stringit si affirmetur revocari animas ad sua quasque corpora. In hoc enim sensu verbum *præesse* usurpatum disci- mus ex lib. De Carne Christi, cap. XVII. *Ante omnia autem commendanda erit ratio quæ præfuit.* Cum vero totus ordo dictionis a me ex Cod. Fuld. sit transum- ptus, æquum est ut etiam vulgata lectio apponatur, quæ ita se habet: *Si quæcumque ratio præest anima- rum humanarum reciprocandarum in corpora, cur non in eandem substantiam redeant? cum hoc sit restitui, id esse, quod fuerat? Jam non ipsa sunt quæ fuerant, quia non potuerunt esse quod non erunt, nisi desinant esse quod fuerant.* Et omissis quæ uberiora in MS. F. exstant, sequitur *Multis*, etc. Ubi in Juniana editione post *erant* interseritur etiam *nisi desinant esse quod nonerant.* Apparet id quod statumum verum esse, bis a Tertulliano Apologeticum suum publicatum. *Hav.*

(h) *Aut aliud factæ non erunt ipsæ.* Si enim Euphorbi anima corpus induat Pythagoræ, jam iste homo non Euphorbus est amplius, sed Pythagoras. Itaque non rediit totus homo, quia is anima et corpore constat.

vire, quis inquam bestiam reformari videretur (4) (a). Sed de nostra magis defensione, qui proponimus, multo utique dignius credi, hominem ex homine rediturum (b), quemlibet pro quolibet, dum hominem, ut eadem qualitas animæ (c) in eandem restauretur conditionem, etsi non effugiem, certe quia ratio restitutionis destinatio iudicii est, necessario idem ipse qui fuerat exhibebitur, ut boni seu contrarii meriti iudicium a Deo referat. Ideoque representabuntur et corpora, quia neque pati quicquam (d) potest anima sola sine stabili materia, id est carne; et quod omnino de iudicio Dei pati debent animæ, non sine carne meruerunt, intra quam omnia egerunt. Sed quomodo, inquis, dissoluta materia exhiberi potest? Considera temetipsum, o homo, et fidem rei invanies. Recogita quid fueris, antequam esses: utique nihil; meminisses enim, si quid fuisses. Qui ergo

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ita leg. in cod. Fuld., quod prob. Her., Rig., Hav. In col. edd.: Quis, inquam [Rhan. unquam], reformari videtur?
(2) Dubitatur Fran.
(3) Codd. scripturam imposuit ita emendavit Wouw. az-

COMMENTARIUS.

Iuvat adscribere sententiam auctoris oris, magni illius Chrysostomi. Is, Homil. I. de Resurr.: Ad hæc, si non resurgit corpus, non resurgit homo. Homo enim non est anima sola, sed corpus et anima. Si ergo anima sola resurget, dimidium animal resurget, et ita non intelligunt. Sed et de animæ non proprie dicitur resurrectio. Resurrectio enim ejus est quod cecidit, et quod dissolutum est. Anima autem non dissolvitur, sed corpus. Hav.

(a) Quia in quam bestiam reformari videretur. Editi volentes, ut Aldi, Barræi, Pam. et MS. L. B., quis, inquam, bestiam reformari videtur? Rhenan., unquam, in-pulsa. Sed ex Vet. Cod. correxit Wouwerius vetit, quasi rogetur mulier, utrum gallina an vacca, vir vero, an passer, taurus, an scarabeus esse velit. Sed præstat lectio Fuldana, quam amplexus est Scoppius et Rigalt., et ex suis MSS. probavit etiam Meraldus, videretur; cui assensum non tantum præbent Latinus et Junius ex MSS. Put. et Ursini, sed et Cod. Agob. Sic quaeretur vir bellicosus, avarus, timidus, volupciarius, in qua animalia post mortem corporis animam velit migrare, prout commodè Micylus: Ille, somnio dives et nunquam non aurei illius insomni memor, sciscitatus quis ipse olim fuisset, a contubernali gallo suo docetur fuisse formicam indicem ex illis que, aurum effodiunt, ut jocatur Lucianus in Gallo. Ivo et hominem induta rursus pythagorica illa anima deberet simillimum priori contubernali reddere. Et quantum, ipse Mnesarchi filius a Pauthoide aliisque ablucri, more suo, id est jocose docet Tertull., lib. De Anima, cap. XXXI: Ecce enim Euphorbum militarem et bellicam animam satis constat vel de ipsa gloria clypearum consecratorum: Pythagoræ vero tam residem et imbellem, ut prælia tunc Græciæ vitans, Italice maluerit quiescere, geometriæ et astrologiæ et musicæ devotus, alienus studio et affectu Euphorbi. Sed et Pyrrhus ille fallendis piscibus agebat, Pythagoras contra, nec adendum, ut animalibus abstinens. Æthalides autem et Hermodotus solum quoque in pabulis communibus intravit; Pythagoras vero ne per fabalia quidem transeundum discipulis suis tradidit. Quomodo ergo eadem animæ recuperantur, quæ nec ingeniis, nec institutis jam, nec victibus eadem probabuntur? Hav.

(b) Hominem ex homine rediturum. Minucius p. 38. Cæterum quis tam stultus aut brutus est, ut audeat repugnare, hominem a Deo, ut primum potuisse fingi, ita posse denuo reformari? ubi v. de notam Elemenhorstii. Pertinet et hæc Chrysostomi simillimus locus in Epist. Pauli ad Thesalon. I, cap. IV, Homil. VM: Si

A nihil fueras priusquam esses, idem nihil factus (e) cum esse desieris, cur non possis esse rursus de nihilo, ejusdem ipsius auctoris voluntate, qui te voluit esse de nihilo? Quid novi tibi eveniet? qui non eras, factus es; quum iterum non eris, fles. Redde si potes rationem qua factus es, et tunc require qua fles. Et tamen facilis utique fles quæ fuisti aliquando, quia æque non difficile factus es, quod nunquam fuisti aliquando. Dubitabitur (2), eredo, de Dei viribus, qui tantum corpus hoc mundi de eo quod non fuerat, non minus quam de morte vacationis et inanitatis composuit (3) animatum spiritu omnium animarum animatore, signatum (f) et per ipsam (4) humanæ resurrectionis exemplum in testimonium vobis. Lux quotidie interfecta resplendet (g), et tenebræ pari vice decedendo succedunt (5), sidera defuncta revivis-

LECTIONES VARIANTES.

- B sentientibus Rig. et Hav.
(4) Et ipsam Fran.
(5) Hæc cumque suspicatur legendum vel decedendo succedunt vel decedendo succedunt.

COMMENTARIUS.

sint quidem græci, qui de his dubitant, fis dicemus innumerabilia. Quidam? Sunt enim apud ipsos qui animas ad plantas deducunt, ad frutices, et canes. Dic mihi, quid est facilius, suum corpus accipere, an alienum? Hav.

(c) Ut eadem qualitas. Etiam hoc inter Tertulliani errores, quod videtur animæ effugiem attribueret, aut si de hominis effigia agat, etiam caute legendum perinde ac si videatur non satis intellexisse, eundem hominem in eadem effigie resurrecturum. Scipsum autem explicat paulo post dum dicit, sed erimus iidem qui et nunc, nec alii post. Ea quod opinio de iudicio Dei pati debent. Hæc verba absunt a libro Putciani. Pam.

(d) Quia neque potest quidquam, etc. Hic locus ubi de anima disserit, caute legendus: animas impiorum post mortem nihil pati aut, cum ea sint a corpore separata; quod inter Tertulliani errores numerandum, nisi moleste ferant Magdeburgenses, qui inter dogmata illud receperunt. E. P. M.

(e) Idem nihil factus. Cante etiam hic legi debet et auctor, et Minutius, neque enim nihil sumus, aut esse desinimus post obitum, sed ad illud videtur alludere, quod mortuus homo non sit homo. Pam.

(f) Signatum et per ipsam. Non solum creavit mundum ex nihilo, illumque animavit, sed in ipso signata notataque sunt exempla plurima resurrectionis animorum, ut sint illa in testimonium generibus. Quæ hæc sint narrat in sequentibus. Lac.

(g) Lux quotidie interfecta resplendet. Ad hæc et sequentia videri potest industria Elemenhorstii qui ad illa Minutii a Nostro desumpta p. 39. Sol demergit et nascitur; astra labuntur et redeunt. etc. in notis p. 100. multa concervavit. Sed et insignis est locus apud Epiphanium, qui me ἀσμβολον esse non sinit. Is in libro Anacrotus pag. m. Gr. edit. 595. Καὶ ἡ ἀστὴρ οὐρανὸν διαφύσσον ἀντὶ τοῦ ἡλίου ὑποκαταβαίνει καὶ ἐκαστὴν ἡμέραν ἀναστρέφει τὸ εἶδος, etc. i. e. Et universa creatura palam ipsos redarguit, singulis diebus resurrectionis speciem ostendens. Occidit enim dies, et mortuorum modum innumus per soporant. Exoritur dies nos exasperfaciens, et resurrectionis signum demonstrans. Decerpuntur fructus, et status rerum excinditur, ita ut hinc nostri dissecus facies præstitatur. Seminatur terra et germinat, quoniam fracta post sectionem resurgunt. Locusta moritur, ubi quidam sui ipsius solum abjectum in terram defodit, et post tempus terra reddit ea quæ defossa sunt. Semina fructuum seruntur, et primum moriuntur, deinde perficiuntur: nisi enim mortua fuerint non vivificantur. Pergit deinde hoc modo: Ὁμοίως δὲ καὶ ἡ ψυχὴ

cunt (1), tempora ubi finiuntur incipiunt, fructus consumuntur (2) et redeunt; certe semina non nisi corrupta et dissoluta fecundius surgunt, omnia pereundo servantur, omnia de interitu reformantur. Tu, homo, tantum nomen (a), si intelligas te, vel de titulo Pythiæ discens (b), dominus omnium morientium et resurgentium (c), ad hoc morieris ut pereas? Ubi cumque resolutus fueris, quæcumque te materia destruxerit, hauserit, aboleverit, in nihilum prodegerit, reddet te. Ejus est nihilum ipsum, cujus et totum. Ergo, inquit, semper moriendum erit, et semper resurgendum. Si ita rerum dominus destinasset, ingratis (3) (d) experireris conditionis tuæ legem. At nunc

non aliter destinavit, quam prædicavit. Quæ ratio universitatem ex diversitate composuit, ut omnia ex æmulis substantiis sub unitate constarent ex vacuo et solido, ex animali et inanimati, ex comprehensibili et incomprehensibili, ex luce et tenebris, ex ipsa vita et morte; eadem ævum quoque ita destinata ac distincta conditione conseruit, ut prima hæc pars ab exordio rerum, quam incolimus, temporali ætate ad finem defluat, sequens vero, quam expectamus, in infinitam æternitatem propagetur. Cum ergo finis et limex medius (e), qui interhiat, adfuerit, ut etiam mundi ipsius species transferatur æque temporalis, quæ illi dispositioni æternitatis aulci vice oppansa

LECTIONES VARIANTES.

(1) Virascunt Fran.

(2) Consumuntur Fran.

B (3) Ingratis conj. Haverc.

COMMENTARIUS.

Θεὸς ἐποίησε διὰ τῶν θύων, δέκα καὶ δέκα ἀναστάσεις, μυστηριώδεις, etc. i. e. Signacula in nobis fecit Deus per ungues decem et decem, qui de resurrectionis nostræ spe testimonium præbent. Sed et velut per coronam capilli resurrectionem nostram declaravit. Nam, quod in nobis mortuum corpus videtur, hoc est pili, singulis vicibus resecti rursus pululant, resurrectionis spem indicantes. Et innumera dici possunt ad incredulorum certitudinem ab exemplis. Verum non persuasit his palumbes avicula, neque animalculum myriæ. Moritur enim hoc semestre, et palumbes in diebus quadraginta, et rursus post tempora sua reviviscunt. Scarabæi mortui vicini, in pila stercoris se ipsos occultant, ipsam pilam in terram sepelientes ac defodientes, atque sic ex suo ipsorum humore rursus reviviscunt comperiuntur. Hav.

(a) Tantum nomen. Ingens momentum! magna gloria! Horat. lib. III, Ode IX:

Multi Lydia nominis.

Virgil, II. Æneid., 89:

..... Et nos aliquod nomenque decusque.

De Miliade Nepos in fine: *nobile nomen*. Vere Chrysost. in Ps. CXLIII. de præstantia hujus creaturæ, magna res homo; addit enim totius creaturæ præsentiam sortium. De homine quoque Manilius lib. IV:

Exemplumque Dei quisque est in imagine parva.

Et quæ ibidem sequuntur. Hav.

(b) Vel de titulo Pythiæ discens. Respicit nobilem illam inscriptionem Delphis ad fores Apollinis, quæ nobis satis est: ΓΝΩΘΙ ΣΕΒΑΥΤΟΝ. Male itaque Cod. Agobard. editio Aldina, dicens dominum omnium, etc.; et Athen. diceris dominus, etc.; etiam MS. Fuld. disces Deum, dominus o. m.; ubi putavit librarius solum Deum hic dici dominum (ita enim vel scripsit, vel voluit) omnium morientium, et resurgentium. Sed vide mox nostram notam. Risi etiam acumen bardi cujusdam, qui in linguam belgicam hoc opusculum vertere, imo pervertere ausus est, qui interpretatur quasi legisset tu homo tantum si intelligas tuum, vel de t. P. d. Dominum, etc. Nomen, inquit, homo quasi humus; et titulum Pythiæ interpretatur nomen, et in notulis additis in prælo sermonem fecerem significare et putredinem. Sed bene quod ab inquinatissimis manibus nuda et accurata versione auctorem tam morosum vindicare [si tamen per typographos emptoresque licentia] constiterim, ut qui absoluta jam duorum adnotationum lib. interpretatione, etiam in hoc Apolog. satis magnos progressus fecerim. Hav.

(c) Dominus omnium morientium et resurgentium. Id est qui es dominus etc. eorum scilicet creaturarum, quæ modo dixi mori et reviviscere, quæ omnes autem sub iugo hominis, aut commodia ejus servant. Chrysost. ad Gen. cap. I, 28, Hom. ix: Deus fecit hominem principem omnium quæ sunt super terram, et

nihil super terram homine majus est, sed omnia sub potestate illius sunt. Idem in cap. Gen. IV, Hom. xxi: Nam sicut omnium Deus principatum habet, super omnia tam visibilia quam invisibilia, qui omnium conditor et opifex est; sic et cum formavit rationale hoc animal, voluit omnium visibilium præfectura insigni esse. Rursus in Sermone, Quod Adam prælatum omni creaturæ: Maxime, cum idem artifex Deus potestatem suam in omnem fabricam eidem homini fuerat traditurus; ut quem secundum prævidens post se facere disponebat, eundem faceret plerumque alique perfectum, habentem in sese et dignitatem qua præcelleret, et potestatem qua cunctis animantibus imperaret; soli serviens illi, a quo eam cuncta fuerant subjugata, ut imperaret mundo, serviret Deo, Creatorem suspiceret, creaturam sibi parere compelleret, tandemque fidem in sese Domino debere perspiceret, quantum ipse a creatura exigere. Sed quandoquidem lectione Chrysostomi delector valde et incredibiliter ætior, liceat mihi aliam hæc attexere locum ex Expos. ejus in Ps. ix, ubi ille ostendit dominum quidem dominum solum in homine post peccatum, sed tamen satis magnam pro utilitate hominis et providentia Divina relictum. Aenea ejus verba sunt: Si autem parum quid detraxit, hoc est etiam ejus providentiæ. Nam ante inobedientiam dominabatur bestiis; post inobedientiam autem de hac potestate aliquantum detractum est. Nam nunc etiam dominatur iis aliquibus artibus, sed cum timore ac tremore. Nam nec totum imperium sustulit, nec totum reliquit, sed quæcumque erant ei quidem ad alimentum et exercitationem necessaria, subjectas esse permisit: quæ autem sunt esseratores, non itidem, ut ex sua cum illis contentione, primi parentis Adæ veteris peccati admoneretur. Unde etiam ex eo quod non valde nobis subjiciuntur, magnum lucrum accedit; quid enim nos juvaret, si leonem nostræ potestati obnoxium et mansuetum haberemus? quid nobis prodesset, si pardum haberemus cicurem? Nihil nisi ad arrogantiam tantum et superbiam: propterea hæc quidem permisit esse exemptas ab imperio; quæ sunt autem nobis utiles, effecit mansuetas, bovem arantem, et ovem amicientem nostri nudatam corporis, et jumenta apta ad ea vehenda quæ importari aut exportari possunt, aves et pisces ut esset nobis mensa lautior. Illustratque rem a simili: Quemadmodum enim cum quis exheredat filium, non privat eum omnibus, sed parte aliqua, ut de corrigat, ita etiam Deus. Imo non sic, sed contra potius. Homo enim, qui exheredat, majore parte privat, minorem vero relinquit; Deus autem majore relicta, exigua privavit portiuncula, idque ad ejus utilitatem, ne alia omnia facile superarent. Hav.

(d) Ingratis experireris conditionis tuæ legem. Ingratis, quod alii dicunt Ingratiis, hoc est, Etiam nolens experireris conditionis tuæ legem. Rig.

(e) Cum ergo finis et linea medius, qui interhiat, ad-

est(a); tunc restituetur omne humanum genus, ad expungendum quod in isto ævo boni seu mali meruit, et exin dependendum in immensam (1) æternitatis perpetuitatem. Ideoque nec mors jam, nec rursus ac rursus resurrectio, sed erimus iidem qui nunc, nec alii post: Dei quidem cultores apud Deum semper, superinduti substantia propria æternitatis; profani vero et qui non integri ad Deum, in pœna æque jugis ignis, habentis ex ipsa natura ejus, divinam scilicet subministrationem incorruptibilitatis (2). Noverunt et Philosophi diversitatem arcani et publici ignis. Ita longe alius est qui usui humano, alius qui judicio Dei apparet, sive de cœlo fulmina stringens (b), sive de terra per vertices montium eructans(c); non enim absumit quod exurit, sed, dum erogat, reparat, Adeo manent montes semper ardentes, et qui de cœlo tan-

A gitur, salvus est, ut nullo jam igni decinerescat (d). Et hoc erit testimonium ignis æterni, hoc exemplum jugis judicii pœnam nutrientis. Montes uruntur et durant: quid nocentes et Dei hostes?

CAPUT XLIX.

ARGUMENTUM.—*Ineptum itaque, laudari idem in Philosophis et admirationi esse, in Christianis odiri et persequi: quorum opinio, vel si falsa sit, cum tamen ad recte vivendum prosit, irrisui magis quam pœnis adjudicari debeat, quibus tamen exsultat vulgus, ineptie quidem, quum pœnæ istæ gaudium sint Christianorum, qui injuste vexari et damnari malint, quam a Deo excidere.*

Hæc sunt (3) quæ in nobis solis præsumptiones vocantur, in Philosophis et Poetis summæ scientiæ et insignia ingenia. Illi prudentes, nos inepti (e); illi ho-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et exinde perdendum immensam Fr.
(2) Hav. et qui non integre ad deum, in pœna [Rig. in pœnam] æque jugis ignis, habentis [Rig. habentes] ex i. n.

- e. divina sc. subm. incorr.
(3) Hæc Rig. Haver.

COMMENTARIUS.

fuert. Loci subobscuri hic est sensus: quum ergo constitutum tempus et terminus ille extremus, qui inter temporalem et perpetuam ætatem est, dictus a Paulo Apostolo ἀρεμὸς καὶ ἑπὶ τὸν ὁρθότατον (Epist. I, ad Corinth., cap. xv, 52) aderit, ut etiam ipsius mundi species, quæ æque temporalis est ac ævum et tempus ipsum, et hactenus quasi densum velum et macerata ingens prohibet æternitatis usum, transeat et immutetur, tunc restituetur omne humanum genus, etc. Oratio Septimii ita distingui melius forsitan possit, cum ergo finis et limes, medius qui interhiat, adfuert. Hav.

(a) *Aulæi vice oppansa est.* Supra cap. xvi, de velo sanctuarii: etiam conspectui cæterorum velo oppanso interdicebatur. Hic forsitan respexit ad illud Virgilii, qui sic loquentem Venerem ad filium Æneam inducit, lib. II, 604:

Aspice, namque omnem, quæ nunc obducta tuenti
Mortales hebetat visus tibi, et humida circum
Caligat, nubem eripiam.

Homeres illi præverat, apud quem. lib. Iliad. E, versu 127, ad Diomedem ita fatur Pallas:

Ἀλλ' οὐ τοι τοὶ δα' ὀφθαλμοῖν Διὸς ἢ πρὶν ἔσθαι,
ὄψε' οὐ γινώσκεις ἢ μὲν θεὸν ἦδ' αὖ ἀνδρα.

I. e., Caliginem vero tibi ab oculis abstuli, quæ prius operat, ut bene dignoscas, tum hominem, tum Deum. Quomodo fere Eunapius Sardinus in simili fabula de Jamblichi discipulis, p. 25: ὡς ἐνοχλοῖ ἡ μὲν αὐτῶν πολὺ λῆξις μὲν εἶναι πάσχοντες. i. e., quod forte impeditus esset ipsorum visus minus acer. Et in vera historia ad preces Ellsæ aperuit Deus famuli oculos, ut videret cœlestes copias (II Reg. vi. 17). Spectatque huc omnibus gentibus desiderabilis promissio Dei apud Isaiam, xxv, 7: *Et in hoc monte abolebit Dominus faciei involucrum, et tegumentum quo omnes teguntur nationes.* Hav.

(b) *Sive de cœlo fulmina stringens.* Id est cliciens, adeoque igneum quasi enssem ex nubibus, ut vagina, educens. Sic Ajacem Oilei filium a Minerva fulmine qua ferro transfixum pectora inducit Virgilius lib. I. Æneid. 48.

Illum expirantem transfixo pectore flammam
Turbine corripuit, scopuloque affixit acuto. Hav.

(c) *Sive de terra per vertices montium eructans.* Conjunxit ut pœnales, cap. xl: Cum Vulsinius de cœlo, Pompeius de suo monte perfulsit. Appellat vertices undantes flammam quæ in montibus ignivomis magno urbine adactæ eructantur et foras prorumpunt. Di-

xerunt veteres et vorticem et verticem. Lucretius, lib. VI, 296:

Quam cum perscidit, extemplo cadit igneus ille
Vortex.

Idem, lib. I, 294:

Interdum vertice torto

Corripiunt, rapidoque rotantia turbine portant. Hav.

(d) *Ut nullo jam igni decinerescat.* Vel ita locum hunc percepit Minutius, quasi innuat Tertullianus id quod experientia docet, scilicet corpora fulminata illæsa videri, dum scribit, p. 39: *sicut ignes fulminum corpora tangunt, nec absumunt.* Quomodo et Gallus interpres. Vel recessit ab illa opinione quam vel tueri vel respicere videtur Auctor noster. Dum enim dicit salvum, ut nullo jam igni decinerescat, videri potest docere cadavera fulminata ab igni consumi non posse. Sic negabant veteres illis qui venenum hauerant cor cremari. Plinius, lib. xi, cap. 37: *Cor negatur cremari posse in iis qui cordiaco morbo obierunt, aut veneno interemptis. Certe exstat oratio Vitellii, quem Pisonem ejus sceleris coarguit, hoc usus argumento: palamque testatus, non potuisse ob venenum cor Germanici Cæsaris comburi.* Et ex illa forsitan Hetruscorum disciplina lex illa Numæ apud Festum in voce *Occisum*. SEI. HOMINEM. FULMIN. JOBIS. OCCISIT. EM. SUPRA. GENUA. NE. TOLLITO. Et ibidem: HOMO. SEF. FULMINE. OCCISUS. ESIT. EI. JUSTA. NULLA. FIERI. OPORTERE. Sepeliebantur enim ibi, ubi erant fulminati, nec ut alia cadavera cremabantur, locusque is sacer erat et bidental appellabatur. Persius, Sat. ii, 27:

Triste jaces lucis evitandumque bidental.

Ubi inspicere possunt doctissimi Casauboni Notre, ut et Scaligeri ad Festum in voce, *Bidental*. Addique potest Jacob. Nicol. Loensis Miscell., lib. III, cap. xvii, qui ex Euripide et Statio docet græcis moribus illud incognitum. Vel denique, ad hunc ritum respiciens hic auctor, dicere voluit illum, qui fulmine adeoque igni cœlesti interfectus est salvum esse a flamma rogi, quia non cremaretur, sed sepeliretur, quomodo omnes Christiani, qui rogo imponi abnebant, ut patet ex cap. xlii: *Scient Sabæi pluris et carioris suas merces Christianis sepeliendis profigari, quam Dîs fumigandis.* Sed hoc non eligo. Hav.

(e) *Illi prudentes, nos inepti.* Arnobius, lib. I: *Et illi cali, sapientes, prudentissimi vobis videntur, nec reprehensionis ullius, qui Fannos, qui Fatuos, civitatumque Genios, qui Panas reverentur atque Bellonas.*

norandi, nos irridendi, imo eo amplius et puniendi. Falsa nunc sint quæ tuemur, et merito præsumptiones, attamen necessaria; inepta, attamen utilia; si quidem meliores fieri coguntur, qui eis credunt metu æterni supplicii et spe æterni refrigerii. Itaque non expedit falsa dici, nec inepta haberi, quæ expedit (1) vera præsumi. Nullo titulo damnari licet omnino quæ prosunt (2). In vobis itaque præsumptio est hæc ipsa, quæ damnat utilia. Proinde nec inepta esse possunt; certe etsi falsa et inepta, nulli tamen noxia; nam et multis aliis similia, quibus nullas pœnas irrogatis, vanis et fabulosis, inaccusatis et impunitis, ut innoxiiis. Sed in ejusmodi errores (si utique) irrisu judicandum est (3), non gladiis et ignibus, et crucibus, et bestiis; de qua iniquitate sævitæ non modo cæcum hoc vulgus exultat, sed et quidam vestrum, quibus favor vulgi de iniquitate captatur, gloriantur, quasi non totum, quod in nos potestis, nostrum sit arbitrium. Certe, si velim, christianus sum: tunc ergo me damnabis, si damnari velim; cum vero quod in me potes, nisi velim, non potes, jam meæ voluntatis est quod potes, non tuæ potestatis. Proinde et vulgus vane de nostra vexatione gaudet; proinde enim nostrum est gaudium, quod sibi vindicat, qui malumus damnari, quam a Deo excidere: contra, illi qui nos oderunt, dolere,

A non gaudere debebant, consecutis nobis quod elegimus (4).

CAPUT L.

At vero, dum cruciatibus sese obijciunt, dum animam lubentes projiciunt, id non facere eos more gentilium, quibus desperatio et gloriæ pruritus eam contemendi doloris et mortis viam sternit, sed more fortissimi militis, qui bellum sumit, licet non amet, et de victoria gaudet, in cujus tamen consecutione trepidavit. Fatendum itaque eam veram esse constantiam, quæ factis sese, non verbis prodat, apud Deum gratiam, non apud homines laudem quærat, et contemplatione exemploque obstinationis suæ inconcussæ plures quotidie qui amplectantur ipsam gignat, quam unquam ex omnibus omnium philosophorum scholis, capti verborum lenociniis, discipuli exierint.

Ergo, inquit, cur querimini quod vos insequamur, si pati vultis, cum diligere debeatis per quos patimini quod vultis? Plane volumus pati (a), verum eo more, quo et bellum nemo quidem libens (5) patitur, cum et trepidare et periclitari sit necesse (b); tamen et præliatur omnibus viribus (c), et vincens in prælio gaudet, qui de prælio querebatur, quia et

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et expedit *Fran.*
 (2) Quæ prosunt omnino *Fran. Paris.*
 (3) *Rig.* Sed in ejusmodi enim, si utique, in risu jud. est, etc. *Hav.* *delevit v.* enim. In *Heraldi* *miss.* Sed in ejusmodi enim si utique irrisui jud. est., et ipse scribere *maluit*: Sed in ejusm. error sit. Utique irrisu jud. est, etc. *Cod. Fuld.* ut noxiis: æque enim, si utique in risum, jud. est. *Ald., Rhén. et Gangu.* Sed in ejusm., si utique, irrisui adjudicandum est, etc. *Ed. Fran.* Sed in

ejusm. error si utique, irrisu vindicandum est, etc. *Gelen.* Sed in ejusm. error, si utique irrisui adjudicandum est, non gladiis, bestiis vindicandus. *Non dubitavimus pro error scribere errores, ut adsit, quo referatur et ejusmodi et judicandum.*

(4) Eligimus *Fran.*

(5) Ita *Rig. et Hav.* ex auctoritate *cod. Fuld.* Cæteri: quo et bellum miles. Nemo quippe libens, etc.

COMMENTARIUS.

Nos hebetes, stolidi, fatui, obtusi pronuntiamur et bruti, qui deditimus nos Deo, cujus nutu et arbitrio omne quod est constat, et in sententiæ suæ perpetuitate defixum est. Idem, lib. II: Ita non injustissimum ductis, inequitare, illudere, tanquam stulta nobis et bruta dicentibus. Quid est quod a vobis tanquam bruti et stolidi judicemur? Lactant., lib. cap. IV, 13: Cur igitur vulgo pro stultis, et vanis, et ineptis habemur, qui sectamur magistrum, etiam ipsorum deorum confessione sapientem? *Hav.*

(a) Plane volumus pati. Postremam vocem delet *MS. Fuld.*, et abesse potest. Huc spectant illa, cap. I: Quid hoc mali est, cujus reus gaudet? cujus accusatio votam est, et pœna victoria. Et ad *Scap.*, cap. I: magisque damnati, quam absoluti, gaudemus. *Ibid.*, cap. II: Absit enim ut indigne feramus ea nos pati quæ optamus. Et cap. ult., Crudelitas vestra gloria est nostra. Vide tantum, ne hoc ipso, quod talia lustinemus, ad hoc solium rideamur erumpere, ut hoc ipsum probemus, nos hæc non timere, sed ultro vocare. Absit enim, inquit, lib. de Patientia, cap. VIII, a servo Christi tale inquinamentum, ut patientia majoribus tentationibus præparata in prius excidat. *Hav.*

(b) Cum et trepidare et periclitari sit necesse. Ita scientia natura comparatum est, ut cum ad ipsum prælium et vitæ discrimen ventum sit, etiam fortissimi quosque horror quidam invadat, quandoquidem

docetur a Lucano in descriptione decretorii illius inter Cæsarem et Pompeium prælii lib. VII, 467:

Tamen omnia torpor

Pectora constrinxit, gelidusque in viscera sanguis
 Percussa pietate coit, totæque cohortes
 Pila parata diu tensis tenere lacertis.

quando, ut idem ibidem versu 128,

Animique truces sua pectora pulsant

Ictibus incertis. Multorum pallor in ore
 Mortis venturæ est, faciesque simillima fato.

Nam Στρατιώτης ἐν χερσὶν ἔχων μάχην, πῶς οἶδεν αἱ εἵματα; τοσαῦται τῶν θανάτων εἰσὶν ὁδοί. i. e., quis enim prælium jamjam initurus, victurum se certus sit, cum tot viæ mortis militi sint? ut ait Charmides, amoris impatiens, apud Achillem Tatium, lib. IV.

(c) Tamen et præliatur omnibus viribus. Namque, ut Ajaci congruens est verbum, apud Homerum, Iliad. O, versu 808:

Βλῆτρον ἢ ἀπολόσθαι ἔνα χρόνον, φέ βιάσαι,
 ἢ δευῖα σπύγμεσθαι ἐν αὐτῇ δολύτῃ.

i. e., melius aut perire semel aut vivere, quam diu consumi in gravi pugna. Ibi quoniam

pavido iortique cadendum est,

juxta oraculum Catonis apud Lucan. lib. IX, 583, sæpe ignavi lugientes turpius pereunt, strenui et vivunt et vincunt. Cicero pulchre, lib. II Tusculanar.: Ut fit in prælio, ut ignavus miles ac timidus simul ac viderit hostem, abjecto scuto, fugiat quantum possit, ob eamque causam pereat, nonnunquam etiam integro corpore, quum ei qui steterit, nihil tale evenerit: sic qui doloris speciem ferre non possunt, abijciunt se, atque ita afflicti et exanimati jacent: qui autem restiterint,

.. ὅς περ ἐς γὰ χρόνῳ αὐτῶν ἰσχυρὸν, ἀλλὰ μάχηται.

I. e., non ad tripudium venire jubet, sed pugnare, ut est apud Homerum, Iliad. O, versu 508. Et eleganter

gloriam consequitur et prædam (a). Prælium est nobis, quod provocamur ad tribunalia, ut illic sub discrimine capitis pro veritate certemus. Victoria est autem, pro quo certaveris, obtinere. Ea victoria habet, et gloriam placendi Deo, et prædam vivendi in æternam. Sed obducimur (b), certe cum obtinuimus: ergo vicimus, cum occidimur; denique evadimus, cum obducimur: licet nunc sarmenticios (c) et semaxios (d) appelletis, quia ad stipitem dimidii axis revincti sarmentorum ambitu exurimur. Hic est habitus victoriæ nostræ; hæc palmata vestis (d); tali curra triumphamus. Merito itaque victis non place-

amus; propterea enim desperati et perditii existimamur. Sed hæc desperatio et perditio penes vos, in causa gloriæ et famæ, vexillum virtutis extollant. Nuclius dextram suam libens in ara reliquit: o sublimitas animi! Empedocles (e) totum sese Catanensium Ætnæis incendiis donavit: o vigor mentis! Aliqua Carthaginis conditrix rogo secundum matrimonium dedit: o præconium castitatis! Regulus, ne unus pro multis hostibus viveret, toto corpore cruce patitur: o virum fortem et in captivitate victorem (f)! Anaxarchus, cum in exemplum (2) ptisanæ pilo contunderetur: Tunde, tunde, aiebat (g), Anaxarchi follem (h),

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ald. semassios; Rhen., Gagn., Barræus semissios; Golon. semissarios; cod. Lugd. semarios; Fuld. sarment-

tarios et semaxios.

(2) Ita cod. Fuld., Ald., Rig., Hav., alii: in exitum.

COMMENTARIUS.

discedunt sæpissime superiores. Laudat idem animum magnam et constantem in Trebonio, de quo, in Philippi. xi, cap. vi, ait crudelitatem Dolabellæ et corporis carnificinam tulisse fortiter et patienter. Adhuc: Magna tans, meoque iudicio omnium maxima. Est enim sapientis, quicquid homini accidere possit, id præmeditari, ferendum modice, si advenit, esse. Majoris omnino est consilii, providere, ne quid tale accidat; sed animi non minoris, fortiter ferre, si evenit. Hav.

(a) Quia et gloriam consequitur et prædam. Menedemus duriter nimis filium objurgans apud Terentium in Heautontim. Act. I, Scena i, inter alia inquit:

Ego istuc ætatis, non amori operam dabam,
Sed in Asiam abhinc propter pauperiem: atque ibi
Simul rem, et gloriam artis belli repperi.

Christianæ militiæ gloria placere Deo, præda vivere in æternam, prout mox sequitur, imo accusatio votum est, et pæna victoria, ut dixit, cap. i, Cod. Agob. qui et g. Hav.

(b) Sed obducimur, certe cum obtinuimus. Morimur, inquit, in prælio, idque obijcitis. At vero decorum mori pro patria, quæ nobis cælum est, cap. 4.

Οὐ γὰρ δυνάεις ἀμυνόμενοι κατὰ πόλεως

Τηρόμενοι.

Hectoris apud Homerum generosa vox est, Π. O, 496, decorum etiam victores mori adeoque τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἀγωνίζεσθαι, ut de se testatur Paulus II, Timoth., iv, 7. Nam καλὸς ἀγωνίζεσθαι a Lacedæmoniiis dicebatur illi qui fortiter et gloriose parta patriæ victoria occubuerant ut notum ex Æliani loco, lib. vi, 6: Οἱ δὲ καλὸς ἀγωνισάμενοι καὶ ἀποθνήσκοντες ἐκείνους ἀνεδούρουν, καὶ κλέδοις ἐτίποι, καὶ δι' ἐπαιτὸν ἤγοντο. i. e., Qui vero se strenuos præbuissem, et occubuissem, olim et aliis ramis redimii, laudibus vehebantur. Egregie Chrysost. Serm. de Martyrib. imitand. Denique in certamine christianus, aut superstes miles prostrato hoste beatus de prælio reddit, aut hostem victor moriendo devincit. Feliciter enim vincit, qui post victoriam vinci non novit. Nam, ut Prosper in lib. Epigramm.,

Non certanti nulla est speranda corona.

Palmam, qua capitor gloria, finis habet.

Recte autem a rationibus desumptum obducere aquæ scil. ut expungere, quod dum non intellexerunt liberrii locum corruerunt, unde in Fuld., sed occidimur certo. Male quoque sic, præter Rigalt. et Junium distinguunt editi, sed obducimur certe, cum, etc. Ita supra, c. xlvj, Dum de bono sectæ hujus obducitur. Hav.

(c) Sarmenticios et Semaxios. Cur ita vocarentur Christiani explicat verbis sequentibus, quia ad stipitem dimidii axis revincti sarmentorum ambitu exurimur. Ista enim constanter legunt Mss. omnes tam Belgici

quam Gallici et Vaticani, et accessit conjectura qua proxime latinius legendum putat semaxarios et axis, pro eo quod hactenus exc. semissarios, et crinitus jam olim de honesta disciplina, lib. i, cap. 13, semissios, ac uterque dimidii assis. PAM.

(d) Hæc palmata vestis. Tunica illa palmata, tam celebris apud Romanos, vestis fuit triumphantium dicta palmata a palmis quæ intertextæ erant, sarmenta autem quibus cremabantur prædecessores nostri et axis cui alligabantur, habitus erant triumphi Christianorum, illa erat pompa qua recti in cælum evolabant. Læ Pa.

(e) Empedocles. Quem salse deridet lib. de Anima, cap. xxxii, ubi de Pythag. Metemps. Sed enim Empedocles, quia se Deum deliravit, idcirco opinor dedignatus aliquem se heroum recordari: thamnus et pincti sui, inquit; cur non magis et pepo tam insulsus, et chamæleon tam inflatus? Plane, ut piscis, ne aliqua sepultura condito reputesceret, assum se matusi in Ætnam se præcipitando. Læ Pa.

(f) O virum fortem et in captivitate victorem. Quod illi præconium assignatur a Cicerone, lib. iii, de Officiis, cap. xcix. Ibi narratur historia infelicis fortitudinis: M. Atilius Regulus cum Consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis Hannibare, juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditus essent Pæni captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is, cum Romam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, ut res declarat, falsam judicavit: quæ erat talis, manere in patria, esse domi suæ cum uxore, cum liberis: quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignitatis gradum, quis hæc neget esse utilia? Quid censes? additque statim: Magnitudo animi et fortitudo negat.

(g) Anaxarchus cum in exempl. Celebre est illud Anaxarchi apud Laertium, lib. 9, qui cum tunderetur ab Nicocreonte σιδεράς ὑπέρους ferreis malleis, propterea quod audisset Niccreon se dignum esse ut apponeretur epulandus; dixisse ferunt philosophum plenum animo: πῶτα τοῦ Ἀναρχοῦ θύλακος, Ἀναρχος δὲ οὐ πῆταται, Tunde Anaxarchi folliculum, nam Anaxarchum non tundis. LAC.

(h) Anaxarchi follem. Eleganter dictum: cum enim adhuc instar ptisanæ vel hordei tunderetur, pariter nihil aliud sibi contingere proficetur quam quod hordeo contingat, scilicet ut divina illa interior particula, vigor mentis, illasa maneret, solusque caducus folliculus rumpereur, dissiparetur. Ita enim corpusculum suum appellabat, in quo illud nullo modo affigebatur: quod Marco Antonino dicitur lib. x. τὸ ἐνδον ὑπεκρυμμένον, Jamblichus θεῖος ἀνθρώπος, Stobæus in Excerpt. Phys. τὸ ἡγεμονικὸν μέρος, Philoni Judæo denique in lib. de Conventu ad primas disciplinas ἀνθρώπος ἐν ἀνθρώπῳ, κρείττων ἐν χεῖρον, ἀθάνατος ἐν

Anaxarchum enim non tundis (a) : o philosophi magnanimitatem, qui de tali suo exitu etiam iocabatur ! Omitto eos qui cum gladio proprio aliove genere mortis mitiore de laude pepigerunt. Ecce enim et tormentorum certamina coronantur a vobis. Attica meretrix (b), carnifice jam fatigato, postremo linguam suam comestam in faciem tyranni sœvientis expuit, ut expueret et vocem, ne conjuratos confiteri posset, si etiam victa voluisset. Zeno Eleates, consultus a Dionysio quidnam philosophia præstaret, quum respondisset, contemptum mortis (1), flagellis tyranni subjectus sententiam suam ad mortem usque signabat. Certe Laconum flagella, sub oculis etiam hortantium propinquorum acerbata, tantum honorem tolerantie domi (6) conferant,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Sic Gelen. et Rig. Cod. Fuld. et ed. Hav. contemptu mortis impassibilem fieri, etc. Rhen. et Her. impassibili-

A quantum sanguinis fuderint. O gloriam licitam, quia humanam, cui nec præsumptio perditæ, nec persuasio desperata deputatur in contemptu mortis et atrocitatis omnimodæ, cui tantum pro patria, pro agro (c), pro imperio, pro amicitia pati permis- sum est, quantum pro Deo non licet ! Et tamen illis omnibus et statuas (d) defunditis, et imagines (e) inscribitis, et titulos (f) inciditis in æternitatem ; quantum de monumentis potestis scilicet, præstatis et ipsi quodammodo mortuis resurrectionem. Ilanc qui veram a Deo sperat, si pro Deo patiat, insanus est. Sed hoc agite, boni Præsides, meliores multo apud populum, si illis Christianos immolaveritis. Cruciate, torquete, dammate, atterite nos : probatio est enim innocentie nostræ iaiquitas vestra. Ideo nos

bus flagellis, alti : impassibilis flagellis, etc. Voc. subjectus recepinus ex cod. Fuld., vulgo leg. objectus.

COMMENTARIUS.

ὁμηρῶ, quibus addendus incomparabilis Isaaci Casauboni Commentarius ad Persii Sat. v. 129,

Sed si intus et iniecore agro
Nascantur domini.

Ex hinc intelligitur eruditissimus Pauli sermo, cum scribit ad Rom. vii, 24, *Τίς με ῥύσεται ἐκ τοῦ σώματος τοῦ θανάτου τούτου* ; ut et illa quæ leguntur versu 23. Exemplo huius Anaxarchi passim *foliis et folliculis* pro corpore mortali usurpatum est, vidi exempla in Notis Lindenbrogii ad Virgilii Catalecta, p. 301. Elmenhorstii ad Arnob., p. 66, et Lydio de Re Mil., p. 77. Quibus addi potest illud Gregorii Nazianz. de Vitæ differ. : *Esio autem, non jam Imperatori ut prius contubernalis erit Gregorius, utri suo nonnihil gratificans, atque inter medios epulones tristis et tacitus ac-cumbens, ægræque anhelitum ducens, ac servilem in modum edens.* Hav.

(a) Anaxarchum enim non tundis. Idem Gregorius Cygn. Carm. de Animi Summissione, Num in mortuario contusionem manuum Anaxarchi veluti non præsentis, et tamen iubentis utrem suum vehementer tundi, tanquam ipse non contusus maneret, ne quis esset cerneretur. De Zenone Diogenes Laertius, cui hoc adscribit :

ἦθις, ὃ Ζήνων, καλὸν ἦθις, ἄνθρωπ' ὑπάρχον
Κτείνης, ἐλπίσιν δουλοῦντας ἔλπει.
Αἰὲν ἰδέμενος, δὴ γὰρ σὺ λαβὼν ὃ τύραννος ἐν ὄψε
Κόψε. τί τοῦτο λέγεις, σέβας γὰρ, οὐχὶ δὲ σὺ.

i. e. Egredie voluisti, o Zeno, occiso tyranno a servitute liberare Eleam. Sed domitus est, te namque capiens tyrannus contudit in mortuario. Quid tibi non te, sed corpus tuum. Nonnus loco supra citato de Epicteto : *Hinc a Macedone tyrannus eras vinculis adstrictus tuus.* Postea autem cum cum solvere tyrannus vellet, ex eoque quæreret : *Vivne, Epictete, te solvam ? Quid, inquit, an sum adstrictus ? Quibus videlicet verbis hoc significabit, animam suam nunquamquam vincitalem fuisse. Itaque non corpus homo esse dicitur, sed anima.* Hav.

(b) Attica meretrix. Scortum hoc lyre cantu familiare Harmodio et Aristogiton, consiliis eorum de tyrannicidio, ad mortem usque execruciata a tyrannis, non prodidit. Quamobrem Athenienses eam in honore habere volentes, ne tamen scortum celebrasse viderentur, animal nominis ejus fecere, atque ut intelligeretur causa honoris, in opere linguam addi ab artifice vetuerunt. PAM.

(c) Pro patria, pro agro. Cum in Fuld. utiliter nobis augmentum illud suppedietur pro agro, non debuit illud rejicere Rigaltius, nam alios non moror,

qui ne dignati quidem sunt inspicere tam præclara. Sic enim singula singulis respondent : Mutius, Regulus, Zeno, patriæ ; Lacones, et forsitan ipse Zeno, imperio ; amicitia, meretrix attica ; gloriæ humane, Empedocles et Anaxarchus. At agro, regina Dido, quæ corio bovis immensam latitudinem dimensa, Afros deceperat ; ipsa enim erat Tyria. Nec enim tantum connubium lartæ fugit, sed providenter providit Carthaginem sub illa specie peti, ut egregie patet in nuptiis Arsinoes et Ptolemæi apud Justinum, lib. xxi, cap. 5. Hav.

(d) Statuas. Quibus sibi ad æternitatem patrocina- nata est antiquitas. Unde solers Phidiae inventum nar- rat Cicero Tuscul. Quæst. i, 34 : *Sed quid poetas ? opifices etiam post mortem nobilitari volunt. Quid enim Phidias ? Sui similem speciem inclusit in clypeo Minervæ, cum inscribere non liceret.* Insignis Eusebii locus est in lib. i de Vita Constantini Magni, c. 2, *Vide- licet natura hominum sortis fragilis et caducæ commenta solatium, imaginibus edendis, majorum memoriam co- lere se putavit honore permansuro : partim adumbratione picturæ cera delibutæ, partim e materia sculptum et dolatum experte molis, simulacrum machinalium.* Hav.

(e) Imagines inscribitis. Quæ passim adhuc in mæ- moribus, gemmis et sacris veteris ævi reliquiis apparent. Quare de Varronis opere [mortali, heu ! et mortalitatis leges experte] quo illustrium Romanorum imagines seu descriptiones amplexus fuit, ita augurabatur Plinius Nat. Hist. lib. xxxv, cap. 2 : *In- ventione muneris etiam Diis invidiosus, quando immor- talitatem non solum dedit, verum etiam in omnes ter- ras misit ; ut præsentis esse ubique et claudi possent.* Hav.

(f) Et titulos inciditis in æternitatem. Callido itaque ad nominis sui perennationem consilio usus est archi- tectus ille, qui in superbis Ægyptiorum structuris nomen suum et operis dedicationem duriori materia insculpsit, cui calce oblitæ et absconditæ regis no- men superscripsit, facile prævidens fragiliori mate- ria delapsa, regis memoriam abolendam, suam per- manentiam fore. Eusebius ibidem : *Sunt qui pilas et cippos inscriptos sempiternam commendationem virtutis eorum, quos habent annotatos, conferre crediderint.* Unde Pansam et Hirtium consules pro Rep. cesos ita celebrat Cicero Philipp. xiv, cap. 33 : *Erit igitur exstructa moles opere magnifico, incisæque littæ, di- vine virtutis testes sempiternæ : nunquamque de vobis, eorum, qui aut videbunt vestrum monumentum, aut au- dient, gratissimus sermo conticescet. Ita pro mortali conditione vita immortalitatem estis consecuti.* Hav.

hæc pati Deus patitur. Nam et proxime, ad lenonem (a) damnando christianam potius quam ad leonem, confessi estis labem pudicitiae apud nos atrociorē omni pœna et omni morte reputari. Nec quicquam tamen proficit exquisitior quæque crudelitas vestra: illecebra est magis sectæ. Plures efficitur (b), quoties motimur a vobis: semen est sanguis Christianorum (c). Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur, ut Cicero in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Diogenes, ut Pyrrhon, ut Callinicus. Nec tamen tantos inveniunt verba discipulos, quantos

COMMENTARIUS.

(a) *Ad lenonem damnando christianam.* Vitiuse Fuld. *ad leonem damnandam christianam potius, quam ad leonem putastis, et confessi estis, etc.* Barr. *ad lenonem clamando.* Erat vero et hæc ex populi furentis acclamationibus, ut docet Ferrarius de Ver. Acclam. lib. vii, cap. 18. Maxima sane pudicarum contumelia, quam mille mortibus redemptam mallent. Itaque non immerito tela orationis suæ vibrat, cum simile fere facinus inhumanum et scelestum exprobrat furentibus Arianis Nazianzenus, Orat. Ad. Arian. et de se ipso: Παρθένων, inquit, αἰδώς καὶ σεμνότης θύει ἄνδρων μὴ δὲ σωφρόνων φέρονται· σὲ δὲ τίς ἡμῶν ἡσχύνει καὶ καθύβρισις μέγιστος ἀδελφῶν, καὶ ἀπειθῶν θύει πρὸς θεῶν ἀπειθῶν καὶ τοῦ Σοδομιτικοῦ πυρὸς ἄξιον, εὖ γὰρ θανάτους λήγειν τίς αἰσχύνει ἀνικητοτέρους: id est: O virginum pudor atque verecundia; quæ ne modestorum quidem vivorum conspectum ferre potes, quis nostrum te affecit ignominia, etiam ad illas usque partes, quas spectari nefas est, et impiorum oculis miserabile spectaculum proposuit, igneque Sodomitico vindicandum? Mitto enim cædes hoc dedecore tolerabiliores. Sarisberiensis in Polycratice lib. iii, cap. xiii. A patribus tamen pridem definitum est, quia pudicitia auferri non potest, nisi mentis corruptio antecedit. Quod enim, ut magnus asserit Augustinus, non præcedente libidine violenter patitur corpus, vexatio potius dicenda est, quam corruptio. Ibi ergo servari pudicitia potest, ubi nulla nisi voluntaria esse potest corruptio, in mentis scilicet integritate, ubi in æternum servari pudicitia potest. Scilicet, ut Noster alia in re, in libro De Monogamia, cap. xv: Utique enim illam magis excusari, capit, quæ in prælio cecidit, quam quæ in cubiculo; quæ in equuleo succubuit, quam quæ in lectulo; quæ crudelitati cessit, quam quæ libidini; quæ gemens devicta est, quam quæ subans. HAV.

(b) *Plures efficitur, quoties metimur a vobis.* Fuld. *Ms. etiam p. e.* Quid ergo mirum, si Julianum illum Apostatam, Epist. xxiii, Constantium vocare audias πολυπάλων ὕδραν: multorum capitum hydram? cum etiam Herculi Maximiani nummus ex ære maximo exstet in gaza Christianæ Reginæ, in quo ille velut D

A Christiani factis docendo. Illa ipsa obstinatio, quam exprobratis, magistra est. Quis enim non contemplatione ejus concutitur ad requirendum, quid intus in re sit? Quis non, ubi requisivit, accedit, ubi accessit, pati exoptat, ut totam Dei gratiam redimat, ut omnem veniam (d) ab eo compensatione sanguinis sui expediat? Omnia enim huic operi delicta donantur. Inde est, quod ibidem sententiis vestris gratias agimus; ut est æmulatio divinæ rei et humanæ, cum damnatur a vobis, a Deo absolvimur.

Hercules visitur hydræ πολυκεφάλου, cum qua decertat victor, cum inscriptione HERCULI DEBELLATORI. Diocletiani etiam, socii ejus in imperio et odio adversus Christianos, nummus aureus singularis exhibetur a Spanhemio de U. et Pr. N. p. 838, in quo æque mendaci titulo abolitio christianæ religionis celebratur. Stant ibi tria Fata, cum inscriptione FATIS VICTRICIBUS. Theodoret. Serm. ix, de Leg., p. 127: καὶ κορυβαγῖντες καὶ λυτῶντες, etc., i. e., Itaque Corybantium more capita præ furore jactantes, incitii rabie, technisque ac veteramentis usi quamplurimis, piscatorum leges non dissolverunt quidem, sed multo validiores oppugnando eas reddiderunt; planeque illis persimiles inventi sunt, qui flammam quidem restinguere concupiscunt, oleum vero fatui instillant, ardentiorē illam efficiunt. Etenim hi quoque, contra pietatem bello sumpto, præ veritatis robur manifestius declararunt. Ac veluti quondam rubus ille, quem vidit Moses, ardore ignis non est assumptus; ita nec Christianos, impiorum bellis petitos, tela hostilia consumpserunt: quin potius, sicut lignatoribus sylvam cædentibus multo plures pullulant propagines ab radicibus, quam sint rami qui inciduntur; ita tunc quoque piis compluribus intersectis, multo plures quotidie ad doctrinam evangelicam accedebant; cruorque ille cæsorū corporum, irrigatio erat novis in Ecclesia emergentibus plantis. Mox male Junii editio sanguinis. HAV.

(c) *Semen est sanguis Christianorum.* Non possunt Christiani persecutionibus imminui, quia si semen est eorum sanguis, cujusque plus effusum fuerit, eo major promittitur fidelium proventus, sicut messis copiosa, amplioris segetis præparatio est. LAC.

(d) *Ut omnem veniam.* Simile est illud D. Cypr. epist. 52, ad Antonium, ubi martyres dicit statim ad gloriam pervenire fidei, statim et virtutis accipere mercedem, statim a Domino coronari. Atque adeo hic locus annotandus est contra eorum errorem, qui coronam justitiæ, adeoque et martyrii, ad diem usque Judicii differendam dicere non verentur. PAM.

JOANNIS LAURENTII MOSHEIM,

DE

ÆTATE APOLOGETICI TERTULLIANI, INITIOQUE PERSECUTIONIS SEVERI, DISQUISITIO.

§ I. Summa disquisitionum ejusmodi utilitas docetur.
Occasio hujus.

§ II. Diversarum de hoc argumento opinionum duplex
classis constituitur.

- § III. Sc. producantur primum, qui post a. CC Apo-
logeticum scriptum esse volunt. Contra quos.
§ IV, V, VI. Multis ostenditur, cepisse officiones
Christianorum sub SEVERO, antequam pecaliaria is
decreta eam in rem rogaret.
§ VII. Dodwelli speciatim argutiæ examinantur.
§ VIII. Qui post mortem SEVERI Apologeticum pro-
disse dicunt, refelluntur. Quo facto,
§ IX. Ad alteram eorum classem acceditur, qui licet
concedant ante a. CC eum esse consignatum, de anno
tamen dissident.
§ X. Nostræ sententiæ proponendæ initium fit, ac pri-
mo sub SEVERO scriptum esse ostenditur. Deinde,
§ XI. Post motus ALBINI. Quo vero annus recte possit
constitui.
§ XII, XIII. Hos motus a. CXCVI cepisse. A.
CXCVII compressos fuisse novis rationibus docetur,
oppositæque rationes evidenter diluuntur. Quo facto,
§ XIV. Pro a. CXCVIII. pronuntiatur, ac ex illu-
stri TERTULLIANI loco hæc sententia diligenter
confirmatur.
§ XV. Conclusio.

§ I.— Si, qua se utilitate commendat certa tempo-
rum, quibus libros suos prisci doctores litteris man-
dare, scientia, eo semper studio ac diligentia a
viris eruditus quesita fuisset, non dubito quin multo
paucioribus hodie difficultatibus historia sacra abun-
daret, concinniorque instructa esset ordine. At qui
barbariei sordes primi abstergerant, majores nostri,
id potius agebant, ut collapsæ plane litterarum res
erigerent, quam ut istis, quas putabant, minutiis sibi
aliisque earum conciliarent fastidium. Alia quidem
iis, qui divinos illos restauratores consecuti sunt,
mens fuit, quos Scaligero, Baronio, Petavio, Cal-
visio, aliisque præeuntibus, magna in his curis
stadia confecisse constat. Sed, et patrum nostro-
rum, nostræque ætas summos in hoc genere viros
tulit, Norisium, Pagium, Lloydium, Dodwellum,
Tillemontium, Nourrium, multosque, qui Patrum
edidere scripta, benedictinæ familiæ socios. Quo-
rum omnium de laudibus quanquam ego nihil de-
traho, non tamen multa ab eis relicta esse dissi-
mulo, multa eruditius quam felicius tractata, multa
quod sectæ flagrant amore, aut novæ cuidam ni-
mium faverent opinioni, implicata potius, quam evo-
luta. Nulla alia ejus rei testimonia si existerent,
ipsa, quibus mutuo se oppugnant, scripta, ipsi, qui-
bus novas subinde rationes constituunt, libri loque-
rentur. In historia præcipue calamitatum, quibus
vetustissimi fratrum nostrorum defuncti sunt, magno
id fuisset emolumento, si librorum, quos pro illis
Imperatoribus ac præsidibus oblatos esse accepimus,
cæterorumque, quæ serv. ntibus istis vexationibus
consignata sunt, scriptorum ætas curate definita fuisset.
Sic etenim de rerum gestarum serie, malorum
illatorem magnitudine, confessorum numero, invicto,
quo sanctissimi homines valuerunt, animi robore,
certior nobis ac plenior esset notitia. Quam quidem
egregiam quibuscunque utilitatem præstare posse,
nulli, quibus maturius est judicium, ignorare possunt.
Certe miror, quomodo vir alioqui immortalis, Henricus
Dodwellus, bono fortassis consilio, totos marty-
rum exercitus civitate sacra ejiceret, neminem illo-
rum, qui adversus eum prodire, in hac sese palæ-

stre exercuisse. Unde tamen illud peti poterat, quo
ad audaciam hanc infringendam nil certius, aut
utilius esse potest, Patrum quamdiu verba cum alio-
rum pugnant locis, semper fere elabendi facultas da-
bitur. Nullum si aliud perfugium adsit, aut nota quæ-
dam testibus inuritur, aut novum quoddam critices
genus advocatur, quod desperatis opibus auxilium
ferat. Intervalla vero temporum si curate notentur,
si rerum sibi succedentium ordo diligenter explicetur,
aut perfrictæ frontis infamia subeunda, aut vero
error ejurandus est. Enimvero defuerunt huic causæ
eruditi homines; sive quod molestiam his negotiis
familiarem fugerent; sive quod aximum illius com-
modum non perspicue satis cernerent, sive denique
quod non tam circumstantiarum, quam ipsarum rerum,
rationem sibi habendam esse putarent. Fuerunt quidem,
B fateor, quibus partem hujus laboris suscipere placuit.
Nescio vero, qui factum sit, ut aut nimis indiligenter, aut
nimis infeliciter sese expediverint. Fuerit festinatio,
fuerit tædium, fuerit sectæ studium, aut nescio quid
præterea; fuisse aliquid, quod, ut pessime interdum
rationes subducerent, effecerit, exploratum est. His
ego de causis, etsi illis longe inferiorem me esso
sentio, saxum hocce volutandi consilium ante ali-
quod tempus cepti, ac de nova quadam *afflictionum
christianarum historia*, quæ quoniam aliis rebus, tum
præcipue diligentiori temporum notatione emine-
ret, cogitavi. Specimen haud ita pridem nostra *de
Athenagoræ ætate Dissertatio* (1) exhibuit, qua me
celeberrimi Dodwelli rationibus plurimum intu-
C lisse damni, lectio testabitur. Usus quoque ea est
felicitate spinosus licet labor, ut non displiceret iis,
quorum plurimum valet apud me auctoritas, quosque
intelligentes harum rerum existimatores quidquid
prudenter est agnoscit. Quapropter nunc denuo
vires periclitari, ac num eadem dexteritate tempus
celeberrimi APOLOGETICI, quem ingeniosissimus
patrum TERTULLIANUS reliquit, eruere quæ-
tentare decrevi. Excitavit me, ut citius quam consti-
tueram id oneris mihi imponerem, elegantissima
APOLOGETICI illius editio, quam curis viri longe
eruditissimi, mihi in primis amici, Sigiberti
Havercampi debemus. Tanto eam virore quam præ-
ditam, tam varia elegantique eruditione munitam,
tam ab omni parte illustrem ac emaculatam cons-
picerem, id unice statim optabam, ut eodem ha-
bitu non hujus tantum, verum reliquorum etiam Pa-
trum, potiores prodirent libri. Sic etenim statuebam,
magna tædii illius parte, quod cum litteris hisce con-
junctum est, hoc pacto abstersa, fore ut non am-
plius relictæ fere ac orbæ a cultoribus antiquitates
sacræ reperirentur. Erat tamen, quod in tam excul-
to opere desiderarem, de ætate nimirum ac rationibus
ejus disquisitio. Polliceri quidem intelligebam erudi-
tissimum virum, se in præparatione reliquis TERTUL-
LIANI *adversus gentes* libris præmittenda (*Præf.*),
huic etiam desiderio consulturum esse. Ego vero,

(1) Exstat in bibliotheca theol. hist. philol. quæ Bremæ
prodiit; t. II, fascic.

tantum abest, ut in his promissis adquiescerem, ut vel iis instigarer potius, quo hoc onere eum levarem. Sic enim continuo mecum : Brevior erit eorum, quæ comparat, expectatio, si laboris in alium, quamvis exigua, particula devolvetur. Ponderis bis adjecit cogitationibus optimi viri adhortatio, quæ, ut ea, quæ molirer, perficerem, cunctantem adhuc impulit. Quid multis? E vestigio posthabitis aliis manum labori admovi, ac, quod hic exhibeo, in chartam conjeci.

Tuum jam erit dispicere, doctissime HAVERCAMPI, num tanti sit opella nostra, ut novam condendi hujus generis dissertationem molestia super-sedere queas. Quod si minus nostra tibi placuerint, animum, scio, qui candor est tuus, probabis. Quis vero ille? ut commodis litterarum inservirem, historiam matorum in Christianos SEVERO Augusto congestorum explicarem. Teque, si id addi pateris, ad alia perficienda expeditiorem paulo redderem. Si in homine non nimis erudito temerarius, honestus tamen est. De litteris ac TERTULLIANO si minus bene merebor, de te tamen nullo modo male meritus videri possum. Vulgus nimirum consilia ex eventu, boni viri ex affectu æstimant.

§ II. — Circumspicienti mihi, ut fas erat, qui de eadem re ante me eruditi viri sensissent, ab his penitus relictam, ab illis parum dextre ornatam inveni. Generatim dissensiones ac sententiarum divortia etiam hic regnare videbam. Dici quid a nonnullis audiebam : ita vero, ut rationum obliviscerentur. Diligentius alios ad calculos sedisse animadvertēbam, quorum tamen conatibus non par fortuna responderet. Plurimos magni nominis viros duces potius sequi, quam in his se macerare numeris voluisse, cernebam. Vel hæc sententiarum varietas, quænam cum veritate congrueret, ut examinarem, me commovit. Equidem tantum lucis, quantum intricati negotii natura permittit, ei conciliare conabor, ac duo propterea opinionum primum genera constituam. Sæcularis annus CC terminus esto, qui utrumque disjungat. Alterum itaque eorum erit, qui ante hunc annum, aut eo ipso, libri nostri natales quærent. Alterum horum, qui elapso illo ducentesimo anno eum consignatum esse censent. De ultimo, quod quum longius a veritate abest, tum facilius confutatur, priori loco dicam. Prius, cujus rationes majorem postulant industriam, ac ex ipsis historiae arcanis excutiendæ sunt, posteriori reservabo.

§ III. — Princeps in iis, quos primum audiendos esse diximus, sententiam dicat Guillel. Caveus, maximæ famæ et industrie vir. Pro anno is pugnat CCII. Mihi, ait (*Historia litter. Script. Eccles. t. I, p. 42. b. ed. Genev.*), verisimilium videtur scriptum fuisse sub persecutione sexta, circa a. CCII, quo SEVERUS aliquos christianos fieri sub gravi pœna vetuit. Adjicit his quædam probationis instar, quæ, si mihi bonum virum exagitandi animus esset, repeterem. Pars eo pertinet ut, verbè imperante SEVERO, pacem Christianorum fuisse turbatam appareat : pars non levia fuisse mala

illis injecta ostendit. Quæ omnia quum a nemine unquam in dubium vocata, tum ea sunt, ut qua ratione æram, quam defendi, confirmat, prorsus nesciam. Quocirca melius omissa fuisset, quam subjungit, conclusio : *Nulli itaque alii epochæ hujus scripti tantum natalem majori veritatis specie assignare possumus.* Fundamentum ejus non in omnibus quæ præmiserat; sed in hoc solo positum est, non ante a. CCII. SEVERUM decretis suis Christianorum fortunis molestum fuisse. Quod quam lubricum ac infirmum sit, mox patebit. Scripsit certe TERTULLIANUS cum jam malis undique fratres obsessi essent. Verumtamen hoc non sufficit, nisi et hoc doceatur, non antea quam edicta promulgarentur Augusti, calamum manus admovisse. Cujus quidem si ostendi potest contrarium, omnis hæc computatio notius æstimanda est. Neque etiam hoc vir doctus attendit, etiamsi rationes ejus multum valerent, ætatem tamen libri ad a. CCIII potius differri debere. Omnia etenim com ab aliquo jam tempore cædibus ac suppliciis Christianorum fervissent, Noster sectæ suæ defensor existit. Quare non satis credibile est, sub ipsum calamitatum exordium, eo ipso, quo natæ erant, anno defensionem istam in litteras relatam esse. Ab hoc alienus tamen non erat Henricus Dodwellus. Licet enim, quid de ætate, APOLOGETICI sentiat, aperte quod sciam nusquam proponat, ex illis tamen, quæ de vexationibus Christianorum sub SEVERO disputat, quid mente volnerit sine ulla controversia colligitur. Ante a. CCM nimirum neminem tranquillitatem perturbasse cœtus sacri sibi persuadet, idque nonnullis, quæ mox discentemus, argumentis stabilire enititur. (*Dissert. Cyprian. XI, § 41, p. 68. S. ed. Brem.*) Decebat sic eum, cui nihil minus quam martyrum copia ferenda videbatur. Quod si ergo, ut indubitatum est, non antea quam incrementa cepissent calamitates, præsides provinciarum TERTULLIANUS compellavit, certum quoque ex ejus sententia est post a. CCII. aut eo labente factum illud esse. Et quid conjecturis opus? Disertiora adsunt eruditi viri verba : *Inde, inquit (Diss. cit., §. 42. p. 69.), his ipsis temporibus (de a. CCII. loquitur) vel paulo etiam fortasse recentius, nova illa, quam appellat TERTULLIANUS, Christianorum Dei editto, cum ejusmodi inscriptione, Deus Christianorum onochaites, auribus asininis, altero pede ungalato librum gestantis et togati.* Leguntur ea, ad quæ provocat, in APOLOGETICO (C. XVI. p. 169. ed. celeb. Havercampi, qua hic semper utor), cujus res hic agitur. Quid clarius itaque, cum Caveo aliisque, circa libri ætatem Dodwellum consensisse? Latius hodie viri hujus de paucitate martyrum sententia serpsit, ac plurimorum inter eruditos animos occupavit. Igitur, quin multorum mentibus hæc de ætate APOLOGETICI opinio infixæ sit, non dubium est. Quorum tamen longius hic recensere, quum duces indicati sint, non necessarium esse arbitror. Ad Antonium Pagium potius accedo, qui, licet omnem fere ætatem in numeris contriverit, eidem tamen se addixit sententiæ. Cum

Hypaticam conscriberet *Dissertationem*, nemo eo melius, qui pro a. CXCVIII. diserte pronuntiabat. Accipe verba (*Diss. Hypatica*, P. II. cap. III. § 12. p. 117. Lugd. 1682 in-4°) : **TERTULLIANUS APOLOGETICUM** conscripsit A. CXCVIII. quo **SEVERUS** quinquennialia edidit, Romaeque discessit, quam ob causam ad magistratus Romanos illum direxit. Nam licet nullum adhuc ab eodem imperatore adversus Christianos edictum promulgatum fuisset, *Plautianus* tamen, cujus auctoritate Romae omnia fiebant, Christianos vexare incipiebat. Egregie sane, quod tum legem nullam ab Augusto in Christianos latam fuisse, agnoscit. Quod de *Plautiano* addit, *Baroni* debet suspicioni (*Annal. Eccles.* t. II. ad a. CC. n. VII. VIII. p. 198. ed. Colon. 1624. fol.), quam ipse deinceps profligavit (*Critica ad Ann. Baronii*, t. II. ad A. CXCIX. n. IV. p. 92). Probatio vaga est ac generalior, quæ et in alios annos quadrare posset, quibus *Severus* etiam urbe abfuisse novimus. Fuerit vero nimis infirma : vellem nihilominus in ea sententia vir doctus perstitisset. Enimvero cum *Baronium* castigaret, repudiandam sibi eam esse duxit, ac ætatem **APOLOGETICI** ad a. CCV. retulit. *Christianorum*, audis *Pagium* (ad a. CXCIX. n. VI. p. 93.), *persecutio* ante a. CCII. decreta non fuit. Quare cum *Tertullianus Apologeticum* suum, *persecutione* ubique jam a multo tempore flagrante, ut ex ipso met *Apologetico* colligitur, scripserit, longe tardius præstantissimum illud opus promulgatum, et quidem, ut conjicere licet, anno ducentesimo quinto, quo *Antoninus imperii Cæsarei* decennialia celebravit, quove *persecutio* magis sævit. Nemo pejoribus unquam auspiciis mentem mutavit. Dum alium levius peccantem emendare cupit, gravi sese errato contaminat. Equidem scio, sævisse tum in Christianos nationes a veri Numinis cultu alienas, cum *Noster* sua consignaret. Qualis vero hinc conclusio? Ergo post emissam a *Severo* decreta liber exaratus est. Quasi vero tam rerum imperitus fuerit, ut vi legum antea latarum fratres nostros sæpenumero ex cruciatis fuisse nesciverit. Aut, si minus hoc perspectum ipsi fuisset, hic ipse *Apologeticus* tum temporis hoc evenisse, eum non docere potuisset. Sed de hac re jam luculentius commentabor.

§. IV.— Vidimus, iis, qui post a. CCII. librum in litteras esse volunt, hoc præcipue obfuisse, quod usque ad a. CCII. pacatissimas fuisse res Christianorum crediderint. Hæc vero ex eo nata est persuasio, quod hoc anno, quem dixi, decreta a **SEVERO** in Christianos proposita fuisse, multis ex testimoniis didicerant. Non patuit videlicet illis ratiocinationis hujus imbecillitas: Sanxit a. CCII. in Christianos **SEVERUS** leges : igitur non antea vexari poterunt. Quamquam *Dodwellum* hic excipi facile fero, qui ad alias simul argutias confugit, eo quod nihil in hac ratione præsidii positum esse perspiceret. Hæc quum ita sint, nulla ad hos refellendos certior via erit, quam si diu ante, quam *Augusti* ferrentur leges, plurima mala Christianorum incubuisse cervicibus demonstraretur. Totus hicce locus a *Theoderico*

Ruinarto, qui *Dodwellum* sibi castigandum sumpsit, prætermisus est. Graviter is ac permoleste fert, afflictionem totam unius biennii spatium hunc complecti. (*Præf. ad Acta Martyr. sincera*, Sect. II. § 12, p. 48. ed. *Wetsten.*). Generaliora vero tantum, quibus eum refellat, adducit, quorum alter similia, si quævisisset, fortassis invenisset. Diligentior inquisitionem, temporumque notationem, quam negotii natura unice flagitat, frustra expectaveris. Majorem *Pagius* industriam adhibuit, ut in hisce rebus plurimum possidebat scientiæ. (*Critica in Ann. Baronii* T. III. ad a. CCI. n. VII p. 2. et ad a. CCVII. n. III. p. 7). Neque tamen hoc momentum attingere potuit, quoniam in initio afflictionis designando ab adversario, ut ostendi, non dissidebat. In hoc igitur tantum occupatus est, ut ab a. CCII. ad mortem usque **SEVERI** pacem sancto cœtui non fuisse redditam evincat. Quod illi itaque, et complures alii, intentatum dimiserunt, id ego mihi nunc perficiendum sumam. De anno, qui malis istis initium dederit, præcise nunc non agitur. Haud difficulter is ex iis, quæ de ætate **APOLOGETICI** extra dubium collocabimus, erui poterit. Hic id mihi tantum propositum est, ut ante a. CCII. quo **SEVERI** in Christianos decreta publicata esse concedo, infinitam ærumnarum vim eis exhibitam esse doceam. Primum teneat in testibus eorum ipse noster **TERTULLIANUS**. Testimonium ex eo ipso *Libro*, cujus ætatem hic constituimus, dicat. Prodiit, id quod nullus negat, cum jam crudelissimis suppliciis christiani de medio tollerentur. Idem vero de edictis imperatoris nihil prorsus tum auditum fuisse, non uno loco diserte indicat. Conjecturam nunc omitto, quam spernendam tamen esse nego : illud, quod ad præsides provinciarum directus sit, eos solos, non imperatorem, malorum fuisse auctores, argumento esse. Evidentioribus res peragetur testimoniis. Primum hoc esto (C. XXXV. p. 300) : *Nec ulli magis depostulatores Christianorum, quam vulgus. Plane cæteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide, nihil hosticum de ipso senatu, de equite, de castris, de palatiis ipsis spirat.* Quid pro nobis evidentius facere possit, equidem nescio. Palatia ipsa, quibus *Augustus cum filiis* continebatur, de hostium Christianorum numero eximit. Hæc qua fronte scripsisset, si legum in vexandis Christianis jam adfuisset auctoritas? Tota, quæ cap. IV, V, VI, legitur, de legibus disceptatio idem luculenter confirmat. Christianorum adversarii leges prætexebant, quæ, ut in eos sæviretur, præciperent. Quasnam vero? Recens editas? Minime. Edicta crepabant a mortuis jam rogata imperatoribus, quæ haud sibi violare licere dicebant. Præclare frigidis hisce ratiunculis vir acutus occurrit. Rationibus ante omnia demonstrat, tam sanctam nullam esse legem, quæ non, si quid iniquitatis contineat, continuo delenda sit. Nec exemplis id carere postea docet, cum *Romani* vetustissimis licet decretis, quorum injustitiam cognoverint, omnem detraxerint auctoritatem, ac **SEVERUS** ipse

legem Papiam abrogaverit. Nonne et vos, inquit (C. XV. p. 49), quotidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis, totam illam veterem et squallentem sylvam legum novis principalium rescriptorum et edictorum securibus ruscatis et cæditis? Vide vero, quibus de legibus sermo sit? De antiquis, ut apertum est, quibus novas opponit. Pergit ad latores legum adversus Christianos (Cap. V, p. 56), quos omnes turpitudinis, scelerumque infamia notatos, Neronisque simillimos fuisse contendit. Quam late hæc adseveratio pateat, non inquirō. Satis mihi est, quod ex ea SEVERUM in eorum numero, qui in Christianis decreta sanxerint, ab eo non fuisse habitum, pateat. Ratio ipsa hujus rei testis est. Ecquis enim tam amens, ut sapientem virum sibi persuadeat hoc argumento leges impugnaturum fuisse, si penes quem tum summa rerum erat eodem sese crimine adstrinxisse constitisset? Festivum profecto defensorum! qui imperatorem, cujus animum emollire cupiebat, iis adnumeraret, qui mortalium nequissimi, nullisque flagitiis secundi fuerant. Laudat e contrario aliquoties SEVERUM Noster, ac constantissimum appellat Principum. (Cap. V, p. 52). Adeo remotus erat ab ea opinione, ac si gladium in fratres stringi jussisset. Sed se ipsum explicet TERTULLIANUS, qui Romanos sic alloquitur (Cap. V, p. 62): *Cæterum de tot exinde principibus ad hodiernum divinum humanumque sapientibus edite aliquem debellatorem Christianorum? Quis Hodiernus ille? SEVERUS, puto. Hunc vero in debellatoribus Christianorum numerandum esse negat. Quid clarius? Præterea celebrem ex eadem disertatione locum (Cap. V, p. 63, 65): Quales ergo leges istæ, quas adversus nos soli exsequuntur impii, quas nullus Hadrianus, nullus Vespasianus, nullus Pius, nullus Verus impressit. Sunt codices, qui Severum hic legunt. Ego vero tibi, Havercampi doctissime, assentior, virisque egregiis, qui tecum meliorum librorum beneficio Verum nobis restituere. Quam lectionem etsi minus probat Dodwellus (Diss. Cyprian. XI, § 44. p. 69, diffiteri tamen non potuit, sæpius in antiquis monumentis Severi et Veri nomina confundi.*

§ V. — Hæc sunt, quæ pro nostra sententia ipse nobis subministrat APOLOGETICUS, quibus quid reponi possit, non video. Alius jam succedat TERTULLIANI locus, ex alio ejus libro, eo videlicet, quem ad martyres in carcere constitutos misit, petitus. Eos intelligi hic martyres debere, qui SEVERO imperante correpti erant, extra dubium est. Ad hos vero corroborandos ultimi argumenti loco hæc ponit (Libro ad martyres, c. IV, p. 468. Opp.): *Nemo non etiam hominis causa pati potest, quod in causa Dei pati dubitat. Ad hoc quidem vel præsentia nobis tempora documenta sint, quantæ qualesque personæ inopinato natalibus et dignitatibus, et corporibus et ætibus suis exitum referant, hominis causa: aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab adversariis ejus, si pro eo steterint. Statim hic munere possem, apparere satis,*

quod imperatorem, quem hominem hic dicit, malorum martyribus illis illatorum auctorem TERTULLIANUS esse noluerit. Alioqui enim scripsisset, hominis istius, qui vos excruciat, causa. Mitto vero hanc ratiocinationem, ac rem ipsam ad quam verba hæc respiciunt intueor. Cædes multorum hominum dignitate ac meritis illustrium commemorant. Expers historia SEVERI sit, qui hæc alio, quam ad necem eorum, quos occasione belli gallici ab ALBINO moti trucidabat, trahi posse putet. Hoc tempus illud erat, quo innumeri, iique præclari, homines præter omnem spem, quod ALBINO favisse putarentur, ad mortem rapiébantur. Audi Spartianum (Vita Severi, cap. XII. p. 177. 178. ed. Obrechtii): *Interfectis innumeris ALBINI partium viris, inter quos multi principes civitatis, multæ feminae illustres fuerunt (nonne hoc idem, quod TERTULLIANUS dicit), omnium bona publicata sunt, ærariumque auxerunt. Tum Hispanorum et Suallorum proceres multi occisi sunt. Mox idem nobilissimorum virorum in istis turbis vita privatorum longum satis indicem subjungit (Cap. XIII, p. 178, 179.). Capitulinus (Vita Cl. Albini, c. XII, p. 217.) huic et Herodianus (Historiar. Lib. III et VIII. p. 147. ed. Bœcleri.) jungi potest. Ecquid vero est, quod luculentius TERTULLIANUM explicet? Neque vero dubium ex altera parte ALBINUM, quod hic subindicatur, eadem sævitia usum fuisse, præsertim posteaquam a SEVERO insidias, quas Capitulinus (Vita Albini, c. VII. VIII. p. 211. f.) exponit, sibi strui senserat. Cui hoc expendenti grave non accadat, si quis nihilominus non ante a. CCII. vexatos sub SEVERO Christianos fuisse asseveret. Tumultus ALBINI, ut mox docebo, in a. CXCVI. incidit, clades in a. CXCVII. Perinde est, num de hoc, aut illo anno locus intelligatur. Semper enim, longe antequam decreta SEVERI proponerentur, illustres Christianorum sub imperio ejus martyres exstitisse, probabit. Scorpiacus TERTULLIANI alia quædam mihi suppeditare posset. Sed alium nunc testem appellari animus est, Clementem Alexandrinum. Stromata hunc sua, quæ hodie adhuc leguntur, SEVERO regnante composuisse, Eusebius olim prodidit (Hist. Eccle. Lib. VI. c. VI, p. 208.). Prioris speciatim libri paulo post imperii ejus initium, COMMODO haud ita pridem extincto, consignati videntur. Primo enim libro, quo temporum instituit computationem, ultra COMMODI mortem non progreditur. Ἀπὸ δὲ τοῦ πρώτου ἀγῶνος ἐπὶ τὴν Κομόδου τελευτὴν, ἐπὶ ταύτῃ ἐπέβη. A primo autem certamine usque ad mortem COMMODI anni centum undecim (Stromatum, Lib. I. p. 402. ed. Potteri). Hic desinit; manifesto indicio, non multo ante quam hæc scriberet, fatis occubuisse COMMODO. Mihi quidem satis est hoc loco, indubitatum esse, ante a. CCII. hæc edidisse Clementem. Auctis per decreta imperatoris Alexandrinorum malis, exulabat vir egregius, ac in Palestina Syriaque potissimum versabatur; quod post Hieronymum (Catal. Scrip. Eccl. cap. XXXVIII, p. III. ed. Fabricii*

rec.) ex Eusebio (*Hist. Eccl. lib. VI, c. XI, p. 212, 213*) viri docti bene observarunt. Quo quidem turbulento ac calamitoso tempore tam laborioso operi eum vacare potuisse, nullus facile dixerit. Ipse celeberrimus Dodwellus, qui sua sæpe vineta cædit, hoc agnovit, ac diu ante a. CCII. *Stromata* ista exarata fuisse pluribus rationibus binis locis docuit (*Diss. III. in Irenæum, § XXVII. p. 276, s; et Diss. de Roman. Pontif. primæva successione, c. XV, § IV, p. 209.*). Quod itaque præcipue nobis optandum erat, id consecuti sumus. Reum habemus contententem. Quod si non multum propecto SEVERI imperio Clemens scripsit, erroris esse reos, qui ante a. CCII. vexationem cœpisse Christianorum negant, exploratum est. Cædes enim ac supplicia fratrum scribenti ob oculos quotidie versabantur. En quæ dicat: *ἡμῶν δὲ ἀφθονοὶ μαρτύρων πηγαὶ ἐκείτης ἡμέρας, ἐν ὁρθάμοις ἡμῶν θεωρούμενοι, παροπτιμένῳ, ἀντακινδυνεύομεν, τὰς κεφαλὰς ἀποτετιμνωμένων* (*Stromatum Libro II. p. 494.*): Nobis autem sunt quotidie redundantes martyrum fontes, qui nostris spectantur oculis, qui torrentur, torquentur et capite truncantur. Respondeant hic, quibus Dodwelli præcepta sequi gloriosum ducitur, ac ante omnia virum cum se ipso concilient. Fatis, quod pueri norunt, ea nocte, quæ annos CXCH. et CXCHII. sejungebat, satisfecit COMMODUS. Scripserit Clemens primum suum librum tribus post mortem ejus annis, a. CXCV. Intercesserint iterum, id quod tamen haud verisimile est, duo prope anni inter primum et secundum *Stromatum* volumen. Nihilominus, jam a. CXCVII. pulchram Alexandriæ eorum cohortem inveniemus, quæ hoc inspectante cruentam pro SERVATORE mortem oppetierint. Hic vero acumen Baronii mirari liceat, qui ob hæc Clementis verba libros ejus post decimum SEVERI annum conscriptos fuisse asseverat. Cæterum, inquit (*Annal., Tom. II. ad a. CXCVI. n. XXII. p. 278, 279.*), cum constet in ipsis *Stromatum* libris de Christianorum persecutione tunc vigente mentionem fieri, affirmare necesse est, ipsum post annum decimum SEVERI scripsisse. Indignum Annalium scriptore judicium! Obliviscitur vir illustrissimus eorum, quæ mox ipse defensurus erat, jam a. CXCVIII. Plautiano instigante, Christianis injurias fuisse illatas, quo nomine duplicem committit errorem. Recentiores facit et Christianorum miseras, quam ipse putabat, et Clementis libros, quam rerum permittit conditio.

§. VI — Nescio an his addi mereatur, ita antiquitus jam fuisse creditum, dudum ante a. CCII. Christianos sub SEVERO exagitatos fuisse? Qui majorum traditionibus non omnem demunt fidem, hanc non penitus observationem spernent. Paulum igitur Orosium, quinti sæculi scriptorem, producam, qui, antequam ALBINUS res novas moliretur, a. minimum CXCVI, gravem SEVERUM Christianis fuisse tradit (*Historiar. Libro VII. c. XVII. p. 342. Mogunt. 1615. 8.*). Verba hæc sunt, quæ Treculphus Lexoviensis (*Chronicorum Tom. II. Lib. II. c. XXIV. p. 488. ed. Genev. 1597. in 8.*), sæ-

A culi noni historicus, nulla vocula mutata, repetiit: *Quinta post Neronem persecutione Christianos excruciat: plurimique sanctorum per diversas provincias martyrio coronati sunt. Hanc prophanam in Christianos et Ecclesiam Dei præsumptionem Severi, celestis ultio e vestigio acta subsequitur. Nam continuo rapitur, vel potius retrahitur in Galliam Severus e Syria ad tertium civile bellum. Unum jam enim Romæ adversus Julianum, aliud in Syria contra Pescennium gesserat: tertium Clodius Albinus Juliani in occidendo Pertinacem socius, qui se in Gallia Cæsarem fecerat, suscitabat. Idcirco Numen voluisse, ut quietem imperii ALBINUS turbaret, ait, quod in Christianos SEVERUS fuisset injurius. Equidem non ita sum, qui Orosium summa fide scriptorem esse putem. Neque etiam omnia, quæ hic narrat, mea facio. Testem ejus tantum esse cupio, quod suo tempore opinio, quam tueor, communiter recepta fuerit. Si qua fides narrationibus, quas a majoribus traditas accepimus, huic etiam, quin aliqua esse debeat, nullus dubitabit. Abjecissem protinus hominem, cujus manifesta nimis fuisset superstitio, si omnium omnino bellorum, etiam cum Juliano et Nigro gestorum, causam sævitiam in Christianos dixisset. Jam non prorsus despicio, quoniam religiosius instituit, nec de suppliciis fratrum semper somniat, cum bello orbem terrarum flagrasse intelligit.*

§ VII. — Quæ hucusque disserui, tanta prædita esse arbitror perspicuitate ac evidentiâ, ut in se ipsum iniquus futurus sit, qui contrariis in posterum partibus se adjungeret. Si res ita postularet, longe plura potuissem proferre; quæ, cum nullo modo flagitet, mihi in aliud tempus reservo. Omnia sic cadunt, quæ non sine sudore forsitan pro rationibus suis celebris Dodwellus excogitavit. TERTULIANUM primo nobis ille eripere conatur. Intellexit enim in *Apologeticum* SEVERUM eorum excludere numero, qui violentas Christianis manus intulissent; etsi, quæ nos excussimus, illustria plane loca ne tangat quidem. Quid vero exinde eum colligere existimas? Vide et mirare. Decreta imperatoris tum quidem jam rogata, sed in eas partes, ubi TERTULIANUS degebat, perlata non fuisse (*Diss. Cyprian. XI. § 44. p. 69.*). Magnitudinem videlicet miseriarum diminvere omnibus viribus conatur. Frigidum vero somnium! quod fortassis ne iis quidem arridebit, qui Romani imperii statum ignorant. At non minus in explodendo eo frigidus Ruinartus est, qui, si quo loco, hic tum inter nives gallicas versatus fuisse videtur (*Præf. ad Acta Mart. Sect. II. § 44, 45, p. 48, C.*). Locis quibusdam tumultuarie coactis longe lateque extensam fuisse persecutionem docet. Quid vero hoc ad Dodwelli argutias? qui non hoc negabat, sed non tam immanes in omnibus provinciis fuisse ausus contendit, eo quod latæ ab imperatore leges ad omnes non pervenissent. Si quid video, certius ab hac detorsione TERTULIANUM vindicavi. Duo alia deinceps testimonia attuli, quæ, si omnia, id quod fieri plane nequit,

APOLOGETICI loca possent elidi, nihilominus ante illum, quem designat, animum Christianos excruciatos fuisse docerent. Inanis est suspicio, cui militat vir doctus. Valeat tamen, si qui velint. Alia adhuc supersunt, quæ huic non patent artificio. Illis immotis ea quoque jacebunt, quæ idem, ut ad a. CCII. omnium afflictionum initium referat, in medium adduxit (*Loc. cit. § XLI, p. 68.*), ad duo redeunt illa capita. Otium ait et occasionem Christianos invadendi gentibus defuisse. Utriusque facile apparet imbecillitas, si cum iis quæ scripsi contendatur. Demus tamen viro erudito loquendi veniam: *Nec otium erat antea, inquit, sive ipsi imperatori, sive provinciarum prefectis, nec ipsis urbium plebibus magistratibusque, quæ externa saltem ab hostibus pax in eam sæviendi lasciviani plerumque convertit.* Vix dubito, quin alia cogitaverit, cum sic scriberet. Quod, quæso, vinculum harum propositionum: Bello Romani fuerunt implicati, et: Christiani nihil malorum sentire? Aut nihil ego intelligo, aut nullum. Medios inter maximæ belli fragores VALERIANUS infinitas Christianis molestias exhibebat. Clariora hæc erunt, si distinctius ejus temporis bella intueamur. In Orientis regionibus et Gallia militæ vacabat iis annis imperator. Fuerit illic, quod tantisper concedam, in diviniore cœtu pax: quod vero hinc provinciarum aliarum prefectis, quod plebi erat impedimentum, quo minus Christianos in jus vocarent? Quid notius, nunquam majorem scelerum impunitatem esse, quam bellis omnia vastantibus? Quid vulgarius denique gentium illa consuetudine, quæ majores nunquam miseria Christi creabant discipulis, quam cum orbis romani bellicis aliisque calamitatibus premeretur? Rogati, quid causæ esset, sacrificuli omnem in Christianis residere culpam confidenter clamabant: *Negliguntur Dii*, hanc vocem eorum Arnobius refert (*L. I. adv. gentes, p. 16. ed. Heraldj*), atque in templis jam raritas summa est: *jacent antiquæ derisui egrimonie, et sacrorum quondam veterrimi ritus religionum novarum superstitionibus occiderunt.* Hinc illæ lacrymæ; hinc novi novis orientibus turbis furores. Non erat itaque, cur hanc rationem clariss. Dodwelli vix alioqui paucis in hoc genere conferendus, Seb. Tillemontius, sibi ut optimam repetendam esse duceret (*Histoire des Emper. Tom. III. P. 1. p. 146. ed. Bruxell.*). Quæ quidem, tantum abest, ut aliquid probet, ut contrariis potius paribus aliquid auxilii afferat. Sed exiliior adhuc altera, occasionem male Christianis faciendi non abfuisse. *Nec occurrebat saltem occasio aliqua, quæ imperatoris iram in Christianos excitaret, cum nec nigriniani fuissent illi, nec albiniani, ut TERTULLIANUS ait.* Verbis hic parco, eo quod inconsideratus nil dici potuisse putem. Adeoque nunquam Christianorum rebus imperatores infestæ erant, nisi cum aliqui eorum iis, qui civilia movebant bella, sese addixissent? Ne pueri quidem id ferrent. Neque vero de SEVERO hic potissimum quaeritur, an is ante a. CCII. in Christianos sævierit. Quamquam et huic et aliis ipsum Christianorum nomen

A occasione satis erat. *Ideo torquemur*, noster ait TERTULLIANUS (*Apologetici c. II. p. 35.*), *confidentes et punimur perseverantes, et absolvimur negantes, quia NOMINIS PRÆLIUM EST.*

§ VIII. Plura quam cogitabam in eos dicta sunt, qui ante a. CCII. APOLOGETICUM non fuisse natum, contendunt. Nec tamen nimis, quod sic lucis aliquid historiæ sacræ addidit ac tempus vexationis Christianorum sub SEVERO curatius constitutum sit. Pergo jam ad eos, quibus longius adhuc procedere, ac SEVERO extincto, post a. CCX. librum prodisse defendere, placet. Facilius hi excusantur, quorum non tam mala Christianorum extenuare, quam ad CARACALLÆ quoque initia extendere, animus est. Longe tamen illis argumentorum cedunt præstantia, quorum vis hic prope nulla est. Familiam vir summus ducit Jos. Scaliger, cujus auctoritatem fraudi nonnullis fuisse, equidem nil miror. *Apologeticum*, ait is (*Notis ad Chronicon Eusebii, in Thes. tempor. p. 229, ed. Alex. Mori ultimæ*), dubito, an sub SEVERO scripserit, cum dicat: *Papias leges heri SEVERUS constantissimus principum exclusit*, videtur de mortuo loqui. Ego vero tam acutus non sum, ut, quid hæc TERTULLIANI verba de mortuo SEVERO exponere cogat, videam? Laudatur ille. At quis vivos laudibus solere decorari neget? Vox heri adhibetur. Quamobrem autem illa de præterito SEVERI imperio, quod cum die sic TERTULLIANUS contulisset, intelligi debet. Tu jam recte, Havercampi doctissime, eam de tempore non longe elapso capi posse, monuisti (*Notis ad Apologet., p. 287.*). Addo ego, capi ita debere, nisi patrum eruditissimum ineptiisse velimus. Ex Scaligeri sententiâ hæc voluisset: SEVERUS, quum adhuc viveret, leges Papias abrogavit. Tacete profecto! Edocendi fortassis Romani erant, non apud inferos ab imperatore hoc beneficium esse præstitum. Sit itaque heri hic nil aliud, quam *haud ita pridem*. Nihil tamen minus vir celeberrimus, Petrus Allixius, Scaligeri hoc argumentum comprobavit, illique præcipue opinionem suam, minimum non ante a. CCXI. Apologeticum litteris esse mandatum, superstruxit (*Dissert. de Tertulliani vita et scriptis, cum aliis; edit. Paris, 1680. in-4°*). Quod quam improvide factum sit, evidens esse opinor. Adjunxit idem duas alias pro hac computatione rationes, quas, etiamsi a celeb. Dupinio jam brevibus dilutæ sunt (*Nov. Bibl. des Auteurs ecclés. Tom. I. p. 197. 108. ed. secundæ*), ut hic denovo expendam, institutum postulat. Primum post librum de præscriptionibus nostrum esse compositum, ex eo constare ait, quod in hoc ad illum TERTULLIANUS digitum quasi intenderit. De ætate libri de præscriptionibus hic commentandi locus non est. Adoptabo interea Cavei (*Histor. litterar. scriptor. eccles., p. 43.*), aliorumque sententiam, circa a. CCVII, publicatum esse. Quemadmodum clariss. Allixius probet, librum hunc in Apologetico commemorari, tantum videndum est. Locus, quem producit, hic est (*c. XLVII, p. 519*): *Expedite autem PRÆSCRIBIMUS adulteriis nostris*

illam esse regulam veritatis, quæ veniat a Christo, A transmissa per comites ipsius, quibus aliquanto posteriores diversi isti commentatores probabuntur. Mirabilem cernis viri docti ratiocinationem: Usurpavit præscribendi vocabulum TERTULLIANUS; ergo ad librum de præscriptionibus respexit. Tum demum aliqua ejus vis erit, si, antequam de præscriptionibus commentaretur noster, vocem præscribendi Romanis inauditam fuisse, ostenderit. Pergit vero, tangi a TERTULLIANO solis defectum Uticæ a. CCX. observatum. Perii, si vera dicit. Nimis vero ingeniosum, qui ex iis, quæ spectat, verbis hæc elici posse putet. Audi illa (Apolog., c. XX, p. 390.): Quod etiam officia temporum et elementorum munia exorbitant: quod et monstris et portentis naturalium forma turbatur. Ubi solis hic defectus? ubi Utica? De anni temporibus fruges nec mature satis, nec optime producentibus sermonem esse reor. At concedamus, quod falsum, de obfuscatō sole hic aliquid dici: quo pacto eum, qui a. CCX. obtigerit, defectum hic notari demonstrabitur?

§ IX. Tandem aliquando sic ad eos ventum est, qui aut ante a. CC. aut eo ipso anno Apologeticum exaratum esse confitentur, quosve veritati amiciores esse supra agnovimus. Non eundem illi cursum tenent, sed in varia discedunt. Sunt quibus a. CXCVI. placet (Cave Hist. litter. Script. Eccl., p. 42.). Quorum ego quidem rationes ignoro. A. CXCVIII. PAGIUM quondam elegisse, antea docui. Cæsar Baronius A. CCI. ut ipse quidem computare assuevit, hoc est, æræ vulgaris, quam in disquisitionibus ejusmodi obtinere notissimum est, a. CXCIX. librum prodiisse vult (Annal. eccles. T. II, ad a. CC. n. VII, p. 198. ad a. CCI. n. XXVII, p. 307, n. XXXVI, p. 310), videlicet cum SEVERUS in Parthos, quod hoc anno factum esse sine rationibus censet, moveret, Plautianum prætorio præfectum Romæ relictum pacem violasse Christianorum conjicit. Quam ob causam TERTULLIANUM, in urbe, ut vult, tum præsentem, pericula ista hoc libro repellere voluisse putat. Suspicionem de Plautiano Anton. Pagius jam sustulit, qui eum in Asiam cum SEVERO migrasse, evicit (Crit. in Baron. T. II. ad A. CXCIX. n. IV. p. 92, 93). Quod, cum TERTULLIANUS scriberet, non nisi christianos Romæ degentes excruciatos fuisse, contendit, ipse refellit Apologeticus, quem provinciarum præsidibus inscriptum esse certum est. De tempore belli Parthici inferius diligenter agetur. Annus CC, a plurimis electus est, iisque eruditissimis viris. Est in illis JAC. PAMELIUS, (Vita Tertulliani Opp. ejus præfata), si Jo. Forbesio a Corse (Instruct. Hist. Theol. lib. VII, c. VII, § 16. p. 320, T. II, Opp. Theol.), qui se eum sequi affirmat, credimus; Baronius enim in sua eum castra pertrahit. Est diligētissimus Tillemontius (Hist. des Emper. Tom. III, P. I, p. 94.): quanquam is alio loco (In sua Chronologia, ad calcem T. III, Hist. p. 1221.) dubius est, an non melius a. CCL. ponendus sit? Est L. E. Dupin (Hist. des Auteurs eccl. Tom. I, p. 91), aliique complures, quorum nomina hic recensere, parum æquiva-

utile. Nonnulli ex his simpliciter sententiam dicunt, rationes omittunt. Manet enim hæc nostra id fati plerumque genus, ut contempta jaceant ac derelicta. Qui diligentissimi sunt, ex eodem suo loco petunt, quem nos in subsidium vocabimus. Differunt in factis, de quibus queritur, ad annos suos referendis, bello nimirum Parthico, ac Albini motibus. Quapropter nihil huic negotio perficiendo magis conducet, quam si meam, et promam, et stabiliam sententiam. Quo facto, quis aliorum rationibus locus esse queat, obscurum amplius esse nequit. Ordine vero ac per gradus incedere animus est; generaliora præcedent, ac eorum causa, qui post SEVERUM ætatem libri collocant, eo regnante consignatum esse, demonstrabitur. Specialior sequetur disquisitio, ac impedimenta cuncta indubitatīs argumentis removebuntur. Ultimo loco de ipso anno deliberabitur.

§ X. Imperante SEVERO opus hoc TERTULLIANUM composuisse, cum loci quidam jam supra a me indicati, tum in quam nunc recitabo declarat. Ceterum, inquit (Cap. V. p. 294.), de tot exinde principibus ad hædiernum, DIVINUM HUMANUMQUE SAPIENTIBUS, edis oliquam debellatorem Christianorum. Eum, qui tum res imperii administrabat, in principibus divinum humanumque sapientibus, seu utriusque juris ac litterarum peritis numerat. Excipe SEVERUM; et nullus erit imperatorum, in quem hæc conveniant. Aut COMMODUS, aut CARACALLA, quorum ille ante, hic post eum orbis terrarum præfuit, nominandos est. PERTINAX enim et JULIANUS, qui paucis tantum diebus defuncto COMMODO fastigium hoc tenuerant, in hunc censum non veniunt. At quales, quæso, illi quos dixi? Nec divinum, nec humanum sapientes, belluinis verius quam humanis moribus præditi, flagitiorum, non litterarum scientissimi. Multum e contrario temporis in addiscendis artibus SEVERUS collocaverat. Philosophiæ ac dicendi studiis satis deditum, doctrinæ quoque nimis cupidum, Spartianus (Vita Severi, cap. XVIII. p. 154.) vocat: Ardorem ejus et industriam Dio commendat, licet ad ea, quæ mente conceperat, in usum deducenda non adeo aptus fuerit. Hæc nimirum verborum, quæ exscribam, sensum esse opinor (Lib. XXVI, in Excerpt. Petraræ. ab Mæur. Valesio edit. p. 140, Paris, 1634, in-4°): παιδείας μὲν γὰρ ἀπεθόμην μᾶλλον ἢ ἐπιστήχων, καὶ διὰ τοῦτο καὶ πολυχρόνιον μᾶλλον ἢ πολυλόγος ἦν. Nec enim VALESII mihi versio ex omni parte placet: Discipularum studiosus potius quam peritus; et reliqua. Talis princeps quin suo jure eruditus connumerari poterit, quis dubitet? Sed longiori probatione hæc opus est. Ipsa res extra omne collocat dubium, sub nullo, quam SEVERO, hæc scriptum in litteras relatum esse.

§ XI. Imperatorem habemus. Non omnes deinde imperii ejus annos, sed eos tantum, qui ab a. CXCII. quo illud suscepit, ad a. CC. numerantur, spectandos esse ex antea dictis novimus. Octo igitur isto annorum circula res jam exercebit. Cui vero non exiguum statim detrahetur spatium, si post civile AL.

BINI bellum in Gallia commotum scriptum esse A librum demonstrabimus. Fiet id ope loci hujus, quem exhibeo. Nihil unquam in principum capita molitos esse sectæ christianæ socios dum vir ingeniosus contendit, sic inter alia exclamat (*Cap. XXXV, p. 3000.*): *Unde Cassii et Nigri et ALBINI? Unde qui inter duas lauros obsident Cæsarem? De Romanis, nisi fallor, id est, de non christianis.* Præterita imperii mala præsidibus in memoriam hoc loco revocat, periculaque, quibus Imperatores feliciter defuncti sint, recenset. In his præcipue tumultum ab ALBINO excitatum memorat. Ad certiore itaque scientiam nil amplius requiritur, quam ut, quo anno Albiniani hi conatus compressi sint, disquiramus.

§ XII. Enimvero novi hic circuitus. Dissident ii, quorum magnam in his rebus auctoritatem esse, paucissimi ignorant. Unicus tamen annus tantum eos sejungit. Placet his a. CXCVII; aliis a. CXCVIII. Nos, quibus aliquid, quod ad causam omnem discutiendam pertinet, prætermittere religio est, indubitatis rationibus, quod sentire oportet, docebimus. Quod eo quidem libentius fiet, quoniam omnis hæc disceptatio de *Apologetici* anno ex hoc negotio pendet. Pervulgata prior est opinio, quam plerique fastorum conditores (*Vid. Onuphr. Panvinius fastor. consul., p. 244, Heidelb. 1588.*), Cæsar Baronius (*Annalium Tom. II, ad annum CXCVI, n. 1, p. 293.*), Franc. Mediobarbus (*In Numism. Imper., p. 271, Mediob. 1683*), celeberrimus Tillemontius (*Histoire des Emper. Tom. III, P. I, p. 72 et p. 404*) compluresque alii tuentur. Hi si majori rationes suas industria munivissent, inviolatas sine dubio ac tectas conservassent. Munivissent vero, ut opinor, si quemquam tam audacem fore putassent, ut eas pervertere ac rejicere conaretur. Ego sine omni mora iis me addictum esse profiteor. Cujus consilii rationes, antequam eorum, qui secus sentiunt, apparatus disjiciam, expositorum sum. Fundamentis enim computationis nostræ indicatis, facilius judicabitur quod pretium alteri sit statuendum. Primo omnium hoc observari volo, non diuturnum Albinianum fuisse bellum, sed altero anno cœptum, altero absolutum. Magnis ac festinatis itineribus in Galliam ex Oriente SEVERUS advolebat. Aderat et statim hostis ALBINUS. Nec mora; congregiuntur, ac velitationibus quibusdam de summa rei publicæ, haud quidem ita magnis, decertant. Ancipiti initio Marte pugnabatur, ac in spem victoriæ ALBINUS jam erectus erat. Sed paulo post fatalis ac decretoria prope Lugdunum pugna die XI. kal. martias, SEVERO victoriam, ALBINO afferebat interitum. Omnes, quos habemus, scriptores cuncta hæc brevi tempore gesta, nec ulterius quam in alterum annum protracta esse, testantur. Nec quod excipi possit ullo modo intelligo. Jam, cur duos hosce annos CXCVI. et CXCVII. esse velim, accipe. Tria in aciem argumenta educam. PESCENNIUM NIGRUM, alterum SEVERI æmulum, a. CXCV. victum vitæque privatum esse, qui in dubium vocet aut vocare possit, nullus est.

Non multo vero post in Galliam SEVERUS sicarios mittebat, qui, ne quem augustæ dignitatis porro haberet socium, ALBINUM de medio tollerent. Præter Herodianum (*Historiar. Lib. III. c. V., p. m. 133.*), ipsa SEVERI ad ALBINUM epistola, quam percussoribus ei reddendam tradiderat, apud Capitolinum (*Vit. Cl. Albini c. VII, p. 242*) hoc confirmat. Anno minimum post NIGRI exitium hanc exaratam esse, vel levis ejus inspectio docere potest. Eventus expectationi imperatoris cum non responderet, insidiæque comparatæ retegerentur, ALBINUS continuo arma in SEVERUM capiebat. Is nuntio hoc accepto nil quieti dandum esse putabat; sed collectis e vestigio, quæ poterant, copiis incredibili celeritate in Galliam, qua animi erat vehementia, properabat, ALBINUMque adoriebatur. Ne Byzantii quidem expectare volebat expugnationem. *Αὐτὸς δὲ, inquit de eo Herodianus (Hist. L. III, c. VI. p. 139.) τῆς οδοῦ εἰσέρχ., μηδεμίαν ἀνοχὴν ἀναπαύλης διδούς μίστερταίς μίστε καμάτοις, κρύβους καὶ θάλασσας ὁμοῦς καταφύγων. Ipse iter faciebat sine intermissione, neque festos dies, neque labores ullos magnopere curans, algoris atque æstus juxta patiens.* Hanc qui festinationem considerat, non potest, quin a. CXCVI, initium a. CXCVII. finem Albiniani belli factum esse constituat. Insidiatores concedam a. CXCVI ablegatos a SEVERO esse. Anno hoc pene finito eos in facinore deprehensos esse, adjungam. Denique A. CXCVI jam exorso rei ejus certiore SEVERUM esse factum dicam. Intra haud ita multos dies moræ impatientissimus imperator, qui curabat potius, quam proficiscelatur, Galliam post hunc nuntium acceptum attingere potuit. Aliud ex obsidionis Byzantiæ tempore præsidium parabimus. Dio Cassius trium annorum spatio, *ἐν δὲ τριετὶ χρόνῳ*, oppugnatam a SEVERO hanc urbem fuisse, scribit (*Hist. Lib. LXXIV, p. 845, ed. Francof. 1606.*). Omnes rei circumstantiæ, id quod Tillemontio (*Voy. Not. VII, sur Sévère, T. III, Hist. des Emper., P. I, p. 401, 402.*) jam observatum esse vident, non de completi annorum trium circulo has voces explicandas esse jubent, sed ita tantum, ut tribus annis sibi succedentibus continuatam fuisse obsidionem indicent, licet fortassis primo exeunte cœpta, tertio incipiente perfecta sit. Modus hic loquendi Græcis admodum familiaris est. Non disputabo, cui anno initium ejus assignari debeat, num a. CXCVI aut a. CXCVI: sufficit, quod iterum Dioni debemus (*Hist. Lib. LXXIV, p. 844.*) NIGRO nondum extincto urbem copiis fuisse cinctam. Cœdidit is a. CXCVI. Sive igitur, quod aliqui faciunt, finis a. CXCVI, sive exordium a. CXCVI. præferatur, semper vicimus. Nec tamen nego, melius longe eos sentire, qui A. CXCVI. eligunt, ac multis quidem de causis. Cadit ergo expugnatio in a. CXCVI. Nondum vero in potestatem imperatoria urbs redacta erat id temporis, cum ALBINO occurreret, Herodiano teste (*Hist. L. III. c. VI. p. 139.*). Quin in itinere gallico jam constitutus fuisse videtur, cum receptæ urbis nuntius ad eum perfer-

retur. Quod si ergo Byzantii recuperati et protectionis adversus ALBINUM annus unus idemque est, ille vero necessario a. CXCVI sit, sequitur omnino A. CXCVII prælium lugdunense commissum fuisse. Si ad a. CXCVIII progrediari, obsidionem una byzantinam per quatuor durasse annos confiteberis, id quod falsissimum esse ex Dione constat. Maximum est, quod postremo loco asseram, argumentum. Magna apud Gruterum, aliosque inscriptionum, magna apud Biragium numorum, vis est, quæ natu majorem SEVERI filium, ANTONIUM, CARACALLAM deinde vocatum, a. CXCVIII Augusti condecoratum esse titulo docet. Qua quidem commoti eruditi homines, licet de die, menseque disceptent (Vid. Ant. Pagi Crit. in Baron. T. II, ad A. CXCVIII, n. VII, p. 90; Henr. Norisius de votis decennal. Impp. p. 91, S. Tillemont Histoire des Emper. T. III, P. I, Not. XIX, sur Sevère p. 406.) de anni veritate non dubitant, ac Spartianum, qui id a. CC., decimo tertio CARACALLÆ anno, factum fuisse ait (Vit. Severi c. XVI, p. 182.), deferendum esse monent. Quod hunc jure reprehendant, quem ego quidem non de titulo Augusti, sed Imperatoris, ANTONINO a militibus imposito, intelligi forte debere, conjicio, non laboro. Ipsam sententiam et amplector, et nullis expositam esse dubiis agnosco. Egregie vero ea nostræ subvenit hoc loco computationi. Anno qui lugdunense prælium secutus est, honorem hunc CARACALLÆ esse habitum ex Historicis liquet. Herodianus paulo ante parthicam expeditionem Romæ (Histor. Lib. III, c. IX, p. 148.) Spartianus, ut aiunt, in Oriente illud contigisse docet. Alias rationes prætereo. Utraque sententia in anno CXCVIII conspirat, quo in Parthos Imperator movit. Quod si igitur, imminente jam parthico bello, a. CXCVIII ANTONIUS Imperator salutatus est, nullo modo a. CXCVII occidisse ALBINUM, negari potest.

§ XIII. — Equidem sic argumentis hisce comparatum esse arbitror, ut communem de ALBINI clade sententiam certissimam esse doceant. Si res flagitaret, de aliis addendis essem sollicitus. Jam satius esse puto, ut, quid eos, quibus tritam relinquere viam placuit, commoverit, disquiramus. Levia sunt: nec tamen omittenda. Dion. Petavius primas teneat. Initium is oppugnationis Byzantii ad a. CXCIV refert. Quam ob rem necessarium quoque fuit, quum triennio obsidio ista continuata sit, ut a. CXCVII, quo Orientem reliquerit SEVERUS, a. CXCVIII quo ALBINUM devicerit, fuisse diceret (Doctrinæ tempor. Lib. XV. p. 695. ed. Paris. 1627). Perspicuus est error, modo observetur, fontem ejus esse, quod male exordium oppugnationis byzantinæ a. CXCIV tribuerit. Hæc vero, ut id faceret, ratio eum impulit, quod NIGRO superstitie tantæ molis operi, qualis hæc obsidio, SEVERUM vacare non potuisse, credidit. Contrarium ex Dione vir eruditus discere potuisset, ut jam indicavi. Revocetur itaque cum Dione byzantinæ oppugnationis initium ad verum suum a. CXCIV, et

TERTULLIANI I.

res ipsa, ut in gratiam nobiscum redeat, Petavium coget (Conf. Tillemont Hist. des Emper. T. III, Not. XVI, sur Sevère, p. 404).

Henricus Norisius eidem se patrocinari opinioni innuit (Diss. de votis decennal. Impp. p. 93. Patavii 1686), at rationes non aperit, Spartianum ab eo laudari video, quem nihil hujusmodi dixisse scio. Quare me confestim ad Anton. Pagium confero, cui hanc æram ex instituto stabilire propositum fuit. (Crit. in baron. ad A. CXCVIII, n. V, p. 89). Fallitur enim Tillemontius, qui Pagium secum facere ait (1). Summa rationum ejus, quas mire dissecas in unum colligo, hæc est: Quinquennalia SEVERI, sine ulla controversia A. CXCVIII, Romæ celebrata sunt, Herodianus vero statim post pugnam lugdunensem ingenti cum celeritate Romam eum petiisse, ac, simul ac adventaverit, Quinquennalia ista exhibuisse narrat. Quare si paulo post interemptum ALBINUM, cujus cladem decima nona februarii die contigisse nullus inficiatur, imperator Romam ingressus est, si inter reditum hunc ejus in urbem et quinquennalia nulla aut exigua mora fuit interposita, eundem necis ALBINI et quinquennalium annum esse debere, indubitatum est. Nisi, quam facilis in his rebus lapsus esset, scirem, certe admirarer, ab homine tam erudito infirmas ejusmodi ratiunculas proficisci potuisse. Mihi quidem in illis generatim id displicet, quod sic motibus ALBINIANIS tres annos contra omnem fidem tribuit. Arma A. CXCVI, sumpta esse profitetur. Petavium alio loco reprehendit, qui ob eam, quæ ipsi cum Pagio communis erat, sententiam, sequentem annum prætulera (Diss. Hypatica P. II. c. XII. p. 221). Neque tamen, se hoc pacto in longe difficiliore, quam Prævium, tendiculas incidere sentit, quum in tertium annum omnibus repugnantibus bellum istud protrahat. Est et aliud, quod hanc premit sententiam. Iter SEVERI in Orientem ad expeditionem parthicam, quod eodem anno CXCVIII. factum esse conceditur a viro docto, cum quinquennalibus istis, redituque in urbem conjungitur. At hoc omnium scriptorum adversatur testimoniis, qui sic de his rebus exponunt, ut sine omni dubio ad alium annum reditus SEVERI in urbem e Gallia, ad alium migratio ad debellandos Parthos referenda sit. Quid de rationibus speciatim dicam, quarum nulla se sustentare, vel leviter potest? Distincte quamlibet excutiam. Incertissimum est, a. CXCVIII quinquennalia SEVERUM exhibuisse. Ipse celeb. Pagius hanc inculcavit regulam: Quinquennalia, Decennalia et id genus festa, modo anno quinto ineunte, modo exeunte indiscriminatim celebrantur (Diss. Hypatica P. II, c. II, § V, p. 87). Lubrico eam fundamento ab eo impositam esse non ignoro, illi nimirum, cujus princeps auctor est, sententiæ, imperatores in solemnitatibus ejusmodi consularem semper dignitatem suscepisse. Neque tamen alioqui suis ea nervis destituta est, ut nonnulli sibi

(1) Histoire des empereurs, t. III, pag. 408. Le père Pagi, qui met comme nous la défaite d'Albin en 198.

persuadent. Exstant et eorum, qui ineunte anno quinto A aut decimo, et eorum, qui exeunte eo ludos hos exhibuere, exempla. In illis CONSTANTINUS M. est, cujus primum anni tricesimi diem, XXV Julii, ceremoniis tricennalium illustrem fuisse constat. Applicemus hæc SEVERI annis, et videbimus, tam a. CXC VII quam a. CXC VIII, eum spectacula ista plebi edere potuisse. Præpositus est imperio circa medium forte a. CXC III. Diem et mensem, de quo alii litigant, scire parum refert (*Vide Tillemont Hist. des Emper. T. III. Not. VII. sur Sévère p. 593*). Ego ipsum interea Pagium sequar, qui Idibus Maii id factum censet (*Diss. Hypat. P. II, c. XII, p. 220*). Quintus itaque imperii ejus a. CXC VII, mense Maio exordiendus erit. Quæ jam vero ratio afferri potest, quia invicte demonstratur, non a. CXC VII, quo quintus SEVERI annus incipit, sed a. CXC VIII, quo desinit, Quinquennalia eum dedisse. Utrumque enim fieri potuisse certum est. Reliquorum deterior adhuc conditio est. Falsum est Herodianum dicere, Imperatorem statim post adventum in urbem plebi munera ista edidisse, quæ quinquennalia vocat. Audiamus viri verba (*Historier. L. III, c. VIII, p. 145*) : ὁ δ' οὖν Σεβήρος εἰς τὸ τοῦ Διὸς τέμνος ἀνελθὼν, καὶ τὰς λοιπὰς τέλειαις ἱερουργίας, ἐπαυλῶν εἰς τὰ βασιλεία, καὶ τῷ δῶμῳ παύσας ἐπὶ ταῖς νύκτας μεγάλας νομίας, τοῖς δὲ στρατιώταις ἐπιδόμας χρήματα πλείστα, ἄλλα τε πολλὰ συνεχώρησεν ἃ μὴ ἄλλοι εἶχον. Politianus ita vertit : *Postea vero quam in templum Jovis ingressus est, omniaque sacrificia de more peregit, reversus in palatium magnoque congiario C populum Romanum, victoriæ nomine, prosecutus, annuos militibus largitus est, simul alia permulta indulxit, quæ nunquam antea acceperant. Quinquennalium hic mentionem quero, sed frustra. Pagium quidem dicere audio : Quæ novitates gratiaque quinquennalium SEVERI indicia. Infelicem vero divinationem ! Quasi non aliis temporibus, quam Quinquennalibus, istiusmodi rebus donari populus potuerit. Et quid obfuit, doctissime Pagi, quod voces illas Herodiani non videres, ἐπὶ ταῖς νύκτας ? Ob victoriam de ALBINO reportatam, non Quinquennalis imperii causa, de quibus ludis postea separatim Herodianus dicit, hanc liberalitatem SEVERUS exercebat. Non minus in eo fallitur, quod ex Herodiano patere ait, Augustum statim post ALBINI D cladem Romam contendisse. Dicit is quidem, quum Romam peteret, πολλὰ τάχῃ eum migrasse. At non iter illud cœdem ALBINI confestim excepsisse memorat (*L. c. pag. 145*). Potius, non antea eum Romam esse reversum narrat, quam res ordinasset Britannia, composuisset Galliam ac de magna amicorum ALBINI copia supplicium sumpsisset. Quæ tanti mementi sunt negotia, ut multum temporis in perficiendis illis consumptum sine dubio fuerit. Nihil igitur jam certius esse affirmamus, quam A. CXC VII (1) motus ALBINI, auctore ejus occiso, sedatos fuisse.*

(1) Neque vero cum Baronio hic facio, qui, nescio quas ob causas, licet a. CXC VII. ALBINUM debellatum

§ XIV. — Atque sic inoffenso pede ad reliqua pergi, annusque Apologetici nostri facilius constitui potest. Libere igitur a. CXC VIII, laborantibus fratribus eo subvenire voluisse, pronuntio. Locus, qui hanc firmat opinionem, hic est : *Sed et qui nunc scelerum partium socii aut plausores quotidie revelantur, post vindemiam parricidarum racematio superstes, quam recentissimis et ramosis laureis postes præstruebant ? quam elatissimis et clarissimis lucernis vestibula enubilabant ? quam cultissimis et superbissimis toris forum sibi dividebant ? non ut gaudia publica celebrarent, sed ut vota propria jam edicerent in aliena solemnitate et exemplum atque imaginem spei suæ inaugurarent, nomen principis in corde mutantes. Eadem officia deperdunt et qui Astrologos et Aruspices et Augures et Magos de Cæsarum capite consultant (Apolog. c. XXXV, p. 458)*. Non fugit illustris hicce locus Baronium : non Tillemontium præterit. Sed neuter, quod absque diminutione tantorum hominum dixerim, eo recte uti potuit, eo quod in aliis rebus errarent. Vidit aliquid Baronius ac de strage reliquiarum ALBINI eum interpretandum esse, bene monuit (*Annal. ad a. CC, n. III, p. 198*). Ætatem libri idcirco recte notare non potuit, quoniam a. CXC VII. SEVERUM reducem factum fuisse Romam, ac a. CXC IX, Parthis signa demum illata esse, statuit. Tillemontius vero, cujus industriam stupendam alioqui esse fateor, de NIGRI eum sectatoribus improvide intellexit, quos quum Parthis jam SEVERUS immineret, Plautiano suatore, eum persecutum esse, Spartianus (*Vit. Severi, c. XV, p. 181*) prodit. Propterea a. CC aut CCI Apologeticum exaratum esse voluit (1). Quamquam ne id quidem intelligo, cur hanc Nigrinianorum stragem, quam Spartianus inter belli parthici initia collocat, post ipsam difficillimam urbis Atræ obsidionem accidisse, vir eruditus censeat. Nos, diligenter excusso TERTULLIANI loco, facilem negotio exitum inveniemus. *Parricidæ* quoniam sint in eo, apertum est : ii nempe, qui ALBINO imperium affectanti aut ope aut consilio affuerant. Cicero jamdudum sic senserat (*Philippica II, c. XIII, p. 446, T. II, Opp. ed. Gruteri*) *plus etiam quam parricidas ejusmodi esse homines : siquidem, ut addit, atrocius est patriæ parentem quam suum occidere*. At horum longe plurimi qui aut vere criminis istius rei erant, aut falso habebantur, tam in Gallia, quam Romæ deinde supplicio affecti erant, præter eos qui aperte arma tulerant. Herodianus et Spartianus hic possunt consuli. Atque hoc est, quod *vindemiam* TERTULLIANUS vocat. *Racematio* quædam, ut quidem Imperator putabat, adhuc super-

esse concedat, tamen ante a. CXC VIII. SEVERUM Romam redisse, negat. *Annal. T. II. ad A. 200. n. I, p. 206*. Omnia pugnant cum hac opinione ac post medium fortassis A. CXC VII. Imperatorem urbi se reddidisse, continent. Taceo apud Adolphum Oconem in numismat., p. 340, adventus hujus Augusti quarto tribunitiæ potestatis anno facti, indicia quædam in numis occurrere.

(1) *Hist. des emp. t. III, p. 94, ad A. 200*. Une des occupations de Sévère dans l'orient fut de faire de nouvelles recherches des partisans de Nigér, et comme Tertullien dit sur cela, de grappiller après la vendange.

erat. Suspicious scilicet et simul argenti cupidus princeps, quum jam omnia tranquillitati restituta essent, nihilominus quosdam a lalebris veluti protrahabat, quos insidias sibi fecisse aiebat, ac ad mortem idem rapi jubebat. Ista vigenta *racematione*, ut loquitur, TERTULIANUS scribebat. Scire itaque, quo tempore reliquias seditiosorum investigaverit SEVERUS, est ipsam Apologetici annum scire. Ipse vero illud indicat post solemnita quædam Romæ facta evenisse, in quibus isti imperatoris inimici magnum falso gaudium præ se tulerint. Quantum intercesserit intervallum non addit. Patet tamen, hæc ita magnum intelligi debere. Est et alius in alio ejus libro locus, qui, quod ad hoc momentum, hic quasi explicat (Libro ad Scapulam c. I. p. 582, Opp.); Nūquam, ait, Albiniani, aut Nigriani, vel Cassiani inveniri potuerunt Christiani: sed iidem ipsi, qui per gentes eorum in pridie usque juraverant, qui pro salute eorum hostias et voverant et fecerant. De eadem re loquitur vir ingeniosus, de qua in nostris, quæ exponimus. Vocem itaque *pridie*, quæ breve denotat tempus, ad utrumque trahi, quid prohibet? Quænam vero erant hæc gaudia publica, ad quæ respicit? Fallor aut quinquennalia innuit. Romam quidem quum Ingredederetur SEVERUS post interfectum ALBINUM, gaudiis omnia et plausibus personabant (Vid. Herodianus *Histor. Lib. III. c. VIII, p. 145*). Nec nobis id obesset, si quis eam hic lætitiæ publicæ indicari diceret. Longe tamen probabilius arbitror de quinquennialibus sermonem esse, cum alias ob causas, tum quod vota pro salute Augusti tum esse facta, subindicat: *Sed ut vota propria jam edicerent in aliena solemnitate*, et reliqua. Ecquid vero notius, ludis quinquennialibus hunc morem præcipue observatum fuisse? Equid his numerum inscriptionibus celebrius: VOTA DECENN. SUSCEP.? Tangit has ceremonias sine dubio Herodianus, qui præter munus illud, quod Romam redux Imperator populo exhiberat, aliam ejus hujus generis liberalitatem paulo ante parthicam expeditionem commemorat. *νομὰς τε μεγάλων τε ἐπεδίδου, ἐπετίλει δὲ καὶ θυσίαις ἀγῶνας, τοὺς παντάχθεν μούσης τε ὑποκρίτας καὶ ἀγῶνας μαθητὰς μεταπεμφόμενος* (L. III, c. VIII, p. 147). Sed et congiaria dedit uberrima et certamen proposuit, undique accitis ludionibus atque athletis. Idem Spartianus prohibet (Vita Severi, c. XIV, p. 150.) cujus hæc sunt: *Profectus deinde ad bellum parthicum est, edito gladiatorio munere et congiario populo dato*. Vide, quam amice hi duo conspirent: quam apte uterque præcessisse aliquam magnæ munificentie solemnitatem expeditionem parthicam tradat. Quæ si celeberrimus attendisset Tillemontius, aliter sine dubio institisset. De Pescenni NIGRI sectatoribus, quas in Syria venabatur SEVERUS, sermonem hic esse censeat. At eos inducit TERTULIANUS, qui Romanis interfuerint spectaculis. Quales, qui in Syria delitescabant, NIGRI sectatores non erant. Quo anno, num a. CXC VII. aut CXC VIII festos hosce dies imperator indixerit, quænam caro. Id mihi tantum, ut ostendem, incumbit, sanguinem denue Albinianorum, ut credebantur,

profusum fuisse, quum in eo esset, ut Parthos invaderet. Nullus quidem si produci testis posset, nihilo minus certa mea esset computatio, qui omnium instar TERTULIANUM commendare possem. Adest vero commode Spartianus, auspiciæque novi belli cædibus hominum inquinata fuisse, tradit (Vita Severi c. XIV, p. 180): *Multos inter hæc* (dum se novo bello accingeret, dum ludos populo spectandos præberet, de quibus aliisque in superioribus dixerat) *caussis vel veris vel simulatis occidit. Damnabantur autem plerique cur jocali essent: alii cur lacuissent: alii cur plerique figurata dixissent: ut esset imperator vere nominis sui, vere Pertinax et Severus*. Huc etiam, quæ paulo post consequuntur, verba refero, quæ, ut opinor, non ad solam Nigrinianorum in Oriente persecutionem pertinent, et cum ultimis TERTULLIANI conferenda sunt: *Multos etiam, quæsi Chaldeos aut vates de sua salute consulissent, interemit, præcipue suspectos unumquemque idoneum imperio*. Transacta res est. a. CXC VIII, omnium consensu, in Parthos SEVERUS profectus est. Tum post quinquennalia exhibita, quum jam nil nisi prælia et Parthorum funera spiraret, *racematio* illa rebellium, de qua TERTULLIANUS, contigit. Igitur, quin eodem anno Apologeticus sit exaratus, dubitari amplius nequit. Licet nunc quoque annum primum calamitatum christianis imperante SEVERO illatarum designare. Sustinuerant jam per aliquod tempus furorem hostium, quum pro eis noster verba faceret. Certe nusquam de vulneribus nuper inflictis, sed inveteratis jam malis, loquitur. C. Quod, si non prius, minimum a præcedenti a. CXC VII miseras eorum repetendas esse, ostendit.

§ XV. — Habes jam, quæ de ætate Apologetici TERTULLIANI tecum communicare statui. Equidem, ut cum robur, tum perspicuitatem iis compararem, pro viribus studui, utrumque nunc consecutus sim, aliorum esto judicium. Aliquid si obscuritatis adhæret, non tam meo id vitio factum esse cogitabis, quam negotii ipsius. Habent hoc disquisitiones ejusmodi, ut semper aliquid domesticarum secum vehant sordium. Sed nec iis, qui primæ merent stipendia, scribuntur, verum iis qui jam aliquem inter cives eruditos gradum nacti utriusque historię, rerumque criticarum non ignari sunt. Quibus quidem, quod illis perobscurum videtur, nullam difficultatem parere solet. Mihi, si fata velint, suisque labor noster fautoribus non plane caruerit, hac via pergere propositum est. De reliquis TERTULLIANI operibus non eadem tantum industria, verum etiam de vita ejus satisque diligentius, quam huc usque factum video, peculiari libro commentabor; cui dissertationes quasdam in opera ejus adjiciam.

Dudum est, quod eruditiores novam eorum editionem exoptant. Ac nemo me quidem libentius hoc onus in se devolvisset, si ea mihi vivendi sors obtingisset, ut me rite eo defungi posse putarem. Quæ quum mihi negata sit, ea tamen, qua dixi, ratione, non tam de hac parte, quam de ipsa Historia sacra et civili bene mereri, constitui. Molitus est ejusmodi

opus immortalis memoriæ vir, Henricus Dodwellus (*Ex vita ejus a Fr. Brookesby scripta vid. la Roche Bib. Angl. Tom. 1. P. 1. p. 86. 87*). Mors quominus ad finem perduceret, prohibuit. Ego vero vehementer dubito, an par eruditioni candor ac iudicii maturitas in eo futura fuisset. Habemus TERTULLIANI vitam a PETRO Allixio: At eam, quam si dixerō minus esse perfectam ac elaboratam, a veritate non aberravero. Sint ea, quæ in hac Dissertatione ex ea consideravimus, speciminis loco. Petri Thomæ

A du FOSSE vitam TERTULLIANI, quam sine nomine auctoris prodiisse, Dupinius testatur (*Bibl. des Auteurs eccl. Tom. XVIII. p. 258*), nec ego, nec omnes forte, qui extra Galliam versamur, vidimus. Palma, igitur adhuc in medio posita est; quam ut mihi vindicem, si vixero, studebo. Non is sum, qui melius, quos nominavi, viris doctrina longe inferiorem esse nesciam. Idem tamen, nimis fortassis audacter, Dodwellum veritatis amore, cæteros assiduitate et diligentia me superaturum esse, spondeo.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI AD NATIONES LIBER PRIMUS.

1. Testimonium ignorantie vestræ, quæ iniquitatem dum defendit, revincit, in promptu est, quod omnes, qui vobiscum retro ignorabant et vobiscum oderant, simul eis contigit scire, desinunt odisse qui desinunt ignorare, imo fiunt et ipsi quod oderant, et incipiunt odisse quod fuerant. Adeo quotidie adolescentem numerum Christianorum ingemitis. Obsessam vociferamini civitatem; in agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, omnem ætatem, omnem denique dignitatem transgredi a vobis quasi detrimento doletis. Nec tamen hoc ipso ad æstimationem alicujus latentis boni animos promovetis; non licet rectius suspicari, non libet propius experiri; hic tantum curiositas humana torpescit. Amatis ignorare, quod alii gaudeant invenisse; mavultis nescire, quia jam odistis, quasi certe non odituros vos sciatis. Atquin, si nullum erit odii, reperietur optimum utique ab iniustitia priore discedere; sin vero causa constiterit, nihil odio detrahetur, quod adeo amplius iustitiæ scientia cumulabitur, nisi si emendari pudet aut excusari piget. Scio plane, qua responsione soletis redundantia nostræ testimonium convenire: non utique eo bonum præjudicari, quia plerisque convertat et sibi rapiat, inquitis. Novi demutationem mentis et malas partes. Quot desertores bonæ vitæ? quot transfugæ in perversum? Multi bona fide, imo jam plures pro extremitatibus temporum. Verum deficit adæquatio comparationis istius. Nam de malo ita constat apud omnes, ut ne ipsi quidem rei, qui ad malum transeunt et a vobis in perversa divertunt, defendere malum pro bono audeant. Turpia timori, pudori impia habent; denique gestiunt latere, devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati; ne torti quidem facile aut semper confitentur, certe damnati mœrent; exprobrant etenim quod erant in semetipsos:

B male mentis ab innocentia transitum vel fato impulant; adeo nolunt suum esse, quia malum negare non possunt. Christiani vero (a) quid tale consequuntur? Neminem pudet, neminem pœnitet, nisi tantum pristinum. Si denotatur, gloriatur: si trahitur, non subsistit. Si accusatur, non defendit; interrogatus, confitetur; damnatus, gloriatur. Quod hoc malum est, in quo mali natura cessat?

2. In quo ipsi etiam contra formam indicandorum malorum iudicatis. Nam nocentes quidem perductos, si admissum negent, tormentis urgetis ad confessionem, Christianos vero sponte confessos tormentis comprimitis ad negationem. Quæ tanta perversitas, ut confessioni repugnetis, tormentorum officia mutetis, gratis reum evadere, invitum compellentes negare? Præsides extorquendæ veritatis, de solis nobis mendacium exquiritis, ut dicamus nos non esse quod sumus. Opinor, non vultis nos malos esse, ideoque gestitis de isto nomine excludere. Sane cæteros ad hoc tenditis (1) et carnificatis, ut negent esse quod esse dicuntur. Atquin illis negantibus non creditis; nobis, si negaverimus, statim creditis. Si certi estis nos nocentissimos esse, cur etiam in hoc aliter quam nocentes a vobis agitur? Non dico quod neque accusationi neque recusationi spatium commodetis; soletis et inaccusatos et indefensos non temere damnare. Sed verbi gratia si de homicida confutatur (2), non statim confesso eo nomen homicidæ dispuncta causa est aut satiata cognitio. Quanquam confessis difficile creditis; verum insuper consequentia exigitis, quotiens eadem egerit, quibus in locis, quibus spoliis, sociis, receptoribus, ne quid omnino mali hominis delitecat, aut desit aliquid instruendæ ad sententiam veritati. Porro de nobis, quos atrocioribus ac pluribus criminibus deputatis, breviora ac leviora elogia com-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Le Pr. leg. tunditis.*

(2) *Rigalt conjecit: consultatur.*

COMMENTARIUS.

(a) *Christiani vero.* Christiani nulla vi coacti Christianos se dicebant, eaque de re summopere gloriabantur. sic Apolog. c. I. Si denotatur, gloriatur; si

accusatur, non defendit, interrogatus vel ultro confitetur; damnatus, gratias agit. qui vero id ultro fatebantur, ideo damnati aut rei non erant. *Le Pr.*

ficitis. Credo, non vultis oneratos, quos omni opere A vestrae nihil nisi Christianum confessum notant; nulum perditos vultis, aut non putatis requirenda quæ nostis. lulum criminis nomen exstat, nisi nominis crimen est: Hoc ergo perversius, si cogitis negare, de quibus certissime scitis, imo, quod magis odio vestro compete- hæc etenim est revera ratio totius odii adversus nos. bat, seposita forma judicandi, proprio studio non Nomen (e) in causa est, quod quædam occulta vis per vestram ignorantiam oppugnat, ut nolitis scire pro certo, quod vos pro certo nescire certi estis, et sed ad confessionem singulorum scelerum, quo magis imitudo nec creditis quæ non probantur, et, ne proben- inimicitiae satiantur ex aggeratione poenarum, dum tur facile (1), non vultis inquirere, ut nomen inimi- recognoscitur, quot quisque jam convivia illa cele- cum sub præsumptione criminum puniatur: adeo ut brasset, quotiens in tenebris incursionis incesta. Quid? quod eradicandi generis diffundenda erat re- de nomine inimico recedatur, ideo negare compelli- quisito, porrigenda quæstio in socios consociosque. mur, dehinc negantes liberamur tota impunitate præ- Perducerentur (a) infantarii et coqui et ipsi canes teritorum: jam non cruenti, neque incesti, quia no- (b) pronubi, emendata res esset (c). Etiam spectaculis men illud amisimus. Sed dum hæc ratio suo loco ostenditur, vos quam insequimini ad expugnationem gratia aggregaretur; quanto enim studio in caveam nominis, edite: quod nominis crimen, quæ offensa, conveniretur, depugnato aliquo, qui centum infan- B quæ culpa? Præscribitur enim vobis, non posse cri- tes devorasset? Sed enim tam horrenda tamque mina objicere, quæ neque institutum (f) dirigit, neque monstruosa de nobis deferuntur. Utique erui debue- probatio (2) assignat, neque sententia enumerat. Quod runt, ne incredibilia viderentur, et odium in nos pu- præsi offeratur, quod de reo inquiretur, quod res- blicum refrigesceret. Nam et plerique fidem talium pondetur vel negatur, quod de consilio recitatur, id reum agnosco. Itaque de nominis merito, si qui reatus temperant, horrentes (d) naturam quærere pabulum fe- est nominum, si qua accusatio vocabulorum, ego ar- rinum, quam concubitus ab humano genere præcluit. bitror nullam esse vocabulo aut nomini querelam, nisi cum quid aut barbarum sonat, aut infaustum sapit, vel impudicum, vel aliter quam enuntiantem delectet. Hæc vocabulorum aut nominum crimina, sicuti verborum atque sermonum barbarismus est vitium et solecismus et insulsiore figura. Christianum vero nomen, quantum significatio est, de unctione interpretatur; etiam cum corrupte a vobis Christiani pronuntiamur (nam ne nominis quidem ipsius liquido C certi estis), sic quoque de suavitate vel bonitate modulatum est (g). Detinetis igitur in hominibus innoxii etiam nomen innoxium nostrum, non incom-

5. Vos igitur, alias diligentissimi ac pertinacis- simi discussores scelerum longe minorum, cum tali- bus tam horrendis et omnem impietatem supergressis eam diligentiam deseratis, neque confessionem reci- piendo judicantibus semper laborandam, neque exqui- sitionem digerendo damnatoribus semper consulendam: jam apparet, omne in nos crimen non alicujus sceleris sed nominis dirigi. Adeo, si de criminum veritate constaret, ipsa criminum nomina damnatis C accommodarent, ut ita pronuntiaretur in nos: illum homicidam, vel incestum, vel quodcumque jactamur, duci, suffigi, ad bestias dari placet. Porro sententiæ

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Hav. corr.* ne prob. falsæ, etc.

(2) *Rig. prolatio.* — In seqq. scrib. respondeatur vel negetur — recitetur.

COMMENTARIUS.

(a) *Perducerentur infantarii, et coqui, et ipsi canes pronubi.* Trium nempe criminum postulabantur: impietatis. Thyestæarum epularum, et concubitus incesti, sic Athenagoras τρία ἐπισημαίνουσιν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἀδελφείᾳ, Θυέστηα δειπνῶν, Οἰδιπόδεσσι μετὰ, αἰχλάντων Ethnici Christianos, ubi convenissent, infactare solitos infantem cujus carne manducata et epoto sanguine foedus inter se inire, ac post convivium cum quibusvis mulieribus promiscue commisceri, adeoque adhibere canes in more erat ad candelabra alligatos, qui offa injecta candelabra everterent, extinctisque luminibus tunc fieri dicebant foedissimarum illarum commixtionum scelera. Le Pr.

(b) *Et ipsi canes pronubi.* In Apologetico, Lenones dicuntur, qui hic Pronubi, eversores luminum. Ric.

(c) *Emendata res esset.* Tum demum justa et legitima inquirendi ratio esset, si perducerentur infantarii, coqui, etc. Idem.

(d) *Horrentes naturam quærere pabulum ferinum quam conc.* Sic restituimus quæ in codice Agobardi leguntur absque ullo sensu. Nam ita sunt depravata: *Honorantes naturam quærere pabulum ferinum, quam concubitus ab humano genere præcluit.* At Tertullianus, tam horrenda, tamque monstrosa de nobis deferuntur, ut plerique fidem talium temperent, hoc est, fidem talibus non adhibeant; horrentes naturam quærere pabulum ferinum; nempe homines ita natos,

ut quærant et appetant pabulum ferinum; naturam adeo ferinam, ut carnibus humanis libenter vescantur, quæ natura est ferarum. Eam vero naturam ferarum, id est, feras ipsas, concubitus ab humano genere præcluit. Unde igitur homines nati, ferum genus? *Naturam quærere* dixit Græco more, quod ita factum et natum est ut quærat. Idem.

(e) *Nomen in causa est.* Quoniam penuria criminum laborabant gentiles, ut Christianos opprimerent, nomen ipsum accusabant, quæ de re hic multis Tertullianus, et antea in Apologetico. Erant quippe tunc Christiani ὑπὸ συκοφαντῶν στρατηγόμενοι, inquit Athenagoras in Apologia pro Christianis. In jus vocabantur et condemnabantur propter unum nomen, neque enim quærebatur an mali quidquam perpetrassent Christiani, inquit idem, ἀλλ' εἰς τὸ θόγμα, ὡς εἰς ἀδικηµα, his scribebatur; Nam Christianorum nullus in ullo est facinore deprehensus οὐδεὶς ἀδικῶν Χριστιανὸς ἐληλεγµαι. Nominis tantum ubique ratio et crimen erat, οὐδὲν δὲ θόγμα, ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ, οὐ ποιεῖν οὐτε χρηστὸν νοµίζεσθαι, et antea, οὐ γὰρ τὰ δόγματα µίσησι ἀξία, ἀλλὰ τὸ ἀδικηµα δίκης καὶ τιµωρίας. Sic passim Athenagoras sub initium Apolog. Le Pr.

(f) *Neque institutum dirigit.* Hoc est, mandatum. infra, pag. 51. Institutum Neronianum. Ric.

(g) *De suavitate vel bonitate.* De suavitate, Christianus: De bonitate, Chrestianus. Ric.

medium linguæ, non auribus asperum, non homini A
malum, non patriæ infestum, sed et græcum aliis
et sonorum et interpretatione jucundum. Et utique
non gladio aut cruce aut bestiis puniendia sunt nomina.

4. Sed dicitis, sectam nomine puniri sui auctoris.
Primo quidem, sectam de auctoris appellatione no-
tari, utique probum usitatumque jus est, dum philo-
sophi quoque de auctoribus cognominentur, Pytha-
gorici et Platonici (a), ut medici Erasistratei, et
grammatici Aristarchii. Itaque si ob auctorem malum
mala secta, tradux mali nominis plectitur. Atquin
temeritate præsumeretur; prius erat cognoscere auc-
torem, ut cognosceretur secta, quam de secta inspec-
tionem auctoris retinere. At nunc necessario ignoran-
do sectam, qui ignoratis auctorem, aut non recen-
sendo auctorem, quia nec sectam recensetis, in solum B
nomen impingitis, quasi in illo detinentes sectam et
auctorem quos omnino non nostis. Et tamen Philo-
sophia patet libertas transgrediendi a vobis in sectam
et auctorem et suum nomen, nec quisquam illis odium
mouet, cum in mores, ritus, cultus, vietusque vestros
palam ac publice omnem eloquii amaritudinem
elarent, cum legum contemptu, sine respectu per-
sonarum, ut quidam etiam in principes ipsos liber-
tatem suam impune jaculentur. Sed veritatem seculo
operosissimam philosophi quidem affectant, possident
autem Christiani; ideoque qui possident, magis dis-
plicent, quia qui affectat, illudit (b), qui possidet,
defendit: denique Socrates ex ea parte damnatus est,
quia propius tentaverat veritatem, deos vestros des-
truendo: quanquam nondum tunc in terris nomen
christianum, tamen veritas semper damnabatur.
Itaque et sapientem non negabit, cui etiam Pythius
vester testimonium dixerat: Virorum, inquit, om-
nium Socrates sapientissimus (c). Vicit Apollinem
veritas, ut ipse adversus se pronuntiaret; confessus

est enim, se deum non esse, sed eum quoque sa-
pientissimum affirmans, qui deos abnucebat; porro
apud vos eo minus sapiens, quia deos abnuens, cum
ideo sapiens, quia deos abnuens. Quo more etiam
nobis soletis: bonus vir Lucius Titius, tantum quod
Christianus; item alius: ego miror Caium Seium gra-
vem virum factum Christianum. Pro stultitiæ cæci-
tate laudant quæ sciunt, vituperant quæ nesciunt,
et id quod sciunt eo quod nesciunt vitant. Nemini
subvenit: ne ideo bonus quis et prudens, quia Chris-
tianus; aut ideo Christianus, quia prudens et bonus;
cum sit humanius occulta manifestis adjudicare,
quam manifesta de occulto præjudicare. Aliquos re-
tro ante hoc nomen vagos, viles, improbos norant,
emendatos repente mirantur, et tamen mirari quam
assequi norunt. Alii tanta obstinatione certant, ut
cum suis utilitatibus depugnent, quas de commercio
iustius nominis capere possunt. Scio maritum unum
atque alium, anxium retro de uxoris suæ moribus,
qui, ne mures (d) quidem in cubiculum irrepentes
sine gemitu suspicionis sustinebat, comperta causa
novæ sedulitatis et inusitæ captivitatis (e), omnem
(f) uxori patientiam obtulisse, negasse zelotypum,
maluisse lupæ quam Christianæ maritum; ipsi suam
licuit in perversum demutare naturam, mulieri non
permisit in melius reformari. Pater filium, de quo
queri desiderat, exheredavit. Dominus servum, quem
præterea necessarium senserat, in ergastulum dedit.
Simul quis intellexerit Christianum, maruit nocen-
tem. Nam et ipsa per se traducitur disciplina, nec
aliunde proditur, quam de bono nostro. Si et mali
(g) de suo malo radiant, cur nos soli contra instituta
naturæ pessimi de bono denotamur? Quid enim in-
sigue præferimus, nisi primam sapientiam, qua frivola
humanæ manus opera non adoramus; abstinenciam,
qua ab alieno temperamus: pudicitiam, quam nec

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Le Prior. conj.* Alii, quos, etc.

COMMENTARIUS.

(a) *Pythagorici et Platonici.* Dixerat antea in apol.
Nonne Philosophi de auctoribus suis nuncupantur Pla-
tonici, Epicurei, Pythagorici? Sic Christiani glorio-
sum sibi ducebant ducis sui nomine indigetari, unde
Chrysostomus de B. Luciano. *πολλοὶ εἰ πατέρες; Χρι-
στιανὸς εἰμι, πρὸς τὸ ἔχει ἐπιτεύχοντα; Χριστιανὸς εἰμι. τί-
νας προγόνους; ὃ δὲ πρὸς ἅπαντα λέγειν, ὅτι Χριστιανὸς εἰμι:*
cujus es religionis? Christianus sum. Quam artem pro-
fiteris? Christianus sum. Quos habes majores? Is vero
ad omnia reponebat, Christianus sum. *Le Pr.*

(b) *Quia qui affectat includit.* Includit, in Apologe-
tico. *Adulterat. Ric.*

(c) *Virorum, inquit, omnium Socrates.* Vulgare est
Apollinis oraculo Socratem mortalium omnium fuisse
sapientissimum: Ἀνδρῶν ἀπάντων Σωκράτης σοφώτατος:
unde Valerius Max. lib. III. c. 4. *Socrates non solum
hominum consensu, verum etiam Apollinis oraculo sa-
pientissimus judicatus est.* Et Salvianus lib. 8. de gu-
bernatione: Contra seipsum tamen Apollo Pythius lo-
cutus est, et veritas superior exstitit, dum enim
Socratem hominum sapientissimum pronuntiavit, se
deum esse negavit. Socrates quippe quod de diis
male sentiret, ab Atheniensibus fuit in iudicium vo-
catus, et morte damnatus. Attendenda vero sunt quæ

Minutius Felix: *Quanquam si philosophandi libido est,
Socratem sapientiæ Principem, quisquis vestrum tantus
est, si potuerit, imitetur. Ejus viri, quoties de cælestibus
rogabatur, nota responsio est: Quæ supra nos, nihil ad
nos. Idem.*

(d) *Ne mures quidem irrepentes.* Cum hæc scriberet
Septimius, habebat in mente illud Juvenalis, *Testiculi
sibi conscius unde fugit mus. Ric.*

(e) *Inusitatæ captivitatis.* Quæ jam Christiana facta,
domo pedem vix efferebat, rebus domesticis attenta,
quasi ipsa sibi captivitatem indixisset, quæ antea va-
ga et effreni libidine huc illuc ferebatur. *Idem.*

(f) *Omnem uxori patientiam.* Gentilium consuetu-
dinem et pessimos mores ac corruptissimos tangit,
apud quos maritus profundo somno involutum sepul-
tumque se veluti ebrium simulat, et ut habet Juven.
Sat. I.

Doctus spectare lacunas,

Doctus et ad calicem vigilantiter stertere naso.

Hic in Christianis nihil ejusmodi ait occurrere. *Le Pr.*

(g) *Mali de suo malo non radiant.* Insignes sunt, de-
monstrantur, denominantur. *Ric.*

oculis contaminamus; misericordiam, qua super indigentes flectimur; ipsam veritatem, qua offendimus; ipsam libertatem, pro qua mori novimus? Qui vult intelligere qui sint Christiani, istis indicibus utatur necesse est.

5. Quod ergo dicitis: pessimi et probrosissimi avaritia, luxuria, improbitate; non negabimus quosdam; sufficit et hoc ad testimonium nominis nostri: si non omnes; si non plures. Necesse est in corpore, [et] quantum velis integro aut puro, ut navus aliquis effruticeat, aut verrucula exsurgat, aut lentigo sordescat. Cœlum ipsum nulla serenitas tam colata purgat, ut non alicujus nubeculae flocculo resignetur. Modica macula in fronte, in parte quadam exemplari visa, quo universitas munda est: major boni portio modico malo ad testimonium sui utitur. Cum tamen aliquos de nostris malos probatis, jam hoc ipso Christianos non probatis; quærite, secta cui malitiæ deputatur? Ipsi in colloquio, si quando adversus nos, cur ille, inquit, fraudator, si abstinentes Christiani? cur immitis, si misericordes? Adeo testimonium redditus, non esse tales Christianos, dum cur tales sint qui dicuntur Christiani, retorquetis. Multum distantiae inter crimen et nomen, inter opinionem et veritatem. Nam et nomina sic sunt instituta, ut fines suos habeant inter dici et esse. Quot denique philosophi dicuntur, nec tamen legem philosophiæ adimplent? Omnes nomen de professionibus gestant; seducant nomen professionis præstantia, qui superficie vocabuli infamant veritatem. Non statim sunt, qui dicuntur; sed quia non sunt, frustra dicuntur, et fallunt eos, qui rem nomini addicunt cum de re status nominis competat. Et tamen ejusmodi neque congregant neque participant nobiscum, facti per delicta denuo vestri; quando ne illis quidem misceamur, quos vestra vis atque sævitia ad negandum subegit. Utique enim facilius inter nos inviti desertores disciplinæ, quam voluntarii continerentur. Cæterum sine causa vocatis Christianos, quos ipsi negant Christiani, qui se negare non norunt (a).

6. His propositionibus responsionibusque nostris, quas veritas de suo suggerit, quotiens comprimitur et coarctatur consciencia vestra, tacitæ ignorantie suæ testis, confugitis æstuantes ad arctulam quamdam, id est, legum auctoritatem, quod utique non plecte-

rent sectam istam, nisi de meritis apud conditores legum constitisset. Quid ergo prohibuit apud executores quoque legum proinde constare, cum de cæteris criminibus, quæ similiter legibus arcentur ac puniuntur, nisi prius requiratur, poena cessat? verbi gratia, homicidam, adulterum lege, discutitur tamen de ordine admissi; et tamen cognitum est omnibus genus facti. Christianum puniunt leges. Si quod est factum Christiani, erui debet; nulla lex prohibet inquirere. Atquin pro legibus facit inquisitio. Quomodo enim legem observabis cavendo quod lege prohibetur, adempta diligentia cavendi per defectum agnoscendi quid observes. Nulla sibi lex debet conscientiam justitiæ suæ, sed eis a quibus capiat obsequium. Cæterum suspecta lex est, si probari se non vult. Merito igitur tamdiu justæ in Christianos et reverendæ et observandæ censetur, quamdiu ignoratur quod persequuntur; merito, post agnitionem iniquissimæ reperiæ, cum suis machæris et patibulis et leonibus despuuntur; legis injustæ honor nullus est. Ut opinor autem, dubitatur de iniquitate legum quarundam, cum quotidie novis consultis constitutisque duritias nequitiasque earum temperetis.

7. Unde ergo, inquit, tantum de vobis famæ licuit, cujus testimonium suffecerit forsitan conditoribus legum? Quis, oro, sponsor aut illis tunc aut exinde vobis de fide? Fama est. Nonne hæc est: Fama (b) malum, quo non aliud velocius ullum. (Virg. Æneld. IV, 174.)

Cur malum, si vera semper sit, non mendacio (1) plurimum (c)? quæ ne tum quidem cum vera defert, a libidine mendacii cessat, ut non falsa veris intextat adjiciens, detrahens, varietate confundens. Quid, quod ea conditio illi, ut nonnisi cum mentitur perseveret; tamdiu enim vivit, quamdiu non probat quidquam; siquidem approbata cadit, et quasi officio nuntiandi functa decedit; exinde res tenetur, res nominatur; nec quisquam dicit, verbi gratia: hoc Romæ aiunt factum; aut: fama est, illam provinciam sortitum; sed: ille provinciam sortitus est, et: hoc factum est Romæ. Nemo famam nominat, nisi incertus, quia nemo sit fama, sed conscientia certus; nemo famæ credit, nisi stultus, quia sapiens non credit incerto. Fama, quantacumque ambitione diffusa est, ab uno aliquando ore exorta sit necesse est, D exinde in traduces quodammodo linguarum et aurium

LECTIONES VARIANTES.

(1) Rig. assentiente Haverc. emend. mendacior.

COMMENTARIUS.

(a) Qui se negare non norunt. Erant enim pro fratribus suis mori invicem parati: atque hanc mutuae caritatis constantiam Ethnicis mirabantur. Unde illa in Apologetico: vide, inquit, ut invicem se diligant, et ut pro alterutro mori sint parati. Ric.

(b) Nonne hæc est fama. Apologetici capite septimo famam descripserat, levem, mendacem, injustam: hic eadem repetit, quasi illius falsitatem iterum argueret. Crederes Tertullianum respicere ad Martialem qui lib. VII. epigr. 5. de Domitiani reditu sic ait:

Certus abest auctor, sed vox hoc nuntiat omnis.
Credo tibi, verum dicere, fama, soles.

Ut nimirum illum falsitatis cum fama deprehendat et

convincat. Legendus Plutarchus in quæstionibus Romanis quæst. 5. διὰ τί τοὺς τεθνήκοντες δημοσθέντας ἐπὶ τῆς ψευδῆς, καὶ ἐπακλῶσαν, οὐ δέχονται κατὰ θύρας, ἀλλὰ τῷ κεράμῳ προσβαίνοντες εἶπω καθίσταν αὐτοὺς; fama quippe ἀθυρόστομος seu ut habet Nicetas Choniates in Andronici ἀθυροβύλωτος. Sic Thebaldos 5. facta infecta loqui posse dicitur, et apud Claud. contra Eutrop. lib. II.

Jam vaga pallentem densis terroribus aulam
Fama quatit.

(c) Non mendacio plurimum. Sic habet exemplar Agobardi. Emendabimus reddita litterula quæ excidit. Non mendacior plurimum. Ric.

serpit et modicum originum vitium rumores obscurat, ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacia seminauerit, quod sæpe sit aut æmulationis ingenio, aut suspicionis arbitrio, aut etiam nova mentiendi voluptate. Sed bene, quod omnia tempus revelat, testibus sententiis et proverbii vestris, ipsaque natura, quæ ita ordinata est, ut nihil lateat, etiam quod fama non prodidit. Videte, qualem prodiciam (a) adversus nos subornastis, quia quod semel detulit tantoque tempore ad fidem corroboravit, usque adhuc probare non potuit. Principe Augusto (b) nomen hoc ortum est, Tiberio disciplina ejus illuxit, sub Nerone damnatio invaluit, ut jam hinc de persona persecutoris ponderetis: si pius ille princeps, impii Christiani, si justus, si castus, injusti et incesti Christiani, si non hostis publicus, nos publici hostes; quales simus damnator ipse demonstravit, utique æmula sibi puniens. Et tamen permansit erasis omnibus hoc solum institutum Neronianum, justum denique ut dissimile sui auctoris. Igitur ætati nostræ (c) nondum anni CCL. Tot iniqui interea, tot cruces (d) divinitatē consecutæ, tot infantia trucidatæ, tot panes cruentati, tot strages lucernarum, tot errores nuptiarum, et adhuc Christianis sola fama decernit. Habet quidem grande fundamentum de vitio ingenii humani, felicius in acerbis atrocibusque mentitur; quanto enim proni ad malitiam, tanto ad mali fidem opportuni estis, facilius denique falso malo, quam vero bono creditur. Si quem tamen apud vos prudentiæ locum iniquitas reliquisset, ad explorandam famæ fidem, utique justitia poscebat dispicere, a quibus potuisset fama in vulgus, et ita in totum orbem dari. Ab ipsis enim Christianis non opinor, cum vel ex forma ac lege omnium mysteriorum silentii fides debeatur; quanto magis talium, quæ prodita non evitarent interim humana animadversione præsentaneum supplicium? Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Oro vos, extraneis unde notitia, cum etiam justa et

licita mysteria omnem arbitrii extraneum caveant? nisi inclita minus spernunt. Atquin extraneis tam honorare quam confingere magis competit... domesticorum curiositas furata est per rimulas et cavernas. Quid, cum domestici eos vobis prodant? Omnes a nullis magis prodimur, quanto magis, si atrocitas tanta sit, quæ justitia indignationis omnem familiaritatis fidem rumpit, non potuerit continere, quod horruit, mens, quod expavit, oculus? Hoc quoque mirum, si et ille, qui tanto impatientiæ jure prosiluit, deferre et non probare gestit, et ille, qui audiit, non et (1) videre curavit; siquidem par fructus est et delatoris, si quod detulit probet, et auditoris, si quod audit etiam sibi credat. Tunc, inquit, primo delatum et exhibitum est, auditum et inspectum est, B atque exinde famæ commendatum. Hoc quidem supercendit omnem admirationem, si semel deprehensum est quod semper admittitur, nisi desivimus jam talia factitare. Atquin et idem vocamur, et in iisdem deputamur, et de die redundamus; quo (2) plures, hoc pluribus odiosi; magis increscit odium, increcente materia; proficiente multitudine reorum, quid ita non proficit multitudo nuntiatorum? Quod sciam, et conversatio notior facta est; scitis et dies conventuum nostrorum; itaque et obsidemur et opprimimur, et in ipsis arcanis congregationibus detinemur. Quis unquam tamen semeso puero (e) supervenit? quis in cruentato pane vestigia dentium deprehendit? quis tenebris repentino lumine irruptis immunda aliqua, ne dixerim incesta, indicia, recognovit? Si præmio impetramus, ne tales in publicum extrahamur, quare et opprimimur? Possumus et omnino non extrahi; quis enim prodicionem criminis alicujus sine crimine ipso aut vendit aut redimit? Sed quid extraneis speculatoribus et indicibus detractem, qui talia objiciatis, quæ non ab ipsis nobis cum maxima vociferatione publicentur, aut statim audita, si prius demonstrantur, aut postea reperta, si interim celentur? Sine dubio enim initiatum volentibus mos est prius

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rigalt.* non et probare — et non videre.

(2) *Rig.* quod.

COMMENTARIUS.

(a) *Qualem prodiciam.* Prodiciam hic vocat quam in Apologetico, Indicem. Hanc, inquit, indicem adversus nos profertis, quæ quod aliquando jactavit, tantoque spatio in opinionem corroboravit, usque adhuc probare non valuit. Rig.

(b) *Principe Augusto,* etc. Dum rerum potiebatur Augustus Imp. natus est Christus Dominus, regnante Tiberio mortis supplicium perpressus est; At Imperante Nerone persecutio gravissima exorta est, in qua nimirum interempti sunt sancti Petrus et Paulus. Le Pr.

(c) *Igitur ætati nostræ nondum anni CCL.* A nato Christo ad Severum sub quo vixit Tertullianus nondum anni CCL. effluxerant. Nam Eboraci in Britannia majoris filii Caracallæ insidiis periit circa an. Ch. 211. regnavitque octodecim fere annis, unde patet nondum effluxisse annos 50. ætatis Christianorum. Idem.

(d) *Tot cruces divinitatem,* etc. Tiberii immanitas hic reprehenditur; cujus ea fuit sævitia, et sanguis

nis fundendi sitis, ut a Constantino Manasse in Annal. dicatur, *Lutum sanguine permistum* *σηλὸς αἷματι περυσμένον.* Le Pr.

(e) *Semeso puero supervenit.* Variis argumentis impietatem illam quæ Christianis impingebatur arceat, facitque sua eloquentia ut crimen illud infanticidii non hæreat in Christianis. Notissimum esse debet calumniam illam desumptam fuisse ex infamibus sacris Saturni, quæ in Africa fieri consueverant in quibus mactabantur infantes. Prudentius lib. 2. adv. Symmachum:

Cædibus infantum fument Saturnia sacra,
Flebilibusque truces resonant vagitibus aræ.

Nihil magis obivium apud Lactantium, Minutium; et ceteros. Ipse Tertullianus contra Gnosticos hæc habet. *Sed enim Scytharum Dianam, aut Gallorum Mercurium, aut Afrorum Saturnum, hominum victimam placari apud sæculum licuit.* Le Pr.

ad magistrum sacrorum vel patrem adire. Tum ille A
 dicet : Infans tibi qui adhuc vagit (1) necessarius, qui
 immoletur, et panis aliquantulum, qui in sanguine
 infringatur, præterea candellabra, quæ canes annexi
 deturbent, et offulæ, quæ eosdem canes (2) : sed et
 mater aut soror tibi necessaria est. Quid, si nullæ
 erunt? opinor, legitimus Christianus esse non po-
 teris? Hæc, oro vos, denuntiata ab aliis sustinent
 prodi? Diversum opus non est scire illos (3); prius
 fallaciæ negotium perpetratur, ignaris et dapes et
 nuptiæ subjiuntur. Nihil enim unquam retro de
 Christianis mysteriis audierunt. Tamen postea co-
 gnoscant necesse est vel aliis quos inducunt præmi-
 nistranda. Cæterum quam vanum est profanos scire
 quod nesciat sacerdos? Tacent igitur, et accepto
 ferunt, et nihil tragoediæ Thyestæ vel Œdipodis
 erumpunt, et non protrahunt ad populum, fide in
 ministris et magistris et de ipsis potiores morsus
 jam doctis... rapiunt. Si nihil tale probetur, grande
 nescio quid æstimari oportet, cujus compensatio tan-
 tarum atrocitatum tolerantia constat. Miseræ atque
 miserandæ nationes, ecce proponimus vobis disci-
 plinæ nostræ sponsonem. Vitam æternam sectatori-
 bus et conservatoribus suis spondet, e contrario
 profanis et æmulis supplicium æternum æterno igni
 comminatur; ad utramque causam mortuorum
 resurrectio prædicatur. Viderimus de fide istorum,
 dum suo loco digeruntur; interim credite, quemad-
 modum nos. Volo enim scire, si per talia scelera
 adire parati estis, quemadmodum nos? Veni, si quis
 es, demerge ferrum in infansem; vel si alterius offi-
 cium est, tum modo specta morientem animam, ante-
 quam vixit, certe excipe rudem sanguinem in quo
 panem tuum saties, vescere libenter; interea discum-
 bens dinumera loca, ubi mater aut soror torum pres-
 erit; nota diligenter, ut cum tenebræ irruerint,
 tentantes scilicet diligentiam singulorum, non erres
 extraneam incurans: piaculum feceris, nisi inces-
 tum. Hæc cum expunxeris, vives in ævum. Cupio
 respondeas, si tanti facias æternitatem? imo idcirco
 nec credis, et jam si credideris, nego te velle, et
 jam si velles, nego te posse. Cur autem alii possint,
 si vos non potestis? cur non possitis, si alii possunt?
 Impunitatem, æternitatem quanto constare vultis?
 An hæc nobis omni modo redimendæ videntur? an
 alii ordines dentium Christianorum, et alii specus

faucium, et alii ad incesti libidinem nervi? Non,
 opinor; satis enim est nobis sola veritate a vestra
 positione discerni. Tertium genus dicimus, cynopennæ
 (4) (a) aliqui, vel sciapodes, vel aliqui de subterranea
 antipodes (b).

8. Si qua istic, apud vos saltem ratio est, edatis
 velim primum et secundum genus, ut ita de tertio
 constet. Psammetichus quidem putavit tibi se inge-
 nio exploratus, si de prima generis: dicitur enim
 infantes recenti e partu seorsum a commercio homi-
 num alendos tradidisse nutrici, quam et ipsam prop-
 terea elinguaverat, ut in totum exsules vocis huma-
 næ non auditu formarent loquelam, sed suo pro-
 nientes eam primam nationem designarent, cujus
 sonum natura dictasset. Prima vox (c) Bekkos (5)
 renuntiata est; interpretatio ejus Pavis apud Phry-
 gas nomen est; Phryges primi genus exinde habentur.
 Sed hoc unum erit de vanitatibus vestrarum
 fabularum non otiose nobis retractandum, quo
 fidem vestram vanitatibus quam veritatibus (6) dedi-
 tam demonstrare gestimus. An omnino credibile sit,
 tali membro desecto, vastato ipsius animæ organo et
 utique radicitus cæso, castratis faucibus, quæ etiam
 extrinsecus periculose vulnerantur, exinde tabo in
 præcordia refluente, postremo aliquamdiu cessantibus
 alimentis, vitam nutrici perdurasse? Age nunc, per-
 severaverit Philoniæ medicamentis.... quam et ip-
 sam prudentiores, non linguæ cæde, sed pudoris
 rubore mutam interpretantur. Si ergo vixit, potuit
 effutire aliquid obtusum et exarticulatum sonum tin-
 nitumque, sine modulatu lbellorum, expanso ore,
 lingua stupente, de solis faucibus cogi licet: id fors
 tunc infantes, quia unicum, facilius commentati,
 paulo modulatus, utpote linguatuli, in ventum (d)
 alicujus Interpretationis impeerint. Sint nunc pri-
 mi Phryges, non tamen tertii Christiani; quantæ
 enim aliæ gentium series post Phrygas? Verum reco-
 gitate, ne quos tertium genus dicitis, principem
 locum obtineant, siquidem non ulla gens non Chris-
 tiana; itaque quæcumque gens prima, nihilominus
 Christiana. Ridicula dementia, novissimos dicitis et
 tertios nominatis. Sed de superstitione tertium genus
 deputatur, non de ratione, ut sint Romani, Judæi,
 dehinc Christiani. Ubi autem Græci? vel si in Roma-
 norum superstitionibus censentur, quandoquidem

LECTIONES VARIANTES.

(1) Codd. Mss. vegetur.

(2) Apol. 8. « offulæ, quæ illos ad eversionem luminum
 extendant. » Quod voc. extendant hic aut restituendum
 aut subintelligendum esse censet Haverc.

(3) Rig. Diversum opus. Non est scire illos, etc.

(4) Rig. Cynopennæ; sed cf. Apol. 8.

(5) Codd. Mss. Pactos. Cf. Herod. 2, 2.

(6) Scrib. van potius quam rev.

COMMENTARIUS.

(a) Cynopennæ aliqui, vel Sciapodes? Legit Panie-
 las, quem sequitur Lacerda, Cynophane, sicque sen-
 sus est: sumusne canino vultu aut canina impudentia
 et homicidium tam facile spectemus seu infanticidium?
 Voverenius Cyclopes legit, At Desid. Heraldus habet
 Cynopennæ. LE PR.

(b) De subterranea Antipodes. Lib. de Anima, pag.
 334. dixit, Animalia subterraneum viventia. Ric.

(c) Prima vox Beccos renuntiata est. Depravatum

est quod in codice Agohardi legitur, Pactos. Nam
 apud Herodotum et alios, qui hanc historiam Septi-
 mio tradidere, scribitur. Βέκκος Apud Galenum quoque
 lib. 11. De diff. ἀλλ' εἰ καὶ Βέκκος θύει τὸν ἄρτον καλεῖν,
 ὡς περ οἱ Φρύγες, οὐδὲν ἡμῖν διαφέρει. Idem.

(d) In ventum alicujus interpretationis impeerint.
 Hoc est, Temerario lingue in contrarium ventum
 sive ærem impulsu sonum alicujus interpretationis
 ediderint. Idem,

etiam deos Græciæ (c 6) Roma sollicitavit, ubi saltem Ægyptii, et ipsi, quod sciam, privatæ curiosæque religionis? Porro, si tam monstruosi, qui tertii loci, quales habendi, qui primo et secundo antecedunt?

9. Sed quid ego mirer vana vestra, cum ex forma naturali concorporata et concreta intercessit malitia et stultitia sub eodem mancipio (a) erroris? Sane, quia non miror, enumerem necesse est, et vos recognoscendo miremini, in quantam stultitiam incidatis, qui omnis cladis publicæ vel injuriæ nos caussas esse vultis. Si Tiberis redundaverit, si Nilus non redundavit, si cælum stetit, si terra movit.... tiva vastavit, si fames afflixit, statim omnium vox: Christi.... tum. Quasi modicum habeant aut aliud metuere! Quid igitur? Opinor, ut contemptores deorum vestrorum hæc jacula eorum provocamus. Ut supra edidimus, ætatis nostræ (b) nondum anni trecenti, quantæ clades ante id spatium supra universum orbem ad singulas urbes et provincias ceciderunt? quanta bella externa et intestina? quot pestes, fames, ignes, hiatus motusque terrarum seculum digessit? Ubi tunc Christiani, cum res Romana tot historias laborum suorum subministravit? ubi tunc Christiani, cum Hierenappe (c) et Delphos et Rhodos (d) et Creta insulæ multis cum millibus hominum pessumierunt; vel quam Plato memorat majorem Asiam aut Africam in Atlantico mari mersam; cum Vulturnos de cælo, Tarpeios de suo monte perludit ignis, cum terræ motu mare Corinthium ereptum est, cum totum orbem cataclysmus abolevit? Ubi tunc, non dicam contemptores deorum Christiani, sed ipsi dei vestri, quos clade illa posteriores loca, oppida approbant, in quibus nati, morati, sepulti sunt, etiam quæ condiderunt? non alias enim superfuissent ad hodiernum, nisi posthuma cladis illius. Sed relegere et revolvere non curatis testimonia temporum aliter vobis renuntiata, imprimis ne deos vestros injustissimos pronuntietis, qui propter contemptores etiam cultores suos lædunt; tunc enim vosmetipsos errare probatis, si deos traditis, qui vos a meritis profanorum non discernunt. Quod si, ut unus atque alius.... mus ait, idcirco vobis quoque irascuntur, quoniam de

A nostra eradicatione negligitis, absolutum est de infirmitate et mediocritate eorum: nam non irascerentur vobis in animadversione cessantibus, si ipsi exsequi possent; quanquam et alias confitemini istud, si quando illos supplicio nostro videmini ulcisci. Ab aliud a majore defenditur (e).

10. Pudeat igitur deos ab homine defendi. Effundite jam omnia venena, omnia calumniæ tela infligite huic homini, non cessabo ultra repellere; at postmodum obtundentur expositione totius nostræ disciplinæ; nunc vero eadem ipsa de nostro corpore vulsa in vos retorquebo, eadem vulnera criminum in vobis defossa monstrabo, quo machæris vestris admentationibusque (2) cadatis. Jam primo, quod in vos generali accusatione dirigitis, divortium ab institutis majorum, considerate etiam atque etiam, ne vobiscum communemus crimen istud. Ecce enim per omnia vitæ ac disciplinæ corruptam, imo delatam in vobis antiquitatem recognosco. De legibus quidem jam supra dictum est, quod eas novis de die consultis constitutisque obruistis. De reliqua vero conversationis humanæ dispositione palam subjacet, quanto a majoribus mutaveritis, cultu, habitu, apparatu, ipsoque victu, ipsoque sermone. Nam pristinum ut rancidum relegatis, exclusa ubique antiquitas in negotiis, in officiis; totam auctoritatem majorum vestra auctoritas dejecit. Sane, quod vobis magis probro est, laudatis semper vetustates, et nihilominus recusatis. Qua perversitate tant..... majorum apud vos permanere probari debuerunt, cum ea quæ probatis recusetis? Sed et ipsum quod videmini a majoribus traditum fidelissime custodire et defendere, vel quo maxime reos non transgressionis postulatis, de quo totum odium Christiani nominis animatur, deorum dico culturam, perinde a vobis destrui ac despici ostendam, nisi quod non perinde; nos enim contemptores deorum haberi nulla ratio est, quia nemo contemnit quod sciat omnino non esse. Quod omnino est, id contemni potest, quod nihil est, nihil patitur. Igitur quibus est, ab eis patiatur necesse esse, Quo magis oneramini, credentes esse et contemnentes, colentes et despicientes, honorantes et laescentes! Licet etiam hinc recognoscere, imprimis, cum alii alios deos colitis, eos quos non colitis,

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Scrib.* Hiera, Anaphe (vel Napea) et delos etc., *Cf.* *Apol.* 40.

(2) *Rig.* adment. i. e. jaculis.

COMMENTARIUS.

(a) *Deos Græciæ Roma sollicitavit.* In omnibus Græcos imitati sunt Romani, usque ad errores et vitia: si quæ in Græcia nata aut exulta fuit superstitio, statim Romam convolvit, ubi magno hominum plausu excipiebatur. Sollicitabant etiam, hoc est numina illa et vanitates barbarorum advocabant, sic Cybele mater Deorum ultro Pessinunte Romam advolvit. *LE PR.*

(b) *Sub eodem mancipio erroris.* Malum sive Satanam intelligit, magnarium illum fraudis et malitiæ negotiatorem. *Rig.*

(c) *Ætatis nostræ nondum*, etc. Mox dixerat, *nondum anni CCL.* Hic vere nondum anni trecenti. In eo tamen tam brevi spatio, tot clades exstiterunt, tanta strages edita Christianorum in omnibus orbis parti-

bus, ut incredibile omnino id habeatur parum attente considerantibus. *LE PR.*

(d) *Hierenappe.* Pro Hierenape, ut supra, Cynopenne pro Cynopene. *Rig.*

(e) *Et Delphos et Rhodos.* Apologetici cap. illud tractavit; vide quæ habet et quæ annotata sunt. Nescio an corrigendum esset, *Hiera*, et *Anaphe* pro *Hierenappe*, et *Delos* pro *Delphos*. Ammianus quippe lib. 47. ut in Asia Delos emerit, et *Hiera*, et *Anaphe*, et *Rhodos*. *LE PR.*

(f) *Ab aliud a majore defenditur.* Sic omnino legitur in vetustiss. codice. Dixit autem Ab aliud, eadem forma qua Græci Ἐξάλλω. Ab aliud, quod refertur ad aliud, a quo est aliud; ut Deus, aliud ab homine, Homo, aliud a Deo. *Rig.*

utique contemnitis; praelatio alterius sine alterius contumelia esse non potest, nec ulla electio non (1) reprobatione componitur. Qui de pluribus suscipit aliquem, eum quem non suscipit despexit. Sed tot ac tanti ab omnibus coli non possunt. Jam ergo tunc primo contempsistis, non veriti scilicet ita instituere, ut omnes coli non possent. At enim illi sapientissimi ac prudentissimi majores, quorum institutis renuntiare non nostis, maxime in persona deorum vestrorum, ipsi quoque impii deprehenduntur. Mentior, si nunquam censuerant, ne qui imperator fanum, quod in proelio vovisset, prius dedicasset quam senatus probasset, ut contigit M. Æmilio, qui voverat Alburno deo. Uique enim impiissimum, imo contumeliosissimum admissum est, in arbitrio et libidine sententia humanæ locare honorem divinitatis, ut deus non sit, nisi cui esse permiserit senatus. Sæpe censores inconsulto populo adsolaverunt; certe Liberum patrem (e) cum sacro suo consules senatus auctoritate urbe non solummodo, verum tota Italia eliminaverunt. Ceterum Serapem et Isidem (b) et Harpocratem et Anubem prohibitos Capitolio Varro commemorat, eorumque statuas a senatu dejectas, nonnisi per vim popularium restructas. Sed tamen et Gabinjus consul Kalandis Januariis, cum vix hostias probaret, præ popularium cœtu, quia nihil de Serape et Iside constituisset, potiore habuit senatus censuram, quam impetum vulgi, et aras institui prohibuit. Habetis igitur in majoribus vestris, etsi non nomen, attamen sectam christianam, quæ deos negligit. Herum, si vos saltem integrum honoribus vestris rei esse lasæ religionis: sed invenio conspirasse a vobis tam superstitionis quam impietatis profectum. Quanto enim irreligiosiores deprehendimini? Privatos enim deos, quos Lares et Penates domestica consecratione perhibetis, domestica licentia (c) inculcatis, venditando, pignerando pro necessitate ac voluntate. Essent quidem tolerabiliora ejusmodi contumaciæ sacrilegia, nisi quod eo jam contumeliosiora, quod modica. Sed aliquo solatio privatorum et domesticorum deorum querelæ juvantur, quod publicos turpius contumeliosiusque tractetis. Jam primum, quos in hastarium regessistis,

A publicanis subditis (2), omni quinquennio inter vectigalia vestra proscriptos addicitis. Sic Serapeum, sic Capitolium petitur, addicatur, conducitur (3).... sub eadem voce præconis, eadem exactione quæstoris. Sed enim agri tributo onusti viliores, hominum capita stipendio censa ignobiliora; nam hæc sunt captivitatibus notæ et pœnæ (4). Dei vero, qui magis tributarii, magis sancti, imo qui magis sancti magis tributarii. Majestas constituitur in quæstum, negotiatio (d) religione proscribitur, sanctitas locationem mendicat; exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri, pro stipitibus, pro ostiis; venditis totam divinitatem, non licet eam gratis coli; plus denique publicanis reficitur, quam sacerdotibus. Non suffecerat vectigalium deorum contumelia, de contemptu scilicet æstimanda, nec contenti estis deis honorem non habuisse, nisi etiam, quemcumque habetis, deprectetis aliqua indignitate. Quid enim omnino ad honorandos eos facitis, quod etiam non mortuis vestris ex æquo præbeatis? Exstruitis deis templa, æque mortuis templa; exstruitis aras deis, æque mortuis aras, eisdem titulis superscribitis litteras (5), easdem statuus inducitis formas, ut cuique ars aut negotium aut ætas fuit: senex de Saturno, imberbis de Apolline, virgo de Diana figuratur, et miles in Marte, et Vulcano faber ferri consecratur. Nihil itaque mirum, si hostias easdem mortuis, quas et deis cæditis, eosdemque odores crematis. Quis istam contumeliam excuset, quæ ut aut (6) mortuos cum deis deputet? Regibus quidem etiam sacerdotia adscripta sunt, sacrique apparatus, ut tensæ et currus et solisternia et lectisternia.... tie (7) et ludi (a). Plane, quoniam illis cælum patet, hoc quoque non sine contumelia deorum: primo quidem, quod non decuerit alios eis annuorari, quibus datum sit post mortem deos fieri; secundum, quod tam libere atque manifeste coram populo pejeraret contemplator Proculus in cælum recepti, nisi contemneret quos dejeraret, quam ipse, quam ii, qui ei pejerare permittant; consentiunt enim ipsi nihil esse quod dejerant, imo insuper et præmio afficiunt, quia publice contempserit perjurii vindices; quanquam perjurii apud vos (8) unusquisque pu-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Ex Apol. 13. ita corrig. sine reprobatione.*
 (2) *Haverc. ex Apol. 13. emend. subditatis.*
 (3) *Hav. ex Apol., 13. emend. conducitur divinitas sub eadem voce, etc.*
 (4) *Cod. ms. captivitate notæ pœnæ. Rigalt. captivitatibus notæ; sed voc. pœnæ non est delendum. Cf. Apol. 13.*

- (5) *Ita Rigalt. : Sentler (vel Schutz) : aras eisdem lit. D superscriptis litt.*
 (6) *Haverc. ad Apol. 21. emend. ut ut mortuos.*
 (7) *Rig. et feriæ et ludi.*
 (8) *Cod. ms. quanquam perjurii apud vos, quod un. p.*

COMMENTARIUS.

(a) *Certe Liberum patrem.* Ablata fuisse olim et abrogata sacra Bacchi fere omnes testantur scriptores. S. Augustinus lib. VI. de Civ. Livius l. XXXIX. et alii. Locum hic addam Ciceronis ex lib. I. de legibus. Quid ergo, inquit, aget Jacchus, Eumolpidæque nostri, et angusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus. LE PR.

(b) *Gatorum Serapem et Isidem.* Idem fere objicit lib. II. Atrobia. Quid? vos? Egyptiaca numina, quibus Serapis atque Isis est nomen, non post Pisonem et Gabinium eos. in numerum vestrorum retulistis deorum? Mente etiam Lucanus:

Nos in templa tuam Romana accepimus Ism,

Semideosque canes, et sistra jubentia luctus.

Quibus ex locis hujus loci expositio colligi potest. Idem.

(c) *Domestica licentia*, etc. Quod vanitatem maxime arguit in fictis illis diis, solebant veteres, vendere, subhastare, et mutare deos suos sicut dixit Apolog. 13. mutantes aliquando Saturnum in caca-bulum, Minervam in trullam, pro affectu aut necessitate. Idem.

(d) *Negotiatio religione proscribitur.* Aut, Negotiatio Religio. Ric.

(e) *Ut tensæ et currus et solisternia et lectisternia.* Legendum et supplendum: ut tensæ et currus

rus est (a). Imo jam per deos dejerandi periculum evanuit (b), potiore habita religione per Cæsarem dejerandi, quod et ipsum ad offuscationem pertinet deorum vestrorum; facilius enim per Cæsarem pejerantes punirentur, quam per ullum Jovem (1). Sed contemptus honestior est, habens quamdam superbæ gloriam: venit enim aliquando etiam de fiducia vel conscientie securitate vel naturali sublimitate animi. Derisus vero quanto lascivior, tanto denotatior ad contumeliæ morsum. Recognoscite igitur, quam derisores inveniamini numinum vestrorum, non dico quales sitis in sacrificando, quod enecta et tabida quæque nactatis; de opimis autem et integris servacua (2) esui capita et ungulas et plumarum setarumque prævulsa, et si quid domi quoque habituri non fuissetis. Omitto quæ vulgæ aut sacrilegæ gulæ videbuntur majorum prope religionem convenire; atquin doctissimi gravissimi, quatenus gravitas atque prudentia de doctrina proficere credunt, et irreverentissimi erga deos vestros semper existunt, nec cessit literatura, quam ut aut turpia aut vana aut falsa de deis inferat. Ab ipso exordiar Homero (c) vestro, ejus unda omnis et omne æquor (d), cui quantum honorem additis, tantum deis vestris derogastis, magnificando qui de eis lusit. Adhuc meminimus Homeri; ille, opinor, est, qui divinam majestatem humana conditione tractavit, casibus et passionibus humanis deos imbuens, qui de illis favore diversis gladiatoria quodammodo paria commisit: Venerem sauciat sagitta humana, Martem tredecim mensibus in vinculis detinet fortasse peritum, eadem Jovem poene perpassum a cœlitum plebe traducit, aut laerymas ejus super Sarpedonem (e) excutit, aut luxuriantem cum Junone lædissime inducit, commendato libidinis desiderio per commemorationem amicarum. Exinde quis non poetarum ex auctoritate principis

A sui in deos insolens, aut vera prodendo aut falsa fingendo? Et tragici quidem aut comici pepercerunt, ut non ærimnas ac pœnas dei præferantur? Taceo de philosophis, quos superbia severitatis et duritia disciplinæ ab omni timore securos, nonnullus etiam afflatus veritatis adversus deos erigit: denique et Socrates in contumeliæ eorum quercum (f) et canem et hircum (g) jurat. Nam et si idcirco damnatus est, cum pœnituisset Athenienses damnationis, discriminales quoque impenderit, restituit testimonium Socrati, et possum retorquere, probatum esse in illo, quod nunc reprobatum in nobis. Sed et Diogenes nescio quid in Herculem lysisit, et Romani stili Diogenes, Varro trecentos Joves, seu Jupiteres dicendum est, sine capitibus inducit. Cætera lasciviæ ingenia etiam voluptates vestras per dedecus deorum administrant. Dispicite apud vos Lentulorum et Hostiorum sacrilegas venustates, utrum mimos an deos vestros in strophis et joci rideatis; sed et histrionicas litteras magna cum voluptate suscipitis, quæ omnem fœditatem designant deorum. Constuprantur coram vobis majestates in corpore impuro. Famosum et diminutum caput imago cujuslibet dei vestit. Luget Sol filium fulmine extinctum letantibus vobis, Cybela pastorem suspirat fastidiosum non erubescitibus vobis, et sustinetis Jovis elogia modulari. Plane religiosiores estis in gladiatorum cavea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta pœnarum, proinde saltant dei vestri, argumenta et historias nocentibus erogandis, aut in ipsis dei nocentes puniuntur. Vidimus sæpe castratum Attila deum a Pessinunte, et qui vivus cremabatur Herculem induerat. Risimus et meridiani ludi de deis lusum, quo Dis Pater, Jovis frater, gladiatorum exsequias cum malleo deducit, quo Mercurius, in calvitio pennatulus (m), in caduceo ignitulus (g), corpora ex-

LECTIONES VARIANTES.

est. Hav. ad Apol. 23. tanquam pericuria apud vos, quod un. p. est.

(1) Hav. corr. per parvulum Jovem.

(2) Rigalt. supervacui; cf. Apol. 14.

(5) Rigalt. heram, sed hircum scribendum esse docet Apol. 14.

COMMENTARIUS.

solisternia et lectisternia et feriæ et ludi. » A solio sternendo solisternium dici innuit Festus. Solum et Soliar dixere veteres. Et in Glossis Philoxeni legimus, Soliar, ὀλῖαρ. In aliis, Σελῖαρ, Sellisternium. Idem.

(a) *Quamquam perjurii apud vos unusquisque purus est.* Nam quis haberi perjurii reus debeat, ubi falsæ divinitatis religio nulla? In cod. Agobardi legitur: *quamquam perjurii apud vos quod unusquisque purus est.* Unde aliquis conjiciat legendum. *Quamquam perjurii apud vos quotusquisque purus est?* Augustinus lib. III de Civ. Dei. Corruptissimis moribus, ad hoc nos jurandi servabatur antiquis, non ut a sceleribus metu religionis prohiberentur, sed ut perjury a quoque sceleribus cæteris addeperantur. Rig.

(b) *Per deos dejerandi periculum evanuit.* Tolerabilius erat apud Gentiles, si quis in suorum Deorum non jam eorum numen jurasset, quam si Principis nomen aut fortunam non jurasset; unde Christiani aliquando sollicitabantur ut non deos, non Jovem lapidem, sed Cæsaris fortunam jurarent, quod etiam ex Eusebio probavimus in Apolog. LE PR.

(c) *Ab ipso exordiar Homero.* Nihil illustrius habere se credebant antiqui Gentiles, Homero suo, qui tamen absurda plurima, ut et vana et falsa de diis scribit. Idem.

D (d) *Ejus unda omnis et omne æquor.* a quo ceu fonte perenni Vatum Pieris ora rigantur aquis. Rig.

(e) *Super Sarpedonem.* Hæc habentur apud Homerum Iliados 16. ubi Sarpedonem intuitus Jupiter, Junonem alloquitur, summum quem ex ejus morte futura hauriebat dolorem, indicat:

ἄποι' ἔγω, ὅτι μοι Σαρπηδόνα φίλων ἀνδρῶν,

Μοῖρ' ὑπὸ Πατρίδατο Μινυτιάδῃ δαμῆναι.

Quod ut alia infinita deo non solum aut heroe, sed viro forti indigna sunt. LE PR.

(f) *Quercum et canem et feram jurat.* Alii habent hircum, sic legimus in Apolog. solebat etiam jurare anserem et platannum, ἢ (sic) Σωκράτην δρύνειν τὸν κύνα καὶ τὸν χίνα καὶ πλάτανον. Theophilus lib. III. ad Autolycum. Idem.

(g) *Incalvitio pennatulus.* Galero pennato.

(h) *In caduceo ignitulus.* Serpentes implexi virgæ linguas ignitulas vibrabant. Rig.

animata jam mortemve simulantia e cauterio probat. Singula ista quæque adhuc investigare quis possit? Si honorem inquietant divinitatis, si majestatis fastigium adsolant, de contemptu utique censentur, quam eorum qui ejusmodi faciliunt, quam eorum qui ita suscipiunt. Quare nescio, ne plus de vobis dei vestri quam de nobis querantur.... ex alia parte adulamini, redimitis si qua delinquitis, et postremo licet vobis in eos quos esse voluistis; nos vero in totum aversamur.

11. Nec tantum in hoc nomine rei desertæ communis religionis, sed superductæ monstruosæ superstitionis. Nam, ut quidam, somnastiis caput asinum esse deum nostrum. Hanc Cornelius Tacitus suspicionem fecit. Is enim in quarta historiarum suarum, ubi de bello judaico digerit, ab origine gentis exorsus et tam de ipsa origine quam de nomine religionis ut voluit argumentatus; Judæos refert in expeditione vastis in locis aquæ inopia laborantes, onagris, qui de pastu aquam petitori æstimabantur, indicibus fontis (1) usos evasisse; ita ob eam gratiam consimilis bestię superficiem a Judæis coli, inde opinor præsumptum, nos quoque ut Judæicæ religionis propinquos eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus, oblitus asserationis suæ in posterioribus refert, Pompeium magnum Judæis debellatis captisque Hierosolymis templum adisse et perscrutatum nihil simulacri reperisse. Ubi ergo is deus fuerit? utique nusquam magis quam in templo tam memorabili, præsertim omnibus præter sacerdotibus clauso, quo non vererentur extraneum. Sed quid ego defendam, professus interim confessionem temporalem omnium in vobis ex pari transferendum? Credatur deus noster asiniuna aliqua persona; certe negabitis vos eadem habere nobiscum? Sane vos totos asinos colitis et cum sua Epona, et omnia jumenta et pecora et bestias, quæ perinde cum suis præsepibus consecratis. Et hoc forsitan crimini datis, quod inter cultores omnium tantum asinari sumus. Sed et qui nos crucis antistites assermat, consecrans crit noster.

12. Crucis qualitas, signum est de ligno; etiam de materia colitis penes vos cum effigie; quamquam sicut vestrum humana figura est, ita et nostrum propria. Videntur nunc linimenta, dum una sit qualitas; viderit forma, dum ipsum sit dei corpus. Quod si de

A hoc differentia intercedit, quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica et Ceres Pharia, quæ sine forma rudi palo et solo staticulo ligni informis representatur (a)? Pars crucis, et quidem majus, est omne robur, quod de recta statione desigitur. Sed nobis tota crux imputatur, cum antemna scilicet sua et cum illo sedilis excessu (b). Hoc quidem vos incusabiliores, qui mutilum et truncum dicastis lignum quod alii plenum et structum consecraverunt. Enimvero de reliquo integra est religio vobis integræ crucis, sicut ostendam. Ignoratis autem etiam originem istam deis vestris de isto patibulo provenisse. Nam omne simulacrum, seu ligno seu lapide desculpitur, seu ære defunditur, seu quacumque alia locupletiore materia producit, plasticæ manus præcedent necesse est; plasta autem lignum crucis in primo statuit, quoniam ipsi quoque corpori nostro tacita et secreta linea crucis situs est. Quod caput emicat, quod spinâ dirigitur, quod humerorum obliquis... Si statueris hominem manibus expansis, imaginem crucis feceris. Huic igitur exordio, et velut statumini argilla desuper intexta paulatim membra complet, et corpus struit, et habitum, quem placuit argillæ, intus cruci ingerit; inde circino et plumbeis modulis præparatio simulacri in marmor, in lutum, vel æs, vel quodcumque placuit deum fieri, transmigratur. A cruce argilla, ab argilla deus; quodammodo transit crux in deum per argillam. Crucem igitur consecratis a qua incipitur consecratus. Exempli gratia dictum erit, nempe de olivæ nucleo et nuce persici et grano piperis sub terra temperato arbor exsurgit in ramos, in comam; in speciem sui generis. Eam si transferas, vel de brachiis ejus in aliam subolem utaris, cui deputabitur quod de traduce venit? non illi grano aut nuci aut nucleo? Nam cum tertius gradus secundo adscribitur, æque primo secundus, sic tertius redigitur ad primum transmissus per secundum. Nec diutius super isto argumentandum est, quando naturali præscriptione omne omnino genus censum ad originem refert, quantoque genus censetur, tanto origo convenitur in genere. Si igitur in genere deorum crucum originem colitis, hic erit nucleus et granum primordiale, ex quibus apud vos simulacrorum silvæ propagantur. Ad manifesta jam (2): Victorias ut numina, et quidem augustiora quanto latiora, veneramini. Con..... one (3) quid melius extollant,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Sic recte jussit Haverc. scribi pro vulg.: fontibus; cf. Apol. 16.

(2) Rigalt. At man.; Ferias Hav. ad man.

(3) Hav. contignatione.

COMMENTARIUS.

(a) Pars crucis, et quidem majus est, etc. Cruces nobis reliquantur, nobis figuntur, at ex eo maximus in nos honos redundat. Apud veteres quippe Christianos crux semper rebus in omnibus adhibebatur, signumque illius ante res omnes inprimebatur. Ipse Tertul. de corona mil. Cyrillus catech. 4: Ποιὲ δὲ τοῦτο τὸ σημεῖον, ἐσθίων καὶ πίνων, καθύμνων, κοιταζόμενος, ἡγιαστούμενος, λαλῶν, περιπατῶν, ἀπαξιώνως ἐν παντὶ πράγματι. Fas illud signum, comedens et bibens, sedens, recubans, erectus, loquens, ambulans, uno verbo in omni occasione. Basiliius Mag. I. de S. Spir. c. 27, illud reponit inter traditiones apostolicas non scriptas. Le Pr.

(b) Cum illo sedilis excessu. Sedile Crucis palus fuit brevior, medio stipiti impactus. Excessum vero sedilis dicit, quia palus iste in quo sedebant cruciarii, eminebat in medio stipite ad usum sedilis. Ἐν τῇ μέσῃ πηγυμένον ἔχλον ὡς κέρως, καὶ ἀπὸ ἐξέχον, ἐπ' ᾧ ἐποχούνηται. οἱ σταυρούμενοι, inquit Justinus, Dialogo advers. Tryphonem Judæum. Irenæus lib. II, cap. 42. Ipse habitus crucis fines et summitates habet quinque, duos in longitudine, duos in latitudine, et unum in medio ubi requiescit, qui clavis affigitur. Palus iste medianus lib. adv. Judæos dicitur, Unicornis in medio stipata RIG.

cruces erunt intestina quodammodo tropæorum. A Itaque in Victoriis et cruces colit castrensis religio; signa adorat, signa dejerat, signa ipsi Jovi præfert. Sed ille innagium suggestus et totius auri cultus monilia crucum sunt. Sic etiam in cantabris atque vexillis, quæ non minore sanctitate milita eustodit, siphara illa vestes crucum sunt. Erubescitis, opinor, incultas et nudas cruces colere.

15. Alii plane humanius solem Christianum deum æstimant, quod innouerit ad orientis partem (a) facere nos precationem vel die solis lætitiā curare. Quid vos minus facitis? Non plerique affectatione adorandi aliquando etiam cœlestia ad solis initium labra vibratis? Vos certe estis, qui etiam in interculum septem dierum solem recepistis, et ex diebus ipsum prælegistis, quo die lavacrum substrahatis, aut in vesperam differatis, aut otium et prandium curetis. Quod quidem facitis exorbitantes et ipsi a vestris ad alienas religiones. Judæi enim festi, sabbata [et cœna pura, et judæici ritus lucernarum et jejunia cum azymis et orationes litorales, quæ utique aliena sunt a diis vestris. Quare, ut ab excessu revertar, qui solem et diem ejus nobis exprobratis, agnoscite vicinitatem; non longe a Saturno et sabbatis vestris sumus.

14. Nova jam de Deo nostro fama suggestit. Adeo nuper quidam perditissimus in ista civitate, etiam suæ religionis desertor, solo detrimento eutis Judæus (b), utique magis post bestiarum morsus, ad quas se locando quotidie toto jam corpore decubuit, cum incedit, picturam in nos proposuit sub ista descriptione: *ONOKOITHZ* (3). Ie erat auribus canteriorum, et in toga, cum libro, altero pede ungulato. Et credidit vulgus judæo. Quod enim aliud genus seminarium est infamiae nostræ? Itaque in tota civitate *Onokoithz* prædicatur. Sed et hoc tamque externum et auctoritate temporis destitutum et qualitate auctoris infirmum, libenter excipiam studio retorquendi. Videamus igitur, an hic quoque nobiscum deprehendimini. Neque enim interest qua forma, dum deformia simulacra curemus? Sunt penes vos et canino

capite et leonino et de bove et de ariete et hirco cornuti dii, caprigenæ vel anguini et alites planta, fronte et tergo (c). Quid itaque nostrum unicum denotatis?

15. Plures Onocœtæ penes vos deprehenduntur. Si in deis æqualitate concurrimus, sequitur, ut sacrificii vel sacri quoque inter nos diversitas nulla sit, ut ex alia specie comparisonis satis fiat. Nos infanticidio litamus sive initiamus? Vos, si de memoria abierunt, quæ cæde hominis, quæque infanticidiis transgessis, recognoscetis suo ordine; nunc enim differimus pleraque, ne eadem videamur ubique retractare. Interim, ut dixi, ex alia parte non deest adæquatio. Nam etsi nos aliter (d), amen non aliter vos (e) quoque infanticidæ, qui infantes editos enecantes legibus quidem prohibemini, sed nullæ magis leges tam impune, tam secure sub omnium conscientia unius æ tabellis eluduntur. Sed nec eo distant, si vos non ritu sacri, neque deo necatis. Atquin in hoc asperius, quod frigore et fame, aut beatiis tis, aut longiore in aquis morte demergitis. At et si quo dissimilius penes vos fit, eo addicite, quo vestra pignora ex s, et supplebitur. Imo superacervabitur in vobis quidquid ratione defecerit. Sed de ea impietatis hostia dicimur. dum ita quoque in vobis recognoscitur, ubi opportunius positum est, non multo secernimur a vestra voracitate, si illa impudica est, nostra vero crudelis, conjungimur si forte natura, qua semper sævitia cum impudicitia concordat.

16. Quanquam quid minus, imo quid non amplius facitis? parum scilicet humanis visceribus inhiatis, quia vivos et puberes devoratis? parum humanum sanguinem lambitis, quoniam futurum sanguinem elicitis? parum infante vescimini, quia infantem totum præcoquum perhauritis? Ventum est ad horam lucernarum et caninum ministerium et ingenia tenebrarum. Quo in loco metuo ne cedam. Quid enim tale in vobis detinebo? Verum jam laudate consilium in incesti verecundi, quod adulteram noctem comenti sumus, ne aut lucem, aut veram noctem contaminamus.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Hav. contignatione.

(2) Scribendum esse *Onokoithz* ex Apol. 16. apparet; Rig.

et hoc in l. et in Apologet. scr. Onochoetes.

COMMENTARIUS.

(a) Ad Orientis partem facere nos precationem. Verissimum certissimumque est christianos orientem versus preces suas nuncupare solitos; illius autem consuetudinis hæc erat ratio. Christus dominus in cruce constitutus ad Occasum respiciebat, inde christiani tanquam delixis in Christum oculis versus orientem se obvertebant, S. Hieronymus ad cap. 6. prophetæ Amos: *In mysteriis primum renuntiamus ei, qui in occidente est, nobisque moritur cum peccatis, et sic versi ad Orientem pactum inimus cum Sole iustitiæ, et ei vos servituros esse promittimus. Profani et gentiles, qui veritatis omnino erant expertes obvertebantur quoque ad Orientem, sed Orientem solem deum suum falso credentes* Ls Pa.

(b) Utique magis post bestiarum morsus, ad quas se locando. Ipse libro ad Martyras: Quot otiosos affectatio arinorum ad gladium locat? Certe ad terro-

rum ipsas affectatione descendant, et de morsibus et de cicatricibus formosiores sibi videntur. Bss.

(c) Alites planta fronte et tergo. In exemplari legitur: *Alites plana fronte et tergo*, mendose; legendum: *Planta fronte et tergo*. Mercurium enim designat. Idem.

(d) Nam etsi nos aliter. Nos infanticidæ, cum infantes ad sacrificia nostra cædere dicimur; vos infanticidæ, qui infantes recens editos pro arbitrio vestro necatis; Nos pro nostra, ut dicitis, religione. Vos pro arbitrio vestro. Vos quidem infantes, aliter æ nos cædere dicimur, cæditis; verumtamen cæditis. Eo igitur quod cæditis, æque estis infanticidæ. Rig.

(e) Tamen non aliter vos. Infanticidii crimen et cætera flagitia in gentiles retorquet, qui christianos earum rerum postulabant quarum erant conscii, et quas soli gnostici perpetrasse dicebantur. Ls Pa.

remus, quod etiam luminibus terrenis parcendum existimavimus, quod nostram quoque conscientiam ludimus; quodcumque enim facimus, si volumus, suspicamur. Ceterum incesta vestra pro sua libertate et luce omni et nocte omni et tota cœli conscientia fruuntur, quodque felicius proveniat, cum palam miscetis incesta toto conscio cœlo, soli ipsi ignoratis; nos vero etiam in tenebris scelera nostra recognoscere possumus. Plane Persæ, Ctesias edit, tam scientes quam non horrentes cum matribus libere fiunt. Sed et Macedones, id quod probaverunt, palam est facitare, siquidem cum primus scenam eorum Oedipus intravit trucidatus oculos, risu ac derisu exceperunt; tragædus consternatus retracta persona: Numquid, ait, domini, displicui vobis? responderunt Macedones: Imo tu quidem pulchre. Aut scriptor vanissimus si finxit, aut Oedipus dementissimus si ita fecit; atque exinde alter ad alterum, *ἡλαυνε* dicebat *εἰς τὴν μητέρα* (1). Sed una vel alia gens quantula macula totius orbis? Nos enim omnem infecimus solem, omnem polluimus Oceanum! Date igitur aliquam nationem vacantem ab eis, quæ omne hominum genus ad incestum trahunt. Si qua gens concubitu ipso et ætatis ac sexus necessitate, ne dixerim libidine et luxuria, caret, ea erit quæ carebit incesto; si qua ab humana conditione privata quadam natura remota est, ut neque ignorantia neque errori neque casui opposita sit, ea erit quæ sola Christianis respondere constantius possit. Respicite igitur luxuriam inter errores et ventos fluctuantem, si desunt populi, quos ad hoc scelus incursent lata vada et aspera erroris. Imprimis cum infantes vestros alienarum misericordiæ exponitis aut in adoptionem melioribus parentibus, obliviscimini, quanta materia incesti, subministratur, quanta occasio casibus aperitur? Plane

A ex aliqua disciplina severiores aut certo respectu ejusmodi eventuum a libidine temperatis quocumque loco domi aut peregre, ut non dispersio seminum et saltus ubique luxuriæ nescientibus filios edat, quos aut ipsi postmodum parentes, aut alii. . . . incursent, quando etiam ætatum moderatio libidine exclusa sit. Quotcumque adulteria. quotcumque stupra, quotcumque publicæ libidinis. . . . sive stativo vel ambulatorio titulo, tot sanguinis mixtiones, tot compagine generis, tot inde traduces ad incestum; unde adeo mimis et comœdis argumentorum venæ fluunt, unde ista quoque talis ante tragœdia erupit. Fusciano (a) præfecto urbi, iudicata punitione reatus, fortuita negligentia comitata ultra januam progressus iter, prætereuntibus tractus domo excidit. Græculus vel a limine Græculo more (b) captaverat intrans (2), inde mutatus Asiæ ætate Romam in venalicio refertur. Emi imprudens pater et utitur Græco. Dehinc, ut vestra, adolescentem dominus in agrum et vincula legat. Illic jam dudum pædagogus et nutrix poenas dabant. Representatur eis tota causa, referunt invicem exitus suos: illi, quod alumnus in pueritia periisset; ille, se quoque a pueritia periisse, ceterum eodem eventu Romæ natum honesta domo. Forsitan et signa quædam retexuerit. Igitur Dei voluntate, ut tanta seculo macula exprobraretur, spiritus dei (d) de die concutit: tempora cum ætate respondent, aliquid et oculi de lineamentis recordantur, proprietates nonnullæ in corpore recensentur. Dominos, imo jam parentes tantum prolata inquisitionis diligentia impellit. Investigatur venaliciarius (e), infelicitèr invenitur. Revelato scelere, parentes sibi laqueo medentur. Bona filio male superstiti præfectus adscribit, non ad hæreditatem, sed ad stipendium stupri et incesti. Satis erat unum istud exemplum publicæ erubescen-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cf. Apolog. 9.

(2) Corruptum hunc locum ita emendavit Rigalt. ut pro

vulga. senatus scriberet reatus et v. intrans deleret.

COMMENTARIUS.

(a) *Fusciano præfecto*. Scio Fusciano senatorii ordinis viro, condiseipulo M. Antonini philosophi imp. Huius meminit Julius Capitolinus in M. Antonino et in Pertinace præfectum Urbi, et hominem sincerum fuisse refert. Iterum consulem fuisse tradit Lamprius in Commod. Fusciani Numidiæ legati mentio fit l. 7 de leg. præst. quæ est Tryphoni respondentis secundum constitutionem Divi Pii ad Tuscium Fuscianum. Ric.

(b) *Græculo more*. Hunc morem explicat Iulianus Cæsar libello quodam acephalo editionis Petrianiæ pag. 187. *ὅτι οἱ τὰ παλαιὰ τοῦ πλάτωντος ἔκαπαζοντες, τὴν καὶ δις καὶ τρίς πρὸς τὰς περὶ τὴν ἀπολοῦσιν ἑαυτοῖς· εἰδ' ὅτι ἀπολοῦσιν πῶς τὴν οἰκίαν, ἐμβάλλοντες εἰς αὐτὸν ἀνδρῶν.* Ric.

(c) *Judicata punitione reatus*. Hic vero nonnihil incertissimus conjecturis. In exemplari legitur, *Judicata punitione Senatus*. Quod aperte mendosum est. Nam quid illud tandem significabit? *Tragœdia iudicata punitione Senatus*. Quare autem meminit Fusciani Præfecti Urbi, si iudicata fuerit punitione Senatus? Imo, nihil hic penitus, neque a Senatu, neque a Præfecto Urbi. Itaque hoc primum statuo, Præcedentia sic esse distinguenda, Unde adeo mimis et comœdis argumentorum venæ fluunt. Unde ista quoque, talis ante tragœdia, erupit. Ista scilicet vena comici argumenti,

quæ talis ante tragœdia fuit. Deinde narare incipit tragœdiam, casum plane miserandum. Fusciano Præfecto Urbi iudicata punitione reatus, facinorosi nimirum alicujus, populo ad spectaculum concurrente, fortuita negligentia comitum ultra januam progressus iter, prætereuntibus tractus, domo excidit. Hoc de puero sex aut circiter annos nato intelligendam esse vel ex eo sit verisimile, quod is meminerit se in pueritia periisse, dehinc mutatum ætate, relatum Romam, et jam adolescentem in vincula legatum. Sic igitur procedat historia: Fortuita negligentia comitum ultra januam progressus iter, prætereuntibus tractus, domo excidit. Sequitur in eodem manuscripto codice, *Græculus vel a limine Græculo more captaverat intrans*, ut hæc postrema dictio, *intrans*, interpretatio videatur ejus quod præcesserat, *a limine*. Quod si probavimus, eadem opera probabitur, nulla ratione defendi posse quæ uncis ideo comprehendi voluimus, ut detrahantur. Quare, sic pergat historia: Græculus Græculo more captaverat. Inde mutatus Asiæ ætate, etc. Denique, Ætatem Asiæ dixerit, in Asia transactam.

(d) *Spiritus de die concutit*. In exemplari legitur, *Spiritus Dei die concutit*. Nullo sensu. Vocabulum, *Dei*, proxime antecedit, neque debet hic reperiri; visum scribere, *Spiritus de die concutit*. Idem.

(e) *Investigatur Venaliciarius*. Hic advertendum ve-

tia ejusmodi scelerum delitescunt in vobis. Nihil semelevenit in rebus humanis, semel plane erui potest. De sacramentis nostrae religionis opinor intentatis, et sunt paria vestris etiam non sacramentis.

17. De Obstationibus vero vel praesumptionibus, si qua proponitis, ne istae quidem ad communionem comparationis absistunt (a). Prima obstinatio est, quae secunda ab eis religio constituitur Caesarianae majestatis, quod irreligiosi dicamur in Caesares, neque imagines eorum repropitiando, neque genios dejerando hostes populi nuncupamur. Ita vero sit, cum ex vobis nationibus quotidie Caesares, et Parthici, et Medici, et Germanici. Hoc loco Romana gens viderit, in quibus indomitae et extraneae nationes. Vos tamen de nostris adversus nostros conspiratis. Agnoscimus sane romanam in Caesares fidem. Nulla unquam conjuratio erupit, nullus in senatu vel in palatiis ipsis sanguis (1) Caesaris notam fixit (b); nulla in provinciiis affectata majestas. Adhuc Syriae cadaverum odoribus spirant; adhuc Galliae Rhodano suo non lavant. Sed omitto vesaniae crimina, quia nec ista Romanum nomen admittunt. Vanitatis sacrilegia conveniam, et ipsius vernaculae gentis irreverentiam recognoscam, et festivos libellos, quos statuæ sciunt (c), et illa obliqua nonnunquam dicta a concilio atque maledicta, quae circi sonant. Si non armis, saltem lingua semper rebelles estis. Sed aliud, opinor, est, non jurare per genium Caesaris. Dubitatur enim de perjuriis jure, cum ne per deos quidem vestros ex fide dejeretis. Sed non dicimus deum imperatorem; super hoc enim, C quod vulgo aiunt, sannam facimus (d).

18. Imo qui deum Caesarem dicitis, et deridetis, dicendo quod non est, et male dicitis, quia non vult esse quod dicitis; mavult enim vivere, quam deus fieri. Reliquum obstinationis in illo capitulo colloca-

lis, quod neque gladios neque cruces neque bestias vestras, non ignem, non tormenta, ob duritatem ac contemptum mortis, animo recusemus. At enim haec omnia apud priores majoresque vestros non contumini modo, sed etiam magna laude pensari ac virtute didicerunt. Gladius quot et quantos viros voluntarios piget prosequi. Crucis vero novitatem numerosae abstrusae Regulus vester libenter dedicavit. Regina Aegypti bestiis suis usa est. Ignes post Carthagenensem feminam Asdrubale marito in extremis patriae constantiorem docuerat invadere ipsa Dido. Sed et tormenta mulier Attica fatigavit tyranno negans, postremo, ne cederet corpus et sexus, linguam suam pastam exspuit, totum eradicatae confessionis ministerium. Sed vestris ista ad gloriam, nostris ad duritiam deputatis. Destrui nunc gloriam majorum, quo nos quoque destruat. Contenti estote detrahere etiam laudi parentum ad praesens, ne nobis locum detis. De his forsitan et temporum qualitas robustioris antiquitatis exegerit ingenia duriora, at nunc tranquillitas pacis et ingenia mitiora et mentes hominum etiam in extraneos (e)... Ergo, inquit, veteribus vos comparate; nobis necesse est in vobis odio prosequi quod a nobis non probatur, quia nec invenitur in nobis. Respondete igitur ad singulas species. Non eadem voce exempla depono. Si contemptu scilicet mortis gladius de majoribus fabulas fecit, utique non vitae amore gladio vos ad lanistas auctoratis, sed mortis nomen militiae datis (f). Si feminae alicui de bestiis famosa mors est, medio quotidie pacis sponte libera ad bestias itis. Si crucem, configendi corporis machinam, nullus adhuc ex vobis Regulus pepigit, attamen jam ignis contemptus evasit (g), ex quo se quidam proxime vestiendum incendiaria tunica ad certum usquequaque locum auctoravit. Si flagris mulier insultavit, hoc quoque proxime inter venato-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ita Hav.; cod. ms. sanguinis.

COMMENTARIUS.

naliciarium non esse mercatorem, sed mangonem; mangones enim proprie non dicuntur mercatores, quia venalia mancipia non sunt in merce discernunturque merces a venalibus, et mercatus a venalitiis l. I. Cod. de Nund. et mercat. Mancipia venalia non referuntur ad res mobiles proprie, nam licet res vendatur non tamen traditur qui exceptio apud Jurisconsultos solemnibus. Mercis autem appellatio ad res tantum mobiles pertinet ut habetur (l. 69. D. de Verb. signif.) LE PR.

(a) Ne istae quidem ad communionem comparationis absistunt. Emendatio in promptu videatur. A communionem comparationis absistunt: Verum ita scripsisse Tertullianum existimo, adcommunionem. Etenim amat hujusmodi compositiones, Adstudendum, Adsacrificium, Adladerentur. Hic igitur ait, ne ista quidem quae obicitis, absistunt adcommunionem comparationis. hoc est, non impediunt quo minus sistat se adcommunionem comparationis. RIG.

(b) Vel in palatiis ipsis. Romanorum crudelitatem in suis imperatores arguit, qui in regia, in palatiis, in ipso Senatu Principes confodiebant: cum tamen nulla neque seditio a christianis concitaretur, neque novis unquam rebus studere visi fuerint. LE PR.

(c) Quos statuæ sciunt. Adfixis aut appensis ad statuas tabellis. RIG.

(d) Quod vulgo aiunt, sannam facimus. Sanna derisionis species est quae fiebat ore distorto vultuque, aut certa digitorum manuumve conformatione, aut ductu labiorum sine ullo verbo, Sanna graece *μυγξω*, Adhibitas fuisse illas Sannas et oris distorsiones ad terrefaciendos plorantes pueros patet ex Arnobio lib. V. Usque adeone mortales saeculi illius ac temporis corde fuerant vacui, rationisque sensusque nullius, ut ab actionibus improbis tanquam parvuli, pulsiones, personarum monstruosissima torvitale sannis etiam constringerentur, et manibus? Unde Sanniones dicti homines, vultu magis quam facietis aut dieteris ridiculi. Genus etiam Sannae quoddam erat, quod ciconia dicebatur, cum nempe ciconiae collum manibus lungebatur, de Sannis et derisionibus apud plerosque multa legas, apud Persium Sat. 4, et 5. LE PR.

(e) Etiam in extraneos. Ipse in Apologetico Christianus et extra fidelis vocatur. RIG.

(f) Sed mortis nomen militiae datis. Nempe armatores et *ὁ ἀποδιδασκαλοῦ* appellatis lanistas, ducto de laniena vocabulo. Idem.

(g) Evasit. Exarsit, perque omnia membra evasit concremata. Idem.

rios (a) ordine transcurso remensus est, ut taceam de A laconica gloria (b).

19. Hucusque, opinor, horrenda obstinationum christianarum; quæ si vobiscum communicamus, superest deridenda personarum conferamus; quamquam de persuasionibus omnis obstinatio nostra præstruitur: mortuorum enim præsumimus resurrectionem. Spes resurrectionis fastidium est mortis. Ridete igitur quantumlibet stupidissimas mentes, quæ moriuntur ut vivant; sed quo facilius rideatis et resolutius decachinnetis, arrepta spongia vel interim lingua delete litteras interim vestras, quæ similiter asseverant animas in corpora redituras. Attamen quanto acceptabilior nostra præsumptio est, quæ in eadem corpora redituras defendit? vobis autem quanto vanius traditum est, hominis spiritum in cane vel mulo aut pavone rediturum? Item iudicium annuntiamus a Deo pro cuiusque meritis post interitum destinatum. Id vos Minoi et Radamantho adscribitis, justiore interim Aristide recusato. Eo iudicio iniquos æterno igni, pios et insontes amœno in loco dicimus perpetuitatem transacturos. Apud vos... quoque Pyriphlegethontis et Elysii non alia conditio disponitur. Nec mythici ac poetici soli talia canunt, sed et philosophi (c) de animorum reciprocatione et iudicii distributione confirmant. Quoniam igitur usque, iniquissimæ nationes, non agnoscitis, imo insuper execramini vestros, si nihil inter vos diversitas habet, si unum et eidem sumus; quia non odistis quod estis: date dexteras potius, compingite oscula, miscete complexus, cruenti cum cruentis, incesti cum incestis, conjurati cum conjuratis, obstinati et vani cum æqualibus. Pariter deorum numina

læsimum, pariter indignationem eorum provocamus. Habetis et vos tertium genus, etsi non de tertio ritu, attamen de tertio sexu (d). Illud aptius de viro et fœmina, vlr̄is et fœminis junctum. Aut numquid ipso vos collegio offendimus? Solet æqualitas æmulationis materiam subministrare. Sic figulus figulo, faber fabro invidet. Ino jam de fine simulata confessio redigit conscientiam ad veritatem et ad constantiam veritatis, (nam omnia ista in nobis solis erunt, et a nobis solis revincuntur, quibus illata sunt;) agnitione scilicet diversæ partis, unde scientia instructa et consilium inspirat et iudicium gubernat. Vestra denique sententia est, ne causam quis iudicet (e), nisi duobus auditis. Quod in nobis solis negligitis, naturæ vitio satisfacitis, ut quæ in nobis non refutetis, in aliis tis, aut quorum reatum in vobis memineritis, ea in alios jactetis opere occupationes eritis, in extraneos casti, in vosmetipsos incesti, exsertiores foris, subjecti domi. Hæc est iniquitas, ut gnari ab ignaris, absoluti a reis iudicemur. Auferte stipulam de oculo vestro, aut trabem de oculo vestro, ut stipulam de alieno extrahatis (1). Emendate vosmetipsos prius, ut christianos puniatis; nisi quod emendaveritis, non punietis, imo eritis christiani, imo si fueritis christiani, eritis emendati. Discite quod in nobis accusetis, et non accusabitis. Recognoscite quid in vobis non accusetis, et accusabitis. Patet etiam hinc vobis, quantum aperire potuerimus (e paucis istis libellulis), erroris inspectio et veritatis recognitio. Damna veritatem, sed inspectam si potestis, et probate errorem, sed repertum si putatis. Quodsi præscribitur vobis errorem amare et odisse veritatem; cur quod amatis et odistis, non noveritis?

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Haverc. ad Apolog. 39. emend. Auferte trabem de oculo vestro, ut stipulam de alieno extrahatis.*

COMMENTARIUS.

(a) *Inter venatorios.* Libro ad Martyras. Inter venatorum taureas. RIGALT.

(b) *Ut taceam de Laconica gloria.* Sic apud Petronium, Eumolpus, et ego quidem tres plagas Spartana nobilitate concoxi. LE PR.

(c) *Sed et philosophi.* Non solum poetæ quibus omnia comminiscendi potestas data est, vana illa somnia et vacui cerebri deliramenta invexerunt; sed etiam philosophi, iique majorum gentium ut Plato, qui metempsychosin tuitus est. LE PR.

(d) *Habetis et vos tertium genus.* Alexander Severus, narrante Lampridio, tertium genus hominum Eunuchos esse dicebat, nec videndum, nec in usu habendum a viris, sed vix a feminis nobilibus. RIG.

(e) *Ne causam quis iudicet.* Justitiæ leges postulant, ut causa fiat disceptatio, antequam iudicium feratur, unde apud Senecam, Medea, act. II, sc. 2. sic Creontem alloquitur:

Qui statuit aliquid, parte inaudita altera,
Æquum licet statuerit, haud æquus fuit. LE PR.

LIBER SECUNDUS.

1. Nunc de deis vestris, miserandæ nationes, congređi vobiscum defensio nostra desiderat, provocans ipsam conscientiam vestram, ad censendum, an vere dei, ut vultis, an falso, ut scire non vultis. Hæc enim materia est erroris humani per artificem ejus, ne

ignorantia erroris (a) quo magis rei sitis. Patent oculi, nec vident; hiant aures, nec audiunt; cor stupet saliens, nescit animus quod agnoscit. Denique, si tantam perversitatem una præscriptione discuti liceret, in expedito esset nuntiatio, cum om-

COMMENTARIUS.

- (a) *Ignorantia erroris..... supplendum, tollatur, aut aliquid simile.* RIG.

tia ejusmodi scelerum delitescunt in vobis. Nihil A
semelevenit in rebus humanis, semel plane crui
potest. De sacramentis nostrae religionis opinor inten-
tatis, et sunt paria vestris etiam non sacramentis.

17. De Obstationibus vero vel praesumptionibus,
si qua proponitis, ne istae quidem ad communionem
comparationis absistunt (a). Prima obstinatio est,
quae secunda ab eis religio constituitur Caesarianae
majestatis, quod irreligiosi dicamur in Caesares, ne-
que imagines eorum repropitiando, neque genios de-
jorando hostes populi nuncupamur. Ita vero sit, cum
ex vobis nationibus quotidie Caesares, et Parthici, et
Medici, et Germanici. Hoc loco Romana gens viderit,
in quibus indomitae et extraneae nationes. Vos tamen
de nostris adversus nostros conspiratis. Agnoscimus
sane romanam in Caesares fidem. Nulla unquam
conjunctio erupit, nullus in senatu vel in palatiis ipsis
sanguis (1) Caesaris notam sinit (b); nulla in provin-
ciis affectata majestas. Adhuc Syriae cadaverum odo-
ribus spirant; adhuc Galliae Rhodano suo non lavant.
Sed omitto vesaniae crimina, quia nec ista Romanum
nomen admittunt. Vanitatis sacrilegia conveniam, et
ipsius vernaculae gentis irreverentiam recognoscam,
et festivos libellos, quos statucae sciunt (c), et illa
obliqua nunquam dicta a concilio atque maledicta,
quae circi sonant. Si non armis, saltem lingua sem-
per rebelles estis. Sed aliud, opinor, est, non jurare
per genium Caesaris. Dubitatur enim de perjuriis jure,
cum ne per deos quidem vestros ex fide dejeretis.
Sed non dicimus deum imperatorem; super hoc enim, C
quod vulgo aiunt, sannam facimus (d).

18. Imo qui deum Caesarem dicitis, et deridetis,
dicendo quod non est, et male dicitis, quia non vult
esse quod dicitis; mavult enim vivere, quam deus
fieri. Reliquum obstinationis in illo capitulo colloca-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Ita Hav.; cod. ms. sanguinis.*

COMMENTARIUS.

naliciarum non esse mercatorem, sed mangonem;
mangones enim proprie non dicuntur mercatores, quia
venalia mancipia non sunt in merce discernunturque
merces a venalibus, et mercatus a venalitiis l. l. *Cod.
de Nund. et mercat.* Mancipia venalia non referuntur
ad res mobiles proprie, nam licet res vendatur non
tamen traditur qui exceptio apud Jurisconsultos so-
lennis. Mercis autem appellatio ad res tantum mo-
biles pertinet ut habetur (l. 69. *D. de Verb. signif.*)
LE PR.

(a) *Ne istae quidem ad communionem comparationis
absistunt.* Emendatio in promptu videatur. A commu-
nitione comparationis absistunt: Verum ita scripsisse
Tertullianum existimo, *ad communionem*. Etenim amat
hujusmodi compositiones, *Adstudendum, Adsacri-
ficium, Adladerentur*. Hic igitur ait, ne ista quidem
quae obicitis, absistunt ad communionem compa-
rationis. hoc est, non impediunt quo minus sistat se
adcommunioni comparationis. RIG.

(b) *Vel in palatiis ipsis.* Romanorum crudelitatem in
suos imperatores arguit, qui in regia, in palatiis, in
ipso Senatu Principes confodiebant: cum tamen
nulla neque seditio a christianis concitaretur, neque
novis unquam rebus studere visi fuerint. LE PR.

lis, quod neque gladios neque cruces neque bestias
vestras, non ignem, non tormenta, ob duritatem ac
contemptum mortis, animo recusemns. At enim haec
omnia apud priores majoresque vestros non contemni
modo, sed etiam magna laude pensari ac virtute didi-
cerunt. Gladius quot et quantos viros voluntarios
piget prosequi. Crucis vero novitatem numerosae
abstrusae Regulus vester libenter dedicavit. Regina
Aegypti bestiis suis usa est. Ignes post Carthaginen-
sem feminam Asdrubale marito in extremis patriae
constantiores docnerat invadere ipsa Dido. Sed et
tormenta mulier Attica fatigavit tyranno negans, po-
stremo, ne cederet corpus et sexus, linguam suam
pastam exspuit, totum eradicatae confessionis mini-
sterium. Sed vestris ista ad gloriam, nostris ad
duritiam deputatis. Destruite nunc gloriam majorum,
quo nos quoque destruatis. Contenti estote detrahere
etiam laudi parentum ad praesens, ne nobis locum
detis. De his forsitan et temporum qualitas robustio-
ris antiquitatis exegerit ingenia duriora, at nunc
tranquillitas pacis et ingenia mitiora et mentes ho-
minum etiam in extraneos (e)... Ergo, inquit, vete-
ribus vos comparate; nobis necesse est in vobis odio
prosequi quod a nobis non probatur, quia nec inve-
nitur in nobis. Respondete igitur ad singulas species.
Non eadem voce exempla deposco. Si contemptu
scilicet mortis gladius de majoribus fabulas fecit, ui-
que non vitae amore gladio vos ad lanistas auctoratis,
sed mortis nomen militiae datis (f). Si feminae alicui
de bestiis famosa mors est, medio quotidie pacis
sponte libera ad bestias itis. Si crucem, configendi
corporis machinam, nullus adhuc ex vobis Regulus
pepigit, attamen jam ignis contemptus evasit (g), ex
quo se quidam proxime vestiendum incendiaria tunica
ad certum usquequaque locum auctoravit. Si flagris
mulier insultavit, hoc quoque proxime inter venato-

(c) *Quos statucae sciunt.* Adfixis aut appensis ad sta-
tuas tabellis. RIG.

(d) *Quod vulgo aiunt, sannam facimus.* Sanna deri-
sionis species est quae fiebat ore distorto vultuque,
aut certa digitorum manuumve conformatione, aut
ductu labiorum sine ullo verbo, Sanna graece *μῆλον*,
Adhibitas fuisse illas Sannas et oris distortionem ad
terrefaciendos plorantes pueros patet ex Arnobio lib.
V. *Usque adeone mortales saeculi illius ac temporis corde
fuerant vacui, rationisque sensusque nullius, ut ab
actionib. improbis tanquam parvuli, pusiones, perso-
narum monstruosissima torvitale sannis etiam constrin-
gerentur, et manibus? Unde Sanniones dicti homines,
vultu magis quam facietis aut dicteris ridiculi. Genus
etiam Sannae quoddam erat, quod ciconia dicebatur,
cum nempe ciconiae collum manibus fingebatur, de
Sannis et derisionibus apud plerosque multa legas,
apud Persium Sat. 4, et 5. LE PR.*

(e) *Etiam in extraneos.* Ipse in Apologetico Chri-
stianus et extra fidelis vocatur. RIG.

(f) *Sed mortis nomen militiae datis.* Nempe armato-
res et *ἀποδιδαναι* appellatis lanistas, ducto
de laniena vocabulo. *Idem.*

(g) *Evasit.* Exarsit, perque omnia membra evan-
concremata. *Idem.*

rios (a) ordine transcurso remensus est, ut laceam de A læsimus, pariter indignationem eorum provocamus. Laconica gloria (b).

19. Hucusque, opinor, horrenda obstinationum christianarum; quæ si vobiscum communicamus, superest deridenda personarum conferamus; quamquam de persuasionibus omnis obstinatio nostra præstruitur: mortuorum enim præsumimus resurrectionem. Spes resurrectionis fastidium est mortis. Ridete igitur quantumlibet stupidissimas mentes, quæ moriuntur ut vivant; sed quo facilius rideatis et resolutius decachinnetis, arrepta spongia vel interim lingua delete litteras interim vestras, quæ similiter asseverant animas in corpora redituras. Attamen quanto acceptabilior nostra præsumptio est, quæ in eadem corpora redituras defendit? vobis autem quanto vanius traditum est, hominis spiritum in cane vel mulo aut pavone rediturum? Item iudicium annuntiamus a Deo pro cuiusque meritis post interitum destinatum. Id vos Minoi et Radamantho adscribitis, justiore interim Aristide recusato. Eo iudicio iniquos æterno igni, pios et insones amœno in loco dicimus perpetuitatem transacturos. Apud vos... quoque Pyriphlegethontis et Elysii non alia conditio disponitur. Nec mythici ac poetici soli talia canunt, sed et philosophi (c) de animorum reciprocatione et iudicii distributione confirmant. Quoniam igitur usque, iniquissimæ nationes, non agnoscitis, imo insuper execramini vestros, si nihil inter vos diversitas habet, si unum et eidem sumus; quia non odistis quod estis: date dexteras potius, compingite oscula, miscete complexus, cruenti cum cruentis, incesti cum incestis, conjurati cum conjuratis, obstinati et vani cum æqualibus. Pariter deorum numina

Habetis et vos tertium genus, etsi non de tertio ritu, attamen de tertio sexu (d). Illud aptius de viro et scœmina, viris et scœminis junctum. Aut numquid ipso vos collegio offendimus? Solet æqualitas æmulationis materiam subministrare. Sic figulus figulo, faber fabro invidet. Imo jam de fine simulata confessio redigit conscientiam ad veritatem et ad constantiam veritatis, (nam omnia ista in nobis solis erunt, et a nobis solis revincuntur, quibus illata sunt;) agnitione scilicet diversæ partis, unde scientia instructa et consilium inspirat et iudicium gubernat. Vestra denique sententia est, ne causam quis iudicet (e), nisi duobus auditis. Quod in nobis solis negligitis, naturæ vitio satisfacitis, ut quæ in nobis non refutetis, in aliis tis, aut quorum reatum in vobis memineritis, ea in alios jactetis opere occupationes eritis, in extraneos casti, in vosmetipsos incesti, exsertiores foris, subjecti domi. Hæc est iniquitas, ut gnari ab ignaris, absoluti a reis iudicemur. Auferte stipulam de oculo vestro, aut trabem de oculo vestro, ut stipulam de alieno extrahatis (f). Emendate vosmetipsos prius, ut christianos puniatis; nisi quod emendaveritis, non punietis, imo eritis christiani, imo si fueritis christiani, eritis emendati. Discite quod in nobis accusetis, et non accusabitis. Recognoscite quid in vobis non accusetis, et accusabitis. Patet etiam hinc vobis, quantum aperire potuerimus (e paucis istis libellis), erroris inspectio et veritatis cognitio: Damna veritatem, sed inspectam si potestis, et probate errorem, sed repertum si putatis. Quodsi præscribitur vobis errorem amare et odisse veritatem; cur quod amatis et odistis, non noveritis?

LECTIONES VARIANTES.

(f) *Haverc. ad Apolog. 39. emend.* Auferte trabem de oculo vestro, ut stipulam de alieno extrahatis.

COMMENTARIUS.

(a) *Inter venatorios.* Libro ad Martyras. Inter venatorum taureas. RIGALT.

(b) *Ut laceam de Laconica gloria.* Sic apud Petronium, Eumolpus, et ego quidem tres plagas Spartana mobilitate concoxi. LE PR.

(c) *Sed et philosophi.* Non solum poetæ quibus omnia comminiscendi potestas data est, vana illa somnia et vacui cerebri deliramenta invexerunt; sed etiam philosophi, iique majorum gentium ut Plato, qui metempsychosin tuitus est. LE PR.

f (d) *Habetis et vos tertium genus.* Alexander Severus, narrante Lampridio, tertium genus hominum Eunuchos esse dicebat, nec videndum, nec in usu habendum a viris, sed vix a feminis nobilibus. RIG.

(e) *Ne causam quis iudicet.* Justitiæ leges postulant, ut causa fiat disceptatio, antequam iudicium feratur, unde apud Senecam, Medea, act. II, sc. 2. sic Creontem alloquitur:

Qui statuit aliquid, parte inaudita altera,
Æquum licet statuerit, haud æquus fuit. LE PR.

LIBER SECUNDUS.

1. Nunc de deis vestris, miserandæ nationes, congredivobiscum defensio nostra desiderat, provocans ipsam conscientiam vestram, ad censendum, an vere dei, ut vultis, an falso, ut scire non vultis. Hæc enim materia est erroris humani per artificem ejus, ne

ignorantia erroris (a) ... quo magis rei sitis. Patent oculi, nec vident; hiant aures, nec audiunt; cor stupet saliens, nescit animus quod agnoscit. Denique, si tantam perversitatem una præscriptione discuti liceret, in expedito esset nuntiatio, cum om-

COMMENTARIUS.

(a) *Ignorantia erroris..... supplendum, tollatur, aut aliquid simile.* RIG.

nes istos deos ab hominibus institutos, non hinc A excidere fidem veræ divinitatis, quo nihil utique aliquando cæptum divinum videri jure possit. Sed enim multa sunt, quibus teneritas conscientiae obdunatur in callositatem voluntarii erroris. Ingenti manu (a) veritas obsidetur; at ipsa de sua virtute secunda est. Quidni? quoscunque (b) vult, de ipsis adversariis socios protectoresque sibi met assumit, et omnem illam expugnationum multitudinem (c) prosterat. Adversus hæc igitur nobis negotium est, adversus institutiones majorem, auctoritates receptorum (d), leges dominantium, argumentationes prudentium; adversus vetustatem, consuetudinem, necessitatem; adversus exempla, prodigia, miracula, quæ omnia adulterinam istam divinitatem corroboraverunt. Quare secundum vestros commentarios, quos ex omni theologiae genere copistis, gradum conferens, quoniam major in hujusmodi penes vos auctoritas litterarum, quam rerum est, elegi ad compendium Varronis opera (e), qui rerum divinarum ex omnibus retro digestis commentatus, idoneum se nobis scopum exposuit. Hunc si interrogem, qui insinuatORES deorum? aut philosophos designat aut populos aut poetas. Triplici enim genere deorum censum distinguit: unum esse physicum, quod philosophi retractant; aliud mythicum, quod inter poetas volutetur; tertium gentile, quod populi sibi quique adoptaverunt. Igitur cum philosophi physicum conjecturis concinnarint, poetas mythicum de fabulis traxerint, populi gentile alio præsumpserint, ubinam veritas collocanda? in conjecturis? sed incerta conceptio est; in fabulis? sed foeda C relatio est; in adoptionibus? sed passiva et municipalis adoptatio est. Denique apud philosophos incerta, quia varia; apud poetas omnia indigna, quia turpia; apud populos passiva omnia, quia voluntaria. Porro divinitas, si veram retractes, ea definitione est, ut istud neque argumentationibus incertis colligatur, neque fabulis indignis contaminetur, neque adoptionibus passivis judicetur; haberi enim debet, sicut

est, certa, integra, communis, quia scilicet omnium. Cæterum quem Deum credam? quem suspicio aestimavi, quem historia factavit, quem civitas voluit? Dignius multo neminem credam, quam dubitandum aut pudendum aut adoptivum.

2. Sed physicorum auctoritas philosophorum ut mancipium sapientiae patrocinaetur. Sane mera sapientia philosophorum (f), cujus infirmitatem prima hæc contestatur varietas opinionum, veniens de ignorantia veritatis. Quis autem sapiens expers veritatis, qui ipsius sapientiae ac veritatis patrem et dominum deum ignoret? divina alias enuntiatio Salomonis (Prov. IX. 10; Ps. CXI. 10): Initium, inquit, sapientiae metas in Deum. Porro timoris origo notitia est (g); quis enim timebit quod ignorat? Ita qui Deum timuerit, omnium notitiam et veritatem assecutus, plenam atque perfectam sapientiam obtinebit. Hoc autem philosophiae non liquide successit. Licet enim per curiositatem omnimodæ litteraturæ inspicendæ, divinis quoque scripturis et antiquioribus possint videri incursasse, et inde nonnulla dempsisse, cum tamen ut (h), probant sese aut omnia despexisse aut non omnibus Nam et alias veritatis simplicitas per scrupulositatem ve (i) fide mutata, et ita accedente libidine gloriae ad proprii ingenii opera mutasse, per quod in incertam abiit etiam quod invenerant, et facta est argumentationum inundatio de stulticidio uno atque alio veritatis; invento enim solummodo eo, non ut invenerant, exposuerunt, et de qualitate (2) ejus et de natura et jam de sede disceptant: Platonici quidem curantem rerum et arbitrum et judicem; Epicurei otiosum et inexercitum, et ut ita dixerim, neminem; positum vero extra mundum, Stoici; intra mundum, Platonici. Quem non penitus admiserant, neque nosse potuerunt, neque timere, nec inde sapere, exorbitantes scilicet ab initio sapientiae, id est, metu in Deum. Exstant testimonia tam ignoratæ quam dubitatæ inter philosophos Divinitatis. Diogenes consultus, quid in coelis agatur: Nunquam, inquit, ascendi.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Hav. ad Apol. 47. plerumque.

(2) Rigalt. invenerunt — qualitis; cf. Apolog. 47.

COMMENTARIUS.

(a) Ingenti manu veritas obsidetur. Quoniam expugnari non poterant Christiani nisi mendacio obruerentur; veritatem nationes quantum in se erat premebant, verbis et calumniis infinitis causæ suæ licet deploratæ patrocinaabantur. Veritas nullo fere testimonio indiget, nullo verborum strepitu, ἀκλόως ὁ μύθος τῆς ἀληθείας ἔργον, qui versus Euripidis ea Phœniss. citatur a Juliano imp. orat. 7. subicitque idem Julianus σκισμαρχίας γὰρ φησι τὸν ψεύδους καὶ ἀδικον δεῖσθαι quæ verba ex eodem loco Euripidis adducuntur. Sic apud Cæsareum Æschylus. Theodor. lib. 1. therap. Basil. Cæsar. orat. 14. et Simeon Cancellar. orat. 1. LE PR.

(b) Quoscunque. In exemplari legitur, Quæcumque. Ric.

(c) Expugnationum multitudinem. In libro Agobardi legitur, expugnatorem multitudinem. Quod defendi posse jam monuimus ad illud Apologetici, cap. 25. Græciam debellatorem. Sed hic tam facilis fuit lapsus,

ut in apice nullius momenti veterem manum sequi velle superstitione non careat. Ric.

(d) Auctoritates receptorum. Quæ jam pridem recepta, consensus publici auctoritatem obtinent. Idem.

(e) Varronis opera. Ne tergiversari videatur, atque ut gentiles quavis sponsonie premat, illorum testimonia, auctoresque apud eosdem probatissimos excutit, Varronem scilicet Romanorum omnium doctissimum. LE PR.

(f) Mera sapientia philosophorum. Quæ nihil christianum, nihil divinum sapit. Ric.

(g) Porro timoris origo, notitia est. Ex illo Salomonis loco verissime argumentatur, ut numen adstruat: Apud gentiles vulgatum erat Primus in orbe Deos fecit timor... Nullasque tunc ferine erat qui non ita sentiret ac loqueretur. LE PR.

(h) Cum tamen... Lacuna illa sic explenda videtur: Cum tamen credunt, probant sese aut omnia despexisse, aut non omnibus credidisse. LE PR.

Item, an dei essent? Nescio, inquit, nisi ut sint expedit. Thales Milesius, Croesus sciscitanti, quid de deis arbitraretur, post aliquot deliberandi commensus, nihil renuntiavit. Socrates ipse deos istos quasi certus negabat. Idem Æsculapio gallinaceum secari quasi certus jubebat. Et ideo cum tam incerta et inconsonans definiendi de Deo philosophia deprehenditur, quem potuitre ejus, quem non liquido tenebat determinare? De mundo dicimus. Hunc enim physicum theologiæ genus cogunt: quanta deos tradiderant, ut Dionysius stoicus trifariam deos dividat, unam vult speciem, quæ in promptu sit, ut solem, lunam aliam, quæ non compareat, ut Neptunum, reliquam, quæ de hominibus ad divinitatem transisse dicitur, ut Herculem, Amphiarum. Æque Arcesilaus trinam formam divinitatis ducit, Olympios, Astra, Titaneos; de Cœlo et Terra, ex his, Saturno et Ope, Neptunum, Jovem et Orcum et ceteram successionem. Xenocrates Academicus bifariam facit, Olympios et Titanios, qui de Cœlo et Terra. Ægyptiorum plerique quatuor deos credunt, Solem et Lunam, Cœlum ac Terram. Cum reliquo igni superno deos ortos Democritus suspicatur, cujus iustar vult esse naturam Zeno. Unde et Varro ignem mundi animum facit, ut perinde in mundo ignis omnia gubernet, sicut animus in nobis. Atqui vanissime. Nam cum est, inquit, in nobis, ipsi sumus; cum exivit, emorimur. Ergo et ignis cum de mundo per fulgura proficiscitur, mundus emoritur.

3. His ita expeditis (a), videmus physicum istud ad hoc subornatum, ut deos elementa contendat, cum his etiam alios deos natos alleget; Dei enim nonnisi de deis nascerentur. Quos quoniam in mythico apud poetas plenius suo loco examinabimus, tamen quod de ipsis interim retractandum est, quod ad præsentem speciem facit, simul et de præsentis specie ad ipsosan ostensuri sumus, deos nullo modo videri posse, qui de elementis nati dicuntur, ut jam hinc præjudicatum sit, deos elementa non esse, cum qui de elementis nati dicuntur, Dei non sunt; æque demonstrando, orta deos non esse, ad illam agnatorum speciem præstruemus recte non esse defendi, quorum parentes, id est elementa dei non sunt. Scitum, deum e deo nasci, quemadmodum de non deo non deum. Igitur quod elementa contineat mundus iste, ut summaliter tractem de universitate, partibus ejus præministrans; nam quæ conditio ejus, eadem utique erit et elementorum et membrorum, aut ab aliquo institutus sit necesse est, qua Platonis humanitas, aut a nullo qua Epicuri duritia. Et si institutus est, habendo initium habebit et finem, ita quod aliquando non fuit ante initium, et quandoque non erit post finem: non capit utique videri deus carens substantia

A divinitatis, id est eternitatis, quæ sine initio et fine cessetur. Si vero institutus omnino non est ac propterea deus habendus, quod ut Deus neque initium neque finem sui patitur: quomodo quidam assignat elementis, quæ deos volunt, generationem, cum stoici negent quicquam Deo nasci? Item, quomodo volunt, quos de elementis natos ferant, deos haberi, cum Deum negent nasci? Itaque quod mundi erit, hoc elementis adscribetur, cœlo dico et terræ et sideribus et igni, quæ deos et eorum parentes adversus negatam generationem Dei et nativitatem frustra credi proposuit Varro. Et qui Varro indicaverat animalia esse cœlum et astra. Quod si ita est, etiam mortalia sint necesse est, secundum animalis formam; nam etsi immortalem constat animam, ipsi hoc soli licebit, non etiam illi cui adnectitur, id est corpori. Nemo autem negabit mortale corpus esse, cum et contingamus ea et contingantur ab eis, certa corpora ex illis decidere videamus. Ergo si animalia deposita ratione animæ, qua corporum conditio, mortalia, non utique, dit elementa. Et tamen unde animalia Varroni (b) videntur elementa? Quoniam moventur. Ac ne ex diverso proponatur, multa alia moveri, ut rotas, ut plaustra, ut machinas cæteras, ultro prævenit dicens, ea animalia credita, quod per semetipsa moverentur, nullo extrinsecus apparente motore eorum aut minatore, sicut apparet, qui rotam compellit, et plaustra volvit, et machinam temperat. Igitur nisi animalia, non mobilia per se. Porro allegans, quid non appareat, ostendit quid quæsisse debuerat, id est, artificem et arbitrum motus; neque enim statim non est, quod, quia non videmus, non credimus esse. Imo eo altius investigandum est, quod non videatur, ut quod videatur quale sit scire possimus. Alioquin si tantum ea, quæ comparent, deo esse creduntur, quia comparent? Quomodo deos etiam eos recipitis qui non comparent? Si autem videntur esse qui non sunt, cur non sint et qui non videntur? Motatorem dico cœlestium rerum. Sint ergo et animalia, quia mobilia per se, etiam mobilia per se, quia non per alium; tamen illa non statim Dei, quia animalia, ita nec ideo, quia per se mobilia; aut quid vetat universa animalia, ut mobilia per se, deos haberi? lia sane vanitate Ægyptiis licet.

4. Aiunt quidam propterea deos fuisse appellatos, quod *θεῖον* et *αἰθεράριον*, procurrere ac motari interpretatio est. Sane vocabulum istud non est alicujus majestatis; a cursu enim et motu, non ab divinitatis denominatione formatum est. Sed cum etiam ille unus Deus quem colimus, *θεός*, cognominetur, nec tamen aut motus ullus aut cursus ejus appareat, quia nec visibilis cuiquam sit, palam est, ut vocabulum istud sumptum propriumque, quia se nati-

COMMENTARIUS.

(a) *His ita expeditis.* Post turbam illam philosophorum, qui de Deo aut pessime senserunt, aut Deos omnino sustulerunt, validissimis rationibus pugnat ex ipsa re de qua erat questio, de ortu scilicet Deorum, de immortalitate, creatione, etc. LE PR.

(b) *Et tamen unde animalia.* Varronem huc attingit qui elementa animalia docuerat, ex eo quod moverentur. In quo illum arguit imperitiæ; debuerat enim motorem investigare, atque ad primum illud principium rationis vi ascendere. LE PR.

vum, divinitatis inventum. interpretatio-
nis ejus astutia, verisimilius est non a cursu et motu
θεοῦ dictos, sed de appellatione veri dei mutuatum,
ut quos æque deos excudissetis, θεοὺς cognominaretis.
Denique quam ita sit, probatio suppetit, cum etiam
universos deos vestros, in quibus nullius cursus aut
motus officium denotatur, θεοὺς communiter appelletis.
Itaque si æque θεοὺς æque immobiles, disceditur voca-
buli interpretatione pariter et divinitatis opinione,
quæ a cursu et motu modulata rescinditur. Quod si
nomen istud proprium divinitatis et simplex, nec inter-
pretatorium in illo deo reprehensum, in cætera,
quæ deos vultis, docete etiam qualitatibus inter illos
esse consortium, ut jure consistat collegium nominis
communionem substantiæ. Porro ΘΕΟΣ ille jam hoc solo,
quod non sit in promptu, vacat a comparatione eo-
rum, quæ in promptu sunt et visui et sensui; sed
sensui satis, quod est testimonii ad diversitatem
occulti et manifesti renuntiatio; si elementa palam
proposita omnibus, si contra deus nemini, quomodo
poteris ex ea parte, quam non vidisti, quæ vides,
congregari? Cum ergo non habes conjungere sensu. . .
ratione, quid vocabulo conjungis, ut conjungas etiam
potestate? Ecce enim Zeno (a) quoque materiam
mundialem a Deo separat, vel eum per illam, tanquam
mel per favos transisse dicit. Itaque materia et Deus
duo vocabula, duæ res. Pro discrimine vocabulorum
etiam res separantur, etiam materiæ conditio voca-
bulum sequitur. Quod si materia non est, quia sic et
appellatio præscribit, quomodo quæ sunt in materia,
id est elementa, dei habebuntur, cum membra a
corpore alig. . . . esse non possint? Sed quid ego
cum argumentationibus physiologicis? S. . . . as-
cendere debuit de statu mundi, non incerta descen-
. lo platonica forma quadratum eum an-
gulumque com. do circino rotunda ita
collegit, quod sine capite solum credi laborat. Sed
Epicurus, qui dixit, quæ super nos, nihil ad nos,
cum et ipse cælum inspicere desiderat, solis orbem
(b) pedalem apprehendit. Adhuc scilicet frugalitas
et in cælis agebatur. Denique ut ambitio profecit,
etiam sol aciem suam extendit, ita illum orbem ma-
jorem peripatetici denotaverunt. Oro vos, quid sapit
conjecturarum libido? Quid probat tanta præsum-
ptione asseverationis otium affectatæ morositatis elo-

A quii artificio adornatum? Merito ergo Milesius Thales
(c) dum totum cælum examinat et ambulat oculis, in
puteum cecidit. r, multum irrisus Ægyptio
illi: In terra, inquit, nihil perspiciebas, cælum tibi
speculandum existimas? Itaque casus ejus per figu-
ram. . . . s notat, scilicet eos qui stupidam exerceant
curiositatem. . . . naturæ, quam prius in artificem
ejus et præsidem, in vacuum. . . . n dum habituros.

5. Quin ergo ad humaniorem aliquanto (d). . .
imur opinionem, quæ de communi omnium sensu et
simplici cog. . . . deducta videatur (1)? Nam et Varro
meminit ejus, creditam præterea dicens elementorum
divinitatem, quod nihil omnino sine suffragio illorum
gigni, ali, provehi possit ad vitæ humanæ et terræ
sationem, quando ne ipsa quidem corpora aut ani-
mas sufficere licuisset sine elementorum tempera-
mento, quo habitatio ista mundi circulatorum condi-
tionibus foederata præstatur, nisi quod hominum in-
colatui denegavit enormitas frigoris aut caloris. Ita-
que deos credi: solem, qui diei de suo cumulet,
fruges caloribus, p. . . . et annum stationibus ser-
vet; lunam, solatium noctium, patrocinium men-
sium gubernaculis, item sidera, signacula quædam
temporum ad mutationem notandorum; ipsum deni-
que cælum, sub quo omnia; terram, super quam
omnia, et quicquid illorum inter se ad commoda hu-
mana conspirat. Nec tantum beneficiis fidem divini-
tatis elementis convenire, sed etiam de diversis,
quæ tanquam de ira et offensa eorum incidere so-
leant, ut fulmina, ut grandines, ut ardores, ut au-
ræ pestilentes, item diluvia, item hiatus motusque
terrarum. Et jure credi deos, quorum natura hono-
randa sit in secundis, metuenda sit in adversis, do-
mina scilicet juvandi et nocendi. Porro, si ita sen-
tiuntur in. . . . conversatione, non perinde rebus
ipsis, quibus juvantur sive læduntur aut gratias refe-
runt aut querelas intendunt, sed his, sub quorum
ducatu et potestate operatio rerum decurrit. Nam in
voluptatibus vestris non tibie aut citharæ coronam ad
præmium adjudicatis, sed artificis, qui tibiam et ci-
tharam suavitatis temperet vi. Æque cum quis male-
tudine male est, non lanis nec antidotis aut malag-
matis ipsis gratiam meministis, sed medicis, quorum
opera atque prudentia remedia proveniunt. Item in
adversis qui ferro sociantur, non gladium ipsum aut

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Le Prior. supplevit*: convertimur — cognitione.

D

COMMENTARIUS.

(a) *Ecce enim Zeno quoque.* Zenonem intelligit Citi-
teum, egregium illum philosophum, qui ab Athenien-
sibus aurea corona donatus est, et sepulcro magni-
fico ab iisdem decoratus, ut refert Diogenes Laërtius,
idque publico decreto sancitum decretumque colum-
nis duabus a scriba publico inscriptum. *Le Pa.*

(b) *Solis orbem pedalem.* Inter problemata a discipu-
lis Zenonis proposita et soluta illud recensetur si ὁ
ἥλιος τετρακοῦστος ὅστις ἡλικὸς παύεται an tantus sit sol,
quantus apparet? Idem de luna proponebant; multa
enim a præceptore hauserant in physicis aliisque par-
tibus a communi opinione aliena. *Le Pa.*

(c) *Merito ergo Milesius Thales.* Physicorum prin-
ceps dicitur Apolog. cap. 46. quoniam de rebus phy-
sicis ac cælo, primus disputasse fertur. Quod autem
ab Ægyptio irrisus fuerit traditur hoc in loco, cum
tamen a vetula quadam reprehensum fuisse dicat
Laërtius his verbis: Σὺ γὰρ, ὦ Θαλᾶ, τὰ ἐν οὐρανῷ
οὐ δυνάμενος ἰδεῖν τὰ ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ οἷσι γινώσκουσαι.
Tu quippe, o Thales, cum ad pedes respicere vix possis,
cælum putas te posse cognoscere. Antiquis autem ex-
celluisse in Astronomia Thaletem certum est, probat-
que epigramma iconi ipsius insculptum. *Le Pa.*

(d) *Quin ergo ad humaniorem aliquanto con ... Ora-*

lanceam accusant, sed hostem vel latronem. Et quos A
... (1) tegulas aut imbrices arguunt, sed vetustatem;
sicut et naufragi non petris et fluctibus imputant, sed
procellæ. Merito. Certum enim est, quodcumque est,
ei adscribendum, non per quod fit, sed a quo fit, quia
is est caput facti, qui et ut fiat et per quid fiat, instituit.
Et sunt in omnibus rebus tres tituli isti: quod est, per
quod est, et a quo est; quia prius est, qui quid velit
fieri, et quod possit, inveniri. Et ita recte in cæteris
agit, auctorem considerantes. At in physicis contra
naturam regula vestra, qua in cæteris sapientiam ju-
dicatis, auferendo summum gradum auctoris et quæ
fiunt, non a quo fieri... ita credere contingit ele-
mentorum potestates et ar... esse, quæ sunt servi-
tutes et officia. Non in ista investigatione ali... us
artificis intus et domini, servitutis autem non tendi-
mus elementorum... operis eorum quas facis po-
testatis. Sed Dei non serviunt; ea igitur, quæ ser-
viunt, Dei non sunt. Aut doceant vulgo fieri, ut de
licentia passivitatæ libertas approbetur, de libertate
dominatio de dominatione divinitas intelligatur. Nam
si omnia hæc super nos certis curriculum, legitimis de-
cursibus, propriis spatiis, æquis vicibus sub legis
instar constituta volvendis temporibus et exercendis
temporibus et exercendis temporum ducibus occur-
rere meminerunt, ex ipsa observatione conditionum
suarum et fide operum et instantia... et cura
demutationum, memoria reciprocatorum, aliquam
dominationem sibi præesse persuadeant vobis, cui
apparere videatur universa negotiatio mundialis per-
veniens ad humani generis utilitatem et... onem? C
(2) Non enim potest dicere, ea sibi agere ista ac sibi
curare nec quicquam hominum causa disponere,
cum propterea defendas elementis divinitatem, quod
ab aliis aut juvari te aut lædi sentias; nam si sibi
præstant, nihil eis debes.

6. Age jam, concessitisne divinitatem non modo
non serviliter currere, sed imprimis integre stare,
neque minui neque intercipi neque corrumpi debere.
Cæterum abiit omnis felicitas ejus, si quid patitur un-
quam. Ecce autem et astra intercidunt, et interci-
cidisse se attestantur. Constat et luna (a), quan-

tum amiserit, cum resumit. Jam majora ejus detri-
menta soletis in aquæ speculo considerare, ut nihil
amplius ullam... credam quod magi norunt. Ipse
etiam sol sæpe defectione tentatus est. Fingite quas-
libet rationes cælestium casuum, non volet deus aut
minor fieri, aut esse desinere. Viderint igitur hu-
manæ doctrinæ patrocina, quæ conjectandi artificio
sapientiam mentiuntur et veritatem. Nam alias na-
tura sic est, ut qui melius dixerit, hic verius dixisse
videatur, non qui verius, is melius.

7. Cæterum cui res examinabitur, verisimilium
utique dicet elementa ista ab aliquo regi, quam ul-
tro... igitur non deos, quæ sub aliquo. At si in isto
erratur, melius est simpliciter, quam ut physici, di-
ligenter. Sed enim si ad mythic... tes (3), melius jam
in physico mortalitas errat, eis divinitatem adscri-
bendo, quæ super hominem putat situ et vi et magni-
tudine et divinitate sentiri; quod enim super homi-
nem, credas Deo proximum. Cæterum ut ad mythi-
cum transeamus, quod poetis deputatur, nescio an
tantum..... mediocritati nostræ, an tanti de do-
cumentis divinitatis conf..... ut Mopsus Africanus
et Boeotus Amphiaræus (b). Delibanda enim nunc est
species ista, cujus suo loco ratio reddetur. Interim
hos certe homines fuisse vel eo palam est, quod non
constanter deos illos, sed heroas appellatis. Quid
ergo contendimus? Si addicenda mortuis divinitas
erat, non utique talibus? Ecce vos cum eadem licen-
tia præsumptionis sepulcris regum vestrorum cælum
infamatis, nonne probatos quosque justitia, virtute,
pietate et omni bono ejusmodi consecrationis solatio
honestatis contenti pro talibus etiam irrideri peje-
rantes. At e contrario impios, turpes etiam pristinis
humanæ gloriæ præmiis aufertis, decreta eorum et
titulos lacinatis, imagines detrahitis, monetam reper-
cutitis. Ille (c) autem conspекtor omnium, comproba-
tor, imo largitor bonorum, tantæ indulgentiæ suæ
ordinationem vulgo prostituat et plus diligentiae atque
justitiæ hominibus licebit in distribuendis divinita-
tibus sapere? Mundiores erunt regum et principum
comites quam summi Dei? Atquin horretis et aversa-
mini, vagos, exsules, debiles, sordide natos,

LECTIONES VARIANTES.

(1) *rigalt. suppl.* Et quos tecta opprimunt, non tegu-
las, etc.

(2) *Gothofredus* utilitatem seu accessionem? *Haverc. ad D*

Apol. 13 : util. et læsionem?

(3) *Le Prior suppl.* ad mythicas artes.

COMMENTARIUS.

tionis series postulat ut sit, convertimur, aut aliquid
simile, et sequens lacuna sic videtur supplenda: sim-
plici cognitione. *LE PR.*

(a) *Constat et Luna.* Defectus solis et lunæ labo-
res hic attingit; luna nempe incrementa sua habet a
novilunio seu neomenia ad plenilunium, et detri-
menta a plenilunio ad novilunium. *LE PR.*

(b) *Et Boeotus Amphiaræus.* Alcæonon pater fuit
Amphiaræus, cujus jussu Eriphilem matrem intere-
mit, conceptoque ex illo scelere immanni furore er-
rabundus atque amens vagabatur; cum vero ad unam
ex Echinadibus insulis pervenisset, ex oraculi re-
sponsione furore liberatus est. Unde S. Basilus scri-
bens ad B. Gregorium Nazianz. : πάντως γὰρ οὕδ᾽

Ἀλκμαίων Ερινιάδας εὖρον, ἐπὶ τῆς πλάνης ἠνέσχετο.
Illos autem heroas ac Deos fabularum audacia defini-
testatur Gregorius Nazianz. orat. 20 in funere B. Ba-
sili. *LE PR.*

(c) *Monetam repercutitis.* Conflatam scilicet, alterius
Principis typo percutitis. Nam reprobi nummi, quia
pretii nullius, et commercii inutiles, ad eos defe-
rebantur quibus erat auri, argenti, æris flandi et fe-
riundi cura et potestas. Tales fuisse Claudianos Dio
tradit, lib. 1x. *Sed de conflatis fusas Messalinæ jussu*
Mnesteri statuas indignatus. Is fuit histrio, quem illa
dæperibat. Tales quoque fuisse neronianos arguunt
hæc Arriani Epictetici : τίνα ἔχει τὸν χαρακτῆρα τοῦτο, τὸ
τετράσσερον, Νέρωνος. Πῶς ἐνέξω ἄδελφόν ἐστι, σαπρὸν ῬΩ.

inhoneste institutos; contra incestos, adulteros, raptores, purricidas etiam legibus exserendis. Ridendum an irascendum sit, tales deos credi, quales homines esse non debeant? Sed enim in isto mythico genere, quod poeta ferunt, quam incerti agitis circa conscientiae pudorem et pudoris defensionem! Nam quotiens miso...., torpia, vel atrocita deorum exprobramus; allegationem poetie ut fabulosa defenditis! quotiens ultro siletur de ejusmodi poetica, non modo non horretis, sed insuper honoratis, utque in necessariis artibus habetis. Denique per hanc initiatricem litteraturae ingenuitatis studia productis. Criminatorum deorum poetas eliminari Plato censuit, ipsum Homerum sane coronatum civitate pellendum. At cum excipiat illos et retineatis, cur non credatis talia re-textentibus de deis vestris? Igitur si creditis poetis, cur laudem mendacibus fertis, nec cavetis ne offendatis eos, quorum detractores honoratis? Sane fides a poetis non exigenda. Nonne qui dicitis deos post mortem factos, homines confitemini ante mortem? Quid ergo novi, si, qui homines fuerint, humanis aut castibus aut criminibus aut fabulis polluantur? Non creditis poetis, cum de relationibus eorum etiam sacra quamvis disposueritis? Cur rapitur sacerdos Cereris, si non tale Ceres passa est? Cur Saturno alieni liberi immolantur, si ille suis pepereit? Cur Idæa masculus amputatur, si nullus illi fastidiosior adolescens libidinis frustata dolore castratus est? Cur Herculeum polluctum (a) mulieres Lanuvinae non gustant, si non mulierum caussa p..... Mentiuntur sane poetae! sed non ideo quod talia gesserint... homines quas defuerint nec quod divinas adscripserint fo.... divinitatis, cum interim vobis credibilis visum est deos fuisse, sed non tales, quam tales, sed non deos.

8. Superest gentile illud genus inter populos deorum, quos libidine sumptos, non pro notitia veritatis, docet privata notitia. Deum ergo existimo ubique notum, ubique praesentem, ubique dominantem, omnibus colendum, omnibus demerendum. At enim cum illi quoque, quos totus orbis communiter colit, exci-

dant probationi veræ divinitatis, quanto magis isti, quos ne ipsi quidem municipes sui norunt? Nam quæ idonea auctoritas præcucurrit ejusmodi theologiae, quam etiam fama destituit? Quanti sunt, qui norint visu vel auditu Atagartia Syrorum, Coelestem Afrorum, Varsutinam Maurorum, Obodan et Dusaren Arabum, Belenum Noricum, vel, quos Varro ponit, Casiniensium Delventinum, Narniensium Visidianum, Atheniensium Nomentinum, Æsculanorum Anchariam, et quam prævenierim (1), Volsiniensium Nortiam, quorum ne nominum quidem dignitas humanis cognominibus distat? Satis rideo etiam deos decuriones cujusque municipii, quibus honor intra muros suos determinatur. Hæc libertas adoptandorum deorum quousque profecerit, Ægyptiorum superstitiones docent, qui etiam bestias privatas colunt, p.... crocodilos et anguem suum. Parum est si etiam hominem consecrarunt. Illum dico, quem non jam Ægyptus aut Græcia, verum totus orbis..... Afri jurant; de cujus statu quid conjiici potest apud nostras litteras ut verisimile videtur positum est. Nam Serapis iste quidam olim Joseph (b) fuit de genere sanctorum, junior inter ceteros fratres, sed excelsiorab iisdem fratribus per livorem venum in Ægyptum datus, sæviebat in familia regis Ægyptorum (c) Pharaos, a regina minus pudica desideratus, sed quia non obsequabatur, e contrario ab eadem delatus, a rege in carcerem datur. Illic somnia quibusdam non perperam interpretatus, vim spiritus sui ostendit. Interea rex quoque somnia terribilia quædam illi, detractis quos convocaverat, voluit exponere. Joseph expedimenta de carcere edocuit, somnium regi aperit: illos boves septem opimissimos, defluentes, totidem annorum ubertatem significare; posteriores æque septem ineptos, subsequentium septem annorum inopiam. Prædicare itaque sæpe de recondendis præsidii in futuram famem de copia priore, credidit rex; exitus rerum et prudentem et sanctum semper necessarium probavit. Itaque Pharaos universæ Ægypto et frumentandæ et exinde curandæ eum præfecit. Hunc Serapidem ex suggestu(d),

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rigalt.* Præverim.

COMMENTARIUS.

(a) *Herculeum polluctum.* Polluctum Herculis erat Esculentorum decima pars, quæ Herculi dabatur. Apud Plautum, Herculi pollucere decimam partem. Putabant nimirum id felices ac fortunatos homines reddere. Apud eundem Plautum, obsonare pollucibiliter, id est splendide et opipare; sic cœna pollucibilis. *Le Pr.*

(b) *Serapis iste quidam olim Joseph.* Rufinus Hist. 11, ubi de statua Serapidis. Quidam in honorem nostri Joseph formatum perhibent simulacrum, ob divisionem frumenti, quo famis tempore subvenit Ægyptiis. Ex eo igitur, quod apud Christianos Serapis figura fuit Josephi et Josephus figura Christi, in errorem inductus fuisse videtur Adrianus Aug. in epistola quadam, ubi de Ægypto ad Servianum Cos. scripsit, *Illi qui Serapim colunt, christiani sunt; et devoti sunt Serapi, qui se Christi Episcopos dicunt.* Idem Joseph, quia Saræ pronepos, Julio Firmico Serapis. *Ric. — Nam Serapis iste.* Monuimus

alibi Isim et Serapim idola fuisse Ægyptiis veneranda, hic tantum addo detestationem ægyptiacæ impietatis quæ habetur apud Greg. Naz. orat. 24. hæc omnia complecti luculenter, eamque more Beati illius patris conscriptam. *Le Pr.*

(c) *In familia regis Ægyptiorum.* Imo in familia Putipharis Eunuchi Pharaonis, nisi dicamus ipsum Eunuchum in familia regis fuisse. Sed in hac deinceps historia Josephi aberrat Tertullianus iterum ac tertio ab iis quæ tradidit Moses Genes. xli. et libro adversus Judæos, cap. 5, historiam Abelis et Caini tractavit indiligentius. *Le Pr.*

(d) *Hunc Serapidem ex suggestu.* Cumulum et acervum intelligere videtur, quem Græci Σωρός dicunt, Frumenti scilicet cumulum, modii figura designatum. Rufinus, *Cujus caput modius superpositus indicet vitam mortalibus frugum largitate præberi.* Julius Firmicus, *Modius, quo esurientibus et ementibus frumenta diviserat, capiti superpositus est.* *Le Pr.*

quo caput ejus ornatum, vocaverunt, cujus suggestus A modialis figura frumentationis memoriam obseignat, et curam frugum super caput ejus fuisse, ipsis spicis, quibus per ambitum notatur, apparet. Propterea et canem, quem apud inferos deputant, sub dextera ejus dicaverunt, quod sub manu ejus compressatur (1) (a) Ægyptiorum, et Fariam adjungunt, quam filiam regis Pharaonis derivatio noninis esse demonstrat; nam et tunc Pharaon, inter cetera honorum et remunerationum, filiam quoque in matrimonium ei dederat. Sed quia et feras et homines colere susceperant, utramque faciem in unum Amubim contulerunt, in quo naturæ conditionisque suæ potius argumenta videri posset consecrasse gens rixosa, suis regibus recontrans (b), in extraneis dejecta, sane et gula et spurcicia..... etiam servi ipsa.

9. Hæc secundum tripartitam dispositionem divinitatis aut notiora aut insigniora digessimus, ut possit jam videri satis responsum de physico genere, de poetico, de gentibus. Et quoniam omnis superstitio (2), non jam philosophorum nec poetarum nec populorum, a quibus tradita est, sed dominantium Romanorum, quibus occupata est, auctoritatem sibi extruxit, alia jam nobis ineunda est humani erroris latitudo, imo silva cædenda, quæ undique conceptis superstitionum seminibus vitii pueritiam (3) obumbravit. Sed et Romanorum deos Varro bifariam disposuit incertos et electos. Tantam vanitatem! Quid enim erat illis eum incertis, si certos habebant? nisi

si Atticos stupores recipere voluerunt. Nam et Athenis ara est inscripta: Ignotis deis. Colit ergo quis quod ignorat? Tum si certos habebant, contenti esse debuerunt, nec electos desiderare. In quo etiam irreligiosi deprehenduntur. Si enim dei ut bulbi (c) seliguntur, qui non seliguntur, reprobi pronuntiantur. Nos vero bifariam Romanorum deos recognoscimus, communes et proprios, id est, quos cum omnibus habent, et quos ipsi sunt commenti. Et numquid hi sunt publici et adventitii dicti? Hoc enim eræ docent, adventitiorum ad sanum Carnæ, publicorum in palatio. Quare cum communes dei, quam physico, quam in mythico comprehendantur, actum est jam de istis speciebus. De propriis dicere....et. De Romanis stupemus, tertium illud genus hostiliam deorum....

B eo quod nulla gens alia tantum sibi superstitionis invenerit duas species dirigimus, alios de hominibus assumptos, alios inde conceptos. Igitur quoniam idem illis color supplet consecrationis mortuorum, tanquam ob merita vitæ, eandem et nos responsionem opponamus necesse est, neminem ex his quoque tanti fuisse. Patrem diligentem Æneam crediderunt, militem nequam gloriosum, lapide debilitatum; quod telum quantum vulgare, atque caninum, tanto ignobile vulnus! Sed et proditor patriæ Æneas (d) invenitur; tam Æneas, quam Antenor. Ac si hoc verum nolunt, Æneas certe patria flagrante dereliquit socios sœminæ Punicæ subjiciendus (e), quæ maritum Hasdrubalem Æneæ timiditate supplicantem hosti non

LECTIONES VARIANTES.

(1) Mirum hoc v. Le Prior. mutavit in compressatus.

(2) Rigalt. substitutio.

C (3) Cod. ms. vitii pueritatem, Rigalt. vitii pueritatem.

COMMENTARIUS.

(a) Quod sub manu ejus compressatus Ægyptiorum. In ms. legitur, Quod sub manu ejus compressatur Ægyptiorum. In promptu fuit emendatio, Compressatus. Nihil enim deesse mihi videtur; aut si quid derasum fuerit in extrema linea post-dictionem, Ejus, nihil aliud fuerit quam Esse, aut quid ejusmodi. Compressatum dicit Tertullianus, pro vexatione quæ oppressura erat Ægyptum, ut habet latina versio Genes. cap. 41. Sic in Scorp. cap. 3. Manus erat super illos in mala, et compressati sunt valde. Le Pr.

(b) Regibus suis recontrans. Recontrans dicit, quod ætati suæ proximi scriptores dixere, contrarians. Quod autem hic de Judæis Septimius, id omnino Lampridius de Gallicanis mentibus in Alexandro Severo. Gallicanæ mentes, ut se habent, duræ ac retrogradæ, et sæpe Imperatoribus graves. Rio.

(c) Si enim Dei ut bulbi seliguntur. Hoc Tertulliani dictum ab Augustino reprehenditur in principio libri VII. de Civit. Dei, ut facietius, quam verius. Video enim, inquit, etiam ex selectis eligi aliquos ad aliquid majus atque præstantius; quamobrem non ex hoc quod Dii ex multis quidam selecti sunt, vituperandi sunt; sed animadvertendum potius quinam isti sint et ad quam rem selecti videantur. Quæ reprehensio, si diligentius examinetur, subtilior fortasse judicabitur. Nam quod animadvertendum præcipit, quinam isti Dii sint, et ad quam rem selecti, fecit hoc sane luculenter Septimius, et Apologetico illo nobili, et hisce quidem ad Nationes libris. Sed hic merito ridet Varronianam Deorum selectionem, cum alici Deus non debeat, neque esse possit, nisi qui sit solus omnipotens, æternus, immensus, indefessus. Huic vero comitem si dederis aut vicarium, plane

rem feceris superfluum atque inutilem, verum et divinitati prorsus indecoram. Hoc primum argumento Septimius noster Deorum turbam profligat; mox et Varronem ex turba seligentem præcipuos, irreligiosum esse dicit; hoc enim non sine reliquorum injuria fecisse, quos esse quidem Deos censuerit, verum dignitate inferiores, aut potestate. Hos igitur non tantum inofficiosi, verum et læsæ divinitatis quærela agere: adversus hominem de Diis judicare ausum, quasi Deus non sit, nisi cui homo propitius fuerit; quod sane est Deos habere tanquam fungos... pratensibus optima fungis Natura est, aliis male creditur, ait Horatius. Quid autem aliud velle cum Electis suis Varronem, nisi electis illis optimam esse numinis naturam; aliis male credi? Quod vero attinet ad exempla quæ reprehensioni suæ confirmandæ affert Augustinus, videndum an convenient divinitati, sive Deo, cui proprium est unicum esse solum. Itaque ex militibus quidem eliguntur qui fiant centuriones; ex fidelibus, qui fiant præpositi; ex lapidibus, qui fiant angulares, nec propterea tamen reliqui dicuntur reprobari, quia nempe horum omnium disciplina est, ut ordine ac potestate distinguantur. At Deum esse, non recipit τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἥτιον. Rio.

(d) Sed et proditor patriæ Æneas. Æneas ille qui pius Virgilio, hic proditor dicitur, statimque ratio subjicitur, quia ardentem patriam deseruit, et Didonem Sichæi regis viduam. Cetera quæ in sequentibus habentur, multis tracta sunt in Apolog. cap. 25 et 50. Le Pr.

(e) Fœminæ Punicæ subjiciendus. Infra fœminam punicam censendus. Rio.

non comitata, raptis secum filiis, formam et patrem sibi habere non in fugam sapit, sed in ignes ardentis Carthaginis ut in amplexus patriæ pereuntis incubuit. Pius Æneas ob unicum puerum et decrepitum senem, Priamo et Astyanacte destitutis. Atquin Romanis magis detestandus, qui pro salute principum et domus eorum adversus liberos et conjuges et omne pignus suum dejerant. Consecrat filium Veneris, et hoc Vulcanus sciens patitur et Juno concedit. Si veredi (a) parentum in cælo sedent, cur non potius Argivi juvenes dei habiti, quod matrem, ne in sacris piaculum committeret, plus quam humano more jugales provexerunt? cur non magis dea, quæ magis pia, illa filia patris in carcere fame defecti uberibus suis educatrix? Quid aliud Æneæ gloriosum, nisi quod prælio laurentino nusquam comparuit? Rursus forsitan solito more quasi deserjor e prælio fugerit. Romulus æque post mortem deus, si quia urbem condidit deus, usque in fœminas, urbium auctores. Sane Romulus et fratrem interfecit et alienas virgines dolo rapuit. Ideo Quirinus est, quia tunc parentibus quirinitatem est per illum. Quid Sterculus (b) meruit ad divinitatem? Si agros stercorebus Juvando diligens fuit, plus simi Augias conferebat. Si Faunus Pici filius in jus (c) agitabatur mente ictus, curari eum magis quam consecrari decebat. Si Fauni filia pudicitia præcallebat, ut ne conversaretur quidem inter viros, aut barbaria aut conscientia deformitatis aut rubore insanæ paternæ, quanto dignior bona dea Penelopa, quæ inter utilissimos amatores diversata, obsessam castitatem tenere protexit? Est et sanctus, propter hospitalitatem a rege Plotio fanum consecutus: potuit et Ulixes de humanissimo Alcinoos unum amplius deum vobis contulisse.

10. Ad fœdiora festino. Non puduit auctores vestros de Larentina (1) palam facere (d). Scortum hæc meritorium fuit, sive dum Romuli nutrix, et ideo lupa, quia scortum; sive dum Herculis amica est, et jam mortui Herculis, id est, jam dei. Nam ferunt, æditum ejus solum forte in æde calculis ludentem ut sibi collosorem, quem non habebat, repræsentaret, una manu Herculis nomine, alia ex sua persona lusum inisse, si ipse vicisset, cœnulam et scortulum ex stipitibus Herculis sumeret; si vero Hercules, id est manus altera, eadem Herculi exhiberet. Vicit manus Herculis (quoque potuit duodecim titulis ejus adscribi).

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rigalt.* Laurentia; cf. *Apol.* 13.

(2) *Gothofredus* *has lucinas sic explevit*: amatori fuerit? — subigitis. Passim alii ita ascendunt. *Haverc.* ad *Apol.* 13.

COMMENTARIUS.

(a) *Si veredi parentum.* In Agob. lib. legitur, *si bisepse parentum.* Forte an scripserit Septimius, *viceportæ parentum.* Hoc est, qui parentes a quibus portati sunt, vicissim portant senio graves; quod fecisse dicitur Æneas. *Ric.*

(b) *Sterculus.* Vetus scriptura, *Stercolus.* *Ric.*

(c) *In jus agitabatur.* Contra jus fasque. *Ric.*

(d) *Non puduit auctores vestros de Larentina.* Eadem hæc erat propudiosa mulier cum Flora illa a qua floralia dicta sunt. Variant hic Critici: legunt alii *Laurentina*, seu *Laurentia*; alii vero *Larentia*; alii

Æditus cœnam Herculi dependit, scortum Larentinam conducit: cœnat ignis, qui Sol, et ipsius Herculis co.....nia ara consumpsit. Larentina in æde sola dormit.....de lenonio ludo jactitat se somniis Herculi functam, et potuit, dum animo contemplatur; somnio pati. Eam de æde progredientem mane primo quidam adolescens, tertius quod aiunt Hercules concupiscit, ad se..... id dictum sibi ab Hercule, utique..... ceantur. Non enim inipune licui..... dem quoque scribit; mox illa prop per Herculem fuerat insecta, agrum..... divinitatem et filiabus suis, quas ut ipsas h..... dium a Larentiniana Romanorum numina digni..... sola de tot uxoriibus Herculi cara, sola enim dives..... or Cerere quæ mortuo placuit. Tot exemplis et vo..... quis non deus affirmari potuit? Quis denique Antinoo controversiam divinitatis agitavit, quod decorior Ganymedes (e) aut carior suo amatori....(2)? Apud vos mortuus cœlum, viam ab inferis ab astra subigitur. Pass.....ta ascendunt. Ne multum putetis vos præstare regibus vestris.

Non contenti eos deos asseverare, qui visi retro, auditu contrectatique sunt, quorum effigies descriptæ, negotia digesta, memoria propagata, umbras nescio quas incorporales, inaninales, et nomina de rebus efflagitant deosque sanciant, dividentes omnem statum hominis singulis potestatibus ab ipso quidem uteri conceptu, ut si deus Consevius quidam, qui consationibus concubitalibus præsit, et Fluviona, quæ infantem in utero hinc Vitumnus, et Sentinus, per quem viviscat infans et sentiat..... debinc Diespiter, qui puerum perducit ad partum. Cum prin..... et Candelifera, quoniam ad candelæ lumina pariebant, et quæ us dictæ. Perverse natosto Prose carmentis esse provin..... et ab effatu Farmus, et alii a lo nem ad cavendum sumministrat rix et Albana, et una Rucinia. Mirum non esse provisos. Exinde et primi cibi sum Potina et Eluda, et statuendi infantis sta.....do, Abeona, et Domicuca, et habent Edeam..... et malam. Item voluntatis, Volumnum, Voletam..... Paventinam, Pavoris, Spei, Venilliam; voluptatis, Volupiam.....ntiæ, Præstitiam; æque ab actu, Peragenorem: a consiliis Consum; juvenam, novorum to-

amatori? Patet apud vos — subigitis. Passim ita catamiti ascendunt.

etiam distinguunt inter Floram et Larentiam, Minutii felicitis testimonio fulti qui ait: *Sane et Acca Larentia, et Flora meretrices propudiosæ, inter morbos Romanorum et Deos computandæ.* LE PA.

(e) *Quod decorior Ganymedes.* Id inter veterum deliramenta commune est de suo Jove, unde Ovid. lib. X. *Metamorph.*:

Rex superum Phrygii quoniam Ganymedis amore
Arsit, et inventum est aliquid, quod Jupiter esso,
Quam quod erat, mallet.

gatorum; virorum jam, fortuna barbata.....nuptialibus disseram. Afferenda est ab afferendis dotibus ordinatador, et Mutunus et Tutunus (a), et dea pertunda, et Subigus, et Prema..... parcite, dei impudentes, luctantibus sponsis nemo intervenit... quorum votum est foris gaudentes erubescunt (1).

12. Et quonam usque deos... quia disserendum, quales deos receperitis, quantum vobis erus.... Rideam vanitatem, an exprobrem cæcitatem, est admodum incertum.. Nam quot deos, et quos utique producam? majores, an et minores (b)? veteres, an et novitios? mares, an et foeminas? cælibes, an et le,? artifices, an et inertes? rusticos, an et urbanos? cives, an et peregrinos. Tot enim familiæ, tot nationes sensus bona fide quærent, ut dispici et distingui describique non possint, ut quanto diffusa res est, tanto substringenda nobis erit. Et ideo, quis in ista specie unum tuemur propositum demonstrandi, illos omnes homines fuisse: non quidem ut cognoscatis, nam quasi oblita agitis, compendio ab ipsa despiciendi ratione summam originem generis illorum retractando. Origo enim totius posteritatis. Ea origo deorum vestrorum Saturno, ut opinor, signatur. Neque enim si Varro antiquissimos deos Jovem, Junonem et Minervam refert, nobis excidisse debet, omnem patrem filii antiquiorem, tam Saturnum Jove, quam Cælum Saturno; de Cælo enim et Terra Saturnus. Et tamen Cæli et Terræ originem omitto. Erant inde cælibes diu et orbi, antequam mariti et parentes. Longo scilicet ævo crescendum illis fuit ad tantam proceritatem. Denique simul cœpit et Cælo vox inolescere et ubera terræ lapilliscere, faciunt nuptias inter se. Credo, aut Cælum descendit ad sponsam, aut Terra ascendit ad sponsum! Concepit tamen Terra de Cælo et peperit illa Athos, Athos Saturnum mira ratione. Utri parentum similis? Sed et peperit, certe ante Saturnum neminem procreaverunt, nisi unam postea Opem, exinde de subole cessatum est. Nam Saturnus quidem Cælum castravit dormientem. Legimus Cælum genere masculino; cæterum quomodo pater, nisi masculinus? Sed et unde castrandum? falx illi: hoc s.l... Nondum enim Vulcanus artifex ferri. Terra vero orbata distulit, etsi adhuc juvenili ætate, alii nubere. Sed nec habebat Cælum..... tamen nisi illam Mare amplectitur, sed olet salsuginemaquis assueta. Ita Saturnus unicus masculus Cæli atque Terræ. Sed ipse pubescens sorori suæ jungitur. Nondum leges, quæ

incesta prohiberent, nec quæ parricidium plecterent. Itaque filios virili sexu devorabat; melius ipse, quam lupi, si exponeret; timebat scilicet, ne quis illorum de paterna falce didicisset. Nato mox et abalienato Jove, saxum infantis ementiti deglutivit. Hoc ingenio diu securus, tandem filio, quem nondum digesserat, in tenebris adulto oppressus regnoque privatus est. Hunc vobis patriarcham deorum, Cælum et Terra, poetis obstetricantibus, procreaverunt. Sed eleganter quidam sibi videntur physiologice per allegoricam argumentationem de Saturno interpretari, tempus esse, et ideo Cælum et Terram parentes, ut et ipsos origini nullos, et ideo falcatum, quia tempore omnia dirimantur, et ideo voratorem suorum, quod omnia ex se edita in se ipsum consumat. Nominis quoque testimonium compellant: Cronium dictum græce, ut Chronon; æque latini vocabuli a sationibus rationemut, qui cum procreatorem conjectantur, per eum seminalia cæli in terram deferri. Opem adiungunt, quod opem videndi semina conferant, et quod opere semina evadant. Quæ oro, hujus translationemponas. Aut Saturnus fuit, aut tempus. Quomodo Saturnus quomodo tempus? Utrumque enim non potes, corporale in eo..... mare. Quid autem prohibuit tempus coli in sua qualitate? hominis, aut fabulam hominis, aut famulam hominis in sua specie, non in tempo.... Quid sibi vult intellectio ista, nisi foedas materias mentitis argumentationibus colorare? Saturnum neque ideo qui.. d.... tempus, aut dum eum tempus facis, jam nec hominem vis fuisse. Pla....s omnino Saturnus in terris humanæ qualitatis apud veteres memorias recensetur. Potest incorporaliter fingi quodvis, quod non fuerit omnino; vacat fingendi locus, ubi veritas est. Cum autem Saturnum constat vixisse, frustra demutatis; non conceditur vobis, quem non negabitis fuisse hominem, qui neque deus neque tempus defendi potest. Exstat apud litteras vestras usquequaque Saturni census, legimus apud Cassium Severum, apud Cornelios Nepotem et Tacitum, apud Græcos quoque Diodorum, quive alii antiquitatem canos collegerunt. Nec fideliora vestigia.... quam in ipsa Italia signata sunt. Nam post plurimas tetras et Attica hospitia Italiæ, vel, ut tunc vocabatur, OEnotriæ, consedit, exceptus ab Jano sive Janæ, ut Salii (2) vocant. Mons, quem coluerat, Saturnius dictus; urbs, quam depalaverat, Saturnia usque nunc est; tota denique Italia (e) de Saturno vocabatur:

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Haverc. suppl.* Humano pudori parcite — intervenit, ipsi quorum, etc.

(2) *Rigalt ed.* ut si alii vocant. Cf. *Apol.* 10. ut Salii volunt.

COMMENTARIUS.

Quæ hic ut et alia multa non abs re objicit scriptor noster. *Le Pr.*

(a) *Mutunus et Tutunus.* Conficta de Meo et Tuo inter Venereos amplexus vocabula. *Ric.*

(b) *Majores an et minores?* Majores et minores Deos fuisse nemo ambigit. Deos item magnos duodecim fuisse perspicuum: hic nescio an iidem sint ac ii de quibus lib. de spectaculis cap. 8. *Ante has tres aræ trinis diis patent, Magnis, potentibus, valentibus; eosdem et Samothracas existimant.* A Samothracibus de-

rvatam olim religionem præter profanos existimat Nazianzenus Theologus contra Julianum imp. aitque *Ἐρησιεύειν παρὰ τῶν Ἐρηκῶν* deduci; forte ad id conducet quod habet Varro de L. L. lib. 4. *Le Pr.*

(c) *Tota denique Italia.* Italiam dictam fuisse Saturniam ex Ennio patet:

..... Saturnius illi
Nomen erat, de quo late Saturnia terra.

Et Ovidio lib. Fast. 1:

tali teste terram, quae nunc dominatur orbi etiamsi de origine Saturni dubitatur, de actu tamen constat hominem illum fuisse. Ita si homo Saturnus, procul dubio de [homine], imo quia homo, non utique de caelo atque terra. Sed cuius parentes ignoti, quibusdam facile fuit illum eorum filium dici, quorum possunt omnes videri. (1) Quis enim non caelum ac terram patrem ac matrem venerationis gratia appellet? An de consuetudine humana, qua ignoti quique ex inopinato apparentes de caelo advenisse dicuntur? Proinde.... semper eg.... repentino (2), ubique inolevis coelestem dici. Nam et vulgo generis incertos terrae filios jactitamus (a). Nihil allego de statu antiquitatis, quae... rudes (3) tunc agebantur et oculi et mentes hominum, ut cujuslibet novi viri aspectu quasi divino commoverentur, nedum et regis, et quidem primi. Adhuc de Saturno immorabor, quod et cæteris compendium praestruam, satiata primordiorum disputatione; nec praetermittam potiora testimonia divinarum litterarum, quibus fides pro antiquitate superior debetur. Ante enim Sibylla, quam omnis litteratura, exstitit. Illa scilicet Sibylla (b), veri vera vates (c) et cujus vocabula daemoniorum vatibus induistis. Ea senario versu in hunc sensum de Saturni prosapia et rebus ejus exponit: decima, inquit, genitura hominum, ex quo cataclysmum prioribus accidit, regnavit Saturnus et Titan et Jamfetus, Terrae et Caeli fortissimi filii. Si qua ergo, vel vestris.... oribus litteris vestris superioribus, sed idcirco magis proximis.... in illius aetatis, fides adjacet.

13. Satis de Saturno et Prosapia ejus... um est, homines fuisse. Tenemus compendium, in cæteros originis praescriptionem, ne per singulos evagemur. Qualitas posteritatis a principibus generis ostenditur, mortalitas de mortalibus, terrena de terrenis, gradus ad gradus comparantur, nuptiae, conceptus natales cucurrerunt patriae sedes, regna monumenta l.... qui natos non possunt negare, mortuos credant, qui mortuos contententur, deos non putent. Sed enim manifestis vis sua adsistit; quos a primordio non.... divinitatem, affirmando illos post mortem deos factos, ut Varro, et qui cum eo somniaverunt. Hic igitur consisto.... alle.... in hoc nomen et numen, ut in ordinem senatorium, vestra cedatis jam necesse est, aliquem summum dominatorem allegandi potestatem, et quasi Caesarem; neque quisquam aliis praestare potest, qui non ipse dominetur. Cæterum si potuerunt deos sese facere post mortem, a....

A deterioris conditionis ab initio esse voluerunt; aut si nemo est, qui deos fecerit, quomodo facti dicentur, qui non nisi ab alio fieri potuissent? Ita nullus datur vobis renuendi locus, esse mancipem quemdam divinitatis. Perspiciamus itaque causas allegandas mortalitatis in caelum. Harum duplicem rationem credo proferetis: aut enim illu quis idem praestans facit, ut habeat vel amminicula vel munimenta vel etiam ornamenta fastigii sui; aut meritum necessitas dignis quibusque. Aliud quid suspicari non datur. Nemo giendo alicui, aut non sua aut illius causa facit. Sed neque petere numini inest tanta et potestas, ut scilicet faciat, si tanta humanitas irrogetur, qui egeat opera vel adjumento quorundam, et quidem mortuorum, quo mirum magis, cum alios sibi immortales institueret potuisset. Nec diutius de..... tus conquiret, qui humana divinis comparavit. Sa..... rior opinio est, discuti debet, si deus reminis..... buta si pristinis viris..... recogitandum. Quod exinde nemo dig..... si capere jam locus non potest. Tantis videlicet a meruerit antiquitas. Ergo an meruerit, re meruisse, proponat ipsius merita. Si quid in cunabulis litatis, valent ad suffragium divinitatis, incestorum Opem et Saturnum fratres recepistis. Fortivus infans..... ter dignus et tecto et ubere humano, meritoque incre tam mala manebant. Adultus denique qualemcumque genitorem, licissimum, regem aurei scilicet seculi, sub quo laboris inopia ac pax quiescebat sub quo nulli subigebant arva coloni, tellus nullo poscente ferebat. Sed oderat patrem incestum ejus castratorem Ecce autem et ipse cum sorore miscetur, ut huic primum dictum putem: τοῦ πατρὸς τὸ παίδιον. Tam pius pater, quam pius filius tunc legibus ageretur, in duos culleos dividi Jovem decuit dubitaret, libidine ab incesto corroborata, in leviora, id est, et stupra diffundere? de quo poetica sic lusitavit. Quomodo de fugitivo palam factum solemus et operam ejus percon abusu nundinare (4)? modo in pretia luxuriae eum figurando bovem aut pretium bovis pensaverit, et imbrem pergulis aditum pecunia ruperit? modo in similitudines actuum ip..... im, qui rapuit, cycnum, qui cantaverat. Adeo non fabulae istae sunt de fa sit an non lasciv na hominum, quos emissa jam pridem a fide per incr non est nobis extensius agendum. Si enim et re..... pibus et prose-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ita h. l. restit. ex Apolog. 10.

(2) Haverc. ex Apol. 10. emend. Proinde Saturno semper egeno et repentine ubique, etc.

(3) Leg. qua ita rudes — hominum, ut (alii: et) etc.

(4) Hav. ad Apolog. c. 2. Quomodo, quando de fugitivo palam factum, solemus et operam ejus percontando abusu nundinare?

COMMENTARIUS.

Inde dñu genti mansit Saturnia nomen.

Urbem autem dictam fuisse Sāturniam Virgilius testatur Aeneid. VIII. a Saturno conditam. Hanc Saturnus condidit urbem. LE PR.

(a) Terrae filios jactitamus. Quorum scilicet aut origo ignota est aut incerta, ii Terrae et Filii et γῆς υἱοὶ dicuntur. LE PR.

cuntur. LE PR.

(b) Illa scilicet Sibylla. Veram et veridicam fuisse illam Sibyllam ait post multos Juvenalis et cum eo infiniti.

Credit me vobis folium rectitare sibyllae. LE PR.

(c) Veri vera vates. Arrianus Epict. III. de Apollino. ὁρῶ μάρτυς εἶναι καὶ πρὸς τῆς ἀληθείας. RIC.

minatoribus ~~satis~~ morata plebs eadem q..... natura, ~~A~~ fore peregrino deliquit, eadem oblivione, imo amentia, quæ patri causa mortis fuit.

quanto deterior, qui non melior? privato enim titulo Jovem optimum..... tis, et est Virgilii æquus Jupiter optimus. Proinde incesti in suos, impudici in extraneos, impii, iniusti, cui nullam insignem infamiam fabula reliquit.... deus fieri non fuit dignus.

14. Sed quoniam alios seorsum volunt in divinitatem ab hominibus receptos, et distingui inter nativos et factos secundum Dionysium Stoicum, de ista quoque specie adjiciam. De ipso quidem Hercule..... ma responsionis, an dignus cælo et divinitate, sic enim pro va.... meritis addicunt divinitatem? Si ob virtutem, quod feras constanter...rit, quid tam memorabile? nonne ludo puniti, vel etiam ad... arenariæ vilitatis plurimas in unum, et quidem studiosiores ciunt. Si ob peragratum orbem, quantis ad locupletibus dalcis tas, aut philosophis famulatoria mendicitas idem præstitit? Non meminerunt, Asclepiadem Cynicum unica vaccula, cujus et dorso vehebatur, et si quando ubere alebatur, orbem totum oculis subegisse? Si.... etiam ad inferos adiit, quis hoc nesciat, viam ad inferos omnias plurimas.....s ille Pompeius qui nec hostias al.....n unum agnulum Byrsæ Cartha.....re. Quo magis Scipio, quam Hercolis, ob....ti deputatur? Adjicite potius tituli Hercula.....rum, uxorum, et fœtas Omfales, et ob decori pueri amissio ... desertam militiam Argonautarum. Adjicite ad gloriam post turpi....am, etiam furias ejus; auctoritate sagittas, quæ filios et uxorem.... erunt; qui tunc dignius rogo sese irrogasset præ dolore parti..... Qui uxoris ob lasciviam venenis circumventus magis metu ... honesta morte moreretur. Hunc vos de pyra in cælum sublea facilitate, qua et alium ignis et divini confectum, qui pauca e... ingenia commentus, dicebatur mortuos ad vitam recurrasse ... filius, tam homo, quam Jovis nepos, Saturni pronepos spurius ut incerto patre, ut Argivus Socrates detulit repertum, turpitis Jovē educatum, canino scilicet ubere nemo negare potest; fulmine haustus est. Malus Jupiter,...sus est (1), impius in nepotem, invidus in artificem. Sed enim pin.....um ejus non occultavit, cupiditatem et avaritiam lucr....alam, quæ quidem ille vivos ad mortem, non mortu.... prævaricatione venalis medicinæ agebat. Dicitur etiam mater ejus eodem casu obisse; merito....sam m..... bestiam ediderat hisdem quasi scalis ad cælum erupisse. Et tamen Athenienses scient ejusmodi deis sacrificare. Nam Æsculapio et matri inter mortuos parentant, quasi non et ipsi Thesea suum adorent: Mer.... deum, qui nisi conservatricem suam in lit-

15. Longum foret recensere etiam de illis quos in sidera sepelivitis, et audacter dei... tratis. Sic opinor digni de cælo Castores et Perseus et Erigona, quemadmodum et Jovis expletus. Sed quid mirandum? etiam canes et scorpiones caneros in cælum transtulistis. Differo de his quos in oraculis.... et testimonium hic divini, qui et tristitiæ deos arbitros esse vultis.... dius, qui animam corpore viduet, quem intra muros cludi non permitiendo damnavitis. Item Cæculus, qui oculos sensu exani.... Orbana, quæ in orbitatem semina extinguat, et ipsius Mortis.... Ut cætera transvolem, etiam locorum urbis, vel loca, deos ar.... patrem, et diva Arquis et Lana et montium Septemontium (a).... illi faciant, qui in hisdem locis aras vel ædes habent, præterea.... in alieno loco aut mercedibus habitant. Taceo Ascensum.... et Levicolam (2) a clivis; taceo deos Forculum a foribus, et Cardeani a cardinibus, et liminum Limentinum, sive qui alii inter vicinos ap.... num Janitorum adorantur. Quid enim magnum? cum et habeant in lupanaribus, in culinis, et in imo carceri; in i.... itaque propr.... aliisque Romanorum deis, quibus totius vitæ officia distribuuntur, taliter, ut cæteris deis opus non sit. Imo cum privatim apud Romanos deputentur, quos supra signavimus, nec facile foris cogniti, quomodo ea omnia illos præesse voluerunt in omni genere humano, et in omni gente proveniunt; ubi prædes eorum, non modo honore, sed ipsa quoque notitia carent. Sed enim quidam fructus et necessaria victui demonstraverunt?

16. Quæso vos, cum dicitis invenisse illos, non confitemini prius fuisse quæ invenirentur. Cur ergo non auctorem potius honoratis, cujus hæc dona sunt, sed auctorem transfertis in repertores?... quam invenisset, utique auctori gratias egit, utique illum deum sensit;.... ministerium institutoris; a quo et ipse institutus est qui invenit.... sum quod invenirentur. Ficum viridem Romæ nemo noverat.... um Cato senatui intulit; ut quo jam provincia hostilis esset; cui sub.... semper instabat exprimeret. Cerasus Cn. Pompeius de Ponto (3).... Italiæ provulgavit. Potuerunt mihi novorum apud Romanos pomorum...., ruisse præconium divinitatis. Tam vanum hoc, quam etiam.... commenta deos haberi; quibus si comparentur nostræ ætatis.... o dignius posteris, quam prioribus consecratio competisset.... on in omnibus jam artificiis antiquitas exolevit, usu quotidiano instruente novitatem; atque adeo quos ob artes sanctifi... in ipsis artibus et provocatis in æmulis insuperatos.

LECTIONES VARIANTES.

- { (1) *Rigalt. emend.* Malus Jupiter, si fulmem ipsius est.
(2) *Rigalt. emend.* Clivicolam.

- (3) *Leg.* de Ponto primus Italiæ etc. cf. Apol. 11. 2.

COMMENTARIUS.

(a) *Et montium Septemontium.* Lib. de Idololatria cap. 10. idem habet. *Etiā strenæ captandæ, et Septemontium, et brumæ*, etc. Celebritas autem erat quæ iam ut nos alibi annotavimus Romanis usitata dicta a

septem montibus, quæ in mensem Decembrem incidebat, atque in honorem urbis conditæ hoc die strenæ captari solebant. *LE PA.*

17. Denique.... toribus suis non negatis omnibus A his quos deus antiquitas voluit, posteritas c.... superstitionum.... I., præsumptio, cui.... bemus; propterea scilicet Romanos totius orbis domi.... se, quod officii religionum meruerint domina.... cis praevalent. Nimirum Sterculus.... hoc imperium.... seu Romanorum distin.... tem extraneo potius.... tores et destitutores in.... ti, sepultique sunt. Ita nempe.... oblitus antrum illud Idæum.... dissimum odorem. Nonne omni Capitolio.... ut illa potius terra regnaret,... posthabita Samo dilecta, et utique Æneadarum ignibus adoleri....

Hic illius arma,

Ilic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,

Si qua fata sinant, jam tunc tenditque sovetque (a). Misera adversus fata non valuit. Nec tamen tantum honoris Romani satis decreverint, ut deditibus Carthaginiem sibi, quantum Larentinæ. Si dei isti conferendi in pote.... uit enim Jupiter Cretæ et Saturnus Italiæ et Isis Ægypto.... regnaverunt, quibus etiam operati plerique traduntur. Itaque.... mines facit, et dedititius Admeti cives romanos imper.... lem cultorem suum Cræsum ambiguis sortibus fallendo.... timebat deum verum constanter prænuntiare regno exc.... potestate regnandi quoque velut in urbes suas tueri..... potuissent. Si Romanis præstitisse valuerunt, cur Athenas a Xerxe Minerva non defendit? vel cur Delfos de manu Pyrrhi Apollo non eruit? Servarint urbem Romam, qui sua perdidērunt! Si hoc religiositas Romana meruit; atqui, non post summum imperium auctis jam rebus supersticio C

quæsitæ est? etsi a Numa sacra introducta sunt, nondum tamen aut simulacris, aut templis res vestras divina frustrabant. 28 Frugi religio et paupertina superstitione, altaria temeraria, vasa sordida, et nidor.... ex illis, et deus ipse nusquam.... religiosi, quam majores, quia religiosi. Atquin quomodo..... religionem, et deorum profundissimam curam imperium Romanis.... videri possit, quod læsis potius dei sauctum est? Nisi fallor enim omne regnum vel imperium bellis quæritur et bellis ampliatur. Porro..... ib. et dei urbis. nam eadem strages et mœnium et templorum, parces cædes et civium et sacerdotum, eadem rapiæ profanorum et sacrorum. Tot sacrilegia Romanorum, quot trophæa; tot de deis quot de gentibus triumphati. Manent et simulacra captiva, et utique senti..... os non amant. Sed quia nihil sentiunt, impune læduntur..... læduntur, frustra adorantur. Itaque quorum fastigium..... adultum est, non possunt videri religionis meritis, excrevisse..... nis sive lædendo creverunt. Regnum universæ nationes temporibus habuerunt, ut Assyrii, ut Medi, ut Persæ, ut Ægyptii..... aut penes quosdam, et tamen qui amiserunt, non sine religionibus et cultu, et de propitiis deorum mora..... cessit universa pene dominatio. Sors temporum ita volutat.... Quærite quis temporum vices ordinavit. Idem regna dispensat, et nunc penes Romanos eam summam, tanquam pecuniam de multis nominibus exactam in unam arcam congregavit (a). Quid de ea statuerit, sciunt proximi ei.

(a) Virg. Æneid., I, 20 et seqq.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI DE TESTIMONIO ANIMÆ LIBER ADVERSUS GENTES^(a).

ARGUMENTUM. — Post uberrimam Scriptorum segetem, qui religionis Christianæ causam egerant, in arenam D descenderat Tertullianus, ut patet ex Apologetico et libris duobus contra Nationes; cum tamen causam illam nihil juvisse videretur, hunc de Testimonio animæ libellum exorsus est, ut novo pugnandi genere christiani nominis hostes adoriretur, conceptamque per-

verse ex eorundem animis opinionem evelleret, et rem Christianam in tuto collocaret. Hujusce operis veluti fundamenta jecerat Apologetici, cap. 17, verum hic ea latius prosequitur, quæ obiter tantum perstrinxerat: Deumque præsertim unum hic, et animæ statum post mortem demonstrat.

CAP. I. Magna curiositate (b) et majore longe me-

COMMENTARIUS.

(a) Tractatus de Testimonio animæ cum Apologetico et libris adversus gentes conjunctus est. In hoc enim religionis argumentum, quod in Apologetico, cap. 17 protulerat, animam scilicet naturaliter agnoscere, et quasi invitam, unum duntaxat deum esse, et alteram vitam ista præterita, extendit latiusque prosequitur. Hoc autem ex sensu natura ipsi insito demonstrat, et ita penitus ei insculpto, ut nulla re deleri queat; adeo ut ipsi imprudenti excidat: ut cum incogitantur jaciatur, Deus velit, Quod

Deo placitum erit, Adsit mihi Deus, etc., quæ supponunt animam Dei notitia imbutam esse, ut mortis timor natura insitus, nomen immortalitati commemorandi desiderium, misericordia in defunctos, supponunt aliam ab ista vitam esse. Cum autem hi sensus animæ, et singulis hominibus natura sint insiti, a Deo eos manare necesse est. En quod in eo brevi tractatu lepide admodum Tertullianus amplificat. LXXX.

(b) Magna curiositate. Vox usitata in ævo medio: Vopiscus in Aureliano. Frivola hæc fortassis cuipiam,

moria opus est ad (a) studendum (1), si quis velit ex litteris receptissimis quibusque (2) philosophorum vel poetarum vel quorumlibet doctrina sapientiæ (3) sæcularis magistrorum testimonia excerpere christianæ veritatis; ut ænuli persecutoresque ejus de suo proprio instrumento, et erroris in se, et iniquitatis in nos rei revincantur. Nonnulli (b) quidem (4), quibus de pristina litteratura et curiositatis labor et memoriæ tenor perseveravit, ad eum modum (5) opuscula penes nos condiderunt, commemorantes et contestificantes in suggillationem et originem et traditionem et sententiarum argumenta (c) (6), per quæ recognosci possit (7), nihil nos aut novum aut portentosum suscepisse, de quo non etiam communes et publicæ litteræ ad suffragium nobis patrocinentur, si quid aut erroris ejecimus, aut æquitatis admisimus. Sed ne suis quidem magistris, alias probatissimis atque lectissimis, fidem inclinavit humana de incredulitate duritia, sicubi in argumenta christianæ defensionis impingunt; tunc vani poetæ, cum deos humanis passionibus et fabulis designant (8): tunc philosophi duri, cum veritatis fores pulsant (d). Hactenus sapiens et prudens habebitur, qui prope christianum pronuntiavit, cum si quid prudentiæ aut sapientiæ affectaverit, seu ceremonias despiciens, seu sæculum revincens, pro christiano denotetur (e). Jam igitur nihil nobis erit cum litteris et doctrina perversæ felicitatis, cui in falso potius creditur (9), quam in vero. Viderint si qui de unico et solo deo pronuntiaverunt. Imo nihil omnino relatum sit, quod agnoscat christianus,

ne exprobrare possit. Nam et quod relatum est (10), neque omnes sciunt; neque qui sciunt, constare confidunt. Tanto (11) abest ut nostris litteris annuant homines, ad quas nemo venit nisi jam christianus. Novum testimonium advoco, imo omni litteratura notius, omni doctrina agitatius, omni editione vulgatus, toto homine majus, id est totum quod est hominis. Consiste in medio, anima (f), seu divina et æterna res es secundum plures philosophos, eo magis non mentiens (12). Seu minime divina, quoniam quidem mortalis, ut Epicuro soli videtur, eo magis (g) mentiri non debebis (13), seu de cælo exciperis, seu de terra conciperis, seu numeris, seu atomis concinnaris, seu cum corpore incæperis (14), seu post corpus induceris, unde unde (15) et quoquo modo hominem facis animal rationale, sensus et scientiæ capacissimum. Sed non eam te advoco, quæ scholis formata, bibliothecis exercitata, academiis (16) et porticibus Attici partam (17) sapientiam ructas (18). Te simplicem et rudem et impolitam et idioticam compello, qualem (19) habent qui te solam habent, illam ipsam de compito, de trivio, de tetrino totam. Imperitia tua mihi opus est, quoniam aliquantulæ peritiæ tuæ nemo credit. Ea ex postulo, quæ tecum in hominem (20) infers, quæ aut ex temetipsa, aut ex quocumque auctore tuo sentire didicisti. Non es, quod sciam, christiana, fieri enim, non nasci solet (21) christiana (h). Tamen nunc a te testimonium flagitant christiani, ab extranea adversus tuos, ut vel

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Adstudendum *Rigalt.*
- (2) Ex litteris receptissimis cujusque *Jun. et P. Ciacon.*
- (3) Doctrinæ ac sapientiæ *Rigalt.*
- (4) Rei evincantur: Ac nonnulli quidem *Jun.*
- (5) Ad gentes *Rigalt.*
- (6) In suggillationem et originem et traditionum, et sententiarum, argumenta *Jun. et Latin.* in singula rationem et o. *Rigalt.*
- (7) Re cognosci *Le Prior.*
- (8) Absignant *Jun.*
- (9) Cum in falso ejus creditur *Vet. Cod. Rigalt.*
- (10) Relatum sit *Jun. Rigalt.*

- C (11) Tantum *Jun.*
- (12) Mentieris *Latin. et Ciaconius.*
- (13) Debens *Wouw. Rigalt.*
- (14) Incliperis *Jun. incipis Rig.*
- (15) Inde *Rig.*
- (16) Academicis *Paris.*
- (17) Pasta *Rig.*
- (18) Eructas *Wouw.*
- (19) Te *add. Rig.*
- (20) Tecum homini *Rig.*
- (21) Soles *Wouw. Rig.*

COMMENTARIUS.

et nimis levia esse videantur, sed curiositas nihil recusat. Casaubonus inquit in notis ad Vopisc. periergam (quæ vox idem est cum curiositate) factam pedissequam philologiæ ab Mart. Capella, et alia quæpiam affert de Aristæa scriptore antiquissimo. *Lac.*

(a) Opus est adstudendum. Opus quod adstuderet debeat magna curiositate, et majore memoria. *Ric.*

(b) Nonnulli quidem. Alludit ad eos, qui ante se adversus gentes scripserunt, Græcos præsertim (nam secundus ab Apollonio Latinorum scriptorum a D. Hieron. in catalogo recensetur), Quadratum dico, Aristidem, Justinum philosophum, Anaxagoram, Melitonem, Theophilum Antiochenum, Apollinarium, Tatianum, Irenæum, Clementem Alexandr. et Miltiadem: quorum quædam ad verbum pene suo Apologetico inspersit, ad quem tacito nomine etiam hic videtur alludere. *Pam.*

(c) Et sententiarum argumenta. Legendum videtur, et argumenta sententiarum, et postea disjungendæ voces quæ recognosci, scribendumque re cognosci, disjunctim. *Le Pr.*

(d) Veritatis fores pulsant. Hanc locutionem vidi etiam in epistola illa magni illius Clementis Papæ ad

Jacobum fratrem Domini, ubi loquens de iis qui nondum sunt Christiani, ait illos esse foris. *Lac.*

(e) Denotetur. Hoc verbum, hic et sæpe alias in malam partem sumitur. Hieronymus de suspecto contubernio. Vos cunctorum digui denotabunt, id est, infamabunt. *Lac.*

(f) Consiste in medio, anima. Prosopopœia ad animam, a qua testimonium adversus gentes deposcit, in qua persistit, usque ad finem cap. 4. Varias autem de quibus hic paucis, Epicuri aliorumque philosophorum de anima opiniones latissime recenset infra lib. de anima. Hoc unum id dicam, nondum cum hæc scriberet, fuisse Auctorem in errore de anima traduce aut corporea. *Pam.*

(g) Eo magis mentiri non debens. In exemplaribus legitur, Non debebis. Animam compellat: Si divina, inquit, et æterna res es, eo magis non mentiris, cum sit turpe et indignum Deo mendacium. Si minime divina res es, eo magis mentiri non debes, ut testimonium dicas in gratiam Dei, ad quem minime pertines. *Ric.*

(h) Non nasci soles Christiana. Anima scilicet per fidem regeneratur, sicut corpora a parentibus ge-

tibi erubescant, quod nos ob ea oderint et irrideant, quæ te nunc consciam delineant.

CAP. II. Non placemus, Dominum (a) prædicantes hoc nomine unico unicum, a quo omnia, et sub quo universa. Dic testimonium si ita scis. Nam te quoque palam et tota libertate, qua (1) non licet nobis, domi ac foris audimus ita pronuntiare, Quod Deus dederit, et, Si Deus voluerit, ea voce et aliquem esse significas, et omnem illi confiteris potestatem, ad cuius spectas voluntatem, simul et cæteros negas deos esse, dum suis vocabulis nuncupas, Saturnum, Iovem, Martem, Minervam. Nam (2) solam Deum confirmas, quem tantum Deum nominas, ut et cum illos interdum deos appellas, de alieno et quasi pro mutuo usa videaris. De natura quoque Dei quem (3) prædicamus, nec te latet: Deus bonus est (4), Deus benefacit, tua vox est. Plane ea dicis, sed homo malus scilicet (5), contraria propositione oblique et figuratim exprobrans, ideo malum hominem, quia a Deo bono abscesserit. Etiam quod penes Deum bonitatis et benignitatis omnis benedictio inter nos summum sit disciplinæ et conversationis sacramentum, Benedicat te Deus, tam facile pronuntias, quam (6) christiano necesse est. At cum (7) in maledictum (b) convertis benedictionem Dei, perinde dicto omnem super nos potestatem ejus consistere secundum nos confiteris. Sunt, qui etsi Deum non (8) negent, dispectorem plane et arbitrum, et judicem non putent: in quo utique nos maxime rejiciunt, qui ad istam disciplinam metu prædicati iudicii transvolamus; sic Deum honorantes (9), dum curis observationis, et molestiis animadversionis absolvunt, cui ne iram qui-

A dem (c) adscribunt. Nam si Deus (iniquum) irascitur, corruptibilis et passionalis est. Porro quod patitur, quodque corrumpitur, etiam interitum potest capere, quem Deus non capit. At idem alibi animam divinam et a Deo constatam confidentes, cadant in testimonium ipsius animæ, retorquendam adversus opinionem superiorem. Si enim anima aut divina aut a Deo data est, sine dubie datorem suum movit. Et si movit, utique et timet, ut tantum postremo auctorem (d). An non timet, quem magis propitium velit, quam iratum? Unde igitur naturalis timor animæ in Deum, si Deus non (10) novis irasci? Quomodo timetur, qui nescit offendere? Quid timetur, nisi ira (e)? unde ira, nisi ex animadversione? Unde animadversio, nisi de (11) Dei judicio? Unde iudicium, nisi de potestate? Cujus potestas summa, nisi Dei solius? Hinc ergo tibi anima de conscientia suppetit domi ac foris, nullo irridente vel prohibente prædicare, Deus videt omnia, et Deo commendo, et Deus reddet, et Deus inter nos iudicabit. Unde hoc tibi non Christianæ? Atque (12) id plerumque et vita Cereris redimita (f), et pallio Saturni coccineata et deæ (13) Isidis linteata (14) (g)? In ipsis denique templis Deum iudicem imploras, sub Esculapio stans, Junonem in aere exorans (15), Minervæ (16) calceans (17) furvis galeam (18) formis (19), et neminem de præsentibus deis contestaris; in tuo foro aliunde iudicem appellas, in tuis templis alium deum pateris. O testimonium veritatis, quæ apud ipsa dæmonia testem (20) efficit christianorum.

CAP. III. Enimvero cur (21) dæmonia affirmamus esse? sane quasi non et probemus, qui ea soli de corporibus exigimus (h). Aliqui Chrysippi adsen-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quia Rig.
- (2) Nam abest Rig.
- (3) Quam Rig.
- (4) Bonus Rig.
- (5) Plane additis: sed homo malus; scilicet Rig.
- (6) Christiane, alii.
- (7) Quum in maledictum convertis benedictionem Dei Jun. Rig. in abest Lat. Veneta; Rheu. Pam. et Sem. legg. cum id maledictum convertis in benedictionem Dei.
- (8) Negant Rig.
- (9) Inhonorantes Jun.
- (10) Vult Rigalt.

- (11) Dei abest Rigalt.
- (12) Adeo Jun. Rigalt.
- (13) Et deæ abest Rigalt.
- (14) Lino tecta Jun.
- (15) Aere exaurans Rigalt.
- (16) Minervam Paris.
- (17) Calcias Paris.
- (18) Furnis Paris. farris Rigalt.
- (19) Minervæ furvis galeam formis calceans Jun.
- (20) Te testem efficit Jun.
- (21) Cum Rigalt.

COMMENTARIUS.

nerantur, ut habet Catech. 4, Cyrillus Hierosol. Tertullianus ipse dixit in Apolog. c. 18: *Fiunt, non nascuntur Christiani*, quæ verba exscripsit B. Hieronymus, habenturque epist. ad Lactam. Mitto hic quosdam legere solet, non, soles. Le Pr.

(a) *Non placemus Deum*. Rigaltius *Deum* legit cum Pamelio, cum tamen Lacerda *Dominum* habeat, suamque lectionem ex codicibus probet, et locis bene multis quibus utitur. Le Pr.

(b) *At cum in maledictum*. Pamelius habet *perperam*, at cum id maledictum convertis in benedictionem Dei, perperam inquam: nam nunquam præcessit maledictum, ut notat Latinus, cujus est lectio quam sequor. Lac.

(c) *Cui ne iram quidem*. Fortassis hoc ad errorem Tertulliani vergit, quo Deum corporeum alicubi facit, et proinde passionibus obnoxium, nisi iram Dei improprie accipiamus, sicuti alii Patres pro vindicta Dei. Pam.

(d) *Et tantum postremo auctorem*. A quo scilicet tot beneficiis adaucta et cumulata est.

(e) *Quid timetur nisi ira?* Iram, inquam, ait timendam, quæ ejus est naturæ, ut naturam invertat. Ideo enim illam Nicetas David in Vita Ignatii episcop. Constantinop. *καθήπερος* vocat, quasi *contra naturam*, et *inversam*, quæ naturam depravat. Lac.

(f) *Vita Cereris redimita*. Frustra adducunt coronam Cereris spiceam, cum Tertullianus vittatam dicat. Morisenim fuit vittas capiti apponere, auctore Plinio lib. XVIII. c. 5. Lac.

(g) *Et Isidis linteata*. Pallio scilicet: ut Saturni coccineum fuerit Isidis linteum. Etenim fuit et pallium muliebre. In exemplari legitur: *Et Deæ Isidis linteata*. Adjectum *Deæ* vocabulum putavimus ab iis, qui nomen Isidis quasi minus notum declaratione aliqua indigere crediderunt. Nam cur Isis Dea potius dicatur quam Ceres, Juno, Minerva? quæ hic suis simpliciter nominibus appellantur. Rig. — *Isidis linteata*. Quæ Dea Romanis Ceres dicitur, ea Isis est apud Egyptios. Le Pr.

(h) *Qui ea soli de corporibus exigimus*. Sic lib. de Anima, pag. 364: *Christiana potestas vim istam per-*

tator (a) illudit ea (1), et esse, et abominationem sustinere, execrationes tuæ respondent. Dæmonium vocas, hominem aut immunditia, aut malitia, aut inscientia, aut quæcunque macula, quam nos dæmoniis deputamus, aut (2) ad necessitatem odii (3) opportunitatem. Satanam (b) denique in omni (4) aversatione et aspersione et detestatione pronuntias, quem nos dicimus malitiæ angelum, totius erroris artificem, totius sæculi interpolatorem, per quem homo a primordio circumventus, ut præceptum Dei excederet, et propterea in mortem datus, exinde totum genus de suo semine infectum, suæ etiam damnationis traducem fecit. Sentis igitur perditorem tuum. Et licet soli illum noverint christiani, vel quæcunque (5) apud Dominum secta, et tu tamen eum nosti, dum odisti.

CAP. IV. Jam nunc quod ad necessariorem sententiam tuam spectet, quantum (6) et ad ipsum statum tuum tendit, affirmamus, te manere post vitæ disputationem, et expectare diem iudicii, proque meritis (c) aut cruciatiui destinari, aut refrigerio, utroque sempiterno. Quibus sustinendis necessario tibi substantiam pristinam, ejusdemque hominis materiam, et memoriam reversuram, quod et nihil mali ac boni sentire possis, siue carnis passionalis facultate, et nulla ratio sit iudicii sine ipsius exhibitione, qui meruit iudicii passionem. Ea opinio Christiana etsi honestior multo pythagorica, quæ te non in bestias transfert; etsi plenior platonica, quæ tibi etiam dotem corporis reddit; etsi epicurea gravior (7),

quæ te ab interitu defendit: tamen propter (8) suum nomen soli vanitati et stupori, et ut dicitur, præsumptioni deputatur (d). Sed non erubescimus, si tecum erit nostra præsumptio. Primo enim cum alicujus defuncti recordaris, misellum vocas eum: (9) non utique (10) quod de bono vitæ ereptum, sed ut pœnæ et iudicio jam adscriptum. Cæterum alias securos vocas defunctos. Proferis et vitæ incommodum, et mortis beneficium. Vocas porro securos, si quando extra portam (e) cum obsoniis et (11) matteis (f) tibi potius parentans ad busta recedis (g), aut a bustis dilutior redis. At ego sobriam tuam sententiam exigo: misellos vocas mortuos, cum de tuo loqueris, cum ab eis longe es. Nam in convivio (12) eorum quasi præsentibus et conrecumbentibus sortem suam exprobrare non possis, debes adulari propter quos (13) latius vivis. Misellum ergo vocas, qui nihil sentit? quid quod ut sentienti maledicis, (14) cujus memoriam cum alicujus offensæ morsu facis. Terram gravem (h) imprecaris, et cineri penes inferos tormentum. Æque ex bona parte, cui gratiam debes, ossibus et cineribus ejus refrigerium comprecaris, et ut bene requiescat apud inferos cupis. Si nihil passionis est tibi post mortem, si nulla sensus perseverantia, si denique nihil es ipsa ubi corpus reliquisti: cur mentiris in te, quasi aliquid ultra pati possis? Imo cur in totum times mortem, si nihil est (15) tibi timendum post mortem, qua nec experiundum post mortem (i)? Nam etsi dicere (16) potes, ideo

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ea abest Rigalt.
- (2) Et Wouwer.
- (3) Importunum Rigalt. odiis opportunum Jun.
- (4) Vexatione Paris.
- (5) Vel quæcunque capit Latia. sapit Ciaconius.
- (6) In quantum Jun.
- (7) Gravior. Rig.
- (8) Suum abest Latin. Rigalt. solem Latin. Rigalt.

C

- (9) Non uti de bono vitæ dereptum Lat.
- (10) Quod abest Jun. uti de bono Rig.
- (11) Et matteis Jun.
- (12) Eorum abest Rig. quem addit Lat.
- (13) Lautius Ciacon.
- (14) Si add. Jun.
- (15) Malim, si nihil es? tibi timendum p. mortem?
- (16) Uti potest Rig.

COMMENTARIUS.

miciosissimam sola traducit. Et tamen hoc etiam Judæos præstitisse affirmat Irenæus lib. XI. cap. 5. etiam postquam in eorum olea ex oleastro insiti sumus. Ric.

(a) Aliqui Chrysippi assentator. Est plane Tertulianicum, aliqui pro aliquis. Videtur autem Chrysippus philosophus, (de quo latius infra lib. de Anima) dæmonia illuisse, libro quantum apparet de Divinatione, quem citat Lactantius lib. I. PAM.

(b) Satanam denique in omni aversatione pronuntias. Ergo Satanæ vocabulum usurpatum Græcis aut Latinis nondum Christianis? etenim alloquitur animam non Christianam, minime vero: Sed Malum dixere, nota interjectione apud Comicos aversantium aliquid, aut aspernantium ac detestantium. Terentius Eunuchus, qui, malum, alii? Plautus Epidico: Quæ, malum, hæc, impudentia est. At Christianis, Malus, absolute ponitur pro Satana. et hoc loco vicissim Tertullianus Satanam posuit pro Malo. Ric.

(c) Proque meritis, etc. Auctor libri de fide, pag. 43. habituri unusquisque nostrum specialem resurrectionem, pro merito fidei ac vitæ, sive ad refrigerium sive ad ustionem. Vide quæ ad illud Septimii: Modica quoque delicto mora resurrectionis expenso, pag. 338. Ric. — Locus pro operum meritis, quales alibi complures. En vero rursus vocem obsoletam, passionalis pro passioni obnoxia. PAM.

(d) Præsumptioni deputatur. Resurrectio hoc nomine enuntiabatur a gentilibus. Christiani enim glo-

rosi hoc titulo, præsumptuosi vocabantur. Ita Apuleius, lib. IX. Christianam sceminam lacinabat. Tum spreis atque calcatis divinis numinibus, in vicem certæ Religionis, mentia sacrilega præsumptione Dei, quem prædicaret unicum, etc. LAC.

(e) Extra portam. Cautum erat et prohibitum olim Romæ atque legibus 12 tabularum, ne quis intra urbem, sepeliretur aut ureretur. Unde Juvenal sat. 4:

Experiar quid concedatur in illos
Quorum flamma legitur cinis atque Latine. L. P.

(f) Cum obsoniis et matteis. Certum est hic Matteis esse convivia illa feralia, quæ in sepulcris fieri consueverant, legendum porro videtur Matteis, Nam apud Athenæum Ματτῆς πῶς τὸ πολὺν ἐξ ἰδεσθαι, id est Mattea opiparum quodlibet est ferculum. L. P.

(g) Ad busta recedis. Recedere eos dicit, qui extra urbem ad busta parentatum ibant. Ric.

(h) Terram gravem imprecaris. Plinius lib. XI. ubi de Terra: Cujus numen ultimum jam nullis imprecamur irati grave; tanquam nesciamus hanc esse solam quæ nunquam irascatur homini. Jam nullis, id est mortuis. Cicero Tusculanarum 1. De mortuis loquor, qui nulli sunt. Ric. — Proverbialis hæc est formula, sit tibi terra gravis, ut et altera sub hujus capitis finem, abiit jam et reverti debet, quæ etiamnum vulgo quoque Teutonico in ore est. PAM.

(i) Qua nec experiundum post mortem? Semper

mortem timeri, non ut (1) aliquid minantem, sed ut commodum vitae amputantem : atquin cum et incommoda longe plura vitae pariter (2) excedas, (3) et lucratiōe gravioris partis metum diluis, nec jam timenda est amissio honorum, quæ altero bono, id est incommodorum pace, pensatur. Non est timendum (a), quod nos liberat ab omni timendo. Si times vita decedere, quia optimam nosti : certe mortem timere non debes, quam malam nescis. At cum times, scis malam. Non scires autem malam quia nec timeres, si non scires aliquid esse post mortem, quod eam malam faciat, ut timeas. Omitamus nunc naturalem formam timendi mortem. Nemo timeat, quod evadere non potest. Ex altera parte congregior, lætioris spei post mortem. Nam omnibus fere ingenita est famæ post mortem cupido. Longum est retexere (b) Curtios (c) et Regulos, vel Græcos viros, quorum innumera (4) elogia sunt contemptæ mortis propter posthumam famam. Quis non hodie memoriæ post mortem frequentandæ ita studet, ut vel litteraturæ operibus, vel simplici laude morum, vel ipsorum sepulcrorum ambitione, nomen suum servet (d)? Unde anima (5) hodie affectare aliquid, quod velit post mortem, et tantopere præparare, (6) quo sit usura post obitum : si nihil de postero sciret? Sed forsitan de sensu post excessum tui certiores, quam de resurrectione quandoque, cujus nos præsumptiores denotamur. Atquin hoc quoque ab anima prædicatur. Nam si de aliquo jam pridem defuncto tanquam (7) vivo quis requirat, præ manu occurrit dicere : Abiit jam (e), et reverti debet.

CAP. V. Hæc testimonia animæ quanto vera, tanto simplicia ; quanto simplicia, tanto vulgaria ; quanto vulgaria, tanto communia : quanto communia, tanto naturalia : quanto naturalia, tanto divina. Non (8)

A putem cuiquam frivolum et frigidum videri posse, si recogitet naturæ majestatem, ex qua censetur auctoritas animæ. Quantum dederis magistræ, tantum adjudicabis discipulæ. Magistra natura, anima discipula. Quicquid aut illa edocuit, aut ista perdidicit : a Deo traditum est, magistro scilicet ipsius magistræ. Quid anima possit de principali institutore præsumere, in te est æstimare de ea quæ (9) in te est. Senti illam, quæ ut sentias efficit ! recogita in præsagiis vatem, in ominibus augurem, in eventibus prospicem. Mirum si a Deo data homini, novit divinare. Tam mirum, si eum a quo data est, novit. Etiam circumventa ab adversario, meminit sui auctoris, et bonitatis, et decreti ejus, et exitus sui et (10) adversarii ipsius. Sic mirum, si a Deo data, eadem canit, quæ Deus suis dedit nosse. Sed qui ejusmodi (11) eruptiones animæ non putavit doctrinam esse naturæ et (12) congenitæ et ingenitæ conscientiæ (13) tacita commissa, dicet potius divinitatis in vulgus opinionibus, (14) publicatarum litterarum usum, jam et quasi vitium corroboratum taliter sermocinandi. Certe prior anima, quam littera (f) ; et prior sermo, quam liber, et prior sensus, quam stylus ; et prior homo ipse, quam philosophus et poeta. Numquid ergo credendum est, ante litteraturam et divulgationem ejus multos absque hujusmodi pronuntiationibus homines vixisse? Nemo deum et bonitatem ejus, nemo mortem, nemo inferos loquebatur : mendicabat sermo, opinor, imo nec ullus esse poterat, cessantibus etiam tunc, sine quibus etiam hodie jam beator, et locupletior, et prudentior esse non potest, si ea quæ tam facilia, tam assidua, tam proxima hodie sunt, in ipsis quodammodo labiis parta, retro non fuerint, antequam litteræ in sæculo germinassent, antequam Mercurius (opinor) natus fuisset. Et unde ordo ipsis litteris contingit, (15) nosse,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ultrè quid Rig.
- (2) Excedant Venela.
- (3) Ea lucratiōe Jun.
- (4) Ellogia Jun.
- (5) Animæ Rig.
- (6) Quæ al.
- (7) De add. Rig.
- (8) Puto Rig.

- (9) Est in te Rig.
- (10) Et abest Paris.
- (11) Eruptionis Wouwer.
- (12) Et abest Rig.
- (13) Tacite commissam Wouwer.
- (14) Publicatum Jun.
- (15) Contigit? Unde nosse Jun.

COMMENTARIUS.

hæc particula significat partem, aut locum, ut qua parte, quo loco. Ergo : cur times mortem, si nihil timendum post mortem, eo loco aut parte, qua nihil experiendum post mortem? LAC.

(a) Non est timendum, etc. S. Chrysostomus ad pop. hom. 21. nihil ex morte timendum docet quoniam ad meliorem vitam et optabiliorem, καὶ αὐτῆς ἀπηλλάγημεν ἀνωμαλίας tendimus. Sicque Seneca etiam epist. 102 : Proinde intrepidus horam illam decreto-riam prospice, non est animo suprema, sed corpori. LE PR.

(b) Longum est retexere. Notior est Curtiorum et Reguli qui pro patria mortem oppetierunt, historia, quam ut pluribus sit opus. Posthumam famam postea metaphoricè dixit, eam quæ post mortem perdurat. PAM.

(c) Curtios. Hic est ille qui se diis manibus dicavit pro salute patriæ : cum enim ingenti hiatu desedisset terra in medio foro, responsumque accepissent Ro-

mani non coituras labem, nisi aliquis ex nobilibus eo se dejecisset, Curtius vitam impendit patriæ. LAC.

(d) Nomen suum servet. Virgilius lib. VII. Æneidos de Cajeta Æneæ nutrice paria ferme habet.

Et nunc servat honos sedem tuus, ossaque nomen.

Hesperia in magna, si qua est ea gloria, signat. LE PA.

(e) Abiit jam. Veteres pro mortuus est dicebant, vixit, abiit, abiit ad plures, apud Festum etiam abito pro morte sumitur. LE PA.

(f) Certe prior anima quam littera. Locus iste quandoquidem paulo post hanc animæ loquelam, Traditionem nuncupat, optime potest adaptari ad Traditionem ecclesiast. auctoritatem, quippe quæ libris omnibus et stylo, id est litteratura omni priores sunt. PAM. — Prior anima quam littera. Idem argumentum conficit Magnus Antonius teste Athanasio in ejus vita, contra philosophos quosdam. LAC.

et in usum loquelæ disseminare, quæ nulla unquam A
mens conceperat, aut lingua protulerat, aut auris
exceperat? At enim quum divinæ Scripturæ, quæ pe-
nes nos vel Judæos sunt, in quorum (1) oleastro insiti
sumus, multo sæcularibus litteris non modica tantum
ætate aliqua antecedant, ut loco suo edocuimus ad
fidem earum demonstrandam; etsi hæc eloquia de
litteris usurpavit anima, utique de nostris credendum
erit, non de vestris: quia potiora sunt ad instruendam
animam priora, quam postera, quæ et ipsa a prio-
ribus instrui sustinebant (a); cum, etsi de vestris in-
structam concedamus, ad originem tamen principalem
traditio pertineat, nostrumque omnino sit, quod-
cunque de nostris sumpsisse et tradidisse contigit
vobis. Quod cum ita sit, non multum refert, an a
Deo formata sit animæ conscientia, an litteris Dei. B
Quid igitur vis, homo, de humanis sententiis littera-
rum tuarum exisse hæc in usus (b) communis callo-
sitate?

CAPUT VI.

Crede itaque tuis, et de commentariis nostris
tanto magis crede divinis, sed de animæ ipsius
arbitrio perinde crede naturæ. Elige quam ex his
fidelius (2) sororem observes veritatis (c). Si de tuis
litteris dubitas, neque Deus, neque natura mentitur:
ut et naturæ et Deo credas, crede animæ; ita fiet, ut
e: tibi credas. Illa certe est, quam tanti facis, quan-
tum (3) illa te facit: cujus es totus; quæ tibi omnia
est; sine qua nec vivere potes nec mori; propter
quam Deum negligis (d). Quum enim times fieri chris-

tianus, eam conveni: cur alium colens, Deum no-
minat? Cur, cum maledicendos spiritus denotat, dæ-
monia pronuntiat? Cur ad cælum contestatur (e), et
ad terram detestatur? Cur alibi servit, alibi vindicem
convenit (f)? Cur de mortuis judicat? Cur verba
habet Christianorum, quos ne (4) auditos visosque
vult? Cur aut nobis dedit ea verba, aut accepit a
nobis? Cur aut docuit, aut didicit? Suspectam habe
(5) convenientiam prædicationis in tanta disconve-
nientia conversationis. Vanus es, si huic linguæ soli
aut græcæ, quæ propinquæ inter se habentur (g),
reputabis ejusmodi, ut neges naturæ universitatem.
Non Latinis nec Argivis solis anima de cælo cadit.
Omnium gentium unus homo. nomen est (6)., una
anima, varia vox, unus spiritus, varius sonus; pro-
pria cuique genti loquela, sed loquelæ materia com-
munis. Deus ubique (h), et bonitas Dei ubique; dæ-
monium ubique, et maledictio dæmonii ubique,
judicii divini invocatio ubique, mors ubique, et con-
scientia mortis ubique et testimonium ubique. Omnia
anima suo jure proclamat, quæ nobis ne (7) mutire
conceditur. Merito igitur omnis anima rea et testis
est, in tantum et rea erroris, in quantum (8) testis
veritatis; et stabit ante aulas (i) Dei die judicii, (9)
nihil habens dicere. Deum prædicabas, et non requi-
rebas; dæmonia abominabar, et illa adorabas, ju-
diciū Dei appellabas, nec esse credebas; inferna
supplicia præsumebas, et non præcavebas; Christia-
num nomen sapiebas et Christianum persequeris.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) In quorum olea ex oleastro insiti sumus, Lat. Rigal. C
(2) Fidelibus Rig.
(3) Quanti Jun.
(4) Nec Rig.
(5) Habes Jun. Rig.
(6) Unus homo, varium nomen est Jun. Rigall. Omnium

gentium varium nomen est Wouw.

(7) Nec Wouwer. Rig.

(8) Et add. Rig.

(9) Nihil habens dicere. sed audiens dicere, Deum præ-
dicabas, Jun.

COMMENTARIUS.

(a) Instrui sustinebant. Hoc est, expectabant. Rig.
(b) In usus communis callositatem. Consuetudinem
significat, quæ longo usu veluti callum obduxit.

(c) Sororem observes veritatis. Id est quæ propius
ad veritatem accedat, τις ἀληθείας ἀδελφή. LE PR.

(d) Propter quam Deum negligis. Qui scilicet times
fieri christianus, ne nobiscum pro nomine Christi
animam, hoc est vitam, ponas. Rig.

(e) Cur ad cælum contestatur. Notat Macrobius lib.
3. cap. 9. et Servius lib. 3. Æneid. Veteres pro qua-
litate numinum, interdum ima, interdum summa
respexisse. Et Contestari testem palam ciero. Cicero
in Verrem: Deos hominesque contestatus. Idem Cic.
appellat contestatum (de Divinat.): Quem enim non mo-
veat clarissimis monumentis contestata consignataque
auctoritas. Est autem detestor execror, et abominor.
LAC.

(f) Cur alibi servit, alibi vindicem convenit? Alludit

ad id quod supra cap. 2 dixit, in ipsis denique tem-
plis Deum judicem imploras, præterquam quod hic
non solum ut judicem, sed et ut vindicem invocari
ab ipsis Deum innuit, id est ut redemptorem et asser-
torem, quemadmodum ad leges 12 tab. hunc locum
citans latius interpretatur Reynardus noster cap. 8.
et 9. PAM.

(g) Quæ propinquæ inter se habentur. Veteres enim
græcas litteras easdem pene fuisse, quæ nunc latinæ
sunt, indicio esse scribit Plinius. PAM.

(h) Deus ubique, etc. Ubique præsens est et omnia
replet, Πό πανταχού παρὼν καὶ πάντα πληρῶν, inquit S.
Chrysostomus orat. 2. adversus Judæos. LE PR.

(i) Et stabit ante aulas Dei. Rhenanus, et stabilis.
Nihil mutandum Illud, ante aulas Dei, est ante pa-
latia Dei, nisi fortasse sermo ad oves pertineat, et
legendum sit, ante caulas Dei; nihil tamen mutan-
dum. LAC.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI

AD MARTYRES

LIBER ^(a).

ARGUMENTUM. — Quinta persecutione janijam imminente sub Severo opusculum istud scripsit Septimius, in quo martyres adhortatur ad constantiam in fide, et alacritatem in subeundo carceris squallore, iudicunque decretis. Eos vero potissimum ad pacem invitavit, quam qui non habebant in Ecclesia, a martyribus petebant.

CAPUT PRIMUM.

Inter carnis alimenta, benedicti martyres (b) designati, quæ vobis et domina mater Ecclesia de uberibus suis, et singuli fratres de opibus (1) suis propriis in carcerem subministrant, capite aliquid et a nobis quod faciat ad spiritum quoque educandum.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Operibus Rhen. Francq. Paris.
(2) Aug. Neander emend. Arnicius.

- (b) Alii, supervacue.

COMMENTARIUS.

(a) Liber seu potius sermo ad Confessores, quos B Martyras ex prisco loquendi more vocat, circa annum CXCVII. iudice, Cl. Næsselto, exaratus est, eo fere tempore abs Tertulliano adhuc ex asse catholico, quo Severus in eos inquisiverat, qui partes Nigri et Albini secuti fuerant, quemadmodum hæc ipsius Tertulliani verba innuunt (Tertullian. lib. ad. Martyr. c. 6): Ad hoc quidem vel præsentia vobis tempora documenta sint, quantæ qualesque personæ inopiantes natalibus et dignitatibus, et corporibus, et ætatibus suis exitus referunt, hominis causa: aut ab ipso si contra eum fecerint, aut ab adversariis ejus, si pro eo steterint. Acris is liber est ad Martyres adhortatio, qua eos christianæ religionis causa in vinculis detentos ad constantiam in fide, alacritatem in perferendo carceris squallore et impendentibus sibi supplicii vehementer movet et animat, eos vero potissimum ad pacem invitavit, quam qui non habebant ab Ecclesia, a martyribus expetebant.

Ab initio laudat pietatem fidelium, qui Martyribus in carcere constitutis alimenta corporalia ministrabant; dein ipsos Martyres hortatur, ne Spiritum sanctum contristari vellent, sed eum ita custodiant, ut pacem et concordiam invicem servant, quam quidem in Ecclesia non habentes, a Martyribus in carcere exorare consueverunt. Et ideo eam etiam propterea in vobis habere et fovere et custodire debetis: ut si forte et aliis præstare possitis (Id. ibid. cap. 1) Ex Tertulliano vepbis viri docti colligunt, eundem in communione Ecclesiæ catholicæ præsentem tractatum exarasse. Factus enim montanista hæc omnia ludibrio habuit, ut patet ex libro de Pudicitia cap. XXII. et lib. de Jejuniis cap. XII). Ut vero Tertullianus Martyribus ad perferendos carceris squallores animos addat, proponit illis ipsum magis mundum carcerem esse, at illic utilitates ex eorum in carceribus detentione profluentes enumerat ita disserens: Segregati estis ab ipso mundo, quanto magis a sæculo, rebusque ejus?... Non vides alienos deos, non imaginibus eorum incurris, non solennes nationum dies ipsa commixtione participas, non nidoribus spurcis verberaris, non clamo-

A Carnem enim saginari, et spiritum esurire non prodest. Imo, si quod infirmum est, curatur; æque, quod infirmius est (2), negligi non debet. Nec tantus ego sum, ut vos alloquar; verumtamen et gladiatores perfectissimos non tantum magistri et præpositi sui, sed etiam idiotæ et supervacui quique adhortantur de longinquo, ut sæpe de ipso populo dictata suggesta profuerint. In primis ergo, benedicti, nolite contristare Spiritum sanctum (Eph., IV, 3), qui vobiscum introiit carcerem. Si enim non vobiscum nunc introisset; nec vos illic hodie fuissetis. Et ideo date operam, ut illic vobiscum perseveret: ita vos inde perducit ad Dominum. Domus quidem diaboli est et carcer, in qua familiam suam continet. Sed vos ideo in carcerem pervenistis,

tribus spectaculorum, atrocitate, vel fitore, vel impudiciis celebrantium caderis: non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt: vacas a scandalis, a tentationibus, a recordationibus malis, jam et a persecutione. Hoc præstat carcer Christiano, quod eremus Prophetis.... Auferamus carceris nomen, secessum vocemus: etsi corpus includitur, etsi caro delingitur, omnia spiritui patent. Vagare spiritu, spatium spiritui, et non stadiis opaca, aut porticus longis proponeas tibi, sed illam viam, quæ ad Deum ducit: quotiens eam spiritu deambulaveris, totiens in carcere non eris. Nihil crus sentit in nervo, cum animus in cæto est (Id., ibid., cap. II). Postea Martyres ad patientiam et constantiam adhuc excitare conatur petita ratione ab obligatione in baptismo contracta militandi pro servitio Dei. Sit nunc, inquit, carcer etiam christianis molestus: vocati sumus ad militiam Dei viui jam tunc, cum in sacramenti verba respondimus: nemo miles ad bellum cum deliciis venit, nec de cubiculo ad aciem procedit.... etiam in pace, labore, et incommodis bellum pati jam ediscunt.... Sudore omnia constant, ne corpora alique animi expavescant, de umbra ad solem, de sole quod cælum (Id., ibid., cap. III). Tandem, ne tormentorum acerbitate vinci se sinant Confessores, exempla virorum et mulierum gentilium qui, ex solius vanæ gloriæ motivo, tormenta et mortem fortiter sustinuerant, adducit (Id., ibid., cap. IV et V). Nihil sane hoc brevi sermone vehementius, aut moveendis animis aptius iudice, perdocto viro Dupinio (Dupia. Biblioth. des auteurs, tom. I). Hoc in argumento Tertullianum postea imitatus est beatus Cyprianus in suo de Exhortatione et laude Martyrii libro, et in suis ad Martyres et Confessores epistolis. Cæterum ad martyres in aliquo oppido ditionis Carthaginensis, aut etiam in Carthagine ipsa captivos perscripsisse hunc sermonem Septimium, censent fere omnes eruditi propter hæc illius verba: Iudicia denique non Proconsulis, sed Dei sustinet (Tertull. in Tractat. ad Martyr. cap. II). Nam de Proconsule Africæ plurima fit mentio in Notitia imperii. LAMP.

- (b) Benedicti martyres. Id est laudandi: hoc epithetum

ut illum etiam in domo sua conculcatis. Jam enim A foris congressi conculcaveratis. Non ergo dicat : In meo sunt, tentabo illos vilibus (1) scidiis (2) (a), affectionibus, aut inter se dissensionibus. Fugiat conspectum vestrum, et ima sua delitescat contractus et torpens, tanquam coluber excantatus aut effumigatus. Nec illi tam bene sit in suo regno, ut vos committat sed inveniat munitos, et concordia armatos: quia pax vestra bellum est illi. Quam pacem (b) quidam in Ecclesia non habentes, a martyribus in carcere exorare consueverunt. Et ideo eam etiam propterea in vobis habere et fovere et custodire debetis, ut si forte et aliis præstare possitis.

CAPUT II.

Cætera æque animi impedimenta usque ad limen carceris deduxerint vos, quousque et parentes vestri. Exinde segregati estis ab ipso mundo, quanto magis a sæculo, rebusque ejus? Nec hoc vos conster-

net, quod segregati estis a mundo (3). Si enim cogitemus ipsum magis mundum carcerem esse, exisse vos e carcere, quam in carcerem introisse, intelligemus. Majores tenebras habet mundus, quæ hominum præcordia excæcant. Graviore (4) catenas induit (5) mundus, quæ ipsas animas hominum constringunt. Pejores immundities exspirat mundus, libidines hominum. Plures postremo mundus reos continet, scilicet universum hominum genus. Judicia denique (c) non proconsulis, sed Dei sustinet. Quo vos, benedicti, de carcere in custodiarium si forte translati existimetis. Habet tenebras, sed lumen (6) estis ipsi: habet vincula, sed vos soluti Deo estis. Triste illic exspirat, sed vos odor estis suavitatis; Index exspectatur (7), sed vos estis de iudicibus ipsis judicaturi (Sap. III). Contristetur illic, qui fructum sæculi suspirat. Christianus etiam extra carcerem sæculo renuntiavit, in carcere autem etiam carceri.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Odiis *Fram.*, inediis *Rhen.*, pro vilibus *Jun. maxill.* vilibus; scidiis *repositi Rigalt.*
(2) Defectionibus *Rhen.*
(3) A mundo abest *Rigalt.*

- (4) Carcas *Rigalt.*
(5) Imbuat *Seml.*
(6) Lumen vos ipsi *Rigalt.*
(7) *Rhen. add.* de iudicibus.

COMMENTARIUS.

to martyres ornat Tertullianus, ut paulo post *Imprimis ergo benedicti*, et infra *ad Martyres*. Quod Eleutherio pontifici Rom. et martyri jam defuncto superius etiam attribuit. Cyprianus fortissimos et beatissimos subinde vocare solet, quodam loco fortissimos et fidelissimos. *RHEM.*

(a) *In meo sunt, tentabo illos vilibus odiis.* Hanc esse Vaticanorum scripturam Pamelius testatur. Sed C martyrum inter ipsos odia et quidem vilia, fuisse nemo christianus consenserit. Tum, si odia fuisse inter martyras Tertullianus tradidit, profecto futilem et frivolum affectionum ac dissensionum exprobrationem adiecit. Nam quæ odia sine affectionibus ac dissensione? Imo frigidissima fuerit Satanae techna: *Martyres qui sunt in carceres compulsi in meo sunt, tentabo igitur eos vilibus odiis.* Quem non quotidie hujusmodi odiis tentat? etiam non in suo? etiam extra carcerem? Itaque non video qua ratione defendi queat Vaticanorum scriptura. In editionibus ante Pamelium vulgatis legebatur, *Tentabo illos vilibus inediis, defectionibus, aut inter se dissensionibus.* Sed nec sensus inde boni colligitur quidquam. Etenim quis sanus unquam dixerit, *viles inediis* aut cur inediis hic ulla suspicabimur, inter carnis alimenta quæ his ipsis martyribus domina mater Ecclesia de uberibus suis in carcerem subministrabit? sic enim disertissime traditur istius scriptio- nis principio: quo satis etiam refellitur interpretatio Rhenani, vocabulum, *defectionibus*, ad rerum penuriam transferentis. Quare, nec illæ ante Pamelium editiones difficultatem solvunt. Digitum ad veri fontem intendit quisquis codicem Divionensem exaravit. *hic enim legitur, Tentabo illos vilibus scidiis defectionibus, aut inter se dissensionibus.* Disjungamus quæ prave coherant, et genuinam Auctoris scripturam habemus: *Tentabo illos vilibus scidiis.* Audierat Tertullianus esse quædam inter martyras non odia, sed defectionum ac dissensionum semina, quibusdam forte sic disputantibus, Scripturarum auctoritate non prohiberi, quominus vincula sua mortemque ipsam annumerata concussoribus pecunia deprecarentur. Itaque hortatur, id potissimum videant ne consilia Satanae adversus ipsos coquatvolvendo secum ista: Homines ego tentavi quondam, cum in meo non erant: nempe cum erant in paradiso, tentavi

autem præstantissimo divinæ cujusdam arboris fructu: istos hodie, qui in meo sunt, nempe in carcere, tentabo quoque, sed vilibus scidiis. Quasi diceret: Olim tentando homini, cum esset in paradiso, adhibenda fuit magni apparatus tentatio, appetentia scilicet fructus qui de hominibus faceret deos: nunc vero in meo positos, quippe in carcere ac tenebrarum regno, tentabo nugis et quisquiliis, puta momentaneæ cujusdam vexationis formidine, aut producendæ in aliquot annos vitæ in dies mortalis desiderio: denique committam ipsos et exagitabo dissensionibus. Hæc sunt parabilia et obviam atque ad manum Satanae tela; quasi de vilibus scopis et scidiis arborum cremialibus. Scidiæ sive scidia, unde et discidia, sunt *οξύδακτες, κλάσματα ὀδόνων*, vilia cæsarum arborum segmina. Vitruvius lib. II. cap. 1. *Intervalla scidiis et luto obstruunt.* *RIG.*

(b) *Quam pacem quidam, etc.* De pace seu reconciliatione cum cæteris christianis ac Deo primum hæc intelligenda. Mos quippe inoleverat, ut qui præ tyrannide in carceribus detinebantur libellos petentibus darent fidelibus in poenitentia constitutis, quorum opem pacem Dei obtinebant et cum cæteris fratribus communicabant. Ad indulgentiarum vero auctoritatem plurimum ista conducunt, quarum forsitan nimiam facilitatem arguebat olim Cyprianus. Atque superiori sæculo synodus Tridentina quæ adversus hæresin ex abusus indulgentiarum pretexto pullulatam coacta, hæresi et abusi occurrit: hæresi quidem, cum definit ab Ecclesia pendere, concedere indulgentias (nam B. Paulus Alexandro et Hyemenæ olim concessit). Abusi vero, cum in his concedendis moderationem, juxta veterem et probatam in Ecclesia consuetudinem, adhiberi cupit, etc. sess. 25. Dec. de indulg. unde nos ad antiquos canones rejicit conciliorum veluti ad Ancyranum multis in can. Neocæsariense, Carthag. Agatense, etc. *Læ PR.*

(c) *Judicia denique non proconsulis, sed Dei sustinet.* Sustinet, exspectat. *RIG.*—Nobis liceat dubitare de interpretatione virorum eruditiorum, qui in hac palestra nomen aliquod sibi quasiverunt: putant nimirum ferme omnes, in aliquo oppido ditionis Carthag. aut etiam in Carthagine ipsa captivos fuisse, propter hanc vocem *Proconsulis*; nam, inquirunt, de proconsole Afri-

Nihil interest, ubi sitis in sæculo, qui extra sæculum A nis molestus? Vocati sumus ad militiam Dei vivi estis; et si aliqua amisistis (1) vitæ gaudia, negotiatio est aliquid amittere, ut majora lucreris. Nihil adhuc dico de præmio, ad quod Deus martyres invitat. Ipsam interim conversationem sæculi et carceris comparemus, si non plus in carcere spiritus acquirit quam caro amittit, imo et quæ justa sunt caro non amittit per curam Ecclesiæ, agapen fratrum: et insuper quæ semper utilia fidei, spiritus adipiscitur. Non vides alienos deos, non imaginibus eorum incurris, non solemnes nationum dies ipsa commixtione participas, non nidoribus spurcis verberaris, non clamoribus spectaculorum, atrocitate, vel furore, vel impudicitia celebrantium caderis: non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt: vacas a scandalis, a tentationibus, a recordationibus malis, jam et a persecutione. Hoc præstat carcer christiano, quod eremus prophetis (Marc, I). Ipse Dominus in secessu frequentius agebat, ut liberius oraret, ut sæculo cederet (Luc, IV). Gloriam denique suam discipulis in solitudine demonstravit (Matth., XVII; Marc, IX; Luc, II: I Petri, I). Auferamus carceris nomen, secessum vocemus. Etsi corpus includitur, etsi caro detinetur, omnia spiritui patent. Vagare spiritu, spatiare spiritu, et non stadia opaca (c) aut porticus longas (2) præponens tibi, sed illam viam, quæ ad Deum ducit. Quotiens eam spiritu deambuleris, totiens in carcere non eris. Nihil crus sentit in nervo (d) (3) cum animus in celo est. Totum hominem animus circumfert, et quo velit transfert (Matth., VI): Ubi autem erit cor tuum, illic erit et thesaurus tuus. Ibi ergo sit cor nostrum, ubi volumus habere thesaurum.

CAPUT III.

Sit (4) nunc, benedicti, carcer etiam christia-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Amisisti Jun.
- (2) Proponens Fram. Paris.
- (3) Quum manus Seml.
- (4) Sic Rig.
- (5) Respondemus Seml.
- (6) Labor est Rhen.

cæ plurima sit mentio in *Notitia imperii*. Verum pro Cæsarum cupiditate mutatos fuisse magistratus nullus ignorat. LE PR.

(a) *Stadia opaca*. Arboribus longa utrinque serie dispositis. LE PR.

(b) *Nihil crus sentit in nervo*. Nervus hic ligni genus est multis foraminibus distinctum, quo tyranni utebantur, ut martyres cruciarent, cruraque disjuncta et luxata frangerentur; genus illud supplicii græcis nonnullis est ξύλον, sed pluribus vetustiorum, est ξάλον, quæ duo vocabula idem significant. Atque docuit me Scaliger ξυλαλοεις dictos fuisse reos apud Athenienses. LE PR.

(c) *Sed de papilionib.* Rhenanum sequor qui tentoria involuta expediri ait, cum in castris extenduntur, et funiculis ad palos terræ lixos substringuntur, aliganturque, ne vento disturbante corruant. LE PR.

(d) *Testudinem densando*. Sic habent libri veteres: alii vero perperam, *desudando*, aut *desidendo*. Livius lib. XLIV: Quadrato agmine facto, scutis super capita densatis, stantibus primis, secundis submissioribus, tertiis magis et quartis, postremis etiam genu nixis, fastigiatam, sicut tecta ædificiorum sunt, testudinem faciebant. Lucanus, III:

jam tunc, cum in sacramenti verba respondimus (5). Nemo miles ad bellum cum deliciis venit; nec de cubiculo ad aciem procedit, sed de papilionibus (a) expeditis et substrictis, ubi omnis duritia et imbonitas et insuavitas constitit. Etiam in pace, labore et (6) incommodis bellum pati jam ediscunt, in armis deambulando, campum decurrendo, fossam molliendo, testudinem (7) densando (e). Sudore omnia constant, ne corpora atque animi expavescant: de umbra ad solem, de sole ad coelum (8) de tunica ad lorica, de silentio ad clamorem, de quiete ad tumultum. Proinde vos, benedicti, quodcumque hoc durum est, ad exercitationem virtutum animi et corporis deputate. Bonum agonem (9) subituri estis in quo agonothetes, Deus vivus est; xystarches (f), Spiritus sanctus corona, æternitatis; brabium, angelicæ substantiæ, politia in cœlis, gloria in sæcula sæculorum. Itaque Epistates (g) vester Christus Jesus, qui vos spiritu unxit, et ad hoc scamma produxit, voluit vos ante diem agonis ad duriores tractationem a liberiore conditione seponere, ut vires corroborarentur in vobis. Nempe enim et athletæ segregantur ad strictiorem disciplinam, ut robori ædificando vacent: continentur a luxuria, a cibis lætioribus, a potu jucundiore. Coguntur, cruciantur, fatigantur: quanto plus in exercitationibus laboraverint, tanto plus de victoria sperant. Et illi, inquit Apostolus (I. Cor. 9), ut coronam corruptibilem consequantur; nos æternam consecuturi. Carcerem nobis pro palæstra interpretemur, ut ad stadium tribu-

CAPUT IV.

Scimus ex dominico præcepto, quod caro infirma

- (7) Desiccando Rhen. densitando Lacerda, desidendo, vel desudando alii.
- (8) De sole ad gelu Latin. de sole ad gelum Jun.
- (9) Finem Rigalt.
- (10) Benedictæ — subituræ Rhen.

COMMENTARIUS.

Ut tamen hostiles densa testudine muros
Tecta subit virtus. — Rig.

(e) *Testudinem densando*. Omnium optima mihi videtur hæc Rigaltii lectio, *densando*, id enim intelligendum censeo de testitudine scutorum, quæ densatis scutis fiebat. Junius habet *desudando*; forte ipsius sensum, non contemnendum. Rhenanus *desiccando*, alii *desidendo*, alii *desudando*, Lacerda *densitando* rescripsit. LE PR.

(f) *Xystarches spiritus sanctus*. Eleganter xystarchen vocat spiritum sanctum. Nam hujus auxilio constantiam martyres debent. Proinde supra dixit de Spiritu sancto: Si enim non vobiscum nunc introisset, nec vos hodie illic fuissetis. Significat autem Xystarches Xysti præsidem. RHEM.

(g) *Itaque epistates vester Christus*. Epistatem hic accipit pro magistro qui athletis præest, nam utitur hac metaphora Tertullianus. Apud Athenienses qui decem viris diurno imperio præerat, *ἐπιστάτης* appellatur Demostheni; alioqui in acie *ἐπιστάτης* et *καταστάτης* substitutes et astites dicuntur apud Ælianum, quemadmodum elegantissime vertit Thessalonicensis Gaza. RHEM.

sit, spiritus promptus. Non ergo nobis blandiamur, quia Dominus consensit carnem infirmam esse. Propterea enim prædixit spiritum promptum (1), ut ostenderet, quid cui debeat esse subjectum, scilicet, ut caro serviat spiritui, infirmior fortiori, ut ab eo etiam ipsam (2) fortitudinem assumat. Colloquatur spiritus cum carne de communi salute, nec jam de incommodis carceris, sed ipso agone et prælio cogitans. Timebit forsitan caro gladium gravem, et crucem excelsam, et rabiem bestiarum, et summam ignium pœnam, et omne carnificis ingenium in tormentis. Sed spiritus contra ponat sibi et carni, acerba licet ista, a multis tamen æquo animo excepta, imo et ultro appetita, famæ et gloriæ causa; nec a viris tantum, sed etiam a feminis, ut vos quoque, benedictæ, sexui vestro respondeatis. Longum est, si enumerem singulos, qui se gladio confecerint, animo suo ducti (a). De feminis ad manum est Lucretia, quæ vim stupri passa, cultum sibi adegit in conspectu propinquorum, ut gloriam castitatis suæ pareret (b), Mutius (c), manum suam dexteram in ara cremavit, ut hoc factum ejus fama haberet. Minus fecerunt philosophi: Heraclitus (d), qui se bubulo stercore oblitum exussit; item Empedocles, qui in ignes Ætnæ montis dissilivit; et Peregrinus, qui non olim se rogo innisit: cum feminæ quoque contempserint ignes: Dido (3), ne post virum dilectissimum nubere cogeretur; item quum Asdrubalis uxor, quæ jam ardente Carthagine maritum suum supplicem Scipionis videret, cum filiis suis in incendium patriæ devolvit. Regulus, dux Romanorum, captus a Carthaginiensibus, cum se unum pro multis captivis Carthaginiensibus compensari nojisset, maluit hostibus reddi et in arcæ genus stipatus undique extrinsecus clavis transfixus, tot cruces sensit. Bestias fœmina libens appetiit, et utique aspides, serpentes tauro vel urso horridiores, quas Cleopatra inimisit sibi, ne in manus inimici perveniret. Sed mortis metus non tantus est, quantus tormentorum (5). Itaque, cessit carnifici (6) meretrix

A atheniensis? quæ conscia conjurationis, cum propterea torqueretur a tyranno, et non prodidit conjuratos, et novissime linguam suam comestam in faciem tyranni expuit, ut nihil agere se scirent tormenta, etsi ultra perseverarent. Nam quod (7) hodie apud Lacedæmonas solemnitas maxima est, διαμαρτυρίας (e), id est, flagellatio, non latet. In quo sacro, ante aram nobiles quique adolescentes, flagellis affliguntur, astantibus parentibus et propinquis, et uti perseverent adhortantibus. Ornamentum enim et gloria deputabitur majore quidem titulo, si anima potius cesserit plagis, quam corpus. Igitur, si tantum terrenæ gloriæ licet de corporis et animi vigore, ut gladium, ignem, crucem bestias, tormenta contemnant, sub præmio laudis humanæ, possum dicere, modice sunt istæ passionibus ad consecutionem gloriæ cœlestis et divinæ mercedis. Si tanti vitrum (f)? quanti (8) margaritum? Quis ergo non libentissime tantum pro vero habeat erogare, quantum alii pro falso?

CAPUT V.

Omitto nunc gloriæ causam. Eadem omnia sævitæ et cruciatus certamina, jam apud homines affectatio (g) quoque et morbus quidam animi conculcavit. Quot otiosos affectatio armorum ad gladium (9) locat? Certe ad feras ipsas affectione descendunt et de morsibus et de cicatricibus formosiores sibi videntur. Jam et ad ignes quidam se autoraverunt, ut certum spatium in tunica ardente (h) conficerent. Alii inter venatorum taureas scapulis patientissimis inambulaverunt. Hæc, benedicti, non sine causa Dominus in seculum admisit; sed ad nos et nunc (10) exhortandos, et in illo die confundendos, si reformidaverimus pati pro veritate in salutem, quæ alii affectaverunt pro vanitate in perditionem.

CAPUT VI.

Sed hæc exemplâ constantiæ omittamus de affectatione venientis. Convertamur ad ipsam conditionis humanæ contemplationem, ut et illa nos instruant, si qua constanter adeunda sint, quæ et invitis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Esse addit Franeg.*
 (2) *Ipsa Fran. Paris. Rig.*
 (3) *Cum Rhen.*
 (4) *Quum abest Pam.*
 (5) *Quantus tormenti. Non itaque cessit carnifici, etc. Jun. itaque nec cessit Latin.*

- (6) *Carnificis Seml.*
 (7) *Quæ Fran.*
 (8) *Tanti vitrum? quanti verum margaritum Rhen.*
 (9) *Fortasse vocat Jun.*
 (10) *Tunc alii.*

COMMENTARIUS.

(a) *Animo suo ducti.* Præclare: nam martyr verus non debet sequi ductum suum, sed Dei: non se interficere, sed tunc cadere cum Deus voluerit. LAC.

(b) *Ut gloriam castitatis suæ pareret.* Non fuit pudicitæ caritas, sed pudoris infirmitas. Augustinus lib. de Civ. Dei. Rig.

(c) *Mutius dexteram suam.* Proculdubio sentit Tertullianus Mutium ex eo vulnere crematæ dexteræ animam amisisse, quod in nemine scriptorum vidi. Popit enim in Catalogo eorum, qui se voluntaria morte confecerint. LAC.

(d) *Heraclitus.* Is, uti annotavit Rhen., laborabat morbo aquæ intercutis, et cum obscuris sermonibus assuetus homo, quærendum e medicis jussisset, num ex imbre siccitatem facere possent; et ab illis ludi se putantibus fuisset neglectus, tandem ipse sibi subvenire volens, bubulis excrementis obliti corpus suum inflatum fecit. Est apud Laertium. PAX.

(e) *Διαμαρτυρίας, Id est flagellatio.* Illius meminit et in Apolog. sub finem. RHEN.

(f) *Tanti vitrum, quanti margaritum?* Forma adagii. Hieronym. ad Lætan: si tanti vitrum, quare non majoris pretii sit margaritum? Et ad Demetriadem, adhuc ad Salvinam. Sumitur ad explicandam ingentem rerum inæqualitatem et distantiam. Nam quis comparat vitrum cum margarito, nisi amens? LAC.

(g) *Apud homines affectatio.* Quæ ab Ethnicis paulo religiosius fieri videbantur, ea affectationi tanquam morbo cuidam tribuebantur, ita ut fictum judicaretur, et tantum ad ostentationem, non vera virtus. LAC.

(h) *In tunica ardente.* Tunica illa erat pice et bitumine illita, qua induebantur olim sancti martyres antequam in ignem projicerentur. Tunica dicitur molesta Martiali, epigr. 25. lib. 10 et Juvenali Sat. 8.

... Quod liceat tunica punire molesta. Rig.

evenire consueverunt. Quotiens enim incendia vivos A
cremaverunt (a)! quotiens feræ et in silvis suis et in
medii civitatibus elapsæ caveis (b), homines devorâ-
verunt! quot à latronibus ferro, ab hostibus etiam
cruce extincti sunt, torti prius, imo et omni contu-
melia expuncti (c)! Nemo non etiam hominis causa

pati potest, quod in causa Dei pati dubitat. Ad hoc
quidem vel præsentia nobis tempora documenta sunt,
quantæ qualesque personæ inopinatos, natalibus, et
dignitatibus, et corporibus, et ætatibus suis, exitus
referunt, hominis causa: aut ab ipso, si contra eum
fecerint: aut ab adversariis ejus, si pro eo steterint.

COMMENTARIUS.

(a) *Quoties enim incendia vivos cremaverunt.* Omisit
morborum quorundam acutissimos cruciatus, et
febrim, quarum incendia plerumque tyrannicis te-
triora, certe diuturniora; quod eleganter obser-
vavit ad Epictetum suum Arrianus, lib. 11: Οὐδέποτε
οὐδέ τις τύραννος ἐξ ἡμετέρας ταραχῆς, τυραννίδος δὲ καὶ ἐνίωνος
πολλώτερος. Ibidem ait nihil referre qua via per-
venitur ad mortem. Imo, si verum amamus, eam
esse breviorē, qua duci jubet tyrannus. Ric.

(b) *Et in mediocivitatibus elapsæ caveis.* Hic venit mihi B

in mentem duarum sævarum ursarum, quas Valen-
tinianus Augustus alebat, earum caveas juxta cubi-
culum suum locare solitus. Alteri Micæ aureæ no-
men erat, alteri Innocentiæ. Multos illæ mortales
laniarunt, ridente et hac sævitia delectato principe.
Auctor Ammianus Marcell. lib. 39. RÆN.

(c) *Omni contumelia expuncti.* Hic audis Tertulliani
verbum, significat nihil contumeliæ omissum, quod
illi non sint perpassi. RÆN.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI DE SPECTACULIS LIBER.

~~DE SPECTACULIS~~

Cum non Romæ solum, sed per provincias etiam
propter Severi reditum, victoriamque de Albino re-
portatam eederentur spectacula, libros de *Spectacu-
lis* et de *Idololatria* ea occasione scripsisse Tertullia-
num Cl. Næsseltus demonstravit. Nonnulli equidem C
conjectant librum de *Spectaculis* abs Tertulliano
compositum fuisse in montanismo, quia in illo iis
suffragari videtur, qui revelationes petebant (*Tertull.
lib. de Spect., cap. 29*). Verum quis nescit, et ipsos
Ecclesiæ catholicæ martyres revelationes a Deo pos-
tulasse, ut videre est in actis sanctarum Perpetuæ et
Felicitiæ (*XXXV. Acta sincera, Ruinart, pag. 87*);
Quæ publice in collectis legebantur temporibus D.
Augustini (*Augustin. Serm. 280*)? Adde, quod S. Cy-
prianus expresse asserat, confessores de imminenti
eorum martyrio per visionem sæpe admonitos fuisse
(*Cyprian. Epist. XI et XVI*). Ut autem hæc sint,
certe scopus hujus tractatus fuit apud Tertullianum,
christianos, ipsosque catechumenos a spectaculis avo-
care, demonstrando quam inverecunda sint hujusmodi
oblectamenta, veræ pietati, cultuique sincero quem
Deo debemus, contraria, atque iis etiam infesta
qui fastus mundi, voluptates, ac idololatriam
ejurarunt. Primo duo plausibilia ethnicorum argu-
menta removet, quorum primum: *Nihil obstrepere
religioni in animo et in conscientia tanta solatia extrin-
secus oculorum, vel aurium, nec vero Deum offendi
oblectatione hominis.* Secundum: *Christianos, expeditum
morti genus, ad hanc obstinationem erudiri abdica-
tione voluptatum quo facilius viliam continent, ampu-
tatis quasi retinaculis ejus.* Explosa dein alia ridicula
objectione paganorum, quod omnia quæ theatro
inserviunt, terra, saxa, leones, vires corporis, vocis

suavitates sint res a Deo creatæ, atque propterea non
repudiandæ, exceptioni quorundam christianorum
asserentium, in Scriptura sacra nullibi spectaculis
adesse expresse prohiberi, opponit illa regii Pro-
phetæ: *Beatus vir, qui non abiit in concilium impiorum,
et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestilen-
tiæ non sedit.* Addit dein ad hanc fugam teneri fideles,
quia aquam ingressi fidem professi sunt, et renun-
tiassē diabolo, et pompæ et angelis ejus ore suo con-
testati sunt, et ludos ac spectacula ad idololatriam
pertinere affirmat, a qua originem suam traxisse de-
monstrat, atque ludorum nomina, eorundem appa-
ratum idololatricum, loca supersticiosa, et artes re-
censet. De circo disserens ait: quamvis circus idolis,
et signis superstitionis esset impletus, nihilominus
christianos extra spectaculorum tempus sine crimine
posse intrare, sicut in ipsa templa intrarent, si causa
intrandi culpa vacet. De circo transit ad theatrum
particulariter Veneri et Baccho consecratum; inde ad
athletarum certamina suo quæque numini sacra et
denique ad gladiatores, qui suum pompis funercis
originem debebant; ultima hæc spectacula ad amphi-
theatrum pertinebant. Sed præter idololatriam, caus-
sam principalem, alias adhuc commemorat rationes, ob
quas spectacula a christianis vitanda sint, *Periculum*
scilicet amittendi Spiritum sanctum in commotione
passionum nostrarum; *damnum temporis* christiano
audeo pretiosi; injurias, maledicta, calumnias, et con-
vicia. Ibi quippe publice omnia nefanda produceban-
tur, quæ alibi summa cura occultabantur. Quantum a
sana ratione abhorreat, ostendit, ea in spectaculis
cupide querere, quæ in reliquo vitæ commercio vi-
dere vel committere pudor et horror vetant. Tum

pergit : *Rerum earum imaginem, quas facere non licet videre non expedit; atqui in Tragœdia horrenda crimina, in Comœdia lasciviam, spectatorum oculis exhibetis. Hominem ratione præditum, crudelem et sævum esse non decet, ergo etiam aspectu horrido, ubi homines trucidantur, delectari non decet, quamvis etiam necati fuerint morte ob scelera digni. Insanum est, artem illam magni facere, cujus perit ob infamiae notam honestorum hominum societate excluduntur. Exin larvatorum proterviam increpat, virisque, qui vestes muliebres assumerent, intentatam a Deo maledictionem memorat; quippe viri muliebri habitu mulierum personam in scena agebant. Postea ostendit iterum spectaculorum usum esse baptismo contrarium, ipsosque gentiles christianos a repudio spectaculorum distinguere consuevisse. Tandem exempla duo adducit christianorum propter frequentata spectacula punitorum. Dein exhortatur christianos, ut in gemitibus hic vitam degant, dum gentiles voluptatibus sese immergunt, nihilque magis in votis habeant, quam exire de hoc sæculo, ut ad Deum perveniant. Volens autem ostendere Tertullianus quænam sint voluptates, et oblectamenta, quæ christianos decent, scribit: *Quæ major voluptas, quam fastidium ipsius voluptatis, quam sæculi totius contemptus, quam vera libertas, quam conscientia integra.... quod calcas Deos nationum, quod demonia expellis, quod medicinas facis, quod revelationes petis,**

A quod Deo vivis? Hæ voluptates, hæc spectacula christianorum, sancta, perpetua, gratuita. Tandem agones Martyrum, passionem D. N. J. Christi, propinquum illius adventum, iudicium extremum, poenas impiorum æternas, præmiæque bonorum, ut sedulo contemplantur, hortatur. LUMP.

CAPUT PRIMUM.

Qui status fidei (a), quæ ratio veritatis, quod præscriptum disciplinæ, inter cætera sæcularium errorum, etiam (b) spectaculorum voluptates adimat, Dei servi cognoscite, qui cum maxime ad Deum acceditis: recognoscite, qui jam accessisse vos testificati et confessi estis, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccet. Tanta est enim vis voluptatum, (c) ut et ignorantiam protelet in occasionem, et conscientiam corrumpat in dissimulationem. Ad utrumque, adhuc forsitan alicui opiniones ethnicorum blandiuntur, quæ (1) in ista causa adversus nos ita argumentari consueverunt: Nihil (d) obstrepere religioni in animo et conscientia (2) tanta solatia extrinsecus oculorum vel aurium: nec vero Deum offend oblectatione hominis, qua, salvo erga Deum metu et honore, suo in tempore et suo in loco frui, scelus non sit. Atquin hoc cum maxime paramus demonstrare, quemadmodum isthæc (3) non competant veræ religioni et vero obsequio erga Deum verum. Sunt qui existiment (e) (4) Christianos (5) expeditum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Qui um, *Semi*.
(2) Tua add. *Fran*.
(3) Ista *Rigalt*.

- (4) Existimant *Rigalt*.
(5) Christianum *Semi*.

COMMENTARIUS.

(a) *Qui status fidei.* Scriptum hunc librum non ad jam Christianos tantum, sed et Catechumenos, quos auctor Audientes solet nuncupare, patet, tum ex verbis istis: *Dei servi, cognoscite, qui maxime ad Deum acceditis, quæ ad Catechumenos: tum ex istis: Recognoscite qui jam accessisse vos testificati et confessi estis, quod ad jam baptizatos, qui fidei testificationem in baptismo reddiderant, pertinet. PAM.*

(b) *Spectaculorum voluptates.* Illud est profecto quod dixit B. Athanasius hom. de Sem. *ἡδοναὶς ἡδοναίς. LE Pa.*

(c) *Ut ignorantiam protelet in occasionem.* Tanta est, inquit, voluptatum vis, ut hominem suum tamdiu doceri nolit vitanda esse Christiano spectacula, quamdiu spectandi occasio sperabitur. Ilac insania etiam ævi sui Christianos laborasse queritur Augustinus in Psal. lxxx: *Sunt autem multi non digne viventes baptismo quem perceperunt. Quam multi enim baptizati hodie circum implere quam istam basilicam maluerunt! LE Pa.*

(d) *Obstrepere religioni.* Verbum pro impedire et esse obstaculo. Omnino quod Seneca ep. 115. *obstrigillat;* et quod Synodus Tricastina ad Nicol. PP. *obdicere:* quæ duo verba notare volui, ut pecularia. LAC.

(e) *Christianos, expeditum morti genus.* Arrianus ad Epictetum, lib. iv. cap. 7. Christianorum in obeunda morte pro Christi nomine obstinationem non furori tribuit, sed ritui et assuetudini: *ἰπὸ μανίας μὲν δύναται τις οὕτως διατεθεῖναι πρὸς ταῦτα, καὶ ὑπὸ θόους οἱ γαλιλαῖοι.* Nos talem ritum agnoscimus, et constantissime retinendum scimus; imo furorem esse non negabimus, sed sanctum, sed divini spiritus afflatum vehementiorem, qui suos agat incitatos. Ilujus constantiæ gloriam Ethnicis obstinationis appellatione deterere conabatur, adeoque inter proverbia rerum minime speran-

darum dictitabant: *Θάσσαν ἂν τις τοὺς ἀπὸ Μωυσοῦ καὶ Χριστοῦ ματαδιδάξειν; Citius quispiam eos Moysen et Christum dedoceret.* Quod usurpavit Galenus lib. nr. de diff. pulf. Et ab Augustino, lib. de Civit. Dei xix, Apollinis oraculum notatur, sciscitanti Porphyrio, qua ratione ab Christianismo conjugem suam revocare posset, respondentis, Facilius ipsum litteras impressurum flumini rapidissimo, aut per aera volaturum. RIC. — *Christianos expeditum morti genus.* Quasi *ἐπιθανατοῦς ῥιψοκινδύνους, παραβόλους, παρακινδυνευμένους.* Paulus ad Philipp. cap. 2. de Epaphrodito *μέχρι θανάτου ἤγγικε, παραβολουσάμενος τῇ ψυχῇ.* Nam ita legitur in vetustissimo exemplari ubi et Latina versio sic habet: *Parabolatus de anima sua.* Auctor illius versionis addubitavit, dicendum sibi esset, *parabolatus animam suam an parabolatus de anima sua.* Eodem vero sensu auctor historiæ Tripart. dixit artificem *parabolatum* lib. xi. sub finem: *Crudeli bestię artifex, parabolus pugnet.* Quod Socrates hist. 7. dixerat, *παραβολουσάμενος.* Minime autem Epaphroditus aliive Christiani, vitam suam ita sprevisse existimandi sunt, quasi obstinatione sola temerarii, perditii ac desperati mortem oppeterent, *κατὰ ψιλὴν πυράταξιν.* Quod putavit M. Antoninus lib. de vita sua undec. Verum summo iudicio, summa ratione ac prudentia paratissimi semper erant ad mortem fortiter obeundam pro Christi nomine, hoc est pro veritate fidei Christianæ, *ἀπὸ ἰδιῶς πρὸς τῶν, λελοισμενῶν, καὶ σεμνῶν.* RIC.

Expeditum morti genus. Multa in hunc locum Rigaltius de voce *παραβολουσάμενος*, quibus addi potest illud Hesychii: *Παραβολουσάμενος, εἰς θάνατον ἑαυτὸν ἰδόνους.* Legendus item Phrynichas in ecloge dictionum Atticarum ad vocem *παραβόλον.* Qua de re nos nonnulla diximus in notis ad Gloss. græcolat. pag. 141. col. 1. lin. 19. LE Pa.

morti genus ad hanc obstinationem (a) abdicatione voluptatum (b) crudiri, quo facilius vitam contemnant, amputatis quasi retinaculis ejus, ne desiderent, quam jam supervacuam (1) sibi fecerint (2): ut hoc consilio potius et humano prospectu, non divino præscepto definitum existimetur. Pigebat scilicet etiam perseverantes in tantis voluptatibus propter Deum mori. Quanquam etsi ita esset, tam (3) apto consilio, tantæ obstinatio disciplinæ debebat obsequium.

CAPUT II.

Jam vero nemo est, qui non hoc quoque prætendat (*Gen. 1.*), omnia a Deo instituta, et homini attributa (sicut prædicamus), et utique bona omnia, ut boni auctoris (4): inter hæc deputari universa ista, ex quibus spectacula instruuntur, circum (b) verbi gratia, et leonem, et vires corporis, et vocis suavitates. Igitur neque alienum videri posse, neque inimicum Dei (6), quod de conditione constet ipsius: neque cultoribus Dei vitandum (7), quod Dei non sit inimicum, quia nec alienum. Plane et ipsæ extructiones locorum, quod saxa, quod cæmenta, quod marmora, quod columnæ, Dei res sunt, qui ea ad instrumentum terræ dedit: sed et ipsi actus sub coelo Dei transiguntur. Quam sapiens argumentatrix sibi videtur ignorantia humana, præsertim cum aliquid ejusmodi de gaudiis et de fructibus sæculi metu it amittere! Plures denique invenias, quos magis periculum voluptatis, quam vitæ, advocet ab hac secta. Nam mortem etiam stultus ut debitam non extimescit, voluptatem etiam sapiens (8) ut tantam non contemnit, cum alia non sit et stulto et sapienti vitæ gratia, nisi voluptas. Nemo negat, quia nemo ignorat quod ultro natura suggerit, Deum esse universitatis conditorem, eamque universitatem tam bonam, quam homini mancipatam. Sed quia non penitus Deum no-

run t, nisi naturali jure, non etiam familiari, de longinquo, non de proximo; necesse est ignorent qualiter administrari aut jubeat aut prohibeat quæ instituit (9), simul quis sit æmulus (10) ex diverso, adulterandis usibus divinæ conditionis, quia neque voluntatem, neque adversarium noveris ejus, quem minus noveris. Non ergo hoc solum respiciendum est, quo (11) omnia sint instituta, sed a quo conversa. Ita enim apparebit cujus (12) vi sint instituta, si appareat cujus non sint (13). Multum interest inter corruptelam et integritatem, quia multum est inter institutorem et interpolatorem. Cæterum omnes species malorum, quæ (c) etiam ethnici (14) ut indubitata, et prohibent et defendunt, ex operibus Dei constant: Vis (15) homicidium ferro, veneno, magicis devinctionibus (d) perfici (16). Tam ferrum Dei res est, quam herbe, quam angeli: numquid tamen in hominis necem auctor ista providit? Atquin omnem homicidii speciem uno et principali præcepto interemit: *Non occides* (*Exod. 20.*) Proinde aurum, æs, argentum, ebur, lignum, et quæcumque fabricandis idolis materia captatur, quis in sæculo posuit, nisi sæculi auctor Deus? Numquid tamen ut hæc adversus ipsum adorentur? Atquin summa offensio (17) penes illum idololatria est. Quid non Dei est, quod Deum offendit? Sed cum offendit, Dei esse desiit; et cum desiit, offendit. Ipse homo omnium flagitiorum actor (18), non tantum opus Dei, verum etiam imago est (e), et tamen et corpore et spiritu descivit (19) a suo institutore. Neque enim oculos ad concupiscentias (20) sumpsimus, neque (21) linguam ad maliloquium, et aures ad exceptaculum maliloquii, et gulam ad gulæ crimen (f), et ventrem ad gulæ satietatem (22), et genitalia ad excessus impudicitæ, et manus ad vim, et gressus ad vagam vitam, aut spiritus ideo insitus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Supervacuam *Jun. Paris.*
- (2) Fecerant *Jun. fecerunt Rigall.*
- (3) Quamquam et, si ita esset. *Tam etc. distinguit Jun.*
- (4) Bona, ut omnia boni auctoris *Rig.*
- (5) Equum *Rigall.*
- (6) Deo *Paris. Rigall.*
- (7) Putandum *Paris.* neque culpæ deputandum *Rigall.*
- (8) Utendam *Jun.*
- (9) Administrari jubeat, quæ instituit *Rigall.*
- (10) Quæ vis æniula ex adverso *Rigall.*
- (11) A quo *Wouw. M. S. Rigall.*

- (12) Cui usui *Rigall.*
- (13) Si appareat cui non. *Rig.*
- (14) Indubitata, *Semi.*
- (15) Vides *Jun.*
- (16) Perfici *Rig.*
- (17) Offensa *Rigall.*
- (18) Auctor *Paris. Rig.*
- (19) Et tamen corpore et spiritu desiit *Rig.*
- (20) Concupiscentiam *Rig.*
- (21) Et *Rig.*
- (22) Societatem *Jun. ex M. S. Rig.*

COMMENTARIUS.

(a) *Ad hanc obstinationem.* Familiaris est auctori vox *obstinatio* in bonam partem, pro *constantia*, sicuti et apud Tacitum lib. IX *obstinatio fidei*. *PAM.*

(b) *Abdicatione voluptatum.* Vagabatur dogma inter gentiles philosophos, utpote magnos procuratores avertendi doloris, abdicandas esse voluptates ante mortem, ut hæc dolore careret. Dogma hoc philosophicum representat Seneca epist. 27. Putabant ergo Gentiles illud præceptum exerceri Christianis in abdicatione spectaculorum, ut ita paratiores essent ad ferendam mortem sine dolore. *LAC.*

(c) *Quæ etiam Ethnici ut indubitata et prohibent et defendunt.* Defendunt, hoc est, asserunt, nempe esse mala, et quidem indubitata; quæ scilicet mala esse nemo etiam Ethnicorum ambigit. *RIG.*

(d) *Magicis devinctionibus.* Devinctiones accipit pro ligaturis, de quibus latius lib. de Anima. Et hic vero

pulchra est Gelenii castigatio, in hominis necem auctor, pro in nece est auctor. Ex Ms. paulo post lego, *flagitiorum actor pro auctor*: neque enim homo, sed Diabolus interpolator illorum est auctor. *PAM.*

(e) *Imago Dei est.* Intellige mentem scriptoris: ait hominem esse et opus Dei et imaginem Dei: opus propter corpus, imaginem propter spiritum. Ideo statim adjicit, defecisse et corpore et spiritu. Itaque non debent confundi verba. Nam homo imago Dei tantum dicitur propter spiritum. Zeno Veronen. serm. 2. in gen. *LAC.*

(f) *Et gulam ad gulæ crimen.* Gulæ crimen solummodo ecclesiasticis notum pro gulæ intemperantia seu gulositate; profanis non item. Similiter dixit lib. de Jeuniis: *Adam salutem gula vendidit*, et lib. I. adv. Marc. *comitibus gulæ, libidini scilicet atque luxuriæ*. *PAM.*

corpori, ut insidiarum, et fraudum, et iniquitatum cogitatorum fieret, non opinor. Nam si omnem malignitatem, et si tantam (1) malitiam excogitatum Deus exactor innocentiae odit, indubitate quæcunque condidit, non in exitum operum constat condidisse (a) quæ damnat, licet eadem opera per ea quæ condidit administrantur, quando hæc sit tota ratio damnationis, perversa administratio conditionis a conditis (2). Nos igitur qui, Domino (3) cognito (b), etiam æmulum ejus inspicimus (4), qui, institutore comperto, etiam interpolatorem una deprehendimus, neque mirari, neque dubitare oportet, quum ipsum hominem, opus et imaginem Dei, totius universitatis possessorem, illa (5) vis interpolatoris et æmulatoris angeli ab initio de integritate dejecerit, (6) universam substantiam ejus (7) pariter cum ipso in perversitatem demutatam (8) adversus institutorem, ut quam doluerat homini concessam, non sibi, in ea ipsa et hominem reum Deo faceret, et suam dominationem collocaret.

CAPUT III.

Hac conscientia instructi (9) adversus opinionem ethnicorum, convertamur magis ad nostrorum detractatus (10). Quorumdam enim fides aut simplicior, aut scrupulosior, ad hanc abdicationem

A spectaculorum de Scripturis auctoritatem exposcit (c), et se in incertum constituit, quod non significanter neque nominatim denuntietur servis Dei abstinentia ejusmodi. Plane nusquam invenimus, quemadmodum aperte positum est (*Exod.*, 20.), *Non occides, non idolum coles, non adulterium, non fraudem admittes*; ita exerte definitum, *Non in Circum ibis* (14), non in theatrum; agonem, munus non spectabis (12). Sed invenimus ad hanc quoque speciem pertinere illam primam vocem *David, Felix*, inquit (*ps.* 1.), *qui non abiit in concilium impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in* (13) *cathedra pestium* (d) *non sedit*. Nam (e) etsi justum illum videtur prædicasse, quod in concilio et in concessu (14) Judæorum de Deo denegando (15) consultantium, non communicavit; late tamen semper Scriptura divina (f) dividitur, ubicunque secundum præsentis rei sensum etiam disciplina munitur, ut hic (16) quoque non sit aliena vox a spectaculorum interdictione. Si enim pauculos tunc judæos impiorum concilium (g) vocavit, quanto magis tantum conventum ethnici populi! ni pii ethnici, (17) minus peccatores, minus hostes Christi, quam tunc Judæi, quo (18) et cætera congruunt. Nam apud spectacula et in via statur. Vias enim vocant (h) cardines balteorum per ambi-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tantum *Wouw. M. S. Rig.*
- (2) A conditis *abest Rig.*
- (3) Deo *Rig.*
- (4) Inspectimus *Rig.*
- (5) Illi *Paris. vis abest Paris.*
- (6) Quin universam addit *Wouw. M. S.*
- (7) Pariter cum ipso integritati institutam add. *Rig.*
- (8) Demutarit *Wouw. M. S. demutavit Rig.*
- (9) Instructa *Rig.*
- (10) Retractatus *Wouw. M. S.*
- (11) Non ibis in Circum *Rig.*

- (12) Expectabis *Rig.*
- (13) Nec — pestium sedit *Rig.*
- (14) Et in sessu *Rig.*
- (15) De necando domino *Rig.*
- (16) Hæc *Wouw. M. S.*
- (17) Minus impii ethnici *Rigall.*
- (18) Quid quod *Rigall.* ethnici populi? Impii, minus peccatores, minus hostes Christi, quam tunc Judæi, quid? non et cætera congruunt. *Wouw. Cod. script.* quo ad cætera congruunt. *Latin. Jun. mavult* Quo et cætera.

COMMENTARIUS.

(a) *Non in exitum operum condidisse.* Locus annotandus contra Calvinum, qui Institut. lib. III. cap. 22, 23 et 24. adstruit, quod Deus creavit maximam partem mundi ad damnationem et perditionem simpliciter decreto voluntatis suæ, quemadmodum ipsi ab Illelitiis objectum est. *PAM.* — *In exitum operum.* Non placet Pameliæ, qui hic exitum accepit pro exitio. Perfectissimus est sensus. Nam vox conferenda est ad pravum usum rerum, et ita omnia coherent; non ad perniciem: nam de hac non disputat Tertullianus. *LAC.*

(b) *Nos igitur qui Deo cognito etiam æmulum ejus inspicimus.* Nihil mutavimus in hac periodo, quia sic constitutam reperimus in codice Agobardi. Et si commodior videatur scriptura cod. Fulvii Ursini: *Nos igitur qui Deo cognito etiam æmulum ejus inspicimus, quid institutore comperto etiam interpolatorem una deprehendimus, nec mirari, neque dubitare oportet, cum ipsum hominem, opus et imaginem Dei, totius universitatis possessorem, illa vis interpolatoris et æmulatoris angeli ab initio de integritate dejecerit, quin universam substantiam ejus, pariter cum ipso integritati institutam, puriter cum ipso in perversitatem demutarit adversus institutorem, etc.* *RIG.*

(c) *De scripturis auctoritatem exposcit.* Cyprianus de spectaculis ait quoque ita quesitum a Christianis: (verba ejus) *Ubi, inquit, scripta sunt ista? ubi prohibita? et adjecit loca Scripturæ, quibus niterentur ad laudanda spectacula, male explicata, post quæ subjicit: Hoc in loco dixerim, longe melius fuisset istis nulas litteras nosse, quam sic litteras legere.* *LAC.*

(d) *In cathedra pestium.* Idem habet eruditus Clemens Alex. Pædagogi lib. III. cum enim utitur hoc loco prophetæ regii, infertque Christianis omni genero spectaculorum esse interdictum, subjicit, *Ὁ δὲ ἀπεικρίτως τὰ στάδια καὶ τὰ θέατρα καθήμενος λαλεῖν προσέειπεν τις αὐτῷ, neque abs re quis theatra et spectacula cathedram pestilentie dixerit.* *LE PA.*

(e) *Nam etsi justum illum videtur prædicasse.* Invenit Josephum Arimathæensem, quem Lucas ait virum fuisse probum ac justum, nec interfuisse aut consensisse Judæorum consilio adversus Christum. Auctor Commentariorum in Psalmos, Præf. Psal. 1. *Tertullianus in libro de Spectaculis, asserit hunc Psalmum et de Josepho posse intelligi, qui corpus Domini sepelivit, et de his qui ad spectacula Gentium non conveniunt.* Sunt qui eos Commentarios Hieronymo ascribant. Inseti sunt autem operibus Bedæ. *RIG.*

(f) *Late tamen semper Scriptura divina dividitur.* Ex divine copie occasione, ut ait adversus Valentianos. *RIG.*

(g) *Judæos impiorum concilium.* Hoc misero elogio affecti sunt isti miserrimi. Sic et Augustinus epist. 54. Impios vocat Judæos, Joan. Chrysost. orat. 2. adv. illos, dat illis *ἀρετίαν*, et conc. Trullense cap. 1. *δοσεῖται.* Dionysio Alexandrino vocantur *perfidii.* Et Joan. Chrysost. loco citato vocat illos *παράνομον νόλουσαν*, et infra *ἀσεβείς καὶ μαρτυροί.* *LAC.*

(h) *Vias enim vocant et cardines balteorum.* De his omnibus quæ ad Circum pertinent notabilia multa collegit doctissimus Salmasius Plinianis ad Solinum

tum (a), et discrimina popularium per proclivum. A Cathedra quoque nominatur ipse in anfractu ad consessum situs. Itaque e contrario infelix qui in quocunque concilium impiorum abierit, et in quacunque via peccatorum steterit, et in quacunque cathedra pestium sederit. Generaliter dictum intelligamus, cum quid etiam specialiter interpretari capit. Nam et specialiter quædam pronuntiata (b), generaliter sapiunt. Cum Deus Israelitis admonet disciplinæ vel oburgat, utique ad omnes habet (*Exod. 12.*): cum Ægypto et Æthiopix exitium comminatur, in omnem gentem (c) peccatricem præjudicat. Sic omnis gens peccatrix vocatur Ægyptus et Æthiopia (*Is. 14 et alibi.*), a specie ad genus. Quemadmodum etiam de origine spectaculorum omne spectaculum concilium vocat impiorum, a genere ad speciem.

CAPUT IV.

Ne quis argumentari nos putet, ad principalem auctoritatem converterat ipsius signaculi nostri. Cum aquam ingressi christianam fidem in legis suæ verba profitemur, renuntiassent nos diabolo et pompæ et angelis ejus ore nostro contestamur. Quid erit summum ac (1) præcipuum, in quo diabolus et pompæ et angeli ejus censeantur, quam idololatria? ex qua omnis immundus et nequam spiritus, ut ita dixerim, quia nec diutius de hoc. Igitur si ex idololatria universam spectaculorum paraturam constare constituerit, indubitate præjudicatum erit etiam ad spectacula pertinere renuntiationis nostræ testimonium in lavacro, quæ diabolo et pompæ et angelis ejus sint mancipata, scilicet per idololatriam. Commemorabimus origines singulorum, quibus (2)

in cunabulis (3) in sæculo adoleverint: exinde titulos quorundam, quibus nominibus nuncupentur: exinde apparatus, quibus superstitionibus instruantur: tum (4) loca, quibus præsidibus dicentur: tum (5) artes, quibus auctoribus deputentur. Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, id neque ad idololatriam, neque ad nostram ejurationem pertinebit.

CAPUT V.

De originibus quidem ut secretioribus et ignotis penes plures nostrorum alius, nec aliunde investigandum fuit (d): quam de instrumentis ethnicarum (6) litterarum. Exstant auctores multi, qui super ista re commentarios ediderunt. Ab his ludorum origo sic traditur: Lydos ex Asia transvenas in Hetruria consedis, ut Timæus refert, duce Tyrreno, qui fratri suo cesserat regni contentione: igitur in Hetruria, inter ceteros ritus superstitionum suarum spectacula quoque religionis nomine institunt: inde Romani accersitos artifices mutuuntur, tempus, enuntiationem, ut ludi a Lydis (e) vocarentur. Sed etsi Varro ludos a ludo, id est a lusu interpretatur, sicut et Lupercos ludos appellabant, quod ludendo discurrant; tamen eum lusum juvenum et diebus festis, et templis, et religionibus reputat. Nihil jam de causa vocabuli, cum (7) rei causa idololatria sit. Nam et cum promiscue ludi Liberalia (f) vocarentur, honorem Liberi patris manifeste sonabant. Libero enim a rusticis primo fiebant ob beneficium quod ei adscribunt pro (8) demonstrata gratia vini. Exinde ludi Consualia dicti, qui (9) initio Neptunum honorabant. Eundem enim et Consum vocabant (10). Dehinc Equiria (11) Marti

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Atque Rigall.
- (2) A quibus Jun.
- (3) Incunabulis Rigall.
- (4) Tunc Rig.
- (5) Tum abest Rig.
- (6) Ethicalium Rig.

- (7) Dum Rig.
- (8) Pro abest Rig.
- (9) Queis Jun.
- (10) Vocant Rig.
- (11) Quis add. Rig.

COMMENTARIUS.

Exercitationibus, pag. 895. Rig.

(a) Et cardines Balteorum. Baltei repagula erant, seu cingula coriacea bullis ornata, quibus constringebantur equitum romanorum subsellia qui in cavea sedebant, loco operto: baltei autem isti hamis seu fibulis quibusdam erant annexi, quam ob rem theatri luxum indicans Themistius orat. Dixit, ὁ κόσμος τῶν περισβύλων τοῦ θεάτρου, mundus peristylorum theatri; quo sensu dicitur muliebris. EDD.

(b) Nam et specialiter quædam pronuntiata. Regula ad intellectum Scripturæ sacræ apprimè utilis. Atqui quod dicit hic omnibus, dictum quod Israelitis dicebatur, non uno in loco annotavit B. Hieronymus in proph. PAM.

(c) In omnem gentem peccatricem præjudicat. Hunc locum tractat etiam adversus Judæos. Sic et Ægyptus, inquit, nonnunquam totus orbis intelligitur, etc. Rig.

(d) Alius nec aliunde investigandum fuit. Sic libri hactenus excusi, Penes plures nostrorum alius. In exemplari Agobardi legitur: Ut secretioribus et ignotis penes plures nostrorum artis. Forte, actis, ut Romanorum sive Gentilium rerum Origines, acta esse dixerit secretiora, et plerisque christianorum ignota. Sed minime displicet vulgata lectio, Alius nec aliunde.

(e) Ut ludi a Lydis vocarentur. Varia hic ludorum genera enumerat quæ fuse a bene multis explicata sunt. Lupercalia ludi in honorem Panis primum, ac deinde in honorem Lupæ Romuli nutricis instituti sunt. Liberalia in honorem Liberi, seu Bacchi. Consualia, ab aliis ludi circenses, in honorem Neptuni. Cerealia in honorem Cereris, Equiria in honorem Martis, sic dicti sunt ii ludi ab equorum cursu, qui in campo Martio exercebantur. LE PR.

(f) Promiscue ludi liberalia voc. Non intellexere hunc locum qui dixere ludos omnes promiscue dictos Liberalia, multos noto. In primis Heraldum lib. 1. digress. cap. 28. nihil absurdus. An, obsecro, Consualia, Equiria, Tarpeia, Robigalia, dici poterant Liberalia? apage. Hoc enim nemo dixit, nemo audivit. Qui istud imponunt Tertulliano, injuriam faciunt homini scientissimo. Tantum promiscuum hanc usurpationem nominis in eo ponit, quod Liberalia, Consualia, et reliqua hujusmodi, dicuntur etiam absolute ludi. Itaque vox ista, ludus, miscetur omnibus festivitatis idololatricis; nam omnes isti dicuntur ludi. Et ideo statim addit, Exinde ludi Consualia dicti; et inde liquet non nomen solum ludi, sed rem significatam per ludum mancipatam esse demonibus; hoc enim probare Tertullianus vult. LAG.

Romulus dixit : quanquam et Consualia Romulo (1) defendunt, quod ea Conso dicaverit Deo, ut volunt, consilii : ejus scilicet, quo (2) tunc Sabinarum virginum rapinam militibus suis in matrimonia excogitavit. Probum plane consilium, et nunc quoque apud (3) ipsos Romanos justum et licitum, ne dixerim, penes Deum. Facit etenim (4) ad originis maculam, ne bonum existimes, quod initium a malo accepit, ab impudentia, a violentia, ab (a) odio (5), a fratricida institutore, a filio Martis : et nunc ara Conso illi in Circo defossa est ad primas metas sub terra, cum inscriptione hujusmodi, CONSUS CONSILIO, MARS DUELLO, LARES (b) COMITIO (6) POTENTES. Sacrificant apud eam nonis Juliis sacerdotes publici, XII. Kalen. Septembres (7) flamen Quirinalis, et virgines. Dehinc idem Romulus Jovi Feretrio ludos instituit in Tarpeio, quos Tarpeios dictos et Capitolinos Piso tradidit. Post hunc Numa Pompilius Marti et Robigini fecit (8). Nam et Robiginis (9) Deam (c) finxerunt. Dehinc Tullus Hostilius. Dehinc Ancus Martius, et ceteri. Qui quotque per ordinem (10), et quibus idolis ludos instituerunt, positum est apud Suetonium Tranquillum, vel a quibus Tranquillus accepit. Sed hæc satis erunt ad originis de idololatria reatum.

CAPUT VI.

Accedit ad testimonium antiquitatis subsecuta posteritas, formam originis de titulis hujus quoque temporis præferens, per quos signatum est, cui

A idolo, et cui superstitioni utriusque (11) generis ludi (d) notarentur, Megalenses (12) (e) et Apollinares, item Cereales et Neptunales, et Latiare (f), et Florales in commune celebrantur : reliqui ludorum, de natalibus et solemnitatibus (13) regum, et publicis prosperitatibus et municipalibus fastis (14) superstitionis (15) causas originis (16) habent. Inter quos etiam privatorum memoriis legatarie editiones parentant, id quoque secundum institutionis antiquitatem. Nam et a primordio bifariam ludi censebantur, sacri et funebres (g), id est, diis nationum et mortuis. Sed de idololatria nihil differt apud nos, sub quo nomine et titulo, dum ad eosdem spiritus perveniat, quibus renuntiamus (17), licet mortuis, licet (18) diis suis faciant. Proinde mortuis suis ut diis faciant (19), una conditio partis utriusque est, una idololatria, una renuntiatio nostra adversus idololatriam.

CAPUT VII.

Communis igitur (20) origo ludorum utriusque generis, communes et tituli, ut de communibus causis, proinde (21) apparatus communes habeant necesse est de reatu generali (22) idololatriæ conditricis suæ. Sed Circensium paulo pompator suggestus, quibus proprie hoc nomen, pompa, præcedit (23), quorum sit in semetipsa probans (24), de simulacrorum serie, de imaginum agmine, de curribus, de thensis (h), de armamaxis (i),

LECTIONES VARIANTES.

- (1) A Romulo Jun.
- (2) Quod Rig.
- (3) Inter Rig.
- (4) Enim et hoc Rig.
- (5) Ab impudentis violentiæ alio deo Fran.
- (6) COLLO Rig.
- (7) XV Kalendr. septembris Junius.
- (8) Fecit abest Rig.
- (9) Robiginem Wouw. M. S.
- (10) Et ceteri quoque per ordinem. Et Fran.
- (11) Uniuscujusque alii.
- (12) Additur enim Rig.

- C (13) Solemnibus Rig.
- (14) Festis Wouw. M. S.
- (15) Superstitionibusque Paris. Jun.
- (16) Originis abest Rig.
- (17) Renuntiavimus Wouw. M. S.
- (18) Mortuis. Licebit Rig.
- (19) Faciunt Jun. proinde mortuis faciunt Rig.
- (20) Igitur abest Rigalt.
- (21) Perinde Rigalt.
- (22) Genitali Jun. ex M. S.
- (23) Præcedens Rig.
- (24) Probat Rig.

COMMENTARIUS.

(a) A violentia, ab odio. Sic emendandum censuit Wowerenius, nec habeo quod Auctoris menti magis conveniat, aut proprius accedat ad hæc veteris scripturæ vestigia, a violentiæ alio deo. LAC.

(b) Lares colito potentes habet vetus exemplar. Græcum est Κοῖτα, Cavo, penetrati. Cælum veteres dixisse Cœum, auctor est Festus. Ad eum vero Scalliger se in veteri membrana legisse refert ex Ennio, — *complexe cœum terroribus cœli*. Primam igitur Cœum, cœum, κοῖτα, deinde coitum, aut coillum, domus penetrati, ubi Lares colebantur. Ab hoc igitur Coilli vocabulo, coillinus et coilinus : unde incoillinus, qui et inquilinus. LAC.

(c) Nam et Robiginem deam. Quemadmodum Deus erat Robigus, ita et Dea Robigo, quæ rubiginem averteret ; sic et Pallorem Deam, et Febrim fecerant. Hinc Deæ sacra fieri solita erant, ne rubigo segetes corrumperet. LE PR.

(d) Utriusque generis ludi. Legunt aliqui uniuscujusque : non placent ; præstat certe Pamellii explicatio, qui ait Scriptorem locutum cum respectu ad duo tantum ludorum genera, Circensium et Theatralium. Hæc enim solum comprehendit superiore cap. LAC.

(e) Megalenses. Megalesia, (inquit Varro lib. 5. de

ling. lat.) dicta a Græcis, quod ex libris sibyllineis accersita ab Attalo rege Pergami Pessinunte, ubi Megalesion templum ejus Deæ, magnæ inquam matris Deum, unde advecta Romam. Hinc et ludi Megalenses. PAM.

(f) Latiare. Sacri Jovi Latiari cujus in Caligula meminit Suetonius, et alii passim. Puto decipi Pamellium qui hos ludos ad gladiatores refert : exorbitaret sic a suo argumento Tertullianus, qui ludos comprehensos superiore et isto capite, tantum determinat ad Scenam et Circum, ut apparet ex cap. 10. hujus operis. LAC.

(g) Sacri et funebres. Sacri erant ludi de quibus egit antea, nimirum Megalenses, Apollinæ, etc. funebres vero de quibus acturus est, quoniam mortuis in ejusmodi conventibus parentabatur. LE PR.

(h) De Curribus, de thensis. Currus profana, thensæ sacra erant vehicula : Thensam enim [teste Festo] ait vocari Sinnius (seu uti legendum ex Lactantio patet Sisinnicus) Capito, vehiculum, quo exuvie Deorum ludicris circensibus in Circum ad pulvinar vehuntur, et ex ebore, ut apud Litinium in Barbato, et ex argento. PAM.

(i) Armamaxis. Discriminat harmamaxam (sive

de sedibus, de coronis, de exuviis, quanta præterea sacra, quanta sacrificia præcedant, intercedant, succedant, quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moveantur, sciunt homines illius urbis in qua dæmoniorum conventus consedit (a). Ea si minore cura per provincias pro minoribus viribus administrantur, tamen omnes ubique Circenses illuc deputandi, unde et petuntur; inde inquinantur, unde sumuntur. Nam et rivulus tenuis ex suo fonte, et surculus modicus ex sua fronde, qualitatem originis continet. Viderit ambitio sive frugalitas ejus quo (1) Deum offendit: qualiscunque pompa circi, etsi pauca simulacra circumferat, in uno idololatria est: et si unam thensam trahat, Jovis tamen plaustrum est: quævis idololatria sordide instructa, vel modice locuples (2) splendida est censu criminis sui.

CAPUT VIII.

Ut et de locis, secundum propositum exsequar, circus Soli principaliter consecratur: cujus ædes medio spatio, et effigies de fastigio ædis emicat, quod non putaverint (3) sub tecto consecrandum, quem in aperto habent. Quod (4) spectaculum primum a Circe habent. Soli patri suo, ut volunt (5), editum affirmant: ab ea et Circi appellationem argumentantur. Plane (6) venefica eis utique negotium gessit hoc, nomine quorum sacerdos erat, dæmonis et angelis scilicet. Quot igitur in habitu loci ipsius idololatrias recognoscis! singula ornamenta Circi, singula templa sunt. Ova honori Castorum (b) adscribunt, qui illos ovo editos credendo de cygno Jove non erubescunt (c). Delphinos Neptuno vovent (d), columnas (7) sessias a *sementationibus*, messias a *messibus*, tutelinas a *tutelis* (8) fructuum sustinent. Ante has tres aræ,

A trinis diis parent, magnis, potentibus, valentibus. Eisdem Samothracas existimant. Obelisci enormitas (e), ut Hermateles affirmat, Soli prostituta: scriptura ejus unde et census, de Ægypto superstitio est. Frigebat dæmonum concilium sine sua matre magna; ea itaque illic præsidet Euripo. Consus (ut diximus) apud metas sub terra delitescit. Murtias quoque idolum fecit (9). Murtiam enim deam amoris (f) volunt, cui in illa parte ædem vovere. Animadvertite, christiane, quot nomina (10) immunda possederint Circum. Aliena est tibi religio, quam tot diaboli spiritus occupaverunt. De locis quidem locus est retractandi ad præveniendam quorundam interrogationem. Quid enim, inquis, si alio in tempore Circum adiero, periclitabor de inquinamento? Nulla est præscriptio de locis. Nam non sola ista conciliabula spectaculorum, sed etiam templa ipsa sine periculo disciplinæ adire servus Dei potest, urgente causa simplici duntaxat, quæ non pertineat ad proprium ejus loci negotium vel officium. Cæterum et plateæ, et forum, et balneæ, et stabula, et ipsæ domus nostræ sine idolis omnino non sunt; totum sæculum Satanas et angeli ejus repleverunt. Non tamen quod in sæculo sumus, a Deo excidimus, sed si quid de sæculi criminibus attigerimus. Proinde si Capitolium, si Serapeum sacrificator et adorator intravero, a Deo excidam, quemadmodum circum vel theatrum spectator. Loca nos non contaminant per se, sed quæ in locis sunt, a quibus et ipsa loca contaminari altercati sumus: de contaminatis contaminamur (11). Propterea autem commemoramus, quibus ejusmodi loca dicentur, ut eorum demonstremus esse, quæ in his locis sunt, quibus loca dicantur.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quod *Paris. utrumque abest Rig.*
- (2) Et splendida *Latin. sed splendida Paris.*
- (3) Putaverunt. *Rig. Et ut Pet. Ciaccon.*
- (4) Qui *Rig.*
- (5) Ut volunt *abest Rig.*
- (6) Arguantur plane *Jun.*

- (7) Vomunt columnæ *Rig.*
- (8) Tutela *Rig.*
- (9) Murtia quoque id olim fecit *Latin. Murtias. Has quoque Rig.*
- (10) Numina *Jun.*
- (11) Contaminantur *Rig.*

COMMENTARIUS.

armamaxam, ut alii scribunt) Junius ab essedo, pilento, petorito, quia alii confundunt cum illis. atque esse proprie vectem gestatorium, qui opera hominum tolleretur manibus humerisque, ad eum modum, quo sellæ gestatoriæ apud Suetonium, et ilecticæ apud Senecam. Ergo Tertullianus a curribus, qui jumentis agebantur, a thensis quæ funibus, transit ad harmamaxas, quæ humeris tollebantur ab hominibus, ita attestantibus studium suum erga sacra Circensia. LAC.

(a) Illius urbis in qua dæmoniorum conventus consedit. Romam et Capitolium significat. Et Capitolium quidem in Apolog. pag. 7. Curiam Deorum esse ait, ubi scilicet Deorum synodus, ejusdem Apologetici cap. 6. Rig.

(b) Ova honori Castrorum. Spatia curriculum in circo ovis notata fuisse ex Livio, Dione, et Cassiodoro prius annotavit Alciatus lib. 4. Parergon cap. ult. Quo etiam alludit Varro de re rustica lib. 4. PAM.

(c) Qui illos ovo editos credendo, de cygno Jove non erubescunt. Sic habet vetus exemplar Agobardi, nisi quod syllabam geminavit, decus cygno, quod est de cuculo, sive de cygno. Rig.

(d) Delphinos Neptuno vomunt col. Juvenalis Sat. 6. Consulit ante fatas, delphinorumque columnas. Septimius columnas dicit vomere delphinos, quasi de columnarum alvis emissos, ut per tubos et canales. Rig.

(e) Obelisci enormitas. De hoc Plinius lib. 36. cap. 9. Is autem Obeliscus, inquit, quem Divus Augustus in Circo magno statuit, excisus a rege Semneserteo, quo regnante Pythagoras in Ægypto fuit, centum viginti quinque pedum et dodrantis præter basin ejusdem lapidis. Is vero qui est in campo Martio novem pedibus minor a Sesostride. PAM.

(f) Murtiam enim deam marcoris, leg. Rigalt. Augustinus iv. de Civit. Dei, cap. 16. Deam Murtiam vocaverunt, quæ præter modum non moveret, ac faceret hominem, ut ait Pomponius, murtidum, id est, nimis desidiosum, et inactuosum. Rig. — Murtiam Deam amoris. Insigniter deceptus Turnebus lib. 22. adv. c. 17, qui legit: Murtiam enim Deam marmoris, quod cum insolens illi videretur, corrigit Deam marcoris, atque spectatum ad deum segnium Murtiam cujus meminit Arnobius. Vere leguntur.

CAPUT IX.

Nunc de artificio quo circenses exhibentur. Res equestris (a) retro simplex de dorso (1) agebatur, et utique communis usus reus non erat. Sed cum ad ludos coactus est, transiit a Dei munere ad dæmoniorum officia. Itaque Castori et Polluci deputatur hæc species, quibus equos a Mercurio distributos Stesichorus docet. Sed et Neptunus equestris est, quem Græci ἵππιον appellant. De jugo vero (2) quadrigas soli, bigas lunæ sanxerunt. Sed (3) et

Primus Erichthonius currus et quattuor ausus Jungere equos, rapidusque rotis insistere victor.

Erichthonius Minervæ et Vulcani filius, et quidem de caduca in terram libidine, portentum est dæmonicum, imo diabolus ipse, non coluber. Si vero Trochilus (4) Argivus auctor est currus, primo (5) Junoni (b), id opus suum dedicavit. Si Romæ Romulus quadrigam primus ostendit, puto et ipse inter idola conscriptus, si idem est Quirinus. Talibus auctoribus quadrigæ productæ, merito et aurigis coloribus (c) idololatriam vestierunt, et ab initio duo soli fuerunt (6), albus et (d) russeus: albus hiemi, ob nives candidas; russeus æstati, ob solis ruborem, voti erant. Sed postea tam voluptate, quam superstitione provectâ, russeum alii Marti, alii album Zephyris consecraverunt; Prasinum vero (7) terræ matri vel verno (e), Venetum cælo et mari, vel autumno. Cum autem omnis species idololatriæ damnata

LECTIONES VARIANTES.

- (1) De dorso abest Rig.
- (2) De jugo vero abest Rigalt.
- (3) Sane Rigalt.
- (4) Aerophilus Paris.
- (5) Patriæ Junoni Wouw. M. S. Latin.
- (6) Et aurigas colorib. idololatriæ vestierunt. Et ab ini-

COMMENTARIUS.

dum amoris cum Pâmel. et res illustranda a Plinio lib. 15. cap. 29. ubi de Venere Myrtea aut Murtia. LAC.

(a) Res equestris retro simplex agebatur. In exemplari Agobardi legitur, Res equestris retro simplex de dorso agebatur. Retro simplex, hoc est, olim simplex agebatur, nimirum, perite equitandi studio simplici, nondum consecrata dæmonis ulla ludorum equestrium solemnitate. Stultissimus aliquis apposuit, de dorso, cum ita belle sibi interpretari videretur Septimianum illud retro. At hic certe cautior fuit Isidorus: Nam res equestris, inquit, antea simplex agebatur. Rig.

(b) Junoni id opus suum. Legit Pamelius primo Junoni, alii primæ Junoni, sed Joannes a Wouw. ex M. corripit patriæ. Forte autem quia Juno Argiva, Trochilus Argivus opus illud primum populari dææ consecravit. Memoria forsitan lapsus est Isidorus, qui hæc non de Trochilo sed de Erichthonio accipit. Le Pr.

(c) Coloribus idololatriæ vestierunt. Colores idololatriæ dicuntur colores idolis dicatos. Agitatorum factiones quatuor totidem coloribus distinguebantur: ruffatam Marti consecraverant; albatam Zephyris; prasinam Terræ matri: venetam Cælo. Rig.

(d) Albus et russeus. Pro eo quod hic et bis postea russeus legitur, Gagneus legebat, et similiter Isidorus, roseus. Verum nostram lectionem veram esse patet vel ex his verbis, russeus æstati ob solis ruborem. Quum enim duo Soli ascribantur equi a Mar-
~~tyris~~ ^{tyris} et Aithon, et ἡλίου græce rufum ~~significat~~ flavum, et proinde etiam russeum. Eodem

A sit a Deo, utique etiam illa damnatur, quæ elementis mundialibus (8) profanatur.

CAPUT X.

Transeamus ad scenicas res, quarum et originem communem, et titulos pares secundum ipsam ab initio ludorum appellationem et administrationem conjunctam cum re equestri jam ostendimus. Apparatus etiam ex ea parte consortes, quæ ad scenam spectat: nam a templis et aris, et illâ infelicitate thuris et sanguinis (f) inter tibias et tubas itur, duobus inquinatissimis arbitris, funerum et sacrorum, designatore et haruspice. Ita cum de originibus ludorum ad circenses transimus, inde nunc ad scenicos ludos dirigimus, a loci vitio (9). Theatrum proprie sacrarium Veneris est. Hoc denique modo id genus operis in sæculo evasit. Nam sæpe (g) censores renascentia (10) cum maxime theatra destruebant, moribus consulentes, quorum scilicet periculum ingens de lascivia providebant, ut jam hinc ethnicis in testimonium cedat sententia ipsorum nobiscum faciens, et nobis in exaggerationem disciplinæ etiam humanæ prærogativa. Itaque Pompeius Magnus (h) solo theatro suo minor, cum illam arcem omnium turpitudinum exstruxisset, veritus quandoque memoriæ suæ censoriam animadversionem, Veneris ædem superposuit, et ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrum, sed Veneris templum nuncupavit: Cui subjecimus, inquit, gradus spectaculo-

C tio equi duo soli fuerunt Wouwer. nam equi initio duo soli fuerunt Rigalt.

- (7) Veri Latin.
- (8) Mundialibus Jun.
- (9) Initio Latin. Rig.
- (10) Enascentia? Jun. nascentia Rig.

pertinent fere quatuor nomina equorum apud Ovid. Pyrois, Eous, Aithon et Phlegon, et quæ sunt apud Fulgentium Mythol. lib. 4. Erythræus, Actæon, Lampos, et Philogeus. Nam Pyrois, et Erythræus russeum etiam significat, si græcam derivationem spectemus. PAM.

(e) Verno. Cod. Agobardi, Verno. Cassiodorus Variar. 111. 51: Prusibus virenti Verno. Rig.

(f) Thuris et sanguinis. Tibiæ scenam, Tubæ ad circum pertinebant, pariter ad scenam respicit, et sanguis circi feritatem. Le Pr.

(g) Censores nascentia cum maxime theatra destruebant. Ipse in Apologetico, cap. 6. Theatra stuprandis moribus orientia statim destruebant. Rig. — Nam sæpe censores.] Tumultuaria Romæ olim fuisse theatra certissimum est: lege namque cautum erat, ne perpetua essent, propter morum corruptelam. Theatra quippe Tertulliano nostro Apolog. c. 6. stuprandis moribus orientia dicuntur. Idem apud Athenienses observatum fuisse nemo ambigere potest: antequam enim stabilia fuerint, tumultuaria dicebantur, id enim ληρία significat. Sic.

ὅτι· εἰς τὴν εἰς τὴν, ἀπὸ τῶν ληρίων
 ὑποβλήσονται· ἡμῶν.

Aristoph. in Tera. LE PR.

(h) Pompeius Magnus. Huic loco adsimilis omnino alter ille lib. 6. de all. Ubi loquitur de Alexandro Magno, et vocat illum, sola gloria minorem. En tibi Pompeius et Alexander (uterque enim dictus est Magnus) hic minor theatro suo, ille gloria. LAC.

rum : ita damnatum et damnandum opus templi titulo prætexuit, et disciplinam superstitione delusit. Sed Veneri et Libero convenit. Duo ista dæmonia conspirata et conjurata inter se sunt, ebrietatis et libidinis. Itaque theatrum Veneris, Liberi quoque domus est. Nam et alios ludos scenicos Liberalia proprie vocabant, præterquam Libero devotos, quod sunt Dionysia penes Græcos, etiam a Libero institutos. Et est plane in artibus quoque scenicis Liberi et Veneris patrocinium, quæ privata et propria sunt scenæ, de gestu et corporis fluxu. Nam molliam Veneri et Libero immolabant (1) : illi per sexum (a), illi per fluxum (2) (b), dissoluti (3). Quæ vero voce et modis et organis et lyris (4) transiguntur, Apollines et Musas (c) et Minervas et Mercurios mancipis habent. Oderis, christiane, quorum auctores non potes non odisse. Jam nunc volumus suggerere de artibus, et de his, quorum (5) auctores in nominibus exsecramur. Scimus nihil esse nomina mortuorum, sicut nec (6) ipsa simulacra eorum. Sed non ignoramus, qui sub istis nominibus et institutis simulacris operentur et gaudeant, et divinitatem mentiantur, nequam spiritus scilicet dæmones. Videmus igitur etiam artes eorum honoribus dicatas esse, qui nomina iacolunt auctorum earum (7), nec ab idololatria vacare, quarum institutores (8) etiam propterea dii habentur. Imo quod ad artes pertinet, altius præscripsisse debemus, dæmonas ab initio prospicientes sibi inter cætera idololatriæ etiam spectaculorum inquinamenta, quibus hominem a Deo avocarent, et suo honori obligarent, ejusmodi quoque artium ingenia inspirasse. Neque

A enim ab aliis præoccupatum (9) fuisset, quod ad illos perventurum esset. Nec per alios tunc homines edidissent, quam per ipsos, in quorum nominibus et imaginibus et historiis fallaciam consecrationis sibi negotium acturæ (10) constituerant (11).

CAPUT XI.

Ut ordo peragatur, ineamus etiam agonum retractatum. Origo istis de ludorum propinquitate est. Inde et ipsi sacri vel lumbres instituti, aut diis nationum aut mortuis sunt. Proinde Tituli (12) : Olympia Jovi (d), quæ sunt Romæ capitolina (e); item Herculi Nemæa (13), Neptuno Isthmia, cæteri mortuarii (14) agones. Quid ergo mirum, si apparatus agonum idololatria conspurcat de coronis profanis, de sacerdotalibus præsidibus, de collegiariis ministris, de ipso postremo boni sanguine? Ut de loco suppleam, ac de loco communi pro collegio artium Musicarum et Minervalium, et Apollinarium, etiam Martialium, per duellum, per tubam, stadio circum æmulantur (15), quod utique templum est, et ipsum ejus idoli, cujus solemnitates agit. Sed et gymnicas artes Castorum et Herculum et Mercuriorum disciplinæ prodiderunt.

CAPUT XII.

Superest illius (f) insignissimæ spectacula (16) acceptissimi recognitio (17). Munus dictum est ab officio (g), quoniam officium etiam muneris nomen est. Officium autem mortuis hoc spectaculo facere se veteres arbitrabantur, posteaquam illud humaniores atrocitate temperaverunt. Nam olim quoniam animas defunctorum humano sanguine propitiari

LECTIONES VARIANTES.

- (1) De gestu et corporis flexu molliam Veneri et Libero immolant. *Paris*. de gestu et flexu corporis molliam Veneris et Liberi immolant *Rigalt*.
 (2) Luxum *Wouw. M. S.*
 (3) Dissolutis *Paris. Rig.*
 (4) Litteris *Paris. Jun.*
 (5) Quarum *Jun.*
 (6) Et *Rig.*
 (7) Earum *abest Rig.*
 (8) Institores *Jun.*

- (9) Procuratum *Rig.*
 (10) Acturi *Rig.*
 (11) Constituerunt *Paris.*
 (12) Tituli *abest Paris.*
 (13) Capitolina, Apollini Pythia, Herculi Nemæa, *Jun.*
 (14) Mortuorum varii, *Pam.*
 (15) Ut s. c. æmulentur *Seml.*
 (16) Indignissimi spectacula, sed *Jun.* Insignissimi *Seml.*
 (17) Recognitio munus dictum *Jun. ex M. S.*

COMMENTARIUS.

(a) Illi per sexum, illi per fluxum, dissoluti. Hoc est, Veneri per sexum dissolutæ, Libero per luxum dissoluti. Ambo dissoluti : illa per sexum, ille per fluxum. *Ric.*

(b) Illi per sexum, illi per fluxum. Sunt nimirum dissoluti et διαλυμένοι. Apuleius Milesi 14. — *incessu per fluo feminam mentiebantur.* *ὕπν* est *πάδιμα* apud Clem. Alexand. *Le Pa.*

(c) Apollines et Musas. Vel hinc confirmatur præcedens lectio, *Lyris*; Nam, et Apollinis simulacra lyra adjuungebatur, et Mûsis tribuebatur lyra septichordis, quænamadmodum et Musica ab eis ita cognominata, atque adeo omnis generis, et vocum modi, et organata instrumenta reliqua. Recte etiam Minervæ et Mercuriis eadem tribuntur, eo quod artium omnium illi parentes tradantur. Plura vide apud Georg. Gyraldum de Diis Gentium. *Pam.*

(d) Olympia Jovi. Quanquam nonnullis otio abuti videatur, si horum ludorum originem repeteremus; dicam tamen obiter, Ludos Olympicos celebratos primum fuisse sub Æschulo iudice Atheniensium, in iisque Choroebum Meliensem victorem exstitisse. Nemæa sunt in honorem Herculi qui leonem occidit in sylva Nemæa. Isthmia dicti sunt ludi gymnici, qui prius in Arcadia celebrati, ac postea in Isthmo

Corinthiaco, erant autem sacri Neptuno. *Le Pa.*

(e) Romæ Capitolina Apollini Pythia. In omnibus libris scribitur; *Capitolina*, item *Herculi Nemæa*, etc. Restituit Junius, interponens *Apollini Pythia*, quæ deerant. Nam cur ex quatuor ludis principibus unum omitteret? Itaque credibile est hæc verba abrasa ab inscientibus librariis, qui cum non intelligerent, qua mente Tertullianus dixisset *Capitolina*, deleverunt *Apollini*, putantes sacra apollinea esse eadem quæ Capitolina. *Lac.*

(f) Superest illius insignissimæ spectacula acceptissimi recognitio. Hæc omnino est antiqui exemplaris scriptura. Dicturus de Circo, hoc est, de gladiatoribus et agitatoribus equorum : Superest, inquit, recognitio illius spectacula, quod esse acceptissimum solet viris etiam insignissimis. An vero sic emendamus? Superest illius insignissimæ spectacula, ac septissimi, recognitio. Septissimum dixerit spectaculum, quod in Circo et amphitheatro, maxima undequaque populi corona circumseptum. *Ric.*

(g) Munus dictum est ab officio. Ut ludus ipse dictum munus, ita editor munerarius, et Floro *Munerator*, ubi loquitur de Spartaco. vide Lipsium. Ceterum ne putes etymologiam duci a Tertulliano : esset enim stultissima. Sed tantum ait munus dici ab officio ad

creditum erat, captivos vel malo ingenio (1) servos A mercati in exsequiis immolabant. Postea placuit impietatem voluptate adumbrare. Itaque quos paraverunt armis, quibus tunc et qualiter poterant eruditos, tantum ut occidi discerent, mox edicto die Inferiarum apud tumulos erogabant (a). Ita mortem homicidii consolabantur. Hæc muneris (2) origo, sed paulatim proVecti ad tantam gratiam, ad quantam et crudelitatem, quia ferrum voluptati satis non faciebat (3), nisi et feris humana corpora dissiparentur. Quod ergo mortuis litabatur, utique parentationi deputabatur. Quæ species proinde idololatria est, quoniam et idololatria parentationis est species (b). Tam hæc quam illa mortuis ministrat. In mortuorum autem idolis dæmonia consistunt, ut et titulos consideremus: licet transierit hoc genus editionis ab honoribus mortuorum ad honores viventium, quæsturas dico et magistratus, et flaminia (4) et sacerdotia: cum tamen nominis dignitas idololatriæ crimine teneatur, necesse est quidquid dignitatis nomine administratur, communicet etiam maculas ejus, a qua habet caussas. Idem de apparatus interpretabimur in ipsorum honorum suggestu deputandis, quod purpuræ, quod fasciæ, quod vittæ, quod coronæ, quod denique conciones et edicta (c), et pulles pridianæ (d) sine pompa diaboli, sine invitatione dæmonum non sunt. Quid ergo de horrido (5) loco (e) perorem, quem nec perjuria sustinent? pluribus enim et asperioribus numinibus (6)

amphitheatrum consecratur, quam Capitolium omnium dæmonum templum est. Tot illic immundi spiritus considunt, quot homines capit. Ut et de artibus concludam, Martem et Dianam (f) utriusque ludi præsidem novimus.

CAPUT XIII.

Satis, opinor, implevimus ordinem, quot et quibus modis spectacula idololatriam committant, de apparatus, de locis. De sacrificiis quidem (7) certi sumus, nulla ex parte competere nobis ea, qui his idolis (g) reuantiavimus, I Cor. VIII. Non quod idolum sit aliquid (ut Apostolus ait), sed quodquæ faciunt, dæmonis faciunt, consistentibus scilicet in consecrationibus idolorum sive mortuorum, sive species (ut putant) deorum. Propterea igitur, quoniam utraque B idolorum conditionis unius est, dum mortui et dii unum sunt, utraque idololatria abstinemus, nec minus templa, quam monumenta despuimus: neutram (h) aram novimus (Ac. XX; I Cor., X), neutram effigiem adoramus: non sacrificamus, non parentamus, sed neque de sacrificio et parentato edimus, quia non possumus cœnam Dei edere, et cœnam dæmoniorum. Si ergo gulam et ventrem ab inquinamentis liberamus, quanto magis augustiora nostra, oculos et aures, ab idololatriis et necrothytiis voluptatibus abstinemus, quæ non intestinis transiguntur, sed in ipso spiritu et anima digeruntur: quorum munditia magis ad Deum pertinet, quam intestiuorum.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Vel mali status *Rig.*(2) Muneri *Paris.*(3) Ferarum voluptati satis non fiebat *Paris. Lat. Rig.*(4) Flaminia *Rig.*(5) Horrendo *Rig.*(6) Nominibus *Fran. Paris.*(7) De sacrificiis; quo certi *Fran.*

COMMENTARIUS.

cum modum quo Suetonius dictus est Tranquillus, quia pater ejus dictus est *lenis*. Sic Vitruvius dictus est Pello, si Alciato credis, non Pollio ut vulgo legitur, et ideo Pello quia prius Cerdo. Est itaque quedam species ducendi nominis tantum a significatione. Lac.

(a) *Apud tumulos erogabant.* Potest simpliciter explicari, ut dicat, Dabant, prebebant gladiatores, qui decertarent ad tumulos; sed rectius est ut explices *erogabant*, id est, expendebant consumebantque in regum. Nam cum respectu ad rogos mortuorum dictum verbum *erogo*. Niti potest ista explicatio versibus Virgil. lib. 40:

Quattuor hic juvenes, totidem quos educat Ufens

Viventes rapit, inferias quos imolet umbris.

Captivoque rogi perfundit sanguine flammæ. Lac.

(b) *Idololatria parentationis est species.* Certe idololatria genus est ad omnem cultum idololatricum, si vivos et mortuos comprehendas: si vero tantum de mortuis sit sermo, quos ut plurimum agnovit idololatria gentiliū [nam Jupiter, Mars, Neptunus, reliqui demum dii fuere homines mortui], tunc quidem parentatio est genus, idololatria species: nam cum parentatio sit omnis cultus exhibitus mortuis, non dubium quin hic possit esse vel idololatricus, vel non idololatricus. Lac.

(c) *Denique conciones et edicta.* Similiter loquitur Livius lib. 2. *concione*, inquit, *et edicto fecit fidem*, ne quis civem Romanum vincium aut clausum teneret. Videntur itaque ante editionem muneris gladiatorii, aut inter sacrificandum, aut paulo post, variæ usurpasse *conciones et edicta*, ut cum Tacito loquar, in populum; quæ plerumque etiam edicebantur contra Christianos. Pam.

(d) *Et pulles pridianæ.* Pultium et liborum solitos

deorum victus irridet Arnobius lib. 7. *dicens se opinari propterea illis vino opus esse in sacrificiis*, quo putrefieri facilius, et percoquatur cibus. et multo ante eodem lib. *Quid fritilla* (sic enim tægo a frit. pro fritilla), *quid frumen: quid gratilla*, etc. Pam.

(e) *Quid de horrendo loco perorem, quem nec perjuria sustinent.* Circum significat, quasi ejus loci horrorem non sustinerent pejeraturi. Hoc est, horrore loci terrentur; adeoque pejeratum in eum in Capitolium. Etenim jurisjurandi solemnitas fiebat in Capitolio, non in Circo. Et notissimum est illud Plinii: *Alii in ipso Capitolio fallunt, ac fulminantem pejerant Jovem.* Denique Romulum ipsum pejerante Proculo consecratum in Capitolio colebant. Interpretationem nostram confirmant sequentia Septimii verba: *Pluribus enim et asperioribus numinibus Amphitheatrum consecratur quam Capitolium.* Ric.

(f) *Martem et Dianam.* Geminum amphitheatri spectaculum proponit: gladiatores scilicet quibus præerat Mars, et venationem, seu pugnam cum bestiis, quibus in venatibus præses erat Diana. Sic de Consulatu Manlii Theod. Claudianus:

Amphitheatrali faveat latonia pompæ. LE PR.

(g) *Qui his idolis reuantiavimus.* Primo, in Ecclesia sud antistitis manu, aliquando prius ante lavacrum; Deinde in ipso lavacro, aquam adituri. Sic enim solebant veteres, ut discimus ex libro de Corona, cap. 3.

(h) *Neutram aram novimus.* In templis Græcorum duo erant altaria, alterum majus, alterum minus: illud in medio situm *ἀγία τράπεζα* dicebatur, hoc ad sinistram *προθήκη* appellabatur et scripsit Simeon, archiepiscopus Thessalonicensis lib. de templ. sacerd. et mysta. Lac.

CAPUT XIV.

Nunc interposito nomine idololatriæ (a), quod solum subjectum sufficere deberet ad abdicationem spectaculorum, alia jam ratione tractemus ex abundanti: propter eos maxime qui sibi blandiuntur, quod non nominatim abstinencia ista præscripta sit, quasi parum etiam de spectaculis (1) pronuntietur (2), cum concupiscentiæ sæculi damnantur. Nam sicut pecuniæ, vel dignitatis, vel gulæ, vel libidinis, vel gloriæ; ita et voluptatis concupiscentia est: species autem voluptatis etiam spectacula. Opinor, generaliter nominatæ (3) concupiscentiæ continent in se et voluptates: æque generaliter intellectæ voluptates specialiter et in spectacula disseruntur. Cæterum retulimus supra de locorum conditione, quod non per semetipsa nos inquinant, sed per ea quæ illic geruntur, per quæ simul inquinamentum combiberint, tunc et in alteros (4) respuunt (b).

CAPUT XV.

Viderit ergo, ut diximus (5), principalis titulus idololatriæ (6), reliquas ipsarum rerum qualitates contra Dei (7) omnes feramus (c). Deus præcepit Spiritum sanctum (d), utpote pro naturæ suæ bono tenerum et delicatum (Eph. IV), tranquillitate, et quiete et pace tractare, non furore, non bile, non ira, non dolore inquietare. Huic quomodo cum spectaculis poterit convenire? Omne enim spectaculum sine concussione spiritus non est. Ubi enim voluptas, ibi et studium, per quod scilicet voluptas sapit. Ubi studium, et æmulatio, per quam studium sapit. Porro et ubi æmulatio, ibi et furor et bilis, et ira et dolor (e), et cætera ex his quæ cum his non competunt disci-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) De litteris Paris.
- (2) Pronuntiemus Rig.
- (3) Nomina Pamel.
- (4) Et tunc altero Rig.
- (5) Hic erit ergo, ut d. Jun.
- (6) Idololatria Rig.
- (7) Contrariis omnes Franeq.

COMMENTARIUS.

(a) Nunc interposito nomine idololatriæ. Hoc est, nomine idololatriæ tantisper omisso, intermisso. Rig.

(b) Tum altero respuunt. Rig.) Codex Agobardi: Et tum altero respuunt. Altero dixit adverbialiter, quemadmodum Alio et sub finem libri 11. ad Uxor. Alterutro. Sic et Alteras positum olim fuisse ait Festus, pro eo quod est adverbium Alias. De hisce autem locorum inquinamentis, supra, cap. 3. Rig.

(c) Contra Dei omnes feramus. Sic restituiumus ex codice Agobardi: Feramus, inquit, res spectaculorum contra res Dei. Nota locutio, Res Dei, pro divina seu Christiana disciplina. Contra ferre, est contra ponere, opponere, componere, committere, conferre. Rig.

(d) Deus præcepit Spiritum S. Alludit haud dubie ad illud Ephes. 4. « Nolite contristare Spiritum Sanctum Dei, in quo signati estis in die redemptionis. Omnis amaritudo, et ira, et indignatio, et clamor et blasphemia tollatur a vobis, cum omni malitia: indicans per posteriora illa verba explicari præcedentia.

(e) Et ira et dolor. Insigne hujus rei exemplum recitat Plinius lib. 7. cap. 7: Universi, inquit, Pompeiini elephantum eruptionem tentavere, non sine vexatione populi, circumdati clathris ferreis. Sed amissa fugæ spe, misericordiam vulgi inenarrabili habitu querentes, supplicavere, quadam sese lamentatione complorantes tanto populi dolore, ut oblitus impera-

plinæ. Nam etsi qui modeste et probe spectaculis fruitor, pro dignitatis vel ætatis, vel etiam naturæ suæ conditione: non tamen immobilis animi est (8) sine tacita spiritus passione. Nemo ad voluptatem venit sine affectu, nemo affectum sine casibus suis patitur. Ipsi casus incitamenta sunt affectus. Cæterum si cessat affectus, nulla est voluptas, et est reus jam ille vanitatis eo conveniens, ubi nihil consequitur. Puto autem, etiam vanitas extranea est nobis. Quid quod et ipse se judicat inter eos positus, quorum se similem nolens utique detestatorem confitetur? Nobis satis non est, si ipsi nihil tale faciamus, nisi et talia facientibus non conferamur. Si furem, inquit (Ps. 49), videbas, concurrebas cum eo. Utinam ne in sæculo quidem simul cum illis moreremur: sed tamen in sæcularibus separamur, quia sæculum Dei est, sæcularia autem diaboli.

CAPUT XVI.

Cum ergo furor (9) interdicitur nobis, ab omni spectaculo auferimur, etiam a Circo, ubi proprie furor præsidet. Aspice populum ad (10) spectaculum jam cum furore venientem, jam tumultuosum, jam cæcum, jam de sponsionibus concitatum. Tardus est illi Prætor, semper oculi in urna ejus cum sortibus volutantur. Delinæ ad signum anxii pendent, unus dementia una vox est. Cognosce (11) dementia de vanitate. Misit dicunt (f), et nuntiant invicem, quod simul ab omnibus visum est. Teneo testimonium cæcitatatis (g): non vident quid sit: mappam missam putant; sed est diaboli ab alto præcipitati (12) gula (13) (h). Ex eo itaque itur in furias et animos et

- C (8) Immobili animo est Jun.
- (9) Furore Jun.
- (10) Id add. Fran.
- (11) Cognosco Rig.
- (12) Præcipitati Paris. Jun.
- (15) Figura, Seml.

toris ac munificentie honori suo exquisitæ, flets universus consurgeret, dirasque Pompeio, quas ille mox luit, pœnas imprecaretur. Pam.

(f) Misit, dicunt. Placet Budæi sententia, qui tradit signum fuisse committendorum aurigarum. Confirmatur idipsum ex Suetonio (Vit. Neron. c. 22), Martiali (l. 12) et Juvenali (Satir. 22). Certe nostram sententiam veram esse convincit Cassiodorus (Var. l. 3. ep. 51 ad Faustum præpos.): Mappa, inquit, quæ signum dare solet circensibus, tali casu fluxit in morem. Cum Nero prandium protenderet, et celeritatem, ut asolet, avidus spectandi populus flagitaret, ille mappam, qua tergendis manibus utebatur, jussit abjici per fenestram, ut libertatem daret certaminis postulati. Hinc tractum est, ut, ostensa mappa, certa videatur esse promissio circensium furorum. Pam.

(g) Teneo testimonium cæcitatatis. Hoc est, Accuso cæcitatatis. Et cæcitatatem explicat deiuceps. Rig.

(h) Sed est diaboli ab alto præcipitati gula. Expressimus codicis vetustissimi scripturam. Antea legebatur: Diaboli ab alto præcipitati figura, acumine obtuso Alludit enim ad ea quæ sacris paginis traduntur de Satana, quem de cælo Deus egit in tartarum præcipitem. Itaque mappam illam Septimius, quam Prætor pro signo mittere solebat, mappam esse negat. Ait vero ipsum esse Diabolum, qui totus gula

et discordias, et quidquid non licet sacerdotibus pacis. Inde maledicta, convicia sine justitia, odii etiam suffragia (1) sine merito amoris. Quid enim consecuturi suum (2) illic agunt, qui sui non sunt? nisi forte hoc solum, per quod sui non sunt: de aliena infelicitate contristantur, de aliena felicitate lætantur. Quidquid optant, quidquid abominantur, extraneum ab illis est, ita et amor apud illos otiosus, et odium injustum. At forsitan sine (3) causa amare liceat, quam sine causa odisse. Deus certe etiam cum causa prohibet odisse, qui inimicos diligere jubet. Deus etiam cum causa maledicere non sinit, qui maledicentes benedicti præcipit (*Matth. V. Marc. VII. Rom. XIII*). Sed Circo quid amarius, ubi ne principibus quidem aut civibus suis pareant? Si quid horum quibus Circus furit, alicubi competit sanctis, etiam in Circo licebit. Si vero nusquam, ideo nec in Circo.

CAPUT XVII.

Similiter impudicitiam (a) omnem amoliri (4) jubemur. Hoc igitur modo etiam a theatro separamur, quod est privatum consistorium impudicitiae, ubi nihil probatur, quam quod alibi non probatur. Ita summa gratia ejus de spurcitiis plurimum concinnata est, quam Atellanus (b) gesticulator, quam minus etiam per mulieres, representat, sexum pudoris exterminans (c), ut facilius domi quam in scena erubescant; quam denique pantomimus a pueritia patitur in corpore, ut artifex esse possit. Ipsa etiam prostibula publicæ libidinis hostiæ in scena proferuntur, plus miseræ in præsentia feminarum, quibus solis latebant, perque omnis ætatis, omnis dignitatis ora transducuntur; locus, stipes, elogium, etiam qui-

bus opus non est, prædicatur. Taceo de reliquis, ea quæ in tenebris et in speluncis suis delitescere decebat, ne diem contaminarent. Erubescat senatus, erubescant ordines omnes. Ipsæ illæ pudoris sui interemprices, de gestibus suis ad lucem et populum expavescentes, semel anno erubescant (d). Quod si nobis omnis impudicitia exsecranda est, cur liceat audire quæ loqui non licet? Cum etiam scurrilitatem et omne vanum verbum judicatum a Deo sciamus, cur æque liceat videre, quæ facere flagitium est? Cur quæ ore prolata communicant hominem, ea per oculos et aures admissa non videantur hominem communicare: cum spiritui appareant aures (e) et oculi, nec possit mundus præstari, cujus apparitores inquinantur? Habes igitur et theatri interdictionem, de interdictione impudicitiae.

CAPUT XVIII.

Sin et doctrinam sæcularis literaturæ, ut stultitiæ apud Deum deputatam, aspernamur, satis præscribitur nobis et de illis speciebus spectaculorum, quæ sæculari literatura lusoriam vel agonisticam (f) scenam (5) dispungunt. Quod si (6) tragædiæ et comædiæ scelerum et libidinum actrices (7), cruentæ et lascivæ, impiæ et prodigæ: nullius rei aut atrocis, aut vilis, commemoratio melior est: quod in facto rejicitur, etiam in dicto non est recipiendum. Quod si et stadium contendas in Scripturis nominari, sano obtinebis. Sed quæ in stadio geruntur, indigna conspectui (8) tuo non negabis, pugnos et calces et colaphos et omnem petulantiam manus, et quamcumque humani oris (9), id est, divinæ imaginis depugnationem. Non probatis usquam vanos cursus jacu-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sine justitia odii; etiam suffragia *Rig.*
 (2) Quod enim suum consecuturi sunt qui *Rig.*
 (3) Et forsitan sine *Fran. Paris.* An fors sit. *Seml. Oberth.*
 (4) Similiter nec impudicitiam omnem amare *Rig.*

- (5) Scena *Jun.*
 (6) Quod sint *Fran. Oberth.*
 (7) Actrices *Fran. Oberth.*
 (8) Conspectu *Jun.*
 (9) Humanioris *Fran.*

COMMENTARIUS.

totus gurgis, totus vorago expanditur, et furit effusus toto circo, et sævit immaniter. *Rig.* — *Diaboli ab alto præcipitati.* Sic libro de Anima, pag. 319. Satanam prospectavit de cælo præcipitatum. *Rig.*

CAP. XVII. — (a) Similiter impudicitiam omnem amoliri jubemur. In quo illum deserti imitantur B. Cypr. (*ep. 2 et l. de Spect.*, c. 5); Lactant. (*l. VI.* c. 20); Aug. (*l. II. de Civit. Dei.* c. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 et 13). Alludit autem hic Auctor ad illud Marci (VII), de quo reliqua citat sub finem hujus capituli: *Quæ de homine exeunt, illa communicant hominem*, etc.; fortassis et ad illud *Rom. XIII*: *Non in cubilibus et impudiciis.* *Pam.*

(b) Atellanus gesticulator. Ludiones Attellani notissimi sunt ab urbe Atella, vetusto Oscorum oppido: ea in urbe egregium erat olim amphitheatrum; videris. C. Hieronymum *epist. ad Subinianum.* Le Pa.

(c) Sexum pudoris exterminans. Græca phrasis. Sexum longe a pudore abducens. græca locutio: statuens extra terminos pudoris. *Rig.* — *Sexum pudoris exterminans.* Retuli ad nudationem corporum, nam nimæ ita sæpe in theatro. *Valer. Max. lib. 3.* loquens de floralibus ait, M. Porcio Catone spectante hos ludos populum erubuisse postulare, ut minæ nudarentur. Quod cum Cato cognosceret a Faonio amicissimo una secum sedente in ludis, discessit et thea-

tro, ne præsentia sua spectaculi consuetudinem impediret. *Lac.*

(d) Semel anno erubescant. Floralibus scilicet, quos ludos a meretricia turba celebrari solitos narrat Ovidius *Fastor. V.* In iis enim meretricum, semper alias impudentium lascivia major, et liberiores joci. Sed ipsæ alias quidem in cellis et fornicibus pudorem exuunt, hic vero in propatulo. *Expavescant*, inquit, *ad lucem populum*, et saltem semel anno erubescant. *Rig.*

(e) Cum spiritui appareant aures. Sic et Tullius sensus vocat mentis satellites. *Greg. Nyss. lib. de perfecta Christiani forma*, ἀρχαίαι τῆς ἀνοίας τῆς ὑπάρχουσιν αὐρίβιν imperium accipientibus, ut quæ subditæ spiritui. Hic notetur locus Hieronymi *lib. I. adv. Jovinian.*, ubi ait quinque sensus reges fuisse et principes sæculi, ante adventum Christi: quis tamen JESUS ita subjecit, ut illos occasione interfecerit: ad quam rem accommodat locum Scripturæ. *Lac.*

CAP. XVIII. — (f) Agonisticam scenam. Quin hæc de histrionibus et pantominis accipienda sint nemo dubitet ἀγωνιστά Hesychio sunt ὑποκριταί, hoc est mimi. Caput autem istud et proxime sequens antiquorum impunitatem arguit; unde miror vehementer Christianos homines tantopere laborasse, ut turpitudinem suis commen-

latus et salus vaniores, nusquam tibi vires aut A viore delictis in homicidas commendatione proficiant. injuriose aut vane placebunt, sed nec cura factitii corporis, ut plasticam Dei supergressa. Et propter (1) otium Græciæ altilis homines (a) athenis. Et palastrica diaboli negotium est (b). Primos homines diabolus elisit (Genæ. III). Ipse gestus colubrina vis, est tenax ad occupandum, tortuosa ad obligandam, liquida ad elabendum. Nullus tibi coronarum usus est, quid de coronis voluptates aucuparis?

CAPUT XIX.

Expectabimus nunc (2) et amphitheatri repudium de Scripturis (3) (Gen. IX. Exod. XX. Matth. VI). Si savitiam, si impietatem (c), si feritatem permissam nobis contendere possumus, eamus in amphitheatrum. Si tales sumus, quales didicimus, delectemur sanguine humano. Bonum est cum puniuntur nocentes. Quis hoc nisi nocens negabit? Et tamen innocens de supplicio alterius letari non potest, cum magis compellat innocentem dolere, quod homo par ejus tam nocens factus est, ut tam crudeliter impendatur. Quis autem mihi sponsor est, nocentes semper vel ad bestias vel ad quodcumque supplicium decerni, ut non innocentia (4) quoque inferatur, aut ultione judicantis, aut infirmitate defendentis, aut instantia questionis? Quam melius ergo est nescire cum mali puniuntur, ne sciam (d) et quum boni pereunt, si tamen bonum sapiunt. Certe quidam gladiatores innocentes in ludum veniunt, ut publice voluptatis hostiæ fiant. Etiam qui damnantur in ludum, quale est ut de le-

Sed hoc ethnicis respondi. Ceterum abest ut de istius spectaculi aversione diutius dicat Christianus: quanquam nemo hæc omnia plenius exprimere potest, nisi qui adhuc spectat malo non implere, quam meminisse.

CAPUT XX.

Quam vana igitur, imo desperata argumentatio eorum, qui sine dubio tergiversationem (5) admittendæ voluptatis (6) obtinendam, nullam ejus abstinentiæ mentionem specialiter (7) in Scripturis determinari, quæ directo prohibeat, ejusmodi conventibus interesse servum Dei. Novam proximæ defensionem (e) suaviludii cujusdam (f) audiui. Sol (inquit), imo etiam ipse Deus de celo aspectat, nec contemnat. Plane sol et in clocam radios suos defert (8), nec inquinatur. Utinam autem Deus nulla flagitia hominum spectaret, ut omnes judicium evaderemus. Sed spectat et latrocinia, spectat et fides, et adulteria, et fraudes, et idololatrias, et spectacula ipsa. Idcirco ergo nos non spectabimus, ne videamur ab illo qui omnia spectat. Comparas (9), homo, rem et judicem: reum, qui quia videtur, reus est: judicem, qui quia videt, iudex est. Numquid ergo et extra limites circi furori studemus, et extra cardines theatri impudiciæ intendimus, et insolentia extra stadium, et immisericordiæ extra amphitheatrum, quod deus etiam extra cameras, et gradus (g), et apulias (h) (10) oculos habet. Erramus, nusquam et nunquam excu-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Supergressæ propter Jam.
- (2) Ut add. Fran.
- (3) Petamus add. Fran.
- (4) Innocentiæ Paris.
- (5) Tergiversatione Rig.

- (6) Voluptati Jam.
- (7) Vel localiter add. Fran.
- (8) Deflexit Jun. ex M. S.
- (9) Compares. Seml.
- (10) Ενωπιλας Wouwl. corrigil.

COMMENTARIUS.

tariis non modo revelarent, sed et multis exponerent. LE PR. — Agonisticam scenam. Quanquam prima facie pertinere istud adhuc videatur ad theatrum, certe et in olympiis, ac quinquenniorum certaminibus quæ in stadio fiebant more Græcorum (quo pertinet illud propter Græciæ otium) cœperunt tandem etiam comœdiæ et tragœdiæ celebrari. PAM.

(a) Altilis homines. Athletas seu palastritas intelligit, ab gymnasiarclis ali solitos summa cura, ut essent viribus ad certamina valentissimis nobiles. Taliū vero certaminum studiosissimi erant Græci, publicæ securitatis otio gaudentes. Hæc enim patiebantur longæ pacis mala. Altilis homines Septimius dixit, ut Varo et Martialis boves et gallinas altilis, pro opimis et saginatis. Sic lib. de Penitentia, Enormem altitium saginam, pag. 147. Rig.

(b) Et palastrica diaboli negotium est. Palestra, inquit Isidorus vel ἀνὰ τῆς πάλης, id est a luctatione, vel ἀπὸ τοῦ πάλλειν, id est a motu rursus fortis, scilicet quod in luctando, cum medios arripiant, lere quantant, idque apud Græcos πάλλειν vocatur. Et recte quidem ille, non secus ac qui derivant ἀπὸ τοῦ πάλλειν, id est a motu urnæ, eo quod ducta forte luctabantur. Nam πάλλειν vibrare, et concutere, et fortiri significat. PAM.

CAP. XIX.—(c) Si Savitiam, si impietatem. Alludit ad Scripturas interdictis savitiam, impietatem, feritatem. Quales sunt imprimis illa Genes. IX. Qui effuderit sanguinem hominis, pro sanguine hominis ejus effundetur. Deinde præceptum Decalogi, Exod., XX, Non occides illique correspondet sermo Domini

in monte, Matth. VI, et complures alii. PAM.

(d) Ne sciam et quum boni pereunt, si tamen bonum sapiunt, certe quidem, etc. De ethnicis loquitur, qui magistratum ethnicorum sententiis ad bestias damnantur. Ait igitur: Quis autem mihi sponsor est, nocentes semper damnari, et non quandoque etiam innocentes? Quam melius ergo est, ne-circ quum mali puniuntur! ne sciam et quum boni pereunt. Hic vero, ne quis christianus obstreperet, Ergo sunt inter ethnicos boni, corrigit semetipsum, si tamen bonum sapiunt, inquit, hoc est, si tamen est ullus boni sapor hominibus ad Christum minime pertinentibus! Deinde adjicit: Certe quidem gladiatores innocentes in ludum veniunt, ut publicæ voluptatis hostiæ fiant. Jam non dicit, bonos; sed tantum innocentes, qui non damnati, sed ultro in ludum veniunt. Rig.

CAP. XX.—(e) Novam proximæ defensionem suaviludii cujusdam audiui. Sic lib. de Baptis.: Audiui Domino teste, ejusmodi, etc. Rig.

(f) Suaviludii cujusdam. Eodem modo dixit Suaviludios vestros lib. de corona militis, quos recte Rhenanus ibi interpretatur, eos qui ex Christianis spectaculorum adhuc oblectamenti, seu suavitatis ludorum delectabantur. PAM.

(g) Extra gradus. In circo gradus fuisse potest ex Suetonio. Hinc lex M. Othonis, Livio et Plinio testibus, ne quis nisi cui 400 essent sestertia ex 14 gradibus spectaret: cum legem Julianam theatralium alicubi Plinius nuncupat. PAM.

(h) Et apulias. Sic legitur in cod. Agobardi. Atque hoc vocabulo significari videntur vel quæ in theatris

satur quod Deus damnat. Nusquam et nunquam licet, quod semper et ubique non licet. Hæc est veritatis integritas (a), et quæ ei debetur disciplinæ plenitudo et æqualitas timoris, et fides obsequii, non immutare sententiam, nec variare iudicium. Non potest aliud esse, quod vere quidem est bonum seu malum. Omnia autem penes veritatem Dei fixa sunt.

CAPUT XXI.

Ethnici (b), quos penes nulla est veritatis plenitudo, quia nec doctor veritatis Deus, malum ac bonum pro arbitrio ac libidine interpretantur, alibi bonum quod alibi malum, et alibi malum quod alibi bonum. Sic ergo evenit, ut qui in publico vix necessitate vesicæ tunicam levet, idem in circo aliter non exsultet (1), nisi totum pudorem in faciem omnium intenet; et qui (2) filia virginis ab omni spurco verbo aures tuetur, ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationesque deducat; et qui in plateis litem manu agentem aut compescit, aut detestatur, idem in stadio gravioribus pugnis suffragium ferat; et qui ad cadaver hominis communi lege defuncti exhorreat, idem in amphitheatro derosa et dissipata (c), et in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis desuper incumbat. Imo qui propter homicidæ poenam probandam ad spectaculum veniat, idem gladiatorem ad homicidium flagellis et virgis compellat invitum; et qui insigniori cuique homicidæ leonem poscit, idem gladiatori atroci petat rudem, et pileum (d) præmium conferat: illum vero (3) con-

LECTIONES

- (1) Exuat Woww. M. S.
- (2) Ut qui Woww. M. S.
- (3) Et pileum illum vero Rig.
- (4) Amoris Fran. Paris. Oberth.
- (5) Quem noluit Cod. Woww.
- (6) Si voluit Cod. Woww. si non voluit Rig.
- (7) De, abest Rig.
- (8) Varietatem Paris.

et amphitheatris, ad ornatum, et ad excludendos ictus solis fervidos. Ea vero quandoque purpurea, quo colore præstantissimæ, ut verisimile est, lænæ imbuebantur, quales ex Apulia. Marialis, Velleribus primis Apuleia. Unde et velis nomen Apularium. Ric.

(a) Veritatis integritas. Incorrupta debet esse veritas quæ et virginitatis nomine aliquando donatur. unde hæretici veritatem cauponari seu corrumpere dicuntur, τὴν ἀληθειαν καπηλεύειν, can. 2. synodi Trul-lanæ, ubi recensentur canones tum Apostolorum, tum superiorum conciliorum, quibus adhærendum decernitur. Le Pa.

CAP. XXI. — (b) Ethnici, quos penes nulla est veritatis plenitudo. Hoc est, quod supra explicavimus, Si tamen bonum sapiunt. Ric.

(c) Et dissipata. Intellige hanc voculam, et simul cape incredibilem atrocitatem ludi gladiatorii. Solebat victor gladiator ita frequenter vulnera repetere, ut victum miserum dissiparet in partes, divideretque horrenda laceratione. Testis huius crudelitatis Lac-tant.: quin etiam percussos jacentesque repeti jubent spectatores, et cadavera ictibus dissipari, ne quis illos simulata morte deludat. Habentur hæc lib. VI. c. 20. Lac.

(d) Petat rudem et Pileum. Rudis et pileus signa libertatis, rude nimirum seu baculo grandiore donabantur gladiatores qui in arena feliciter pugnauerant, atque rudiari dicebantur. Le Pa.

A lectum (e) etiam oris (4) spectaculo repetat, libentius recognoscens de proximo, quem voluit (5) occidere de longinquo, tanto durior si noluit (6).

CAPUT XXII.

Quid mirum de (7) inæquata ista hominum miscantium et commutantium statum boni et mali per inconstantiam sensus et iudicii varietate (8)? Etiam ipsi actores (9) et administratores spectaculorum, quadrigarios, scanicos, kysticos, arenarios (f) illos amentissimos (10), quibus viri (11) animas (g), feminae, aut illi etiam corpora sua substernunt, propter quos in ea committunt quæ reprehendunt, ex eadem arte (12), quæ (13) magnificiunt, deponunt (14), imo manifeste damnant ignominiam et capitis minutione (h), arcentes curia, rostris, acnato, equite, cæterisque honoribus omnibus simul ac ornamentis quibusdam. Quanta perversitas! Amant quos amulant, depreciant quos probant. Artem magnificant, antilicem volant. Quale iudicium est, ut ob ea quis offuscat, per quæ promeretur? Imo quanta confessio est malæ rei, cujus auctores (15), cum acceptissimi sint, sine nota non sunt!

CAPUT XXIII.

Quoniam igitur humana recordatio, etiam obstruente gratia voluptatis, damnandos eos censeat, ademptis bonis dignitatum in quendam scopulum famositatis, quanto magis divina iustitia in ejusmodi artifices animadvertit? An Deo placebit auriga ille tot animarum inquietator, tot furiarum (i) minister,

VARIANTES.

- (9) Auctores Saml. Oberth. Leop.
- (10) Amentissimos Fran.; amentissimos Cod. Woww.
- (11) Viles animas Fran. Oberth.
- (12) Parta Fran.
- (13) Qua Rig.
- (14) Et deminunt add. Fran.
- (15) Cujus actores Woww. M. S.

COMMENTARIUS.

(e) Illum vero confectum etiam oris spectaculo repetat. Ut etiam os et vultum expirantis intueri velit. Ric.

CAP. XXII. — (f) Arenarios. Ludus quippe gladiatorius, sicut et amphitheatrum, dictus κατ' ἔξοχον arena. Nam tametsi hæc sparsa in locis aliorum ludorum, sed nomen ipsum tantum communicatum est amphitheatro, pessime vero Barræus explicat: « Quadrigarios et arenarios, illos qui currus reficiebant, istos qui arenam deferebant in amphitheatrum ». Non est ita; aurigas et gladiatores intelligit. Lac.

(g) Quibus viri animas, feminae, aut etiam illi, corpora sua substernunt. Gladiatores significat, amatos ad insaniam usque et viris et feminis: viris, etiam ex nobilium ordine, in arenam descendantibus; feminis quoque nobilissimis, imo et viris, pudicitiam suam vilissimi alienius mirmillonis aut retiarum amore profligantibus. Cujus insanie exempla suggerit sexta Juvenalis satira. Ric.

(h) Et capitis minutione. Hæc phrasis est jureconsultorum apud quos est D. lib. IV, tit. 5. de capite diminutis. Pam.

CAP. XXIII. — (i) Tot furiarum minister, tot statuum. Notat furiosa veterum circa aurigas sive agitatores studia, in quæ sæpenumero contrariis votis spectantium mentes scindebantur; aliis prasinæ luctioni, aliis venetæ faventibus: unde animorum varii motus, et varii status, pro varia scilicet agitatione, ministrati. Itaque vulgata ab Rhenano et Pamelio lectionem retinemus,

tot statuum, ut (1) sacerdos coronatus, vel coloratus ut leno, quem curru rapiendum diabolus adversus Heliam exornavit? Placebit et ille (2), qui vultus suos novacula mutat? infidelis erga faciem suam, quam non contentus Saturno et Isidi et Libero proximam facere, insuper contumeliis alaparum sic objicit, quasi de præcepto Domini ludat? Docet scilicet et diabolus verberandam maxillam patienter offerre (*Matth. VI*). Sic et tragædos cothurnis extulit, quia nemo potest adjicere cubitum unum ad staturam suam (*Luc XII*): mendacem facere vult Christum. Jam vero ipsum opus personarum, quæro an Deo placeat, qui omnem similitudinem vetat fieri, quanto magis imaginis suæ. Non amat falsum auctor veritatis (*Exod. XX*): adulterium est apud illum omne quod fingitur. Proinde vocem, sexus, ætates mentientem, amores, iras, gemitus, lacrymas adseverantem non probabit, qui omnem hypocrisin damnat. Cæterum cum in lege præscribit, maledictum esse qui muliebribus (a) vestiatur (*Deut. XXII*), quid de pantomimo judicabit, qui etiam muliebribus (b) curatur (3)? Sane et ille artifex pugnorum impunitus ibit? Tales enim cicatrices cæstum, et callos pugnorum, et aurium (4) fungos a Deo cum suo plasmate (5) accepit. Ideo illi (6) oculos Deus plasmavit, ut vapulando deficiant. Taceo de illo, qui hominem leoni præ se opponit, ne parum sit homicida (c), (7) qui eundem postmodum jugulat.

CAPUT XXIV.

Quot adhuc modis perorabimus, nihil ex his quæ spectaculis deputantur, placitum Deo esse

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Velut *Woun. M. S.*
- (2) Et ille *abest Rigalt.*
- (3) Utatur *Woun. M. S.*
- (4) Radium *Latin.*

nihil enim hic juvat mutila codicis Agobardini scriptura, *Tot furiarum minister, tot status ut leno*. Cassiodorus: « Transit prasinus; pars populi mæret; præcedit venetus; et potior turba civitatis affligitur, nihil proficientes ferventer insultant; nihil patientes graviter vulnerantur: et ad inanes contentiones sic descenditur, tanquam de statu periclitantis patriæ laboretur. » Ric.

(a) *Qui muliebribus vestiatur.* Illud quoque B. Cyprianus exagitat ep. 61, ad Euchratium. Atque can. 62 concilii in Trullo prohibetur, ne vir fœmineis vestibus; atque etiam ne fœmina virorum vestibus utatur, aut comicas personas, satiricas, aut tragicas quisquam induat. Le Pr.

(b) *Qui etiam mulieribus curatur.* Qui nimirum et voce et gestu et incessu accuratissime effœminatur, ut saltandis fœminarum fabulis pro fœmina haberi possit. Ric.

(c) *Ne parum sit homicida, qui eundem postmodum jugulat.* Gladiatoribus commissis populus nonnumquam deposebat leonem. Emisso leone, gladiator periculo proximus, quacunque arte poterat, subtili recessu aut declinatione, commilitonem opponebat. Plerumque autem accidebat, ut secundus iste gladiator, post rem cum leone feliciter gestam, repetita commissione gladiatoria, cum primo illo compositus, jugularetur. Hac ratione, primus ille Tertulliano dicitur non parum homicida, hoc est, iterum homicida: nempe jam semel, cum hominem leoni præ se

aut congruens Dei servis (8), quod Domino placitum non sit, si omnia propter diabolum instituta, et ex diaboli rebus instructa monstravimus: nihil enim non diaboli est, quidquid Dei non est, vel Deo displicet: hoc erit pompa diaboli, adversus quam in signaculo fidei ejeramus. Quod autem ejeramus, neque facto, neque dicto, neque visu, neque prospectu participare debemus. Cæterum nonne ejeramus et rescindimus signaculum, rescindendo testationem ejus? Numquid ergo superest ut ab ipsis ethnicis responsum flagitemus? Illi jam nobis renuntiant, an liceat christianis spectaculo uti. Atquin hinc vel maxime intelligunt factum christianum, de repudio spectaculorum. Itaque negat manifeste, qui per quod agnoscitur tollit. Quid autem spei superest in hujusmodi homine? Nemo in castra hostium transit, nisi projectis armis suis, nisi destitutis signis et sacramentis (d) principis sui, nisi pactus simul perire.

CAPUT XXV.

An ille recogitabit eo tempore de Deo, positus illic ubi nihil est de Deo? pacem, opinor, habebit in animo contendens pro auriga; pudicitiam ediscet, attonitus in mimos. Imo in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret, quam ipse ille mulierum et virorum accuratior cultus: ipsa consensio, ipsa in favoribus (e) aut conspiratio aut dissensio inter se de commercio (f) scintillas libidinum constabellant (g). Nemo denique in spectaculo ineundo prius cogitat, nisi videri et videre. Sed tragædo vociferante (h), exclamationes ille alicujus prophetæ retractabit, et inter effœminati histrionis modos psallum secum comminiscetur, et cum athletæ agent,

- (3) Cum plasmaretur *Rig.*
- (6) Illos *Rig.*
- (7) Quam, *add. Pam. Seml.*
- (8) Servo Dei *Rig.*

COMMENTARIUS.

opposuit; iterum vero, cum eundem ipsum, cujus se corpore texerat, postmodum jugulavit. Denique non parum homicida est, qui servatorem suum jugulat. Ric.

CAP. XXIV. — (d) *Signis et sacramentis.* A militia sumptum ut reliqua hujus tractatus. Fulbertus Carnotensis epist. 41. Lac.

CAP. XXV. — (e) *Ipsa in favoribus aut conspiratio, aut dissensio inter se de commercio scintillas libidinum constabellant.* Itaque hoc etiam præcipit magister Artis, lib. I:

Cujus equi veniant facito studiose requiras:
Nec mora, quisquis erit cui faveat illa, fave etc. Ric.

(f) *De commercio.* Jungenda hæc vox cum sequentibus, non cum præcedentibus: attende itaque interpunctioni nostræ. Junius commercium explicat *εμπόριον*, nam olim, teste Velio Longo, dictum commercium a commiscendo esse, ex litterarum commutatione. Originatio ista hic ad rem, nam a promiscua conjunctione scintille libidinum. Quod illustratur cap. 2. lib. III. pædag. Clem. Alex. et cap. 7. lib. II. Lac.

(g) *Scintillas constabellant.* Codex Agob. *Flagellant*, non spernenda lectione: quamvis ipse Tertullianus adversus Valentinianos, dixerit, *Ignem inflabellatum corporibus*. Scintillas autem absistere oculis dixit Virgilius; et absistendo quasi flagellant. Ric.

(h) *Sed tragædo vociferante.* Studium fuit tragi-

ille dicturus est reperiendum non esse (*Math. V*)? Poterit et de misericordia moneri delixus in morsus ursorum et spongiarum retiariarum (a)? Avertat Deus a suis tantam voluptatis exitiosam cupiditatem. Quale est enim de Ecclesia Dei (b) in diaboli Ecclesiam tendere? de cœlo (quod aiunt) in cœnum? illas manus quas ad Dominum extuleris (c), postmodum laudando histrionem fatigare? ex ore quo *amen* in Sanctum protuleris (d), gladiatori testimonium reddere, *εὐαγγέλιον ἀπὸ τοῦ αἵματος* (1) (e) alii omnino dicere nisi Deo Christo?

CAPUT XXVI.

Cur ergo non ejusmodi etiam dæmoniis penetrabiles fiant? Nam et exemplum accidit, Domino teste, ejus mulieris (f) quæ theatrum adiit, et inde cum dæmonio rediit. Itaque in exorcismo cum oneraretur immundus spiritus, quod ausus esset fidelem aggredi: constanter et justissime quidem (inquit) feci, in meo eam inveni. Constat et alii linteam in somnis ostensum ejus diei nocte, qua tragœdum audierat, cum exprobratione nominato tragœdo, nec ultra quintum diem eam mulierem in sæculo fuisse. Quot utique et alia documenta cesserunt de his qui cum diabolo apud spectacula communicando a Domino exciderunt. *Nemo enim potest duo-*

bus dominis servire (*Matt. VI; II Cor. VI; Eccl., XXXIII*). Quid luci cum tenebris? quid vitæ et mortu?

CAPUT XXVII.

Odise debemus istos conventus et coetus ethnicorum, vel quod illic nomen Dei blasphematur, illic quotidiani in nos leones expostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde tentationes emittuntur. Quid facies in illo suffragiorum impiorum æstuario deprehensus, non quasi aliquid illic pati possis ab hominibus, nemo te cognoscit christianum, sed recogita quid de te fiat in cœlo. Dubitas enim illo momento, quo in diaboli Ecclesia fueris (2), omnes angelos prospicere de cœlo, et singulos denotare, quis blasphemiam dixerit, quis audierit, quis linguam, quis aures diabolo adversus Deum administraverit? (Ps. I). Non ergo fugies sedilia hostium Christi, illam cathedram pestilentiarum (3), ipsumque aerem, qui desuper incubat, scelestis vocibus constupratum? Sint dulcia licet et grata et simplicia, etiam honesta quadam. Nemo venenum temperat felle et elleboro, sed conditis pulmentis et bene saporatis, et plurimum dulcibus id mali injicit: ita et diabolus letale quod conficit, rebus Dei gratissimis et acceptissimis imbuat. Omnia illic seu fortia, seu honesta, seu sonora, seu canora, seu subtilia, proinde habe ac si stillici-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *ἀπὸ τοῦ αἵματος* *abest* Rig.

(2) Quo diabolus in Ecclesiam furit *Cod. Wouw. Rig.*

(3) Pestilentiarum *Fran.*

COMMENTARIUS.

corum vastissime loqui et vociferanter. Illustrat Heraldus in Arnobium, lib. 7. ex Crantore, qui apud Diogenem dicebat tragœdos habere vocem ἀπειλῶντων. Ex Demosthene qui Æschini objicit πανταρχίας ἐπιδείξιν. Nam Æschines histrioniam exercuerat. Lac.

(a) *Spongiarum retiariarum.* Spongiarum dicit retia sic apta certamini, ut effusa in adversarium sese expanderent, confestimque contracta sic prehensum attraherent, non ut vivus caperetur, sed ut retiarii fulcra seu tridente confoderetur. Tale forte an fuit rete quo Pittacus Phrynona Paucratistam singulari certamine involutum correptumque interfecit. Σπῆγγον Græci dixere παρὰ τὸ σπᾶν, et σπῆγγον, quod propius accedit ad verbum σπῆγγον, utrumque retiariarum certamini conveniens. Nam sunt retiarii σπαστικοὶ πρὸς αὐτοὺς. — *Spongiarum retiariarum.* Mitto quæ Rigaltius adduxit. Retiarii spongiis uti solebant ad extergendum sanguinem e vulneribus defluentem. *LE PR.*

(b) *Quale est enim de Ecclesia Dei.* Etiam ad sæculum Augustini durasse istam perversitatem testatur sanctissimi viri gravis querela in psal. 39: *Quantis turbis implentur Ecclesiae, stipantur parietes, pressuris se urgent, prope se suffocant multitudine. Rursus ab eis ipsis, si minus est, curritur ad amphitheatrum.* Et in psal. 50: *Si forte in ipso Circo aliqua ex causa expavescant, continuo se signant, et stant illic portantes in fronte, unde abcederent, si hoc in corde portarent.* Rig.

(c) *Illas manus quas ad Deum extuleris.* Dolet, eas manus quæ sublatae ad Deum, occupari rei idololatricæ. Eadem querela magni Athanasii Apolog. adversus gentes, ubi dolet membra dicata Deo, inservire idolorum obsequio, interque alia adducit etiam manus quæ factæ εἰς ἑκτατον τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐχῆς. Putant aliqui verba Tertulliani (in his est Stephanus Dur. de ritib. eccl.) capienda esse de manuum subla-

tionem ad adorandum corpus Christi, cum in missa attollitur. Lac.

(d) *Ex ore quo amen in Sanctum protuleris.* Sanctum intellige, mysterium, sacramentum, Corpus Domini. Etenim Fidelis quisque oblatam sibi a præside eucharistiæ buccellam cum his verbis, CORPUS CHRISTI, accipiens dicebat, AMEN, quod est, Fiat. Augustinus Sermone ad infantes de Sacram.: *Si ergo vos estis corpus Christi et membra, mysterium vestrum in mensa Domini positum est: mysterium Domini accipitis. Ad id quod estis, Amen respondetis, et respondendo subscribitis. Audis ergo, CORPUS CHRISTI, et respondes, AMEN. Esto membrum corporis Christi, ut verum sit Amen.* Ambrosius lib. IV de Sacram. cap. 5. *Dicit tibi sacerdos, CORPUS CHRISTI, et tu dicis AMEN, hoc est Verum. Quod confitetur lingua, teneat affectus.* Cornelius Episcopus Rom. in illa epistola quæ refertur ab Eusebio lib. V Hist. eccl. cap. 31. jure notavit sacrilegam Novati mentem, eo quod ab suarum partium fratribus Eucharistiam accipientibus, pro formula solenni, qua porrighenti sacramentum, dicentique corpus Christi respondebatur, Amen, jurandum adversus Pontificem Rom. exigit. ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν λαμβάνοντα τὸν ἄρτον ἐκείνου, τὸ ἄμην. Rig.

(e) Εἰς Αἰῶνας Αἰὶ Αἰῶνων. In cod. Agobardi tantum legitur, Εἰς Αἰὶ Αἰῶνος. alii omnino dicere, nisi Deo et Christo. Notat Tertullianus quod acclamatum fuisse Commodum Narrat Dio, ΝΙΚΑΣ ΝΙΚΗΘΕΕΣ Αἰὶ Αἰῶνος, lib. LXXII. Rig.

CAP. XXVI. — (f) *Ejus mulieris.* Exemplum istud laudatissimum atque omnium vulgo in ore. Suspiciar hic mulierem illam a dæmone obsessam, quod forsau inconsulto aut renitente marito adiverit spectacula. Causa enim ista erit repudiū, ut legitur lib. 5. C. tit. 17. de Repudiis. *LE PR.*

dia (a) mellis de ranunculo (1) venenato (b) : nec tanti gulam facias voluptatis, quam periculum per suavitatem.

CAPUT XXVIII.

Saginentur ejusmodi dulcibus convivæ sui, et loca et tempora et invitator ipsorum est. Nostræ cœnæ, nostræ nuptiæ nondum sunt, non possumus cum illis discumbere, quia nec illi nobiscum. Vicibus disposita res est. Nunc illi lætantur, nos conflictamur (Joan., XVII): *Sæculum* (inquit) *gaudebit, vos tristes eritis*. Eugeamus ergo dum ethnicis gaudent, ut quum lugere cœperint, gaudeamus, ne pariter nunc gaudentes, tunc quoque pariter lugeamus. Delicatus es, christiane, si et in sæculo voluptatem concupiscis, imo nimium stultus, si hoc existimas voluptatem. Philosophi quidam (2) (c) hoc nomen quieti et tranquillitati dederunt, in ea gaudent, in ea avocantur, in ea etiam glorientur. Tu mihi metas (d) et seenas et pulverem et arenas suspiras. Bicas velin; non possumus vivere sine voluptate, qui mori cum voluptate debemus? Nam quod est aliud votum nostrum, quam quod et Apostoli, exire de sæculo, et recipi apud Dominum (Phil. I)? Hic voluptas, ubi et votum.

CAPUT XXIX.

Jam nunc si putas (3) delectamentis exigere spatium hoc, cur tam ingratus es, ut tot et tales voluptates a Deo contributas tibi satis non habeas, neque recognoscas? Quid enim jucundius, quam Dei patris et domini reconciliatio, quam veritatis revelatio, quam errorum cognitio, quam tantorum retro criminum venia? Quis major voluptas, quam fastidium ipsius voluptatis, quam sæculi totius

contemptus, quam vera libertas, quam conscientia integra, quam vita sufficiens, quam mortis timor nullus; quod calcas deos nationum, quod dæmonia expellis, quod medicinas facis, quod revelationes petis, quod Deo vivis? Hæ voluptates, hæ spectacula christianorum, sancta, perpetua, gratuita: in his tibi ludos Circenses (e) interpretare, cursus sæculi intueri, tempora labentia, spatia dinumera, metas consummationis expecta, societates Ecclesiarum defende, ad signum Dei suscitare, ad tubam angeli erigere, ad martyrii (4) palmas gloriare. Si scenicæ (5) doctrinæ delectant, satis nobis litterarum est, satis versuum est, satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum; nec fabulæ, sed veritates; nec strophæ (f), sed simplicitates. Vis et pugillatus et luctatus? præsto sunt, non parva, sed multa (6). Adspice impudicitiam dejectam a castitate, perfidiam cæsam a fide, sævitiam a misericordia contusam, petulantiam a modestia obumbratam (7), et tales sunt apud nos agones, in quibus ipsi coronamur (g). Vis autem et sanguinis et aliquid (h)? habes Christi.

CAPUT XXX.

Quale autem spectaculum in proximo est adventus Domini jam indubitati, jam superbi, jam triumphantis! Quæ illa exsultatio angelorum, quæ gloria resurgentium sanctorum! quale regnum exinde iustorum! qualis civitas nova Hierusalem (i)! At enim supersunt alia spectacula, ille ultimus et perpetuus iudicii dies, ille nationibus insperatus, ille derisus, cum tanta sæculi vetustas, et tot ejus natiuitates uno igni haurientur. Quæ tunc spectaculi latitudo (j)! quid admirer? quid rideam? ubi gaudeam, ubi exsultem, spectans tot ac tantos reges (k), qui in

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Libanunculo Fran. lacunculo Jan.
(2) Quidem Fran.
(3) Nunc pula Rig.
(4) Martyrum Rig.

- (5) Scientiæ Rig.
(6) Non pauca simul Rigalt.
(7) Adumbratam Par. Rig.
(8) Tot spectans reges Rig.

COMMENTARIUS.

(a) *Stillicidia mellis de ranunculo venenato*. Ut si quis favum mellis una cum ranæ rubetæ pulmonibus exprimat: nam inde confusa veneno mella stilabant; mella quidem, sed venenata. Rig.

(b) *De ranunculo venenato*. Juvencalis, in prima,

Quæ molle Calenum

Porrectura viro miscet sitiente rubetam;

Et in vii:

At nunc res agitur tenui pulmone rubetæ;

Et in tertia:

Ranarum viscera unquam

Insperi.

Rig.

— *De ranunculo venenato*. Ita legit ex veteri cod. Joannes Wover. Putat Junius legendum lacunculum, vox enim ista a lucus derivaretur, essetque lacunculus *ὀρεοπεριτὸν* verbum; et quoddam saccarati tragæmatis et bellarii genus; de quo Altranius fratrijs:

Pistori navat, cur non scribilitario?

Ut milet fratris filio lacunculos.

Quæ in hanc vocem annotavit La Cerda, levia sunt, si ea eximas quæ habentur apud doctissimum Turnebum lib. XVIII Adv. cap. 20. Le Pr.

CAP. XXVIII. — (c) *Philosophi quidam*. Epicureos tangit, qui in voluptate summum bonum reponebant. Le Pr.

(d) *Tu mihi metas*. Septem metis, inquit Cassiodorus variat. lect. lib. III. c. 51, omne certamen peragi-

tur, in similitudinem hebdomadis reciproæ. Ipsæ vero motæ secundum Zodiacos decanos ternas obtinent summitates, quas ad instar solis celeres quadrigæ pervagantur. PAM.

CAP. XXIX. — (e) *Circenses ludos*. Quæ ad circum spectabant, hic egregie accommodat ad mores christianorum. Le Pr.

(f) *Nec strophæ*. Explico technas et fraudes, sed cum respectu ad strophas et odas bistrionis, quibus oppositæ antistrophæ et antodæ. Sed ut dixi hic fraudes sunt, et ita etiam accipit hunc locum Carolus Pasch. lib. I de Cor. cap. 11. Lac.

(g) *Ipsi coronamur*. Quis nescit coronas gymnicas stadii? imo de his unis dictæ coronæ κατ' ἐξοχήν. Id persequi otiosum, imo putidum. Inde Hieronymus 2. in Jovin. dum quarit verborum consecutiones, luctatoribus dat coronas, ad eum modum quo navigantibus portum, et pugnantibus triumphum. Lac.

(h) *Vis autem et sanguinis aliquid?* Cruentis voluptatibus et spectaculis opponit Christi Domini sanguinem pro recuperanda nostrum omnium salute effusum. Le Pr.

CAP. XXX. — (i) *Qualis civitas nova Jerusalem?* Istud fortassis ad errorem Millenariorum pertinet, quemadmodum et illud quod subjicit, *de tot sæculi natiuitatibus*. PAM.

(j) *Quæ tunc spectaculi latitudo*. Quot et quanta

caelum recepti (a) sanctabantur, cum ipso Jove et ipsis suis testibus in imis tenebris congemiscentes? item praesides, persecutores dominici nominis, sceleribus, quæ ipsi contra christianos scelerunt, flammis instantibus, liquecentes? præterea sapientes illos philosophos eorum discipulis suis una conflantibus (b) erubescences, quibus nihil ad Deum pertinere suadebant, quibus animas aut nullas, aut non in pristina corpora redituas affirmabant, etiam poetas non ad Rhadamanthi, nec ad Minos, sed ad inopinati Christi tribunal palpitantes? Tunc magis tragædi audiendi, magis scilicet vocales in sua propria calamitate. Tunc histriones cognoscendi solutiores (c) multo per ignem: tunc spectandus auriga in flammæ rota totus rubens (d) (e): tunc xystici contemplandi non in gymnasiis (f), sed in igne jaculati, nisi quod nec tunc quidem illos velim visos, ut qui

A malum ad eos potius conspectum insatiabilem conferre, qui in Dominum deservierunt. Hic est ille (dicam) fabri aut quæstuarie (2) filius (f), sabbati destructor, Samarites et demonium habens. Hic est quem a Juda redemistis, hic est ille arundine et colaphis diverberatus, sputamentis dedecoratus, felle et aceto potatus. Hic est quem clam discentes subripuerunt, ut resurrexisse dicatur, vel hortulanus detraxit (g), ne lactucæ suæ frequentia commeantium læderentur (3) (h). Ut talia spectes, ut talibus exsultes, quis tibi prætor aut consul, aut quæstor, aut sacerdos de sua liberalitate præstabit? et tamen hæc jam quodammodo habemus per fidem spiritu imaginante representata. Cæterum qualia illa sunt quæ nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascenderunt? Credo, circo et utraque cavea et omni stadio gratiora.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ruber Aug.

(2) Quæstuarii Fran.

(3) Adlæderentur Rig.

COMMENTARIUS.

occurrent in illo spectaculo considerata! Ric.

(a) *In cælum recepti*. Indicat gentiles apothecoses: illius exemplum est in Hierodiano loquente de Severo, qui vixit ævo Tertulliani. Justinus Mart. apolog. 2. sanc in Augusti funere, ac postea Drusillæ idem fuisse affirmatum a viris ordinis Senatorii, constat ex Suetonio et Dione. Lac.

(b) *Una confiantibus*. Hoc malum canit gentilibus, qui putabant non esse resurrectionem. Non sic est: resurgetis, sed ad pœnam. Lac.

(c) *Histriones solutiores multo per ignem*. Soluti histriones, quia mollitia et lascivia effeminati, ac pene ultra fœminam fluentes. Solutiores vero per ignem, membris ustulatione liquecentibus. Ric.

(d) *Auriga in flammæ rota totus ruber*. Alludit ad agitatores factionem Russarum. Ric.

(e) *Non in gymnasiis*. Gymnici ludi locus, inquit Isid. lib. 18. cap. 17. gymnasium dicebatur, ubi exercebantur athletæ, et cursorum velocitas comprobabatur: ita dictum, quod juvenes nudi exercerentur. Hinc accidit ut omnium prope artium exercitia gymnasia dicantur. Pam.

(f) *Fabri aut Quæstuarie filius*. Hieronymus Epist. ad Meliodorum: *Hic est ille operarii et quæstuarie filius*. Hæc fuere Judæorum in sanctissimam et immaculatam Virginem convicia, flammis luenda sulphuratissimis. Satanica hujusmodi leguntur apud Theo-

dorunt lib. III. cap. 11. Felicis sub Juliano Cæsare Gazæ præpositi, idem in talibus exabus imperatoris d. *Mapus vltis*, quod historia Tripertita latine reddit: *Ecco quibus vasio Mariæ filio ministratur?* Apud eundem scriptorem, ubi de Hormisdæ martyrio agitur, tyrannus ait, *Nega filium fabri*. Ric. — *Fabri aut quæstuarie filius*. Non possum libenter assentiri huic Rigalvi lectioni, neque etiam alteri quam ex Hieronymo adducit in ambobus locis Lacerda, *quæstuarii*. Nam diu est quod annotarunt eruditi jurisconsulti quæstuarium esse, quæ lucrum aut quæstum facit corpore, sic in Glossario quæstuarium πρακτικὴ περιου-
LE PR.

(g) *Vel hortulanus detraxit*. Ironia hæc videtur irridere aliquem illorum hæreticorum, qui Christum vero passum negant, Marcionem nempe, Cerdonem ejus magistrum, et ante eos Basilidam, et Simonem Magum. Pam.

(h) *Ne lactucæ suæ frequentia commeantium adlæderentur*. Ideoque in locis sacris ædificandis, quæ apud antiquos in confinio fere, ubi trium vel quatuor possessionum terminatio conveniret, constitui solebant, unusquisque possessor donabat certum modum sacro illi ex agrò suo, et quantum donasset scripto faciebat; ut per diem solemnitatis, privatorum agri nullam molestiam inculcantis populi sustinerent. Notat Aggenus ad lib. Frontini de Limitib. agror. Ric.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI

DE IDOLOLATRIA LIBER.

ARGUMENTUM.

Post tractatum de Spectaculis alterum conscripsit D Septimius de idololatria, in quo varios (si ita loqui fas est) conscientie casus proponit, discutit, resolvit. Non deerant siquidem, qui tanta laborarent ignorantia, ut arbitrarentur idololatriæ crimine non polli, nisi illos, qui idolis vel thura adolerent, vel hostias offerrent, vel eorum mysteriis aut profano sacerdotio

initiantur (c. 2). Inde idololatriam definit: « Omnis circa idolum famulatus et servitus, et nihil interest, dicit, an plastes effingat, aut cælator exsculpat, an phrygio delectat, nec de materia refert, an gypso, an coloribus, an lapide, an ære, an argento, an filo formetur idolum (cap. 3). » Addidit Deum, tam feri idolam, quam coli, prohibere (cap. 4). Hinc dicit, non licere

Christianis idola fabrefacere, aut vendere adoraturis, ac quidem cum aliud non habent, unde vivant (cap. 5). Prohibet etiam ædificationem templi, aræ, ædiculæ, domus in honorem idolorum (cap. 8). Quin etiam negotiationes mercium earum, quæ ad idololatriam pertinent (cap. 11): a festis quoque diebus etiam extraordinariis abstinendum (cap. 13): neque servis licere ministros esse idololatriæ (cap. 18): neque licitam militiam, in qua militandum sit sub signo diaboli (cap. 19); dejectionem omnem me Hercule, medius Fidius, nec non abjurationem Jupiter tibi sit iratus, et subsecutam, responsum, imo tibi, damnat et execratur. Cæterum in perlegendo hoc tractatu discretionem opus est: quæ enim velut generalia principia Tertullianus hic ponit, fere omnia vera sunt; non autem omnia vera sunt, quæ exinde deducit. LUMP.

CAPUT PRIMUM.

Principale crimen generis humani, summus sæculi reatus, tota causa iudicii, idololatria. Nam etsi suam speciem tenet unumquodque delictum, etsi suo quoque nomine (1) iudicio destinatur, in idololatriæ tamen crimine expungitur. Omitte titulos, operas recognosce (2): idololatriæ, idem homicida est. Queris quem occiderit? si quid ad elogiæ ambitionem facit, non extraneum, nec inimicum, sed se ipsum. Quibus insidiis? erroris sui. Quo telo? offensâ Dei. Quot plagis? quotquot idololatriis. Qui negat idololatriam perisse, is negabit idololatriæ homicidium fecisse. Proinde (3) adulterium et stuprum in eodem recognoscas: nam qui falsis deis servit, sine dubio adulter est veritatis, quia omne falsum adulterium est. Sic et in (4) stupro mergitur. Quis enim immundis spiritibus operatus, non conspurcatus et constupratus incedit (*Ezech.*, XXXIII)? Atque adeo Scripturæ sanctæ stupri vocabulo utuntur in idololatriæ exprobratione. Fraudis conditio ea est opinor, si quis alienum rapiat, aut alii debitum denegat, et utique erga hominem admissa fraus maximi criminis nomen est. Atenim idololatria fraudem Deo facit, honores illi suos denegans, et conferens aliis, ut fraudi etiam contumeliam conjungat. Quod si tam fraus quam stuprum atque adulterium mortem afferunt, jam in his æque (5) idololatria de homicidii reatu non liberatur. Post talia crimina, tam exitiosa, tam devoratoria salutis, cætera quoque aliquem ad modum et seorsum proinde disposita, in idololatria conditionem suam repræsentant. In illa et concupiscentiæ sæculi. Quæ enim idololatriæ solemnitas sine ambitione cultus et ornatus? In illa lasciviæ et ebriitates, cum plurimum victus et ventris et libidinis causa frequentantur (6). In illa iniustitia. Quid enim iniustius ea, quæ iustitiæ Patrem nescit? In illa etiam vanitas, quum tota ejus ratio vana sit; in illa men-

A dæcium, quum tota substantia ejus mendax sit. Ita sit, ut omnia in idololatria, et in omnibus idololatria deprehendantur. Sed et alias quum universa delicta adversus Dominum sapiant, nihil autem quod adversus Dominum (7) sapiat, non dæmoniis et immundis spiritibus deputetur, quibus idola mancipantur: sine dubio idololatriam admittit, quicumque delinquit: id enim facit quod ad idolorum mancipis pertinet.

CAPUT II.

Sed universa nomina criminum discedant in operum suorum proprietates; remaneat idololatria in eo quod ipsa est: sufficit sibi tam inimicum Deo nomen, tam locuples substantia criminis, quæ tot ramos porrigit, tam venas defundit (8), ut de hoc cum maxime materia suscepta sit, quot modis nobis præcavenda sit idololatriæ latitudo. Quoniam multifariam servos Dei nec tantum ignorata, sed etiam dissimulata subvertit. Plerique idololatriam simpliciter existimant his solis modis interpretandam: si quis aut incendat, aut immolet, aut polluceat, aut sacris aliquibus aut sacerdotiis obligetur: quemadmodum si quis existimet adulterium in osculis, et in amplexibus, et in ipsa carnis congressione censendum: aut homicidium in sola sanguinis profusione, et in animæ ereptione reputandum (*Matth.*, V, 22). Atenim Dominus quam extensius ista disponat certi sumus, cum adulterium etiam in concupiscentia designat, si oculum quis impegerit libidinose, et animam commoverit impudice (*ibidem*): cum homicidium etiam in verbo maledicti vel convicii iudicat (9), et in omni impetu iræ, et in negligentia caritatis in fratrem. Sicut (*Joan.*, III, 15) Joannes docet homicidam esse qui oderit fratrem. Alioquin in modico consisteret, et diaboli ingenium de malitia, et Dei Domini (10) de disciplina, qua nos adversus diaboli altitudines (11) munit (*Matth.*, V, cf. *Apoc.*, V, 24), si in his (12) tantum delictis iudicaremur, quæ etiam nationes decreverunt vindicanda. Quomodo abundabit iustitia nostra super scribas et pharisæos, ut Dominus præscripsit, nisi abundantiam adversariæ ejus, id est iniustitiæ perspexerimus? Quod si caput iniustitiæ idololatria est, prius est uti adversus abundantiam idololatriæ præmuniamur, dum illam non solum in manifestis recognoscimus.

CAPUT III.

Idolum aliquandiu retro non erat. Priusquam hujus monstri artifices ebullissent, sola templa et vacuæ ædes erant, sicut in hodiernum quibusdam locis vetustatis vestigia permanent. Tamen idololatria agebatur, non in isto nomine, sed in isto opere. Nam et hodie extra templum et sine idolo agi potest. At ubi artifices statuarum et imaginum, et omnis generis simulacrorum diabolus sæculo intulit,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quodque nomine *Jun.*
- (2) Opera recognosce *Jun. Latin.*
- (3) Perinde *Paris.*
- (4) In abest *Rig.*
- (5) Jam his æque *Jun.*
- (6) Frequententur *Rig.*

- (7) Deum — Deum *Rig.*
- (8) Diffundit *Wouw. M. S.*
- (9) Indicat *Jun.*
- (10) Dominum *Jun.*
- (11) Latitudines *Wouw. M. S., Rig.*
- (12) Si his *alii.*

rude illud negotium humanæ calamitatis, et nomen de idolis consecutum est, et profectum. Exinde jam caput facta est idololatriæ ars omnis quæ idolum quomodo edit. Neque enim interest, an plastes effingat, an cælator exsculpat, an phrygio detextat : quia nec de materia refert, an gypso, an coloribus, an lapide, an aere, an argento, an filo formetur idolum. Quando enim et sine idolo idololatria fiat, utique cum adest idolum nihil interest quale sit, qua de materia, qua de effigie (1), ne qui putet id solum idolum habendum, quod humana effigie sit consecratum. Ad hoc necessaria est vocabuli interpretatio : *εἰδωλον* græce formam sonat; ab eo per diminutionem (2) *εἰδωλον* deductum, æque apud nos formulam fecit. Igitur omnis forma vel formula idolum se dici exposcit. Inde idololatria omnis circa omne idolum famulatus et servitus. Inde et omnisidoli artifex, ejusdem et unius est criminis : nisi parum idololatriam populus admisit, quia simulacrum vituli, et non hominis sibi consecravit.

CAPUT IV.

Idolum tam fieri, quam coli, Deus prohibet. Quanto præcedit ut fiat (a) quod coli possit, tanto prius est, ne fiat, si coli non licet. Propter hanc causam, ad eradicandam scilicet materiam idololatriæ, lex divina proclamatur (*Exod.*, XXXII; *Levit.*, XXVI, 1; *Deut.*, V, 8): *Ne feceris idolum* (b). Et coniungens (*Exod.*, XX, 8), *neque similitudinem eorum quæ in cælo sunt, et quæ in terra, et quæ in mari*. Toto mundo ejusmodi artibus interdixit servis Dei. Antecesserat (3) prædicens Enoch (4) (c) omnia elementa, omnem mundi sensum (5) quæ cælo, quæ mari, quæ terra continentur, in idololatriam

A versuros dæmonas et spiritus desertorum angelorum, ut pro Deo adversus Dominum consecrarentur. Omnia igitur colit humanus error, præter ipsum omnium conditorem. Eorum imagines idola, imaginum consecratio idololatria. Quicquid idololatria committit, in artificem quemcunque et cuiuscunque idoli deputetur necesse est. Denique idem Enoch simul et cultores idoli et fabricatores in comminatione prædamnat. Et rursus (6) : Juro vobis peccatores, quod in diem sanguinis (7) perditionis poenitentia parata est. Qui servitis lapidibus, et qui imagines facitis aureas et argenteas, et ligneas, et lapideas, et fictiles, et servitis phantasmatibus, et dæmoniis, et spiritibus infamibus (8) (d), et omnibus erroribus non secundum scientiam, nullum ab iis invenietis auxilium. B Esaias vero (*Is.*, XLIV, 8), *Testes*, ait, *non vos estis, si est Deus absque me. Et non erant tunc qui fingunt et exsculpunt, omnes vani, qui faciunt libita sibi, quæ illis non proderunt*. Et deinceps tota illa pronuntiatio, qua in artifices, qua in cultores detestatur, cuius clausula est (*Is.* XLIV, 20), *Cognoscite quod cinis sit cor illorum, et errant* (9) (e) *et nemo animam suam liberare possit*. Ubi (10) æque David, *Et* (11) *tales fiant* (f), inquit, *qui faciunt ea* (*Ps.* CXIII, 8). Et quid ego modicæ memoriæ homo? ultra quid suggeram? quid recolam de Scripturis? quasi aut non sufficiat vox Spiritus Sancti, aut ultra deliberandum sit, an maledixerit atque damnaverit Dominus ipsos prius artifices eorum, quorum cultores maledicit et damnat?

CAPUT V.

C Plane insensius respondebimus ad excusationes

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quave effigie *Jun.*
- (2) Diminutionem *Jun. ex M. S.*
- (3) Enim hoc add. *Frum.*
- (4) Enoch abest *Paris.*
- (5) Censum *Jun., Ciaccon.*
- (6) Prædamnat prorsus : Juro *Jun.*

- (7) Sanguinis et *Jun.*
- (8) Infamis *Paris. Jun.; insanis Wouw. M. S.*
- (9) Terra *Rig.*
- (10) Uti *Jun.*
- (11) Factores add. *Jun. Paris. Rig.*

COMMENTARIUS.

CAP. IV.—(a) *Quanto præcedit ut fiat*. Locus notatis simus ut scias nunquam jure naturali prohibitas imagines veri Dei. Itaque ab omni ævo, ab ipso Adamo potuit fieri imago Dei ut coleretur. Hujus sententiæ laudandus Tertullianus hoc loco : paritatem cuius temporis in utraque constituit. Sicut nullo ævo potuit fieri quod non potuit coli; ita omni ævo potuit fieri quod potuit coli. An vero jure scripto id vetitum Judæis, dissident : doctores duo ævi hujus gravissimi, Vasquius affirmat prohibitum, Soarius negat; postremo hæreo ego tantulus. *LAC.*

(b) *Ne feceris idolum*. Ad verbum transtulit, cum vulgato interprete, 70. Græce est *εἰδωλον*, quemadmodum et B. Cyprianus cap. lib. I, de exhort. mart. qua versione explicatur versus hujus loci sensus, de quo Auctor latius lib. II, adv. Marcionem ubi locum hujus Scripturæ interpretatur de imaginibus idololatriæ substantiam continentibus. Uno autem verbo, *et quæ in mari*, pro eo quod ex græco alii recte transferunt : *et quæcumque in aquis sub terra*. *PAM.*

(c) *Antecesserat Enoch*. Liber Enoch, cui titulus *duodecim patriarcharum testamentum*, sæpe citatur ab Origene, Procopio, Tertulliano, et aliis. Multa ibi vaticinia de sceleribus Hebræorum et poenis, interque illa tum et hoc propagandæ per universum terrarum orbem idololatriæ. Jactatum et illud vulgo

de duabus columnis, lapidea : quæ resisteret aquis; lateritia, quæ ignibus; in quibus inclusi libri hujus viri. *LAC.*

(d) *Et spiritibus infamibus*. In cod. Fulvii Ursini legitur, *insanis*. At in cod. Agobardi, *infamis*. *RIG.* — *Spiritibus infamibus*. Desertores hic spiritus infames dici existimo, desertoris nomen a militia desumptum est, at miles desertor infamis erat ut videre est l. I, D. de his qui notantur infamia. *LE PR.*

(e) *Cognoscite quod cinis sit cor illorum et errant*. Sic omnino restituendus est hic locus, pro eo quod corruptissime legebantur, *et terra*. Nam magna dictionum vicinitas ob easdem litteras, et græce est *καὶ πλανῶνται*. *PAM.* — *Cognoscite quod cinis sit*, etc. Hoc Esaias non dicit; imponit ergo illi Tertullianus? non, sed explicat. Ait Esaias ita homines stultos fuisse, ut medium lignum crement ad calefaciendum se, ad coquendos panes et carnes, de reliquo ligno sibi Deum faciant, et adorent. Ait ergo Tertullianus sub persona Isaïæ cor deorum esse cinerem, quia media pars arboris et princeps conversa in cinerem. Itaque cor Septimii et medium Isaïæ idem est. *LAC.*

(f) *Et tales fiant qui faciunt ea*. Quum repetitio alioquin esset ejusdem supervacanea, omisimus *factores*. Nam lib. adv. Gnosticos non aliud legit, quam *Similes erunt illis qui ea faciunt*. *LAC.*

Christianis idola fabrefacere, aut vendere adoraturis, ac quidem cum aliud non habent, unde vivant (cap. 5). Prohibet etiam ædificationem templi, aræ, ædiculæ, domus in honorem idolorum (cap. 8). Quin etiam negotiationes mercium earum, quæ ad idololatriam pertinent (cap. 11): a festis quoque diebus etiam extraordinariis abstinendum (cap. 13): neque servis licere ministros esse idololatriæ (cap. 18): neque licitam militiam, in qua militandum sit sub signo diaboli (cap. 19): dejectionem omnem me Hercule, medius Fidius, nec non abjurationem Jupiter tibi sit iratus, et subsecutus, responsonem, imo tibi, damnat et execratur. Cæterum in perlegendo hoc tractatu discretionis opus est: quæ enim velut generalia principia Tertullianus hic ponit, fere omnia vera sunt; non autem omnia vera sunt, quæ exinde deducit. LUMP.

CAPUT PRIMUM.

Principale crimen generis humani, summus sæculi reatus, tota causa iudicii, idololatria. Nam etsi suam speciem tenet unumquodque delictum, etsi suo quoque nomine (1) iudicio destinatur, in idololatriæ tamen crimine expungitur. Omite titulos, operas recognosce (2): idololatres, idem homicida est. Queris quem occiderit? si quid ad elogii ambitionem facit, non extraneum, nec inimicum, sed se ipsum. Quibus insidiis? erroris sui. Quo telo? offensa Dei. Quot plagis? quotquot idololatriis. Qui negat idololatren perisse, is negabit idololatren homicidium fecisse. Proinde (3) adulterium et stuprum in eodem recognoscas: nam qui falsis deis servit, sine dubio adulter est veritatis, quia omne falsum adulterium est. Sic et in (4) stupro mergitur. Quis enim immundis spiritibus operatus, non conspurcatus et constupratus incedit (Ezech., XXIII)? Atque adeo Scripturæ sanctæ stupri vocabulo utuntur in idololatriæ exprobratione. Fraudis conditio ea est opinor, si quis alienum rapiat, aut alii debitum denegat, et utique erga hominem admissa fraus maximi criminis nomen est. Atenim idololatria fraudem Deo facit, honores illi suos denegans, et conferens aliis, ut fraudi etiam contumeliam conjungat. Quod si tam fraus quam stuprum atque adulterium mortem afferunt, jam in his æque (5) idololatria de homicidii reatu non liberatur. Post talia crimina, tam exitiosa, tam devoratoria salutis, cætera quoque aliquem ad modum et seorsum proinde disposita, in idololatria conditionem suam repræsentant. In illa et concupiscentiæ sæculi. Quæ enim idololatriæ solemnitas sine ambitione cultus et ornatus? In illa lasciviæ et ebriitates, cum plurimum victus et ventris et libidinis causa frequentantur (6). In illa injustitia. Quid enim injustius ea, quæ justitiæ Patrem nescit? In illa etiam vanitas, quum tota ejus ratio vana sit; in illa men-

A daciū, quum tota substantia ejus mendax sit. Ita sit, ut omnia in idololatria, et in omnibus idololatria deprehendantur. Sed et alias quum universa delicta adversus Dominum sapiant, nihil autem quod adversus Dominum (7) sapiat, non dæmoniis et immundis spiritibus deputetur, quibus idola mancipantur: sine dubio idololatriam admittit, quicumque delinquit: id enim facit quod ad idolorum mancipēs pertinet.

CAPUT II.

Sed universa nomina criminum discedant in operum suorum proprietates; remaneat idololatria in eo quod ipsa est: sufficit sibi tam inimicum Deo nomen, tam locuples substantia criminis, quæ tot ramos porrigit, tam venas defundit (8), ut de hoc cum maxime materia suscepta sit, quot modis nobis B præcavenda sit idololatriæ latitudo. Quoniam multifariam servos Dei nec tantum ignorata, sed etiam dissimulata subvertit. Plerique idololatriam simpliciter existimant his solis modis interpretandam: si quis aut incendat, aut immolet, aut polluceat, aut sacris aliquibus aut sacerdotiis obligetur: quemadmodum si quis existimet adulterium in osculis, et in amplexibus, et in ipsa carnis congressione censendum: aut homicidium in sola sanguinis profusione, et in animæ ereptione reputandum (Math., V, 22). Atenim Dominus quam extensus ista disponat certi sumus, cum adulterium etiam in concupiscentia designat, si oculum quis impegerit libidine, et animam commoverit impudice (ibidem): cum homicidium etiam in verbo maledicti vel convicii iudicat (9), et in omni impetu iræ, et in negligentia caritatis in fratrem. Sicut (Joan., III, 15) Joannes docet homicidam esse qui oderit fratrem. Alioquin in modico consisteret, et diaboli ingenium de malitia, et Dei Domini (10) de disciplina, qua nos adversus diaboli altitudines (11) munit (Math., V, cf. Apoc., V, 24), si in his (12) tantum delictis iudicaremur, quæ etiam nationes decreverunt vindicanda. Quomodo abundabit justitia nostra super scribas et pharisæos, ut Dominus præscripsit, nisi abundantiam adversariæ ejus, id est injustitiæ perspexerimus? Quod si caput injustitiæ idololatria est, prius est uti adversus abundantiam idololatriæ præmuniamur, dum illam non solum in manifestis recognoscimus.

CAPUT III.

Idolum aliquandiu retro non erat. Priusquam hujus monstri artifices ebullissent, sola templa et vacuæ ædes erant, sicut in hodiernum quibusdam locis vetustatis vestigia permanent. Tamen idololatria agebatur, non in isto nomine, sed in isto opere. Nam et hodie extra templum et sine idolo agi potest. At ubi artifices statuarum et imaginum, et omnis generis simulacrorum diabolus sæculo intulit,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quodque nomine Jun.
- (2) Opera recognosce Jun. Latin.
- (3) Perinde Paris.
- (4) In abest Rig.
- (5) Jam his æque Jun.
- (6) Frequentantur Rig.

- (7) Deum — Deum Rig.
- (8) Diffundit Wouw. M. S.
- (9) Indicat Jun.
- (10) Dominum Jun.
- (11) Latitudines Wouw. M. S., Rig.
- (12) Si his alii.

rude illud negotium humanæ calamitatis, et nomen de idolis consecutum est, et profectum. Exinde jam caput facta est idololatriæ ars omnis quæ idolum quomodo edit. Neque enim interest, an plastes effingat, an cælator exsculpat, an phrygio delexat : quia nec de materia refert, an gypso, an coloribus, an lapide, an aere, an argento, an filo formetur idolum. Quando enim et sine idolo idololatria fiat, utique cum adest idolum nihil interest quale sit, qua de materia, qua de effigie (1), ne qui putet id solum idolum habendum, quod humana effigie sit consecratum. Ad hoc necessaria est vocabuli interpretatio : *εἰδωλόν* græce formam sonat; ab eo per diminutionem (2) *εἰδωλεον* deductum, æque apud nos formulam fecit. Igitur omnis forma vel formula idolum se dici exposcit. Inde idololatria omnis circa omne idolum famulatus et servitus. Inde et omnis idoli artifex, ejusdem et unius est criminis : nisi parum idololatriam populus admisit, quia simulacrum vituli, et non hominis sibi consecravit.

CAPUT IV.

Idolum tam fieri, quam coli, Deus prohibet. Quanto præcedit ut fiat (a) quod coli possit, tanto prius est, ne fiat, si coli non licet. Propter hanc causam, ad eradicandam scilicet materiam idololatriæ, lex divina proclamatur (*Exod.*, XXXII; *Levit.*, XXVI, 1; *Deut.*, V, 8): *Ne feceris idolum* (b). Et conjungens (*Exod.*, XX, 8), *neque similitudinem eorum quæ in cælo sunt, et quæ in terra, et quæ in mari*. Toto mundo ejusmodi artibus interdixit servis Dei. Antecesserat (3) prædicens Enoch (4) (c) omnia elementa, omnem mundi sensum (5) quæ cælo, quæ mari, quæ terra continentur, in idololatriam

A versuros dæmonas et spiritus desertorum angelorum, ut pro Deo adversus Dominum consecrarentur. Omnia igitur colit humanus error, præter ipsum omnium conditorem. Eorum imagines idola, imaginum consecratio idololatria. Quicquid idololatria committit, in artificem quemcunque et cujuscunque idoli deputetur necesse est. Denique idem Enoch simul et cultores idoli et fabricatores in comminatione prædamnat. Et rursus (6) : Juro vobis peccatores, quod in diem sanguinis (7) perditionis poenitentia parata est. Qui servitis lapideis, et qui imagines facitis aureas et argenteas, et ligneas, et lapideas, et fictiles, et servitis phantasmatibus, et dæmoniis, et spiritibus infamibus (8) (d), et omnibus erroribus non secundum scientiam, nullum ab iis invenietis auxilium. Esaias vero (*Is.*, XLIV, 8), *Testes, ait, non vos estis, si est Deus absque me. Et non erant tunc qui fingunt et exsculpunt, omnes vani, qui faciunt libita sibi, quæ illis non proderunt*. Et deinceps tota illa pronuntiatio, qua in artifices, qua in cultores detestatur, cujus clausula est (*Is.* XLIV, 20), *Cognoscite quod cinis sit cor illorum, et errant* (9) (e) *et nemo animam suam liberare possit*. Ubi (10) æque David, *Et (11) tales fiant* (f), inquit, *qui faciunt ea* (*Ps.* CXIII, 8). Et quid ego modicæ memoriæ homo? ultra quid suggeram? quid recolam de Scripturis? quasi aut non sufficiat vox Spiritus Sancti, aut ultra deliberandum sit, an maledixerit atque damnaverit Dominus ipsos prius artifices eorum, quorum cultores maledicit et damnat?

CAPUT V.

C Plane impensius respondebimus ad excusationes

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quæ effigie *Jun.*
- (2) Diminutionem *Jun. ex M. S.*
- (3) Enim hoc *add. Fran.*
- (4) Enoch *abest Paris.*
- (5) Censum *Jun., Ciaccon.*
- (6) Prædamnat prorsus : Juro *Jun.*

- (7) Sanguinis et *Jun.*
- (8) Infamis *Paris. Jun.; insanis Wouw. M. S.*
- (9) Terra *Rig.*
- (10) Uti *Jun.*
- (11) Factores *add. Jun. Paris. Rig.*

COMMENTARIUS.

CAP. IV.—(a) *Quanto præcedit ut fiat*. Locus notatis simus ut scias nunquam jure naturali prohibitas imagines veri Dei. Itaque ab omni ævo, ab ipso Adamo potuit fieri imago Dei ut coleretur. Hujus sententiæ laudandus Tertullianus hoc loco : paritatem enim temporis in utraque constituit. Sicut nullo ævo potuit fieri quod non potuit coli; ita omni ævo potuit fieri quod potuit coli. An vero jure scripto id vetitum Judæis, dissident : doctores duo ævi hujus gravissimi, Vasquius affirmat prohibitum, Soarius negat; postremo hæreo ego tantulus. *LAC.*

(b) *Ne feceris idolum*. Ad verbum transtulit, cum vulgato interprete, 70. Græce est *εἰδωλόν*, quemadmodum et B. Cyprianus cap. lib. I, de exhort. mart. qua versione explicatur verus hujus loci sensus, de quo Auctor latius lib. II, adv. Marcionem ubi locum hujus Scripturæ interpretatur de imaginibus idololatriæ substantiam continentibus. Uno autem verbo, *et quæ in mari*, pro eo quod ex græco alii recte transferunt : *et quæcumque in aquis sub terra*. *PAM.*

(c) *Antecesserat Enoch*. Liber Enoch, cui titulus *duodecim patriarcharum testamentum*, sæpe citatur ab Origene, Procopio, Tertulliano, et aliis. Multa ibi vaticinia de sceleribus Hebræorum et poenis, interque illa tum et hoc propagandæ per universum terrarum orbem idololatriæ. Jactatum et illud vulgo

de duabus columnis, lapidea : quæ resisteret aquis; lateritia, quæ ignibus; in quibus inclusi libri hujus viri. *LAC.*

(d) *Et spiritibus infamibus*. In cod. Fulvii Ursini legitur, *insanis*. At in cod. Agobardi, *infamis*. *RIG.* — *Spiritibus infamibus*. Desertores hic spiritus infames dici existimo, desertoris nomen a militia desumptum est, at miles desertor infamis erat ut videre est I. I, D. de his qui notantur infamia. *LE PN.*

(e) *Cognoscite quod cinis sit cor illorum et errant*. Sic omnino restituendus est hic locus, pro eo quod corruptissime legebantur, *et terra*. Nam magna dictionum vicinitas ob easdem litteras, et græce est *καὶ πλανήσονται*. *PAM.* — *Cognoscite quod cinis sit*, etc. Hoc Esaias non dicit; imponit ergo illi Tertullianus? non, sed explicat. Ait Esaias ita homines stultos fuisse, ut medium lignum cremen ad calefaciendum se, ad coquendos panes et carnes, de reliquo ligno sibi Deum faciant, et adorent. Ait ergo Tertullianus sub persona Isaie cor deorum esse cinerem, quia media pars arboris et princeps conversa in cinerem. Itaque cor Septimii et medium Isaie idem est. *LAC.*

(f) *Et tales fiant qui faciunt ea*. Num repetitio alioquin esset ejusdem supervacanea, omnisimam factores. Nam lib. adv. Gnosticos non aliud legit, quam *Similes erunt illis qui ea faciunt*. *LAC.*

hujusmodi artificum, quos nunquam in domum Dei admitti oportet, si quis eam disciplinam norit. Jam illa obijci solita vox: Non habeo aliud quo vivam (a). Districtius repercuti potest: vivere ergo habes. Quid tibi cum Deo est, si tuis legibus (1)? Tum quod et de Scripturis audent argumentari (b), dixisse apostolum, ut quisque fuerit inventus, ita et perseveret (I Cor. VII, 20). Possumus igitur omnes in peccatis perseverare ex ista interpretatione. Nec enim (2) quisquam nostrum non peccator inventus est (I Cor., IV), cum Christus non alia ex causa descenderit, quam peccatorum liberandorum. Item eundem præcepisse (I Thess., IV, 11) dicunt secundum suum exemplum, ut manibus unusquisque operetur ad victum. Si hoc præceptum ab omnibus manibus defendatur, credo et fures (c) balnearios (3) manibus suis vivere, et ipsos latrones manibus agere quo vivant. Item foliarios utique non pedibus, sed manibus operari malas litteras. Histriciones vero non manibus solis, sed totis membris (d) victum elaborare. Pateat igitur Ecclesiam omnibus, qui manibus et suis egere tolerantur, si nulla exceptio est artium, quas Dei disciplina non recipit (4). Sed ait quidam adversus similitudinis interdictionem propositionem (Num. XXI): Cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis ex ære fecit? Secundum figuræ, quæ dispositioni alicui æreos præstruebantur, non ad derogationem (5) legis, sed ad exemplarium causæ suæ (e). Alioquin si hæc ut adversarii legis interpretetur, numquid et nos, quod et Marcionitæ, inconstantiam adscribimus Omnipotenti? quem illi (6) hoc modo destruunt ut mutabilem, dum alibi vetat, alibi mandat? Si quis autem dissimulat illam, effigiem ærei serpentis, suspensi in modum, figuram designasse dominicæ crucis (f), a serpentibus, id est

ab angelis diaboli liberaturæ nos, dum per semetipsum diabolum, id est, serpentem interfectum suspendit, sive quæ alia figuræ istius expositio dignioribus revelata est, dummodo (I Cor., X) apostolus affirmet omnia tunc figurate populo accidisse: bene quod idem Deus qui lege (7) voluit similitudinem fieri, extraordinario præcepto serpentis similitudinem indixit (8). Si eundem Deum observas, habes legem ejus (Exod., XX, 4), Ne feceris similitudinem. Si et præceptum factæ postea similitudinis respicis, et tu imitare Moysen, ne factis adversus legem simulacrum aliquid, nisi et tibi Deus jussit.

CAPUT VI.

Si nulla lex Dei prohibuisset idola fieri a nobis, si nulla vox Spiritus sancti fabricatoribus idolorum non minus quam cultoribus comminaretur: de ipso sacramento nostro interpretaretur nobis adversas (g) esse fidei ejusmodi artes. Quomodo enim renuntiavimus diabolo et angelis ejus, si eos facimus? Quod repudium diximus iis, non dico cum quibus, sed de quibus vivimus? Quam discordiam suscepimus in eos, quibus exhibitionis nostræ (h) gratia obligati sumus? Petes lingua negasse, quod manu confiteris? verbo destruere, quod facto struis? nunquid Deum prædicare, qui tantos efficit? verum Deum prædicare, qui falsos facit? Facio (ait quidam), sed non solo. Quasi ob aliquam (9) causam colere non audeat, nisi ob quam et facere non debeat, scilicet ob Dei offensam utroque. Immo tu colis, qui facis ut colij possint. Colis autem, non spiritu vilissimi nidoris alienij, sed tuo proprio: nec anima pecudis impensa, sed anima tua. Illis ingenium tuum immolas, illis sudorem tuum libas, illis prudentiam tuam accendis. Plus es illis quam sacerdos, cum per te habeant sa-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sit vis tuis legibus Cod. Wouw. Fit vit tuis legibus Fuln. Ursin.
(2) Enim abest. Paris.
(3) Fures et aleatores Rig.
(4) Recepti Fran.

- (5) Erogationem Saml.
(6) Omnipotenti? Quod illi Wouwer. M. S.
(7) Et lege Paris. Jun.
(8) Fieri jussit Latin. interdixit Jun. interdixit Fran.
(9) Aliam Fran.

COMMENTARIUS.

CAP. V. — (a) Non habeo aliud quo vivam. Satis indicat, multos prævaricari solitos a fide propter necessitatem: de his qui præter illam adhuc prævaricarentur est can. II, conc. Nic. Lac.

(b) Audent argumentari. Homines quibus hic ausus ad loquendas Scripturas, vocantur ab Alexandro episc. Alexandrino *ῥηματολόγοι*, quibus animalculis insita mutatio. Vide illum in epist. quæ proponitur Nicænæ synodo. Notetur verbum Theodori lib. I, hist. cap. IV, *ταῖς γραφαῖς ἐκπαρονοῦντες*. Loquitur de hæreticis iis scilicet qui audent vim sacris Scripturis adducere, qui veluti debacchari per ebrietatem in sacras litteras videntur. Lac.

(c) Fures balnearios. Cod. Agobardi, fures et balnearios. Emendat Rigalt., fures et aleatores. Nam et alea manibus exerceatur. Si quis tamen retinere velit, fures balnearios, non contradicit. Nam et libro de Fuga, dixit Noster, fures balnearum. Imo addidit, et aleones. In Apologetico, p. 496, reperitur, *lavanium prædo*. Nic. — Fures balnearios habet Pamelius, quam lectionem veram puto, nam sic Catull. — *Io furum optima balneariorum*, Furea erant nimirum adversus quos in balneis constituebantur custodes

ad servandas vestes, custodes ii dicebantur *caparii*. Si vero ii quoque furati essent, in jus vocabantur coram præfecto vigilum sic I. nam salutem III, dig. de off. præf. vig. Le Pa.

(d) Totia membris victum elaborare. Pantomimos significat. Rig.

(e) Exemplarium. Quod esset posteris pro signo, figura, ænigmati. Rig.

Causæ suæ. Hoc est, rei significatæ, nimirum Dominicæ crucis. Rig.

(f) Figuram designasse Dominicæ crucis. Latius hoc tractat. lib. adv. Judæos, et lib. III adv. Marcionem. Pam.

CAP. VI. — (g) Adversas esse fidei. Ad sententiam legantur quæ scripta de quinque martyribus, qui passi, quod nolent facere idolorum statuas. Habentur in vita sanctorum quatuor coronatorum. Certe quia putantur hanc artem esse adversam fidei. Lac.

(h) Exhibitionis nostræ gratia. Quod capite præcedenti ad victum dixit, hic ita circumloquitur, in qua significatione eadem voce utitur, cap. VIII, et XII. Pam.

cerdotem. Diligentia tua numerus (1) horum est. No-
gas te, quod facis, colere? Sed illi non negant, qui-
bus hanc saginatorem et auratiorem (a) et majorem
hostiam credis, salutem tuam.

CAPUT VII.

Tota die ad hanc partem zelus fidei por-
abit, ingemens christianum (b) ab idolis in Ecclesiam
venire, de adversarii (c) officina in domum Dei (2)
venire, attollere ad Deum patrem manus matres
idolorum, his manibus adorare (d) quæ foris adversus
Deum adorantur (e), eas manus admove- re compo-
nere Domini (f), quæ demoniis corpora conferunt. Nec
hoc sufficit. Parum sit, si ab aliis manibus acci-
pant quod contaminant (3); sed etiam ipsi (4) tradunt
alii quod contaminaverunt. Alleguntur in ordinem
ecclesiasticum artifices idolorum. Pro scelus! Semel
Judæi Christo manus intulerunt, isti quotidie corpus
ejus lacerant. O manus præcedenda! Viderint jam
an per similitudinem dictum sit, Si la manus tua scanda-
lizat, amputa eam (Matth., VIII, 8). Quæ magis ampu-
tanda, quam in quibus (5) Domini corpus scandalizatur?

CAPUT VIII.

Sunt et alia complurium artium species, quæ
etiam non contingunt idolorum fabricationem, ta-
men ea sive quibus idola nil possunt, eodem cri-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Nomen Fænet.

(2) De adversaria officina in domum Dei, Semel.

(3) Contaminant Wouwer. M. S.

(4) Ipse Fænet.

(5) Quam quibus Jun.

A mine expediunt (g). Nec enim differt, an extrinsecus vel
exornes, si templum, si aram, si ædiculum ejus ins-
taueris, si bracteam expresseris (h), aut insignia, aut
etiam domum fabricaveris. Major est ejusmodi opera,
quæ non effigiem confert, sed auctoritatem. Si ita
necessitas exhibitionis extenditur (6), habent et alias
species, quæ sine exorbitatione discipline, id est,
sine idoli confectura (7) opem vietus præstent. Scit
albarius tector et testa sordeire, et tectoria inducere,
et cisternam liare (i), et cymatia distendere (j), et
multa alia ornamenta præter simulacra parietibus in-
crustare (8). Scit et pictor, et marmorarius, et æra-
rius, et quicumque calator, latitudines suas utique
multo faciliores. Nam qui signum describit, quanto
facilius abacum linat? Qui de Iulia Martem exsculpsit,

B quanto citius armarium compingit? Nulla ars non
alterius artis, aut mater, aut propinqua est. Nihil al-
terius vacat (k). Tot sunt artium venæ, quot hominum
concupiscentiæ. Sed de mercedibus et manuspretiis
interest. Proinde interest et de labore. Minor merces
frequentiore actu repensatur. Quot parietes signa de-
siderant? Quot templa et ædes idolis ædificantur?
Dæmones vero, et prætorum et balnea et insule quantæ?
Sæculus et hæc quotidie deaurantur, Mercurius et
Serapis non quotidie. Sufficiat ad questum artificio-

(6) Obteuditur Wouwer. M. S. Rig. Leopold.; attenditur Jun.

(7) Confictura Paris. Jun.

(8) Incrappare Paris. Jun. Rig. Rhon.

C

COMMENTARIUS.

(a) Auratiorem et majorem hostiam. Hostia, inquit
Festus, dicta ab eo, quod est hostire, ferire. Alii
ab hostibus derivant, quod post victoriam immolari
soleant, sicuti et ipse Festus alibi. Alludit autem ad
eas hostias quæ auro ornabantur, quas proinde au-
ratas vocat; solebant enim subinde boum cornua
deaurari, qui immolabantur. PAM. — Et majorem
hostiam. Major victima aut hostia est taurus, bos,
vacca: Minor, ovis, capra, sus. Hoc certius discrim-
en quam ut majora dicantur de victimis, minora
de hostiis. Scias etiam inter primas majorem esse
taurum, inter alteras majorem esse ovem. LAC.

CAP. VII. — (b) Ab idolis in Ecclesiam. Proluxius vici
erudit Pamelius et Lacerda nomina congerunt quæ
Eidomui tribuuntur apud veteres: post ipsorum, mes-
sem nullum restat spicilegium. Qui primus Ecclesiam
seu conventum christianorum aggressus est, fuit
Eustathius illi qui contemnendas esse Ecclesias di-
cebat. In hunc congregata Gangrensis Synodus,
eumque fulmine percussit can. V. Hunc secuti sunt
Patareni in quos restant Honorii Tertii P. constit. et
Frederici II. imper. Imitati quoque sunt pessima hæc
exempla Valdenses, Wiclefistæ, Hussitæ et alii qui
cum Eustathio satis damnati frustra objiciunt illud
Act. XVII: Deus in manufactis templis non habitat. Le-
genda tantum sunt quæ sequuntur, ut os obturetur
impudentissimis homuncionibus, nimirum, nec ma-
nibus humanis colitur indigens aliquo cum ipse det
omnibus, etc. LE PR.

(c) De adversarii officina in domum Dei venire. Hæc
non videntur esse Tertulliani, sed glossatoris ali-
cujus in illud comm. quod præcedit, ab idolis Ec-
clesiam venire. RIC.

(d) His manibus adorare. Adorabant enim manibus
ad Deum elatis, allevatis, expansis. RIC.

(e) Quæ foris adversus Deum adorantur. Matres et
artifices idolorum manus adorabantur ab Ethnicis

idolorum cultoribus. Quid enim erat statua sive idol-
um priusquam accederet manus artificis, nisi bruta
materia, quam periti artificis manus exsculpsit in
alicujus numinis effigiem? Præclare Septimius lib. de
Resurr.: « Phidæ manus, inquit, Jovem Olympium ex
ebore molitæ adorantur; nec jam bestiæ, et quidem
insulsissimæ deus est, sed summum sæculi numen;
non quia elephantus, sed quia Phidæas tintus. RIC.

(f) Manus admove- re corpori Domini. Pertinet hic
locus ad eam consuetudinem, qua in manus tradebat
Eucharistia, quam testati sunt pro suis quoque
temporibus B. Cypr. (l. de lapsis); B. Cornel. (ad
Fab. Antioch.); B. Dionys. Alex. (ad Xist. pontif.);
B. Ambros. (Orat. ad Theodos. imper.); Hieronym.
(ad Theophil.), etc. EUG.

CAP. VIII. — (g) Expediunt. Conficiant, ador-
nant. EUG.

D (h) Si bracteam expresseris. Si de aurea massa brac-
team expresseris statuam inducendam aream. RIC.

(i) Cisternam liare. Albarii tectoris etiam opificium
esse indicat Plin. lib. XXXVI, c. 23. Atqui ego
quidem existimo legendum prorsus ligare, non liare.
Verum nolui immutare veterem lectionem, si forte,
ut multæ aliæ, vox sit Tertulliano peculiaris jam
obsoleta. PAM.

(j) Cymatia distendere. Videtur cymatia nuncupare
arcus ipsos templorum seu tectorum, creta incru-
statos, voce derivata a *κυματα*, id est illyvie aqua-
rum, quod illi arcus pluviarum illuvium impediunt.
PAM. — Cymatia. Esse hæc omnes *κύματα*, id est
prominentias in ædificiis, tum Hesy chius definit,
tum id facile colligit qui Vitruvium legerit. Itaque
injuste Pamelius aretat hanc vocem ad arcus tecto-
rum et templorum. Sunt enim prominentiæ quæ in
modum undæ sinuantur. Suidæ *κύματα* dicuntur. Vi-
truvio *sinæ* a forma. LAC.

(k) Nihil alterius vacat. Horatius :

rum, frequentior est (1) omni superstitione luxuria et ambitio. Lances et scyphos facilius ambitio, quam superstitio desiderabit. Coronas quoque magis luxuria, quam solemnitas erogat. Cum igitur ad hæc artificiorum genera cohortemur, quæ idolum quidem, et quæ idolo competunt, non attingant, sint autem et hominibus communia sæpe quæ et idolis, hoc quoque cavere debemus, ne quid, scientibus nobis, ab aliquibus de manibus nostris in rem idolorum postuletur. Quod si concesserimus, et non remediis jam (2) usitatis egerimus, non puto nos a contagio idololatriæ vacare, quorum manus non ignorantium in officio vel in honore et usu dæmoniorum deprehenduntur.

CAPUT IX.

Animadvertimus inter artes. etiam professiones quasdam obnoxias idololatriæ. De astrologis ne loquendum quidem est. Sed quoniam quidam istis diebus provocavit defendens sibi perseverantiam professionis istius, paucis utar. Non allego quod idola honoret, quorum nomina cælo inscripsit, quibus omnem Dei potestatem addixit: quod propterea homines non putant (5) Deum requirendum, præsumentes stellarum nos immutabili arbitrio agi. Unum propono, angelos esse illos desertores Dei (Gen., VI), amatores fœminarum, proditores etiam hujus curiositatis, propterea quoque damnatos a Deo. O divina sententia usque ad terram pertinax, cui etiam ignorantes testimonium reddunt. Expelluntur mathematici (a) sicut angeli eorum. Urbs et Italia interdicitur mathematicis, sicut cælum angelis eorum. Eadem poena est exilii disci-

pulis et magistris. Sed magi et astrologi ab oriente venerunt (Matth., II). Scimus magiæ et astrologiæ inter se societatem. Primi igitur stellarum interpretes (b) natum Christum annuntiaverunt, primi munera verunt (c). Hoc nomine Christum (opinor) sibi obligaverunt. Quid tum? Ideo nunc et mathematicis patrocinabitur illorum magorum religio? De Christo scilicet est mathesis hodie (d), stellas (4) Christi, non Saturni et Martis et cujusque (e), ex eodem ordine mortuorum observat et prædicat. At enim scientia illa usque ad Evangelium (f) fuit concessa, ut Christo edito nemo exinde nativitatem alicujus de cælo interpretetur (5). Nam et thus illud et myrrham et aurum ideo infanti tunc Domino obtulerunt, quasi clausulam sacificationis (g) et gloriæ sæcularis, quam Christus erat adepturus. Quod igitur iisdem magis somnium sine dubio ex Dei voluntate suggessit, ut irent in sua, sed alia, non qua venerant, via, id est, non pristina secta sua incederent: nonne (6) illos Herodes persequeretur, qui nec persecutus est, etiam ignorans alia via digressos, quoniam et qua venerant ignorabat. Adeo viam rectam (7) et disciplinam intelligere debemus. Itaque magis præceptum, ut exinde aliter incederent. Sic et alia illa species (8) magiæ quæ miraculis operatur, etiam adversus (Exod., VII) Moysen æmulata, patientiam Dei traxit ad Evangelium usque (Act., VIII, 18). Nam exinde et Simon Magus jam fidelis, quoniam aliquid adhuc de circulatoria secta cogitaret, ut scilicet inter miracula professionis suæ etiam Spiritum Sanctum (h) per manuum impositionem

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sufficiant — frequentiores *Franeq.*
 (2) Tam *Serpl.*
 (3) Putem *Jun.*
 (4) Stellam *Wouw. M. S. Rigalt.*

- (5) Interpretatur *Rigalt.*
 (6) Non abest *Serpl.*
 (7) Sectam *Jun.*
 (8) Aliam illam speciem — patientia *Fran.*

COMMENTARIUS.

Alterius sic

Altera poscit opem res et conjurat amice. *RIG.*

CAP. IX. — (a) *Expelluntur mathematici.* Si quis hæc, tanquam inutilia et superflua, deleri oportere censuerit, habet ecce me ad stipulatorem. *RIG.*

(b) *Primi igitur stellarum interpretes.* Chalcidius in Tim. Plat. ad Osium Cordubensem ex historia quam vocat sanctiorem et venerabiliorem, ait, ortu stellæ cujusdam non morbo mortisque denuntiata, sed descensum Dei venerabilis ad humanæ conservationis, rerumque mortalium gratiam. STELLAM CHRISTI. Magi in Evangelio secundum Matthæum: « vidimus stellam ejus in Oriente ». Primasius in hæresim Priscillianistarum: « A signo Christi ad signa astrologica migraverunt. » *RIG.*

(c) *Primi munera verunt.* Chalcidius: « Chaldæorum profecto sapientes viri, et consideratione rerum cœlestium satis exercitati, quæsisse dicuntur recentem ortum Dei: repertaque illa majestate puerili, veneratos esse, et vota Deo tanto convenientia nuncupasse. » *RIG.*

(d) *De Christo scilicet est mathesis hodie.* Hodierna, inquit, mathesis est disciplina Christi. Stella Christi, hoc est, genesis Christi, exempla et mandata ejus observanda sunt nobis et prædicanda. *RIG.* — *De Christo scilicet.* Ironice, mathesis enim hodie e Christi disciplina non est; quia nulla hodie stella Christus dicitur. Doctrina illa eorum est qui cognominem stellam habuerunt ut Jupiter, ut Saturnus,

etc. Frustra autem ex hoc loco Christi genesim e stellarum cursu metiri posse contendunt homines perverse curiosi, inter quos familiam ducunt Petrus de Alliaco, et Hieronymus Cardanus Le Pr.

(e) *Et cujusque ex eodem ordine mortuorum.* Hoc est, ex ordine illo septenario planetarum, Saturni, Martis, Mercurii, et id genus aliorum, qui non dii, sed homines tuere, et jam quidem mortui. *RIG.*

(f) *Usque ad Evangelium.* Ne putet lector concessam divinis legibus, sed tantum humanis, quia ante Christum non punita, imo per omnes nationes vagata insolenter, et in pretio ac gloria habita. Neque contra hoc est, concessam Magis adoratoribus Christi, nam isti illa usi sunt ex mera pietate et religione, non ut aliæ gentes ad usus maleficos. Sed et explicandus Tertull. cum ait concessam usque ad Evangelium, scilicet concessam ut plurimum. *LAC.*

(g) *Clausulam sacificationis.* Ut exinde Christus fideles suos abstinere voluerit pontificatu et sæculari gloria. Clausulam, finem et terminium. Sic in Scorp. ubi de Joan. Bapt.: *Clausula legis et prophetarum.* *RIG.*

(h) *Spiritum Sanctum per manuum impositionem enundinaret.* Convenientissimo verbo Simonis istius crimen damnat. Sed et hodiernæ nundinationi eorum quæ feudali vocabulo beneficia nuncupantur, simoniæ crimen tribuere solemus, etsi inter emptorem et venditorem de comparando Spiritu Sancto nequidem cogitetur. Nam inter eos hoc tantum agitur ut in emptorem transeat jus percipiendi redditus ex pos-

enundinaret, maledictus ab (Act., VIII, 20) apostolis de fide (1) ejectus est : et alter magus qui cum Sergio Paulo, quoniam iisdem adversabatur apostolis, luminum amissione mulctatus est (Act., XIII, 6 seqq.). Hoc et astrologi retulissent credo, si quis in apostolos incidisset (2). Attamen cum magia punitur, cuius est species astrologia, utique et species in genere damnatur. Post Evangelium nusquam invenias aut sophistas, aut chaldaeos, aut incantatores, aut conjectores, aut magos, nisi plane punitos. *Ubi sapiens, ubi litterator, ubi conquistator hujus aevi? Nonne insinuavit Deus sapientiam hujus saeculi* (I Cor. I, 20)? Nihil scis, mathematice, si nesciebas te futurum christianum. Sin sciebas, hoc quoque scire debueras, nihil tibi futurum cum ista professione. Ipsa te de periculo suo instrueret, quæ aliorum climacterica præcanit (a), *Non est tibi pars neque sors in ista ratione* (Act., VIII, 24). Non potest regna cælorum sperare, cuius digitus aut radius abutitur cælo.

CAPUT X.

Quærendum autem est etiam de ludi magistris

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Fide dejectus est *Jui*.
 (2) Si qui — incidissent *Rigalt*.
 (3) Sic scriptum est in cod. *Agob.*, *Rhenan* : quis ludi magister si non tabularia frequentabit. *Rigalt* : tamen non frequentabit. *Latin*. tamen non. *Jui*. *mauvil*. non Quin-

A et de cæteris professoribus litterarum, imo non dubitandum affines illos esse multimodæ idololatriæ. Primum, quibus necesse est deos nationum prædicare, nomina, genealogias, fabulas, ornamenta honorifica quæque eorum enuntiare, tum solemnia festaque eorumdem observare, ut quibus vectigalia sua suppetant. Quis ludimagister (b), sine tabula septem idolorum, quinquatria tamen (3) frequentabit (c)? Ipsam primam novi discipuli stipem Minervæ et honori et nomini consecrat, ut etsi (4) non profanatus alicui idolo, verbotenus de idolothyto esse dicatur (d). Quid minus est inquinamenti (5) eo quod præstat quæstus et nominibus et honoribus idolo nuncupatus? tam Minervalia Minervæ, quam Saturnalia Saturni, quæ etiam servilis sub tempore Saturnalium celebrari necesse est. Etiam strenæ captandæ, et septimuntium, et brumæ, et caræ cognitionis honoraria exigenda omnia, Floræ (6) scholæ coronandæ (e). Flaminicæ et ædiles sacrificant, creatis (7) schola (f) honoratur feriis. Idem sit idoli natali omnis diaboli pompa frequenta-

quatis t. frequentabit?

- (4) Et ut si *Paris*.
 (5) Inquinamento *Paris*. *Jun*. eo abest *Paris*. *Jun*.
 (6) *Flore Fran*.
 (7) *Ædibus sacris Cereri*. *Rhenan*.

COMMENTARIUS.

sessionibus beneficii titulo comprehensis. Et quæ apud nos pingua sunt beneficia, veteres, etiam extra Dei civitatem, dixere ἀγαθὰ ἐπεστυνάς. Jam vero pridem sæculi vitio evanuerunt de rebus christianis præclara illa Sancti Spiritus miracula. *Rig.*

(a) *Aliorum climacterica præcanit*. Climacterica dicit certa vitæ spatia per annos novem aut septem scansili ratione currentia, quæ chaldaei periculosa esse affirmant, præcipue vero annum 63. Hunc enim illi climactera androclam esse aiunt græco vocabulo. Quod latini dicerent virifragum. De hoc vero climactere locus est insignis *Jul. Firmici Mathes. IV*, quem ab *Jos. Scaligero* jam indicatum satis esse concederem, nisi emendatior hic a nobis exiret e *Biblioth. regia*. Sic enim legimus in vetusto exemplari : *Sane extra cæteros climacteras, etiam septimi anni et noni, per omne vitæ tempus multiplicata ratione currentes, naturali quadam et latenti ratione, variis hominum periculis discriminibus semper afficiunt. Unde et 63. annus, quia utriusque numeri summam pariter accipit, androclas appellatus est. Et paulo post : Hac ex causa ab Ægyptiis androclas dictus est, quod omnem viri substantiam frangat ac debilitet. Eadem vero occasione describentur hic etiam et veteribus libris quædam ab Agellio citata ex primo librorum, quos M. Varro inscripsit hebdomades, vel de imaginibus septenarii numeri. Climacteras gravissimos quosque fieri septenarios. Rig.*

CAP. X.—(b) *Quis ludimagister, sine tabula septem idolorum*. Antea legebatur : *Quis ludi magister, si non tabularia idolorum, quinquatria tamen frequentabit*. Nullo sensu. Rectissima erat scriptura vetus, jam observata quidem *Barræo*, nunc etiam *Agobardi* codice confirmata. Ea est hujusmodi : *Quis ludi magister sine tabula septem idolorum quinquatria tamen frequentabit*. Verum ut constet sensus, adhibenda distinctio. *Quis ludimagister, sine tabula septem idolorum?* Deinde non interrogatione, sed asseveranter, *quinquatria tamen frequentabit*. Aut si interrogatio ponitur in fine, necessario legendum sicut edidimus : *Quis ludimagister*

sine tabula septem idolorum, quinquatria tamen non frequentabit? Sic, utrovis modo legas, idem erit sensus. Nullum esse ludimagistrum, qui non habeat in ludo suo sive schola tabulam septem idolorum, hoc est, septem planetarum; Lunæ, Martis, Mercurii, et cæterorum, unde nomina dierum hebdomadis cuiusque. Aut si quis reperiatur absque hujusmodi tabula, hunc tamen quinquatria frequentatorem. Quis autem fuerit apud ludimagistros istius tabulæ sive laterculi septem dierum usus, diligentius inquirere non tanti est. Forsitan præscriptum aut significatum illic fuit quid quaque die discipulis tradi reddive oporteret. *Juvenalis, Sat. VII :*

Nil salit arcadico juveni, cuius mihi sexta
 Quaque die miserum dirus caput Hannibal implet.

Ea die, scilicet, totius hebdomadis summa colligebatur. Septima die, quies et otium. Ipse *Tertullianus* libro ad *Nationes* primo, cap. XIII : « Vos certe estis, qui in interitum septem dierum solem recepistis, et ex diebus ipsum prælegistis, quo die lavacrum subtrahatis, aut in vespem differatis, aut otium D et prandium curetis. » *Rig.*

(c) *Quinquatria tamen frequentabit*. Quinquatria, seu Quinquatrus, — sacra Minervæ, Nomina quæ a junctis quinque diebus habent. Ad hæc sacra ludimagistros vocat idem *Ovidius* lib. III. *Fastor.* :

Nec vos turba feri censu fraudata magistri
 Spernite, discipulos attrahit ille novos. *Rig.*

(d) *Verbotenus de idolothyto esse dicatur*. Sequitur in vulgatis editionibus, *Pro idololatra vitetur*. Quod non videtur esse *Tertulliani*, etsi in cod. *Agobardi* reperitur, *Pro idololatria vitatur*.

(e) *Floræ scholæ coronandæ*. Floralibus scilicet, Floræ sacris.

(f) *Creatis schola honoratur feriis*. Sic habet vetus exemplar. Ineptissime antea legebatur, *Cereri schola*. Creatas ferias dicit, quæ non erant statæ aut solennes, sed indicivæ : ab *Ædilibus* scilicet aut *Flaminicis* ob sacrificia quædam indicivæ.

tur. Quis hæc competere christiano existimabit (a), nisi qui putabit convenire etiam non magistro? Scimus dici posse: « si docere litteras Dei servis non licet, etiam nec discere licebit. Et quomodo quis institueretur ad prudentiam interim humanam, vel ad quemcumque sensum vel actum, cum (1) instrumentum sit ad omnem vitam litteratura? Quomodo repudiamus secularia studia, sine quibus divina non possunt? » Videamus igitur necessitatem literatorie eruditionis; respiciamus ex parte eam admitti non posse, ex parte vitari. Fideles magis discere, quam docere litteras capit. Diversa est enim ratio discendi et docendi. Si fidelis litteras doceat insertas (2) idolorum prædicatione (3), sine dubio, dum docet, commendat: dum tradit, affirmat: dum commemorat, testimonium dicit (*Exod. XXXIII, 13*); deos ipsos hoc nomine obsequat, cum lex prohibeat (ut diximus) deos pronuntiari (*Exod. XX*), et nomen hoc in vano collocari. Hinc prima diabolo fides ædificatur ab initiis eruditionis. Quare an idololatrum committat qui de idolis catechizat (b)? At cum fidelis hæc discit; si jam sapit qui sit, neque recipit, neque admittit, multo magis si nondum (4) sapit. Aut ubi cœperit sapere, prius sapiat oportet, quod prius didicit, id est, de Deo et fide: proinde illa respiciet, nec recipiet. Et erit tam tutus, quam qui sciens venenum ab ignaro accipit, nec bibit. Huic necessitas ad excusationem deputatur, quia aliter discere non potest. Tanto autem facilius est litteras non docere, quam non discere, quanto et reliqua scholarum de publicis propriis solemnitatibus inquinamenta facilius discipulis fidelis non adhibet, quam magister non frequentabit.

CAPUT XI.

De negotiationibus (5), si cætera delictorum recogitemus, in primis cupiditatem radicem om-

niom malorum, qua quidam irretiti, circa fidem naufragium sunt passi (c); quemvis et idololatria ab eodem apostolo dicta sit cupiditas. Tum mendacium, cupiditatis ministrum. Taceo de perjurio, quando ne jurare quidem liceat. Negotiatio servo Dei apta est? Cæterum, si cupiditas abscedat, quæ est causa acquirendi, cessante causa acquirendi, non erit necessitas negotiandi. Sit nunc aliqua iustitia quæstus, secuta de cupiditatis et mendacii observatione, in crimen offendere idololatriæ eam opinor, quæ ad ipsam idololatriam animam et spiritum pertinet, quæ omne dæmonium saginet. Sane annon illa principalis idololatria (d)? viderint si eodem merces, thura dico et cætera peregrinitatis (e) ad sacrificium idolorum, etiam hominibus ad pigmenta medicinalia (f), nobis quoque insuper ad solatia sepulturæ usui sunt. Certe cum pauper, cum sacerdos, cum sacrificia idolorum de periculis, de damnis, de incommodis, de eegitationibus, de discursibus negotiationibusve (g) instruantur, quid aliud quam procurator idolorum demonstraris? Nemo contendat posse hoc modo omnibus negotiationibus controversiam fieri. Graviora delicta quæque pro magnitudine periculi diligentiam extendunt observationis, ut non ab his tantum abscedamus, sed et ab iis per quæ fiunt. Licet enim ab aliis fiat, non interest, si (6) per me. In nullo necessarius esse debeo alii, cum facit quod mihi non licet. Ex hoc quod vetor facere, intelligere debeo curandum mihi esse, ne fiat per me. Denique in alia causa non levioris reatus præjudicium istud observo. Nam quod mihi de stupro interdictum sit, aliis ad eam rem nihil aut operæ aut conscientie exhibeo. Nam quod ipsam carnem meam a lupanaribus segregavi, agnosco me, neque lenocinium, neque id genus lucrum alterius causa exercere

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Cui Rigalt.
- (2) Inserta Warr. M. S.
- (3) Prædicationes Rigalt.
- (4) Dudum Venet. Sæul.
- (5) Degenerabimus Fran. Degenerationibus Jun. Paris.

COMMENTARIUS.

(a) Quis hæc competere christiano existimabit. Hoc est omni christiano, tam discipulo, quam magistro. Ait enim excusari posse discipulum, cui necesse est discere litteras ab ethnico magistro; at ferri non posse christianum, qui post fidem Christo datam fiat ludimagister, et litteras doceat crebris poetarum prælectionibus, idolorum inquinamentis, quæ probare tamen videatur enarrando explicandoque. Ric.

(b) Qui de idolis catechizat. Hinc apparet Auctoris sententia, quod in præcedentibus non loquitur de nuda deorum ac nominum eorundem pronuntiatione, sed catechizatione et prædicatione, ac honorifica mentione, ut id nemo contra me detorqueat, qui fortassis quibusdam videbor in his explicandis prolixior. Sed meminerit lector me non doctis, sed potissimum rudibus has annotationes scribere. Pam.

CAP. XI. — (c) Circa fidem naufragium sunt passi. Ubique fere Tertullianus dum citat aliquem e sacris codicibus, Græcos sectatur; hic naufragium passi tamen ait pro, erraverunt, habetur quippe in græco: ἀπεκλινόμενοι ἀπὸ τῆς πίστεως. LE PA.

(d) Sane annon illa principalis Idololatria? scripsi annon, etc. Notam interrogationis adjuuxi qua carent vulgati codices. Scripsi ad sacrificium idolorum, as-

cutus Junium, nam in omnibus deest præpositio, ut videtur addenda ex sequentibus. Ita enim clarius a sonantia. Lac.

(e) Cætera peregrinitatis. Constructio est græca, notat scilicet exotica odorem, quæ ex Arabia in nostrum orbem advehuntur. Lac.

(f) Etiam hominibus ad pigmenta medicinalia. Nam et pigmenta sunt utilia medicinae. Unde et pigmentarii dicti pharmacopœe. Julius Firmicus, lib. VIII, cap. 17: Quicumque sub hoc sidere nati fuerint, mersi erunt, vel qui venenis ex herbarum pigmentis confectis salutaria soleant hominibus remedia comparare. Pigmenta etiam dixere condimenta. Cassianus, Collat. 15, cap. 3: Corpora mortuorum pigmentis conditi redolentibus in editoribus cellulis recondantur. Sit etiam Exodi cap. XXXIV, sub linem, Opus pigmentarii dicitur, quod Septuaginta, ἐργον πυργίου. Ric.

(g) De negotiationibus. Mirum sane hic interpretes ita varias annecti sententias, alii enim de generationibus, habent alii de gratioribus, alii, degenerabimus, alii de negotiatione. Nescio an assentiri debeam Ludovico de La Cerdà qui lectionem primam, de generationibus, retinendam censet. LE PA.

posse. Sic et homicidii interdictio ostendit mihi lanistam quoque (a) ab Ecclesia arceri : nec per se non faciet, quod faciendum aliis subministrat. Ecce magis proximum præjudicium. Si publicarum victimarum redemptor ad fidem accedat, permittes ei in eo negotio permanere? Aut si jam fidelis id (1) agere suscepit, retinendum in Ecclesia putabis? Non opinor, nisi si quis et de thurario dissimulabit, scilicet ad alios pervenit procuratio sanguinis, ad alios odorum. Si antequam idola in sæculo essent, his mercibus adhuc informis idololatria (b) transigebatur, sic et nunc fere sine idolo opus idololatriæ incendiis odorum perpetratur, ecquid majoris operæ et erga dæmonia thurarius (2)? nam facilis sine idolo idololatria, quam sine thurarii merce. Ipsius fidei conscientiam perrogenus. Quo ore christianus thurarius (c), si (3) per templum transibit, fumantes aras despuit, et exsufflabit (d), quibus ipse prospexit? Qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam cellariam præstat? Ille quidem si excluserit dæmonium, non sibi placeat de fide. Neque enim inimicum exclusit. Facile debuit de eo impetrare, quem quotidie pascit. Nulla igitur ars, nulla professio, nulla negotiatio, quæ quid aut instruendis aut formandis idolis administrat, carere poterit titulo idololatriæ : nisi si aliud omnino interpretemur idololatriam, quam famulatum (e) idolorum colendorum.

CAPUT XII.

Male nobis de necessitatibus humanæ exhibitionis supplaudimus, si post fidem obsignatam dicimus :

LECTIONES VARIANTES.

(1) Id. Abest Big.

(2) Nescio, inquit Leop., an sit scribendum : ecquid majoris operæ est erga dæmonia, quam thurarius?

C

(3) Si abest Latin.

(4) Defunctus Fran.

COMMENTARIUS.

(a) Lanistam quoque. Supervacaneum forsitan erit hic repetere quod nemo nescit, Lanistam esse gladiatorum præfectum. In gloss. lanista *ἐκτοκὴς πορολεγός*. La Pa.

(b) His mercibus adhuc informis. Informem idololatriam dicit; quæ sine ulla forma, sive statua aut figura, sine idolo transigebatur : solo scilicet odorum incendio, mensibus arabicis, thure. Ric.

(c) Quo ore christianus thurarius. Si quis hanc lectionem, quæ sane est codicis Agobardi, retinere velit, omnino sic distinguat : Quo ore christianus thurarius, si per templum transibit? quo ore fumantes aras despuit et exsufflabit, quibus ipse prospexit? Alias commodissime scriberetur : Quo ore christianus thurarius, si per templum transibit, fumantes aras despuit, etc. Ric.

(d) Et exsufflabit. Alludit ad exsufflationem dæmonum, quæ fit in exorcismis ante baptismum. Unde ambigua, quæ constantia exorcizabit alumnos suos. De quibus omnibus latius lib. de baptismo. PAM.

(e) Quam famulatum idolorum. Proprie usus voce; notat enim servitium, id est servitutem qua gentiles addicti dæmonibus. Atque famulatus proprie est illorum qui dicuntur familiares, id est servi. Senec. ep. 47, et Plaut. in amphy. Itaque honesta vox, ne servi notarentur contumelia, erat familia et famulatus : et ipsi domini dicebantur patres familias. LAC.

CAP. XII. — (f) Edificis illius. Edifex pro edificatore, non ædium duntaxat, sed cuiusvis structuræ et mox defunctus non pro mortuo, sed pro eo qui ab opere cepto defungitur. PAM.

(g) Sed conditionalis eram. Emendavimus ex codice

non habeo quo vivam. Jam hic enim plenius illi abruptæ propositioni respondebo : Sero dicitur. Ante enim fuit deliberandum, ex similitudine providentissimi edificis illius (f) qui prius sumptus operis cum viribus suis supputat, ne, ubi cœperit, defectus (4) postea erubescat. Sed et nunc habes dicta Domini, et exempla adimentia tibi omnem causationem. Quid enim dicis? « Egebo ». Sed felices egenos Dominus appellat. « Victum non habeo. » Sed nolite, inquit, cogitare de victu. Et vestitus habemus exemplum lilia. « Substantia mihi opus erat : » Atquin omnia vendenda sunt, et egenis dividenda. « Sed filiis et posteritati providendam. » Nemo aratro manum imponens et retro spectans aptus est operi. « Sed conditionalis eram (g). » Nemo duobus dominis servire potest. Si vis Domini discipulus esse, crucem tuam tollas, et Dominum sequaris necesse est, id est, angustias et cruciatus suos, vel corpus solum, quod in modum crucis est (h). Parentes, conjuges, liberi propter Deum relinquendi erunt. De artibus et negotiationibus, et de professionibus etiam liberorum et parentum causa dubitas? Jam tunc demonstratum est nobis et pignora, et artificia, et negotia propter Dominum derelinquenda, cum Jacobus et Joannes vocati a Domino et patrem navemque derelinquant; cum Mattheus de zelone suscitatur; cum etiam sepe patrem tardam fuit fidei. Nemo eorum quos Dominus allegit, non habeo, dixit, quo vivam. Fides famem non timet (i). Sed etiam famem non

Agobardi, in quo sic legitur : Nemo aratro manum imponens et retro spectans aptus est operis et conditionalis eram. Quæ, ut edidimus, distingui oportere manifestum est. Conditionalis dicitur servus certæ conditioni adscriptus et mancipatus. l. VII. de jure fisci. Actuarii conditionales, Cod. Theod. De numerariis, actuariis, etc. Ric.

(h) Quod in modum crucis est. Hanc fuisse veterem scripturam arbitramur, et quæ adhuc cernuntur in antiquis exemplaribus vestigia, persuadent. In iis enim ita scribitur : Aut corpus solum, quod in modum Xpi est. Si copia nobis esset principum exemplorum, unde suum describi jussit Agobardus, mendosæ lectionis origo pateret. Interim opinari liceat, scriptum fuisse in antiquissimis, Quod in modum Xpi quæ nota cum esset crucis, in hunc facile transiit Xpi, quæ Christus est. Quo etiam modo Barreus in exemplari suo scriptum fuisse testatur. Quod autem hic ait Tertullianus, corpus nostrum in modum esse crucis, idem etiam clarius explicat lib. I ad Nationes, cap. 12. Ipsi quoque corpori nostro, tacito et secreta linea, crucis situs est. Quod caput emicat, quod spina dirigitur, quod humerorum obligatio... Si hominem statuaris manibus expansis, imaginem crucis feceris. Ric.

(i) Fides famem non timet. Magni semper fecit Tertullianum Hieronymus, nam ab hoc plures illa sumpsit sententias, interque illas etiam hanc. Ita enim ad Heliodor. : De cibo cogitas? sed fides famem non timet. Arat. lib. II, hist. Apostol. dixit :

Neque enim discrimina novit

Formidare fides.

LAC.

minus sibi contemnendam propter Deum, quam omne mortis genus. Didicit non respicere vitam, quanto magis victum? Quotusquisque hæc adimplevit? Sed quæ penes homines difficulta, penes Deum facilia.

CAPUT XIII.

Sic tamen nobis de mansuetudine et clementia Dei blandiamur, ut non usque ad idololatriæ affinitates necessitatibus largiamur: sed omnem adflatum ejus vice pestis etiam de longinquo devitemus, non his tantum quæ præmisimus, sed in universa serie humanæ superstitionis, sive deis suis, sive defunctis, sive regibus mancipatæ, ut ad eosdem spiritus immundos pertinentis, modo per sacrificia et sacerdotia, modo per spectacula, et hoc genus, modo per festos dies. Sed de sacrificiis et de sacerdotiis quid loquar? De spectaculis autem et voluptatibus ejusmodi suum jam volumen implevimus. Hoc loco retractari oportet de festis diebus, et aliis extraordinariis solemnitatibus, quas interdum lasciviæ, interdum timiditati nostræ subscribimus, adversus fidei disciplinam communicantes nationibus in idolis

rebus. De hoc quidem primo consistam, an cum ipsis quoque nationibus communicare in hujusmodi servus Dei debeat, sive habitu, sive victu, vel quo alio genere lætitiæ earum. Gaudere cum gaudentibus, et lugere cum lugentibus, de fratribus dictum est ab apostolo ad unanimiorem cohortante (Rom., XII, 15). Cæterum ad hæc nihil communionis est lumini et tenebris vitæ et mortis: aut scindimus quod est scriptum (II Cor. VI, 14; Joan., XVI, 20): *Sæculum gaudebit, vos vero lugebitis*. Si cum sæculo gaudemus, verendum est, ne cum sæculo et lugeamus. Sæculo autem gaudente lugeamus, et sæculo postea lugente gaudebimus (Luc., XVI, 19). Sic et Lazarus (1) apud inferos in sinu Abrahæ refrigerium consecutus; contra dives in tormento ignis constitutus, alternas malorum et honorum vices æmula retributione compensant (2). Sunt quidam dies munerum (b), quæ apud alios honoris titulum, apud alios mercedis debitum (c) expungunt. Nunc ergo, inquis, recipiam meum, vel rependam alienum. Si hunc morem sibi homines de superstitione consecraverunt, tu extraneus ab omni eorum vanitate, quid participas idolo-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Eleazar Paris. alii.

(2) Compensatur Paris.

COMMENTARIUS.

CAP. XIII. — (a) *Sic et Lazarus*. « In exemplari Agobardi, ubique scribitur, *Eleazar*, non *Lazarus*. Sic etiam apud Prudentium, Hym. de Exequiis:

Gremio senis abdita sancti
Recubabit, ubi est Eleazar.

Ric.

Sic et Lazarus apud inferos in sinu Abrahæ. Ex verbis Domini ad latronem, *hodie mecum eris in paradiso*, et Abrahæ de Lazaro ad divitem purpuratum, et Joannis martyrum animas videntis sub altari, et Pauli ad Thessal. I, cap. IV. veterum plerique in ea sententia fuere, ut crederent esse apud inferos animarum receptacula piarum et impiarum divini iudicii diem expectantium. Interea tamen pias quidem pace, quiete, refrigerio gaudere; impii contra carcere, ignibus, gehenna cruciari. Piarum receptacula in recessu quidem subterraneo, sed inferioribus multo impiarum abyssis superstructo. Inter utrumque autem insuperabilis altitudinis chaos obfirmatum. Quum igitur in hac sententia fuerit Tertullianus, nihil est quod hic miremur, et Lazarum et Abrahæ sinum apud inferos censer. Nam et ipse eodem sensu lib. de anima, animam Christi ait egressam de crucifixi corpore ad inferos descendisse, ut compotes sui faceret patriarchas. Alii vero eadem quoque fide et apud inferos esse paradisu credidere, quo latroni Christus condixit; etenim paradisi vocabulo significari hortum seu pratum, seu quemvis alium æterni refrigerii locum, ubi patriarchæ, ubi Abraham, ubi Jacob, ubi Lazarus, ubi ille de latrone fidelis, ubi etiam martyrum animarum placidum quiescant. Ac de martyribus quidem Septimius noster ita sensisse videtur in Scorpiæ, cum ait animas eorum sub altari patientiam pascere, et indutas stolam candidam claritatis usurpare. Quasi sedes illa sub altari, *ὁράτω θυσιαστήριον*, Joanni revelata, nomine altaris terram significet, super quam immolata martyrum corpora, veluti super altare jecerunt, unde ipsorum animæ in subterraneas amoenitates ab angelis sunt delatæ, ubi resurrectionem ac Dei regnum præstolantur: moram vero tantulam, licet complurium annorum, sanctis minime gravem æternæ gloriæ fiducia secularis. Verumtamen Septimius in hac sententia parum fuisse constantem arguunt ea quæ libro de Re-

surrectione tradidit. Etenim posteaquam probavit omnem animam apud inferos sequestrari in diem Domini, confestim eximit ab ea dispositione martyrum animas, paradiso, inquit, non inferis deversuras. Quibus certe verbis paradisu esse apud inferos negat; etsi lib. de anima, secundum Irenæi sententiam, Christum ipsum dixisset forma humanæ mortis apud inferos functum; eosque superbe nimis censere, qui non putarent animas fidelium inferis dignas. *Servi super dominum*, inquit, *et discipuli super magistrum, aspernati si forte in Abrahæ sinu expectandæ resurrectionis solatium capere*. Ex his igitur id colligimus, homines adhuc ævo illo valde fuisse harum rerum incertos ac dubios. Hactenus Rigaltius; cætera vero quæ subiunxit ad infirmendam, ut videtur, catholicam de Christi ad inferos descensu doctrinam, veritate carent et hæresim sapiunt. Sufficiat adversus hunc commentatorem opposuisse ea, quæ Natalis Alexander, in sua Dissertatione de *Symbolo fidei* asseruit: « *Ad inferos*, inquit ille (hoc est, ad locum illum, quem theologi *Limbum Patrum* vocant), animam Christi, non virtute tantum et operatione, sed re et præsentia descendisse, dogma fidei est, Scripturæ sacræ testimoniis, et unanimi Patrum consensu firmatum. Græci vero Latiniq. Patres in ejusdem catholici dogmatis assertionem conspirant. » (Theol. Curs. compl., t. VI, p. 239 et seq.). V. etiam professionem fidei catholicæ (Theol. Curs. compl., t. I, p. 1000). Quum vero Rigaltius Rulium in gratiam suæ sententiæ citaverit, tanquam si Ecclesiæ catholice symbolo Christi descensus ad inferos non legeretur, libet præsertim ea referre, quæ de Symbolo Apostolorum expresserat ille ipse Rufinus: « *Crucifixus sub Pontio Pilato, et sepultus, DESCENDIT IN INFERNUM*. » (Exposit. in Symb. Apost. Auct. Rufino, inter opera S. Cypriani, edit. Pamel., p. 544). Edd.

(b) *Dies munerum quæ apud alios honoris titulum expungunt*. Habebant ethnici dies munerum et dies strenarum. Ipse Tertullianus pag. seq. *Munera com-meari, strenæ consonant*. Ric.

(c) *Apud alios mercedis debitum*. Unde et Mercedonius seu Mercedinus mensis dictus, posteaque dies Mercedini, in tres menses tributi. Ric.

thyta solemnia, quasi tibi quoque præscriptum sit de die, quo minus id quod homini debes, vel tibi ab homine debetur, citra diei observationem luas, vel recipias. Da formam in qua (1) velis agi tecum (a). Cur enim [et lateas, cum ignorantia alterius tuam conscientiam contamines? si non ignoraris quod sis christianus, tentaris, et contra conscientiam alterius agis, tanquam non christianus. Enimvero etsi simulaveris (2), tentatus, addictus es. Certe sive hac, sive illac, reus es confusionis in Deo (*Matth.*, X, 32; *Luc*, IX, 26). Qui autem confusus super me fuerit penes homines, et ego confundar super illo, inquit, penes Patrem meum, qui est in cælis.

CAPUT XIV.

Sed enim plerique jam induxerunt animo, ignoscendum esse, si quando (5), quæ ethnici, faciunt, ne nomen blasphemetur. Porro blasphemia, quæ nobis omnino devitanda est, hæc opinor est: si quis nostrum ad justam blasphemiam ethnicum deducat, aut fraude, aut injuria, aut contumelia, aliave materia dignæ querelæ, in qua nomen merito percutitur, ut merito irascatur et Dominus (4). Cæterum si de omni blasphemia dictum est: *vestri* (5) *caussa nomen meum blasphematur* (*Rom.* II, 24), perimus universi; cum totus circus scelestis suffragiis nullo merito nomen lacescit. Desinamus, et non blasphemabitur. Imo blasphemetur, dum sumus in observatione, non in exorbitatione disciplinæ, dum probamur, non dum reprobamur. O blasphemiam (6) martyrii affinem, quæ tunc me testatur Christianum, cum propter eam detestatur! Benedictio est nominis, maledictio custodiæ disciplinæ. Si *hominibus*, inquit, *vellem placere, servus Christi non essem* (*Gal.* I, 10). Sed idem alibi (*I Cor.*, X, 33) jubet, omnibus placere curemus. *Quemadmodum ego*, inquit, *omnibus per omnia placeo*. Nimirum Saturnalia et Kalendas januaris

A celebrans hominibus placebat? an modestia et patientia, an gravitate, an humanitate, an integritate? Proinde cum dicit, *Omnia omnibus factus sum, ut omnes lucrifaciam* (*I Cor.* IX, 22), numquid idololatris idololatre, numquid ethnicis ethnicus, numquid sæcularibus sæcularis? Sed etsi non prohibet nos conversari cum idololatre et adulteris et cæteris criminosis, dicens (*I Cor.*, V, 10): *cæterum de mundo exiretis* (7); non utique eas habenas conversationis immutat, ut quoniam necesse sit et convivere nos et commisceri (8) cum peccatoribus, ideo et cum eis peccare (9) possimus. Ibi est commercium vitæ, quod Apostolus concedit; hic peccare, quod nemo permittit. Licet convivere cum ethnicis, commori non licet. Convivamus cum omnibus: contætemur ex communione naturæ (10), non superstitionis. Pares anima sumus, non disciplina: compossessores mundi, non erroris. Quod si nobis nullum jus est communionis in ejusmodi cum extraneis, quanto scelestius est, hæc inter fratres frequentare (11)! Quis hoc sustinere aut defendere potest? Judæis dies suos fastos (12) exprobrat Spiritus sanctus: *Sabbata*, inquit, *vestra et neomenias et cæremonias odiû anima mea* (*Is.* I, 14). Nobis quibus sabbata extranea sunt et neomeniæ et feriæ a Deo aliquando dilectæ, Saturnalia, et Januariæ, et Brumæ (b), et Matronales (c) frequentantur? munera comeant? strenæ consonant? lusus, convivia constrepunt (13)? O melior fides nationum in suam sectam! quæ nullam solemnitatem Christianorum sibi vindicat, non Dominicum diem, non Pentecosten (d), etiamsi nossent, nobiscum communicassent; timerent enim ne Christiani viderentur. Nos ne ethnici pronuntiemur, non veremur. Si quid et carni indulgendum est (e), habes, non dicam duos (14) dies (15) tantum, sed et plures. Nam ethnicis semel annuus dies quisque festus est: tibi octavus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Formam qua *Rigalt*.
- (2) Et dissimulaberis *Paris. Rig*.
- (3) Quandoque his *Fræn. Rig*.
- (4) Irascatur ei Dominus *Leop. primus et unus*.
- (5) Est væ, cujus caussa *Paris. Jun. Panel.*; vestra caussa *Leop*.
- (6) Ob blasphemiam *Fræn*.
- (7) Exiretis *Paris. Pel. Rhen. Rig.* exissetis *Semler, Ciacon*.
- (8) Commisceri *Paris*.

- (9) Ideo et compeccare *Rig*.
- (10) *Cod. Agob. Paris.* animæ sumus, non disciplinæ.
- (11) Frequentari *Jun*.
- (12) Festos *Paris*.
- (13) Comeant et strenæ, consonant lusus, conv. constr. *Jun*.
- (14) Suos *Ciucc. Jun.* tuos *Rig. Seml.*; non tamen dies tantum, sed et plures *Rig*.
- (15) Non tamen dies *Rigalt*.

COMMENTARIUS.

(a) *Da formam qua velis agi tecum, cur enim et lateas*. Elige, inquit, quæ tecum agi velis formula: christiani inter ethnices noti vel ignoti. Nam cum apud ethnices, solemnes ethnicorum dies observas, id efficies ut lateas, atque ut te non esse christianum ethnicus putet; et fraus est quæ, hoc ipso quod ignorantiam veritatis inducit, conscientiam tuam contaminat. *Ric*.

CAP. XIV. — (b) *Et Brumæ*. Ferias Brumales intelligit quæ Brumalia dicebantur, fiebant autem in honorem Bacchi torcularium et prælorum inventoris circa mensem Lenæonem, hoc est, Januarium nostrum. Eæ etiam feriæ *Ambrosia* vocabantur græcis, quæ Brumalia Romanis, nam Dionysius apud hosce est Brumus. Hac in interpretatione forte hallucinatus est Pamelius Libium Gyraldum secutus. De hac voce Tizetzes in

D schol. Hesiodi, II, operum late disserit. *Læ Pa*.

(c) *Et Matronalia*. Feriarum harum celebritas Calendis Martiis occurrebat, in iis de Matribus et Matronis erat solemnitas, dicebantur quoque *Matralia*. *Læ Pa*.

(d) *Non Pentecosten*. Intelligere Auctorem non solum Pentecosten festum, sed etiam, uti loquitur (*de Cor. mil.*), tempus illud integrum a die Paschæ in Pentecosten, patet ex eo quod mox sequitur, *excerpe singulas solemnitates nationum, et in ordinem nexe, Pentecosten implere non poterunt*. Eodem modo et B. Hieronymus, lib. advers. Montanum et Luciferianos, per omnem Pentecosten dixit. *PAM*.

(e) *Si quid carni indulgendum est*. Alloquitur christianum: Si quid voluptati indulgendum est, habes etiam dies festos, sicut habent ethnici, non tamen dies tantum atque illi habent, sed et plures. *Ric*.

(Vingt-deux.)

quisque dies (1). Excerpe singulas solemnitates nationum, et in ordinem texe (2), Pentecosten implere non poterunt.

CAPUT XV.

Sed (Matth., V, 16) luceant, inquit (a), opera vestra. At nunc lucent tabernæ et januæ nostræ: plures jam invenies ethnicorum fores sine lucernis et laureis quam Christianorum. De ista quoque specie quid videtur? Si idoli honor est, sine dubio idoli honor idololatria est. Si hominis causa est, recogitemus omnem idololatriam in hominis causam esse. Recogitemus omnem idololatriam in homines esse culturam, cum ipsos deos nationum homines retro fuisse, etiam apud suos constet. Itaque nihil interest, superioris, an hujus sæculi viris superstitio ista præstetur. Idololatria non propter personas quæ opponuntur (3), sed propter officia ista damnata est, quæ ad dæmones pertinent. Reddenda sunt (Matth., XXII) Cæsari quæ sunt Cæsaris, bene quod opposuit, et quæ sunt Dei Deo. Quæ ergo sunt Cæsaris? scilicet de quibus tunc consultatio movebatur, præstandusne esset census Cæsari, an non: Ideo et monetam ostendi sibi Dominus postulavit, et de imagine, cujus esset, requisivit. Et cum audisset, Cæsaris: Reddite, ait, quæ sunt Cæsaris Cæsari, et quæ sunt Dei Deo (b); id est imaginem Cæsaris Cæsari, quæ in nummo est, et imaginem Dei Deo, quæ in homine est: ut Cæsari quidem pecuniam reddas, Deo temetipsum. Alioquin, quid erit Dei, si omnia Cæsaris? Ergo, inquis, honor Dei est, lucernæ pro foribus, et laurus in postibus? non utique quod Dei honor est, sed quod ejus qui pro Deo hujusmodi officiis honoratur, quantum in manifesto est, salva operatione quæ est in occulto, ad dæmonia perveniens. Certi enim esse debemus, si quos latet per ignorantiam litteraturæ sæcularis, etiam ostiorum deos apud Romanos, Cardeam a cardinibus appellatam, et Forculum (4) a foribus, et Limen-tinum a limine, et ipsum Janum a janua: et utique scimus, licet nomina inania atque conflictata sint,

A cum tamen in superstitionem deducuntur, rapere ad se dæmonia et omnem spiritum immundum per consecrationis obligamentum. Alioquin dæmonia nullum habent nomen singulatum, sed ibi nomen inveniunt, ubi et pignus. Etiam apud Græcos Apollinem *θυραίων*, (c) et Antelios (d) dæmonas ostiorum præsidēs legimus. Hæc igitur ab initio prævidens Spiritus sanctus, etiam ostia in superstitionem ventura præcēcinit per antiquissimum prophetam Enoch. Nam et alia ostia in balneis adorari videmus. Si autem eorum sunt quæ in ostiis adorentur (5), ad eos et lucernæ et laureæ pertinebunt. Idolo feceris, quicquid ostio feceris. Hoc in loco ex auctoritate quoque Dei contestor, quia nec tutum est subtrahere quodcumque uni fuerit ostensum, utique omnium causa. Scio fratrem per visionem eadem nocte castigatum graviter, quod januam ejus subito annuntiatīs gaudiis publicis servi coronassent. Et tamen non ipse coronaverat, aut præceperat, nam ante processerat, et regressus reprehenderat (6) factum: adeo apud Dominum in hujusmodi etiam disciplina (e) familiæ nostræ æstimatur (7). Igitur quod attineat ad honores regum vel imperatorum (Rom., XIII, 7), satis præscriptum habemus, in omni obsequio esse nos oportere, secundum Apostoli præceptum, subditos magistratibus et principibus et potestatibus: sed intra limites disciplinæ, quousque ab idololatria separamur. Propterea enim et illud exemplum trium fratrum præcurrit, qui alias obsequentes erga regem Nabuchodonosor (Dan., III, 12, seqq.), honorem imaginis ejus constantissime respue-runt, probantes idololatriam esse, quicquid ultra humani honoris modum ad instar divinæ sublimitatis extollitur (8). Sic et Daniel (Dan. VI, 5, seqq.) cætera Dario subnixus, tamdiu fuit in officio, quamdiu a periculo disciplinæ (9) vacaret. Nam id ne subiret, non magis leones regios timuit, quam illi regios ignes. Accendant igitur quotidie lucernas, quibus lux nulla est, affligant postibus lauros postmodum arsuras, quibus ignes imminēt; illis competunt et testimonia

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Octavo quoque die *Fran.*
 (2) Exsere *Fran.*
 (3) Apponuntur *Latin. Rig. Fr. Jun. Leopold., cæteri* opponuntur.
 (4) *Cod. Rig. habet foriculum aut foreculum.*
 (5) Adornentur *Jun.*

- (6) Coronaverat, a. p. (nam ante processerat) et regressus deprehenderat *Jui. Latin.*
 (7) Apud deum — æstimatur *Rigall. Leop.*
 (8) Extollit *Rigall.*
 (9) Disciplina *Jun.*

D

COMMENTARIUS.

CAP. XV.—(a) Sed luceant, inquit, opera vestra. Inquit Christus. Sic lib. de Pallio: Ipsum, inquit, ferum virum trahit. Hoc est, inquit Homerus. Rig.

(b) Et quæ sunt Dei, Deo. Notetur explicatio ista Tertulliani plena acuminis, quam rimatur ex verbis Christi. Ut enim nummus dandus Cæsari, quia nummus imago est Cæsaris: sic homo dandus Deo, quia homo est imago Dei. Lac.

(c) Apollinem *Thyræum*. Fuit Apollo præses portarum, videlicet quia per illas aditus est luci in domum, inde *θυραίων* dictus. Nam Græcis *θύρα* est janua. Macro-b. lib. I Satur., cap. 9, rationem adhibet. Huc pertinent verba Scholiastæ Soph. in Elect.: cum enim Phœbum prostaterium vocet Sophocles, schol. ait, *προστατήριον, ὅτι πρὸ τῶν θυρῶν ἰδρύεται, prostaterie, quoniam ante fores statuitur*. Et Aristides hymno ad Miner.

meminit Apollinis *προπυλαίου*. Et quidem Phœbum olim depictum in foribus videtur effici ex verbis Aru-blii, lib. VI. Lac.

(d) Et Antelios dæmonas. Rhen., lib. de Cor. Antelii Græcis Dii sunt, qui foribus dedicantur. Sic enim aras vel divorum statuas vocabant subdinales, ut quæ Soli forent expositæ: Hinc Hesychius: *ἀντίλιοι θεοὶ οἱ πρὸ τῶν πυλῶν ἰδρύμενοι*, et rursus, *ἀντίλιος, ὁ ἀπὸ τοῦ ἡλίου ἰδρύμενος βασιλεὺς ἡ θεός*. Pam.

(e) Disciplina familiæ nostræ æstimatur. Sic vetus exemplar: Apud Deum, inquit, in hujusmodi factis censemur ex disciplina familiæ nostræ: hoc est, in iis quæ ad crimen idololatriæ pertinent, imputari nobis a Deo quæ ob pravam disciplinam familia nostra peccaverit. Idem.

tenebrarum, et auspicia pœnarum (*Matth.*, V). Tu lumen es mundi, et arbor virens semper (*Ps.* I). Si templis renuntiasti, ne feceris templum januam tuam. Minus dixi: si lupanaribus renuntiasti, ne indueris domi (1) tuæ faciem novi lupanaris:

CAPUT XVI.

Circa officia vero privatarum et communium solemnitatum (a), ut togæ puræ (b), ut sponsalium, ut nuptialium, ut nominalium (c), nullum putem periculum observari de flatu idololatriæ quæ intervenit: causæ enim sunt considerandæ, quibus præstatur officium. Eas mundas esse opinor per semet ipsas, quia neque vestitus virilis, neque annulus aut conjunctio maritalis, de alicujus idoli honore descendit. Nullum denique cultum a Deo maledictum invenio, nisi muliebrem in viro (*Deut.*, XXII, 5): *Maledictus enim, inquit, omnis qui muliebribus induitur.* Toga vero etiam appellatione virilis est (d). Nuptias

A quoque celebrari non magis Deus prohibet quam nomen imponi. Sed his accommodantur sacrificia. Sim vocatus (e), nec adsacrificii sit titulus (2) officii et operæ meæ expunctio (3), quantum sibi libet. Utinam quantum sibi quidem, nec videre possimus quæ facere nobis nefas est! Sed quoniam ita Malus circumdedit sæculum idololatria, licebit adesse in quibusdam, quæ nos homini, non idolo, officiosos habent. Plane ad sacerdotium et sacrificium vocatus non ibo (proprium enim idoli officium est): sed neque consilio, neque sumptu, aliave opera in ejusmodi fungar. Si propter sacrificium vocatus assistam, ero particeps idololatriæ: si me alia causa conjungit sacrificanti, ero tantum spectator sacrificii.

CAPUT XVII.

B Cæterum quid facient servi vel liberi fideles, item officinales sacrificantibus dominis vel patronis vel præsidibus suis adhærentes? Sed si me-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Domui Jam.

(2) Ita Rigaltius emendavit; in cæteris editionibus expunctio.

(3) Quid tum? si libet. Utinam quidem nec Seml.

COMMENTARIUS.

CAP. XVI.—(a) *Communium*. Ut privatæ solemnitates dicuntur, quæ uni tantum personæ conveniunt ita communes quæ duabus, ut sunt nuptiæ et sponsalia. Lac.

(b) *Ut togæ puræ*. Quam hic intelligat, mox tum his verbis manifestat, *vestitus virilis*, tum illis, *Toga vero etiam appellationis virilis est*, quam neque deposita prætexta assumelant pueri an. ætatis 17. Quæ et pura nuncupatur (Budæo teste), quod nec picta esset, nec triumphalis, nec prætexta. Meminit ejusdem Cicero lib. IX, epist. ad Atticum, cum scribit Ciceroni suo se *puram togam dedisse*. Pam.

(c) *Ut nominalium*, etc. Arguit hic pro more suo ethnicorum superstitionem ridiculam, qui ex eo die quo pueri nomen imponebatur, bonum omen, aut malum captabant; is autem dies erat hebdomadis septimus, licet Laceria decimo die id fieri scribat, qui Latinis lustricus dicebatur, Græcis vero ἀγπιδρῖα, vocatus idem dies Nominalis propter illam celebritatem. Videsis hac de re Casaubonum in 2 Persii satyram, et Tullium, Philipp. 13. Le Pa.

(d) *Toga vero etiam appellationis virilis est*. Appellatur enim toga virilis, non simpliciter toga. Ric.

(e) *Sim vocatus, nec adsacrificii sit titulus*. Hunc locum in omnibus libris editis depravatissimum emendavimus ex codice Agubardi. Emendationem verissimam esse facile probabimus explanatione. Christianis Gentilium domino subditis, frequentissime occurrebant ratione hæsitandi consultantique an et quatenus potestatibus ethnicis imperantibus aut vocantibus operæ sive officia absque idololatriæ periculo deberentur. Nimirum in familia forte aut comitatu Præsidis sive Proconsulis servi sunt et liberi, apparitores, scribæ, librarii, præcones, inter hos et christiani, et solemnia quædam incidunt, quorum occasione festa et sacrificia certa de more celebrantur: Præses aliqua procurari jubet ad hæc solemnitates pertinentia. Quid hic consilii capiet christianus? Parebit imperanti? erit idololatriæ fautor et administer. Obsequium negabit? erit adversus potestatem contumax. Certe idolorum cultum qualemcumque execratur Deus. Sed et Principum ac Potestatum jura confirmat, nemini christiano contumaciam indulget, imo cunctos ad obsequendi officia compellit. Hac in specie Tertullianus discrimen statuit, ut quod attineat ad honores Regum vel Imperatorum, satis præscriptum habeant Christiani, in omni se obsequio esse debere, secun-

dum Apostoli præceptum, subditos magistratibus et principibus et potestatibus: sed intra limites disciplinæ, quousque ab idololatria separamur. Circa officia vero privatarum et communium solemnitatum, ut togæ puræ, ut sponsalium, ut nuptialium, ut nominalium, nullum putem, inquit, periculum observari de flatu idololatriæ quæ intervenit, causæ enim sunt considerandæ, quibus præstatur officium. Deinde objicit: Sed his, nempe sponsalibus, nominalibus, ac cæteris hujusmodi solemnitatibus, accommodantur sacrificia. Ipse continuo objectionem solvit, sumpta persona servi seu liberi christiani, quem dominus gentilis adesse aut apparere sibi jussit filiove, ob togæ puræ vel sponsalium solemnia sacrificanti. Sim vocatus, inquit, dum officium meum et opera mea non possit haberi pro adsacrificio, id est, administratione seu participatione aut consensu sacrificii, utatur ille et opera mea et officio meo quantum sibi libet. Mox voto dictum castigat: Utinam quantum sibi quidem, quasi diceret, Utinam illud quod proxime dixi, quantum sibi quidem, disjungi queat ab officio operave mea, ut jam dominus ille gentilis ad eas solemnitates neminem vocaret christianum, nec videre possemus quæ facere nobis nefas est. Sed quoniam Satanas ita circumdedit sæculum idololatria, licebit adesse in quibusdam quæ nos homini non idolo officiosos habent. Deinde sententiam suam concludit: Cæterum, id est, absque hujusce distinctionis indulgentia, quid facient servi vel liberi fideles, item officiales, sacrificantibus dominis vel patronis vel præsidibus adhærentes? Hujus autem loci depravandi occasionem dedit minime intellecta vox, *ad sacrificii*. Etenim ignari significationis mutavere, ac pro ea scripsere, *in sacrificiis*, nullo sensu adsacrificii titulus dicitur, quemadmodum admilitiæ gratia, l. un. De offic. Præs. Prætorio. Arcadius ait, cum apud veteres Dictatoribus id tempus summa potestas crederetur, magistros equitum sibi eligebant, qui associati, participes curæ admilitiæ gratia, secundum post eos potestatem gererent. Sic legitur in Pandectis Florentinis, non ut vulgo, *militiæ gratia*. Magistri equitum admilitabant Præfectis Prætorio, eorumque cura dicebatur admilitia, quia additi et associati erant curæ Præfectorum Prætorio. Sic etiam in sacrificiis adsacrificare dicebantur, qui propter sacrificium aderant sacrificanti, qui consilio sumptive sacra facientem adjuvabant. Officii et operæ expunctio, est persolutio et præstatio. Ric.

rum quis sacrificanti tradiderit, imo si verbo quoque A aliquo sacrificio necessario adjuverit, minister habebitur idololatriæ. Hujus regulæ memores etiam magistratibus et potestatibus officium possumus reddere secundum patriarchas et cæteros majores, qui regibus idololatriis usque ad finem idololatriæ apparuerunt. Hinc proxime disputatio suborta (1) est, an servus Dei (a) alicujus dignitatis aut potestatis administrationem capiat, si ab omni specie idololatriæ intactum se, aut gratia aliqua, aut astutia etiam præstare possit: secundum quod et Joseph (Gen., XLI), et Daniel (Dan., II et VII) mundi ab idololatria exsistere, et dignitatem et potestatem administraverunt in ornamento et purpura totius (2) Ægypti (b) sive Babylonis. Credamus itaque succedere alicui posse, ut in quoquo honore, ut (3) in solo honoris nomine incedat, neque sacrificet, neque sacrificiis auctoritatem suam accomodat, non hostias locet, non curas templorum deleget, non vectigalia eorum procuret, non spectacula edat de suo aut de publico, aut edendis præsit: nihil solemne pronuntiet vel edicat, ne juret quidem: jam vero quæ sunt potestatis, neque judicet de capite alicujus vel pudore (feras enim de pecunia), neque damnet neque prædamnet (c), neminem vinciat, neminem recludat (d), aut torqueat; si hæc credibile est fieri posse.

CAPUT XVIII.

Jam vero de solo suggestu et apparatu honoris retractandum; proprius habitus uniuscujusque est, tam ad usum quotidianum, quam ad honorem et dignitatem. Igitur purpura illa et aurum cervicis ornamentum eodem more apud Ægyptios et Babylonios insignia erant dignitatis, quo more nunc prætextæ (e), vel trabæ, vel palmatæ (f), et coronæ aureæ sacerdotum (g) provincialium, sed non

eadem conditione. Tantum enim honoris nomine conferebantur his qui familiaritatem regum merebantur. Unde et purpurati regum vocabantur a purpura, sicut apud nos a toga candida candidati: sed non ut suggestus ille sacerdotiis quoque aut aliquibus idolorum officiis adstringeretur. Nam si ita esset, utique tantæ sanctitatis et constantiæ viri statim habitus inquinatos recusassent, statimque apparuisset Daniele (Dan., XII) idolis non deservisse, nec Belem nec draconem colere, quod multo postea apparuit. Simplex igitur purpura illa, nec jam dignitatis erat, sed ingenuitatis apud Barbaros insigne. Quemadmodum enim et Joseph (Gen., XLI) qui servus fuerat, et Daniel (Dan., VII) qui per captivitatem statum verterat, civitatem Babyloniam et Ægyptiam (4) sunt consecuti per habitum barbaricæ ingenuitatis: sic penes nos quoque fideles (5) si necesse fuerit, poterit et pueris prætexta concedi, et puellis (6) stola, nativitatibus insignia, non potestatis: generis, non honoris: ordinis, non superstitionis. Cæterum purpura vel cætera insignia dignitatum et potestatum, insertæ dignitati et potestatibus idololatriæ ab initio dicata, habent profanationis suæ maculam: cum præterea ipsis etiam idolis induantur (7) prætextæ, et trabes et laticlavi (h), fasces quoque et virgæ præferantur, et merito. Nam dæmonia magistratus sunt sæculi, hujus collegii insignia fasces et purpuras gestant (i). Quid ergo proficies, si suggestu quidem utaris, opera vero ejus non administres? Nemo in immundis (j) mundus videri potest. Tunicam si induas inquinatam per se, poterit forsitan illa non inquinari per te, sed tu per illam mundus esse non poteris. Jam nunc qui de Joseph (Gen., XLI) et Daniel (Dan., VII) argumentaris, scito non semper comparanda esse vetera et nova, rudia et polita, cæpta et explicita, servilia et libera-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Oborta Rig.
- (2) In ornamento præfecturæ totius Rig.
- (3) Ut abest Rig.
- (4) Ægyptum Fran.

- (5) Fideli Rig.
- (6) Puerilis — puerilis Rig.
- (7) Idolis induantur prætextæ Latin. Jun.

COMMENTARIUS.

CAP. XVII.— (a) *An servus Dei*. Unde apud Philonem multa legere est, in hunc sensum lib. Quod vir bonus liber sit. Ibi mirifice extollit senarii istius auctorem: *τις ἰσὶ δούλος; τοῦ θανόντος ἀπριονίς δν*. LE PR.

(b) *Potestatem administraverunt in ornamento et purpura totius Ægypti*. Sic emendavimus ex præcedentibus actionibus secum invicem collatis. Vulgo legebatur, *In ornamento et purpura extitere totius Ægypti*. EDD.

(c) *Neque damnet, neque prædamnet*. Damnat judex, prædamnat legislator. Utroque abstineat Christianus, nec de capite cujusquam aut legem aut sententiam forat. RIC.

(d) *Neminem recludat*. Profani auctores, quotquot sunt, hoc verbo utuntur, pro resero et aperio: Ecclesiastici vero sæpissime pro contrario significato, videlicet pro includo. Ita hoc loco Tertull. et Hier. epist. ad Paulinum: *post solitudinis libertatem urbe quasi carcere sunt reclusi*. LAC.

CAP. XVIII.— (e) *Prætextæ*. Non dubium quin duplex fuerit prætexta: puerorum, de qua infra loquitur, quæ non obligata sacris ulla; et magistratum, de qua hic, et hæc obnoxia erat idololatriæ. LAC.

(f) *Palmatæ*. Palmatam vestem, sive toga, sive tunica fuerit, nam utriusque usus fuit, obligatam fuisse

idololatriæ: quod hic attingitur, liquet ex more romano, quo illam gestabant triumphatores: triumphus autem totus manipatus fuit idolis. LAC.

(g) *Coronæ aureæ sacerdotum provincialium*. Satis indecorum videtur coronas aureas dari sacerdotibus in provinciis, non etiam Romæ. Hoc tamen innuit lectio vulgata, *Sacerdotum provincialium*. Quid si disjungamus? ut aureæ coronæ fuerint sacerdotum, fuerint et provincialium; nempe Magistratum; de quibus ipse lib. de Corona, cap. 13: *Sunt et provinciales aureæ, imaginum jam, non virorum capita majora quærentes*. RIC.

(h) *Et laticlavi*. Latum clavum hic idololatriæ attribuit, et quidem optime; nam, ut auctorum omnium testimoniis constat, senatores non modo jus habebant, laticlavi sed etiam sacerdotes et sacrificoli. Vestis autem illa *κατ' ἀνάγκην* dicitur latus clavus, pro veste cui affixus erat latus clavus. LE PR.

(i) *Hujus collegii insignia fasces et purpuras*. Poterat ferri vulgata lectio, *Unius collegii*. Magistratus hujus sæculi collegas habent dæmonia, quæ ob eam causam insignia collegii gestant, fasces et purpuras, etc. RIC.

(j) *In immundis*. Scilicet vestibus, quemadmodum

lia. Nam illi etiam servi conditione erant : tu vero A te commonefaciat omnes hujus sæculi potestates, et nullius servus, in quantum solius Christi, qui te etiam captivitate sæculi liberavit, (1) ex forma dominica (a) agere debebis. Ille Dominus in humilitate et ignobilitate incessit domicilio (2) incertus (*Luc.*, IX): Nam Filius, inquit, hominis non habet ubi caput suum collocet; vestitu incultus, neque enim dixisset (*Matth.* XI, 8) : Ecce qui teneris vestiuntur, in domibus regum sunt; vultu denique et aspectu inglorius, sicut et Esaias (*Is.* LIII, 2) pronuntiaverat. Si potestatem quoque nullam ne in suos quidem exercuit, quibus sordido ministerio functus est (*Joan.* XIII) : si regem se denique fieri (b), conscius sui regni, refugit (*Joan.* VI), plenissime dedit formam suis dirigendo (3) omni fastigio (c) et suggestu tam (4) dignitatis quam potestatis. Quis enim magis his usus fuisset quam Dei Filius? quales et quanti (5) eum fascēs producerent! qualis purpura de humeris ejus floreret! quale aurum de capite radiaret, nisi gloriam sæculi alienam et sibi et suis judicasset! Igitur, quæ noluit, rejecit; quæ (6) rejecit, damnavit; quæ damnavit, in pompa diaboli deputavit. Non enim damnavit, nisi non sua: alterius autem esse non possent, nisi diaboli, quæ Dei non sunt. Tu si diaboli pompam ejerasti (d), quicquid ex ea attigeris, id scias esse idololatriam; vel hoc

te commonefaciat omnes hujus sæculi potestates, et dignitates, non solum alienas, verum et inimicas Dei esse, quod per illas adversus Dei servos supplicia consulta sunt (e), per illas et pænæ (f) ad impios paratæ irrogantur (7). Sed et nativitas et substantia tua molestæ tibi sunt adversus idololatriam. Ad evitandum remedia deesse non possunt; cum etsi defuerint, supersit unicum illud quo (8) felicior factus non in terris magistratus, sed in cœlis.

CAPUT XIX.

Posset in isto capitulo etiam de militia definitum videri, quæ inter dignitatem et potestatem est. At nunc de isto quæritur, an fidelis ad militiam converti possit, et an militia ad fidem admitti etiam caligata, vel inferior quæque (9), cui non sit necessitas immolationum vel capitalium judiciorum. Non convenit sacramento divino et humano, signo Christi et signo diaboli, castris lucis et castris tenebrarum: non potest una anima duobus deberi, Deo et Cæsari (*Matth.*, XXII; *Exod.*, III; *Exod.*, XXVIII; *Matth.*, III; *Exod.*, XVII; *Luc.*, III; *Matth.*, VIII; *Matth.* XXVI). Et virgam portavit Moyses, fibulam (g) et Aaron; cingitur loro et Joannes; agmen agit et Jesus Nave; bellavit et populus, si placet ludere. Quomodo autem bellabit (h), imo (10)

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et *Fran.*
(2) Domicilii *Ciacon.*
(3) Dirigendo *Jun.*
(4) Quam *Rig.*
(5) Scribendum fortasse: quales ante eum *Leop.*

- (6) Quam — quam — quam *Rigalt.*
(7) Ignorantur *Franeq.*
(8) Quod *Rigalt.*
(9) Quoque *Wouw. MS.*
(10) Jam? *Jun.*

COMMENTARIUS.

Ovidius :

Sive erit in Cois, Coa decere puta. *Idem.*

(a) *Ex forma dominica.* Velim notes hac forma usos scriptores ecclesiasticos cum respectu ad Filium, non ad Patrem. Itaque cum dicunt *dominicum*, respiciunt Dominum Filium: ita Græci, ita et Latini. *LAC.*

(b) *Si regem denique fieri conscius sui regni refugit.* Dominus noster noluit rex hominum fieri, conscius regnum suum non esse regnum mundi hujus. Eodem sensu in Apologetico dixit, Cæsares esse necessarios sæculo, verum Christianos non posse esse Cæsares. *RIG.*

(c) *Dirigendo omni fastigio.* Sic vetus exemplar, neque est mutandum quicquam. Derigere, seu dirigere hoc loco est solvi ac subsidere. Glossæ veteres, ἀποπνεύσαι, *Derigeor*, ἀποπνεύω, *Diriguo*. Legendum, *Derigeo*, vel *Dirigeo*. Riget statua, riget fastigium, riget quisvis suggestus, et habent in rigore velut superbiam; nec facile cedunt; imo resistunt, nam sunt in duritiem stipata. Ea vero cum solvuntur, ut igne metalla, et sole glacies, derigere dicuntur, quia jam non rigent. *RIG.*

(d) *Tu si Diaboli pompam ejerasti.* Vide lib. de Baptismo, de renuntiatione pompæ diaboli, et alicubi de ejeratione. *PAM.*

(e) *Quod per illas adversus Dei servos supplicia consulta sunt.* Sic Rhenanus, et post Rhenanum, editiones aliæ omnes constanter. At in codice Agobardi legitur *Convulsa sunt*. *RIG.*

(f) *Per illas et pænæ ad impios paratæ irrogantur.* Mendose prorsus. Verissima autem est lectio vulgata, quam tuetur etiam codex Agobardi: *Per illas et pænæ ad impios paratæ ignorantur.* Ait Tertull. Per iniquam sæcularium potestatem adversus Christianos sævitiam

fieri, quo minus religio christiana proficiat; ac per hoc, ignorari quæ sint a Deo pænæ adversus impios paratæ. Itaque omnes hujus sæculi potestates et dignitates non solum alienas, verum et inimicas Dei esse, adeoque Christianis Dei cultoribus minime amandas aut suscipiendas. *RIG.*

CAP. XIX.—(g) *Fibulam et Aaron.* Uncinos et aureos intelligit, quibus colligabantur superhumeralia et rationale, quemadmodum, lori nomine, Joannis Baptistæ zonam pelliceam. *PAM.*

(h) *Quomodo autem bellabit: imo quomodo etiam in pace militabit, sine gladio, quem Dominus abstulit?* In pace militare dicuntur, qui etiam extra belli tempus in stationibus et præsiidiis degunt armati, aut in armis apparent principi cæterisque potestatibus ad jussa exequenda. Ea vero priscorum Christianorum disciplina fuit, ut quos fides in quavis militia deprehenderat, ii secundum Joannis præscriptum in militia sua permanerent. Sed vix erat, ut qui ante fidem non militarent, post fidem nomina militiæ darent sua; imo plerique ante fidem milites, posteaquam ad fidem conversi fuerant, et cingulum et gladium deponabant. Itaque hanc etiam obcausam Christiani ethnicis odio ludibrioque fuere, tanquam inertes et ignavi, ac denique imperii romani hostes. Cum igitur hac invidia plurimum laborarent, tandem visum, tam abruptum et præceps consilium sic temperare, ut pace ab ethnicis Ecclesiæ concessa, Christiani etiam cum ethnicis militarent. Unde Septimius ipse in Apologetico diluens objecta Christianis ignavia probra, *Navigamus*, inquit, et nos vobiscum militamus. Atque in hanc sententiam apertissimus Arelatensis Concilii Canon tertius, *De his qui arma projiciunt in pace, placuit abstinere eos a communione.* At Septimius noster in illo de Corona, atque hoc etiam de Idololatria opere, pro naturæ suæ austeri-

quomodo etiam in pace militabit (a), sine gladio, A quem Dominus abstulit? Nam, etsi adierant milites ad Joannem, et formam observationis acceperant, si etiam centurio crediderat; omnem postea militem Dominus, in Petro exarmando, discinxit. Nullus habitus licitus est apud nos illicito actui adscriptus.

CAPUT XX.

Sed enim, cum conversatio divinæ disciplinæ non factis tantum, verum etiam verbis periclitetur (nam, sicut scriptum est: *Ecce homo et facta ejus* (b), ita (Matth., XII, 37): *Ex ore tuo justificaberis*); meminisse debemus etiam in verbis (1) quoque idololatriæ incursum præcavendum, aut de consuetudinis vitio, aut timiditatis. Deos nationum nominari lex prohibet (Exod., XXIII, 15), non utique ne nomina eorum pronuntiemus, quæ nobis ut dicamus B conversatio extorquet; nam id plerumque dicendum est: in templo *Æsculapii illum haqes*, et, *vico Isis habito*, et, *sacerdos Jovis factus est*, et multa alia in hunc modum, quando et hominibus hoc genus nomina inducuntur. Neque enim Saturnum honoro, si ita vocavero eum suo nomine (2), tam non honoro quam Marcum, (c) si vocavero Marcum. Sed ait: *Nomen aliorum deorum ne commemoremus* (3), *neque audiat de ore tuo*. Hoc præcepit, ne deos vocemus illos. Nam et in prima parte legis (Exod., XX, 7): *Non sumes*, inquit, *nomen Domini Dei tui in vano*, id est, idolo. Cecidit igitur in idololatriam, qui idolum nomine Dei honoraverit. Quod si deos dicendum erit, adjiciendum est aliquid, quo appareat, quia non ego illos C deos dico. Nam et Scriptura deos nominat; (d) sed adjicit suos, vel *nationum*. Sicut David cum deos nominasset, ubi ait (Ps. CXV, 4): *Dei autem nationum demonia*. Sed hoc mihi ad sequentia magis præstruc-

tum est: cæterum consuetudinis vitium est *me Hercule* dicere, *me Deus fidius* (e), accedente ignorantia quorundam, qui ignorant iusjurandum esse per Herculem. Porro quid erat (4) dejeratio (5) per eos quos ejerasti, quam prævaricatio fidei cum idololatria? Quis enim per quos dejerat, non honorat?

CAPUT XXI.

Timiditatis est autem, cum te alius per deos suos obligat juratione vel aliqua testificatione, et tu ne intelligaris quiescis. Nam æque quiescendo confirmas majestatem eorum, cujus causa videberis obligatus. Quid refert deos nationum dicendo deos, an audiendo confirmes? jures (6) per idola, an ab alio adjuratus acquiescas? Cur non agnoscamus versutias Satanæ, qui quod ore nostro perficere non potest, id agit, ut suorum ore perficiat, per aures inferens nobis idololatriam? Certe quisquis ille est, aut amica aut inimica congressione (7) adstringit. Si inimica, jam ad pugnam vocaris, et scis tibi dimicandum esse. Si amica, quanto securius in Dominum transference responsionem tuam, ut dissolvas obligationem ejus, per quem te Malus honori idolorum, id est, idololatriæ quærebat annectere. Omnis patientia ejusmodi idololatria. Honoras eos, quibus impositis obsequium præstitisti. Scio quemdam (cui Dominus ignoscat), cum illi in publico per litem dictum esset, *Jupiter tibi sit iratus*, respondisse, *imo tibi*. Quid aliter (8) fecisset ethnicus, qui Jovem deum credidit? Etiam si non per eundem retorsisset maledictum, nec per ullum Jovis similem; confirmaverat Jovem deum, per quem se maledictum indigne tulisse demonstraverat remaledicens. Ad quid enim indigneris per eum quem scis nihil esse (9)? Nam si insanis, jam esse confirmas, et erit idololatriæ (10) professio timoris tui:

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Debemus esse in verbis *Wouwer. MS.*
- (2) Si ita quem vocare suo nomine *Wouw. MS.*
- (3) Commemorabitur *Wouw. MS.*
- (4) Erit *Wouw. M. S. Latin. Jun.*
- (5) Si add. *Paris.*
- (6) juret *Paris.*

- (7) Te add. *Latin.*
- (8) Aliud *Latin.*
- (9) Per eum maledictus, quem scis nihil esse *Wouwer. MS.*
- (10) Idololatria *Lat.*

COMMENTARIUS.

tate christianis omnibus, etiam Ecclesia nullis persecutionibus vexata, omne militiæ genus, omnem gladii usum adimit. Rio.

(a) *Quomodo etiam in pace militabit*. Hoc est, quomodo christianus implicabitur sæcularibus curis? quomodo geret magistratus? Etenim in pace militans magistratus, militans officia et ministeria magistratum quibus est concessum jus gladii, in facinorosos animadvertendi causa. Discincto semel Petro, cunctis christianis gladium Dominus abstulit. Et tamen Apologetico suo ad proceres romanos, pag. 491, Septimius noster ait: *Navigamus et nos vobiscum, militamus*. Sed hic quærit, an fidelis ad militiam converti possit. Illic agit de militibus ad fidem conversis, quos fides in militia deprehenderat. *Idem*.

CAP. XX. — (b) *Ecce homo et facta ejus*. Hæret hic Pamelius, atque nescire se ubinam ille locus Scripturæ reperitur, qui et ab Augustino citatur mediet. pag. 39. Sequor hic lubens Junium qui id ex libro Enoch desumptum conjicit. *Le Pa.*

(c) *Si vocavero Marcum*. Notat Brissonius in indice Juris nomen *Marcus* usurpari a Tertulliano pro *quidam*, ad eum modum, quo ab aliis ponitur *Caius* et

Lucius, sic et a Persio Sat. 5. *Marcus* dicitur quidam manumissus veluti pro exemplo, ut potuisset dici *Caius*, quam vocem quinquies repetit. *Lac.*

(d) *Nam et Scriptura Deos nominat, sed adjicit, etc.* Locos ad quos alludit, videre est separatim in oeconomia methodica concordantiarum S. Scripturæ Georgii Bulloei. Neque interim sola adjectione prædicta utitur Scriptura, sed vocat deos alienos, aureos, Ægypti, tuos, meos, conflabiles, gentium, quos ignorabant patres eorum, Amorrhæorum, Syriæ, Sidonis, ac Moab, montium, terrarum, populorum, terræ, filiorum Seir, Edom, regum Syriæ, Daniasci, patrum suorum, opera manuum, Juda, quos fecisti, illo- rum, falsi, lignei, qui non vident, denique muti, et qui natura non sunt dii. *Pam.*

(e) *Me Deus fidius*. Juramentum hoc esse per Herculem nonnulli asserunt, quasi ita me amet Hercules Jovis filius; alii putant esse per Jovem fidei præsidem, *πῶ Δία τὸν πιστὸν*. Ait autem Varro perforatum tectum Herculis, ut videatur diuum, hoc est *conium*. Notandum vero eruditum Turnebum nostrum observasse, hoc juramenti genere usas non fuisse *fœminas*. *Le Pa.*

quanto magis cum per ipsum remale dicis, eodem Jovis (1) honorem facis, quo et ille, qui te provocavit? Fidelis autem in ejusmodi ridere debet, non insanire: imo, secundum præceptam, ne per Deum quidem remale dicere, sed plane benedicere per Deum, ut et idola destruas, et Deum prædices, et adimpleas disciplinam (a).

CAPUT XXII.

Æque benedici per deos nationum Christo initiatus non sustinebit, ut semper rejiciat immundam benedictionem, et eam sibi in Deum convertens emundet. Benedici per deos nationum, maledici est per Deum. Si (2) dederò eleemosynam, vel aliquid præstitero beneficii, et ille mihi deos suos, vel coloniæ genium (b), propitios imprecetur, jam oblatio mea vel operatio idolorum honor erit, per quæ benedictionis gratiam compensat (3). Cur autem non sciat nie Dei causa fecisse, ut et Deus potius glorificetur, et dæmonia non honorentur in eo quod propter Deum feci? Deus videt (4) quoniam propter ipsum feci: pariter videt quoniam propter ipsum fecisse me nolui ostendere, et præceptum ejus idolothytum quodammodo feci. Multi dicunt: «Nemo se debet promulgare:» puto autem, nec negare; negat enim quicumque dissimulat (c), in quacumque causa pro ethnico habitus. Et utique omnis negatio, idololatria est, sicut omnis idololatria negatio, sive in factis, sive in verbis.

CAPUT XXIII.

Sed est quædam ejusmodi species in facto et in verbo, bis (5) acuta et infesta utrinque, licet tibi blandiatur, quasi vacet in utroque, dum factum non videtur, quia dictum non tenetur. Pecuniam

LECTIONES VARIANTES.

(1) Jovi *Wouwer. MS.*(2) Si cui *Wouw. MS.*(3) Compensant, *Sentl.*(4) Feci. Sed Deus videt *Wouw. MS.*(5) In facto et in verbis, acule. *Rig.*(6) Hic ego *Wouw. MS.*

A de ethnicis mutuantes sub pignoribus fiduciati (d), jurati cavent, et sic negant (e). Scire (f) volunt scilicet tempus persecutionis, et locum tribunalis, et personam præsidis. Præscribit Christus, non esse jurandum (g). Scripsi, inquit; sed nihil dixi: lingua, non littera occidit. Hic ergo (6) naturam et conscientiam advoco: naturam, quia nihil potest manus scribere, etiamsi lingua in dictitando cessat immobilis et quieta, quod non anima dictaverit, quanquam et ipsi linguæ anima dictaverit, aut a se conceptum, aut ab alio traditum. Jam ne dicatur, «alius dictavit,» hic conscientiam appello, an quod alius dictavit anima suscipiat, et sive comitante sive residente lingua ad manum transmittat. Et bene, quod in animo et conscientia delinqui dominus dixit. Si, inquit (*Matth.*, V, 28) concupiscentia (h) vel malitia in cor hominis ascenderit, pro facto teneris (7). Cavisti igitur quod in cor tuum plane ascendit, quod neque ignorasse te contendere potes (8), neque noluisse. Nam cum caveres, scisti: cum scires, utique voluisti, et hæres (9) tam in facto quam cogitatu, nec potes leviori crimine majus (10) excludere, ut dicas falsum plane effici, cavendo quod non facis. «Tamen non negavi, quia non juravi.» Imo etsi nihil tale fecisses, tamen dicereris dejerare si consenseris. Non valet tacita vox in stylo, et mutus in litteris sonus. At enim (*Luc.*, I) Zacharias temporali vocis oratione multatus, cum animo collocutus linguam irritam (i) transit, manibus suis a corde dictat, et nomen filii sine ore pronuntiat, loquitur in stylo, auditur in cœra manus omni sono clarior, littera omni ore vocalior. Quære an dixerit, qui dixisse compertus est. Dominum oremus ne qua nos ejusmodi contractus neces-

(7) Teneri *Wouw. MS.*(8) Potest *Sentl.*(9) Et es *Sentl.*(10) Majus *Lat. Jun. Rig. Leop. manus Rhen. Francq. Sentl.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXI. — (a) *Disciplinam.* Semper hæc vox in hoc viro notat non simpliciter disciplinam, sed disciplinam severiorem, ut etiam in Cypriano locis infinitis. *LAC.*

CAP. XXII. — (b) *Vel coloniæ genium.* In marnioribus antiquis exstant inscriptiones: GENIO COLONIÆ. GENIO MUNICIPII. GENIO LOCI. GENIO FONTIS, imo et GENIO HORREORUM, etc. *RIG.*

(c) *Negat enim quicumque dissimulat.* Locus insignis contra simulaiores, et quodammodo libellaticos (cujusvis ætatis), qui excusari se credunt, si loco juramenti, quod contra fidem et Religionem christianam existitur, simulatione quapiam aliud præsent. *PAM.*

CAP. XXIII. — (d) *Sub pignoribus fiduciati jurati cavent, et sic negant scire.* Creditor ethnicus mutuanti christiano pecuniam dedit sub pignoribus et jurejurando. Confectis fiduciarii contractus tabulis præscriptum est, quid prædiorum obligaret; præterea vero quid juraret. Jurari autem oportuit quod sibi jurari voluerat creditor, propria superstitione. Christianus lingua non juravit, sed tabulas testes jurisjurandi quod creditor exegerat signavit. Quæritur an idololatriæ crimine teneatur? Debitur negat se teneri, eo quia cautionis seu fiduciæ instrumentum signaverit, non inquisito neque intellecto quid esset pro jurejurando prescrip-

tum. Tertullianus contra, teneri ait. Nam cum caveres, inquit, scisti. Ethnicum scilicet creditorem commodasse tibi pecuniam ea lege, ut caveres et pignoribus et jurejurando. Et cum scires, utique voluisti. *PAM.*

(e) *Jurati cavent.* Non solum jureconsulti, sed passim alii latini auctores, similes schedulas aut syngraphas vocant cautiones: et cavent; quia scilicet cavemus ita nobis, et reddimur securi, cum mutuum damus. *LAC.*

(f) *Negant scire.* Hanc scripturam verissimam esse, docent quæ sequuntur. Nam cum caveres, scisti: cum scires, utique voluisti. *RIG.*

(g) *Præscribit Christus non esse jurandum.* Non intelligere auctorem omni juramento simpliciter abstinendum, patet vel ex *Apolog.* c. 32. *PAM.*

(h) *Si, inquit, concupiscentia.* Cum ipsa hæc verba in S. Scripturis reperire hactenus non potuerim, videtur mihi in compendium contraxisse illud Ecclesiast. V: Ne sequaris in fortitudine tua concupiscentiam cordis tui, et ne dixeris: Quomodo potui, aut quis me subjiciet propter facta mea? Deus enim vindicans vindicabit. Aut potius illud sæpe citatum alludit *Matth.* V: Qui viderit mulierem, etc. *PAM.*

(i) *Linguam irritam transit.* Irritam et residem nihil moratur. *RIG.*

sitas circumstiat. Et si ita evenierit, det fratribus A operandi copiam (a), vel nobis abrumpendæ omnis necessitatis constantiam, ne illæ litteræ negatrices vicariæ (b) oris nostri in die iudicii adversus nos proferantur signatæ signis, non jam advocatorum, sed angelorum (c).

CAPUT XXIV.

Inter hos scopulos et sinus, inter hæc vada et freta idololatriæ (d), velificata spiritu Dei (e) fides navigat, tuta si cauta, secura si attonita (f) (g). Cæterum inenatabile excussis profundum est, inextricabile (g) impactis naufragium est, irrespirabile devoratis hypobrychium in idololatria: quicumque fluctus ejus offocant; omnis vortex ejus ad inferos desorbet (h). Nemo dicat: « quis tam tuto præcavebit? exeundum de sæculo erit; » quasi non tanti sit exire, quam idololatren in sæculo stare. Nihil esse facilius B

potest, quam cautio idololatriæ, si timor ejus in capite sit. Quæcumque necessitas minor est periculo, tanto comparata. Propterea Spiritus Sanctus, consultantibus tunc apostolis, vinculum et jugum nobis relaxavit, ut idololatriæ devitandæ vacaremus. Hæc erit lex nostra quo expedita, hoc plenius administranda, propria Christianorum, per quam ab ethnicis agnoscimur et examinamur: hæc accedentibus ad fidem proponenda (Is., XXXIII; Matth., VII; Phil., III; Luc, X), et ingredientibus in fidem inculcanda est ut accedentes deliberent, observantes perseverent, non observantes (2) renuntient sibi (i). Viderimus enim si secundum arcæ (Gen., VII) typum (3) (j) et coryus et milvus et lupus et canis et serpens in Ecclesia erit, certe idololatre in arcæ typo non habetur (4). Nullum animal in idololatren figuratum est: B quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit (k).

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Si attenta. *Rigalt. ex cod. fulvii Ursini.*
(2) Perseverent, non observantes abest *Rig.*

- (3) Archetypum *Fran.*
(4) Archetypo *Fran.*

COMMENTARIUS.

(a) *Det fratribus operandi copiam.* Optime Pamelius explicat de eleemosyna. Verbum enim operari, est largiri eleemosynam, fortasse quia inter bona opera quæ conferuntur fratribus, principem locum habeat eleemosyna. Hinc Cyprianus librum inscripsit, *de Opere et Eleemosynis*, ubi sæpe hanc rem inculcat. LAC.

(b) *Litteræ vicariæ oris nostri.* Hoc imitatus est Cyprianus, epist. ad Rogatianum: *Hæc pro me ad aures et ad oculos vestros vicarias litteras mitto.* RIC.

(c) *Signatæ signis, non jam advocatorum, sed angelorum.* Advocatos dicit, qui amico præsentiam suam commodabant signando, subscribendo, testimonio dicundo. Sic Varro, lib. II, de re rust., cap. 5: *Tu vero, Murri, veni mi advocatus, dum asses solvo.* Palilibus, si postea a me repetant, ut testimonium perhibere possis. RIC.

CAP. XXIV.—(d) *Freta idololatriæ.* Consentiit Petrus Chrysolog., serm. 21, qui scopulos et sinus et freta, qua prætervehitur navis dominica, id est Ecclesia, explicat esse tum extrinsecus gentium moles, quæ undabundæ illam quatunt, tum intrinsecus tumidos hæreticorum fluctus, qui irruunt in eam et sæviunt. LAC.

(e) *Velificata spiritu Dei.* Hæc vox Auctori nostro peculiaris, inter cætera effecit, ut Sixto Senensi assentiatur, quod carmina illa Genesis et Sodomæ quæ a me post Morelium et Fabricium B. Cypriano adscripta sunt, Tertulliani esse putem. PAM. — *Velificata spiritu Dei.* Quid hic sibi velit Pamelius non satis assequor, vox quippe *velificari* vulgaris est, et passim occurret apud auræ latinitatis scriptores, et in eo ferme sensu. LE PA.

(f) *Secura, si attenta (v. lect. var.).* Postrema hujusce opusculi capita desiderantur in codice Agob. ea re, secuti hoc locosum codicem Fulvii Ursini. Editione Rhenani, *Secura, si attonita.* Quod minime spernendum. Sic enim libro de Fuga in præsc.: *Sed quando Deus magis creditur, nisi cum magis timetur, nisi in tempore persecutionis? Tunc Ecclesia in attonito est.* RIC.

(g) *Inextricabile impactis naufragium est.* Lucifer Calaritanus dixit *inextricabiles tenebras*, lib. de Contem. mor. pro Chr. RIC.

(h) *Desorbet.* Mihi non dubium quin quæ scripsit Tertull. de hypobrychio, de fluctibus offocantibus, de vortice desorbente, dixerit cum respectu ad Charibdin, videlicet ex magna notitia hujus nautici periculi. Vide me, lib. III Æneid., ad illud: Sorbet in abruptum fluctus. LAC.

(i) *Renuntient sibi.* Desinant esse Christiani. RIC.

(j) *Secundum arcæ typum.* Typum hoc loco dicit, quod alibi exemplum, imaginem, figuram, sacramentum, mysterium, similitudinem, ænigma, parabolam, memoriam, allegoriam, speculum, comparisonem, umbram, nebulam. Hieron. lib., II advers. Jovinianum, *Typus sanguinis Christi, vinum.* LAC.

(k) *Quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit.* Epiphonema istud prioribus longe est obscurius. Hoc interim velle videtur. Cum in arca Noe fuerint omnis generis animalia, munda septena et septena, immunda vero duo et duo, exclusæ vero fuerint idololatriæ omnes, consequitur, ut quod in arca non fuit, in Ecclesia non sit. Eam enim Ecclesiæ figuram gessisse tradit hic auctor, lib. de Baptismo. PAM.

MONITUM.

Hunc ad Scapulam librum, etsi fuerit post susceptum ab Auctore montanismum, omnibus fere contententibus, exaratus, tamen aliis præcedentibus ante Tertulliani lapsam compositis, tum ob rerum connexionem, tum forsan

ob nonnullam ætatis relationem, uti videre est in dissertatione D. Le Nourry infra afferenda, statim subjiciendum duximus. EPP.

AD LIBROS APOLOGETICOS APPENDIX, LIBER AD SCAPULAM.

ARGUMENTUM ET SYNOPSIS.

De epocha libri ad Scapulam dissident eruditi, ac anno 203, a Tertulliano, editum fuisse Pamelius et Baronius tradiderunt; alii vero sub Heliogabalo imperatore, anno 217. Verosimilius tamen hoc intermedio tempore, et circa annum 212, id accidisse videtur, cum scilicet post patris obitum solus imperaret Caracalla: quare nuius tantum imperatoris eo in libro meminit: Colimus ergo imperatorem sic, quomodo et nobis licet, et ipsi expedit, ut hominem a Deo secundum; et iterum: Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris; sed Deo nostro, et ipsius. Post diuturnam vero persecutionem, quæ sub Severi imperio contigit, hæc Tertullianum scripsisse inde constat, quod quinque proconsules numeret, a quibus christiani vexati fuerant, quique cum in varias incidissent calamitates, horum exemplo Scapulam, ut sibi caveret, hortatur; cum præcipue portenta quædam Carthagine visa fuerint, statim ac idem Scapula provinciam ingressus, Mavilium Adrumeticum christianum hominem ab bestiis damnaverat: Tibi quoque optamus admonitionem solam fuisse, quod cum Adrumeticum Mavilium ad bestias damnasses, et statim hæc vexatio subsecuta est.

Quenam autem fuerit illa vexatio, his verbis narrat: Cæterum et imbre anni præteriti, quid commuerit genus humanum apparuit, cataclysmum scilicet, et retro fuisse propter incredulitates, et iniquitates hominum; et ignes, qui supra mœnia Carthaginis proxime pependunt per noctem, quid minati sint, sciunt, qui viderunt; et pristina tonitrua quid sonaverint, sciunt, qui obdruerunt. Omnia hæc signa sunt imminētis iræ Dei, quam necesse est, quoquo modo possumus, ut et annuntiemus, et prædicemus, et deprecemur interim localem esse; universalem enim et supremam suo tempore sentient, qui exempla ejus aliter interpretantur. Nam et sol ille in conventu Uticensi, extincto plene lumine, adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate, et domicilio. Habetis astrologos. Deinde ut Scapulam ab effundendo christianorum sanguine deterreret, quid passi sint alii præsidēs, enarrat: Doleamus necesse est, quod nulla civitas impune latu sit sanguinis nostri effusionem, sicut et sub Hilariano Præsīde, cum de areis sepulchrorum nostrarum acclamassent: Areæ non sint. Areæ ipsorum non fuerunt, messes enim suas non egerunt. Ac post nonnulla alibi relata subdit: Possumus æque et exitus quorumdam Præsīdum tibi exponere, qui in fine vitæ suæ recordati sunt deliquisse, quod vexassent christianos. Vigellius Saturninus, qui primus hic gladium in nos egit, lumina amisit. Claudius Hermianus in Cappadocia, cum indigne ferens uxorem suam ad hanc sectam transiisse, christianos crudeliter tractasset, solusque in prætorio suo vastatus peste, cum rivus vernibus ebullisset: Nemo sciat, aiebat, ne spe

CAPUT PRIMUM.

Nos quidem neque expavescimus, neque pertimescimus ea, quæ ab ignorantibus patimur: cum ad hanc sectam, utique suscepta conditione ejus, pacti venerimus, ut etiam animas nostras auctoritati in has pugnas accedamus, quæ Deus repromittit consequi optantes, et ea quæ diversæ vitæ comminatur pati timentes. Denique cum omni sævitia vestra concertamus, etiam ultro erumpentes,

A gaudeant christiani. Postea cognito errore suo, quod tormentis quosdam a proposito suo excidere fecisset, pene christianus decessit. Cæcilius Capella in illo exitu Bysantino, christianos, gaudete, acclamavit. Sed et qui videntur sibi impune tulisse, venient in diem divini judicii.

Præsīdum etiam, qui in Christianis mitius egerunt, exempla addit: Quanti autem Præsīdes, et constanter, et crudeliores dissimulaverunt ab hujusmodi causis? Ut Cincius Severus, qui Thistri ipse dedit remedium, quomodo responderent christiani, ut dimitti possent. Ut Vespronius Candidus, qui christianum quasi tumultuosum civibus suis satisfacere dimisit. Ut Asper, qui modice vexatum hominem, et statim dejectum, nec sacrificium compulsi facere, ante professus inter advocatos et assessores, dolere se incidisse in hanc causam. Pudens etiam missum ad se christianum, in elogio concussionis ejus intellecta, dimisit, scisso eodem elogio, sine accusatore negans se auditurum hominem, secundum mandatum. Hæc omnia tibi, et de officio suggeri possunt, et ab eisdem advocatis, qui et ipsi beneficia habent christianorum, licet acclament, quæ volunt; nam et cujusdam notarius, cum a demone præcipitaretur, liberatus est; et quorundam propinquus, et puerulus, et quanti honesti viri (de vulgaribus enim non dicimus) aut a demoniis, aut valedudinibus remediati sunt! Tum Severi refert imperatoris exemplum, qui a christiano homine, oleo inunctus, curatus fuerat: Ipse etiam Severus, pater Antonini, Christianorum memor fuit: nam et Proculum christianum, qui Toparcion cognominabatur, Evodice procuratorem, qui eum per oleum aliquando curaverat, requisivit, et in palatio suo habuit usque ad mortem ejus, quem et Antoninus optime noverat, lacte christiano educatus. Scapulam tandem admonet, ut a christianorum perquisitione cesset, ne tota Carthago christianorum sanguine impleatur: Quid ipsa Carthago passura est decimanda a te, cum propinquos, cum contubernales suos illic unusquisque cognoverit, cum viderit illic fortasse, et tui ordinis viros, et matronas, et principes quasque personas, et amicorum tuorum, vel propinquos, vel amicos? Parce Carthagini, si non tibi: parce provinciæ, quæ visa intentione tua, obnoxia facta est concussionibus; et militum, et inimicorum suorum cujusque. Hæc idcirco, quod cum semel innotuisset Præsīdem christianis infensum esse, gentiles turmatim in eos magno furore impetum facere, prædari, atque enecare solebant. Cæterum haud extinguere persecutionem christianam religionem, sed propagari potius, his verbis annotat: Nec tamen deficiet hæc secta, quam tunc magis edificari scias, cum cædi videtur. Quisque enim tantam tolerantiam spectans, ut aliquo scrupulo percussus, et inquirere accenditur, quid sit in causa: et ubi cognoverit veritatem, et ipse statim sequitur. Hactenus Tertullianus ad Scapulam. Lump.

magisque damnati quam absoluti gaudemus. Itaque hunc libellum non nobis timentes misimus, sed vobis et omnibus inimicis nostris, nedum amicis (1): ita enim disciplina jubemur diligere inimicos quoque, et orare pro eis qui nos persequuntur: ut hæc sit perfecta et propria bonitas nostra, non communis. Amicos enim diligere omnium est, inimicos autem solum christianorum. Qui ergo dolemus de ignorantia vestra, et miseremur erroris humani, et (2) fu-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Nec dum Rhen.

(2) Et abest Rig.

tura prospicimus, et signa eorum quotidie intentari videmus (1), necesse est vel hoc modo erumpere ad proponenda vobis ea, quæ palam non vultis audire (a).

CAPUT II.

Nos unum deum colimus, quem omnes naturaliter nostis, ad cuius fulgura et tonitrua contremiscitis (2), ad cuius beneficia gaudetis. Ceteros et ipsi putatis deos esse, quos nos dæmonas scimus. Tamen humani juris et naturalis potestatis est unicuique, quod putaverit, colere; nec alii obest aut prodest, alterius religio. Sed nec religionis est cogere religionem (b), quæ sponte suscipi debeat, non vi: cum et hostiæ ab animo libenti expostulentur. Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil præstabitis diis vestris: ab invitis enim sacrificia non desiderabunt; nisi si contentiosi sunt; contensiosus autem deus non est. Denique qui est verus, omnia sua æquo et profanis et suis præstat. Ideoque et iudicium constituit æternum de gratis et ingratitis. Tamen nos, quos sacrilegos existimatis, nec in furto unquam deprehendistis, nedum in sacrilegio. Omnes autem qui templa despoliant (3), et per deos jurant, et eosdem colunt, et christiani non sunt, et sacrilegi tamen deprehenduntur. Longum est si retexamus, quibus aliis modis et derideantur et contemnantur omnes dii, ab ipsis cultoribus suis. Sic et circa maiestatem Imperatoris infamamur (c), tamen nunquam albiniani (d), nec nigriani, vel cassani inveniri po-

uerunt christiani: sed idem ipsi qui per genios eorum in pridie usque iuraverunt (e), qui pro salute eorum hostias et fecerant (4) et voverant, qui christianos sæpe damnaverant, hostes eorum sunt reperti. Christianus nullius est hostis, nedum Imperatoris: quæm sciens a Deo suo constitui, necesse est ut et ipsum diligat, et revereatur, et honoret, et salvum velit, cum toto romano imperio, quousque sæculum stabit. Tamdiu enim stabit. Colimus ergo et Imperatorem sic, quomodo et nobis licet, et ipsi expedit, ut hominem a Deo secundum, et quicquid est a Deo consecutum (5), solo Deo minorem. Hoc et ipse vult. Sic enim omnibus major est, dum solo vero Deo minor est: sic et ipsis diis major est, dum et ipsi in potestate sunt ejus. Itaque et sacrificamus pro salute Imperatoris (f), sed Deo nostro et ipsis: sed quomodo præcepit Deus, pura prece. Non enim eget Deus, conditor universitatis, odoris aut sanguinis alienus (g). Hæc enim dæmoniorum pabula sunt. Dæmones autem non tantum respicimus, verum et revincimus, et quotidie traducimus, et de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est. Ita nos magis oramus pro salute Imperatoris, ab eo eam postulantes, qui præstare potest. Et utique ex disciplina patientiæ divinæ agere nos, satis manifestum esse vobis potest, cum tanta hominum multitudo, pars pene major civitatis cujusque (6), in silentio et modestia agimus, singuli forte noti magis quam omnes: nec

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ostentari videmus, *conjec. Jun.*
(2) Contremiscimus *Rhen.*
(3) Despoliant *alii.*

- C (4) Effecerant *Rhenan.*
(5) Et *add. Fran. Rigalt.*
(6) Major abest *Rhen.*

COMMENTARIUS.

CAP. I.—(a) *Quæ palam non vultis audire.* Hæc verba aperte testantur librum hunc supplicem non traditum fuisse manus Scapulæ, sed tantum missum. LE PA.

CAP. II.—(b) *Sed nec religionis est cogere religionem.* forte locum hunc detorqueat ad sectarum licentiam, annotanda venit Auctoris sententia earumdem libertati prorsus contraria initio Scorpiaci. PAM.

(c) *Circa maiestatem Imperatoris.* De crimine læsæ maiestatis vide L. in quæstionibus D, ad leg. Juliam majest. et totum illum titulum evolve. Citat La Cerda L. Meminisse, quæ sit illa lex docere debuit. LE PA.

(d) *Tamen nunquam Albiniani, nec Nigriani.* Claudius Albinus, ut scribit Spartianus, adversus Severum imp. rebellavit in Gallia. Victus est die undecimo Kal. Martias, apud Tinurtium: et cadaver ante domum propriam jam divisum, in Rhodanum fluvium abiectum est. Non dissimili fato Pescennius Niger a Syriacis legionibus imperator appellatus contra Severum, tandem apud Cyzicum ab eodem est interemptus. At Avidius Cassius, ex familia Cassiorum qui in C. Julium conspiraverant, L. Vero imperatori insidias struxit, occisus tandem non iubente illo, sed tamen non vetante. Ilinc Albinianos, Nigrianos et Cassianos vocat Tertullianos defectionum istarum conscios, sic in Apolog. Unde, inquit, Cassii, et Nigri, et Albini? unde qui inter duas lauros obident Cæsarem? RHEN.

(e) *Sed iidem ipsi, qui per genios eorum.* Ita in Apolog. atque adeo omnes illi sub ipsa usque impietatis eruptione, et sacra faciebant pro salute imperatoris, et Genium ejus dejerabant, alii foris, alii intus. Cæterum ab hac per genios Cæsarem dejerandi consuetudine, video natum ut postea apud christianos principes per salutem regis aut liberorum ejus juraretur.

Quod tamen in legib. Francorum severe prohibitum constat. RHEN.

(f) *Sacrificamus quomodo præcepit Deus, pura prece.* Absque thure, absque victimis. Sic lib. de Penit., *Pastum et potum pura nosse*, hoc est, mero pane et aqua. Sic Juvenalis:

Observant ubi festa mero pede sabbata reges.

Id est, nudo pede. Itaque pura prece, hoc est, sola et nuda oratione, de mente sancta et innocenti. Offerebant gentes diis vanis inanima aut bruta, thura aut boves. Christiani Deo vero offerunt animam rationalem, laudes et gratias dicentem Deo. Hoc disertè explicat Athenagoras legatione illa pro Christianis ad Antoninum et Commodum, citatis etiam Pauli verbis, quibus hostiam describit, *θυσίαν ζώσαν, ἁγίαν, εὐάρεστον τῷ θεῷ, τὴν λογικὴν λατρείαν ὑμῶν.* Ipse Tertullianus in Apologetico: *Offere opimam et majorem hostiam Deo, quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocentem, de Spiritu Sancto profectam.* Et lib. IV, cap. 1. advers. Marcionem ad illud Malachiæ: *Offeratur nomini meo oblatio munda*, scilicet simplex oratio de conscientia pura. Et cap. 9, hominem ait offerre debere munus Deo apud templum, orationem scilicet et actionem gratiarum apud Ecclesiam, per CHRISTUM JESUM catholicum Patris sacerdotem. Minutius Felix, posteaquam dixit, *delubra et aras non habemus*, addidit: *Litabilis hostia bonus animus, et pura mens, et sincera sententia. Hæc nostra sacrificia, hæc Dei sacra sunt.* Denique Eucharistica nostra confici pura prece sive oratione sola Justinus adversus Tryphonem Judæum testatur. RIC.

(g) *Odoris aut sanguinis alienus.* Opponit hic precem puram odori aut sanguini. Et vero nos Deo

aliunde noscibiles quam de emendatione vitiorum A
pristinorum. Absit enim ut indigne feramus ea nos
pati quæ optamus, aut ultionem a nobis aliquam machinemur, quam a Deo expectamus.

CAPUT III.

Tamen (sicut supra diximus) doleamus necesse est, quod nulla civitas impune latura sit sanguinis nostri effusionem (a), sicut et sub Hilariano præside (1), cum de areis sepulchrorum nostrarum acclamassent: *Areæ non sint* (b); areæ ipsorum non fuerunt. Messes enim suas non egerunt. Cæterum et imbre (2) anni præteriti quid commeruerit genus humanum apparuit, cataclysmum scilicet et retro (3) fuisse propter incredulitates et iniquitates hominum; et ignes qui super mœnia Carthaginis proxime pependerunt per noctem, quid minati sint, sciunt qui viderunt; et pristina tonitrua quid sonaverunt, sciunt qui obdruerunt. Omnia hæc signa sunt imminantis iræ Dei, quam necesse est, quoquo modo possumus, ut et annuntiemus, et prædicemus, et deprecemur interim localem esse (4): universalem enim et supremam suo tempore sentient, qui exempla ejus aliter interpretantur. Nam et sol ille in conventu Uticensi (c), extincto pene lumine, adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate et domicilio (d). Habetis astrologos. Possumus æque et exitus

quorundam præsidum tibi proponere, qui in fine vitæ suæ recordati sunt deliquisse, quod vexassent christianos. Vigellius Saturninus (5) qui primus hic gladium nos egit, lumina amisit. Claudius Lucius Hierminianus (6) in Cappadocia, cum indigne ferens uxorem suam ad hanc sectam transisse, christianos crudeliter tractasset, solusque in prætorio suo vastatus peste (e), cum vivus vermibus ebullisset (f) (7): Nemo sciat, aiebat, ne (8) gaudeant christiani (9). Postea cognito errore suo, quod tormentis quosdam a proposito suo excidere fecisset, pene christianus decessit. Cæcilius Capella in illo exitu bysantino (g): *Christiani gaudete* (h), exclamavit. Sed et qui videntur sibi (10) impune tulisse, venient in diem divini judicii. Tibi quoque optamus admonitionem solam B fuisse, quod cum Adrimeticum Mavilum (11) ad bestias damnasses, et statim hæc vexatio subsequuta est, et nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis (i). Sed memento de cætero (j).

CAPUT IV.

Non te terremus, qui nec timemus: sed velim, ut omnes salvos facere possimus, monendo µὴ θεομαχεῖν. Potes et officio jurisdictionis tuæ fungi, et humanitatis meminisse, vel quia et vos sub gladio estis. Quid enim amplius tibi mandatur, quam nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta revocare? Videtis ergo quomodo ipsi vos con-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Præside abest Rhen.
(2) Imbres Rhenan.
(3) Scilicet, et retro Jim.
(4) Deirecemur interim, localem Jun.
(5) Alii, M. Gellius Saturninus. Pamelius: Valgius Sat.
Junius: Vitellius Saturn.
(6) Alii Cl. Luc. Hierominianus, alii: Lucius Hierony-

mianus Vatic. 3. Lucius Gerominianus Junius suspicatur legendum Livius Geminianus.

- (7) Cutem Jim.
(8) Pamelius interjecit. spe improbane Rigaltio.
(9) Rhenan add. aut spe christianæ.
(10) Tibi Rigalt.
(11) Adrumeticum vel Adrumetinum Latin.

COMMENTARIUS.

non sacrificamus odore aut sanguine, sed prece pura. Nam sacrificium non nisi per preces et per invocationem sacrificatur aut offeretur. PAM.

CAP. III. — (a) Quod nulla civitas impune latura sit. Hinc illud Cypriani martyris: nec unquam, inquit, impiorum scelere in nostrum nomen exurgitur, ut non statim divinitus vindicta comitetur. RHEM.

(b) *Areæ non sint*. Cœmeteria intelligit. Ludit enim in voce. Nam cum ille acclamasset, *Areæ non sint*, intellexit de sepulchris; cum rursum dicit: *Areæ ipsorum non fuerunt*, intelligit de areis inessum. Area autem pro cœmeterio sumitur, Pontius, Diaconus in actis Cypriani. *Sepultus est in areâ Candidi procuratoris*. Etenim Cœmeteria vocarant veteres Arenarias et areas ut testificatur I. Bulengerus, cap. 42, lib. III, de Templis. LAC.

(c) *In conventu Uticensi*. Uticæ Africæ oppidum civium Rom. Catonis morte nobile, ut est apud Plinium. Apparet autem distinctam fuisse in conventus, instar Hispaniæ; quam citeriorem in conventus 7 divisam fuisse Plinius auctor est, sicut Bæticam in 4. Hos idem vocat Juridicos, quod illic suo quique oppido finitimi disceptarent. Istiusmodi conventus hodie referunt apud Christianos oppida episcopis insignia, quantum ad causas attinet ecclesiasticas. Igitur conventum Uticensem accipe, pro tractu qui jurisdictioni Uticensium subjectus erat. RHEM.

(d) *Positus in suo hypsomate*. Utitur vocabulis astrologorum loquens de eclipsi quadam solis, non ordinaria, sed prodigiosa, positi scilicet, ut nunc audire amat, supra vel certe extra nodum lunare. EDD.

(e) *Solusque in prætorio suo*. Prætorium est villa

urbana quæ differt a rustica propter elegantiam et nitorem. Sueton. in Calig. cap. 37, et in Augusto cap. 72. RHEM.

(f) *Vermibus ebullisset*. Hieronymus in Hilarione, *Arenosa regio serpentium et venenatorum animalium ebullivit multitudinem*.

(g) *In illo exitu Bysantino*. Exitum dicit ea forma, qua interitum, ut lib. de resurrectione carnis: *Nemo adhuc Babylonis exitu flevit*, et lib. adv. Judæos: *Exitum Christi*, id est, mortem. RIC.

(h) *Christiani gaudete*. Indicendæ exultationis formula fuit, GAUDETE. Quod etiam discimus ex aureo nummo Maximiani Cæsaris, in quo ducæ victoriæ cippum sustinent, cum inscriptione: GAUDETE ROMANI. Prudentius Cathemer. sub finem: *Gaudete quidquid gentium est*. Martialis, XI, 62. RIC.

(i) *Et nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis*. Scapula statim post damnatum Mavilum acutissimæ cujusdam ægritudinis cruciatu vexari ceperat, quo etiam tum, cum hæc scriberet Septimius, ob iteratam in Christianos sævitiam denuo vexabatur. Clamaverat ad Deum sanguis christianus, ac divinæ patientiæ moras interpellaverat. Paribus exemplis, sed causa longe dispari Petilianus Donatista adv. Catholicos pugnabat, ut videre est in dissertatione Augustini. Etenim Petilianus terribiliter proponere ausus est et dicere: *Sed ut cætera taceam, in vestris exemplis advertite imperatores quamplures ac iudices vestros persecutionem nobis faciendo periisse*. RIC.

(j) *Sed memento de cætero*. Hoc est, de futuro, manere scilicet ultionem æternam longe formidabiliorum. RIC.

tura prospicimus, et signa eorum quotidie intentari A videmus (1), necesse est vel hoc modo crumpere ad proponenda vobis ea, quæ palam non vultis audire (a).

CAPUT II.

Nos unum deum colimus, quem omnes naturaliter nostis, ad cuius fulgura et tonitrua contremiscitis (2), ad cuius beneficia gaudetis. Cæteros et ipsi putatis deos esse, quos nos dæmonas scimus. Tamen humani juris et naturalis potestatis est unicuique, quod putaverit, colere; nec alii obest aut prodest, alterius religio. Sed nec religionis est cogere religionem (b), quæ sponte suscipi debeat, non vi: cum et hostiæ ab animo libenti expostulentur. Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil præstabitis diis vestris: ab invitis enim sacrificia non desiderabunt; nisi si contentiosi sunt; contensiosus autem deus non est. Denique qui est verus, omnia sua ex æquo et profanis et suis præstat. Ideoque et iudicium constituit æternum de gratis et ingratitis. Tamen nos, quos sacrilegos existimatis, nec in furto unquam deprehendistis, nedum in sacrilegio. Omnes autem qui templa despoliant (3), et per deos jurant, et eosdem colunt, et christiani non sunt, et sacrilegi tamen deprehenduntur. Longum est si retexamus, quibus aliis modis et derideantur et contemnantur omnes dii, ab ipsis cultoribus suis. Sic et circa maiestatem Imperatoris infamamur (c), tamen nunquam albiniani (d), nec nigriani, vel cassani inveniri po-

luerunt christiani: sed idem ipsi qui per genios eorum in pridie usque iuraverunt (e), qui pro salute eorum hostias et fecerant (4) et voverant, qui christianos sæpe damnaverant, hostes eorum sunt reperti. Christianus nullius est hostis, nedum Imperatoris: quem sciens a Deo suo constitui, necesse est ut et ipsum diligat, et revereatur, et honoret, et salvum velit, cum toto romano imperio, quousque sæculum stabit. Tandiu enim stabit. Colimus ergo et Imperatorem sic, quomodo et nobis licet, et ipsi expedit, ut hominem a Deo secundum, et quicquid est a Deo consecutum (5), solo Deo minorem. Hoc et ipse vult. Sic enim omnibus major est, dum solo vero Deo minor est: sic et ipsis diis major est, dum et ipsi in potestate sunt ejus. Itaque et sacrificamus pro salute Imperatoris (f), sed Deo nostro et ipsis: sed quomodo præcepit Deus, pura prece. Non enim eget Deus, conditor universitatis, odoris aut sanguinis alienus (g). Hæc enim dæmoniorum pabula sunt. Dæmones autem non tantum respuimus, verum et revincimus, et quotidie traducimus, et de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est. Ita nos magis oramus pro salute Imperatoris, ab eo eam postulant, qui præstare potest. Et utique ex disciplina patientiæ divinæ agere nos, satis manifestum esse vobis potest, cum tanta hominum multitudo, pars pene major civitatis cujusque (6), in silentio et modestia agimus, singuli forte noti magis quam omnes: nec

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ostentari videmus, *conject.* Jun.
(2) Contremiscimus *Rhen.*
(3) Despoliant alii.

- C (4) Effecerant *Rhenan.*
(5) Et add. *Fran. Rigalt.*
(6) Major abest *Rhen.*

COMMENTARIUS.

CAP. I.—(a) *Quæ palam non vultis audire.* Hæc verba aperte testantur librum hunc supplicem non traditum fuisse in manus Scapulæ, sed tantum missum. LE PR.

CAP. II.—(b) *Sed nec religionis est cogere religionem.* forte locum hunc detorqueat ad sectarum licentiam, annotanda venit Auctoris sententia earumdem libertati prorsus contraria initio Scorpiaci. PAM.

(c) *Circa maiestatem Imperatoris.* De crimine læsæ maiestatis vide L. in questionibus D, ad leg. Juliam majest. et totum illum titulum evolve. Citat La Cerda L. Meminisse, quæ sit illa lex docere debuit. LE PR.

(d) *Tamen nunquam Albiniani, nec Nigriani.* Claudius Albinus, ut scribit Spartianus, adversus Severum imp. rebellavit in Gallia. Victus est die undecimo Kal. Martias, apud Tinurtium: et cadaver ante domum propriam jam divisum, in Rhodanum fluvium abjectum est. Non dissimili fato Pescennius Niger a Syriacis legionibus imperator appellatus contra Severum, tandem apud Cyzicum ab eodem est interemptus. At Avidius Cassius, ex familia Cassiorum qui in C. Julium conspiraverant, L. Vero imperatori insidias struxit, occisus tandem non iubente illo, sed tamen non vetante. Illic Albinianos, Nigrianos et Cassianos vocat Tertullianos defectionum istarum conscios, sic in Apolog. Unde, inquit, Cassii, et Nigri, et Albini? unde qui inter duas lauros obsident Cæsarem? RHEN.

(e) *Sed iidem ipsi, qui per genios eorum.* Ita in Apolog. atque adeo omnes illi sub ipsa usque impietatis eruptione, et sacra faciebant pro salute imperatoris, et Genium ejus dejerabant, alii foris, alii intus. Cæterum ab hac per genios Cæsarem dejerandi consuetudine, video natum ut postea apud christianos principes per salutem regis aut liberorum ejus juraretur.

Quod tamen in legib. Francorum severe prohibitum constat. RHEN.

(f) *Sacrificamus quomodo præcepit Deus, pura prece.* Absque thure, absque victima. Sic lib. de Penit., *Pastum et potum pura nosse*, hoc est, mero pane et aqua. Sic Juvenalis:

Observant ubi festa mero pede sabbata reges.

Id est, nudo pede. Itaque pura prece, hoc est, sola et nuda oratione, de mente sancta et innocenti. Offerebant gentes diis vanis inanima aut bruta, thura aut boves. Christiani Deo vero offerunt animam rationalem, laudes et gratias dicentem Deo. Hoc diserte explicat Athenagoras legatione illa pro Christianis ad Antoninum et Commodum, citatis etiam Pauli verbis, quibus hostiam describit, *θυσιαν ζῶσαν, ὁλν, ὑδάτιστον τῷ θεῷ, τὴν λογικὴν λατρεῖαν ὑμῶν.* Ipse Tertullianus in Apologetico: *Offero opimam et majorem hostiam Deo, quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de Spiritu Sancto profectam.* Et lib. IV, cap. 1, advers. Marcionem ad illud Malachiæ: *Offeritur nomini meo oblatio munda*, scilicet simplex oratio de conscientia pura. Et cap. 9, hominem ait offerre debere munus Deo apud templum, orationem scilicet et actionem gratiarum apud Ecclesiam, per CHRISTUM JESUM catholicum Patris sacerdotem. Minutius Felix, posteaquam dixit, *delubra et aras non habemus*, addidit: *Litabilis hostia bonus animus, et pura mens, et sincera sententia. Hæc nostra sacrificia, hæc Dei sacra sunt.* Denique Eucharistica nostra confici pura prece sive oratione sola Justinus adversus Tryphonem Judæum testatur. RIC.

(g) *Odoris aut sanguinis alienus.* Opponit hic precem puram odori aut sanguini. Et vero nos Deo

aliunde noscibiles quam de emendatione vitiorum A
pristinorum. Absit enim ut indigne feramus ea nos
pati quæ optamus, aut ultionem a nobis aliquam machinemur, quam a Deo expectamus.

CAPUT III.

Tamen (sicut supra diximus) doleamus necesse est, quod nulla civitas impune latura sit sanguinis nostri effusionem (a), sicut et sub Hilariano præside (1), cum de areis sepulcrarum nostrarum acclamassent: *Areæ non sint* (b); areæ ipsorum non fuerunt. Messes enim suas non egerunt. Cæterum et imbre (2) anni præteriti quid commeruerit genus humanum apparuit, cataclysmum scilicet et retro (3) fuisse propter incredulitates et iniquitates hominum; et ignes qui super mœnia Carthaginis proxime pependerunt per noctem, quid minati sint, sciunt qui viderunt; et pristina tonitrua quid sonaverunt, sciunt qui obdurerunt. Omnia hæc signa sunt imminantis iræ Dei, quam necesse est, quoquo modo possumus, ut et annuntiemus, et prædicemus, et deprecemur interim localem esse (4): universalem enim et supremam suo tempore sentient, qui exempla ejus aliter interpretantur. Nam et sol ille in conventu Uticensi (c), extincto pene lumine, adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate et domicilio (d). Habetis astrologos. Possumus æque et exitus

quorundam præsidum tibi proponere, qui in fine vitæ suæ recordati sunt deliquisse, quod vexassent christianos. Vigellius Saturninus (5) qui primus hic gladium nos egit, lumina amisit. Claudius Lucius Hierminianus (6) in Cappadocia, cum indigne ferens uxorem suam ad hanc sectam transisse, christianos crudeliter tractasset, solusque in prætorio suo vastatus peste (e), cum vivus vermibus ebullisset (f) (7): Nemo sciat, aiebat, ne (8) gaudeant christiani (9). Postea cognito errore suo, quod tormentis quosdam a proposito suo excidere fecisset, pene christianus decessit. Cæcilius Capella in illo exitu bysantino (g): *Christiani gaudete* (h), exclamavit. Sed et qui videntur sibi (10) impune tulisse, venient in diem divini judicii. Tibi quoque optamus admonitionem solam B fuisse, quod cum Adrimeticum Mavilum (11) ad bestias damnasses, et statim hæc vexatio subsequuta est, et nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis (i). Sed memento de cætero (j).

CAPUT IV.

Non te terremus, qui nec timemus: sed velim, ut omnes salvos facere possimus, monendo µὴ θεομαχεῖν. Potes et officio jurisdictionis tuæ fungi, et humanitatis meminisse, vel quia et vos sub gladio estis. Quid enim amplius tibi mandatur, quam nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta revocare? Videtis ergo quomodo ipsi vos con-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Præside abest Rhen.
(2) Imbres Rhenan.
(3) Scilicet, et retro Jim.
(4) Deirecemur interim, localem Jim.
(5) Alii, M. Gellius Saturninus. Pamelius: Valgius Sat.
Junius: Vitellius Saturn.
(6) Alii Cl. Luc. Hierominianus, alii: Lucius Hierony-

manus Vatic. 3. Lucius Gerominianus Junius suspicatur legendum Livius Germinianus.

- (7) Cutem Jim.
(8) Pamelius interjecit. spe improbante Rigaltio.
(9) Rhenan add. aut spe christianæ.
(10) Tibi Rigalt.
(11) Adrumeticum vel Adrumetinum Latin.

COMMENTARIUS.

non sacrificamus odore aut sanguine, sed prece pura. Nam sacrificium non nisi per preces et per invocationem sacrificatur aut offeretur. PAM.

CAP. III. — (a) Quod nulla civitas impune laturat. Hinc illud Cypriani martyris: nec unquam, inquit, impiorum scelere in nostrum nomen exurgitur, ut non statim divinitus vindicta comitetur. RHEM.

(b) *Areæ non sint*. Cæmeteria intelligit. Ludit enim in voce. Nam cum ille acclamasset, *Areæ non sint*, intellexit de sepulturis; cum rursum dicit: *Areæ ipsorum non fuerunt*, intelligit de areis messium. Area autem pro cæmeterio sumitur, Pontius, Diaconus in aetis Cypriani. *Sepultus est in arca Candidi procuratoris*. Etenim Cæmeteria vocarant veteres Arenarias et areas ut testificatur I. Bulengerus, cap. 42, lib. III, de Templis. LAC.

(c) *In conventu Uticensi*. Uticæ Africæ oppidum civium Rom. Catonis morte nobile, ut est apud Plinium. Apparet autem distinctam fuisse in conventus, instar Hispaniæ; quam citeriorem in conventus 7 divisam fuisse Plinius auctor est, sicut Beticam in 4. Hos idem vocat Juridicos, quod illic suo quique oppido finitimi disceptarent. Istiusmodi conventus hodie referunt apud Christianos oppida episcopis insignia, quantum ad causas attinet ecclesiasticas. Igitur conventum Uticensem accipe, pro tractu qui jurisdictioni Uticensium subjectus erat. RHEM.

(d) *Positus in suo hypsomate*. Utitur vocabulis astrologorum loquens de eclipsi quadam solis, non ordinaria, sed prodigiosa, positi scilicet, ut nunc audire amat, supra vel certe extra nodum lunare. EDD.

(e) *Solusque in prætorio suo*. Prætorium est villa

urbana quæ differt a rustica propter elegantiam et nitorem. Sueton. in Calig. cap. 37, et in Augusto cap. 72. RHEM.

(f) *Vermibus ebullisset*. Hieronymus in Hilarione, *Arenosa regio serpentium et venenatorum animalium ebullivit multitudinem*.

(g) *In illo exitu Bysantino*. Exitum dicit ea forma, qua interitum, ut lib. de resurrectione carnis: *Nemo adhuc Babylonis exitu flevit*, et lib. adv. Judæos: *Exitum Christi*, id est, mortem. RIC.

(h) *Christiani gaudete*. Indicendæ exultationis formula fuit, GAUDETE. Quod etiam discimus ex aureo nummo Maximiani Cæsaris, in quo duæ victoriæ cippum sustinent, cum inscriptione: GAUDETE ROMANI. Prudentius Cathemer. sub finem: *Gaudete quidquid gentium est*. Martialis, XI, 62. RIC.

(i) *Et nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis*. Scapula statim post damnatum Mavilum acutissimæ cujusdam ægritudinis cruciatu vexari exerat, quo etiam tum, cum hæc scriberet Septimius, ob iteratam in Christianos sævitiam denuo vexabatur. Clamaverat ad Deum sanguis christianus, ac divinæ patientiæ moras interpellaverat. Paribus exemplis, sed causa longe dispari Petilianus Donatista adv. Catholicos pugnabat, ut videre est in dissertatione Augustini. Etenim Petilianus terribiliter proponere ausus est et dicere: *Sed ut cætera taceam, in vestris exemplis advertite imperatores quamplures ac iudices vestros persecutionem nobis faciendo periisse*. RIC.

(j) *Sed memento de cætero*. Hoc est, de futuro, manere scilicet ultionem æternam longe formidabiliorum. RIC.

tra mandata faciatis, ut confessos negare cogatis. Adeo constitemini innocentes esse nos, quos damnare statim ex confessione non vultis. Si autem contentitis ad elidendos nos (1), jam ergo innocentiam expugnatis. Quanti autem præsides, et constantiores et crudeliores, dissimulaverunt ab huiusmodi caussis! ut Cincius Severus, qui Thystri (2) ipse dedit remedium (a), quomodo responderent christiani, ut dimitti possent; ut Vespronius Candidus, qui christianum quasi tumultuosum civibus suis satisfacere (b) dimisit; ut Asper, qui modice vexatum hominem, et statim dejectum, nec sacrificium compulit facere, ante professus inter advocatos et adessores, dolere se incidisse in hanc caussam (3). Pudens etiam missum ad se christianum in elogio concussione ejus intellecta (c) dimisit, scisso eodem elogio, sine accusatore negans se auditurum hominem secundum mandatum (4). Hæc omnia tibi et de officio suggeri possunt, et ab eisdem advocatis (5), qui ipsi beneficia habent Christianorum, licet acclament, quæ volunt (6). Nam et cujusdam notarius cum a dæmone præcipitaretur, liberatus est: et quorundam propinquus et puerulus, et quanti honesti viri (de vulgaribus enim non dicimus) aut a dæmoniis aut valetudinibus remediati sunt! Ipse etiam Severus pater Antonini, Christianorum memor fuit. Nam et Proculum christianum qui Torpacion cognominabatur, Euhodæ (7) procuratorem, qui eum per oleum aliquando curaverat, requisivit, et in palatio suo habuit usque ad mortem ejus: quem et Antoninus optime noverat lacte christiano educatus (8). Sed et clarissimas fœminas et clarissimos viros Severus sciens hujus sectæ esse, non modo non læsit, verum et testimonio exornavit, et populo furenti in nos palam restitit. Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione christianorum militum orationibus ad Deum factis, imbres in siti illa impetravit. Quando non genculationibus et jejunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsæ? Tunc et populus acclamans *Deo deorum* (9), *qui solus potens* (10), in Jovis nomine Deo nostro testimonium reddidit. Præter (11) hæc depositum non abnegamus, matrimonium nullius

A adulteramus, pupillos pie tractamus, indigentibus refrigeramus, nulli malum pro malo reddimus. Videant, qui sectam mentiuntur, quos et ipsi recusamus. Quis denique de nobis alio nomine queritur (12)? quod aliud negotium patitur christianus, nisi eæ sectæ? quam incestam, quam crudelem, tanto tempore nemo probavit. Pro tanta innocentia, pro tanta probitate, pro justitia, pro pudicitia, pro fide, pro veritate, pro Deo vivo, cremamur; quod nec sacri legi, nec hostes publici, verum (13) nec tot majestatis rei pati solent. Nam et nunc a præside legionis, et a præside Mauritanix vexatur hoc nomen, sed gladio tenus, sicut et a primordio mandatum est animadverti in huiusmodi. Sed majora certamina, majora sequuntur præmia.

CAPUT V.

B Crudititas vestra gloria est nostra. Vide tantum ne hoc ipso, quod talia sustinemus, ad hoc solum videamur erumpere, ut hoc ipsum probeamus, nos hæc non timere, sed ultro vocare. Arrius Antoninus in Asia cum persequeretur instanter, omnes illius civitatis christiani ante tribunalia ejus se manu facta obtulerunt, cum (14) ille, paucis duci jussis, reliquis ait, *ὦ δέιλοι, εἰ θήτε ἀποθνήσκειν, κρημνὸς ἃ βράχους ἔχετε* (d). Hoc si placuerit et hic fieri, quid facies de tantis millibus hominum, tot viris ac fœminis, omnis sexus, omnis ætatis, omnis dignitatis, offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quantis gladiis opus erit! quid ipsa Carthago passura est, decimanda a te, cum propinquos, cum contubernales suos illic unusquisque cognoverit, cum viderit illic fortasse et tui ordinis viros et matronas, et principales quasque personas, et amicorum tuorum vel propinquos vel amicos? Parce ergo tibi, si non nobis, parce Carthagini, si non tibi, parce provinciæ, quæ visa intentione tua obnoxia facta est concussionibus et militum et inimicorum suorum ejusque. Magistrum neminem habemus, nisi Deum solum. Hic ante te est, nec abscondi potest, sed cui nihil facere possis. Cæterum quos putas tibi magistratos, homines sunt et ipsi morituri quandoque. Neo tamen deficit hæc secta, quam tunc magis ædifi-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Eligendos Rigalt.
- (2) Rhysdri Rig.
- (3) Dolore abest Rhen.
- (4) Hominem abest Rhen.
- (5) Ejusdem Jun. e Vulic.
- (6) Et additur Rhen.
- (7) Rhen. conjiciebat Euhodæ. In veteri Cod. Euhodæ. Pithæus emendavit Euodi, quod placet Rigaltio. Idem notat Scaligerum in animadv. in Eusebium defendere lectionem.

- Euodix.
- D (8) Noverat christianis educatum Cod. Divionensis. christiano, Par.
- (9) Et additur Rhen.
- (10) Alii potes.
- (11) Propter Rhen.
- (12) Queritur Rigalt.
- (13) Publici verum nec Latin.
- (14) Tum Rhenan.

COMMENTARIUS.

CAP. IV.—(a) *Qui Thystri ipse dedit.* Contrarium videtur omnino fuisse observatum: qui enim reum perditum volebant, omnibus illum modis atque artibus, et crebris interrogationibus in fraudem inducebant. Pamela legit Tiristi, vel Tiristi; La Cerda Thristri. LE PR.

(b) *Quasi tumultuosum civibus suis satisfacere.* Vespronius ille Candidus cives suos christianum quemdam ad mortem deposcentes admonuit, se quidem libenter eorum votis satisfacturum, sed rem civitati

tumultuosam providere. RIC.

(c) *Concussione ejus intellecta.* Hoc est, vexatione. Ipse infra, sub finem hujus libelli: parce provinciæ, quæ visa intentione tua, obnoxia facta est concussionibus, et militum et inimicorum suorum ejusque. RIC.—Concussio est subdola accusatio furentis cujusdam nebulonis, non autem legitima actoris oratio. LE PR.

CAP. V.—(d) *ὦ δέιλοι, x. r. λ.* Hoc est: O miseri, si mori vultis, præcipitia habetis et laqueos. EDD.

cari scias, cum cædi videtur. Quisque enim tantam A sus (2), et inquirere accenditur, quid sit in causa, et tolerantiam spectans (1), ut aliquo scrupulo percussus ubi cognoverit veritatem, et ipse statim sequitur.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Expectans *Rhen*.

(2) In *Rhen*., *Jun*.

Dissertatio

IN Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI APOLOGETICUM, DUOS AD NATIONES LIBROS, ET UNUM AD SCAPULAM, (AUCTORE DOMNO NIC. LE NOURRY.)

PRESBYTERO ET MONACHO ORDINIS S. BENEDICTI E CONGREGATIONE SANCTI MAURI.

CAPUT PRIMUM.

Analysis Apologetici, et quis sit Tertullianus, cujus nomine inscribitur.

ARTICULUS PRIMUS.

Analysis Apologetici.

Cum Tertullianus non magno sine animi dolore cerneret Christianos tanta iniquitate ab ethnicis vexari et occidi, ut nec sibi palam se tueri, nec iudicibus eos publice audire liceret, ad ipsorum causam occulta scriptorum vi apud Romani imperii Antistites agendam aggressus est. Primum itaque gravissime conqueritur, Christianos omnes ab ethnicis, qui eos nec noverant, nec nosse volebant, contra omnia æquitatis et naturæ jura odio plane implacabili haberi et exarnificari. Publicum enimvero hujus ignorantia testimonium eo magis illorum prævaricationem redarguebat, quod ubi primum agnoscebant quæ et qualis sit Religio christiana, statim relicto falsorum deorum cultu, eam toto terrarum in orbe amplexabantur. Neque dicendum est illos in malum tunc traduci. Mali siquidem hominis hæc est conditio, ut pudore et timore perfusus, latebras quærat: contra vero Christianus etsi damnatus, ac quolibet tormentorum genere excruciat, de sua professione gloriatur, gestit et exultat (*cap. 1*).

Deinde vero si christianus sacrilegii, incesti, homicidii, vel alterius cujuslibet criminis, uti garriebant gentiles, reus sit, cur ab illis contra divinas humanasque leges, sine ulla criminis accusatione, sine teste, sine prævio ullius circumstantiæ, temporis, consociorum examine, sed unico penitus nominis præjudicio condemnatur? Plinius itaque hac injustitia permotus, Trajanum imperatorem interrogavit quid de Christianis, nullius plane, præter obstinatum in Dei et Christi cultu suaque disciplina perseverandi voluntatem, criminis aut delicti convictis, agendum esset. Sed nullum aliud ab illo responsum accepit, nisi eos non esse inquirendos, sed oblatos iudicibus puniri oportere. Quid autem, obsecro te, iniquius ea lege, quæ Christianos, utpote innocentes, vetat inquire, et tanquam nocentes condemnari præcipit (*cap. 2*)?

B Ad hæc vero, divinis humanisque legibus cautum est, ne ullius cujuslibet criminis reus ulla unquam torqueretur aut poena, aut quæstione, nisi ut scelera sua confiteretur. At Christiani e contrario discruciantur; ut ea, quorum accusari solebant, crimina, seque Christianos esse negarent. De solo itaque christianorum nomine prælium erat. Et certe quæ a iudicibus de tabella adversus eos pronuntiabatur sententia, omisso cujusvis criminis elogio, nihil aliud ferebat, nisi *christianos* damnari. At ethnici tum in sacratiores leges eo gravius peccabant, quo sæpius fatebantur castos sanctosque esse mores Christianorum, eosque qui ex suis gentilibus christianæ fidei nomen dabant, fieri semper meliores. Verumtamen non minori crudelitate in hos neophytos, quam in cæteros omnes, ob assumptum christianum nomen sæviebant.

At nobis, inquiebant ethnici, displicet auctoris eorum nomen. Quid ergo, respondet Tertullianus, odiosi subesse potest in Christi nomine? Nonne ex suavitatem vel benignitate ductum est? Quid etiam in illo magis odio dignum, quam in ipso philosophorum, medicorum, coquorum nomine, transmissio ab auctoribus suis, et ab aliis accepto? Nullius denique sectæ nomen malum aut invisum videri debet, nisi prius quid in ipsa secta mali sit, certo dignoscatur et probetur (*cap. 3*).

D Urgebant ethnici se legum, ad imperatoribus latarum, præscripto ad vexandos tollendosque christianos teneri. Verum prorsus inepta est, inquit Tertullianus, hæc exceptio. Nemo enim ulla injusta obligatur lege, quæ aut bonum prohibet, aut iniquum aliquid imperat. Atqui tales erant sanctæ in christianos leges. Inficias præterea ethnici ire non poterant plures a suis, aliisque legislatoribus, humanæ infirmitati obnoxiiis, datas, quæ quidem quia visæ sunt aut noxiæ aut inutiles, ab aliis postmodum emendatæ, truncatæ, abrogatæ fuerunt? Nonne enim leges Lycurgi a Lacedæmoniis, nonne leges Papæ de suscipiendis liberis a Severo Imperatore aut correctæ, aut antiquatæ sunt? Nonne lex de creditoribus in

partes secandis immutata fuit? Nec mirum quidem. Enimvero neque vetustas, neque auctoris dignitas, sed aequitas sola leges commendat. Nulla vero unquam iniquior fuit, quam illa, quæ Christianos, ob suum duntaxat nomen, nec audita causa, condemnari iubebat (*cap. 4*).

Quantum enim non modo nova et injusta, sed etiam tyrannica sit, inde Tertullianus demonstrat, quia Tiberius, quo regnante christianum nomen per varias mundi partes disseminari cœpit, auditis Christi miraculis, eum deorum numero voluit adscribi. Quod quidem etsi, obstante senatu, non perfecit; in sua tamen permansit sententia, et Christianorum accusatoribus periculum comminatus est. Ex successoribus autem illius Nero, omnium primus, heu quam impius sceleratusque homo! Cæsariano gladio adversus Christianos ferociit. Domitianus vero, crudelitate illi non impar, cum eadem tentasset, suos cito repressit conatus. Ab utroque autem longe abfuit Marcus Aurelius, qui christianorum militum precibus impetrato divinitus imbre, iussit in eos severius animadverti, qui Christi sectatores accusarent. Antea Trajanus, nulla lege lata, prohibuit eos inquiri. Nulla quoque adversus illos exstat imperatorum Adriani, Vespasiani, Pii, et Veri lex, nullumque decretum. Soli itaque pessimi, nequissimi, ac impiissimi imperatores in eos severunt (*cap. 5*).

Tum dehinc Tertullianus, ut ethnicis omnem ex majorum institutis ac legibus inepte litigandi viam præcludat, palam cuilibet brevi inductione facit, pessumdatas ab illis fuisse de sumptu, ambitu, vini abstinentia, divortio ac cultu deorum leges, statutaque sacratiora. Romani quippe consules Liberum cum suis mysteriis Roma atque ex tota Italia, quemadmodum Piso et Gabinius, iidem consules, Serapidem, Isidem, et Harpocratem, ex Capitolio deorumque curia eiecerunt, qui postliminio duntaxat a Romanis sunt restituti. Denique ethnici omnes nuntium moribus proavorum suorum remiseraat habitu, victu, instructu, censu, et ipso etiam sermone. Christianis igitur frustra objiciebant conculcatam et profligatam veterum patrum suorum auctoritatem, quam ipsimet tam audacter, quam impune pessumdederant (*cap. 6*).

Transit inde Auctor noster ad falsa et mentita infanda christianorum crimina, quæ quidem ita diluit, ut ipsos ab iis tam alienos, quam gentiles illorum reipsa reos esse evidentissime demonstrat. Primum enim Christiani a longo jam tempore infamabantur, quasi carnes occisi a se pueri ferino more vorarent, ac postea extinctis canum opera luminibus, in quolibet stupro et incestu fœdissime voluarentur. At certe nihil facilius erat, quam Christianos tantorum, si revera ab iis perpetrarentur, criminum convincere. Tot enimvero illorum inimici et hostes semper fuerunt, quot iudæi, quot milites, quot domestici, quot pene eorum uxores, imo et gentiles homines, qui illos semper insectabantur. Nullus tamen ex eis tanta facinora agnovit unquam, multoque minus prodidit,

A vel iisdem Christianis pretio aliquo suum vendidit silentium. Et vero quis hæc crimina prodidi-set? Non Christiani quidem, qui non minus scrupulose, quam gentiles sua celabant mysteria. Neque etiam ethnici, qui ab eorundem Christianorum cœtibus penitus exclusi, quid in eis ageretur, scire procul dubio non poterant. At isti, fama, inquebant, communi hæc divulgata sunt. Sed quid fama levius, quæ sæpe quia semper oritur vel invidia, vel odio, aut suspicione, aut alios decipiendi voluptate, tamdiu tantum perseverat, quamdiu mentitur (*cap. 7*).

Urget Tertullianus tam horribilia esse illa flagitia; ut a nemine credi unquam debuerint, aut potuerint committi. Sectatoribus quippe suis Christiani æternam felicitatem promittebant. Quis autem in animum sibi inducat, eam pollicitos esse homini, qui infantem occideret, panem comederet recenti illius sanguine intinctum, ac postea nefando incestu pollueretur? Imo vero nemini unquam persuaderi poterit hæc ab ethnico, cui pudoris et humanitatis aliquis sensus sit, potuisse fieri. Neque dixeris religionis christianæ candidatis factam ab aliis fraudem. Quis enim eam facere potuit? Num sacrorum pater, aut alius a quo edocebantur? At quo tandem dolo, quibus præstigiis eos docere poterat quidnam ab ipsis ad execranda illa crimina perpetranda esset agendum? Esto tamen, et fac, si velis, hæc ab illis fuisse commissa, cur ergo iis tandem agnitis et actis, de fraude sibi facta nunquam conquesti, in tradita sibi tam horribili doctrina tam constanter omnes perseverarunt? Numquid timebant ne ea patefacientes punirentur? Quin imo ethnicorum gratiam sibi inde conciliavissent: sed perire malebant, quam sub tali conscientia vivere (*cap. 8*).

Qua autem facilitate Tertullianus Christianos de tantis purgat criminibus, eadem profecto ostendit gentiles eorundem aut similium plane penitusque convinci. Saturno namque, qui propriis filiis suis non pepercit, infantes ad primum usque Tiberii proconsulatum palam, ac deinceps occulte in Africa immolabant. Galli vero solebant majores natu Mercurio, Tauri suos hospites Dianæ, Romani bestiariorum, non minus tamen homines, in publicis ludis Jovi mactare. Quid quod, alii non minori crudelitate infantibus aut abortu præripiebant vitam, aut natos morti exponebant mox futuræ. Huc accedit, quod non solum nationes quædam, quemadmodum Catilina, effuso suo sanguine fœdus pepigere, verum etiam Scythæ hominem comedere ferebantur. Belonæ quoque sacerdotæ suo consecrabantur sanguine, et gladiatores, sicut confusali morbo laborantes, bibebant aliorum hominum in arena occisorum sanguinem. Alii etiam in publicis spectaculis carnes comedebant aut cervi, qui in hominis sanguine jacuerat, aut apri, qui hominem cruentaverat, aut ursi alveolos, qui ructabant adhuc hominum in hisce ludis interfectorum viscera. Denique magis horrendo, nec unquam nominando, scelere substantiam hominis deglutiebant. Christiani e contrario abhorrebant

ab omni sævitia genere, nec fas eis erat etiam crude- A quam Lucullus ob cerasa ex Ponto transvecta in Italia-
lissima inter tormenta aut animalium sanguinem, aut suffocatum aliquid, aut oblatum falsis diis mortificinium prægustare (cap. 9).

Quid vero causæ erat cur ethnici Christianos arguerent incestus, cujus exemplum dederat sceleratissimus Jupiter, et rei erant Persæ? Ejusdem vero sceleris suspecti erant Macedones, a quibus is irrisus fuit qui Œdipi tragœdiam agendo, lamentabatur violatam a semetipso matrem suam. Quid plura? Improbi gentiles stupris assuefacti, suis etiam liberis, olim expositis, nec sibi amplius cognitis, stuprum cæca libidine inferebant. At Christiani aut in virginitatis perseverabant statu, aut ab omni post matrimonium excessu semper abstinebant.

Ab falsis autem fictitiisque Christianorum occultis criminibus, ad ea transit Tertullianus, quæ ethnici manifesta et publica esse criminabantur. Præcipuum autem illud erat, quo sacrilegii et læsæ majestatis divinæ ideo accusabantur, quod omnem diis cultum prorsus denegarent. Nec diffidetur quidem Tertullianus grande procul dubio esse illud crimen, si quos ethnici adorabant, dii revera fuerint. At eos non deos, sed meros homines fuisse testis erat ipsorummet ethnicorum conscientia. Si quis tamen reluctari adhuc audeat; ille confestim innumeris revinctur Scriptorum suorum testimoniis, qui loca indicant, ubi commentitii illi dii nati, ubi mortalem egerunt vitam, et ubi ea finita sepulti sunt. Quia vero longius fuisset singulos hosce deos nominatim recensere, Auctor noster illud Saturni, deorum omnium primi, exemplo demonstrat. Omnes namque antiquitatum descriptores asserunt illum revera fuisse hominem, qui post multas expeditiones, Attico hospitio ab Jano vel Inone in Italia exceptus, monti ac civitati quam incoluit, totique Italiæ dedit Saturniæ nomen. Neque id minus perspicue declarabant tabulæ ab ipso ibi primum confectæ, et nummus imagine signatus, ob quem præsidere ærario perhibetur. Homo igitur ille fuit, nec de cœlo et terra ortus, sicuti nonnulli fabulati sunt. Cæteros ergo omnes deos, qui suam ex illo ducant originem, homines etiam fuisse, quis negare audebit (cap. 10)?

Nec sinit quidem Tertullianus sibi responderi hos post mortem tantum suam deorum adscriptos esse numero. Divinitatem enim nullus homo sibi conferre potest. Si cui ergo seu ante, seu post mortem data est, is certe ab alio potentiore Deo illam accipere debuit. At nulla plane causa unquam fuit cur ille summus Deus aliquos post eorum mortem deos faceret. Nullius quippe, sive ad mundum fabricandum, sive ad aliud quidpiam agendum unquam indiguit auxilio. Ante omnes siquidem fictitios gentilium deos, pluvix, lumina, sidera, tonitrua, fulmina, et varia frugum genera orta sunt. Quin imo omnium hominum primus, post omnia ad vitam ejus necessaria, conditus est. Non magis ergo Liber, Ceres, Bacchus et Minerva ob inventas fruges dii facti sunt,

Neque potiori ratione dici potest collatam propter merita et virtutes hominibus divinitatem. Nam inde conficitur supremum aliquem esse deum, qui merentibus divinitatem dispensat. Deinde vero gentiles fateri cogebantur deos suos fuisse homines improbos, impios, sceleratos, nequissimos, aliosque illis similes ab aliis bene moratis jure merito condemnari. Fac tamen illos fuisse probos, sed non meliores erant Socrate et Aristide, nec fortiores Themistocle et Alexandro, nec feliciores Polycrate et Sylla, nec Cræso Crassove ditiores, eloquentiores Demosthene et Cicerone, sapientiores Catone, ac Scipione æquiores. Cur ergo ethnici, his apud inferos relictis, illos in cœlum tanquam deos sustulerunt (cap. 11)?

Sed dic porro quinam sint hi gentilium dii. Nihil plane in illis, ait Tertullianus, video, nisi mortuorum hominum nomina. Nihil audio præter fabulas, atque ex his fabulis sacra instituta recognosco. Quid vero, quod eorum simulacra ex communium vasculorum et instrumentorum materie, vel ex ipsismet vasculis et instrumentis fabrefacta, dii tandem sacrilega consecratione facta sunt? Quis insuper non videat pulchra illa simulacra, dum fabricantur, eadem pati, atque christiani, cum ab ethnicis torquentur? Ex metallis enim fiunt, quibus damnantur Christiani. Illa crucibus et stipitibus imponuntur, raduntur ungulis, ignibus exuruntur, sed his omnibus modis Christiani tolluntur e medio; in hoc tamen ab illis discrepant, quod simulacra primum sunt sine capite, quod Christianis, iniquissime damnatis, tandem amputatur. Ad hæc vero, hi in insulas relegantur, in quibus plerosque omnes gentilium deos natos mortuosque esse nemo nescit. Neque respondere poterant hæc mera esse Christianorum in deos convicia; quandoquidem eosdem deos Seneca pluribus longèque amarioribus verbis insectatus est. Recte ergo Christiani illa deorum simulacra adorare renuebant, quæ a milvis, muribus, araneis coinquinata, ab ipsis gentilibus negliguntur, illuduntur, destruuntur.

Quin etiam alii alios deos colebant, nullusque sine senatusconsulto deus esse poterat. Domesticos vero deos pro sua quisque aut necessitate aut potestate oppignerabat, vel vendebat, vel mutabat modo in trullam, modo in cacabum. Publicos autem deos in hastario vectigales habebant, ac sub hasta, et publici præconis voce venales. Nec id profecto mirum. Dii quippe quo magis sancti, eo magis tributarii erant. Mendicans vero ethnicorum religio circuibat cauponas, ac magnam pro templi alicujus aditu exigebat mercedem.

Sed agendum, quo, quæso, modo ethnici deos suos honorabant? Eodem plane ac mortuos imperatores: imo vero eundem honorem illis viventibus, ac mortuis diis suis detulerunt. Simili quoque modo Larentinam meretricem, Simonem Magum, et nescio quem Synedi deum, ac impuras Junones, Cereres, et

Dianas venerabantur. Quid ergo amplius in veterum deorum contumeliam fieri ab ullo homine poterat (cap. 12, 13)?

Nonne etiam dii non minori illis erant ludibrio, qui pessima quæque illis sacrificabant, et tertiam subripiabant decimarum Herculi debitarum partem? Nonne alii suis in libris non maxima sine illorum ignominia prædicabant eos inter se propter Trojanos, aut Achivos decertasse, Venerem sauciatam, Martem in vinculis pene consumptum, Jovem a monstro quodam liberatum, nunc fientem, nunc fœde subantem? Poetæ vero canunt Apollinem Admeto, et Laomedonti Neptunum servientes, Pindarus vero Æsculapium fulmine judicatum. Præterea a tragædis decantantur deorum ærumnæ et errores. Ex philosophis autem Socrates, etsi per quercum, hircum, et canem juraverit, quia tamen deos destruebat, morte damnatus est. Sed rescissa damnatione præclarum tandem illi reddidere testimonium. Postremo Diogenes quidam irrisit Herculem, ac Varro trecentos Joves introduxit (cap. 14).

Urget adhuc Tertullianus in gentilium comœdiis ac tragædiis representari mœchum Anubim, masculum Lunam, flagellatam Dianam, Jovis testamentum, tresque Hercules famelicos. Ab histrionibus insuper exhibebatur Sol lugens, Cybele fastidiosum pastorem suspirans, Jovis elogium, Junonis Minervæque iudicium, ac tandem in illis ignominiosissimum caput representabat dei alicujus imaginem, et corpus ridicula arte effœminatum Minervam aut Herculem. Neque melius aliquid ex cavea expectes. Ibi enim persona agebatur Atydis castrati, ardentis Herculis, Mercurii inter ludicra meridianorum spectacula mortuos cauterio examinantis, ac fratris Jovis cadavera mortuorum hominum cum malleo deducantis. Plura alia his similia omittit Tertullianus, vitioque gentilibus vertit, quod intra deorum templa, ipsasque inter aras, atque in sacerdotum, et ædituorum tabernaculis adulteria componerent, tractarentque lenocinia. Quinam ergo, ait ille, divinæ majestatis rei, an ipsi qui tanto ludibrio deos suos habebant, an Christiani, qui hos negabant esse deos, quique idcirco eorum templa interdum non noverant, et ea si fieri posset, penitus spoliassent (cap. 15)?

Verum contra objiciebant ethnici caput asininum a christianis tanquam deum adorari. Sed merum, ait Tertullianus, est somnium, cui Cornelius Tacitus dedit occasionem, ubi memoriæ falso prodidit Judæos consimilem hujus bestię superficiem idcirco consecrasse, quia ipsi, in Ægypto siti laborantibus, quidam onagri fontem ostenderant. Sed hujus mendacissimi scriptoris calumnia evidentissime patuit, cum Pompeius, Judæorum templum ingressus, nulum ibi invenit simulacrum. At certe quo id falsius, eo verius erat jumenta omnia, et cantherios cum sua Ilippona ab ethnicis coli et honorari.

Nec potiori ratione Christianis exprobrabant crucis Christi cultum. Quid enim in illo arguere poterant? Nonne apud eos prostabat Pallas Attica, ac Ceres

A Pharia, quæ rudi palo et ligno a crucis stipite non distinguebatur? In suorum præterea deorum simulacris, in victoriis, trophæis, signis militaribus, vexillorum et cantabrorum sipharis, aut eorum intestinis monilibus, et stolis cruces adorabant illis suppositas.

Alii paulo quidem verisimilius suspicabantur christianorum, quemadmodum Persarum, Deum esse Solem. Sed hæc falsa suspicio inde suborta est, quod iidem christiani, ad Solem conversi, Deum precabantur, ac die Solis sive dominico lætitiæ indulgerent. Sed istud gentilium reprehensione eo certe minus dignum erat, quod illi diem Saturni otio et victui destinaverant.

Postremo Auctor noster Judæum quemdam, maximum profecto nebulonem, exsibilat, qui cum bestarius esset, inter ludos Circenses, in ista, inquit, civitate novissime editos, tabellam proposuit, in qua pictus circumferebatur Deus Christianorum auribus asininis, altero pede unguatus, librum gestans, et togatus, cum hac ridicula inscriptione: *Deus Christianorum onchoetes*. Sed quam falsa mendaxque fuit hæc pictura, tam verum erat ab ethnicis deos adorari hominum belluarumque membris compositos (cap. 16).

Ne autem ethnici veram Christianorum doctrinam voluntaria ignorance, et impudentibus more solito mendaciis deinceps calumniarentur, illam Tertullianus summa cum brevitate, tum sinceritate sic exponit. Deus, inquit, quem colimus, unus est, qui mundum universum, in suæ majestatis ornamentum, ex nihilo creavit. Quamvis autem cognoscatur, invisibilis tamen est, inæstimabilis, immensus, ac sibi soli tantus quantus est, cognitus. Hunc vero unum verumque Deum revera existere demonstrant et mundus, et cætera omnia, quæ verbo fieri jussit, ratione composuit, ac virtute sua condidit. Quin etiam illud evidentissime comprobatur testimonio animæ nostræ, naturaliter christianæ, quæ in quocumque sive infirmitatis, sive erroris, sive prævæ libidinis statu sit, ubi respicit, aut redit ad se ipsam, non deos, sed unum conclamat Deum, eumque judicem contestatur (cap. 17).

Nec minus evidens divinæ existentie argumentum desumitur ex sacris Veteris Testamenti libris, qui scripti sunt a viris divino spiritu inundatis, et qui scripta sua variis verisque miraculis confirmavere. Aristæus autem testificatur hosce libros, hebraico primum sermone compositos, in græcū, procurante Ptolemæo Philadelpho, ac Menedemo probante, a septuaginta judæis summa fide conversos fuisse. Tum autem adhuc asservabantur in Ptolemæi bibliotheca hebraicis et græcis litteris exarati, quos Judæi singulis quibusque sabbatis palam lectitabant. Nullum ergo de illorum veritate atque integritate dubium esse poterat (cap. 18).

Maximam autem illorum auctoritatem vindicat antiquitas. Nam unius Prophetæ scrinium, id est, Moysis libri, cæteris gentilium commentationibus, diis, templis, oraculis, sacris, imo omnibus græcis

characteribus, ac plerisque gentibus et urbibus vetustiores sunt. Nam is Moyses, Inacho cœvus, non modo Homerum, et Priami cladem, sed vetustissimum quoque Danaum ætate longe superat. Cæteri vero prophetæ, etsi illo posteriores, non brevi tamen temporis intervallo græcos sapientes, legiferos, et historicos antecedunt. Quia vero id quod omnibus probatu facillimum est, enarrare longius foret, Tertullianus hanc probationem idcirco missam fecit, ita tamen ut fontes indicet, citeque varios scriptores, ex quibus illa Scripturæ sacræ antiquitas unicuique manifestissima fieri potest (*cap. 19*).

Neque porro summam illius auctoritatem repetit ex hac tantum antiquitate, sed eo maxime, quod plane divina sit. Ab illius namque auctoribus, divino spiritu afflatis, mundi clades aliaque plura prædicta sunt, quæ revera accidisse cognoscimus. Dubitare proinde de cæteris non debemus, quæ ab iis prænuntiata quonque fuerunt. Ratum itaque fixumque esse debet unum duntaxat, qui ab eis passim prædicatur, Deum existere, veramque esse christianam religionem, quæ hisce illorum libris suffulta est (*cap. 20*).

Sed tum insurgabant ethnici, ac vociferabantur novellam esse hanc religionem christianorum, qui a Judaica, et nomine et ritibus plane penitusque discrepabant. Verum his respondet Tertullianus Judæos summa felicitate tamdiu floruisse, quamdiu insigni sua justitia, ac patriarcharum fide, gratiam Dei promeruerunt. Postquam vero conculcatis illius legibus, maxima in scelera prolapsi sunt, in eorum poenam dispersi, palabundi, ac cœli solique extorres ita vagantur, ut ipsis patriam suam vestigio saltem salutare concessum non fuerit. At non hæc tantum a sacris illorum vaticiniis prædicta sunt, sed futurum quoque alium populum, in quem Deus majorem, quam illis gratiam transferret. Christus vero selecti hujus populi arbiter, magisterque est, ab iisdem quoque prophetis prænuntiatus. Et is quidem philosophis Zenoni et Cleanthi non plane incognitus, Dei λόγος sermo, ratio, sophia, sapientia, verusque Filius est. Non enim hominum, aut facitiorum deorum more, sed sicut radius ex sole, ita spiritus ex spiritu, et lumen de lumine genitus, non recessit a matrice, sed ita excessit, ut non separetur a substantia sui Patris, a quo alter modulo, non numero, gradu non statu, unus omnino cum illo est Deus. Statuto dehinc tempore prolapsus in virginem, homo Deo mistus factus fuit.

Ad aniles vero fabulas hæc rejicere non poterant neque gentiles, qui similes alias fluxerant, neque Judæi, qui noverant illum a suis prophetis promissum fuisse. Nam hi in eo errabant, quod ea, quæ in iis sacris Scripturis de primo et secundo illius adventu dicta sunt, non intelligentes, illum ad nos jam venisse inficiabantur. Tanta autem erat eorum cæcitas, perversitas, et nequitia, ut hunc magiæ accusaverint, qui editis miraculis se λόγος Dei palam ostendebat. Cum vero cœlesti sua doctrina plurimos ad se alliceret, tunc exasperati, illum obtulerunt Pontio Pilato,

TERTULLIANI I.

ab eoque violentia suffragiorum extorserunt, ut cruci, quemadmodum ille prædixerat, affigeretur. Eo autem moriente, facta est insolita plane solis defectio, ab iisdem Judæis, qui eam a prophetis annuntiatam nesciebant, in arcanis suis descripta. Ab illis porro corpus ejus sepulcro est conditum. Sed cum tertia die mirabiliter resurrexisset, subreptum a discipulis jactitaverunt. At ille redivivus turbis se subduxit, ac per dies quadraginta cum quibusdam discipulis conversatus, eos doctrina ubique divulganda imbuit, ac post hæc circumfusa nube conscendit in cœlum. Pilatus vero, qui tunc conscientia christianus erat, ea omnia nuntiavit Tiberio, qui quidem Christo credidisset, nisi fuisset Cæsar, imperassetque ethnicis. Verum sæviore Judæi discipulos Christi, traditam sibi ab eo doctrinam prædicantes, crudelissime divexarunt; eorumque sanguinem Nero primus Romæ effudit.

Porro autem Tertullianus constanter asseverat hanc veram esse christianæ doctrinæ summam, nec posse sibi ab ethnicis fidem abrogari. Persuasum siquidem christiani penitus habebant fas nemini unquam fuisse, multoque minus sibi, religionis suæ documenta declarantibus, mentiri. Quid ergo in hac eorum religione et cultu poterat esse mali, qui Deum a se per Christum coli palam asserebant? Nonne Judæi Deum per Moysen venerabantur, ac gentiles Græci per alios homines, Romani vero per Numam Pompiliū superstitionibus suis initiati sunt? Quærendum potius erat utrum vera sit Christi divinitas, quæ cognita, homo in melius reformatur (*cap. 21*).

Credebant præterea christiani esse dæmones, philosophis, ac potissimum Socrati ac Zenoni, poetis atque magis haud incognitos, quos vulgus execrando, aut aliis maledicendo invocant. Hi autem spiritualis, sicut angeli, sunt substantiæ, sed in peccatum prolapsi, exitium hominis ab mundi initio moliti sunt. Sicut autem substantia, sic viribus spiritualibus præditi, non solum fruges hominisque valetudinem vitiunt, sed illius quoque animum concutunt pravis motibus, et a divinitatis avertunt cogitatu. Nativa vero agilitate cum ubique uno momento sint, ac Dei dispositiones cognoscant, æmulantur divinitatem, dum furantur divinationem. Ad hæc vero, ambigua pronuntiant oracula, sanant quos læserunt, falsa variis præstigiis faciunt miracula, phantasmata edunt, defunctorum infamant animas, pueros elidunt in oraculi eloquium, somnia immittunt, atque eorum opera capræ ac mensæ divinare consueverant. Atqui ethnici, qui hæc omnia diis suis adscribebant, hos dubio procul dæmones esse fatebantur.

Neque respondere poterant deos suos non ex his quæ in profanis locis, sed quæ in eorum duntaxat templis fiebant, debere æstimari. Non dispar etenim est illius furor qui ex turre his diis sacrata, et alterius qui se ex summo vicinæ domus tecto dat præcipitem. Nec impar etiam illius est amentia, qui in deæ honorem lacertos et genitalia, atque alterius qui sibi gulam prosecut. Sed si hæc, ait

(Vingt-trois.)

Tertullianus, levis videantur momenti, aliis argumentis invictissime demonstratur eosdem esse deos gentilium ac dæmones. Producatur enim aliquis, qui de deo patitur, qui aris inbalans, numen concipit; prodeat dea virgo pluviarum pollicitatrix, proferatur in medium deus Æsculapius, morientem aliquem sanaturus, tumque hi omnes et singuli si petenti christiano qui sint, se dæmones esse non fateantur, per Tertullianum licet, ut illico fundatur, ejusdem christiani sanguis. At nihil plane hac demonstratione est simplicius, manifestius et efficacius. Vel enim mentietur dæmon, et deus non est: vel vera dicet, ac proinde dii revera dæmones sunt. Quicumque ergo hæc a diis facta dixerit, is asserat necesse est illos christianis esse subjectos, atque idcirco tam falsos esse deos, quam vera est christianorum religio. Omnis quippe hæc potestas oritur ex Christi nomine, quo dæmones, ab illis adjurati, de obsessis hominum corporibus coguntur non solum exire, sed insuper fateri se deos non esse, sed immundos spiritus, ob malitiam suam prædamnatos, unicum vero esse Deum, ac vera idcirco esse quæ de Christo paulo ante dicta sunt (*cap. 22, 23*).

Recte ergo ex eis Tertullianus concludit christianos perperam læsæ majestatis divinæ accusari. Quamvis enim constaret veros esse deos ethnicorum, ipsi tamen, quemadmodum Plato, existimabant penes unum, puta Jovem, esse summam potestatem, et officia penes cæteros. Quid ergo peccabant christiani, qui unum supremum Deum, sicuti alii homines unicum imperatorem, colebant et venerabantur? Numquid id minus licitum illis erat, quam singulis quibusque hominibus, civitatibus, et provinciis quemdam proprium et peculiarem deum habere? At certe alii, nemine repugnante, Jovem, alii Fidem, Ægyptii aves et bestias, Syri Astartem, atque ita cæteri suum deum privatim colebant. Uno verbo unicuique licebat quemcumque vellet colere præter verum Deum. Sed nonne hoc potius erat maximum, cujus falso christianos insimulabant, læsæ majestatis divinæ crimen? Et certe illud tanto majus erat, quanta crudelius christianos ad falsa numina colenda, ac verum et rerum omnium creatorem Deum penitus negandum cogere nitebantur (*cap. 24*).

Objectabant tamen Romani se pro pietatis, ac religionis erga deos suos merito accepisse totius terrarum orbis imperium. Quid ergo, ait Tertullianus? Numquid illud impetraverant a diis suis vernaculis ac domesticis, quales erant Sterculus, Mutuus et Larentina meretrix? Quis credat? Numquid a peregrinis et adventitiis, quibus major Romæ, quam patriæ suæ prælegendæ curasse debebat? At Cybele Romam adscita, de nuntianda magno suo sacerdoti archigallo Aurelii imperatoris morte tam parum sollicita fuit, ut tranquillo animo passa sit lacertos impurumque sanguinem ab illo litari pro hujusce imperatoris salute, qui jam ante octo dies ex hac vita migraverat. Qua vero ratione Jupiter tam patienter tulit Cretam suam, ubi natus, mortuus, et sepultus est, Romanis fascibus

A concuti? Numquid Juno æquo animo ferre potuit Carthaginem, sibi olim adeo dilectam, et Sano præpositam, a Romanis deleri, ut imperii sui fines latius propagarent? At si res tamen ita sit, cur Romani minorem illi honorem, quam lupæ *prostitutissimæ* Larentiæ tribuerunt?

Deinde vero plures illorum dii, sicuti Saturnus et Jupiter, regnaverant. A quo ergo Romanorum deo suum accepere regnum? Numquid a quodam Sterculo? Quis nisi fatuus id dicere audeat? Multi quoque fuerunt reges, qui nec Romanorum deos, nec alios nunquam coluerant. Denique Romanum regnum ante religionem creverit. Priusquam enim Numa Pompilius vanas superstitiones Romæ instituisset, et ante quam ulla apud illos fuissent deorum simulacra, plures Latini habuerunt reges. Romani ergo, inquit Tertullianus, *non ante religiosi, quam magni; ideoque non ob hoc magni, quia religiosi.*

Sed acrius adhuc urget: Quomodo, inquit, isti in aliorum regna invaserunt? Non pietate profecto, nec religione, sed bellis, et victoriis, ac proinde communi mœnium et templorum, sacerdotum et civium, rerum sacrarum et profanarum strage ac ruina. Hæcine ergo est pietas, propter quam dii et lædentibus se Romanis orbis imperium dederunt, et aliis ademerunt, qui suos quoque nec minori pietate colebant deos. Denique ante jacta Romæ fundamenta, regnabant non solum Babylonii, Medi, Ægyptii, Assyrii et Amazones, sed Judei etiam, qui omnes Romanorum aliorumque gentilium deos respuebant, et aspernabantur. Non ergo Romanorum aut aliarum gentium dii regna dispensant, sed solus ille omnipotens Deus, *cujus, inquit auctor noster, est orbis, qui regnatur, et homo ipse, qui regnat.* Non christiani igitur, qui illum colebant, sed Romani aliique gentiles læsæ majestatis divinæ crimine convincebantur, qui non solum falsos deos colebant, sed eosdem christianos ad eorum cultum quibuslibet suppliciis compellere conabantur (*cap. 25, 26*).

Quorum vero major erat clementia, hi persuadere illis tentabant, ut saltem *manente apud animum* veri Dei colendi proposito, tam pertinaciter, tamque certo capitis periculo diis sacrificare non recusarent. Sed hoc falsæ misericordiæ consilium iis inspirabatur fraude et astutia dæmonum, qui christianorum potestatem timentes, adversus eos implacabili odio præliantur. Nec minimum quidem putant esse prædicationis suæ solatium, si constantiam illorum labefactare, eosque lædere aliquando possint. Quamobrem christiani illis resistunt, persuasumque habent, se nunquam de ipsorum malitia gloriosius triumphare, quam cum pro constanti fidei suæ professione damnantur (*cap. 27*).

Porro autem ethnici impiis dæmonum dolis et artibus christianos non modo ad deorum cultum, qui omnino liber et voluntarius, aut nullus esse debet, invitos impellere volebant, sed ad iisdem quoque diis pro salute imperatoris sacrificandum. Quapropter hæc sacrificia facere defugientes, majore

ris, quam læsæ majestatis divinæ sceleris arguebant. Quidni, cum viventem imperatorem longe magis, quam deos suos mortuos timerent, atque idcirco citius per hos omnes pejerarent, quam per imperatoris genium? Quid vero rectæ rationi magis repugnat, quam diis sacrificare pro hominis salute, quam nec dare possunt, nec conservare. Quo enim modo, urget Tertullianus, alios servabunt, qui suas ædes ac stateas sine cæsareorum millium excubiis tueri non valent? Quid vero, quod templa et dii multi pendent de Cæsaris nutu ac voluntate? Itaque christiani multo potiori jure pro imperatoris salute non falsos illos deos, sed Deum verum, vivum, et æternum precabantur. Nam et ipsimet imperatores, si sanæ mentis sint, hunc sibi optant esse propitium, a quo habent quod homines sint, quod vivant, quod aliis hominibus imperent. Pro eorum igitur salute, prosperitate, vita longiori, diuturnoque imperio christiani manibus expansis, nudo capite, sine prævio monitore preces fundebant de carne pudica, innocente anima, ac sancto Spiritu protectas. Sed non offerebant, sicut ethnici, grana unius assis, nec arboris Arabicæ lacrymas, nec sanguinem bovis tabie aut ætate confecti, nec spurcam conscientiam, aut hostias a vitiosissimis sacerdotibus immolatas. Ethnicorum itaque præsides provocat Tertullianus, ut christianos, si fas unquam sit, eo modo Deum pro imperatoris salute precantes torqueant, discrucient, et occidant (*cap. 28, 29, 30*).

Quam sincero autem animo, nec ficta adulatione, quæ ethnicis eam obijcientibus prodesse poterat, sic Deum omnipotentem precarentur, inde ille demonstrat, quod sacris eorum litteris, quas non occultabant, omnibus præcipitur, ut non solum pro inimicis suis, sed pro ipsis etiam nominatim imperatoribus Deum orent. Addit aliam ipsis fuisse causam, sive potius necessitatem, pro imperatoribus et imperii Romani statu orandi, ut mundi nimirum, qui cum eo perire debebat, finis retardaretur. Quocirca per salutem imperatorum libenter jurabant, minime vero per illorum genios, quos adjurationibus fugare consueverant (*cap. 31, 32*).

Præterea tanto major, inquit auctor noster, erat christianorum pietas et religio erga imperatorem, quanto certius sciebant illum a Deo vero electum ac constitutum. Ab hoc igitur Deo imperatoris salutem eo facilius poterant impetrare, quod hisce precibus illum Deo minorem esse fatebantur. Nefas autem ipsis erat imperatorem deum appellare, ut pote qui homo est, ac dum triumphat, suæ admonetur humanæ conditionis. Quin vero Augustus imperator nolebat se dominum vocari. Et recte quidem; nam unus est omnium atque etiam imperatoris dominus, scilicet Deus omnipotens. Denique quomodo imperator adhuc vivus poterat Dei appellari nomine, quod ethnici non ante apotheosim Cæsaribus tribuebant (*cap. 33, 34*)?

Qua autem facilitate et evidentia Tertullianus haftenus probaverat christianos non esse reos læsæ ma-

jestatis humanæ, eadem perspicuitate ostendit, eos propterea ab ethnicis dici non potuisse publicos hostes, quod ipsorum more non celebrarent Cæsarium solemnia. Quis enim nisi impius homo negabit ea agenda esse cum magna modestia, verecundia, sobrietate, et pudicitia? Atqui gentiles ea celebrabant summa cum lascivia, ebrietate, impudentia, seditiosis cursitationibus, injuriis, et appensis instar lupanarium ad domorum postes laureis ac lucernis. Huc accedit quod hæc festa solemnia agentes, non ipsis parcebant imperatoribus, quibus cum plures vitæ annos falso optabant, tum de alio novo cogitabant creando imperatore.

Neque sinit auctor noster sibi responderi hæc cæci tantum et ingrati vulgi esse vota, non vero aliorum. Non enim plebei hostes Cassii, Nigri, Albini, neque alii Sigeriis et Partheniis audaciores, qui inter duas lauros Cæsarem obsederunt; neque ii tandem, qui harum sceleratarum partium socii tum quotidie agnoscebantur. At læti tamen pro imperatorum salute sacra faciebant, per eorum dejerabant genium, ac solemnia sicuti alii omnes celebrabant. Eadem quoque dependebant officia astrologi, aruspices, augures, magi, qui dæmonum artibus de Cæsarium futura morte consultabant, exoptabantque esse proximam (*cap. 35*).

Debita ergo imperatoribus fides, pietas et religio non in his officiis consistit, quæ ab eorum hostibus sæpius exhiberi visa sunt, sed in iis moribus, ac bonæ mentis operibus, quæ imperatoribus et aliis omnibus indiscriminatum, nullaque nisi a Deo expectata mercede persolvat. At hæc præstabant christiani, qui jubentur nemini male velle, aut facere, de nullo male cogitare, neminem odisse, diligere inimicos, ac cum læduntur, par pari non referre. Quod quidem ab illis tam sedulo observatum est; ut ab vulgo lapidibus appetiti, vel aliorum furore ignibus exusti, vel bacchanalium furiis ex sepulcro effossi, tot tantasque sibi aut suis fratribus illatas injurias nunquam ulcisci vulerint. Poterant tamen de iis pœnas sumere aut pauculis faculis occultas, aut majoribus, quam ethnici, militum coplis apertas. Per totum siquidem mundum dispersi, urbes, municipia, castra, exceptisque solis deorum templis, omnia impleverant. Quamvis autem minores copias instruere potuissent, cui tamen bello prompti et idonei non erant, qui libenter pro suæ religionis confessione se trucidari patiebantur? Fac etiam, si velis, eos fuisse inermes. At sua sola a gentilibus defectione, aut separatione, sese vindicare facillime poterant. Tanta quippe erat illorum multitudo, ut ethnici sibi solis relictis, suam obstupuissem ad solitudinem, ac plures hostes habuissent, quam cives. Denique ad christianorum vindictam satis utique fuisset, si dæmones non depulissent ab obsessis ethnicorum corporibus. Tanto igitur hoc uno præsidio, gentilibus collato, ostendebant se non humani quidem generis, sed erroris, uti haftenus probavimus, esse inimicos (*cap. 36, 37*).

Transit inde auctor noster ad alteram nec minus

impudentem calumniam, qua christiani de falso illicitæ factionis crimine postulabantur. Quæ enim, ait ille, est factio illicita, nisi hominum, qui dignitatum aut gloriæ ambitione civitates ac regna turbabant? At qui christiani, nulla ambitione ducti, nuntium semper remiserant ethnicorum cœtibus, et rebus publicis, quemadmodum circi, theatri, arenæ, aliorumque spectaculorum voluptatibus. At certe iis rejectis, nullum inde ethnicis damnum, nullaque injuria, sicuti neque si quando christiani alias consecrarentur voluptates, quas ethnici vicissim respuebant (*cap. 38*).

Tertullianus porro ut cunctis planius adhuc ostenderet nihil a christianis turbulento illicitæ factionis, sed omnia solo vere religionis et pietatis animo fieri; breviter ac sincere ea describit, quæ in eorum cœtibus agebantur. In illis, inquit, vim Deo faciebant, fuis precationibus pro imperatore et potestatibus, pro statu sæculi, ac rerum quiete, pro mora fini ultimo mundi afferenda. Tum dehinc legebantur divinæ Scripturæ, quibus adstantium pascere fidem, spem erigerent, ac figerent fiduciam. Sequebantur postea exhortationes, castigationes, et divina ob grave aliquod peccatum censura. Præsidebant autem his cœtibus probati seniores, non pretio, sed merito hunc honorem adepti. Unusquisque vero menstrua die modicam stipem sua sponte, et pro modulo conferebat ad alendos quoslibet egenos, senes, pueros, exsules, carceribus mancipatos, aliosque ad metalla damnatos. Ethnici ergo frustra conabantur hanc infamare mutuam christianorum charitatem, quæ etiam sese invicem vera religione adunatos, fratres vocabant; suaque aliis partiebantur bona, quibus nunquam non dirimebatur mutuus ethnicorum amor. Indiscreta quippe illi habebant omnia, præter uxores, quas hi, cætera omnia retinentes, cum amicis suis, quemadmodum Socrates et Cato, communicabant.

Pergit Tertullianus, ac cœna, inquit, christianorum, non sicut Megariensium, vel aliorum ibi ab illo notatorum, prodiga erat et sumptuosa, sed jure merito a Græcis ἀγάπη et a Latinis dilectio nuncupatur. A precibus inchoatur, ac postea omnes tanta moderatione comedunt et bibunt, ut meminerint Deum per noctem adorandum. Post aquam vero manualet et lumina, quisque, ut potest, ad aliquid ex Scripturis sacris Deo canendum provocatur. Alii vero secum colloquentes, Dominum audire sciunt. Denique oratio sicut incœpit, ita dirimit convivium, atque inde omnes non tumultuoso et lascivo ethnicorum more, sed summa cum modestia discedunt. Atque ex iis ita expositis Tertullianus concludit non in his christianorum, sed ipsis gentiliū cœtibus esse illicitas damnandasque factiones.

Nec potiori quidem jure hi clamitabant eosdem christianos publicarum omnium calamitatum esse auctores. Nam ante auditum illorum nomen plures insulæ, ab auctore nostro denominatæ, aut maris fluctibus, aut motibus terræ absorptæ sunt. Constat etiam antea, ac priusquam ulli essent Romanorum

A dii, totum orbem terrarum generali, nec tantum campestri, ut Plato putavit, periisse diluvio. Ad hæc vero priusquam Judæi in Ægyptum migrassent, atque adeo longe antea, quam Christus religionem suam fundasset, ultor ignis Sodomam et Gomorrhæ, Vulsinios et Pompeios consumpserat. Nemini quoque incompertum Romanos Cannensi prælio fuisse profligatos, et captum a Senonibus capitolium, cum Romani deos suos, et nulli christiani verum Deum adorarent. Demum eadem antea fuit urbiū atque templorum clades et ruina. At hæc non potuerunt iis, quorum erant templa, factitiis diis adscribi, sed impietati hominum, qui eos coluerunt, ac verum Deum, omnium bonorum fontem, aut ignorantes aut aspernati, omni vitiorum scelerumque genere sese contaminaverant. Iluc accedit, quod ab eo tempore, quo exorta est Christi religio, leviores procul dubio fuerunt publicæ hujusmodi calamitates. Illius quippe sectatorum innocentia iniquitatem sæculi temperavit. Et vero ubi calamitate aliqua mundus premebatur, tum ethnici falsos deos suos ritibus solitis perperam fatigabant: christiani vero continentia, jejuniis, aliisque pœnitentiæ actibus exorabant veri Dei misericordiam. Non hi itaque veri Dei cultores, sed ethnici, illum spernentes, publicarum calamitatum causa erant (*cap. 39, 40*).

Instat adhuc Tertullianus iniquissimos esse horum deos, si propter christianorum scelera illos tantis malis afflicent ac conficiant. Nec sinit hoc telum in christianos retorqueri, quos Deus iisdem atque gentiles calamitatibus opprimi patiebatur. Justos quippe homines, uti ipse edixit, non discernet ab injustis, nisi in ultimo post mundi finem judicio. Quapropter voluit omnia in hoc humanæ vitæ cursu omnibus esse communia, et adversa quidem bonis in admonitionem, malis vero in castigationem. Nullis præterea adversis lædebantur christiani, quibus nihil erat optabilius, quam de hoc mundo exire. Quacumque autem vexatione concuterentur, spem fiduciamque suam prædicatione divinarum Scripturarum recreabant. At ethnici e contrario nihil in adversis solatii a diis suis, neque in hac, neque in futura vita habentes, injustos utique colebant et ingratos (*cap. 41*).

Quid præterea magis absurdum alia ethnicorum de christianis expostulatione, qua conquerebantur eos esse infructuosos ac Reipublicæ inutiles. Non enim Brachmanes erant, aut sylvicolæ, sed quælibet cum iisdem ethnicis commercia ubique habebant, ac solis exceptis superstitionis illorum cæremoniis, sic artes miscebant et operas, ut cum iis, et de illis viverent. At templorum nostrorum, inquebant gentiles, vectigalia minuuntur. Sed quibus, ait Tertullianus? Numquid hominibus diisque vestris mendicantibus? Nonne christiani opem illis petentibus semper ferunt, eorumque misericordia plura *vicatim* tribuit, quam gentiles *templatim*? Cætera vero vectigalia iidem christiani tanta fide expendunt, quanta improbitate ab ethnicis fraudantur (*cap. 42*).

Quinam autem, pergit auctor noster, de christianorum querebantur inutilitate? Nonne leno-

nes, perductores, aquarioli, sicarii, venenarii, magi, et alii ejusdem farinae homines? At eis infructuosos esse fructus est. Cæterum si christiani aliquid reipublicæ afferant detrimenti, illud dæmonia ex ipsorummet ethnicorum corporibus ejiciendo, satis superque compensabant. Verum gentiles tanta profecto crudelitate, quanto reipublicæ damno occidebant christianos, quorum comperta omnibus esse debebat innocentia, vel eo solo, quod sceleratis cum pleni essent carceres, nullus ibi, nisi suum solum ob nomen, christianus reperiebatur (*cap. 43, 44*).

Neque inde tantum probatur illorum vitæ morumque integritas, sed ex divinis etiam illorum legibus, quæ sanctitate et auctoritate sua omnibus humanis longe præstant. Nam hæ homicidium, illæ iram; hæ adulterium, illæ concupiscentiam: hæ maleficcium, illæ maleloquium; illæ injuriam vindicari præcipiunt, hæ injuriæ vicem reddere prohibent. Huc accedit quod omnia, quæ in humanis gentilium legibus probantur, hæc ex divinis christianorum statutis delibata sunt. Præterea maiorem esse harum, quam illarum auctoritatem hinc plane conficitur, quia humana lex perfringi facile potest, vel propter reorum latebras, et peccandi necessitatem, vel propter supplicii brevitatem, non ultra obitum infligendi. At nihil prorsus latere potest Deum, qui æternas de quibuslibet criminum consciis pœnas repetit. Quid mirum ergo, si tanta fuerit, sicuti jam demonstratum est, christianorum illum timentium innocentia, et gentilium proconsulem metuentium perversitas (*cap. 45, 46*)?

At philosophi nostri, aiebant isti, eandem ac christiani profitebantur innocentiam, justitiam, patientiam, sobrietatem, pudicitiam. Si ita est, respondet Tertullianus, cur plures philosophi, superstitiones gentilium adspersati, laudantur, donanturque statu is ac salariis; christiani vero idcirco torquentur et interficiuntur? Numquid Socrates, qui dæmonis, sibi semper adsistentis, opera usus est, et Æsculapio sacrificavit, melior fuit christianis, qui dæmonia fugant et expellunt? Numquid Thaletis, qui de Deo interrogatus nihil respondit, aut Platonis, qui dixit Deum esse inventu et enarratu difficilem, major, aut melior est scientia, quam cujuslibet christiani opificis, qui Deum invenit, et quis ille sit, confestim explicat? Numquid christianorum, qui continentiam servant, aut nullam, præter uxorem, fœminam concupiscunt, minor, aut pejor est pudicitia, quam Platonis adolescentium corruptoris, vel Diogenis Phrynem meretricem perditæ amanti, vel Speusippi in adulterio morientis, vel Democriti sese, ne mulieres corruptis oculis videret, obcæcantis! Quæ vero fuit aut Diogenis modestia, superbiam Platonis alia superbia calcantis, aut Pythagoræ et Zenonis tyrannidem affectantium? Quæ Lycargi æquitas, qui ob emendatas leges suas mortem sibi conscivit? Quid plura? Nonne Aristoteles tam turpiter Herniam loco suo expulit, quam Alexandro adulatus est? Nonne Plato ventris gratia venditatus, Aristippus nepotatus,

A Hippias in insidiis, à se alteri paratis, occisus memorantur? At christianus ab iis omnibus alienissimus, nihil unquam his simile tentavit. Si quis enim excessit à regula disciplinæ, tum desiit esse christianus.

Ethnici ergo frustra venditabant philosophos suos christianis scientia æquiparari. Nam hi ipsi philosophi, quemadmodum poetæ ac sophistæ, plura quidem placita ex sacris divinæ nostræ Scripturæ fontibus hauserant: sed ejus simplicitatem, ac sermonem tunc obscurum despicientes, ea pravīs corruperunt suis opinionibus. Ex hac quippe sacra Scriptura agnoverunt unum duntaxat esse Deum: sed hunc Platonici incorporeum, Stoici corporeum, Epicurus ex atomis, ex numeris Pythagoras, Heraclitus ex igne ortum esse docuerunt. Simili quoque modo Plato divinam illius providentiam asseruit, quam negavit Epicurus. Aliqui illum extra mundum, alii in eo positum censebant. Eandem sane ob causam variæ fuerunt illorum de mundi ortu et duratione, ac de animæ humanæ natura opinionationes. Neque objiciendum est a quibusdam quoque christianis adulteratam fuisse recentem Christi doctrinam. Nam hi, inquit Tertullianus, hæretici sunt, et adversus errores illorum præscribimus certissima veritatis regula, quæ ab ejusdem Christi discipulis ad nos transmissa est.

Maligna insuper dæmonum calliditate, pravoque illorum instinctu gentiles philosophi et poetæ quasdam excogitarunt fabulas, ut falsa veritatis, in Scripturis sacris traditæ, similitudine cæteri homines ipsis potius, quam christianis, sibi odiosis, fidem præstarent. Sic enim sinxere aliquod apud inferos tribunal, Pyriphlegetontem fluvium, et Elysios campos; quia a nostris acceperant ultimum fore hominum omnium judicium, æternas improborum pœnas, ac piorum sempiternam in paradiso felicitatem. Sed quis nesciat scriptis nostris, ut pote antiquioribus, potius quam aliis recentioribus, sicuti archetypo potius quam imagini credendum (*cap. 47*)?

Et certe Pythagorica animarum transmigratione longe verior est integra corporum nostrorum restitutio. Nemo quippe inficias unquam ibit corpus humanum ab eo refici posse, a quo anima de uno in aliud corpus migrandi potestatem habere perperam fingitur. Verum enimvero fictitia plane est illa animarum migratio; quandoquidem nullus unquam se in bestiam reformatum agnovit. Præterea hoc animæ de uno in aliud corpus transitu, una hominis pars viva, altera semper mortua remanet. At necesse omnino est totum hominem ad pristinam suam vitam redire; ut de bonis aut malis, a se in hac vita actis, ultimum a Deo judicium referat. Quid vero, quod anima nihil sine corpore pati potest, quæ tamen non sine illo aliquid meruit? Neque dixeris id non posse unquam ab ullo fieri. Nam qui te, cum non esses, sicut et omnem mundum, de nihilo creavit, potest utique temetipsum, postquam esse desieris, totum sicuti eras, reficere. Postremo lux, tenebræ, sidera, fructus terræ, semina, et cætera alia quam plurima reviviscunt, quanto magis ad vitam redibit

homo, qui quidem si se Pythiæ oraculo noverit, omnium inorientium et resurgentium est dominus? Ubicumque ergo, aut quocumque modo ad nihilum redactus fuerit, ad vitam potestate illius revocabitur, *cujus est nihilum, sicut et totum.*

Numquid igitur, arguet aliquis, moriendum semper et resurgendum? Ita sane, ait Tertullianus, si Deo placuisset. At ille, qui ex diversis ac contrariis rebus creavit omnia, voluit utique homines mortuos ad pristinam vitam semel eo medio temporis puncto excitari, quod in fine mundi inter hanc temporaneam ætatem, ac æternitatem deinde futuram intercedit.

Tunc autem Dei cultores consequentur æternæ felicitatis præmium, quemadmodum profani et iniqui sempiterno igne cruciuntur. Hujus porro ignis, a terreno nostro plane diversi, exempla nobis suppeditant fulmina, et montes semper ardentes. Quæ quidem etsi philosophi agnoverint, alique non improbaverint; hanc tamen christianorum sententiam deridebant. Fæc tamen, si Deo placet, illam esse falsam. At certe omnibus ipsa æternæ aut pœnæ, aut mercedis spes utilis est et necessaria. Quæcumque porro illa sit, non idcirco tamen in christianos gladiis, bestiis, crucibus, et ignibus, exultante populo, sæviendum erat. Ethnici igitur insulse prorsus gestiebant, ac gloriabantur de illorum suppliciis, qui damnari potius, quam a Deo excidere optantes, immortalem agebant triumphum (cap. 48, 49).

Sed rursus gentiles acriusque vociferabantur nullam christianis esse querendi causam, si sua sponte patiantur. At his auctor noster respondet illos more pati militum, qui licet belli deprecantur pericula, totis tamen decertant viribus, ac demum gaudentes, prædam, victoriam et gloriam adipiscuntur. Christianorum quippe victoria gloriam habet placendi Deo, et vitæ æternæ prædam. In glorioso autem hoc certamine ipsa, quibus cruciantur, instrumenta illis sunt habitus victoriæ, vestis palmata, et currus triumphantis. Nec desperati ergo, nec perditici dici poterant ab ethnicis, qui Mutii, Empedoclis, Didonis, Reguli, Anaxarchi, Atticæ meretricis, Zenonis Eleatis, Laconum, aliorumque in tormentis et crudelissima nece fortitudinem et constantiam, non maximis tantum extulerunt laudibus, sed eos etiam statuis, imaginibus, titulis ad quamdam ex morte ad vitam revocationem, et gloriæ æternitatem decorarunt. Tanto igitur adest ut christianus, qui a Deo, pro quo patitur, veram æternitatem exspectat, insanus sit, quin potius inde innocentiam suam, et ethnicorum iniquam probet crudelitatem. Nonne etiam hi ipsi christianam mulierem ad lenonem potius quam leonem damnando, palam confitebantur laborem pudicitiae omni tormentorum genere, et morte ipsa atrociorē ab illa et aliis christiani reputari? Neque inde, ne hilum quidem, gentilibus sua proficiebat sævitia; quandoquidem sanguis martyrum semen erat christianorum, quo mirum in modum crescebat semper illorum numerus. Sua siquidem morte longe plures effecerunt discipulos, quam Cicero, Seneca, Dio-

genes, Pyrrhon, et Callinicus, qui suos ad doloris tolerantiam et mortem cohortati sunt. Gentiles namque primum quidem invictam admirati sunt christianorum constantiam. Tum dehinc agnoverunt tantæ constantiæ causam et christianæ religionis veritatem. Eam porro agnitam ulla absque mora amplexati, miro incensi sunt ardore martyrii, quo non solum remittuntur omnia peccata; sed tota etiam Dei gratia redimitur. Gratias igitur agebant ethnicorum sententiis, quibus damnati, a Deo absolvebantur (cap. 50).

ARTICULUS II.

Ostenditur Tertullianum esse hujus libri auctorem, ac quis ille fuerit, quæ ejus patria, qui parentes, quorum falsis religionibus primum imbutus fuit.

Constat sane, ac communis omnium, nemine hactenus refragante, sententia fuit Tertullianum hujus Apologetici libri verum genuinumque esse auctorem. Si quis tamen certa hujusce opinionis argumenta sibi proferri desiderat, abunde ei satisfacere haud difficile est. Nam præter complures manuscriptos remotioris et propioris ætatis codices, in quibus hic ipse liber Tertulliani nomine inscribitur, Eusebius cujus hac in re fides nulli suspecta esse debet, post transcripta quædam hujusce libri verba, ibidem adjecit: Ταῦτα Τερτυλλιανὸς, τοὺς Ῥωμαίων νόμους ἡρεσκουσὶς ἀντὶρ, τὰ τε ἄλλα εὐδοξοῖς, καὶ τῶν μέλειστα ἐπὶ Ῥώμῃς λαμπρῶν, ἐν τῇ γραφείᾳ μὲν αὐτῆς τῇ Ῥωμαίων γωνίᾳ, μεταδεληθείσῃ δὲ καὶ ἐπὶ τὴν ἑλλάδα γλῶσσαν ὑπὲρ Χριστιανῶν ἀπολογεῖται (Euseb. lib. II. Eccles. histor. cap. 2. p. 41). Quæ quidem Rufinus sic latine interpretatus est: *Hæc Tertullianus vir et legum et institutionum Romanarum peritissimus, et inter nostros scriptores admodum clarus, in Apologetico suo, quem adversus gentes pro nostra fide scribit* (Ruf. lib. II. cap. 2). Nec male profecto, si aliqua non omisisset latine sic vertenda: *Postea græcum in sermonem translato.* Persuasum itaque Eusebius, et ipse etiam Rufinus habuerunt hunc librum a Tertulliano conscriptum fuisse. Plura adhuc idem Eusebius, memorato Tertulliani nomine, ex hoc eodem libro transcripsit (Euseb. lib. III, cap. 23, p. 91), et alicubi addidit: Ἐλήτῃς δ' ἡμῖν ἡ ἱστορία ἧς ἀνυπόκριτος δεδηλώκαμεν τοῦ Τερτυλλιανοῦ Ῥωμαίου ἀπολογίας, ἧς ἡ ἐργασία τοῦτον ἔχει τρέπον. Porro ex Tertulliani Apologetico, latine conscripto, cujus supra mentionem fecimus, hæc a nobis desumpta est narratio (Ibid. cap. 35, pag. 105). Sic enim Valesius græca Tertulliani verba latina fecit. Alio denique adhuc in libro, citatis similiter Tertulliani nostri verbis, hæc præmisit (Idem lib. V. cap. 5. pag. 169): Μάρτυς δὲ τοῦτον γίνεσθαι ἂν ἀξιόχρεως ὁ Τερτυλλιανὸς τῇ Ῥωμαικῇ συγλήτῳ προσωποποιήσας ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογίας ἧς καὶ πρόθετος ἐμνημονεύσαμεν, τὴν τε ἱστορίαν βεβαιῶν σὺν ἀποδείξει μαζοῦ, καὶ ἐναργεστέρῃ. Sed et Tertullianus, ita interprete Valesio, ejusdem rei idoneus testis est in Apologetico, quem pro fide nostræ defensione ad senatum urbis Romæ latino sermone conscripsit, cujus etiam supra mentionem fecimus, ubi hanc historiam validiore, atque evidentiore argumento confirmat.

Ad hæc vero, Hieronymus in sua ad Magnum epistola (*Hieronym. epist. 83, ad Mag. pag. 656*): *Quid Tertulliano, inquit, eruditius, quid acutius? Apologeticus ejus, et contra gentes libelli, cunctam sæculi obtinent disciplinam*. Plura autem in rem adeo certam et evidentem congerere nihil necesse est, nisi velis ipsi soli meridiano lucem afferri.

Antequam vero ad hunc librum more nostro examinandum veniamus, operæ pretium est investigare quis hic ipse illius auctor fuerit. Primo itaque quatuor, nullo adhuc reclamante, feruntur hæc ejus nomina: *Quintus, Septimius, Florens, Tertullianus*. Neminem vero movere debet hæc tot nominiu turba. Nam plures totidem appellati sunt, ut ab aliis suæ gentis, ac familiæ hominibus discernerentur. Primum autem erat prænomen, quo is, cui imponebatur, ab omnibus suis fratribus distingui posset. Etenim prænomina, sicuti Varro nos monuit, sunt instituta ad usum singularia, quibus discernerentur nomina gentilizia, ut a numero *Prima, Secunda, Tertia, Quarta, in viris, ut Quintus, Sextus, Decimus*; sic ab aliis rebus, cum essent duo *Terentii aut plures*, discernendi causa ut aliquid singulare haberent, notabant, ut ab eo qui mane natus diceretur, ut esset *Manius, qui luce Lucius, qui post patris mortem, Posthumus* (*Varr. lib. II, de ling. latin. pag. 126*).

Nomen vero erat gentilium, sive a gente desumptum, ex qua suam aliquis ducebat originem. Cognomen porro, quod plures ab agnominibus non distinguunt, datum est, ut cum in una familia plures ejusdem erant nominis, unusquisque ex qua natus fuisset, dignosceretur. At quidam tamen opinantur agnomen ideo dictum, quod tribus jam memoratis accesserit vel ob præclarum aliquod factum, vel virtutem aliquam, vel aliquod animi vitium, vel corporis nævum, vel aliam similem ob causam. Sed de his plura *Sigonius, Onuphrius Panvinus, et alii (Sigon. de nomin. Roman. cap. 5. Onuphr. de nomin. Rom. § 13 et 16)*.

Tertulliani itaque prænomen fuit *Quintus*, haud dubie quia quinto inter fratres suos ordine natus erat. Nomen *Septimius*, uti ipse his significat verbis, quibus librum de virginibus velandis, sic absolvit: *Hæc cum bona pace legentibus, veritatem consuetudini præponentibus, pax et gratia a Domino nostro Jesu redundet cum Septimio Tertulliano, cujus hoc opusculum est* (*Tertull. lib. de Virg veland. cap. 17*). Nomen autem illud *Septimii* habuit, quia ortus est ex *Septimia* gente. Quia vero plures erant hujus familiæ viri, additum ei cognomen *Florens Tertullianus*, nisi probetur a cognomine distingui illud agnomen, quod ipsi aliquam peculiarem, uti annotavimus, ob causam sit adjectum.

Cæterum tametsi quatuor ipsi fuerint nomina, solo nihilominus Tertulliani nomine ab Eusebio, uti jam vidimus, atque ab Hieronymo, et aliis, quemadmodum infra nec semel animadvertemus, appellatur. Atque eo etiam solo Apologeticus ejus liber in manuscriptis nostris codicibus inscriptus est.

Qua autem in provincia et urbe natus sit, nos do-

A cet Hieronymus hisce verbis: *Tertullianus.... provincie Africæ, civitatis Carthaginensis* (*Hieronym. Catal. Scriptor. Eccles. cap. 53, pag. 115*). Quamobrem in chronico Eusebiano dicitur *Tertullianus Afer* (*Chron. Euseb. ad ann. Christ. 208*): ab Optato autem *Tertullianus carthaginensis* (*Optat. lib. 1. de schis. Donatist. pag. 8*). Sed quid testibus opus est pluribus, cum ipsemet Tertullianus patriam suam his, quæ in illo, de quo agitur, Apologetico legimus, verbis indicet? Infantes penes Africam Saturno immolabantur palam usque ad proconsulatum Tiberii.... teste militia patriæ nostræ quæ idipsum munus illi proconsuli functa est (*Tertullian. Apologet. cap. 9*). At insuper se Carthagine natum fuisse testificatur alio in libro, quem Carthaginensibus obtulit. Oblivionis enim vitium ibi eis idco exprobrat, quod etsi ariete olim in bellis usi fuissent: *Cum tamen, inquit, ultimarent tempora patriæ, et aries jam Romanus in muros quondam suos auderet, obstupere illico Carthaginenses, ut novum extraneum ingenium* (*Idem lib. de Pallio, cap. 1*). Nonne autem inde colligi potest his verbis non minus clare suam, quam illorum quos alloquitur, patriam ab illo designari?

Carthagine igitur haud dubie natus est, patre, ut ait Hieronymus, *centurione proconsulari*: vel sicut in Eusebii Chronico legimus: ille *centurionis proconsularis filius* fuit. At non magno quidem in honore erant proconsulis centuriones et milites; ut pote qui illius apparitores, vilia ministeria obire consueverant (*Hieronym. Catal. script. Eccl. cap. 53. p. 115. Chron. Euseb. ad ann. Christ. 208*).

Ab hoc autem patre suo Tertullianus, et alii nunc iacognitis parentibus suis ethnicis ortus, nefandas illorum superstitiones cum lacte suxit, palamque postea professus est. Nam ubi de veris christianorum dogmatibus disputat, eosdem ethnicos sic affatur: *Hæc et nos risimus aliquando; de vestris sumus: sunt, non nascuntur christiani* (*Tertullian. Apologet. cap. 18*). Suam vero, qua tunc laborabat, cæcitatem, ac veri Dei ignorantiam, his verbis alio in libro deplorat: *Pœnitentiam, hoc genus hominum, quod et ipsi retro sumus, cæci, sine Domini lumine, natura tenus norant, passionem animi quamdam esse, quæ veniat de offensa sententiæ prioris* (*Init. lib. de pœnitent. cap. 1*).

Tum ergo, quemadmodum eruditi viri observaverunt, veri Dei et christianæ religionis lumine privatus, profanis spectaculis delectabatur. De his enim ille alicubi dixit: *Malo non implere, quam meminisse* (*Lib. de Spectac. cap. 19*). Quin etiam non sine animi dolore confitetur se in turpia carnis vitia esso prolapsu: *Ego enim, inquebat, scio me neque alia carne adulteria commisisse, neque tunc, legendum, nunc, alia carne ad continentiam eniti* (*Lib. de Resurrect. carn. cap. 59*). Nec minus aperte declarat se aliorum peccatorum suorum poenituisse: *Tu peccator mei similis, imo me minor. Ego enim præstantiam in delictis meam agnosco* (*Lib. de Pœnitent. cap. 4*). Ac rursus postea: *Peccator omnium notarum cum sim, nec ulli rei*

nisi pœnitentiæ natus, non facile possum super ea re tacere (Lib. de Pœnit. cap. 12). At nulli procul dubio mirum videbitur, si ethnicus homo, qui deos adulteros, et adulteris pejores adorabat, eorum exempla, sicut Chæreas apud Terentium (*Eunuch. act. III. scen. 5. v. 43*) sequi voluerit. Sed quantæ hæc crimina Tertulliano olim ethnico voluptati, tanto ipsi christianam postea religionem profitenti, uti ex ejus libris, atque hoc præsertim Apologetico, patet, horrori fuerunt.

ARTICULUS III.

Quibus rationibus Tertullianus ad christianam religionem adductus, et quando eam professus est.

Quibus Tertullianus rationibus ad Christi fidem amplexandam impulsus sit, si quis postulat, is a Georgio Ambianensi capucino audiet tres illas fuisse: christianorum innocentiam, excellentiam sacræ Scripturæ, ac miram eorumdem christianorum in dæmones potestatem (*Georg. vind. Tertull. part. II. quæst. 1. et 2*). Verum hæc ipsa, quantumvis valida, rationum momenta ille eadem, qua adstruxerat, manu destruit. Nam continenter adjunxit ethnicos Judæosque, quales utique erant Ulpianus, et Suetonius, Josephus et Philo, aliosque doctissimos viros, hisce rationibus non minus attento, quam Tertullianus, animo ponderatis, non potuisse ad christianæ religionis professionem adduci. Quamobrem putat Tertullianum nutantem adhuc, ac fluctuantem, aliqua singulari divinaque visione impulsam, christianæ religioni suum dedisse nomen. Sed undenam, quæso, Georgius didicit a memoratis ab eo cum gentilibus tum Judæis illas christianæ religionis probationes tanta quanta a Tertulliano animi attentione, æquitate, sinceritate expensas et ponderatas? Unde etiam accepit Tertullianum illa singulari visione fuisse donatum, qua privatus, aliis quamtumlibet validissimis rationibus, ad christianam religionem adduci nunquam potuisset? Siccine ergo christiano religiosoque homini licet mera eaque levissima conjectura eorum vim et robur infirmare argumentorum, quibus christianæ religionis veritas, ut infra ostendemus, invictissime demonstratur? Sed doctus ille vir animum haud dubie non satis adverterat ad ea Tertulliani in Apologetico de Martyrum patientia verba: *Quis non contemplatione ejus concutitur ad requirendum quid intus in re sit? Quis non, ubi requisivit, accedit? Ubi accessit, mori exoptat* (Tertullian. Apologet. cap. 50)? Et rursus ille alteri libro sic finem imponit: *Quisque tantam tolerantiam spectans, ut aliquo scrupulo percussus, et inquirere accenditur quid sit in causa, et ubi cognoverit veritatem, et ipse statim sequitur* (Lib. ad Scapul. cap. ultim.). At si quilibet gentilis, nec omnino pertinax, nec iniquus rerum æstimator, sic agnita christianæ religionis veritate, eam amplexatus est, quanto magis Tertullianus, qui alios animi sagacitate, et æquitate longe superabat?

Quid vero, quod ille maxime christianorum in

dæmones potestatis oculatus testis fuit, aut saltem de illa ita persuasus, ut ethnicos ad periculum illius coram omnibus faciendum provocet, ac nisi dæmones ab illis adjurati, se deos non esse fateantur, horumce christianorum veliti fundi sanguinem? At quid isto, inquit, opere manifestius, quid hac probatione fidelius? *Simplicitas veritatis in medio est* (Idem, Apologet. cap. 23). Exploratam igitur habuit hujus rationis et experientiæ vim, cui a nemine, nisi falsis præjudiciis penitus obcæcato, resisti posse arbitrabatur.

Nec minus perspecta ipsi fuit Scripturæ sacræ auctoritas, quam, inquit, qui adierit, inveniet Deum; qui etiam studuerit intelligere, cogetur et credere. (Ibid. cap. 18). Nonne ergo et ille ibi Deum invenit, et falsos agnovit gentilium deos, ac veram esse christianam religionem? Tantis enim luminibus hæc veritas fulgebat, ut ab omnibus voluntaria obstinatione non obcæcatis, statim susciperetur. Sed audias velim illum hæc enarrantem: *Testimonium ignorantie est, quæ iniquitatem dum excusat, condemnat; cum omnes qui retro oderant, quia ignorabant quale sit quod oderant, simul desinunt ignorare, cessant et odisse. Ex his fiunt christiani, utique de comperto, et incipiunt odisse quod fuerant, et profiteri quod oderant* (Ibid. cap. 1). At certe si tot gentiles, fatente ipsomet Tertulliano, his omnibus, aut singulis rationibus facti sunt christiani; quanto magis ille, cui adeo comperta fuit falsitas religionis ethnicorum, et christianæ veritas. Ad illam igitur rejiciendam, et hanc amplexandam opus non habuit ea, quam Georgius finxit, divina visione.

Quando autem christianæ religioni nomen dederit, non ita facile dixeris. Opinatus est enim Pamelius librum de Pallio publicam in lucem ab illo emissum anno Christi 195, et statim ac ille christiana religione initiatus fuit. Sed falsa est hujus scriptoris opinio in assignanda hujus libri ætate, quem longe postea, nimirum post ipsius a catholica Ecclesia defectionem, et circa annum 214 scriptum nunc peritiores existimant.

Alio igitur modo investigandum est susceptæ ab illo hujus professionis initium. Discimus autem ex Hieronymo editam ab eo de conjugii molestiis commentationem: *Cum adhuc esset adolescens* (Hieronym. lib. I. adv. Jovin. pag. 157). Quamvis autem eum juvenili ætate luisse in hac materia dixerit; Eustochium tamen virginem ad hunc, sicut et alios Cypriani, Damasi, atque Ambrosii libros legendos adhortatur: *Et nunc, inquit, eadem admoneo, ut si tibi placet scire quot molestiis virgo libera, quot uxor adstricta sit, legas Tertullianum ad amicum philosophum* (Idem Epist. 18. ad Eustoch. p. 37). Sed in dubium haud immerito vocari potest utrum hic liber, cujus jam a longo tempore jacturam fecimus, a Tertulliano ethnico, aut christiano fuerit compositus. Verum cui, inquit aliquis, verisimile videbitur Hieronymum christianæ virgini auctorem suasoremque esse voluisse; ut hunc sicut Cypriani Damasi et

Ambrosii libros pervolutaret, si quid vidisset in illo contra statas christianæ religionis leges? Quomodo autem Tertullianus hujusmodi librum conficere potuit, nisi iisdem legibus abunde fuerit institutus? Atqui nullus, illo ipso teste, christianam religionem ejusque leges agnovit, quin illam confestim voluerit profiteri. Præterea Hieronymus hæc adhuc de illo memoriæ mandavit: *Hic usque ad mediam ætatem presbyter Ecclesiæ* (Idem Catalog. script. Eccl. cap. 53, p. 115), videlicet catholicæ, permansit, et ideo antequam Montani hæresi infectus fuisset. Tum vero ille ibidem adjecit: *Fertur vixisse usque ad decrepitam ætatem*, ad annum scilicet octogesimum, aut si velis, nonagesimum. Orthodoxus igitur presbyter permansit ad annum ætatis suæ circiter quadragesimum. At nec tunc primum quidem, nec statim post emissam christianæ religionis professionem, ad hunc sacrum ordinem effectus videtur. Ergo juvenili in ætate ex ethnico christianus factus videtur. Quanti autem in tota hanc argumentatione sit ponderis, periti quique pronuntient.

ARTICULUS IV.

De Tertulliani conjugio, et summo continentiae amore, de ejus sacerdotio; utrum presbyter factus, maritum more cum uxore vixerit, nec sacris ordinibus initiales distinzerit a laicis: quodnam fuerit illius vivendi genus, quam asperis moribus: quomodo et quando in Montanistarum hæresim prolapsus, ac quo ætatis suæ et Christi anno longiorem vitam finierit.

Uxorem certe Tertullianus habuit, eamque christianam, uti ex duobus, quos ad illam scripsit, libris evidentissime demonstratur. At nostræ ætatis scriptores in controversiam vocant utrum ille adhuc gentilis, aut christianus illam gentilem aut christianam duxerit. Nam mos quidem, ut ipse Tertullianus testatur, christianis tunc erat; ut inirent ethnicorum mulierum connubia, nullumque in illius aliorumve scriptis exstat vestigium, quo deprehendi possit utrum ille, ducta jam uxore, ad Christi castra convolverit. Verum si ex iis quæ paulo ante diximus, inferri possit ab illo adhuc juvene in leges Christi juratum, nonne et hinc quoque concludi potest ductam ab eo postea uxorem? Ubi enim christianus factus est majori observandæ christianæ legis studio semper flagavit, quam ut ipse christianus aliam in matrimonium, nisi christianam acciperet. Et vero in citatis ad uxorem libris ei persuadere conatur, ut si ipse prior ex hac vita migraverit, illa aut permaneat in viduitatis statu, aut christiano nubat viro, si velit secundis nuptiis illigari. Nonne autem vero prorsus simile est, illum paruisse legibus, quas uxori suæ præscripsit? Sed hasce conjecturas aliorum judicio permittimus.

Cum sua porro uxore Tertullianus, solito conjugum more, haud dubie vivebat, quando illi libros proxime laudatos direxit. Eam quippe, si ipse prior moriatur, ad continentiam in viduitate servandam sic cohortatur. *Et quod in matrimonio, inquit, non valuimus, in viduitate sectemur. Amplexenda occasio est, quæ adiniit,*

A quod necessitas imperabat (Tertull. lib. 1. ad Uxor. cap. 7). Quorsum enim hæc ad illam fecit verba, si a consueto matrimonii usu ipse uxorque ejus sibi semper temperavissent? Nemo tamen est, qui inde non intelligat quanto Tertullianus continentiae castitatisque studio inflammatus semper fuerit.

Minus autem mirum omnibus videri deberet, quod ille uxorem suam ad continentiam his in libris adhortetur, si vera sit de tempore, quo scripti sunt, quorundam cum heterodoxorum, tum catholicorum opinio. Ab illo enim editos suspicantur tam ingravescente ipsius, quam florente ac vivida uxoris ætate. Quamobrem putant in iis conditas illius quasi testamenti tabulas. Sed non aliud opinionis suæ argumentum proferunt, nisi hæc Tertulliani verba, quæ prioris libri initio ita leguntur: *Nam sæcularibus satagentes sumus, et utrique nostrum consultum volumus. Si talibus ordinamus, cur non magis de divinis atque cælestibus posteritati nostræ prospicere debeamus, et legatum quodammodo prælegare admonitionem et demonstrationem eorum, quæ ex bonis immortalibus, et de hæreditate cælorum deputatur* (Ibid. cap. 1)? Sed quia in codice Agobardi, uti nos monet Rigaltius, bis legitur talibus, id correctum voluit, ac legendum: *talibus tabulas ordinamus*; et inde colligit hos libros testamenti instar a Tertulliano, ætate jam plurimum propecto, compositos (Rigalt. Not. 1. in hunc libr.).

Sed tametsi res ita esset, numquid testamenta nunquam, nisi ingravescente jam ætate, ab hominibus facta obsignataque sunt? Numquid nemo prudens homo, ac præsertim christianus, etsi florente adhuc ætate de morte semper incerta, et testamento suo conscribendo cogitavit? At certe Tertullianus eo potiori jure de illo condendo qualibet ætate sua cogitare debuit, quod tunc sævientibus in christianos ethnicis, nescire non poterat vitam suam quotidie periclitari. Nonne etiam ille, tanto tamque singulari, uti diximus, continentiae castitatisque amore semper incensus, potuit quolibet vitæ suæ tempore uxorem suam ad eam, si unquam vidua foret, conservandam adhortari? Ad hæc vero si illa, cum Tertullianus edendis his libris operam dabat, adhuc erat, ut aiunt, vivida, numquid ex flecta quorundam illius verborum significatione concludi potest illum senem fuisse aut decrepitum? Neque audiendi sunt, qui obijciunt plura in his libris occurrere, quibus Tertullianus suum in Montanistas jam propensum animum patefacit. Numquid enim quia uxorem suam ad continentiam adhortatur? At nonne ipse etiam Paulus Apostolus christianos ad eandem virtutem cohortatus est? Sed nobis sufficit quod concedant Tertullianum cum hos ad uxorem scribebat libros, nondum in Montanistarum lapsum fuisse errorem. Ad mediam enim usque ætatem, uti Hieronymus, a nobis citatus testificatur, presbyter catholicæ Ecclesiæ fuit. Ergo longe ante senectutem suam libros illos composuerat.

At quemadmodum de Tertulliani conjugio constat, ita sane extra dubium esse videtur illum sacro presbyteratus ordine fuisse inauguratum. Etenim Hiero-

nymus, et libri de Prædestinatorum hæresi auctor illum Ecclesiæ presbyterum haud dubitanter appellant (*Hieronym. Catal. script. Eccl. cap. 53. pag. 115. Prædestin. cap. 26. pag. 28*). Quamobrem Alixius memoratæ Rigaltii, de libris a Tertulliano jam ætate confecto ad uxorem scriptis, opinioni eo lubentius subscripsit, quod inde confici posse putabat eundem Tertullianum, postquam presbyter factus est, cum uxore sua solito vixisse more maritali. Sed hæc sententia et ruinoso prorsus, uti annotavimus, fundamento, ac falsis Calvinianæ hæreseos præjudiciis innixa est. Et certe quo majori continentię studio Tertullianus, ut sæpius diximus, ardebat, eo minus probabile est illum, postquam presbyteratus ordini adscriptus fuit, non stetisse in aliorum Latinæ Ecclesiæ sacerdotum vestigiis, qui sese ab solita uxorum consuetudine continebant. Paucissimos siquidem atque ad summum duos vel tres invenias, qui secus egerint. Nemo autem ulla umquam ratione ostendet Tertullianum horum potius, quam illorum sibi ad imitandum proposuisse exempla.

Verum alius nescio quis forsitan, sacrorum ordinum oppugnator, a nobis postulabit, cur Tertullianus, si presbyter fuit, sese aliquando in laicorum retulerit numerum. Nam in libro de Oratione: *Nos, inquit, vel maxime nullius loci homines* (*Tertull. lib. de Orat. cap. 14*). Sed quamvis hic, sicuti opinantur, esset horum verborum sensus; nihil tamen ex eis contra Tertulliani sacerdotium concludi potest. Certum enimvero non est utrum, quando hæc scripsit, tum adhuc in grege non fuerit laicorum.

At quidam nobis haud dubie objicient ab illo sublatum fuisse omne laicos inter et clericos discrimen, ubi de utrisque hunc loquitur in modum: *Unde Episcopi et Clerus? Nonne de omnibus?... Sed cum extollimur adversus clerum, tunc unum omnes sumus, tunc omnes sacerdotes nos Deo et Patri fecit, cum per adæquationem disciplinæ sacerdotalis provocamur, deponimus infulus, et impares sumus*. Ita quidem ille in libro de Monogamia (*Idem, lib. de Monog. cap. 12*). Simili quoque modo in alio de Exhortatione castitatis: *Differentiam, inquit, inter ordinem et plebem constituit Ecclesiæ auctoritas; et honor per ordinis consecrum sanctificatus; adeo ubi Ecclesiastici ordinis non est consecrum, et offers, et tinguis, et sacerdos es tibi solus* (*Idem, lib. de Exhort. Castit. cap. 7*).

Verum nemini incompertum est illum dum hæc scriberet, jam animo imbibisse Montanistarum errores, quos ibidem secutius adjecit: *Sed ubi tres, Ecclesia est, licet laici* (*Ibid.*). Quamobrem errantium more vel sibi non constitit, vel nomen sacerdotis non proprio et strictiori, sed improprio et latiori accepit significatu, quemadmodum non semel sumitur ab Joanne his, ad quæ alludere videtur verbis: *Fecit nos regnum et sacerdotes Deo et Patri suo* (*Apocalyps. cap. 1, 6*). Atque iterum postea: *Fecisti nos Deo nostro regnum et sacerdotes* (*Ibid. cap. V. 10*). Ipse enimvero idem Tertullianus, tametsi tunc Montani sectator, alio in libro sic loquitur: *Est hodie soror*

A apud nos revelationum charismata sortita, quas in Ecclesia inter dominica solemnia per ecclasiā in spiritum patitur.... Post transacta solemnia, dimissa plebe, quo usu solet nobis renuntiare quæ viderit (*Tertull., lib. de Anim. cap. 9*). At certe ibi ille sese a plebe, seu omni laicorum grege secernit.

Privatam autem solitariamque egit vitam, ac rejecta communi omnium veste, sumptoque philosophorum pallio, se ex publicorum negotiorum tumultu subduxisse testificatur. Hæc enim sunt ejus, ficto ejusdem pallii sui nomine verba: *Ego nihil foro, nihil campo, nihil curiæ debeo; nulli officio advigilo, nulla rostra præoccupo, nulla prætoria observo; canales non odor, cancellos non adoro, subsellia non contundo, jura non conturbo, causas non elatro, non judico, non milito, secessi de populo, in me unicum negotium mihi est, nisi aliud non curo, quam ne curem* (*Idem, lib. de Pall. cap. 5*).

Moribus vero tam castis sanctisque fuit, quam duris profecto et asperis. Severioris quoque disciplinæ non solum sectator erat, sed acerrimus etiam, ac ultra statos æquitatis limites defensor et patronus. Nec parum quidem verisimile videtur illum falsa severitatis, quam montanistæ præ se ferebant, specie deceptum in eorum hæresim sese dedisse præcipientem. Sed huc ingenua animi duritia inclinantem traxerunt falsæ quarundam mulierum, illius hæresis veneno imbutarum, visiones, atque prædictiones. Denique invidia et contumeliis clericorum Romanæ Ecclesiæ, ait Hieronymus, ad Montani dogma delapsus, *C* in multis novæ prophetiæ meminit, specialiter autem adversus Ecclesiam (*Hieronym. Catalog. script. Eccl. c. 53. p. 115*).

Primam itaque vitæ suæ, quæ longior procul dubio fuit, partem in Ecclesia catholica, alteram miserando sane, nec satis unquam deplorando casu inter Montanistas hæreticos transegit. Nam sicut pergit idem Hieronymus: *Usque ad mediam ætatem presbyter Ecclesiæ permansit* (*Ibid.*). Addit autem ibidem eruditissimus scriptor illum floruisse potissimum sub Severo principe et Antonino Caracalla, atque, uti fertur, pervenisse ad decrepitam usque ætatem. Si vero peritioribus nostri temporis Scriptoribus fidem habeamus, natus fuerat circa annum Christi 160, et anno circiter 245 mortuus est. Inficias porro nullus ibit, longiorem media parte fuisse vitæ illius cursum, cujus postremam partem in propugnandis absurdis hæreticorum erroribus consumendo, et sibi ipsi et aliis quampluribus nocuit. Quamobrem recte jam laudatus a nobis Hieronymus: *In Tertulliano, inquit, laudamus ingenium, damnamus hæresim* (*Idem, lib. III. Apolog. adv. Rufin. pag. 463*). At de illius ingenio paulo uberius agendum est.

ARTICULUS V.

De Tertulliani ingenio, et multiplici eruditione: utrum jurisconsultus fuerit, et idem ac Tertullianus: de ejus stylo ac scribendi modo, et nominis celebritate.

Severo morum vivendique genere Tertullianus se-

quebatur innatos impetus ingenii, acutissimi quidem A et acerrimi, sed non minus asperi ac vehementis. Quapropter Hieronymo vocatur : *acris et vehementis ingenii vir* (Hieronym. Catalog. script. Eccl. cap. 53, pag. 115). At quamvis id tacuisset, durum et impatiens illius ingenium passim ubique in ejus lucubrationibus emicat. Quid ergo mirum, si ille intra legitimos patientiæ, mansuetudinis, ac moderationis limites sese continere sæpius non potuerit? Et ipse certe tam sincero, quam penitenti animo palam confessus est se patientiæ virtute non omnino fuisse præditi. His enim suum de eadem patientia librum orditur verbis : *Confiteor ad Dominum Deum satis temere me, si non etiam impudenter de patientia componere ausum, cui præstandæ idoneus omnino non sum, ut homo nullius boni, quando oporteat demonstrationem, et commendationem alicujus rei adertos, ipsos prius in administratione ejus rei deprehendi, et constantiam commendandi propriæ conversationis auctoritate dirigere, ne dicta factis deficientibus erubescant* (Tertul. lib. de Patient. cap. 1).

Verum si acriores animi impetus virtute patientiæ mitigare non semper valuit, ingenio certe pollebat ad quamlibet scientiam facile consequendam aptissimo. Quantum vero omni eruditionis genere abundaverit, ex his conjice Vincentii Lirinensis verbis : *Sicut Origenes apud Græcos, ita hic apud Latinos nostrorum omnium facile princeps judicandus est. Quid enim hoc viro doctius? Quid in divinis atque humanis rebus exercitatus? Nempe omnem philosophiam, et cunctas philosophorum sectas, auctores assertoresque sectarum, omnesque eorum disciplinas, omnem historiarum ac studiorum varietatem mira quadam mentis capacitate complexus est. Ingenio vero nonne tam gravi ac vehementi excelluit; ut nihil sibi pene ad expugnandum proposuerit, quod non aut acumine irruerit, aut pondere eliserit? Jam porro orationis suæ laudes quis exsequi valeat? Quæ tanta nescio qua rationum necessitate conserta est, ut ad consensum sui, quos suadere non potuerit, impellat. Cujus quot pene verba, tot sententiæ sunt, quot sensus, tot victoriæ. Sciunt hoc Marciones, Apelles, Praxeæ, Hermogeneæ, Judæi, Gentiles Gnostici, cæterique, quorum ille blasphemias multis ac magnis voluminum suorum motibus, velut quibusdam fulminibus everit* (Vincent. Lirin. Commonitor. I). Sed tantis laudibus illam haud dubie omnigenam D Tertulliani eruditionem cumulat, qua in primis libros suos in christianæ religionis, et orthodoxorum dogmatum defensionem scriptos passim ubique conspergit. Quamobrem præter Eusebiam et Rufinum, jam a nobis citatos, aliosque complures, ab Hieronymo appellatur *vir eruditissimus*, (Hieronym. adv. Vigil. pag. 285 et epist. 83. ad Mag. pag. 636), quo quidem nihil est eruditius, et acutius. In ipso autem, de quo nunc disputamus, ipsius Apologetico, et aliis adversus gentes libellis id emicare haud dubitanter affirmat. Operæ igitur prorsus inutilis foret hoc, sicut facile est, illustrium cujuslibet ætatis scriptorum testimoniis comprobari, quod a nemine

ignoratur, et ipsamet auctoris scripta manifestissimum omnibus faciunt.

At prætermittere tamen non possumus singulare quoddam eruditionis genus, quod his Eusebius verbis in Tertulliano laudavit : *Τερτυλλιανὸς τοὺς Ῥωμαίων ἄμους ἡγενοῦντο, ἀντὶ τὰ τε ἄλλα ἐνδοξοὺς καὶ τῶν μέλιστα ἐπὶ Ῥώμῃ λαμπρῶν* (Euseb. lib. II. Histor. Eccles. cap. 2, pag. 41), id est, Valesio interprete : *Tertullianus legum Romanarum peritissimus, et inter latinos scriptores celeberrimus*. Valesio longe antea præverat Rufinus eundem pene in modum : *Tertullianus vir et legum, inquit, et institutionum Romanarum peritissimus, et inter nostros scriptores admodum clarus* (Ruf., lib. II, hist. Eccles., cap. 2). A vero autem longe absunt, qui inde concludi posse autumant Tertullianum nostrum B professione sua fuisse jurisconsultum, eumque ipsummet esse Tertullianum, qui revera leges publice docuit et interpretatus est. Nam uterque propriis suis nominibus satis distinguitur. Deinde vero quis nesciat posse aliquem juribus legibusque Romanorum affatim imbui; tametsi illorum scientiam nunquam in scholis publicis professus fuerit? Non ibi itaque Eusebius Tertulliani professionem laudat, sed perfectam legum Romanarum doctrinam atque peritiam.

Par tantæ illius eruditioni non erat eloquentia. Æquos autem et idoneos ea de re judices si desideras, in tibi præsto est Lactantii, qui Cicero christianus audit, judicium : *Septimius Tertullianus fuit omni genere litterarum peritus, sed in eloquendo parum facilis, et minus complus, et multum obscurus* (Lactant. lib. C V. Inst. divin. cap. 1, pag. 459). Neque dixeris ibi Lactantium loqui de Tertulliani potius Apologetico, aliisque libris adversus ethnicos scriptis, quam cæteris ejus operibus. Etenim eadem est Hieronymi de omnibus illius commentationibus sententia, quam hisce paucioribus verbis pronuntiavit : *Tertullianus creber est in sententiis, sed difficilis in eloquendo* (Hieronym. Epist. 49. ad Paulin. pag. 567). Nemo autem est, qui notata ab utroque orationis difficilis, inornatæ, et obscurioris vitia non statim deprehendat.

Alii vero reprehendunt inæquabilem eorum, quibus ille utitur, argumentorum varietatem. Gravissimis siquidem et invictissimis, inquit, argumentationibus plures alias, rapidioris ingenii acumine excogitatas, quandoque intermiscet, quæ levissimi D aut nullius plane sunt momenti.

At plerique omnes fatentur illud vitiosum sive dicendi, sive argumentandi genus, sicubi occurrit, micanti prorsus sententiarum gravitate, summaque aliorum argumentorum vi ac pondere, quasi mira quadam compensatione, leniri et resarciri. Et vero si Vincentium Lirinensem, non omnino ineptum judicem, jam a nobis citatum, rursus audire velis : *Tanta, inquit, nescio qua rationum necessitate, oratio ejus, conserta est, ut ad consensum sui quos suadere non potuerit, impellat. Cujus quot pene verba, tot sententiæ sunt, quot sensus, tot victoriæ*. Eam sane ob causam ille, sicuti aiebant Chronici Eusebiani auctor : *Omnium Ecclesiarum sermone celebratur* (Euseb. Chron. ad ann. Christ. 208).

Ecclesiarum autem dicit non solum Occidentis, sed etiam Orientis. Quidam enim illius libri, ob magnum, quo aestimabantur, pretium, in græcam linguam, ut paulo antea annotavimus, conversi, ab græcis hominibus non minus avide, quam a latinis legebantur.

Tanti porro Cyprianus eos fecit, ut idcirco Tertullianum magistrum appellaverit suum, nec diem ullum sine alicujus ex illius libris lectione præterire volderit. Hujus autem tam assidue lectionis testis omni fide major nobis est Hieronymus, qui a quo, et quam certo id acceperit, sic enarrat: *Vidi ego quemdam Paulum Concordiæ, quod oppidum Italiæ est, senem, qui se beati Cypriani jam grandis ætatis notarium cum ipse admodum esset adolescens, Romæ vidisse dicere, referreque sibi solitum, nunquam Cyprianum absque Tertulliani lectione unum diem præterisse, ac sibi crebro dicere: Da Magistram, Tertullianum videlicet significans* (Hieronym. Catalog. script. Eccles. cap. 53, pag. 115). Quin etiam plane asseverat hoc ex ipsismet Cypriani libris testatum satis fieri. Ad Pammachium enimvero et Oceanum hæc in verba scripsit: *Beatus Cyprianus Tertulliano magistro utitur, ut ejus scripta probant: cumque eruditi et ardentis viri delectetur ingenio, Montanum cum eo Maximilianque non sequitur* (Idem epist. 42. pag. 342). Nec dubium sane est quin alii quamplurimi, quemadmodum Cyprianus, Tertulliani libros pervolutaverint. De illo siquidem hæc rursus ab Hieronymo litteris mandata legimus: *Multa scripsit volumina, quæ quia nota sunt pluribus, præmittimus* (Hieronym. ibid.). At quomodo illis adeo nota esse poterant, nisi ea sæpe sæpius legissent?

CAPUT II.

De libri Apologetici ætate, quibus directus nuncupatusque sit, utrum auctoris nomine primum inscriptus, quis illius titulus, quodve argumentum, a quibus in capita divisus, et præfixa capitum summaria, quo applausu susceptus, a quo in græcam linguam conversus ac quo stylo conscriptus.

ARTICULUS PRIMUS.

Quo tempore Tertullianus Apologeticum publicam in lucem emisit.

Extra omne dubium est Tertullianum, uti jam ostendimus, esse hujus Apologetici libri verum ac genuinum auctorem. At quo tempore eum composuerit, non una est omnium consensus. Georgius enim Ambianensis putat illum a Tertulliano editum primis Severi Imperatoris annis, hoc est, paulo post annum Christi 193 (*Georg. Vind. Tertull., part. III, § 1. pag. 20*), quo ille Romani imperii habenas moderari cepit. Suam autem opinionem inde confirmare conatur, quod existimet Tertullianum, ubi de superstitie paricidarum, qui necem imperatoribus intulerant, rationatione loquitur, ibi de Pertinacis interfectoribus fecisse sermonem (*Tertullian. Apologetic. cap. 35*). Quia vero Albinus, qui adversus Severum imperatorem conspiravit, nomen quod in textu Tertulliani ibidem legitur, huic sententiæ adversari cernebat,

illud intrusum, atque ex libro ad Scapulam huc translatum esse pronuntiat (*Idem lib. ad Scapul. cap. 2*). Sic itaque difficultatis nodum unius verbi amputatione secari voluit. Verum qua, amabo te, ratione? Nulla penitus, ac contra omnium manuscriptorum codicum auctoritatem. Everso itaque vanæ illius opinionis fundamento, et ipsa penitus ruat necesse est. Quin etiam illius falsitas ex mox dicendis adhuc clarius patebit.

Scaliger autem, et Alixius opinati sunt hunc librum in lucem tantum prodixisse post ejusdem Severi imperatoris mortem, quæ anno Christi 211. mense Februario accidit. At nullam opinionis suæ aliam reddunt rationem, nisi quia arbitrantur hæc Tertulliani verba: *Papias leges heri constantissimus principum Severus exclusit* (*Idem Apologet., cap. 4*), non aliter, quam de hoc imperatore jam mortuo posse intelligi. Numquid ergo adverbium, *heri*, illum potius mortuum, quam adhuc viventem significat? Deinde vero ibi Severus glorioso constantissimi principis titulo exornatur. At quomodo Tertullianus hoc elogio illum decorare potuit, nisi antequam publicis edictis diram in christianos excitasset persecutionem? Atqui eam movisse perhibetur exeunte anno Christi secundo supra ducentessimum. Tertullianus igitur hunc librum ante hunc annum, ac proinde ante hujus imperatoris obitum confecisse dicendus est. Nec minus quidem certo illud probari posset his illius verbis: *Leges adversus Christianos nullus Severus impressit* quæ in quibusdam hujus Apologetici manuscriptis et editis codicibus leguntur (*Ibid., cap. 5*). Quia tamen in aliis editionibus et septem nostris codicibus manuscriptis scriptum est, *nullus Verus impressit*; hæc, de quibus adhuc postea, non ultra quam oporteat, urgenda duximus.

Iustat vero Alixius: ad suum Tertullianus *de Præscriptionibus hæreticorum* librum alludere videtur, ubi in Apologetico contra illos sic disputat: *Expedite præscribimus adulteris nostris illam esse regulam veritatis, quæ veniat a Christo, transmissa per comites ipsius, quibus aliquando posteriores diversi isti commentatores probabuntur* (*Ibid., cap. 47*). At numquid hoc argumentum adversus novatores, et doctrinæ christianæ corruptores ab alio adhiberi non potest, nisi ab eo, qui librum *de Præscriptionibus hæreticorum* ediderit? Deinde vero si ibi ad hunc librum collineare voluit, cur illum clarioribus verbis non indicat, atque iis utitur, quæ de illo, uti alii putant, tam conficiendo, quam jam composito possunt intelligi? Denique non constat inter eruditos quo tempore Tertullianus hunc *de Præscriptionibus* librum publicam emisit in lucem. Peritiores autem critici censent ab eo divulgatum, cum nondum ab Ecclesia catholica defecisset.

Neminem porro, uti opinamur, illud movebit quod Alixius adhuc objectat designatam a Tertulliano sibi videri insolitam eclipsim, quæ anno Christi 210. contigit (*Ibid., cap. 20*). Quod enim citat libri Apologetici caput, in eo nullum plane exstat singula-

ris et insolitæ alicujus eclipsis indicium, nullaque significatio.

Alii itaque existimant hunc librum a Tertulliano elucubratum fuisse, cum Severus orbi Romano imperabat. Non enim illum, nisi adhuc regnantem, nec in christianos adhuc palam sævientem, constantissimi, uti paulo ante diximus, Imperatoris elogio exornasset. Deinde vero ubi de perduellibus, læsæ majestatis reis, ac publicis hostibus postea disserit: *Unde*, inquit, *Cassii, et Nigri, et Albini*, Ibid. cap. 35. qui videlicet de summa imperii potestate cum legitimis Imperatoribus decertaverant. At post occisum mense Maio anni 193 Pertinacem Imperatorem, C. Pescennius Niger purpuram et imperium in Pannonia assumpsit, ejusque in partes transiit Cassius Clemens. Niger vero victus a Severo, ac profligatis tertio prælio illius copiis, fuga salutis suæ consulere frustra conatus est. Ab iis enim, qui fugientem insequabantur, occisus fuit sub finem anni 194, vel 195 initium. Post hæc Severus Albino, quem falsis blanditiis, ne hostium suorum numerus augetur, deceperat, bellum intulit. Commisso tandem prope Lugdunum prælio, Albinus initio anni 197 fractus ac fusus, mortem sibi conscivisse perhibetur.

Neque tamen tunc omnino finitum est civile bellum. Superfuerunt etenim hujus factionis fautores, de quibus ibidem Tertullianus noster: *Sed et qui nunc scelestarum, ait, partium socii ac plausores quotidie revelantur, post vindictam racematio superstes*, Ibid. cap. 38. At hæc clarius ab Ælio Spartiano hunc in modum explicantur: *Multi sane post Albinum, fidem ei servantes, bello a Severo superati sunt* (Spartian. in Vita Sever. pag. 323. col. 1). *Ultus est igitur graviter Albinianam defectionem, interfectis plurimis, genere quoque ejus extincto, iratus populo et senatoribus, Romam venit.* Tum deinde post memorata varia Severi itinera illud adjecit: *Inter hæc Pescennianas reliquias, Plautiano auctore, persequabatur, ita ut nonnullos etiam ex amicis suis, quasi vitæ suæ insidiatores appeteret* (Ibid. ead. pag. col. 2). Atque ex his posterioribus verbis aliqui confici posse existimant Tertulliani Apologeticum in lucem prodixisse non solum post extinctas, de quibus ille disserit, perduellium reliquias, sed post Plautiani etiam cædem, qui jubente Caracalla, anno Christi 204 aut 205 interfectus est.

In hujus autem opinionis confirmationem adduci quoque poterant subsequencia ejusdem Spartiani de hoc ipso Imperatore verba: *Multos etiam, quasi Chaldaeos, aut vates de sua salute consuluisse, interemit, præcipue suspectos unumquemque idoneum imperio, cum ipse parvulos adhuc filios haberet, idque dici ab iis vel crederet, vel audiret, qui sibi augurabantur imperium* (Ibid.); nam Tertullianus eodem citato a nobis capite dixit: *Eadem officia, in principum scilicet solemnitatibus, dependunt, et qui astrologos, et aruspices, et augures, et magos de Cæsaris capite consultant*. (Tertullian. Apologet. cap. 35.).

Negari quidem non potest hanc argumentationem

A non minimi profecto esse ponderis, si ethnici proximam Imperatorum mortem optantes, magos aliosque divinandi arte peritos de solius Severi Imperatoris salute semel tantum consulissent. At certe Tertullianus hanc consultationem sæpius propositam et repetitam fuisse haud obscure significat. Præterea si hæc illius de iisdem seditiosis factionibus verba: *Sed et nunc. . . . quotidie revelantur*, attentiori animo expendamus, nonne inde colligi recte potest, de illis sermonem ab illo fieri, tanquam nondum penitus extinctis, sed ad summum sopitis, caputque amplius attollere non audentibus? Nondum ergo Severus habuisse videbatur apertas cum Plautiano simulates. Atqui Plautianus filiam suam Plautillam Caracallæ ejusdem Severi filio in matrimonium anno 204 collocavit. Anno autem subsequenti ille, teste Herodiano, manifestam Caracallæ, generi sui, qui tum uxorem suam oderat, audaciam furoremque veritus, in ejus imperium insidiis invadere molitus est (Herodian. lib. III in Vita Sever. pag. 244 et seqq.) Sed his relictis Caracalla illum, præsentem Severo patri suo, jussit occidi. Ante hunc igitur annum Tertulliani Apologeticus, sed non multo prius scriptus videtur. Quorsum enim Plautiani potius, quam Albini, et aliorum perduellium nomini pepercisset? Post annum itaque 197, quo Albinus violentas sibi manus attulit, et ante annum 204 aut 205, quo Plautianus necatus est, hunc Tertullianus librum confecit.

Probabile tamen quibusdam videtur eum a Tertulliano profectum anno posteriore, quo Antonini Caracallæ decennalia Cæsariani imperii celebrata sunt, atque ignis persecutionis, in christianos concitatæ, ardentius flagrabat. Nam de iis Tertullianus in hoc Apologetico sæpius disputavit (cap. 2). Deinde vero plures quidem ab aliis Imperatoribus in christianos leges latas memorat, sed nullam a Severo. Nonne ergo Tertullianus ante promulgata hujus in eos edicta hunc Apologeticum librum divulgavit?

At quamvis ille hoc in libro adversus ethnicos, qui Principum solennia non minus nefario, quam superstizioso ritu agebant, acerrime invēhatur, non de Caracallæ tamen potius, quam Severi aliorumque Principum solemnitatibus disserit. Ad christianorum autem persecutiones, et leges in eos scriptas, quod spectat, facile concedimus Severum imperii sui initio iis revera fuisse. Ipse siquidem Tertullianus testis est hujusce favoris, cujus hanc reddidit rationem, *Ipse etiam, inquit, Severus, pater Antonini, christianorum memor fuit* (Tertul. lib. ad Scapul. cap. 4). *Nam et Proculum christianum, qui Torpacion cognominabatur, Euhodiæ procuratorem, qui eum per oleum aliquando curaverat, requisivit, et in palatio suo habuit usque ad mortem ejus, quem et Antoninus optime noverat, lacte christiano educatus.* Fatemur quoque nullam in Apologetico fieri legis ab eodem Severo in christianos sancitæ mentionem.

Verum non inde certo concludi posse putamus illum editum fuisse postquam Caracalla, anno 211 solus imperare cœpisset, atque ethnici eo jam regnante, in

christianos omnes crudelissime furebant ac bacchantur. Tanti quippe erat ethnicorum in eos furor, ut is solus, ac vanus veterum legum prætextus, ipsis ad quoslibet nunquam non excrucianos suffecerit. Neque id a nobis temere fingitur. Eosdem enim verò gentiles Tertullianus noster his compellat verbis: *Quoties in christianos descivitis, partim animis propriis, partim legibus obtemperantes! Quoties etiam, præteritis vobis, suo jure nos inimicum vulgus invadit lapidibus et incendiis! Ipsi Bacchanalium furiis nec mortuis parcunt christianis, quin illos de requie sepulturae, de asylo quodam mortis jam alios, jam nec totos, avelant, dissecant, distrahant* (Tertullian. Apologet. cap. 36. pag. 439). Paulo autem prius ille dixerat: *Nec ulli ntigls depopulatores christianorum, quam vulgus* (Idem cap. 35. pag. 451). cæcum nempe et vesanum, quod sua proculdubio rabie, ac ingenito quasi furore, nullo autem legum præscripto ad vexandos necandosque christianos ferebatur. Huc accedit, quod ethnici in eos refundebant publicarum omnium calamitatum causam. Ubi igitur aliqua accidisset, tum confestim, teste adhuc Tertulliano, conclamabant: *Christianos ad leonem* (Ibid., cap. 40).

Adire tamen nobis videmur aliquem, qui adhuc instabit hæc aliaque plura in hoc Apologetico non potuisse ab Auctore nostro describi, quamdiu Severus Imperator favit christianis, nec ullam adversus eos legem dederat. Verum si nullius legis ab eo latæ Auctor noster meminit, id alii de industria factum esse opinantur, ne magis irritaret viventis tunc Imperatoris animum, sed facilius ad sanio rem mentem illum revocare posset.

Ea porro sunt rationum momenta quibus diversæ de hujus libri ætate opiniones innituntur. At iis sedulo expensis, si hæc posterior aliis præponenda tibi videatur, fatendum est hunc librum vulgatum fuisse post excitatam ab eodem Severo adversus christianos persecutionem, non quidem anno 197 aut 198, ut quidam frustra opinantur, sed anno 202, quo idem Severus leges in eos revera condidit, et decimum, ut ait Eusebius, imperii sui annum agebat (Euseb. lib. VI. Eccles. hist. cap. 2. pag. 101. et seqq.).

At si quis judicet non satis valida esse hujus opinionis firmamenta, is certe non diffitebitur ex his, quæ paulo ante annotabamus, recte profecto colligi posse hunc Tertulliani librum in lucem ab illo emissum fuisse aliquo post Albini necem tempore, id est, post 197, quemadmodum observavimus, Christi annum. Quoniam vero Tertullianus ibidem significat repressos fuisse majores factionis illius impetus, ac quasdam tantum superfuisset illarum reliquias, inde sane concludendum est, hujus libri ætatem anno 199 aut potius 200 consignandam videri.

Urgebit tandem aliquis tunc Tertullianum, ut sæpius dictum est, non attigisse quadragesimum quintum ætatis suæ annum. Atqui summa eruditio, quæ mirum in modum et passim ubique in hoc illius Apologetico refulget, proveciorem ætatem desiderare videtur. Imo vero supernum, ut alii respondent,

A divini luminis et gratiæ auxilium. Præterea Tertullianus tam excellenti ac perspicaci ingenio præditus erat, ut quadragesimo ætatis suæ anno hac ipsa, aliaque majori eruditione imbui, et ea totum hunc librum complere haud difficiliter potuerit.

ARTICULUS II.

Quibusnam Antistitibus et præsidibus hunc Tertullianus Apologeticum librum nuncupaverit.

Quanto apertius clariusque Tertullianus ipso Apologetici initio prodidit illum a se directum Romani imperii Antistitibus in aperto et edito, in ipso fere vertice civitatis præsidibus (Tertullian. Apologet. cap. 1. pag. 257). tanto majori animorum contentione inter eruditos disputatur quinam, cujusve civitatis fuerint illi præsides. Apud plurimos quidem opinio jam dudum invaluerat his verbis Romanum senatum significari; aliis tamen postea visum est designari præsides Carthagini; aliis demum quotquot toto Romano in imperio presides erant.

Primæ autem opinionis fautores nituntur his ipsis, quæ citavimus, Tertulliani verbis. Non aliam enim vero urbem nisi Romam indicari arbitrantur. Et certe quis alius, inquit, esse potest ille apertus et editus civitatis vertex, nisi Romanorum Capitolium, quod Tertullianus periphrasi potius, quam suo nomine appellandum censuit? Nonne etiam in hujus sententiæ confirmationem illud proferri poterit, quod de solis eclipsi, quæ Christo moriente contigit, scriptum ab illo legimus: *Eam mundi casum relatum in arcanis vestris habetis* (Ibid. cap. 21). Quænam enim illa sunt, nisi Romanorum arcana, sive archiva, et chartophylacia, in quibus acta publica recondabantur? Nam ibi ille narrat Pilatum Tiberio Imperatori nuntiavisse non solum hanc eclipsim, sed ea etiam extraordinaria omnia, quæ ante et post Christi mortem acciderant. Quis autem facile non concedet Tiberium jussisse hæc in iisdem reponi et servari arcanis, ad quæ scrutanda Tertullianus Romanos provocat?

Ad quod ille obscurius, hoc Eusebius clarius his, quæ nulla obscuritate involvuntur, retulit verbis: *Tertullianus Apologiam suam τῇ ῥωμαϊκῇ ὑποτάσσας ἀπεπερὶνυσε: Ad senatum romanum conscripsit.* (Euseb. lib. V. Hist. Eccles. cap. 5. pag. 169). Nec minimum quidem roboris huic sententiæ eo afferri autumant, quod Tertullianus Romæ diu commoratus sit. Rursus namque de illo Eusebius hæc posteris scriptio tradita reliquit: *καὶ τὸν μέγιστον ἐν Ῥώμῃ λαμπρὸν. Et Romæ celeberrimus fuit* (Idem, ibid. lib. II. cap. 2. pag. 41). Huc quoque accedit Hieronymus (Hieronym. Catal. scriptor. Eccles. cap. 53. pag. 115), qui testificatur illum clericorum Romanorum vexatum fuisse invidia et contumeliis. Ubi autem, nisi cum Romæ degebat?

Sed nihil, inquit alii, obstat quominus Tertullianus, etiam dum Carthagine habitaret, illis invidiæ et calumniarum aculeis pungeretur. Tam enim frequens erat inter Romanos et Carthaginenses commercium, ut quam Tertullianus meruerat summæ eruditionis et

doctrinæ famam, ab invidis Romanæ Ecclesiæ clericis A potuerit lacerari. Nec alio certe, quam ad hanc illius famam Eusebius, verbis proxime citatis, respexisse ipsis videtur. Neque etiam his ille denotat aliquam Tertulliani in urbe Roma habitationem, sed maximam apud Romanos nominis et famæ ejus, ob singularem doctrinam scriptaque sua celebritatem.

Urgere tamen alii poterant, neminem prorsus dis-
fiteri posse illum Romam saltem semel venisse. Quis enim hoc negare auderet, quod ipsemet Tertullianus disertissime asseruit? *Gemmarum nobilitatem vidimus Romæ de fastidio illo Pärthorum et Medorum, cæterorumque gentilium suorum, coram matronis erubescen- tem, nisi quo ad ostentationem fere habentur (Tertull. lib. 1. de Cultu fam. cap. 6)*. At certe sicut semel, ita sæpius Romam ire potuit, ibique com-
morari. Optime quidem reponent alii: Sed quo-
modo probari poterunt alia Tertulliani in hanc urbem itinera, aut eum ibi revera mansisse quando Apo-
logeticum conscribat?

Quamobrem plures arbitrantur illum prorsus Car-
thagine editum, oblatumque hujusce civitatis præsi-
dibus. Etenim ab illius, uti jam vidimus, exordio illos vocat, in aperto et edito vertice civitatis præsi-
dentes (*Idem, Apologet. cap. 16. pag. 259*). Rursum vero alibi: *In ista, inquit, civitate in qua suum elu-
cubrabit Apologeticum. Atqui Roma non civitas, sed urbs, atque eo solo Urbis nomine per antono-
masiam appellari solebat. Nonne enim hæc ipsamet sunt ejus verba: Liberum. . . consules senatus auc-
toritate, non modo Urbe, sed universa Italia elimi-
naverunt (Ibid. cap. 6. pag. 305)*.

Deinde se tunc illinc abfuisse haud obscure Ter-
tullianus ipse significat. Nam post citata proxime illius verba dixit: *Ecce in illa religiosissima urbe
Æneadum piorum, id est, Roma, est Jupiter quidem (Ibid. cap. 9. pag. 317)*. Vides hanc ab eo vocari urbem, et his verbis, in illa, significari se ab ea fuisse remo-
tum. Ad hæc vero, ubi patrios et indigetes quorum-
dam nationum deos recenset: *Romanas, ut opinor, inquit, provincias edidi, nec tamen Romanos deos ea-
rum, quia Romæ non magis coluntur, quam qui per ipsam quoque Italiam municipali consecratione
censentur (Ibid. cap. 24)*. At sane si hunc librum Romano senatui nuncupasset, non his verbis, *Roma-
nas, Romanos, Romæ*, sed potius istis: *vestras, vestros*, D
et *avobis*, utique uteretur. Eundem tamen in modum alibi adhuc locutus est (*Ibid. cap. 24, pag. 392, cap. 35. pag. 451*).

Instant præterea nullam in hoc libro fieri senatus
Romani mentionem, sed sicuti initio *antistites et præ-
sidentes*, ita et in fine *præsides* compellari. Jam vero
audisti priora ejus verba, nunc posteriora audias
velim: *Sed hoc agite, boni præsides, meliores multo
apud populum, si illis christianos immolaveritis. (Ibid. cap. 50. pag. 530)*. At eo nomine non appellat Roma-
nos senatores, aut magistratus, sed alios in urbe
ac provincia, in qua manebat, Africa videlicet et Car-
thagine *præsidentes et antistites*.

Quid vero, quod postquam ostendit humanas victi-
mas apud varias gentes, et Romanos ipsos diis immo-
lari, et in Catillinæ conjuratione humanum sanguinem
degustatum, tum hæc subjunxit: *Longe excurro :
hodie istic, id est, in ipsa urbe ubi hæc scribebat, Bellonæ sacros sanguis de femore proscisso in pal-
mulam exceptus, esui datus signat (Ibid. cap. 9. pag. 324)* Quis ergo, inquit, non videt ab illo suam
civitatem a Romana aperte distingui?

Denique ethnicis opponit christianos, Deum non
proconsulem tinentes (*Ibid. cap. 45*). Ethnicici igitur
hunc, minime vero illum timebant. Proconsul au-
tem non Romæ, sed in provinciis hanc gerebat
primam magistratus dignitatem. Verum alia superio-
ris sententiæ firmamenta, quibus Romanos præsules
B compellatos esse ostendimus, his rationum momen-
tis nec destruuntur, nec infirmantur.

Tertia itaque, et inter utramque, hactenus a nobis
expositam, media illorum opinio est, qui arbitrantur
hunc Apologeticum librum a Tertulliano directum
fuisse non unius tantum civitatis, aut provinciæ, sed
totius, quam longe lateque patebat, romani imperii
præsidentibus. At ea si probari possit, aliarum assertores
poterunt secum facile reconciliari. Utrum autem
vera sit, quia id ab ejus patronis non satis accurate
demonstratum est, a nobis diligentius inquirendum.
Primo itaque constat hunc librum nullis nominatim,
sed generatim præsidibus missum esse et oblatum. Si
qui enim nomine suo, nec alii præter illos appella-
rentur, nulla esse posset lis aut controversia. Nam
C iis hunc in modum nominatis, absoluta sane ac per-
fecta causa erat.

Deinde vero fatentur omnes in hoc libro Romanos
præsides, nec semel quidem, compellari. Ecquid enim
id negaretur, quod jam probatum est, atque his rur-
sum verbis confirmatur: *Ut ad eos dominatores gen-
tium adpiciam. Homo fuit Numa Pompilius (Ibid. cap. 21)* Neque tamen hos tantum præsides, sed
Quirites, et ipsam quoque plebem Romanam sic
alloquitur (*Ibid. cap. 35*): *Ipsos Quirites, ipsam
vernaculam septem collium, hoc est, urbis Ro-
mæ, Plebem, convenio, an alicui Cæsari suo parcat
lingua Romana?* Verumtamen aliud est, inquit,
aliquos in libro suo alloqui, aliud vero iis suum
mittere et nuncupare librum. Recte quidem. Sed cur,
D amabo te, omnes Romanos præsides, Quirites, et
plebeios nominibus suis appellavit, nisi quia suum ad
eos librum mittendum esse certo noverat?

At satis perspicue ostendimus, non Romanos tan-
tum, sed alios etiam præsides in hoc Tertulliani libro
compellari. Exposita namque in secundæ opinionis
defensionem argumenta non minus aperte probant
huncce librum aliis scriptum fuisse, quam Romano
senatui, aut præsidibus Romanis.

Huc accedit, quod auctor noster in hoc Apologeti-
co, quemadmodum in duobus ad Nationes libris,
communem omnium, quotquot in orbe terrarum
erant, christianorum causam agit. Sicut ergo hos ad
cunctas nationes, ita Apologeticum librum ad omnes

Romani imperii præsides ab eo missos fuisse, cui A verisimillimum non videbitur?

Neque dixeris scriptum ab illo quoque, in christianorum defensionem, alium, ut ipse vocat, libellum, quem ad Scapulam, præposito illius nomine, direxit. Cur enim, obsecro te, huic quem, objectas, libello Proconsulis proprium nomen inscripsit? cur in eo ubique se ad eum speciatim scribere significat? cur e contrario in Apologetico multo graviori ac longiori libro, nullius plane singularis hominis, nec quorundam præsidum nomen ullibi inseruit? Nonne hæc ipsa ratio est, quia Apologeticum omnibus generaliter ethnicis præsidibus scribendum esse censuit? Et certe is videtur esse primorum libri illius verborum sensus: *Si non licet vobis, Romani imperii antistites*, id est, qui in toto Romano imperio primarii, principes, et præsides estis, *in aperto et edito*, in (quæ ultima particula desideratur in omnibus codicibus nostris, et editis antiquioribus) *ipso fere vertice civitatis*, nimirum cujusque *præsidentibus*. Ibi enim indefinite dixit: *Romani imperii antistites*, qui in aperto atque edito ipso vertice civitatis cujuslibet ad alios judicandos præsidetis. At hæc interpretatio, et tertia opinio, id saltem habet commodi, quod facile tollat propositas ab aliarum sententiarum patronis difficultates, et ipsasmet diversas sententias inter se conciliet. Nam hinc facile intelligitur cur quosdam præsides aliquando, alios vero nonnunquam in hoc appellaverit libro, quem Carthagine scribebat. Omnia porro trium illarum opinionum argumenta sive ab aliis proposita, sive a nobis adjecta candido simplici more nostro exposuimus; ut quæ majoris, ac gravioris ponderis sint, omnes facile agnoscant, ac, quam veriore judicaverint, opinionem amplectantur.

ARTICULUS III.

Utrum Tertullianus huic Apologetico nomen inscripserit suum: de illius titulo, argumento, in capita divisione, capitumque summariis.

Disputant eruditi nostræ ætatis scriptores utrum Tertullianus huic libro nomen suum præfixerit. Verisimilius enim quibusdam videtur illud ab eo compressum; quandoquidem ab ejus exordio palam expostulat sibi aliisque christianis publicæ defensionis viam præcludi. Totidem quippe hæc sunt illius verba: *Si denique, quod proxime accidit, domesticis indicibus* (manuscripti nostri, et melioris notæ codices editi *judiciis*) *nimis operata infestatio sectæ hujus obstruxit defensionem* (in quibusdam editis additum *obstruit viam*), *liceat veritati, vel occulta via tacitarum litterarum ad aures vestras pervenire* (Tertull. *Apolog. cap. 1. pag. 259*). Si ergo christianis non licuit causam suam publice ac coram judicibus defendere, quanto minus Tertulliano, tam acriter gentilium errores impugnanti; ne proloato suo nomine, caput certo et inevitabili periculo temere offerret? Tum enim ille nondum superbum audacioremque montanistarum animum induerat, sed catholicæ Ecclesiæ obtemperan-

tem præceptis, quibus cuilibet christiano horrendis cruciatibus ac morti crudelissimæ ultro se exponere vetabatur.

Quid vero, inquit alii, si martyrii desiderio inflammatus, supplicia mortemque pro Christi confessione eo minus timuerit, quo ardentius eam optabat? Quid etiam, si persuasum omnino habuit nomen suum latere diu aliis non potuisse, sed fore ut ipso suo dicendi genere omnibus statim fieret manifestum? Quamvis ergo judicibus palam se sistere ausus non fuerit; potuit tamen occultæ, ut ipse loquitur, tacitarum litterarum viæ suum nomen præmittere, quod diu occultare non poterat. Nulla quoque videtur esse ratio, cur in hujus potius libri, quam aliorum ad Nationes et Scapulam titulo nomen suum retinuerit.

Cæterum quidquid de tacito sive expresso Tertulliani nomine definiatur, nemini plane dubium esse debet illud saltem christianis non diu fuisse incognitum. Neque enim latuit Eusebio, neque Lactantio, qui hunc librum non dissimulato, uti vidimus, ejus nomine citaverunt. Quosdam igitur hujus libri codices ad manum habebant, ipso Tertulliani tempore haud dubie descriptos, in quibus nomen ejus præpositum erat. In duobus autem antiquissimis nostris codicibus manuscriptis hic est illius titulus: *Apologeticum Tertulliani*; et in fine hæc verba leguntur: *Apologeticum Quinti Tertulliani explicit*. In cæteris quoque aliis codicibus, tam manuscriptis, quam editis, hic liber *Apologeticum*, aut *Apologeticus* inscribitur. Verani autem esse hanc inscriptionem non probatur hoc tantum illorum testimonio, sed Lactantii etiam, a quo is liber *Apologeticus* appellatur, et Eusebii, a quo græcis hisce citatur verbis (*Lact. lib. V, Inst. cap. 4, pag. 470; Euseb. loc. sup. cit.*): *ὑπὲρ Χριστιανῶν ἀπολογία*, id est, *christianorum apologia*, et defensio. Plures autem in rem adeo certam ac probatam citare tam nobis longum, quam aliis molestum foret.

Quantumlibet autem brevis sit hic titulus, totum tamen ipsius libri complectitur argumentum. In eo siquidem Tertullianus defensionem suscepit christianorum, planeque demonstrat illos contra omnia cujuslibet naturalis divinæ et humanæ legis præscripta propter solum nomen suum, nec causa unquam audita ab ethnicis condemnari, et occidi, qui omnium rei erant scelerum, quorum eosdem christianos falso falsius accusabant. Ex his itaque, quæ in proposita a nobis hujus libri analysi fusius explicata sunt, apertissime conficitur totum illius argumentum eo titulo exhiberi.

Quamvis autem hic ipse liber in omnibus editis, ac manuscriptis etiam vetustissimis codicibus, varia in capita sit divisus, ea tamen divisio a Tertulliano profecta non est. Ecquis enim quantumlibet parum eruditus, vel primo intuitu non deprehendit quam parum accurata, quamque imperfecta sit? Plurimis autem, qui novas illius editiones adornarunt, illud ita persuasum fuit, ut hanc partitionem mutare non

dubitaverint. Conatum vero illorum qui improbet A
putamus esse neminem. At nullus etiam negabit eos
scopum nondum attigisse, et hunc librum posse adhuc
melius in capita distribui.

Porro autem, si certum sit hunc librum, capita
Tertulliano non fuisse divisum, longe profecto cer-
tius est ab illo edita non esse eorundem capitum
summaria seu argumenta. Et ea quidem in libris
quacunque antiqua manu exaratis ita inepta sunt,
ac præpostera, ut nihil pejus fieri potuerit. Quamo-
brem posterioribus hujus Apologetici editionibus
præfecti studuerunt illa emendare; nec omnino qui-
dem inutilis fuit eorum correctio, sed non ita abso-
luta, quin adhuc accuratiori castigatione indigeant.

ARTICULUS IV.

*Quanto applausu hic liber susceptus, a quo græcam in B
linguam conversus, quo stylo conscriptus, et utrum
Tertullianus suscepto defensoris christianæ religionis
munere rite functus sit.*

Summo sane omnium cum græcorum, tum latino-
rum christianorum applausu, communique approba-
tione susceptus lectusque fuit hic liber. Neque ad id
probandum alio opus habemus teste, quam Eusebio,
qui memoriæ prodidit illum tanto apud Græcos fuisse
in pretio, ut ab eis vernaculam suam in linguam con-
versus fuerit. Ab illo quippe his totidemque verbis ci-
tatur: Τερτυλλιανός. . . ἐν τῇ ὑπερβολῇ μὲν αὐτοῦ τῇ Ῥω-
μαίων φωνῇ, μεταβληθείσης δὲ καὶ ἐπὶ τὴν ἑλληνίδα γλώτταν,
ὡς τῆς Χριστιανικῆς ἀπολογίας (Euseb. lib. II. Eccl. Hist.
cap. 2, pag. 41). *Tertullianus.... in Apologia ab ipso
quidem latine conscripta, postea vero in græcum ser- C
monem translata.*

At quidam nostræ ætatis Scriptores, eruditione sua
conspicui, de hujus græcæ interpretationis auctore
inter se dissident. Nonnulli enim opinantur hunc ip-
sum esse Eusebium. Sed hoc negant alii. Nam ubi
idem Eusebius ex hoc libro plura transcripsit, quæ
Plinius ad Tiberium de Christi miraculis retulerat,
ibi multa prætermisit, quæ ad suum tamen proposi-
tum maxime conducebant. Sed non magni momenti
est hoc argumentum. Majoris ponderis illud videtur,
quod plura testimonia, ex hoc adhuc libro ab eodem
Eusebio desumpta, non satis accurate in græcum ser-
monem versa sunt. Sed parum Ecclesiæ interest scire
quis hunc librum græce sit interpretatus. Nobis au-
tem facilius persuadebitur eum græce redditum ante D
Eusebii tempora, et cum tyranni majore persecutio-
nis æstu in christianos sæviebant. Non omnino siqui-
dem obscure ille nobis significare videtur hunc li-
brum a se non antea lectum, quam græco idiomate
divulgaretur. Utcumque porro sese res habeat, inde
profecto liquet quanti hæc Apologia a græcis homi-
nibus æstimata fuerit.

Quid ergo, inquiet aliquis, nonne aliud longe di-
versum Lactantius de illa judicium his tulit verbis?
*Septimius Tertullianus fuit omni genere litterarum peri-
tus, sed in eloquendo parum faciliis et comptus, et mul-
tum obscurus fuit. Ergo ne hic quidem satis celebritatis
invenit, id est, famæ et laudis (Lactant., lib. V. Ilust.*

TERTULLIANI. I.

divin., cap. 1, pag. 459). Verum qui hæc objecerit
is animum, quæso, ad ea advertat, quæ superius dixi-
mus, ac primum quidem a Lactantio laudari omni-
genam Tertulliani nostri eruditionem (*Supr. cap. 1,
art. 5*). Deinde vero quod dixit illum non satis in-
venisse celebritatis, ita intelligi non debet, ac si mi-
nus validis rationum momentis causam egerit chris-
tianorum, sed propter difficilem, incomptam, ac mul-
tum obscuram dictionem atque elocutionem. Et sane
qui hunc librum primariis, ut aiunt, labris atigerit,
putamus esse neminem, quin statim fateatur illum
frequentibus verborum a bona latinitate alienorum
spinis, salebris asperitatibusque respergi, et magna
involvi sæpius obscuritate. At nullum quoque esse
credimus, qui non fatebitur Tertullianum, si hoc in
libro lectores suos verborum leporibus, venustate ser-
monis et politæ elegantisque orationis suavitate non
declinat ac delectet, miro tamen styli acumine, sen-
tentiarumque gravitate eos concuti, ac pleraque om-
nia illius argumenta tanti esse momenti ac ponderis,
ut iis aut convincantur æquiores, aut pertinaciores
conterantur atque obruantur. Neque tamen dissimu-
lare possumus eum asperioris ingenii impetu non-
nunquam raptum, quædam adhibuisse argumenta,
quæ aut infirma, atque etiam falsa pluribus videntur.
Verum infra demonstrabimus eos non satis diligenter
attendisse, quantum ille hoc in libro brevitati con-
suluerit, et plura quæ falsa putant, vera profecto de-
prehendi, si cum aliis, quæ ipse alibi fusius enarrat,
attento animo componantur.

Non jure autem prorsus immerito potest in hoc
libro desiderari melior argumentorum dispositio et
ordo, qui majus toti operi lumen attulisset, et quo
Tertullianus sibi facilius conciliasset lectoris bene-
volentiam et approbationem.

Verum nobis aliquis adhuc objiciet Lactantium,
qui hanc de eodem Tertulliani Apologetico tulit sen-
tentiam: *Quantum Tertullianus eandem christiano-
rum causam plene peroraverit in eo libro, cui Apolo-
getico nomen est; tamen quoniam aliud est accusanti-
bus respondere, quod in defensione aut negatione sola
positum est; aliud instruere quod nos facimus, in quo
necesse est doctrinæ totius summum contineri (Lactant.
lib. V. Inst., cap. 4, p. 470)*. Declarat enim duo ab
iis agi debuisse, qui christianæ religionis defensio-
nem adversus ethnicos suscipiebant. Primum erat iis
respondere, qui christianos plurium criminum insi-
mulabant. Secundum, doctrinam christianæ religionis
ita exponere, ac demonstrare; ut ea quilibet plene
ac perfecte instrueretur. At ille primam hujus causæ
partem, a Tertulliano plene peroratam fatetur, mi-
nime vero secundam. Verum satis Tertullianus pro-
posito suo esse putavit insulas evertisse ethnicorum,
christianos cujusvis gravissimi criminis accusantium,
criminationes, ac vindicasse illorum innocentiam ac
morum integritatem. Quam recte autem id demon-
straverit, ex data hujus libri analysi atque aliis infra
dicendis, fiet omnibus manifestum.

Deinde vero ille penitus intactam non reliquit chri-
(Vingt-quatre.)

stianæ doctrinæ institutionem, et explicationem. Nam præcipua ejus capita breviter quidem, sed admodum sincere ac candide explicat, ut ab omnibus intelligi facile possit nihil esse et divinis institutionibus, et rectæ rationi, sicut postea ostendemus, magis consentaneum. Sed Lactantius longiorem proculdubio desiderabat horum documentorum expositionem, ac præbationem. Verum in superioribus nostris dissertationibus ostendimus non justam omnino esse hanc querimoniam (*Dissertat. in Minuc., cap. 2, art. 2, et in Lactant., cap. 3, art. 2*).

CAPUT III.

De hujus libri Apologetici manuscriptis codicibus, editionibus, et variorum in eum paraphrasibus, scholiis et observationibus.

ARTICULUS PRIMUS.

De variis hujus libri manuscriptis codicibus.

Plures sane Apologetici, a Tertulliano nostro editi, codices manuscripti ad ætatem usque nostram pervenerunt. Duos enim indicat Beatus Rhenanus, quorum opera hujus aliorumque ejusdem Tertulliani librorum editionem adornavit. Primus Paterniacensis, in Paterniaci Transjurani cœnobii, secundus in Hirsau-giensi monasterii bibliothecis asservabantur. Uterque autem plurimis iisdemque fere omnibus sic scaturit mendis, ut alter ab altero videatur descriptus. Alium vero Tertulliani Operum codicem Sigismundus Gelenius vetustissimum, et optimæ, ut ipse ait, notæ codicem nactus est ex Masburiensi cœnobio: sed ille satis clare nobis non edisseruit, utrum hic Apologeticus unus ex Tertulliani libris sit, qui in hoc codice desideratur. Tres præterea exstant in bibliotheca Vaticana eorundem librorum codices, ex quibus, sibi ab illustrissimo Cardinale Sirleto subministratis, Alanus Copus diversas ab editis lectiones collegit, transmisitque Pamelio, qui iis ad concinnandam novam operum Tertulliani editionem usus est. Sed tria adhuc illa illorum exemplaria ipsi suppeditata sunt, et duo quidem ex S. Anandi ac Bavonis monasteriis, tertium Anglicum, quod penes se Joannes Clemens anglus habebat. Verum neque Pamelius, neque alius quispiam nobis indicavit qualia quantæve antiquitatis ea sint.

In nostra autem Gallia alii cujuslibet ætatis reperiantur horum librorum manuscripti codices, ex quibus plures nullis aliis aut veneranda antiquitate, aut eleganti characterē cedere videntur. Ex iis unus Puteanorum olim fratrum asservatur in Regis nostri christianissimi bibliotheca. Alterum vero Jacobus Bongartius possidebat. Ad utrumque autem Desiderius Hæraldus singularem Apologetici editionem castigavit.

Nicolaus vero Rigaltius non magna sine indignatione conqueritur emendatissima Operum Tertulliani prima genuinaque exemplaria jam a longo tempore ab iis, qui Africani hujus scriptoris dictiones capere non potuerunt, sic corrupta fuisse, ut vix ulla resti-

A tuendi veri textus spes superavit. Sed fœtetur tamen sæe editioni plurimum lucis et ornamenti accessisse ex variis lectionibus, a Rhenano, et aliis melioribus a Fulvio ac Junio collectis et editis. Nos insuper admonet sibi ad manum fuisse memoratam codicem Puteanorum fratrum, et alterum Petri Pithœi, ac variantes codicis Fuldensis lectiones, in libro illustrissimi Monchalli, Tholosatum archiepiscopi, ex autographo, ut ipse ait, descriptis. Horum autem codicum, atque imprimis harum lectionum sibi missarum auxilio, textum Apologetici 250 in locis se emendasse gloriatur. At penitus tacuit cujus notæ et antiquitatis sint duo illi codices, et illud autographum, ex quo Fuldenses lectiones delibate sint.

Nos vero non solum duos illos primos nacti sumus B codices, sed alios etiam complures, qui quidem qualesve sint, explicandum est. Primus itaque Puteanus, characterē pulcherrimo circa annum Christi 900 descriptus peritioribus videtur. In eo autem solus Tertulliani Apologeticus liber continetur, asservaturque in christianissimi, ut diximus, regis nostri bibliotheca numero 3971 notatus, quem illustrissimus abbas Tellerius summa, qua solet, benignitate nobiscum a Nicolao Clemente communicari præcepit.

Secundus Petri, ut diximus, Pithœi olim fuit, et RR. Patrum Oratorii Jesu collegio Treccensi dono data, in eorum bibliotheca custoditus, ad nos singulari prorsus illorum humanitate transmissus est. Viri autem in examinandis veteribus codicibus magis exercitati, ex characterum forma illum undecimo circiter sæculo scriptum esse judicarunt. Sed primi librarii Imperitia variis passim fœdatus est mendis, quæ alius doctior appositis obelis, atque ad marginem notis, aut correxit, aut corrigenda esse monstravit.

Plures autem in eo codice transcripti sunt Tertulliani tractatus, quorum index in prima illius pagina exhibetur. Verum in hoc indice prætermittitur hic Apologeticus liber. Quamobrem suspicandi locus esse videtur utrum post alios libros ab aliquo librario postea exaratus fuerit. Nam index ille eadem manu, atque alij libri scriptus est. Qui vero Apologeticum deinceps descripsit, is aliis imperitiis et latinæ linguæ ignarus, frequentes, quibus codex ille passim ubique scatet, errores reliquit. Alia quoque in eo, quam in aliis libris conspicitur verborum contractio. Quidam tamen, satis idonei scripturæ veteris judices, hunc librum, sicut alios, ab eodem librario exaratum existimant. In eo autem non integer ille Apologeticus liber exhibetur; sed duntaxat usque ad capitis trigesimi initium: cetera autem, quæ quartam totius libri partem continent, plane desiderantur.

Tertium codicem manuscriptum nobis suppeditavit vir illustrissimus, et omni laude major, Achilles Harlæus, qui postquam admirabili prorsus juris scientia, æquitate, probitate aliisque eximiis virtutibus per multos annos Parisiensi senatui præfuisset; tanta animi fortitudine, quanto communi omnium desiderio se hac dignitate abdicavit, ac servata semper eadem vitæ æquabilitate mortuus est. Codex autem ille cha-

racteris elegantia Puteano non cedit, neque centum post annos descriptus nobis videtur. At plerasque in eo easdem, atque in illo, deprehendimus bonas et malas lectiones.

Quartus ac quintus codex Colbertinæ est bibliothecæ, numerisque 989, et 5,271 signati. Antiquior autem ab annis circiter 700, et recentior non ante annos 400 scripto videtur traditus. Bibliothecæ vero illius præfectus cl. vir Carolus Duchesne nobis utriusque codicis, jubente illustrissimo abbate Colberto, copiam fecit.

Diversas insuper lectiones ex duobus aliis codicibus manuscriptis accepimus, quorum primus monasterii est Morbacensis, in cujus fine hæc leguntur verba : *Orate pro domno abbate Morbacensi*. Is autem ipse est Bartholomæus de Andelo, qui anno 1455 ac postea huic monasterio præpositus, collectos undique quamplurimos codices manuscriptos eadem subscriptione notari voluit. Longe autem recentiori manu exarata sunt hæc subjecta Apologetico verba, quam ipse Apologeticus liber, qui 600 aut 700 abhinc annis scriptus apparet. Varias autem ejus lectiones summa diligentia, et ad scrupulum usque decerpit, ad nosque misit unus ejusdem monasterii monachus, cujus humanitati gratias nec minimas quidem habemus.

Alter codex manuscriptus, cujus variantes ab editis lectiones ad nos missæ sunt, unus ex iis est, quibus suam bibliothecam Romæ ditavit abbas illustrissimus Justus Fontaninus, sua satis notus eruditione, nec a nobis unquam sine debita laude nominandus. Hunc autem ille codicem subministravit nostro Claudio Devic, qui, licet majoribus studiis deditus, curavit erutas a se diversas hujus codicis lectiones ad nos transferri.

Quinque porro memoratos codices, Puteanum, Pithœanum, Harlæanum, et utrumque Colbertinum, cum adornata a Rigaltio editione diligenter contulimus, atque ex hac collatione plurimas sane collegimus diversas lectiones, quæ ab illo, nulla sæpe sæpius reddita ratione, sed propria, uti videtur, auctoritate sæpe sæpius aut penitus resectæ, aut immutæ sunt. Fatetur enim se duobus duntaxat, uti diximus, codicibus, Puteano et Pithœano, et variis Fuldensis lectionibus usum fuisse. At hæc lectiones alieno plane in loco inventæ sunt, nec scire Rigaltius potuit a quo, aut qua diligentia collectæ fuerint. Nec magis compertum habuit, aut certe neminem admonuit cujus notæ, et ætatis sit ille codex Fuldensis, cujus ut plurimum auctoritate textum immutavit Tertulliani. Nam ex collatis nova post illum cura Puteano, et Pithœano, aliisque memoratis codicibus, atque diversis aliorum lectionibus, plane animadvertimus illos correctionibus Rigaltii omnino adversari. Quis autem dixerit dubiam unius Fuldensis codicis fidem tot aliorum et meliorum et antiquiorum auctoritati esse antefereendam? Ne quis vero nobis minus, quam illi credendum esse existimet, quædam proponenda sunt hujusmodi amputationum et immu-

lationum exempla. In primo itaque Apologetici capite hæc tantum in Rigaltii editione leguntur : *Omnes qui retro oderant, quia ignorabant, simul desinunt ignorare, etc.* (Tertullian. *Apologet. cap. 1, p. 262*). In nostris autem exemplaribus manuscriptis, ac prioribus editionibus : *Omnes qui retro oderant, quia ignorabant quale sit quod oderant, simul desinunt ignorare, etc.* Videsne a Rigaltio rejecta esse hæc verba *quale sit quod oderant*? Neque dixeris ea a typographis ommissa fuisse. Nam eundem Rigaltium summæ negligentiae, nec ulli, qui editioni hujusmodi operis præficitur, condonandæ, accusabis. Postea vero hæc nec plura in eadem Rigaltii editione habentur : *Venerem humana sagitta sauciatam, Martem, etc.* (*Ibid. cap. 14*). In iisdem autem editis et manuscriptis libris : *Venerem humana sagitta sauciatam, quod filium suum Æneam, pene interfectum ab eodem Diomede, rapere vellet : Martem, etc.* Numquid ergo et id typographorum oscitantiae aut festinationi tribuendum? Sin autem Rigaltius hæc ex margine, vel aliunde in textum intrusa putabat, cur nos hujus additamenti non admonuit? Sed ago, et alia ex auctoris nostri textu similiter resecta agnosces. Alibi quippe Tertullianus, ut testantur nostri codices, scriptum reliquerat : *Dicam plane imperatorem dominum, sed voce communi* (*Ibid. cap. 34*). At Rigaltio hæc tria posteriora verba tollere placuit. Nec multo post ille : *Tanto abest ut imperator Deus debeat dici, non modo, etc.* Verum in iisdem antiquioribus exemplaribus scriptum est : *Tanto abest ut imperator dici debeat, quod credi non potest, non modo, etc.* Quis igitur hæc verba : *quod credi non potest, ex textu sustulit, nisi ille, qui inutilia et supervacua esse arbitrabatur?*

Quid vero, quod non modo excisa, sed transposita sunt ab eo isthæc Tertulliani verba : *Licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem. Quo vos offendimus, si alias præsumimus voluptates? Si oblectari novisse nolumus, nostra injuria est, si forte non vestra. Sed reprobamus quæ placent vobis; nec vos nostra delectant* (*Ibid., cap. 38*). In aliis vero vetustioribus editis et manu exaratis codicibus : *Quo vos offendimus, si alias præsumimus voluptates? Si oblectari novisse volumus, nostra injuria est, si forte nostra, non vestra. Sed reprobamus quæ placent vobis, nec vos nostra delectant. Sed licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem, id est, animi æquitatem et ampla negotia christianæ.* Sed hoc ultimum verbum *christianæ* in editis non invenitur. Quid ergo? Numquid propter hoc solum verbum, ab oscitante librario præpostere additum, fas alicui fuit textum Tertulliani immutare, pervertere, detruncare? Simili tamen modo Rigaltius delevit alibi hæc Tertulliani verba : *Deum tangimus* (*Ibid. c. 40*).

Aliud adhuc hujusmodi immutationum exemplum si velis, non longe quærendum est. Non enim multo post ille hæc in eodem Tertulliani textu mutavit editorum et codicum manuscriptorum verba : *Non labor diluculo, ubi scribi jussit : Non lavo sub noctem.* Plura alia hujus libri loca a Rigaltio pariter

interpolata, maleque mulctata possent facile proferri. Sed iis recensendis nunc, ne eadem repetantur, super-
sedendum esse duximus. De illis enimvero, quæ ma-
joris momenti sunt, data inferius occasione agendum
erit. Decreveramus quidem omnes prorsus vel a no-
bis, vel ab aliis excerptas variantes hujusce libri lec-
tiones ad nostræ dissertationis calcem repræsentare.
Verum quia unus e sodalibus nostris, qui adornan-
dæ omnium Tertulliani librorum editioni sedulam dat
operam, poposcit hanc sibi provinciam demandari,
æquioribus illius votis satisfaciendum esse censui-
mus. Ad propositum itaque nostrum sufficere arbi-
tramur præcipua ac notatu digna in hac dissertatione
indicare corrupta, interpolata, excisa, et immutata
Tertulliani verba; ut ejus mens, et sententia possit
ab omnibus facilius intelligi.

ARTICULUS II.

*De variis hujus Apologetici, aliorumque Tertulliani
librorum editionibus.*

Pauca profecto invenias veterum Ecclesiæ Patrum
opera, quæ sæpius typis mandata sint, quam hic Apo-
logeticus, aliæque Tertulliani lucubrationes. Neque
ille simul cum istis tantum, sed seorsim quoque pu-
blici juris factus est. Nam is solus ex typographorum
officina publicam in lucem studio ac cura Joannis
Baptistæ Egnatii exivit.

Altera autem hujus Apologetici editio Lutetiæ Pari-
siorum facta est anno 1613, labore et opera Desiderii
Heraldi, qui ei, ut suo loco annotavimus, M. Minucii
Felicii Octavium subjunxit (*Dissertat. in Minuc. Oc-
tav. cap. 2, art. 3*).

Antea vero et postea ille Apologeticus liber cum
aliis Tertulliani operibus aut plurimis, aut omnibus
publicæ luci datus fuit. Præcipuas autem eorum edi-
tiones ut breviter recenseamus, primo quidem Bea-
tus Rhenanus illa Basileæ anno 1521, ac deinde anno
1528, typis excudi curavit. Ex his autem editionibus
aliæ annis 1525, 1536, et 1538, eodem plane modo
divulgatæ sunt; alia vero anno 1562, curis Sigismun-
di Gelenii in vulgus prodixit. Tum deinde anno 1580,
aliam Renatus Laurentius de la Barre nobis procura-
vit, qua Tertulliani commentationes veterum, ut ipse
ait, et recentiorum exemplarium collatione emen-
datæ fuerunt. Nulla autem horum librorum editio
multiplicata magis fuit, quam illa, quæ curante Ja-
cobo Pamelio, annis 1579, publicam in lucem emissa
est. Nam ea rursus annis 1579, 1584, 1596, 1597,
1599, 1608, 1616, 1627, 1638, 1662 et 1664, variis
recusa fuit in Europæ urbibus.

Præterea Ludovicus de la Cerda, primarius apud
RR. e societate Jesu Patres theologiæ professor novo
labore, novisque curis pleraque publicavit Tertulliani
opera: sed ea præsertim omisit, quæ ab illo adver-
sus Marcionem, et catholicam Ecclesiam scripta sunt.
Duobus tamen tomis ea complexus est, qui anno 1624,
1630, ac 1641 e prælo exierunt.

Anno autem 1634, Nicolaus Rigaltius omnia quo-
que Tertulliani opera, uno tomo comprehensa, novo

A studio, novisque typis edi curavit. Sed quod ad Apo-
logeticum, de quo nunc disputamus, librum attinet,
jam animadvertimus plura ab illo in africani scrip-
toris nostri, pro libito, propriaque auctoritate variis
in locis immutata, transposita, atque etiam penitus
excisa.

Subsequenti tamen anno 1635, altera post eundem
Rigaltium editio Parisiis ex typographorum exivit
officina. Qui vero illi præpositus est, is nullo amplius
manuscripto codice usus, voluit librum Tertulliani *de
Pallio et Apologeticum* ad Pamelii, reliquos omnes ad
Rigaltii numeros recudi. Verum præfationis auctor
in hoc plane aberrat, quod editos ab Rigaltio libros
de Pallio et Apologeticum sic perfectos esse existi-
met, ut videri possint ab illo luci publicæ primum
B donati. Nam ex his, quæ paulo ante notavimus, et
postea annotabimus, quis non videat hunc librum a
Rigaltio, pluribus in locis potius corruptum fuisse,
quam emendatum, anno nihilominus 1641, tota illa
ipsa editio talis iterum a typographis excusa est,
qualis ab eodem Rigaltio adornata fuerat.

Quæ porro has editiones exceperunt, eæ ad nullius
deinceps manuscripti codicis, sed Rigaltianæ tantum
fidem adornatæ sunt. Priorem ex iis procuravit
Georgius Ambianensis, minorita capucinus. Tres au-
tem eam divisit in tomos, quorum primus anno 1646,
secundus anno 1648, et tertius anno 1650, divulga-
tus fuit. Insignem vero præfixit toti operi titulum *Ter-
tulliani redivivi*, perinde ac si mortua eruditissimi
illius africani opera ad vitam revocasset. Nihil pro-
fecto necesse est nostrum de hac inscriptione totaque
C editione interponere judicium; quandoquidem alii
quam plurimi suum, nec illud quidem valde honori-
ficum affatim tulerunt. Quidam tamen eruditi viri
plura sane in ea laudibus haud inmerito, uti paulo
post dicetur, digna judicant.

Secundæ tandem post Rigaltium omnium Tertul-
liani operum editioni præfuit Philippus Priorius, qui
illam anno 1664, absolvit. Sed nihil ei de novo addidit,
nisi brevem de Tertulliani vita et nævis dissertatiun-
culam, nec interruptum importuna notarum mole tex-
tum, novosque typographorum errores.

ARTICULUS III.

*De variorum in Tertulliani Apologetico scholiis,
paraphrasibus, notis, et observationibus.*

Plures sane varia eruditione conspicui scriptores, qui
in edendis Tertulliani libris curam impenderunt, aut
aliud aliquid agebant, conati sunt obscuriora, aut no-
tatu magis digna Apologetici illius libri loca suis ob-
servationibus, scholiis, paraphrasibus, et commenta-
riis aut explicare, et illustrare, aut confirmare. Primo
autem Beatus Rhenanus huic libro, a se edito, præ-
fixit argumentum, sed longe quam par erat brevius.
Verum hanc brevitatem suppleri posse putavit, sub-
jectis novis capitum, ut aiunt, summariis, quibus alia,
in manuscriptis exhibita, emendare connexus est.
Ad hæc vero, in eodem, etsi brevissimo, libri hujus

argumento tentavit paucissimis quibusdam obscuris ejus locis lucem aliquam præferre.

Posthæc vero Franciscus Zephyrus, cum animadvertisset quantæ utilitatis hic liber omnibus esse possit, ac ne studiosi adolescentes propter sermonis obscuritatem, corruptosque librorum incuria locos, ab ejus lectione detererentur, ipsius composuit ediditque paraphrasim. In ea autem, quæ textui Tertulliani minus quidem commode intermiscetur, plura loca intellectu difficilia explanare, ac varia obscuritatis impedimenta remove molitur. Tanti porro Pamelius hanc paraphrasim æstimavit, ut illam in eum plane, quo in superiore editione, modum textui Auctoris nostri censuerit inserendam.

Verumtamen hæc ipsa ab aliis, qui variis hujus libri editionibus deinde præpositi sunt, atque imprimis Ludovico la Cerdæ plane penitusque rejecta est. At doctus iste vir, ne quis de hac omissione conqueri unquam posset, novam edidit textus Tertulliani interpretationem. Singulis quoque capitibus subjicit notas suas, quibus, alias laude dignis, idem textus, non sine interrupta lectoris attentione legi haud facile potest. Sed plures etiam expostulant de inutilibus quibusdam ac longioribus notis, atque a Tertulliani proposito alienis digressionibus. Ab aliis nihilominus laudantur, cæterisque anteponuntur hactenus editis. In his itaque illud duntaxat desiderant, quod textum Tertulliani ad manuscriptos codices non castigaverit; quod omnia illius opera non publicaverit; quod pro sua eruditione non explicaverit et confirmaverit tradita ab eo christianæ religionis documenta.

Ab Heraldo autem, post editum a se hunc Tertulliani Apologeticum, adjectus est *liber*, ubi ab eo vocatur *commentarius*, quem notis tantum, a se invicem plane disjunctis, composuit. Ne vero in illis a Tertulliani proposito longius excurreret, duos ei subjunxit digressionum libros, quibus difficilia et salebrosa ejus loca complanare nititur. In his autem omnibus deprehenditur profana auctoris eruditio, sed sacrorum et obscuriorum christianæ religionis dogmatum, a Tertulliano traditorum, explicationem frustra requiras. Plura quoque alia reliquit intacta, quæ explicatione et confirmatione procul dubio indigebant.

Multas quoque in omnia Tertulliani opera animadversiones edidit Laurentius de la Barre, quas se ex iis excerptisse declarat, quibus Beraldus, Alcianus, Crinitus, Turnebus, Vetranius, Romanus, Cujacius, alique peregrinis in locis quasdam intellectu difficiles Tertulliani dictiones explicare contendebant. Sed quia hæc spectant ad grammaticam, ibidem adjecit Rhenani notas, quas quidem, quia Romanorum et Hispanorum censuram non effugerant, a se prius correctas esse significat. At quia paucas admodum easque brevissimas addidit, vixque ullam dedit Apologeticum hunc librum, vides sane quid ab eo de rebus theologicis exspectare debeas.

Majoris itaque pretii æstimantur Pamelii in hunc

aliosque Tertulliani libros annotationes. Non minima quippe, uti aiunt, conspurgantur sacra profanaque eruditione, quæ lectoribus prodesse potest. Sed hoc in eis culpant, quod Pamelius a proposito sæpius digrediat, plura congesserit inutilia, et interjecta, sicuti diximus, Zephyri paraphrasi, interruperit Tertulliani textum, quem debebat in hoc et aliis libris, meliorum codicum ope, pristinae, si fieri potuerit, restituere integritati.

Rigaltius itaque iis omnibus spretis postque habitis, novas scripsit in hunc Apologeticum, aliaque Tertulliani Opera notas et observationes. Verum quoniam plurimas, ab eruditis hominibus profectas, haud merito prorsus jure prætermisit, illæ rursus publici juris factæ sunt in uno volumine quod anno 1635, editum est. Collectæ autem fuerunt ex Pamelio, Latino Latinio, Beato Rhenano, Joanne Mercerio, Edmondo Richerio, Theodoro Marcilio, Joanne Wowerio, et Gabriele Albaspinæo Aurelianensium Episcopo.

Persuasum autem eruditi quidam viri habuerunt hoc volumine divulgatæ a Rigaltio operum Tertulliani editioni conjuncto, hanc cæteris omnibus fore perfectiorem. Sed præterquam quod in illo notarum volumine omittuntur aliorum, sicuti la Cerdæ non minus utiles notæ, et explicationes; quid, amabo te, sperandum de Rigaltio, qui ad emendandum Tertulliani textum, nec ipsos, sicuti diximus (*Art. super.*) quos præmanibus habebat, nec alios manuscriptos codices aut legere, aut sequi curavit? Deinde vero non minima quidem in notis suis scribendis fuit illius audacia, quam in præfatione sua excusare coactus est. Sed paucos admodum invenias, quibus omnino accepta sit illius excusatio.

Minus quidem temerariæ sunt, sed non magis probantur longissimæ, et ad nauseam usque connectæ a Georgio Ambianensi observationes. Nam in illas ea omnia instruit, quæ aliam ob causam, et ad publicas, uti videtur, conciones corrogaverat. Nonnulli tamen latentur in iis aliqua esse utilia, ac præsertim in capitum scholiis, quæ in adversa textus Tertulliani parte ab ipso exhibentur.

Denique Priorius varias selegit eruditorum virorum Rhenani, Pamelii, la Cerdæ, Salmasii, Albaspinæi, aliorumque quorundam animadversiones; quibus et quasdam a se excogitatas identidem interseruit. Sed hæc tam levis sunt momenti, ut qui eas approbaverit, vix ullus reperiat. In hoc tamen utcumque laudandus, quod omnes illas animadversiones et notas in paginarum inferiori margine, absque ulla textus Tertulliani interruptione, excudi voluerit. Nam eo modo lectoris commoditati melius consultum est. Sed quis negligentiae vitium, ei unquam condonabit, qui ad opera Tertulliani novis typis recudenda aggressus, nullum plane cum editis contulit manuscriptum codicem, sed solam Rigaltii editionem, de verbo ad verbum secutus fuit?

Ex iis porro, quæ de tot tamque variis operum Tertulliani editionibus hactenus a nobis disputata

sunt, quis nobiscum non fatebitur nullam prorsus esse quæ perfecta et omnibus numeris absoluta dici merito possit? De litteraria igitur republica is proculdubio bene merebitur, qui sacra profanaque eruditione non parum imbutus, novam parabit Apologetici et aliorum Tertulliani operum editionem. Sed ante omnia textus illius summa fide et diligentia ad manuscriptos codices gallicos, italicos, germanicos, anglicanos, ac veteres editiones recognosci debet et castigari. Plures enim supersunt saltem Apologetici libri optimæ notæ codices, quos nemo hactenus cum editis contulit. At si varias ac notatu dignas lectiones, ex illis excerptas, bona fide exhibeat, de vero genuinoque Tertulliani textu certius iudicium ferri poterit.

CAPUT IV.

De duobus Tertulliani ad nationes libris.

ARTICULUS PRIMUS.

Analysis libri primi ad Nationes.

Duobus *ad Nationes* libris causam Tertullianus adhuc egit christianorum, duasque utrumque librum satis aperte divisit in partes. In prima siquidem prioris libri ostendit christianos nec auditos, nec defensos falsissimis, iniquissimisque præjudiciis a gentilibus vexari, condemnari, ac crudelissime necari (*Lib. I. cap. 1. et seqq.*). Planum vero secunda in parte omnibus facit falsa omnino esse, quorum christiani accusabantur, crimina, horumque reos revera esse gentiles (*Cap. 9. et seqq.*). In prima autem secundi libri parte demonstrat, quam vana et absurda sit ficta a Varrone triplex ethnicorum Theologia, quæ ab eo physica, mythica, ac plebeia sive gentilibus appellatur (*Lib. II. cap. 1. et seqq.*). In secunda autem parte demonstrat deos Romanorum falsos esse, planeque commentitios (*Cap. 9. et seqq.*). Sed hæc paulo enodatus explicanda sunt.

Primum itaque ethnicis vitio vertit, quod implacabili odio christianos persequerentur, tametsi qui, qualesve sint penitus ignorarent, nec scire unquam voluerint. Ubi primum enim illos agnoverant, statim desinebant odisse, christianamque religionem ultro amplectebantur. Neque id negari poterat, quod clamabat quotidiana ipsorum de multiplicato christianorum numero querimonia. Non sinit autem Auctor noster sibi objici hos, ut fieri aliquando solet, in malum conversos. Nullam quippe mali notam habet christianæ religionis professio, cujus neminem aut pudet aut poenitet, ac de qua omnes gaudent et gloriantur (*Lib. I. cap. 1.*).

Si qua vero fuissent christianorum crimina, ad ea utique declaranda illos ethnici quæstione ac tormentis cogere debebant. At e contrario iis nomen suum vel sponte negantibus, vel negare coactis confestim credentes, fateri quoque debebant nihil mali in eorum religione posse deprehendi. Suis præterea legibus quilibet iudices tenebantur quorumvis criminum reos interrogare quæ, qualia, et quanta hæc essent,

qui eorum socii, et receptores, ac ea tandem in scripta damnatorum sententia nominatim enuntiare. At nihil tale in christianorum damnatione facilitatum, nec aliud eorum sententia pronuntiatum, nisi christianum nomen. Solum ergo nominis crimen erat; sed hoc ipsum nomen nihil barbarum, infaustum, inhonestum sonat, sed vel unctionem, vel saltem suavitatem, aut bonitatem, quando ab ipsis gentilibus *christiani* corrupte vocabantur (*cap. 2, 3*).

At hi plane desipiebant, qui solo auctoris nomine sectam christianorum se odisse causabantur (*cap. 4*). Non enim Platonicos, aut Pythagoræos, ob Platonis, aut Pythagoræ, nec medicos ob Erasistrati, nec grammaticos ob Aristarchi nomen oderant. Quis etiam nesciat nefas esse sectam aliquam odio habere nisi, **B** quid in ea odia dignum sit, antea advertatur? Ethnici tamen nec christianam sectam, nec ejus auctorem noverant, nec volebant cognoscere. Ad hæc vero, per ipsos culibet ethnico licebat, quam vellet philosophorum, tametsi reipublicæ ac principibus infensorum, sectam amplecti. Eos quoque solos philosophos vexabant, qui veritatem ex parte docentes, aspernabantur illorum deos. Ita sane Socratem damnaverunt, quanquam Apollinis oraculo renuntiatus fuisset mortalium omnium sapientissimus. Non mirum itaque si illorum in christianos odium veritas pepererit. Sed vide, quæso, quo insanientis animi furore. Fatebantur eos omnes meliores factos, qui ejurato falsorum deorum cultu, suum dederant christianæ religioni nomen. Sed in illos hoc solo nomine **C** crudelius sæviebant, eosque nocentes et sceleratos esse malebant quam christianos.

Contra tamen objiciebant ethnici quosdam ex christianis pessimos esse, ac vitiis sceleribusque perditos (*cap. 5*). Verum hi, inquit Tertullianus, pauci admodum erant; qui quidem, sicut nœvi corporis, ita sectæ suæ ostendebant præstantiam. Quicumque porro, et quotquot illi fuerint hi, non secus ac philosophi, sectam suam flagitiis infamantes, erant veri desertores, nomine tenus christiani, imo hoc indigni nomine.

Urgebant gentiles sectam christianorum revera malam esse, ut pote quæ imperatorum legibus damnata sit (*cap. 6*). At nonne eadem, regebat auctor noster, imperatorum aliorumque justæ leges statuerunt neminem unquam condemnandum, nisi prius criminis alicujus sit rite convictus? Cur ergo ethnici christianos nec auditos nec convictos condemnabant? Nonne plures etiam datæ sunt ab eorundem ethnicorum legislatoribus iniquissimæ leges, postmodum emendatæ, vel antiquatæ? Denique injusta lex, qualis in christianos lata fuerat, nullum exigit honorem aut obsequium.

Nec instare poterant ethnici leges in christianos ab iis sancitas, qui illorum crimina communi popularique fama compererant. Nonne enim fama, latentibus iisdem ethnicis, malum est quo nullum velocius? Sed illa tandiu tantum vivit, quandiu incerta, falsa, et mendax est. Ubi enim res est certa, ibi hæc fama desinit. Investiganda igitur illius origo, atque expec-

tandum *tempus*, quod *omnia* revelat. Quis autem ab ipso christianae religionis exordio objecta christianis infanticidia, incestus, aliaque scelera in eorum synaxibus unquam deprehendit, patefecit, prodidit? Numquid ipsimet christiani? Sed summo silentio sua mysteria tegebant, nec poterant tam horrenda crimina, si illorum conscii fuissent, sine capitis periculo prodere. Numquid gentiles? Minimo quidem. Quamvis enim christianos in suis synaxibus quotidie obiderent, nemo tamen hæc deprehendisse, nec ullus domesticus pretio corruptus, se aut vidisse, aut celavisse unquam testificatus est.

Præterea christiani sectatoribus suis leges Christi sedulo observantibus pollicebantur æternam felicitatem. At dic, quæso, utrum non insano penitus homini credibile fiat illam aliquando promissam fuisse iis, qui tanta scelera perpetrassent? Nemo etiam gentilis, vel minimo humanitatis sensu præditus, ea perpetrare ausus unquam fuisset. Ergo nec ulli christiani, quorum eadem ac cæterorum hominum natura, nec Cynopenæ erant, nec Sciapodes, nec antipodes (cap. 7).

Quis autem non rideat ethnicos, qui ridiculo pueri, a muta nutrice educati, primoque vocis sono *phœnæ* pronuntiantis, commento probare contendebant christianos Phrygibus aliisque nationibus esse posteriores? Quis enim nesciat christianam gentem, quæ a Judæis ortum duxit; esse cæteris antiquiorem? Quamvis autem aliis recentior feret, tertia tamen post Græcos et Romanos natio inhumanissimis superstitionibus addicta non erat (cap. 8).

Instabant ethnici christianos, ob deorum contemptum, omnium cladum esse auctores, atque idcirco exterminandos (cap. 9). Sed variis Tertullianus exemplis demonstrat mundum gravissimis calamitatibus, uti aquarum inundationibus, igne cœlesti, ac generali diluvio perturbatum, obrutumque fuisse, antequam ipsimet ethnici deos suos fluxissent, ac fundatæ essent urbes, in quibus nati, commorati, et sepulti sunt. Quid vero, quod postea hi eximii dii non potuerunt ab aliis cladibus suos eripere cultores?

Secunda hujus libri in parte Auctor noster extendit ipsosmet gentiles eorundem criminum esse conscios, quorum christianos arguere frustra conabantur. Nam hi qui antiquos, sed impios ritus a christianis repudiatos immerito querebantur, illi ipsi a majorum suorum legibus, institutis moribus desciverant cultu, victu, ipsoque sermone, ac nunquam satis a se laudatas rejecerant vetustates.

Deinde vero christiani deos, quos nullos esse noverant, contemnere non potuerant. Ethnici vero quos veros esse, ac se celere venditabant, penitus adspernabantur. Pluribus siquidem spretis, et repudiatis, quosdam tantum a se selectos honorabant. Nonne etiam consumeliosæ a senatu ejecti sunt deus Atturnus, Liber, Serapis, Harpocrates, Anubis, et statuæ illorum eversæ? Quid diis adhuc magis injuriosum, quam sine senatusconsulto eos colli non

A posse? Quid magis ignominiosum, quam a privato quolibet homine domesticos pignori deos, publicos vero in hastario venditari? Quid turpius, quam pro templi solo, aditu, stipitibus, ostiis exigi mercedem? Quæ major deorum infamia, quam senem in Saturno, inberbem in Apolline, in Marte militem, in Vulcano fabrum consecrari, quam diis maximis æquales facere mortuos homines, quam punire per deos, non vero per gentium Cæsaris dejerantes, quam pessimas quasque victimarum partes iis sacrificare? Quid tandem deorum majestate magis indignum, quam ab Homero aliisque poetis impune decantari Venerem sauciatam, victum Martem, Jovem ab aliis diis laecessitum, flentem, luxuriantem, suæque adulteria dinumerantem? Quid plura? Nonne iidem dii deridebantur in theatris, et Lentulorum, atque Hostiorum comœdiis, ubi, cunctis plaudentibus, mimi et histiones ridiculam plane agebant Cybeles pastorem suspirantis personam, vel Jovis elegia et ignominias decantabant? Nonne dii infamabantur a perditis hominibus, qui in cavea representabant Atym castratum, crematum Herculem, Ditem gladiatorum deducentem exsequias, ac Mercurium mortuos examinantem? Quis ergo diffitebitur hujusmodi deos, ab his ipsis, qui eos finxerant, gentilibus longe magis, quam a christianis contemni et derideri (cap. 10)?

Age vero, ethnici a mendace Tacito decæpti, falsæ asseverabant a christianis adorari asini caput (cap. 11). Sed ipsi gentiles revera totos adorabant asinos cum sua Epona, suisque cum præsepibus consecrabant bestias. Qua vero ratione christianis erimini dabant, quod crucem Christi colerent, cum ipsi Atticam Palladem et Cererem Phariam a crucis stipite non discrepantem venerabantur? Nonne etiam rectæ crucis parti superstruebant deos suos; et integris crucibus victorias, cantabra, siphara, et signa militaria, quæ maximo habebant in honore (cap. 12)?

Quidam vero ex illis perperam opinati sunt Solem a christianis adorari, quia verum Deum suum, facie ad eundem Solem conversa, precabantur, ac die Dominico spiritali indulgebant lætitiæ (cap. 13). Verum improbi isti calumniatores negare non potuerant morem ethnicorum fuisse simili modo factitios deos suos precandi, atque illis dicandi unum hebdomadæ diem, quem Dominico proximum, longe diversæ ac Judæi ritu, celebrabant.

Tum deinde Tertullianus acriter, invehitur in bestiarium quemdam, Judæicæ religionis desertorem, qui in Circo picturam Dei christianorum sub forma asini circumstulerat cum hac inscriptione: *Onochas* (cap. 14). Nam quanto longius istud a veritate abhorrebat, tanto certius erat ab ethnicis adorari deos cornutos, caprigenas, ac monstros omnino similes.

Nihil quoque falsius fingi poterat, quam a christianis sacra inter mysteria occidi infantem, ejusque sanguinem potari. At plane constabat ab ethnicis contra leges suas recens natos trucidari infantes, aut summa crudelitate injuriis aeris necandos exponi,

aut elici eorum sanguinem, totosque præcoquos de-
vorari (*cap. 15.*).

Quid vero impudentius quam christianos falsi omnino nocturni incestus ab iis accusari, qui inficias ire nequibant gentiles Persas cum matribus suis palam coire, quique Oedipum scelus illud in theatro representantem magno cum applausu laudabant incitabantque. Quin etiam isti ipsi cum liberis suis, quos, sicut diximus, exposuerant infantes, nec amplius agnoscebant, sæpius infanti incestu commiscebantur (*cap. 16.*). Ne quis autem illud gratis fictum objiceret, ab auctore nostro confirmatur celebri exemplo, quod Fusciani Urbis præfecti tempore, nec paulo ante acciderat, quam hos libros scripsisset.

Pergit ille, palamque facit christianos frustra publicos hostes ab ethnicis ideo proclamari, quia non adorabant imagines Cæsarum, nec per eorum genium jurabant (*cap. 17.*). Plane enim ostendit hoc ipsum in crimen merito vocari rebelles illas nationes, quæ ab imperatoribus debellatæ, Parthicorum, Medorum, Germanicorum cognomina eis pepererant. Nonne etiam publici hostes fuerunt Romani, qui conspiraverunt adversus imperatores suos, eosque in palatiis suis nuper in Gallia occiderunt? Nonne etiam publici hostes dicendi sunt, qui illos vexaverunt omni contumeliarum genere in ludis circensibus, vel famosis libellis ad eorum statuas appensis? Denique quinam publici hostes, num christiani, qui nolebant deum vocare Imperatorem; vel gentiles, qui contra conscientiam illum non sine irrisione appellabant deum, ac per ejus genium dejerantes, pejerare non verebantur?

Novum porro hi scelus christianis inferebant, mirabilem videlicet in quibuscumque cruciatibus pro religionis suæ veritate perferendis constantiam (*cap. 18.*). Sed qua, quæso, fronte et audacia? Nam ipsi maximis laudibus efferebant Regulum, qui primus crucis, supplicio; reginam Ægypti, quæ bestiarum morsu; uxorem Annibalis; quæ, sicuti Dido, voluntario igne vitam finierunt? Nonne etiam laudabant atticam mulierem; quæ post acerbissima tormenta linguam suam, ne secretum proderet, in tyrannum expuit? Nonne etiam gladiatoribus laudi tribuebant, quod a se invicem, aut a bestiis necari, quod quidam vivos se comburi, quod Lacones se flagris cædi laniarique constanter paterentur?

At certe eo magis laudanda erat invicta christianorum in horrendis cruciatibus fortitudo, quod illos, non sicut ethnici, ad aucupandam inanem hominum gloriam tolerabant, sed quia certissime expectabant futuram corporum resurrectionem, ultimum Dei iudicium, atque æternam pro meritis mercedem (*cap. 19.*). Neque hanc propter expectationem exhibendi erant ab ethnicis, qui asserebant animas hominum in alia etiam bestiarum corpora migraturas, futurum Minois ac Rhadamanthi iudicium, ac postea impios æterno igne, pios autem in amœno loco vitam æternam transacturos.

Postremo Tertullianus ex hacenus disputatis concludit christianos, etiamsi omnium, quorum falso accusabantur, criminum rei fuissent, non puniendos tamen vexandosque ab ethnicis, qui eadem perpetrasset revera convincuntur (*cap. 20.*). Denique quamvis christiani se criminum reos esse dixissent, maxima nihilominus diligentia ethnici investigare debebant an hæc vera essent, ac legitimos audire, examinare horum criminum testes ac conscios. Sed nolebant hæc a legibus suis statuta observare, ne agnita christianorum innocentia, eos amarent, quos odio ac de medio tollere dequerant. Voluntaria igitur ignorantia errores suos amabant, oderantque veritatem.

ARTICULUS II.

Analysis libri secundi.

Secundo in libro, duas quoque in partes diviso, ostendit Tertullianus falsos esse gentilium deos, prave ac rejiciendos eorum cultus (*lib. II. cap. 1.*). Quacumque enim majorum auctoritate stabiliti videantur, illorum falsitas adeo manifesta est, ut omnibus, qui se sponte non excæcaverint, facillime agnoscat. Indomitam itaque horum obstinationem ut frangat Tertullianus, ea primum refellit, quæ Varro, omnium sui temporis virorum eruditione præstantium facile princeps, in suis de religione libris tradiderat. Triplex autem ibi ille distinguit deorum genus: primum physicum, sive philosophorum; secundum mythicum, seu poetarum; tertium gentile seu populorum. Sed primum, inquit auctor noster, incertis nititur conjecturis, secundum meris fabulis, tertium ridiculis deorum adoptionibus, cultuque insano et turpissimo. Ea ergo omnia tam falsa sunt, quam communis unaque esse debet omnium de vero Deo sententia, unanimesque consensus.

Summa quippe erat physicorum seu philosophorum de Dei natura dissensio, quæ non aliunde, quam ex ipsius ignorantia oriebatur (*cap. 2.*). Sapientiam itaque frustra prosteabantur, cujus initium est Dei timor. Quomodo autem eum timere potuissent, quem, quis qualisque sit ignorabant? Promptum tamen illis erat hunc verum Deum ex sacris nostris Scripturis cognoscere. Sed quæ ex puris hisce fontibus hauserant, cæca gloriæ libidine ducti, variis corrumperunt argutiis, et exinde varias scissi sunt in partes.

Platonici siquidem docebant Dei providentia omnia administrari; contra Epicurei id plane penitus negabant. Asserebant iidem Platonici Deum intra, Stoici vero extra mundum esse positum. Fatebatur Diogenes se nescire quid in cælo agatur, quive dii sint: prius vero Thales Milesius Cræso de diis illum interroganti nihil prorsus respondere potuit. Socrates vero illos existere non quidem credebat, sed jussit tamen gallum gallinæum Æsculapio immolari.

Quid plura? Dionysius deos trifariam divisit: primo in eos, qui sub adspæctum nostrum cadunt, ut sol et luna; secundo in alios qui non videntur, ut Neptunus; tertio in alios, qui assumpti sunt ex

hominibus, sicuti Hercules et Amphiarus. Triplex etiam, sed diversum deorum genus excogitavit Arcesilaus, nimirum Olympios, Astra, et Titaneos. Posteriores vero tantum duos Xenocrates admisit, quemadmodum plerique Aegyptii non plures, quam solem et lunam, cœlum et terram. Suspiciabatur autem Democritus deos omnes ortos esse cum superno igne, cujus instar Zeno naturam esse voluit. Unde Varro docuit mundi animum esse ignem, quo quippe extincto, morimur.

Ad id tamen unum hæc omnes, quantumvis diversæ, opiniones conspirare videntur, ut non alios Philosophi illi deos esse putaverint, quam mundi elementa, aut quæ ex iis oriuntur (cap. 3). Verum Tertullianus hæc vigilantium hominum somnia esse demonstrat. Nam Deus ex se ipso est, ingenitus, et æternus, qui nec initium habet, nec finem unquam habebit. Atque elementa partes sunt mundi, quem Plato creatum esse fatetur, et solus Epicurus increatum esse somniaverat.

Ad hæc vero, si mundus et elementa dii sint, animalia esse debent, atque hoc ipso mortalia sunt, ac divinitate carentia. Nec audiendus est Varro, qui garriebat ea esse quidem animalia, sed quæ ex se ipsis moventur, et idcirco immortales dii censendi sunt. Nam quoquo modo hæc elementa moveantur, sunt profecto corporea, ac proinde destrui cum possint, dii esse nequeunt. Deinde vero, etsi sese moverent, motus tamen sui principium acceperunt ab alio, qui quamvis non videatur, omnium motuum primus auctor est, et idcirco verus solusque Deus.

Nec sinit Tertullianus sibi obijci nomen græcum *Cœli*, a cursu ac motu, quo elementa prædita sunt, reipsa derivari (cap. 4). Nam vera Dei denominatio non aliquam, quæ oculis nostris conspiciatur, non secus ac cursus et motus, qualitatem significat, sed supremam majestatem ac substantiam. Quid vero, quod plures ethnici deos suos bene multos immobiles esse prædicabant. Nemo insuper inficias unquam ibit elementa componi materia, quam simplicissima Dei natura pati non potest. Et certe Zeno materiam mundi a Deo sejunctit, eumque per illam, tanquam mel per favos transire arbitratus est. Sed dicas velim, quo physici pacto mundum, ac comprehensa in eo elementa deos esse asseverant? Plato enim ipsum hunc mundum censet esse rotundum, capiteque carentem. Epicurus vero: *Quæ supra nos*, inquiebat, *nihil ad nos?* solemque *duntaxat* pedalem esse effutiebatur: contra Peripatetici illum toto terrarum orbe longe majorem esse opinabantur. Nonne ergo tales deos fingere summa dementia est? Denique Thales Milesius cœlum rimando in puteum cecidit. Quid autem casus ille indicat, nisi vanam fuisse curiositatem physicorum, qui rerum naturam frustra scrutati verum illius artificem Deum omnipotentem non cognoverunt?

Instabat Varro tribuendam elementis divinitatem, qua homines aut summis beneficiis sibi devinciunt, aut premunt incommodis (cap. 5). Verum respondet Tertullianus elementa rerum prosperarum vel adversarum esse tantummodo instrumenta, ve-

rumque Deum, cui serviunt, esse illarum auctorem. Nam sicuti ægroti sanatio non medicamentis, sed medico, et mors hominis non gladio aut lanceæ, sed latroni aut hosti tribuendæ, sic prospera et adversa non elementis, sed Deo, æquo meritum judici, adscribenda sunt. Constat præterea elementa minui, intercideri, ac regi ab aliquo (cap. 6). At verus Deus nec minui, nec pati aliquid potest, omniaque regit, ac moderatur.

Transit inde Tertullianus ad secundum deorum genus quod Varroni mythicum seu poetarum cognominare placuit (cap. 7). Finxerunt autem poetæ hos deos esse heroas, qui post transactam mortalem hominum vitam, præclaris factis adepti sunt divinitatis præmium. Pessimo autem hoc exemplo Romani suos reges, aliis pejerantibus, deos similiter renuntiarent. At quinam, amabo te, fuerant illi poetarum dii? Homines utique sordida aut scelerata origine procreati, qui per vitæ suæ curriculum in omni sese volutarunt genere scelerum. Quamobrem Plato poetas ipsumque Homerum, tanquam improbos deorum criminatores, civitate pellendos esse censuit. Quin etiam ethnici, quantumlibet impudentes, christianis tantam deorum infamiam exprobrantibus, nihil aliud respondebant, nisi meras esse fabulas poetarum. Verum etsi poetis se non credere clamarent; fictos tamen ab illis deos Cererem, Idæam matrem, Saturnum, Herculem non solum venerabantur, sed horrenda quoque eis sacrificia faciebant. Quis igitur hos poetarum deos non summa sine impietate ab ethnicis coli et venditari non fatebitur?

Nec minus certe insulsum erat tertium deorum genus, quod Varro gentile, seu plebeium esse docebat (cap. 8). Non alii quippe erant hi dii, quam illi, quos quidam populi ad arbitrium ac libidinem adoptatos, ab aliis nec visu, nec auditu, ac ne nomine quidem discernebant. Tales Tertullianus memorat Atargartim, Cœlestem, Versutinam, Obodam, Dusaren, Belenum, Delventinum, Visidianum, Numentinum, Anchariam, Præverim, et Nortiam. Eadem vero licentia factum ille putat, ut Aegyptii, qui bestias colebant, patriarcham Joseph Serapidis nomine deum habuerint et honoraverint. Recte igitur ex dictis concludit falsissimos esse illos populorum deos; quando quidem solus verus Deus ubique præsens et omnium dominus, ab omnibus pariter colendus et adorandus est.

Secunda hujus libri parte Romanorum deos ille speciatim explodit et evertit (cap. 9). Eos autem Varro præpostere divisit in dubios, certos, et electos. Nam quis, inquit auctor noster, nisi amens, incertum dubiumque deum honorat. Certos vero deos et selectos qui habet ac veneratur, is alios profecto spernit ac reprobat. Inepta est igitur illa divisio deorum, qui paulo melius distingui poterant in communes et proprios. Verum primi, sive communes, iidem sunt ac publici et adventitii, qui paulo ante memorato a nobis et confutato deorum physico vel mythico genere comprehenduntur. Supersunt itaque

tantum proprii Romanorum dii, qui vel ex devictis hostibus rapti, et Romam asportati erant, vel penates et lares, quos unusquisque privata in domo sua peculiarique ritu colebat. At hi omnes homines fuerunt, qui ob egregia quædam facinora dii post mortem insulsa plane consecratione facti sunt. At quænam, ait Tertullianus, unius ex eis, verbi gratia Æneæ, erant merita? Num pietas in patrem et filium? Sed is vel suam, sicut Antenor, prodidit patriam, vel eam, relicto Priamo et Astyanacte, flagrantem deserendo, non imitatus est foeminam Punicam, quæ se cum filiis in ardentis patriæ ignes iniecit. Numquid melior Romanis, qui pro salute principum adversus liberos et conjuges jurabant? Si quid porro patrem humeris gestando promeruit nonne Argivi juvenes matrem suam, ac in sacris piaculum faceret, tanquam jugales vexerunt? Si suum ille patrem aluit, nonne filia quædam majori pietate patri suo, in carcere posito, admovit ubera? Magis ergo illi divinis honoribus digni erant, quam ignavus timidusque Æneas, qui post prælium Laurentinum nunquam comparuit. Numquid etiam divinitatis honorem meruit Romulus, qui interfecit fratrem suum, alienasque rapuit virgines? Numquid Hercules propter Augiæ finem ejectum, Penelope propter castitatem, Sanctus propter hospitalitatem jura divinitatis potius, quam Sierculus, quam filia Fauni, quam Ulyxes consequi debebant?

Quid vero de aliis longe turpioribus diis dicendum? Quid, obsecro te, divinitatis est in Larentina meretrice publica, et Romuli nutrice? Quid foemina, quæ in ab Herculis ædituo post ridiculum ludum vitata, ipso Hercule jam mortuo se compressam fuisse gloriabatur? Quis patienter ferat infameam Antinorum a Romanis deum haberi? Alios tamen non minus turpes deos hi commenti sunt, quos nuptiis ac procreandis liberis præesse stultissime prædicabant. Tales sunt Consevius, Flavionia, Vitumnus, Sentinus, Diespiter, Candelifera, Prosa, Farmus, Albana, Runcinia, Potina, Edula, Abeona, Domiduca, Volumnus, Voleta, Paventina, Venilia, Volupia, Præstitia, Peragenor, Consus, Juventa, Fortuna, Barbatu, Afferenda, Mutunus, Tutunus, Pertunda, Subigus, Prema, et alii quorum officia nominibus suis appellare vel minimus pudoris sensus prohibet (cap. 10, 11).

Omnes porro Romanorum deos, ut simul et semel Tertullianus prædicat, ipsam petit illorum originem, quam Varro a Jove, Junone et Minerva orditur: sed quæ a Saturno illorum parente repetenda est (cap. 12). Non hic autem, multo minus ejus filii, deus unquam esse potuit, qui a Cælo seu Chrono et Terra genitus, patrem suum castrasse perhibetur. Nec dicendum hæc allegorice de tempore terræque fecunditate explicari. Clarissimi siquidem scriptores Cassius Severus, Cornelius Nepos, Tacitus, Diodorus, et alii disertissime asseverant Saturnum revera hominem fuisse, qui variis orbis terræ partibus peragrat, in Æthiopia seu Italia exceptus, monti et urbi, ubi so-

dem fixerat, ac toti Italiam suum imposuit nomen. Quia vero ille tanquam ex inopinato appulerat, nec cogniti erant ejus parentes, de cælo lapsus ferebatur. Ne quid autem ethnici mutire auderent, hoc recepto ab illis Sibyllæ testimonio confirmat.

Itaque cum nullus ambigendi locus detur, quin Saturnus homo fuerit, inde certo colligitur, quos ethnici ortos ex illo, ac postea mortuos sepultosque fatebantur, hos reipsa fuisse homines (cap. 13). Atqui mortui homines non possunt esse dii, nisi vel a seipsis, vel ab aliis suam acceperint divinitatem. A se autem ipsis eam non habent. Non enim sivissent se primum fuisse homines, tot tantisque humanis infirmitatibus obnoxios. Neque etiam suprema divinitate ab alio aliquo donati sunt, nisi cæteris omnibus actis diis potentiore, qui proinde solus verus Deus dici debet. Deinde nulla prorsus assignari causa potest, cur verus Deus alios fecerit deos. Non quidem ut sibi auxilio essent, vel ornamento. Deus enim omnipotens nullius ope vel ornatu indiget. Neque aliquos homines propter eorum merita deos fecit. Quid namque merebatur Saturnus, filiorum suorum devorator; aut Japiter patris subductus furori, sororis adulter, qui ut alia stupra et adulteria securius faceret, bovis, imbris aurei, cygni, aliasque formas induisse perhibetur? Tam impii ergo et scelerati hujusmodi homines divinitatem nunquam meruerunt.

Neque ii etiam dii sunt, quos Dionysius Stoicus in natives et factos distinguit (cap. 14). Tertullianus siquidem vel unico Herculis exemplo, sed quod plane sufficit, insulsissimam hancce opinionem evertit. Non enim divinitate dignus erat Hercules, quia feras interemit; quandoquidem plures occiduntur a gladiatoribus, neque etiam quia terrarum percurrit orbem; nam Asclepiades Cynicus, pluresque philosophi majori mendicitatis labore cunctas lustraverunt totius mundi partes. Numquid ergo deus est, quia ille se contulit ad inferos? Sed quibusnam eorum via patet? Pergamus, si placet. Nonne eximius ille Hercules constupravit foeminas? Nonne ob amissum puerum militiam deseruit Argonautarum? Nonne lascivæ uxoris venenis circumventus, accenso rogo, necem sibi ipse conscivit! Quis ergo mentis suæ compos homo hunc credat esse deum? Quo etiam pacto Esculapius potuit deus renuntiari, qui, ut narrat argivus Socrates, patre incerto natus, ob medicinæ peritiam fulmine Jovis, quemadmodum ejus mater, percussus fuit. Athenienses tamen illum matremque ejus, sicut Thesca, adorant.

Nec cælo ac divinitate magis digni Castores, Perseus, Erigone, exoletus Jovis, sive Ganymedes, sicut nec canes, scorpiones et cancri, quos romani in astra transtulerunt. Quia vero sine risu illa audiet nomina deorum, quos Romani certis quibusdam urbium ac domorum locis præpositos arbitrabantur? Ab iis quippe vocantur Viduas, Cæculus, Orbana, Arguis, Lana, Ascensus, Levicola, Forculus, Cardea, Limentinus, alique singulis quibusque vitæ officiis præfecti. Sed hi solis pene Romanis cogniti, si dii

fuisſent, cæteris omnibus nihil opus erat (*cap. 15*).

At ingrati plane ſumus, inquiebant Romani, ſi divinitatis honores iis denegemus, qui vitæ neceſſaria nobis invenerunt. Tribuendi igitur ſunt, ait Tertullianus, hi honores Catoni, qui ſicum viridem, et Pompeio qui cæraſa Romam primi attulerunt. Sed nihil hac ratione futilius. Non enim fructuum inventor, ſed auctor et creator verus Deus eſt. Et certe novæ artes ab hominibus quotidie inveniuntur; nemo tamen harum inventores deos eſſe dixerit (*cap. 16*).

Instabant Romani ſe ſua in deos pietate ac religione meruiſſe totius mundi dominatum. Itane vero, inquit Tertullianus? Nunquid turpis Sterculus Romani imperii fines propagavit? Nunquid Jupiter antri Idæi, Cretæ patriæ ſuæ, ac jucundiſſimi nutricis ſuæ odoris oblitus, his prætulit capitolium? Nunquid Juno Carthaginis, quam Samo olim præpoſuerat, penitus immemor, voluit eam a Romanis ſubverti? Sed horum, aliorumque imbellium deorum nec ulla fuit adverſus fata potestas, nec potuerunt ſuas urbes provinciasque adverſus hoſtium ſuorum arma tueri.

Ad hæc vero, Romanorum imperium antea fundatum fuit quam ulla deorum eſſent ſimulacra, cultus ac ſacra, quæ poſtmodum a Numa Pompilio introducta ſunt. Bellis itaque accrevit illud imperium, atque idcirco pari ſacerdotum ac civium cæde, pari rerum ſacrarum atque profanarum ruina, totique ſacrilegiis, quot trophæis ac triumphis. Denique quis nescit funditus eversa fuiſſe regna Aſſyriorum, Medorum, Perſarum, Aegyptiorum, qui non minore pietate, quam Romani, deos ſuos colebant? Solus ergo Deus, unus et omnipotens, regna diſpensat, minime vero Romanorum aut aliorum gentium dii, quos tam factitios eſſe conſtat, quam illorum, a quibus coluntur, falſas vanasque religiones (*cap. 17*).

ARTICULUS III.

Variis rationum momentis ostenditur Tertullianum horum librorum eſſe auctorem, et nova Hoornbeeki id negantis opinio refellitur.

Teſtatum nobis Hieronymus fecit editos fuiſſe a Tertulliano præter Apoſogeticum alios *ad Gentes* libros, de quibus ad Magnum hæc ſcripſit in verba: *Quid Tertulliano eruditius? quid accuratius? Apoſogeticus ejus, et contra Gentes libri cunctam sæculi obtinent diſciplinam* (*Hieronymus. epist. 83. ad Mag. pag. 656*). Quis autem non videat hos, de quibus agimus, designari libros, et ab Apoſogetico diſtingui? Quamvis enim in Agobardi codice, de quo infra dicendum, inſcribantur *Ad nationes*, eundem tamen atque *Ad gentes* titulum eſſe quis diſtinebitur?

Huc accedit Auguſtinus, qui Tertulliani noſtri opinionem refellendo, ejus nomine hoſce libros, tametsi paulo obſcurius, citavit: *Non dico, inquit, quod facetiſſus ait Tertullianus forteſſe, quam verius: Si dii ſeliguntur ut bulbi, utique cæteri reprobi judicantur.* (*Auguſt. lib. VII. de Civit. cap. 1. pag. 162.*) Scimus quidem nonnullis viſum ibi citari illius Apoſogeticum. Sed perſuaſum alii ita habuerunt non alios ibi, quam

ad Nationes libros citari; ut inde illorum textum corrigi voluerint. Et certe poſtea oſtendemus Auguſtinum ibi ad hos potius reſpexiſſe auctoris noſtri libros, quam ad Apoſogeticum.

Præterea hi libri in vetuſto Agobardi codice manuſcripto non ſemel inſcribuntur ipſo Tertulliani nomine. Secunda enim illius in pagina hæc legimus: *Hic ſunt Tertulliani libri: Ad nationes liber I. Item Ad nationes liber II.* In primi etiam libri ſine: *Tertulliani Ad nationes liber I. expliciſt. Incipit liber ſecundus Ad nationes.* Hujus porro codicis librarius in prima ejus pagina litteris majoribus ſcripſit: *Liber obſolatus ad altare Sæi Stephani ex voto Agobardi Ep̃i*, id eſt, Epiſcopi. Atis, inquit, ipſe eſt Agobardus lugdunensis archiepiſcopus, qui Caroli Magni filiorumque ejus ætate, atque ineunte ſæculo nono florebat. Tum itaque deſcriptus fuit ille codex ex alio proculdubio antiquiore, in quo, atque aliis haud dubie pluribus, hi libri præfixum ſimiliter habebant Tertulliani nomen. Communis igitur non eo tantum Agobardi, ſed ſuperioribus etiam ſæculis, opinio erat Tertullianum horumce *ad Nationes* librorum eſſe auctorem.

Quamvis autem tanti roboris ratio nobis deceſſet; horum tamen librorum argumentum, ætas, atque in primis ſtyli ſcriptionisque genus, ac ſumma cum Apoſogetico affinitas, illos a Tertulliano profectos eſſe demonſtrant. Ex ipſa ſiquidem a nobis jam exhibita eorum analyſi evidentiffime patet illorum ſcriptorem in hoc eſſe totum, ut palam omnibus faciat chriſtianos contra legem omnium præſcripta ab ethnicis iniquiſſime vexari, eorumque criminum falſo accusari, quorum revera conſcii erant ipſimet gentiles. Scripti ſunt ergo hi libri, ipſa Tertulliani ætate, cum ethnici tam cæci, quam effrenato furore in chriſtianos adhuc sæviebant. Denique nihil in eis ſive de chriſtianiſ, ſive de gentibus dictum eſt, quod Tertulliani ætati non conveniat, ipſumque ejus tempus non indicet.

Singularis quoque horum librorum ſtylus, inſolitum dictionum verborumque genus, plane oſtendunt Tertullianum eſſe verum illorum parentem. Nam peculiaris ejus ac propria cæterisque diſſimilis ejus elocutio in eis ubique paſſim emicat, ac cito citius a quolibet lectore deprehenditur. Ad hæc vero, in illis sæpius occurrunt non ſolum eadem atque in Apoſogetico propria inſolitæque Tertulliani verba, ſed integre etiam eardem periodi. Neque id longa inductione probari neceſſe eſt, quod facile obvium, atque ex poſtea dicendis manifeſtum omnibus fiet. Nonne autem tanta utrorumque librorum affinitas et connexio ſatis aperte demonſtrat illos ab uno eodemque ſcriptore, nimirum Tertulliano, eſſe compositos?

Miramur itaque recentioreſ quemdam, magni certe apud ſuos nominis virum, qui audacter pronuntiat ſibi plane non videri Tertullianum horum librorum revera eſſe auctorem. Sed quibus, putas, rationum momentis? Non aliis pene quam iis ipſis, quibus ei potiffimum vindicatur: *Non videtur mihi, inquit, auctor eſſe Tertullianus, non ejus ſtylus et materia,*

quæ fere eadem quæ in Tertulliani *Apologetico*, inde potius hausta, et per aliquem forte Tertulliani æmulum, aut studiosum ad eum efformata (Hoornebeek. lib. I. de theol. Patr. cap. 4, § 10. pag. 106). Novum sane et mirum est illud argumentandi genus! Idem stylus, inquit doctus ille vir, et eadem est *Apologetici* et librorum ad Nationes materia; ergo hi libri non a Tertulliano, sed ab ejus æmulo aut studioso compositi sunt. Quid, si inde nos similiter concludamus *Apologeticum* non ab illo, sed ab ejus æmulo aut studioso esse confectum? Numquid respondebit hunc librum Tertulliano ab aliis scriptoribus adjudicari? At nos etiam mox ostendimus ipsi quoque ab aliis adscribi illos ad Nationes libros.

Deinde vero eruditus ille vir nobiscum fatetur, quod negare non potest, eundem esse horum librorum et *Apologetici* stylum. At, nec ille, nec alius unquam negabit Tertulliani stylum dicendique modum ita ipsi proprium et peculiarem esse, ut vix ac ne vix quidem ullus unquam potuerit illum imitari. Nonne ergo hinc, ut peritiores critici solent, longe potiori jure concludendum est eundem Tertullianum horum trium librorum esse revera parentem?

Instat Hoornebeekius eandem præterea esse illorum materiam idemque argumentum. Sed quid inde? Numquid idem christianus auctor duos diversos de eodem argumento, ac potissimum in christianæ religionis, ab ethnicis tanta iniquitate, quanta sævitia vexatæ, defensionem libros conficere, aut scriptos retractando reficere, corrigere, augere, minuere non potuit? Nunquam certe is, qui hæc nobis objectat, illud inficiabitur. Nam ipse, sicut alii omnes, palam confitetur Tertullianum libri *ad Scapulam* verum esse auctorem. Atqui in hoc libro idem atque in *Apologetico*, et duobus *ad Nationes* libris argumentum, videlicet christianorum iniquissime vexatorum causa, sed quæ brevius agitur. Ad hæc vero libri *ad Nationes*, ad alios quam *Apologeticus*, et liber *ad Scapulam* directi sunt. Quid vero quod paulo post demonstrabimus alia plura in *Apologetico*, quam in libris *ad Nationes*, ac vice versa pertractari? Denique ostendimus Tertullianum validis rationibus ad hos libros post *Apologeticum* scribendos compulsus fuisse.

Urget tamen Hoornebeekius auctorem libri primi *ad Nationes* dixisse nondum elapsos a Christo nato annos ducentos: in libro autem de Monogamia *circa centum et sexaginta* (Tertull. lib. de Monogam. cap. 3). Sed levissimas rationes alia longe leviori confirmare frustra nititur. Nam etsi consiaret nullum librarium in numeris describendis subesse errorem, ac certum foret initium horum annorum ab ipso Christo duci; non inde tamen concludi potest libros *ad Nationes* Tertulliano esse abjudicandos. In ipso siquidem horum primo legimus: *Ætati nostræ nondum anni CCL* (Idem lib. I. ad Nation. cap. 7). Ac non multo post: *Ut supra edidimus ætatis nostræ nondum anni trecenti* (Ibid. cap. 9). Numquid ergo hunc librum non ab uno eodemque auctore editum esse dixeris? Quis

sanzæ mentis homo ita unquam argumentatus est? Quis non videat ab eodem scriptore, chronographum non agente, dici revera potuisse nondum a Christo fluxisse 200 annos, et alibi annos circiter CLX elapsos esse? Sed nos sane puderet, læderetque tam vanam singularemque opinionem refellere, nisi quidam postea huic, quem magnis laudibus extollunt, novo auctori subscripsisse viderentur.

ARTICULUS IV.

Quo tempore hi libri publicam in lucem prodierunt.

Quo ipso tempore Tertullianus his *ad Nationes* libris componendis operam dederit, dictu nec promptum nec facile est. Quædam tamen in eis ætatis notæ atque indicia nobis sese offerunt. Primo etenim in libro legimus latam paulo antea a Fusciano, Urbis præfecto, sententiam in quemdam patrem, qui cum filium suum recens natum exposuisset, elapso dehinc tempore, sibi amplius non cognitum, a seque emptum, constupraverat (Tertull. lib. I. ad Nat. cap. 16). Atqui Capitolinus meminit Fusciani, Urbis præfecti, cui Pertinax proxime successit (Capitolin. in vita Pertinacis post init.). Initio autem anni 193. hic imperator creatus, post tres circiter menses occisus fuit. Non diu ergo post Pertinacis mortem Tertullianus hos libros edidisse dicendus est.

Neque objicias illum in eodem libro scripsisse: *Ætati nostræ nondum anni 250*, id est, a christianæ religionis exortu (Tertull. lib. I. ad Nat. cap. 7). Nam postea adhuc scripsit: *Ut supra edidimus, ætatis nostræ nondum anni trecenti* (Ibid. cap. 5). Nihil ergo penitus certum et exploratum inde concludi potest. Majorem enimvero annorum numerum assignare ille procul dubio maluit, ne ethnicis ullum cavillandi locum præberet. Præterea ex duobus illis numeris, *nondum anni 250* et *300* tam disparibus, quid certum colligi potest? Si quid autem iude colligere velis, prius definiendum tibi erit, quo Tertullianus anno assignaverit æræ christianæ initium.

Nonnulli itaque existimant horum librorum ætatem certius agnoscere posse ex aliis illius verbis, quibus ethnicos sic adloquitur: *Ex vobis nationibus quotidie Cæsares, et Parthici, et Medici, et Germanici sunt* (Ibid. cap. 17). At hæc, inquit, Caracallam spectant, qui Germanis Parthisque devictis, Germanici Parthique agnomine anno 216 insignitus est. Non male quidem, si Caracallæ soli hæc honoris cognomina data fuissent.

Clarius ergo horum librorum ætatem indicant hæc subsequencia Auctoris nostri verba: *Adhuc Syriæ cadaverum odoribus spirant; adhuc Galliæ Rhodano suo lavant* (Ibid.). Nam ibi proculdubio designantur Pescennius Niger, et Clodius Albinus, qui cum a Severo Imperatore defecissent, ille in Syria, hic in Gallia, cum suis copiis profligati cæsique fuerunt. Atqui hæc, quæ in ejusdem Tertulliani *Apologetico* memorantur, contigerunt anno 194, vel 195, aut potius anno 197, sicuti supra fusius explicavimus

(*Supr. cap. 3. art. 2*). Paulo igitur post hunc annum A hos Tertullianus ad Nationes libros, sicut Apologeticum divulgasse dicendus est.

Quidam vero ex subsequentibus illius verbis : *Temporum qualitas robu... ris antiquitatis exegerit ingenia duriora : at nunc tranquillitas pacis et ingenia mitiora* (*Ibid. cap. 18.*), arbitrantur confici posse hæc ab illo tradita, cum Christiani sub initio imperii Severi optata pacis et otii tranquillitate fruerentur. At Severus ille persecutionem in eos excitavit datis anno 202 edictis. Antea igitur Tertullianus hos, inquit, libros confecerat.

Sed animadvertendum est illum his verbis induxisse ethnicos, perperam objicientes duriora fuisse suorum ingenia majorum, qui ad quoslibet etiam acerbissimos cruciatus patienter ferendos comparati magis erant, quam alii ætatis suæ homines, quorum ingenia tranquillitas pacis et otii mitiora reddiderat. Si tamen hæc ipsa Auctoris nostri verba de vera christianæ Ecclesiæ pace intelligenda esse contendas, ac probaveris, ultro tibi assentiemur. Inficias nemo tamen ibit ex superius dictis certius colligi hos ad Nationes libros et *Apologeticum* non multo post annum 197. publicam venisse in lucem. Quinam autem ex iis primum prodierint, alia est inter eruditos controversia, jam a nobis excutienda.

ARTICULUS V.

Utrum hi duo ad Nationes libri ante vel post Tertulliani Apologeticum scripti fuerint.

Qui duos ad Nationes libros post *Apologeticum* C scriptos fuisse autumant, hi ratione triplici opinionem suam stabilire conantur. Primo enim *Apologeticum* anno circiter ducesimo, atque initio commotæ ab imperatore Severo adversus Christianos persecutionis, editum suspicantur; libros autem ad Nationes jam profecto Caracallæ imperio, et postquam hic imperator Parthici Germanicique nomen accepisset. Verum jam ostendimus nutare penitus hujusce posterioris de Caracalla assertionis fundamentum.

Secunda illorum ratio est, Christianorum defensionem, quæ totum et *Apologetici* et librorum ad Nationes complectitur argumentum, plenius in his quam in illo pertractari. Sed a nobis postea demonstrabitur quam vero parum similis sit hæc conjectura.

Tertiam rationem sumunt ex verbis et periodis, D qui aliis occurrunt in libris, quos Tertullianus post suam ad Montanistas defectionem divulgavit. Quasi vero nec alia his quoque similia reperiantur in aliis ejus libris, ac præsertim *Apologetico*, ubi longe plura eadem atque in libris ad Nationes occurrere fatentur.

Quam infirma autem hæc rationum momenta, tam valida nobis videntur alia, quæ ex his ipsis ad Nationes libris erui possunt. In his siquidem non semel Tertullianus promittit multa se alibi explicaturum. Ne vero aliquid dubii et incerti proferri quidam causentur, ea non urgebimus, quæ Tertullianus, postquam probavit Christianos ob suum duntaxat nomen vexari, continenter addidit : *Sed dum hæc ratio suo loco ostenditur,*

vos, quam insequimini ad expugnationem nominis, edite rationem (*Tertull. lib. I. ad Nat. cap. 3*). Nihil enim ibi diserte pollicetur a se deinceps agendum, sed rem ipsam a se satis explicatam significasse nobis videtur.

At clarioribus profecto verbis spondet fore ut alibi longiorem instituat de futura corporum resurrectione, æternisque hominum post mortem aut præmiis aut pœnis disputationem. Hunc enim ille loquitur in modum : *Viderimus de fide istorum, dum suo loco digeruntur*, (*Ibid. cap. 7*), id est, scriptis tradenda disponuntur et præparantur. Ubinam vero hoc ille adversus ethnicorum ineptias digessit ac tradidit? Non in his quidem ad Nationes libris, sed sub finem *Apologetici* sui, quem potius quam alium B librum designasse haud immerito dixeris (*Idem, Apologet. cap. 48 et 49*).

Tum deinde, ubi alias ethnicorum, christianos omnis publicæ cladis causam esse clamantium, calumnias refellit : *Postmodum, ait, obtundentur expositione totius nostræ disciplinæ* (*Idem, lib. I. ad Nation. cap. 10*). Dic autem, obsecro, ubinam ille ad diluendas hasce gentiliū criminationes hanc christianam doctrinam exposuit. Non in his certe ad Nationes libris, sed in pluribus *Apologetici* capitulis, uti vel ex sola patet, quam supra dedimus, hujus libri analysi (*Idem, Apologet. cap. 17, 18 et seqq.*).

Præterea pollicetur se aliquando probaturum falsa esse de Deo non modo ethnicorum poetarum, sed divinandi etiam artem proflentium documenta : *Deli- banda enim, inquit ille, nunc est species ista, cujus suo loco ratio reddetur* (*Idem, lib. II. ad Nat., cap. 5*). Quo ergo in libro illam, qua gentiliū ineptæ accusationes redarguantur reddidit rationem? Nonne in *Apologetico*, ubi eam fuse explicatam legimus (*Idem, Apologet., cap. 21 et 22*)?

Quid plura? Ubi ille rursus gentiliū, qui infanticidii Christianos impudentissime postulabant, audaciam retundit, illos his compellat verbis : *Vos si de memoria abierunt quæ corde hominis, quæque infanticidiis transegeris, recognosceis suo ordine. Nunc enim differimus pleraque, ne eadem videamur ubique retractare* (*Lib. II. ad Nation., cap. 15*). Vides profecto ibi duo ab Auctore nostro diserte enuntiari. Primo quidem plenius a se ipso demonstrandum gentiles homicidii atque infanticidii esse reos. Atqui id ille nullibi fusius quam in *Apologetico* demonstrat. Secundo palam declarat multa se distulisse, alibi a se fusius enucleanda, ne eadem aliis in libris repeteret, ac retractaret. Sed ubi, quæso, hæc adversus gentiles uberius, quam in *Apologetico* disputavit?

Quis ergo, iis omnibus, quæ retulimus, accurate expensis, non fatebitur Tertullianum, cum hos ad Nationes libros exarabat, nos ad suum misisse *Apologeticum* quem tum conficere meditabatur (*Supr. cap. 3. art. 1*)? Prius igitur libri ad Nationes, quam *Apologeticus* ab illo editi sunt. At ex assignata a nobis hujus ætate satis aperte colligi potest illum, ad datam scribendi *Apologetici* fidem liberandam, non

longum interposuisse temporis spatium, nec moram A pati potuisse, quin Christianorum causa, sicuti apud universas nationes, ita apud eorum præsidēs, iudices ac magistratus perorata, illorum innocentiam omnibus patefaceret. Si ergo Apologeticus liber circa annum Christi 200, quemadmodum diximus, publicam in lucem emissus est, hi duo ad Nationes libri paulo ante divulgati fuerant (*Ibid.*).

ARTICULUS VI.

De horum librorum argumento, et utram illud plenius perfectiusque in eis, quam in Apologetico pertractetur.

Plura quidem in superiori articulo retulimus Tertulliani verba, quibus testatur se plura in his ad Nationes libris prætermisisse, quæ in Apologetico fusiùs explicare decreverat. At hæc plane repugnant illorum opinioni, qui contendunt harumce commentationum argumentum in libris ad Nationes uberius, perfectius, meliorique ordine, quam in Apologetico pertractari. Animum enim nescio qua ratione induxerant acre, vehemens, acutum auctoris ingenium, igneumque illius acumen passim ubique in his micare libris, sed eum violento illius impetu raptum, plura scripsisse, quæ non satis meditata, polita, limataque sunt. Verum ruit plane hæc opinio, si Apologeticus post libros ad Nationes ab eo, sicuti vidimus, profectus fuerit.

Præterea constat plura magni sane momenti in Apologetico disputari, quæ in libris ad Nationes omissa sunt, tametsi nonnulla in his vicissim libris, et neutiquam in illo legantur. Cunctis autem ut hæc C magis plana ac perspicua fiant, exhibendum censuimus indicem capitum, in quibus eadem aguntur. Inde enim unusquisque facile iudicabit, in quibus hi libri a se invicem discrepant.

INDEX CAPITUM

In quibus Apologeticus et libri ad Nationes, inter se conveniunt.

Liber primus ad Nationes.	Apologeticus.
Caput 1.	Cap 1.
Caput 2.	Cap. 2.
Caput 3.	Cap. 2 et 3.
Caput 4.	Cap. 3 et 46.
Caput 6.	Cap. 4.
Caput 7.	Cap. 7 et 8.
Caput 8.	Cap. 8, non totum.
Caput 9.	Cap. 40 et 41.
Caput 10.	Cap. 12, 13, 14 et 15.
Caput 11, 12, 13 et 14.	Cap. 16.
Caput 14, 15 et 16.	Cap. 9.
Caput 17.	Cap. 35.
Caput 18.	Cap. 50.
Caput 19.	Cap. 47, 48, 49.
Liber secundus ad Nationes.	Apologeticus.
Caput 12.	Cap. 10.
Caput 17.	Cap. 23.

Vides sane ex hoc indice cum Apologetico con-

cordare primum ad Nationes librum, si hujus excipias caput quintum, in quo petita ab ethnicis ex malis quibusdam christianis argumentatio diluitur; et caput ultimum, quod totius libri conclusio est. Secundus autem liber ad nationes in septemdecim capitula divisus est, quorum quindecim nihil cum Apologetico commune habent. In octo autem prioribus ex his quindecim capitulis Tertullianus fictum a Varrone triplex deorum genus physicum, mythicum, plebeium, in septem vero posterioribus venditatos Romanorum deos exagitat et explodit.

Ex quinquaginta vero *Apologetici* capitulis ne media quidem pars cum duobus ad Nationes libris congruit. Cum cæteris autem dissidet, in quibus Tertullianus explicat asseritque quam vera sint Christianorum B documenta, quam casti et incorrupti illorum mores, quam pii et sancti solemnes eorum cœtus, ac quam religiosæ synaxes. At de his nihil in libris ad Nationes. Uno verbo in hisce libris demonstratur Christianorum innocentia iniquissime vexata, ethnicorum vero injustitia, depravatio, corruptela et religionis pravitas, nihilque amplius. Verum in *Apologetico* hæc quidem omnia, et insuper christianæ religionis sanctitas ac veritas. Quis ergo ex hac harumce librorum collatione negare poterit illorum argumentum longe plenius ac perfectius in *Apologetico*, quam in libris ad Nationes explicari ac demonstrari?

ARTICULUS VII.

De librorum ad Nationes titulo; cur a Tertulliano scripti, ac quibus directi fuerint; de unico illorum manuscripto codice, variis editionibus, ac quorundam in eos notis et observationibus.

Observatum a nobis fuit hos libros in Agobardi codice inscribi ad Nationes (*Supr. hoc cap. art. 3*); ab Hieronymo autem librorum ad gentes nomine citari, sed utriusque tituli eandem esse significationem. Quia tamen illi ad quos hi libri directi sunt ab ipso Tertulliano Nationes aut miseræ aut miserandæ nationes appellantur, hinc certe potior videtur præfixa in Agobardi codice inscriptio (*Tertull. lib. 1. ad Nat. cap. 1. et lib. II, cap. 1*).

Quidam autem ex hac epigraphe colligi posse autumant hos libros ad ethnicorum populum plebemque directos, Apologeticum vero ad ipsorum magistratus, iudices ac principes. At de hoc quidem Apologetico certa res, et extra controversiam posita est. Quid tamen vetat quominus duo ad Nationes libri omnibus omnino ethnicis, cum populis, tum iudicibus et præsidibus, scripti fuerint? Nonne in eis Tertullianus non solum in plebem gentilium invehitur, sed etiam in iudices, qui contra præscriptam æquitatis legumque cunctarum formam Christianos indefensos et inauditos condemnabant? Nonne ergo dici potest Tertullianum, cum hanc ethnicorum injustitiam summamque crudelitatem cerneret, hos primum ad Nationes, id est, quoscumque gentiles direxisse libros, ut eos ad saniores, si fieri posset, revocaret mentem. Sed quia nihil aut parum certe profecerat, tum ad

judices nominatim præsidesque suum misisse; Apologeticum, quo illos compelleret ad exanimandam Christianorum causam, nec ea inaudita condemnarent innocentes. Quanti vero hæ rationes momenti sint, expendant æqui rerum æstimatores, ac pronuntient.

Quam multi ac frequentes libri Apologetici, tam rari sunt horum *ad Nationes* librorum codices manuscripti (*Supr. cap. 2. art. 1*). Unicus enim nobis superest, quem Agobardus, uti aiunt et a nobis jam annotatum est, archiepiscopus lugdunensis ad sancti Stephani altare obtulerat. Verum codex ille in marginibus plerisque ita situ, squalore, aut aqua pluvia corruptus est, ut extremæ linearum litteræ legi amplius nequeant. Sæpius itaque depravatis locis, nisi emendatior codex reperiatur, medica manus afferri non potest, nec auctoris sensus plane percipi.

In veteri autem illo codice totum opus uno tenore, et absque ulla capitum divisione exaratum est. Sed Jacobus Gothofredus illud in varia capita distinxit, adjecitque capitum argumenta ac summaria. At Rigaltius, his omissis, retinuit solam capitum partitionem, in margine suis duntaxat numeris indicatam. Cuilibet itaque integrum est hanc, si ita judicaverit, distinctionem capitum, horumque immutare argumenta.

Omnium vero primus idem Gothofredus hos libros anno 1625, tales separatim typis excudi curavit, quales in memorato Agobardi codice descripti sunt. Postea Rigaltius illos cum aliis Tertulliani operibus divulgavit, quos septuagies octies se correxisse asseverat. Sed gratum profecto nobis fecisset, si dignatus fuisset dicere unde has omnes correctiones acceperit. Etenim illas non delibavit ex unico Agobardi codice, quem, optima fide a Gothofredo typis excusum, Rigaltius nunquam legisse videtur. Nam ut plura taceamus, inter hæc verba, *suo amatori apud vos*, ille vacuum sicuti Gothofredus spatium reliquit tanquam aliquid deesset (*Tertull. lib. II. ad Nat., cap. 10*). At in manuscripto codice nihil deest, et omnia sana atque integra sunt. Non hunc igitur codicem perlustravit, sed solam ejusdem Gothofredi editionem. Ex hujus itaque conjecturis, quas in notis suis consulto adjecerat, has Rigaltius, quas vocat, hausit emendationes, easque et alias plures a se, vel bene, vel sæpius male excogitatas, in textum horumque librorum, perinde ac si sui essent, audacter intravit. Longius sane foret illas omnes hic exhibere, quas unus ex nostris cum nova operum Tertulliani editione repræsentare serio meditatur. Plures tamen, quæ majoris momenti sunt, opportuniori loco infra notabimus. De postrema tandem horum librorum editione, a Priorio adornata, nihil nobis amplius dicendum suppetit; quando quidem ille Rigaltianam *κατὰ ἑβδαμ* secutus est.

At his porro, quos illorum *ad Nationes* librorum editionibus præfectos memoravimus, scriptæ sunt in illos notæ et observationes. Gothofredus autem plures quam alii edidit, quibus menda librarii et Tertulliani verba, tametsi quandoque non adeo obscura, explanare, aut similibus ipsius et aliorum dictis confirmare

nititur. Pauciores vero a Rigaltio more modoque suo, de quo satis supra diximus, scriptæ sunt, quas Priorius curavit typis recudi, eisque unam ex Pamelio, et alias proprio ingenio adjecit. Quanti autem sint momenti, eruditi viri non semel pronuntiarunt.

CAPUT V.

De Tertulliani libro ad Scapulam.

ARTICULUS PRIMUS.

Analysis hujus libri.

Librum hunc, sive potius supplicem libellum Tertullianus ad Scapulam Africæ proconsulem direxit, quo eum, si fieri unquam poterat, a Christianis contra jus omne et fas excruciantis excarnificandisque deterreret (*Tertull. lib. ad Scapul. cap. 1*). Primum autem declarat hunc libellum a se scriptum, non quod Christianis, supplicia lubenti et alacri animo perferentibus, timeret, sed gentilibus illorum inimicis, quos vel hoc solo nomine diligere, ac pro eis Deum orare iidem Christiani tenebantur. Quamobrem officii sui esse duxit palam omnibus facere innocentes omnino esse Christianos, ac gentiles in hoc ipso criminum genere revera offendere, in quo illos falso reprehendebant.

Non fictitios siquidem deos, sicut illi, colunt, sed verum unicumque Deum, quem omnes naturaliter cognoscunt, ac verentur. Christiani igitur ad alium colendum cogi non debent; quando quidem religionis non est cogere religionem. Neque etiam quicumque finguntur dii, possunt ab invitis sacrificia desiderare. Impietatis itaque aut sacrilegii, aut furti, aut seditionis Christiani, deos colere recusantes, plane immerito accusantur. Ethnicus vero impune spoliante deorum suorum templa illos contemnunt ac derident.

Quid vero, quod hi soli in Albinianis, Nigrinianis, et Cassianis seditionibus eo ipso tempore reperti sunt, qui per Imperatorum jurabant genios, et pro eorum salute immolabant hostias, et sacrificia faciebant. At Christiani nullius plane hostes sunt, nedum imperatoris, quem a Deo constitutum sciunt, et idcirco sincere honorant, voluntque cum toto Romano imperio salvum esse et incolumem. Non gentiliū tamen more illum venerantur, tanquam deum, sed quia falsis omnibus diis est major, minorque solo vero Deo, quem idcirco pro illius salute quotidiano precum sacrificio exorant. Cæterum tametsi maxima sit eorumdem Christianorum multitudo, singuli nihilominus vix aliter agnoscuntur, quam modestia, silentio ac pristinorum vitiorum emendatione (*cap. 2*).

Nec inquieto aut impatienti animo irrogata sibi ab ethnicis, ait Tertullianus, ferunt supplicia, quorum a Deo expectant ultionem. Sed dolent utique jam præmissa fuisse illius jam imminentis indicia, messes nimirum, Hilariano nuper præside, amissas, nimios et intempestivos imbres, ignes nocturnos super Carthaginiis mœnia pendentes, tonitrua insolita, atque extraordinariam prorsus solis defectionem. Vigellius vero Saturninus, qui primus in Africa chris-

tianos interfici jusserat, oculorum lumine privatus est. In Cappadocia quoque Claudianus Herminianus peste vermibusque chullientibus obiit, etiamsi seranimis poenitentia christianus pene factus fuisset. Denique Cæcilius Capella cum in exitu sive exitio Byzantino Christianis insultando exclamasset: *Gaudete, impudentiæ crudelitatisque suæ pœnas solvit*. Si qui vero ejusmodi præsidēs impune evaserunt, ultimo Dei judicio puniuntur. Scapulæ ergo, inquit auctor noster, ideo erat timendum, quia Adrumeticum Mavillum paulo ante illud exitium Byzantinum ad bestias damnaverat (cap. 3).

Serio tamen illum admonet hæc a se commemorari non propterea quidem quod ipse aliquid formidet, aut ut eundem Scapulam terreat; sed quia vult omnes salvos fieri. Quapropter illum adhortatur, ut morem gerat legibus, quæ nullum reum, nisi crimina confessum, aut eorum convictum plecti præcipiunt. Exempla deinde ei proponit Cincii Severi, Vespronii Candidi, Asperi, Pudentis, qui innocentes Christianos condemnare noluerant. Quomodo autem hos imitaretur, suggerere ei poterant advocati, quibus Christiani non minima sane beneficia contulerant. Non solum enim ejecerant dæmonia ex illorum notario, et alio eorum propinquo: sed alios etiam morbis afflictos mirabiliter sanaverant.

Quin etiam Severus imperator, Antonini christiano lacte educati pater, cum olim similiter sanatus fuisset oleo, quod Proculus Torpacion christianus, Euhodiæ procurator, dederat, non modo eum ad mortem usque in palatio suo retinuit, sed *clarissimas fœminas et clarissimos viros*, christianæ religionis itidem sectatores nunquam læsit, restititque populo in Christianos palam furenti. Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione imbrem, exercitui suo penitus necessarium, impetravit precibus Christianorum, qui et alios in casu simili obtinuerant.

Quid ergo iniquius, quam jubere Christianos, sedulam virtutibus omnibus operam navantes, non tantum gladio, quemadmodum a legionis et Mauritanie præsidibus, ex veterum legum præscripto feriri, sed vivos etiam comburi? Verum Tertullianus palam profitetur hæc supplicia a Christianis magis optari, quam timeri. Cum enim Arrius Antoninus in eos crudelius sæviret, omnibus in Asiæ civitate sese illi ultro offerentibus respondit: *Si vultis perire, præcipitia aut funes habetis*. Quid igitur Scapula faciet innumeris propemodum christianis carthaginensibus, quid sui ordinis hominibus, quid propinquis et amicis, qui sponte sua sese illi necandos offerent? Quamobrem illum hortatur ut parcat Carthagini et provinciæ, quam militum et inimicorum concussionibus obnoxiam fecit. Deus enim solus est Christianorum magister, qui ante ipsum erat, nec ab hominibus mali aliquid pati potest; contra vero quos Scapula magistros habet, homines sunt, aliquando morituri. Denique, quidquid ille agat, non deficit Christianorum secta, quæ tum etiam crescit, cum cædi videtur. Quisquis namque investigat et agnoscit cur illi tam constanter quælibet tormenta

A patiantur, hic tunc veritatem cognoscit, et illorum amplectitur religionem (cap. 4).

ARTICULUS II.

Ostenditur Tertullianum hujus libri esse auctorem; quibus rationibus ad illum post Apologeticum et libros ad Nationes edendum impulsus fuerit; quo tempore illum scripserit, ac de quibusdam ethnicis proconsulibus ac præfectis, qui aut crudelius aut mitius cum Christianis egerunt.

Omnes magno sane unanimique consensu fatentur Tertullianum hujus libri verum esse parentem. Ecquis vero id negare audeat, quod ipsemet liber, totus quantus est, palam attestatur? Nam idem in eo atque in *Apologetico* et *ad Nationes* libris dicendi genus, eadem peculiare ac Tertulliano propriæ dictiones, eadem verba singularia, eadem plerumque in Christianorum adversus ethnicos defensionem argumentationes. Quemadmodum etiam *Apologeticus* et *libri ad Nationes* aut omnibus ethnicis aut eorum præsidibus missi sunt, ita plane constat hunc librum directum fuisse Scapulæ, Carthaginis totiusque Africæ præfecto, quem Tertullianus a Christianis plane innocentibus torquendis et trucidandis avocare conatus est.

Sed quid Tertulliano, inquiet aliquis, necesse erat aliam adversus gentiles et pro Christianis præter *Apologeticum* et libros *ad Nationes* commentationem aut librum scribere? Immanis, inquit, Scapulæ, Africæ præsidis, in Christianos sævitia illum ad hunc non quidem librum, sed libellum supplicem offerendum compulit. Quamvis enim Severus, anno Christi 193 imperator factus, per primos imperii sui annos impensè faverit Christianis; post debellatos tamen Cassium, Nigrum et Albinum ac post suum solemnem anno 197 in urbem Romam ingressum, animo plane mutatus est. Tum enim ipso primum annuente, aut saltem non prohibente recrudescere cœpit dira in Christianos persecutio. Iratior deinde factus, novas, anno 202, in eos condidit leges, quarum auctoritate, ait Eusebius, ubique locorum per Ecclesias facta sunt martyria. Africani itaque non secus atque alias provincias is crudelissimæ vexationis æstus depastus est (*Euseb. lib. VI. eccles. Hist. cap. 2. pag. 201. Hieronym. Catalog. scriptor. eccl. § 54. pag. 115*).

D Tertullianus vero de Christianorum salute semper sollicitus, ante datas hasce leges *Apologeticum* et libros *ad Nationes*, sicut diximus, divulgaverat, quorum lectione furor gentilium in Christianos, quantumlibet inflammatus, debebat procul dubio sedari (*Euseb. ibid. cap. 1. pag. 201*). Sed nulla prorsus sole etiam meridiano clariora rationum momenta potuerunt illum restinguere, nec prohibere quominus iniquissimis legibus a Severo latis Christiani in Africa excarnificarentur. Quamobrem Tertullianus hunc adhuc supplicem libellum Scapulæ, illius provinciæ proconsuli, obtulit, quo eum et gravissimo argumentorum pondere, et domesticis illustribusque aliorum præsulum, atque etiam imperatorum

exemplis a divexandis torquendisque Christianis avocaret.

Plura autem hic liber nobis suppeditat argumenta, quibus illum post exortam Severi imperatoris in Christianos persecutionem scriptum fuisse satis aperte conficitur. Quorumdam enim ibi proponuntur exempla præsidum, qui cum per id tempus Christianos variis suppliciis affecissent, crudelitatis suæ poenas jam dederant. Ab Hilariano autem sic Tertullianus orditur : *Sub Hilariano præside, cum de areis sepulturarum nostrarum acclamassent : Areæ non sint, areæ ipsorum non fuerunt; messes enim suas non egerunt* (Tertul. lib. ad Scapul. cap. 3). Ibi vero haud prorsus inepta antithesi aream sive locum vacuum, aut campum sterilem, in quo mortui sepelebantur, opponit areæ, in qua fruges teruntur et excutuntur. Dixit itaque quo tempore acrius ethnicis seviebant in Christianos acclamabantque negandam ad illos sepeliendos aream, tum iisdem ethnicis defuisse messes et frumenta, quæ suis in areis terebant. Palam autem asserit hanc sterilitatem contigisse, cum Hilarius Africae præses erat. Atqui ex Actis sanctarum martyrum Perpetuæ et Felicitatis, quæ tanquam vera et genuina a pluribus, ac tandem a Bollandi sociis, et nostro Theodorico Ruinarto typis edita sunt, discimus has sanctissimas martyres bestiis expositas fuisse jussu Hilariani procuratoris : *Qui tunc, sicut ibi legitur, loco Proconsulis Minutii Firmiani defuncti jus gladii acceperat* (Bolland. 7. Martyr. pag. 633. et seqq. Ruinart. Act. Martyr. cap. 85. et seqq.). Quidam autem putant eas martyrio coronatas anno 202; alii, 203; alii, 205, post commotam procul dubio a Severo imperatore persecutionem. De Perpetua porro hæc ipse Tertullianus alio in libro memoriæ mandavit : *Perpetua, fortissima martyr, sub die passionis in revelatione paradisi solos illic commartyres vidit* (Tert. lib. de Anim. cap. 55). Discimus quoque ab Augustino, qui illius et Felicitatis sæpius mentionem facit, utriusque festum diem quotannis in Africa celebratum. Nonne autem inde satis liquido conficitur has in Africa palmam tulisse martyrii, cum ibi Hilarianus proconsulis officio fungeretur (Augustin. serm. 280 et seqq. pag. 1134 et seqq.).

Postea Tertullianus : *Vigilius Saturninus, inquit, qui prius hic gladium in nos egit, lumina amisit* (Tertull. lib. ad Scapul. cap. 3). At hunc esse existimant Africae proconsulem, qui anno 200, vel sicut aliis placet, 205 Carthagine Speratum aliosque Scillitanos martyres capite damnavit. Nam hæc litteris consignata legimus in eorum martyrii actis, quæ tanquam vera et sincera a Baronio primum, ac nostro deinde Ruinarto aucta et emendata, publicam emissas sunt in lucem (Bar. ad ann. Christ. 202, § 2 et seqq. Ruinart. Act. Mart. p. 77 et seqq.). Quod autem Tertullianus subjunxit Saturninum primum in Africa gladium in Christianos egisse, ibi procul dubio subintelligendum, postea quam excitata fuisset a Severo imperatore persecutio. Omnem enimvero extra contro-

TERTULLIANI I.

A versiam esse videtur plures antea neci fuisse traditos. Sensus itaque Tertulliani est Christianos prius a Saturnino, quam Hilariano exercuciatos, ac proinde illum ibi recensendo Africae præfectos Christianorum carnifices, non sequi temporum ordinem.

Minus igitur certa videtur illorum opinio, qui arbitrati sunt Cincium Severum, Vespronium Candidum, Asperum ac Pudentem ibidem a Tertulliano nostro post Hilarianum et Saturninum eodem ordine appellari, quo unusquisque proconsul Africae fuit (Tertullian. lib. ad Scapul. cap. 4). Nam hos ideo commemorat, quia tanto mitius in Christianos egerunt, quanto illi crudelius. Cur autem temporum ordinem servasse dicetur hos potius, quam illos nominando? Ad hæc vero, dubitandi locus est utrum hi Africae fuerint præsides; etenim Hilariano et Saturnino, dirissimis Christianorum tortoribus, subjunxit Claudium Herminianum Cappadociæ præfectum. Si quis tamen ab auctore nostro veram illorum in Africae proconsulatus successionem exhiberi probaverit, ei haud inviti assentiemur.

Cæterum ille hæc clementiorum præsulum exempla ante Scapulæ oculos non aliam ob causam posuit, nisi quia Africae præsides post leges adversus Christianos a Severo imperatore sancitas in illos acerbius furebant et bacchabantur (Ibid. cap. 3). Præter præfatos siquidem Saturninum et Hilarianum, ipsemet Scapula, sicut auctor noster ibidem testificatur, non modo Adrumeticum Mavillum ad bestias damnaverat; sed Africa etiam christiana ipso non cohibente, aut jubente, *obnoxia, inquit, facta est concussionibus, et militum inimicorum suorum cujusque* (Ibid. cap. 4). Quamvis autem definire non possimus, quo præfati proconsules anno Africam rexerint; ex hactenus tamen disputatis colligi potest hunc ad Scapulam librum editum fuisse a Tertulliano post commotam a Severo imperatore adversus Christianos persecutionem.

Inquirendum igitur superest utrum statim post excitatum aut extinctum illius incendium editus fuerit. Quidam autem opinantur illum in vulgus prodidisse post annum 210 et Severi imperatoris mortem. Tertullianus etenim ibi de quadam, inquit, solis eclipsi hunc loquitur in modum : *Sol in conventu Uticensi, extincto pene lumine, adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquo hoc pati, positus in suo hypsomate et domicilio* (Ibid. cap. 3). At hæc, aiunt illi, eclipsis accidit anno Christi 210, undecima aprilis die, horaque ipsa meridiana. Sed aliis omnino vacillare videtur totum hujus opinionis fundamentum. Solitam quippe illi notant solis eclipsim; Tertullianus vero aliam omnino extraordinariam, quæ, sicuti ait, *portentum* fuerat. Tum namque sol, inquit, erat in suo *hypsomate*, id est, summitate, altitudine et cacumine. Hoc enim significat verbum græcum ὑψωμα. Nulla autem illius, ibi positi fieri potest eclipsis, quam tunc tantum patitur, cum transit circa nodos, qui in Draconis capite et cauda occurrunt.

(Vingt-cinq.)

Quamvis autem Tertullianus noster in astrologiæ scientia omnino peregrinus fuisset; ex illius tamen verbis colligi potest solitam non fuisse hanc solis defectionem, sed ita extraordinariam, ut astrologi, ad quos ille nos mittit, hoc negare non potuerint.

Quamobrem Scaliger posthabita illa ratione, existimat hunc librum fuisse compositum post mortem Caracallæ, jamque regnante Heliogabalo, qui mense maio anni 218 imperator creatus est. Tertullianus enim de Severo hæc, quemadmodum vidimus, verba facit: *Proculum christianum..... in palatio suo habuit usque ad mortem ejus, quem Antoninus Caracalla optime noverat* (Tertull. lib. ad Scapul. cap. 4). At nemo sanæ mentis, ait Scaliger, putaverit illud de Antonino Caracalla adhuc vivente dictum (Scalig. animadv. in Chron. Euseb. pag. 129).

Sed quibus sanæ et integra mens est, hac in argumentatione sanam Scaligeri mentem non agnoscunt. Quid enim velat quominus Caracalla juvenis et adolescens noverit Proculum, tuncque adhuc vixerit, quando Tertullianus hæc litteris mandabat? Ad hæc vero, illud verbum *noverat* ideo ille adhibet, quia Proculus, non autem Caracalla, tum revera erat mortuus. Non ergo ii amplius audiendi sunt, qui eam invalida Scaligeri ratione freti, ab ejus tamen opinione paululum recedentes, suspicantur editum fuisse hunc librum anno 217, quo regnavit Macrinus, Everso siquidem hujus opinionis fundamento, ipsa otiam corrui.

Propius itaque a vero abesse videntur, qui hujus libri ætatem adsignant paulo post annum 211, quo C Seyerus Eboraci in Anglia, mense februario, vitam imperiumque posuisse perhibetur. De illo quippe hoc in libro haud dubie Tertullianus loquitur, ubi dixit: *Ipse etiam Severus pater Antonini Caracallæ Christianorum memor fui* (Tert. lib. ad Scapul. cap. 4). Cur enim, inquiunt appellationem, *pater Antonini*, nisi quia jam migraverat ex hac vita, et in ejus locum filii ejus Caracalla et Geta substituti fuerant? Nonne etiam postea Auctor noster ad eos jam imperantes alludit, cum asseruit Scapulam habuisse suam in Christianos crudelitatis magistros? Post Severi autem obitum, aut certe non multo postea, cum carneret Tertullianus mitigatum Scapulæ atque aliorum in Christianos furorem, illi hunc supplicem libellum obtulisse videtur. Non enim illum offerendum esse censuit, D cum Severus, cujus summam primis imperii annis in Christianos clementiam, ut vidimus, laudaverat, in eos ad mortem usque atrociter saeviebat. At illo vita functo, oblatam sibi proconsulem Scapulam a vexandis Christianis deterruendi occasionem confestim captasse verisimilius est.

ARTICULUS III.

De hujus libri manuscriptis et editis codicibus, de variorum in eum observationibus, ac nonnullis diversis lectionibus et notis.

Plures indicantur hujus libelli codices. Primus est Gorziensis, quo ad illius editionem usus est Rhenanus. Alter autem vocatur Angelicus, ac tres insuper Vati-

cani memorantur. Gelenius vero ad prioris, et Pamelii ad posteriorum fidem, superiores hujus libelli editiones recognoverunt ac castigarunt. Rigaltius porro alium se vidisse testatur penes Petrum Belinium S. C. Divionensem, cujus diversæ ab editis lectiones in Petri Pythæi manus inciderant.

Nunquam autem hic liber ex typographorum officinis solus, sed semper cum aliis Tertulliani operibus publicam in lucem prodivisse perhibetur. Tot itaque factæ sunt hujus, quot illorum editiones. De his autem cum jam plura disputaverimus, ea nunc repetere nihil necesse est. Pamelium autem, qui veteres ex tribus, uti ait, Vaticanis codicibus editiones emendavit, Rigaltius ubique secutus est. Quamvis enim divionensem codicem vindictet, unam B tamen tantum notavit diversam lectionem, quam plane repudiavit. Ibi vero occurrit, ubi de Proculo hæc Tertulliani in editionibus omnibus verba legimus: *Quem et Antoninus Caracalla optime noverat, lacte christiano educatus* (Tertull. lib. ad Scapul. cap. 4). In codice autem Divionensi scriptum habetur: *quem et Antoninus noverat christianis educatum*. Quibus significatur hunc Proculum, non vero Antoninum Caracallam, lacte educatum fuisse christiano.

Verum hanc divionensis codicis lectionem rejicit Rigaltius, quia illa Tertulliani verba referri debent ad Antoninum, qui septennis puer, sicut narrat Spartianus, cum collusorem suum puerum ob Judaicam religionem gravius verberatum audisset, neque patrem suum, neque patrem pueri, vel auctores verberum diu respexit (Spart. in Vit. Carac. pag. 351. col. 1). At Judaicæ religionis nomine Christianam Spartianus intelligit; quia utramque ethnici confundebant. Addamus, si libet, Proculum paulo ante ab ipso Tertulliano dictum fuisse christianum. Repetendum igitur illud non erat his verbis *christianis educatum*, quæ in divionensi codice corrupta satis apparent.

Hujus præterea libri initio in Pamelii, et aliis deinceps editionibus hæc legimus: *Nos quidem neque expavescimus..... cum ad hanc sectam utique suscepta conditione ejus pacti venerimus, ut etiam animas nostras auctorati in has pugnas accedamus* (Tertull. lib. ad Scapul. cap. 1). At in primis editionibus scriptum fuerat: *Nos quidem neque expavescimus... cum ad hanc sectam, utique suscepta conditione ejus, pacti ante cum anima nostra et auctorati, in has pugnas accedimus*. Solus autem Laurentius de la Barre se hæc verba ex gorziensi codice emendasse testificatur. Sed veterum editionum verba in notis integra conscribere debebat, ut cuncti facilius agnoscerent num recte corrigantur: neque enim sensu aliquo penitus carere videntur. Cæterum Tertullianus ibi utitur verbo *auctorati*, sicut et alibi, *Ad ignes*, ait, *quidam se auctoraverunt* (Tertull. lib. ad Martyr. cap. 5. p. 158). At verbum *auctorare* significat, aut mercede se obligare, aut sacramento. Primis autem Tertulliani verbis hoc verbum secundo, posterioribus primo sensu accipitur. Si vero scriptorum quorundam testimonio illud tibi probari postulaveris, primum

audi Ciceronem : *Ipsa, inquit, merces auctoramentum a serritulis* (Cicer. lib. II. de offic. p. 274. lin. 4). Suetonius autem narrat Tiberium Cæsarem dedisse manus gladiatorum auctoramento centenum millium (Sueton. lib. III. § 7). Dixit quoque Seneca : *Eum dedi larvis et proximo ponere inter novos auctores* (Senec. lud. de morte Claud. p. 919). Milites vero addicti militiæ sacramento auctorati, dimissi autem exauctorati, a Livio aliisque scriptoribus sæpius dicuntur. Cæteras porro huius libri diversas lectiones infra, cum occasio se dabit, annotabimus.

Notas autem et observationes in hunc librum iidem eodemque modo scripserunt, qui et in Apologeticum. De illis itaque omnibus idem, quod supra animadvertimus, iudicium ferendum est. Nihil igitur adjiciendum, nisi quod his Tertulliani ad Scapulam verbis : *Cum Adrumeticum Mavillum ad bestias damnasset, et statim hæc vexatio subsequuta est* (Tertull. lib. ad Scapul. cap. 3), Rigaltius arbitratur denotari acutissimæ cujusdam ægritudinis cruciatum, quo ipse Scapula ob iteratam, inquit, in Christianos sævitiam denovo vexabatur. Nam Tertullianus continenter addidit : *Et nunc ex eadem causa interpellatio sanguinis*, id est, ut idem Rigaltius opinatur, Christianorum sanguis clamaverat ad Deum, ac divinæ illius patientiæ moras interpellaverat. Sed nullum plane, ne minimum quidem, auctor noster de primo aut secundo Scapulæ morbo verbum fecit. Et vero si acutissima, quemadmodum vult Rigaltius, ægritudine semel et iterum laboravisset, eum longe acrius inde urgeret, ut ad saniozem mentem facilius reduceretur. Verum hoc omisso, instat et urget aliorum exemplis præsidem et proconsulum, qui suæ in Christianos crudelitatis poenas dederant. Nobis itaque facilius persuadebitur referenda esse illa Tertulliani verba ad Byzantinum, cujus ibidem meminet, exitium, quo ethnici ob iniquissimam in eosdem Christianos crudelitatem a Deo se mulctatos fuisse palam confessi sunt.

Minus autem a vero Rigaltius recessisse videtur, ubi in his Tertulliani verbis, *Proculum Euhadiæ procuratorem* (Ibid.), emendationem comprobat Pithon, qui *Evodi* legendum suspicatus est. At fusius de his sive Rigaltii sive aliorum observationibus infra disce- rendum.

CAPUT VI.

Notæ in Tertulliani Apologeticum, duos ad Nationes libros, et unum ad Scapulam observationes, quibus primum ostenditur Christianam religionem fullam esse sacris Veteris Testamenti Scripturis, et quomodo hæc Scripturæ ad Christianos, Judæorum successores, pervenerint, ac quanta illarum auctoritas.

ARTICULUS PRIMUS.

Quomodo Tertullianus ostendat Christianam religionem, Tiberio imperante, in mundum introductam, sacris fulciri Judæorum Scripturis, ac Christianos, etsi ab iisdem Judæis nomine, quorundam ciborum usu, festis diebus et circumcisiõne discrepent, in eorum tamen, ex patrio solo ob sua scelera pulsorum, locum fuisse revera subrogatos.

Non aliud Tertulliani in iis, de quibus agimus, libris propositum fuit, nisi ut, causam Christianorum agendo, demonstraret veram esse illorum, falsam vero gentilium religionem, hosque omnium reipsa reos esse criminum, quorum eosdem Christianos falso accusabant. Sed quia hæc ab illo non satis distincte et distribute tractantur, ac plura et difficilia occurrunt, ea pro virili nostra parte in meliorem ordinem redacta, solito more nostro examinare et explicare conitemur.

Fateatur Tertullianus non vetustam admodum esse Christianam religionem; utpote quæ a Christo Domino sit fundata, regnante Tiberio Cæsare, ante cujus tempus nunquam auditum fuerat Christianorum nomen. *Census enim, inquit ille, hoc est origo et initium, istius disciplinæ, ut jam edidimus, a Tiberio est* (Tertullian. Apologet. cap. 7). Prius vero dixerat : *Tiberius, cujus tempore nomen Christianum in sæculum introivit* (Ibid. cap. 5). Ubi autem et quando illud primo introductum fuerit si quis scire aveat, ex Apostolorum Actibus discet Paulum et Barnabam in Antiochena Ecclesia docuisse turbam multam : *Ita ut cognominarentur primum Antiochiæ discipuli christiani* (Act. cap. XI. 25). Quamohrem Tertullianus noster alio in libro : *Ætatis, inquit, nostræ nondum anni ducenti et quinquaginta*, ac postea : *Ætati nostræ nondum anni trecenti* (Tertull. lib. ad Nat. cap. 5. et cap. 9). Quin etiam in Apologetico : *Hesterni, ait, sumus*, id est, non a longo tempore, sed tanquam hesterni, si cum aliis comparemur, dic nati. Ibi autem monitos nos esse voluit non magno sine miraculo factum, ut Christiani, tametsi ab annis tam paucis exorti, omnia orbis terrarum, exceptis solis ethnicorum templis, loca impleverint (Idem, Apolog. cap. 37).

At quanquam Christiana religio, fatentibus etiam ejus sectatoribus, adeo, sicut ait Tertullianus, novella fuerit, ut *Tiberiani temporis* ita ille loquitur (Ibid. cap. 21), hoc est, Tiberio Cæsare, sicut nox diximus, imperante in hunc mundum introducta sit; certum tamen est ipsam antiquissimam, ut ille adhuc ait, *Judæorum instrumentis*, id est, sacris Veteris Testamenti ac scripturis esse suffultam. Non iis autem tantum subnixæ est, sed illæ etiam non minus ad Christianos nunc pertinent, quam olim ad Judæos. Paulo enim superius Auctor noster scripserat : *Unius prophetæ scrinium*, id est Moysis libri, aliorum omnium libros pluribus sæculis vincit, *in quo videtur thesaurus collocatus totius Judaici sacramenti, et inde etiam nostri* (Ibid. cap. 19); in nostris vero codicibus manuscriptis, et inde jam et nostri. Quibus sane verbis Tertullianus significat in hoc et aliis Veteris Testamenti libris divinum nostri, sicut olim Judæorum, sacramenti thesaurum revera collocari.

Contra tamen objiciebant ethnici hanc futilem esse et absurdam præsumptionem, jactationemque Christianorum, qui *sub umbraculo insignissimæ religionis* (Idem, cap. 21) se volebant abscondere, atque impium, quem homini crucifixo exhibebant, cultum tutari. Nam magna, inquebant, illos inter et Judæos

erat, non solum nomine, sed ipsis etiam rebus discrepantia. Primo enim, sicut nemo nesciebat quanta fuerit Judæorum antiquitas, ita nullus plane ignorabat Christum esse hominem, quem ipsimet Judæi non a longo, uti mox animadvertimus, tempore judicaverunt, ac crucis affecerunt supplicio. Deinde illi inter se dissidebant victus exceptionibus, hoc est quibusdam ciborum generibus, quibus hi abstinebant, illi vero utebantur. Tertio, secum discrepabant solemnitatibus dierum, quæ apud utrosque erant prorsus diversæ. Denique differebant ipso signaculo, sive, ut ait Minutius Felix, notaculo corporis, quod ab Apostolo, signum circumcisionis, et signaculum justitiæ fidei in præputio vocatur (Minut. Felix, pag. 376. Paul. Epist. ad Rom. IV. cap. 4). Atqui hæc omnia Christianis et Judæis debebant esse communia, si eidem Deo manciparentur.

At nova non fuit hæc non modo gentilium, sed etiam Judæorum adversus Christianos argumentatio. Nam Justinus martyr in sua ad Græcos cohortatione illam gentilium nomine sic urget: Εἰ δὲ τις φάσκει τῶν προηγουμένων ἀντιλέγειν εἰς διαμάχην, μὴ ἡμῖν τὰς βέλους ταύτας, ἀλλὰ ἰουδαίοις προσέκειναι, διὰ τὸ ἐπὶ νῦν ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν σφραῖσθαι, καὶ ματὶν ἡμῶς ἀπὸ τούτων φάσκειν τὴν θεοσέβειαν μαμαθηκίαναι λέγει (Justin. marty. Cohort. ad Græc. pag. 14): At si quis eorum, qui temere contradicere consueverunt, nobis objiciat non nostros hos esse, sed Judæorum libros, et per vanitatem nos jactare religionem ex eis hausisse dicat. Alio autem in libro Judæum, eodem quo Tertullianus modo, Christianis hæc objectantem sic inducit: Ἐκείνῳ δὲ ἀπορροῦμαι μάλιστα, εἰ ὑμῶς εὐσεβεῖν λέγοντες, καὶ τῶν ἄλλων διόμουν διαφείναι, κατ' οὐδὲν αὐτῶν ἀπολείπεσθε, οὐδὲ διαλλάσσετε ἀπὸ τῶν ἰδίων τὸν ὑμῶν βίον, ἀλλὰ τῷ μίττε τὰς ἐορτὰς, μίττε τὰ σάββατα τηρεῖν, μίττε τὴν περιτομὴν ἔχειν, καὶ ἐπὶ ἀνθρώπων σταυρωθέντα τὰς ἐλπίδας ποιούμενοι. (Idem Dialog. cum Tryph. pag. 227). Illud certe quidem ambigendo maxime miramur vos, qui veram jactatis religionem, et aliis hominibus præstare vultis, cum nihil ab eis varietis, et vita degenda nihil a gentibus differatis; utpote qui neque festos dies, neque sabbata servetis, neque circumcisionem habeatis, atque insuper in homine crucifixo spem collocetis.

Respondet itaque Tertullianus maximam olim Judæorum fuisse apud Deum gratiam, ob insignem justitiam et fidem originalium auctorum (Tertullian. Apologet. cap. 21.), id est, primorum patriarcharum, ex quibus originem suam ducebant. Quamobrem tunc felices, et generis, ut ille ait, magnitudine, et regni sublimitate floruerunt. At eorum posterum, fiducia, ita ipse prosequitur, patrum inflati, deviantes a disciplina in profanum modum, spreverunt Dei monita, ac conculcatis ejus legibus, in quælibet ruerunt vitiorum genera. Sed quem Deum optimum contempserunt, hunc severum judicem experti sunt. Quod quidem evidentissime probat exitus hodiernus ipsorum, quo dispersi, ait Auctor noster, palabundi, et cæli et soli sui extorres, vagantur per orbem sine homine, sine Deo rege (Ibid.). Totum autem hunc magistri

A sui locum Cyprianus decerpit, ac quædam etiam ipsamet ejus verba huncce in modum mutatus est: *Judæis primum erat apud Deum gratia. Sic olim justi erant, sic majores eorum religionibus obediebant. Inde illis et regni sublimitas floruit, et generis magnitudo provenit. Sed illi negligentes, indisciplinati, et superbi postmodum facti, et fiducia patrum inflati, dum divina præcepta contemnunt, datam sibi gratiam perdidērunt. Quam vero fuerit illis profana vita, quæ contracta sit violatæ religionis offensu, ipsi quoque testantur, qui etsi voce tacent, exitu confitentur. Dispersi et palabundi vagantur, soli et cæli sui profugi, per hospitium aliena jactantur* (Cyprian. de idolol. vanit. pag. 15). Sed hæc jam retulimus in dissertatione nostra de libro Minutii Felicis, qui inde Cæcili perverciaciam re-
B tundit (Dissertat. in Minut. cap. 6. art. 3).

At non solum hac et illic per totum terrarum orbem Judæi errant ac vagantur; sed nec ipsi quoque, pergit Tertullianus, advenarum jure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur (Tertullian. loc. cit.). Ubi vero contra eosdem Judæos nominatim alio in libro disputat, palam adhuc asserit illud non modo eis non permissum, sed etiam vetitum, quemadmodum a sacro propheta, videlicet Isaia, prænuntiatum longe antea fuerat. Audi, quæso, ejus verba: Animadvertimus nunc neminem de genere Israel in civitate Bethlehem remansisse, et exinde quod interdictum est, ne in confinio ipsius regionis demoretur quisquam Judæorum, vel hoc quoque esset adimpletum per Prophetam: «Terra vestra deserta, civitates vestræ igni exustæ,» id est, quod belli tempore eis evenit (Isaia, cap. I. 7); «regionem vestram in conspectu vestro exteri comedent, et deserta, et subversa erit a populis alienis.» Et alio loco sic per Prophetam dicitur: «Regem cum claritate videbitis,» id est, Christum facientem virtutes in gloria Dei Patris, «et oculi vestri videbunt terram de longinquo» (Ibid. cap. XXXIII. 17). Quod vobis pro meritis vestris post expugnationem Jerusalem prohibitis ingredi in terram vestram, de longinquo eam oculis tantum videre permissum est (Idem, lib. adv. Judæ. cap. 13). Prior quoque ille Isaia locus à Cypriano eandem ob causam citatur (Cypr. lib. I. adv. Judæ. § 6. pag. 22).

Ea porro prædictio, ac subsecutum patriæ ingressu interdictum ab auctore Eusebiani Chronici hisce verbis confirmatur: Bellum Judaicum, quod in Palestina gerebatur, finem accepit, rebus Judæorum penitus oppressis: ex quo tempore etiam introeundi eis Jerosolyma licentia ablata, primum Dei nutu, sicut Prophetæ vaticinati sunt, deinde Romanis interdictionibus (Euseb. Chron. ad ann. Christ. 135).

Antea vero Justinus martyr citat eandem atque Tertullianus, priorem Isaia de ejiciendis ex patria sua Judæis vaticinationem (Justin. Cohort. ad gent. pag. 14.), alteraque adhuc in medium allata, continenter adjecit: Ὅτι δὲ φυλάσσεται ὑπὸ ὑμῶν, ὅπως μηδεὶς ἐν αὐτῇ γενῆται, καὶ θάνατος κατὰ τοῦ καταλαβανομένου ἰουδαίου εὐριστά. Caverem et servare vos, ne quis ibi sit, et prænam capitalem constitutam esse adversus Judæum eo ingre-

dientem probe scitis (Justin. Apolog. 4. pro christian. A pag. 84). Hieronymus vero : *Post extremam vastitatem etiam leges publicæ pependunt, et prohibiti sunt Judæi terram, de qua ejecti fuerant, ingredi (Hieronym. in cap. VI. Isai. v. 11. p. 65.). Et rursus alibi : Nullus Judæorum terram quondam et urbem sanctam ingredi lege permittitur (Idem, in cap. XVIII. Ezechiel. v. 16. p. 617).*

Quo autem tempore, et a quo Imperatore lata sit ea lex, si roges, ex Ensebio discere poteris, qui narrat anno 12 Adriani imperatoris, post eversam urbem Berthera, non procul Hierosolymis dissitam : *Τὸ πᾶν ἔθνος ἐξ ἐκείνου καὶ τῆς περὶ τὰ Ἱεροσόλυμα γῆς πάμπαν ἐπιβαίνειν εἰργεται ὁ νόμος δόγματι καὶ διατάξει τοῦ Ἀδριανοῦ, ὡς ἂν μὴ δ' ἐξ ἀπέντου θεωροῖεν τὸ πατρῷον ἔδαρος Ἰσραηλιτῶν, Ἀρσῶν ὁ Πέλλαϊος ἱστορεῖ.* B *Judæorum universa gens in regionem circum Hierosolyma sitam pedem inferre prohibita est ; adeo ut ne prospicere quidem e longinquo patrium solum ipsis liceret, ut scribit Aristo Pellæus (Euseb. l. IV. Histor. Eccles. cap. 6. pag. 118). Verum Hilarii ætate nonnihil de hujusce legis severitate relaxatum est, quemadmodum his totidem verbis significat : Quin etiam nunc ingressu civitatis ejusdem edicto romani Regis inhibetur. Et cum deserta sanctorum sancta, et prophetias silere, et placationum hostias decesse, et dignitatem omnem deformatam ministerii levitici recordantur, conversi nunc, et fame verbi Dei et cibi salutaris affecti, ad solatium præsentium miseriarum circumire sunt soliti civitatem (Hilar. Tract. in psalm. LVIII. § 7. p. 130). Verum infelix ille populus hoc qualicumque miseria- C rum suarum solatio non gratis frui poterat, sed pretio redimere cogebatur. Audias velim testem hujusce rei locupletissimum Hieronymum : Usque ad præsentem diem perfidi coloni prohibentur ingredi Jerusalem : et ut ruinam suæ eis flere liceat civitatis, pretio redimunt ; ut qui quondam emerant sanguinem Christi, emant lacrymas suas adhuc fletus in genis, et livida brachia, et sparsi crines, et miles mercedem postulat, ut illis flere pluri liceat (Hieronym. in cap. I. Soph. v. 15. pag. 1655).*

Atqui non hæc tantum sacris, sicut dictum est, prophetarum vocibus prædicta fuerant : sed eadem, ait Tertullianus, semper omnes ingerebant fore, uti sub extimis curriculum sæculi ex omni jam gente, et populo, et loco custodes sibi allegaret Deus multo fideliores, in quos gratiam transferret plenior quidem ob disciplinæ auctoris capacitatem (Tertullian. Apologet. cap. 21). In nostris codicibus manuscriptis legimus eundem pro eadem, et auctoris pro auctoris, nec omnino male. Cyprianus vero hæc sicuti superiora, paulo ante a nobis memorata, pari modo delibavit : *Deus ante prædixerat fore ut, vergente sæculo, et mundi fine jam proximo ex, omni gente et populo et loco cultores sibi allegaret multo fideliores, et melioris obsequii, qui indulgentiam de divinis muneribus haurirent, quam acceptam Judæi, contemptis religionibus, perdidissent (Cyprian. lib. de idol. vanit. pag. 15).* At neuter ibi indicat quæ illa fuerint

sacrorum vatum oracula ; sed Tertullianus quædam alio in libro citavit, et plura Cyprianus, atque etiam postea Lactantius, ut suo loco a nobis demonstratum est (Idem, lib. adv. Judæ. cap. 12. Cyprian. lib. I. adv. Jud. § 11. pag. 23. Dissertat. in Lactant. cap. 10. art. 1).

Christianis itaque tanquam in Judæorum olea, ut adhuc loquitur Tertullianus, ex oleastro insitis, atque in eorum locum suffectis, communis illis factus est cum iisdem Judæis sacrarum Veteris Testamenti Scripturarum thesaurus (Tertull. lib. de Testim. anim. cap. 5). Prius autem sanctus martyr Justinus asseveranter affirmaverat doctrinam in sacris Veteris Testamenti Scripturis traditam pertinere ad Christianos, ad quos non sine divina providentia ab ipsismet Judæis transmissæ sunt (Justin. cohort. ad gent. pag. 14).

Quamvis autem Judæis et Christianis communes hi libri facti sint, non inde tamen sequitur ab istis recipi debuisse omnes in hisce libris præscriptos ritus. Nam plures jure merito Christus abrogavit, quemadmodum sabbata, dies festos, circumcisionem, et hujuscemodi, quæ carnalibus Judæis præscripta fuerunt. Nam hæc omnia umbræ erant et figuræ, ac in signum data, quæ, uti luculenter Tertullianus alio in libro demonstrat, veritatis, id est, Christi adventu debebant evanescere et antiquari (Tertull. lib. adv. Judæ. cap. 3 et 4).

Christiana itaque religio, etsi regnante Tiberio imperatore, in mundum a Christo introducta, in Judaicæ tamen locum substituta, divinas illius Scripturas hæreditario quasi jure accepit, et illis, sicuti diximus, fulta et subnixæ est. Sed id clarius adhuc patebit, postquam more nostro expenderit, quid de iisdem sacris Judæorum, seu Veteris Testamenti Scripturis, a Tertulliano nostro statuatur.

ARTICULUS II.

Quando et quomodo sacrarum Scripturarum libri, hebraice primum conscripti, in linguam græcam a Septuaginta duobus interpretibus conversi ; an in diversis cellulis ; ubi de Aristeæ, Ptolemæo Philadelpho, Pisistrato, horumque et Attallicorum Regum bibliothecis, ac de Demetrio Phalereo grammaticorum probatissimo.

Observat Tertullianus Deum a primordio missos : D viros, justitia et innocentia conspicuos, qui illum unicum esse et agnoverunt, et prædicaverunt (Tertullian. Apologet. cap. 18). Hi autem docerant ab hoc unico Deo creata omnia, de humo hominem formatum, dispositas temporum vices, edita divinæ majestatis suæ signa, conditas morum vitæque recte agendæ leges, ac producto ævo omnes homines ad vitam rursus excitandos, et judicandos, ut pro meritis æterna aut pœna aut felicitate afficiantur. At ibi in Tertulliani textu hæc legimus verba : *Quas demerendo sibi disciplinas determinaverit, quæ ignoratis aut deseritis ; quæ quidem Heraldos adeo obscura corruptaque visa sunt, ut nihil de his pronuntiare audeat. Sed non tanta fuit timiditas Ri-*

galtii, qui contra apertam omnium manuscriptorum editorumque codicum fidem particulam *qui pro quas*, ac deinde *quas pro quæ* scribi nulla tamen reddita ratione voluit. Lubenter tamen fatebimur non omnino infelicem videri hanc conjecturam, sed id ei deesse, quod nullius plane codicis auctoritate firmetur. At Heraldus, audacior postea factus, in verbi *producto* locum suspicatur substituendum *producto*, id est, *consumpto et peracto*. Suam vero emendationem probare conatur aliis Tertulliani locis, ubi eadem significatione *productum* legitur. Sed poterat insuper quintum Tertulliani nostri contra Marcionem librum citare, ubi eodem verbo similiter usus est. Verum quid facias contra codicum omnium reclamationem, et ubi auctor barbara et impropria verba adhibet? Quicumque autem fuerit ejus loquendi modus, eo aperte significat mundi finem et exitum (*Idem, lib. V. advers. Marcion. cap. 6*).

At appellati ab eo insignes pietate et justitia viri non solum *prædicatores*, sicut ille ait, fuerunt, sed etiam *prophetæ de officio præfandi*, sive futura annuntiandi, *vocantur* (*Tertullian. Apologet. cap. 18*). Præterea *virtutes*, sive miracula, ad fidem divinitatis stabiliendam ediderunt. Denique *Spiritu divino inundati*, ipsa adhuc illius verba sunt, hoc est ita pleni erant, ut extra ipsos efflueret et effunderetur.

Quæ autem ab eis mirabilia, et supra naturæ ordinem facta, ac divino afflante Spiritu, prædicta sunt, hæc omnia in *thesauris* inquit rursum Tertullianus, *litterarum manent* (*Ibid.*); sed quarumnam, obsecro te, litterarum? Non aliarum procul dubio, quam hebraicarum. Nam ipse ibidem narrat Ptolemæum Philadelphum a Judæis, qui olim Hebræi erant, accepisse earum *libros, proprias ac vernaculas litteras* (*Ibid.*), sive hebræa lingua conscriptas, quia, ut ille adhuc loquitur, ad ipsos semper prophetæ peroraverant (*Ibid.*). Moysis itaque aliorumque sacrorum vatum libri hebraica sermone scripti remanserant apud Hebræos et Judæos, qui eos summa certe cura integros atque incorruptos conservaverunt.

Sed ne tantus thesaurus apud eos solos semper lateret, celeberrima duorum supra septuaginta seniorum interpretatione cum Græcis primis, ac deinde cum aliis gentibus communicatus est. Quapropter Tertullianus: *Nec ista*, inquit, *sacræ litteræ nunc latent* (*Ibid.*). Atque ita quidem in Rigaltii editione. At in antiquioribus editis, et in nostris manuscriptis codicibus adverbium *nunc* abest. Nec jure quidem prorsus immerito. Tertullianus siquidem significat illas non a suo duntaxat, sed ab ipso Græcorum, uti diximus, interpretum tempore non latuisse amplius.

Quando autem et quomodo hæc græca sacrorum librorum interpretatio ab iis adornata fuerit, hunc ille explicat in modum: Cum Ptolemæus, cognomento Philadelphus, bibliothecam suam omni quorumcunque librorum suppellectile locupletare vellet,

A ab Judæis, suggerente Demetrio Phalereo, poposcit et impetravit sacros illorum codices, hebraice exaratos, et viros septuaginta duos, qui illos in græcam linguam transtulerunt. Tum ibidem adjecit Auctor noster: *Quos Menedemus quoque philosophus Providentiæ vindex* (male in uno codice Vaticano, *provinciæ judex de sententiæ communionis suspexit* (*Ibid.*)). Sed quid his ultimis verbis, *de sententiæ communionis suspexit* significetur, non minima est inter eruditos ætatis nostræ scriptores dissensio. Quidam enim vero opinantur iis significari communem fuisse Menedemi de divina providentia omnia gubernante sententiam. Verum Tertullianus, inquit alii, de hæc Dei providentia ibi non disputat, sed de græca tantummodo sacrarum Scripturarum interpretatione.

B Quorsum ergo hanc de illa Dei providentia mentionem interjecisset? Quamobrem hi arbitrantur huic esse Tertulliani sensum: Menedemus absolutam sacræ Scripturæ græcam interpretationem examinavit, suspexitque illam communi interpretum consensione eodem plane modo factam. Vindex itaque et testis fuit divinæ providentiæ, cujus mirabili plane ductu hebraicum Scripturæ textum eodem prorsus modo ab eisdem interpretibus græce redditum palam testificatus est.

At hoc, inquires, ita fieri nequivit, nisi interpretes, separatim et in diversis cellulis positi, hunc hebraicum textum in græcum singuli verterint. At qui falsa est ista de diversis illis cellulis opinio. Sed quid inde, si Tertullianus prævios secutus sit scriptores, qui post Justinum martyrem, ut alibi ostendimus, hanc de illis interpretum cellulis opinionem constanter propognaverunt (*Tom. 1. Appar. lib. II. dissert. 2. cap. 7. § 3. pag. 390 et seqq.*)? Nonne enim hanc ob causam Menedemus ab illo appellatur *Providentiæ vindex*; quia hos interpretes *de sententiæ communionis suspexit*, utpote qui, ab invicem sejuncti, sacras Scripturas uno eodemque modo græce vertebant.

Verum nonne divina, arguet aliquis, providentia hoc satis resplendet, quod interpretes illi simul quidem, sed eodem modo eas in linguam græcam transtulerint? Quis nescit quantum intellectu sint difficiles, ac mirum profecto videri, quod illas græce vertendo una eademque fuerit tot interpretum sententia? Sed quis etiam diffitebitur longe mirabilis divinam providentiam refluxisse, si hi a se invicem separati interpretationem suam composuerint?

Instabis hæc sejunctas interpretum cellulas non obscuris tantum verbis denotari, sed testem quoque citari Aristeam, qui nullum de illis habuit sermonem. Sed responderi poterit Tertulliani verba satis clara fuisse ætatis suæ hominibus, unumque vadem ab eo datum; quia tunc communis, et quasi minime dubia erat hæc de distinctis illorum interpretum cellulis opinio. Quis etiam inficiabitur plura ab illo narrari, quam in Aristææ narratione continentur? Utrum autem hæc vera fuerit Tertulliani sententia, te pronuntiantem libenter audiemus. De Aristææ porro

historia diversisque eruditorum de illa opinionibus, ac de Menedemo alibi disputavimus (*Idem, lib. I. dissert. 2, cap. 1, pag. 223 ac seqq. et lib. III. dissert. 2, cap. 3, art. 5, pag. 922*).

Philadelphus porro, qui græcam sacræ Scripturæ interpretationem procuravit, a Tertulliano appellatur non solum *eruditissimus*, sed *omnis etiam literaturæ sagacissimus*, ubi certe subauditur substantivum nomen, quod hæc adjectivo *sagacissimus* respondeat (*Tertullian. Apologet. cap. 18*). At non aliud esse videtur, quam *indagator*, vel *explorator*. Sagacitas enim ad inveniendum aut explorandum dicitur. Ea porro Philadelphi sagacitas erat *omnis literaturæ*, id est librorum omnium quæcunque de materia scriptorum, diligentissima ubique inquisitio. Summo autem illos conservandi studio *bibliothecam*, ait auctor noster, et simili modo Eusebius in Chronico, *ex omni genere literaturæ comparaverat* (*Chron. Euseb. ad ann. 1734*). Quanto autem librorum numero instructa fuerit in sequenti articulo ostendemus. Si quis vero postulet quis sit Pisistratus, cujus hac in re studium æmulatus Philadelphus a Tertulliano asseritur, illud discere poterit ex his A. Gellii verbis: *Libros Athenis disciplinarum liberalium publice ad legendos posuisse dicitur Pisistratus tyrannus*. Verum de Pisistrati tyrannide, quam ter, ut narrat Herodotus, recuperavit, frequens apud varios Scriptores, Laertium, Pausaniam, Thucydidem, Ælianum, Valerium Maximum, et alios mentio. Nos vero de hac Pisistrati tyrannide in superiore Apparatus nostri tomo egimus. Scriptum præterea a citato Pausania legimus dissipata olim fuisse Homeri carmina, atque ex illis a Pisistrato, ut ait Ælianus, collectis confectam Iliadem et Odysseam. Sed præstat Ciceronem audire: *Quis doctior, inquit, iisdem temporibus aut cujus eloquentia literis instructor, quam Pisistrati? Qui primus Homeri libros, confusos antea, sic disposuisse dicitur ut nunc habemus. Non fuit ille quidem civibus suis utilis, sed ita eloquentia floruit, ut litteris doctrinaque præstaret* (*Gell., lib. VI. Noct. Atti. cap. 17, p. 393; Herodot. lib. II, § 59 et seqq.; Laert. in Vita Solon. § 53 et seqq. 65 et seqq.; Pausan. lib. I, pag. 3 et 21; Thucyd. lib. VIII. Hist. p. 446; Ælian. var. Histor. lib. VIII, c. 15; Val. Max. lib. I, § 2. lib. VIII. c. 9; Exter. § 2; tom. I. Apparatus. pag. 1176; Pausan. lib. VII, p. 235; Ælian. var. Histor. lib. XIII. cap. 14; Cicer. lib. III. de Orat. p. 194, lin. 37*).

Certo tamen Tertullianus pronuntiare non audet utrum Philadelphus hujus in instruenda ditissima bibliotheca studium revera æmulatus fuerit: sed dixit tantum: *opinor*, id est ut ipsi verisimilius videbatur. Vitruvius autem, qui Augusti Cæsaris ætate floruit, si credas, Ptolemæus Philadelphus hocce studio imitatus est reges Attalicos. Audias velim illius verba: *Reges Attalici magnis philologiæ dulcedinibus inducti, cum egregiam bibliothecam Pergami ad communem delectationem instruxissent, tunc item Ptolemæus infinito zelo cupiditatisque incitatus studio, non minoribus industriis ad eundem modum contenderat Alexandriæ*

A comparare (*Vitruv. procem. lib. VII*). Sed in hoc ille erroris ab aliis arguitur. Nam Alexandrini, inquit, reges Attalicis antiquiores erant. At nihil inde concludi potest adversus Tertulliani nostri conjecturam. Pisistratus enim et alii plures, ab Athenæo et Epiphania laudati, bibliothecas instruxerant, quos Philadelphus potuit imitari (*Athen. lib. I. Deipnos. pag. 3. Epiphan. de Pond. et mensur. pag. 166*).

Cæterum, quamvis certa esset Tertulliani opinio, a Scaligero tamen eo vapulat, quod non alio Demetrii Phalereum titulo exornaverit, quam *Grammaticorum probatissimi*. Enimvero, *param*, inquit, *notæ Tertulliano Demetrii dotes fuerunt* (*Scalig. not. in Chron. Euseb. ad ann. 1724. pag. 133*). Cur igitur? Numquid quibusdam Demetrii dotibus memoratis, alias negavit? Quis etiam juranti Scaligero fidem habiturus est? Nonne Suetonius nos alicubi admonuit grammaticis datum initio nomen litteratorum, quia aliquid acute scienterque poterant dicere aut probare (*Sueton. de illust. grammat. § 4. pag. 821*)? At hoc potissimum nomine Tertullianus Demetrium laudavit, quoniam de bibliothecæ præfectura ipsi a Philadelpho commissæ discebat. Cui autem melius demandati potuit, quam grammaticorum probatissimo, id est, viro variâ eruditione prædito, qui libros omnes, eorumque pretium apprime noverat?

ARTICULUS III.

Qua in Philadelphi bibliotheca libri sacrarum Scripturarum repositi, ubi ea bibliotheca constructa, quantus in illa librorum numerus, an tota incendio consumpta, quomodo sacri codices ad Christianos pervenerint ac de vectigali Judæorum ad eos publice lectitandos libertate.

Postquam Tertullianus illam omnem codicum sacræ Scripturæ, seu hebraica, seu græca lingua descriptæ, narrationem contexuit, tum continuo enarrat, ubi cuncti illi codices asservabantur: *Hodie, inquit, apud Serapæum Ptolemæi bibliothecæ cum ipsis hebraicis literis exhibentur* (*Tertullian. Apologet. cap. 18. pag. 19*). Quibus sane verbis declarat hos hebraicos græcosque Veteris Testamenti libros repositos fuisse in Serapæo, hoc est, Serapidis templo, quod Alexandriæ extractum fuerat. Nam Chrysostomus diserte pronuntiat illos ab hoc Ptolemæo Philadelpho collocatos fuisse, *eis τὸ τοῦ Σεράπιδος τῆρον, in Serapidis templum* (*Chrysost. Orat. 1. adv. Judæ. tom. I. pag. 394. edit. Morel.*). At in eo, quod magnificentia sua soli, sicuti Gellius et Ammianus Marcellinus perhibent, Capitolio cedebat, plura procul dubio erant separata a se invicem ædificia (*Gell. lib. VI. Noct. att. c. ult.*). In eorum autem aliquo una aut duplex Philadelphi bibliotheca reposita fuit. Plurimum enimvero Auctor noster verbis proxime citatis meminit; quemadmodum Ammianus Marcellinus, qui post descriptam Serapri munificentiam, sic prosequitur: *In quo bibliothecæ fuerunt inæstimabiles; et loquitur monumentorum veterum concinens fides, septingenta volumina millia, Ptolemæis regibus vigiliis intentis composita, bello Alexandrino dum diripitur civitas, sub dictatore*

Cæsare conflagrasse (Ammian. Marcell. libr. XXII. A cap. 16. pag. 343).

Unam autem tantum memorat Athenæus, qui postquam viros quosdam, coacervandis libris nobiles, recensuit : *Omnes, inquit, mercatus Ptolemæus rex nostras, cognomine Philadelphus, cum iis quos Athenis et Rhodi emerat, eis τὴν καλὴν Ἀλεξανδρίαν μεταίχμα; in pulchram Alexandrinam bibliothecam transferri curavit* (Athen. lib. I. Deipnos. pag. 3). Similiter Eusebii Chronici auctor : *Ptolemæus, inquit, Philadelphus divinas Scripturas in græcam vocem ex hebraica lingua per LXX. interpretes transferre curavit, quas in Alexandrina bibliotheca habuit, quam sibi ex omni genere litteraturæ comparaverat* (Eus. Chron. ad ann. 1734).

At Epiphanius, etsi duas designet bibliothecas, in hoc tamen a Tertulliano nostro et Ammiano Marcellino dissentit, quod sacræ Scripturæ libros in Bruchio, et Aquilæ, Symmachi, et Theodotionis interpretationes in minore Serapæo positos fuisse asserat. Suam etenim de græca illorum interpretatione narrationem his verbis absolvit : *Αἱ βιβλῖαι εἰς Ἀλὴν δὲ ἀποτίθησαν ἐν τῇ πρώτῃ βιβλιοθήκῃ τῇ ἐν τῇ βρουχίῳ οἰκοδομηθείσῃ· ἔτι δ' ὕστερον καὶ ἑτέρα ἐγγίνοντο βιβλιοθήκῃ ἐν τῇ Σεραπίῳ, μικροτέρα τῆς πρώτης, ἥτις καὶ θυγάτηρ ἀνομάσκει αὐτῆς, ἐν ᾗ ἀποτίθησαν οἱ τοῦ Ἀκύλα, καὶ Συμμάχου, καὶ Θεοδοτίανου, καὶ τῶν λοιπῶν ἑρμηνεῖαι, μετὰ διακοσιούτων καὶ πεντηκοσίων ἑσῶς. Libri illi, in græcum translati, in priore bibliotheca, quæ in Bruchio fundata est, repositi sunt. Post hæc alia rursus in Serapio bibliotheca constituta est, longe illa minor, quæ hujus filia dicebatur, in quam Aquilæ, Symmachi, Theodotionis, et aliorum editiones congestæ sunt post annos CCL. (Epiphan. libr. de Pond. et Mensur. § 11. pag. 168). Vides sane illum in hoc cum aliis consentire, quod duplicem asserat fuisse Alexandrinam bibliothecam; in eo autem dissidere, quod unam in Bruchio, alteram minorem in Serapio conditam esse velit. Utrum vero hæc illius solius opinio aliis præferri debeat, tuum esto iudicium.*

Ab hac porro difficultate si te expedieris, in alteram longe majorem confestim incidēs. Nam Tertullianus de Veteris Testamenti græcis codicibus loquitur tanquam in illa Alexandrina bibliotheca suo adhuc tempore asservatis, atque exstantibus. Contra vero Ammianus Marcellinus, ut vidimus, diserte asserit hanc ipsammet bibliothecam bello Alexandrino sub dictatore Cæsare conflagrasse (Marcell. libr. XXII. cap. 16. p. 344). Aulus etiam Gellius testatum facit incensa tum fuisse ab auxiliariis militibus septingenta ferme voluminum millia (Gell. l. VI. Noct. Atti. cap. 17. pag. 394). Utrique Dion suffragari videtur, qui ait Achillam recta venisse Alexandriam, atque ab eo commissæ cum Cæsare dictatore varia prælia, multaque facta incendia. *Τὰς δὲ ἀποθήκας καὶ τοῦ σίτου, καὶ τῶν βιβλίων πλεοναύτων δὲ καὶ ἀρίστων, ὡς φασί, γονομένων καυθίσαι, et apothecas sive cellas frumentii et Librorum plurimorum et optimorum, ut fertur, conflagrassē* (Dion. lib. XLII. Rom. hist. pag. 228).

Quin etiam Epiphanius memoriæ prodidit biblio-

thecam, quæ in ea Alexandriæ urbis erat regione, quam Bruchium vocant, desertam suo tempore fuisse (Epiphan. de Pond. et Mensur. § 10. p. 166). At in ea repositos, uti vidimus, dixerat sacræ Scripturæ codices. Atqui si hæc bibliotheca deserta fuit, atque multo magis si Alexandrinæ bibliothecæ jam ipsa Cæsaris ætate combustæ sunt, qua, amabo te, ratione Tertullianus dicere potuit : *Hodie apud Serapæum, Ptolemæi bibliothecæ cum ipsis hebraicis litteris exhibentur, et Judæi palam lectitant* (Tertullian. Apologet. cap. 18)? Respondent aliqui duas saltem in eo fuisse bibliothecas. At una, inquit, incendi potuit, et altera, in qua libri illi repositi erant, integra prorsus remanere. Verum ea responsio adversatur plane ipsimet Epiphanio, asserenti hanc bibliothecam, in qua hi libri reconditi fuerant, suo non exstisse amplius tempore : quapropter alii respondent, etiamsi hæc aliæque omnes bibliothecæ Alexandrinæ igne combustæ fuerint, non crematos tamen omnes libros, atque ab hoc incendio ereptos sacræ Scripturæ hebraicos græcosque codices.

In hujus autem opinionis confirmationem proferri potest Senecæ, ac post ipsum Pauli Orosii testimonium, qui quadringenta duntaxat librorum millia tum consumpta memorant (Senec. lib. de tranquill. anim. cap. 9. pag. 663. Oros. lib. VII. cap. 15). Atqui si Marcellino et Gellio, a nobis antea citatis credimus, in illa bibliotheca septingenta millia librorum condita fuerant. Trecenta igitur millia flammis subducta sunt. Ex horum itaque numero haud dubie erant hæc, Deo ita providente, hebraica græcaque Scripturæ sacræ volumina.

Quid vero, quod Chrysostomus constanter asseverat græcam prophetorum librorum interpretationem ad suum usque tempus in Serapæo, sive ut ipse loquitur, Serapidis templo conservatam. Hæc autem sunt græca illius verba : *Καὶ μέχρι νῦν καὶ τῶν προφητῶν αἱ ἑρμηνευθεῖσαι βιβλῖαι μένουσι* (Chrysost. Orat. I. adv. Judæ. pag. 595, tom. I).

Cæterum, quanquam aliquis contra hanc Chrysostomi aliorumque sententiam evidenter probaverit exustos fuisse hos codices, negare tamen non poterit ante illud incendium multiplicata fuisse illorum exemplaria, ac plura hebraica a Judæis, et græca ab aliis descripta, quæ diligenter conservata sunt. Nullus enim dubitandi locus est, quin multa quidem ad Christianos pervenerint. Non pauca etenim græca testimonia in Novi Testamenti libris citata reperiuntur.

Præterea vero hebraica apographa diligentissime ab iisdem Judæis asservabantur. De iis namque, qui suo tempore vivebant, dixit Tertullianus noster : *Judæi palam lectitant : vectigalis libertas : vulgo aditur sabbatis omnibus. Audisne quam luculenter ille affirmet Judæos, singulis quibusque sabbatis in synagogis suis congregatos, palam et audientibus omnibus, lectitasse hos sacros codices, vernacula sua lingua conscriptos. Atqui mos ille ante et post Christum Dominum, atque ab antiquis temporibus inoleverat.*

De Paulo siquidem ejusque sociis in Actibus Apostolorum memoriæ proditum est : Illi vero pertranseuntes Pergen, pervenerunt Antiochiam Pisidiæ, et ingressi Synagoga die sabbatorum, sederunt. Post lectionem autem Legis et Prophetarum Paulus Judæorum rogatu sermonem ad eos habuit (Act. Apost. cap. XIII. 14. et seqq.). Post hæc vero, hæc ibidem litteris mandata invenies : *Moses a temporibus antiquis habet in singulis civitatibus, qui eum prædicent in synagogis, ubi per omne sabbatum legitur* (Ibid. cap. XV. 21). At id certe fieri non potuit, quin antea Judæi habuerint hos codices, et maximam in iis incorruptis atque integerrimis conservandis curam impenderint.

Quid vero sibi, inquires, vult Tertullianus, cum dixit Judæis vectigalem fuisse cœtus suos singulis sabbatis agendi, et libros suos ibi legendi, libertatem? B Quidam autem existimant his verbis designari facultatem eis a Philadelpho concessam, modo annuum vectigal modicum solverent. Sed quo argumento probabitur illud vectigal exactum a Philadelpho, qui tanti faciebat sacros Veteris Testamenti libros, ac illorum interpretes donis maximis cumulaverat? longe itaque verisimilius aliis videtur a Tertulliano denotari tributum, quod Romani imperatores Judæis indixerant, ut eis more solito singulis sabbatis congregari liceret. Quidam vero putant de hoc tributo intelligenda esse istæ Suetonii, de Domitiano imperatore agentis, verba : *Præter cæteros Judaicus fiscus acerbissime actus est, ad quem deferbantur, qui, vel uti professi Judaicam intra urbem viverent vitam, vel dissimulata origine, imposita genti tributa non pendissent* (Sueton. lib. VIII. in Vita Domit. § 12). At ibi significat Judæis, ut liberam sectæ suæ professionem redimerent, solvendum quidem tributum, sed quod auctum tunc potius fuerat, quam prius impositum. Nam in Dionis Epitome Xiphilinus narrat Titum imperatorem post captam Hierosolimam jussisse ut Judæi, qui patrias leges profitebantur, quotannis didragmam Jovi Capitolino penderent (Xiphil. Epit. Dion. in Vit. Vespasian. pag. 318). Visne græca illius verba audire? En ipsa sunt : *Καὶ ὁπ' αὐτοῦ διδραχμὸν ἐτάχθη τοὺς τὰ πατρία αὐτῶν ἔθνη περιστάλλοντας τῷ Καπιτωλίῳ Διὶ κατ' ἑτὸς ἀποδίδειν*.

Ad illud porro tributum putant his Juvenalem alluisse versibus :

Nunc sacri fontis nemus, et delubra locantur
Judæis, quorum cophinus sænæque supellex.
Omnis enim populo mercedem pendere jussa est
Arbor, et ejectis mendicant sylvæ camœnis.
(Juvenal. satir. 3. v. 13. et seqq.)

Recte ergo hæc a Tertulliano appellatur *vectigalis libertas*, quia non poterant, nisi soluto prius tributo, cogere suas synaxes, et in synagogis suis, ubique dispersis, accuratissime conservatos sacros suos codices palam lectitare. Ab his itaque Judæis, insensissimis suis hostibus, Christiani acceperant illos Veteris Testamenti codices, de quorum veritate et integritate nemo sani capitis homo unquam dubitabit. Nam, ut antiquus libri *contra quinque hæreses*, olim Augustino adscripti, auctor recte adversus ethnicos argu-

mentatur : *Codex in quo hæc scripta leguntur, in armario Judæi habent. Inimicus meus testis est. Ab ipso quære, aperi, lege, crede* (Augustin. Append. tom. VIII. libr. contr. quinq. hæres. c. 7. p. 9). Tales ergo hos libros Christiani habuerunt, quales sibi a Judæis transmissi fuerant. Nihil enim in eorum textu quidquam immutare poterant, quin a Judæis, illorum inimicis, et eos quotidie legentibus, falsi confestim convincerentur. Quæ autem quantave sit illorum auctoritas, jam cum Tertulliano nostro investigemus.

ARTICULUS IV.

Quomodo Tertullianus sacræ Scripturæ auctoritatem ex maxima ejus antiquitate demonstret, quæ sint substantiæ et materiæ veterani styli, urbes insignes historiarum, et cani memoriarum.

Summam sacræ Scripturæ auctoritatem Tertullianus duplici argumento aperte vindicat. Primum autem petit ex maxima ejus antiquitate, de qua nos sæpius in superiori apparatus nostri tomo : secundum vero ex illius divinitate, sive ex divino Spiritu, cujus afflatu omnes ejus libri litteris mandati fuerunt. Prius autem argumentum eo lubentius adversus ethnicos urget, quod, illius vim et pondus agnoscentes, inde religionem suam, quantumvis falsam, tueri ac confirmare conabantur. Eos enim omnes his ille compellat verbis : *Apud vos religionis est instar fidem de temporibus adserere* (Tertullian. Apologet. cap. 19), id est, religionem vestram, falsorumque deorum cultum ejus antiquitate propugnare contenditis.

C Atqui si momenti alicujus sit hæc ratio, non potestis Scripturis nostris derogare fidem. Nam *unius, inquit Tertullianus, prophetæ scrinium* (hoc est, libri Moysis) *sæculis vincit omnes substantias et materias... cujusque veterani styli vestri* (Ibid.), seu omnes omnino commentationes vestras, earumque argumenta. Quin etiam superat *origines*, inquit, sive initia et causas, *ordines et venas*, sive meatus et canales, quibus ad vos usque pervenerunt.

Præterea vetustate sua antecedunt gentes plerasque, quæ postea ortæ sunt, *et urbes insignes historiarum, et canas memoriarum*. Ita in nostris codicibus manuscriptis et antiquioribus editionibus, nisi quod pro *canas* in eis scriptum est *causas*. Rigaltius vero quem alii deinceps secuti sunt, retinuit quidem D nomen *canas*, sed antecedens *historiarum* propria, ut videtur, delevit auctoritate. Nullam enim nec ille nec alii dederunt hujus omissionis rationem. Sed in animum haud dubie induxerunt ibi gravissimum esse adversus grammaticæ regulas *ἀμάρτημα*, ubi substantivum nomen pro adjectivo, et adjectivum pro substantivo ponitur. Sed nonne græcismus est non semel a melioris latinitatis auctoribus usurpatus? Nonne enim Horatius dixit : *Integer vitæ scelerisque purus*. Sensus itaque Auctoris nostri est, Hebræos esse vetustiores urbibus, quæ insignes erant *historiarum* monumentis, et canis memoriis, id est, commentariis, quæ canitie sua et vetustate originem cæteris omnibus antiquiorem præ se ferebant. Sic etiam Theophilus

Antiochenus dixerat eosdem Hebræos antiquiores esse urbibus, quæ erant apud Ægyptios famosissimæ (*Theoph. lib. III. ad Autolyc. pag. 130*). Non dissimulabimus tamen in alio Tertulliani libro scriptum : *Qui antiquitatum canos collegerunt* (*Tertull. lib. II. ad Nat. cap. 12*). Sed hujus libri unicus tantummodo superest codex manuscriptus, Apologetici vero quamplures. Quidquid autem statuas, idem semper erit sensus. Porro autem ab Auctore nostro nomen memoriarum usurpator pro monumentorum, quemadmodum ex Augustino facile confirmari potest (*August. lib. de Cur. pro mort. agend. cap. 4. p. 519. t. VI*). Eadem rursus significatione ipse Tertullianus, libro mox citato, dixit : *Saturnus in terris humanæ qualitatis apud veteres memorias recensetur* (*Tertull. lib. II. ad Nat. loc. cit.*).

Tum deinde in Apologetico adjecit libros Moysis ætate adhuc sua antiore ipsas effigies litterarum indices, custodesque rerum (*Idem, Apologet. cap. 19*), hoc est, scriptos esse characteribus et litteris cæterorum omnium plane antiquissimis. Nam paulo ante scripserat eos exaratos fuisse litteris hebraicis, quas quidem aliis quibuslibet vetustiores esse pro certo habebat. Addit autem litteras esse custodes rerum, ut pote quæ res ipsas, earumque historiam ab interitu vindicant. Sed hæc fusius explicantur a Josepho, cujus verba, paulo prolixiora quam ut hic referantur, in illius libro te legisse non pigeat (*Joseph. init. lib. I. contr. App. pag. 1034. et seqq.*).

Postremo subjunxit Tertullianus : *Et puto, adhuc minus dicimus, ipsos, inquam, deos vestros, ipsa templa, et oracula, et sacra* (*Tertull. loc. cit.*), id est, libros Moysis gentilibus diis, templis, oraculis, et sacris esse longe vetustiores. Deorum enimvero originem, sicut infra dicemus, a Saturno repetendam esse opinatur. Non mirum itaque si hos deos libris Moysis posteriores esse affirmet. Verum his illis verbis, *adhuc minus dicimus*, ethnicis exprobare videtur quod deos suos eorumque cultum libris Moysis vetustiores esse, tam imperite quam falso, venderent.

ARTICULUS V.

Quam luculenter Tertullianus probaverit antiquitatem librorum Moysis ex ejus ætate, qui cœvus fuit Inacho, et pluribus sæculis Danao, Trojanæ cladi et Homero prævit, ubi de Manethone, Beroso, Iromo, seu Hieronymo, et Josepho.

Nemo certe diffitebitur librorum Moysis antiquitatem non posse clarius, quam ex illius ætate probari. Quamobrem Tertullianus veterum scriptorum testimonio fretus, quo ille tempore, et ante quos vixerit, hisce explicat verbis : *Argivo, inquit, Inacho pariter ætate est : quadringentis pene annis (nam et septem minus) Danaum et ipsam apud vos vetustissimum prævenit, nullo circiter cladem Priami antecedit ; præsem etiam dicere quingentis amplius Homerum* (*Tertull. Apologet. cap. 19*). Primum itaque docet

A Moysem Inacho fuisse cœvum. At in priore Apparatus nostri tomo ostendimus hanc communem fuisse veterum scriptorum ad Eusebium usque sententiam, quam nonnulli etiam hoc sæculo propugnare nsi sunt (*tom. I. Appar. pag. 385, 531, 836, 909 et 1312*). Asseveranter vero Auctor noster affirmat se opinionis suæ plures habuisse sponsores et patronos. Ne quis autem putaret illud ab eo gratis adsertum, hos ipsos, ut paulo post videbimus, singillatim et nomine suo appellat.

Præterea horumce scriptorum auctoritate fultus, asseverat Moysen 395 annis prævertisse Danaum. At animum, quæso, advertite utrum hæc Tertullianus delibaverit ex Josepho, qui ibidem ab ipso post alios Scriptores citatur. Enimvero postea quam Josephus editam a Manethone Ægyptiorum chronologiam recensuit, eam his absolvit verbis : *Οι καλούμενοι ποιμένες ἡμέτεροι πρῆγοντι τρισὶ καὶ ὀνενήκοντα καὶ τριακοσίοις πρὸθεν ἑσσι, ἐκ τῆς Αἰγύπτου ἀπαλλοτρίτες, τὴν χώραν ταύτην ἐνέκτησαν, ἣ Δαναοὶ εἰς Ἀργεὶς ἀπεκίσθη, καὶ τοὶ τοῦτον ἀρχαῖστατον Ἀργεῖοι νομίζουσι. Qui vocabantur pastores, id est nostri progenitores, ex Ægypto liberati ante tres et nonaginta atque trecentos annos hanc provinciam inhabitavere quam Danaus ad Argos accederet, Nec hunc antiquissimum Argivi confidunt* (*Joseph. lib. I. contr. Appion. pag. 1041*). In Theophili itaque Antiocheni, qui eundem citat Manethonem, textu describendo errasse procul dubio videtur librarius, qui scripsit egressos fuisse ex Ægypto Hebræos, πρὸ τῶν τριακοσίων δεκατριῶν, ante trescentos et tredecim annos (*Theoph. lib. III. ad Autolyc. pag. 131*), quam Danaus in Græciam pervenerit. Etenim Theophilus, ut ex dictis patet, haud dubie scripserat, τριακοσίοις καὶ ὀνενήκοντα τρισὶ, trecentis et nonaginta tribus. Sed non satis perito scribæ proclive fuit pro ὀνενήκοντα scribere δέκα. De hac nihilo minus conjectura judicium aliorum expectabimus. At certe ex his Theophili verbis facile agnosces cur Tertullianus Danaum apud ethnicos vetustissimum dixerit.

Tum ille postea : *Moyses mille, inquit, circiter annis cladem Priami, id est, Trojanum excidium antecedit* (*Tertullian. Apologet. cap. 19*). Ibi autem rursus vestigia premit Josephi, qui asseverat adeo antiquum esse Hebræorum ex Ægypto egressum, ὡς ἐγγύς σου προτίθαι αὐτῶν τῶν Ἰλιακῶν ἑσσι χρόνους, ut annis pene mille Iliacum bellum præcedat (*Joseph. lib. I. contr. Appion. pag. 1042*). Uterque vero adverbium adjecit circiter ; nec immerito sane. Magna siquidem est de hoc temporis intervallo, ut alibi vidimus, sententiarum varietas. At, quæcunque a vero propius absit, certo certius est Moysem Iliacis temporibus longe esse antiquiorem (*tom. I. Appar. pag. 1345, 1347 et seqq.*).

Major adhuc est dissensio de Homeri ætate, quem annis post eandem cladem Iliacam quingentis et amplius, atque idcirco 1500 ac pluribus annis post Moysem floruisse Auctor noster pronuntiat. Diversas autem hasce scriptorum opiniones recenset Tatianus

(*Tatian. orat. cont. Græc. pag. 166 et seq.*), et qui A verba ejus retulit Eusebius (*Euseb. lib. X. Præpar. Evangel. c. 11. p. 492. et seqq.*), nec non etiam Clemens Alexandrinus (*Clem. Alex. lib. I. Stro. p. 326 et seqq.*), alique et antiqui et recentiores, qui de veteribus scriptoribus, aut de chronologis et poetis, ac nominatim de ejusdem Homeri vita vel ætate disputationes, sive data opera, sive aliud agentes, instituerunt. Nos quoque de his auctorum dissidiis alibi disseruimus (*Tom. I. Appar. pag. 1378, 1347 et seqq.*)

Cæterum quoquo tempore floruerit Homeros, plane constat, ut Josephus recte arguit, nullam apud Græcos esse conscriptionem, quæ hujus poetæ operibus sit velustior (*Joseph. lib. I. contr. Appion. pag. 1034*). Quin etiam si eidem Josepho credas, poemata illius non litteris consignata sunt, sed cantu recitata, quæ ab aliis cum memoriter tantum collecta fuerint, multa in eis dissonantia comperluntur. Ad hæc vero, ille pabulo ante dixerat alias nationes gloriari se a Phœnicibus et Cadmo, ut aibi etiam adnotavimus, habuisse antiquissimum litterarum usum (*tom. I. Appar. pag. 385. et seqq.*): At nullus tamen, pergit Josephus, demonstrare poterit aliquod scriptum, quod a prisco illo tempore, vel in templis, vel in publicis anathematibus servatum fuerit: Moyses ergo libri cæteros omnes longo temporis, imo et sæculorum intervallo antecesserunt.

Nihil autem, ait Auctor noster, probatu erat factilius (*Tertullian. Apologet. cap. 19*). Sed quia hoc longius erat, nec poterat sine maxima a proposito suo digressionem fieri, ideo censuit esse differendum. An vero his verbis aliam ea de re commendationem promittat, ac promissis steterit, quis certo asseverare audebit? Ne quis tamen illud ab eo temere prolatum diceret, palam omnibus ipse facit, unde et a quibus nominatim scriptoribus evidenter probetur. Primum enim citat antiquissima Ægyptiorum, Chaldaeorum, Phœnicum *archiva*, sive scripta, in quibus scripturæ, sive libri, eorum reponerantur. Gentes autem istas ideo nominibus suis vocat, quia Græci, teste Josepho (*Joseph. ibid.*), ferebantur antiquissimam rerum traditionem apud eos haberi. At, quia hæc investigatio difficilissima adhuc videri poterat: *advocandi sunt, inquit, ministres eorum, per quos notitia subministrata est* (*Tertullian. ibid.*). Ministri autem si proprie appellantur, qui in civitatem romanam recepti, munusculis romanorum fruebantur. Sed ille eo nomine abusive significat ejusdem regionis incolæ. Nam, et gentes, et scriptores nominatim vocat, ex Ægyptiis Manethonem, Berosum ex Chaldaeis, a Josepho, ut paulo post notabimus, citatos; atque ex Phœnicibus Iromum Tyri regem, de quo postea fusius agendum. Si vero hi non sufficiebant, adjicit ipsorum sectatores Ptolemæum Mendesium, qui sacerdos, inquit Clemens Alexandrinus, (*Clemens Alexandr. lib. I. Strom.*) ac post ipsum Eusebius (*Euseb. lib. X. præpar. Evang. cap. 12. pag. 497*), regum Ægypti res gestas tribus libris

exposuit: item Menandrum Ephesium, a quo actus et historiam regum Tyri conscripta esse Josephus (*Joseph. lib. I. contr. Appion. p. 1042*) et Theophilus Antiochenus perhibent (*Theoph. lib. III. ad Autolyt. pag. 132*). His adjungit Demetrium Phalerum, a Josepho adhuc citatum, tresque alios, regem Jubam, Appionem et Thallum, de quibus nos, in primo Apparatus nostri tomo et in superioribus dissertationibus, disputavimus.

Denique: *Et qui istos, ait Tertullianus* (*Tertullian. loc. cit.*) *probat aut revincit, judæus Josephus, Antiquitatum Judaicarum vindex*, in Antiquitatum videlicet Judaicarum libris, qui etiamnum in omnium manibus versantur. Verumtamen ille non his tantum libris istos, ut loquitur Auctor noster, scriptores *probat aut revincit* (*ibid.*); sed in aliis etiam, contra Appionem libris quos jam citavimus (*Joseph. lib. I. contra Appion. pag. 1039. et seqq. pag. 1043. et seqq.*). In his siquidem plura retulit ex libris Ægyptiacorum, scilicet Manethonis Ægyptii, ac Berosi Chaldaei, ex quo prodierunt de astronomia et Chaldaeorum philosophia commentationes.

Major itaque difficultas est de tertio scriptore; qui a Tertulliano cognominatur *Iromus Phœnix Tyri rex*. Nam in nostris manuscriptis codicibus, et antiquioribus Rigaltiana editionibus legitur: *Hieronymus Phœnix Tyri rex*. Sed quia nullum fuisse putabant Tyri regem nomine Hieronymum, in textu Tertulliani scribi maluerunt *Iromus*. Correctionis tamen hujus nullam rationem dederunt, nisi quædam verba, ex fragmentis Menandri, a Scaligero editis, delibata. Sed longe potiori jure citare debebant Theophilum Antiochenum, a quo non solum eadem illa græca verba citantur (*Theophil. lib. III. ad Autolyt. pag. 131 et seqq.*), sed vocatur etiam *Ἱερώνυμος Τυρίων βασιλεὺς, Hieromus, Tyrionum rex*. Eum autem esse testatur, qui plures ad Salomonem, et vicissim Salomon ad eum scripserat litteras, quæ apud Tyrios servari ferebantur. Non inde tamen confici potest hunc regem aliquid de antiquitate Hebræorum scripto tradidisse.

Nonne etiam in Tertulliani textu legendum esse Hieronymi nomen hinc colligi potest, quod Josephus in primo Antiquitatum Judaicarum libro, ubi de longa primorum patriarcharum vita disserit, ibi post memoratos a se, quemadmodum ab Auctore nostro, Manethonem et Berosum, hæc scripsit: *Μώχης καὶ Βερσαίος, καὶ πρὸς αὐτοὺς ὁ ἀρχὴν τῶν ἱερώνυμος, οἱ τὰ ποταμὰ συνταξάμενοι, συμπρωτοῦσι τοῖς βασιλεῦσι τοῦ Ἰσραὴλ*. *Mochus, Hestæus, et Hieronymus ægyptius, qui Phœnicum res prosecuti sunt, nobiscum consonant* (*Joseph. lib. I. Antiquit. cap. 4. pag. 14*). Hunc autem Hieronymum in eorum numero posuit, qui de longiori Noe et superiorum patriarcharum vita scriptum aliquid reliquerant. In primo tamen adversus Appionem libro observat Hieronymum ex his scriptoribus unum esse, qui historias scribendo Judaicæ gentis non meminit (*Idem, lib. I. contr. Appion. pag. 1050*): *Ἱερώνυμος γὰρ οὐδαμῶς κατὰ τὴν ἱστορίαν*

πλαν ἡμενημένοι, καὶ τοὶ σχεδὸν ἐν τοῖς τόποις διαπεριφῶς. Hieronymus enim nequaquam nostri in historia meminit, licet pene ipsis locis nutritus esset. Fatetur itaque Hieronymum in hac lucubratione missas fecisse res Judæorum, tametsi incognitæ illi non fuerint. Sed ibi eum Hecatæo opponit, a quo historiam de Judæis editam fuisse testificatur. Potuit igitur in aliena historia aut commentatione, sicuti de longævis, ita de vita illorum quemdam intermiscere sermonem.

At quamvis Hieronymus aut pauca, aut plura de Moyse et Judæis quovis in libro tradiderit, qua ratione probari potest illum fuisse Tyri regem? Numquid ergo Tertullianus humani aliquid ibi passus est, aut a librariis verba ejus depravata sunt, aut de regis Tyrii ad Salomonem epistolis, quemadmodum Theophilus Antiochenus, intelligendus est? Vide igitur quid tibi videatur probabilius, aut melius invenire queas.

ARTICULUS VI.

De aliorum post Moysen sacrorum vatum ætate, et supputariis digitorum gesticulis, et censualibus conferendis.

De aliorum post Moysis mortem sacrorum vatum nostrorum ætate Tertullianus (*Tertullian. Apologet. cap. 19*) sic adversus ethnicos pronuntiat: *Cæteri prophetæ etsi Moysi posthumant, extremissimi tamen eorum non retrosioresprehenduntur primoribus vestris sapientibus, et legiferis, et historicis.* At ibi plures sane adhibet improprios loquendi modos (*Lib. de resurr. Christ. c. 45. libro adv. Valentin. c. 35*). Primo siquidem dixit *posthumant*, id est, post Moysis mortem vixerunt; quo sensu alibi scripsit *posthumat*, et *posthumatum*. Secundo qui hic *extremissimos*, alibi *postremissimos omnium*: tertio *retrosiores*, id est, posteriores ac recentiores appellavit. Verum, etiamsi his obsoletis ac barbaris vocibus utatur, apertus tamen est hic illius sensus: Cæteri prophetæ nostri post Moysis quidem obitum vixerunt; sed eorum omnium ultimi non sunt posteriores græcis sapientibus, legiferis et historicis.

Suam porro sententiam non alio probat argumento, nisi prolatis plurium auctorum nominibus: vel quia gentiles publicæ eorum auctoritati repugnare et resistere non poterant; vel quia longius fuisset singula illorum testimonia hoc in libro describere, in quo brevitati consultum esse volebat. Si quis tamen illud quibusdam saltem confirmari postulet, is audiat Theophilum (*Theophil. Antioch. libr. III. ad Autolyc. pag. 132 et seqq.*) Antiochenum sic argumentantem: Ultimus, inquit, Prophetarum Zacharias censetur, qui tempora Darii regis attigit. Solon autem Atheniensis antiquissimus legislator tempore regum Cyri et Darii vixisse perhibetur. Cæteri ergo prophetæ aliis legislatoribus vetustiores sunt, et multo magis Moyses, qui ante Jovem Cretensem atque ipsum, ut diximus, Trojanum bellum floruit. Nec id dixisse satis Theophilo fuit, sed exhibita ibi brevissima chronologia demonstrare nititur.

A Josephus vero de historicorum ætate hunc loquitur in modum (*Joseph. lib. I. contr. Appion., pag. 1034.*): Οἱ μὲν τοὶ τὰς ἱστορίας ἐπιχειρήσαντες συγγράφειν παρ' αὐτοῖς, λέγουσι δὲ τοὺς περὶ Κἀδμὸν τε τὸν Μιλήσιον, καὶ τὸν Ἀργεῖον Ἀκουσίλαον, καὶ μετὰ τοῦτον εἰ τινας ἄλλοις λεγόνται γενέσθαι, βραχὺ τῆς Περσῶν ἐπὶ τὴν ἑλλάδα στρατείαις τῷ χρόνῳ προέλαθον: Qui autem historias apud eos (Græcos) conscribere tentavere, id est, Cadmus Milesius et Acusilaus Argivus, et post hunc quicumque alii fuisse feruntur, paulum Persarum (Cyri et Darii) expeditionem præcessere (*T. I. Appar. pag. 1165 et seqq. pag. 1355 et seqq.*). Nos vero de Græciæ sapientibus et eorum ætate in primo Apparatus nostri tomo disputavimus. De Moysis porro et aliorum prophetarum tempore egimus non solum in eodem citati Apparatus nostri loco, B sed in superiori etiam de Lactantii operibus dissertatione. (*Dissertat. in Lactant. cap. II. art. 1. et 2.*)

Denique Tertullianus certiores nos facit ad recte designanda illorum omnium et prophetarum et ethnicorum scriptorum tempora (*Tertullian. Apologet. cap. 19*), multis instrumentis, hoc est libris et chronologiis, cum digitorum supputariis gesticulis assidendum esse. Sed quæ sunt, rogabit aliquis, et quorsum spectant illa supputaria digitorum gesticula? Respondebimus itaque ea nihil aliud esse, nisi digitorum gestus ac motus, quibus antiqui solebant annos resve alias numerare. De longævi siquidem Nestoris annis cecinit Juvenalis (*Juvenal. satyr. 10. v. 240*):

Felix nimirum, qui per tot sæcula mortem
Distulit, atque suos jam dextra computat annos.

C Plinius vero narrat simulacrum Jani factum fuisse digitis eo modo figuratis, quo 365 dierum numerus indicabatur (*Plin. lib. XXXIV. Hist. natur. cap. 7. pag. 182*). Scriptum quoque ab Hieronymo legimus (*Hieronymo. lib. I. adv. Jovin. pag. 146*): Centesimus numerus de sinistra transfertur ad dexteram, et iidem quidem digitis, sed non eadem manu, quibus in læva nuptæ significantur et viduæ, circulum faciens exprimit virginitatis coronam. At longe antea Apuleius, ubi de Pudentillæ ætate disputat (*Apul. Apologet. 2. post med. pag. 375*): Si triginta annos, inquit, pro decem dixisses, posses videri pro computationis gestu errasse, quos circulare debuisses digitos aperuisse. Cum vero quadraginta quæ facilius cæteris porrecta palma D significantur, ea quadraginta tu dimidio auges, non potes digitorum gestu errasse, nisi forte triginta annorum Pudentillam ratus, binos cujusque anni consules numerasti. Tertullianus itaque significat opus esse majori otio, et longiori ab instituto suo digressionem, ut illis digitorum gestibus ætas tot scriptorum ac prophetarum computetur.

At, præter hanc aliasque annos dinumerandi difficultates (*Tertullian. Apologet. cap. 19*), Græcorum etiam, ait ille, censuales conferendi. Nemo sano non videt ibi nomen libri vel codices subaudiri. Censuales autem eos vocat libros, in quibus acta et rerum gestarum annales a scribis et notariis publicis, vel aliis descripta erant. Nos vero hos li-

bros, diari, et magis vulgari nomine publica scribarum registra nuncupamus.

Cæterum, tametsi Tertullianus tot ad probandam sacræ Scripturæ antiquitatem argumenta breviter exposuerit, quisquis tamen illorum pondus et robur se intelligere negat, is se ipsum occæcare voluisse videtur. Quapropter totam hanc disputationem melius absolvere non possumus, quam his ipsius ad gentiles alio in libro verbis (*Tertull. lib. de Testim. anim. cap. 5*): *At enim cum divinæ Scripturæ, quæ penes nos, vel Judæos sunt, in quorum olea et oleastro insiti sumus, multo sæcularibus litteris non modica tantum ætate aliqua antecedant, ut loco suo edocuimus ad fidem earum demonstrandam: etsi hæc eloquia de litteris usurpavit anima, utique de nostris credendum erit, non de vestris; quia potiora sunt ad instruendam animam priora, quam postera, quæ et ipsa a prioribus instrui sustinebant, cum etsi de vestris instructam concedamus, ad originem tamen principalem traditio pertineat, nostrumque omnino sit, quodcumque de nostris sumpsisse et tradidisse contigit vobis.* Demum in Apologetico eosdem adhuc ethnicos sic alloquitur (*Idem, Apolog., cap. 45, pag. 499*): *Sciat is ipsas quoque leges vestras, quæ videntur ad innocentiam pergere, de divina lege, ut antiquiore, formam mutuatas.* Et certe in aliis nostris dissertationibus abunde ostendimus scriptores ethnicos ex sacris nostris libris plura delibasse, quæ illi prævis erroribus suis plane corruerunt. At nemo est qui ex dictis non facile intelligat quam recte a Tertulliano nostro probata sit illorum antiquitas. Ad eorum vero auctoritatem explicandam nunc veniamus.

ARTICULUS VII.

Quomodo Tertullianus demonstret divinam esse sacræ Scripturæ auctoritatem, nec illius ignorantiam ab ethnicis posse objici.

Non ex sola antiquitate Tertullianus summam Scripturæ sacræ auctoritatem repetit, sed eo maxime quod divina sit, seu litteris tradita ab illis utique viris qui erant divino Spiritu afflati, ac futura certo prædixerunt (*Ibid., cap. 20*): *Idoneum quippe testimonium divinitatis, ait ille, est veritas divinationis.* Neque id ullus negare poterat, nec ipsi quidem gentiles, qui veros esse deos suos inde conficere conabantur, quia res futuras ab iis prænuntiatas esse autumabant. Christiani vero vim hujus argumenti, sic ab gentilibus usurpati, non aliam ob causam infirmabant, nisi quia aut falsæ erant hujusmodi factitiorum decorum prædictiones, aut dæmonum artibus et præstigiis excogitatæ. Solus namque verus Deus, aut prophetæ spiritu illius repleti, possunt futura certo prænuntiare. Atqui plurima, inquit Auctor noster, eodem modo jam facta cernimus, quo a sacris vatibus nostris præmonstrata fuerant.

Brevi autem harum prædictionum enumeratione illud comprobat (*Ibid.*). Nunc enim, ut ille ait, *Terræ*, quemadmodum a sacris Prophetis prædictum est, *vorant urbes*, id est, repentinis terrarum

A motibus et hiatibus urbes absorptæ ac voratæ sunt (*Ibid.*). Deinde: *Insulas maria fraudant*, quas videlicet maris fluctibus ac tempestatibus exhaustas videmus (*Ibid.*). Ad hæc vero: *externa, atque interna bella dilaniant, regnis regna compulsiunt*, hoc est, bella in diversas partes scindunt non solum regna, provincias et urbes, sed cives etiam, atque affines, et sanguine conjunctos (*Ibid.*). Præterea: *fames, et lues, et locales quæque clades, et frequentia pleraque montium vastant.* Melius in exemplaribus nostris et antiquis editionibus, plerumque mortium vastant (*Ibid.*). Frustra enim aliqui ad vocem montium confirmandam contendunt ea significari leones, ursos, aliasque id genus belluas, quibus montes frequentantur, vastanturque campi. Nam de hominum Auctor noster loquitur mortibus, quæ lue, fame, aliisque hujusmodi cladibus frequentissime accidunt.

Pergit autem ille: *Officia temporum et elementorum munia exorbitant* (*Ibid.*), id est, solitus quatuor anni tempestatum, ac statutus elementorum ordo confunditur, quod improprio dixit verbo *exorbitant*. Quin etiam *Monstris et portentis naturalium forma turbatur.* Quidam autem ibi monstra a portentis sic distingui volunt, ut monstra in hominibus animalibusque sint, portenta vero in rebus inanimatis. Sed ii non satis procul dubio attenderunt, quod scripsit Cicero informatas deorum notiones præter naturam hominum pecudumque portentis (*Cicer., lib. II de Natur. deor. pag. 215, lin. 45*). Et alibi: *An vero illa nos terrent, si quando aliqua portentosa aut a pecude, aut ex homine nata dicuntur* (*Lib. II de Divinis. p. 247, lin. 16*)? Portentum igitur non magis de inanimatis rebus dicitur, quam de hominibus et pecudibus, in quibus membrum aliquod præter naturam plane deformatur, aut redundat, aut deficit. Portentum tamen a monstro si quando Tertulliani verbis revera secerni nobis probetur, protinus cedemus.

Quid plura? *Humiles*, ait ille, *sublimitate, sublimes humilitate mutantur* (*Tertullian. Apologet., cap. 20, pag. 1390*); sive, hominum status et conditio ita commutatur, ut a sublimi ac summa ad humilem et infimam atque versa vice, aut decidant aut conscendant. Denique: *justitia rarescit, et iniquitas crebrescit; bonarum omnium disciplinarum cura torpescit*, apud ethnicos videlicet, qui christianam religionem odebant, vel aspernabantur. Nam postea manifestum ipse, ut suo loco videbimus, cuilibet fecit a Christianis excultam disseminatamque fuisse justitiam, pietatem, sanctitatem, cyramque bonarum omnium disciplinarum. Porro autem clades, calamitates, rerumque perturbationes, quas Auctor noster recenset, a sacris nostris vatibus vere prænuntiatis fuisse nemo negare potest, nisi qui horum, aliorumque sive historicorum aut chronologistarum libros nec percurrendo quidem legerit. At quemadmodum Augustinus adversus Faustum Manichæum disputat: *Ostendimus fidem prophetarum ex his, quæ ventura cecinerunt, et venisse cernuntur* (*August. lib. XIII, contr. Faust. Manich., cap. 7, pag. 255, tom. VIII*). Sed illum plura de his ibi

disputantem adire poteris. De mundi vero cladibus, A quos Tertullianus a sacris nostris vatibus prædictas esse dixit, inferius cum eo agendum.

Disimulare tamen non possumus aliis longe clarioribus sacræ Scripturæ verbis futura prænuntiari. Tales enimvero sunt plures de venturo Christo, ejusque vita, miraculis, morte, et ad vitam regressu prædictiones, quæ ab Auctore nostro et Lactantio, ut in superiori dissertatione ostendimus, accurate referuntur (*Infra, cap. 9, art. 2; Dissertat. in Lactant. cap. 8, art. 1 et 2*). Verum ipse Tertullianus noster arbitratus est, nec jure quidem immerito, ea quæ nunc memorat, ad probandam sacræ Scripturæ divinitatem sic sufficere, ut aliis opus non esset, nec exemplis, nec probationibus.

Neque objici poterat illas a Christianis occultatas, nec ethnicos habuisse easdem legendi et examinandi facultatem. Quamvis enim summx Christianis religioni fuerit sacra sua mysteria alios omnes, et ipsos etiam catechumenos celare; divinæ tamen Scripturæ libros, nec abscondebant, nec abscondere poterant. Quamobrem Tertullianus ethnicum hominem sic compellat: *Inspice Dei voces, litteras nostras, quas neque ipsi supprimimus, et plerique casus ad extraneos transferunt* (*Tertullian. Apolog. cap. 31, pag. 446*). Nonne autem his verbis *litteras nostras*, omnes generatim designat libros non solum prisce, sed novi etiam Testamenti, quod alicubi *supplementum veteris Instrumenti* appellavit (*Tertull., lib. adv. Hermog. cap. 20*). Christiani itaque non suppresserant hasce sacras litteras; et quamvis illas occultare voluissent, ad extraneos tamen, hoc est ethnicos, variis casibus transferbantur.

Præterea, libri veteris Testamenti ab ipso Philadelpho tempore ex hebraica in græcam linguam, uti diximus, conversi, in eorundem ethnicorum venerant manus, poterantque eas legere, et agnoscere, utrum omnium illorum viderent effectum, quæ in eis prænuntiata fuerant. At, tametsi gentiles, aut incuria, aut pervicacia hos sacros libros non legissent, nihilominus Christiani manifestissime demonstrabant veras fuisse vaticinationes, quas in eis longo antea tempore prædictas videmus. Denique Prophetæ, quorum voces hisce in libris descriptæ sunt, mirandis virtutibus et miraculis, uti supra observatum est, sua et verba et documenta invictissime stabiliverunt, confirmaveruntque. Tertullianus itaque ex his, quæ in hoc et superioribus articulis dicta sunt, recte concludit divinam esse sacrarum nostrarum Scripturarum auctoritatem, quas idcirco divinas litteras ac sanctas voces appellat (*Apologet. cap. 39, pag. 469*), et asserit *ex fide et antiquitate harum divinarum litterarum* veritatem nostræ religionis ejusque documentorum certissime demonstrari (*Ibid. cap. 46, pag. 501*). Quæ autem ab illo in his, quos præ manibus habemus libris tradita et asserta sint, nunc diligenter investigare ac perscrutare conemur.

CAPUT VII.

De Deo divinisque ejus perfectionibus et attributis, ac quot qualesve gentilium philosophorum de illo dissensiones et errores.

ARTICULUS PRIMUS.

Examinatur sextuplex argumentum, quo Tertullianus Deum existere demonstrat, videlicet sacrarum Scripturarum auctoritate, gentilium philosophorum consensu, ipsiusmet Dei operibus, intimo mentis humanæ sensu et conscientia, infinitis Dei perfectionibus, ac publica et sæpius repetita dæmonum a Christianis adjuratorum confessione.

Ea est christianæ religionis perfectio, ut, ad illius B veritatem et aliarum quarumcunque falsitatem demonstrandam, sola, simplex, nudaque, ut recte ait Tertullianus, sufficiat doctrinæ ejus expositio. Nihil enim in ea occurrit, quod naturali omnium hominum lumini ac rectæ rationi plane non congruat. Præcipua autem ejus capita auctor noster exponit, atque ab eo orditur, quod cæterorum omnium fundamentum est, videlicet ab ipso Deo, qui a Christianis colitur et adoratur.

Variis itaque argumentis illum existere, et unicum esse, plane ostendit. Primum enim is, inquit, ipse est, quem singulæ fere omnes sacrarum nostrarum Scripturarum paginæ unicum, et nullum prorsus alium, esse Deum apertissime asserunt ac renuntiant (*Tertull. Apologet. cap. 17 et seqq., pag. 375*). Atqui jam probavimus divinam esse ejusdem sacræ Scripturæ auctoritatem. Quod ergo de unico Deo, reipsa existente, tam sæpe quam perspicue prædicat, hoc certe verissimum est. Scriptores siquidem divino, uti vidimus, Spiritu afflati, nec mentiri possunt, nec in ullum umquam nos inducere errorem.

Si quis autem ethnicus aliquos sacræ Scripturæ libros vel breviter percurrendi laborem recuset, is saltem eorum initium ac prima Geneseos verba legat, atque iis disertissime proditum comperiet, quod dixit Tertullianus, unicum omnino esse Deum: *Qui totam molem istam, cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum, verbo, quo jussit, ratione, qua composuit, virtute, qua potuit, id est, qua ad mundum creandum revera pollebat, de nihilo expressit* (*Ibid.*). Minutius autem Felix, uti in alia dissertatione animadvertimus, quædam ex his verbis mutuatus est, sed hæc prætermisit, quæ videntur obscuriora: *Cum instrumento elementorum, corporum, et spirituum.* (*Dissertat. in Minut., cap. 21, art. 3*). At nihil aliud hæc significant, nisi totum mundum et ea omnia quibus componitur, nimirum elementa, corpora, et spiritus creata fuisse ab omnipotente Deo, quem idcirco existere necesse penitus est.

Porro autem Tertullianus, hisce verbis, non ad ea tantum alludit quæ initio Geneseos, sicuti dicebamus, scripta sunt, sed alia etiam sacræ Scripturæ loca, quibus vates divini cœlos verbo Dei firmatos, et mundum omnem ipsius sapientia ac potestate *ex nihilo*

factum esse prædicant. At quia Hermogenes et alii nonnulli hæretici, et gentiles somniaverunt, mundum non ex nihilo, sed ex materia præexistente ipsique Deo coæterna conditum, hinc Tertullianus falsam hanc opinionem peculiari in libro, adversus eundem Hermogenem composito, invictis rationum momentis radicitus evellit. Sed jam plura, quibus hic error a Lactantio destruitur, argumenta a nobis alibi explicata sunt. Recte ergo inde Tertullianus noster sic disputat: *Dubitabitur, credo, de Dei viribus, qui tantum hoc corpus mundi de eo quod non fuerat, non minus quam de morte vacationis et inanitatis, imposuit animatum spiritum omnium animarum animatore* (Tertull. lib. adv. Hermog., cap. 8 et seqq.; Dissert. in Lactant., cap. 21, art. 1; Tertull. Apologet. cap. 48, pag. 520).

Audis sane hanc ejus esse argumentationem: Deus, non ex præexistente aut coæterna sibi materia, sed ex nihilo creavit mundum. At summæ et infinitæ est potestatis aliquid, ac quod longe majus est, totum mundum ex nihilo creare. Deus igitur omnipotens mundi creator existit. Atque hæc prima est Tertulliani argumentatio, qua ex sacræ Scripturæ auctoritate, cui nemo, uti diximus, ne gentilis quidem homo, refragari potest, recte demonstrat Deum reipsa existere.

Antequam vero ad alia progrediamur, observare juvat in citato ejusdem Tertulliani textu pro libito sublatum à Rigaltio nomen *animarum* tanquam supervacaneum, ac pro *imposuit scriptum composuit*. Nam huic correctioni, cujus nullam reddidit rationem, omnes manuscripti et antiquiores editi codices plane adversantur. Deinde vero, nonne Auctor noster poterat verbo *imposuit* abuti, quo significantius exprimeret, quod antea dixerat, mundum a Deo creatum *ex nihilo*, ac tanquam supra mortem *vacationis et inanitatis* impositum? Potuit etiam per quamdam emphasim adicere nomen *animarum*, ut luculentius significaret Deum non modo corporum, sed etiam animarum esse revera animatorem et creatorem.

Secundum Tertulliani argumentum desumitur ex communi omnium pene gentiliū philosophorum consensu, qui, licet in definienda Dei natura non parum a se invicem, ut paulo post ostendemus, dissentiant, eum tamen revera existere volentes nolentes confessi sunt (*Idem*, cap. 47, pag. 516; *Infr. hoc cap. art. 4; Dissert. in Minut. cap. 4, art. 1, et in Lactant. cap. 12, art. 1*). Sed de hac illorum sententia alibi fuse disputavimus, nec ea quæ ibi diximus nunc repetenda sunt.

Tertium unius Dei existentis argumentum petit Tertullianus ex ejus operibus, quæ sicut nullus, nisi plane desipiat, non potest non agnoscere, ita nec diffidit unum Deum esse illorum auctorem. Nam mundus, ut recte ait Tertullianus, ab illo factus est, *In ornamentum majestatis suæ* (Tertullian. Apologet. cap. 47, pag. 375). Quid vero illud est *in divinæ majestatis ornamentum*, nisi in illius probationem et argumentum, quo ex mundi creatione divina ejus

majestas et omnipotentia omnibus sane, etiam hebetioribus, sit manifesta et cognoscitur? Quamobrem Lactantius diserte postea dixit: *Qui solem rebus humanis clarissimum ac singulare lumen in argumentum suæ unicæ majestatis accendit* (Lactant., lib. II divin. Instit. cap. 8, pag. 461). Et certe sol, non casu aliquo, vel a se ipso, ratione penitus orbato, creatus est. Suo igitur lumine et splendore omnipotentem Deum auctorem suum demonstrat. De hac autem argumentatione in nostra de ejusdem Lactantii libris dissertatione egimus (*Dissertat. in Lactant. cap. 12, art. 1*).

Neque hoc tantum elarissimo solis lumine perstricti obfusiores mentis humanæ oculi Deum agnoscere coguntur, sed ex aliis quoque ejus operibus: *Tot ac tantis*, inquit Tertullianus, *quibus continemur, B quibus suslinemur, quibus oblectamur, quibus exterremur* (Tertullian. Apologet. cap. 47, pag. 376). Quid enim tot tantaque opera aliud clamant, nisi ab uno Deo esse edita, qui homines, aut beneficiis, aut terrore, ad sui cognitionem adducit? Atque inde profecto paulo post adjecit edita ab illo *majestatis suæ signa per imbres*, laud dubie generalis diluvii, *per ignes*, ac eos potissimum quibus urbes Sodoma et Gomorrha consumptæ fuerunt. A quo enim, obsecro te, hæc fieri potuere, nisi a Deo judice æquissimo, qui ab impiis et consceleratissimis hominibus debitas criminibus poenas re-
petebat?

Alia vero sunt adhuc, quibus, ut ait Tertullianus, *exterremur*, nimirum fulgura, fulmina, tonitrua, publicæ clades et tempestates, atque his similia. Consulto autem hæc adjecisse videtur, ut variis atheorum argutis occurreret, qui obijciunt fulmina quæ supra montes, verbi gratia, cadunt, et alia hujusmodi esse prorsus inutilia, nullamque proferri posse causam, propter quam accendant. Garrulis enimvero et impiis hisce hominibus, qui, sprete aut compressa animi conscientia, pravis libidinibus servire volunt, respondet ideo hæc fieri, ut *exterreamur*, hoc est, Deum verum illorum auctorem timeamus, atque eo timore, quem homini innatum esse alibi demonstrat, agnoscamus illum reapse existere, qui eosdem impios aliosque sceleratos pro merito castigare potest (*Idem, lib. de Testimon. anim. cap. 2*).

Porro autem alibi ostendimus, etiamsi infirmæ ac cæcipienti hominum menti non omnino comperta sit infinita Dei magnitudo, quorundamque ejus operum causa, ex ipsius tamen effectibus, nemini incognitis, manifestissime demonstrari illum existere, et quem ob finem omnia fecerit. Jam vero non quærimus cur aut quomodo omnia ab illo fiant, aut facta sint, sed utrum ipse existat atque id ex ejus operibus agnoscat. In aliis autem nostris dissertationibus plane ostendimus quam certo et evidenter Deum existere inde demonstretur, et quam imbecilla sit ethnicorum argumentatio, qui illud ideo negabant, quia ipse Deus videri non potest (*Dissert. in Minut. cap. 5, art. 1, et cap. 6, art. 1*).

Quarta Dei revera existentis demonstratio a Tertulliano ducitur ex intimo animæ humanæ sensu, sive

ejus testimonio, ipsaque hominis conscientia. Visne, ait ille, ex animæ ipsius testimonio comprobemus : quæ, licet carcere corporis pressa, licet institutionibus pravis circumscripta, licet libidinibus et concupiscentiis evigorata, licet falsis diis exancillata, cum tamen respiscit, ut ex crapula, ut ex somno, ut ex aliqua valetudine, et sanitatem suam patitur, Deum nominat, hoc solo, quia proprie verus hic unus Deus, bonus, et magnus; et : Quod Deus dederit, omnium vox est; judicem quoque contestatur illum : Deus videt; et : Deo commendo; et : Deus mihi reddet (Tertull. Apolog., cap. 17, p. 376 et seq.). In hoc autem auctoris nostri textu quædam Rigaltius more suo immutavit et addidit. Primum enim ex sola, sed forsitan non prorsus infelici, Latini conjectura, pro verbo *patitur*, emendatum scriptumque voluit, *potitur*, hoc est, inquit, dum est compos sanæ mentis. Et certe nomen *sanitas* accipitur aliquando pro bono statu mentis, atque apud bonos auctores legimus potiri gaudia. In duobus autem recentioribus codicibus scriptum est *pascitur*. Quid vero, si Tertullianus minus latine loquendo dixerit *patitur* sanitatem, videlicet nondum integram?

Quidquid sit, videtur Rigaltius privata auctoritate his verbis : *Hoc solo, quia proprie hic unus Deus, bonus et magnus*, istæc subrogasse : *Hoc solo, quia proprio Dei veri. Deus magnus, Deus bonus*. Sed nonne satis perspicua erant manuscriptorum codicum verba, nec his minus clara? Sed fac obscuriora esse, numquid idcirco manus inferenda veteris scriptoris textui, ut pro libito corrigatur, nec amplius illius sit?

Non hoc autem tantum in libro Tertullianus noster hac adversus ethnicos argumentatione utitur, sed eam quoque fusius acriusque urget toto in libro *de Testimonio animæ adversus gentes*, ubi docet hoc ipsum ejus testimonium esse omni litteratura notius, doctrina agitatius, omni editione vulgatius, toto homine majus, id est, totum quod est hominis (Idem, lib. de testim. anim. cap. 1). Alia autem ejus verba alibi citavimus, palamque fecimus idem argumentum adhiberi a Minutio Felice, Cypriano, Arnobio et Lactantio, qui, Auctoris nostri vestigiis inhærentes, hujus argumenti vi ac pondere omnes falsorum deorum cultores atheosque obruerunt (Dissertat. in Minut., cap. 2, art. 5, et cap. 3, art. 3; Dissertat. in Arnob. cap. 5, art. 1, et Dissertat. in Lactant. cap. 12, art. 1).

Quapropter illa hic non repetenda censemus, sed illud duntaxat examinandum, cur dixerit hanc naturalem Dei invocationem esse *testimonium animæ naturaliter christianæ*. Numquid enim anima naturaliter christiana est? Nonne paulo post ille dixit : *Fiunt, non nascuntur Christiani* (Tertullian. Apologet. cap. 17, pag. 377; Ibid. cap. 18, pag. 378)? Alibivero ipsam animam sic alloquitur : *Non es, quod sciam, christianam; fieri enim, non nasci soles christiana* (Idem, lib. de Testim. anim., cap. 1). At si homo non nascitur, sed fit christianus, ergo ejus anima naturaliter christiana non est. Verum Tertullianus, qui paucas inter lineas sibi procul dubio non contradixit, prioribus verbis nihil aliud significat, nisi animæ hu-

manæ naturaliter insitam esse veri Dei notionem, quæ totius christianæ religionis est fundamentum. Alia autem omnia illius mysteria et documenta non cognoscit, quin prius ab aliis doceatur. Atque ita quidem Christiani fiunt, non autem nascuntur, quamvis naturaliter unum Deum agnoscant et invocent.

Visne illud tibi ex ipsomet Tertulliano probari? Ad Nationes ille scribit Liberum Patrem cum suo sacro ab urbe Roma totaque Italia auctoritate senatus ejectum, eversasque Serapidis, Isidis et Harpocratis statuas. At hanc inde elicit conclusionem : *Habetis igitur in majoribus vestris, etsi non nomen, attamen sectam christianam, quæ deos negligit* (Tertull. lib. I ad Nation. cap. 10, pag. 573). Videsne ob hoc solum factum quosdam gentiles sectæ christianæ nomine ab eo appellari? Eadem itaque ratione anima naturaliter christiana dici potuit, quæ conscientie suæ testimonio, naturalique lumine ac motu verum unicumque Deum agnoscit. Sed a nobis jam observatum est his plane similia a Minutio Felice proferri (Dissertat. in Minut., cap. 13, art. 4).

Jure igitur merito Tertullianus inde, et ex iis omnibus quæ hactenus probaverat, sic concludit : *Hæc est summa delicti nolentium recognoscere, quem ignorare non possunt* (Apol., c. 17, pag. 376). Eadem plane est Cypriani, ejus discipuli et sequacis, conclusio : *Atque hæc est summa delicti nolle agnoscere, quem ignorare non possit* (Cyprian., lib. de idolol. Vanit., pag. 15). Nemo quippe potest ignorantiam excusare Dei, quem tot argumentis et intimo cordis animæque sensu agnoscere compellitur. Maximum igitur delictum, imo vero summum omnium delictorum est nolle Deum recognoscere, qui a nemine, nisi penitus excors et amens sit, potest ignorari.

Quinta divinæ, ut aiunt, existentie demonstratio his includitur verbis, quibus Auctor noster illam ex infinitis Dei perfectionibus elicit conclusionem : *Ideo*, inquit, *Deus verus et tantus est* (Ibid.). Nonne enim hunc argumentatur in modum? Veri Dei nomine is intelligitur, cujus infinitæ sunt perfectiones, et quo nihil majus aut perfectius excogitari potest; non enim esset verus Deus, si tantus non esset : at is, qui infinitas perfectiones in se complectitur, a se profecto habet, et quod existat, et quod aliis tribuat ut sint et existant; cum enim ea sit rerum omnium creaturæ series, ut posteriores ab antiquioribus originem, qua existunt, acceperint, debuit ante omne tempus esse aliquis, qui a nullo, sed potius a se ipso habuerit quod existat, et rebus quibusque creatis eas omnes quibus præditæ sunt, perfectiones largiatur : at ille *ideo est verus, quia tantus est*. In suo autem adversus Marcionem libro ex summa Dei perfectione concludit illum esse unicum, ita ut non existeret, si non esset unus. Audias velim quæ sit ejus argumentatio : *Deus cum summum magnum sit, recte veritas nostra pronuntiavit : Deus, si non unus est, non est. Non quasi dubitemus esse Deum, dicendo : Si non unus, non est; sed quia quem confidimus esse, id eum definimus esse, quod si non est, Deus non est, summum scilicet magnum.*

Porro summum magnum unicum sit necesse est : ergo et Deus unicus erit, non aliter Deus, nisi summum magnum, nec aliter summum magnum, nisi parem non habeat, nec aliter parem non habens, nisi unicus fuerit (Idem., lib. I advers. Marcion., cap. 3).

Sextam et ultimam qua Deus existere probatur demonstrationem Tertulliano suppeditavit summa ac mira Christianorum ad dæmones expellendos potestas, contra quam quilibet quantumvis pertinax gentilis ne mutire quidem poterat. Tum enim sæpe scæpius dæmones a christianis, Christi nomine adjurati, non solum ejiciebantur ex his quos obsidebant hominibus, sed cogebantur etiam palam et publice confiteri, nec se, nec alios quos gentiles colebant, esse deos, sed unum duntaxat existere, quem discipuli Christi venerabantur. Atqui *omnis ista*, ait Tertullianus, *confessio illorum, qua se deos negant esse, quaque non alium Deum respondent præter unum, cui nos nancipamur, satis idonea est ad depellendum crimen læsæ maxime romanæ religionis*, quæ non verum et unicum, sed falsos utique deos venerabatur (*Tertullian. Apologet., cap. 24, pag. 416*). Nam omnes profecto ethnici dæmonibus, verum contra semetipsos confidentibus, debebant credere, qui mentientibus credebant. Nemo siquidem, ut recte ille arguit, ad suum dedecus mentitur, quin potius ad honorem. *Magis fides proxima est adversus semetipsos confidentes, quam pro se ipsis negantes (Ibid., cap. 23, pag. 415)*. Tam publicum enimvero testimonium nemini plane dubium suspectumque esse poterat. Quamobrem illud, pergit Auctor noster, solebat ex ethnicis facere christianos (*Ibid.*). Equis enim homo poterat tam certam claramque testificationem respuere, nisi cui falsa præjudicia aut privatæ utilitates rationis lumen penitus eripuerant? Jure igitur merito Auctor noster summam redarguit iniquitatem gentilium, qui Christianos accusabant læsæ romanæ religionis, eosque contra conscientiam, totque ad tanti ponderis demonstrationes, ad falsos deos colendos negandumque verum Deum quibuslibet suppliciis adigere nitebantur.

ARTICULUS II.

De perfectionibus vive attributis Dei, ac quo sensu a Tertulliano dicatur hominibus cognitus, quamvis sit invisibilis, incomprehensibilis, inæstimabilis; quæ hujus veri Dei et vivi scientia, sapientia, et æternitas.

Deum esse perfectissimum inde Tertullianus recte colligit, quod mundum et omnia quæ in eo sunt, sicut in superiore articulo vidimus, ab illo creata fuerint. (*Tertullian. Apologet., cap. 41*). Etenim imperfectum, inquit ille, non potuit esse, quod perfecit omnia, id est, quia Deus a se ipso est, et cætera omnia fecit, nihil prorsus imperfecti, sed omnes omnino perfectiones habeat, necesse est.

Tantæ autem illæ sunt, humanique ingenii imbecillitatem adeo superant, ut invisibilis sit (*Ibid., cap. 47, pag. 375*), ait Auctor noster, id est, humanis ocu-

TERTULLIANI I.

lis videri non possit. Nam ut ipse in Exodo loquitur (*Exod., cap. XXXIII, 20*) : *Non enim videbit me homo, et vivet*. Addit vero Tertullianus, *etsi videatur*, hoc est, tametsi homines allatis supra argumentis ac (*Art. super.*) demonstrationibus illum revera existere mente videant et cognoscant.

Incomprehensibilis quoque est, pergit Tertullianus. (*Tertullian., ibid.*) Nam ut fatetur Clemens Alexandrinus (*Clem. Alexandr., lib. V Strom., pag. 548*) : *Δὴλον μὴδὲνα ποτὶ δύνασθαι παρὰ τὸν τῆς ζωῆς χρόνον τὸν Θεὸν ἐνεργῶς καταλαβέσθαι*. Neminem unquam posse per hoc vitæ tempus Deum perspicue comprehendere. Quibus uterque verbis significat infinitas Dei perfectiones ab hominibus, vitam hanc mortalem viventibus, non posse clara distincta idea et notione plane penitusque comprehendere. Subjungit tamen : *Etsi per gratiam repræsentetur*. Sed quænam est ista gratia, nisi Salvatoris nostri Christi, qui, homo factus, docuit homines quomodo ipsum et divinum ejus Patrem unicum verumque Deum esse intelligant : Nemo quippe, quemadmodum scribit auctor epistolæ ad Diognetum, Deum vidit, aut perfecte cognovit (*Epist. Diognet., pag. 499, edit. Justin. Martyr*) : *Δύτδς δὲ ταυτὸν ἐπίδειξεν· ἐπίδειξε δὲ διὰ πλεονεξίᾳς ἢ μὲν ὁ Θεὸς ἰδὲν ἀσχεχόμεναι*. Sed ipse se ipsum ostendit : ostendit autem per fidem, qua sola Deum videre concessum est. Nonne vero uterque ad hæc collineavit Mathæi verba (*Matth. XI, 17*) : *Nemo novit Filium, nisi Pater, neque Patrem quis novit, nisi Filius, et cui voluerit Filius revelare*. Aut ad illa Joannis (*Joan., cap. I, 18*) : *Deum nemo vidit unquam. Unigenitus Filius, qui est in sinu Patris, ipse enarravit*.

Pergit Auctor noster : *inæstimabilis, ctsi humanis sensibus æstimetur*, id est, in hoc recte ab hominibus æstimetur, quod sciunt eum esse inæstimabilem (*Tertullian. Apologet., cap. 17, pag. 375*). Ipse enim mox addidit : *Hoc est quod Deum æstimari facit, dum æstimari non capit*, perinde ac si dixisset : Tunc Deum recte æstimamus, cum fatemur nec à nobis, nec ab ullo homine posse pro merito æstimari.

Horum omnium rationem si ab illo postules, hanc ille ibidem reddet : *Quod videri communiter, quod comprehendere, quod æstimari potest, minus est oculis quibus occupatur, et manibus quibus contaminatur, et sensibus quibus invenitur, hoc est, quidquid oculis corporeis communiter cernitur, manibus tangitur, aut sub alios sensus cadit, illud his omnibus sensibus minus est, inferiorisque, quam Deus, ordinis (Ibid.)*. Nam *quod immensum est*, quemadmodum Deus, *soli sibi notum est (Ibid.)*. Immensi autem nomine illud Tertullianus præcise non intelligit, quod ubique et in omni loco existit, sed quod est infinitum. Eo quippe sensu a bonis auctoribus dicitur immensus labor, et dolor immensus, vel immensa cupiditas. Deus itaque, utpote infinitus, a se solo quantus est cognoscitur (*Ibid.*). Atque ita illum, ut rursus, ait Auctor noster, *vis magnitudinis, et notum hominibus objicit, et ignotum (Dissertat. in Minut. Octav., cap. 5, art. 1; Dissert. in Lactant. cap. 13, (Vingt-six.)*

art. 4). Tanta enimvero est ejus magnitudo, et divina illius naturæ excellentia, ut, etsi homines certo certius noverint illum existere, capere tamen non possint quantæ qualesque sint omnes ejus perfectiones. Sed de his omnibus jam disputatum est in superioribus nostris dissertationibus.

Neque porro hæc tantum negativa, ut aiunt, Dei attributa a Tertulliano asserta animadvertimus, sed plura quoque alia, quæ affirmantia vocantur (*Tertullian. Apologet., cap. 30, pag. 441*). Deum etenim verum et vivum appellat, atque ita illum gentiliū diis falsis et mortuis opponit.

Deinde vero docet ipsum esse omnium speculatorem, cujus infinita est scientiæ plenitudo, et cui nihil prorsus ulla latebrarum difficultate latere unquam potest (*Ibid., cap. 45, pag. 500*). Non in solo autem Apologetico, sed alio quoque in libro divinam hanc scientiam prædicat. Ab illo enim hæc alibi scriptis tradita legimus (*Idem. lib. de Pœnit. cap. 3*): *Neque si mediocritas humana facti solum judicat, quia voluntatis latebris par non est, idcirco crimina ejus etiam sub Deo negligamus. Deus in omnia sufficit. Nihil a conspectu ejus remotum, unde omnino delinquitur. Omnes igitur humani cordis intimos et occultiores recessus penetrat; atque cætera proinde omnia, quæcunque sint, perfecte cognoscit.*

Nec minus asseveranter pronuntiat eum ab æterno esse rationalem, qui Verbum, ut infra fusius ostendetur, Sermonem, Sophiam, Sapientiam protulit; ac mundum verbo, ratione et sapientia molitus, creavit ex nihilo, atque idcirco omne tempus antecessit, et æternus est (*Idem, Apologet., cap. 17, pag. 375; cap. 11, pag. 332*).

At hoc quidem alibi hisce verbis confirmat (*Ibid., cap. 26*): *Qui ante tempus fuit, et sæculum corpus temporum fecit. Nomen autem corpus ibi sumitur pro plurium collectione rerum, ac congregata multitudine. Sic corpus civitatis, aut reipublicæ dicitur. De Christianis vero ipse auctor noster: Corpus, inquit, sumus. Sensus itaque illius est (*Ibid., cap. 39*): Deus sæculum corpus temporum fecit, seu fecit ut mundus ex tota temporum collectione constet (*Ibid., cap. 18, pag. 377*). Quapropter ille antea dixerat: Deus sæculum certis temporum dispositionibus et exitibus ordinavit. At id facere non poterat, nisi ante omne, ut ipse loquitur, tempus, atque idcirco æternus fuerit. Neque dubites hanc esse illius mentem, qui alibi Christianorum nomine scripsit (*Ibid., cap. 30*): Nos Deum invocamus æternum. At ibi illum non modo æternum prædicat, verum etiam omnipotentem, in cujus potestate sita sunt omnia.*

ARTICULUS III.

Ostenditur Tertullianum revera credidisse Deum esse spiritum, nihilque habere corporei, et contraria argumenta solvantur.

Quæ de tot tantisque Dei perfectionibus et attributis hactenus exposita sunt, hæc manifeste demonstrant illas esse summas, ac Deum a se ipso solo, et

A a nullo alio, habere quidquid ipse est. Atqui si nihil ei ex alio accidat, et perfectiones ejus sint infinitæ, nec ab ullo unquam circumscribi potuerint, simplicissima procul dubio est illius natura, ac proinde spiritualis, et omnis corporeæ concretionis expers. Nullum ergo habet corpus, quod utique partibus componitur, atque idcirco potest dissolvi, et imperfectum est. Sed quid necesse est aliqua argumentatione hanc probare Auctoris nostri doctrinam? Nonne id apertissime his prædicavit verbis (*Tertullian. Apologet., cap. 24*): *Deum edizimus, propriam substantiam spiritum inscribimus? Et paulo post: Nam et Deus spiritus.*

Neque respondeas velim ibi spiritus nomine corpus aliquod, sed cæteris longe subtilius ab eo intelligi. B Nam ibidem Verbum, Sermo et Filius Dei ab ipso dicitur ex sinu Patris sui æterni prodiisse, *de spiritu spiritus, et de Deo Deus* (*Ibid.*). At certe illa æterna, et ante omne corpus creatum, Dei prolatio nihil plane corporei admittere potest. Ipsa siquidem est Dei cogitatio et intelligentia, quæ penitus incorporea, et mere spiritualis esse debet. Vere ergo Tertullianus credidit, Deum Patrem Filiumque ejus esse spiritum, qui nihil prorsus corporis et materiæ quantumlibet subtilis habeat.

Contra tamen nonnulli reclamant, nobisque obijciunt Tertullianum docuisse, quidquid est aut corpus esse, aut nihil, nec posse omnino aliquid inter utrumque medium assignari. Nam hæc sunt ipsissima ejus verba: *Omne quod est, corpus est sui generis. Nihil est incorporale, nisi quod non est* (*Idem, lib. de Carne Christi, cap. 11*). Generalis procul dubio est hæc ejus propositio, ac proinde ab eo diserte definitur quidquid sit, sive Deus, sive quid aliud, eo ipso quod est, illud esse corpus. Cum tot igitur, uti vidimus, argumentis probaverit Deum unum et verum existere, eum utique revera corporeum esse credidit.

Sed quid hac, inquam alii, aliave argumentatione opus est? Nonne de ipsomet Deo hunc loquitur in modum? *Quis negabit Deum corpus esse, etsi Deus spiritus est? Spiritus enim corpus sui generis in sua effigie. Sed et invisibilia illa quæcunque sunt, habent apud Deum et suam corpus, et suam formam, per quæ soli Deo visibilia sunt* (*Idem, liber adv. Prax., cap. 7*).

Verum quantumvis generalis sit prima ejus propositio, mediam nihilominus aliquam inter corpus et nihil substantiam discernit, quæ spiritalis, ac spiritus a corpore distinctus est. Enimvero in hoc, de quo agimus, Apologetico libro dixit creatam a Deo istam mundi molem, *cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum* (*Idem, Apologet. cap. 17*). Quid autem necesse erat ibi adjicere spirituum, si corpus et spiritum, unum idemque esse credidisset? Numquid respondebis corporum nomine significari corpora densa et crassiora, spirituum autem vocabulo corpora subtiliora ac tenuissima? Sed hæc tantum diversæ sunt corporum qualitates, quæ

poterant solo corporum nomine satis designari. At *spirituum* nomine non corporum qualitates, sed aliquid ab omni corpore discretum, significare procul dubio videtur.

Quid vero, quod ille alio in libro rem spiritualem a corporali plane penitusque distinguit? Ubi enim de hominis, qui corpore, uti ille ait, et spiritu constat, peccatis delictisque disserit, aperte pronuntiat: *Delictorum quædam esse carnalia, id est, corporalia, quædam vero spiritualia* (*Idem, lib. de Pœnit. cap. 3*). Tum vero paulo post: *Exinde spiritualia et corporalia nominantur, quod delictum omne aut agitur aut cogitur. Ut corporale sit, in facto est; quia factum, ut corpus, et videri et contingi habet. Spiritale vero, quod in animo est, quia spiritus neque videtur neque tangitur. Per quod intelligitur non facti solum, verum et voluntatis delicta vitanda.* Fatetur itaque duplicis generis esse peccata, nimirum corporalia, quæ a corpore, non repugnante animo et voluntate, perpetrantur. Alia vero solius spiritus, quæ sola admittuntur cogitatione et voluntate, ac sine ullo corporis ministerio. Quin etiam alios adhuc esse docet proprios animæ nostræ actus, ab ejus corpore nequaquam dependentes, quibus non solum pœna, sed præmium quoque debetur (*Idem, lib. de Anim., cap. 58*). Atqui hos solius animæ aut bonos aut malos actus, præmio aut pœna dignos nec corpus, nec nihil, sed aliquid intermedium esse arbitrabantur. Ergo quædam esse putavit, quæ tantum spiritualia nec plane corporalia sunt.

Ad secundam vero illius de Deo propositionem quod spectat, nonne, uti diximus, diserte affirmat ejus Filium esse ipsiusmet sapientiam, internum verbum et sermonem, sive intelligentiam, quæ penitus incorporea planeque spiritalis est? Qui ergo id fieri potest, nisi Deus sit plane incorporeus ac spiritus? Ad hæc vero, plane sufficit aliquam ab eo admitti substantiam spiritualem, inter corpus et nihil mediam. Nam si quæ sit, hanc potissimum Deum esse quis diffitebitur?

Instabis tamen ab illo nihil tertium inter corporale et incorporeale agnosci. Etenim adversus Hermogenem ita argumentatur; *Nisi fallor, omnis res aut corporalis aut incorporalis sit, necesse est (ut concedam interim esse aliquid incorporeale de substantiis duntaxat, cum ipsa substantia corpus sit rei cujusque): certe post corporale et incorporeale nihil tertium.* (*Idem, ad Hermog., cap. 35*). Verum ibi incorporalia admittere potius, quam negare proculdubio videtur. Nam ibi ipsum, ut dictum est, refellit Hermogenem, qui materiam, etsi revera existentem, et corpoream et incorpoream esse effutiebatur. Tertullianus vero, ut hoc vanæ opinionis commentum funditus evertat, rem omnem dividit in corpoream et incorpoream. Itaque aliquam fatetur esse incorporealem. At si quæ sit, præ cæteris certe omnibus Deus est.

Urgebis fortasse hanc divisionem ipsi omnino perfectam non videri. Non absolute siquidem id pronuntiat, sed adversario suo interim et gratis, nihilque

adserendo, concedit aliquam substantiam esse incorpoream, quæ tamen rei ipsius corpus est. Nihil ergo, nisi corporeum esse opinabatur. Sed animadvertas, velim, illum hæc duntaxat in hujus nominis, *corpus*, significatu. Non obscure tamen ibidem explicat quid hoc nomine intellexerit: *Ipsa, inquit, substantia corpus est rei cujusque.* Corporis itaque nomine significari putat cujusque rei substantiam. At nemo est, qui non fateatur nullum prorsus esse medium aut tertium inter substantiam et ipsum nihil. Quid autem mirum, si corporis nomine ipsam rei cujusque substantiam intelligendam esse existimaverit, cum Paulus apostolus hoc ipsum nomen *corpus* umbris et figuris opponat, ac illud esse dixerit, quod res ipsa et veritas est? De veteris quippe Testamenti figuris hæc scribit in modum (*Paul. ad Coloss., II, 17*): *Quæ sunt umbra futurorum, corpus autem Christi, id est: Hæ cæremoniæ nihil aliud sunt quam umbræ illarum autem corpus, sive res ipsa et veritas est Christus, in quo adimplentur.*

Quamobrem in iis, quæ nobis objecta sunt, Tertulliani nostri locis, ubi dixit omnem substantiam esse corpus, aut quidquid est hoc esse corpus, haud inconsulte ibi addidit *sui generis*, id est, substantiam esse sui generis, vel corporei vel spiritalis.

Verum instabit aliquis, etiamsi hoc evidentissime probaretur, in dubium tamen vocari posse utrum Tertullianus aliquando existimaverit Deum esse corpus, ac postea animum mutaverit et sententiam. De illo namque Augustinus hunc loquitur in modum (*August., lib. de Genes. ad litter., cap. 26, pag. 273*): *Tertullianus quia corpus esse animam credidit, non ob aliud quod eam incorpoream cogitare non potuit; et ideo timuit ne nihil esset, si corpus non esset, nec de Deo voluit aliter sapere, qui sane quoniam acutus est, interdum contra opinionem suam visa veritate superatur.* Quid enim verius dicere potuit, quam id quod ait quodam loco: *Omne corporale passibile est* (*Tertul. lib. de Anim. cap. 7*)? Debit ergo mutare sententiam qua paulo superius dixerat etiam Deum corpus esse. Neque enim arbitror eum ita desipuisse, ut etiam Dei naturam passibilem crederet, ut jam Christus non in carne tantum, sed in ipso Verbo, per quod facta sunt omnia, passibilis et commutabilis esse credatur, quod absit a corde christiano.

Verum Petavius ab Augustino dissentit, nec censet Tertullianum secum pugnare, aut suam de Deo corporeo mutasse sententiam, tametsi omne corpus passibile, naturam vero Dei minime passibilem esse crediderit (*Petav. tom. I, Theolog. dogmat., cap. 1, § 5 et seqq.*). Nam alias, inquit, rei corporeæ, quam Deo tribuit passiones, sive alios motus et affectus. Marcioni siquidem iræ motum in Deo esse neganti, atque objicienti illum, si aliquando irasceretur, corruptioni et morti fore obnoxium, respondet ipse Tertullianus passiones, sive motus, et sensus animi in Deo et homine iisdem revera nominibus appellari, sed tantum in utroque esse diversos quantum substantia et corpus a se invicem discrepant. Marcionem quippe

his compellat verbis : *Discerne substantias, et suos eis distribue sensus, tam diversos, quam substantiæ exigunt, licet vocabulis communicare videantur (Idem, lib. II advers. Marcion., cap. 16) Quanta erit diversitas divini corporis et humani sub iisdem nominibus membrorum, tanta erit et animi divini et humani differentia sub iisdem licet nominibus membrorum, quos tam corruptorios efficit in homine corruptibilitas substantiæ humanæ, quam incorruptorios in Deo efficit incorruptibilitas substantiæ divinæ.*

Petavius itaque inde colligit Tertullianum existimavisse tam in Deo, quam in homine esse corpus, quemadmodum passiones sive sensus, motus et affectus, sed eo discrimine, quod in homine corruptorii, in Deo autem incorruptorii sint. Nihil ergo repugnat, inquit ille, quominus stante Tertulliani opinione, Deus habeat corpus, quod non *passibile* quidem, sed *incorruptorium* esse putaverit. At expendas, velim, utrum Petavius perspectum omnino habuerit quo sensu Tertullianus acceperit illud *passibilis* nomen, quod a Deo excludit. Non enim aliud eo significare videtur, nisi quod aliquid imperfecti et commutabilis secum importat. Nunc ergo Augustinus recte dixit Tertullianum aut secum pugnare, aut mutasse sententiam, cum asseruit Deum esse corpus, et omne corpus esse *passibile*? Nani Deus perfectissimus, ac simplicitate omnique perfectionum genere cumulatus est. Nihil igitur prorsus imperfecti habere potest. Ergo summa perfectio Dei et corpus secum pugnant, et in Deo esse non possunt.

Cæterum, quamvis Petavius probavisset Tertullianum non incidisse in vitium aliquod contradictionis; falletur tamen vir ille eruditissimus majoris illud esse momenti, quod Augustinus alio in libro ad excusandum Tertullianum hæc in verba retulit : (*August., lib. de Hæresib., cap. 86, pag. 25*) : Tertullianus posset quoquo modo putari ipsam naturam substantiamque divinam corpus, cuius partes, aliæ majores, aliæ minores valeant vel debeant cogitari, qualia sunt omnia, quæ propriè dicimus corpora... sed potuit, ut dixi, propterea putari corpus Deum dicere; quia non est nihil, non est inanitas, non est corporis vel animæ qualitas, sed ubique totus, et per locorum spatia nulla partitus, in sua tamen natura atque substantia immutabiliter permanet.

Mirum tamen nonnullis, quibus satis nota non sit Augustini modestia, fortasse videbitur, cur ille penitus affirmare non audeat hanc ipsam revera, sed quoquo modo posse putari Tertulliani fuisse sententiam. Jam enim ostendimus eum haud obscure declaravisse corporis nomine a se intelligi substantiam, quæ quovis modo existit, et nihilo opponitur. Præterea animadvertimus substantiam ab eo dividi in corpoream et incorpoream, id est, omnis omnino corporis expertem, et quæ sit mere spiritalis. Atqui, si vel unam hujusmodi unquam esse arbitratus est, persuasum utique habuit Deum esse spiritum, et cæteris sane omnibus longe præstantiorem. Et certe summæ illius perfectiones, atque infinita rerum omnium cognitio et scientia, a Tertulliano, sicuti paulo

supra observavimus, tam luculenter vindicatæ, nihil omnino corporei habere possunt. Nullum siquidem corpus, quantumvis tenue; nulla materia, quolibet motu agitata; nullæ atomi, quovis concursu inter se cohærentes, possunt rei alicujus, multo minus rerum omnium efficere cognitionem. Non potuit ergo Tertullianus Deo corpus, vel corporei aliquid tribuere, nisi hoc nomine, sicut vidimus, substantiam sui generis, id est, divini et spiritalis intellexerit. Sed his lucem adhuc ea asserent, quæ capite sequente de Christi divinitate, ac postea de angelis ac dæmonibus, atque anima humana, dicentur.

ARTICULUS IV.

Quot qualesve fuerint gentilium philosophorum de Deo dissensiones, Thaletis, seu Simonidis, qui de illo interrogatus, nihil respondere potuit; Platoniorum, qui omnia; Epicureorum, qui nihil curantem; Platoniorum, qui eum intra mundum; Stoicorum, qui extra positum; Platonis, qui mundi creatorem; Pythagoræ, qui mundum increatum esse docuerunt; et utrum Tertullianus recte illorum opiniones explicaverit.

Quamquam philosophi gentiles vel ratione naturali, vel ex sacris, ut ait Tertullianus, Scripturis agnoverint, vel agnoscere haud difficiliter potuerint unum duntaxat esse Deum (*Tertullian. Apolog. cap. 47*); inter se tamen, vel inanis gloriæ vitio, vel disputandi libidine, de ipsa Dei natura, qualitate ac sede nunquam non digladiabantur: *Quid enim Thales, ille princeps physicorum, auctoris nostri verba sunt, sciscitanti Cræso de Divinitate certum renuntiavit? Nihil plane, sed conneutus deliberandi sæpe frustratus est (Ibid., cap. 46; et lib. II. ad Nation. cap. 2,).* At Cicero, et qui eum, ut alibi vidimus, sequitur, Minutius Felix, hoc Simonidi et Hieroni tyranno adscripserunt (*Dissertat. in Minut., cap. 3, art. 2*). Neque respondeas subesse in Tertulliani textu mendum aliquod. Nam Thales ab eo appellatur *physicorum princeps (Ibid., cap. 4, art. 1, tom. I; Apparat. pag. 1119 et seq.)*, id est, eorum primus, qui de rebus physicis, ut etiam ostendimus, instituerunt disputationes. Utrum autem verior sit Tertulliani, quam Ciceronis et Minutii opinio, ut percipiatur, inquirenda est Thaletis, Simonidis, et Cræsi ætas. At juxta Eusebium Chronicum, anno 1266 *Thales Milesius physicus philosophus agnoscitur*. Ad annum autem 1465, ea quæ de Cræso memorantur, quomodo tentaret oracula, his fuisse temporibus. Et duos post annos, *Thales moritur*. Duo itaque, ut notat Scaliger, Thales memorantur, quorum prior physicus philosophus Lycurgi et Orphei ætate, posterior post ducentos pene annos Cræsi tempore floruisse perhibentur (*Scalig. not. in Chron. Euseb., pag. 74*). Atqui Tertullianus de Thalete physicorum principe loquitur, qui duobus sæculis Cræso antiquior cum eo vivere, ac proinde illi respondere, non potuerat.

Simonides autem in eodem Eusebiano Chronico vixisse traditur anno 1531. Ibi enim legimus : *Pin-*

darus et Simonides lyrici poetæ insignes habentur. A Postea vero ad annum 1542, *Hieron.*, ejus Minutius Felix meminit, post *Gelonem Syracusis tyrannidem exercebat*. Quantum ergo prior Thales a Cræso distat ætate, tantum Simonides eidem Hieroni proximus esse dicitur. Huic igitur Simonidi magis, quam Thaleti physicorum principi, conveniunt citatæ de Divinitate interrogatio et responsio. Ad hæc vero Minutii opinio eo adhuc videtur probabilior, quod Ciceronis auctoritate stabiliatur.

Neque dixeris plurimos in Eusebiano Chronico esse in assignanda illustrium virorum ætate errores; nam quicumque illi sint, nemo sane negabit Thaletis physici Cræsiq[ue] tempora magis a se invicem sejungi, quam ut simul vixisse dicantur. Nec est quod urgeas memorantem responsionem Thaleti philosopho et physicorum principi recte congruere, minime vero Simonidi, qui poetice, ut alibi vidimus, operam dabat (*Dissertat. in Minuc. Octav., cap. 3, art. 2; et tom. I. Appar. pag. 1284*). Nam poetæ apud ethnicos in theologorum habebantur numero.

Denique Minutius, Ciceronis testimonio fretus, potuit Tertulliani, tametsi plura, sicut observavimus, ex ejus libris excerpserit, hanc corrigere de primo Thalete et Cræso opinionem. Et certe quomodo hic Thales de Divinitate interrogatus nihil respondere ausus fuisset, qui, sicut alibi post eundem Ciceronem annotavimus, tam certo quam falso docuit aquam esse rerum omnium initium, ac Deum mentem esse, quæ ex aqua omnia formavit (*Cicer., lib. I de Natur. deor., pag. 199; Dissertat. in Minut. cap. 4, art. 1; et in Lactant. cap. 12, art. 1*). Nemo autem nobis probavit illum de hac sententia, aut aliquando dubitasse, aut eam unquam mutasse. Si quis porro illud de Deo responsum Thaleti secundo tribuendum esse probaverit, delenda esse ostendet ex Tertulliani textu hæc verba: *Physicorum princeps*. Cæterum, cujuscumque philosophi fuerit illa responsio, quis eam ab illo adsertam esse in dubium vocabit? Palam igitur confessus est ignotam sibi fuisse Divinitatem.

In secundo autem ad Nationes libro Tertullianus Thaleti præmisit Diogenem, qui *consultus quid in cælis agatur* (ipsamet sunt illius verba): *Nunquam*, inquit, *in cælum adscendi* (*Tertull. lib. II ad Nat. cap. 2*). Item, *an dii essent*: *Nescio*, respondit, *nisi ut sint expedire*, hoc est, *Nescio*, sed cunctis utile est et expedit deos esse. Non multum quidem a priore responso illud abest, quod a Diogene cynico homini de cælestibus disserenti datum Laertius sic retulit: *Ποταίης πάρις ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, Quandonam de cælo venisti* (*Laert. l. VI. de Vit. Diog., § 39*)? At vide, quæso, utrum a secunda longius absit hæc ejusdem Diogenis seiscitanti Lysiæ pharmacopolæ, an deos esse crederet, responsio: *Πῶς οὐ νομίζω, ὅπου καὶ αὖ θεοὶ ἔχθρην υπολαμβάνω, Quomodo non credo, qui te diis inimicum puto* (*Ibid., § 42*)? Nos tamen Laertius ibidem admonet hanc sententiam tribui Theodoro, qui haud dubie atheus, ut a nobis haud semel observatum, cognominatus est. Si ea tamen quæ Tertullia-

nus noster Diogeni adscribit, ab alio ejusdem nominis, sed atheo, scripta fuisse contendas, habemus quidem *Ælianum*, qui, ut quidam aiunt, flagitiosorum horumce hominum gregi adnumeravit Diogenem phrygem (*Ælian. lib. II var. Hist., § 31*). Verum, præterquam quod in nostra librorum *Æliani* editione legitur Dionysius Phryx, nullus nobis indicavit ubi Diogenes iste, sive Dionysius, citata ab auctore nostro verba pronuntiaverit.

Aliorum vero philosophorum maxima fuit de Deo opinionum varietas et dissensio: *Alii enim*, inquit Tertullianus, nimirum Platonici, *incorporalem Deum asseverant* (*Apologet., cap. 47, pag. 515*). Visne aliquem tibi testem proferri? En adest Cicero, qui Velleium sic de Platone loquentem induxit: *Quod vero sine corpore ullo Deum vult esse, ut Græci dicunt ἀσώματον, id quale esse possit, intelligi non potest* (*Cicer. l. I de Natur. deor., pag. 200, l. XIII*). Eadem de hoc philosophorum principe narrat Laertius: *Opinatur*, inquit, *animam, sicut Deum, esse incorporalem ἀσώματον εἶναι* (*Laert. lib. III, in Vita Platon., § 77*). Laertio autem Plutarchus, Eusebius, Apuleius, et alii suffragantur (*Plutarch., lib. I de Placit. philosoph., cap. 7, pag. 881; Euseb. orat. Constant., pag. 200; Platon tom. III, pag. 27-28, et alibi Apulei de Deo*).

Quantumlibet autem vera sit hæc opinio, ab aliis tamen gentilibus philosophis rejecta est. Nam Velleius apud Ciceronem, uti mox dicebamus, contendebat intelligi non posse quid qualeve sit quod incorporum vocatur (*Socrat., Cicer., loc. cit.*). Neque alii etiam philosophi explicare potuerunt quæ sit vera rei incorporeæ idea et notio.

Stoici vero, pergit Auctor noster, Deum corporalem esse prædicarunt (*Tertullian. Apologet., cap. 515, tom. I Appar., lib. III, dissert. 4, cap. 41, art. 2; Dissertat. in Minut., cap. 4, art. 10*). De hac autem Stoicorum opinione, quæ suis, propter illorum repugnantias, difficultatibus non caret, nos alibi disputavimus. Plures autem citavimus, qui illos in hunc errorem revera lapsos fuisse testificantur.

Prosequitur Tertullianus: *Alii*, nimirum Epicurus ejusque sectatores, *ex atomis, alii ex numeris*, quemadmodum Pythagoras, *alii ex igne*, sicut Heraclitus, Deum constare garriebant (*Tertullian., loc. cit., tom. I, Appar., pag. 435; Dissertat. in Minut. loc. cit. Dissertat. in Lactant., cap. 12, art. 1*). Hi autem omnes opinabantur ea esse prima rerum omnium principia, nec alios esse deos, ut alibi nec semel quidem animadvertimus.

Neque minus manifeste probavimus varias, et sibi invicem oppositas fuisse philosophorum de divina, sicut ait Tertullianus, providentia opiniones: *Platonici enim*, inquit ille, *curantem rerum; contra Epicurei otiosum et inexercitum, et ut ita dixerim, neminem humanis rebus esse prædicabant* (*Tertullian. Apologet., cap. 47, et lib. II ad Nation., cap. 2*). De Platone si plura velis, adi Laetium, et dicentem audies: *οἷος καὶ θεοὺς ἐπορεῖν τὰ ἀνθρώπινα*.

Arbitratur et deos humana cernere et curare (Laert., lib. III, in *Vit. Platon.*, § 78). Nec alii plures citandi, quando quidem hoc et ipsemet Plato sæpius asseruit (Plat. *Phæd.*, tom. I, pag. 62, post. med.). Alicubi enim ait Deum nostri curam gerere, non secus ac rei suæ et possessionis : *Τὸ θεῖον τε εἶναι τὸν ἐπιμελουμένον ἡμῶν, καὶ ἡμᾶς ἀελοῦν κτίσματα εἶναι.* (Idem, lib. X de *Leg.*, pag. 285). Alibi vero haud dubitanter asseverat primam insaniam esse deos negare, secundam autem asserere eos curam non habere hominum : *Τὰ δεύτερον ὄντας οὐ φροντίζειν ἀνθρώπων.* (Ibid., pag. 899 et seq.). Sed hoc ille postea fusius prosequitur, et insanum illum errorem profligat et evertit (Dissertat. in *Lactant.*, cap. 14, art. 1). At absurdus-inus ille error est Epicuri sectatorumque ejus, sicut a nobis demonstratum est.

Quamobrem Auctor noster paulo post adjecit Platoniorum de sede Dei opinionem fuisse, illum residere intra mundum, qui, gubernatoris exemplo, intra illud maneat quod regat (Tertullian. *Apologet.*, cap. 47, et lib. II ad *Nation.*, cap. 2). Et sane Plato decernit probatque mirabili quadam mente et sapientia, quæ Deus ipse est, hunc mundum certo constitutoque ordine constanter gubernari (Plat. *Phil.*, tom. II, pag. 28 et seq.). Alio autem in libro scriptum ab eo legimus, Deum, universi gubernatorem, post mundum resque omnes creatas, dimisisse illius regendi habenas, et in suam rediisse quasi speculam (Idem, *Polit.*, pag. 272 et seq.). Postea vero, ne mundus, variis tempestatibus et malis quassatus, penitus dissolveretur, resumpsit ejus gubernaculum, illique sollicitè insidens, ejusdem mundi partes ornavit, et moderatur.

At Stoici contra hanc Platoniorum opinionem prædicabant, uti ait Tertullianus, Deum esse positum extra mundum, qui figuli modo extrinsecus torquet molem hanc (Tertullian. *Apologet.*, cap. 47, et lib. II ad *Nation.*, cap. 2). Sed non minimus dubitandi locus est utrum hæc ipsa fuerit Stoicorum sententia. Nam Zenon illorum antesignanus, ejusque assecræ, uti ex Lærtio et Plutarcho discere est, arbitrabantur Deum esse mentem, quæ omnia pertingat ac penetret (Laert., lib. VII, in *Vit. Zenon.*, § 138 et 147; Plutarch. lib. I de *Placit. philosoph.*, cap. 7, pag. 882). Nos etiam alibi observavimus hanc revera fuisse illorum opinionem. Qua ergo ratione Auctor noster tam asseveranter a firmare potuit Stoicos docuisse Deum positum esse instar figuli extra fabricatam a se totam mundi molem (Tom. I, *Apparat.*, pag. 780; Lips. lib. I *Psycholog. stoic.*, dissertat. 31, pag. 565, tom. IV)?

Difficultatis hujus nodum secut potius, quam solvit Lipsius. Haud dubitanter etenim Tertullianum ibi arguit erroris, quo Stoicis illud tribuit, quod ab eis nec dictum, nec cogitatum quidem fuerat. Itane vero erravit Tertullianus? Numquid ignorabat, aut ex mente illius exciderat, quod Stoici de mente divina, mundum universum pervadente, tradiderant? Minime quidem. Nam alio in libro hæc scriptis mandavit :

Stoici volunt Deum sic per materiam decurrere, quomodo mel per favos (Tertullian. lib. adv. *Hermogen.*, cap. 44). Contradictionis itaque potius, quam oblivionis aut ignorantiae insimulari debuit. Sed majores procul dubio erant Stoicorum, quam Tertulliani, repugnantiae, quas Plutarchus integris in libris patefecit, nosque alicubi notavimus (Dissertat. in *Lactant.*, cap. 21, art. 2). Nonne ergo illorum potius, quam hujus repugnantis id adscribi poterat?

Quid vero, si Seneca, et ipse stoicus, hanc contradictionem tollendi nobis rationem suggerit? De Deo siquidem hunc ille disserit in modum : *Quid est Deus? Mens Universi. Quid est Deus? Quod vides totum, et quod non vides totum. Sic demum magnitudo sua illi redditur, qua nihil majus excogitari potest, si solus est. Omnia opus suum et intra et extra tenet* (Senec., præfat. lib. I *natural. Quæst.*, pag. 793). Nonne enim his verbis significat Deum et intra et extra mundum esse; quia omni opere suo major est? At si illa fuit stoicorum opinio, duc fuerunt ejusdem opinionis partes. Quid ergo, si Tertullianus unius tantum partis meminerit, ut Stoicos Platoniciis opponeret?

Obijci tamen potest hanc eandem opinionem ab ipso Seneca tribui Epicureis, quos idcirco acriter corripit et exagitat : *Tu, Epicure, inquiebat, Deum inermem facis... projecisti eum extra metum* (alii legi volunt, *extra metam*). Hunc igitur septum ingenti quodam et inexplicabili muro, divisumque de contractu et conspectu mortalium, non habes quare verearis. Nulla illi nec tribuendi, nec nocendi materia est. In medio intervallo hujus est alterius cæli desertus, sine animali, sine homine, sine re, ruinis mundorum, supra se circaque se cadentium evitat, non exaudiens vota, nec nostri curiosus (Idem, lib. IV de *Benefic.*, cap. 19, pag. 79). In quadam quoque epistola eundem illorum errorem sic reprobat ac proscribit : *Non de ea philosophia loquor, quæ civem extra patriam posuit, extra mundum deos, quæ virtutem voluptati dedit* (Idem I. *Epistol.* 79, pag. 71), philosophia videlicet epicurea. Non Stoicorum ergo, sed Epicureorum hanc falsam opinionem fuisse testificatur.

Nonne autem ex hoc, inquiet aliquis, Senecæ testimonio concludi potest, emendandum esse Tertulliani textum, atque in eo scribendum *epicurei*, pro *stoici*? Recte quidem, si illud ratione aliqua satis utique valida probetur. At certe non una fuit stoicorum de Deo sententia, sed maxima, uti diximus, opinionum varietas. Si qui autem ex illis, uti præfatus Seneca, Deum aliquo modo extra mundi fines positum somniaverunt, illud Tertulliano satis fuisse quis unquam inficiabitur? Potuit enim Epicureis, quos ethnici aspernabamur, omissis, Stoicorum facere mentionem. Verumtamen, quæcumque genuina sit Tertulliani lectio, idem erit argumentationis ejus pondus ac robur. Nam ex ea, et his omnibus quæ hactenus disputata sunt, cuivis liquido patebit, quam merito jure ille asseveret tam difficile fuisse philosophis omnibus naturam, qualitatem et sedem Dei desi-

gnare, quam id vel infimæ sortis christiano promptum A et cap. 21). Quod quidem ab eo repetitum, et a

Verum illud adhuc auctoritate confirmatur Platonis, illorum omnium facile principis, qui, sicut ipse Tertullianus memorat nosque haud semel animadvertimus, palam professus est, *facilitatorem universalis neque inveniri facilem, et inventum enarrari in omnes difficilem* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 16, *Plat. Tim. pag. 28*). Quamobrem sectatores ejus, uti alio in libro ait Auctor noster, illum, quem non penitus admiserant, neque nosse potuerunt, neque timere, nec inde sapere, exorbitantes scilicet ab initio sapientiæ, id est, metu in Deum (Tom. I *Apparat.*, pag. 948; *Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. 4, art. 2). Quilibet vero christianus illum invenit, et quod in Deo quæritur, re quoque adsignat (Tertullian., lib. II ad Nation., cap. 2)? ipsum videlicet esse unum, omnipotentem, infinitum, mundi creatorem, et quo nihil majus meliusque excogitari potest. Quapropter eum timet, et longe magis sapit, quam hi cæteris philosophis sapientiores.

Denique non minimam adhuc ea Tertulliani verba habent difficultatem, quibus aliud philosophorum de Deo mundi creatore dissidium notavit: *Totum*, inquit, *hoc mundi corpus, sive innatum et infectum secundum Pythagoram, sive natum et factum secundum Platonem* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 11, p. 332). Quam enim certum est hanc de mundo creato fuisse, ut alibi ostendimus, Platonis opinionem, tam falsum videtur Pythagoram docuisse illum innatum et infectum fuisse. Nam ibidem observavimus a Lactantio adfirmate pronuntiari omnes ad Epicurum philosophos, ac nominatim Pythagoricos, constanter adservisse mundum esse factum et creatum (*Dissertat. in Lactant.*, cap. 21, art. 2). Quin etiam Plutarchus disertissime declarat eandem fuisse Pythagoræ atque Platonis ea de re sententiam. En græca ejus verba: Πυθαγόρας καὶ Πλάτων γενετὴν ὑπὸ Θεοῦ τὸν κόσμον. Pythagoras et Plato mundum a Deo factum arbitrati sunt (*Plutarch.*, lib. II de Placi. philosop., cap. 4, pag. 886). Quid ergo? Erravitne adhuc Tertullianus, ac nomen Pythagoræ pro alio ibi ipse, vel librarius scripsisse dicendus est? Numquid potius, quia celebris hic philosophus ab eodem Plutarcho, Laertio, Theodoret, et aliis docuisse perhibetur unitatem esse rerum omnium principium, atque ex numeris omnia fieri, D inde Auctor noster confici posse putavit mundum, sicut unitatem et numeros, nec ortum fuisse nec factum (*Idem ibid.*, lib. II, cap. 3. *Laert. lib. VIII*, § 25; *Theodoret. serm. 2 de principio*, pag. 489)? Sed si ira res se habeat, citati à nobis auctores erroris procul dubio convincentur. Numquid igitur probabilius dici potest Pythagoram errantium more in eadem non permansisse sententia? Hæc velim expendas, et pronunties.

Multo itaque verius certiusque illud est, quod Auctor noster tradidit, mundum ex nihilo à Deo creatum, verbo quo jussit; ratione qua disposuit, virtute qua potuit (Tertullian. *Apologet.*, cap. 17,

et cap. 21). Quod quidem ab eo repetitum, et a Minutio Felice, ut alibi animadvertimus, transcriptum est (*Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. 2, art. 5). Sed quod de hoc Dei verbo Tertullianus docet, jam, si placet, diligenter expendamus.

CAPUT VIII.

De Christi divinitate.

ARTICULUS PRIMUS.

De variis Filii Dei nominibus, ac quam luculenter Tertullianus doceat veri summiq; Dei attributa illi convenire, eumque unum et æternum cum Patre suo esse Deum.

Quid sit Verbum, Ratio, Sermo, et Filius Dei, ut Tertullianus omnibus patefaciat, duobus modis et Deum, et Verbum Dei Filium considerari posse docet. Ambo enim spectari possunt antequam ipse Deus mundum vel creaturam ullam condiderit, vel quando mundus ab eo creatus est. De utroque autem ante creationem mundi hoc tanquam certissimum constituit: *Ante omnia Deus erat solus, ipse sibi mundus, et locus, et omnia. Solus autem, quia nihil aliud extrinsecus præter illum. Cæterum ne tunc quidem solus; habebat enim secum, quam habebat in semetipso, rationem suam scilicet. Rationalis, et ratio in ipso prius, et ita ab ipso omnia. Quæ ratio sensus ipsius est. Hanc Græci λόγον dicunt, quo vocabulo etiam sermonem appellamus. Ideoque jam in usu est nostrorum per simplicitatem interpretationis sermonem dicere in primordio apud Deum fuisse, cum magis rationem compelat antiquiorem haberi; quia non sermonalis a principio, sed rationalis Deus etiam ante principium, et quia ipse quoque sermo ratione consistens, priorem eum, ut substantiam suam, ostendat. Tamen et sic, nihil interest. Nam et si Deus nondum sermonem suum miserat, proinde eum cum ipsa et in ipsa ratione intra semetipsum habebat, tacite cogitando, et disponendo secum, quæ per sermonem mox erat dicturus. Cum ratione enim sua cogitans, atque disponens, sermonem eam efficiebat, quam sermone tractabat* (Tertullian. lib. adv. Prax., cap. 5). Hæc autem, etsi paulo longiora, idcirco integra retulimus, quia omnia singulari attentione et examine digna sunt.

Primo itaque declarat Deum ante principium, id est, ab omni æternitate, ac poinde antequam mundus crearetur, fuisse et solum et non solum. Ante mundi quippe creationem solus erat, *ipse sibi mundus, locus et omnia*; quia nihil præter se extrinsecus habebat. Tum tamen non erat solus, quia suam habebat rationem. Ante principium enim vero, seu a tota æternitate rationalis fuit; quandoquidem Deus esse non potest, nisi sit sensu et ratione præditus.

Secundo, divinam illam æternamque Dei rationem græci, inquit, λόγον dicunt, haud dubie quia Joannes Evangelii sui initio scripsit: Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος (Joann., I, 1). Nam ipse Tertullianus hæc latine ita citavit: *In principio erat sermo...., et sermo apud Deum, et Deus erat sermo* (Tertullian. adv. Herm.,

cap. 20). Ejus autem tempore mos invaluerat, A ut Filius Dei à Latinis diceretur sermo, cum melius græcum illud nomen λόγος; ab illis ratio dici debuisset. Qua quidem de interpretatione egimus, ubi ostendimus transcriptum fuisse à Lactantio hunc Tertulliani locum (*Dissertat. in Lactant., cap. 16, art. 2*).

Tertio, nos ille monitos facit cur græcum nomen λόγος; latine ratio potius, quam sermo verti debeat. Deus, inquit, ante principium rationalis fuit, nondum tamen sermonalis, quia habebat intra se rationem, sed nondum sermonem extra se ipsum emiserat. At quoniam ab æterno sicut rationem, ita et sermonem intra se habuit, licentiam Tertullianus unicuique dedit utroque rationis et sermonis nomine pro libito utendi. Ab illo autem Filius Dei non tantum sermo, ratio et verbum, sed sophia etiam seu sapientia vocatur (*Tertullian. lib. de carne Christi, cap. 18; lib. adv. Hermog., cap. 18*).

Præterea ille in suo Apologetico, ac postea Lactantius, ut suo loco vidimus, certiores nos fecerunt hunc λόγος; a Zenone ethnico philosopho agnitum, quem universitatis facilitatorem esse prædicabat (*Idem, Apologet., cap. 21; Dissertat. in Lactant., cap. 16, art. 1*). Addit Auctor noster: Cleanthes in spiritum congerit, quem permeatorem universitatis adfirmat (*Tertullian. loc. cit.; tom. I Appar., pag. 782; Dissertat. in Minuc. Oct., cap. 4, art. 1, et Dissertat. in Lactant., cap. 12, art. 1*). At hic Cleanthes Zenonis discipulus fuit, quemadmodum alibi annotavimus, ubi etiam exposuimus quæ illius fuerit de Deo sententia, ex qua id, quod narrat Tertullianus, desumptum videtur.

Jam vero ex his, quæ ille de Dei Verbo, sermone et ratione dixit, ita explicatis, colligi utique potest persuasum omnino ipsi fuisse illud interius Dei Verbum tam æternum esse, quam ipsummet ejus Patrem, qui illum ab æterno quidem, sed intra semetipsum duntaxat, protulit. De hac autem Verbi divini æternitate infra fusius agendum (*Inf. art. 8 et seqq.*). Prius enim vera ac sincera Auctoris nostri de suprema illius divinitate sententia accuratissime a nobis enucleanda exponendaque est.

Primum itaque docet huic divino Verbo et Dei Filio omnia Patris sui æterni nomina et attributa convenire: Nomina, inquit, Patris: Deus omnipotens, altissimus, Dominus virtutum, rex Israelis, Qui est; quatenus ita Scripturæ docent, hæc dicimus et in Filium competisse, et in his Filium venisse, et in his semper egisse, et sic ea in se hominibus manifestasse. Omnia, inquit, Patris mea sunt. Cur non et nomina? Cum ergo legis Deum omnipotentem, et altissimum, et Deum virtutum, et Regem Israelis, et Qui est, vide ne per hæc Filius etiam demonstretur, suo jure omnipotens, qua sermo Dei omnipotentis, quaque omnium accepit potestatem: Altissimus, qua dextera Dei exaltatus, sicut Petrus in Actis concionatur: Dominus virtutum, quia omnia subjecta sunt illi a Patre: Rex Israelis, quia illi proprie excidit sors gentis istius. Item, Qui est, quo-

niam multi dicuntur Filii, qui non sunt (*Tertullian. lib. adv. Praxe., cap. 17*).

At quibus, obsecro te, verbis clarius declarari et asseri potest suprema Christi Filii Dei divinitas? Quis ea omnia veri summique Dei, attributa possidere potest, nisi summus et unus cum æterno Patre Deus? Quid vero, quod Tertullianus hæc omnia et singula Sermoni Filioque Dei convenire, non solum adfirmat, sed probat etiam, variisque rationibus confirmare nititur? Persuasum ergo habuit Filium Dei unum eundemque cum suo Patre esse Deum.

Neque insurgat nescio quis aut arianus aut socinianus, et nobis objiciat ab eo non recte probari quomodo divina illa attributa Filio Dei conveniant. Nunc enim non inquirimus quam valida, quod probatu tamen facillimum est, ac firma sint ejus argumenta, sed quæ sit ejus sententia, quam probare voluit. Atqui ex ipsius verbis evidentissime conficitur illum, aliosque omnes orthodoxos ejus ætatis christianos, pro certo penitus habuisse Verbum et Filium Dei verum esse Deum, eosque, sicuti Praxeam, contra quem ibi ille disputat, et alios omnino errasse, qui secus sentiebant.

Quapropter alibi hunc Dei sermonem et Filium Patri suo parem et æqualem, alibi ipso non minorem esse disertissime profitetur: Nam eum Patrem, inquit, parem sibi faciens, de quo procedendo Filius factus est (*Ibid., cap. 7*). Postea vero: Idem Dei Filius, Unum sumus, dicens, ego et Pater, ostendit duos esse, quos æquat et jungit (*Ibid., cap. 22*). Rursus autem alio in libro: Et Sermo, inquit, Deus, qui in effigie Dei constitutus, non rapinam existimavit paritari Deo (*Idem lib. de Resurr. carn., cap. 6*). Audivisti sane quam perspicue Filium Dei Patri suo parem æqualemque adserat; jam audi quomodo illum non minorem esse prædicet: Omnia sibi tradita dicit a Patre. Credas, si creatoris est Christus, cujus omnia, quia non minori se tradidit omnia Filio creator, quæ per eum condidit, per sermonem suum scilicet (*Idem, lib. advers. Marcion, cap. 23*). Atqui si non minor, sed par et æqualis Patri suo sit Dei Filius, verus procul dubio est cum eo Deus. Et enim ab eodem Tertulliano, sicut mox vidimus, altissimus et omnipotens dicitur. At nec duo altissimi et omnipotentes, sicut nec duo dii esse possunt. Nam alibi, uti animadvertimus, dixerat Deum ideo esse unum, quia est summus, atque idcirco, Deus, inquit, si non unus est, non est (*cap. super., art. 1*).

Plura autem si quis desideret, is ipsum, de quo agimus, Apologeticum ejus librum adeat, ubi ille, post brevem christianæ de Filio Dei, Christo Domino, doctrinæ expositionem, ethnicos hæc alloquitur in verba: Quærite ergo, si vera est ista divinitas Christi: si ea est, qua cognita, ad bonum omnis reformatur; sequitur ut falsu sit quævis alia comperta, in primis i. a., quæ (manuscripti nostri codices et editi addunt omni ratione, quæ Rigaltius sustulit) delitescens sub nominibus et imaginibus mortuorum, quibusdam signis, et miraculis et oraculis fidem divinitatis operatur (*Idem,*

Apologet., cap. 21). Quo autem modo vera et A
suprema Christi divinitas potuit unquam magis
aperte et asseveranter asseri ac prædicari? Tertul-
lianus quippe palam asseverat eam tam esse veram,
quam falsa est quælibet alia divinitas a gentilibus
agnita et introducta. Imo vero clamat ita veram esse
Christi divinitatem ut inde sequatur falsam esse
aliorum omnium, atque etiam demonum divinitatem,
qui sub mortuorum nominibus et imaginibus delite-
scentes, signis, miraculis, oraculis fidem divinitatis
operabantur, id est, omnibus persuadere conabantur
hæc signa, miracula, et oracula fieri divina sua po-
testate, ac veros se esse deos. Quis ergo non videat
hæc utriusque veræ et fictitiæ divinitatis oppositione
veram ac summam a Tertulliano declarari Christi di-
vinitatem?

Neque satis adhuc esse putavit hoc ibi dixisse, sed
paulo post eosdem ethnicos his adhuc compellat ver-
bis: Dicere non potestis Christum esse *communis con-*
ditionis hominem (*Ibid.*, cap. 23). Venturus siqui-
dem est in fine mundi, ut *Dei virtus, et Dei spiri-*
tus, et sermo, et sapientia, et ratio, et Dei Filius. Pa-
lam igitur, atque in ore et oculis infensissimorum
Christiani nominis hostium audacter pronuntiat et
contestatur Christum esse æterni Patris sui Sermo-
nem, Sapientiam et Rationem, qua ab æterno Filius
ejus est. Quapropter diserte affirmat in Christo duas
esse Dei et hominis naturas, illumque tam verum esse
Deum, quam verum hominem.

ARTICULUS II.

Quam diserte Tertullianus asseverat unam et eandem C
esse Patri æterni ejusque Filii substantiam ac natu-
ram, licet distincta sit utriusque persona.

Quam diserte ac constanter Tertullianus docuit,
Filium Dei unum et eundem esse cum Patre suo
Deum; ita sane unam et eandem utriusque substan-
tiam ac naturam, sed distinctas personas esse asse-
ruit. Non semel quippe id dixit, sed sæpius, ac præ-
sertim in suo *Apologetico*, ubi de Verbi sive Filii
Dei generatione sic disputat: *Hunc*, inquit, λόγος ex
Deo prolatum didicimus, et prolatione generatum, et
idcirco Filium Dei, et Deum dictum ex unitate substan-
tiæ. Nam et Deus spiritus: et cum radius ex sole por-
rigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia
solis est radius, nec separatur substantia, sed extendi-
tur: ita et de Spiritu Spiritus, et de Deo Deus, ut lu-
men de lumine accensum. Mnet integra et indefecta
materiæ matrix, etsi plures inde traduces qualitatum
mutueris: ita quod de Deo profectum est, Deus est, et
Dei Filius, et unus ambo: ita de spiritu spiritus, et de
Deo Deus modico alternum numerum gradu, non statu
fecit, et a matrice excessit, non recessit (*Ibid.*, cap.
21). Ita sane ibi gentilibus simpliciter ac sincere
declarat quid Christiani de divini Verbi, ac proinde
Filii Dei natura ac generatione sentirent. Quam sin-
cera autem sit hæc explicatio, inde liquet, quod si
celare aut dissimulare aliquid potuisset, illud certo
non erat dicturus in libro publico, quem ethnicis om-
nibus, ac Romani etiam imperii antistitibus offerebat

At quo magis vera certaue est ista expositio, eo ma-
gis studiose a nobis examinari debet.

Dicit itaque primo: *Hunc ex Deo prolatum didici-*
mus. Sed unde, quæso, ille aliquæ christiani id didi-
cerant? Non aliunde profecto, nisi ex sacris Scrip-
turis, ac certa constantique ab Apostolis ad suum
usque tempus traditione. Plura autem alibi citat hanc
in rem ejusdem sacræ Scripturæ loca, atque in prius
in libro adversus Praxeam, hæreseos patripassiano-
rum fautorem. At ibi quoque præclare docet hanc
esse fidei nostræ regulam quæ ab Evangelii initio de-
cucurrit, et quibuslibet hæreticis est antiquior: *Con-*
stat autem id, inquit, *verum esse quodcunque pri-*
imum, id esse falsum quodcunque posterius (*Tertull.*
lib. adv. Praxe., cap. 2). Perperam, igitur qui-
dam insulsissimi homines venditarunt illud de λόγος
et Filio Dei dogma Apostolis priusque eorum disci-
pulis fuisse incognitum, ac secundo duntaxat Eccle-
siæ sæculo haustum ex philosophorum opinionibus,
et a Christianis receptum. Si quæ enim, in præcipuo
fidei christianæ capite facta fuisset immutatio, hæc
omnium ac præcipue Tertulliani animum percellere
debebat. Non mediocriter enim eruditus ille vir sub
secundi sæculi et tertii initium floruit, nec proinde po-
tuit ignorare quam certo hæc communis omnium doc-
trina ab Apostolis ad suum usque tempus transmissa
sit.

Secundo, ille docet Verbum divinum esse *de Spiritu*
Spiritus; quia Dei est Verbum, Ratio, et Sermo
(*Idem*, *Apologet.* cap. 21). Nam sicut alibi ait: *Spi-*
ritum intelligimus in nomine sermonis: ita et sermonem
quoque agnoscimus in nomine spiritus. Nam et spiritus
substantia est sermonis, et sermo operatio spiritus, et
duo unum sunt (*Idem*, *lib. adv. Praxe.*, cap. 26).
Existimavit itaque Sermonem, seu Verbum, et Fi-
lium Dei esse spiritum, remque plane spiritualem,
à quacumque materia, et omni re corporea discre-
tam. Quæ quidem illius sententia inde confirmatur,
quod ipse ibidem pronuntiat illum esse *spiritum de*
spiritu, id est, spiritu ac cogitatione æterni Patris sui
prolatum ac genitum (*Idem*, *Apologet.*, cap. 21).
Divinæ siquidem cogitationis prolatio non solum
nilil corporei admittit, sed unus cum suo Patre, à
quo profertur, Deus est. At quid opus est id à nobis
probari, quod ab illo disertissimo hisque ipsismet ver-
bis asseritur: *Quod de Deo profectum est, Deus est, et*
Dei Filius, et unus ambo, et de Deo Deus (*Ibidem*).

Tertio, Tertullianus affirmat illum cum Deo Patre
unum esse Deum ex unitate substantiæ, ac proinde
unam et eandem esse utriusque substantiam (*Ibid.*).
A Patre enim suo *non separatur*, inquit, *substantia*,
sed extenditur; quoniam hunc ex Deo, uti adhuc illo
loquitur, *prolatum didicimus, et prolatione generatum*
(*Ibid.*). Quia vero ab illo ita prodiit, et genitus est;
idcirco, quemadmodum a Patre suo non separatur
substantia, sic ab illo persona distinguitur. Non enim
eadem esse potest Patris et Filii Dei persona. At ea-
dem tamen est utriusque substantia; quandoquidem
unus est cum Patre Deus ex unitate substantiæ, a qua

non separatur, sed extenditur (*Ibid.*). Ex hac enim substantia, tamquam matrice non recessit, sed excessit; atque ita quidem ambo unus idemque Deus sunt.

Neque ibi tantum, sed in suo adhuc adversus Praxeam libro, illud his confirmat verbis: *Rationem reddidimus, quia Dei non duo dicantur, nec Domini, sed quia Pater et Filius duo; et hoc non ex separatione substantiae, sed ex dispositione, cum individuum et inseparatum Filium a Patre pronuntiamus, nec statu, sed gradu alium, qui, etsi Deus dicatur, quando nominatur singularis, non ideo duos Deos faciat, sed unum, hoc ipso, quod et Deus ex unitate Patris vocari habeat* (*Tertull., lib. adv. Praxe. cap. 19*). Vides sane quam diserte ibi ille, sicut alibi, asseveret Filium Dei alium esse a Patre suo non statu, sed gradu, id est, non natura, sed persona, quæ ordine secunda distinguitur, atque hac distinctione esse quidem duos, sive duas personas, a se invicem distinctas, sed duos Deos dici non posse; quia eadem est utriusque substantia, et idcirco ambo unus Deus (*Ibid. cap. 2*).

Neque dixeris ibi taceri personæ nomen. Nam illud hac Patre et Filii distinctione satis subintelligitur. Quia enim unam dixit esse utriusque naturam, sola duntaxat persona distingui et duo esse possunt. Deinde nomen personæ, hoc ipso quo nunc utimur significatu, in eodem adversus Praxeam libro sumitur, sicut ex locis infra citandis evidentissime patebit.

At, non solum adversus Praxeam, sed etiam adversus Valentinum alium hæreticum hanc de distincta Filii Patrisque persona, sed una utriusque substantia doctrinam tutatur ac propugnat. Duo enim vero erant Valentini errores, quos ille his descripsit verbis: *Valentinus probolas suas, id est, divinas prolationes, discernit et separat, et ita longe ponit, ut Æon Patrem nesciat* (*Ibid. cap. 8*). Secundum autem hunc errorem, de Æone Patrem nesciente, refellit Joannis Evangelistæ auctoritate: *Apud nos, inquit, solus Filius Patrem novit, et sinum Patris ipse exposuit*. Tum deinde primum Valentini de separatis divinis prolationibus errorem, his, quæ ad propositum nostrum magis faciunt, verbis evertit: *Sermo et in Patre semper, sicut dixit: Ego in Patre; et apud Deum semper, sicut scriptum est: Et Sermo erat apud Deum. Et nunquam separatus a Patre, aut alius a Patre, quia Ego et Pater unum sumus*. Inde vero concludit hunc sermonem Filiumque Dei a Patre suo esse distinctum, quia ab eo prodivit ac prolatus est; sed ab eo non separari, quandoquidem una utriusque est natura. Quin etiam paulo post adjecit: *Non diversitate alium esse Filium a Patre, sed distributione; nec divisione alium, sed distinctione; quia non sit idem Pater et Filius, vel modulo alius ab alio* (*Ibid.*). At nunc animadvertas velim Filium Dei ab eo dici alium a Patre, et non alium, videlicet alium a Patre persona, et substantia non alium, quia hæc substantia in utroque plane eadem est.

Cum igitur Filius a Patre suo sit distinctus, quia duæ sunt in una eademque substantia personæ, recte

quidem de eodem Filio Dei in Apologetico scripsit: *Modulo, quemadmodum adversus Valentinum dixit, alternum numerum, gradu, non statu, fecit*. Sed Rigaltius contra manuscriptorum nostrorum, et omnium antea editorum codicum fidem ibi priora verba sic corrigi voluit: *Modulo alterum, non numero* (*Idem, Apologet. cap. 21*). Nullam nihilominus hujusce emendationis reddidit rationem. Numquid ergo putavit, sicuti videtur, sic immutatis auctoris verbis, illius accuratius servari antitheses? Sed nefas procul dubio est veteris auctoris textum levissima conjectura immutare, multo minus præpostera immutatione sensum ejus in alium detorquere plane oppositum, et in eum, quem impugnat, errorem. Nam Tertullianus, uti affatum probatum est, apertissime docet Filium Dei modulo et gradu, sive persona alium esse a Patre suo, sed unum et eundem substantia, et idcirco duas esse personas distinctas, unum tamen Deum. Utriusque ergo personæ a se invicem distinctæ numerum alternum faciunt.

Præterea ille palam, quemadmodum in sequenti articulo videbimus, cum tota Ecclesia catholica declarat tres esse in sanctissima Trinitate personas. Jure igitur merito dixit Filium Dei modulo alternum cum Patre suo numerum facere. Jam enim eum dicentem audivimus: *Non est idem Pater et Filius modulo, id est, eo prolationis modo, quo Filius a Patre prodivit* (*Idem, lib. adv. Praxe., cap. 8*). Filius ergo cum Patre numerum facit alternum, id est, uterque Pater et Filius alternatim vicissimque duarum personarum numerum faciunt. Tertulliani autem hunc esse sensum colligi haud inepte potest his ejus in eodem libro verbis: *Pater Filium facit, et Patrem Filius. Et qui ex alterutro sunt, a semetipsis sibi fieri nullomodo possunt, ut Pater se sibi Filium faciat, et Filius se sibi Patrem..... Habeat necesse est Pater Filium, ut Pater sit, et Filius Patrem, ut Filius sit* (*Ibid., cap. 10*). Audisne quam luculenter ille doceat Patrem et Filium sic inter se componi, ut Pater cum Filio, ac vicissim Filius cum Patre numerum alternum faciant?

Verum, quia infinitum est inter homines et Doum discrimen, hinc minime dubitanter asseverat Filium Dei alium esse a Patre gradu quidem, sed non statu, hoc est, illum sua generatione esse alium gradu, seu ordine secundum (*Ibid., cap. 2*), ut pote genitum a Patre, sed non statu, id est, non substantia ac natura, quæ una eademque in illo et Patre suo est. Sed his illius dictis novam certe lucem eadabunt, quæ de ejusdem Filii et Spiritus Sancti divinitate ac sacro Trinitatis mysterio ille tradidit, et a nobis jam enodanda explanandaque sunt.

ARTICULUS HI.

Quam diserte Tertullianus orthodoxam adhuc de Filii Dei, nec non Spiritus sancti divinitate ac sacro Trinitatis mysterio doctrinam explicet ac vindicet.

Tertullianus non iis tantum quæ retulimus, sed aliis adhuc pluribus in locis, catholicam de suprema

Filiū Dei Christique Domini divinitate sententiam tam asseveranter quam perspicue tuetur ac vindicat. Sed quia in iis catholicum quoque de Spiritus Sancti divinitate ac sanctissimæ Trinitatis mysterio dogma non minus diserte asserit et prædicat, illud separatim in hoc articulo exponendum esse duximus. Primum itaque contra Praxeam patripassianum, qui eundem Patrem et Filium Dei esse effutiebatur, hæc de Trinitatis mysterio, tribus videlicet divinis personis et una eademque earum natura, firmiter credenda esse declarat: *Custodiatur, inquit, œconomix sacramentum, quæ unitatem in Trinitatem disponit, tres dirigens, Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum: tres autem non statu, sed gradu; nec substantia, sed forma; nec potestate, sed specie; unius autem substantiæ, et unius status, et unius potestatis; quia unus Deus, ex quo et gradus isti, et formæ, et species in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti deputantur* (Tertull., lib. adv. Praxe., cap. 2). Nemo est autem qui non intelligat, nomine status, sicut in superiore articulo monuimus, idem significari ac substantiam et naturam Dei; gradus autem, formæ et speciei nominibus, divinas personas, atque eorum ordinem, et existendi modum. Manifeste igitur docet tres esse sanctissimæ Trinitatis personas, quæ numerum sine divisione patiuntur, sed unam eademque esse earum substantiam.

Postea vero hanc catholicæ Ecclesiæ doctrinam, atque, ut ipse ait, regulam fusius huncque in modum exponit ac confirmat: *Trinitas per consertos et connexos gradus a Patre decurrens, et monarchiæ nihil obstrepat, et œconomix statum protegit. Hanc me regulam professum, quia inseparatos ab alterutro Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum testor, tene ubique, et ita et quomodo dicatur agnosces. Ecce enim dico alium esse Patrem, et alium Filium, et alium Spiritum sanctum. Male accipit idiotæ quisque aut perversus hoc dictum, quasi diversitatem sonet, et ex diversitate separationem protendat Patris, et Filii, et Spiritus. Necessitate autem hoc dico, cum eundem Patrem, et Filium, et Spiritum contendunt adversus œconomiam monarchiæ adulantes, non tantum diversitate alium Filium a Patre, nec divisione alium, sed distinctione; quia non sit idem Pater et Filius, vel modulo alius ab alio* (Ibid., cap. 9). Numquid clarius meliusve explicari potest vera et catholica de sacro Trinitatis mysterio doctrina? Palam enim et contra hæreticorum errores Auctor noster profitetur Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum tres esse personas, a se invicem distinctas, sed sine diversitate, divisione, et separatione, quia una est illarum substantia. At hanc esse asseverat orthodoxæ fidei regulam, quæ in sacris Scripturis tradita, atque a maioribus accepta, ab omnibus tenenda est.

Quapropter id non semel bisque dixisse contentus, postea adhuc repetit, et corroborat: *Nos, inquit, qui et tempora et causas Scripturarum per Dei gratiam inspicimus, maxime Paracleti, non hominum discipuli, duos quidem definimus Patrem, et Filium, et jam tres*

A cum Spiritu sancto secundum rationem œconomix, quæ facit numerum, ne ut vestra perversitas infert, Pater ipse credatur natus et passus, quod non licet credi, quoniam non ita traditum est (Ibid., cap. 13). Cum autem ille hæc scriberet, jam defecerat ab Ecclesia catholica ad Montanistarum errores, et absurdum falsi Paracleti commentum imbiberal. Sanam tamen et orthodoxam de Trinitatis mysterio fidem diserte asserit ac tuetur. Quis ergo negabit verum esse hoc præcipuum christianæ religionis documentum, quod ille quocumque in statu, ac per totam vitam, tam constanter propugnavit, et a solis plane errantibus impugnatum fuisse testificatur.

Prius enimvero illud ab eo scriptum legimus: *Quale est ut Deus divisionem et dispersionem pati videatur in Filio et Spiritu sancto, secundum et tertium sortitis locum, tam consortibus substantiæ Patris, quas non patitur in tot angelorum numero, et quidem tam a substantia alienis* (Ibid. cap. 3)? Intelligis profecto quanta perspicuitate adhuc pronuntiet, Patrem a Filio et Spiritu sancto sic persona distinguere, ut Filius et Spiritus sanctus secundum et tertium locum habeant. Plane tamen prorsusque contendit et adfirmat nullam inter eos esse divisionem, aut dispersionem, sed ejusdem consortes substantiæ, quæ in eis tam una, quam in angelis, quantumlibet perfectis, divisa et separata est.

Verum nulla procul dubio explicatione illud indiget, quod ab illo non solum apertissime renuntiatur, sed ipsa etiam probatur sacræ Scripturæ auctoritate, ac his potissimum Joannis Evangelistæ verbis: *Ego et Pater unum sumus*. Postquam enim hæc citavit, sic prosequitur (Ibid. cap. 22): *Hic ergo jam gradum volunt figere stulti, imo cæci, qui non videant, primo, Ego et Pater duorum esse significationem; dehinc in novissimo, Sumus, non ex unius esse persona, quod pluraliter dictum est, tum quod, unum sumus, non, unus sumus. Si enim dixisset, Unus sumus, potuisset adjuvare sententiam illorum. Unus enim singularis numeri significatio videtur: adhuc cum duo masculini generis. Unum dicit neutrali verbo, quod non pertinet ad singularitatem, sed ad unitatem, ad similitudinem, ad conjunctionem, ad dilectionem Patris... Unum sumus, dicens, Ego et Pater, ostendit duos esse, quos æquat et jungit. Postea vero hæc brevius quidem, sed non minus clare ac perspicue explicat: Connexus Patris in Filio, et Filii in Paraclete, tres efficit coherentes, alterum ex altero, qui tres unum sint, non unus; quomodo dictum est: Ego et Pater unum sumus, ad substantiæ unitatem, non ad numeri singularitatem* (Ibid. cap. 25).

Quamvis autem ibi nomen personæ non adhibeat; superiori tamen loco illum eo usum fuisse animadvertere potuisti. Sed distinctius adhuc prolatum videbis, ubi rursum variis sacræ Scripturæ testimoniis demonstrat tres in sanctissima Trinitate esse personas, unamque duntaxat naturam. Etenim id ille probat his Geneseos verbis: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram* (Genes.

I, 26). Et aliis : *Ecce Adam factus est tanquam unus ex nobis* (Ibid., III, 22). Nam inde ille sic argumentatur : *Quia jam adhærebat illi Filius, secunda persona, Sermo ipsius, et tertia, Spiritus in Sermonem, ideo pluraliter pronuntiavit : Faciamus, et, nostram, et, nobis. Tum paulo post : Denique sequens Scriptura distinguit inter personas : Et fecit Deus hominem : ad imaginem Dei fecit illum. Cur non suam, si unus qui faciebat, et non erat ad cuius faciebat ? Erat autem, ad cuius imaginem faciebat, ad Filii scilicet, qui homo futurus certior et verior, imaginem suam fecerat dici hominem, qui tunc de limo formari habebat, imago veri et similitudo. Nec longe postea : Alium, inquit, a Patre Filium, quomodo accipere debeas jam professus sum, personæ, non substantiæ nomine ; ad distinctionem, non ad divisionem. Cæterum, etsi ubique teneo unam substantiam in tribus coherentibus, tamen alium dicam oportet ex necessitate sensus eum qui jubet, et eum qui facit* (Tertull., lib. adv. Praxe., cap. 22).

Prius, vero, ubi adversus eundem Praxeam disputando, manifeste ostendit Filium Dei, qui illius Sophia, et sermo est, alium esse a Patre suo, ibi sic argumentem Praxeam inducit : *Ergo, inquis, das aliquam substantiam esse sermonem, spiritu et sophiæ traditione constructam* (Ibid., cap. 7) ? Cui ille uno verbo respondet : *Plane*, atque ita illud verum esse ultro confitetur. Cujus hanc continenter reddit rationem : *Non vis enim eum substantivum habere in re per substantiæ proprietatem, ut res et persona quædam videri possit, et ita capiat secundus a Deo constitutus, duos efficere, Patrem et Filium, Deum et Sermonem.*

Finem certe dicendi non faceremus, si omnia et singula illius, sacrum Trinitatis mysterium adversus Praxeam tam recte quam diserte asserentis, verba vellemus transcribere et enucleare. Quamobrem ne simus longiores, ea duntaxat adjiciemus, quibus adhuc ostendit tres unius divinitatis in sanctissima Trinitate esse personas : *Christus, inquit, novissime mandans, ut tingerent in Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum, non in uno, nec semel, sed ter ad singula nomina personas singulas* (Ibid. cap. 27). Unam vero esse trium illarum personarum substantiam et divinitatem disertissime non solum in locis jam citatis, sed in alio adhuc edixit libro, quem ab eo, cum etiam hæresim Montanistarum sequeretur, compositum fuisse nullus dubitat. Ibi enim hæc ille scripsit : *Ecclesia proprie ipse est Spiritus, in quo est Trinitas, sive tres personæ unius divinitatis, Pater, et Filius, et Spiritus sanctus* (Idem, lib. de Pudicit. cap. 21).

Porro autem ex his omnibus, quæ hactenus in hoc et superiori articulo disputata sunt, satis, uti putamus, evidenter colligitur sanam omnino planeque orthodoxam fuisse Tertulliani, sive catholici sive montanistæ, id est, per totum vitæ suæ tempus, de suprema Filii Dei Spiritusque sancti divinitate, et eadem ipso- rum cum æterno Deo Patre substantia, ac distinctis

tribus illorum personis sententiam. Nec minus evidenter patet ipsi persuasum omnino fuisse hoc præcipuum totius Ecclesiæ catholicæ dogma fundari sacre Scripturæ auctoritate, illudque ab Apostolis eorumque successoribus ad suam usque ætatem certa ac perpetua traditione transmissum. Denique, ex dictis liquet hoc documentum ab eo audacter propugnari, non solum adversus hæreticos illud negantes, sed ethnicos etiam, infestissimos Christianorum hostes, qui illos hanc ob doctrinam crudelissime vexabant et interimebant. At certe hæreticos ad suas facilius partes illexisset, si fateri potuisset unam tantum, nec plures, nisi nomine tenus esse in sanctissima Trinitate personas. Sibi quoque ethnicos conciliare, eorumque adversus Christianos furorem placare poterat, si dixisset tres esse Deos, aut certe unum majorem, minoresque alios. Neque id a nobis gratis fictum putaveris, quod ipsemet Tertullianus palam aperteque profitetur : *Cæterum, si conscientia nostra, ita ille loquitur, qua scimus Dei nomen Domini et Patri, et Filio, et Spiritui sancto convenire, Deos et Dominos nominaremus, extinxissemus faces nostras, etiam ad martyria timidiores, quibus evadendi quoque pateret occasio, jurantibus statim per deos et dominos, ut quidam hæretici, quorum dii plures* (Ibid. cap. 13). Tertullianus itaque, quemadmodum alii veri christiani quælibet tormentorum genera experiri, et necari maluerunt, quam hanc traditam sibi a Christo ejusque discipulis, de ejusdem Christi divinitate et sanctissimæ Trinitatis mysterio doctrinam ullomodo infirmare aut dissimulare. Nullus ergo dubitandi locus est, quin vera sit hæc ejusdem Tertulliani et catholicæ Ecclesiæ doctrina, quæ hunc in modum a sacris scriptoribus adserta, constanterque ac perpetuo servata propugnataque fuit.

ARTICULUS IV.

Quibus rationibus Tertullianus explicare conatus sit divinam æternamque Filii Dei generationem, et cur ille, non vero Spiritus sanctus, Filius Dei dicatur.

Satis Tertulliano non fuit suam et totius catholicæ Ecclesiæ de suprema Filii Dei et Spiritus Sancti divinitate sententiam eo, quo vidimus (Art. super.), modo expositam tueri ac vindicare ; sed explicare etiam conatus est, cur Verbum et Ratio Dei verus ejus Filius sit et dici debeat. Palam itaque omnibus declarat Deum, eo ipso quod Deus est, semper atque ab omni æternitate fuisse rationalem (Ibid.). Cum ergo sine ratione esse non possit, ab eadem æternitate protulit Sermonem, qui quidem Sermo melius latine, quemadmodum annotavimus, Ratio appellari debebat. Divinus autem ille Sermo non est quædam articulata, sicuti hominis vox, vel quidam sonus oris, aerve percussus, atque ita nescio quid vacuum et inane ; sed habet, inquit, *propriam substantiam spiritum* (Tertull. Apologet. cap. 21). Quia vero id ab hæretico Praxeâ negabatur, contra eum sic disputat, probatque hunc Dei Sermonem esse veram

substantiam : *Quid est enim, dices, sermo, nisi vox et sonus oris, et sicut grammatici tradunt, aer offensus, intelligibilis auditu, ceterum, vacuum nescio quid, et inane, et incorporale. At ego nihil dico de Deo inane et vacuum prodire potuisse, ut non de inani et vacuo prolatum, nec carere substantia, quod de tanta substantia processit, et tantas substantias fecit. Fecit enim et ipse, quæ facta sunt per illum. Quale est ut nihil sit, sine quo nihil factum est; ut inanis solida, et vacua plena, et incorporalis corporalia sit operatus? Nam etsi potest aliquando quid fieri diversum ejus per quod fit; nihil tamen potest fieri per id, quod vacuum et inane est. Vacua et inanis res est Sermo Dei, qui Filius dictus est, qui ipse Deus cognominatus est?* ET SERMO ERAT APUD DEUM, ET DEUS ERAT SERMO (*Idem lib. adv. Prax. cap. 7*)? Ea ergo argumentatione ostendit Verbum, sive Sermonem ac Rationem Dei, non esse aliquid inane et vacuum, sed veram substantiam.

Atqui ideo hic sermo divinus vera est substantia, qui a Deo prolatus est. Nam eum, inquit ille, *prolatione generatum, et idcirco Filium Dei dicimus. Prolatus autem a divino Patre suo, ex ipsius intellectu tanquam ex matrice, prodiit, atque ideo generatus, et verus Dei Filius est. Etenim hac ipsa generatione non solum similis Patri, sed eadem quoque est utriusque substantia. Non enim ille, inquit, Filius Dei a Patris matrice recessit, sed excessit. Quoniam vero non recessit, eandem ac ille habet substantiam; et quia ab eo prodivit, illius est Filius* (*Idem Apologet. cap. 21, pag. 21*).

Sed rursus Tertullianum audiamus, qui id alibi (*Idem, lib. advers. Prax., cap. 8*) pluribus sacræ Scripturæ testimoniis asserit ac confirmat : *De quo, inquit, procedendo Filius factus est, primogenitus, ut ante omnia genitus, et unigenitus, ut solus ex Deo genitus, proprie de vulva cordis, id est, intellectus, ipsius, secundum quod et Pater ejus testatur : ERUCTAVIT COR MEUM SERMONEM OPTIMUM* (*Psal. XLIV, 2*) : *Ad quem deinceps gaudens in persona illius : FILIUS MEUS ES TU, EGO HODIE GENUI TE* (*Psal. II, 7*) : *et, ANTE LUCIFERUM GENUI TE* (*Ibid. CIX, 5*). Sic et Filius ex sua persona proficitur Patrem in nomine *Sophiæ : DOMINUS CONDIDIT ME INITIUM VIARUM IN OPERA SUA* (*Ad Hebr. cap. I*). ANTE OMNES AUTEM COLLES GENERAVIT ME (*Proverb. cap. VIII, 22*). Atque hæc ipsa ratio est, cur Verbum, Seu sermo Dei, non vero Spiritus sanctus sit, dicaturque Filius Dei : atque, ut ipse Tertullianus ait, *Qui etiam proprie nomen Filii accepit, tum quia nomen illud ipsi in sacris Scripturis datur, tum etiam quia prior a solo Patre suo in naturæ similitudinem est genitus, et Spiritus sanctus ab utroque processit, quemadmodum ex mox citandis ejusdem Tertulliani nostri verbis manifestum unicuique fiet* (*Tertull. lib. adv. Praxe. cap. 8*).

Sed quamvis Sermo Dei a Patre suo æterno prodeat, vel sicuti ait ipse Tertullianus : *Non aliunde, sed de substantia Patris deducatur* (*Ibid. cap. 4*), hoc est, oriatur ex ejus cogitatione et intelligentia, non idcirco tamen ab illo separatus est. Nam

A dividi non potest simplicissima Dei substantia, sicut nec plures dii esse possunt. Quamobrem ille iterum dicit : *Omne quod prodit ex aliquo, secundum sit ejus necesse est de quo prodit; non ideo tamen separatum. Secundus autem ubi est, duo sunt; et tertius ubi est, tres sunt. Tertius enim est Spiritus a Deo, videlicet Patre et Filio, sicut tertius a radice fructus ex frutice* (*Ibid. cap. 8*). Duo autem ibi docet, quæ attento certe animo observanda sunt. Dicit enim primo Filium Dei alium, et ordine secundum esse a Patre suo; quia ejus est æternus Sermo, qui ex illius intellectu et cogitatione prodivit, atque idcirco Filius ejus est. Secundo ait Spiritum sanctum esse tertium; quia ab utroque Patre et Filio procedit, tanquam tertius fructus ex radice et frutice oritur. At cum ibi non suam tantum, sed totius Ecclesiæ catholicæ sententiam contra Praxeam hæreticum explicet, ac tueatur, inde profecto colligitur illam a christianis omnibus orthodoxis, atque aliis etiam non eodem, aut simili ac Praxeas errore infectis assertam ac propugnata.

Verum quidam obijciunt ibi Tertullianum non agere de Spiritus sancti origine, sed de personarum SS. Trinitatis ordine, in quo ille tertius post Patrem constituitur. At cur, quæso, ab iis, qui sic arguunt, omissa fuere hæc subsequencia Auctoris nostri verba : *Sicut tertius a radice fructus ex frutice, et tertius a fonte rivus ex flumine, et tertius a sole apex ex radio, nihil tamen a matrice alienatur, a qua proprietates suas ducit*? Nonne autem hæc satis ostendunt illum non de solo Spiritus sancti ordine, sed ejus etiam origine fecisse sermonem? Ibi siquidem his comparisonibus adversus Praxeam demonstrat Filium Dei, etiamsi a Patre suo non sit separatus, ab eo tamen ideo distinguui, quia suam ab ipso originem ducit. Tum inde ad Spiritus sancti ortum delapsus, eodem, uti vides, plane modo argumentatur. Tam igitur de Spiritus sancti, quam Filii origine disputat.

Urgent nihilominus a Tertulliano antea apertissime pronuntiari : *Ortum Spiritum non aliunde puto, quam a Patre per Filium* (*Idem, cap. 4*). Sed attende, quæso, quam parum considerate hæc obijciantur. Nam Hilarius, ut illi fatentur, diserte docuit Spiritum sanctum a Patre et Filio procedere, cum scripsit : *Quod si differre crederetur inter accipere a Filio et a Patre procedere, certe id ipsum atque unum esse existimabitur a Filio accipere quod sit accipere a Patre* (*Hilar. l. 8. de Trin. § 20*). Atqui scriptum ab eodem Hilario legimus : *Ex te (nimirum Patre) per eum (Filium) sanctus Spiritus tuus est*. Paulo post vero sic Patrem precatur : *Dona mihi ut Patrem te scilicet nostrum, Filium tuum una tecum adorem; sanctum Spiritum tuum, qui ex te per unigenitum tuum est, promererear* (*Ibid. lib. 12, § 56 et 57*).

At si is eodem catholico sensu dixit Spiritum a Patre et Filio, atque Spiritum sanctum a Patre procedere per Filium, cur non etiam Tertullianus? Numquid idem loquendi modus in uno probari potest, et in altero reprobari? Uterque igitur, sicut recte Spiritum sanc-

tum a Patre et Filio, ita a Patre per Filium procedere dixerunt. Nam Filius, tanquam medius inter Patrem et Spiritum sanctum, ab eodem Patre solo principium accepit, atque ab illo et patre Spiritus sanctus suam ducit originem. Itaque Spiritus Sanctus dicitur a Patre procedere per Filium, qui origine sua inter utrumque tanquam medius, a Patre accepit, ut Spiritus sanctus ab ipso procedat. Quamobrem hæc ipsa processio uno eodemque modo tam a Patre, quam a Filio derivatur, ac deducitur.

Quia igitur Filius Verbum illius et Sermo est, qui ex Patris intellectu seu cogitatione, sicuti ex quadam matrice et vulva prodivit, hinc recte Filius ejus et unigenitus *proprie*, ut alibi dixit, *nomen Filii accepit*. (Tertul. lib. adv. Praxe. cap. 8). Spiritus vero sanctus, quoniam ab utroque procedit, nec unius ex illis, nec amborum Filius unquam est appellatus, nec appellari debuit.

ARTICULUS V.

Exponuntur et examinantur quædam exempla, quibus Tertullianus divinam Filii Dei generationem explicare conatus est.

Cum divina Filii Dei generatio captum hominis longe superet, nec possit facile ab eo intelligi, hinc Tertullianus noster illam quibusdam comparationibus explanare, et illustrare conatus est. Verum quia difficultatibus non carent, a nobis sunt examinandæ. Primum itaque eas in Apologetico sic proponit: *Cum radius a Sole porrigitur, portio ex summa, sed Sol erit in radio, quia Solis est radius; nec separatur substantia, sed extenditur: ita de Spiritu Spiritus, et de Deo Deus, ut lumen de lumine accensum. Manet integra et indefecta materiæ matrix, etsi plures inde traduces qualitatum mutueris: ita et quod de Deo profectum est, Deus est, et Dei Filius, et unus (supple Deus) ambo* (Tertullian. Apologetic. cap. 21, pag. 599). Sed hæc ille fusius alibi iisdem aliisque exemplis enucleare adhuc conatur. Audiamus eum, si lubet: *Protulit Deus Sermonem, quemadmodum etiam Paracletus docet, sicut radix fruticem, et fons fluvium, et sol radium. Nam et istæ species probolæ, id est, uti paulo ante dixerat, prolationes sunt earum substantiarum, ex quibus prodeunt. Nec dubitaverim Filium dicere et radicis fruticem, et fontis fluvium, et solis radium; quia omnis origo parens est; et omne quod ex origine profertur, progenies est; multo magis Sermo Dei, qui etiam *proprie* nomen Filii accepit. Nec frutex tamen a radice, nec fluvius a fonte, nec radius a sole discernitur, sicut nec a Deo Sermo. Igitur secundum eorum formam profiteor me duos dicere, Deum et Sermonem ejus, Patrem et Filium ipsius. Nam et radix et frutex duæ res sunt, sed conjunctæ. Et fons et fluvius duæ species sunt, sed indivisæ. Et sol et radius duæ formæ sunt, sed coherentes* (Idem, lib. adv. Praxe. cap. 8, pag. 639).

At sedulo observandum est has comparationes ab Auctore nostro proferri, non tanquam omnino perfectas, ac quasi divinæ Filii generationi plane omnibusque modis similes sint. Nam et ipse dixit: *Multo magis Sermo Dei*, quibus verbis significat has omnes

A comparationes esse imperfectas. Et vero quis nesciat illas tantum inter se differre, quantum a Creatore distat creatura? Non putavit igitur fis posse omnino explicari Filii Dei generationem, sed ut qualicumque modo, ac secundum infirmas ingenii nostri vires eam intelligamus.

Deinde vero hæc exempla ab illo non adhibentur in omnibus, sed in aliquibus tantum rebus, quæ ad divinam spectant Filii generationem. Omnia enim vero illa eo duntaxat tendunt, ut ostendat Filium Dei, etsi a Patre suo prodeat, ab illo tamen non esse separatam, nec divisum. Propterea enim quod frutex, uti ille ait, a radice, fluvius ex fonte, radius ex sole prodeunt, nec a se invicem separantur, aut dividuntur, sed sibi conjunguntur, et sine ulla divisione cohererent; hinc hominis intellectus eo adduci potest, ut pro infirmis plane viribus cognoscat Dei Filium, quamvis a Patre prodeat, ab eo non separari, sed infinite perfectiori modo, quam res illas corporeas, ipsi esse conjunctam, atque ab eo penitus indivisum.

Sic etiam postea ille, ut confirmet Filium Dei a Patre separari, tametsi ab illo divina generatione exierit, ipsum ita loquentem introducit: *Exivi a Patre, ut radius ex sole, ut rivus ex fonte, ut frutex ex semine* (Ibid. cap. 22). Alibi vero eadem solis et radii comparatione ideo tantum utitur, ut demonstret Dei nomen non creaturis tribuendum, sed Patri æterno ejusque Filio, quorum una omnino est substantia. Præstat autem ipsum hæc enarrantem audire: *Deos, inquit, omnino non dicam, nec dominos, sed Apostolum sequar, ut si pariter nominandi fuerint Pater et Filius, Deum Patrem adpellem, et Jesum Christum Dominum nominem. Solum autem Christum potero Deum dicere, sicut idem Apostolus: Ex quibus Christus, qui est, inquit, Deus super omnia benedictus in ævum omne. Nam et radium solis seorsum solem vocabo: solem autem nominans, cujus est radius, non statim et radium solem appellabo. Nam etsi soles duos non faciam, tamen et solem et radium ejus tam duas res, et duas species unius indivisæ substantiæ numerabo, quam Deum et Sermonem ejus, quam Patrem et Filium* (Ibidem, cap. 13).

Neque ibi ille stetit, sed ad illam æternam Verbi divini generationem rursus explicandam alia usus est comparatione; quæ quidem licet superioribus longe perfectior sit, eam tamen adhuc imperfectam esso palam proficitur. Ab illo autem desumitur ex interiore hominis sermone ac verbo, atque ita argumentatur: *Vide cum tacitus tecum ipse congregaris, ratione hoc ipsum agi intra te, occurrente ea tibi cum sermone ad omnem cogitatus tui motum, et ad omnem sensus tui pulsum. Quodcumque cogitaveris, sermo est; quodcumque senseris, ratio est. Loquaris illud in animo necesse est, et dum loqueris, conculcorem patris sermonem, in quo inest hæc ipsa ratio, quam cum eo cogitans loquaris, per quem loquens cogitas. Ita secundus quodammodo in te est sermo, per quem loqueris cogitando, et per quem cogitas loquendo; ipse sermo alius est. Quanto ergo plenius hoc agitur in Deo, cujus*

tu quoque imago et similitudo censeris, quod habeat in se tacendo Rationem, et in Ratione Sermonem (*Ibid. cap. 5. pag. 637*). Ibi autem ille ostendit Deum, qui natura sua rationalis est, ab æterno Rationem et Sermonem intra se habuisse, quem profert dum cogitat, atque idcirco alius ab ipso est, quamvis utriusque eadem sit substantia et natura. Quis autem facile non concedet illud aptius ac luculentius non potuisse probari, quam hac interioris hominum verbi ac sermonis comparatione? In hoc enim, ut ille sit, homo est Dei imago et similitudo. Verumtamen fatetur hanc ipsam comparationem esse plane imperfectam, ac longe pleniori perfectionisque modo Verbum Dei a Deo Patre, quam hominis verbum ab homine proferri.

Porro autem ex hætenus dictis manifestum omnibus esse debet a Tertulliano, sive catholico, sive B Montanistarum fautore, constantissime assertam supremam Filii Dei et Verbi divinitatem. Aperte siquidem, uti vidimus, docet illum divina Patris sui cogitatione generatum, hacque generatione alium quidem esse a Patre, hoc est, persona distinctum, sed minime divisum ac separatum; quandoquidem una et eadem omnino est utriusque substantia et natura. Deus quippe Pater, ab æterno rationalis, sine cogitatione esse nunquam potuit, atque idcirco ejus Verbum, quod idem ac ipsius cogitatio est, debet illi esse consubstantiale ac coæternum. Nonne ergo hæc ipsa plane eadem est ac concilii Nicæni sententia? In hujus quippe symbolo statuitur credendum esse in unum Dominum Jesum Christum, natum de Patre, unigenitum, hoc est, ex substantia Patris, Deum de Deo, lumen de lumine (vel, sicut ait Tertullianus, *Apologet. c. 24, p. 399, ut lumen de lumine accensum*), Deum verum ex Deo vero, genitum, non factum, consubstantiali Patre.

ARTICULUS VI.

Expenduntur solvunturque argumenta, quibus nonnulli probare nituntur labefactatam fuisse a Tertulliano orthodoxam de suprema Filii Dei divinitate doctrinam, quia dixit illum divinæ substantiæ esse portionem, quæ in Patre tota est.

Quamquam orthodoxa omnino, sicuti explicatum est, fuerit Tertulliani de suprema Verbi et Filii Dei divinitate, æternaque generatione sententia; quidam nihilominus, etiam catholici hujus dogmatis assertores, illum non minimi quidem, sed gravissimi erroris audacter accusant. Si enim Pelavio credas, *Arianam* hæresim impietate et absurditate superat (*Pelav. tom. 2, Theolog. dogmat. lib. 2, cap. 5, pag. 24*). Sed doctus ille vir semetipsum corrigere tandem coactus est. Alibi siquidem fatetur non pauca occurrere ejusdem Tertulliani loca, in quibus apparet vis sententiæ dogmatisque communis, cujus traditio animos Christianorum pervaserat (*Idem, Præfat. in tom. cit. cap. 5*). Verumtamen ibidem adjecit orthodoxam Trinitatis fidem in ejusdem scriptis adspargi identidem quibusdam maculis, quæ contagione fœdæ, ad quam defecit, Montanistarum hæreseos illini potuerunt. At quamvis ibi judicii sui severitatem potius

mitigare, quam emendare videatur, sibi tamen satis non constat. Nam non solum in libris, qui a Tertulliano hæretico, sed in aliis etiam, qui ab illo adhuc catholico compositi sunt, labefactatum Trinitatis dogma contendit. Nos vero satis ostendimus illud ab eodem Tertulliano, sive catholico, sive montanista recte assertum, ac contra alios, qui id negabant, egregie propugnatum.

Bullus tamen eidem Tertulliano nostro, etiam ubi contra Praxeam disputat, aliam censoriæ severitatis notam inussit (*Bull. defens. Nicæ. sect. 3, cap. 10. num. 5 et 11. pag. 403 et 416*). Quamvis enim concedat illum recte sentire de suprema Filii Dei ac Verbi divinitate, æternitate, consubstantialitate, sive eadem illius ac Patris substantia; ipsi nihilominus videtur catholicæ traditionis venis, quasi aureis scoriæ aliquam intermiscuisse, absurde satis loqui, et in angustissimo Trinitatis mysterio ludere, nugæque sectari. Sed quis sibi facile persuadebit Tertullianum, tantæ gravitatis hominem, de hoc Trinitatis mysterio in eo libro ludere et nugari, ubi præcipuum ac maximum illum Christianæ fidei articulum, eodem Bullo fatente, totis animi viribus contra Praxeam aliorumque hæreticorum errores, asserit ac tuetur? (*Idem, ibid., § 2. cap. 7. num. 1. pag. 150*). Et certo a nobis jam probatum est orthodoxam sententiam ab illo non solum contra Praxeam aliosque hæreticos, sed etiam adversus gentiles, quos, ea dissimulata, sibi facile, sicuti vidimus, conciliare poterat, perspicue doceri et explicari.

C Sed ne quid intactum relinquamus, ea omnia expendenda sunt argumenta, quæ nobis a Pelavio, Bullo aliisque obijciuntur. Primum itaque Pelavio illud urgendum non censet, quod ab Auctore nostro scriptum legimus Filium, sermoneinque Dei a Patre suo prolatum, ac veluti corporatum. Ecquid enim id urgeret? Nonne satis perspicue ostendimus corporis nomine nihil aliud ab eo intelligi, nisi sui generis substantiam, personam, atque hypostasin? Nec minus evidenter patefecimus, atque ex dicendis adhuc patebit, ipsum disertissime asseruisse Filium Dei merum esse spiritum, qui ex æterni Patris sui intellectu et cogitatione procedit, ac nihil proinde corporis vel minime admixtum habere potest.

D Momenti igitur longe gravioris Pelavio aliique ea esse putant, quibus idem auctor noster negasse ipsis videtur eandem esse Patris æterni, ejusque Filii substantiam. Etenim aperte, inquit, docet totam Dei substantiam esse in Patre, et illius quamdam tantum in Filio portionem. Quid enim his, aiunt, verbis clarius et expressius? *Pater tota substantia est, Filius vero derivatio totius et portio, sicut ipse proficitur: QUIA PATER MAJOR ME EST (Joan. XIV, 28)*. Totam igitur Divinitatis, inquit, substantiam Tertullianus in Patre ut pote majore, et in Filio ut pote minore partem tantum ac portionem esse arbitratus est (*Tertull. lib. adv. Præx. cap. 9*).

Urgent id adhuc ab illo asseri, ubi absurdum Marionis, qui Patrem ex Virgine natum, et passum esse

garriebat, errorem refellit : *Non negans*, inquit, *Filium et Spiritum et substantiam Creatoris esse Christum ejus, concedus necesse est eos, qui Patrem non cognoverint, nec Filium agnoscere potuisse per ejusdem substantiæ conditionem, cujus plenitudo intellecta non est; multo magis portio, certe qua plenitudinis consors* (Tertul. lib. 3, advers. Marcion. cap. 6).

Denique, ubi generationem Filii Dei cum sole ejusque radio componit, sic adhuc loquitur : *Nam et Deus spiritus; et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa: sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur* (Idem, Apologet. cap. 21, pag. 399). Petavius itaque ex his omnibus concludit Filium Dei, juxta Tertulliani mentem, non totam substantiam divinam possidere, sed ejus duntaxat portionem, ac proinde non eandem esse

Patris æterni ac Filii ejus substantiam, et naturam. Verum si res ita se habeat, certe Tertullianus sibi ineptissime contradixit. Vidimus enim in superioribus articulis quam sæpe, quam constanter, quam disertè asseveret unam plane, indivisam, et eandem esse in Patre et Filio substantiam. At si Filius portionem, sive partem tantum illius habeat, ea utique non eadem in illo atque in Patre, sed sicuti pars a toto divisa est (Supr. hoc cap. art. 1). Contra vero Tertullianus; uti vidimus, in alio adversus Marcionem libro hæc litteris de illo mandavit : *Non minori se tradidit omnia Creator* (Idem, lib. 4, advers. Marcion. cap. 25). Atqui si Filius unam duntaxat divinæ substantiæ portionem a Patre accepit, alia, qua privatur, procul dubio minor est. Numquid ergo Tertullianus Filium Dei Patre suo minorem esse, asseruit et negavit? Quis hoc credat?

Quid vero, quod in illo qui nobis objicitur, adversus Marcionem loco, Filius dicitur quidem substantiæ divinæ portio, sed ibi continuo adjicitur, *certe qua plenitudinis consors*. Atqui si ille substantiæ divinæ, quæ simplicissima est, atque in eo et Patre, ut dictum ab eodem Tertulliano sæpius animadvertimus, non separatur, consors, socius, et particeps est, eam utique totam possidet.

Præterea si divinæ substantiæ portio, sive pars tantum aliqua sit in Filio, ipse Pater eam integram non habet. Pars enim illius erit in Filio, et a Patre distracta. In his ergo verbis : *Pater tota substantia est, Filius vero portio*, evidens plane repugnantia deprehendetur. Unius quippe rei, ac potissimum simplicissimæ totum in uno, et pars in altero esse nequeunt. Cum nullus itaque tam absurdæ contradictionis Tertullianum convincere possit, quid restat, nisi ut dicamus illum *portionis* nomine non intellexisse partem aliquam divinæ substantiæ, quam ille nec dividi, nec separari posse constantissime asseveravit.

Quo ergo, inquiet aliquis, sensu nomen *portio* ab eo sumitur? Nobis quidem haud reluctantibus probabitur eodem significatu accipi, atque partitio, seu participatio, et communicatio divinæ substantiæ, quam Pater in Filium derivavit. Nam Filius hoc ipso, qui nobis objicitur, adversus Praxeam loco dicitur

A derivatio totius et portio quæ quidem verba ibi synonyma videntur. Ea autem derivatio vocatur portio, seu partitio; quia Pater totam suam substantiam cum Filio ita communicavit, ut ab illo tamen persona sua sit distinctus. Cum enim Filii Patrisque personæ a se invicem distinguantur, suamque Filius a Patre cum tota eadem substantia divina acceperit, hinc portio, seu derivatio illius appellatur.

At hunc esse verum Tertulliani sensum colligi potest ex alia ejus adversus eundem Praxeam argumentatione. Iste siquidem hæreticus, et alii, qui stulte opinati sunt eundem esse Patrem et Filium, contendebant his Lucæ Evangelistæ verbis : *Spiritus Dei superveniet in te, et virtus Altissimi obumbrabit te*, idem omnino significari ac si dixisset : *Filius Dei Deus est, et virtus Altissimi altissimus est* (Luc. cap. 1, v. 25). Tertullianus vero hanc hæreticam interpretationem sic impugnat : Si hic, inquit, esset Evangelistæ sensus, scripsisset utique : *Deus superveniet, et Altissimus obumbrabit te* (Tertull. lib. adv. Praxeam. cap. 26). Atqui non ita scripsit, sed *virtus Dei, non directo*, id est, nominativo casu *Deum nominans, portionem totius intelligi voluit, quæ cessura erat in Filii nomen*. Dixit itaque his verbis, *spiritus et virtus Dei*, intelligi portionem, quia nomen Dei non nominativo, sed genitivo casu acceptum significat *portionem*, sive generationem, et derivationem Filii a Patre suo. Nam ea derivatione seu generatione, etsi omnem divinam substantiam acceperit, non eadem nihilominus est illius ac Patris persona. Quamobrem inceptum sermonem sic Auctor noster prosequitur : *Sicut ergo sermo Dei non est ipse cujus est, videlicet Patris; ita nec Spiritus, etsi Deus dictus est, non tamen ipse est, cujus dictus... Et ideo Spiritus Dei Deus, et Sermo Dei Deus; quia ex Deo, non tamen ipse, ex quo est. Quod si Deus Dei, tanquam substantiva res, non erit ipse Deus, sed hactenus Deus; quia ex ipsius substantia, qua et substantia res est, et ut portio aliqua totius*.

Audisne quomodo Dei Filius et sermo ibi aperte negetur esse Deus Dei, sed verus dicatur, sicut ejus Pater, Deus? Quamvis autem verus sit Deus, et eadem illius ac Patris substantia; quia tamen ex illius cogitatione et intellectione prodiit et genitus est, ab illo persona distinguitur. Hæc autem generatione dicitur totius derivatio et portio, sive partitio et communicatio, sed qua, ut ille ait, *plenitudinis consors* est, id est, totam et eandem habet Patris, a quo ortus est, substantiam et divinitatem.

Neque eos audiendos censemus, qui urgebunt : Is si sit Tertulliani sensus, ab eo nomen *portio* accipi impropria omnino, ac plane inusitata locutione. Suos enim Tertullianus libros barbaris, impropriis et inusitatis, uti nemo nescit et sæpius observavimus, verbis ac nominibus aspersit. Nam ut plurima, in omnibus ejus libris passim obvia, nunc prætermittantur, nonne in hoc ipso, de quo disputamus, Apologetico, quem ad ethnicos antistites direxit, magis quam in aliis, latine, polite et emendate loqui debebat?

At plures tamen in eo jam notavimus, et adhuc notabimus barbarismos, modosque loquendi improprios et insuetos. Nomen autem *portio*, eo quo notavimus sensu ideo adhibuit, ut Praxeam efficacius refelleret, qui effutiebatur Filium persona nequaquam a Patre distingui.

ARTICULUS VII.

Solvuntur alia argumenta, quibus obicitur Tertullianum negasse Filii Dei divinitatem; quia dixit illum minorem Patre, huncque visibilem, et illum invisibilem.

Aliud denegatæ a Tertulliano, aut labefactatæ supremæ Filii Dei divinitatis argumentum peti posse putant ex his illius verbis: *Pater tota substantia est, Filius vero derivatio totius, et portio, sicut ipse proficitur: Pater major me est. A quo et minoratus canitur in psalmo, modicum quid citra angelos. Sic Pater alius a Filio, dum Filio major* (Tertull. lib. adv. Praxe. cap. 9). Nonne ergo, inquit, ille ibi aperte significat in Patre, majore Filio, totam esse Divinitatis substantiam, et aliquam tantum portionem in Filio, qui idcirco illo minor est? Itane vero ille dixit Filium esse minorem Patre, quem, ut antea ostendimus, assertuit Patri esse parem, ei paritari, æquari, jungi, nec illo esse minorem, quia ipse dixerat: *Ego et Pater unum sumus?* (supr. hoc cap. art. 1). Nonne ante objecta nobis verba ab eo dictum egimus: *Et nunquam separatus a Patre, aut alius a Patre; quia: Ego et Pater unum sumus. Hæc erit probola veritatis, custos veritatis, qua prolutum dominus Filium a Patre, sed non separatum?* (Libr. cit. cap. 8). Numquid ergo putidæ, et nulli unquam condonandæ contradictionis condemnandus est? Numquid a sensu animus ejus adeo unquam alienatus est, ut Filium dixerit Patre suo minorem et non minorem, parem et non parem, unum cum illo et non unum, nisi sub diversa ratione? Et certe satis a nobis probatum est quam diserte ille docuerit unam esse in Patre et Filio simplicissimam naturam ac substantiam, quæ nec separari nec dividi potest. Sed quia Praxeas inde inferre conabatur eandem quoque esse illorum personam, hinc Auctor noster ostendit eos non natura quidem, sed persona distingui, quia Filius a Patre suo prolatus ac genitus est. Quamobrem post illa ipsa, quæ nobis obijciuntur, verba continenter adjecit: *Sic et Pater alius a Filio, dum Filio major, dum alius qui generat, alius qui generatur; dum alius qui mittit, alius qui mittitur; dum alius qui facit, alius per quem fit. Bene quod et Dominus usus hoc verbo in persona Paracleti, non divisionem significavit, sed dispositionem: Rogabo enim, inquit, Patrem, et alium advocatum mittet vobis, Spiritum veritatis. Sic alium a se Paracletum, quomodo et nos a Patre alium Filium; ut tertium gradum ostenderet in Paraclete, sicut nos secundum in Filio, propter æconomiae observationem* (Ibid. cap. 9).

Duas autem ibi reddit rationes cur Pater major, et
TERTULLIANI. I.

A Filius minor dicatur. Prima est, quia Pater Filium misit, et Filius mittitur a Patre. At id spectare videtur humanam Filii naturam, qua illum Patre suo minorem esse nemo diffitetur. Secunda est, quia Filius a Patre suo generatur, et divinam sua naturam accipit. Atqui hac generatione secundum a Patre habet gradum et ordinem, quo quidem dici potest illo minor, sed tantum, uti ait Tertullianus, *propter æconomiae observationem*, ita ut non divisio, sed dispositio significetur. Atque ita, et duplici illa ratione Filius ab eo dici potuit minor Patre, et alius ab illo, utpote qui ab ipso genitus fuit.

Neque nobis, quæso, reponas hanc explicationem non esse orthodoxam. Antiqui enim Patres Ecclesiæ hoc ipso sensu, etiam post concilium Nicænum, illa Christi verba: *Pater major me est*, interpretati sunt. Hilarius siquidem, acerrimus, si quis unquam, catholicæ doctrinæ defensor, hæc minime hæsitans scripsit: *Est Pater major Filio, sed ut Pater Filio, generatione non genere. Filius enim est, et ex eo exivit* (Hilar. in Tract. in psal. 118, § 17). Scimus quidem eadem Johannis verba ab illo alibi (Idem lib. 9. de Trin. § 51), et ab aliis quoque de assumpta ab ipso Dei Filio humana natura explicari. Sed nobis sufficit ea etiam ab Hilario pluribusque aliis Nicæna synodo posterioribus, ut alibi annotavimus, de divina intelligi ipsiusmet Filii Dei generatione, qua ordine secundus a Patre suo est (Not. in lib. 2. Ambros. de Fide). Constat quippe nihil inde inferri posse contra Tertullianum nostrum, qui quidem, cum sibi ipsi non contradixerit, illa evangelistæ verba hoc catholico sensu accepisse haud immerito videtur. Et certe eo magis illa sic interpretari potuit, quo insulas Arianorum cavillationes minus prævidere poterat, et efficacius insulsum refellebat Praxeæ errorem.

Contra tamen nobis rursus obijciunt Tertullianum in suis adversus Marcionem libris negasse eandem esse Patris æterni et Filii substantiam (Petav. tom. 2. Theolog. dogmat. lib. 1. cap. 5). Ibi siquidem docet Filium esse factum, ac visibilem, Patrem vero, nec visibilem, nec factum. Diversam igitur illorum substantiam esse putavit. Ad id autem probandum hæc nobis objectant illius verba: *Profitemur Christum semper egisse in Dei Patris nomine, ipsum ab initio conversatum, ipsum congressum cum Patriarchis et Prophetis, Filium creatoris, Sermonem ejus, quem ex semetipso proferendo Filium fecit, et exinde omni dispositioni suæ voluntatique præfecit, diminuens illum modico citra angelos, sicut apud David scriptum est; qua diminutione in hæc quoque dispositus est a Patre, quæ ut humana reprehenditis, ediscens jam inde a primordio, jam inde hominem, quod erat futurus in fine. Ille est, qui descendit; ille est, qui interrogat; ille est, qui jurat. Cæterum Patrem nemini visum etiam commune testabitur Evangelium... Patrem invisibilem determinans, in cujus auctoritate et nomine ipse erat Deus, qui videbatur Filius Dei* (Tertull., lib. 2, advers. Marcion. cap. 27).

Sed animadvertendum est Tertullianum ibi disputare contra Marcionem, qui, ut ille ibidem ait, per-
(Vingt-sept.)

peram prædicabat Creatorem non esse Deum bonum, quandoquidem plura de illo pusilla, imbecilla, et Deo indigna prædicabantur (*Ibid.*). At Tertullianus huius hæretico respondet hæc *pusillitates* in Christo quidem esse, sed non quatenus Deus, sed quatenus homo est. Eum autem revera Deum esse probat, quia semper egit in Patris nomine, qui cum Patriarchis et Prophetis loquebatur, quia Dei est Sermo, et Creatoris Filius. Atqui is ipse Tertullianus constantissime asseruit Filium et Sermonem Dei verum esse Deum, ac Patris sui Rationem, qua ab æterno estrationalis. Eandem ergo credit esse Filii et Patris æternitatem, eandemque substantiam.

At ille, inquit, ibidem haud obscure scripsit: quem *ex semetipso proferendo Filium fecit, et eandem dispositioni suæ voluntatiq[ue] præfecit* (*Ibid.*). Bene quidem. Sed numquid ibi Filius dicitur quodam tempore factus, vel ab æterno genitus negatur? Minime profecto. Duos enim fassus fuisset esse Deos, Patrem æternum, et Filium non æternum, atque ita in eum, quem impugnabat, Marcionis incidisset errorem. Cum ergo dicit Filium Dei à Patre suo tunc factum, quando illum *ex semetipso* protulit, is plane videtur illius sensus: Pater fecit Filium suum, quando illum protulit *ex semetipso*, id est, *ex matrice*, uti loquitur, et vulva sui cordis et intellectus, seu ratione, intelligentia ac cogitatione æterna: postem vero cum omnia creare veluit *dispositioni, voluntatiq[ue] suæ eum præfecit*. Si quis vero contendat his verbis *ex semetipso* idem significari, atque extra se ipsam emittendo, sensus illius erit: Pater mundi initio extra se protulit, ac fecit Filium, dum illum creatoris manifestum fecit. Ad primam enim usque mundi creationem divina illius generatio, ut paulo antea explicimus, in æterno Patris sinu latuit, et mundi initio ocepit a creaturis rationis compotibus agnosci; tuncque hæc, sicuti Auctor noster loquitur et infra fusius explicabimus, perfecta fuit ejus natiuitas, quæ externum aliquod accepit complementum.

Neque urgeas Patrem ab eo invisibilem dici, Filium vero visibilem, atque hunc ideo Patrem minorem esse, nec Deum proprie dictum. Nihil etenim hæc argumentatione levius, et infirmius. In suo quippe idem Tertullianus adversus Praxeam libro aperte pronuntiat: *Invisibilem Patrem pro plenitudine majestatis, visibilem vero Filium pro modulo derivationis* (*Ibid.* cap. 14). Paulo post vero: *Dicimus et Filium suo nomine eatenus invisibilem, quæ sermo et spiritus Dei, ex substantiæ conditione jam nunc, et quæ Deus, et sermo, et spiritus; visibilem vero ante carnem* (*Ibid.*). Quomodo autem ante assumptam carnem se aspectabilem præbuerit, tunc ille ibidem explicat in modum: *Apparet retro semper in speculo, et ænigmate, et visione, et somnio Deum, id est, Filium Dei visum tam Patriarchis et Prophetis, quam et ipsi adhuc Moyse. Et ipse quidem Dominus, si forte coram ad faciem loquebatur, non tamen ut est, homo faciem ejus videret, nisi forte in speculo et in ænigmate..... Aut numquid Filius quidem videbatur et sic facies? sed ip-*

sum hoc in visione, et somnio et speculo, et ænigmate; quia sermo et spiritus nisi imaginaria forma videri non potest (*Ibid.*)

Quis autem his auditis Tertulliani verbis, palam non fateatur tantum abesse, ut ille eo quod Pater invisibilis, et Filius visibilis dicatur, hujus negaverit divinitatem, quin potius inde adversus Praxeam plane conficiat eundem Filium Dei verum esse Deum, qui solo *modulo derivationis*, id est, persona sua a Patre suo distinguitur? Quid etiam affirmate pronuntiat eundem Filium Dei, quatenus sermo et spiritus est, eodem prorsus, quo Pater, modo fuisse invisibilem. Non diffitetur tamen illum, antequam carnem assumpserit, sese Patriarchis præbuisse videntum; sed qua, amabo te, ratione? In visione tantum, ait ille, in somnio, in speculo, in ænigmate, et forma, ut ipse loquitur, *imaginaria*.

Non deerunt fortasse, qui mirentur, hæc a Petavio, viro utique eruditissimo, contra veram Tertulliani nostri de Filii Dei divinitate sententiam nobis obijci (*Petav. l. 2, Theolog., lib. 1, cap. 4*). Nam ipse non solum ulro confitetur, sed plurimis, et ante, et post synodum Nicænam Ecclesie Patrum testimoniis ostendit, illos apertissime declaravisse Filium Dei, tametsi divina ejus, sicut Patris, natura, videri nequeat, ab Patriarchis nihilominus et Prophetis, ante quam homo fieret, aliena aspectabilique specie visum atque conspectum (*idem, ibid., lib. 3, cap. 2, § 10, et seqq.*). Quid vero quod ipsi Petavio certum esse videtur non modo Filium, sed Patrem etiam, ac Spiritum sanctum apparuisse hominibus specie extrinsecus assumptæ. Atque ex iis rite probatis concludit levissima esse ducta inde ab Arianis contra Filii divinitatem argumenta, quæ nemo non contemnat. Nos vero in superioribus nostris dissertationibus ostendimus has visiones supremæ Filii Dei divinitati nequaquam obficere, ac cur hic potius, quam ejus Pater sese hominibus videndum præbere debuerit (*tom. 1, Appar. pag. 404, 593 et 689 et seqq.*).

ARTICULUS VIII.

Rursus ostenditur quam perspicue Tertullianus æternitatem Filii Dei asserat, et contraria argumenta diluuntur, quibus confici posse putant Tertullianum docuisse ante mundum conditum nullam fuisse Filii Dei substantiam, et perfectam fuisse ejus natiuitatem, cum Deus mundum creare molitus est.

Expositis, et æqua lance ponderatis iis rationum momentis, quibus Tertullianus eandem Patris ac Filii substantiam non agnovisse perperam arguitur, ad ea jam veniamus quibus acrius adhuc insinulatur ejusdem Filii Dei negavisse æternitatem. Si quæ enim doctissimo Petavio fides habenda, in hoc ille arianam hæresim impietate et absurditate superat (*Petav., lib. 1, Theolog. dogm. de Trinit. cap. 5, pag. 24*). Verum si ipse Tertullianus rectè, uti vidimus, eandem esse asseruit Filii ac Patris naturam, illum procul dubio Patri suo coæternum esse revera existi-

mavit. Unusquisque autem, ex his quæ supra, ac potissimum in primo hujus capitis articulo retulimus, deprehendere facile potuit illud Catholice fidei documentum manifestissime ab eo asserti et prædicari.

Sed quid specialiter de illius æternitate constituerit, jam attento, si lubet, animo consideremus, ac primo quidem quomodo Dei æternitatem definiat: *Quis alius, inquit, Dei census, quam æternitas? Quis alius æternitatis census, quam semper fuisse et futurum esse ex prerogativa nullius initii, nullius finis* (Tertull. lib. adv. Hermog. cap. 4). Ibi autem, sicuti vides, non solum definit quid sit æternitas, sed eam ita soli Deo esse propriam, ut nulli alteri competere possit. Atqui ille non minus clare et perspicue, ut supra ostendimus, docet probatque Filium Dei esse verum, unum ac eundem cum Patre suo Deum. Persuasum ergo habuit eandem esse illius et Patris æternitatem.

At hæc non nostra tantum, sed ipsam et illius argumentatio est, qua hanc Filii Dei æternitatem luculentissime demonstrat. Audi, quæso, ejus verba, et hoc nobiscum fateberis: *Deum, ait ille, immutabilem, et informabilem credi necesse est, ut æternum. Transfiguratio autem interceptio est pristini. Omne enim quodcumque transfiguratur in aliud, desinit esse quod fuerat, et incipit esse quod non erat. Deus autem neque desinit esse, neque aliud potest esse; Sermo autem Deus, et Sermo Dominus manet in ævum perseverando in sua forma* (Idem, lib. adv. Praxe. cap. 27). Is autem sermo est Dei Verbum, et Filius, qui, ut continenter subjungit Tertullianus, caro factus est. Quis itaque unquam clarioribus verbis, aut clariori argumentatione æternitatem illius asseruit? Numquid ergo una manu ibi Tertullianus æstruit, quod alibi altera destruxerat? Quidam tamen tanti paradoxo Auctorem nostrum postulare non vereantur.

Petavius enimvero nobis objicit non minus certo et evidenter ab illo traditum nullam ante mundi primordia fuisse Filii Dei substantiam, sed eam tum accepsisse a Patre suo quando mundum creare molitus est. Quod quidem non ille solus, sed alii etiam nonnulli arbitrati sunt coacti posse hisce ejusdem Tertulliani verbis: *Ut primum Deus voluit ea, quæ cum Sophiæ ratione et sermone disposuerat intra se, in substantias et species suas, edere, ipsum primum protulit Sermone, habentem in se individuas species Rationis et Sophiæ, ut per ipsum fierent universa, per quæ erant cogitata atque disposita; imo et facta jam, quantum in Dei sensu. Hoc enim dedit, ut eorum quæque in suis speciebus, atque substantiis cognoscerentur, et tenerentur. Tunc igitur etiam ipse Sermo speciem et ornatum suum sumit, sonum et vocem, cum dicit, Finit laus* (Ibid., cap. 6). Iude enim Petavius colligi posse opinatur hæc fuisse illius de Filii Dei generationis non quidem æternæ, sed temporali opinionem. Addit præterea Tertullianum paulo ante dixisse Deum, qui natura sua est rationalis, penes se ex æterno habuisse Rationem, *Λόγον*, et Sermone. Sed hunc intra semetipsum continuasse, tacto cogitando, et disponendo secum, quæ per Sermone erat

dicturus (Ibid. cap. 5). Tum ergo ille sermo intellectus tantummodo fuit, nondumque potest se substantiat. Cum autem Deus mundum fabricare cepit, sermonem hunc protulit, cumque animando, facit substantiam ac personam. Non autem ergo, uti aiunt, Filium Dei factum esse Tertullianus opinatus est.

Sed nescio equidem cur Petavius, et alii qui ita argumentantur, animam ad ea Tertulliani verba satis adverterint, quæ illa ipsa, quæ nobis objiciunt, continenter subsequuntur: *Mac, inquit* (Ibid. cap. 6), *et natiuitas perfecta sermonis, dum est Deus procedit, conditus ab eo primum ad eugilatum in nomine Sophiæ: Dominus condidit me initium viarum. Dehinc generatus ad effectum: Cum pararet orbem, oderant illi simul* (Proverb. cap. 8, v. 22, et seqq.). *Exinde eam pariem sibi faciens, de quo procedendo Filius factus est; primogenitus, ut ante omnia genitus; et unigenitus, ut solus ex Deo genitus propter de solus cordis ipsius, secundum quod et Pater ipse testatur: Erudivi cor meum sermonem optimum* (Ps. XLIV, v. 1).

Duplex etenim ibi ille distinctio natiuitatis Filii Dei genus. Primum autem, sive primum et proprie dicta illius generatio est, qua Pater æternus ante omnes creaturas protulit intra se Rationem et Sermone. Secunda vero minus proprie dicta illius generatio fuit, cum Pater ipsum initio mundi protulit; sive, et si ipse Auctor noster, *generavit ad effectum*, id est ut per eum omnia corderet. At primum generatio non fuit procul dubio intellectus, et ea Patre verum genuit Filium. Nam sicuti ille ait: *Possum non temere præteritis, et tunc Deum ante universitate constituto nem solum non fuisse, habentem in semetipso protulit rationem, et in ratione sermonem, quem secundum a se ipso faceret* (Ibid. cap. 5). Quis autem non videt ibi Tertullianum agere de Dei Verbo, seu Sermone ante mundi creationem, et cum intra Deum Patrem suum adhuc erat? Atqui perspicione ibi declaratur tum Patrem non fuisse solam, sed habuisse in semetipso hunc Sermone a sua persona distinctum, quoniam secundum a se ac Filium facit, seu genuit. Ergo ante mundi constitutionem, id est, ab æterno Verbum, sive Filius Dei, ut supra animadvertimus, suam a Deo Patre acceptam naturam et substantiam, erantque persona tantum a Patre distinctus.

At Pater, arguit Petavius, a Tertulliano dicitur, ante omnia Deus erat solus, quia nihil confirmatur præter illam (Tertullian. loc. cit.). Sed vim ac ne vix quidem a nobis impetrare possumus, ut credamus hæc serio ab eruditissimo et perspicacissimo viro objici. Nam Tertullianus continuo subjungit: *et iterum ne hunc quidem solus; habebat enim seum, quem habebat in semetipso, Rationem quam scilicet* (Ibid.) *Perseveravit itaque ille, sicut supra ostendimus, habebat Patrem æternum, ante mundum conditum, sive ab æterno, et cōtransfusus, et non solam. Solus enim erat, quia nihil habebat extra se, non solus æternum, quæ habebat intra se sermonem, qui distinctus ab illo persona, ac Filius ejus est. Vidimus insuper observantem ab eodem Tertulliano fuisse græcum nomen λόγος, a*

Latinis rationem potius, quam sermonem debuisse appellari: *Quia non sermonalis, inquit, a principio, sed rationalis etiam Deus ante principium, et quia ipse quoque sermo ratione consistens, priorem eum ut suam substantiam ostendat (ibid.).* Quibus sane verbis significat nomen illud, λόγος, ideo latine melius dici posse rationem; quia Deus Pater ab æterno non sermonalis, hoc est, Sermonem extra se non protulerat. Verumtamen, quia natura sua ipse rationalis est, Rationem ab æterno intra se habuit, quæ ejusdem est cum illo substantiæ, sed secunda et distincta persona; quando quidem Pater ejus ab æterno solus non erat.

At hunc quidem verum esse Tertulliani sensum et mentem inde evidenter conficitur quod ibi disputet adversus Praxeam, qui Filium sermonem Dei eundem omnino ac Patrem, et ab illo distinctum non esse effluiebat. Quid autem, obsecro, contra eum promovisset, si fateretur Dei Filium ac Sermonem ante mundi exordium non substituisse, nec fuisse personam a Patre distinctam. Præcipua itaque causæ suæ parte sponte cadendo, jugulum adversario dedisset. At tantum abest ut id concedat, quin potius constantissime asserat Sermonem Dei ante mundi creationem et ab æterno a Patre esse distinctum, atque ab eo secundum.

Sed nihil remittit Petavius urgetque Tertullianum aperte docuisse tunc perfectam fuisse Filii Dei nativatem, cum Deus ex nihilo creavit omnia. Antea igitur nec ortus, nec persona, nec substantia erat: ac proinde nec Dei Filius (*Petav. tom. II. Theolog. dogmat. lib. I. c. 5. p. 25*). Nam ea sunt loco citato, quæ jam retulimus, illius verba (Tertull. lib. adv. Praxe., cap. 7): *Hæc est nativitas perfecta Sermonis dum ex Deo procedit, conditus ab eo primum ad cogitatum in nomine Sophiæ: Dominus condidit me initium viarum suarum. Dehinc generatus ad effectum: Cum pararet cælum, aderam illi (Proverb. VIII, 22, 27).* Ergo Filii Dei nativitas tunc tantum, inquit Petavius, perfecta a Tertulliano dicitur, quando Deus per ipsum, qui Sermo ejus est, et mundum et omnia creavit.

Verum doctissimus ille vir animadvertere potuit duplicem ab Auctore nostro distingui Dei Patris sermonem. Primus namque ipsi est intimus, quem græci ἰδιόθετος: alter externus et prolatus, quem προφορικὸν appellant (Tertullian. loc. cit.). Deus autem Pater priore illo intimo Sermonem, ait Tertullianus, omnia creare, et suas edere in substantias et species, intra se ipsum disposuerat ac cogitaverat. Tum deinde Sermonem hunc suum extra se, et exterius emittendo universa creavit. Atqui jam vidimus a Tertulliano asseri, repeti, et inculcari illum interiorem sermonem ab omni æternitate genitum a Patre suo, qui idcirco ab eo gradu et ordine distinctus, secunda est sanctissimæ Trinitatis persona.

Cur ergo, inquires, tam aperte declarat non ab æterno, sed mundi initio perfectam fuisse ejus nativatem, et tunc suam accepisse speciem, ornatum,

sonum et vocem? Sed numquid Tertullianus eo dementiæ, inquam, venit, ut imperfectam aliquando vel tantum inchoatam putaverit Filii Dei generationem, ac postea sumpsisse speciem et ornatum, atque ita perfectam et consummatam (*Ibid.*)? Non eo igitur sensu eam imperfectam appellavit, sed quo ipso modo ibidem explicat; quia etsi ab æterno perfecta fuerit, intra Dei tamen sinum latebat, nullique nisi ipsimet soli Deo erat cognita. Ast ubi mundum condendo, hunc Sermonem suum extra se protulit, ac veluti ex cordis sui vulva et matrice, ut loqui amat, extra se emisit, tunc ille æternus sermo sumpsit sonum et vocem, atque idcirco exteriorem ornatum et speciem. Tunc enim a creaturis ratione præditis agnitus fuit. Nomen quippe species apud bonos auctores idem significat ac rei alicujus demonstratio. Et vero species, inquit Nonius, ab adpectu dicitur. Cum igitur Sermo Dei, sive æternus Dei Patris Filius, extra illum principio mundi emissus est, tum speciem et ornatum sive sonum et vocem accipit, et perfecta fuit ejus nativitas, non quidem quoad se, sed quoad creaturas, quæ eam agnoverunt.

Non amplius ergo ii audiendi sunt, qui rursus objiciunt dictum ab eodem Tertulliano: *Deus non sermonalis a principio (ibid. cap. 5)*. Nam continenter addidit: *sed rationalis Deus etiam ante principium, et quia ipse quoque Sermo ratione consistens, priorem eam Rationem ut substantiam suam ostendat.* Si autem Deus rationalis fuit ante principium, sive ab æterno, ille etiam ab æterno protulit Rationem, quæ, ut sæpius dictum, Sermo et Filius ejus est (*ibid. c. 8*). Tum deinde, hic Sermo, inquit, spiritu structus est, et, ut ita dixerim, Sermonis corpus, id est, substantia, est spiritus. Fatetur autem utrumque, etsi unum idemque sint, posse aliquo modo distingui (*Ibid. cap. 26*): *Nam spiritus, ait ille, substantia est sermonis, et sermo operatio spiritus, et duo unum sunt.* Hic autem Sermo Dei Patris, sive ipsa ejus spiritus operatio, creaturis non prius innotuit, quam mundus conderetur. At hujus operationis sive generationis Filii Dei cognitio a Tertulliano appellatur perfecta nativitas; quia quæ antea soli Deo Patri cognita erat, tunc creaturis ratione præditis patefacta est.

Nobis tamen Petavius et alii adhuc objectant hæc Tertulliani de eadem Filii Dei apparitione verba (*Petav. tom. II. Theolog. dogmat. lib. I. cap. 5, p. 26; Tertull. lib. adv. Praxe. cap. 12*): *Sed et in antecedentibus operibus mundi quomodo scriptum est? Primum quidem nondum Filio apparente: Et dixit Deus, Fiat lux, et facta est, ipse statim Sermo lux vera, quæ illuminat hominem venientem in hunc mundum, et per illum mundialis quoque lux. Exinde autem in Sermonem Christo assistente et administrante, Deus voluerit fieri, et Deus fecit. . . . per quem omnia facta sunt.* Inde autem concludunt ibi manifeste demonstrari Filium et Spiritum secundam et tertiam Trinitatis personam non fuisse ex æterno subsistentes, sed quando Deus mundum voluit facere, ac reipsa fecit.

At observandum est Tertullianum his verbis respondisse Praxeæ hæretico, Catholicis objicienti Deum, cui nihil impossibile est, potuisse se ipsum et Patrem et Filium simul facere. Lubenter autem ille fatetur omnia quidem a Deo posse fieri; sed non omnia, quæ potuit, ab illo esse facta. Dehebat igitur Praxeas evidenter demonstrare Patrem revera se ipsum fecisse tam Patrem quam Filium, sive non alium esse Filium, quam ipsum Patrem. Contra vero Tertullianus eo securius affirmat id a Praxeæ non posse unquam probari, quo facilius varia congerit Scripturæ testimonia, quibus, inquit, apud nos *distincte Pater et Filius demonstrantur, distincte, inquam, non divise* (ibid. cap. 21); quandoquidem Filius Dei, sicut toties diximus, a Patre prodivit, atque idcirco ab eo est quidem distinctus, sed non divisus et separatus; quia eadem est utriusque substantia. Tum dehinc Scripturæ ejusdem auctoritate ostendit tres esse Trinitatis personas unitate simplici connexas. At ibi ea protulit verba, quæ nobis objiciuntur, ac posthæc concludit omnia facta esse per Dei sermonem, sive per Filium Dei, qui et ipse Deus est. Quia ergo Dei sermo est, idcirco ab eo distinguitur, et alius dicitur personæ, inquit, non substantiæ nomine, ad distinctionem, non ad divisionem. Quomodo autem una est illius et Patris substantia et unus cum eo Deus, nisi ab æterno, sicut Pater fuerit? Cum igitur dixit Filium Dei ante mundi exordium non apparuisse, haud obscure significat illum tunc nulli creaturæ fuisse cognitum. Ubi vero, uti ille ibidem ait, primo dictum est, *Fiat lux*, tunc statim lux facta est, et apparuit lux vera, sive Sermo Dei, non quidem, quia tum primum, nec antea existit, qui ab æterno genitus fuerat; sed quia tunc hominibus cœpit apparere, qui est lux vera, quæ illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum. At tantum abest ut hæc Tertulliani nostri responsio Petavio aliisque faveat, quin potius totam funditus evertat eorum argumentationem.

Scimus quidem illius verba alium in sensum a Bullo detorqueri. Ea enim valde obscura esse confitetur, sed quæ tamen suspicatur de Filii apparitione sic esse intelligenda: Filius Dei, ait ille, quatenus est æterna Ratio et Sophia, tunc in primis apparere incœpit, quando Deus inconditam et confusam rerum materiem sapientia sua disponere, ordinare, et exornare aggressus est. At ex confusa, nec ordinata rerum congerie, quæ chaos vocatur, nondum eluxerat Dei Sapientia et Sophia. Tum vero clarissime emicuit, quando lux primigenia, tanquam imago Filii Dei, qui æternæ lucis splendor est, materiam illustravit, resque singulas sua vestivit specie, suoque ornatu. Sed huic interpretationi illud repugnare videtur, quod non minus ex ordinatæ et confusæ materiei, quam ex lucis primigeniæ creatione emicat Dei sermo et Filius, per quem et lux quælibet, et cætera omnia creata sunt. Si quis tamen recte probaverit veram esse hanc, quam Bullus affert, verborum Tertulliani explicationem, huic non admodum reluctabimur, modo

A inde etiam colligi possit a Tertulliano agnosci æternum lucis, sive filii Dei splendorem æternamque generationem ab ipso tam constanter, uti vidimus, assertam ac propugnatam.

ARTICULUS IX.

Solvitur aliud argumentum; inde petitur, quod Tertullianus dixisse videtur fuisse tempus, quo Filius Dei non erat.

Alia Petavii argumentatione, ex Tertulliani contra Hermogenem libro deducta, probari adhuc posse opinatur illi incomptam penitus fuisse Filii Dei æternitatem. Africanus siquidem Auctor noster disertissime, uti Petavio videtur, pronuntiat tempus fuisse, quo Filius Dei non erat. Purum autem putumque illud Arii, et sectatorum ejus commentum putat eruditus ille vir a Tertulliano asseri, ubi Hermogenis, qui materiam Deo coæternam esse garriebat, argumenta diluit. Materiæ enimvero æternitatem hæreticus ille homo demonstrare eo nitebatur, quod Deus nunquam non Dominus fuerit. At Dominus, inquit, semper esse non potuit, nisi materiæ, *cujus semper dominus haberetur*. Sed hoc Hermogenis argumentum refellit Tertullianus, negatque Deum semper fuisse Dominum (Tertull. lib. adv. Hermog. cap. 3): *Deus, enim, uti ait, substantiæ ipsius nomen, id est, Divinitatis; Dominus vero non substantiæ, sed potestatis*. Dominus ergo tantum fuit, ex quo ea esse cœperunt, quæ Deus in potestate habuit. Tum deinde sic prosequitur: *Quia et pater Deus est, et judex Deus est, non ideo tamen pater et judex semper, quia Deus semper. Nam nec pater potuit esse ante filium, nec judex ante delictum. Fuit autem tempus, cum et delictum et filius non fuit, quod judicem, et qui patrem dominum faceret: sic et dominus non ante ea, quorum dominus existeret, sed dominus tantum futurus quandoque, sicut pater per filium, sicut judex per delictum; ita et dominus per ea, quæ sibi servitura fecisset. Unde concludit Petavii a Tertulliano clare ac perspicue definiri fuisse tempus, quo Filius Dei non erat.*

Neque respondendum est Tertullianum non de Dei, sed quolibet hominum filio loqui. Nam ubi de Dei Sophia, sive ipso Dei Filio, disserit, ibi de illo citat et interpretatur hæc Proverbiorum verba (Proverb. VIII. v. 22. et seqq.): *Dominus condidit me initio viarum suarum: in opera sua ante sæcula fundavit me... Prior autem abyssu genita sum*. Sic autem ille inde argumentatur (Tertull. lib. adv. Hermog. cap. 18): *Agnoscat ergo Hermogenes idcirco etiam sophiam Dei nūtam et conditam prædicari, nequid innatum et inconditum præter solum Deum crederemus. Si enim intra Dominum quod ex ipso, et in ipso fuit, sine initio non fuit, Sophia scilicet ipsius, exinde nata et condita; ex quo in sensu Dei ad opera mundi disponenda cœpit agitari; multo magis non capit sine initio quidquam fuisse, quod extra Dominum fuerit. Ibi sane Tertullianus, inquit, palam asseverat Sophiam sive Dei Filium non fuisse sine initio, illudque accepisse; ac*

Sophiam tunc natam ac conditam, quando coepit ad opera quasi disponenda in sensu Dei agitari.

Talem autem hanc argumentationem, et integra Auctoris nostri verba retulimus, ne illis non aliquid aut dissimulasse aut praetermisisse causetur. Neque etiam dissimulabimus hæc Tertulliani loca adeo obscura et difficilia quibusdam videri, ut argumentationi ex his ductæ nihil aliud respondendum censuerint, nisi his Hieronymi verbis, quibus Helvidio, ejusdem Tertulliani alia de causa auctoritatem proferenti respondet Hieronymus (*lib. adv. Helvid.*): *Et de Tertulliano quidem nihil amplius dico, quam Ecclesiam hominem non fuisse, id est, in varios hæreticorum errores prolapsum. Sed hoc responso difficultatis nodus secatur, non solvitur. Nam Tertullianus hunc librum scripsit adhuc catholicus et Ecclesiam homo. Deinde vero, exierit in varios errores incidit, atque, ut Hilarii verbis utamur, quanquam error hominis deservit scriptis probabilibus auctoritatem (Hilar. Commun. in Math. cap. V), nos tamen supra ostendimus Catholicum de divina et æterna Filii Dei generatione dogma ab illo, sive orthodoxo, sive hæretico constanter assertum ac vindicatum.*

Verò itaque quoniam fortassis videbitur aliarum responsio, qui dicunt Tertullianum, acerrimi ingenii virum, haud ingulito disputantium more in maxima de materia æternitate cum Hermogene hæretico contentione, paulo ultra, quam par erat, abruptum fuisse (*Ruth. defens. fid. Nicæ., sect. 3, cap. 10, n. 4*). Nemini enim, vel mediocriter in legendis ejus libris versato, incomportum esse potest illum ad stabilendam aliquam propositionem undique argumenta colligere, ac ea etiam quæ non magni erant momenti. Non ergo, inquam, ex citatis hujus libri verbis judicandum est, quid ille de æterna Filii Dei generatione senserit; sed ex aliis, ubi sedato pacatiusque animo sciam, uti vidimus, et totius Ecclesie de suprema Filii Dei divinitate et æternitate doctrinam explicavit.

Sed accuratius, si lubet, expendamus utram ille vere et a se stabilitæ doctrine limites in objectis locis reipsa sit transgressus. In primis autem dixit Deum non semper fuisse dominum, sicut nos pater potius esse ante filium, nec iudex ante delictum. Atqui ibi quæstio non de patre et iudice, sed tantum de domino erat. Exempla igitur sunt, quæ ad confutandum Hermogenem addiunt. Coniungit autem, sive creati sive increati patris et iudicis, exempla ad ejus propositum pariter conducebant.

Esto tamen, et concedamus, si lubet, illum de vero Deo Patre ejusque Filio loqui, numquid inficias ire potius illum suo Patri esse cœternum? Nonne satis superque probatum est quam præclare ac saepe prædicaverit sermonem seu Filium Dei, qui Patris sui ratio est, semper in illo fuisse, nec unquam ab eo separatum, ac proinde esse æternum? Quamobrem ubi dicit tempus fuisse; quo ille non erat, ibi procul dubio negare noluit ejus æternitatem, quam sæpius alibi asseruit ac tutatus est.

Quis ergo, inquit, verborum ejus sensus, quibus cum tam aperte inficiari videtur? Nobis facile quidem persuadebis nihil aliud sibi voluisse, quam aliis supra explicatis, quibus dixerat tunc perfectam fuisse illius nativitatem, quando Deus ad mundum creandum aggressus est. Tametsi enim antea et ex æterno, uti ostendimus, hic Filius Dei genitus fuerit; nondum tamen ex æterni Patris sinu, seu intellectu, tanquam ex ejus matrice, vulva et corde excesse-
rat. Ante res igitur creatas nec Filius esse, nec Patrem habere cognoscebatur? Cum autem Pater illum extra se emisit, tunc ejus generationem, et illum revera Filium Dei esse, homines agnoscere coeperunt. Tertullianus itaque et frivolum Hermogenis ex voce Domini sumptam argumentationem efficacius everteret, dici posse arbitratus est fuisse tempus, quo nec Deum esse patrem, nec ejus Filium homines agnoscebant; quia hujus generatio et nativitas ipsis comperta et agnita non fuerat. At ubi eam agnoverunt, tunc, sicuti dictum ab eo vidimus, hæc generatio perfecta fuit. De hac igitur perfecta, eo, quo notavimus, sensu generatione loqui videtur.

At hanc revera esse illius mentem confici potest ex citatis ipsiusmet adversus Hermogenem verbis: *Sophia ipsius, inquit, exinde nata et condita, ex quo in sensu Dei ad opera mundi disponenda coepit agitari (Tertullian. lib. advers. Hermogen. cap. 18); quia hæc ipsa Sophia, quæ, illo, ut diximus, latente, in Deo patre semper fuit, hominibus ex ipso nata apparuit, ac manifesta ipsis facta est. Non enim dixit eam tum primum ortam ac genitam. Nam hoc ipso loco, quo Hermogenis argutias explodit, illam ab æterno ortam fuisse disertissime prædicat: Si necessaria est, inquit, Dea materia ad opera mundi, ut Hermogenes existimavit, habuit Deus materiam longe digniorem et idæniorem, non apud philosophos arimandam, sed apud prophetas intelligendam, Sophiam suam scilicet. Hæc denique sola cognovit sensum Domini. Quis enim scit quæ sunt Dei, et quæ in ipso, nisi spiritus qui in ipso? Sophia autem spiritus. Unde ille concludit: Quis non hanc potius omnium fontem et originem commendat, materiam vero materialium non sibi subditam, non statu diversa, non motu inquietam, non habitu informe, sed insitam et propriam, et compositam, et decoram, quasi Deus potius egisse, sui magis quam alieni egens? At quis non intelligit ibi a Tertulliano naseri Sophiam Dei, ab æterni æternitate fuisse a Patre suo genitam, quæ spiritus tantum est, ac Dei Patris consiliarius, quæ ab eo non statu, id est, ut supra notavimus, substantia est diversa, sed propria, ac semper insita fuit, et qua sola, nec ulla alia re, ad mundi creationem egobat, si tamen Deus aliquo unquam cognovisset dici possit?*

Illa porro ita stabilitus, Hermogeni Deum materiam indiguisse, atque adeo ipsi esse cœternam effluentem respondet: *Idcirco etiam Sophiam Dei natam et conditam prædicari, ne quid innatum et inconditum præter solum Deum crederemus (Ibid.).* Dicit itaque Sophiam, seu Sermonem et Filium Dei, aliquando natam præ-

dicari, et agitari coepisse juxta citatum ab illo prophetam dictum, *Eructavit sermonem optimum: Atque ita natus, inquit, Sermo Dei, qui et ejus Sophia est; quia ex sinu Patris sui, in quo ab aeterno genitus la- tuerat, tunc exivit, et excessit, atque ita, ut diximus, perfecta fuit ejus nativitas; quia tum, nec ante hominibus patefacta et demonstrata est. Quemadmodum autem hæc ipsa Filius Dei generatio, ita etiam divini ejus Patris dominatio, in eo et paternitas, a creaturis rationis composibus coepit mundi primordio agnasci, et Deus sicut Patris, ita et Domini appellari hominibus. Porro autem hanc esse Tertulliani mentem, inde conficitur, quod ibi disputet adversus Her- mogenem, qui contendeat Deum ab aeterno non esse Dominum, nisi habuerit extra se materiam, cujus revera dominus fuerit. Cæterum, quamvis Tertullianus ab omni argumentationis hujus difficultate sese penitus non extricaverit; nemo tamen inde concludere merito potest ab illo negatam fuisse Filii Dei æternitatem, ac divinam naturam. Quis enim nescit intellectu difficillima quædam documenta a pluribus haud dubitanter asseri, qui omnes quibus implicantur difficultatum nodos penitus solvere non possunt? At evidentissime ostendimus quam constanter, quam diserte, et sine ullis verborum ambagibus Tertullianus asseruit ac vindicavit Filii Dei æternitatem divinamque ejus naturam. Sed illam adhuc alibi non minus perspicue prædicat, quemadmodum in sequenti capite videbimus.*

CAPUT IX.

De Christo Deo et homine.

ARTICULUS PRIMUS.

De humano Christi ex virgine ortu, a sacris prophetis prænuntiato: cur dicitur homo Deo mixtus: ejus in terras adventum non posse rejici a gentilibus, qui ad destruendam illius veritatem quædam similia finxerant.

Satis abunde, nisi plane fallimur, a nobis demonstratum est quam vera orthodoxaque fuerit Tertulliani de suprema Verbi, sive Sermonis et Filii Dei divinitate, sententia ac doctrina. Sed his lucis adhuc aliquid afferre non possunt, quæ illo de eodem Dei Filio humana carne induto tradidit. Gentilibus autem breviter, huncque in modum explicat quid de illo Christiani sentirent: *Iste Dei radius, id est, Filius Dei, qui ex Patris sui sinu tanquam radius ex Sole prodiit, ut retro semper prædicabatur ab antiquis, nimirum prophetis, delapsus in virginem quamdam, et in utero ejus caro figuratus, nascitur homo Deo mixtus (Tertullian. Apologet. cap. 21, pag. 399). Sed hæc alio in libro clarioribus hisce verbis exposuit: Itaque utriusque substantiæ census hominem et Deum exhibuit; hinc natum, inde non natum; hinc carneum, inde spiritalem; hinc infirmum, inde præfortem; hinc morientem, inde viventem. Quæ proprietates conditionum divinæ et humanæ æqua utique naturæ utriusque veritate dis- puncta est, eadem fide spiritus et carnis; virtutes spiri-*

tum Dei, passiones carnem hominis probaverunt (Idem, lib. de Carne Christi cap. 5). Luculenter igitur docet perfectam omnino fuisse in Christo divinam humanamque naturam. Nec minus aperte declarat duas illas Christi naturas confusas non fuisse, sed a se invicem ita distinctas, ut penitus diversæ sint earum proprietates.

In Apologetico itaque cum ab eo dictum est: *Nascitur homo Deo mixtus (loc. supr. cit.)*, ibi procul dubio non significat duas ejus naturas, uti postea Eutychiani somniaverunt, fuisse permixtas et confusas, sed sic sibi, sicut alibi patefecimus, copulatas et conjunctas, ut Christus et verus Deus, et verus homo sit (*Dissert. in Lactant. cap. 17, art. 3*).

Non communi autem hominum more illum hominem factum esse docet; sed *delapsus, inquit, in virginem, quæ sine ullius viri opera illum genuit (Apologet. loc. cit.)*. Verum quia hoc creditu difficillimum, vel ab ethnicis irrideri poterat, Tertullianus consulto sane cunctos admonet illud a sacris prænuntiatum fuisse prophetis, quorum auctoritas a nemine, ut supra diximus, potest infirmari. Quapropter ille paulo ante dixerat: (*Venit igitur qui ad reformandam et illuminandam eam, gratiam Judæorum Christianis transmissam, venturus a Deo prænuntiabatur Christus ille Filius Dei*). *Hujus igitur gratiæ disciplinæque arbit- ter et magister, Illuminator atque deductor generis humani, Filius Dei annuntiabatur; non quidem ita genitus, ut erubescat in filii nomine, aut de patris se- mine.... Dei Filius nullam de impudicitia habet matrem; etiam quam videtur habere, non nupsit (Ibid.)*. Omnia hæc totidem verba in nostris codicibus manu- scriptis et antiquis editionibus ad Rigaltium usque exhibentur. Sed Rigaltio, quem alii postea secuti sunt, primam hujus loci phrasim, uocinis inclusam, penitus rescicare placuit. Nullam tamen amputationis illius reddidit rationem, imo ne minimum quidem verbum. At tametsi hæc phrasis in ullis prorsus, et textui Tertulliani omnino præpostere inserta ipsi visa sit; lector tamen hujus additamenti saltem admonendus erat.

Cæterum, nulli obscura esse potest sententia Tertulliani, qui manifestissime pronuntiat Filium Dei delapsum esse in virginem, ex qua humanum corpus accepit. Virginem autem dixit, quia hic Dei Filius, nullam, inquit, *de impudicitia matrem habet; etiam quam videtur habere, non nupsit*. At si ulla absque impudicitiae labe, et maritali consortio mater facta est, certe Christum salva virginitatis suæ integritate genuit. Sed qua ratione, inquiet aliquis, dici potuit: *Non nupsit*? Nonne plerique omnes illam Josepho nuptam revera fuisse asseverant? Respondent aliqui hoc verbo *non nupsit*, nihil aliud significari, nisi Mariam virum non cognovisse. Nam et ipsa angelo respondit: *Quomodo fiet istud; quoniam virum non cognosco?* (*Luc. cap. 1, v. 34*). Sed his probandum erat a quibus verbum nubo hoc sensu accipiatur: Nonnullis vero hæc, quam Hieronymi esse putant, probatur opinio Mariam quando concepit Christum.

sponsam, sive ut Evangelistarum utamur verbo, *desponsatam* quidem fuisse Josepho, cui post breve a conceptu intervallum nupta est. Sed nullus Tertulliani mentem certius, quam ille ipse aperire potest (*Petav. tom. V. Theolog. dogmat. lib. XIV. cap. 3. § 10; Hieronym. adv. Helvi*). At in suo de carne Christi libro hæc de Maria virginæ scripsit: *Etsi virgo concepit, in partu suo nupsit, ipsa patefacti corporis lege, quam ibidem citat: Omne masculinum adaperiens vulvam, sanctum vocabitur Domino (Idem, lib. de carne Christ. cap. 23)*. Viles sane verbum *nubere* hic ab eo sumi pro virginis partu, quo vulva ejus reserata est. Non jam quidem quærimus quo sensu eam apertam esse dixerit, de quo in nostris ad Ambrosium observationibus. Nobis enim nunc sufficit illud, de quo igitur verbum *nubere* ab eo accipi pro muliebris uteri in partu patefactione (*Not. in Ambros. Exposit. Evang. sect. Luc.*). Sicut autem negare non possumus hæc minime propriam esse hujus verbi significationem, ita certe omnes fateri debent illibatam Mariæ virginitatem ab illo evidentissime asseri (*Tom. I. Appar. lib. III, dissert. 2, cap. 6, art. 9, pag. 973*). Non in suo enim tantum Apologetico, sed alio etiam in libro, ut alibi vidimus, illud documentum stabilit, ac confirmat tanquam ab universa sui temporis Ecclesia, et antea magno consensu receptum. Nos vero de eo in superioribus nostris dissertationibus disputavimus (*Ibid. lib. II, dissert. 6. cap. 7, § 5, pag. 597; Dissertat. in Lactant. cap. 17. art. 3. tom. 1. Appar. loc. cit. et lib. 3, dissert. 2, cap. 6, art. 4, pag. 597, et seqq. et C Dissert. in Lactant. cap. 8, art. 1*).

Palam adhuc Tertullianus proficitur hunc Christi ex virgine ortum, et adventum in terras, a sacris nostris vatibus prænuntiatum fuisse. Sed quæ sint illorum oracula, hoc in libro, in quo brevitati consulebat, plane tacuit. Plura vero ille in libro adversus Judæos, et alii in aliis libris retulerunt, de quibus adhuc in iisdem superioribus nostris dissertationibus actum a nobis fuit. Omittere tamen non possumus Justini martyris testimonium, quod Tertulliani dictis optime congruit, eaque mirum in modum confirmat. Ubi enim sanctissimus ille martyr plures de futuro Christi adventu sacrorum prophetarum predicationes citat, atque hanc in primis Isaïæ. *Ecce Virgo in utero habebit*: ibi ostendit nullam inde ethnicis dari occasionem suum excusandi Jovem, qui plures adulterino concubitu liberos susceperat. Nam illud Isaïæ vaticinium: *Σύμνηται οὐ συνουσιάζουσα τὸν παρθένον συλλαβὴν· εἰ γὰρ συνουσιάζου ὑπὸ ἰσχυροῦ, οὐκ ἔτι ἦν παρθένος· ἀλλὰ δὴν αὐτῇ Θεοῦ ἐπελθούσα τῇ παρθένῳ, ἐπισκίασεν αὐτήν, καὶ κυοφορήσκει παρθένον υἱὸν πεποίηκε*. Significat virginem absque consuetudine venerea concepturam fuisse. Si enim cum quoquam consuevisset, non jam virgo fuisset. At enim virtus virgini superveniens, illi obumbravit, et virgo cum esset, ut sætum gravida in utero ferret, effecit (*Justin. Apolog. I*).

Verum si certo nullus pronuntiare audeat Tertullianum ad hæc collineasse Justini verba, nemini pro-

A fecto dubium esse potest, quin Cyprianus ad hunc Tertulliani nostri locum respexerit, cum hæc scriptis tradebat: *Hujus igitur indulgentiæ, gratiæ, disciplinæque arbiter et magister, Sermo et Filius Dei mittitur, qui per prophetas omnes retro illuminator et doctor generis humani prædicabatur..... Hic in virginem illabitur, carnem Spiritu sancto cooperante, induitur: Deus cum homine miscetur (Cyprian. lib. de Idolor. vanit.)*. Mixtus autem ab eo, sicut a Tertulliano dicitur, non utriusque naturæ divinæ et humanæ ficta ab Eutychianis confusione, sed quia Christus, ut paulo ante monuimus, utramque naturam perfectam divinæ suæ personæ conjunctam copulatamque habet.

Tum dehinc Auctor noster ipsosmet gentiles allocutus, hæc ab iis rejici non posse sic demonstrat: *Recipite interim hanc fabulam, sive sicuti fabulam, similis est vestris, dum ostendimus quomodo Christus probetur. Sciebant qui penes vos fabulas ad destructionem veritatis istius æmulas præministraverunt (Tertullian. Apologet. cap. 21, pag. 399)*. In nostris vero manuscriptis codicibus, et ante Rigaltium editis, post verbum *probetur*, hæc aliter, sicque scripta sunt: *et qui penes vos ejusmodi fabulas æmulas ad destructionem veritatis istiusmodi præministraverint*. Cur vero Rigaltius hæc verba immutaverit, nullam ab eo exspectes rationem. Tertullianus autem adversus ethnicos sic argumentatur: Objicere mihi potestis ea, quæ de Christo, ejusque ex virgine ortu, et humana vita dixi, meram esse fabulam. At, etsi id vobis concederem, hanc tamen non respuere, sed recipere debetis; quippe quæ iis similis est, quas finxistis. Ostendimus enim quomodo Christus de virgine natus probetur, ac plures esse scriptores, qui similes fabulas, ad destructionem veritatis penes vos præministraverint. Dic autem, quæso, utrum hic descriptorum in codicibus nostris verborum Tertulliani sensus, magis quam in Rigaltiana editione obscurus sit.

Cæterum, antea Justinus martyr simili plane modo contra eosdem gentiles disputaverat: *Εἰ δὲ καὶ διὰ παρθένου γεννηθεὶς φέρομεν, κοινὸν, καὶ τοῦτο πρὸς τὴν Περσίδα ἔστω ἡμῶν*. Quod vero et ex virgine Christum natum esse prædicamus, commune sit hoc quoque propter Perseum vobiscum (*Justin. Apolog. I*). Nota enimvero est omnibus hæc fabula, qua gentiles commenti sunt Jovem, in aureum imbrem conversum, descendisse ad Danaen, et ab ea Perseum genuisse. Alias præterea ethnicorum fabulas ibidem sanctus martyr memorat, quas his, quæ de Christo vere narrantur, similes esse ostendit. Postea vero ille adjicit fabulas hujusmodi ab ethnicis poetis, instinctu dolisque dæmonum ideo decantatas, ut quæ a Christo mirabiliter gesta sunt, pro fabulis poeticisque commentis haberentur.

Nemo est autem, qui, nobis etiam silentibus, non intelligat quantum hæc Tertulliani dictis congruant, atque inde confirmantur. Non unam enim tantum de Jovis cum Danae nefario concubitu fabulam, sed alias etiam plures paucis hisce verbis perstrinxit: *Filius*

Dei annuntiabatur non quidem ita genitus, ut erubescat in Filii nomine, aut de Patris semine; non de sororis incesto, non de stupro filiae, aut conjugis alienae Deum patrem passus est squammatum, aut cornutum, aut plumatum amatorem, in auro conversum. Danaidis Jovis ista sunt nomina vestra (Tertullian. Apologet. cap. 21, pag. 396). Atque ita hæc leguntur in nostris codicibus manuscriptis, et editis vetustioribus, nisi quod in his punctum post nomen Danaidis posuere, et aurum pro auro. At Rigaltius illud Danaidis nomen abstulit propria, uti liquet, auctoritate, et contra omnium codicum manuscriptorum et editorum fidem. De his porro Jovis ad virgines et mulieres constuprandas conversionibus a nobis dictum est in superioribus nostris, ac præsertim in Arnobii libros dissertationibus (Dissertat. in Arnob. cap. 9, art. 4).

ARTICULUS II.

Eumdem Christi in terras adventum non posse negari a Judæis, nisi cæca obstinatione mulctatis.

Postquam Tertullianus adversus gentiles, eo, quem explicuimus, modo disputavit, tum continuo illa vera esse probat, quæ Christiani contra Judæos de Christi Domini adventu docebant. Sic quippe prosequitur: Sciebant et Judæi venturum esse Christum, scilicet quibus prophetæ loquebantur. Nam et nunc adventum ejus expectant, nec alia magis inter nos et illos compulsatio est, quam quod jam venisse non credunt. Duobus enim ejus adventibus significatis, primo, qui jam expunctus, sive exactus, et confectus, est in humilitate conditionis humanæ; secundo, qui concludendo sæculo imminet in sublimitate divinitatis exertæ, id est, conspicuæ et manifestæ, primum non intelligendo, secundum quem manifestus prædicatum sperant, unum existimaverunt (Tertullian. Apologet. cap. 21, pag. 400). De hoc autem Tertulliani fonte Cyprianus more suo potavit; atque suos sic transtulit in usus: Sciebant et Judæi Christum esse venturum. Nam hic illis semper prophetis admonentibus annuntiabatur. Sed significato duplici ejus adventu, uno qui in exercitio et exemplo hominis fungeretur, altero qui Deum fateretur, non intelligendo primum adventum, qui passionem præcessit occultus, unum tantum credunt, qui erit in potestate manifestus (Cyprian. de Idolor. vanit.).

Uterque igitur fatetur verum fuisse Christi, assumpta hominis carne, adventum. Etenim ab veteribus sacrisque prophetis tam aperte, sicuti paulo ante monuimus, prænuntiatus est, ut Judæi illum ignorare non potuerint. Verum quia Christus in humanæ conditionis humilitate mortalem vitam egit, hunc Judæi verum Messiam esse præfracte negaverunt, ac superbia inflati expectant alterum, qui in fine mundi cum tota diviniæ majestatis gloria venturus est. Sed alibi ostendimus voluntarium fuisse hunc Judæorum errorem, qui non solum a Tertulliano nostro, et Cypriano, verum etiam a Lactantio funditus evertitur (Dissertat. in Lactant. cap. 17, art. 5).

Tanti autem Judæorum erroris, tantæque cæcitalis causa, inquit Tertullianus, eorum fuit delictum,

A quemadmodum Isaias prædixerat. Sed ipsemet Auctor noster adhuc audiendus est: Ne enim intelligerent pristinum Christi adventum, credituri, si intellexissent, et consecuturi salutem, si credidissent, meritum fuit delictum eorum. Ipsi legunt ita scriptum: mulctatos se sapientia et intelligentia, et oculorum et aurium fruge (Tertullian. Apologet. cap. 21, pag. 400). Cyprianus vero sic rursum ejus pressit vestigia: Quod autem hoc Judæorum populus intelligere non potuit, delictorum meritum fuit. Sic erant sapientiæ et intelligentiæ cæcitate mulctati; ut qui vita indigni essent, haberent vitam ante oculos, nec viderent (Cyprian. lib. de Idolor. vanit.).

Ambo autem ad hæc procul dubio collineabant, ac tacito nomine, citabant Isaiæ verba: Dices populo huic: Audite audientes, et nolite intelligere, et videte visionem, et nolite cognoscere. Excæca cor populi hujus, et aures ejus aggrava, et oculos claudere, ne forte videat oculis, et auribus audiat, et corde suo intelligat, et convertatur, et sanem eum (Isai. cap. 6, v. 9 et 10). Quæ quidem citata invenies non solum in Matthæi Evangelio et Actibus Apostolorum, sed a Joanne etiam Evangelista hunc in modum: Propterea non poterant credere, quia iterum dixit Isaias: Excæcavit oculos eorum, et induravit cor eorum; ut non videant oculis, et intelligant corde, et convertantur, et sanem eos (Matth. cap. 1, v. 14, Act. cap. 28, v. 26. Johann. cap. 12, v. 39 et 40). Sed de Judæis intolerabili prorsus obstinationis vitio obcæcatis, quique idcirco credere amplius non potuisse dicuntur, in nostra de Lactantii libris dissertatione jam disputavimus, atque infra articulo tertio aliquid adhuc dicendum (Dissertat. in Lactant. cap. 16, art. 2).

Neque hic stetit indomita et cæca Judæorum pervicacia: sed cum Christus inauditis hactenus miraculis ex æterni sui Patris sinu se venisse unicuique manifestissime patefaceret, hæc illi magicis artibus tribuere ausi sunt. Verum enimvero, quem solummodo, ita pergit Tertullianus, hominem præsumpsorant de humilitate, sequebatur uti magum estimarent de potestate, cum ille verbo dæmonia de hominibus excuteret, cæcos reluminaret, leprosos... ostendens sese λόγος Dei, id est, verbum illud primordiale, primogenitum, virtute et ratione fultum (Tertullian. Apologet. cap. 21, p. 400). Ita in Rigaltii editione. In nostris autem codicibus, et antea editis: Ostendens se esse, sive esse Verbum Dei, id est, λόγος, illud; ac post verbum fultum, in eis additum est, eundem qui verbo omnia et faceret et fecisset. Sed quoniam priora verba a Rigaltio transposita fuerunt, aliquam saltem cur posteriora deleverit, rationem reddere debebat. Numquid autem ea rejecit, vel quia ibi est solæcismus, vel quia inutilia esse arbitratus est? Quid vero si pronomen eundem ad λόγος referatur? Nonne in Joannis Evangelio legimus, Principium qui et loquor vobis (Joann. cap. 8, v. 25)? Numquid in his minor est, quam in Tertulliani verbis solæcismus? Denique ultima verba, quæ in omnibus nostris codicibus legi-

mus, nec superflua videntur, nec parum ad Tertulliani conducunt propositum.

Major itaque fuit Rigaltii diligentia, cum ibidem monitos lectores esse voluit, in quibusdam Auctoris nostri, et Cypriani exemplaribus legi quidem magnum, sed aptius scriptum videri magum. Bene quidem. Tertullianus enim postea dixit: *Ecquis ille Christus cum fabula sua, si homo communis conditionis, si magus* (Tertullian. *Apologet.* cap. 20, pag. 25) ? Nos quoque præterea observavimus in Harlæano codice, ubi habetur magnum, apposita esse duo puncta infra litteram n, quibus superflua delendaque notatur. Tertulliani vero locus a Cypriano sic transcriptus est: *Cum Christus Jesus secundum a prophetis ante prædicta, verbo et vocis imperio demonia de hominibus excuteret, paralyticos restringeret, leprosos purgaret....* Judæi qui illum crediderunt hominem tantum de humilitate carnis et corporis, existimabant magum de licentia potestatis, et apud Tertullianum nostrum de potestate (Cyprian. *de Idolor. vanit.*). In quatuor vero, quos nacti sumus, antiquioribus hujus Cypriani libris manuscriptis codicibus legitur magnum, in aliis autem magum. Verumtamen posterior hæc lectio alteri præponenda videtur; quia uterque describit de divina Christi potestate, qua miracula propemodum infinita, et luc usque inaudita edebat, quam impudentissimi calumniatores Judæi magicis illius artibus adscribere ausi fuerant. De his autem Christi miraculis, quibus evidentissime comprobavit se esse Dei Filium, et assumpto corpore humano, vitam egisse mortalem, in superiori aliisque dissertationibus nostris disputavimus (*Dissert. in Lactant., cap. 9, art. 2 et seqq., cap. 18. art. 3*).

ARTICULUS III.

Christum violentis Judæorum suffragiis, sicut ipse prædixerat, in crucem a Pilato Syriæ procuratore actum, sponte et cum verbo spiritum dimisisse; de solis tum deliquit, in arcana relato, ac de Christi sepultura.

Quamquam tot tamque stupenda Christi miracula invictissime adversus Judæos, ac quoscunque alios illum vere Deum et hominem fuisse, ac cum hominibus vixisse demonstrent; hoc tamen Tertullianus satis sibi non esse arbitratus est. Pergit enim, nec minus laculenter demonstrat id adhuc stabiliri confirmarique posse aliis similibus miraculis, quæ ab illo ante et post mortem edita sunt. Eum ergo sequamur, et de illa Christi morte disserentem audiamus: *Ad doctrinam, inquit, ejus quia* (manuscripti codices, qua) *revincebantur, magistri, primoresque Judæorum ita exasperabantur, maxime quod ad eum ingens multitudo deflueret, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte Romana procuranti, violentia suffragiorum in cruce* (manuscripti codices, *Jesum*) *dedi sibi extorserint* (Tertullian. *Apologet.* cap. 21. p. 400). Cyprianus vero hæc ab Auctore nostro sic mutuatus est, ut quædam etiam decerpserit illius verba: *Hæc, inquit, magistri eorum, Judæorum, atque primores, hæc est, quæ et doctrina illæ et sapientia revincebat,*

A accusi ira, et indignatione provocati, postremo deditum Pontio Pilato, qui tunc ex parte Romana Syriam procurabat, tradiderunt, crucem ejus, et mortem suffragiis violentis ac pertinacibus flagitantes (Cyprian. *de Idolor. vanit.*). Quod autem uterque ac postea Lactantius tam diserte appellant Pilatum Syriæ procuratorem, hoc non caret difficultate: sed eam in nostra ad hujus libros dissertatione emendare tentavimus. Rationem quoque reddidimus cur Judæi dicantur doctrina Christi exasperati, hoc est, asperiores facti, sive, ut ait Cyprianus, *ira et indignitate accensi*, quia legem eorum solvebat et antiquabat (*Dissertat. in Lactant. c. 18. art. 2*).

Addit autem Tertullianus: *Prædixerat et ipse ita facturos. Parum hoc* (in manuscriptis desideratur pronomen hoc), *si non et prophetæ retro* (Tertullian. *Apologet.* cap. 21. pag. 401). Sed hæc paulo fusius apertiusque a Cypriano his verbis explicata sunt: *Hoc eos facturos et ipse prædixerat, et prophetarum omnium testimonium sic ante præcesserat, oportere illum pati, ut non sentiret tantum mortem, sed ut vinceret* (Cyprian. *de Idolor. vanit.*). Quo autem modo Christus inferendam sibi a Judæis pecem prædixit, non unus tantum, sed omnes Evangelistæ maximo plane consensu testificati sunt. Ab ipsis quoque veteris Testamenti prophetis annuntiatam fulsæ aibi ostendimus.

Tam deinde Auctor noster: *Et tamen suffixus cruci spiritum cum verbo dimisit, prævento carnificis officio* (*Matth., c. 20, v. 18, 19; Marc., 10. 35; Luc., 10, 35 et 18, 31; Johann., 8, 4 et 8; Act. 12, 32; Dissertat. in Lactant. cap. 8. art. 2; Tertullian. Apol. cap. 21. p. 401*). Ita quidem Rigaltius. Sed miram plane adverte tibi, sicut alibi, ejus diligentiam. Non aliam quippe notavit diversam lectionem, nisi, et tandem, pro, et tamen. At in omnibus nostris manuscriptis exemplaribus, sicut et antea editis, hæc habenter: *Et tamen suffixus, multa mortis illius præsertim ostendit insignia. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit, prævento carnificis officio*. Si omnia autem hæc verba Rigaltio non ardebant, cur nulla data ratione, et illa abstulit, et verbum sponte, quod apud Cyprianum, Tertulliani sequestrem, fidumque interpretem sic legitur: *Crucifixus, prævento carnificis officio, spiritum sponte dimisit* (Cyprian. *de Idolor. vanit.*). Nonne Rigaltius intelligere hinc potuit eadem esse Tertulliani verba, quæ Cyprianus in hujus Apologetici codice haud dubie legerat? Namquid etiam oblitus fuerat, aut dissimulare potuit quod a Lactantio similiter scriptum observavimus: *Suspensus atque affixus, exclamavit ad Dominum voce magna, et ultro spiritum posuit* (*Dissertat. in Lactant. cap. 18. art. 3*). Obiter autem adverte his verbis, voce magna, idem significari atque his Tertulliani nostri, cum verbo dimisit. Ut quid tandem Rigaltius alia abstraxit ejusdem Tertulliani verba, quibus adversus Judæos, allosque probare voluit Christum Deum et hominem sponte sua esse mortuum, quemadmodum facta tunc ab eo miracula demonstrabant?

Quod vero ille, ac postea Cyprianus dicunt, *prævento carnificis officio, illud planius et enodatius his Lactantii verbis explicatur: Figne cum spiritum deposuisset, necessarium carnifices non putaverunt ossa ejus suffringere, sicut mos eorum crebat (Lactant. lib. 4, divin. Institut. cap. 26). De hoc autem more Lipsius disputat, quam si lubet et vacat, adire poteris (Lips. lib. 2, de aruce, cap. 14, pag. 633, tom. 3).*

(Prosequamur interim, et, quid de Christo moriente addat Tertullianus, videamus: Eodem, inquit, memento, quo animam agebat, dice, orbem signante sole, subducta est. Deliquium utique putaverant, qui id quoque super Christo prædictum non scierunt (Tertullian. Apologet. cap. 21, pag. 401). Et hæc quidem, nec plura leguntur in omnibus codicibus, eum editis antiquioribus, tota manu quolibet exaratis. Sed in B editione sua hæc adjecit Rigaltius: ratione non deprehensa, negaverunt. Atque ita ille textui Tertulliani hæc addidit, sicuti non pauca pluribus aliis in locis ex ea abstulerat. Unde autem illa desumpserit nobis nec ille indicat, nec divinare utique possumus. Duobus autem usus est manuscriptis hujus libri codicibus, Putcanum et Pitheæno, ac variis Fuldensis lectionibus. Putcanum ætate antiquitate sua venerandum, et Pitheænum præ manibus habemus, in quibus superaddita illa verba non occurrunt. Notare igitur Rigaltius debet utrum inter variantes Fuldensis exemplaris lectiones reperiantur, et cur hujus solius auctoritatem cæteris omnibus præterit.)

De memorata deinceps a Tertulliano solis defectione, ejusque prædictione alibi disseruimus (Dissert. in Lactant. cap. 2, art. 2). Quantum vero ea percussu fuerint non solum Judæi, sed etiam gentiles, ex his conjice subsequenter Auctoris nostri verbis: *Et tamen cum mundi casum relatum in arcaneis vestris habetis (Tertullian. ibid).* Quæ quidem ita in nostris codicibus, sicut in Rigaltii editione scripta sunt. At quis non laudabit singularem eruditi illius viri sedulitatem, qui non ibi advenit in aliis editionibus, pro *arcaneis*, positum *archivis*? Majori tamen laude dignus procul dubio foret, si hac aliisque nonnullis similibus certe levissimis lectionibus notatis, alias longe plures et gravius profecto momenti non prætermisisset. Nam *archivum* idem plane significant atque *arcana*, quæ, Festo et Servio testibus, dicuntur secreta et clausa, et a quibus omnes arcentur (Festo, lib. 20, D de Verbor. significat.; Servius in Virgil. lib. 1. Æneid. v. 266).

Porro autem illud solis deliquium in arcana gentilium relatum esse Auctor noster asseverat; quia illud et alia, quæ ante et post Christi mortem evenerant, a notariis publicis, aut aliis descripta in eorumdem gentilium archivis servabantur. Quæ autem hæc sint archiva sive arcana, an Romanorum vel aliorum gentilium, ex his forsitan colligi poterit, quæ paulo post dicemus de Pilati ad Tiberium imperatorum de Christo literis.

Interes vero animadvertemus manus adhuc a Rigaltio illatas his subsequenter Tertulliani verbis:

A Hunc Judæi detractum de aruce, et sepulcro conditum, magna etiam militaris custodiæ diligentia circumdederunt (Ibid.). In nostris siquidem manuscriptis et antea editis exemplaribus legitur: *Tunc Judæi.... magna etiam militari manu, custodiæ diligentia circumdederunt.* Quid autem ibi nocebant hæc verba, *magna militari manu*? Nonne his Auctor noster significantius expressit non parvum fuisse militum numerum, qui sepulcrum Christi diligentissime custodiebant? Sed cætera prosequamur.

ARTICULUS IV.

De Christi a morte ad vitam regressu, apparitionibus in Galilæa, ordinatis ad disseminandum Evangelium discipulis, illius in cælos ascensu, et iis omnibus a Pilato ad Tiberium imperatorem relatis: cur Cæsares Christo credidissent, si non essent sæculo necessarii.

Pergit Tertullianus, certioresque nos facit Christum prædixisse fore ut tertia post mortem suam die ad vitam revocaretur (Tertullian. Apologet. cap. 21, pag. 401). Recte quidem, quemadmodum a nobis alibi explicatum est (Dissert. in Lactant. cap. 8, art. 2). Sæis autem Christus stetit promissis, et rediit ad vitam. At postquam ita resurrexisset, ejusdem auctoris nostri verba sunt: *nihil in sepulcro repertum est præterquam exuvie sepulcri (Ibid.).* In codicibus nostris et aliis editionibus, *sepulcri*; et melius quidem. Nam exuvie dicuntur imprimis hominum, et aliquando bestiarum. Quamobrem Lactantius: *In sepulcro, inquit, nihil repertum est, nisi exuvie, quibus convolutum corpus incluserat (Lactant., lib. 4 divin. Institut., cap. 29; Dissert. in Lactant. cap. 19, art. 2).*

In eadem quoque nostra de hujus libris dissertatione ostendimus quomodo ea explanaverit, quæ a Tertulliano de Christi morte, sepultura, et resurrectione dicta, atque hunc in modum ibidem subjuncta sunt: *Nec ille Christus rediens ac in vulgus eduxit, ne impli errore liberarentur (Tertullian. Apologet. cap. 21, pag. 402).* Ibi autem demonstravimus hunc loquendi modum, qui non solum a Tertulliano et Lactantio, sed Cypriano etiam, ac sacris nostris Scriptoribus adhibetur, plane immerito ab heterodoxis quibusdam voxari (Dissert. in Lactant. loc. sup. cit. et cap. 17, art. 5).

Posthæc vero Tertullianus de Christo, ad vitam revocato, hæc tradidit: *Cum discipulis quibusdam apud Galilæam Judææ regionem ad quadraginta dies egit, docens eos quæ doceret (Tertullian. ibid.).* Quid ergo? Numquid Christus per totum illud tempus in sola Galilæa, ac cum quibusdam tantum discipulis suis versatus est? Nonne et alibi, et omnibus discipulis apparuit? Sed Tertullianus, quia in hoc libro brevitati studebat, non id quidem negat, ac quæ in Galilæa sunt acta, narrasse sibi satis esse censuit. At Cyprianus, quamvis illum sequatur, non tam stricte, sed generaliter scripsit: *Apparuit discipulis suis talis.... fuerat.... ad dies quadraginta remoratus est; ut de eo ad præcepta vitæ instrui possent, et docerent*

quæ docerent (Cypria. de idolor. vanit.). De his autem Christi apparitionibus; et doctrina qua discipulos suos imbuat, in aliis dissertationibus disputavimus (Dissertat. in Lactant. cap. 19, art. 3; et Dissertat. in Cæcil. de mort. persecut. cap. 4, art. 2).

In iisdem etiam enucleavimus quid significant hæc subsequencia Tertulliani verba: *Dehinc ordinatis eis ad officium prædicandi per orbem, circumfusa nube in cælum est ereptus* (Tertullian. loc. cit.). In nostris vero exemplaribus, et aliis ante Rigaltium editis legimus: *In cælum est receptus*. Numquid Rigaltius illum loquendi modum ferre non potuit? Cur ergo his potius non usus est Cypriani verbis: *In cælum circumfusa nube sublatus est* (Cypr. lib. de idolor. vanit.)? Nonne melius ex discipulo, si id liceret, magistrum correxisset? Sed auctoribus sua verba relinquenda sunt. Alias enim actum esset de genuinis veterum scriptorum operibus.

Addit Tertullianus Christum ad cælos conscendisse: *Multo melius, quam apud vos, gentiles, asseverare de Romulis Proculi solent* (Tertullian. loc. cit.). Rursus vero in iisdem nostris et editis codicibus, Rigaltio antiquioribus: *Multo verius... de Romulo Proculi solent*. Quis autem non videat hanc potiore genuinamque esse Tertulliani lectionem? Nam ibi asserit multo verius esse Christum in cælos ascendisse, quam Romulum, quamvis Proculi, id est, ii qui Proculi perjurio abutuntur, affirmare soleant visum a se Romulum in cælos ascendentem.

Denique Auctor noster adjecit: *Ea omnia super Christo Pilatus, et ipse jam pro sua conscientia christianus, Cæsari tunc Tiberio nuntiavit. Sed et Cæsares credidissent super Christo, si et Cæsares non essent sæculo necessarii, aut si christiani potuissent esse cæsares* (Ibid.). Mutuam autem his verbis alia, ab eo superius scripta, dant utique lucem. Hæc autem totidemque sunt: *Tiberius annuntiata* (manuscripti nostri, et antiquæ editiones, *annuntiatum*) *sibi ex Syria Palæstina, quæ* (Pamelius, quod) *illic veritatem istius divinitatis revelaverant* (iisdem manuscripti, et aliæ antiquiores editiones, *revelaverat*) *detulit ad senatum cum prærogativa suffragii sui. Senatus, quia non ipse probaverat, respuit. Cæsar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum* (Tertullian. ibid. cap. 5, pag. 291). Eusebius vero totum hunc Tertulliani, indicato ejus nomine, locum transcripsit. Prius autem narrat morem invaluisse, ut provinciarum rectores, quidquid novi apud ipsos contigisset, Imperatori nuntiarent. Quamobrem Pilatus, de resurrectione, inquit, Servatoris nostri Jesu Christi, cujus per universam Palæstinam celebris fama erat, ad Tiberium principem retulit, multa quoque alia ejusdem miracula se auditu accepisse significans, et qualiter denuo ad vitam revocatus, a plerisque jam Deus haberetur. At Tiberium quidem ad senatum retulisse perhibent, sed senatum hujusmodi relationem aspernatum fuisse; specie quidem, eo quod senatus auctoritas ad id non expectata videbatur, cum tamen lex vetus apud Romanos esset, ne quis absque decreto senatus pro Deo haberetur; re autem ipsa eo

quod salutaris divinæ doctrinæ prædicatio auctoritate et auxilio hominum non indigeret. Cum igitur senatus relationem de Servatore repudiasset, Tiberius tamen in pristina sententia perseverans, nihil adversus doctrinam Christi durius molitus esse dicitur (Euseb. lib. 2, histor. Eccles. cap. 2, pag. 40). Ita Valesius interpretatus est verba Eusebii græca, quæ, quia paulo longiora sunt, hic non transcribimus. Deinde vero Eusebius Tertulliani verba græcam in linguam sic transtulit: *Τιβέριος οὖν ἀργαλέωτος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ δόγματος τούτου, ἴθα πρῶτον ἤρξατο, τῇ συγχλήτῳ ἀνεκοινῶσατο. Ἀλλος δὲ ἀεικίνοις ὡς τῷ δόγματι ἀρίσκειται· ἡ δὲ σύγκλητος, ὅτι οὐκ αὐτὸν ἐδεδοικιμῆκε, ἀπώσατο. Ὁ δὲ ἐν τῇ αὐτοῦ ἀποφάσει ἔμεινε, ἀπειλῶντας θάνατον τοῖς τῶν χριστιανῶν κατηγόροις*. Valesius vero hæc iisdem latinis verbis reddidit, quæ in codicibus nostris et editionibus ante Rigaltium exhibita vidimus. Verum in suis notis, approbata ejusdem Rigaltii emendatione, verba græca Eusebii, aut alterius, ut ipse putat, interpretis corrupta esse opinatur. Sed si ipsi suboluisse quæ a Rigaltio in textu Tertulliani immutata sunt, potius græco scriptori fortasse subscripsisset.

Quidquid porro sit, ex utraque lectione satis perspicitur Tertulliani sensus, nec de illa esse potest ulla difficultas, nisi in his verbis, quibus Tiberius dicitur pro sua conscientia jam fuisse christianus. Nam ibidem dixit, Cæsares non credidisse, quia Cæsares erant. Sed ibi verbo credere nihil videtur aliud significasse, nisi publicam Christianæ religionis professionem. Pro sua igitur conscientia Tiberius erat christianus, sed ausus non est id palam profiteri.

At cur, inquires, adjecit Auctor noster: *Cæsares credidissent, si non essent sæculo necessarii*? Respondet Rigaltius illud ideo dictum fuisse, quia, uti infra videbimus, persuasum habebant fore ut mundus, quem nolebant tam cito destrui, cum Romano imperio everteretur. Sed quænam, obsecro te, ex hoc errore induci potest vitæ unius aut alterius Cæsaris necessitas? Nonne autem Tertullianus dicere potuit Cæsares sæculo esse necessarios, id est, sæculi et populi moribus, ac præsertim receptis religionum institutis tanta necessitate obstrictos, ut ea sine seditionibus, atque imminenti etiam et capitis et imperii subvertendi periculo labefactare aut immutare non possent?

ARTICULUS V.

Vera esse ea omnia, quæ de Christo Deo et homine dicta sunt; nemini fas esse de religione sua mentiri; Christianos absque ulla ambiguitate aut dissimulatione palam et in tormentis etiam dirissimis clamasse Deum a se per Christum coli, nec id posse improbari a Judæis, qui Deum per Moysen, nec a gentilibus, qui per Orpheum, Musæum, Melampum et Trophonium falsos deos colere didicerant.

Quæ hactenus de Christo, sive Deo Deique Filio, sive vero homine, a Tertulliano scripta vidimus, hæc ille verissima esse tanta asseveratione affirmat, ut nullum, ne minimum quidem, relinquat de iis dubi-

tandi locum. Nam ethnicos ipsos sic compellat : *Hic A* est ordo nostræ institutionis, hunc edidimus et sectæ et nominis censum cum suo auctore (Tertullian., *Apolog.*, c. 21, p. 403). Censum autem ab eo dicitur recensio, recognitio et explicatio. In hoc autem nemo, inquit, aliud prorsus esse existimet, quod occultatum aut dissimulatum voluerim. Nihil enim his, quæ retuli, verius esse potest; quia nec fas est ulli, ait, de sua religione mentiri.

Christianorum autem pectoribus tam alte insitum erat illud documentum, ut exquisitissimis quibuslibet suppliciiis torqueri et necari mallent, quam interrogati de sua religione, aliquid, imo suum duntaxat christianum nomen, aut negare aut dissimulare. Quocirca Justinus martyr, ut alibi diximus, similiter gentilibus dicebat : Considerate, *ἵνα καὶ τοῦ ἐφ' ἡμῖν εἶναι ἀρκίσθαι ἐξεταζομένου, οὐ βουλόμεθα ζῆν ψευδολογούντες,* Quod in nostra potestate est, ut cum inquirimur, negemus; sed nolumus vivere mendaciter, id est, nolumus vivere, religionem nostram mentientes, aut dissimulantes (Justin., *Apologet.*, I ad Antonin., p. 57, t. I *Apparat.*, p. 357). Tantum autem piaculum esse putabant, quando de religione sua interrogabantur, dictis respondere ambiguis; ut, ipso adhuc Tertulliano teste, qui martyrium magis timebant, hi ipsi torqueri necarique maluerint, quam tres sanctissimæ Trinitatis personas confitendo, plures dicere deos.

Cur autem omne de religione mendacium, aut quælibet dissimulatio, penitus damnetur, si quæras, respondebit Tertullianus, *eo quod qui aliud a se coli dicit, quam colit, negat quod colit, et culturam et honorem in alterum transfert, et transferendo jam non colit, quod negavit* (Tertullian., *Apologet.*, c. 21, c. 403). At Rigaltio placuit hæc delere verba, et honorem. Quis autem ea ibi non inutilia esse disertebitur? Non enim eultura et honor omnino synonyma sunt; et quamvis essent, nemo tamen negabit Tertullianum iis uti potuisse. Sed hæc minimi, nisi ad notandam Rigaltii audaciam, sunt momenti. At certe longe gravioris ponderis est hæc Auctoris nostri ratiocinatio : qui dicit Jovem verbi gratia a se coli, et alium Deum colit, is Jovem deum esse negat, et ejusdem Jovis cultum et honorem in alium transfert, ac sic transferendo, non ipsum, sicuti dicebat, Jovem colit, illumque deum esse negat.

Quapropter nos Christiani, inquit ille, rejecta omni prorsus dissimulatione, fraude, et ambiguitate, *palam dicimus, et vobis ethnicis torquentibus, laceratis et cruenti vociferamur : Deum colimus per Christum* (ibid., c. 403 et seq.), per quem, seu quo docente, nos didicimus quis verus sit Deus, quem omnes colere debent. At homo, arguebant ethnici, fuit Christus. Esto, respondet Tertullianus; non idcirco tamen Christiani eum colentes torqueri et occidi ab ethnicis debebant, nisi hi Judæos, Græcos, ac Romanos etiam eodem modo condemnarent. Nam Judæi, inquit, *Deum per hominem Moysen colere didicerunt* (ibid., p. 23). In suis quippe libris Moyses docuit qua ratione, quibusque ritibus Deus ab illis coli debebat.

Græcos vero Orpheus Pieriæ, pergit Auctor noster, Musæus Athenis, Melampus Argis, Trophonius Bæotiæ initiationibus falsorum deorum homines obligaverunt (ibid.), hoc est alligaverunt et obstrinxerunt. Nos vero alibi ostendimus ab Orpheo introducta fuisse Liberi sacra et festa, quæ idcirco orphica appellata sunt (*Dissertat. in Lactant.*, cap. 30, art. 3). Alio autem in loco citavimus Diodori Siculi verba, quibus narrat Herculem venisse Athenas, ut matris Eleusinæ initiaretur mysteriis, quorum Musæus Orphei filius *προεστηκός*, præfectus erat, qui proinde docebat quomodo his homines obligarentur (tom. I *Apparat.*, lib. III, *dissert.* 2, cap. 35, p. 1280).

Præterea idem Diodorus Siculus, quemadmodum in nostra de Lactantii libris dissertatione annotavimus, litteris mandavit Melampodem ex Ægypto in Græciam transtulisse sancita Baccho orgia (*Dissertat. mox. cit.*, Diodor., lib. I, *biblioth.*, p. 61). Subjunxit etiam fabulosam de Saturno, ac Titanibus, atque deorum affectionibus narrationem, quæ tametsi omnibus non probetur, non parum tamen conducit ad Tertulliani nostri propositum.

Trophonius porro Ergini, aut potius Apollinis filius esse ferebatur, cujus oraculum, sicut alibi Tertullianus ait, in Bæotia exstabat (*Tertullian.*, loc. cit. et lib. de Anim., c. 46). At plura de eo, et ædificatis ab eodem Trophonio deorum, ac nominatim Apollinis Delphici, templis memoriæ prodiderunt Pausanias, Lucianus, Cicero, Philostratus, Erasmus, et alii a nobis in superiori de Arnobii libris dissertatione citati (Pausan., lib. 9 de Bæot., p. 311; Lucian., *Dial. Menip.*, etc., p. 116 et seq.; Cicer., lib. 1, *Tuscul.*, p. 134; Philostr., lib. VIII de Vit. Apollon., p. 420 et seq.; Erasmus., *Adag. chil.* 1, *adag.* 77; *Dissertat. in Arnob.*, cap. 24, art. 2; *Dissertat. in Lactant.*, cap. 30, art. 4). Quis autem non videt eorum testimonio satis superque probari ab illo, et aliis a Tertulliano memoratis, homines initiationibus deorum ab aliis hominibus fuisse illigatos? Demum ille adjecit Numam Pompilium operosissimis Romanos onerasse institutionibus. Quam autem id verum sit, a nobis demonstratum est.

Recte ergo ex his concludit Tertullianus non minus Christo, etiamsi homo tantum esset, quam his licuisse aliquam commentari divinitatem, quam homines colere doceret. At Christus non solum homo fuit, sed veram cum suo æterno Patre divinitatem habet, rem, uti Auctor noster ait, *propriam*; quia ipsi, sicut Patri suo, propria est (*Tertullian.*, *Apolog.*, c. 21, c. 404). Non enim ille, quemadmodum Numa Pompilius, *rupices*, id est, sylvicolas, feros, et barbaros, ut alibi ipse Tertullianus explicat (*idem*, lib. de Pallio, cap. 4, et de Anim., cap. 6), homines injecto falsorum deorum terrore, ad humanitatem temperavit, sed politos et urbanos in agnitionem veri Dei oculavit, hoc est, illis dedit veri Dei vivendi, seu cognoscendi facultatem. Eodem enim sensu alibi de hirundine dixit : *Pallos novit oculare rursus de sua chelidonia* (*idem*, lib. de Pernit., c. 12). Quamobrem

Cyprianus, cum more suo imitatus, Christi, sicut ille, A discipulos ideo per orbem dispersos esse docet, ut *cat- cos et ignaros ad agnitionem veritatis ocularent* (Cyprian., *de Idolol. vanit.*). Quia etiam Pontius Cypriani diaconus in ejus vita, ac de illo scripsit: *Non dum secunda natiuitas novum hominem splendore toto divinis lucis oculaverat* (Pontius in vit. Cyprian., v. init.). Quis porro ex his, quae hactenus disputata sunt, non percipit quam merito jure Tertullianus conticiat Christianos ab Ethnicis et Judaeis iniquissime cruciari, et interfici, quia cum verum Deum per Christum agnovissent, ejusque professi fuissent religionem, neutrum negare, imo ne dissimulare quidem volebant?

CAPUT X.

De Angelis et Dæmonibus.

ARTICULUS PRIMUS.

Angelorum et dæmonum nomen cognitum fuisse gentilibus poetis, philosophis, ac nominatim Socrati, Platoni, nec non magis et vulgo indoctorum hominum, qui nomen dæmonis in usum maledicti frequentabant; cur illud nomen adeo detestabile; omnes angelos creatos esse a Deo perfectos, pravos autem sponte sua corruptos; de eorum cum Deo divortio, ac matrimonio cum filiabus hominum, unde corruptior dæmonum gens orta dicitur.

Transit Tertullianus ad aliud Christianæ Religionis de Angelis et Dæmonibus documentum (Tertullian., *Apologet.*, c. 32, c. 404). Eo autem accuratius illud explicare contendit, quo persuasum magis ethnici habebant dæmones sub intaginibus et nominibus virtutum (ibid., c. 23, c. 404), id est, falsorum deorum, deitiescentes, edere signa, miracula et oracula, quibus *fidem divinitatis operabentur* (ibid.), hoc est, quibus dæmones suadere conabantur veros esse, quos colebant ethnici, deos, ac proinde veram esse eorum religionem. Jam vero vidimus à Minutio Felice, Lactantio, et aliis radicibus evulsam fuisse hunc ethnicorum errorem, quo in primis nitebatur tota illorum religio (*Dissertat. in Minuc., cap. 18, art. 1, et in Lactant., cap. 20, art. 4*). Sed quia hi scriptores plura ex hoc Auctoris nostri libro delibaverunt, atque inde tanquam ex puro fonte suos irrigaverant hortulos, idcirco ejus opinio diligentius a nobis examinanda est.

Primum itaque docet Angelos et Dæmones esse substantias quasdam spirituales, quarum nomen gentilibus tum poetis, quam philosophis (*loc. cit.*), quemadmodum aibi adhuc ostendimus, non fuit incognitum. Ex philosophis autem nominatim appellat Platonem et Socratem, qui dæmonem assistentem habebat, *dehortatorium*, inquit, *plane a bono* (Tertullian., *Apologet.*, c. 32, c. 406). Dixerat autem alio in libro: *Socratem puerum aditus spiritus dæmonicus invenit* (ibid., lib. de Anim., c. 30, p. 341). At de hoc Socratis dæmone in citata de Minutio Octavio dissertatione, et in aliis ibi laudatis egimus (*Dissertat. in Minut. Octav., c. 18, art. 1*). Præterea ibidem patefecimus utriusque nominis, id est, Angeli et Dæmonis

testes, sicut adhuc Tertullianus sanctorum, esse magos (Tertullian., *Apologet.*, c. 22, c. 406).

Aliam præterea ille suggerit rationem earum Dæmones non solum his, sed quibuscumque etiam ethnicis hominibus agniti fuerint: *Jam vulgus indoctum, inquit, in usum maledicti frequentat* (ibid.). Ita Rigaltius; sed duo nostri manuscripti codices recentiores in usu, antiquiores in usu maledictis, veteriores editiones in usum maledictis. Sensus vero Auctoris nostri est: *Vulgus ethnicorum cum male aliis diceret, et imprecaretur, solitum fuisse eos Dæmones vocare, aut nomen invocare Dæmonis. Sic enim ille prosequitur: Nam et Satanam principem hujus mali generis, proinde de propria conscientia animæ, eadem execramenti voce pronuntiat. In antiquis manuscriptis et editis codicibus legitur ex sacramenti, sed sola haud dubie librariorum oscitantia. Tertullianus siquidem alio in libro satis aperte mentem explicat etiam: Cum Dæmonia, inquit, affirmamus esse, sane quasi non et probemus, qui ea soli de corporibus emigimus, aliqui Chrysippi assentator illudit. Et esse et abominatorem sustinere execrationis tuæ respondent. Dæmonium vocas hominem aut immunditiam, aut malitiam, aut insolentiam, aut quocumque macula, quam nos dæmoniis deputamus, aut ad necessitatem odii importunum. Satanam denique in omni aversione, et aspernatione, et detestatione pronuntias, quem nos dicimus malitiam Angelum, totius erroris artificem, totius oculi interpolatorem* (ibid., lib. de Testim. anim., cap. 3.)

Mos igitur ethnicorum erat, ut aliis maledicendo, C atque imprecando, eos vocarent Dæmones, aut Dæmonis et Satanæ nomine diris illos devoverent, et execrarentur. Si vero alium hujus moris testem desideres, Augustinum habebis, qui nos inasper admonet ubicumque in sacris Scripturis nomen Dæmonis, aut Dæmoniorum occurrit, eo malignos spiritus significari. Ecce ipsamet ejus verba: *Nos autem, sicut Scriptura loquitur, secundum quam christiani sumus, Angelos pariter quidem bonos, partim malos, nunquam vero bonos Dæmones legimus. Sed ubicumque illarum Litterarum hoc nomen positum reperitur, sive Dæmones sive Dæmonia dicuntur, non nisi maligni significantur spiritus. Et hanc loquendi consuetudinem in tantum populi usquequaque secuti sunt, ut eorum etiam, qui pagani appellantur, et deos multos, ac dæmones colendos esse contendunt, nullus fere sit tam literatus, et doctus, qui audeat in laude vel sermo suo dicere: Dæmonem habes; sed cunctis hoc dicere voluerit, non se aliter accipi, quam maledicere voluisse, dubitare non possit* (August. lib. 9. de civit. cap. 19. pag. 235). Postea vero addidit: *Ita detestabile nomen est dæmonum, ut hoc modis omnibus a sanctis Angelis nos removere debeamus* (ibid., cap. 23, pag. 236). Duplex itaque Augustinus, quemadmodum Tertullianus nos- ter, distinguit angelorum genus, et unum quidem bonum, qui Angeli simpliciter vocantur; aliud vero dæmonum, quorum nomen detestabile, malignos spiritus semper significat.

Cur ergo, inquit aliquis, adeo detestabile esse il-

Id nomen, atque non solum a Christianis, sed etiam a gentilibus in malam partem semper accipiebatur? Nonne ipse Augustinus et alii scriptores latini, ut alibi observavimus (*Dissert. in Lactant. cap. 20. art. 4*), nomen græcum *δαίμων*, idem significare testificatur, atque rerum scios, et peritos? Præterea Tertullianus hocce in Apologetico libro nos monet idem esse dæmonum, atque geniorum nomen: *Nescitis*, inquit, *genios dæmonas dici, et inde diminutiva voce dæmonia*? Et paulo post, *dæmones: id est, genios* (Tertullian. *Apologet. cap. 32. col. 447*). Alii vero: *Quoniam genii deputantur, quod dæmonum est nomen* (Idem, *lib. de anim. cap. 39. col. 341*). Quid igitur in eo nomine tam malum, tamque singulis omnibus detestabile? Bene quidem, si sua scientia, peritia, ingeniique viribus non male uterentur. Sed quia his ad vexandos fallendosque homines, ut postea videbimus, plane abutuntur, non mirum profecto si cuncti hoc detestarentur nomen, illudque suis alios maledictis adhiberent.

Quamvis autem Auctor noster pauca de bonis Angelis in Apologetico tradiderit, illos nihilominus a malis, et hos a dæmonibus haud obscure distinguit. De illis enimvero hoc quidem, sed brevissime: *Quomodo*, inquit, *de angelis quibusdam, sua sponte corruptis, corruptior gens dæmonum evaserit, damnata a Deo cum generis auctoribus, et cum eo, quem dicimus, principe, apud Litteras sanctas ordine cognoscitur* (Idem *Apologet. cap. 22. c. 405*). At plura ille paucis verbis complectitur, quæ non ita breviter, nec sine quibusdam observationibus perstringenda sunt.

Primo autem declarat quosdam Angelos fuisse corruptos. Plures ergo alios fuisse significat, qui corrupti non fuerunt, quosque idcirco nominamus bonos, atque ob suam in bono perseverantiam beatos esse jure merito credimus. Secundo, eosdem Angelos donatos fuisse libero voluntatis arbitrio, quo bene aut male agendo, præmium vel pœnam mereri poterant. Tertio, quosdam ex illis corruptos ac liberæ potestatis suæ abusu, in aliqua prolapsos fuisse peccata, ob quæ a Deo damnati sunt. Quarto eorum fuisse principem, de quo ille paulo ante dixerat: *Satanam principem hujus mali generis* (Ibid.). Alibi vero illum vocat Angelum, quem Deus, *ex forma operum bonorum instituit bonum, et omnium sapientissimum; tam institutione, juxta prophetam Ezechielis, bonum Angelum, quam sponte corruptum* (Tertull. *lib. 2. advers. Marcion. cap. 10*). Tum deinde, *invituperabilis fuit a die conditionis suæ, a Deo in bonum conditus, ut a bono conditore invituperabilium conditionum, et exultus omni gloria Angelica, et apud Deum constitutus, quæ bonus apud e. num, postea vero a semetipso translatus in malum..... non minus, ipse liberi arbitrii institutus, ut spiritus* (Ibid. *col. 462*). Addit denique hunc *satanam* de sublimitate decidisse delicto suo, cujus auctor ipse fuit. De illo autem in nostra de Lactantii libris dissertatione egimus (*Dissertat. in Lactant. cap. 20. art. 5*).

Quodnam autem fuerit hujusmodi, quos in

A perniciem suam traxit, pravorum angelorum peccatum, nec ibi, nec in Apologetico perspicue omnino explanavit. Verum alio in libro duo eorum peccata his videtur denotare verbis: *Nihil angelis illis impetetur propter (alii præter) repudium cæli, et matrimonium carnis* (Tertull. *lib. de Cult. fæmin. cap. 4*). Quocirca illos alibi appellat *Angelos desertores Dei, amatores fæminarum, ac propterea damnatos a Deo* (Idem, *lib. de Idololat. cap. 9*). Nonne autem duplex ibi distinguit angelorum peccatum; primum quidem, quo repudiaverunt cælum, et Deum deseruerunt; secundum vero, perversum fæminarum amorem et carnis matrimonium?

De hoc porro secundo eorum crimine ita quidem ille: *Damnati*, inquit, *in pœnam mortis deputantur illi scilicet angeli, qui ad filias hominum de cælo ruerunt, ut hæc quoque ignominia fæminæ accedat*. (Idem *lib. de cult. fæmin. cap. 2*). At si ex hoc Angelorum scelere fæminis ignominia accessit, si propterea, ut dictum ab eodem Actore nostro mox vidimus, Angeli damnati sunt, cur ergo, inquit aliquis, illud simpliciter *matrimonium carnis*, non autem nefarium stuprum ab illo vocatur? Cuius itaque, id a nobis postulanti, his respondebimus totidemque ipsiusmet Tertulliani verbis: *Conspicati filii Dei filias hominum quod pulchræ essent, acceperant sibi uxores ex omnibus quas legerunt. Hic enim nomen mulierum græcum uxores sapit; quia de nuptiis mentio est. Cum ergo filias hominum dicit, manifeste virgines portendit, quæ adhuc apud parentes depularentur (nam nuptæ maritorum nuncupantur) cum potuerit dixisse uxores hominum: æque non adulteros nominans angelos, sed maritos, dum innuptas sumant filias hominum, quas natus supra dixit, sic quoque virgines significans, supra natus, at hic angelis nuptas* (Idem, *lib. de Virgin. veland. cap. 7*). Ideo igitur Angelorum prævaricatorum matrimonium appellat; quia illi filias hominum non nuptas, sed virgines sumpserunt, et idcirco nec ipsi adulteri vocantur.

Neque tamen hoc matrimonium illicitum putavit, sed illicitum plane ac scelestum, propter quod fæminis ignominia accessit, et angelis damnatio. Quamobrem alio ille in libro: *Sciebat*, inquit, *et Apostolus in cælis operata esse spiritibus nequitiæ Angelorum scandalizatorum in filias hominum* (Idem *lib. V. advers. Marcion. cap. 18*). At de hoc facinoroso pravorum angelorum cum filiabus hominum matrimonio, seu potius vero stupro, haud semel disputavimus cum in nostra de Lactantii Operibus dissertatione, tum aliis in locis ibi adnotatis (*Dissertat. in Lactant. cap. 20, art. 3 et 4*).

Quinto tandem ac postremo loco observandum superest, Tertullianum in Apologetico ulla absque hæsitacione asseverasse ex istorum corruptorum Angelorum cum filiabus hominum concubitu ortam fuisse corruptiorem gentem dæmonum. At non minores quidem in hac, quam alia de Angelorum cum fæminis matrimonio opinione difficultates occurrunt. Eas autem augent, quæ ille de eorundem dæmonum, atque

Angelorum sive bonorum, sive malorum natura decernit. Quæ quidem a nobis primum, et alia deinde investiganda sunt.

ARTICULUS II.

Utrum Tertullianus crediderit spirituales esse omnium Angelorum et dæmonum naturam : quanta ea de re propter istorum ex pravis angelis, et hominum filiabus originem difficultas : de eorundem dæmonum invidia; qua in hominum, quibus subditi sunt, perniciem conspirant.

Saam de Angelis et dæmonibus disputationem his Tertullianus in Apologetico verbis inchoat : *Dicimus esse substantias quasdam spirituales* (Tertullian. Apologet. cap. 22. pag. 404). In superiori autem articulo dictum vidimus de Satana eminentissimo, ut ipse ait, Angelorum, et Archangelo, quod a Deo liberi arbitrii constitutus sit, ut spiritus (Idem, lib. II. advers. Marcion. cap. 7). Omnes vero Angelos, sicut ille adhuc scribit (Ibid. lib. III. cap. 9), *tam vere creator spiritus fecit, quam apparitores suos ignem flagrantem* (Psalm. 103. v. 4. ad Hebræ. v. 7). Nunquam igitur dubitavit Angelos omnes esse spiritus, ac spiritalem esse illorum substantiam.

Sed in controversiam vocatur quid illo spiritus nomine intelligat, an substantiam ab omni re corporea prorsus distinctam, vel corpus aliquod tenuissimum ac subtilissimum, quod omnem hominis aspectum fugiat. Nec diffiteri quidem possumus hanc disceptationem non posse facile a quoquam dirimi. Quid tamen de hac Tertulliani nostri opinione certius proferri possit, explorare tentabimus.

Primum itaque advertendum est quomodo ille adversus hæreticos, qui assumptum a Christo verum corpus negabant, disputet, eorumque refellat errorem. Hæretici autem illi exemplo Angelorum, qui olim, carne humana vestiti, patriarchis apparuisse perhibentur, inferebant nec veram, nec natam fuisse Christi carnem. At Tertullianus Angelorum, non vero Christi carnem natam esse contendit; quia non hi sed Christus natus est, ut crucifigeretur, ac moreretur : *Nam constat, inquit, Angelos carnem non propriam gestasse, ut pote naturas* (al. naturæ) *substantiæ spiritualis, etsi corporis alicujus, sui tamen generis : in carnem autem transfigurabiles ad tempus, ut videri et congregari cum hominibus possent.* (Tertull. lib. de Carn. Christ. cap. 6). Fateatur ergo hos Angelos assumpsisse ad tempus humanam carnem, quæ quidem etsi vera, non propria tamen erat illorum caro, quia, uti ipse haud dubitanter asseruit, spiritualis est eorum substantia. Verum quoniam vel ipse vel alii dubitari posse opinabantur utrum aliqui, ut superius annotavimus (supr. cap. 7. art. 3). esset medium inter corpus et nihil, hinc ille ne ullam cavillandi locum præberet, ibi adjecit, *etsi corporis alicujus, sui tamen generis*, perinde ac si dixisset : Si quis pertinacius contendat omnem omnino substantiam

esse corpus aliquod, nunc non litigabo, modo mihi concedatur substantiam Angelicam, si forte sit corpus, cum esse corpus sui generis. At corporis nomine non aliud, ut alibi vidimus (loc. cit.), significat, nisi rem quamlibet existentem et quæ rei non existenti, et nihilo opponitur. Nonne ergo colligi haud absurde hinc potest illi existimavisse Angelorum naturam esse mere spiritalem, quæ tamen ideo corpus sui generis vocari potest, quia non est nihil, ac revera existit?

Eodem plane argumento eundem Marcionis errorem impugnat : *Quo magis, inquit, Angeli neque ad moriendum pro nobis dispositi, brevem carnis commensum non debuerunt nascendo sumpsisse, quia nec moriendo deposituri eam fuerant... Si creator facit Angelos spiritus, et apparitores suos ignem flagrantem, tam vere spiritus, quam et ignem illos vere facit* (Tertull. lib. III. advers. Marcion. cap. 9). Audisne quam aperte declaret Angelos, qui humana forma ab patriarchis visi sunt, tam vere spiritus fuisse, quam veram ipsi hominum carnem assumpserant? Non propria autem eorum erat caro, sed ipsis ad breve tempus a Deo data, ut cum hominibus conversari possent et colloqui. Alia itaque illorum, quam hominum est substantia, videlicet spiritualis, qua superiores hominibus vere sunt spiritus.

Plura si quis desideret, illius de Resurrectione carnis librum adeat, et ibi totidem legere poterit ejus verba : *Angeli aliquando tanquam homines fuerunt edendo, et bibendo, et pedes lavacro porrigendo : humanam enim induerant superficiem, salea intus substantia* (Idem, lib. de Resurr. carn. cap. 62). Quænam autem fuerit illa propria angelorum substantia et natura, sub humana effigie delitescens, ipsemet ibidem sic explicat : *Angeli facti, tanquam homines, in eadem substantia spiritus carnalem tractationem susceperunt* (Ibid.). At quibus amabo te, clarioribus verbis exprimi poterat Angelos vere esse spiritus, et spiritalem eorum naturam nihil prorsus admittere ullius materiæ, et corporis?

Quæ porro hactenus retulimus, hæc ad eam, qua omnes Angeli creati sunt, naturam spectant, quam ille satis aperte asserit esse spiritalem, nisi hanc sententiam iis, quæ de pravis Angelis et dæmonibus prodidit, tanquam atra quadam caligine, et densis tenebris offusa obscuravisset. Nam eos omnes non secus ac bonos Angelos vocat spiritus. Neque id probatu difficile. Jam enim observatum est de omnibus generatim tam bonis, quam malis Angelis ab illo scriptum : *Dicimus esse substantias quasdam spirituales.* Postea vero et adhuc expressius : *Omnis spiritus ales, hoc et Angeli et dæmones* (Idem, Apologet. cap. 22, p. 404). Rursus autem : *Angeli et dæmones substantia pessimi spiritus* (Ibid. cap. 39, c. 468). Prætorum quoque Angelorum princeps, de quo in superiori articulo diximus, ab eo vocatur, *spiritus dæmoniæ et angelicæ paraturæ* (Ibid. cap. 27, c. 433), id est, spiritus, qui dæmonum et Angelorum habet

dispositiones et qualitates. Sed de hoc nomine adhuc infra articulo sequenti.

Quid vero, quod supra vidimus (*Art. super.*) ab eodem ipso Tertulliano diserte pronuntiari et hunc Satanam, et cæteros omnes angelos pravos eodem modo, quo et bonos creatos fuisse. Quin etiam *dæmones*, inquit ille, negare non possunt *se immundos spiritus esse* (*Tertullian. ibid. cap. 23, c. 410*). Denique maximam dicit esse illorum subtilitatem, ac tenuitatem, qui sua alacritate utramque invadunt hominis substantiam, uno momento ubique sunt, et totus terrarum orbis unus eis est locus. Præterea *invisibiles*, inquit, *et insensibiles in effectum potius, quam in actu suo apparent* (*Ibid. cap. 22, p. 406*). Nonne autem hæc omnia satis manifeste demonstrant Tertulliano persuasum fuisse angelos malos et *dæmones* non minus quam bonos angelos, fuisse spiritus?

Verum huic sententiæ illud repugnare videtur, quod supra ab ipso traditum animadvertimus, pravos angelos sese nefario polluisse *fœminarum concubitu*, quo *dæmones* genuerunt. Sed respondere quis posset ab illis pravis, quemadmodum a bonis Angelis, assumptam, sicut paulo ante dicebamus, hominum carnem, qua potuerunt cum mulieribus commisceri. Verum contra alius statim arguet probandum esse unde pravi Angeli humanam carnem ad tempus aliquod sumpserint. Quamvis enim Tertullianus eam bonis Angelis a Deo datam non semel, ut annotavimus, aperte pronuntiet; nemo tamen probare potest illam similiter ab illo tribui pravis Angelis, ut mulieres constuprarent.

Fac tamen illos quoquo tandem modo sive suis præstigiis, sive aliis nefandis artibus eam induisse, major sane superest de *dæmonibus* difficultas. Cujus enim generis spiritus hi *dæmones* esse possunt, quos Tertullianus nefasto inuuptarum virginum conjugio ortos arbitratur? Quomodo ex iis procreari potuerunt substantiæ tenuissimæ, subtilissimæ, invisibiles, volucrum superantes pernecitatem, quæ pervadunt corpus et animam hominum, unoque momento ubique sunt? Negari certe non potest hæc maxima obscuritas involvi. Si quid enim Tertullianus *dæmonum corpus esse existimavit*, illud procul dubio nec humanum, nec humana figura effectum esse censuit. Quid ergo? Numquid putabat quædam esse monstra, quæ nec angeli sunt nec homines? At nonne hoc ipsum absurdæ opinionis monstrum est? Verumtamen inde Lactantius, ut suo loco animadvertimus (*Dissert. in Lactant. cap. 20, art. 4*), videtur suam delibasse opinionem, qua docet mediam quamdam esse *dæmonum* inter angelos et homines naturam. Verum Tertullianus in suo saltem Apologetico illud nec aperte omnino, nec absolute definivit, sed eam esse quæ *apud sanctas litteras ordine cognoscitur* (*Tertull. Apologet., cap. 22, c. 403*). Optime quidem, si in aliis libris intra hosce veræ doctrinæ limites sese continuisset.

Cæterum, etsi opinatus sit naturam *dæmonum* nec
TERTULLIANI I.

angelicæ nec humanæ esse parem, sed aliquid inter utramque medium; non inde tamen continuo inferri debet illum negasse Angelos esse spiritus. Si quod enimvero *dæmonibus* corpus attribuit, illud tantæ, sicut vidimus, tenuitatis et subtilitatis esse opinabatur qua major nulla esse potest. Persuasum autem habuisse videtur præstantiorem esse bonorum Angelorum, quam *dæmonum* naturam. At quo, obsecro te, modo præstantior esse potest, nisi hæc sit mere spiritualis, nihilque prorsus corporei habeat? Quanti vero ad id probandum ponderis sint ea, quæ hactenus retulimus, argumenta, aliis iudicandum relinquimus. Nemo autem, nisi plane fallimur, inficias ibit si quis in his omnibus error sit Tertulliani, nullum eo esse pejorem, quo pravorum angelorum cum filiabus hominum concubitu, atque ex illo procreationem *dæmonum* explicare nititur. Sed vide, quæso, quæ de his in superiore dissertatione disputata sunt (*Dissertat. in Lactant. cap. 20, art. 5*), et utrum inde ejus opinio ad veritatis regulas possit reduci.

Nemo autem dubitabit hoc verum esse, quod postea de Satana et *dæmonibus* enarrat. *Satanas noster*, inquit, *ob divortium*, a Deo videlicet, et suum ob peccatum *æmulus*, sive hostis et inimicus, *et ob Dei gratiam* Christianis concessam *invidus*, semper conatus est *occulta inspiratione* gentilibus subornatis persuadere, ut illos omni cruciatuum genere avertant a veri Dei cultu, et ad falsos deos colendos compellant (*Tertullian. ibid. cap. 27, p. 432*). Nam licet *subjecta sit nobis tota vis dæmonum, et ejusmodi spiritus* (*Ibid. c. 433*), id est, *Satanæ*.... Verumtamen *vice rebellantium ergastulorum, vel metallorum, vel hoc genus pœnalis servitutis erumpunt adversum nos Christianos*, hoc est, erumpunt in eorum similitudinem, qui ergastulis ac carceribus inclusi, aut effodiendis metallis, aut alio aliquo pœnalis servitutis genere damnati, dominis obsistunt ac repugnant. Quos autem pravi illi *dæmones* ad suum falsorumque deorum cultum violentia et armata manu adducere nequibant, illos quibuslibet aliis machinis, fallaciis, dolis, malisque artibus subornare moliebantur. Sed quæ de illis Auctor noster tradidit, paulo fusius enucleanda sunt.

ARTICULUS III.

Quomodo Tertullianus ostendat nonnulla, quæ ethnici diis suis tanquam vera miracula adscribebant, facta fuisse *dæmonum* artibus ac præstigiis.

Multam sane, nec immerito quidem jure Tertullianus operam consumit in explicanda ac patefacienda *dæmonum*, ut ipse ait, *operatione* (*Tertullian. Apologet. cap. 22, c. 405*), sive machinis, præstigiis, dolis, fallaciis, et aliis malis artibus, quibus falsa miracula, oracula, aliaque plura extra solitum naturæ ordinem edere videbantur. Ethnici siquidem ea omnia, quæ vera esse opinabantur, deorum suorum adscribebant potentiæ, atque inde concludebant veros esse deos suos, veramque suam religionem. Tertullianus itaque hoc ultimum eorum propugnaculum duplici ar-
(Vingt-huit.)

guimento tanquam duplici ariete concutit funditusque evertit. Primum enim ostendit extraordinaria illa facta non ab illorum diis, uti putabant, sed perversis dæmonum artibus edita fuisse. Deinde vero eisdem dæmones a Christianis adjuratos, palam confiteri hæc non ab aliis acta esse, quam semetipsis, qui non dii, sed dæmones tantum erant.

Ad primam vero propositionem clarius demonstrandam ille pro certo posuit (*Ibid.*) quod negare nemo potest, dæmonum substantiam, sicut in superiori articulo vidimus, non solum esse subtilissimam ac tenuissimam, sed vires etiam eorum spirituales, summamque alacritatem, qua uno mōmento ubique esse, ac singula quæque, et ipsam hominis substantiam pervadere possunt. Itaque cum ita formati sint, eorum, ait Tertullianus, *malitia spiritalis a primordio mundi auspiciata est in hominis exitium* (*Ibid.*); quando scilicet Etam et Adamum, felicem in terrestri Paradiso vitam agentes decepit. Eadem quoque malitia cæteros homines in errorem, et quælibet scelera, ac potissimum in idololatriam, falsorumque deorum nomine, in sui cultum inducere conituntur.

Ab iis autem, quæ diis suis ethnici tribuebant miracula, ut ordiamur, hæc a dæmonibus facta fuisse auctor noster sic demonstrat. Tantis, inquit, viribus et spiritualibus et invisibilibus instructi, incautos homines quibusdam premunt agilitudinibus, easque depellunt remediis, vel ad miraculum novis, vel etiam contrariis; ut illos sanasse credantur, quos remotis tantum maleficiis, lædere desinunt. Quamobrem illos, et ficta eorum miracula sic irridet: *Benefici plane et circa curas valetudinum; lædunt enim primo, dehinc remedia præcipiunt, ad miraculum nova, sive contraria, post quæ desinunt lædere, et curasse credantur* (*Ibid.* c. 409). Neque his tantum plagis, corpori humano inflictis, et sanatis, in hominum conspirant perniciem, sed sua etiam subtilitate ipsam pervadunt illorum animam, atque sævis libidinibus, amentis, ac furoribus excitatis, in quodlibet scelus illos inducunt (*Ibid.*). Nos autem de his nefandis dæmonum artibus alibi disserauimus (*Dissert. in Minut. cap. XVIII, art. 2*).

Eadem subtilitate dæmones inducunt phantasmata, sive effigiem Castorum (*Tertullian. ibid.*) id est, Castoris et Polluciae, ac sua innata velocitate celebrem Romanorum de Perse Rege victoriam Romæ eodem die annuntiaverunt, quo reportata fuerat. Quod quidem alibi a nobis enarratum est (*Dissert. in Minut. cap. 18, art. 2*).

Huc quoque spectant pauca quidem, sed quæ pluribus obscura videbuntur hæc Auctoris nostri verba: *Et barbam tactu inrufatam* (*Tertul. ibid.*). At ea clarius explicat Suetonius, ubi de origine gentis Æno-barborum disserit: *Æno-barbi, inquit, auctorem originis itemque cognominis habent Lucium Domitium, cui rure revertenti juvenes gemini Castor et Pollux angustiore forma ex occursu imperasse traduntur nuntiaret senatui ac populo victoriam, de qua incertum adhuc erat, atque in fidem majestatis, divinæ videlicet, adeo*

permulsisse malas; ut e nigro rutilum ærique assimilem capillum redderent. Quod insigne mansit, et in posteris ejus, ac magna pars rutila barba fuerunt (Sueton. in vit. Neron. § 4). Et id quidem a Plutarcho confirmatur (*Plutarch. in vit. Pauli Æmil. tom. I, p. 268*). Inrufatam igitur barbam dixit Tertullianus, quia ex nigro colore in rubrum conversa fuit. At brevitatis causa hanc ille tantummodo subitam miramque barbæ conversionem memorat, qua quidem alia quoque, quæ ethnici venditabant, miracula satis aperte designabantur.

Spiritualibus autem dæmonum ingeniis, viribus, et fallaciis hæc facta esse adseverat (*Tertullian. loc. cit.*), quemadmodum et navem, uti adhuc ait, *cingulo promolat*, a Claudia nimirum Vestali virgine, ut alibi jam animadvertimus (*Dissert. in Minut. cdp. 17, art. 1*). Venditabant insuper ethnici, *aquam*, uti pergit ille (*Ibid.*), *cribro gestatam*, a Tuscia nimirum alia vestali itidem virgine: quo quidem, sicut illi autumabant, miraculo illatum sibi violatæ castitatis, aut sicut ait Dionysius Halicarnasseus (*Dionys. Halic. lib. II, antiquit. Roman. p. 128, et seqq.*), extincti sacri ignis crimen penitus diluit. Sed de hac, quæcumque sit, historia plura Valerius Maximus, quem consulere poteris, sicuti Plinium, Augustinum, et alios (*Val. Max. lib. VIII, c. I. Plin. lib. XXVIII, natur. hist. cap. 2, p. 157. August. lib. X, de Civit. cap. 16, p. 252*).

Tertullianus itaque hæc et alia hujusmodi extraordinaria facta, quæ ethnici mirabantur, ideo dæmonum arte et præstigiis edita esse asserit, ut numina lapides, id est, deorum simulacra lapidibus efficta, non falsi dii crederentur, et verus Deus non quæreretur (*Tertull. ibid.*). In superioribus autem nostris dissertationibus de his abunde disseruimus, manifestumque ibi fecimus qua ratione Arnobius eorum falsitatem demonstrare conetur (*Dissertat. in Arnob., c. 18, art. 1 et 2*). At Minutius Felix atque Lactantius, Tertullianum secuti, hæc dæmonum, uti diximus, dolis ac fraudibus facta esse ostendunt (*Dissertat. in Minut., c. 20, a. 2; Dissertat. in Lactant., cap. 20, art. 7 et cap. 32, art. 4*). Quæ vero ipse Tertullianus sibi peculiaris habet, et specialim retulit, in sequentibus articulis complanare tentabimus.

ARTICULUS IV.

Quomodo dæmones futurarum rerum scientiam subripere tentaverint, ac falsorum deorum nomine ambigua quibusdam, ac præsertim Pyrrho et Cræso, oracula dederint.

Præsentio et scientia rerum futurarum magnifica, ait Cicero, quædam res et salutaris, si modo est ulla, quæque proxima ad deorum vim naturæ mortali possit accidere (*Cicer., lib. I de Divinat., p. 254*). Neque id dæmonibus erat incognitum. Quamobrem hanc scientiam sibi quoquo tandem modo vindicare voluerunt. Nam ut apposite omnino Tertullianus noster, *Amulantur*, inquit, *divinitatem, dum furantur divinationem* (*Tertullian., Apologet., c. 22, c. 408*). Quin imo si

fidem ei habeas, nihil illis hac æmulatione charius antiquiusque fuit : *Et quæ illis, ait, accuratior pascua est, quam ut hominem a recogitatu veræ divinitatis avertant præstigiis falsæ divinationis (Ibid. p. 407).* Atque ita quidem in editione Rigaltii, qui hæc verba, *illis et avertant*, ad dæmones referenda esse opinatus est. At in nostris manuscriptis codicibus, ac priscis editionibus legimus *illi et avertat*; quæ annotatam ibidem a Tertulliano aspirationem dæmonum referri utique possunt. Nomen vero *pascua* ab eo, sicuti a sacris Scriptoribus nostris accipitur pro pastione et alimento. Nam ut plura eorum loca omittamus, in psalmo vigesimo secundo scriptum est : *In loco pascuæ ibi me collocavit (Ps. XXII, v. 20).*

Quomodo autem dæmones moliti sint divinationem subripere, hunc Auctor noster exposuit in modum : Ingenii sui subtilitate dispositiones etiam Dei, et tunc prophetis concionantibus exceperunt, et nunc lectionibus sacræ Scripturæ resonantibus carpunt (Tertullian., *ibid.*, p. 408). Præterea sumunt, id est, agnoscunt quasdam temporum sortes, sive futuros temporum status et eventus. In nostra autem de Lactantii libris dissertatione hæc enucleavimus (*Dissert. in Lactant., cap. 20, art. 7*).

Alio adhuc modo pluvias facile prædicunt. Etenim habent, ait adhuc Tertullianus (*Ibid.*), *de incolatu aeris, et de vicinia siderum, et de commercio nubium cælestes sapere*, hoc est, agnoscere paraturas, ut et pluvias, quas jam sentiunt, reponmittant. Pamelius vero nos hic monitos esse voluit se non meminisse utrum nomen *paratura* apud alios auctores legatur. Sed aut ipse non legerat, aut non recordabatur se legisse in vita sancti Cypriani hæc Pontii verba : *Nondum secunda natiuitas novum hominem splendore toto divinæ lucis oculaverat, et jam veteres ac pristinas tenebras solu lucis paratura vincebat (Pont. in vita S. Cypr., c. 2).* Paraturæ autem nomen ibi ipso Tertulliani sensu adhibetur pro dispositione, apparatu, et præparatione, uti jam observatum est (*art. super.*)

Dicit itaque auctor noster ea, quæ in altiori cæli regione præparabantur, nubium commercio cognosci a dæmonibus *de incolatu aeris*. Noverat siquidem Satanam ab apostolo vocari, *Principem potestatis aeris hujus*; dæmones vero, *spiritualia nequitiae in cælestibus* (*Epist. ad Ephes., cap. 2, 2, et cap. 6, 12*). Denique de pluvia ab his prænuntiata aliquid infra dicendum.

Eodem quoque modo ille adhuc ostendit ab iisdem dæmonibus profecta esse, quæ ethnici tantopere venditabant, deorum suorum oracula. Quis autem adeo cœcus est, ut in eis solitas dæmonum fraudes, malignamque subtilitatem eo facilius non deprehendat, quo magis ambigua fuerunt. Si quis tamen Tertulliano credere nolit, is certe audiat, expendatque quam manifeste illud ab eo probetur : *In oraculis, inquit, quo ingenio ambiguitates suas temperent in eventus, sciunt Cræsi, sciunt Pyrrhi (Tertullian., Apologet., c. 22, p. 408).* Duo itaque profert celeberrima oraculorum exempla, quorum unum Pyrrho, alterum Cræso datum est. Quam ambiguum autem et fallax primum

fuerit his Augustinus patefecit verbis : *Ait enim fatidicus, Dico te, Pyrrhe, vincere posse Romanos : atque ita sive Pyrrhus a Romanis, sive Romani a Pyrrho vincerentur, securus fatidicus utrumlibet exspectaret eventum (August., lib. III, de Civit., c. 17, p. 75).* At hujusmodi fallaciæ fraudulentæque captiones a vero Deo proficisci non possunt, sed a malignis dæmonibus, qui naturæ suæ subtilitate sub falsorum deorum imaginibus latentes, his responsis homines decipiebant. De hac autem fallaci Apollinis Pythii ad Pyrrhum regem responso disputavimus in nostra de Minucii Octavio dissertatione (*Dissert. in Minut., cap. 17, art. 3*). Ejusdem profecto generis est aliud Cræso redditum. Narrat enim Eusebius (*Euseb., lib. V, præpar. Evangel., cap. 21 et 22, p. 214 et seq.*) hunc Lydiæ regem cum bellum Persis inferre cogitaret, Apollinem Delphicum, cujus templum infinitis opibus et donariis exornaverat, de futuro hujus belli eventu consuluisse, et hoc plane ambiguum accepisse responsum :

Χρῆστος ἄλιν διαβάς, μεγάλην ὀρχήν καταλύσει.

Cræsus Halya superans magnam pervertet opum vim. (*Herodot., lib. I, cap. 65*).

Quod ille postea confirmat Oenomai testimonio. At id tibi si non sufficiat, adire poteris Herodotum, et qui de utroque Pyrrho et Cræso agunt, Ciceronem, Bulengerum et alios (*Cicer., lib. II, de Divin., p. 296; Bulenger., lib. de orac. et val., cap. 6*).

Ad eundem porro Cræsum attinent hæc subsequencia Tertulliani verba : *Cæterum testudinem concoqui cum carnibus pecudis Pythius eo modo nuntiavit, quo supra diximus : momento apud Lydiam fuerat (Tertullian., Apologet., c. 22, p. 409).* Memoriam siquidem jam citatus a nobis Herodotus prodidit missos a Cræso nuntios, qui varia deorum oracula consulereant, et quid ipse in Lydia ageret, sciscitarentur. Singulorum autem responsa cum accepisset, nullum probavit, nisi Delphici Apollinis, qui ea, quæ ab illo revera agebantur, hoc responso edixit : *Χαλόνην καὶ ἄρνα κατακόψας ὀρεῶ ἔφει αὐτὸς ἐν λιβητῇ χαλκίον, χαλκίον ἐπιθήσας ἐπὶ θείῃς. Testudinem pariter et agnum concisos in lebetæ ahæneo coxii operculo ahæneo imposito (Herod., lib. I, § 48).* At non divino quidem afflatu dæmon ille cognovit quid Cræsus ageret, sed innata sibi, ait Tertullianus, agilitate in Lydiam uno momento convolvavit, et eadem celeritate reversus, Cræsi nuntiis memoratum Apollinis nomine responsum reddidit.

De his porro ac similibus oraculis, ambiguisque ac fallacibus dæmonum responsis, et illorum defectu, non solum in citata de Minucii Octavio, sed aliis quoque nostris dissertationibus actum a nobis fuit (*Dissertat. in Minut., cap. 30, art. 3, et in Lactant., cap. 20, art. 7 et 8, et cap. 32, art. 1*). At neminem esse putamus, qui ex dictis non intelligat quantum a Tertulliani aliorumque antiquissimorum Ecclesiæ Patrum sententia recentior quidem, ut alibi annotavimus, dissideat, qui vetera gentilium oracula non his dæmonum dolis pessimisque artibus, sed sacerdotum, idolis servientium, fallacis ac præstigiis reddita fuisse

perperam venditat. Quamvis enim nonnulla ab his A sacerdotibus profecta fuisse constaret, pleraque tamen omnia edere non potuerunt, sicuti nec vera miracula, de quibus nunc agendum est.

ARTICULUS V.

Quomodo Tertullianus ostendat dæmonum potestate ac fraudibus ea esse facta, quæ magi circulatoriis præstigiis ludunt, quibus infamantur defunctorum animæ, pueri in eloquium oraculi eliduntur, immittuntur somnia, capræ et mensæ divinant; nec responderi a quoquam posse ea saltem diis tribuenda, quæ intra illorum templa agebantur.

Ethnicos acrius adhuc urget Tertullianus, planumque facit ea, quæ a circulatoriis magis supra naturæ ordinem edita opinabantur, hæc facta fuisse dæmonum fraudibus ac præstigiis. Et certe quomodo magi illi execrandis suis artibus facere aliquid possent, nisi haberent, *semel invitatorum*, ait Tertullianus, *angelorum*, videlicet malorum, et dæmonum adstantem potestatem (Tertullian., *Apologet.*, c. 23, p. 410). Non enim eam potentiam, quæ solitas hominis vires superat, a se ipsis habent, neque etiam a Deo optimo, qui maleficiorum auctor esse non potest. Ergo illam acceperunt a dæmonibus, qui sua, uti diximus, malignitate homines in quælibet scelera inducere moluntur. Sed hæc ille alio in libro clarius uberiusque demonstrat (Idem, *lib. de Anim.*, cap. 57).

Magi itaque accepta ab illis dæmonibus res quasdam extra consuetum naturæ ordinem edendi potestate, *circulatoriis*, ait Tertullianus, *præstigiis ludunt* (Idem, *Apologet.*, c. 23, p. 411). Sed quæ sunt, rogabit aliquis, hæc circulatoriæ præstigiæ? Respondent aliqui illas sic vocari, quia magi circumforanei, spectantium cœtu sive circulo circumdati, fabulis aut præstigiis ludunt. Verum nobis facilius persuadebitur his verbis nihil a Tertulliano aliud significari, quam magicas præstigiæ. Ubi enim Marcionis de phantastica Christi carne errorem refellit: *Ergo jam Christum*, inquit, *non de cælo deferre debueras, sed de aliquo circulatorio*, id est, magorum, cœtu, *nec Deum præter hominem, sed magum hominem* (Idem, *lib. de Carn. Christi*, c. 5). Alibi vero: *Alia species magiæ, quæ miraculis operatur..... exinde et Simon magus, jam fidelis, quoniam aliquid adhuc de circulatoria secta cogitaret* (Idem, *lib. de Idololat.*, c. 9). Quid autem ibi circulatoria secta, nisi magorum sectam significat? Alicubi tamen, ne quid dissimulemus, magos a circulatoriis distinguere videtur, ubi adversus hæreticos sic disputat: *Notata sunt etiam commercia hæreticorum cum magis quampluribus, cum circulatoribus, cum astrologis, cum philosophis curiositati scilicet deditis* (Idem, in *fin. lib. de Præscript. hæret.*, c. 43). Sed nonne cernis ibi varias tantum notari hominum, magicis artibus deditorum, species? Nonne igitur illius in Apologetico hic sensus est: magi multa miracula circulatoriis, id est, magicis artibus ludunt, hoc est, fingunt et falso jactant a se fieri, sicque homines ludunt, ac decipiunt?

Præterea detestandis illis artibus, *Phantasmata edunt, et defunctorum infamant animas* (Idem, *Apologet.*, c. 23, p. 410). Jam vero dictum ab illo observavimus a dæmonibus edita fuisse phantasmata Castorum (supr., art. 3): nunc vero asseverat aliorum defunctorum phantasmata, sive fictas effigies, a magis dæmonum artificio representari. Sed hæc ille in libro de Anima fusius, hisque verbis explicat: *In illa specie magiæ, quæ jam quiescentes animas evellere ab inferis creditur; et conspectui exhibere, non alia fallaciæ vis operator; plane quia et phantasma præstat, quia et corpus affingitur, nec magnum illi exteriores oculos circumscribere, cui interiori mentis aciem excæcare perfacile est. Corpora denique videbantur Pharaoni, et Ægyptiis magicarum virgarum dracones; sed Moysis veritas mendacium devoravit* (Tertullian., *lib. de Anim.*, c. 57, p. 355). In his itaque magicis evocationibus nihil aliud esse contendit, nisi dæmonum fraudes, fallacias, fucum, atque mendacium. Quod quidem ille ibidem hac tam certa, quam evidenti ratione comprobatur: *Hanc fallaciam spiritus nequam, sub personis defunctorum delitescens, nisi fallor, etiam rebus probamus cum in exorcismis interdum aliquem se ex parentibus hominem suis affirmat, interdum gladiatorem, vel bestiarum, sicut et alibi deum, nihil magis curans, quam hoc ipsum excludere, quod prædicamus, ne facile credamus animas universas ad inferos redigi, ut et iudicii et resurrectionis fidem turbet* (Ibid.).

At cur, inquires, animæ defunctorum ab eo tunc dicuntur infamari? Putant nonnulli illud ideo dictum, quia infamia et contumelia afficiuntur. Sed veremur ne hoc verbum alio sensu a Tertulliano accipiatur pro fingere videlicet, ac falso exhibere. Nam eodem in libro probatur falli hominum oculos, ac obijci mendacium eorum visui, quod aqualissimam porticum angustiore in ultimo infamet (Ibid., c. 47), id est, falso exhiheat, ac mendacium representet. Postea vero adjicit tunc nullam esse oculorum fallaciam, nullumque mendacium, si et ipse causæ objecta recte videndi infamia liberentur. Nemo autem dixerit ibi verbum *infamare* ab illo usurpari pro macula, qua porticus inuratur. Si quis tamen probaverit hoc secundo significatu in Apologetico, sicut in mox citatis locis, primo sensu accipi, non omnino repugnare audebimus.

Magi insuper, *pueros*, inquit, *in eloquium oraculi elidunt* (Idem, *Apologet.* cap. 23, pag. 411). Et ita sane in nostris codicibus manuscriptis et editis recentioribus apud, etc. Minus autem bene in primis editionibus *eliciunt*. Apuleius namque testatur communem sui temporis morem usumque fuisse, ut magi pueros sive servos ad oracula fundenda assumerent, qui ab iis incantati corrumbebant, atque idcirco elidebantur (Apol. *Apolog.* 1, pag. 340.)

Eadem etiam fraude *somnia*, ait Tertullianus, (Tertull. *ibid.*; *Dissertat. in Minut.* cap. 20, art. 2, in *Arnob.* cap. 18, art. 1, in *Lactant.* cap. 32, art. 4), futurorum haud dubie prænuntia immittunt. At de hujusmodi somniis plura in superioribus nostris dissertationibus diximus.

Neque soli homines hac arte magorum sive potius A
dæmonum, qui horum ministerio abutebantur, sed
etiam capræ, inquit auctor noster, et mensæ divinare
consueverunt (*Tertullian. Apologet. cap. 22, pag. 404*).
At quænam, obsecro te, erant hæc mensæ? Num
sacri, ut ethnici garriebant, tripodes, ex quibus
Pithiæ, sacerdotes Apollinis, solebant oracula sua
fundere? Certe de illis Virgilius cecinit (*Virgil. lib.*
3, *Æneid. v. 358*) :

Trojugena interpres divum, qui numina Phœbi,
Qui tripodas Clarii lauros, qui sidera sentis.

Servius siquidem in hos Poetæ versus, *Tripodes*, in-
quit, *mensæ fuerunt* in templo Delphici Appollinis,
quibus *superpositæ Phæbades vaticinabantur* (*Bulen.*
lib. de orac. et vatibus cap. 17, et seq.). Noti autem
sunt omnibus tripodes illi, de quibus si plura scire B
aveas, adire poteris Bulengerum et alios.

Verumtamen quia Tertullianus de his, quæ non
sacerdotum ethnicorum, sed magorum opera efficiun-
tur, ibi sermonem videtur fecisse, si quis de aliis
mensis cum loqui probaverit, ei laud ægre assen-
tiemur. Expendat nihilominus hæc non minus ad
oracula deorum referri posse, quam ad notatas ibi-
dem ab ipso adhuc Tertulliano capras divinantes, de
quibus in primo Apparatus nostri tomo disputavi-
mus (*tom. I Apparatus lib. I, cap. 10, pag. 772, et*
seqq.).

Quoniam vero Tertullianus de iis, quæ intra et
extra deorum templa agebantur, in hoc Apologetici
loco disputat, eos refellit, qui obijciebant distin-
guendam esse locorum differentiam, ac diis ea tan-
tum adscribenda, quæ in templis fieri solebant (*Ter-*
tullian. Apologet. cap. 22, pag. 407). Cum enim vos
ethnici, ita illos compellat, hæc nobis objectatis,
alibi, id est, extra templa deos non dicitis (*Ibid.*), id
est, cum fatemini deos vestros non alibi esse, et
agere, quam in templis, eo ipso dicitis eos esse fal-
sos deos. Nam verus Deus ubique est.

Deinde vero non aliter, inquit, dementire, hoc
est, uti apud Lucretium, Apuleium, et Lactantium
(*Lucret. lib. III, v. 396, Apulei. Apol. I, pag. 341,*
Lactant. lib. IV, divin. Institut. cap. 17, pag. 441,
Tertullian. Apologet. cap. 43, pag. 343) insanire,
delirare, seu extra mentem exire, is videtur, qui
sacras templorum turres pererrat, quam qui tecta vi-
ciniæ transilit, sive ex vicinis templorum tectis vo-
lans sese aeri committit. Parem itaque asserit de-
mentiam esse illius, qui ex quibilibet, atque alte-
rius, qui ex templorum, falsis diis dicaturum, tur-
ribus sese præcipitando, per aera volasse perhibe-
batur. Perpendas autem velim utrum ibi, tacito
nomine, notaverit Simonem magum, cujus mentionem
antea fecerat. At Lucianus præterea Philoclem intro-
ducit asseverantem se Babylonium quemdam vidisse,
qui per aera volitabat (*Lucian. diag. Philo. pseu. pag.*
831,). Addunt nonnulli exemplum Agareni cujuspiam
præstigatoris, qui teste Niceta Choniote, cum ex
summa Hippodromi turre per aerem volaret, præceps
actus interiit. Sed hoc exemplo confici tantum potest

mirum non esse, si Tertulliani tempore vel antea
temerarii præstigiatores hunc in modum volare
tentaverint.

Urget adhuc ille parem esse furem et amentiam
illius, qui genitalia vel lacertos, atque alterius, qui
sibi gulam prosecat (*Tertullian. Apologet. cap. 25,*
pag. 421). Prior autem erat gallus vel Archigallus,
qui in Matris deorum, vel Bellonæ, sacris membra
sua secare consueverat (*Dissert. in Minut. cap. 20,*
art. 2, et Dissert. in Lactant. cap. 54, art. 1). De hoc
autem Archigallo ille paulo post, ac nos de illo et aliis
gallis alibi desseruimus: *Atqui compar est*, inquit,
exitus furoris, et una ratio est instigationis in illis,
atque in eo, qui sibi gulam prosecat, id est, se jugu-
lat, aut gladium suum demittit in gulam (*Tertullian.*
ibid.). In nostris autem codicibus manuscriptis pro
compar, habetur compara, quod etsi corruptum
plane videatur; suo tamen prorsus non caret sensu.
At Minucius Felix, quemadmodum suo loco annota-
vimus, paulo aliter, sed eundem in finem dixit
(*Dissertat. in Minuc. cap. 20, art. 3*): *Par in illis in-*
stigatio dæmonis, sed dispar argumentum furoris. Nam
eadem est utriusque in ethnicos argumentatio, qua
illorum errorem radicitus evellunt. Videtis citatus a
nobis in illa dissertatione Ciceronis de divinatione,
et Augustini totidem de divinatione dæmonum libros.

Ex hactenus porro disputatis quis non videt, hanc
recte a Tertulliano elici conclusionem? Si malignis
dæmonum artibus, fallaciis, ac præstigiis ea extra
solitum naturæ ordinem facta sunt, quæ gentiles diis
suis tribuebant, ergo falsi sunt hi omnes dii, et falsa
est eorumdem gentiliū, ac vera christianorum re-
ligio. Ili enim colunt unicum et omnipotentem Deum,
cujus sola potestate, cæteris omnibus superiore,
vera miracula fieri possunt.

ARTICULUS VI.

Qua ratione Tertullianus demonstret eos, qui de deo
pati æstimantur, qui aris inhalant, qui numen de
nidore concipiunt, ructando conantur, profantur an-
helando; nec non virginem Cælestem, pluviarum pol-
licitatricem, et Æsculapium alia die Socordio, The-
natio, et Asclepiodoro vitæ ministratorem, cum
a Christianis adjurabantur, tunc palam respondisse
se non esse deos, sed dæmones.

Multo sane longius progreditur Tertullianus, et
argumento longe efficaciore, ac contra quod ne mu-
tire quidem ethnici audebant, evidentissime demon-
strat omnia illa miracula, oracula, et alia, quæ hi
supra vires humanas a diis suis acta esse venditabant,
ab ipsis dæmonibus esse facta, ac proinde quos dice-
bant deos, esse revera dæmones. Neque enim privata
hominis alicujus auctoritate, aut ratione ullo huma-
no ingenio excogitata, id probat, sed publico, ac
dato coram quibusbilibet gentilibus ipsorummet testi-
monio deorum.

Totius autem hujus argumentationis summa hæc
est (*Tertullian. Apologet. cap. 22, pag. 403*): Quo-
cumque dæmone, aut quibusvis dæmonibus homo

agatur, sive malo eorum agitetur, spiritu, cujuslibet etiam hominis corpus ab iis obsideatur, iidem dæmones ab illis omnibus sola Christianorum adjuratione, et exorcismis, aut solo ad tactu, aut flatu confestim expelluntur. Atqui tunc, tametsi inviti, nec maxima sine ignominia ejicerentur, palam ac coram omnibus ethnicis cogebantur fateri se non deos, uti gentiles effutiebant, sed meros esse dæmones, unicum vero esse Deum, quem christiana fides colit et adorat.

Cum res ergo ita sit, inde Auctor noster recte concludit (*Ibid.* col. 405): *Quid isto opere manifestius? Quid hac probatione fidelius? Simplicitas veritatis in medio est.* Aut illa etenim publica dæmonum confessio vera erat, aut falsa et mendax. Si vera, iis procul dubio credendum, atque ethnici confiteri debebant falsos esse deos suos, ac unum tantummodo, quem Christiani venerantur, esse verum Deum. Si autem dæmones tumi mentiebantur, primo id facile nemini persuadebis. Quilibet enim vero ad honorem quandoque suum non autem ad dedecus infamiamque suam unquam mentitur. Præterea si mentiebantur, et hoc mendacio morem gerebant Christianis, inde certissime conficitur nullam esse, quam ethnici venditabant, eorum divinitatem. Verus quippe Deus nec mentiri, nec creaturis ad suum dedecus obsequi potest. Falsa igitur ea est divinitas, quæ aliquid ad dedecus, ut ait Auctor noster, *facit æmulis suis*, id est, quæ ad dedecus suum hostibus suis Christianis mentitur, iisque mentiendo se subjicit (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 20, art. 3, et in Lactant. cap. 9, art. 2*). Quanti porro sit roboris hæc argumentatio, in superioribus nostris dissertationibus abunde demonstratum est.

Quamobrem nihil aliud restat explanandum nisi quod paulo obscurius in Auctoris nostri textu scriptum occurrit. Ethnicos autem ibi audacter provocat ad hujus Christianorum in dæmones potestatis, et publicæ illius dæmonum, se deos esse negantium, confessionis periculum faciendum. Quanta vero confidentia id pronuntiet, ex hac ejus ipsa provocatione cognosces (*Tertullian. Apologet. col. 25, pag. 24.*): Adjurati, inquit, a Christianis, nisi se dæmones confessi fuerint, ibidem, sive eo ipso in loco, et momento, illius christiani proacissimi sanguinem fundite. Ne quis autem fraudem aliquam aut dolum suspicaretur, ad illud experimentum non locum aliquem privatum, aut ethnicis suspectum, sed publicum et illis omnibus securum postulat (*Ibid.*). Eos quippe ita alloquitur: *Edatur hic aliquis sub tribunalibus vestris, quem dæmone agi constet; jussus a quolibet Christiano loqui spiritus ille, tam dæmonem se confitebitur de vero, quam alibi Deum de falso.* In nostris codicibus legitur non *deum* quidem, sed *dominum*, non diverso tamen sensu.

Neque hoc uno tantum, sed quolibet alio cujusvis hominis, quoquo modo a dæmone agitati, experimento id similiter probari posse constanter asseverat. Sic namque prosequitur (*Ibid.*): *Æque produca-*

tur ante ethnicorum tribunalia, aliquis ex iis, qui de deo pati existimantur, qui aris inhalantes nimen de nidore concipiunt, qui ructando conantur, qui anhelando profantur. Ipsa virgo cælestis, pluviarum pollicitatrix; iste ipse Æsculapius medicinarum demonstrator alia die moriturus Socordio, et Thenatio, et Asclepiodoto vitæ subministrator, hi omnes a Christianis adjurati dæmones se esse illico confitebuntur.

Audisne quot ille proferat exempla, quæ ab ethnicis nec negari unquam, nec ullo prorsus modo dissimulari poterant? Sed quia hæc, ac potissimum posteriora non minima quidem caligine resperguntur, eam pro virili parte nostra discutere cœtamur. Primum itaque observabimus iis, quæ ab illo præmissa sunt, lucem aliquam afferri posse his Virgili carminibus (*Virgil. lib. VI Æneid. v. 77, et seqq.*):

At Phæbi nondum patiens immanis in antro
Bacchatur vates, magnum si pectore possit
Excussisse deum; tanto magis ille fatigat
Os rabidum, fera corda domans, fingitque premedo.

In primum autem carmen Servius, *nondum patiens*, inquit, *quæ nondum posset implere oraculorum sermones*. Deo igitur patiens dicitur vates, qui ad oracula fundenda numine alicujus dei afflatus, donec ea ex pectore excussisset, laborabat, torquebatur, domabatur, premebatur. Et vero hujusmodi vates, ut ipsimet ethnici aiebant, insolito replebantur furore.

Qui vero dehinc *aris inhalantes* a Tertulliano vocantur, hi dubio procul sunt arioli, de quibus Donatus in suis ad Terentium observationibus (*Donat. in Terent. Phormion. Act. 4, scen. 4, v. 27*): *Hariolus est*, inquit, *qui divina mente vaticinatur, qui fariolus a fatiis, et a fando cum F. pro H. et item H. pro F. in multis locutionibus ponatur. An quod imitantur aspirationem in exhalando? Nam habitu solent excludere mortalem animam, ut divinam recipiant. Unde et vocem ejusmodi dabant, quæ est OE, quod OE sonus ex halandi vim præstat.* Rursus vero jam laudatus a nobis Maro de Sybilla canebat (*Virgil. lib. VI. Æneid. 7. 45.*).

Ventum erat ad limen, cum virgo: Poscere fata
Tempus, ait: deus, ecce deus: cui talia fanti
Ante fores, subito non vultus, non color unus,
Non comptæ mansere comæ: sed pectus anhelo,
Et rabie fera corda tument, majorque videri
Nec mortale sonans, afflata est numine quando
Jam propiore dei.

Similiter etiam Lucanus de Cumæa Sybilla, quæ vaticinari conabatur (*Lucan. lib. V, v. 91, et seqq.*):

Talis in Euboico vates Cumæa recessu,
Indignata suum multis servire laborem
Genibus, ex tanta fatorum strage superba
Excepit Romana manu, sic plena laborat
Phænomoë Phæbo.

Spumæa tunc primum rabies vesana per ora
Effluit, et genitus, et anhelo clara meatu
Murmura, tunc moestus vastis ululatus in antris
Extremæque sonant domitæ jam virgine voces.

Quamobrem Cicero (*Cicer. lib. I de Divin. pag. 274, lin. 35*): *Credo etiam, inquit, anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus inflatæ mentes oracula funderent.* Sed de his plures alios scriptores citavimus in

nostra de Minucii Octavio dissertatione (*Dissertat. in Minut. cap. 10, art. 2*). Vide autem, obsecro, utrum ex illis colligi possit hunc esse Tertulliani sensum? Vates et arioli existimantur de deo pati, cum ab illo acti, æstu ac furore torquebantur.

Qui vero aris *inhalantes*, sive spirantes, et in aras spiritum emittentes, *numen*, id est, dei alicujus nutum et potestatem *de nidore*, id est, odore victimæ alicujus perustæ *concupiunt*. Deinde *qui ructando*, sive ructus, variosque anhelitus efflando, *conantur* fundere oracula, eaque eructare, et mittere extra pectus suum. At in exemplaribus nostris manuscriptis, et editis antiquioribus pro *conantur* scriptum est *curantur* (*Tertull., loc. cit.*). Cujus sensus esse potest, *ructando*, et oraculum emittendo, feruntur labore suo et cruciati liberari ac curari. Sed potior videtur altera lectio. De his enim adhuc tortis et laborantibus auctor noster loqui videtur, qui continenter adjecit: *Qui anhelando profantur* (*Ibid.*); manuscripti et alii ante Rigaltii tempus editi *præfantur*, sed haud multum absimili significato. Ait enim tum ex illis, sicut ex Virgilio et aliis audivimus, excuti deum, eosque dei alicujus instinctu fundere oracula. At ille hæc omnia non veri Dei opera, sed fallacibus, sicut dictum est, dæmonum præstigiis fieri evidentissime demonstrat. Tunc enim a Christianis adjurati, ad fatendum se dæmones esse compellebantur, ut postea adhuc dicemus.

Explicatu vero longe difficiliora sunt, quæ his subjiciuntur. Quis enim facile dixerit quænam illa sit *virgo cælestis* quæ ab illo *pluviarum pollicitatrix* appellatur (*Ibid.*)? Nonnulli siquidem hanc Junonem, alii Fortunam, alii Cererem, alii Uraniam, alii Venerem esse existimant, quia Veneris Uraniæ, sive *Cælestis*, ejusque templi mentionem Herodotus, Pausanias, et Lucianus fecerunt (*Herodot., lib. 1, § 34 et 405; Pausan., lib. 1, pag. 14 et 17; Lucian., dial. Mat. et musar., pag. 975*). Nobis autem facilius probabitur ibi a Tertulliano designari propriam ac municipalem Africæ deam, quam paulo post in Africa coli testificatur (*Tertullian. Apologet., cap. 24, col. 416*). Augustinus si quidem testis utique oculatus, de illa dea hæc memoriæ prodidit: *Veniebamus nos aliquando adolescentes ad spectacula ludibriaque sacrilegorum. Spectabamus arreptitios, audiebamus symphonicos; ludis turpissimis, qui diis deabusque exhibebantur, oblectabamur, Cælesti virgini et Berecynthiæ matri omnium* (*August., lib. II de civit., cap. 4, pag. 34*). Rursus autem postea: *Ubi et quando sacrali Cælestis audiebant castitatis præcepta nescimus. Ante ipsum tamen delubrum, ubi simulacrum illud locutum conspiciebamus, universi undique confluentes, et ubi quisque poterat stantes, ludos qui agebantur, intentissimi spectabamus, intuentes, alteruante conspectu hinc meretriciam pompam, illinc virginem deam illam suppliciter adorari, ante illam turpia celebrari: non ibi pudibundos mimos, nullam verecundiores scenam vidimus; cuncta obscenitatis implebantur officia. Sciebatur virginali numini quid placeret, et exhibebatur*

A quod de templo domum matrona dactior reportaret. (*Ibid. cap. 26, pag. 56*). Plura adhuc de ea ille alibi. Sed hæc satis superque probant apud Afros fuisse templum virginis Cælestis, quæ non solum ab illis colebatur, sed quæ sicchatis tempore ab iisdem invocata, pluvias pollicebatur, moxque futuras prædicebat. Ab aliorum autem opinionibus hæc, quam proponimus, non adeo dissita est, quin ipsis non possit reconciliari. Nam dea illa pro locorum diversitate diversis vocabatur nominibus. Testem si desideres, ecce Ambrosium id asserentem: *Quam Cælestem, inquit, Afri, Mithram Persæ, plerique Venerem colunt, pro diversitate nominis, non pro numinis varietate* (*Ambros. Epist. 18, adv. Symmach., § 30, p. 840*).

Transit inde auctor ad Æsculapium, qui ab eo *B* vocatur *medicinarum demonstrator*; et alibi, *qui primas medelas exploraverit* (*Tertullian. Apologet. cap. 23, pag. 419, et lib. de coron. cap. 8, tem. I Appar. pag. 1192*). Nos vero in superioribus nostris dissertationibus ostendimus qua ratione ethnici medicinarum inventionem illi adscribebant. Sed quo id clarius, eo sane majorem subsequentia ejus verba habent obscuritatem: *Alia die, ait, morituris Socordio, et Thenatio, et Asclepiodoto vitæ subministrator* (*Tertullian. Apologet. cap. 23, col. 24*). Mirum enim quantum hæc eruditorum hominum ingenia exercuerint. At certe corruptus est hic locus. Nam in nostris codicibus manu et antiquiori, et recentiori exaratis habetur: *Alia die morituris* (vel *alia demorituris*) *Socordio, et Denatio, et Asclepiodoto subministratur*. In editionibus Rigaltio vetustioribus: *Alias demorituris Socordii et Denatii et Asclepiodoti subministratur*. (*Dissertat. in Arnob. cap. 9, art. 2, et in Lactant. cap. 30, art. 5*) Quis autem non videt has diversas lectiones augere potius quam tollere difficultatem?

Quidam tamen suspicantur has Agyrtarum, seu præstigiatorum, qui Esculapio se ministrare mentiebantur, esse voces, quas tacere satius ducunt, quam in iis explicandis risu dignam et inutilem perdere operam. Alii censent nomina trium esse hominum, quibus Æsculapius vitæ curriculum paulo ante protulisse ferebatur. Sed hæc aliqua saltem ratione confirmari debebant. Alii porro opinantur tria illa esse nomina herbarum, quibus morbi depelli poterant. Plinius enim inter varia antidota recenset *scordion*, uti ille ait, sive *scordion* (*Plinius, lib. II, natur. hist. cap. 6, pag. 395*). Alibi vero scribit hanc herbam ad complures morbos removendos esse utilem (*Idem, lib. XXVI, cap. 7, pag. 451, cap. 8, pag. 471, et cap. 10, pag. 475*). At illud omitti procul dubio non debebat, quod alibi adhuc dixit: *Contra hæc omnia venena magicasque artes erit primum illud Homericum moly, deinde mithridation, et scordotis, et centaurion* (*Idem, lib. XXV, cap. 10, pag. 412*).

Quibusdam autem visum est Asclepiodoti nomine indicari a Tertulliano Asclepion, de quo hæc a Plinio scriptis tradita legimus: *Panaces ipso nomine omnium morborum remedia promittit, numerosum et diis adscriptum. Unum quippe Asclepion cognominatur* (*Idem,*

ibid. cap. 4, pag. 382), ab Æsculapio videlicet falso A
ethnicorum deo, illius demonstratore, aut ob ejus
virtutem ita appellato.

Superest tertium nomen, in quo explicando hæret
omnibus aqua. Qui enim *Denatio* legunt, autumant
aliquid denotari, quod jam morituris præberi sole-
bat. Qui vero legere malunt *Thenatio*, suspicantur
aliud significari, quo spiritum agentes recreari, et
tanquam a morte ad vitam revocari pòterant. Sed
hæ meræ sunt conjecturæ, quæ nulla prorsus ratio-
ne firmantur.

Paulo itaque attentius expende, quæso, an tene-
bricoso huic auctoris nostri loco nonnihil luminis
dare possent hæc Julii Firmici Mater. Jun. verba :
*Mercurius cum sole ab horoscopo pariliter constitutus ,
faciet exorcistas , et qui laborantes dæmonum incursione
homines aptis remediis liberent , unde ex illis artibus
maxima illis substantia conferatur (Jul. Firm. lib. III ,
Matheseos cap. 9.)*. Audis sane eum loqui de Mercu-
rio, qui homines dæmonum incursione laborantes ,
aptis remediis curare credebatur. Nonne ergo inde
colligi potest hæc remedia a Tertulliano suis nomi-
nibus, sed in textu ejus corruptis appellari, quæ
Firmicus generatim tantum vocat *remedia*, quibus
exorcistæ a Mercurio facti, dæmonum incursione
vexatos liberabant? Certum quippe est ipsum Ter-
tullianum toto hoc in loco de iis sermonem facere ,
quos a dæmone actos quidam magica arte curare
frustra nitebantur. Sed his ipse dæmon a Christianis
adjuratus, confestim expellebatur, cogeaturque
nomen suum edere, et verum Christianorum Deum
confiteri. Si quis tamen meliora nobis suggesserit,
huic plane non reluctabimur.

Pergit autem Tertullianus, et constanter asseve-
rat nihil hoc christianorum opere, atque deducta
inde argumentatione simplicius et fidelius. In illo
quippe nihil, inquit, *suspiciari licebit. Magia aut ali-
qua ejusmodi fallacia fieri dicetis, si oculi vestri et au-
res permiserint vobis (Tertullian. Apologet. cap. 23,
col. 410)?* Atque ita Rigaltius hunc Tertulliani locum,
nulla nota varia lectione, emendare non hæsavit.
In antiquis tamen editionibus legebatur, *nihil....
feri. Dictis non statis, si oculi*: in duobus vero no-
stris codicibus vetustioribus *nihil.... feri dicitis*. Tunc
deinde in aliis simul. *Non dicetis si oculi*, etc. Sed si
quæ sit in discernenda genuina lectione difficultas, D
constat tamen apertum esse auctoris nostri sensum.
Dicit etenim ethnicos non posse aut suspicari, aut
objicere in illo Christianorum opere aliquid inesse,
aut magicum, aut fallax, modo iidem ethnici indo-
mita obstinatione nec cæci sint, nec surdi. Videre
siquidem facile poterant quam simplici modo Chris-
tiani agerent, atque etiam dæmones audire confiten-
tes se deos revera non esse, sed immundos spiritus,
*ob malitiam prædammatos in judicii diem cum omnibus
cultoribus et operatoribus suis (Ibid.)*. Quin etiam ipsi
dæmones non poterant, audientibus ipsismet ethni-
cis, suæ saltem ignominia et damnationis notam refu-
tare, seu legere, diluere, inficiari. Quamobrem illos

ad id si unquam quiverint, aliquando negandum
audacter provocat. *Renuntiant*, inquit, manuscripti
codices nostri *Renuntiant*, melius antiquæ editio-
nes, *Renuntient*, hoc est, sed improprio loquendi
modo, negent, abnuant, et diffiteantur se esso
prædammatos. At id procul dubio negare tum non
poterant, cum a christianis interrogati, et adjurati,
respondere cgebantur.

Quomodo enim inficiari potuissent se immundos
esse spiritus, quod, *ex pabulis eorum*, ut ait Tertul-
lianus, *sanguine, et fumo, et putidis rogis pecorum,
et impurissimis linguis ipsorum vatium intelligi de-
buit (Ibid.)*? Adi, si lubet, Augustinum, et ea lege,
si vacat, quæ ille ex Porphyrii ad Anebonem epis-
tola retulit de impiis et fraudulentis dæmonum ac
fallacium spirituum artibus (*August. lib. X, de civit.
cap. 11, pag. 247, et seqq.*). Ibi quippe scribit illos
gaudere nidoribus, ac victimis, sive mactatis peco-
ribus allici, cogique ea facere, quæ volunt homines.
Alia etiam ibidem animadvertes, quibus plura, quæ
hactenus de eorundem dæmonum præstigiis disputa-
vimus confirmari et illustrari possunt. Adjecit Ter-
tullianus illos immundos spiritus declarari *impura-
tissimis linguis vatium ipsorum*, aut qui aris, ut antea
dicebamus, inhalabant, et fumo ac victimarum san-
guine contaminabantur, aut qui Christianorum ad-
juratione fateri compellebantur illud, quod concepe-
rant, numen non deum esse, sed dæmonem. Minu-
cius autem Felix usus est nomine *impurato*, ubi de
falsi cujuslibet dei statua: *Ab impurato*, inquit, *ho-
mine lævigatur (Minut. Octav. pag. 307.)*. Et Pruden-
tius postea de Apolline cecinit :

Mox flevit impuratus occisum prævi

Disco.

Prud. in Hymn. S. Rom. v. 205.

ARTICULUS VII.

Quam præclare Tertullianus superius argumentum inde
confirmet, quod dæmones ab iis, quæ obsidebant,
hominum corporibus vario modo ejicerentur vel ab
exorcistis, vel aliis Christianis, quos timentes odio
habebant, ipsisque erant subjecti : quo sensu despe-
rata dicitur illorum conditio ; ac de pænæ mora,
qua solatium fruendæ malignitatis habere seruntur.

Ethnicos acerrime adhuc urget Tertullianus, pa-
lamque omnibus facit quanta fuerit christianorum ad
fugandos dæmones, eosque ex obsessorum hominum
corporibus pellendos potestas, quantumque in illos
imperium : *Nam de contactu*, inquit, *deque afflatu
nostro, contemplatione et repræsentatione ignis illius
correpti, etiam de corporibus nostro imperio excedunt
inviti, et dolentes, et vobis præsentibus erubescentes
(Tertullian. Apologet. cap. 23, col. 410)*. Ethnici
igitur nulla profecto ratione, nec nisi obfirmata
prorsus, nec unquam vincenda obstinatione negare
poterant et dæmonum imbellicitatem, et miram Chris-
tianorum in eos potentiam, qua religionis suæ veri-
tatem meridiano Sole clarius demonstrabant.

At rogabit forsitan aliquis utrum ibi Tertullianus
de nostris tantum exorcistis loquatur. Nam Cypria-
nus ubi de his, quæ tempore suo fieri solebant, ad

Magnum scribit, ibi dæmones ab Exorcistis nominatim fugatos sic utique testificatur : *Quod hodie etiam geritur ut per exorcistas voce humana, et potestate divina flagelletur, et uratur, et torqueatur diabolus* (Cyprian. Epist. 69 ad Magnum. pag. 187.). Nonne etiam, inquiet alius, de iisdem Exorcistis ipsemet Tertullianus alio in libro hæc fecit totidemque verba : *Exemplum accidit, domino teste ejus mulieris, quæ theatrum adiit, et inde cum dæmonio rediit. Itaque in exorcismo cum oneraretur spiritus immundus quod ausus esset fidelem aggredi? Constante, et justissime, inquit, feci, in meo eam inveni* (Tertull. lib. de Spectac. cap. 26) ? Nonne etiam rursus alibi : *Quo ore Christianus thurarius, id est, qui thus idolis incendit, si per templa transibit, fumantes aras despuet, et exsufflabit, quibus ipse prospexit? Qua constantia exorcisabit alumnos suos, hoc est, dæmones, quibus domum suam cellariam præstat? Ille quidem si exclusit dæmonium, non sibi placeat de fide. Neque enim inimicum exclusit. Facile debuit de eo impetrare, quem quotidie pascit* (Idem, lib. de Idolol. cap. 2).

Respondere quidem aliquis posset in utroque illo Tertulliani loco non Exorcistas nominari, sed exorcismos, sive adjurationes, quæ ab omnibus procul dubio Christianis adhiberi poterant. Verum nemo negare potest ab Exorcistis imprimis, sicut ait Cyprianus, expulsos ex hominum corporibus dæmonas, atque id satis Auctori nostro fuisse ad probandam Christianorum in eosdem dæmonas potestatem.

Sed ulterius ille progreditur, et in citato Apologetici loco de omnibus loquitur generatim Christianis dæmones ejicientibus. Nam ille haud dubitanter affirmat tantam fuisse multitudinem gentilium, quos Christiani a dæmonum incursionibus liberabant, ut hi, sublato beneficio illo, sese satis superque ab immani eorundem gentilium crudelitate vindicassent. En ipsa ejus verba : *Quis vos ab illis occultis, et usquequaque vastantibus mentes et valetudines vestras hostibus raperet, a dæmoniorum incursibus dico, quæ de vobis sine præmio, sine mercede depellimus? Suffecisset hoc solum nostræ ultioni, quod vacua exinde possessio immundis spiritibus pateret* (Tertullian. Apologet. cap. 37, col. 460). Ad Scapulam præterea hunc ille scripsit in modum : *Et quanti honesti viri (de vulgari- bus enim non dicimus) aut a dæmoniis aut valetudinibus remediati sunt* (Idem, ad Scapul. cap. 4). Quis autem hæc non solum ab Exorcistis, sed ab omnibus christianis facta fuisse diffitebitur? Minor enim erat tunc exorcistarum numerus, quam ut ii soli tantam hominum multitudinem a dæmonum incursibus liberarent.

Quamobrem cum ethnici objicerent Christianos reipublicæ prorsus esse inutiles, illos sic refellit : *Quanti habetis, qui jam de vobis dæmonia excutiant?* (Ibid. cap. 43). Atque ita quidem in nostris codicibus manuscriptis. Non minus autem bene in antiquis editionibus, *Quantas*; et in Lacerdæ editione, *Quando*. Tertulliani enim sensus est : Si Chris-

tiani reipublicæ inutiles sunt, quanti ergo æstimatis, quove in pretio eos habetis, qui tot dæmonia, tamque sæpe ex vobis depellunt?

Verum quid argumentatione opus est? Nonne ipse disertissimis verbis edixit? *Jussus a quolibet Christiano loqui spiritus ille, tam se dæmonem confitebitur de vero, quam alibi deum de falso* (Ibid. cap. 23). Nonne etiam ad eundem Scapulam iterum scripsit? *Dæmones non tantum respuimus, verum et revincimus, et quotidie traducimus, et de hæpinitibus expellimus, sicut plurimis notum est* (Idem, lib. ad Scapul. cap. 3, 4). At quis non videat hæc non de exorcistis tantum, sed de omnibus dicta fuisse Christianis? Maxima ergo erat non modo exorcistarum, sed omnium Christianorum in dæmones potestas, qua illos ex ethnicorum corporibus sæpissime ejiciebant.

Si quis autem inquirat unde, aut quo nomine eam haberent, huic respondebit Tertullianus : *Omnis nostra, hoc est, Christianorum in illos dæmones dominatio, et potestas de nominatione Christi, sive pro- lato, quando dæmones adjurabant, Christi nomine valet, et de commemoratione eorum, quæ sibi a Deo per arbitrum Christum imminetia expectant* (Idem, Apologet. cap. 23, pag. 410). Nonnulli vero, nullius tamen manuscripti codicis auctoritate fulti, legendum censent *comminatione*, haud dubie quia dæmones per Deum vivum, qui judicaturus est vivos et mortuos, adjurabantur. At satis fortasse non animad- verterunt in textu Tertulliani paulo post scriptum de *repræsentatione*, quod idem est, ac *commemoratione*, ignis illius æterni quo puniendi sunt dæmones. Videsis Eusebium hæc in sua de Constantini Magni laudibus oratione enarrantem, aliosque a nobis alibi citatos (Euseb. orat. de Constant. Magn. laud. cap. 16, pag. 658, et seqq. Loc. infr. cit.).

Recte ergo inde concludit Tertullianus : *Dæmones Christum timentes in Deo, et Deum in Christo, subjiciuntur servis Dei et Christi* (Tertullian. Apologet. cap. 23, pag. 410). Sed quomodo eos timebant? *ut nequam, inquit, servi metu* (Ibid. cap. 27, pag. 432); quemadmodum in manuscriptis nostris codicibus legimus. Servilij igitur timore Christum ejusque discipulos metuebant : *Et odium, pergit ille, timor spirat, sive, ut ait Minutius : odium nostri serunt occulte per timorem* (Minut. Octav. pag. 235). Dæmones itaque et subjecti erant Christianis, et eos etiam timebant, atque idcirco oderant. Quidni timerent? quandoquidem ab illis subiguntur, ait adluce auctor noster, et conditioni suæ succidunt, et quos de longinquo oppugnant, de proximo obsecrant (Tertullian. ibid. cap. 27, col. 432). Atqui si eos obsecrant, timent, oderunt, iisque subjiciuntur, ergo ab illis adjurati, non mentiebantur profecto, sed tum vere, sicut jam diximus, fatebantur se revera esse dæmones, et neuiquam deos, ac unum dumtaxat esse Deum. Tam vera porro illa confessio, tam publicum, inquit Auctor noster, testimonium Christianos facere solebat, ac Christianæ religionis stabilire et confirmare veritatem (Ibid.

col. 23, pag. 26). Sed de his egimus in superioribus nostris dissertationibus (*Dissertat. in Minut. cap. 20, art. 3, in Arnob. cap. 3, art. 1, in Lactant. cap. 9, art. 2, cap. 16, art. 1, cap. 20, art. 7, cap. 33, art. 4*).

At nos jam ad alia solito more explananda properantes aliquis forsitan retardabit, et a nobis sciscitabitur cur Auctor noster dixerit *dæmones ob malitiam prædamnatos*, et postea adjecerit, *desperata conditio eorum ex prædamnatione solatium reputat fruendæ interim malignitatis de pænæ mora* (*Tertul. Apologet. cap. 22, c. 404; ibid. col. 27, p. 432*). Quenam est, inquiet ille, hæc dæmonum prædamnatio et pænæ mora, ac quodnam fruendæ malignitatis solatium? Nam idem ipse Tertullianus non minus perspicue, uti monuimus, dixerat ex sacris Scripturis colligi dæmonum gentem cum sui generis auctoribus, ac principe esse non quidem prædamnatam, sed absolute damnatam. At quamvis certa sit dæmonum damnatio, non hi tamen debitas omnes sceleribus suis penas luunt. Etenim in ipsis etiam sacris Scripturis Christo domino exprobrasse dicuntur: *Veniati huc ante tempus torquere nos* (*Matth. cap. 8, v. 29*). Sed hæc Augustinus ex Petri apostoli epistola clarius exposuit: *Peccasse quosdam angelos*, inquit, *et in hujus mundi ima detrusas, qui eis velut carcer est, iisque ad futuram in die judicii ultimam damnationem apostolus Petrus apertissime ostendit, dicens quod Deus angelis peccatoribus non pepercerit, sed carceribus caliginis inferni retrudens, tradiderit in judicio puniendos reservari* (*August. lib. X, de civit. cap. 33, pag. 293, Petrus Epist. 2, cap. 2, v. 4*). At hæc infernalis caliginis, ignisque reservati mora ac dilatio quaecumque ipsis erat prædamnationis ac conditionis desperatæ solatium. Sua enimvero fruebantur interim malignitate, qua Christianos ad sui, sive falsorum deorum vidimus, cultum vel inducebant, vel efficiebant ut renuentes crudelissimis ad mortem usque suppliciis excarnificarentur. At de hoc eorum solatio dilatoque supplicio alibi disputavimus (*Dissert. in Lactant. cap. 20, art. 5*).

CAPUT XI.

De mortuorum hominum ad vitam revocatione, extremo Dei judicio, æternis impiorum pænis, ac præmiis justorum, atque animarum ante ultimum judicium receptaculis.

ARTICULUS PRIMUS.

Quibus argumentis Tertullianus probaverit omnes mortuos homines posse ad vitam revocari, ac revera revocandos: utrum animæ corporibus exutæ, et sine illorum ministerio possint aliquid agere, pati, ac dolere, et lætari.

Ad alia nunc transeundum est christianæ religionis dogmata, quæ Tertullianus suis in libris contra ethnicos asserit ac tuetur. Unum autem ex iis nostraque animadversione dignum est, quod constanter tradit, variisque rationum momentis probat omnes omnino mortuos homines in fine mundi ad vitam revo-

candos. Primum autem desumit ex infinita potentia Dei, *Qui tantum*, inquit, *hoc mundi corpus de eo, quod non fuerat, id est, ex nihilo composuit* (*Tertullian. Apologet. cap. 48, col. 520*), sive ut nostri et ante Rigaltium editi codices habent, *imposuit*, seu creavit, is certe ipse potest homines *de morte vacationis et inunitatis*, hoc est, ab morte, sive inanitate, ac privatione vitæ ad secundam vitam excitare. Nam hi unam tantummodo efficiunt partem mundi, quem constat esse animatum *spiritu omnium animatore*. Et ita quidem Rigaltius, et alii deinceps hunc exhibent Tertulliani textum. Melius vero nostri antiquioresque excusi codices, *animatum spiritu omnium animarum animatore*. Nostri siquidem Auctoris argumentatio ducitur a majori, ut aiunt, ad minus, sive a toto, quod factum fuit, ad partem quæ fieri idcirco potest. Mundus, inquit, animatus, sive creatus est a Dei spiritu, omnium animarum animatore; ergo idem ipse Dei spiritus potest homines non omnium, sed suo tantum, spiritu animatos post eorum mortem iterum animare, et rursus non ex nihilo, uti prius, sed ab interitu, et vita antea deperdita, ad secundam eandemque revocare.

¶ Quid vero, quod hæc ipsa Dei ad mortuos homines exsuscitandos potentia non totius tantum mundi, sed ipsa etiam sola hominis creatione a Tertulliano luculenter demonstratur. Homo etenim antequam crearetur, nihil erat, alioquin se fuisse saltem aliquando meminisset. Atqui si a Deo creatus est ex nihilo, potest utique eadem Dei potentia et voluntate a morte revocari (*Ibid.*). Non enim major ad primam creationem, quam instaurationem et restitutionem requiritur potestas. Nec curiosius quidem importuniusque requiras quomodo id fieri queat: *Nam redde si potes*, inquit Tertullianus, *rationem, qua factus es, et tunc require qua fies* (*Idem, ibid.*). Qua enimvero potentia primum factus es, eadem postea reficieris. Quamobrem si de prima non dubitas, de secunda multo minus dubitare debes: *Etenim facilius utique*, uti ille adhuc ait, *fies, quod fuisti aliquando, quia æque non difficile factus es, quod non fuisti aliquando* (*Ibid.*). Simili autem modo Minutium Felicem, Lactantium, et alios disputantes in superioribus dissertationibus audivimus (*Dissertat. in Minut. cap. 7, art. 2, et in Lactant. cap. 29, art. 4*).

D At si hoc in Dei potestate est omnino positum, nihil aliud probandum superest, quam ut id ille velit, seque voluisse revera significaverit. Atqui hoc ipse, quemadmodum auctor noster loquitur, *destinavit et prædicavit* (*Tertullian. ibid.*), nec semel quidem, sed sæpius in sacris veteris, ac præsertim novi Testamenti Scripturis. Neque huc congerenda sunt earum testimonia, quæ omnibus passim obvia sunt, nec ullus plane, qui eas vel levissime attigerit, ignorare potest. Certissima autem est, sicut supra ostendimus, illarum auctoritas (*supr. cap. 6, art. 3, et seqq.*). Constat ergo Deum et posse, et velle, ut omnes omnino mortui homines in pristinam vitæ suæ conditionem restituantur; ac proinde futuram

perfecto esse illorum omnem ad vitam reversionem.

Instat adhuc Tertullianus, alioque argumento demonstrat prorsus necessarium esse, ut omnes homines mortui ad vitam aliquando redeant. Totum autem illud argumentum hisce verbis complectitur: *Certe quia ratio restitutionis destinatio iudicii est, necessario idem qui fuerat exhibetur; ut boni seu contrarii meriti iudicium ferat* (Tertullian. Apologet. cap. 48). Docet itaque nullum prorsus esse dubitandi locum, quin omnes homines extremo Dei iudicio in mundi fine sistere se debeant. Fieri autem id non potest, nisi ad vitam revertantur, atque supremam secundum sua vel bona vel mala merita sententiam, atque præmium aut pœnam a Deo accipiant.

Sed hoc argumentum Auctor noster longe fusius urget in suo de Resurrectione carnis libro, ubi sic disputat: *Hæc erit tota causa imo necessitas resurrectionis, congruentissima scilicet Deo destinatio iudicii, de cujus dispositione despicias an utique substantiæ humanæ dijudicandæ censura divina præsideat, tam animæ quam carni* (Idem, lib. de resurrect. carn. cap. 14). Homo enim non sola perfecto anima, sed suo etiam corpore bene aut male agit. Ea namque est animæ cum corpore societas, *ut in carne, et cum carne et per carnem agatur, quod agitur in corde* (Ibid. cap. 15), id est, anima. Quin etiam si aliquando anima sola cogitet, hæc illius cogitatio vix unquam sine aliquo corporis commercio habetur: *Nam si volutet quid anima*, ait Tertullianus, *vultus operatur indicium, facies intentionum omnium speculum est* (Ibid.).

Jam vero investigandi non est locus utrum ille revera opinatus sit nihil prorsus posse animam agere sine corporis commercio, et sine illius sensibus. De hac enim opinione aliquid præmisimus, et proxime de ea disserendi dabitur occasio. Nunc itaque sufficiat annotasse plurimos, sicuti nemo negat, animæ actus non sine corporis sensuumque ministerio perfici. Hominis quippe corpus ita animæ conjunctum est, ut plurimum saltem bene aut male meritorum sit utique particeps. Totus igitur homo, hoc est, corpus ejus et anima ultimo et æquissimo Dei iudicio representari debent; ut cunctorum in hac mortali vita actorum aut pœnam recipiant aut præmium.

Neque sibi Auctor noster objici patitur solam hominis animam libero uti voluntatis arbitrio, et corpus tanquam instrumentum in omnia impelli. Non enim illud extraneum animæ instrumentum est, sed adeo animæ adunatum, ut sicut actionum ejus, ita et meritorum sit particeps. Post mundi ergo finem ad vitam debet revocari, ut justo Dei iudicio pro meritis puniatur aut remuneretur.

Tertium quo Tertullianus futuram hominis resurrectionem probare nititur, argumentum sua difficultate non caret, pluribusque falsum videbitur. Hunc enim ille argumentabatur in modum (Idem, Apologet. cap. 48, pag. 520): *Ideo representabuntur animæ et corpora; quia neque pati quidquam potest anima sola sine materia stabili, id est, carne*. Numquid ergo ani-

ma nihil prorsus quidquam sine carne pati potest? Ita sane, inquiet aliquis, opinabatur Tertullianus. Nam alio ille in libro animam his totidemque compellat verbis (Idem, lib. de Testim. anim. cap. 4): *Affirmamus te manere post vitæ disputationem, et expectare diem iudicii, proque merito aut excruciatui destinari, aut refrigerio, utroque sempiterno*. Quibus sustinendis necessario tibi substantiam pristinam, ejusdemque hominis materiam et memoriam reversuram, quod et nihil mali ac boni sentire possis, sine carnis passionalis facultate, et nulla sit ratio iudicii sine ipsius exhibitione, qui meruit iudicii passionem. Nec semel igitur, nec dubitanter, sed asseveranter affirmat, et repetit animam nihil posse omnino sentire sine sui societate corporis. Tam verum autem id esse arbitratu est, ut inde concludat ideo futurum esse mortui humani corporis ad vitam regressum, quia anima sine illo nihil boni aut mali agere valet.

Sed tuum, si possis, assensum paulisper retine. Animum autem antea velim ad ea advertas, quæ ab eodem Tertulliano in libris de Anima, et Resurrectione carnis disputata sunt, et ubi data opera de mortui corporis ad vitam reditu, et animæ ad agendum et patiendum facultate uberius disserit. At in priore libro disertissime ac firmissime asseverat animam, a corpore separatam, vel pati dolorem, vel gaudio perfundi. Omnes siquidem hominum animæ post eorum mortem apud inferos manent, et *velis*, inquit, *ac nolis et supplicia jam illic et refrigeria*. Tum deinde objicienti sibi opperendam esse animæ, ut doleat C aut gaudeat, carnis, operum consortis, resurrectionem, haud dubitanter respondet id non esse necessarium. Nam de suo, uti ille loquitur, *sufficit ad utrumque titulum passionis*. Et certe ipsa sola sine corporis ministerio vel ira, vel odio aliquando torquetur, aliquando etiam afflicto corpore, uti Mutii, Zenonis, et aliorum exemplo confirmat, *furtivum sibi gaudium exquirat* (Ibid.). Contra vero nunquam, illæso corpore, dolet, premitur, et excruciat. Atqui si in hac vita et corpori alligata gaudio aut mœrore sola afficitur, quanto magis quando post mortem ab eo sejuncta, ultimum iudicium expectat. Denique quidam ejus sine carnis commercio sunt actus, uti soli cogitatus, et nudæ voluntates, quæ *censura divina prosequitur* (Idem, lib. de Anim. cap. 17). Ex quibus ille hanc elicit conclusionem: *Ergo propter congruentissimum est animam, licet non expectata carne, puniri, quod non sociata carne commisit: sit et ob cogitatus pios et benevolos, in quibus carne non eguit, sine carne recreabitur*. Eadem vero, et plura alia in libro de Resurrectione carnis tradidit, ubi ex professo demonstrat ad vitam revocandos esse omnino homines.

Quid ergo, inquires, numquid Tertullianus tam absurde sibi contradixit? Sed si suspensum adhuc animum habere velis, sublatam ab ipso videbis hanc tametsi non minimam contradictionis speciem. Nam in eodem de Resurrectione libro ea repetit, quæ di-

verat, animas nunc torqueri foverique penes inferos, licet nudas, licet adhuc exsules carnis (Idem, lib. de Resurrect. carn. cap. 17). Quia vero opponere contra quidam poterant inde confici posse animam sibi sic sufficere ad facultatem, sicut ipse loquitur, *passionis et sensus, ut non egeat representatione carnis*, his ille respondet (Ibid.): *Imo eatenus egebit non qua sentire quid sine carne non possit, sed qua necesse est illam etiam cum carne sentire. Quantum enim ad agendum de suo sufficit, tantum ad patiendum. Ad agendum enim minus de suo sufficit. Habet enim de suo solummodo cogitare, velle, cupere, disponere, ad perficiendum autem operam carnis expectat. Sic itaque ad patiendum operam carnis exposulat; ut tam plene per eam pati possit, quam sine ea plene agere non potuit. Et ideo in quæ de suo sufficit, eorum interim sententiam pendit concupiscentiæ, et cogitatus, et voluntatis. Porro si hæc satis essent ad plenitudinem meritorum, ut non requirerentur et facta, sufficeret in totum anima ad perfectionem iudicii, de his iudicanda, in quæ agenda sola suffecerat. Cum vero etiam facta devincta sint meritis, facta autem per carnem administrentur, jam non sufficit animam sine carne foveri, sive cruciari pro operibus carnis, etsi habet membra, quæ proinde illi non sufficiunt ad sentiendum plene, quemadmodum nec ad agendum perfecte. Idcirco pro quoquo modo egit, pro eo et patitur apud inferos, prior degustans iudicium, sicut prior induxit admissum; expectans tamen et carnem, ut per illam etiam facta compenset, cui cogitata mandavit. Totam hanc Auctoris nostri argumentationem et responsionem, tametsi paulo longiorem transcripsimus, quandoquidem ea non tantum propositæ nobis difficultatis nodus plane solvitur, sed nonnulla quoque de animæ natura inde eruntur, quæ sine aliqua observatione prætermittenda non sunt.*

Docet itaque animam nudam ac sine corporis consortio apud inferos revera aut torqueri, aut foveri. Quia vero hinc obijci ipsi poterat eam non esse substantiam mere spiritalem, sed corpoream, aut, ut ipse ait, *corpulentiam propriam*, noluit hanc, quæ difficilius operæ erat, excutere quæstionem, ne diutius a proposito aberraret. Interim concidit, nec tamen fatetur, aliquod esse animæ corpus, et propria quardam generis sui membra. At disertissime asseverat proprios esse animæ actus, a corpore minime dependentes, quales sunt cogitatus, voluntates, et concupiscentiæ. Illi autem actus, ut id obiter dicamus, si omnino spirituales sunt, ipsam multo magis animam spirituales esse negare non poterat.

Solius porro animæ cum hi sint actus, habet de suo non solum quod agat, et patiatur, sed quo possit aut præmium mereri aut pœnam. Corpore igitur soluta potest et debet pro meritis aut pœna aut præmio affici. Quamdiu enimvero corpori adunata est, prior semper aut peccat, aut meretur. Post mortem igitur debitis suppliciis aut præmiis sola et ante corporis reditum afficiatur, necesse est. Persuasum itaque Tertullianus habuit animam, ruptis

corporis vinculis, pati, torqueri, cruciari. Verum quia etiam in hac vita sua cum corpore multa peccavit, idcirco ut pro meritis puniatur et crucietur, suo corpori, ad vitam revocato, debet iterum conjungi.

His autem sic explicatis, evanescit objecta Tertulliani contradictio. Recte enim dixit animam sine corpore aliquid revera pati, et nihil pati posse. Ubi quippe ait nihil posse pati, ibi subintelligendum est *plene ac perfecte*, sive quantum ipsa cum corpore peccando promeruit. Cum quo enim peccavit, cum eo utique puniri debet. Jure ergo Tertullianus inde futuram probat corporis mortui ad vitam revocationem, quia anima sola pati non potest pœnam videlicet plenam ac perfectam, et qualem cum corpore peccando commisit.

Si quid porro his adjicere nobis per te liceat, observabimus hoc ipso eodem argumento ex pœnis aut præmiis, bene aut male in hac vita agenti homini debitis petito luculenter probari hunc futurum ejusdem hominis ad vitam regressum ab Ambrosio, ut suo loco, atque Athenagora, Minucio Felice, et Lactantio, quemadmodum in nostris de illorum libris dissertationibus ostendimus; quin imo et inde ab eodem Lactantio demonstrari animæ nostræ immortalitatem (Ambros. lib. 2, de Fide resurrect. § 12, pag. 1147; tom. I Appar. pag. 475; Dissertat. in Lactant. cap. 24, art. 3, et cap. 29, art. 5, dissert. in Minut. cap. 7, art. 2).

ARTICULUS II.

Quibus exemplis, quove Pythiæ oraculo, ac philosophorum de animarum transmigratione sententia Tertullianus ostendat quoscunque mortuos homines in pristinum vitæ statum restituendos, et apposita argumenta diluat.

Quanquam superioribus argumentis Tertullianus evidentissime demonstraverit quoslibet homines posse omnipotentis Dei voluntate exsuscitari a morte, quovis modo oppetita; pluribus tamen exemplis hæc confirmare nititur. Sed dissimulare fas nobis non est his, ut pote non omnino paribus, confici non posse perfectam, et numeris omnibus absolutam humanæ resurrectionis demonstrationem. At iis saltem non inepte confirmari potest frustra a gentilibus negari homines ad pristinum revocari posse transactæ vitæ statum.

Præmissis autem adversus morosiores criticos hisce observationibus, audiendus est ipsemet Tertullianus (Tertullian. Apologet. cap. 48, col. 520): *Signatum est, inquit, et per ipsum, videlicet Deum, humanæ resurrectionis exemplum in testimonium vobis. Lux quotidie interfecta resplendet, et tenebræ pari vice decedendo succedunt: sidera defuncta reviviscunt. In manuscriptis nostris exemplaribus, et editis Rigaltio antiquioribus: Vivescunt, id est, uti ex Plinio liquet, viva sunt (Plin. lib. XV II, natur. hist. cap. 10, pag. 344). Pergit auctor noster: Tempora ubi finiunt, incipiunt; fructus consumuntur: iidem manuscripti nostri et editi codices: consummantur, et redeunt.*

Certe semina nonnisi corrupta, et dissoluta facundius Aurgunt: omnia pereunda servantur, omnia de interitu reformatur (Tertull. lib. de Resurrect. carn. cap. 12). Sed hæc ille majori verborum pompa alio in libro prosequitur, et brevius Minutius Felix, atque uberius Theophilus Antiochenus, quemadmodum alibi patefecimus (Dissertat. in Minut. cap. 7, art. 2).

Suam autem argumentationem noster Tertullianus his absolvit verbis (Tertullian. Apologet. cap. 48, col. 43): Tu homo, tantum nomen, si intelligas te, quantus nimirum sis, vel de titulo Pythiæ discens, quod sis dominus omnium morientium et resurgentium, ad hoc morieris, ut pereas? Dicit itaque non pejorem esse hominis, quam aliarum rerum, quarum dominus est, morientium et resurgentium conditionem. B Homo ergo longe potiori jure, quam illæ, debet et mori et resurgere.

Sed rogabit aliquis quodnam sit oraculum illud Pythiæ, ab eo citatum? Respondent nonnulli hoc esse, quod ab illo ibidem relatum est: Dominus omnium morientium et resurgentium. Verum nulla ratione id a Pythia pronuntiatum probavere. Deinde vero ille non dixit his verbis renuntiari Pythiæ oraculum: sed quod homo ex Pythiæ oraculo discere poterat se esse omnium morientium et resurgentium dominum (tom. I Appar. pag. 1170). Nobis itaque illud Pythiæ oraculum non aliud videtur, nisi celebre hoc Apollinis effatum: Nosce te ipsum: de quo alibi disputavimus. Consulto autem Tertullianus adjecisse videtur: Vel titulo Pythiæ, quia templo Apollonis Pythii, sive Delphici, sicut ibidem annotavimus, inscriptum fuerat. Cur ergo, inquires, Tertullianus scripsit Pythiæ, et non Pythii, quo solo nomine Apollo nonnunquam vocabatur? At si in ejus textu Pythiæ, non autem Pythii legendum sit, respondebimus ideo appellari Pythiæ, quia Pythia vates solebat illius in templo vaticinari. Nam, ut alios omittamus, id hoc Lucretii carmine exprimitur (Lucret. lib. V, v. 113):

Pythia quæ tripode à Phœbi lauroque profatur.

Prosequitur Tertullianus atque ad frangendam, ac magis magisque revincendam gentiliū obstinationem, illos hoc ad hominem, ut aiunt, argumento sic urget. Certum est, inquit, illos cuivis, philosopho fidem habuisse, qui argumentationibus quibusdam, D tam ingeniose quam eleganter propositis, vanam Pythagoræ de animarum transmigratione opinionem propugnare conabantur. Quin etiam nullus ex illis mordacis Laberii, eam irridentis, dicticia veritus, ab edenda omni animalium carne abstinebat; ne forte bubulam, ait adhuc Tertullianus, de aliquo proavo suo obsonaret, id est, ne bubulam carnem comedendo, cujusdam proavi sui comederet animam, quam in bovis corpus migrasse existimabat (Tertullian. Apologet. cap. 48, col. 42). Tam ridiculam vero opinionem hic refellendam ille non duxit (Ibid.): Nam multis etiam, inquit, jocis et otio opus erit, si velimus ad hanc partem lascivire, quis in quam bestiam

reformari videretur. Ita quidem Rigaltius: sed in nostris codicibus manuscriptis et editis illo vetustioribus habetur: Multis etiam locis, ex quibus argumenta ad hunc errorem refellendum depromi possunt, ex otio, sive otio, quemadmodum scripsit Plinius, ex facili, pro facili, opus erit (lib. III, epist. 3). Pluribus tamen legendum haud dubie videbitur joci, quibus potius, quam argumentis validioribus explodenda erat hæc prorsus ridicula Pythagoræ sectatorumque ejus opinio. Nomen enim joci cum verbo lascivire magis, quam cum locis congruere haud immerito videtur (Tertullian. Apologet. cap. 48, col. 42). Verumtamen paulo ante dixerat quemcumque philosophum immenso argumentorum pondere posse obrui, qui affirmet, ut ait Laberius, de sententia Pythagoræ hominem fieri ex mulo, colubram ex muliere (Idem, lib. de Pallio, cap. 1). Et hæc quidem hujus mimographi poetæ, cujus alibi meminuit (Dissertat. in Minut. Oct. c. 7, art. 1), sunt carmina, a Crinito ut alibi monuimus, publici juris facta:

Et nunc de mulo hominem, colubram de muliere
Faciunt, et ex diversis diversa alia.

Frequens autem apud varios Scriptores, ac præsertim Ciceronem, Suetonium, utrumque Senecam, Aulum Gellium, ac Macrobiū hujus Laberii mentio, de quo præter cæteros Horatius cecinit:

Nec tamen hoc tribuens dederim quoque cætera;
namque
Et Laberi mimos et pulchra poemata iuier?

Verum hæc erat ethnicorum insania, isque adversus christianos furor; ut opinio christiana, sicut recte Auctor noster alio in libro animadverit etiam honestior Pythagorica, quæ te in bestias transfert; etiam plenior Platonica, quæ tibi etiam dotem corporis reddit; etiam Epicurea gravior, quæ te ab interitu defendit; tamen propter nomen solum christianorum vanitati et stupori, et ut dicitur præsumptioni depulatur. Satis autem gentilibus non fuit hanc Christianorum cæteris meliorem sententiam rejicere, atque adspernari, sed ab eis christianus, illius defensor, lapidibus magis, alia Tertulliani in Apologetico verba sunt, nec saltem cæstibus a populo exigitur (Idem, Apologet., cap. 48, col. 42). Ast pro cæstibus in nostris codicibus legitur, cælibus, id est, conventibus, et congregationibus expelletur. Tertullianus siquidem a majore, ut aiunt, ad minus, nec male quidem argumentatur. Christianus, inquit, illius de futuro hominis ad vitam reditu dogmatis assertor, non modo expelletur ab ethnicorum conventibus, sed quod pejus est, lapidibus obruetur. At si non ita bene in Rigaltii editione cæstibus, multo certe pejus in antiquioribus scriptum, cælibus, quæ lapidatione crudeliores sunt. De illis porro, notatis ab Auctore nostro, Pythagoræ, Platonis, et Epicuri opinionibus egimus in nostris de Minutii Felicis, et Lactantii libris dissertationibus (Dissertat. in Minut. Octav. cap. 7, art. 1, et in Lactant., cap. 34, art. 1).

Quoniam vero Tertullianus hominis ad vitam regressum propositis lucis et tenebrarum, siderum et

temporum, fructuum et seminum exemplis corroborare conatus fuerat (*Tertullian., Apologet., cap. 48, col. 45*), inde arguebant ethnici: Ergo semper moriendum erit, et semper resurgendum. Atqui hoc plane absurdum est. Sed primo, respondet Tertullianus, si ita rerum Dominus destinasset, *ingratis experireris conditionis tuæ legem* (*Ibid.*), hoc est, quia verus et omnipotens Deus omnium rerum, ac preinde mortis et vitæ dominus est, potest utique non semel tantum, sed toties hominem mortuum ad vitam excitare, quoties voluerit. Si ergo homini varios ad vitam reditus decrevisset, hanc ille legem *ingratis* experiretur. Dixit autem *ingratis*, id est, invite, ac contra voluntatem. Eo enim sensu Auctor ipse noster hoc verbo sæpe usus est, imo et ipse Cicero, *extorquendum est*, inquit, *invito atque ingratis quod non debet*. Et alibi: *Relicebunt quæ poterant libenter, dicent quæ necesse erit ingratis* (*Idem, cap. 4, col. 5. lib. advers. Hermoge., cap. 19, et lib. adv. Valentin. cap. 26, pag. 300. Cic. orat. prima pro Quinct., pag. 9, lin. 2, et lib. IV in Verr., pag. 163, lin. 15*). Cernisne nomina *libenter* et *in gratis*, sibi invicem opponi?

Respondet secundo Tertullianus: *At nunc Deus non aliter destinavit, quam prædicavit* (*Tertullian., Apologet., col. 48, pag. 43*), in sacris nimirum, ut supra notavimus, Scripturis, ubi a se statutum esse prædicat homini semel moriendum, semelque resurgendum.

Denique respondet homines idèò resurgere, ut in *immensam æternitatis perpetuitatem*, accipiant quod mali antè boni in hac vita meruerunt (*ibid.*). Semel igitur debent ad vitam revocari. Postea enim nec mors erit, nec resurrectio, sed æterna vita.

Dehinc vero iis etiam occurrit, qui objectare solebant fieri non posse, ut corpus hominis profundo immanensoque mari submersum, reductum in cineres, a bestiis, et aliquando ab hominibus devoratum, ipsum idem aliquando resurgat: *Nam Dei*, inquit, *est nihilum ipsum, cuius et totum* (*Ibid.*). Cum enim Deus omnia ex nihilo creaverit, ac tam rei existentis, quam non existentis, et nihili sit dominus, potest certe quodcumque, quo ipsi placuerit, modo et facere et reficere. Recte igitur hinc ille concludit: *Ubi cumque resolutus fueris, quæcumque te materia destruxerit, hauserit, aboleverit, in nihilum prodegerit, reddet te* (*Ibid.*). Sed nos plura in hanc rem in superioribus nostris dissertationibus disputavimus (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 7, art. 2, et Dissertat. in Lactant., cap. 28, art. 4*).

ARTICULUS III.

Quo tempore mortui homines ad vitam excitabuntur, sistenteque se extremo Dei iudicio, et quomodo Tertullianus ethnicorum de Minos et Rhadamanto opinionibus confirmet omnium mala bonaque merita tum examinanda.

Postquam Tertullianus his, quæ exposuimus, rationum momentis comprobavit futurum cujuslibet

A mortui hominis ad vitam regressum, tum continuo ostendit quando omnes homines resurgere debeant: *Mundum*, inquit, *quæ ratio*, id est, dubio procul, verbum et sermo Dei, *composuit æmulis* (*Tertullian. Apologet., cap. 48, col. 43*), seu, sibi invicem contrariis, vel sicuti in alio libro dixit, *ex diversis substantiis; ut sub unitate constarent* (*Idem, lib. de Pallio. cap. 2*); hæc eadem ratio ab hujus mundi exordio tempus fluere voluit, quod usque ad oppositam ipsi æternitatem semper defluat. At inter infinitam immensamque æternitatem ac finitum tempus interposuit medium limitem, quo ævum (*Apologet. loc. cit.*), sive totum illud mundi tempus finiatur, et infinita æternitas incipiat: *In eo autem ultimo temporis, et primo æternitatis limite, restituetur*, inquit, *B omne humanum genus ad expungendum quod in isto ævo, mortalis vitæ suæ, boni seu mali meruit, et exinde dependendum in immensam æternitatis perpetuitatem* (*Ibid.*). Ita in Rigaltii et antiquis editionibus, ac manuscriptis nostris codicibus. At in cussis aliquibus legitur, *deprehendendum*, pro *dependendum*, aut in aliis *exinde dependendum*. In aliis porro hoc verbum penitus sublatum est. Neque illud valde necessarium videtur, si verbo *expungendum*, ibi a Tertulliano, sicut alibi, et ab aliis Scriptoribus sumatur pro *persolvendum*. Sed si ab eo accipiat pro reddenda ab hominibus operum suorum summa, rationibusque computandis, atque absolvendis, retineri debet verbum illud *dependendum*; ita ut hic sit illius sensus: restituentur omnes omnino homines, ut computentur, examinentur, et absolvantur cunctæ boni malique eorum meriti rationes, ac deinde per totam æternitatem illud dependant ac solvant, quod per hanc vitam meruerunt. At Suetonius verbum *expungo*, hæc secunda significatione adhibuisse videtur, ubi de Claudio Cæsare scripsit: *Cum decuriis rerum acta expungeret* (*Sueton. in Vit. Claudii, § 15*), id est, ut quidam observarunt, ordinaret, ac computaret quinam ex decuriis in iudicum numero servandi essent. Iluc quoque vocant hæc Papiniani verba: *Ex causa desertionis notatus ac restitutus, temporis, quod in desertione fuerit, impendiis expungitur* (*Digest. lib. XLIX, tit. 16, leg. 15, de re milit.*).

Quidquid porro sit de Auctoris nostri vera genuinaque lectione, certo quidem certius esse docet, fore ut expendantur, et accurate examinentur in ultimo Christi iudicio singulorum hominum merita. Venturus enim est ille ipse Christus cum omni, ut ait Tertullianus, divinitatis gloria et majestate, nec non cum totius mundi motu, quo sane subvertetur, cum horrore orbis, cum planctu omnium, infidelium et sceleratorum, sed non christianorum (*Tertullian. Apologet. cap. 23, col. 25*), fidelium, videlicet, qui pie sancteque vixerunt. De hoc autem extremo iudicio jam alibi disseruimus (*Disser. in Lac. c. 47, p. 42*).

Sed ab ethnicis ridetur, inquit adhuc Tertullianus, Deum, quem antea Christum appellaverat, prædicantes iudicaturum (*Tertullian. Apologet. cap. 47, col. 42*). At sane hanc frigidam irrisionem non aptius,

quam traditis ipsorum placitis explodendam esse censuit : Sic enim et poetæ, ait, et philosophi tribunal apud inferos ponunt (*Ibid.*). Quod autem sit illud tribunal, hisce, quibus gentiles alloquitur, verbis declaraverat : *Ridets, rideant et illi, daemones, vobiscum. . . Dicant hoc pro tribunali, si forte Minoen et Rhadamantium secundum consensum Platonis et poetarum esse sortitos* (*Ibid. cap. 23, col. 25*). Quia vero notissimum omnibus erat Minois et Rhadamanti tribunal, testes generatim citat poetas, quorum plurimi et græci et latini illud cecinerunt. Ex philosophis vero nominatim appellat Platonem : quia illorum omnium facile princeps audiebat. Simili etiam modo Justinus martyr adversus eosdem ethnicos argumentatus fuerat : *Ἡλότων δὲ Παδάμαντον καὶ Μίνοα κολάσσειν τοὺς ἀδίκους παρ' αὐτοὺς ἔλθοντας ἡμῶς δὲ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα παρὲν γενέσθαι, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, καὶ τοῖς αὐτοῖς σώμασι μετὰ ψυχῶν γενομένων, καὶ αἰώνιαν κλάσιν κολασθῆσομένων*. Plato vero Rhadamantium et Minoen itidem injustos ad se venientes plexurum esse docuit. Nos autem id ipsum etiam factum iri dicimus, sed a Christo, corporibus eisdem cum animabus suis uniendis, atque æternis cruciatibus torquendis (*Justin., Apolog. 1. ad Antonin., pag. 57*). Eodem quoque modo Athenagoras contra ethnicos postea disputavit. Citatos porro ab illo Platonis locos in illius Gorgia et Axiocho invenies (*Athenagor. legat. pro christian. pag. 12; Plat. Gorg. tom. I, pag. 124, et Azio. tom. III, pag. 371*).

Si quis vero aliquem saltem ex citatis ab Tertuliano poetis proferri desiderat, duos græcorum et latinorum coryphæos Homerum et Virgilium citabimus. In *Odyssea* enim ille hæc de erebo cecinit :

ἔθ' ἔτι Μίνοα ἴδον, διὸς ἀγλαὸν υἱόν,
Χρῆστον σφῆπτρον ἔχοντα, θεμελιόεντα ναυκείων
ἦσαν· οἱ δὲ μιν ἀμφὶ δίνας εἰρόντο δαίμονα,
ἦσαν οἱ ἱερῆτες τοῦ κατ' οὐρανὸν Ἰδὸς δᾶ.
(*Homer. Odys. A, circa fin.*)

Ibi Minoen vidi Jovis splendidum filium,
Aureum sceptrum gestantem, leges ferentem mortuis,
Sedentem : alii vero circa ipsum causas dicebant regem,
Sedentes, statuti per latam Plutonis domum.

Virgilius vero :

Nec vero hæc sine sorte datæ, sine iudice sedes :
Quæsit Minos urnam movet, ille silentium
Conciliumque vocat, vitasque, et crimina discit.
(*Virgil. lib. vi Æneid. v. 431 et seqq.*)

Tum deinde :

Gnosius hæc Rhadamantus habet dirissima regna,
Castigatque auditque dolos, subigitque fateri
Quæ quis apud superos, furto lætatus inani,
Distulit in seram commissa piacula mortem.
(*Ibid., v. 561 et seqq.*)

At si ethnici, sicut recte arguit Tertullianus, his poetis et philosophis crediderunt, multo magis credendum sacris nostris scriptoribus, qui divino spiritu repleti, constanter prædicant ipsum esse Christum, qui productus, seu peractus, et consumptus, ævo isto, judicaturus est suos cultores in vitæ æternæ retributionem, præphanos in ignem æque perpetuum, et jugem,

suscitatis omnibus ab initio defunctis, et reformatis, et recensitis ad utriusque meriti, sive boni sive mali dispositionem. Nunc dicit ad dispositionem, haud dubie eodem sensu, quo antea ab eo dictum vidimus, ad expungendum. Nam ab ipso alibi scriptum vidimus : *Nos qui sub Deo omnium speculatore dispungimur*, id est, examinamur, et judicamur a Deo, qui omnia cognoscit, æternam ab eo pœnam providemus (*Ibid., cap. 43, col. 39*), sen præcavimus, aut prævidemus fore, ut malos æterna pœna afficiat. Quamobrem innocentia et morum integritate ei occurrimus, ne æternas perferamus impiorum pœnas, æternæque supplicia. In ultimo itaque Christi judicio unusquisque suorum bonorum vel malorum meritorum rationes reddet, et iis tum examinatis, ultimaque lata sententia, improbi punientur igne æterno, justi autem sempiternæ præmio felicitatis donabuntur. Sed de hoc æterno et igne et præmio quid deceat auctor noster, jam explorandum a nobis est.

ARTICULUS IV.

De æterno igne, quo improbi et impij homines cruciuntur ; qua ratione Tertullianus ejus æternitatem asserat, atque confirmet igneorum fluviorum, montium semper ardentium, hominis fulmine percussii exemplis, ac cur ignis ille æternus dicatur.

Quod ex sacris Scripturis didicerunt christiani, hoc palam prædicabant impios improbosque homines æterno post mortem suam igne cruciandos : *Sed gehennam*, ait Tertullianus, *si comminemur, quæ est ignis æterni subterranea ad pœnam thesaurus, proinde decachinnamur* (*Tertullian. Apologet. cap. 47, col. 42*). Et ita quidem in codicibus nostris, et Rigaltiana aliisque posterioribus editionibus ; in antiquioribus vero *subterraneus*, quasi id referri debeat ad nomen *thesaurus*. At referri etiam potest ad nomen *gehenna*, sed eodem semper sensu. Docet itaque Auctor noster gehennam esse thesaurum ignis æterni inexhaustum, quo scelesti homines post hanc vitam torquebuntur. Verum ethnici hoc documentum non secus atque anilem fabulam cachiinnis risuque solutiore explodebant.

Vera tamen erat hæc christianorum sententia : aut ipsimet gentiles pariter deridendi, a quibus *Pyriphlegethon*, ut ait Auctor noster (*Ibid.*), apud mortuos amnis prædicabatur. Atque ita ille, ac postea Arnobius, conjectum ab illis telum retorquet (*Arnob., lib. III. advers. gent. pag. 52*). Hujus autem hæc sunt verba : *Audetis ridere nos, cum gehennas dicimus, et inexstinguibiles quosdam ignes, in quos animas dejici ab eorum hostibus inimicisque cognovimus? Quid Plato in eo volumine, quod de animæ immortalitate composuit, non Acherontem, non Stygem, non Cocytum, et Pyriphlegethontem nominat, in quibus asserat animas volvi, mergi, exuri? Bene autem ab illo Plato citatur, qui in Phædone descripsit illa nota satis omnibus quatuor ficta ab ethnicis inferorum flumina* (*Plat. Phædon. tom. I, pag. 112. et seqq.*) *Pyriphlegethon* vero a Virgilio, aliisque poetis latinis *Phlegethon* vo-

catur. Sed in re satis nota sufficiat quosdam citare illius versus :

Di quibus imperium est animarum umbræque silentes,
Et chaos, et Phlegeton, loca nocte silentia late.
(Virgil. lib. VI *Æneid.* v. 264 et seqq.)

Rursus autem postea :

Respicit Æneas subito, et sub rupe sinistra
Mœnia lata videt, triplici circumdata muro,
Quæ rapidus flammis ambit torrentibus amnis
Tartareus Phlegethon, torquetque sonantia saxa.
(*Ibid.*, v. 543 et seqq.)

Prudentium aliosque, si lubet, adire poteris (*Prudent. Hamartig.*, sub fin.). Quoque autem modo hæc ethnici aut sinxerint, aut crediderint, non poterant utique irridere christianos, qui a divinis suis Scriptoribus edocti, asseverabant profanos, et criminibus contaminatos homines, post hanc vitam plectendos jugis ignis supplicio (*Tertullian. Apologet.* cap. 45, pag. 497). In prima vero hujusce tomi dissertatione Minucium Felicem audivimus eodem modo adversus gentiles disputantem (*Dissertat. in Minut. Octav.* cap. 7, art. 3).

At postulabant ethnici quo tandem modo ignis possit esse æternus, nec unquam exstingui. Quamobrem Tertullianus respondet hunc divina potentia habere *subministrationem incorruptibilitatis* (*Tertullian.*, *ibid.*). Neque id negare poterant gentiles philosophi, qui duplicem ignem planeque diversum agnoverunt. Primus enim, uti aiebant, ignis terrestris communis, et publicus, quotidiano hominibus usui est. Alter vero arcanus, et longe minus communis, de cælo, inquit Auctor noster, fulmina stringens, sive de terra, quo montes, Ætna videlicet et Vesuvius uruntur et durant, nec absumuntur. Nam iste ignis, uti ille ait, non absumit quod exurit, sed dum erogat, reparat, ideo montes semper ardentes manent. De hoc autem igne alibi disseruimus (*Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. 7, art. 3, et in *Lactant.*, cap. 29, art. 7).

Duo itaque tantum supersunt a nobis observanda; ac primo quidem hæc fulminum ac montium ardentium exempla a Tertulliano, et aliis scriptoribus nostris non sumi, tanquam idem sit eorum, atque æternus inferorum ignis, sed in testimonium, inquit ille, ignis æterni, et exemplum jugis iudicii pœnam nutriendis (*Tertullian.*, loc. cit., pag. 497). Ab eo itaque hæc proferuntur in testimonium duntaxat, et exemplum alterius ignis, qui divina potestate excitatus, semperque conservandus, per totam æternitatem urget impios, nec eos unquam consumet.

Secundo, aliud ille, sed obscurius exemplum hisce verbis ibidem proponit : Qui de cælo tangitur, nimirum fulmine, salvus est, ut nullo jam igni decinerescat (*Ibid.*). Non minima autem in his, difficilibus utique verbis explicandis est interpretum varietas et dissensio. Nonnulli siquidem opinantur his collineari ad veterem gentiliū legem, qua cautum erat, ne quis fulmine percussus, ullo deinceps supplicio mulcetur. In illum enim, quantumvis impium, Jupiter satis animadvertisse ferebatur. Alii vero putant au-

ctorem nostrum ad illud respexisse, quod his verbis Plinius memorat : *Hominem ita exanimatum cremari fas non est, condi in terra religio tradidit* (*Plin.*, lib. II *Hist. nat.*, cap. 54, pag. 209). Verum quid hæc, quæso, ad institutum faciunt Tertulliani, qui hoc exemplo confirmare nititur quorundam corpora hominum, icta fulmine, sic salva esse, ut nullo amplius igne decinerescant?

Expende igitur an ille potius alludat ad ea, quæ Plutarchus memoriæ prodidit, compertum ferme omnibus esse corpora de cælo tacta, a multis nec cremari, nec sepeliri, sed relinqui sepimento circumdata; ut expertia putredinis, perpetuo videantur (*Plutarch.*, lib. IV *Sympos.*, quæst. 2, pag. 665). Postea autem : ὁρᾷς, αἰτ, ὅτι καὶ τὸ κεραύνων πῦρ τερὶν ἡγοῦμαι καὶ θεῖον, ὅτι τὰ σώματα τῶν διοδλῶτων ἀσηπτα πρὸς πολλὸν ἀντίχροντα χρόνον ὁρᾶμεν. Nosti ignem fulminis sacrum dici, et divinum, quod corpora de cælo tactorum per multum temporis putrefactioni resistere videmus (*Ibid.*, lib. VI, quæst. 10, pag. 685). At hoc exemplum, etsi non plane perfectum, a Tertulliano adduci potuit; ut ostenderet confirmaretque hominum corpora posse æterno igne exuri, quo tamen nunquam absumentur.

Si quis autem scire aveat cur hic ignis ab ipso arcanus appelletur, huic respondebimus, quia illum occultum, et in visceribus terræ absconditum putabat. Alio namque in libro et Platonis et suam de loco, ubi inferi positi sunt, sententiam sic explicat : *Inferos Plato velut gremium terræ describit in Phædone, quo omnes labe mundialium sordium confluyendo, et ibi desidendo exhalant, et quasi cæno immunditiarum suarum crassiorem haustum, et privatum illic aerem stipent. Nobis inferi non nuda cavositas, nec subdivalis aliqua mundi sentina creduntur : sed in fossa terræ, et in alto vastitas, et in ipsis visceribus ejus abstrusa profunditas* (*Tertull. lib. de Anim.*, cap. 54). Unde vero hanc opinionem delibaverit, si quis adhuc requireret, hoc illius ibidem responsum cito audiet : *Siquidem Christo in corde terræ triduum mortis legimus expunctum, id est, in recessu intimo et interno, et in ipsa terra operato, ei intra ipsam clauso, et in inferioribus adhuc abyssis superstructo, ut illic patriarchas et prophetas compotes sui faceret. Habes et regionem inferorum subterraneanam credere* (*Ibid.*, cap. 53). Platonem autem ibi d rursus in jam citato a nobis Phædone laudat, ut ethnicos hac principis philosophorum suorum auctoritate adhuc revinceret.

ARTICULUS V.

De æterna sanctorum beatitudine; quo in loco resideant : utrum ea statim post mortem fruantur, vel illam ad extremum usque iudicii diem quibusdam in domiciliis expectent, ac qua ratione Tertullianus probet memorata hactenus christianæ religionis placita non posse ab ethnicis rejici, aut propter eorum defensionem christianos non debere vexari et trucidari.

Qua ratione malos, ait Tertullianus, improbosque

homines æternum ignis supplicium, eadem bonos A justosque sempiterna manet bonorum operum merces. Posteaquam enim mortuum corpus nostrum ad vitam denuo excitatum fuerit : *Erimus, inquit, iidem qui nunc, nec alii post* (Tertullian. Apologet., cap. 48, p. 520); quia idem ipsum, uti superius dictum est, nostrum corpus resurget. Tum Dei cultores, pergit ille, *apud Deum semper, superinduti substantia propria æternitatis* (Ibid.), id est, superinduentur immortalitatis dono quod æternum subsistet ac permanebit. Dixit autem *substantia propria æternitatis* (Ibid., cap. 49, p. 528). qua justi homines non solum immortalitate, sed felicitate perpetua, vel sicut ipse loquitur, *æterno refrigerio, et divina amœnitate fruuntur* (Ibid., cap. 47, pag. 515).

Quam certo autem et vere id asseverat, tam facile B ipsius de loco, ubi illorum animæ, corporibus solutæ, ad extremum usque iudicium recipientur, dubium ac fluctuantem animum deprehendimus. Primum etenim in suo apologetico : *Paradisum, inquit, nominamus locum divinæ amœnitatis, recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, maceria quadam igneæ illius Zonæ, a notitia orbis communis segregatum* (Ibid.). At nonnulli existimant ibi eum respexisse ad hæc Geneseos verba : *Ejecitque Adam, et collocavit ante paradisum voluptatis cherubim, et collocavit gladium, atque versatilem, ad custodiendam viam ligni vitæ* (Gens. III, cap. v. ultimo). Alii vero id negant. Non enim in animum inducere suum possunt maceria igneæ Zonæ idem atque flammeo gladio significari. Putant itaque denotari alium ignem amœnioris loci arbitrum. C Verum hæc opinio ratione saltem aliqua fulciri debebat. Itaque donec eam proferant, non videmus quid prohibeat quominus Tertullianus illum vocaverit *divinæ amœnitatis locum*, qui citatis Geneseos verbis paradisus voluptatis appellatur? Quid enim repugnat si igneo gladio Zonam igneam significari arbitratus est? Sed de hoc Tertulliani loco aliquid in superiori dissertatione præoccupavimus (Dissertat. in Lactant., cap. 22, art. 6).

Certius autem ea de re ferri posset iudicium, si exstaret illius de paradiso libellus, quem a se compositum testificatur. Ad eum quippe sic nos ipse misit : *Habes etiam de paradiso a nobis libellum, quo constituimus omnem animam apud inferos sequestrari in diem Domini* (Tertul. lib. de Anim. caput 55), D id est, generale et ultimum iudicium. Sed ex his licet paucissimis verbis non minima certe oritur difficultas. Nam tametsi paradisum ab inferis distinxisse diceretur; apertissime nihilominus docet omnem animam tam justorum videlicet, quam impiorum in hisce inferis ad ultimum usque iudicium sequestrari et reservari. Sed hæc pluribus haud dubie obscura nec intellectu facilia videbantur. Quamobrem quid in aliis, quæ restant, illius operibus de his statuerit, investigandum est.

In suo autem de Anima libro hæc ex Evangelio tradidit : *Dolet apud inferos anima cujusdam, famosi videlicet divitis, et puniitur in flamma, cruciatur in*

TERTULLIANI, I.

lingua, et de digito animæ felicioris implorat auxilium (Ibid., cap. 7), nempe pauperis Lazari. Nec sinit sibi objici hanc esse parabolam. Additum enim vero nomen Lazari rem veram indicat; et quamvis parabola esset, ipsa veritatis est testimonium. Tum deinde adjecit : *Quid est autem illud, quod ad inferna transfertur post divortium corporis, quod detinetur, quod in diem iudicii reservatur; ad quod et Christus moriendo descendit? Puto ad animas patriarcharum : sed quamobrem, si nihil anima sub terris?..... in carcere sub diversorio inferum, in igni, vel in sinu Abrahamæ* (Ibid.). Docet igitur inferos esse subterraneum locum, et sinum Abrahamæ, ubi divitis improbi anima torquebatur, in quem Christus post mortem descendit, et ubi patriarchæ illum expectabant. Postea vero, sic et diviti, inquit, *apud inferos lingua est, et pauperi digitus, et sinus Abrahamæ. Per has lineas et animæ martyrum sub altari intelliguntur* (Ibid., c. 9). Numquid ergo ibi etiam et iisdem inferis sub altari, degunt animæ martyrum? Sed post modum paulo enucleatius explicabitur.

Interim illum audiamus adhuc loquentem. Ait autem Christum in inferiora terrarum descendisse, ut illic patriarchas et prophetas compotes sui faceret. Habes et regionem inferum subterraneam credere, et illos cubito pellere, qui satis superbe non putant animas fidelium inferis dignas; servi super dominum, et discipuli super magistrum, aspernati si forte in Abrahamæ sinu expectandæ resurrectionis solatium capere (Ibid., c. 55). Cernisne adhuc eosdem inferos sinum Abrahamæ vocari, et patriarcharum prophetarumque habitationem, ubi animæ spe resurrectionis solatium capiunt?

Sub ejusdem demum libri finem quemdam sibi objicientem indicit : *Omnes ergo animæ penes inferos. Cui statim respondet : Velis ac nolis, et supplicia jam illic et refrigeria. Habes pauperem, et divitem* (Ibid., cap. 58). Omnem igitur cum dicat animam, nullam excipit.

Neque illo tantum in libro ita se sentire profiteatur, sed in alio etiam id haud obscure his verbis confirmat : *Nam et nunc animas torqueri foverique penes inferos, licet nudas, licet adhuc exsules carnis, probavit Lazari exemplum* (Idem, lib. de Resurrect. carnis, cap. 17). De ipsismet porro martyribus hæc in Scorpiaco scribere non dubitavit : *Quinam isti, Zebedæi filii, tam beati victores, nisi proprie martyres? Illorum etenim victoriæ, quorum et pugnæ, eorum vero pugnæ quorum et sanguis? sed et interim sub altari martyrum animæ placidum quiescunt, et fiducia ultionis patientiam pascunt, et indultæ stolis, candidam claritatis usurpant, donec et alii consortium illarum gloriæ impleant* (Idem, Scorpiac. cap. 12). Nonne igitur Tertulliani opinio fuit omnes quorumlibet mortuorum hominum animas, corpore suo exutas, ad ultimum usque iudicii diem reservari in inferis, paradiso Abrahamæ sinu, et sub altari, quibus licet diversis nominibus eundem locum designasse procul dubio videtur?

(Vingt-neuf.)

Sed exspecta, quæso, paulisper, teque aliquantum sustine. Mox enim audies ab illo; sicut triplex genus animarum, sive mortuorum hominum, impiorum videlicet, justorum, et martyrum, ita triplicem illorum locum, atque inferos ab Abraham sinu distinguui. Marcionis quippe de earumdem animarum receptaculis errorem sacræ refellit auctoritate Scripturæ, quæ ab inferis, inquit, discernit sinum Abraham pauperi. Aliud enim inferi, ut puto, aliud quoque Abraham sinus. Nam et magnum ait intercedere regiones istas profundum, et transitum utrimque prohibere. Sed nec alleuisset dives oculos, et quidem de longinquo, nisi in superiora, et de altitudinis longinquo per immensam illam distantiam sublimitatis et profunditatis..... Eam itaque regionem sinum dico Abraham, etsi non cœlestem; sublimiorem tamen inferis, interim refrigerium præbituram animabus justorum, donec consummatio rerum resurrectionem omnium plenitudine mercedis expungat.... cur non capiat sinum Abraham dici temporale aliquid animarum fidelium receptaculum, in quo jam delineetur futuri imago, ac candida quædam utriusque iudicii prospiciatur (*Idem, lib. IV. advers. Marcion. cap. 34*)?

Nonne jam vides quam perspicue inferos, ubi animæ improborum hominum degunt et cruciantur, secernat a sinu Abraham sive justorum habitaculo, ubi hi æternæ felicitatis mercedem prægustantes, temporali ac prævia amoenitate et beatitudine, sive, ut ille ait, refrigerio potiuntur? Eam vero regionem, etsi non sit cœlestis, longe tamen ab inferis distare asseverat, et iis multo esse sublimiorem.

Quod vero ad martyrum animas pertinet, tertium eis locum, ipsum scilicet paradisum adscribere videtur. Nam hæc sunt de hisce martyrum animabus totidem ejus verba: Quomodo Joannem in spiritu paradisi regio revelata, quæ subijcitur altari, nullas alias animas apud se præter martyrum ostendit? Quomodo Perpetua, fortissima martyr, sub die passionis in revelatione paradisi solos illic commartyres suos vidit; nisi quia nullis romphæa paradisi janitrix cedit, nisi qui in Christo decesserint, non in Adam? Nova mors pro Deo; et extraordinaria pro Christo, alio et privato excipitur hospitio. Agnosce itaque differentiam ethnici, et fidelis in morte. Si pro Deo occumbas, ut Paracletus monet, non in mollibus febribus, et in lectulis, sed in martyriis; si crucem tuam tollas et sequaris Dominum, ut ipse præcepit, tota paradisi clavis tuus sanguis est (*Idem, lib. de Anim., cap. 55*). Tertium itaque locum ab utroque, jam a nobis memorato, separa tum indicat, quod privatum martyrum, de quibus infra dicemus, hospitium appellat (*Infr., cap. 15, art. 4*).

Præiverat ipsi haud dubie Irenæus, qui similiter de martyribus suam explicat sententiam: Ecclesia omni, inquit, in loco ob eam, quam habet erga Deum dilectionem, multitudinem martyrum in omni tempore præmittit ad Patrem (*Iren., lib. IV, contr. hæres: cap. 33, § 9, nov. edit. pag. 272*). Sed cur, obsecro te, ad

A Patrem, nisi ut æternæ felicitatis premium statim post mortem consequantur.

Utriusque autem opinioni discipulus Tertulliani Cyprianus hisce totidemque verbis postea subscripsit: beati satis, qui ex vobis per gloriarum vestigia commeantes, jam de sæculo recesserunt, confectoque itinere virtutis ac fidei, ad complexum et osculum Domini, Domino ipso gaudente, venerunt (*Cyprian., epist. 37. pag. 73*). Alibi vero diserte affirmat martyrium esse secundum baptismum, quod nos de mundo recedentes statim Deo copulat. Suum delinquit librum his verbis absolvit: Si talem persecutio invenerit Dei militem, vinci non poterit virtus ad prætium prompta. Vel si accersio ante prævenierit, sine præmio non erit fides, quæ erat ad martyrium præparata. Sine damno temporis merces, iudice Deo, redditur; in persecutione militis, in pace conscientia coronatur (*Idem, Exhort. martyr., pag. 168; Ibid., pag. 184*). Non ditatam igitur putabat æternam martyrum gloriam et felicitatem. Nonne autem hæc adhuc delibaverat ex magistro suo et auctore nostro Tertulliano, qui similiter dixerat martyrium esse secundum baptismum, quo martyres recta ducuntur ad divinam sedem? Asseroit enim illos invicta patientia et fortitudine, produci ad experimentum felicitatis, ad occasionem secundæ intinctionis, ad ipsius divinæ sedis adacensum (*Tertul. lib. de Patient. pag. 13*). Quam vero secundam intinctionem, alibi uti videbimus, secundum vocat lavacrum quo omnia donantur delicta, et tota Dei gratia redimitur (*Infr., cap. 16, art. 3*).

C At sicut illius, ita et Irenæi non eadem videtur fuisse de aliorum justorum animabus sententia. De illis quippe Irenæus hæc tradidit. Post corporis mortem, Abibunt, inquit, in invisibilem locum, definitum eis a Deo, et ibi usque ad resurrectionem commorabuntur, sustinentes resurrectionem, postquam venient ad conspectum Dei (*Iren., lib. V, cap. 31, pag. 331*). Neque mirum, quæso, tibi sit, si Tertullianus noster, quemadmodum Irenæus incerti ancipitesque in assignandis animarum corpore solutarum domiciliis hæreant, nec eodem semper modo loquantur. Non magis etenim certæ constantesque fuerunt, sicut alibi annotavimus, aliorum veterum Ecclesiæ Patrum sententiæ (*Admonit. in lib. Ambros. de Bono mortis, tom. I, pag. 385*).

D Quæcunque autem fuerit auctoris nostri de iis opinio, recte contendit, eam non debuisse rejici a gentilibus, quorum fidem, inquit, occupaverunt Elysii campi (*Tertullian. Apolog., cap. 47, pag. 515*), ubi defunctorum animas deliciis frui arbitrabantur. Verum enimvero cum hæc sententia ei, quam proponit, non sit dissimilis, hæc suam, inquit, ex illa duxit procul dubio originem. Nam illud, et alia documenta christianorum, sicut antea probatum est (*Supr., cap. 4, art. 4*), ethnicorum placitis longe velustiora sunt. Ethnici ergo a christianis, non vero christiani ab ethnicis, placita sua hauserant, illisque proinde non minorem, quam suis fidem habere debebant.

Cæterum tametsi illud et alia omnia quæ hacten-

nus recensimus, christianæ religionis placita opinionibus gentium philosophorum commixta dissimilia et contraria sint; in his nihilominus philosophis, ait Tertullianus, vocabantur *summa scientiæ, et insignis ingenia* (Tertullian. *Apologet.* cap. 49, p. 528): nonne peties, insignis ingenii, sive conspicua ingenii signa et indicia, sed idem plane eorum erit sensus. Quis ergo non mirabitur hæc verissima christiana morum documenta, ab ethnicis, nec ratione, nec ingenio carentibus, falsa dici, et ineptas, uti adhuc auctor noster loquitur, *præsumptiones* (lib. de *Testim. anim.* cap. 4), hoc est, vanas prorsus, et absurdas in re dubia divinationes, atque conjecturas?

Fac tamen, quod falsissimum est, eas penitus falsas fuisse: sed nulli profecto noxiæ erant, imo vero omnibus utiles et necessariae. Cuncti enimvero, metu æterni supplicii, et spe vitæ æternæ fieri meliores coguntur (Idem, *Apologet.* c. 49, p. 529). Quisquis namque, sicut recte docet Athenagoras, persuasum habet animam cum corpore, simul interituram, *συνεπύλλομαι τῷ σώματι καὶ τῷ πυρὶν*, is nullum non facinus audeat, *μὴδὲν ἂν ἀνιχθεὶς τολμήμας* (Athenagor. *Legat. pro christian.* pag. 39). Qui vero credit fore, ut ad vitam excitatus, omnium peccatorum in extremo Dei iudicio reddat rationem, ille vel in minimis delinquere veretur.

Iniquissimi igitur erant gentiles, qui christianos, horumque dogmatum defensores, non secus ac acerrimos, et gravissimorum criminum reos condemnabant. Quamobrem auctor noster sic eos urget et insectatur: *Sed in ejusmodi enim* (in quibusdam editionibus additur *error melius forsitan errore*) *si utique irrisu, seu irrisione dignum aliquid judicandum est, non gladiis, et ignibus, et crucibus, et bestiis* (Tertullian. *loc. cit.*), idcirco christiani crudelissime trucidandi erant. At certe tantum abest ut in illorum doctrina subsit falsi aliquid; quin miranda prorsus illorum in tot tantisque tormentis patientia veritatem ejusdem doctrinæ, et totius christianæ religionis, uti haud semel observatum est, invictissime demonstraret. Sed illud plane confirmatur ex sanctis eorundem christianorum moribus, legibus, et institutis, de quibus nunc agendum est.

CAPUT XII.

Ostenditur, qui qualesve fuerint Christiani, quomodo ab ethnicis distincti; ac quam longe puriores fuerint illorum, quam ethnicorum mores, legesque multo meliores ac sanctiores.

ARTICULUS PRIMUS.

Qui, quales, et quam multiplicati fuerint Tertulliani tempore christiani, ac quomodo ab ethnicis, quibus cum vivebant, tunc discernentur.

Post explicata a nobis asserta a Tertulliano christianæ religionis documenta, jam cum illo explorandum est quanam et quales fuerint illorum defensores christiani, ac quomodo cum ethnicis vixerint.

Juvat itaque illum de se ipso aliisque Christi sectatoribus loquentem audire: *Corpus, inquit* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 39, pag. 431), *sumus, quemadmodum antea scripserat Apostolus: Multi unum corpus sumus in Christo* (Epist. ad Rom. XII, 5), id est una multorum simul congregatorum societas, congregatio, et communitas. Quo autem modo quare ratione congregati fuerint, si roges, tibi respondebit: *De conscientia religionis* (Tertullian. *loc. cit.*), id est, intima certissimaque animi persuasione convicti veram esse religionem, quam omnes profitebantur. Ad hæc vero conjuncti *disciplinæ unitate* (Ibid.), seu tradita a Christo una eademque, sed sanctissima documentorum institutione, ac morum disciplina. Denique copulati *spei* (*scdere* (Ibid.)), sive foederati ac sociati spe certissima vitæ æternæ, quam illis verus solusque omnipotens Deus post hanc mortalem vitam promisit.

Quam multiplicatam autem fuerit, ipsa Tertulliani nostri ætate, illud christianorum corpus, certiores nos profecto ipse fecit (Ibid., c. 1, pag. 262). Tunc enim omnia, ut narrat (Ibid., cap. 37, p. 462), repleverant mundi loca: urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra, tribus, decurias, forum, senatum, palatium, nihilque privatim ethnicis, nisi sola eorum templa reliquerant (Ibid., cap. 42, pag. 491). Cum itis igitur ubique versabantur, in foro, in acello, balneis, tabernis, officinis, stabulis, nundinis, et commerciis, de quibus infra dicendum. Simul itaque permixti cohabitabant, militabant, rusticabantur, mercabantur, mutuoque usu artes miscebant, et opera.

Quamobrem alio ille in libro Scapulam sic affatur: *Quid facies de tot millibus* (veteres editiones docem *millibus*) *hominum, tot viris ac feminis, omnis sexus, omnis ætatis, omnis dignitatis offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quantis gladiis opus erit? Quid ipsa Carthago passura est, decimanda a te, cum contubernales suos illic unusquisque cognoverit, cum viderit illic fortasse et tui ordinis viros, et matronas, et principes quasque personas, et amicorum tuorum vel propinquos, vel amicos* (Idem, lib. ad Scap. cap. IV)? Quid plura? Tantus tunc profecto erat non solum Carthagine, sed ubique terrarum christianorum numerus; ut si tanta vis hominum, ipsa ejusdem Tertulliani adhuc sunt verba, in aliquem orbis remoti sinum abruptissemus a vobis, suffudisset utique dominationem vestram tot qualiumcunque amissio civium, imo etiam et ipsa destitutione punisset, procul dubio expensis ad solitudinem vestram, ad silentium rerum et stuporem quemdam quasi mortui orbis: *quantisactis quibus imperaretis. Plures hostes vobis, quam cives remansissent* (Idem, *Apologet.*, cap. 37, pag. 463).

Sed quempiam audire nobis videtur, qui in aures insurrexerit ibi aliquam esse Tertulliani exaggerationem. Cui enim, inquit, probari unquam poterit tantam tunc fuisse christianorum multitudinem? Verum quæ, quæso, fronte hic ipse Tertullianus publicis in libris, quos non uni tantum Scapulae, Carthagini

præsidi, sed Romanis, vel, si velis, Africae antistitibus imo et nationibus, hoc est, gentilibus omnibus, infestissimis christianorum hostibus, illud tam audacter, nisi id verissimum esset, asseverare potuit? Nonne timendum ipsi erat, ne mendacii convictus, causa non sine risu et sibilis caderet? Si quis tamen pertinax credere ipsi nolit, fidem certe dare non renuet Plinio secundo, qui de iisdem christianis hæc antea ad Trajanum Imperatorem scripserat: *Multi omnis ætatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam vocantur in periculum, et vocabuntur. Neque enim civitates tantum, sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est* (Plin. epist. 101, p. 376).

Quam sane ob rem ethnici mœrebant, ait adhuc Tertullianus, tantum esse illorum numerum, ac de illo palam conquerebantur: *Obsessam, inquit, vociferantur civitatem; in agris, in castellis, in insulis christianos, omnem ætatem, conditionem et jam dignitatem transgredi ad hoc nomen, quasi detrimento mœrent* (Tertullian., *Apologet.*, cap. 1, p. 263). Numquid ergo dices adhuc fictam ab illo aut exaggeratam fuisse hanc gentilium querimoniam? Sed eam alio in libro, ipsosmet ethnicos alloquendo, totidem pene verbis repetit (*Idem, lib. I ad Nat.*, cap. 1).

Itaque cum adeo multiplicati fuissent christiani, nullus certe dubitandi locus est, quin cum ethnicis permixti commune cum illis vivendi genus haberent. Cum illis quippe, ut ait Tertullianus, *degentes, ejusdem victus, habitus*, id est, victus et vestitus, instructus, *ejusdem ad vitam necessitatis* (*Idem, Apologet.*, cap. 42, p. 490). Verum nonne melius, inquiet aliquis, in libro ad Nationes dixit *apparatu*, id est, cultu et ornatu (*Idem, lib. I ad Nation.*, cap. 10). At si hæc sit nominis *apparatus* significatio, et instructus ab illo sicut a Cicerone (*Ciceron.*, lib. III, de *Orat.*, p. 181, lin. 37), accipiatur pro ornatu, quomodo ille asseverare potuit eundem esse christianorum instructum? Nonne eodem in Apologetico ethnicorum luxum arguendo dixerat: *Habitu, victu, instructu, censu proavis renuntiastis* (*Idem, Apologet.*, cap. 6, p. 305)? Constat autem, ut ipse testatur, longe majorem fuisse christianorum in his omnibus frugalitatem. Nobis itaque haud ægre persuadebitur illum priori loco de rebus locutum esse, quæ ad sustentandam vitam necessariæ sunt, et quibus christiani, quemadmodum plebei aut modestiores ethnici utebantur.

At certe quamvis idem esset christianorum et gentilium victus, et vestitus, eademque in publico vivendi, atque agendi ratio; ab his tamen christiani distinguebantur, et agnosci facile poterant singulari modestia, patientia, et pristinorum vitiorum emendatione. Neque id incompertum erat gentilibus, quos idcirco auctor noster hisce compellat verbis: *Ea disciplina patientiæ divinæ agere nos satis manifestum esse vobis potest, cum tanta hominum multitudo, pars pene major civitatis cujusque, in silentio et modestia agimus, singuli forte noti magis, quam omnes: nec aliunde*

A magis noscibiles, quam de emendatione vitiorum (Tertull., lib. ad Scapul., cap. 2).

Tales igitur tum erant christiani, quorum major erat, quam gentilium numerus. Nec mirum sane, si tam pium sanctumque vivendi genus, etsi cum ethnicis permixti, consecrarentur; quandoquidem nihil antiquius cariusque habebant, quam iis sanctissimis obsequi legibus, quas noverant sibi a Deo et Christo domino datas, et omnibus humanis longe præstantiores. Quod quidem jam nobis cum auctore nostro probandum incumbit.

ARTICULUS II.

Quantum Christianorum leges perfectione sua atque auctoritate alias omnes a gentilibus latas superent, qua sedulitate observarentur ab iisdem christianis qui idcirco botulos cruore distentos, sibi ab ethnicis oblatos, ipso vitæ periculo, edere recusabant.

Cum religio christiana a vero Deo, ejusque Filio fundata constitutaque sit, omnes procul dubio illius leges perfectissimæ esse debent. Quamobrem Tertulliani tempore illis christiani eo majori cura obtemperabant, quo certius noverant eas esse latas ab omnia vidente, et omnipotente, qui idcirco a nemine prorsus nec falli, nec impune contemni potest. Palam itaque auctor noster universis denuntiat: *Innocentiam a Deo edocui, perfectam eam novimus, ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter custodimus, ut ab in contemptibili dispectore mandatam* (Tertullian., *Apologet.*, cap. 45, p. 498).

At sancitæ a solis hominibus leges ethnicorum plane sunt imperfectæ, possuntque ab omnibus impune sperni, labefactari, violari: *Nam quanta*, pergit Tertullianus, sive ut in nostris codicibus legitur *tanta*, id est, tam parva, et exigua est auctoritas hominis *ad exigendum* (*Ibid.*), fidam legum a se latarum custodiam, ut tam facile falli possit, quam ab omnibus contemni. Ea est enim humani ingenii infirmitas, ut nullus homo illa omnia possit prævidere, quæ cæteris omnibus bona et mala, aut semper mansura sunt. Tanta vero improborum est malitia, ut plurimi poenas prævaricatoribus, a quacunque humana lege indictas, haud difficiliter declinent.

Pluribus præterea exemplis Tertullianus ostendit longe perfectiores esse christianorum, quam gentilium leges. Primum enim, *quid plenius*, inquit (*Ibid.*), *est dicere: Non occides; an docere: Ne irascaris quidem* (Matth., V, 21 et seqq.). Atque ita in omnibus nostris codicibus et editionibus antiquis: sed priora verba Rigaltio non placuerunt, scribique jussit: *Quid plenius dictum est*. Voluit procul dubio purius et emendatius loquentem facere Tertullianum. At si lex humana, inquit iste, prohibet adulterium, lex divina arcet etiam ab oculorum *solitaria concupiscentia* (*Ibid.*). Dixit *solitaria*, id est, sola, secreta et occulta. Sic Cicero virtutem solitariam esse non posse asserit, et naturam nihil amare solitariam (*Cicer.*, lib. de *Amicit.*, p. 43, lin. 7 et 42). Lex itaque divina non modo adulterium, sicut humana, sed secretam

quoque et oculum oculorum concupiscentiam prohibet.

Ad hæc vero, lex humana non maleficium quidem, sed injuriæ permittit ultionem : lex vero divina vetat ipsummet maleloquium, et injuriæ vicem reddere (*Tertullian., loc. cit.*). At quantum ea lex humanæ præcellat jam a nobis alibi annotatum est (*Dissertat., in Minut., cap. 13, art. IV, et Dissertat. in Lactant., cap. 26, art. 1 et seqq.*). Non diffitetur tamen Tertullianus bonas esse quasdam hominum leges, sed contendit has desumptas fuisse ex divinis Moysis aliorumque prophetarum libris, quorum antiquitatem, ut supra vidimus, antea probaverat (*Supr., cap. 4, art. 4*).

Non solum autem divinæ legis major est, quam humanæ perfectio, verum etiam auctoritas. Deo quippe nihil penitus latet; et violatæ legis suæ reos, sicut paulo ante docuimus, æternis pro merito supplicii castigat (*Ibid.*). At homini, contra leges humanas agenti, contingit, ut *plerumque*, ait Auctor noster, in *admissis delitescat*, vel illas spernat *ex voluntate*, vel *necessitate delinquendi* (*Tertullian., Apologet., cap. 45, p. 497*). Et hæc quidem codicum nostrorum et editorum verba sic immutavit Rigaltius : *Ex involuntate vel necessitate delinquenti*. Sed ibi nulla indicata ullius codicis varia lectione, observat tantum : *Ex involuntate idem esse ac casu*. Quid ergo, si Tertullianus hæc verba, *ex voluntate* illis opponat, vel *ex necessitate* (*Ibid.*) ? Nonne hic illius sensus esse potest : Homo reus plerumque delitescit, quando aut ex voluntate sua, aut aliqua necessitate peccat ?

Præterea leges humanæ, inquit, pessumdantur, *recogitata brevitæ supplicii*, ab hominibus non ultra mortem infligendi. Quam ab causam Epicurus, pergit ille, *omnem cruciatum doloremque depretiat*, modicum quidem contemptibilem pronuntiando, magnum vero, non diuturnum (*Idem, lib. I ad Nation., cap. 10 ; lib. II ad Uxor., cap. 3 ; lib. I adv. Marcion., c. 6 ; lib. de Spectac., cap. 22 ; lib. de Anim., cap. 24 ; lib. de Fuga, cap. 10*). Verbo autem *depretiat* ille sæpius utitur, quo nihil aliud significare voluit, quam *immittit* rei alicujus pretium vel magnitudinem. Epicuri porro effatum clarius exponit Cicero : *Doloris*, inquit, *medicamenta illa Epicurea tanquam de narthecio promant : si gravis, brevis ; si longus, levis*. Alibi vero : *Doloris magnitudinem brevitæ consolatur, longinquitatem levitate*. Plura si cupias, Lærtium adire poteris, Plutarchum, et alios (*Cicer., lib. II de finib., p. 55, lin. 10, et lib. IV Tuscul., p. 190, lin. 49 ; Lært., lib. 10 de Vita Epicuri, § 140 ; Plutarch., lib. de Poet. audien., sub finem, p. 36*).

Christiani igitur cum summam legum suarum perfectionem et auctoritatem probe cognoscerent, tanta sedulitate morem eis gerebant, ut periclitari etiam capite mallent, quam aliquid agere, quod cuilibet legi adversari videbatur. Ex infinitis autem propemodum exemplis, quibus id evidentissime probari potest, unum nunc sumemus, quod Tertullianus noster memorat (*Tom. I Appar., p. 680, Dissertat.*

in Minut., cap. 9, art. 1). Comperit ethnicis erat vigere apud eosdem christianos eam legem, qua ipsis, ut alibi animadvertimus, animalium sanguine, suffocato, et morticinio erat interdictum. Quamobrem summa ethnici malignitate *inter tentamenta christianorum*, ait Tertullianus, id est, ut eorum fidem et religionem tentarent, *botulos cruore distentos offerebant* (*Tertullian., Apologet., cap. 9, p. 314*). Botulus autem, inquit Festus, est genus farciminis, quod propter connexionem à bolis sic appellatur (*Fest., lib. II de verbor., Signific.*). De illo etiam hæc sunt Martialis carmina :

Qui venit botulus medio mihi tempore brumæ;
Saturni septem venerat ante dies.

(*Martial. libr. XIV. epigramm. 72.*)

Ethnici itaque bos botulos, frustulis carnis, mixtoque animalium sanguine confectos offerendo, certiores fiebant illos, a quibus rejiciebantur, christianæ religionis esse revera sectatores. Cum vero eos respuerent, palam omnibus faciebant se malle capitis subire periculum quam legibus suis unquam refragari. Neque huic tantum aliisque Dei ac Christi legibus, sed hujus etiam consiliis plerisque omnibus, etiamsi iis non obligati, eadem sedulitate parebant. Verum hæc unicuique clariora fient ex his, quæ de illorum moribus a Tertulliano tradita, nunc exponenda sunt.

ARTICULUS III.

Tam castos fuisse Christianorum, quam depravatos gentilitium mores : quanta christianorum erga omnes dilectio et charitas ; cur se invicem fratrum nomine appellarent, ipsisque omnia præter uxores essent communia : quam impune ethnici e contrario sacratiora fraternitatis jura violaverint.

Qualis quamque pia et sancta fuerit Christianorum vivendi ratio, ut Tertullianus noster demonstret, horum, ethnicorumque mores comparat, ac istorum tam sanctos et castos, quam illorum depravatos ac corruptos fuisse luculenter ostendit. Primum enim christiani, tametsi vitam cum ethnicis eo, quo diximus, modo agerent ; tanto tamen charitatis mutique amoris vinculo conjuncti erant ; ut ipsi infensissimi illorum hostes ethnici illud non potuerint non admirari. Quidni enimvero non admirati fuissent, quod optimum agnoscentes, imitari non valebant ?

Quapropter Tertullianus eos ita loquentes inducendo, mutuum horum odium, quemadmodum Christianorum amorem, patefacit. Sic autem ille : *Vide*, inquit, *ut invicem diligant (Ipsi enim gentiles invicem oderunt) et ut pro alterutro iidem christiani mori sint parati. Ipsi enim ethnici ad occidendam alterutrum paratiores* (*Tertullian., Apologet., cap. 39, p. 467*). Quantum autem gentiles sese invicem oderint, et ad se mutuo occidendos fuerint parati, ex infra dicendis manifestum omnibus fiet.

Tanta vero erat ipsa Christianorum caritas, ut se mutuo, ut jam alibi animadvertimus, (*Dissertat. in Minut., cap. 13, art. 4*). Fratres appellarent non solum ipsius naturæ jure, quo etiam ethnicorum fra-

tres erant, sed quadruplici insuper titulo; ac primo quidem, quia unum patrem Deum, ethnicis innotitum, aut ab eis repudiatum agnoverant: secundo, Christi religione imbuti, unum spiritum dixerunt sanctitatis (*Tertullian. loc. cit.*): tertio, quia de uno utero ignorantia, in qua nondum agnito vero Deo, in tetricis idololatricæ tenebris tandem jacuerant, ad unam lucem expaverunt veritatis. Obstupefacti quippe erant, quod antea non cognoverint absurdissimos errores suos, nec supremum Deum, quem vel solo, sicuti supra ostendimus (*Supr. cap. 5, art. 1*), conscientia suæ lumine et stimulo vel invitati omnes agnoscere cogebantur.

Quarto denique titulo sese fratrum nomine compellabant, quia inquit adhuc Auctor noster, ex substantia familiari fratres sumus (*Tertull. ibid.*). Nam hanc inter se multo amplius, quam fratres germani, pariri solebant. Uno verbo omnia, ait Tertullianus, (*Ibid.*) apud ipsos plane erant indiscreta ac communia.

Tum igitur ea sedulo, ut plurimum saltem observabant, quæ de primis Christianis memoria in Actibus Apostolorum proditum legimus: *Multitudinis credentium erat cor unum et anima una, nec quisquam eorum, quæ possidebant, aliquid suum dicebat, sed erant illis omnia communia* (*Act., cap. iv, 32*). De sua etiam ætatis Christianis Irenæus hunc scripsit in modum: *Illi quidem, Judæi, decimas suorum consecratas habebant: qui autem perseperunt libertatem, id est Christiani, omnia quæ sunt ipsorum, ad dominicos deservunt unus; hilariter et libere dantes ea, non quæ sunt minora, ut pote majorum spem habentes, vidua illi et paupere hic totum victum suum vivente in gazophylacium Dei* (*Iren., lib. IV contr. hæres. cap. 18, pag. 250, nov. edit.*).

Cyprianus tamen Tertulliani discipulus, de jam immixta illa, de qua adhuc postea, christianorum caritate his verbis conqueritur: *Domos tunc et fundos vendebant, et thesauros sibi in colo reponentes, distribuenda in usus indigentium pretia apostolis offerebant. At nunc de patrimonio nec decimas damus; et cum vendere jubeat Dominus, emimus potius, et augemus. Sic in nobis emarecit rigor fidei, sic credentium robur elanguit* (*Cyprian. lib. de unit. Eccles. pag. 119, et seqq. Infr. cap. 45. art. 2*). Alio autem in libro rursus proposito primorum christianorum exemplo, non petit a suis, ut patrimonium fundosque suos vendant: sed qui possessor in terra, inquit, redditus ac fructus suos cum fraternitate partitur, dum largitionibus gratuitis communis ac justus est, Dei Patri imitator est. (*Idem, lib. de Oper. et Eleemosyn. pag. 208*). Nonne ergo et ipse quoque Tertullianus noster de iisdem loqui videtur bonorum fundorumque redditibus, quos si non omnes, plurimi saltem christiani cum aliis maxima liberalitate communicabant.

Ab ea vero per quam longissime aberant gentiles, qui propter paterna sua bona fraternitatem omnem dirimebant, atque idcirco magnopere mirabantur, quod nulla, ait iterum Tertullianus, de nostra fra-

ternitate tragœdia exclamat (*Tertullian. Apologet., cap. 39, p. 431*). Quid enim frequentius in tragœdiis, quam de perfracta ab ethnicis fraternitate exclamations? At præter ceteras in ea potissimum deprehenduntur, quam Seneca de Atreo et Thyeste composuit. Quis enim nesciat in ea representari fabulam, ab Horatio, Ovidio, aliisque æcipua decantatam, qua fluxerant Thyesticæ ab Atreo fratre suo, cujus uxorem stupraverat, regno spoliata, datosque ei filios in convivio comedendos. De hac enim horribili tragœdia Horatius canebat:

Nec pueros coram populo Medea trucidet,
Aut humana palam coquat exta nefarias Atreos.

(*Horat., de art. poet. v. 185.*)

At belluis ipsis diriores ethnici hanc tragœdiam summa cum voluptate spectabant.

Verum christiani ab hisce spectaculis, secleribus, et alienorum bonorum aviditate, ita abhorrebant; ut nihil plane indiscretum, sicut diximus, haberent, præter uxores. Nam in isto, inquit Tertullianus, solo consortium solvimus, in quo solo ceteri homines consortium exercent (*Tertullian. Apologet., cap. 39, pag. 431*), suas videlicet uxores aliis tradendo, aut alias corrumendo. Sed hæc in sequentibus articulis examinabimus.

ARTICULUS IV.

Ostenditur quanta fuerit Christianorum conjugum castitas, et quam certum sit plures in virginitatis statu ad mortem usque perseverasse: quantum ab his moribus abessent ethnici, inter quos Cato, et Socrates suas uxores amicis in matrimonium dederunt.

Qua severiori lege adulterium sibi interdictum fuisse noverant christiani, eo majori cura datam conjugio fidem servabant. Quamobrem omnes christianos conjuges diligentissima, inquit Tertullianus, et fidelissima castitas..... ab stupris, et ab omni post matrimonium excessu sepiebat (*Ibid., cap. 9, pag. 314*). Neque id a nobis nunc fusius probandum, quod ex alihi dictis (*Dissertat. in Lactant., cap. 27, art. 5 et 6*), atque infra dicendis, nulli dubium esse potest.

At non pauci quidem supra divinum illud præceptum agere aliquid cupientes, per totius vitæ suæ curriculum in cælibatu et virginitate perstare consueverant. Sed audias, quæso, Auctorem nostrum, hæc suis verbis enarrantem: *Quidam multo securiores latam vim hujus erroris, contra conjugii jura, virgine continentia depollunt, ænes pueri* (*Tertullian., loc. cit.*), id est, a prima pueritiae ætate ad summam usque senectutem, et ultimum vitæ spiritum illibatam conservabant virginitatem. Veræ enim philosophi sectatores, ait Eusebius (*Euseb. Orat. de Laud. Constantin., cap. 17, pag. 661*), Deique cultores viri, sacrae mulieres, et virginum ehoi, a Christo didicerant scire etiam per horribiles persecutionum procelas ad dicere perpetuæ animi corporisque castitati. De hac autem perpetua plurimorum christianorum castitate, et virginitate disseruimus in superioribus dissertatio-

nibus nostris (*Dissertat. in Minut., cap. 10, art. 1. A Dissertat. in Lactant., cap. 27, art. 6.*)

Verum ab hoc corporis castimonia longissime remoti erant gentiles. Non solum enim amicorum, inquit Tertullianus, matrimonia usurpant, sed et sua amicis patientissime subministrant (*Tertullian. Apologet., cap. 39, pag. 467*). Duo autem ibi notat violatæ a gentilibus castitatis flagitia. Primum est adulterorum, qui geniales amicorum aliorumque toros contemnerant. At frequentissimum erat illud scelus, in quod Juvenalis, alique etiam gentiles poete tam sæpe, quam merito invehuntur. Quapropter Hieronymus : *Quidquid tragædiæ, inquit, timent, et domos, urbes, regnaque subvertit, uxorum pellicumque contentio est* (*Hieronym., lib. II, adv. Jovinian., pag. 191*).

Aliud crimen priore non levius illorum fuit, qui uxorum suarum pudicitiam amicis prostituiebant. Duobus autem id probat Tertullianus exemplis, Socratis Græci, et Romani Catonis ; qui tamen sapientissimi apud has nationes existimabantur : Nam hi uxores suas, inquit, amicis communicaverunt, quas in matrimonium duxerant liberorum causa, et alibi, id est, altero, sed plane illicito infamique matrimonio creandorum (*Tertullian. Apologet., cap. 39, pag. 431*). Plutarchus autem in vita Catonis Minoris narrat se a Thræsea, et hunc a Munatio, ejusdem Catonis contubernali, accepisse Hortensium, amicitia præ cæteris Catoni conjunctum, ab eo petivisse, ut quam duxerat uxorem Martiam Philippi filiam, ex qua antea plures filios susceperat, et tum adhuc gravida erat, in matrimonium sibi daret (*Plutarch. in vit. Caton. minor, pag. 770 et seqq.*). Amici vero precibus facile victus Cato, illam ei, præseste ac probante Philippo illius patre, concessit. Sed mortuo postea Hortensio, Cato Martiam suam iterum accepit, quam Hortensius bonorum suorum hæredem reliquerat. Quamobrem Cæsar, ut loquitur Plutarchus, illi *φιλονουτίας προσηρίσκει καὶ μισθωρίας ἐπὶ τῷ γάμῳ* : *Exprobravit avaritiam, et in conjugio mercedis acceptionem* (*Ibid., pag. 784*).

Brevius quidem hisque verbis Appianus id retulit : *Martiam Philippi filiam cum virginem Cato duxisset, valde dilectam, et communium liberorum jam matrem, Hortensio cessit amico, liberorum, et secundæ uxoris, quibus eatenus caruerat, cupido, donec ex illo quoque matrem faciam domum recepit quasi usariam* (*Appian. lib. II, de bell. civil. post. med., pag. 266*). Scriptum quoque a Strabone legimus lege apud Tapyros receptum, ut viri uxores suas, postquam duos aut tres liberos susceperant, aliis locarent in matrimonio : *καθάραι καὶ κἀντὺν ὀρεσὶν δαδέναι ἡδύνας τῶν Μαρτῶν ἐπ' ἡμῶν κατὰ παλαιὰν Περσικὴν ἔθος*, *Sicut etiam Cato Hortensio roganti Martiam suam nostra ætate tradidit, secutus veterem Romanorum consuetudinem* (*Strab. lib. XI Geogr., pag. 265*). Nec defuerunt poete, qui hoc Catonis factum suis cecinerunt carminibus, hisque potissimum Lucanus :

Interea Phæbo gelidas perfente tenebras,
Pulsatæ sonnere fores, quas ancata relicto
Hortensi micerens irruit Martia busto,
Quondam virgo toris melioris juncta mariti.

Mox ubi connubii pretium mercesque soluta est,
Tertia jam soboles alios fecunda penates
Impletura datur; geminas a sanguine matris
Permixtura domos.

(*Lucan., lib. II, v. 326 et seqq.*)

Tum deinde describit quomodo rursus Cato post Hortensii mortem illum secundo matrimonio habuerit :

Non soliti insere sales, nec more Sabino
Excepit tristis comitia festa maritus.
Pignora nulla domus, nulli coiere propinqui :
Junguntur taciti, contentique auspice Bruto :
Ille nec horrificam sancto dimovit ab ore
Cæsariem, duroque admovit gaudia vulsu.

(*Ibid. v. 367, et seqq.*)

Denique ut Augustinum aliosque missos faciamus, Hieronymus adversus Jovinianum sic disputat : *Duxit uxorem Martiam Cato non virginem, sed Martia inter Hortensium Catonemque discurrit et sine Catone vivere Martia potuit. Et iterum in sequenti libro : Scolorum, inquit, natio uxores proprias non habet, et quasi Platonis politiam legerit, et Catonis sequatur exemplum, nulla apud eos conjux propria est, sed ut cuique libitum fuerit pecudum more lascivunt* (*August. lib. de fide et operib., cap. 6 et lib. de Bon. conjug., cap. 18; Hieronym. lib. I, adv. Jovin., pag. 188. Ibid. lib. II, pag. 201*).

Quamquam autem plures fuerint Catonis nomine insigniti, quorum genealogia ab A. Gellio exhibetur (*Gell., lib. XIII, Noct. Att., cap. 19*) ; ex citatis tamen scriptoribus constat illum, de quo agimus, Catonem fuisse Uticensem, qui ideo Minor appellatur ; quia Catonis Censorii ex filio, ut ait idem Gellius, nepos erat. Cur ergo, inquiet aliquis, a Tertulliano nostro Censor vocatur ? Enimvero diserte ibidem scripsit : *Lenones, manuscripti nostri codices, Lenon est philosophus Socrates, et Censor Cato* (*Tertullian. Apologet., cap. 39, p. 467*). Numquid igitur ibi memorie illius ἀμάρτυρας, et error est ? At huic responderi potest Catonem a Tertulliano non dignitate, sed animo inorumque severitate censorem appellari. Etenim jam citatus a nobis Lucanus canebat :

Hi mores, hæc duri immota Catonis
Secta fuit,

(*Lucan., lib. II, v. 379.*)

videlicet stoica. Eo etiam sensu nomen censoris ab Horatio accipitur :

At qui legitimum cupiet fecisse poema,
Cum tabulis animum censoris sumet honesti.
(*Horat., lib. II, epist. 2, v. 379.*)

Et alibi de arte poetica :

Censor castigatque minorum.
(*de Art. poet. v. 174.*)

Cato autem ille, Appiano adhuc teste, *habitus fuit vir omnium gravissimus, tenacissimusque propositi, ut qui justum ac honestum non ex vulgi moribus metiretur, sed rectis ac generosis rationibus, aut sicut Lucanus rursus cecinit :*

Justitia cultor, rigidi servator honesti.
(*Lucan., lib. II, v. 388.*)

At is quantumvis severioris disciplinæ prædicator, uxorem nihilominus suam Hortensio, amico suo,

contra conjugii jura fidemque, turpi lenocinio collocavit.

Ejusdem criminis Auctor noster Socratem accusat. At certum quidem est ipsum duas simul habuisse uxores : Xanthippen videlicet, et Myrrhonem, Aristidis cujusdam filiam, vel ex filia neptem. Quo autem illud pluribus testibus Athenæo, Laertio, Plutarcho, Hieronymo, Cyrillo Alexandrino, Theodoretō demonstratur, eo probata difficilior est utrum ille Socrates, non secus ac Cato, uxorem suam cum amicis suis revera communicaverit (*Athen., lib. XIII, Deipnos init., pag. 555. Laert., lib. XII in vit. Socrat., § 26; Plutarch. in fin. vit. Aristid., pag. 335; Hieronym., lib. II, adv. Jovinian., pag. 190; Cyrill., lib. VI, advers. Julian., pag. 186, et lib. VII, pag. 226; Theodoret., tom. IV, serm. 12, de virtut. act., pag. 673*)? Vide autem utrum ad solvendum hujusce difficultatis nodum ea sufficiant, quæ Cyrillus Alexandrinus et Theodoretus tradiderunt (*Cyrill. et Theodoret., loc. cit.*), ductam a Socrate Xanthippen *κοινωτικήν* πῶς, aliquando vulgatiorem, cum qua clam ille congressus Laniproclem filium suscepit.

De utroque porro et Socrate et Catone addidit Tertullianus : *Nescio quidem an invitas uxores suas amicis suis in matrimonio locaverint. Quo enim pacto fieri potuit ut hæc duæ uxores a viris suis nuptum invite aliis datæ sint? Nonne ergo auctor noster ad Lucani verba allusisse videtur, quibus Martia Catonem, uti diximus, virum suum sic allocuta fuisse perhibetur?*

Dum sanguis inerat, dum vis materna, peregi
Jussa Cato, et geminos accepi fœta maritos,
Visceribus lassis partuque exhausta revertor,
Jam nulli tradenda viro : da fœdera prisci
Illibata tori, da tantum nomen inane
Connubii, liceat tumulo scripsisse, Catonis
Martia, nec dubium longo quærat in ævo
Mularum primas, expulsa an tradita, tædas.

(*Lucan. lib. 2, v. 231.*)

Nam ibi quidem postulasse dicitur, ut mortuo Hortensio, in pristinum matrimonium à Catone recipiatur. Sed hanc petitionis suæ affert rationem, ut posteri sciant se non repulsam et repudiatam ab ipso Catone, à quo tradita Hortensio fuerat. Ab illo autem tradi potuit nec invita, nec repugnans. Quia tamen prius dixerat *peregi jussa*, colligi potest eam contra voluntatem suam primum reliquisse maritum, et secundum accepisse. Non male igitur Tertullianus fatetur id sibi esse incertum. Sed utinamque res se habeat, ab hæc morum corruptela longe aberant christiani, qui sacra connubii jura, a Deo stabilita, summo semper studio sarta tecta servabant. Sed quomodo id ille confirmet, in subsequenti articulo, si lubet, examinabimus.

ARTICULUS V.

Quomodo Tertullianus demonstret maximam fuisse Christianorum castitatem et gentiliū incontinentiam : illos sexum fœmineum non mutasse, corruptos vero a Socrate adolescentes : Christianos uxoribus suis datam fidem servasse ; Aristippum perditæ amavisse Phrynem meretricem, ac Speusippum periisse in adulterio : christianos salvis oculis et cæco animo videre

mulieres, quas Democritus, ne concupisceret, se excavavit : ethnicos christianam fœminam ad lenonem potius, quam leonem damnando, suam prodidisse intemperantiam et Christianorum castitatem.

Nostrum subsequamur Auctorem, ac videamus quomodo inchoatam de Christianorum ethnicorumque castitate comparisonem prosequatur : *Christianus, inquit, ad sexum nec fœminæ mutat (Tertullian. Apologet. cap. 46, pag. 500).* Ita quidem in editione Rigaltii, qui observat bis duobus verbis, ad sexum fœminæ, idem esse ac fœmineum sexum mutat. Sed unde hanc lectionem sumpserit, nec ipse, nec alii ejus sequaces nobis indicaverunt. In nostris autem codicibus manuscriptis, aliisque omnibus editis legimus : *Sexum nec fœmineum mutat christianus*, hoc est, ut Apostoli verbis utamur, *masculorum concubitor non est (Paul. epist. II, ad Cor. cap. 6, §. 10 et I ad Timoth., cap. 1, §. 10)*. Nam ibi auctor noster christianos opponit Socrati, de quo hæc scribit : *Lego partem sententiæ Atticæ in Socratem : corruptor adolescentium pronuntiatur.* Sed hic adhuc inmutatos a Rigaltio Tertulliani textus, qui in nostris codicibus et aliis excusis omnibus sic habetur : *Lego... in Socratem corruptorem adolescentium pronuntiatum (Tertullian., loc. cit.)*. Quid ergo ibi absque ullius plane codicis testimonio, et contra concordem omnium librorum fidem mutari debebat? Nonne hoc loquendi modo satis clare et latine exprimitur verus iste Tertulliani sensus : Ab Atheniensibus ideo latam ex parte in Socratem mortis sententiā; quia non solum deos negavisse, sed adolescentes etiam corrupisse accusabatur. At certe hujus nefandi sceleris non semel postulatur à Luciano, qui illum alicubi fatentem reum inducit (*Lucian. Vitar. Auctio., pag. 195*); alibi vero perjuri insinuat, ut pote qui juraverit se cum juvenibus innocenter versari (*idem, lib. II, Verar. histor., 397*); quamvis Hyacinthus et Narcissus se ab eo turpiter adamatos palam testificarentur. Præterea Athenæus illum arguit flagitiosissimi in Alcibiadem amoris, sicut postea Cyrillus Alexandrinus, et Theodoretus (*Athenæ., lib. V. Deipnosoph., cap. 19, pag. 219. Cyrill., lib. VI in Julian., pag. 137. Theodoret., serm. 12 de virt. Act., pag. 672*). Quin etiam hi duo posteriores ipsum detestandis libidinibus exarsisse affirmant.

At quibus, inquires, testibus probari potest eum non modo ob spreto et repudiatos gentiliū deos, sed ob hunc quoque nunquam satis exsocrandum adolescentium amorem ab Atheniensibus fuisse condemnatum? Primum habes Platonem, qui memoriæ mandavit eundem Socratem à Melito insinuatam, quod præter jus et fas corrumpere juvenutem, diisque negatis, novos introduceret. Eadem vero Laertius repetit. Verumtamen Xenophon conatus est eum utroque crimine, ac potissimum primo liberare (*Xenoph. lib. I memorabil., pag. 711 et seqq.*); tum quia continentiam summo studio coluit, tum quia hanc virtutem assidue discipulos suos docebat. Non diffitetur tamen Alcibiadem, quemadmodum Critiam, in illius traditos disciplinam, perditos fuisse adolescen-

tes ac dissolutissimos, sed non prius, inquit, quam ab A in vit. Platon, § 45, et lib. IV in vit. Speus., § 2.) illo discessissent.

Verum hæc ille majori forsitan in Socratem pro-
pensione, quam veritatis studio. Si enim veros esse
gentilium deos abitrabatur, et colebat, cur eorum
facta et flagitia imitari verebatur? Deinde vero quam-
vis ille publicis in scholis continentiam prædicavis-
set; nonne philosophi gentiles, ut alibi diximus (*Dis-
sertat. in Lactant., cap. 35, art. 4*), ea consueverant
privatim et domi agere, quæ palam et in scholis suis
condemnabant? Denique ipse Xenophon negare non
potuit Socratem turpissimi in adolescentes amoris
accusatum, cujus reipsa reum fuisse plurimi, sicuti
ostendimus, persuasum habuerunt. Quis autem facile
sibi non persuadebit in latæ adversus illum sententiæ
parte factam esse hujus etiam sceleris mentionem?

Præterea christianus, ait auctor noster, uxori suæ
soli masculus nascitur (*Tertullian., Apologet., cap.
46, pag. 500*). Prohibitum siquidem omne impudicitæ
genus magnopere aversabatur, atque uxori suæ, sicut
vidimus, fidem semper servabat. Contra vero inter
ethnicos, inquit ille: *Novi et Phrynem meretricem,
Diogenis supra recumbentis ardori subantem*. In anti-
quioribus Rigaltio editionibus *supra recubantis ardorem subantem*. In nostris vero manuscriptis codici-
cibus, *supra recumbentis ardorem subantem*. Ibi autem
exagitat Diogenis, Phrynem perditæ amanti, plane
indomitam libidinem. Scriptum autem ab Athenæo
legimus Aristippum a servo suo increpitum, quod in-
gentem pecuniam Phryne conferret, quæ cum Dio-
gene cynico gratis volutabatur (*Athenæ. lib. XIII. Deip-
nosoph., pag. 588*). De illa autem Phryne famosissima
meretrice nos aliquid alibi nec semel diximus (*Tom. 1
Apparat., pag. 744. Dissertat. in Arnob., cap. 20, art. 3*).

Posthæc vero Tertullianus: *Audio, inquit, et quem-
dam Speusippum de Platonis schola in adulterio peri-
isse* (*Tertullian. Apologet., cap. 46, pag. 500*). A
nobis autem alibi annotatum est hunc Speusippum
fuisse Platonis ex sorore, videlicet Potone, ut ait
Laertius, filium, ejusque in Academica schola succes-
sorem (*Tom. 1 Apparat., pag. 1151 et 1154. Laert.
lib. IV in vit. Speus., § 1*). At ille, eodem Laertio
teste, dicitur *ἡδονῶν ἡττων ἦν, ἐρατὶ ἱρα-
cundus, et voluptatibus deditus* (*Idem, ibid.*). Testa-
tum quoque Athenæus fecit illum ab voluptariis Epi-
cureis, et Cyrenaicis non procul ab fuisse, eique ex-
probratum a Dionysio tyranno Lasthenciæ meretricis
amorem (*Lib. 12, cap. 12, pag. 546*). *Φιλῶνους ἦν
καὶ Σπεισίππος, ὁ Πλάτωνος συγγενὴς, καὶ διαδοχὴς τῆς σχο-
λῆς. Διονύσιος γοῦν, ὁ τῆς Σικελίας τύραννος, ἐν τῇ πρὸς αὐ-
τὸν ἐπιστολῇ κατὰ τῆς φιληδονίας αὐτοῦ εἰπόν, καὶ φιλαργυ-
ρίαν αὐτῷ ἀντιδίδει, καὶ τὸν Λασθένειαν τῆς Ἀρκადίας ἑρωτα,
ἥτις Πλάτωνος ἀκηχέει. Voluptuarius quoque Speusippus
fuit, Platonis successor et cognatus. Itaque Dionysius
Siciliæ tyrannus in sua ad eum epistola voluptatis studium
reprehendit, avaritiam exprobrat, et amorem Arcadiæ
Lasthenciæ, quæ Platonem audiebat. Prius tamen
hæc Lasthencia ab illo vocatur σαρδικῇ, Sardi-
censis, et a Laertio μαγνητικῇ, Mantinea (*Laert. lib.**

Duas porro iste de morte Speusippi refert opinio-
nes (*Ibid. § 3 et 4*), et primam quidem, illum para-
lysi, mœrore, ac senio confectum, mortem sibi
sponte conscivisse: secundam vero, pediculis effe-
vescentibus vitam illi ereptam. Cùm itaque Tertul-
lianus ait eum *in adulterio periisse*, non significare
videtur, ut quidam putant, in adulterio deprehensum
animam egisse, sed ad suam usque mortem in adul-
terio volutatum.

Pergit auctor noster: *Christianus salvis oculis fœ-
minas non videt* (*Tertullian. Apologet., cap. 46, pag.
500*). Sic enim hæc in manuscriptis codicibus, et Ri-
galtii, ac posteriorum editionibus legimus; in edi-
tis vero antiquioribus: *Christianus salvis oculis fœmi-
nam videt*. At facile intelligitur hunc esse Tertulliani
sensum: Tametsi christianus salvos sanosque corpo-
ris oculos habeat; fœminas tamen, quas animo con-
cupiscat, *non videt*. Nam ille continuo adjecit: *Animo
adversus libidinem cæcus est* (*Ibid.*). Novit quippe la-
tam à Christo legem: *Omnia, qui viderit mulierem ad
concupiscendam eam, jam mœchatus est eam in corde
suo* (*Matth., cap. 5, §. 28*). Itaque ut verus Christi
discipulus huic præcepto satisficiat, *salvis*, quidem
corporeis oculis fœminas videt; sed animo, quo eas
concupiscat, cæcus et immotus est.

Quanta autem e contrario esset gentilium hominum
etiam philosophorum incontinentia, Tertullianus
ostendit Democriti exemplo: *Democritus*, inquit, *ex-
cæcando semetipsum, quod mulierem sine concupiscen-
tia aspicere non posset, et doleat, si non esset potius,
incontinentiam emendatione proficetur* (*Tertullian., ibid.*).
Sed de hac voluntaria Democriti cæcitate, ejusque
caussa potest esse non minima dubitandi ratio. Nam
Plutarchus plane penitusque negat illum suos sponte
sua ideo exstinxisse oculos, ne animum avocarent,
nec sinerent rebus sola mente cernendis immorari
(*Plutarch., lib. de curiosit., pag. 521, tom. II*). Nihil
autem de illius cæcitate Cicero certo pronuntiare vi-
detur: *Democritus*, inquit, *qui verè falsone quære-
remus, dicitur oculis se privasse: certe, ut quam minime
animus a cogitationibus abduceretur* (*Cicer., lib. V de
finib., pag. 113, lin. 43*). Si enim ibi, ut quidam opi-
nantur, delendum sit verbum *quæreremus*, ac legen-
dum *falsone*, plane de illa Democriti cæcitate dubium
et ancipitem se fuisse significat. Quamvis autem
verbum *quæreremus*, ab eo profectum fuerit, alio ta-
men verbo dicitur, satis aperte declarat id à se non
posse certo affirmari. Verum Aulus Gellius testifica-
tur in historiæ græcæ monumentis factam mentionem
Democriti, qui se ultro luminibus oculorum orbavit;
ut cogitationes animi in contemplandis naturæ ratio-
nibus essent vegetiores, exactioresque (*Gell., lib. X.
Noct. Atti., cap. 17, pag. 541*). Tum continenter La-
berii citat versus, quibus describit hujusce cæcatis,
sibi ab illo concitatæ, aliam fuisse rationem, quam
hoc versu poeta expressit:

Malis bene esse ne videret civibus.

Hieronymus autem, nomine singillatim appellato, narrat quasdam philosophos sibi oculos eruisse; ne a contemplatione philosophiæ avocarentur, et totam cogitationem ad mentis puritatem cogerent (*Hieronym. lib. II adv. Jovin., pag. 203, et Epist. 55 ad Abigamum, pag. 589*). Quis autem facile sibi persuaderi non sine Democritum unum fuisse ex his philosophiis, ac forsitan præcipuum?

Quamvis itaque quidam de voluntaria ejus cæcitate dubitasse videantur, plures tamen illius testes citavimus. At certe longe pauciores occurrunt, qui eundem Democritum oculis, ne foeminas concupisceret, seipsum privasse perhibent. Expendas tamen velim utrum Sophista Himerius apud Photium illud hisce verbis non indicaverit: *ἄνθρωπος δὲ τῶν αἰσθητικῶν ἀνθρώπων ἡ δὲ φύσις αὐτοῦ ἐστὶν ἀφροσύνη. Voluntario Democritus morbo corpus affecit, ut potior pars sana esset* (*Phot. Biblioth., cod. 243, pag. 1087*). Nonne enim hoc generali loquendi modo spontaneam designavit illius cæcitate, quæ voluerat animum, potioram sui partem, sonare? Ut sit, certe christiani voluntaria hujusmodi cæcitate opus non habebant, qui animo ad concupiscendum cæci, non solum præscriptam lege divina castitatem summo studio colebant, sed plurimi etiam, quemadmodum paulo ante dicebamus (*Supr. hoc cap., art. 4*), toto vitæ suæ tempore in virginitatis statu perseverare consueverant.

Denique Tertullianus recenti adhuc exemplo evincit christianos de servanda castitate tanto magis sollicitos fuisse, quanto impudentius hæc virtus ab ethnicis lædebatur. Audi, quæso, quibus ille verbis hos castitatis osiores alloquatur, et exagitet: *Proxime, inquit, ad lenocem damnando christianam, potius quam ad leonem, confessi estis labem pudicitiae apud nos atrociorē omni pœna, et omni morte reputari* (*Tertullian. Apologet., cap. 50, pag. 530*). Quanquam autem nobis incognita sit illa mulier christiana; in dubium tamen nullus revocare potest, quin ea, paulo ante inquisitissimo ac turpissimo judicio ad lepanar, ubi pudicitia ejus expugnaretur damnata fuerit. At non unius tantum mulieris, sed aliarum plurium castitatem improbissimi homines ludibrio habuerunt. Neminem autem esse putamus, qui in Actis martyrum plura illarum exempla non legerit.

CAPUT XIII.

Quam absurde ethnici jactaverint pares esse alias philosophorum suorum atque Christianorum virtutes; ac quomodo Tertullianus tam horum veras, quam illorum falsas esse demonstret.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam immeritis laudibus, statu, et salariis ethnici remunerarunt philosophos, qui sponte sua destruebant deorum cultum, in principes latrabant, non ejiciebant demones, quos secundum deos esse arbitrabantur, tametsi christianos contra jus et fas, propter summa duntaxat nomen, omni suppliciorum genere enecarent.

Non solum Christianorum ethnicorumque castitatem Tertullianus noster, sed omnes utrorumque vir-

tutes inter se componit ac horum tam corruptas, quam illorum perfectas esse demonstrat. Eam vero comparisonem eo accuratius instituit, quo importunius ethnici clamitare solebant philosophos parem atque christianos proferri innocentiam, justitiam, patientiam, sobrietatem (*Tertullian. Apologet., cap. 46, pag. 500*). Nam ut plures omittamus, eodem Celsus modo contra christianos disputabat (*Orig. lib. I cont. Cels., pag. 6*). Nihil novi, aiebat, nihil magni de moribus christiana disciplina attulit, quod cum aliis antiquis philosophiis non fuerit commune, et ab eis traditum.

Tertullianus igitur ethnicos id objicientes generali primum ratione refellit et expugnat. Si iidem, inquit, sint philosophorum ac christianorum mores, eademque virtutes, utrique profecto debent eandem habere profuturæ religionis suæ facultatem. Cur ergo christiani, non autem philosophi, diis, sicut infra explicabitur (*Tertullian. loc. cit.*), sacrificare aut deorare, aut lucernas meridie vanas proferre (*Rigaltius contra manuscriptorum et editorum codicum fidem prout tuere*) compelluntur? Cur philosophi, pergit auctor noster, deos vestros palam destruant, et superstitiones vestras commentariis quoque accusant, laudantibus vobis. Tales quippe fuerunt Diagoras, Theodorus, et Nicagoras, de quibus alibi egimus (*Dissertat. in Minut., cap. 23, art. 2, et Dissertat. super., cap. 14, art. 1*). Sed quia ille adjecit, *Laudentibus vobis* (*Tertullian. Apologet., cap. 14, pag. 348*), magis forsitan indicare videtur Socratem ab eo proxime, et antea, nomine suo appellatum, atque Epicurum, ejusque assclam, et admiratorem Lucretium, atque Ciceronem, a quo gentilium dii in suis de illorum natura libris funditus tolluntur.

Cum vero auctor noster addidit (*Ibid. cap. 46, pag. 500*): *superstitiones vestras accusant*, ad Senecam, quem prius citaverat, haud debite respexit. Ibi quippe iidem, inquit (*Ibid. cap. 42, pag. 337*), *estis, qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus de vestra superstitione perorantem probatis*. Quæ quidem Senecæ verba alibi retulimus, atque infra adhuc suoque loco proferenda sunt.

Quin etiam, quod plerique, ait adhuc Tertullianus (*Ibid. cap. 46, pag. 500*), *philosophi in principes latrant*. In quodam Vaticano codice scriptum notarunt Lacerant: sed minus bene. Nam de industria dixisse videtur latrant, hocque verbo perstringere cynicos. imperator siquidem Vespasianus, teste Suetonio, *Demetrium Cynicum, in itinere obvium sibi post damnationem, ac ut neque assurgere, neque salutare se dignantem, oblatrantem etiam nescio quid, satis habuit canem appetere* (*Sueton. lib. VIII, in vit. Vespas., § 13*). Narrat vero Xiphilinus eundem Vespasianum Marciani hortatu in exilium misisse philosophos, propterea quod non tantum Demetrius ille Cynicus, sed alii quoque philosophi multa ignominiosa publice dicerent (*Xiphilin. epitom., lib. X, pag. 220 et seqq.*). Privatim autem eidem Demetrio non quiescenti scribit jussit: Etiam si multa agas morte digna, ac juberet

possim te idcirco occidi : ἐγὼ δὲ τὴν ἀνταρθεύσαντα οὐ
 ποῦμαι. Ego vero canem latrantem non occido.

Neque satis gentilibus fuit hujusmodi philosophos
 et ferro patienter, et laudare: sed facilius, inquit
 auctor noster, statuis et salariis remunerantur (Ter-
 tullian. Apologet., cap. 45, pag. 497; Ibid. cap. 14,
 pag. 348). Nonne autem ibi, tacito Socratis nomine,
 auream illius designat imaginem, quam sicuti superius
 animadvertit, ipsimet Athenienses, a quibus
 morte mulctatus fuerat, in templo postea collocarunt.
 Aliorum vero philosophorum statuas si tibi indicari
 petieris, audi Juvenalem indoctos castigantem ho-
 mines, qui falsam eruditionem, positus in sua qua-
 que bibliotheca philosophorum statuis, et imagini-
 bus, se satis probasse arbitrabantur. En illius car-
 mina :

Indocti primum, quanquam plena omnia gypso,
 Chrysiippi invenias. Nam perfectissimus horum
 Si quis Aristotelem similem, vel Pittacum emit,
 Eljabet archetypus (1) pluteum servare Cleanthus.

(Juvenal. satir. 2, v. 4, et seqq.)

Plures porro philosophorum imagines Menagius,
 in sua Laertiana editione exhibet.

Dabatur insuper philosophis salarium, sive annona
 et merces, a satr, uti monet Plinius (Plin. lib. XXXI
 natur. hist., cap. 7, pag. 809), sic cognominata. Te-
 statum enimvero Capitolinus facit ab Antonino impe-
 ratore mandatum, ut rhetoribus et philosophis per
 omnes provincias salaria et honores deferrentur
 (Capitol. in vit. Antonin. sub fin.). At Lucianus me-
 moriæ prodidit (Lucian., Eunuchus, seu Pamphil.,
 pag. 535) constitutum ab imperatore μισθοφορέ
 τις ὁ παλιν non exiguum salarium, ἀλλὰ μυρίαί,
 decies mille nummorum, stoicis, platoniciis, epicureis,
 peripateticis, aliisque philosophis distribuendum, ut
 juventutem docerent. Nonne etiam Augustinus de
 iisdem philosophis, sicuti et aliis, hæc quæ ad pro-
 positum nostrum non parum conducunt, verba facit
 (August. lib. 1 de civit., cap. 3, pag. 4)? Nobis ethnici
 succensent, cum de diis eorum talia dicimus, nec suc-
 censent auctoribus suis, quos ut edicerent, mercedem
 dederunt, doctoresque ipsos insuper et salario publico
 et honoribus dignissimos habuerunt.

Qua ergo hi fronte quoque furore christianos quo-
 libet suppliciorum genere torquebant et trucidabant;
 philosophos vero suos impune ferebant, laudabant,
 magnisque remunerabant beneficiis, et præmiis, ta-
 metsi similes utrorumque mores ac virtutes similes
 esse venditarent. At christiani ethnici non virtute
 pares tantum erant, sed longe sanctiores præstantio-
 resque, quemadmodum invictissime demonstravi-
 mus.

Unde igitur tanta judiciorum discrepantia? Quia
 philosophi, ut recte advertit Tertullianus, non chri-
 stiani cognominantur (Tertullian. Apologet., cap. 46,
 pag. 500). Ethnici enim non summa sine iniquitate
 conestabant christianos ob solum, sicut dictum est,
 suum nomen publico odio dignos, ac quibuslibet ple-

atendos suppliciis. Propter suum etenim piissimum vi-
 vendi genus iisdem, quibus philosophi cumulabantur,
 præmiis et salariis, eo digniores erant, quo sapius dæ-
 mones ex obsessorum hominum corporibus solo
 Christi, uti ostendimus, nullius vero philosophi no-
 mine eiciebant.

Et certe quomodo dæmones fugari poterant no-
 mine philosophorum, qui arbitrabantur eos, ut ait
 adhuc Tertullianus, esse secundum deos, id est, sicuti
 quidam volunt, diis proximos, aut ut aliis placet,
 tanquam deos, habebant. Nam scripsit Cicero: de
 absente secundum præsentem judicare. Suetonius vero
 de Claudio Imperatore: Absentibus secundum præsen-
 tes dabat (Sueton. lib. V in vit. Claud., § 15), hoc
 est, perinde ac tanquam essent præsentis. Sed
 utraque explicatio in eundem ferme sensum recidit,
 quanvis hæc secunda potior videatur.

Quidquid sit, Tertullianus aperte declarat (Ter-
 tullian. loc. cit.) philosophos existimasse dæmones sibi
 esse superiores ac dominari. Itaque tantum abest ut
 possent illos fugare, quin ipsis obsequebantur. Nam
 Socrates, uti auctor noster prosequitur, tametsi Apol-
 linis oraculo, sicut alibi observatum a nobis fuit (Dis-
 sertat. in Minut. Octav., cap. 3, art. 2 et 3. Ibid. et
 tom. I Appar., pag. 1115) omnium sapientissimus
 renuntiatus fuerit, solebat dicere, Si dæmonium (sup-
 plementum) permittat, ut hoc vel illud faciam (Ter-
 tullian. loc. cit. et Supr., cap. 22). In hac enim et aliis
 dissertationibus ostendimus quomodo asseveraret sibi
 a pueritia astitisse dæmonem, quo nec consulto
 nec approbante nihil unquam agebat (Idem, Apolo-
 get., cap. 46, pag. 500). At is ipso nihilominus idem
 Socrates moriens præcipit gallum gallinaceum Æscu-
 lapii prosequari, seu mactari. Sed quia aliquid de veri-
 tate sapiebat, deos esse negavit. Quæ quidem à nobis
 alia in dissertatione explicata sunt (Dissertat. in Luc-
 tant., cap. 39, art. 1, et Dissertat. Minut. Octav., loc.
 cit.).

At porro Socrates sive deos agnoverit, sive negave-
 rit, non poterat utique dæmones, quos sicut alii
 ethnici, deos aut his proximos esse autumabat, fu-
 gare, aut ex obsessorum expellere corporibus. Atqui
 si facultas tantum beneficium ethnicis præstandi
 christianis concessa fuit, si meliores erant illorum,
 quam gentilium mores ac virtutes, non poterant uti-
 que iidem gentiles, nisi contra jus omne et fas, illos
 pænis tormentisque omnibus enecare, hos vero mag-
 nis afficere laudibus ac beneficiis. Sed sequamur
 adhuc Tertullianum utrorumque virtutes singulatim
 comparantem.

ARTICULUS II.

Quam absurde Christianis scientia et disciplina æquipa-
 rentur philosophi gentiles, gloriæ libidinosi, affectan-
 tes se docere veritatem, quam in sacra scriptura in-
 ventam, captandæ popularis auræ gratia corruperant,
 et qui a Spartiatis, Thebanis, Argivis solum vertere
 compulsi sunt.

Mirum sane quam vana et insulsa ostentatione

(1) Id est, Bibliothecam.

ethnici objectarent parem esse philosophorum suorum, atque christianorum scientiam, disciplinam, et sapientiam (*Tertullian. lib. II ad Nat., pag. 585*). Nam hujus, uti citatus a Tertulliano Salomon rectissime docet: *Initium sapientiæ metus in Deum (Eccles., cap. 1, v. 16)*. Et hæc quidem verba desumpta sunt ex Ecclesiastici libro, quem auctor noster, atque alii, sicut alibi ostendimus (*Dissertat. in Lactant., cap. 11, art. 3*), Salomoni nominatim tribuunt. Licet autem ei adjudicaretur, non minus vera erat hæc sententia. At quomodo philosophi gentiles poterant initium habere sapientiæ Deum timendo, quem nunquam agnoverunt? Christiani autem cum revera cognoscebant, ac timebant, atque idcirco hoc præditi erant sapientiæ initio.

Præterea hi non solum ex hoc, sed aliis quoque sacre Scripturæ libris, tanquam divinis purissimisque fontibus haustam veritatem hanc sapientiam necessario, ait Tertullianus, consecantur, ut æternæ salutis suæ consulant (*Tertullian. Apologet., cap. 46, pag. 500*). Gentiles vero philosophi veritatem, inquit, affectant, et affectando corrumpunt, ut qui gloriam captant (*Ibid. cap. 47, pag. 515*). Nihil quippe eis magis cordi erat; quam ut nominis, famæ, ac vanæ, gloriæ celebritatem quoquo modo aucuparentur. Quapropter ab illo postea vocantur gloriæ et eloquentiæ solius libidinosi (*Idem, lib. de Anim., cap. 7*), id est, avidissimi. Alio autem in libro: *Philosophus*, inquit, *gloriæ animal*. Atque hæc auctoris nostri verba Hieronymus laud dubie mutuatus, ipsius sententiæ subscripsit: *Philosophus gloriæ animal, et popularis auræ atque rumorum vile mancipium (Hieronym. epist. 54, ad Pammach., pag. 585)*. At Lucianus, etsi ethnicus, hos philosophos longe acrius insectatur. Palam quippe asseverat illos genus esse hominum, ἀργόν, φιλότιμον, κενόδοξον, λήυχλον, ὑπόκριτον, ὑπόμυρον, τετυρωμένον, ὑβριώδες ἀνάπλεον, καὶ ἵνα καθ' Ὁμηρον εἴπω, ἄχθος ἀρετῆς. Otiosum, contentiosum, gloriæ avidum, iracundum, gulæ studiosum, stultum, fastuosum, contumeliosum, et, ut verbis Homericis dicam: *Telluris inutile pondus (Lucian. Icaromeni., pag. 739 et seqq.)*. Plura adhuc ille in suo de sectis dialogo (*Idem Hieronym., pag. 284*), ubi certo se ab omnibus accepisse testatur Epicureos corruptos deliciis ac voluptatibus; Peripateticos parandis cumulandisque divitiis inservire, et quosdam ex illis immodice contentiosos; Platonicos arrogantes, turgidos fastu nimio, et gloriæ cupientissimos: οἱ πλατωνικοί, inquit, τετυρωνται, καὶ φιλόδοξοι εἰσι. Quæ quidem huc congesimus ad eorum, quæ mox Auctor noster dicturus est, anticipationem. Sed de his jam aliquid in superiori dissertatione delibavimus.

Philosophi igitur fraudulenta veritatis ostentatione pravis opinionibus illam adulterabant, ne patefacta veritas insanum offenderet, et ut ipsi falsam vanæ eruditionis gloriam sibi parerent, ac venarentur. Verum enimvero, in quantum, ait Tertullianus, odium flagrat veritas, in tantum qui eam ex fide præstat, offendit. Qui autem adulterat, hoc maxime nomine gra-

atiam pangit apud insectatores veritatis (*Tertullian. Apologet., cap. 46, pag. 500*). Et hæc quidem, nec plura in Rigaltii, et subsecutis aliis editionibus. In antiquioribus vero, nec non in nostris codicibus manuscriptis, post verbum *adulterat* additum est, et *affectat*, ac post nomen *veritatis*, legitur, *quam (editi quas) illusores, et corruptores inimice (editi mimice) philosophi affectant*. Cur autem Rigaltius omnia hæc rescaverit, rationem si quæras, nullam ab eo datam invenies. Quid ergo? Numquid obscuriora ea esso putavit, et ideo tollenda? Recte quidem, si ipsius non antiqui Auctoris verba essent, quæ supprimendi nullus editor, nisi reddita ratione, jus unquam habuit. At nonne sensum hunc optimum efficiunt? Quantum veritas odio habetur, tantum qui eam sincere docet, is alios offendit. Qui autem eam affectando adulterat, hoc ipso nomine eandem gratiam apud illius insectatores init, quam illusores et corruptores. Quamobrem gentiles philosophi agnitam veritatem tanquam mimi aliorum dicta, facta, et personas, affectant ac corrumpunt. Dixisse autem Tertullianus videtur, philosophos affectasse veritatem non quidem *inimice*, ut in codicibus manuscriptis scriptum est scribarum oscitantia, qui ex prima littera *m* duas in effecerunt: sed potius *mimice*, quemadmodum in alio libro dixit, *Mithræ militem esse quasi mimum martyrii (Idem, lib. de coron. in fin., pag. 131)*.

Fatetur itaque ab hisdem philosophis sæpius cognitam veritatem: *Quis enim, inquit, poetarum, quis sophistarum, qui non de prophetarum fonte potaverit? Inde igitur et philosophi sitim ingenii sui rigaverunt (Tertullian. Apolog., cap. 47, pag. 515)*. Hactenus editio Rigaltiana cum aliis atque etiam manuscriptis nostris codicibus: sed in istis hæc, amputata a Rigaltio, adjecta sunt: *Ut quæ de nostris habent, ea comparent illis*. Verum si hæc Rigaltio, aut errantibus typographis exciderunt, quis majorem ejus diligentiam non desiderabit? Si vero is solus proprio Marte ea abstulit, quis audaciam illius poterit excusare? Nam hæc ad Tertulliani institutum maxime faciunt. Probandum siquidem susceperat gentiles philosophos christianis scientia omnino præpostere adæquari. At illud recte co demonstrat, quod ut suam cum nostra doctrinam compararent, ex sacro prophetarum fonte hortulos suos, ut Ciceronis verbis utamur, irrigaverant (*Idem, loc. cit. supr., cap. 4, art. 4*). Neque id valde difficile ipsis erat. Sacra quippe Veteris Testamenti scriptura omnibus ethnicorum commentationibus, uti ipse ait, et nos haud semel ostendimus, est longe antiquior. Plura itaque documenta ex sacris nostris libris, sicut alibi a nobis probatum est, furati sunt, ut christianis pares scientia crederentur (*Supr. cap. 6, art. 4 et seqq., tom. I. Appar. pag. 384, 531, 909 et 1112 et seqq.*).

Ast philosophi illi gloriæ, ait Tertullianus, et eloquentiæ solius libidinosi, si quid in sacris Scripturis offenderunt, digestis ex pro instituto curiositatis ad propria opera verterunt (*Tertullian. Apologet., cap. 47, pag. 515*). Sed Rigaltius ibi reluctantibus scriptis editisque

codicibus, delevit nomen *Scripturis*, atque illud *dignis* substantivum esse, eoque idem ac *libris* significari suspicatus est. Sed perperam. Etenim adjectivum est, quod idem sonat ac *dispositis* et *ordinatis*, vel *explicatis* et *interpretatis*. Primo quippe sensu Virgilius dixit de Sibylla :

Quaecumque in foliis descripsit carmina Virgo,
Digerit in numerum.
(*Virg. l. III, Æneid. v. 445.*)

id est, inquit Servius, ordinat, et disponit (*Serv. ibid., pag. 295*). Alibi etiam hoc et secundo significatu :

. . . Ita digere omnia Calchas.
(*Virg. l. II, Æneid., v. 182.*)

sive, ut adhuc Servius interpretatur (*Serv. ibid., p. 233*), numinis commotionem, vel futuri, id est, oraculorum ordinem pandit, seu ordinat, et disponit.

Deinde Rigaltius hæc verba, *ex pro instituto*, sic corrigi scribique voluit, *exinde regestum pro inaituto*, ac tandem addito hoc verbo *regestum*, nomen *opera* nullo codice citato, penitus resecauit. Nobiscum tamen faciunt omnes inediti codices, et ante eundem Rigaltium editi ; nisi quod in his antiquioribus legimus *ex improstituto*. Sed hoc corruptum videtur. In subsequentibus autem editionibus sublata fuit præpositio *ex*, ac scriptum simpliciter *pro instituto*. Mellus quidem, sed definire non audemus quæ vera sit Tertulliani lectio, donec incorruptus aliquis codex reperitur.

Sensus tamen ejus hic procul dubio esse videtur : si philosophi ex sacris *Scripturis*, recte ordinatis et explicatis, aliquid veri hauserint, illud pro curiositatis, seu nimix eas male explicandi curæ instituto, verterunt ad propria opera, hoc est, ad falsas vulgi opiniones popularesque errores. Cum enim divinas esse non crederent, datam sibi putaverunt illas interpolandi, et pro libito interpretandi facultatem. Neque etiam intelligentes earum documenta obscuritate, et Judaicis umbris obvolvi, aspernati sunt illius simplicitatem (*Tertullian. ibid. pag. 515*). Quapropter quod in his certum repererunt, effecerunt incertum, ac vera rejicientes, aut veris falsa miscentes, interverterunt. Sed de his plura Clemens Alexandrinus, ut suo loco annotavimus (*tom. I Appar. pag. 871 et 113 et seqq.*).

Variis porro id Tertullianus probat (*Tertullian. Apologet., cap. 47, pag. 515*) philosophorum opinionibus et erroribus de Dei natura, qualitate et providentia ; de mundi creatione, et diuturnitate ; de humanæ animæ natura, quam alii incorpoream, divinam, et æternam, alii dissolubilem et corpoream esse arbitrabantur, atque de illius post corporis interitum statu, pœnis, et præmiis. Omnes autem varias hæc illorum opiniones alibi enucleavimus ac discussimus (*Supr. cap. 5, art. 4, et cap. 9, art. 1 et seqq. ; Dissertat. in Lactant., cap. 12, art. 1 et seqq. ; cap. 14, art. 1 et 2 et seqq. ; et cap. 23, art. 1 et seqq. ; et cap. 28, art. 4 et 6*).

Neque in hoc tantum apologetico Auctor noster ita adversus philosophos gentiles disputat, sed in secun-

do etiam ad Nationes libro, ubi adhuc probat philosophicæ sapientiæ vanitatem imbecillitatemque apertissime demonstrari ex opinionum varietate, quæ non aliunde, quam de veritatis ignorantia manavit : Etenim *licet per curiositatem*, inquit, *omnimodæ litteraturæ inspiciendæ divinis quoque Scripturis, ut antiquioribus, possint videri incurrasse, et inde nonnulla dempsisse* (*Tertul., lib. II ad Nat., cap. 2*) ; simplicitatem tamen ejus despicientes, et gloriæ libidine insuper ducti, inventam in sacris nostris *Scripturis* veritatem immutarunt, et adulteraverunt.

Atque inde et a quibusdam quoque, sicut ille in Apologetico, ait, *ejecta philosophia, a Thebanis, a Spartiatis, et Argivis, dum ad nostra contaminantur* (*Tertullian. Apologet., cap. 47, pag. 515*). Ita quidem B in Rigaltii posterioribusque editionibus. At in nostris codicibus manuscriptis, et vetustioribus editis : *Inde, opinor, et a quibusdam..... Spartiacis..... dum ad nostra* (male in nonnullis editionibus, *a vestra*) *conantur*, subaudiendum *imitando corrumpere*; sicut dixit *poma conantur* (*Ibid. cap. 40, pag. 478*), *supple viatura fieri*. Cur autem, a quo, ac cujus opera, aut negligentia omissum fuerit verbum *optnor*, ac quid ibi noceat, nobis sicut nullus edixit, ita Tertullianum esse facile aliis persuadebis. Eo quippe sensu alibi utitur hoc verbo, ubi de re sibi minime dubia disserit.

Ad ejectam vero ab ethnicis philosophiam quod attinet, Athenæus narrat (*Athen., l. XI, c. 12, p. 542, et lib. XIII, cap. 9, p. 160*) sophistas, ac duos Epicureos philosophos Alcæum at Philiscum urbe sua a Romanis, omnes ejusdem sectæ oppido suo a Meseniis, quoscumque etiam regno suo ab Antiocho, ac Lysimacho, et ex Attica publico Sophoclis edicto ab Atheniensibus expulsos, ac tandem philosophiam, atque rhetoricam, a Lacedæmoniis admissam non fuisse. Ejusdem vero Atheniensium decreti meminit Julius Pollux, quod *νῆμος ἀττικὸς* ab eo vocatur (*Pollux, lib. XI, pag. 427*). Non dicit tamen illud a Sophocle datum, sed factam duntaxat ejus mentionem. Verum Athenæo aperte suffragatur Laertius, qui similiter asseruit conditam revera ab eodem Sophocle legem qua vetitum fuit, ne quis scholæ philosophorum, nisi senatu et plebe approbante præset, secus capite plecteretur (*Laert., lib. V, in Vit. Theophras., § 38*). Sed ad propositum nostrum aut nihil aut parum facit a quo et quomodo ea lex condita fuerit : sufficit sane ut ejus jussu rejecta sit philosophia.

Nobis autem A. Gellius exhibet illud, atque etiam aliud senatusconsultum, additque tertium a Domitiano imperante constitutum, quo philosophi non solum Roma, sed Italia quoque interdicti sunt, atque idcirco Epictetum inde Nicomediam secessisse (*Gel. lib. XV. Noct. Att. cap. 14*). Mentionem quoque hujus edicti Suetonius facit (*Sueton., lib. VIII in Vit. Domit., § 10*). Sed Philostratus addidit tantum terrorem inde incussum philosophis, ut mutato habitu, alii in Hispaniam, alii in Libyæ et Scythiæ deserta confugerint, alii Domitiano sese adjunxerint scelerum consiliarios (*Philostrat., lib. VII, de Vit. Apoll., p. 877*). Denique

ut plura taceamus, alibi animadvertimus litteris a Clemente Alexandrino mandatum toties græcam philosophiam periisse, quoties a magistratibus prohibita fuit (Tom. I Appar., pag. 823). Cæterum merito philosophi hæc pœnas propterea dederunt, quod agnitam veritatem adulteraverint, ac de veritate, ut ait Tertullianus, disputaverint contra veritatem (Tertullian. Apologet., cap. 46, pag. 500). Sed in tot errorum abyssum eos præcipitavit cæca humanæ gloriæ et auræ popularis cupiditas, ac libido.

Verum Christiani, spretis hominum laudibus, veritatem in sacris Scripturis traditam, necessario, inquit Tertullianus, appetunt et integre servant, ut qui salutis suæ curant (Ibid.). Atque inde adversus compellatos a se gentiles rite concludit: Neque de scientia, neque de disciplina, ut putatis, æquamur (Ibid.). Nulla igitur magis inæqualis ac præpostera comparatio ab ethnicis fieri potuit, quam virosque scientia et disciplina adæquando. Neque potiori jure venditabant æquales paresque esse alias illorum virtutes, quod jam cum Tertulliano nostro est expendendum.

ARTICULUS III.

Quam præpostere gentiles contenderint parem esse philosophorum suorum atque Christianorum probitatem, contra quam Diogenes superbiam Platonis alia superbia conculcavit: summam fuisse Christianorum modestiam, contra quam Pythagoras et Zenon tyrannidem affectaverant; maximam fuisse animi christianorum æquitatem, contra quam Lycurgus apocarteresim optavit; servatam sedulo a christianis fidem, contra quam Anaxagoras negavit hospitibus depositum; miram fuisse christianorum simplicitatem, contra quam Aristoteles a loco suo dimovit Hermiam, et adulatus est Alexandro Magno, atque Aristippus in purpura nepotabatur, et Hippias civitati insidias paravit.

Ad morales alias Christianorum atque gentiliū virtutes si nostro cum Tertulliano transeamus, non minus profecto discrimen inter illas, quam supra memoratis, deprehendere est. Si de probitate enimvero, sicut ille loqui amat, seu morum integritate, vel quemadmodum vulgo dicitur, de humilitatis virtute certetur inter gentiles et christianos, ecce, inquit ille, lutulentis, vel sicut alibi scripsit, cœnulentis pedibus Diogenes superbos Platonis toros alia superbia deculcat (Tertullian., Apologet., cap. 46, pag. 500, et lib. de Pall., cap. 4). Nonne autem Hieronymus ad hunc Tertulliani locum collineasse videtur, ubi aiebat Diogenem lutatis pedibus conculcasse Platonis divitis toros (Hieronym., lib. II, adv. Jovianian., pag. 203.; Laert., lib. VI in vit. Diogen., § 26)? Sed antrotrumque Laertius narrat Diogenem dum Platonis στέματα calcaret, dixisse παρὰ τὴν Πλάτωνος κενόσκουδαν, Calco Platonis inane studium, ipsique Platonem respondisse: Οὐκ οὐ τὸν τόπον διαπολεῖς, δοῦλον μὲν τερροῦδα: Quantum fastum ostendis, qui nullo timere fastu videri cupis! aut ut alii ferunt, dixit Diogenes: παρὰ τὸν Πλάτωνος τόπον, Calco Platonis fastum; cui Plato respondit: ἐρίσῃ γὰρ τόπον, sed ake ἑαυτά. Cui au-

tem Auctor noster dixerit lutulentis, sive cœnulentis, aut, ut ait Hieronymus, lutatis, seu luto infectis pedibus, audies ex eodem Laertio ductos ab hoc Diogene discipulos sine calceis ἀκαυδύτους, cum ille γυμναῖς καὶ χιτῶνι ἐκείνῃ nudis pedibus νίκαν calcabat. Quamvis ergo tantam paupertatem palam prosteretur, non minus tamen quam dives Plato superbis et arrogantiae vitio inflatus erat.

Superbis itaque illis philosophis Tertullianus rite opposuit Christianum, qui nec in pauperem, multo minus in divitem superbit (Tertullian., Apologet., cap. 46, pag. 500. Ibid. cap. 25, pag. 422). Christianis enimvero, fraternitatis vinculo, ut supra animadvertimus, et sanctitatis spirite conjunctis, omnia præter uxores, communia erant, nullaque de superiore gradu aut dignitate contentio.

Dehinc vero si agatur, inquit Tertullianus (Ibid. cap. 46, pag. 500), de modestia, quæ in animo est continens moderatio cupiditatum, nulla sane institui potest Christianos inter et gentiles comparatio. Nam Pythagoras, uti ille ait, apud Thuriæ, Zenon apud Priennenses tyrannidem affectant. Litteris quippe a Laertio proditum legimus incensam à Crotoniatæ Milonis domum, ubi tunc erat Pythagoras, τυραννίδος ἐκδοσαν ἐλλαβεῖσθαι, Cum ejus tyrannidem meluerent (Laert. lib. VIII, in vit. Pythag. § 38). Excitati autem hujus incendii, quo vivum Pythagoram exuri volebant, ac belli ipsi discipulisque ejus illati mentionem Tzetzes et Iamblicus fecere (Tzet. chiliad. 41. v. 67. et seqq. Iamb. in vit. Pythag. cap. 35, tom. 1, Appar. pag. 1246 et seqq.). Quorsum ergo illud incendium et bellum, nisi quia res novas, ac tyrannidem usurpare moliebatur, aut, ut ait Laertius, hoc alii, ne ille tentaret, revera timebant? Jam vero observavimus Zenonem Eleatem, cum a tyranno Demysio seu Nearcho ad arcanum aliquod haud dubie conjurationis prodendum cruciatibus torqueretur, linguam suam expuisse in tyrannum. Nobis quidem non latet hæc animi fortitudinem Anaxarcho à quibusdam, puta Plinio, et Valerio Maximo, ab aliis Diomedonti tribui. Sed plures alii, a nobis loco proxime memorato laudati, eam Zenoni Eleati adscribunt. Ex iis autem unus est Plutarchus, qui testificatur Zenonem Parmenidis γράμπερον discipulum (Plutarch. lib. I, ad Colot., pag. 1126), vel sicuti aliis, teste Laertio, placuit, natura aut adoptione filium, tantis tormentis a Demysio tyranno exoruciatum, quia insidias illi paraverat. Philostratus vero: Ἐχων ὁ Εὐκλείης, inquit, τὴν Νεάρχον τοῦ Μήσεω καταβαλὼν τυραννίδα, ἦλθον, καὶ στρατεύει, τοὺς μὲν αὐτοῦ συνωμότες ἀπεκρίπτειν· οἱ δὲ ἦσαν τῇ τυραννίᾳ βέλαιοι, διαβάλλοντες αὐτοὺς ὡς οὐ βέλαιοι· οἱ μὲν ὡς ἐπ' ἀληθείᾳ ταῖς αἰτίαις ἀπίθων· ὁ δ' ἐκείνῃ τῇ Μύσῳ ἤγαγε, τὴν τυραννίδα περὶ ἐκείνῃ οὐλίαν. Zenon Eleates Nearchi Mysii tyrannidem evertere tentans, deprehensusque, cum variis suppliciiis torqueretur, socios conjurationis minimis prodidit: sed quos tyranno fidissimos noverat, calumniatus, ut morte damnarentur effecit. Ipse autem Mysiam liberavit, tyrannidem in se ipsam errare faciens (Philostrot. lib. VII,

de Vit. Apoll., cap. 4, pag. 320). Cives enim, facto repentino impetu, sicut ait Laertius, lapidibus illum obruerunt (Laert. lib. IX, in vita Zenonis, § 27). Addamus hoc latini Ciceronis testimonium: *Zeno Eleates perpessus est omnia potius, quam consocios delendæ tyrannidis indicaret*. Alibi vero illam simpliciter in tormentis necatum tradidit (Cicer. lib. II Tuscul. pag. 146, lin. 2 et lib. III de Natur. Deor. pag. 252, lin. 28).

Sed quia plures Zenonis nomine appellati sunt, non minima forsitan dubitandi ratio est utrum is quem Tertullianus Zenonem simpliciter nuncupat, ipse sit Zenon Eleates, qui quidem non dicitur affectasse, sed voluisse potius subvertere tyrannidem. Verum responderi poterit illum dum insidias tyranno moliretur, tum cogitasse de regno illius occupando. Præterea, cum magna fuerit de hujus Zenonis morte opinionum varietas, quid mirum si Tertullianus, alios secutus, singulare aliquid de hoc Zenone tradiderit? Cæterum si quis alium nobis Zenonem indicet, et certius probaverit tyrannidem ab illo fuisse affectatam, manus illico dabimus. At de Zenone postea adhuc agendum.

Contra autem christianus ab illa regnandi, et in aliorum regna invadendi cupiditate per quam longissime abest; ut pote qui nec *editatem*, ait Tertullianus, hoc est, nullum magistratum, nullum publicum munus affectat. Ædilis autem, ut post Varronem annotat Festus, initio quidem dictus est, qui divinarum privatarumque ædium curam gerebat. Sed hoc nomen ad alios magistratus postea translatus est (Tertullian. Apologet. cap. 46, pag. 500; Varro, lib. IV, de Ling. latin. § 14; Fest. lib. XX, de signific. Verbor. ad Verbum Ædilis).

Tum deinde Tertullianus, si de animi æquitate (nostri codices manu antiqua exarati, priscæque editiones æquanimirate) hoc est, æqua sedati animi constitutione, congregiar, ecce præsto nobis est *Lycurgus*, qui apocarteresim optavit, quod leges ejus Lacones emendassent (Tertullian. loc. cit.), quemadmodum superius explicavimus. At christianus, uti ait auctor noster, etiam damnatus ab ethnicis suam propter religionem, tum servata semper eadem animi æqualitate, gratias agit, sicut postea ostendemus (Infr. cap. 16, art. 3).

Pergit idem ipse auctor noster: Si de fide, omnibus semper servanda, christianus cum ethnico componatur, *Anaxagoras depositum negavit hospitibus*. Nonne autem ibi alludit adscriptam a Plutarcho historiam Periclis, qui repeliendarum, peculatus, atque pecuniæ, quæ apud Prytanæ deposita fuerat, expensæ accusatus, ut se purgaret, Anaxagoram trepidans ejecit ex urbe, misitque in exilium (Plutarch. in Vita Periclis, pag. 169, tom. I). Verum christianus, uti adjecit Tertullianus, *extra fidelis vocatur* (Tertullian. ibid.), id est, non solum suis christianis, sed etiam exteris, quibuscunque hominibus datam fidem præstat semper illibatam. Plura autem de deposito a christianis fideliter servando Ambrosius in suis de Ministrorum officiis, alioque in libro disputat, ibique dixit: *Nihil interest utrum abjures depositum, an do-*

leas restitutum. In utroque fidei ambiguum vitæ periculum est (Ambros., lib. II de offic., cap. 36, pag. 105 et seq. ac lib. I, de excess. Satyr. § 3, pag. 1114).

Præterea, si de simplicitate, ait Tertullianus, consistam, tanto magis in eam peccat gentilis, quanto magis christianus illam assequi conatur. Nam Aristoteles familiarem suam *Hermiam* turpiter loco excedere fecit (Tertullian. Apologet., cap. 46, pag. 500). At Laertio si credimus, Hermias ille eunuchus fuit, et Atarnensium Rex *Ἀταρνίων τύραννος* (Laert. lib. V, in vit. Aristot., § 3), ad quem cum Aristoteles venisset, illius amicitiam sibi ita conciliavit, ut impetraverit filiam ejus, sive concubinam, quam adamabat, dari sibi uxorem, sicut alibi a nobis annotatum (tom. I Appar., pag. 1152). In animi autem omnino grati testimonium Aristoteles fertur immolasse mulieri, ac in illius et Hermiæ honorem scripsisse hymnum, propter quem impietatis accusatus est (Athen. lib. XV, *Δαιμνος*, cap. 16, pag. 686, Smid. ad v.) Sed quo hæc pluribus testibus confirmantur, eo difficilius probatu cur et quomodo Hermias ab eo aut ex regno, vel ex hac vita ejectus sit. Aristoteles enim, ejusdem Aristotelis discipulus, fatetur quidem illum multis calumniis læssitum, quas confutare ibidem conatur (Aristot. apud Euseb., lib. XIV Præpar. Evang., pag. 791 et seqq.). At nimia haud dubie in magistratu suum animi propensione multa procul dubio dissimulare potuit. Quid igitur, si hæc Aristotelis adulatio eo magis Tertulliano suspecta fuerit, quo certius aliunde didicerat læsum ab Aristotele etiam amicissimum sibi Hermiam. Nam illi opponit christianum hominem, qui nec inimicum suum lædit (Tertullian. Apologet., cap. 46, pag. 500, ibid. cap. 31 et 37), ut divinis, quemadmodum sæpius observatum est, obtemperet præceptis, quibus jubetur nullum odiasse, lædenti vicem non reddere, diligere inimicos, ac pro iis Deum precari.

Pergit ille: *Idem Aristoteles tam turpiter Alexandro regendo potius adulatur, quam Plato a Dionysio venditatur* (ib., c. 46, p. 500). Quidam vero quibus obscurior hæc phrasis visa est, ibi potius pro potius legendum esse existimant. Sed frustra, et contra codicum omnium reclamationem. Quid enim vero si adverbium potius ab auctore nostro sumatur pro citius, prius, sive etiam magis, ita ut illius sensus sit: Aristoteles Alexandri Magni, sicuti nemo nescit, præceptor, citius magisque turpiter ei adulatus est, quam nequiter Plato a Dionysio tyranno venditatus fuit. De Platonis autem venditione alibi disseruimus (tom. I Appar., pag. 554, 620, 1144, et Dissert. in Lectant., cap. 39, art. 10). Nec minus constat Aristotelem adulatum esse Alexandro, cujus ambitionem, ut alia vitia taceamus, non modo non repressit, sed fovit, et adulationis artificis emollivit *ταπεινὸν εὖ*, ait Plutarchus, *τὴν φιλοτιμίαν αὐτοῦ παραποδοῦναι* (Plutarch. in Vit. Alexandr., pag. 668, tom. 1).

Tum dehinc Tertullianus: *Aristippus in purpura sub magna gravitatis specie nepotatur*, id est, luxuriose et intemperanter vixit. Memoriam autem Laertius man-

davit Dionysium iussisse, ut quodam in convivio singuli veste purpurea induti saltarent (*Laert.*, lib. II in *Vit. Aristip.* § 78): Quod quidem cum Plato recusasset, Aristippus veste hac prompte sumpta, coepit saltare, hosque quos Gregorius Nazianzenus, et Suidas Euripidis esse affirmant (*Greg. Naz. carm. Iamb.* 18, pag. 209, *Suid.* ad v. Ἀριστιππος) versus recitavit:

Καὶ γὰρ ἐν παντὶ σακεύῃ
ὁ νόος ἐ σέσσην οὐ διασπαρτῆται.

Neque in sacris Liberi
Sapientum pudica mens unquam corrumpitur.

Adire poteris Gregorium Nazianzenum, qui ibi aliorum philosophorum vitia componit cum Christianorum virtutibus (*Greg. Naz. loc. cit.*). Porro autem de eodem Aristippo, sed tacito ejus nomine, Tertullianus noster alibi: *Audiō, inquit, et in purpura philosophatum* (*Tertull. lib. de Pallio, cap. 4; idem, Apologet.*, B cap. 46, pag. 500).

Demum ille adjecit: *Hippias dum civitati insidias disponit, occiditur: hoc pro suis, omni atrocitate dissipatis, nemo unquam tentavit christianus.* Mirum sane quam corruptum sit in manuscriptis codicibus Hippiae nomen. In duobus siquidem nostris antiquioribus legitur *Ichthidas*, in duobus recentioribus Colbertinis *Iethiclas*, in quibusdam aliis *Hidias*, quod proprius accedit ad illud *Hippias*, in editis exhibitum. At de Hippia nostrum auctorem revera intelligendum esse confirmari sane potest his Ciceronis verbis: *Nefarius Hippias, Pisistrati filius, qui in Marathonica pugna cecidit, arma contra patriam ferens* (*Cic., lib. IX ad Attic. epist. 12, pag. 306*). Plura autem de illo Herodotus, Pausanias, Suidas, et alii (*Herodot., lib. I, § 61, lib. V, § 93 et seqq. Pausan., lib. I, pag. 20, Suid. ad v. Ἰππίας*). Sed non adeo certum est hunc ipsum esse, de quo tanquam philosopho Tertullianus loquitur, nisi eum philosophiae operam dedisse probaveris.

Alius ab eodem Suida memoratur Hippias Sophista et philosophus, Hebesidami discipulus, qui animum sua sorte contentum esse docebat. Nonne autem is est, qui a Cicerone, ut alibi diximus (*tom. I Appar. lat., pag. 1222*), plurimum laudatus, gloriabatur nihil esse ulla in arte quod ipse nesciret? Sed si hic philosophus fuit, nobis certe neque Cicero, neque Suidas, qua morte obierit, indicarunt. Vero itaque similis pluribus haud dubie videbitur factum a Tertulliano de priore Hippia sermonem, nisi hujus philosophi nomen in ejus textu ab oscitantibus librariis fuerit corruptum.

At certo certius est quod ille addidit nihil unquam contra patriam suam attentatum a christianis, tametsi omni atrocitate suppliciorum, sibi ob religionem suam inflictorum, dissipatis, seu laceratis et enecatis (*Tertullian. Apologet., cap. 46, pag. 500*). A Christo namque edocti, columbarum simplicitatem imitabantur, neminemque lacerantes, de omnibus studebant bene mereri, et iis etiam, qui illos tanta crudelitate trucidabant.

Quis autem jam facile non cernit quam recte Tertullianus (*Ibid.*) post institutas inter philosophos gentiles et Christianos comparationes, his verbis conclu-

dat: *Adeo quid* (quædam editiones: *Quid adeo*) *simile, supple habent, philosophus et christianus? Græciæ, ubi potissimum philosophi floruerunt, et cæli, id est, veri Dei et Christi discipulus? Quid philosophus famæ negotiator, sive gloriæ animal, ut paulo ante dictum est, et Christianus viæ* (editio Rigaltii et aliæ deinceps salutis) *negotiator? Quid philosophus verborum tantum, et christianus factorum operator? Quid Christianus rerum ædificator, et philosophus destructor? Quid philosophus amicus, Christianus inimicus erroris, commune habent? At Rigaltius propria auctoritate hæc posteriora verba resecauit. Tum deinde in codicibus nostris ineditis, et editis vetustioribus: Quid veritatis interpolator, et integrator, et expressor, et furator ejus et custos. Rigaltius vero hæc ita immutavit: interpolator erroris, et integrator veritatis; et furator ejus et custos? Sed quia emendatio illa nullius codicis fide nititur, ab illo haud dubie facta est; quoniam illa verba obscuriora, nec satis elegantia videbantur. Quid tamen prohibet quominus qualia in codicibus nostris descripta sunt, genuina esse dicantur, hincque sit eorum sensus: Philosophus est veritatis, in sacra nostra Scriptura traditæ, interpolator, quia errores suos interponendo, novam ei formam dedit: est etiam furator, quandoquidem, ut sæpius diximus, plura ex illa decerpit, ac corrumpit. Christianus autem veritatis est integrator, et expressor et custos; quia illam integram exhibet, exprimit, et custodit. Neque porro Rigaltius ibi manus suas continuit, sed abstulit adhuc hæc subsequenda verba: Antiquior omnibus veritas, ni fallor. Quo autem jure hæc dempserit, ex audacioribus aliis ejus correctionibus satis intelligitur. Nobis porro sufficiat annotasse varias textus Tertulliani lectiones, ac quam recte asserat longe præstantiorem esse Christianorum quam philosophorum doctrinam, moresque illorum, quam quorumlibet ethnicorum, castiores et sanctiores. Jam vero de his comparationibus in nostra ad Minucii Octavium dissertatione egimus (*Dissertat. in Minut., cap. 13, art. 4*).*

CAPUT XIV.

De Christianorum jejuniis, poenitentiae operibus, precibus, et solenni diei dominicæ festo, ac quantā in iis omnibus illorum et gentiliū differentia.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam longa et horrida fuerint jejunia Christianorum: quantum ab hac abstinentiæ severitate abessent convivia et cænæ Megarensium, tribuum, curiarum, ac decuriarum, Herculænarum decimarum, polluctorum, Apaturiorum, Dionysiorum, Atticorum mysteriorum, Serapicarum cænarum, ubi de sparteolis et infamibus parasitis.

Cæteras inter Christianorum virtutes maxime emicuit tam sedula, quam dura jejuniorum observandorum cura et sollicitudo, qua non minus, quam aliis virtutibus, ab ethnicis discrepabant. Sæpe enim sæpius ac publicis in calamitatibus divinam misericordiam non pro se tantum, sed suis etiam pro ini-

micis, non perfunctoria, sed durissima rigidioris A jejunii observatione exorare conabantur. Audias velim ipsi summet Tertullianum: *Nos, inquit, jejuniis aridi, hoc est, confecti et arefacti, quippe qui non aliis cibis quam aridis tum vescimur. Nam ille alibi seras, ait, vel aridas escas, ac paulo explicatius, xerophagias observamus, siccantes cibum ab omni carne, omni jumentis, et avidioribus quibusque pomis, ne quid vinositatis vel edamus, vel potemus, lavacri quoque abstinentiam congruentem arido victui* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 40, pag. 478; *lib. de Jejunii*, cap. 1 et cap. 13).

Quis autem aridus ille cibis, et quæ esca arida sit, si ab Epiphanio postules, tibi respondebit non aliam esse, nisi panem, sal et aquam. Per totos autem illos jejunationum, uti ille loquitur, et xerophagiarum B dies fas Christianis non erat hosce cibos, quantumvis parum esculentos et suaves, quovis diei tempore prægustare (*Epiphan. Exposit. fid.*, § 22, pag. 1015); sed ab omni, ait adhuc Auctor noster, vitæ fruge, seu quocumque cibo dilati (Tertullian. *Apologet.*, cap. 40, pag. 487), hunc nonnisi sero ac sub noctis initium sumebant. Neque horum verborum hæc nostra est explicatio, sed ipsius, qui alibi apertissime dixit: *Abstinentes ab eis, quæ tamen, quemadmodum hæretici quidam, non rejicimus, sed differimus* (Idem, *lib. de Jejun.*, cap. 15), atque ita jejunia nostra in vespere producimus. Quinimo Christus, teste Eusebio, sectatores suos docuerat ad multos dies cibo et vino lubentissime abstinere, durum ac severum agere vivendi genus, atque immensam non modo C virorum, verum etiam mulierum multitudinem eo impulerat, ut spretis corporum alimentis, divinarum potius lectionum rationalem cibum appetere (*Euseb., orat. de laud. Constantini*, cap. 17, pag. 661). Quid mirum igitur, si hi ab eodem Tertulliano nostro dicuntur omni illa continentia expressi (Tertullian. *Apologet.*, cap. 40, pag. 487), id est, ita exhausti ut delicerent corporis vires?

Verum ab hac Christianorum frugalitate, ciborum abstinentia et jejunii plane penitusque dissidebant cœnæ ethnicorum, profusis sumptibus apparatus, immoderata convivia, computationes, comessationes, belluactiones. Primum enim Megarensium intemperantia, ait Tertullianus plane redarguitur hoc Diogenis dicto: *Megarenses obsonant, quasi crastina die morituri; ædificant vero, quasi nunquam morituri* (Ibid. cap. 39, pag. 473). Sed si Laertio fidem habeas, Agrigentinos Empedocles (*Laert., lib. VIII, in Vit. Empedoc.*, § 33); si Æliano, hos ipsos Plato (*Ælian., lib. XII Var. Histor.*, cap. 28); si Plutarcho, Rhodios Stratoniceus hoc convicio verberavit (*Plutarch. de Cupidit. divit.* pag. 525, tom. II). At illud a pluribus, et de pluribus dici ac repeti potuisse quis inficiabitur? Quicumque porro fuerint hi populi, a Christianorum sobrietate et jejunii perquam maxime alieni erant.

At non de illis procul dubio, sed de pluribus aliis hoc Auctor noster subjunxit: *Tot tribubus et curiis et*

TERTULLIANI I.

decuriis ructantibus (Tertullian. *Apologet.*, cap. 39, pag. 473), videlicet cibum potumque nimium, qui non potuerat in stomacho digeri, exhalantibus, *acescit aer*. Sed numquid, inquires, id sine magna hyperbole ab ipso scribi potuit? Quid autem, amabo te, vetat quominus id dici possit de publicis conviviis, quæ in magnis quorundam dierum, ac præsertim imperatorum solemnitatibus in foro, plateis publicis, vicis, et urbium compitis instrui solebant? Tunc enim singulæ, ac totæ urbes exhibebant, ut infra videbimus, tabernarum et popinarum speciem. Quid ergo mirum si tanta multitudine hominum, cibos indigestos et immoderate sumptos exhalantium, ructibus aer acaceret? Turnebus itaque nomine *curiis* frustra designari putabat ea convivia, quæ in ipsa curia a Curialibus dabantur (Turneb., *lib. XII Advers.*, cap. 13). Nam Tertullianus de illis publicis conviviis laud dubie intelligendus est.

Tum ille postea: *Saliis*, inquit, de quibus nos alibi egimus, *cœnaturis creditor erit necessarius* (Tertullian. *loc. cit.*); quia nullus par erat impensas illorum de repente solvendo. Si tamen nobis non credas (*Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. 20, art. 3), idque tibi velis probari, audi hæc Festi verba: *Salius a saltando dictos, quibus per omnes dies, ubicumque manent, quia amplæ ponuntur cœnæ, si quæ aliæ magnæ sunt, saliares appellantur* (Fest. *ad v. Salii*). Quocirca canebat Horatius:

Nunc est bibendum, nunc pede libero
Pulsanda tellus, nunc saliaribus
Ornare pulvinar deorum
Tempus erat dapibus, sodales.

(Horat. *lib. I, od. 27.*)

Dapes quippe saliares vocat opimas, exquisitissimas, magnisque sumptibus comparatas, quibus onerabatur pulvinar deorum, et posthæc a Saliis vorabantur. Eam sane ob causam Claudius imperator, uti narrat Suetonius: *Ictus nidore prandii quod in proxima Martis æde apparabatur, deserto tribunali, descendit ad sacerdotes, unaque discubuit* (Sueton. *in Vit. Claudii*, § 33). Apuleius vero ait equum suum tanta hordei copia saturatum fuisse, ut *saliares se cœnasse crederet* (Apuleii, *Metamorph. lib. IV, post med.*).

Salii autem erant sacerdotes Herculis, de quo Tertullianus hæc subnectit: *Herculanorum decimarum, et polluctorum* (manuscripti codices *pollinctorum*) sumptus tabularii (iidem editi, et alii non editi codices *stabularii*) supputabant (Tertullian. *Apologet.*, cap. 39, pag. 473). Pollinctores vero ungebant corpora mortuorum et funus curabant. Verum Tertullianus non videtur de his fecisse sermonem. Melius ergo scriptum est *polluctorum*, uti confirmari potest his, qui huic loco non parum lucis præferunt, Plauti versibus:

Huc venisse jam opus est quantum potest
Uti decumam partem Herculi polluceam.
(Plaut. *Stich. act. II, scen. 1, v. 80.*)

Gentiles enim decimam bonorum suorum partem, uti Auctor noster superius dixerat, Herculi consecrabant, imponebantque in ejus aram, ac postea splendide (Trente.)

epulabantur. Unde idem Plautus : *Obsonate*, inquit, *Amentus est* (Sueton., lib. II, in Vit. August. § 50). Quis vero facile non intelligat Tertullianum de his agere, qui, cum plebeii vilesque homines essent, nocturneque per urbem ambularent, ad fumum cœnæ opiparæ festo Serapidis instructæ excitabantur, et ad eam accurrebant? Porro autem hæc festa et sacra Serapia, seu Serapida, vel Serapidis sive Isis appellata, solebant mense aprili celebrari. Sed de his in superioribus dissertationibus a nobis actum est (*Dissertat. in Minut. Octav., cap. 22, art. 1*).

Sparteolis peiores procul dubio erant parasi, omnium mensarum turpissimi assectæ, qui affectant, inquit Auctor noster, ad gloriam famulandæ libertatis sub auctoramento (*Tertullian. Apologet., cap. 39, pag. 473*), id est, quemadmodum ex Cicerone, Suetonio aliisque colligitur, quasi stipendio, pretio et mercede ventris inter contumelias saginandi (*Cicer., lib. I de Offic. pag. 372, lin. 3; Sueton. lib. III in Vit. Tiber., § 7*). Alio autem in libro eos vocat ventris operarios, quos patientia a diabolo inspirata contumeliosis patronis subiectione libertatis addicit (*Tertullian., lib. de Patient. sub fin., cap. 16*). Sed hanc ignavissimorum hominum gentem præ cæteris graphice Terentius depingit, quem si adire te non pigeat, quod in Tertulliani verbis obscurum invenies, explicatum habebis (*Terent. Eunuch. act. II, scen. 2*).

Ab his utique omnibus adeo intemperatis ac libidinosi ethnicorum cœnis et conviviis penitus abhorrebant Christiani, qui corpus suum tam longis durisque, sicut diximus, jejuniis macerabant, et quorum cœna omnino frugalis et modestissima erat, uti postea ostendemus.

Prosequitur Tertullianus : *Apaturlis, Dionysiis, mysteriis Atticis coquorum delectus indicitur* (*Tertullian. Apologet., cap. 39, pag. 473*). Ἀπαύρια autem solemnus dies festus erat, qui ab Atheniensibus quotannis mense octobri per tres dies celebrabatur. Primo autem die, tribules sive sodales huic solemnitati adscripti simul opipare cœnabant. Secundo die, sacrificabant Jovi et Minervæ. Tertia tandem die, pueros et puellas in curiis inseriebant. Memoriam autem Herodotus prodidit Homerum, ad hanc cœnam a sodalibus invitatum, mensis revera accubuisse. Sed alibi idem historicus hujus festi adhuc meminit (*Herodot. in Vit. Homer., § 29 et seqq., ac lib. I, § 147*), de quo præterea Pollux, Suidas, Petrus Castellanus, Joannes Fasoldus, atque in primis Joannes Meursius (*Poll. lib. VI, Suid. Castell. Fasold. de Fest. græc.; Meurs., Græciæ feria, ad v. ἀπαύρια*).

Dionysia, seu διοῦσια festa erant ab Atticis, mense octavo, in Dionysi, seu Bacchi, honorem celebrata, quæ et Bacchanalia cognominabantur. Hæc autem Dionysia et Attica mysteria nuncupavit Tertullianus; ut significaret eadem esse festa quibus Athenienses cœnas apparabant, tanta copia ciborum delicatissimorum, ut ad hos conficiendos coqui peritiores seligerentur.

Ad Romanos autem, Serapidis festa pari sane vel majori etiam cœnantium intemperantia celebrantes, sic revertitur : *Ad fumum cœnæ Serapicæ sparteoli excitabantur* (*Tertullian. Apologet., cap. 39, pag. 473*). Sparteoli autem quoddam genus erat militum, qui Romæ in urbis tutelam, ut ait vetus Juvenalis interpres, cum hamis et aqua, quibus ignes restinguerent, vigilias agebant (*Juvenal. satir. 14, v. 313*). Sic vero cognominabantur a tunicis et calceamentis, sicut nonnullis visum, vel potius a vasis sparteis, quibus aquam ferebant. At Suetonius, si Casaubono fides, illos ab Augusto imperatore institutos hisce verbis declaravit : *Adversus incendia excubias nocturnas vigilesque com-*

mentus est (Sueton., lib. II, in Vit. August. § 50). Quis vero facile non intelligat Tertullianum de his agere, qui, cum plebeii vilesque homines essent, nocturneque per urbem ambularent, ad fumum cœnæ opiparæ festo Serapidis instructæ excitabantur, et ad eam accurrebant? Porro autem hæc festa et sacra Serapia, seu Serapida, vel Serapidis sive Isis appellata, solebant mense aprili celebrari. Sed de his in superioribus dissertationibus a nobis actum est (*Dissertat. in Minut. Octav., cap. 22, art. 1*).

Sparteolis peiores procul dubio erant parasi, omnium mensarum turpissimi assectæ, qui affectant, inquit Auctor noster, ad gloriam famulandæ libertatis sub auctoramento (*Tertullian. Apologet., cap. 39, pag. 473*), id est, quemadmodum ex Cicerone, Suetonio aliisque colligitur, quasi stipendio, pretio et mercede ventris inter contumelias saginandi (*Cicer., lib. I de Offic. pag. 372, lin. 3; Sueton. lib. III in Vit. Tiber., § 7*). Alio autem in libro eos vocat ventris operarios, quos patientia a diabolo inspirata contumeliosis patronis subiectione libertatis addicit (*Tertullian., lib. de Patient. sub fin., cap. 16*). Sed hanc ignavissimorum hominum gentem præ cæteris graphice Terentius depingit, quem si adire te non pigeat, quod in Tertulliani verbis obscurum invenies, explicatum habebis (*Terent. Eunuch. act. II, scen. 2*).

Ab his utique omnibus adeo intemperatis ac libidinosi ethnicorum cœnis et conviviis penitus abhorrebant Christiani, qui corpus suum tam longis durisque, sicut diximus, jejuniis macerabant, et quorum cœna omnino frugalis et modestissima erat, uti postea ostendemus.

ARTICULUS II.

Quam diversa fuerunt pœnitentialia Christianorum ac gentilium opera, quibus illi cælum invidia tundeant, hi vero impiis superstitionibus verum Deum semper irritant.

Satis Christianis non fuit non solum publicis in calamitatibus, sed aliis etiam diebus tam severa austeraque jejuniorum observatione iram Dei placare; sed in sacco etiam, ait Tertullianus, et cinere volutantes (male in duobus antiquioribus codicibus nostris volutantes, littera i præpostere addita), invidia cælum tundimus (*Tertullian. Apologet., cap. 40, pag. 487*).

Tum itaque Deum exorari, sese volutabant in saeco et cinere, non secus atque alii, qui publicam ob scelus grave aliquod in Ecclesiis pœnitentiam agebant. Horum enimvero disciplina, sicut alibi Auctor noster tradidit, de ipso habitu, atque victu, mandat sacco et cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum mœroribus deicere (*Idem, lib. de Pœnit., cap. 9*). Et paulo post : *Extra lætitiā oportet diversari, in asperitudine sacci, et horrore cineris, et oris de jejuniis vanitate* (*Idem, ibid., cap. 11*). Et certe Cyprianus lapsos ad pœnitentiam his verbis adhortatur : *Orare oportet impensius et rogare, diem lactu transigere, vigiliis noctes ac fleatibus ducere, tempus omne lacrymosis lamentationibus occupare, stratus*

solo adherere, cineri, cilicio (alias in cinere et cilicio), A et sordibus volutari (Cyprian., lib. de Laps., sub fin.). At non solum criminis alicujus reos, sed alios quoque hujusmodi poenitentiam egisse patet ex una Celerini edita inter Cypriaticas epistola, qua lapsæ sororis suæ crimen sic se deflere testificatur: *Pro cuius factis ego, in lætitia Paschæ flens, die ac nocte in cilicio et cinere lacrymabundus dies exegi, et exigo usque in hodiernum* (Idem, epist. 91).

Cæteri itaque Christiani, etsi nullius sceleris consilii, publicorum tamen poenitentium actibus atque habitu, invidia, inquit Tertullianus, cælum tundeant (Tertull. Apologet. cap. 40, pag. 487). Si quid autem nomen invidia obscuritatis ibi habeat, huc lucem aliquam asserre possunt ea, quæ de ipsismet ethnicis q̄libi tradidit: *Apud quasdam colonias annuo ritu sac-* B *cia velati, et cinere conspersi, idolis suis invidiam supplicem objiciunt... Niniviticum credo justitium. De sanctis vero martyribus nostris: Clamant ad Dominum invidia animæ martyrum sub altari: Quonam usque non ulcisceris, Domine, sanguinem nostrum de incolis terræ?* (Idem, lib. de Orat., cap. 5.) Illorum etiam cicatrices vocat invidiosas apud Christum, quia vicisse cupierunt (Idem, lib. de Pudicit., in fin.). Quin etiam de semetipso similiter dixit: *Malo invidiam ei, Deo videlicet, facere per voluntatem ipsius pereundo, quam bilem, per meam eradendo* (Idem, lib. de Fug. in persec., cap. 10). Quid plura? Statius ubi mortem patris deplorat, hæc cecinit:

Major certe alios superos et tartara pulsem
Invidia.

(Stat. lib. IX Sylvar. in patris Epiced.)

Rursum autem in filii Epicedio:

Nonne horridus ipso
Invidia superos injustaque tartara pulsem?
Nonne gemam te, chare puer?

(Ibid.)

At sane constat nomen invidiæ iis omnibus in locis non communi illius significatu accipi pro odio et malevolentia, aut de prosperis cuiuspiam rebus dolore. Nam ista in Deum nec cadunt, nec iis tangitur, aut excitatur ad misericordiam. Et certe Cicero fatetur ambiguum esse nomen invidiæ: *Quod verbum, inquit, ductum est a nimis intuendo fortunam alterius, ut est in Menalippo*:

Florem quisnam liberum invidit meum?

Male latine videtur, sed præclare Actius: ut enim videre, sic invidere florem rectius, quam flori dictur. Nos consuetudine prohibemur: poeta jus suum tenuit, et dixit audacius (Cicer., lib. III Tuscul., pag. 481, lin. 10). Quid ergo si Tertullianus nomen invidiæ eodem, atque Actius, sensu acceperit, pro intuitu, visu et aspectu miseri status et habitus poenitentium christianorum, qui eo divinam misericordiam tangere, ac commovere connitebantur (Tertullian. Apologet., cap. 40, pag. 487)?

Negare autem non possumus ab ethnicis quoque acta quædam in publicis calamitatibus poenientiæ

opera, quibus deos suos flectere, et illos sedari posse arbitrabantur. Tum enim aquiticia, nudipedalia, populo denuntiabant, deponebant magistratus et dignitatum suarum insignia, aliaque agebant, de quibus omnibus infra agemus (Infr., cap. 23, art. 4). Sed factitium Jovem, aliosque qui dii non erant, perperam invocabant et precabantur. Verum etenim Deum impiis illis actibus et superstitionibus irritantes, nihil procul dubio ab eo, sicut nec a falsis diis suis, poterant impetrare.

ARTICULUS III.

Quo Christiani modo Deum precarentur sine monitore, expansis ad cælum manibus, capite nudo, anima innocente, atque ad orientem conversi, quamque dissimili ratione ethnici deos suos, ac Persæ solem adorarent.

Christiani his, quæ retulimus, horridis poenientiæ laboribus, non solum publicarum calamitatum tempore, sed singulis etiam, et statis præsertim diebus, Deum et pro se et pro aliis orabant, sine monitore, ut ait Auctor noster, sed de pectore intimo (Tertullian. Apologet., cap. 30, pag. 443). Data autem opera dixit, sine monitore; quia mos ethnicorum erat, ut aliquis omnibus qui precabantur præret voce, eosque præmoneret. Ad hunc vero morem quidam referendos censent hos Statii versus:

Hinc tibi vota patrum credi, generosaque pubes
Te monitore regi, mores et facta priorum
Dicere.

(Stat., lib. V Sylv., v. 488.)

C Sed ibi non agitur de ullis precibus monitore aliquo præeunte recitatis. Ad eas autem propius accedit his Plinius verbis: *Vidimus certis precationibus obsecrasse summos magistratus: et ne quid verborum prætereatur, aut præposterum dicatur, de scripto præire aliquem, rursusque alium custodem dari qui attendat, altum vero præponi qui faveri linguis, id est tacere, jubeat* (Plin., lib. XXVIII natur. Hist., cap. 2, pag. 556). Si quis tamen objiciat hic de præstigiis, tumque prænuntiatis vocibus sermonem institui, is certe negare nequibit Plutarchum de solemnibus gentiliū precautionibus loqui, ubi monitos nos facit a Numa Pompilio præceptum fuisse, ut cum magistratus et sacerdotes aliquid rei divinæ faciunt, antecedit præco, ac magna voce clamat: *Hoc age: ὁ κρυφεὶς πρὸς αἰὲρ μάχη* D *ἔσται, ὃν ἄρα* (Plutarch., tom. I, in Vita Coriol., pag. 225). Jubebat autem ea voce, inquit, omnes rebus divinis esse intentos, nec ullo opere aut negotio interpellari. Huc accedit Juvenalis qui de scœmina Janum Vestamque, ut Pollio vinceret, rogante hæc cecinit:

Stetit ante aram, nec turpe putavit
Pro cithara velare caput, dictataque verba
Protulit, ut mos est.

(Juvenal. Satir. 6, post med.)

Adi, si vacat et lubet, Brissonium in suo de Formullis libro (Brisson., lib. II de Form., pag. 68). Verum Christiani talem non admittebant monitorem; quandoquidem non ore tantum et labiis, sed de pectore,

atque intimo sinceroque cordis affectu Deum precabantur.

Præterea orabant cœlum suspicientes et manibus, inquit Tertullianus, *expansis*, vel quemadmodum alio in libro loquitur: *Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus e Dominica passione modulatum* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 30, pag. 441; idem, *lib. de Orat.*, cap. 11), hoc est, in Christi cruci affixi modum ac formam. De hoc autem precandi more alibi disseruimus (*Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. 12, art. 3). At quia ethnici etiam eodem modo deos suos, sicut adhuc ostendimus, precari solebant; ideo Auctor noster post hæc verba, *expansis manibus*, adjecit, *quia innocuis* (Tert. *Apologet.*, loc. cit.). Gentiles enim manus impietatis, idololatriæ, aliisque criminibus pollutas; Christiani vero suas non minus, quam pectus et animum, mundas plane et puras ad cœlum precando tollebant.

Quinetiam ipsi insuper orabant *capite nudo*, ait adhuc Tertullianus, *quia non erubescimus* (*Ibid.*). Ibi autem illos opponit adhuc gentilibus, quibus velato capite orare ac sacrificare mos erat. Audi, quæso, de hoc ritu Virgillii carmina:

Quin ubi transmissæ fuerint trans æquora classes,
Et positis aris, jam vota in litore solves,
Purpureo velare comas adopertus amictu,
Ne qua inter sanctos ignes in honore deorum
Hostilis facies occurrat, et omnia turbet.
Hunc socii morem sacrorum, hunc ipse teneto,
Hac casti maneant in religione nepotes.
(Virgil. lib. III *Æneid.*, v. 403 et seqq.)

Quos quidem in versus hæc Servius observat: *Sane sciendum sacrificantes diis omnibus capita velare consuetos ob hoc, ne se inter religionem aliquid vagis offerret obtutibus, excepto tantum Saturno, ne numinis imitatio esse videretur, et Herculis in templo suo, quia et ipse capite aperto est, vel quia hæc aræ ante adventum Æneæ a Junone et Evandro consecratæ sunt* (Serv. in cit. vers., pag. 292). Ea autem exceptio satis probat hunc fuisse gentilium ritum et morem, quem etiam deos salutando et orando observabant. At de illo plura Brissonius, quem adire poteris (Brisson., *lib. I de Form.*, pag. 140 et seqq.).

Christiani itaque e contrario orabant *nudo capite*, quia dictum ab Apostolo noverant: *Omnis vir orans aut prophetans velato capite, deturpat caput suum* (Paul. I ad Corinth., cap. 11, v. 4). At cur Tertullianus, inquiet aliquis, non hæc Apostoli attulit rationem, *sed quia*, uti ait, *non erubescimus*? Nos itaque huic respondebimus hanc ab eo datam videri, quia ad propositum suum maxime conducebat. Christianos enimvero gentilibus ibi, ut diximus, opponit. At hi, sicut ibidem subjecit, falsis diis sacrificando, quemadmodum precando, afferebant *post omnia inquinamenta etiam conscientiam spurcam* (Tertull. *Apologet.*, cap. 30, pag. 443, 445), et omni scelerum genere coinquinatam, ob quam si quid pudoris reliquum eis fuisset, perpetuo debebant rubore suffundi. Contra vero Christiani Deo suo omnipotenti *offerebant orationem de carne pudica*, sicut paulo ante notabamus (art. sup.), *de anima innocenti, de Spiritu Sancto profectam*

(Tert. *ib.*), quomodo a nobis in superioribus dissertationibus fusius explicatum fuit (*Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. 12, art. 2, et in *Luctant.*, cap. 33, art. 1). Tantum itaque abest ut Christiani sic Deum precantes erubescerent; quinimo: *Nos ad Deum expansos*, ait Auctor noster, *ungulæ fodiant, cruces suspendant, ignes lambant, gladii guttura detruncent, bestię insiliant: paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis christiani* (Tertullian. *Apologet.* loc. cit.); qui nec religionem suam profiteri, nec Deum precari erubescerat. At non tantum *capite nudo*, sed prostrato etiam corpore, sicut alia in dissertatione ostendimus (*Dissertat. in Arnob.*, cap. 8, art. 2), palam et publicis in synaxibus preces suas fundebant.

Ad hæc vero hi ad orientem, aut quemadmodum B Tertullianus loquitur, *ad orientis regionem conversi, Deum precabantur* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 16, pag. 369). Neque mos ille, de quo alibi disputavimus (tom. I *Apparat.*, lib. III, *dissert.* 2, cap. 8, art. 7, pag. 1040), incognitus fuit ethnicis, qui solebant eodem quoque modo, sed plane penitusque perverso precari. Quamobrem Auctor noster illos ipsos hisce verbis compellat: *Plerique vestrum affectatione aliquando et cælestia adorandi, ad solis ortum labia vibratis* (Tertullian. loc. cit.). Eadem ille in primo ad Nationes libro repetit (lib. I, cap. 13, pag. 579). Testem hujus moris si requiras, Virgilium audire poteris, hæc de Æneæ canentem:

Surgit, et ætherei spectans orientia Solis
Lumina, rite cavis undam de flumine palmis
Sustulit, et tales effundit ad æthera voces.
(Virgil. lib. VIII *Æneid.*, v. 68 et seqq.)

C Et alio in libro de aliis sacrificia facientibus:

Illi ad surgentem conversi lumina Solem,
Dant fruges manibus salsas, et tempora ferro
Summa notant pecudum, paterisque altaria libant.
(Ibid. lib. XII, v. 72 et seqq.)

Servius autem in hos ultimos versus illud animadvertit: *Non utique nunc surgentem solem dixit; jamdudum enim dies erat: sed disciplinam cæremoniarum seculus est, ut orientem spectare diceret eum qui esset precaturus* (Serv., pag. 676). Quamobrem Latinus Præsentis initio panegyrici, quem Theodosio, eoque presente, pronuntiavit: *Divinis rebus operantes, in eam cæli plagam ora convertimus, a qua lucis exordium est* (Pacat. *Panegyrr. Theodos.*, pag. 246). Denique ut plures missos faciamus, Ovidius de dea Pale canebat:

His dea placanda est, hæc tu conversus ad ortus
Dic quater, et vivo perleue rore manus.

(Ovid. lib. IV *Fastor.*, v. 385.)

At tametsi fuerit communis ille christianorum gentiliumque ritus, aliis tamen rationibus hi deos suos, illi vero Deum unum et verum ad orientem conversi orabant; gentiles enim, ut notat Tertullianus, *affectatione profecto pessima aliquando etiam cælestia adorandi* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 16, pag. 371, et lib. I ad Nation., cap. 13, pag. 579). Res igitur cælestes, stellas, nimirum, ac planetas cum adorarent, deosque esse opinarentur, idcirco ad solem, illorum

omnium maximum et primum, orantes sese con-
vertebant.

At Christiani longe diversis rationibus hunc in modum precabantur; ac potissimum quia ad paradisum, unde ejecti fuerunt, et ad solem justitiæ Christum Dominum respicere debebant. Alias vero plures ex variis scriptoribus cardinalis Bona retulit, quas in ejus libris legere promptum est, nec huc congerere necessarium (*Bona, de divin. Psalm. cap. 6, § 3, pag. 177*). Verumtamen Origenes, sicuti alibi observavimus (*tom. I Appar., pag. 1040*), ingenue fateatur hujus ritus satis validam rationem non posse proferri. Nemini tamen facile persuadebitur illum a Christianis nullam ob causam receptum, qui ita publico et unanimi omnium consensu observabatur, ut nec ipsismet ethnicis incomptus fuerit. Nam hinc quidam ex illis suspicabantur corporeum solem, sicut ait Auctor noster, Christianorum Deum esse, et ab illis adorari. Sed absurda hæc calumnia paucis hisce verbis ab eo contunditur: *Ad Persas si forte deputabimur, licet solem, non in linteo depictum, adoremus, habentes ipsum ubique in suo clypeo* (*Tertullian. Apologet., cap. 16, pag. 369*). Constat autem Persas coluisse solem, quem pro vero Deo habebant. Testes enimvero hujus impietatis sunt Herodotus, Strabo, Justinus historicus, et alii complures, quos quidem, ne ab aliis sæpius actum agamus, non censuimus esse appellandos (*Herodot., lib. 1, § 131; Strab., lib. XV Geogr., pag. 732; Justin., lib. 1 Histor., cap. 10*). Mirum itaque nulli videri debet si hi solis cultores illum in clypeo depictum haberent; quandoquidem milites suis in clypeis depictas vel sculptas imagines deferre consueverant. Quinimo si Plinio credimus, inde derivatum est illud clypei nomen. Addit vero: *Origo plena virtutis faciem reddi in scuto cujusque, qui fuerit usus illo. Pæni ex auro factitavere, et clypeos et imagines secumque in castris tulere* (*Plin., lib. XXXV Hist. natur., cap. 3, pag. 177*). Cui vero ignota sunt ea, quæ Homerus de Achillis, et Virgilius de Æneæ clypeis græco latinoque carmine cecinerunt? (*Homer. Iliad. XVIII, v. 478, et seqq.; Virgil. lib. VIII Æneid., v. 925 et seqq.*). Pari itaque ratione Persæ in clypeo gestabant effigiem solis, quem maximum deum esse arbitrabantur.

Esto, iniques, ac cedo hunc fuisse revera Persarum morem. Sed quomodo inde colligi potest quis verus sit Tertulliani sensus? Nonnulli quidem ejus verba sic interpretantur: Persæ in linteo pingunt solem, quem Christiani habent in clypeo suo, id est, in illo qui mundi oculus et instar clypei est, aut sicut alii volunt, vultum solis tanquam in clypeo cernunt. Sed hæc magis utique subtilis, quam solida explicatio nunquam dubio procul in mentem Tertulliani venerat. Simplicior autem, ut ex observatis liquet, videtur esse hic illius sensus: Ethnicis falso putabant solem a Christianis, quemadmodum a Persis adorari. Nam hi in clypeis suis effictam et representatam solis dei sui imaginem ubique habebant, Christiani vero ne quidem in linteo ullibi depictam.

ARTICULUS IV.

Cur Christiani diem dominicum, ab ethnicis Soli dictum, læti festum agerent, sicque uno tantum loco a gentilibus et Judæis diem sabbati solemnem celebrantibus discrepant.

Alius sane nec minor profecto error erat gentilium, qui adhuc opinabantur solem ideo a Christianis tanquam Deum coli, quia dominicum diem, ab illis Soli dictum, hi cum lætitiis agerent. Quamobrem Tertullianus eos sic refellit et exagitat: *Æque si diem solis, id est, dominicum, lætitiæ indulgemus, alia longe ratione, quam religione sive cultu Solis* (*Tertullian. Apologet., cap. 16, pag. 371*). Tacet quidem ille, quæ ea sit alia ratio cur eum diem læti atque adeo festum celebrarent. Sed illam nobis reddidit Barnabas: *Idcirco diem octavum, inquit, id est, dominicum in lætitiis agimus, in quo et Jesus resurrexit a mortuis, et cum apparuisset, ascendit ad cælos* (*Barnab. epist., § 13, pag. 16*). Quod quidem pulchre confirmat Justinus martyr, qui idcirco non secus ac Barnabas et Tertullianus noster aperte declarat hunc diem solis appellatum, quo Christiani congregari solebant: *τῇ τοῦ ἡλίου λειτουργίᾳ ἡμεῖς, die quæ solis vocatur* (*Justin. Apolog. 1*). Eodem quoque nomine nuncupatur in variis Constantini Magni, Valentiniani junioris, et Theodosii legibus, in quas Gothofredus plura in rem nostram alique alibi observavit (*Cod. Theodos., leg. 1 et 2 de feriis, pag. 418 et seq.*).

Aliquando etiam dies dominicus, vel dominica solemnitas, vel simpliciter dominicum cognominabatur. Scriptum quippe Tertullianus noster reliquit: *Quomodo dominica solemnitas celebrabimus* (*Tertull., lib. de Fuga, cap. ultim.*)? Cyprianus vero in sua ad presbyteros, diaconos et universam plebem epistola scripsit: *Dominico interim legit nobis, id est, auspicatus est pacem, dum dedicat lectionem* (*Cyprian., epist. 38, pag. 57*). Quæ est autem, obsecro te, ea lectio, nisi illa, quæ in publicis Christianorum cœtibus, uti in sequenti capite dicemus, fieri consueverat. Si quid vero clarius desiderabis, audias velim Eusebium, qui memorix prodidit hunc diei dominici solemniti ritu celebrandi morem a Christo Domino mansisse: *Ἐπ' ἐκείτης ἡμέρας τὴν κυριακὴν χρηματίζουσιν ἡμεῖς, ἡμεῖς τὴν ἡμέραν ἐπὶ ταύτῃ συνιόντες παραδίδωμεν, καὶ αὐτὰ σώματα πιάμεν, τὰς δὲ ψυχὰς ἰδίοις παιδεύμασιν ἀναξωपुरεῖν περισκεύασα. Præcepit ut singulis septimanis in unum convenientes, dominicum diem festum agerent, nec corpora sua saginarent, sed animos divinis præceptionibus refocillarent* (*Euseb. orat. de laud. Constantin., cap. 17, pag. 664*). Atque ita Valesius hunc Eusebii locum interpretatur, qui ante verbum *πιάμεν* particulam *ὃ* librarii incuria omissam fuisse non dubitat, quia τὸ *πιάμεν* non convenit christianis. Postea vero Epiphanius de eadem dominicæ diei celebritate hæc scriptis tradidit: *Τὰς κυριακὰς ὁπάσας τρυφερὰς ἡγῶνται ἡ ἁγία αὐτῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ συνάξεις αὐτῶν ἐκτελεῖ, οὐ νηστεύει. Dominicas omnes festas hilarissime catholica sanxit Ecclesia, ac solemnes conventus matu-*

linis horis indicit, nec ulla jejunia celebrat (Epiphan. *Exposit. fid.*, § 22, pag. 105). Alibi autem nos admonet hunc morem ab apostolis proficisci (*Idem, Hæres. Arii*, § 6, pag. 910). Plura in hanc rem, quæ omnibus nota est, accumulare nihil plane opus est. Sufficit enim omnibus probasse hunc diem in Christi, a mortuis hoc ipso die excitati, honorem jure merito fuisse institutum.

Quapropter sic pergit Tertullianus: *Secundo loco ab eis sumus, qui diem Saturni otio et victui decernunt, exorbitantes et ipsi a Judaico more, quem ignorant (Tertullian. Apologet., cap. 15, pag. 357). Sed hæc uberius clariusque alibi exposuit, ubi gentiles hisce verbis affatur: Vos certe estis, qui etiam in laterculum septem dierum solem recepistis, et ex diebus ipsum prælegistis, quo die lavacrum subtrahatis, aut in vespere differatis, aut otium, aut prandium curetis. Quod quidem facitis exorbitantes et ipsi a vestris ad alias religiones. Judæi enim festi, sabbata, et cæna pura et Judaici ritus lucernarum, et jejunia cum azyinis, et orationes littorales, quæ utique aliena sunt a diis vestris. Quare ut ab excessu revertar, qui solem et diem ejus nobis exprobratis, agnoscite vicinitatem. Non longe a Saturno et sabbatis vestris sumus (Idem, lib. I ad Nat., cap. 13, pag. 579). Sed dictu haud facile an genuina et incorrupta sint hæc verba, orationes littorales (Philo Jud. in Flaccum, pag. 992, D). Si enim hæc a Tertulliano scripta sunt, quid iis significetur dictu adhuc difficilior, nec ullus ea in notis suis explicare tentavit. Numquid autem Auctor noster ad quasdam Judæorum preces collineavit, quas Judæi ad fluviorum aut fontium littora fundere solebant, antequam eorum aquis abluerentur? Castigat autem gentiles, qui Christianis vitio vertebant, quod diem dominicum festum agerent. Non longe enim hi recedebant ab sabbatis Judæorum, et ritu ipsorummet gentilium, qui soli etiam unum hebdomadæ diem nuncupaverant.*

Præterea singuli, ut scribit Philo Judæus, populi et nationes tametsi suis propriis et diversis legibus viverent, nullus tamen erat, qui τὴν ἑπὶ τὴν ἑβδομῆναι οὐκ ἐκτεταγμένην, ἀλλὰ πέντε καὶ ἑπτὰ ἡμέρας τε καὶ τοῖς πλησιάζουσιν, οὐκ ἐλευθέρως μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ δουλοῦς· μᾶλλον δὲ ὑποζυγίοις διδούς: Sacrum illum diem per singulas hebdomadas recurrentem non honoraret, remissionem laborum, feriasque afferentem patrifamilias cum domesticis non ingenuis tantum, verum etiam mancipiis, et jumentis insuper (Phil., lib. I de Vita Moys., post init., pag. 657). Alterum ejusdem gentis testem habemus Josephum, qui similiter edixit: Οὐδ' ἴσθιν πόλις ἑλλήνων, οὐδὲ βάρβαρος, οὐδὲ ἐν ἑθνός, ἐνθα μὴ τὸ τίς ἑβδομάδος, ἢ ἀργουμένη ἡμέτις, τὸ ἔθος οὐ διαπεριόιτηκεν, καὶ αἱ νηστεῖαι, καὶ λυχνον ἀνακαύσεις. Nulla est civitas Græcorum aut barbarorum, nec ulla gens, ad quam septimanæ, in qua vacamus, consuetudo non pervenerit, jejuniæque ac candelabra accensa (Joseph., lib. II contr. Appion., pag. 1081). Denique alibi observavimus (tom. I Appar., lib. III, dissert. 2, cap. 16, art. 1, pag. 1117) a Clemente Alexandrino et Eusebio variis scriptorum testimoniis probari septimum

A hebdomadæ diem Judæis et Græcis fuisse sacrum.

Certum itaque ex hactenus dictis unicuique esse debet, primo Christianos longe alia ratione, et alio ritu diem solis sive dominicum celebrasse, quam Judæos ac gentiles, de quibus Lactantius, quidquid nonnulli dixerint, etiam loquitur. Secundo, eosdem Christianos per hunc diem indulsisse lætitiæ, nimirum spiritali; quia omnes undique, ut ex Justino martyro alibi annotavimus (*Ibid.*, pag. 25), in eundem locum confluebant, sacramque suam, eo quo diximus modo, agebant synaxim. Sed plura de illa noster Tertullianus tradidit, quæ nunc enucleanda sunt.

CAPUT XV.

De sacris Christianorum synaxibus.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam ob causam Christiani sacros cœtus inirent; de suis ibi precibus, ac potissimum pro mora finis; de sacramentis Scripturarum lectione, et cohortationibus; de præsidibus, probatis, senioribus, et honorem nullo pretio, sed testimonio adeptis.

Nihil plane in tota Christianorum disciplina, eorumque moribus erat, quod acrioribus ethnici vexaverint calumniis, quam illorum synaxes, ac solemnes ad sacra mysteria agenda conventus. Quamobrem Tertullianus impudentem calumniatorum audaciam non alio validiori argumento penitus comprimere censuit, quam sincera et simplici eorum, quæ in iis agebantur, expositione. Primum itaque enarrat quem in finem Christiani congregarentur: *Coimus*, inquit, in cœtum et congregationem ut ad Deum, quasi manu facta, precationibus ambiamus orantes (Tertul. *Apolog.*, cap. 39, p. 467). Sed hæc totidem verbis in omnibus nostris codicibus manuscriptis, et antiquis editionibus habentur, Rigaltio longiora, ac forte obscuriora visa sunt. In textu igitur contra ipsius, quo usus est, antiquioris codicis fidem, hæc tantum voluit retineri: *Coimus ad Deum, quasi manu facta, precationibus ambiamus*. Cur autem tot verba deleverit contra unanimem codicum consensum, ne minimam quidem reddidit rationem. Siccine ergo Rigaltio licuit tam veteris Scriptoris librum tanquam suum pro libito corrigere, ac quæ volebat ex illo demere, et amputare? Dixit autem Tertullianus: *Coimus in cœtum et congregationem*, sicuti Cicero post Terentium: *Coimus in Piræum* (Cicer., lib. VII, epist. 3, ad Attic., pag. 275, lin. 8; Terent. *Eunuch.*, act. III, scen. 4, v. 1), Virgilius autem canebat:

. . . Socium virtus coit omnis in unum.

(Virgil. lib. X *Æneid.*, v. 410.)

Sic autem congregati Christiani quasi manu facta undique Deum cingebant, et ambiebant, ut simul orantes divinam ejus misericordiam precationibus suis flecterent. Nec ingratam illi vim faciebant: Nam hæc vis, inquit Auctor noster, Deo grata est (Tertullian. *Apologet.*, cap. 39, pag. 467), qua Christiani, conjunctis omnium precibus, eum for-

midabilia iustitiæ arma ponere, ac postolata divinæ A clementiæ dona sibi non denegare quadam quasi violentia cogeant.

In hunc autem modum orabant non pro se ipsis tantum, sed etiam pro imperatoribus, uti ille adhuc ait, pro ministris eorum, ac potestatibus (Tertull., *ibid.*), id est, magistratibus et præsidibus, sive urbium, sive provinciarum, et iis omnibus quorum ministerio ad regendos populos utebantur; pro statu sæculi, id est, imperii, ut firmus esset ac stabilis, nec bellis, aut seditionibus concuteretur; pro rerum quiete; ut omnes fruerentur semper optandæ pacis bono. Noverant enim Christiani, quod Apostolus præceperat fieri obsecrationes, orationes, postulationes, gratiarum actiones, pro omnibus hominibus, pro regibus, et omnibus qui in sublimitate sunt; ut quietam et tranquillam vitam agamus in omni pietate et castitate (I ad Timoth., cap. II, v. 1 et 2). De his porro precibus, quas Christiani in suis synaxibus pro se et aliis fundere solebant, alibi disseruimus (Dissertat. in Arnob., cap. 8, art. 2).

Quapropter illud nunc observare tantum juvat, quod ibidem Tertullianus adjecit, Christianos in hisce synaxibus Deum adhuc precatos fuisse pro mora finis (Tertullian. *Apologet.*, cap. 39, pag. 467). Quis autem, amabo te, ille finis erat, nisi totius mundi, quem cum Romani imperii ruina evertendum esse opinabantur (Idem, *lib. ad Scapul.*, cap. 2). Quamvis autem hæc, de qua aliquid postea dicendum (Infr., cap. 21, art. 1), omnino falsa sit opinio, inde tamen intelligimus Christianos toties Deum pro Romani imperii diuturnitate orasse, quoties illum pro afferenda mundi, finiendi mora precabantur. In suum enim animum, præpostere quidem, sed penitus tamen induxerant clausulam sæculi, ipsa adhuc sum Auctoris nostri verba, Romani imperii conmeatu retardari (Idem, *Apologet.*, cap. 32, pag. 447).

At quantum hæc falsa, tantum illa vera sunt, quæ in sacris Christianorum synaxibus acta sic commemorat: Coinimus ad litterarum divinarum commemorationem (Ibid., cap. 39, p. 34), id est, earum lectionem et recitationem. Nam in hoc fidelium cœtu: τὰ ἀπομνημονεύματα, ut ait Justinus martyr, τῶν ἀποστόλων, ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκονται μέχρι ἡγχαρι. Commentaria apostolorum, aut scripta apostolorum, quoad tempus fert, leguntur (Justin. *Apolo.* 1, n. 67), aut ut ait Tertullianus: Si quid præsentium temporum, quibus ethnici in Christianos tanta crudelitate grassabantur, qualitas aut præmonere cogit, aut recognoscere (Tertullian., *loc. cit.*). His enim sacris vocibus fidem pascabant, erigebant spem, ac fiduciam securitatemque suam agebant. Tradita quoque in eis morum præcepta sæpius relegendo et audiendo, firmiorem reddebant disciplinam suam, ac recte vivendi rationem.

Sacræ vero Scripturæ lectionem excipiebant exhortationes, ait Auctor noster. Antea Justinus martyr: Ἐκτα, inquit, παυσάμενος τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προϊεστής διὰ λόγου τὴν νοῦθε(αν) καὶ πρόκλησιν τῆς

τῶν καλῶν πράξεων μίμησης ποιῶνται. Deinde lectore quiescente, prædens admonitionem facit, qua ad tam pulchrarum rerum imitationem alios provocat et hortatur (Justin. *ib.*). Atque ita ille explicatius enarrat, quæ, et a quo, et quam ob causam factæ fuerint illæ exhortationes.

Eas autem, pergit Tertullianus, proxime sequebantur castigationes, et censura divina (Tertull., *ibid.*), quas quidem Justinus martyr, aut quia brevitati consulebat, aut quia ad propositum suum parum faciebant, penitus prætermisit. At Origenes diserte primum asserit Christianos sui temporis operam omnibus modis dedisse, ut eorum conventus et synaxcs prudentibus hominibus complerentur, quibus quidquid egregium et divinum habemus, popularibus sermonibus B ac pro singulorum captu explicabatur (Origen., *lib. III contr. Cels.*).

Tum deinde Tertullianus continuo adjecit ab hisdem cœtibus eos prorsus ejectos, qui peccatis, atque in primis libidine sordidati erant (Tertullian. *Apologet.*, cap. 39, p. 469). Triplex vero fuit, ut suo loco ostendemus, peccatorum criminumque genus propter quod lata, ad exemplum Apostoli (Paul., *epist. I ad Corinth.*, cap. V, v. 3 et seq.), in reos excommunicationis sententia, ab ecclesiæ ingressu arcebantur. Non prius autem absolvi poterant, quam horumce criminum publicam pœnitentiam egissent.

Antea tamen illorum peccata debabant diligentissime examinari et agnoscere. Quamobrem judicator, ait Auctor noster, magno cum pondere, ut apud certos de Dei conspectu; summumque futuri iudicii præjudicium est, si quis ita deliquerit, ut a communicatione orationis, et conventus, et omnis sancti commercii relegatur (Tertullian. *Apologet.*, cap. 39, p. 469). Summa igitur cura, et qua major nulla esse poterat, investigabant, quæ et qualia erant reorum peccata, atque in conviciis sententiam ferebant, quasi Deum, supremum omnium judicem, ante oculos habuissent. Ea itaque sententia maximum erat iudicii, a Deo in ipso mundi fine ferendi præjudicium. Nam sicut ad Pomponium scripsit postea Cyprianus: Apud fideles servos Dei spiritali gladio excommunicationis superbi et contumaces necantur, dum de Ecclesia ejiciuntur. Neque enim vivere foris possunt, cum domus Dei una sit, et nemini salus esse nisi in Ecclesia possit (Cyprian., D *epist. 5, ad Pomp.*).

Prosequitur Tertullianus: Præsident his Christianorum cœtibus, probati quique seniores (Tertullian., *loc. cit.*). Nobis autem non explicat qui fuerint illi seniores præsidentes, quos, sicut ibi hoc solo nomine, ita in alio, ubi de iisdem synaxibus disserit, præsidentes tantummodo appellat: Eucharistiæ sacramentum, inquit, et in tempore victus et omnibus mandatum a Domino etiam antelucanis cœtibus, nec de aliorum manu, quam præsentium sumimus (Idem, *lib. de Coron. milit.*, cap. 3). A Justino etiam martyre, ut paulo ante vidimus, singularum synaxcon præses, προϊεστής tantum nuncupatur. Verum ipsemet Tertullianus ubi de sacri baptismatis, in iisdem synaxibus cœ-

lati, administratione disputat, aperte designat qui sint hi præsides. Ibi autem hæc ipsamet ejus verba legimus : *Dandi quidem baptismatis habet jus summus sacerdos, qui est Episcopus, dehinc presbyteri et diaconi, non tamen sine episcopi auctoritate, propter Ecclesiæ honorem, quo salvo, salva pax est (Idem, lib. de Baptism., cap. 17).* Episcopi igitur his aliisque Christianorum synaxibus præsidebant, et eorum auctoritate, presbyteri et diaconi.

Cur autem seniores ab illo vocarentur, his discere est Cypriani verbis : *Jampridem per omnes provincias, et per urbes singulas, ordinati sunt episcopi in ætate antiqui, in fide integri, in pressura probati, in persecutione proscripti (Cyprian., epist. 55 ad Antoni.).* Cernis ibi episcopos vocari in ætate antiquos, ac proinde seniores. Nonne ergo eo nomine Tertullianus episcopos designavit, quorum saltem plurimi suo tempore seniores erant, et ætate provecti? Ad hæc vero, ab eodem Cypriano dicuntur in pressura, id est, crucialibus pro Christi fide constanter toleratis probati. Alio tamen sensu ab Auctore nostro simpliciter nuncupantur probati, nimirum aliorum suffragio ob vitæ suæ sanctimoniam probati et electi. Ipse enim vero hæc ibidem subjunxit : *Honorem istum non pretio, sed testimonio adepti. Neque enim pretio ulla res Dei constat (Tertullian. Apologet., cap. 39, p. 469 et seq.).* Nemo autem, uti putamus, negabit ibi a Tertulliano hisce verbis *honorem istum* designari sacros ministrorum Dei ordines, qui nullo penitus, quantumvis minimo, pretio, sed certo et gravi religiosorum hominum testimonio viris probatis et electis conferri debebant. Rationem si quæras, hanc ab Ambrosio, dictis Tertulliani plane congruentem, accipe : *Habes Domini præceptam vatis Elisæi, Giezum punientis, exemplum gratis dare, nec vendere ministerium, sed offerre; non enim pretio taxatur Dei gratia; nec in sacramentis lucrum quærere, sed obsequium sacerdotis (Ambros., lib. IV Exposition. in Luc., § 52).* Et paulo post : *Inexpiabilis est enim venditi culpa ministerii et gratia : vindicta cælestis transit ad posteros (Ibid., § 53).* Postea id confirmat exemplo Simonis Magi (Ibid., lib. IX, § 19), a quo simonia, tam sæpe canonibus Ecclesiæ, ac sanctorum Patrum scriptis damnata, nomen accepit.

ARTICULUS II.

De stipe, quam Christiani in suis synaxibus offerebant; ubi reposita fuerit; utrum illorum charitas tempore Tertulliani refrigerit; ac quibus, et ad quos usus quæ ab eis dabantur dispensata sint.

Quamquam Tertulliani tempore ab Ecclesia penitus exsularet omnis simoniaca labe; in ea tamen domo, in quam Christiani ad synaxes agendas solito more convolabant, repositum erat *arcæ genus*, sicuti ille ait, *non dehonoraria summa, quasi redemptæ religionis (Tertullian. Apologet., c. 39, p. 469).* Atque ita quidem in duobus antiquioribus nostris codicibus. In duobus vero recentioribus Colbertinis, non de hono-

aria. In præscis ac quibusdam recentioribus excusis non de oneraria. Pessime tandem in Pamelii editione non de ordinaria. Nam singulis saltem mensibus, ut mox dicitur, ea summa deferrebatur. Primam itaque lectionem cæteris prætulit Rigaltius, tum quia in vetustissimo codice habetur, tum quia hoc nomine *dehonoraria* significari putat summam, quæ nec venalis, nec redemptæ, ut ait Tertullianus, religionis, atque ita nulli dehonestamento erat. Minus itaque bene ex hoc nomine illa duo *de honoraria* a librariis facta sunt; nisi his significari velis hanc summam a christianis, qui a gentilium fastu omnino abhorrebant, non dari ad aliquem humanum honorem aucupandum. Si vero legendum censeas non de oneraria summa, quæ videlicet Christianis nec molesta, nec oneri erat, hæc lectio non minus quam Rigaltiana confirmari potest his sequentibus Tertulliani verbis : *Modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit, et si modo velit, et si modo possit, apponit. Nam nemo compellitur, sed sponte confert (Ibid.).* Non magno igitur vel honori, vel oneri esse poterat ea modica pecunia, quam unusquisque pro libito ac facultate offerebat. Quod autem adjecit eam non esse quasi redemptæ religionis (Idem, ibid., cap. 13 et 42), his verbis ethnicos perstringit, qui sacra omnia venalia, ut ipse ait, et infra ostendemus, habebant, et pro eis exigebant mercedem.

Testatum posthæc Tertullianus facit eam summam sive stipem a Christianis datam fuisse *menstrua die (Ibid., cap. 39, p. 469)*, hoc est, semel unoquoque mense. Stipem enim *menstruam* sic explicat Marcianus : *Pernittitur tenuioribus stipem menstruam conferre, dum tamen semel in mense coeant, quod non in Urbe, sed in Italia, et provinciis locum habere divus quoque Severus rescipit (Lib. XLVII Digest., titul. 22, leg. 1).* Eodem autem Severo imperante hæc, uti supra annotatum est, Tertullianus scribebat.

Quid ergo, inquiet aliquis, numquid tunc refrigerat Christianorum charitas? Nonne Apostolus ad Corinthios scripserat : *De collectis quæ fiunt in sanctos, sicut ordinavi Ecclesiis Galatiæ, ita et vos facite. Per unam sabbati unusquisque vestrum seponat, recondens quod ei bene placuerit; ut non, cum venero, tunc collectæ fiant (Paul. Epist. I ad Corinth., cap. XVI, v. 1 et 2).* Neque ibi ille tantum, sed in cunctis pene epistolis suis, ait Hieronymus, loquitur, et præcipit Ecclesiis gentium per unam sabbati, hoc est, die dominico omnes conferre debere, quæ Hierosolymam in sanctorum solatia dirigantur (Hieronym. lib. advers. Vigilant.). Jussit ergo Apostolus has collectas singulis dominicis fieri, ac pecuniam apud aliquos deponi, donec egenis aliisque miseris et indigentibus mitteretur. Litteris quoque Justinus martyr mandavit hunc morem suo tempore servatum, ac singulis quibusque synaxibus, die solis sive dominico coactis : *οὐ εὐποροῦντες καὶ βουλόμενοι, κατὰ πρῶτον ἑκάστης τὴν ἑαυτοῦ, ὃ βούλεται δίδωσι, καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ πρεσβυτέρῳ ἀποτίθεται. Qui copiosiores sunt, et volunt, pro arbitrio quisque suo quod visum est, contribuunt, et quod*

ita colligitur, apud præpositum deponitur (Justin. *Apolog.* 1, n. 67).

Si ergo Tertulliani ætate hanc stipem menstrua tantum die, eamque modicam Christiani erogabant, nonne illorum misericordia et charitas, non parum, uti antea annotabamus (*supr. cap. 12, art. 3*), imminuta et debilitata erat? Neque Cyprianus, ibi a nobis citatus, id dissimulat, qui de duriori matronæ christianæ in pauperes et miseros animo sic conqueritur: *Locuples et dives es, et dominicum celebrare te credis, quæ corbonam omnino non respicis, quæ in dominicum sine sacrificio venis, quæ partem de sacrificio, quod pauper obtulit, sumis* (Cyprian. *Oper. et Eleemos.*). Verum tametsi quidam tunc avaritiæ vitio correpti, nullam ea die stipem conferrent, multi nihilominus plura non solum menstrua die, sed sicut ait Tertullianus, cum volebant, pauperibus distribuenda largiebantur. Ibi enim ille declarat tantam fuisse illam Christianorum liberalitatem, ut ejusmodi vel maximæ dilectionis operatio notam nimis procul dubio pecuniarum effusionis nobis inurat penes quosdam, videlicet gentiles (Tertullian. *Apologet.*, cap. 39, p. 471).

Quanta autem esset illa Christianorum largitio ac beneficentia ex subsequentibus adhuc agnosces Tertulliani verbis, quibus aperte asseverat eam, tanquam pietatis depositum, dispensatam fuisse egenis alendis humanisque, et pueris, ac puellis, re ac parentibus destitutis, jamque domesticis senibus, item naufragis; et si qui in metallis, sive ad metalla damnati, et si qui in insulis, seu in insulas relegati, vel in custodiis, id est, carceribus, duntaxat ex causa Dei sectæ, alumni confessionis suæ fiunt (*Ibid.*), hoc est, christianæ religionis sectatores, qui ob ejus confessionem his pœnis affecti, pecunia a christianis liberaliter collata aluntur. Quamobrem ille suum ad Martyres librum sic orditur: *Inter carnis alimenta, benedicti martyres designati, quæ vobis et domina mater Ecclesia de uberibus suis, et singuli fratres de opibus suis propriis in carcerem subministrant, capite aliquid et a nobis, quod faciat ad spiritum quoque educandum* (*Idem, lib. ad Martyr.*, cap. 1). Et paulo post: *Quæ justa sunt caro non amittit, per curam Ecclesiæ, et agapen fratrum* (*Ibid.*, cap. 2). Antea vero Justinus martyr, a nobis laudatus, dixerat hac pecunia præpositum, apud quem fuerat deposita, opitulari ὁρρανοῖς καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καὶ τοῖς ἐν δαίμονι οὔσι, καὶ τοῖς παραπεδημένοις οὔσι ξένοις, Orphanis et viduis, aut his qui propter morbum, aut aliquam aliam causam egent, quique in vinculis sunt, et peregre advenientibus hospitibus (Justin. *Apolog.* 1, n. 67).

Nobis quoque Eusebius exhibet fragmentum epistolæ Dionysii Corinthiorum episcopi ad Romanos, ubi illorum laudat consuetudinem, ab ipso ortam christianæ religionis exordio, et a Sotere illorum episcopo auctam, qua Christianorum, etiam aliis in urbibus gentium, et ad metalla damnatorum inopiam vario beneficiorum genere sublevabant (*Euseb. lib. IV Hist.*

Eccles., cap. 33, pag. 145). Quin etiam Cyprianus ad presbyteros et diaconos hæc scripsit in verba: *Quantum ad sumptus suggerendos sive illis, qui gloriosa voce Deum confessi in carcere sunt constituti, sive iis qui pauperes et indigentes laborant, et tamen in Domino perseverant, peto nihil desit, cum summa omnis, quæ redacta est, illic sit apud clericos distributa propter ejusmodi casus; ut haberent plures unde ad necessitates et pressuras singulorum operari possint* (Cyprian. *epist.* 5). Quomodo autem hac stipe et eleemosynis necessitatibus egentium subveniendum esset, sic ille constituit: *Quod si penuriam talis, et necessitatem paupertatis obtendit, potest inter cæteros, qui alimentis Ecclesiæ sustententur, hujus quoque necessitas adjuvari; si tamen contentus sit frugalioribus, sed innocentibus cibis.* (*Idem, epist.* 2, Eucratio). Eum itaque in modum, eamque ob causam pecunia in synaxibus oblata, et apud clericos deposita, his, qui nominati sunt, indigentibus distribuebatur.

Quamobrem Tertullianus hanc christianorum charitatem, qua omnia præter uxores, indiscreta habebant, tantum extollit, quantum in ethnicos eam, ut supra ostendimus, avaritia et cupiditate insatiabili dirimentes invehitur (Tertullian. *Apologet.* cap. 39, pag. 471). Nec mirum, ait ille, si ab hominibus adeo avaris nec christiana religione imbutis conviolatur tanta charitas, uti in antiquioribus nostris codicibus, et in antiquis editionibus scriptum est, in quarto autem simpliciter violatur, sed eodem semper sensu. Rigaltius tamen contra codicum omnium fidem posuit conviatur, id est, christiana charitas convivium facit. Sed hæc correctio nullius firmatur codicis auctoritate. Deinde vero ibi Tertullianus loquitur de fraterna charitate, ab ethnicis adeo violata, ut christianorum cænulas, quibus ea potissimum alebatur, tanquam prodigas infamarent. Sed de his nunc agendum.

ARTICULUS III.

De data in Christianorum synaxibus cœna, et præmissis ei precibus; ac contra impudentes ethnicorum calumnias ostenditur quam frugalis, sobria modestaque fuerit.

Compertum profecto ethnici habebant Christianos suis in synaxibus cœnasse; sed ignorabant utique quanta modestia, frugalitate et pietate hæc cœna condita fuerit. Quapropter solito in eodem Christianos effrenato furore semper inflammati: *Cænulas nostras, inquit Tertullianus, præterquam sceleris infames, ut prodigas sugillabant* (Tertullian. *Apologet.* cap. 39, pag. 473). Duplex igitur erat hujusce accusationis caput. Et primum quidem illas sceleribus, nimirum infante occiso, ac horrendo carnis ejus pabulo, et turpissimo incestu fuisse infames. Sed totam hanc falsissimam accusationem, ut infra videbimus, Auctor noster funditus evertit. Alteram vero prodigalitatis criminationem conterit nuda ac verissima cœnæ illius expositione. Eum itaque narrantem audire, et ejus verba nobiscum accurate examinare ne tibi, quæso, grave sit. Sic autem ille. *Cœna nostra de nomine ra-*

tionem sui ostendit: id vocatur, quod dilectio penes Græcos: in antiquis editionibus, vocatur ἀγάπη, id quod dilectio apud Græcos est (Tert. Apol. c. 39, p. 475). Numquid ergo his editionibus præfecti hanc græcam vocem addidere, quam græce nescientes librarii scribere ausi non sunt? Alio tamen in libro scripta latine invenitur, ubi ipse Tertullianus de martyribus in carcerem missis hæc scribit: *Quæ iusta sunt caro non amittit, per curam Ecclesiæ et agapen fratrum* (Idem. lib. ad Martyr., cap. 2). Ibi autem nomen illud sua propria significatione pro charitate et dilectione accipitur. Eo tamen nomine in ejus Apologetico, uti ab Origene (Origen. lib. I contr. Cels.), a nobis alibi citato (tom. I Appar. pag. 715), vocatur Christianorum cœna, in qua præcipue eminebat illorum mutua dilectio et charitas.

Illa igitur, in hujusce amoris pignus data, non poterat utique dissoluta esse et prodiga. At quamvis in illa aliquid fuisset effusi atque sumptuosi, non ideo tamen ab ethnicis vituperari debebat. Quantumvis enim care constitisset, hac indigentes juvantur. Atqui, sicut optime observat Auctor noster: *Lucrum est pietatis facere sumptum* (Tertul. Apol. c. 39, pag. 473). Tantum vero aberat, ut Christiani in hanc cœnam sumptus maximos facerent, ut summa sane frugalitate ac modestia præberetur. Enimvero nihil intemperatum aut immoderatum, vel, sicut ait Tertullianus, *nihil vilitatis, nihil immodestiæ admittit* (Ibid. p. 477). Nomen autem vile aliquando sumitur pro sordido et abjecto, aliquando etiam pro abundanti; quo sensu dixit Virgilius *vilemque phaselum* (Virgil. I Georg., v. 257), id est, ut animadvertit Servius, *abundantem*. Nam quod abundat, vile est; ut: *vilibus aut onerat pomis*. At si hoc posteriori significatu Auctor noster illud nomen accepit, sensus illius erit nihil in christianorum cœna fuisse superfluum et redundans. Nobis tamen facilius persuadebitur adjectivum illud vile adhiberi priori sensu pro sordido et abjecto. Christianorum enim cœnam opponit gentilium convivii, in quibus infames parasiti, hominum omnium vilissimi admittebantur, ad contumelias, sicuti ille loquitur, saginandi. Nihil etiam immodestiæ in illa cernebatur, atque plane discrepabat a memoratis ab illo ibidem gentilium epulis, et Bacchanalibus, de quibus nos alibi et infra adhuc agendum.

Sacræ porro Christianorum mensæ non prius discumbitur, inquit Tertullianus, quam oratio ad Deum prægustetur (Tertullian. Apologet. cap. 39, pag. 477). Jam autem dixerat antea illos ideo congregatos, ut Deum, sicuti animadvertimus, precarentur et exorarent. Nunc itaque de his precibus loquitur, quas cœnæ præmittere solebant. At certe a Justino martyre discimus eas fusas fuisse post sacræ Scripturæ lectionem, et præpositi cohortationem, sed antequam panis, vinum et aqua offerrentur.

Pergit Tertullianus: *Editur quantum esurientes capiunt* (Ibid.); quæ quidem nostrorum et veterum codicum editorum lectio est. Displicuit tamen illa Rigaltio, scribique propria auctoritate voluit, *cupiunt*,

haud dubie quia putabat ibi significari neminem esse, qui ibi ad plus aut minus comedendum bibendamque cogeretur. Quid vero si Auctoris nostri sensus sit, tunc esurientes edisse non ultra, ut ipsemet postea loquitur (Ibid. cap. 42, pag. 491), aut perperam: sed quantum illi capiunt, ad famem nimirum moderate depellendam; atque ita ut ad cibum potumque sumendum necessitate non voluptate ducerentur? Continenter enim subiunxit: *Bibitur, quantum pudicis utile est* (Ibid. cap. 39, pag. 477), hoc est, ea sobrietate, qua pudicitia nullum inde detrimentum accipiat.

Hac itaque in cibo et potu temperantia, ita saturantur, inquit (Ibid.), id est, iis adeo temperate utuntur, ut qui meminerint etiam per noctem Deum adorandum sibi esse. Nos vero manifestum alibi cuilibet fecimus (tom. I Appar. lib. III, dissert. 1, cap. 6, pag. 712 et seq.), tunc in more institutoque positam, ut christiani nocte ad Deum orandum surgerent. Quapropter ad uxorem suam ille scribebat: *Latebians tu..... cum etiam per noctem exurgis oratum* (Tertull. lib. II ad Uxor. cap. 5). Verum in eo Apologetici loco non de singulis noctibus agitur, sed iis tantum, quibus festi sacrarum synaxeon dies celebrabantur. Per illud tandem cœnæ tempus, inquit, Christiani ita fabulantur, ut qui sciunt Deum audire (Idem, Apologet. cap. 39, pag. 477), quæcumque illi inter se de rebus colloquerentur divinis.

Addit insuper hymnos adhuc postea Deo decantos, atque hinc, inquit, probatur quomodo is, a quo sanabantur, biberit (Ibid.), id est, quanta sobrietate ac temperantia biberit. At quis hac tam sincera cœnæ christianæ descriptione non intelligat, quantum moderata, frugalis piæque fuerit?

ARTICULUS IV.

De his quæ post cœnam in Christianorum synaxibus agebantur; de aqua manuali; de accensis luminibus et synaxeon hora; de canticis et hymnis; de gratiarum actione, et christianorum discessu.

Post cœnam, eo, quo exposuimus, modo, datam et finitam, tria adhuc a Christianis acta his Tertullianus verbis enarrat: *Post aquam manualet, et lumina, ut quisque de Scripturis sanctis, vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium Deo canere* (Tertullian. Apologet. cap. 39, pag. 477). Primum itaque notavit aquam manualet, quæ nimirum ad manus ablundas porrigebatur. Ea autem consuetudo non solum apud christianos, sed gentiles etiam invaluerat. Narrat enim Athenæus ante et post cœnam, a Græcis datam ablundis manibus aquam, primamque κατὰ χεῖρας, secundam ἀποὺς πλυνταῖς à veteribus appellari (Athenæ. lib. XI Deipnosoph., cap. 18, pag. 408; id., lib. IV, cap. 1, pag. 128, et cap. 2, pag. 129). Quod quidem ille variis scriptorum testimoniis comprobatur. Prius vero edidit fragmentum epistolæ Hippolochi, qua scripserat expletos cibo convivas manus lavisse. Memoriam etiam Lampridius prodidit exhibita ab Heliogabalo parasitis fercula, ita ut per singula biberent, et manus, quasi comedissent, lavarent (Lamprid., in Vit. Heliogabal.

pag. 343). Mos igitur illè manus post cœnam ablueri, utpote honestus, a Christianis quoque observabatur. Videsis Theodoretum et alios (*Theodoret. lib. I Hist. Eccles., cap. 18*).

Explicatu itaque difficiliora haud dubie plurimis videbuntur hæc duo subsequencia Tertulliani verba: *Et lumina*. Nobis quidem id non latet, quod quidam annotarunt in Woverii codice scriptum *ad lumina*: sed is solus codex cæteris omnibus præferri non debet. Ibi autem Auctor noster monitos procul dubio nos esse voluit tunc accensa fuisse lumina; quia sub vesperam Christiani congregabantur, cœnabantque finito jam die, ac postquam ea omnia, quæ enarravimus, facta fuerant. Ob necessitatem igitur, et ad fugandas, quemadmodum ille alibi significat, noctis tenebras hæc lumina accendebantur (*Tertullian. Apologet. cap. 7, pag. 306*). Sed de his jam aliquid alibi observavimus, et postea adhuc animadvertemus (*Dissertat. in Lactant. cap. 25, art. 2*).

Nobis vero aliquis procul dubio objiciet: Si hæc Christianorum synaxes sub vesperum cœgebantur, ac noctis initio cœnam illi inchoabant, cur idem Tertullianus hos cœtus alibi antelucanos appellat? Cur alio in libro dixit: *Eucharistiæ sacramentum etiam antelucanis cœtibus sumimus* (*Tertull. lib. de Coron. milit., cap. 3*). Neque alio nomine a Plinio Secundo in sua ad Trajanum imperatorem epistola vocatos esse testatur. In ea siquidem, ut ipse Tertullianus retulit, Plinius scripserat nihil in sacramentis eorum christianorum se conperisse, quam cœtus antelucanos ad canendum Christo et Deo (*Idem, Apologet. cap. 2, pag. 273*). Quin etiam hi cœtus rursus a Tertulliano nominantur nocturnæ convocationes: *Quis nocturnis, inquit, convocationibus, si ita oportuerit, uxorem a latere suo adini libenter feret?* Et paulo post: *Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum gustes, atque adeo matutinis horis; et si sciverit panem, non illum credit esse, qui dicitur* (*Idem, lib. II ad Uxor., cap. 4*). Simili etiam modo Cyprianus ad Cæciliam hæc in verba scripsit: *Nisi si in matutinis hoc quis veretur, ne per sorem vini redoleat sanguinem Christi* (*Cyprian. epist. 63, ad Cæcil.*). Quæ tamen in aliis pluribus codicibus manuscriptis ita leguntur: *Hoc quis veretur, ne vinum offerat, ne per sorem vini, odore flagrante, ab infideli consensu odor vini horis matutinis fuerit agnitus, et agnoscat esse christianus, dum nos sanguinem Christi in vini oblatione commemoramus*.

Difficultatis hujus nodum quidam solvi posse autumant distinguendo duplex synaxeon genus. Unum enim esse aiunt, in quo Eucharistia a Christianis jejuniis summo mane sumebatur. Alterum vero illud esse censent, de quo agimus, quod agapen vocabant, solebatque sub vesperam inchoari. Sed contra hanc responsionem facere videntur Socrates et Sozomenus, qui asserunt non eundem ubique a christianis servatum cœtus suos agendi morem. Narrant quippe in quibusdam Ecclesiis sabbato, in aliis dominica die actas synaxes: sacra quoque mysteria in nonnullis

sub vesperam à cœnatis, in aliis vero ante omnem cibum accepta (*Socrat. lib. V Histor. Eccles., cap. 2, pag. 287; Soz. lib. VII Histor. Eccles. cap. 17. p. 735*). Si autem illos de suo potius, quam antiquissimo atque etiam Tertulliani nostri tempore loqui dixerit, nec id facile probabit, nec multum proficiet. Nam Tertullianus, non secus atque Justinus martyr, uti ex iis patet quæ superius annotavimus, disputat adversus ethnicos, qui tam falso, quam audacter clamitabant horrenda prorsus in Christianorum synaxibus scelera perpetrari, nonne ergo de omnibus plane synaxibus loquitur, in quibus ea, quæ agebantur, breviter et vere exponit? Certum quoque est christianos quibusdam in solemnitatibus, sicut Paschalis festi totam noctem pervigilasse. Ad suam namque uxorem Tertullianus scripsit: *Quis solemmibus Paschæ abnoctantem securus sustinebit?* (*Tertull. lib. II ad Uxor., cap. 4*). Sed in Apologetico non de his tantum, sed aliis synaxibus disserit, quas in multam noctem producere christiani consueverant. Nihil ergo prohibet quominus antelucani cœtus, et nocturnæ convocationes appellarentur.

Tertio Tertullianus narrat post illam Christianorum cœnam, ut quisque de Scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium Deo canere (*Idem, Apologet., cap. 39, pag. 477*). Remota itaque mensa, unusquisque hymnum aliquem, aut desumptum ex sacra Scriptura, aut proprio ingenio in honorem Dei compositum, in totius consensu et coronæ medio canendum provocabatur. At Cyprianus Donatum ad psalmos quodam die continendos hisce adhortatur verbis: *Et quoniam feriata nunc quies, ac tempus est otiosum, quidquid, inclinatio jam sole, in vesperam diei superest, ducamus hunc diem læti, nec sit vel hora convivii gratia cœlestis immunis: sonet psalmos convivium sobrium, et ut tibi memoria tenax est, vox canora, aggredere hoc munus ex more. Magis charissimos pasces, si sit nobis spiritualis auditio; prolectet aures religiosa dulcedo* (*Cyprian. lib. ad Donat., in fin.*). Si quis autem objiciat ibi Cyprianum de sacris non loqui synaxibus, quid inde promovebit? Si enim in communibus cœnis psalmi cantabantur, quanto potius in sacris synaxibus concini debebant? Et certe Plinius, ab ipso Tertulliano citatus (*Tertullian. Apologet., cap. 39, pag. 467*), ad Trajanum, sicut antea vidimus, scripserat non aliud crimen in antecularis Christianorum congregationibus a se deprehensum, nisi quod hymnum Christo quasi Deo canerent. De his porro hymnis alibi disseruimus (*Tom. I Appar., pag. 413, 656 et 658*).

Talis porro fuit hujus convivii finis, quale fuerat illius initium: *Nam æque oratio*, ait Tertullianus, *convivium dirimit*. Finito itaque psalmorum, sive cantorum, vel hymnorum cantu, Christiani preces rursus ad gratias Deo agendas fundebant. Denique inde disceditur, verba adhuc sunt Tertulliani, *ad eandem curam modestiæ et pudicitiae, qui non tam cœnam cœnaverint, quam disciplinam* (*Tertullian. Apologet., cap. 39, pag. 477*), hoc est, normam pie sancteque vivendi, ac

divinam et spiritalem qua pasti fuerant, doctrinam. At de hoc modesto, religioso, pudico Christianorum ab ecclesia discessu actum a nobis alibi fuit (tom. I Appar., pag. 713).

ARTICULUS V.

Quomodo ex Therapeutarum conventibus ea confirmari possint, quæ de Christianorum synaxibus dicta sunt.

Plura Philo judæus, ac post illum Eusebius, de Therapeutarum conventibus memoriæ mandarunt iis similia, quæ in Christianorum synaxibus acta hactenus vidimus. Quamobrem cum hæc mutuam sibi lucem dare possint, nemini ingratum, ac pluribus forsitan non prorsus inutile fore putamus, si brevi enarratione ante omnium oculos ea ponamus, quæ ab illis Therapeutis agebantur. Nam hi sive mosaicam legem, uti Philo opinatur, sive christianam, sicuti Eusebio visum est, sive ut recentioribus quibusdam placuit, utramque simul observarent, ex horum certe ritibus illa plane firmari possunt, quæ de Christianis Tertullianus retulit.

Narrat autem Philo judæus his Therapeutis, quos Eusebius Marci evangelistæ discipulos esse existimat, septimum cujusque hebdomadis diem fuisse festum ac sacratum, sed cum in primis, qui post septem hebdomadas recurrit (*Phil. de Vit. contempla., pag. 893, et 899 et seqq.; Euseb. lib. II Eccles. Histor. cap. 16 et seq., pag. 53 et seqq.*). Omnes vero illi tam viri, quam mulieres eo die in unum locum, signo dato, conveniebant, inibantque convivium, ac sublatis in cælum oculis et manibus, precabantur ut Deo placeret. Absolutis precibus, discumbebant pro cujusque dignitate, ita tamen ut viri dextrum, fœminæ vero, eæque omnes pleræque sponte sua virgines, sinistrum latus tenerent. Nihil autem in hoc convivio apponebatur nisi panis pro cibo, sal pro obsonio, et delicatioribus pro condimento hyssopus, sed omnibus pro potu aqua sola, aut frigida, aut senioribus calida; utpote qui vinum haberent pro veneno. Summum vero, per totum convivii tempus, omnium silentium erat, dum ab uno tantum aliqua proponebatur ex sacris Scripturis quæstio, vel proposita solvebatur.

Posthæc cœli præpositus hymnum a se compositum, aut sumptum ex sacris vatibus præcinebat, quem unusquisque suo ac decenti ordine imitabatur, cæteris tunc silentibus, qui in extrema tantum hymni clausula vocem sine sexus discrimine extollebant. Sublata dehinc mensa, omnes consurgebant, ac, præeunte cantore, hymnos in Dei honorem, nunc uno ore, nunc alternis psallentes, gradum modo recta, modo retrorsum, aut ad dexteram, aut sinistram movebant, ac unum tandem simul omnes agebant chorum. Denique cum ita pernoctassent, vultum corpusque totum ad orientem convertentes, ac felicem faustumque diem ibi comprecati, ad sua unusquisque revertebantur.

Nostri vero non est instituti nunc definire utrum hi Therapeutæ judæi aut christiani simul atque judæi fuerint, et ortam ea de re inter eruditos non minimam, et quæ nondum dirempta nobis videtur, litem

A componere. Ad nostrum enim propositum notasse sufficit Eusebium fateri ea quæ a Philone descripta vidimus, a Christianis fuisse observata, καὶ μέλιστα τὰς τῆς μεγάλης ἑορτῆς παννυχίδας, καὶ τὰς ἐν ταύταις ἀσκήσεις, τοὺς τε λήγεσθαι εἰωθότας πρὸς ἑμᾶν ὕμνους. Atque in primis pervigilia magnæ solemnitatis, pliasque in iisdem exercitationes, et hymnos qui a nobis recitari solent (*Euseb. lib. II Eccles. Histor., cap. 17, p. 57*).

Nec est sane, quod quis objiciat hunc errasse, qui hos Therapeutas reapse judæos, judaicamque legem profitentes, pro christianis habuit. Tametsi enimvero aliquid ibi humani passus sit; nemo tamen negare potest sacros Christianorum ritus, qui ejus atque etiam superiori ætate in Ecclesiis observabantur, ipsi non fuisse incognitos. Atqui aperte asseverat plures fuisse sacras Christianorum atque Therapeutarum in suis cœtibus similes exercitationes, ritus, et vigiliis.

Cæterum ex his, quæ de eorundem Christianorum cœna ac synaxibus hactenus disputata sunt, manifestissima omnibus esse debet impudentissima ethnicorum calumnia, qua illas et prodigas, et sceleribus horrendis infames esse mentiebantur. Tantum quippe tamque impudens mendacium simplici veraque harum synaxeon a Tertulliano adornata, et ab aliis plano confirmata descriptione funditus evertitur.

Ad hæc vero, in has synaxes, cum boni, inquit Auctor noster, coeunt, cum pii, cum casti congregantur, non est factio dicenda, sed curia (*Tertullian. Apologet. cap. 39, pag. 477*). Non factio quidem illicita et seditiosa, nec qualis ethnicorum, ut infra dicemus, esse solebat: sed curia erat, ubi, quemadmodum Varro et Festus aiunt, cura sacrorum publica gerebatur (*Varr. lib. V de Ling. latin., § 6; Festus ad v. Curia*), eaque, ut Ciceronis verbis utamur, vindex temeritatis, et moderatrix officii (*Cic. orat. pro Flacco, pag. 367, lin. 28*). Ibi autem si quis aliquid antea peccaverat, pro merito castigabatur, ac præsidēs pia unusquisque officia sedulo docebant, et prudenter moderabantur. Quid ergo magis absurdum et falsum, quam sacras illas congregationes illicitæ factionis accusare, ubi Christiani, ut recte asserit Tertullianus, neminem lædebant, neminem contristabant, nisi ad salutarem, sicut ait Apostolus, pœnitentiam, si qui forte fragilitate humana, aut perverso animo in grave aliquod scelus lapsi fuissent (*Tertullian. loc. cit.*)? Sed hi profecto paucissimi inveniebantur. Nam cæteri omnes hoc sumus, ait adhuc Tertullianus, in tam sanctis synaxibus congregati, quod et dispersi: hoc universi, quod singuli (*Ibid.*), nimirum probi, boni, pii, casti, ut a nobis hactenus abundantius demonstratum est, et sequenti articulo confirmabitur.

ARTICULUS VI.

Diluitur ethnicorum argumentatio contra pios castosque Christianorum mores, inde petita, quod aliqui christiani a tradita morum disciplina, doctrina, et ipsamet christiana religione defecerant.

Contra hæc, quæ de sanctissimis Christianorum synaxibus et moribus disputata sunt, nec ulli incomperta esse poterant, audacter insurgabant ethnici,

nobisque opponebant, *de nostris*, sic quidem loquitur Tertullianus, *excedere quosdam a regula disciplinæ* (Tertullian. *Apologet.* cap. 46, pag. 513). Triplici autem modo ab ea christiani excedere poterant: et primo quidem quibusdam sceleribus, moribusque corruptis; secundo, erroribus et hæresi; tertio, turpi defectione ab ipsa tota religione christiana, et ad impium deorum cultum regressu.

Quod ad primum autem spectat, quia gentilium iniquissima obtretractio ex iis, quæ hactenus retulimus, satis superque confutata fuerat, non plura utique Tertullianus, nec magis speciatim in *Apologetico* dicenda esse censuit. Verum in suo *ad Nationes* libro criminationem illam excutit ac refellit: *At vobis, inquit, dicimus pessimi et probrosissimi avaritia, luxuria, improbitate* (Idem, lib. I *ad Nation.*, cap. 5, pag. 565). Ita sane illi solebant Christianos calumniari. Quid vero respondet Tertullianus? *Non negabimus, ait, quosdam*. Fatetur itaque nec plane dissimulat quosdam fuisse christianos, qui criminibus nonnullis inquinati erant. Sed quid inde contra cæteros, et multo magis contra christianam religionem? Nihil prorsus, inquit: imo hoc ipsum pro ejus et veritate et sanctitate stabilienda plurimum facit. Nam *sufficit et hoc, ait ille, ad testimonium nominis nostri ac perfectæ religionis, si non omnes, si non plures* (Ibid.). Cujus sane hanc pulchram ac veram reddit rationem: *Necesse est, inquit, in corpore, et quantum velis integro aut puro, ut nævus aliqui (pro aliquis) effructicet, aut verrucula exurgat, aut lentigo sordescat* (Ibid.). Scripsit quidem *effructicet*, sicut in libro *de Anima* hominem ex duobus formari, *ut duo pariter hominem ex utraque substantia exfructicet* (Idem, lib. *de Anim.*, cap. 27), sive oriantur et crescant. At parva hac macula evidentius ostendit totum corpus pulchrum esse, sanum et perfectum. Sic ergo quidam, sed paucissimi, Christiani, tanquam nævi quidam in toto illorum corpore ac cœtu clarius demonstrabant summam christianæ religionis perfectionem.

Deinde vero Christiani illi, a recta regula aberrantes, pro delictorum gravitate in publicis synaxibus solebant, ut antea vidimus (*art. super.*), admoneri, corripri, castigari, et aliquando tanquam membra putrida excommunicationis gladio amputari ac projici? Quamobrem alibi Auctor noster ad Scapulam scripsit: *Depositum non abnegamus, matrimonium nullius adulteramus, pupillos pie tractamus, indigentibus refrigeramus, nulli malum pro malo reddimus. Viderint qui sectam mentiuntur, quos et ipsi recusamus* (Tertul., lib. *ad Scapul.*, cap. 4), illos nimirum, qui sua propter scelera ex sacris ejecti erant cœtibus Christianorum, quorum nomen mentiebantur.

Alii vero christianam religionem se profiteri venditabant, nimirum hæretici, qui *de una*, ut ait ille, *via doctrinæ et veritatis obliquos multos et inexplicabiles tranites sciderunt*, ac semetipsos alios *ue in errorum et hæresum abyssum egerunt præcipites*. Sed hi, inquit, orti sunt de philosophorum semine, *de quorum, sicut alibi dixit, ingeniis omnis hæresis animalur*,

A alibi vero, *hæreses subornantur* (Idem, *Apologet.*, cap. 47, pag. 519; idem, lib. I *advers. Marcion.*, cap. 13, et lib. *de Præscript.*, cap. 7; idem, lib. *adv. Hermog.*, cap. 8). Quapropter ab illo non semel, et postea ab Hieronymo philosophi appellantur patriarchæ hæreticorum (Hieronym., *epist.* 43 *ad Clesiph.*). Quemadmodum autem philosophi sacram veteris Testamenti, ut superius animadvertimus, Scripturam interverterunt, ita hæretici *nostram hanc novitiolam puraturam*, hoc est, novi Testamenti libros, *suis opinionibus ad philosophica sententias adulteraverunt* (Tertull. *Apologet.* cap. 47, pag. 519), id est, conati sunt traditam in sacris Legis novæ libris doctrinam ad philosophicas sententias accommodare: sed falsa cum veris præpostere miscentes, ab ipsa veritate desciverunt, veraque adulteraverunt documenta.

Verum *expedite* planeque, pergit ille, *præscribimus adulteris nostris*, sive exceptionem hisce hæreticis, sacræ Scripturæ corruptoribus, opponimus, illosque vel eo solo argumento refellimus, quod una sit veritatis regula, *quæ veniat a Christo per comites ipsius, quibus aliquanto posteriores diversi esse commentatores probabuntur* (Ibid., p. 519). Apertissime ergo delinit unicam esse veræ religionis regulam, quæ nobis tradita est a Christo, et transmissa per ejus comites Apostolos, ac primos discipulos, a quibus illam et scripto et verbo accepimus. Quidquid itaque hæretici ab hac traditionis norma diversum commenti sunt, nec a Christo, nec a primis ejus discipulis profluxit, illud plane falsum est. Nam his posteriores *probabuntur*.

Sed a quo, amabo te, *probabuntur*? Num ab ipso met Tertulliano? Si res ita sit, his verbis suum *de Præscriptionibus hæreticorum* pollicitus est librum, ubi illud reipsa probavit. Sed satis inter eruditos non constat utrum hic liber ante vel post *Apologeticum* editus fuerit. Nonne ergo potuit dicere *probabuntur*, quia cuilibet illud probatu facillimum erat?

Cæterum palam ille affirmat hæreticos etiam ante publicum falsarum opinionum suarum examen eo ipso erroris convinci, quod novæ sint, nec traditæ a Christo, aut illius discipulis, sed ab isdem hæreticis falso excogitatæ. Quapropter alibi se hæc fusius explicaturum promittit in libro *de Præscriptionibus hæreticorum*, uti clarius hisce verbis explicat: *Alius libellus hunc gradum sustinebit adversus hæreticos etiam sine retractatu doctrinarum revincendos, quod hoc sint de præscriptionibus novitatis* (Idem, lib. I *advers. Marcion.*, cap. 1).

Gentiles igitur nihil prorsus ex hæreticorum corruptione adversus christianæ religionis veritatem et præstantiam concludere poterant. Nam hi de Ecclesia catholica penitus excisi, non amplius nisi nomine tenus, imo ne nomine quidem, christiani erant. Audias velim loquentem ipsummet Tertullianum: *Si hæretici sunt, christiani esse non possunt, non a Christo habendo, quod de sua electione sectati hæreticorum nomina admittunt* (Idem, lib. *de Præscript. hæret.*, cap. 37). Eam sane ob causam christiani im-

peratores voluerunt illos nomine auctoris sui nuncupari, *cujus scelus sunt in deserendo Deo imitati* (Cod. Theodos., tit. de Hæret., leg. 65, p. 190, t. VI), vel sicut apud Socratem aiebat Constantinus Magnus, *ut quorum secuti sunt mores, eorum etiam vocabulo appellentur* (Socrat., lib. I, cap. 9, p. 32). Rationem si quæras, hanc a Cypriano accipe : *Sicut diabolus Christus non est, quamvis fallat in nomine illius : ita nec christianus videri potest, qui non permanet in Evangelii et ejus fidei veritate* (Cyprian., lib. de Unit. Eccles.). Vides sane quanti roboris sit hoc adversus quoslibet hæreticos argumentum, quod ex præscriptionibus sive antiqua discipulorum Christi traditione petiit. Tertullianus enim aperte demonstrat nihil penitus gentiles adversus religionis christianæ perfectionem conficere posse ex peioribus illorum erroribus hæreticorum ; quippe qui veram Christi doctrinam ita corruperant, ut nec ipso christianorum nomine digni haberentur.

Tertium tandem erat christianorum genus, qui fidei suæ desertores et apostatæ, ad impios deorum cultus, tanquam canes ad vomitum, reversi fuerant. Sed frustra ethnici ex horum apostatarum crimine aliquid adversus christianam religionem inferri posse arbitrabantur. Nam qui datam Christo fidem violaverant, non erant amplius christiani, nec poterant hoc appellari nomine. Quamobrem Tertullianus ethnicos his verbis compellat : *Ejusmodi homines neque congregant, neque participant nobiscum, facti post delicta denovo vestri, quando ne illis quidem misceamur, quos vestra vis, atque sævitia ad negandum subegit* (Tertull., lib. I ad Nat., cap. 5). Quam autem hoc verum sit ex iis unusquisque facile intelliget, quæ Cyprianus aliique antiqui scriptores nostri memoriæ haud semel prodiderunt de lapsis, qui tyrannorum minis et cruciatibus christianam fidem ejuraverant. Sed de illis opportunior disputandi locus nobis dabitur. Recte ergo Tertullianus ethnicos rursus alloquendo, sic concludit : *Sine causa illos vocatis christianos, quos ipsi negant christiani, qui se, id est Christi fidem negare non norunt* (Ibid.). Veri siquidem christiani, quibuslibet dirissimis tormentis vexati, christianæ religionis veritatem ad crudelissimam usque internecionem constantissime asserentes, martyrii coronam consequabantur. Sed quid de his sanctissimis martyribus Auctor noster tradiderit, jam explanandum est.

CAPUT XVI.

De christianis martyribus.

ARTICULUS PRIMUS.

Quibus ac quam variis horrendisque cruciatibus Christiani ab ethnicis torquerentur, et trucidarentur : ac cur Sarmenticii, et Semaxii vocati sint.

Nulla procul dubio Christianorum virtus magis refulsit, quam invictissima in tolerandis pro religionis suæ defensione supplicii patientia, constantia atque fortitudo. Quanto enim majori ethnicis ob spreto la-befactatasque eorum religiones odio erant, tanto cru-

delioribus, et a nemine hactenus excogitatis vexationibus ac tormentis excarnificabantur et necabantur. Plura autem illorum supplicia Tertullianus recenset, quæ sine aliqua observatione a nobis prætermitti non debent. Primum itaque : *Quotidie, inquit, obsidemur, quotidie prodimur, in ipsis plurimum cæstibus et congregationibus nostris opprimimur* (Tertullian. Apologet., cap. 7, p. 307). Non pauci ergo, sed plurimi, non raro, sed sæpissime, in suis cæstibus et alibi opprimebantur. Nec mirum sane. Nam ethnici, omni prorsus humanitate deposita, partim propriis animis, partim legibus obsequentes, in eos sæviebant. Quin etiam, quoties, ait adhuc Tertullianus, *præteritis vobis, nimirum præsidibus, suo jure nos inimicum vulgus invadit lapidibus et incendiis* (Ibid., cap. 37, p. 461) ! nulla videlicet expectata judicum sententia, sed cæco impetu plebei gentiles lapidum ictibus obruebant Christianos, aut vivos exurebant.

Ad singula autem eorum supplicia ut veniamus, modo in *insulas*, inquit Auctor noster, *relegamur* (Ibid., cap. 12, p. 341) ; sed aliis sane omnibus minor erat hæc exsilii pœna : *nodo in metalla damnamur* (Ibid., cap. 12, p. 341), ad ea nimirum maximo cum labore effodienda. Plurimi vero contrudebantur in horrendos carceres, inedia et fame consumendi, nisi alii, ut supra diximus, Christiani eis opitulati fuissent. Sed hæc Tertullianus in suo brevi quidem, sed excellenti ad Martyres libro fusius prosequitur (Idem, lib. ad Martyr.). Præterea *ungulis*, ait, *deraditis latera christianorum* (Idem, Apologet., cap. 12, p. 339). Ungulæ autem ferrea erant instrumenta, tanquam ferarum ungues fabricata, quibus ethnici latera Christianorum sulcabant et dilaniabant. Quamobrem ille postea dixit : *Nos ad Deum in equuleo haud dobie, aut alia simili machina, expansos ungulæ fodiant* (Ibid., cap. 30, p. 441). Prudentius enim canebat :

Incensus his Asclepiades jusserrat
Eviscerandum corpus, equuleo eminus
Pendere, et uncis ungulisque crescere.

(Prudent. de sancto Romul. v. 107 et seqq.)

Prosequitur Tertullianus : *Ad bestias impellimur, sive iis, quæ nos devorent, in theatro objicimur : in nos bestia, sicut postea describit, insiliunt* (Tertull. Apologet., cap. 12, pag. 341 ; ibid., cap. 30, p. 445). Quam frequens autem fuerit illud Christianorum supplicium inde colligas, quod in omni publica clade statim gentiles, sicut adhuc ille testificabatur, clamabant, *Christianos ad leonem* (Ibid., cap. 40, p. 479). Alio autem in libro, ubi ethnicorum conventus exagitat et condemnat : *Illic, inquit, in nos quotidiani leones expostulantur* (Idem, lib. de Spectac., cap. 27). Rursus alibi asseverat Christi hostes sub pedibus ejus jam esse constitutos, omni adhuc popularium cætu clamante *Christianos ad leonem* (Idem, lib. de Resurrect. carn., cap. 22). Quid plura ? Castitatis osoribus denuntiat timendum non esse *ne non sint qui acclament, Christianos ad leonem* (Idem, Exhort. ad cast., cap. 12). Atque ita conclamatum est adver-

sus Polycarpum, ut ex Eusebio discimus (*Euseb., lib. IV Hist. Eccles., c. 15, p. 32*). Cyprianus quoque de se ipso scripsit: *Orto statimurbationis impetu primo, cum me clamore violento populus flagitasset (Cyprian. epist. 20)*. Quid autem flagitaverit, nos Pontius his in illius Vita docet verbis: *Maxime cum et suffragiis sæpe repetitis ad leonem postuletur (Pont. in Vita Cyprian., p. 4)*. Expendas itaque velim an huc etiam collineaverit Tertullianus noster, ubi de romana plebe dixit: *Nec ulli magis depostulatores Christianorum, quam vulgus*. Plebei siquidem homines cæteris longe frequentius postulabant clamabantque *Christianos ad leonem*. Si tamen existimes, ibi de quolibet mortis genere ab iis postulato sermonem fieri, idque probes, hand multum resistemus. Sed interim ad alia Christianorum tormento transeamus. Alii *crucibus*, ait Auctor noster (*Tertullian. Apologet., cap. 12, p. 359*), et *stipilibus* imponebantur, aut sicuti postea dixit, *crucis eos suspendunt*. Alii *cervices* ponunt, aut ut alibi loqui maluit, *gladii guttura eorum detruncant (Ibid., cap. 30, p. 415)*. Alii insuper *ignibus uruntur*, vel eos *ignes lambunt*, sicut postea ab illo dictum legimus (*Ibid., loc. cit.*).

At hæc varia suppliciorum genera in suo de Pudicitia libro sic explicat: *Martyr puta nunc sub gladio, jam capite librato; puta in patibulo, jam corpore expanso; puta in stipite, jam leone concesso; puta in axe jam incendio adstructo (Idem, lib. de Pudicit., cap. 22)*. Neque tamen illis tantum cruciatibus christianos torqueri ipse denuntiat. Nam alio adhuc in libro memorat non modo *gladium gravem et crucem excelsam, et rabiem bestiarum, et summam ignium poenam*, verum etiam *omne carnificis ingenium in tormentis immanioribus, quæ feris crudelius hominis ingenium excogitare poterat (Idem, lib. ad Martyr.)*. Atque ita ille paucis illis posterioribus verbis laud obscure significavit nullum esse tormentorum genus, quo christiani tum discruciat non fuerint.

Quia vero aliis gravior, vel sicut mox ab eo scriptum vidimus, maxima erat ignium poena, hinc gentiles eam a christianis sæpius repetebant. Quamobrem illos, uti ibi in codicibus nostris legimus, *nunc*, id est suo tempore, *sarmenticios et semaxios*, non sine sarcasmo et irrisione vocabant (*Idem, Apologet., cap. 50, p. 53*). In antiquis vero editionibus *semissios*, quidam autem legi volunt *semassios*, et postea *assis* pro *axis*, quasi Tertullianus dicere voluerit Christianos revinctos fuisse ad stipitem sive palum dimidii assis. Sed quo sensu? Num eodem quo *assis* significatu? Sed id parum probabile. Potior procul dubio et genuina nostrorum et aliorum, uno tantum excepto eoque forsitan corrupto, omnium codicum videtur lectio. Nam ipsemet Tertullianus, mentis suæ optimus interpres, continenter adiecit, *quia ad stipitem dimidii axis revincti, sarmentorum ambitu exurimur (Ibid.)*. Dixit itaque Christianos ad stipitem seu palum alligatos, ac sarmentis undequaque circumpositis igneque accensis, vivos comburi. Recte quidem, inquires; sed cur is *dimidii axis* stipes dicitur? At observa, quæso, stipitis

A nomine appellari fustem, ut ait Festus, terræ defixum (*Fest. ad v. Stipes*). Nomen verò *axis*, quemadmodum idem Festus monet, varios habet significatus (*Idem, ad v. Axis*). Aliquando enim sumitur pro septentrionali cœli parte, aliquando pro tereti stipite circa quem vertitur rota; unde nonnunquam a poetis pro toto curru accipitur; denique pro sectili tabula. At secundo sensu *axis* nomen a Tertulliano accipi videtur, et ab illo significari martyres aliquando ad axem integrum, crebrius vero ad stipitem, sive fustem terræ defixum, sed *axis* dimidio minorem, revinctos cremari. Ethnici itaque Christianis omnibus ridiculo *semaxiorum* nomine insultabant.

Verum hisce tantis tamque horrendis suppliciis satiat non erat immanis, ac plane horribilis gentilium crudelitas et rabies. Nam *ipsis Bacchanalium furiis, nec mortuis*, ait Tertullianus, *parcunt Christianis, quin illos de requie sepulturæ, de asylo quodam mortis jam alios, jam nec totos avellant, dissecant, distrahant (Tertullian. Apologet. cap. 37)*. Alia autem in dissertatione (*Dissertat. in Lactant., cap. 10, art. 2*) patefecimus quanta ethnici feritate in mortuorum et sepulchrorum martyrum corpora bacchati fuerint.

ARTICULUS II.

Quomodo sanguis martyrum semen fuerit christianorum, isque majorem, quam Cicero, Seneca, Diogenes, Pyrrho, Callinicus, alique philosophi et oratores ethnici, ad persuadendum vim habuerit.

Tantum abest, ut ea, quæ memoravimus, ac vix quidem siue horrore audiri possunt, martyrum supplicia alios christianos a religionis suæ professione deterruerint; quin inde fortiores facti, plures ethniceos ad eam amplexandam traxerint, atque ita auctus semper fuerit illorum numerus. Nam ipsimet ethnici agnitis martyrum tot tantisque cruciatibus, miraque prorsus constantia, tum profecto alliciebantur ut tantæ fortitudinis causam curiosius inquirerent, sæque comperta et deprehensa, fierent christiani. Nobis autem si quis nolit credere, is Tertullianum nostrum audiat: *Quis, inquit, martyris alicujus maximam in tormentis constantiam intuius, non contemplatione ejus concutitur ad requirendum quid intus in re sit? Quis non ubi requisivit, accedit? ubi accessit, mori exoptat (Tertullian. Apologet., cap. 50, pag. 535)?* id est, agnita et confessa illius religionis veritate, tunc exoptat quibuslibet vitam finire cruciatibus, et suppliciis? Ad Scapulam vero hæc quoque fecit verba: *Quisque tantam tolerantiam spectans, ut aliquo scrupulo percussus, et inquirere accenditur quid sit in causa, et ubi cognoverit veritatem, et ipse statim sequitur (Idem, lib. ad Scapul., cap. 4)*. Omnis itaque christianus post religionis suæ professionem summo illius conservandæ ac tuendæ incensus studio, paratus est, ait adhuc Auctor noster, *ad omne supplicium (Idem, Apologet., cap. 30, pag. 445)*. Nihil enim, inquiebat, *nostra refert in hoc ævo, nisi de eo excedere (Ibid., cap. 41, pag. 489)*. Sed majori nun-

quam gloria de illo se migrare existimabat, quam A virtutem se ipsa esse contentam (Cicer. lib. II de Divin., pag. 248, lin. 14 et seqq.). Facundior etiam ille martyr sanguis fuit Seneca in *Fortuitis*, quæ alibi deperdita (*Dissertat. in Lactant., cap. 10, art. 3*), et a Lactantio citata animadvertimus (*Lactant. lib. V divin. Institut., cap. 13*). In hoc autem libro de contemptu mortis disputaverat. Disertior quoque fuit ille sanguis Diogene, haud dubie Cynico, quem ipsemet Tertullianus alio in libro his verbis designat: *Affectatio humana caninæ æquanimitatis stupore formata* (Tertullian. lib. de Patient., cap. 2). Ille autem, teste Laertio, ad laborum tolerantiam se ipsum omni ex parte exercebat, scripsitque librum de morte, quo ad eam patienter ferendam alios procul dubio hortabatur (*Laert. lib. VI, in Vit. Diogen., § 23 et 80*). Ad hæc vero, idem martyr sanguis summa eloquendi facultate vicit Pyrrhonem, qui quidem, ut notat Stobæus, docebat nihil interesse inter vitam et mortem (*Stob. serm. 120, pag. 606*). De illo autem plura Laertius, quem consule (*Laert. lib. IX, in Vit. Pyrrhon., § 91 et seqq.*). Denique sanguinis hujus major fuit facundia, quam Callimici, videlicet Suctorii, ab Hieronymo citati (*Hieronym. prolegom. in Daniel., pag. 1073*), qui non solum historicus, sed sophista etiam fuit. Varias autem edidit commentationes a Suida et Vossio indicatas (*Suid. ad v. Καλλίμαχος; Voss. lib. II de Histor. Græc., cap. 13, pag. 225*), aliasque plures. At unam ex iis haud dubie legerat Tertullianus, ubi de patientia et contemnenda morte disseruit.

Susceptæ igitur christianæ religionis neminem, sicut ille scite advertit, *pudet, neminem pœnitet, nisi plane non retro fuisse. Si denotatur, gloriatur; si accusatur, non defendit: interrogatus vel ultro confitetur: damnatus gratias agit* (*Apol. cap. 1, p. 269*). Neque id audacius aut temere ab illo venditatum putaveris. Alio enim in libro illud adhuc sic repetit: *Neminem pudet, neminem pœnitet, nisi pristinorum. Si denotatur, gloriatur; si trahitur, non subsistit; si accusatur, non defendit; interrogatus, confitetur; damnatus, gratias agit* (*Idem, lib. I ad Nat., cap. 1, p. 559*). Neminem igitur pœnitebat se christianum esse, sed retro, sive citius et antea, non fuisse, ac summo pristinorum delictorum, in tetrīs idololatricæ tenebris admissorum, dolore affliciebatur. Præterea si denotetur ab aliquo se christianam religionem profiteri, et idcirco trahitur ad iudicium tribunalia, non defendit: si accusatur, si interrogatur, non resistit, non dissimulat, non negat; sed ultro et glorians, confitetur (*idem, Apologet., cap. 46, pag. 511*); ac Lycurgo, de quo nos postea cum Tertulliano dicemus (*Infra., cap. 14, art. 3*), longe fortior, damnatus gratias agit. Quapropter Apologetico suo finem his verbis imponit: *Sententiis vestris, ethnici, gratias agimus. Cur ergo? Quia cum damnamur a vobis, a Deo absolvimur* (Tertullian. Apologet., cap. 50, pag. 536). Eundem plane in modum Lucius, teste sancto Justino, gratias Urbico, qui illum condemnaverat, retulit: *ὁ δὲ καὶ χάριν εἶδέναι ὁμοιότατον πονηρῶν δεσποτῶν τῶν τοιούτων ἀπηλλάχθαι, γινώσκων καὶ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ βασιλέα τῶν οὐρανῶν περιέσθαι. Εἰ quidem se gratiam ille debere professus est: a malis quippe dominis se liberari, et ad Deum Patrem et regem cælorum transire* (Justin. Apolog. 2 ad Senat.). Sed id, si necesse esset, infinitis propemodum exemplis facile posset comprobari.

Non mirum itaque, si quo majori crudelitate ethnici Christianos gladio demetebant, eo plures ex eorum sanguine, quasi fecundissimo semine, oriebantur. Sed audi, obsecro, Auctorem nostrum, qui hisce totidem verbis ipsosmet ethnicos alloquitur: *Nec quidquam proficit exquisitor quæque crudelitas vestra, illecebra est magis sectæ. Plures efficimur, quoties metimur a vobis. Semen est sanguis Christianorum* (Tertullian. Apologet., cap. 50, pag. 535). Alibi vero: *Nec deficiet, inquit, hæc secta, quam tunc ædificari scias, cum cædi videtur* (*Idem, lib. ad Scapul., in fin.*).

Quin etiam is ipse martyr sanguis, tam forti constantique animo effusus, omnes prorsus gentiles sive philosophos, sive alios, qui quosdam ad tolerantiam doloris, et mortis contemptum hortati sunt, eloquentia longe superavit. Nam eloquentior fuit Cicerone in *Tusculanis*, sicut ait Tertullianus (*Idem, Apologet., loc. cit.*). Harum autem quæstionum liber primus, ut ejusdem Ciceronis verbis utamur, *de contemnenda morte, secundus de tolerando dolore, de ægritudine lenienda tertius, quartus de reliquis animi perturbationibus, quintus..... docet ad beate vivendum*

Sanguis igitur martyr majorum ad persuadendum vim habuit, quam ulla horum aliorumque ethnicorum quorumlibet scriptorum eloquentissima oratio. Neque id Tertulliano fuit probatu difficile, sed obvio omnibus, et invictissimo hocce argumento: *Non tantos, inquit, inveniunt horum verba discipulos, quantos christiani factis*, hoc est, effuso sanguine suo, docendo (Tertullian. Apologet., cap. 50, pag. 535). Quantum enim ipso Tertulliani tempore multiplicati fuerint Christiani jam ostendimus. At vero illa ipsa, ita ille affatur gentiles, *obstinatio, quam exprobratis, magistra est* (*Ibid.*). Plinius enim Secundus, ab illo prius citatus (*idem, ibid., cap. 2, pag. 271*), hoc obstinationis nomine utitur in sua ad Trajanum imperatorem epistola, qua illi scripsit: se nihil invenisse in Christianis, præter obstinationem non sacrificandi falsis illorum diis. Tum deinde hæc adjecit: *Neque dubitabam, quaecumque esset quod faceretur, perveraciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri* (Plin., lib. X, ep. 101, pag. 375). Ethnici itaque perveraciam et inflexibilem obstinationem appellabant hanc invincibilem Christianorum constantiam, qua omni cruciatuum tormentorumque genere excarnificari trucidarique malebant, quam vel minimum diis fictitiis dare granum thuris, vel religionem suam negare aut dissimulare. Ea igitur miranda prorsus animi fortitudo magistra erat, quæ ethnicis plane persuadebat veram esse solam nostram religionem.

ARTICULUS III.

Quomodo Tertullianus refellat ethnicos objicientes injustam esse Christianorum a se vezatorum querimoniam, quippe qui ad tormenta ac mortem, quam, dissimulata religione sua, devitare poterant, sponte currentes, dici potius debebant dementes et desperati; ac quo jure hanc obtreccionem evertat exemplis Mutii, Empedoclis, Didonis, Reguli, Anaxarchi, laconum puerorum, alticæ mulieris, Cleopatrar, et uxoris Asdrubalis.

Ethnici ut immanem et horrendam suam in Christianos crudelitatem quoquo modo excusarent, respondebant iis perire volentibus nullam fieri injuriam; imo vero debere eos diligere, per quos, quam volebant optabantque, mortem consequerentur. Sed Tertullianus ostendit inanem prorsus futilemque esse hanc responsionem. A Christianis siquidem postulabant gentiles, ut falsos deos colerent, suumque negarent solum et verum esse Deum. At illud quidem in potestate ipsorum ac voluntate positum constantissime recusabant, malebantque damnari, quam a Deo excidere (Tertullian. Apologet., cap. 49, pag. 528), id est, eum reluctantem conscientia Deum negando, a divina ejus gratia excidere, ac pœnis brevi finiendis, et summo scelere declinatis, merito incidere in æternas.

Invicto igitur alacrique animo pati plane volebant, verum eo more, ait Tertullianus, quo et bellum miles (Ibid.). Ita enim in omnibus ineditis et editis codicibus ante Rigaltium, qui solita licentia ultimum nomen miles penitus abstulit. Sed ipsamet Auctoris nostri oratio illud postulare omnino videtur. Sanctissimos enimvero martyres nostros, ante tyrannorum tribunalia de religione sua certantes, cum aliis componit militibus, qui aperto Marte, manuque conserata, cum reipublicæ hostibus dimicant (Ibid.). Prælium siquidem, ait ille, et postea Lactantius, martyris est, qui ante judicium tribunalia sub discrimine capitis (Lactant. lib. V divin. Instit., cap. 11, pag. 491; Tertullian. loc. cit.), non armata quidem ferro manu, sed invicta patientia pugnando, victoriam tam certam quam gloriosam reportat. At nullus quidem miles libenter se committit prælio, in quo quia periclitatur, naturali timore trepidat. Ubi vero prælium semel inire compulsus est, totis pugnat viribus, tuncque lætatur cum reportata est victoria. Ad hunc igitur modum martyr pugnando adversus tyrannos, ingenito omnibus timore periculum reformidat. De parva tamen victoria tanto gaudio perfunditur, ut prælium quod deliquare amplius non potest, non modo velit, sed amet etiam, omnibusque viribus cum tyrannis dimicet. Non putabat ergo Tertullianus prævertendum inconsiderata temeritate tempus martyrii, sed quoties, Deo ita permittente, offerebatur, toties invicta animi fortitudine subeundum.

At quidam ethnici aliis mitiores, et in Christianos magis propensi, urgebant illos esse dementes, qui facile poterant, manente apud animum proposito (Ter-

TERTULLIANI I.

A tullian. Apologet., cap. 27, pag. 433), seu mentali, uti aiunt, restrictione, diis sacrificare, sique abire illasi. Sed hi sane fraudulenta humanitatis specie dabant christianis consilium, quo ipsorum credulitate abuterentur. Non aliunde autem, pergit Tertullianus, hoc consilium emanare poterat, quam ex patre mendacii diabolo, qui eosdem christianos aut vi et sævitia, aut saltem astutia et dolo circumvenire moliebatur.

Summum itaque, ut supra ostendimus (Supr. cap. 9, art. 5; tom. I Appar., pag. 357), hi piaculum esse existimabant illo unquam modo de sua, sicut ait Tertullianus, religione mentiri. Quamobrem malebant quoslibet, ac quantumvis horrendos cruciatus experiri, iisque trucidari, quam ullo minimo mendacio, aut ulla dissimulatione, aut exceptione mentali, fingere se aliquem colere Deum, quem falsum esse noverant.

At si non dementis, inquebant ethnici, certe desperati hominis erat cuilibet suppliciorum generi, ac crudelissimæ neci sese objicere, quæ tactis in ignem duobus aut tribus thuris granis facillime devitari potuit. Jam vero a nobis (Dissertat. in Minut., cap. 12, art. 1, et Dissertat. in Lactant., cap. 10, art. 3) observatum est christianos ab ethnicis appellatos deploratæ et desperatæ factionis homines, propterea quod omnia tormenta, et quodlibet crudelissimum mortis genus despicerent, nec vererentur. Repulsam vero ab aliis ibidem vidimus absurdam hancce criminationem. Quid autem Tertullianus? Nulla, inquit, desperatio aut perditio est, ubi minime dubia victoria, ubi certum placendi Deo pignus, ubi securum æternæ felicitatis præmium (Tertullian. Apologet., cap. 50, pag. 530).

Sed agedum, qua quæso fronte martyres nostri, mortem pro vera sua religione læto lubentique animo obeuntes, poterant nefandæ desperationis ab ethnicis accusari (Ibid.)? Nonne illi ipsi multos ex suis, qui dirissimis tormentis, neque horrenda se occidi ultro passi fuerant, non summis tantum laudibus, sed æternæ gloriæ titulis, ac statu exornaverunt (Ibid.)? Nam prætermisso magno gladiatorum numero, qui, sicut infra dicemus, suam vitam, iisdem ethnicis laudantibus, sponte feris objectam, sæpe sæpius amittebant, certe Mutius, inquit Auctor noster, dexteram suam lubens in ara cremavit, ut hoc factum fama ejus haberet (Idem, lib. ad Martyr. cap. 4). At de hoc ipso Mutii facto alibi disservimus (Dissertat. in Minut. Octav., cap. 6, art. 3).

Nonne etiam Empedocles, ait ille, totum sese Catanensium Ætnæ ignibus donavit. Male in manuscriptis codicibus, Atheniensium Atheneis. Alio quippe in libro a nobis jam citato, scriptum ab illo legimus: Qui in ignes Ætnæ montis dissiluit (Tertullian. Apol. cap. 49, pag. 528; et lib. ad Martyr., cap. 4). Alii vero: Empedocles quia se deum deliravit.... ne aliqua sepultura conditiore putresceret, assum se maluit, in Ænam præcipitando (Idem, lib. de Anim. cap. 52).

(Trente et une.)

Prius autem Horatius cecinerat :

Dicam Siculique poetæ
Narrabo interitum: deus immortalis haberi
Dum cupit Empedocles, ardentem frigidus Ætæam
Insiluit.

(Horat. de Art. poet. v. 485 et seqq.)

Plura si desideres, consule Laertium, Lucianum, Gregorium Nazianzenum, et alios (Laert. lib. VIII in Vit. Empedoc. § 69; Lucian. dialog. Menip. pag. 142 et Icaromeni. pag. 731. et lib. II Histor. pag. 398).

Tum deinde Tertullianus: Aliqua, inquit, Carthaginis conditrix rogo secundum matrimonium dedit (Tert. Apologet. c. 50, p. 530). Ita omnes nostri codices et non editi et editi. Itaque nonnulli frustra legendum putant non quidem Aliqua, sed Elissa. Dido enim his verbis tam perspicue designatur, ut nemo sit, qui eam illico non agnoscat. Quocirca Hieronymus similiter plane modo allecibi scripsit: Stringam breviter regionem Carthaginis, quæ magis ardere voluit, quam Hiabæ regi nubere (Hieronym. epist. 91, ad Ageruch.; et lib. I adv. Jovin.). At ille tamen, quemadmodum Tertullianus, illud idem alibi enarrando, ipsam nomine suo appellat (Tertullian. lib. I ad Nat. c. 48, p. 584). Sed hæc ne grammaticorum quidem pueris, Virgilium quotidie legentibus, incomperta esse possunt.

Pergit Auctor noster: Regulus ne unus pro multis hostibus viveret, toto corpore cruce patitur (Idem, Apol. c. 50, p. 530): vel sicuti alio in libro edicere maluit: Crucis novitatem numerosæ et abstrusæ Regulus vester libenter dedicavit (Idem, lib. ad Martyr. c. 4, et lib. de Exhort. castit. c. 31). Sed id Paulo explicatibus, hisque verbis alibi edisseruit: Regulus, dux Romanorum, captus a Carthaginensibus, cum se unum pro multis captivis Carthaginensibus compensari voluisset, maluit hostibus reddi, et in arcæ genus stipatus undique extrinsecus, clavis confixus, tot cruce sensit (Idem, Apologet. c. 50, p. 530). Crudelissimum itaque hoc supplicii genus vocat novitatem, hactenus non usitatam crucis numerosæ, clavis videlicet acutis undique emipientibus, atque abstrusæ (Idem, lib. I ad Nat. c. 48, p. 584, et lib. ad Martyr. c. 4), quia, ut Tubero apud A. Gelium testificatur (Gell. lib. V Noct. Attic. c. 4), in atras et profundas tenebras illum, in arca illa inclusum, quotidie clauderant, donec ardentissimis exorti solis radiis urendum exponerent. At de hoc Reguli supplicio alibi egimus (Diss. in Minut. Octav. c. 6, art. 3, et Dissert. in Lactant. c. 40, art. 3).

Explanatum quoque a nobis fuit quod Tertullianus de Anaxarcho subjunxit: Cum, in exemplum, pisanæ pilo contunderetur: Tunde, tunde, aiebat, Anaxarchi follem; Anaxarchum enim non tundis. Follem ibi eo sensu dixit, quo Lucilius, a Nonio citatus, folliculum scripsit pro corpore (Tertullian. Apologet. c. 50, p. 530; tom. I Appar. p. 1147; Non. de Signific. verbor., c. 2); Arnobius vero: Nihil nobis est promissum ad hanc vitam, nec in carnuncula hujus folliculo (Arnob. in fin. lib. II advers. gent.). Græce autem Gregorius Nazianzenus scripsit, τὸν αὐτοῦ θυλάκον (Greg.

A Nazianz. carmin. Iamb. 48), illius vas et utrem.

Ad mulierum exempla inde Tertullianus regreditur, atque: Attica meretrix, carnifices jam satigato, postremo linguam suam comesam in faciem tyranni assuetis expuit; ut expueret et vocem, ne conjuratos confiteri posset (Tertull. Apol. c. 50, p. 530). Eadem ille duobus aliis in libris (ad Nation. c. 48, p. 584; ad Martyr., c. 4, § 17), sed diversis verbis retulit. Ab Ambrosio autem nuncupatur: Pythagorea ex virginibus (Ambros. lib. I de Virginib. c. 4, § 17). Vide si placet quæ in hunc Ambrosii locum subnotavimus, et quæ de illa diximus in superiore hujus Apparatus nostri tomo, ubi monuimus ipsi Læxæ nomen inditum (Tom. I Appar. p. 1250).

Multo difficilior illud videbitur, quod Auctor noster continuo subjunxit: Zeno Eleates consultus a Dionysio quidnam philosophia præstaret, cum respondisset contemptum mortis, flagellis tyranni subjectus, sententiam suam ad mortem usque signabat (Tertullian. Apologet. c. 50, p. 530). In manuscriptis nostris codicibus, ante nomen flagellis legitur impassibilis, in antiquis editionibus impassibilibus. Sed Rigaltius hoc verbum, tanquam ab imperito librario perperam additum, rescavit. Quid vero, si Zeno impassibilis dicatur pro insuperabilis, ut pote qui nullis cruciatibus vinci unquam potuerit? Jure forsitan potiori Rigaltius dixisset in hoc Auctoris nostri textu corruptum fuisse a librariis Dionysii nomen. Testatum siquidem Laertius fecit Zenonem Eleatem mortuum esse circa septuagesimam nonam Olympiadem (Laert. lib. IX in Vita Zenonis, § 29). Atqui circa nonagesimam quartam Dionysius senior tyrannidem exercuisse perhibetur. Ab hoc itaque, Zeno nec cruciari, nec occidi potuit. Non prorsus ergo immerito aut Tertullianus memoria lapsus argui potest, aut oscitantes librarii haud insolito errore Dionysium pro Nearcho, aut Demyso, aut Dimmedonte postea scripserunt. Nam varii scriptores, ut alibi ostendimus (Tom. I Appar. p. 1246), narrant Zenonem Eleatem ab uno ex illis tortum ac necatum fuisse. Nec movere quemquam debet, quod Zeno de affectata tyrannide, non autem, sicut ait Tertullianus, de philosophiæ bono interrogatus ab illo fuerit. Quid enim vetat, quominus tyrannus habita de prodicionis consciis quæstione, ab eo petierit quidnam præstaret docere:que philosophia, ut hac interrogatione illud prodicionis crimen acrius exprobraret?

Denique superbientium patientiâ sua gentilium agmen his Tertullianus in Apologetico claudit verbis: Certe Laconum flagella, sub oculis etiam hortantium propinquorum acerbata, tantum honoris conferunt, quantum sanguinis fuderunt (Tertullian. Apolog. c. 50, p. 530). In suo autem ad Nationes libro hæc se quidem tacere velle sic testatur: Ut taceam de Laconica gloria (Lib. I ad Nation. c. 48, p. 584): sed aculeo non minus acuto pungit ethnicos. Verum clarius scripsit ad Martyres hunc plane inhumanum morem usque ad suam perseverasse ætatem: Hodie, inquit, apud Lacedæmonios solemnitas maxima est ἀπαρχή, id est, flagellatio: non latet in quo sacro ante aram nobiles

quique adolescentes flagellis affliguntur, adstantibus A parentibus ac propinquis, atque uti perseverent adhortantibus. Ornamentum enim et gloria deputabitur majore quidem titulo, si anima potius cesserit plagis, quam corpus (*Idem, lib. ad Martyr., c. 4*). Sed de his plura jam in primo Apparatus nostri tomo enarravimus (*Tom. I Appar. p. 1246*).

Duarum insuper mulierum exempla in libro ad Nationes protulit (*Tertullian. lib. I ad Nation. c. 18, p. 584*). Prima ab illo simpliciter vocatur *Regina Egypti*, nimirum Cleopatra, quæ bestiis suis, hoc est, aspidis ad se clam delatæ morsu usa est, qua mortem sibi conscivit. Magis autem perspicue hæc ad Martyres scripsit: *Bestias fœmina lubens appetiit, et utique aspides serpentes, tauro vel urso horridiores, quas Cleopatra immisit sibi, ne in manus inimici perveniret* B (*lib. ad Martyr. c. 4*). Sed hoc famosæ mulieris facinus sæpius ab historicis Suetonio (*Sueton. lib. II in Vit. August. § 30*), Plutarcho (*Plutarch. in Vit. Antonii, p. 954*), et aliis, necnon a poetis decantatum est. Quapropter hæc Horatii, quæ ad Tertulliani propositum magis conducunt, carmina citasse satis erit:

Ausa et jacentem visere regiam,
Vultu sereno fortis, et asperas
Tractare serpentes, ut atrum
Corpore combiberet venenum:
Deliberata morte ferocior;
Sævis Liburnis scilicet invidens
Privata deduci superbo
Non humilis mulier triumpho.

(*Horat. lib. I Carmin. od. 37, v. 23 et seqq.*)

Altera porro mulier carthaginensis, *Asdrubale mari-* C *to*, ait Tertullianus, in extremis patriæ constantior (*Tertull. lib. I ad Nation. c. 18, p. 584*), sive, ut alibi dixit, jam ardente Carthagine, cum maritum suum supplicem Scipioni videret, cum filiis suis in incendium patriæ devolvavit (*Idem, lib. ad Martyr., cap. 4*). Cum enim rescivisset Asdrubalem, capta Carthagine, vitam a Scipione impetrasse, seque ab eo derelictam, in incensæ urbis ignes se cum filiis injecisse memoratur. Videsis Valerium Maximum (*Valer. Max. lib. III, cap. 2 Extern. § 8*), aliosque historicos scriptores.

Tot autem cum virorum tum mulierum exemplis recte Tertullianus demonstrat Christianos, sibi ob solam religionem illata ab ethnicis morte lubentissimo animo occumbentes, ab his perperam dementiæ et D desperationis accusari. Nam summis illi laudibus et honorum titulis suos, hactenus memoratos cumulabant. At longe majoribus digni erant christiani martyres, qui non caducæ vanæque hominum gloriæ captandæ, sed æternæ felicitatis comparandæ causa, horrendis plane cruciatibus se excarnificari mirum plane in modum patiebantur. Persuasissimum siquidem habebant se martyrio sempiternam beatitudinem consecuturos. Sed id a nobis paulo enodatius explicandum est.

ARTICULUS IV.

Quam perspicue Tertullianus doceat martyrium esse secundum baptismum, quo tota Dei gratia redimitur,

peccata omnia remittuntur, ac prætium ex quo victores christiani, palmam veste ornati, et triumphali curru in paradysum vehuntur.

Maxima profecto, sicuti vidimus, et omni laude major fuit invictissima martyrum fortitudo, qua acceptam a Christo religionem suo sanguine, tanquam publico sigillo, obsignarunt. At eo sane libentius illum profuderunt, quo certius noverant fore ut martyrio omnem Dei gratiam, omniumque veniam peccatorum adipiscerentur. Cur enim christianus tam ardentem martyrium optabat? Ut eo, inquit Tertullianus, *Dei totam gratiam redimnt, ut omnem veniam ab eo compensatione sanguinis sui expediat* (*Tertullian. Apologes. cap. 50, pag 530*). Rationem si expostules, statim respondebit: *Omnia enim huic operi delicta donantur*. Alio autem in libro docet illud secundum esse baptismum, quo gratia Dei donatur, omniaque peccata, ante sacratissimum illud aquæ lavacrum commissa, plane penitusque remittuntur. Sed ipsum, si placet, loquentem adhuc audiamus: *Est quidem nobis etiam secundum lavacrum, unum et ipsum, sanguinis scilicet, hoc est martyrii, de quo Dominus: Habeo, inquit, baptismo tingui, cum jam tinctus fuisset..... Hos duos baptismos de vulnere perfossi lateris emisit, quatenus qui in sanguinem ejus crederent, aqua lavarentur; qui aqua lavissent, etiam sanguinem potarent. Hic est baptismus qui lavacrum, et non acceptum repræsentat, et perditum reddit* (*Idem, lib. de Baptism. cap. 16*). At illud ab eo assertum vidimus (*Supr. c. 11, art. 5*), quamadmodum a discipulo ejus Cypriano, qui præterea majorem hujus, quam prioris baptismi gratiam his verbis palam prædicat: *Primum baptismum credentibus dedimus, ad aliud quoque singulos præparemus inuncentes et docentes hoc esse baptismum in gratia majus, in potestate sublimius, in honore pretiosius; baptismum in quo angeli baptizant, baptismum in quo Deus et Christus ejus exsultant; baptismum, post quod nemo jam peccat; baptismum, quod fidei nostræ incrementa consummat; baptismum, quod nos de mundo recedentes, statim Deo copulat. In aquæ baptismo accipitur peccatorum remissio, in sanguinis corona virtutum* (*Cyprian. de Exhortat. martyr.*). Brevius vero alibi: *Numquid, inquit, potest vis baptismi esse major aut potior, quam confessio, quam passio, ut quis coram hominibus confiteatur, et sanguine suo baptizetur* (*Id., ep. 73. ad Jub.*)? Eadem ille alibi repetit (*Idem, epist. 55. lib. de Orat. Domin.*), quæ confirmat Augustinus (*August. lib. XIII de Civit. cap. 7*), ubi variis Scripturæ sacræ verbis ostendit tantum valere martyrium, quantum si quis sacro baptismatis fonte ablueretur. Ibi vero adjicit: *Quid enim pretiosius, quam mors, per quam fit, ut et delicta omnia dimittantur, et merita cumulatiùs augeantur*. Ambrosius autem pressius Tertulliani nostri vestigia secutus est: *Non unum, inquit, est baptismum? Unum est, quod hic tradit Ecclesia, per aquam et Spiritum sanctum, de quo dicit Dominus Jesus: « Baptisma habeo baptizari, quod vos nescitis. » Utique jam baptizatus in Jordane fuerat, sicut superiora declarant: sed sit hoc baptismum passionis, quo etiam sanguine suo unusquis-*

que mundatur (Ambros. Exposit. in psalm. CXVIII, A serm. 3, § 14). Sed de his plura apud theologos scholasticos legi possunt (In lib. IV. Sentent. dist. 4, et in Summ. S. Thom. part. III, quæst. 66, art. 11).

Persuasum igitur Christianis penitus erat nunquam majorem se de dæmonibus, æternæ suæ salutis osoribus, triumphum agere, quam cum ethnici malignis illorum instigationibus subornati, ipsos propter Christi confessionem interficiebant: Nam illos, ait Auctor noster, nunquam magis detriumphamus, quam cum pro fidei obstinatione (Tertullian. Apolog. cap. 27, p. 434), seu constanti, ut paulo ante dicebamus, invictaque defensione, damnamur. Quis autem, et quam gloriosus sit ille Christianorum triumphus, hunc explicat in modum: Prælium est nobis, quod christianæ professionis accusati, provocamur ad gentilium tribunalia; ut illic sub discrimine capitis pro veritate ejusdem religionis nostræ tuenda, certemus. In hoc autem prælio vincimus, inquit, cum occidimur. Denique ex hoc prælio victores evadimus cum obducimur (Ibid. c. 50, p. 530), id est, ad supplicium ducti consumimur et occidimur. Eo enim sensu Auctor noster hoc verbum obducimur ibi videtur sumpsisse, quod alio significato, uti videbimus, alibi accepit. Quia vero Christiani nihil magis in votis habebant, quam pro religionis suæ defensione mori et trucidari, vincebant utique, cum necabantur. Nam victoria est, ait adhuc Tertullianus, pro quo certaveris, obtinere (Ibid.).

At hoc in certamine victores, et gloria utique et præda, omnium profecto maxima, potiebantur; quandoquidem ea victoria, uti ait Tertullianus, habet et gloriam placendi Deo, et prædam vivendi in æternum (Ibid.). Eo autem fortasse major gratiorque hæc præda ipsi videbatur, quod sicut supra annotavimus (Sup. c. 11, art. 5), existimabat illud felicitatis æternæ præmium, aliis justis dilatum, sanctis martyribus statim post mortem excessumque suum conferri.

Quin etiam tam insignem triumphum de mundo et diabolo agentibus non deerat triumphantium habitus, vestis palmata, et currus. Sed quænam, putas, hæc erant triumphantium martyrum insignia? Nihil certe minus, quam romanorum ducum et imperatorum. Nam cum ad dimidii axis, de quo paulo antea, stipitem vivi exurimur, hic est, ait Tertullianus, habitus victoriæ nostræ, hæc palmata vestis; tali curru triumphamus (Tertullian. Apologet. c. 50, p. 530).

Primum autem ibi memoratur habitus victoriæ, quo nomine generatim significantur omnia victoriæ, sive triumphantium, ornamenta, nimirum corona aurea, sella curulis, scipio eburneus, toga picta, tunica palmata, et alia, quorum frequens apud varios scriptores mentio facta est. Brevitatis vero causa prætermissis pluribus his ornamentis, duo tantum ab illo indicantur, palmata vestis, et triumphalis curru. At Livius de iis aliisque Decium loquentem sic inducit: Cui deorum hominumve indignum videri potest eos viros quos vos sellis curulibus, togæ prætextæ, tunica palmata, et toga picta, et corona triumphali honoraveritis, quorum domos, spoliis hostium affixis, insignes inter

alias feceritis, pontificalia atque auguralia insignia ad-jicere, qui Jovis optimi maximi ornatu decoratus, curru aurato per Urbem vectus, in Capitolium ascenderit (Liv. lib. X, § 7)? Ita autem dixit, Jovis ornatu, quia triumphantes, uti observat Servius, habent omnia Jovis insignia, sceptrum palmatum. Unde ait Juvenalis, « in tunica Jovis » (Serv. in eclog. 10, v. 27, p. 55). De veste autem palmata, et curru ita ille alibi: Sciendum sellam curulem a curru dictam, quod ea tantum utebantur, qui triumphali curru inveci fuissent: sicut etiam palmata dicitur tunica, quam merebantur, qui reportassent de hostibus palmam (Idem, in lib. II. Æneid. v. 334, p. 637). Nonne autem ibi innuit eam sic nuncupatam, quia his dabatur, qui palmam meruerant? Alii tamen sic vocatam opinantur, quod palmis esset intexta. De illa porro hi sunt Marialis versus:

I, comes, et magnos illæsa merere triumphos,
Palmatæque ducem, sed cito redde togæ.

(Martial. lib. VII, epigramm. 1.)

Si quis plura velit, hic adeat Octavium Ferrarium (Ferrar. lib. II de Re vestiar. c. 8), Aldum Manutium (Manut. de toga Roman.), Lazarum Bayfium (Bayf. de Re vestiar. c. 10), Albertum Rubenium (Ruben., l. I de Re vestiar. c. 21), qui de curru triumphali data opera disputant. At præterea de his aliisque triumphantium insignibus et ornamentis poteris, si lubet et vacat, adire Onuphrii Panvini de Triumpho librum, et Maderi in eum annotationes.

Cæterum longe major erat eximia plane martyrum nostrorum triumphi gloria. Mediis enimvero accensorum sarmentorum flammis, tanquam purpurea palmataque veste, undique combusti, atque ad stipitem palumque alligati, inde sicut triumphali veste et curru, non in Capitolium, sed in paradisum, ut supra vidimus (c. 11, art. 5), de mundo, de tyrannis, et de diabolo triumphantes, ducebantur.

CAPUT XVII.

Quibus argumentis Tertullianus demonstret Christianos iniquissime et contra omnium legum præscripta ab ethnicis vexatos, et trucidatos fuisse.

ARTICULUS PRIMUS.

Quanta perversitate ethnici Christianos, sibi prorsus incognitos, nec qui qualesve essent, investigare volentes, oderant atque insectabantur.

Quæ de christianæ Religionis veritate et sanctitate, de divinis illius documentis et legibus, de optimis sectatorum ejus moribus, de invictissima martyrum fortitudine a nobis hactenus dicta sunt, hæc satis superque demonstrant hanc ipsam solam religionem veram esse, cæteras vero omnes falsas penitusque rejiciendas. Nulla igitur major excogitari potest iniquitas, quam gentilium, qui Christianos propter hujus religionis suæ defensionem summa horrendaque, uti vidimus, crudelitate vexabant, excarnificabant et occidebant. Verum Tertullianus noster, ut eorumdem Christianorum causam accuratius defendat, ad duo adhuc demonstranda aggressus est; ac primo

quidem Christianos ab ethnicis, contra jus omne naturale, divinum et humanum, condemnari : secundo falsa esse crimina omnia quorum accusabantur, atque illorum reos revera esse gentiles.

Videamus itaque primo qua ille ratione probaverit primæ propositionis veritatem, et ad secundam deinde veniemus. At hanc, inquit, *primam causam apud vos, romanii Imperii antistites, collocamus iniquitatis odii erga nomen Christianorum, quam iniquitatem idem titulus onerat et revincit qui videtur excusare, ignorantia scilicet* (Tertullian. Apologet. c. 1; et lib. I ad Nation. c. 1. p. 559). In quibusdam autem editionibus legitur *odium pro odii*, sed perperam. Nam *iniquitatis odii*, ibi idem significat ac *iniqui odii*. Primam ergo Tertullianus arguit ethnicorum iniquitatem, qua prius oderant Christianos, quam scirent qui qualesve fuerint. Quæ enimvero major perversitas est, quam eum odisse, quem, utrum odio vel amore dignus sit, plane nescias?

Verum ethnicos hoc cæco in christianos exarsisse odio hinc plane ostendit Auctor noster, quia omnes, qui eos retro, sive antea oderant, quia ignorabant quale sit quod oderant, simul desinunt ignorare, cessant et odisse (Ibid. loc. cit.). In Rigaltii editione hæc verba *quale sit* (vel sicut in nonnullis editis, *esset*) quod oderant, prorsus rejecta sunt. Quo autem jure, an propria auctoritate Rigaltii, an typographorum errore, nescimus quidem; sed probe scimus hæc in subsequentibus et ultimis editionibus reperiri. Ea autem genuina esse Tertulliani verba communis codicum omnium consensus, et Auctoris ipsius ingenium satis aperte convincunt. Hæc autem est illius argumentatio: Ubi ethnici agnoverunt qui et quales sint Christiani, quæ eorum pietas ac probitas, tum protinus eos odisse desinunt. Ergo illos oderant, quia qui essent antea ignorabant.

Quamvis autem nemo, nisi naturali lumine omnino privatus, id abnuere queat, urget tamen Tertullianus, et ethnicos adhuc revincit Anacharsis auctoritate, qui diserte pronuntiavit non minus reos esse, imprudentes de prudentibus judicantes, quam immusicos de musicis (Tertull. Apologet. c. 1, p. 265). Quæ quidem hujus philosophi sententia a Laertio sic exhibetur: *Θαυμάζειν δὲ ἔφη πῶς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ὀργαζονται μὲν οἱ τεχνῖται, κρύβουσι δὲ οἱ μὴ τεχνῖται. Mirari se dixit quomodo apud Græcos artifices certarent, judicarentque qui artifices non essent* (Laert. lib. I in Vit. Anacharsis, § 103). Paulo vero aliter Plutarchus eam sic retulit: *Ἐφη δὲ καλεῖν θαυμάζειν ὁ Ἀναχάρσις ἀκαλεῖται παραγόμενος, ὅτι λήγουσι μὲν οἱ σοφοὶ Ἕλλησι, κρύβουσι δὲ οἱ ἀμαθεῖς. Id autem dixit Anacharsis se mirari, cum concioni interfuisset, quod dicerent apud Græcos sapientes, stulti vero judicarent* (Plutarch. in Vita Solon. p. 81). Vides sane eandem his omnibus verbis exprimi sententiam, quæ quibusdam tantum diversis enuntiatur. Nefas enim esse asseritur aliquod de rebus ignoratis ferri judicium.

At multo nequiores erant ethnici, qui Christianos oderant, et nefandis condemnabant criminibus, ta-

meti quales essent non solum nesciebant, sed inflexibili obstinatione, nec scire, nec inquirere unquam volebant. Nulla autem hujus intolerabilis perviciæ, et voluntariæ cæcitatibus alia erat causa, nisi quia verebantur, ne quod Christianorum esset vivendi genus agnoscendo, fateri cogerentur illos, post susceptam Christi religionem, factos esse meliores.

Verum audacter illi negabant Christianorum, qui a deorum cultu defecerant, veram fuisse probitatem: Non enim, inquiebant, ideo bonum est aliquid, quia multos convertit (Tertullian. Apologet. c. 1. p. 266), id est, ab aliqua professione ad aliam traduxit. Et certe quanti a bono, aiebant, ad malum performantur (antiquæ editiones præformantur, melius in aliis et nostris codicibus performantur, sive potius reformantur, si alicujus codicis accederet auctoritas). Addebant gentiles: Quanti transfugæ in perversum? Illi autem transfugæ vocantur, qui ad hostes transfugiunt, vel qui induciarum tempore ad eos commigrant, cum quibus nulla amicitia est. Atqui ii sæpius, inquiebant adhuc ethnici, in perversum conversi, pejores utique fiunt. Denique acrius urgentes clamabant: Non utique eo bonum præjudicari, quia plerosque convertat, et sibi rapiat. Novi demutationem mentis in malas partes. Quot desertores bonæ vitæ! quot transfugæ in perversum! (Ibid. et lib. I ad Nation. c. 1. p. 559.)

Sed his respondet Tertullianus id quidem a nemine negari, sed omnes ultro etiam fateri plurimos a malo sese convertisse in bonum. At id, inquit, ex mali bonique natura facile dignoscitur. Mali quippe inducæ comites sunt timor, pudor, tergiversatio, poenitentia, deploratio. Quapropter malefici, ait rursus Auctor noster, *gediunt latere, devitant apparere* (Id. Apologet. c. 1 p. 267). Rigaltius vero hæc duo posteriora verba auctoritate propria abstulit, nec sane advertit hæc ipsa in libro ad Nationes esse repetita (Id. lib. I ad Nation. c. 1, p. 559), sicuti illa, quæ in Apologetico continenter addidit: *Trepidant deprehensi, negant accusati, ne torti quidem facile aut semper confitentur; certe damnati moerent, dinumerant in semetipsos, mentis malæ impetus, vel fato, vel astris imputant*. At in libro ad Nationes hæc posteriora verba sic immutata sunt: *Exprobrant enim quod erant, in semetipsos malæ mentis ab innocentia transitum vel fato imputant* (Ibid. loc. cit.). Sed ibi forsitan librarii calamo illa duo verba, *vel astris*, exciderunt. Solus autem Georgius Ambianensis, solaque conjectura ductus, in textu Tertulliani audacius posuit *deonerant, pro dinumerant*. Nam sensus illius est: Malefici in semetipsos malæ mentis impetus agnoscunt, dinumerant, sibi quæ exprobrant; eorum tamen culpam non sibi, sed astris, vel fato, imputant et adscribunt. Vidimus autem (Dissert. in Minut. Octav. c. 6, art. 4) quam communis fuerit illa gentilium falsa opinio, qua fato omnia fieri arbitrabantur. Verum nulla prorsus ex his, quæ memorata sunt, mali indicia deprehenduntur in christiano, quem, ut supra animadvertimus (Cap. super. art. 2), religionis suæ nec pudet, nec poenitet, sed accusatus, et interrogatus, se christianum

esse confitetur, gaudet, gloriatur, ac damnatus gratias agit.

Recte ergo Tertullianus : *Quid hoc*, ait, *mali est, in christianis, quod naturalia mali non habet* (Tertull. *Apologet.* c. 1, p. 260). Sed in nostris codicibus manuscriptis legimus, *quod natura alia mali non habet*; fortassis non omnino male, si ibi, sicut bonis auctoribus haud plane infrequens est, subaudiatur particula, *quam*, hoc nimirum sensu: quod non alia, quam mali natura habet. Sed pluribus littera a antiquiorum ignorantia vel errore ibi duplicata haud dubie videbitur. Vide tamen utrum prima lectio confirmari non possit ex libro *ad Nationes*, in quo brevius quidem, sed non minus clare dicitur: *Quod hoc malum est, in quo mali natura cessat* (Idem, lib. I *ad Nat.* c. 1, p. 560). Imo vero addit Auctor noster maximum in eo esse debere bonum, *cujus reus gaudet, cujus accensio potius est*.

Ethnicos autem ille acrius urget (idem, *Apologet.*, cap. 1, pag. 264), palamque facit in Christianis nihil esse mali, qui relicto falsorum deorum cultu, ac suscepta Christi religione, meliores, quemadmodum diximus, facti fuerant. Neque id ipsis gentilibus, quidquid contra reclamarent, poterat esse incognitum. Noverant enim quantus esset christianorum ubique terrarum numerus, hincque graviter credebant, ac de eo tam saepe quam publice conquerebantur. At quoquo modo illos agnoverint, viderant utique factos esse ex malis et improbis bonos et probos, ex impudicis pudicos, ex injustis ac sceleratis castos, religiosos, ac sedulam virtutibus omnibus operam dantes. Et certe ipsis, ut ait Tertullianus, videbatur bonus vir Caius (manuscripti nostri, *Gaius Seius*) tantum quod christianus (Ibid. cap. 3, pag. 280; et lib. I *ad Nation.*, cap. 4, pag. 564). Mirabantur Lucium sapientem, hanc mulierem pudicam, hunc filium patri suo obsequentem, hunc servum domino suo fidelem. Mirabantur quidem has aliasque christianorum virtutes: sed hos christianos esse ferre non poterant.

Quis ergo eos potius errare diffitebitur, qui laudant quæ sciunt, ait Auctor noster, vituperant quæ ignorant, et id quod sciunt, eo quod ignorant, corrumpunt (Ibid.)? In omnibus nostris codicibus legimus irrumpant, pro corrumpunt: sed minus fortassis bene. In libro enim *ad Nationes* scriptum est: *Pro stultitie cæcitate laudant quæ sciunt, vituperant quæ nesciunt, et id quod nesciunt vitiant* (Loc. cit.): quod, uti vides, idem est ac *corrumpunt*. Si tamen malis probesque legendum irrumpunt, non omnino repugnabimus. De fama siquidem Lucanus cecinit:

Vana quoque ad vestros accessit fama nepotes,
Irrupitque animos populi.

(Lucan. lib. 1, post med.)

Summa igitur stultitia, cæcitate ac malitia ethnici laudabant sibi cognitæ Christianorum virtutes: sed illos vituperabant, ignorantes quid eorum nomen significaret. Ex ignorato autem hoc nomine vitabant, seu corrumpebant illorum virtutes, quas nullas aut falsas esse effutiebant. At nihil certe magis iniquum,

A quam ex re aliqua sibi comperta aliam quam ignoras vituperare, aut ex re ignorata aliam a se agnitam corrumpere. Non minor tamen erat iniquitas Christianos ob solum suum et ignotum nomen condemnare, et occidere, nec velle unquam scire et investigare quid in eis sit aut boni aut mali. Tantum vero ab hac investigatione abhorrebant ethnici, ut iniquissimi iudices illos, ad tribunalia sua ductos, audire nunquam voluerint. Secundum autem illud erat summæ illorum iniquitatis caput, quod jam explorandum est.

ARTICULUS II.

Quanta iniquitate ethnici Christianos, nec auditos, nec defensos, sed suum duntaxat ob nomen condemnaverint, et crudelissime necaverint.

Secundum Tertulliani adversus effrenatam gentiliū in Christianos violentiam argumentum non minoris profecto, quam superius, roboris est ac momenti. Ducitur autem ex certissima iudiciorum regula, quæ naturali æquitati adeo consentanea est, ut, ea præmissa, iniquissimum, irritum omnino, et nullum sit cujusvis hominis iudicium. At hæc, ut scite Tertullianus animadvertit, regula est, quæ vetat indefensos et inauditos omnino damnari (Tertullian. *Apologet.*, cap. 2, pag. 276). De legis autem hujus æquitate plane convicti gentiles, constituerant, ut quilibet cujuscumque criminis insimulatus, uteretur, et proprio ore, ait Auctor noster, et mercenaria advocacy, videlicet patronorum, qui mercede accepta, causam illorum tuerentur.

Verum longe aliter Christianos, falsorum criminum accusatos, tractabant. Nullam quippe faciliatatem eis concedebant innocentiam suam aut ore suo, aut ullius patrocinio unquam defendendi. Verumtamen ejusdem, ut scite ille arguit, noxietatis (Ibid.), sive, ut in nostris codicibus manuscriptis et antiquis editionibus legitur, ejusdem noxæ eadem tractatio debebat intervenire (Ibid.). Quid ergo iniquius, quam id quod justum est ethnico concedere, et illud ipsum negare christiano?

Ad hæc vero, secundum omnium divinarum et humanarum legum præscripta quilibet homo, cujusvis criminis postulatus, non solum semper audiendus est et interrogandus, sed inquirendum insuper, ac quæstione etiam et tormentis extorquendum, quæ sit criminis qualitas, qui locus et modus, quod tempus, qui socii ac consocii. Nec hoc æquissimum esse diffitebantur ethnici, qui hæc omnia diligenter inquirebant, ubi aliquis ex suis ullius sceleris ab aliquo accusabatur. Summa tamen injuria hæc omnia missa faciebant spernebantque, ubi agebatur *de nostris*, ait Tertullianus, *elogiis* (Ibid.), id est, de christianorum vituperatione et accusatione. Minus itaque bene in codicibus nostris habetur *eulogiis*, hoc est, benedictionibus, nisi nomen illud ab illo ironice acceptum fuisse probaveris. Quidquid sit, planus est et apertus Tertulliani sensus, qui asserit tantum abfuisse, ut gentiles illo, quem æquitos postulabat, modo in

christianorum, sicuti aliorum omnium, crimina, quorum insimulabantur, unquam inquirerent; quin potius omnis eorum inquisitio iudicibus omnibus prohibita erat.

Plinio enim secundo Trajanum imperatorem interroganti quid christianis, quorum infinitus propensum erat numerus, faciendum, ille, ait Tertullianus, respondit, *hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere* (Tertull. Ap. c. 2, p. 273). Ipsiusmet autem Trajani hæc sunt in epistola sua ad Plinium verba: *Conquirendi non sunt; si deferantur, et arguantur, puniendi sunt* (Plin. secund., lib. X, epist. 102, pag. 377): id est, juxta Tertulliani nostri interpretationem, si christiani revera esse comprobentur et convincantur, puniendi quidem, sed minime inquirendi sunt. Totum autem hunc Tertulliani locum citavit Eusebius (*Euseb. lib. III Eccles. Histor., cap. 33, pag. 106*), qui prolata a nobis ejus verba sic græce interpretatus est: *Τὸ τῶν χριστιανῶν γένος μὴ ἐκζητῆσθαι μὲν, ἐμπειρὸν δὲ κολλάζεσθαι*, quæ Rufinus latine reddidit: *Christiani non quidem requirantur, si qui tamen inciderint, puniantur* (Rufin. lib. III *Histor. eccles.*, cap. 27). Nullus itaque Tertullianus dubitavit hoc edicto pronuntiatum fuisse christianos non perquirendos, sed statim atque iudicibus offerrentur, ac christianos esse constaret, nulla amplius ullius rei facta inquisitione, puniendos. Nec male quidem. Nam Trajanus continuo addidit: *Ita tamen ut qui negaverit se christianum esse, idque re ipsa manifestum fecerit, id est, supplicando diis nostris, quamvis suspectus in præteritum fuerit, veniam ex penitentia impetret* (Plin. *ibid.*). Nullum igitur christianorum crimen a iudicibus inquireri voluit, sed eos oblatos ob solum suum nomen, nec amplius auditos, puniri, nisi forte hoc negarent nomen suum, falsisque diis supplicarent.

Jure itaque merito exclamat Tertullianus: *O sententiam necessitate confusam* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 2, pag. 273). Consulto autem dixit *necessitate*, quia Trajanus illam clarius explicare non poterat. Ea vero confusa est, quia Trajanus negat, sicuti recte arguit Auctor noster (*ibid.*), *non inquirendos christianos, utpote innocentes, nulliusque sceleris reos; et mandat tamen puniendos, ut nocentes, ac gravissimorum conscios scelerum*. Eadem ergo hæc sententia parit et sævit, dissimulat et animadvertit (*Ibid.*). Clementiam quippe dissimulat, parcendo christianis, qui iudicibus non offerebantur. Sævit vero in oblatos, tametsi innocentes, quos suum duntaxat ob nomen jubet puniri.

In tota ergo Christianorum causa nihil aliud postulabatur, sicuti adhuc ait Tertullianus, nisi *confessio nominis, non examinatio sceleris* (*Ibid.* pag. 271), nec accusati defensio. Ad illos enimvero damnandos, aut absolvendos illud tantum sufficiebat, ut nomen suum, seu se christianos esse, aut negarent aut confiterentur.

Quod quidem, quam iniquum omnique fori divino naturali et humano adversetur, ille adhuc demonstrat

A questionibus, quas verberibus et tormentis leges haberi imperant. Non aliam quippe ob rationem excoeri debent, quam ut retegantur crimina, et illorum accusati ea a se commissa fateantur. Omnia namque placita principum, si tyranni non sint, justa senatus consulta, aliæque leges non omnino iniquæ, præcipiunt malos erui, non abscondi, verba sunt Auctoris nostri, *confessos damnari, non absolvi* (*Ibid.* pag. 276; et lib. I ad Nation., cap. 2, pag. 560). Ad Scapulam vero iudicem similiter scribobat: *Quid amplius tibi mandatur, quam nocentes confessos, damnare, negantes autem ad tormenta revocare* (*Idem, lib. ad Scapul., cap. 4*)?

Verumtamen ethnici, contra hanc tanta æquitate præscriptam judicandorum reorum normam, Christianos non ad aliquod scelus confitendum, sed negandum crudelissimis questionum tormentis compellebant. Persuasum ergo habere debuerunt illos esse innocentes, et nullius reos criminis, quippe qui illud ab ipsis negari vellent, aut eos, quod nefas est, si rei forent, plane mentiri. Quæstione siquidem torti, fatebantur palamque clamabant se esse christianos. Sed ethnici quibus alios confitentes reos amplius torquere fas non erat, christianos dirius jubebant cruciari, donec negarent, aut necerentur.

Recte ergo Tertullianus illos sic urget: *Videlis quomodo ipsi vos contra mandata facialis, ut confessos negare cogatis. Adeo confitemini innocentes esse nos, quos damnare statim ex confessione non vultis* (*Idem, lib. ad Scapul., cap. 4*). At certe hi tanta legum suarum prævaricatione se ipsos manifestissime condemnabant. Christianos enim, nec auditos, nec defensos, tanquam omnium in deos, leges, imperatores, mores, ipsamque contra naturam criminum reos insectabantur. Dum ergo nitebantur illos quæstione ad ea neganda adigere, fatebantur utique tam falsa esse ea crimina, quam summa erat illorum et innocentia et integritas. In hac itaque tam horrenda eorumdem christianorum vexatione non alius, sicuti aiebat Tertullianus, nisi christianis *nominis prælium est* (*Idem, Apologet., cap. 2, pag. 279*), in quo negantes absolvebantur, atque excarnificabantur confitentes.

Neque putaveris quidquam ab illo ibi aut fictum, aut exaggeratum. Nam eadem plane fuerat non solum Justinus martyr, Athenagore, Tatiani, ut alibi vidimus (*Tom. I Apparat., pag. 351, 356, 471 et 523*), sed Melitonis etiam, sicuti refert Eusebius (*Euseb. lib. IV Histor. Eccles., cap. 26, pag. 147*), publica expositio. Palam quippe conquesti sunt, quamvis nullum nomen ex se ipso bonum sit aut malum, Christianos tamen suum duntaxat ob vocabulum, nec audita nequam causa, condemnari. Eodem autem telo, sed paulo aliter contorte, ethnici transfixerunt Minutius Felix, uti supra ostendimus (*Dissertat. in Minut. Octav., cap. 8, art. 2*), et Cyprianus, sicuti infra dicemus.

Nec multum curabant gentiles summam hanc tegere injustitiam, quam lata per tabellam, cujus Ci-

cero (*Cicer. lib. V in Verr., pag. 179, lin. 19; A orat. 39 pro Rabir., pag. 561, lin. ult.; orat. 23 pro Flacc., pag. 569, lin. 47; orat. 37 in L. Pison., pag. 543*), aliique sæpius meminere, contra eos sententia in publicum proferebant. In hac quippe tabella non aliquod christianorum, sicut aliorum morte damnatorum, crimen notabatur, sed solum christianorum nomen: *De tabella*, ait Tertullianus eos alloquendo, *recitatis illum christianum (Tertullian. Apolog., cap. 2, pag. 279)*; nihilque amplius. At cum res ita sit, pergit ille, certe: *Christianus si nullius criminis nomen est, valde ineptum, si solius nominis crimen est (Tertullian. ibid.)*. Et ita quidem in Rigaltii editione. In nostris vero codicibus: *Christianus si nullius criminis nomen reus est, valde incestum, recentiores incertum, si solius nominis crimen est*. In quibusdam manuscriptis, et editis Rigaltio antiquioribus: *Christianus si nullius criminis reus est, nomen valde infestum, si solius nominis crimen est*. Atque hæc videtur genuina Tertulliani lectio, atque in aliis codicibus ea vox *nomen* transposita, et altera *incestum* corrupta. Sensus namque Tertulliani est, christianum nomen fuisse ethnicis valde infestum, propter quod solum, nec aliud prorsus ob crimen, christianos tam crudeliter torquebant, et intericiebant.

At nullum certe, urget Tertullianus (*ibid., cap. 3, pag. 281*), nominis odium coticipi potest, nisi illud aliquid significet barbarum, aut vitiosum in se ipso, vel incognitis hominibus qui eo appellantur. Atqui ethnici nihil potuerant in christianis deprehendere vitiosi, quos vel semel audire noluerant. Nihil etiam barbarum in christiani nomine, quod *de unctione*, ait Tertullianus, *deducitur (Ibid., pag. 281)*. Nec hilum quidem promovebant ignari gentiles, qui *chrestianos*, non *christianos*, appellandos esse garriebant. Nam hoc ipsum nomen *de suavitate, vel benignitate* derivatum est (*Ibid.*). At de hac utriusque nominis etymologia alibi disseruimus (*Dissertat. in Lactant., cap. 17, art. 1*).

ARTICULUS III.

Quam absurde ethnici objicerent Christianos propter suum aut auctoris sui nomen odio habendos, quia nullus philosophus platonicos, epicureos, pythagoreos, stoicos, et academicos, nullus medicus Erasistratum, nullus grammaticus Aristarchum, nullus coquus Apicium, sectarum suarum auctores, ob suum nomen odisse perhibeantur.

Cum nihil sit sole etiam meridiano clarius, quod humanum ingenium, falsæ religionis præjudiciis ex-cæcatum, obscurare non moliat; non mirum profecto, si ethnici quibusdam litigiosis disputationibus propositas ab Auctore nostro invictissimas in Christianorum defensionem argumentationes eludere aut infirmare tentaverint. Audiendi tamen hi sunt qui Christianos audire nolebant, et excutiendæ, qualescumque sint, illorum rationes.

Clamitabant autem non requirenda esse Christianorum scelera, quæ omnia uno eorum nomine compre-

henduntur. Sed falsissima esse hæc crimina jam ostendimus. Fac tamen, si possis, illa tam vera esse quam falsa sunt, numquid homicida, vel alius quilibet sceleratus homo, propter suum solum nomen condemnari debet? Nonne iudices tenentur illum audire, et investigare ubi, quando, quomodo, quibus sociis crimen perpetraverit? Verum Christiani contra has æquissimas, uti diximus, leges condemnabantur. Iniquissimum ergo erat gentilium iudicium (*Tertullian. Apolog. cap. 2, pag. 279, et lib. I ad Nation. cap. 6, pag. 566*).

Urgebant tamen gentiles: *Secta christianorum oditur in nomine utique sui auctoris (Ibid. p. 282)*. Numquid ergo examinandum non erat utrum ille auctor, aut ejus sectatores odio revera haberi deberent? Tertullianus autem evidentissime demonstrat ethnicos absurda hac argumentatione se ipsos suo, quemadmodum dicitur, conficere gladio. Non enim platonicos propter Platonis, epicureos propter Epicuri, pythagoreos propter Pythagoræ, stoicos propter Zenonis nomen odio habebant (*Ibid.*). At hi suarum sectarum, uti alibi ostendimus (*Tom. I Apparat. lib. III, dissert. 2, cap. 17, art. 1 et seqq. pag. 1123 et seqq.*), fuerant auctores. Tum deinde a Tertulliano recensentur academici, quos utique a platonici scernere videtur (*Tertullian. Apolog. cap. 3, p. 282*). Nunquid igitur de mediæ et novæ Academiæ principibus Arcesilao, et Lacyde, sicut ibidem animadvertimus, sermonem fecisse dicendus est? Expende, quæso, ac pronuntia.

Pergit ille, ac nonne, inquit, medici nomen suum sortiti sunt ab *Erasistrato*, qui ab A. Gellio *nobilis medicus (Gell. lib. XVII Noct. Att., cap. 11)*, a Macrobio *medicorum veterum nobilissimus* appellatur (*Macrobi. lib. VII Saturnal. cap. 15*). Testatum autem Strabo fecit Smyrnæ exstitisse patrum suorum tempore Erasistratæam medicinæ scholam (*Strab. lib. XII Georg., pag. 580*). Celserrimi porro hujus medici Plutarchus (*Plutarch., lib. IV Sympos. quæst. 1, pag. 603, et lib. VII, quæst. 1, pag. 698, et in Vita Demetr. pag. 907*), Plinius (*Plin., lib. XXIX natur. Hist. cap. 1, pag. 663*), Valerius Maximus (*Valer. Max. lib. V, cap. 7, § 1*), et Chronici Eusebiani scriptor mentionem fecerunt (*Chron. Euseb. ad. ann. 1755*).

Denique coqui etiam cognominati sunt, ait Tertullianus, ab *Apicio*, quem alibi inter coquos pretiosissimos recenset, ejusque condimenta exagitat (*Tertullian. Apolog. cap. 3, pag. 5, et lib. de Pallio cap. ult., et lib. de Anim. cap. 35*). Ab Athenæo autem discimus hunc Tiberii imperatoris sæculo ditissimum fuisse, sed luxu solum, multas ventris et gulæ vitio myriadas nummorum profudisse, ac varia placentarum genera ejus nomine vocitari (*Athenæ., lib. I Deipnosoph. cap. 1, pag. 7*). Plura etiam de illo Seneca, cujus hæc tantum, quæ ad propositum nostrum magis faciunt, verba transcribemus: *Apicius nostra memoria vixit, qui in ea urbe, ex qua aliquando philosophi, velut corruptores juventutis*

abire jussi sunt, scientiam propriam professus, disciplina sua sæculum infecit (Senec. lib. de Consol. ad Helvid. cap. 10, pag. 781). Alibi autem ille, sicut Plinius (Plin., lib. IX natur. Hist. cap. 17, pag. 308), et Hieronymus Apicii (Hieronym., lib. II adv. Jovin.) ejusque helluationis et immensæ gulæ meminerunt. Tres porro Casaubonus notat Apiciōs, eosque gulæ vitio infames (Casaubon. in lib. II Athen. cap. 6, pag. 22 et seqq.). In superiori autem dissertatione (Dissert. in Arnob. cap. 23, art. 4) non semel citavimus Apicii de re coquinaria editam commentationem. Neque magno labore nobis persuadebis hunc esse, de quo Tertullianus loquitur.

At quicumque fuerit, nullus tamen gentilis unquam dixit propter illius, aut aliorum quos recensuimus, solum nomen odio dignam esse institutam a quolibet sectam, nisi prius constiterit in ea aliquid esse mali. Gentiles ergo non debebant odisse Christianos, nec propter suum, nec propter auctoris sui nomen, nisi exploratum ante habuissent illos esse malos. Atqui jam ostendimus eosdem gentiles neque scivisse, neque scire, aut inquirere unquam voluisse utrum illi aliquid agerent, quod odio et pœna esset prosequendum.

Contra tamen nemini prorsus incompertum erat Christianos suo titulo, sive suum duntaxat ob nomen actibus ac sententiis præsidum statim condemnari, atque oblatis illis fuerant. Nam propter hoc ipsum solum nomen ab illis condemnari vestros, hoc est, judicum, inquebat Tertullianus, *jam contestamur actus, qui quotidie judicandis custodiis, id est, carceri mancipatis, præsidetis, qui sententiis elogia dispungitis* (Tertullian. Apologet. cap. 44, pag. 496), sive reorum accusationes examinatis; numquid inter illos omnes aliquis inventus est *sicarius*, seu homicida? num aliquis *manticularius* (Ibid. Cf. Fest. ad v. Manticularius), sive qui repositam in aliorum marsupii pecuniam furatus sit? num aliquis *lavantium prædo*, aut, ut alibi dixit, *fur balnearum*, qui lavantium vestes aut argentum subripiebat? At certe hi omnes ethnici erant (Apollei Apolog. 1 ante fin.), et nullum ibi invenistis christianæ religionis verum sectatorem. Non enim de nostris, pergit Tertullianus, sed *de vestris semper æstat carcer* (Plaut. Captiv. act. IV, scen. 2), totusque scelestis vestris gentilibus repletus est. *De vestris quoque semper metalla suspirant* (Tertull. lib. de Fuga, cap. 13), de iis scilicet, qui scelerum convicti, metalla effodere cogebantur. Denique *de vestris semper bestię saginantur, de vestris semper munerarii noxiorum greges pascunt* (Tertullian. Apolog. cap. 44, p. 497). Munerarii autem, uti jam a nobis alibi observatum est (Dissertat. in Minut. Octav. cap. 13, art. 1, et Dissert. in Lactant. cap. 27, art. 1), ii erant, qui gladiatorum spectacula edebant. Hi autem pascabant et alebant noxios, qui ad bestias damnati debebant cum illis pugnare. Si autem victi fuissent, tum victrices bestię carnibus illorum saginabantur.

Nullus itaque ex horum numero erat christianus

propter scelus aliquod aut conjectus in carcerem, aut ad bestias damnatus, sed suum duntaxat ob nomen, quod nihil plane mali habebat. Palam enim et asseveranter Tertullianus affirmat: *Nullus illic christianus, nisi hoc tantum propter suum nomen: aut si et aliud, id est, capitalis alicujus sceleris reus et convictus, jam non christianus* (Tertullian. loc. cit.), sed christianæ religionis apostata et desertor. Nihil ergo iniquius, ac divinis et humanis legibus magis contrarium, quam innocentes christianos, nunquam auditos et defensos, suum solum ob nomen condemnare, ac quibuslibet gravissimis suppliciis excarnificare et occidere.

CAPUT XVIII.

B Quam absurde ethnici objectarent se ad vexandos necandosque christianos quibusdam suis legibus teneri, qui quaslibet sanctiores tam sæpe, quam impune violabant.

ARTICULUS PRIMUS.

Quibus rationibus Tertullianus ostendat nulla, vel lege, vel auctoritate, ullum hominem cogi posse ad eum, quem falsum novit, deum colendum, aut cuius libertatem adimi, quam veram credit, religionem amplexandi.

Gentiles in summas angustias adducti, ad legum suarum auctoritatem, tanquam ultimum propugnaculum, confugere nitebantur. Nostris, inquebant, adstringimur legibus, quæ præcipiunt vexari christianos, et ad internecionem usque excrucijari. Nobis ergo, ad eos torquendos, scire sufficit revera esse christianos, nec qui qualesve sint amplius perquirendum (Tertull. Apologet. c. 3, p. 282). Sed Tertullianus respondet vanam esse ac plane absurdam hanc argumentationem, et ipsosmet ethnicos sic alloquitur: Si per leges vestras fas et necesse putatis christianos inauditos et indefensos condemnare, *vim profitemini, et iniquam ex arce dominationem* (Ibidem); ex arce, inquit, id est, forsitan, *ex edito et ipso vertice civitatis* (Ibid. cap. 1, p. 259), quemadmodum initio hujus libri dixerat. Qui enim quemvis accusatum, inaudita causa, condemnat, jubetque interfici, is procul dubio non æqui judicis fungitur officio, sed dominationem exerceat iniquissimam, ac intolerandam tyrannidem.

Verum ut gentilium pertinaciam penitus frangat, aliud argumentum inde eruit, quod omnibus et singulis dabant quemlibet, uno et vero excepto, deum colendi facultatem. Nam cum dixisset unum ab uno, et alium ab alio libere et licenter coli, illos sic urget: *Videte ne hoc ad irreligiositatis elogium concurrat, adimere libertatem religionis, et interdicare optionem divinitatis; ut non liceat mihi colere, quem velim, sed cogar colere, quem nolim* (Ibid., cap. 24, p. 418)? Religiosus etenim cultus liber, inquit, et voluntarius esse debet, nec ullus unquam ab ullo homine aut ulla lege cogi potest ad eam, quam falsam esse novit, amplexandam religionem: *Dirinæ siquidem rei, uti ille postea dixit, faciundæ libens animus indicitur* (Ibid.,

cap. 28, p. 435). Rationem vero si postules, hanc A tibi dabit : *Humani juris et naturalis potestatis est unicuique, quod putaverit, colere; nec alii obest, aut prodest alterius religio. Sed nos religionis est cogere religionem, quam sponte suscipi debeat, non vi; cum et hostium ab animo libenti expostulentur. Ita etiam nos compuleritis ad sacrificandum, nihil præstabitis diis vestris. Ab invitis enim sacrificia non desiderabunt, nisi contentiosi sint. Contentiosus enim Deus non est (Idem, lib. ad Scapul. cap. 2).*

Audis eorum quibus Auctor noster rationem momenti ostendat juri, non solum humano, sed etiam naturali repugnare, ut quis unquam ulla vi ad suscipiendam aliquam falsam religionem aut falsi dei cultum compellatur. Cujuslibet siquidem religio nec prodest, nec nocet alteri, qui proximi sui bono aut malo B nec melior nec pejor efficitur.

Deinde vero Deus ab invito et relectante sacrificia non desiderat, nisi contentiosus sit, id est, lites et jurgia seminare velit. At talis Deus verus esse nequaquam potest. Quin etiam nemo, ait adhuc Tertullianus, ab invito coli vult, ne homo quidem (Idem, Apologet. cap. 24, p. 418). Nam damnanda plane est simulatio, et nefaria hypocrisis, qua is se eum colere exterius fingit, quem interius spernit atque deestatur.

Ad hæc vero, ea sane est hominis fragilitas, ut Deum verum sæpe sapientia offendant. Atqui placare illum nequit, nisi libera ac sincera animi conversione et poenitentia, aut facto maxima libertate sacrificio. Summa igitur sine injustitia nemo cogere me potest C ad sacrificandum Jovi, aut cuiuslibet alteri deo, quem non credo an mihi propitius sit, vel iratus; multo minus si illum hominem fuisse, nec amplius existere certo certius cognoverim.

Instat adhuc Tertullianus, et colat, inquit, alius Deum, alius Jovem, alius ad cælum supplices manus tendat; alius ad aram Fidei: alius, si hoc putatis, nubes numeret orans, alius lacunaria; alius animam suam deo suo voveat, alius hirci (Ibid.). Nonne hi omnes æquo jure aut tolerari aut condemnari debebant, nec uni potius quam alteri eripiendam, quem voluerit, colendi libertatem?

Sed non clara omnino ac perspicua sunt hæc Tertulliani verba, ac forsitan dubitandi locus est utrum loquatur tantum de gentilibus, aut de iis simul et christianis, ut pluribus visum est. Quid vero si utrosque atque insuper Judæos designasse dicatur? De christianis siquidem et Judæis scribere potuit: Colat alius Deum, unicum videlicet, atque omnipotentem; de ethnicis vero: Alius Jovem, sicut incompertum nemini est. De iisdem etiam christianis dicere adhuc potuit: Alius ad cælum supplices manus tendat. Nam hi, uti vidimus (Supr. cap. 14, art. 3), expansis manibus Deum orabant. Tametsi enim ethnicis simili modo deos suos precaretur; is christiano tamen opponi a Tertulliano videtur, qui ibidem dixit: Alius vero, nimirum gentilis, manus similiter tendat ad aram Fidei: in codicibus nostris manuscriptis legi-

tur Fidia, sed liberiorum præest dubio errore. Tolerabilius forsitan scriptum esset Fidi, quem gentiles, ut canit Ovidius, Jovis filium et deum esse opinabantur (Ovid. lib. VI Fastor. § 4). Recte autem Fidei, cujus tanquam deæ templum erat in Capitolio, quemadmodum alibi observavimus (Tom. I Appar. p. 866).

Ad Judæos vero spectare videntur subsequencia Auctoris nostri verba: Alius, si hoc putatis, nubes numeret orans. Nam de iisdem Judæis Juvenalis cecinit:

Quidam sortiti metuentem sabbata patrem,
Nil præter nubes et cœli numina adorant.

(Juvenal. Satir. 16, v. 916.)

Cur autem adjecit Tertullianus: Si hoc putatis? Nonne his verbis eodem Judæos denotare voluit, quos ethnici et nubes et cælum adorare falso putabant? Huic autem a Tertulliano opponitur alius, gentilis, qui colebat lacunaria suorum scilicet templorum, ut infra ostendemus. Pergit ille, et alius, inquit, pota christianus, suam animam Deo suo voveat, et consecret; contra vero alius, ethnicus, hirci animam falso deo voveat. Cui enim Virgilius:

Ergo rite suam Baccho dicemus honorem
Carminibus patrils, lancesve et liba feremus;
Et ductus cornu stabit sacer hircus ad aram.

(Virgil. lib. II Georg. v. 595.)

Martialis vero:

Vile nocens rosea statat moriturus ad aras
Hircus, Bacche, tuis victima grata sacris.

(Martial. lib. III, epigram. 21.)

Verum quid obstat quominus Tertullianus hæc omnia non christianis et Judæis, sed solis gentilibus tribuat? Nonne Menecæus, Codrus et Mures, de quibus nos in superiori dissertatione post Lactantium (Lactant., lib. III, cap. 12, pag. 370) disputavimus (Dissertat. in Lactant., cap. 10, art. 4), animam suam diis voverunt. Aristophanes autem Socratem inducit nubes orantem et invocantem (Aristoph., com. Nubes, act. I, scen. 3). Gentiles quoque sublatis, ut dictum est, in cælum manibus, deos suos precabantur. Ergo Tertullianus de his solis loqui potius videtur, et majus inde argumentationi ejus robur accedet. Recte quidem, inquit, nisi ille Jovi opponeret Deum haud dubie verum, quem adhuc singulari numero deinde appellavit. Sed quid vetat quominus ille Jovi maximo gentilium deo alium quemlibet sive majorum, sive minorum gentium deum opposuerit? Quoquo autem modo verba ejus intelligantur, ex iis recte omnino concludit ethnicos contra jus omne et fas ademisse christianis veri Dei colendi facultatem. Per illos siquidem cæteris omnibus licebat non solum Jovem, sed, uno duntaxat vero Deo excepto, quemcumque colere falsum ac ridiculum deum. Qua enim crudelitate impii homines christianis verum Deum honorandi tollebant licentiam, pari indulgentia patiebantur qualibet in civitate ac provincia, ut infra dicetur, a quovis homine, quem libuisset deum, etiamsi aliis penitus incognitum, coli, et adorari.

Sed jam aliquem audire nobis videmur, qui nobis in aurem inausurrat ibi Tertullianum tota via errasse,

utpote qui his argumentis probare contendat concedendam esse cuilibet facultatem quem voluerit, sive verum, sive falsum, colendi deum, ac pro arbitrio aliquam religionem eligendi. Itane vero desipuit Tertullianus, qui totis, uti vidimus, ingenii viribus demonstrat solam christianam religionem veram esse et profitendam, cæteras omnes falsas et rejiciendas, qui plane penitusque contendit summum christiano esse nefas suam negare imo et dissimulare religionem, qui martyres nostros omni laude ideo cumulat, quod maluerint quibuscumque dirissimis cruciatibus excarnificari et interfici, quam tria thuris grana falsis diis adolere, ac mirabili plane constantia suum pro fidei et religionis suæ defensione sanguinem fuderint. Secus vero si sensisset, suum in Apologetico aliisque similibus libris conscribendis plane gratisque lusisset operam. Non alio igitur tendunt illius argumenta, nisi ut iis demonstret neminem cogi posse ad deserendam veram, et falsam amplectendam religionem; ac iniquissimos esse gentiles, qui unicuique quemlibet deum, etiam aliis incognitum, colendi dabant libertatem, quam solis christianis verum Deum colentibus adimebant.

At alius quispiam a nobis postulat cur ille adeo affirmate asseverat voluntariam esse religionem, qui diserte alibi dixit: *Ad officium hæreticos compelli, non illici, dignum est. Duritia vincenda est, non suadenda* (Tertullian. *Scorpiac.*, cap. 2). Verum petat ille a Rigaltio quomodo Auctor noster vincendam velit hæreticorum duritiam, eosque ad officium reducendos, et audiet, non vi aut coactione corporea, sed spiritualibus divinæ Scripturæ armis divinaque auctoritate. Ac re quidem vera ipse Tertullianus sic prosequitur: *Et utique satis optimum præjudicabitur, quod probabitur a Deo constitutum atque præceptum. Quamobrem hisce armis illos ibi revincit et expugnat.*

Nobis vero adjicere liceat non eandem esse hæreticorum ac gentilium rationem. Quidquid namque de hæreticis, qui verum Deum agnoverunt, sed erroribus sceleribusque suis ab Ecclesia defecerunt, statuendum dixeris; non ideo tamen ethnicis, ut recte ait Tertullianus, fas unquam fuit christianos tormentis ac cruciatibus ad falsorum deorum impellere venerationem. Nullus enim sine piaculo in errorem impellitur, imo vero nec inducitur. At nihil prohibet quominus hæretici legitima auctoritate ad eam, quam reliquerunt, reducantur veritatem.

ARTICULUS II.

Quam insulse ethnici ad torquendos tollendosque Christianos objicerent se quibusdam imperatorum legibus adstringi, quandoquidem ab iis ipsis emendatæ sunt leges Lycurgi, qui idcirco inedia mortem sibi conscivit, atque aliæ a Romanis abrogatæ, ac nominatim Juliæ, Papiæ, et quæ debitores in duas partes secari jubebant, ac quænam leges illæ fuerint.

Nullus unquam ulla, nisi iniquissima lege, ad falsum aliquem deum colendum adstringi potest. At

A injustæ legis, ut recte ait Tertullianus, nullus honor est (Tertull., *lib. I ad Nation.*, cap. 6, pag. 586), nec ullius unquam hominis conscientiam obligavit. Nulla igitur humana lege Christiani ad scitilios deos colendos cogi poterant. Quæ ergo fronte ethnici objicere poterant se ad eos torquendos et necandos, quibusdam imperatorum suorum legibus obstringi, qui negare non poterant plurimas ab hominibus etiam majoris auctoritatis, ut jam in superiori dissertatione vidimus (*Dissertat. in Lactant.*, cap. 28, art. 1), pro humana infirmitate et temporum opportunitate latis, quas idcirco audacter et impune emendarunt, spreverunt, conculcaverunt? Quo autem pacto id negassent, quod non solum certissimo Ciceronis testimonio (Cicer., *lib. I de legib.*, pag. 328, lin. 8 et seqq.), sed constanti sæculorum omnium experientia omnibus compertum est? Nihil itaque necesse fuit, ut id Tertullianus variis, et longe pluribus, quam par erat, exemplis comprobaret. Verumtamen quia quod abundat, ut aiunt, non vitiat, plurimas ille sancitas a variis legislatoribus leges, et a populis postea, aut emendatas, aut antiquatas ideo concessit, ut tandem ethnicis, legum in Christianos dalarum auctoritatem nunquam non et ad nauseam usque objectantibus, linguam penitus occluderet. Nostri itaque officii esse duximus omnia ejus vestigia persequi, ac pro virili parte nostra, solitoque more ea enucleare, quæ ab illo de antiquis ethnicorum legibus, earumque auctoribus, emendatione et abrogatione speciatim tradita sunt.

Orditur autem ab antiquissimo legislatore Lycurgo, *Cujus leges, inquit, a Lacedæmoniis emendatæ, tantum auctori suo doloris incusserunt, ut in secessu inedia de se ipso judicaverit, aut ut alibi aliis verbis idem significantibus dixit, apocarteresin optavit* (Tertull. *Apologet.*, cap. 4, pag. 286; et cap. 46, pag. 512), hoc est, voluntaria fame et inedia mortuus est. Car autem, obsecro te, has leges Lacedæmonii emendavere, nisi quia eas imperfectas, nec sibi utiles et convenientes esse arbitrabantur? At Pausanias memoriæ mandavit illum in quemdam confegisse victimi, cui Alpium nomen erat, postquam alter oculus ei excussus fuisset ab Alcandro, cui leges ejus non placuerant (*Pausan.*, *lib. III*, pag. 100). Valerius vero Maximus illud paulo fusius hisque verbis enarrat: *Lycurgo neque leges salutariter excogitatis auxilio esse potuerunt, quominus infestos civis existeretur. Serpe enim lapidibus petitus, aliquando furore publico ejectus, etiam privatus oculo, ad ultimum ipsa patria pulsus est* (Val. Max., *lib. V*, cap. 3, *exter. § 2*). Sed uterque tacuit quo mortis genere vitam ille finierit. Ælianus vero scribit illi, cum Lacedæmonios jastitia imbuere voluisset, erutum quidem oculum, aut ex insidiis jacta lapidis, aut baculi ictu (*Ælian.*, *lib. XIII Var.*, cap. 23), quemadmodum a variis scriptoribus proditum fuerat. Quod vero ad rem nostram magis facit, testem nominatim citat Ephorum, qui eum in exilio fame periisse perhibet. Sed ibi ille non dixit utrum hæc fames voluntaria fuerit. Quamobrem Auctor noster pressius sequitur Plutarchum, qui diserte scribit illum jurejura-

rando reges, senatum ac cives obstrinxisse, fore ut A leges ejus sedulo observarent, donec Delphis rediret (*Plutarch., t. I, in Vita Lycurg., p. 57*). Ne autem sacramenti religione solverentur, *ἐτελεύτησεν ἀποκατε-
πρῶς*, mortem sibi inedia conscivit. Sed id non prohibuit quominus Lacedæmonii suum non modo sacramentum, sed illius etiam leges spreverint et aboleverint.

Ad Romanos subinde Auctor noster venit, eosque his compellat verbis: *Nonne et vos quotidie, experientis illuminantibus tenebris antiquitatis, id est (experientia vestra edocti), totam illam veterem et squallentem sylvam, sive infinitam et obscuram veterum legum multitudinem, novis principalium rescriptorum et edictorum securibus, sive novis principum rescriptis, truncatis et cæditis (Tertull. Apologet., cap. 4, p. 286).* In Rigaltii autem et secutis editionibus, *rustatis, et cæditis*; sed qua auctoritate, nec ille dixit, nec nos aliud scire possumus, nisi hanc lectionem omnibus repugnare codicibus, atque ipsi, quem ille præ manibus habebat, exemplari Puteano. Nos tamen non latet a Tertulliano alibi scriptum: *Colere omnia, runcare, atque rustare instituit; ut inde velut ex surculis et propaginibus populi de populis, urbes de urbibus, per ubique orbis pangerentur (Idem. lib. de Pall., cap. 2).* Sed cui unquam licuit verbum aliquod ex uno auctoris libro in alium contra codicum omnium reclamationem transferre? Quoquo autem modo legas, satis apertus est Auctoris nostri sensus: horrentem veterum legum sylvam novis expurgatam resecatamque fuisse principum edictis, quibus plura, tanquam noxiæ herbæ, evulsa sunt. Frustra igitur ethnici C tantis clamoribus suarum in Christianos legum auctoritatem venditabant.

Ad id autem adhuc demonstrandum continenter Tertullianus adjecit: *Nonne vanissimas Papias leges, quæ ante liberos suscipi cogunt, quam Juliæ matrimonium contrahi, post tantæ auctoritatis senectutem heri Severus constantissimus principum exclusit (Idem, Apologet., cap. 4, p. 286 et seq.)?* Aperte autem ibi ille docet has Julias leges Papiis emendatas, sed utrasque abrogatas ab imperatore Severo. Variæ autem erant Juliæ leges, quæ a Julio Cæsare ita cognominatæ sunt. Papii vero seu potius Poppæi nomen dederunt Papius et Poppæus cōsules Augusti Cæsaris tempore suffecti. Juliam vero legem de maritandis ordinibus a Tertulliano designari omnes facile concedunt. Vtrum quomodo Papia lex coegerit liberos ante suscipi, quam lex Julia jusserit matrimonium contrahi, Heraldus se non satis intelligere (*Herald. not. in Tertull.*), et Antonius Augustinus sibi esse incognitum ultro fatentur (*August. lib. de legib., cap. 18*). At sane constat eam Juliam legem, uti Dion (*Dion., lib. IV Rom. Histor., p. 256*), Cornelius Tacitus (*Tacit. lib. III Annal. ante med.*), et Suetonius perhibent (*Sueton. in Vita August., § 34*), ab Augusto Cæsare severius, quam alias, fuisse retractatam. Nam præter præmia iis qui liberos susceperant proposita, ille gravioris in nuptis et cælibus penas indixerat, quas deinde, propter recusantium tumultum, mitigare

coactus est. Addit porro Suetonius: *Cum immaturitate sponsarum, et matrimoniorum crebra mutatione, vim legis eludi sentiret, tempus sponsas habendi coarctavit, divortii modum imposuit (Suet. ibid.)*. Nonne vero his verbis, *immaturitate sponsarum*, colligi potest propter multitudinem eorum, qui bellis civilibus aliisque antea extincti fuerant, statutum esse ab imperatore Augusto, ut virgines, etiam nondum satis adultæ et viro maturæ, nubarent. Si autem is sit Suetonii sensus, hic Tertulliani esse videtur: Poppæa lege sancitum, ut virgines ea juniori ætate in matrimonium collocarentur, antequam illud lege Julia contrahere potuissent. Et vero ex Dione discimus ab eodem Augusto decretum, ut pactio nuptialis irrita esset, si nuptiæ ultra biennium differrentur, id est, inquit B idem Dion, ut ea virgo, quam quis despondere volebat, decem annos nata esset, et nuptiæ non ultra biennium prorogarentur (*Dion., lib. LIV Rom. Histor. pag. 609*). Atqui si puella decimo ætatis suæ anno despondere et nubere poterat, tum ergo filios suscipere, uti ait Tertullianus, cogebatur, quæ lege Julia, matrimonium anno suo tantum duodecimo inire poterat. Vide, si placet, Gothofredi (*Gothofred. Cod. Theodos. p. 226 et seqq.*) et aliorum, in tertiam de sponsalibus legem, annotationes; et expende, quæso, utrum hæc, aut alia quædam, quam excogitabis, verborum Tertulliani interpretatio tibi magis ardeat.

Dubium autem esse non potest, quin Severus imperator illam utriusque Juliæ et Poppææ legis partem abrogaverit, tempusque assignaverit, quo virgines matura ætate nubarent. Nam id Tertullianus heri, id est, suo tempore factum esse asseverat. Præterea ex Martino discimus aliquid in legibus Juliis ab eodem Severo emendatum (*Lib. XXIII Digest. tit. 2, leg. 19*). Alibi vero ostendimus (*Tom. I Appar. lib. III, dissert. 2, cap. 18, art. 3, p. 1153*) ablatas fuisse a Constantino Magno pœnas, quæ his Juliis Poppæisque legibus contra cælibes et orbos decretæ fuerant. Sed hæc Tertulliani nostri tempore posteriores sunt.

Denique Rigaltius opinatur hasce leges ideo vanissimas a Tertulliano appellari, quia de filiis suscipiendis cogitare non immerito vanum stultumque videbatur Christianis, finem sæculorum instare credentibus, et vitæ mortalis in æternam commutandæ desiderio suspirantibus. Sed vidimus eosdem Christianos solitos fuisse pro hujus finis mora deprecari. Nobis igitur facilius probabitur illud ab Auctore nostro dictum fuisse castitatis ac virginitatis studio; quas quidem virtutes Christiani tanto ardore colebant, quanto eas gentiles despectui habebant et adspernabantur.

Tum dehinc Tertullianus continenter prosequitur: *Judicatos retro in partes secari a creditoribus leges erant. Consensu tamen publico crudelitas postea erasa est (Tertullian. Apologet. cap. 4, p. 287)*. Una autem hæc erat ex vetustissimis legibus, primum in decem, et postea in duodecim tabulas relatis, quæ, teste Livio, in immenso aliarum super alias acervatarum legum cumulo sunt omnis fons publici privati-que juris

(*Lib., lib. III, § 34 et 35*). Quæ autem, ac quibus A
verbis concepta fuerit lex illa, te docebit A. Gellius,
qui illius initium alicubi (*Gell. lib. XV Noct. Atti.,*
cap. 13, p. 821), illamque integram alibi hunc des-
cripsit in modum : *ÆRIS CONFESSI DEBITI Q. JURE JU-*
DICATIS. TRIGINTA. DIES. JUSTI. SUNTO. POST. DEINDE.
MANUS. INJECTIO. ESTO. IN. JUS. DUCTIO. NI. JUDICATUM.
FACIT. AUT. QUIS. EDENDO. EM. JURE. VINDICET. SECUM.
DUCITO. VINCITO. AUT. NERVO. AUT. COMPEDIBUS. QUINDE-
CIM. PONDO. NE. MINORE. AUT. SI. VOLET. MAJORE. VIN-
CITO. SI. VOLET. SUO. VIVITO. NI. SUO. VIVIT. QUI. EMIT.
VINCTUM. HABEBIT. LIBRAS. FARRIS. M. DIES. DATO. SI.
VOLET. PLUS. DATO. TERTIIS. NUNDINIS. PARTIS. SE-
CANTO. SI. PLUS. MINUSVE. SEQUERUNT. SE. FRAUDE.
ESTO (*Ibid. lib. XX, cap. 1, p. 1101 et seqq.*). Eam-
dem hanc legem non sine variis lectionibus Fulvius B
Ursinus retulit (*Fulv. Ursin. not. in. cit. August. lib.*).

Ære itaque alieno obstrictis primum hac lege con-
cedebatur triginta dierum spatium, quo pecuniam
quærerent. Tum deinde vincti in carcerem trudeban-
tur. Tertiis autem nundinis, sive post alios sexaginta
dies capite pœnas luebant; et si plures erant credi-
tores, secabatur corpus debitoris, et singulæ ejus
partes singulis creditoribus dabantur. Quo certe nihil,
ait Gellius, immitius, nisi, ut reipsa apparet, eo consilio
tanta immanitas pœnæ denunciata est, ne ad eam un-
quam perveniretur. Addici namque nunc, et vinciri
multos videmus, quia vinculorum pœnam deterrimi ho-
mines contemnunt. Dissectum esse antiquitus neminem
neque legi neque audiri, quoniam sævitia ista pœnæ
contemni non quita est (*Gell. ibid.*). Cernis sape hanc C
ipsam esse legem, quam Tertullianus consensu pu-
blico antiquatam ac repudiatam asserit. Quintilianus
quoque illud hisce verbis planissime confirmat :
Sunt quædam non laudabilia natura, sed jure concessa;
ut duodecim tabulis debitoris corpus inter creditores di-
vidi licuit, quam legem mos publicus repudiavit (*Quintil.*
lib. III Inst. Orator. cap. 6).

Atqui si in duodecim tabularum legibus, quas
etiam pueri, tanquam omnium optimas, olim discere,
ut ait Cicero (*Cicer., lib. II de legib. pag. 341, lin.*
27), tenebantur, aliquid fuerit non modo non lau-
dandum, ut alibi ostendimus (*Dissertat. in Lactant.*
cap. 26, art. 1), sed prorsus etiam immitte, quanto
magis in aliis, quas homines propter sua tantum
commoda tulerunt! Nulla enim antiquitas, nec ulla D
legislatoris dignitas, sed sola æquitas legem commen-
dat. Nulla igitur iniquior est ea, qua christianus ob
solum suum nomen, nec audita unquam causa con-
demnatur.

ARTICULUS III.

Examinatur quam impune ethnici violaverint leges im-
modicum cœnarum, suppellectilis et vestium sumptum
cohibentes, et quæ illæ fuerint ac centenariæ cœnæ;
quam audacter alias pessumdederint, ac eam potissi-
mum, qua patricius decem argenti pondo habens, se-
natu submotus est; quis ille, quive libertini qui, flagra
adhuc rumpentes, similes sumptuarias leges adspersati
sunt.

Argumentum suum prosequitur Tertullianus, et
ethnics in Christianos quarundam legum simula-
tione sævientibus, objicit his non magis obligatos
fuisse, quam ipsosmet ethnics sumptuariis legibus,
quæ magna æquitate ac prudentia sumptus in cœnis,
domestica suppellectile ac vestibus coercerant (*Tert.*
Ap., cap. 4, p. 288), aut ut ipse loqui amat, *sumptum et*
ambitionem comprimentes (*Idem., cap. 6, pag. 205*). At
tanta audacia eas plane pessumdederant, ut ipsi
Tertulliano respondere non potuerint, ab eis pe-
tenti : *Quoniam illæ leges abierunt, quæ centum æra*
non amplius in cœnam subscribi jubebant, nec amplius
quam unam inferri gallinam, et eam non saginatam.
Narrat vero A. Gellius se in Capitonis Atci con-
jectaneis legisse Senatus decretum, quo civitatis prin-
cipes jurare jubebantur se in ludis Megalensibus non
majores in cœnas singulas sumptus facturos, quam
centenos vicenos æris sive asses, præter olus, far et
vinum patrium; neque argenti in convivio plus pon-
deris, quam libras centum (*Gell., lib. II Noct. Atti.,*
cap. 24). Deinde lege Fannia cautum, ne in ludis
Romanis, Plebeis, Saturnalibus, aliisque quibusdam
diebus, plures quam centeni, decemque aliis diebus,
in singulis mensibus triceni, cæteris tandem diebus
deni asses impenderentur. Postea vero lege Licinia
indultum nuptiis ducentorum, aliis diebus tricenor-
um æsium præter ponia et olera impensam fieri. At
post hæc legibus his situ et senio oblitteratis, cum
plures in amplis patrimoniis helluarentur, data est a
Sylla dictatore lex Cornelia, qua facultas concessa
est quibusdam feriis solemnibus sestertios tricenos,
aliis diebus non amplius quam ternos, in cœnam im-
pendendi. Præterea lex Æmilia et Antia sumptus cœ-
narum, ciborumque genus et modum adhuc præstinie-
runt. Lege tandem Julia, quæ Augusto imperante,
ut diximus, statuta est, plurimum quidem hi sumptus
aucti sunt; sed ita tamen, ut certis quibusdam fini-
bus effrenis luxuriæ æstus coerceatur. Quæ quidem
omnia a Macrobio (*Macrobi., lib. III Saturnal., cap.*
17) post A. Gellium explicata (*Aul. Gell. loc. cit.*),
Tertulliani nostri sententiam plane stabiliunt ac con-
firmant.

Nec majori curæ illis fuit jam laudata a nobis lex
Fannia, qua prohibebatur ne amplius quam una
gallina, eaque non saginata, in cœnam inferretur. At
Plinius hujus legis mentionem facit, ac quomodo
eam gentiles labefactare cœperint, his explicat ver-
bis : *Gallinas saginare Deliaci cœpere. Unde pestis*
exorta optimas aves, et suoque corpore unctas devorandi.
Hoc primum antiquis cœnarum interdictis exceptum in-
venio jam lege C. Fannii eos. annis undecim ante Puni-
cum bellum, ne quid volucre poneretur præter unam
gallinam, quæ non esset altilis (*Plin., lib. X Hist.*
natur., cap. 50, p. 442), seu pinguis et saginata, et
a Juvenale altilis simpliciter appellatur. Quod deinde
caput translatum per omnes leges ambulavit, inventum-
que diverticulum est in fraude earum gallinaceos quoque
pascendi lacte madidis cibis; multo ita gratiores ap-
probantur (*Juvenal. satir. 5, v. 117*). De his autem

sumptuariis et cibariis legibus, plura Paulus Manutius (Paul. Manut., lib. de Legib. Roman., cap. 18) et Antonius Augustinus (Ant. August., lib. I de legib., cap. 18), a nobis citati alia in dissertatione, ubi ex hisce legibus Arnobium post Tertullianum similiter disputantem audivimus (Dissertat. in Lactant., cap. 9, art. 1).

Quantum autem ethnici præclaras hasce leges spreverint, ac pro nihilo habuerint, discos ex totidem Auctoris nostri hisce verbis: *Video et centenariæ cœnas, a centenis jam sestertiis dicendus* (Tertullian. Apolog., cap. 6, p. 390). Centenariæ autem cœnæ, uti observat Festus, dicebantur, in quas lege Licinia non plus centussibus, præter terræ nata impendebatur, id est, centum assibus qui erant breves nummi ex ære (Fest. ad v. Centenariæ), uti supra monuimus. Noster igitur Auctor significat veteris frugalisque cœnæ auctos extra modum sumptus. Nam quæ antea centum ut plurimum assibus debebat instrui, hæc centum sestertiis dari illius tempore consueverat. Sestertius autem duos asses et semissem valebat. Centum porro sestertios rotunde dixit, numeroque certo pro incerto usus est, ut centum assium et sextertiorum oppositione, nimios cœnarum sumptus exagitaret. Quis porro vitas Caesarum, a Suetonio aliisque auctoribus scriptas, vel levissime perstringendo, non animadvertit, illis regnantibus, cœnas adeo fuisse sumptuosas, ut fides his historicis, tametsi fide dignis, vix habeatur? Vides sane quanta facilitate Romani antiquas ac venerandas leges suas emendaverint et infirmaverint, dum se iniquissimis in Christianos rescriptis teneri effutiebant.

Tum deinde Tertullianus asserit similiter pessumdatas leges, quæ patricium, quod decem pondo argenti habuisset, pro magno titulo ambitionis Senatu submovebant (Tertullian. loc. cit.). Si quis autem a nobis petierit quis ille sit patricius, huic A. Gellii verbis respondebimus: C. Fabricius Lucinus, et Q. Æmilius Papus Romæ censores fuerunt, et P. Cornelium Rufum, qui bis consul et dictator fuerat, senatu moverunt, causamque isti notæ subscripserunt, quod eum comperissent argenti facti cœnæ gratia, decem pondo habere (Gell., lib. XVII Noct. Att., cap. 2, p. 1005). Audis profecto eandem ibi ab illo, atque a Tertulliano, argenti summam notari quam Rufus habuerat. At quod ille dixit cœnæ gratia, hoc A. Gellius: *Ob luxuriæ, inquit, notam, quod decem pondo libras argenti facti haberet* (Idem, ibid., lib. VIII, cap. 8, p. 289). Eadem plane in Livii Epitome legimus (Liv. Epit. lib. XIV). At Plinius eandem argenti summam in suppellectilem (Plin., lib. XVIII Hist. natur., cap. 6, p. 447), Valerius vero Maximus in vasa argentea insumptam esse testificantur (Val. Max., lib. II, cap. 6, § 4). Sed hujus verba, quæ ad rem nostram plurimum faciunt, audire molestum forsitan non erit. Hæc autem sunt: *Narravit omnis ætas, et deinceps narrabit Fabricii Lucinii censura Cornelium Rufum, duobus consulatibus et dictatura speciosissime functum, quod decem pondo vasa argentea comparasset, perinde ac*

A malo exemplo luxuriosum in ordine Senatorio retentum non esse. Tum hæc continenter subiunxit: *Ipsæ mediæ fidiæ mihi litteræ sæculi nostri obstupescere videntur, cum ad tantam severitatem referendam ministerium accommodare coguntur, ne vereri ne non nostræ urbis acta commemorare existimentur. Vix enim credibile est idem pomerium decem pondo argenti et invidiosum fuisse censum, et inopiam haberi contemptissimam.*

Nonne autem Tertullianus similiter indicat eam argenti summam a Cornelio Rufo ad fabricanda aut emenda argentea vasa impensam fuisse, qui majorem Romanorum luxum jure merito hisce redarguit subsequentibus verbis: *Video in lances, ad cibos videlicet cœnantibus ferendos, parum est si senatorum, et non libertinorum, vel adhuc flagra rumpentium argentaria metalla producta* (Tertul. Apol., cap. 6, p. 501). Vitio itaque ethnicis verit, quod tanto luxu solati fuerint non solum senatores, verum etiam libertini, flagra adhuc rumpentes, id est, qui paucos ante dies servitutem exuerant. Servi siquidem flagris tanquam peculiari eorum supplicio cædi solebant. Quamobrem de Liburno servo Juvenalis hæc cecinit:

Tarde venisse Liburnus
Dicitur, et pœnas alieni pendere somni
Cogitur, hic frangit ferulas, rubet ille flagellis.
(Juvenal. Satir. 6, v. 490.)

Apud Terentium vero Simon flagra et verbera servo suo Davo sic minitatur:

Verberibus cæsum te, Dave, in pistrinum dedam
usque ad necem.
(Terent. Andr. 1, scen. 2, v. 8.)

Sed de servorum pœnis fusius in sequenti dissertatione. At si tantus horum, qui vix libertatem acciperant, erat luxus, hinc conjice quantus aliorum fuerit? Quamobrem Plinius mox citatus: *propter quinque pondo, inquit, argenti, notatum a censoribus triumphalem senem fabulosum jam videtur* (Plin., lib. HI natur. Hist. cap. 11, pag. 69). Qua ergo ratione gentiles objectare audebant se injustis in Christianos legibus adstringi, qui æquissimas sumptuarias illas leges palam et impune everterant?

ARTICULUS IV.

Quanta licentia gentiles, spreis legibus, quæ theatra orientia destruxerant, longe plura ædificaverint, in quæ majoris voluptatis causa penulati confluebant.

Ad alias Tertullianus venit leges, quibus pudicitiae, morum honestati ac modestiæ consultum fuerat. Palam autem facit eas adhuc tanta licentia ab ethnicis pessumdatas, quanta temeritate objiciebant se aliis plane nefariis in Christianos sancitis teneri: *Quo enim abierunt, inquit, leges illæ vitiorum emendatrices, quæ theatra, stuprandi moribus orientia, statim destruebant?* (Tertullian. Apolog. cap. 6, pag. 299). At certe communis plerorumque omnium, uti docet Servius (Serv. in lib. II Georg. Virgilii, v. 381; et in lib. II Æneid., v. 737), opinio fuit primos theatri ludos in Bacchi sive Liberi patris honorem institutos fuisse, qui quidem idcirco Liberales vocabantur. Quamquam autem hisce ludis mores hominum corrumpere, et

nemo sane est, qui ex detestanda prorsus illorum A turpitudine atque obscenitate, de qua alibi disseruimus (*Dissert. in Lactant. cap. 17, art. 1, et in Lactant. cap. 35, art. 1*) facile non intelligat. Si quis tamen Auctorem nostrum non de his tantum, sed aliis etiam theatri ludis, olim eversis, sermonem rovera fecisse contendat, ad stipulatorem utique habebit Tullium, et eum, a quo citatur, Augustinum. Hujus enim ipsamet hæc sunt verba : *Romani, quamvis jam superstitioe noxia premerentur, ut illos deos colerent quos videbant sibi voluisse scenicas turpitudines consecrari, suam tamen dignitatis memores ac pudoris, actores talium fabularum nequaquam honoraverunt more Græcorum, sed sicut apud Ciceronem Scipio loquitur : Cum artem ludicram, scendamque totam probro ducerent, genus id hominum non modo habere civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt* (*August. lib. II de Civil., cap. 13, pag. 40 et seqq.*). Quam quidem Ciceronis sententiam, ita citatam, his laudat probatque subsequentibus verbis : *Præclara sane et laudibus romanis annumeranda prudentia, sed vellem se ipsa sequeretur, se imitaretur.*

Diu itaque optimæ leges non viguerunt. Nam Tertullianus ethnicus ita insectatus est : *Video et theatra nec singula, nec nuda* (*Tertullian. Apologet. cap. 6. p. 301*) : non singula quidem, quia prioribus eversis, longe plura ubique terrarum exstruxerant. Addidit, *nec nuda*; quoniam solebant illuc non veste communi, sed penula induti confluere. Ne enim *vel hyeme*, inquit, *voluptas impudica frigeret, primi Lacedæmonii odium penulæ ludis excogitaverant.* In omnibus autem manuscriptis, et ante Rigaltium excusis codicibus, non *odium penulæ*, sed simpliciter *penulam* legimus. In obscuris vero ac forte corruptis hisce verbis explicandis suum eruditi ingenium non parum sane exercuerunt. Heraldus enim putat iis forsitan significari penulam, quam arcendis pluviis Lacedæmoniorum bellicosa gens excogitaverat, a Romanis ad ludos patientius spectandos fuisse adhibitam. Verum Tertullianus illam non modo ad usum militare, sed ad ludos etiam ab iisdem Lacedæmonii inventam satis aperte declarat. Rigaltius vero suspicatur illum ironice loqui de penulis, utpote nimium gravibus et ponderosis, quæ idcirco odium potius quam voluptatem creare poterant. At quorsum Tertullianus his verbis potius, quam aliis et præcedentibus et subsequentibus, ironice loqueretur ?

Quia igitur Tertullianus sine ironia et affirmative loqui videtur, existimat idcirco Ferrarius eum ibi memoria lapsum, ac *penulam* scripsisse pro *endromidem* (*Ferr. part. II de Re vesti., lib. II, c. 1*), quæ cras-a etiam et hirsuta vestis erat, ac palæstræ sive potius post palæstram, non minus quam penula utilis. In suæ autem opinionis confirmationem hæc profert Martialis carmina:

Hanc tibi sequanicæ pinguem tetricis alumnam,
Quæ Lacedæmonium barbara nomen habet,
Sordida, sed gelido non adaperienda Decembri,
Dona, peregrinam mittimus endromida,
Sed tantum ceroma teris, tepidumve trigona,
Sive harpastia manu pulverulenta rapis.
(*Martial. lib. IV, Epigram. 19.*)

Verum nihil prorsus necesse videtur nomen *penulæ*, quod constanter in omnibus codicibus legitur, propter conjecturam immutari. Dubium enim vero nemini esse potest, quin Romani penulati ludis publicis interessent. Testis siquidem nobis est Suetonius Galbam imperatorem jussisse, ut illi in quodam solemniori spectaculo *manus penulis continerent* (*Sueton. in Vit. Galb., § 6*). In Dionis vero Epitome legimus Commodum imperatorem præcepisse ut ad ultimum quod dedit, gladiatorum munus senatores in theatrum venirent, *ἔν τε τῇ σολῇ τῇ ἑννάδι, καὶ ἐν ταῖς πανδοῖαις εἰς τὸ θέατρον αἰετῶν.* *Equestri veste, et penula indutos venire in theatrum jussit* (*Epit. Dion. in Vita Commod. pag. 295*). Quo quidem ornatu nunquam antea illud ingredi consueverant, nisi imperator ex hac vita decessisset. At *πανδὴν* significat aliquid penulæ genus. Nam Lampridius de eodem Commodio : *Contra consuetudinem, inquit, penulatos jussit, non togatos ad munus venire* (*Lamprid. in ejusd. Vita, pag. 315.*)

Tertullianus itaque Romanos merito coarguit; quippe qui contra antiquum morem penula uterentur, cum publicis ludis et spectaculis, præsertim hyeme, aderant. Tunc enim, quia theatra carebant tectis, penulam sumpsere; ne frigus pluviae noceret, ac turpia ibi acta sine ullo spectarent incommodo. Contra pristinos itaque mores voluptatis causa sumpserant penulam, quam milites ob solam necessitatem inducebant. Nam de milite qui christianam religionem coram Tribuno profitebatur, *gravissimas, inquit Tertullianus, penulas posuit.* (*Tertul., lib. de Coron., cap. 1*). De hac porro veste videsis Octavium Ferrarium, atque Bartholum Bartholinum, qui peculiares de illa disquisitiones, et alios qui de re vestiarum libros ediderunt.

Quis igitur non videt qua temeritate ethnici clamabant iniquissimis imperatorum in Christianos legibus se ad eos vexandos cogi, qui tanta audacia et impunitate alias æquissimas, theatra ob immanem morum corruptelam funditus everti præcipientes, plane despiciebant et adspernabantur. Neque alias plures perquam optimas pluris faciebant, quemadmodum Tertullianus docet, et post illum ostendemus.

ARTICULUS V.

Expenditur qua temeritate ethnici conculcaverint leges quæ dignitatum et natalium insignia, ac matronarum et meretricum vestes distingui jubebant, aut prohibebant ne mulieres auro, nisi in annulo pronubo, ornarentur.

Gradum inde Tertullianus facit ad aliud pessum-datarum ab ethnicis legum genus, quibus modestiæ ac sobrietati in primis mulierum prudentissime consultum olim fuit. Qui enim leges christiano nomini injurias tam in solenter objectabant, hi ipsi tranquillo lætoque animo patiebantur alias conculcari, quæ dignitatum et honestorum natalium insignia non temere nec impune usurpari sinebant (*Tertul. Apologet. cap. 6, pag. 300*). Quis vero nescit varia fuisse regum, senatorum, equitum, et plebeiorum hominum insignia, diversasque vestes, quibus a se invicem distinguebantur? Missa enim vero ut plurima

faciamus, hæc alia sunt de illis ipsismet Auctoris nostri verba : *Quis omnino regum insigne potestati suæ humero præfert, et non aut capite diadema, aut in manu sceptrum, aut aliquam propriæ vestis notam ?* (Idem. *adv. Judæos*, cap. 10).

Datum quoque est a Cæsare Augusto edictum, quo prohibuit ne ullus, nisi senator, purpuram, quæ tum vulgo sumebatur, deinceps indueret (*Dion. lib. XLIX Histor. Rom. pag. 459*). Antea vero Julius Cæsar, teste Suetonio, *lecticarum usum, item conchyliadæ vestis, et margaritarum, nisi certis personis et ætatibus perque certos dies, admisit* (Sueton. in *Vit. Julii Cæsaris*, § 43). Quæ quidem ab Eusebiani Chronici auctore de fœminis sic explicantur : *Prohibitæ lecticis margaritisque uti, quæ nec viros nec liberos haberent, et minores essent annis quinquaginta quinque* (Euseb. *Chron.* 1972). B

Magnum quoque inter matronarum et meretricum vestes erat discrimen (*Tertull., Apologet. cap. 6, pag. 301*). Nam meretrices, sicuti Nonius annotavit, succinctiore veste utebantur (*Non. cap. 14 de Gen. vestim.*). Quamobrem Ulpianus : *Si quis, inquit, virginem appellasset, si tamen ancillari veste vestitas, minus peccare videtur, multo minus si meretricia veste fœminæ, non matrum familiarum vestitæ fuissent* (*Digest. lib. XLVIII, tit. de Injur., etc., leg. 15*).

Quantum autem mulieres, contra majorum instituta, his vestibus abuterentur, discas ex nostro Tertulliano : *Video, inquit, et inter matronas atque prostibulas nullum de habitu discrimen relictum* (*Tertull. loc. cit.*). Neque ibi ille plura ; sed quæ alio in libro uberius, huncque prosequitur in modum : *Converte et ad fœminas, inquit, habes spectare quod Cæcinnæ Severus graviter senatui impressit matronas sine stola in publico. Denique Lentiuli auguris consultis, quæ ita sese exauctorasset, pro stupro erat pœna; quoniam quidem indices custodesque dignitatis habitus, ut lenocinii factitandi impedimenta, sedulo quædam desuefecerant. At nunc in semetipsas lenocinando, quo planius adeantur, et stolam et supparum, et crepidulam, calendum, ipsas quoque jam lecticas, et sellas, quibus, in publico quoque domesticæ ac secreta habebantur, ejeravere* (Idem, *lib. de Pallio*, cap. 4). Alio adhuc in libro eundem abusum, ac rejectam illam honestarum matronarum et meretriciarum vestium differentiam acrius insertatnr. Audi, quæso, eum loquentem : *Quanto magis blasphemabile est, si quæ sacerdotes pudicitiae dicimini impudicarum ritu procedatis cultæ et expictæ? Aut quid minus habent infelicitissimæ illæ publicarum libidinum victimæ, quas si quæ leges a maritalibus et matronulibus decoramentis coercerant, jam certe sæculi improbitas quotidie insurgens honestissimis quibusque fœminis usque ad errorem dignoscendi cœquavit* (Idem, *lib. II de Cultu fœmin.* c. 42). Tum paulo post : *Thamar illa, quæ se expinxerat et ornaverat, idcirco Judæ suspicionem visa est quæstui sedere, adeoque sub velamento latebat, habius qualitate quæstuariam mentiente; ut quæstuariam et voluerit, et compellaverit, et pactus sit* (ib.). Nec absimili modo Hieronymus : *Thamar, inquit, sub specie meretricis fallit Judam* (*Hieronym. lib. I adv. Pelagian.*).

Audisne quam antiquæ fuerint de distinguendis matronarum scortorumque vestibus leges, et quam impune eas ethnici violaverint.

Neque alias magis curabant, quibus fœminarum modestiæ et sobrietati cautum erat. Nulla enim antiquitus fœmina anrum, ait Tertullianus, *præter uniconorat digito, quem sponsus oppignerasset, pronubo annulo* (*Tertull. Apologet. cap. 6, p. 302*). Nemini autem incomptum est morem vetustissimum fuisse, ut sponsus in futurarum nuptiarum pignus annulum, quem vocabant pronubum, sponsæ suæ mitteret. Si quis tamen illius testem saltem unum sibi citari velit, is audiat Juvenalem :

Conventum tamen et pactum, et sponsalia nostra
Tempestate paras, jankue a tonsore magistro
Pectoris, et digito pignus fortasse dedisti.

(*Juvenal. Satir. 8, v. 23 et seqq.*)

Plinius autem testatum nobis facit hunc annulum suo tempore ferreum fuisse, ac sine gemma : *Etiâ nunc, ait, sponsæ muneri ferreus annulus mittitur isque sine gemma* (*Plin. lib. XXXIII natur. Hist. c. 1, p. 7*).

Tertulliani itaque nostri ætate, mos ille plane modestus jam immutatus erat, et pro ferreo annulo aureus dabatur. Postea vero Isidorus de annulis iisdemque pronubis plurali numero sic loquebatur : *Fœminæ non usæ sunt annulis, nisi quos virgini sponsus miserat, neque amplius quam binos annulos aureos in digitis habere solebat. At nunc præ auro nullum fœminis leve est atque immune membrum* (*Isidor. lib. XIX Origin., cap. 32*). Nonne autem his posterioribus verbis ad hæc Tertulliani respexit, quibus mulierum luxum ipso, de quo agimus, loco sic exagitat : *Nunc in fœminis præ auro nullum leve membrum* (*Tertull., Apologet. cap. 6, p. 304*). Quamobrem Qvidius antea cecinerat :

Nec prodite graves, insulo vestibus auro,
Per quas non petuis, sæpe fugais opes.

(*Ovid. lib. III de Arte amandi, v. 173*.)

Testis adhuc nobis est Plinius visam a se Agrippinam, Claudii principis, id est, Neronis uxorem, *edente eo navalis prælii spectaculum, assidente ei, indutam paludamento auro textili sine alia materie* (*Plin. ibid. cap. 3, p. 39*). Quod quidem et Dion (*Dion., lib. X Rom. Histor.*) et Cornelius Tacitus confirmant (*C. Tacit. lib. XII, Annal. ant. fin.*). Qui plura de hoc romanarum mulierum luxu scire voluerit, is adeat Meursium (*Meurs. lib. de Luxu Roman. cap. 4 et seqq.*), Kobierzykum (*Kobierz. lib. I de Luxu Rom., cap. 8, et seqq.*), ac si vacat, ea quæ nos alibi annotavimus. (*Tom. I Apparat., p. 792.*)

ARTICULUS VI.

Expenditur quanta severitate usus vini mulieribus olim interdictus fuerit, ac quam impune, propter illius abusum, uxores a viris suis trucidatæ sint : *quam immoderate postea a fœminis sumptum, quæ idcirco solitum osculum propinquis porrigere non audebant : quam frequens fuerit uxorum repudiatio, priscis temporibus incognita; ac qua ratione ethnici proavis suis nuntium sermone, et loquendi modo remiserunt.*

Nihil sane antiqua Romanorum probitate magis di-

gnum, quam salubris illa severitas, qua vini usus fœminis ita interdictus fuerat, ut matronam, sicuti Tertullianus noster memorat, ob resignatos cellæ vinarie loculos sui inedia necarint. Sub Romulo vero quæ vinum attigerat, impune a Mecenio marito trucidata est. Idcirco et oscula propinquis offerre necessitas erat, ut spiritu judicarentur (Tertullian. *Apologet. cap. 6, p. 303*). Eadem plane, etsi non eodem ordine, clarius explicat Plinius: Non licebat, inquit, id (vinum) fœminis Romæ bibere. Invenimus inter exempla, Egnatii Mecanii uxorem, quod vinum bibisset e dolio, intersectam fuisse a marito, eumque cædis a Romulo absolutum. Fabius Pictor in Annalibus suis scripsit matronam, quod loculos, in quibus erant claves vinarie cellæ, resignavisset, a suis inedia mori coactam; Cato, ideo propinquos fœminis osculum dare, ut scirent an temetum olerent. Hoc B tum nomen vino erat, unde et temulentia appellata (Plin., lib. XIV *natur. Hist., cap. 13, pag. 142*). Quis autem facile sibi non persuadebit hæc omnia a Tertulliano non ita simul conjungi potuisse, nisi ea vel ex ipso Plinio, vel iisdem ac ille fontibus hauserit? Paulo enim aliter Valerius Maximus narrat illam Egnatii Mecanii uxorem, eo quod vinum biberat, ab eo interemptam sine accusatore aut reprehensore (Val. Max., lib. VI, cap. 3, § 9); quoniam omnes existimabant optimo illam exemplo violatæ sobrietatis pœnas luisse (Idem, lib. II, cap. 1, § 5).

Prius vero dixerat vini usum olim romanis fœminis ignotum; quia proximus est inde ad inconcessam venerem gradus. Quin etiam ab A. Gellio rursum citatur Cato, qui tradidit eodem modo condemnatam mulierem, quæ aut vinum biberat, aut in adulterio fuerat deprehensa (A. Gell., lib. X *Noct. Attic. cap. 23, pag. 357*). Ad hæc vero, Athenæus non solum vini mulieribus a Romanis interdicti mentionem facit, sed addidit insuper cellam vinarjam iis non commissam, et osculum a maritis et cognatis idcirco porrectum, ut possent odoratu agnoscere utrum revera vinum bibissent (Athenæ., lib. X, *Deipnosoph., cap. 7, p. 429, et cap. 11, pag. 440*). De hac autem vini interdictione jam disputavimus (*Dissertat. in Arnob. cap. 4, art. 1*).

Contra hanc tamen legem: *Præ vino*, inquit Tertullianus, nullum liberum est osculum (Tertullianus, *Apologet. c. 6, p. 304*). At in illud ebrietatis vitium varii scriptores, ac potissimum satyrici poetæ invehuntur. Sed sufficiet in rem notissimam hæc retulisse Juvenalis carmina, quibus ea, quæ non modo de ebrietate, sed luxu etiam in superiori articulo diximus, manifeste confirmantur:

Nullum crimen abest, facinusque libidinis, ex quo
Paupertas Romana perit.

Primæ peregrinos obscena pecunia mores
Intulit, et turpi frugerunt sæcula luxu
Divitiæ molles. Quid enim Venus ebria curat?
Inguinis et capitis quæ sint discrimina nescit.
Grandia quæ inediis jam noctibus ostrea mordet.
Cum perlusa mero spumant unguenta Falerno,
Cum bibitur concha, cum jam vertigine tectum
Ambulat, et geminis exsurgit mensa lucernis.
I nunc, et dubita quæ sorbeat æra sanna
Tullia, quid dicat notæ Collacia Maura,
Maura pudiciæ veterem cum præterit aram.

(Juvenal., *satir. 6, v. 293 et seqq.*)

TERTULLIANI I.

Quid plura? Gentilibus adhuc probro Auctor noster vertit, quod evanuerit prisca felicitas matrimoniorum, de moribus utique prosperata, qua, per annos fere sexcentos ab Urbe condita, nulla repudium domus scripsit. (Tertull., *ibid.*) Visne id tibi græcis quibusdam latinisque testibus probari? Primus erit Dionysius Halicarnasseus, cujus hæc sunt verba: ὁμολογεῖται ἐντὶς τῶν εἰκοσι καὶ πεντακοσίων μηδὲς ἐν Ῥώμῃ διαλυθῆναι γάμος· κατὰ τὴν ἐξέδομην ἐπὶ ταῖς τριάκοντα καὶ ἑπτὰ Ὀλυμπιάσιν, ὑπατεύοντων Μάρκου Πομπωνίου, καὶ Γαίου Παπυρίου, πρῶτος ἀπολύσαι λέγεται τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα Σπούριος Καρουλλίος ἀνὴρ οὐκ ἀραγῆς, ἀναγκαζομένης ὑπὸ τῶν τιμητῶν ὁμῶσαι τικῶν ἕνεκα γυναῖκα μὴ συνικνεῖν· ἦν δ' αὐτῷ στείρα ἡ γυνή, ὅς ἐπὶ τῷ ἔργῳ τοῦτο, καλοῖσιν ἀνάγκην γινώμενοι, μισθόμενος ὑπὸ τοῦ δήμου διατίλειαν. Constant per annos 520 nullum accidisse divortium. Septima demum supra centesimam et tricesimam olympiade Marco Pomponio et C. Papyrio consulibus, primus dicitur uxorem dimisisse Sp. Carvilius, vir non obscurus, coactus a censoribus jurare liberorum causa se conjugem non retinere; erat enim sterilis; qui ob hoc factum, quævis necessitate compulsus, in perpetuum exosus fuit populo (Dionys. Halicarn., lib. II *Antiquit. Rom. pag. 96*).

Latini vero scriptores Valerius Maximus et A. Gellius eadem litteris mandaverunt (Val. Max., lib. II, cap. 1, § 4), nisi quod Gellius, citato auctore Servio Sulpicio, narrat id contigisse anno Urbis conditæ 523, M. Attilo et P. Valerio consulibus (A. Gell., lib. IV *Noct. Attic. cap. 3, pag. 278*). Sed ibi certe aut postea subest aliquis illius memoriæ, vel librarii error. Nam alio in libro scribit illud actum anno ab Urbe condita quingentesimo undevicesimo, quo alii proinde consules esse debebant, iique forsitan qui a Dionysio Halicarnaseo notantur (Idem, lib. XVII, cap. 21, pag. 1008).

Ab his itaque tam æquis et moribus et legibus plane penitusque desciverant ethnici, quibus repudium, ait Tertullianus, jam et votum est, et quasi fructus matrimonii (Tertull., *ibid.*). Neque suspiceris aliquam hic subesse illius amplificationem. Suspectum enim non habebis Senecam, cujus hæc de repudio legitimus verba: Numquid jam ulla repudio erubescit, postquam illustres quædam ac nobiles fœminæ, non consulum numero, sed maritorum suorum annos computant, et exeunt matrimonii causa, nubunt repudiis. Tandiu illud timebatur, quamdiu rarum erat; quia vero nulla sine divortio acta sunt, videlicet a publicis notariis descripta, quod sæpe audiebant, facere didicerunt (Senec., lib. III *de Benef., cap. 16, pag. 53*). Huc quoque accedat Juvenalis, qui hæc frequentissima uxorum divortia his versibus insectatur:

Imperat ergo viro, sed mox hæc regna relinquit,
Permutatque domos, et flammea conterit; iude
Advolat, et spreto repetit vestigia lecti.
Ornatas paulo ante tores pendencia linquit
Vela domus, et adhuc virides in limine ramos.
Sic crescit numerus, sic fiunt octo mariti
Quinque per autumnos, titulo res digna sepulcri.

(Juvenal., *satir. 6, v. 223.*)

Audis sane quam perspicue dixerit unam uxorem intra quinque autumnos, id est, quinque annos habere.
(Trente-deux.)

buisse octo maritos. Martialis vero Telesinam quamdam acriter corripit, quæ intra unum mensem decies contra leges latas impune nupserat :

Julia lex populis ex quo, Faustine, renata est,
Atque intrare domos jussa pudicitia est,
Aut minus, aut certe non plus tricesima lux est,
Et nubit decimo jam Telesia viro.
Quæ nubit toties, non nubit, adultera lege est,
Offendor mecha simpliciore minus.

(Martial., lib. VI, epigramm. 7.)

Verum ad hoc effrenis erat hæc nefaria repudiorum licentia, ut vix unquam ullis imperatorum, quarum plures adhuc exstant, legibus refrenari potuerit. Quid vero, quod non solum tot tamque præclaras leges, quo diximus modo, conculcabant, sed debitam quoque majoribus venerationem. Quapropter illos his Tertullianus verbis alloquendo, sic urget : *Habitu, id est, vestitu, victu, instructu, censu, ipso denique sermone præavis renuntiastis* (Tertullian., *Apologet.*, cap. 6, p. 305). Et rursus alio in libro : *Plane, inquit, subjacet quantitas a majoribus mutaveritis, cultu, habitu, apparatu, ipsoque victu, sicut ex jam dictis patet. Adjecta autem ipsoque sermone. Cur ergo sermone etiam ac loquendi modo? Quia pristinum, inquit, ut rancidum relegatis* (Idem, lib. I ad Nation., cap. 10, pag. 572), id est, tanquam insuavem, putidum, et male olentem rejectis.

ARTICULUS VII.

Examinatur quodnam sit vetus decretum de novis diis sine senatusconsulto non introducendis, et Metelli votum de templo in Alburni dei honorem construendo, quod irritum factum est; ac quomodo decretum illud violatum sit ab ethnicis, qui Liberum patrem, Serapidem, et Harpocratem cum suo Cynocephalo senatusconsulto rejectos, impudentissime restituerunt.

Ethnicos vehementius adhuc Tertullianus premit, planeque opprimit. Evidenter enim ostendit ab eis non solum sanctiores de rebus humanis, sed de divinis etiam ritibus leges spretas et pessumdatas. At illum, si placet, in suo ad Nationes libro argumentantem audiamus : *At enim illi, inquit, sapientissimi ac prudentissimi majores, quorum institutis renuntiare non nostis, maxime in persona deorum vestrorum, ipsi quoque impii deprehenduntur. Mentior, si nunquam censuerant ne qui imperator fanum, quod in prælio vorisset, prius dedicasset, quam senatus probasset, ut contigit M. Æmilio Probo, qui voverat Alburno deo. Utique enim impiissimum, imo contumeliosissimum admissum est, in arbitrio et libidine sententiæ humanæ locare honorem divinitatis, ut deus non sit, nisi cui esse permiserit senatus* (Tertull., lib. I ad Nation., c. 10, p. 573). Sed hæc ille brevius in Apologetico suo : *Vetus, ait, erat decretum, ne qui deus ab imperatore consecraretur, nisi a senatu probatus. Scit M. Æmilius de deo suo Alburno. Facit hoc ad causam nostram, quo apud vos de humano arbitratu divinitas pensatur. Nisi homini deus placuerit, deus non erit; homo jam deo propitius esse debet* (Idem, *Apologet.*, cap. 5, p. 290). In quibusdam vero antiquioribus editionibus pro his verbis, *Scit M. Æmilius*, habetur ut *Marcus Æmilius*; atque

ita legisse videtur Eusebius, qui hæc Auctoris nostri verba in græcam linguam sic conversa exhibet : *Παλαιὸν ἦν δόγμα, μηδὲνα θεὸν ὑπὸ βασιλέως καθιεροῦσθαι, πρὶν ὑπὸ τοῦ συγγαλλήτου δοκιμασθῆναι. Μάρκος Ἀιμιλίου οὗτος περὶ τίνος εἰδῶλου πεποίνηκεν Ἀλβούρνου* (Euseb., lib. II *Eccles. Histor.*, cap. 2, pag. 41). Verum utriusque lectionis idem plane est sensus. Quamobrem hæc primum explicanda sunt, ac deinde examinandum quo Tertullianus modo inde contra ethnicos disputet.

Dubium enim esse potest quodnam sit illud de deo consecrando edictum. Scimus quidem unum a Cicerone hisce verbis describi : *Separatim nemo habessit deos, neve novos, sed ne advenas, nisi publice adscitos, privatim colunto* (Cicer., lib. II de legib. p. 334, lin. 37). Aliud tamen decretum a Tertulliano designari videtur; utpote qui imperatoris fecerit mentionem. Laudata enim vero a Cicerone lex Romanis imperatoribus longe vetustior est. Quid ergo, si dicamus ab Auctore nostro imperatoris nomine appellari præfectum exercitus, aut consulem illius ducem? Æmilius autem Probus hujusce legis ignarus, aut de illa in ancipiti prælii fortuna nihil cogitans, vovit fore ut, si hostes vinceret, fanum consecraret deo, cui Alburno nomen erat. Sua autem experientia agnovit illud nimis præceps sine senatusconsulto fuisse votum. Prohibuit enim senatus hoc fanum edificari, quemadmodum postea impedit, ne Christus, ut ibidem ait Tertullianus, Deus renuntiaretur; tametsi Tiberius id vehementer optavisset.

Quis vero sit ille deus Alburnus, dictu procul dubio non minus difficile. Rara siquidem apud veteres mentio illius occurrit. Ex Virgilio tamen discimus in Lucania apud Silarum fluvium esse montem, qui ab illo Alburnus his versibus vocatur :

Est locus Sileri circa illeibusque virentem
Plurimus Alburnum volitans, cui nomen Asilo
Romanum est, Oëstron Græci vertere vocantes.

(Virgil., lib. III Georg. v. 146 et seqq.)

At is mons pro gentilium more consecratus fuerat alicui deo, cui Alburni nomen impositum, et Metellas fanum vovere potuit. Neque mireris, si nunc deus ille sit incognitus; topicus quippe deus erat. At hi dii, ut observat Servius, non transibant ad alias regiones, ac proinde vix aliis, quam locorum incolis noti erant. (Serv., in lib. VII *Æneid.*)

Duo autem argumenta contra ethnicos Tertullianus inde eruit. Primo enim inde evidentissime concludit deos gentilium factos esse pro hominum voluntate et arbitratu, atque idcirco nullum posse gentilium esse deum, nisi homini placuerit. Atqui summa impietas est ulli pro hominum arbitrio tribuere divinitatem. Verus siquidem Deus a se ipso et omnipotens est, atque ideo nulli subjectus, sed illi subjecta sunt omnia. Ethnici ergo nulla prorsus lege, nisi iniquissima, discernere potuerunt, ut Christiani, rejecto veri Dei cultu, factos ab hominibus deos adorarent, secus vero illi etiam inauditum interfacerentur. Secundo inde colligit Tertullianus vetus illud de novis diis non introducendis decretum ab ipsismet gentilibus violatum, qui

pari licentia deos olim factos repudiaverunt, ac repudiatos restituerunt. Nam *Liberum patrem*, uti ille ait, cum mysteriis suis consules senatus auctoritate non modo Urbe, sed universa Italia eliminaverunt (Tertullian. *Apolog.*, c. 6, p. 304). Quæ quidem ille alio in libro iisdem pene verbis repetit (*Lib. I ad Nation.*, cap. 10, pag. 575). Totam autem hæc historiam accurate narrat Livius, ac quando, qua occasione, et quomodo a Posthumio consule nefanda horrendaque crimina, quæ in his execrandis sacris noctu perpetrabantur, sint relecta, atque eam ob causam senatusconsulto Romæ totaque in Italia penitus abrogata sublataque fuerint (*Liv.*, lib. XXXIX, § 9, usque ad 19). Quam obrem recte Augustinus: *Hæc postea*, inquit, *displacuerunt senatui saniori, et ea jussu adferri* (*August.*, lib. VI de *Civil.*, cap. 9, pag. 156).

Contra vero: *Serapidem*, ait adhuc Auctor noster, *et Isidem, et Harpocratem, cum suo Cynocephalo, Capitolii prohibitos*, id est, curia deorum pulsos *Piso et Gabinus consules*, non utique christiani, *eversis etiam aris eorum, abdicaverunt, turpium et otiosarum superstitionum vitia cohibentes* (Tertullian., *Apolog.*, c. 6, pag. 305). Sed hæc ille paulo uberius in alio libro, ubi et testem Varronem hunc in modum citavit: *Serapidem et Isidem et Harpocratem et Hanubim prohibitos Capitolio Varro commemorat, eorumque statuas a senatu disiectas, non nisi per vim popularium restructas; sed tamen Gabinus consul calendis januariis cum viâ hostias probaret præ popularium cætu, quia nihil de Serapide et Iside constituisset, potiorum habuit senatus censuram, quam impetum vulgi, et aras institui prohibuit* (*Idem*, lib. I ad *Nat.*, cap. 10, pag. 575).

Sed animadvertas velim quæ fuerit etiam in rebus sacris inconstantia et insulitas gentilium, qui postquam turpissima ac plane detestanda hæc Serapidis mysteria jure tam merito sustulissent, summa tamen impietate instauraverunt, quemadmodum Tertullianus se postea fusius demonstraturum pollicetur. Nos vero de illorum cum eversione tum renovatione quædam in nostra de Minutii Octavio dissertatione annotavimus (*Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. 22, art. 1), et infra adhuc observabimus.

Ethnicis igitur, qui deos suos ita repudiaverant et restituerant, fas nunquam fuit Christianos, nec auditos, nec defensos ideo condemnare, et interficere; quia verum Deum veramque religionem suam negare et abdicare volebant. Sed id adhuc confirmatur ex iis, quæ retulimus in alia dissertatione (*Dissert. in Arnob.*, cap. 5, art. 1 et seqq.), ubi patefecimus quanta illi audacia mores, leges et instituta etiam sacratoria contempserint, labefactarint et abrogaverint.

CAPUT XIX.

De legibus in Christianos datis, et imperatorum in eos odio vel favore.

ARTICULUS PRIMUS.

Quomodo Tertullianus ostendat primas in Christianos leges lalas esse a Nerone nequissimo imperatore, ac

deinde a Domitiano, Neronianæ crudelitatis portione; qui tamen eos restituit, quos relegaverat.

Satis abunde Tertullianus demonstravit quam absurde ethnici ad vexandos et occidendos christianos suis se legibus obstringi caussarentur, qui majorum suorum instituta, mores ac teges sanctiores impune, aut violabant, aut adspernabantur. Laudabant enim veteres, sed *nove de die* vivebant, ait Auctor noster, atque excelsa in negotiis et officiis antiquitate, venerandam patrum suorum auctoritatem pessumdabant (*Tertullian. Apolog.*, cap. 6, pag. 305). Sed hæc ille omnia sibi satis esse non putavit, ipsumque petit accusationis caput. Manifestum itaque facit datas in christianos leges esse iniquissimas, et statutas a pessimis ac sceleratissimis principibus. Neque minus B Evidenter demonstrat bonos piosque principes, vel nunquam in Christianos sævisse, aut nunquam præcepisse in eos sæviri. Quod quidem ille imperatorum a christianæ religionis initio ad ævum usque tempus brevi inductione ostendit (*Idem*, lib. I ad *Nat.*, cap. 10, pag. 572).

Ubi enimvero christianum nomen in mundum pervulgari cœpit (*Idem*, *Apolog.*, cap. 5, p. 290), tum Tiberius imperator, uti superius animadvertimus (*Supr. cap. 8, art. 4*), voluit Christum in deorum numerum referre, ac quamvis prohibitus sit senatu, in sua tamen permansit sententia. Tantum itaque abest, ut aliquam tulerit in Christianos legem, quin potius eorum accusatoribus, inquit Tertullianus, *periculum, pœnæ videlicet et supplicij, comminatus fuerit* C (*Tertull.*, *ibid.*).

Neque etiam Auctor noster unquam credidit quidquam a Caligula et Claudio imperatoribus in eosdem Christianos decretum. Etenim ibidem adjecit: *Consulte commentarios vestros, illic reperietis primum Neronem in hanc sectam, cum maxime Romæ orientem, Cæsariano gladio ferocisse* (Tertullian., *loc. cit.*). Nos vero infra explicabimus cur prima Christianorum persecutio ab hoc imperatore concitata dicatur (*Dissert. in Luc. Cæcil.*, lib. de *mort. Persec.*, cap. 6, art. 1). Quamobrem illud tantum observabimus quibusdam visum fuisse his verbis, *commentarios vestros*, ab Auctore nostro designari aut Cornelii Taciti Annales, aut potius descriptam a Suetonio Neronis vitam. Nam alibi ille dixit, *Vitas Cæsarium legimus: orientem fidem* D *primus Nero cruentavit* (Tertull., lib. de *Scorp.*, cap. 15). Nec prorsus quidem inepta videtur hæc conjectura. Sed quid impedit, quominus commentarium nomine adhuc denotaverit arcana seu acta publica Romanorum, in quibus, sicuti supra notavimus (*Supr. cap. 9, art. 3*), extraordinaria facta litteris consignata conservabantur.

Utrumque res se habeat, certe Religio christiana hoc Nerone, tyranno omnium nequissimo, vel, quemadmodum loquitur Tertullianus, *tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriatur* (Tertul. *Apolog.*, cap. 5, p. 293). Ab illo siquidem damnata, eo ipso bona esse et vera probatur. Nam sicuti ille pergit: *Qui scit illud, intelligere potest non nisi grande aliquod bonum*

a Nerone damnatum (*Idem, ibidem*). Sed hæc paulo fusius prosequitur in suo ad Nationes libro : Sub Nerone, inquit, damnatio invaluit, ut jam hinc de persona persecutoris ponderetis. Si pius ille princeps, impii Christiani; si justus, si castus, injusti et incesti Christiani; si non hostis publicus, nos publici hostes; quales simus damnator ille demonstravit, utique æmula, id est, contrarias pessimis suis moribus virtutes puniens. Et tamen permansit, erasis omnibus, hoc solum institutum Neronianum, justum denique, ut dissimile sui auctoris (*Idem, lib. I ad Nation., cap. 7, p. 567*).

Non poterant igitur gentiles Christianis obicere ge legibus ab impiissimo illo tyranno datis obstringi. Prima quippe lex in eos sancita ab illo, qui tantis tamque horrendis sceleribus infamem vitam duxit, manifestum certe omnibus fecit quam castum et in- pocens erat Christianorum vivendi genus. Deinde vero ille honorum omnium hostis infensissimus, nihil nisi bonum et æquum damnabat. Ethnici ergo iniquissimis ejus legibus nunquam teneri poterant; ac Christiani jure merito se ab homine tam impio damnatos esse gloriabantur. Denique sua crudelitate et inauditis hactenus flagitiis horrore omnibus adeo fuit, ut cuncta ejus monumenta abrasa abolitaque fuerint. Nam a senatu, ut ait Suetonius, hostis publicus judicatus est, moreque majorum puniendus (*Sueton. lib. VI, in Vit. Neronis, § 49*). In Dionis Epitome legimus a militibus comminutas, et dirutas ejus statuas (*Dion., Epit., p. 196*), ac si Plutarcho fides, Spicillus gladiator, iis per urbem raptis, in foro obrutus necatusque fuit (*Plutarch., in Vita Galbæ, p. 1056*).

At quamvis ethnici omnia ejus acta et decreta jure merito resciderint, cæco tamen illorum in Christianos furore factum est, ut, erasis omnibus, solum Neronis in illos decretum permanserit. Sed Tertullianus eorum insaniam irridendo addidit : Justum quidem, ut dissimile sui auctoris, hoc est, tam iniquum, quam ipsimet impio Neroni, et aliis nefandis ejus factis ac legibus simile fuit.

Prosequitur Tertullianus : Tentaverat et Domitianus, portio Neronis de crudelitate, sed qua et homo facile captum repressit, restituitis etiam, quos relegaverat (*Tertullian., Apologet., cap. 5, p. 293*). Cuncta vero hæc verba græce reddita Eusebius retulit, aliumque testem citat Hegesippum, qui memorie tradidit Domitianum, postquam nonnullos Christi cognatos de sua origine et ejusdem Christi regno interrogasset, nihil adversus eos statuisset asperius, sed dimisisse liberos, ac misso edicto compescuisse commotam in christianæ religionis sectatores, persecutionem : καταπαύσαι διὰ προστάγματος τὸν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας διωγμὸν (*Euseb., lib. III. Eccles. Histor., cap. 20, p. 90*). Denique de utroque Domitiano et Nerone hæc Auctor noster adjecit : Tales semper nobis insecutores injusti, impii, turpes, quos et ipsi, vos gentiles, damnare consuestis, a quibus damnatos restituere soliti estis (*Tertullian., ibid.*).

Frustra ergo ac prorsus inepte iidem gentiles co-

nabantur vano edictorum, ab his imperatoribus datorum, prætextu suam in Christianos excusare crudelitatem. At de utroque illo imperatore Domitiano et Nerone, et commota adversus Christianos persecutione, in alia dissertatione disputabimus (*Infr., cap. 16, art. 3, Dissert. in Luc. Cæcil. cap. 6, art. 1 et 2*).

Cæterum, si hi duo nequissimi imperatores quasdam adversus Christianos sanciverunt iniquissimas leges, constat sane alios, qui medio inter utrumque tempore, vel post Domitianum ad Tertulliani ætatem regnare, aut Christianos non vexavisse, aut ipsis favisse, aut nulla tulisse contra illos edicta, sed potius priora emendavisse. Quam autem id certum sit, agnosces profecto his Tertulliani verbis, quibus ethnicos sic provocat : De tot exinde principibus ad hodiernum, divinum humanumque sapientibus, edite aliquem debellatorem Christianorum (*Tertullian., Apologet., cap. 5, p. 294*). Qua autem, obsecro, fronte ethnici tanta securitate compellare audebat, nisi hoc fuisset verissimum? Et certe Melitonem, ab Eusebio citatum (*Euseb., lib. IV Eccles. Hist., cap. 26, p. 148*), ac plures alios, sicut alibi ostendimus (*Dissert. in Luc. Cæcil., cap. 6, art. 3*), habuit suæ suffragatores et patronos sententiæ, quam ipse adhuc confirmat, uti ex sequentibus articulis patet.

ARTICULUS II.

Expenditur utrum Marcus Aurelius christianæ religioni propterea faverit, quod christiani milites exercitui ejus, siti enecato, imbrem non sine magno miraculo a Deo impetraverint, ac quomodo iisdem christianis pœnas impositas non dimoverit, sed phlam disperiserit.

Ethnici injustissimis pessimorum imperatorum legibus ad christianos excarnificandos eo majore perversitate abutebantur, quo certius noverant longe meliores fuisse suos imperatores, qui aut in illorum gratiam fecerunt decreta, aut eorum fautores fuerunt, et defensores. Nominibus autem suis Tertullianus illos appellat, sed non servato uniuscujusque ætatis ordine. Orditur enim a Marco Aurelio, quem Christianorum protectorem fuisse asseverat. Nec ullus, inquit, unquam diffitebitur : Si litteræ illius gravissimi imperatoris requirantur, quibus illam germanicam sitim, christianorum forte militum precationibus impetrato imbri, discussam contestatur (*Tertullian., Apologet., cap. 5, p. 295*). Certum quidem, ac unanimi omnium, sive gentilium, sive christianorum consensu probatum est hæc contigisse, cum Marcus Aurelius adversus Germanos ac Sarmatas pugnaturus, aciem instrueret. Tum quippe ejus milites, qui siti enecabantur, impetrato cœlitis imbri, recreati sunt. Sed in dubium aliquis vocabit utrum ethnicorum vel christianorum precibus obtentus fuerit.

Plures namque scriptores ethnici hunc imbrem precationi pietatique ejusdem imperatoris acceptum referunt. Primus autem ex istis occurrit nobis Capitolinus, cujus hæc sunt de illo verba : Fulmen de

cælo precibus suis contra hostium machinamentum extorsit, suis pluvia impetrata, cum siti laborarent (Capitol., in Vita M. Antonin., p. 305). Fusius vero Themistius publica ad Theodosium oratione: Ἀντωνίνω τῷ Ῥωμαίων αυτοκράτορι τοῦ στρατεύματος ὑπὸ θεῶν αὐτῶν πιεζομένου, ἀναχὼν τῷ χεῖρι ὁ βασιλεὺς πρὸς τὸν ὑμῶν Ταύτην, ἔφη, τῇ χεῖρι προνυμφάμεν σε, καὶ ἐκέλευσε τὸν ζωῆς δοτῖρα, ἢ ζωὴν οὐκ ἀπειδέμεν, καὶ δοτῶ κατήδεσε τὸν θεὸν τῇ τύχῃ, ὥστε ἐξ αἰθρίας ἡλθον νεφέλαι ὑδροφερεῦσαι τοῖς στρατιώταις. Cum Antonini Romanorum imperatoris exercitus siti laboraret, manus ille ad cælum erexit: *Hac ego manu, inq̄niens, supplex te placare volui, et oravi vitæ largitorē, qua nulli eam eripui: eaque prece sibi placasse numen, ac statim serenitate facta, magna imbrium copia ad militarem sedandam sitim erupit* (Themist., Orat. 15, ad Theodos., p. 491). Tum continuo addidit se meminisse visam a se picturam, in imagine descriptam, in qua imperator media in phalange pictus, ac milites galeis imbrem excipientes repræsentabantur. Baronius vero specimen exhibuit columnæ, in qua mirificus ille imber a Jove pluvio et fulminante concessus conspicitur (Baron. ad an. Christi., 176, § 24).

In Dionis tamen Epitome legimus fama pervulgatum quibusdam magicis artibus invocatum ab Arnuphi Mago Ægyptio Mercurium, aliosque, qui in aere degunt, dæmones, quorum opera hanc extorsit pluviam (Dion., Epit., p. 274). Quamvis autem Xiphilinus Dionem ibi mendacii arguere totis animi viribus enitatur (Xiphil., ibid., p. 275), Claudianus tamen incertus, animique dubius utramque opinionem his exposuit versibus:

Chaldæa mago seu carmina ritu
Armavere deos, seu quod reor, omne Tonantis
Obsequium Marci mores potuere mereri.

(Claudian. de sext. Honorii consul., v. 337 et seqq.)

Sed hoc ethnicorum et notatum a Lampridio dubium, non aliunde, quam ex innato in Christianos odio ac solita in principes suos adulatione manavit (Lamprid., in Vita Heliogab., p. 141).

Eusebius siquidem jure prorsus merito asserit majorem habendam fidem scriptoribus nostris, qui veritatis cultores, simpliciter et ingenue rem ipsam litteris mandavere (Euseb., lib. V Eccles. Hist., cap. 5, p. 169). Ne quis vero fidem ipsi denegaret, duos citat testes, quorum primus est Apollinaris, qui scriptis tradiderat illi christianorum militum legioni nomen Fulminæ idcirco ab Aurelio imperatore inditum, quia imbrem illum divinitus impetraverat. At gentiles captata haud dubie hujus cognominis occasione, id a Jove fulminante factum finxerunt. Secundus testis, ab Eusebio laudatus, noster est Tertullianus, cujus transcripta a nobis Apologetici verba græce reddita citavit. At poterat insuper alium citare ejus librum, ubi non minus clare et asseveranter affirmat hunc mirandum imbrem a Deo indultum christianorum militum precibus. Ad Scapulam enim ethnicum præsidem hæc scripsit; *Marcus Aurelius in Germanica expeditione christianorum militum orationibus ad Deum factis, imbres in siti illa impetravit. Quando non geni-*

ulationibus et jejunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsæ? Tunc et populus ac clamans Deo deorum, qui solus potens est, in Jovis nomine Deo nostro testimonium reddidit (Tertullian., lib. ad Scap., cap. 4). Ex his porro verbis facile animadvertes nihil plane mirum esse, si scriptores ethnici illam mirabilem pluviam a Jove suo concessam venditaverint, qui solebant huic similia miracula, christianorum precibus facta, eidem Jovi tribuere. Sed ut optime Tertullianus advertit, vero et omnipotenti Deo nostro, Jovis nomine, imprudentes et inviti acclamabant.

At quæret forsitan aliquis cur ille hoc posteriore in loco tam affirmative pronuntiaverit hunc imbrem christianis precationibus concessum, qui in Apologetico adverbium forte addidit. Numquid aliquando hac de re hæsit dubius, aut illud adverbium textui ejus præpostere insertum est? Non enim exstat in græco Eusebii textu. Sed id contra codicum manuscriptorum fidem asserere non audemus. Nonne ergo verisimilius est illud adverbium non dubitantis esse, sed irridentis ethnicos, qui hunc imbrem a fictio suo Jove datum stulte opinabantur?

Magis autem omnibus id manifestum fieret, si Aurelii imperatoris litteræ quas Auctor noster citat ad nos pervenissent. Nonnulli tamen suspicantur illas esse, quarum exemplar post primam Justini martyris Apologiam editum exhibetur. Verum jam annotavimus spurium illud esse et adulterinum (Tom. I Appar., p. 369).

Scaliger vero ex his Tertulliani verbis, si requirantur, colligi posse potat eas ab illo nunquam lectas (Scalig. Animad. in Chron. Euseb. ad an. 2189). Quod Orosii etiam testimonio stabilire conatur. At quomodo Tertullianus tanta confidentia ethnicos ad illas legendas excitavit, nisi ipse eas, aut quid in eis scriptum est legisset? Ad hæc vero, Eusebius ex iisdem Tertulliani verbis concludit hæc litteras Tertulliani tempore exstitisse εἰσὶν οὖν γέγραπται (Euseb., lib. V Eccles. Hist., cap. 5, p. 169). Cur ergo, arguit Scaliger, illas Eusebius solita diligentia integras non descripsit, si tunc revera exstitissent? Sed imbecilla prorsus est illa reclamatio, nisi evidentèr probetur nullum omnino esse hujus generis monumentum, quod ab Eusebio transcriptum non fuerit. Nunquam autem id poterit a Scaligero aut ullo alio probari.

Cæterum Marcus Aurelius tanti beneficii, precibus christianorum cœlitus accepti memor, ipsis, prout potuit, gratificatus est. Cum enim maximum gentilium in Christianos furorem penitus comprimere nequiret: *Sicut non palam*, inquit Tertullianus, *ab hujusmodi hominibus pœnam dimovit, ita alio modo palam dispersit, adjecta etiam accusatoribus damnatione, et quidem tetriore* (Tertullian. Apologet., cap. 5, p. 296). Non enim audebat pœnas penitus dimovere, relaxare et remittere, quæ prius aliorum imperatorum legibus in Christianos constitutæ fuerant; petulantiam tamen ethnicorum, illos nunquam non accusantium, ut cohiberet, alias graviore quam Trajanus, ab Auctore nostro ibidem, ut mox videbimus, citatus, pœnas

hiscæ accusatoribus imposuit; atque hoc prudenti A temperamento Christianos pro sua parte tutatus est.

Nobis porro Eusebius integram legis ad commune Asiæ nomine Marci Aurélii Antonini inscriptæ, et in Christianorum gratiam datæ, transcripsit exemplar, cujus hæc sunt posteriora verba: *Εἰ δὲ τις ἐπιμένει τῷ τῶν τοιούτων εἰς πράγματα ῥέων ὡς δὴ τοιοῦτον, λεγέ- νος ὁ καταγρόμενος ἀπολιύσθω τοῦ ἐγκλήματος, καὶ δὲν φαίνεται τοιοῦτος ὢν ὁ δὲ καταγρόμενος, ἐνοχος ἔσθαι δίκης. Quod si quis adhuc pergit cuiquam illorum negotium facessere, ex eo quod christianus sit, delatus quidem crimine absolvatur, tametsi constet eum reipsa christianum esse. Delator autem ipse pœnas luat (Euseb. lib. IV Eccles. Hist., cap. 14, p. 127). Seimus quidem nonnullos existimavisse hanc legem, non a Marco Aurelio, sed ab Antonino Pio profectam. Verum si vera sit hæc opinio, ad Tertulliani pariter faciet propositum. Nam ille hunc etiam eundem Antoninum Pium in bonorum principum numero collocat, qui nulla adversus Christianos edicta sanciverunt (Tertullian, Apologet., cap. 5, p. 297).*

Non deerit fortasse aliquis, qui a nobis requirat quo pacto Tertullianus tantis laudibus extollat Marci Aurélii in Christianos studium ac favorem, quo imperante ortam putant, ut postea animadvertentes (Dissert. in Luc. Cæcil., cap. 4, art. 3, et cap. 6, art. 3), quartam Ecclesiæ christianæ persecutionem. Sed ea ipsa lex proxime a nobis citata responsum nobis sup- peditat. Illa enim tametsi pœnæ in christianorum accusatores decernerent, prius tamen laudantur dii gentilium. At hæc commendatio bacchantium in illos ethnicorum æstus auxit potius, quam restinxit. Quid vero, quod iidem gentiles persuasum habebant recen- tioribus hisce legibus alias adversus Christianos edi- tas non abrogari? Præterea quid leges facere pote- rant contra effrœnatum vulgi variis superstitionibus obcæcati furorem, et popularium insanas incursio- nes? Nonne, his legibus spretis, innumeri prope mar- tyres, ut narrat Eusebius, his temporibus crudelissi- me interempti sunt (Euseb., lib. V. Eccles. Hist., cap. 5, p. 153)? Nihil ergo inde concludendum contra propensum in Christianos Marci Aurélii animum, qui ea passus est, quæ impedire non poterat.

ARTICULUS III.

Examinatur quo jure Tertullianus asserat mitigatas ab imperatore Trajano scriptas in Christianos leges, nul- las vero in illos latis ab Adriano curiositatum om- nium exploratore, neque a Vespasiano debellatore Ju- dæorum, neque a Pio, neque a Vero, seu Severo, im- peratoribus.

Gradum Tertullianus revocat, atque a Marco Aurelio venit ad Trajanum, illo antiquiorem. Leges au- tem in Christianos datas ex parte, uti ipse Tertullianus loquitur, frustratus est, vetando inquire christianos (Tertullian. Apologet., c. 5, p. 296). Superioribus etenim imperatorum decretis jussum erat eos inquire ac puniri: sed Trajanus, uti supra ostendimus (Sup., cap. 7, art. 2), prohibuit quidem inquire, sed oblatos puniri præcepit.

At successor ejus Adrianus nullam plane legem in eos constituit, quibus tamen magis quam alii in- fensus esse debere videbatur: *Erat enim, inquit Au- ctor noster, curiositatum omnium explorator (Idem, ibid., p. 297), id est, quibuslibet magicis artibus om- nino deditus. Et certe vitio illi, teste Xiphilino, datum est, quod esset περιρροτατος καὶ μαγείαις μαγανταίς τε παντοδαπαῖς ἐχρῆτο. Curiosissimus, ac divinationibus et omnibus magicis artibus uteretur (Xiphil., Epil. Dion. p. 262). Ammianus vero Marcellinus, ubi de Juliano apostata: Præsagiorum, inquit, sciscitationi nimis de- ditus, ut æquiparare videretur in hac parte principem Adrianum, superstitiosus magis, quam sacrorum le- gitimus observator (Ann. Marcell., lib. XXV, cap. 4, p. 427). Verumtamen nulla, ait Tertullianus, adver- sus Christianos lex ab hocce Adriano sancita fuit.*

Quapropter Melito in sua ad Marcum Aurelium An- toninum Apologia scripsit Neronis et Domitiani im- peritiam rescriptis subsequentium imperatorum fuisse correctam: *Ὡς οἷς ὁ μὲν πάππος σου Ἀδριανὸς πολλοῖς μὲν ἄλλοις, καὶ Φουδῶν δὲ τῶ ἀνθυτάτῳ τῆς Ἀσίας γράφων φαίνεται. Inter quos avus tuus Adrianus cum aliis pluri- bus, tum Fundano Asiæ proconsuli litteras dedit (Euseb., lib. IV Eccles. Hist., cap. 26, p. 148). Te- statum præterea Hieronymus facit Adriano invisenti Eleusinam, et omnibus pene Græciæ sacris initiato, oblatum pro christiana nostra religione librum, qui tantæ admirationi omnibus fuit, ut persecutionem gra- vissimam illius excellens sedaret ingenium (Hieronym. Catal. scrip. eccles., § 19, et epist. 83, ad Magn.). Verum gentiles tantis impij imperatoris superstitionibus da- tam sibi christianos impune vexandi occasionem nacti, in eos acerbissime sæviebant; tametsi nullam ille in ipsos tulerit legem; imo vero ortam tempestatem postea sedaverit.*

Tum deinde Auctor noster retro adhuc ab hoc Adriano regreditur ad Vespasianum, qui pariter nullum, inquit, contra Christianos edictum emisit, quanquam Judæorum, inquit, debellator (Tertullian. Apologet., c. 5, p. 294), quos plerique omnes eth- nici cum iisdem Christianis confundere solebant. Ab eo autem debellatam Judæorum gentem, actumque Romæ de illis cum Tito filio suo triumphum quis nescit? Quod nullum vero de Christianis decretum fecerit, testis est Eusebius, qui litteris mandavit ex- citatam fuisse a Domitiano secundam post Neronem persecutionem: *Καίτερος τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Οὐλοπασικανοῦ μηδὲν καθ' ἡμῶν ἄπορον ἐπινοήσαντος. Quamvis pater ipsius Vespasianus nullam unquam injuriam nobis fa- cere tentasset (Euseb., lib. III Eccles. Hist., cap. 17, pag. 88).*

Quid plura? nullas quoque Pius, qui longo post Vespasianum tempore imperavit, cruentas, pergit Ter- tullianus, adversus Christianos leges, aut approbavit, aut subsignavit (Tertullian., loc. cit.). Melito enim in jam citata a nobis Apologia Marcum Aurelium his apud Eusebium verbis affatur: *Ὁ δὲ πατὴρ σου, καὶ σοὺ τὰ σύμ- πνευα διοικοῦντος αὐτῆς, ταῖς πῶλεσι περὶ τοῦ μηδὲν νεωτερίζεσθαι περὶ ἡμῶν ἐγγράφον ἐν οἷς, καὶ πρὸς Δαρεινοῦς, καὶ πρὸς*

Θεσσαλονικεῖς, καὶ πρὸς Ἀθηναίους, καὶ πρὸς πάντας Ἕλληνας. *Pater quoque tuus, quo tempore cuncta simul cum ipso administrabas, scripsit ad civitates, ne contra nos tumultus conerent, nominatim ad Larissæos, ad Thessalonicenses, ad Athenienses, ad universos denique Græcos* (Euseb., lib. IV *Eccles. Hist.*, cap. 26, pag. 148). Plures etiam eruditi nostræ ætatis viri opinantur ab illo latam fuisse, in christianorum gratiam, legem, quam ab illis tamen Marco Aurelio adscriptam paulo ante notavimus (*Art. super.*).

Sextus tandem, et horum æquiorum imperatorum ultimus, a Tertulliano his verbis appellatur : *Nullus Verus leges Christianis adversas impressit* (Tertullian., loc. cit.), subaudiendum haud dubie tabulis publicis, ut eæ promulgarentur. At observare hic juvat in textu Eusebii, qui hunc Tertulliani locum græcè reddidit, prætermitti hæc verba : *Nullus Verus* (Euseb., lib. V *eccles. Hist.* cap. 5, pag. 170). Et certe hic ipse Verus, consors imperii a Marco Aurelio factus, novem ad summum annis cum illo regnavit, et ante illum mortuus est. Quamobrem quidam suspicantur hoc nomen corruptum fuisse in Tertulliani textu, ac legendum *Severus*. Pamelius enim nos admonet illud in Vaticano uno, et altero Leodiensi rêvera inveniri. Sed quia in cæteris omnibus ac melioris notæ codicibus non legitur, nihil contra tot codicum auctoritatem definire audemus. Nonne etiam Tertullianus mentionem illius facere ideo potuit, quia Aurelii collegæ sui et ab eo adoptati exemplum secutus, nullam in Christianos legem tulit, nihilque contra eos machinatus fuerat?

Si quis tamen pertinacius contendat ibi scriptum fuisse *Severi* nomen, non multum quidem repugnabimus. Nam Tertullianus alio in libro commendat singularem illius in christianos propensionem et benevolentiam, quibus ob miraculum in ejus gratiam factum illos omnes saltem primis imperii sui annis complexus est. Sed audiamus si placet illius verba : *Ipse*, inquit, *Severus, pater Antonini Caracallæ, Christianorum memor fuit. Nam et Proculus christianum, qui Torpacion cognominabatur, Euhodiæ procuratorem, qui eum per oleum aliquando curaverat, requisivit, et in palatio suo habuit usque ad mortem ejus; quem et Antonius optime noverat, lacte christiano educatus* (Tertull., lib. ad Scapul., cap. 4). Certiores itaque nos facit Severum imperatorem ægritudine quadam mirabiliter fuisse levatum oleo, quod Proculus illi dederat. Ne quis autem aut pervicacior, aut omnino incredulus, de tanto miraculo dubium moveret, Proculi et cognomen et munus declarat. Torpacion, inquit, vocabatur, et Euhodiæ erat procurator. Sed quis ille fuerit, jam dictu difficillimum.

Alio autem in libro Tertullianus narrat Valentinianorum errores impugnatos fuisse non solum ab Justino martyre, Miltiade et Irenæo, sed etiam a Proculo, de quo hunc loquitur in modum : *Proculus noster virginis senectæ et christianæ eloquentiæ dignitas, quos in omni opere fidei, quemadmodum in isto, optaverim assequi* (Idem, lib. adv. Valen., cap. 5). Quia vero

A hic liber a Tertulliano post suam ad Montanistas defectionem compositus est, et Proculus vocatur *noster*, hinc quidam colligi posse putant ideo ita appellari, quoniam iisdem Montanistarum erroribus addictus erat. Quamobrem addunt illum his notari Hieronymi verbis : *Caius, sub Antonino Severi filio, disputationem adversus Proculum, Montani sectatorem, iusignem habuit* (Hieron., *Catal. script. eccl.* § 19). Verum cum iste montanista fuerit, non idem profecto esse videtur, atque Proculus Torpacion. Præterea hic Euhodiæ procurator dicitur, ille vero christianæ eloquentiæ dignitate celeberrimus.

At discimus ex Dionis Epitome Evodum (Εὐόδου) Antonini Caracallæ fuisse educatorem, τοῦ τροφῆος αὐτοῦ (*Dio. Ep.* 533). Tum autem Proculus hujus Evodi, seu Euhodias, procurator esse poterat. Nam hoc ipso tempore in Severi palatio, ut ait Tertullianus, commorabatur, ubi eum Caracalla cognovit, atque, ipso instigante, lacte christiano educatus est.

Cæterum quidquid de hoc Proculo Torpacione statuatur, nullus ambigendi locus est, quin Severus, ob sanitatem sibi mirandum in modum restitutam, faverit Christianis. Non solum enim hunc Proculum christianum in suo retinuit palatio : sed et *clarissimas*, uti adhuc asserit Tertullianus, *scæminas, et clarissimos viros, Severus sciens hujus sectæ esse, non modo non læsit, verum etiam et testimonio exornavit, et populo, furenti in nos, palam restitit* (Tertull., lib. ad Scapul., cap. 4). Christianis igitur revera, nec parum quidem favit, seque illorum non occultum, sed publicum exhibuit fautorem atque defensorem. Quidni vero eis favisset, a quibus non modo beneficium maximum acceperat, sed quorum summam quoque in se fidelitatem fuerat semper expertus? Nam inter factiones Cassii, Nigri et Albini ab ipso ejus imperii, ut supra vidimus (*Supr.*, cap. 2, art. 1), et infra adhuc dicetur, exordio subortas, nullus unquam christianus inventus est.

Nec dixeris hæc pugnare cum iis, quibus superius diximus (*Ibid.*), commotam ab eodem Severo imperatore in Christianos persecutionem. Non enim imperii sui initio, sed post decem et amplius annos concitata fuit. Constat autem illum ad id usque tempus non parum quidem favisse Christianis.

Nullum porro æquum rerum æstimatorem esse D putamus, qui ex his, quæ hactenus dicta sunt, facile non intelligat quanti roboris sit hæc Auctoris nostri argumentatio, cujus pondere ethnicos penitus obruit, qui se legibus suis ad cruciandos tollendosque Christianos obligari venditabant. Nam has, et iniquissimas, et ab iniquissimis principibus datas esse demonstravit. Nec minus luculenter patefecit illas a compluribus aliis, probitate et æquitate præditis, correctas fuisse et emendatas. Denique qui nullam in Christianos tulerunt legem, hi procul dubio illos, quantum iniquitas temporum sinebat, tutari ac protegere conabantur.

CAPUT XX.

De læsæ divinæ majestatis criminibus, quorum Christiani, tam falso quam impudenter, ab ethnicis illorum reis accusabantur.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam invictè Tertullianus demonstret Christianos im- merito accusari infanticidii, sive infantis in sacris eorum synaxibus occisi, comesæ postea ejus carnis potatque sanguinis, ac turpissimi incestus, vanasque ethnicorum cavillationes funditus evertat, ubi de Cynopennis, Sciapodibus et Antipodibus.

Nullus ad vexandos perdendosque Christianos alius supererat ethnicis prætextus, nisi ut eos capitalis alicujus criminis quòquo tandem modo accusarent. At eo furoris et dementiæ processerant, ut illos non unius tantum flagitii reos dicerent, sed omnium, ut ait Tertullianus, *scelerum, deorum, imperatorum, legum, morum, ac totius naturæ inimicos* (Tertullian., *Apolog.*, cap. 2, p. 277). Verum quis, hac plane horrenda accusatione percussus, non statim obstupescat? Quo enim modo tot tantorumque criminum rei esse poterant Christiani, qui, sicut jam demonstravimus, non modo unum verumque Deum summa veneratione colebant, sed quorum etiam castissimi erant mores, ac piissimum vivendi genus? Ruebat igitur se ipsa tam falsa criminatio. Verum quia christiana religio nihil, ut loquitur Tertullianus, *de causa sua depræcatur* (Ibid., cap. 1, p. 259), nec, sicut rei solent, ullam gratiam ullumve favorem requirit, hoc idcirco unum optat et petit, ut secundum severiora legum præscripta examinetur. Quamobrem Tertullianus ad ea omnia, quæ Christianis objiciebantur, singulatim examinanda ac diluenda aggreditur, ac manifestissime demonstrat eosdem Christianos tam falso horum flagitiorum insimulari, quam certum erat illorum reos revera esse gentiles.

Quid enim a veritate magis alienum, quam eos læsæ majestatis divinæ redarguere, qui verum, ut diximus, Deum et privatim et publice in suis synaxibus semper colebant, malebantque atrocissimis quibuscumque se necari suppliciiis, quam hunc unicum Deum negare, aut falsos deos ullo vel ficto tantum et simulato cultu venerari? Contra vero hujus summæ impietatis evidentissime convincebantur gentiles, qui factitios, ut infra ostendimus, deos colebant, quos infames et omni turpissimorum criminum genere fœdatos fuisse fatebantur.

At hi tamen nunquam non clamabant Christianos idcirco læsæ divinitatis esse conscios, quia in suis synaxibus, et inter sacratiora sua mysteria, nefandissimis sceleribus sese impudentissime contaminabant. Nam dicebantur, inquit Tertullianus, *sceleratissimi de sacramento infanticidii* (Ibid., cap. 7, p. 306), sive infantis quem ibi occisum devorare ferebantur. Inde et post convivium illud exsecrandum turpissimo pol- lui incesto, quod eversores luminum, verba adhuc sunt Auctoris nostri, *canes, lenones scilicet, tenebras, tum et*

A libidinum impiarum inverecondiam procurant (Ibid.). In manuscriptis nostris codicibus et editionibus antiquis, deest vox *tum*, nec ibi multum necessaria videtur. Sensus autem Tertulliani, isthæc brevius alio in libro enarrantis, hic est: Post lumina a canibus eversa et exstincta, tenebræ, impurissimorum lenonum munus obeuntes, inverecondiam impiarum libidinum procurant (Idem, lib. 1 ad Nat., cap. 15 et 16). Præcipua autem et capitalia hæc crimina erant, quæ ethnici, quemadmodum alibi, nec semel, annotavimus (*Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. 8, art. 4, et seqq.), tamdiu tantaque impudentia Christianis objiciebant, quanta facilitate ab antiquis Ecclesiæ Patribus diluta confutataque sunt.

Variis vero Tertullianus noster rationum momentis falsam hanc criminationem funditus evertit. Primum enim ethnicos ipsos hunc alloquitur in modum: *Dicimur semper a vobis tantorum scelerum rei; nec vos, quod tamdiu dicimur, eruere, investigare, et relegere curatis* (Tertullian., *Apologet.*, cap. 7, p. 307). Nullus tamen condemnari prius debet, quam sceleris convinctur: *Ergo aut eruite, inquit ille, si creditis, et Christianos horum scelerum convincite, aut nolite credere, quia non eruitis* (Ibid.). Enimvero hac affectata dissimulatione atque negligentia præscribitur (Ibid.), præjudicioque certissimo probatur Christianorum innocentia, et summa morum integritas, *quod nec ipsi audetis eruere* (Ibid.), ea crimina, quorum illos, tam falso, quam temere accusatis, nec causa unquam, ut vidimus, audita, condemnatis, torquetis, et occiditis.

Præterea eo major erat hæc ethnicorum perversitas, quo facilius promptiusque poterant investigare, atque agnoscere an vera essent illa Christianorum scelera. Nam *census istius disciplinæ*, ait Tertullianus, hoc est, hujus disseminatæ in mundo christianæ disciplinæ initium, *a Tiberio est* (Ibid.); aut, uti explicatius alio in libro: *Principe Augusto nomen hoc, christiano- rum, ortum est; Tiberio, disciplina ejus illuxit*. At certe quoniam christiana religio vera est, *cum odio sui cœpit*, illius adhuc totidem sunt verba, *simul atque apparuit inimica esse*. Nostris vero in manuscriptis codicibus *inimica est*, hoc est, eo ipso quo cœpit tempore, mundo apparuit, omnibus inimica et invisa fuit; ac *tot hostes ejus fuerunt quot extranei* (Idem, lib. 1 ad Nat., cap. 7, p. 307), id est, omnes omnino homines præter solos ipsosmet Christianos. Nam, ut ait adhuc Tertullianus, *hostes illorum erant, et primo quidem propria ex æmulatione Judæi*, seu sua in illos invidia, qua quidem propter arrogatos a Christo veteres suos ritus semper conflagravit: *deinde milites ex concussione* (Idem, *Apolog.*, cap. 7, pag. 308), hoc est, sicut nonnullis videtur, subdola furentium accusatione, sed mellus, crudeli vexatione: *ex natura tandem sua ipsi etiam domestici Christianorum* (Ibid.); utpote qui conditionis suæ impatientes, more solito insidiabantur dominis suis, quibus nocere nunquam non con- nitebantur.

Ab his igitur omnibus quotidie, pergit Tertullianus, *obsidemur, quotidie prodimur, in ipsis plurimum cœli-*

bus et congregationibus nostris opprimimur (*Ibid.*); vel, A sicut ipsos gentiles alibi compellendo dixit: *Scitis et dies conventuum nostrorum; itaque et obsidemur, et opprimimur, et in ipsis arcanis congregationibus detinemur* (*Idem., lib. I ad Nat., cap. 7, pag. 568*). Latere ergo gentilibus non poterat quid in iis Christiani agere consueverant.

At quis unquam, arguit Auctor noster (*Tertullian., Apologet., loc. cit.*), taliter vagienti, dum a christianis occideretur, infanti supervenit? Quis cruenta christianorum, qui comēdebant illius carnes et sanguinem bibebant, ut invenerat, tanquam cyclopy et sirenarum ora, minime quidem abstersa iudici conspicienda, reservavit? Quis vel in uxoribus aliqua immunda adulterii, in iisdem cœtibus paulo ante admissi, vestigia deprehendit (*Ibid.*)? Quæ quidem ille B aliis verbis alio in libro sic urgebat: *Quis unquam semeso puero supervenit? Quis in cruentato pane vestigia dentium deprehendit? Quis tenebris repentino lumine irruptis, immunda aliqua, ne dixerim incesta, recognovit* (*Idem., lib. I ad Nat., loc. cit.*)? In Apologetico autem ad duplicem cyclopy et sirenarum fabulam respexit. Poetæ enim tam græci, quemadmodum Homerus (*Hom., Odys. VIII, post med.*), quam latini, sicut Virgilius (*Virgil., lib. III Æneid., v. 617 et seq.*), sinxerunt cyclopes homines fuisse monoculos, qui suos vorabant hospites. Nec minus nota est fabula sirenarum, quæ navigantes, cantus sui dulcedine sopitos, in mare dejiciebant (*Plin., lib. X Natur. Hist., cap. 49, pag. 441*).

Tertullianus itaque sic argumentatur: Christianorum C tot hostes erant, quot ethnici, judæi, milites et domestici, a quibus quotidie in suis etiam synaxibus obsidebantur opprimebanturque. Si ergo in illis tot tamque horrenda crimina perpetrassent, a tot hostibus suis adeo infensis deprehendi facillime poterant. Atqui ex infinito propemodum illorum hucusque numero ne unus quidem minima sceleris ullius vestigia unquam agnovit. Falsissima igitur erant ea crimina, quæ improbi calumniatores Christianis obiectabant (*Tertull., lib. I ad Nat., cap. 7, pag. 569*).

Neque hi quantumlibet impudentissimi homines respondere poterant horum criminum testes a christianis pecunia aut mercede fuisse unquam corruptos. Nam quis talia facinora, ait Tertullianus, cum invenisset, celavit, aut vendidit ipsos trahens homines? D (*Idem., Apologet., cap. 7, p. 508.*) id est fieri non potuit, ut ethnicus aliquis hæc sibi cognita christianorum crimina aut sponte sua celaverit, aut dum christianos ad iudicum tribunalia trahebat, illa pretio aliquo vendiderit, et tunc factus sit omnino mutus. Alio autem in libro hæc aliis, vide an clarioribus verbis, sic enuntiat: *Si præmio impetramus ab ethnicis, criminum nostrorum testibus, ne tales, quales illorum revera conscii, in publicum extrahamur, ac condemnemur, quare a nemine accusati et convicti opprimimur? Nonne possumus, corruptis auro testibus, et omnino ad iudicium non extrahi? Quis enim prodicionem, sive declarationem et accusationem*

horrendi alicujus criminis, sine crimine ipso, quod poterat ab alio aliquando agnosci et puniri, aut testis aut iudex vendit, aut conscius redimit (*Idem., lib. I ad Nation., cap. 7, p. 568*).

Nullius itaque testimonio probatum unquam fuerat Christianos reos esse horum criminum. Ecquis enim illa, uti urget Tertullianus, unquam prodidisset? Non ipsi quidem christiani. Si enim ethnicis sacra sua Samothracia et Eleusinia declarare nefas erat, quanto magis christiani divina sua mysteria reticere tenebantur (*Tertull., Apolog., loc. cit., et lib. I ad Nation., cap. 7, pag. 568*)? Si ergo ab ipsis summo tegebantur silentio: Unde, inquit Tertullianus, extraneis gentilibus eorum notitia, cum semper etiam piæ initiationes arceant prophanos, et arbitris careant, nisi impii minus metuunt (*Ibid., loc. cit.*)? In nostris melioris notæ codicibus manu exaratis, et plerisque antiquis editionibus legimus, etiam impiæ initiationes. Nec forsitan male. Nam Tertullianus, a minori, ut aiunt, ad majus sic argumentari potuit: Si impiæ ethnicorum initiationes celari debent, quanto magis sacræ et piæ christianorum; nisi impii gentiles eas vulgando, minus sibi, quam christiani metuant?

Instat adhuc Auctor noster, atque hæc execranda scelera a nemine nec perpetrari, nec credi posse hoc argumento demonstrat: Christianis pie viventibus futura post hanc vitam beata æternitas promittebatur. At cui unquam christiano, aut christiana religione initiando, persuaderi aliquando potuit tot tantisque sceleribus eam posse comparari? Numquid ulli etiam summæ auctoritatis viro hæc dicenti, vel si vis juranti, ne unus quidem gentilis, non omnino insanus, fidem posset unquam habere, ac tam facili credulitate tam atrocibus coinquinari flagitiis? Atqui si ethnici hæc nec credere, nec perpetrare possunt, quanto magis christiani, quorum non alia est, quam cæterorum hominum natura (*Tertullian., Apologet., cap. 8, p. 312, et lib. I, ad Nation., cap. 7, p. 569*)? Non enim sunt cyclopennæ aut sciapodes, inquit Tertullianus, sive ut in alio libro, cynopennæ aliqui, vel sciapodes, vel aliqui de subterranea antipodes (*Idem., loc. cit., p. 312 et 569*). Primi autem, si Ctesia, quem Plinius citat, fides sit, Monocoli, inquit, vocabantur, singulis cruribus miræ pernicitatis ad saltum; eosdemque Sciapodes vocari, quod in majori æstu humi jacentes resupini, umbra se pedum protegant (*Plin., lib. VII Natur. Hist., cap. 2, pag. 11*). De his autem Solinus (*Solin., Poly. histor., cap. 52, pag. 80*). Augustinus (*August., lib. XVI, de Civit., cap. 8, p. 422*), Suidas (*Suid., ad v. Σκιόποδες*), et apud Tzetzem Apollodorus (*Tzet., chil. 7, v. 662, et seqq.*). Cynopennæ vero in quibusdam editis appellantur cyclopes, in aliis cynophanes, sed contra manuscriptorum nostrorum codicum auctoritatem. Vossius vero legendum censet cynopanes, græce κυνόπαρες, canes cornuti (*Voss., not. in Mel., lib. III, de Situ orb., cap. 9*). Salmasio tamen placet eorumdem codicum nostrorum lectio Cynopennæ a græco verbo κυνόπεδος, quasi canina, inquit, fame laborantes (*Salm., not. in Solin.,*

pag. 1005). Recte quidem ad propositum Tertul-
liani, ibi loquentis de christianis, qui occisi infantis
carnibus vesci, ac plusquam canina fame laborare ab
ethnics falso accusabantur. Sed quinam hi fuerint,
scire parum interest. Nam de monstris Auctor noster
loquitur, quæ penitus ficta esse omnes ultro fa-
tentur.

Quid ergo, inquiet aliquis, numquid et his similia
monstra putavit antipodas? At nullam illorum in
Apologetico, sed in libro tantum ad Nationes legitur
fecisse mentionem. Nonne autem ibi eos nominavit,
quia ipse, sicut alii plures, alibi a nobis appellati
(*Dissertat. in Lactant., cap. 21, art. 6*), in animum
induxerant nullos esse posse antipodes, nisi adver-
sis, uti aiebant, vestigiis ambularent? Neque certe
aliter quam monstra, et falsi fictique homines ab illo
hisce verbis exploduntur: *Vel aliqui de subterranea*
terra, instar fungorum exorti, qui aliam, quam terræ
nostræ homines, naturam habeant. Verum ab horum
aliorumque monstrorum feritate longe aberant Chris-
tiani, qui aliis hominibus nostris eo tantum dissimiles
erant, quod illos humanitate et charitate superarent.
Nunquam ergo cogi potuerunt, ut qualibet pietatis et
religionis specie infantis a se occisi manderent car-
nes, ac postea stupris, adulteriis, et incestis conta-
minarentur.

Cæca tamen obstinatione perculsi gentiles urge-
bant nimium credulis aut Christianis, aut saltem in
eorum religione tyronibus impositum et illudum. Sed
nihil ineptius absurdumque fugi poterat. Christianis
siquidem mos erat, ut initiandi a patre sacrorum, id
est, episcopo, aut aliquo ejus vicario, ea doceren-
tur, quibus ad eadem sacra præparari, vel quæ in
illis agi deberent. Qua autem fronte episcopus, aut
quisvis alius tyroni vel christiano dixisset: Cum ad
sacras synaxes veneris, infans tibi necessarius, ad-
huc tener, qui nesciat mortem, qui sub cultro tuo, quo
illam jugulabis, rideat: item panis, quo sanguinis ju-
rulentiam, vel melius alio in libro, rudem sanguinem
colligas (*Tertullian., Apologet., cap. 8, pag. 313, et*
lib. I, ad Nation., cap. 7, p. 569). Necessary quo-
que canes, qui post objectam offulam lumina extin-
guant, ac tandem necessaria soror et mater tua, qui-
bus mediis in tenebris stuprum afferas? Sed dic
nobis, quæso, quibus auribus quilibet christianus,
aut tyro hæc audire poterat? Numquid sine horrore?
Nonne saltem leges vereri debebat, quibus, ut monet
Cicero, cautum erat: *Incestum pontifices supremo*
supplicio sanctunt (*Cicero., lib. II de Legib., p. 335,*
lin. 15)? Si vero hanc pœnam fraude vel auctoritate
Christianorum vitari posse arbitrabatur, quomodo ab
ethnics judicibus interrogatus, crudelioribus tor-
mentis cruciari et occidi malebat, quam hæc, qui-
bus conscientia penitus repugnat, crimina fateri?
Nemini plane sani capitis homini hæc credibilia
sunt, aut fieri unquam potuisse persuadebitur.

Instabant gentiles se fama didicisse Christianos
esse revera præfatorum scelerum conscios. At in-
suisa prorsus, respondet Tertullianus, et futilis est

hæc responsio (*Tertullian., Apologet., cap. 7, p. 309,*
et lib. I ad Nation., cap. 7, pag. 566). Negare enim
non poterant verum esse, quod celeberrimus poeta
cecinit:

Fama malum, quo non aliud velocius ullum.

(*Virgil., lib. IV Æneid., v. 174.*)

Fama enim rei tantum incertæ nomen est, eaque
sæpissime oritur, aut ingenio æmulationis, sive invi-
dia, aut arbitrio suspicionis, seu suspitione gratis
conficta, aut mentiendi voluptate. Tam malo igitur ex
principio, atque ex unius duntaxat ore exorta, ple-
rumque mentitur, aut si quid veri unquam renun-
tiat, vel tum aliquid adjicit, vel detrahit, vel immu-
tat. Tamdiu vero viget, quamdiu nihil probat. Ubi
enim res probata est, tunc eo ipso illa cessat, et ex-
cidit. Merito igitur vir sapiens nullam illi fidem ha-
bet, multo magis cum ipsa sola index et nuntia est
scelerum prorsus occultorum, quæ nemo mentis suæ
compos homo aut perpetrare audeat, aut potest. Nos
vero alibi animadvertimus hanc Tertulliani respon-
sionem a Minutio Felice paucioribus quidem, sed
non minus efficacibus verbis plane confirmari (*Dis-
sert. in Minut. Octav. cap. 8, art. 2*). Denique Ter-
tullianus addidit famæ tam veloci, quam mendaci,
non credendum, sed veritatem investigandam; quo-
niam, uti ferebat vulgatum ab ethnics proverbium,
Omnia tempus revelat (*Tertullian., ibid., p. 310*). Quod
quidem adagium Aulus Gellius (*Gell., lib. XII Noct.*
Att., cap. 11) his Sophoclis versibus decantatum ci-
tavit:

Πῶς πάντα, κρύπτει χρόνος, ὅς ἀνέσθ' ὅπῃ
καὶ τὰν' ἀκρυβῶν, τὰν' ἀκρυβῶν γένος.

Ad hæc nihil occulta, quandoquidem omnia videns,
Et omnia audiens, cuncta revelat tempus.

Seneca vero: *Quædam, inquit, falsa veri speciem ha-
bent. Dandum semper est tempus: veritatem dies aperit*
(*Seneca., lib. II de Ira, cap. 540*). Sed plura de hoc
proverbio congerit Erasmus, quem consulere poteris
(*Erasm., Adag., chil. 2, centur. 4, adag. 17*). Quis
autem falsa sub veri specie crebrius, quam fama ad-
nuntiat? Solo igitur, si non falso, saltem incerto ejus
testimonio gentiles ad vexandos Christianos niti non
debebant; sed capere tempus, quo examinata eorum
caussa, veritas cognosceretur.

ARTICULUS II.

*Quam invicte Tertullianus ostendat gentiles homicidii,
cujus Christianos falso accusabant, esse reos, utpote
qui in Africa infantes Saturno, usque ad proconsu-
latum Tiberii, immolabant, huncque morem secreto
perseverasse; tametsi Saturnii sacerdotes in arbori-
bus templi ejus obumbratricibus, teste militia pa-
triæ nostræ, suspensi, pœnas morte dederint.*

Nihil sane impudentius excogitari potest, quam
alium gravissimi criminis falso accusare, cujus ipse-
met accusator reus esse palam convincitur. At tales
tamen erant ethnici, qui Christianos infanticidii et
incestus impudentissime redarguebant. Nam hoc ip-
sum est, sicuti eosdem compellendo ait Tertullia-

nus, per quod forsitan de nobis credidistis alia (Tertullian., *Apolog.*, cap. 9, p. 314), quæ recensuimus, longe graviora scelera a nobis perpetrari. Sed consulto ibi adjecit *forsitan*; quia paulo ante dixerat adeo atrocitas esse illa scelera, quorum Christianos arguebant, ut vix ab ullo homine credi potuerint, nisi quedam similia fecissent. Primum autem illos vario modo homicidas fuisse ostendit, quia *infantes*, sicuti loquitur, *penes Africam Saturno immolabantur palam usque ad proconsulatum Tiberii, qui ipsos sacerdotes in eisdem arboribus templi sui obumbratricibus scelerum suorum votivis crucibus exposuit, teste militia patriæ nostræ, quæ id ipsum munus illi proconsuli functa est* (*Ibid.*, et seq.). De hac autem detestabili, et contra omnia naturæ ipsius jura, immolatione infantium in superioribus nostris dissertationibus B plura observavimus (*Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. 9, art. 2, et *Dissert. in Lactant.*, cap. 34, art. 3). Superest igitur ut ea, quæ Tertulliano nostro peculiariter sunt, nunc sigillatim expendamus.

Narrat itaque primo hunc morem crudelissimum perseverasse usque ad proconsulatum Tiberii. Quidam autem suspicati sunt ibi legendum, usque ad proconsulem Tiberii, id est, proconsulem quempiam, aut a Tiberio imperatore missum, aut cui Tiberio cognomen, et alius omnino erat, quam hic Tiberius imperator, illoque posterior. Sed quia hæc qualicumque emendatio non sufficiebat, alteram addidere, ac postea legendum putaverunt, *teste militia patris nostri*, hoc est, sicut illi ominabantur, patris Tertulliani, qui proconsul fuit post Tiberii Cæsaris mortem. At probare prius debebant patrem Tertulliani proprio Tiberii nomine fuisse appellatum. Deinde vero huic conjecturæ refragantur omnes, cum editi, tum manuscripti codices.

Quid vero impedit quominus Tiberius imperator, dirissimum illud infantium sacrificium in Africa prohibuerit? Nonne Plinius memoriæ prodidit anno 647 Urbis conditæ, æ Cn. Lentulo, et P. Licinio Crasso consulibus, interdictum fuisse senatus-consulto, ne homo immolaretur: sed quia hæc immanissima consuetudo postea adhuc apud Gallos perseverabat: Tiberii Cæsaris, inquit, *principatus sustulit Druidas eorum. . . . nec satis æstinari potest quantum Romanis debeat, qui sustulere monstra, in quibus hominem occidere religiosissimum videbatur, mandati vero etiam saluberrimum* (Plin. lib. XXX. *natur. Hist.*, cap. 1; pag. 728). Audisne impiissimo sacrificio non solum occisos a gentilibus homines, sed comesas etiam illorum carnes? At Tiberius Cæsar illud in Gallia et alibi sustulisse perhibetur. Quidni et in Africa, sicuti Tertullianus tam diserte pronuntiat? Si quid autem in hujus opinionis confirmationem exemplum simile conferre valeat, illud Josephus nobis suggeret (*Joseph.*, *Antiq. Jud.* l. XVIII. cap. 4, pag. 622). Testatum quippe facit ab eodem Tiberio dirutum Isidis templum, projectamque in Tiberim ejus statuam, eo quod Paulina nobilis mulier a Decio Mundo juvenæ, deum Anubin simulante, in

illo Isidis templo malis sacerdotum artibus constuprata fuisset. Cur ergo magis horribili infantium, Saturno immolatorum, sacrificio potius in Africa, quam in Gallia, uti diximus, et aliis in regionibus pepercisset?

Sed qua, inquires, ratione dictum a Tertulliano, usque ad proconsulatum Tiberii? Numquid Tiberius, antequam romani imperii gubernaculum teneret, proconsul in Africa fuerat? Sed quid, amabo te, velat quominus illuc ab Augusto Cæsare, aut antea renuntiatus sit Africæ proconsul? Si quis tamen recte probaverit Tertullianum de alio intelligendum esse Tiberio Africæ proconsule, huic facile assentiemur.

Subjunxit autem ille crudelissimos Saturni sacerdotes jussu ejusdem Tiberii expositos fuisse in illius templi arboribus, tantorum scelerum obumbratricibus. Circa gentilium enim templa plautatæ erant arbores, singulari cujusque templi Deo consecratæ, de quibus ut alios omittamus, hæc Apuleius de quodam fano litteris mandavit: *Videt dona speciosa, et lacinias auro luteratas, ramis arborum postibusque suffixas, quæ cum gratia facti nomen deæ cui fuerant dicatæ testabantur* (Apulei *Metamorph.*, lib. VI. paulo post init. pag. 92). Vides igitur in his arboribus appensa fuisse dona, iisque præfixum nomen dei, cui templum illud nuncupatum erat. At ex his arboribus, templum Saturni, ait Auctor noster, obumbrantibus, factæ sunt votivæ ac dicatæ cruces, quibus inhumanissimi illi sacerdotes suspensi, laqueo vitam finire coacti sunt. Utrum autem horum Tertulliani verborum, quæ eruditorum ingenium haud parum exercuerunt, verus sit sensus, expendas velim, vel alium nobis proferas meliorem. At nobiscum proculdubio fateberis huic loco aliquam lucem afferri posse his versibus Ausonii, quibus Amorem stipiti myrti suspensum cecinit:

Eligitur mæsto myrtus notissima lueo,
Invidiosa deum pænis. Cruciaverat illic
Spreta olim memorem Veneris Proserpina Adonim.
Hujus in excelso suspensum stipite Amorem,
Devinctum post terga manus, substrictaque plantis
Vincula inærentem, nullo moderamine pœnæ
Addiciunt.

(Auson. *idyll.* 2, v. 53 et seqq.)

Ne quis porro dubitaret de sumpta ab illis Saturni sacerdotibus pœna, testem Auctor noster appellat militiam patriæ suæ, quæ id ipsum, inquit, munus illi proconsuli Tiberio functa est (Tertullian. *Apolog.*, cap. 9, pag. 315), quibus haud dubie verbis significat milites Africæ, qui tunc sub Tiberio proconsule merebant, dum suo munere fungerentur, vidisse sacerdotes in illis arboribus suspendi et strangulari. Verum gentiles eorum exemplo territi quidem fuerunt, sed non penitus expugnati. Non enim amplius audebant infantes Saturno palam immolare; verum nunc in occulto, ait Tertullianus, *perseveratur hoc sacrum facinus* (*Idem. ibid.*). Falsæ igitur pietatis speciem adversus innocentes filios suos armati, illos secreto et occulte, ac spretis imperatorum suorum legibus, mactare non desisterunt. Atque ita quidem Saturnus, qui filiis suis, ut ait Auctor noster, et nos alibi vidimus (*Ibidem. et dissert. in Minut. Octav.*,

cap. 9, art. 2), non pepercit, pristinam non deposuit crudelitatē; voluitque aliorum hominum gnatos sibi adhuc immolari.

Quamvis ergo christiani infantem aliquem, quod falsissimum tamen erat, in synaxibus suis occidissent, non debebant ab ethnicis idcirco argui et condemnari, qui proprios filios suos immanissima inhumanitate hostias Saturno, uti opinabantur, gratissimas sacrificabant.

ARTICULUS III.

Ostenditur homicidii quoque reos fuisse Gallos, qui Mercurio; Tauros, qui Dianæ homines immolabant: item Romanos, qui in Æneadarum urbe Jovem ludis suis humano proluabant sanguine; atque alios qui liberorum suorum recens natorum spiritum in aqua extorquebant, vel eos exponebant morti haud prorsus incertæ; quantum vero Christiani ab omni homicidio abhorrent, quibus nec in utero conceptum dissolvere licet, dum adhuc sanguis in hominem delibatur.

Prosequitur Tertullianus, ac gentiles paricidii et homicidii reos esse demonstrat. Nam *major*, quam infantium ætas, inquit, *apud Gallos in suis quoque sacris Mercurio prosecabatur*; et id quidem alio in libro repetit (Tertullian., *Apologet. cap. 9, pag. 316, et Scorpiæ. cap. 7*). Nos vero de hoc prorsus exsecrando sacrificio plura alibi annotavimus (*Dissertat. in Minut. Octav., cap. 9. art. 2*), ubi quoque enodatius ea explicavimus, quæ ille continuo subnectit: *Remitto Tauricas fabulas theatris suis (ibid.)*; sive quemadmodum ipse in alio libro loquitur: *Nihil illic nisi feritas calet, illa scilicet, quæ fabulas dedit de sacrificiis Taurorum (Tertullian., loc. cit. et lib. I advers. Marcion., cap. 1)*, qui videlicet Dianæ hospites suos immolabant.

Pergit autem: *Ecce in illa religiosissima urbe Æneadarum piorum est Jupiter quidem, nimirum Latiaris, quem ludis suis circensibus, et gladiatoriiis humano proluunt sanguine. Alibi vero scriptum ab eo legimus: Latio ad hodiernum Jovi media in Urbe humanus sanguis ingustatur; nec quisquam retractat, aut non rationem præsumit aliquam, aut inæstimabilem dei sui voluntatem (Idem. Apologet. cap. 9. pag. 317; Scorpiæ. cap. 7)*. Quis autem non videt ab illo religiosissimæ urbis et Æneadarum piorum nomine, non magna sine ironia appellari Romanos, qui ab Ænea, quem ubique passim Virgilius pium patrem vocat, suam se originem duxisse gloriabantur? Qui autem magis impii, et minus religiosi esse poterant, quam hi Romani, qui in ludis et muneribus Jovi Latiari, deo suo optimo et maximo consecratis, gladiatores sese mutuo interficientes, aut a bestiis quibuscum pugnabant, horrendum in modum, laceratos et occisos, non siccis tantum, sed lætis oculis intuebantur? Sed de hoc crudeli, cum homicidio, tum spectaculo alia in dissertatione egimus (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 8, art. 2*).

Respondabant ethnici tum quidem effundi sangui-

nem, sed hominum aut bestiariorum, aut noxtorum jugulorum (Tertullian. *Apologet., cap. 9, pag. 321*). Atqui primi, sicuti aiebant, vilissimi erant homines, qui lucro conducti, operam bestiis trucidandis ultro locabant. Secundi vero sua propter scelera, sicut infra dicendum, adversus bestias, lata judicium sententia, pugnare cogebantur. Nihil ergo, inquebant ethnici, horumce hominum cædes mali habebat.

Sed Tertullianus vanum illud effugium facile citoque evertit (*Ibid.*). Bestiarius enim, quantumlibet vilis, sæpque infima civitatis, non idcirco tamen minus homo est, parique homicidio vita illi, sicut ditiori, eripitur. Si vero sceleratus morte damnatus sit, is certe quo iniquior, eo indignior, qui Jovi immolaretur, sive ut ipsiusmet Tertulliani verbis utamur: *Hoc turpius, quod mali hominis (Ibid.), sanguis in summi, veluti aiebant, dei honorem funditur. Quamobrem ibi ille de ethnicis, et eorum Jove haud illepide jocando exclamabat: O Jovem christianum (Ibid.)!* Qui homicidii, cujus Christiani falso insimulabantur, causa auctorque fuit, et eo titulo *solum patris sui Saturni*, qui filios suos voraverat, *filium de crudelitate*, qua videlicet illi fuit similis.

Urget Tertullianus, ac majus illo homicidio crimen eorum esse asserit, *qui natos sibi liberos enecabant*. Visne illum ethnicos urgentem et alloquentem audire? Ecce ipsamet ejus verba: *Utique crudelius in aqua spiritum extorquetis, aut frigori, et fami, et canibus exponitis*. Sed inquirens cur crudelius mortis genus ab illo dicatur infantium spiritum in aqua extingui. Respondent nonnulli philosophos, quibus accessit Servius, docuisse animam hominis igneam esse, quæ idcirco in aqua difficiliter extinguitur, aut redigitur in nihilum (*Serv. in lib. I Æneid. Virgil. v. 95*). Omnium autem hanc revera crudelissimam esse mortem probari posse putant his Ovidii carminibus.

Non lethum timeo, genus est miserabile mortis:
Demite naufragium, mors mihi munus erit.

(Ovid. lib. I *Trist. eleg. 2, v. 57 et seqq.*)

Verum hæc canebat poeta amore sepulcri, quo naufragus caruisset. Ad philosophos autem quod attinet, si aliqui animam hominis igneam, alii certe aquam, alii corpus, alii spiritum, alii aliud, sicut alibi ostendimus, (*Dissertat. in Lactant. cap. 23. art. 2*), esse existimaverunt. Tertullianus porro non unius philosophi potius, quam alterius, opinionem notavit.

Nobis itaque parum soliditatis videtur habere illorum responsio, qui dum curiosius, quam par erat, verborum Tertulliani rationem perscrutati sunt, in scirpo nodum quæsiere. Non alio enim ille modo loquitur de infantibus, quorum spiritus in aqua extinguitur, quam de aliis, qui exponebantur frigori, fami et canibus. At horum omnium infantium crudeliorem, quam aliorum hominum necem esse asseverat; quia infantes certæ morti expositi, omni prorsus, quo alii se tueri poterant, destituti erant auxilio, atque idcirco crudelius quam nato grandiores necabantur. At hunc esse Tertulliani sensum, non

obscure significant subsequencia ejus verba : *Ferro A enim mori aetas quoque major optaverit* (Tertullian. *Apologet.* cap. 9, pag. 319). malebat quippe uno gladii ictu, quam diuturno ac languido miserandorum infantium modo interfici. De hac porro infantium expositione, hujusque argumentationis viribus, a nobis in nostra de Minutii Felicis Octavio dissertatione, et locis ibidem citatis disputatum est (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 9. art. 12*).

Omne porro homicidii genus sic Christianis interdicebatur; ut ipsis etiam conceptum utero, Tertulliani verba sunt, dum adhuc sanguis in hominem delibatur, dissolvere non liceret (Tertullian. loc. cit.), id est, dum foetus in matris utero nondum humanam figuram acceperat. Non enim omnia hominis membra simul formantur, nec anima statim foetui infunditur, sed post multos a conceptu dies, uti putant philosophi, nosque alibi ostendimus (*Dissertat. in Lactant., cap. 27. art. 2, et 40. art. 6*). Atqui si ejusmodi abortiones provocare Christianis nefas erat, quanto magis quoslibet occidere homines! Quis igitur non indigne ferat illos homicidii tam temere postulari ab ethnicis, qui tam frequenter alios homines crudelissime occidebant, ut jam dictum et adhuc dicendum est?

ARTICULUS IV.

Quam certo Tertullianus asserat epotum ab ethnicis humanum sanguinem publicis in ludis Jovi dicatis, et ab his qui comitali morbo remedium quærebant, atque ab aliis, qui sicut Catilina *sædus cum aliquibus inibant*: item in Africa Bellonæ sacratos hausto signatos fuisse sanguine, atque ab aliis crimen his magis execrandum perpetrari.

Qua Tertullianus evidentia demonstravit nihil esse falsius, quam infantis a Christianis sacra sua mysteria celebrantibus occisi sanguinem potari, eadem certitudine ostendit tanti flagitii conscios reipsa esse gentiles. In ludis etenim Latiaribus, de quibus in superiori articulo egimus, humano, ait Tertullianus, *proluunt sanguine* (Tertullian., *Apologet.* cap. 9, p. 317); vel sicut in alio libro: *Latio ad hodiernum Jovi media in urbe Roma humanus sanguis ingulsatur* (Scorpia. cap. 7). Ignotus vero libri de Spectaculis, post Cypriani opera editi, auctor describit quomodo impium illud sacrificium fieri solebat: *Plura, inquit, prosequi quid est necesse, vel sacrificiorum in ludis genera monstrosa describere? Inter quæ nonnunquam et homo fit hostia latrocinio sacerdotis, dum cruor etiam de jugulo calidus acceptus patera, dum adhuc fervet, et quasi sitiienti idolo in faciem jactatus, crudeliter propinatur* (Auct. lib. de Spectac.). Nos vero de hoc tam absurdo, quam crudeli sacrificio disputavimus in nostra de Minutii Octavii dissertatione (*Dissertat. in Minut., cap. 9. art. 3 et 4*), ubi etiam egimus de iis, qui comitali morbo laborantes, potato jugulorum in his spectaculis hominum sanguine medicinam quærebant. Nam hi, uti ait Tertullianus, *munere in arena noxio-*

rum jugulorum sanguinem recentem avida siti comitali morbo medentes auferunt (Tertullian., *Apologet.*, c. 9, p. 321). Quis autem, nisi immanis ac ferreus homo, tali remedio, ac aliorum hominum crudeli interitu, vitæ suæ consulere non horreat?

Ab horum vero inhumanitate non procul aberant feræ illæ gentes, quæ sanguinis, ex membris suis elicti, potu fœdera inter se feriebant et confirmabant. At hujus plane barbari moris testem Herodotum his Tertullianus citat verbis: *Legite necubi relatum sit (est apud Herodotum opinor) defusum brachiis sanguinem ex alterutro degustatum nationes quasdam fœderi comparasse* (Ibid. et seqq.). At his ille verbis, apud Herodotum opinor, satis aperte significat se isthæc ex memoria ita recitasse; ut omnino securus non fuerit an illa ab ipso Herodoto vel alio scriptore litteris mandata sint. Verumtamen eundem Herodotum certo citare poterat; nam in primo suo libro hæc narrat de Lydis: *Ὅρκια δὲ ποιεῖται ταῦτα τὰ Ἰδύα, τὰ πῆρ τε Ἕλληνες, καὶ πρὸς τοῖσις ἐπὶ τὸν τοῦ βραχίονος ἐπιτάμονται ἐς τὴν αἰμορροῖαν, τὸ αἷμα ἀνκλιχνοῦσι ἄλλήλων.* Ineunt autem hæ gentes fœdera cum cætera, ritu Græcorum, tum cruentando brachia vulneribus sponte susceptis, et multum sanguinem delingendo (Herodot., lib. I, § 74). De Scythiis autem alio in libro: *Ὅρκια δὲ, inquit, ποιοῦνται Σκύθαι, ὧδε πρὸς τὴν αὐτοῖς ποιεῖται: ἐς κύλικα μεγάλην κεραμὴν οἶνον ἐγχέαντες, αἷμα συμμίσχουσι τὴν τὰ ὅρκια ταμιευμένων, τυφάντες ὑπὸ τῇ, ἢ ἐπιταμώντες μαχαίρῃ σμικρὴν τοῦ σώματος, καὶ ἐπειτα ἀποβάλλοντες ἐς τὴν κύλικα ἀκινύκεα, καὶ οἷον, καὶ σάγαριν, καὶ ἄλγινον ἐπὶ τὴν δὲ ταῦτα ποιήσας, κατεύχονται πόλιν, καὶ ἐπειτα ἀποκίνοῦσι αὐτοὶ τὴν πόλιν, καὶ τὴν ἐπομένον οἱ πλείστον ἄξιοι.* Fœdera cum quibuscumque Scythæ hoc modo ineunt; infuso in grandem calicem fictilem vino, commiscunt eorum sanguinem qui feriunt fœdus, percutientes cuncto, aut incidentes gladio aliquantulum corporis. Deinde in calice tingunt acinacem, sagittas, securim, jaculum. Hæc ubi fecerunt, sese multis verbis devovent, postea vinum epotant non modo ii, qui fœdus fecerunt, sed etiam comites ii, qui sunt maximæ dignitatis (Idem, lib. IV. § 70).

Poterat ergo Tertullianus hunc antiquum scriptorem haud dubitanter opinionis suæ assertorem advocare, atque eo potiori jure, quod suffragatorem D habeat Lucianum (Lucian. *Dialog. Toxar. seu de amicis.* pag. 630). Nam testatum hic facit Scythas in calicem ex incisus digitis sanguinem distillasse, ac intincta gladiatorum suorum cuspe, simul bibisse, atque ita pepigisse fœdus, quod postea dirimere nemini licebat. De quibusdam vero populis, Axiacorum vicinis, hæc Pomponius Mela memoriæ prodidit: *Bella cædesque amant; mosque est bellantibus cruorem ejus, quem primum interemerunt, ipsis e vulneribus ebibere..... Ne fœdera quidem incruenta sunt. Sanguinem se, qui paciscuntur, exemptamque sanguinem ubi permiscuere, degustant. Id putant mansuræ fidei pignus certissimum* (Pompon. Mel. lib. II de Situ orb. c. 4. pag. 27).

cap. 9, art. 2), non pepercit, pristinam non deposuit A crudelitatem; voluitque aliorum hominum gnatos sibi adhuc immolari.

Quamvis ergo christiani infantem aliquem, quod falsissimum tamen erat, in synaxibus suis occidissent, non debebant ab ethnicis idcirco argui et condemnari, qui proprios filios suos immanissima inhumanitate hostias Saturno, uti opinabantur, gratissimas sacrificabant.

ARTICULUS III.

Ostenditur homicidii quoque reos fuisse Gallos, qui Mercurio; Tauros, qui Dianæ homines immolabant: item Romanos, qui in Æneadarum urbe Jovem ludis suis humano proluabant sanguine; atque alios, qui liberorum suorum recens natorum spiritum in aqua extorquebant, vel eos exponebant morti haud prorsus incertæ; quantum vero Christiani ab omni homicidio abhorrent, quibus nec in utero conceptum dissolvere licet, dum adhuc sanguis in hominem delibatur.

Prosequitur Tertullianus, ac gentiles parricidii et homicidii reos esse demonstrat. Nam *major*, quam infantium ætas, inquit, *apud Gallos in suis quoque sacris Mercurio prosecabatur*; et id quidem alio in libro repetit (*Tertullian., Apologet. cap. 9, pag. 316, et Scorpiæ. cap. 7*). Nos vero de hoc prorsus exsecrando sacrificio plura alibi annotavimus (*Dissertat. in Minut. Octav., cap. 9. art. 2*), ubi quoque enodatus ea explicavimus, quæ ille continuo subnectit: *Remitto Tauricas fabulas theatris suis (ibid.)*; sive quemadmodum ipse in alio libro loquitur: *Nihil illic nisi feritas calet, illa scilicet, quæ fabulas dedit de sacrificiis Taurorum (Tertullian., loc. cit. et lib. I advers. Marcion., cap. 1)*, qui videlicet Dianæ hospites suos immolabant.

Pergit autem: *Ecce in illa religiosissima urbe Æneadarum piorum est Jupiter quidem, nimirum Latiaris, quem ludis suis circensibus, et gladiatoriiis humano proluunt sanguine*. Alibi vero scriptum ab eo legimus: *Latio ad hodiernum Jovi media in Urbe humanus sanguis ingustatur; nec quisquam retractat, aut non rationem præsumit aliquam, aut inestimabilem dei sui voluntatem (Idem. Apologet. cap. 9. pag. 317; Scorpiæ. cap. 7)*. Quis autem non videt ab illo religiosissimæ urbis et Æneadarum piorum nomine, non magna sine ironia appellari Romanos, qui ab Ænea, quem ubique passim Virgilius pium patrem vocat, suam se originem duxisse gloriabantur? Qui autem magis impii, et minus religiosi esse poterant, quam hi Romani, qui in ludis et muneribus Jovi Latiari, deo suo optimo et maximo consecratis, gladiatores sese mutuo interficientes, aut a bestiis quibuscum pugnabant, horrendum in modum, laceratos et occisos, non siccis tantum, sed lætis oculis intuebantur? Sed de hoc crudeli, cum homicidio, tum spectaculo alia in dissertatione egimus (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 8, art. 2*).

Respondabant ethnici tum quidem effundi sangui-

nem, sed hominum aut bestiariorum, aut noxiorum jugulatorum (*Tertullian. Apologet., cap. 9, pag. 321*).

Atqui primi, sicuti aiebant, vilissimi erant homines, qui lucro conducti, operam bestiis trucidandis ultro locabant. Secundi vero sua propter scelera, sicut infra dicendum, adversus bestias, lata judicium sententia, pugnare cogebantur. Nihil ergo, inquebant ethnici, horumce hominum credes mali habebat.

Sed Tertullianus vanum illud effugium facile citoque evertit (*Ibid.*). Bestiarius enim, quantumlibet vilis, fæxque infima civitatis, non idcirco tamen minus homo est, parique homicidio vita illi, sicut ditiori, eripitur. Si vero sceleratus morte damnatus sit, is certe quo iniquior, eo indignior, qui Jovi immolaretur, sive ut ipsiusmet Tertulliani verbis utamur: *Hoc turpius, quod mali hominis (Ibid.)*, sanguis in summi, veluti aiebant, dei honorem funditur. Quamobrem ibi ille de ethnicis, et eorum Jove haud illepide jocando exclamabat: *O Jovem christianum (Ibid.)!* Qui homicidii, cujus Christiani falso insimulabantur, causa auctorque fuit, et eo titulo *solum patris sui Saturni*, qui filios suos voraverat, *filium de crudelitate*, qua videlicet illi fuit similis.

Urget Tertullianus, ac majus illo homicidio crimen eorum esse asserit, *qui natos sibi liberos enecabant*. Visne illum ethnicos urgentem et alloquentem audire? Ecce ipsamet ejus verba: *Utique crudelius in aqua spiritum extorquetis, aut frigori, et fami, et canibus exponitis*. Sed inquirens cur crudelius mortis genus ab illo dicatur infantum spiritum in aqua C extingui. Respondent nonnulli philosophos, quibus accessit Servius, docuisse animam hominis igneam esse, quæ idcirco in aqua difficilius extinguatur, aut redigitur in nihilum (*Serv. in lib. I Æneid. Virgil. v. 95*). Omnium autem hanc revera crudelissimam esse mortem probari posse putant his Ovidii carminibus.

Non lethum timeo, genus est miserabile mortis:
Demite nanfragium, mors mihi munus erit.

(*Ovid. lib. I Trist. eleg. 2, v. 57 et seqq.*)

Verum hæc canebat poeta amore sepulcri, quo naufragus caruisset. Ad philosophos autem quod attinet, si aliqui animam hominis ignem, alii certe aquam, alii corpus, alii spiritum, alii aliud, sicut alibi ostendimus, (*Dissertat. in Lactant. cap. 23. art. 2*), esse existimaverunt. Tertullianus porro non unius philosophi potius, quam alterius, opinionem notavit.

Nobis itaque parum soliditatis videtur habere illorum responsio, qui dum curiosius, quam par erat, verborum Tertulliani rationem perscrutati sunt, in scirpo nodum quæsiere. Non alio enim ille modo loquitur de infantibus, quorum spiritus in aqua extinguitur, quam de aliis, qui exponebantur frigori, fami et canibus. At horum omnium infantum crudeliorem, quam aliorum hominum necem esse asseverat; quia infantes certæ morti expositi, omni prorsus, quo alii se tueri poterant, destituti erant auxilio, atque idcirco crudelius quam natu grandiores necabantur. At hunc esse Tertulliani sensum, non

obscure significant subsequencia ejus verba : *Ferro enim mori ætas quoque major optaverit* (Tertullian. *Apologet.* cap. 9, pag. 319). malebat quippe uno gladii ictu, quam diuturno ac languido miserandorum infantium modo interfici. De hac porro infantium expositione, hujusque argumentationis viribus, a nobis in nostra de Minutii Felicis Octavio dissertatione, et locis ibidem citatis disputatum est (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 9. art. 12*).

Omne porro homicidii genus sic Christianis interdicebatur; ut ipsis etiam conceptum utero, Tertulliani verba sunt, dum adhuc sanguis in hominem delibatur, dissolvere non liceret (Tertullian. loc. cit.), id est, dum fœtus in matris utero nondum humanam figuram acceperat. Non enim omnia hominis membra simul formantur, nec anima statim fœtui infunditur, sed post multos a conceptu dies, uti putant philosophi, nosque alibi ostendimus (*Dissertat. in Lactant., cap. 27, art. 2, et 40. art. 6*). Atqui si ejusmodi abortiones provocare Christianis nefas erat, quanto magis quoslibet occidere homines! Quis igitur non indigne ferat illos homicidii tam temere postulari ab ethnicis, qui tam frequenter alios homines crudelissime occidebant, ut jam dictum et adhuc dicendum est?

ARTICULUS IV.

Quam certo Tertullianus asserat epotum ab ethnicis humanum sanguinem publicis in ludis Jovi dicatis, et ab his qui comitali morbo remedium quærebant, atque ab aliis, qui sicut Catilina fœdus cum aliquibus inibant: item in Africa Bellonæ sacratos haurio signatos fuisse sanguine, atque ab aliis crimen his magis execrandum perpetrari.

Qua Tertullianus evidentia demonstravit nihil esse falsius, quam infantis a Christianis sacra sua mysteria celebrantibus occisi sanguinem potari, eadem certitudine ostendit tanti flagitii conscios reipsa esse gentiles. In ludis etenim Latiaribus, de quibus in superiori articulo egimus, humano, ait Tertullianus, *proluunt sanguine* (Tertullian., *Apologet.*, cap. 9, p. 317); vel sicut in alio libro: *Latio ad hodiernum Jovi media in urbe Roma humanus sanguis ingustatur* (*Scorpia. cap. 7*). Ignotus vero libri de Spectaculis, post Cypriani opera editi, auctor describit quomodo impium illud sacrificium fieri solebat: *Plura, inquit, prosequi quid est necesse, vel sacrificiorum in ludis genera monstrosa describere? Inter quæ nonnunquam et homo fit hostia latrocinio sacerdotis, dum cruor etiam de jugulo calidus acceptus patera, dum adhuc fervet, et quasi sitienti idolo in faciem jactatus, crudeliter propinatur* (Auct. lib. de Spectac.). Nos vero de hoc tam absurdo, quam crudeli sacrificio disputavimus in nostra de Minutii Octavii dissertatione (*Dissertat. in Minut., cap. 9. art. 3 et 4*), ubi etiam egimus de iis, qui comitali morbo laborantes, potato jugulatorum in his spectaculis hominum sanguine medicinam quærebant. Nam hi, uti ait Tertullianus, *munere in arena noxio-*

rum jugulatorum sanguinem recētem avida siti comitali morbo medentes auferunt (Tertullian., *Apologet.*, c. 9, p. 321). Quis autem, nisi immanis ac ferreus homo, tali remedio, ac aliorum hominum crudeli interitu, vitæ suæ consulere non horreat?

Ab horum vero inhumanitate non procul aberant feræ illæ gentes, quæ sanguinis, ex membris suis elicit, potu fœdera inter se seriebant et confirmabant. At hujus plane barbari moris testem Herodotum his Tertullianus citat verbis: *Legite necubi relatum sit (est apud Herodotum opinor) defusum brachiis sanguinem ex alterutro degustatum nationes quasdam fœderi comparasse* (Ibid. et seq.). At his ille verbis, apud Herodotum opinor, satis aperte significat se isthæc ex memoria ita recitasse; ut omnino

securus non fuerit an illa ab ipso Herodoto vel alio scriptore litteris mandata sint. Verumtamen eundem Herodotum certo citare poterat; nam in primo suo libro hæc narrat de Lydis: Ὀρκία δὲ ποιεῖται ταῦτα τὰ Ἰθνια, τὰ πρὸς τὴν ἑλληνες, καὶ πρὸς τοῦτοις ἐπὶ τὸν τοὺς βραχίονας ἐπιτάμονται ἐς τὴν αἱμορροίην, τὸ αἷμα ἀναλίσχουσι ἄλλήλων. Ineunt autem hæ gentes fœdera cum cætera, ritu Græcorum, tum crueniando brachia vulneribus sponte susceptis, et mutuum sanguinem delingendo (Herodot., lib. I, § 74). De Scythia autem alio in libro: Ὀρκία δὲ, inquit, ποιοῦνται Σκύθαι, ὧδε πρὸς τὴν ἀν ποιοῦνται ἐς κύλικα μεγάλῃν κεραμικὴν οἶνον ἐγχέαντες, αἷμα συμμίσχουσι τὴν τὰ ὄρκια ταμνομένων, τύφαντες ὑπὲρ τῆς, ἢ ἐπιταμόντες, μαχαίρῃ σμικρὴν τοῦ σώματος· καὶ ἐπὶ ταῖς ἀποθνήσκοντες ἐς τὴν κύλικα ἀνίσκεια, καὶ οἱστούς, καὶ σάγαριν, καὶ ἄλλοις ἐπὶ τὰν δὲ ταῦτα ποιήσωσι, κατεύχοντες πύλλα, καὶ ἐπὶ ταῖς ἀποπίνουσι αὐτοὶ τε οἱ τὸ ὄρκιον ποιεῦμενοι, καὶ τὴν ἐπομένῃ οἱ πλείστον ἄξιοι. Fœdera cum quibuscumque Scythæ hoc modo ineunt; infuso in grandem calicem fictilem vino, conmiscunt eorum sanguinem qui feriunt fœdus, percutientes cultello, aut incidentes gladio aliquantulum corporis. Deinde in calice tingunt acinacem, sagittas, securim, jaculum. Hæc ubi fecerunt, sese multis verbis devovent, postea vinum epotant non modo ii, qui fœdus fecerunt, sed etiam comites ii, qui sunt maximæ dignitatis (Idem, lib. IV. § 70).

Poterat ergo Tertullianus hunc antiquum scriptorem haud dubitanter opinionis suæ assertorem advocare, atque eo potiori jure, quod suffragatorem habeat Lucianum (Lucian. *Dialog. Toxar. seu de amicis.* pag. 630). Nam testatum hic facit Scythas in calicem ex incis digitis sanguinem distillasse, ac intincta gladiatorum suorum cuspide, simul bibisse, atque ita pepigisse fœdus, quod postea dirimere nemini licebat. De quibusdam vero populis, Axiacarum vicinis, hæc Pomponius Mela memoriæ prodidit: *Bella cædesque amant; mosque est bellantibus cruorem ejus, quem primum interemerunt, ipsis e vulneribus ebibere..... Ne fœdera quidem incruenta sunt. Sauviant se, qui paciscuntur, exemptumque sanguinem ubi permiscuere, degustant. Id putant mansuræ fidei pignus certissimum* (Pompon. Mel. lib. II de Situ orb. c. 1. pag. 27).

Ad hæc vero Cornelius Tacitus, ubi de fœdere A inter Rhadamistum et Mithridatem: *Mos est*, inquit, *regibus, quoties in societatem coeunt, implicare dextras, pollicesque inter se vincere, nodoque præstringere. Mox ubi sanguis in artus extremos se effuderit, levi ictu cruorem eliciunt, atque invicem lambunt. Id fœdus arcum habetur, quasi mutuo cruore sacratum* (Corn. Tacit. lib. XII Annal. post med.).

Quid plura? Valerius Maximus de Sariatre, seu Tigrane Minore, qui relicto patre suo, ad Pompeium Magnum, ac deinde ab eodem Pompeio ad patrem suum defecerat, hæc scribit: *Sariatre adversus patrem suum Tigranem, Armeniæ regem, ita cum amicis consensit, ut omnes dextris manibus sanguinem mitterent, atque cum invicem sorberent* (Val. Max. lib. IX. cap. 11. ext. § 3).

Neque humaniores Romani ab hac barbarie ferisque moribus longe aberant. Etenim nescio quid, ait Tertullianus, et sub Catilina tale degustatum est (Tertullian. Apologet. cap. 9. pag. 321), nimirum quando contra Rempublicam conjuravit, ut alibi ostendimus (Dissertat. in Minut. Octav. c. 9. art. 4).

Mos porro ille, humanitatis plane expers, viguit non modo in profanis, sed sacris etiam gentilium cœtibus, nec tantum in remotis a Tertulliano barbaris gentibus, sed in ipsa quoque Africa, eoque ipso tempore, quo hunc Apologeticum scribebat. De iis enimvero, qui Bellonæ mysteriis initiabantur, hunc loquitur in modum: *Hodie isic Bellonæ sacratos sanguis de femore proscisso in palmulam exceptus, esui datus signat* (Tertullian. ibid.). At in omnibus nostris exemplaribus manuscriptis pro *sacratos*... *esui* legimus *sacratos*... et *sui*. Sed nullus horum verborum sensus. In editionibus Rigaltii vetustioribus, *sacratos*... et *suis datus signatis*. Sed vix meliorem inde sensum efficias. Corruptus igitur fuit hic Tertulliani locus, et ad illum sanandum quidam pro *et sui*, vel *et suis*, sive *esui*, legi volunt *hausti*. Et id quidem de sanguine in palmulam excepto, melius quam *esui* dici potest. Neque nos quidem huic conjecturæ multum repugnabimus, si adhuc *sacratos* pro *sacratos*, emendandum esse ostendas. Nam Minutius Felix (Minut. Octav.), qui plura ex hoc libro delibavit, Tertulliani sensum his expressit verbis, ubi sicut ille ethnicis objectat: *Bellonam sacrum suum haustu humani cruoris imbueret*. Videsis quæ in nostra de hujus libro dissertatione annotavimus (Dissertat. in Minut. Octav. cap. 9. art. 4. et cap. 20 art. 3).

Ethnicos porro, ut falsi criminis accusare Christianos magis, si unquam fieri poterat, magisque puderet, iis horrendum aliud crimen honestis, prout res postulabat, verbis exprobravit. Sed illud nec a nobis nominandum, multo minus explicandum, quod satyrici tamen poetæ manifestum satis faciunt, et passim insectantur (Tertullian. Apologet. cap. 9. pag. 323. et lib. I ad Nation. cap. 15. pag. 580).

ARTICULUS V.

Ostenditur quomodo humanis carnibus vescerentur gladiatores, Scythæ, Messagætæ, et Derbices, qui suscepta religione christiana, ab his discesserunt seris moribus.

Pergit Tertullianus, planumque omnibus facit ethnicos non solum bibisse hominum sanguinem, sed illorum etiam pastos esse carnibus. Primum enim gladiatores, post finita spectacula, *de arena*, inquit, *serinis obsoniis cœnant* (Tertullian. Apologet. cap. 9. pag. 322), id est, cœnantes vescuntur carnibus ferarum, quas paulo ante in circo interfecerant. Atqui feræ illæ crudas hominum, a se in iisdem spectaculis trucidatorum, carnes proxime devoratas, nondum digerere potuerant. Ab his itaque crudelissimis B gladiatoribus ipsorum ursorum, sicut Auctor noster loquitur, *alvei appetuntur, cruditanes adhuc de visceribus humanis* (Ibid.). Et ita quidem in Rigaltii editione: sed in antiquioribus pro verbo *cruditanes*, legimus *trucidantibus*; mendose omnino: in manuscriptis vero postis et aliis codicibus constanter habetur, *cruditantibus adhuc de visceribus humanis*, sive adhuc crudis, nondumque in ursorum, qui ea voraverant, alvo et ventre digestis. Utrum autem hæc vera sit lectio, quis certo sine correctioris alicujus codicis ope definire audeat? At quæcumque sit, satis patet Tertullianum nihil aliud significasse, nisi a gladiatoribus appeti ac mandi carnes ursorum, qui paulo ante hominum viscera et carnes devoraverant, et ideo in eorum stomacho erant adhuc in digesta. C

At noone, inquires, corruptum quoque est nomen *alvei*, ac scribendum potius *alvi*, qui ciborum sunt receptacula. Non absurde quidem, si dixeris meliorem partem pro toto a Tertulliano accipi, hancque emendationem quodam saltem codice probaveris. Non enim ursorum duntaxat *alvi*, sed aliæ etiam illorum carnes comedi solebant, quemadmodum colligi potest ex Apuleii verbis, quibus magnificentissimum gladiatorii ludi apparatus describit: *Ursam*, inquit, *quæ cæteris sarcina corporis prævalebat, quasi cibo parandam, portamus ad nostrum receptaculum* (Apuleii lib. IV Metamor. pag. 59). Quid ergo vetat quominus communem omnium codicum retineamus vocem *alvei*, qua significantur vasa, in quibus semicocctæ tantum erant ursorum carnes, quas gladiatores tanta aviditate appetitas comede- bant? Quamobrem Tertullianus inde concludit: *Ructatur proinde ab homine caro ursi, pasta de homine* (Tertullian. Apologet. cap. 9. pag. 323), a quo paulo antea occisus fuerat.

Verum hisce gladiatoribus longe inhumaniores alii procul dubio erant, de quibus ille non ita quidem affirmat, sed hunc duntaxat in modum loquitur: *Aliunt et apud quosdam gentiles Scytharum defunctum quemque a suis comedi* (Ibid.). At sane istud haud dubitanter pronuntiare poterat. Ex Strabone enim- vero discimus hospites immolatos fuisse a Seythis, qui illorum carnes mandebant, ac poculorum loco

utebantur eorum calvariis (*Strab. lib. VII Geogr. p. A (Athenag. leg. pro christian.)* aliique Ecclesiae 298). Tum paulo post de Massagetis, Scytharum aut populis, aut vicinis, hæc memorat : *θανάτος δὲ νομίζεται παρ' αὐτοῖς ἄριστος, ὅταν γηράσωντες κατακοπῶσι μετὰ τῶν προβατῶν κρεῶν καὶ ἀναμῇ βρωθῶσι* : Mortis genus optimum censent, si senio confecti cum carnibus ovilibus concidantur, unaque devorentur (*Ibid. pag. 513*). Strabonem vero sequitur Eusebius, qui Massagetis adjunxit Derbices, tradiditque ab utrisque immolatos, quos cariores habebant, ætate jam effætos parentes, eorumque usos carnibus, tanquam epulis lautissimis (*Euseb. lib. III Præpar. Evang. cap. 4. pag. 11*). Si quid vero clarius expressum desideras, adi Plinium (*Plin. lib. VI natur. Hist. cap. 17*), et qui eum sequitur, Solinum (*Solin. cap. 15. pag. 34*), qui diserte affirmant anthropophagos esse Scythas, humanis corporibus vescentes. Ab Herodoto quoque discas Melanchænos, a nigra veste sic dictos, Scythicis vixisse institutis, solitosque carne vesci humana (*Herodot. lib. IV. § 107*). Huc accedit Mela, quem audire poteris hæc narrantem : *Pocula ut Essedones parentum, ita inimicissimorum capitibus expoliunt. Apud antropophagos ipsæ etiam epulæ visceribus humanis apparatus* (*Mel. lib. II de Sit. orb. cap. 1. pag. 27*).

Eusebius porro, jam a nobis laudatus, ibidem asseruit Massagetas ac Derbices, ubi primum christianæ religioni nomen dederunt, ab his discessisse feris inhumanisque moribus (*Euseb. loc. cit.*). Cæterum in nostra de Minutii Felicis libro dissertatione (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 9. art. 2*), et aliis locis ibi citatis, ostendimus Christianos nunquam hujus antropophagiæ, sed solos gentiles reipsa conscios fuisse et reos.

ARTICULUS VI.

Quam perspicue Tertullianus ostendat Christianos secreti in sacris suis synaxibus incesti falso falsius accusari, quo gentiles Jovis exemplo putam ac sæpius contaminabantur.

Manifestum unicuique jam fecimus quibus, ac quam validis rationum momentis Tertullianus noster penitus obtriverit insulsam plane ethnicorum calumniam, qua ethnici Christianos infami suis in synaxibus incestu contaminari impudentissime mentiebantur. Quo enim pacto illi sacra sua mysteria incestu tam sæpe repetito coinquinare voluissent, qui præceptam sibi a Christo conjugum castitatem, aut perpetuam virginitatem, tametsi non imperatam, summo, sicut alibi patefecimus, studio servabant? Verum ea tamen fuit ethnicorum impudentia, ut eis falsissime objectarent secreti incestus crimen, quod reipsa ab illis ipsis non solum occulte, sed luce omni, ut ait Tertullianus, et nocte omni, ac toto consocio cælo (*Tertullian. lib. I. ad Nat., cap. 16. p. 581*), tam impune quam audacter perpetrabatur. Quidni vero tantum scelus perpetrasset, quos, ut ille jure prorsus merito urget, *Jupiter ipse docuit* (*Idem, Apologet. cap. 9. pag. 325*), suo videlicet exemplo incestus facere? Quis enim nescit quam vere Athenagoras

Patres iisdem ethnicis objecerint, quod ab illorum scriptoribus palam prædicabatur, hunc ipsum Jovem ex matre sua, et filia Core, seu Proserpina suscepisse liberos? Quis etiam vel primoribus labris editos a profanis poetis libros attigit, nec illico exhorruit ab illis Junonem induci, quæ se ejusdem Jovis sororem et uxorem esse jactitabat? Atqui *μυητὰς θεῶν*, ait Justinus martyr, καλὸν εἶναι πάντες ἠγαυῖται : Omnes pulchrum autumant se decorum esse imitatores (*Justin. Apologet. I*). Quamvis autem ethnici se illum revera imitatos fuisse negassent, vitio tamen Christianis dare non poterant, quod a Jove summo, ut aiebant, deo, actum fatebantur. De his porro illius sceleribus nos satis superque in superioribus nostris dissertationibus disputavimus.

Summum porro, vel potius summe implum illum Jovem imitabantur Persæ, quos cum suis, ait Auctor noster, *matribus misceri Ciesias* testificatur (*Tertullian. Apologet., cap. 9, pag. 325*). Antiquiores manuscripti nostri codices *Chteseas*, in libro ad Nationes *Thesias* scriptum exhibent (*Lib. I ad Nation., cap. 16, pag. 581*). De hoc autem nomine Ciesias, et nefando illo Persarum scelere in aliis nostris dissertationibus egimus (*Tom. I Appar., pag. 1259, et Dissert., in Arnob., cap. 24, art. 2; tom. I Appar., pag. 1239, et dissert. in Minut., cap. 20, art. 2*).

Tum dehinc Tertullianus Macedones in magnam incestus suspicionem, aut certe probationem venisse hinc colligit : *Quia cum primum, inquit, Œdipum tragædiam audissent, videntes incesti dolorem ἔλαυνε dicebant εἰς τὴν μητέρα* (*Tertullian., Apologet., cap. 9, pag. 325*). Mirum autem quam corrupte et varie hæc græca verba in manuscriptis nostris codicibus, et aliis editis scripta sint. In tribus enim vetustioribus legitur *εἰς τὴν μητέρα* vel *τὴν μητέρα* in aliis duobus *εἰς τὴν μητέρα* : in prima editione Basilicæ anno 1512, *εἰς τὴν μητέρα*. In secunda anno 1528, legitur characterè latine tantum *emene*, et alia verba ommissa sunt. Denique in libro ad Nationes latinis etiam litteris habetur : *Elaunte matera*. A librariis igitur græce nescientibus corrupta fuerunt græca illa verba, nec facile dixeris, quæ reapse a Tertulliano scripta sint.

Gothofredus tamen, qui primus hosce libros typis edendos curavit, nullus plane dubitat veram esse hanc posteriorem Agobardini codicis lectionem, atque ab eodem Tertulliano græcis litteris scriptum, *εἰς τὴν μητέρα* : Rigaltius vero in antiquis codicibus scriptum asserit, *εἰς τὴν μητέρα*. Sed qui hi codices, et utrum a nostris diversi sint, indicare debebat. Nam præter jam notatos, et a nobis lectos codices nullam aliam habuit, sed quasdam tantum non omnino certas Fuldenses lectiones. Sed quid de græcorum verborum, a librariis corruptorum, vera lectione statuere poteris, nisi sanos codices ad manum habeas? Expende tamen utrum Tertulliani sensus exprimatur his latinis verbis : *Age duc in matrem*. Nam introductus in scenam Œdipus rex bella-

tor cum fingeretur flere incestum, quem cum matre incestus fecerat, tum Macedones hunc bellicosi regis fletum deridentes, hoc dictorio pupugerunt: *Age duc in matrem*, quasi metropolim quamdam subacturus. Hunc autem esse Auctoris nostri sensum haud inepte forsitan colligi potest ex illius *ad Nationes* libro, ubi hæc uberius hisque verbis explicat: *Cum primus scenam eorum Macedonum Oedipus intravit, trucidatus oculos, risu ac derisu exceperant. Tragædus consternatus, retracta persona, numquid, ait, domini, displicui vobis? Responderunt Macedones: Imo tu quidem pulchre* (manuscriptus codex *pulcher*). Inde autem sic argumentatur: *Aut scriptor vanissimus, si finxit; aut Oedipus dementissimus, si ita fecit: atque exinde alter ad alterum, elauue ten matera dicebais* (Tertull., lib. I *ad Nati.*, cap. 16, pag. 581). Audis sane Tertullianum narrantem a Macedonibus primo quidem risu ac derisu exceptum fuisse personatum Oedipum, quem tamen sibi non displicere postea confessi sunt: tum deinde secum colloquentes hæc vicissim protulisse verba *Elauue ten metera*. Quæ quidem si genuina sint, his significatur, alterum macedonem dixisse alteri: Agita, instiga, stimula, impelle matrem, et imitare Oedipum. Eo enim sensu verbum *μαίω* ab Aristophane (*Aristoph.*, *Electr.*, v. 735 et 740), Homero, et aliis græcis scriptoribus accipitur. Quoquo autem verbo usus sit Tertullianus, eo plane incesti haud immerito arguit Macedones, qui illud aut in Oedipo laudauerunt, aut ejus exemplo ad perpetrandum sese invicem provocabant.

Denique non solos Macedones, sed quoslibet alios etiam ethnicos hujus flagitii conscios esse inde convincit, quod filios, uti diximus, recens natos exponerent. Parentes siquidem illos alienæ misericordiæ antea expositos, postea non agnoscebant, nec ab illis agnoscebantur. Plerumque igitur contingebat, ut hac ignoratione libidinosi illi parentes stuprum incestumque filiis suis inferrent (Tertullian., *Apologet.*, cap. 9, pag. 526, et lib. I *ad Nation.*, cap. 16, pag. 582). Infaustissimo autem id Tertullianus probat exemplo, quod paulo antequam libros *ad Nationes* conscriberet, atque, uti videtur, imperante Commodus, Romæ acciderat. Tum enim Fuscianus, sicut ille ait, Urbi præfectus erat, cum puer quidam ex paternæ domus limine egressus, rapitur a græculo quodam, et in Asiam ducitur. Puer autem grandior factus, Romam reducit, ubi a patre suo, illum amplius non agnoscente, constupratus est. Postea illum parentes quibusdam corporis maculis recognoverunt, ac *luqueo*, inquit Tertullianus, *sibi medentur*. Fuscianus vero horum bona puero adscripsit, non ad *hereditatem*, uti ait ille, *sed ad stipendium stupri et iurasti* (Idem. lib. I *ad Nati.*, cap. 16, pag. 582).

Dubitandi porro locus dari videtur utrum improbus ille pater non solum a Fusciano, sed etiam senatu damnatus fuerit. Nam historiæ hujus initium in Agobardi codice sic legitur: *Talis tragædia erupit, Fusciano præfecto Urbi, judicata punitione senatus. Fortuita negligentia comitum ultra januam progressus*

iter, prætercuntibus tractus, domo exiit. Qui cum nutrierat græculus, vel a limine, græculo more captaverat intrans. Inde mutatus (Ibid., etc.). Sed plura ibi redarguuntur librarii errata. Primum enim Rigaltio persuasum adeo fuit, pro *senatus*, ibi legendum *reatus*, ut illud reposuerit in ipso Tertulliani textu. Deinde ex eo resecauit hæc verba: *Qui cum nutrierat*, et hæc *vel a limine*: ac præterea verbum *intrans*, auferendum adhuc arbitratur. Primæ autem emendationis hanc affert rationem; quia hæc causa si a senatu judicata fuisset, a Fusciano non debuit amplius judicari. Potius itaque legendum Fusciano *judicata punitione reatus*. Nec parum quidem probabilis videtur hæc conjectura. Quid tamen si aliquid ibi desit, et Tertullianus significare voluerit sententiam Fusciani a senatu probatam fuisse? At ipse Rigaltius nobis non edixit, cur ex Auctoris nostri textu penitus abstulerit hæc verba: *Qui cum nutrierat*. Numquid ibi tam inutilia sunt, ut nemine monito, amputari debuerint? Nonne postea dixit: *Alumnus in pueritia*? Denique ista, *vel a limine*, et *intrans*, detrahenda suspicatur, quia posterius prioris interpretatio est. Sed de his alii judicent. Nobis autem si conjiciendi locus daretur, pro his verbis *progressus iter*, legendum suspicaremur, *progressus puer*, de quo nimirum ibi agitur, et cujus pueritia paulo post memoratur.

Quantumvis autem depravatus sit hic locus, non tamen minus certa est hujus nefarii incestus historia. Recte ergo concludit inde Tertullianus plures alios fuisse parentes ejusdem reos criminis, quod quidem quia occultum fuit, debitas culpæ gravissimæ poenas effugerunt. Quis porro diffitebitur non ex hac tantum historia, sed plurimis aliis exemplis, quæ retulimus (*Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. 10, art. 2), gentiles apertissime convinci incestus, cujus Christianos impudentissimo mendacio accusabant. Jam itaque ad alias non minus falsas eorum criminationes veniamus.

ARTICULUS VII.

Quam absurde ethnici objecerint a Christianis adorari caput asini: quis huic fabulæ occasionem dederit: quanta impudentia nebulo quidam judæus illius asini cum ridicula prorsus inscriptione picturam circumtulit; ac quam vere iidem ethnici asinos totos, aliasque belluas, aut vivas, aut depictas adoraverint.

Alia ethnici, nec cæteris minore, calumnia Christianos ideo infamare frustra moliti sunt, quasi caput, uti ait Tertullianus, *asininum*, tanquam deum adorarent. Sed illud, inquit, merum erat vigilantium et invidorum hominum somnium, qui conabantur quoquo modo Christianos calumniari. Non diffitetur tamen falsæ huic criminationi datam a Cornelio Tacito occasionem. Tam temere enimvero, quam falso suis in historiis scripserat Judæis, qui in vastissimis Arabiæ desertis errantes, siti laborabant, indicatos fuisse a quibusdam onagris aquarum fontes, quibus eam sedaverunt; quæpropter in grati animi testimonem, sicuti inquebat, asini consecraverunt imagi-

nem. Quia autem religio christiana judaicæ erat proxima, hinc sinxerunt gentiles a Christianis quoque asini caput adorari. (*Tertullian., Apologet., cap. 16, pag. 365 et seqq., et lib. 1 ad Nation., cap. 11, pag. 577*). Verum nos alibi hanc insulsissimam criminationem, non solum quatenus Judæos, sed etiam Christianos spectat, funditus evertimus (*Dissertat. in Minut. Octav., cap. 11, art. 1*).

Reliquum itaque est, ut singulare aliquod factum expendamus, quod a Tertulliano nostro duobus in libris sic describitur: *Nova jam Dei nostri in ista proxime civitate editio publicata est, ex quo quidam frustrandis bestiis mercenarius noxius, picturam proposuit, cum ejusmodi inscriptione: DEUS CHRISTIANORUM ONOCHÆTES. Is erat auribus asininis, altero pede unguulatus, librum gestans, et togatus* (*Tertullian., Apolog., cap. 16, p. 372*). Alio autem in libro id paulo fusius explicat: *Jam de nostro Deo fama suggestit. Adeo nuper quidam perditissimus in ista civitate, etiam suæ religionis desertor, solo detrimento cutis judæus, utique magis, quod bestiarum morsus, ad quas se locando quotidie toto jam corpore decutit, cum incedit, picturam in nos proposuit sub ista proserptione: ONOCHÆTES. Is erat auribus canteriorum, et in toga cum libro, altero pede unguulato* (*Idem, lib. 1 ad Nati., cap. 14, pag. 579*).

Primum ergo dixit hoc factum esse nuper, sive paulo antea quam utrumque librum composuit, atque proxime in ista civitate, in qua commorabatur. De hujus igitur facti veritate nullus dubitandi locus est. Deinde illius auctorem fuisse judæum quemdam, suæ, id est, judaicæ religionis desertorem, qui tunc solo detrimento cutis, hoc est, sola circumcissione judæus, impios ethnicorum cultus profitebatur: sed hunc fuisse hominem perditissimum, ac plurimum criminum publico judicio convictum, et propterea ad bestias damnatum, ut cum eis nimirum suo ordine pugnaret. Verum quia fas illi erat ab hac pugna aliquando vacare, ut lucrum majus faceret, sese quotidie frustrandis bestiis, hoc est, ad illarum impetus ac morsus dimicando declinandos ultro locabat. Nam ut adprime Cassiodorus observat: *Actus detestabilis, certamen infelix, cum feris velle contendere, quas fortiores se non dubitat invenire. Sola est ergo in fallendo præsumptio, unicum in deceptione solatium. Qui si feram non mereatur effugere, interdum nec sepulturam poterit invenire* (*Cassiod., lib. V Varior. epist. 42, pag. 94*). Talis erat judæus ille recutitus, cui præter circumcissionem, quotidie, ait Tertullianus, toto jam corpore decutit, id est, plures singulis diebus plagas morsibus bestiarum accipiebat. At id genus hominum bestiarum cognominabantur, de quibus paulo ante disseruimus (*Supr. cap.*).

In ludis itaque publicis nebulo ille pseudo-judæus ut christianam religionem ludificaretur, illam circumtulit descriptam a Tertulliano ridiculam plane imaginem, cujus hæc erat inscriptio: DEUS CHRISTIANORUM ONOCHÆTES (*Tertullian., Apologet., cap. 16, p. 372*), sive ut in codicibus nostris manuscriptis et

TERTULLIANI I.

aliis *Onochitis*, in aliis *Onochorsitis*, vel *Onochortissis*, aut *Onochotasis*; in antiquis editionibus *Onychites*, in quibusdam tandem ὄνυχιτες. In libri autem ad Nationes inedito exemplari et aliis editis hoc nomen scribitur triplici modo, ac primo quidem *Onocholtes*; secundo, *Onochotes*; tertio, *Onochaete* (*Idem, lib. 1 ad Nati., cap. 14, pag. 579*). At quam variae discrepantesque sunt hujus unius nominis lectiones, tam clare patet illud esse corruptum. Quamobrem eruditi plures viri in eo sanando non parum desudaverunt. Quidam enim putant legendum *Onochaetes*, ita ut hac voce significetur asinus sacrorum magister, et sacerdos, a quo alii initiandi erant. Malunt alii scriptum *Onochorsites*, ab asinino capite, alii *Onochotes*, id est, asininæ originis et prosapiæ. Alii etiam *Onotacoustes*, græce ὀνοτάκιστος. Sed quid in uno hujus inscriptionis nomine inveniendo laborandum, cui hæc duo latina, *Deus Christianorum* præposita in Apologetico libro indicantur? Quid enim si posterius illud nomen a scelerato nugatore confectum, et a librariis deinde corruptum fuerit? Quid etiam, si vulgare quoddam punicum nomen sit, jamque penitus obsoletum? Nonne nobis sufficere debet data ab Auctore nostro hujus nominis et picturæ explicatio: *Is, inquit, erat auribus asininis, altero pede unguulatus, librum gestans, et togatus*. Quod quidem aliis verbis in libro ad Nationes, sed idem omnino significantibus edixit.

Pictus autem asinus ille erat togatus, sive toga contextus, et librum gestans in derisum videlicet Christianorum, qui sacra Evangelia summo habebant in honore, eaque secum ferre, ac suis in synaxibus palam legere consueverant.

At Christiani et Tertullianus illud divinitatis monstrum, ex impii nebulonis cerebro ortum, ac nomen ejus et formam riserunt. Quidni risissent illud auctoritate temporis, ut ille ait, *destitutum, et qualitate auctoris infirmum* (*Idem, Apologet., cap. 16, p. 373, et lib. 1 ad Nation., cap. 14, p. 579*)?

Nec est sane quod nobis aliquis objiciat non tam longe Gnosticos hinc recessisse, qui multo antea, sicut post Epiphanium (*Epiph. hæc. 26, p. 91*) observavimus (*Tom. I Appar., p. 244; Dissertat. in Minut., cap. 11, art. 1*), sinxerant Sabaoth septimum Æonum, cæli et terræ esse conditorem, quem alii asini, alii porci figuram præ se ferre effutiebant. Nam hæc ridicula Sabaoth imago omnino diversa erat ab horrida Dei Christianorum figura, quam nequissimus et flagitiosissimus judaicæ religionis proditor insulssime excogitaverat.

Ad eam fortasse propius accedebat asinus albus, quem uti Suidas narrat (*Suid. ad v. ζῦνον*), et nos alibi annotavimus (*Dissertat. in Minut. loc. cit.*). Zeno quidam Alexandrinus, judaicæ religionis desertor, per judæorum synagogam die sabbati traduxisse perhibetur. Verum tametsi id ante Tertulliani tempus actum fuisse probaretur, multum tamen ab illa pictura discrepabat, quam pseudo-judæus in Christianorum Dei derisionem, non in synagoga, sed

(Trente-trois.)

in publicis gentilium spectaculis circumtulit. At non omnino absurde dici posset unum ex his pseudo-judæis nebulonibus alteri hæc faciendi dedisse occasionem.

Quamvis autem detestabile prorsus fuerit utrumque illud divinitatis portentum; gentiles tamen neutrum plane penitusque reprobari poterant, quin semetipsos nequitiae et amentiae protinus condemnarent. Tertullianus enim id perspicue probat his, quibus eos compellat, verbis: *Vos non negabitis et jumenta omnia, et totos cantherios cum suis Epona coliti a vobis* (Tertullian. *Apologet.* cap. 10, p. 355). Rursus autem in primo ad *Nationes* libro: *Sane vos totos asinos colitis, et cum sua Epona, et omnia jumenta, et pecora, bestiasque perinde cum suis præsepibus consecratis*. Quamobrem illos sic urget: *Sed illi ethnici debebant adorare statim bifforme nomen illud a judæo conflictam* (Lib. I ad *Nation.*, cap. 11, pag. 577): *Quia canino et leonino capite commistos, et de capro, et de ariete cornutos, et a lumbis hircos, et a cruribus serpentes, et planta vel tergo alites deos receperunt* (Idem, *Apologet.* ibid.). Similiter in suo libro ad *Nationes*: *Sunt penes vos et canino capite, et leonino, et de bove, et de ariete, et de hircu cornuti dii, caprigenæ, vel anguini, et alites, planta, fronte, et tergo* (Lib. I ad *Nation.*, cap. 14, p. 579). Nos vero hæc omnia in aliis dissertationibus enucleavimus, et Minutium audivimus adversus ethnicos simili modo disputantem (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 14, art. 2, et Dissertat. in Arnob., cap. 20, art. 1*).

At Tertullianus illos ipsorummet gladio sic jugulat. Si vitio, inquit, nobis vertitis, quod asini caput tanquam Deum colamus, multo certe vos nequiores esse convincitis. Non enim asini tantum caput, vel quasdam bestiarum partes, sed totos asinos, aliasque quamplures totas bestias dicitis esse deos, et revera adoratis. Quæ autem, amabo te, major insultus, quam unius criminis aliquem insimulari ab alio, qui ejusdem et plurium graviorum seipsum reum esse facietur? Verum hæc, ait Tertullianus, ex abundantia. Quam certum quippe erat bestias ab ethnicis, tam falsum erat a Christianis caput asini, vel asinos adorari. Unum siquidem hi adorabant summum Deum, qui omnia creavit, nec ab ullo potest aut videri, aut comprehendi.

ARTICULUS VIII.

Quam inconsiderate ethnici vitio Christianis verterint cultum crucis Christi, cum illi ipsi quaslibet in deorum suorum simulacris, tropæis, vexillis, et militarium signorum ornatu, cruces adorarent: quibus partibus crucem Christi compositam Tertullianus putaverit; cur siphara appellaverit stola crucis, cujus homo expansis manibus figuram exhibet.

Urgebant adhuc ethnici læsam violatamque a Christianis supremam Dei majestatem religioso cultu crucis, cui Christus affixus fuerat. Sed qua, putas, ratione hanc sæpe sæpius ab illis repetitam criminationem Tertullianus diluit? Non alia profecto, quam

A intortum ab ethnicis telum in ipsosmet retorquendo. Tacet enim utrum Christiani crucem illam revera colerent, ac variis tantummodo rationum mementis ostendit illos omnino imprudenter hujusmodi cultus redargui ab ethnicis, qui cruces quaslibet passim venerabantur.

Quid ergo, inquit, numquid fallaci aliquo silentio negavit, aut dissimulavit crucem Christi ab ipsis discipulis honorari? Minime gentium. Quam enim vero ob causam id negare aut dissimulare potuisset, qui fatetur illos ad omnes fere vitæ suæ actus frontem suam crucis munivisse signaculo? Cur autem, obsecro, sacrum illud signum frontibus suis tam sæpe imponebant, nisi persuasum omnino habuissent aliquid in illo sibi præsidii esse, ac veneratione sua digni (Tertull. lib. de *Coron. cap. 3, et lib. II ad Uxor. cap. 5*). At de hoc antiquissimo colendi crucem Christi more plura in aliis dissertationibus nostris contra hæreticos disputavimus (*Dissertat. in Minut., cap. 11, art. 3, et in Lactant. cap. 19, art. 1, et in Lucil. Cæcil. cap. 5, art. 2*). Non poterat ergo Tertullianus hoc negare, quod suo tempore omnibus Christianis quotidie usitatum, ac ipsis etiam gentilibus satis compertum erat (Tertullian. *Apologet.*, cap. 16, p. 566).

Quamobrem his, crucis Christi cultum obijcentibus, non aliud, quam hoc brevissimum dedit responsum: *Qui crucis nos religiosos putat, consecrans erit noster*; vel sicut in alio libro: *Qui nos crucis antistites affirmat, consecrans erit noster* (Idem, lib. I ad *Nation.*, cap. 12, p. 578). Nomen vero consecrans, quemadmodum in veteribus glossis annotatur, idem sonat, ac sacrorum socius. Palam ergo ille asseverat prorsus inconsideratos esse gentiles, qui cum plurimas cruces adorarent, Christianos tamen ideo hujus superstitiosi et impii cultus arguere audebant, quia crucem Christi venerabantur.

Antequam vero argumenta, quibus illud probare contendit, examinemus, animadvertendum est quam ille dixerit esse crucis Christi figuram. *Nobis*, inquit, *tota crux imputatur, cum antenna scilicet sua, et cum illo sedilis excessu* (Ibid. I ad *Nation.*, loc. cit.). Nos itaque docet crucem Christi integram fuisse ac perfectam; utpote quæ tribus partibus composita erat, ligno videlicet recto, et antenna, sive transverse altero ligno, atque sedili, sive scabellulo, cruci imposito, et eam excedente. Nos vero alibi observavimus (Tom. I *Apparat.*, p. 597) ortam inter eruditos controversiam utrum illud scabellum, seu lignum excedens, toti hominis crucifixi corpori, vel ejus tantum pedibus supponeretur. Sed cum *sedile* a Tertulliano nostro appellatur, hoc procul dubio nomine satis aperte innuit illud in crucis medio positum, ac in eo requiescere crucifixi hominis corpus, ne graviore sua mole dilaberetur, aut fractis manibus caderet. Nonnulli autem putant hoc sedile designari his ejusdem Tertulliani nostri alio in libro verbis: *Cornua crucis extrema; nam et in antenna navis, quæ crucis pars est, cornua extremitates vocantur, unicorni*

autem media stipitis palus (Tertull. lib. ad Judæos *cap. 2*). Fatentur tamen non plane incorruptum esse hunc locum, nec proinde certo desiniri posse utrum his posterioribus verbis rectum crucis lignum non denotetur. At extra dubium esse videtur integram ac perfectam ab illo appellari Christi crucem, utroque ligno recto et transverso, ac sedili compositam.

Ethnicorum autem, Christianis hujus crucis cultum exprobrantium, ut temeritatem comprimat, conglobatis argumentis ostendit plures alias cruces non solum integras, sed earum etiam partes ab illis adorari. Non enim, uti ait, *distinguitur a crucis stipite. Pallas Attica, et Ceres Pharia, quæ sine effigie, rudi palo, et informi ligno prostat* (Tertullian. *Apologet.*, *cap. 16*, p. 366). Atque hæc iisdem pene verbis in libro *ad Nationes* repetit (lib. *1 ad Nation. cap. 11*, p. 577). Sed in nostris manuscriptis exemplaribus scriptum est *Ceres Fariam*, in antiquioribus editis, *Ceres Farrea*; quæ lectio pluribus placet, quia Cereri hoc nomen ideo impositum censent, quod illa far frugesque invenisse perhibeatur. Alii vero legendum malunt *Pharia*, seu *Faria*, sicuti in libro *ad Nationes*. Eo enim cognomine Cererem appellatam autumant, quia in Pharo Ægypti insula colebatur. De ea porro aliquid in nostra de Minutii Felicis Octavio dissertatione observatum a nobis fuit (*Dissertat. in Minut. cap. 14, art. 4*).

Non semel autem in aliis dissertationibus (Tom I *Apparat. p. 734 et seqq.*, ac *Dissertat. in Arnob.*, *cap. 20, art. 1*) adnotavimus antequam gentiles deorum suorum simulacra ad hominis effigiem linxissent, a quibusdam acinacem, an aliis gladium, ense, hastam, a nonnullis lapidem, ab aliis rude lignum, et stipitem non elaboratum pro diis habita fuisse et adorata. Qui quidem mos apud quasdam gentes diutius perseveravit. Tertullianus autem significare videtur suo adhuc tempore exstitisse aliquod Palladis in Attica regione, et Cereris in Pharo insula simulacrum, quod rudis dumtaxat palus, et informe, ac sine ulla effigie lignum erat. At id profecto ex his, quæ in citatis nostris dissertationibus retulimus, confirmari utique potest. Ethnici ergo palum hujusmodi terræ defixum tanquam sacra numina adorantes, partem crucis profecto adorabant.

Integras autem cruces venerabantur in deorum suorum simulacris, humanam effigiem repræsentantibus. Fabricari siquidem a plasticis et artificibus non poterant, nisi prius argilla aut alia quædam materia sustentaculis, in crucis integræ modum appositis, revera superponeretur. Quapropter recte Tertullianus: *Diximus*, inquit, *originem deorum vestrorum a plasticis de cruce induci* (Tertullian. *Apologet.*, *cap. 16, p. 366*). Antea vero dixerat: *Simulacrum prius argilla deformat* (*Ibid.*, *cap. 12, p. 340*), id est formare incipit, cruci et stipiti *superstructa*. Rursus autem alio in libro: *Huc exordio et velut statumini argilla, desuper intexta, paulatim membra complet, et corpus struit, et habitum, quem placuit, argillæ intus cruci ingerit.... a*

A cruce argilla, ab argilla deus quodam modo transit, crux in deum per argillam. Crucem igitur consecratis, a qua incipitur consecrari (lib. *1 ad Nation. cap. 12, p. 578*).

De his autem jam egimus in nostra de Minutii Felicis libro dissertatione (*Dissertat. in Minut. Octav.*, *cap. 4, art. 12*), nec non etiam de tropæis, cantabris, et vexillis. Eadem vero ratione his omnibus ab Auctore nostro adjiciuntur: *Siphara illa vexillorum et cantabrorum* (Tertullian. *Apologet.*, *cap. 16, p. 369*). At sipharum, sive sypharium, supparus, et supparum vocabatur varium vestimentum et veli genus, putnavium et theatri: sed ibi a Tertulliano, uti satis liquet, sumitur pro velamento signorum militarium, cruci, vel lignæ, vel alterius materiæ imposito. Continenter enim, hæc *siphura*, inquit, *stolæ crucem sunt* (*Ibid.*), id est, amictus sunt, et velamenta, quibus crux velabatur, vel tegebatur. Siphari igitur nomine designat velum illud ex transversa crucis parte æpensum, quo vexilla et cantabra decorabantur. Quamobrem ethnicos hisce verbis irridet: *Laudo diligentiam. Noluistis nudas et incultas cruces consecrare* (*Ibid.*) In altero etiam libro: *Siphara illa vestes crucum sunt. Erubescitis, opinor, incultas et nudas cruces colere* (*Idem, lib. 1 ad Nation.*, *cap. 12, p. 579*).

Instat adhuc ille: *Victorias adoratis, cum in tropæis cruces intestina sunt tropæorum* (*Idem, Apologet. loc. cit.*), id est, tropæis subjectæ sunt. Paulo vero aliter in alio libro: *Victorias ut numina, et quidem augustiora, quanto lætiora veneramini con.... one quid melius extollant, cruces erunt intestina quodam modo tropæorum* (*Idem, lib. ad Nation. loc. cit.*). Constat sane Victoriam ab illis in dearum positam fuisse numero: quod quidem, vix ulli incognitum, probasse sufficiat his Tullii verbis: *Quid concordia templum, libertatis, et victoriae, quarum omnium rerum, quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit* (Cic., lib. *II de Natur. deor.*, *pag. 223, lin. 5*). De illa vero ejusque effigie Claudianus hos fecit versus:

Ipsa duci sacras Victoria panderet ædes.
O palma viridi gaudens, et amicta tropæis,
Custos Imperii virgo, quæ sola mederis
Vulneribus, nullumque doces sentire laborem.
(Claudian. lib. *III, de Laudib. Stilic.*, *v. 204 et seqq.*)

Effigies igitur illius fulgebat in tropæis, sive capitis hostium spoliis, quæ summo stipiti, et in crucis figuram erecto, superposita, solebant solemnī pompa deferri. Ethnici itaque Victoriam non solum in suo templo, sed in his etiam tropæis, adorantes, crucem quoque adorabant. Nam *tropæa victricia*, inquit Minutius Felix (*Minut. p. 287*), *non tantum simplicis crucis, verum etiam affixi in ea hominis figuram imitantur*.

Sed acrius adhuc urgentem Tertullianum subsequamur: *Religio Romanorum*, inquit, *tota castrensia signa veneratur, signa jurat, signa omnibus diis præponit. Omnes illi imaginum suggestus insignes monilia crucum sunt*. (Tertullian. *Apologet. cap. 16, p. 367*). Ita quidem in nostris codicibus manu exaratis, et editis antiquioribus. Verum Rigaltius ibi nomen *Roma-*

norum, nulla reddita ratione, sustulit. Susplicamur A tamen eam fuisse, quia in libro *ad Nationes* eadem, sed omissio illo *Romanorum* nomine, his verbis repetit: *In victoriis et cruce colit castrensis religio, signa adorant, signa dejerat, signa ipsi Jovi præfert: sed ille imaginum suggestus, et totus auri cultus monilia cruce sunt* (*Idem, lib. I ad Nat., cap. 12, pag. 579*). At Rigaltius animadvertisse salis non videtur illud *Romanorum* nomen potuisse in hoc libro, ad omnes generatim nationes directo, prætermitti, non autem in *Apologetico*, qui ad omnes antistites ac imprimis romanos missus fuit. Mos autem militaria signa adorandi apud istos ita invaluerat, ut Artabanus Parthorum rex ad Caligulæ, inquit Suetonius, legatum veniens: *Aquilas et signa romana Cæsarumque imagines adoraverit* (*Sueton. l. IV, in Vit. Calig., § 14*).

Cur autem religio castrensis vocetur, ac signa sua juraret, his intelligere est Senecæ verbis: *Primum militiæ vinculum est religio, et signorum amor, et deserendi nefas; tunc deinde facile cætera exiguntur, mandanturque ad jusjurandum adactis* (*Senec. epist. 95, pag. 305*). Primum itaque illud erat militum jusjurandum, quo se militiæ addicebant, de quo plura Schelius in suis ad Polybium notis (*Schelius, cap. 1 de sacramen.*), Brissonius (*Brisson. init. lib. IV. de Formul.*), Justus Lipsius (*Lips. l. I de Milit. roman., dialog. 6., pag. 26*), et alii. At præter hoc sacramentum milites etiam sua per signa jurabant. Nam Lucanus centurionem Cæsari per ea jurantem sic induxit:

Per signa decem felicia castris,
Perque tuos juro quocumque ex hoste triumphos.
(*Lucan. lib. II, v. 278.*)

Nec mirum sane; quandoquidem (*Lucan. lib. II, v. 370*) signa sua et aquilas putabant, ut ex Cornelio Tacito discimus, *propria legionum esse numina* (*Tacit. lib. II Annal. post init. pag. 20*). Alibi vero de Antonio seditionem compescente: *Mox conversus, inquit, ad signa et bellorum deos, hostium potius exercitiis illum furorem, illam discordiam injicerent, orabat, donec fatisceret seditio* (*Idem, lib. III Histor. post init. p. 180*). At clarius certe Dionysius Halicarnasseus: *Σημεῖα τιμωμένα Ῥωμαίοις ταῦτα ἐν στρατείᾳ καὶ ὡς περ ἰδρύματα θεῶν ἱερὰ νομίζονται*. Nihil in romana militiæ signis habetur venerabilius, nec minus sacra judicantur, quam deorum simulacra. (*Dionys. Halic. lib. VI Antiquit. roman., pag. 375*).

Quapropter adjecit Tertullianus, *signa omnibus diis præponit* (*Tertullian Apologet. cap. 16, pag. 368*), videlicet castrensis illa religio; quia milites ea, quemadmodum vexilla, majori cultu quam alios omnes deos suos venerabantur. Non deerit fortasse qui existimet his verbis Tertullianum significasse signa militaria in exercitu et acie ante deorum simulacra et imagines ab antesignanis fuisse adsportata; sed prior sensus dictis illius ac menti magis congruere videtur. In alio enim libro dixit: *Signa ipsi Jovi, et si deorum suorum maximo, præfert* (*Idem, lib. I ad Nat., cap. 12, pag. 579*).

Atqui omnes illi imaginum, inquit, *suggestus insignes monilia cruce sunt*. Nos autem ibi quidam monitos esse voluerunt in nonnullis manuscriptis legi *in signis non insignes*, nec prorsus quidem absurde. De militum quippe signis ibidem agitur. Verum quia in longe pluribus meliorisque notæ exemplaribus habetur *insignes*, hanc lectionem explodere non audemus. Nihil vero ad hujus potius, quam alterius lectionis confirmationem erui potest ex libro *ad Nationes*, ubi hoc nomen Tertullianus prætermisit, hæcque verba subjunxit: *Ille imaginum suggestus et totius auri cultus monilia cruce sunt* (*Ibid.*). Nonnulli quidem opinantur nomen *suggestus* ibi accipi pro vestitu et ornamento; sed id probare debuissent. Quid enim si sumatur pro ipso actu suggerendi, seu subtilis gerendi B hasce imagines, quæ pendebant ex altiori hastæ, sive ligni oblongi parte, et cruce monilia et ornamenta erant; quia ab illis supra se positus velabantur et decorabantur. Cæterum de his omnibus jam disputavimus in nostra de Minutii Felicis Octavio dissertatione (*Dissert. in Minut., cap. 12, art. 4*), ubi adhuc ostendimus hominem, sicuti tandem Auctor noster ait, *manibus expansis, præ se ferre crucis imaginem* (*Tertull. lib. I ad Nat., cap. 12, pag. 578*).

Sed aliquem audire nobis videtur, qui objiciet infirmam omnino esse hanc Tertulliani argumentationem. Gentiles enim, inquiet, deorum suorum simulacra, signa, tropæa, victorias, ac quælibet ejusmodi alia adorantes, nihil plane cogitabant de crucibus, quæ illis erant suppositæ, aut eas velabant. Verum animadvertere is debet haud Tertulliani, aliorumque religionis christianæ defensorum argumentationem, illa niti ethnicorum opinione, qua deorum suorum simulacra et signa veros deos esse arbitrabantur. Ea igitur tota, et omnes illorum partes, quarum præcipuæ cruce erant, reipsa adorabant. Non enim existimabant ex simulacri tantum forma, habitu et qualitate, sed ex ejus etiam materia factum esse deum, quem solebant totum, omnibusque suis partibus compositum venerari. Dicendum ergo tam cruce velis et monilibus signorum militarium suppositas, quam alias eorumdem signorum partes, de quibus fortasse tum nihil expresse cogitabant, ab iis religioso cultu honoratas.

CAPUT XXI.

De læsæ majestatis humanæ criminibus, quorum reos agere Christianos ethnici perperam conabuntur.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam evidentur Tertullianus ostendat Christianos læsæ majestatis humanæ immerito accusari, qui toto mentis affectu non falsos deos, sed verum et omnipotentem Deum orabant pro salute imperatoris, illiusque prosperitate, et diuturnitate romani imperii, quod Tertullianus et alii plures cum toto mundo finem accepturum opinabantur.

Omnia hactenus exposuimus, atque explanavimus argumenta, quibus Tertullianus luculentissime de-

monstrat Christianos false omnino et impudentissime ab ethnicis læsæ incusari divinæ majestatis, cujus illi ipsimet accusatores multis nominibus rei prorsus erant. Jam itaque examinandum est quibus ille rationum momentis, similique modo ostendat ethnicos læsæ humanæ majestatis esse revera conscios, tametsi summa adhuc temeritate Christianos hujus criminis insimulare non vererentur. Nam ut ejus verbis utamur : *Ventum est ad secundum titulum læsæ augustioris majestatis (Tertullian. Apologet., cap. 28, p. 436),* videlicet imperatorum. Augustior autem eorum majestas idecirco vocatur, quia gentiles imperatoris viventis longe magis, quam Jovis, aliorumque mortuorum deorum majestatem, ut paulo post dicemus, lædere reformidabant. At Christiani imperatorem debita reverentia colentes, pro illius salute, non mortuos fictitiosque deos precabantur, sed verum vivumque Deum, a quo iidem imperatores supremam et secundam ab illo potestatem, lucis usuram, et quidquid ipsi erant, reipsa acceperant (*Ibid., cap. 30, p. 441*).

Ab hoc enim solo omnipotentique Deo quotidianis Christiani precibus efflagitabant vitam eorundem imperatorum, uti ait Tertullianus, *prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, quietum, et quæcumque hominis et Cæsaris vota sunt (Ibid.);* hoc est, quæcumque imperatores pro privata sua vita, et imperiali dignitate poterant secundum æquitatis et justitiæ leges optare. Nec minus asseveranter hoc prædicarunt alii eximii christianæ religionis defensores : Θεὸν μὲν μόνον, in- quiebat Justinus martyr, *προσκυνούμεν, ὁμῶν δὲ πρὸς τὰ ἄλλα χαίροντες ὑπαρετούμεν, βασιλεῖς καὶ ἄρχοντας ἀνθρώπων ὁμολογούντες, καὶ εὐχόμενοι μετὰ τῆς βασιλικῆς δυνάμεως, καὶ σώφρονες τὸν λογιζομένον ἔχοντας εὐρεθῆναι. Solum Deum adoramus, et vobis in rebus aliis inservimus, imperatores ac principes hominum esse profitemes, et simul precantes, ut cum imperiali potestate sanam mentem obtinere comperiamini (Justin. Apolog. ad Anton. pag. 64).* Athenagoras vero in fine suæ pro Christianis legationis palam declarat eosdem Christianos Deum precatos esse pro Augusti imperio, utque illud magis ac magis angeatur, omnia illi eveniant ex animi sententia, ac filius ejus et hæres in ejus succedat locum (*Athenag., Legat. pro Christian., p. 40*). Sed hæc quæ omnibus satis nota sunt, fusius prosequi nihil necesse est. Manifestum quoque omnibus fecimus (*Supr., c. 14, art. 3*) quam sincero mentis affectu, quam innocente anima, quam humili et abjecto corporis motu hæc fusis et privatis, et publicis precibus ab omnipotente Deo suo impetrare niterentur. Quamobrem nihil amplius adjiciemus, nisi quod ille ad Scapulam ethnicum præsidem scripsit : *Colimus et imperatorem sic, quomodo et nobis licet, et ipsi expedit, ut hominem a Deo, secundum.... Itaque sacrificamus pro salute imperatoris, sed Deo nostro et ipsius, sed quomodo præcepit Deus, pura prece. Non enim eget Deus, conditor universalis, odoris aut sanguinis alicujus. Hæc enim demoniorum pabula sunt (Tertull., lib. ad Scapul. cap. 2).*

Nec respondere poterant ethnici falsa esse ac mendacia hæc Christianorum pro salute imperatoris vota, aut fallaces illorum preces, qui ne debitos cruciatus experirentur, eas ore tenus fundebant. Nam hac futili responsione ethnici, uti ait Tertullianus, concedebant Christianos Deo suo pro salute imperatorum preces revera fudisse (*Idem, Apologet., cap. 31, pag. 446*). Quis autem unquam probaverit illas non ex intimo cordis sensu, sed ore tantum profectas? At sinceras omnino fuisse hinc ille plane convincit, quod in sacris, quas ethnicis ipsis non esse incognitas ostendimus, nostris Scripturis præcipiatur singulis et omnibus Christianis : *Ad redundantiam, inquit, benignitatis, etiam pro inimicis Deum orare, et persecutoribus suis bona precari (Ibid.).* Quis autem non videt his verbis ab illo designari illud Christi præceptum : *Audistis quia dictum est : Diliges proximum tuum et odio habebis inimicum tuum; ego autem dico vobis : Diligite inimicos vestros, benefacite his qui oderunt vos, et orate pro persequentibus et calumniantibus vos (Matth. c. V, v. 43 et seqq).* Christus enim his verbis jubet ut Christiani inimicos suos non amplius, sicut Judæi, odio habeant, sed ad redundantiam benignitatis christianæ illos diligant, illis benefaciant, pro persequentibus et calumniantibus intimo sinceroque cordis affectu Deum precentur.

At qui magis, pergit ille, inimici et persecutores Christianorum, quam imperatores, de quorum læsa majestate convenimur in crimen, id est accusamur (*Tertull., loc. cit.*)? Alibi vero nec semel hoc verbo utitur (*Ibid., c. 35, p. 454*). Superius quippe dixerat, *sacrilegii et majestatis rei convenimur.* Infra autem : De secunda, post Deum scilicet, majestate, in *secundum sacrilegium convenimur.* Quod jurisconsultorum est verbum, quo idem significatur, atque in jus vocari. Lata igitur a Christo lege Christiani tenebantur pro imperatoribus, quantumlibet inimicis, ac persecutoribus suis, illorumque salute Deo supplicare.

Quid vero, quod Christiani alia adhuc data ab Apostolo lege, Deum rogare debebant *nominatim pro regibus et pro principibus, et potestatibus, ut omnia tranquilla sint (Ibid. cap. 31, pag. 446).* Paucis autem ibi verbis, ac tacito ejusdem Pauli nomine, ea complectitur, quæ ab illo ad Timotheum sic scripta, et a nobis jam citata sunt (*Supr., cap. 12, art. 1*). *Obsecro primum omnium fieri obsecrationes, gratiarum actiones pro omnibus hominibus, pro regibus, et omnibus qui in sublimitate sunt; ut quietam et tranquillam vitam agamus in omni pietate et castitate (Paul. Epist. I ad Timoth., cap. II, v. 1 et seqq.)*

Non sola autem Scripturæ sacræ auctoritate, et lata Christianis lege, id probat Tertullianus; sed hæc etiam ratione, contra quam nemo sane ne mutire quidem poterat : *Cum concutitur, inquit, imperium, concussis etiam cæteris membris ejus, utique et nos, licet extranei a turbis æstimemur, in ali quo loco casus invenimur (Tertullian. Apologet. loc. cit.).* At ibi contra codicum nostrorum et editorum fidem in Rigaltii editione sublatum est verbum *æstimemur*. Qua autem

an oscitantia typographorum, vel Rigaltii propria auctoritate, sicuti nescimus, ita certe nulli dubitamus, illud recte ab Auctore nostro additum. Prius namque uti vidimus, asseruit Christianos cum ethnicis ubique in rebus publicis omnibus fuisse permixtos. Verumtamen æstimabantur extranei a turbis gentilium, quia ab eorum mysteriis, et superstitioso cultu omnino erant alieni. Cætera cum ethnicis vivebant, atque idcirco concusso imperio et ipsos concuti necesse erat. Pro imperii igitur tranquillitate, et incolumitate imperatorum, Deum æquo totoque animo non solum privatim, sed in suis etiam, quemadmodum superius observavimus, synaxibus publice precabantur (*Supr., cap. 15, art. 1*).

Quid vero, quod major necessitas, si Tertulliano credimus, flagitabat ut Christiani has preces ex animo funderent (*Tertullian. Apologet., cap. 32, pag. 447*). Per eorum quippe animos opinio pervaserat proxime futurum mundi finem variis portentis tum prænuntiari: sed eum tamen, sicut jam observavimus (*Supr., cap. 15, art. 1*), non antea destruendum, quam Romanum imperium everteretur. Rogabant igitur pro huius diuturnitate, et ut retardaretur mundi finis, quem experiri nolebant. At quamvis illa Christianorum opinio, ut supra vidimus (*Dissertat. in Lactant., cap. 29, art. 1 et seqq.*), vera non sit, non inde tamen minus certo conficitur illos sinceris precibus a Deo expoposcisse et salutem imperatorum, et tranquillam imperii eorum diuturnitatem.

ARTICULUS II.

Christianos immerito læsæ majestatis humanæ accusari, quia nolebant pro imperatoris salute sacrificare diis gentilium, aut eos precari, qui nec sua templa, nec se ipsos tutari poterant, nec imperatoris dare aut conservare salutem, sed solus Deus omnipotens, a quo Christiani poterant eam suis impetrare precibus.

Tot rationum momentis satis demonstratum est Christianos, qui toto animo Deum pro imperatorum salute quotidie orabant, læsæ eorum majestatis non esse reos. Quod ergo contra opponere poterant gentiles, nisi imbecillia prorsus argumenta, absurdasque cavillationes, quæ ruunt se ipsis et funditus concidunt? Ne quid tamen, sicuti Tertullianus noster, intactum relinquamus, ea examinanda sunt, ut manifestius cuilibet fiat quanta iniquitate iidem Christiani suam propter religionem vexarentur, atque opprimerentur.

Objiebant itaque ethnici illos læsæ majestatis humanæ convinci, quia pro imperatorum salute falsis illorum diis sacrificare vel eos precari pertinaciter recusabant. Sed quibusnam, ait Tertullianus, ita sacrificandum est (*Tertullian. Apologet. cap. 29, p. 438*). Nonne iis, qui possunt salutem cuilibet homini, atque etiam imperatoribus impertiri? Atqui eorundem ethnicorum dii, neque imperatoribus neque ulli homini illam conferre possunt. Nam hi dii vel dæmones sunt, atque ut superius dictum, pessimi spiritus, periti ac damnati, vel potius mortui homines, quemadmo-

dum ethnici propria conscientia compertum habebant, et nos infra ostendemus. Christiani igitur a neutris salutem imperatorum nec poterant sperare, nec petere debebant.

Quo enim modo falsi illi dii eam dare poterant, qui nunquam potuerunt aut se ipsos, aut sua templa et simulacra a furibus, aut temporum injuriis tutari? Quapropter ad ea servanda indigebant militum, uti ait Auctor noster, excubiis, id est, diurna nocturnaque illorum custodia. Tertulliano autem plane suffragatur auctor epistolæ ad Diognetum, hæc ethnicis jure ac merito sic exprobrantem, Τοὺς μὲν λίθινους καὶ ὀστρεῖνους εἰδόντες ἀνυπόστατους, τοὺς δὲ ἀργυρέους καὶ χρυσοὺς ἐθαλασσόντες ταῖς νύξιν, καὶ ταῖς ἡμέραις φύλακας παρακλίσαντες ἵνα μὴ κλαπῶσιν: *Deos lapideos quidem, et testaceos veneramini, custodibus carentes; argenteos autem et aureos includitis noctu, ac interdum custodes apponitis, ne furto auferantur* (*Epist. ad Diog. post init. pag. 495*). Recte ergo Tertullianus hæc excubias christiano militi vetitas esse sic pronuntiat: *Excubabit pro templis quibus renuntiavit, et cænabit illic ubi apostolo non placet, et quos interdum exorcismis fugavit, nimirum dæmones et gentilium deos, noctibus defensabit incumbens et requiescens super pilum* (*Tertullian. de Coron. cap. 11*). Aliæ editiones *super luncho*, sive lancea, qua perfoctum est latus Christi. Cernis profecto qua ethnici ratione pro diis suis excubarent vigilarentque. Sed hi custodes, quantumlibet vigiles, impedire non potuerunt quominus illorum templa et simulacra spoliata, rapta, ac plurimis ludibrio despectuique fuerint. Verumtamen gentiles persuasum utique habebant hæc simulacra ipsosmet deos suos esse, aut eorum certe domicilium, sedem et habitationem. Plura autem de iis alibi annotavimus (*Dissertat. in Arnob. cap. 20, art. 5, et in Lactant., cap. 35, art. 5*) et adhuc infra dicemus.

Fac tamen, si velis, gentiles non credidisse hæc simulacra esse deos, sed iis tantum representari, quid inde proficies? Constat enim hos ipsosmet gentilium deos, quicumque fuerint, ad nutum arbitriumque pependisse imperatoris. Et id quidem multi, ut superius ostendimus, experti sunt. Quin etiam plures dii, sicuti aiebat Tertullianus, *habuerunt Cæsarem iratum* (*Tertullian. Apologet. cap. 29, pag. 439*), qui videlicet non solum illorum fana et statuas ædificari, sed ipsos pro diis haberi prohibuerat. Nihil autem absurdius, quam a diis imperatori subjectis salutem illius petere, qui suam potius ab illo, quam hic ab illis poterat obtinere. Quapropter Tertullianus eosdem ethnicos his compellat verbis: *Sed vos irreligiosi, qui eam salutem quæritis ubi non est; petitis a quibus dari non potest* (*Ibid. p. 440*). Ita quidem in nostris codicibus, et editionibus antiquis. At Rigaltius contra illorum omnium auctoritatem scribi jussit, *religiosi*, haud dubie quia putabat illos ibi religiosos ironice appellari. Sed licetne hanc ob conjecturam auctoritate propria textum auctoris immutare, atque tum maxime quando utriusque lectionis idem est sensus?

Rursus autem ille demonstrat Christianos magis, quam gentiles, de imperatoris sui salute esse sollicit-

tos (*Ibid.*, cap. 33, pag. 448), utpote qui exploratum habebant illum a vero Deo suo fuisse electum. Etenim inde, inquit, potestas illi, unde spiritus et vita (*Ibid.*, cap. 30, p. 442). At illud non tantum naturali lumine agnoverat, sed a divino spiritu afflatis nostris scriptoribus (*Idem*, lib. I de *Præscript. c. 2*). Reges namque ipsos Salomon, in Sapientie, sicut ille ait, libro sic alloquitur: *Data est a Domino potestas vobis, et virtus ab altissimo (Sapient., cap. VI, 4)*. Paulus vero ad Romanos scripsit: *Non est potestas, nisi a Deo, quæ autem sunt, a Deo ordinatæ sunt (Ad Rom., cap. XIII)*. Tertullianus igitur jure sane merito hinc concludit: *Noster est magis Cæsar, a nostro Deo constitutus (Tertullian. Apologet. cap. 33, p. 448)*, quam ulli gentilium dii, qui nullum cæsarem aut imperatorem facere unquam potuerunt. Plus igitur ad imperatoris salutem confert Christianus Deum suum, a quo ille institutus est, rogando, quam ethnicus orando commentitios deos suos, qui nec imperatori, nec ulli homini possunt vel minimum quidem beneficium tribuere.

ARTICULUS III.

Quam frustra gentiles objicerent Christianos læsæ majestatis humanæ esse reos, quia per imperatoris genium jurare recusabant, sed jurabant tamen per illius salutem, quamvis alia prorsus quam gentiles ratione.

Instabant ethnici Christianos cæsareanæ majestatis reos ideo redargui, quia per eorum genios jurare detrectabant, vel sicuti Auctor noster alibi loquitur: *Inreligiosi dicimur in Cæsares, neque imagines eorum propitiando, neque genios dejerando (Tertull. lib. I ad Nati., cap. 17, p. 583)*. Ethnici autem genium, teste Festo (*Fest. lib. XX, de Signific. verb. ad v. Genius*), appellabant non modo uniuscujusque loci Deum, sed eum etiam, qui vim obtinebat rerum omnium gerendarum; ibique in opinionis suæ confirmationem refert hæc Aufustii verba: *Genius est deorum filius, et parens hominum, ex quo homines gignuntur, et propterea genius meus nominatur, quia me genuit*. Servius vero alicubi observat genium ab antiquis vocari naturalem deum uniuscujusque loci, vel rei, vel hominis; et alibi, manes a Virgilio appellari genios, quos cum vita omnes sortiuntur (*Serv. in lib. I Georg. pag. 85, et in lib. VI Æneid., pag. 410*). Varro quoque, ab Augustino citatus (*August., lib. VII de Civit., cap. 15, pag. 172*), dixerat genium esse deum, qui præpositus, ac vim habet rerum omnium gignendarum. Plura autem de geniiis Lipsius (*Lips., lib. I Physiolog. cap. 19, pag. 554 et seqq., tom. IV*), Natalis Comes (*Nat. Com. lib. IV Mytholog., cap. 3*), Vossius (*Voss. lib. I Orig. et progr. idolol., cap. 18*), et alii, nosque in superioribus nostris dissertationibus.

Quæ vero ibi leviter attigimus, satis superque demonstrant ethnicos persuasum habuisse genium imperatoris esse singularem illius deum, a quo ipsum genium ac regi arbitrabantur. Non mirum itaque si per eum jurarent, ac Christianos jurare renuentes læsæ accusarent majestatis.

Verum hi ad impium hoc jusjurandum, modo blan-

A ditiis, modo minis ac cruciatibus sæpissime ab ethnicis provocati, dare illud nunquam voluerunt. Cupisne id tibi aliquo exemplo comprobari? Præsto adest Eusebius, qui semel et iterum narrat sanctissimum martyrem Polycarpum a proconsule lacessitum fuisse, ut per Cæsaris genium juraret: *ὁμολογῶν*, inquit, *τὸν Καίσαρος κύριον (Euseb., lib. IV Eccles. Histor., cap. 15, pag. 152)*. At non aliud, pergit Eusebius, ab eo proconsul, nisi hoc accepit responsum: *Fingis te ignorare me esse christianum, cui jusjurandum illud plane penitusque prohibetur*. Nos quidem non fugit græco nomine κύριον significari fortunam, sed ea Cæsaris fortuna ibi designatur, quam ethnici ab illius genio gubernari existimabant. At de hoc ethnicorum, et negato a Christianis jurejurando in superiori de Minutii Octavio dissertatione disputavimus (*Dissert. in Minut. Octav., cap. 12, art. 3*).

Christiani itaque detestabantur omne jusjurandum per imperatorum genios, quandoquidem hi aut nulli, aut dæmones erant, iisdem subjecti Christianis, qui illos Christi nomine adjuratos de obsessorum corporibus ejiciebant (*Tertullian., Apologet., cap. 32*). Fas ergo illis non erat per eos jurare, in quos suam habebant potestatem. Præterea ethnici per genium Cæsaris jurantes frequentissime pejerabant. Perduelles enimvero ac perjuri frangere solebant datum hoc sacramento Cæsari fidem (*Idem., lib. I ad Nati. cap. 17, pag. 583*). Ecquis ergo læsæ majestatis conscius? num is qui impio jurejurando aut infami perjurio tenetur; an alius, qui iniquissimum illud jusjurandum dare constanter recusat (*Supr. cap. art.*)?

Christiani ergo hoc respuentes, eo minus læsæ majestatis humanæ rei erant, quo libentius jurabant per imperatoris salutem, *quæ augustior est*, inquit Auctor noster, omnibus geniis, quemadmodum paulo ante exposuimus (*Ibid.*). Testem vero hujus jurisjurandi habemus Athanasium, qui ad Constantium imperatorem de Syriano haud dubie christiano hæc scripsit: *Μαρτυροῦντες τὴν εἰς σωτηρίαν, tuam contestatam salutem (Athanas. Apol. ad Const. pag. 310, tom. I)*, pollicitus est se nihil conturbaturum amplius, sed longe majori solemnitate rem ad ejus delaturum religionem. In carthaginensi autem Collatione Marcellinus comes eodem sacramento sese his verbis obstrinxit: *Sive cum alio, sive solus in hoc negotio judicaturus intererò, nihil aliud me, nisi quod allegationes partium examinatæ potuerint demonstrare, et quod veri invenerit fides, per admirabile mysterium Trinitatis, per incarnationis dominicæ sacramentum, et per salutem supra memoratorum principum, Honorii et Theodosii, judicaturum me esse promitto (Collat. Carthag. post. Optat. lib. pag. 481)*. Vides sane quanti momenti sit hoc sacramentum, quod duobus aliis, quibus nihil sacratius esse poterat, in celebri episcoporum cœtu conjungitur. Pluræ autem hujus jurisjurandi sive in publicis, sive in privatis rebus, et imperatorum legibus confirmati, exempla omnibus satis obvia sæpius occurrunt (*Cod. Theodos. leg. VIII de pact. et transact.*). Nihil itaque a nobis adjiciendum, nisi antiquis-

simum esse dandi hujus sacramenti morem. In sacris siquidem Scripturis (*Genes., cap. XLII, 15, 16*), Joseph Patriarcha per salutem Pharaonis his jurasse narratur. Nos tamen Basiliiu monitos esse voluit illud etiamsi quamdam præ se ferat jurisjurandi speciem, non proprie dictum esse jusjurandum, sed aliquod potius remedium, quo res aliqua possit auditoribus facilius persuaderi (*Basil. homil. in psal. XIV, 2*). At Tertullianus aperte pronuntiat ideo Christianos jurasse per salutem imperatoris, quia *saluum*, inquit, *volumus esse, quod Deus voluit, et pro magno id juramento habemus* (*Tertullian. Apologet., c. 32, p. 447*). Intelligis igitur quantum inter Christianos et ethnicos, sic jurantes, erat discrimen. Christiani quippe hæc publica jurisjurandi religione affirmabant sincero se animo imperatoris, qui a Deo ipsis præpositus erat, optare ac petere salutem. Ethnici vero impia adulatione imperatorem, quem mortuum optabant, contestabantur esse Deum, et veræ divinitatis participem. Tam nefariæ autem assentationis testis profecto, et conscius fuit Horatius, qui ad Cæsarem Augustum, uti alibi annotavimus (*Dissertat. in Minut., cap. 12, art. 3*), hæc scripsit carmina :

Præsenti tibi maturos largimur honores,
Jurandasque tuum per nomen ponimus aras.
(*Horat. lib. 1, epist. 1, v. 15 et 16.*)

ARTICULUS IV.

Christianos perperam ab ethnicis læsæ majestatis humanæ idcirco insimulari, quod imperatores vocare deos nollent : ipsum imperatorem suæ infirmitatis admonitum fuisse in maxima triumphi gloria : recusatum ab Augusto Cæsare dei ac domini cognomen : imperatores a Christianis dominos voce communi appellatos : nefas gentilibus fuisse imperatorem ante mortem et apotheosim deum dicere.

Nulla certe major erat perversitas, quam gentiliu, qui Christianis dicam læsæ majestatis idcirco ascribebant, quod imperatores deos vocare, aut divinis afficere honoribus plane recusarent. Nam ut scite Tertullianus arguit : *Negat illum imperatorem, qui deum dicit. Nisi homo, non est imperator* (*Tertullian. Apologet., cap. 33, p. 449*). Inficiari enim quis potest, ex patre ac matre homine genitum imperatorem, esse non posse Deum, qui æternus sit omnino oportet? Christiani ergo, qui sædissimam ethnicorum, imperatores suos deos appellantium, adulationem merito detestabantur, non poterant læsæ majestatis humanæ hanc ob causam ab ullo postulari.

Quin etiam Tertullianus celeberrimo triumphantis imperatoris exemplo ethnicos, qui illum vocare deum consueverant, turpissimi mendacii apertissime vincit. Etenim in hoc summo humanæ gloriæ apice, sive ut ille loquitur, *in triumphi sui sublimissimo curru, infirmitatis suæ, admonetur. Suggestur enim ei a tergo : Respice post te, hominem te memento* (*Ibid.*). Tacet autem quis fuerit ille, qui hæc suggerebat; haud dubie quia tunc tam cunctis notus erat, quam paucis hodie cognitus. At is Tzetze vocatur famulus, servus,

A et minister publicus. De triumphali enimvero curru, illoque monitore hæc cecinit :

Καὶ νῦν ἐν τῷ ἐπικρατοῦς ὀλισθηρῶ,
ὄπισθεν τοῦτον ἵσταται τὸν ἐπίκρανον ἐμόνον,
καὶ λέγων τοῦτον πρὸς τὰ οὐρὰ καὶ τὸ στήθεός μιν

Et quomodo in curru publicus minister,
Pone hunc stat, coronam sustinens,
Et dicens huic in aurem, et quid a tergo est, respice.
(*Tzetz. chiliad. 13, § 461.*)

Plinius vero illum appellat invidiæ et gloriæ medicum : *Curru*, inquit, *triumphantium sub his pendens, defendit medicus invidiæ; jubetque eosdem respicere similis medicina linguæ, ne sit exorata a tergo fortuna, gloriæ carnifex* (*Plin., lib. XXVIII natur. Hist., c. 4, p. 570*). At si sanus et integer sit hic Plinii locus, ibi significat invidiam, quam triumphantes facere aliis solebant, aut vanæ gloriæ vitium, quo fascinari poterant, sanari medicina linguæ adstantis servi, qui triumphantem humanæ suæ conditionis admonebat. Nam idem Plinius alibi aperte dixit coronam triumphantis a servo sustineri (*Ibid., lib. XXXIII, cap. 4*).

Verum quia priori loco *fortuna* vocatur *gloriæ carnifex*, hinc fortasse Isidorus in animum induxit mentorem illum non servum fuisse, sed carnificem : *Triumphantes a carnifice, inquit, contingebantur, ut ad tantum fastigium evecti, mediocritatis humanæ commonerentur* (*Isidor., lib. XVIII Origin., cap. 2, p. 156*). Sed melius procul dubio ab Hieronymo simpliciter nuncupatur *comes*, qui medias inter populorum acclamationes in aurem triumphanti memorat a Tertulliano verba suggerebat. Ad Paulam quippe scripsit : *Triumphantibus in curru retro comes adhaerebat, per singulas acclamationes civium dicens : Hominem te memento* (*Hieronym., epist. 22, ad Paul.*). Atqui si imperator in tanta triumphi pompa debebat humanitatis suæ reminisci, quanto magis per totum viæ suæ cursum. Non poterant ergo Christiani ullum imperatorem vocare Deum; quando quidem, ut recte ait Tertullianus, nesciebant mentiri, aut illum deridere non audebant (*Tertullian. Apologet., cap. 33, p. 449*).

Instat adhuc : *Augustus*, tametsi romani imperii, jam a Julio Cæsare fundati, formator, ne dominum quidem, multo minus deum, dici se volebat (*Ibid., c. 34, p. 450*). Testem vero hujusce moderationis si desideres, Suetonium advocabimus, qui hæc de eodem Augusto memoriæ prodidit : *Domini appellationem, ut maledictum et opprobrium semper, exhorruit. Cum, spectante eo ludos, pronuntiaturum esset in mimo : O Dominum æquum et bonum ! et universi, quasi de ipso dictum exsultantes comprobassent, et statim manus vultuque indecoras saltationes repressit, et in sequenti die gravissimo corripuit edicto, dominumque se post hæc appellari, ne a liberis quidem, aut nepotibus suis vel serio vel joco passus est, atque hujusmodi blanditias etiam inter ipsos prohibuit* (*Sueton. in Vit. August., § 53*).

Sed contra insurget aliquis, nobisque alium citabit testem Cornelium Tacitum, qui litteris quoque mandavit varios post ejusdem Augusti mortem sparsos fuisse rumores, atque ab illo *nihil deorum honori-*

bus relictum, cum se templis, et effigie numinum per flamines et sacerdotes coli voluit (Cornel. Tacit., lib. I de Annal. post init.). Verum huic utique responderi potest aliis Suetonii verbis: *Templa quamvis sciret etiam proconsulibus decerni solere, in nulla tamen provincia, nisi communi suo Romæque nomine recepit. Nam in urbe quidem pertinacissime abstinuit hoc honore* (Sueton. in Vita August., § 52). Itaque etiamsi id, de quo postea agendum, ille passus sit; non minus tamen constat rejectam ab ipso domini appellationem, quam ejus successores avidissime corripuerunt. Nam Plinius Secundus, quamvis ethnicus, in suo ad Trajanum imperatorem Panegyrico palam asseruit elapsum esse tempus, quo imperatori, tanquam deo et numini, adulatores ignavi blandiebantur: *Non enim de tyranno, inquit, sed de cive, non de domino, sed de parente loquimur* (Plin., Panegy. Trajan., init.). Christiani igitur potiori jure nolebant imperatorem vocare deum; quia, sicut ait Auctor noster, *hoc solius veri Dei est cognomen* (Tertullian., Apologet., cap. 34, p. 449), quemadmodum alibi animadvertimus (Dissertat. in Lactant., cap. 12, art. 1).

Quia vero jam longo usu receptum erat, ut domini nomen imperatoribus aliisque tribueretur, hinc Tertullianus: *Dicam plane, inquit, imperatorem dominum, sed voce communi, quando non cogor ut dominum, Dei vice, dicam* (Tertull. ibid.). Sed Rigaltius hæc duo verba, *voce communi*, abstulit, tum quia acceperat ea in codice Fuldensi non haberi; tum quia notam, ut ipsi videtur, sapiunt de margine excerptam. At illa verba in omnibus nostris et aliis, sive editis, sive manuscriptis exemplaribus occurrunt. Nullus autem dubitandi locus est, quin plures antiquitate sua Fuldensem superent. Quomodo igitur ex margine in textum illa intrudi poterunt? Nonne etiam optimum sensum, et Auctoris propositum convenientem efficiunt? Imperatorem, inquit, appello dominum, quando non cogor hoc nomine illum tanquam Deum agnoscere, sed quando nomen illud profero *voce communi*, seu vulgari significato, quo filius patrem, herum servus, alique alios homines vocare solent. Quam communis autem ac popularis esset hæc appellatio, vel ex solo Martiale discas:

E serva scis te genitum, blandique fateris,
Cum dicis dominum, Sosibiane, patrem.

Alibi vero:

Cum voco te dominum, noli tibi, Cinna, placere,
Sæpe etiam servum sic resaluto meum.
(Martial. lib. I, epigram. 82.)

Sed hæc trita, omnibusque passim obvia, fusius probare prorsus taderet. Eo igitur sensu vulgari et communi imperatorem, pergit Auctor noster, appello Dominum, sed *cæterum liber sum illi, nec illius servus*. Nam *Dominus meus*, inquit, *unus est Deus, omnipotens, et æternus, idem qui et ipsius imperatoris Dominus, et cui proinde tam ille, quam cæteri homines servire debent* (Tertullian. Apologet., cap. 34, pag. 449).

Patris porro nomen Auctor noster longe gratius

A esse fatetur, quam domini; quia hoc potestatis, illud pietatis nomen est. Quapropter hanc ille ex jam dictis elicit conclusionem: *Tanto abest ut imperator deus debeat dici, quod credi non potest, non modo turpissima, sed et perniciose adulatione, sed tanquam si habens imperatorem, alterum appelles* (Ibid.). Verum hæc verba, *quod credi non potest*, inutilia haud dubie visa sunt Rigaltio, qui illa contra omnium codicum, sive editorum sive ineditorum, fidem excidit. Siccine igitur fas illi fuit sua auctoritate ex Tertulliani textu ea omnia amputare quæ superflua sibi videbantur? Nonne hic est illius sensus: imperator pater patriæ esse debet, at hoc nomen longe gratius est, quam domini. Imperatorem ergo Deum, *quod eum esse credi non potest*, dicere non debes. Nam

B hac turpissima et perniciose adulatione significas te alterum habere imperatorem, qui Deus non sit, sed homo, qui tibi homini imperet.

Denique si gentiles legibus moribusque suis stetissent, fas illis non erat ullum imperatorem vocare deum, nisi post ejus mortem, et apotheosim, sive in deos senatusconsulto, ut supra vidimus, relationem. Etenim *maledictum est*, ait Tertullianus, *ante apotheosim deum Cæsarem nuncupare* (Ibid.). Solemnem vero hujus apotheosis pompam præter cæteros accurate descripsit Herodianus, nosque prius admonet in Romanorum more positum ut imperatores a successoribus suis consecrarentur, atque ita declararentur inter deos relati (Herodian. Histor. sui tempor. p. 540). Antea igitur fas nulli erat illos vocare deos.

C Quocirca Cornelius Tacitus decimo quinto Annalium suorum libro finem his verbis imponit: *Deum honor principi non ante habetur, quam agere inter mortales desierit* (Tacit. lib. XV Annal. in fin.). Recte ergo Tertullianus alio in libro: *Sed non dicimus, inquit, deum imperatorem. Super hoc enim, quod vulgo aiunt, sannam facitis. Imo qui deum Cæsarem dicitis, et deridetis dicendo quod non est, et male dicitis, quia non vult esse quod dicitis; mavult enim vivere, quam deus fieri* (Tertul. lib. I ad Natl. cap. 18, p. 583). Quia enim post suam tantum mortem deus esse poterat, malebat utique vivere, quam vitam ponere, ac postea fieri deus, sive potius hoc mendaci prorsus titulo decorari. Christiani ergo læsæ majestatis humanæ rei, vel publici hostes summa sine injustitia dici ideo

D non poterant, quod nollent imperatorem appellare Deum. Nam hæc appellatio illi soli competit, qui non homo, sed æternus et immortalis est.

CAPUT XXII.

Christianos nec publicos esse hostes, nec factiosos, sed gentiles, qui illos horum criminum accusabant.

ARTICULUS PRIMUS.

Publicos hostes non esse Christianos, qui allatas sibi ab ethnicis injurias nunquam ulcisci voluerunt, tametsi id facillime possint, vel civitate clam incensa, vel indicto palam bello; vel se ab iisdem ethnicis, quorum minor erat numerus, separando; vel dæmones ab obsessorum corporibus non ejiciendo.

Quanta temeritate ethnici Christianos læsæ majes-

tatis humanæ reos esse effuliebant, tanta profecto impotentia illos publicos, ac totius humani generis hostes esse criminabantur. Nihil quippe hac calumnia putidius fingi unquam potuit. Divina siquidem lege (*Matth.*, c. V, v. 39; *Luc.*, cap. I, v. 28) prohibitum illis erat ulli male, uti ait Tertullianus (*Tertullian. Apologet.*, cap. 36 et seqq. pag. 460, et lib. I ad *Nation.* cap. 17, p. 583), velle, male facere, male dicere, male cogitare de quoquam, et lædenti vicem referre. At his præceptis accuratissime obsequebantur, quemadmodum patet ex his, quæ de sanctissimis illorum moribus antea diximus (*Supra*, cap. 12, art. 1 et seqq.). Non ergo publici, imo ne ullius quidem hominis, multo minus imperatoris, et totius generis humani hostes erant. Et certe quamvis omni contumeliarum tormentorumque genere ab imperatoribus aliisque ethnicis excarnificarentur; inter plurimos tamen, de quibus paulo post agendum, qui contra eosdem imperatores, et rempublicam conjuraverant, nullus unquam ex illis inventus est.

Neque tamen illud eorumdem Christianorum aut infirmitati, aut impotentiae erat adscribendum. Poterant enim factas sibi a gentilibus injurias non solum clam ac tectis cuniculis, sed palam et aperto Marte ulcisci. Et occulte quidem: quando vel una vox, sicuti ait Tertullianus, pauculis faculis largiter ultionis posset operari (*Tertullian. Apologet.* cap. 37, pag. 462); id est, poterant per obscuram noctis silentia paucissimis faculis, minimoque pretio emptis, urbes incendere. Verum absit, pergit ille, ut aut igni humano vindicetur divina secta, aut doleat pati in quo probetur (*Ibid.*), sive ut ipse ad Scapulam scribebat: Absit ut indigne feramus ea nos pati, quæ optamus, ut ultionem a vobis aliquam machinemur, quam a Deo exspectamus (*Idem*, lib. ad Scapul. cap. 2). Tres igitur affert rationes, propter quas Christiani offensas suas, sicut promptum illis erat, clam vindicare noluerint. Primo quidem, quia divina est illorum secta, cujus legibus, ultionem prohibentibus, non obedire nefas putabant. Secundo, illam ultionem exspectabant ab omnipotente Deo suo, æquissimo scelerum vindice. Tertio, omnes cruciatus, sibi ab ethnicis inflictos, libentissime patiebantur, quia noverant lis se non lædi, sed probari utrum æterna digni essent mercede.

Solis itaque his rationibus, non autem ulla infirmitate vel impotentia, a sumenda de ethnicis hostibus suis ultione abstinebant. Nihil enim illis magis facile expeditumque erat. Nam superius ostendimus (*Supra*, cap. 22, art. 1) illos omnia totius terrarum orbis loca, exceptis solis falsorum deorum templis, implevisse, ac longe majorem illorum, quam gentilium fuisse numerum. Quid ergo prohibere eos poterat, quominus indicto bello, ethnicos vincerent, victosque meritis adficerent suppliciis (*Tertullian. Apologet.* cap. 37, pag. 462)? Fac tamen, si velis, illos et numero et copiis fuisse illis impares, numquid idcirco ad bellum gerendum, et hostes vincendos minus idonei erant? Nonne fatebantur ethnici mortem ab

illis non timeri (*Ibid.*)? At certe quanto minus eam verebantur, tanto acrius quolibet incerto belli eventu depugnassent, sicque potuissent debitas de hostibus suis pœnas repetere. Verum religione sua obstricti, illud nunquam, sive armati, sive inermes, tentare voluerunt.

Nulla præterea ad vindictam bello nullaque vi opus habebant (*Ibid.* p. 463). Ad eam namque sufficiebat illorum ab ethnicis divortium et secessio. Hi quippe tunc solitudine sua obstupesci, plures habuissent hostes, quam cives, ac quibus imperarent, certe paucissimos: Nunc enim, ait Tertullianus, pauciores hostes habetis præ multitudine Christianorum (pene omnium civium; pene omnes cives Christianos habendos; et hostes maluistis vocare generis humani potius quam erroris humani) (*Ibid.*). Ita quidem in nostris codicibus manuscriptis, et editis Rigaltio antiquioribus, nisi quod in quibusdam ex illis legitur habendo pro habendos, atque hæc ultima verba, potius quam erroris humani, resecata sunt. Sed Rigaltius audacior ea omnia amputavit, quæ uncinis includi jussimus. Tantæ tamen amputationis ne unum quidem verbum fecit. Numquid ergo arbitratus est rationem illius cunctis notam esse, quia paulo post Tertullianus dixit: Hostes judicare maluistis, qui sumus plane non generis humani tamen, sed potius erroris (*Ibid.*). Sed numquid auctori nunquam licuit iisdem verbis eandem ex duobus argumentis deductam inferre conclusionem? Tertullianus autem concludit gentiles maluisse Christianos judicari non quidem erroris, sed humani generis hostes, quia non satis animadvertierant illos primo quidem ab eis secedendo; secundo autem, dæmones, ut mox dicetur, non ejiciendo, plures ipsis hostes quam cives futuros. De industria vero cives dixit, quia communem cum illis, ut viderimus, vitam agendo, eorum cives erant.

At nobis aliquis forsitan objiciet totam hanc Tertulliani argumentationem niti intolerabili multitudinis Christianorum exaggeratione. Sed ab hoc petimus quid Tertulliano prodesse poterat intempestiva hyperbole? Ethnicos siquidem ibi compellat, quibus ignotus non erat numerus Christianorum, et qui illi cito citius mendacii convicto fidem aliis in omnibus derogassent. Deinde vero superius ostendimus (*Supra*, cap. 12, art. 1) quam hæc vera sint, quæ ille de ingenti Christianorum numero tam diserte et ibi et alibi tradidit.

Alia demum ratione demonstrat quam facile Christiani ulcisci se poterant. Penes ipsos, inquit, solos erat potestas dæmones ex obsessis, sicut antea vidimus (*Supra*, cap. 8, art. 6), ethnicorum corporibus ejiciendi (*Tertullian.*, *Apologet.* cap. 37, pag. 463). Atqui si illos non exegissent: Sufficisset hoc solum, ipsamet ejus verba sunt, nostræ ultioni; quod vacua exinde possessio immundis spiritibus pateret (*Tertullian.*, loc. cit.). Ibi autem Rigaltius serio nos admonet se ab aliis accepisse in codice Fuldensi, pro pateret, scriptum pateretis. Miraberis procul dubio summam illius diligentiam, qui hanc diversam tam levis momenti lectionem aliorum testimonio annotat, et su-

periore[m] aliasque longe majoris momenti, tametsi omnium codicum auctoritate munitas, penitus omisit. At illud verbum *pateretis* Tertulliani, inquit, stylum sapit. Numquid vero aliæ omnes, quas prætermisit, lectiones illius stylum minus sapiunt? Nemo sane, nec ipse Rigaltius, id serio affirmare audebit. Ad hæc vero, vulgata cunctorum, solo Fuldensi excepto, librorum lectio, non minus Tertullianea est, eundemque sensum hunc efficit: Nisi Christiani fugarent dæmones, corpora gentilium tamquam vacua possessio istis ad libitum pateret.

Quid autem hoc adhuc sese ulciscendi modo promptius et expeditius? Verum ab omni vindicta illi sic abhorrebant, ut dæmones ex hostium suorum gentilium corporibus expellere mallet, quam hos non expellendo, de illis non bene mereri. Ingratissimi ergo erant gentiles, qui tantum, ait Tertullianus, præsidium flocci facientes, clamitabant Christianos, sibi adeo necessarios, esse publicos generis humani hostes (*Ibid.*).

ARTICULUS II.

Quam absurde ethnici objicerent Christianos esse publicos hostes, quia imperatorum solemnia non sicut illi celebrabant focos et toros educendo in publicum, epulando vicatim, tabernæ habitu abolefaciendo civitatem, vino lutum cogendo, cursitando calervatim ad injurias, ad impudentias, illecebrasque voluptatis, ac domus suæ non secus ac novi lupanaris postibus lauros lucernasque affigendo.

Cum Christiani ab omni vindicta prorsus abhorrent, et de omnibus bene mererentur, quo dementi, inquires, furore ethnici illos hostes publicos esse tam audacter vociferabantur? Nulla sane, nisi plane absurda ratione, uti ex his intelliges Tertulliani verbis: *Propterea publici hostes Christiani, quia imperatoribus neque vanos, neque mentientes, neque temerarios honores dicant, quia veræ religionis hominis etiam solemnia eorum conscientia potius, quam lascivia celebrant* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 35, pag. 452). Totum igitur grande illud Christianorum scelus erat, quod imperatorum solemnia suo tantum pio ac sancto, non corruptissimo gentilium ritu agebant.

Quæ autem fuerint ea solemnia si quis primum scire aveat, is meminisse debet hæc ab ipso Auctore nostro appellari *solemnies dies Principum*, ac *vota et gaudia Cæsarum* (*Ibid.*), quæ solebant variis temporibus celebrari. Nam singulis annis *post calendas januarias die tertio*, sicuti ait Caius, *pro salute principum vota suscipiuntur* (*Digest.*, lib. L, tit. 16, leg. 233.); vel quemadmodum ipse Tertullianus scripsit, *incipiente anno, incipiente mense* (Tertull. *ad Uxor.* cap. 6). Præterea agebantur quotannis natali, sive ipso die quo creati fuerant imperatores, ac potissimum quinto, decimo, quindodecimo, et vigesimo abhinc anno. Quæ quidem festa quinquennalia, decennalia, quindecennalia, et vicennalia vocabantur. De his autem nos aliquid perstrinximus alia in dissertatione (*Dissertat. in Luc. Cæcil.*, cap. 11, art. 5).

A ubi Pagium (*Pagius in dissert. Hypat. part. 2, cap. 2*), et alios, qui plura de his disputant, citatos invenies.

Tum autem illis in solemnibus ethnici fletos deos suos precabantur pro imperatorum civiumque salute, pro æternitate imperii, florentique illius statu, sicuti a Plinio (*Plin. Secun. epist.* 36, 37, 101, 106, et *Panegy. Trajan. post med.*), Brissonio (*Brisson. lib. II de Formul. pag. 110*) aliisque observatum est. Christiani itaque, qui verum et unicum colebant Deum, nec poterant alios quam veros, et sacris religionis suæ legibus præscriptos, honores imperatoribus deferre, celebrabant quidem eorum solemnia non eadem utique, qua ethnici, lascivia, sed *conscientia*, ait Tertullianus (*Tertull. Apologet.*, cap. 35, pag. 452), id est, vero sinceroque mentis adfectu, prout noverant a Deo postulari. Quamobrem ille alibi: *Quod attinet ad honores regum et imperatorum, satis præscriptum habemus in omni obsequio nos esse oportere secundum Apostoli præceptum subditos magistratibus, et principibus, et potestatibus, sed intra limites disciplinæ, quousque ab idololatria separamur* (*Idem, lib. de Idololat.*, cap. 15).

Fatetur itaque solemnia imperatorum a Christianis celebrata fuisse secundum hanc Apostoli legem, ac fuis ad Deum intimo cordis adfectu, ut supra vidimus, pro imperatore et imperio precibus; non autem gentilium more, quem uti ipse eos adloquendo ait, *nec modestia, nec verecundia, nec pudicitia permittunt* (*sed occasio voluptatis magis, quam digna ratio persuasit*) *fidem, et veritatem vestram demonstrare* (*Idem, Apologet. cap. 35, pag. 454*). Quæ in hoc textu unicuique inclusa vides, ea omnia contra codicum editorum et ineditorum fidem, Rigaltius ejusque sequaces penitus sustulerunt. Nullam tamen hujus amputationis rationem ab eis datam reperies, nisi suo silentio hæc ab imperito quodam scriptore adjecta sibi videri significare voluerint. Sed quis illis ita tacentibus fidem habebit? Genuina enimvero Tertulliani verba esse evidenter probat communis codicum omnium consensus. Præterea totum illius ingenium, et loquendi modus in eis satis deprehenduntur. Sensus autem ejus est: Christiani et imperatorum, ac reipublicæ hostes proclamantur, quia eorundem imperatorum solemnia non agunt gentilium more, quem nec modestia, nec verecundia, nec pudicitia illis permittunt; ac quæ iisdem gentilibus celebrare persuasit occasio voluptatis potius, quam digna ratio, qua suam erga imperatores, *fidem et veritatem* demonstrarent. Palam itaque adseverat in his solemnibus festis nullam fuisse ethnicorum fidem et veritatem. Nam falsissima tum vota faciebant pro salute imperatorum, quos cito, et sæpius, ut in sequentibus articulis videbimus, mori optabant.

Tres quoque virtutes, modestiam, verecundiam, pudicitiam tunc pessumdatas fuisse merito conqueritur. Quid enim his virtutibus magis contrarium, quam magnifica et splendida, non quidem occulte, privatisque in domibus, sed palam ac publicis in plateis agere convivia, quæ epulantium temulentia,

ebrietate, impudicitia, lascivia, libidine aliisque flagitiis contaminabantur? Sed ipsummet, si lubet, Tertullianum audiamus: *Grande, inquit, ethnicorum illa principum solemnia agentium, videlicet officium focos et toros in publicum educere (Ibid.).* In antiquioribus editionibus legitur *choros*, sed melius laud dubie *toros*. Nam ibi ille loquitur de publicis conviviis, quibus ethnici ad mensam accumbabant. Quamobrem paulo post adjecit: *Quam cultissimis et superbissimis toris forum sibi dividebant (Ibid.).* Panta igitur magnificentia tantoque numero lectos sternerant in foro, ut illud inter se divisisse et implevisse viderentur.

Sed quia forum, tantum quantum esset, omnibus non sufficebat, alii *vicatim (Ibid.)*, hoc est, in civitatis ejuslibet vicis, publicisque viis, et compitis epulabantur. Expende itaque, obsecro, utrum ad hunc morem nonnihil conducant hæc Ciceronis verba, quibus palam renuntiat Apronius imperasse ut in foro sibi medio lecti sternerentur: *quotidie solitum esse non modo in publico, sed de publico convivari, cum in eis symphonia caneret, maximisque poculis ministraretur (Cicer. lib. III, in Verr., pag. 136, lin. 43).* Memoriam etiam Cornelius Tacitus alicubi prodidit Neroni imperatori, *nihil usquam perinde lætum sibi, publicis locis struere convivia, totaque urbe quasi domo uti (Tacit., lib. XV Annal. ante med., pag. 127).* ethnici vero his festis principum diebus omnia sibi licere arbitrati, tum solebant non solum tota urbe quasi domo uti, sed *civitatem, inquit Tertullianus, tabernæ habitum abolere (Tertullian. Apologet., cap. 35, pag. 452);* ita ut tota civitas tabernæ ac cauponæ speciem haberet. Non desunt autem, qui in hunc locum explicationis ergo hos adducunt Martialis versus:

Tonsor, caupo, coquus, Ianius sua limina servant;
Nunc Roma est, nuper magna taberna fuit.

(Martial. lib. VII, epigram. 60.)

Sed alii censent tabernæ nomen ibi a Martiale sumi non quidem pro caupona, sed mercatu, vel loco ubi merces venditari solebant. At quoquo modo accipiat, constat tantam fuisse gentiliū in his publicis conviviis intemperantiam, impudentiam et lasciviam, ut cibus sese non solum ingurgitarent, sed vino, ut ait Auctor noster, per medias civitatis vias effuso, terræque immisto lutum cogerent (Tertullian., Apologet., cap. 35, p. 452). Tum autem videre erat temulentos ebriosque homines, *catervatim cursitare ad injurias, ad impudentias, ad libidinis illecebras* vel sicut postea loquitur (Ibid., cap. 59, p. 477), in *catervas cætionum*, qui alios verberibus et flagris cædebant, in *classes discursationum*, sive hominum, qui bacchantium more per totam discurrebant urbem. Quanta porto in hisce publicis conviviis fuerit intemperantia, ex his conijce, quæ de privatis scripsit Seneca: *Vides, inquit, hos eosdem e lectis suis spectantes popinam suam, aures vocum sono, spectaculis oculos, saporibus, palatum suum delectantes. Mollibus lenibusque fomentis totum lacessitur eorum corpus; et*

A ne naves interim cessent, odoribus variis inficitur locus ipse, in quo luxuriæ parentatur (Senec., lib. de Vit. beat., cap. 11, pag. 624). Nam si talia erant privata illorum convivia, quanto magis publica in honorem imperatorum acta, quibus omnia etiam atrociora, et turpiora sibi licita esse credebant.

Jure ergo merito Christiani hæc homine, cui pudoris veræque religionis vel quid minimum reliqui fuerit, indigna prorsus detestabantur. Casti itaque, et sobrii festos solemnesque illos Cæsarium dies agitant. Procul igitur a corruptis gentiliū moribus remoti, *non laureis, inquit Auctor noster, postes obumbramus, nec lucernis diem infringimus (Tertullian., Apologet., cap. 35, p. 451).* Nam occulti perduelles, ut suum adversus imperatorem odium et similitatem securius tegerent, tunc *recentissimis, et ramosissimis laureis postes præstruebant, elatissimis et clarissimis lucernis vestibula nebulabant (Ibid.).* Cur autem hoc ultimo verbo utatur, intelligi potest his Persii de Herode versibus:

Herodis venere dies cunctaque fenestra,
Dispositæ pinguem nebulam vomuere lucernæ.

(Pers. satir. 3, sub fin.)

De iisdem autem lucernis et lauro, quibus domorum postes ornabantur, hæc sunt Juvenalis carmina:

Cuncta nitent, longos erexit janua lauros,
Et matutinis operatur festa lucernis.

(Juvenal. satir. 12, v. 96 et seqq.)

Cur ergo Christiani has superstitiones penitus reprobarent, hanc Tertullianus reddit rationem: *Accendant quotidie lucernas, quibus lux nulla est, nimirum veræ religionis; affigunt postibus lauros postmodum arsuras, quibus ignes imminet: illis competunt et testimonia tenebrarum et auspicia pœnarum (Tertullian., lib. de Idololat., cap. 15),* ignis videlicet æterni, quo impii homines post hanc vitam puniendi sunt. Tum deinde Christianum sic alloquitur: *Si templis renuntiasti, ne feceris templum, falsi scilicet dei alicujus, januam tuam (Ibid.).* De Jovis siquidem templo cecinit Ovidius:

Cur tamen apposita velatur janua lauro,
Cingit et augustas arbor opaca donos?
An quia perpetuos meruit domus ista triumphos?
Aut quia Leucadio semper amata deo?
Ipsane quod festa est? an quod facit omnia festa?
Quam tribuit terris pacis an ista vota est?

(Ovid. lib. III Trist., eleg. 1, v. 41 et seqq.)

Ad rejiciendum itaque profanum hunc ritum sola hæc ratio Christianis sufficebat. Sed aliam adhuc Tertullianus suggerit: *Si lupanaribus renuntiasti, ne indueris domui tuæ faciem novi lupanaris (Tertullian., lib. de Idololat., loc. cit.).* Nam infamis hujus domus januis solebant non solum lauri, sed lucernæ etiam appendi. Unde hæc apud Propertium januæ quærimonia:

Non ego nocturnis potorum saucia rixis,
Pulsata indignis sæpe queror manibus:
Et mihi non desunt turpes pendere corollæ,
Semper et exclusis signa jacere faces.

(Propert. lib. I, eleg. 16.)

Suam itaque uxorem Tertullianus serio admonet

fas nec illi nec ulli christianæ esse, ut omnibus solemnibus regum procedat de janua laureata et lucernata, ut de novo consistorio libidinum publicarum (Tertull., lib. I ad Uxor., cap. 6). Quamobrem in suo Apologetico recte concludit neque honestum esse neque licitum : Solemnitate publica exigente, induere domui tuæ habitum alicujus novi lupanaris (Idem, Apolog., cap. 35, pag. 451).

Neminem porro sanæ mentis hominem esse putamus, qui ex hactenus dictis non intelligat quosdam heterodoxos homines hoc Auctoris testimonio plane penitusque abuti, qui inde inferunt vetitum esse iisdem Christianis in suis ecclesiis usum cereorum et luminum. Non de his enimvero, de quibus nos supra (cap. 15, art. 4, et Dissert. in Lactant., cap. 25, art. 2), sed de aliis cereis et luminibus profano gentilique ritu adhiberi solitis ibi disputat. At sane inde manifestissime colligitur Christianos nec reipublicæ, nec imperatorum hostes esse publicos, propterea quod horum solemnia pio suo, sed non illo gentili prorsus damnando ac detestabili more celebrabant.

ARTICULUS III.

Ostenditur ethnicos fuisse rêvera publicos hostes imperatoris, quem palam vexabant dicteriis, ac conviciis, quorum testis erat Tiberis, et schola bestiarum; et qui novi ac novi Cæsaris scenam semper optabant, ac tum etiam cum ei acclamarent : De nostris annis augeat tibi Jupiter annos.

Satis Tertullianus non habuit ipsa luce clarius demonstrasse Christianos non esse publicos aut imperatoris aut reipublicæ hostes : sed palam ac perspicue ostendit ipsosmet gentiles in hoc ipso genere offendisse, in quo alios plane immerito reprehendebant. Neque alienos quidem, vel longe remotos testes advocat : sed ipsos, inquit, Quirites, Romanos, ipsam vernaculam septem collium, hoc est, urbis Romæ plebem convenio, an alicui Cæsari parcat lingua romana (Tertullian. Apologet., cap. 35, p. 454), id est, parcat dicteriis, sannis, conviciis et contumeliis, quibus imperatores suos insectabantur. Tantarum enimvero contumeliarum, ait ille, testis est Tiberis et schola bestiarum (Ibid.). Sed quodnam, rogabit aliquis, potuit esse istud Tiberis fluvii testimonium ? Respondent nonnulli eo nomine designari nautas ripam hujus fluvii incolentes, feros procacesque homines, qui penuriæ tempore, et deficiente frumento, solcebant in ipsum Casarem petulantissima lingua invehi. Verum hæc explicatio vix ulli probabitur, nec menti Tertulliani videtur convenire. Alii opinantur Tiberis nomine denotari pontem, vel locum quemdam, ex quo maledici et obtrectatores projiciebantur in Tiberim ; sed id forsitan non melius. Nobis itaque facilius persuadebjs Tertullianum alludere ad statuas quasdam, in publicis Romæ locis, et in Tiberis ripa positas, ad quas mordaces hujusmodi libelli affligebantur. Alibi siquidem ipse Tertullianus : Vanitatis, ait, sacrilegia conveniam, et ipsius vernaculæ

A gentis irreverentiam recognoscam, et festivos libellos, quos statuæ æciunt, et illa obliqua nonnunquam dicta a concilio, atque maledicta quæ circi sonant : si non armis, lingua semper rebelles estis (Idem, lib. I ad Nati., cap. 17, p. 583). Nonne enim ibi aliis verbis illa duo indicat, quæ ab eo Tiberis et schola bestiarum in Apologetico vocantur ? Festivi quippe libelli in imperatoris contumeliam appendebantur statuis, quæ in publicis locis, Tiberi procul dubio vicinis, collocatæ fuerant. Atque hinc Tiberis horum festivo et contumeliose dictorum testis dici potuit.

Ad bestiarum autem scholam quod spectat, non deerunt fortasse, qui putent eo nomine designari illarum caveam, in cujus janua inscribebantur illa facete et acute dicta, quibus imperatores pungebant. B Quid tamen, si schola bestiarum, seu forte bestiario- rum sumatur pro toto circo, de quo mox a Tertulliano dictum audivimus : Maledicta circi sonant ? Vix enim alibi gentiles majore licentia, amarioribus dicteriis, ac magis scurrili dicacitate imperatores suos lædere consueverant. Visne id, quod satis tamen notum est, aliquibus exemplis probari ? Audi hæc Suetonii de Augusto Cæsare, etsi optimo principe, verba : Populus quondam universus ludorum die, et accepit in contumelium ejus, et assensu maximo comprobavit verum in scena pronuntiatum de gullo Matris deum tympanizante (Sueton. in Vita August., § 68) :

Videsne ut cinædus orbem digito temperet.

Postea vero de Tiberio imperatore : Urebant insuper anxiam mentem varia undique convicia, nullo non damnatorum omne probi genus coram, vel per libellos in orchestra positos ingerente (Idem, lib. III, in Vit. Tiberii, § 66). Julius autem Capitolinus hæc de Vero imperatore narrat : Circensium tantam curam habuit, ut frequenter provincialibus litteras causa circensium et miserit et acceperit. Denique etiam præsens, et cum Marco sedens, multas a Venetiis est passus injurias, quod turpissime contra eos faceret (Jul. Capitol. in Vita Veri, pag. 306). Sed hæc, quæ tam sæpe obtigerunt, fusius prosequi quid necesse est ?

Urget Tertullianus : Si quæ cordis animique humani fenestra ad scrutandos sensus ejus intimos pateret, tunc certe agnosceremus quantis omnes votis optabant, novi ac novi Cæsaris scenam, hoc est, frequentem Cæsaris mortem, et electionem alterius congario dividendo præsidentis (Tertullian. Apologet., cap. 35, pag. 455). Quidam autem legi vellent præsiderantis, sed levi conjectura, et contra codicum fidem. Tertullianus enim significat ethnicos semper optasse scenam novi Cæsaris, qui congario sive muneris, plerumque pecuniario, plebi aut militibus dividendo præset, aut se præsentem dividi juberet. Mos quippe erat Cæsaribus recens electis, aut ut eligi possent, hujusmodi munera populo largiri. Plura autem hujus largitionis exempla apud romanæ historie scriptores passim reperire est. Si quis tamen aliqua desiderat, ex his pauca seligemus. Claudius postero die, quo ad imperium a militibus raptus, potius quam electus fuit, armatos, ait Suetonius, pro con-

cione jurare in nomen suum passus est, promisitque A singulis quinadena sextertia, primus Cæsarum fidem militibus etiam præmio pigueratus (Sueton., in Vita Claudii, § 10). Claudio autem mortuo, illatus est castris Nero, Cornelii Taciti verba sunt, et congruentia temperi præfatus, promisso donativo ad exemplum paternæ largitionis, imperator consulatur (Tacit. in fin. lib. XII Annal.). Testatum vero Spartianus facit ab Adriano datum militibus duplicem ob imperii auspicia largitionem (Spartian., in Vita Adriani post init.), et Lampridius alias ab Macrino, cum Antoninum Diadumenum imperatorem renuntiavit (Lamprid., in Vita Anton. Diadum.). Cui autem hæc satis non erunt, hic adeat Robertellum (Robert., de Commod. præm., don. milit.), Pancirolum (Pancirol., in Notit. imper. Orient., cap. 74), et alios. Gentiles igitur lucro semper ducti, ut donativum sæpius acciperent, regnantis Cæsaris mortem, ac novi, cito tamen morituri scenam optabant.

Urget adhuc Auctor noster eo tempore ipsaque hora hanc scenam, mortemque Cæsaris ab illis cupidius expetitam, cum ipsi acclamabant :

De nostris annis tibi Jupiter augeat annos ;

Sed in nostris codicibus et editis vetustioribus legimus, rupta metri forma : De..... augeat tibi Jupiter annos (Tertull. Apologet., cap. 35, p. 456). At quoquo modo legatur, ibi Tertullianus innuit simulatam planeque mendacem fuisse hanc acclamationem gentiliom, quæ tum Cæsaris mortem toto animo appetebant. Nec ullus ambigendi locus esse videtur, quin simili mendacio Ovidius Augusto Cæsari acclamaverit hoc carmine :

Augeat imperium nostri Ducis, augeat annos.

(Ovid. lib. I Pastor., v. 611.)

Verum si hæc gentiliom acclamatio simulata plane fuit, constat sincerissimum fuisse illud Ambrosii pro Valentiniano imperatore, licet mortuo, votum : Nec ego abnuo immatura obiisse ætate, quem nostræ vitæ temporibus fulcire cuperemus, ut de nostris annis viveret, qui fungi non potuit suis (Ambros., de Obit. Valent., § 43, pag. 1186). Nos vero olim observavimus ibi Ambrosium his verbis alluisse ad notatam a Tertulliano solemnem acclamandi formulam. Plures porro his similes, quibus longam Cæsarum vitam optare ethnici videbantur, sæpius legimus in eorum libris, qui vitas imperatorum Commodi, Pertinacis, Probi, Balbini, aliorumque scripserunt. Sed adire præterea poteris Brissonium (Brisson., lib. I, de Formul. pag. 95 et seqq.) et Bernardini Ferrarii primum de acclamationibus et plausu librum (Ferrari., lib. II, de Acclam., cap. 19, 20 et seqq.). Cæterum Tertullianus recte ex dictis colligit gentiles, qui hujusmodi vota de proxima imperatoris morte faciebant, reipsa fuisse et illius et reipublicæ hostes publicos, uti adhuc ex iis patebit, quæ in sequenti articulo dicenda sunt.

ARTICULUS IV.

Majores imperatorum hostes fuisse ethnicos proditores, Cassios, Nigros, Albinos, et alios, qui inter duas

lauros Cæsarem obsederunt ; qui faucibus ejus exprimentis exercuerunt palæstricam ; qui irruerunt in palatium, omnibus Sigeris atque Partheniis audaciores ; qui scelestarum partium socii ac plausores quotidie revelabantur ; ac tandem qui astrologos, aruspices, augures et magos de imperatorum capite consulabant, ac tam falsa pro eorum salute faciebant vota, quam sincera Christiani.

Si læsæ majestatis humanæ rei fuerunt gentiles, qui mortem cæsarum et imperatorum tam nefariis votis efflagitabant, longe gravius procudabio in illos peccabant alii perduelles, atque ignavi proditores, qui vel ab eorum partibus defecerant, vel via illis erepta tentarunt occupare tyrannidem. Ex illorum procul dubio numero fuerunt, memorati a Tertulliano (Tertullian., Apologet., cap. 33, pag. 457) Cassii, et Nigri, et Albini, id est, Cassius Clemens, Pescenninus Niger, et Albinus, qui moliti sunt in Severi imperatoris, ut supra vidimus (Supr., cap. 2, art. 1), imperium invadere. Publici ergo hostes erant, et læsæ majestatis humanæ rei.

Ejusdem quoque sceleris ii aperte convincuntur, qui inter duas lauros, Tertulliani adhuc verba sunt, obsident Cæsarem, qui faucibus ejus exprimentis palæstricam exercent (Tertullian., loc. cit.). Non obscure autem loqui videtur de Commodio imperatore, cujus vitæ non semel insidiæ instructæ sunt. Primo enim Pompeianus, sive ut alii volunt, Quadratus vitæ ejus insidiatus est, in angusto quodam introitu, sicuti in Dionis Epitome legitur (Dion., Epit., pag. 284), aut ut ait Ammianus Marcellinus, in amphitheatri cavea (Marcell., libr. XXIX, pag. 550), aut quemadmodum Herodianus tradidit, in aditu amphitheatri, et obscuro loco (Herodian., lib. I Hist. pag. 472). At si in hoc amphitheatriaditu plantatæ erant lauras, haud difficiliter intelligere est cur Commodus inter duas lauros obsessus dicatur. Verum quia id rigidioribus criticis facile non probatur, opinatus est Rigaltius his Auctoris nostri verbis designari lauretum variis (Idem, ibid.), teste Herodiano, arboribus ac pulchra copiosaque lauro obsitum, quo, dum pestis Romæ grassaretur, Commodus medicorum consilio secesserat. Non omnino forsitan inepte, nisi Herodianus dixisset non ibi, sed in amphitheatri aditu paratas fuisse eidem Commodio insidias. Quidam itaque suspicantur D laurus nomine significari duo Commodi palatia, inter quæ insidiator eum aggressus est. Laurus quippe, uti observat Plinius, janitrix erat Cæsarum (Plin., lib. XV Hist. natur., cap. 30). Expende, quæso, quæ ex his tribus explicationibus tibi magis arrideat, ac te pronuntiantem libenter audiemus. Quæcumque porro illa sit, evidentissime inde conficietur hunc vitæ Cæsaris insidiatorem fuisse hostem publicum.

Facilius haud dubie explicari possunt hæc subsequenteria Tertulliani verba : Qui faucibus ejus exprimentis palæstricam exercent (Tertullian., Apologet., cap. 33, pag. 457) : Nam denuo stractæ sunt eidem Commodio insidiæ, quibus a Narcisso, athleta, ut ait Xiphilinus (Dion., Epit., pag. 584 et seqq.), vel non

scribit Herodianus (*Herodian., Hist. lib. 1, pag. 486 A et seqq.*), a Narcisso audaci ac strenuo adolescente, sive quemadmodum narrat Aurelius Victor (*Aur. Vict., in Vita Commod.*), validissimo athleta, seu veluti Lāmpridius testificatur, *per athletam eum, quo exerceri solebat* (*Lamprid., in Vita Commod., pag. 315*), compressis faucibus strangulatus est.

Addit Tertullianus alios quoque ethnicos esse publicos hostes, reosque majestatis, qui in palatium irrumpunt (*Tertullian., Apologet., cap. 35, pag. 457*), ii videlicet perduelles sicarii, a quibus crudeliter occisus est Pertinax imperator, quemadmodum Herodianus (*Herodian., lib. II Hist., pag. 598*), Capitolinus (*Capitol., in Vit. Pertin., p. 318*), ac Xiphilinus (*Dion., Epit., pag. 390*), litteris consignarunt. At hi, inquit, Auctor noster, omnibus Sigeriis atque Partheniis audaciores (*Tertullian., loc. cit.*), a quibus scilicet occisus fuit Domitianus imperator, sicut alibi ostendimus (*Dissertat., in Luc. Cæcil., cap. 6, art. 2*). Quapropter nihil nobis superest observandum, nisi ea Tertulliani verba plane incorrupta non videri. In antiquioribus enim nostris codicibus habetur *tot Sigeriis*, in quibusdam editionibus, *Stephanis*; haud dubie, quia Suetonius (*Sueton., lib. VIII, in Vita Domitian., § 17*), nulla Sigerii facta mentione, narrat Domitianum primo quidem sauciatum fuisse a Stephano, ac postea a Clodiano, Parthenio et Saturio interemptum. Sed dictu difficile, cur ibi omissum fuerit nomen Sigerii, cujus diserte meminit non modo Xiphilinus (*Xiphil., epit. Dion., pag. 335*), verum etiam Martialis duobus his carminibus :

Et sacro decies repetis palatia clio
Sigeriosque modos, Partheniosque sonas.

(*Martial. lib. IV, epigram. 79.*)

Valeat ergo Heraldi conjectura, qui primum quidem suspicatus est in Tertulliani textu legendum *Sergiis*, et melius, uti ipse ait, deinceps consultus, *Chæreis*, aut *Corneliis*. Nam his lectionibus adversatur nostrorum melioris notæ codicum confirmata Martialis aliorumque testimonio auctoritas.

Præterea Tertullianus asseverat illos etiam publicos hostes esse : *Qui nunc scelestarum partium socii aut plausores quotidie revelantur* (*Tertullian., Apologet., cap. 35, pag. 458*). Et certe jam a nobis supra (*Supr., cap. 2, art. 2*) annotatum est his verbis designari Albianæ factionis conscios fautoresque, qui in Severi imperatoris perniciem conjuraverant. Plenius quoque illud ibi enucleavimus; quod Auctor noster adjecit : *Eadem officia dependunt, et qui astrologos et aruspices, et augures, et magos de Cæsarum capite consultant* (*Tertullian., loc. cit.*). Cur enim eos tanta curiositate consulebant, nisi quia aut cogitabant de futura Cæsaris morte, quam certe cupiebant brevi tempore futuram. Nam continenter ille dixit : *Non ea mente de charis, id est, consanguineis atque parentibus, consultitur, qua de dominis* (*Tertullian., loc. cit. pag. 459*), quos sincere non diligimus. De primis siquidem *curiosa est*, ait ille, *sollicitudo sanguinis*, hoc est, illorum, quibus

sanguine conjuncti sumus, quos quidem cupimus esse incolumes : alia vero *servitutis*, cujus jugum, sublato domino, quilibet servus cito citius discentere exoptat. Tuum tamen ne induxeris in animum primam de propinquorum salute consultationem Tertulliano probari. Non aliud quippe significat, nisi posteriorem de Cæsaris interitu esse hac longe pejorem. Omnes enimvero magorum consultationes plane penitusque condemnat, utpote *ab Angelis*, inquit (*Ibid.*), *desertoribus*, ut supra vidimus, *proditas, et a Deo interdictas* (*Supr., art. 5*).

Quis porro non horreat immanem horum omnium perfidiam, qui *sub ipsa usque impietatis eruptione et sacra faciebant pro salute imperatoris. . . ut vota propria jam edicerent in aliena*, nimirum imperatoris, *solemnitate, et exemplum atque imaginem spei suæ inaugurarent, nomen principis in corde mutantia* (*Tertullian., Apologet., c. 35, p. 459*), id est, ficta prorsus pro salute imperatoris, ac vera pro illius morte, et proximo ejus successore vota nuncupantes, illius nomen ore tenus, alterius autem intimo corde appellabant? Quid autem hac perfidia magis detestandum?

Mirari itaque satis non possumus temeritatem ethnicorum, qui cum tot exemplis hostes publici, et læsæ majestatis rei fuerint, hujusce criminis Christianos plane innocentes impudentissime accusabant. Nullus enimvero inter tot perduelles hostesque publicos christianus unquam deprehensus est. Quocirca ad Scapulam Africæ præsidem hæc Tertullianus noster scripsit in verba : *Circa majestatem imperatoris infamamur. tamen nunquam Albiniani, nec Nigriani, vel Cassiani inveniri potuerunt christiani; sed iidem ipsi, qui per genios eorum, sicut supra ostendimus, in pridie usque juraverant, qui pro salute eorum hostias et facerant et voverant, qui Christianos sæpe damnaverant, hostes eorum sunt reperi.* Christianus nullius est hostis, nedum imperatoris, quem sciens a Deo constitutum, necesse est ut et ipsum diligit, et revereatur, et honoret, et salvum velit cum toto romano imperio (*Idem, lib. ad Scapul., cap. 2*). Sed hæc satis a nobis supra explanata sunt.

Tam vera itaque erant Christianorum pro imperatorum salute, quam falsa gentilium vota, ac tanto studio et honore imperatores colebant, quanto iidem ethnici odio eos prosequabantur. Etenim *pietas et religio et fides*, inquit Auctor noster, *imperatoribus debita, non in hujusmodi officiis consistit, quibus hostilitas magis ad velamentum sui potest fungi* (*Idem, Apologet., cap. 36, p. 460*), id est, quibus religio sub umbratili falsæ pietatis larva potest perfidum, hostilemque occultare animum. At pietas et religio residet in iis moribus, quibus civilitas tam vere in imperatorem, quam circa omnes habet exhiberi. Ita quidem ex Woveriano edico, et quibusdam recentioribus editionibus. In antiquioribus vero, et nostris codicibus manuscriptis legitur, *iis moribus, quibus divinitas imperat, tam vere, quam circa omnes*, etc. (*Ibid.*). Nonne autem tot vetustioris meliorisque notæ codicum auctoritas majoris, quam unius Woveriani, est pon-

deris? Neque dixeris nomen *civilitas*, quo civium societas et concordia significatur, magis convenire Tertulliani proposito. De moribus enimvero loquitur a Deo imperatis, quibus religio et pietas in imperatorem omnesque alios exhiberi debet. Nam inde etiam evidentiùs demonstratur Christianos, qui Dei sui legibus non parere nefas ducebant, sincero animo imperatorem honoravisse, ac proinde nec hostes fuisse publicos, nec reos læsæ majestatis humanæ.

ARTICULUS V.

Quæ sint illicitæ factiones, ac quantum ab eis discrepet pia vivendi ratio Christianorum, qui immerito factiosi dicebantur, quia spectaculorum fugiebant voluptates, tamque licitæ sectabantur, quam aliis prohibitis Epicurei et alii indulgebant.

Nullis unquam rationibus, etiam validissimis, sedari potuit implacabile gentiliū in Christianos odium: sed magis magisque clamitabant illorum factionem, et imperatoribus et reipublicæ plane contrariam, evellendam esse radicibus. Non obscure autem Tertullianus innuit factionis nomen in bonam malamque partem accipi (*Tertullian., Apologet., cap. 38, p. 464*). Festus quoque, *Factio*, inquit, et *factiosus* initio *honestæ vocabula erant. Unde etiam factiones histionum et quadrigarum dicuntur. Modo autem nomine factionis seditio, et arma vocantur* (*Fest., de Signif. verb. cap. 2, ad v. Factio*). Circensium etiam factionum, quas ethnici malas esse non putabant, mentio sæpius facta est in Suetonii (*Sueton., lib. V, de Claud., § 5, et lib. VIII, de Dom., cap. 7*), Cassiodori (*Cassiod., lib. III Variar., epist. 41, pag. 56, col. 2*), aliorumque libris, et diversis inscriptionibus.

Tertullianus itaque ethnicos gravissimis hisce verbis castigat: *Proinde nec paulo lenius inter licitas factiones sectam istam Christianorum deputari oportebat, a qua nihil tale committitur, quale de illicitis factionibus timeri solet* (*Tertullian., Apologet., cap. 38, p. 464*). Heraldus autem contra omnium, sive editorum, sive manuscriptorum codicum reclamationem legendum augurat *illicitas*, non vero *licitas* factiones. Non enim aliud, inquit, sibi Tertullianus voluit, nisi leniorem videri quorundam ethnicorum sententiam, qui existimabant Christianorum sectam legibus, contra factiones promulgatis, prohiberi; in hoc tamen illos errasse, quod hanc sectam in factionum illicitarum numero collocabant. Sed quid audeas contra unanimem codicum omnium consensum? Quid vero, si transposita sit particula *nec*, aut referenda ad nomen *licitas*, ita ut sit hic Auctoris nostri sensus: Ethnici falsissime Christianos hostes publicos esse clamabant. Nec paulo lenius ii cum illis agebant, a quibus numero adscribebantur non licitarum factionum, quibuscum nihil habebant commune, et a quibus *nihil tale committitur, quale de illicitis factionibus timeri solet* (*Ibid.*).

Quo autem modo sectam Christianorum non esse illicitam probaverit, consideremus: *Prohibendarum, ait, factionum causa de providentia constat modestiæ publicæ, ne civitas in partes scinderetur* (*Ibid.*). In an-

tiq̃uoribus editis legimus, *de providentia et modestia publica*. Sed non ita bene, quando quidem Auctor noster declarat prohibendarum factionum hanc causam esse, ut modestiæ publicæ provideatur ac consulari. Modestia vero a latino Oratore sic definitur: *Scientia earum rerum, quæ agentur aut dicentur, loco suo collocandarum. Itaque videtur eadem vis ordinis, et collocationis fore...* Sicut modestia hæc, quam interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum (*Cicer., lib. I de Offic., pag. 370, lin. 47 et seqq.*). Eo autem sensu nomen modestiæ sumptum videtur a Tertulliano nostro, qui idcirco malas factiones vetitas esse asseverat, ne turbato ordine rerum, loco et tempore agendarum aut dicendarum, civitas scindatur in partes. Nam ea divisio ac

B dissensio inquietat, uti loquitur, sive perturbat comitia, id est, generales omnium ordinum cœtus, et concilia (*Tertullian. Apologet., cap. 38, pag. 464*), hoc est, illorum partem congregatam. Lælius enim Felix ab Aulo Gellio citatus: *Is*, inquit, *qui non universum populum, sed partem aliquam adesse jubet, non comitia, non concilium adhibere jubet* (*Gell., lib. XV Noct. att., cap. 7, pag. 847*). Turbat etiam curias, quibus olim sacerdotes, ut Varro observat (*Varr., lib. IV de Ling. latin., pag. 51*), res divinas, et senatus humanas curabant; turbat conciones, sive publicas patronorum orationes, et ad eas audiendas hominum conventus; denique turbat *spectacula*, circensium aliorumque ludorum publicorum, uti paulo antea dicebamus.

At ea omnia, pergit Tertullianus, tunc potissimum

C timenda erant, cum jam et in quæstu habere cœpissent venalem et mercenariam violentiæ suæ operam (*Tertullian. loc. cit.*), ad excitandas adversus imperatorem, quemadmodum animadvertimus, turbas atque seditiones. Contra illum quippe conjurati, alios perditos homines pretio ac mercede in partes trahebant suas.

Nihil autem tale, vel quid his minimum simile a Christianis timendum erat. Primo enim in publicis suis synaxibus nihil agebatur, nisi pium, et sanctum; atque ibi, sicut alibi, Deum toto corde orabant pro imperatoribus, tranquillo imperii statu, pro suis inimicis, ac cæteris omnibus. (*Ibid., cap. 39, pag. 468*). Quæ quidem omnia jam a nobis abunde demonstrata sunt (*Supr., cap. 14, art. 3, et cap. 21, art. 1*).

Secundo his ab omni ambitione, ac dignitatum, honorumque cupiditate prorsus abhorrentibus, sive ut Auctoris nostri verbis utamur, *nobis ab omni gloriæ et dignitatis ardore frigentibus nulla est necessitas cœtus* (*Tertullian. ibid.*), id est, ut memoratis ethnicorum cœtibus intersimus, ubi dignitates, magistratus, et honorum insignia cupidis ambitiosisque tribui solebant. Ad hæc vero, ab actibus publicis alieni, unam duntaxat agnoscimus omnium hominum rempublicam, videlicet mundum, quem tranquillam et pacatam optamus. In unam igitur partem non magis inclinati quam alteram, procul ab omni omnino turbulenta, seditiosa, et illicita factione absumus.

Præterea Christiani publica ethnicorum *spectacula*, quæ frequentissima factionum incitamenta erant,

plane penitusque fugiebant et detestabantur. Non aliam quippe illa habent originem, nisi de *superstitione*, uti ait, sive impio falsorum numinum cultu, sicut alio ipse in libro fusius et singulatim demonstrat. Recte ergo in Apologetico suo hanc inde elicit conclusionem: *Nihil est nobis dictu, visu, auditu, cum insania circi, cum impudicitia theatri, cum atrocitate arenæ, cum Xysti vanitate*. Atque ita in omnibus manuscriptis codicibus, et antiquis editionibus: sed a Rigaltio ejusque sequacibus hæc verba dictu, visu, auditu, sublata sunt, an recte, te iudicem appello. Ea enim genuina et consultissime ab illo addita sunt, ut ostenderet hæc spectacula ideo a Christianis devitari, quia præter idololatriæ crimen nefas ducebant illicitas dictu, visu, et auditu capere voluptates (*Tertullian. loc. cit. et lib. de Spectac., cap. 6 et 7 et seqq.*) Quam autem istæ noxiæ ac pestiferæ essent, his discas ejus verbis, quibus illas alibi appellat: *Solemnes voluptates circi furentis, et caveæ sævientis, et scenæ lascivientis* (*Idem, lib. I advers. Marcion., cap. 27*). Alibi vero: *Perit, et fidelis elapsus in spectaculum quadrigarii furoris et gladiatorii cruoris, et scenicæ fœditatis, et xysticæ vanitatis* (*Idem, lib. de Pudicit., cap. 7*). Sed de his plura in libro de Spectaculis, nosque in hac et aliis dissertationibus nostris.

Obiciebant tamen gentiles vel eo ipso nomine prohibendam damnandamque Christianorum sectam, quod illi cæterorum hominum cœtus adspernarentur, ac publicorum spectaculorum oblectamenta, quibus im, eratores, antiquioresque humanæ leges favebant, non secus ac pestem publicam devitarent. Sed his *C* Tertullianus respondet: *Esto tam licitæ, quam nefariæ, sint hæ voluptates: Quo vos, inquit, offendimus, si alias præsumimus sectamurque voluptates? Quid vero, si oblectari novisse nolumus, ac omne respuimus voluptatis genus? Certe nostra injuria est, si forte non vestra* (*Idem, Apologet., cap. 38, pag. 467*), hoc est, nobis tantummodo damnum inferimus, nequaquam autem vobis, nisi forte et vestrum damnum sit tam nefariis vos totos dedere voluptatibus.

Neque urgeatis ea nos reprobare, quæ placent vobis (*Ibid.*). Non disitemur enim, imo inde gloriamur. Sed quid vestra illud interest? Nonne etiam nec vos nostra delectant? Si ergo nostras licitas castasque delectationes repudiatis, cur vestras plane libidinosas, atque homine rationis compote prorsus indignas, *D* rejicere nobis non licebit?

Prosequitur Tertullianus, illudque confirmat Epicureorum exemplo, quod his totidem codicum nostrorum verbis proponit: *Licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem*, id est, animi æquitatem, et ampla negotia christianæ (*Ibid.*). Eadem quoque in antiquis editionibus habentur, si tamen excipias ultimum nomen christianæ; quod quidem librariorum oscitantia adjectum nemo sane negaverit. Verum Rigaltius, uti supra monuimus (*cap. 3, art. 1*), hæc tantum retinuit: *Licuit epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem*, eaque loco suo mota istis præposita: *Quo vos offendimus*. Nos autem ibi monitos

TERTULLIANI I.

esse voluit se hanc emendationem ab iis collegisse, qui Fuldensem codicem viderant. Sed etsi res ita se habeat, numquid idcirco unius Földensis libri auctoritas cæteris omnibus, quorum plures longe vetustiores sunt, debuit anteferri? Nonne ea verba, si nomen christianæ, quemadmodum diximus, tanquam superfluum ademeris, Auctoris nostri proposito ac menti satis belle conveniunt?

Eum enimvero in modum argumentatur: Cor christianis non liceat, quam honestam existimant, sequi voluptatem, cum epicureis licuerit illam seligere, quæ præstat animi æquitatem, sive potius æqualitatem et tranquillitatem, quæ nullo motu injucundo, nec amplis negotiis turbetur? Nam *summa*, inquit Cicero, *voluptas est, ut Epicuro placet, nihil dolere* (*Cicer., lib. I de Finib., pag. 45, lin. 28*), vel sicuti tradidit Theodoretus, ea voluptas, quæ omni curarum fastidiique genus ac proinde *ampla negotia* excludit (*Theodoret., serm. 12 de Vit. Beat., pag. 675*). Si autem hic ipse est Tertulliani sensus, in ejus textu scribi debet nec, non vero, et *ampla negotia*, nisi hoc nomine ea negotia intellexerit, quæ amplitudine sua nullam commovent animi perturbationem. De illa porro Epicuri sectatorumque ejus opinione alibi, nec semel disputavimus. Tertullianus porro ex his omnibus rationum momentis recte concludit Christianorum, qui illicitas gentiliū voluptates repudiabant, sectam non esse factionem illicitam ac prohibendam, sed optimam sane et aliis omnibus præstantiorem. Contra vero factiosi plane et seditiosi erant gentiles, qui, ut articulis superioribus vidimus, imperatores suos scurrili dicacitate, conviciis ac contumeliis palam insequiebantur, mortem eorum optabant, contra illos conspirabant, violentasque eis inferebant manus.

[CAPUT XXIII.]

Christianos publicorum cladium non esse causam.

ARTICULUS PRIMUS.

Quæ sint publicæ clades, quarum Christianos auctores esse tam sæpe quam fulso ethnici conquerebantur, ac quomodo Tertullianus eos refellat.

Observatum a nobis fuit in superioribus dissertationibus nostris (*Dissertat. in Arnob. cap. 6, art. 1 et 2*), nullam fuisse criminationem ea sæpius repetitam, qua ethnici conquerebantur Christianos *omnis*, sicut ait Tertullianus *publicæ cladis, omnis popularis incommodi esse causam*. Tæderet nos sane cramben tam sæpe recoctam, iterum recoquere, hanc rursus refellendo insulsam omnino argumentationem, si ethnicos illam tam inepte obtrudere aliquando pœnituisset. Sed homines vesani, immanique in Christianos odio furentes, vix aliud ad perdendos Christianos hac calumniam aptius excogitasse arbitrabantur (*Tertullian. Apologet., cap. 40, pag. 479, et lib. I ad Nation., cap. 9, pag. 571*). Quamobrem Tertullianum nostrum sequamur, ac quid eam exponendo, atque evertendo, aut singulare, aut paulo obscurius dixerit, enucleare tentemus.

A Romanis autem sic ille orditur: Si *Tiberis* (*Trente-quatre.*)

ascendit ad mania (*Ibidem*), aut ut alio in libro : Si A sit? Ubi tunc Christiani, cum res Romanæ tot historias Tiberis redundaverit, id est, si nimium exundans, Urbis mœnibus, ac terrarum etiam fertilitati nocuerit; contra vero, Si Nilus non ascendit ad arva, nec agros solita inundatione, sive ut canit Virgilius :

Nigra non fecundat arena.

(*Virgil., lib. IV Georg. v. 290.*)

Præterea si cælum, addit Auctor noster, stetit, sive ut postea, cum ab imbris æstiva hiberna suspendant (*Tertullian., loc. cit.*); et ibi cœli nomine quid denotet, si postules, tibi respondebimus his Tullii verbis : Cælum hoc, in quo nubes, imbres ventique coguntur (*Cicer., lib. II Tuscul., pag. 122, ltr. 14*); ex hoc cœlo si imbres opportuno hyemis vel æstatis tempore non effluant, terramque non reddant fertilem; quod Cyprianus Tertullianum secutus, hoc ita expressit : Cum dicas plurimos conqueri quod imbres et pluvias serena longa suspendunt; et alibi : quando imbrem nubila serena suspendunt (*Cyprian. tract. ad Demetr.; et libr. de Mortalit.*), item si terra movit, ejusque insolito motu oppida corruerint, aut ejus hiatus absorpti sint homines, uti paulo post videmus; denique si famēs et lues (ibi supplendum seruiant, atque grassentur); aut ut alibi clarius : Si famēs afflixit (*Tertullian. Apologet., cap. 40, p. 480 et lib. I ad Nation., cap. 9, pag. 571*); in his, inquit Tertullianus, omnibus publicis calamitatibus, una omnium gentilium, voce, Christianos ad leonem, acclamatur (*Idem., Apologet., ibid.*). Sed hoc ultimum verbum, quod in nostris codicibus manuscriptis et antiquis editionibus reperitur, a Rigaltio amputatum est. At etiamsi absit, subaudiri utique debet. Illa vero acclamatio, de qua nos supra egimus, in circo potissimum fieri consueverat. Verum ea sola, quantumvis iniquissima, rapiebantur christiani, ac confestim leonibus aliisque belluis devorandi exponebantur. Tertullianus vero istam tribus tantum his verbis irridendo, explodit : Tantos ad unum (*Ibid.*), perinde ac si dixisset : Pape ! Numquid putatis infinitam propemodum, sicut antea observabamus, christianorum multitudinem exponi potuisse leoni unico, atque ab illo devorari ?

Tum post hæc ille gravibus rationum momentis demonstrat nihil falsius fingi potuisse, quam Christianos publicarum, aut aliarum calamitatum esse auctores : Nam ante Tiberium, inquit, id est ante Christi adventum, quantæ clades orbem et urbes ceciderunt (*Ibid.*) ? Non eo autem sensu dixit ante Tiberium, quo significet Christum non antea in hunc mundum venisse, sed adventum ejus mundo potestatem cum illo, regnante Tiberio, edidit miracula, sanique Ecclesiam fundavit. Nam in libro ad Nationes : Principe, ait, Augusto nomen hoc ortum est; Tiberio disciplina ejus illuxit (*Idem., lib. I ad Nation., cap. 7, pag. 567*). Quocirca ille postea dixit : Ætatis nostræ nondum anni trecenti, quantæ clades ante id spatium supra universum orbem ad singulas urbes et provincias ceciderunt ? Quanta bella externa et interna ? Quot pestes, famēs, ignes, hiatus motusque terrarum sæculum diges-

laborum suorum subministravit (*Ibid., cap. 9, p. 571*) ? Quibus autem exemplis hæc demonstraverit, cum sine aliqua explicatione præterire non possimus, ad ea singillatim exponenda, si placet, aggrediamur.

ARTICULUS II.

Quomodo Tertullianus demonstret Christianos ideo publicarum eladium non esse auctores, quia ante Christi ortum plurimis terrarum inundationibus ac motibus pessum abierunt Hieræ, Anaphe, Delos, Rhodos, Co, item major Asiæ, vel Africæ pars, et epotum mare Corinthium, atque ex Lucania Italiæ abscissa facta est Sicilia, omnesque homines cataclysmo non tantum campestri, sed universali perierunt.

Nulla certe validiori argumento probari potest Christianos auctores non esse publicarum eladium, quam plurimarum exemplis, quæ ante Christi ortum contigerunt. Atqui nullus, qui vel primoribus digitis historias veterum temporum attingit, ignorare potest, quam frequentem illarum mentionem scriptores plerique omnes fecerint. Parum itaque necesse videbatur plura hujusmodi exempla a Tertulliano congeri, nisi ad conterendam gentiliū perveraciam proferenda esse censuisset. Ea itaque a nobis discutienda sunt, tam propter diversas codicum lectiones, quibus propria nomina deformantur, tam propter quasdam difficultates, quæ nonnullis negotiū facessere possent.

Primum autem exemplum his in Rigaltii editione verbis proponitur : Legimus Hieranapen, et Delon, et Rhodon, et Co multas multis tum millibus hominum pessum abisse (*Tertullian. Apologet., cap. 45, pag. 36*). At in nostris exemplaribus scriptum est : Hieranapenam, et Delon, et Rhodon, et Cho, excepto tamen uno exemplari, in quo habetur, Hieranapenam, in Bongersiano Hierapean, in uno Vaticano Hieranapenam, et in altero eidem Vaticano Hieranapenam, in Fuldensi Hierocarrunda penes, in editis ante Rigaltium Hierapolis, sed mendose. Non enim hæc urbs cecidisse perhibetur ante christianæ religionis primordia. Cernis certe quantum et quam a longo tempore hic locus corruptus fuerit. In libro tamen ad Nationes aperte legitur, Hieranape, et Delphos, et Rhodos, et Creta insule multis cum millibus hominum pessum ierunt (*Idem., lib. I ad Nation., c. 9, pag. 54, ed. Rig.*). Sed hæc verba difficultatem neque tollunt, neque etiam minuant. Nec magis sana sunt hæc ejusdem Tertulliani alio in libro verba : Nulla jam Delos, Rhene, Samos (*Idem., lib. de Pall., cap. 3*). Plures quippe ibi pro Rhene, legendum volunt, Barenæ, tametsi Plinius (*Plin., lib. IV Natur. Hist., cap. 12, pag. 456*) aliique Rhene insule meminerint. Videamus igitur utrum aliunde ad explicandum illum obscurum et corruptum Tertulliani locum luminis aliquid mutari possimus.

Primus autem nobis occurrat Plinius, mox dicitur, ubi de locis, unde maria recesserant, et unde in-

solis disserit : *Claræ*, inquit, *jam pridem insulæ Delos et Rhodos memorie produntur enatæ. Postea minores ultra Melon Anaphe; inter Lemnum et Hellespontum, Nea; inter Lebedon et Teon, Hanelo; inter Cycladas olympiadis 135, anno quarto, Thera et Theresia; inter easdem post annos 150, Hiera eandemque Automdte* (Plin., lib. II *ibid.*, cap. 87, pag. 236). Huc etiam accedit Ammianus Marcellinus, ubi motuum terræ causas investigat : *Brasmatix, æt, qui humum molestius suscitantes propellunt immanissimas moles, ut in Asia Delos emerit, et Hiera, et Anaphone* (Marcell., lib. XVII, cap. 7, pag. 456). Videsne in his locis memorari Delon, et Rhodon, quemadmodum ab ipsomet Tertulliano? Nonne autem suspicioni locus datur ex duabus aliis insulis *Hiera et Anaphe*, sicuti Plinius, vel *Hiera et Anaphane*, ut Marcellinus scribit, B facium fuisse ab imperitis librariis corruptum illud vocabulum *Hierannapen*. Verum iis facile cedemus, qui meliora suggererint.

Superest ultima insula a Tertulliano nominata *Co*, vel *Cho*, ut in nostris codicibus, ac jam citato libro primo ad Nationes, aut *Coro*, veluti in antiquis editionibus, vel *Coon*, sicut in editione Heraldii. At *Pamelias* corrigendum autumat *Coo*; quia in Eusebii Chronico legimus : *in insula Coo terræ motu plurima conciderunt* (Chron. Euseb., ad. 38 ann. August.). Non omnino forsitan male; nam Strabo mentionem facit insulæ *K&c* (Strab., lib. II *Geogr.*, pag. 124, et lib. X, pag. 489), sicut et alii. Verum quidam nos monuerunt in Eusebiani Chronici textu scriptum, in *Cypro*, idque Senecæ testimonio confirmare nituntur. C Denique quidam suspicati sunt Tertullianum scripsisse *Cea*, hancque emendationem probari posse putant his Plinii verbis, *ex insula Cea amplius triginta millia passuum abrupta subito cum plurimis mortalium rapuit* (Plin., lib. II *Natur. Hist.*, cap. 92, pag. 239). Nonne autem huic conjecturæ roboris aliquid inde accedet, quod postea idem Plinius observat *Cos*, a *Staphylo Ceam* appellari (*Ibid.*, lib. V, cap. 9)? Sed certius procul dubio id stabilietur, si probari possit Tertullianum ad Plinii respexisse libros.

At certe ad eum collineasse videtur cum dixit : *Memorat Plato majorem Asiæ vel Africæ terram Atlantico mari ereptam* (Tertullian., *Apologet.*, cap. 40, pag. 481). Et alio rursus in libro : *Plato memorat majorem Asiam aut Africam in Atlantico mari mersam* D (lib. I ad Nation., cap. 9, pag. 571). Scriptam siquidem ab eodem Plinio vidimus : *In totum abstulit terras, primum omnium, ubi Atlanticum mare est, si Platoni credimus, immenso spatio* (Plin., lib. II *Hist. natur.*, cap. 90, pag. 238). Citatus porro ab utroque Platonis locus in ejus *Timæo* invenitur (*Plato.*, *Tim.*, tom. III, pag. 25), quemadmodum alibi observavimus (*Dissertat. in Arnob.*, cap. 6, art. 3). Cæterum etsi Tertullianus nihil unquam de Plinio hæc scribendo cogitasset, non minus tamen inde confirmatur, quod ille alibi adhuc repetit in Atlantico mari adæquatam Libyam aut Asiam.

Sed cum adhuc sequamur, nisi tot exemplis satis

A jam probatum dixeris Christianos publicarum calamitatem causam non fuisse, teque aliis adhuc probari non tædeat. Pergit autem ille, et ait : *Mare Corinthium terræ motus ebibit* (Tertullian., lib. de *Pall.*, cap. 2); et in libro ad Nationes : *Terræ motu mare Corinthium ereptum est*. Opinantur nonnulli eum ibi alluisse ad urbium *Elices* et *Buræ* ruinam, de quibus rursus Plinius : *Pontus abstulit Elicem et Buram in sinu Corinthio, quarum in alto vestigia apparent* (Plin., lib. II *Natur. Hist.*, cap. 92, pag. 259). Plura si velis, consule Strabonem (Strab., lib. I *Geogr.*, pag. 59), Pausaniam (Pausan., lib. VII, pag. 212 et 251), Senecam (Senec., lib. VI *Natur. Quæst.*, cap. 23, pag. 895), ac missis aliis, Ovidium, qui canebat :

Si quæras Helicem et Buram, Acheidas urbes,
Invenies sub aquis; et adhuc ostendere nautæ
Inclinata solent cum mœnibus oppida summis.

(Ovid. *Metamorph.* lib. XV, v. 293, etc.)

At paulo antea ille non quidem de urbibus, sed de terris, quas Auctor noster nominavit, hosce fecit versus :

Vidi ego, quod fuerat quondam solidissima tellus,
Esse fretum, vidi factas ex æquore terras;
Et procul a pelago conchæ jacuere marinæ,
Et vetus inventa est in montibus anchora summis.

Videsis quæ in superiore dissertatione a nobis in Arnobium annotata sunt (*Dissertat. in Arnob.*, cap. 6, art. 3). Sed arguet aliquis hæc ad Tertulliani propositum non sufficere, nisi ratione aliqua ostendatur mare Corinthium, sicut ille ait, motu terræ ereptum, et epæum. At huic plene satisfaciæ jam citatus a nobis post Senecam Callisthenes, qui docet urbes terrasque ab exundantibus aquis posse facile absorberi, cum spiritus per occulta foramina illapsus, terram concutit (Senec., lib. VI *natur. Quæst.*, cap. 85, pag. 895). Tum etenim fit hiatus, quo omnia absumuntur. Quapropter idem Seneca rursus dixit : *Vasta concussio duas suppressit urbes Helicem et Burim*. At *Buris* et *Helice* isthmi Peloponnesiaci, seu Corinthii, urbes erant, quæ aquis mergi non potuerunt, quin simili casu mare Corinthium absorptum fuerit. Non totum tamen absorptum est, sed duplex effecit mare de quo Ovidius :

Quique maris gemini distinet isthmus aquas.

(Ovid. *epist.* 12, v. 104.)

Et Lucanus :

Qualiter undas
Qui secat, et geminum graciles mare separat istmos,
Nec patitur conferre fretum, si terra recedat
Ionicum Ægæo frauet mare.

(Lucan. lib. II, v. 99.)

Omnibus porro ea cognita longe faciliora sunt, quæ Tertullianus subjunxit : *Vis undarum Lucaniam Italiæ abscissam, in Siciliæ nomen relegavit* (Tertullian. *Apologet.* cap. 40, pag. 481). Paulo autem fusius alio in libro : *Italiæ quondam latus, Adria Tyrrhenoque quassantibus, mediotenus interceptum, reliquias Siciliam facit, cum tota illa plaga discidii contentiosos æquorum coitus angustis retorqueus, novum vitii mari induit, non expuëntis naufragia, sed devorantis* (Idem,

lib. de Pall. cap. 2). Quæ quidem a compluribus A geographis, poetis aliisque memoriæ prodita sunt. Ovidius autem eodem, quem paulo ante citavimus, loco de Zancle una Siciliae urbe, cantavit :

Zancle quoque juncta fuisse
Dicitur Italiae, donec confinia pontus
Abstulit, et media tellurem reppulit unda.
(Ovid., lib. XV *Metamor.* v. 290.)

Laudatus etiam a nobis Lucanus eadem de tota Sicilia, nec semel quidem cecinit (*Lucan. lib. II, v. 543, et lib. III, v. 58 et seqq.*), quemadmodum Virgilius his versibus :

Hæc loca vi quondam et vasta convulsa ruina,
Tantum ævi longinqua valet mutare vetustas,
Dissiluisse ferunt, cum protinus utraque tellus
Una foret, venit medio vi pontus, et undis
Hesperium Siculo latus absceidit, arvaque et urbes,
Littore deductas angusto interluit æstu.

(Virgil., lib. III *Æneid.*, v. 414 et seqq.)

Citatis autem his versibus Seneca addidit: *Sic hac inundatione, quam poetarum maximi celebrant, ab Italia Sicilia rejecta est* (*Senec., lib. IV natur. Quæst.*, cap. 29, pag. 898). Videsis Plinium (*Plin., lib. II natur. Hist. cap. 87, pag. 235*), Statium (*Stat., lib. III Thebaid. et lib. I Sylvar.*), Silium Italicum, Cluverium et alios.

Quid plura! Ante Saturnum aliosque omnes gentilium deos evenerat is, qui *totum orbem*, sicut ait Tertullianus, *cataclysmus abolevit, vel, ut Plato putavit, campestre solummodo* (*Tertullian. Apologet.*, cap. 40, p. 481). Brevius in libro ad Nationes: *Totum orbem cataclysmus abolevit* (*lib. I ad Nation. cap. 9, p. 571*); sed uberius alio in libro: *Adhuc maris conchæ*, inquit, *et buccinæ peregrinantur in montibus, cupientes Platoni probare etiam ardua fluisse* (*Idem, lib. de Pall. cap. 2*). Nemo est autem, qui non intelligat illum ibi loqui de diluvio universali, quod in sacro Geneseos libro describitur (*Genes., cap. VI et VII*). Platonem vero ibi corripit, qui arbitratu est hujus diluvii aquas ad summa non pervenisse montium cacumina, in quæ, uti ille somniaverat, pastores plurimi convolantes, cum aliis non fecere naufragium (*Platon. tom. II, lib. III de legib. pag. 677; et tom. III Tim. pag. 22*). Falsam vero hanc opinionem inde Auctor noster refellit, quod in montibus inventæ fuerint conchæ et buccinæ, sive buccina, ut ait Plinius, qui ibidem observat hoc minus esse concharum genus, in buccini seu tubæ similitudinem (*Plin., lib. IX natur. Hist. cap. 36, pag. 340, et cap. 33, pag. 328*). At paulo antea Ovidium citavimus, qui conchas et anchoram in summis montibus inventas fuisse testificatur. Atqui generalis illius diluvii tempore nondum erant Saturnus alique dii ab ethnicis deinceps conficti, uti plane demonstrant urbes ab iis conditæ, aut in quibus nati et mortui, vel sicuti in libro ad Nationes, *nati, morati et sepulti sunt* (*Tertullian. loc. cit.*). De his porro, ac de deorum et idololatriæ origine, in superioribus dissertationibus disputavimus, et adhuc aliqua inferius dicentur.

ARTICULUS III.

De cladibus, quæ ante christianæ religionis primordium

excitatae sunt igne cœlesti, et hominum armis: de Sodoma et Gomorrha exustis, atque illorum terra, quæ conantur poma, ac deinde contacta cinerescunt; de Volsiniis, Pompeiis, seu Tarpeiis igne absumptis; de clade Cannensi post quam Annibal Romanorum cædes raptorum annulorum modio mensus est, ac de Capitolio a Senonibus occupato.

Ad alias clades igne cœlesti, et hominum armis excitatas venit Tertullianus, ac Sodoma, inquit, et Gomorrha igneus imber exussit (*Tertullian. Apologet. cap. 40, p. 482*), antequam Israelitæ ex Ægypto migrassent in Palæstinam, ac proinde longe pluribus sæculis, prius quam Christiani, ex illis orti, venissent in mundum. Utriusque autem hujus urbis ruina certissimo sacræ Scripturæ testimonio comprobatur (*B (Genes. cap. XIX, v. 24)*). Sed quamvis illud nobis deesset, cladis illius indicium baud dubium ipsa etiam daret, quæ uti Tertullianus loqui amat: *Olet adhuc incendio terra; et si qua illic arborum poma conantur oculis tenuis, cæterum contacta cinerescunt* (*Tertullian., loc. cit.*). Ita quidem in manuscriptis nostris codicibus et aliis. Male vero in quibusdam, *oriuntur et cernuntur*. Nam ellipsis est, et ibi subaudiendum *maturescere conantur*. Alio autem in libro: *Impietas* inquit, *ignium meruit imbres. Hactenus Sodoma, et nulla Gomorrha, et cinis omnia, et propinquitatis maris, juxta cum solo mortem vivit* (*Idem, lib. de Pall. cap. 2*). Verumenimvero narrat Josephus ibi adhuc videri reliquias ignis divini, et quinque oppidorum imagines cineresque renascentes ex fructibus, qui tametsi edulibus similes, manibus tamen attacti, in fumum et cinerem dissolvuntur (*Joseph. lib. V de Bello Judaico. cap. 5, pag. 892*). Quin etiam Augustinus asserit illud gentilium scriptorum auctoritate corroborari (*August. lib. XXI, de Civit. cap. 3, pag. 629*). Si quis vero aliquem sibi citari velit, cito quidem dabimus Cornelium Tacitum, cujus hæc sunt verba: *Haud procul inde, a Mortuo scilicet mari, campi quos ferunt olim uberes, magnisque urbibus habitatos, fulminum jactu arsisse, et manere vestigia, terramque specie torridam vim frugiferam perdidisse, nam cuncta sponte edita, aut manu sala, sive herba tenuis, aut flore, seu solitam in speciem adolevere, atra et inania velut in cinerem vanescunt* (*Tacit. lib. V Histor. paulo post init.*). Sed ethnicus homo, et sacræ Scripturæ ignarus, hanc fructuum immaturitatem oriri suspicatur ex lacus halitu, quo superfusus terræ spiritus, primum corrumpitur, terramque deinde corrumpit. Nec minus erravit Solinus, qui similiter hunc divinæ vindictæ effectum soli tribuit cœlesti, quo terram hanc tactam fuisse sic enarrat: *Longo ab Hierosolymis recessu, tristis sinus panditur, quem de cælo tactum testatur humus nigra, et in cinerem soluta. Duo ibi oppida Sodomum nominatum, alterum Gomorrhum, apud quæ pomum quod gignitur, habet licet speciem maturitatis, mandi tamen non potest, fuliginem intrinsicus favillaciæ ambitio tantum extimæ cutis cohibet, quæ, vel levi pressa tactu, fumum exhalat et satiat in vagum pulverem* (*Solin. Polyhist., cap. 35, pag. 65*).

Postea vero Tertullianus : *Sed nec Tuscia, inquit, A jam tunc atque Campania de Christianis querebatur, cum Vulsinius de cælo, Pompeios de suo monte perfudit ignis* (Tertullian. Apologet., cap. 40, p. 485). Rursus autem alio in libro : *Ex hujusmodi nubilo, et Tuscia Vulsinius pristinos deusta, quo magis de montibus suis Campania speret, erepta Pompeios* (lib. de Pallio, cap. 2). Sed hæc difficultate sua non carent. Nam in libro ad Nationes legimus : *Vulsinius de cælo, Tarpeios de suo monte perfudit ignis* (Idem, lib. I ad Natio. cap. 9. pag. 54). Qui enim ibi Tarpeii, hi in aliis duobus libris Pompeii vocantur; tamen si Tertullianus videatur de iisdem populis facere sermonem. At Pompeii non parum distabant a Tarpeiis, qui Tarpeium ex septem Romæ montibus unum incolebant. De hoc autem monte canit Virgilius :

Hinc ad Tarpeiam sedem et Capitolia ducit,
Aurea nunc, olim sylvestribus horrida dunis.
(Virgil., lib. VII Æneid. v. 347.)

Et rursus postea :

In summo custos Tarpeæ Mælius arcis
Stabat pro templo, et Capitolia celsa tenebat.
(Ibid. v. 632.)

Ovidium (Ovid. lib. I Fastor., v. 79) aliosque in re satis nota citare nihil necesse est.

Pompeii vero oppidum erat in ora Campaniæ : *Haud procul, inquit Plinius, adspectante monte Vesuvio, alluente vero Sarno amne* (Plin. lib. III natur. Hist., cap. 4. pag. 327). Plinio suffragatur hisce verbis Pomponius Mela : *Vesuvii montis adpectus Pompeii, Neapolis, Puteoli* (Mel. de Sit. orb. lib. II. cap. 4, § 65). Eadem etiam tradunt Strabo (Strab. lib. V Geogr., pag. 247) aliique geographi. Seneca autem non solum hujus urbis situm, sed illius quoque ruinam sic descripsit : *Pompeios celebrem Campaniæ urbem, in quam ab altera parte Surrentinum Spinianumque litus, ab altera Herculansense conveniunt, mareque ex aperto conductum cingit, desedisæ terræ motu, veratis quæcumque adiacebant regionibus, audivimus, et quidem diebus hybernis nonis februarii motus hic, Regulo et Virginio consulibus* (Senec., lib. VI natural. Quæst. cap. 1. pag. 281). Paucioribus tandem verbis Cornelius Tacitus, ubi de Nerone imperatore : *Motu terræ celebre Campaniæ oppidum Pompeii magna ex parte prornit* (Tacit., lib. XV Annal. long. post init.). Verum hæc non plane conducunt ad Tertulliani propositum, qui hujus urbis excidium non terræ motu, sed igne; nec regnante Nerone, sed ante Christi tempora contigisse asserit. Quapropter si quis illum non de hoc Pompeiorum oppido, sed de Tarpeia arce, cælesti igne eversa, locutum esse demonstraverit, non multum quidem reclamabimus. Sed observa, quæso, Pompeiorum urbem in altero, quam Vesuvio monte fuisse positam. Atqui si erumpentibus ex illo Vesuvio monte flammis, ante divulgatam christianam religionem aliquando exusta est, nonne hoc tanquam extraordinarium factum a Tertulliano nostro notari potuit?

Minor porro difficultas est de Volsiniis, sive Volsiniis, quos alibi (Tertullian. Apologet. c. 24, p. 421) uti infra dicemus (Infr. cap. 27. art. 2), Volsinienses nominavit. De his siquidem canit Juvenalis :

Quis timet aut timuit gelida Præneste ruinam,
Aut positis nemorosa inter juga Volsiniis.
Juvenal., satir. 3, v. 181.)

Oppidum autem illorum a Strabone appellatur *Ὀὐλσινίων*, quod, sicut ait Tertullianus, igne perfusum his Plinius totidemque verbis memorat : *Volsinii oppidum Tuscorum nobilissimum concrematum est fulmine*. (Plin., lib. II natur. Hist., cap. 52. pag. 207). Tacet tamen ibi quo tempore id contigerit : sed persuasum plerique omnes habent utrumque de eodem intelligendum incendio, quod ante ortos christianos contigit.

B Instat adhuc Tertullianus, alioque notissimo omnibus exemplo ethnicos sic urget : *Nemo adhuc Romæ Deum verum adorabat, cum Annibal apud Cannas per Romanos annulos cædes suas modio metiebatur* (Tertull. Apologet. c. 40, p. 485). Ecce enim ignota est Cannensis pugna, post quam victor Annibal, uti narrat Livius, *effundi in vestibulo curiæ jussit annulos aureos, qui tantus acervus fuit, ut metientibus dimidium super tres modios explesse sint quidam auctores. Fama tenuit, quæ propior vero est, haud plus fuisse modio* (Liv., lib. XXIII, § 12). Sed etsi unum tantummodo modium fuisset, id haud dubie sufficit, ut hos annulos, sicut ait Auctor noster, modio metirentur. Plinius tamen scribit trimodia annulorum ab Annibale missa Carthaginiensium (Plin., lib. XXXIII natur. Hist., cap. 1. pag. 12), totidemque Augustinus (August., lib. III de Civit. cap. 19).

At hic tacere omnino non possumus in Rigaltii editione contra codicum nostrorum, et antiquorum editorum auctoritatem in Tertulliani textu omissum *per*, et scriptum *cæde sua*. Qua autem ratione, penitus ille siluit. Quam enim habere poterat? Nonne satis ibi deprehenditur Tertulliani stylus, et hic ejus scusus : Annibal post victoriam numerum Romanorum in prælio occisorum singulatim non recensuit, sed modio per eorum annulos metiebatur? Quapropter jam laudatus a nobis Augustinus : *Tres modios annulorum aureorum, inquit, Carthaginem misit, quo intelligerent tantum in illo prælio dignitatem cecidisse romanam, ut facilius eam caperet mensura, quam numerus : atque hinc strages turbæ cæteræ tanto ulique numerosioris, quanto infimioris, videlicet hominum, quæ sine annulis jacebat, conficienda potius, quam numeranda putaretur* (August., loc. cit.). Sed te non pigeat hunc Augustini adire librum, ubi ex hac et aliis cladibus in ethnicos, quemadmodum Auctor noster, argumetur.

Antiquior sane, sed non minus celebris notaque omnibus fuit alia Romanorum clades, cum Capitolium, ut rursus Tertullianus scribit, *Senones occupaverunt* (Tertullian. Apologet., cap. 40), sive ut in codicibus nostris legimus *occupaverant*. Sed quid sibi, inquires, vult cum dixit, *occupaverunt*? Nonne Livius (Liv. lib. V, § 41 et seq.), Augustinus (August., lib. II

de Civit. cap. 22. pag. 51), atque alii, certe quam plurimi, constanter asserunt neutiquam expugnatum a Senonibus Capitolium, sed Romam tantum ab eis captam? Nihil certe verius. Quamobrem verbum occupaverant, ibi accipitur pro tenuerant obsessum. Atqui tunc Saturnus aliique gentilium dii, uti ait Tertullianus, ab omnibus tam obsidentibus, quam obsessis colebantur. Christiani igitur, qui tunc non erant, neque huius calamitatis, neque aliarum quas hactenus retulimus, auctores esse potuerunt.

ARTICULUS IV.

Quam perspicue Tertullianus ostendat publicarum calamitatum auctores non esse Christianos, qui iis imminuentibus, veri Dei misericordiam duris poenitentiae laboribus implorabant; sed gentiles, qui ebriosi, balneis, cauponis, lupanaribus operantibus, aquilicia Jovi immolabant, nudipedalia denuntiabant populo, et nubila de laquearibus expectabant.

Ethnicis inquirentibus qui, nisi Christiani, deorum hostes infensissimi, publicarum cladum causa esse poterant, respondet Tertullianus eam in ipsosmet tantum gentiles esse refundendam (*Tertul. Apologet. c. 40, p. 487*). Etenim: *Semper humana, inquit, gens male de Deo, vero et unico, meruit, duplicem ob rationem. Ac primo quidem, ut inofficiosa ejus, quam cum intelligeret ex parte, non requisivit (Ibid.), id est, cum solo lumine naturali ex parte saltem cognovisset illum revera existere, nec alium esse posse Deum, non curavit amplius investigare quis ille esset, nec proinde debita illi officia, honoresque debitos persolvere.*

Secundo, eadem gens humana alios deos sibi insuper commentata est, quos coleret. Non amplius itaque quaerendo magistrum innocentiae (*Ibid.*) et scelerum vindicem, eo derelicto, in idololatriam et omne flagitiorum genus sese praecipitem dedit. Deum ergo ethnici, quem recognoscendo, ac sicut par erat colendo, propitium habere poterant, sua ob crimina iratum experti sunt. Non Christiani igitur, qui Deum verum cultu debito et piis operibus semper coluere, publicarum calamitatum causa erant, sed ingrata ipsorummet ethnicorum gens, quae illum adspersa est, et idololatria, aliisque sceleribus gravissime offendit. Totam autem hanc argumentationem his corroborat, quae orta clade aliqua aut imminente, ab utrisque christianis et gentilibus agebantur. Cum enim ab imbris, inquit, aestiva hyberna suspendunt saecundos, ut paulo antea diximus (*Ibid.*), ac desideratos maxime imbres; et annus in cura est, sive de illius timetur sterilitate, aut sicut alibi ipse loquitur, cum stupet caelum, et aret annus (*Tertull., Apolog. loc. cit. et lib. de Jej., c. 16*), tum christiani jejuniis aliisque durissimis poenitentiae laboribus, de quibus supra egimus (*Supr., cap. 14. art. 1 et 2. cap. 15. art. 1.*), infinitam Dei misericordiam grata vi exorabant. Quo quidem factum est, quemadmodum ille jure merito animadvertit (*Tertullian. Apologet. cap. 40*), ut ab eo tempore, quo christiani vitae sanctimonia et hisce piis operibus iniquitates saeculi temperavere, multo

leviora fuerint incommoda, quibus solebant homines antea affligi ac vexari.

Contra vero ethnici, impendente aliqua vel exorta calamitate magis formidanda, Deum verum comensationibus, ebrietate, stupris, adulteriis, ei impia falsorum deorum invocatione irritabant. Tum enim quotidie pasti, uti Tertullianus eos allocutus ait, statimque pransuri, balneis, et cauponis, et lupanaribus operantibus, aquilicia Jovi immolatis (*Ibid.*). Et haec quidem sunt totidem ejus verba in nostris manuscriptis libris, nisi quod in eis scriptum est, cauponis, quo nomine Justinus historicus utitur, sed addidit artibus (*Justin. lib. I*). Eadem legimus in antiquis ejusdem Apologetici editionibus, nisi quod scriptum est, cauponis operati, sed in aliis melius operantibus, hoc est, operam suam subministrantibus. Verum Rigaltius nullo codice citato, ac propria procul dubio auctoritate penitus delevit priora haec verba, quotidie pasti, statimque pransuri. Itane ergo editori licet auctoris sui textum, nulla ratione allata, corrigere, vel potius corrumpere? Tertullianus enim christianos opponit ethnicis, ostenditque quam diverso utriusque modo ingruentem publicam calamitatem a se deprecarentur. Tum vero christiani, inquit, sacco et cinere sorditati, nullum totis diebus capiebant cibum. Ethnici e contrario non expectata hora prandii, cibos antea praegustabant, mox lautius in cauponis pransuri. Postea balnearum recreabantur voluptate, atque in omni stupro sese in lupanaribus volutabant.

Alio praeterea idololatriae crimine verum irritabant Deum. Nam, eo repudiato, immolabant aquilicia Jovi. Aquilicium autem sive aquaelicium, teste Festo, dicitur, cum aqua pluvialis remediis quibusdam elicitur, ut quondam, si creditur, manali lapide in Urbem ducto (*Fest. cap. 20. de verbor. Signif. ad v. Aquaelicium*). Quis vero sit manalis ille lapis, si quaeras, tibi idem Festus respondebit: *Manalem lapidem vocabant petram quandam, quae erat extra portam Capenam juxta aedem Martis, quam cum propter nimiam siccitatem in Urbem protraherent, insequeretur pluvia statim, eumque quod aquas manaret, manalem lapidem dixere (Idem. ad v. Manualis)*. Siccitatis itaque tempore hunc lapidem ex Martis aede protrahentes, sacra faciebant Jovi, haud dubie Pluvio, sive Pluviali, qui a Pausania ὕψιος (*Pausan. lib. II. pag. 61. lin. 44*), ab aliis ὑψίος Ζεύς appellatur. Unde Tibullus de Aegypto haec canebat:

Te propter nullos tellus tua postulat imbres,
Arida nec Pluvio supplicat herba Jovi.

(*Tibull. lib. I, eleg. 7. v. 25 et 26.*)

Ad haec vero, ethnici illo siccitatis tempore, nudipedalia populo denuntiabant. Mos enim illis fuit quibusdam diebus festis aut solemnibus templa nudis pedibus adire. Ovidius enim Vestalia hisce versibus celebrat:

Forte revertebar festis Vestalibus, illa
Qua nova romano nunc via juncta foro est.
Muc pede matronam nudo descendere vidi.
Obstupui tacitus, sustinuique gradum.
(*Ovid., lib. VI Fastor. § 9.*)

Postea vero quam mortuum Augusti imperatoris cor-

pus solemnī pompa crematum est : *Reliquias*, ut A narrat Suetonius, *legerunt primores equestris ordinis tunicati, et discincti, pedibusque nudis, ac in mausoleo condiderunt* (Sueton. lib. II, in Vit. August. § 100). Quidam insuper opinati sunt ad hunc ritum spectasse Juvenalem, ubi de gallis Matris deum sacerdotibus hæc cecinit :

Inde superbi
Totum regis agrum, nuda ac tremebunda cruentis
Erumpet genibus.

(Juvenal. satir. 6, v. 486.)

Simili quoque modo Seneca scripto tradidit : Cum *sistrum aliquis concutiens ex imperio mentitur, cum aliquis secandi lacertos suos artifex brachia atque humeros suspensa manu cruentat, cum aliqua genibus per viam repens ululat* (Senec., lib. de Vit. beat., cap. 27, pag. 640). Sed hic, sicut Juvenalis, de his potius dis- B serit, qui genibus nixi gradiabantur, quam qui pedibus nudis ibant in templum, ubi deos suos precarentur. Magis igitur ad Tertulliani propositum citata Ovidii verba conducunt.

Nudis itaque pedibus incedentes ethnici, veniebant in *Capitolium*, ait Tertullianus, id est, templum Jovis Capitolini, ibique querebant *cælum* pluvium, ac *nebula* fecundis imbribus grava expectabant *de laquearibus* illius nimirum templi, in quo summum Jovem suum habitare perperam arbitrabantur.

Quamvis autem ibi Auctor noster dixerit hoc ipso calamitoso tempore nullum ab illis prætermisum intemperantiæ libidinisque crimen; alio nihilominus in libro testificatur quosdam non solum pedibus nudis, C verum positis etiam dignitatum insignibus, quamdam præ se tulisse poenitentiae speciem. Nam alio in libro : Cum *stupet, inquit, cælum, et aet ævus, nudipedalia denuntiantur, magistratus purpuras ponunt, fasces retro averfunt, precem indignant, hostiam instaurant* (Tertull. lib. de Jejun. cap. 16).

Verum his idololatriæ operibus nihil plane nec a diis suis, qui nulli erant, nec a vero et omnipotente Deo, qui solus omnium honorum largitor est, impetrare unquam poterant. Quis autem jam non intelligit quam vera certa que sit Tertulliani nostri, eosdem gentiles alloquentis, conclusio : *Vos igitur importuni rebus humanis, vos rei publicorum incommodorum vos malorum illices semper, apud quos Deus spernitur, statuæ adorantur* (Idem. Apologet. cap. 41. pag. 488). In quibusdam editionibus : *illices semper*. Summa enim vero impietate falsos deos, statuasque adoratis, ac verum repudiatis Deum, qui impios et sceleratos homines publicis calamitatibus merito castigat. Ipsimet ergo ethnici publicorum calamitatum revera auctores erant, minime vero christiani qui verum Deum adorantes, poterant utique ab eo postulata obtinere.

ARTICULUS V.

Examinantur allatæ a Tertulliano rationes, ob quas Deus patitur Christianos publicis calamitatibus affligi, et cur eos pro ethnicis valere non possint.

Gravissime tot tantorumque argumentorum pon-

dere obruti gentiles, mira pertinacia cedere nunquam volebant; sed intorta a Christianis tela in ipsos retorquere quoquo modo conabantur. Si Christiani, inquebant, publicarum cladum non sunt revera auctores, cur illorum Deus, si omnipotens sit et justus, adeo tranquille patitur eos iisdem calamitatibus, ac cæteros homines noxios ac sceleratos, vexari, lædi et opprimi? Respondet Tertullianus hoc telum retorqueri plumbea plane et hebeti cæcutientium hominum manu, qui æternas summi Dei *dispositiones* omnino ignorabant (Tertull. Apologet. cap. 41). Nam hic supremo post mundi finem iudicio bonos discernet a malis, hosque pro merito sempiternis aut suppliciis aut præmiis afficiet. Interim vero voluit omnibus communia esse hujus vitæ comoda et incommoda : *ut pari, inquit, consortio omnes experirentur* (Ibid.), aut lenitatem ejus aut severitatem, illamque diligenter, et hæc metuerent. Publicæ igitur calamitates Christianis erant in admonitionem officii, ethnicis vero in scelerum castigationem. Nec urgere hi poterant id ab ipsis christianis perperam fictum. Nam hæc, pergit ille, *ita didicimus apud ipsam Deum* (Ibid.), hoc est, in sacris Veteris et Novi Testamenti libris (Matth. cap. V. v. 45, et cap. XIII. v. 49, et cap. XXV. v. 32 et seqq.), quorum summam, ut superius vidimus (Supr. cap. 8. art. 4 et 5), demonstraverat auctoritatem.

Secundo respondet Christianos nullis rebus adversis in hoc mundo affligari, sed potius lætari (Tertull. loc. cit.); quandoquidem nihil gratius cariusque habebant, quam de hoc mundo exire, ut citius æternam C illam consequerentur felicitatem, quam certissimis ac divinis oraculis sibi nec aliis promissam fuisse certo certius noverant. Ethnici vero æquibant simili modo hujus argumenti, quod in eos solos valebat, vim unquam infirmare. Nam si illorum dii mundum propter Christianos, hostes suos, publicis premebant calamitatibus, non sine ingrati animi vitio patiebantur illos cultores suos iisdem cladibus involvi : *Quos, ut recte ait Tertullianus, separare debebant a meritis Christianorum* (Tertull. ibid.). Postquam vero expositas a nobis in eorundem Christianorum gratiam rationes protulit, ethnici his affatur verbis : *Si vero ab eis, quos colitis, omnia vobis mala eveniunt nostri causa, quid colere perseveratis tam ingratos, tam injustos, qui magis vos in dolorem* (MSS. nostri in dolore) *Christianorum adjuvare et assolvere debuerunt, quos separare deberent a meritis Christianorum* (Ibid.). Vides hæc posteriora verba bis repeti, quæ idcirco Rigaltius tanquam præpostere addita, in sua editione contra eodictum omnium, sive editurum, sive manuscriptorum fidem, penitus abstulit. Verum quid, amabo te, prohibuit quominus Tertullianus adversus ethnici disputatione, eadem verba, quibus thesion suam proposuit, post allatas ad eam probandam rationes iterum repeteret?

At hæc, inquiet aliquis, tanti non sunt momenti, quanti acire interest unde ille conficere potuerit deos gentitium, si quis in eis grati et æqui animi sensus fuisset, debuisset illos, in publicis calamitatibus se-

cernere a Christianis. Sed id inde ab eo recte colligitur, quia ethnicis nulla plane certa ratio suppetebat, qua sperare possent fore, ut postquam ex hac vita excessissent, æternam a diis suis, qui nulli erant, acciperent virtutum suarum mercedem. Christiani vero illam, ut diximus, ab omnipotente Deo suo certissime expectabant. Non debebant igitur ethnici hos deos colere, si persuasum habebant se ab illis ob Christianos publicis calamitatibus vexari. Si enim cultoribus suis, qui aliorum caussa publicas calamitates in hac vita perpassi sunt, nihil post mortem conferre possint, ingrati prorsus et iniusti sunt, aut certe infirmi, ac proinde divinitatis prorsus expertes. Tertullianus itaque recte concludit horum deorum cultores, minime vero Christianos, publicarum calamitatum esse auctores. Palam vero nos alibi fecimus (*Dissert. in Arnob. cap. 6. art. 4 et seqq.*) quomodo hæc criminatio tam sæpe, quam insulse ab ethnicis repetita, ab Arnobio confutata fuerit, ac quomodo Minutius Felix et Lactantius demonstrent imbecilla plane et futilia esse illorum argumenta, qui inde divinam providentiam labefactare conati sunt (*Dissert. in Minut. cap. 6. art. 3, et in Lactan. cap. 14. art. 3*). Sed jam ad ultimum eorundem gentilium, contra christianæ religionis veritatem, argumentum accedamus.

CAPUT XXIV.

Quam absurde ethnici conquerebantur Christianos reipublicæ esse inutiles, atque idcirco externandos.

ARTICULUS PRIMUS.

Quomodo Tertullianus probaverit Christianos non fuisse brachmanas, nec Indorum gymnosophistas, nec sylvicolas, sed reipublicæ plurimum utiles.

Ethnici, nullum non moventes in Christianos lapidem, adhuc objectabant illos reipublicæ prorsus esse inutiles, eoque solo nomine penitus exterminandos. Sed hi, inquit Tertullianus, neque brachmanæ, aut Indorum gymnosophistæ, sylvicolæ, et exsules vitæ sunt (*Tertull. Apologet. cap. 42*). Sed quinam, inquiet fortasse aliquis, erant illi brachmanæ et gymnosophistæ? Numquid iidem, aut diversi a se invicem populi fuerunt? Nam Apollonius Tyanæus et Damides, à Philostrato citati (*Philost. lib. III de Vita Apollon. cap. 4. pag. 119. et lib. VI. cap. 4. pag. 265*), asseverant brachmanes Indiæ incolas fuisse, eosque, uti alibi dixit, γυμνοῖς (nudos) seu gymnosophistas collem habitantes parum a Nili ripis distantem. Ab Hieronymo autem alicubi, Indorum brachmanæ, et Ægyptiorum gymnosophistæ (*Hieronym. epist. 57, ad Læt. et lib. I adv. Jovin.*), alibi vero, et ab illo, et aliis, quos alia in dissertatione citavimus, gymnosophistæ Indiæ appellantur (*Tom. I Appar. lib. III. dissert. 2. cap. 19. art. 1. pag. 1160 et seqq.*). At ibidem insuper annotavimus duplex saltem fuisse illorum genus. Si quis porro probaverit illos non solum in India, sed Ægypto etiam suas posuisse sedes, is facile Tertullianum aliosque a Philostrato laudatos inter se conciliabit. Cæterum illi, sicuti et

brachmanes, ab aliis hominibus sejuncti, durissimam consecrabantur vivendi, et a cibis abstinendi rationem, a nobis loco jam citato explicatam.

Sed longe dissimilis, ut recte Tertullianus noster asseverat, erat abstinentia Christianorum, qui cibos sibi a Deo datos cum gratiarum actione sumebant, sed servatis semper temperantiæ legibus. Neque enim ullum fructum, inquit ille, operum Dei repudiamus; plane temperamus, ne ultra modum, aut perperam utamur (*Tertull. Apologet. cap. 42*). Neque etiam iidem Christiani erant sylvarum incolæ, ac veluti brachmanes et gymnosophistæ, exsules vitæ communis (*Ibid.*), et a cæterorum hominum consortio plane separati. In oppidis siquidem et urbibus cum ethnicis, sicut jam diximus, commisti habitabant, ac communes cum illis ubique miscebant operas, in foro, macello, nundinis, agris, balneis, tabernis (*Ibid.*), non quidem vinariis, sed ædificiis, quæ, ut ait Festus (*Fest. ad v. Tabernacula*), ex tabulis constructa, usui, teste Nonio, erant populari (*Nonius ad v. Tabern.*). Artes etiam suas exercebant in officinis cuilibet patentibus, ac commorabantur in stabulis (*Tertull. ibid.*), seu diversoriis et hospitibus, ubi hospites et peregrinos excipiebant, seu potius habitantibus, et privatis quorundam, veluti agricolarum, domibus, de quibus ita canit Virgilius:

Ardua tecta petit stabuli et de culmine summo
Pastorale canit signum.

(*Virgil., lib. VII Æneid. v. 512.*)

Atque ita Christiani, ait Auctor noster, cohabitabant hoc sæculum, sive, sicut in manuscriptis nostris legitur, in hoc sæculo.

Quomobrem gentiles ipsos sic arguit: *Navigamus et nos vobiscum, et vobiscum* (hoc ultimum verbum a manuscriptis nostris libris abest) *militamus, et rusticamur, et mercamur, proinde miscemus artes, operas nostras* (manuscripti et ante Rigaltium editi codices *opera nostra*) *publicamus usui vestro, atque ita mutuis operibus nos invicem adjuvamus. Atqui ea omnia eo majorem toti reipublicæ afferebant utilitatem, quo major tunc, sicut antea vidimus, erat eorundem Christianorum numerus. Nihil ergo a veritate magis alienum excogitari potuit, quam Christianos publicis rebus esse inutiles.*

ARTICULUS II.

Nullum reipublicæ damnum inferri a Christianis, qui ethnicorum cæremonias non frequentabant, nec saturnaliis lavabant diluculo, sed hora debita, nec liberalibus discumbebant in publico, sicut bestiariis supremum cœnantibus mos est.

Quantumvis clare et certo Tertullianus demonstraverit Christianos rebus publicis maximæ esse utilitati; gentiles tamen contra reclamare non verebantur illos reipublicæ ideo non esse fructuosos, quia omnes ipsorum cæremonias, sacrationesque religionis actus adspersati, iis interesse plane penitusque recusabant. Sed hoc Tertullianus concessio, prorsus negat eandem Christianos nulli idcirco reipublicæ esse usui et on-

lumento. Quemlibet itaque gentilem sic compellat : Si A
carceronias tuas non frequento, attamen et illa die homo sum (Tertull., *Apolog.*, cap. 42), qui quidem, ut mox dictum est, una cum ethnicis vivendo, measque commiscendo artes, tibi aliisque plurima, quæ ad tuam ac cæterorum hominum vitam et societatem necessaria sunt, ita supposito, ut maximum ex operibus meis fructum unusquisque percipiat.

Nemo est autem, qui non fateatur hoc cuneo funditus everti insulsam omnino gentilium accusationem. Verumtamen Tertullianus ultra, quam satis sit, manifestum pluribus exemplis cuilibet facit, a Christianis, etiamsi gentilium mysteriis non affuerint, aut nihil inde detrimenti rebus importari publicis, aut si quod importatum, aliunde illud ab iis affatim resarcitum fuisse.

Sed illum, si lubet, a saturnaliis ethnicorum festis incipientem audiamus : Non labor, inquit, diluculo saturnalibus, ne et noctem et diem perdam (Ibid.), Atque ita quidem hæc verba in nostris exemplaribus manuscriptis et editis antiquioribus exhibentur. Verum Rigaltius rejecit adverbium *diluculo*, et scribi jussit, *Lavor sub noctem* : sed meras nugas, genuino Auctoris nostri textui (*Idem*, lib. de *Idolol.*, cap. 10) mentique repugnantes, nobis vendit. Ab omnibus autem, ut facilins id dignosci queat, observandum est saturnalia festa, ut ipse alibi et Varro (*Varr. lib. V. de Ling. lat. p. 51.*) ac Festus (*Fest. ad v. Saturnia*) testificantur, instituta fuisse in Saturni, agrorum, sicuti opinabantur, præsidis, honorem. Livius vero illorum originem, et statutum eorum celebrandorum diem his pandit verbis : *Decembri jam mense ad ædem Saturni Romæ immolatum est, lectisterniumque imperatum, et eum lectum senatores straverunt, et convivium publicum, ac per Urbem Saturnalia diem ac noctem clamatum, populusque eum diem festum habere ac servare in perpetuum jussus* (Liv., lib. II. § 1). Sed Macrobius (*Macrobius, lib. I Saturnal. c. 8 et 10*), ac postea Lipsius (*Lips., lib. I Saturn. c. 3, tom. III*) disputarunt utrum hæc uno duntaxat, an septem, ut probabilius putant, continuis diebus agerentur. Tum autem, teste Luciano (*Lucian. Dial. Saturn. p. 1021*), non licebat serium aliquod privatam aut publicum negotium transigi, sed potare, inebriari, vociferari, ludere, certare tosseris, nudos canere, saltare lascivo corporis motu, sese vultu D
fuligine obliato in aquam aliquando dare, ac famulos adhibere in convivium, quemadmodum Accius his a Macrobio transcriptis versibus cecinit :

Maxima pars Graium Saturno, et maxime Athenæ,
 Conducunt sacra, quæ Cronia iterantur ab illis;
 Cumque diem celebrant, per agros, urbesque fere
 omnes

Exercent epulis læti, famulosque procurant
 Quisque suos, nostrisque itidem et mos traditus illinc
 Iste, ut cum dominis famuli tum epulentur ibidem.

(Macrobius, lib. I Saturnal., cap. 7.)

Non mirum itaque si Christiani hos nefarios idololatricæ, lascivie, ebrietatis, aliosque, quos ex citatis superius scriptoribus recensuimus, detestandos actus improbaverint, noluerintque noctem et diem

perdere, tam impia festa celebrando. Quamobrem non lavo, inquit Tertullianus, diluculo saturnalibus (Tertullian., *Apologet. c. 42: p. 482*), ut ad illa agenda me præparem. Quis enim nesciat morem ethnicorum fuisse se ante convivium lavandi? Sed Christiani fas sibi esse non credebant sese ad illa nefanda convivia et mysteria agenda diluculo, cum hyems sæviebat, in tempestivo balneo præparare.

Nullum tamen rebus publicis detrimentum idcirco importabant. Etenim lavo, ait Auctor noster, honesta hora et salubri. Rigaltius vero scribi maluit debita, quam honesta hora : sed contra codicum omnium reclamationem. Nonne autem Auctor noster dicere potuit Christianos non respuisse balneas, sed lavatum abuisse hora honesta et salubri, qua videlicet cum B honestate et salubritate omnes se lavare consueverant. Hæc autem hyeme, ut ait Plinius, erat nona hora, æstate octava (Plin. lib. III. epist. 1. pag. 90.), aut ut alii observant, a meridie ad vesperam. Horatius autem canebat :

Ast ubi me fessum sol acrior ire lavatum
 Admonuit, fugio rabiosi tempora signi.

(Horat., lib. I, satir. 6, v. 123.)

Nonne ergo Tertullianus designare videtur meridianam horam, quæ mense decembri, quo saturnalia agebantur, honesta et salubris erat; ut mihi, inquit, calorem, et sanguinem servet. Non his igitur frigidis, pergit ille, impiorum saturnaliorum diebus lavo diluculo, quando quidem rigere et pallere post lavacrum mortuus possum. Quibus ille verbis alludit procul dubio ad alium antiquum morem mortua hominum corpora lavandi, ac forte ad hæc Virgilii de Miseni funere carmina :

Pars calidos latices et abena undantia flammis
 Expediunt, corpusque lavant frigentis et unguunt.

(Virgil., lib. VI Æneid. v. 217 et seqq.)

Servius vero in suis ad hæc carmina animadversionibus citat illud ab Ennio compositum :

Tarquini corpus bona femina lavit, et unxit.
 (Serv., pag. 411.)

Dicit itaque Tertullianus posse quidem post mortem eo lavacro rigere et pallere, nolle autem dum viveret, illud prævertere intempestivo hyemali balneo, quo saturnalia inchoabantur. Quamvis autem hæc ratio sit mere naturalis, eo tamen acrius ethnicos pungebat, quo absurdius objiciebant Christianos ideo reipublicæ esse inutiles; quia hoc balneum, atque impias cæremonias, illud subsequentes, meritisimo jure fugiebant et execrabantur.

Ad liberalia deinde, sive ad dies ludosque Libero, sive Baccho, dicatos, sic transit : Non in publico liberalibus discumbo (Tertullian., *Apologet. cap. 42. pag. 492*). Rationem ab eo si postules, alio in libro eam his verbis datam videbis : Cum promiscue ludi Liberalia vocarentur, honorem Liberi patris manifeste sonabant. Libero enim a rusticis primo fiebant, ob beneficium quod ei adscribunt, demonstrata gratia vini (Idem, lib. de Spectacul. cap. 5). Qua de re non semel quidem disseruimus. Quoniam ergo hæc festa

in falsi dei honorem, non sine idololatriæ aliisque A ac potissimum crapulæ et ebrietatis criminibus, celebrabantur, summo Christianis erant horri. Addidit Auctor noster: *Non in publico liberalibus discumbo, quod bestiarii supremum cœnantibus mos est* (*Idem, Apologet. loc. cit.*). Sic autem legimus in manuscripto Puteano, et primo Colbertino; sed in Harleano et Colbertino secundo, *supremam*. At Iunius scriptum suspicatur, *sub primam*; quia bestiarii, de quibus antea egimus, meridiæ, inquit, certabant. Bulengerus vero hanc conjecturam non sine risu idea explodit (*Buleng. lib. de Venat. Circ. cap. 34*), quia bestiarii non solum meridiæ pugnabant, sed tempore etiam matutino. Quid enim his Suetonii de Claudio imperatore verbis clarius: *Bestiarii meridianisque adeo delectabatur, ut etiam prima luce ad spectaculum* B *descenderet, et meridiæ dimisso populo, perederet* (*Sueton. lib. V. in Vita Claud. § 34*). Seneca vero: *Mane leonibus et ursis homines, meridiæ spectatoribus suis obijciuntur* (*Senec. epist. 70. p. 393*). Vane et alia non minus perspicua illius verba? En hæc ipsa sunt: *Casu in meridianum spectaculum incidi, lusus exspectans.... Mane leonibus, et ursis homines, meridiæ spectatoribus suis obijciuntur. Inter sectores ab interfectoribus jubentur obijci, et victorem in aliam delinquentem mortem* (*Lib. III. de ira, cap. 43, pag. 583*). Rursus alibi: *Nuper in ludo bestiarii cum a Germania cum ad matutina spectacula pararetur, recessit* (*Idem, epist. 7. pag. 172 et 173*). Denique illa nec semel quidem vocat *matutina arenæ spectacula* (*Lib. de Ira, cap. 43. pag. 583*). Nec difficile foret huc plura alia C congerere: sed quia hæc sufficiunt, nihil aliud addemus, nisi hoc Martialis carmen:

In matulina nuper spectatus arena
Mucius.

(*Martial. lib. X, epigr. 25.*)

Nihil ergo mutandum in textu Tertulliani, qui scite *supremam*, sive ultimam appellat bestiarii cœnam; quia postridie cum aliis gladiatoris aut bestiis pugnaturi, necem potius, quam victoriam sperare debebant. Etenim *pugnantium*, sicuti movet jam laudatus Seneca, *extimus mors est* (*Senec. epist. 7. p. 173*). Si qui enimvero inde incolumes evadebant, hoc tamen sperare non ausi, *supremam* cœnam pridie se carpere arbitrabantur. Ab auctore porro. Actorum SS. Perpetuæ et Felicitatis discimus hanc cœnam D *liberam* vocitari, haud dubie quia lautissima erat, ac gladiatores cibus ad libitum appositis sese ingurgitabant.

Christiani ergo publicas illas cœnas merito repudiabant; utpote quæ in Bacchi honorem, ac intemperanter dabantur. Nullum tamen damnum rebus publicis inde accedebat. Nam *ubi ubi*, sic Tertullianus quemlibet ethnicum alloquitur, *de copiis tuis ceno*, id est, cibus, quos a tuis gentilibus in quocumque publico loco, falsis diis non consecrato, emere consuevi.

ARTICULUS III.

Quam insulas ethnici obijcerent Christianos ideo recipi-

blicæ fructuosos non esse, quia cœnas non emebant, ad spectacula non conveniebant, thura non mercabantur, tametsi plura ac cariora, a Sabæis ampla, in mortuorum sepulchra insumerent, quam gentiles ad deos suos fumigandos.

Frequens procul dubio erat Tertulliani tempore coronarum usus: quandoquidem ethnici de illo a Christianis rejecto, tanquam magno reipublicæ damno, querimoniam singularem habebant. Verum cui libet ethnico sic ille respondet: *Non emo capiti coronam; sed quid tua interest? Quodnam enim inde rebus publicis detrimentum? Nullum plane. Emptis siquidem floribus utor, inquit ille, sed iis, ut puto, gratis liberis, et solutis, et undique vagis* (*Tertullian. Apologet. c. 42. p. 493*), nec compactis in coronam. Nullus quippe capillis, sed naribus tantum odor florum percipitur. Nos vero hæc fusius prosecuti sumus in alia dissertatione, ubi præterea ostendimus ideo hujuscemodi coronarum usum a Christianis rejectum; quia suam ab idololatria traxerat originem (*Dissertat. in Minut. cap. 13. art. 3*).

Urgebant ethnici Christianos magno reipublicæ malo publicis spectaculis non interfuisse (*Tertullian. loc. cit.*). Grande scilicet malum erat ea fugere, quæ Tertullianus alio in libro orta esse probat de reatu generali idololatriæ genitricis suæ (*Idem, lib. de Spectac. cap. 7*). Aliis autem in dissertationibus annotavimus hæc spectacula non solo idololatriæ, sed pluribus aliis adhuc coinquinata fuisse criminibus, quæ Christiani non secus ac pestem publicam iure merito fugiebant. Quæ ergo inde boni publici factura? Magna quidem, inquebant gentiles. In longum enimvero tempus spectacula illa producebantur, atque idcirco spectatores in amphitheatri aditu plura eduliorum emebant genera, quibus possent interdum refici. Christiani itaque nullos plane faciebant hujusmodi sumptus.

Sed si nihil, inquit Tertullianus, ibi mercamur, *Quæ tamen apud illos cœtus venduntur, si desideravero, libentius de propriis locis sumam* (*Tertullian. Apologet. cap. 42. pag. 493*). Quedam antiquæ editiones, sumo: aliæ quædam recentiores, *sumam*. Melius in nostris codicibus et exteris editionibus, *sumam*. Nihil ergo de bono publico deperditum, si Christiani aliis licitis sibi in locis ea emebant, quæ apud ethnicorum illicitos cœtus venditabantur.

Nihil etiam, quidquid adhuc iidem causarentur, reipublicæ deperit, si thura, inquit Tertullianus, *non emimus* (*Ibid.*), quæ ethnici falsis diis adolebant. Nam id nobis omnino vetitum erat, thurisque pretium minus erat, quam ethnici de hoc detrimento conqueri unquam debuerint. Etenim *Arabie*, pergit ille, *potiori jure queruntur*. Verum si quæ sit *Arabum* de cariore suo thure non vendito querimonia, scient, aut, sive pro nobis respondebunt: *Sapientia plura et cariora sua merces christianis sepeliendis proficiunt, quam diis fumigandis* (*Ibid.*). De Sabæo autem thure Virgilius:

India mittit ebur, molles sua thura Sabæi.
(Virgil., lib. I Georg., v. 57.)

Et alio in libro de Venere:

Ubi templum illi, centumque sabæo
Thure calent aræ.
(Idem, lib. I Æneid., v. 420.)

Quos quidem in versis hæc a Servio notantur: Sabæi populi sunt juxta Syriam et Arabiam, dicti Sabæi ἀπὸ τοῦ σάβου, quod apud eos thus nascitur, quo deos placamus.

Neque porro Tertullianus hujus tantum sabæi thuris, de quo plura Plinius memorat (Plin., lib. VI nat. Hist., cap. 28, pag. 726), sermonem fecit, sed de aliis, uti ex mox dicendis patebit, etiam illorum mercibus, seu aromatibus. Tanta enimvero in eorum regione erat horum abundantia, ut iis, sicuti Strabo narrat (Strab. lib. XVI Geogr., pag. 776), pro sarmentis, atque ignis faciendi materia, cinnamomo, casia, et aliis hujusmodi suave olentibus uterentur. Scriptum quoque a Plinio legimus: Cibus Sabæi coquunt thuris ligno (Plin., lib. XII Hist. natur., cap. 47, p. 32). At Tertullianus noster suo non solum in Apologetico, sed alio etiam in libro aperte declarat Sabæorum thus ad sepelienda in primis mortuorum corpora a Christianis adhibitum: Corpora, inquit, medicata condimentis, sepulturæ, mausoleis et monumentis sequestrantur; processura inde ad secundam vitam, cum jusserit Dominus (Tertullian., lib. de Resurrect. carn., cap. 27). Alibi vero magisque ad nostrum propositum: Viderint ethnici, inquit, si eadem merces, thura dico, et cætera peregrinitatis ad sacrificium idolorum, etiam hominibus ad pigmenta medicinalia, nobis quoque insuper ad solatia sepulturæ usui sunt (Idem, lib. de idolol., cap. 11).

Esto, arguet aliquis, ac meridiana luce clarius demonstratum habeatur Christianos usos fuisse ad sepelienda mortuorum corpora sabæo thure, cæterorum omnium pretiosissimo; numquid Tertullianus magna sine hyperbole asserere potuit Sabæos thuris sui merces pluris et carioris ad christianorum sepulturam vendidisse, quam gentibus ad deos suos fumigandos? Nonne plurimi, inquiet, gentiles thus sabæum plena prodigique manu diis suis incendebant? Sed qui hæc objectabit, is advertere debet hos alios ditiores fuisse, et longe minori numero, quam cæteri pauperiores, qui thus adolebant aut tribus tantum digitis, aut unius assis, quemadmodum infra dicetur (Infr. cap. 20, art. 2). Ad hæc vero, observavimus majorem fuisse christianorum multitudinem, quam gentilium. Christiani igitur, si thure sabæo mortuorum condiebant corpora, ad hoc pietatis officium Sabæi debebant plura illis sua thura vendere, quam gentilibus, quorum plurima pars pauca admodum vilioris et communis grana diis suis dare consueverat.

ARTICULUS IV.

Quam immerito ethnici conquerebantur templorum suorum vectigalia decoqui, ex quo orti erant christiani, qui diis illorum, hominibusque mendicantibus non

A sufficiiebant, ac vectigalia solvebant tanta cura, quantis dolis ab iisdem ethnicis fraudabantur: neminem de sterilitate Christianorum conqueri potuisse, præter infumes lenones, perductores, aquariolos, sicarios, venerarios, magos, aruspices, ariolos, mathematicos; ac si quid forte malum reipublicæ a Christianis illatum fuerat, illud cum sænore ab illis aliunde resarcitum.

Quæ hactenus retulimus, quantumvis clara et omnibus perspicua sint, non potuerunt tamen cæcos comprimere ethnicorum impetus, nec effrænatum in Christianos furorem extinguere. Magno enim adhuc clamore ubique vociferabantur illos in reipublicæ ortos esse perniciem. Ex quo enim eorum religio in mundum disseminata est: Templorum, nostrorum, inqueiebant, vectigalia quotidie decoquunt (Tertullian. Apologet., cap. 42, p. 493), hoc est, paulatim minuantur. Cuilibet enim christiano, uti ipsemet Tertullianus fatetur, prohibitum erat, ne curas templorum deleget, aut vectigalia eorum procuret (Idem, lib. de Idololat., cap. 17). Cum major itaque, uti sæpius diximus, esset christianorum, quam ethnicorum numerus, profecto longe pauciores templorum vectigalia pendebant.

Verum elsi res ita sit, ethnici, non de christianis tantum, sed de suis etiam sectatoribus expostulare debebant. Ab eis quippe Tertullianus petit: Stipes quotus quisque jam jactat (Idem, Apologet., loc. cit.)? Stipes autem humus erat signatus. Qui enim diis cum thesauris, ait Varro, asses dant, stipem dicunt (Varr., lib. IV de Ling. latin., sub fin.). Quamobrem Ovidius canebat:

Contulit æs populus: de quo delubra Metellus
Fecit, ait: danda mos stipis inde manet.

(Ovid., lib. IV Fastor. § 3.)

Ethnici ergo si stipem templis non dabant, non minus certe quam christiani iis faciebant detrimentum.

Instabant gentiles, atque ut ait Arnobius, conjectores, arioli, vates et alii amarissime deplorabant in templis suis raritatem (Arnob., lib. II advers. gent.), ac nec exiguas quidem stipes posse a paucissimis consultoribus extorqueri. Scimus quidem Plinium secundum in sua ad Trajanum imperatorem epistola scripsisse templa et sacra solemnia cœpisse suo tempore repeti. Totidem enim hæc illius verba legimus: Certe satis constat prope jam desolata templa cœpisse celebrari, et sacra solemnia diu intermissa repeti passimque venire victimas, quarum adhuc rarissimus emptor inveniebatur (Plin., lib. X, epist. 101, pag. 376). Sed quod fatetur prope desolata fuisse ethnicorum templa et sacra, hoc verissimum est. Quod vero subjungit illa cœpisse repeti, his verbis inepte adulatus est Trajano, cujus clementiam per fas et nefas extollere volebat. Nam crescente numero christianorum, minus frequentabantur ethnicorum templa minusque vectigalia solvebantur.

Tertullianus itaque id ultro fatetur, et gentilibus

respondet quantumcumque fuerit illud damnum, a Christianis abunde restitui. Nos enim non sufficimus, inquit, et hominibus et diis vestris mendicantibus opem ferre (*Tertullian., Apologet., cap. 42, p. 494*), hoc est, omnia bona nostra omnesque nostræ facultates non sufficiunt, ut mendicantibus vestris, cum diis, tum hominibus, de quibus alibi a nobis actum est (*Tom. I Appar., pag. 784*), opem feramus. In ærarium ergo templorum vestrorum, in quæ nos vobiscum convenire nefas est, etsi nullam stipem jactemus, alibi tamen quibuslibet petentibus sæpius et longe abundantius eam impertimur (*Dissert. in Minut. Octav., cap. 20, art. 30*). Plus enimvero, ait ille, nostra misericordia insumit vicitim, seu plura quibuslibet per vicos et vias civitatum mendicantibus largitur, quam vestra religio templatim (*Tertullian., loc. cit.*), sive in singulis templis vestris tribuit.

Deinde vero vectigalia, ab imperatoribus imposita, Christiani multo majore cura, et meliori fide, quam gentiles solvebant. Quin etiam hæc vectigalia, inquit, gratias agent Christianis ex fide dependentibus debitum, qua alieno fraudando abstinemus (*Ibid.*): Noverant quippe illud Christi præceptum: *Reddite quæ sunt Cæsaris Cæsari* (*Matth., cap. XXII, 21*). Atque inde Justinus martyr ethnicis palam dicebat: *Θέροντες καὶ εἰσπράττοντες ἐπὶ ὑμῶν τραπεζαῖαις πανταχόθεν πρὸ πάντων περιέρχεται ὁ νόμος*, Vectigalia sane et collationes eis, qui a vobis sunt ordinati exactoribus præ omnibus ubique inferre contendimus (*Justin. Apolog. ad Anton.*). Ea vero ethnici sic fraudabant, ut si ineat, Tertulliani verba sunt, quantum vectigalibus pereat fraude et mendaciostrarum professionum, facile ratio haberi possit, unius speciei querela compensata pro commodo cæterarum rationum (*Tertullian., Apologet., cap. 42, pag. 495*). Ibi certe professionis nomen accipitur pro publica bonorum omnium, quæ unusquisque possidebat, expositione seu declaratione. Sed non inde tollitur tota difficultas obscurioris hujusce phrasis, quæ duplici modo a sagacioribus explicatur. Quidam enim putant hunc esse Tertulliani sensum: si perpendatur quantum gentiles malum reipublicæ importent, fraude et mendacio professionum (*Ibid.*), sive falsa bonorum suorum declaratione, confestim vel hac specie, sive hoc solo exemplo agnoscetur illud malum esse majus, quam quidquid boni aliis rationibus afferunt. Alii vero Tertulliani mentem sic explicant: Christiani tanta cura tantæque fide solvunt tributa, quantis dolis ac mendaciis a gentilibus fraudantur, hocque solo exemplo plane conflat, iniquissimam esse horum de Christianorum inutilitate querelam; quia vectigalia cæteris omnibus accuratius pendebant, ac si quid aliunde afferrent detrimenti, cæterarum, quæ indicatæ sunt, rationum commodo assatim compensabatur. At sane si ibi Tertullianus ethnicos non componit cum Christianis, potior videtur prima interpretatio, qua colligitur illos de allato ab his reipublicæ damno prorsus immerito exposulasse; quandoquidem aliud majus bonum conferebant. Si vero ibi utrosque Christianos et gen-

tiles inter se contulit, secundam expositionem præferas, per nos licet.

Cæterum ut Auctor noster ethnicos pressius urgeat (*Idem, ibid.*), illis ultro concedit quosdam apud eos reperiri, qui de Christianorum, ut ipse ait, sterilitate conquerebantur. Sed quinam, Deus bone, hi erant? Non alii profecto, nisi homines perditii, suis vitiis et sceleribus infames, quibus nec placere, nec favere summa est reipublicæ utilitas. Triplicem autem eos distinguit in classem, quorum prima erat turpissimorum nefandæ libidinis ministrorum, qui ab illo appellantur lenones, perductores, aquarioli. Duos autem priores commemorat Cicero, ubi contra Verrem sic invehitur: *Sileatur de nocturnis ejus bacchationibus et vigiliis; lenonum, aleatorum perductorum nulla mentio fiat* (*Cicer., lib. II in Verr., pag. 68, lin. 3*). Lenones vero inter et perductores hoc erat discrimen, quod primi mulieres non reluctantes, secundi invitas ad stuprum adducerent. Quapropter cecinit Horatius:

Laudato, scortator ait, cave te roget ultra,
Penelopen facilis potiori trade. Putasne
Perduci poterit tam frugi, tamque pudica.

(*Horat. lib. II, satir. 5, v. 75 et seqq.*)

Ejusdem farinae erant aquarioli, qui, ut ait Festus, dicebantur mulierum impudicarum sordidi assecræ (*Fest. lib. XX de Signific. verb. adv. Aquarioli*). Quamobrem ab Apuleio memoratur exacerbatus aquariolus uxoris suæ impudicæ et meretricis (*Apulei. Apolog. ante med. pag. 366*). Spurcissimi autem hujusmodi homines mulieribus aquam ad sordes ablueudas adportabant. At vide, quæso, utrum huic impurissimo hominum gregi adscribendus sit Commodus imperator, de quo hæc Lanipridius memoriæ prodidit: *Gladiatoribus convivit, aquam gessit ut lenonum minister* (*Laniprid., in Vita Commod.*). Quorumdam tamen opinio est aquarioli no mine significari balneatorem, qui lavantium vestes custodiebat ac lenocinabatur. Inde canebat Martialis:

Cum te lucerna balneator extincta
Admittat inter bustuarias mœchas.

(*Martial., lib. III, epigram. 62.*)

At talium certe hominum de Christianorum sterilitate et inutilitate expostulatio, horum erat et virtutis et utilitatis commendatio ac præconium.

Nec aliud sane ferri potest iudicium de sicariis, venenariis et magis, qui secundam Tertulliani classem conficiunt (*Tertullian., Apologet., cap. 43*). Nam hi aliorum vitæ insidiabantur, eamque sæpe sæpius eripiebant. Sicarii enim nuncupati sunt a *sica*, seu gladio breviori, quem ad interficiendos ex insidiis homines gerebant. Quam frequenter vero ab his truculentis hominibus alii clam et insidiosè necarentur, his paucis disces Ciceronis verbis: *Hæc quotidiana, sicæ, venena* (*Cic., lib. III de Natur. Deor., pag. 251, lin. 15*). Sed ut propius ad Tertulliani accedamus tempora: *Inde, inquit Cyprianus, venefici, inde sicarii, tam ad peccandum præcipientes, quam impune peccantes* (*Cyprian., libr. ad Demetr.*).

Jam autem præsentis cur deinde ab Auctore nostro appellantur *venenarii*, qui venenum aliis propinant, aut conficiunt, aut vendunt. Nec his procul dubio dissimiles erant *magi*, quibus tertius in hac classe locus datur. Diabolicis siquidem artibus, maleficiis et præstigiis nocere aliis, eosque occidere nitebantur. At hi sunt, quos Horatius hisce notat carminibus :

Quæ saga, quis te solvere Thessalis
Magnus venenis, quis poterit deus?

(Horat. lib. I, od. 27, v. 21 et 22.)

Tertia demum in classe reponuntur a Tertulliano *aruspices, arioli, mathematici* (Tertullian., *Apologet.*, cap. 43), quos quidem Arnobius, a nobis paulo ante citatus, vanos conjectores nuncupat. Suis enim execrandis artibus, dolis atque præstigiis futura se prænuntiare posse venditabant. Arioli autem sive *Farioli*, de quibus supra egimus fingebant se divino afflatu, et aruspices adspectu victimarum vaticinari. At Tertullius utrosque pungit horum versuum aculeis :

Gallina cecinit, interdixit ariolus :
Aruspex vetuit ante brumam aliquid novi
Negotii incipere.

(Terent., *Phorm.*, act. IV, scen. 4.)

Neque his sane aliisque Cicero magis pepercit ubi hæc scribebat : *Mavrix vestra, quæ latine divinatio dicitur, qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, aruspices, augures, arioli, vates, conjectores nobis essent colendi* (Cicer. lib. I de *Natur. Deor.*, pag. 203, lin. 36). Sed de his alibi dictum, et adhuc postea dicendum.

Scelestum illud ac reipublicæ infestum, omninoque perniciosum agmen claudunt *mathematici*. Hos autem *vulgus*, inquit A. Gellius, quos *gentilitio vocabulo chaldaeos dicere oportet, mathematicos dicit* (A. Gell., lib. I Noct. Attic. cap. 9). Et prius quidem Cicero illorum artem et professionem his verbis explicaverat : *Non ex artis, sed gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum scientiam putantur effecisse, ut prædici posset quid unicuique eventurum, et quo quisque fato natus esset* (Cicer., lib. I de *Divin.*, init., pag. 255, lin. 4). Unde Juvenalis :

Nota mathematicis genesis tua.

(Juvenal., *satir.* 14, post med.)

Verum illos eorumque scientiam idem ipse Cicero *chaldaeorum monstra* vocat, nosque monet ab Eudoxo, ipsorum antesignano, scriptis traditum : *Chaldaeis in prædicatione et in notatione cujusque vitæ ex natali die minime esse credendum* (Cicer., lib. II de *Divin.*, pag. 291, lin. 49). Plura autem ut missa faciamus, alio in libro Tertullianus noster haud dubitanter asserit pravos angelos, seu dæmones hujus impiæ artis fuisse magistros, ac deinde hæc subjunxit : *Expellantur mathematici, sicut angeli eorum : eandem pœna est exilii discipulis et magistris* (Tertull. lib. de *Idololat.* cap. 9). Narrat autem Suetonius hos mathematicos ab imperatore Vitellio pulsos fuisse Urbe et Italia, ac postea capite damnatos (Sueton., lib. VII, § 14). Sed prius, teste Tacito,

A facta fuerant de hoc mathematicorum exilio senatus-consulta (Tacit., lib. II *Annal.*, ante med.). Ulpianus tandem plura de his memorat, quem consulere poteris (Ulpian., lib. VII de *Offic. prætor.*).

Atque hi erant triplicis classis homines, qui Christianos reipublicæ inutilis esse idcirco querebantur, quia a nefariis illorum operibus abhorrebant, nullumque eis ferebant fructum. Sed perditissimis hominibus *infructuosos esse*, ait Tertullianus, *magnus procul dubio reipublicæ fructus est* (Tertullian. *Apologet.* cap. 43).

Denique Christianos ethnicis maximo esse emolumento hac adhuc ratione demonstrat : *Quanti (editiones veteres, Quantos, Lacerda, Quando) habetis, non dico qui jam de vobis dæmonia excutiant, non dico jam qui pro vobis quoque vero Deo preces sternant, quia forte non creditis, sed a quibus nihil timere possitis* (Ibid.). Rigaltius vero propria auctoritate, et contra exemplarium manuscriptorum atque editorum fidem, hæc verba, *quia forte non creditis*, tanquam supervacua, aut sibi non placita sustulit. Sed quid, amabo te, nocebant ea verba, quibus Auctor significat ethnicis persuasum omnino non fuisse Christianos pro ipsis Deum verum precari? At id tamen, inquit, tam erat certum, quam plane constabat dæmonia ab illis ex eorumdem gentilium ejecta fuisse corporibus, sicuti a nobis evidentissime probatum est.

Quanti ergo, arguit Tertullianus, vos ethnici *habetis*, hoc est, quanto pretio æstimatis hoc maximum certe beneficium, quod Christiani vobis impertiuntur? C Nonne eo solo nomine vobis summæ profecto, ut supra diximus (Supr., cap. 22, art. 1), erant utilitati?

Verum instat adhuc ille, et intortum ab ethnicis telum in illos retorquendo, plane demonstrat ab illis summum reipublicæ detrimentum fieri. Nam cum longe major, sicut haud semel diximus, esset christianorum, quam illorum numerus, nonne respublica damnum certe maximum ab his ipsis accipiebat, quorum crudelitate *tot justi* christiani, sicut Auctor noster ait, *impendimur*, id est, consumimur et occidimur. Eo enim sensu scripsit latinus epistolarum Pauli interpres : *Ego autem lubentissime impendam, et superimpendar ipse pro animabus vestris* (Paul., *Epist.* II ad Corinth., cap. XII, 15). Addit vero Tertullianus : *Cum innocentes erogamur* (Tertull., lib. de *Præscrip.*, cap. 2). Pamelius vero mallet *erodimur* : sed sæpius Auctor noster verbo *erogare* utitur, quam ut, invitis manuscriptis omnibus, credatur illud ibi corruptum esse. Eodem itaque significatu ibi accipitur, quo alibi dixit, *Febrem erogando homini deputatam*. Et revera homo erogatur febri, cujus mortiferi sunt exitus. Alibi etiam scripsit gladiatores, qui occidi didicerant, edicto die inferiarum erogari (lib. de *Spectac.*, cap. 12). Denique de inferni igne, uti animadvertimus (supr., cap. 11, art. 4), ab eo dictum : *Dum erogat, reparat*.

Porro autem quid, quæso, in majus reipublicæ damnum verti potuit, quam contra humanas divinas-

que leges innumeros christianos non solum suo numero reipublicæ utiles, sed cives etiam optimos, morum vitæque integritate venerandos, nullius hostes, nullius criminis reos, suum, sicut superius ostendimus (*Supr.*, cap. 14, art. 3), dumtaxat ob nomen vexare, ac quibuslibet exquisitissimis cruciatibus excarnificare et occidere? Ethnici ergo vel hanc solam propter rationem magnam utique toti reipublicæ inferebant malum. Contra vero Christiani nullum profecto importabant; aut si quid ab eis unquam factum designari potuerit, illud certe magno cum fœnore ab ipsis aliunde, et vario modo resarciebatur.

Atque hactenus quidem exposuimus et enucleavimus omnia ac singula argumenta, quibus Tertullianus christianæ religionis veritatem, sanctitatem, sincera ejus documenta, et iniquissimam Christianorum vexationem demonstrat. Jam itaque examinandum superest, quomodo probaverit falsam esse gentilium religionem.

CAPUT XXV.

Quibus argumentis Tertullianus demonstrat falsam esse gentilium religionem, ac falsos omnes illorum deos.

ARTICULUS PRIMUS.

(Quam aperte falsitas religionis ethnicorum demonstratur ex christianæ veritate, ejectis ex obsessorum corpore demonibus, certa hominum conscientia; potiori et notiori, sed plane falsa divinitate Saturni, qui homo fuit, et a Jano in Italia exceptus, suum nomen dedit civitati, quam depalaverat, totique Italiæ, quæ prius Œnotria vocabatur; item Thalli, Cassii, et Nepotis testimonio, ac proinde falsam esse ipsam quoque Jovis aliorumque, venditam ab ethnicis, divinitatem.

Quibus rationum momentis invictissime assertam vindicatamque a Tertulliano vidimus christianæ religionis veritatem, iisdem funditus evertuntur omnes gentilium dii, et superstitiosæ religiones. Nam si vera est Christi divinitas, sicuti Tertullianus noster acite observat, sequitur ut falsa renuntiatur quævis alia contraria reperta (*Tertullian.*, *Apologet.*, cap. 24, pag. 404). Præterea manifestissime cum illo ostendimus (*Supr.*, cap. 7, art. 1) unum tantummodo esse posse Deum, ac proinde falsos alios omnes, quotquot ab ethnicis fingi potuerunt.

Nec minus perspicue a nobis demonstratum est (*Supr.*, cap. 8, art. 4) dæmones a christianis ejectos fuisse ab eorum, quæ obsidebant, corporibus, illosque tum coactos palam fateri se non deos sicuti putabant ethnici, sed immundos esse spiritus; unicum vero, quem Christiani prædicabant, esse Deum, ac Christum hujus esse Virtutem, Sapientiam, Rationem, et Filium, cujus nomine ac virtute fugabantur. Nihil ergo necesse erat alia plura a Tertulliano (*Tertul.* *Apologet.*, cap. 23) congeri argumenta, quibus amplius comprobaret plane commentitios fictosque esse ethnicorum deos, ac proinde falsam illorum religionem. Verum ut eodem ethnicos impii deorum suorum cultus, ac perversæ religionis tandem aliquando,

A si fieri poterat, omnino pûderet, variis adhuc rationum momentis manifestissimum cuilibet facit tam apertas falsæ illius religionis notas deprehendi, ut qui eas non perspiciat, se ipsam penitus excæcare velit.

Primo itaque ipsammet gentilium conscientiam testem appellat, quæ constricti, fateri, ut supra vidimus, cogebantur unicum esse Deum, eosque omnes, quos vocabant colebantque deos, revera fuisse homines. Si quis vero sceleratus certissimo conscientia suæ testimonio repugnare ausus fuisset, is plane revincebatur elingui quidem, sed eloquentissimo civitatum omnium clamore, in quibus hi dii, sicuti hæc semel observavimus (*Supr.*, cap. 7, art. 1), nati, versati, mortui et sepulti sunt. Quoniam vero infinita erat illorum multitudo, ac singulos recensere vel etiam nominibus suis appellare longius foret, ipsam Tertullianus petit illorum caput, et magis notam omnibus originem (*Ibid.*, cap. 14, pag. 42 et seq., cap. 29, pag. 438; et lib. II ad Nation., cap. 1).

Ethnicos itaque sic urget, et alloquitur: *Ante Saturnum Deus penes vos nemo est: ab illo census totius, vel potioris, vel notioris divinitatis* (*Tertullian.* *Apologet.*, cap. 14, pag. 332; et lib. I ad Nation., cap. 12, pag. 578). Dixit autem potioris vel notioris (*Ibid.*), aut ut in manu exaratis nostris exemplaribus, et notioris, nec prorsus quidem male. Significat etenim se deorum primordia non a prima idololatriæ origine, quam alibi obscuram esse, nec a cunctis eandem assignari vidimus (*Tom. I Appar.*, pag. 717 et seq.; et *dissert. super.*, cap. 30 et seq.); sed ab ipsa divinitate Saturni, qui omnibus aliis diis potior et notior habebatur. Quid vero mirum, si ab illo ordiatur, cum Varro, qui tot libros de diis suis composuerat, omnium deorum antiquissimos vendit Jovem, Junonem, et Minervam (*Tertullian.*, lib. II ad Nation., cap. 12). At Jupiter genitus ferebatur a Saturno, qui proinde illo antiquior erat. Ab hujus autem parentibus Cælo, sive Chrono, et Terra, incipiendum esse non censuit, tum quia Saturnus, unicus eorum filius, his ac cæteris omnibus diis notior erat, et potior credebatur, tum quia hæc ridicula poetarum de illius ex Cælo et Terra ortu commenta et fabulæ sunt. Natus siquidem ex illis fingebatur, quoniam parentes ejus ignoti fuerunt. Nam ex consuetudine humana, ait Tertullianus, ignoti, vel ex inopinato apparentes, de cælo supervenisse dicuntur (*Tertullian.* *Apologet.*, cap. 10, pag. 331; et lib. II ad Nation., cap. 12), sicut et vulgus filios terræ vocat, quorum incertum erat genus. Sed hæc omnia in superioribus nostris dissertationibus explanavimus (*Dissertat. in Minut.*, Octav. cap. 15, art. 1; et *dissert. in Lactant.*, cap. 30, art. 1, et cap. 31, art. 2).

Præterea cuilibet perspicuum ibidem fecimus quam recte ille asseruerit hominem fuisse Saturnum, qui post multas expeditiones in Italiam appulsit, ac postquam ibi a Jano susceptus fuisset, mons, inquit, quem incoluit, Saturnius dictus; civitas, quam depalaverat, Saturnia usque nunc est. In antiqua, et al-

tera recentiori editione legimus *debellaverat*; sed Tertullianum verbum est *depalaverat* (Tertullian., loc. cit.); Ubi enim de mundi creatione adversus Hermogenem disputat: *Omnia, inquit, opera sua Deus ordine consummavit, incultis primo elementis depalans quodammodo mundum* (Idem, lib. adv. Hermog., cap. 20). Rursus vero contra Marcionem: *Quod architectum se prudentem affirmat, hoc invenimus significari depalatores disciplinæ divinæ a creatore* (Idem, lib. V advers. Marcion., cap. 6). Itaque dixit a Saturno depalatum civitatem, id est conditam, vel positam palis fundatam, sive ut aliis placet, palis instructam. Et hi quidem explicationem suam firmare conantur his Hermæ verbis: *Cum depalasset vineam* (Herm., lib. III, similit. 8, § 2, pag. 61).

Tum deinde Tertullianus: *Concedit Saturnus, exceptus ab Jano, vel Jane* (Tertullian. Apologet., cap. 10): MSS. nostri, *Janæ ut Salii volant*. In duobus autem manu recentiori exaratis exemplaribus nostris, et in primo ad Nationes libro, ubi eadem repetuntur: *Etsi alii vocant* (Lib. I ad Nation., cap. 12, p. 578): melius forsitan, *sicut alii*. Quorsum enim ibi Saliorum mentio? Numquid ab illis aut solis, aut primis Saturnus dictus est a Jane, non autem Jano exceptus? Sed hæc aliorum iudicio permittimus.

Postquam vero Saturnus datam sibi a Jano sedem fixisset: *Tota Italia, ait Auctor noster, post OEnotriam Saturnia cognominabatur* (Tertull., ibid): et in libro ad Nationes: *Tota Italia de Saturno vocabatur*. Italiæ autem primum OEnotriæ nomen fuisse aperte docet Virgilius his versibus:

Est locus, Hesperiam Græci cognomine dicunt,
Terra antiqua, potens armis atque ubere glebæ,
OEnotrii coluere viri, nunc fama minores
Italiam dixisse ducis de nomine gentem.

(Virgil., lib. I Æneid., v. 534 et seqq.)

Nec id semel cecinisse contentas, iisdem verbis alio in libro repetit (lib. III, v. 163 et seqq.). Videsis Servii in hæc carmina annotationes, Antiochum a Strabone citatum (Strab., lib. III Geogr., p. 254), et alios. Italia itaque a Saturno nuncupata prius fuit Saturnia, et liquet his Ovidii carminibus:

Hæc ego Saturnum memini tellure receptam;
Cœlitibus regnis à Jove pulsus erat.
Inde diu genti mansit Saturnia nomen;
Dicta quoque est Latium terra, latente Deo.
(Ovid., lib. II Fastor. § 3, v. 238.)

Quamobrem a poetis ut vidimus (Dissertat. in Minut., c. 16, art. 1), vocatur tellus terraque Saturnia, et a Virgilio, ubi cecinit:

Salve, magna parens frugum, Saturnia tellus?
(Virgil., lib. II Georg., v. 174.)

Nonne autem ea omnia satis evidenter probant Saturnum fuisse hominem? Quod quidem Tertullianus tam in Apologetico, quam in secundo ad Nationes libro adhuc confirmat testimonio Diodori, Thali, Cassii Severi et Corneli Nepotis, de quibus alibi egimus (Dissertat. in Minut., cap. ult., art. 2, et in Lactant., c. 31, art. 3). Non sine aliqua tamen observatione præmittere possumus in priore libro scriptam Cas-

sius Severus. Duo autem eo nomine insigniti fuerunt: alter, uti in Eusebiano Chronico legimus, *orator egregius* (Chron. Euseb., ad ann. 2047), qui Augusti imperatoris tempore in exilium missus est; alter vero poeta parmensis, qui ex iis unus fuit, qui cum Bruto Julium Cæsarem interfecerunt, de quo plura Lilius Giraldu (Girald., Dial. IV, de Poet. Hist., p. 160), Vossius (Voss., de Poet. latin., c. 2), Scaliger (Scalig., in cit. Chron. Euseb.), et alii (Fabius, lib. X, et Senec., epist. 79). Uterque porro a nonnullis Cornelius Severus vocatur. Sed in Tertulliani texu forsitan additum est cognomen Severus, a M. nuto Felice et Lactantio, sicut alibi vidimus, omissum. Nam quæ ille de Saturno narrat, hæc potius a Cassio Hemina, quemadmodum etiam annotavimus, quam a Cassio Severo scriptis tradita videntur. In illius quoque ad Nationes libro ab oscitante librario scriptum est: *Cornelius Nepotes et Tacitum*. Ad quid enim ibi Taciti mentio, ejus nulla in Apologetico, neque a Minutius et Lactantio facta est (Dissertat. in Minut., cap. ult., art. 2)? Nonne ibi sicut in illorum libris legendum est *Græcum Thallum*?

Quidquid autem ea de re peritiores pronuntient, quorum iudicio semper stabimus, haud dubitanter Tertullianus affirmat nullum ab ullo gentili inveniri aut citari posse auctorem, qui unquam negaverit Saturnum fuisse hominem, qui ab alio homine et vitam accepit et regnum, ac proinde Deus esse non potest Tertullian. Apologet., c. 10, p. 331, et l. II ad Nation., c. 12, p. 578). Verus enim Deus, ut sæpius diximus (Dissertat. in Minut., cap. ult., art. 2), a se ipso solo est, et ideo omnipotens, qui homines cæteraque omnia creavit, qui omnibus dominatur, qui omnia regna dispensat.

Post hæc ille: *Satis jam, inquit, de Saturno* (Tert., Apologet., c. 10, p. 331), ad cuilibet hebetiori atque obstinatori demonstrandum falsam omnino esse illius divinitatem. Data autem opera ibi adjecit *licet paucis*. Nam in secundo ad Nationes libro falsitatem ejus variis demonstrat argumentis (lib. II ad Nation., c. 7, et cap. 16), quæ in superioribus nostris dissertationibus explicata, non amplius hic repetenda sunt.

Saturnus porro si deus nec fuit, nec esse potuit, quia homo erat, cæteris hominibus similis; multo magis divinitate carent Jupiter, ejus filius, totaque aliorum pene innumerabilium cætera, quos ab eodem Saturno, aut saltem post illam ortos esse constat (Idem, Apologet., c. 10, p. 333). Quis enim nesciat Jovem, quem ethnici deum optimum, maximum vocabant, ex ejusdem Saturni cum Ope, seu Rheæ sorore sua connubio, sive potius incestu, natum perhiberi? Adultus autem, pulso patre suo, in illius invasit regnum, atque assumptis, uti ait Tertullianus, squammis, cornu, plumati, inbris aurei figuris, filios infamibus stupris et adulteris procreavit (Tertull., Apologet., c. 21, p. 396, et l. II ad Nat., c. 13).

Quis ergo expensis his omnibus, quæ aliis nostris in dissertationibus enucleavimus (Dissertat. in

Minut., c. 15, art. 1, et *dissertat. in Arnob.*, c. 11, art. 4, et in *Lactant.*, c. 3, art. 1 et seqq.), diffliteri unquam poterit illum deum non esse, sed sceleratam hominem qui omnem humanitatis, et pudoris sensum exuerat?

ARTICULUS II.

Quam præpostere ethnici venditarent suos post mortalem hanc vitam factos esse deos ab alio superiore mancipi divinitatis; unum duntaxat esse deum, qui mundum ante omnes gentilium deos, ac fruges, et ante Cærem, Bacchum et Minervam creaverat; nec magis deos dici posse illarum frugum inventores, quam Lucullum, qui cerasa, et Catonem, qui ficum viridem in Italiam primi attulerunt.

Fatebantur quidem ethnici, quod negare nunquam potuerunt, Saturnum, aliosque, quos deos esse somniaverant, reipsa fuisse homines: sed cum Varrone contendebant illis, hujus vitæ mortalis munere rite functis, datam divinitatem (*Tertullian.*, *Apologet.*, c. 11, p. 335). Verum absurdam opinionem suam alio absurdiore commento tueri frustra conabantur. Neque enim homines post mortem suam dii fieri potuerunt, nisi vel a se ipsis, aut alio aliquo iis potentiore deo. Atqui utrumque falsum est. Non ipsi siquidem potestatem habuerunt divinitatem sibi mortuis conferendi. Si quando namque id potuissent, nunquam fuissent homines, mortalium infirmitatibus et vitiis obnoxii. Cujus hanc Auctor noster rationem reddit: *Nunquam homines fuissent, possidentes scilicet melioris, quam fragilis humanæ conditionis potestatem* (*Ibid.*). Solus quippe Dei Filius, ab æterno Deus, assumpta quidem, sed modo prorsus admirabili, et absque ulla vitii aut peccati labe, natura hominis, mortalem vitam egit.

Neque etiam ficti gentilium dii ab ullo alio divinitatem accipere potuerunt, nisi illis major potentiorque fuerit; aut ut Tertulliani ad ethnicos verbis utamur: *Necesse est concedatis esse aliquem sublimiorem Deum, et mancipem quemdam divinitatis* (*Ibid.*). Nomen autem *manceps* a politioris latinitatis scriptoribus pro eo sumitur, qui aliquid publice conducit, vendit et redimit. At nunc ab Auctore nostro accipi potius videtur pro aliquo divinitatis custode, curatore ac præfecto (*Idem, lib. de Idolol.*, c. 1, et *lib. de Pudicit.*, c. 14); quo sensu in codice Theodosiano thermarum aliarumque rerum *mancipes* vocantur (*Cod. Theodos. leg. Un. de Mancipib.*, t. V, p. 183). At quicumque dixerint Saturnum aliosque mortuos homines suam divinitatem accepisse ab alio illius mancipi, hoc ipso non esse deos palam confitentur. Verus siquidem Deus a se solo et æternus sit, necesse omnino est.

Præterea nullus unquam, nisi plano desipiat, dixerit ab omnipotente ac sapientissimo Deo aliquid inconsiderate, temere ac sine causa factum. Atqui nulla prorsus causa assignari potest cur ille suam cum mortuis hominibus communicaret divinitatem (*Tertullian.*, *Apologet.*, c. 11, p. 335). Duplex quippe

tantum hæc causa esse vel potius excogitari potuit. Ac primo quidem, quia Deus horum indiguerit officiis et auxilio: secundo, quia illi eximiiis suis factis et virtutibus divinitatem meruerunt. At utrumque falso falsius esse convincitur.

Qua enim aut mortuorum, aut etiam vivorum hominum ope Deus omnipotens unquam indiguit? Numquid ad condendum mundum? At quicumque gentiles id asseruerint, repugnantem habebunt Pythagoram (*Ibid.*, p. 13), qui, ut supra vidimus (*Dissertat. in Lactant.*, c. 21, art. 2), mundum increatum prædicabat. Tametsi vero mundus, ut Plato aliique philosophi, quemadmodum adhuc annotatum est, recte docuerunt, reipsa creatus sit; verus nihilominus Deus, cujus infinita potestas est, nullius plane ad illum fabricandum subsidio eguit.

Quid vero, quod constat ante Saturnum ac quoslibet alios gentilium deos, *pluvias*, sicut ait Tertullianus, *de cælo ruisse, et sidera* (*Tertullian.*, *loc. cit.*), puta solem ac lunam, *radiasse, et lumina*, videlicet stellarum, *floruisse*? Alio siquidem in libro scripsit: *Cælum luminibus floruisse, magis sol radiis insultasset* (*lib. IV adv. Marcion.*, c. 42). Quam igitur opem ad mundum creandum Deo ferre Saturnus aut quilibet alios poterant, qui longo post solem, lunam et stellas tempore orti sunt? Addit Tertullianus ante omnes gentilium deos, *tonitrua mugisse et ipsum Jovem, quæ in manu ejus ponitis* (sive, ut in antiquioribus editis et ineditis codicibus, *imponitis*) *fulgura timuisse* (*Tertullian.*, *Apologet.*, c. 11, p. 334). Et vero cum certum sit tonitrua mugisse, aut equam Jupiter exstitisset, quibus nemini esse debet, quin, inuito omnibus hominibus timore, fulmina nunquam audita primum saltem timuerit. Quamobrem Tertullianus jure merito ridet ethnicos, qui fulgura et fulmina in ejus manu esse, et ab eo, licet non facta, vibrari effutiebant.

Sed acrius adhuc urget nihil imperfectum ab omnipotente fieri, atque idcirco mundum, omnibus absolutum numeris, ab eo conditum fuisse. Omnia igitur, quæ ad sustentandam hominis vitam necessaria sunt, ante quoslibet gentilium deos omnesque homines creaverat. Itaque nihil, ait ipse Tertullianus, *continendo*, id est, conservando homini, ac cohibendo ne moreretur, *et sustinendo*, sive sustentando, alendo, *reficiendo, prospectum*, ac datum *post hominem creatum potuit inferri* (*Ibid.*). Sed hæc ejus verba non ita ad vivum resecanda sunt, ut dixisse credatur nihil post conditum hominem potuisse a Deo creari, quo vita hominis contineretur et sustineretur. Non enim sibi aliud voluit, nisi cuncta, sine quibus humana vita conservari non potest, a Deo creata fuisse ante conditos quoscunque homines, ac multo magis ante Saturnum ac Jovem, aliosque omnes ethnicorum deos. Tam certo igitur, quam evidenter ille inde concludit Deum verum nullius ad mundum faciendum indiguisse auxilio. Non ergo dii aliqui hanc ob causam facti sunt.

Instat adhuc *de terra exuberasse omnem frugem ante*

Liberum, et Cererem, et Minervam, imo ante illum aliquem principem hominem (Ibid.), sive Saturnum, quem ethnici potiorum primumque omnium, uti paulo ante dicebamus, deorum esse garriebant. Ethnicos autem ibi castigat, qui opinabantur Liberum ob vini, Cererem ob frumenti, Minervam propter oleæ adinventionem numero adscriptos fuisse deorum. Prius enimvero hæc fruges creari debuerunt, quam inveniri. Atqui ille tantum Deus est, a quo creata institutaque fuerunt. Neque urgeas Lucretium de his loquentem usum esse verbo instituisse, ubi cecinit :

Namque Ceres fertur fruges, Liberque liquores
Viti genitricem mortalibus instituisse,
Cum tamen his posset sine rebus vita manere,
Ut fama est aliquas etiam nunc vivere gentes.

(*Lucret. lib. V, v. 14 et seqq.*)

Poeta enim ibi de his loquitur, quæ aliquorum arte et ingenio reperta fuerant. Verbum ergo instituisse, non alio quam invenisse, sensu accepit. Si quis vero contendat ab illo instituisse dictum, quia Bacchus et Ceres panis ex frugibus, vini ex uvis conficiendi modum docuisse ferebantur, non multum repugnabimus. Verum is ne hilum quidem inde proficiet. Nobis enim plane sufficit certo certius esse nullas fruges a Baccho, Cerere, et Minerva creatas. Nemo quippe ob eas aut indicatas, aut repertas, aut fieri, aut esse deus potest.

Neque alius deinceps audiendus, qui objicere audeat frugum inventionem tantæ hominibus esse utilitati, ut propter solum hoc beneficium Ceres, Bacchus et Minerva in deorum grege annumerari meruerint. Jam enim hæc ratio satis confutata est. Deinde vero si alicujus ea esset momenti, Lucullus debuit etiam deus fieri, qui primus, uti Tertullianus ait *cerasa* (MSS. *cerasia*) ex Ponto Italiæ promulgavit (Tertullian., *ibid.*). Ex Plinio autem discimus anno urbis conditæ 680, post victoriam Mithridaticam *cerasa* ab hoc Lucullo transportata fuisse in Italiam ex Ponto (Plin., *lib. XV natur. Hist., c. 25, p. 207*), sive ut ait Hieronymus, de Cerapunto (Hieronym. *epist. 23. ad Eustoc. pag. 60*), unde nomen suum traxerunt. Horum itaque præstantium virorum auctoritate corrigendus est alius Tertulliani in secundo ad Nationes libro locus, ubi scriptum legimus : *Cn. Pompeius de Ponto..... Italiæ promulgavit* (Tertull. *lib. II ad Nat. cap. 16*).

Instat ille sicum viridem Romæ cognitam non fuisse, antequam Cato eam senatui intulit (*ibid.*). Tota autem hæc historia a Plinio jam citato descripta est (Plin., *lib. XV natur. Hist., cap. 18, pag. 198*), et ex illa, sicut ex superiori, Tertullianus concludit iniquos esse gentiles, qui Cererem, Bacchum, et Minervam ob fruges inventas in deorum suorum reposuere numero, et Lucillum ac Catonem, qui alias hæc incognitas in Italiam Romamque attulerant, apud inferos reliquerunt. Sed hæc fusius prosecuti sumus in aliis nostris dissertationibus (*Dissertat. in Minut. Oct., cap. 14, art. 2, in Arnob., cap. 9, art. 2, et dissert. in Lactant. cap. 30, art. 5*), ubi refellimus eosdem gentiles, qui homines, ob collata aliis homi-

TERTULLIANI I.

nibus beneficia, deos post mortem suam factos esse garriebant.

ARTICULUS III.

Quanta insulsiatate gentiles venditabant Saturnum, Jovem, aliosque ob merita, præclaraque facinora, factos esse deos, et alios, illis præstantiores, relictos in inferis, nimirum Socratem, Aristidem, Themistoclem, Alexandrum Magnum, Pompeium, Polycratem, Syllam, Cræsum, Crassum, Demosthenem, Ciceronem : atque ostenditur divinitatem a gentilibus eadem, qua diis suis, ratione tribuendam Laidi, Phrynæ, Larentiæ, atque ipsis sive mortuis sive vivis Cæsariibus.

Altera tribuendæ mortuis hominibus divinitatis ratio ab ethnicis desumebatur ex illorum meritis factisque eximiis, quibus eam assecutos esse audacter venditabant. At quicumque id serio asseverabant, hi, ut recte observat Tertullianus, fateri cogebantur aliquem esse *Deum deificum* (Tertullian., *Apolog., cap. 11, p. 333*), id est qui alios ob quædam præclara facta deos faciat. Præcellens ergo ille Deus debuit æquissima justitiæ lance aliorum merita ponderare, et omnipotentia sua illos debito præmio remunerari. Atqui huic soli æquissimo et omnipotenti competit divinitas, quam nulli alteri, aut natura, aut quibuslibet meritis a se distincto dare potest. Suprema enim divinitas dividi nequit, atque. ut sæpius diximus, Deus aut unus aut nullus est.

Sed age, dicque nobis, obsecro, quænam fuerint Saturni, Jovis, Junonis, aliorumque virtutes, eximiaque merita, quibus potuerint divinitatem emereri? Nonne gentiles palam prædicabant, insolenterque gloriabantur illos vitam vixisse stupris, adulteriis, ac quibuslibet, ut alibi ostendimus (*Dissertat. in Arnob. cap. 12, art. 1 et seqq.*), maximis sceleribus et flagitiis infamem, ac contaminatam? Fac tamen eos tot tantisque virtutibus cumulos fuisse, quot quantisque vitiis coinquinabantur; cur ergo his, ait Tertullianus, in cælum sublatis, ac divinitate donatis, alii virtute pares, atque etiam præstantiores, apud inferos relictos sunt (Tertull. *ibid.*)? Nullus enim gentilis quantumvis ad audendum projectus, id negare poterat, quod manifestissime probatur illustrium exemplis virorum quorum egregias singularesque virtutes ipsimet ethnici summis extulerunt laudibus.

Nam ut proposita a Tertulliano (*Ibid.*) exempla percurramus, quis gentiliū deus sapientior Socrate, qui Apollinis oraculo, a nobis alibi citato (*Dissert. in Minut. Octav., cap. 3, art. 2*), mortalium omnium sapientissimus renuntiatus est? At tantum abest, ut deus dictus sit, quin Atheniensium judicio fuerit condemnatus, ac *cujus mortis*, inquebat Cicero, *illacrymari soleo, Platonem legens* (Cicer., *lib. III de Nat. deor. p. 252, lin. 29*). De illa autem Socratis morte disputavimus in superioribus nostris dissertationibus (*Dissertat. in Minut., c. 3, art. 2, et in Lactant., cap. 14, art. 1*), et paulo post adhuc aliquid dicendum (*Infr. cap. 26, art. 4*).

Quis gentiliū deus justior Aristide (Tertullian. *Trentē-cinq.*)

Apologet. cap. 11, p. 336), qua totius Græciæ, ut ait A. Valerius Maximus, *iustitia censetur* (*Val. Max., lib. V, cap. 3, § 3, extern.*). Quamobrem a Cicerone per antononiasiam *Aristides iustus* (*Cicer., lib. III, de Offic., p. 359, lin. 7*), ac græce a Plutarcho *Ἀριστίδης ὁ ἀντωνωνιάδης* cognominatur (*Plut. tom. I, p. 318, et tom. II, p. 186*). Verumtamen ethnici non solum datam aliis iniquissimis divinitatem ei negaverunt, sed improborum factione, ut idem Valerius Maximus testatur, *patria excedere iussus est*. Continenter vero adjecit: *Felices Athenas, quæ post illius exilium invenire aliquem poterunt aut virum bonum, aut amantem sui, cum quo tunc ipsa sanctitas migravit* (*Val. Max. loc cit.*).

Quis ex bellicosis diis militari gloria magis quam Themistocles claruit (*Tertullian., Apolog. cap. 11, p. 336*)? At ille nihilominus multis, quæ Thucydides (*Thucid., lib. I Hist., p. 62 et seqq.*), et Plutarchus (*Plutarch. in Vita Themistoc. p. 113 et seqq.*) memoriarum prodiderunt, bello præclare gestis, cum patriam claram, incolumem, ut ait adhuc Valerius Maximus, *opulentam, principem Græciæ reddidisset* (*Val. Max., lib. V, cap. 3, exter. § 3*), plane ingratam expertus est. Proditionis enim falso accusatus, primum Argos, inde Coreyram, postea ad Admetum, Colossorum regem, ac deinde ad Artaxerxem, filium Xerxis confugit; exul tandem, hausto sanguine bovis, ut quidam putant, sive ut alii plures narrant, veneno, ex corporis vinculis tanquam ex quodam evolavit carcere.

Quis gentilium deus, pergit Auctor noster, Alexandro et Pompeio sublimior? Utrique enim res armis belloque gestæ cognomen magni pepererunt. Quam autem infelici exitu ambo ex hac vita migraverint, nemo certe ignorare potest, qui libros a Quinto Curtio et Plutarcho de illorum vita conscriptos levi manu attigerit? Non minus tamen, quam Mars, Romulus et alii, divinitatis præmium eximiiis rebus gestis meruerant.

Quis præterea gentilium deus græco Polycrate, et Sylla Romano felicior (*Tertullian. loc. cit.*)? Multi siquidem, ut ait Sallustius, dubitaverunt fortior an felicior esset Sylla (*Sallustius, de bello Jugurth. cap. 17*). Testatum insuper Plutarchus facit illum, transacto triumpho, cum pro concione res a se tam fortiter, quam feliciter gestas recensuisset, jussisse se felicem cognominari (*Plutarch., in Vita Syllæ, t. I, p. 453 et seqq.*). Sed hæc illum ad divinitatem non perduxerunt. Delictis enim corruptus, pediculari morbo vitam finivit. Polycratis vero felicitas his Valerii Maximi describitur verbis: *Omnes conatus ejus placida accipiebantur itinere; spes certum cupiæ rei fructum apprehendebant, vota nuncupabantur, simul et solvebantur, velle ac posse ex æquo positum erat* (*Val. Max., lib. VI, cap. 8, § 5. Extern.*). Et vero secundis rebus ita utebatur, ut maximi pretii annulum, cum in mare ad felicitatis suæ experimentum projecisset, in capto postea pisce repertus fuerit. Testem hujus aliarumque ejus prosperitatum habes Strabonem (*Strab., lib. XIV, Geogr. p. 657*), Herodotum (*Herodot. lib. III,*

§ 39 et seqq.), et alios quamplures. At tot tantarumque prosperitatum cursum non accepto divinitatis titulo, sed uti Valerius Maximus adhuc memorat, crucis supplicio absolvit.

Quid plura? Nullus fuit deus gentilis Cræso Crassoque ditior (*Tertullian. Apologet. cap. 11, p. 337*). De primo namque Ovidius cecinit:

Divitis audita est cui non opulentia Cræsi?

(*Ovid. lib. 4, de Pont.*)

De Crasso autem Tullius: *Negabat, inquit, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps esse vellet, qui suis fructibus exercitum alere non posset* (*Cicer. lib. I, de offc. p. 354, lin. 3*). Atque ortum inde illud adagium: *Cræso et Crasso ditior, de quo plura apud Erasmus legere poteris* (*Erasm., adag. Chil. 1, Centur. 6, adag. 74*). Victus tamen a Cyro captusque Cræsus servitum, postremum, inquit Cicero, *maiorum omnium, illi servire coactus est* (*Cicer., Philipp. II, p. 606, lin. 12*). Videsis Herodotum (*Herodot., lib. I, § 86 et seqq.*), Thucydidem, Justinum historicum et alios. Quis etiam ignorat infelicem Crassi cædem, qui postquam a Parthis cum majore Romani exercitus parte fusus ac profligatus fuisset, ipsi amputato capite illusum est? Multa de illo Plutarchus in ejus vita (*Plutarch. in vita Crassi. tom. 1, p. 564 et seqq.*), quem sicuti Florum, Velleium Paterculum, Justinum historicum, aliosque Romanæ historiæ scriptores adire poteris.

Quis porro gentilium deus græcum Demosthenem, Ciceronem latinum, eloquentia, ait Tertullianus, unquam superavit? Sed quale fuit tantæ græcæ, latinæque eloquentiæ, nemini prorsus incognitæ præmium? Non divinitas sane, sed infelicissimus crudeli nece interitus? Verum hæc omnibus satis comperta, jam probasse sufficiat quinque Juvenalis, post decantatos Crassum et Pompeium, hisce carminibus:

Eloquium ac famam Demosthenis aut Ciceronis
Incipit optare, et totis quinquatribus optat,
Quisquis adhuc uno partem colit asse Minervam,

Eloquio, sed uterque perit Orator, utrumque
Largus et exundans leitho dedit ingenii fons.

(*Juvenal. Satir. 10, v. 113, et seqq.*)

Ethnicis ergo, arguit Tertullianus, quis non succenseat, qui cum tot viros virtute et meritis adeo excellentes in inferis reliquerunt, ac tot alios sequestros et improbissimos post eorum mortem ex quodam egregia facinora deos renuntiatos esse garriebant (*Tertullian. Apologet. cap. 11, p. 337*)?

Urget adhuc ille (*Ibid. cap. 13, p. 347*), ac: *Quam, inquit, fuerunt deæ Larentinæ virtutes et merita? Nonne publicum scortum erat? Satis profecto id alibi probavimus* (*Dissertat. in Minuc., cap. 18, art. 1, et in Lactant. cap. 32, art. 1*). Numquid autem magis pudicas dixeris Junones, Cereres, ac Dianæ? Sed ipsimet gentiles, sicuti in superioribus dissertationibus ostendimus, effrenatam illarum libidinem et impudicitiam promulgaverunt? Quamobrem Auctor noster insanant gentilium impietatem, qui has deas adorabant, sic irridet: *Veni saltem Laidem ac Phrygen inter Junones, et Cereres, et Dianæ adoratis* (*Ter-*

tullian., *Apologet. cap. 13, p. 347*). Meretriciam vero A artem Lois publice exercebat, de qua Propertius :

Non ita complebant Ephireæ Laidis ædes

Ad cuius jacuit Græcia tota fores.

(*Propert. lib. II. Eleg. 6, v. 1 et 2.*)

Nullum autem illa admittebat, nisi accepta, quam posebat, pecunie summa. Quia vero Corinthi commemorabatur, inde factum illud adagium, Horatii expressum carmine :

Non cuivis homini contingit adire Corinthum.

(*Horat. lib. I, epist. 17, v. 36.*)

Sotion porro, ab A. Gellio citatus (*Gell. lib. I, Noct. Atti. cap. 8, p. 37*), narrat Demosthenem respondisse se tanti non emere poenitentiam. De ea nos aliquid alibi annotavimus (*Tom. I Appar. p. 1241*), ac plura si velis, adi Pausaniam (*Pausan. lib. II, p. 42*), Athenæum (*Athen. lib. XIII, cap. 6, p. 587*), Ovidium (*Ovid., lib. I, Amor. Eleg. 5, v. 12*) aliosque. Callistratus vero ab eodem Athenæo laudatus, nos admonuit memoratam adhuc a Tertulliano Phrynen adeo fuisse divitem, ut pollicita sit se Thebarum moenia constructuram, si adscriberetur : *Ἀλεξάνδρῳ μὲν καὶ τῶν ἄλλων δὲ Φρυγῶν ἡ ἑταίρα. Alexander quidem fecit, Phryne autem scortum refecit (Athen.)*. Sed de illa nos plura alibi observavimus (*Tom. I. Appar. p. 550, et 744. et Dissert. in Arnob. c. 22, art. 3*).

Denique Auctor noster, ut acriori stimulo confodiat ethnicos, ab eis sciscitatur cur pessimos homines, et alios, quos recensuimus, illustribus viris longe peiores, deos fecerint. Numquid aliquando clausum, inquit, fuit celum, ut illud optimi viri non potuerint deiiceps ingredi? Cur ergo illud postea aperuerunt C suis Cæsaribus, non modo mortuis, sed etiam viventibus, omnique flagitiorum genere perditis ac dissolutis? Numquid, pergit ille, vobis, o ethnici, *accepto ferent dii vestri, imo gratulabuntur, quod pares fiant eis domini sui (Tertullian. Apologet. cap. 13, p. 347)*? Jocari eum profecto sentis, et imperatores ab illo deorum dominos appellari : quia in eorum, ut jam diximus, potestate erat aut novos facere deos, aut jam factos tollere de medio. Nec minus perspicuum est quam validis ille rationibus demonstret nihil ab ethnicis fingi potuisse insulsius, quam homines ob quardam merita, aut nonnulla eximia facinora factos esse deos,

ARTICULUS IV.

Refellitur fictum a Varrone triplex deorum genus : *physicum, seu naturale; mythicum, sive fabulosum; et gentile, sive civile et popolare.*

Gentilium de diis suis errores, ut Tertullianus radicatus evellat, in secundo suo ad Nationes libro (*Tertull. lib. II ad Nati. cap. 1 et seqq., p. 64 et seqq.*) ea omnia refellit, quæ de illis a Varrone in citatis ab Augustino sexdecim de divinis rebus libris tradita fuerant (*August., lib. IV, de civit. cap. 2, p. 147*). Illam autem nominationem confutandum esse arbitratus est; quia omnium scriptorum, ut quo loco ostendimus (*Dissertat. in Lactant. cap. ult., art. 3*), acutissimus doctissimusque existimabatur.

Triplex autem ille distinxerat gentilis theologiæ,

seu deorum genus; et primum quidem physicum, sive naturale, quod philosophi gentiles in scholis suis, innumerisque pene in commentationibus asserere frustra conati sunt. Nam hæc sunt huiusce Varronis citata ab Augustino verba : *Multos libros philosophi reliquerunt, in quibus est : Di i qui sint, ubi sint, quod genus, quale, a quonam tempore, an a sempiterno fuerint, an ex igne sint, ut credit Heraclitus; an ex numeris, ut Pythagoras; an ex atomis, ut Epicurus, sic alia quæ facilius intra parietes in schola, quam extra in foro ferre possunt aures (August. lib. VI, de civit. cap. 5, p. 150)*. Sed hæc philosophorum de diis dissensiones et controversiæ apertissime demonstrant falsas absurdasque penitus fuisse illorum de diis suis opiniones.

Secundum deorum genus Varro mythicum, seu fabulosum vocavit : *A fabulis enim, ait Augustinus, mythicon dictum est; quoniam μῦθος græce fabula dicitur (Ibid.)*. At fictum illud fuerat a poetis, qui deorum generationes, stupra, adulteria, ac quælibet alia nefanda facinora decantavere. Verumtamen ipse Varro, teste adhuc Augustino (*Idem. lib. IV, cap. 32, p. 112*), palam confessus est majores seu veteres Romanos illis, horrenda illa deorum flagitia ac conjugia venditantibus, fidem habuisse; quia imperitiæ plebis multitudo ad hos poetas magis inclinabatur, quam ad physicos. Quis autem maximam profecto utramque impietatem non detestetur? Nam populi hos quantumvis infames ridiculosque deos serio colebant. Alii vero iis sapientiores, malis dæmonum dolis ac fraudibus incitati, incautos vulgi animos in sua ipsa religione, quæ summa rerum est, falebant, aut falli patiebantur.

Tertium porro theologiæ seu deorum genus appellatur civile, seu civium et populorum, id est, illorum deorum, quos populi sibi pro arbitrio et libidine adoptaverant. Sed præterquam quod hoc deorum genus ad secundum et fabulosum, uti jam laudatus a nobis Augustinus docet (*Idem, lib. VI, cap. 7, pag. 153*), plane refertur, quid absurdius quam deos illos credere, quos cæcum insanumque vulgus, post vitæ huius mortalis tempus omni scelerum genere, uti sæpius diximus, decursum, numero deorum adscribi sinxerant?

Triplex autem illud deorum genus Tertullianus noster variis rationum momentis, ac postea Augustinus funditus evertunt (*Idem, lib. VI, cap. 5 et seqq., pag. 150 et seqq.*). Necesse igitur non est, ut ea quæ ab hoc tanto doctore examinata enucleataque sunt (*Idem, lib. IV, cap. 31 et seqq., et lib. VIII, cap. 1 et seqq., pag. 162 et seqq.*), singillatim a nobis nunc explicantur. Deinde vero si quid in eis difficultatis occurrat, id in hac aliisque nostris dissertationibus pro virili parte nostra complanatum est.

CAPUT XXVI.

Quam luculenter Tertullianus ethnicorum litteris, scriptisque ostendat falsos esse omnes illorum deos.

ARTICULUS PRIMUS.

Quomodo Tertullianus demonstret falsos esse gentilium

deos ex litteris, quibus ad prudentiam et liberalia officia informabantur, atque docebantur varias deorum inter se pugnas, Venerem sauciatam, Martem vinculis diu adstrictum, Jovem a monstro liberatum, vel casum Sarpedonis flentem, vel subantem in sororis amorem; item Apollinis et Neptuni servitutem, judicatum fulmine Æsculapium, ac tragædiis poetarum, nominatum vero Lentuli et Hostilii, aliisque masculum lunam irridentibus.

Ea est erroris natura, ut diu sibi ipsi non constet, seque ipsum tum etiam destruat, cum audacius caput attollit. Non mirum itaque, si ethnici datam mortuis hominibus divinitatem ibi everterint, ubi eam firmitus stabilire debebant. Nullibi enim clarius et enodatus exponenda erat, quam in iis litteris, quibus adolescentes informabantur, uti ait Tertullianus, ad prudentiam (Tertullian. Apologet., cap. 14, pag. 351), quæ, teste Cicerone, constat ex scientia rerum bonarum et malarum, et nec bonarum nec malarum; et liberalia officia (Cicer., lib. III, de Natur. deor., pag. 245, lin. 15), quæ videlicet liberum, inquit Terentius, et ingenuum hominem scire omnino æquum est (Terent. Eunucl., act. III, scen. 2, v. 24). At in his litteris quanta, ut loquitur Auctor noster, invenio ludibria, quibus nimum suorum infamabant divinitatem?

Si quis vero inquirat quæ sint ex litteræ et commentationes, respondebimus eo nomine poemata Homeri designari. Quæ enim Auctor noster ibidem narrat, hæc ab eodem poeta delibavit. Sibi autem illud si quis alicujus auctoritate firmari velit, en præsto est Minutius Felix, qui postquam varia illa deorum ludibria ex Homeri, suo nomine appellati, carminibus recensuit, sic prosequitur: *His atque hujusmodi figmentis, et mendaciis dulcioribus corrumpuntur ingenia puerorum, et iisdem fabulis inhærentibus ad usque summæ ætatis robur adolescent, et in iisdem opinionibus miseri consenescent.* Sed hæc in superiori de hoc Minutii libro dissertatione fusius explicare conati sumus (Dissertat. in Minut., cap. 17, art. 4).

Quo autem modo hæc a Tertulliano probentur, jam si placet consideremus: Ab ipso, inquit, exordium vestro, ejus unde omnia, et omne æquore, cui quantum honorem additis, tantum deis vestris derogastis; magnificando qui de eis lusit (Tertull., lib. I, ad Nat., cap. 10, p. 575). Et hæc quidem verba sic descripta sunt in Agobardi codice, et in editione Gothofredi, qui deleta ibi verba sic supplenda opinatur: *Ab ipso exordiar studio vestro, unde omnis materia et omne æquor.* Rigaltius vero, nulla reddita ratione, ac tanquam de vera Tertulliani lectione securus, in ejus textu scriptum voluit: *Ab ipso exordiar Homero vestro, ejus unda et omne æquor.*

Sed hæc conjectura debuit aliqua saltem ratione fulciri. Nobis tamen probabile satis videtur a Tertulliano, qui de gentilium litteris loquitur, quemdam citari celeberrimum illorum scriptorem, cui quantum honorem ethnici tribuebant, tantum diis suis, cum laudando, detrahebant. At is procul dubio est Homerus, tum quia omnium vetustior, ut alibi vidimus,

A scriptor est, tum quia scripta illius tanti faciebant, ut adolescentes iis ad prudentiam, sicut mox dicebamus, et liberalia officia erudirentur. Si quis tamen sagacior alium a Tertulliano indicari ostendat, hunc lubenter audiemus. Animadvertite tamen, quæso, ipsum Homerum nominatim appellari his subsequenter Auctoris nostri verbis: *Adhuc meminimus Homeri, ille opinor est, qui divinam majestatem humana conditione tractavit, casibus et passionibus humanis deos imbuens (Ibid.),* id est, omnibus etiam scèdissimis humanis affectibus ac vitiis corruptos.

Et certe ille græcorum poetarum coryphæus libros suos hisce deorum infamiis passim ubique scèdavit. Nonnulla autem Auctor noster, ne foret longior, selectit exempla, ac illud quidem primum, quo decantat deos inter se propter Trojanos et Achivos, ut gladiatorum paria, congressos depugnasse (Idem, Apologet., cap. 14, p. 351); sive sicut in libro ad Nationes: *Qui de illis favore diversis gladiatoria quodam modo paria commisit (et lib. I ad Nation., cap. 10, p. 575).* Sed quis nescit quam sapius ille in Iliade cecinerit hasce deorum pugnas, et Venerem, sicuti pergit Tertullianus (Ibid.), humana sagitta sauciatam, Martem in vinculis pene consumptum, Jovem nunc cujusdam monstri opera liberatum, modo flentem Sarpedonis casum, nunc obscenissimo porcorum more subantem prurientemque libidine in sororem uxoremque suam Junonem, dum illi turpem suum in amicas agnorem commemorabat. At ibi obiter observandum in Rigaltii editione simpliciter scriptum: *Venerem humana sagitta sauciatam.* In nostris vero manuscriptis, et antiquioribus editis codicibus legi: *Venerem sauciatam, quod filium suum Æneam pene interfecit ab eodem Diomede rapere voluerit. Martem, etc.* Tacet quidem Rigaltius cur hæc verba abstulerit, sed arbitratus est haud dubie hæc explicationis causa ab aliquo librario adjecta fuisse, et posthæc intrusa in textum. Nam hæc in libro ad Nationes, ubi eadem repetuntur, non occurrunt. Neque etiam dictu facile est cur ibi adjecta sint illa verba, ab eodem Diomede, cujus nulla prius mentio facta fuerat? Verum quia hæc in plurimis antiquissimis manuscriptis exemplaribus habentur, non sine prævia, ut supra diximus (Dissertat. in Minut. Octav., cap. 17, art. 4), admonitione amputari debebant. Cæterum alibi Homeri loca indicavimus et explanavimus (et Dissertat. in Arnob., cap. 12, art. 1 et 3), quæ Tertullianus de illa Venere, de Jove, ac Marte citasse haud immerito videtur.

Simili etiam modo in iisdem dissertationibus ostendimus quantis alii quoque poetæ probris ac contumeliis deos suos insecuti sunt. Non magno enim sine illorum dedecore finxerant, uti notat adhuc Tertullianus (Tertullian. Apologet., c. 14, p. 352), Apollinem greges pascentem Admeti regis, Neptunum structorios operas Laomedonti locantem, atque Æsculapium fulmine Jovis ictum, quemadmodum Pindarus etiam cecinit.

Majore adhuc ludibrio probroque, uti pergit Tertullianus (et lib. I ad Nation., cap. 10, p. 576, et lib.

II, cap. 14), nosque alibi etiam annotavimus (*Dissertat. in Arnob., cap. 14, art. 1*), dii exhibentur in scenis, tragœdiis ludisque ethnicorum. Quibus enim, obsecro te, conviciis et contumeliis ab comœdiarum tragœdiarumque actoribus vexati non fuerunt? Soli earum tituli, solaque argumenta satis hoc manifestum omnibus faciebant. Ex iis autem pauca recenset Tertullianus (*Tertullian. Apologet., c. 15, p. 358*), videlicet mœchum Anubim, Dianam flagellatam, Jovis mortui testamentum, tres famelicos Hercules irrisor, et masculum Lunam. Quid ergo, inquires? Numquid inter comœdiarum titulos Luna masculini generis? Ita sane. Nam plures profecto ethnici persuasum stulte habebant quosdam saltem deos suos mores simul esse et fœminas (*Dissertat. in Lactant., cap. 27, art. 3 et 4, et aliis ibi cit.*). Servius siquidem in hunc Virgilii versum, quo Æneam, ardente Ilio, loquentem sic inducit: Descendo, ac ducente deo flammam inter et hostes Expedior.

(*Virgil. Æneid. lib II, v. 632.*)

hæc animadvertit: Secundum eos (*Virgil., lib. II, Æneid., 632*), qui dicunt utriusque sexus participationem habere numina. Nam Calvus:

Pollentemque Deum Venerem.

Item Virgilius:

Nec dextræ erranti Deus abfuit,

cum aut Juno fuerit, aut Alecto. Est etiam in Cypro simulacrum Veneris barbatae (*Serv., pag. 252*). Alios si testes desideras, plures tibi dabit Macrobius, qui observat in citato Virgilii carmine legendum deo non autem dea (*Macrobi., lib. III Saturnal., cap. 8, p. 329*). Quod quidem ille probat non solum jam citatis a Servio Calvi verbis, ac Veneris barbatae simulacro, verum etiam testimonio Aristophanis, qui eam ἀπὸ θεῶν vocat, et Levini, qui illam adorabat, sive mas, sive femina sit. Addit vero Philochorum asseruisse eandem esse Lunam, cui viri cum veste muliebri, mulieres autem virili sacrificium faciunt. Quod vero ad Tertulliani propositum propius adhuc accedit, Spartianus narrat Caracallam imperatorem venisse Carras Luni Dei gratia (*Spartian. in Vita Caracall.*). Atque ibi nos movet memoriæ a doctissimis quibusque illud mandatum, quod a Carrenis præcipue observabatur, illum, qui lunam fœminam esse arbitrabatur, mulieribus semper inservire; qui vero marem deum credebat, hunc dominari uxori suæ, neque ullas pati mulieres insidias.

Quid ergo mirum, si poetæ in deorum irrisorem tragœdias composuerint ridiculis deorum titulis inscriptas? Duos autem ex iis Auctor noster nominat, Lentulum et Hostilium (*Tertullian. Apologet., c. 15, p. 358 et lib. I ad Nation., c. 10, p. 576*): sed rara apud alios occurrit illorum mentio. Alio tamen ille in libro de eodem Lentulo dixit: Pugil Cleomachus... inter fullones jam Novianus coronandus, meritoque mimographo Lentulo in Catinensibus commemoratus (*Id. I. de Pall., c. 4*). Ibi autem ille Lentulum, cujus Hieronymus etiam meminit (*Hieronym., lib. II, Apolog. advers. Ruffin.*), diserte vocat mimographum, seu fabulæ auctorem,

A cui titulum Catinenses præfixerat. Paulo post vero Auctor noster citat Lentuli anguris consulta (*Tertull., lib. de Pall., cap. 4*). Sed hic a mimographo diversus fuit. Major itaque ambigendi ratio est utrum is sit mimographus poeta, qui a Juvenale duobus his carminibus acriter castigatur:

Laureolam velox etiam bene Lentulus egit,
Judice me dignus vera cruce.

(*Juvenal., Satir. VIII, v. 184.*)

Quamvis enim nemo diffiteatur laureolam fabulam fuisse; nonnulli tamen suspicantur verbo egit significari illam actam potius a Lentulo histrione, quam ab hujus nominis poeta litteris consignatam. Quid vero, si ille et histrio et poeta hanc scripserit et egerit? Deinde vero ea fabula non ab uno tantum histrione acta est. Cur ergo Lentulus solus nominatur, nisi illam scripto quoque tradidisset?

Cæterum minus adhuc frequens Hostilii mimographi in aliorum libris commemoratio. Prisciano tamen si fidem habeas, Hostilius, Ennii exemplum secutus, annales Romani populi stricto sermone ediderat. Potuit ergo scribere etiam comœdias. Si quis porro de illo et Lentulo meliora suggererit, pergratum nobis faciet.

ARTICULUS II.

Quam perspicue Tertullianus demonstrat falsos esse gentilium deos ex litteris histrionum, a quibus voce, gestu, motu, cantu representabantur Sol lugens flammam, Cybele pastorem suspirans, Jovis elogia, Junonis, Veneris et Minervæ judicium, atque ignominiosa Minervæ et Herculis imago.

Ad histriones transit Tertullianus, palamque facit ab his deos suos non minori quam a poetis ludibrio haberi. Nam histrionum litteræ, ait ille, omnem fœditatem eorum designant (*Tertullian. Apolog., cap. 15, p. 359*), illamque voce, facie, corporis motibus, veste et insignibus exprimunt. Quis enim vero nescit histriones, de quibus plura Valerius Maximus tradidit (*Val. Max., lib. II, cap. 4, § 4*), actores fuisse tragœdiarum ac comœdiarum, qui deorum aliorumque representabant personas? At cur, inquiet aliquis, Tertullianus non hoc tantum, sed alio adhuc in libro, non dixit histriones, sed histrionum litteras (*Tertull., lib. I, ad Nat., cap. 10, p. 576*)? Quæ sunt hæc histrionum litteræ? Quidam vero opinati sunt ibi legendum latera: sed mera suspicio est, nullius codicis fulta auctoritate. Quid autem, si litterarum nomine significare voluerit ea, quæ histrionum voce et corporis motibus exhibebantur, sed prius a poetis scripto et litteris tradita? Nam, uti Augustinus ait: Quid sunt ad hoc malum Mercurii furta, Veneris lascivia, stupra ac turpitudines cæterorum, quæ proferremus de libris, nisi quotidie cantarentur et saltarentur in theatris (*August., lib. VII, de Civit., c. 26, p. 182*). A quibus autem nisi ab histrionibus cantabantur et saltabantur, postquam a poetis scriptis mandata fuerant?

Tertullianus autem eorum, quæ ab histrionibus illis in deorum suorum contumeliam summumque dedecus agebantur, hæc profert exempla: Luget Sol filium detractum de cælo (*Tertullian. Apologet., cap.*

XV, p. 359). In membranis nostris, et antiquioribus Rigaltio editionibus, *jactatum de caelo*, haud dubie Phaetontem, cujus nota est fabula. In primo nihilominus ad Nationes libro legimus: *Sol luget filium fulmine extinctum* (*Idem*, lib. I ad Nation., c. X, p. 576). Quod quidem Æsculapio convenit, quemadmodum in superiore articulo annotavimus. Verumtamen quia ibidem vidimus mentionem hujus in Apologetico factam, inde colligi potest ibi Phaetontem, et in libro ad Nationes Æsculapium notari.

Ab histrione adhuc repræsentabatur *Cybele pastorem suspirans fastidiosum*, scilicet Atydem. Quam fabulam descriptam vidimus a Minutio Felice (*Dissertat. in Minut. Octav.*, cap. XX, art. 2, et *Dissertat. in Arnob.*, cap. 26, art. 1), et ab Arnebio, qui idcirco ethnicos sic exagitat: *Tranquillior, lenior mater magna efficitur, si Atydis conspexerit priscam refrigerari ab histrionibus fabulam* (*Arnob.*, lib. VII, advers. Gent.)? Autem vero: *Mater eum dilexit magna: si nepotem, ut avia, res simplex: sin theatra ut percrepant, infamem et perniciosam dilectio est* (*Id.* l. V).

Pergit Tertullianus, atque ethnicos his increpat verbis: *Sustinetis Jovis elogia cantari* (*Tertullian. Apologet.*, cap. XV, pag. 359), et in libro ad Nationes, *elogia modulari* (lib. I ad Nation., cap. X, pag. 576), sive Jovis vituperationes, et ignominias exprimi histrionum vocibus ac gestibus, et tibiarum modulatione in comædiis, sicuti Amphitryonis, et aliis certe quam plurimis similibus decantari. *Sustinetis quoque Junonem, Venerem, Minervam a pastore judicari* (*idem*, *Apologet.* *ibid.*), nimirum Paride, in monte Ida educato inter pastores, et pastore nuncupato, cujus de his deabus judicium nulli incompertum est. Nihil itaque adjiciemus, nisi quod scite et omnino ad rem nostram apposite Augustinus dixit: Tametsi falsa sint, litigia vel judicia de pluribus diis, et tribus illis deabus, quæ pro malo aureo adipiscendo apud judicem Paridem de pulchritudinis excellentia certasse narrantur, et ad placandos ludis deos, qui delectantur seu veris, seu falsis istis criminibus; inter theatricos tamen plausus cantantur atque saltantur (*August. lib. XVIII de Civit.*, cap. X, pag. 495). Atque ita, ait Auctor noster, deorum majestas, ethnicis non modo non erubescens (*Tertullian. Apologet.*, cap. XV, pag. 359), sed etiam, sicuti in editione Regaltii legitur, *plaudentibus*, in nostris vero membranis, et antiquis editionibus, ac libro ad Nationes *lætantibus* (lib. I ad Nation., c. X, p. 576), violabatur et constuprabatur.

Urget Tertullianus (*ibid.*): *Quid, quod* (nostri codices manuscripti et antiquæ editiones, *ipsum*) *imago dei vestri ignominiosissimum* (*idem* alii codices, *ignominiosum*) *caput et famosum vestit*. In libro autem ad Nationes: *Famosum et diminutum caput imago cujuslibet dei vestit*; id est, histrio ignominiosus, et flagitiis famosus, repræsentat cujuslibet dei imaginem. Addit adhuc: *Corpus impurum, et ad istam artem effæminatione productum*, sive mima impudens *Minervam aliquam, vel petulantior nimus Herculem* (*ibid.*), id est, turpia utriusque facta in scena exhibet. Quis

autem sanæ mentis homo non videat jactatam ab ethnicis horum numinum divinitatem plane penitusque everti his histrionum actibus, illo spectantium plausu ac gaudio, omnibusque illis tragediis et comædiis, de quibus plura in superiori dissertatione et aliis locis ibi citatis disputavimus (*Dissertat. in Lactant.*, cap. XXVII, art. 3)?

ARTICULUS III.

Quantum gentiles, personam deorum in cavea induti, divinitatem illorum pessumdederint, repræsentantes castratum Atym, vel Herculem vivum ardentem, vel Mercurium cauterio mortuos examinantem, vel Jovis fratrem cadavera gladiatorum cum malleo deducentem, aliique in templis adulteria et lenocinia componentes, quibus deorum majestatem obsolebant.

Ab histrionum theatro descendit Tertullianus in caveam, ut ipse loquitur, nec ethnicos ibi religiosiores invenit (*Tertullian. Apologet.*, c. 15, p. 361, et lib. I ad Nation., c. 16, p. 576). Triplicem vero distinguunt caveam, sive potius tres ejus partes, quemadmodum ex Cicerone (*Cicer.*, lib. de Senect., p. 412, lin. 37, et lib. de Amicit., p. 422, lin. 13), Suetonio (*Sueton.*, lib. II, § 44), Servio (*Servius in lib. V, Æneid.*, v. 310, et lib. VIII, v. 635), aliisque discimus. Summa erat, ubi foeminae, media ubi populus, tertia ubi nobiliores viri sedebant, spectabantque publicos ludos. Tertullianus tamen, quemadmodum Ammianus Marcellinus (*Marcell.*, lib. XIX, p. 550), caveæ nomine designant amphitheatri arenam, in qua pugnabant gladiatores. In suo quippe ad Nationes libro scripsit: *Religiosiores estis in gladiatorum cavea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta pœnarum proinde saltant dii vestri, argumenta et historias nocentibus erogantis, aut in ipsis deis nocentes puniuntur* (*Tertull.* lib. I ad Nat., cap. X, p. 576). In Apologetico autem simili modo: *In cavea, inquit, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta pœnarum proinde saltant dii vestri, argumenta et historias noxiis ministrantes, nisi quod et ipsos deos vestros sæpe noxii induunt* (*Idem*, *Apologet.*, c. XV, p. 361, et lib. I ad Nat. loc. cit.). Quibus ille verbis significat post gladiatorum certamen, pantomimum, sumpta dei alicujus larva ac persona, descendisse in arenam, et saltasse supra corpora occisorum, aut animam exhalantium, noxiorum, id est, illorum qui, ob crimina sua condemnati, cum bestiis decertare cogebantur. Dic ergo, quam pulchrum ac pium erat deum personatum carnificis fungi officio, aut reorum a bestiis occisorum cadaveribus illudere.

Nemo autem illud ab Auctore nostro fictum vel exaggeratum putaverit, quod ipse suismet oculis sæpius vidisse testificatur: *Vidimus, ait, aliquando* (*Tertullian.*, *ibidem*); et in libro ad Nationes: *Vidimus sæpe castratum Atym, illum deum ex Pessinunte, urbe videlicet in Phrygiæ magnæ confinio, sub Agdesti monte sita, in qua Atys, teste Pausania, tumulatus ferebatur. Præterea: Qui vivus, ait ille, ardebat, Herculem induerat* (*Pausan. lib. I, p. 4*). Quid autem hisce verbis sibi voluit, nisi in crudelibus illis spectaculis noxios homines et sceleratos sumpta vel Atydis,

vel Herculis forma, repræsentasse castratum Atym, A et vivum Hercoleum combustum. De utroque egimus in nostra de Arnobii libris dissertatione (*Dissertat. in Arnob.*, cap. 14, art. 2, et cap. 18, art. 1).

Quid plura? Risimus, inquit adhuc Tertullianus, et inter ludicras meridianorum (*Tertullian. loc. cit.*), gladiatorum, de quibus nos supra egimus, crudelitates *Mercurium*, id est, hominem larvam Mercurii præ se ferentem, mortuos, sive occisos gladiatores, cauterio, seu ferro candente *examinantem* utrum fraus aliqua non lateret, ac illi revera mortui essent.

Vidimus, pergit ille (*ibid.*), et Jovis fratrem, nimirum Plutonem, gladiatorum cadavera cum malleo, sive, ut in libro ad Nationes legitur, *exequias cum malleo deducentem*, in spoliarium videlicet, ubi gladiatores victi, et lethali vulnere accepto, si quid reliqui foret spiritus, interimebantur. Quamobrem scribebat Seneca: Numquid aliquem esse tam cupidum vitæ putas, ut jugulari in spoliario, quam in arena malit (*Senec. Epist. 94, sub fin., pag. 384*)? Plura autem ille alibi (*Epist. VII, pag. 172*), de gladiatoribus meridianis, atque etiam Suetonius (*Sueton. in vita Claud., § 34, et Caligul., § 26 et seqq.*), quos videsis sicut Lampridium (*Lamprid. in vita Commod. imperator.*), de spoliario, in quod gladiatores unco trahebantur.

Quosdam porro admirari subit, qui in hoc Tertulliani textu scriptum volunt: Vidimus et ad Jovis fratrem (*Johan. Argol. Not. in Onuphr., Panuin. de lud. Circens., cap. 2*), quasi dixerit: Vidimus eundem Mercurium, qui gladiatorum cadavera non solum cauterio examinabat, sed qui eos etiam cum malleo deducebat ad Plutonem, Jovis fratrem, sive ad inferos. Non enim animam satis advertisse videntur ad hæc ejusdem Tertulliani in libro ad Nationes verba: *Dispater, Jovis frater, gladiatorum exsequias cum malleo deducit, quo Mercurius, in calvitio pennatulus, in caduceo ignitulus, corpora examinata jam, mortem simulantia, e cauterio probat* (*Tertull. lib. I ad Nat., cap. 10, p. 576*). Utriusque igitur officium distinguit, et Mercurii quidem, qui examinabat utrum gladiatores mortui essent; et Platonis, qui mortuos, sive eorum exsequias deducebat in spoliarium. De his siquidem ille loquitur, quæ in gladiatorum ludis fieri consueverant. Alias vero Mercurius ferebatur caduceo, seu virga deducere ad tartara, quemadmodum de illo canit Virgilius:

Tum virgam cepit, hæc animas ille evocat Orco
Pallentes, alias sub tristia Tartara mittit,
Dat somnos, adimitque, et lumina morte resignat.
(*Virgil. Æneid. lib. IV, v. 242, et seqq.*)

Suos porro deos ethnici non in publicis tantum spectaculis et cavea irridebant, sed in illorum etiam templis, ubi sane illis, sicubi unquam, divini honores habendi erant. In iis enim vero videre erat, inquit Tertullianus, adulteria componi, inter aras lenocinia tractari, in ipsis plerumque ædituorum ac sacerdotum tabernaculis, non secus atque in lupanaribus, sub iisdem villis ipsorum, et apicibus, et purpuris, thure flagrante, libidinem expungi (*Tertullian. Apologet.*,

cap. 15), seu exprimi, atque expleri. Nec tibi, quæso, suspecta sit ejus fides. Nam Juvénalis, tametsi ethnicus, cum tanta flagitia ferre non posset, ea non sine summa indignatione his versibus exagitat:

Nuper enim, ut repeto sanum Isidis, et Ganymedem,
Pacis, et advectæ secreta palatia Matris,
Et Cererem; nam quo non prostat formina templo?
(*Juvénal. Satir. 9, v. 22, et seqq.*)

Et re quidem vera ille prius dixerat:

Aut apud Isiacæ potius sacraria lenæ
Componit crinem.

(*Satir. VI, v. 4, 8.*)

Sed de his jam plura diximus in aliis nostris dissertationibus (*Dissertat. in Minut., cap. 13, art. 1, et in Lactant., p. 27, art. 1 et 34*). Quis autem, cui sana mens sit, sponte non subscribet Tertulliano, qui ex his omnibus, quæ in hoc et superioribus articulis explicata sunt, recte concludit ab ipsismet ethnicis omnem plane deorum suorum, quos a Christianis aliisque agnosci et coli volebant, divinitatem pessumdari, penitusque subverti?

Tot enim tantæque deorum contumeliæ, ignominia, irrisiones: *Honorem*, ait, *inquietant divinitatis*, id est, turbant, nec quietam securamque esse sinunt. Quin etiam *majestatis fastigia obsoletant* (*Tertullian. Apologet., cap. 13, et lib. I ad Nation, cap. 10*). Atque ita quidem in nostris codicibus, et omnibus ante Rigaltium editis. At is verbi *obsoletant* ineptissimam existimabat esse significationem, corrigique voluit *adsolant*, quo ipse post Gothofredum censet significari, in solum et terram deprimunt. Fatetur libenter in primo Auctoris nostri ad Nationes libro scriptum: *Majestatis fastigium adsolant* (*Tertullian. loc. cit.*); at quid prohibet quominus hoc verbum uno in libro, et aliud in altero adhibuerit? Verbi autem *obsoletant* ineptissimam esse significationem qui objicit, is certe satis non attendit eundem Tertullianum alibi dixisse: *Perituros plerosque rursus post salutem, qui vestitum obsoletassent nuptialem* (*Idem, Scorpiac., cap. 6*). Nonne in hoc libro idem est hujus verbi atque in Apologetico sensus? Si ergo ineptissimus videatur, cur, obsecro te, Rigaltius illud, in hoc libro mutatum, in alio servavit? Non ergo immutari debuit unius, si in illo reperiatur, Foldensis codicis testimonio, cui tot alia antiquioris meliorisque notæ exemplaria apertissime repugnant. Satis quippe est si genuinum Tertulliani verbum sit *obsoletant*, quod etiam Fortunatus usus est eodem plane significato (*Fortunat. in vita s. Albini, § 1*), atque abrogant, antiquant, obsoletum faciunt. Sensus igitur Auctoris nostri hic est: Ethnicis, cum deos suos tantis contumeliis, probris, injuriis in quibusque locis et sacris et profanis vexant, eosque nihilominus coli et adorari volunt, illorum divinitatem una manu antiquant et destruunt, quam altera adstruere frustra nitentur.

ARTICULUS IV.

Quibus argumentis Tertullianus patefecerit ethnicorum deos a philosophis, ac nominatim a Socrate, Diogene, et Varrone irrisos atque explosos.

Nemo sane, quisquis sit, objicere nobis potest

maiores fuisse philosophorum gentilium, quam cæterorum plebeiorum hominum, in deos suos religionem (*Tertullian. Apologet.*, c. 14, p. 353). Nam plerique omnes a veri Dei agnitione, aut agniti prædicatione sic abalienabantur, ut illos Tertullianus nunc nominibus suis appellari supervacaneum esse putaverit. Missos autem illos hic fecisse videtur, quia alibi, sicut ostendimus (*Supr.*, cap. 5, art. 4), vanas absurdissimasque illorum de Deo opiniones satis aperte demonstraverat.

Socratem nihilominus nominatim hoc ipso in loco appellat, nec immerito quidem. Omnium quippe mortalium, quemadmodum antea annotavimus (*Dissert. in Minut. Octav.*, cap. 3, art. 2), sapientissimus oraculo Apollinis declaratus est. Sed ille quantumvis sapiens habitus, in deorum contumeliam, ait Tertullianus, quercum, et hircum, et canem dejerabat (*Tertull., loc. cit.*). Nos vero Rigaltius ibi monitos esse voluit in codice Fuldensi hæc verba et canem abesse: sed sufficit profecto ea in aliis omnibus reperiri. In libro autem ad Nationes erravit librarius heram pro hircum scribendo (*Idem*, l. ad Nat. c. 10, p. 576). Plura autem nos alibi retulimus de illo Socratis iurejurando, palamque fecimus illud a variis scriptoribus varie quidem, sed nunquam sine deorum contemptu et injuria referri (*Dissertat. in Lactant. c. 30 art. 1*).

Addit præterea Tertullianus Socratem ab Atheniensibus morte idcirco damnatum, quia deos destruebat; sed eos tandem iniquæ damnationis poenitentia sic actos, ut criminatores Socratis, inquit, postea affligerint (*Tertull. Apologet.*, c. 14, p. 354), videlicet Melitum morte, atque exilio Anytum, et imaginem ejus Socratis auream in templo collocarint (*Plato. Apolog. Socrat.*, tom. III, pag. 390). Verum a Laertio scriptis traditum legimus: Χαλκῆς αἰνῶς εἰμιμασμεν, ærea, non aurea, imagine honoraverunt (*Laert.*, lib. II, in vita Socrat., § 43). Quapropter Casaubonus et Menagius in Tertulliani textu restitui volunt æream, hicque miratur Rigaltium, qui hujus emendationis monitum fecerit neminem. Sed minus certe mirandus ibi Rigaltius, ubi vulgatam sequitur codicum omnium lectionem, quam aliis plurimis in locis, ubi contra manifestam illorum fidem sincerum Tertulliani textum immutavit, et corripit.

Quia ergo Socrates, deos gentilium negando, Atheniensium odium in se concitaverat, hinc Tertullianus continenter adjecit: Plane olim, id est, semper veritas odio est. Sed in dubium haud prorsus immerito aliquis vocabit utrum hæc verba, id est, semper, huic textui postea inserta sint. Quorsum enim, inquit, his Tertullianus verbis adverbium olim explicavisset? Nonne simplicius dicere poterat: Semper veritas odio est? Quid quod adverbium olim pro quovis tempore significando a Virgilio sumitur, ubi canit: Jam tibi prævalidas olim (*Virgil. lib. II, Georg. v. 100. et lib. VIII, Æneid. v. 391*); id est, inquit Servius, omni tempore. Posthæc vero idem poeta: Non secus atque olim tonitru, hoc est, ut adhuc observat Servius: Fore ut solet. Nam non est adverbium temporis (*Serv.*,

A pag. 511). Verum nonne Tertullianus dicere potuit veritatem olim, nimirum Socratis, de quo loquebatur, tempore, et suo etiam atque adeo semper odio hominibus fuisse. Quidquid autem pronunties, inde ille concludit tantum esse odium veritatis, ut Athenienses eam in Socrate fictitios deos evertente odio habuerint. De illius autem condemnatione et morte supra in superioribus dissertationibus ibi citatis disputavimus (*Supr. c. 25, art. 3*).

Socrati duos alios philosophos Tertullianus conjungit (*Tertull. Apolog. c. 14, p. 355*), græcum unum Diogenem, alterum romanum Varronem. At mirum fortasse pluribus erit cur priori testimonio adversus ethnicos in hoc et primo ad Nationes libro sic disputet: Diogenes, inquit, nescio quid in Herculem ludit; in alio libro ludit (l. I. ad Nation. c. 10, p. 576). Nam tantine, arguent, ponderis est hæc argumentatio, ut repeti meruerit? Si nesciebat enim Tertullianus quid Diogenes ludit in Herculem, quid inde contra falsos gentilium deos conficere poterat? Quis vero iste est Diogenes? Dictum cum id difficile sit, quidam suspicantur legendum Diagoras, qui quidem quia ad coquendam cœnam igne carebat, ab Herculis simulacro petiisse perhibetur, ut pro decimo tertio certamine illam excoqueret. Sed huic emendationi adversantur omnes omnino codices. Nobis itaque, horum auctoritati cedentibus, facile persuadebitur ab illo Diogenem Cynicum, sicut ibidem Varronem cynicum appellari. Quis enim nescit quantum in Luciani Dialogis Hercules ab hoc ipso Diogene cynico derideatur (*Lucian. Dialog., mort. 56, p. 137. et veter. auct. p. 190*)? Præterea exstat illud Ausonii epigramma, quo Diogenes Herculem sectæ suæ auctorem haud sine joco fecisse traditur:

Inventor primus Cynices ego. Quæ ratio isthæc?

Alcides multo dicitur esse prior.

Alcide quondam fueram doctore secundus:

Nunc ego sum Cynices primus, et ille deus.

(*Auson., Epigr. 26.*)

At nonne illud est nescio quid, quod Tertullianus Herculis divinitatem ab hoc Diogene irrisam contestatur? Si tamen enim ad aliam aliquam, a Luciano aut alio memoratam, irrisionem respexisse ostendas, tibi non reluctabimur. Quamvis porro illud nescio quid vocaverit; quia tamen ethnicis incompertum non erat, hinc adversus illorum deos recte argumentatur (*Dissert. in Lact. c. 24, art. 4*).

Dubitabit forsitan aliquis utrum alter philosophus, qui ab eo vocatur Varro cynicus, is sit, cujus eruditionem tantis, ut vidimus, laudibus ethnici cumulant, totque de religionibus libros composuerat. Numquid enim ille etiam de diis joculari ausus est? Quidni? Nonne in Auctoris nostri ad Nationes libris legimus romani styli Diogenes Varro trecentos Joves, sive Jupiteres (manuscripti nostri codices, Jupiteres) dicendum est, sine capitibus inducit (*Tert., lib. I, ad Nation. c. 10, p. 576*). At quomodo sine irrisione tot Joves inducere potuit? Nonne Minutius Felix, Tertullianum nostrum haud dubie secutus, dixit esse tot Jovis monstra,

quot nomina. Videsis quæ in hæc verba alibi animadvertimus (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 15, art. 2*). Cæterum quidam putant hæc a Varrone dicta in satiris Menippeis; cur non in aliis ejus de ethnicorum religione libris, quorum tantus fuit numerus? Sed ubicunque ab eo dicta sint, inde et Jovis et aliorum falsa divinitas manifestissime demonstratur. Persuasum vero illud adeo fuit iis, in quibus aliqua adhuc supererat probitatis et æquitatis scintilla, ut Liberum patrem, sicut supra vidimus (*supr. cap. 18, art. 9*), Serapidem et Harpocratem cum Cynocephalo suo penitus rejecerint. At unum profecto, sublatis aliis omnibus falsis numinibus, Deum omnipotentem colere debebant.

CAPUT XXVII.

Expenduntur alia Tertulliani argumenta, quibus falsos nullosque esse gentilium deos demonstrat.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam nefaria fuerit provinciarum, civitatum, ac præsertim Ægyptiorum peculiares deos sibi adoptandi licentia: quam parum verisimilia sint ea quæ a Tertulliano tradita sunt de Josepho patriarcha, et utrum Ægyptii eum Serapidis nomine deum dixerint et coluerint: quo jure ab illo dicatur deus Syriæ Astartes, Arabiæ Disares, Noricis Belenus, Africæ Cælestis, et dii Mauritanie reguli sui.

Aliud evidentissimum profecto falsæ religionis argumentum est data civitatibus et populis licentia quemlibet deum, cæteris sæpius incognitum, sibi adoptandi ac colendi. At multæ gentilium provinciæ et civitates sumptos pro libidine, ait Tertullianus noster, non pro notitia veritatis, deos, aut ab aliis rejectos, aut illis incognitos venerabantur (*Tertullian. Apolog., cap. 24, p. 417 et lib. II, ad Nation. c. 8*). Ægyptios autem ibi præcipue redarguit, qui sicut in aliis nostris dissertationibus ostendimus (*Dissert. in Lactant., c. 34, art. 2. et loc. ibi cit.*), tam impia quam absurda superstitione non solum oves aliasque bestias consecrabant, sed illos etiam capite damnabant, qui aliquem hujusmodi deum occidissent. Accepta autem hac eos adoptandi libertate, Ægyptii, inquit Tertullianus, sic abusi sunt, ut Josephum Patriarcham Serapidis nomine deum fecerint (*Tertull., loc. cit.*). Sed multa ibi ille turbat atque ita sane, ut mirum videatur quomodo vir in sacris Scripturis apprimè versatus, plura illis sane opposita, nobis vendidet.

Primum enim Josephus, inquit ille (*Tertull., lib. II, ad Nat., c. 8*), cæteris fratribus (Benjaminum excipere debebat) junior in Ægypto venumdatus, in Pharaonis Ægyptiorum regis familia serviebat. At in libro Geneseos (*Genes., c. 37, v. 18 et 36 et c. 39, v. 1, et seqq.*) legimus illum venditum fuisse Madianitis, et ab his Putipharis, eunucho Pharaonis et militum magistro, cui revera servivit, donec in carcerem mitteretur. Nisi ergo hunc Putipharem, qui a Josepho

p. 39 et seqq.), regis Pharaonis familie adscriptum fuisse probaveris, falsa videtur hæc Tertulliani opinio. Nec verius est quod subjunxit, eum a regina minus pudica desideratum, atque in carcerem idcirco regis jussu contrusum. Non enim a regina, sed a Putipharis uxore, uti in eodem sacro libro narratur, ad stuprum sollicitatus fuit, et a decepto Putiphare conjectus in vincula. Asseverat insuper Tertullianus Josephum accepisse in matrimonium filiam regis Pharaonis, cujus somnia explicaverat. Sacra vero Scriptura (*Genes., c. 41, v. 50*), et Josephus historicus (*Joseph., loc. cit.*) certiores nos faciunt ab illo Josepho patriarcha ductam Aseneth, filiam Putipharis Heliopolitani sacerdotis.

Denique nonnulli veritati, in iisdem Geneseos et Josephi libris traditæ, illud repugnare censent, quod Auctor noster adjecit: *Joseph expedimenta de carcere edocuit, somnium Regi aperit* (*Tertull. Lib. II, ad Nat. c. 8*). Emissus siquidem ex carcere fuerat, cum regis somnia interpretatus est. Nonne tamen his verbis indicare potuit duorum Pharaonis eunuchorum somnia, quæ revera explicavit in carcere, atque explicandorum postea ejusdem Pharaonis somniorum dederunt occasionem? Quæ porro sacræ Scripturæ contraria Tertullianus refert, hæc scripsit in solo ad Nationes libro, et in Apologetico penitus omisit. Quæsit autem hujus prætermissionis causa, utrum quia omnino vera non esse animadvertit, quis definire audeat? Cæterum ea forsitan hauserat ex corruptis fontibus, nisi librariorum propria nomina, uti alia sæpius, in hoc libro describendo, errasse demonstraveris.

Vero itaque similis Vossio illud videtur (*Voss., lib. I, de origin. et progres. idolol. c. 29*) quod ille adhuc enarrat Ægyptios, post fruges sibi a Josepho famis tempore subministratas, jussisse in tanti beneficii memoriam ac symbolum ali a sacerdotibus bovem, quem primum civili, et deinde divino cultu honoraverunt. At constat sane bovem ab iisdem Ægyptiis factum esse deum Apim, et exinde Serapim, de quo Rufinus (*Rufin., lib. II, Histor. Eccl., c. 23*), et nos alibi (*tom. I Apparat., p. 1090*). Celebrerrimum quoque Alexandria fabricatum est hujus Serapidis simulacrum, de quo idem Rufinus: *Cujus, inquit, capiti modius superpositus, et quidem in honorem nostri Joseph formatum perhibent, ob dimensionem frumenti, quo famis tempore subvenit Ægyptiis*. Rufino suffragatur Suidas (*Suidas, ad. v. Σεράπις*), nec uterque tamen diffiliter potuit alias fuisse aliorum opiniones.

Ab Ægyptiis Auctor noster ad alios delabitur populos, qui non minore licentia deos peculiares, aliis ac præsertim Romanis incognitos, sibi adsciverant: *Quanti enimvero sunt, inquit, qui norint visu vel auditu quis unicuique provinciæ et civitati suus est deus, ut Syriæ Astartes* (*Tertull. Apolog. c. 24, p. 418*) (manuscripti nostri codices *Adstartes*) in libro ad Nationes, *Atagartis Syrorum* (*Lib. II, ad Nation. c. 8*)? Quæ lectio confirmari potest his Plinii verbis: *Syris vero Magog. Ibi prodigiosa Atagartis, græcis autem Derceto dicta* (*Plin., lib. V natur. hist. cap. 23,*

p. 577). Strabo vero de Hierapoli, *ἐν τῇ τριμυσί τινι* A
Συρίας θέν τιν Ἀταργατίν, in qua Atargatim Syriam
 deam colunt (Strab., lib. XVI, Geogr. p. 748). Sed
 postea scripsit: *Ἀταργατὶν δὲ τὴν Ἀθάραν, Δερκίτω δ'*
αὐτὴν Κτησιλάς καλεῖ; Atargatim Atharam dixerunt, quam
 Ctesias *Derccto* vocavit (Ibid. p. 785). Ab aliis autem
 Astartes appellata est, quemadmodum a Minutio Fe-
 lice, qui hoc nomen in Tertulliani nostri Apologetico,
 sicut et alia plura, legerat. Videsis Vossium (Voss.,
 lib. I, de orig. et progr. idolol. c. 28), ac ea, si placet,
 quæ in illum Minutii locum annotavimus (Dissert. in
 Minut. Octav., c. 14, art. 1).

Sicut autem hæc Syriæ erat dea, ita Arabiæ, ait
 Tertullianus, *Disares* (Tertullian. loc. cit.), sed aliter
 in libro secundo ad Nationes, *Obodanedussiren*. Corru-
 ptum autem putant hoc nomen ab imperito librario,
 qui unam ex his duobus *Obodan* et *Dusarem* fecerit.
 Suam autem opinionem confirmare conantur auctori-
 tate Eusebii, a quo hos Arabum deos memoratos
 esse dicunt quidem, sed nec verba ejus, nec librum
 indicant. De utroque autem illo deo plura Vossius,
 quem adire cuius promptum est (Voss. l. II, de orig.
 et progr. idol. cap. 8, pag. 178). Patrius etiam deus
 fuit *Noricis Belenus*, inquit Auctor noster (idem, ibid.
 cap. 24, pag. 419); sed corrupta quoque fue-
 runt in manuscriptis nostris codicibus hæc nomina
Nori Cibelenus, in quibusdam vero editis *Tibelenus*,
 quem Vossius suspicatur eam esse, quem Tybelinum,
 antiqui Saxones *Tebilenum*, et Sclavi *Zeerneboch*
 vocabant. Nonne vero longe probabilius est illum
 loqui de Beleno deo quem Aquileienses, uti Julius
 Capitolinus (Capitol. in vit. Maximin., p. 361, col. 2)
 et Herodianus (Herodian., lib. II, hist., p. 612) me-
 moriæ prodiderunt, summo in honore habebant, et
 solem esse opinabantur? Præterea Grætherus varias
 exhibet inscriptiones *Deo Beleno*, ab Augusto Cæsare
 editas (Græther., tom. I, Inscript., p. 26 et 27). Quin
 etiam is ab Ausonio Burdigalensium deus nec uno
 quidem carmine prædicatur (Auson., de Burdigal.
 professor. Carm. 4, § 145, et carm. 10, § 154). Non
 a solis itaque Noricis, Germaniæ populis, sed etiam
 ab aliis Belenus colebatur. At istos forsitan Tertul-
 lianus nominatim ideo appellavit, quia noverat ab
 ipsis hunc deum præ cæteris honorari (Tertullian.
 Apologet., cap. 24, p. 420). Si quem nihilominus
 obscuriorem Noricorum aut alterius gentis deum
 ab illo denotatum ostendas, tibi haud ægre assentier-
 mur.

Nec patriam suam ille omisit, atque *africæ Cæles-
 tis*, et in libro ad Nationes, *Cælestis Afrorum* (Lib. II,
 ad Nation., cap. 8.), de qua nos superius dispu-
 tavimus (Supr., cap. 18, art. 6). Ejusdem por-
 ro Africae regio erat Mauritania, de qua ipse con-
 tinuo hæc subnectit: *Mauritaniæ regni sui*. At Mi-
 nutius Felix et Lactantius Jubam nominant, quem
 provinciæ hujus incolæ honore divino speciatim pro-
 sequebantur. Adi, si libet, quæ in nostris de utrius-
 que libris dissertationibus disputata sunt (Dissertat.

in Minut. Octav. cap. 18 art. 2, dissert. in Lactant.
 cap. XXX, art. 2).

ARTICULUS II.

De aliis diis, qui Romanis incogniti, in Italiae provin-
 ciis et urbibus colebantur, quemadmodum Cassinen-
 sium sive Crustuminiensium Delventinus, Narnien-
 sium Visidianus, Æscanorum Ancaria seu Ancha-
 ria, Volsinensium Nursia, sive Nortia, Ocriculano-
 rum Valentia, et Faliscorum, in honorem patris
 Curris, et accepit nomen Juno.

Argumentum suum prosequitur Tertullianus, at-
 que a provinciis Roma longius remotis, venit in Ita-
 liam, et per ipsam, inquit, dii quoque municipali con-
 secratione censentur (Tertullian. Apologet., cap. 24,
 p. 420), quos Romani non colebant. Tanta quippe erat
 incolarum cujuscumque civitatis cæcitas ac licentia,
 ut non solum deos alijs incognitos habuerint, sed
 quorum etiam, uti ille ait, *ne nominum quidem digni-
 tas humanis cognominibus distat* (Idem, lib. II, ad
 Nat., cap. 2). At sicut nomen hominis præfere-
 bant, ita humanam vitam egisse, et idcirco deos non
 esse manifestum est. Plures vero ex illis recenset
 (Ibid.), ac ne ulli fidem sibi derogandi esset
 locus, testem citat Varronem in ejus haud dubie li-
 bris, quos de divinis, teste Augustino (August., lib.
 VI, de civit., cap. 3, p. 148), rebus ediderat.

Obscurorum autem horumce deorum agmini præ-
 mittitur *Casiniensium Delventinus* (Tertullian. loc. cit.),
 vel sicut codices nostri antiquiores manu exarati et
 alii, *Casiniensium*, vetustiores editi, *Crustuminiensium*,
 et postea in quibusdam editionibus, *Belventinus*. Cas-
 sinum vero Campaniæ oppidum Samnites, ait Varro
 (Varr. lib. VI, de ling. lat. p. 77), ex Sabinis orti
 primum, ac Romani deinde tenuerunt. Mentionem
 oppidi istius fecere Plinius (Plin. lib. III, hist. natur.
 cap. 4, p. 229), et Silius (Sil. Ital. lib. XII, v. 525),
 nomenque illud in variis inscriptionibus a Græthero
 editis occurrit (Græther., p. 136 et 151). Si quis tamen
 ibi legere malit, *Crustuminiensium*, opinionem suam
 firmare poterit his Virgilii versibus:

Nec sarculis idem
 Crustuminiis Syriisque pyris.

(Virgil., lib. II Georg., v. 88.)

Servius quippe hæc ibidem observat: *Crustumia pyra
 sunt ex parte rubentia ab oppido Crustumio*. Agrum
 vero Crustumini ejusque situm Plinius hisce verbis
 describit: *Citra tredecim millia passuum urbis Veian-
 tem agrum a Crustumino, dein Fidenatem, latumque
 a Vaticano dirimens* (Plin. lib. III, natur. hist., cap. 5,
 p. 323). At paulo antea alium Crustumini memora-
 verat (Ibid. p. 322), qui quidem ubi situs fuerit, jam
 ignoratur. Meliorum porro antiquiorumque codicum
 auctoritati si cedendum est, Tertullianus Casiniem-
 sium oppidum designavit (Tertullian. Apologet. cap.
 24, p. 420, et lib. II, ad nation., cap. 8), quod nunc
 montem Casinum esse existimant.

Dehinc ille: *Narniensium Visidianus*. At Plinius
 ubi Umbriæ oppida populosque enumerat: *Narnien-
 ses*, inquit, quod oppidum *Nequinum antea vocatum*

est (Plin., lib. III hist. natur., cap. 14, p. 365). Et A dum observavimus (supr., cap. 23, art. 3), Volsinios vocat, sicuti Propertius (Propert., lib. IV eleg. 2, v. 2), et Plinius (Plin., lib. II natur. hist., cap. 52, p. 287, et lib. III, cap. 4, p. 322), qui testificantur urbem hanc opulentissimam Tuscorum fuisse, quæ nunc sub summorum pontificum ditione est.

Præterea, Æsculanorum Ancharia, in libro ad nationes, et nostris manuscriptis exemplaribus: Ancharia (Tertullian. loc. cit.). A Plinio autem dicitur: Colonia Ascutum Piceni nobilissima (Plin. lib. III natur. hist. cap. 13, p. 362), cujus nomine multæ exstant apud Grutherum inscriptiones (Gruther., p. 465, inscript. 1 et 10, pag. 371, inscript. 1, et pag. 427, inscript. 1). Strabo vero λεγεται το πικηνον. Sed aliud est Asculum, Apulix oppidum, Pyrrhi clade notissimum. De alterutro autem haud dubie loquitur Auctor noster, nisi eandem deam in utroque cultam fuisse probaveris. De priore tamen sermonem ab illo fieri, erit forsitan qui confici posse putabit his Lucani de Lentulo versibus:

Depellitur arce
Lentulus Esculea.
(Lucan., Pharsal., lib. II, v. 150.)

Quidam enim animadvertunt Esculea et Asculea indifferenter dictum, quidni et Æsculea, unde Æsculani, de quibus nunc agitur?

Cæterum Turnebus (Turneb., lib. XVII advers. cap. 24) suspicatur Anchariam eam esse deam, cujus furore correpti homines ancarii vocabantur, idque stabilire nititur his duobus, a Nonio citatis (Non., ad v. Quiritare), Lucilii carminibus:

Hæc eadem rudet e nostris, atque ejulabit,
Concursans velut ancarius, clareque quiritans.

In nostra quidem horum carminum editione legimus: Hic inquam... veluti arenarius. Sed corrupte procul dubio, ac contra metri leges. Verumtamen mera hæc est Turnebi conjectura, quæ alia adhuc probatione indiget. In libro autem ad Nationes nomen Anchariam habetur, et quampræverint, quod depravatum existimantes, reponi voluere et quampræverim: sed nulla reddita ratione emendationis, quæ adulterato textu melior non videtur. Quapropter malumus alterius codicis opem expectare, quam variis indulgere conjecturis.

Facilius itaque illud probabitur, quod adjecit Tertullianus: Volsiniensium Nursia (Tertullian. Apologet., c. 24, p. 421); in libro autem ad Nationes (l. II, ad Nation., cap. 8, p. 71), et libris nostris ineditis, Norcia et Nortia, sive ut in Tacitum mox citandum notat Lipsius, Neurscia. At Livius semel iterumque meminit Volsinensium (Liv., V, § 34, et lib. IX, § 24), qui etiam in quadam inscriptione a Gruthero edita sic appellantur (Gruther., inscript. 1, p. 385). Verum ipsemet Tertullianus alibi illos, quemadmo-

dum observavimus (supr., cap. 23, art. 3), Volsinios vocat, sicuti Propertius (Propert., lib. IV eleg. 2, v. 2), et Plinius (Plin., lib. II natur. hist., cap. 52, p. 287, et lib. III, cap. 4, p. 322), qui testificantur urbem hanc opulentissimam Tuscorum fuisse, quæ nunc sub summorum pontificum ditione est.

Norciam vero eorum deam fuisse ex his jam citati Livii verbis discimus: Volsiniis clavos, indices numeri annorum, fixos in templo Nortix etruscæ deæ comparere diligens talium monumentorum auctor Cincius affirmat (Liv., lib. VII, § 3). Juvenalis quoque de illa hæc cecinit:

Idem populus, si Norcia (1) Thusco
Favisset, si oppressa foret secunda senectus
Principis, hæc ipsa Sejanum diceret hora
Augustum.

(Juvenal., Satir. X, v. 70, etc.)

Præterea, Oriculanorum Valentia, ait Tertullianus (Tertullian. Apologet., cap. 24, p. 421). Oriculum autem, seu Oriculi, Straboni Ὀρχικόν (Strab., lib. V, Geogr., p. 227), urbs est in finibus Umbrix, quæ non multum Roma distat, nuncque Otricoli vocatur. Mentionem illius faciunt Plinius (Plin., lib. III natur. hist., cap. 4, p. 323, et cap. 14, p. 365), Livius (Liv., lib. IX, § 41), alique ac potissimum geographi. Oriculanorum porro deam revera fuisse Valentiam, agnosces hac veteri inscriptione apud Grutherum (Gruther., p. 2, inscript. 12): PRO SALUTE ITUS AC REDITUS. D. N. SANCTISSIMI... TI. AUG. ÆDICULAM. CONCILII DEORUM, DEARUMQUE AUG. N. EX VISU DEÆ VALENTIÆ C. S. P. E. C.

Quid plura? Sutrinorum, ait Auctor noster, Nortia (Tertullian., loc. cit.). At Sutrium, inquit Livius, urbs socii Romanorum, velut claustra Etruriæ erat (Liv., lib. IX, § 32, et lib. VI, § 3). Antea vero fecerat mentionem ejus, quæ in variis etiam inscriptionibus a Gruthero exhibitis occurrit (Gruther., p. 254, 302, 305 et 484). Ab urbe autem Roma distat 24 millia passuum, sicut Marsus annotavit in hæc Sillii Italici verba: Sutria tecta (Sil. italic., lib. VIII, v. 408). Videsis Erasmus in hoc proverbium, Quasi Sutrium eant (Erasm. adag., chil. 4, centur. 4, adag. 52, p. 844). Hujus porro urbis incolis dea, uti ait Tertullianus, erat Norcia. Sed prius, sicut vidimus, dixerat Volsinensium Norcia. Numquid ergo eadem utrorumque dea fuit? Nonne ibi peculiares, ac proprios cujusque civitatis deos recenset? At hanc procul dubio ob causam prioris nomen paulo aliter, sicut monuimus, scriptum voluerant. Huic tamen emendationi adversantur non solum omnes nostri codices, sed citatus quoque a nobis Livius. Verum quia Volsinium et Sutrium urbes Etruriæ fuerant, et hæc dea Etruriæ a Livio nuncupatur, utriusque urbis dea esse potuit. Si quis vero duas, ac diverso nomine vocatas fuisse ostendat, sententiæ illius ultro subscribemus.

Agmen horum municipalium topicorumque deo-

(1) In quibusdam editionibus Nursia.

rum claudit Tertullianus his verbis : *Faliscorum in honorem patris Curris. et accepit cognomen Juno* (Tertullian. *Apologet.*, c. 24, p. 421, et lib. II ad Nation., cap. 8). Falisca autem, urbs Etruriæ, inter Ciminum montem et Tiberim sita est. Colonia vero Faliscorum mentio sit in Plinii libris (Plin., lib. III hist. nat., cap. 4, p. 320), et Grutheri inscriptionibus (Gruther., p. 288, inscript. 1), sæpius vero in Titi Livii historiis (Liv., lib. V, § 17, 18, 26, et lib. VII, § 17, etc.), hisque Virgilii carminibus :

Hi Fescenninas acies, æquosque Faliscos,
Hi Soractis habent arces, Fluviniæque arva,
Et Cimini cum monte lacum, lucosque Capenos.

(Virgil., lib. VII, *Æneid.*, v, 695 et seqq.)

Similia a Silio Italico decantata invenies (Sil., *Italic.*, lib. VIII, v. 406 et seq.). Cæterum Juno plura, uti nemo nescit, habebat cognomina, ex quibus unum Curris, teste Festo, fuit. Si quis vero inquirat cur ita nuncupata sit, audit Servium : *Juno habet multa nomina : Curetis est, quia utitur curru et hasta* (Serv., in lib. I *Æneid.*, v. 6). Alium adhuc, si velit, audiat Festum Pompeium : *Curis est Sabine hasta.... Curitum Junonem appellabant, quia eandem ferre hastam putabant* (Fest., ad v. Curis). Verum sicut hi scriptores Tertulliano nostro favent asserenti Junonem cognominatum fuisse Currim sive Curetim : ita ipsi adversantur, aperte dicentes hoc cognomen non illi datum in honorem patris Curis, sed ex hasta, quæ a Sabinis curis appellabatur, aut a curru, quemadmodum innuit Servius ; qui tamen a nonnullis, priorem hujus nominis etymologiam veriolem existimantibus, corripitur.

Quid ergo? Numquid responderi potest Junonem ab hasta traxisse istud cognomen, quod postea Falisci in patris Curis honorem ei dederunt. Sed quis est, inquires, pater ille Curis? Nos quidem docet Ovidius Romulum ita vocatum fuisse, ubi canit :

Proxima lux vacua est, at tertia dicta Quirino,
Qui tenet hoc nomen, Romulus ante fuit:
Sive quod hasta curis priscis est dicta Sabinis,
Bellicus a telo venit in astra deus.
Sive suo Regi nomen postere Quirites,
Seu quia Romanis iunxerat ille Cures.

(Ovid., lib. II *Fastor.*, § 13.)

At non solum Romulo, sed antea Jano nomen illud impositum fuerat, uti Macrobius testatum his verbis fecit : *In sacris invocamus Janum Junonium, Janum Quirinum... patrem quasi deorum, Junonium, quasi non solum mensis Januarii, sed mensium omnium ingressus tenentem. In ditone autem Junonis sunt omnes calendæ.... Quirinum, quasi bellorum parentem, ab hasta quam Sabini curim vocant* (Macrob., lib. I, *Saturnal.*, cap. 9). Varia itaque fuerunt Jani nomina, quorum tria ad propositum nostrum spectant. Primum est *Pater*, secundum est *Quirinus*, a curi sive hasta derivatum, et tertium *Junonius*, quasi et Januarii et omnium mensium sit initium et ingressus. Nonne autem hinc confirmari potest, quod scripsit Tertullianus Junonem a patre Curi, qui etiam *Junonius* appellatus est, suum Curis, sive Curitis, accepisse

A cognomen? De hac tamen conjectura aliorum esto judicium.

Cæterum duplex, pro diversa codicum nostrorum lectione, potest esse verborum Tertulliani sensus. Si enim ibi, quemadmodum in nostris manu exaratis exemplaribus, et Rigaltii editione legas, *Faliscorum in honorem* (MSS. *honore*) *patris Curis, et accepit nomen Juno*, sensus erit : Faliscorum dea est Juno, quæ in patris Curis honorem sortita est suam Curitis appellationem. Si vero cum cæteris editionibus legamus : *Faliscorum in honore est pater Curis, unde accepit cognomen Juno*, his verbis significabitur divinos honores a Faliscis exhibitos fuisse patri Curi, a quo Juno cognominata est. At si de patris Curis honore loquitur, cur, quæso, ibi Junonis nihil plane ad eam rem facientis inserta mentio? Nonne ad Tertulliani mentem propius accedent, qui probaverint illum intelligendum esse de Junone Curiti, quam Falisci, tanquam singularem urbis suæ deam, colebant? Tu vero quæ verior sit lectio et interpretatio, expende ac pronuntia.

At nobis quispiam fortasse obviam veniet, et objectabit ibi humani aliquid passum esse Tertullianum, qui tam discrete affirmat his provinciarum ac civitatum diis, hactenus ab eo appellatis, nullum a Romanis redditum divinum honorem (Tertull. *Apologet.* cap. 24). Nonne enim Capitolium ab ipso antea vocatum fuerat *curia dæmonum*? Nonne adhuc hæc sunt illius alio in libro verba : *Pluribus et asperioribus nominibus amphitheatrum consecratur, quam* (in antiquioribus editis deest *quam*) *Capitolium omnium deorum curia est* (idem, lib. de *Spectac.* cap. 12)? Nonne Roma, ut ait Leo primus, omnium gentium serviebat erroribus, illarumque deos assumpserat (Leo, *serm. in natal. SS. Petri et Pauli*)? Romani igitur quarumlibet gentium deos colebant. At quamvis res ita sit, illos tamen omnes generatim tantum, non vero nominatim venerabantur. Nam eos ne numerare quidem, quanto minus honorare et invocare poterant! Tertullianus autem de topicis et singularibus diis disputat, quos urbium et provinciarum incolæ solebant tanquam municipes suos colere, ac suis invocare nominibus.

Quid igitur mirum, si illi plerique omnibus jam incogniti sint, sicuti *Delventinus* et *Visidianus*, in *Apologetico* nominati ac in libro ad Nationes, *Atheniensium*, sive potius *Athernensium Numentinus*, vel *Numertinus* (Tertull. *Apolog.*, cap. 24. et lib. II ad Nation. cap. 8). Horum enim et aliorum topicorum deorum, quorum infinitus fuit numerus, notitia nobis jam a longo tempore erepta est. Non minoris tamen roboris idcirco est Auctoris nostri argumentum, quo ex hactenus dictis meritissimo jure concludit iniquissimos esse gentiles, quibus cum potestas esset pro libito ac libidine falsum quemlibet et aliis gentibus ignotum deum colendi, non sinebant verum Deum a Christianis adorari.

CAPUT XXVIII.

Quanta insulsi- tate Romani venditaverint se sua in deos pietate meruisse totius orbis imperium.

ARTICULUS PRIMUS.

Quam falsum sit Romanos meruisse totius orbis terræ dominatum sua pietate in deos Sterculum, Mutinum, Larentiam, Cybelem, Jovem, Junonem, aliosque, qui patriam suam magis, quam Romanos tueri debebant, quique omnes fato obnoxii fuerunt.

Tot tantisque rationum momentis ita eversam a Tertulliano vidimus falsam gentilium, deos plane commentitios colentium, religionem, ut nullus, si sani capitis sit homo, iis reluctari posse videatur. Sed quoniam ea est errantium plerorumque hominum pervicacia, ut victos se fateri nunquam velint, contra ethnici adhuc insurgent, nobisque, uti ait Tertullianus, objiciebant, *Romanos pro merito religiositatis diligentissimæ in tantum elatos, ut orbem occupaverint* (Tertull. Apologet. c. 25, p. 422, et l. II ad Nation. cap. 17), id est, magna in deos suos pietate et religione meruerint ac consecuti sint totius terrarum orbis imperium. Existunt ergo, inquebant, hi dii, debentque ab omnibus hominibus honorari. Totam autem hanc argumentationem, quam alibi fusius explicuimus (Dissert. in Minut. Octav. cap. 16. art. 2. et 3), Tertullianus noster plane frivolum nulliusque momenti esse haud immerito arbitrat. Ne quem tamen vel minimum ethnicis præberet mussitandi locum, variis responsionibus hoc, quaecunque sit, C argumentum refellit ac destruit.

Dii quippe Romanorum, ait ille, aut vernaculi ipsisque proprii erant, aut peregrini et adscititii. Numquid autem dici potest a primis propagatos imperii Romani fines? *Scilicet ista merces*, Tertulliani hanc opinionem irridentis verba sunt, *Romanis a diis pro gratia expensa est. Sterculus, et Mutinus, et Larentina provexit imperium* (Tertull. loc. cit.). In antiquioribus editis libris legitur *si pro scilicet*, sed eodem plane sensu, locutione tamen minus eleganti. Romanorum autem deos vilissimos planeque infames ibi appellat, ut acrioribus ironiæ aculeis ethnicos, deorum suorum potentiam insulsiissime venditantes, pungeret. Sterculus enim agros, sicut ille alibi docet, *stercoribus juvando diligens fuit* (Idem, lib. II ad Nat. cap. 9). At de illo, sicut et turpissimo Mutino, et Larentina, quæ ab eodem dicitur *publicum scortum*, antea, atque in superioribus dissertationibus, disputavimus (Supr. cap. 25, art. 3; et Dissert. in Minut. Oct. cap. 17, art. 2, et Dissert. in Lact. cap. 52, art. 1 et 2). Nemo autem mentis suæ compos serio affirmare unquam audebit, ab hujusmodi infamibus et vernaculis diis porrectos fuisse Romani imperii fines. Neque etiam, ab aliis domesticis et peculiaribus diis suis. Diversa enimvero in pluribus esse nequit veri Dei potentia, virtus, sanctitas, sicuti nec natura. Atqui nemo unquam dixit in præfatis infamibus, aut aliis domesticis Romanorum diis, fuisse eandem, atque in

A omnipotente Deo, naturam et omnipotentiam, virtutem et sanctitatem. Dii ergo non sunt, nec potuerunt ullum aliquod Romano imperio asferre incrementum.

Superest igitur ut peregrinorum deorum auxilio et potestate accreverit Romani imperii magnitudo. Atqui opinio illa non minus omni prorsus verisimilitudine quam superior caret. Nam præter modo allatam rationem: *Peregrinos deos*, ut recte Tertullianus ait, *non putem extraneæ genti magis fautum voluisse, et patrium solum, in quo nati, adulti, nobilitati, sepultique sunt, transfretanis dedisse* (Tertull. Apologet. cap. 23), seu minus favisse patriæ et altrici terræ suæ, quam Romanis transmarinis et extraneis. Quo enim ingrati animi vitio patrium solum Romanis vastandum, et eorum imperio subjiendum tradere potuerunt?

Sed ut id quibusdam exemplis planius faciat: *Viderit, inquit, Cybele, Cæli et Terræ filia, Saturni uxor, et magna mater, si urbem Romanam, ut memoriam trojani generis adamavit, vernaculi sui scilicet, adversus Achivorum arma protecti, si ad ultores suos transire prospexit, quos sciebat Græciam Phrygiæ debellatricem subacturos* (Tertull. Apol. c. 25, p. 424). Vis autem hujusce argumenti, ut perspiciatur, in memoriam revocandum est, Cybelem quibusdam videri a Cybello Phrygiæ monte cognominatam. Nullus vero dubitat celeberrimum Pessinunte, quæ Phrygiæ urbs erat, positum fuisse illius simulacrum, quod postea Romæ, sicut alibi diximus (Dissert. in Minut. cap. 19. art. 1, et in Arnob. cap. 20, art. 2. et in Lactant. cap. 31, art. 3), maxima cum pompa collocatum est. At Tertullianus inde sic argumentatur: Numquid Cybele propter Æneam, Troja, Phrygiæ minoris ex urbe oriundum, atque idcirco vernaculum suum, adamavit Romanos, quia ex illo postquam ex Trojano incendio, et Achivorum armis ereptus fuisset, originem suam deduxerunt? Numquid vero illa sprexit patriam suam, illique Romanos prætulit, quia prævidebat simulacrum suum Romam transferendum, et a Romanis debellandam Græciam, Phrygiæ patriæ suæ debellatricem? Cur ergo passa est hanc, ubi summo honore colebatur, a Græcis expugnari? Esto tamen, illudque, si velis, permiserit. At quomodo præscire potuit fore aliquando, ut ipsa, vel quod idem est, D simulacrum suum Pessinunte Romam asportaretur? Non magis enim hoc prævidit, quam diem, quo Marcus Aurelius imperator Syrii mortuus est. At id plane, ait Tertullianus, aut nescivit, aut tardiores nuntios misit ad præcipuum suum sacerdotem archigallum, qui sexta post hujus imperatoris mortem die, elicitum ex lacertis impurum sanguinem pro illius salute litabat. Christiani itaque talem jure merito ridebant deam, aut futuri nesciam, aut crudelem, quæ passa est non solum archigalli sui perperam effundi sanguinem, sed patriam quoque suam penitus dirui. Nullum ergo Romanis ad dilatandos imperii sui fines auxilium sine iniquo ingratoque animo ferre potuit.

Neque etiam Jupiter illos majore studio ac favore complecti debebat (*Tertullian. Apologet. cap. 23*). Ecquid enim oblivisci potuit Idæi illius in Creta insula antri, ubi gentiles cum natum ac sepultum fuisse prædicabant? Numquid amore patriæ in odium converso, passus est *Cretam suam*, ut loquitur Tertullianus (*Ibid.*), *Romanis fascibus et armis concuti?* Numquid ex memoria quoque illius exciderant æra Corybantia, quorum clangore ac sonitu inhumanissima patris ejus Saturni, devorare illum volentis, feritas elusa est? Numquid tandem voluntaria oblivione obruerat *jucundissimum illic nutricis suæ odorem* (*Ibid.*)? Sed dubitant plures quæ fuerit illa nutritrix, illiusque odor jucundissimus. Quidam autem suspicantur Tertullianum his verbis alludere ad Amaltheæ cornu, ex quo nectar et ambrosia effluebant. At *vana* procul dubio est hæc suspicio. Agitur siquidem de Jovis nutrice, quam alii capram Amaltheam, alii Nymphas, sive Melissi Cretæ regis filias esse opinantur. Posteriores itaque hanc opinionem si Auctor noster secutus est, odor Nympharum, quæ melle et lacte Jovem aluisse ferebantur, recte dici potuit jucundissimus. Sin vero ad priorem, ut verisimilius est, respexerit, non sine ironia insulsam exagitat divinitatem Jovis, qui capræ male olentis lac suxerat, nec poterat tetrici illius odoris oblivisci. Atqui illius, patriæque suæ Cretæ, si memor semper fuit, hanc Capitolio anteponebat, ac Cretensibus potius, quam Romanis, dare totius mundi imperium. De illius porro ortu, nutricibus, educatione et sepulcro alibi disseruimus (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 43. art. 2*).

Quid vero hujus Jovis soror et conjux Juno? Numquid vellet, ait Tertullianus, *Punicam urbem Carthaginem ab Æneadarum utique gente* (*Tertull. Apologet. cap. 25, p. 427 et lib. II ab Nation. cap. 17*), id est, Romanis deleri? Nonne illam urbem sibi dilectam prætulit Samo, ubi educata, aut Jovi nupta fuerat, ut liquet his Virgilio carminibus, partim tantum ac tacito auctoris nomine ab Auctore nostro citatis:

Quam Juno fertur terris magis omnibus unam,
Posthabita coluisse Samo. Hic illius arma,
Hic currus fuit: hoc regnum dea gentibus esse,
Si qua fata sinant, jam tum tenditque fovetque.

(*Virgil., lib. I Æneid., v. 19 et seqq.*)

Verum *misera illa*, ait adhuc Tertullianus, *conjux Jovis et soror*, quantumvis amaverit Carthaginem, non potuit tamen impedire quominus a Romanis everteretur. Nihil quippe *adversus* funesta hujus urbis *fata valuit*. Nec id sane mirandum: quia *plane fato*, pergit Auctor noster, *stat Jupiter ipse* (*Tertull. Apol. c. 25, p. 428*). Nonne vero effatum illud satis aperte confirmatur Apollinis Delphici ad Cræsi nuntius responso, quod his totidemque verbis Herodotus retulit, τὴν περρωμένην ἀδύνατά ἐστιν ἀπορῆναι καὶ θεῶ; *Sortem fato destinatam defugere deo quoque impossibile* (*Herodot. lib. I, § 91*). De ipso autem Jove Cicero (*Cicer. lib. II de divin. pag. 281, lin. 44*) et Homerus

(*Homer. Iliad. 16, v. 434 et Odys. 3, v. 137 et seqq.*), ab eo citatus, hæc pronuntiant: *Nihil fit extra fatum.... Hoc sentit Homerus, cum querentem Jovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte eripere non posset. Hoc idem significat græcus ille in eam sententiam versus:*

Quod fore paratum est, id summum exasperat Jovem.

Simili quoque modo Seneca: *Quidquid est quod nos sic vivere jussit, sic mori, eadem necessitate et deos alligat. Irrevocabilis humana pariter ac divina cursus vehit. Ille ipse omnium conditor ac rector scripsit quidem fata, sed sequitur; semper paret, semel jussit* (*Senec. lib. de Provide. cap. 5. pag. 501*). Inde græcum illud adagium, Ἀνάγκη οὐδὲ θεοὶ μάρτυρες. *Necessitati ne dii quidem resistunt*. Videsis Erasmi in hoc adagium, et Lipsii in citata Senecæ verba observationes. Vide etiam Vossium (*Voss., lib. II de orig. et progr. Idolol. cap. 44, pag. 276 et seqq.*), et ea, si velis, quæ in nostra in Minutium Felicem de fato, et in sequente de Jove et Junone animadvertimus (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 6, art. 3; et Dissert. in Lactant. cap. 31, art. 4*).

Si Juno igitur atque ipse Jupiter diique omnes, fatentibus ethnicis, fato sint obnoxii, nullum procul dubio romano imperio incrementum dare unquam potuerunt. Jove enim diisque omnibus si potentius sit fatum, ethnici fati, ait Tertullianus (*Tertullian. Apologet. cap. 25, p. 428*), *dedentibus sibi Carthaginem*, majores profecto honores deferre debebant, quam Junoni, ac prostitutissimæ luxu Larentinæ, de qua paulo ante disseruimus. Falsum est igitur Romanos magna in Junonem, Jovem aliosque deos suos, aut vernaculos aut accitios, pietate meruisse totius orbis terræ dominatum.

ARTICULUS II.

Romanis datum non fuisse ob suam in deos pietatem imperium, quod fundatum fuerat, antequam Numa varios, qui explicantur, eosdem deos colendi ritus instituisset, aut fabricata fuissent deorum simulacra, utlusque Romæ esset deus.

Aliis adhuc rationum momentis Tertullianus demonstrat (*Tertullian. Apologet., cap. 25, p. 429*) Romanos non potuisse ab ullo prorsus deo suo aut omnibus aliis accipere imperium, aut ullam finem ejus propagationem. Certum est enim plures Romanorum deos, Saturnum, Jovem, aliosque summam consecutos fuisse regiam potestatem. Dic ergo, sodes, a quibus aliis diis, quos coluerunt, illam acceperint? Numquid Saturno data est a vilissimo quodam Sterculo, de quo paulo ante dicebamus? Sed is vixit post Saturnum. Nullus autem gentilis dicere unquam potuit quis alius deus regnum illi dederit. At nulla potior est ratio cur ab aliquo deo Romanis concessum dicatur.

Deinde vero fundatum erat imperium illorum antequam deorum cultus Romæ institutus fuisset. Etenim a Numa, inquit Tertullianus (*Ibid.*), *concepta est*

rietas superstitiosa, id est, religio, et superstitio, quæ prava perversaque cura falsis diis impenditur. Sed quam putas ob causam ab illo constituta est? Consule Livium (*Liv. lib. I, § 19 et seqq.*), Eutropium (*Eutrop. lib. I Breviar., pag. 64*), aliosque Romanæ historici scriptores, ubique respondebunt: ut effaratos, ac militares Romanorum animos, metu religionis ac deorum contineret, perpoliretque. Quinam vero, amabo te, erant primi illi Romanæ religionis ritus? Nondum, ait Auctor noster, aut simulacris, aut templis res divina apud Romanos constabat, quemadmodum alibi explicavimus, ubi templorum simulacrorumque investigavimus originem (*Tertullian. Apologet., cap. 430, pag. 27 et seqq. et lib. I ad Nation., cap. 17, pag. 583, Tom. I. Appar. lib. III, dissertat. 4, cap. 7 et 8, pag. 717 et seqq.*).

Tum etiam nulla, sicut ille pergit (*Ibid., pag. 28*), Capitolia certantia cælo, id est, nondum constructum fuerat templum Capitolinum, adeo superbum, ut suum ad cælos usque culmen attollere videretur. Neque putaveris hanc esse animi in ethnicos nimium infensi exaggerationem. Nam Martialis, et ipse ethnicus, eadem his versibus cecinit:

Nec capitoli sumum penetrale Tonantis,
Quæque nitent cælo proxima templa suo.

(*Martial., lib. II, Epigram. 31.*)

Silius quoque Italicus:

Ille etiam qua prisca fides stat regia nobis,
Aurea Tarpeia ponet Capitolia rupe,
Et tanget nostro templorum culmina cælo.

(*Sil. lib. III, v. 620.*)

Plura in Alexandri Donati aliorumque de urbe Roma libris tradita, si velis, facile invenies (*Donat. lib. II de Urbe Roma, cap. 4. et seqq.*).

Ubi ergo, rogabit aliquis, res divina tunc agebatur? Temeraria, inquit Tertullianus, de cespite altaria (*Tertullian. Apologet., cap. 25. p. 420 et lib. II ad Nation. cap. 17*), sive repente, subito ac fortuito casu exstructa, sicut ex Cicerone (*Cicer., lib. II de natur. deor., pag. 228, lin. 12*) et Apuleio (*Apulei. lib. de Deo Socrat. init.*) discere est. Vasa vero quibus ministrabatur sordida erant, ait Auctor noster, et adhuc sœmia, seu luto cretaque molli tum fabricata, de quibus alibi diximus (*Dissertat. in Lacant. cap. 30, art. 2*).

Adjecit Tertullianus (*Tertullian., loc. cit.*): Et nidor ex illis, uti in utroque illius, cum Apologetico, dum ad Nationes secundo libro legimus: in nostris autem codicibus manuscriptis ex duobus his verbis unum, sicuti sæpius factum est, scriptumque exillis. Atque inde forsitan Rigaltius corrigi voluit exilis, haud prorsus infelici conjectura, cujus tamen aliquam saltem rationem reddere debebat. Confirmari autem inde potest, quia ibidem Tertullianus asseverat, pauperes tum fuisse Romanæ religionis ritus. Sed duo hæc verba ex illis ad vasa sœmia, quibus subnectuntur, referri quoque possunt. Nihil ergo de hac varia lectione definire audeamus.

Cæterum quia Numæ tempore nulla apud Romanos erant deorum simulacra; imo vero, quia ea fieri

A ille, ut alibi ostendimus (*tom. I. Appar. pag. 733. et 1227 et seqq.*), prohibuerat; inde Tertullianus intulit: Et Deus ipse nusquam. Persuasum siquidem, uti capite sequenti videbimus, omnino habuisse videtur eam per gentilium animos pervasisse opinionem, non alios esse deos quam illorum simulacra, vel ipsorum in eis residere divinitatem.

¶ Vides ergo quam recte ex dictis concludat: Ergo non ante religiosi Romani, quam magni, ideoque non ob hoc magni, quia religiosi (*Tertullian. Apologet. cap. 25, pag. 430*). Fundatum quippe et stabilitum fuit illorum imperium, priusquam aut deos haberent, aut eos saltem tot superstitiosis ritibus, atque iuani tot caeremoniarum pompa colerent et adorarent. At certe tam ad illud imperium propagandum, quam jacienda ejus fundamenta pari profecto deorum ope ac subsidio indigebant, quod tamen nunquam habuisse manifestum est. Sed aliis adhuc rationibus id ab illo evidentissime demonstratur, quæ a nobis examinandæ sunt.

ARTICULUS III.

Non magis datum aut propagatum ab ultis gentilium diis imperium Romanorum, quam Babyloniorum, Medorum, Ægyptiorum, Assyriorum, Amazonum, et Judæorum, qui ante eosdem Romanos regnaverunt: horum impietate et sacrilegiis propagatos imperii sui fines: ac nullis plane miraculis, divinationibus, oraculis probari posse ullos existere horum aliorumque gentilium deos.

Certum quidem est, quod et ipsi Romani palam fatebantur, terrena regna ab aliquo institui, dari et dispensari. At ea potestas penes eum duntaxat solum esse potest, qui omnia creavit. Nulli itaque Romanorum dii regnum aliquod cultoribus suis aut aliis unquam dederunt. Et certe ante illorum Pontifices, Quindecim viros, Salios, Lupercos, Vestales, de quibus nos alibi, et ante omnes romanorum deorum ministros, imo antequam ulli dii Romæ colerentur, instituta fuerant Babyloniorum, Medorum, Ægyptiorum, Assyriorum, et Amazonum regna, magnaque, uti nemo nescit, potestate et gloria florebant (*Tertullian. Apologet., cap. 26, pag. 432; et lib. II ad Nation., cap. 27, p. 583*). Constat ergo has nationes nec a Romanorum diis, nec ab his quos ipsi colebant, accepisse regnandi potestatem: non a suis quidem, qui eos, a quibus summo in honore habebantur, defendi non potuerunt; neque a Romanorum diis, qui nondum ficti erant, et a quibus eorum imperium eversum fuisse Romani opinabantur. Jam vero vidimus (*Dissertat. in Minut., cap. 18, art. 4 et 5*), quomodo Minutius Felix hoc argumento adversus ethnicos pugnaverit.

Sed ut quibusdam exemplis manifestius id fiat, urget Tertullianus: Cur Athenas de manu Pyrrhi Apollo non defendit, vel cur Delphas de manu Pyrrhi Apollo non eruit (*Tertul., l. II ad Nation., loc. cit.*)? Nullus enim plane ethnicorum deus neque Romæ, neque ullibi, tanto honore divina ornatus est, quante Minerva

Athenis, ubi exstabat insigne illius notumque omnibus simulacrum. Neque majori cultu ullus Deus honestatus est, quam Apollo Delphis, ubi oracula, toto terrarum orbe celebrata, fundere credebatur. Verumtamen nec iste Delphos, nec illa Athenas ab hostium suorum armis tuta reddidere. Quomodo ergo dii vel peregrini, vel patrii, dilatare Romani imperii fines valebant? Numquid aliis diis potentiores erant? Sed verus Deus debet esse omnipotens, atque idcirco unus tantum esse potest, qui regna tribuit, et dispensat.

Age vero, instantemque Tertullianum subsequamur (*Idem, Apologet. cap. 26, p. 432*). Judæi, inquit, suos habuerunt reges, quos etiam nunc habent, nisi horrendo Christi parricidio suas eruentissent manus. Atqui hi ipsi penitus contempserunt Romanorum deos. Non illi ergo in hos deos pietate regnum suum meruerunt. Romani vero, cum his deorum suorum hostibus icto fœdere, honoraverunt ipsorum Deum cœsis victimis, ac templum donis et muneribus. At quibus, oro te, oculis dii illi facta a Romanis hæc vero Deo, eorumque adversario, fœdera, sacrificia et dona intueri poterant? Nonne illorum iram potius, quam propensum ad augendos romani imperii fines animum, accendere debuerunt?

Præterea certo certius est regna ab hominibus occupari, invadique armis et victoriis (*Ibid., cap. 25, pag. 431*). Atqui hæc fieri nequeunt, nisi eversis pleurumque urbibus, ac proinde pari templorum ac mœnium strage, eadem sacerdotum corde atque civium, ac rerum sacrarum profanarumque communi ereptione ac præda: *Tot igitur*, ait Tertullianus (*Ibid.*), *sacrilegia Romanorum quot tropæa, ex sacris profanisque captarum urbium spoliis Romanis asportata: tot de diis, qui patriam suam et urbes, in quibus colebantur, tutari non potuerunt, quot de gentibus triumphi. Tot manubiæ, quot manent adhuc Romæ simulacra captivorum deorum.* Manubiarum autem nomen, de quo nos alibi (*Dissertat. in Minut., c. 16, art. 2; et in Lactant., c. 31, art. 4*), a Tertulliano ibi accipi videtur pro spoliis, quæ Romani ex captis urbibus secum Romanam detulerunt. Præcipua vero erant deorum simulacra, quæ in templis solebant collocari, ac deinceps adorari. Romanorum ergo imperium accrevit non quidem ulla ipsorum in deos pietate et religione, sed impietate, sceleribus et sacrilegiis.

Qua ergo ratione dii illi, pergit Auctor noster, ab hostibus suis Romanis *sustinent adorari, et illis imperium sine fine dederunt, quorum magis injurias, quam adorationes remunerasse debuerant?* In nostris manuscriptis codicibus ac variis editionibus, præsertim antiquioribus habetur *adulationes*, sive *adulationes*, quemadmodum differenter ab aliis scriptum occurrit. Quidam tamen maluerunt *adorationes*, ut hoc nomen superiori verbo *adorari* respondeat. Quid vero, si Tertullianus significare voluerit deos non potuisse patienter ferre adulationes, seu vana cultus eorum blandimenta, qui tum eis adulabantur, cum impietate et sacrilegiis omnia vastabant? At quocunque modo

A legendum decernas, fatendum est nihil posse fingi absurdius, quam Romanos sua in deos pietate auxisse imperii sui fines, quos bellis victoriisque, atque idcirco non sine eorumdem deorum injuria atque contumelia, propagaverant.

Quæ porro hucusque exposuimus Tertulliani adversus Romanorum deos argumenta, plerisque iisdem Minutius Felix, quemadmodum in prima nostra dissertatione ostendimus (*Dissertat. in Minut. Octav. cap. 16, art. 2 et 3*), fictam eorumdem numinum divinitatem fonditus everitit.

Urgebant tamen Romani cæterique omnes ethnici veros esse deos suos, qui stupendis signis, miraculis, prædictionibus, oraculis, divinationibus, ac factis quibusdam, quæ cunctas creaturarum vires superare videbantur, suam divinitatem et omnipotentiam sæpe sapius comprobaverant. Et hæc certe quæ extra solitum naturæ ordinem acta esse opinabantur, illorum oculos et mentem sic fascinauerant, ut persuasum omnino habuerint ea soli deorum potestati esse tribuenda. Verum Tertullianus ostendit hanc argumentationem ab iis tantum proferri et urgeri, qui veram ignorabant effectuum illorum causam. Semotis quippe inanibus præjudiciis, agnoscere potuerunt ea omnia facta fuisse dæmonum agilitate maxima, malis artibus, dolis, fraudibus ac præstigiis, quibus hi mendaces impurique spiritus incautis hominibus plane illudebant. Huc etiam accedit, quod ethnici inficias ire nequibant plura extraordinariis deorum, uti putabant, suorum factis similia ab hominibus magis deditis, eorumdem dæmonum dolis ac fraudibus edita fuisse. Quis ergo, nisi insanat, hos idcirco veros deos esse dixerit? Quæ porro ac quanti ponderis sint hæc argumenta, quibus Tertullianus illud probavit (*Supr. cap. 8, art. 3 et seqq.*), superius enucleare ac patefacere contendimus. In superioribus etiam dissertationibus hæc et alia adhuc plura explanavimus (*Dissertat. in Minut. Octav., cap. 16, art. 1 et seqq. et Dissert. in Arnob., cap. 18, art. 1 et seqq. et Dissert. in Lactant., cap. 32, art. 4*), quibus alii nostræ religionis assertores ac vindices illam gentilium opinionem et argumentationem radicitus excusserunt.

CAPUT XXIX.

De deorum imaginibus, statu et simulacris.

ARTICULUS PRIMUS.

Quibus argumentis Tertullianus demonstrat colenda non esse deorum simulacra, quæ nulla ante Numam Pompilium, ac longo deinceps tempore, Romæ fuerunt; quæ ex eadem materia ac viliâ vascula facta erant; quæ ridicula consecratione fatum mutaverant suum; quæ artificibus fabricata, variis contumeliis a bestiis hominibusque afficiebantur: ac quam absurde bestiæ Libero, Cybele, et Cælesti applicatæ sint.

Cum satis superque demonstratum sit falsos nolosque esse gentilium deos, inde necessario sequitur vana, ac nullo penitus honore digna esse illorum simulacra, statuas et imagines. Quæ enim falsi dei,

nisi falsa imago esse potest? Nunquam ergo magna sine impietate colitur et adoratur. Tertullianus tamen hunc ethnicorum errorem peculiaribus quibusdam explodit expugnatque rationibus, quæ nunc a nobis explicandæ sunt.

Jam vero illum audivimus dicentem nulla Romæ, regnante Numa Pompilio, et ante illius ætatem facta fuisse simulacra aut imagines deorum (*Cap. super., art. 1*). Etenim *nondum*, inquit, *tunc ingenia græcorum atque Tuscorum fingendis simulacris Urbem innundaverant* (*Tertullian. Apologet., cap. 25, p. 430*). Ibi vero alludere videtur ad Tatiani, sicut alibi animadvertimus (*tom. I Appar. pag. 543*), et aliorum opinionem, qui Tuscos artis figlinæ, simulacrorumque ex creta et argilla fingendorum inventores fuisse existimabant. Neque hæc tamen deorum simulacra Romam asportata sunt, statim atque Numa Pompilius mortuus est. Romani siquidem, ut laudatus ab Augustino Varro, et Clemens Alexandrinus testantur, deos suos per centum septuaginta et amplius annos sine simulacris coluerunt. Sed de his in citato jam Apparatu nostri tomo disputavimus (*ibid.*), ibique præterea ostendimus Numam vetuisse, ne ullum simulacrum ullave imago fieret.

Per totum itaque illud tempus, quo Romani his caruerunt: *Deus*, ait Tertullianus, *ipse nusquam* (*Tertullian. Apologet., cap. 25, p. 430*). Cur ergo, nisi quia ethnici in animum induxerant deorum simulacra re ipsa suos esse deos? Et vero Clemens Alexandrinus, a nobis etiam alibi laudatus (*tom. I Appar., pag. 734*), haud dubitanter asseverat posterioribus illis temporibus fictos ab ethnicis deos, quos adorabant. Quamobrem Tertullianus alibi dixerat deos ab iisdem ethnicis æstimari a templis, ubi simulacra eorum posita erant (*Tertullian., Apologet., cap. 10, p. 350 et cap. 25, pag. 427*). Alibi vero eadem deorum simulacra, quæ Romani, ut antea dicebamus, Romam in triumphis pompam deferrebant, captivos deos appellat. Sed supervacuum est hoc pluribus probari quod ab illo ubique passim pro certo ponitur, atque mox dicendis manifestius patebit.

Quanta autem cæcitate: *Deus verus*, inquit ille, ab ethnicis spernitur, eidem profecto deorum statuæ adorantur (*idem, Apologet., cap. 44, pag. 488*). Quid enim in eis deprehendere erat, nisi *materias sorores* (*esse vasculorum instrumentorumque communium, vel ex eisdem vasculis, et instrumentis, quasi solum consecratione mutantes licentia artis transfigurante?* (*Ibid. cap. 12, p. 339*). Palam itaque pronuntiat simulacrorum *materias*, sive ligna, et metalla, quibus illa facta erant, eadem fuisse, atque vasculorum et instrumentorum, quæ communi et quandoque vilissimo hominum usui destinabantur. Fatum itaque ac sortem suam mutaverant, primum quidem arbitrio et libidine artificum a quibus efficta fuerant, ac deinde ridicula consecratione, qua demum accepta, tanquam veri dii a gentilibus colebantur. Sed hæc alibi fusius prosecuti sumus (*Dissertat. in Arnob., cap. 19, art. 4*),

TERTULLIANI I.

A planumque fecimus quam vesana et absurda sit hæc ethnicorum opinio.

Quæ enim vero major infamia esse potest quam divino honore prosequi deos, *qui metallis*, inquit Tertullianus, *censentur* (*Tertullian. Apologet., cap. 12, pag. 339*): subaudiendum haud dubie *orti et facti*? Juvenalis namque eodem sensu hoc verbum *censeri* adhibuit, ubi canebat:

Stemmata quid faciunt? quid prodest, Pantice, longo
Sanguine censeri?

(*Juvenal. Satir. 8, v. 1.*)

Ad hæc vero, ut hæc deorum simulacra ex metallis fierent, ab imperatoris, qui horum erat dominus, pendeat arbitrio (*Tertullian., Apologet. cap. 29, p. 439*). Pro illius ergo nutu ac voluntate dii illi fiebant, vel rejiciebantur. Quantis insuper contumeliis ab artificibus finguntur fabricanturque? Primum *cruci*, ait Tertullianus (*Ibid., cap. 12, p. 339*), *ac stipiti* superstruuntur, *asciis* deinde dolantur, et secantur *runcinis*, sive serris majoribus, et *scabinis*, id est, linis perpoliuntur. Quid vero, quod *ante plumbum*, addit ille, *glutinum*, et *gomphos*, græce γόμφοι, sive clavos, quibus compinguntur, *sine capite sunt dii*? (*Varr. Lib. VI de Ling. latin., pag. 54.*) Nonne autem his verbis significat simulacri caput separatim factum, impositumque postea ejus corpori, clavisque illi affixum.

Sed hæc ignominias, ut ille ait (*Tertullian., loc. cit., p. 339*), hi præstantes dii sive simulacra, nullo vitæ statu animata, non sentiunt. Statuæ enim vero et frigidæ imagines mortuorum hominum simillimæ, sicut fabricationis suæ dedecore non tanguntur, ita nec adorantium cultu et obsequio. Huc accedit, quod istam simulacrorum stupiditatem, *milvi*, inquit, *mures et araneæ intelligunt* (*Ibid.*), cum impune in his statuis nidificant, easque suis coinquinant stercorebus. Facilius vero illam intelligebant fures, aliique homines impii, a quorum rapinis et contumeliis nunquam sine cæsareorum militum excubiis hæc simulacra tuta esse poterant. Sed istæ in superioribus nostris dissertationibus enucleavimus (*Dissertat. in Minut., cap. 21, art. 1, et in Arnob., cap. 22, art. 3, et in Lactant. cap. 33, art. 5*).

Contra vero clamitabant ethnici impias esse has voces et convicia sacrilega: *Sed infrendite*, ait eis auctor noster, *et inspumate*, quantum volueritis, nihil sane hi clamores vobis proderunt. Audistis enim aliquando *Senecam* aliquem, cui refragari nequitis, *pluribus et amarioribus verbis de vestra superstitione perorantem* (*Tertullian. Apologet., cap. 12, p. 339*). Quæ vero sint hæc Senecæ verba indicavimus in alia nostra dissertatione, ubi et hunc Tertulliani locum citavimus (*Dissertat. in Lactant., cap. 33, art. 3*). Quamvis autem Seneca tacuisset, non minus validum est auctoris nostri argumentum, contra quod gentiles rabiose quidem inspumare, sed ejus vim infringere nequibant.

Quis igitur non deplorabit cæcam illorum impietatem, qui ut major diis suis, seu simulacris haberetur veneratio: *Bestias*, inquit Tertullianus, *Libero, et Cybele, et Cælesti* applicabant (*Tertullian., Apologet., (Trente-six).*

cap. 12, p. 339), id est, illorum currui, quo vehi sinegebantur? Currus enim Liberi trahabatur tigribus quemadmodum ab Ovidio (*Ovid., Metamorph., fab. ult., et lib. de Arte amandi. v. 560*), aliisque pluribus discere est. Quamobrem salis erit hæc citasse Virgilli carmina:

Nec, qui pampineis victor juga flectit habenis
Liber, agens celso Nyseæ de vertice tigres.
(*Virgil., lib. VI Æneid., v. 779.*)

Cybeles vero currum vehabant leones, sicuti canit Lucretius:

Hanc veteres Graium docti cecidit poetæ
Sedibus in curru bijugos agitare leones,
Aeris in spatio magnam pendere docentes
Tellurem, neque posse in terra sistere terram.
(*Lucret., lib. II, v. 600 et seqq.*)

Diodorus vero Siculus scribit hujus deæ simulacro idcirco admotos leones et pardales, quia ab his nutrita ferebatur (*Diodor. lib. III Biblioth., pag. 135*).

Tertia porro dea, cujus currui junctæ erant bestię, a Tertulliano vocatur *Cælestis*, uti in codicibus nostris scriptum, in quibusdam vero aliis *Cereri* legitur. At hæc quidem vocabatur *Cælestis*, ejusque currus vehabatur anguibus, quemadmodum his Ovidius confirmat versibus:

Geminos dea fertilis angues
Curribus admovit, frænisque coercuit ora,
Et medium cœli terræque per aera vecta est.
(*Ovid., lib. V Metam., fab. ultim.*)

Non sola tamen Ceres, sed Venus etiam cognominabatur *Cælestis*, currumque illius oloribus et columbis trahi garriebant. Si testem petas, adest adhuc Ovidius:

Vecta levi curru medias Cytherea per auras,
Cypron Olorinis pondum pervenerat alis.
(*Ibid., lib. X, § ult.*)

Postea vero:

Perque leves auras junctis invecta columbis.

Denique Junonis, quæ *Cælestis* quoque nuncupabatur, currum equi, sicut Homerus, Virgilius, et pavones, ut alii testificantur, ducebant. Nam rursum cecinit Ovidius:

Habili Saturnia curru
Ingreditur liquidum pavonibus æthera pictis.
(*Ovid., lib. II Metam., paulo ante finem.*)

Tam ergo difficile dictu quid *Cælestis* nomine a Tertulliano significetur, quam probatu facile bestias a gentilibus, sicut ait Tertullianus, applicari diis suis, sive illorum simulacris. At nemo sane mentis homo unquam negabit nihil esse absurdius, quam hujusmodi simulacra tanquam veros deos, aut divina virtute præditos, serio venerari et adorare.

ARTICULUS II.

Quam absurde ethnici dixerint simulacra suos esse deos; tametsi plurimi quosdam aliis incognitos, et a se adoptatos colerent, aut domesticos pignerarent, venditarent, atque in vilissima commutarent vasa, aut publicos in hastario venales haberent, easque sanctiones existimarent, qui magis tributarii erant, cariusque venundabantur.

Non potuit Tertullianus patienter ferre ethnicos,

qui rectæ rationis lumini, sole meridiano clarius fulgenti, oculos ultro claudentes, mira pervicacia imagines, statuas, simulacra falsorum deorum retinenda colendaque esse contendebant. Pro ratione enim, inquit ille, insulsa duntaxat erat illa vociferatio: *Hæc; nobis dii sunt.* (*Tertullian., Apologet., cap. 13, p. 344*). Verum mera verba erant, quibus ipsi suomet judicio plane condemnabantur. Diffidit quippe non poterant nullum, sine scæntus approbatione, ut supra vidimus (*cap. 18, art. 9*), deum potuisse nuncupari et honorari. Verumtamen in ethnici cujuslibet potestate situm fuit quem voluisset, deum, sive quodcumque sibi placuisset, dei simulacrum aut eligere aut reprobare. Susceptum itaque ab aliquo deum alius pro libito aspernabatur. At illud sine reprobatu injuria fieri non poterat, aut, ut ipse Tertullianus eos compellendo loquitur: *Cum alii alios colitis, utique quos non colitis, offenditis. Prælatio unius sine alterius contumelia non potest procedere* (*Tertullian., loc. cit.*).

Quidam autem putant Augustinum ad hæc verba respexisse, ubi totam illam argumentationem improbat, sicque refellit: *Non dico quod sæctius sit Tertullianus, fortasse quam verius: Si dii existuntur, ut bulbi, utique cæteri reprobi judicantur. Non hoc dico. Video enim etiam ex selectis seligi aliquos ad aliquod majus et præstantius, sicut in militia, cum tyranni electi fuerint, ex his quoque eliguntur ad opus aliquod majus armorum..... Non opus est multa percurrere, cum res in aperto sit. Quamobrem non ex hoc quod dii ex multis quidam selecti sunt, vel is, qui scripsit, vel eorum cultores, vel dii ipsi vituperandi sunt: sed advertendum potius quinam isti sint, et ad quam rem selecti videantur* (*August., lib. VII de Civit., cap. 1, pag. 162*). Verum responderi forsitan poterit ibi Augustinum de diis ethnicorum selectis. Tertullianum vero de quorumlibet deorum simulacris citato loco disputare. Sed obijciunt alii ethnicos, sicut diximus, credidisse hæc ipsa simulacra suos esse deos. Ad hæc vero, quamvis de utrisque non eodem semper modo loquerentur, non minoris tamen roboris videtur Augustini in Tertullianum argumentatio. Verum negari non potest longo majus esse illius pondus, si Augustinus ad ea respexerit, quæ Auctor noster in libris *ad Nationes*, contra Varronis de ipsismet diis selectis sententiam fusius disputavit (*Tertull., lib. II ad Nat., cap. 9*), atque ad hæc potissimum ejus verba: *Si certos ethnici deos habebant, contenti esse debuerunt, nec electos desiderare. In quo etiam irreligiosi deprehenduntur. Si enim dii, ut vultis seliguntur; qui non seliguntur, reprobi pronuntiantur* (*Ibid.*). Nonnullis autem ita persuasum fuit hunc locum ab Augustino notari, ut eum secuti, in hoc textu pro verbo vultis nomen bulbi audacter reposuerint.

Contra tamen instabit aliquis Tertullianum, etsi in Apologetico de deorum simulacris disserat, ex illis nihilominus, quæ ethnici deos esse opinabantur, eandem atque in libro *ad Nationes* de diis ipsis selectis hanc intulisse conclusionem: *Status dei cujusque, in senatus æstimatione pendebat. Deus non erat, quem ho-*

mo consultus noluisse (*Idem, Apologet., cap. 13, pag. 344*). Verum is animadvertere debet his verbis non denotari deos selectos, sed quorumvis deorum simulacra, quæ ethnici, uti ille ibidem adjecit, pro libito pignerare, vendere, immutare, frangere poterant. At id sine illorum probro et dedecore nequibat fieri; atque tunc maxime quando uno reprobato, aliud eligebatur. Nonne etiam dici potest argumenti, inde a Tertulliano ducti, vim in eo positam esse, quod quicumque dii finguntur, ii aut omnipotentes esse debent, aut nulli dii sunt. At non inter plures omnipotentes, sed bene quidem inter tyrones et milites unus validior, potius quam alter, potest seligi.

Ceterum si tota hæc argumentatio infirma plane tibi videatur, aliam ab illo accipe, quam procul dubio majoris ponderis esse fateberis. Constat, inquit, omnia gentilium simulacra, vel quod idem est omnes illorum deus aut domesticos et privatos, aut communes et publicos fuisse. Primi autem lares, et penates vocabantur, quos unusquisque domi servatos, ritu peculiari colere solebat (*Idem, Apologet., cap. 13, pag. 344, et lib. I ad Nation., cap. 10*). De penatibus autem hæc sunt Tibulli carmina:

At mihi coniugat patrios celebrare penates,
Reddereque antiquo menstrua thura lari.
(*Tibull., lib. I, eleg. 3, v. 33.*)

Addamus, si lubet, et ista a Virgilio edita:

Quinquaginta intus famulæ, quibus ordine longo
Cura penum struere, et flammis adolere penates.
(*Virgil., lib. I Æneid., v. 707.*)

De laribus vero Juvenalis cecinit:

O parvi nostrique lares, quos thure minuto,
Aut farre, aut tenui soleo exornare corona.
(*Juvenal., satir. 9, sub. fin.*)

Plura autem de utrisque sæpius stricto solutoque sermone ab ethnicis decantata huc congerere nihil necesse est. Verum ea fuit eorundem gentilium mentis inconstantia, isque impius deorum suorum contemptus, ut quos diu coluerant, domesticam, inquit Tertullianus, in ipsos exercerent potestatem pignerando, venditando, demutando, aliquando in cacabulum de Saturno, in trullam de Minerva (*Tertullian. Apologet., cap. 344*). Quemadmodum igitur gentiles ex vasis vilissimo usui, ut antea vidimus, destinatis simulacra, sive deos, ita etiam ex his alia vasa posthæc fingeant, aut ea pignerabant, aut vinditabant. Ex Saturno enim, sive Saturni simulacro formabant aliquando cacabulum, sive minus cacabum, quod teste Varrone, vas erat, ubi cibum coquebant; ab ea cacabum appellantur (*Varr., lib. IV, de Ling. lat., § 27*). Trulla vero vas potiorum erat, uti ex his patet Horatii versibus:

Qui Veientanum festis potare diebus
Campana solitis trulla.
(*Horat. lib. II, satir. 3, v. 143.*)

Quod quidem a Juvenale confirmatur (*Juvenal., satir. 3, v. 112*). Aliquando tamen videtur ab aliis accipi pro vase, quo ventris, sicut alia in dissertatione ostendimus (*Dissertat. in Arnob., cap. ult., art. ultim.*),

A onus deponebatur. Sed priore sensu a Tertulliano acceptum fuisse eo facilius nobis probabitur, quod de vase ad cibos conficiendos ibidem locutus sit. De trulla autem et cacabulo aliquid in citata dissertatione diximus.

Duas porro ob causas hi dii, sive simulacra ab ethnicis immutabantur, pignerabantur, et vendebantur. Ac prima quidem erat, inquit Tertullianus, ut quisque deus contritus, atque contusus est, dum diu colitur (*Tertullian. Apologet., cap. 344*). Itaque illum deum, vetustate exesum, aut deformatum rejiciebant, aut commutabant in aliud. Altera causa erat: Ut quisque deum sanctiorem expertus est domesticam necessitatem. Ita quidem Rigaltius: in Frobeniana vero editione: Et quisque dominum. Melius in aliis editionibus

B et omnibus ineditis exemplaribus nostris: Ut quisque dominus, illius videlicet dei, et simulacri, sanctiorem expertus est domesticam necessitatem (345). Sed quid, rogabit aliquis, nomen sanctiorem ibi significat? Respondent nonnulli nihil aliud Tertullianum sibi voluisse, nisi hunc deum a paupere illius domino vendi, cui sua necessitas et inopia sibi sanctior, quam deus sons videbatur. Necessitatem enim sanctiorem vocari putant extremam, maximeque urgentem, quemadmodum Livius vocat sanctius ærarium, quod ad ultimos, inquit, casus servabatur (*Liv., lib. XXVII, § 10*). Citari quoque poterat Cicero, qui ad Atticum scripsit decretum fuisse, ut pecuniam de sanctioris ærario auferrent (*Cicer., lib. VIII, Epist. 20, ad Attic., pag. 284, lin. 6*). Verumtamen numquid a scopo is

C penitus aberrabit, qui dixerit illud adjectivum sanctiorem, non ad nomen necessitatem, sed deum referri? Nam ethnici quo sanctiorem deum esse opinabantur, eo carioris illum vendebant. Et certe ipse Tertullianus ibidem et in libro ad Nationes: Di, inquit, qui magis sancti, magis tributarii (*Tertullian., lib. I ad Nation., cap. 10*). Porro autem sive deus, seu potius necessitas ethnicorum hoc sanctioris nomine designetur, illos Tertullianus merito his verbis redarguit: Privatos deos, quos lares, et penates domestica consecratione perhibetis, domestica licentia inculcatis, sive conculcatis, venditando, pignerando pro necessitate ac voluntate (*Ibid., pag. 55*).

Neque plaris faciebant deos suos publicos, quos, uti ille prosequitur, æque publico jure sædabant (*Idem, Apologet., cap. 13, pag. 345, et lib. I ad Nation., loc. cit.*), imo vero tractabant turpius ac contumeliosius. Nam privatos unusquisque pro arbitrio quidem, sed privatim vendebat; publicos vero publice, ut pote quos habebant in hastario vectigales (*Ibid.*). Hastarium autem, si Turnebo credas (*Turneb., lib. XXVIII Advers., cap. 5*), locus erat, ubi proscriptorum bona venundabantur. Rigaltius autem putat eo nomine significari librum hastarium, seu tabularium et regestum vectigaliorum, quæ sub hasta et voce præconis quinquennio quoque addici redemptoribus solebant. Et certe Auctor noster: Quos in hastarium, inquit, regessitis publicanis sub... tis, omni quinquennio, inter vectigalia vestra prosriptos addicitis (*Tertull.,*

lib. I ad Nation., cap. 10). Sed utrumque illud Tertullianus significare procul dubio videtur. Ait enim deos publicos in eum locum transferri, ubi, sicut alia proscriptorum bona in tabulario publico primum descripta, per quinque annos asservabantur, donec venderentur publice, atque ita *sub eadem*, sicut ille ait, *hasta, sub eadem annotatione quaestoris* divinitas illorum addicitur. Nonne autem *hastarium*, et ab ea hasta, et ab annotatione sive registro quaestoris nuncupari potuit?

Quidquid sit, hi dii non solum venales, sed *vectigales* quoque, inquit Tertullianus, habebantur; quia pro quinquennali in hastario mora, aliquod solvebatur vectigal, ac tributum (*Idem, Apologet., cap. 13, p. 344*). Quanto igitur, amabo te, dedecore et opprobrio miseri illi dii afficiebantur? Quo enim modo ad eos vendendos et emendos illic itum si quæras: *Sic Capitolium*, respondebit Tertullianus, *sic olitorium forum* petitur (*Idem, ibid.*). Minus bene in quibusdam editis: *Si... si, pro sic... sic*. In libro quippe ad Nationes legimus: *Sic Serapæum, sic Capitolium* petitur (*Et lib. I ad Nation., cap. 10, pag. 55*), hoc est, eodem modo, similique tributo hastarium ad deos ponendos, ac venundandos locatur, quomodo Capitolium, Serapæum, et forum olitorium. Nulli autem in hac templa ingredi, quemadmodum nec aliquid in foro olitorio vendere, nisi soluto tributo licebat. Ergo qui *magis tributarii*, concludit ille, *magis sancti, imo qui magis sancti, magis tributarii* (*Ibid.*), id est, quo deus falsa ethnicorum opinione sanctior aestimabatur, eo majus pro illius in hastario mora, et illo venundando exigebant pretium et tributum.

Quinam porro illi dii publici fuerint, a nobis si quis forsitan sciscitabitur, respondebimus hos triplicis potissimum fuisse generis. Alii enim erant in templis collocati, alii vel fabricati, vel empti, et advecti; alii tandem per vicos et plateas, ut supra animadvertimus (*Supr., cap. 24, art. 4*), palam circumferebantur. At primi vel solum ob vetustatem, secundi et tertii ad ethnicorum arbitrium tributa pendere et vendi consueverant. Nonne ergo qui diis suis tantam iouebant infamiam, nec illos, nec eorum simulacra deos, aut divino aliquo honore dignos esse etiam iuviti palam fatebantur.

ARTICULUS III.

Quam præpostere gentiles Simonem magum, sicut alios deos suos statua dei sancti inauguraverint, eosque omnes repræsentaverint eodem habitu, iisdemque insignibus, quibus ætas, ars, negotium ante mortem fuerant, ac pares statuas imperatoribus suis, seu mortuis, seu vivis statuerint; nec inde aliquid confici posse contra sanctas Christianorum imagines.

Ultimum Tertulliani adversus insanos simulacrorum cultores argumentum non omni prorsus difficultate caret. Quapropter illum parumper adhuc audiamus, ethnicos his verbis increpantem: Qua, inquit, fronte, *Junones, Cereres, Dianæ*, sive illarum, aliarumque vestrarum dearum ac deorum simulacra

adoratis, cum Simonem magum statua et inscriptione sancti dei inauguratis (*Tertul. Apol., cap. 13, p. 347*)? Observatum autem a nobis fuit a Justino martyre traditum fuisse, Claudio imperante, statuam in insula Tiberina duos inter pontes huic Simoni mago positam cum illa inscriptione: *Simoni sancto deo* (*Tom. I Appar., pag. 6*). Martyri sanctissimo suffragatur Cyrillus Hierosolymitanus (*Cyrl., catech. 6, pag. 157*), qui illam ab eodem Claudio imperatore, et Eusebius (*Euseb., lib. II Histor. eccles., pag. 52*), qui a Romanis collocatam fuisse haud dubitanter affirmant. Alios testes hic citare tam facile esset, quam supervacaneum. Omnes enim vèro concedunt communem hanc fuisse veterum Scriptorum opinionem.

Verum recentiores critici audacter asseverant illam crasso niti errore, qui ab eodem Justino, latinæ linguæ penitus ignarò profectus, cæterorum deinceps animos pervasit. Cum enim ille in mentem, inquit, induxisset statuam Semonis Sancti dei Fidii eandem esse ac Simonis magi, ipsi falsa nominis similitudine decepto, alii omnes incauti subscripserunt.

Quid ergo? Numquid omnes non solum græce, sed latine scientes, atque et etiam, qui Romam post Justinum martyrem venerant? Numquid hunc errorem nullus ex illis deprehendit, aut illius a se agniti ne ullum quidem admonuit? Numquid quia postrema ætate Simonis Sancti statua inventa est, inde necessario sequitur Justinus tempore nullam fuisse Simonis Magi? Quid vero, quod Augustinus testatum plane facit effictas ab eodem Simone mago et suam et Helenes meretricis imagines, quas discipulis, inquit, *suis præbebat adorandas, et Romæ tanquam deorum simulacra auctoritate publica constituerat* (*August., lib. de Hæres., cap. 1, pag. 6*). Atqui si has imagines Romæ constituit, nonne Justinus adhuc tempore aliqua exstare poterat? Quid ergo prohibet quominus sanctus ille martyr et alii deinceps aliquam ex illis ant viderent, aut ab aliis visam esse facti sint certiores?

Sed fac, si Deo placet, Justinum, Augustinum, et alios quam plurimos errasse, non minus tamen valida est Tertulliani adversus deorum statuas argumentatio. Cuncti enim vèro saltem fatentur positum fuisse Romæ Semonis Sancti simulacrum. At non minus impium erat falsi hujus dei, quam Simonis magi imaginem adorare. Præterea idem erat in deorum, ait Tertullianus, statuis *Habitus, eadem insignia, atque ut ætas, ut ars, ut negotium mortui fuit, ita deus est* (*Tertullian. Apologet., cap. 347*). Quid autem absurdius, quam cum *senex de Saturno*, sicut ille alio in libro scripsit, *imberbis de Apolline, virgo de Diana figuratur, et miles in Marte, et in Vulcano faber ferris consecratur* (*Idem, lib. I ad Nation., cap. 10*)? Quis enim ea spectando, non illico videbat illos homines fuisse, vilibus etiam artibus olim occupatos, qui dii idcirco esse nunquam potuerunt? Non summa igitur sine impietate illorum tanquam deorum simulacra et imagines adorabantur.

Denique iidem gentiles non solum his aliisque ve-

teribus diis suis, sed suis etiam imperatoribus mortuis, ac quandoque adhuc viventibus, uti paulo post dicemus, extruxerant templa, in quibus posita erant eorum simulacra, eaque eodem atque aliorum deorum suorum colebant honore. Quæ autem major impietas, quam viventis hominis, aut mortui, ac dum viveret omni scelerum genere sæpius conspurcati, simulacrum tanquam veri dei adorare ac venerari? At certe non insani imperitique tantum vulgi hæc fuit detestanda superstitio, sed aliorum etiam, qui ingenio et auctoritate maxime pollebant. De se enim ipso et quibusdam, qui se christianos esse negabant, Plinius hæc ad Trajanum imperatorem scripsit in verba: *Cum præeunte me deos appellarent, et imaginem tuam, quam propter hoc jusseram cum simulacris numinum offerri, thure, ac vino supplicarent, præterea maledicerent Christo, quorum nihil cogi posse dicuntur, qui sunt revera Christiani* (Plin., lib. X, epist. 101 ad Trajan.). Nec mirum profecto si veri Christiani id plane penitusque recusarent, quod non sine maximo idololatriæ crimine fieri poterat.

Non amplius ergo audiendi sunt gentiles, qui nobis objiciebant ab hujuscemodi deorum, præsertim antiquorum, statuis, et simulacris, opem sibi ferri, fundi oracula, aut nescio quæ facta miracula. Quæ enim de hisce diis, seu simulacris diximus, Sole meridiano evidentius demonstrant nihil ab illis, multo minus miracula potuisse fieri? Deinde vero Tertullianus, ut supra vidimus, plane ostendit si quid extra consuetum naturæ ordinem ab illis factum videatur, id tribuendum malis artibus, præstigiis atque fraudibus demonum, qui delitescunt *sub imaginum*, uti ille loquitur, *prostitutione, et humanorum nominum consecratione* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 27), improvidas gentiliū mentes fallebant. Sed de his satis antea disputavimus (Supr., cap. 10, art. 5 et seq.).

Neque porro est, quod hæreticus aliquis nobis in aurem obghanniat, vel palam clamitet ex his, quæ hactenus post Tertullianum enucleata sunt, concludi posse omnes penitus sacras Christianorum imagines ab illo condemnari. Non enim de aliis disputavit, quam falsorum deorum, quæ sine sacrilegæ impietatis vitio, sicut satis probatum est, adorari nequeunt (Tertullian. lib. de Idololat., cap. 5). Neque potiori jure alius instabit illum asseveranter alibi affirmasse divina Moysis lege, quaslibet statuas et imagines prohiberi. Nam ibidem ille non minus perspicue asseverat factas Dei jussu ab eodem Moyse serpentis ænei, Cherubinorum, aliasque imagines sive statuas, quæ idcirco nihil pravi cultus et idololatriæ secum importabant. Existimavit ergo eas non improbandas esse, quæ nihil impio idolorum cultui affine habent. Sed hæc fusius in primo Apparatus nostri tomo, aliisque superioribus nostris dissertationibus explicata sunt (Tom. I Apparatus, p. 748; *Dissertat. in Minut. Oct.*, cap. 29, art. 1 et seq.; *Dissertat. in Arnob.*, cap. 22, art. 1 et seq.; et *Dissertat. in Lactant.*, cap. 34, art. 1 et seq.). Ea vero si cum his quæ retulimus,

A componantur, novam mutuaque lucem sibi afferent ac recipient.

CAPUT XXX.

De gentiliū templis, et sacrificiis

ARTICULUS PRIMUS.

Quanta impietate ethnici templa et aras diis suis atque imperatoribus mortuis et vivis ædificaverint, mercedemque exegerint pro templorum solo, pro aditu, pro ostiis et stipitibus, ac quam nefundis sceleribus eadem templa contaminarent, quæ Christiani nec interdix novarent.

Quibus argumentis Tertullianus falsorum deorum imagines et simulacra, iisdem plane illorum templa veræ religioni repugnare, nec ædificanda esse demonstrat. Nulla quippe falsi dei, multo magis mortui, aut viventis hominis tanquam veri dei templa construere unquam licuit. Quis igitur æquo animo ferre poterit ethnicos, qui non modo fictis veteribus diis, sed mortuis etiam ac viventibus imperatoribus suis templa, aut ut Tertullianus loquitur, ædes et aras posuerant? Quamobrem his illos compellat irridetque verbis: *Digne imperatoribus defunctis honorem divinitatis dicatis, quibus et viventibus eum addicitis*, vel sicuti alio in libro adjecit, sacerdotia, sacros apparatus, thensas, currus, *solisternia*, id est, solia et thronos, atque etiam *lectisternia* exstruitis (Tertull. *Apologet.*, cap. 13; lib. I ad Nation., cap. 314). Ne quis autem dubitaret ea templa novis illis diis consecrari, ipsinet gentiles eorum liminibus, et aris insignes deorum, quibus dedicabantur, titulos inscribi curaverant. Si quis autem aliqua templorum imperatoribus dedicorum exempla sibi proferri velit, en Suetonii de Julio Cæsare verba: *Ampliora etiam humano fastigio sibi decerni passus est, templa, aras, simulacra, juxta deos pulvinar, flamines, lupercos* (Sueton., lib. I, § 76). Quin etiam eo præcessit hæc insana ethnicorum impietas, ut Valerius Maximus ausus sit hunc ipsum Julium Cæarem his verbis precari: *Tuas aras, tuæque sanctissima templa, dive Juli, veneratus oro, ut propitio ac faventi numine tantorum casus virorum sub tui exempli præsidio ac tutela delitescere patiaris* (Val. Max., lib. I, cap. 6, § 13).

Modestior quidem fuit imperator Augustus, qui, teste adhuc Suetonio, *templa quamvis sciret etiam proconsulibus decerni solere, in nulla tamen provincia, nisi communi suo Romæque nomine recepit* (Sueton., lib. II, § 52). Sed hæc tamen templa recepit, quæ non sine veri summiq; Dei injuria recipi poterant. Alii itaque multo magis damnandi, qui hæc aliaque templa sive imperatoris, sive etiam reipublicæ nomine condidere. Quid ergo dicendum de Domitiano aliisque sceleratissimis imperatoribus, qui, ut Romanæ historici scriptores narrant, jusserunt se appellari deos, sibi que templa ædificari? Nemo certe sani capitis homo hoc summum impietatis scelus esse diffebitur.

Sed adverte, quæso, quam cæca et indomita fuerit

gentilium pervicacia, impietas, et avaritia. Non aliam sane ob causam dei cuiuslibet templum, ædesque sacra construitur, nisi ut frequentetur ab omnibus, atque idcirco facilis, voluntarius ac gratuitus cunctis esse debet illius aditus. Verumtamen ethnici, sicut summa iniquitate Christianos ad ea adeunda omni pœnarum genere cogere nitebantur; ita maximo avaritiæ vitio gentiles suos iis nisi dato pretio arcebant. Per eos enimvero nulli prorsus licebat in templum aliquod gratis ingredi, sed a quolibet introeunte exigebant, inquit Tertullianus, *mercedem pro solo templi, pro aditu sacri* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 13), id est, sacræ ædis ingressu. Soli autem nomine ibi designator locus, in quo hæc sacra ædes constructa erat. Quod quidem Cicero hisce verbis clare explicat: *Solum vertunt, hoc est, sedem ac locum mutant* (Cicer. *orat.* 12 pro Cæcin., pag. 241). Alibi vero: *Civitatem hanc, inquit, ante mutare non potuissent, quam hujus solum civitatis mutatione vertissent* (Orat. 36 pro Cornel. Balb., pag. 319, lin. 38). Paulo itaque obscurius Tertullianus in primo ad Nationes libro dixit ab ethnicis extorqueri mercedem, pro stipitibus, pro ostiis templorum cuilibet aperendis Tertull. lib. I ad Nat., c. 10). Gothofredus autem opinatur corruptum esse hoc nomen *stipitibus*, ac legendum *stipibus*; quia ipse Tertullianus in Apologetico scripsit: *Stipes quotus quisque jam jactat* (Idem, *Apologet.*, cap. 42)? At priora illius verba sunt de templum ingredientibus, posteriora vero de jam ingressis. Non male ergo Rigaltius retinuit nomen *stipitibus*, sed aliquam opinionis suæ rationem reddere debebat. Nobis vero facile persuadebitur Tertullianum hoc nomine *stipitibus* significare voluisse aut lapides, aut forsitan deos Terminales, ante januam templorum positos, qui stipites revera vocabantur, sicuti in citatis aliis nostris dissertationibus veterum poetarum versibus ostendimus (Dissertat. in Minut., cap. 19, art. 2 et 17; et Dissertat. in Lactant., p. 32, art. 2). Nam ibi ille distinguere videtur stipitem, ostium, et aditum templi; ut his distinctis avaritiam impietatemque ethnicorum acrius insectaretur. Quid tamen certo statuere audeas, si corruptum nomen est, nec meliorem codicem nanciscaris?

Cæterum ethnici præter has intolerandæ avaritiæ sordes, eadem deorum suorum templa lenociniis et adulteriis, quemadmodum supra (cap. 26, art. 4) cum Tertulliano nostro observatum est (Tertullian. *Apologet.*, cap. 15), tam impudenter, quam impune poluebant. Qua ergo ratione credere poterant deos suos in his habitare templis, quæ sæpissime tantis dedecorabant flagitiis ac sceleribus?

Nihil mirum itaque si Christiani, ait Tertullianus, hæc templa nec interdum norint (Tertullian. *loc. cit.*), id est, illa non adierint per diem, multoque minus per noctem, tantorum criminum consciam. Si quando tamen ingrederentur, spoliarent forsitan ea, ut ille ait, et ipsi, si ea adorarent, hoc est, si aliquando Christiani hæc in templa, quemadmodum gentiles, introire potuissent, illa procul dubio, veluti Dionysius

tyrannus, et alii, quorum alibi fecimus mentionem, plane spoliassent, non quidem sicut illi, avaritiæ causa, sed propter scelera ac sacrilegia, quæ in eis patrabantur. Plura vero de ethnicorum atque etiam Christianorum templis in citatis dissertationibus nostris disputavimus (Dissertat. in Minut., cap. 12, art. 2; in Arnob., cap. 21, art. 1; et in Lactant., cap. 33, art. 1).

ARTICULUS II.

Quam scelerata conscientia, quantaque avaritia ethnici diis suis sacrificaverint, et obtulerint grana thuris unius assis, duas meri guttas, sanguinem reprobis bovis, mori optantis, atque enecta, labiosa, ungulas, capitula, plumarum setarumque prævulsa, ac debitam Herculi decimam defraudaverint.

Non major profecto fuit gentilium in sacrificiis suis, quam in templis pietas ac religio, nec minor etiam avaritia, quæstusque aviditas. Diis enim suis sacrificantes, offerebant post omnia, inquit Tertullianus, *inquinamenta etiam conscientiam spurcam* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 30), sive contaminatam omnibus illis criminibus, quæ paulo antea, et passim in hac dissertatione notata sunt. Quale, vero ac quantum thuris adolerent, si scire aveas, respondebit tibi Auctor noster, *grana thuris unius assis, et arabicæ arboris lacrymas* (ibid.), id est, grana thuris, non quidem sabari, quod majore vendebatur, sed arabici, quod pretio emebatur vilissimo. Quin etiam avari homines non plura hujus thuris, quantumlibet communis grana, sed tribus tantum, ut antea observabamus (Supr. cap. 24, art. 3, et Dissertat. in Lactant., cap. 35, art. 2), apprehensa digitis, quibus paucissima sanè capi poterant.

Quid vero, arguet aliquis, nonne plurimi plena manu totos incendebant thuris etiam pretiosi acervos, quemadmodum Tibullus his versibus cecinit:

Natalis Juno, sanctos cape thuris acervos,
Quos tibi dat tenera docta puella manu.
(Tibull., lib. IV, eleg. 6.)

Nonne etiam Martialis cantabat:

Consumpsi falsasque molas, et thuris acervos;
Decrevire greges, dum cadit agna frequens?
(Martial., lib. VII, epigr. 53.)

Sed hæc procul dubio poeticæ exaggerationes sunt; et Martialis ibi loquitur de somniorum interpretatione. Quis vero nesciat eos, qui futura scire, et maxime cupita obtinere volunt, nullis parcere sumptribus? Neque minus certum et solos divites, hosque paucissimos diis suis aut plurima, aut pretiosiora thura adolevisse, sed tum quidem cum aliqua premebantur necessitate, aut ut inanis gloriolæ rumosculos aucuparentur. Cæteri autem plerique omnes tria aut quatuor dabant thuris grana, et duas, sicut addidit Tertullianus, *meri guttas* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 30), hoc est, quam thuris et vini poterant minimum. Sed quo animi sensu, discas his Ovidii versibus de anu sacrificante:

Vina quoque instillat, vini quodcumque relictum est,
Aut ipsa, aut comites, plus tamen ipsa bibit.

«Hostiles linguas, inimicaque viximus ora,
Dixit discedens, ebriaque exit anus.
(Ovid., lib. III *Fastor.* § 15.)

Eodem plane avaritiæ vitio ethnici immolabant hostias, non pingues profecto, aut selectas, aut integras, sed *sanguinem*, quemadmodum adhuc Tertullianus, *reprobi bovis mori optantis* (Tertullian. loc. cit.). At quidam delicatiores critici scriptum ibi vel-
lent non bovis quidem, sed hominis, qui solus mortem optare potest. Verum hæc mera cavillatio est contra communem codicum omnium consensum. Quis namque non videt illud a Tertulliano nostro metaphorice dictum de bove, senio, macie, et tæbe ita confecto, ut mortem, si ita *posset fieri, viæ præferret*? Quamobrem ipse adhuc Tertullianus ethnicos antea his verbis compellaverat: *Enecta, et tabiosa, et scabiosa quæque mactatis....., quæ domi quoque pueris, sive servis, vel canibus destinassetis* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 14, et lib. I ad Nation., cap. 10). Hostias tamen integras, optimas, et decoras diis suis mactare hæc tenebantur lege, quam Cicero totidem hisce retulit verbis: *Quaque cuique divo decoræ gratique sint hostiæ, providento* (Cicer. lib. II de legib., pag. 334, lin. 46). Eæ autem, quemadmodum Vitruvius, a Macrobio citatus, docet, vocabantur *eximie*, vel quia *eximuntur a grege, vel quod eximia specie quasi offerendæ numinibus eliguntur* (Macrobi. lib. III *Saturnal.*, cap. 5). Atque inde, teste Plinio, mos erat hostias probandi ac seligendi. Meminit autem hujus moris Virgilius illo versu:

... Mactant lectas de more bidentes.
(Virgil., lib. IV *Æneid.* v. 57.)

Nam sicuti scite ibi annotat Servius: *moris fuit ut ad sacrificia eligerentur oves, quibus nihil deesset, ut in sexto, ejusdem nimirum Poetæ, libro, ubi rursum cecinit:*

Nunc grege de intacto septem mactare juvencos
Præstiterit, totidem lectas de more bidentes.
(Idem., lib. VI v. 38, et seqq.)

At sicut Virgilius eadem repetit, ita Servius in hos versus denuo hæc observat: *De more antiquo, quem prætermisit, quasi omnibus notum, id est, nec habent caudam aculeatam, nec linguam fissam, nec aurem ni-gram: per quod docet aliud intactum, aliud lectum.*

Ethnici ergo contra datam legem, ac morem receptum, pessima quæque offerebant, et *sanguinem*, uti dictum est, *reprobi bovis*, hoc est, veteri eorum lege moreque reprobatum ac rejectum. Si qui vero aliquando optimas, prout jussum erat, hostias revera seligerent, non eas profecto integras et intactas præbeant, sed aliquas duntaxat et peiores earum partes, uti *capitula*, ait Tertullianus, sive capita. Etenim ipse alio in libro vocat *chamæleontis capitulum statim a dorso; nam deficit cervix* (Tertullian. lib. de Pall., cap. 3), quæ colli pars est posterior. Capitulum itaque ibi ab illo pro toto chamæleontis capite sumitur. Servatis igitur melioribus hostiarum partibus, caput immolabant, et *ungulas*, ac *plumarum* (idem, *Apologet.*, cap. 14), ut alibi ait,

A *præputia* (lib. I ad Nation., cap. 10), atque alia etiam, quæ domini et patres familias servis suis, immo canibus destinavissent. At si quis ibi aliquid a Tertulliano *ὀπίσθια*; dictum evidenter probaverit, huic non multum reluctabimur. Nemo tamen negare potest recte illum ethnicis vitio vertisse mactatas diis deteriores victimas, atque de opimis, atque integris quod melius erat, detractum, suosque servatum in usus.

Neque hic stetit avara ethnicorum impietas. Debitam siquidem Herculi decimam bonorum suorum partem defraudare non verebantur. Quocirca Tertullianus eos alloquendo his verbis corripit: *De decima Herculis nec tertiam partem in aram ejus impositis* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 14). At Cicero palam testificatur totam hanc decimam debuisse ab illis persolvi (Cicer. lib. III de natur. deor., pag. 253, lin. 22). Quam sane ob causam Plautus Gelusinum quemdam loquentem sic inducit:

Huc venisse opus est, quantum potest,
Ut decimam partem Herculi polluceam.
(Plaut. *Trucull.*, act. 2, scen. II.)

Nec, quæso, dubites totam bonorum decimam ab hoc poeta designari. Nam alibi dixit inde a servo facile cognosci posse quantum illius dominus auri habebat. Ecce ipsamet ejus carmina:

Sed lubet scire quantum aurum herus sibi dempsit, et
quid suo reddidit patri.
Si frugi est, Herculem lecit ex parte; decimam partem ei
Dedit, sibi novem abstulit.

(Idem. *Bacchid.* ct. IV, scen. 4.)

Hujus autem moris et instituti varias Plutarchus reddidit rationes, quas unusquisque in ejus libris legere facile potest (Plutarch. *Quæst. Roman.*, quæst. 13, pag. 267, tom. II). Verum gentiles de hoc religionis suæ officio parum solliciti, quidquid impune poterant, ex hac decima subtrahentes, nec tertiam quidem solvebant illius partem. Quam autem id verum sit, discas his adhuc ejusdem Plauti versibus:

Non jam de hoc obsonio, de mina una diminui
Modo quinque nummos, mihi detraxi, partem Hercu-
[lanam].

(Plaut., *Truculi* act. II, scen. 7.)

Tam lepide igitur quam jure merito Tertullianus ethnicos sic irridet: *Laudo magis sapientiam, quod de perdiso aliquid eripitis* (Tertullian. *Apologet.*, cap. 14). Perditum autem rite dixit, quod falsis diis ac numinibus dabatur.

Qua igitur ratione, qua fronte ethnici christianos ad deorum suorum cultum, eisque sacrificandum majori profecto, quam ferina crudelitate compellere nitentur? Quamvis enimvero credidissent illos veros esse deos, quamvis eos tam sincero, quam falso cultu honorassent, quamvis illis hostias integras, selectas, et omnium optimas immolassent; nihil tamen iniquius ac perversius, nihil humanis, divinis, natureque ipsius legibus magis adversum erat, quam Christianos nec defensos, nec auditos, sed suum duntaxat ob nomen condemnare, et exquisitissimis, quæ hominis

aut potius dæmonis ingenio excogitari poterant, occidere cruciatibus. Sed hi crudelissimi et iniquissimi homines verebantur, ne auditi Christiani tam evidenter veritatem suæ religionis et aliarum falsitatem demonstrarent, ut nemo posset iis unquam refragari. Quam facile enim promptumque id illis omnibus erat, manifestissime tota hac in dissertatione probatum est.

A In ea porro quæcumque in his, quos enucleare et illustrare contendimus, Tertulliani libris difficultia, obsoleta, et barbara verba occurrunt, suis quibusque locis explicare conati sumus. Novum itaque illorum indicem hic non duximus esse relegendum.

Series secunda.

LIBRI DOGMATICI

ANTE SUSCEPTUM AB AUCTORE MONTANISMUM.

DE ORATIONE.

DE BAPTISMO.

DE POENITENTIA.

DE PATIENTIA.

AD UXOREM LIBRI II.

DE CULTU FOEMINARUM
LIBRI II.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI

LIBER DE ORATIONE.

Prolegomena ⁽¹⁾.

Plurimos Tertulliani editos libros, paucos vero manuscriptos in bibliothecis numeramus. Hinc factum ut ne adhuc quidem accuratissime typis descripta illius opera habeamus: quædam mutila, sædisque vulneribus horrentia in publicum prodierint: nonnulla e iam desiderantur quæ a Tertulliano evulgata scimus, at nobis ab edacitate temporum omnino erepta æque

suspicamur, et dolemus. Melioribus fatis hucusque gavisus non est liber *de Oratione*, quem primus omnium Parisiis e vetustissimo codice evulgavit Joannes Gagneius parisiensis theologus anno Christi 1545, at minime integrum, at illustri coronide destitutum. Neque huic editioni reliquæ subsequente opem tulere præ codicum inopia. Unus tantum Rigaltius vetustorum codicem mutilum esse librum animadvertit, et aliquot duntaxat lineis in calce additis, medicinam aliis propinandam reliquit. Cum itaque ego inciderim in

(1) Ex tom. tertio Anecdotor. quæ Ludov. Anton. Muratorius ex ambrosianæ bibliothecæ codicibus eruit evulgavitque Patavii, ann. 1715.

vetustum Ambrosianæ bibliothecæ codicem, ubi legentur quæ in cæteris desunt, continuo anecdotis meis addidi veluti gemmas litterariæ reipublicæ in primis gratas. Quæ cumque enim e Tertulliano, omnium certe sui temporis eruditissimo, litteris consignata sunt, eaque præsertim, quæ in castris catholicorum scripsit, quanti sint apud omnes ecclesiasticæ rei cultores, vel ipsis tyronibus patet. Ambrosianus autem codex non ab orationis dominicæ expositione, ut in editis habemus, sed ab iis, quæ huiusmodi expositionem subsequuntur, opusculum exordiebatur cum hocce titulo: *Incipit Tertulliani diversarum rerum necessariorum*. Tum caput primum, cujus initium est: *Compendiis pauculorum verborum*, etc., ita prænotabatur: *Anacephalæosis. Posse nos superadjicere*, titulus erat sequentis capituli. Reliqua etiam capita suos titulos præferebant, quos iidem in hac nostra editione retinendos censuimus. (a) Quod superest opusculum istud quibus iam exornare ac illustrare annotationibus placuit, ne quod reliquis Tertulliani libris eruditissimi viri præstiteret, huic desit, et ne tenebras et ferreum asperumque scriptoris hujus stylum delicatuli quidam caussantes, ab ejus lectione avertantur. Nullum denique inter veteres Christianos auctorem ostendas, cui eruditionis et scholiorum lumina magis admovenda videantur, quam Tertulliano, a quo obscuritas in dicendo nescio utrum evitari ullo pacto posset an in deliciis haberetur.

Quæ quidem omnia cum digessissem pro viribus meis, subiit non ingratum eruditis futurum, si notis meis illas quoque subjicerem, quas Guido Pancirolus jurisconsultus regiensis in eundem de Oratione librum conscripserat. Eoque libentius consilium meum probatum iri sperabam, quod animadverterem potius clarissimi viri curam in obscuris Tertulliani sensibus exponendis positam, cum contra ego historicas potius ac eruditæ libelli hujus reliquias mihi illustrandas proposuissem. Dolendum autem est, neminem adhuc in Italia fuisse, qui ad nostræ gentis gloriam cæteros Pancirolus in Tertullianum commentarios edendos curaverit. Vix brevem de iis mentionem a Thomasino in Pancirolus Vita, a Dupinio, Guillelmo

A Cave, aliisque paucis scriptoribus habemus; imò vix iis constabat, eorum quidquam superesse. Meliore profecto sorte dignus erat labor ille Pancirolus viri celeberrimi, qui non jurisprudentiæ solum, sed sacræ etiam et profanæ eruditionis laude eximium inter litteratos sibi comparavit locum. Et quidem opinor, ut et Possevinus in Apparatu opinabatur, uberrimos illos in Tertullianum commentarios, quos B. Rhenanus, Pamelius, La Cerda, Salmasius, atque alii doctissimi viri luci mandarunt, obstitis ne isti prodirent; putantibus nimirum iis, quibus posthumus Pancirolus fama conditura erat, se parum utilem operam lusuros, si eisdem dapes eruditorum palato exhiberent. Verum non is est Tertullianus, qui paucis contentus sit interpretibus; et cum recentiores ejus B interpretes ab antiquiorum conatibus minime deteriti sint, quominus et suos illi producerent, cur Pancirolus studiosos de tam nobili consilio dejicere debuit inconsultus hic metus? Facile vero est, ut coeuntibus in unius auctoris explicationem pluribus diversisque ingeniis, ejus mens ac scripta clariora in dies fiant, atque a tenebris liberentur aut ex antiquitate temporum, aut ex incuria librariorum, aut e scriptoris austeritate manantibus. Quæ quamquam de singulis veteribus vere dici possunt, imprimis tamen de Tertulliano sunt affirmanda, quem post tot interpretum curas habemus adhuc obscurum (a). Eodem autem tempore, quo Pamelius in Tertulliano explicando exercebatur, Pancirolus nobisque plenos reliquit commentarios in omnia illius scripta ad mortem usque suam evulgata. Horum autem autographon Regii Lepidi in ejus patria latet. Mihi videre ac describere contigit ejus tantummodo exemplar, quod accuratissime scriptum in sua bibliotheca servat P. Joannes Baptista Cattaneus, Franciscani ordinis, ut vocant, de Observantia, ornamētum. Et quoniam hujus munere factum est, ut quod mihi de ms. illo opere placet, haurire possem, hic epistolam quoque dare statui iisdem commentariis præpositam, inde enim palam fiet, quæ in Tertullianum Pancirolus præstiterit. Ita ergo scribit ille:

AD LECTOREM PANCIROLO

Præfatio.

Felicem mihi adventum Patavio Taurinum ex eo potissimum fuisse existimo, quod inter alios, quos inveni doctissimos viros, imprimis Vincentius Laurus Montis-regalis episcopus et S. D. N. Gregorii XIII Pont. Max. apud Sereniss. Emmanuelem Philibertum Sabaudicæ duce nuntius apostolicus, ac cardinalis in omni disciplinarum genere versatus occurrit, qui dum me domesticis colloquiis suis dignum putavit, doctrina meliorem semper fecit; et sicut M. Tul-

lius Cicero a Q. Mutii Scevolæ latere doctior discebat (in Lælio, sive de Amicit.), ita ego ex eruditissimis sermonibus suis non pauca exhauriens locupletior abii. Modo enim res ab orbe condito gestas enarrabat, modo philosophiæ arcana depromebat, aut obscuros

(a) Hæc novis item editoribus visum est lectoribus fore pergratum annotationibus clarissim. vv. Pancirolus et Muratorii selectas ex Rigaltio, Pamelio, Lacerda, Albaspinæ, Priorio notas subjungere.

aliquos auctores explicabat, vel mendosam lectionem ex probatis exemplaribus emendabat, vel ex suo pio instituto aliqua ex sacris litteris interpretabatur. Cum vero Tertulliani scriptis mirifice delectatus (*S. Hier., de Script. eccl. in Tertull.*), eum velut alter Cyprianus quotidie in manibus haberet, valde dolebat, ita obscurum inveniri, ut nullus quandoque ex illo sensus erui posset. Sed cum multis obrutus negotiis, quæ sibi Montisregalis antistiti ex sua ditione imminebant, et tanquam summi pontificis legato, vel Roma demandata, vel ex Subalpinis, undique emergentia occurrebant, hunc auctorem explanandi otium non haberet, aliquem alium quærebat, qui tanto oneri subeundo posset sufficere. Videbat ad hominem omnibus disciplinis imbutum, ac linguæ græcæ, historiæque peritissimum interpretandum opus esse virum, qui plurimum rerum, et imprimis juris civilis notitiam haberet, cum Tertullianus ipse, ut scribit Eusebius Hist. eccl., lib. I, cap. 2., jurisconsultus plurima ex jure civili deprompta passim scriptis inserat. Sed etsi alii doctores non deerant, qui id exactius præstare potuissent, plura tamen sibi de me, quam ferre possem, pollicitus ad hoc munus aptum esse existimavit. Dum enim me diu Patavii, et aliquot annis Taurinorum Augustæ jus civile professum esse animadvertit, ac nondum ingenii mei tenuitatem agnoscens, publico profitendi, ut arbitror, mihi munere demandato deceptus, ad tantum onus subeundum idoneum judicavit, ut qui non modo tanquam juris interpret, hunc jurisconsultum, sed etiam plura ejus obscuriora possem interpretari.

Hanc itaque provinciam mihi primo obtulit, et semel iterumque recusanti institit demum, et pro sua auctoritate impetravit, ut mandata susciperem. Cernebam quidem multa mihi tenuioris doctrinæ homini ad tantum auctorem explanandum deesse, et mediocre legum cognitionem ad plura, quæ ex reconditis historiis, philosophia, medicina ac sacris litteris accipit, explananda non sufficere; nec id tempus pluribus fori negotiis implicito permittebat: sed quod me non posse dicebam ille nolle credebatur.

Quid facerem? neque servitio me exire licebat,
Nec tam præsentis fas non cognoscere divos.

(*Virg., Ecl. 1.*)

Illi itaque resistere non licuit, parendoque magis ab illo ingenium meum, quam voluntatem quaeri, et imbecillitatem quam contumaciam reprehendi.

Collum igitur jugo subjeci, et quod nec meæ vires patiebantur, nec tempus commode permittebat, subsecivis horis agere cœpi. Sed dum illi morem gero, vereor ne mihi eveniat, quod Sergio Galbæ contigit, qui privatus imperio dignus est judicatus, princeps vero factus ad illud ineptus apparuit (*Tacit. lib. I, Hist., seu Annal. l. XVII*). Ego quoque dubito, ut qui tacens illi aliquid scire videbar, loquens indoctissimus omnibus detegar. Quidquid tamen futurum sit, juxta capiendo, quid possim sua

Auctoritate experiri volui. Inveni autem Tertullianum suo stylo, ut et Lactantius Firmianus, et D. Hieronymus indicant (*Lact. Firm., Div. Inst. l. V, c. 1; S. Hier. ep. 13 ad Paulin.*), obscurum, dum aut omissa verba vult subaudiri, vel minus usitata usurpat, et novam etiam phrasim sibi format. Ego ut legentes sublevarem, horum proprium indicem composui, ut in quo sensu dictiones, aut verba accipiat, cuique appareat. Cum vero majorem depravati codices difficultatem afferant, plura emendavi, sed ex his tantum, quæ idem auctor sæpe repetit vel D. Hieronymus alique post eum recitant. Ex meo vero capite præter litteram, aut syllabam nihil mutare sum ausus, maluique ambiguos permanere, quam falsos aut extraneos sensus inducere, et aliquid potius desiderari quam corrumpi. Nihil tamen intactum omisi, ac in magnis obscuritatibus satius esse duxi, ingenium meum periclitari, quam confusos lectores dimitti. Et sicut Protogenes, quanquam egregius pictor, cum anhelantis equi spumam, rem tamen levem exprimere non posset, indignatus arti, spongia omnibus coloribus impaeta, et animantis labiis admota, casu quod optabat perfecit (*Plin., l. XXXV, c. 10*): sic ipse, dum mentem pluribus involvo, aliquo conatu evenire posse putavi, ut aliquem forte auctoris sensum assequer. quod et apud philosophos Averroes in Aristotelem, et apud nostros Angelus Ubaldis in novellis Constitutionibus Justiniani explicandis male in aliam linguam versis effectisse censentur. Historias quoque omnes, quas attingit potius quam narrat, ubi opus fuit, ex probatis auctoribus enarravi, ne cui dubitandi scrupulum relinquerem. In quibus liber *de Corona militis, ad Martyres, de Cultu fœminarum, de Spectaculis, et Apologeticus*, sed imprimis opusculum *de Pallio* non mediocre mihi negotium exhibuerunt. Quædam ex his aliqui explicarunt; sed quid illi, et ipse præstiterim, aliorum erit judicium. Cæterum levioribus quibuscumque, et iis quæ facilia visa sunt, prætermisissis, difficilia tantum explicui, ipsaque opera Tertulliani, mutato ipsius ordine, in tres partes in gratiam studiosorum pro materiæ varietate distribui.

Si quid autem legentes adjuvero, Deo omnium vero luminis acceptum; si contra meæ imbec, illitati, atque facilitati illius, qui malum interpretem elegit, imputabo. Magnum certe, et antiquorum Ecclesiæ rituum magistrum ab omnibus legendum auctorem habemus, qui et recentiorum hæreticorum errores contundit, dum sæpe eucharistiam verum corpus Christi esse tradit (de quo tamen nemo unquam usque ad Berengarium dubitavit aut dubitare potuit), exomologesim peccatorum faciendam monet, pro defunctis oblationes fieri consuevisse indicat, romanæ scilicet auctoritatem prædicat, animasque defunctorum igne purgari, jejunia, aliaque his similia, quæ longum esset recensere comprobant. Sed insanis non facile rationibus, aut auctoritatibus persuadere. Hæc igitur meas lucubratiunculas benigne accipies et æquibonique consules. Vale.

DE ORATIONE LIBER (1).

ARGUMENTUM.

Aureus ille libellus, a Tertulliano sane adhuc A catholico descriptus, imo, modo ad martyras adhortationem, si lubet, excipias, primus, iudice D. Lumpero, tanti hujusce ingenii recenti fide jam reviviscentis fructus, partim de re dogmatica est, partim de moribus et disciplina.

In priore ipsius parte, Orationem dominicam, primus omnium quos noverimus, Septimianus noster luculenter explicat, in eaque totius Evangelii doctrinam velut in cujusdam compendii speculo collectam exhibet; multi post eum eandem tritam habuere viam ac in eam imprimis ejus ex aperto discipulus Cyprianus totus abiit. In posteriori parte, qua praesertim ratione sacris interagendum sit, quive precum ritus sint aut omittendi aut sedulo perficiendi, rara admodum, B pro temporum vestutate, expositione indigilat.

Porro hæc sunt præcipua prioris partis capita: 1° Quanta sit oratio illa quam ipsemet tradidit Dei sermo et Dei ratio, sermo rationis et ratio sermonis, D. N. J. C. Cap. 1. 2° Subinde deducitur exordium in quo agnoscitur Pater, et in Patre Filius invocatur, nec mater quidem Ecclesia præteritur. Cap. 2. 3° Tum singula sigillatim explicatur petitio, prima nempe, qua et nos Angelorum candidati, cælestem Dei gloriam ipsiusque in nobis nomen sanctificationum postulamus. Cap. 3. Secunda vero rogatur ut fiat ejus voluntas in nobis qui cælum et terra sumus. Cap. 4. Tertia autem festinandum est ad spei nostræ C

CAPUT PRIMUM.

Dei (a) spiritus et Dei sermo, et Dei ratio (b), et

COMMENTARIUS.

(a) *Dei spiritus.* Non hic tantum sed et alibi Christus a Tertulliano *Dei spiritus* appellatur, ut videre est in Apolog., cap., 21., et adversus Marcion., lib. I., cap. 10., et lib. III., cap. 6 et 16., et lib. IV., cap. 21., et adversus Praxeam, cap. 26. Appellatio certe nostris nunc auribus male sonans, at veteribus quibusdam, hæreses, quæ deinde obortæ sunt, ante oculos non habentibus, incaute usurpata. In ea potissimum sententia fuit Lactantius Firmianus, teste sancto Hieronymo in epistola ad Pammachium et Oceanum de Erroribus Origenis: *Lactantius*, inquit ille, in libris suis, et maxime in epistolis ad Demetrianum, *Spiritus sancti omnino negat substantiam, et errore judaico dicit eum vel ad Patrem referri, vel ad Filium, et sanctificationem atriisque personæ sub ejus nomine demonstrari.* Idem ab Hieronymo repetitur in comment. ad cap. IV Epist. ad Galatas. Quare quin et hic Tertullianus erret, dubitandum non videtur. Cum tamen aliis in libris: *Patre ac Filio Spiritum sanctum apertissime distinguat, tertium numen divinitatis, et tertium nomen*

complexum, ad votum Christianorum, ad confusionem nationum, ad exultationem Angelorum. Cap. 5. Quarta trifariam quidem habet explicationem, scilicet de pane communi, deinde de Christo utpote credentium pane, postremo de corpore Christi eucharistico. Cap. 6. Tum Dei elementiam quinta implorat. Cap. 7. Sexta demum et septima tentationem, malumque deprecatur. Cap. 7-9.

Pars vero posterior multiplex est, nec tamen ægerrime ad tria hæc reducitur: 1° Quænam ante orationem fructuose animam præparent, nimirum memoria præceptorum, ac præ omnibus officia charitatis, libera animi intentia qua inenarrabiles spiritus ad Patrem gemitus eliciuntur. Cap. 10-15. 2° Quænam sive ante sive post orationem libeat omittere, hoc nempe est vel manus abluere, vel penulam deponere, vel assidere. Cap. 16-17. 3° Quænam vero deceant aut necesse sint peragenda, scilicet manuum elatio; vultus, vocisque demissio; osculum pacis; statio ad aram, accepto corpore Domini et reservato; habitus feminarum modestus, velamenque virginum; genua flectendi ritus, locus orandi, horæque solemniores; alternus psalmodum cantus; agapeque devota, coronata cum pompa operum bonorum, inter psalmos et hymnos ad altare Dei deducta. Cap. 16-28. Conferatæ huic ac mirum in modum opimæ veterum rituum copiæ superadditur, coronidis instar, de vi et effectu orationis ornata amplissimaque descriptio. Cap. 29. EDD.

sermo (c) rationis et ratio sermonis, utrumque Jesus Christus Dominus noster, nobis discipulis

majestatis appellans, ideo Christum Dei spiritum ab illo vocatum arbitror, quod generali nomine Deum dici spiritum crederet Joanne apostolo scribente: Deus spiritus est. L. A. MURAT. — Dei spiritus. Interpretatur orationem dominicam, præmittit quis illam docuerit. Fuit autem Christus, quem pluribus appellat nominibus; est enim *spiritus*, quo miracula edidit, et *sermo Dei*, ratio, seu sapientia, quæ venit in mundum, ut infra subjicit. Idem Tertullianus in Apologia cap. 17: *Quod colimus*, inquit, *Deus unus est, qui totam molem istam cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum, verbo, quo jussit, ratione, qua disposuit, virtute, qua potuit, de nihilo expressit in ornamentum majestatis suæ. G. PANCIROL.*

(b) *Dei sermo et Dei ratio.* *Λόγος* proprium Filii Dei apud Græcos nomen varias latine interpretationes habuit, nempe *Verbi, Sermonis, Rationis*. Latinis hisce nominibus promiscue usi sunt veteres Ecclesiæ scriptores, ut idem significarent. Nunc libentius *Verbum* interpretamur. MURAT.

(c) *Sermo rationis, et ratio sermonis.* Cur Deum

(1) Inter eximias orationis dominicæ dotes, hæc plane est mirabilis atque divina, quod cum ab humilibus et angustis mentibus capiatur, sublimes nihilominus et capacissimas explet. Illis quidem familiaris et quotidiana precandi formula. his præterea totius christianæ disciplinæ breviarium. Hoc cælestis gratiæ pignus Patres antiqui certatim prædicaverunt.

Nemo Tertulliano doctius explicavit; nemo sanctiore cultu posteris colendum demonstravit. Libello titulum, fecit, *De Oratione*, tam excellentem quam simplicem cum significet christianam ab ipso Dei Filio dictatam. Preces imperatori dandæ concipi solebant adhibito jurisperito. Preces ad Deum nostras composuit nobis cælestis jurisperitus Dominus noster Jesus Christus. RIC.

novi (1) Testamenti novam orationis formam determinavit. Oportebat enim in hac quoque specie novum (e) vinum novis utribus recondi et novam plagulam novo assui vestimento (Matth., VI; IX, 16; Luc., XI). Cæterum quidquid retro fuerat, aut (f) demutatatum est ut circumcisio; aut suppletum, ut reliqua lex; aut impletum, ut prophetia; aut perfectum, ut fides ipsa. Omnia de carnalibus in spiritualia (2) renovavit, nova Dei gratia, superducto Evangelio (g) expunctore totius retro vetustatis, in quo et Dei spiritus et Dei sermo et Dei ratio approbatus est Dominus noster Jesus Christus; spiritus (h) quo valuit, sermo quo docuit, ratio (i) qua (3) venit. Sic igitur (4) oratio a Christo constituta ex tribus constituta est: ex sermone quo enun-

tiatur: ex spiritu, (j) quo tantum potest; ex ratione, qua suscipitur (5). Docuerat et Joannes discipulos suos adorare; sed omnia Joannis Christo præstuebantur, donec ipso aucto, sicut idem Joannes prænuntiabat, illum augeri oportere, se vero deminui, (Joan., III, 30), totum præministri opus cum ipso spiritu transiret ad Dominum. Ideo nec exstat, in quæ verba docuerit Joannes adorare, quod terrena cœlestibus cesserint. Qui de terra est, inquit, terrena satur; et qui de cœlis adest quæ vidit ea loquitur. (Jo., III, 34). Et quid non cœleste, quod Domini Christi est; ut hæc quoque orandi disciplina? Consideremus (k) itaque, benedicti, cœlestem ejus sophiam, imprimis de præcepto secrete (l) adorandi, quo et fidem hominis

LECTIONES VARIANTES.

(1) Nobis delet Semler. Oberth.

(2) Spiritualia Seml. Oberth.

(3) Ita Rigult. Jun. Seml. Leop.; alii quo venit.

B (4) Igitur del. Seml.

(5) Qua docetur. Pamel. Seml. Fran.

COMMENTARIUS.

Patrem Sermonis quoque et Rationis appellatione hic Tertullianus donet, mirabitur quisquis veterum loquelam e recentiorum sermone metiri velit. At cum τοῦ λόγου, vox anceps rationem, cogitationem, mentem, ac intellectionem significet, eo sensu Patri quoque facta est communis et τοῦ λόγου, et rationis, et sermonis appellatio. Quamobrem λόγος ἐκ λόγου, Verbum de Verbo a nonnullis Patrum dictus est Filius; et sanctus Irenæus, lib. II, cap. 48, Patrem λόγος, seu verbum, et mentem appellat, ita scribens: Deus autem totus existens mens, et totus existens Logos, quod cogitat, hoc et loquitur, et quod loquitur, hoc et cogitat. Cogitatio enim ejus Logos, et Logos mens, et omnia concludens mens, ipse est Pater. Verum, quocumque modo appellentur Pater, et Filius, inepta ac dubia divinitatis vocabula inenarrabilis rei magnitudinis et maiestate excusantur, modo in id consentiatur, ut Filium a Patre distinguamus, unamque in his, ac in Spiritu sancto essentiam et naturam prædicemus. Ita præclarissime sensit sanctus Ambrosius in lib. de Filii divinitate, cap. 5, ejus verba producere volumus, ut pateat, non a Tertulliano duntaxat, sed ab aliis quoque scriptoribus ecclesiasticis tum Patrem, tum Filium nominibus Verbi, seu Rationis, et Sermonis ac Spiritus fuisse designatos. Hæc est autem, inquit, nominis ratio; ut in Patre; et Filio unitatem substantiæ credas; licet rem ipsam, quæ est inenarrabilis, definire non possis; ut sive lumen de lumine dicas, sive Verbum de Verbo, sive Spiritum de Spiritu, sive Dominum de Domino, quodcumque de eo dixeris, unius tamen essentiæ Patrem et Filium credas. D

Vide et sanctum Irenæum, lib. II, cap. 48. PAM.

(e) Novum vinum. Alludit ad illud quod legitur in Matthæo, cap. VI, ubi dicitur Novum vinum novis utribus convenire; et novam plagulam, id est stragulam, novo assui vestimento. Scilicet conveniebat, novæ legis institutorem novam docere orationem. Natio auctore plagula est linteum tegmen. G. PANC.

(f) Aut demutatatum est, ut circumcisio. Quæ mutata est in baptismo; et ita quod fuit antea, aut mutatum est; aut antiquum suppletum, ut reliqua lex, quæ est apud Matthæum: Non concupisces mulierem, videndo eam; item: Diligite inimicos vestros, et alia, quæ ibi habentur; aut est impletum, ut prophetia; aut perfectum, ut fides: in veteri testamento fides dirigebatur in Christum, in quo nunc perfecta est. Et hæc gravis est sententia. Idem.

(g) Expunctore. Abolitore. Idem.

(h) Spiritus, qua valuit. Edendo miracula. Idem.

(i) Ratio, qua venit. Lego qua venit in Mundum Dei sapientia. Idem.

(j) Ex spiritu, quo tantum potest. Id est quo plurimum potest. Istia admixtive, quoniam spiritu pervenitur ad Deum, et omnia exornantur, et miracula eduntur. Deest tertium, quod est Sophia, quæ docet de modo orandi, de quo infra dicitur. Idem.

(k) Consideremus itaque, etc. Quæ sint hæc tria deprecatione præcepta, seu potius consilia, quæ hic et in sequentibus enumerat Tertullianus, ictu oculi ab Evangelio Joannis, cap. VI, n. 6, intelliges, ubi Christus, divina Sophia, sive Sapientia in hujusmodi verba loquitur: Et cum oratis, non eritis sicut hypocritæ, qui amant in synagogis, et in angulis platearum stantes orare, ut videantur ab hominibus. En primum præceptum, videlicet ut ambitionem in orando fugiamus, quasi nos audire, et conspiciere in propatulo tantum possit Deus, atque ut Dei omnipotentis et conspectum et auditum sub tectis et in abditis etiam adesse confidamus: quod ad fidem hominis pertinet. Tum autem, pergit dicere Christus: cum oraveris, intra in cubiculum tuum, et clauso ostio ora Patrem tuum in abscondito. En alterum præceptum, nempe, Tertulliano ita explicante: ut quem ubique audire et videre fidimus, ei soli religionem nostram offeramus: quod ad fidei modestiam spectat. Orantes autem, sequitur divinus Magister, nolite multum loqui sicut ethnici; putant enim quod in multiloquio suo exaudiantur. Tertium hoc est præceptum, scilicet ut cum Tertulliano loquar, ne agnitione verborum adeundum putemus ad Dominum, quem ultra suis prospicere certi sumus. MURAT.— Consideremus itaque. Hoc est tertium, ex quo constat oratio, scilicet Sophia, quæ nos docet modum orandi. Duo enim in hoc præcipit: primo ut secrete et in abdito loco oremus; secundo ut breviter, prout habetur in Matthæi cap. VI: Cum oraveris, intra in cubiculum tuum, et ostio clauso ora Patrem tuum in abscondito, et Pater tuus, qui videt in abscondito, reddet tibi. Orantes autem nolite multum loqui, sicut ethnici faciunt; putant enim in multiloquio exaudiri. G. PANCIBLO.

(l) Secrete adorandi. Ad abundat pro orandi. Hunc locum imitatus D. Cyprianus, lib. de Orat. domin., ait: Dominus secrete orare nos præcipit in abditis, et semotis locis, in cubiculis ipsis, quod magis convenit fidei, ut sciamus eum ubique præsentem esse, audire omnes, et maiestatis suæ plenitudine in abditis quæque et occulta penetrare. Idem.— De præcepto secrete orandi. Intellige mentem Christi jubentis secrete orandum. Non abrogat usum sanctissimum orandi in publicis;

exigebat, ut Dei omnipotentis et conspectum et auditum sub tectis et in abditiis etiam adesse confideret: (a) et modestiam (1) fidei desiderabat, ut quem ubique audire et videre fideret, ei soli religionem suam offerre, sequente (2) (b) sophia in sequenti præcepto; quod etsi proinde (3) pertineat ad fidem et modestiam (4) fidei, si non agmine verborum (c) adeundum putemus ad Dominum, quem ultro suis prospicere certi sumus (5): attamen (6) (d) brevis ista, quod ad tertium sophia gradum faciat, magnæ ac beatæ interpretationis substantia fulta est: quantumque substringitur verbis, tantum diffunditur sensibus. Neque enim propria tantum orationis officia complexa est, venerationem Dei, aut hominis petitionem, sed omnem pene sermonem Domini, omnem commemorationem disciplinæ, ut revera in oratione brevium totius Evangelii comprehendatur.

CAPUT II.

Incipit (e) a testimonio Dei, et merito fidei, cum

A dicimus PATER QUI IN CÆLIS ES (f). Nam et Deum oramus, et fidem commendamus, cuius meritum est hæc appellatio. Scriptum est: Qui in eum crediderint, dedit eis potestatem ut filii Dei vocentur (Joan., II, 14; Matth., VII, 9; X et XV). Quanquam frequentissime Dominus patrem nobis pronuntiavit Deum; imo et præcepit ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in cælis (Matth., XXIII, 9). Itaque sic adorantes etiam (g) præceptum obimus. Felices qui patrem agnoscunt. Hoc est, quod Israeli exprobratur, quod (h) cælum ac terram Spiritus contestatur: Filios, dicens, genui, et illi me non agnoverunt (Isa., I, 1). Dicendo autem patrem, Deum quoque cognominamus. Appellatio ista et pietatis et potestatis est. Item in Patre Filius invocatur. Ego enim, inquit, et Pater unum sumus (Joan., X, 30). Ne mater quidem Ecclesia præteritur (i). Si quidem in filio et patre mater recognoscitur, de qua constat et patris et filii nomen. Uno (j) igitur genere aut vo-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Modestum Seml. Oberth.
(2) Sequens Junius.
(3) Quod etsi delent Seml. Oberth.

- (4) Modestum Paris.
(5) Simus. Rigult. Paris.
(6) Sic Rigult. Seml. Leop. Paris; alii et tamen.

COMMENTARIUS.

nam et Paulus ait in omni loco orandum, et id firmatum multis testimoniis sacri eloquii. Et fideles quidem pariter in ecclesiis oramus, sed vult ut inane gloriam lugiamus in orando. Itaque qui gloriam tantum Dei querens, orat, is orat secreto et in cubiculo: contra qui orat in cubiculo, volens tamen ut alii sciant, is certe in plateis orat, et tuba canit.

LAC.

(a) Et modestiam fidei desiderabat. Id est breviter oremus, credentes Deum omnia scire, et audire. Et hoc appellat modestiam fidei. G. PANCIOLO.

(b) Sequenti sophia. Quod sequitur sapientia, in sequente præcepto, ut simus breviloqui, pertinet ad fidem et modestiam, ut confidamus etiam paucis nos exaudiri. Idem.

(c) Agmine verborum. Blatatione. S. Matth. usus est vocibus πολλολογία et βαττολογία. LE PR.

(d) Attamen brevis ista. Id est brevis orationis dominicæ habet plenam interpretationem, et quantum verbis coarctatur, tantum sensibus diffunditur. Continet enim omnem disciplinam fidei. Brevis autem orandi pertinet ad tertium gradum Sophiæ, id est quem significavit Dei sapientia, et ejus Filius. Primus enim gradus est, id est primum præceptum est, ut secreto oremus; secundus, ut cum fide, tertius, ut breviter. MURAT.

CAP. II.—(e) Incipit a testimonio Dei. Hic incipit interpretari orationem dominicam dicens, primis verbis testimonium Dei et fidei meritum contineri, quia Deum patrem testamur. Alia addit D. Cyrianus, ubi supra. G. PANCIOLO.

(f) Pater qui in cælis es. Notam etiam Luciano fuisse dominicæ hujus orationis formulam declarant ista Triephtonis ad Critiam, sub finem dialogi qui inscribitur Philopatris, ἵνα οὐ τοὺς τὴν ἐσχάτην ἀπὸ πατρὸς ἀρχέμενος, καὶ τὴν πολυώνυμον ὄντων εἰς τέλος ἐπιθεῖς. RIC.

(g) Et præceptum obimus. Ei paremus, Deum patrem verum vocantes. G. PANCIOLO.

(h) Quod cælum et terram Spiritus contestatur. Id

est Spiritus sanctus dicendo per Isaiam, cap. I: Audi cælum, et auribus percipe, terra, quia Dominus locutus est: Filios genui, et illi me non agnoverunt. Idem.

(i) Ne mater quidem Ecclesia præteritur. Ecclesiam intelligit, quam libro ad Martyras appellat Dominam matrem Ecclesiam; quam Spiritus sanctus congregavit. De qua scilicet constat nobis Patris et Filii nomen. Per eam nos Deus Christianos facit. Absque ejus testimonio nulla nobis neque de Deo Patre, neque de Christo Domino fides; ut in hanc quoque sententiam possimus illud Telemachi assumere:

Μήτηρ μὲν τ' ἐπὶ φρεσὶ τοῦ ἑμμενοῦ, αὐτὰρ ἔργῳ
Οὐκ οἶδα γὰρ ποῦ τις ἐόντων αὐτὸς ἀνέσται. RIC.

— Ne mater quidem Eccles. Ecclesiam eam intelligit, quam in Patre, Filio, et Spiritu sancto pluribus locis constitutam esse affirmat, ut de Bapt. et de Pud., c. 21. Quibus locis existimat Tertullianus Ecclesiam esse in Patre, Filio, et Spiritu sancto; sed præcipue in Spiritu sancto; unde concludit hoc loco mentionem fieri Spiritus et Ecclesiæ in oratione dominica quando dicimus Pater noster, qui enim invocatur Patrem, Filii quoque et matris Ecclesiæ sive Spiritus sancti nunquam implorare videtur; atque ita uno nomine, Patris videlicet, tres personæ recensentur. ALBASP.

(j) Uno igitur genere, etc. Orationem dominicam ita exorditur Tertullianus: Pater, qui in cælis es. Vox noster præteritur, quæ tamen in codice quodam ins. legitur. Sed a Tertulliano omissam fuisse ejus explicatio subdere satis videtur; etenim indefinito hoc nomine non nos tantum filios Dei designatos ostendit, sed et ibi invocatum quoque divinum Filium affirmat, cujus nomen tacite significatur, quando generale vocabulum Patris exprimitur. Præterea Patris, ac filiorum mentione facta, Ecclesiæ quoque nomen subintelligendum Tertullianus inquit; non enim est pater sine filiis, neque filii sine patre ac matre. Quæ quidem argumentandi ratio quanquam in divinis sit fallax,

cabulo et Deum cum suis honoramus, et præcepti meminimus, et obliuos patris denotamus (a).

CAPUT III.

Nomen Dei Patris nemini proditum est. Etiam (b) qui de ipso interrogaverat Moyses, aliud quidem nomen audierat (1). Nobis revelatum est in Filio. Jam enim Filius novum Patris nomen est (c). Ego veni, inquit, in nomine Patris (Joan., V, 45). Et rursus, Pater, glorifica nomen tuum (2). Et (d) apertius: Nomen tuum manifestavi hominibus. Id ergo ut sanctificetur postulamus (e): non quod deceat homines bene Deo

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aliud quid, non nomen *Jun.*
 (2) Verba: ego veni — nomen tuum, *primus addidit Murgelorus.*
 (3) Alius *Rig. Paris. Venet.*

- (4) *Cur Venet. Paris.*
 (5) *Cesset Semler. Leop.*
 (6) *Meminerimus. Ita Rhen. Rig. Paris. Venet. Leop. Meruerimus. Cod. Agob. ed. Fruin. et Seml.*

COMMENTARIUS.

Tertulliano tamen, quod est ad nos Dei filios, placuisse videtur, ut quoties appellamur filii, præter Deum patrem nostrum Ecclesiam itidem matrem nostram, quæ nos per Christum Deo genuit, intelligamus. Uno igitur vocabulo Patris Deum cum suis, id est Deum Patrem, et Filium ejus æternum, et matrem Ecclesiam honoramus. Præcepti vero meminimus, cum Christus Matthæo testante, edixerit ne quem in terris patrem vocemus, nisi quem habemus in cælis. Quod ad Ecclesiæ nomen hic usurpatum eruditissimus Albaspinæus attulit, facile amplecti non possumus. Censet enim vir clarissimus, Spiritum sanctum per hoc vocabulum a Tertulliano significari, cum is in lib. de Bapt., cap. 6, Ecclesiam in Patre, et Filio, et Spiritu sancto constitutam affirmet; et in lib. de Pudicit., cap. 21, hæc habeat: *Nam et ipsa Ecclesia proprie et principaliter ipse est Spiritus, in quo est Trinitas divinitatis, Pater, Filius et Spiritus sanctus. Illam Ecclesiam congregat, quam Dominus in tribus posuit. Tum Albaspinæus: quibus locis existimat Tertullianus, Ecclesiam esse in Patre, Filio et Spiritu sancto, sed præcipue in Spiritu sancto. Unde concludit, hoc loco mentionem fieri Spiritus et Ecclesiæ in oratione dominica, quando dicimus: Pater noster. Qui enim invocat Patrem, Filii quoque et matris Ecclesiæ, sive Spiritus sancti nomen implorare videtur: atque ita uno nomine, Patris videlicet, tres personæ recensentur. At nolim e libro de Pudicitia loci hujus explicationem peti, siquidem certum mihi videtur, non alium ibi Spiritum sanctum intelligi, quam heresiarcham Montanum, cujus deliramentis ut Tertullianus assentaretur, Ecclesiam in eo proprie et principaliter constitutam somniavit, imo ipsum esse Ecclesiam lepidissima opinione est arbitratus. Contra cum hucusque S. Hilario teste creditum fuerit, librum de Oratione a Tertulliano catholico scriptum fuisse, nescio quam bene huic libro lucem afferre possimus, productis alterius libri nugis ac somniis. Si vero Ecclesiam in Patre, Filio et Spiritu sancto constitutam dicimus, quod recte dici potuisse non inficior, ne ita quidem ab hisce ambagibus nos expediamus, ut serio cogitanti patebit. MURAT.*

(a) *Obliuos patris denotamus.* Nam Dominus dixit: *Ne quem dixeritis patrem; unus est enim Pater vester in cælis.* Hoc est præceptum, de quo sensit Tertullianus. G. PANCIROL. — *Et obliuos patris denotamus.* In malam partem vox denotare sumitur, hincque Judæos perstringit auctor Tertul. qui Christum per prophetas promissum non modo non ut Deum et Messiam exceperunt, verumetiam infami supplicio affecerunt.

LE PR.

CAP. III. — (b) *Etiam qui de ipso.* Subaudi: Etiam qui de ipso Deo interrogaverat Moyses, nomen Dei quod esset, aliud quidem nomen audierat. Rogante enim

optare, quasi sit et aliud (3), de quo ei possit optari (f), aut laboret nisi optemus. Planè *benedici Deum* (Psalm. CIII, 22) omni loco ac tempore concedet, ob debitam semper memoriam beneficiorum ejus ab omni homine. Sed et hoc benedictionis vice fungitur. Cæterum quando non sanctum et sanctificationem (g) est per semetipsum nomen Dei, cum cæteros sanctificet ex semetipso? Cui (4) illa *Angelorum circumstantia* (h) non cessant (5) dicere: *Sanctus, Sanctus, Sanctus* (Isa., VI, 3; Apoc., IV, 8). Proinde igitur et nos Angelorum, si meminerimus (6), candidati (i) jam

Moysæ. Exodi cap. 3: *Si dixerint mihi, quod est nomen ejus, quid dicam eis? Dixit Dominus ad Moysen: Ego sum qui sum.* Id est summa essentia, qui sum per me ipsum, et a me pendeo; unde aliud nomen et diversum a patre Moyses audivit. Sed Filius nobis hoc nomen manifestavit; prodendo enim se esse Filium, manifestavit Patrem. G. PANCIROL.

(c) *Jam enim filius novum Patris nomen est.* Dei nomen Moysi quidem patefactum: at nomen Dei Patris nemini, et ne ipsi quidem Moysi, proditum fuerat. Patris ergo nomen novissime cognitum, cum Filii nomen in Christo innotuit. Si enim Christus Dei Filius, ergo et Deus Pater. MURAT.

(d) *Et apertius.* Manifestavit nomen Dei, quia fecit ut sui Pater agnosceretur. Alii interpretantur, quod Deum gentibus ignotum manifestaverit, et impleverit illud Psalmi XXI: *Narrabo nomen tuum fratribus meis*, ubi Eutlymius sequitur interpretationem Tertulliani. Idem habetur apud Paulum ad Hebr. cap. II. G. PANCIROL.

(e) *Ut sanctificetur postulamus.* Dei nimirum sanctificatio est optimus vivendi modus, sic in cap. II, proph. Amos Cyrillus Alex.: *Ἀγίαζε λέγοντα Θεοῦ, et ἁγνίζε ὁπίω. Deum sanctificare dicuntur qui bene vivunt.* LE PR.

(f) *Quasi sit et aliud de quo ei possit optari.* Hoc est, Quasi ulla sit alia majestas numinis ullius, de qua ei possit optari ut sanctificetur. Etenim nulla est, cum unus sit Deus, et præter eum nullus. RIC.

(g) *Quando non sanctificatum.* Hieronymus, ep. 135: *Non quod nobis orantibus sanctificetur quod per se sanctum est, sed quod petamus ut quod per naturam sui sanctum est, sanctificetur in nobis.* RIC.

(h) *Illam Angelorum circumstantiam non cessant.* Sic habet liber Agobardi. Circumstantiam dicit apparitionem, satellitium, stipatum, et congruenter nomini colectivo pluralis numeri verbum apposuit. RIC.

(i) *Et nos Angelorum, si meminerimus, candidati.* In libro Agobardi legitur, *si meruerimus.* Sed candidati dicuntur qui dignitates ambigunt, digni vel indigni; nec refert, ut id vocentur, bene an male sint meriti, est enim commune vocabulum. Is vero quem penes est datio dignitatis, cum advenerit conferenda dies, tunc merita singulorum expendet, et indignos ablegabit, quamvis candidatos. Itaque magis placet quod et in antiquissimo Ful. Ursini codice, et in editione Rhenani legitur, *si meminerimus.* Tertullianus ubique illud suggerit, nos apud Deum fore sicut angelos, et de familia angelica deputari, et repromissam esse nobis angelicam substantiam. Quare hic etiam nobis aurem vellit: Et, si bene meminerimus, inquit, angelorum candidati sumus, et jam hinc cœlestem illam acclamationem ediscimus, *Sanctus, Sanctus, Sanctus.* RIC.

hinc cœlestem illam in Deum vocem, et officium future claritatis ediximus. Hoc quantum ad gloriam Dei. Alioquin quantum ad nostram petitionem, cum dicimus : *Sanctificetur nomen tuum* (*Math.*, VI, 9), id petimus ut sanctificetur in nobis, qui in illo sumus: simul et in cæteris, quos adhuc gratia Dei expectat, ut et huic (1) præcepto pareamus, *orando pro omnibus, etiam pro inimicis nostris* (*Math.*, V, 44). Ideoque suspensa enuntiatione non dicentes : Sanctificetur in nobis, in omnibus dicimus.

CAPUT IV.

Secundum (a) hanc formam subjungimus FIAT VOLUNTAS TUA (b) IN CÆLIS ET IN TERRA, non quod aliquis obsistat quominus voluntas Dei fiat, et ei successum voluntatis suæ oremus; sed in omnibus petimus fieri voluntatem ejus. Ex interpretatione (c) enim figurata carnis et spiritus, nos (2) sumus cælum et terra. Quanquam etsi simpliciter intelligendum est, idem tamen est sensus petitionis, ut in nobis fiat voluntas Dei in terris, ut possit scilicet fieri et in cælis. Quid autem Deus vult, quam incedere nos secundum suam disciplinam? Petimus ergo, voluntatem, et facultatem voluntatis suæ subministret nobis, ut salvi simus et in cælis, et in terris; quia summa est voluntatis ejus, salus eorum, quos adoptavit. Est et illa Dei voluntas, quam Dominus administravit prædi-

cando, operando, sustinendo. Sic enim ipse pronuntiavit, non suam, sed Patris facere se voluntatem (*Joan.*, VI, 39). Sine dubio quæ faciebat, ea erant voluntas Patris, ad quæ nunc nos velut (d) ad exemplaria provocamus, ut prædicemus, et operemur, et sustineamus ad mortem usque. Quæ ut implere possimus, opus est Dei voluntate. Ita (3) dicentes: *Fiat voluntas tua*, vel eo nobis bene optamus, quod nihil mali sit in Dei voluntate, etiam si quid pro meritis cujusque secus irrogatur. Jam hoc dicto, ad sufferentiam nosmetipsos præmonemus. Dominus quoque cum sub instantiam (4) passionis (e) infirmitatem carnis demonstrare jam in sua carne voluisset, Pater, inquit, *transfer poculum istud* (*Luc.*, XXII, 42). Et recordatus (f), nisi quod (g) mea non, sed tua fiat voluntas. Ipse erat (h) voluntas, et potestas Patris; et tamen ad demonstrationem sufferentiae debitæ, voluntati se Patris tradidit.

CAPUT V.

VENIAT quoque REGNUM TUUM, ad id pertinet quod et (5) *Fiat voluntas tua*, in nobis scilicet. Nam Deus quando non regnat? in cuius manu cor omnium regnum est (*Prov.*, XXI, 1). Sed quicquid nobis optamus, in illum auguramur, et illi deputamus, quod ab illo expectamus. Itaque (i) si ad Dei voluntatem, et ad nostram (j) suspensionem pertinet regni dominici

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Hujus Jun.
(2) Non Venet. Male.
(3) Item Semler. Paris. Venet. Leop.

- (4) Cum Substantia Semler.
(5) Semler. conj. quod est, fiat, etc.; malit Leop. scribere quo et fiat vel ad quod et fiat, etc.

COMMENTARIUS.

CAP. IV.—(a) Secundum hanc formam. Id est ordinem ipsius orationis dominicæ. Et transfert se ad illud, id est: *Adveniat regnum tuum*. G. PANCIROL.

(b) *Fiat voluntas tua*. Hoc iterum Christus ad Deum Patrem sub tempore passionis dixit (*Math.*, XXVI): *Εἰ οὐ ὄντας τοῦτο τὸ ποτήριον, etc. γενήτω τὸ θέλημα σου*. Socrates cicutæ sorbendæ proximus, *Εὐ ταῦτη τοῖς θεοῖς φρον, ταῦτη γενέσθω*. RIC. — *Fiat voluntas tua in cælis et in terra*. Etsi codices omnes græci et latini qui hodie exstant, addant sicut, quia tamen in contextu nulla illius comparationis explicata mentio, retinimus hanc lectionem: quod in B. Cypriano non fecimus, quia disertis verbis ibidem illud sicut explicat. PAM.

(c) Ex interpretatione enim figurata. Nostra caro terram, spiritus cælum præ se fert. S. Cyprianus ubi supra, hæc a Tertulliano mutuatus, ait: *Nam cum corpus e terra, et spiritum possideamus e cælo, ipsi terra et cælum sumus, et in utroque, id est corpore et spiritu, ut Dei voluntas fiat, oramus*. G. PANCIROL.

(d) Velut ad exemplaria provocamus. Ut ejus exemplum, actusque sequamur. G. PANCIROL.

(e) Sub instantiam passionis. Cyprianus, Rogatiano: *Sub ictu passionis cum alapam accepisset*. Leo, serm. 8, de Passione Dom.: *Dominus cum de passionis suæ loqueretur instantia dixit, Nunc judicium mundi est*. RIC.

(f) Et recordatus. Scilicet ejus, quod docuerat, et volebat, ut subiicit. G. PANCIROL.

(g) Nisi quod. Veruntamen. G. PANCIROL.

(h) Ipse erat voluntas et potestas Patris. Recte, et cum theologis melioribus tum græcis, tum latinis, qui Filium voluntatem, ac potentiam Patri appellarunt. Magnus Athanasius in orat. 3. *ἔστι γὰρ ὁ ἄριστος τοῦ Θεοῦ θυμωρῆς, καὶ σοφιστὴς, καὶ αὐτὸς ἐστιν ἡ τοῦ Πατρὸς*

βουλή. Est enim Verbum Dei artifex, et efficiens, et est ipse Patris voluntas. Cui consentit S. Augustinus, lib. XV, de Trin., cap. 20, ubi Filium dei ait Voluntatem de Voluntate. Quidam, inquit, ne Filium consilii, vel voluntatis Dei dicerent unigenitum Verbum, ipsum consilium seu Voluntatem Patris idem Verbum esse dixerunt. Sed melius, quantum existimo, dicitur consilium de consilio, et Voluntas de Voluntate. Faustinus itidem, in lib. contra arianos, cap. 1: *Pie ergo dictum est, quod Filius Voluntas est Patris*. Idem senserunt Origenes, Clemens et Cyrillus Alexandrini, Gregorius Nyssenus, Hieronymus, Ambrosius, Marius Victorinus, et alii. Cum præterea Deus omnia per Filium fecerit, hinc est quod Filius potentia, seu potestas, et vis, et virtus, et manus, et brachium Patris appellatur. Cujus rei testimonia producere superfluum reor. MURAT.

CAP. V.—(i) Itaque si ad Dei voluntatem. Scilicet si a Dei arbitrio pendet regni cœlestis adventus, nosque illud anxie optare, atque expectare in recitanda oratione dominica profitemur, cur quidam sæculi mundi que finem serius desiderant, cum regnum Dei, ac æternam felicitatem, quam votis prosequimur, non nisi consummato sæculo et mundo, impetrari possit? Quibus ex verbis fortassis intelligas, quod aliis in locis apertissime Tertullianus sensit, nempe animas piorum corpore solutas a cœlesti beatitudine arceri, donec novissimum judicium a Christo in fine mundi instituitur. Cum vero in eadem opinione non pauci ex antiquis Patribus fuerint, illam Tertulliano veniam libentissime impertimur, quam reliquis negaremus, si post contraria conciliorum decreta idem sentire et scribere pergerent, cujusmodi sunt nostris temporibus Græci schismatici in eadem sententia perseverantes. MURAT.

(j) Ad nostram suspensionem. Quia nos sumus sus-

representatio, quomodo quidam protractum (4) quemdam (a) sæculo (2) postulant, cum regnum Dei, quod ut adveniat oramus, ad consummationem sæculi tendat? Optamus maturius regnare, et non diutius servire. Etiam si (b) præfinitum in oratione non esset, de postulando regni adventu, ultro eam vocem protulissemus (3) festinantes ad spei nostræ complerum (Heb., IV, 11). Clamant ad Dominum invidia (c) (4) animæ martyrum sub altari: Quonam usque non ulciscris, Domine, sanguinem nostrum de incolis terræ (Apoc., VI, 9)? Nam utique ultio illorum a sæculi fine (5) dirigitur. Imo quam celeriter veniat, Domine, regnum tuum (Matt., VI, 10). Votum christianorum, confusio nationum, exultatio angelorum, prop-

A ter quod conflictamur, imo potius propter quod oramus.

CAPUT VI.

Sed quam eleganter divina sapientia ordinem orationis instruxit! ut post cælestia, id est post Dei nomen, Dei voluntatem, et Dei regnum, terrenis quoque necessitatibus petitioni locum faceret? Nam et edixerat Dominus: *Quærite prius regnum, et tunc vobis etiam hæc adjicientur* (Matt., VI, 33). Quamquam PANEM NOSTRUM QUOTIDIANUM DA NOBIS HODIE (d), spiritaliter potius intelligamus. Christus enim panis noster est, quia vita Christus, et vita (6) panis. *Ego sum*, inquit, *panis vitæ* (Joan., VI, 35). Et paulo supra: *Panis est sermo Dei vivi, qui descendit de cælis*. Tum quod et corpus ejus in pane (e) cense-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pertractum Semler.
(2) In sæculo Semler. Leop.
(3) Postulassemus Seml.
(4) Ita Venet. Paris. Rigalt. In visu affi aut. Rigalt. et

- B Seml. Leop.
(5) Ad sæculi finem Pamclius, male.
(6) Semler haud feliciter conj. vitæ panis.

COMMENTARIUS.

pensi exspectantes, quando ad suum regnum nos Deus vocabit. Quare ergo quidam protractum quemdam, id est prorogationem quamdam postulant, ut in hoc sæculo diutius vivant G. PANC. — Et ad nostram suspensionem. Id est ad christianos dumtaxat, atque eorum statum et conditionem, non autem ad Judæos aut gentiles; suspendere enim apud Tertull. est distinguere, separare, limitare, ut paulo ante suspensa enuntiatione, id est restricta. Hæc tamen ab auctore dicta putabam, quod existimaret cum cæteris illius ævi fato functos, non prius debere frui beatitudine quam sæculum finitum esset, atque adeo moram illam suspensionem vocare. ALBASP.

(a) Protractum quemdam sæculo postulant. Orantes pro mora finis. Rig.

(b) Etiam si præfinitum. Etiam si in oratione dominica non esset positum Adveniat regnum tuum, illud optare debuissimus. G. PANC.

(c) Clamant ad Dominum invidia animæ martyrum. Sic emendavimus ex antiquis imo exemplari, cum antea legeretur, *clamant ad Dominum in visu*, nullo sensu. Clamant invidia, hoc est, clamando invidiam faciunt. Usurpata sæpius huic auctori locutio in Apolog. : *In sacco et cinere voluntates invidia cælum tundimus*. Libro de fuga in persec. : *Dominus est, potens est : omnia illius sunt : ubi ubi fuero, in manu ejus sum : faciat quod vult, non discedo : et si perire me volet, ipse me perdat, dum me ego servo illi, malo invidiam ei facere per voluntatem ipsius pereundo, quam bilem per meam evadendo*. Et libro adversus psychicos : *Annua ritu saccis velati et cinere conspersi idolis suis invidiam supplicem obijciunt*. Sic etiam Tacitus, Annal., XI : *Vibidiam depellere nequivit, quin multa cum invidia fugitaret, ne indefensa conjux extio daretur*. Et Juvenalis, sat. 15 :

Anne aliam terra Memphitide sicca
Invidiam facerent nolenti surgere Nilo ?

Clamant igitur ad Dominum invidia animæ martyrum sub altari, hoc est, multa cum invidia flagitant, invidiam Deo faciunt, Deum invidia tundunt, sanguine per tot cruciatus fuso invidiam obijciunt Deo. Tum sunt obnoxæ et efficaces martyrum voces, ut ab Deo vel invito, sanguini ob ipsius nomen fusi vindictam extorquere valeant : adeoque ipsum, nisi petentibus

annuat, invidia crudelitatis et immisericordiæ onerare videantur. Idem.

CAP. VI.—(d) *Da nobis hodie*. S. Gregorius Nyssenus, orat. 4, in orat. dominicam, discendam inculcat hominibus hanc scientiam, ut inde noscant de crastino non de bere esse solliciti, etenim *ὁ τῷ ἡμῶν εὐαγγελιστῇ καὶ τῷ εἰς τὴν ἡμῶν εὐαγγελιστῇ δίδωμι : qui diem tibi dedit, dabit quoque diei necessaria*. ALBASP.

(e) *Corpus ejus in pane censetur*. Triâ intelligi posse per verba illa, *Panem nostrum*, Tertullianus monet : scilicet alimenta corporea, tum alimenta spiritalia, denique vivificum sacra: mensæ cibum, et realitatem corporis et sanguinis dominici in sacramento altaris. Postremum hunc sensum eruditissimus Pamclius illustravit, inde probans, vere corpus et sanguinem Christi secundum Tertulliani mentem in Eucharistiæ sacramento contineri. Præter illa quæ Pamclius affert, possunt et alia Tertulliani verba referri idem probantia dilucidius. Lib. V contra Marcionem, cap. 8, hæc ille scribit: *Proinde panis et calicis sacramento jam in Evangelio probavimus corporis et sanguinis dominici veritatem adversus phantasma Marcionis*. Christi carnem non veram, sed phantasticam, atque apparentem dumtaxat, impius Marcion arbitratur. Si ergo per sacramentum panis et calicis probatur veritas corporis, et sanguinis dominici, quis non intelligat, verum et substantiale in augusto sacramento haberi corpus et sanguinem Christi? Alia colligas e reliquis ejus in Marcionem libris. Tum in lib. de Idol., cap. 7, hæc animadvertit: *Ad hanc partem ætus fidei perorabit, ingemens Christianum ab idolis in Ecclesiam venire, de adversarii officina in domum Dei, attollere ad Deum Patrem manus matres idolorum; his manibus adorare, quæ foris adversus Deum adorantur : eas manus admoveere corpori Domini, quæ demoniis corpora conferunt, etc.* Ubi in christianos idolorum artifices invehitur, qui manibus iisdem quibus idola formabant, Christi corpus, uti ferebat eorum temporum consuetudo, recipiebant. Vide etiam, cap. 14, lib. contra Judæos. Proinde corpus ejus in pane censetur (verbum censetur idem significat ac est secundum jurisconsultos) indicat, nos sub nomine panis petere vivificum Christi corpus, ita ut, postulato pane, dominicum sacramentum, et individualitatem a corpore Christi postulemus. Murat. — Tum quod et corpus ejus in pane censetur. Sic videtur explicari posse: Per panis sacramentum commendat corpus suum. Quam-

tur. *Hoc est corpus meum* (Luc., XXII, 19). Itaque petendo panem quotidianum, perpetuitatem postulamus in Christo, et individuitatem a corpore ejus. Sed et quia carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest fieri et spiritalis disciplinæ. Panem enim peti mandat, quod solum fidelibus necessarium est; *cætera enim nationes requirunt*. Ita et exemplis inculcat, et parabolis (a) retractat, cum (b) dicit: *Numquid panem filiis pater aufert, et canibus tradit* (Matth., XXV, 26)? Item: *Numquid filio panem poscenti lapidem tradit* (Matth., VII, 9)? Ostendit enim, quid a patre filii expectent. Sed et (c) *nocturnus ille pulsator panem poscebat* (Luc., XI, 5) (1). Merito autem adjevit: *Da nobis hodie*, ut qui præmiserat: *Nolite de crastino cogitare quid edatis*. Cui rei parabolam quoque

A accommodavit illius hominis, qui provenientibus (2) fructibus ampliationem horreorum, et longæ securitatis spatia cogitavit; *is ipsa nocte moritur* (Luc., XII, 16).

CAPUT VII.

Consequens (d) erat, ut observata Dei liberalitate, etiam clementiam ejus precaremur; quid enim alimenta proderunt, si illi (3) reputamur revera quasi (e) taurus ad victimam? Sciebat Dominus se solum sine delicto esse (f). Docet itaque petamus DIMITTI NOBIS DEBITA NOSTRA. Exomologesis est, petitio veniæ; quia qui petit veniam, delictum confitetur. Sic et pœnitentia demonstratur acceptabilis Deo, quia (4) *vult* (g) eam, quam mortem peccatoris (Ezech. XXXIII, 11). Debitum autem in Scripturis delicti figura est (h), quod perinde judicio debeatur, et ab eo exigatur, nec

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pulsabat Semler.
(2) Qui pro venientibus distincte legit Jun., parum bene.
(3) Si in eis reputamur. Jun. Franeq. Si illis Semler.

B

Leop.

- (4) Qui mavult primus et solus Leop.

COMMENTARIUS.

admodum Augustinus, lib. I Quæst. evang. 43, dixit: *Per vini sacramentum commendat sanguinem suum. Ric. — Tum quod corpus ejus in pane*. Quisquis diligenter hæc verba attenderit, nunquam Auctorem in adversariorum sententiam transiisse dicturus est. Trifariam enim hæc Christi verba: *Panem nostrum quot.* explicat. Primum de pane communi, deinde de Christo qui creditum verus est panis: postremo de corpore Christi quod est in Eucharistia ubi animadvertendum est eum discrimen constituere inter Jesum, quatenus fideles et credentes nutrit, et eundem ipsum Jesum in Eucharistia existentem. Nam ubi exposuit, quamobrem Jesus panis sit eorum qui ipsum consumentur atque in eum credunt, alium rursus offert modum quo ipsemet Christus et panis. Itaque duos illos panes duplicemque alendi modum hoc loco distinguit, quod facere nihil fuit necesse, si Christus sola fide in Eucharistia sumitur, quemadmodum sola fide ab iis sumitur, qui in eum ejusque Evangelium credunt. Præterea loquitur ut plurimum verbis jurisconsultorum propriis, apud quos *censetur* idem sonat ac *est*. ALBASP. — *Corpus ejus in pane censetur*. Ipse in eandem sententiam explicat locum ex Jeremiæ prophetia, *Veni mittamus lignum in panem ejus*, lib. advers. Jud., et lib. III advers. Marcionem, et lib. IV. Sic etiam libr. de Resur. carnis, pag. 385: *Caro corpore et sanguine Christi vescitur, ut et anima de Deo sagine*. tur. ALBASP. — *In pane censetur*. Habetur. G. PANCIR.

(a) *Parabolis retractat*. Tractat et confirmat. G. PANCIR.

(b) *Cum dicit: Numquid panem filiis, etc.* Intelligit quod legitur in Matthæi cap. XV, et Marci cap. VII, quando Cananæa rogabat Dominum ut filiam suam a dæmonibus liberaret, ipse respondit: *Non est bonum sumere panem filiorum, et dare canibus*, id est ethnicis, ubi in parabola intelligit corpus suum sub nomine panis, et canes ethnicos. Tertullianus vero illa verba aliquantum mutat, sed idem est sensus. His omnibus vult probare, panem pro corpore Christi accipi. PANC.

(c) *Sed et nocturnus ille pulsator*. Qui petiit panes ab amico media nocte, et eos habuit. (Lucæ cap. XI).

G. PANCIROL.

CAP. VII. — (d) *Consequens erat*. Nunc exponit alia verba *Et dimitte nobis debita nostra*, postquam dixit de liberalitate Dei, qui nos alit. G. PANCIROL.

(e) *Quasi taurus*. Qui saginatur, ut occidatur. Idem esset de nobis, nisi delicta remitterentur. G. PANCIROL.

(f) *Sciebat Dominus se solum*. Sane intelligendus locus, sicuti et similes Scripturæ sacræ loci, uti ali-

cubi annotavit S. Augustinus, ne excludatur beata virgo Deipara, quam sine omni delicto vixisse ille asserit. PAM.

(g) *Qui vult eam*. Subaudi *magis*; et est elegans locutio. De hoc Ezechiel, cap. XXIII. G. PANCIROL.

(h) *Debitum autem*. Nomen debiti significat delictum, et est ejus typus, seu figura, et significatio, quia sicut exigitur in judicio a debitore, nisi remittatur delictum, ita et delictum. PANC. — *Debitum autem in Scripturis delicti figura est*. Quod observat Tertullianus, debitum in Scripturis, delicti figuram esse, quia perinde judicio debeatur, et ab eo exigatur, nec evadat justitiam exactionis, nisi donetur exactio: consentaneum videtur iis quæ tradit Aristoteles, Ethicor. V., contractuum alios esse voluntarios, alios involuntarios. Qui rem aliquam vendit, contrahit cum emptore, teneturque actionibus empti et venditi, voluntario contractu. Qui crimen aliquod committit, contrahit cum lege, ita ut pœnæ, quam lex criminis dicit, fiat obnoxius, etiam nolens et invitus. Sic debitor sumus Deo, qui delictis quotidianis Dei mandata spernimus, eoque nomine debemus pœnæ non leves; nec habemus unde immensæ et infinitæ majestati satisfacere possimus, qui per nos nullius pretii sumus. Deus igitur creditor noster tanta nos quamvis immerentes, beneficentia prosequitur, ut quo pacto liberari possimus edoceat. *Remittite*, inquit, *et remittetur vobis*. Erga hominem delinquit homo? quicquid intercedit, utique humanum est, quantulum est quod debetur? quantulum est quod remittitur? At erga Deum delinquit homo? jam hinc debitor homo, illinc creditor et vindex Deus. Omnino tam impar certamen, quam disparata sunt ab humanis divina. Itaque hominem Deus induit, ut nostra cum suis compenset. Nostris legibus nobiscum agit: delegari sibi patitur. Debitorum sunt nostri, qui nobis injurias intulere. Delegamus debitores nostros Deo, quoties debitam nobis offensarum nomine satisfactionem debitori nostro sic donamus, ut ipsam illi a Deo condonari velimus. Tunc fit in cœlis acceptatio, per quam vicissim Deus nostra erga se debita expungit. Quare, ille ditior et locupletior est erga Deum debitor, qui plures injurias pertulit, etenim plures habet quos delegare queat debitores suos creditori Deo. Quid si debitorem non habeamus? Placet responso, quam in scidis ad Augustinum suis Nic. Faber notaverat: *Etsi scrutatori cordium Deo voluntas ad remissionem propensa sufficiat, quanto tamen ditior ille est debitor, quanto securior, qui non solum voluntate creditorem libe-*

(Trente-sept.)

evadat justitiā exactionis, nisi donetur exactio, sicut illi servo dominus debitum remisit (Matth., V, 25). Huc (a) enim spectat exemplum parabolæ totius. Nam et quod idem servus a domino liberatus, non perinde parci debitori suo, ac propterea delatus penes dominum tortori delegatur ad solvendum novissimum quadrantem, id est, modicum usque delictum, eo (b) competit, quod remittere nos quoque profitemur debitoribus nostris. Jam et alibi (c) ex specie (1) orationis: *Remittite, inquit, et remittetur vobis* (Luc., VI, 37). Et cum interrogasset Petrus si septies remittendum esset fratri: *Imo, inquit, septuagies septies* (Matth., XVIII, 22), ut legem in melius reformaret, quod in Genesi de Cain septies, de Lamech autem septuagies septies ultio (d) reputata est (Gen., IV, 24).

CAPUT VIII.

Adjecit ad plenitudinem tam expeditæ orationis, ut non de remittendis tantum, sed etiam de avertendis in totum delictis supplicarem, NE NOS INDUCAS IN TENTATIONEM, id est ne nos patiaris induci, ab eo uti-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ex hac specie Rigalt. Paris. Venet. Seml. Leop.
(2) Ita Rigalt. e cod. Agob. Paris. Venet. Deicere sit consentiens Seml. Leop.
(3) Ne quæ pignora cariora Deo haberet cod. Agob.

A que qui tentat. Cæterum absit ut Dominus tentare videatur, quasi aut ignoret fidem cujusque, aut deicere (2) gestiens (e). Diaboli est et infirmitas et malitia. Nam et Abrahamum non tentandæ fidei gratia, sacrificare de filio jusserat, sed probandæ, ut per eum faceret exemplum (f) præcepto suo, quo mox præcepturus erat, neque pignora (g) Deo cariora habenda (3). Ipse a diabolo tentatus, præsidem (h) et artificem tentationis demonstravit. Hunc (i) locum posterioribus confirmat: *Orate, dicens, ne tentemini* (Luc., XXII, 46). Adeo (j) tentati sunt Dominum deserendo, qui somno potius indulerant quam orationi. Eo respondet clausula interpretans quid sit: *Ne nos deducas in tentationem. Hoc est enim: SED (k) DEVEHE (4) NOS A MALO.*

B

CAPUT IX (l).

Compendiis (m) pauculorum (5) verborum, quot attinguntur edicta prophetarum, Evangeliorum, apostolorum, sermones Domini, parabolæ exempla, præcepta? Quot simul expunguntur officia(n)? Dei

COMMENTARIUS.

rare, sed etiam re ipsa quod a se petitur exsolvere potest. Hoc autem ut queamus præstant qui nobis injurias inferendo se debitores nostros constituunt. Quam libenti igitur ac promotæ animo, non dico parcere, verum etiam gratias agere illi debemus, qui nobis unde in gravibus debitis cum eo paria faciamus, cum quo nemo potest, suppeditant. Rig.

(a) Huc enim spectat. Ad hunc locum pertinet tota illa parabola servi, cui dominus debitum remisit; ipse vero a conservo debitum sibi extorquebat. Significat autem, non dimitti nobis nisi ut ipsi injurias aliis dimiserimus. G. PANCIROL.

(b) Eo competit. Ad id pertinet, et hoc significat. G. PANCIROL.

(c) Jam et alibi, etc. De hac petitione, ut nobis delicta remittantur, quemadmodum nos aliis remittimus, alibi est dictum. G. PANCIROL.

(d) Ultio reputata est. Id est facta. Cum enim Lamech occidisset virum, id est Cain, dixit, Gen., cap. IV: *Septuplum ultio dabunt de Cain; de Lamech vero septuagies septies*. Aliqui interpretantur septies iri ultum illum, qui occiderit Cain. Sed D. Hieronymus, epist. 125, ad Damasum, quæst. 4, intelligit, non iri liberatum Cain, nisi in septima generatione, quod fuit quando occisus est a Lamech: nam tunc a tremore est liberatus ut poena, quam hic patiebatur. Peccatum vero Lamech, id est, totius mundi et sanguinis qui effusus est, liberatum est septuagies septies, id est septuagesima septima generatione, in qua fuit Christus, qui totum orbem liberavit a sceleribus; nam ipse fuit septuagesima septima generatio ab Adam, Lucæ cap. III. Verum Tertullianus intelligit quia septies vindicandum erat peccatum Cain, et septuagies septies peccatum Lamech. A nova quoque lege jussum est, Matthæi cap. XVIII, ut toties peccatum dimitteretur, id est septuagies septies; sed ibi ponitur numerus finitus pro infinito, et significatur semper esse dimittendum, ut D. Hieronymus, lib. III Comment. in cap. XVIII Matthæi, et alii interpretantur. G. PANCIROL.

CAP. VIII.—(e) *Deicere gestiens*, h. e.: Absit ut Dominus tentare videatur quasi gestiat nos deicere, aut supplantare nos cum diabolo consentiat. (Vid. var. lect.).

EDD.

- (4) Ita Rigalt. Paris. Venet. 1744. Evehe Rhen. Gelen. Fran. Venet. 1701.

(5) Atii paucorum.

(f) *Exemplum præcepto suo*. Quod postea dedit Matthæi cap. XIV, ut orarem, ne incideremus in tentationem. G. PANCIROL.

(g) *Neque pignora Deo cariora*. Pignora appellat filios, quos Christus se cariores non habendos jussurus erat; ait enim Matthæi cap. X: *Qui amat filium, aut filiam plus quam me, non est me dignus*. G. PANCIROL.

(h) *Præsidem, et artificem tentationis*. Scilicet diabolus esse demonstravit Matthæi cap. IV. G. PANCIROL.

(i) *Hunc locum*. Quod diabolus sit princeps tentationis, posterioribus, scilicet, verbis Evangelii demonstrat, *Orate, dicens Matthæi cap. XXVI, ne intretis in tentationem*. G. PANCIROL.

(j) *Adeo tentati sunt*. Id est: itaque sunt tentati, quia non oraverunt. G. PANCIROL.

(k) *Sed devehe nos a malo*. Non hic, ut vulgo accipere solemus, malum intelligit, seu mala, quæ homini contingere, contingunt; aut contingere possunt; sed malum, hoc est malignum, seu diabolus, a quo nos liberari cupimus, ne in tentationem atque in delicta inducamur. Cum qua lectione potissimum consentiant græca orationis dominicæ verba, ubi legitur *ἐξὸς τοῦ πονηροῦ*, id est a cacodæmone, seu maligno. Chrysostomus sane et plures alii Patres hujusmodi interpretationem adhibuerunt. Vocem quidem *πύσαι*, quam nos libera latine reddimus, crude atque aspere Tertullianus per vocem *devehe* expressit, revera enim significat *protege, defende, tuere, eripe, ac libera*. MURAT.

CAP. IX.—(l) In cod. Ambros. legitur tituli instar: *Anacephalæosis*.

(m) *Compendiis pauculorum verborum*, etc. Editi libri habent *paucorum*. Hinc Ambrosianus codex ms. exordium sumit. Recte autem *Anacephalæosis* inscribitur hoc caput, cum compendiose tota dominicæ orationis expositio ante legentium oculos exhibeatur. MURAT.—*Compendiis paucorum*. Nunc epilogat, quomodo omnia mandata Scripturarum contineat oratio dominica. G. PANCIROL.

(n) *Quot simul expunguntur officia*? Legere maluisse exponuntur. Sed nulla Tertulliano barbarice scribenti de sermonis puritate sollicitudo. Aliis in locis, ac præcipue lib. III et IV et in fine lib. V ad

honor in Patre, fidei testimonium in nomine, oblatio obsequii in voluntate, commemoratio spei in regno, petitio vitæ in pane, exomologesis debitorum in deprecatione, sollicitudo tentationum in postulatione tutelæ. Quid mirum? Deus solus docere potuit ut se vellet orari. Ab ipso igitur (a) ordinata religio orationis, et de spiritu ipsius, jam tunc cum ex ore divino ferretur, animata suo privilegio ascendit in cælum, commendans Patri quæ Filius docuit.

CAPUT X (b).

Quoniam (c) tamen Dominus prospector (d) humanarum necessitatum, seorsum post traditam orandi disciplinam, *Petite*, inquit, *et accipietis* (Luc., XI, 8), et sunt quæ petantur pro circumstantia cuiusque, præmissa legitima et ordinaria oratione, quasi fundamento, accidentium (e) jus est (1) desideriorum, jus est (f) superfluendi (2) extrinsecus petitiones, cum memoria tamen præceptorum, ne quantum a præ-

ceptis, tantum ab auribus Dei longe simus.

CAPUT XI (g) (5).

Memoria (4) præceptorum viam orationibus sternit ad cælum, quorum præcipuum est, *ne (h) prius ascendamus ad Dei altare, quam si quid discordiæ vel offensæ cum fratribus contraxerimus, resolvamus* (Matth., V, 23). Quid est (i) enim ad pacem Dei (5) recedere (j) sine pace? ad remissionem debitorum cum retentione? Quomodo placabit Patrem iratus in fratrem, cum omnis ira ab initio interdicta sit nobis? nam et Joseph dimittens fratres suos ad perducendum patrem, *Et ne*, inquit (6), *irascimini in via* (Gen., XLV, 24): nos (k) scilicet monuit. Alias enim (l) via cognominatur disciplina nostra. Tum ne in (m) via orationis constituti, ad Patrem cum ira incedamus. Exinde aperte Dominus amplians legem, iram (n) in fratrem homicidio superponit (o), ne verbo quidem malo permittit expungi (p) *etiamsi irascendum est, non ultra solis receptum* (Ephes.,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Accedentium juxta Latin.
- (2) Superstruendi *Rig. Paris. Venet. Seml. Leop.*
- (3) Cap. X, *alias*.
- (4) Cum memoria *alias*.
- (5) Accedere *ut voluit Muratorius, ita et Semler. ac*

Leop.

(6) *Latin. parum bene, distinguit*: ne inquit, irascimini in via nos scilicet monuit (alias enim via cognominatur disciplina nostra). Tum ne in via, etc.

COMMENTARIUS.

versus Marcionem eodem utitur verbo; at sane significatione diversa. Pari tamen sensu usurpasse videtur cap. 1 de Cor. militis, ubi inquit: *Proxime factum est. Liberalitas præstantissimorum imperatorum expungebatur in castris*. Scilicet exponebatur, exerebatur, ac implebatur Cæsarum liberalitas in milites. Sumpta fortasse metaphora et calculus et rationibus quæ expungi dicuntur, cum absolute et confecte emergunt. Capite vero 11 hujus libri ita ille scribit: *Ne verbo quidem malo iram Deus permittit expungi*, hoc est mandat, ne ira in contumelias erumpat ac proponatur. Alibi *expungere pro perficere et præstare* adhibuit. Vide etiam infra, cap. 13. MURAT. — *Quot simul expunguntur officia?* Id est tot verbis dominicæ orationis implentur officia in Deum, quia cum dicimus: *Pater noster*, eum ut patrem honoramus. In illis vero verbis: *Sanctificetur nomen tuum*, fidem in ejus nomine habere testamur. Oblatio vero obsequii est in voluntate, cum dicimus, *Fiat voluntas*; et commemoratio est spei in regno in illis verbis, *Adveniat regnum tuum*. Mox petitio vitæ in pane, ibi, *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*; exomologesis, id est confessio delictorum quod deliquerimus in Deum, quando dicimus: *Et dimitte nobis debita nostra*; sollicitudo tentationum, id est solliciti sumus, ne tentemur, ubi petimus ut nos tueatur, ibi: *Et ne nos inducas in tentationem*.

G. PANCIROL.

(a) *Ab ipso igitur*. Potes explicare simpliciter, ut de uno tantum Christo sit sermo. Non tamen displicet subtilitas Pamelii, qui in hac periodo Trinitatem agnoscit, ita ut ordinata ab ipso sit Patre, et de Spiritu ipsius scilicet Sancto, et ex ore divino Christi.

LAC.

(b) Titulus in cod. Ambros.: *Posse nos super ad-
ficere*.

CAP. X. — (c) *Quoniam tamen*. Addit posse nos et alia petere. G. PANCIROL.

(d) *Prospector*. Scilicet est. G. PANCIROL.

(e) *Accidentium jus est desideriorum*. Id est possumus petere quæ, prout accidit, desideramus, præmissa legitima et ordinaria oratione, id est dominica oratione pro fundamento. G. PANCIROL.

(f) *Jus est superfluendi*. Præter generales orationis dominicæ petitiones, quæ cuilibet Christianorum sunt communes, alia sæpe a Deo, singulorum propria ho-

minum, petenda se offerunt. Communi itaque orationi quædam addere licet pro cuiusque necessitate, et voto, dummodo petitionibus nostris divina præcepta non adversentur. Imprimis autem nobis a Deo præcipitur, ne rogaturi ad altare accedamus, nisi prius cum fratribus nostris iniverimus pacem, ac odia deposuerimus. Hoc Tertullianus, cap. seq. ostendit.

MURAT.

CAP. XI. — (g) Titul. in cod. Ambr.: *Ne orans patrem fratri irascaris*.

(h) *Ne prius*. Monet prius fratri esse conciliandum, quam ore tur. G. PANCIROL.

(i) *Quid est enim*. Id est: quam observandum. G. PANCIROL.

(j) *Recedere*. Pro reverti hanc vocem usurpasso videntur Sallustius atque Horatius. Cum tamen dubium sensum habeant istorum exempla, et *secedere* etiam significent, vellem liceret mihi per Tertullianum hoc in loco scribere non *recedere*, sed *accedere*. MURAT. (Videtur Auctor, audaci nonnihil pro more suo syllepsi usus, junxisse: *ad pacem Dei accedere? recedere sine pace?* EDD.)

(k) *Nos scilicet monuit*. Supple: idem agere debere. G. PANCIROL.

(l) *Alias enim via*, etc. Unde homines viæ primo dicti sunt Christiani, ut est in Actis, cap. IX, ubi Paulus acceperat litteras, ut homines viæ comprehenderet, id est Christianos; quanquam vertendum non erat hujus viæ, et dictio hujus delenda est, cum sit articulus græcus. G. PANCIROL.

(m) *Tum ne in via*. Subaudi: est observandum. PANCIROL.

(n) *Iram in fratrem homicidio superponit*. Expresso in veteri lege prohibita non videtur ira, sed quidem homicidium. At Christus amplians legem, hoc est perficiens, et novis discipline præceptis amplificans, homicidio damnato, iræ quoque damnationem ac prohibitionem addidit, sive superposuit. Omnis quidem ira ab initio interdicta est nobis, ut supra Tertullianus dixerat Genesis testimonio; verum cum aperte non videretur interdicta, expressis illam verbis a fidelium cordibus remove ac arcere Christus voluit.

MURAT.

(o) *Superponit*. Adjicit, ut est apud Matthæum, cap. V. G. PANCIROL.

(p) *Expungi*. Impleri iram convicio. G. PANCIROL.

IV, 26), ut Apostolus admonet. Quam autem temerarium est, aut diem sine oratione transigere, dum cessas fratri satisfacere, aut orationem perseverante iracundia perdere.

CAPUT XII (a).

Nec ab ira (b) solummodo, sed omni omnino confusione (c) animi libera debet esse orationis intentio, de tali (d) spiritu emissa, qualis est spiritus, ad quem mittitur. Neque enim agnosci poterit a Spiritu Sancto spiritus inquinatus; aut tristis a læto, aut impeditus a libero. Nemo adversarium recipit; nemo nisi comparem suum admittit.

CAPUT XIII (e) (1).

Cæterum (f) quæ ratio est, manibus quidem ablu-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cap. XI alias.

COMMENTARIUS.

CAP. XII.— (a) Tit. cod. Ambros. : *Etiam omni animi confusione vacuum esse debere.*

(b) *Nec ab ira.* Docet orantem tranquillum esse oportere, ut est Spiritus Sanctus, ad quem oramus.

G. PANCIROL.

(c) *Confusione.* In ms. codice Ambrosiano habetur *contusione.* MURAT.

(d) *De tali spiritu emissa.* Nil oratio prosit, nisi a puro, et minime inquinato spiritu ad Spiritum divinum, qui purissimus est, imo ipsa puritas, feratur. Neque enim Spiritui Sancto placere animus terrenis maculis infectus potest. Hic autem Tertullianus ad cap. I Sapien-
tiae respicere videtur, ubi legitur : *Spiritus sanctus disciplinae effugiet fictum.* MURAT.

CAP. XIII.— (e) Tit. cod. Ambros. : *De Lavatione manuum.*

(f) *Cæterum quæ ratio.* Hic docet, manus non aqua abluendas, sed a nequitia mundas esse tenendas. G. PANC.— *Cæterum quæ ratio est,* etc. Manuum, imo totius quandoque corporis lotio orationem præcedere solebat, non apud Christianos tantum, sed et apud ethnico-
cos, atque Judæos. Nempe abluto corpore manibusque potissimum purgatis, quæ facilius plerumque sordes contrahunt, lavari quoque ac emundari a culpæ sordibus animum, nonnulli arbitrabantur. Sed animo puro et purgato hominem ad Deum accedere debere, cum ratio, tum religio suadebat. Hunc autem apud gentiles invaluisse morem, omnium antiquissimo teste probabo. Homerus videlicet in *Odyssea* Penelopem nobis exhibet aqua sese ante preces abluentem. Ejus etiam filius Telemachus

Χείρας νιψάμενος πολὺς ἄλως εὐχεται Ἀθήνη.

Lotis in ponto manibus, sic Pallada adorat.

Macrobius vero, *Saturnal.* lib. III, cap. 1 : *Constat, inquit, diis superis sacra facturum corporis ablutione purgari.* Alia hujusce ritus exempla e Virgilio profert eo in loco Macrobius. Lactantius quoque Firmianus eosdem ethnico-
cos ridet, qui se pie sacrificasse opinantur, si cutem laverint, tanquam libidines intra pectus inclusas ulli amnes abluant, aut ulla maria purificent. Judæis pariter id moris fuisse, auctor est pseudo-Aristeas, in lib. de LXX Interpret. : *Rege consultato, ait ille, ad diversa loca divertunt, atque, ut mos est Judæis omnibus, manibus prius in mari lotis, Deo preces effundunt.* Vide Spencerum, de Leg. Hebr., l. III, diss. 3, c. 3. Transiit postea ad Christi fideles hujusmodi consuetudo, et fortasse quidam ab ipso Apostolo in I ad Timoth., cap. II, id præceptum fuisse censuerunt, ubi nos jubet *χείρας ὁσίους ἐκμαρτύνειν, manus puras ad cælum tollere*, quasi et de externa manuum puritate ac ablutione, velut internæ puritatis indicio,

spiritu vero sordente orationem obire? quando et ipsis manibus spirituales munditiæ sint necessariae, ut a falso, a cæde, a veneficiis, ab idololatria, cæterisque maculis, quæ spiritu conceptæ manuum opera transiguntur, puræ alleventur. Hæ sunt veræ munditiæ, non quas plerique superstitione curant, ad omnem orationem etiam cum lavacro totius corporis aquam sumentes. Id cum scrupulose (g) percunctarer, et rationem (h) requirerem, comperi commemorationem esse in Domini deditionem. Nos Dominum adoramus, non dedimus. Imo et adversari debemus debitoris exemplo, nec propterea manus abluere, nisi (i) quod conversationis humanæ inquinamentum conscientiae causa lavemus (j).

Apostolus loqueretur. Idcirco Apostolicarum Constitutionum auctor, lib. VIII, cap. 32 : Πᾶς πιστός, inquit, ἡ πίστις ἔσθαι ἀναγκαῖον ἐξ ὕπνου, πρὸ τοῦ ἔργου ἐπιτελεῖσθαι, νιψάμενος προσευχέσθωσαν. *Unnis Christianus, vel Christiana mane e somno surgentes, antequam opus faciant, manibus lotis, Deum orant.* Verum hoc apertius patebit consideranti, posita antiquitas fuisse in templorum atriis labra, fontes, ac vasa, ut antequam ad orandum fideles accederent, manus abluerent. S. Paulinus in epistola ad Severum :

Sancta nitens famulis interluit atria lymphis
Cantharus, intrantumque manus lavat....

Chrysostomus pluribus in locis, et præsertim in homil. 57, tom. V, p. 390, ejusdem rei fidem his verbis facit.: Κρίνας εἶναι ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν εὐχητῶν οἶκον νομι-
μίσθαι, ἵνα οἱ μέλλοντες εὐχεσθῆαι τῷ Θεῷ πρότερον ἀπονημέ-
μνοι τὰς χεῖρας, οὕτως αὐτὰς εἰς εὐχὴν ἀνατίθωσιν. *Ut in atriis domuum, in quibus oratur, sint fontes, constitutum est, ut qui orare volunt, prius abluant manus, et tunc demum eas ad preces extendant.* Eundem consule in homil. 82 et 108, tom. VI, et homil. 43, in I ad Corinth. Alibi tamen Chrysostomus ipse, videlicet in homil. 6, in I ad Timotheum, externum hunc ablu-
tionis ritum, interna cordis puritate non accedente, irridet, eumque appellat *χέλωτα καὶ λῆρος, παθήσια, καὶ παιδῶν ἀθύρματα, risum, nugas, jocos et puerorum ludicra.* Ea quoque Tertulliani sententia est, illos redarguentis, qui manibus quidem ablutis, spiritu vero sordente, orationem obeunt. Cæterum apud quosdam Orientis populos, ac potissimum apud Mahumeti sectatores, nostris etiam temporibus hujusmodi consuetudo viget. MURAT.

D (g) *Id cum scrupulose percunctarer.* Quare manus ante preces abluerent, nonnulli a Tertulliano interrogati, se id facere respondebant in commemorationem dominicæ deditionis, quod videlicet Pilatus, priusquam Christum dederet Judæis, manus lavit. Hanc rationem facile Tertullianus retundit; nos enim, inquit, Dominum adoramus, non dedimus. MURAT.

(h) *Et rationem requirerem.* Quare aliqui se lavent oraturi, comperi id eos facere in memoriam Domini a Juda proditi, ut factum illud execrentur et velut ab ipso se muneant. G. PANCIROL.

(i) *Nisi quod.* Nisi aliquid inquinamentum conversationis humanæ lavemus causa conscientiae, postquam idolum tetigerimus. G. PANCIROL.

(j) *Conscientiae causa.* Hunc esse puto Tertulliani sensum, manus ideo tantum lavamus ut animi puritatem demonstramus. Atque in eo superstitionem damnat, quæ externam tantum munditiam querit. Ls Pa.

CAPUT XIV (a).

Cæterum satis mundæ sunt manus, quas cum toto corpore in Christo semel (b) lavimus. Omnibus licet membris lavet quotidie Israel, nunquam tamen mundus est. Certe manus ejus semper immundæ sanguine prophetarum, et ipsius Domini cruentatæ in æternum. Et ideo conscientia (c) patrum hæreditarii rei nec attollere eas ad Dominum audent (d), ne exclamet aliquis (e) Isaias, ne exhorreat Christus. Nos vero (f) non attollimus tantum, sed etiam expandimus (1) e

LECTIONES VARIANTES.

(1) Et dominica pass... *Seml.*, *Leop.*, qui scribendum opinatur : Dominicam passionem modulantes.

A dominica passione (g) modulatum (2), et orantes confitemur Christo.

CAPUT XV (h) (3).

Sed (i) quoniam unum aliquod attigimus vacuæ (j) observationis, non pigebit cætera quoque denotare, quibus merito vanitas exprobranda est; siquidem sine ullius aut dominici, aut apostolici præcepti auctoritate sunt. Hujusmodi enim non religioni, sed superstitioni deputantur, affectata, et coacta, et curiosi potius, quam rationalis officii; certe vel eo coercenda, quod gentilibus (k) adæquent. Ut est (l) quorundam, ex-

(2) Modulantes *Seml.* *Leop.* ex *Pamel.* editione.
(3) Cap. XII *alias*.

COMMENTARIUS.

CAP. XIV. — (a) Tit. cod. Ambros : *Apostrophe*. (b) *In Christo semel lavimus*. Hoc est in baptismo, in quo manus cum toto corpore lavimus. Quibus verbis innuitur baptizandi ritus, quando nudi homines ter in aquam mergebantur. At in lib. de Baptismo hæc apertissime Tertullianus tradit, et post illum complures alii. MURAT.

(c) *Conscientia patrum*, etc. Hæredes reæ conscientie patrum suorum appellat Judæos, a quibus conclamatum est : *Sanguis ejus super nos, et super filios nostros*. MURAT. — *Conscientia patrum hæreditarii rei*. Judæos ita circumscribit, quos reprehendit, quod manus non attollant in suis sacrificiis, quippe qui in terram prout orare plerumque soleant, saltem in hac sua excommunicatione circa Christi passionem. PAM.

(d) *Nec attollere eas ad Dominum audent*. Irenæus, lib. IV : *Judæi jam non offerunt. Manus enim eorum sanguine plenæ sunt. Non enim receperunt Verbum, per quod offerretur Deo*. RIC.

(e) *Ne exclamet aliquis Isaias*. Ne aliquis spiritu Isaiæ plenus cum illo exclamet, ac Deum ita loquentem inducat : *Cum extenderitis manus vestras*, etc. Atque hoc est emphatice dictum. MURAT. — *Nec exclamet aliquis Isaias*. Abundat aliquis, ut sæpe alibi. Intelligit quod dicit Isaias, cap. I : *Cum extenderitis manus vestras, avertam faciem a vobis; manus enim vestre sanguine plenæ sunt. Lavamini, mundi estote, auferite nequitias ab animis vestris*. Et ideo dicit : *Ne exclamet Isaias*. Et hic monet, Hebræos immundas manus semper habere, quæ nulla aqua possunt munda. G. PANCIROL.

(f) *Nos vero non attollimus*, etc. Quandoquidem Judæi immundas, et ipsius Domini sanguine cruentas manus attollere nec audent, nec debent, nobis Christi filii gaudendum est, qui non attollere tantum, sed eas expandere possumus a dominica passione eruditi; suas enim expandit in cruce mundi Servator. Quapropter ea verba e dominica passione modulatum aliam desiderare vocem mihi videntur, cuiusmodi esset *capientes, habentes*, aut quid simile, ut sit sensus : Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus manus, *modulatum*, hoc est *mensuram*, e Domini cruce capientes, ubi nos ille docuit manus expandere. In lib. de Pallio lunæ *modulationes mensuras* Tertullianus dixit, ut mensuram lunaris motus significaret. MURAT.

(g) *E dominica passione modulantes*. Formantes, ut tenebat Dominus manus in cruce. Ita orabant passis brachiis et manibus. G. PANCIROL. — *Sed expandimus e dominica passione modulatum*. Pamelius edidit : *Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus e dominica passione modulantes, et orantes confitemur Christo*. Ferri quidem posset, *sed etiam expandimus, e dominica passione modulantes*. Verius tamen videtur ex libro Agobardi : *Sed etiam expandimus e dominica passione modulatum*. Utriusque autem scripturæ sen-

sus satis erit obscurus et ambiguus, nisi ritus tunc usitati ratio explicetur. Illud vero in primis notandum est, eos errare graviter, qui *modulantes* hic accipiunt quasi *canentes* aut *psallentes*. Nam cum de privata oratione sit sermo, quam sono vocis summisso atque subjecto fieri debere ait Tertullianus, nihil opus fuit modulis musicis. Nos modulatum interpretamur imaginem, figuram scilicet, seu gestum orantis. Expandimus igitur e dominica passione modulatum, hoc est, orantes non tantum attollimus manus, sed etiam expandimus modum, sed modulum, vel, ut ait Tertullianus, modulatum, quem exhibuit Dominus noster Jesus Christus expansis in cruce manibus. Qui ritus etiam hodie servatur apud nos in recitanda publicis precibus oratione dominica. Sic orantes confitemur Christo, quia nos inter orandum ipso gestu profitemur christianos, corpore nostro ad figuram Christi crucifixi conformato. Ipse Tertullianus, lib. I ad Nationes :

Si statueris hominem manibus expansis, imaginem crucis feceris. Maximus Taurinensis, hom. I. II de cruce Domini : *Ipsius etiam incessus hominis, cum manus levaverit, crucem pingit*. Atque ideo elevatis manibus orare præcipimur, ut ipso quoque membrorum gestu passionem Domini fateamur. Quod Maximus dicit, *Ipsa membrorum gestu*; Tertullianus dixisset, *ipso corporis modulatu*. Sic lib. de Anima, cap. 32, ubi de animarum in alia corpora translatione, *Nec modulis corporum adæquantur*, inquit, id est, mensuræ, amplitudini, capacitati non conveniunt. Eoque sensu antiquiores Latini dixerant, *Modum agri, et Metiri se suo modulo ac pede*. RIGALT.

CAP. XV. — (b) Tit. cod. Ambros. : *De expositis penulis*.

(i) *Sed quoniam*, etc. Quia attigimus unum, quod est vanum de lavandis manibus, alia etiam dicemus non minus vana, ut est deponere penulas causa orandi, de quo subjicit. G. PANCIROL.

(j) *Vacuæ observationis*. Inanem scilicet ac superfluum appellat manuum ante preces ablutioem, nisi prius et animus a criminum sordibus purgetur. Pergit autem vanitatis arguere illorum quoque consuetudinem, qui depositis gravioribus vestibus ad orationem accedebant. MURAT.

(k) *Gentilibus adæquent*. Pro adæquentur, et sint, prout observant ipsi. G. PANCIROL.

(l) *Ut est quorundam, expositis penulis*, etc. Penula vestium genus fuit, quas pluvioso frigidoque celo veteres induebant. Has antequam precibus operam darent, quidam e Christianis deponendas arbitrabantur. Quod vero Tertullianus, id consuevisse fieri a nationibus, hoc est ab ethnicis idola adeuntibus, Æschyli græcus interpret confirmare videtur. Nescio quid etiam de mutationibus vestium in gentiliū sacris ipse Tertullianus habet in lib. de Pallio, cap. 4. MURAT.

positis (1) penulis (2) orationem facere; sic enim A adeunt ad idola nationes. Quod utique si fieri oporteret, Apostoli, qui de habitu orandi docent, comprehensissent; nisi si qui putant, Paulum (a) penulam suam in oratione penes Carpum reliquisse. Deus (b) scilicet non audiat penulatos, qui tres sanctos in fornace babilonii regis orantes cum (c) sarabaris et tyaris suis exaudivit?

CAPUT XVI (d).

Item quod (e), assignata oratione, assidendi (f) mos

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ita Rigalt. Paris. Venet. Positis Semler. Leop.

(2) Pœnulis alias, except. Seml.

COMMENTARIUS.

Ut est quorundam positis penulis, etc. Ita orabant gentiles. Penula vero vestis erat, qua pluvie vel itineris gratia utebantur. Lampridius in Alexandro: Penulis, inquit, intra urbem frigoris caussa ut senes uterentur permisit, cum id vestimenti genus semper itinerarium aut pluvie fuisset. Juvenalis, sat. V:

Et multo stillaret penula nimbo.

Cicero, in Orat. pro Mil.: Cum alter, inquit, veheretur rheda penulatus. Penulam pro lacerna veteres posuissent videtur. G. PANCIR.

(a) Paulum penulam suam. Mandat enim Timotheo ut penulam ad se deferat, II ad Timoth., cap. IV. PANC.—Paulum penulam suam. Hæc sunt Pauli verba: Penulam, quam reliqui Troade apud Carpum, veniens affer tecum. Ironice itaque Tertullianus ait: nisi hoc faciendum est ad exemplum Pauli, qui penulam Troade penes Carpum reliquerat orationi vacaturus. Vide Octavium Ferrarium, de Re vest. part. II, lib. II, ubi de Penulis multa. MURAT.

(b) Deus scilicet. Ironice loquitur. G. PANCIR.

(c) Cum sarabaris. De sarabaris et tyaris dictum est in lib. de Resurrect. carn., cap. 58, num. 601. PANC.—Cum sarabaris. Tres pueri in fornacem cum braccis suis, et tyaris, et calceamentis, et vestibus coniecti fuere. Septuaginta Interpretes pro femoralibus, seu braccis habent οὗν τοῖς σαπαλίοις, cum sarabaris. Quare non aliud hoc vocabulo significari vides, quam quædam erurium aut femorum integumenta. In libro etiam de Trinitate (si quidem Tertulliani sit) et de Pallio hanc vocem usurpatam invenias. MURAT.

CAP. XVI. — (d) Tit. cod. Ambros.: De assidendo post orationem.

(e) Item quod assignata oratione. Perfecta, ut infra dicit, ac transacta. Damnat eos qui sedere post orationem consueverunt. Non video, inquit, hujus instituti rationem, nisi forte trahunt hoc ex libro Pastoris condito ab Hermæ, quem alibi, de Pudicit., cap. 10, apocryphum esse vidimus, in quo narrat se post orationem lecto assedissee. Sed ibi narrat rem gestam, non præcipit, ut id nos agamus. Quid ergo, inquit, si aliud fecisset, hunc imitaremur? nequaquam. G. PANCIR.—Assignata oratione. Absolutam, et peractam orationem significat, metaphora deducta e signis, et sigillis, quæ tum epistolis, tum testamentis aliisque tabulis jam confectis apponi solebant. MURAT.

(f) Assidendi mos est. Christiani aut stantes, aut in genua procumbentes Deum adorabant, precesque fundebant. Trita est observatio. Verum nonnullis eorum per orationem sedendum esse videbatur, non quod defatigati sedibus indigerent, sed superstitiosis fortasse rationibus ducti. Eorum consuetudinem Tertullianus redarguit. MURAT.

(g) Nisi si Hermas. Hic est Hermes quem Paulus jubet salutari ad Rom. cap. ult. Dicitur composuisse librum qui Pastor inscribitur, de quo Nicephorus ita loquitur, lib. II Ilist. eccles., cap. ult.: Accipimus

est quibusdam, non perspicio rationem nisi si (g) Hermas ille, cujus scriptura (h) fere Pastor inscribitur, transacta oratione non lectum assedissee, verum aliud quid fecisset, id quoque ad observationem vindicarem. Utique (j) non. Simpliciter enim et nunc (i) positum est: Cum (k) adorassem, et assedissem super lectum, ad ordinem narrationis, non ad instar disciplinæ. Alioquin nusquam erit adorandum, nisi ubi fuerit lectus. Imo contra Scripturam fecerit, si quis in cathedra aut (l) subsellio sederit. Porro cum per-

inter ambiguae quoque auctoritatis scripta esse Actorum Pauli librum, et eum, qui Pastoris titulum habet, quem Hermæ quidam adscribunt ei, cui in Epist. ad Rom. Paulus salutem nuntiare jubet. Nonnullis autem is admodum necessarius esse videtur, eis præcipue qui prima pietatis discunt rudimenta, multum afferens maturi fructus et utilitatis. Non pauci quidem apud antiquos eo sunt uti. Eundem Ensebius Casariensis commendat Ilist. eccles., lib. III, cap. 3 et cap. 95., et lib. V, cap. 8. Tertullianus vero in lib. de Pudicitia hunc librum impurum vocat, et ab Ecclesia etiam damnatum scribit. Cum vero hic illud opus non damnet, catholicus fuisse credendus est, cum hæc scripsit. G. PANCIROL.—Nisi si Hermas. Hermæ antiquissimi scriptoris librum, cui titulus est Pastor, latine tantum habemus. Quanto in pretio fuerit, eruditus omnibus compertum est, ita ut quidam inter canonicas Scripturas ipsum referrent, alii vero illum vel inter apocrypha et contemnenda rejicerent, modum excedentes utrinque; non enim librum hunc veluti canonicum suspicere fas est, sed certe tanquam fidei catholice utilissimum, plurimique faciendum judicare debemus. Quod autem ad hunc locum pertinet, recte ex hujusmodi verbis conjicimus, librum de Oratione a Tertulliano catholico adhuc fuisse conscriptum. Nam cum sibi Pastoris auctoritatem objiciat, non damnando repellit, sed explicando sibi conciliat. Quin addit, si Hermas revera post orationem ex quadam religione consedissee, id ad observationem vindicari, scilicet ad ejus imitationem, fieri merito potuisse. Accedit quod infra Scripturam nominans, Hermæ librum canonicis Scripturis conjungere videtur. Contra ipsemet scriptor in Montani castra, hæresimque delapsus, Pastoris fidem, atque auctoritatem totis, ut aiunt, nervis elevare, et infringere conatur, ut ex ejus libro de Pudicitia, cap. 10 et cap. 20, constat, quem certe postremum librum in hæreticorum officina procudit. MURAT.

(h) Scriptura fere. Subaudiendum ab omnibus, aut addendum. G. PANCIROL.

(i) Utique non. Scilicet: illud non vindicarem ad orandi observantiam; ergo neque morem in lecto sedendi. G. PANCIROL.

(j) Et nunc positum. Lego: est hoc [positum. Scilicet quod sederit in lecto, est simpliciter positum, nec ut traderetur hæc observatio, sed ut res prout gesta est exponeretur. G. PANCIROL.

(k) Cum adorassem. Sunt ipsa Pastoris verba in proœmio lib. II, quæ in editis ita se habent: Cum orassem domi, et consedissem supra lectum, intravit vir quidam, etc. Hæc igitur, ut Tertullianus inquit, non refert Hermas, ut sedendum post orationem nos doceat, sed ut historiæ suæ narrationem persequatur. Et quid si, addit, in cathedra, aut subsellio post preces peractas quis sedeat, num in scripturam, hoc est contra Hermæ præceptum peccabit, qui in lectulo, et non in subsellio, sive in cathedra sedit? MURAT.

(l) Aut subsellio sederit. Deridet eos qui ex Pastoris

inde faciant nationes (a), adoratis sigillaribus (b) suis residendo, vel (c) propterea in nobis reprehendi meretur, quod apud idola (d) celebratur. Eo apponitur et irreverentiæ crimen, etiam ipsis nationibus, si quid saperent, intelligendum. Siquidem irreverens est assidere sub conspectu, contraque conspectum ejus, quem quam maxime reverearis, ac venereris; quanto

A magis sub conspectu Dei vivi, angelo adhuc (e) orationis astante, factum istud irreligiosissimum est, nisi exprobramus Deo, quod nos oratio fatigaverit.

CAPUT XVII (f) (1).

Atqui cum modestia et humilitate adorantes, magis commendabimus Deo preces nostras, ne ipsis (g) quidem manibus sublimius elatis (2), sed temperate

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cap. XIII *alias*.

(2) *Elati delendum censet Jun.*

COMMENTARIUS.

libro post orationem argumentum sedendi sumunt, quod cum ipse in lecto sederit, in scamno non sit sedendum; nam id esset contra illam scripturam, ubi ipse in lecto sedit, non in cathedra. G. PANCIOLO.

(a) *Cum perinde faciant nationes*. Similiter faciant ethnici, qui sedent adoratis sigillaribus suis. Ita enim appellabant sua idola, et signa, ut alias dictum est, lib. de Anima, cap. 7, num. 114, et advers. Valentin., cap. 12 et cap. 18, et est apud Macrobius, lib. I, Saturnal. G. PANCIOLO.

(b) *Sigillaribus suis*. Sigillaria, seu sigilla, erant signa parva, seu icunculæ, et imaguncule, ac simulacra deorum modo palmaria, modo cubitalia, ita membris artificiose compacta, ut nervis tracta, vel fidibus mota vivere, obambulare, et reliquos humani corporis motus exercere, atque imitari possent. Nostro quoque ævo similia habemus, quibus Romæ nomen est *pop-pacci*, et in Gallia *marionettes*, iisque comœdias interdum actas vidimus. *Νευρίωνες* Græci appellabant. Ad hujusmodi simulacra alludens Horatius aiebat:

Tu mihi qui imperitas, aliis servis miser, atque
Ducis, ut nervis alienis mobile lignum.

Præter Aristotelem, qui in lib. de Mundo sigillaria eleganter descripsit, ut apud Apuleium illius interpretem videre est, de iis quoque mentionem fecerant Herodotus, in Euterpe, Xenophon, in Symposio, Lucianus, de Dea Syra, Gellius, lib. XIV, cap. 1, et M. Antonius imperator, in lib. VIII de seipso; atque hic potissimum *sigillaria* expresse appellat. *Sigillarium* autem in ethnicorum sacris nullus erat usus, nimirum deos insana eorum superstitio sub hisce icunculis plerumque ligneis exhibebat, movebat, rudem plebeculam ad venerationem simul concitans, atque adorationem. Hinc Arnobius, lib. VI, contra Gentes, hujusmodi morem irridens aiebat: *Et abstinētis a risu cum pro diis immortalibus, sigilliolis hominum, formis supplicatis humanis? Quinimo deos esse sigillaria ipsa censetis, nec præter hæc quidquam vim creditis habere divinam*. Infra vero addit: *Sæpenu-mero videmus ab artificibus hæc signa* (hoc est decorum simulacra) modo parvula fieri, et palmarem in minuti-entem contrahi; modo in humensum tolli, et admirabilem in amplitudinem sublevari. Ratione hac ergo sequitur, ut intelligere debeamus in sigilliolis parvulis contrahere se deos, et alieni ad corporis similitudinem coarctari, etc. Tertullianus igitur ut falsa numina, eorumque signa decenti nomine insigniat, *sigillaria* vocat, quod vera carerent anima, atque aliena tantum ope moverentur. Ab eodem auctore, in lib. advers. Valentin., cap. 18, *sigillarius ductus* nominatur his verbis: *A qua occulto nihil sentiens, et velut sigillario extrinsecus ductu, in omnem operationem movebatur*. In libro etiam de Anima, cap. 6, *sigillarius motus* simili ratione appellatur, qui fit externa vi, et operatione impellente. MURAT.

(c) *Vel propterea*. Ob id solum a nobis est reprehendendus mos sedendi, quia apud idololatrias id celebratur seu sequatur. Illis accedit, quod sedere est irreverentiæ crimen, etiam apud Christianos, si saperent. G. PANCIOLO.

(d) *Apud idola celebratur*. Non e Tertulliano tan-

tum, sed et e Pindaro ac Plutarcho discimus, gentiles consuevisse assidere, postquam stantes orassent. Pindarus enim, ode 6, istum., descriptis precibus, quas Hercules ad deos miserat, hæc subdit:

ὅς δ' ἄρα κλισίῳ, μέγιστα
ἔστρε....

Sic locutus, statim consedit. Plutarchus vero legem hanc a Numa promulgatam narrat: *Ut sedeatur, postquam adoratum fuerit*. Hæc ille in ipsius Numæ Vita; quorum etiam triplicem explicationem profert. In Questionibus vero Romanis tradit, suo quoque tempore usitatum, ut qui precati essent ac adorassent, in templis perstarent ac sederent. Quamobrem Tertullianus hac itidem ratione Christianos post orationem sedere solitos objurgat, quod gentilium consuetudinem imitari viderentur. MURAT.

(e) *Angelo adhuc orationis*. Sentit, nobis angelum orationis adesse, cujus ratio est habenda. G. PANCIOLO. — *Angelo adhuc orationis adstante*. August. ad Probam, epist. 121, orationes nostras innotescere ait angelis qui sunt apud Deum, ut quodammodo eas offerant Deo, et de his consulant, et quod eo jubente implendum esse cognoverint, hoc nobis vel evidenter vel latenter apportent. Dixit enim, inquit, angelus homini: Et nunc quando orabas tu et Sara, ego obtuli orationem vestram in conspectu caritatis Dei. RIC.

CAP. XVII. — (f) Tit. Cod. Ambros.: *De manibus elatis et de vultu*.

(g) *Ne ipsis quidem manibus elatis*. Attollere manus ad cælum, et ad Deum, cum preces funduntur, vetustissimus fuit mos non a Judæis tantum, sed et ab ethnicis usurpatus. Furius Camillus, apud Livium, lib. V, cap. 21: *Dicitur, manus ad cælum tollens precatus esse*. Marius etiam apud Plutarchum diis vota faciens, *νιψάμενος τὰς χεῖρας, καὶ πρὸς τὸν οὐρανὸν ἀνασχών, lotis manibus, ac in cælum sublati*. Mitto alios testes, ac præsertim latinorum poetarum principem, lib. II et XII Æneid., Aristotele contentus, qui in lib. de Mundo, πάντες, inquit, οἱ ἄνθρωποι ἀνατείνοντες τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν, εὐχὰς ποιοῦμενοι. Omnes homines ad cælum manus tollimus, preces facturi. Porro antiquissimus iste ritus a Judæis potius in gentiles, quam a gentilibus ad Judæos transiisse videtur: siquidem, ut habetur Exodi cap. XVII, v. 11, Moyses ipse sublati in cælum manibus orabat: *Cumque levaret Moyses manus, vincebat Israel; sin autem paululum remisisset, superabat Amalec*. Legimus etiam in psal. CXXXIII, *Extollite manus vestras in sancta*, etc. Idem colligas e psal. CXL, et ex Lament. Jerem., cap. III, n. 41. Cæterum Christianos manibus in cælum sublati orare consuevisse, imo debuisse, Apostolo præcipiente, seu monente in cap. II Ep. I ad Timoth., patet. Inquit enim: *Volo viros orare in omni loco, levantes puras manus*. Clemens Alex., lib. VII, Strom., istius moris fidem facit, scribens: *Dum oramus, manus in cælum tollimus: τὰς χεῖρας εἰς οὐρανὸν αἵρμεν*. Ab aliis referendis abstinere, cum et ævo nostro in ecclesiastica liturgia, et in sacris faciendis christiani sacerdotes manus attollant Deum precaturi. Non quidem sublimius attollunt, sed temperate, ac probe, ut hoc in loco Tertullianus exigit, videlicet supra bu-

ac probe (a) elatis, ne vultu quidem in audaciam A erecto. Nam ille publicanus, qui non tantum prece, sed et vultu humiliatus atque dejectus orabat, justificator pharisæo procacissimo discessit. Sonos (b) etiam vocis subjectos esse oportet. Aut quantis arteriis opus est, si pro sono audiamur? Deus autem (c) non vocis, sed cordis auditor est, sicut conspекtor. Dæmonium (d) oraculi Pythii : *Et mutum, inquit, intelligo, et non loquentem exaudio.* Dei aures sonum exspectant? Quomodo ergo oratio Jonæ de ventre

celi per tantæ bestiæ viscera, ab ipsis abyssis per tantam æquoris molem ad cælum potuit evadere? Quid amplius referent isti, qui clarius (e) adorant, nisi quod proximis obstrepunt? Imo prodendo petitiones suas, quid minus faciunt, quam si in publico (f) orent?

CAPUT XVIII (g) (1).

Alia jam consuetudo invaluit (h), jejunantes habita oratione cum fratribus, subtrahunt (i) osculum

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cap. XIV *alias.*

COMMENTARIUS.

meros non erigendo. Quem sacerdotum ritum elevationemne manuum, an extensionem appellem, nescio. Id quidem constat, antiquitus inter Christianos promiscuum fuisse, ut manus in precando aut attollerentur, aut id figuram crucis expanderent.

MURAT.

(a) *Ac probe elatis.* Id est : paululum elatis, vel pansis. G. PANCIROL.

(b) *Sonos etiam vocis.* Id est : oportet vociferari, si vocem Deus inspiceret. Non legendum est interrogative; hoc enim vult : si pro sono vocis Deus exaudiret, esset clamandum; sed non vocem, verum cor inspicit. PANCIR.—*Sonos etiam vocis subjectos esse oportet.* Hoc est submissos, et compressos, ne proximum quemque turbent; non enim voce est opus, ut a Deo audiamur. In hac sententia fuerunt et alii Patres, quippe *clamorem*, quem ad Deum SS. prophetæ mitebant, non oris, sed mentis clamorem, seu *animæ alacritatem ac studium*, τῆς ψυχῆς προθυμίαν, ut cum Theodoro loquar, intelligebant. Videndi Basiliius M., in psal. XXXIII, v. 16; Clemens Alex., Strom. lib. VII; Chrysostomus, hom. 12, tom. V; S. Augustinus, et alii; ac in primis Cyprianus, qui, ut in aliis, hic etiam Tertullianum describere videtur, cap. 2, de Orat. Quod restat, hæc de illis intelligenda sunt, qui privata voce pro suo arbitrio in templis orant. Horum preces ac orationes ne nunc quidem toleramus, si alta voce proferantur, cæteris demissa precantibus. At vocem attollere cum reliquis et fas et pium est, quando concorditer in templo sacræ peraguntur preces, et una est multorum oratio. MURAT.

(c) *Deus autem non vocis.* Hæc ad verbum transiit D. Cyprianus. G. PANCIROL.

(d) *Dæmonium oraculi.* Dæmon mutos audit; ergo magis Deus. PANCIR.—*Dæmonium oraculi Pythii.* Hujusmodi responsum a dæmone Pythio datum Cræsi legatis, auctor est Herodotus, lib. I Hist. MURAT.

(e) *Qui clarius adorant.* Pro clarius orant, scilicet qui clara, atque altiori voce Deum precantur. Alibi verbum *adorare* pro simplici *orare* Tertullianus usurpavit, idque etiam in superioribus fecit, non sine meliorum exemplo. Neque sane est, cur Adrianus Valerius quemdam Virgilii versum immutat, ubi verbum *adorare* eodem sensu occurrit. MURAT.

(f) *Quam si in publico orent?* Videntur vociferantes in publico orare, quod est contra illud Matthæi, cap. VI. G. PANCIROL.

CAP. XVIII.—(g) Tit. Cod. Ambros.: *De Osculo.*

(h) *Alia jam consuetudo.* Aliqui cum jejunant, aut tempore quadragesimæ, peracta oratione nolunt fratres osculari, quos Tertullianus reprehendit. G. PANCIROL.—*Alia jam consuetudo invaluit.* Quæ sequuntur emendavimus, partim conjectura, partim auctoritate codicis Agobardi. Damnat Tertullianus consuetudinem, quæ jam tum inter Christianos invaluerat, ut plerique quibus diebus privato sese afficiebant jejuniis, orationem cum fratribus habitam non clauderent

pace, non consignarent osculo pacis; quod orationis signaculum esse ait ut supra, hoc libro, assignatam orationem dixit, transactam confectamque. Præva consuetudinis causam non inquit, nec aliam vulgo afferri video, nisi quod in osculo hilaritatis aliquid esse dicerent alienum ab jejunii mœstitia luctuque. Profani suggerebant aliam, scilicet oris jejuni, gravolentiam, unde Martialis, epigrammate 4, lib. IV, Bassam redolere dicit,

Quod jejunia sabbatariorum,
Mœstorum quod anhelitus reorum.

Sed hanc stomachi sane delicatioris molliem in roboris illis temporum prope apostolicorum pectoribus fuisse, haud vero simile videatur : cum et martyrum in carcere squalorem, et in agone fluentia tabo vulnera, amplexari ac deosculari ipsæ etiam mulierculæ non exhorrescerent. Quid enim? cum et inter profanos basia captatorum tam obvia, tam importuna fuisse, idem poeta significet, libro IX, epigrammate 99 :

Effugere non est, Basse, basiatores,
Non ulcus acre, pustulæve lucentes,
Non triste mentum, sordidique lichenes,
Non labra pingui delibuta cerato,
Nec congelati gutta proderit nasi.

Omissa igitur caussa superstitionis illius adeo morosæ, ut jejunantes osculandi officio defungi sibi nefas esse ducerent; Tertullianus consuetudinem vituperat, hac præsertim ratione, quod tunc potissimum pax conferenda sit cum fratribus, cum oratio commendabilior ascendit. Omnino sic legendum esse res ipsa indicat, non, ut edidit Pamelius, *cum oratione commendabilior ascendit.* Etenim quæstio non erat, an conferenda esset pax cum fratribus habita oratione; sed, an conferenda esset ab eo qui jejunii sibi privatim indicti sumptive diebus in ecclesia cum fratribus oraverat. Et tunc potissimum conferendam esse docet Tertullianus, cum oratio commendabilior ascendit, nimirum vehiculo jejunii sublevata : Νεττελα προσευχῆν εἰς οὐρανὸν ἀνατίπτει, οἱ κτλ. πρὸς αὐτὴν γινώσκοντες τὴν ἐν ᾧ πορεύεται, inquit Basiliius, homil. de Jejuniis, et ipse Tertullianus, libro de Jejuniis, ait per jejuniis pinguiorem orationem Deo immolari. Itaque Christiano inter publicas orationes privatis jejuniis operanti, pacis cum fratribus quibuscum orationem celebravit conferendæ osculum eo libentius tunc temporis usurpandum, cum suam orationem sperat Deo gratiorem et commendabiliorem fore ut communionis christianæ beneficio de jejunantis operatione fratres etiam non jejunantes participent. RICALT.

(i) *Subtrahunt osculum pacis.* Nihil apud cruditos magis vulgatum, quam quod in publicis precibus, et sacris faciendis, quin imo et in viis, et in ædibus privatis Christiani se osculo pacis consalutare, atque ad concordiam ac pacem invitare solerent. Ideoque

pacis, quod est signaculum (a) orationis. Quando autem magis conferendo cum fratribus pax est, nisi cum oratio commendabilior ascendit, ut ipsi de nostra operatione participes, jam audeant de sua pace (b) fratri transigere? Quæ oratio cum divortio sancti osculi integra (c)? quem Domino officium facientem impedit pax? quale sacrificium est, a quo sine pace receditur (d)? Quæcumque (e) operatio (1) sit, non erit potior præcepti observatione, quo jubemur jeju-

nia nostra celare. Jam enim de abstinentia osculi agnoscimur jejunantes. Sed et si qua (f) ratio est, ne tamen huic præcepto reus sis (2), potes domi, si forte (3), inter quos latere jejunium in totum non datur, differre pacem. Ubicumque autem alibi operationem (4) tuam abscondere potes, debes meminisse (g) præcepti: ita et disciplinæ foris, et consuetudini domi satisfacies. Sic et die Paschæ, quo communis et quasi publica jejunii religio est (h), me-

Pascha

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ita Rig. oratio cod. Agob., ratio Seml. Leop.
(2) Præceptor tu sis Seml.

- (3) Si abest a Seml. et Leop.
(4) Orationem conj. Seml.

COMMENTARIUS.

signaculum orationis appellatur a Tertulliano, quod Christianorum preces, et omnia fere ecclesiastici ritus sacramenta, hujusmodi pacis signo, veluti sigilla quodam fraternitatis concluderentur. At invaluerat apud nonnullos consuetudo, ac opinio, tum osculum fratribus post orationem subtrahendum, cum ipsi jejunium aliquod sua sponte ac privata religione observabant. Pluribus argumentis morem ac sententiam illorum improbat Tertullianus, ostendens orationem sine osculo integram non esse: quin tunc magis decere pacem orationi conjungere, cum oratio per jejunium commendabilior ad Deum ascendit. Addit etiam, id a præcepto Domini abhorrere, quo jubemur jejunia nostra celare; neque vero ii celabant, quos idcirco abstinere ab osculo apparebat, quod jejunarent. MURAT.

(a) Quod est signaculum orationis. Id est confirmatio. G. PANCIOLO.

(b) De sua pace fratri transigere? Optent de sua pace fratri transigere, id est, cum fratre communicare? G. PANCIOLO. — De sua pace fratri transigere? Hoc est: ut fratres cum fratribus jejunantibus convenire, certique fieri de mutua concordia ac pace possint. Osculum enim pacis, ut cum legum peritis loquar, tanquam transactio et conventio erat, qua ab omnibus simulatibus atque odiis se recessisse fratres testabantur. MURAT. — Ut ipsi de nostra operatione participes, jam audeant de sua pace fratri transigere. Lectionem istam ex Ursini libro restituimus, cum in vulgata sensus non esset satis commodus. Et rependa sunt ea de superioribus: Christianæ caritatis beneficio fieri, ut de jejunantis operatione fratres etiam non jejunantes participant, eoque beneficio affecti, jam audeant transigere cum jejunante, ita ut pro communicato jejunii merito pacis suæ christianæ gratiam mutua pensionatione communicent. In Agob. codice legitur: Ut ipsi de nostra operatione participant quam auderent de sua pace fratri transigendus, nullo sensu. RIGALT.

(c) Quæ oratio cum divortio sancti osculi integra? Quasi diceret: Quam aliena ab homine christiano arrogantia nostram operationem, hoc est, jejunium, nobis habemus, et fratres suam sibi pacem habere jubemus? quod proxime ad divortii formulam accedit, Res tuas tibi habeto. Ideoque subnectit: Quæ oratio cum divortio sancti osculi integra? Quem Domino officium facientem impedit pax. Officium vocat, quod supra operationem et jejunium. Pacem vero dicit osculum pacis. RIGALT.

(d) Quale sacrificium est a quo sine pace receditur? Sacrificium hic intelligo orationem cum participatione corporis Christi: cujus clausula et signaculum fuit osculum pacis, osculum sanctum. Sequitur in vulgatis editionibus, Quæcumque ratio sit. Quod ferri posse non videtur, cum paulo post Auctor παρομολογῶν inferat, Sed et si qua ratio est. In vetustissimo codice legitur, Quæcumque oratio sit, non erit potior præcepti observatione, menda apertissima. Unde appareat Tertullianum scripsisse: Quæcumque operatio

sit, non erit potior observatione præcepti; hoc sensu: quamlibet severa aut perfecta sit jejunii, vel cujuscumque operationis, quam ipsi nobis imperaverimus, austeritas, non erit commendabilior observatione præcepti dominici, quo jubemur jejunia nostra celare. Nempe qui ob jejunia privata osculo pacis post celebratam cum fratribus orationem abstinebant, ipsa osculi abdicatione prædicabant se jejunare. Hactenus igitur Tertullianus osculi abstinentiam superstitiosam jejunantibus esse ostendit: primum, quod nulla sit abstinendi ratio; deinde, quod osculi refutatione jejunia sua prædicent, quæ celari Deus voluit. Adjicit: Sed et si qua ratio est, ne tamen huic præcepto reus sis, nimirum præcepto celandi jejunii, potes domi, si forte, inter quos latere jejunium in totum non datur, differre pacem. Tanta fuit Patribus caritatis cura, ut plerosque ritus ratione non bona receptos tolerarent potius quam rigida censura vel minimam scissuræ occasionem præberent; hæc erat illo ævo Christianorum συγκατάθεσις. Itaque fingit Tertullianus ritum, quem supra tollendum esse docuit, posse aliqua ratione defendi: simul et modum præscribit ritus servandi, salvo Domini præcepto, nempe ut jejunantibus liceat, habita cum domesticis et familiaribus oratione, osculo pacis abstinere. Sic enim quamvis ob jejunii religionem osculo abstineant, fore ut jejunium tamen minime prodant, cujus conscios habeant nullos, nisi quos domestica latere non possunt. Excusationis istius colorem confirmat exemplo jejunii, quod die Paschæ, sic passionis dominicæ diem nuncupat, communis et publica religio sanxit. Nam quotannis, recurrente die quo Sponsus ablatus est, Ecclesiæ placuerat, viduitatis ac desolationis significatione, osculandi consuetudinem intermittere, absque ulla tamen occultandi jejunii cura; cum inaffectate quisquis id proderet, quod una cum omnibus faciendum haberet. RIGALT.

(e) Quæcumque ratio sit. Quæcumque ratione movearis ad subtrahendum fratri osculum, alia potior aut melior ratio suadet ut osculeris, quia hoc modo manifestas te, non osculando, jejunare: et jejunia jubet Deus celari, Matthæi cap. 6. G. PANCIOLO.

(f) Sed et si qua ratio est. Quæcumque sit ratio, ut jejunantes non osculentur, hujus ritus tu non sis præceptor, nec inventor; sed id observa domi, ubi domestici sciunt te jejunare, et inter eos differas pacem in aliud tempus; sed foris omnes osculeris, ne te eo modo jejunare intelligant. G. PANCIOLO.

(g) Debes meminisse præcepti. Quo jubemur celare jejunium. G. PANCIOLO.

(h) Sic et die Paschæ. Tempore Paschæ; intelligo enim tempus, quod præcedit Pascha, quo omnes jejunant: merito enim tunc osculamur, quia non curamus, quod depositione osculi prodatur jejunium, cum illud omnes observent. Et hoc est quod dicit. PANC. — Sic et die Paschæ. Pascha hic pro die passionis, seu postremo die veneris in quadragesima, quem sacrum in parascæ appellamus, accipiendum esse, jejunii publici tunc servati mentio satis ostendit. Ip-

rito deponimus osculum (a), nihil curantes de oculis - A

COMMENTARIUS.

semet Auctor, cap. 10, contra Judæos : *Pascha*, inquit, *passio Domini est*; eoque sensu aliis locis hanc adhibet vocem. Itaque feria sexta in parasceve ab osculo pacis Christiani abstinebant ævo Tertulliani, quod et nostris temporibus in ecclesiastica liturgia servatur. Idem testantur antiqui Rituales, et rationem hujusmodi consuetudinis præter alios scriptores affert Berno, cap. 7, de rebus ad missam spectantibus. In parasceve, ait, ab osculo abstinemus propter Judæa traditoris exemplum, qui per simulatæ pacis osculum tradidit Dominum Jesum Christum. MURAT. — Sic et die Paschæ quo communis, et quasi publica jejunii religio est. Hoc ipso argumento probari videtur, ævo Tertulliani, in Africa, integrum, sive solum jejunium, commune ac publicum non fuisse, nisi dominicæ passionis die, eoque die ac jejuniis, ommissas fuisse sacrificiorum orationes, ommissa pacis oscula : sed usitatissima certis per reliquum annum diebus spontanea seu privata et propria cuique pro sua religione jejunia; solida quidem et in vespem usque producta, quibus tamen ad sacrificiorum orationes et pacis oscula convenirent. Præterea statos fuisse dies, quibus ad martyrum sepulcra conventus indicerentur, atque ibi statim ab exortu solis, orationibus, hortamentis, sacrarum lectionum interpretationibus vacantes et jejuni, sed non ultra nonam, perstarent; hora nona, post Eucharistiam et oscula, conventus et jejunia solverent. Hæc tunc temporis stationes, hæc castorum disciplina christianorum. Interea vero minime prohibebantur, nec ipsis quidem stationum diebus, privata et spontanea de quibus dixi jejunia, etsi privata illa solida essent atque in vespem continua : stationaria vero tantum in horam usque nonam sustinerentur, ac præ illis essent quasi semi-jejunia. Sed privatim operantium nonnulli operationem sive jejunium ante vespem solvere religioni ducebant; ideoque ad Eucharistiam, quæ hora nona distribuabatur, non accedebant. Hunc scrupulum Tertullianus ferri posse ait eadem illa *οὐκ ἐκαστὸς*, ut jejunium privatim integrumque jejunantes, intersint nihilominus stationum semi-jejuniis, acceptoque hora nona corpore Domini, de statione quidem una cum cæteris decedant, sed buccellam sacram in vespem usque, jejunii proprii terminum, reservent. Sic utrumque salvum fore, et participationem sacrificii, et executionem officii. At parum cavere videtur periculo, quod summo vitandum monuit, ne videlicet huic præcepto rei stant, quo jubemur jejunia nostra celare; jam enim accepto corpore Domini, et reservato, agnoscuntur Jejunantes : nisi dicamus tam promiscui moris fuisse, acceptas Eucharistiæ partes in ecclesiis manducare, aut reservatas domum deferre privatim sumendas, ut etiam jejuniis tantum stationariis operati, prout visum sibi esset, vel comederent, vel reservarent. Sane tutius fecerit, qui propositum illud Tertulliani rigide constituit, devotum Deo obsequium, quale est jejunium Eucharistiæ non resolvi. Etenim, ut sanctissimi Patres nicæni profitentur, non multum accipimus panis aut vini, sed paululum; ut intelligamus nos id accipere sanctificationi, non satietati; οὐκ εἰς πληρωτὴν, ἀλλ' εἰς ἁγιασμὸν. Porro extrema illa de stationibus christianis ad exemplum militare obbundis, inconsiderate admodum citantur apud Isidorum, Orig. VI, neque aptius aut prudentius apud Rabanum. RIC.

(a) *Merito deponimus osculum*. Albaspinæus aulianensis episcopus, lib. I Observ. de veter. Eccles. Rit., cap. 17, his Tertulliani verbis ductus, in eam sententiam ivit, ut crederet, *osculum pacis* antiquitus a Christianis omissum diebus illis, quibus indicium et promulgatum esset plenum atque integrum jejunium. Si enim (ita ille ratiocinatur) die veneris

sancto *osculum* non usurpabatur, quia commune omnibus jejunium erat, neque periculum jactantiæ imminerebat, quod se jejunantem proderet, qui cum omnibus jejunabat : ergo tum semper ab osculo abstinerebatur, cum solemne jejunium et commune erat. Ejus verba fuse prolata non exhibeo. At vereor ut vir doctissimus Tertulliani mentem, et vetustum Ecclesiæ morem fuerit assecutus. Primo enim S. Ambrosius ac antiquissimæ liturgiæ, *osculum pacis* in Christianorum cœtibus usurpatum omnibus jejunii diebus, atque ipsa in quadragesima testantur, exceptis tantum postremis diebus. Secundo cum constet, ad incruentum sacrificium celebrandum neque sacerdotes, neque populum accedere sine osculo consuevisse; et præterea compertum sit, multis jejunii diebus sacrificium peragi solitum : quis non intelligat, vel ipsis jejunii publici diebus *osculum* a Christianis fuisse usurpatum? Quale, nuper Tertullianus dixerat, *sacrificium est, a quo sine pace receditur*? Cum vero secundum communem Ecclesiæ ritum duobus postremis quadragesimæ diebus minime sacrificium offerretur, nil mirum, si tunc osculo parcerent Christiani. Ex hoc igitur Tertulliani loco aliter, ut mihi suborta suspicio est, Albaspinæus argumentari debuit. Scilicet ævo Tertulliani, in africanis saltem ecclesiis, duobus duntaxat extremis quadragesimæ diebus, jejunium communi et publica religione fuisse observatum, cum reliquo anni atque ipsius etiam quadragesimæ tempore liberum Christianis esset jejuniis vel operam dare, vel renuntiare. Quare quanquam daremus (quod certe affirmare non audeo) nil aliud quam jejunium causam fuisse, cur in parasceve, et pervigilio dominicæ resurrectionis *osculum pacis* omitteretur; nihilominus cum nullis aliis anni diebus ex Tertulliani mente jejunium publicum haberetur, osculi ommissio ad duos tantum illos quadragesimæ dies restringenda fuit. Verò itaque dici ab Albaspinæo potuit, Christianos iis diebus, quibus integrum ac plenum jejunium indiciebatur, ab osculo abstinnisse; sed secundum Tertulliani mentem addendum fuerat, eos dies non plures quam duos toto anno fuisse, et reliquis propterea diebus, quanquam privata religione jejunaretur, *osculum pacis* fuisse usitatum. Cum autem fere omnibus persuasum sit, saltem quadragesimale jejunium, veluti ex apostolica traditione institutum, primis etiam Ecclesiæ sæculis religiose ab universis Christianis fuisse celebratum, neque ab eo sine crimine quemquam abstinnisse, facile videar audaci sententia Tertullianum interpretari, atque inconsulto divinare, duobus tantum quadragesimæ diebus jejunia olim publica fuisse. Verum pro me Tertullianus ipse stabit, qui in Montani hæresim delapsus, hæc in lib. de Jejun. advers. psychicos (ita ille Catholicos invidiose appellabat), cap. 2, scripsit : *Certe in Evangelio illos dies jejuniis determinatos putant*. (Psychici seu Catholici) *in quibus ablatus est Sponsus, et has esse jam solos legitimos jejuniorum christianorum, abolitis legalibus et propheticiis vetustatibus*. Tum pergit dicere : *Itaque de cætero indifferenter jejunandum ex arbitrio, non ex imperio novæ disciplinæ, pro temporibus et causis unicuiqueque*. Sic et Apostolos observasse, nullum aliud imponentes jejuniorum certorum, et in commune omnibus obeundorum jejuniorum. En habes quæ Catholicorum, in Africa saltem, sententia ac usus tum foret. Nempe duos tantum, dominico præeunte præcepto, dies jejunabant, cum sponsus ablatus est, nimirum quando sponsus Christus in crucem coniectus, et in sepulcro conditus fuit quemadmodum veteres Christiani verba Marci, cap. II, et Lucæ, cap. V, interpretari solebant. Cæteris vero diebus jejunia quidem Christiani servabant, sed ex arbitrio, non ex imperio. Quamvis enim iis quoque temporibus quadragesima celebraretur a Chri-

tando (1) quod cum omnibus (a) faciamus.

CAPUT XIX (b).

Similiter (2) (c) et stationum diebus non putant plerique sacrificiorum (d) orationibus intervenien-

A dum, quod statio (e) solvenda sit, accepto corpore Domini. Ergo devotum Deo obsequium Eucharistia resolvit? An magis Deo obligat? Nonne solemnior erit statio tua, si et ad aram Dei steteris (f)? Ac-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Osculando male legitur Fran. Paris.

(2) Similiter Seml.

COMMENTARIUS.

stianis, eamque ex Apostolorum traditione originem habuisse unusquisque pro certo haberet, ut pluribus veterum testimoniis ostendere facile foret, nondum tamen integri istius jejunii observatio lege et præcepto constituta, aut nondum saltem in omnibus Ecclesiis, invaluerat. Quatuor etiam temporum, aliaque jejunia, et nonnulla disciplinæ capita, licet ab ipsa Apostolorum traditione manantia, non continuo in tota Ecclesia Dei recepta fuere, neque præcepto obligata. Id sensim per concilia, Patrumque, ac romanorum præcipue pontificum decreta præstitum fuit, ita ut quæ jejunia olim e singulorum arbitrio pendebant, concordia nunc religione et præcepto celebrentur. Iterum auctor est idem Tertullianus, in eodem lib. de Jejun., cap. 13. Catholicos præter Pascha, et citra illos dies, quibus ablati est Sponsus, jejunasse, non quidem ex lege præcepti, seu ex imperio, sed ex arbitrio. Quamobrem colligere hinc fortasse possumus, ideo a Tertulliano eorum consuetudinem improbari, qui, dum jejunarent, ab osculo pacis abhorrebant, ne se jejuniu operam dantes cum periculo modestiæ proderent, quando incertum erat an reliqui fratres eodem die jejunarent. Hanc autem osculi omissionem in Paschate tantum, iisque diebus, quibus ablati est Sponsus, videlicet feria sexta in pasceve, et sabbato sancto, admittere ac laudare Tertullianus videtur. MURAT.

(a) Quod cum omnibus faciamus. Scilicet: jejunium. G. PANCIOLO.

CAP. XIX.—(b) Tit. cod. Ambros: De stationibus.

(c) Similiter et stationum diebus. Stationem esse conventum Christianorum, qui certis diebus fiebant causa orandi, et producebantur a Catholicis usque ad nonam, a Montanistis usque ad tenebras, dictum est in l. de Jejun., cap. 10, n. 91. G. PANCIOLO.—Stationum diebus. Quod stationes fuerint, amplissime proditum ab aliis; itaque paucis contentus ero. Ihermas, lib. III. Pastoris, similiter. 4: Quid est, inquit Pastor, statio? et dixi: jejunium. Nihil aliud revera nomine stationum ecclesiastici scriptores significabant, quam jejunium a Christianis celebratum, ita ut stationes quælibet jejunia interdum fuerint appellata. Cum enim jejunabant fideles, mane summo in sacras ædes convenire, ibique perstare ad horam usque nonam solebant, precibus rerumque divinarum contemplationi operam dantes: unde jejuniis stationum nomen postea adhæsit. Quæstio tamen inter quosdam eruditos agitur, num a jejuniis stationes differrent. Equidem arbitror discriminis aliquid interfuisse tum solum, cum strictæ stationis vocabulum accipiebatur. Tunc enim jejunia duntaxat quartæ et sextæ feriæ indicabantur, ac propterea stationes ad horam usque nonam, ut diximus, perdurabant; jejunia vero in vespere usque producebantur. Incertum porro, num hoc loco Tertullianus quælibet jejunia significare velit, an ea tantum quæ mercurii ac veneris diebus celebrabantur. In posteriore sententiam ego facilius concederem. MURATORIO.

(d) Sacrificiorum orationibus. Dic, hæretice, quid per hæc verba intelligatur? Quid aliud vis esse sacrificii orationes, quam missam, quam impie damnas? Ex his verbis notandum est, omnes qui missæ (ea latine est sacrificium) intererant, solitos fuisse sumere sacram Eucharistiam, et quia statim ea sumpta discedebant, ideo nec missæ eo die interesse volebant, ne stationem solverent. Id Tertullianus reprehendit. PANCIOLO.—Sacrificiorum orationibus. Non simpliciter

orationes dicit, neque orationum sacrificia, sed sacrificiorum orationes, quia hic agit de jejuniis et Eucharistia; quæ sacrificia maxime celebrantur orationibus. Ipsæ autem orationes sacrificia sunt, ut jam notavimus ad ea quæ habentur libello ad Scapulam: Sacrificamus, quomodo præcepit Deus, pura prece. Id etiam, lib. III adversus Marcionem, ad illud ex Malachia: Et in omni loco sacrificium nomini meo offertur et sacrificium mundum: Gloria scilicet relatio, inquit, et benedictio et laus, et hymni. Et p. 502, sacrificium mundum, scilicet simplex oratio de conscientia pura, et p. 512, ubi de figuris sacrificiorum legis mosaicæ: Significabant hominem, quondam peccatorem, verbo mox Dei emaculatum, offerre debere munus Deo apud templum, orationem scilicet et actionem gratiarum apud Ecclesiam, per Christum Jesum catholicum Patris sacerdotem. Plerisque autem locis afflictationum carnis et jejuniorum sacrificia commendat, et libro quidem de Patientia hostias esse ait Domino placatorias. Illud etiam notandum, lib. de Jejun., jejunium vocari sacrificium carnale, RIC.

(e) Quod statio solvenda sit, etc. Nunquam a statione christianus populus recedebat, nisi accepto corpore Domini, ejus communicatione peracta absolvebantur preces et piis conventibus finis imponebatur. At a sacra synaxi abstinebant delicatuli quidam, quod sibi viderentur accepto corpore Domini jejunium frangere, in quo custodiendo certe antiquis maxima fuit cura atque religio. Quantum autem hi fallerentur, Tertullianus hic probare nititur, ostendens a cibo sacræ mensæ non vitari, sed perfici atque sacri Christianorum jejunia. MURATORIO.

(f) Nonne solemnior erit statio tua, si et ad aram Dei steteris. Ergo aras habebant tunc temporis Christiani? Unde igitur illa gentilium in ipsos odia et tanquam adversus impios crimina, quod nec delubra, nec aras haberent, nec sacrificarent? Putatis autem, inquit, Minutius, nos occultare quod colimus, si delubra et aras non habemus. Ut Malachias, cap. I, mensam Domini dixit, quod ibidem altare dixerat, ita hic aram dicit Septimius, mensam Christi. Unde scilicet corpus Christi sumebatur, pane, vino, sanctis orationibus in passionis Domini memoriam consecrato. Sic enim Paulus, I ad Corinthios, X, postquam dixit, Panem quem frangimus, participationem et communionem esse corporis Christi quod pro nobis tradi et immolari voluit Deus, adjicit, eos qui victimas edunt, participes fieri altaris. Deinde monet Corinthios, ut si forte ipsis apud ethnicos cenantibus aliquid apponatur quod immolatum idolis fuisse dicatur, partem inde sibi ullam ne sumant: etenim non posse mensæ Domini participes esse, et mensæ dæmoniorum. Quod præceptum, mensæ vocabulo gentilium sacrificiis accommodato, mensam Christi apud fideles aræ instar esse significat: et Judæos quidem, qui secundum carnem sapiant, sacrificiis suis participes fieri tantum altaris, θυσιαστηρίου, hostia scilicet flammis consumpta; Christianos autem participes fieri θυσιας, ipsius sacrificii, nempe corporis Christi. Atque hic Septimius noster acceptam a Christiano buccellam, participationem esse ait sacrificii. Quia et ipse Christianus ara Domini censetur, imbuenda quidem sanguine, sed Christi. Idemque ille noster fideles arcens spectaculis et circo, ait: Vis autem et sanguinis aliquid? habes Christi. Denique et Chrysostomus auditores suos quasi Christi ipsius verbis compellans: Εἰ αἵματος ἐπιθυμᾶτε, ἤτοι τὴν τῶν εἰδωλῶν βρωσίαν τῆ τῶν ἀλόγων φύσιν, ἀλλὰ τὸ θυσιαστήριον τὸ ἐμὸν τῇ ἐμῇ ποτὶναι αἵματι. RIC.—Solemnior erit

cepto (a) corpore Domini, et reservato, utrumque salvum est, et participatio sacrificii, et executio officii. Si statio de militari exemplo nomen accipit (nam et *militia Dei sumus*, II Cor. X, 4; I Tim. I, 18) utique nulla (b) lœtitia, sive tristitia obveniens castris, stationes militum rescindit. Nam lœtitia libentius, tristitia sollicitius administrabit disciplinam.

CAPUT XX (c) (1).

De habitu (d) vero duntaxat fœminarum, (e) varietas observationis effecit (2), post sanctissimum Apostolum, nos vel maxime nullius loci homines, impudenter retractare: nisi quod non impudenter, si secundum Apostolum retractemus. De modestia

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Cap. XV *alias*.
(2) Efficit *Rigalt. Paris. Venet. Seml. Leop.*
(3) An lenoninam *inquit Seml.*

A quidem cultus et ornatus, aperta præscriptio est etiam Petri, cohibentis eodem ore, quia eodem et spiritu, quo Paulus, et vestium gloriam, et auri superbiam, et crinium (5) lenonem operositatem (f).

CAPUT XXI (g) (4).

Sed quid (h) (5) promiscue observetur per Ecclesias, quasi incertum id retractandum est velarine debeant virgines, an non. Qui enim virginibus indulgent capitibus (i) immunitatem, hoc niti videntur quod Apostolus non virgines (j) nominatim, sed mulieres designaverit velandas esse; nec sexum, ut diceret fœminas, sed gradum sexus, dicendo *mulieres* (I Cor. XI, 5). Nam si sexum nominasset, fœminas dicendo, ab-

- B (4) Cap. XVI *alias*.
(5) Sed quod *Seml. Leop.*

COMMENTARIUS.

statio. Statio pro jejuniu aliquando sumitur, quoniam statio nulla sine jejuniu: flebant autem stationes seu frequentes ad ecclesiam concursus dieb. veneris et mercurii, in quibus erant statuta jejunia. Frivola autem est dubitatio Magdeburgensium, qui de jejuniu Montanistarum id accipi dicunt, licet enim ad vesperam usque producerentur hæc stationum jejunia, nihil tamen hæreticis illis conducit; Patres quippe illud inter Montani errores non numerant. LE PF.—*Ad aram Dei steteris.* Alludens ad stationes utitur proprio sacrorum verbo. Stare ad aram dicitur dedicatum animal victimæ patiens. Virgilius, II. Georg.: Et cornu ductus stabit sacer hircus ad aram.

Hircus....

Et Martial:

Vile nocens rosa stabat moriturus ad aras
(Mart., epig. 24, l. VII.)

Inde et illud:

Rode, caper, vitem, tamen hinc cum stabis ad aram,
In tua quod spargi cornua possit, erit. Rig.

(a) *Accepto corpore Domini et reservato.* Et hoc eruditissimè compertissimum est, veteres christianæ religionis cultores interdum consuevisse corpus Christi a sacerdote acceptum deferre secum, ut domi ac in privatis precibus manducarent: quæ consuetudo a conciliis postea sublata fuit. Hoc igitur omisso, alia potius consideranda occurrunt. Scilicet ex hoc Tertulliani loco recentiorum quorundam hæreticorum sententia refellitur, qui corpus Domini post sacra peracta conservare nefas putant. Verum quod nunc in catholica Ecclesia præstatur antiquitus etiam factum, non hæc solum Tertulliani verba, sed Cyprianus alique vetustissimi scriptores apertissime probant, quorum testimonia ab aliis prolata repetere superfluum foret. Secundo cum hic unius corporis accepti mentionem Tertullianus faciat, et unum corpus domum deferri, ac reservari consuevisse intelligamus, discere possumus, sat olim fuisse Christianis, si Christi corpore vescerentur; atque hunc usum ab Ecclesia catholica servatum, et sexcentis aliis veterum documentis confirmatum, male a nuperis hæreticis improbari.

MURATORIUS.

(b) *Nulla lœtitia, sive tristitia.* Sive lætum quid, sive triste nuntietur, milites stationem, ubi præsent, non deserunt: nec nos milites christiani, sive fuerit dies lætus, sive jejunii et afflictionis, nostras stationes deseremus. Et hic notandum est, stationes Christianorum a stationibus militum dici; cum enim milites Christi simus, multa a militibus mutuamur.

G. PANCIOLO.

CAP. XX.—(c) Tit. Cod. Amb.: *De habitu fœminarum.*

(d) Quæ sequuntur ad hæc verba: per Ecclesias, quas..... primus et vetustissimo exemplari adjecti Rigaltius, Muratorius vero ea omnia quæ ad finem usque libri leguntur. EDD.

(e) *De habitu vero, etc.* De vestibus etiam quas fœ-

minæ ad orationem accedentes induere debebant, agendum sibi Tertullianus censet. Ad hoc autem incitatum se ait, quod pro diversitate locorum varius esset vestium fœminarum usus, ideoque se de hujusmodi argumento scribere velle, quod præcipue tanquam nullius loci homo, videlicet nulli locorum consuetudini favens, rem æquissime pertractare poterat. At impudentia videbitur de hoc iterum agere, postquam Paulus apostolus aperte egit in I ad Timotheum, cap. II. Se tamen impudentem non existimat, cum post Apostolum quidem, sed secundum Apostolum, hoc est secundum Apostoli mentem in eodem argumento versetur. MURATORIUS.—*De habitu vero duntaxat fœminarum.* Hæc reperiuntur in vetustissimo exemplari, neque spernenda sunt. Post illa vero: *Per Ecclesias quas*, sequitur in eodem exemplari, absque ulla distinctione, *Disposita utensilias ut et proprias operas plures et necessarias, etc., quæ habentur lib. I de Cultu fœm. RIGALT.*

(f) *Crinium lenonem operositatem.* In Ambrosiano codice legitur *crinum lenonem morositatem*. At in eo codice quo usus est Rigaltius, quique in hæc verba desinit, habetur et *crinum lenonem operositatem*. Quæ lectio mihi libentius probatur, ut significetur ac damnetur inmodicum fœminarum studium in crinibus componendis et in ciuicinnos educandis, unde viri tanquam a lenonibus sollicitati ad concupiscentiam rapiantur. Hujusmodi autem lectioni consonat apostolus uterque a Tertulliano laudatus. Petrus in Ep. I, cap. III, ita de mulieribus scribit: *Quarum non sit extrinsecus capillatura, aut circumdatio auri, aut indumentum vestimentorum cultus.* Paulus vero in I. ad Timotheum, c. II: *Similiter, inquit, et mulieres in habitu ornato, cum verecundia et sobrietate ornantes se, et non in tortis crinibus aut auro, aut margaritis vel veste pretiosa.* Ubi crinium factam mentionem vides. MUR.

D CAP. XXI.—(g) Tit. Cod. Murat. *De virginibus.*

(h) *Sed quid promiscue.* Vestes et ornamenta fœminarum modestiam spirare debere, certissimum ex Apostoli præcepto dixerat. Nunc velarine debeant virgines, an non, tanquam res incerta, pertractandum sit. Erant enim qui virgines in templo atque in sacris conventibus non velatas ferebant; alii vero iis quoque, ut reliquis mulieribus, velum esse necessarium, modestiæ causa et apostolici præcepti auctoritate, sentiebant. MURATORIUS.

(i) *Capitis nuditatem, atque immunitatem a velamine.* MUR.

(j) *Apostolus non virgines nominatim, etc.* Πᾶσα δὲ ἡ γυνὴ προσηχομένη, ἢ προφητεύουσα ἀκατακάλυπτος τῇ κεφαλῇ κατακαλύνηται τὴν κεφαλὴν αὐτῆς: ἐν γὰρ ὅτι καὶ τὸ αὐτὸ τῇ ἐξουσίᾳ: Sunt Apostoli verba in I ad Cor., cap. XI, n. 5, quæ ita exhibentur a vulgato interprete nostro: *Omnis mulier orans, vel prophetans non velato*

solute definisset de omni muliere. Aut cum unum A gradum sexus nominat, alium tacendo secernit. Potuit enim, inquit, aut et virgines nominare specialiter aut compendio generaliter fœminas.

CAPUT XXII (1).

Qui ita concedunt, recogitare debent de staty vocabuli ipsius, quid est mulier a primis quidem literis sanctorum commentariorum; nam inveniunt sexus esse nomen, non gradum sexus. Siquidem Evam (a) nondum virum expertam Deus mulierem et fœminam (Gen., II, 23.) cognominavit: fœminam, qua sexus generaliter, mulierem, qua gradus sexus specialiter. Itaque jam tunc innupta adhuc Eva mulieris vocabulo fuit, commune id vocabulum et virgini factum est. Nec mirum, si Apostolus eodem utique spiritu actus, quocum omnis Scriptura divina, tum (2) et illa Genesis digesta est, eadem voce usus est mulierem ponendo; quæ exemplo Evæ innuptæ et virgini competat. Cætera denique non sonant, nam et hoc ipso, quod virgines non nominavit, sicut alio (b) in loco, ubi de nubendo docet, satis prædicat de omni muliere, et de toto sexu dictum, nec distinctum esse inter virginem, omnino non nominat. Qui enim alibi distinguere meminit, ubi scilicet differentia pos-

tulat (distinguit autem utramque speciem suis vocabulis designans) ubi non distinguit, dum utramque non nominat, nullam vult differentiam intelligi. Quid quod græco sermone, quo litteras Apostolus fecit, usui est mulieres vocare tam (c) fœminas, id est γυναῖκας, quam θηλεῖας. Igitur si pro sexus nomine vocabulum istud frequentatur, quod est interpretatione pro eo, quod est fœmina, sexum nominavit, dicens γυναῖκα. In sexu autem et virgo contingitur. Sed et manifesta pronuntiatio est: Omnis, inquit, mulier adorans, et prophetans intecto capite dedecorat caput suum (I Cor., XI, 5). Quid est omnis mulier, nisi omnis ætatis, omnis ordinis, omnis conditionis? Nihil mulieris excipit, dicendo omnis; sicut (d) nec vir nec velandi; proinde enim omnis vir (Ibid.), inquit. Sicut ergo in masculino sexu sub viri nomine etiam investis velari velatur, ita et in fœminino sub nomine mulieris etiam virgo velari jubetur. Æqualiter in utroque sexu minor ætas majoris sequatur disciplinam: aut velentur et virgines masculi, si non velantur et virgines fœminæ, qui nec isti nominatim tenentur. Aliud sit vir et investis, si aliud est mulier et virgo. Nempe propter Angelos (Ibid.) ait velari oportere, quod Angeli propter filias hominum desciverunt a Deo. Quis ergo contendat, solas mulieres,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cap. XVII ed. Leop.

(2) Divinitatum Murat. nullo sensu.

COMMENTARIUS.

capite, deturpat caput suum: unum enim est ac si de- calretur. Qui contendebant, virginibus nequaquam præceptum fuisse, ut velatæ in templo orarent, ex ipsis Apostoli verbis tale argumentum confabant: Si C Apostolus hoc præcipere in animum induxisset, vocabulo γυνή, quod mulier latine sonat, non fuisset usus, nam γυνή de nuptis tantum fœminis usurpari solet. Potius θηλεα dixisset, quo nomine fœminas omnes, tum nuptas, tum innuptas Græci significant; aut addidisset παρθένας, quoque, id est virgines. Ergo non totum sexum, sed gradum et partem fœminæ sexus, mulieres videlicet nuptas, eo in loco Apostolus significavit. Quin ipse eadem in Epistola ad Cor., cap. VI, virgines a mulieribus distinxit, inquiens: μεμειρηται δὲ ἡ γυνὴ καὶ ἡ παρθένος, divisa est mulier, et virgo. Non hic autem solum, sed et in lib. de velandis Virginibus, quem postea conscripsit in schola Montani, simile sibi argumentum Tertullianus objectit. Inquit ibi, cap. 4: Opponitur nobis, nullam mentionem virginum ab Apostolo factam, ubi de velamine præfinit, sed tantum mulieres nominatus: cum si voluisset et virgines legi, de virginibus quoque cum mulieribus pronuntiasset, quomodo illic, inquit, ubi de nuptiis tractat, quid observandum sit etiam de virginibus, declarat. Itaque non contineri eas lege velandi capitis, ut non nominatas in hac lege; imo ex hoc revelari, quia non jubentur, quæ nec nominantur. MURAT.

CAP. XXII.—(a) Evam nondum virum expertam, etc. Ut ostendat Tertullianus, nomine γυναῖκας nuptas ac innuptas fœminas significari, e Genesis cap. II, v. 23, exemplum profert; ibi enim de Eva loquens Deus: αὐτῇ, inquit LXX Interpretes, κληθήσεται γυνή, δὲ ἐκ τοῦ ἀνδρός; αὐτῇ, ἡ ἀνδρῆ. Scilicet: ipsa vocabitur mulier, quia de viro suo sumpta est, ut alibi aptissime interpretatur idem Tertullianus, versionem τῶν LXX secutus. Vulgatus autem interpres habet: quæ vocabitur virago, quoniam de viro sumpta est. Supra etiam dixerat divinus Scriptor: Ædificavit Dominus Deus costam, quam tulerat de Adam, in mulierem, eis γυναῖκα. Utrobique Eva, quanquam adhuc virgo neque virum

experta γυνή, mulier appellatur. Igitur per hoc vocabulum non gradus sexus, seu nuptarum ordo significatur, sed generaliter fœminens sexus: atque adeo tum virgines, tum nuptæ ab Apostolo jubentur velari.

MURAT.

(b) Sic alio in loco. Eandem Epistolam I ad Cor., cap. VII, n. 34, innuit, ubi ita loquitur Paulus: Mulier innupta, et virgo, cogitat quæ Domini sunt, ut sit sancta corpore et spiritu. Quæ vero nupta est, cogitat quæ sunt mundi, quomodo placeat viro. Si, inquit Tertullianus, innuptas a nuptis distinguere voluisset Apostolus, velari mulieres jubens, eas aliquo distinxisset vocabulo, quemadmodum fecit, ubi revera illas distinguere voluit. Apparet igitur, tum nuptas, tum innuptas uno mulieris, seu γυναῖκας nomine fuisse comprehensas, quando eas Paulus distinguere noluisset. Eadem ratione respondet idem Tertullianus in lib. de vel. Virgin., cap. 5. MURAT.

(c) Quam fœminas. Id est potius quam fœminas. Est elegans in hebræo sermone dicendi formula, et aliis in locis a Tertulliano usurpata. MURAT.

(d) Sicut nec vir, nec velandi. Apostolus in laudata Epistola I ad Cor., cap. XI, n. 4. Omnis, inquit, vir orans aut prophetans velato capite, deturpat caput suum. Infra vero addit: Vir quidem non debet velare caput suum. Cuicumque igitur viro, quando orat, turpe esse velari ait Paulus, et omnem virum nominans, omnes cujuscumque ordinis, ætatis et conditionis masculos intelligit. Igitur sub nomine omnis mulieris fœminas omnes, tum virgines, tum nuptas ac viduas complectitur. Cæterum, quin hæc verba sint in codice nostro vitata, nemo dubitabit. Fortasse restitui poterunt, aut saltem iis lux aliqua affulgebit, si quod ille in lib. de vel. Virgin., cap. 8, refert, nos quoque referamus. Apostolus: Omnis, inquit, mulier. Quid est omnis? nisi omnis generis, omnis ordinis, omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis? Siquidem omne, totum est, et integrum, et nulla sui parte defectum. Pars autem mulieris et virgo est. Æque et de viro non velando omnis, inquit. Ecce duo diversa nomina, vir et

id est nuptas jam, et virginitati (a) defunctas concupiscentiæ, nisi si non licet et virgines specie præstare, et amatores invenire? Imo videmus quod (b) non virgines solas concupierint, cum dicat Scriptura *filiis hominum* (Gen., VI. 2.), quia potuit uxores hominum nominasse, vel fœminas indifferenter. Etiam quod ait, *Et acceperunt sibi in uxores* (Ibid.) in eo facit quod accipiuntur in uxores, quæ vacant scilicet. De non vacantibus autem aliter enuntiasset. Itaque (c) vacant tam viduitate quam et virginitate: adeo sexum nominando, generaliter filias et species in genere commiscuit. Item cum (d) dicit naturam ipsam docere, fœminas velandas esse, quæ capillum pro tegumento et ornamento mulieribus assignavit; nonne idem tegumentum et idem honor capitis virginibus quoque adscriptus est? Si mulieri turpa est radi,

A (I Cor., XI, 6), et virgini perinde. In quibus ergo una conditio capitis deputatur, una et disciplina capitis exigitur, etiam ad eas virgines, quas pueritia defendit; a primo enim *fœmina* nominata est. Sic denique et Israel (e) observat. Sed si non (f) observaret, nostra lex ampliata atque suppleta defenderet sibi adjectionem. Virginibus quoque injiciens velamentum excusetur. Nunc ætas, (g) quæ sexum suum ignorat, simplicitatis privilegium teneat. Nam et Eva et Adam, ubi eis contigit sapere, texuerunt (h) statim quod agnoverant. Certe in quibus pueritia mutavit, sicut naturæ, ita et disciplina debet ætas esse munifica. Nam et membris et officiis mulieribus resignantur. Nulla virgo est, ex quo potest nubere, quoniam ætas jam in ea nupsit suo viro, id est tempori; sed ali-

COMMENTARIUS.

mulier. Omnis uterque. Duæ leges obnoxie invicem hinc velandi, inde nudandi. Igitur si eo quod dictum sit omnis vir, commune est nomen viri etiam nondum viri, masculi investitis: commune autem cum sit nomen secundum naturam, communis est et lex non velandi ejus, qui inter viros virgo est. etc. MURAT.

(a) Et virginitati defunctas concupiscentiæ. Hic mihi verbum aliquod desiderari videtur, cujusmodi esse ignes excitare, aut quid simile, ut sit sensus: Num nuptæ tantum ac virginitate carentes angelorum hominumque concupiscentiam accendere possunt? neque virginibus licet forma corporis excellere, sibi-que amatores invenire? MURAT.

(b) Imo videmus. Imo, inquit Tertullianus, Angeli virgines potius quam nuptas concupisse videntur, siquidem Scriptura testante, cap. VI Gen., n. 2: *Videntes filii Dei filias hominum quod essent pulchræ, acceperunt sibi uxores ex omnibus quas elegerant*. Igitur non uxores hominum, non fœminæ indifferenter a filiis Dei, sive ab Angelis, ut Tertullianus interpretatur (quam solide non quæro) expetite fuerunt, sed virgines, et quæ vacabant, hoc est nondum conjugatæ. Quamobrem ita legendus mihi videtur Tertulliani locus: *Imo videmus quod virgines solas concupierint*. Infra etiam uxores pro uxorem legendum esse, nemo neget. Hunc eundem Genesis locum a Tertulliano tractatum videas in memorato libro *de vel. Virg.*, cap. 7. MURAT.

(c) Itaque vacant. Id est: illæ dicuntur vacare, quæ aut virgines, aut viduæ sunt. MURAT.

(d) Item cum dicit, etc. In eodem cap. XI Ep. I ad Cor., n. 14: *Ipsa natura*, inquit Apostolus, *docet vos, quod vir quidem si comam nutriat, ignominia est illi. Mulier vero si comam nutriat, gloria est illi, quoniam capilli pro velamine ei dati sunt*. Igitur cum virginibus quoque capilli pro velamine ne a natura sint dati, velo et ipsæ uti debent. MURAT.

(e) Sic denique et Israel observat. Judæis etiam fœminis in usu fuisse, ut velato capite incederent, idem Tertullianus alibi testatur, nempe cap. 4, libri de Cor. militis, cujus hæc sunt verba: *Apud Judæos tam solenne est fœminis eorum velamen capitis, ut inde noscantur*. Tum addit exemplum Rebecæ adhuc virginis, quæ velata ad sponsum profecta est, et Sannæ, quæ cum judicio sisteretur, aperta erat velamine pro more cæterarum mulierum hebræarum. Similia repetit in lib. de vel. Virg., cap. 11. Rabbi etiam Nathan, in Aruch, veli cujusdam tenuis mentionem facit, quo fœminarum capita obtegi solebant. MURAT.

(f) Sed si non observaret. Quamquam virginibus judæis velandi capitis consuetudo non esset, nihilominus in lege Christianorum servandus foret hujusmodi ritus; nam in Novo Testamento veteres leges et ampliata et suppleta sunt. MURAT.

(g) Nunc ætas, quæ sexum suum ignorat. Hinc patet, puellis, quæ nondum rationis usum attigerant, in lecto capite procedere licuisse. Simplicitatis privilegium Tertullianus appellat. Verum in iis quæ ad adolescentiam creverant, cum natura mutaretur, mutari quoque disciplinam decebat. Vide ipsum, citato cap. 11 de vel. Virg. MURAT.

(h) Texuerunt. Lego texerunt, ut Gen. cap. III, n. 7. MURAT.

(i) Sed aliqua se Deo vovit. Et ab ipsis Ecclesiæ incunabulis virgines fuisse, quæ suam virginitatem Christo dicarent, cum e nonnullis Tertulliani locis in memorato lib. de vel. Virg., tum ex hoc capite ostendi evidenter potest, ut subeat mirari quorundam aut in re aperta cæcitatem, aut in improbanda re tot sæculorum usu probata audaciam; negant enim hunc morem aut in antiquis Christianorum Ecclesiis viguisse, aut in recentioribus esse laudandum. C At hic legimus, *alias se deo vovere*, sanctumque hoc institutum *Dei gratia exerceri*. Infra ait: *Nupsisti Christo, illi carnem tuam tradidisti. Age pro mariti tui* (scilicet Christi) *disciplina*. Si nuptas alienas velari jubet Christus, suas utique multo magis. His adde quæ doctissimus Pamelius habet, præfat. in eundem lib. de Virg. vel. Ego in argumento satis explorato aliis veterum testimoniis parco. MURAT.

(j) Crinem exinde transfiguratur. Ubi virgines castitatem dicaverant, crinem transfigurasse diximus. Neque, ut arbitror, hoc nomine comas tonderi Tertullianus significat; auctor enim ipsemet ostendit, virginibus quoque turpe esse tonderi. Si mulieri, inquit, turpe est radi, et virgini perinde. Idem repetit in lib. de vel. Virg., cap. 7. Me quidem non fugit nonnullis in regionibus a sacratis virginibus crinem deponi consuevisse, ac præcipue in Syria et Ægypto, uti Hieronymus, in epist. 48. ad Sabitanum, aliaque monumenta testantur. Sed hujusmodi consuetudinem in Africa tribus saltem prioribus Ecclesiæ sæculis obtinuisse, nusquam invenio. Censeo itaque nil aliud hic intelligi, nisi modestam crinium compositionem, quam virgines tum servare incipiebant, cum se Christo dicabant. Et quidem antiquitus usitatum fuit ut crine soluto ac libero virgines incederent. Simul ac autem conjugio sese obligabant, comæ illis coactæ et compositæ erant, ut jam in matronarum gravitatem transirent. Quæ igitur divino sponso nubebant, par erat ut crine composito, compresso ac transfigurato proderent se Deo nuptas, *omnemque habitum ad mulieres convertendo*, hoc est matronalibus vestibus induendo, matronis sive mulieribus nuptis accenserentur. Reliquæ vero virgines in spem sæcularium nuptiarum educatæ, vix pueritiam transgressæ *vertunt capillum, et acu lascivior comam sibi inserunt, crinibus a fronte divisis, apertam professæ mulieritatem*. Hæc

figurat, et omnem habitum ad mulieres convertit. A Totum ergo (a) asseveret, et totum virginis præstet: quod propter Deum abscondit, plane obumbrat. Interest nostra, quod Dei gratia exerceat, solius Dei conscientiam commendare, ne quod a Deo speramus, ab homine compensemus. Quid denudas (b) ante Deum quod ante homines tegis! Verecundior eris in publico quam in Ecclesia? Si Dei gratia est et accepisti, quid gloriaris, inquit, quasi non acceperis (I Cor., IV, 7)? Quid alias ostentatione tui iudicas? an alias gloria tua ad bonum invitas? Atqui et ipsa periclitaris amittere, si gloriaris; et alias ad eadem pericula cogis. Facile eligitur, quod affectione gloriæ assumitur. Velare virgo, si virgo es; debes enim erubescere. Si virgo es, plures oculos pati noli. Nemo miretur in tuam faciem; nemo mendacium tuum sentiat. Bene (c) mentiris nuptam, si caput veles. Imo (d) mentiri non videris; nupsisti enim Christo, illi carnem tuam tradidisti. Age pro mariti tui disciplina. Si

LECTIONES

(1) *Depravatum esse hunc locum jam Muratorius intellexit, nec satis restitui, si scriberetur: uniuscujusque et*

COMMENTARIUS.

sunt Tertulliani ipsius verba in cap. 12 de vel. Virg. At cum cap. 11 dicat: *Adspice nuptam illam tuam virginem et animam expectatione, et carnem transfiguratione*, nescio an huic loco tenebras addat, an illa verba hinc sint corrigenda. Si quis *crinem transfigurare* hic sumere velit pro memorata virginum lascivia in componendis, interserendis, ac dividendis crinibus, ostendat in hac periodo Tertullianum de virginibus Deo dicatis non loqui. MURAT.

(a) *Totum ergo asseveret.* Verum de virginibus sacris hic agi, magis per ista persuadeor: sensus enim est: Si ex quo virginitatem Deo dicavit, crinium licentiam comprimere, et gravitatem in vestibus præ se ferre virgo debet, cur postea intacto capite in sacris hominum conventibus conspiciendam se præbet? Omnino igitur ostendat se Christo nuptam, et totam sacræ virginis modestiam servet, plene obumbrando virgineum caput, quod propter Deum abscondit. MURAT.

(b) *Quid denudas ante Deum?* En quod Tertulliano minime ferendum videbatur. Sacratæ Christo virginis non secus ac matronæ velato capite in publico procedebant, in ecclesia vero nequaquam. Ab ostentationis culpa immunes non credit has virginis Tertullianus, quæ veluti gloriabunda, se a divina gratia ad continentiae votum electas, in reliquarum virginum conspectu jactare propriam virtutem videbantur. Cumque id a se fieri quædam responderent, ut exemplo suo alias ad sacrum virginis votum incitarent, ne hoc quidem ambitionis periculo carere Tertullianus ait. MURAT.

(c) *Bene mentiris nuptam.* Exploratum est, cunctas mulieres nuptas, ut Apostolus obtemperarent, tum in publicis locis, tum in sacris ædibus velo capita obdixisse. Proinde hoc nuptarum indicium erat. Cum virginis sacræ pro nuptis Christo haberi vellent, iisdem vestibus, ornatibus et velamentis in publico utebantur, quibus matronæ ac nuptæ mundo; in Ecclesia vero velum ad earum differentiam deponebant. Inquit igitur Tertullianus: *Nemo miretur in tuam faciem, nemo mendacium tuum sentiat.* Scilicet mendacium appellat, pium utique, se fingere nuptas, cum adhuc virginis essent. Si et in Ecclesia velo usæ fuissent virginis, nemo eas a nuptis distinxisset; et bene solum se *nuptas mentiri* poterant virginis, si caput ubique velassent. MURAT.

(d) *Imo mentiri non videris.* Se corrigit Tertullianus,

A nuptas alienas velari jubet, suas utique multo magis. Sed non (e) putet institutione unusquisque antecessoris commovendam. Multi (f) (1) alienæ consuetudini prudentiam suam, et constantiam ejus addicunt, ne compellantur velari. Certe voluntarias (g) prohiberi non oportet, quæ se etiam virginis negare non possunt, contentæ abuti in fama suæ conscientie apud Deum securitate. De illis (h) tamen quæ sponsis dicantur, constanter super meum modulum pronuntiare contestarique possum, velandas ex ea die esse, qua ad primum viri corpus osculo et dextera expaverint. Omnia enim in his prænupserunt, et ætas per maturitatem, et caro per ætatem, et spiritus per conscientiam, et pudor per osculi experimentum, et spes per expectationem, et mens per voluntatem. Satisque nobis exemplo Rebecca est (Gen., XXXIV, 65), quæ sponso demonstrato, tantum notitia ejus nubendo velata est.

VARIANTES.

multæ. A. Neander emendavit: Institutionem unusquisque.

quod a sacris virginibus nuptias simulari dixisset: nam revera Christo nupsere, illique suum corpus dicere, ideoque ad instar nuptiarum velato capite divinis officiis interesse debebant. Eadem habet cap. 16, de Virg. velandis. *Adimple, inquit, habitum mulieris, ut statum virginis servas. Mentire aliquid ex his, quæ intus sunt, ut soli Deo exhibeas veritatem. Quamquam non mentiris nuptam; nupsisti enim Christo, illi tradidisti carnem tuam, illi sponsasti maturitatem tuam. Incede secundum sponsi tui voluntatem. Christus est, qui et alienas sponsas, et maritalas velari jubet: utique multo magis suas.* Quare nullus dubito, quin Tertullianus hic de virginibus, non omnibus, sed Christo tantum dicatis loquatur ab iis verbis: *Sed aliqua se Deo vovit*, usque ad sequentia: *Sed non putet.* MURAT.

(e) *Sed non putet.* Latere mendum in his verbis sentio, sed reparare non audeo. Fortasse legendum *uniuscujusque*. Sensus autem est; non esse virginum, quæ antecesserunt, consuetudinem pro ratione adducendam. MURAT.

(f) *Multi alienæ consuetudini.* Et hic verba corrupta existimo. Legere mallet *multæ*. Inquit autem, complures virginis, ne in templo velari compellerentur, præcedentium virginum consuetudine sese tueri, satis se prudentes arbitrata, si quod illæ constanter fecerunt, et ipsæ facerent. MURAT.

(g) *Certe voluntarias.* Ita ego interpretarer. Velari fœminas nuptiis sæculi, aut Christi addictas, omnino necessarium est. At quæ virginis voluntariam colunt, donec maritum sibi comparent, his prorsus interdicenda non est capitis nuditas, sed monenda tantum ut meliora disciplinæ consilia amplectantur, quamvis se virginis interdum mentiantur. Mendosum codicem explicare per solas conjecturas cogimur. MURAT.

(h) *De illis tamen.* Nihilominus, quæ virginis voluntariæ dicuntur, adhuc velandas esse, Tertullianus arbitratur ex eo die, quo viris desponsæ fuerunt, seque ad futuras nuptias parare coeperunt. Has a vero nuptis nihil differre contendit. Similia habet cap. 11 de Virg. vel. Sponsalia vero a Christianis dato osculo et dextera conjuncta peragi solita diximus. Cæterum quæ in isto capite afferuntur compendiose, ea fusius postea ab ipso Tertulliano pertractata fuere in sæpe in memorato libro de Virginibus velandis. MURAT.

CAPUT XXIII (a) (1).

De genu quoque ponendo varietatem observationis patitur oratio per pauculos quosdam, qui sabbato (b) abstinent genibus. Quæ dissensio cum maxime apud Ecclesias caussam dicat, Dominus dabit gratiam suam, ut aut cedant, aut sine aliorum scandalo sententia sua utantur. Nos vero, sicut accepimus, solo (c) die dominico Resurrectionis non ab isto tantum, sed omni anxietatis (d) habitu, et officia cavere debemus, differentes etiam negotia, ne quem diabolo locum demus. Tantumdem et spatio Pentecostes, quæ eadem exultationis (e) solemnitate dispungimur. Cæterum omni die quis dubitet prosternere se Deo vel prima (f) saltem oratione, qua lucem ingredimur? Jejuis autem et stationibus nulla oratio sine genu, et reliquo humilitatis more, celebranda est. Non enim

A oramus tantum, sed et deprecamur, et satisfacimus Deo Domino nostro. De temporibus orationis nihil omnino præscriptum est, nisi plane omni in tempore (g) et loco orare.

CAPUT XXIV (h) (2).

Sed quomodo omni loco (I. Tim., I, 2), cum prohibeamur in publico? Omni, inquit, loco, quem opportunitas, aut etiam necessitas importaret. Non enim contra præceptum reputatur ab Apostolis factum, qui in carcere audientibus custodiis orabant et canebant Deo, apud (i) Paulum, qui in navi coram omnibus Eucharistiam fecit.

CAPUT XXV (j) (3).

De tempore vero non erit otiosa extrinsecus observatio etiam horarum quarundam. Istarum dico com-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cap. XVIII ed. Leop.

(2) Cap. XIX ed. Leop.

(3) Cap. XX ed. Leop.

COMMENTARIUS.

CAP. XXIII.—(a) Tit. cod. Murat.: *De genu ponendo.*

(b) *Sabbato abstinent genibus.* Antiquissimus est ritus genua flectendi in oratione. Exempla habemus in lib. I Regum, cap. VIII, n. 54, in Evang. Lucæ, cap. XXII, n. 41, in Act. apost., c. VII, n. 60, et c. XX, n. 36, et cap. XXI, n. 5. Quin Eusebius Cæsariensis hunc morem Christianorum proprium appellat, Hist. Eccles., lib. V, cap. 5, ubi Christianos milites orasse ait *ὅτι ὁ νόμος ἐπὶ τὴν γῆν κατὰ τὸ οἰκεῖον τοῖς χριστιανοῖς τὸν εὐχὴν ἔθος*: genu in terram usque flectentes secundum consuetudinem Christianis in precando propriam. Quidam vero a genu flectendo sabbato abstinebant, cum Ecclesie reliquæ contrarium usum tuerentur. In posteriorum sententia erat Tertullianus, qui idcirco hujusmodi ritus differentiam tolli cupit. Et certe sublatam arbitror, cum ex antiquis neminem offendam, qui sabbato genua flectere prohibeat. Græcis tamen recentioribus eandem placuisse opinionem, auctor est Joannes Monachus in canonario subjecto libris Morini de Pœnit. Ibi hæc habentur: *τὰς πάτας σαββατοκρατίας, καὶ τορὰς δεσποτικὰς, καὶ δωδεκάμηρον, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ἀπὸ τοῦ Πάτχα ἡμέρας ἰσὺς τῶν ἁγίων πάντων μὴ γονυκλινεῖν ἐν ταῖς εὐχαῖς. Omnibus autem sabbatis, et diebus dominicis, et dodecahemero, similiter et diebus a Paschate usque ad festum omnium sanctorum in orationibus genua flectere non licet.* In Juris etiam græco-romani lib. III, ubi de Luca patriarcha, num. 9, legitur: *οἱ ἀποστολικοὶ κανόνες κολλῶσιν τὸν ἐν τῷ τυχεῖν σαββάτῳ, ἢ τῇ κυριακῇ γονυκλινεῖν, ἢ νηστεύοντα. Apostolici canones eum puniunt, qui quovis sabbato, vel dominico die, genua flectit, vel jejunit.* Quanquam græculus hic fallatur (non enim in Apostolorum canonibus quid tale reperitur), nihilominus palam sit, in Oriente multis post Tertullianum sæculis hujusmodi consuetudinem iterum invaluisse. MURAT.

(c) *Solo die dominico.* In libro quoque de Cor. mil. eadem affirmantur, veluti e traditionis penu atque auctoritate accepta. *Die, inquit, dominico jejunium nefus ducimus, vel de geniculis adorare. Eadem immunitate a die Paschæ in Pentecostem usque gaudemus.* Communis autem inter Christianos tum erat hic ritus; quare cum nonnulli ab eo descivissent, placuit Patribus concilii nicæni primi rem statuere in can. ult., ne Ecclesie non eo dissentirent. De intermittenda genuflexione tum singulis diebus dominicis, tum diebus a Paschate ad Pentecostem, mentionem faciunt S. Iulianus, Prologo in Psalt., S. Hieronymus, cap. 4, contra Luciferianos, auctor Quæst. ad orthodoxos, inter opera S. Justini, quæst. 113, S. Basilus, cap. 17, lib. de Spir. Sancto, S. Augustinus, epist. 119, Cassianus, Germanus Constantinopol., Balsamon, Zoua-

ras, alique non pauci. MURAT.

(d) *Sed omni anxietatis habitu.* Desiderari hic verbum *abstinere* mihi videtur. Cum genu flectere, et jejunare, mœstitiam atque pœnitentiam spirarent, dominico die, nempe exultationis die, abstinendum ab eo more fuit. MURAT.

(e) *Quæ eadem exultationis solemnitate dispungimur.* Diximus et in Pentecoste genua non flexisse Christianos. Nescio an legendum: *quæ eadem exultationis solemnitas est, dispungimus.* In lib. de Patientia expunxit pro præstiti usurpatum est a Tertulliano; et *dispuncta est* pro absoluta cap. 5 de Carne Christi; et *expunget* pro perficiet in lib. de Resurr. carnis. In lib. etiam adversus Judæos: *Itaque, ait, dispungamus ordinem cæptum, hoc est absolvamus.* Igitur tantumdem *dispungimus* hoc loco nil aliud significet, quam *præstatum et absolvimus.* MURAT.

(f) *Vel prima saltem oratione.* Celebres sunt apud antiquos *ἑσπέραι* seu matutinæ preces. De iis consule Constitu. apostol. lib. VIII, cap. 34, Chrysostomum, homil. in ps. CIX, et alibi, ac Basilium, in Regulis fusius disputatis, interrog. 37, ut alios omitam. MURAT.

(g) *Omni in tempore.* Alludit ad cap. II Epist. ad Timoth., ubi inquit Paulus: *Volo ergo viros orare in omni loco.* At de tempore nullam habet mentionem. MURAT.

CAP. XXIV.—(h) Tit. cod. Murat. *De Loco.*

(i) *Apud Paulum.* Legendum videretur *aut a Paulo.* Respicit Act. apost. c. XXVII, n. 35. Paulus enim cum esset in navi, *sumens panem, gratias egit Deo in conspectu omnium, et cum fregisset, cæpit manducare.* MURAT.

(j) Tit. cod. Murat.: *De Tempore.*

CAP. XXV.—(k) *Tertia, sexta, nona.* Tempora, quibus orationi vacandum esset, alia alii constituerunt. Constitutionum apostolicarum auctor, I. VII, c. 34, *sexies* quotidie orandum ait, nempe *circiter auroram, hora tertia, sexta, nona, vespere, et circiter gallicantum.* Chrysostomus, homilia in psal. CIX, *sexies* itidem orandum esse docet, sed non eadem horarum divisione utitur. S. Basilus *septies* in die preces ad Deum fundendas esse statuit. Clemens vero Alexandrinus, Strom. lib. VII, hujusmodi horarum divisionem laudat quidem, sed alia subdit non contemnenda. *Nonnulli, inquit, certas et definitas horas constituunt precationi, ut verbi causa tertiam, sextam, nonam. At is, qui est cognitione præditus, per totam orat vitam, dum per preces suas cum Deo versari studet.* Tertullianus autem alibi, in libro nempe de Jejun., cap. 10, tertiam, sextam et nonam orationi destinatas repetit, suamque sententiam iisdem confirmat exemplis. In synagoga quoque ter die quolibet precibus dari ope-

ta, nona, quas solemniores in Scripturis invenire est. Primus Spiritus sanctus congregatis discipulis hora tertia infusus est (*Act. ap.*, II, 15). Petrus, qua die visionem communis omnis in illo vasculo expertus est, sexta hora ascenderat orandi gratia in superiora (*Ibid.*, X, 9). Idem cum Joanne ad nonam in templum adibat, ubi paralyticum sanitati reformavit suæ (*Ib.*, III, 4). Etsi simpliciter se habeant sine ullius observationis præcepto, bonum tamen sit aliquam constituere præsumptionem, qua et orandi admonitionem constringat, et quasi lege ad tale munus extorqueat a negotiis interdum, ut quod Danieli quoque legimus observatum utique ex Israelis disciplina (*Dan.*, VI, 10), ne minus ter die saltem adoremus, debitores Patris, et Filii, et Spiritus sancti. Exceptis (a) utique legitimis orationibus, quæ sine ulla admonitione debentur ingressu lucis et noctis. Sed et cibum non prius sumere, et lavacrum non prius adire quam interposita oratione, fideles decet. Priora enim habenda sunt spiritus refrigeria et pabula, quam carnis, et priora cœlestia, quam terrena.

CAPUT XXVI (b) (1).

Fratrem domum tuam introgressum ne sine oratione dimiseris. Vidisti, inquit, fratrem (c), vidisti Dominum tuum: maxime advenam, ne angelus forte sit. Sed nec ipse a fratribus exemplis (2) priora fecerit refrigeria terrena cœlestibus. Statim enim judi-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Cap. XXI. ed. Leop.

(2) Scribend. exceptus. Leop.

A cabitur fides tua. Aut quomodo secundum præceptum pax huic domui (*Luc.*, X, 5) dices, nisi et eis, qui in domo sunt, pacem mutuam reddas?

CAPUT XXVII (d) (3).

Diligentiores in orando subungere in orationibus (e) Alleluia solent, et hoc genus psalmos, quorum (f) clausulis respondeant, qui simul sunt. Et est optimum utique institutum omne, quod proponendo et honorando Deo competit, saturatam (g) orationem velut optimam hostiam admovere.

CAPUT XXVIII (4).

Hæc est enim hostia spiritalis, quæ pristina sacrificia delevit. Quo mihi, inquit, multitudinem sacrificiorum vestrorum? Plenus sum haulocaustorum arietum; et adipem agnorum, et sanguinem taurorum et hircorum nolo. Quis enim requisivit ista de manibus vestris (*Isaiæ*, I, 11)? Quæ ergo quæsierit Deus, Evangelium docet. Veniet hora, inquit, cum veri adoratores adorabunt Patrem in spiritu et veritate (*Joan.*, IV, 23). Deus enim spiritus est (*II Cor.*, III, 17): et adoratores itaque tales requirit. Nos sumus veri adoratores, et veri sacerdotes, qui spiritu orantes spiritu sacrificamus orationem Dei propriam, et acceptabilem quam scilicet requisivit, quam sibi prospexit. Hanc de toto corde (h) devotam, fide pastam, veritate curatam, innocentia integram, castitate mundam, agape (i) coronatam cum pompa operum bonorum inter

C (3) Cap. XXII. Leop.

(4) Cap. XXIII. Leop.

COMMENTARIUS.

ram auctor est, Maimonides, in lib. de Prec. et Benedict. sacerdot., cap. 1. Idemque et in Ecclesia Dei ter solitum fieri testatur S. Cyprianus, in lib. de Orat. et S. Hieronymus, in epist. ad Lætam et Demetriadem. MURAT.

(a) Exceptis utique legitimis orationibus. Preces matutinas, ac vespertinas a lege præscriptas ait. De iis loquitur Chrysostomus, hom. 22. in Epist. ad Hebr. Vide et Cyprianum, cap. ult. de Orat., ubi mane et recedente sole necessario orandum ait. MURAT.

(b) Tit. cod. Murat.: De fratre digressu.

CAP. XXVI. — (c) Vidisti, inquit, fratrem. Hæc e sacris Scripturis citari videntur: locum vero innuere nescio. Quod patet, respicit ad c. XIII, n. 2, Epist. ad Hebræos, ubi Apostolus hospitalitatem commendans ait, interdum Angelos hospitio recipi. Sunt ejus verba: Et hospitalitatem nolite oblivisci, per hanc enim latuerunt (placuerunt haberi talii) quidam, Angelis hospitio receptis. Alludit autem ad Angelos, qui se hospites Abrahamo et Lot obtulerunt. Hinc S. Ambrosius, in lib. de Abraham, cap. 5: Qui scis, inquit, an Deum suscipias, quem hospitium putas? Abraham dum peregrinantibus desert hospitium, Deum atque Angelos ejus suscepit hospitio. Quamvis et cum hospitium suscipis, Deum suscipis, etc. Idem ab eo repetitur, lib. II, cap. 21, de Officiis. At in verbis Tertulliani aliquid fortasse desideratur. MURAT.

(d) Tit. cod. Murat.: De subjungendo psalmo.

CAP. XXVII. — (e) In orationibus Alleluia. De hujus vocis antiquitate ac repetito usu in precibus sacris jam alii satis egere, deque illa mentionem faciunt S. Augustinus, in psal. CVI et CX, S. Ambrosius, in Apologia pro Davide, Sozomenus, lib. VII, c. 15 et 19, S. Paulinus, S. Hieronymus, Isidorus, Sidonius et alii. A Judeis ad Christianos transiit: est enim in davidicis

psalmis frequens, eamque olim potissimum in Ecclesia hierosolymitana usurpatam discimus a S. Gregorio, lib. II, epist. 63. MURAT.

(f) Quorum clausulis respondeant. Legentium eruditioni facerem injuriam, si post doctissimum summeque pium cardinalem Bonam de antiquissimo psallendi, ac davidicos psalmos aut recitandi, aut canendi usu loqui vellem. Ejus librum de Psalmodia consulat quisquis saturari cupit. Illic transiens animadverto, quam vetustus ille etiam sit ritus, quo psalmi alternis in choro, aliisque ecclesiasticis supplicationibus recitantur. MURAT.

(g) Saturatam orationem. Sicuti jejuna oratio, alio tamen sensu, a Cicerone dicta est, ita et saturata a Tertulliano dicitur, quæ preces cum recitatione psalmorum conjungit. Hæc est optima, hæc est pinguis hostia, quam ad aram divinam perducimus. MURAT.

CAP. XXVIII. — (h) De toto corde devotam. Orationi, quam hostiam spiritalem appellat, singula tribuit, quæ victimis carneis conveniebant, nimirum ut de toto corde voveatur Deo, ut sit pasta, curata, integra, munda, coronata. MURAT.

(i) Agape coronatam. Etsi agaparum nomine convivia illa fere semper significari soleant, quæ a primis christianis in sacro conventu celebrari solebant in pauperum solatium, in mutuæ dilectionis communionem: interdum tamen ipsam Eucharistiam, atque incruentum Sacrificium ea voce significarunt Patres. Neque vero ab agapis olim disjungebatur Dominici Corporis et Sanguinis ministratio. Priore sensu intellexisse videtur Tertullianus, in Apologia, cap. 39: Cæna nostra, inquit, de nomine rationem sui ostendit. Vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Græcos est. In lib. etiam ad Martyres, cap. 2, agapem fratrum vocat. Hinc autem constat, post orationem celebrari soli-

(Trente-huit.)

psalmos et hymnos deducere ad Dei altare debemus omnia (a) nobis a Deo impetraturam.

CAPUT ULTIMUM (b).

Quid enim orationi despiritu et veritate venienti negavit Deus, qui eam exigit? Legimus, et audimus, et credimus, quanta documenta efficaciae ejus. Vetus quidem oratio et ab ignibus, et a bestiis, et ab inedia liberabat, et tamen non a Christo acceperat formam. Cæterum quanto amplius (c) oratur oratio Christianorum, non roris (d) Angelum in mediis ignibus sistit, nec ora leonibus obstruit, nec esurientibus rusticorum prandium transfert, nullum sensum passionis delegata gratia avertit; sed patientes, et sentientes, et dolentes sufficientia instruit, virtute ampliat gratiam, ut sciat fides quid a Domino consequatur, intelligens quid pro Dei nomine patiat. Sed et retro oratio plagas irrogabat, fundebat hostium exercitus, imbrium utilia (e) prohibebat. Nunc vero oratio justitiae omnem iram Dei avertit, pro inimicis excubat, pro persequentibus supplicat. Mirum si aquas coelestes extorquere novit, quæ potuit et ignes impetrare? Sola est oratio, quæ Deum vincit. Sed Christus eam nihil mali novit operari. Omnem illi virtutem de bono contulit. Itaque

nihil novit, nisi defunctorum animas de ipso mortis itinere vocare, debiles reformare, agros remediare, demoniacos expiare, claustra carceris aperire, vincula innocentium solvere. Eadem diluit delicta, temptationes repellit, persecutiones extinguit, pusillanimos consolatur, magnanimos oblectat, peregrinantes deducit, fluctus mitigat, latrones obstupescit, alit pauperes, regit divites, lapsos erigit, cadentes suspendit, stantes continet. Oratio murus est fidei, arma et tela nostra adversus (f) hominē, qui nos undique observat. Itaque nunquam inermes incedamus. Die stationis, nocte (g) vigiliæ meminerimus. Sub armis orationis signum nostri imperatoris custodiamus; tubam Angelī expectemus. Orantes erant etiam Angeli omnes. Orat omnis creatura. Orant pecudes, et ferae, et genua declinant, et egredientes de stabulis ac speculancia, ad cælum non otiosi (h) ore suspiciunt, vibrantes (i) spiritu suo movere. Sed et aves nunc exsurgentes eriguntur ad cælum, et alarum crucem pro manibus extendunt, et dicunt aliquid, quod oratio videatur. Quid ergo amplius de officio orationis? Etiam ipse Dominus oravit, cui sit honor et virtus in sæcula sæculorum.

COMMENTARIUS.

tam fuisse agapen, cum hæc orationis corona dicatur. De agapæ subtilis disquisitionem subdidi Carminibus anedoctis S. Gregorii Nazianzeni. MURAT.

(a) Omnia nobis impetraturam. Cum superioribus conjungenda erant hæc verba. Nempe orationem hostiam spiritalem deducere ad Dei altare debemus, omnia nobis a Deo impetraturam. MURAT.

CAP. ULT. — (b) Tit. cod. Murat.: *De vi et affectu orationis. Et affectu*. Scribendum reor *effectu*, ita enim quæ sequuntur persuadent. MURAT.

(c) Cæterum quanto amplius, etc. Vim et efficaciam christianæ orationis commendans quorundam objectiones prævertere videtur, qui miracula per orationem fieri non conspiciebant, quæ in veteri lege facta acceperimus. Respondet igitur, non ea quidem ipsa prodigia, sed alia non minora per orationem Christianis præstari. Legendum quinimo arbitror: *Non roris Angelum duntaxat, etc., sed etiam patientes, etc.*, ut sit sensus: Non ea tantum Christianorum precibus miracula impetrantur, quæ synagoga impetravit; sed alia etiam majora, cum longe majus prodigium sit patienter ferro tormenta, quæ sentiantur, quam a tormentis liberari. Cui interpretationi consentire videntur tum superiora, tum subsequētia verba atque exempla. Utcumque tamen e vitioso codice conjicere possimus, certum est a Tertulliano eximia commemorari prodigia, quæ per Christianos orantes e cælo impetrabantur. MURAT.

(d) Non roris Angelum. Eum Angelum, qui tres pueros, veluti roscido imbre perfusos, in fornace servavit, roris Angelum appellat. Eodem scilicet modo aliis Angelis ab aliqua re gesta, aut aliquo munere nomen imposuit. Angelum orationis supra nominavit;

Angelos matrimonio præpositos memorat Rib. H, ad Uzor., cap. ultimo; Angelum baptismi, Rib. de Bapt., cap. 5 et 6, et Angelum, cui hominis in utero formandi est cura, nominat I. de Anima, c. 37. MURAT.

(e) Imbrium utilia prohibebat. Quando hic mendum non lateat, explicare possumus, orationem in causa fuisse, ut utiles imbres e cælo in hostium arva fluere. MURAT.

(f) Adversus hominem, etc. Hæc revera de diabolo dicenda erant, qui semper circuit quærens quem devoret. Sed quo jure hominem Tertullianus appellasset? De ethnicis ergo principibus loqui mihi videtur auctor, qui nihil non curabant, atque observabant, ut Christianorum reipublicæ nocerent. MURAT.

(g) Nocte vigiliæ meminerimus. Actum agerem, si de vigiliarum in Ecclesia Dei antiquitate mandare litteris aliquid vellem. Ad eam tamen luculentius probandam non parum conferet hic Tertulliani locus. Eorum autem confidentiam præterire non possum, qui vigiliarum institutionem ex necessitate faciam, ac servatam tribus primis Ecclesiæ sæculis scribant; cum enim (aiunt illi) convenire interdiu Christiani non possent præ paganorum timore, hinc factum est ut noctu conventum celebrarent, vigilantes in oratione et in laudibus divinis. At quid evidentius quam et diurno tempore ad Ecclesiam coisisse Christianos vel ipsis tribus a Christo nato sæculis! Id satis probant quæ de stationibus breviter ego, fusius alii, annotarunt. MURAT.

(h) Non otiosi ore. Scribendum est *non otioso, aut non otiose*. MURAT.

(i) Vibrantes. Si quidem ita scripserit Tertullianus, hoc verbum explicarem hac ratione: conantes spiritu suo ora ad laudandum Deum atque orandum movere. MURAT.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI
DE BAPTISMO
ADVERSUS QUINTILLAM
LIBER.

Argumentum.

QUINTILLA CARTHAGINE HERESIM CALANITARUM DISSEMINAVERAT ET NECESSARIAM IN BAPTISMO AQUAM NON ESSE DOCUERAT. HUNC ERROREM IN HOC TRACTATU TERTULLIANUS ADHUCDUM CATHOLICUS IMPUGNAT, QUI BIFARIAM INVISUS EST : PARS PRIMA AD DOGMA DE NECESSITATE ET EFFICACIA BAPTISMI SPECTAT, IN ALTERA PARTE, PLURES QUÆSTIONES DE BAPTISMO AD DISCIPLINAM SPECTANTES PERTRACTANTUR.

I.

Excellentia aquæ Baptismi, cap. I, II, III.

Materia Baptismi et virtus, IV.

Effectus Baptismi, V, VI.

Unctio post Baptismum adhiberi consueta, VII.

Impositio manuum post Baptismum ejusque significatio, VIII.

Baptismi figuræ, IX.

Baptismus Joannis an cælestis, an terrenus, X.

Necessitas Baptismi ad salutem, XI.

CAPUT PRIMUM.

Felix sacramentum (a) aquæ nostræ (b) qua abluti (1) delictis pristinae cæcitatibus, in vitam æternam (c) liberamur. Non erit otiosum digestum istud, instruens tam eos qui cum maxime formantur, quam et illos qui simpliciter credidisse contenti, non exploratis rationibus traditionum, intentam

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quia abluti *Fræs.*

(2) Feræ *alii.*

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) *Felix sacramentum.* Caput hoc primum non aliud quam præfatio est totius operis. Sacramentum autem esse Baptismum cum nemo unquam dubitaverit, paucos duntaxat locos Tertulliani afferemus; idque non solum ea significatione qua sacramentum pro jurejurando accipitur, quemadmodum debet intelligi illud Hæri de Coron. milit. cap. XI : *Credimus ne humanum sacramentum divino superduci licere?* verum etiam proprie pro mysterio divino et Ecclesiæ sacramento, quale est illud, lib. IV, adv. Marcion. : *Nec alibi conjunctos ac sacramentum Baptismatis admittere;* et illud lib. de Anima : *Securissimi atque tutissimi sacramenti.* Ut lib. de Velandis Virg. cap. 2 : *Eadem lauari sacramenta;* et infra de Bapt. in cap. 5 : *Annon et alias sine ullo sacramento immundi spiritus aquis incubant?* Cf. lib. de Idololatr. cap. 6, adv. Marc., lib. I, et infra de Baptism. cap. 4, 12, 13. Edd. ex *Pamelio.*

(b) *Aquæ nostræ.* Adversus Quintillam necessitatem aquæ in Baptismo negantem hac prima voce Auctor erumpit, hæresisque profligat, postea in Seleucianis et Hermianis rediivam et a B. Philastrio, D. Augustino sus deque versam, iterum nihilominus quondam Calvinii assecrarum cervice gravi et tardo

II.

An Apostoli baptizati, XII.

Quo tempore lex Baptismi obligare imperit, XIII.

S. Paulus an baptizaverit, XIV.

Unitas Baptismi, XV.

Baptismus sanguinis, XVI.

Baptismi minister; an mulieribus baptizare liceat, XVII.

Baptismus in qua vitæ ætate conferendus, XVIII.

Baptismi conferendi tempus, XIX.

Dispositiones ad Baptismum, XX.

SCHRAM.

tam probabilem fidem per imperitiam portant (d) : atque adeo nuper conversata istæ quædam de Caiana hæresi vipera (e) venenatissima doctrina sua plerosque rapuit, imprimis Baptismum destruens. Plane secundam naturam : nam fere (2) viperæ, et aspidæ, ipsique reguli serpentes arida et inaquosa sectantur. Sed nos pisciculi secundum IΘΥΝ (f) nostrum Jesum Christum in qua nascimur (3), nec aliter quam in

(3) Nascamur *Paris.*

corde trita deliramenta recoquentium. Edd. ex *eod.*

(c) *In vitam æternam.* Baptismi fructus est peccatorum remissio, qua Deo accepti reddimur, et vitæ æternæ participes. *Le Pr.*

(d) *Intentam probabilem fidem per imperitiam portant.* Frustra Septimii mens quæritur, nisi verba reddimus, quod facere videmur hac emendatione : *Intentam probabilem fidem per imperitiam portant.* Tentatum dicit, tentationem. Qui simpliciter credidisse contenti sunt, non exploratis rationibus traditionum, per imperitiam portant in tentationes fidem non sine periculo probabilem, hoc est, dubio eventu probandam. *Ric.*

(e) *De caiana hæresi vipera.* Hieronymus, epist. ad Oceanum 43 : *Et consurgit mihi caiana hæresis, atque olim emortua vipera contritum caput levat.* *Ric.* — *Quædam de caiana hæresi.* De Quintilla loquitur, a qua hæretici Quintilliani, qui et Pepuziani dicti, quoniam virus suum Pepuzæ potissimum sparserit. Negabat omnino baptismum antequam ad Montani partes accederet; nam Montano addicta illum ut Montanus admisit. *Le Pr.*

(f) *Sed nos pisciculi secundum IΘΥΝ nostrum Jesum Christum.* Confer ea quæ antea de hoc symbolo

aqua permanendo salvi sumus. Ita Quintillia mon- A erat (a), optime norat pisciculos necare, de aqua austrosissima, cui nec integre (1) quidem docendi jus ferens.

LECTIONES VARIANTES.

(1) Integræ Jun.

COMMENTARIUS.

prælibavimus in prævia D. Lumperi dissertatione, p. 150. Nunc cum paulo liberius in altum ducere ac laxare rete animus est, duos præcipuos huiusce symboli sensus, unum nempe ad Baptismum, alterum vero ad Eucharistiam referendum, prælucentibus veterum Patrum, recentiorumque eruditorum facibus, indagare libet. Ac prima quidem causa cur dicti fuerint Christiani *pisciculi secundum* ΙΧΘΥΝ N. J. C. ab alma Baptismatis unda dimanat. « Cum enim, inquit, doctissimus Mamachi, in *Originib. et Antiquitat. christianor.*, lib. I, cap. 1, § 6, pag. 54, aqua Baptismi regenerari nos ad novam, spiritalemque vitam majores nostri intelligerent, similitudinem e *piscibus* qui in aqua gignuntur, nec vivere sine aqua possunt, duxerunt, iisque omnibus, qui baptizati christianam Religionem amplexi essent, indiderunt nomen *pisciculorum*. » Illud quoque accedebat quod in Evangeliiis legerent fuisse a Christo *piscatores hominum* apostolos appellatos, comparatumque *sagenæ* Ecclesiam, quæ ex omni genere piscium congregaret. Quapropter Clemens Alexandrinus hortatus Christianos in *Pædagogico* est, ut qui annulos ferrent, hii *piscis* figuram in illis insculptam curarent, ne suæ originis obliviscerentur : Αἱ δὲ ἑσπερίδες ἡμῖν ἔστων... ἡ ΙΧΘΥΣ (Lib. III *Pædagog.* edit. Oxon. pag. 289). Hinc idem Theosophus in hieratico ac perelegantissimo Salvatoris Christi hymno cecinit (*ibid.*, pag. 312):

Ἰλαὸς παρόντων
τῶν σωζομένων
Πελάγονος βασιλεῦς,
ΙΧΘΥΣ ἀγίας
Κυριότητος ἡμετέρας,
Γλυττὸς τῆς
ἀλλοτρίου.

Ro vero facilius inducti fuerunt Christiani veteres ut hoc symbolo uterentur, quod, cum, urgente persecutorum æstu, jam enixe tegenda esset tessera qua sese inter se et ab ethnicis discernere, a primis incunabulis rei christianæ occurrisset videtur ac forsitan ab asiaticis neophytis qui Smyrnæ versabantur aut Ephesi, in hac præ cæteris æmignatum, acrostichidum, arcanorumque arminum feraci regione, reperta est, sive ex industria, sive favente Deo, vox illa græca ΙΧΘΥΣ, quam constatam esse ex initialibus litteris appellationum græcarum Jesu Christi Filii Dei, servatorisque nostri. Illic autem pertinent perplura Patrum testimonia, ex quibus unum præ omnibus laudandum D. August. (Civ. Dei, cap. 18, p. 23) : *Horum autem græcorum quinque verborum, quæ sunt ΙΗΣΟΥΣ, ΧΡΙΣΤΟΣ, ΘΕΟΥ ΥΙΟΣ, ΣΩΤΗΡ, quod est latine JESUS CHRISTUS DEI FILIUS SALVATOR, si primas litteras jungas, erit ΙΧΘΥΣ, id est PISCIS, in quo nomine mystice intelligitur Christus, eo quod in hujus mortalitatis abyso velut in aquarum profunditate vivus, hoc est, sine peccato esse potuerit* (Cf. eund. in Ps. LXIV; de divers. Quæst. LXI, 1, 2, tom. I, pag. 80, III, 1961; Serm. 249, 270, tom. V, num. 205, § 1, Append.; Gregor. Nazianz., Serm. 37, al. 31, initio; S. Optat. Milevit., adv. Parmen. lib. III, edit. Lugd. 4, p. 351; Hieronym. Ep. 7, ad Chroniat., Epist. ad Ruf., in Matth. XIV, in Ezechiel. XXIX et XXXVII, in Osee IV, in Sophon. I, in Habac. I; S. Joann. Chrysost., Serm. in Andream.; S. Paulin, Ep. 13; S. Eucherii, Formul. Spirit. IV, ed. PP. Lugd. 6, 831; S. Prosper, de Promission. part. II, c. 39; S. Greg. Pap. Rom. 41, in Evang., edit. Venet. tom. V, pag. 485, 484).

Sint coronidis instar venusta non secus ac pia mel-

lilui Ambrosii verba (in *Hex. l. V, c. 6, 7*) : « *Piscis es ergo, o homo ! audi quia piscis es : Simile est regnum cælorum*, etc. Sunt ergo boni et mali pisces ; boni servantur ad pretium, mali statim ardent. Bonum piscem nec retia involvunt, sed elevant, nec hamus internecat atque interficit, sed pretiosi vulneris perfundit sanguine... Noli igitur, o bone Piscis, Petri hamum timere : non occidit, sed consecrat... Exsili super undas, o homo, quia piscis es : non te opprimant sæculi istius fluctus. Si tempestas est, pete altum ; si serenitas, lude in fluctibus ; si procella, cave a scopuloso litore, ne te in rupem furens æstus illidat. »

Altera vero remanet piscis symbolici significatio, sublimior forsitan et altior, quippe quæ ad fastigium rerum divinarum, Sacrosanciam nempe Eucharistiam, attingat ; indeque secunda exurgit causa cur veteres Christianos se *pisces* vocitare juvaret. Per quem enim renascebantur, per eum et pasciebantur. Illud porro cuique sacra Evangelii instrumenta vel festina manu revolventi attendendum occurrat necesse est, Christum bis in figuram sacramenti panes multiplicasse, bisque post resurrectionem cibum cum discipulis sumpsisse, nec ullibi defuisse piscem, veluti alterum evidentem sacramenti symbolum. Ni verear ne in immensum crescat notula hæc forsitan longior, haud temperarem quin, favente nova hac luce, ac præeunte vel plurimo rerum antiquarum explanatore, sexcenta revolvam hinc inde sparsa monumenta, ac præcipue vasa vitrea, eborea, ænea, figlinae olim in usu sacrorum accepta, quibus evidentissimis signis patet fuisse manifestam Eucharistiæ figuram piscem sive unum sive duplicem, sive multiplicem. Vix datur in iis brevium commentationum angustiis locus remittendi lectorem ad opera in quibus disseminantur hujusce nostræ sententiæ argumenta ; videtis ergo, si lubet, aut vacat, Boldetti. *Osservaz. sopra i cimiteri*, pag. 516, 163, 208, 198; Astadoni *dissert. sopra pesce* XXII; Racolt. Calogera, tom. XLI, pag. 284; Bottari, *tav. XIX, XX, XXIII, XXXI, XXXVI, XXXVII, XL, XLIX, LI, LIX, LXVII, LXXXIII, etc. etc.*; Ciampini. *Vetera Monument. in quib. præcip. Musiv. opera*, tom. II, pag. 26 ; Fortunio Liceto. *Hieroglyphica, Palæo.* 1653, num. 54, pag. 390 ; Montfauc. *Antiquit. explic.* III, 71. Demum accresceret haud ægre ingens testimoniorum sylva ex Patribus latinis vel græcis præcise mediæ ætatis, quos indigitar summatim sufficiat : Clem. Alex. *Strom. lib. III*, pag. 787, *Oxon.*; Athanas. *Quæst. in Scrip. sacr.* 44 ; Sever. Gabalitan. *Serm. ex membran. Vatic. apud Boll. Roma coll.* tom. III, pag. 20 ; S. Paulin, *Ep. XIII*, edit. rom. pag. 397 ; S. Chrysolog. *Serm.* 47, 55 ; Venerab. Bed. in Joann. XXI, in Luc. XXIV ; Albert. Magn. *Comm. in Joann. XVII* ; S. Isidor. *apud Albert. Marial. lib. IX, c. 4* ; D. Thom. *Comm. in Joann. XXI* ; Cornel. a Lapide in *Habac. I, 14, in Ezech. XXIX, 4, XLVII*. — Alias iterum, benevole Lector, velim remittari, ut intricatam, his tamen proxime connexam, de sibyllina acrostichide disputationem aggrediamur, jamquam a te discessurus monitum volo nullius esse momenti quandam doctissimi aliunde Gerardi Vossii in hoc Tertulliani effatum mysticam conjectationem, ibidem nempe latere subobscuram ethnicorum in Christianos obtreactionem, quam apprime diluit J. Kortholt in commentatione cui titulus : *Paganus obtreceptor sive De gentiliū calumniis*, Lubeck. 1703. Edd.

(a) Cui nec integre quidem docendi jus erat. Hoc est, cui nec sanam quidem et veram doctrinam docendi jus erat, nedum perversam, adulteram, hæreticam.

CAPUT II.

Sed enim quanta vis est perversitatis ad fidem labefactandam, vel in totum non recipiendam, ut ex his eam impugnet, ex quibus constat. Nihil adeo est quod tam obduret mentes hominum, quam simplicitas divinorum operum quæ in actu videtur; et magnificentia quæ in effectu repromittitur: ut hic quoque, quoniam tanta simplicitate sine pompa, sine apparatu novo aliquo, denique sine sumptu homo in aqua (1) demissus, et inter pauca verba tinctus, non multo vel nihilo mundior resurgit, eo incredibilis existimetur consecutio æternitatis (a). Mentior, si non e contrario idolorum solemnia vel arcana, de suggestu et apparatu, deque sumptu, fidem et auctoritatem sibi exstruunt. Pro! misera incredulitas, quæ denegas (2) Deo proprietates suas, simplicitatem et potestatem. Quid ergo? nonne mirandum et lavacro dilui mortem? Atquin eo magis credendum, si, quia mirandum est, idcirco non creditur. Qualia enim decet esse opera divina, nisi super omnem admirationem? Nos quoque ipsi miramur, sed quia credimus. Cæterum incredulitas miratur, non credit. Miratur enim simplicia quasi vana, magnifica quasi impossibilia. Et sit plane ut putas, scire ad utrumque divina pronuntiatio præcucurrit (3): *Stulta mundi elegit Deus ut confundat sapientiam ejus* (1 Cor., I, 27), et *Prædifficilia penes homines, facilia penes Deum* (Matth., XIX, 26). Nam si Deus et sapiens et potens, quod etiam prætereuntes eum non negant, merito in adversariis sapientiæ potentiæque, id est in stultitia et impossibilitate materias operationis suæ instituit. Quoniam virtus omnis ex his causam accipit, a quibus provocatur.

CAPUT III.

Hujus memores pronuntiationis, tanquam præscriptionis, nihilominus quam stultum et impossibile sit aqua reformari tractamus. Quid utique

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aquam Jun.
- (2) Denegat alii.
- (3) Præcucurrit Paris.
- (4) Alti visibilis; cf. adv. Hermogen. c. XXIII.
- (5) Domini Paris. cf. adv. Hermog. XXIII.
- (6) Vectabulum alii, quod præfert Jun. in libro de

COMMENTARIUS.

Sic initio libri II ad Uxorem: *Quod si integre supis*; hoc est, si vere. At igitur: Quintillæ nec integre quidem docendi jus esse, quia scilicet docendi munus virile esse, et quidem sacerdotale, sicuti et tingere et offerre. Præclare hoc explicavit libro de Velandis Virginibus. Ric.

CAP. II.—(a) *Incredibilis existimetur*, etc. Error hic etiam erat Quintillæ, quæ incredibile putabat, Baptismum vitam æternam conferre. Ob eam causam de Caiana hæresi viperam vocavit, quod ab impiis Caianorum dogmatis tantisper defleceat. Ille enim, ut docet S. Hieronymus, *Epist. 43 ad Oceanum*, dicere audebant, quædam esse peccata, quæ Christus sanguinis sui effusione lavare non posset, et tam altas jecisse radices in animis nostris, ut inde evelli nequeant. Læ Pa.

CAP. III.—(b) *Spiritus Dei*. Sic Pamelius, et expungit *Domini*, ratus emendasse juxta usitatiorem phrasin Tertulliani, et textum græcum, et hebraicum. Non me moverent ista, quo minus a litura abstinerem, et ex Tertulliano suffragium ferrem Vulgatæ quæ *Domini* ver-

A ista materia tantæ dignationis meruerit officium? Ut opinor, auctoritas liquidi elementi exigenda est. Atquin plurima suppetit, et quidem a primordio. Nam unum ex his est quæ ante omnem mundi suggestum impolita adhuc specie penes Deum quiescebant: *In primordio*, inquit, *fecit Deus cælum et terram. Terra autem erat invisibilis* (4) *et incompressa, et tenebræ erant super abyssum, et spiritus Dei* (5) *(b) super aquas ferebatur* (Gen. I, 1, 2). Habes, homo, imprimis ætatem venerari aquarum, quod antiqua substantia; dehinc dignationem, quod divini spiritus sedes, gratior scilicet cæteris tunc elementis (c). Nam et tenebræ totæ adhuc sine cultu siderum informes, et tristis abyssus (d), et terra imparata, et cælum rude: solus liquor; semper materia perfecta, læta simplex, de suo pura, dignum vectaculum (6) Deo subiciebat. Quid quod exinde dispositio mundi modulatricibus quodammodo aquis (7) Deo constituit. Nam, ut firmamentum cæleste suspenderet, in medietate distinctis aquis fecit; et, ut terram aridam suspenderet (8), segregatis aquis expedit (Gen., I). Ordinato dehinc per elementa mundo cum incolæ darentur (Prov., VIII), primis aquis præceptum est animas proferre. Primus liquor quod viveret edidit ne mirum sit, in Baptismo, si aquæ animare (e), noverrunt. Nam ipsius quoque hominis figurandi (9) opus, sociantibus aquis absolutum est. De terra materia convenit, non tamen habilis nisi humecta et succida, quam scilicet ante quartum diem segregatæ aquæ in stationem suam, superstitie humore, limo temperarant (10). Si exinde universa vel plura prosequar quæ de elementi istius auctoritate commemorem, quanta vis ejus aut gratia, quot ingenia, quot officia, quantum instrumentum mundo ferat; vereor ne laudes aquæ potius, quam Baptismi rationes videar congregasse. Licet eo plenius docerem non esse dubitandum, si materiam, quam in omnibus rebus et

anima c. 53.

(7) A Deo alii.

(8) Disperceret Jun.

(9) Figulandi Rigalt. Venet.

(10) Temperant alii.

uit, et interdum facit ubi in græco est *Θεός*; adductus tamen sum ut lectionem Pamelii retinerem, quia Tertullianus, adv. Hermogenem, cap. 3., non ante dixit in Genesi Deum vocatum fuisse Dominum, quam perfectio jam orbe homineque formato. Non ergo legerat spiritus Domini, sed Dei. Lac.

(c) *Gratior scilicet tunc cæteris elementis*. Præfert aquam aliis elementis, maxime ut tunc erant horrida, cavens ne a philosophante nonnullo arguatur minus physice assertum, cum primas fere omnes igni deferant. Licet Plutarchus paululum ambigat, libellum integrum confecit, cujus titulus est: *An aqua dignior igne*; ubi pluribus illam antefert, citatque Pindarum, ode 1, Olymp. *ἀριστον πάν ὕδωρ*. Lac.

(d) *Et tristis abyssus*. Ignitatem mundi sedem signat nomine abyssi, non aquæ congeriem, quam minime tristem, sed lætam hic vocat. Lac.

(e) *Ne mirum sit in baptismo si aquæ animare noverrunt*. Animare, hoc est, æternam homini vitam reddere, qua peccando exciderat. Ric.

operibus suis Deus disposuit, etiam in sacramentis propriis parere fecit; si quæ viam terrenam (1) gubernat, et in cœlesti procurat.

CAPUT IV.

Sed ea satis erit præcepisse, in quibus et ratio Baptismi recognoscitur prima illa, qua jam tunc etiam ipso habita prænotabatur ad Baptismi figuram, Dei spiritum, qui ab initio supervektabatur super aquas, intinctos reformaturum (2). Sanctum autem utique super sanctum ferebatur; aut ab eo quod superferebatur, id quod ferebat, sanctitatem mutuabatur. Quoniam subjecta quæque materia, ejus quæ desuper imminet, qualitatem rapiat necesse est, maxime corporalis spiritalem, et penetrare et insidere facilem per substantiæ suæ subtilitatem. Ita de Sancto sanctificata natura aquarum, et ipsa sanctificare concepit. Nemo dicat: Numquid ipsis enim aquis tingimur quæ tunc (3) in primordio fuerunt? non utique ipsis nisi ex ea parte, qua genus quidem unum (a), species vero complures. Quod autem generi attributum est, etiam in specie redundat. Ideoque nulla distinctio est, mari quis an stagno, flumine an fonte, lacu an alveo diluatur, nec quidquam refert inter eos quos Joannes in Jordane, et quos Petrus in Tiberi tinxit (b). Nisi et ille spado, quem

(1) *Æternam Fran.*

(2) Quæ jam tunc — super aquas intinctos reformaturum *Fran.* Supervektabatur, super aquas intinctorum matorum. *Rig.*

LECTIONES

COMMENTARIUS.

(a) *Genus quidem unum.* Stylus juris, non Porphyrii rudimenta servat; nam juris interpretes speciem appellant genus, et individuum speciem, ut hominem et equum genera, Titium et Bucephalum species: sic Julianus, l. LIV, ff. de verbor. Oblig., et Ulpianus, l. XXX, ff. de Legatis. Vide Boerium, in *Topico militar. for. et legal. discip.* Gothofredus tamen, in l. LIV, contendit trahere Aristotelem in sensum Juliani et juristarum. Sic notat vocasse Aristotelem species *τελευταία ἢ ἰσὶ τοῖς ἀρβμοῖς*, atque individua *ἀρχαία εἶδη*. Verum minus logice assertum videbitur dialecticis, qui per *ἀρχαία εἶδη* ultimas species, quod ipsi reddunt *infimas*, non intelligunt individua, sed illa universalia, essentialia, quæ tantum prædicantur de pluribus differentibus numero, ut homo, ita ut sub se non contineant aliam speciem, sed tantum individua, et *genus infimum* vocant, quod vere est genus, sed prædicatur de pluribus differentibus specie tantum, ita ut aliud genus sub se nullo modo capiat, sed cæteris potius subijciatur. *Lac.*

CAP. IV. — (b) *Nulla distinctio est mari quis an stagno, nec quidquam refert inter eos quos Joannes in Jordane, et quos Petrus in Tiberi tinxit.* Nec de Baptismo Christi majora quispiam dixerit iis quæ de Joannis baptismo Paulinus, in Carmine de Joau. Bapt.:

Perge igitur sanctas puri Jordanis ad undas, etc.

Et tamen his Tertulliani verbis hoc tantum significatur, in causa baptismi nullam esse inter aquas differentiam, neque hanc esse præstantiorem alia. Itaque non referre, mari quis an stagno, flumine an fonte, lacu an alveo diluatur. Neque enim plus salutis contulisse Tiberim, in quo Petrus tinxit, quam Jordanem in quo Joannes, uti nec illum obviam et fortilem quam Philippus, ideo plus aut minus salutarem fuisse spado. Quod est sane verissimum. Etiam quotoscumque sint aquæ, non sanctificant: sed omnes aquæ

Philippus inter vias fortuita aqua tinxit, plus salutis aut minus refuit. Igitur omnes aquæ de pristina originis prerogativa sacramentum sanctificationis consequuntur, invocato Deo. Supervenit enim statim spiritus de cœlis, et aquis superest, sanctificans eas de semetipso, et ita sanctificatæ vim sanctificandi combibunt (4). Quanquam ad simplicem actum competat similitudo, ut, quoniam vice sordium deficit inquinamur, aquis abluamur. Sed delicta, sicut non in carne comparent, quia nemo super eulem portat maculam idololatriæ (c), aut stupri, aut fraudis; ita ejusmodi in spiritu sordent, qui est auctor delicti. Spiritus enim dominatur, caro famulatur; tamen utrumque inter se communicant reatum, spiritus ob imperium, caro ob ministerium. Igitur medicatis quodammodo aquis per Angeli interventum, et spiritus in aquis corporaliter diluitur, et caro in eisdem spiritaliter mundatur.

CAPUT V.

Sed enim nationes extraneæ ab omni intellectu spiritalium potestatem eadem efficacia idolis suis subministrant, sed, viduis (d) aquis, sibi mentiuntur. Nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur, Isis alicujus, aut Mithræ, ipsos etiam deos suos lavationibus efferunt (e). Cæterum villas, domos,

VARIANTES.

(3) Nunc *Franeg.* Ipsi *Rigall.*

(4) *Vet. cod. Wonn.* his verbis subnectit, vice sordium aquis abluantur. *Wonn.* putat legendum combibunt, ut et delicta vice sordium aquis abluantur.

C invocato tribus in personis Deo, sacramentum sanctificationis consequuntur, ac per ipsas Deus hominem sanctificat: Hoc tantum ait *Septimius. Lac.* — *Petrus in Tiberi tinxit.* Petrus igitur Romæ fuit aliquando, quod negare aut saltem veluti dubium proponere ausus est Calvinus. Tertullianus fidei temporibus vicinus, et rerum christianarum diligens observator, hic et lib. de Præscript. rem dubiam non relinquit. *Le Pr.*

(c) *Idololatriæ aut stupri aut fraudis.* Hæc sunt principalia delicta quæ statim initio lib. de idol. crimina esse dicit exitiosa et devoratoria salutis. Ibidem adjungit homicidium (quod hic prætermisit), quia plerumque cædis patratæ maculas homicidæ aliquæ sui corporis parte referunt. *Ric.*

CAP. V. — (d) *Sed viduis aquis sibi mentiuntur.* Viduis scilicet Angelo ac Spiritu sancto, ideoque sterilibus. At nostris aquis supervenit Spiritus de cœlis, sanctificans eas de semetipso, et ita sanctificatæ vim sanctificandi concipiunt, quare et pariunt, nempe Christianos, vitam homines æternæ. Paulinus, epist. ad Severum, XII:

Sanctus in hunc cœlo descendit Spiritus amicus.
Cælestique sacras fonte maritæ aquas, etc. *Ric.*

(e) *Ipsos etiam deos suos lavationibus efferunt.* Istud de sacris Matris deorum disertis verbis tradit B. August. (lib. II de Civitate Dei, cap. 4): «Lectis, inquit, turpissimis, qui diis deabusque exhibebantur, oblectabamur. Cælesti deæ et Berecynthiæ Matri deorum omnium, ante ejus fecticam, die solenni lavationis ejus, talia per publicum cantabantur a nequissimis scenicis, qualia non dico Matrem deorum, sed nec matrem ipsorum scenicorum deceret audire. » Ac paulo post: «Quæ sunt sacrilegia, si illa etiam sacra? aut quæ inquinatio, si illa lavatio?» Super hoc loco Ludov. Vives tradit pridie idus aprilis Matrem deorum magnâ pompa a Gallis ad Atrium Curiam,

templa totaeque urbes aspergine circumlatae aquae A expiant passim, certe ludis Apollinaribus et Eleusiniis (1) (a) tinguntur. Idque se in regenerationem et impunitatem perjuriorum suorum agere praesument. Item ponit veteres quisquis se homicidio infecerat, purgatrice aqua se expiebat (b). Igitur si de sola natura aquae (2), quod propria materia sit abluendi in auspiciis emundationis, blandiuntur, quanto id verius aquae praestant per Dei auctoritatem, a quo omnis natura earum constituta est? Si religione aquam medicari putant, quae potior religio, quam Dei vivi? quo agnito, hic quoque studium diaboli recognoscimus (3) res Dei amulantis, cum et ipse Baptismus in suis exercet. Quid simile? Immundus emundat, perditur liberat, damnatos absoluit. Suam videlicet operam destruet, diluens (4) delicta quae inspirat B ipse. Haec quidem in testimonium posita sunt repellentibus fidem, si minime credant rebus Dei, quarum affectationibus apud aemulum Dei credunt. Annon et alias sine ullo sacramento immundi spiritus aquis incubant, adfectantes illam in primordio divini spiritus gestationem (Gen., 1)? Sciant (5) opaci quique fontes, et avii quique rivi, et in balneis piscinae, et euripi in domibus vel cisternae, et putei, qui rapere dicuntur, scilicet per vim spiritus nocentis. Nam et enectos (6) et lymphatos et hydrophobos vocant, quos aquae necaverunt, aut amentia vel formidine exercuerunt. Quorsum ista retulimus? Ne quis durius credat Angelum Dei sanctum aquis in salutem hominis temperandis adesse, cum Angelus matus profanum commercium ejusdem elementi in perniciem hominis frequentet (7). Angelum aquis intervenire si novum videtur, exemplum futuri praecurrit. Piscinam Bethsaidam Angelus (Joan., V) interveniens commovebat; observabant qui valetudinem querebantur. Nam si quis praevenerat descendere illuc, queri post lavacrum desinebat. Figura ista medicinae cor-

poralis spiritalem medicinam canebat, ea forma, quae semper carnalia in figura spiritualium antecedunt. Proficiente itaque in hominibus gratia Dei, plus aquis et Angelo accessit: qui vitia corporis remediabant, nunc spiritum (8) medentur: qui temporalem operabantur salutem, nunc aeternam reformant: qui unum semel anno liberabant, nunc quotidie populos conservant, deleta morte per abluitionem delictorum. Exempto scilicet reatu (c), eximitur et poena. Ita restituitur (9) homo Deo ad similitudinem ejus (Gen., 1), qui retro ad imaginem Dei fuerat; imago in effigie, similitudo in aeternitate censetur. Recipit enim illum Dei spiritum, quem tunc de afflatu ejus acceperat, sed post amiserat per delictum.

CAPUT VI.

Non quod in aquis Spiritum sanctum consequamur; sed in aqua emundati (d) sub Angelo, Spiritui sancto praeparamur. Hic quoque figura praecessit (Matth., III). Sic enim Joannes ante praecursor Domini fuit, praeparans vias ejus: ita et Angelus Baptismi arbitri (e) superventuro Spiritui sancto vias dirigit abluitione delictorum, quam fides impetrat, obsignata (Matth., XXVIII) in Patre, et Filio, et Spiritu sancto (Ibidem., XVIII). Nam si in tribus testibus stabit omne verbum, quanto magis, dum habemus per benedictionem eosdem arbitros fidei, quos et sponsores salutis, sufficit ad fiduciam spei nostrae (f) etiam numerus nominum divinorum? Cum autem sub tribus, et testatio fidei, et sponsio salutis C pignerentur, necessario adjicitur Ecclesiae mentio; quoniam ubi tres, id est Pater et Filius et Spiritus sanctus, ibi Ecclesia, quae trium corpus est.

CAPUT VII.

Exinde, egressi de lavacro, perungimur (g) benedicta unctione de pristina disciplina (h), qua ungi oleo de cornu in sacerdotium solebant. Ex

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pelusius Fran. Corbinian.
- (2) Naturae aqua Fran. Corbinian.
- (3) Cognoscimus Rig.
- (4) Diluens Jun.
- (5) Sunt Jun.

- (6) Apopictos Wouw.
- (7) Profanus — frequentat Fran. Corbinian.
- (8) Aquis accessit q. v. c. r. n. spiritus, etc. Wouw.
- (9) Restituitur Fran. Corbinian.

COMMENTARIUS.

qui non procul ab Urbe Tiberi miscetur, deferri, ibique ad confluentem duorum amnium abluui solere ejus simulacrum, idque ex Lucan. lib. I Pharsal., Ovid. Fastor. lib. IV, et Prudent. in Romano martyre. D Cui etiam Girald., De Diis gentium, synagm. 4; Vibien. Sequestrum ad Virgilianum filium; Ammianum, lib. XXIII; Valerium Flaccum, lib. VIII Argonaut. et Claudianum. Edd. ex Pamel.

(a) Ludis Apollinaribus et Eleusiniis. Sic legitur in Ursini codice; vulgata lectio, Pelusius: atque hic certe significari videntur sacra solis, seu Mithrae et Serapidis, quae quidem Serapidis M. Antoninum a vulgare Pelusia submovisse tradit Capitolinus. Rig.

(b) Quisquis se homicidio infecerat, purgatrice aqua se expiebat. Nota est (Teste Geraldo; ubi supra) historia, nihil omnino notius apud auctores, quod quisquis homicidio se infecerat, bis septies se purgatrice aqua vestesque aqua abluere et expiebat plerumque apud flumina. Loqui autem addit Pausaniam, in Atticis, de simili purgatione Thesei ob interfectos Pallantis filios; et, in Corinthiis, de Apollinis expia-

tionem et Dianae post caedem Pythonis. Item Herodotum, lib. II. de Adraeto.

(c) Exempto scilicet reatu eximitur et poena. Paulinus, loco supradicto, de baptismo Joannis: Diluit infusus credentium crimina lymphis, Absolvitque metus hominum, poenasque remittit, Atque iguem restinguit aquis. Rig.

CAP. VI. — (d) Sed in aqua emundati sub Angelo Spiritui sancto praeparamur. Angelum baptismi dicit, ut lib. Oratione, Angelum orationis. Rig.

(e) Innuere videtur Ministrum Baptismatis in cujus velut arbitrio ac potestate administratio Baptismi posita est, alludens ad Angelum illum in piscina Bethsaidae, de quo cap. praeced. Edd.

(f) Ad fiduciam spei nostrae numerus nominum divinorum. Etenim benedicebatur in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti. Rig.

CAP. VII. — (g) Egressi de lavacro perungimur. In fronte, ut discimus ex Prudentii Psychomachia:

Post inscripta oleo fronti signacula, per quae Unguentum regale datum est et chrisma perenne. Rig.

(h) De pristina disciplina. Hoc est Judaica. Rig.

quo Aaron a Moyse (*Levit.*, XVIII) unctus est: A modatis desuper manibus (e), alio spiritu tantæ claritatis animare (f); Deo autem in suo organo (g) non licebit per manus sanctas sublimitatem modulari spiritalem? Sed est hoc quoque de veteri sacramento, quo nepotes suos ex Joseph Ephraim (1) et Manassæ Jacob (*Gen.*, XLVIII, 14), capitibus impositis et intermutatis manibus, benedixerit (2), et quidem ita transversim obliquatis in se (h), ut Christum deformantes, jam tunc portenderent benedictionem in Christum futuram. Tunc ille sanctissimus Spiritus super emundata et benedicta corpora libens a Patre descendit (*Matth.*, III, 16), super (3) Baptismi aquas, tanquam pristinam sedem recognoscens, conquiescit, columbæ figura delapsus in Dominum (i), ut natura Spiritus sancti declararetur per animal simplicitatis

CAPUT VIII.

Dehinc manus imponitur (c), per benedictionem advocans et invitans Spiritum sanctum. Sane humano ingenio licebit spiritum in aquam arcessere (d) et concorporationem eorum, accom-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Efrēm Fran. Corbinian.

(2) Benedixit alii mal. haud invito Corbinian.

B (3) Et super Jm. Corbinian.

COMMENTARIUS.

(a) *Quod est unctio.* Chrismatis multiplex notio in scriptoribus, alii confirmationem quæ ab episcopo tantum administratur in Ecclesia latina, alii de unctione quæ fit ubi parvulus baptizatur. De posteriori hac unctione locus hic accipitur, quæ fit a sacerdote in vertice, cum alia seu confirmatio ab episcopo fiat in fronte. Illustris hanc ob rem nimirum de ungendi ritu episcoporum et presbyterorum controversia extitit, licet obiter inter Petrum Aurelium, et Jacobum Sirmundum S. J. ad quam poterit quilibet confugere, ut rem plenissime intelligat. *LE PR.*

(b) *In nobis carnaliter.* Oleo carnem sive corpus suaviter pervadente ac permeante. *RIG.*

CAP. VIII.—(c) *Manus imponitur.* Manus impositio familiaris erat olim in Ecclesiæ ritibus, nihilque fiebat ferme sine manuum impositione. Certissimum tamen per sacramentum manuum impositionis intelligi confirmationem sen χειροτονία, quæ sancto Clementi est βεβαίωσις τῆς ἐξομολογίας, confessionis confirmatio. De hac impositione hic est quæstio. *LE PR.*

(d) *Sane humano ingenio licebit spiritum in aquam arcessere.* Organa hydraulica significat, qualia describuntur ab Vitruvio, libro X Architect. et Herone in Pneumaticis. *RIG.* — *Spiritum in aquam arcessere.* Vitruvius de Machina Ctesibii: Ab eo liquore pressionibus coacto spiritu. *LE PR.*

(e) *Accommodatis desuper manibus.* Vitruvius: Cum pinnae manibus tactæ propellunt et reducant continenter regulas, alternis obturando foramina, alternis aperiundo, ex musicis artibus, multiplicibus modulorum varietatibus, sonantes excitant voces. *RIG.*

(f) *Alio spiritu tantæ claritatis animare.* Animari dicitur machina digitis musici modulantibus spiritum in aquam pressionibus densatum et concorporatum, ita ut in clarissimum exeat sonum multiplici varietate distinctum. Hujusmodi autem Septimius alium spiritum nuncupat, nempe eruditum et exarticulatum. *RIG.*

(g) *Deo autem in suo organo.* Organum Dei vocat hominem. *RIG.*

(h) *Et quidem ita transversim obliquatis in se, ut Christum deformarent.* Manus transversim obliquatæ Chiasmum faciunt, hoc est, figuram litteræ X, quæ apud Græcos quidem Christi nomen significaverit. Sed cum nationes cunctas, non Græcos tantum, a Christo vocari ad benedictionem constet, certe manus transversim obliquatæ nihil christiani mysterii portenderint nationibus cæteris, quibus in usu non est ejus litteræ figura. Quare sic accipienda sunt Tertulliani verba, ut manibus transversim obliquatis, crucem, sive fluxum cruci Christum deformari intelligamus, non simpliciter Christum, hoc est, nomen Christi.

Etenim crucis figura potuit apud universas nationes Christum portendere, quibus erat futura per ejus crucem salus. *RIG.*

(i) *Columbæ figura delapsus in Dominum.* Non nihil eo loci rei symbolice confert Septimius Noster, nec abs re erit singula Columbæ delineamenta ab Auctore descripta sigillatim perstringere, ac simul cum veterum Christianorum monumentis conferre. 1° Scriptura sacra teste, in Columbæ figura Spiritus sancti natura declaratur (*Luc.* III, 22; *Marc.*, I, 10; *Matth.*, III, 16; *Joan.*, I, 32). Cf. Bott. *Spiegaz. delle pitt. et scult. della Roma sottarr. tav.* XV, tom. I, p. 66; Aringh. *Rom. subterr. lib.* III, c. 22, p. 517. 2° Christus ipsemet sub Eucharistico Sacramento absconditus in Columba adumbratur, eo quod olim corpus Christi in vase servari consueverat, Columbæ figuram præ se ferente. Cf. Basil. *Vitam, a pseudo-Amphilochio scriptam*, cap. 2, n. 3, p. 943, l. II; *Acta sanct. Boll. mense jun.*; Bott., loco cit., tav. XIX; Aringhi, I, 359, II, 309, 337; Boldetti, *Osservaz. sopra i cimit.*, 560, 375, 464, 371, 874. 3° Est insuper, ut fuit a Patribus animadversum, Columba candoris, simplicitatisque morum, et amoris et pacis et castitatis et prudentiæ et contemplationis et mitis, demissi, innocentisque animi signum. Hinc Cyprianus, libro de Unitate Ecclesiæ, cap. 6: « Simplex, inquit, animal, et lætum est columba, non felle amarum, non morsibus sævum, non ungium laceratione violentum; hospitia humana diligere, unius domus consortia nosse; cum generant, simul filios educare; cum comitant, volantibus simul coherere; communi conversatione vitam suam degere, oris osculo concordiam pacis agnoscere, legem circa omnia unanimatis implere; hæc est in Ecclesia noscenda simplicitas, hæc caritas obtinenda, ut Columbas dilectio fraternitatis imitetur. » Conferendi sunt Clem. Alex., lib. I *Pædag.* c. 5, p. 106, tom. I, ed. Ozon.; Cyrill. Hierosolomit., catech. illam. XVII, XVIII; Aug. contra Epist. Fundamenti cap. 4; alique quos laudant Ph. Buonarrotti. *Osserv. sopra alcuni frammi. vasi antichi di vetro*, p. 154. seqq.; Aringh. lib. VI, cap. 25, pag. 607; Boldetti, lib. I, c. 7, p. 24; Bottar., III, p. 78, tav. CXV. 4° Nec etiam insolens est in picturis, sculptisque lapidebus, Apostolos sub Columbæ typo exhiberi. Paulinus Nolanus, Ep. XXXII. ad Severum, p. 202, de S. Felicis basilicæ ab se extractæ picturis, operibusque musivis disserens, inquit:

Cruce corona lucido cingit globo;
Cui coronæ sunt corona apostoli,
Quorum figura est in columbarum choro.

et innocentiae (a), quod etiam corporaliter ipso felle careat columba. Ideoque : *Estote, inquit, simplices sicut columbae* (Matth., X, 16), ne hoc quidem sine argumento præcedentis figuræ. Quemadmodum enim post aquas diluvii, quibus iniquitas antiqua purgata est, post Baptismum (ut ita dixerim) mundi pacem cœlestis iræ præco columba terris adnuntiavit dimissa ex arca, et cum olea reversa (Gen. VIII, 11); quod signum etiam apud nationes paci prætenditur (b) : eadem dispositione spiritalis effectus terræ, id est carni nostræ emergenti de lavacro post vetera delicta, columba sancti Spiritus advolat (Luc., III), pacem Dei afferens, emissa de cœlis, ubi Ecclesia est arca figurata (c). Sed mundus rursus delinquit (d), quo male (d) comparetur Baptismus diluvio. Itaque igni destinatur, sicut et homo qui post Baptismum delicta restaurat, ut hoc quoque in signum admonitionis nostræ debeat accipi.

CAPUT IX.

Quot igitur patrocinia naturæ, quot privilegia gratiæ, quot solemnia disciplinæ, figuræ, præstructiones, preces religionem aquæ ordinarunt? Primo quidem, cum populus de Ægypto (Exod., XIV) libere (2) expeditus, vim (3) regis Ægypti, per aquam transgressus, evadit, ipsum regem cum totis copiis aqua exstinxit. Quæ figura manifestior in Baptismi sacramento? Liberantur de sæculo nationes per aquam scilicet, et diabolus, dominatorem pristinum, in aqua oppressum derelinquunt. Item aqua de amaritudinis vitio in suum (4) commodum

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deliquit *Fran.*
 (2) Libere *abest Fran.*
 (3) De Ægypto liber, vim, etc., *V. Cod. Wouw.*
 (4) Usus *Jun. Lat.*

Atque in cruce quæ extat Romæ in summa basilicæ S. Clementis abside, duodecim columbæ cruci insistent, quæ Apostolos denotant. Eius autem crucis ectypum extat apud Bosium., lib. VI, de cruce tr.; Greiser. op. de cruce, lib. I, c. 33; Bottar., tom. I, pag. 118. 5° Demum se ipsos passim veteres Christiani eodem adornarunt symbolo, quo se acres ad Columbam imitandam excitarent. Illustris est iterum Paulini Nolani in ead. epist. locus :

Nos quoque perficies placitas tibi, Christe, columnas.
 Et Paulo supra :

Ardua floriferæ crux cingitur orbe coronæ,
 Et Domini fuso tincta cruore rubet
 Quæque super signum resident cœlestia, Columnæ
 Simplicibus produunt regna patere Dei.

« Spessissimo si vede, inquit eximius Boldettus, loc. cit. p. 23, la sola colomba dipinta nelle capelle, e sepoleri (de' cimiterj), e scolpita ancora.... e cio faceasi senza alcun dubbio, perchè quei primi fedeli..., raffiguravano in questo innocente volatile la carità, la semplicità, il gemitto, la compunzione, la purità e l'innocenza. » Cf. Mamachi *Originum et Antiquit. christianar. lib. I, cap. 4, § 9, pag. 66-69.* Edd.

(a) *Per animal simplicitatis et innocentiae.* Nemo est adeo rerum ignarus, ut columbam his verbis designari non agnoscat, propter innocentiam et candorem. Nonnulli etiam theologi, columbam quæ advolat in caput Christi Domini in Jordane baptizati,

A suavitatis Mosei ligno remedialur. Lignum illud erat Christus, venenatæ et amaræ retro naturæ venas insaluberrimas, aquas Baptismi (5), scilicet, ex sese remedians (Exod., VII; Num., XX; I Cor., X). Hæc est aqua, quæ de comite petra populo defluebat. Si enim petra Christus, sine dubio aqua (6) in Christo Baptismum videmus benedici. Quanta aquæ gratia penes Deum et Christum ejus est ad Baptismi confirmationem. Nunquam sine aqua Christus, siquidem et ipse aqua tingitur (Matth., III, X, XIV, XXVII; Joan., III, IV, VII, XIII, XIX). Prima rudimenta potestatis suæ, vocatus ad nuptias, aqua auspicatur. Cum sermonem facit, sitientes ad aquam suam invitat sempiternam. Cum de agape docet, aquæ calicem, fratri (7) oblatum, inter opera dilectionis probat. Apud puteum vires resumit; super aquam incedit libenter, transfretat; aquam discipulis ministrat; perseverat testimonium Baptismi usque ad passionem; cum deditur in crucem, aqua intervenit, sciunt Pilati manus; cum vulneratur, aqua de latere prorumpit, scit lancea militis.

CAPUT X.

Diximus, quantum mediocritati nostræ licuit, de universis quæ Baptismi religionem struunt; nunc ad reliquum statum ejus, aquæ ut potero, progrediar de quæstiunculis quibusdam. Baptismus ab Joanne denuntiatus (e) jam tunc habuit quæstionem ab ipso quidem Domino propositam Pharisæis, cœlestisne is Baptismus esset, an vero terrenus (Matth. XXI)? De quo illi non valuerunt constanter respondere, ut-

- C (5) Venas, insaluberrimas aquas baptismi *Wouwer. distinguit.*
 (6) Aquæ cod. *Wouw.* Aqua *Jun.*
 (7) Patri *Paris. alii Pauperi V. c. Wouw. Rig.*

COMMENTARIUS.

candidam affirmant. Sic Nonnus Panop. vocat *μυνημα πικροδωδης*; *πικραις* autem est columba candida latine *livia* a candore seu livido dicta. Le Pr.

(b) *Paci prætenditur.* Quid notius hoc pacifico hieroglyphico; et ideo patres patratos, faciales, oratores pacis, ramum frondentis olivæ gessisse in pacis symbolum? Maro, *Æn. VIII* :

Paciferæque manu ramum prætendit olivæ.

Silius, lib. III :

Præterdens dextra ramum canentis olivæ. Lac.

D (c) *Ubi Ecclesia est arca figurata.* Typum Ecclesie fuisse arcam, nemo ferme Patrum non asseruit, Hieronymus, Cyprianus, etc., Augustinus, lib. V de Baptis., cap. extremo. Notanda sunt verba Tertulliani, ne excludat Ecclesiam visibilem in terris; nam ad Ecclesiam in terra advenit columba Spiritus sancti, cum pace suæ gratiæ : quare cum ait, *emissa de cœlis*, minime appellat super *Ecclesiam*, nam Ecclesia in terris etiam est, sed super vocem *figurata*. Nam figuram arcæ gerit apud Deum, et beatos in cœlis secura fruentes tranquillitate, Ecclesia militans in terris persecutionum diluvio agitata, ut explicat Cyprianus. Lac.

(d) *Quo male comparetur Baptismus*, etc. Legendum videtur, quo malo comparetur Baptismus diluvio. Ric.

CAP. X. — (e) *Baptismus a Joanne denuntiatus.* Delictum esse inter Baptismum Christi et Joannis norunt

pote non intelligentes, quia non credentes (Es. VII). A Nos porro quantula fide sumus, tantulo et intellectu possumus assequi, divinum quidem cum Baptismum fuisse, mandatu tamen, non et potestate, quod et Joannem a Domino missum legimus in hoc munus ceterum humanum conditione. Nihil enim caeleste praecebat (a), sed caelestibus praeministrabat, poenitentiae scilicet praepositus (b), quae est in hominis potestate (c). Denique legis doctores et Pharisei, qui credere noluerunt, nec poenitentiam egere (1). Quod si poenitentia humanam est, et Baptismus ipsis ejusdem conditionis fuerit necesse est; aut daret et Spiritum Sanctum et remissionem delictorum, si caelestis fuisset. Sed neque peccatum dimittit, neque Spiritum indulget, nisi ipse solus (Marc., V). Etiam ipse Dominus, nisi ipse prius ascenderet ad Patrem, aliter negavit (Joan. XVI), Spiritum descensurum. Id quod Dominus nondum conferebat, servus utique praestare non posset. Adeo postea in Actis apostolorum (d) invenimus (Act., XIX), quoniam qui Joannis Baptismum habebant, non acceperant Spiritum sanctum, quem ne auditis quidem noverant: ergo non erat caeleste, quod caelestia non exhibebat (Joan., I): cum ipsum quod caeleste in Joanne fuerat, spiritus prophetiae, post totius spiritus in Dominum translationem usque adeo defecerit, ut quem praedicaverat, quem advenientem designaverat, postmodum, an ipse esset miserit sciscitatum (Math., II). Agebatur itaque Baptismus poenitentiae, quasi candidatus remissionis et sanctificationis in Christo subsecuturæ. Nam quod praedicabat Baptismum poenitentiae in remissionem delictorum, in futuram remissionem enuntiaturum est. Siquidem poenitentia antecedit, remissio subsequitur, et hoc est viam praeparare: qui autem praeparat, non idem ipse per-

sua non esse caelestia, sed Christi, dicendo: *Qui de terra est, de terra loquitur: qui de supernis venit, super omnes est* (Joan., III, 31). Item, in sola poenitentia (2) tingere; venturum mox, qui tingeret in spiritu et igni (Luc., III, 16). Scilicet, quia vera et stabilis aquae fides (e) qua tingitur in salutem; simulata autem et infirma, igni tingitur (f) in iudicium.

CAPUT XI.

Sed ecce, inquit (3), venit Dominus, et non tinxit. Legimus enim: *Et tamen is non linguebat, verum discipuli ejus* (Joan., IV), quia (4), revera, ipsum suis manibus tincturum Joannes, praedicasset (Luc. III). Non utique sic intelligendum est, sed simpliciter dictum more communi. Sicut est, verbi gratia, Imperator proposuit edictum, aut Praefectus fustibus cecidit; numquid ipse proponit, aut numquid ipse cecidit? semper is dicitur facere, cui praeministratur. Ita erit accipiendum. Ipse vos tinget, pro eo quod est, per ipsum tingemini, vel in ipsum. Sed ne moveat quoddam, quod non ipse linguebat. In quem enim tingeret? in poenitentiam? quo ergo illi praecursore? in peccatorum remissionem, quam verbo dabat? in semetipsum, quem humilitate celabat? in Spiritum sanctum, qui nondum a patre descenderat? in Ecclesiam, quam nondum apostoli straxerant? Itaque linguebant discipuli ejus, ut ministri, ut Joannes ante praecursor, eodem baptismo Joannis, ne qui alio patet, quia nec exstat alius nisi postea Christi, qui tunc utique a discipulis dari non poterat, utpote, nondum adimpleta gloria Domini, nec instructa efficacia lavacri per passionem et resurrectionem: quia nec mors nostra dissolvi posset nisi Domini passione (Rom., VI) nec vita restitui sine resurrectione ipsius (5).

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Agere Gelen. alique.
(2) Item solase poenit. Fram. Corbinian.
(3) Inquiunt Paris.

- (4) Quasi Paris. Jun. Corbinian.
(5) Resurrectione ipsius Paris.

COMMENTARIUS.

orthodoxi; unde Trid. synodus, sess. 7. can. 1. Le Pa.

(a) Nihil enim caeleste praecebat, sed caelestibus praeministrabat. Sic tamen, ut licet aqua Joannis tincti Spiritum sanctum non acciperent, tamen praepararentur in viam salutis in nomine venturi Domini nostri. Ait enim Paulus apud Lucam, Act. XIX, 4. *ἰωάννης μὲν βάπτισεν βάπτισμα μετανοίας, τῷ λαῷ λέγων· εἰς τὸν ἄρχομενον μετ' αὐτὸν ἵνα πιστεύσωσι, ταῦτάστιν εἰς τὸν Χριστὸν ἰησοῦν. ἀκούσαντες δὲ ἀπακρίθησαν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου ἰησοῦ*. Sic igitur baptizatos perfecit Paulus: imposuit iis manus, et continuo supervenit Spiritus sanctus. Sane hunc sensum insinuare videtur Lucas. At latinus interpres sic tradidit, ut denuo tincti fuisse intelligantur, qui jam Baptismum Joannis susceperant. Unde et hos quidem denuo baptizatos fuisse consentiunt Cyprianus et Augustinus. Nobis adhuc suspicari non contigit, cur hoc argumento abstinuerit Septimius, proposita: quaestioni omnium utrinque fortissimo. Eo vero utitur Hieronymus adversus Luciferianos, et faveat interpreti. Ric.

(b) Poenitentiae scilicet praepositus. Praedicandae poenitentiae destinatus, per commissionem Baptismi il-

lius, quo homines per poenitentiam impetrarent remissionem criminum. Lac.

(c) In hominis potestate. Et ideo non conducebat Baptismus Joannis ad remissionem peccatorum; nam in potestate baptizatorum erat impetrare remissionem per poenitentiam (tametsi ex gratia Dei) licet Baptismum Joannis non suscepissent. Lac.

(d) In actis Apostolorum, etc. Actorum caput XIX intelligit, quod multorum ingenia exercuit. Le Pa. V. *Cursum Theologiae*, auct. Tournely, de Baptismo, q. 1. art. 5. Edd.

(e) Vera et stabilis aquae fides, qua tingitur in salutem. Omnino scribendum, *Vera et stabilis fides aqua tingitur in salutem*. Sic enim scripsisse Tertullianum ratio persuadet, sequentia testantur. Ric.

(f) Igne tingitur in iudicium. Sic adoleo Tertullianus: quoties fit mentio ignis, confestim occasionem rapit, intenditque in supremum illud Domini iudicium. Alii vero dictum illud Joannis, venturum mox qui tingeret in spiritu et igni, accipiunt de Spiritu sancti in Apostolos illapsu ad diem Pentecostes. Ric.

CAPUT XII.

Cum vero præscribitur nemini sine Baptismo competere salutem, ex illa maxime pronuntiatione Domini, qui ait: *Nisi natus ex aqua quis erit, non habet vitam* (Joan., III), suboriantur scrupulosi, imo temerarii retractatus quorundam, quomodo ex ista præscriptione Apostolis salus competat, quos tinctos non invenimus in Domino, præter Paulum. Ino cum Paulus solus ex illis Baptismum Christi induerit, aut præjudicatum esse de cæterorum periculo, qui careant aqua Christi, ut præscriptio salva sit, aut rescindi præscriptionem, si etiam non tinctis salus statuta est. Audivi, Domino teste, ejusmodi, ne quis me tam perditum existimet, ut ultro exagitem libidine (1) styli, quæ aliis scrupulum incutiant (2). Eñunc illis, ut potero, respondebo, qui negant Apostolos tinctos. Nam si humanum Joannis Baptismum inierant, et dominicum desiderabant (a) quatenus unum Baptismum definierat (3) ipse Dominus, dicens Petro perfundi nolenti (4): *Qui semel lavit, non habet necesse rursum* (b) (Joan., XIII, 6): quod utique non tincto non omnino dixisset: et hæc est probatio exserta adversus illos, qui adimunt Apostolis etiam Joannis Baptismum, ut destruant aquæ sacramentum. An credibile videri potest, in his personis viam tunc Domini præparatam, id est Baptismum Joannis, quæ ad viam Domini per totum orbem aperiendam destinabantur? Ipse Dominus, nullius poenitentis debitor, tinctus est, peccatoribus non fuit necesse? Quid ergo? alii tincti non sunt (5)? non tamen comites Christi, sed æmuli fidei, legis doctores et Pharisei. Unde et suggeritur, cum adversantes Domino tingui noluerint, eos qui Dominum sequebantur, tinctos fuisse, nec cum æmulis suis sapuisse, maxime quando Dominus cui adhe-

A rebant, testimonio Joannem extulisset, nemo, dicens (Matth., II, 11), *major inter natos feminarum Joanne baptizatore*. Alii plane satis coacte injiciunt tunc apostolos Baptismi vicem implese cum in navicula fluctibus aspersi operiti sunt (Matth., VIII); ipsum quoque Petrum per mare ingredientem satis mersum (Matth., XIV). Ut opinor autem, aliud aspergi vel intercipi violentia maris, aliud tingui disciplina religionis. Cæterum navicula illa figuram Ecclesiæ præferebat, quod in mari, id est sæculo, fluctibus, id est persecutionibus et tentationibus inquietatur Domino per patientiam velut dormiente (Matth., VIII), donec orationibus Sanctorum (c) in ultimis suscitatus, compescat sæculum et tranquillitatem suis reddat. Nunc sive tincti quoquo modo fuerunt, sive illoti perseveraverunt, ut et illud dictum Domini (Joan., XIII), de uno lavacro sub Petri persona (d) ad nos tantummodo spectet, de salute tamen Apostolorum satis temerarium est æstimare, quia (6) illis vel primæ allectionis, et exinde individue familiaritatis (e) prærogativa compendium Baptismi conferre posset (f). Cum illo, opinor (7), sequebantur illum, qui credenti cuique salutem pollebatur: *Fides tua te, aiebat, salvum fecit, et: Remittuntur tibi peccata* (Marc., X), credenti utique, nec tamen tincto. Id si Apostolis defuit, nescio quorum fides: uno verbo Domini suscitatus (8) teloneum dereliquit (Matth., IX); patrem, et navem, et artem qua vitam sustentabat, deseruit (9); patris exequias desepxit: summum illud (10) Domini præceptum: *Qui patrem aut matrem mihi prætulit, non est me dignus* (Matth., X, 37), ante perfecit quam audivit.

CAPUT XIII.

Hic ergo scelestissimi illi provocant quæstiones. Adhuc, dicunt, Baptismus non est necessarius, quibus

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Libidinem *Rigalt. Fran.*
- (2) Incutiat *Frun.*
- (3) Definiebat v. c. *Wouw.*
- (4) Volenti *Jun. Corbinian.*
- (5) Quod ergo *Jun.*, alii tincti non sint v. c. *Wouw.*
- (6) Quia non illis v. c. *Wouw.*
- (7) *Junium emend.* Exinde individue familiaritatis cum

illo prærogativa comp. Bapt. conf. posset. Opinor, seq., etc. *Rig.* posset, cum illi, opinor, sequebantur, etc. *Leop.* Bapt. conf. posset. Opinor, sequebantur.
 (8) Suscitata *Wouw.*
 (9) Qui add. *Fran.*
 (10) Illius *Fran. Corbinian.*

COMMENTARIUS.

CAP. XII.—(a) *Et dominicum desiderabant.* Ut renati ex aqua et Spiritu sancto, haberent vitam æternam. Nam necessitas illa Joan. III edicta: *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu sancto, non potest introire in regnum Dei*, de Baptismo Christi intelligenda est. Respondet igitur auctor iis, qui eo quod apostolos non baptizatos dicerent, eorum salutem in controversiam vocabant, vel omnino ambigebant, et primum agere cœpit adversus eos, qui signate negabant apostolis Baptismum Christi, idque in hoc cap. non inficiatur Tertull. Sed abstinet hac questione, et tantum intendit, non esse dubitandum de illorum salute: licet Christi Baptismo non fuerint initiati, quem Baptismum ante resurrectionem Christi negavit apostolis cap. præcedenti, nam nec Christus baptizavit illos juxta Tertullianum, neque institutum erat sacramentum Baptismi, quod possent ministrare ipsi, idem Tertull. probat; fuerint ne post resurrectionem Christi baptizati, non disputat, nec inclinat alterutro, sed illius tantum scopus in hoc cap. est, apostolis competere omnino salutem, sive tincti fuerint, sive illoti, ubi arrepta occasione Baptisma Joannis accepisse pro-

bat: at de dominico caute silet; quare titulos, quem capiti huic præfixit Pamelius, quod *apostoli baptizati fuisse videantur*, indicat plane minime collimasse auctoris mentem. Unde illustrissimo Baronio, an. 31, num. 4, licet non se explicet omnino, et Bellarmino, lib. I de Bapt. cap. 25 minus illuxit Afri nostri testimonium hoc cap. ut probarent apostolos fuisse Baptismo Christi tinctos. Lac.

(b) *Qui semel lavit.* De Baptismo non iterando hæc verba loqui videntur. Le Pa.

(c) *Orationibus sanctorum in ultimis suscitatus compescat sæculum.* Petitione ista scilicet, *Adveniat regnum tuum.* Ric.

(d) *De uno lavacro sub Petri persona.* Historice illud dictum est Petro, *Qui lotus est non indiget, etc.* Le Pa.

(e) *Individue familiaritatis.* Christi Domini socii et contubernales apostoli dicuntur et *ἐμπόριοι τραπεζῶν* Nonno, Panop. in Joan. Le Pa.

(f) *Familiaritatis prærogativa compendium baptis mi conferre posset.* Eo scilicet modo, quod ipsi etiam juris auctores tradunt nonnunquam celeritate conjun-

fides satis est, nam et Abraham nullius aquæ nisi fidei A sacramento Deo placuit (*Gen.*, XV). Sed in omnibus posteriora concludunt, et sequentia antecedentibus prævalent. Fuerit salus retro per fidem nudam ante Domini passionem et resurrectionem. At ubi fides aucta est credendi in nativitatem, passionem, resurrectionemque ejus, addita est ampliatio sacramenti, obsignatio Baptismi; (a) vestimentum quodammodo fidei, quæ retro erat nuda, nec potentiam habuit sine sua lege. Lex enim tinguendi imposita est, et forma præscripta. *Ite*, inquit, *docete nationes, tingentes eas in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti* (*Matth.*, XXVIII, 19). Huic legi collata definitio illa: *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et spiritu, non intrabit in regnum cælorum* (*Joan.*, III, 5), obstrinxit fidem ad Baptismi necessitatem. Itaque omnes exinde credentes tinguebantur. Tunc et Paulus ubi credidit, tinctus est (*Act.*, IX, 6). Et hoc est quod Dominus in illa plaga orationis præceperat: *Exsurge*, dicens, *et introi Damascus* (*Ibidem*), *illic tibi demonstrabitur quid debeas agere*, scilicet tingui, quod solum ei deerat. Alioquin satis didicerat atque crediderat Nazarenum esse Dominum Dei Filium.

CAPUT XIV.

Sed de ipso Apostolo revolvunt, quod dixerit: *Non enim me ad tinguendum Christus misit* (*I Cor.*, I, 17), quasi hoc argumento Baptismus adimatur. Cur enim tinxit Gaium et Crispum et Stephanæ domum (*Ibidem*)? Quanquam etsi non cum miserat Christus ad tinguendum, tamen aliis Apostolis præceperat tin-

guere. Verum hæc pro conditione tunc temporis ad Corinthios scripta sunt (*Ibid.*), quoniam schismata et dissensiones inter illos movebantur, dum alius Paulo deputat, alius Apollo. Propter quod pacificus Apostolus, ne sibi omnia defendere videretur, non ad tinguendum ait se missum, sed ad prædicandum. Nam et prius est prædicare, posterius tingere. Si prius prædicatum: puto (1) autem licuit et tingere (b) cui licuit prædicare.

CAPUT XV.

Nescio si quid amplius ad controversiam Baptismi ventilatur. Sane retexam, quod supra omisi, ne imminentes sensus videar interciderere. Unus omnino baptismus est nobis, tam ex Domini Evangelio (*Joan.*, III), quam ex Apostoli litteris (*Eph.*, IV); quoniam unus Dominus et unum Baptismum et una Ecclesia in cælis. Sed circa hæreticos sane quid custodiendum sit, digne quis retractet; ad nos enim editum est (c). Hæretici autem nullum habent consortium nostræ disciplinæ, quos extraneos utique testatur ipsa ademptio communicationis. Non deleo in illis agnoscere (2) quod mihi est præceptum, quia non idem Deus est nobis et illis, nec unus Christus, id est idem. Ideoque nec Baptismus unus (d), quia non idem. Quem cum rite non habeant, sine dubio non habent, nec capit numerari, quod non habetur (e): ita nec possunt accipere, quia non habent (f). Sed de isto plenius jam nobis in græco digestum est (g). Semel ergo lavacrum inimus, semel delicta diluuntur, quia ea iterari non oportet. Cæterum Israel (*Marc.*, VII) Judæus

LECTIONES VARIANTES.

(1) Tingere. Sed sit prius prædicatum. Puto, etc. *Cod. Wome.*

(2) Cognoscere *Rig.*

COMMENTARIUS.

gendarum inter se actionum, unam actionem occurrere. *Ric.*

CAP. XIII. — (a) *Obsignatio Baptismi vestimentum quodammodo fidei.* Fideles perfici Baptismo, sciebant etiam Stoici. Sic enim disertissime Arrianus, *Epict.* XI, 9: *ὅταν δὲ ἀνελθῇ τὸ πάθος τὸ τοῦ βαπτισμοῦ, καὶ ἡρησύνον, τότε καὶ ἵσταν τὸ θνῆ, καὶ καλεῖται ἰουδαῖος.* *Ric.*

CAP. XIV. — (b) *Puto autem licuit et tingere, cui licuit prædicare.* Prædicatur sive docetur regula fidei. Dein Baptismo obsignatur fides. *Ric.*

CAP. XV. — (c) *Ad nos enim editum est.* Obscurissimum videtur Pamelio: tamen non ita nimis; sensus est: In Evangelio et Paulo unum Baptisma præscribitur; sed quis decideret, an hoc custodiendum sit circa hæreticos, cum ad nos catholicos dirigatur, quod sacris litteris editum promulgatum sit? Nec vero est, quod hæreat Pamelius, an velit Tertullianus ab hæreticis non posse conferri, an vero accipi Baptismum, cum utrumque velle sit opus, cum dicat non habere Baptismum. — *Ad nos enim editum est.* Illud scilicet quod præcedenti commate dixit: *Unus omnino Baptismus est nobis, Hæc regula ad nos edita est, tam ex Domini Evangelio, quam ex apostoli litteris non ad hæreticos.* Apud nos, hoc est catholicos, editum est, manifestum et apertum quid custodiendum sit nobis in disciplina Baptismi: hæretici autem nullum consortium habent nostræ disciplinæ. Non debemus in illis cognoscere, quod editum est nobis, quod nobis est præceptum. Videatur Baronius, an. Chr. 217 num. 8. *Lac.*

(d) *Ideoque nec Baptismus unus, etc.* Hunc errorem,

de baptizandis iterum iis qui ab hæreticis baptizati sunt, a discipulo Tertulliani Cypriano ex hoc deductum arbitrantur nonnulli; verum si recte hic auctor explicetur, erroris nulla suspicio forsan relinquetur. Nam defectum in materia, ut vocant, admissum intelligi posse multa persuadent, vel etiam in forma, cum nihil tale S. Cyprianus docuerit. Unde *can. 19* Nicæni conc. sancitum est ut de integro repaptizarentur qui e Paulianistis ad Ecclesiam confugerent. *Le Pa.* (e) *Nec capit numerari quod non habetur.* Unum est apud Ecclesiam Baptisma. Unitas autem non est numerus, sed principium numeri. Cum igitur extra Ecclesiam sint hæretici, nullum est apud eos Baptisma: quare nec unum, quia quod non est, nequit numerari, nec principium dare numero. *Hæc* Tertulliani sententia, quam discipulus ejus Cyprianus adversus Stephanum pertinacius asseruit compluribus epistolis. Nisi tamen excusari vel propterea maxime debuerit, quod ea tunc temporis hæreticorum erant crimina ut capite aliquo tenerentur Icsæ sanctissimæ Trinitatis; qua pences eos non integra, adeoque nulla, nihil etiam habere aut dare poterant, quod baptismum Christi sapere videretur. *Ric.*

(f) *Ita nec possunt accipere, quia non habent.* Apertiora sunt apud Cyprianum: Nos autem dicimus eos qui inde veniunt non rebaptizari apud nos, sed baptizari. Neque enim accipiunt illic aliquid, ubi nullum est. *Ric.*

(g) *In græco digestum est.* Vides Tertullianum pro-
pulusisse in hac materia, ut in aliis, quod observarunt. *Le Pa.*

quotidie lavat (a), quia quotidie inquinatur (*Hebr.*, VI). Quod ne in nobis quoque factitaretur, propterea de uno lavacro definitum est. Felix aqua quæ semel abluit, quæ ludibrio peccatoribus non est, quæ non assiduitate sordium infecta, rursus, quos diluit, inquinat.

CAPUT XVI.

Est quidem nobis etiam secundum lavacrum, unum et ipsum, sanguinis scilicet: de quo Dominus: *Habeo*, inquit, *Baptismo tingui* (*Luc.*, XII, 50), cum jam tinctus fuisset. Venerat enim per aquam et sanguinem (I *Joan.*, V, 6), sicut Joannes scripsit, ut aqua tingeretur, sanguine glorificaretur, proinde nos faceret aqua vocatos (*Joan.*, XIX), sanguine electos. Illos duos baptismos (b) de vulnere perfossi lateris emisit (1), quia qui in sanguinem ejus crederent, aqua lavarentur: qui aqua lavissent, etiam sanguinem potarent (c). Hic est Baptismus, qui lavacrum et non acceptum repræsentat, et perditum reddit.

CAPUT XVII.

Superest ad concludendam materiolum de obser-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Legitur in codd.*: proinde nos facere aq. *Semler* et *ed. Fran.*: Proinde ut nos faceret — electos, hos — emisit. Quia qui, etc. *Receptimus cum Leopoldo a Rigulio probalam Wouwerii emendationem. Idem in sqq.*: Hic est Baptismus, nempe sanguinis, sive martyrium, qui lavacrum — reddit.

(2) Vocarentur dicentes *Latin.* Vocantur dicentes *Fran.*,

COMMENTARIUS.

(a) *Israel Judæus quotidie lavat, quia quotidie inquinatur.* Sic lib. de Oratione: *Omniis licet membris lavet quotidie Israel, nunquam tamen mundus est. Certe manus ejus semper immundæ sanguine prophetarum, etc.* Ric. — *Israel Judæus.* Jam enim est Israel catholicus, quemadmodum et catholica Jerusalem. *LE PR.*

CAP. XVI. — (b) *Hos duos Baptismos.* Ea mens est auctori, ut prius aquæ Baptismate nos indigere dicat, ut sanguinem postea bibamus qui e perfosso latere manavit, hoc est eucharistiæ participes fiamus. *LE PR.*

CAP. XVII. — (c) *Qui aqua lavissent, etiam sanguinem potarent.* Hoc loco agitur de duplici Baptismo, aquæ et sanguinis. Utrumque autem de vulnere perfossi lateris fluxisse, ait Septimius, ut qui in sanguinem Christi credimus ejus, aqua lavemur: tanque salutaris aquæ beneficio abluti, etiam calicem martyrii pro Christi nomine, quoties occasio inciderit, bibamus intrepide et constanter. Hunc enim esse tam efficacem Baptismum, ut lavacrum et non acceptum repræsentet, et perditum reddat. Quæ haud dubie sunt intelligenda de martyrio. Ric.

(d) *Summus sacerdos qui est episcopus.* — Propter Ecclesiæ honorem, quo salvo, salva pax est. Alioquin etiam laicis jus est. Consimilis est locus lib. de Exhort. Castit. Ex utroque autem collegit Hieronymus, quod ait adversus luciferianos, Baptismum esse sacerdotium. Etenim scriptum est: *Regnum quippe nos et sacerdotes Deo et Patri suo fecit*; et iterum: *Gentem sanctam, regale sacerdotium.* Eoque etiam spectat quod opusculi hujus initio Septimius notavit, egressos de lavacro ungi benedicta unctione, de prisca disciplina, qua ungi oleo de cornu in sacerdotium solebant. Idem Hieronymus adversus eosdem hæreticos, Septimii quoque nostri verba mutuatus, de episcopi honore ac potestate disserit, quem et nuncupat summum sacerdotem; quod ante Hieronymum fecerat auctor questionum Veteris et Novi Testamenti, quæst. 101: *Presbyterum, inquit, intelligi episcopum probat Paulus apostolus, quando Timotheum, quem ordinavit presbyterum, instruit qualem*

vatione quoque dandi et accipiendi Baptismum comonefacere. Dandi quidem habet jus summus sacerdos, qui est episcopus (d). Dehinc presbyteri et diaconi, non tamen sine episcopi auctoritate (e), propter Ecclesiæ honorem. Quo salvo, salva pax est. Alioquin etiam laicis jus est. Quod enim ex æquo accipitur, ex æquo dari potest, nisi episcopi jam aut presbyteri, aut diaconi vocantur, discentes (2), Domini sermo non debet abscondi ab ullo. Proinde et Baptismus æque Dei census ab omnibus exerceri potest (f): sed quanto magis laicis disciplina veracundiae et modestiae incumbit, cum ea majoribus competat (g), ne sibi assumant dicatum episcopi (3) officium episcopatus (4). Æmulatio schismatum mater est. *Omnia licere*, dixit sanctissimus Apostolus, *sed non omnia expedire* (I *Cor.*, VI et X). Sufficiat scilicet in necessitatibus ut (5) utaris, sicuti aut loci, aut temporis, aut personæ conditio compellit. Tunc enim constantia succurrentis (h) excipitur, cum urget circumstantia periclitantis. Quoniam reus erit perditum hominis, si supersederit præstare, quod

Puris.

(3) Episcopis v. c. *Wouw.*

(4) *Hoc vocabulum a librario quodam margini adscriptum in textum illatum esse arbitratur Leop. Junius*: officium. Episcopatus æmulatio, etc.

(5) *Ut abest Rig.*

debeat creare episcopum. Deinde adjicit: *Quid est enim episcopus nisi primus presbyter, hoc est, summus sacerdos?* Et sane sequitur, eum esse summum sacerdotem, qui sit præpositus non tantum populo sacerdotum, hoc est, laicis, Baptismi sacerdotio sive sacramento præditis, verum etiam presbyteris et diaconis. Quin et summus sacerdos propterea dicatur, quod præter sacerdotium Baptismi, habeat sacerdotium ordinis, sive honoris, qui sive ordo sive honos est in Ecclesia maximus. Augustinus, lib. XX de Civ. Dei, cap. 10, episcopos et presbyteros ait proprie jam vocari in Ecclesia sacerdotes: *Sed sicut omnes Christianos dicimus propter mysticum chrisma: sic omnes sacerdotes, quoniam membra sunt unius sacerdotis.* Denique cum omnis Christianus, etiam laicus, passim apud Tertullianum et alios dicatur ara Dei et templum Dei, et immolare, et sacrificare Deo laudes, gratias, jejunia, elemosynas; cum etiam episcopo et presbytero sacrificiorum orationes concipienti rem faciat adstipulantis, respondendo, Amen, quod est, Fiat, eo sensu Christiani etiam laici dicuntur sacerdotes. Ric.

(e) *Non tamen sine episcopi auctoritate.* Id est, docet Clemens, Const. VIII, cap. 46; et S. Ignatius, ad Smyrnenses: *Ὁὐκ ἔστιν ἰσχύς τοῦ διακονῆναι ὄντε βαπτίζεν, ὄντε προοιχεῖν.* Non licet nisi episcopo uni baptizare, aut sacra facere. *LE PR.*

(f) *Æque Dei census ab omnibus exerceri potest.* Consimilis est de episcoporum et præsidentium honore locus, libro de Corona. Ric.

(g) *Cum ea majoribus competat.* Nempe episcopis, presbyteris, diaconis. Ric.

(h) *Constantia succurrentis.* Fiduciam significat succurrentis, qui juris sui conscius, sine addubitatione aut hæsitacione succurrit periclitanti, hoc est admittitur, accipitur, laudatur. Constantiam dicit audaciam. Dixisset, *Constantiter succurrere*, eadem forma, qua mox dicit, *Constantiter dicere*, et lib. de Patientia, *Constantiter denotare.* Ric.

fides satis est, nam et Abraham nullius aquæ nisi fidei A sacramento Deo placuit (*Gen.*, XV). Sed in omnibus posteriora concludunt, et sequentia antecedentibus prævalent. Fuerit salus retro per fidem nudam ante Domini passionem et resurrectionem. At ubi fides aucta est credendi in nativitatem, passionem, resurrectionemque ejus, addita est ampliatio sacramento, obsignatio Baptismi; (a) vestimentum quodammodo fidei, quæ retro erat nuda, nec potentiam habuit sine sua lege. Lex enim tinguendi imposita est, et forma præscripta. *Ite, inquit, docete nationes, tinguentes eas in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti* (*Matth.*, XXVIII, 19). Huic legi collata definitio illa: *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et spiritu, non intrabit in regnum cælorum* (*Joan.*, III, 5), obstrinxit fidem ad Baptismi necessitatem. Itaque omnes exinde credentes tinguébantur. Tunc et Paulus ubi credidit, tinctus est (*Act.*, IX, 6). Et hoc est quod Dominus in illa plaga orationis præceperat: *Exsurge, dicens, et introi Damascus* (*Ibidem*), *illic tibi demonstrabitur quid debeas agere*, scilicet tinguere, quod solum ei deerat. Alioquin satis didicerat atque crediderat Nazarenum esse Dominum Dei Filium.

CAPUT XIV.

Sed de ipso Apostolo revolvunt, quod dixerit: *Non enim me ad tinguendum Christus misit* (*I Cor.*, I, 17), quasi hoc argumento Baptismus adimatur. Cur enim tinxit Gaum et Crispum et Stephanæ domum (*Ibidem*)? Quanquam etsi non cum miserat Christus ad tinguendum, tamen aliis Apostolis præceperat tin-

guere. Verum hæc pro conditione tunc temporis ad Corinthios scripta sunt (*Ibid.*), quoniam schismata et dissensiones inter illos movebantur, dum alius Paulo deputat, alius Apollo. Propter quod pacificus Apostolus, ne sibi omnia defendere videretur, non ad tinguendum ait se missum, sed ad prædicandum. Nam et prius est prædicare, posterius tinguere. Si prius prædicatum: puto (1) autem licuit et tinguere (b) cui licuit prædicare.

CAPUT XV.

Nescio si quid amplius ad controversiam Baptismi ventilatur. Sane retexam, quod supra omisi, ne imminentes sensus videar interciderere. Unus omnino baptismus est nobis, tam ex Domini Evangelio (*Joan.*, III), quam ex Apostoli litteris (*Eph.*, IV); quoniam unus Dominus et unum Baptismum et una Ecclesia in cælis. Sed circa hæreticos sane quid custodiendum sit, digne quis retractet; ad nos enim editum est (c). Hæretici autem nullum habent consortium nostræ disciplinæ, quos extraneos utique testatur ipsa ademptio communicationis. Non debeo in illis agnoscere (2) quod mihi est præceptum, quia non idem Deus est nobis et illis, nec unus Christus, id est idem. Ideoque nec Baptismus unus (d), quia non idem. Quem cum rite non habeant, sine dubio non habent, nec capit numerari, quod non habetur (e): ita nec possunt accipere, quia non habent (f). Sed de isto plenius jam nobis in græco digestum est (g). Semel ergo lavacrum inimus, semel delicta diluuntur, quia ea iterari non oportet. Cæterum Israel (*Marc.*, VII) Judæus

LECTIONES VARIANTES.

(1) Tinguere. Sed sit prius prædicatum. Puto, etc. *Cod. Worms.*

(2) Cognoscere *Rig.*

COMMENTARIUS.

gendarum inter se actionum, unam actionem occultari. *Ric.*

CAP. XIII. — (a) *Obsignatio Baptismi vestimentum quodammodo fidei.* Fideles perfici Baptismo, sciebant antiqui Stoici. Sic enim disertissime Arrianus, Epict. XI, 9: *ὅταν δὲ ἀνελθῇ τὸ πᾶθος τὸ τοῦ βαπτισμοῦ, καὶ ἡρημύου, τότε καὶ ἵστανται τὸν θεόν, καὶ καλεῖται τοῦτο ἰουδαϊσμός.* *Ric.*

CAP. XIV. — (b) *Puto autem licuit et tinguere, cui licuit prædicare.* Prædicatur sive docetur regula fidei. Dein Baptismo obsignatur fides. *Ric.*

CAP. XV. — (c) *Ad nos enim editum est.* Obscurissimum videtur Pamelio: tamen non ita nimis; sensus est: In Evangelio et Paulo unum Baptisma præscribitur; sed quis decidet, an hoc custodiendum sit circa hæreticos, cum ad nos catholicos dirigatur, quod sacris litteris editum promulgatum sit? Nec vero est, quod hæreat Pamelius, an velit Tertullianus ab hæreticis non posse conferri, an vero accipi Baptismum, cum utrumque velle sit opus, cum dicat non habere Baptismum. — *Ad nos enim editum est.* Illud scilicet quod præcedenti commate dixit: *Unus omnino Baptismus est nobis. Hæc regula ad nos edita est, tam ex Domini Evangelio, quam ex apostoli litteris* non ad hæreticos. Apud nos, hoc est catholicos, editum est, manifestum et apertum quid custodiendum sit nobis in disciplina Baptismi: hæretici autem nullum consortium habent nostræ disciplinæ. Non debemus in illis cognoscere, quod editum est nobis, quod nobis est præceptum. Videatur Baronius, an. Chr. 217 num. 8. *Lac.*

(d) *Ideoque nec Baptismus unus, etc.* Hunc errorem,

de baptizandis iterum iis qui ab hæreticis baptizati sunt, a discipulo Tertulliani Cypriano ex hoc deductum arbitrantur nonnulli; verum si recte hic auctor explicetur, erroris nulla suspicio forsan relinquetur. Nam defectum in materia, ut vocant, admissum intelligi posse multa persuadent, vel etiam in forma, cum nihil tale S. Cyprianus docuerit. Unde can. 19 Nicæni conc. sancitum est ut de integro repaptizarentur qui e Paulianistis ad Ecclesiam confugerent. *Læ Pa.*

(e) *Nec capit numerari quod non habetur.* Unum est apud Ecclesiam Baptisma. Unitas autem non est numerus, sed principium numeri. Cum igitur extra Ecclesiam sint hæretici, nullum est apud eos baptismus: quare nec unum, quia quod non est, nequit numerari, nec principium dare numero. *Hæc Tertulliani sententia, quam discipulus ejus Cyprianus adversus Stephanum pertinacius asseruit compluribus epistolis.* Nisi tamen excusari vel propterea maxime debuerit, quod ea tunc temporis hæreticorum erant crimina ut capite aliquo tenerentur læsæ sanctissimæ Trinitatis; qua penes eos non integra, adeoque nulla, nihil etiam habere aut dare poterant, quod baptismum Christi sapere videretur. *Ric.*

(f) *Ita nec possunt accipere, quia non habent.* Apertiora sunt apud Cyprianum: Nos autem dicimus eos qui inde veniunt non rebaptizari apud nos, sed baptizari. Neque enim accipiunt illic aliquid, ubi nihil est. *Ric.*

(g) *In græco digestum est.* Vides Tertullianum græce prolusisse in hac materia, ut in aliis, quod non observant. *Læ Pa.*

quotidie lavat (a), quia quotidie inquinatur (*Hebr.*, VI). Quod ne in nobis quoque factitaretur, propterea de uno lavacro definitum est. Felix aqua quæ semel abluit, quæ ludibrio peccatoribus non est, quæ non assiduitate sordium infecta, rursus, quos diluit, inquinat.

CAPUT XVI.

Est quidem nobis etiam secundum lavacrum, unum et ipsum, sanguinis scilicet: de quo Dominus: *Habeo*, inquit, *Baptismo tingui* (*Luc.*, XII, 50), cum jam tinctus fuisset. Venerat enim per aquam et sanguinem (I *Joan.*, V, 6), sicut Joannes scripsit, ut aqua tingeretur, sanguine glorificaretur, proinde nos faceret aqua vocatos (*Joan.*, XIX), sanguine electos. Hos duos baptismos (b) de vulnere perfossi lateris emisit (1), quia qui in sanguinem ejus crederent, aqua lavarentur: qui aqua lavissent, etiam sanguinem potarent (c). Hic est Baptismus, qui lavacrum et non acceptum representat, et perditum reddit.

CAPUT XVII.

Superest ad concludendam materiolum de obser-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Legitur in codd.*: proinde nos facere aq. *Semler* et *ed. Fran.*: Proinde ut nos faceret — electos, hos — emisit. Quia qui, etc. *Receptimus cum Leopoldo a Rigultio probatam Irouwerii emendationem. Idem in sqq.*: Hic est Baptismus, nempe sanguinis, sive martyrii, qui lavacrum — reddit.

(2) Vocarentur dicentes *Latin.* Vocantur dicentes *Fran.*,

COMMENTARIUS.

(a) *Israel Judæus quotidie lavat, quia quotidie inquinatur.* Sic lib. de Oratore: *Omnibus licet membris lavet quotidie Israel, nunquam tamen mundus est. Certe manus ejus semper immundæ sanguine prophetarum, etc.* *Ric.* — *Israel Judæus.* Jam enim est Israel catholicus, quemadmodum et catholica Jerusalem. *LE PA.*

CAP. XVI. — (b) *Hos duos Baptismos.* Ea mens est auctori, ut prius aquæ Baptismate nos indigere dicat, ut sanguinem postea bibamus qui e perfosso latere manavit, hoc est eucharistiæ participemus. *LE PA.*

CAP. XVII. — (c) *Qui aqua lavissent, etiam sanguinem potarent.* Hoc loco agitur de duplici Baptismo, aquæ et sanguinis. Utrumque autem de vulnere perfossi lateris fluxisse, ait Septimius, ut qui in sanguinem Christi credimus ejus, aqua lavemur: tamque salutaris aquæ beneficio abluti, etiam calicem martyrii pro Christi nomine, quoties occasio incidit, bibamus intrepide et constanter. Hunc enim esse tam efficacem Baptismum, ut lavacrum et non acceptum representet, et perditum reddat. Quæ haud dubie sunt intelligenda de martyrio. *Ric.*

(d) *Summus sacerdos qui est episcopus.* — Propter Ecclesiæ honorem, quo salvo, salva pax est. Alioquin etiam laicis jus est. Consimilis est locus lib. de Exhort. Castit. Ex utroque autem collegit Hieronymus, quod ait adversus luciferianos, Baptismum esse sacerdotium. Etenim scriptum est: *Regnum quippe nos et sacerdotes Deo et Patri suo fecit*; et iterum: *Gentem sanctam, regale sacerdotium.* Eoque etiam spectat quod opusculi hujus initio Septimius notavit, egressos de lavacro ungi benedicta unctione, de prisca disciplina, qua ungi oleo de cornu in sacerdotium solebant. Idem Hieronymus adversus eosdem hæreticos, Septimii quoque nostri verba mutuatus, de episcopi honore ac potestate disserit, quem et nuncupat summum sacerdotem; quod ante Hieronymum fecerat auctor quæstionum Veteris et Novi Testamenti, quæst. 101: *Presbyterum, inquit, intelligi episcopum probat Paulus apostolus, quando Timotheum, quem ordinavit presbyterum, instruit qualem*

variatione quoque dandi et accipiendi Baptismum commonefacere. Dandi quidem habet jus summus sacerdos, qui est episcopus (d). Dehinc presbyteri et diaconi, non tamen sine episcopi auctoritate (e), propter Ecclesiæ honorem. Quo salvo, salva pax est. Alioquin etiam laicis jus est. Quod enim ex æquo accipitur, ex æquo dari potest, nisi episcopi jam aut presbyteri, aut diaconi vocantur, discentes (2), Domini sermo non debet abscondi ab ullo. Proinde et Baptismus æque Dei census ab omnibus exerceri potest (f): sed quanto magis laicis disciplina veracundiae et modestiae incumbit, cum ea majoribus competat (g), ne sibi assumant dicatum episcopi (3) officium episcopatus (4). Emulatio schismatum mater est. *Omnia licere*, dixit sanctissimus Apostolus, *sed non omnia expedire* (I *Cor.*, VI et X). Sufficiat scilicet in necessitatibus ut (5) utaris, sicubi aut loci, aut temporis, aut personæ conditio compellit. Tunc enim constantia succurrentis (h) excipitur, cum urget circumstantia periclitantis. Quoniam reus erit perditum hominis, si supersederit præstare, quod

Paris.

(3) Episcopis v. c. *Wrou.*

(4) *Hoc vocabulum a librario quodam margini adscriptum in textum illatum esse arbitratur Leop. Junius*: officium. Episcopatus emulatio, etc.

(5) *Ut abest Rig.*

debeat creare episcopum. Deinde adjicit: *Quid est enim episcopus nisi primus presbyter, hoc est, summus sacerdos?* Et sane sequitur, eum esse summum sacerdotem, qui sit præpositus non tantum populo sacerdotum, hoc est, laicis, Baptismi sacerdotio sive sacramento præditis, verum etiam presbyteris et diaconis. Quin et summus sacerdos propterea dicatur, quod præter sacerdotium Baptismi, habeat sacerdotium ordinis, sive honoris, qui sive ordo sive honos est in Ecclesia maximus. Augustinus, lib. XX de Civ. Dei, cap. 10, episcopos et presbyteros ait proprie jam vocari in Ecclesia sacerdotes: *Sed sicut omnes Christianos dicimus propter mysticum chrisma: sic omnes sacerdotes, quoniam membra sunt unius sacerdotis.* Denique cum omnis Christianus, etiam laicus, passim apud Tertullianum et alios dicatur ara Dei et templum Dei, et immolare, et sacrificare Deo laudes, gratias, jejunia, eleemosynas; cum etiam episcopo et presbytero sacrificiorum orationes concipienti rem faciat adstipulantis, respondendo, Amen, quod est, Fiat, eo sensu Christiani etiam laici dicuntur sacerdotes. *Ric.*

(e) *Non tamen sine episcopi auctoritate.* Id est, docet Clemens, Const. VIII, cap. 46; et S. Ignatius, ad Smyrneneses: *Ὁὐκ ἔστιν ἱερεὺς χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου οὐτὲ βαπτίζειν, οὐτὲ προοιχεῖν. Non licet nisi episcopo aut baptizare, aut sacra facere.* *LE PA.*

(f) *Æque Dei census ab omnibus exerceri potest.* Consimilis est de episcoporum et præsentium honore locus, libro de Corona. *Ric.*

(g) *Cum ea majoribus competat.* Nempe episcopis, presbyteris, diaconis. *Ric.*

(h) *Constantia succurrentis.* Fiduciam significat succurrentis, qui juris sui conscius, sine addubitatione aut hæsitazione succurrit periclitanti, hoc est admititur, accipitur, laudatur. Constantiam dicit audaciam. Dixisset, *Constantiter succurrere*, eadem forma, qua mox dicit, *Constantiter discere*, et lib. de Patientia, *Constantiter denotare.* *Ric.*

libere potuit (a). Petulantia autem mulieris (1) quæ A usurpavit docere, uique non etiam linguendi ius sibi pariet, nisi si quæ nova bestia evenerit similis pristina: ut quemadmodum illa Baptismum auferat, ita aliqua per se eum conferat (b). Quod si quæ Paulo perperam adscripta sunt (c), exemplum Theclæ ad (2) licentiam mulierum docendi linguendique defendunt (d); sciant in Asia presbyterum, qui eam scripturam construxit, quasi titulo Pauli de suo cumulans (e), convictum atque confessum (f) id se amore Pauli fecisse, loco decessisse. Quam enim fidei proximum videretur, ut is docendi et linguendi

daret feminæ potestatem, qui ne discere (3) quidem constanter mulieri permisit (g): *Taceant, et domi maritos quos convulsant* (II Cor., XIV).

CAPUT XVIII.

Cæterum Baptismum non temere credendum esse sciunt, quorum officium est. Omni petenti te dato, suum habet titulum perinde (4) ad eleemosynam pertinentem. Imo illud potius perspicendum: *Nolite dare sanctum canibus* (Luc., VI), et *porcis projicere margaritas vestras* (Matth., VII, 6) (5), et manus ne facile imposueris, ne participes aliama delicta (I Tim.,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Mulierem Fran.

(2) Quod si quæ Paulo perperam adscripta sunt, scriptum Theclæ, etc. c. Wouu. Exemplum Theclæ deleverunt post Rigdt. Ed. Paris. Venet. Semler. Leop.

(3) Docere aff.

(4) Proinde v. c. Wouu.

(5) Margaritam vestram Paris. et porcis projicere margarita vestra v. c. Wouu.

COMMENTARIUS.

(a) Quoniam reus erit perditio hominis, si supersederit prestare quod libere potuit. Quomodo perditio hominis, cum in sequentibus dicat, iis qui pondus intelligunt Baptismi magis timendam esse consecutionem quam dilationem, iidem integram securam esse de salute? Non pugnat secum. Nam reus est perditio hominis quisquis Baptismum in subita periculi violentia desideranti dare supersedit. Etenim quantum in se fuit, perdidit, quem vel inhumana desidia, vel intempestiva verecundia salutari lavacro procurare non festinavit. At qui in toto animo totaque mente christianus fieri desideravit, is per fidem factus est Christo quod fidei Christus indulsit, et qui perit homini pravo cunctatori, salvus est Deo servatori liberalissimo.

Rig.

(b) Ut aliqua per se eum conferat. Hoc est, ut ipse linguat. Rig.

(c) Quod si quæ Paulo perperam adscripta sunt. Notat scriptum illud cui titulus erat, Acta Pauli, iuxtaquidem inter apocrypha relatum. Ejus meminit Eusebius, Hist. III, cap. 19. Hunc vero locum emendavimus ex Ursini libro. Nam haud dubie de margine aliqua irreperat nomen Theclæ, cujus historia sub nomine Basilii Seleuciensis etiamnum circumfertur, ejusdem cum illis paulinis farinæ. Ego Septimii nostri talem fabularum scriptores loco si quem in Ecclesia obtinebant, pellebantur. Rig. — Quod si quæ Paulo, etc. Expunxit hic Rigaltii codex, exemplum Theclæ, quod in aliis fere omnibus occurrit, et interpretes exercet. Puto e margine has voces in textum irrepisse. Ne vero historia Theclæ omnino ignoretur, sciendum plerisque eam videri apocrypham, licet a Baronio defendatur notis in martyrolog. Ea est talis: Thecla virgo concionantem Paulum cum Iconii audisset, adolescentem cui in matrimonium pacta erat, recusavit. Mater filiam tanquam christianam ad iudices detulit: supplicia indulta signo crucis et Pauli precibus superavit, et martyrii tandem palmam adeptæ est. Quæ omnia huc usque vera sunt; alia vero dubia, nimirum monialem factam, et velina a B. Paulo sumpsisse. Hæc Damascenus VI supposititius e Palladii Laus. desumpsit, ut alia quædam ejus generis de Franconillæ et Trajanæ animis, precibus Theclæ et Gregorii, liberatis. Le Pr. — Huc usque catholici quidem auctores, quorum stomachi plena potiusquam suasionis argumenta recolens vir frugi, frigidique ac sanioris ingenit, doctissimus e Protestantium agmine Gravius, hæc habet, quæ, usquedam ipsamet Acta Pauli et Theclæ professorum, sicut erit asperiori nostratum supercilio opponere: « Hinc profecto constat, inquit, libellum istum falso Pauli nomine falso inscriptum. At vero illud

adhuc in quæstione manet: utrum historia Theclæ in eo libro narrata mera fuerit fabula a presbytero isto conficta: cum talis virgo et martyr sanctissima nunquam exstiterit istave egerit et passa fuerit pro fide christiana quam a Paulo didicisse fertur. Sane Tertulliani verba hoc non evincunt; sed solum presbyteri istius asiatici libellum perperam Paulo adscriptum, male qui in eo relatum esse voluit, quod Thecla ipsa docendi ac baptizandi munus exercuerit. Quid quod hoc ipsum si penitus inspicias horum Actorum antiquitatem arguit? Sequioris enim ævi scriptor vix illud posuisset: neque ullus recentior muliebri sexui tale quid attribuisset, neque aut Paulum apostolum manus istud sacrum injungentem aut Theclum illud exercentem introduxisset. Primis temporibus hæc magis conveniunt atque historię Ecclesiæ Asiæ satis sunt congrua. In istis enim mulieres quasdam potestatem prædicandi in Ecclesia sibi arrogasse colligitur ex verbis Pauli ad Timotheum, Ephesi in Asia relictum ita scribentis: *Mulier in silentio discat cum omni subjectione. Docere autem mulieri non permitto* (I Tim., II, 11, 12). Quid quæso hac instructione Timotheo opus erat, nisi in Ephesina Ecclesia foeminae sacrum istud munus ambuassent? Ita et in alia asiatica Ecclesia, Thyatiræ sibi hoc, mulier Jezebel docebat, dicens se apostolum esse, id quod improbat (Aposol., II, 20). Hujusmodi mulierum in ecclesiis prædicantium patronus, iste quoque asiaticus presbyter fuisse videtur qui Acta Pauli et Theclæ scripsit: et ob id merito a sancto Joanne gradu suo dejectus est, ut a Tertulliano et Hieronymo memorie proditum (Spicileg. SS. PP., tom. I, pag. 88, 94 et 334). Hactenus eruditus Gravius: qui et animadvertit Hieronymum non Theclæ fabulam, sed baptizati Leonis fabulam dixisse; quæ quidem fabula in nostris Actis haud legitur: ut proinde jure censetur sanctus Pater aut ista Acta penitus ignorasse, aut in exemplar aliquod eorumdem Actorum depravatam incidisse. Edd.

(d) Ad licentiam mulierum, etc. Hoc est licentiam docendi, pariter et linguendi: ad licentiam dixi, ut ad fiduciam, ad communionem, etc. Rig.

(e) Quasi titulo Pauli de suo cumulans. Hoc est: Quasi aliquid titulis et gloriæ Pauli de suo addidit, quod cumuli esset instar. Rig.

(f) Convictum atque confessum. Hieronymus addit, convictum apud Joannem. Rig.

(g) Ne discere quidem constanter mulieri permittit. Ut etiam cum verecundia discere appetant. Non constanter discere, hoc est, non absolute scitari, sed præfracte interrogare. Sic lib. de Patientia, Præfractam rem suam nec constanter denotavit. Rig.

V, 22; *Act.*, VIII). Si Philippus tam facile tinxit eunuchum, recogitemus manifestam et exsertam dignationem Domini intercessisse. Spiritus Philippo præceperat iam eam viam prætereire (1); spado et ipse inventus est non otiosus, nec qui subito lingui concupisceret: sed ad templum orandi gratia profectus Scripturæ divinæ impressus. Sic oportebat deprendi, cui ultro Deus Apostolum miserat, ad quem rursus Spiritus, ut se curriculo eunuchi adjungeret, jussit, Scriptura ipsius fidei occurrit in tempore, exhortatus assumitur, Dominus ostenditur, fides non moratur, aqua non exspectatur, Apostolus perfecto negotio eripitur. Sed et Paulus revera cito tinctus est (*Act.*, IX). Cito enim cognoverat Simon (2) hospes vas eum esse electionis constitutum. Dei dignatio suas præmittit prerogativas; omnis petitio et decipere et decipi potest. Itaque pro cujusque personæ conditione ac dispositione, etiam ætate cautatio Baptismi utilior est: præcipue tamen circa parvulos. Quid enim necesse est (3), sponsores etiam periculo ingeri (a)? quia et ipsi (4) per mortalitatem destituere promissiones suas possunt, et proventu malæ indolis falli. Ait quidem Dominus: *Nolite illos prohibere ad me venire* (*Matth.*, XIX, 14). Veniant ergo dum adolescent, veniant dum discunt, dum quo veniant, docentur; flant Christiani, cum Christum nosse potuerint. Quid festinat innocens ætas (b) ad remissionem peccatorum? Cautius agatur in secularibus, ut cui substantia terrena non creditur, divina credatur (5); norint petere salutem, ut petenti dedisse videaris. Non minore de causa inoperti quoque procrastinandi, in quibus tentatio preparata est tam virginibus per maturitatem, quam viduis per vaga-

tionem (6), donec aut nubant, aut continentia corroborentur. Si qui pendus intelligant Baptismi, magis timebunt consecutionem quam dilationem: fides integra secuta est de salute (c).

CAPUT XIX.

Diem Baptismo solemniores Pascha præstat, (d) cum et passio Domini in qua (7) tinguimur, adimpleta est, nec incongruenter (8) ad figuram interpretabitur, quod cum ultimo Pascha Dominus esset acturus, missis discipulis ad præparandum, *Invenietis* (9), inquit, *hominem aquam bājulantem* (*Marc.*, XIV, 13) Paschæ celebrandæ locum de signo aquæ ostendit. Exinde Pentecoste ordinandis lavacris latissimum spatium est (*Act.*, II), quo et Domini resurrectio inter discipulos frequentata est, et gratia Spiritus sancti dedicata, et spes adventus Domini subostensa, quod tunc in cælos recuperato eo, Angeli ad apostolos dixerunt, sic venturum quem admodum et in cælos conscondit (*Act.*, I) utique in Pentecoste. Sed enim Jeremias cum dicit: *Et congregabo illos ab extremis terræ in die festo* (*Jer.*, XXI, 8), Paschæ diem significat et Pentecosten, qui est proprie dies festus. Cæterum omnis dies Domini est, omnis hora, omne tempus habite Baptismo: si de solemnitate interest, de gratia nihil refert.

CAPUT XX.

Ingressuros Baptismum, orationibus crebris, jejuniis et geniculationibus, et pervigiliis orare oportet, et cum confessione omnium retro delictorum, (e) ut exponant etiam Baptismum Joannis (f), *Tingantur*, inquit, *confitentes delicta sua* (*Matth.*, III, 6). Nobis gratulandum est (g), si non publice confitemur iniquitates aut turpitudines nostras. Simul

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Pertendere v. c. *Wouw.*
 (2) Judas *Franeq.* Ananias *Latin.*
 (3) Si non tam necesse add. *Franeq.* si non tam necesse est v. c. *Wouw.*
 (4) Qui et ipsi *Franeq.* Corbin. *Leop.*

- (5) Credatur? Norint *Latin.*
 (6) Vacationem *Wouw.*
 (7) Quam cod. *Wouw.*
 (8) Quis add. cod. *Wouw.*
 (9) Conventetis *Paris.*

COMMENTARIUS.

CAP. XVIII. — (a) *Sponsores etiam periculo ingeri.* Puerorum susceptores, qui Græcis ἀνιδότοι, quasi fidejussores sunt, eorum officium est infantem instruere, et ad bene vivendum adhortari, et hinc sensum auctoritatis edicere potes. *Le Pa.*

(b) *Quid festinat innocens ætas.* Sic putabat Tertulianus, ad nomen christianum admitti non debere, qui nondum haberet ullum intellectum fidei christianæ, nec indigere delictorum remissione, qui nondum esset ullius doli sive delicti capax. Visum tamen Ecclesiæ catholicæ, secundum Cypriani sententiam, a Baptismo et gratia neminem prohibere, ac ne infantes quidem, qui recens nati nihil peccavere, nisi quod secundum Adam carnaliter nati, contagium mortis antiquæ prima nativitate contraxere: itaque ad remissionem peccatorum accipiendam hoc ipso facilius accedere, quod illis remittuntur non propria, sed aliena peccata. *Ric.*

(c) *Fides integra secuta est de salute.* Dixit supra de iis quibus aliena culpa lavacrum negavit; nunc de iis quibus dum veniunt ad Christum, dum adolescent in Christo, dum addiscunt cœlestia, vis aliqua major et vitam abstulit et lavacrum. Atque hos etiam securos esse jubet Septimius: Fidem integram esse, quæ talis fert salutem, ac proinde securam esse de salute. *Ric.*

CAP. XIX. — (d) *Diem Baptismo solemniores.* Nullus puto ignorat duo omni præcipue tempora baptizandis Christianis data fuisse, sacrum Pascha et Pentecosten: atque in priore potissimum per dies octo solemnitatem baptizandi celebratam fuisse. *Le Pa.*

CAP. XX. — (e) *Cum confessione omnium retro delictorum.* Confitentur omnia retro delicta, qui serio ac sedulo resipiscunt, et vitæ apud ethnicos antea actæ crimina vel errores damnant ac detestantur, corde ad verum Deum conversæ. Confitentur, inquam, omnia retro delicta, qui delictorum penitentiam agunt, mutalque consilio vitam instituunt innocentem. *Ric.*

(f) *Ut exponant etiam Baptismum Joannis.* Expositione omnium delictorum suorum. Etenim Baptismum administrabit Joannes penitentibus et confitentibus delicta sua. Eam vero confessionem publice factam fuisse ostendit Septimius, cum ait aliam esse Christianorum ævo suo consuetudinem. *Ric.*

(g) *Nobis gratulandum est, si non publice confitemur iniquitates aut turpitudines nostras.* Quomodo igitur? Conflictatione carnis et spiritus: hoc est, crebris orationibus, jejuniis et geniculationibus et pervigiis. Ex hujusmodi autem conflictatione dupplicem utilitatem percipi decet: Simul enim, inquit, et de pristinis

enim et de pristinis satisfacimus conflictatione (1) carnis et spiritus, et subsequituris tentationibus munimenta præstruimus. *Vigilate et orate*, inquit, *ne incidatis in tentationem* (*Matth.*, XXVI, 41). Et ideo, credo, tentati sunt, quoniam obdormierunt, ut apprehensum Dominum destituerint, et qui cum eo perstiterit, et gladio sit usus, ter etiam negaverit: nam et præcesserat dictum: *Neminem intentatum regna cælestia consecuturum* (*Luc.*, XXII, 28, 29). Ipsum Dominum post lavacrum statim tentationes circumsteterunt quadraginta diebus jejuniis functum. Ergo et nos, dicetaliquis, a lavacro potius jejunare oportet. Et quis enim prohibet, nisi necessitas gaudii et gratulatio salutis? Sed Dominus, quantum existimo (2), de figura Israelis exprobrationem in ipsum re-torsit. Namque populus mare transgressus, et in so-

litudine translatus per quadraginta annos, illic cum divinis aleretur, nihilominus ventris et gulæ meminerat, quam Dei. Deinde (3) Dominus post aquam segregatus in deserto (a) (4) quadraginta dierum jejunia emensus, ostendit non panem vivere hominem Dei, sed Dei verbo: tentationesque plenitudini et immoderantiæ ventris appositæ abstinencia elidi. Igitur benedicti quos gratia Dei expectat. cum de illo sanctissimo lavacro novi natalis ascenditis, et primas manus (b) apud Matrem (c) cum fratribus aperitis, petite de Patre, petite de Domino, peculia, gratias, distributiones charismatum, subjiciente (6), *Petite et accipietis* (*Matth.*, VII. 7), inquit. Quæsisitis enim et invenistis; pulsastis, et apertum est vobis. Tantum oro, ut cum petitis etiam Tertulliani peccatoris B meminertis.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Conflatione *Rigalt*.
(2) Quantulum æstimo *Fran*.
(3) Proinde *Latin*.

- (4) Deserto v. c. *Wouw*.
(5) *Hæc vox redund. visa fuit Jun*.
(6) Subjacente *Paris*.

COMMENTARIUS.

satisfacimus, et subsequituris tentationibus munimenta præstruimus. Quod si conflictatione carnis et spiritus de pristinis delictis satisfacimus, sane satisfactio facta per conflictationem carnis et spiritus, confessionem quoque ipsa conflictatione faciam includit. Atque hæc de confessione seu poenitentia venientium ad fidem christianam. Hic enim de aliis non agitur Ric.

(a) Post aquam segregatus in deserto. Post aquam, hoc est, post Baptismum Joannis. Ric.

(b) Primas manus aperitis. Orabant manibus expansis. Itaque primas manus dicit, tum primum a fide ad orationem apertas sive expansas. Ric.

(c) Apud matrem. Apud Ecclesiam. Sic lib. de Idololatria, Attollere ad Deum Patrem manus. Ric.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLIANI DE POENITENTIA LIBER.

PROCEMIUM.

De Poenitentia librum eo tempore scripsisse Tertullianum, quo nondum Montani dogmata sectaretur, libri ipsius argumentum edocet; in eo enim post Baptismum lapsi ad poenitentiam excitantur, quam Montanistæ dandam esse negabant: *Omnibus ergo, aiebat, delictis, seu carne, seu spiritu, seu facto, seu voluntate commissis, qui poenam per iudicium destinavit, idem et veniam per poenitentiam spopondit dicens: Vivo ego, dicit Dominus, poenitentiam malo magis quam mortem* (*Infra cap. IV*). Et capite VII diserte unum ex præcipuis Montanistarum erroribus impugnat, demonstrando eos, qui post Baptismum peccata commiserunt, ab Ecclesia absolutionem eorum impetrare posse, dum eos illorum poenituerit. An is liber sit Tertulliani, nemo neque olim dubitavit, neque nunc dubitat. Unus erat Erasmus Rotterodamus, eundem Tertulliano detrahare conatus, quem non nisi Beatus Rhenanus secutus est, uterque uni huic argumento, satis imbecilli, innixus, styli diversitas. Atque hunc quidem non nego in hoc libro paulo floridiorem esse, sed non magna a reliquorum, etiam quos extrema ferme ætate scripsit, diversitate, et solum in quibusdam allegoriis ac me-

C taphoris paulo illustrioribus sita. Quodsi vero similis flosculos ex aliis ejusdem areolis decerpere vacaret, facile integras corollas nectere possem. Cæterum ex sola et quacumque styli discordantia, nisi aliorum, et graviorum quidem argumentum adminicula concurrant, vix auctorem suspectum fieri, ne dicam, aliquid contra eundem decerni posse, pridem sensere alii optimæ notæ critici, ex quibus vel unum adduco Guillelmum Caveum, qui in Hist. suæ litterar. Prolegomenis, sect. IV, num. 64, tum denum, seu suppositionis argumentum probari ait, *si stylus totiusque orationis contextus, sit longe diversus ab eo dicendi caractere, quo in genuinis suis usus est auctor*. Atqui vero adeo non longe diversum quivis legens deprehendet, ut potius præter paucas quasdam phrasas, paulo excitatiores, et in aliis Tertulliani scriptis vix occurrentes, a frum illud, ac concisum eloquii genus, uni ferme Tertulliano proprium, illa deinde styli velut quadam majestas, sensuumque in singulis prope verbis ubertas; illa grandis eloquentia, quæ, utat dura sit, nescio, quomodo tamen lectorem vel invitum ad se rapere potest, non minus in hoc libro triumphat: ut nil dicam de aliis phrasibus, ex aliis ejusdem libris

tam sedulo expressis. Fatetur dein ipse beatus Rhenanus auctorem hujus libri verbis et figuris eadem uti, et quisquis fuerit, ejus indubie esse sæculi, et Tertulliani studiosissimum; quidni vero Tertullianum ipsum? Quis enim alius stylum ejus, certe singularem, et vix a quopiam imitabilem, tam scite expresserit, ut apud S. Pacianum, sæc. IV scriptorem, omnesque alios per plusquam undecim sæcula ad Erasmus usque, pro ipso Tertulliano fefellerit, et nulli unquam ex styli diversitate quidpiam de alio libri hujus auctore suboluerit? Tandem ergo ex illa qualicumque demum styli discordantia plus argui non posse censemus, quam Tertullianum, cum adhuc vegetiori esset ætate vivaciorique ingenio, hanc scriptionem suscepisse. Solent enim ingenia ejusmodi fervida ac agilia, instar apum per varios flores circumvolitare, atque ex alienis etiam rebus allegorias et metaphoras exsugere, suumque in alveare eas comportare. Solet item ætate sensim provectioni subsidere stilus, temperatiorque et robustior fieri. Et denique haud facile scriptorem quisquam reperiet, qui perpetuo sibi constet, præsertim si non uno continuo opere protraxerit, sed per varias, neque cohærentes materias, variis temporibus, annisque ipsis interpolatas, circumduxerit calamum. Est enim quedam suapte natura tristior aut humilior, atque exsucca magis, quæ juvenilis quoque ingenii vigorem satis retundat atque deprimat, et ad quam succulenta cæteroquin virorum eloquentia velut exarescat: est autem alia rursus materia suavior, amœniorque, et ipsius auctoris ingenio accommodatior, quæ languidius cæteroquin ingenium satis excitare ac stimulare queat: est denique ita vivax ac radiosum quidpiam diffundens, quæ scribentem penitus incendere ac inflammare, quem et ex senectute jamjam cinericia diu consopitos igniculos quandoque suscitare valeat. Sunt deinde alia quoque, scribenti aliunde, ac velut per obliquum, advenientia, quæ tamen ad ejus ingenium, ut ita dicam, alterandum quandoque multum possunt. Quid mirum igitur, si neque Tertullianus undequaque sibi constet, sed, cum primitus, licet jam adultiori ætate, se ad scribendum contulit, nonnihil alacriori stylo usus fuerit, deinceps aliis in ejus operibus nonnihil magis subsidente, majorique eruditionis apparatu ornatum velut compensare.

Si jam vero tempus ipsum, quo hunc tractatum exaraverit, paulo propinquius (quamquam id præcise fieri nequeat) designandum sit, ita opinor, hanc tractationem certo ante annum Christi CC et verisimiliter anno CXC VII aut fortasse maturius, litteris consignatam fuisse, certe autem et hujus, et alterius de Baptismo scripti, tempus haud procul invicem distare. An vero librum de Baptismo huic de Pœnitentia, an hunc illi, scribendi ordine, subjunxerit, vix quidquam determinari potest. Verisimilius tamen mihi quidem videtur, subjunxisse; si enim hunc de Pœnitentia præmisisset, credo, in cap. ult. de Baptismo, ubi de pœnitentia, baptismo instar præ orationis præmittenda, agit, hujus, seu jam alibi fusius per-

TERTULLIANI I.

A tractatæ, nonnullam mentionem facturum fuisse. Certe autem in ipso libro de Baptismo ad finem cap. 15 lectores suos ad alium de eodem tractatum, jam antea græco sermone exaratum, solerter remittit. Quis ergo male videtur opinari, si materiam hanc de Pœnitentia, quam ad calcem libri de Bapt. nonnihil brevius perstrinxerat, novo consilio, et in peculiari libro ampliorem ejus tractationem postea suscepisse dicatur, et quidem partim in catechumenorum gratiam, ut hi eo majorem de baptismi pretio æstimationem conciperent, quem intelligerent tam laboriosis pœnitentiæ operibus comparandum esse? Quidni ergo in hiis se eo ardentiori deinceps studio exerceant, ut tam largiter propositum Baptismi præmium, ejusque gratiam, eo certius consequerentur, eoque B tatiùs deinceps conservarent?

Denique vero præclarum de hoc libro judicium audiendum est, quod ipse Beatus Rhenanus, vir magni judicii, in præmisso ad eundem argumento tulit, nempe *commentarium hunc esse ejusmodi, ut theologi eum debeant ad unguem ediscere; nam egregium, pergit, monumentum est antiquitatis; tam sancte docet, tam pie suadet, tam instantè urget rem ecclesiasticæ disciplinæ summo opere necessariam, EXOMOLOGESIS, hoc est, actum et ministerium pœnitentiæ.* Certo autem ut passim ex Tertulliano veteris Ecclesiæ traditiones et disciplinam addiscimus, ita etiam hic, insigni contra novatores nostros utilitate, modum agendæ pœnitentiæ, prout ea primis mox sæculis et utique ex Apostolica institutione, agi consueverat, pulchre solideque docemur.

LUMP.

ARGUMENTUM.

Principio generatim de pœnitentia pertractat (cap. 1) eamque necessariam adstruit pro omnibus peccatis et delictis, seu carne, seu spiritu, seu facto, seu voluntate commissis (cap. 4). Dein duo distinguit pœnitentiæ genera. Prior est, quæ baptismo debet præmitti a catechumenis, seu quæ agitur ante baptismum (cap. 6); posterior eorum, qui in peccata gravia post baptismum infelicitè lapsi, ex iis exsurgunt operosa pœnitentia. In priori parte necessitatem sese probandi urget, et sese præparandi ad baptismi gratiam vera pœnitentia. Baptismum inanem esse non veretur asserere, cum aliquem peccatorum suorum non pœnituit, nec vita emendavit, D et vanam esse fiduciam, sibi fingere, cum quis prave ad baptismi usque diem vixerit, eum repente in virum sanctum evasurum, et a peccato desitutum, ubi primum illud sacramentum receperit (cap. 6). Tractatus hujus pars posterior est de pœnitentia post baptismum, quæ Exomologesis dicitur. Testatur (cap. 7) illico se ægre de hac posteriore pœnitentia loqui, quæ postrema spes est iis reliqua, qui criminibus, h. e. peccatis atrocibus post baptismum se obstrinxerunt, ne, inquit, de hac nova a peccatis exsurgendi ratione agendo, a Deo nobis oblata, de novo peccandi viam aperire videatur. Illius postea pœnitentiæ publicæ Exomologesis dictæ operosa depingit exercitia (cap. 9), ejus necessitatem demonstrat (cap. 11) ac tandem eos objurgat, quod eam amplecti pudebat criminibus post baptismum admissis (cap. 10).

(Trente-neuf.)

CAPUT PRIMUM.

Pœnitentiam (a, b) hoc genus hominum, quod et ipsi retro fuimus, cæci, sine Domini lumine, natura tenus norunt passionem animi quamdam esse quæ veniat de offensa sententiæ prioris (1). Cæterum a ratione ejus tantum absunt, quantum ab ipso rationis auctore: quippe res Dei, ratio; quia Deus omnium conditor, nihil non ratione tractari, intelligique voluit. Igitur ignorantes quique Deum rem quoque ejus ignorent necesse est, quia nullus omnino thesaurus extraneis patet. Itaque universam vitæ conversationem sine gubernaculo rationis transfretantes imminentem sæculo procellam (c) vitare non norunt. Quam autem in pœnitentiæ actu (d) irrationaliter (2) deversentur, vel uno isto satis erit expedire, eum illam etiam in bonis factis suis adhibent. Pœnitet fidei, amoris, simplicitatis, patientiæ, misericordiæ,

A prout quid in ingratiam cecidit. Semetipsos execrantur (e), quia benefecerint, eamque maxime pœnitentiæ (3) speciem, quæ optimis operibus irrogatur, in corde fingunt (4), meminisse curantes, ne quid boni rursus præstent; contra, pœnitentiæ malorum levius incubant (5): denique facilius per eandem (6) delinquant, quam per eandem recte faciant.

CAPUT II.

Quod si Dei ac per hoc rationis quoque compotes agerent, merita primo pœnitentiæ expenderent, nec unquam eam ad (7) argumentum perversæ emendationis adhiberent; modum denique pœnitendi temperarent, quia et delinquendi tenerent; timeantes Dominum scilicet (f). Sed ubi metus nullus, emendatio proinde nulla. Ubi emendatio nulla, pœnitentia necessario vana: quia caret fructu suo, cui eam Deus sevit, id est, hominis saluti. Nam Deus post tot ac tanta delicta humanæ temeritatis, a principe ge-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Sententiæ peioris Semler.
- (2) Irrationabiles Rig. Paris.
- (3) Patientiæ speciem Semler.
- (4) In corde fingunt. Semler. Loep.

- (5) Contra patientiæ inatum. Seml. quod emendaveras Rhen. e cod. Gox. et post eum Rigal. Paris. V. cnet. Franceq.
- (6) Per eam r. Wouw.
- (7) Ad augmentum Seml. Loep.

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) Multa fuere olim et recentius docte sapienterque dicta de hujusce libri argumento, multa simul de multiplici veterum Christianorum pœnitentia, ac præsertim de ea quæ vocatur *Exomologesis*, cum publica criminum satisfactione, perperam ac male sana mente olim et recentius permixta; nec etiam absuerit severior nota optimis quibusdam Tertulliani commentatoribus, ac proinde nemini in nos suggillandum erit, dum in hujus libri fronte pauca perstringamus capita, præcipuasque stabiliamus conclusiones de institutione, progressu et cessatione pœnitentiæ solemnibus. Eandem fusiùs breviusve describendam susceperunt provinciam ex veteribus post Tertullianum B. Cyprianus in *libris epistolisque de lapsis adversus Novatianum*; item S. Pacianus *lib. et epist. II, ad Sympronianum, ac paræn. ad pœnitentiam*; D. Ambrosius, *lib. II de Pœnitentia*; Joh. Chrysostomi ac *τοῦ Μακκαρίου Εφρημ homilias sermonesque de Pœnitentia*; Fulgentius *lib. II de Remissione peccatorum ad Euthymium*. — Inter recentiores unus omnium instar est ac nemini ea de re secundus doctiss. Morinus, de Sacrament. *lib. IV, cap 9, 10*, cujus porro totam doctrinam satis ibi erit ad quædam breviter capita reductam proponere. Cum eo igitur clarissimo viro statuendum est, 1° pœnitentiam ab initio Ecclesiæ usque ad Montani hæresim, id est ad annum circiter 175 breviorē fuisse et elementius inflectam; 2° a Montani ævo ad Novatum usque, id est ad annum circiter CCL, levem ac brevem fuisse pœnitentiam, si cum subsequentis ævi severitate compareretur; tunc tamen nonnihil crevisse, quoad modum et tempus, etsi istud necdum in specie determinatum fuerit ab Ecclesiâ; 3° Post Novatianum schisma graviorem ac diuturniorem fuisse pœnitentiam, quam prius, eique certa temporis spatia præfixa fuisse, variis in classibus evolventa, idque in orientali Ecclesiâ antea viguisse quam in occidentali; 4° In Ecclesiâ orientali post quartum sæculum, in occidentali vero post septimum multipere refriguisse solemnem pœnitentiæ disciplinam, sæpeque in desuetudinem abiisse prædictæ pœnitentiæ stationes; 5° Non omnia lethalia etiam publica, nec clericos omnes, saltem majores, publice reos, pœnitentiæ solemnibus subjacuisse; 6° Pœnitentiam publicam, nisi forte quoad crimen hæreseos, nunquam iteratam fuisse. — An vero, sublata peccatori relapso pu-

blicam pœnitentiæ medicinam, nihil jam ille in claustris haberet remedii, anceps agitur controversia. Affirmat Albaspinus *lib. II, observ. 5*; Morinus *lib. V, c. 27*; Petavius in *Epiphani. ad hæresim 59*. Contra vero Nat. Alexander *dissert. 10 in Hist. eccl. III*, eadem est Tournellii opinio, ac omnino videtur posterior illa tenenda. Cf. theol. *Curs. complet. tom. 22, p. 691*. Adis imprimis Cl. P. Corbinianum Thomæ luculentos de hoc ipsomet libello Tertullii commentarios; quos cum eo loci continuos adtere magnopere javisset, nimia vero difficultate ac tardiori mora nactus tandem et receptos, ad calcem hujusce editionis Tertullianæ, quo lectorem remittimus, seponere oportuit. Epp.

(b) Pœnitentiam. Hunc librum Erasmus non esse Tertulliani tandem Rhenano persuasit; nullo magis argumento, quam silli, ut ipsis videtur, accuratioris. Cujus argumenti vim sane frivolum esse, necum sensuros omnes confido, qui Septimio legendo attentius incubuerint. Nam et hic genium plane Tertullianicum agnoscent, et in aliis libris, qui nullam status unquam sui controversiam sunt passi, partes ejusdem operis longe aliis accuratiores et elegantiores animadvertent. Ric.

(c) Imminentem sæculi procellam. Quam in Apologetico dixit, *Vim maximam universo orbi imminentem ipsamque clausulam sæculi acerbitates horrendas committentem*, pag. 447. Ric.

(d) In pœnitentiæ actu. Nihil aliud quam in agenda pœnitentia. Lac.

(e) Pœnitet fidei amoris, etc., prout quid in ingratiam cecidit, semetipsos execrantur. Quintilianus, *Instit. XI: Jus mortis a senatu quidem vel ob aliquam magnam infelicitatem, vel etiam pœnitentiam, petunt*. Ric. — In ingratiam. Nos, attento quod alibi etiam ingratia vocabulo utatur pro ingratiitudine, scripsimus, *Prout quid in ingratiam cecidit*. Sic in hoc libro infra. Rhenk.

CAP. II. — (f) Timeantes Dominum scilicet. Pertinet hoc ad primam pœnitentiæ partem, quæ est contritio, cujus initium timor Domini, sicut infra cap. 8, et Aug. *lib. de Pœnit. med.* contraquam sentiunt nostri adversarii, dicentes, uti Lutherus, optimam pœnitentiam esse novam vitam, neque ulla contritione opus esse, aut sicuti Melancthon, nonnisi servili timore quodam qui metum incutiat. Pan.

neris Adam auspicata (*Gen. III*), post condemnatum A hominem cum sæculi dote (*a*) post ejectionem paradiso, mortique subjectum, cum rursus ad suam misericordiam maturavisset (*b*), jam inde in semetipso (*c*) pœnitentiam dedicavit (*d*), rescissa sententia irarum pristinaram, ignoscere pactus (*e*) operi et imagini suæ (*Gen. VIII et IX*). Itaque et populum sibi congregavit, et multis bonitatis suæ largitionibus fovit, et ingratisimum totiens expertus, ad pœnitentiam semper hortatus est (*Gen. XII*); et prophetando universorum prophetarum emisit ora (*f*), mox gratiam pollicitus, quam in extremitatibus temporum per Spiritum suum universo orbi illuminaturus esset, præire intinctionem pœnitentiæ jussit (*g*), si (*1*) quos per gratiam vocaret ad promissionem semini Abraham destinatum, per pœnitentiæ subsignationem (*2*) B ante componeret (*h*). Non tacet Joannes, Pœnitentiam initote, dicens (*Math. III*): jam enim salus nationibus appropinquabit, Dominus scilicet (*i*), afferens secundum Dei promissum, cui præministrans, pœnitentiam destinabat purgandis mentibus (*3*) propositam, uti quicquid error vetus inquinasset, quicquid in corde hominis ignorantia contaminasset (*j*), id pœnitentia verrens et radens, et foras abiciens mundam pectoris domum superventuro Spiritui Sancto paret, quo se ille cum cœlestibus bonis libens

inferat (*k*). Horum bonorum unus est titulus, salus hominis, criminum pristinorum abolitione præmissa. Hæc pœnitentiæ causa: hæc opera negotium divinæ misericordiæ curans: quod homini (*4*) proficit (*l*), Deo servit. Cæterum ratio ejus, quam cognito Domino discimus, certam formam tenet, ne bonis unquam factis (*m*) cogitatisve quasi (*5*) violenta aliqua manus injiciatur (*n*), Deus enim reprobationem bonorum ratam non (*6*) habet utpote suorum, quorum cum auctor (*7*) et defensor sit, necesse est proinde et acceptator; si acceptator, etiam remunerator. Viderit ergo ingratis hominum, si etiam bonis factis pœnitentiam cogit. Viderit et gratia, si captatio ejus ad benefaciendum incitamento est, terrena, mortalis utraque. Quantulum enim compendii, si grato benefeceris? vel dispendii, si ingrato? Bonum factum (*o*) Deum habet debitorem, sicuti et malum: quia judex omnis remunerator est causæ. At cum judex Deus justitiæ carissime sibi exigendæ tuendæque præsideat, et in eam omnem summam disciplinæ (*8*) suæ sanciat: dubitandum est sicut in universis actibus nostris, ita in pœnitentiæ quoque causa, justitiam Deo præstandam esse? quod quidem ita impleri licebit, si peccatis solummodo adhibeatur. Porro peccatum, nisi malum factum, dici non meretur; nec quisquam benefaciendo delinquit. Quod si non delin-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ut *Fran. Paris.*
- (2) Anteponeret *Seml.*
- (3) Præpositam *Seml.*
- (4) Profecit *Rig.*

- (5) Violentia *Seml.*
- (6) Habens *Seml.*
- (7) Est, *Wouw. M. S. Seml.*
- (8) Suæ omitt. *Seml.*

C

COMMENTARIUS.

(a) *Post condemnatum hominem cum sæculi dote.* Dotem sæculi dicit delicta, per quæ homo excidit a divina gratia. *RIG.*—*Cum sæculi dote.* Miseras humanas intelligit, quæ post peccatum mortalibus in dotem assignatæ sunt. *ALBASP.*

(b) *Cum ad suam misericordiam maturavisset.* Optime explicat Rhenanus, *Cum ad suam misericordiam Deus mature se recepisset.* *RIG.*—*Ad suam misericordiam maturavisset.* Hoc est mature se recepisset et in tempore. Sic Cyprianus ad Donatum gratiam maturantem dixit. *RHEN.*

(c) *Jam inde in semetipso pœnitentiam dedicavit.* Quasi Deum pœnituerit fecisse hominem: quasi etiam pœnituerit damnasce. *RIG.*

(d) *Pœnitentiam dedicavit.* Punito Adam peccato, cum mortales novis beneficiis compleret, docuit D prius acta pœnitentia emendari posse. *ALBASP.*

(e) *Ignoscere pactus.* Quasi icto nobiscum foedere. *RIG.*

(f) *Prophetando emisit.* Ad prophetandi munus. *RIG.*

(g) *Præire intinctionem.* Jussit ut pœnitentia baptismum præcederet: quam eleganter docet pœnitentiam ante baptismum necessariam esse. *ALBASP.*—*Intinctionem pœnitentiæ.* Quam hic intinctionem, mox dicit subsignationem. *RIG.*—*Intinctionem pœnitentiæ.* Significat baptismum Joannis, qui fuit pœnitentiæ baptismus, præcursor baptismi christiani, qui fuit etiam Spiritus Sancti. *RIG.*

(h) *Per pœnitentiæ subsignationem ante componeret.* Verba sunt e Jure petita fisco. Etenim Juris auctoribus subsignatæ facultates reo dicuntur, quæ conductorum subscriptionibus obligatæ sunt fisco, et subsignata apud ærarium et censorem prædia quæ sunt

in censum delata. Eo sensu Tertullianus pœnitentiam subsignatam dicit, quæ se apud Deum quis proposito vitæ sanctioris obligavit, adhibito intinctionis sive baptismi sacramento, tanquam signaculo. Sic enim lib. I ad Uxor. *Viduitatem apud Deum subsignatam.* *RIG.*—*Componeret.* Componere dicitur prætor quos jurisdictione sua compescit, deque adversariis amicos et quietos reddit. Componit sacramentis suis Deus homines pessime meritis, et in suorum amicorum numero esse jubet. *RIG.*

(i) *Dominus scilicet.* etc. Novas tabulas, novum fœdus, Novum Testamentum, Evangelium. *RIG.*

(j) *Ignorantia contaminasset.* Cum Dei legem ignorarent ethnici, quicquid peccarunt ignorantia fecisse videbantur. *ALBASP.*

(k) *Quo se ille cum cœlestibus bonis inferat.* Significat dona Spiritus Sancti, velut invecta et illata præstantissimi inquilini. Eodem sensu libro de Patientia dixit, *Rector animus facile communicat spiritus invecta cum habitaculo suo.* *RIG.*

(l) *Quod homini proficit.* etc. Expendatur hoc, quasi dicat, Deus non eget Pœnitentia, sed tu egres. Et quia res tua agitur, ideo servitium Deo. Tale quiddam Joan. Chrysost. oral 2. adv. Jud. ubi tractat locum Malachiæ. *LAC.*

(m) *Ne bonis unquam factis.* Ut gentiles qui manus injiciunt bonis factis, id est, qui cum de bonis factis dolent, crines aut barbam sibi evellunt. *ALBASP.*

(n) *Quasi violenta aliqua manus injiciatur.* Quæ bene facta aut bene cogitata interficiat et strangulet, convertens in deteriora. Unde illud Ennii: Quo vobis mentes recte quæ stare solebant Antehac, dementes, sese flexere viatæ? *RIG.*

(o) *Bonum factum.* Alludit ad formam qua veteres

quit, cur pœnitentiam invadit, delinquentium (1) A privatum (a) cur malitiæ officium bonitati suæ imponit? ita evenit, ut cum aliquid ubi non oportet adhibetur, illic ubi oportet negligatur.

CAPUT III.

Quorum ergo pœnitentia justa et debita videatur, id est, quæ delicto deputanda sint, locus quidem ex-
postulat denotare, sed otiosum videri potest (b). Domino enim cognito, ultro spiritus a suo auctore respectus emergit ad notitiam veritatis, et admissus ad dominica præcepta, ex ipsis statim eruditur, id peccato deputandum, a quo Deus arceat. Quoniam cum Deum grande quid boni constet esse, utique bono nisi malum non displiceret, quod inter contraria sibi nulla amicitia est. Perstringere tamen non pige-
bit, delictorum quædam esse carnalia, id est, corpora-
lia, quædam vero spiritalia. Nam cum ex hac duplicis substantiæ congregatione confectus homo sit, non aliunde delinquit, quam unde constat. Sed non eo inter se differunt, quod corpus et spiritus duo sunt: alioquin eo magis paria sunt, quia duo unum effi-
ciunt: ne quis pro diversitate materiarum peccata eorum discernat, ut alterum altero levius aut gravius existimet. Siquidem et caro, et spiritus, Dei res: alia, manu ejus expressa; alia afflatu ejus consum-
mata (Gen. II). Cum ergo ex pari ad Dominum perti-
neant: quodcumque eorum deliquerit, ex pari Domi-
num offendit. An tu discernas actus carnis et spiritus? quorum et in vita, et in morte, et in resurrectione, tantum communionis atque consortii est (Joan. V), ut pariter tunc aut in vitam aut in iudicium suscitentur: quia scilicet pariter aut deliquerit, aut (2) innocen-
ter egerint. Hoc eo præmiserimus, ut non minorem alteri quam utrique parti, si quid deliquerit, pœni-

tentiæ necessitatem intelligamus impendere. Com-
munis reatus amborum est, communis et iudex, Deus
scilicet: communis igitur et pœnitentiæ medela.
Exinde spiritalia et corporalia nominantur, quod de-
lictum omne, aut agitur, aut cogitatur, ut corporale
sit, quod in facto est: quia factum, ut corpus, et vi-
deri et contingi habet. Spiritale vero, quod in animo
est, quia spiritus neque videtur, neque tenetur; per
quod ostenditur non facti solum, verum et voluntatis
delicta vitanda, et pœnitentia purganda esse. Neque
enim si mediocritas humana, facti (3) solum judi-
cat (c), quia voluntatis latebris par non est, idcirco
crimina ejus etiam sub Deo negligamus, Deus in
omnia sufficit. Nihil a conspectu ejus remotum, unde
omnino delinquitur. Quia non ignorat nec omittit,
quominus in iudicium decernat. Dissimulator et
prævaricator (d) perspicaciæ suæ non est. Quid quod
voluntas facti origo est? viderint enim, si qua casui,
aut necessitati, aut ignorantiae imputantur: quibus
exceptis jam non nisi voluntate delinquitur. Cum
ergo facti origo est, non tanto potior ad pœnam est,
quanto principalis ad culpam: quæ ne tunc quidem
liberatur, cum aliqua difficultas perpetrationem ejus
intercipit. Ipsa enim sibi imputatur, nec excusari
poterit per illam perficiendi infelicitatem (e), operata
quod suum fuerat. Denique Dominus quemadmodum
se adjectionem legi superstruere demonstrat (Matth.
V), nisi et voluntatis interdicendo delicta? Cum adul-
terum non eum solum delinit, qui cominus in alie-
num matrimonium cecidisset (f), verum etiam illum,
qui aspectus concupiscentia contaminasset: adeo quod
prohibetur administrare, satis periculose (g) animus
sibi representat (h), et temere per voluntatem (i) ex-
pungit effectum. Cujus voluntatis cum vis tanta sit (j),

LECTIONES VARIANTES.

(1) Privatum abest Latin. delinquentium privatum?
Haver. M. S. Rig. delinquentium peccatum? Jun. delin-
quentium? Privatum cur malitiæ Semler.

(2) Innocentes Rig.

(3) Factis Pam. Seml. e factis Leop.

COMMENTARIUS.

caussa boni omnis bonum factum præfari solebant. Notavit hoc Turnebus lib. III, cap. 22. LAC.

(a) Cur pœnitentiam invadit, delinquentium privatum. Sic legitur in cod. Ursini. Pœnitentiam dicit esse delinquentium privatum, hoc est, rem et curam delinquentium propriam et privatam. Injuste autem facit, qui privatis utitur tanquam communibus et publicis. Privatum absolute, pro agro privato, dixit Ovidius, V Pastor.

Vindice servabat nullo sua publica vulgus:
Jamque in privato pascere iunctis erat. Rig.

CAP. III. — (b) Otiosum videri potest. Supersedendum esse censet de pietate et religione catechumenorum, qui cum Dei legem perspectam haberent, ultroque pœnitentiam amplecterentur, illius elogia aut ad illam adhortationes non postulabant. LE PR.

(c) Facti solum judicat. Facti, scilicet delicta. Etenim præcessit, Non facti solum, verum et voluntatis, delicta vitanda. Rig.

(d) Prævaricator. Proprie qui prodit causam. Nam et glossæ non solum συκοφάντης, sed etiam προδοῦν; ἐν ἰδίᾳ δαίν, καὶ τὸ ἀντιδικῶ βολῶν. LAC.

(e) Perficiendi infelicitatem. Frustrationem, ἀτυχίαν. Rig. — Perficiendi infelicitatem. Metaphora illa ab ar-

boribus ducitur, quæ cum fructus non ferant seu temporis injuria, seu cultorum negligentia, infelices vocantur. LE PR.

(f) Cominus in alienum matrimonium cecidisset. Adultero scilicet concubitu. Rig.

(g) Satis periculose. Ipse Tertullianus lib. de Monog. habet secum animi licentiam, qui omnia homini, quæ non habet, imaginario fructu representat. Rig.

(h) Sibi representat. Ex hoc loco Petrus Martyr, et cæteri hæretici aiunt hoc verbum præsentem exhibere, apud Auctorem non significare; atque adeo cum ait pane Christum corpus suum representasse, non ita accipiendum ut præsens corpus tradiderit: verum huic uni sexcentos opponere possem, ubi præsentem rem ipsam exponere significat. ALBASP.

(i) Et temere per voluntatem. In eandem sententiam dixerat Juvenal. sat. 13.

Has pœnas patitur peccandi sola voluntas;
Nam scelus intra se tacitum qui cogitat ullum
Facti crimen habet. Rig.

(j) Cujus voluntatis cum vis tanta sit, cur non solatium sui saturans, pro facto cedit? Sic edidit Rhennus. Sed retinendam censeo codicis antiqui scripturam hujusmodi, Cujus voluntatis cum vis tanta sit, ut non solatium sui saturans pro facto cedit, pro facto

ut (1) non solatium sui saturans (a) pro facto cedat, ergo plectetur. Vanissimum est dicere, volui, nec tamen feci. Atquin perficere debes quia vis : aut nec velle, quia nec perficis. Sed ipse conscientiae tuae confessione pronuntias. Nam si bonum concupisceres, perficere gestisses; porro sicut malum non perficis, nec concupiscere debueras. Quaque te (2) constitueris, crimine astringeris, quia aut malum volueris, aut bonum non adimpleveris.

CAPUT IV.

Omnibus ergo delictis (b) seu carne, seu spiritu, seu facto, seu voluntate commissis, qui poenam per iudicium destinavit, idem et veniam per poenitentiam spondit, dicens ad populum : *Poenitere* (3), *et saluum faciam te* (Ezech. XVIII, 21, 23). Et iterum, *Vivo*, inquit Dominus, *et poenitentiam malo quam mortem*. Ergo poenitentia vita est (c), cum praeponebatur morti. Eam tu peccator, mei similis (imo me minor (d), ego enim praestantiam in deliciis meam agnosco), ita invade, ita amplexare, ut naufragus alicujus tabulae fidem (e). Haec te peccatorum fluctibus mersum, prolevabit (f) (4) et in portum divinae clementiae protelabit. Rape occasionem inopinatae felicitatis, ut ille tu nihil quondam penes Deum, nisi (Is. XL, 15; LXIV, 8; Dan. II; Ps. I, 3; Jer. XIX, 14; Matth. III) *stilla situlae, et arcae pulvis et vasculum figuli*, arbor exinde fias illa, quae penes *aquas seritur, et in foliis perennat, et tempore suo fructus agit*, quae non ignem, non securim videbit. Poeniteat errorum, reperta veritate; poeniteat amasse quae Deus non amat, quando ne nos quidem ipsi servulis nostris ea

(1) Car *Franeq. Paris. Rigalt.*(2) Converteris *Latin. Jun.*(3) Poeniteat te *Wouw. M. S.*(4) Perlavabit *Franeq.*(5) Nosse *Rhen. male.*(6) Pro *Jun.*(7) Praecipit *Fran. Paris. Rig.*

LECTIONES VARIANTES.

(8) Praecipit *Rigalt.*(9) Ab ille *Rig.*(10) Salutis *Pet. Ciacconius*; salute *Rig.*(11) Nos *omittit Seml.*(12) Resignare *Venel.*(13) Ita... *Leop. Restitues Seml. Fran. Paris. Rig.*

COMMENTARIUS.

ergo plectetur. Sic autem interpretor : Qui foeminam non suam aspectu concupiscentiae contaminat, imaginaria voluptatis praesentia animo quod concupivit, jam mœchatus est in corde suo. Jure igitur voluntas cujus tanta vis est, ut per ipsam animus imaginario fructu delectetur, pro facto cedit, et pro facto plectitur. *Rig.*

(a) *Solatium sui saturans*. Animus per voluntatem apud seipsum fecit et adeptus est quod libuit; itaque hoc jam fruitur et saturatur solatio. Nam quod superest non est animi, sed corporis. *Rig.*

CAP. IV.—(b) *Omnibus ergo delictis*. De prima poenitentia loquitur, quod non animadvertens Pamelius, nescio quid turbat, aut cur primam cum secunda confundit; nam necesse est mihi det, hoc nihil pro particulari poenitentia facere, atque adeo pro confessione, et remissione omnium peccatorum, cum de prima sit mentio, quia nemo inquam negavit omnia omnino peccata deleri. *ALBASP.*

(c) *Ergo poenitentia vita est*. Ait Dominus, *Poenitentiam malo quam mortem*; opponens poenitentiam morti. Quid autem verius opponitur morti quam vita? Ergo opposita morti poenitentia, vita est. *Rig.*

(d) *Imo me minor*. Quidquid ante lavacrum commuerant catechumeni aut fecerant, id omne naturae magis impetu quam voluntate fecisse existima-

bantur, ut Auctor *de Pudic.*, D. Cypr., aut quisquis libellum *de Pedum Ablutione* nobis dedit, Hermes et Justinus affirmant; quomobrem ait catechumeni minus se peccasse. *ALBASP.*
(e) *Alicujus tabulae*. Quando aiunt Patres poenitentiam esse secundam post naufragium tabulam, de secunda et post baptismum poenitentia id accipiendum, non de prima, quae non erat secunda, sed prima tabula. *ALB.*—*Alicujus tabulae*. Optime monuit Albaspi-neus secundam tabulam dici tantum de poenitentia secunda seu post baptismum suscepta. Prima quippe poenitentia qua fideles accedebant ad baptismum suscipiendum navis dicebatur, qua scilicet fracta, secunda poenitentia ceu tabula in naufragio restabat. *LE PR.*

CAPUT V.

Hoc enim dico, poenitentiam quae per Dei gratiam ostensa et indicta nobis, in gratiam nos Domino revocat, semel cognitam atque susceptam nunquam post hoc iteratione delicti resignari (12) oportere. Jam quidem nullum ignorantiae praetextum (g) tibi patrocinatur, quod Domino agnito praecipitque ejus admissis, denique poenitentia delictorum functus, rursus te in delicta restituis (13) (h). Ita in quantum

VARIANTES.

(8) Praecipit *Rigalt.*(9) Ab ille *Rig.*(10) Salutis *Pet. Ciacconius*; salute *Rig.*(11) Nos *omittit Seml.*(12) Resignare *Venel.*(13) Ita... *Leop. Restitues Seml. Fran. Paris. Rig.*

bantur, ut Auctor *de Pudic.*, D. Cypr., aut quisquis libellum *de Pedum Ablutione* nobis dedit, Hermes et Justinus affirmant; quomobrem ait catechumeni minus se peccasse. *ALBASP.*

(e) *Alicujus tabulae*. Quando aiunt Patres poenitentiam esse secundam post naufragium tabulam, de secunda et post baptismum poenitentia id accipiendum, non de prima, quae non erat secunda, sed prima tabula. *ALB.*—*Alicujus tabulae*. Optime monuit Albaspi-neus secundam tabulam dici tantum de poenitentia secunda seu post baptismum suscepta. Prima quippe poenitentia qua fideles accedebant ad baptismum suscipiendum navis dicebatur, qua scilicet fracta, secunda poenitentia ceu tabula in naufragio restabat. *LE PR.*

(f) *Prolevabit*. Sic legitur in antiquis exemplaribus. *Rig.*

CAP. V.—(g) *Ignorantiae praetextum*. Gentiles sive audientes hac una ratione peccatis suis ignosci volebant, quod quid optimum esset factu ignorassent : qua excusatione iis non liceret uti qui Christi mandatis imbuti essent, unde etiam constabit totum hoc caput ad audientes et catechumenos pertinere. *ALBASP.*

(h) *Rursus te in delicta restituis*. Stultissimus qui pugnans adversus propria commoda, et in deteriorem statum restitui postulas. *Rig.*

ignorantia segregaris, in tantum contumaciæ agglutinaris. Nam si idcirco te deliquisse poenituerat, quia Dominum cœperas timere, eum quod metus gratia gessisti rescindere maluisti, nisi quia metuere destisti? Neque enim timorem alia res, quam contumacia subvertit. Cum etiam ignorantes Dominum (a) nulla exceptio tueatur (1) ad poenam; quia Deum in aperto constitutum, et vel ex ipsis cœlestibus bonis comprehensibilem, ignorari non licet: quanto (2) cognitum despici periculosum est! Despiciit porro, qui bonorum ac malorum intellectum ab illo consecutus, quod intelligit fugiendum, quodque jam fugit, resumens, intellectui suo, id est, Dei dono, contumeliam facit: respuit datorem cum datum deserit, negat (3) beneficium, cum beneficium non honorat. Quemadmodum ei potest placere, cujus munus sibi displicet? Ita in Dominum non modo contumax, sed etiam ingratus apparet. Cæterum non leviter in Dominum peccat, qui, cum æmulo ejus diabolo poenitentia renuntiasset, et hoc nomine illum Domino subjecisset, rursus eundem regressu suo erigit, et exultationem ejus scipsum facit, ut denuo malus, recuperata præda sua, adversus Dominum gaudeat. Nonne quod dicere quoque periculosum est, sed ad ædificationem proferendum (4) est, diabolus Domino præponit? Comparationem enim videtur egisse, qui utrumque cognoverit, et judicatio pronuntiasset eum meliorem, cujus se rursus esse maluerit. Ita qui per delictorum poenitentiam instituerat Domino satisfacere, diabolo

A per aliam poenitentiam poenitentiam (5) (b) satisfaciit: eritque tanto magis perosus Deo, quanto æmulo ejus acceptus. Sed aiunt quidam (c) satis Deum habere, si corde et animo suspiciatur, licet actu minus fiat. Itaque se salvo metu et fide peccare: hoc est, salva castitate matrimonia violare, salva pietate parenti venenum temporare. Sic ergo et ipsi salva venia in gehennam detrudentur, dum salvo metu peccant. Primum exemplum perversitatis, quia timent, delinquant: opinor non delinquerent, si non timerent. Igitur, qui Deum nolit offensum, nec revereatur omnino, si timor offendendi patrocinium est. Sed ista ingenia de semine hypocritarum pultulare consueverunt, quorum (6) individua cum diabolo amicitia est, (d) quorum poenitentia nunquam fidelis.

CAPUT VI.

Quicquid ergo mediocritas nostra (e) ad poenitentiam semel capessendam et perpetuo continendam suggerere conata est, omnes quidem deditos Domino spectat, ut omnis (7) salutis in promerendo Deo petitores, sed præcipue novitioris istis imminet (f). Qui cum maxime incipiunt divinis sermonibus aures rigare, quique catuli infantia adhuc recentis, nec perfectis luminibus incerta reptant; et dicunt quidem (8) pristinis renuntiare (g), et poenitentiam assumunt (h), sed includere eam negligunt (i). Interpellat enim illos ad desiderandum ex pristinis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) A poena *Fran. Paris. Rig.*; ad poenam *Seml.*
 (2) Quanto magis *Junius.*
 (3) Beneficium *Jun.*
 (4) Præferendum *Seml.*
 (5) Satisfaciit *Seml.*

- (6) Invidia *Fran. Paris.*
 (7) Omnes *Paris. Jun.*
 (8) Ita *edd. omnes, except. Leop. qui scribit: se renuntiare.*

COMMENTARIUS.

(a) Cum etiam ignorantes Dominum. Facit locus ille contra novos istos evangelicos qui ab Apostolorum tempore majores nostros in ignorantia perpetua vixisse dicunt, et tamen a culpa excusatos. Imprimis autem pro Auctoris sententia faciunt frequentissima illa sacrificia immolari jussa pro peccatis ignorantia, Levit. IV et V, et num. XV, de quibus et Hebr. IX. Deinde et in Novo Test., Act. II, B. Petrus ad illos quos sciebat per ignorantiam peccasse: *Pœnitepinini*, inquit, et convertimini, ut deleantur peccata vestra. Hinc Patrum omnium conformis est sententia quod ignorantia, quam crassam moderni Theologi vocant, neminem a culpa excuset, qualis illa hæud dubie fuisset, si verum illi dicerent. PAM.

(b) Per aliam poenitentiam poenitentiam. Plinius, ep. 10, lib. VII: *Superest ne rursus provinciam quod damnasse dicitur, placeat agatque poenitentiam poenitentia suæ.* Rig.

(c) Sed aiunt quidam. Adnotatu dignus etiam iste locus adversus novam quorundam hæresim (a qua nec Calvinistæ abhorrent), qui sibi sufficere arbitrantur, si corde et animo suam religionem retineant, quamvis catholicorum contraria sibi religioni exercitiis ac mysteriis se immisceant, imo et communient. PAM.

(d) Quorum individua cum diabolo amicitia est. Recitissima scriptura, nec debuit sollicitari. Est enim sermo de genere hypocritarum, quorum poenitentia nunquam fidelis, quorum scilicet individua cum diabolo amicitia est; adeoque semper ad ejus castra revertuntur. Rig.

CAP. VI.—(e) *Quidquid ergo mediocritas nostra, etc.* Docere videtur Tertullianus hoc loco catechumenos quos tirores vocat poenitentiam usque ad baptismum aliquando protraxisse; cum enim probe intelligerent omnia peccata baptismo deleri, poenitentia suscipienda tempus producebant quantum in se erat, adeoque non includebant poenitentiam, hoc est non peragebant. Qua in interpretatione a Rigaltio tanquam discedo, etenim includere est *πληρωσαι, τελειωσαι.* LE PR.

(f) *Novitiolis istis.* Novitiosos istos post paulo dicit audientes, et auditorum tirocinia. Rig.—*Novitiolis istis.* Notetur catechumenos ita dictos, unde fortasse sumpta vox monasticæ disciplinæ quæ hodie retinetur, ita ut novitii religionum sint veluti audientes et catechumeni. LAC.

(g) *Pristinis renuntiare.* Hoc est idololatriæ, et negotiis vitæ secularis. Rig.

(h) *Et Poenitentiam assumunt.* Assumere poenitentiam dicuntur, qui inter audientes nomina prostentur sua. Rig.—*Poenitentiam assumunt.* Notetur in primis poenitentiam assumere esse propriam locutionem eorum qui invadebant poenitentiam, cujus ipse primus aditus dicebatur assumptio. Et quidem hanc esse propriam locutionem invadentium poenitentiam notavit Heraldus, lib. I, c. 4, digress., sed nulla re probavit. LAC.

(i) *Sed includere eam negligunt.* Baptismo scilicet, qui et obsignatio dicitur. Et ipse mox dicit, *Inclusionis seram obstructam.* Poenitentia igitur et fides tunc includitur, cum in baptismum deducitur; sicut ac-

aliquid, ipse finis desiderandi : velut poma cum jam in acorum vel amaritudinem senescere incipiunt, ex parte aliqua tamen adhuc ipsi gratiæ suæ adulantur. Omne præterea cunctationis et tergiversationis erga poenitentiam vitium, præsumptio intinctionis importat (a). Certi enim indubitatae veniæ delictorum, medium tempus interim furantur, et comneatum sibi faciunt (b) delinquendi, quam eruditionem non delinquendi. Quam porro ineptum, quam iniquum, poenitentiam non adimplere, et veniam delictorum sustinere, hoc est, pretium non exhibere (c), ad (1) mercedem manum emittere ! Hoc enim pretio Dominus veniam addicere instituit ; hac poenitentiae compensatione redimendam proponit impunitatem. Si ergo qui venditant, prius nummum, quo pascuntur, examinant, ne scalptus, neve rasmus, ne adulter (d) etiam : Dominum credimus poenitentiae probationem prius inire, tantam nobis mercedem (2) perennis scilicet vitæ concessurum ? Sed differamus tantisper poenitentiae veritatem. Tunc opinor emendatos (3) liquebit, cum absolvimur ? Nullo pacto. Sed cum pendente venia, poena prospicitur, cum adhuc liberari

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Mercedem Rig.
- (2) Mercedem Latin.
- (3) Licebit Rhen.
- (4) Idem Fran. Rig.
- (5) Asperginem Jun. ex M. S.
- (6) Propositum Seml. Præpositum Wouw. M. S. Rig. me-

COMMENTARIUS.

tiones iudicio inclusas dixit Caius, quæ sunt in iudicium deductæ, l. CXXXIX de reg. ju. Porro poenitentiam includere negligunt, qui pristinis ægre renuntiant ; quasi malefactorum summa, quam includi baptismo volunt, nondum confecta. Ric.

(a) *Præsumptio intinctionis*. Fiducia veniæ per baptismum impetrandæ. Ric.

(b) *Comneatum sibi faciunt*. Docebantur audientes non solum quam grave et periculosum esset peccare, Deumque iratum habere, sed etiam omnia retro delicta baptismi condonari, unde ait Tertullianus quibusdam peccandi audaciam et securitatem ejusmodi præceptis fieri. ALBASP.

(c) *Hoc est pretium non exhibere*. Id tantum fuerat lege 12 tab. ne venditoris res emptori aliter acquireretur, quam si is pretium solvisset, § venditor Inst. de rerum divisione et ex jure Attico petitum : id enim græcam fidem vocat Plautus in *Asinaria* ; Ausonius in *Epistolis*, *Græca non bona fide*. Turneb. *advers. lib. XII, cap. 18*. ALBASP.

(d) *Ne scalptus, ne rasmus, ne adulter*. Lege Cornelia de falsis, punitur qui nummos aureos partim raserit, partim tinxerit, vel sinxerit, l. VIII ad l. Corn. de fal. ; ubi Basilicorum auctores legisse videntur, *cinxerit*, non *tinxerit*. Etenim dixere, *Οὐ τὰ νομίσματα ξίοντι ; ἢ περιβάλλοντες*. Ric.

(e) *Cum adhuc liberari non meremur ut possimus mereri*. Sic ista uno spiritu, absque ulla distinctione sunt perducenda. Disputat Tertullianus de poenitentium processu. Et quando nos, inquit, poenitentiam qui adsumpsimus, pro emendatis habebimus ? An cum absolvimur, lavacro impetrato, aqua concessa ? Minime inquit ; sed cum pendente venia prospicimus poenas anteactæ vitæ piaculis constitutas, cum adhuc liberari non dicam non meremur ; nam quis merita sua coram Deo reputare ausit unquam ? sed cum adhuc non meremur ut possimus, divina misericordia sic largiente de suo, mereri. Ric.

(f) *Servus libertate mutatus*. Sacramentum liberta-

ti non meremur ut possimus mereri (e) cum Deus comminatur, non cum ignoscit. Quis enim servus, postquam libertate mutatus est (f), furta sua et fugas sibi imputat ? Quis miles postquam castris suis emissus, pro notis suis satagit ? (g) Peccator ante veniam desistere se debet ; quia tempus poenitentiae, (4) id est, quod periculi et timoris. Neque ego renuo divinum beneficium, id est, abolitionem delictorum inituris aquam omnimodo salvum esse ; sed ut eo pervenire contingat, elaborandum est. Quis enim tibi tam infidæ poenitentiae viro (h) (5) asperginem unam cujuslibet aquæ (i) commodabit ? furto quidem aggredi, et (6) præpositum hujus rei (j) asseverationibus tuis circumduci facile est. Sed Deus thesauro suo providet, nec sinit obrepere indignos. Quid denique ait ? *Nihil occultum, quod non revelabitur* (Luc, VIII. 17). Quantasque tenebras factis tuis superstruxeris, Deus lumen est. Quidam autem sic opinantur, quasi Deus necesse habeat præstare etiam indignis quod spondit : et liberalitatem ejus faciunt servitutem. Quod si necessitate nobis (7), symbolum mortis indul-

lius.

(7) A. Neander hæc W. transponenda esse censet, ita ut scribatur : Quodsi necessitate, ergo invitatus facit ; symbolum mortis indulget. Sed tollitur loci difficultas appposito post facit interrogandi signo.

ti, vertigo, mutationis signum. Hinc illa,

Quibus una Quiritem
Vertigo facit

C Et,

Momento turbinis exit
Marcus Dama.

Et qui de ethnicis sunt christiani, dicuntur conversi ad Deum scilicet verum, cui soli servire vera est libertas. Ric.

(g) *Pro notis suis satagit*. Notas militares dicit, quibus miles denotatur, ob delicta militaria, puta si fuerit emansor, desertor, seditiosus, etc. Eadem metaphora de seipso dicit, peccatorem omnium notarum, sub finem hujus operis. Ric.

(h) *Quis enim tibi tam infidæ poenitentiae viro asperginem unam cujuslibet aquæ commodaret ?* Qualis illa fuit Isiacorum, quam apertius describit lib. de Baptis. Villas, domos, templa, totasque urbes aspergine circumlatæ aquæ expiant. Ric.

(i) *Asperginem unam cujuslibet aquæ*. Aquæ communis, profanæ. Tam infidæ, inquit, poenitentiae virum nemo aquæ communis, non dicam cyathos, sed ne gutta quidem una dignabitur, tantum abest ut velit ad baptismum deducere. Splendide nugantur qui hæc verba de baptismo per adspersionem accipiunt, nam ubicumque de baptismo sermonem facit, *Lavacrum* dicit, et *Tingere*, et *Intingere*, et *Abui*, et *Mergitari*, et *Immergionem*, quæ sane adspersionem minime significant. Non est propterea tamen culpanda Ecclesiæ benignitas quæ postmodum invaluisse videtur ut cogente necessitate saltem aquæ aspergine Christiani perficerentur. Etenim Cyprianus epist. ad Magnum secunda ex sacris litteris probat, aquam aspersionis purificationem esse, nec moveri quemquam debere quod aspergi vel perfundi videntur agri, non baptizari. Ric.

(j) *Præpositum hujus rei asseverationibus tuis circumduci facile est*. Presbyterum significat lavacro ministrando præpositum, quem lib. de Baptismo, angelum vocat baptismi arbitrum. Ric.

get (k) ergo invitus facit : quis enim (1) permittit permansurum id, quod tribuerit invitus? Non enim multi postea excidunt? non a multis donum illud aufertur? Hi sunt scilicet, qui obrepunt, qui poenitentiae fidem aggressi (a), super arenas domum ruituram collocant. Nemo ergo sibi aduletur, quia inter auditorum tirocinia (b) deputatur, quasi eo etiam nunc sibi delinquere liceat Dominum simul cognoveris, timeas : simul inspexeris, reverearis. Cæterum quid te cognovisse interest, cum iisdem incubas, quibus retro ignarus? Quid autem te a perfecto servo Dei (2) (c) separat? An alius est intinctus Christus, alius audientibus? Num spes alia, vel merces, alia formido iudicii, alia necessitas poenitentiae? Lavacrum illud obsignatio est fidei : quæ fides a poenitentiae (d) fide incipitur et commendatur. Non ideo abluimur, ut delinquere desinamus, quoniam jam corde loti sumus. Hæc enim prima audientis intinctio est (e) metus integer ; exinde (3) quoad Dominum senseris, (f) fides sana, conscientia, semel poenitentiam amplexata. Cæterum, si ab aquis peccare desistimus, necessitate, non sponte (g) innocentiam induimus. Quis ergo in bonitate præcellens? cui non licet, aut (4) cui displicet malo esse? qui jubetur, an qui delectatur a crimine vacare? Ergo nec a furto manus avertamus, nisi claustrorum duritia repugnet : nec oculos a stupri concupiscentiis refrænemus, nisi a custodibus corporum obstructi, si nemo Domino deditus delinquere desinet, nisi intinctione alligatus. Quod si qui ita senserit, nescio an intinctus magis contristetur, quod peccare desierit, quam lætetur, quod evaserit. Itaque audientes

A optare intinctionem, non præsumere oportet. Qui enim optat, honorat : qui præsumit, superbit. In illo verecundia, in isto petulantia apparet. Ille satagit, hic negligit. Ille mereri cupit, at hic, ut debitum, sibi repromittit : ille sumit, hic invadit. Quem censeas digniorem, nisi emendatiorem? quem emendatiorem, nisi timidiorem, et idcirco vera poenitentia functum? Timuit enim adhuc delinquere, ne non mereretur accipere. At ille præsumptor, cum sibi repromitteret, securus scilicet, timere non potuit : sic nec poenitentiam implevit, quia instrumento poenitentiae, id est, metu, caruit. Præsumptio inverecundiae portio est, instat petitorum, despicit datorem. Itaque decipit nonnunquam. Ante enim quam debeatur repromittit, quo semper is, qui est præstaturus, offenditur.

B

CAPUT VII.

Hucusque, Christe Domine, de poenitentiae disciplina servis tuis (5) dicere vel audire contingat, quousque etiam delinquere non oportet audientibus : vel nihil jam de poenitentia noverint, nihil ejus requirant. Piget secundæ, imo iam ultimæ spei subtexere mentionem, ne retractantes de residuo auxilio poenitendi, spatium adhuc delinquendi demonstrare videamur. Absit, ut aliquis ita interpretetur, quasi eo sibi etiam nunc pateat ad delinquendum, quia patet ad poenitendum ; et redundantia clementiae celestis, libidinem faciat humanæ temeritatis. Nemo idcirco deterior sit, quia Deus melior est, totiens delinquendo quotiens ignoscitur (h). Cæterum finem utique evadendi habebit. cum offendendi non habebit. Evasimus semel ; hacten-

C

LECTIONES VARIANTES.

(1) Promittit Jun.

(2) Dei Verbo Jun. ex M. SS.

(3) Quo ad Rigalt.

(4) An Fran. Rig.

(5) Discere Wouw. M. S. Rig.

COMMENTARIUS.

(k) *Symbolum mortis indulget.* Sygrapham mortis donat, id est, peccatum. Etenim obligationes etiam ex delictis et maleficiis nascuntur. Paulus ad Coloss. II dixit, chirographum. *ἡ χρογραφὴ τῶ κατ' ἡμῶν χειρὸς γραφὸν τοῖς δόγματιν.* Ipse Tertullianus lib. de Pudic.: *Nam et solvui liberans hominem per lavacrum, donato ei chirographo mortis.* Ric.

(a) *Qui poenitentiae fidem aggressi.* Id est qui incipiunt credere poenitendum esse, et tamen eos non vere poenitet; nihil enim prius catechumeni sive tirones docebantur, quam ut prioris vitæ poenitentiam agerent. ALBASP.

(b) *Inter auditorum tirocinia.* Catechumenos non intelligit, ut opinor, nam proprie catechumeni illi vocabantur, qui probe edocti et eruditi de lege Christi orarent et jus haberent ad baptismum (quamvis non ignorem tirones, audientes, et catechumenos uno eodemque nonnunquam nomine appellari), quique primam poenitentiam pene finierant; sed tirones et novitiolos qui christianæ legis prima elementa docebantur. ALBASP.

(c) *A perfecto Dei servo.* Initiabantur adsumpta poenitentia; perficiebantur baptismo, unctione, Eucharistia. Ric.

(d) *Quæ fides a poenitentia.* Non accedebant ad baptismum, nisi de rebus fidei plane instructi, id est, de Dei magnitudine et potestate, rebusque qui in Evangelii continentur, uno excepto Eucharistiæ mysterio,

neque baptizabantur nisi postquam ea omnia se credere jurassent, quorum fides a poenitentia incipiebat, quia scilicet non censendi erant Deo credere eumque magnificare et timere, nisi eum dignum existimarent, cui de pristinis satisfacerent, et poenitentia diluerent, quæ in eum ejusque legem olim peccassent.

ALBASP.

(e) *Prima audientis intinctio,* etc. Quo tenetur tota vita sua christianus qui integre sapit ad Deum, mente ad idololatriam, ad stuprum, ad homicidium irretorta. Ric.

(f) *Exinde quoad Dominum senseris.* Domino deditus, infra. Ric.

(g) *Necessitate non sponte.* Jurabant in baptismo solennibus verbis se nunquam peccaturos, deinde renuntiabant diabolo et pompis ejus; denique censura, si peccarent post baptismum coercerentur : quapropter ait, necessitate. ALBASP.

CAP. VII.—(h) *Totiens delinquendo quotiens ignoscitur.* Quis ex his non existimaret Ecclesiæ fores poenitentibus semper patuisse, cum dicat Christum toties parcere, quoties delinquitur? Pamelius quoque ex his non dubitat affirmare Ecclesiam peccatoribus veniam semper indulsisse, et si quid apud auctores inter legendum de secunda et ultima poenitentia occurrat, id omne de publica accipiendum esse, atque ad confirmandum multa ex auctoribus accumulatur, quæ nihil referret explicare, cum quæ istis ait Tertullianus cujusmodi

D

nus periculosus nosmetipsos inferamus (a), et si iterum evasuri videmur. Plerique naufragio liberati exinde repudium et navi et mari dicunt (b), et Dei beneficium, salutem suam scilicet, memoria periculi honorant. Laudo timorem, diligo verecundiam, nolunt iterum divinæ misericordiæ oneri esse: formidant videri inculcare, quod consecuti sunt: bona certe sollicitudine iterum experiri vitant quod semel didicerunt tinere. Ita modus temeritatis, testatio est timoris. Timor autem hominis, Dei honor est. Sed enim pervicacissimus hostis ille, nunquam malitiæ suæ otium facit. Atquin tunc maxime sævit, cum hominem plene sentit liberatum (1); tunc plurimum accenditur, dum extinguitur. Doleat et ingemiscat necesse est, venia peccatorum permissa, tot in homine mortis opera diruta, tot titulos damnationis retro suæ erasos. Dolet quod ipsum et angelos ejus, Christi servus illi peccator judicaturus est. Itaque observat, oppugnat, obsidet, si qua possit aut oculos concupiscentia carnali ferire, aut animum illecebris sæcularibus irritare, aut fidem terrenæ potestatis formidinem evertere, aut a via certa perversis (2) traditionibus (c) detorquere: non scandalis, non tentationibus deficit. Hæc igitur venena ejus providens Deus, clausa licet ignoscenciæ janua, et intinctionis sera obstructa, aliquid adhuc permisit patere. Collocavit in vestibulo (d) poenitentiam secundam, quæ pulsantibus patefaciat: sed jam semel, quia jam secundo. Sed amplius nunquam, (e) quia proxime frustra. Non enim et hoc semel satis est? Habes, quod jam (3) non merebaris; amisisti enim quod acceperas. Si tibi indulgentia Domini accommodat, unde restituas quod amiseras, iterato beneficio gratus esto, nedum ampliatio: majus est enim restituere, quam dare: quoniam miserius est perdidisse (f), quam omnino non accepisse. Verum non statim succidendus ac subruendus

A est animus desperatione, si secundæ quis poenitentiae debitor fuerit: pigeat sane peccare rursus, sed rursus poenitere non pigeat: pigeat iterum periclitari, sed non iterum liberari. Neminem pudeat; iteratæ valetudinis iteranda medicina est: gratus in Dominum (4) exstiteris, si quod tibi Dominus offert, non recusaveris: offendisti, sed reconciliari adhuc potes. Habes cui satisfacias, et quidem volentem.

CAPUT VIII.

Id si dubitas, evolve quæ Spiritus Ecclesiis dicat (Apoc., I, II, III). Desertam dilectionem Ephesiis imputat, stuprum et idolothylorum esum Thyatirensis exprobrat, Sardos (5) non plenorum operum incusat, Pergamenos docentes perversa reprehendit; Laodiceos fidentes divitiis oburgat: et tamen omnes ad poenitentiam commonet, sub comminationibus quidem. Non comminaretur autem non poenitenti, si non ignosceret poenitenti. Dubium, si non et alibi hanc clementiæ suæ profusionem demonstrasset. Non, ait (Jer., VIII, 4; Osee, VI, 6), qui ceciderit, resurget, et qui avertatus fuerit convertetur? Ille est scilicet, ille est qui misericordiam mavult quam sacrificia (6). Lætantur cæli, et qui illic Angeli, poenitentia hominis (Matth., IX, 13). Heus tu, peccator, bono animo sis, vides ubi de tuo reditu (7) gaudeatur. Quid illa similitudinum dominicarum argumenta nobis volunt? Quod mulier drachmam perdidit et requirit, et reperit, et amicas ad gaudium invitat, nonne restituti peccatoris exemplum est? Errat et una pastoris (8) ovicula, sed grex una carior non erat: una illa conquiritur, una pro omnibus desideratur, et tandem invenitur, et humeris pastoris ipsius refertur: multum enim errando laboraverat. Illum etiam mitissimum patrem non tacebo, qui prodigum filium revocat, et post inopiam poenitentem (9) libens suscipit, immolat vitulum præcipuum, convivio gaudium suum oxornat. Quid-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Baptismo scilicet.
 (2) Conditionibus alti. *Panel. in trib. codd.*
 (3) Non abest *Rig.*
 (4) Domino *Seml.*
 (5) Sardios *Paris. Fran.*

- (6) Sacrificium *Fran.*
 (7) Reditu aberat *u Rhen.*
 (8) Pastori *Rigalt.*
 (9) Poenitentiam *Seml. poenitentiam Fran. Paris. Rigalt.*

COMMENTARIUS.

aut quomodo accipienda sint nostri duntaxat sit instituti edocere. Hæc igitur quotiens ignoscitur ita intelligas quasi post secundam poenitentiam alius esset poenitendi locus, sed nihil aliud voluit dicere, quam tametsi aliqua post baptismum spes veniæ supersit, et secunda atque ultima concedatur poenitentia, tamen rursus peccandum non esse post baptismum; nam sexcentis locis, non dicam hoc capite, unam tantum ait a lavacro veniam superesse, neque ullum primis illis temporibus inter privatam aut publicam graviorum criminum discrimen occurreret. Itaque illa totiens et quotiens dicuntur, recte de duabus veniis, ut ita dicam, et totidem peccatis, de iis scilicet, quæ ante sive post baptismum remittebantur. Cæterum Ecclesiæ universæ hanc fuisse sententiam vel hanc consuetudinem in omnibus omnino Ecclesiis observatam fuisse, non ausim affirmare. *ALBASP.*

(a) *Hactenus periculosus nosmetipsos inferamus.* Hactenus, id est, nunquam posthac. *Ric.*

(b) *Repudium et navi et mari dicunt.* Nam, inquit Rhenanus, ut est apud Publium Mimographum: improbe

Neptunum accusat, qui iterum naufragium facit. Venustus vero sermo, cum, inquit, repudium et navi et mari dicunt, translatione sumpta ab his qui uxori libellum repudii mittunt. Similiter lib. de *Hab. mul.* cap. 4, *repudium cæli* dixit. *PAM.*

(c) *Perversis traditionibus.* Mss. tres *conditionib.* Illud tamen magis placet, ut agat contra Montanistas, qui perversis traditionibus suis de nulla post baptismum poenitentia, a via certa fideles detorquebant. Eo autem quod addit, perversis, patet non omnes ab Auctore traditiones impugnari; verum de his latius lib. de *Cor. mil.* ubi multas Ecclesiæ traditiones probat. *PAM.*

(d) *Collocavit in vestibulo.* Consuetudo et ritus erat ut poenitentes in vestibulo ecclesiæ manerent, ad quem respicit. *ALBASP.*

(e) *Sed amplius nunquam.* Ergo una tantum erat post baptismum poenitentia. *ALBASP.*

(f) *Miserius est perdidisse quam,* etc. Miserius est multo salutem quam accepisti baptismum perdere peccando, quam omnino eam non accepisse. *ALBASP.*

ni? filium enim invenerat, quem amiserat; cario-
rem senserat, quem lucri fecerat. Quis ille nobis in-
telligendus pater? Deus scilicet: tam pater nemo,
tam plus nemo. Is ergo te filium suum, etsi acce-
ptum ab eo prodegeris, etsi nudus redieris, recipiet,
quia redisti, magisque de regressu tuo, quam de al-
terius sobrietate letabitur, sed si poeniteat (1) ex
animo, si famem tuam cum saturitate mercenario-
rum paternorum compares, si porcos immundum re-
linquas pecus, si patrem repetas vel offensum, *Deliqui*,
dicens, pater, nec dignus ego jam vocari tuus.
Tantum relevat confessio delictorum (2) (a), quan-
tum dissimulatio exaggerat. Confessio enim satisfa-
ctionis consilium est, dissimulatio contumaciæ.

CAPUT IX.

Hujus igitur poenitentiae secundæ et unius, quanto
in arcto negotium est, tanto operosior probatio (3), ut
non sola conscientia (4) proferatur, sed aliquo etiam
actu administretur. Is actus, qui magis græco voca-
bulo exprimitur et frequentatur, Exomologesis est
(b), qua delictum Domino nostrum confitemur:
non quidem ut ignaro, sed quatenus satisfactio con-
fessione disponitur, confessione poenitentia nascitur,
poenitentia Deus mitigatur. Itaque Exomologesis pro-
sternendi et humiliandi hominis disciplina est, con-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Te add. Jun.
(2) Delictum Paris.
(3) Est addit Paris. Fran. Bigall.
(4) Praferatur Fran. Paris. Bigall. Perferatur P. Cia-
conius.
(5) Injungens cod. Divion.

A versationem injungens (5) misericordiae iusticam; de
ipso quoque habitu atque (6) victu mandat, sacco et
cineri incubare (c) corpus sordibus obscurare, animum
mœroribus dejicere, illa quæ peccavit tristi tracia-
tione mutare; cæterum pastum et potum pura nos-
se (d), non ventris scilicet, sed animæ causa: plerum-
que vero jejuniis preces alere, ingemiscere, lacrymari,
et mugire dies noctesque ad Dominum Deum tuum (7),
presbyteris advoli (e), et caris (f) (8) Dei adgenic-
ulari, omnibus fratribus legationes deprecationis suæ
inungere. Hæc omnia Exomologesis, ut poenitentiam
commendet, ut de periculi timore Dominum honoret,
ut in peccatorem ipsa pronuntians pro Dei indigna-
tione fungatur, et temporali afflictatione (9) æterna
supplicia non dicam frustretur, sed expungat. Cum
igitur provolvit hominem (g), magis relevat: cum
squalidum facit, magis mundatum reddit: cum
accusat, cum condemnat, absolvit. In quantum non
peperceris tibi, in tantum tibi Deus, crede, parcat.

CAPUT X.

Plerosque tamen hoc opus, ut publicationem
sui (h), aut suffugere, aut de die in diem dif-
ferre, præsumo; pudoris magis memores quam salu-
tis: velut illi, qui in partibus verocundioribus corpo-
ris contracta vexatione, conscientiam medentium vi-

- (6) Sic et Junius legit; alii addunt, victu mandat; quod
a Rhen. abest. Vos mandat deest in edition. Rhen., sed ab
eo postea addit in cod. Gorz.
(7) Suum Rig.
(8) Aris Seml.
(9) alii affliction. Est autem parum proba hæc sententia.

COMMENTARIUS.

CAP. VIII.—(a) *Tantum relevat.* De confessione pub-
lica ac particulari hæc accipienda non sunt, sed de
confessione qua peccator seipsum Deo accusat. ALB.

CAP. IX.—(b) *Exomologesis est.* Dum pluribus di-
camus quid sit Exomologesis, pluribusque probemus,
satis tum erit dicere per eam confessionem auricula-
rem non intelligi; sed actus quibus poenitentes cæteris
poenitentiae suæ fidem facerent. ALBASP.

(c) *Sacco et cineri incubare.* Concilicium et conci-
neratum, ut ipse dicit lib. de Pudic. In asperitudine
sacci et horrore cineris, ut hic paulo post saccum sic
describit Paulinus ad Pneumatium:

Si modo lugentem gravis hirtio tegmine saccus
Caprigenum setis dum tegat et stimulet. Rig.

(d) *Pastum et potum pura nosse.* Alibi dixit, mero
pane et aqua, id est, puro, sive solo, absque ullis aliis
esculentis, absque condimentis. Sic ad Scapulam,
sacrificamus pura prece, hoc est, absque odoribus,
absque sanguine, absque thure, absque victima,
hoc est pane et aqua. Eodem significatu ἀπὸν κα-
θαρίων dixit Alexis Poeta comicus in Tarentinis, ubi
jocatur versibus elegantissimis in dixtam Pythago-
ræorum:

Πυθέτορ οἷοι, καὶ λόγῳ
ἀστροί, θυμολογούμεναι τε ὁρροῖδης
Τρίποτος' ἑσθίνον· καὶ δὲ καὶ' ἡμῶν, τῶδε
ἀπὸς καθαρίων, εἰς ἑσθίον, ποτρίων
Ἰδαίος, τὸν αὖτε τῶδε.

De frugalitate Pythagoræorum, notum est illud Juve-
nalis:

Unde epulum possis centum dare Pythagoreis. Rig.

(e) *Presbyteris advoli.* En quomodo ante sacerdo-
tes volverentur, ut peccata sua confiterentur, et eo-

rum veniam obtinerent, aiunt interpretes, cum Baro-
nio, Bellarmino, Maldonato in controversiis. Ego eisi
hunc ritum antiquissimum esse fatear, ex his tamen
probari nequit; nam cum pro foribus templi starent
poenitentes, prætereuntibus sacerdotibus cæterisque
fidelibus, omnibus omnino dolentis animi signis poe-
nitentiam suam testabantur, lacrymis non parcebant,
precibus insistebant,olvebantur, et si quæ alia ha-
bet poenitentia, quæ misericordiam movere possiat,
non omittebant, ut pacem recuperarent: quem ritum
describit Auctor, cum ait *presbyteris advoli*, quæ
nihil hæc ad confess. auricularem. ALBASP.

(f) *Et caris Dei adgeniculari.* Putarim ego per caros
Dei intelligendos esse martyres, quos poenitentes ro-
gare solebant, ut se Ecclesiæ redderent, et nonnihil
de poenitentia indulgerent. Unde Tertull. noster Pro-
trep. ad mart.: *Quam quidam, pacem nimirum, non
habentes a martyribus petere consueverunt.* Ea ratione
faciliores habebant presbyteros, cæterosque christia-
nos. Quæ asserti La Cerdæ ut probet per caros Dei intel-
ligi presbyteros nihil ad rem facere videntur; loci
quippe illa tum ex Eusebio, tum ex Greg. Nazianzeno
aliisque, referenda sunt ad has voces, *presbyteris ad-
volvi*. LE PR.

(g) *Provolut hominem.* Etenim poenitentes voluta-
bantur ad genua fratrum. Rig.

CAP. X.—(h) *Ut publicationem sui.* Quia scilicet
post baptismum per publicam semper poenitentiam, in
graviora delicta animadvertent, eaque ob hanc causam
palam nonnunquam exponerentur. Cæterum non
assentior interpretibus, neque Card. Baronio an. Chr.
56, qui hæc de auriculari confessione, non de publica
poenitentia actu intelligi volunt, toto enim hoc capite
de publica confessione peccatorum et de publica poe-
nitentia agitur. ALBASP.

tant, et ita cum erubescencia sua pereunt. Intolerandum scilicet pudori, Domine offenso satisfacere, saluti prodactæ reformari (a). Næ tu verecundia bonus, ad delinquendum expandens frontem, ad deprecandum verò subducens. Ego rubori locum non facio, cum plus de detrimento ejus aequiro, (1) cum ipsa hominem quodammodo exhortatur, Ne me respexeris, dicens, per te mihi melius est perire. Certe periculum ejus tunc, si forte, onerosum est, cum penes insultaturos in risiloquio consistit, ubi de alterius ruina alter attollitur, ubi prostrato superscenditur. Cæterum inter fratres atque conservos, ubi communis (2) spes, metus, gaudium, dolor, passio (quia communis spiritus de communi Domino et Patre), quid tu hos (3) aliud quam te opinaris (b)? Quid consortes casuum tuorum (c), ut plausores, fugis? Non potest corpus de unius membri vexatione lætum agere: condoleat universum, et ad remedium conlaboret, necesse est. In uno et altero Ecclesia est, Ecclesia vero Christus. Ergo cum te ad fratrum genua protendis, Christum contrectas, Christum exoras. Aque illi cum super te lacrymas agunt, Christus patitur, Christus Patrem deprecatur. Facile impetratur semper, quod filius postulat. Grande plane emolumentum verecundiæ occultatio delicti pollicetur. Videlicet si quid humanæ notitiæ subduxerimus, proinde et Deum eclabimus? Adeone existimatio hominum et Dei conscientia comparantur? An melius est damnatum latere, quam palam absolvi (d)? Miserum est sic ad Exomologesin pervenire (e). Malo enim ad miseriam (4) pervenitur,

A sed ubi poenitendum est (5) deserit miserum: quia factum est salutare. Miserum est secari et cauterio exuri, et pulveris alicujus mordacitate (6) cruciari: tamen quæ per iasuavitatem medentur, et emolumento-curationis offensam sui excusant, et præsentem injuriam superventuræ utilitatis gratia commendant.

CAPUT XI.

Quid si præter pudorem, quem pollorem putant, etiam incommoda corporis reformident, quod inlotos, quod sordulentos, quod extra lætitiā (f) oportet deversari, in asperitudine sacci, et horrore cineris; et oris de jejunio vanitate (g)? Num ergo in coccino (h) et Tyrio (i) pro delictis supplicare nos condecet? Cedo acum crinibus distinguendis, et pulverem dentibus eliminandis (j), et bisulcum aliquid ferri vel æris unguibus repastinendis. Si quid ficti niteris, et quid coacti rutiloris, in labia aut genas urgeat. Præterea exquirito balneas lætiores hortulani maritimive secus: adjicito ad sumptum; conquirito altitilium enormem saginam; defecato senectutem vini. Cumque quis interrogarit, cuinam ea largiaris (k): Deliqui, dicit, in Deum, et periclitor in æternum perire. Haque nunc pendeo, et maceror, et excrucior, ut Deum reconciliem mihi, quem delinquendo læsi. Sed enim illos, qui ambitu (7) obeunt capessendi magistratus, neque pudet, neque piget incommodis animæ et corporis, nec incommodis tantum, verum et contumeliis omnibus eniti in causa votorum suorum. Quas non ignobilitates vestium affectant? Quas non

LECTIONES VARIANTES.

(1) Quin *Latin.* et *Jun.*(2) Species *Fran. Paris.*(3) Tuos *Seml. Leop.* tu hos *Rig. ex cod. div.*(4) Ad miseriam *Fran. Paris. Rigall.* amans si perv.*Seml.* adventum est volebat *Rhen. minus bene.*(5) Desinit *Fran.*(6) Cruciani *Fran. Rig.* anxiani *Seml.*(7) Ambitus *Rig.*

COMMENTARIUS.

(a) *Saluti prodactæ.* Prodigia peccandi prætervia perditissimæ. *Rig.*

(b) *Quid tu hos aliud quam te opinaris.* Sic legitur in codice *Divisionensi.* Et esse verissimum puto. *Rig.*

(c) *Quid consortes casuum tuorum.* Hunc locum sic expressit B. Pacianus: *consortes casuum vestrorum timere nolite.* Nullum corpus membrorum suorum vexatione lætatur; imo pariter dolet, et ad remedium collaborat. In uno et altero Ecclesia est, in Ecclesia vero Christus; atque adeo qui fratribus peccata sua non tacet, Ecclesiæ lacrymis adjutus, Christi precibus absolvitur. *PAM.*

(d) *Quam palam absolvi.* Palam quidem et frequente Ecclesia absolvebantur, verum satis mihi non constat hæc de sacramentali absolutione accipienda esse; quin potius conjicerem, de ultima exomologesi, quæ permolestæ et plena pudoris videbatur, illud *palam absolvi* dictum esse; nam quid posset inesse pudoris aut verecundiæ in illa absolutione? at vero in ultima exomologesi multa occurrebant quæ sine pudore non poterant ferri. Primum e limine in medium ecclesiam adducebantur ab episcopo, istic ad ejus pedes prostrati veniam peccatorum suorum deprecabantur, precibus et lacrymis totius fraternitatis gratiam et misericordiam sollicitabant, tandem in eodem statu permanentes, id est humi jacentes, a peccatis liberabantur, hæc omnia multis ita permolestæ videbantur, ut mallent in culpa remanere, quam hoc modo ab ea liberari. *ALBASP.*

(e) *Miserum est sic ad exomologesin pervenire.* For-

ma loquendi abhorrentium aliquid, miserum est! Sic Horatius *Deprehendi miserum est.* Hic igitur aliquis abhorrens austeriorem poenitendi formam, ait, *Miserum est sic ad exomologesin pervenire!* Huic respondet Tertullianus; *Malum enim ad miseriam pervenitur,* etc., hoc est, peccato. Et mala sunt quæ nos ad miseriam ducunt. *Rig.*

CAP. XI. — (f) *Extra lætitiā.* Non licebat poenitentibus ullo delectationis genere, ne quidem balneis se oblectare. *ALBASP.*

(g) *Oris de jejunio vanitate.* Etenim jejunio natus oris et forpæ vigor evanescit. Alludit ad illud Matthæi, VI, 16: *Ἀπολγοῦσι τὰ πρόσωπα αὐτῶν. Vultu incedunt evanido.* *Rig.*

(h) *In coccino.* Per coccinum inquit *Rhen.* intelligit vestem cocco infectam, Martialis.

Coccina formosæ donas et ianthina mœchæ.

Coccum vulgo granum vocant latine reddentes τὸ κόκκον græcum vocabulum. *PAM.*

(i) *Et Tyrio.* Tyrium, inquit idem, appellat vestimentum ex purpura Tyria constans. Ovid.: *Sive erit in Tyriis Tyrios laudabis amictus.* Qui etiam annotat cedo hic accipi pro da. *PAM.*

(j) *Et pulverem dentibus eliminandis.* Aptissime verbo eliminare usus est, nam limus vocatur illa scabrities, seu sordes illæ dentibus adhærentes. At præter pulverem, dentifricio utebantur veteres. Videsis Apuleium in apolog. *Le Pr.*

(k) *Cuinam ea largiaris.* Sic emendavimus secuti vestigia scripturæ veteris, *Cur anima largiaris.* *Rig.*

atria nocturnis et crudis salutationibus occupant? A Ad omnem occursum majoris cujusque personæ decrescentes, nullis conviviis celebres, nullis comessationibus congreges, sed exules a libertatis et lætitiæ felicitate. Idque totum propter unius anni volaticum gaudium (a). Nos, quod securium virgarumve petitio sustinet, in periculo æternitatis tolerare dubitamus? et castigationem victus atque cultus offenso Domino præstare cessabimus, quæ gentiles nemine omnino læso sibi irrogant? Hi sunt de quibus Scriptura commemorat: *Væ illis qui delicta sua velut procero fune nectunt* (b).

CAPUT XII.

Si de exomologesi retractas, gehennam in corde considera, quam tibi exomologesis exstinguit: et poenæ prius magnitudinem imaginare, ut de remedii ademptione non dubites. Quid illum thesaurum ignis æterni æstimamus, cum *fumariola* quædam ejus tales flammarum ictus suscitent, ut proximæ urbes aut jam nullæ exstent, aut idem sibi de die sperent. Dissiliunt superbissimi montes ignis intrinsecus fœtu: et quod nobis iudicii perpetuitatem probat, cum dissiliant, cum devorentur, nunquam tamen finiuntur. Quis hæc supplicia interim montium non iudicii minantis exemplaria deputabit? Quis scintillas tales non magni alicujus et inæstimabilis foci missilia quædam et exercitoria jacula (c) consentiet? Igitur cum scias adversus gehennam post prima illa intinctionis dominicæ munimenta, esse adhuc in exomologesi secunda sub-

sidia, cur salutem tuam deseris? Cur cessas aggredi, quod scias mederi tibi? Mutæ quidem animæ et irrationales, medicinas sibi divinitus attributas in tempore agnoscunt. Cervus sagitta transfixus, ut ferrum et irrevocabiles moras ejus de vulnere expellat (d) scit sibi dictamno medendum. Hirundo, si excecaverit pullos, novit illos oculare rursus (e) de sua *chelidonia*. Peccator restituendo sibi (f) institutam a Domino exomologesin sciens, præteribit illam (Dan IV)? quæ Babylonium regem in regna restituit? Diu enim poenitentiam Domino immolarat, septenni squalore exomologesin operatus, unguium leoninum in modum efferatione, et capilli incuria horrorem aquilinum (1) præferente. Proh malæ tractationis (g)? quem homines perhorrebant, Deus recipiebat (Exod., XIV). Contra autem ægyptius imperator, qui populum Dei aliquando afflictum, diu Domino suo denegatum persecutus, in prælium irrui, post tot documenta plagarum, dissidio (2) maris, quod soli populo pervium licebat, revolutis fluctibus perit. Poenitentiam enim et ministerium ejus (h) exomologesin abjecerat. Quid (3) ergo ultra de istis duabus humanæ salutis quasi (4) plancis (i), styli potius negotium quam officium conscientie meæ curans (5)? peccator enim omnium notarum cum sim, nec ulli rei nisi poenitentiae natus, non facile possum super illa tacere, quam ipse quoque et stirpis humanæ et offensæ in Dominum princeps Adam exomologesi restitutus (j) in paradysum suum, non tacet.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Aquilinum in morem quidam addunt.
(2) Dissidio Rig.
(3) Ego Fran. Paris. duobus Fran.

- C (4) Pharis Pam.
(5) Curem? Latin.

COMMENTARIUS.

(a) *Propter unius anni volaticum gaud.* Nam consulatus, inquit Rhen., erat magistratus annuus. Item aliæ quædam functiones annuæ. Et vero antiqua vox *volaticum* pro inconstanti, etiam Ciceroni usitata lib. II ad Att. et de Harusp. cap. 43. PAM.

(b) *Væ illis qui delicta sua*, etc. Nemo odoratus est locum, cum is sit Isaie, V: *Ὁσαί οἱ ἐπισκώμουν τὰς ἀμαρτίας ὡς σχοινίον μακρὸν*. Sed Tertullianus nunquam legebat latinum textum qui habet, *væ qui trahitis iniquitatem in funiculis vanitatis*. Cum septuaginta habeant, *væ illis qui delicta sua velut longo fune nectunt*. De fune contempionis alia est ratio, lege lib. IV adv. Marcionem et lib. adv. Judæos. LAC.

CAP. XII. — (c) *Exercitoria jacula*. Lusoria. RIC.

(d) *Ferrum et irrevocabiles moras ejus*. Hamatile spiculum significat, quod ubi penetravit in vulnus, revocari aut avelli nequit, nisi vulnus ipsum novo vulnere diducatur. RIC.

(e) *Oculare*. id est oculos reddere. Hoc ipso usus est verbo de Pud. et in Apolog.: quod mihi pro argumento est hunc Tertulliani esse libellum. ALBASP.

(f) *Restituendo sibi*. Restitutioni suæ. RIC.

(g) *Pro malæ tractationis*. Suspicio Tertullianum scripsisse *maletractationis* dictione unica, cum dicat Turnebus lib. II, cap. 20, quæ malattractio a multis dicitur, eam ab Arnobio *maletractatio* dici voce unica lib. IV adv. gentes. Apparet autem Arnobium imitatum esse scripta Tertulliani. Apud rhetoras etiam *maletractatio* dicitur unica dictione. LAC.

(h) *Poenitentiam et ministerium ejus exomol.* Peccatori ad poenitentiam admissio ministrabatur exomologesis, qua rite peracta, si satis episcopo et presbyteris et plebi factum fuisse videretur, Ecclesie reddebatur. RIC.

D (i) *Duabus humanæ salutis quasi plancis*. Alii legunt, *Pharis*, sed ab veteribus libris id habeant, an ab ingenio, non tradunt. Illud autem, *quasi plancis*, propius accedit ad hæc veteris scripturæ vestigia, *quasi plane*. RIC.

(j) *Adam exomologesi restitutus*. Hoc contra Tatianum hæreticum, cujus erat hæresis, Adam salutem consequi non potuisse; uti patet ex lib. *de Præscript. adv. hæres.* PAM.

QUINTI SEPTIMI FLORENTIS TERTULLI ANI

DE PATIENTIA

LIBER.

Argumentum.

Tractatus de patientia quem multi a Tertulliano adductum catholico circa a. cc. conscriptum fuisse existimant, in quam imprimis abire sententiam doctiss. Tillemontius, D. Cellerius, P. Dominicus Schram, eximia est multa cum eloquentia adhortatio ad patientiam amplectendam, pene dicam ad martyrium sustinendum, haud aliter ac si, cum hæc conscriberet septimius jam-jam nova ingrueret procella, iterumque Christianorum calamitates forent refricandæ. Quidquid ea de re sit

ratum habendum, qualive tempore vel rerum tempestate fuerit hic libellus exaratus, in ea nulla non offertur causa, cur Christiani ad patientiam excitari queant et ab impatientia deterri. Nempe cum in operis limine, quasi publice stratus, suam auctor imbecillitatem, animique impotentiam propalaverit, patientiamque magnis laudibus summatim descripserit singula perstringit motiva ad eam amplectendam proponenda, scilicet :

I. Patientiam Dei erga nos,	II.	ratum.	IX.
II. Patientiam Christi,	III, IV.	VIII. Vindictæ cupiditatem extinctam.	X.
III. Natales impatientiæ ac ejus mala in ipso diabolo deprehensa.	V.	IX. Irrita jam inimici incitamenta.	XI.
IV. Fidem patientia probandam.	VI.	X. Patientiam virtutum matrem.	XIII.
V. Temporalia exinde spreta.	VII.	XI. Viriumque fontem inexhaustum.	XIV.
VI. Injurias æqua mente latas.	VIII.	XII. Exempla patientiæ, demum mercedem et fructum.	XIV, XV.
VII. Dolorem e suorū amissione tempe-			Edd.

CAPUT PRIMUM.

Confiteor ad Dominum Deum, satis temere me, si non etiam impudenter, de patientia componere ausum, cui præstandæ idoneus omnino non sum (1), ut homo nullius boni (a), quando oporteat demonstrationem et commendationem alicujus rei adortos, ipsos prius in administratione ejus rei deprehendi, et constantiam commoneandi (2) propriæ conversationis auctoritate dirigere, ne dicta factis deficientibus erubescant. Atque utinam erubescere istud remedium ferat, uti pudor non exhibendi quod aliis suggestum imus, exhibendi fiat magisterium! Nisi quod bonorum quorumdam, sicuti et malorum, intolerabilis magnitudo est, ut, ad capiendā et præstandā ea, sola gratia divinæ inspirationis operetur. Nam quod maxime bonum, id

A maxime penes Deum, nec alius id quam qui possidet dispensat, ut cuique dignatur. Itaque vel ut solatium erit disputare super eo quod frui non datur, vice languentium, qui cum vacent a sanitate, de bonis ejus tacere non norunt. Ita miserrimus ego, semper æger caloribus impatientiæ, quam non obtineo patientiæ sanitatem, et suspirem, et invocem, et perorem necesse est, cum recordor, et in meæ imbecillitatis contemplatione digero, bonam fidei valetudinem, et dominicæ disciplinæ sanitatem, non facile cuiquam, nisi patientia assideat, provenire. Ita proposita Dei rebus est, ut nullum præceptum obire quis, nullum opus Domino complacitum perpetrare extraneus patientia possit. Bonum ejus, etiam qui cæci (3) vivunt (b) summæ virtutis appellatione honorant (4). Philo-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Sum Paris.

(2) Commendandi Latin.

B (3) Cæca Rhen. Fran.

(4) Honorent Fran. Paris.

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) Homo nullius boni. Ubique fere abjectissime de se loquitur. Sic, lib. de Pœnit.: *Eam tu peccator mei similis, imo me minor (ego enim præstantiam in delictis meam agnosco), ita invade.* Et lib. II de Cultu

scœm.: *Quod ipsum mihi, utique reprehendendo in omnibus, reprehendere Deus permittat.* et eod.: *Utinam miserrimus ego, etc.* Ric.

(b) Etiam qui cæci vivunt. Hæc scriptura est codi-

sophi quidem, qui alioquus sapientiae animalia (1) deputantur, tantum illi subsignant, ut cum inter sese variis sectarum libidinibus et sententiarum æmulationibus discordent, solius tamen patientiæ in commune memores, huic uni studiorum suorum commiserint pacem. In eam conspirant, in eam fœderantur, illam (2) (a) in (3) affectatione virtutis unân timer student, omnem sapientiæ ostentationem de patientia præferunt. Grande testimonium ejus est, cum etiam vanas sæculi disciplinas ad laudem et gloriam promovet. Aut numquid potius injuria, cum divina res in sæcularibus artibus volutatur? Sed viderint illi, quos mox sapientiæ suæ cum sæculo destructæ ac dedecoratæ pudebit.

CAPUT II.

Nobis exercendæ patientiæ auctoritatem, non affectatio (4) humana (b) caninæ æquanimittatis (c) stupore formata (d), sed vivæ (5) ac cœlestis disciplinæ (e) divina dispositio delegat (6), Deum ipsum ostendens pa-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Animalis *Wouw. M. S.*
- (2) Illi *Fran. Paris.*
- (3) In *ubest Rigalt.*
- (4) Affectio *Paris.*
- (5) Viva *Paris.*
- (6) Dirigat *alii*; diligit *Rhen.*
- (7) *Jun. ita distinguit*, exemplum jam primum: qui horem, etc.
- (8) Florem *Rhen.*
- (9) Patiatur simul occurrere *Paris.*

COMMENTARIUS.

cis Ful. Ursini. In illis legitur: *Qui cæca vivunt*; C quod magis ad genium Tertulliani jure videatur: quomodo apud Juvenalem:

Qui curios simulant, et bacchalia vivunt. *Ric.*

Sic B. Cyprianus eodem hellenismo usus est, lib. de Bono pat.: *Qui non loquimur magna, sed vivimus*; quasi diceret: Οὐ λαμπρὰ μὲν λέγομεν, ἀλλὰ ζῶμεν, pro λαμπρῶς. *Le Pr.*

(a) *Illum student.* Sic habent exemplaria antiqua.

Ric.

CAP. II. — (b) *Non affectatio humana.* Sic ex 3 Mss. pro *affectio*; nam haud absimiliter S. Cyprianus, etiam citante Rhenano. *PAM.*

(c) *Caninæ æquanimittatis stupore formata.* Intelligit cynicam sive diogenicam tolerantiam. Hunc locum, æmulator Tertulliani, Cyprianus affert, lib. de Bono pat. *RHEN.*

(d) *Stupore formata.* Nam scilicet Diogenis patientia stupori belluino propior, quam humanæ tolerantia.

LAC.

(e) *Sed vivæ ac cœlestis disciplinæ, etc.* Pro *diligat*, aliquando nobis scribendum esse visum est *dirigat*; nunc in *delegat* mutavimus: non male, ut putamus. *Est delegare* injungere sive committere aliquid: sic lib. II adv. Marc. *RHEN.*

(f) *Qui rorem lucis hujus.* Et hunc locum suaviter edisserit Cyprianus, lib. cit. de Bon. pat. *RHEN.* Alii, ut La Cerdas, leger. *florem.* — *et Florem lucis.* Flos de luce est ignis. *Lucr.*, lib. IV: *florientia lumina flammis*; et lib. I: *flammai fulserunt flore.* Stat., lib. I Theb.: — *arcano florentes lumine postes.* Tertull., Apolog. 2, *lumina floruisse.* Joan. Chrys., hom. 10 ad pop. ant.: Τὰ ποικίλα τῶν ἀστρῶν ἀνθῆ; *astrorum varii flores.* Plura his ego dicebam in lib. VII Æneid. In M. SS. est *rorem lucis*, fortasse quia spargit; sed nihil muto. *LAC.*

(g) *Nomen cum familia ipsius persequentes.* Reddam libens quod Rhenanus edidit, et exemplaria mss. comprobant: *Nomen, familiam ipsius persequentes,*

A patientiæ exemplum. Jam primum (7) qui rorem (8) lucis hujus super justos et injustos æqualiter spargit, qui temporum officia, elementorum servitia, totius genituræ tributa dignis simul et indignis patitur (9) occurrere, sustinens ingratissimas nationes, ludibria artium et opera multuum suarum adorantes, nomen (g) eam familia (10) ipsius persequentes, luxuriam, avaritiam, iniquitatem, malignitatem quotidie insolescentem (11), ut sua sibi patientia detrahat: plures enim bonitatem idcirco non credunt, quia sæculo iratum tamdiu nesciunt.

CAPUT III.

Et hæc quidem (12) divinæ patientiæ species, quasi de longinquo fors, ut de supernis, æstimetur. Quid illa autem quæ inter homines palam in terris quodammodo manu apprehensa est? Nasci (13) se Deum in utero patitur matris, et exspectat, natus adolescere sustinet, et adultus non gestit agnosci, sed contumeliosus insuper sibi est (h), et a servo suo tingitur (14), et

(10) Familiam *Rhen.* nomen christianum cum familia Christi *Jun.*

(11) Inolescentem *Wouw. M. S. Rig.*

(12) Quidem *adest Paris.*

(13) Christus se patitur concepti, et exspectat naturæ lege in utero dum nascatur et veniat in hanc lucem. Contumeliosus insuper sibi est, fabrilis ministerio, ut est apud *Mercurium Jun.*

(14) Tingitur *Franeq.*

C Nomen autem dicit christianum, et familiam ipsius, scilicet Christi, hoc est Christianos. *Ric.*

CAP. III. — (h) *Sed contumeliosus insuper sibi est.* Facie per deformitatem obnoxia probis et convitiis. *Sic*, lib. de Palio, oris contumeliam dixit, pro deformitate vultus. Et, lib. adv. Jud., *Christum fuisse dicit ne adpectu quidem honestum.* Et, lib. III adversus Marcionem: *Quodcumque illud corpusculum sit, quoniam habitum, et quoniam conspectum fuit; si inglorius, si ignobilis, meus erit Christus: talis enim habitu et adpectu annuntiabatur.* Nempe hæc apud Isaiam verba: *Vidimus eum, et non habebat speciem, neque decorem, non de tempore tantum passionis, sed de nativa corporis conformatione Septimius accipi voluit, ut præ deformitate factus ad contumelias videretur, adeoque ait ipsum sibi fuisse contumeliosum.* Et, lib. de Carne Chr.: *Adeo nec humanæ honestatis corpus fuit. Tacentibus apud nos quoque prophetis de ignobili aspectu ejus, ipsæ passionis, ipsæ contumeliæ loquuntur; passionis quidem, humanam carnem; contumeliæ vero, inhonestam. An ausus esset aliquis ungue summo perstringere corpus novum? spulaminibus contaminare faciem, nisi merentem?* Qui servili supplicio cruciandus pro nobis venerat, formam quoque servi susceperat, non ἰδοὺ δὲ ἐξ ἑὸς ταραντιδῶς. Origenes, lib. VI contra Celsum: ὁμολεγοῦντες τοῖς τοῖς ἡγεῖταις τὰ περὶ τοῦ θωπευτοῦ γενηθέντος τοῦ ἡγουμένου, x. t. l. Augustinus in Ps. XLIII: *Ut homo, non habebat speciem nec decorem; sed speciosus forma, et eo quod est præ filiis hominum.* Et Psal. CXVIII: *Et ipse Sponsus, non carne, sed virtute formosus.* In Ps. CXXVII: *Sponsus est ille, quo nihil est pulchrius, qui quoad fœdus apparuit inter manus persequentium; de quo paulo ante dicebat Isaias: Et vidimus eum, et non habebat speciem, neque decorem. Ergo sponsus noster fœdus est? Absit. Quomodo enim illum virgines amarent, quæ in terra maritos non quaerunt? Ergo persequentibus fœdus apparuit. Et nisi eum fœdum putarent, non flagellis caderent, non spinis coronarent, non sp-*

tentatoris congressus solis verbis repellit (a), cum (1) de Domino fit (2) magister, docens hominem evadere ad salutem, (3) (b) scilicet veniam offensæ patientiæ (4) eruditus, non contendit, non reclamavit, nec quisquam in plateis vocem ejus audivit, arundinem quassatam non fregit, linum fumigans non restinxit (1s. XLII). Nec enim mentitus fuerat propheta, imo ipseus Dei contestatio, Spiritum suum in Filio cum tota patientia collocantis (Joan., XIII, Matth. IX, Luc. IX, Luc. XVII, Matth. XIV, Matth. XXVI, 1s. LIII, Matth. XXIX, Joan. XVIII, Matth. XXVI, Matth. XXVII, Marc. XV, Luc. XXIII, Joan. XIX). Nullum volentem sibi adhærere non suscepit; nullius mensam tectumve desepxit: aquam (5) (c) ipse lavandis discipulorum pedibus ministravit. Non peccatores, non publicanos adspersus est. Non illi saltim (6) civitati quæ eum recipere noluerat, iratus est, cum etiam discipuli tam contumelioso oppido ecclesies ignes representari voluissent. Ingratos curavit, insidiatoribus cessit. Parum hoc, si non etiam proditorem suum secum habuit, nec constanter (7) denotavit. Cum vero traditur, cum adducitur ut pecus ad victimam, sic enim non magis aperit os, quam agnus sub tondentis potestate, ille, cui legiones angelorum, si voluisset, uno dicto de cœlis adfuissent,

A ne unius quidem discentis (8) gladium ultorem (9) probavit. Patientia Domini in Malcho vulnerata est. Itaque et gladii opera maledixit in posterum, et sanitatis restitutione ei, quem non ipse vexaverat, satisfecit, per (10) patientiam, misericordiæ matrem. Taceo quod figitur, in hoc enim venerat. Numquid tamen subeundæ morti etiam contumeliis opus fuerat? Sed saginari voluptate patientiæ discessurus volebat. Despuitur, verberatur, deridetur, sœdis vestitur, sœdioribus coronatur. Mira æquanimittatis fides. Qui in hominis figura proposuerat latere, nihil de impatientia hominis imitatus est. Hinc vel maxima pharisei Dominum agnoscere debuissent: patientiam hujusmodi nemo hominum perpetraret. Talia tantaque documenta, quorum magnitudo penes nationes quidem detrectatio fidei est, penes nos vero ratio et instructio (11), satis aperte, non sermonibus modo in præcipiendo, sed etiam passionibus Domini (12) sustinendo, probant his, quibus credere datum est, patientiam Dei esse naturam (d), effectum et præstantiam ingenitæ cujusdam proprietatis.

CAPUT IV.

Igitur si probos quosque servos et bonæ mentis, pro ingenio dominico conversari videmus (siquidem

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Tam Latin.
(2) Sit Fran.
(3) Cod. Divionensis: docens hominem evadere mortem absolutam (cod. Pithœi: absolutum), scilicet veniam offensæ patientiæ eruditus. Cod. Ursini: doc. hom. ev. mortem absolutæ scilicet veniam, etc. Tres vaticani affirmant Pamelio et ed. Franeq.: doc. hom. ev. mortem, ob salutem scilicet venire offensæ patientia eruditus. Rhen.: doc. hom. ev. mortem, absolute scilicet veniam offensæ patientiæ eruditus. Rigalt. et Seml. v. mortem ejecerunt.

- (4) Les 42, 2, 3. Leopold legere maluit: mortem ad salutem etc.
(5) Atquin Fran. Paris.
(6) Saltim Fran. Paris.
(7) Instante Jun.
(8) Educantis Rhen. Fran. Paris.
(9) In ultorem Fran. Paris.
(10) Proh. Rhen.
(11) Instructio alii.
(12) In add. Jun. passionibus in sustinendo Rig.

COMMENTARIUS.

lis inhonestarent; sed quia sœdus illis apparebat, fecerunt illi ista; non enim habebant oculos unde Christus pulcher videretur, etc. Denique Septimius noster, lib. III advers. Marcionem, Davidicum illud, Speciosus forma præ filiis hominum, explicans, ait: Nam, et si tempestivus decore, apud David, supra filios hominum; sed in allegorico illo statu gratiæ spiritalis eum accingitur ense sermonis, qui vere species, et decor, et gloria ipsius est. Cæterum habitu incorporali, apud eundem prophetam, vermis etiam, et non homo, ignominia hominis et nullificamen populi. Virum eximie pietatis et doctrinæ Jacobum Sirmundum audivi narrantem, se vidisse numisma vetus æreum, cusum (ut ipse arbitratur) sub Constantino: sculptura faciem exhibebat satis deformem et horridam, et in altera parte, templum cum inscriptione: ANACTACIC quæ vix alium indicare videatur, quam Christum, qui templum, hoc est, corpus suum, morte destructum ac dissolutum, tertia die restituit, vita resumpta. Itaque haud mediocriter aberrant qui vultum Christi esse aiunt, quem Fulvius Ursinus T. Quinctio Flaminio tribuit (Inag. illust. 126) Qua de re est cap. 1, lib. I, variat. lectionum Jani Rugersii. Ad dominici vultus tristitiam pertinere videtur quod, apud Joannem, Judæi ætatem Christi quasi ad quinquagesimum annum vergentem denotant: in facie nimirum indecora, contus ipsa deformitate lineamentis, multo plures quam haberet annos computabant. Ric.

(a) Tentatoris congressus solis verbis repellit. Corruptum prava distinctione locum sic facile restituemus: Et tentatoris congressus solis verbis repellit, cum de

domino fit magister, docens hominem evadere ad salutem scilicet veniam offensæ patientiæ eruditus. Non contendit, non reclamavit, etc. Satanam tentantem Christum repulit solis verbis, et quidem ex Scriptura citatis. Poterat Dominus viribus divinis et nutu ad ima tartari detrudere; sed maluit magistrum agere, et Scripturas calumniose citantem simplici Scripturarum veritate confutare. Subinde autem Tertullianus occasionem dicti illius: de domino fit magister, ab Satana ad hominem transtulit, continuoque adiecit, docens hominem evadere ad salutem. Sic ubique solet hujusmodi occasiones captare. Ric.

(b) Docens hominem evadere ad salutem. Hic plurima veterum librorum inter sese discordia. Antiquissimus P. Pithœi: Docens hominem evadere mortem absolutam; scilicet veniam offensæ patientiæ eruditus. Codex Divionensis: Docens hominem evadere mortem absolutam; scilicet veniam offensæ patientiæ eruditus. Ursini: Docens hominem evadere mortem; ad solitæ scilicet veniam offensæ patientiæ eruditus. Tres Vaticani, Pamelio affirmante: Docens hominem evadere mortem, ob salutem scilicet venire offensæ patientia eruditus. Rhenanus edidit. Docens hominem evadere mortem, absolute scilicet veniam offensæ patientiæ eruditus. Ric.

(c) Aquam ipse lavandis discipulorum pedibus ministravit. Placuit hæc scriptura codicis Ursini, quia sic etiam, lib. de Baptismo, Aquam discentibus ministrat. Et tamen possit, nec siue ratione, defendi quod in Pithœano legitur, Atquin ipse lavandis, etc. Nam hic de ministerio tantum, illic de aqua sermo est. Ric.

(d) Patientiam Dei esse naturam. Nam, ut ait Au-

artificium promerendi obsequium est, obsequii (1) vero disciplina, morigera subjectio est, quanto magis nos secundum Dominum moratos (2) inveniri oportet! Servos scilicet Dei vivi, cujus iudicium in suos, non in compede aut pileo vertitur (a), sed in æternitate, aut pœnæ, aut salutis. Cui severitati declinandæ, vel liberalitati invitandæ, tanta obsequii diligentia opus est, quanta sunt ipsa, quæ aut severitas comminatur, aut liberalitas pollicetur. Et tamen nos non de hominibus modo servitute subnixis (b), vel quolibet alio jure debitoribus obsequii, verum etiam de pecudibus, etiam de bestiis obedientiam exprimimus, intelligentes usibus nostris eas a Domino (c) provisas traditasque. Meliora ergo nobis erunt in obsequii disciplina, quæ nobis Deus subdit? Agnoscunt denique, quæ obediunt, nos. Cui soli subditi sumus, Domino scilicet auscultare dubitamus? At quam injustum est, quam etiam ingratum, quod per alterius indulgentiam de aliis consequaris, idem illi per quem consequeris, de temetipso non rependere! Nec pluribus de obsequii exhibitione, debita a nobis Domino Deo. Satis enim agnitio Dei, quid sibi incumbat, intelligit. Ne tamen ut extraneum de obsequio videamur interjecisse, ipsum quoque obsequium de patientia trahitur. Nunquam impatiens obsequitur, aut patiens quis non (3) oblectatur (4). Quam ergo Dominus omnium bonorum et demonstrator et acceptor Deus in semetipso circumtulit, quis de bono ejus late (5) (d) retractet?

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Obsequi *Rigalt*.
 (2) Secundum Dominum morigeros *Pamelius legit ex 3 Vaticanis*.
 (3) Non abest *Fran. Paris*.
 (4) Obluctatur *Rigalt*.
 (5) Latere *Fran. Paris*.

- C (6) Constituta *Fran. Paris*. in præscriptionis compendio de patientia constitutum est *Rigalt*.
 (7) Favere *Wouwer. MS*.
 (8) Edictum *Fran. Paris. Rigalt*.
 (9) Ideo.

COMMENTARIUS.

gustinus, etiam infirmitas Dei fuit ex potestate. (lib. XIV de Civit. Dei, cap. 9). *RIG*.

CAP. IV.—(a) *Non in compede aut pileo*. Compedes servitutis notæ erant, ut pileus libertatis. Unde Bruti numisina pileo duobusque pugionibus insignitum, quibus restitutam a se patriæ libertatem significabat. Mitto hic dicere Anacharsin scytham, adeoque servum, πῶς assumpsisse in gymnasiis. *Lz Pr*.

(b) *Servitute subnixis*. Hoc est, servis multo conatu et nisu allaborantibus. Auctor Poematum adversus Marcionem, Poem. 3.

Maluit afflictus populi portare labores
 Subnixæ cervice...

Et,

Pro patria quæ belligero subnixæ labori. *RIG*.

(c) *Usibus nostris a Domino provisas*. Alludit ad illud Gen. I: *Dominamini piscibus maris*, etc.; item quod est Gen. IX: *Terror et tremor vester sit super omnia animantia*, etc. *PAM*.

(d) *Quis de bono ejus late retractet?* Quis de bono ejus satis unquam dixerit! Retractare, apud Tertullianum est, tractare, disputare, disserere. At in omnibus antiquis exemplaribus legitur: *Quis de bono ejus latere tractet?* Nec debuit mutari. Nam et commode explicari potest: Quis de bono ejus latere aut reticere apud se cogitet? *RIG*.

(e) *Per quæ in expedito*. Phrasis jurisconsultorum in expedito esse. Hinc illud Ulpiani l. si dubitet. ff. de fidejuss.: *Cum numeratio totius debiti non sit in expedito*. Similiter et illud: *In præscriptionis compendio*. *PAM*.

(f) *In præscriptionis compendio*, Præscribo in jure

A Cui item dubium sit omne bonum, quia ad Deum pertineat, pertinentibus ad Deum tota mente sectandum? Per quæ in expedito (e) et quasi in præscriptionis compendio (f) et commendatio et exhortatio de patientia constituta (6) est.

CAPUT V.

Verumtamen procedere disputationem de necessariis fidei non est otiosum, quia nec infructuosum. Loquacitas in ædificatione nulla turpis, si quando turpis. Itaque si de aliquo bono sermo est, res postulat, contrarium quoque boni recensere. Quid enim sectandum sit, magis illuminabis (g), si quod vitandum sit proinde digesseris. Consideremus igitur de impatientia: an sicut patientia in Deo, ita adversaria ejus in adversario nostro nata atque comperta sit; ut ex isto appareat, quam principaliter fidei adversetur. Nam quod ab æmulo Dei conceptum est, utique non est amicum Dei rebus. Eadem discordia est rerum, quæ et auctorum. Porro cum Deus optimus, diabolus e contrario pessimus; ipsa sui diversitate testantur, neutrum alteri facere (7), ut nobis non magis a malo aliquid boni, quam a bono aliquid mali dictum (8) videri possit. Igitur natales impatientiæ (h) in ipso diabolo deprehendo, jam tunc cum Dominum Deum universa opera quæ fecisset, imagini suæ, id est homini subjecisse impatienter tulit (*Genes.*, III). Nec enim doluisset, si sustinuisset; nec invidisset homini, si non doluisset. Adeo (9) decepit eum, quia invid-

triplicem habet significationem, et omnes Tertulliano convenire possunt. Prima, præscribere est præfinire, ut præscriptum a testatore tempus, id est præfinitum. Ergo, cum Deus tanti fecerit hanc virtutem, habes compendiose præscriptum præfinitumque quid sentire de illa debeas. Altera significatio est, qua quis post rei alienæ usucapionem contra omnem litem intentionem, sibi hoc unico verbo consulit; itaque qui præscripsit, elidit, adimitque omnem actionem contra se, et litem quancumque internecat. Quid ergo hoc verbo compendiosius? Igitur habes compendium, quo impugnantes patientiam elidas, si tantum dicas, *Domini est virtus*: quo verbo omnem actionem adimes, non aliter atque illi qui præscripsere. Tertia et propria est: nam præscriptio in jure est exceptio, et præscribere est excipere, aut exceptionem opponere, et actorem excludere; hoc sensu qui se judicio defendit, et crimen in adversarium transfert, cum illud refellit, dicitur adversario suo præscribere. Ergo habes compendium, quo præscribas tuis adversariis. Quod hoc compendium? Virtus est Dei, eam Deus magni habet, Deus in semetipso circumtulit. *LAC*.

CAP. V. — (g) *Magis illuminabis*. Vere spectat ad illuminationes Rhetorum. Itaque non audio illos, qui de baptismo nescio quid fingunt. Scio baptismum illuminationem dici, teste etiam Paulo; sed hic augurari aliquid de baptismo, insulsum est. *LAC*.

(h) *Natales impatientiæ*. Appellat impatientiæ natales, originem sive initium impatientiæ. Sic lib. I adv. Marc. natales agnitionis dixit; et lib. de Pallio, natales mundi. *RHEN*.

rat autem, quia doluerat. Doluerat, quia patienter utique non tulerat. Quid primum fuerit ille angelus perditionis, malus an (1) impatiens, contemno querere; palam cum sit, impatientiam cum malitia, aut malitiam ab impatientia auspicatam, deinde inter se conspirasse, et individuas in uno patris sinu adolevisse. Atenim quam primus senserat, per quam delinquere intraverat (2), de suo experimento quid ad peccandum adjuvaret (3) structus (4) eandem impingendo in crimen homini advocavit: conventa statim illi mulier, non temere dixerim per colloquium ipsum ejus afflata est spiritu impatientia infecto, usque adeo (5) nunquam omnino peccasset, si in (6) divino interdicto patientiam perservasset (7). Quid quod non sustinuit sola conventa; sed apud Adam nondum maritum, nondum aures sibi debentem (a) impatiens etiam tacendi est, ac (8) traducem (b) illum ejus, quod a malo hauserat, facit (9). Perit igitur et alius homo, per impatientiam alterius; perit mox et ipse per impatientiam suam utrobique commissam: et circa Dei præmonitionem, et circa diaboli circumscriptionem (c), illam servare, hanc refutare non sustinens. Hinc prima iudicii, unde delicti origo: hinc Deus irasci exorsus, unde offendere homo inductus. Inde in Deo prima patientia, unde indignatio prima. Qui tunc maledictione sola contentus, ab animadversionis impetu in diabolo temperavit. Aut quod crimen ante istud (10) impatientiæ admissum homini imputatur? Innocens erat, et Deo de proximo amicus, et Paradisi colonus. At ubi semel succidit (11) impatientiæ desivit (12) Deo sapere, desivit cœlestia sustinere posse. Exinde (d) homo terræ datus, et ab oculis Dei ejectus, facile usurpari (13) ab impatientia cœpit (e) in omne quod Deum offende-

ret. Nam statim illa semine diaboli concepta, malitiæ fecunditate, iram (14) filium procreavit, editum suis artibus erudit (15). Quod enim (16) ipsum Adam et Evam morti immeraserat, docuit et filium ab homicidio incipere (*Gen.*, IV). Frustra istud impatientiæ adscripserim, si Cain ille primus homicida, et primus fratricida, oblationes suas a Domino (17) recusatas æquanimiter nec impatienter tulit, si iratus fratri suo non est, si neminem denique interemit. Cum ergo, nec occidere potuerit, nisi iratus; nec irasci, nisi impatiens: demonstrat quod per iram gessit ad eam referendum, a qua ira suggesta est. Et hæc quidem (18) impatientiæ tunc infantis quodammodo incunabula. Cæterum quanta mox incrementa, nec mirum. Nam, si prima deliquit, consequens est, ut quia prima, idcirco et sola sit matrix in omne delictum, defundens de suo fonte varias criminum venas. De homicidio quidem dictum est. Sed ira editum a primordio, etiam quascumque postmodum (19) causas sibi invenit, ad impatientiam ut ad originem sui confert. Sive enim quis inimicitii, sive prædæ gratia id scelus conficit, prius est ut aut odii aut avaritiæ fiat impatiens. Quicquid compellit, sine impatientia sui non est ut perfici possit. Quis adulterium sine libidinis impatientia subiit? Quod et si pretio in fœminis cogitur venditio illa pudicitiae, utique impatientia contemnendi lucri ordinatur. Hæc, ut principalia (f) penes Dominum delicta. Nam ut compendio dictum sit, omne peccatum impatientiæ adscribendum. Malum impatientia est boni. Nemo impudicus non impatiens pudicitiae, et improbus probitatis, et impius pietatis et inquietus quietis. Ut malus unusquisque fiat, bonus perseverare non poterit. Talis igitur excetra (20) (g)

LECTIONES VARIANTES.

- (1) An *abest Rigalt.*
 (2) Per quam primus deliquerat *Rhen.* primus delinquere intraverat *Cod. Pithæi.*
 (3) Adjutaret *Fran. Paris. Wouw. MS.*
 (4) Instructus *Wouw. MS.*
 (5) Adeo ut nunquam *Wouw. MS.*
 (6) In *abest Fran. Paris. Rigalt.*
 (7) Præservasset *Fran. Rhen.*
 (8) Ad *Seml.*
 (9) Facit? *Lat. Jun. et deest Wouw. MS.*
 (10) Ant quod crimen ante istud *Jun. Quod crimen Ciacc.*

- Ciac.*
 (11) Semel succubuit *alii, Jun. non probat.*
 (12) Desinit—desinit *Rhen.*
 (13) In usum occupari *Jun.*
 (14) Mira *Jun.*
 (15) Erudit *Latin.*
 (16) Quid enim *Latin.*
 (17) Ad dominum *Rhen.*
 (18) Et hæc quidem *abest Rhen. Fran.*
 (19) Postea *Fran. Paris. Rigalt.*
 (20) Exoedra *Jun. exhedra Paris exhedra Rhen.*

COMMENTARIUS.

(a) *Nondum aures sibi debentem.* Alludit ad conjugum inter ipsos debita, quæ bona fide exsolvi etiam Apostolus voluit; ita ut adres debeat conjux conjugi appellanti poscentique. *Ric.*

(b) *Ad traducem illum ejus quod a malo hauserat, facit.* In antiquis exemplaribus legitur, *ad traducem ad illum.* Quod etsi vitio non caret, tamen ostendit quid sincerum haberi debeat: *ad traducem illum ejus quod a malo hauserat, facit.* Evam, inquit, solam convenerat Satanas; solam afflaverat spiritu impatientia infecto. At illa, impatiens etiam tacendi, pravam Satanæ suggestionem transfudit in suum Adam. Itaque ipsa fuit peccati tradux in Adam, exindeque illum fecit ejusdem peccati ad traducem, hoc est, administrum et collegam traducendo in communem prosapiam peccato. *Ric.*

(c) *Et circa diaboli circumscriptionem.* Deceptionem intelligit, qua diabolus Evam circumvenerat: hæc refutare debebat Adam. Circumscribere decipere significat. Et Cicero circumscribere senatum, est auctoritate senatum privare, tracta a fabris aut chir-

urgis metaphora, qui quæ præcisuri sunt, prius circumscribunt. Et revera primi parentes nostri a diabolo sunt circumscripti, cujus astu de paradiso sunt ejecti atque exilio damnati, omni jure possessionis sibi adempto. *RHEN.*

(d) *Exinde homo terræ datus.* Ipse, lib. de Pallio; *Pellius orbi ceu metallo datur.* *Ric.*

(e) *Facile usurpari ab impatientia cœpit.* Usurpant proprie, ad quos jus possessionis spectat. Sic impatientia veluti jam possidens hominem, facile eum ad quidvis traxit quod Deum offenderet. *RHEN.*

(f) *Hæc ut principalia.* Haud absimiliter S. Cyprianus, lib. de Bono pa. c. 5: *Adulterium, fraus, homicidium, mortale crimen est.* Hoc interim notandum, quod quum S. Augustinus et alii recentiores delicta accipiant pro peccatis minoribus, Tertullianus in genere accipiat pro omni genere peccatorum; ubi autem de gravioribus agit, addit: *principalia, capitalia, mortalia.* *PAM.*

(g) *Talis igitur excetra.* De exhedra interpretatus est locum hunc Rhenanus, nos tamen malimus alios

(*Quarante.*)

delictorum, cur non Dominum offendaſſet improbatorem malorum? Annon ipsum quoque Israel per impatientiam semper in Deum deliquisse manifestum est, exinde cum oblitus brachii celestis, quo ægyptiis afflictationibus fuerat extractus, de Aaron sibi deos duces postulat, cum in idolum auri sui collationes defundit (*Exod.*, XVII)? tam necessarias enim Moysis cum Domino congregantis impatienter exceperat moras (a). Post mannaſſe escatilem pluviam (b), post petræ aquatilem sequelam desperant de Domino, tridui sitim non sustinendo. Nam hæc quoque illis impatientia a Domino exprobat. Ac ne singula pervagemur, nunquam non per impatientiam delinquendo perierunt. Quomodo autem prophetis manus (1) intulerunt, nisi per impatientiam audiendi (*Act.*, VIII, *Sep.* II)? Domino autem ipsi, per impatientiam videndi (c). Quod si patientiam inissent, liberarentur.

CAPUT VI.

Ipsa adeo est, quæ fidem, et subsequitur, et antecedit (*Gen.*, XV). Denique Abraham Deo credidit, et justitiæ deputatus (2) ab illo (d) est: sed fidem ejus patientia probavit, cum filium immolare jussus est, ad fidei non tentationem dixerim, sed typicam contestationem (e). Cæterum Deus, quem justitiæ deputasset, sciebat. Tam græve præceptum, quod nec Domino perfici placebat, patienter et audivit, et si Deus voluisset, impleſſet. Merito ergo benedictus, quia et fidelis; merito fidelis, quia et patiens. Ita fides patientia illuminata, cum in nationes seminaretur per semen Abraham, quod est Christus (*Gal.*, III), et

A gratiam legi superduoeret, ampliandæ adimplendæque legi adjutricem suam patientiam præfecit, quod ea sola ad justitiæ doctrinam retro defuisset. Nam olim et oculum pro oculo, et dentem pro dente repetebant, et malum malo senerabant (*Exod.*, XXI; *Deut.*, XIX): nondum enim patientia in terris, quia nec fides: scilicet interim impatientia occasionibus legis fruebatur. Facile erat, absente domino patientiam et magistro (f). Qui postquam supervenit (g), et gratiam fidei patientia composuit, jam nec verbo quidem lacessere, nec *Fatus* quidem dicere sine judicii periculo licet. Prohibita ira, restricti (3) animi, compressa petulantia manus, exemplum lingue venenum, plus lex quam amicitia invenit, dicente Christo (*Matth.*, V, 44): *Diligite inimicos vestros, et maledicentibus benedicite: et orate pro persequentibus vestris, ut filii sitis Patris vestri celestis*. Vides quem nobis patrem patientia acquirat? Hoc principali præcepto universa patientiæ disciplina succincta est, quando ne digne (4) quidem malefacere concessum est (4).

CAPUT VII.

Jam vero, percurrentibus nobis causas impatientiæ, cætera quoque præcepta suis locis respondabunt. Si detrimpto rei familiaris animus occidatur, omni pene in loco de contemnendo sæculo, Scriptaris dominicis commonetur: nec major ad pecuniam contemptum exhortatio subjacet, quam quod ipse Dominus in nullis divitiis invenitur. Semper pauperes justificat, divites prædamnat (i). Ita detrimentum (5) patientiæ fastidium opulentia (j) præministravit, demonstrans per abjectionem divitiarum, leasuras quoque

LECTIONES VARIANTES.

(1) Manus prophetis Rig.

(2) Deputatum Jun.

(3) Restricti Latin. Jun.

(4) Lingue Fran. fide Pamela MS. et Jun. probat.

(5) Detrimtorum Wouw. MS.

COMMENTARIUS.

sequi qui excetram, hoc est serpentem, seu hydram ab Hercule victam explicant. Le Pa.

(a) *Impatienter exceperat moras*. Postremum istud vocabulum non legitur in codice Pithœi, ut in hoc commate repetendum de præcedenti videatur, collationes, Moſis videlicet cum Domino. Ric.

(b) *Post mannaſſe escatilem, etc.* De manna Hebræis in deserto vagantibus concessa loquitur, uti postea de aquæ abundantia quam Moſes a Domino obtinuit, loca obvia sunt hac de re infinita, tum apud profanos, tum apud sacros scriptores. Nonnulla de his in animadvers. nostris diximus adversus Præadamitas; hic subjungam Salvianum, lib. 1. de Gubern.: *Rorantes escis celestibus polos, salientes rupibus aquas*. Satis quidem poetice. Le Pa.

(c) *Per impatientiam etiam videndi*. Per invidiam: nec enim patienter aut libenter videtur cui invidetur, et esse odio solet invidentibus. Sic Christus Judæis invisus, et, *Sciebat Pilatus traditum sibi a Judæis per invidiam*. Ric.

CAP. VI. — (d) *Justitiæ deputatus est ab illo*. In Abraham typica fidei contestatio. Neque enim illud ad fidem aliam quam vivam pertinere ipse Auctor hic indicat dum subjicit: *Sed fidem ejus patientia probavit*; et paulo post; *fides patientia illuminata*. Cui similem plane habes locum apud S. Cypr. epist. 63. Pam.

(e) *Sed typicam contestationem*. Hoc est, exemplum, figuram, sacramentum, mysterium. Ric.

(f) *Et magistro*. Ignatius Martyr. epist. ad Smyrnen. ait fideles eruditos a Patre per Filium, *Veritatem*

διὰ αὐτοῦ ὅπως ἐπαγαγόμεθα. Greg. Nyas. in opera de perfecta Christiani forma, loquens de Christo: *ὁ τὸ σὺν βίῳ δι' ἐαυτοῦ νομιζόμενος ἐπὶ μαρτύριον*: *Vita tua per seipsum leges patientiæ dedit*. Lac.

(g) *Qui postquam supervenit*. Credo ad eandem rem spectatum ab Hieronymo, epist. ad Marcellum, ubi: *Qui irascitur, non se esse judicial Christianum. Cur? Quia Christus, et lex nova ademittit jam iram, quæ olim non ita vetita*. Et Cyprianus dixit: *Ipsa actum dirigit, ut tenere possimus viam Christi, dum per ejus tolerantiam gradimur*. Lac.

(h) *Ne digne quidem malefacere concessum est*. Sic habent antiquissima exemplaria; nec dubitandum quin ita scripserit Tertullianus, uti etiam edidit et rectissime explicavit Rhenanus. Evangelica lege non est concessum malum malo reddere, nec male meritis male facere, quamvis alias dignis talione, quibus adeo digne, hoc est, jure et merito male fieret. Ric.

CAP. VII. — (i) *Divites prædamnat*. Quasi in antecessum judicii supremi. Ric.

(j) *Ita detrimentum patientiæ, etc.* Obscura sententia; videtur sic intelligenda distinguendaque: Ita Dominus præministravit patientiæ detrimentum, subaudi rei familiaris, fastidium opulentia, contemptum divitiarum: appositivè: ut sit sensus, Dominus primus ostendit patientia tolerandum esse detrimentum rei familiaris, dum docet divitias esse contemnendas. Sic apte cohererebit clausula quæ sequitur.

Rap.

eorum (a) computandas non esse, Quod ergo nobis appetere minime opus est quia nec Dominus appetivit, detruncatum vel etiam adaptum non agere sustinere debemus. *Cupiditatem omnium malorum radicem* Spiritus Domini per Apostolum pronuntiavit (1 *Tim.* VI, X). Eam non in concupiscentia alieni tantum constitutam interpretemur; nam et quod nostrum videtur, alienum est: nihil enim nostrum, quodiam Dei omnia, cuius ipsi quoque nos. Itaque si damno affecti impatienter senserimus (1), non de (2) nostro amissum dolentes, afflicti cupiditatis deprehendemur. Alienum quærimus, cum alienum amissum (3) agere sustinemus. Qui damni impatientia concitatur, terrena cælestibus anteposendo, de proximo in Deum peccat. Spiritum enim quem a Domino sumpsit, sæcularis rei gratia concutit. Libenter (4) igitur terrena amittamus, cælestia tueamur. Totum licet sæculum pereat, dum patientiam lucrifaciam. Jam qui minutum sibi aliquid aut furto, aut vi, aut etiam ignavia, non constanter sustinere constituit, nescio an facile, vel ex animo, ipse rei suæ manum inferre posset in causa elemosynæ. Quis enim ab alio pecari omnino non sustinens, ipse ferrum in corpore suo (5) ducit? Patientia in detrimentis, exercitatio est largiendi et communicandi. Non piget donare eum, qui non timet perdere. Alioquin quomodo duas habens tunicas, alteram earum nudo dabit, nisi idem sit, qui auferenti tunicam, etiam pallium offerre possit (*Matth.*, V)? Quomodo amicos de mammona fabricabimus nobis (*Luc.*, XVI), si eum in tantum amaverimus, ut amissum non sufferamus? Peribimus cum perdito. Quid hic invenimus, ubi habemus amittere (b)? Gentilium est, omnibus detrimentis impatientiam adhibere, qui rem pecuniariam (6) fortasse animæ anteponant. Nam (7) et faciunt, cum lucr

cupiditatibus quæstuosa pericula mercimoniorum in mari exercent; cum pecuniæ causa etiam in foro nihil damnationi timendum aggredi dubitant; cum denique ludo et castris (c) sese locant (d), cum per viam in mores bestiarum (e) latrocinantur. Nos vero secundum diversitatem, qua cum illis sumus, non animam pro pecunia, sed pecuniam pro anima depocere convenit, seu sponte in largiendo, seu patienter in amittendo.

CAPUT VIII.

Ipsam animam ipsumque corpus in sæculo isto expositum omnibus ad injuriam gerimus, ejusque injuriam patientiam subimus; minorum deliberatione (8) (f) lademur? Absit a servo Christi tale inquinamentum, ut patientia, majoribus tentationibus præparata, in frivolis excidat. Si manu quis tentaverit provocare (9), præsto est dominica moneta (g): *Verberanti te* (inquit *Matth.*, V, 39) *in faciem, etiam alteram genam obverte*. Fatigetur improbitas patientia tua. Cujus (10) ictus ille sit, dolore et contumelia constrictus, gravius a Domino vapulat (h). Plus improbum illum cædis sustinendo; ab eo enim vapulabit, cuius gratia sustines. Si linguæ amaritudo maledictæ sive convicio eruperit, respice dictum (*Matth.*, V, 12): *Cum vos maledixerint, gaudete*. Dominus ipse maledictus in lege est (*Deut.*, XXI, 23), et tamen solus est benedictus (*Gal.*, III, 13). Igitur Dominum servi consequamur, et maledicamur patienter, ut benedicti esse possimus. Si parum æquanimitè audiam dictum aliquod in me protervum aut nequam, reddam et ipse amaritudinis vicem necesse est, aut eruciabor impatientia muta. Cum ergo percussero maledictus (11), quomodo secutus inveniar doctrinam Domini, qua traditum est (*Marc.*, VII, 15, 18), non vasculorum inquinamenti (i), sed eorum quæ

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ita Rigalt. Semler. Impatientes erimus Paris. Leop.
- (2) De non nostro Rig.
- (3) Dolentes add. Fran.
- (4) Libentes Fran. Rig.
- (5) Corpori sup. Rig.
- (6) Pecuniarum Fran.

- (7) Quid Latin.
- (8) Delibatione Latin. Pith. et Rigalt. Statuunt scribi posse: de liberatione. Latiniusemendavit: de libatione.
- (9) Provocari Rhen.
- (10) Quivis Fran. Paris. Rigalt.
- (11) Maledicto Fran. Paris. maledictus Romo. MS.

COMMENTARIUS.

(a) *Læures quoque earum, etc.* Læuras vocat detrimenta sive dispendia, quum aliquid de re familiari nostra amittitur. Potuisset dicere jacturas, sed placuit D novum vocabulum. Rhen.

(b) *Quid hic invenimus, ubi habemus amittere?* Alludit ad verba Christi apud *Matth.* X, 39. *Qui invenerit animam suam, perdet eam: et qui perdidit animam suam, propter me, inveniet eam.* Ric.

(c) *Cum denique ludo et castris.* Ludum gladiatorium intelligit, cuius præfectus lanista dicebatur; per castra, militiam. Rhen.

(d) *Sese locant.* Fuit isto turpissimus acquirendi quæstus mos: nam honesto etiam loco nati, cum ad egestatem pervenerant, locabant, auctorabantque se ad luctum gladiatorum. Meminit hujus moris Seneca epist. 87. *Utrum se ad gladium locet, an ad cultrum.* Nihil mirum: nam quid paupertas non efficit? de qua Cyrill. Alex. hom. 8. de festis Paschalib. Lac.

(e) *Per viam in mores bestiarum latrocinantur.* Codex Pithœi, *per via in memores*. Vestigia sunt veræ lectionis quam fuisse arbitramur hujusmodi: *Per in-*

via in mores bestiarum latrocinantur. Sic ipse lib. de Anima: *Quia et ipsa bestiis objecerit eos, quos in sylvis et aviis trucidaverit.* In mores bestiarum, hoc est, in morem bestiarum, more bestiarum. Ric.

CAP. VIII.—(f) *Minorum deliberatione lademur.* Hanc scripturam constantissime servant libri veteres nunciorum, hoc est, pecuniæ. *Deliberatione* autem positum videtur pro liberatione. Et Christianæ philosophiæ scitum est, divitias inter impedimenta censeri. Eodemque sensu posset etiam legi, *Minorum de liberatione lademur?* quod et Pithœo visum. Ric.

(g) *Dominica moneta.* Sic moneta usurpat a monendo pro monitione, sicut a sequendo sequelam. Rhen.

(h) *Gravius a Domino vapulat.* Ictu contrario, seu repercussu divini ultionis. Ric.

(i) *Non vasculorum inquinamenti.* Quod apud *Matth.* cap. 15, legitur non semel, *οὐκ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ*, Tertullianus vertit *communicat*, quemadmodum etiam Aurelius Augustinus legit. Est autem *κοινὸς* communis facere. Et quia Judæi, quod impurum est, id ipsi

ex ore promuntur, hominem communicari (1)? Item A (Math., XII) : manere nos omnis vani et supervacui dicti reatum? Sequitur ergo ut a quo nos Dominus arceat, idem ab alio æquanimiter pati admoneat. Hic jam (2) de patientiæ voluptate. Nam omnis injuria, seu lingua, seu manu incussa, cum patientiam offendet, eodem exitu dispugetur (a), quo telum aliquod in petra (3) constantissimæ duritiæ libratum (b), et obtusum. Coincidet enim ibidem irrita opera et infructuosa, et nonnunquam percussus in eum, qui emisit, reciproco impetu sæviet. Nempe idcirco quis te lædit, ut doleas : quia fructus lædentis in dolore læsi est. Ergo cum fructum ejus everteris, non dolendo, ipse doleat necesse est amissione fructus sui : tunc tu non modo illæsus abis (4), quod etiam solum tibi sufficit, sed insuper adversarii tui et frustratione oblectatus, et dolore defensus. Hæc est patientiæ utilitas et voluptas (5).

CAPUT IX.

Ne illa quidem impatientiæ species excusatur in amissione nostrorum, ubi aliqua doloris patrocinatur affectio (6). Proponendus est (7) enim respectus denunciationis Apostoli qui ait (1 Thess., IV) : *Ne contristemini dormitione cujusquam, sicut nationes quæ spe carent*. Et merito. Credentes enim resurrectionem Christi, in (8) nostram quoque credimus, propter quos ille et obijt et resurrexit. Ergo cum constet de resurrectione mortuorum, vacat dolor mortis, vacat et impatientia doloris. Cur ergo (9) doleas, si peris non credis? Cur impatienter feras subductum C

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Coinquinari alii.
- (2) Admoneat etiam Jun.
- (3) Petram Jun.
- (4) Ibis Rhen.
- (5) Voluntas Rhen.
- (6) Assertio Rhen., forte : dolori p. affectio.
- (7) Proponemus Wouw. MS: præponendus est Rhen.
- (8) In abest Jun.

interim, quem credis reversurum? Profectio est, quam putas mortem. Non est lugendus qui antecedit, sed plane desiderandus. Id quoque desiderium patientia temperandum. Cur enim immoderate feras abiisse, quem mox subsequeris? Cæterum impatientia in hujusmodi, et spei nostræ male ominatur, et fidem prævaricatur. Et Christum lædimus, cum evocatos quosque ab illo quasi miserandos non æquanimiter accipimus. Cupio, inquit Apostolus (Phil., I), *recipi (c) jam et esse cum Domino*. Quanto melius (d) ostendit votum Christianorum? Ergo votum (10) si alios consecutos impatienter dolemus, ipsi consequi volumus.

CAPUT X.

Est et alius summus impatientiæ stimulus, ultionis libido, negotium curans aut gloriæ, aut malitiæ. Sed et gloria utique vana, et malitia nunquam non Domino odiosa, hoc quidem loco (11) maxime, cum alterius (12) malitia provocata superiorem (e) se in exsequenda ultione constituit, et remunerans nequam duplicat quod semel factum est. Ultio penes errorem (f) solatium videtur doloris, penes veritatem certe (13) redarguitur malignitatis (g). Quid enim refert inter provocantem et provocatum, nisi quod ille prior (h) in maleficio deprehenditur, at ille posterior? Tamen uterque læsi hominis Domino reus est, qui omne (14) nequam et prohibet et damnat. Nulla in maleficio ordinis ratio est; nec locus secernit, quod similitudo conjungit. Absolute itaque præcipitur (i) malum malo non rependendum (Rom. XII). Par factum, par habet (15) meritum. Quomodo id observa-

COMMENTARIUS.

commune vocant, factum est ut *κοινῶν* sive communicare, sit illis coinquinare, seu vetus evangeliorum editio habet in quibusdam exemplaribus præcipue nostris. Erasmus elegantissime vertit, impurum reddere. Rhen.

(a) *Eodem exitu dispugetur*. Dispingere delere est et inducere, sumpta translatione a ceratis tabulis nomina continentibus, in quibus ea quæ dissoluta sunt graphio dispinguntur, delenturque. Nam hoc verbum ad ratiocinia pertinere docet Ulpianus jureconsultus, cum, inquit, dispingere est, conferre accepta et data ff. de verborum significationibus. Rhen.

(b) *Quo telum*. Librare hic pro magna vi conjicere accipit imitatus illud Virgilio, IX. *Æneid.* : *summa telum librabat ab aure*. Alioqui significatio propria longe alia est, pro ponderare. Pam.

CAP. IX. — (c) *Cupio, inquit Apostolus, recipi*. Optime vulgatus codex habet *dissolvi*, nam in græco est *ἀναλύναι*. La Cerda tuetur interpretationem hanc *recipi* ingeniosa explicatione, sed parum vera; aliis in locis versionem hanc sequitur Septimius, ut cap. 28 de spect., et c. 5 lib. I ad Uxorem. Le Pr.

(d) *Quanto melius ostendit votum christianorum*. Re-

(9) Enim Fran.

(10) Jun. *distinguit* : Quanto melius ostendit votum? Christianorum ergo votum etc.

(11) Cum addit Fran.

(12) Ab alterius Fran.

(13) Certe Wouw. MS. certam Rhen.

(14) Omnem Fran. Paris.

(15) Habet et meritum Wouw. MS.

petendum de superioribus, *quam Nationum quæ spe carent*. Ric.

CAP. X. — (c) *Superiorem se in exsequendo*. Constituire se superiorem in ultione, erit gerere se instar principis, et sibi arrogare iudicis potestatem. Lac.

(f) *Penes errorem*. Penes ethnicos. Sic penes veritatem, id est, penes Christum. Ric.

(g) *Certe redarguitur malignitatis*. Rhenanus edidit. *Penes veritatem certam redarguitur malignitatis*. Placet emendatio, *certamen redarguitur malignitatis*. Hanc emendationem confirmat Augustinus, et Septimii verba habuisse videtur præ oculis, cum ita scripsit in psal. 36 : *Contende cum malo, sed de bonitate; ipse est enim vera contentio, vel potius certamen salubre, ut sis bonus contra malum, non ut sint duo mali*. Ric.

(h) *Ille prior in maleficio deprehenditur*. Etenim reddere malum pro malo, sive *ἀνταποδοῦναι*, quid est aliud quam *ἀντιδικῆσαι δέδραπαι*. Clem. Alex. Strom. VII.

(i) *Absolute itaque præcipitur*. Quin hanc esse summam christianæ disciplinæ ait Ambros., serm. X : *Hæc enim nostræ christianitatis summa est, ut amantibus vicissitudinem, lædentibus patientiam rependantur*. Lac.

himus, si fastiditi (a) ante in fastidio (1) ultionis non erimus? Quem autem honorem litabimus Domino Deo si nobis arbitrium defensionis arrogaverimus? Nos utres (2), vasa fictilia, servulis nostris, assumentibus sibi de conservis ultionem, graviter offendimur; eosque qui nobis patientiam obtulerint suam, ut memores humilitatis, servitutis, jus dominici honoris diligentes, non probamus modo, sed ampliorem, quam ipsi sibi præsumpsissent, satisfactionem facimus. Id nobis in Domino tam justo ad aestimandum, tam potenti ad perficiendum periclitatur? Quid ergo credimus judicem illum, si non et ultorem? Hoc se nobis repromittit, dicens (*Deut.*, XXXII) : *Vindictam mihi (b) et ego vindicabo*; id est, Patientiam mihi, et ego patientiam remunerabo. Cum enim dicit (*Matth.*, VII) *Nolite judicare, ne judicemini*, nonne patientiam flagitat? Quis enim non judicabit alium nisi qui patiens erit non defendendi (3)? Quis idcirco judicat (4), ut ignoret? Ac si ignoret, tamen judicantis impatientiam (5) cavit (c), et honorem unci judicis, id est Dei, abstulit. Quantos vero casus hujusmodi impatientia incursare (6) consuevit (7)! Quotiens poenituit defensionem! Quotiens instantia ejus deterior (d) facta (8) est causis suis! Quoniam nihil impatientia susceptum, sine impetu transigi novit; nihil impetu actum, aut non offendit, aut corrui, aut præceps abiit. Jam si levius defendaris, insanies: si uberius, oneraberis. Quid

A mihi cum ultione, cujus modum regere non possum per impatientiam doloris? Quod si patientiæ incubabo (e), non dolebo: si non dolebo, ulcisci non desiderabo.

CAPUT XI.

Post has principales impatientiæ materias, ut potuimus, regestas, quid inter cæteras evagemur? Quæ domi, quæ foris (f)? Lata atque diffusa est operatio mali (9): multiplicia spiritus incitamenta jaculantis, et modo parvula, modo maxima. Sed parvula de sua mediocritate contemnas, maximis pro sua exsuperantia (10) cedas. Ubi minor injuria, ibi nulla necessitas impatientiæ (11). At ubi major injuria, ibi necessarius (g) injuriæ medela, patientia (12). Certemus igitur quæ a malo infliguntur sustinere, ut hostis studium B æmulatio nostræ æquanimitatis eludat. Si vero quædam ipsi in nos, aut imprudentia, aut sponte etiam superducimus, æque patienter obeamus, quæ nobis imputamus. Quod si a Domino nonnulla credimus incuti, cui magis patientiam quam Domino præbeamus? Quin (13) insuper gratulari et gaudere nos docet (14), dignatione divinæ castigationis. *Ego*, inquit, *quos diligo, castigo*. O servum illum beatum, cujus emendationi dominus instat! cui dignatur (h) irasci, quem admonendi dissimulatione non decipit! Undique igitur adstricti sumus officio patientiæ administrandæ. Quæquæ ex parte, aut erroribus nostris, aut mali in-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Fastidientes, in fastidio *Rhen.*
- (2) Putres *Rhen.*
- (3) Defendi *Rhen. Jun. mavult. defendi?*
- (4) Judicet *Fran.*
- (5) Patientiam *Latin.*
- (6) Incusare *Rhen.*
- (7) Consueverat *Rhen.*

- (8) Inventa *Rhen.*
- (9) Operatio. Mali *distinguunt alii.*
- (10) Exuberantia *Paris.*
- (11) Patientiæ *Latin.*
- (12) Patientiæ *Fran. Paris.*
- (13) Qui insuper *Jun.*
- (14) Decet *Latin.*

COMMENTARIUS.

(a) Si fastiditi ante, in fastidio ultionis non erimus? Sic legitur in codice Ursini. Alii, Si fastidientes in fastidio ultionis non erimus, frigidissimo sensu. Itaque legimus, Si fastidientem fastidio ultionis nocuerimus. Fastidimur ab adversario, qui nos odio habet: quem si vicissim odio habemus et fastidio, jam fastidientem refastidimus, et malum malo rependimus, et præceptum Domini non observamus. Nocere fastidientem dixit hoc loco Septimius, ut nocere nascentem, lib. de Exh. Castitatis. RIC.

(b) Vindictam mihi. Expendatur locus Gregorii Nyss. in ep. ad Flavianum, ubi loquens de injuria sibi facta, cum præmiserit non esse condonandam petulantiam inimici, imo deprimendam ejus superbiam coercendumque inanem illius fastum: Cum hæc, inquam præmiserit, ita ut lector possit putare in vindictam sui aspiraturum Gregorium, egregie legentes fallit subjiciens: *ὅπως δ' ἂν γένοιτο θεός μάλιστα; ut autem id fiat, Deo erit curæ.* Id est, injuria mihi facta Deum habet ultorem; illi permitto qui meas audit querelas. IAC.

(c) Tamen judicantis impatientiam cavit. Hoc est, adhibuit impatientiam judicantis, seu persequentis injuriam judicio. Cavit impatientiam injuriæ, actionem ejus aggressus judicio, etsi non peregit. Cavit, tanquam periclitaretur reposita apud Deum ultio; eaque cautione honorem unci judicis, id est Dei, abstulit. Cavere impatientiam dixit Tertullianus eadem forma qua Ulpianus et Scævola, Cavere chirographum, lib. V; D. Commodati, et lib. LXXXIX. De solut. et liber. quod est, Cavere per chirographum. Sic cavere

impatientiam, hoc est, Cavere per impatientiam, prospicere sibi ultionem per impatientiam injuriæ. RIC.

(d) Instantia ejus deterior facta est causis suis. Instituit acrius et asperius æquo. Non suberat causa tam sævæ tamque atrocis aut pertinacis instantiæ. Exegit plus quam lex ulla dolori concessit. RIC.

(e) Quod si patientiæ incubabo. Incubare pro indormire, translatione sumpta a rebus caris, quas ne perdamus, etiam cum dormimus, nobis supponimus custodiæ causa. Cyprianus, de Eleemos. : *Quid divitiis tuis solis incubas?* sic in libro de Præscript. Tertullianus, et de Resurrect. carnis. RHEN.

CAP. XI. — (f) Lata atque diffusa est operatio mali. Sic lib. de Idolol., cap. 2., dixit: *Non in modico consistere diaboli ingenium, et christianos adversus diaboli latitudines muniri.* RIC.

(g) Ibi necessarius. Comparativum inusitatum. Sic necessarius dixit in neutro, lib. de Carne Christi. Quasi, inquit, necessarius aliquid afferrent. RHEN.

(h) Cui dignatur irasci. Præclare; nam iræ Dei in nos procedunt ex mera ejus dignatione et misericordia, ut corrigamur. Uxor Juliani Apostatæ, pia et sancta fœmina, cum videret impium narium supplicio affectum a Deo, dixit illi ut est apud Theodorit., lib. III, cap. 12. *οὐδὲ γὰρ ἂν ἔγνων τίς ὁ παρὰ σου πολεμούμενος, εἰ τῇ συνθείᾳ μακροθυμία χρησόμενος ταύτας σοι θεηλάτους πληγὰς οὐκ ἐπιγέγων;* Plane ignorasses quem oppugnasti, nisi sueta sua lenitate usus hæc plagas divinus tibi infligisset. IAC.

sidiis, aut admonitionibus Domini intervenit (a) usus, A
ejus officii magna merces, felicitas scilicet. Quos
enim felices Dominus, nisi patientes nuncupavit, di-
cendo: *Beati pauperes spiritu, illorum est enim regnum
caelorum* (*Math.*, V.)? Nullus profecto spiritu pauper,
nisi humilis; quis enim humilis, nisi patiens? quia ne-
mo subiacere sese potest, sine prima patientia sub-
jectionis ipsius. *Beati*, inquit, *flentes atque lugentes*.
Quis talia sine patientia tolerat? Itaque talibus et ad-
vocatio (b) et risus promittitur. *Beati mites*. Hoc qui-
dem vocabulo impatientes non licet omnino censerī.
Item cum pacificos eodem titulo felicitatis notat, et
filios Dei nuncupat, numquid impatientes pacis affi-
nes? Stultus hoc (1) senserit. Cum vero, *gaudete et
exultate*, dicit, *quotiens vos maledicent et persequen-
tur, merces enim vestra plurima in celo*; id utique non
exultationis impatientiæ pollicetur, quia nemo in ad-
versis exultavit (2), nisi ante ea contempserit; nemo
contemnet, nisi patientiam gesserit.

CAPUT XII.

Quod ad pacis gratissimæ Deo attinet disciplinam.
quis omnino impatientiæ natus vel semel ignoscens
(3) fratri suo (non dicam septiles, sed et (4) septua-
gies septiles (*Math.*, XVIII)? quis iudicium (5) cum
adversario suo dirigens, (*Luc.*, VI; *Math.*, V),
negotium convenientia (c) solvet, nisi prius animi
dolorem, duriciam, amaritudinem, venena schieset im-
patientiæ amputarit? Quomodo remittes, et remittetur
tibi, si tenax injuriæ per absentiam patientiæ fueris? Nemo convulsus animum in fratrem suum manus

apud altare perficiet, nisi prius reconciliando fratri
reversus ad patientiam fuerit. Sol super iram nos-
tram si occiderit, periclitamur. Non licet nobis una
die sine patientia manere. Atenim cum omnem spe-
ciem salutaris disciplinæ gubernet (*Eph.*, IV.), quid
mirum quod etiam poenitentiae ministrat, solitæ laps-
is subvenire, cum, disjuncto matrimonio, ex ea ta-
men causa, qua licet seu viro, seu foeminae ad vidui-
tatis perseverantiam sustineri, hæc exspectat (d),
hæc exoptat, hæc exorat (e) poenitentiam quando-
que intulis salutem. Quantum (7) boni utrique
confert! alterum non adulterum (8) facit (e), alterum
emendat. Sic et illis dominicarum similitudinum exem-
plis de patientia sanctis adest. Erroneam ovem pa-
tientia pastoris (f) requirit et invenit. Nam impatien-
tia unam facile contemneret. Sed laborem inquisitio-
nis patientia suscipit, et humeris insuper advehit
hajulus patiens peccatricem derelictam. Istum quo-
que prodigum filium patientia patris et recipit, et
vestit, et pascit, et apud impatientiam irati fratris
excusat. Salvus est igitur qui perierat, quia poeni-
tentiam inivit. Poenitentia non perit (9), quia patientiam invenit. (g) Nam dilectio summum fidei sacra-
mentum, Christiani nominis thesaurus, quam Apos-
tolus totis viribus Sancti Spiritus commendat, cujus
nisi patientiæ disciplinis eruditur? *Dilectio*, inquit,
magnanimis (h) est. Ita patientiam sumit. *Benifica
est*; malum patientia non facit. *Non æmulator*; id
quidem patientiæ proprium est. *Nec protervum sapit*;
modestiam de patientia traxit. *Non inflatur, non pro-*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Hæc *Fran. Paris* hoc *Jun. mavuli*.
(2) Exultabit *Fran. Paris*.
(3) Ignoscit *Rhen*.
(4) Vel *Latin. Jun*.
(5) Quis iudicem *Rhen*.

- (6) Hæc exhortatur *Paris*.
(7) Salutem? quantum etc. *Jun*.
(8) Adulterum non *Fran. Paris. Jun*.
(9) Poenitentia non perit. *Jun*.

COMMENTARIUS.

(a) Aut admonitionibus Domini intervenit. Interveni-
mus erroribus nostris aut mali insidiis, cum nos illis
opponimus, non consentiendo, sed evitando potius. Sic
olim tribunus senatusconsulti intercedebat. At ad-
monitionibus Domini intervenimus, cum illis obsequi-
mur. *RHEN*.

(b) Talibus advocatio et risus promittitur. Advocatio,
παράκλησις, consolatio. Sic voces *advocationis*, id
est, consolationis. *Advocare languentes*, id est consola-
ri ægrotantes. *Advocator pauperum*, id est consolator.
Ric.

CAP. XII. — (c) Negotium convenientia solvet. Hoc
est, conventionem, pacto amicabili. *Ric*.

(d) Hæc exoptat, hæc exorat. Patientia non solum
exspectat atque exoptat, verum etiam extorquet poe-
nitentiam, hoc est cogit eos quos sic æquanimiter
tolerat, ad poenitentiam faciendam, ut aliquando salu-
tatem iniri possint. Et quia addit, *solitæ lapsis subve-
nire*, loqui videtur de christianis, seu viris seu fœ-
minis, qui se ethnicis in matrimonio conjungunt. Hic
aliquando contingebat, ut uxor christiana marito
ethnico tandem continentiam persuaderet, quam am-
plexus ille servabat; mulier vero poenitentiam agebat,
atque prius factum expiabat apud Ecclesiam, juxta
ritum ejus temporis; atque hoc est quod sequitur.
Quantum boni utrique confert! alterum adulterum non
facit, alterum emendat. Consentit quod infra dicit,
Poenitentiam exoptat, exomologesin assignat. *RHEN*.

(e) Alterum adulterum non facit. Sic *Rhenanus*,
editione postrema; sic *Pamelius*; sic alii. At in anti-
quissimis exemplaribus legitur, *alterum ad alterum
non facit*; quod ab ipso esse Tertulliani stylo facile
adducimur credere. Disjuncto, inquit, ex causa adul-
terii matrimonio, patientia intercedit, ac plurimum
boni utrique confert: alterum non facit, hoc est,
conjugem, repudiata conjuge adultera, non mittit ad
alterum conjugium. Sic est omnino: Non facit, non
mittit, vadere non sinit. Ut libro de *Pallio*: *Quæ ad
illum ex Lybia Ammon facit*, hoc est, venit. *Ric*.

(f) Patientia pastoris. Id est Christi, qui pastor pa-
tientissimus, *Ignat. Mart. ep. ad Philadelph.* *ποικίλος
προπάτωρ*, pastoris mansuetissimi. *Greg. Naz. orat. 1.*
inter Christi elogia, etiam hoc habet. Sic et a *Petro
Chrysol. serm. 6.* Christus dicitur *pastor misericors*,
datque eidem pastoralem disciplinam et lenitatem. *LAC*.

(g) Dilectio summum fidei sacramentum. Quæ vel
sola exhibet in *σευλιγγίζοντες* omnes virtutes christianas.
Ric.

(h) Dilectio, inquit, magnanimis est. Paulinum ver-
bum, *μακροθυμία*, veritit Tertullianus, *magnanimis* est;
quod vocabulum latinis insolens est; sed suo more
loqui solet. *Cyprianus* æmulator Tertulliani, sed styli
prioris: *Caritas*, inquit, *magnanima* est. Idem
μακροθυμία magnanimitatem reddidit in libro de *Ele-
emosyna*. Aliis placet magis *longanimis* et *longanimitas*.
RHEN.

terit (1) (α); non enim ad patientiam pertinet. *Nec sua requirit*, si offert sua (2), dum alteri prosit: *nec incitatur*; ceterum (3) quid impatientiae reliquisset? *Ideo*, inquit, *dilectio omnia sustinet, omnia tolerat*, utique quia patiens. Merito ergo nunquam excidet; nam cetera evacuantur, consummabuntur. Exhaustiuntur (4) linguae, scientiae, prophetiae; *permanet fides, spes, dilectio*: fides, quam Christi patientia induxit: spes, quam hominis patientia exspectat; dilectio, quam, Deo magistro, patientia comitatur.

CAPUT XIII.

Usque huc de patientia tandem (5) simplici et uniformi, et tantum in animo constituta; cum eadem (6) etiam in corpore, demerendo Domino multipliciter allaboret, utpote quae ab ipso Domino in corporis quoque virtute edita est, siquidem rector animus facile communicat spiritus inuenta (7) cum habitaculo suo. Quae igitur negotiatio patientiae in corpore? In primis afflictio carnis, hostia Domino placatoria per humilitationis sacrificium, cum sordes cum angustia (8) victus Domino libat, contenta simplici pabulo puroque aquae potu, cum jejunia conjungit, cum cineri et sacco inolescit (b). Haec patientia corporis preces commendat, deprecationes affirmat: haec aures Christi (9) Dei aperit (c), severitatem dispergit, clementiam elicit (Dan., IV). Sic ille rex Babylonius, offenso Domino, cum squalore et pedora septenni ab humana forma exulasset, immolata patientia corporis sui, et regnum recuperavit, et quod optabilius homini est, satis Deo fecit. Jam, si altiores et feliciores gradus corporalis patientiae digeramus, eadem sanctitati quoque procurat continentiam (10) carnis (Math., XIX). Haec et viduam tenet, et virginem assignat, et voluntarium spado-

A nem ad regna caeli levat. Quod de virtute animi venit, in carne perficitur, carnis patientia in persecutionibus denique praeliatur. Si fuga urgeat, adversus incommoda fugae caro militat. Si et carcer premat (11), caro in vinculis, caro in ligno (d), caro in solo (e), et in illa paupertate lucis, et (f) in illa penuria (12) mundi. Cum vero producit ad experimentum felicitatis, ad occasionem secundae intinctionis (g), ad ipsum divinae sedis ascensum, nulla plus illic quam patientia corporis: Si *spiritus promptus*, sed *caro sine patientia infirma* (Math., XXVI), ubi salus spiritus et carnis ipsius. At quum hoc Dominus de carne dicit, infirmam pronuntians, quid ei firmandae opus sit, ostendit, patientia scilicet adversus omnem subvertendam fidei vel puniendam (h) paraturam (13), ut vetera, ut ignem, ut crucem, bestias, gladium constantissime toleret, quae Prophetae, quae Apostoli sustinendo vicerunt.

CAPUT XIV

His patientiae viribus secatur Isaias, et de Domino non tacet. Lapidatur Stephanus, et veniam hostibus suis postulat (Act. VII). O felicissimum illum quoque, qui omnem patientiae speciem adversus omnem diaboli vim expunxit, quum non abacti greges, non illae id pecore divitiae, non filii uno ruinae impetu adempti, non ipsius denique corporis in ulcere (14) cruciatus a patientia et fide Domino debita (15) exclusit, quem diabolus totis viribus frustra caecidit (Job, I)! Neque enim a respectu Dei tot doloribus advocatus ille est; sed constitit nobis in exemplum et testimonium, tam spiritu quam carne, tam animo quam corpore patientiae perpetranda (16); ut neque damnis saecularium, nec amissionibus carissimorum, nec corporis quidem conflictationibus succidamus (i). Quale in illo viro feretrum (j) Deus (17) diabolo extruxit (Joh, II)!

LECTIONES VARIANTES.

(1) Proterit Fran. Paris.

(2) Sed offert Latin.

(3) Ceteroquin Latin.

(4) Exhaustiuntur Jun.

(5) Tantum Jun.

(6) Eandem Rhen. Rigalt.

(7) Invicta Wouw. MS.

(8) Quum angustiam Wouw. MS.

(9) Christi et Dei Jun.

(10) Continentia Pet. Clac.

(11) Praeveniat Fran.

(12) Patientia Rhen.

(13) Paratum Paris.

(14) vulnere Rhen.

(15) Dedita Rhen.

(16) Perpetuanda Jun.

(17) De addit Fran. Paris.

COMMENTARIUS.

(a) *Non inflatur, non proterit*. De superbia explicat La Cerda, eorum scilicet qui nimium sibi arrogantes alios proterunt. legunt alii *proterunt*. Erasmus non male vertit, non est *procax*, hoc est, ut ex graecis quibusdam scholiis interpretatur, non extollit sese neque ostentat. LE PA.

CAP. XIII. — (b) *Cineri et sacco inolescit*. Hoc est, prae assuetudine poenitentiam familiarem sibi reddit, ac veluti naturalem. Desumitur metaphora ab arboribus, quae insitae in alias arbores et inoculae cibo et alimento assuescunt per truncum educto et attracto. LE PA.

(c) *Aures Christi Dei aperit*. Benignum et facilem nobis Deum praestat, adeo ut petitionibus nostris precibusque aures non obstruat. LE PA.

(d) *Caro in ligno*. In lignea compede. Sic in Actis apost. cap. 16. *τὸν πόδα αὐτῶν ἠρπάξατο εἰς τὸ ξύλον*. Quod vulgata versio sic reddidit latine: *Pedes eorum strinxit ligno*. RIC.

(e) *Caro in solo*. In solitudine, in tristitia desola-

tionis; vel, in nuda humo, silice in nuda. *Idem*.

(f) *In illa penuria mundi*. In omnium rerum egestate. *ἐν ἰσχυρίᾳ*, quae ab Arriano in lib. de Epicteto, elegantissime dicitur, *κατὰ κράτος τῆς ἀπορίας*, id est, *Status hominis adjutorio destituti*. RIC.

(g) *Ad occasionem secundae intinctionis*. Secundi baptismi, hoc est martyrii. RIC.

(h) *Fidei puniendae*. Hoc est, poenis ac tormentis exercendae probandaeque. RIC.

CAP. XIV. — (i) *Quasi in illo viro feretrum Deus diabolo extruxit*. Sic veteres libri. Est autem feretrum, *ταφoφoρoν* quo mortuus effertur. Itaque dicitur Jobus feretrum fuisse Diabolo, quia in Jobi patientissimi corpus omnes Satanæ impetu sic usque contusi sunt et commortui. RIC.

(j) *In illo viro feretrum, etc.* Inter instrumenta triumphi feretrum est, in quo pompa fertur. Intellige in quo diabolus triumpharetur, Deo trophaeum statuente. Nam Job per divinam gratiam diabolum vicit, impatientiae nequaquam succumbens, quasi dicat;

Quale vexillum de inimico gloriæ suæ extulit, cum A dem munit, pacem gubernat, dilectionem adjuvat, iHe homo, ad omnem acervum (1) nuntiorum (a) nihil ex ore promeret, nisi Deo gratias; cum uxorem jam malis delassatam, et ad prava remedia suadentem exsecraretur. Quid? Ridebat (2) Deus. Quid? Dissecabatur malus: cum Job immundam ulceris sui redundantiam magna æquanimitate destringeret; cum erumpentes bestiolas (b) inde in eosdem specus (c) et pastus reformosæ (3) carnis (d) ludendo revocaret. Itaque operarius ille victoriæ Dei, retusis omnibus jaculis tentationum lorica clypeoque patientiæ, et integritatem mox corporis a Deo recuperavit (4), et quæ amiserat conduplicata (5) possedit. Et si filios quoque restitui (e) voluisset, pater iterum vocaretur. Sed maluit in illo die reddi sibi. Tantum gaudii, securus sic de Domino, distulit; sustinuit tam (6) voluntariam orbitatem, ne sine aliqua patientia viveret.

CAPUT XV.

Adeo satis idoneus patientiæ sequester Deus. Si injuriam deposueris penes eum, ultor est; si damnum, restitutor est; si dolorem, medicus est; si mortem, resuscitator est. Quantum patientiæ licet, ut Deum habeat debitorem! Nec immerito. Omnia enim placita ejus tuetur: omnibus mandatis ejus intervenit. Fi-

humilitatem instruit, poenitentiam expectat, exomologesim adsignat, carnem regit, spiritum servat, linguam frænâ, manum continet, tentationes inculcat, scandala pellit, martyria consummat, pauperem consolatur, divitem temperat, infirmum non extendit (f), valentem non consumit (g), fidelem delectat, gentilem invitat, servum domino, dominum Deo commendat, foeminam exornat, virum approbat: amatur in puero, laudatur in juvene, suspicitur in sene; in omni sexu, in omni ætate formosa est. Age jam, si (7) et effigiem habitumque ejus comprehendamus. Vultus illi tranquillus et placidus, frons pura, nulla mœroris aut iræ rugositate contracta; remissa æque in lætum modum supercilia, oculis humilitate, non infelicitate, dejectis. Os taciturnitatis honore signatum. Color, qualis securis et innoxius. Motus frequens capitis in diabolum, et minax risus. Cæterum amictus circumpectora candidus, et corpori impressus, ut qui nec inflatur, nec inquinatur (8). Sedet enim in throno spiritus ejus mitissimi et mansuetissimi, qui non turbine glomeratur, non nubilo livet, sed est teneræ serenitatis apertus et simplex, quem tertio vidit Elias (h). Nam ubi Deus, ibidem et alumna ejus, patientia scilicet (*Matth.*, XVII): cum ergo spiritus Dei

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Acerbum nuntium *Fran. Paris.*
 (2) Qui deridebat deus? *Jun.*
 (3) Foraminosæ *Fran. Paris.* alii reformatæ, vel refossæ, vel reformatæ; formicosæ *Jun.*
 (4) Recuperatam *Rhen.*

- C (5) Reduplicata *Fran. Paris.* centuplicata *Rhen.*
 (6) Tum *Jun.* jam *Wouw. MS.*
 (7) Sis *Jun.*
 (8) Inquietatur *Rhen.*

COMMENTARIUS.

Quale trophæum de diabolo Deus erexit! Olim circumferebantur arma devictarum gentium in pompa, mox suspendebantur; apte ergo loquitur: Quale vexillum. *RHEN.*

(a) *Ad omnem acervum nuntiorum.* Sic etiam libri veteres, et recte; nam tristitia illa quam plurima nuntiata sunt Jobo confertim: *Adhuc illo loquente*, inquit Scriptura. Deinde: *Adhuc illo loquente*, etc. *RIG.*

(b) *Erumpentes bestiolas.* Non video cur Pamelius id arguere possit; quod in toto libro vix ulla fiat bestiolarum mentio. Patientiæ enim illud miraculum, cum in putredinem fluxerit totus, corpusque vermicibus undequaque scateret. Minime mirum, si ita loquatur Tertullianus. *LE PR.*

(c) *In eosdem specus et pastus reformosæ carnis.* Sic emendavimus, vestigia secuti veterum exemplarium, in quib. legitur, *reformasse*. Reformosam carnem Jobi dixit; ulceribus deformem, et vermiculante purulentia scatentem. *RIG.*

(d) *Reformosæ carnis.* Ita Rigaltius. Olim *refossæ* et *reformatæ* habebatur; sed *Rhenanus* correxit, *foraminosæ*; fortasse molius; ejus quippe corpus undique perforatum erat ac veluti cribrum, ut *Plautina* voce utar. *LE PR.*

(e) *Et si filios restitui voluisset, pater iterum vocaretur.* Imo, inquiunt, pater iterum vocatus est; nam id aperte Scriptura tradidit: *Fuerunt illi septem filii et tres filiæ.* Fuerunt quidem; verum post Jobi restitutionem geniti. At illos totidem uno ruinæ impetu ademptos non recepit, nec ab iis pater iterum voca-

tus est. Horum igitur orbitatem sustinuit voluntariam, ne sine aliqua patientia viveret, sed istis non receptis, quo pacto constabit ejusdem Scripturæ fides, affirmantis Deum omnia quæ Jobi fuerant auxisse in duplum? Sane acquiescimus eorum sententiæ, qui Scripturam tam scrupulosa trutina examinari cavillatoriæ curiositatis vitio tribuunt. Tametsi commodissime dicatur, septem illos priores ideo non fuisse redditioni cæterorum annumeratos, quia non sicut cætera perierant, sed penes Deum in perpetuum per gloriam Jobi ipsi vivere intelligebantur. *RIG.*

CAP. XV.—(f) *Infirmum non extendit.* Imbecillum non premit aut gravat onere. *RIG.*

(g) *Valentem non consumit.* Robusti vires non exhaurit. *RIG.*

(h) *Quem tertio vidit Elias.* Ipse optimus sui interpretis lib. 4, adv. Marcionem cap. 23, ubi de clementia Dei: *Talis*, inquit, *utique multo magis homines non erat crematurus; nam et tum ad Eliam: Non in igne, inquit Dominus, sed in spiritu miti.* Utrobique autem adspicit ad historiam Eliæ III. Reg. c. 10, et patientiam dicit sedere in throno spiritus mitissimi et mansuetissimi, quem tertio vidit Elias. Etenim tres illic visiones Eliæ sese offerunt; prima et secunda angelus Domini mandata affert ad Eliam, tertia ipse Dominus non in vento confringente petras, non in terræ motu, non in igne, sed post auram tranquillam et mitem alloquitur prophetam suum. In illo igitur spiritu leni teneræ serenitatis, aperto et simplici sedere ait patientiam Septimius. *RIG.*

descendit (a), individua patientia comitatur eum (1). Si non (2) cum spiritu admiserimus, in nobis morabitur semper? Imo nescio an diutius perseveret (3). Sine sua comite ac ministro, omni loco ac tempore angatur necesse est. Quodcumque inimicus ejus inflixerit, solus sustinere non poterit, carens instrumento sustinendi.

CAPUT XVI.

Hæc patientiæ ratio, hæc disciplina, hæc opera cælestis et vera, scilicet christiana (4); non, ut illa patientia gentium terræ, falsa, probrosa. Nam ut, in isto quoque, Domino diabolus æmuletur, quasi plane ex pari, nisi quod ipsa diversitas mali et boni æqualiter magnitudinis (5) par est, docuit et suos patientiam propriam: illam dico, quæ maritos dote venales, aut

LECTIONES

(1) Eam. Si nos eam cum spiritu *Wouw. MS. Jun. ma-*
vult, patientia comitatur. Eam si nos cum spiritu adm. etc.

(2) Nos *Fran. Paris.*

(3) Imo nescio an diu quis perseveret sine sua comite *Jun. semper: imo n. a. d. perseveret sine sua c. a. ministra. Omni l. t. tangatur n. est Rhen.*

(4) Hæc opera cælestis et veræ, scilicet Christianæ *Rigall.*

A lenociniis negotiantes (b) uxorum potestatibus subji-
cit; quæ occupandis orbitatibus (c) omnem coacti ob-
sequii laborem mentitis affectionibus tolerat; quæ ven-
tris operarios (d) contumeliosis patrocinis (6) subjec-
tione libertatis gulæ (7) addicit. Talia nationes patientiam
studia noverunt; et tanti boni nomen fœdis operatio-
nibus occupant: patientes rivalium et divitum et in-
vitorum (e), impatientes solius Dei vivunt. Sed vi-
derit sua (f) et sui præsidis (g) patientia (8), quam
subter ignis (h) exspectat. Cæterum nos amemus
patientiam Dei, patientiam Christi: rependamus illi
quam pro nobis ipse dependit (9). Offeramus patientiam
spiritus, patientiam carnis, qui in resurrectione
nem (10) carnis et spiritus credimus.

VARIANTES.

(5) Magnitudine *Jun.*

(6) Contumeliosos patronis *Wouw. MS. contumeliosos patronis Rigall.*

(7) Gula *Wouw. MS. utrumque abest Rigall.*

(8) Viderint suam sui præsidis quam *Fran.*

(9) Defendit *Rhen.*

(10) Qui resurrectionem *Jun.*

COMMENTARIUS.

CAP. XVI.—(a) *Cum ergo spiritus Dei descendit*, etc. Sensus est: Spiritus Dei in christianum quempiam descendente, una etiam descendit patientia, comes individua. Admittendus igitur cum sua comite. Quam si non admiserimus cum Spiritu, credimusne fore ut Spiritui semper in nobis morari libeat? Imo, nescio an resideat aliquantisper. Etenim sine sua comite ac ministra ubique semper anxius ac perplexus laborabit: quodcumque diabolus inflixerit, solus sustinere non poterit, carens satellite suo, patientia scilicet, fortisimo sustinendi instrumento. Ric.

(b) *Lenociniis negotiantes*. Etiam hæc phrasid est jureconsultorum: nam, teste Ulpiano, de iis qui notantur infamia, (c. l. athletas), lenocinium facit qui quæstuaria mancipia habuerit, sed et qui in liberis (adde ex sententia auctoris uxorem) hunc quæstum exercet. Pam.

(c) *Occupandis orbitatibus*. Notissima est sedulitas hæredipetarum qui orbos cœlibesque muneribus omnique officiorum genere palpabant ut hæredes scriberentur. De iis in Paradoxis Tullius. De iisdem B. Hieronymus, Epist. 2, quæ est ad Nepotianum: *Audire præterea, in senes et anus absque liberis, quorundam turpe servitium. Ipsæ apponunt matulam, obident lectum, purulentiam stomachi et phlegmata pulmonis manu propria suscipiunt*, etc. Vide totam epistolam, tomo I. Le Pa. — *Quæ occupandis orbita-*

B *tibus*. Notat testamentorum captatores, quos satyra duodecima arguit Juvenalis. Rhen.

(d) *Quæ ventris operarios*. Appellat operarios ventris, cum parasitos et alienarum mensarum assecas, quibus nihil aliud est magis curæ, quam ut ventri satisfiat; tum eos qui se in divitum clientelam tradunt, quibus illi postea abutantur. Rhen.—*Ventris operarios*. Parasitos quos et Lucilius, Ventres:

Vivite, lurcones, comedones, vivite, ventres.

Ipsæ Tertull., in Apolog.: *Parasiti apud vos affectant ad gloriam famulandæ libertatis, sub auctoramento ventris inter contumelias saginandi*. Propterea mox parasitorum invitatores, contumeliosos patronos nuncupat. Atque ipsi parasiti apud Comicos, plagipatidæ, et duri capitones. Et invitorum mensæ iniquæ, Juvenalis Sat. Ric.

(e) *Patientes rivalium et divitum et invitorum*. Patientes rivalium dicit maritos dote venales: Patientes divitum hæredipetas insidiantes divitum orbitatibus; patientes invitorum, parasitos, qui apud invitatores contumeliosissime pascabant. Ric.

(f) *Sed viderit sua*. Viderit patientia Nationum, quæ rivales et divites et invitatores contumeliosissimos patitur. Ric.

(g) *Sui præsidis*. Satanæ. Ric.

(h) *Subter ignis*. Ignis arcani sub terram thesaurus. Ric.

QUINTI SEPTIMIÏ FLORENTIS TERTULLIANI AD UXOREM (1)

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.—*Tertullianus, sive ætate vel morbo in gra- D*
vescente monitus, sive jam rebus sæcularibus nuntium
missurus, ut arctius christianam profleret disciplinam, et ad sublimis sacerdotii fastigia eveheretur,
ad uxorem quasi testamenti tabulas condidit, duos
nempe hosce libros, in quorum primo uxorem suam
hortatur ut si prior ipse ad Dominum migraverit, a

secundis nuptiis absteineat, in altero vero præcipit
ut si nubere velit, tantum cum christiano viro con-
jungatur. Sic se habet totius operis prospectus.

CAPUT PRIMUM.

Dignum duxi (2), dilectissima mihi (3) in Domino
conserva, quid tibi sectandum sit post discessum de
sæculo meum, si prior te fuero vocatus, jam hinc pro-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Additur de unis nuptiis *Fran.*

(2) Dignum duxi, aberat a prima *Rhen.*

(3) Ita *Fran. Paris. Rig. mihi delet Semler.*

videre; ut provium observes, mandare fidei tue. Nam secularibus satis agentes sumus et utrique nostrum consultum volumus (1). Si talibus tabulas (a) ordinamus, cur non magis de divinis atque celestibus posteritati nostræ prospicere debeamus, et legatum quodammodo prælegare, admonitionem et demonstrationem eorum, quæ ex bonis immortalibus, et [de] (2) hereditate celorum deputantur? Tu modo ut solidum capere possis (b), hoc mæne admonitionis (3) fidei commissum, Deus faciat: cui sit honor, gloria, claritas, dignitas (4), potestas (5), nunc et in sæcula sæculorum, amen. Præcipio igitur tibi, quanta continentia potes, post excessum nostram renunties nuptiis: nihil mihi isto nomine collatura, nisi quod tibi

LECTIONES

(1) Ita ex auctoritate cod. Agob. cons. vol. talibus talibus ord. hanc locum emendandum Rigalt.; Wemmer: Si de talibus ord. Seml. ex ed. princ. volumus talibus ord. Cæteri: et talibus ord., vel si talibus ord.

(2) De abest aliis.

(3) Ac inserunt alii.

(4) Et add. alii.

(5) Et additur.

(6) Die, alii.

(7) Vulgo: Proinde soll. n., qu. de c. zelo. Vel Domini

COMMENTARIUS.

CAP. I.—(a) *Talibus tabulas ordinamus.* Tertullianus Ecclesiam carthaginiensis presbyter, ætate jam ingravescente admonitus, libros ad uxorem adhuc vividam duos, quasi testamenti tabulas condidit: quorum altero quidem delectissimæ conjugis fidei committit, ut si prior ipse ad Dominum migraverit, nuptiis secundis abstineat; altero præcipit, ut si minus abstinentium sibi ducat, tantum Christiani nuptias sequatur. Itaque priore libro præfatur, hancce curam homine esse Christiano dignissimam. Etenim omnes ferme homines rebus suis, humanis et mortalibus, sollicitè atque anxie providere, ac super iis tabulas ordinare, quæ diligentissime servari cupiant. Quod si momentaneis at perituri tantopere cavent; cur non magis de divinis atque immortalibus bonis posteritati suæ consultum velint? Nam secularibus, inquit, satis agentes sumus, et utrique nostrum consultum volumus. Si talibus ordinamus, cur non magis de divinis atque celestibus posteritati nostræ prospicere debeamus? Sic in vulgatis editionibus. Aliis placuit, si de talibus ordinamus. Liber Agobardi genuinæ lectionis vestigia servavit: Utrique nostrum consultum volumus talibus talibus ordinamus, etc. Facilis hallucinatio fuit, Talibus scripsisse pro Tabulis, præcedentis vocabuli repercussu. Quare sic edidimus: Utrique nostrum consultum volumus talibus tabulas ordinamus: cur non magis de divinis atque celestibus posteritati nostræ prospicere debeamus? Rig.

(b) *Tu modo ut solidum capere possis, hoc mæne admonitionis ac fidei commissum.* Alludit ad solidi capacitatem inter virum et uxorem, quæ non nisi certis casibus permittebatur ex lege Julia et Pappia. Qua de re exstat inter fragmenta Ulpiani titulus xvi. Ad easdem quoque leges alludit etiam libro de Monogamia: Aliud est si et apud Christianam legibus Iulius agi credunt, et existimant cælibes et orbes ex testamento Dei solidum capere non posse. Rig.

(c) *Proinde sollicitudo nulla, quæ de carnis zelo venit.* In vulgatis editionibus legitur: Christianis sæculo digressis nulla restitutio nuptiarum in diem resurrectionis repromittitur, translatis scilicet in angelicam qualitatem et sanctitatem. Proinde sollicitudo nulla quæ de carnis zelo, vel Domini sententia, illa quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet, nec quisquam illam confusus expectat. Quæ lectio Tertul-

A proderis. Cæteram christianis sæculo digressis nulla restitutio nuptiarum in diem (b) resurrectionis repromittitur, translatis scilicet in angelicam qualitatem et sanctitatem: proinde sollicitudo nulla (c) quæ de carnis zelo vel in Domini sententiam illam (7); quam septem fratribus per successionem nuptiis voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet, nec quisquam illam confusus expectat. Quæstio Sadducæorum cessit sententiæ Domini. Nec (8) me pntes propter carnis tuæ integritatem mihi reservandam, de contumelia dolore suspectum, insinuare jam hinc tibi consilium viduitatis: nihil tunc inter nos dedecoris voluptuosi resumetur. Nec enim tam frivola, tam spurca Deus suis pollicetur. Sed an tibi vel culeum-

B sententia Seml. vel in sententiam illam illa quam septem fr. per succ. voluisse voluerunt, Seml.: nuptiis evolverb nemo tot mar. res. die offendet. Cod. Agob.: Proinde soll. n. quæ de c. zelo venit, etiam illam quam septem fratribus per successionem maritorum resurrectionis dies offendet etc. unde Rigalt. hæc sola retineri jussit: Proinde soll. n. quæ de c. z. venit etiam illam septem maritorum res. die offendet.

(8) Ne Semler.

liani sensum pene obruit præfocaturque. Hæc enim, Proinde sollicitudo nulla: quæ de carnis zelo, pendem imperfecta. Jam illud Vel Domini sententia, plane importunum est, et sequentibus haud congruit. Sequentia vero: Illa quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet, tertullianicum dicepdi genus minime sapient. Agobardi liber mendosa hæc esse indicat, verum nec ipse caret mendis. Sic enim habet: Christianis sæculo digressis nulla restitutio nuptiarum in die resurrectionis repromittitur, translatis scilicet in angelicam quantitatem et sanctitatem. Proinde sollicitudo nulla quæ de carnis zelo venit, et jam illam quam septem fratribus per successionem maritorum resurrectionis dies offendet, nec quisquam illam confusus expectat. Hæc vetustissimi exemplaris scriptura satis admonet veram atque germanam adulterina superjecta vitiatam fuisse, ac vili partem sane discuti: reliquum discerni ac discuti posse mihi videtur, si posteriorem periodum sic legimus: Proinde sollicitudo nulla quæ de carnis zelo venit, etiam illam septem maritorum resurrectionis die offendet, nec quisquam illam confusus expectat. Quæstio Sadducæorum cessit sententiæ Domini. Ait Tertullianus, suum illud ad uxorem de nuptiis non repelentis præceptum, minime esse viri zelotypiæ livore succensi, cui debeat quod se mortuo uxor alterum sibi forsitan quesitura sit maritum; nullam hinc ad defunctum contumeliā pervenire; nempe resurrecturis Christianis nullam repromitti nuptiarum restitutionem, otioso et inutili tunc immortalibus sexu officio, quod hic mortalibus tantisper in solatium mortalitatis, et substituendæ sobolis gratia fuerat concessum. Cui sententiæ firmandæ, Christi ipsius testimonium proferit, qui cum a Sadducæis argumento in fraudem compositio rogaretur, — Quid olim in corporum resurrectione futurum esset mulieri cuidam, quæ septem maritorum uxor fuerat, hoc est, elatis jam sex maritis septimo nupserrat, sexies vidua septimas nuptias constitutas habebat; malitiam quæstionis simplicissimo responso confutavit; nullam tunc fore nuptiarum mentionem hominibus sanctitate angelica donatis; proindeque non esse cur illa septem maritorum metuat, ne quis de tot maritis resurrectionis die tanquam rivalibus exulceratus uxori quondam suæ sit molestus, ac repetitis nuptias velut probrum objiciat. Sic libri veteris beneficio verus ac germanus Tertulliani sensus

que alii foeminae ad Deum pertinenti (a) proficiat, quod A suademus, Heet retractare (1).

CAPUT H.

Non quidem abnuimus conjunctionem viri ac foeminae benedictam a Domino (2), ut sciremus (3) generi humano et replendo orbi et instruendo saeculo exco- gitatam, atque exinde permissam; unam tamen. Nam et Adam unus Eva maritus, et Eva una uxor illius, una mulier, una costa. Sane apud veteres nostros ipsosque patriarchas non modo nubere, sed etiam plurisariam matrimonii uti fas fuit, erant et concubi- nae: sed licet figuratum (4) in synagogam et Eccle- siam (5) cesserit, ut tamen simpliciter interpretemur, necessarium fuit instituere, quae postea aut amputari, aut temperari mererentur. Superventura enim lex erat, oportebat legis adimplendae causas praecur- risse. Idem (6) mox legi succurrere habebat, Dei sermo circumcisionem inducens spiritalem. Igitur per- licentiam tunc passivam (b), materiae subsequentium emendationum praeministrabantur, quas Dominus Evangelio suo, dehinc Apostolus in extremitatibus sae- culi aut excidit redundantes, aut composuit incon- ditas.

CAPUT III.

Sed non ideo praemisim de libertate vetustatis et

LECTIONES VARIANTES.

(1) Pertractare, alii.

(2) Deo, alii.

(3) Ut seminarium generis humani, Rigalt.

(4) Figura Jun. Frun. figuratiter, Rig.

(5) In synagoga ecclesia intercesserit, Rig.

(6) Eidem Frun. Paris. Item Rig.

(7) Et abest; abolendis, Rigalt.

(8) In aff.

(9) Computatione, Rig.

(10) Sed Seml. Leop. omitt. alii.

optime constituitur, Et erit operæ pretium pluscula etiam de sequentibus ad eandem incudem refringere, quæ cum editione Pamellii si conferantur, oppido meliora, etiam me indicente apparebunt. Rig.

(a) Foeminae ad Deum pertinenti. Hoc est, Christiana. Rig.

CAP. II. — (b) Licentiam passivam. Nuptias multi- plices passim concessas. Rig.

CAP. III. — (c) Inter cætera perversitatum suarum. Marcionitas notat; apud Marcionem enim, ut scribit I. I., in eundem, non tingitur caro, nisi virgo, nisi vidua, nisi celebs, nisi divortio baptisma mercata. Rhen.

(d) Permittente quidem nubere. Nuptiæ permittuntur ob infirmitatem, sed his abstinentia potior habetur, sic apud S. Ambrosium, lib. I, de Virg., quæ nubili non reprehenditur: quæ abstinet laudatur. Et B. Hierony- mus in ea verba Apostoli: si autem acceperis uxorem, non peccasti: Aliud est enim, inquit, non peccare, aliud bene facere. Le Pr.

(e) Etiam in persecutionibus melius est ex permissu fugere de oppido, quam comprehensum negare. Notis- sima est Pauli ad Corinthios scribentis sententia: Me- lius esse nubere quam uri. Tertullianus disputat conten- ditque, multo melius esse nec nubere, nec uri, quod ut evincat, comparatione utitur alterius sententiæ quæ docetur, melius esse Christiano in persecutionibus fugere, quam Christum negare; cui statim subjicit, longe melius esse nec fugere, nec negare. Qui locus in exemplaribus editis adeo depravatus circumfertur, ut vis argumenti minus intellecta flaccescere videatur. Sic edidit Pamellius: In persecutionibus melius est ex

posteritatis castigatione, aut præstruam Christum so- parandis matrimoniis et (7) delendis conjunctionibus advenisse, quasi jam hinc finem nubendi præscribam. Viderint, qui inter cætera perversitatum suarum dis- jungere docent (c), carnem de (8) duobus unam, ne- gantes eum, qui foeminam de masculo mutuatus, duo corpora ex ejusdem materiæ consortio sumpta, rursus in se matrimonii compactione (9) compegit. Denique prohiberi nuptias nusquam omnino legimus, ut bonum scilicet: quid tamen bono isto melius sit, accipimus ab Apostolo, permittente quidem nubere (d), sed ab- stinentiam præferente: illud propter insidias tenta- tionum, hoc propter angustias temporum: qua ra- tione utriusque pronuntiationis inspecta facile dino- scitur, necessitate nobis concessam esse nubendi po- testatem: quod autem necessitas præstat, depretiat ipsa. Quod denique scriptum est, Melius est nubere quam uri (1 Cor., VII, 9), quale hoc bonum est, orô te, quod mali comparatio commendat? Ut ideo me- lius sit nubere, quia deterius est uri. Atenim quanto melius est neque nubere neque uri! [Sed] (10) etiam in persecutionibus (e) melius est (11) ex permissu fuge- re de oppido in oppidum, quam comprehensum et dis- tortum negare. Atque ideo beatiore, qui valent bea- ta testimonii confessione excedere. Possum dicere:

(11) Ita omittis vo. ex permissu, cod. Agob. præbuit Rigaltio, qui tamen reposuit: atque isto beatiore, qui — confessione non excidere. Rhenanus: compressum et dis- tortum negare, atque isto beata est. Idemve quid negent beati testimonii, excidere est. Pamellius: at quæ ista bea- titas est, ideo ne qui neget, beati testimonii confessione excidere? Possum d. quæ perm. non est bonum. Quid enim nec. mori mihi? si ploro bonum est: si timeo. Quod perm. — causam.

COMMENTARIUS.

permissu fugere de oppido in oppidum, quam compres- sum et distortum negare: at quæ ista beatitas est: ideo ne qui neget, beati testimonii confessione excidere? Pos- sum dicere: quod permittitur non est bonum. Quid enim necesse mori mihi? si ploro, bonum est: si timeo. Quod permittitur, suspectam habet permissionis suæ causam. Mire torsit Rhenanus hic locus, et est ab eo editus hoc tenore verborum: atque ut verisimile est, manuscriptis ita commemorantibus: Melius est ex permissu fugere de oppido in oppidum, quam compres- sum et distortum negare, atque isto beata est. Idemve quid negent beati testimonii confessione excidere. Possum dicere, Quod permittitur non est bonum. Quid enim necesse est mori mihi, si ploro bonum est: si ti- meo. Quod permittitur, suspectam habet permissionis suæ causam. Quæ procul dubio boni sensus expertia sunt. Videamus an exemplaris nostri beneficio mens Auctoris reduci queat. In eo legitur: In persecuti- onibus melius est fugere de oppido, quam comprehensum et distortum negare; atque ideo beatiore qui valent beata testimonii confessione excedere. Possum dicere, quod permittitur bonum non est. Quid enim necesse est mori mihi, si ploro bonum est. Quod si timeo quod permittitur, suspectam habet permissionis suæ causam. Ita omnino ille Agobardi liber, qui etiam opæ aliqua indiget, verum levissima, hac, opinor: Etiam in persecutionibus melius est ex permissu fugere, quam comprehensum et distortum negare, atque isto beatiore qui valent beata testimonii confessione non excidere. Possum dicere: Quod permittitur, bonum non est. Quid enim? Necesse est mori mihi. Si ploro, bonum est.

quod permittitur bonum non est. Quid enim? Necesse A
est mori mihi. Si ploro, bonum est, quod si (1) timeo, quod permittitur, suspectam habet permissionis suæ causam: quod autem melius est, nemo permisit, ut indubitatum et sua sinceritate manifestum. Non propterea appetenda sunt quædam, quia non vetantur, etsi quodammodo vetantur, cum alia illis præferuntur: prælatio enim superiorum (2) dissuasio est infirmorum (3). Non ideo quid bonum est, quia malum non est: nec ideo malum non est (4), quia non obest. Porro plane (5) bonum hoc antecedit, quod non modo non obest, sed insuper prodest. Itaque (6) malle debes, quod prodest, quam quod non obest. Ad primum enim locum certamen omne contendit: secundus solatium habet, victoriam non habet. Quod si Apostolo auscultamus, obliti posteriorum, extendamur (7) in priora, et meliorum donationum (8) sectatores simus. Si nobis (9) laqueum non imponit, quid utilitatis sit, ostendit, dicens (1 Cor., VII, 94): *Innupta de dominicis cogitat, uti corpore et spiritu sancta sit. Nupta vero, sollicita est quomodo coniugi suo placeat. Cæterum nusquam ita nuptias permittit, ut non potius ad suum exemplum nos eniti malit. Felicem illum qui Pauli similis extiterit (a).*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quod si timeo, *Rig.*
(2) *Recte conj. Semler pro superior scriptum fuisse superiorum. — Et. Fran. et Rig. infirmorum.*
(3) *Infirmitas Fran. Rig.*
(4) Non ideo b. e. nec ideo malum non est, *Veneta.*
(5) *Plene Semler.*
(6) Namque *Seml.* Itaque *Fran. Paris illud. Rig.*
(7) *Et extend. alii.*
(8) *Donativorum, alii.*

Caput IV.
Sed carnem legimus infirmam, et hinc nobis ad-
lamur impensius: legimus tamen et spiritum firmum. Nam in uno sensu utrumque positum est. Caro, terrena materia est, spiritus vero cælestis. Cur ergo ad excusationem proniores, quæ in nobis infirma sunt, opponimus: quæ vero fortiora (10), non tuemur? Cur cælestibus terrena non cedant? si spiritus carne fortior, quia et generosior, nostra culpa infirmiores (11) sectamur. Nam disjunctis (12) matrimonio duæ species humanæ imbecillitatis necessarias nuptias faciunt. Prima quidem potentissima, quæ venit de concupiscentia carnis: sequens de concupiscentia sæculi. Sed utraque repudianda est a servis Dei, qui et luxuriæ et ambitioni renuntiamus. Carnis concupiscentia ætatis officia defendit, decoris messem requirit, gaudet de contumelia sua: dicit virum necessarium sexui, ut (13) auctoritatis et solatii causa, vel ut (14) a malis rumoribus tuta sit. Et tu adversus consilia hæc ejus, adhibe sororum nostrarum exempla, quarum nomina penes Dominum (b), quæ nullam formæ vel ætatis occasionem præmissis maritis sanctitati (15) (c) anteponunt: malunt enim Deo nubere, Deo speciosæ, Deo sunt puellæ: cum illo vivant, cum illo sermocinantur: illum diebus et noctibus tractant: orationes

- (9) Sic n. etsi, *Rig.*
(10) Fortia, *Fran. Par.*
(11) Infirmitas *Fran. Paris.*
(12) A matr. *Rig.*
(13) Vel *Jun.*
(14) Vel ut *Fran.*
(15) Nulla formæ vel ætatis occasione pressæ maritis *Fran. Parisin.* nullam formam — sanctitatem *Semler*, permissis etc.

COMMENTARIUS.

Quod si timeo quod permittitur, suspectam habet permissionis suæ causam. Ait Tertullianus: Christianis ab tyranno ad defectionem requisitis, licere quidem fuga salutis suæ consulere, ac melius esse uti permissu et fugere, quam comprehensos cruciatibus ad perfidiam compelli. Deinde apponit, longe melius esse fixo pede tyrannum et uncas et cruces expectare ac perpeti, nec datæ Christo fidei sacramentum violare. Pergit gravissimus censor, et fugam illam quam permissam esse dixerat, obstruit. Possum dicere, inquit, quod permittitur, bonum non est. Quid enim? imminet cervici gladius, æstuat fornax, tormenta crepant, necesse est mori mihi. Si fletu et ejulatu pavidus tormenta, mortem deprecor, bonum est quod permittitur, nempe fugere. Quod si illud ipsum quod permittitur timeo, dictante conscientia tam beatæ mortis fugam indecoram esse Christiano, id ipsum quod mens mea fugam permissam suggerit quidem, non tamen sine metu probri, satis arguit suspectam esse permissionis illius causam; animum scilicet parum fortem, parum tenacem fidei; vitium imbecillitatis; cui malo fuga pro remedio sit indulta. Adeo si cui bonum fuerit fugere, ne in vitium imbecillitatis incideret, melius profecto fuisset non fugisse, comprehensumque tormenta fortiter pertulisse, neque negasse. *Ric.*

(a) *Felicem illum qui Pauli similis extiterit.* B. Paulum cælibem vixisse probant hæc verba; illud autem apud Tertullianum certissimum; excepto enim B. Petro apostoli omnes continentes fuerunt, ut patet ex lib. de Monog. *Le Pa.*

CAP. IV. — (b) *Quarum nomina penes Dominum.* Sæpe occurrit in antiquis martyrologiis, *Et alii sancti, quarum nomina Deus scit.* *Le Pa.*

(c) *Quæ nullam formæ vel ætatis occasionem præmissis maritis sanctitati anteponunt.* Post repressam eorum, qui imbecillitatis humane prætextu secundis nuptiis impensius favebant, sententiam, Tertullianus uxori suæ adversus ipsam imbecillitatem consilia dicit, quasi amuleta, vel potius *vincula.* *Disjunctis matrimonio,* inquit, *duæ species humanæ imbecillitatis necessarias nuptias faciunt. Prima quidem potentissima, quæ venit de concupiscentia carnis: sequens de concupiscentia sæculi. Sed utraque repudianda est a servis Dei, qui et luxuriæ et ambitioni renuntiamus. Carnis concupiscentia ætatis officia defendit, decoris messem requirit, gaudet de contumelia sua; dicit virum necessarium sexui, ut auctoritatis et solatii causa, vel ut a malis rumoribus tuta sit. Et tu adversus consilia hæc ejus adhibe sororum nostrarum exempla, quarum nomina penes Dominum, quæ nullam formæ vel ætatis occasione pressæ, maritis sanctitatem anteponunt.* Hæc fuit in vulgatis hactenus editionibus scriptura. Unde aliquis dicat, invalidum esse hoc Tertulliani adversus secundas nuptias argumentum, ab exemplis earum, quæ nulla formæ vel ætatis occasione pressæ maritis sanctitatem anteponunt. Nam quid mirum si deformes et jam vetulæ, in viduitate perseverant? castæ sunt, quia nemo rogavit, et res exempli fuerunt, si qua hoc afflicta infortunio, alterum inveniat maritum. Nempe aliter exaravit manus Auctoris, stili sui diligentissima. Veteres membranæ habent: *Et tu ed-*

suas velut dotes Domino assignant : ab eodem dignationem velut munera maritalia (1), quotiescumque desiderant, consequuntur. Sic æternum sibi bonum Domini (2) occupaverunt, ac jam in terris non nubendo, de familia angelica deputantur (a). Talium exemplis fœminarum ad æmulationem te continentia exercens, spiritali affectione carnalem illam concupiscentiam humabis; temporalia et volatica desideria formæ vel ætatis inimicantium bonorum compensatione delendo (3). Cæterum (4) hæc sæcularis concupiscentia causas habet gloriam, cupiditatem, ambitionem, insufficienciam, per quas necessitatem nubendi subornat, videlicet cœlestia repromissions, dominari in aliena familia, in alienis opibus incumbere (5), cultum de alieno extorquere sumptu, quem non sentias cedere in te (6). Hæc procul a fidelibus, quibus nulla cura tolerandæ vitæ, nisi si diffidimus de promissis Dei, et cura et providentia (7) : qui lilia agrestia (8) vestit, qui volatilia cœli nullo ipsorum labore pascit, qui prohibet de crastino victuque (9) vestituque curari; spondens, scire se, quid cuique servorum suorum opus sit: non quidem monitum pondera, non vestium tædia, non gallicos multos (b) (10), nec germanicos bajulos, quæ nuptiarum gloriam accendunt; sed sufficientiam, quæ modestiæ et pudicitæ apta est. Præsume, oro te, nihil tibi opus est, si Domino appareas; imo omnia habere, si habeas Dominum : cuius omnia (11) cœle-

stia recogita, et terrena despicias. Nihil viduitati apud Deum subsignatæ necessarium est, quam perseverare.

CAPUT V.

Adjiciunt quidem sibi homines causas nuptiarum de sollicitudine posteritatis, et liberorum amarissima voluptate. Sed id quoque penes nos odiosum est (12). Nam quid gestiamus liberos gerere, quos cum habemus, præmittere optamus, respectu scilicet imminentium angustiarum (c), cupidi et ipsi iniquissimo isto sæculo eximi (13) et recipi ad Dominum, quod etiam Apostolo votum fuit. Nimirum necessaria soboles servo Dei. Satis enim de salute nostra (14) securi (15) sumus ut liberis vacemus : quærenda nobis onera sunt (d), quæ etiam a gentiliis (16) profanis vitantur, quæ legibus coluntur, quæ parricidiis expugnantur (e). Nobis (17) quidem plurimum importuna, quantum fidei periculosa. Cur enim Dominus vœ prægnantibus et nutricantibus (Matth., XXIV, 19; Luc, XXI, 23) cecinit, nisi quia filiorum impedimenta testatur, in illa die expeditionis incommodum futura? (18) utique nuptiis (19) imputaturus. Istud autem ad viduas non pertinebit : ad primam angeli tubam expeditæ prosilient. Quamcumque pressuram persecutionemque, libere perferent, nulla in utero, nulla in uberibus æstuante sarcina nuptiarum. Igitur sive carnis, sive sæculi, sive posteritatis gratia nubetur (20), nihil ex istis necessitatibus (21) Dei ser-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Dotalia, alii.
 (2) Dominum Jun. bonum donum Domini, Rig. Pro humilis, an, donabis?
 (3) compensans vel compensabis Rhen. compensans Paris. compensas delenda Seml.
 (4) Hæc omitt. Seml.
 (5) Incubare, Rig.
 (6) Sumptum — edere, sine in te, Rig.
 (7) Et c. et pr. abest ab aliis.
 (8) Agri tanta gratia vestit, Rig.
 (9) Vestituque del. Seml.
 (10) Gallicos mulos alii, multos Rigalt.

- (11) Si habeas Dominum, cuius omnia : cœl, Jun.
 (12) Nobis otiosum est Rig.
 (13) Excuti Jun. e Mss. Vaticanis.
 (14) Satis enim de sorte nostra securi sumus, ut liberis vacemus Jun.
 (15) Enim desunt nostra, si securi Seml.
 (16) Plerisque Rigalt.
 (17) Demum Rig. omisso quidem.
 (18) Ea add. Rig.
 (19) Imputantur Rig.
 (20) Atque nubit; nubat Seml.
 (21) Competit Rig.

COMMENTARIUS.

versus consilia hæc ejus, adhibe sororum nostrarum exempla, quarum nomina penes Dominum, quæ nullam formæ vel ætatis occasionem, præmissis maritis, sanctitati anteponunt. Utitur exemplis earum quæ maritis suis jam cœlo receptis, hoc enim præmissos dicit qui uxoribus suis ad Deum prævivere, ac diem suum priores obire; quæ, inquam, maritis suis jam cœlo receptis, quamvis formosæ, quamvis ætate florentes, nullam tamen pulchritudinis aut juventutis occasionem obtendunt, nec blandiri sibi patiuntur; sed carnis suæ integritatem unicarum nuptiarum honori ac memoris perservant. Pergit Tertullianus : Malunt enim Deo nubere; Deo speciosæ, Deo sunt puellæ; cum illo vivunt, cum illo sermocinantur, etc. Ric.

(a) De familia angelica deputantur. Quasi jam translata in angelicam qualitatem, ut sup. et lib. I de Cultu fœm. : Nam et vobis eadem tunc substantia angelica repromissa. Ric.

(b) Non gallicos multos. In exemplari scribitur, Non calligos multos, pro gallicos. Hujusmodi navi apparent in manuscriptis non raro, litterarum transpositione. Sic paulo post, hæc ipsa pag. Legibus locuntur, pro legibus coluntur. Sic de canonica gloria, pro, de Laconica gloria. Itaque hic legendum : Gallicos multos, nec Germanicos bajulos. Unde ortum illud, quod in Rhenani editionibus cernitur, Gallicos vulus. Scio placere posse quod in quibusdam mss. reperiri aiunt, Galli-

cos multos : quia scilicet sequente libro in ejusdem præcepti tractatione Septimius dicat, Unde, nisi a Diabolo, maritum petant idoneum exhibendæ sellæ et mulabus et cinerariis peregrinæ proceritatis? Sed cum ibidem alia multa ex hoc etiam libro aliter tractata reperiantur, et multitudo bajulorum gallicorum et germanicorum pompæ muliebri conveniat, retinenda mihi videtur exemplaris Agobardini scriptura, Non gallicos multos nec germanicos bajulos. Nam et apud Clementem Alex. libro III. Pæd. cap. 4. legitur, καὶ περὶ τὴν βασιλεύσαντις Καλοῖσι πολλοῖς. Ric.

CAP. V. — (c) Respectu imminentium angustiarum. Sic supra, Propter angustias temporum. Ric.

(d) Onera liberorum nobis plurimum importuna. Sic libro de Exhort. cast. dixit, Importunitatem liberorum. Ad quos suscipiendos, inquit, legibus compelluntur homines. Idem. — Quærenda nobis onera sunt, quæ legibus coluntur. Juretrium liberorum. Juvenalis Sat. IX :

Jura Parentis habes, propter me scriberis hæres,
 Legatum omne capis, necnon et dulce caducum.
 Comoda præterea jungentur multa caduca
 Si numerum, si tres implevero. Ric.

(e) Parricidiis expugnantur. Abortivis, dissoluto medicaminibus conceptu. Sic lib. de Virginibus vel dixit, infantes aliquandiu a matribus debellatos. Idem.

vis : ut non satis habeam (4) semel alicui earum succubuisse, et uno matrimonio omnem concupiscentiam huiusmodi expiasset. Nubant quotidie, et nubentes a die illo (2) deprehendamus, ut Sodoma et Gomorrha. Nam illic non utique nuptias et meretricia solummodo agebant : sed cum dicit, *nubebant et emebant* (a), insigniora ipsa carnis et sæculi vitia (3) denotat, quæ a divinis disciplinis plurimum avocent : alterum per lasciviendi voluptatem ; alterum per acquirendi (4) voluntatem. Etenim (5) illa tunc cecitas longe a finibus sæculi habebatur (b). Quid ergo fiet, si quæ olim detestabilia sunt penes Dominum, ab his nos nunc arcant ? *Tempus*, inquit, *in collecto est ; superest, ut qui matrimonia habent, tanquam non habentes agant.*

CAPUT VI.

Quod si habent (6), obliterare debent quod habent : quanto magis non habentes, prohibentur repetere, quod non habent ; ut cujus maritus de rebus abiit (7), exinde quietem sexui suo nubendi abstinence iungat (8) : quam (9) pleræque gentiliū (c) fœminarum memoriæ carissimorum maritorum parentant (10). Cum quid difficile (11) videtur, difficiliora alios obeuntes recenseamus. Quot enim sunt qui statim a lavacro (d) carnem suam obsignant ! Quot item, qui consensu pari inter se matrimonii

debitum tollant, voluntarii spadones pro cupiditate regni cœlestis. Quod si salvo matrimonio abstinentia toleratur, quanto magis adempto ! Credo enim difficilius saluum derelinqui, quam amicum non desiderari. Durum plane et arduum satis continentia sanctæ feminae (12) post viri excessum Dei causa, cum gentiles Satanae suo et virginitalis et viduitatis sacerdotio perferant ? Romæ quidem, quæ ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, auspicia pœnæ suæ cum ipso dracone (13) (e) curantes, de virginitali censentur. Achæas (f) (14) Junoni apud Ægium oppidum virgo sortitur : et quæ Delphis insanunt, nubere nesciunt. Ceterum viduas Africanæ Cœteri assistere solemus, durissima quidem oblivione a matrimonio (15) allectas. Nam manentibus (16) in æternum (17) viris non modo (18) thoro decedunt, sed et alias eis utique ridentibus loco suo insinuant, adempto etiam contactu usque ad esculum florum, et tamen durante usu perreperant in tota viduitatis disciplina ; quæ pietatis etiam sanctas (19) solatia excludit. Hæc diabolus (20) præcipit, et audiat : provocat nimirum Dei servos continentia suorum, quasi ex æquo (21) continent etiam gehennæ sacerdotes (g). Nam invenit, quemodo homines etiam bonis (22) scetationibus perderet ; et nihil apud eum refert, alios luxuria, alios continentia occidere.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Habemus *Lat.*
- (2) Timoris *add. Rig.*
- (3) Detinentes *Seml.*
- (4) Cupiditatem *Rig.*
- (5) Et tamen *Rigalt.*
- (6) Habentes obliterare *Fran. Paris.*
- (7) De rebus habuit *Seml. abiit Fran. Par. Rig. porro, exinde requiem.*
- (8) Abstinentiam iungat *Fran.*
- (9) Quum *Lat.*
- (10) Parcant. *Seml.*
- (11) Quod quia difficile *Lat.*
- (12) Sanctæ semina *Seml.*

- (13) Dracone cur. *abest ut Agobardino.*
- (14) Achæas *Seml. Achæas Franeg. Paris. Jun. Acron alii.*
- (15) Matrimonii *Paris. matrimoniorum Jun.*
- (16) Forte annuentibus *Lat. invita viris Rig.*
- (17) Interim *Lat.*
- (18) Abest thoro *Rig.*
- (19) Sancta *Jun.*
- (20) Suis *Rigalt.*
- (21) Quasi ex æquo continentiam gehennæ sacerdotum *Rhen. quasi ex æquo. Continent etiam gehennæ sacerdotes, Rig. et Agobard.*
- (22) Boni *Jun. alii, in bonis.*

COMMENTARIUS.

(a) *Nubebant et emebant.* Pameliū et La Cerdā memoriæ lapsū hic arguunt. De Gomorrha enim et Sodoma scribit, quod de Noë temporibus Christus Jesus dixit Matth. XXIV. *Sicut enim erant in diebus ante diluvium comedentes, et bibentes, et nuptui tradentes.* In quo errasse ab hisdem etiam dicitur hic Auctor, nam neque sermo est ementium in Evangelio de temporibus Noë. *Le Pr.*

(b) *Longe a finib. sæculi habebatur.* Hinc firmatur quod alibi observamus, Christianos ævo Tertulliani credidisse finem sæculi in proximo esse. *Rig.*

CAP. VI. — (c) *Pleræque Gentiliū fœmin.* Hoc argumento ad rem eandem utitur Hieronymus in epist. ad Salvianum adducto exemplo reginæ Carthaginis, quæ semel vidua testificatur apud magnum Poetam :

*Ille meos prius, qui me sibi iunxit, amores
Abstulit, ille habet secum servetque sepulcro.*

Et in epist. ad Furiam. Idem argumentum tractat epist. ad Gerontiam ; ubi reginæ Carthaginis adiungit uxorem Aedrubalis viduam, quæ se in incendium præcipitavit, ne pudicitia damna sentiret. De Gentili Calpurnia Trebellius in 30 tyrannis. *Lac.*

(d) *Quot enim sunt qui statim a lavacro carnem suam obsignant.* Sic lib. II de Cultu fœminar. *Non enim et multi ita faciunt, et se spadonatus obsignant ? Rig.*

(e) *Auspicia pœnæ suæ cum ipso dracone curantes.* In codice Agobardi legitur, *Romæ quidem, quæ ignis*

illius extingibilis imaginem tractant, auspicia pœnæ suæ cum ipso, de virginitali censentur. Quod explicari quidem possit, ut ignem Vestæ auspicia esse dicat pœnarum, quæ miseras manent vestales, cum ipso videlicet igne inextinguibili, quem Deus idololorum cultoribus paravit. Verum ne quid dissimulem, magis placet editio Pameli, quæ fuerat antea Rhenani, qui et codices manuscriptos bona fide repræsentabat : *Auspicia pœnæ suæ cum ipso dracone curantes*, ut intelligantur vestales ignem illum Vestæ inextinguibilem curantes, cum ipso dracone, hoc est, Satana carceris ignem æternum vomentis custode. Sic lib. de idololatria : *Accendant igitur quotidie lucernas, quibus lux nulla est. Affigant postibus lauros postmodum arsurus, quibus ignes imminant. Illis competant et testimonia tenebrarum et auspicia pœnarum.* Eodem sensu, lib. II, de Cultu fœm. *Male ac pessima, inquit, sibi aspiciantur flammæ capite.*

(f) *Achæas Junoni.* Nos scripsimus Achæas. Nam Ægium oppidum est Achæas, ubi colebatur Juno, Auctor Plinius et alii. Hujus Junonis ex hoc loco facit mentionem Hieronymus epist. ad Gerontiam, apud quem legitur in pervulgatis editionibus, *Junonisque Achæas. Rhen.*

(g) *Continent etiam gehennæ sacerdotes.* Sic emendavimus ex antiquis illis membranis Agob. *Gehennæ, hoc est, Satanae, idololatriæ. Rig.*

CAPUT VII.

Nobis continentia ad instrumentum æternitatis demonstrata est a Domino salutis, ad testimonium fidei, ad commendationem carnis istius exhibendæ super-venturo indumento incorruptibilitatis ad sustinendam novissime voluntatem Dei. Super hæc enim recogites moneo, neminem non ex Dei voluntate de sæculo duci (1), si ne folium quidem ex arbore sine Dei voluntate dilabitur (2). Idem (3) qui nos mundo infert (a), idem et educat necesse est. Igitur defuncto per Dei voluntatem viro (4), etiam matrimonium Dei voluntate defungitur; quid tu restaures, cui finem Deus posuit? quid libertatem oblatam tibi iterata matrimonii servitute fastidis? *Obligatus es, inquit* (I Cor. VII, 27), *matrimonio, ne quæsieris solutionem:*

A solutus es matrimonio, ne quæsieris obligationem (5).

Nam etsi non delinquas renubendo, carnis tamen pressuram subsequi dicit (Ib., 10, 28). Quare facultatem continentiae, quantum possumus, non diligamus (6)? quam (7) primum obvenerit, imbibamus: ut quod in matrimonio non valuimus, in viduitate sectemur: Amplectenda occasio est, quæ admittit quod necessitas imperabat. Quantum (8) fidei (b) detrahant, quantum obstrepant sanctitati nuptiæ secundæ (c), disciplinæ Ecclesiæ (9), præscriptio Apostoli declarat, cum digamos non sinit præsidere (d), cum viduam a legi in (10) ordinem nisi univiram non concedit: aram (11) enim Dei mundam (e) proponit oportet. *Tota illa Ecclesia candida de sanctitate describitur* (f). Sacerdotium viduitatis, et (12) celebratum est

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Additur nisi *Fræneg. Parisin.*
(2) Delabitur *Jun. Cod. Woww.*
(3) Adeo *Cod. Woww.*
(4) Viro *abest ab edit. Seml.*
(5) *Hæc vs. solutus...* obligationem *desunt in ed Semler.*
(6) Possumus, diligamus, *negatione missa, Lat. Rig.*

- (7) Quum *Lat.*
(8) Fidei *doct in ed. Semler.*
(9) Disciplinæ Ecclesiæ et *Seml.*
(10) Ordinationem *Seml.*
(11) Aram *Jun.*
(12) Celibatum *Rigall.*

COMMENTARIUS.

CAP. VII. — (a) *Nos mundo infert.* Est hoc verbum infaustum et totum funerale, inde inferiæ mortuorum, id est, cum nati sumus, non tam nascimur, quam inferimur in corpus veluti in custodiam, potius in sepulcrum. Huic opponit verbum, *educo*, nam mors verè est vita, quæ nos e carcere liberat, e sepulcro educit. *LAC.*

(b) *Quantum enim detrahant fidei, quantum obstrepant sanctitati nuptiæ secundæ, et præscriptio Apostoli declarat.* Paulus duabus Epistolis ad Timotheum et ad Titum, inter episcopi characteres hunc præscribit, ut sit unus uxoris vir. Sed ea jam ævo Tertulliani disciplina inoleverat, ut virum unus uxoris non esse nec dici debere arbitrantur eum, qui defuncta uxore aliam duxerat. Itaque digamus dicebatur, qui secundam uxorem in matrimonio habebat, etsi unica gauderet, neque binas nuptias eodem tempore constitutas haberet. Hoc esse ab Apostolo institutum ait Septimius, neque alia fuit ab tanto nuptiarum dehortatore speranda præcepti apostolici interpretatio. Verum huic interpretationi suffragari noluisse viros in Ecclesia præstantes, ac Tertulliani quidem ævo proximos, discimus ex Commentariis Chrysostomi, Theodoretii, atque etiam Hieronymi. Etenim hoc tantum voluisse Apostolum, ut episcopus eligatur qui una cum uxore fidem matrimonii sancte colat. *RIG.*

(c) *Nuptiæ secundæ.* Vehementer equidem nuptias secundas exagitat, qua in re cum antiquis Patribus consentire videtur. Nam B. Hieron. epist. ad Gerontium, secundam vota *scortationem* vocat et *meretricium*. Lege eundem, lib. contra Helvidium, et epist. ad Salvinam. Athenagoras dixit: *ἐκείνην ποιεῖται δεῖντος γάμος.* Mitto Ambrosium lib. I, Off. cap. ult. Hilarium in psal. 131 et can. 18, conc. Tol. primi, aliæque loca infinita, ut e profanis illud tot sanctissimis Patribus in Christianorum dedecus addam ex Anthologiae lib. I:

Ἐπὶ δευτέρῳ καὶ δευτέρῳ λόγῳ δεῖται
Ναυτὸν καὶ αὐτὸν ἐν πύλιν ἀγαλλῶν. *LE PR.*

(d) *Non sinit præsidere.* Præsidebant presbyteri, et episcopi, unde præsidentes dicti; in *de Corona mil.* loquens de Eucharistia: *Nec de aliorum, inquit, manus quam præsentium sumimus.* Alludit autem ad locum

qui est ad Tit. c. 1, *unius uxoris vir.* *RHEN.* Digamos non sinit præsidere. Beatissimus Apostolus cap. I Epist. ad Titum, episcopum sive presbyterum unius tantum uxoris virum vult, seu monogamum, id est, si quis naturæ imbecillitate huic culpæ potuit succumbere, de primo cõdonatur; si autem de nuptiis secundis cogitaverit, omni munere ecclesiastico privetur. Apud profanos, ut refert Plutarchus in *Quæst. Rom.* id receptum erat *ἡλικὸς ὁ πρῶτος γάμος, ὁ δὲ δεύτερος ἀπικτατός*: priores nuptiæ admittendæ, secundæ vero rejiciendæ. Quid de christianis censendum, si ea fuit gentilium opinio? Cum enim *δεύτερος γάμος* sive secunda consilia, ut habet Noster hic lib. sequenti, permittitur ab Ecclesia, ita accipiendum illud est, ut sit *πορεύειν παράμυθια ὁ δεύτερος γάμος, οὐχὶ ἀπὸ τοῦ εἰς ἀσκήσιαν*: Nuptiæ secundæ sint *scortationis* remedium, non lasciviae occasio, ut scribit S. Basilus ep. 117, ad Diodorum. Unde canone apostolico 47 prohibitum est ne bigami episcopi esse possint aut presbyteri, aut ordinis ecclesiastici: *οὐ δίνας καταλθόντων ἱερατικῶν, et sequenti ὁ χηρὸν λαβόν, qui viduam duxit, eodem gradu ejicitur; cui doctrinæ conformis Gratianus, dist. 33. c.* Si quis post accept. *LE PR.*

(e) *Aram enim Dei mundam proponi oportet.* Observavimus supra, hominem christianum dici aram Dei, cujus e corde preces ad Deum feruntur. Hic vero dextimo quodam sensu aram Dei vocat ordinis ecclesiastici præsidēs, qui Ecclesiæ vota ad Deum perferrunt, per quos Ecclesia christiana sacrificiorum orationes ad Deum allegare solet. Quid ergo? Coniuge defuncta, superstes aliam si duxerit quacum unice dilecta concorditer et caste vivat, ara Dei munda non erit? Jure igitur Hieronymus dixit, Tertulliani sententiam contrariam Apostolo, neminem qui Apostolum legerit negaturum. *RIG.*

(f) *Tota illa Ecclesia candida de sanctitate describitur.* Emendandum ut est in membranis: *Tota illa Ecclesiæ candida de sanctitate conscribitur.* Candidam Ecclesiæ pro dignitate posuit, ut libro de *Corona, Candidam martyrii*, et in scorpiaco, *Candidam claritatis.* Et apud Augustinum, *massa candida*, pro martyrum multitudine splendida, sermone CXII, ubi de credentibus in nomine Dei: *Hæc est prima martyrum causa, inquit, hæc est candida martyrum massa. Si causa candida, et massa candida. Massa enim dicta est*

apud nationes, pro diaboli scilicet æmulatione. Regem sæculi, pontificem maximum (a), rursus nubere nefas est: quantum Deo sanctitas placet, cum illam etiam inimicus affectat, non utique ut alicujus boni affinis, sed ut Dei Domini placita cum contumelia affectans!

CAPUT VIII.

Nam de (1) viduitatis honoribus apud Dominum uno dicto ejus per Prophetam expeditum est: *Juste facite* (2) *viduæ et pupillo, et venite disputemus, dicit Dominus*. Duo ista nomina in quantum despectui (3) humano, in tantum divinæ misericordiæ exposita, susceperit tueri Pater omnium (4). Vide quam ex æquo habetur qui viduæ benefecerit, quanti est vidua ipsa, cujus assertor cum Domino (b) disputavit (5)! Non tantum virginibus datum opinor, licet in illis integritas solida et tota sanctitas de proximo visura sit faciem Dei. Tamen vidua habet aliquid operosius: quia facile est non appetere quod nescias, et aversari quod desideraveris nunquam. Gloriosior continentia, quæ jus suum sentit; quæ quid viderit, novit. Poterit virgo felicior haberi, at vidua laboriosior: illa, quod bonum semper habuit; ista, quod bonum sibi invenit. In illa gratia, in ista

A virtus coronatur. Quædam enim sunt divinæ liberalitatis, quædam nostræ operationis. Quæ a Domino indulgentur, sua gratia gubernantur; quæ ab homine captantur, studio perpetrantur. Stude igitur ad virtutem continentiæ [modestiæ (6)], quæ pudori procurat; sedulitati, quæ nugæ non facit; frugalitati, quæ sæculum (7) spernit. Convictum (8) atque commercia Deo digna sectare, memor illius versiculi, sanctificati per Apostolum:

Bonos corrumpunt mores congressus mali.

CAPUT IX.

Loquaces, otiosæ, vinosæ, curiosæ contubernaless, vel maxime proposito viduitatis officiant. Per loquacitatem irrepunt verba pudoris inimica; per otium a severitate (9) deducunt; per vinolentiam quidvis mali insinuant; per curiositatem æmulationem libidinis convehunt. Nulla hujusmodi sceminarum de bono univiratus loqui (10) novit: *Deus enim illis* (ut ait Apostolus) *venit est* (Phil., III, 19), ita et quæ ventri propinqua. Hæc tibi jam hinc commendo, conserva carissima, post Apostolum quidem ex abundanti retractata, sed tibi etiam solatio futura, quod meam memoriam, si ita evenerit, in illis frequentabis.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Viduitatum *Semler*.
(2) Facito *Seml*.
(3) Destitutæ auxilio *hum. Rig*.
(4) Tueri. Pater omnium; vide *Seml*.
(5) Disputabit *Franeq. Parisin.* cum Domino disputabit, *Biqall*.

- (6) Abst. modestiæ *Rig*.
(7) Speculum *Rig*.
(8) Convictus atque colloquia *Rig*.
(9) Se veritate deducunt *Franeq.* securitatem inducunt *Jam. Paris*.
(10) Noluit *Rig. male*.

COMMENTARIUS.

de numeri multitudine: candida, de causæ fulgore. Sic ipse Tertullianus libro adversus Marcionem IV, *Candidam salutis, pro gloria salutis*; et lib. V, *Pharisæam candidam, pro fastu et superbia Pharisæorum*. *Ric*.

CAP. VIII. — (a) Pontificem maximum. Intelligit flaminem dialem, qui non solum pontifex maximus di-

cebatur, sed etiam rex, quia arbiter rerum divinarum et humanarum. Tertullian. in exhort. ad Castitatem. cap. ult. *Lac*.

(b) Cujus assertor cum Domino. Assertor vindex est, qui aliquem vindicat in libertatem, hic pro patrono qui hominem tuendum suscipit. *Rhen*.

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM. — Ejusdem fere argumenti hic liber cum superiore, nisi quod, humanæ fragilitatis memor, uxorem Auctor adhortatur, ut si secundas nuptias aliquando cogitaverit, a matrimonio cum

gentilibus abstineat, utpote illicito, stupro simili, fidei nocido, ad infidelitatem prono, alienoque ab Ecclesiæ sacramento matrimonii, quod magnifice describitur. *Edd*.

Primus igitur docet liber:

- I. Matrimonium a Deo institutum, unum esse, c. 1. 2.
- II. Ab continentiam matrimonio meliorem, c. 3. III. Exempla continentium viduarum, c. 4. IV. Secundas nuptias ob liberos suscipiendos non expedire, c. 5. V. Exempla a matrimonio abstinentium, c. 6. VI. Nuptias secundas Deo minus placere, c. 7. VII. His finem adjicit viduitatis encomium.

CAPUT PRIMUM.

1. Proxime tibi, dilectissima in domino conserva,

quid sceminae sanctæ (a), matrimonio quacun-

COMMENTARIUS.

- (a) Fœminæ sanctæ. Optime adnotavit Rheuanus

per sceminas sanctas hic christianas intelligi; pluries

sorte adempto, sectandum sit, ut potui prosecutus sum. Nunc ad secunda consilia convertamur, respectu humanæ infirmitatis, quarumdam exemplis admonentibus, quæ divortio (a) vel mariti excessu, oblata continentiae occasione, non modo abjecerunt opportunitatem tanti boni, sed ne in nubendo (b) quidem rursus disciplinæ meminisse voluerunt, ut in Domino potissimum nubere (1 Cor., VII, 39). Itaque mihi confusus est animus, ne qui nuper te ad univiratus et viduitatis perseverantiam hortatus sum, nunc mentione (c) nuptiarum, proclivium tibi labendi ab altioribus faciam. Quod si integre sapis (d), certe scis id servandum tibi esse, quod sit utilius. Quod vero difficile est, et non sine necessitatibus et hoc maximum propositum vitæ supremi præsidii (1). Nec mihi de isto quoque referendi ad te causæ fuissent, nisi B graviorem meam (2) sollicitudinem comprehendissem. Nam quanto grandis est continentia carnis, quæ viduitatem ministrat, tanto, si non sustineatur, ignoscibilis videri potest; difficultum enim facilis est venia. Quanto autem nubere in Domino perpetrabile est, uti nostræ potestatis, tanto culpabilis est non observare quod possis. Eo accedit quod Apostolus de viduis quidem et innuptis, ut ita permaneant, suadet, cum dicit: *Cupio autem omnes meo exemplo perseve-*

rare (1 Cor., VII, 7). De nubendo vero in Domino, cum dicit: *tantum in Domino*, jam non suadet, sed exserte jubet. Igitur in ista maxime specie, nisi obsequimur, periclitamur, quia suasum impune quid negligas, quam jussum (3), quod illud de consilio veniat et voluntati proponatur, hoc autem de potestate descendat et necessitati obligetur, illic libertas, hic contumacia delinquere videatur.

CAPUT II.

Igitur cum quædam istis diebus nuptias suas de Ecclesia tolleret, id est, gentili conjungeretur, idque ab aliis retro factum recordarer, miratus aut ipsarum petulantiam aut consiliariorum prævaricationem, quod nulla scriptura ejus facti licentiam profert. Numquid, inquam, de illo capitulo sibi blandiuntur primæ ad Corinthios (1 Cor., VII, 12-14), ubi scriptum est: *Si quis frater (4) infidelem habet uxorem, et illa matrimonio consentit, ne dimittat eam; similiter mulier fidelis, infidelis nupta, si consentaneum (5) maritum experitur, ne dimiserit eum; sanctificatur enim infidelis vir a fidei uxore et infidelis uxor a fidei marito; cæterum immundi essent filii vestri*. Hanc monitionem (6) fors de fidelibus junctis (7) simpliciter intelligendo (8) putent (9) etiam infidelibus nubere lice-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Locum corruptum e cod. Agobardi sic restituisse sibi visus est Rigaltius*: Nunc ment. nupt., proclivium tibi cavendi ablationem faciam. Quod si i. s., certe istud servandum ibi esse, quod sit utilius. Quod — necess. hoc max. prop. vitæ, subresidit.

(2) *Rigalt. in ea.*

(3) *Cod. Woumeri*: quia tam suasum etc. *Rig.*: quia suas. imp. quis negligat, etc. *Fortasse scribendum*: quia C

su. imp. quidem negligas, neutiquam jussum.

(4) *Rig. fratrum.*

(5) *Rig. et Pam. consentaneum, Seml. consentanea.*

(6) *Motionem ed. 1. Rhen.*

(7) *Inventis Rhen. injunctis Fran. Par.*

(8) *Intelligendum Seml.*

(9) *Intelligendam putent Fran. Paris.*

COMMENTARIUS.

enim apud hunc auctorem hanc vocem eo sensu reperiens. Primi etiam Christiani sancti dicebantur, juxta illud Apostoli I Cor., VII: *atque filii vestri immundi essent, nunc vero sancti sunt*. Sanctus Lucas (Act. IX, 32) idem habet: *Petrus dum pertransiret universos, devenit ad sanctos qui habitabant Lyddæ*, et B. Paulus iterum; II ad Thessalon. cap. I: *Omnes qui sunt Romæ vocatis sanctis*. Sanctissimi quoque olim dicebantur promiscue Episcopi, verum hanc sibi ex antiquitate servavit appellationem summus Pontifex solus. LE PR.

(a) *Divortio*. Ergo nonnumquam etiam uxores christianæ, conjugio per divortium solutæ, non expectato mariti excessu, alteri nuptum ibant. Itaque non erant unius viri uxores. Sed nec erant unius uxoris viri, qui repudiata conjuge alteram duxerant. Hujusmodi personæ ex Apostoli sententia ordinibus sive honoribus ecclesiasticis minus habiles censebantur, ut exempli non satis integri nec temperantis. Nam, etsi legibus vetita non essent ea conjugia, tamen expertia probri non erant, nec feliciter ecclesiam rectorus videbatur, cui tamen infelix conjugium cessaret: aut parum plebi christianæ servaturus benevolentiae fidem, quam conjugii minime servaverat. Chrysostomi verba sunt, Pauli ad Titum Epistolam interpretantis: *Ὁ γὰρ πρὸς τὴν ἀπελευθερίαν μηδεμίαν φυλάξας εὐνοίαν, πῶς ἂν οὕτως γένοιτο προστασίης καλῆς; τίνα δὲ οὐκ ἂν ὑποστατὴ κατηγορίαν; ἵστε γὰρ ἅπαντες, ἵστε ὅτι εἰ μὴ κακώλυται παρὰ τῶν νόμων τὸ δευτέρου ὁμιλεῖν γάμοις, ἀλλ' ὁμοῦ πολλὰς ἔχει τὸ πρᾶγμα κατηγορίας*. LE PR.

(b) *Sed ne in nubendo quidem disciplinæ meminisse voluerunt*. Non accusat eas disciplinæ violatæ, eo quod, viro a quo dimissæ fuerant vivente, alteri nupserant; sed eo quod ethnico nupserant, nuptias suas extra Ecclesiam tulerant. LE PR.

(c) *Ne nunc mentione nuptiarum proclivium tibi cavendi ablationem faciam*. Qui superiore libro uxori consilium dederat ut secundis nuptiis abstinere, dicturus jam de iisdem nuptiis, si in earum necessitatem incidat, nonnisi cum christiano faciendis, vereri se ait, ne istius secundariæ adhortationis indulgentia, prioris austeritatem deseruisse, aut de ea plurimum remisisse videatur, quam nihilominus observari vehementer cupiat. Itaque mihi confusus est animus, inquit, ne qui te nuper ad univiratus et viduitatis perseverantiam hortatus sum, nunc mentione nuptiarum proclivium tibi labendi ab altioribus faciam. Sic editiones Rhenani et Pamelii. At liber Agobardi extremam clausulam exhibet verbis ad Tertulliani sensum aptioribus, *ne proclivium tibi cavendi ablationem faciam*. hoc est, ne ablatio cavendi sit tibi velut proclivium. Vereor, inquit, ne mentio ista secundarum nuptiarum sit ablatio prohibitionis, atque inde ad secundas nuptias iter in proclivi. Proclivium dicit, labendi periculum, quod sane promptius est in proclivi. Proclive autem, seu proclivium, fieri videtur ablatione cavendi, quoties auferuntur obices aut præciduntur ansæ, quibus apprehensis caveri potuisset. LE PR.

(d) *Quod si integre sapis, certe istud, servandum ibi esse, quod sit utilius* (juxta lect. Var.). Hic multa emendavimus, Agobardi libro sic suadente. Ait Tertullianus ad uxorem: Si integre ac perfecte sapis, ibi, hoc est, in mentione nuptiarum sectandum esse quod sit utilius, ut nempe secundis nuptiis abstineas. Quia vero arduum ac difficile hoc vitæ propositum esse scio, subresidere ac subsistere placuit, et pausam aliquam scribendi facere, dum me ad subsequens istud consilium colligo, neque de isto quidem ad te retulissem, nisi difficultatem com-

re (1). Qui ita interpretatur, absit ut sciens se circumscribat. Cæterum manifestum est scripturam istam eos fideles designare, qui in matrimonio gentili inventi a Dei gratia fuerint, secundum verba ipsa: *Si quis, inquit, fidelis uxorem habet infidelem*. Non dicit: « uxorem ducit infidelem. » Ostendit jam in matrimonio agentem mulieris infidelis, mox gratia Dei conversum, perseverare cum uxore debere, scilicet propterea, ne quis fidem consecutus putaret sibi devertendum esse ab aliena jam et extranea quodammodo fœmina. Adeo et rationem subjicit, in pace nos vocari a Domino (2), et posse infidelem a fidei per usum matrimonii lucriferi. Ipsa etiam clausula hoc ita intelligendum esse confirmat, ut quisque, ait, *vocatur a Domino ita perseveret* (1 Cor. VII, 15-17). Vocantur autem gentiles, opinor, non fideles. Quod si de fidei ante matrimonium pronuntiasset absolute, permiserat sanctis vulgo nubere; si vero permiserat, nunquam tam diversam atque contrariam permittui suo pronuntiationem subdidisset, dicens: *Mulier defuncto viro (a) libera est: cui vult nubat, tantum in Domino*. Hic certe nihil retractandum est; nam de quo retractari (3) potuisset, Apostolus (4) cecinit: ne quod ait, *cui velit nubat*, male uteremur, adjecit, *tantum in Domino*, id est in nomine Domini, quod est indubitate, christiano. Ille igitur apostolus (5) sanctus, qui viduas et innuptas integritati (b) perseverare mavult, qui nos ad exemplum sui hortatur, nullam aliam formam repetundarum nuptiarum nisi in Domino præscribit, huic soli conditioni continentiae detrimenta concedit: *Tantum, inquit (c), in Domino*. Adjecit pondus legi suæ tantum. Quo sono et modo enuntiaveris dictum istud, onerosum est; et jubet et suadet, et præcipit, et hortatur (d), et rogat et com-

minatur; districta (e), expedita sententia est et ipsa sui brevitate facunda. Sic solet divina vox, ut statim intelligas, statim observes (6). Quis enim non intelligere possit pericula multa et vulnera fidei in hujusmodi nuptiis, quas prohibet, Apostolum providisse, et primo quidem carnis sanctæ in carne gentili inquinamentum præcavisse? Hoc loco dicet aliquis: Quid ergo refert inter eum qui in matrimonio gentilis a Domino allegitur, et olim, id est ante nuptias fidelem, ut non proinde carni suæ caveant, cum alter a nuptiis infidelis arceatur, alter in iis perseverare jubeatur? Cur si a gentili inquinamur, non ille disjungitur, quemadmodum iste non obligatur? Respondebo: Si spiritus dederit, ante omnia allegans Dominum magis ratum habere matrimonium non contrahi, quam omnino disjungi: denique divortium prohibet, nisi stupri caussa, continentiam vero commendat. Habet igitur ille perseverandi necessitatem, hic porro etiam non nubendi potestatem. Tunc si secundum Scripturam qui in matrimonio gentili a fide deprehenduntur, propterea non inquinantur, quia cum ipsis alii quoque sanctificantur: sine dubio isti, qui ante nuptias sanctificati sunt, si extraneæ carni commisceantur, sanctificare eam non possunt, in qua non sunt deprehensi. Dei autem gratia illud sanctificat, quod invenit. Ita quod sanctificari non potuit, immundum est; quod immundum est, cum sancto non habet partem, nisi ut de suo inquinet et occidat.

CAPUT III.

Hæc cum ita sint, fideles gentiliū matrimonia subeuntes stupri reos esse constat et arcendos ab omni communicatione fraternitatis, ex litteris Apostoli dicentis, *cum ejusmodi nec cibum sumendum* (1 Cor., V, II). Aut numquid tabulas nuptiales (f) de illo apud tri-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Ita h. l. emend. Rigalt. Alii: fors fidelibus invinctis (al. injunctis, al. inventis) simpl. intelligendum putent, et. i. n. licere, qui ita interpretantur. Absit, etc.
(2) Rig. ad Dominum deum.
(3) Præter Rigaltium cæteri, de eo quod tractari pot.

(4-5) Utroque in loco Rhen. in MSS. legit: Christus. Rig. Spiritus.

(6) Rhen. et Pam.: detractata et exerta sententia est et ipsa sui brev. facunda. Sic solet. Divina, uxor statim observes. Quis enim alius possit — apostolus providisse?

COMMENTARIUS.

perirem, majorem ea quam sermone superiore proposueram. Deinde ostendit gravius peccare fœminam, quod gentili nubat, quam quod secundas ac tertias nuptias subeat. Mox de christianis extra Ecclesiam nuptias querentibus asserit, et graviter stomachatur.

LE PA.

CAP. II.— (a) *Mulier defuncto viro*. Hic paraphrasticos transfert defungit, pro dormire, et græce et latine est apud Apostolum his verbis: *Quod si dormierit vir ejus*, familiarissima Scripturæ phrasi. PAM.

(b) *Innuptas integritati*. Ablativus est, non dativus. Itaque hic casus in omnibus nominibus utramque sortitur terminationem. Etenim caput in auferendi facit, capite, nihil clarius, et tamen Virgilius dixit:

Capiti tremit ærea cassis.

Et: *latus mittit latere*, et tamen idem:

Includunt cæco lateri.

Ubi capiti et lateri dixit pro capite et latere. Sic ruri et vesperi pro rure et vespere passim. LAC.

(c) *Tantum inquit in Domino*. Septimius noster adeo rigidus fuit christianæ disciplinæ cultor, ut in quibusdam nimia, si dicere fas est, sanctitate peccasse videatur; cujus peccati argumentum erit, quod

in explicanda Pauli admonitione, qua docetur, viduam in ea esse libertate, ut nubat cui velit, modo nubat in Domino, *ἡ δὲ θύρα γαμήθῃς, μὴν ἐν Κυρίῳ: libera est, cui vult nubat, tantum in Domino*. Taxatione illa, *tantum in Domino, indubitate est*, inquit, *christiano*. Hoc enim mollius ac benignius interpretatus est Chrysostomus, ut quod dicitur in Domino, sit *παρὰ συγγενήν καὶ ἀσπύγγοις, ἐν παιδοποιίᾳ καὶ προστασίᾳ, μὴ διὰ πάθος ἐκδύμῃς*. Cum castitate et munditia, propter puerorum generationem et gubernationem, non per passionem desiderii; quæ omnia contingere possunt etiam cum gentili, modo sit vitæ extra religionem inculpata. At Tertullianus noster præfracte: *tantum christiano*. RIG.

(d) *Et rogat et comminatur*. Instat Tertullianus et vocem Apostoli diligenter expendit, cui conformis est Pædagogus Clementis Alex. cap. 8. lib. III: *καὶ μὴ κερύειν, τὰ δὲ ὀνείδων: partim suadet, partim exprobrat*. LE PA.

(e) *Districta, expedita sententia est*. Legebat cum Rhenano Pamelius *detractata et exerta sententia*, pro quo melius Rigaltius et clarius. LE PA.

CAP. III.—(f) *Numquid tabulas nuptiales die illo apud*

bunal Domini proferemus? et matrimonium rite contractum (1) allegabimus? quod vetuit ipse, non adulterium est? quod prohibitum est, non stuprum est? Extranei hominis admissio minus templum Dei violat, minus membra Christi cum membris adulteræ commiscet? Quod sciam, non sumus nostri (a), sed pretio empti; et quali pretio? sanguine Dei. Lædentes igitur carnem istam, eum lædimus. De proximo quid sibi voluit ille qui dixit, delictum quidem esse extraneo nubere, sed minimum, cum alias, seposita carnis injuria ad Dominum pertinentis, omne delictum voluntarium in Domino grande sit. Quanto enim potestas vitandi fuit, tanto contumaciæ crimine oneratur. Recenseamus nunc cætera pericula et vulnera, ut dixi, fidei ab Apostolo provisa, non carni tantum, verum etiam ipsi spiritui molestissima. Quis enim dubitet obliterari quotidie fidem commercio infidelium? Bonos corrumpunt mores confabulationes malæ; quanto magis convictus et individuus usus? Quævis mulier fidelis Dominum observet necesse est. Et quomodo potest duobus dominis deservire, Domino et marito, adde, gentili? Gentilem enim observando gentilia ex-

A hibebit, formam, exstructionem (b), munditias sæculares, blanditias turpiores, ipsa etiam matrimonii secreta maculosa; non ut penes sanctos officia (c) sexus cum honore ipsius necessitatis tanquam sub oculis Dei modeste (d) et moderate transiguntur.

CAPUT IV.

Sed viderit, qualiter viro officia pendat. Domino certe non potest pro disciplina satisfacere, habens in latere diaboli servum, procuratorem Domini sui ad impedienda fidelium studia et officia: ut si statio facienda est, maritus de die (e) condicat ad balneas; si jejunia observanda sunt, maritus eadem die convivium exerceat; (f) si procedendum erit, nunquam magis familiæ occupatio obveniat. Quis enim sinat conjugem suam visitandorum fratrum gratia viciatim (g) aliena et quidem pauperiora quæque tuguria circuire? quis nocturnis convocationibus, si ita oportuerit, a latere suo adimi libenter feret? quis denique solemnibus Paschæ abnoctantem securus sustinebit? quis ad convivium dominicum illud, quod infamant (h), sine sua suspitione dimittet? quis in carcerem ad osculanda vincula martyris reptare

LECTIONES VARIANTES.

(1) Hæc W. matrimonium rite contractum desunt in ed. Rigalt.

COMMENTARIUS.

tribunal Domini proferemus? et allegabimus quod vetuit ipse? Erant scilicet quæ maritis non christianis nubarent, ac nihilominus in Domino nubere crederent: nuptiis videlicet iustis ac legitimis, et liberorum quærendorum, non libidinis, caussa; verum hosce colores diluit Tertullianus, conversusque ad uxorem: non satis est, inquit, rite ac legitime nupsisse, et conjugii fidem sancte coluisse: nec tibi caussam ante Domini tribunal dicenti quicquam proderit tabulas nuptiales proferre, nam tabulas allegando, conjugium allegabis cum infideli: et allegatione tua te ipsam damnabis peccati, quod evitari Dominus per Apostolum jussit. Quid enim his verbis, *Tantum in Domino*, vetitum putas? Stuprum? Adulterium? Hæc alio quidem legis capite vetantur, non isto. Christianus, seu vir, seu femina, templum Dei est. Femina christiana, quæ viro nubit non christiano, templum Dei contaminari et inquinari patitur; imo turpius, quam adultera. Nempe alieni viri admissio templum illud minus violat, minus membra Christi cum membris adulteræ commiscet. Quod ut scias ac diligenter perpendas etiam atque etiam volo. Non sumus nostri; sed pretio empti, et quidem sanguine Dei. Lædentes igitur carnem istam, Deum lædimus de proximo qui carnem ejus lædimus, carnem sanguine ipsius redemptam. Hæc omnino fuit mens Tertulliani. Ric.

(a) *Quod sciam, non sumus nostri.* Vetus exemplar, *Quod sciat*, Scribendum, *quod scias*, vel, *quod sciam*, usitatissima Tertulliano formula. Ric.

(b) *Formam, exstructionem.* Exstructionem intellige capilli struicem, suggestum, quo Juv. in 6. *altum ædificat caput.* Ric.

(c) *Ut penes sanctos officia sexus, etc.* De hac voce jam diximus, hic autem per *officia sexus* intelligit *ἀγνὴν ἀναστροφὴν*, vitam castissimam, ut est apud B. Petrum Epist. prioris cap. 3. LE PR.

(d) *Tanquam sub oculis Dei modeste et moderate transiguntur.* In eandem sententiam Hieronymus in Epist. ad Titum, cap. 2: *Ut cum pudore et verecundia, et quasi necessitate sexus, reddat potius debitum viro quam ipsa exigat ab eo, et opera liberos ante oculos Dei et Angelorum perpetrare se credat.* Ric.

CAP. IV. — (e) *Maritus de die condicat ad balneas.* Vetus exemplar, *Concedat.* Ric.

(f) *Si procedendum erit.* Veterem procedendi seu supplicandi ritum in Ecclesia notat, hieque locus illustris est ad confirmationem rituum plurimorum. Atque mirari subit oscitantiam Magdeburgensium, qui cum procedendi ritum seu *processiones* ad hæresin Montani referunt, cum tamen alibi librum hunc a Tertulliano scriptum fateantur antequam hæresi Montani nomen dedisset. Nescio an satis tute illos derideat Albaspineus, qui de procedendi ritu has voces intelligunt, cornicum oculos, ut puto, confixit. LE PR.

(g) *Viciatim.* Vetus exemplar, *Viatim.* Ric.

(h) *Ad convivium illud dominicum.* Sub finem hujus libri, dicit, *Convivium Dei*. Utrobique autem significari videtur, quod Paulus priore ad Corinthios, cap. XI dixit, *Κοινωνία δείπνου*, Cœnam Dominicam, increpans Corinthios, quod ad Dominicam accederent ut ad suam, *τὸ κυριακὸν ἰδιωτικὸν ποιεῖν*; quod eucharistica munera potentiores aut ditiores soli invaderent et consumerent, non expectatis aut non admissis in partem tenuioribus. Hoc certe non erat Dominicam cœnam manducare, quæ cum sit corpus Domini, digne tractari debuerat. Indignissime autem tractabant, qui cæteros fideles, quamvis pauperes, fratrum loco non habebant, tam caritatis quam humilitatis expertes, ac proinde rei corporis et sanguinis Domini, qui tam impudenter ad se raperent quod erat omnium commune. Hæc ita interpretari videtur Hieronymus. Theodoretus vero ad Agapas referre maluit, quæ solemnibus diebus post Cœnam Dominicam celebrarentur, ut Apostolus ad superbiam aut gulam divitum corinthiorum increpandam Cœnæ Dominicæ mentionem injecerit, quo magis eorum invecundiam retunderet, qui statim a Cœna Dominica, quam ipsi cum tenuissimis quibusque ex æquo, utpote fratribus, participaverant, talem mox ad Agapas factum induerent, ut occuparent epulas primi, tenuioribus in partem minime vocatis aut expectatis, quod erat Cœnæ Dominicæ indignissime, hoc est, perfide ac perperam celebratæ argumentum. Cæterum, istius interpretationis momento si forte adeo impellimur,

patiatur? Jam vero alicui fratrum ad osculum conve-
nire? aquam sanctorum pedibus offerre? de cibo, de
poculo invadere, desiderare, in mente habere? Si et
peregre frater adveniat, quod in aliena domo hos-
pitium? si cui largiendum erit horreum, proma præ-
clusa sunt.

CAPUT V.

Sed aliqui sustinent nostra, nec obstrepunt. Hoc
est igitur delictum, quod gentiles nostra noverunt,
quod sub conscientia istorum (1) sumus, quod bene-
ficio eorum est, si quid operamur. Non potest se
dicere nescire, qui sustinet: aut si celatur, quia non
sustinet, timetur. Cum autem Scriptura utrumque
mandet, et sine alterius conscientia et sine nostra
pressura operari Domino, nihil interest, in qua parte

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rig.* Sed aliquis sustinet nostra nec obstrepat. Hoc
— sub consc. injustorum etc. (*al.* justorum).

delinquas, aut in conscientia mariti, si scit ut patiens,
aut in conflictatione tui, dum vitatur impatiens. *Nolite*,
inquit, *margaritas vestras porcis jactare*, ne conculcent
ea, et conversi vos quoque evertant (II *Math.*, VII, 6).
Margaritæ vestræ sunt quotidianæ conversationis insi-
gnia. Quanto curaveris ea occultare, tanto suspectiora
feceris et magis cavenda (2) gentili curiositati. Late-
bisne tu, cum lectulum, cum corpusculum tuum si-
gnas, cum aliquid (a) immundum flatu expuis (3),
cum etiam per noctem exurgis oratum, et non ma-
giæ aliquid videberis operari? Non sciet maritus,
quid secreto ante omnem cibum gustes; et si sciverit
panem, non illum credit esse qui dicitur? Et hæc
ignorans quisque rationem simpliciter sustinebit, sine
gemitu, sine suspitione panis an veneni? Sustineant
quidam (b): sed ut inculcent, ut illudant hujusmodi

(2) *Rig.* captanda.

(3) *Rig.* flantis explosio.

COMMENTARIUS.

ut hic etiam Agapas a Septimio nostro Convivium
Dei, et Convivium Dominicum dici abitemur, vix
erit hujusce appellationis causa probabilior, quam et
Agapas ideo Dominicas nuncupari placuisse, quia
Dominicis diebus ad eas Christiani convenirent.
Convivium illud Dominicum quod infamant: nimirum
ethnici. Ipse in Apol. *Nam et cœnulas nostras præter-*
quam sceleris infames, ut prodigas suggillatis. Et hoc
ipso libro, pag. seq. ubi de ethnico christianæ mari-
rito: *Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum*
gustes? et si scierit panem, non illum esse credit qui
dicitur? hoc est, infantis jugulati cruore et sangui-
nis jurulentia satius. Ipse in Apolog.: *Dicimur sce-*
leratissimi de sacramento infanticidii et pabulo, inde et
post convivium incesto. Utriusque calumniæ fabulam
texebat Cirtensis ille apud Minucium, eo majore im-
pudentia, quod Plinii secundi ad Trajanum Imp. li-
teris de mendacio constabat. Is enim habita quæ-
stione, hocce de christianæ religionis desertoribus,
qui etiam maledixerant Christo, comperisse affirmat,
morem Christianis fuisse coeundi quidem ad cibum
capiendum, sed promiscuum et innoxium. Observan-
dum vero, inter tot probra et convicia accusan-
tium Christianos impietatis, eo quod neque aras ha-
berent neque sacrificarent, interque tot fratrum
perfidorum transfugia, non extitisse qui Christianos
criminarentur, quod Dei ac Domini sui carnes ederent,
sanguinem potarent; cum id se facere in eucharisticis
suis testarentur. *Rig.*

CAP. V.—(a) *Aliquid immundum flantis.* Sic optime
vetus exemplar. Aliquid flantis immundum dicit, nido-
ris aliquid, quo de ara fumante christianæ transeuntis
nares adflari atque offendi continebat. *Rig.*

(b) *Sustinent quidam sed ut inculcent, ut illudant*
hujusmodi feminis, etc. Ostendit quæ pericula immi-
neant, quæ vulnera fidei insidiantur, ob dispares
nuptias christianæ cum gentili: cum ipsa quidem
conversatione et familiari convictu Ecclesiæ sacra-
menta, quæ melius inter christianos conjuges cœla-
rentur, in profanorum oculos veniant, unde captato-
ribus occasiones vexandi calumniandi quæ præbeantur.
Nam qui fieri potest ut non aliquando deprehendantur
a marito mulier, cum ad omnem progressum atque
promotum, ad omnem aditum et exitum, ad vestitum
et calceatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad
cubilia, ad sedilia, frontem crucis signaculo teret?
cum aræ fumantis odorem nidoremve detestata
exsufflabit ac despuet? cum denique per noctem ad
conventus antelucanos hymnos Christo Deo dictura

surget? Hæc ille non interpretabitur quasi diras, et
defixiones, et magica quadam incantamenta? Non
sciet, cum servatam domi eucharistiam sumes? Non
sciscitabitur curiosius, quid secreto ante omnem cibum
gustes? Et si sciverit panem esse, non continuo
secum reputabit, panem illum esse, qui dicitur in-
fanticidii cruore tingi? Quæ calumnia Christianos tum
maxime vexabat. Demus vero aliquem reperiri, qui
nihil de magicis artibus, nihil de infantium cæde, nihil
de crudæ carnis pabulo, nihil de pane cruentato sus-
picetur; sed eorum, quæ supra diximus, signaculi
scilicet, exsufflationis, cœtuum antelucanorum, panis
diligentius asservati rationes simpliciter ignoret; an
putas eum esse, qui hæc ignorata sustineat sine
gemitu? Certe si nihil de pane illo furiali et barbaro
suspicetur, at de pane venenato aliquid suspicabitur,
et jam metuere incipiet, ne pro matre familias vene-
ficam duxerit. At hæc omnia sustinent quidam, sine
gemitu, sine suspitione veneni. Sed sustinent, ut
uxores suas proterant ac ludibrio habeant, quarum
arcana in hunc usum reservent, ut habeant unde iis
periculum creare possint, si forte in adulteri, falso
plerumque crediti, suspicionem veniant. Sustinent, et
cum exploravere, ipsimet ea produnt, ut fidem
christianam excutiant uxoris suis parum constan-
tibus, aut constantioribus dotem. Erant enim quæ
pecunias concussoribus ac delatoribus darent non
modicas, ne deferrentur, nec deerant mariti qui
captarent ac delatores subornarent, quibuscum de
pecuniæ quota subjectis nominibus paciscerentur,
eque subjectione nominis, id est creditoris, plerum-
que uxorum christianarum dotes turpissima de pac-
tione pro mercede silentii prædabantur. Nam si
fraudatæ dotis ageret uxor, statim, quia christiana,
ab delatoribus, quos maritus subjecerat ac suborna-
verat, in discrimen capitis adducebatur, sic ipse
maritus speculator, qui per nuptiarum occasionem
arcana christiana subdole speculatus erat, litis arbi-
ter fiebat, erat enim necesse uxori, nisi mori para-
tissima esset, fidem Christo dictam perdere, vel
dotem. Hoc omnino voluit Tertullianus. Iis autem
verbis, *Et, si sciverit panem, non illum credit esse qui*
dicitur, notam interrogandi minime apponendam qui
existimant, falluntur, etenim commata quæ præce-
dunt quæque sequuntur, apertissimo sensu interro-
gant. Itaque illic etiam, interrogat Tertullianus. An
vero simile videatur christianam, quæ gentili nuptiis,
mysteria christiana celare sic posse, ut cum eucha-
ristiam domi servabit, ille non inquirat quid ab ea
religiose servetur? et si sciverit panem, inquit, nonne

fœminis, quarum arcana (a) in periculum quod credunt servant, si forte lædantur (b) ipsi; sustinent quarum dotes objectione nominis (1) mercedem silentii faciant, scilicet apud arbitrum speculatorem litigaturi. Quod pleræque non providentes, aut re ex-cruciatæ, aut fide perditæ recesserunt (2).

CAPUT VI.

Moratur (c) Dei ancilla cum laribus alienis, et inter illos omnibus honoribus dæmonum (3), omnibus

LEG-TIONES VARIANTES.

(1) *Rig.* Sustinent quidam, reservent, si f. lædantur. Sustinent, qu. d. subjectione nominis etc.

(2) *Ita cod. Wouw.* *Rig.* recognoscere consueverunt; cæ-

teri recensuerunt.

(3) *Rig.* cum laboribus alienis — omn. nominibus dæmonum.

COMMENTARIUS.

eredet eum esse qui dicitur, id est, quem vulgus B infamat? *Ric.*

(a) *Quarum arcana in periculum quod credunt reservent, si forte lædantur.* Uxorum arcana dicit, quod uxores suas christianis sacris operantes non prodant. Earum igitur arcana mariti ethnici in periculum quod credunt reseruant, hoc est, in periculum quod nomini christiano imminere credunt, persecutione ut sperant exarsura, ita ut tunc temporis eas prodant, si qua forte animi læsura undeunde concepta perniciem eis exoptent. *Ric.*

(b) *Si forte lædantur.* Hoc est, si qua forte incidat animi læsura, si quod iurgium, si qua læsio, querela, offensa, si qua noxa, si qua lis, si quod discrimen. Hinc illæ affectuum voces in sepulcrorum inscriptionibus: DE QUA NIHIL DOLITUS EST. DE QUA NULLUM DOLOREM ACCEPERAT. CUM QUA VIXIT SINE ULLA LITE. SINE ULLO JURGIO. SINE ULLA ANIMI LÆSURA. SINE BILE, et cætera huiusmodi. *Ric.*

CAP. VI. — (c) *Moratur Dei ancilla cum laboribus alienis.* Sic emendavimus quod ante repertum Agobardi codicem legebatur, *cum laribus alienis.* Mendosissime. Nam si lares pro domicilio dixerit, non est cur domus mariti aliena conjugii censi debeat. Si lares deos penates intelligat, inepte christiano quis objiciat, quod lares alienos colat, non suos, qui nec suos agnoscit ullos. At jure exprobrat Christianæ, quæ, cum ancilla Dei sit, moratur cum laboribus alienis, quam conveniret occupari suis. Sunt labores christianorum proprii: sunt gentilium. Horum labores Auctor innuit: concursare et occupari circa dæmonum cultus, et pro variis eorum nominibus varia sacrificia procurare, instruere, conficere, alia Jovi, alia Marti, alia Cereri, ovarianti et solemnibus Cæsarium interesse incipiente anno, incipiente mense; ad januam laurum depangere, lucernas accendere. Hi labores omnino alieni sunt christianis. At sunt alii proprie christianorum, quos et ipse Tertullianus describit: stationes obire, jejunia observare, procedere, pernociare solemnibus Paschæ, in carcerem ad osculanda martyrum vincula reptare, alicui fratrum ad osculum convenire, aquam sanctorum pedibus offerre. *Ric.*

(d) *Et procedit de janua laureata et lucernata, ut de novo consistorio libidinum publicarum.* Moris erat apud Ethnicos in lætitiis publica non solum lauros affigere januis ædium suarum, verum etiam per diem lucernas accendere. Quod ut dicatum honori numinum profanorum, ut naturæ et rationi contumeliosum, denique ut signum novi alicujus lupanaris, Christiani abhorrebant. Septimius noster in Apolegetico: *Cur die læto non laureis postes obumbramus? nec lucernis diem infringimus?* Rationem ridendo subiungit: *Honesta, inquit, res est solemnitate publica exigente induere domui tuæ habitum alicujus novi lupanaris.* Et: *Quis enim philosophum sacrificare, aut lucernas meridie va-*

A solemnibus regum, incipiente anno, incipiente mense, nidore thuris agitatibatur. Et procedet de janua laureata (d) et lucernata, ut de novo consistorio libidinum publicarum; discumbet cum marito in sodalitiis, sæpe in popinis; et ministrabit nonnuncquam iniquis, solita quondam sanctis ministrare; et non hinc præjudicium damnationis suæ agnosceret, eos observans, quos erat judicatura? Cujus manum desiderabit (e)? de cujus poculo participabit? Quid

nas prostituere compellit? Atque hoc sensu Canone xxxvii Conc. Eliberini prohibetur, *Ne lucernas publice accendant fideles*, per diem scilicet, ritu gentili; et can. xxiv Concilii Arel. II communione privatur episcopus qui etiam infideles in territorio patitur *faculas accendere*. Sed et xxxiv canon Eliberinus vetat cereos in cœmeterio per diem incendi, ne spiritus sanctorum inquietentur. Quare autem huiusmodi officiis spiritus sanctorum inquietari contingeret, docuit Lactantius asperissima ritus gentilis increpatione lib. vi. cap. 2. Subinde tamen cerearum candelarum etiam per diem usus in Ecclesia cœpit; nec defuit e sanctissimis atque doctissimis Hieronymus, qui talem ritum, si non probari, saltem excusari ac tolerari debere adversus Vigilantium contenderet: ut mirari subeat, acris ingenii virum calore disputandi succensum, laudato mulieris Christi pedes ungentis exemplo, de Vigilantio suo non fecisse Iscarioten. Idem Hieronymus morem Ecclesiarum totius Orientis fuisse testatur, Evangelio legendo luminaria etiam sole rutilante accendi: *Non utique ad sugandas tenebras, sed ad signum lætitiæ demonstrandum.* Quæ ratio ritum ostendit eo magis ethnicum, quod ea signa, quibus gentes in lætitiis etiam proterviore ac nequiore utebantur, sacratissimis Evangeliorum lectionibus accommodarentur. Quare in hac etiam specie diceret Septimius, accensas in Ecclesia per diem lucernas adæquare nos ethnicis, eas igitur atque huiusmodi alia merito reprehendi, quod apud idola celebrentur: sic enim ipse. At Hieronymus, eadem illa, quia tunc stebant idolis, idcirco detestanda quidem fuisse: nunc vero, quia Deo, quia martyribus Dei dedicantur, idcirco laudanda. Itaque hic gradum sisto. (Imo arduum pergit iter novatoriens Rigaltius, usumque cereorum per diem accensorum ad Naturæ tribunal, Rationisque scrutinium deferit; quem et nos deferimus ad vetustissimam gentium omnium haud secus ac totius ecclesiæ traditionem, ut videre est in vulgatis ea de re commentationibus P. Lebrun. *Explicat. des prières et des cérém. de la Messe, traité prélimin. art. V. Cf. Fortunat. Scacchi. Sacror. Elæochrismatum myrothecia tria.* Edd.)

(e) *Cujus manum desiderabit.* Editiones vulgatæ: *De cujus manu desiderabit.* Mox: ubi fomenta fidei scripturarum interjectione. Est in vulgatis, de scripturarum intellectione. Utrum libuerit sequamur, non refert. Manum desiderare, vel, de manu desiderare, idem est. Sic supra, cum officia christiani recenset, *Aquam sanctorum pedibus offerre, de cibo, de poculo invadere, desiderare, in mente habere*; quæ ad Christianorum agapas pertinent, et sunt anoris vehementis indicia, qualia poetæ passim describunt: sed lasciva illa fere, et turpia libidinis impermissæ desideria; hæc vero sancta inter sanctos mutæ dilectionis et fraternitatis argumenta, quibus Christiani sese ob Christi nomen summa invicem fide unanimes, Dominum suum Patremque unum cum Spiritu sanctissimo

maritus suus illi, vel marito quid illa cantabit? Audiat sane, audiat aliquid de scena, de taberna, de ganea; quæ Dei mentio? quæ Christi invocatio? ubi fomenta fidei de Scripturarum interlectione? ubi spiritus refrigerium? ubi divina benedictio? Omnia extranea, omnia inimica, omnia damnata, adterendæ (1) salutis a malo immissa.

CAPUT VII.

Hæsi illis quoque (a) evenire possint, quæ in matrimonio gentilis fidem adeptæ morantur, tamen excusantur, ut in ipsis deprehensæ a Deo, et jubentur perseverare et sanctificantur et spem lucrationis accipiunt. Si ergo ratum est apud Deum matrimonium huiusmodi, cur non prospere cedat, ut et a pressuris et angustiis et impedimentis et inquinamenti non ita lacessatur, jam habens ex parte divinæ gratiæ patrocinium? Nam et ad aliquam virtutem cœlestem documentis dignationis alicujus vocata illa de gentibus (2) terrori est gentili, quo minus sibi obstrepat, minus sciat, minus speculetur. Sensit ma-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Rhen.* abterrendæ, adterrendæ, al. attenendæ.
 (2) Ita h. l. emend. A. Neander. Optime Rig., quem in cæteris seculi sumus; vocatus ille de gentibus terrori est gentili.
 (3) *Leop.* malo se inferunt.

COMMENTARIUS.

Deum toto animo, tota mente, quærere, optare, deperire contestabantur. Ric.

CAP. VII. — (a) *Hæsi illis quoque evenire possunt*, etc. Tertulliano christianarum cum gentilibus nuptias tam acerbè damnanti enumerantique pericula, objiciebatur, in gentilium conjugio, si quando alter conjugum ad christianam fidem vocaretur, eadem omnino esse metuenda: nec propterea tamen dissolvi, imo ne dissolvantur disertissimis interdicti apostolici verbis caveri. Idcirco adjicit: *Hæc illos quoque evenire possunt, qui et in matrimonio gentili fidem adepti morantur: tamen excusantur, ut in ipsis deprehensi a Deo, et jubentur perseverare, et sanctificantur, et spem lucrationis accipiunt. Si ergo ratum est apud Deum matrimonium huiusmodi; cur non et prospere cedat, ut pressuris et angustiis et impedimentis non ita lacessatur, habens jam ex parte divinæ gratiæ patrocinium? Nam et ad aliquam virtutem cœlestem documentis dignationis alicujus vocatus ille de gentibus terrori est gentili, quo minus speculetur. Sensit magnalia; vidit experimenta: scit meliorem factam. Sic et ipse Dei candidatus est timore. Ita facilius huiusmodi lucrifunt, in quos Dei gratia consuetudinem fecit.* Totam hanc periodum ex Agobardi libro descripsimus, quia sensum Auctoris exhibet luculentior. Disserit de conjugio gentili, ac designatione sexus præstantioris communes utrique rationes examinat. Plurima, inquit, ostendimus christianis, gentiliū connubia querentibus, incommoda, pericula, damna, quæ illis etiam evenire possunt qui in matrimonio gentili, fidem adepti christianam, morantur, tamen excusantur isti, ut in ipsis conjugii periculis a divina gratia deprehensi, et jubentur perseverare, et sanctificantur, et spem lucrationis accipiunt. Deinde progressus, ostendit matrimonium huiusmodi habere jam ex parte divinæ gratiæ patrocinium; imo vocationem illam de gentibus ad christianam disciplinam, indicium esse divinæ dignationis et terrorem incutere gentili, quo minus speculetur, minus insidiatur, minus obstrepat, qui subitæ mutationis miracula percipiat, uxorem sciat meliorem factam, ex quo christianam: sic et ipsum eo timore ac reverentia candidatum esse Christi.

agnalia, vidit experimenta, scit meliorem factam; sic et ipse Dei candidatus est timore. Ita facilius huiusmodi lucrifunt, in quos Dei gratia consuetudinem fecit. Cæterum aliud est ultro et sponte in prohibita descendere. Quæ Domino non placent, utique Dominum offendunt, utique malo inferuntur (3). Hoc signi erit (b), quod solis pejoribus (4) placet nomen christianum. Ideo inveniuntur, qui tales non exhorreant, ut exterminent, ut abripiant (5), ut a fide excludant. Habes causam, qua non dubites, nullum huiusmodi matrimonium prospere decurri; [dum] a malo conciliatur, a Domino vero damnatur.

CAPUT VIII.

Ad hoc quæramus, an jure, quasi revera dispectores divinarum sententiarum. Nonne etiam penes nationes severissimi quique domini et disciplinæ tenacissimi servis suis foras nubere interdiciunt? scilicet ne in lasciviam excedant (c), officia deserant, dominica extraneis promant. Nonne insuper censuerunt (d) servituti vindicandos (e), qui cum alienis servis

- (4) *Rhen.* alique: Hoc signi erit ut solis, quod solis petitoribus pl. etc.

- (5) *Rhen.* ut exerta eminent (ed. I, exerte aiment), ut arripiant.

Alludit ad davidicum illud: *ἀρχὴ οὐπλάς πῶτος νυφίου*. Tum subicit discrimen ejus quæ jam christiana gentili nubit. Cæterum, aliud est, inquit, ultro et sponte in prohibita descendere. Quæ Deum offendunt, utique a Malo inferuntur. Ric.

(b) *Hoc signi erit, quod solis pejoribus placet nomen christianum.* Sic arbitror legendum, non ut vulgo, *Solis petitoribus*. In membranis invenio: *Solis et itioribus*. Quod mendosum est. Erant inter ethnicos nonnulli meliores aliis. Sic in Scorpiace: *Ut putes fratrem, aut de melioribus ethnicum*. Ut autem meliores quidam, sic etiam pejores quidam. Ait igitur Tertullianus, Quæ Deum offendunt a Malo inferri; idque ex eo manifestum fieri, quod ex gentilibus christianarum nuptias ambient ii præsertim, qui vitæ sunt pejoris et turpioris, quique inter pejores habentur, hos instigat malus, sive Satanas, ut per ejusmodi nuptias christianæ puellæ fidem evertat. Ideo ethnici inveniuntur, inquit Tertullianus, qui tales, id est christianas, non exhorreant, ut exterminent, ut abripiant, ut a fide excludant. — *Solis pejoribus*. Quemadmodum inter ethnicos alios aliis pejores dicit Septimius, sic Augustinus dixit inter christianos esse alios aliis meliores. Sic enim l. viii, de Civ. Dei, c. 27, ubi de epulis ad memorias martyrum: *Quod quidem, inquit, a christianis melioribus non fit, et in plerisque terrarum nulla talis est consuetudo*. Ric.

CAP. VIII. — (c) *Scilicet ne in lasciviam excedant.* Vetus exemplar. *In lascivia*, quod retineri velim. Excedant, nempe domo herili. Ric.

(d) *Nonne insuper censuerunt servituti vindicandos qui cum alienis servis*, etc. Intelligit SC. Claudianum de mulieribus quæ se alienis servis junxerant, ad quod Senatusconsultum Julius Paulus Sententias composuit, quas e codice Vesontino Cujacius *Observationum suarum libro vigesimo primo* inseruit. Prima Sententia Tertulliani locum satis illustrat: *Si mulier ingenua civisque romana vel latina alieno se servo conjunxerit, si quidem invito et denuntiante domino in eodem contubernio perseveraverit, efficitur ancilla*. Ric.

(e) *Servituti vindicandos, qui cum alienis servis*. Sic habet exemplar Agobardi; sic alii veteres libri. Clau-

post dominorum denuntiationem in consuetudine perseverarunt? Severiores habebuntur terrænæ disciplinæ cœlestibus præscriptis? ut gentiles quidem extraneis junctæ libertatem suam amittant, nostræ vero diaboli servos sibi conjungant et in statu suo perseverent? Scilicet negabunt sibi a Domino per apostolum ejusdem denuntiatum. Quam lujus amenitiæ (a) caussam detineam, nisi fidei imbecillitatem pronam semper in concupiscentiam sæcularium gaudiorum? Quod quidem plurimum in lautioribus deprehensum est; nam quanto dives aliqua est matronæ (1) nomine inflata, tanto capaciorem domum oneribus suis requirit, ut campum in quo ambitio decurrat. Sordent talibus Ecclesiæ. Difficile in domo Dei dives, ac si quis est, difficile cælebs. Quid ergo faciant? Unde nisi a diabolo maritum petant idoneum exhibendæ sellæ et mulabus et cinerariis perëgrinæ proceritatis? Christianus ista etiam dives fortasse non præstet. Quæso te, gentilium exempla proponas tibi. Pleræque et genere nobiles et re beatæ passim ignobilibus (b) et mediocribus ibi conjunguntur ad luxuriam inventis aut ad licentiam sectis (2) (c).

(1) *Seml. ex. ed. pr.* aliqua est commatrona nom. *Rhen. auctoritate cod. Gorz.* aliqua est et matrona nom. *infl.*, tanto capacem d.

(2) *Al.* pessimis de ignob. — expetitis; *al.* expectatis,

LECTIONES VARIANTES.

Nonnullæ se libertis et servis suis conferunt, omnium hominum existinatione despecta, dummodo habeant a quibus nullum impedimentum libertatis suæ timeant (3). Christianam fidelem fideli re minori nubere piget, locupletiolem futuram in viro paupere? Nam si pauperum sunt regna cœlorum (*Math.*, V, 3), quia divitum non sunt, plus dives in paupere inveniet majore dote (4). Sit illa ex æquo in terris, quæ in cœlis forsitan non erit.

CAPUT IX.

Dubitandum et inquirendum et identidem delibendum est, an idoneus sit invectis dotalibus, cui Deus censum suum credit. Unde sufficiamus ad enarrandam felicitatem ejus matrimonii, quod Ecclesia conciliat (d), et confirmat oblatio (e), et obsignat benedictio (f), angeli renuntiant (g), Pater rato habet (h)? Nam nec in terris filii sine consensu patrum recte et jure nubunt. Quale jugum fidelium duorum unius spei, unius disciplinæ, ejusdem servitutis! Ambo fratres, ambo conservi, nulla spiritus carnisve discretio. Atquin vere duo in carne una; ubi caro una, unus et spiritus. Simul orant, simul voluntantur (i) et

Rig. sectis.

(3) *Vv.* Nonnullæ — timeant *desunt* in *ed. Rig. Veneta.*

(4) *Rig.* inveniet. Majore dote dotabitur de bonis ejus, qui in deo dives est. Sit illa etc.

COMMENTARIUS.

diano tamen senatusconsulto cautum fuisse non legitur, ut liber homo ancillæ contubernium secutus, servus domini mulieris fieret. Neque in Pauli Sententiis liberi hominis ulla mentio. Sed etsi aliquando etiam ad liberos homines Senatus-consultum pertinisset, ita ut corrigi fuisset necesse Diocletiani et Alexandri legibus, quæ sub titulis, *De liberali caussa, et Communia de successionibus*, leguntur; hic tamen aliqua foret opus emendatione, ac servituti vindicandos diceremus, qui cum alienis ancillis in consuetudine perseverassent, non qui cum alienis servis. Cum et alibi et hoc maxime libro Septimium ancillarum sit usus vocabulo. Itaque libens accederem legentibus, *servituti vindicandas quæ cum alienis servis in consuetudine perseverassent*, nisi scirem Septimium nostrum hæc aliquando sexum discrimina stylo prope-rante minus observasse. *Ric.*

(a) *Quam lujus amenitiæ caussam detineam.* Detineam, accusem. Sic lib. I ad Nat. : Quid enim tale in vobis detinebo? *Ric.*

(b) *Passim ignobilibus et mediocribus ibi conjunguntur.* Ibi, hoc est, apud gentiles. Sic supra, *Certe istud servandum ibi esse.* Ibi, id est, in nubendo. *Ric.*

(c) *Aut ad licentiam sectis.* Major licentia foeminarum, cum abortivo non est opus. Securam libidinem dixit Hieronymus, lib. I advers. Jovinianum : *Et in longam securamque libidinem exsectus spado.* Juvenalis Sat. vi:

Sunt quas eunuchi imbelles et mollia semper
Oscula delectent, et desperatio barbæ,
Et quod abortivo non est opus.

Martialis, epigr., 67, lib. VI. *Ric.*

CAP. IX. — (d) *Quod Ecclesia conciliat.* Quum scilicet nuptias suas Christiani de Ecclesia non tollunt : cum utrimque Christiani conveniunt : cum sibi christiana conjugem quærit christianum, atque in Ecclesia christianæ conversationis honestate spectatum, sua dentibus vel addiscentibus Ecclesiæ præpositis. *Ric.*

(e) *Et confirmat oblatio.* Cum ab Ecclesiæ præpositis conjugium, uti Septimius dixit, conciliatum solemniter die Ecclesiæ sistitur, communibus Fidelium

volis inter sacrificiorum orationes benedicendum. Sic novitios christianos, aquis salutaribus impetratis, Ecclesiæ fidelium oblatos fuisse tradit Justinus Apolog. II : *μετὰ τὸ οὕτως λαῶσαι τὸν πεπιστευμένον καὶ συγκατα-τεθειμένον ἐπὶ τοῖς λεγομένοις ἀδελφοῖς ἄγομεν ἔθνα συνηγ-μενοὶ εἰσι κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπὲρ τῶν αὐτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος.* *Ric.*

(f) *Et obsignat benedictio.* Cum oblati conjugibus Ecclesiæ conceptis ad Deum precibus εὐρηματικῶς καὶ εὐλογητικῶς benedicit, quod est sacramenti signaculum. Digna posticis christianis cura vinculi conjugalis honestas, cum sit maris et foeminæ conjunctio familiarum omnium adeoque totius reipublicæ fundamentum, et vitæ civilis origo. Itaque ne promiscua libido vota publica confunderet, imponendæ fuerant leges, quæ justas nuptias, ac proinde justos et legitimos filios facerent, ut qui adversus earum præcepta legum coirent, eorum conjugia nullo juris civilis affectu beneficio juvarentur. Et politicas leges christianis sacramentis perfici conveniebat, ut non ante matrimonia censerentur, quam fuissent conjuges in Ecclesia coram pastoribus et populo propositi ac prædicati, ut fidelium conjugio fideles jam inter sese frequentibus orationum et gratiarum commerciis notissimi benedicerent, bene precarentur. Atque hæc votus Ecclesiæ forma clandestina conjugia nesciebat, quæ vaga et effrænans extra proprias ecclesias discurrendi ac divortendi licentia paulo post invenit. *Ric.*

(g) *Angeli renuntiant.* Angelos conjugalis sacramenti testes inquit, quos adstare ait orationibus christianorum, lib. de Oratione, et esse arbitros baptismi, lib. de Baptis. *Ric.*

(h) *Pater rato habet.* Pater qui in cœlis est. *Ric.*

(i) *Simul orant, simul voluntantur.* Sic libro III adversus Marcionem, *Manibus cædentibus pectus, et facie humi volutante orationem commendare, et lib. de Pudic. Illum lugere, illum volutari, qui sciat et quid amiserit, et quid sit recuperaturus si poenitentiam Deo immolarit.* Sic etiam in Apologetico : *Nos vero*

simul jejunia transigunt, alterutro docentes, alterutro hortantes, alterutro sustinentes (1). In Ecclesia Dei pariter utrique, pariter in convivio Dei, pariter in angustiis, in persecutionibus, in refrigeriis (2); neuter alterum celat, neuter alterum vitat, neuter alteri gravis est; libere æger visitatur, indigens sustentatur; eleemosynæ sine tormento (a), sacrificia sine scrupulo (b), quotidiana diligentia sine impedimento (c); non furtiva signatio, non trepida gratulatio, non muta

A benedictio; sonant inter duos psalmi et hymni, et mutuo provocant, quis melius Deo suo cantet. Talia Christus videns et audiens gaudet, his pacem suam mittit; ubi duo, ibi et ipse; ubi et ipse, ibi et malus non est. Hæc sunt quæ Apostoli vox illa sub brevitate (3) intelligenda nobis reliquit; hæc tibi suggere, si opus fuerit; his te ab exemplis quarundam reflecte. Non licet aliter fidelibus nubere (d), et si liceret, non expediret (4).

LECTIONES VARIANTES.

(1) Ita Rig.; alii: alt. ducentes, alt. hortantes. In Eccl., etc.

(2) Excepto Rigaltio alii: In Eccl. Dei pariter, in conu-

bio Dei, par. in ang., in refriger.

(3) Al. benignitate.

(4) Rig. Fid. nubere: non expedit.

COMMENTARIUS.

jejunii aridi, in sacco et cinere volutantes, invidia cælum tundimus. Ric.

(a) Eleemosynæ sine tormento. Christianæ maritus ethnicus, ubi de suis rebus aliquid abesse sibi notaverat, ab uxore fortean in Christi pauperes delibatum, plerumque adeo sæviebat, ut servos uxoris torqueri juberet. At cum ambo christiani, tunc eleemosynæ sine tormento. Ric.

(b) Sacrificia sine scrupulo. Vix erat ut etiam de melioribus ethnicis maritus conjugem christianam ad sacrificia christiana dimitteret absque gemitu, absque sua suspitione, absque scrupulo, ob flagitia illa horrenda quæ de Christianorum cœlibus ethnici calumniosissime differebant. Sic sup. Quis denique solemnibus Paschæ abnecantem securus susinebit? Quis ad convivium illud dominicum, quod infamant, sine sua suspitione dimittit? At cum ambo christiani, tunc alteri liberum sacrificia frequentare absque alterius

scrupulo, absque suspitione. Ric.

(c) Quotidiana diligentia sine impedimento. Diligentiam dicit, quam in Apol. Diligentissimam religiositatem, hoc est, sedulam et sollicitam disciplinæ seu religionis observantiam. Sic lib. de Præscript. hæret. Ubi metus in Deum, ibi gravitas honesta, et diligentia attonita, etc. Ric.

(d) Non aliter licet fidelibus nubere, non expedit. Canon. vi Concilii Arelatensis I: De puellis fidelibus quæ gentilibus junguntur, placuit ut aliquanto tempore a communione separentur. Et Canon xv Conc. Eliberini, Propter copiam puellarum gentilibus minime in matrimonium dandæ sunt virginæ christianæ, ne ætas in flore tumens, in adulterio animæ resolvatur. Adulterium animæ dicit, de uxore christiana quæ suas et hortatu mariti ethnici quasi lenocinio pecta divortit a Christo ad Satanam. Ric.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI DE CULTU FOEMINARUM ^(a) LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM. — Cum sævissima adversus Christianos Cæsarum edicta mortem illis quotidie impendentem minitarentur, Tertullianus ad montanismum jam inclinans, ut christianas etiam mulieres, quæ gentiles in cultu corporis et luxu initari non verebantur, ad martyrium expeditius præpararet, duos libros de cultu foeminarum conscripsit, in quibus ostendit se corpus colere, quod omnibus momentis pro Christo perditum velle debeant. Unde acerbum in illis muliebri mundo repudium scribit.

Nonnulla præfatus de lapsu in Eva mulierum, indeque summa ipsis incumbente humilitate, cultum muliebrem ostendit a dæmone constitutum, vanitatemque describit auri, argenti gemmarumque in vestibus rutilantium.

C Tum in posteriori libro acriter asserit mulieres, ornatum amantes, odisse castitatem; nec alium ancillas Dei decere cultum, præter simplicem munditiam; neque in carne gloriantum, nisi cum propter Christum lacertantur, omnino demum fore vitandos fucos et pigmenta, capillorumque calamistros et collyridas, lapillos vestium ac variegatos colores, ne spathæ ullum locum det corpus margaritarum, smaragdorumque laqueis occupatum.

EDD. EX D. SCHRAMM.

CAPUT PRIMUM.

Si tanta in terris moraretur fides, quanta merces ejus exspectatur in cœlis, nulla omnino vestrum, sorores dilectissimæ, ex quo Deum vivum cognovisset, et

COMMENTARIUS.

(a) De cultu foeminarum. Hactenus editiones Tertulliani, librum nobis unum de Habitu muliebri, alterum de Cultu foeminarum exhibebant. Nos utrumque De Cultu foeminarum inscripsimus, vetustissimi exemplaris Agobardini auctoritatem secuti, in quo servata

prioris libri parte tantum dimidia, posterior integer sic absolvitur, De cultu foeminarum lib. II, explicit. Unde manifestum sit sub eodem titulo præcessisse primum. Atque in libror. catalogo sic ambo citantur: De cultu foeminarum. Ric.

de sua, id est de foeminae conditione didicisset, lætorem habitum, ne dicam gloriosorem appetiisset, ut non magis in sordibus ageret, et squalorem potius affectaret, ipsam se circumferens Evam lugentem et poenitentem; quo plenius id quod de Eva trahit (ignominiam dico primi delicti, et invidiam perditionis humanæ) omni satisfactionis habitu expiaret (*Genes.*, III, 16). *In doloribus et anxietatibus paries* (1), *mulier, et ad virum tuum conversio tua; et ille dominabitur* (2) *tui; et Evam te esse nescis? Vivit sententia Dei super sexum istum, in hoc sæculo; vivat et reatus necesse est. Tu es diaboli janua, tu es arboris illius resignatrix, tu es divinæ legis prima desertrix, tu es quæ eum persuasisti* (3), *quem diabolus aggredi non valet. Tu imaginem Dei, hominem, tam facile elisisti: propter tuum meritum, id est mortem, etiam Filius Dei mori habuit; et adornari tibi in mente est super pelliceas tuas tunicas? Age nunc, si ab initio rerum et Milesii oves tonderent, et Seres arbores nerent, et Tyrii tingerent, et Phryges insuerent, et Babylonii intexerent, et margaritæ canderent et ceraunia coruscarent* (a), *si ipsum quoque aurum jam de terra cum cupiditate prodisset; si jam et speculo* (4) *tantum mentiri liceret: et hæc Eva concupisset* (5) *de paradiso expulsa, jam mortua, opinor. Ergo nec nunc appetere debet, aut nosse, si cupit reviviscere, quæ nec habuerat, nec noverat, quando vivebat. Ideo omnia ista damnatæ et mortuæ mulieris impedimenta sunt, quasi ad pompam funeris constituta.*

CAPUT II.

Nam et illi qui ea constituerunt, damnati in penam mortis deputantur: illi scilicet angeli, qui ad filias hominum de cælo ruerunt, ut hæc quoque ignominia foeminae accedat. Nam cum et materias quasdam bene occultas, et artes plerasque non bene revelatas, sæculo multo magis imperito prodidissent

A (siquidem et metallorum opera nudaverant (b), et herbarum ingenia (c) traduxerant, et incantationum vires provulgaverant (6), et omnem curiositatem, usque ad stellarum interpretationem (d), designaverant) proprie et quasi peculiariter foeminis, instrumentum istud muliebris gloriæ (e) contulerunt (f): lumina lapillorum (g) quibus monilia variantur: et circulos ex auro, quibus brachia arcantur: et medicamenta ex fuco (h), quibus lanæ (7) colorantur: et illum ipsum nigrum pulverem, quo oculorum exordia (8) producuntur. Hæc qualia sint (9), interim jam ex doctorum suorum qualitate et conditione pronuntiari potest, quod nihil ad integritatem peccatores, nihil ad castitatem adamatōres (10), nihil ad timorem Dei desertiores spiritus, aut monstrare potuerunt aut præstare. Si doctrinæ dicendæ sunt, mali magistri male docuerint necesse est. Si mercedes pro libidine, nullius rei turpis merces decora est. Quid autem tanti fuit ista monstrare sicut (11) conferre? utrumne mulieres, sine materiis splendoris, et sine ingeniis decoris, placere non possent hominibus, quæ adhuc incultæ et incompositæ et (ut ita dixerim) crudæ ac rudes, angelos moverant? Anne (12) sordidi, et per gratuitum usum contumeliosi amatores viderentur, si nihil foeminis in connubium allectis contulissent? Sed hæc non capit æstimare, nihil plus (i) desiderare poterant, quæ angelos possidebant, magno scilicet nupserant. Enimvero, qui utique interdum cogitabant unde cecidissent, et post libidinum vaporata momenta cælum suspirabant, illum ipsum bonum foeminarum naturalis decoris, ut caussam mali, sic remuneraverunt, ne eis profuisset felicitas sua, sed ut devecum (13) de simplicitate et sinceritate una cum ipsis in offensam Dei pervenirent. Certi erant omnem, et gloriam, et ambitionem, et affectionem per carnem placendi Deo displicere. Hi sunt nempe angeli (j) quos judicaturi

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Paris *Semler*.
 (2) Dominatur *Par*.
 (3) Suasisti *Seml*.
 (4) Ex speculo *Jun*.
 (5) Liceret, hæc Eva concupisset *Fran*. concupiit. *Seml*. ex *Rhen*.
 (6) Alii promulgaverant, quod præfert *Jun*.

- (7) Genæ *Jun*.
 (8) Exodia *Jun*.
 (9) Sunt interim, jam *Jun*.
 (10) Amatores *Jun*.
 (11) Sive *Franeg*. *Rigall*.
 (12) Anne *Fran*. *Rig*. An ne *Jun*.
 (13) Devecæ *Fran*. *Paris*. *Rig*. devictæ *Wouwer*.

COMMENTARIUS.

CAP. I.—(a) *Ceraunia coruscarent*. Ceraunia gemma est candida et rutilans, sic dicta quasi a tonitru; nam *Κεραυνός*, fulment est. Plinius, lib. XXXVII, cap. 9: *Est inter candidas et quæ Ceraunia vocatur*. Dicitur et Ceraunium in nentro; Ep. ad Demetriaden B. Hieronymus: *Cerauniorum flammis*. LE PR.

CAP. II.—(b) *Siquidem et metallorum opera nudaverant*. In Excerptis Georgii Syncelli, hæc habentur e lib. I Enoch: *Ἐξὰν ὁ δίκαιος τῶν ἀσχητόνων ἐδίδαξεν ποιεῖν μαγικάς καὶ θάρακας καὶ πᾶν σκεῦος πολεμικόν, καὶ τὰ μέγιστα τῆς γῆς*. RIC.

(c) *Herbarum ingenia, et incantationum vires*. Ibidem: *φαρμακῆς, ἐπισοιδῆς, σπορῆς καὶ ἐπισοδῶν λυγρία*. RIC.

(d) *Stellarum interpretationem*. *ἄστροσκοπῆαν*. RIC.

(e) *Instrumentum muliebris gloriæ*. *Κοσµητα ταῖς γυναιξίν*. RIC.

(f) *Muliebris gloriæ*. Foeminarum nitorem affecta-

tum arguit, quæ, licet essent christianæ, non minus tamen compositæ et ornatæ incedebant quam ethnica; est enim illud animal maxime *φιλόκοσμον* et superbum. LE PR.

(g) *Lumina lapillorum*. *Καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς λίθους*. RIC.

(h) *Medicamenta ex fuco*. *τὸ στιβαῖν καὶ τὸ καλλωπίζειν*. RIC.

(i) *Nihil plus*. Sic ipse. *Sacerdotes mei non plus nubunt*. RIC.

(j) *Illi sunt angeli, etc.* Hunc execrationis ritum, quo ingressuri in aquam baptismatis sub antistitis manu contestabantur se renuntiare diabolo, attingunt saepe sancti Patres. Basil. lib. de Spir. san. ἀποτάσσεται τῷ σατανᾷ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ. Sic et Dion. lib. de Eccl. hierarch. cap. 2, hanc abrenuntiationem ἀποταγήν nominat, atque observatum ut abrenuntians ter Satanæ insufflaret. LAC.

sumus, hi sunt angeli quibus in lavacro renuntiamus; A hæc sunt utique, per quæ ab homine judicari meruerunt. Quid ergo facient (1) apud iudices suos res eorum? quod est commercium damnaturis (a) cum damnandis? Opinor, quod Christo et Belæ. Qua constantia tribunal illud ascendimus (2), decreturi adversus eos, quorum munera appetimus? Nam et vobis eadem tunc substantia angelica repromissa, idem sexus (b) qui et viris, eandem judicandi (c) dignationem pollicetur: nisi ergo hic jam præjudicaverimus, res eorum prædamnando, quas in illis tunc damnaturi sumus, illi potius nos judicabunt atque damnabunt.

CAPUT III.

Scio scripturam Enoch, quæ hunc ordinem angelis dedit, non recipi a quibusdam, quia nec in armarium B judaicum (d) admittitur. Opinor, non putaverunt illam ante cataclysmum editam, post eum casum orbis, omnium rerum abolitorem, salvam esse potuisse. Si ista ratio est, recordentur pronepote[m] ipsius Enoch fuisse superstitem cataclysmi Noë, qui utique domestico nomine et hæreditaria traditione audierat et meminerat, de proavi sui penes Deum gratia, et de omnibus prædicatis ejus; cum Enoch filio suo Mathusalæ nihil aliud mandaverit, quam ut notitiam eorum posteris suis traderet. Igitur sine dubio potuit Noë,

in prædicationis delegatione successisse, vel quia et alias non tacuisset tam de Dei conservatoris sui dispositione, quam de ipsa domus suæ gloria. Hoc si non tam expedite haberet, illud quoque assertionem scripturæ illius tueretur. Perinde potuit abolefactam eam violentia cataclysmi, in spiritu rursus reformare: quemadmodum et Hierosolymis Babylonia expugnatione deletis, omne instrumentum judicæ literaturæ (e) per Esdram constat restauratum. Sed cum Enoch eadem scriptura etiam de Domino prædicarit, a nobis quidem nihil omnino rejiciendum est (3), quod pertinet ad nos. Et legimus (II Tim., III, 16), omnem Scripturam adificationi habilem divinitus inspirari. A Judæis potest (4) jam videri propterea rejecta (5), sicut et cætera fere quæ Christum sonant. Nec utique mirum hoc, si scripturas aliquas non receperunt de eo locutas, quem et ipsum coram loquentem non erant recepturi. Eo accedit, quod Enoch (f) apud Judam Apostolum testimonium possidet (Ep. Jud., v. 14).

CAPUT IV.

Nulla nunc muliebri pompæ nota inusta sit prædamnationis, de exitu auctorum. Nihil angelis illis imputetur, præter (6) repudium cæli, et matrimonium carnis. Rerum ipsarum qualitates examinemus, ut consilia quoque concupiscentiæ earum deprehen-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Faciunt *Fran. Rigalt.*
 (2) Adscendemus *Jun.*
 (3) Junius hunc in modum distinguit: rejiciendum est; q. p. ad nos, et — inspirari.

- (4) Postea *Semler.*
 (5) Idem, rejectam.
 (6) Propter *Ms. Wouw. Rig.*

COMMENTARIUS.

(a) Quod est commercium damnaturis cum damnandis. Quasi christianis mulieribus omni commercio aut exemplo interdicere cum ethnicis mulieribus. Nihil enim aliud ad sui patrocinium adducebant, cum immodicus ille cultus ac nitor reprehendebatur, quam necessitatem negotiandi, agendique cum ethnicis. Hic tamen licet id non damnet, cum aliquando exigeret aut cognatio aut officii necessitas, aut aliquid simile, prohibet damnabilem gentiliū nitorem in christiana fœmina. *Le Pr.*

(b) Nam et vobis idem sexus qui et viris. Id est, nullus. Sic Ovidius in Convivio Jovis apud Philemonem, postquam dixit edulia omnia fictilibus illata; *Posthæc, inquit, cælatus eodem sistitur argento crater*: hoc est nullo; nam erat quoque fictilis crater. Itaque hic ait Tertullianus, fœminis cœlo receptis eundem fœre sexum qui viris, hoc est, nullum; nam et viris non aderit suus. Uterque despoliabitur sexu suo: erunt sicut angeli, non angelus, non angela. Sic ipse, adversus Valentinianos; utrobique autem, vocabulo sexus officia sexuum significat, non formas sexuum naturales. Etenim reducturas ad sua corpora demonstrat, lib. de Resur. *Ric.*

(c) Idem sexus eandem judicandi dignationem pollicetur. Jure civili judicandi munus inter virilia censetur, a quibus arceri fœminas placuit. Apud Deum vero cum nulla sint hominibus jam cœlestibus officia sexuum, communi sanctorum gloriæ, sive quondam viro, sive quondam fœminæ pro sanctitatis ac beatitudinis prærogativa communis judicandi dignatio conceditur. *Ric.*

CAP. III.—(d) Nec in armarium judaicum admittitur. In eo scilicet canone Scriptur., qui servabatur in templo Hebræi populi succedentium diligentia sacerdotum. Sic interpretatur Augustinus lib. XV. de Civitate Dei,

cap. XXIII. Idem lib XII contra Faustum, ubi de Judæorum gente: *Quid est aliud hodie gens ipsa, nisi quedam scriniaria Christianorum, bajulans Legem et Prophetas, ad testimonium assertionis Ecclesiæ, ut nos honoremus per sacramentum, quod nuntiat illa per litteram?* Et, in psal. LVI: *Codicem portat Judæus unde credat Christianus. Librarii nostri facti sunt, quomodo solent servi post dominos codices ferre: ut illi portando deficiant, illi legendo proficiant.* Et, in Psal. LVIII: *Ipsi habent codices unde prophetatus est Christus, et nos tenemus Christum.* Quod ait Augustinus de servis qui post dominos codices ferunt, hoc de servis capsariis accipiendum est, quorum fit mentio lib. III de Manumissis vind.: Si Collactaneus, si educator vel capsarius, id est, qui portat libros. *Juven.:*

Quem sequitur custos augustæ vermula capsæ. *Ric.*
 (e) Omne instrumentum judicæ lit. Ab Esdra vetus testamentum restitutum fuisse constat, et nonnulla ab eodem sive a Josue immutata, aut addita, veluti quæ de Mosis morte et sepultura habentur. *Le Pr.*

(f) Eo accedit quod Enoch apud Judam Apostolum testimonium possidet. Paulum quoque ex apocryphis quædam citasse observat Hieronymus in Epist. ad Ephes. cap. V. Ipse autem et ex libro Enoch historiam profert angelorum descendentium in montem Hermon ad filias hominum, *Comment. in Psal. 13.* non in auctoritatem, inquit, sed in commemorationem. Et in Epist. ad Latam, de institutione filiarum apocrypha legi posse ait, non ad dogmatum veritatem, sed ad signorum reverentiam. Idem in Epist. ad Titum, cap. 1.: *Qui putant totum librum debere sequi cum quæ libri parte usus sit, videntur mihi et apocryphum Enoch, de quo apostolus Judas in Epistola sua testimonium posuit, inter Ecclesiæ Scripturas recipere, et multa quæ apostolus Paulus de reconditis est locutus.* *Ric.*

damus. *Habitus foeminae duplicem (a) speciem circumfert, cultum, ornatum.* Cultum dicimus, quem mundum muliebrem vocant; ornatum, quem immundum muliebrem convenit dici. Ille in auro, et argento, et gemmis, et vestibus deputatur: ista in cura capilli, et cutis, et earum partium corporis, quae oculos trahunt. Alteri ambitionis crimen intendimus, alteri prostitutionis: ut jam hinc prospicias, Dei ancilla, quid ex his disciplinae tuae conveniat, quae de diversis institutis censearis, scilicet humilitatis (1) et castitatis.

CAPUT V.

Aurum et argentum, principes materiae cultus saecularis, adsint (2) necesse est unde sunt; terra scilicet plane gloriosior, quoniam in maledictorum metallorum feralibus officinis (b) poenali opera (c) deplorata (3) (d), nomen terrae in igni reliquit, atque exinde de tormentis in ornamenta (e), de suppliciis in delicias, de ignominia in honores, metalli refugia (f) mutatur (g). Sed et ferri et aeris et aliarum vilissimarum materialium par conditio est, et terreni generis, et metallici operis: quo nihil generosior judicari possit auri et argenti substantia penes naturam. Quod (4) si de qualitate usus gloria est auro et argento, atquin (5) magis ferro, et aeri; quorum ita disposita est utilitas, ut et proprias operas plures

et necessarios exhibeant rebus humanis, et nihilominus auri argenti de sua vice (6) accommodent justioribus causis. Nam et annuli (h) ferro sunt; quaedam esui et potui vascula ex aere adhuc servat memoria antiquitatis. Viderit, si etiam ad spurca instrumenta (7) auri et argenti demens copia deseruit. Certe nec ager auri opere paratur, nec navis argenti vigore contextitur. Nullus (8) bidens aurum demergit in terram; nullus clavus argentum intinat tabulis. Taceo totius vitae necessitates ferro et aeri innixas: cum illae ipsae divites materiae, et de metallis refodiendae, et in quocumque usu producendae, sine ferri et aeris operario vigore non possint (9). Jam igitur aestimandum est, unde obveniat tanta dignitas auro et argento, cum (i) et consanguineis quantum ad genus, et potioribus quantum ad utilitatem, materiis praerantur.

CAPUT VI.

Sed et lapillos istos, qui cum auro superbiam jungunt, quid aliud interpretes quam lapillos et calculos, ejusdem terrae (j) minutalia; nec tamen aut fundamentis demandandis, aut parietibus moliendis, aut fastigiis sustinendis, aut tectis densandis (k) necessaria? Solum (10) hunc mulierum stuporem (l) aedificare noverunt, quia tarde teruntur, ut niteant, et

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Alti, humanitatis, minus bene.*
 (2) *Id sint Latin. bene.*
 (3) *Deputata Fran. Non opus est.*
 (4) *Quid Lat.*
 (5) *At quin Lat.*

- (6) *De suo vicem Seml.*
 (7) *Instrumentis, alii.*
 (8) *Nullum Venet. Semler.*
 (9) *Vigere non possunt Fran. Latin.*
 (10) *Olim liber Agobardi.*

COMMENTARIUS.

CAP. IV.—(a) *Habitus foeminae duplicem speciem circumfert, cultum et ornatum.* Hujusce distinctionis ratione duobus istis libellis duo tituli convenirent: huic, de cultu foeminarum, nempe auro, gemmis et vestibus: sequenti, de ornatu foeminarum, cura videlicet capilli et cutis, etc. Rhen.

CAP. V.—(b) *Feralibus officinis.* Nam metallorum operibus addicebantur damnati, inque his saepe christiani. De quibus, XXV. epist. lib. III, Cyprianus martyr: *Non fovetur, inquit, in metallis, lecto et cultricis corpus. Humi jacent fessa laboribus viscera. Squalent sine balneis membra situ et sorde deformia. Panis illic exiguus, vestis argentibus deest, semitonsi capitis capillus horrescit*, etc. Rhen.

(c) *Poenali opera deplorata.* Damnatorum lacrymis dicitur et ploratu rigata. Rhen.

(d) *Poenali opera.* Ita Cyprianus horribiles carceris atque funestas poenalis loci tenebras dixit; item, squalorem carceris ac receptaculi poenalis horrorem. Et ad Donatum: *Pergit poenalibus cum ulis pertinaciter adherere.* Rhen.

(e) *De tormentis in ornamenta.* Eleganter hic conjungit contraria, quorum hoc primum membrum commendat prosonomasia. Hinc illud Ambrosii: *Vos vero beatae virgines, quae tanta tormenta potius quam ornamenta nescitis.*

(f) *Metalli refugia.* Quasi, damnata ad metallum, inde fugerit. Hic vero observare est praecelsum ingenii certamen Septimii nostri cum illis Plinianis, principio lib. XXXIII. Rhen.

(g) *Metalli refugia.* De armillis seu torquibus hoc accipe. Hanc autem loquendi formulam reperies l. aut damnum ff. de poenis: *Quodque refugae ex opere*

metalli, etc, progravi, nempe supplicio lex loquitur. Et l. milites. ff. de re militari, quia custodiae refugia, non militiae desertor est. LE PR.

(h) *Nam et annuli.* De illa annulorum gestatione videndus Clem. Alex. in synopsi vitae christianae sub finem libri tertii Pædagogii. LE PR.

(i) *Consanguineis quantum ad genus.* Consanguineas materias dicit, quae sunt ejusdem generis, ejusdem originis, nimirum de terrae visceribus. Rhen.

CAP. VI.—(j) *Terrae minutalia.* Ut lapillorum et gemmarum pretium eleve, vocat terrae minutias. Sic apud Alexandrinum Clementem, Pæd. lib. II. cap. 12, vocantur peregrini maris ejectamenta, et ramenta terrae, ἀπεξενεµένες θαλάσσης ἐκβάστατα καὶ τῆς γῆς ἐκπίτματα. LE PR.

(k) *Aut tectis densandis.* Loquitur de tectis africanis, et orientalium regionum, quibus apud nos pergula similes sunt. Germani terras vocant quasi Terracium. Rhen.

(l) *Solum hunc mulierum stuporem aedificare noverunt.* Ait Septimius, lapillos et calculos, quos foeminae auro contra aestimare solent, aedificiorum commoditatibus inutiles, solum hunc mulierum stuporem aedificare; hoc est, nihil ex iis aedificari posse, nisi mulierum superbiam, unde scilicet elatae superbia mulieres stupere ac rigere videantur, velut statuæ spectaculo et admirationi positae ac defixae. *Stupenda* Latini dicunt miranda, et *stupere*, mirari. Juvenalis, *Nemo magis rhombum stupuit.* Septimius noster hujus verbi significatum ad fatuam superbiam transtulit. Sic gloriam dicit vanam et stuporatum. Sic lib. I advers. Marc.: *Supercilio stuporem suum aedificant Marcionitæ.*

subdole substruuntur, ut floreat, et anxie forantur, ut pendeant, et auro lenocinium mutuom præstant. Sed (1) si quid de mari Britannico aut Indico ambilio piscatur, conchæ genus est, non dico conchylio aut ostreo, sed nec peloride gratius de sapore. Ad hoc enim conchas uoverim maris poma. Quod si concha illa aliquid intrinsecus pustulat (2), vitium ejus magis debet esse, quam gloriæ. Et licet margaritum vocetur, non aliud tamen intelligendum, quam conchæ illius aliqua dura et rotunda verruca. Aiunt et de frontibus draconum gemmas erui, sicut et in piscium cerebris lapidositas quædam est. Hoc quoque deerit (3) christianæ, ut de serpente cultior fiat. Sic calcabit (4) diaboli caput, dum de capite ejus, cervicibus suis aut ipsi capiti ornamenta (4) struit?

CAPUT VII.

Hæc omnia de raritate et peregrinitate sola gratiam possident. Denique, intra terminos suos patrios non tanti habentur. Semper abundantia contumeliosa (b) in semetipsam (5) est. Apud barbaros quosdam, quia vernaculum est aurum et copiosum, auro vinctos in ergastulis habent, et divitiis malos onerant, tanto locupletiores, quanto nocentiores. Aliquando revera inventum est, quomodo et aurum non ametur. Gemmarum quoque nobilitatem vidimus Romæ de fastidio Parthorum et Medorum cæterorumque gentilium

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Et, inserunt alii.
- (2) Postulat Semler. Rhen.
- (3) Deerat Jun. Rig.
- (4) Ornamentum, alii.
- (5) Semetipsa Pam.
- (6) Puncti signo distinguit Jun.
- (7) Ostentationem, alii.
- (8) Cingulis Seml. singulis Pam.

COMMENTARIUS.

Sic. lib. ad Nationes II : *Stupores Atticos*. Sic Cyprianus, Epist. XLII : *Si quis aliter docet, et non acquiescit sanis verbis Domini nostri Jesu Christi et doctrinæ ejus, stupore elatus est*. RHEM.

(a) *Sic calcabit diaboli caput*. Hinc manifestum est Tertullianum sic legisse Genes. 3 : *Et ipsa conteret caput tuum*. Ric.

CAP. VII.—(b) *Contumeliosa in semetipsam*. Supra dixit, Dominum nostrum contumeliosum sibi fuisse. Ric.

(c) *Latent in circulis smaragdi*. Sic habet exemplar D Agobardi. Circulis, hoc est, monilibus. Ipse supra, *Circulos ex auro quibus brachia arctantur*. Ric.

CAP. VIII.—(d) *Quis est vestium honor justus de adulterio colorum injustorum*. Accusat luxum mulierum, quæ in vestimenta colores inducerent non nativos velleri aut lanæ, videlicet purpureos, hyacinthinos, coccineos; et hos esse ait colores injustos, et adulteria. *Non placet Deo*, inquit, *quod non produxit*. Deinde subridens: *Nisi si non potuit purpureas et aerinas oves nasci jubere*. Tum serio pergit : *Si potuit, ergo jam noluit*. Quod Deus noluit, non licet fingi. Argumentum etiam ad graviora notabile ac fortissimum. Itaque colligit injustos esse colores, quos habent lanæ non suos, ac proinde adulteros. Mox argumentum explicat, et, lanas hujusmodi, imbutas coloribus non suis, vestium honorem præbere ait non justum. Vestes autem alieno et ambitioso colore fucata honorem seu splendorem fulgoremve injustum, ad honestatem modestiamque christianam non pertinere. Ric.

A suorum, coram matronis erubescens (6), nisi quod neo ad ostensionem (7) fere habentur. Latent in circulis (8) (c) smaragdi, et cylindros vaginæ suæ solus gladius sub sinu novit, et in peronibus uniones emergere de luto cupiunt. Nihil (9) denique, tam gemmatum habent, quam (10) quod gemmatum esse non debet, si non comparet; aut ideo comparet, ut neglectum quoque ostendatur.

CAPUT VIII.

Proinde et vestium de coloribus honorem servi etiam eorum terunt. Sed et parietes tyriis et hyacinthinis et illis regiis velis, quæ vos operose resoluta transfiguratis, pro pictura abutuntur. Vilior est apud illos purpura, quam rubrica. Quis enim est vestium honor justus de adulterio (d) colorum injustorum? Non placet Deo, quod non ipse produxit, nisi si non potuit purpureas et aerinas (11) oves (e) nasci jubere. Si potuit, ergo jam noluit; quod Deus noluit, utique non licet fingi. Non ergo natura optima sunt ista, quæ a Deo non sunt, auctore naturæ; sic a diabolo esse intelliguntur, ab interpolatore naturæ. Alterius enim esse non possunt, si Dei non sunt: quia æmuli sint necesse est, quæ Dei non sunt; alius autem, præter diabolum et angelos ejus, æmulus Dei non est. Cæterum, si materiæ ex Deo sunt (f), non statim et hujusmodi fructus illarum (12); nam et om-

- C (9) Nihil omitt. Seml.
- (10) Quam omitt. Semler.
- (11) Sic in libro vetustissimo; alii, aerinas. Rigoll. aerinas. Rhenan. legebat earinas, lapideas, sic Fran. Paris. alii aerinas. Utrunque Jun. de viridi colore interpretatur.
- (12) Latinius aliter voluit: Cæterum si materiæ ex Deo sunt, non statim et hujusmodi fructus latet in omnibus, quæritur; et unde.

(e) *Nisi si non potuit purpureas et aerinas oves nasci jubere*. Ita omnino legitur in vetustissimo codice, non ut hactenus editum fuit, *aerinas*. Aerinas dicit oves colore aerino, quem ut fœmineis vestibus gratissimum laudat Ovidius, ubi, facta mentione tyrii muricis, statim adjicit:

Cum tot prodierint pretio leviores colores,
Quis furor est census corpore ferre suos?
Aeris ecce color, tunc cum sine nubibus aer,
Nec tepidus pluvias concitat Auster aquas.

(f) *Cæterum si materiæ ex Deo sunt, non statim et hujusmodi fructus illarum*. Postquam sub elogio atroci gravissimus censor vestes hyacinthinas, purpureas, et aerinas, et cætera id genus luxuriæ instrumenta proscriptis, occurrit objectioni dictitantium, ea omnia quæ tantopere exagitantur, non secus ac cætera a Deo esse creata; colores illos mirabilis confici e succis herbarum et concharum salivis; herbas autem et conchas inter res a Deo creatas jure censeri, et creatas hominum causa. Itaque distinctione cavillationem diluit, et materias quidem ex Deo esse factas, herbas, inquam, et conchas, et succos, et illas concharum salivas nobiles. Sed earum rerum usum fructumque, cum ad nequitia luxuriæque apparatus convertuntur, ex Deo esse negat; probatque exemplo spectaculorum, circi, arenæ, scenæ. Nam et equos, et pantheras, et vocem, ut res a Deo creatas et munera divina, spectare aut laudare quidem

nes istæ profanæ spectaculorum sæcularium voluptas, A
tes, sicut de ipsis suum volumen edidimus, ipsa
etiam idololatria ex rebus Dei constat: non tamen
ideo circi furoribus, aut arenæ atrocitatibus, aut scenæ
turpitudinibus, christianum affligi oportet, quia
Deus et equum, et pantheram, et vocem homini dedi-
dit: nec ideo idololatriam impune faciet christianus,
quia Dei conditio est et thus (a), et merum, et ignis
qui vescitur (b), et animalia quæ victimæ sunt, cum
et ipsa materia, quæ adoratur, Dei sit. Sic ergo (1) et
circa actum materiarum census a Deo (c) descendens,
accusat Deo extraneum, ut reum scilicet gloriæ sæ-
cularis.

CAPUT IX.

Nam ut quæque (2) rerum, per singulas quasque B
terras et unamquamque regionem materiis (3) a Deo
distributa sunt, invicem sibi peregrina, apud (4) exte-
ros mutuo rara, apud vos (5) jure, si (6) utique, vel
appetuntur, vel negliguntur, quia non tantus est in
illis fervor gloriæ, inter domesticos frigidæ. Sed enim
ex possessionum distributione, quam Deus, ut voluit,

LECTIONES VARIANTES.

(1) Sic nec *Rhen.* hic ergo — — excusatus; Deo extra-
neum ut — gloriæ, sæculum *Jun.* Sic ego et circa a. m.
c. a. d. d. propterea excusatus *Semler.*

- (2) Quædam *Venet.*
(3) *Maris Venet.*
(4) Et apud alii.
(5) Suos alii.
(6) Jure sic *Jun.*

ordinavit, raritas et peregrinitas, apud extraneos
semper gratiam inveniens, de simplici causa non ha-
bendi, quæ Deus alibi collocavit, concupiscentiam
concitat (7) habendi. Ex hac vitium aliud extenditur,
immoderate habendi; quod et si forte habendum sit,
modus tamen debetur. Hæc erit (8) ambitio, unde et
nomen ejus interpretandum est (9), quod, concupi-
scentia apud animum ambiente, nascatur, ad gloriæ
votum; grande scilicet votum, quod, ut diximus, non
natura, nec veritas, sed vitiosa animi passio, concu-
piscencia, commendavit. Et (10) alia vitia ambitionis
et gloriæ. Sic et pretia rebus inflammavit, ut se
quoque accenderet. Non (11) tanto major fit concupi-
scentia, quanto magno fecit quod concupiit? De (12)
brevissimis loculis patrimonium grande profertur.
Uno lino (d) decies sestertium inseritur. Saltus et in-
sulas tenera cervix fert (13), graciles aurum cutes
calendarium expendunt, et in (14) sinistra per singu-
los digitos de saccis singulis ludit. Hæc sunt vires
ambitionis, tantarum usurarum substantiam (e) uno
et muliebri corpusculo bajulare.

- (7) Excitat *Jun.*
(8) Erat *Rhen. Seml.*
(9) Est, in aliis non existat.
(10) Ut *Latin.*
(11) Nam tanto *Rhenan. Latin. Rigalt.*
(12) De omitt. *Seml.*
(13) Circumfert, alii.
(14) In abest *Fran. Rigalt.*

COMMENTARIUS.

homini fas esse; non tamen inde statim sequi, ut C
earum rerum usus ex Deo sit, puta equorum ad in-
sanas in circo factiones, pantherarum seu leonum ad
fœdas viscerales et atroces lanienas, voces artifi-
cum scenicorum ad vanas aut impudicas fabulas. Hæc
enim ex Deo non esse, uti nec idololatriam, etsi
thus, et merum, et ignis, quibus idololatria confici-
tur, a Deo sint creata. Cæterum, inquit, si materiæ ex
Deo sunt, non statim et hujusmodi fructus illarum;
nam et omnes istæ profanæ spectaculorum sæcularium
voluptates, sicut de ipsis suum volumen edidimus, ipsa
etiam idololatria, ex rebus Dei constat, etc. *Ric.* — De
ipsis (alias de illis) suum volumen. Scilicet librum de
Spectaculis. *Edd.*

(a) Dei conditio est thus. Thus a Deo conditum
est. Conditio, creatura. *Ric.*

(b) Ignis qui vescitur. Qui depascitur victimas.
Ric.

(c) Sic ergo et circa actum materiarum census a Deo
descendens. Hic etiam aliquid indulsimus conjecturæ,
sic tamen ut ratio constare debeat apud judices haud
iniquos. Actum vocat Tertullianus, rerum a Deo crea-
tarum usum, cum ex iis aliquid agimus, cum iis uti-
mur ad actum sive actionem cujusmodicumque sit.
Materiarum vero, seu rerum creaturarum duplex est
census, hoc est, duplici consideratione censentur
æstimanturque. Nam aliter equum christianus cense-
bit, aliter gentilis. Equo christianus utetur, ut na-
tura vel ætatis imbecillitatem sublevet, ut maturius
ad sacrificiorum oblationes celebrandas, vel ad Dei
sermionem administrandum audiendumve occurrat,

ut fratri laboranti adsit velocius, ut vulneratum a la-
tronibus in hospitium portari curet commodius. At
gentilis equum carius emet quam pædagogum, ac
diligentius erudiri curabit quam filium, ut notis flexi-
bus ad metas in circo decurrat, opposita effundat,
palmam occupet, unde sequatur aliud nihil, nisi ut
insanientis populi clamoribus efferatur:

Clara fuga ante alios, et primus in sequore pulvis.

At igitur Tertullianus, unius ejusdemque mate-
riæ, unius ejusdemque animalis, duos esse census
diversissimos. Illum, quem de homine christiano de-
monstravimus, censum esse vere laudabilem, sanc-
tum, a Deo descendentem; at hunc quem de gen-
tili, extraneum, alienum, adulterum. Et census,
inquit, a Deo descendens, propterea accusat et damnat
Deo extraneum, ut reum scilicet gloriæ sæcularis et
minime christianæ. *Ric.*

CAP. IX. — (d) Uno lino decies sestertium inseri-
tur. Uniones intelligit, quibus portus in linea utun-
tur foeminæ. Lineam margaritorum dixit Scævola, l.
26 ad l. Falcid. De unionibus in linea lex est Ulpiani,
27 ad l. Aquil. *Ric.*

(e) Tantarum usurarum substantiam. Substantiam
usurarum dixit, quemadmodum Scævola substantiam
calendarii, l. XXXI Vide lega. iii. Substantia usurarum
est sors et caput; *ὁστὰς* Græci dicunt, et *ἀπολαῖον*
et *ἀρχαῖον*. Sic pag. seq. dicet, Totam fidei substan-
tiam, et lib. adversus Praxeam, Totam substantiam
quæstionis; et lib. de Exhort. Castitatis, Negotiabe-
ris magnam substantiam sanctitatis. *Ric.*

LIBER SECUNDUS ^{(1) (a).}

ARGUMENTUM. — *Ejusdem pene argumenti est liber iste cum præcedenti, præterquam quod hic curam capilli et cutis magis peculiariter reprobet.*

- I. Pudicitiam quæ ancillas Dei decet, ut a gentilibus differant, totam esse docet in simplici munditie. c. I.
- II. Studium placendi per ornatum nimium tentationibus viam aperire et spectatoribus esse periculo. c. II.
- III. Non in carne gloriandum, nisi cum propter Christum lacerata duraverit ut in ea spiritus coronetur. c. III.
- IV. Fideli marito formam non fore spectabilem, infideli suspectam. c. IV.
- V. Deum vero artificem reprehendi ab iis qui cutem medicaminibus unguunt, genas maculant, oculos colunt. c. V.
- VI. Male sibi auspicari, perniciemque reservare. Eas quæ, uti Germanæ et Gallæ, capillum croco vertunt, vel calamistros alieni capitis assuunt. c. VI-VIII.
- VII. Non a Deo, sed ab angelis peccatoribus esse vestium colores, aurique opera et lapillos. c. IX-XI.
- VIII. Imo lenocinia formæ cum corporibus prostitutis conjuncta esse ex Scriptura constare. c. XII.
- IX. Denique lucere debere opera earum, discutiendas delicias quibus fidei virtus effæminari potest, cum tempore Christianorum tunc vel maxime ferro transigerentur.

EDD. EX PAMELIO.

CAPUT PRIMUM.

Ancillæ Dei vivi, conservæ et sorores meæ, quo

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Hujus libri tot loci a Rigaltio ex auctoritate cod. Agob. mutati sunt, ut videatur iste prope novus factus esse. Inde in sqq. præcipuum scripturæ varietatem illa annotavimus, ut Rigaltio novam recensionem tribueremus, Semleri nomine scripturam receptam indicarem.* LEOPOLD.

(2) *Seml. postremissimus omnium, qui de meo jure — ad*

A jure deutor vobiscum, postremissimus (b) equidem meo jure conservitii et fraternitatis, audeo ad vos facere sermonem (2), non utique affectationis, sed affectioni procurans in causa vestræ salutis. Ea salus nec fœminarum modo, sed etiam virorum, in exhibitione præcipue pudicitiae statuta est. Nam cum omnes templum Dei simus, illato in nos et consecrato Spiritu Sancto, ejus templi ædituus et antistes (3) pudicitia est, quæ nihil immundum (c) nec profanum inferri sinat, ne Deus ille, qui inhabitat, inquinatam sedem offensus derelinquat. Sed modo nos non de pudicitia, cui indicendæ (d) et exigendæ sufficiunt instantia ubique divina præcepta, verum de pertinentibus ad eam, id est qualiter vos incedere oporteat. Pleræque enim, quod ipsum mihi utique [reprehendendo in omnibus] reprehendere Deus permittit!, aut ignorantes simpliciter aut dissimulantes audacter ita ingrediuntur, quasi pudicitia in sola carnis integritate et stupri aversione consistat, nec quicquam intrinsecus opus sit, de cultus et ornatus dispositione. Sed enim perseverant in pristinis (4) studiis formæ et nitoris, eandem sui speciem (5) circumferentes, quam fœminæ nationum (e), a quibus abest conscientia veræ pudicitiae, quia nihil verum in his, qui Deum nesciunt præsidem et magistrum veritatis. Nam etsi qua in gentilibus pudicitia credi potest, usque adeo eam imperfectam et inconditam constat, ut licet in animo aliquatenus tenax sui agat, in habitus tamen licentia (f) sese dissolvat, pro per-

C nos verba ista facere, non utique affectationi (Rig. affectionis) sed, etc.

(3) Rig. ædituus et antistita.

(4) W. Sed. e. p. in pristinis *delevit* Rig.

(5) Ita *Wimmer.*; *Seml.* eandem sui circ.; Rig. eand. superficiem circ.

COMMENTARIUS.

(a) Hoc secundo de cultu fœminarum opusculo multa de primo tractantur uberius, nova etiam non pauca proferuntur utilius, plena omnia spiritus christiani sublimioris. Ea vero mendis hactenus inquinata in splendorem nativum sic redeunt, ut prope nova haberi debeant. Sunt tamen in ipsis emendationibus pervidenda quædam, quæ nonnisi attentissimi discernant. Itaque indicinæ pretium fuerit. Rig.

CAP. I. — (b) *Postremissimus*. Superlativus usurpatus a Gellio. Legit postea Rigaltius equidem meo jure, id est, jure quod ei competebat ut scriberet ad fœminas, quoniam frater erat et conservus. LE PA. — Melius forsitan legeris: *Ei quidem meo jure*. EDD.

(c) *Quæ nihil immundum nec profanum*. Hoc in suum tractatum transtulit Cyprianus martyr. *Demusque*, inquit, *operam, ne quid immundum et profanum templo Dei inferatur; ne offensus sedem, quam inhabitat, derelinquat*. RHEN.

(d) *Cui indicendæ et exigendæ*, etc. Quibus scripturis indicta sit pudicitia, videre est lib. de Pudicitia, tum Auctoris, tum B. Cypriani. Atqui illud mihi reprehendendo, dandi casu dictum esse annotat Rhénanus, hoc est, digno qui reprehendar. Ego vero ex mss. 3. Vatic. lego: *Sed enim perseverant, pro perse-*

verent; et: *formæ et nitoris sui*, cum Latinio, eandem nempe formam *circumferentes*. PAM.

(e) *Fœminæ nationum*. Quid de istis loquar? annee illæ pudicæ? Angylæ (natio est) fœminas suas primis noctibus nuptiarum adulteriis cogunt parere, mox ad pudicitiam legibus astringunt (narrat Solinus in polyhist.). Longum esset de reliquis sermonem facere. LAC.

(f) *In habitus tamen licentia sese dissolvat*. In antiquissimo exemplari legitur, *In ambitus licentias sese dissolvat*. Quod explicari non incommode videatur, si quis hic ambitum dici velit, quod supra Tertullianus ipse superficiem dixit, corpus videlicet, atque ipsius corporis ornamenta, quæ animum ambiunt et vestiunt. De pudicitia christiana disserit, eamque gentili perfectiorem esse oportere ostendit. Itaque gentilem pudicitiam adeo perversam esse ait, ut licet animus tenax in pudicitiae nunquam violandæ proposito perseveret, ipsa tamen pudicitia in corporis excolendi exornandique licentias ita sese dissolvat et frangat, ut rem appetat cujus devitat effectum, hoc est, placere appetat, et adolescentium post se suspiria trahere gaudeat, cum tamen alienæ libidini, quam ipsa excitavit, succumbere nolit. Rig.

versitate gentilium appetendo (1), cujus rei devitat A effectum. Quota denique est (a), quæ nec placere quidem extraneis concupiscat? quæ non velit idcirco se expingere (b), ut neget appetitum (2)? Quamquam et hoc gentili pudicitiae familiare sit, non delinquere, attamen velle; vel etiam nolle, attamen non denegare. Quid mirum? perversa sunt omnia, quæ a Deo non sunt. Videant igitur, quæ non totum bonum obtinendo facile et quod obtinent malo commissent. Vos ab illis, ut in cæteris, incesso quoque devolvere necessarium est, quoniam perfectæ esse debetis, sicut Pater vester qui est in cælis.

CAPUT II.

Perfectæ autem, id est, christianæ pudicæ (3), appetitionem sui, non tantum non appetendam, sed etiam execrandam vobis sciatis: primo quod non de integra conscientia venit studium placendi per decorem, quem naturaliter invitorem libidinis scimus; quid igitur in te excitas malum istud? Quid invitas, cujus te prosteris extraneam? Tum quod tentationibus viam aperire non debemus, quæ nonnunquam quod Deus a suis abigat instando perficiunt, certe vel spiritum scandalo permovent. (c). Debemus quidem ita sancte et tota fidei substantia incedere, ut confessæ et securæ simus de conscientia nostra optantes perseverare id in nobis, non tamen præsumentes.

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Seml.* dissolvat propter veritatem (al. pr. vanitatem) gentilium, solatium appetendo etc.

(2) *Rig.* quæ non vel idcirco se expingi curet? et neget appetitum?

(3) *Rig.* quoniam perfectæ i. e. chr. pudicitiae, app. etc. cæteris verbis omissis.

(4) *Rig.* Nam qui præsumit, minus jam veretur; qui minus veretur, minus præcavet, qui minus præcavet, plus periclitatur.

Nam qui præsumit, minus veretur, minus præcavet, plus periclitatur (4). Timor fundamentum salutis est, præsumptio impedimentum timoris (d) Utilius ergo, si speremus non posse delinquere, quam si præsumamus non posse; sperando enim timebimus, timendo cavebimus, cavendo salvi erimus; contra si præsumamus neque timendo neque cavendo, difficile salvi erimus. Qui securus agit, non est sollicitus, non possidet tutam et firmam securitatem. At qui sollicitus est, is vere poterit esse securus. Et de suis quidem servis Dominus pro misericordia sua curet, ut etiam præsumere illis de bono suo feliciter liceat. Quid autem alteri periculo sumus? quid alteri concupiscentiam importamus? quam si (e) Dominus ampliando legem (f) a facto stupri non discernit in pœna (5), nescio an impune habeat, quæ alicui fuerit causa perditionis. Perit enim ille simul in tua forma, si concupierit (6), et admisit jam in animo, quod concupivit, et facta es tu gladius illi (g). Ut (7) a culpa vaces, ab invidia non liberaberis; ut cum in alicujus agro latrocinium gestum est, crimen quidem domini non contingit (8); dum rus tamen ejus ignominia notatur, ipse quoque infamia aspergitur. Expingamus nos, ut alteri pereant? Ubi est ergo: Diliges proximum tuum sicut te ipsum; nolite vestra tantum curare (9), sed alterius? Nulla enuntiatio Spiritus

(5) *Cod. Agob.* quasi Deus non ampliando legem a facto stupri concupiscentiam non discernat in pœna.

(6) Simul ut tuam formam concup. *Rig.*, qui etiam delevit v. quæ sequuntur, et admisit — concupivit.

(7) *Rig.* gladius illi, ut etsi a culpa vaces, ab inv. n. libereris.

(8) *Rig.* continget; *Seml.* constringit, dum res tamen etc.

(9) *Seml.* nolite vestra curare.

COMMENTARIUS.

(a) Quota denique est, quæ ne placere quidem extraneis concupiscat. Quota est, inquit, pudicarum hodie christianarum, quæ tam austeræ sit et serio pudica, ut ne placere quidem extraneis concupiscat? quæ non curet se expingi et exornari, vel idcirco, ut iis placeat? Quota denique est, quæ negare velit, aut quam non pudeat negare se unquam fuisse appetitam? quanquam ea sit et gentilium pudicitia, ut non quidem delinquant, attamen eo se habitu exhibeant, ut velle videantur quod nolint; sic incedant, ut incesso ipso cultuque non denegent quod promittunt impudicæ. Tum ingerit: Quid mirum? perversa sunt omnia quæ Dei non sunt. *Ric.*

(b) Quæ non sunt vel idcirco se expingere. Arguit hic medicamenta et fucum quem adhibebant mulieres ut nitorem sibi conciliarent, atque in eo, ut habet Clemens Alex.,) Pædag. III, cap. 2, rerum omnium opificem reprehendere videntur, qui non satis pulchritudinis largitus sit. *Le Pr.*

CAP. II. — (c) Certe vel spiritu scandalum permovent (ita *Rig.*). Spiritum concutiunt, inquietant. Etenim spiritum Dei habent fideles seu sancti. Itaque si quid admittant a malo, spiritum Dei permovent, spiritum, quem a Domino sumpserunt, secularis rei gratia concutiunt. Lata atque diffusa est operatio mali, multiplicia spiritus incitamenta jaculantis; sic ipse Tertullianus loquitur, lib. de Patientia, et lib. de Spectaculis: Deus, inquit, Spiritum Sanctum, utpote pro naturæ suæ bono tenerum et delicatum, tranquillitate, et lenitate, et quiete, et pace tractare præcepit. Idcirco placuit Eliberini Con-

cilii Patribus cereos per diem in cœmeterio non incendi, can. xxxiii: Inquietandi enim spiritus sanctorum non sunt. Inquietantur autem ritu profano et gentili. Nam per noctem quidem nulli, opinor, grave aut molestum fuerit, cum sit plane, et luminis solatio, et pudicitiae testimonio necessarium. De cereis et lucernis per diem accensis nonnulla observabimus lib. II ad Uxorem, ad illud, Et procedet de janua laureata et lucernata, ut de novo consistorio libidinum publicarum. *Ric.*

(d) Præsumptio impedimentum timoris. Argumentum hoc, quam necessarius sit timor Dei ad salutem consequendam, tractat Prosper Aquilan. lib. III de Vita contempl. cap. 11; ubi etiam loquitur de timore cum oppositione ad præsumptionem, ut hic Tertullianus; ait enim homines cessare a timore Dei, illectos spe præsumptæ impunitatis. *Lac.*

(e) Quam si Deus, ampliando legem, a facto stupri non distinguat in pœna, nescio an impune habeat quæ alicui fuerit causa perditionis. Ampliavit legem Christus cum ait: Audistis quia dictum est antiquis: Non mœchaberis. Ego vero dico vobis: Quicumque aspicit mulierem ut concupiscat, etc. *Ric.*

(f) Non ampliando legem. Sic lib. de Orat. Exinde aperte Dominus, amplians legem, iram in fratrem homicidio superponit. Eodemque sensu lib. de Monog. dixit: Quæ ad justitiam spectant, non tantum reservata permaneant, verum et ampliata. *Ric.*

(g) Facta es tu gladius illi. Cyprianus, lib. de Hab. virg.: Ut etsi ipsa non pereas, alios tamen perdas,

Sancti ad præsentem tantum materiam et non ad omnem utilitatis occasionem dirigi et suscipi debet (1). Cum igitur et nostra et aliorum caussa versetur in studio periculosissimi decoris, jam non tantum confictæ et elaboratæ pulchritudinis (2) suggestum (a) recusandum a vobis sciatis, sed etiam naturalis speciositatis obliterandum dissimulatione et incuria, ut proinde oculorum incursibus molestum. Nam etsi accusandus decor non est, ut felicitas corporis, ut divinæ plasticæ accessio (b), ut animæ aliqua vestis urbana (3); timendum tamen est vel propter injuriam et violentiam spectatorum, quæ (4) etiam pater fidei Abraham in uxoris suæ specie pertimuit, et (c) sororem mentitus Saram (5) (d), salutem contumelia redemit.

CAPUT III.

Nunc non sit timenda dignitas formæ, ut nec possidentibus gravis, nec appetentibus exitiosa, nec conjunctis periculosa; non exposita tentationibus, non circumdata scandalis existimetur: sufficit, quod angelis Dei (e) non est necessaria. Nam ubi pudicitia, ibi vacua pulchritudo, quia proprie usus et fructus pulchritudinis luxuria, nisi si quis aliam messem decori corporis arbitratur. Illæ sibi formositatem et datam extendant et non datam conquirant, quæ quod ab illa flagitatur, sibi quoque præstare se putant, cum alteri præstant (f). Dicit aliquis: Quid ergo non, et exclusa luxuria, et admissa castitate, laude formæ sola frui et de bono corporis gloriari licet (6)? Viderit, quem juvat de carne gloriari. Nobis autem primo quidem nullum gloriæ studium, quia gloria exaltationis ingenium est. Porro exaltatio non congruit professoribus

A humilitatis ex præscriptis Dei. Deinde si omnis gloria vana et stuporata (g), quanto magis quæ in carne nobis duntaxat! Nam etsi gloriandum est, in spiritus bonis, non in carne placere velle debemus, quia spiritualium sectatores sumus; in quibus operamur, illis et gaudeamus; de his gloriam carpamus, de quibus salutem speramus. Plane gloriabitur Christianus etiam in carne, sed cum propter Christum lacerata duraverit, ut et spiritus in ea coronetur, non ut oculos et suspiria adolescentium post se trahat. Ita quod ex omni parte in vobis vacat, merito et non habentes fastidiatis et habentes negligatis. Sancta femina sit naturaliter speciosa, non adeo sit occasio; certe si fuerit, non ignorare, sed etiam impedire se debet (7).

B

CAPUT IV.

Quasi gentilibus dicam, gentili et communi omnium præcepto alloquens vos, solis maritis vestris placere debetis (h). In tantum autem placebitis eis, in quantum alteris placere non curaveritis. Securæ estote, benedictæ; uxor nulla deformis est marito suo; solis placuit, cum electa est, seu moribus, seu forma commendata. Ne qua vestrum putet, si temperaverit a compositione sui, se (8) odium et aversionem maritorum prosecuturam. Omnis maritus castitatis exactor est; formam vero fidelis non expostulat, quia non iisdem bonis, quæ gentiles putant, capimur; infidelis contra etiam suspectam habet, vel propter illam sceleratam in nos opinionem (9) gentilium. Cui ergo pulchritudinem tuam nutris? Si fidelis, non exigit; si gentilis, non credit (10). Quid gestis aut suspecto aut non desideranti placere?

C

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Seml. potest.*
 (2) *Seml. libidinis, Fr. Junius cupidinis.*
 (3) *Sic Gelen. et ed. Fran.; Rig. vestis bona; Seml. vestitus bona.*
 (4) *Rig. viol. sectionem, quam etc.*
 (5) *Cod. Agob. et Isaac sororem ementitus Rebeccam.*
 (6) *Rig. castitate, laudes corporis gloriam licet?*

(7) *Rig. Sanctæ femine, si natur. speciosæ, non adeo sit occasio, certe si fuerit, non adjuvare, sed etiam impedire debet.*

(8) *Particulam se hic inserendam putavimus. Leop.*

(9) *Rig. vel ex illa scelerala in nos opinione.*

(10) *Rig. si infideli, simplicem non credit.*

COMMENTARIUS.

velut gladium te et venenum ejus videntibus præbeas. *Ric.*

(a) *Elaboratæ pulchritudinis suggestum.* Non solum de coma verba hæc accipienda, sed de totius corporis ornatu, per suggestum vero apparatus intellige. *Le Pa.*

(b) *Ut divinæ plasticæ accessio.* Cyprianus martyr de habitu virginum: *Quod opus Dei et factura ejus et plastica adulterari nullo modo debeat.* *Rhen.*

(c) *Et sororem mentitus Saram.* In exemplari legitur: *Et Isaac sororem ementitus Rebeccam.* *Ric.*

(d) *Et sororem mentitus Saram.* Multorum exercuit ingenia locus hic; qui enim mendacii patrocinium susceperunt, hoc loco vere abutuntur, et in suum sensum detorquent. Hac de re consulendus B. Augustinus lib. de Mendacio ad Consentium, et lib. XXII, adv. Faustum. *Le Pa.*

CAP. III. — (e) *Angelis Dei. Fidelibus, Sanctis.* *Ric.*

(f) *Illæ sibi formositatem, et datam extendant, et non datam requirant, quæ, quod ab illa flagitatur, sibi quoque præstare se putant, quod alteri præstant.* Quæ sic interrogantis accentu legenda sunt, ut si diceret: Nonne pudeat christianas, nativum sibi formæ decus augere, vel si desit, arte mendacioque supplere quæ

quod ab ea pulchritudine flagitatur, nempe vehementioris libidinis incendium, ac per hoc animæ perniciem, sibi quoque præstare se putant, quia alteri præstant? Sane si vere sunt christianæ, haud aliter secum putabunt. *Ric.* — Ut mihi vero videtur, locum hic non habet interrogatio, sed ea quæ a Rhetoribus dicitur concessio: solas nempe posse formositatis habere curam, quæ carnis opera non minus sibi, quam alteri præstare velint, id concedit Tertullianus. *Eod.*
 (g) *Si omnis gloria vana et stuporata.* Stuporatum dicit pro stolidum et hebetum. Quo sensu dixit Catullus, *Talis iste meus stupor nil videt, nihil audit.* Ipse Tertullianus, libro superiore, ubi de lapillis et calculis, *Solum hunc mulierum stuporem ædificare noverunt.* *Ric.*

CAP. IV. — (h) *Solis maritis vestris placere debetis.* Ironiam hic non agnosco quam putat Rhenanus: sensum esse existimo, Tertullianum severioris disciplinæ oblitum permittere fœminis ut ornatiores paulisper incedant, modo ne id alio animo faciant, quam ut maritis placeant. Sic enim Clemens Alexandr. indulgere videtur, *Pædag. III*, iis quæ maritis minus continentibus nupserunt. *Le Pa.*

CAPUT V.

Hæc utique non ad crudam in totum et ferinam habitudinem insinuandam (1) vobis suggeruntur; nec de bono squaloris et pædoris suademus (2), sed de modo et cardine et justitia corporis excolendi (a). Non supergrediendum ultra quam simplices et sufficientes munditiæ concupiscunt, ultra quam Domino placet. In illum enim delinquant, quæ cutem medicaminibus ungunt (3), genas rubore maculant, oculos fuligine (b) collinunt (4). Displicet nimirum illis plastica (c) Dei, in ipsis redarguunt (5), reprehendunt artificem (d) omnium. Reprehendunt enim, cum emendant, cum adjiciunt, utique ab adversario artificis sumentes additamenta ista, id est, diabolo (6). Nam quis corpus mutare monstraret, nisi qui et hominis spiritum malitia transfiguravit? Ille indubitate hujusmodi ingenia concinnavit, ut in nobis quodammodo manus Deo inferret (7) (e). Quod nascitur, opus Dei est; ergo quod lingitur (8), diaboli negotium est. Divino operi Satanæ ingenia superducere quam scelestum est! Servi nostri ab inimicis nostris nihil mutuatur, milites ab hoste imperatoris sui nihil concupiscunt. De adversario enim ejus, in cujus manu sis, aliquid usui postulare, transgressio est. Christianus a malo illo adjuvabitur in aliquo? nescio an hoc nomen ei perseveret. Erit enim ejus, de cujus doctrinis instrui concupiscit. Quantum autem a vestris disciplinis et professionibus aliena sunt, quam indigna nomine christiano faciem fictam gestare, quibus simplicitas omnis indicitur; effigie mentiri, quibus lingua non licet; appetere (f), quod datum non sit (9), quibus alienum abstinentiam in specie exer-

A cere, quibus studium pudicitiae est (10)! Credite, benedictæ, quomodo præcepta Dei custodietis, linimenta ejus in vobis non custodientes?

CAPUT VI.

Video quasdam capillum croco vertere, pudet eas etiam nationis suæ, quod non Germanæ aut Gallæ sint procreatæ; ita patriam capillo transferunt (11); male ac pessime sibi auspicantur flammeo capite (g), et decorum putant, quod inquinant. Atquin et detrimentum crinibus medicaminum vis inurit et cerebro perniciem, etiam cujuslibet sinceri humoris assiduitas reservat, tum solis animando simul et siccando capillo (h) exoptabilis ardor (12). Quis decorum cum injuria? quæ cum immunditiis pulchritudo? Crocum capiti suo mulier christiana ingeret, ut in aram? Quodcumque enim immundo spiritui excremari solet, id nisi probis et necessariis et salutaribus usibus adhibeatur, ad quod creatura Dei prospecta est, sacrificium videri potest. Sed enim Dominus ait: Quis vestrum potest capillum atrum ex albo facere, aut album ex atro (Matt., V, 36)? Itaque revincunt Deum; ecce, inquit, pro albo vel atro flavum facimus gratia faciliorem; quamvis et atrum ex albo conantur facere, quas poeniteat ad senectam usque vixisse. Pro temeritatem! erubescit ætas exoptata votis (i), furtum confitetur (13), adolescentia, in qua delinquimus, suspiratur, occasio gravitatis interpolatur. Absit a sapientiæ filiabus stultitia tanta. Senectus, cum plus occultari studuerit, plus detegatur (14). Hæc est æternitas nostra de capitis juventute (15). Hanc incorruptibilem habemus semper induere ad domum Domi-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Rig.* non in crudam — insinuanda, etc.
 (2) *Seml.* de bono corporis squalorem, sed de putoris suad.
 (3) *Rig.* urgent.
 (4) *Ita ed. Fran. et all.; Seml.* colligunt, *Rig.* porrigunt.
 (5) *Rig.* in ipsis se nimirum arguunt.
 (6) *Rig.* additamenta. Is est diabolus.
 (7) *Rig.* ut in vobis pareat manus vos quodammodo Deo inferre.

- (8) *Rig.* infligitur (*ἐπιβάλλεται*).
 (9) *Cod. Agob.* quod ad tuum non sit.
 (10) *Rig.* quibus alieni abstinentia traditur? adulterium in sp. ex.; qu. st. pud. sit?
 (11) *Rig.* ita jam capillos transf.
 (12) *Rig.* ardor nocet.
 (13) *Rig.* conficitur.
 (14) *Rig.* detinetur.
 (15) *Rig.* æt. vera de capilli juv.

COMMENTARIUS.

CAP. V. — (a) *Justitia corporis excolendi.* Sic libro de *Pallio*, justitiam pallii dixit, pro pallio bene convenienti, bene sedenti, et supra colorem injustum. *Ric.*

(b) *Oculos fuligine.* *Stibio*, *πλευροφθάλμιος*. Sic supra, illum ipsum nigrum pulverem, quo oculorum exordia producuntur. *Ric.* — *Oculos fuligine porrigunt.* Forte pertinent. *Καλλιστέρων* intelligit quo ad palpebrarum venustatem utebantur. Apud Petronium, *corymbio dominæ pueri adornat caput*, immo *supercilia etiam profert de pixide*. Mart., lib. VIII, epigr. 38, et lateas centum condita pixidibus. Juvenalis... *Ille supercilium madida fuliginetinctum, obliqua producit acu*. Uxorem suam laudat Philostratus in epist. quod fūco genas non inficeret, neque inter picturatas mulieres adscriberetur, sed inter vere pulchras. Clementi Alex. et veteribus, ut est apud Athenæum, lib. XV, *ὀφθαλμοὺς ὑπεργράσσει* est illud de quo hic agitur. *LE PR.*

(c) *Plastica Dei.* Cyprianus: *Opus Dei, et factura ejus, et plastica adulterari nullo modo debet.* *Ric.*

(d) *Reprehendunt artificem, etc.* Tantum Tertuliano displicuit *πλαστικός*, ut ipsius artificem diabolum asserere non veretur: cum enim quod nascitur

Dei sit, sequitur diaboli opus esse quod affingitur. Monuit etiam injuriam Deo fieri, cum ejus opus ex traneo fūco et emendicato nitore ornatur. *LE PR.*

(e) *Manus Deo inferret.* Cyprianus: *Manus Deo inferunt, quando id quod ille fornaxit, reformare et transfigurare contendunt.* *Ric.*

(f) *Appetere quod datum non sit.* Vetus codex: *Quod ad tuum non sit.* *Ric.*

CAP. VI. — (g) *Pessime sibi auspicantur flammeo capite.* Sic, l. I ad Uxor.: *Ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, auspicia penæ suæ.* Cyprianus: *Malo præsagio futurorum capillos jam tibi flammeos auspicaris.* Hieron. ad Lætiam: *Nec capillum intrufes, et ei aliquid de gehenne ignibus auspicaris.* *Ric.*

(h) *Solis ardor animando cap.* Animando, colorando, ut *Animalæ fruges*, Lucretio, et *Animala exta.* Arnobio. *Ric.*

(i) *Erubescit ætas exoptata votis.* Q. Serenus:

Quos pudet ætatis longæ, quos sancta senectus
 Offendit, cupiunt properos abscondere canos,
 Et nigrum crinem fūco simulare doloso, etc. *Ric.*

(*Quarante-deux.*)

ni, quam *ἀναλα* pollicetur (1) (a). Bene properatis ad Dominum, bene festinatis excedere de isto iniquissimo sæculo, quibus in fine (2) appropinquare deforme est.

CAPUT VII.

Quid enim tanta ornandi (3) capitis operositas ad salutem subministrat? Quid crinibus vestris quiescere non licet, modo substrictis, modo relaxatis, modo suscitatis, modo elisis? Aliæ gestiunt in cincinnis (4) coërcere, aliæ, ut vagi et volucres elabantur, non bona simplicitate. Affigitis præterea nescio quas enormitates (b) sutilium (5) atque textilium capillamentorum, nunc in galeri modum quasi vaginam capiti et operculum verticis, nunc in cervicem retro suggestum. Mirum, quod non contra Domini præcepta contenditur. Ad mensuram neminem sibi adjicere posse pronuntiatum est. Vos plane adjicitis ad pondus collyrias (c) quasdam vel scutorum umbilicos (6) cervicibus adstruendo. Si non pudet enormitatis, pu-

deat inquinamenti, ne exuvias alieni capitis, forsitan immundi, forsitan nocentis et gehennæ destinati, sancto et christiano capiti supparetis. Imo omnem hanc ornatus servitutem a libero capite propellite. Frustra laboratis ornata videri, frustra peritissimos quosque structores capillaturæ adhibetis (d). Deus vos velari jubet, credo, ne quarumdam capita videantur. Atque [utinam miserrimus ego] in illo die christianæ exultationis [vel inter calcanea vestra caput elevem (7) (e)!] videbo, an cum cerussa et purpurisso et croco et in illo ambitu capitis resurgatis, an taliter expictas angeli in nebula sublevent obviam Christo. Si nunc bona et Dei sunt, tunc quoque occurrent resurgentibus corporibus et sua loca agnoscent. Sed non potest resurgere, nisi caro et spiritus solus ac purus; damnata sunt igitur, quæ in carne et spiritu non resurgunt, quia Dei non sunt. Damnatis hodie abstinete. Hodie vos Deus tales videat, quales tunc videbit.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Rig.* Hanc incorruptibilitatem habemus superinduere ad novam domum, quam monarchia pollicetur.
(2) *Latinius* in finem. *Rig.* ad finem propinquare.
(3) *Rhen. e cod. Gorz.* ornandi; *alii*, ordinandi.
(4) *Al.* in cincinnos.
(5) *Seml.* simplicitate custoditis. Præterea — subti-

lium, etc. Vv. sutilium atque text. *desunt in ed. Rig.*

(6) *Rig.* colluras quasdam. *alii*, collyridas quasdam. — *Scaliger*, sputorum umbilicos (*σποτῶν ὀμφαλῶν*).

(7) Vv. *uncinis inclusu a manu librarii male sedula videntur illata esse.*

COMMENTARIUS.

(a) *Hanc incorruptibilitatem habemus superinduere ad novum hominem quem monarchia pollicetur.* Vel si magis placeat, et mihi quidem certe magis placet, *Ad novam domum quam monarchia pollicetur.* Sic autem emendavimus ad veteris scripturæ vestigia, quæ in agobardi libro cernuntur hujusmodi: *Hanc incorruptibilitatem habemus semper induere ad novum dum qua monarchia pollicetur.* Succenset fœminis christianis, quæ circa corporis ornatum nimis occupatæ parum meminerant Apostoli, ad multo præstantiorem corporum nostrorum apud Deum gloriam provocantis. Alludit autem ad illa Pauli ad Cor., I, 15, et II, 5, jubentis christianos bene de resurrectione sperare, quæ mortalia corpora superinduet immortalitate. Tunc enim futurum ut beatorum animæ ad corpora redeant sua, tanquam ad domicilia nova; quippe jam æterna; quippe superinduta immortalitate, tanquam vestimento novo, nullis unquam posthæc ætalibus deterenda. Ait igitur, frustra occultari senectutem, quæ quo magis premitur, eo magis erumpit; quo plus occultatur, plus accusatur. Dein cum indignatione simul et risu, *Hæc est, inquit, æternitas vera, de capilli juventute.* *Hanc incorruptibilitatem habemus superinduere ad novam domum, quam monarchia pollicetur.* Monarchiam dicit, Deum optimum maximum, sanctissimæ Trinitatis unitatem, quo sensu vocabulum istud frequentissime usurpavit adversus Praxeam disputatione. Hæc certissima est loci depravatissimi scriptura. Nec jam moveor illa codicis Divionensis aut Pithœani cunctis haftenus editionibus receptissima: *ad domum Domini quam acacia pollicetur.* Quamvis acaciam Plinius et Medici describant spinæ genus in Ægypto, Cappadocia et Ponto, unde succus sive gummi tanta ad spissandum vi, ut galliæ vicem præbeat coriariorum officinis, adscitam et mulierum fucis, adstringendæ cutis laxatæ, et rugis inducendis, atque etiam capillo tingendo *δύσμεν ἵχει στυπτικόν, μάλα γὰρ δὲ καὶ τριχάς*, inquit, Dioscorides, et Marcellus, inter medicamenta quæ capillo nigrando et incrispando dictari ætate sua solebant, acaciæ meminit. Verum hæc neque Apostoli, neque Tertulliani sententiæ conveniunt satis. Minime autem quæ de innocentia, quam Græci *ἀνα-*

σταν dicunt, Rhenanus, Pamelius, et alii tentavere codicis subvetusti depravatione decepti. *Rig.*

CAP. VII. — (b) *Nescio quas enormitates.* De galero seu galericulo id intellige, quem ob capillorum raritatem adhibebant tam viri quam mulieres, adjectis pillis hinc amanis: ea autem industria capiti conglutinatorum erat, ut naturalis, non ascititia coma videretur. De eo Juven. Sat. 6:

Sed nigrum flavo crinem abscondente galero. *LE PR.*

(c) *Collyrias quasdam.* Collyridas habent alii codices. Est autem Collyris placente genus, figura rotunda, adeo ut idem esse videatur ac umbilicus in scutis. Juvenalis Sat. 6:

Sed quæ mutatis inducitur, atque fovetur
Tot medicaminibus, coctæque siliginis offas
Accipit, et madidæ facies dicetur an ulcus?

Magnus Scaliger legebat *sputorum umbilicos*, hoc est bullas et pompholygas corii quod inducebatur.

Rig.

(d) *Frustra peritissimos quosque structores capillaturæ.* Illi peculiari vocabulo Cosmetæ dicebantur. Glossæ veteres: *Κοσμητῆς*; Ornamentarius, Ornator. Juvenalis: *Ponunt cosmetæ tunicas.* Et puellæ in eum usum adhibite; nam et in glossis legimus *κοσμητῆρας*, Ornatrices. Ulpianus I. item legato, de leg. III, ubi de iis quæ uxoris causa parata dicuntur. Item legato constituentur mancipia, puta leccarii qui solam matrem familias portabant: item mancipia alia, puellæ fortassis, quæ sibi comas mulieres exornant, sic enim legendum videtur. *Rig.* — *Structores capillaturæ.* Hæc vox structor, absolute, de rebus variis accipitur: aliquando pro ferculorum compositore, ut ait Servius, et apud Petronium in cœna Trimalcionis, *proprium convenientemque materiæ structor imposuerat cibum*; aliquando pro ferculorum scissore, ut Juven. Sat. 5.

Structorem interea, no qua indignatio destit,
Saltantem spectas, et chironomanta volanti
Cultello, donec peragat dictata magistri
Omnia, nec minimo sane discrimine refert
Quo gestu lepores, et quo gallina secetur. *LE PR.*

(e) *Inter calcanea.* Mira humilitas.

CAPUT VIII.

Videlicet nunc et vir et sexus æmulus fœminas a suis depello (a). An et nobis quædam respectu obediendæ gravitatis (1) (b) propter metum debitum Domino detrahuntur siquidem et viris propter fœminas, ut fœminis propter viros, vitio naturæ ingenta est placendi voluntas, propriasque præstigias formæ et hic sexus sibi agnoscit, barbam acrius cædere, intervellere (c), circumradere (d), capillum disponere, etiam colorare (2) canitiem, primam quamque subducere totius corporis lanuginem, pigmento quoque muliebri distinguere (3), cætera pulveris ejusdã asperitudine lævigare, tum speculum omni occasione consulere, anxie inspicere, cum tamen, cognito Deo adempta placendi voluntate, per luxuriæ vacationem omnia illa ut otiosa, ut hostilia pudicitæ (4) recusantur. Nam ubi Deus, ibi pudicitia, ibi gravitas adiutrix et socia ejus. Quo ergo pacto pudicitiam (e) sine instrumento suo, id est, sine gravitate tractabimus? quomodo autem gravitatem administrandæ pudicitæ adhibemus, nisi et in facie et in cultu et in totius hominis contemplatione severitas circumferatur?

CAPUT IX.

Quamobrem erga vestitum quoque et reliqua compositionis vestræ impedimenta (f) proinde vobis curanda est amputatio et decussio redundantioris nitoris (g). Nam quid prodest, faciem quidem frugi et expeditam et simplicitatem condignam divinæ disciplinæ exhibere, cætera vero corporis laciniosis (h) quasi non abutamur. Præterit enim, inquit, habitus

A pomparum et deliciarum ineptiis occupare? Hæ pompæ quam de proximo eurent luxuriæ negotium et obstrepant pudicitæ disciplinis, dignoscere in facili est, quod gratiam decoris cultus societate prostuant; adeo, si desint, irritam et ingratam reddunt, velut exarmatam (5) et naufragam. Contra si forma defecit, adminiculum nitoris quasi de suo gratiam supplet. Ætates denique requietas jam et in portum modestiæ (i) subductas splendor et dignitas cultus avocant et severitatem appetitionibus inquietant, compensantibus scilicet habitus irritamentum pro frigore (j) ætatis. Ergo, benedictæ, primo quidem ut lenones et prostitute vestitus et cultus ne in vos admiseritis; tum si quas vel divitiarum [suarum] vel natalium vel retro dignitatum ratio compellit ita pompaticas progredi, ut sapientiam (6) consecutæ temperare saltem ab hujusmodi curate, ne totis habenis licentiam usurpetis prætextu necessitatis. Quomodo enim humilitatem, quam christiani profiteamur, implere poterimus (7), non repastinantes divitiarum vestrarum vel elegantiarum usum, quæ ad gloriam faciunt? Gloria autem exaltare, non humiliare consuevit. Non enim utemur (k) nostris? Quis autem prohibet uti? Secundum apostolum tamen, qui nos uti monet mundo isto, hujus mundi (l). Et qui emunt, inquit, sic agant, quasi non possidentes. Cur ita? quoniam præmiserat, dicens: Tempus in collecto est (I Cor., VII, 29-31). Si ergo uxores quoque ipsas sic habendas demonstrat, tanquam non habeantur, propter angustias temporum, quid de vanis his instrumentis earum? Non enim et ita multi faciunt, et se spa-

LECTIONES VARIANTES.

(1) *Rig. s. cod. Agob. obeundæ gratuitatis. Lat. obeundæ gravitatis.*

(2) *Rig. et decolorare.*

(3) *Rig. distinguere.*

(4) *Rig. per lux. occasionem o. i. ut ot. aut hostilia*

recus.

(5) *Seml. exornatum.*

(6) *Rig. ut sap. non videantur consecutæ, temp. malum hujusmodi curate.*

(7) *Rig. quam nostri profitentur, implere poteritis*

COMMENTARIUS.

CAP. VIII. — (a) *Fœminas a suis depello.* Quasi a dotibus suis, abonibus suis et propriis, cultu et ornatu. *Rig.*

(b) *Respectu obeuntur gravitatis.* Inquit Tertullianus non leviori censura viros, quam fœminas, notari merito posse, qui, cum gravitatem Deo præsentî debent, ipsi per luxuriæ vacationem, vel proprias formæ præstigias, alteri sexui placere niterentur. *Edd.*

(c) *Intervellere.* Nuntiam illam venustatis et juventutis affectationem insectatur, qua volsellis pilos avellebant ut laviore viderentur, quod in nostris etiam hominibus carpere facile esset. *Le Pr.*

(d) *Circumradere.* Optime Rigaltius, cum ceteri vulgo legant circumdare, in quo interpretando mirum quam æstuant. Lacerda et Kamelius erudite quamplurima adducunt ut pravam lectionem explicent. *Le Pr.*

(e) *Pudicitiam sine instrumento suo.* Instruitor est pudicitia, quæ gravitatem habet comitem. *Rig.*

CAP. IX. — (f) *Et reliqua compositionis vestræ impedimenta.* Per impedimenta hic intelligit totam illam cultus muliebris suppellectilem, quæ sarcinæ ejusdã instar est. Sic, lib. prior: *Ideo omnia ista damnata, et mortuæ mulieris impedimenta sunt, quasi ad pompam funeris constituta.* *Rhen.*

(g) *Decussio redundantioris nitoris.* Ad elegantiam exprimendam vox *nitor* apprima est, teste Casperio in Statium, Horat.: *ex nitido fit rusticus*, Statius, in

protrept. Crispini, et in Sylvis, item Martialis. Vel hoc dicit propter amatores fœminarum; solenne enim latinis hujusmodi amatores nitidos dici. Plautus Casina: *qui postquam amo Casinam, magis niteo*, et Juvenalis: *Hilares nitidique vocantur*. Quod monuit Taubmannus. Sed unde decussio? an a vento imminente qui flosculos omnes in terram prosternit? Crediderim dicente Tullio, II *Off.*: *facta omnia, et leniter tanquam flosculi decidunt.* Qui tropus invenitur in epist. Jacobi cap. I, ubi *και το αθος αυτου εστιν, et flos ejus decidit*. Ab hoc itaque Tertullianum sumpsisse metaphoram existimo. *Lac.*

(h) *Laciniosis pomparum, etc.* Hoc est variis et redundantibus, hoc verbo etiam alibi usus est. *Rhen.*

(i) *In portum modestiæ.* Translatio est a navibus, quæ in tutam stationem ex alto mari subducuntur. *Rhen.*

(j) *Compensantibus scilicet habitus irritamentum pro frigore ætatis.* Ait fœminas, ætate jam defervescente, corpora sua tanto studio curare et colere, ut appetitionem sui excitent: et si quid frigus ætatis extinxit, habitus delicati lascivia irritet atque redaccendat. *Rig.*

(k) *Non enim utemur nostris?* Hæc sub fœminarum persona querentium, quod a suis depellantur. *Rig.*

(l) *Præterit enim habitus hujus mundi.* Habitum dicit quod Paulus *σχιμα*. *Rig.*

donatui assignant propter regnum Dei (*Matth.*, XIX, 12), tam fortem et utique permissam voluptatem sponte ponentes? Quidam (1) ipsam Dei creaturam sibi interdiciunt, abstinenter vino et animalibus esculentis (2), quorum fructus nulli periculo aut sollicitudini adjacent; sed humilitatem animæ suæ in victus quoque castigatione Deo immolant. Satis igitur et vos usque estis divitiis atque deliciis, satis dotum vestrarum fructum decidistis (a) ante notitiam salutarium disciplinarum. Nos sumus, in quos decurrerunt fines sæculorum. Nos destinati a Deo ante mundum in æstimationem temporum (b); tanquam (3) castigando et castrando, ut ita dixerim, sæculo erudimur a Domino. Nos sumus circumcisio omnium et spiritalis et carnalis, nam spiritu et carne sæcularia circumcidimus (4).

CAPUT X.

Nimirum enim Deus demonstravit succis herbarum et concharum salivis (c) incoquere lanas. Exciderat illi, cum universa nasci juberet, purpureas et coccineas oves mandare: Deus et ipsarum vestium officinas commentus, quæ leves et exiles solo pretio

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Rig.* Numquid non aliqui.
(2) *Præter Rigaltium omnes*, exulantes.
(3) *Rig.* in extimatione temporali. Itaque castig.
(4) *Rig.* nam et in spiritu et in carne circumcidimus.

COMMENTARIUS.

(a) *Satis dotium vestrarum fructus decidistis.* Hæc erant in libris hactenus editis depravatissima. Emendavimus ex Agobardino. Ait autem quasi ad universum genus fœminarum. Vos fœminæ, satis antequam inter homines Christus nominaretur, usque estis divitiis atque deliciis: satis dotium vestrarum usuras, quæ maritorum commodis cedere debebant, ipse decidistis ac præcepistis in omne luxuriæ genus, in sumptus insanos: satis permisistis decerpi voluparios fructus pulchritudinis, qua dotata fueratis. Lulistis: satis est. Nunc inciderunt alia tempora; et majoris momenti negotia vos tenent: salutarium disciplinarum notitia nos alio vocat; ante ipsius mundi exordia destinavit nos Deus victuros in extremis temporibus, in extimatione temporali, hoc est, in fine temporum, quo tempore cogitandum nobis, non de terrenis ac momento perituris, verum de cœlestibus ac perpetuo duraturis. *Rig.*

(b) *In extimatione temporali* (ut legit *Rigaltius*). In extremis temporibus, in fine sæculi. Extimationem hic eo intellectu percipi voluit, quo *extimavit*, libro de Corona: *Contactum in manibus extimavit.* *Rig.*

CAP. X. — (c) *Concharum salivis* (ut idem legit). Non raro Plinius Salivæ vocabulum usurpat pro humore et succo. Ac de purpura et muricibus dixit, *Lentoris cujusdam cera salivanti.* *Rig.*

(d) *Scrupulosa vulnera.* Unde gemmarum scrupuli penderent. *Rig.*

(e) *Ad ferrum nati corporis.* Natum ad ferrum corpus dicit, quod, simul ut natum esse, ferro vulneratur, ima oricilla infantium pertusa. *Rig.*

(f) *Artibus autem per angelos peccatores inductis.* In excerptis Georgii Syncelli hæc ad hujusmodi artes pertinentia leguntur ex Zosimi Panopolitæ libro nono *Imouth*, sive *Chimixæ*, ad Theosebiam: *Φάσκουσιν αἱ ἱερὰ ἑλπίδες, ἥτοι βέλαιοι, ὧ γυναι, ὅτι ἔστι τι δαιμόνιον γένος ὃ χρῆται γυναιξίν. Εὐνομήνουσε καὶ Ερμῆς, ἐν τοῖς Φουσιχοῖς, καὶ σχεδὸν ἅπας λόγος φανερός καὶ ἀπόκρυφος τοῦτο ἐμνημόνευσεν. Τοῦτο οὖν ἔπρασαν αἱ ἀρχαῖαι καὶ θείαι γυναικες, ὅτι ἄγγελοι ἐπεθύμησαν τῶν γυναικῶν, καὶ καταλόντες ἐδόξαζον αὐτὰς πάντας τὰ τῆς φύσεως ἔργα ὧν χάριν προσκρύβουσιντες ἔξω τοῦ οὐρανοῦ, κτείναν, ὅτι πάντα τὰ πονηρὰ καὶ*

A graves essent; Deus et auri tanta opera produxit, complectendis et distinguendis lapillis; scrupulosa Deus auribus vulnera intulit (d), et tanti habuit vexationem operis sui et cruciatus infantix tunc primum dolentis, ut ex illis ad ferrum nati corporis (e) cicatricibus grana nescio quæ penderent, quæ plane Parthi per omnia quæque sua (5) bullarum vice inserunt, quanquam et aurum ipsum, cujus vos gloria occupat, cuidam genti ad vincula servire referunt gentilium litteræ. Adeo non veritate bona sunt, sed raritate; artibus autem per angelos peccatores (f), qui et ipsas materias prodiderunt, inductis, operositas (g) cum raritate commissa pretiositatem et ex ea libidinem possidendæ pretiositatis fœminarum excitavit. Quod si iidem angeli, qui et materias ejusmodi et illecebras detexerunt, auri dico et lapidum illustrium et operas eorum tradiderunt, et jam ipsum calliblepharum (h) vellerumque tinturas inter cætera docuerunt (6), damnati a Deo sunt, ut Enoch refert (i): quomodo placebimus Deo, gaudentes rebus illorum, qui iram et animadversionem Dei provocaverunt?

(5) *Rig.* Parthi peronibus quoque suis bull. vice ins.

(6) *Inde a vv.* Adeo non veritate, etc., *secuti sumus revisionem Rigaltii, quam quæ a cæteris edita sunt intelligi nequeant.* Leopold.

C *μὴδὲν ἀρελοῦντα τὴν ψυχὴν ἐδόξαζαν τοὺς ἀνθρώπους. Ferunt sacre Scripturæ, o mulier, quiddam dæmonum genus fœminis commisceri. Memorat et Hermes in Physica, et fere omnis sermo vulgaris arcanusque idem comminiscitur. Illud igitur narrat prisca divinæque Scripturæ ab angelis nempe concupitas fuisse mulieres e quarum commercio didicisse quævis naturæ opera: quapropter dejectos angelos a cælo in perpetuum exulasse, eo quod quelibet prava et animæ noxia homines edocuisent.* Edd. ex *Rigalt.*

(g) *Operositas.* Opus. Manupretium. Utitur hoc vocabulo Irenæus, pro labore et ærumna, lib. II, cap. 19. *Rig.*

(h) *Ipsum Calliblepharum.* Nihil aliud esse hoc videtur quam purpurissum, quod pulchritudinem acuit et venustatem in fœminis, aiunt nonnulli esse spumam collectam et purpura effervescente. Videsis Plinium, lib. XXI, cap. 19, ubi ex foliis rosatum exustis confieri docet, et ex nucleis palmarum, atque etiam ex bubula medulla, lib. XXVII, cap. 4. *Le Pr.*

(i) *Damnati a Deo sunt ut Enoch refert.* Iterum citat librum Enoch apocryphum, quæ se legisse testatur Hieronymus. Ex quo etiam capita quædam descripsit Georgius Syncellus, qui et Paulum quoque ipsum nonnulla etiam citasse ostendit ex apocryphis Helix, Moysis et Hieremie; deinde subjicit: *Ταῦτα δὲ ἡμῖν εἰρηται, οὐ πρὸς ἀδειαν μὲν βουλομένοις ἀδιαφύλαξ αὐτοῖς ἐντυγχάνειν· μὴ γένοιτο. Πολλοὶ γὰρ ἐβλάδην ἐν πᾶσιν αὐτοῖς πιστεύσαντες· ὅθεν καὶ ἡ ἁγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία καὶ ὁ χορὸς τῶν θεοφρόνων ἡμῶν πατέρων ἐκόμισεν ἐντυγχάνειν αὐτοῖς ὥστερ τῇ θεῇ λοιπῇ γραφῇ. Hæc a nobis dicta sunt, non quod velimus tenere aut sine delectu istis uti libris: absit. Multis enim nocuit nimia istiusmodi credulitas: unde sancta Dei Ecclesia et Deiferorum patrum nostrorum chorus obstiterunt, quominus ad eummodum recitarentur, ad quem reliquæ divinæ Scripturæ. Ac de hujusmodi Scripturis olim monuit doctissimus Hieronymus, Epistola ad Letam: *Scendum non eorum esse quorum titulis prænotantur, multaque his admixta vitiosa, et grandis esse prudentiæ aurum in lulo querere.* *Rig.**

Nunc Deus ista prospexerit, Deus permiserit; nullam A de conchylio vestem Isaias (*Is.*, III, 18 *et seqq.*) increpet, nullas lunulas reprobet, nullum botronatum (a) retundat tamen non ut gentiles, ita nos quoque nobis adulemur, institutorem Deum solummodo existimantes, non etiam (b) dispectorem institutorum suorum. Quanto enim melius (1) et cautius egerimus, si præsумamus, omnia quidem a Deo provisa tunc et in sæculo posita, uti nunc essent (2), in quibus disciplina servorum ejus probaretur, ut per licentiam utendi continentiae experientia procederet (3). Nonne sapientes patresfamiliae (c) de industria quædam servis suis offerunt atque permittunt, ut experiantur, an et qualiter permissis utantur, si probe, si modeste (4)? Quanto autem laudabilior, qui abstinerit in totum, qui timuerit etiam indulgentiam R Domini? Sic igitur et Apostolus: Omnia, inquit, licent, sed non omnia ædificant (5) (1 *Cor.*, X, 23). Quanto facilius illicita timebit, qui licita verebitur?

CAPUT XI.

Quæ autem vobis causa est exstructius prodeundi cum remotæ sitis ab his, quæ talium indigent. Nam nec templa circuitis, nec spectacula postulatis, nec festos dies gentilium nostis. Propter istos enim conventus et mutuum videre ac videri omnes pompæ in publicum proferuntur, ut aut luxuria negotietur aut gloria insoleat. Vobis autem nulla procedendi causa non tetrica (d): aut imbecillus aliquis ex fratribus visitandus, aut sacrificium offertur (e), aut Dei verbum administratur. Quidvis horum gravitatis et sanctitatis negotium, et cui opus non sit habitu C extraordinario et composito et soluto (6). Ac si ne cessitas amicitiarum officiorumque gentilium vos vocat, cur non vestris armis indutæ proceditis? tanto magis, quanto ad extraneas fidei? ut sit inter ancillas diaboli et dei discrimen, ut exemplo sitis illis, ut

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Rig. utilius.*
 (2) *Ita recte h. l. emend. Fr. Junius; ceteri, esset.*
 (3) *Rig. cont. experimenta procederent.*
 (4) *Rig. moderate.*
 (5) *Rig. expediunt. —*
 (6) *A. Neander emend. hab. extraord. et soluto, sed composito.*

COMMENTARIUS.

(a) *Nullum botronatum retundat.* Botronatum dicitur D conæstruicem corymbiatam. Hesychius: *βότρον, ἱστία τῆς ἱστίας ἔχουσα, ὥς οἱ βότροι τὰς ῥάγας ἔχουσι πυκνὰς.* *Rig. — Nullum botronatum, etc.* Divinat Rhenanus esse redimiculum capillos capitis stringens, ita dictum quod botri speciem refert. Nam in græco textu septuaginta interpretum nihil est tale, fierique potest ut sit vocabulum quo vulgus id temporis utebatur, ad ornamentum capitis fœminæ explicandum. LAC.

(b) *Despectorem.* Ita legit Rhenanus. Despector, ut et ante plus semel, pro dispectore, qui curam habeat, et considerationem institutorum suorum. Sic et in lib. de velandis virginibus: *Sed nec inter consuetudines, inquit, despiciere voluerunt illi sanctissimi antecessores.* RHEN.

(c) *Patres familiae.* Istud usurpat auctor, contra quem sentit Varro, lib. VII, ubi dicere debuit et *Patresfamilias*. Eodemmodo Mart., lib I: *Pat. r. familia verus est Quirinalis.* PAM.

; CAP. XI. — (d) *Nulla procedendi causa non tetrica.*

ædificentur in vobis, ut, quomodo ait Apostolus, magnificetur Deus in corpore vestro (*Phil.*, I, 20; 1 *Cor.*, VI, 20); magnificatur autem in corpore per pudicitiam, utique et per habitum pudicitiae competentem. Sed enim dicitur a quibusdam, ne blasphemetur nomen ejus in nobis (*Rom.*, II, 24), si quid de pristino habitu et cultu detrahamus. Non auferamus ergo nobis et vitia pristina (7); simus et moribus iisdem, si et superficie eadem, et tunc vere non blasphemabunt nationes. Grandis blasphemia est, qua dicatur (8): ex quo facta est christiana, pauperius incedit. Timebis pauperior videri, ex quo locupletior facta es, et sordidior, ex quo mundior? Secundum gentilium, an secundum Dei placitum incedere christianos oportet?

CAPUT XII.

Optemus tantummodo ne justæ blasphemationis causa simus. Quanto autem magis blasphemabile est, si, quæ sacerdotes pudicitiae dicimini, impudicarum ritu procedatis cultæ et expictæ? Aut quid minus habent infelicissimæ illæ publicarum libidinum victimæ? quas si quæ leges a matronis (9) et matronalibus decoramentis coercebant, jam certe sæculi improbitas quotidie insurgens honestissimis quibusque fœminis usque ad erforem dignoscendi coæquavit; quanquam lenocinia formæ nunquam non prostituto corpori conjuncta et debita etiam Scripturæ suggerunt. Illa civitas valida, quæ super septem montes et plurimas aquas præsidet, cum prostitutæ appellationem a Domino meruisset (10), quali habitu appellationi suæ comparata est? Sedet certe in purpura et coccino et auro et lapide pretioso. Quam maledicta sunt, sine quibus non potuit maledicta et prostituta describi! Thamar illa (*Gen.*, XXXVIII, 14, *sqq.*), quia se expinxerat et ornaverat, idcirco Judæ suspicionem visa est quæstui sedere (f); adeo, quia sub velamento latebat, habitus qualitate quæstuariam

- (7) *Vr. nobis et delevit Rig.*
 (8) *Gelenius aliique, blasph., si qua dic. — Incedere. Rig. blasph. est, ex qua dic. — Incedit.*
 (9) *Al. matronalibus. Rig. maritalibus.*
 (10) *Rig. præsidet, prostitutæ app. a Dom. meruit. Sed quali hab., etc.*

Hoc est, Nulla procedendi causa non gravis, non seria, non sancta. *Rig.*

(e) *Sacrificium offertur.* Sic dixit, *Sacrificiorum orationes*, in quibus scilicet eucharistica mysteria participanda Fidelibus offeruntur. *Rig. — Aut sacrificium offertur.* Intelligi Missæ sacrum manifestum est quam ut debeat manifestari, contra impudentiam Junii qui quæpiam orationes generatim intelligit. Videndus Gretserus Noster in notis contra Junium, cap. 3. LAC.

CAP. XII. — (f) *Thamar illa visa, etc. Visa est quæstui.* Id est, ad quæstum sedere, etc. Etiam hanc scripturam posteriori loco citat B. Cyprianus, ut ostendat mulierem ornari seculariter non debere, in hæc verba: *Thamar cooperuit se pallio (quod appellat et B. Hieronymus theristrum) et adornavit, et cum aspexisset eam Judas, visum est ei meretricem esse. Illud autem, et voluit, accipere videtur auctor, pro concupiscentia ejus exarsit.* PAM. — *Quæstui sedere.* Sedere, mulierum est quæ fornicariæ sunt. De eadem Thamar, *Gen.*, XXXVIII,

mentiente (a), et fecit, ut quæstuariam et voluit et A compellavit et pactus est (1). Unde addiscimus adversus congressus etiam et suspiciones impudicas providendum omni modo esse. Quid enim castæ mentis integritas in alterius suspicione maculatur? Quid speratur in me, quod adversor? Quid non mores meos habitus pronuntiat, ne spiritus per aures ab impudentia vulneretur (b)? Liceat videri pudicam, certe impudicam non licet (2).

CAPUT XIII.

Aliqua forsitan dicat: Non est mihi necessarium hominibus probari, nec enim testimonium hominum requiro; Deus conspexor est cordis (1 Reg., XVI, 7). Scimus omnes, cum tamen (3), quid idem per Apostolum dixerit, recordemur: Probum vestrum (c) B coram hominibus appareat (Phil., IV 5). Ad quid, nisi ut malitia ad vos accessum omnino non habeat, et ut malis et exemplo et testimonio sitis? Aut quid est: *luceant opera vestra*? Aut quid nos Dominus lumen terræ vocavit (d)? Quid civitati supra montem constitutæ comparavit (Math., V, 14), si non relucemus inter tenebrosos (4) et exstamus inter demersos? Si lucernam tuam sub modium abstruseris, in tenebris derelicta a multis incurseris necesse est (e). Hæc sunt, quæ nos luminaria mundi faciunt, bona scilicet nostra. Bonum autem, duntaxat verum et plenum,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Rig.* adeoque sub vel. lat., hab. qual. quæst. ment., ut quæst. et voluerit et compellaverit et pactus sit.
(2) *Rig. e cod. Agob.* certe impudicam scilicet.
(3) *Fr. Junius conj.* Scimus omnes; verumtamen quid idem, etc.
(4) *Rig.* reluc. in tenebris; *alii*, reluc. inter tenebras.
(5) *Rig.* in ipsas denotationes exultat.

non amat tenebras, sed gaudet videri et ipsa (f) denotatione sui exultat (5). Pudicitia christianæ satis non est esse, verum et videri. Tanta enim debet esse plenitudo ejus, ut emanet ab animo in habitum et eructet a conscientia in superficiem, ut et foris inspiciat quasi suppellectilem suam, quæ conveniat fidei continendæ in perpetuum. Discutiendæ enim sunt delicia, quarum mollitia et fluxu fidei virtus effeminari potest. Cæterum nescio (g) an manus spatulæ circumdari solita in duritia catenæ stupescere suslineat. Nescio an crus de periscelio (6) in nervum se patiat arctari (h). Timeo cervicem, ne margaritarum et smaragdorū laqueis occupata locum spathæ non det. Quare, benedictæ, meditemur duriora, et non sentiemus; relinquamus lætiora, et non desiderabimus; stemus expeditæ ad omnem vim, nihil habentes quod relinquere timeamus. Retinacula ista sunt spei nostræ. Projiciamus ornamenta terrena, si cœlestia optamus. Ne dilexeritis aurum, in quo prima (7) delicta populi Israelis denotantur (Cf. Exod., XXXII, 2, sqq.). Odisso debetis, quod Judæos perdidit (8), quod dereliquentes Deum adoraverunt. Etiam tunc aurum ignis est (i) esca (9). Cæterum tempora christianorum semper et nunc vel maxime non auro, sed ferro transiguntur. Stola martyriorum præparantur, angelis bajulis (10) sustinentur (j). Prodite vos jam medica-

- (6) *Rig.* crus periscelio lætatum, etc.
(7) *Rig.* omnia.
(8) *Rig.* patres.
(9) *Rig.* quod relinquentibus Deum adoratum est. Etiam C (*alii*, jam) tunc aurum ignis est. Cæterum, etc.
(10) *Rig.* angeli bajuli sust.

COMMENTARIUS.

Operuit se pepto et obtegit se, conseditque in porta oculorum; vel, ut Vulgatus, *mutato habitu sedit in bibio itineris*, et Jeremiæ, cap. III, *vide ubi non prostrata sis, in viis sedebas*. Fuit enim solemne Hebræis, ut meretrices publicas obsiderent vias. Unde illud Ezech., XVI: *Ad omne caput viæ ædificasti signum prostitutionis tuæ*; et iterum; *ædificasti lupanar tuum in capite omnis viæ*. Inde etiam apud Romanos *prosedæ*, quarum meretricum frequens mentio, quod ante fores sederent. Plautus in Pœn. *Prosedas, pistorum amicas reliquias aticarias*. LAC.

(a) *Habitus qualitate quæstuariam mentiente*. Perstringit fortasse quamdam mulierem quæ in illo luto hæserat, qua ratione, Sat. 6, Juvenalis Messalinam tangit quæ, *nuda papillis Constitit oratis titulum mentita Lyciscæ*, quæ scilicet cellam intravit in qua sædum prostibulum sederat mentiundo se quæstum corporis facere. LE PR.

(b) *Spiritus per aures ab impudentia vulneretur*. Ab impudentia scilicet juvenum protervorum, qui te in tali habitu pro impudica compellere, et impudenti alloquio spiritum tuum lacessere et inquietare audebunt, atque ita per aures tuas pudorem tuum vulnerabunt, sic spiritum sæcularis rei gratia concutit. Et spiritum scandalo permovent. Concil. Eliber. *Spiritus sanctorum inquietantur*. RIG.

CAP. XIII. — (c) *Probum vestrum coram*, etc. Ad verbum expressit quod græce est apud apostolum, quo nomine ubique S. Paulum Apostolum intelligit, Philipp., II, τὸ ἐκείνης ὁμοῦν pro quo noster vulgatus interpres paraphrasticus, *modestia vestra*. PAM.

(d) *Aut quid nos Dominus*. Cum apud Matth., græ-

ce legatur τὸ πᾶς τοῦ Κόσμου, nusquam autem ἡβραῖς pro terra usurpetur, etiam hic videtur memoria lapsus auctor, eo quod paulo ante præcessit, *sal terræ*, cum aliqui debuisset dicere *lumen mundi*, quemadmodum *luminaria mundi*. PAM.

(e) *In tenebris derelicta a multis incurseris nec esse est*. Vulgo legitur, *a multis incurseris*. In codice Agobardi, *incluseris*. Scribendum, *incurseris*, hoc sensu: Fieri non potest, quin multi offenderint tibi in tenebris relictæ. Incursari vocabulum hic ambiguum est; nam et incursi fœmina dicitur, quæ cæco libidinatum impetu opprimitur. Sic ipse Tertull., lib. I ad Nat. *Quoties in tenebris incursasset incesta*. Et: *Nota diligenter, ut cum tenebræ irruerint, non erres, extraneam incursans*. Et libro de Pudic. *Nec enim interest, nuptam alienam aut viduam quis incurset*. PAM.

(f) *In ipsas denotationes*, etc. Fabius, declam. 49, *omnium denotatione damnatus*. PAM.

(g) *An manus spatulæ circumdari solita*. Spathalium muliebri ornamentum ἀπὸ τοῦ σπάθης quod delicti significat. RHEN.

(h) *Nescio an crus periscelio*. Periscelide sive periscelio crura vel tibie exornabantur: οὐτίς Græci crus vocant. RHEN.

(i) *Etiam tunc aurum ignis est*. Libro superiore dixit de auro, *Nomen terræ in igne reliquit*. Itaque jam ab igne habet quod aurum est. Ignis autem mentione, perpetuo alludit ad ignem paratum supplicio prophætarum. RIG.

(j) *Angeli bajuli sustinentur*. Hoc est, angeli eos spectantur, qui in cælum sublevent obviam Christo

mentis et ornamentis exstructæ (1) prophetarum et apostolorum, sumentes de simplicitate candorem, de pudicitia ruborem, depictæ oculos verecundia et os taciturnitate (2), inserentes in aures sermonem Dei, annectentes cervicibus jugum Christi. Caput

A maritis subjicite, et satis ornata eritis. Manus lanis occupate (3), pedes domi figite, et plus quam in auro placebunt (4). Vestite vos serico prohibitis, byssino sanctitatis, purpura pudicitie. Taliter pygmentatæ Deum habebitis amatorem.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Prophetarum omitt. Seml.
(2) Alii et spiritus taciturnitate.

- (3) Occupatæ Paris.
(4) Placebitis alii.

COMMENTARIUS.

Sic ipse Tertullianus præcedenti libro: Videbo an cum cerussa et purpurisso, et croco et illo ambitu capitis

resurgatis: an taliter expectas Angeli in nubila sublevent obriam Christo in aere. Ric.

INDEX TOMI PRIMI.

Conspectus totius novæ Editionis.	
Syllabus rerum quæ in primo tomo continentur.	
NOVÆ EDITIONIS PRÆFATIO.	Col. 9-10
Art. I. De auctoritate Tertulliani.	41
Art. II. De recto usu Tertulliani.	48
Art. III. De litterariis Tertulliani Annalibus.	52
Sæculo IX.	53
Sæculo X.	Ibid.
Sæculo XI.	Ibid.
Sæculo XIII, XIV.	54
Sæculo XV.	55
Sæculo XVI.	56
Sæculo XVII.	45
Sæculo XVIII.	59
Sæculo XIX.	66
Art. IV. De nova editione Parisiensi.	
VITA Q. SEPT. FLORENT. TERTULLIANI, auctore Jacobo Pamelio.	41
DISSERTATIO de vera ætate ac doctrina Scriptorum quæ supersunt Q. S. F. Tertulliani, auctoribus C. Lumper. et Aug. Noesselt.	85
Art. I. De Tertulliani ingenio, stylo et existimatione.	89
Art. II. De libris Tertulliani quorum et ætas et orthodoxya constant.	96
Art. III. De libris Tertulliani quorum et ætas et montanismus constant.	122
Art. IV. De libris Tertulliani quorum vel ætas, vel doctrina, vel utraque latet.	144
Art. V. De libris quorum non nisi montanismus patet.	157
Art. VI. De libris quorum nec ætas, nec doctrina clara est.	168
PARADOXA TERTULLIANI, cum antidoto Jacobi Pameli.	180
PROVERBIALES FORMULÆ toto opere hoc Tertulliano contentæ, brevibus scholiis illustratæ, auctoribus B. Rhenano et Andrea Hoyo Brugensi.	209
OPERUM TERTULLIANI PARS PRIMA, IN QUA CONTINENTUR LIBRI ANTE SUSCEPTUM AB AUCTORE MONTANISMUM SCRIPTI.	257
SERIES PRIMA. LIBRI APOLOGETICI.	Ibid.
APOLOGETICUS adversus Gentes pro Christianis.	Ibid.
DISQUISITIO J. Laur. Mosheim de ætate Apologetici Tertulliani initioque persecutionis Severi.	535
AD NATIONES liber primus.	559
Liber secundus.	585
DE TESTIMONIO ANIMÆ.	607
AD MARTYRES.	619
DE SPECTACULIS.	627
DE IDOLOLATRIA.	661
LIBER AD SCAPULAM. Appendix ad libros apologeticos.	697
DISSERTATIO D. Le Nourry in Apologeticum, libros ad Nationes et ad Scapulam.	705
Caput I. Analysis Apologetici.	Ibid.
Caput II. De Apologetici ætate, titulo, versione græca et stylo.	735
Caput III. De Apologetici manuscriptis codicibus, editionibus et variorum in eum paraphrasis, scholiis et observationibus.	736

Caput IV. De duobus Tertulliani ad Nationes libris.	755
Caput V. De Tertulliani libro ad Scapulam.	774
Caput VI. Novæ in hos libros observationes, quibus primum ostenditur christianam religionem fultam esse sacris Veteri Testamenti scriptis.	781
Caput VII. De Deo, divinisque ejus attributis, ac quot qualesve gentilium philosophorum de illa discessionibus et errores.	804
Caput VIII. De Christi divinitate.	822
Caput IX. De Christo Deo et homine.	851
Caput X. De Angelis et hominibus.	867
Caput XI. De mortuorum hominum ad vitam revocatione, extremo Dei judicio, æternis impiorum poenis ac præmiis justorum, atque animarum ante ultimum judicium receptaculis.	891
Caput XII. De Christianis, illorumque moribus ac legibus.	906
Caput XIII. Quam absurde ethnici jactaverint pares alias philosophorum suorum atque Christianorum virtutes.	925
Caput XIV. De Christianorum jejuniis, pœnitentiæ operibus ac variis ritibus.	953
Caput XV. De sacris Christianorum synaxibus.	918
Caput XVI. De christianis martyribus.	963
Caput XVII. Quibus argumentis Tertullianus demonstrat Christianos iniquissime et contra omnium legum præscripta ab ethnicis vexatos et trucidatos fuisse.	976
Caput XVIII. Quam absurde ethnici objectarent se ad vexandos negandosque Christianos quibusdam suis legibus teneri, qui quoslibet sanctiores tam sæpe quam impio violabant.	983
Caput XIX. De legibus in Christianos datis et imperatorum in eos odio vel favore.	1005
Caput XX. De læsæ diviniæ majestatis criminibus quorum Christiani tam falso quam impudenter ab ethnicis illorum reis accusabantur.	1015
Caput XXI. De læsæ majestatis humanæ criminibus quorum reos agere Christianos ethnici perperam conabantur.	1040
Caput XXII. Christianos nec publicos esse hostes nec factiosos, sed gentiles qui illos horum criminum accusabant.	1050
Caput XXIII. Christianos publicarum cladum non esso causam.	1066
Caput XXIV. Quam absurde ethnici conquerebantur Christianos reipublicæ esse inutiles, atque idcirco exterminandos.	1079
Caput XXV. Quibus argumentis Tertullianus demonstrat falsam esse gentilium religionem ac falsos omnes illorum deos.	1094
Caput XXVI. Quam luculenter Tertullianus ethnicorum literis, scriptisque ostendet falsos esse omnes illorum deos.	1103
Caput XXVII. Expenduntur alia Tertulliani argumenta quibus falsos nullosque esse gentilium deos demonstrat.	1115
Caput XXVIII. Quanta insulsiatate Romani venditaverint se sua in deos pietate meruisse totius orbis imperium.	1121
Caput XXIX. De deorum imaginibus, statuis et simulacris.	1128
Caput XXX. De gentilium templis et sacrificiis.	1138

SERIES SECUNDA.

LIBRI DOGMATICI ANTE SUSCEPTUM AB AUCTORE MONTANISMUM SCRIPTI.	1145
LIBER DE ORATIONE.	<i>Ibid.</i>
PROLEGOMENA Muratorii.	<i>Ibid.</i>
Ad lectorem Panciroli præfatio.	1143

DE BAPTISMO adversus Quintillam liber.	1197
DE POENITENTIA liber.	1223
DE PATIENTIA liber.	1249
AD UXOREM liber I.	1275
Liber II.	1287
DE CULTU FOEMINARUM, liber I.	1303
Liber II.	1315

CORRIGENDA ET ADDENDA.

Notandum est 1° omnes, quæ passim in Apologetico occurrunt, notas, nullo auctoris nomine subsignatas, ad perpetuum Havercampii commentarium referendas esse. 2° Varias lectiones quæ singulis fere columnis excitantur ex editione Parisiensi, acceptas fuisse ab editione prima Parisiensi, cura Sigism. Gelenit, 1566, paucissimis exceptis, quas editores hausserunt ex edit. Priorii Paris. 1664. 3° Ob nimiam Tertulliani operum copiam ingeniemque toni utriusque molem ita defuisse indicibus locum, ut viz ad posterioris toni calcem Tertullianæ latinitatis lexicon reponi potuerit, index veror erum omnium amplissimus ad tertium, quem absolvet, tomum rejici debuerit.

Col. 60 C, Cassiodorus, lege: Cassiodorus. — 82 C, cum S. Zephyrini XVIII fient anni XLII, l.: his addantur anni XVIII S. Zephyrini, fient anni XLIV. — 150 D, sufficientia, l.: Sufficientis. — Col. eadem, adornata cæteris, l.: adornata, cæteris. — Ibidem, Siclis, l.: Sigliis. — 155 D, Barinonensem, l.: Barcinonensem. — 166 A, Tertullianus, l.: Tillemontius. — 174 D, Habet, l.: habes. — 201 A, Apoca se, l.: Apoc. a se. — 281 B, mandaciis, l.: mendaciis. — 307 D, odio, l.: odio. — 338 D, αὐ δὲ τὸ πρῶτον, l.: αὐ δὲ τὸ ἑκτόν. — 350 B, In frac., l.: Infra c. — 352 A, B, lin. 17 ante lin. 15 et 16 anteposenda est. — 354 B, anseris aquilæ, canis galli, lege: anseris, aquilæ, canis, galli. — 360, C, delenda quæ ad Morell. gemmam pertinet. — 367 D, legabatur, l.: legebatur. — 368 D, scopulis, l.: scapulis. — 373 B, formem, l.: formam. — 382 B, nobis, l.: nos. — 397 D, amen, l.: tamen. — 401 C, Et dies tenebresceret, Amos, l.: dies tenebresceret, Amos. — Ibid., erit, l.: Et erit. — 407 D, nullus, hominum, l.: nullus hominum. — 413 D, confu vocis et valentissime simo, l.: confusione vocis et valentissimo. — 420 B, sanctum, l.: sancta. — 437 D, Casobonus... Claudio, l.: Casaubonus... Claudio. — 445 C, liq., l.: lib. — 446 D, otantis, l.: orantis. — 461 D, vivis, l.: Vivis. — 462 D, potere, l.: petere. — 463 A, mnnicipia, l.: municipia. — 463 B, inicitæ quæ in, l.: inimicitæque. — 474 D, pe, l.: per. — 475 D, μέγιστος, l.: μέγιστος. — 479 D, εὐρίπου, l.: εὐρίπου. — 481 A, creptam, l.: ereptam. — 483 B, afferrit, l.: asserit. — Ibid. D, constæ, l.: confitæ. — 484 B, sique, l.: si qua. — Ibid. C, conantar... tenuit, l.: conantur... tenuis. — Ibid. C, digitu, l.: digiti. — Ibid. C, Ilium, l.: alium. — 485 B, promorunt, l.: pomorum. — 487 B, peccatorem, l.: peccatorem. — 488 D, differamas, l.: differamus. — 491 B, Est est, l.: est et. — Ibid. D, numerum, l.: munerum. — 504 D, Huc, l.: Huic. — 514 C, Itut., l.: Institut. — 537 B, collapsæ, l.: collapsas. — 540 A, defendi, l.: defendit. — Ibid. D, Quorum, l.: Quos. — 553 B, deferendum, l.: deserendum. — 555 C, νίπας, l.: νίπας. — 562 D, ἡμα, l.: ἡμα. — 570 A, opinior, l.: opinor. — Ibid. B, tabo, l.: tabe. — Ibid. C, liguatuli, l.: linguatuli. — 578 A, præcedent, l.: præcedant. — 580 A, amen, l.: tamen. — 656 D, constabellant, l.: conflabellant. — 659 D, lununculus, l.: lucunculus. — 699 B, Cassiani, l.: Cassiani. — 706 D, legum, ad, l.: legum ab. — 710 A, dipensat, l.: dispensat. — 739 B, Adire, l.: audire. — 786 A, Atis, l.: At is. — 813 B, arbitrabantur, l.: arbitrabatur. — 838 D, Mariionis, l.: Marcionis. — 899 B, extorquendum, l.: extorquendum. — 1149 A, Septimianus, l.: Septimius. — Ibid. B, Indigitat, l.: Indigitatur. — 1173 B, id, l.: in. — 1182 B, peccatorum, l.: peccatorem. — 1199 C, videtis, l.: videtis. — 1213 C, καὶ αὐτὸν, l.: καὶ αὐτὸν. — 1266 C, dorminus, l.: dormimus.

ADDENDA QUÆ SEQUUNTUR AD LITTERARIOS TERTULLIANI ANNALES.

ANNO 1702.

Beatus card. Joseph. Mar. Thomasius primum suarum Institutionum Theologicarum vulgavit tomum, in cujus capite edidit librum Tertulliani de Præscriptionibus adversus hæreticos. Rom. in-4°.

ANNO 1769.

Cum easdem Vener. beati Thomasi Institutiones Theologicas antiquorum Patrum recenseret ac denuo in lucem ederet Ant. Franc. Vezzosi, C. R., iterum eodem curante prodit liber de Præscriptionibus nonnullis, auctus notis quæ sanam sapiunt doctrinam eximiamque eruditionem. Romæ, ex typogr. Marci Palearini. In-4°.

ANNO 1840.

Inter Scriptorum Ecclesiasticorum opuscula præcipua

quædam Martin. Jos. Routh, S. T. P. collegii S. Magdalene Oxon. præses, duos Tertulliani libros, de Oratione nempe ac de Præscriptione hæreticorum, edidit, notisque aliorum et suis ornavit, nec non et novo lectionum ad calcem rejectarum ex Ambros. cod. acceptarum spicilegio adauxit. Edit. altera, Oxon. Dolendum istud eximium opus non, nisi toto hoc nostro opere absoluto, in manus nostras devenisse, cui tamen qualemcumque in tertio tomo, ubi indici, locum dabimus.

ANNO 1845.

Tantum referre nobis licet, eodem tempore quo hæc nostra editio typis mandatur, simul et in lucem suboriri alteram Tertulliani editionem, cur. H. A. Woodham, Cantabr.

Index analyticus amplissimus tomum tertium absolvet.

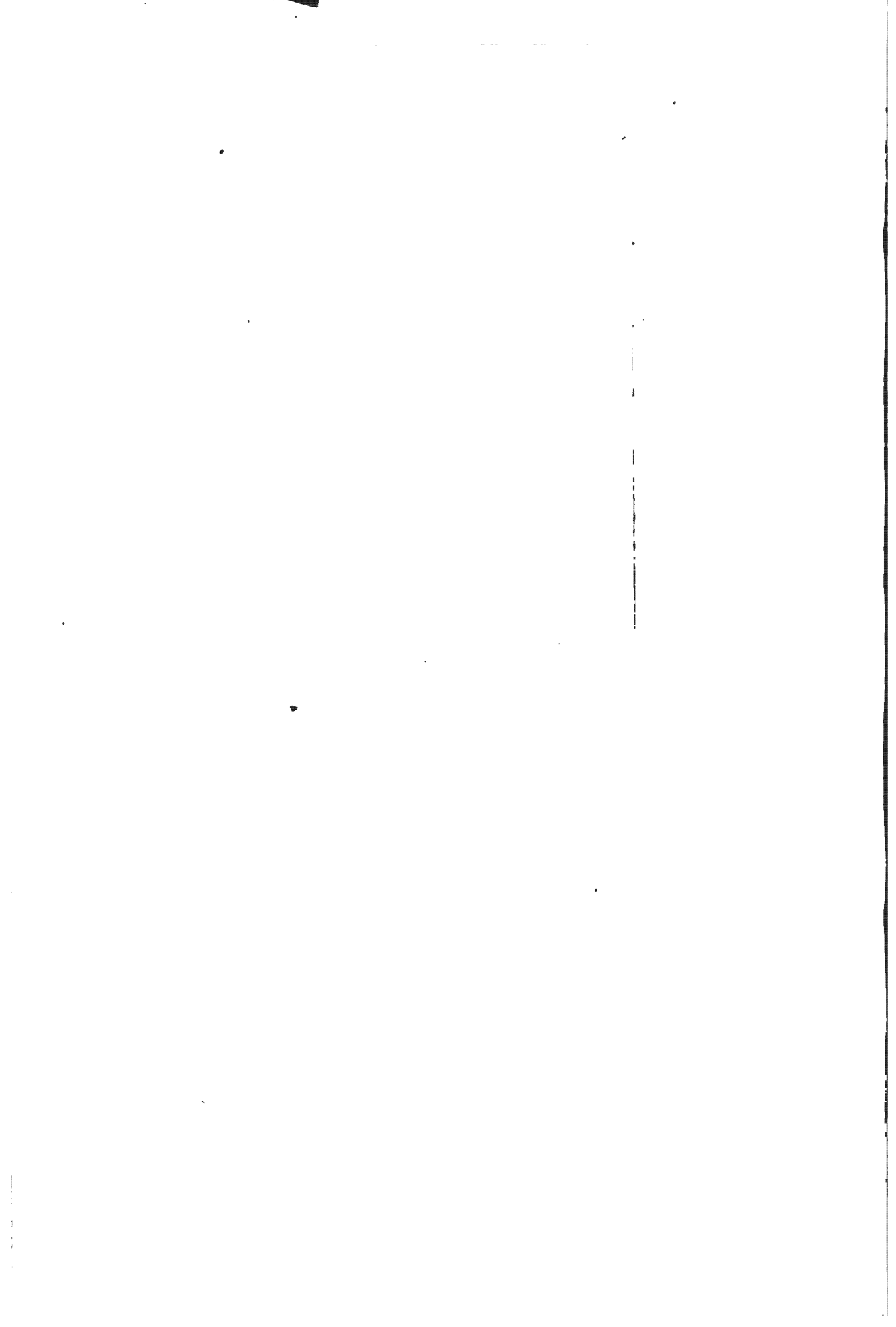
ms OCT 81

3 2044 054 128 335

THIS VOLUME
DOES NOT CIRCULATE
OUTSIDE THE LIBRARY.

1993 OCT 8

3 2044 054 128 335

THIS VOLUME
DOES NOT CIRCULATE
OUTSIDE THE LIBRARY.

1963 OCT 24

3 2044 054 128 335

THIS VOLUME
DOES NOT CIRCULATE
OUTSIDE THE LIBRARY.

